Україна-козацька держава

...У нас воля виростала
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!
Кров'ю вона умивалась
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову тую славу,
Та читайте од слова до слова;
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть, та й спитайте
Тойді себе: що ми?
Чиї діти? Яких батьків?
Ким? За що
Закуті?...

Т. Г. Шевченко.
"І мертвим і живим
і ненародженим землякам моїм".

ОЦИФРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ ТА ПОЯВА ЇЇ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРІ ЗАВЖДИ МАЛО ПІДТРИМУВАЛАСЯ ДЕРЖАВНИМИ УСТАНОВАМИ, В ТОМУ ЧИСЛІ Й ЗАКЛАДАМИ ОСВІТИ. САМЕ ТОМУ ЦІЄЮ МАЙЖЕ НЕОПЛАЧУВАНОЮ, ЗАТЕ БЛАГОРОДНОЮ СПРАВОЮ ЗАЙМАЮТЬСЯ НИНІ ПЕРЕВАЖНО АМАТОРИ, ЛЮДИ, ЩО ВИТРАЧАЮТЬ СВІЙ ЧАС, СИЛИ І КОШТИ ДЛЯ ТОГО, ЩОБ ЗРОБИТИ ДОСТУПНИМИ ДЛЯ ТИСЯЧ І СОТЕНЬ ТИСЯЧ ЧИТАЧІВ ЯКОМОГА БІЛЬШУ КІЛЬКІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ.

МИ ТЕЖ НАЛЕЖИМО ДО ЦИХ АМАТОРІВ.
МИ - КОМАНДА "ПРОЕКТУ ОЦИФРУВАННЯ КНИГ ГУРТОМ".

НАШ ПРОЕКТ Є ПОЗАПОЛІТИЧНИМ.
МИ ЗАПРОШУЄМО ДО СЕБЕ ДОБРОВОЛЬЦІВ,
УСІХ, ХТО ВІДЧУВАЄ ТЕ, ЩО Й МИ,
ХТО ПРАГНЕ ВІДРОДИТИ ВЕЛИЧ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ,
ХТО ПРОСТО ЛЮБИТЬ УКРАЇНСЬКЕ.

НАША АДРЕСА В ІНТЕРНЕТІ: HTTP://TOLOKA.HURTOM.COM

CIZARION (HURTOM.COM)

UCRAINA – TERRA COSACORUM

УКРАЇНА

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
У 5175 ФОТОСВІТЛИНАХ

ВОЛОДИМИР НЕДЯК

КЕРІВНИК ПРОЕКТУ, АВТОР-УПОРЯДНИК,
ХУДОЖНИК, ФОТОГРАФ, МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ

оцифровано Сізаріон-ом

Nikfom.com

Історія і культура українського козацтва у фотосвітлинах з оригіналів документів, мап, стародруків, рукописів, клейнодів, зброї та одягу, з творів графіки, живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, історичних ландшафтів, з пам'яток архітектури та інших українських козацьких старожитностей.

ДРУГЕ ВИДАННЯ
ДОПОВНЕНЕ І ДООПРАЦЬОВАНЕ

КИЇВ – 2007
ВИДАВНИЦТВО «ЕММА»

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Н-42

УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У 5175 ФОТОСВІТЛИНАХ

ВОЛОДИМИР НЕДЯК
керівник проекту, автор-упорядник,
художник, фотограф, мистецтвознавець

Концепція видання, зміст, епіграфи до нарисів, передмова, пошук, підбір і систематизація експонатів по розділах; художня і прикладна фотозйомка, графічний дизайн і художнє оформлення видання; коментарі і примітки до ілюстрованого ряду; фотореєстр козацьких поховань, фотокаталог народних картин "Козак Мамай"; фотокаталог козацьких портретів XVII – XIX ст., фотокаталог портретів кобзарів і лірників та кобзарських музичних інструментів XVIII – початку XX ст.; фотокаталог портретів освітньо-культурних і церковних діячів України XVII – XVIII ст.; фотокаталог меморіальних козацьких речей, фотокаталог козацьких вкладів до храмів; фотореєстр козацьких храмів і монастирів, фотореєстр козацьких кам'яниць; фотозібрання "козацької" ікони, фотокаталог мистецьких виробів українського долотарства XVII – XVIII ст., фотокаталог козацької зброї; фотокаталог гуманських возів по музеях України, фотокаталог козацького одягу XVII – XIX ст.; фотореєстр козацьких святинь по закордонних музеях, фотокаталог клейнодів Війська Запорозького по музеях світу.

ЛЮДМИЛА КЛОЧАН
директор проекту
фінанси, правовий супровід, маркетинг

МИКОЛА ЧЕРКАЩЕНКО
директор з виробництва
графічний дизайн і допрукарська підготовка

НАУКОВІ РЕДАКТОРИ

Федорук Олександр Касьянович, *доктор мистецтвознавства, професор, академік АМУ*
Щербак Віталій Олексійович, *доктор історичних наук, професор*

РЕЦЕНЗЕНТИ

Білокінь Сергій Іванович, *доктор історичних наук, професор*
Гирич Ігор Борисович, *кандидат історичних наук*

АВТОРИ НАРИСІВ

Апанович О. М., *к. і. н.;* Біляшівський М. М., *краєзн.;* Брехуненко В. А., *д. і. н;* Бутич І. А., *к. і. н.;* Горобець В. М., *д. і. н.;* Гуржій О. І., *д. і. н.;* Грибовський В. В., *історик;* Данилюк А. Г., *к. і.н.;* Дацкевич Я. Р., *д. і. н., професор, академік УВАН;* Дзира Я. І., *к. ф. н.;* Дьомін Є. В., *краєзн.;* Журба А. С., *історик;* Ісаєвич Я. Д., *д. і. н., професор, академік НАН;* Кара-Васильєва Т. В., *д. мист., академік АМУ;* Коваленко О. Б., *к. і. н., професор;* Коваль Р. М., *письменник;* Комишан В. О., *історик;* Корнієнко В. В., *к. і. н.;* Кот С. І., *к. і. н.;* Кравцевич В. Я., *історик;* Кривошея В. В., *д. і. н.;* Кук В. С., *історик;* Ленченко В. О., *архітектор;* Леп'явко С. А., *д. і. н.;* Литвин С. Х., *д. і. н.;* Логвин Г. Н., *д. мист.;* Майтак С. Г., *нумізмат;* Матях В. М., *к. і. н.;* Мельник Б. В., *історик;* Мицик Ю. А., *д. і. н., професор;* Музиченко П. П., *к. ю. н., професор;* Овсійчук В. А., *д. мист., професор, гл.-кор. АМУ;* Овчаренко О. І., *к. мист.;* Орел Л. Г., *етнограф;* Павленко С. О., *письменник;* Панашенко В. В., *к. і. н.;* Панченко В. О., *історик;* Полішко Г. В., *історик;* Пошивайло Т. М., *мист.;* Путро О. І., *д. і. н., професор;* Савчук Ю. К., *к. і. н.;* Ситий І. М., *історик;* Смолій В. А., *д. і. н., професор, академік НАН;* Стельмащук Г. Г., *д. мист.;* Степанков В. С., *д. і. н., професор;* Степовик Д. В., *д. мист., професор;* Ступак Ф. Я., *к. і. н.;* Хижняк З. І., *к. і. н.;* Черемський К. П., *історик;* Захарчук-Чугай Р. В., *д. мист., професор;* Чухліб Т. В., *к. і. н.;* Шамрай М. І., *історик;* Шекір М. С., *історик;* Шендрик А. К., *історик;* Щербак В. О., *д. і. н., професор.*

Автори наукових статей відповідають за повноту висвітлення порушених питань, системність викладу, достовірність наведених фактів та їхню автентичність, правильне цитування, посилання на джерела, написання власних імен, назв географічних, історичних, архітектурних пам'яток тощо. Автори висловлюють власні погляди на історичні події та постаті, дають власну оцінку тим чи іншим історичним процесам.

ISBN – 966-95841-7-5

Авторські права захищені згідно закону, поширюються на всі країни світу. Перевидання, репродукування, відтворення через сканування, ксерокопіювання чи використання твору цілому або його частини будь-яким іншим способом можливе лише з дозволу ПП «ЕММА».

© ПП "ЕММА" – фотозйомка, макет.
© В. Недяк – автор-упорядник, ілюстратор, передмова, фотозйомка, графічний дизайн, коментарі.
© Апанович О. М., Біляшівський М. М., Брехуненко В. А., та інші – наукові статті.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ ВЧЕНИМИ РАДАМИ:
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ. Протокол N 6 від 29.05.2001 р.
ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМЕНІ М.Т. РИЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇНИ.
Протокол N 8 від 14.06.2001 р.

УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У 5175 ФОТОСВІТЛИНАХ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Смолій Валерій Андрійович – голова
доктор історичних наук, професор, академік НАНУ

Литвин Володимир Михайлович
доктор історичних наук, професор, академік НАНУ

Гавриш Степан Богданович
доктор юридичних наук, професор

Драч Іван Федорович
поет, заслужений діяч мистецтв України

Щербак Віталій Олексійович
доктор історичних наук, професор

Мулява Володимир Савович
кандидат філософських наук

Яременко Василь Васильович
кандидат філологічних наук, професор

Чухліб Тарас Васильович
кандидат історичних наук

Чебикін Андрій Володимирович – співголова
народний художник України, професор, академік АМУ

Скрипник Ганна Аркадіївна
доктор історичних наук, професор, академік НАНУ

Федорук Олександр Касьянович
доктор мистецтвознавства, професор, академік АМУ

Дашкевич Ярослав Романович
доктор історичних наук, професор, академік УВАН

Крвавич Дмитро Петрович
доктор мистецтвознавства, професор

Возницький Борис Григорович
мистецтвознавець, почесний академік АМУ

Овсійчук Володимир Антонович
доктор мистецтвознавства, професор, гл.-кор. АМУ

Чебаник Василь Якович
художник-графік, професор

ДЕРЖАВНІ МУЗЕЇ, АРХІВИ, БІБЛІОТЕКИ І ПРИВАТНІ КОЛЕКЦІЇ, ЯКІ НАДАЛИ ЕКСПОНАТИ ДЛЯ ФОТОЗЙОМКИ І ПРАВО РОЗМІЩУВАТИ ЇХ У ВИДАННІ "УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА", "UCRAINA – TERRA COSACORUM"

1. Архів Григорія Логвина *(м. Київ)*. 2. Архів Олени Отт-Скоропадської *(Швейцарія)*. 3. Архів Романа Коваля *(м. Київ)*. 4. Батуринський державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця" *(директор Реброва Н.Б.)*. 5. Бібліотека Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури *(директор Соколова О. Ф.)*. 6. Білоцерківський краєзнавчий музей *(директор Діденко Л. М.)*. 7. Вінницький обласний краєзнавчий музей *(директор Харова Л. Р.)*. 8. Вінницький обласний художній музей *(директор Безбах І. В.)*. 9. Державна історична бібліотека України *(заст. директора Навроцька В. Д.)*. 10. Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Г. Заболотного *(директор Войцехівська Л. А.)*. 11. Державний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка" *(директор Шевченко А. М.)*. 12. Державний історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви" *(директор Галавій А. С.)*. 13. Державний історико-меморіальний заповідник "Поле Полтавської битви" *(директор Яневич О. В.)*. 14. Державний історико-культурний заповідник м. Острога *(директор Хивкало С. Г.)*. 15. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького *(директор Капустіна Н. І.)*. 16. Дніпропетровський художній музей *(директор Кулігіна В. В.)*. 17. Житомирський обласний краєзнавчий музей *(директор Трусова Л. П.)*, відділ – художній музей *(директор Дахненко Л. О.)*. 18. Запорізький обласний краєзнавчий музей *(директор Шаповалов Г. І.)*. 19. Запорізький обласний художній музей *(директор Борисова Г. С.)*. 20. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, фонди *(зав. фондами Добжинок Г. В.)*. 21. Історичний музей НІЕЗП *(директор Скорецкий М. І.)*. 22. Конотопський краєзнавчий музей ім. О. М. Лазаревського *(директор Євтушенко О. В.)*. 23. Королівський замок на Вавелі, м. Краків *(директор Островський Я.)*. 24. Краківський національний музей. Відділення музею Шолайських *(директор Хрущицький П.)*. 25. Красноградський краєзнавчий музей ім. П. Д. Мартиновича *(директор Шевець Н. В.)*. 26. Лебединський міський художній музей *(директор Хребтенко В. І.)*. 27. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника *(директор Вуманок М. М.)*. Відділ рукописів *(зав. відділом Дядюк М. С.)*. 28. Львівський історичний музей *(директор Чайковський Б. М.)*. 29. Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького *(відділ історичного музею)*. 30. Миргородський краєзнавчий музей *(директор Фесенко А. М.)*. 31. Монастир ордену "Білих павлінів", "Ясна Гора", м. Ченстохов, Польща *(куратор музею, полковник ордену "Білих павлінів", доктор Ян Гольонко)*. 32. Музей "Арсенал", філія ЛІМ *(директор Бреннер Л. Д.)*. 33. Музей гетьманства *(директор Ярова Г. І.)*. 34. Музей Національного банку України "Скарби України" *(директор Гриневич Л. П.)*. Львівська галерея мистецтв *(директор Возницький Б. Г.)*. 35. Музей історичних коштовностей України, філія НМЦУ *(директор Римар П. О.)*. 36. Музей книги і друкарства України *(директор Погонець О. Д.)*. 37. Музей кобзарського мистецтва, відділ НІЕЗП *(зав. відділом Мормиль В. Ф.)*. 38. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, філіал НІЕЗП *(директор Козій Г. І.)*. 39. Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ *(директор Ходаківський М. С.)*. 40. Музей українського народного декоративного мистецтва *(директор Вялець А. Ф.)*. 41. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського *(ген. директор Онищенко О. С.)*. Відділ образотворчих мистецтв *(зав. відділом Юхимець Г. М.)*, інститут рукописів *(директор Дубровіна Л. А.)*. 42. Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів Стародавній" *(ген. директор Сарана В. Ю.)*. 43. Національний заповідник "Софія Київська" *(директор Кіковальська Н. М.)*. 44. Національний заповідник "Хортиця" *(ген. директор Крапивка Г. А.)*. 45. Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав" *(директор Сікорський М. І.)*. 46. Національний історико-культурний заповідник "Качанівка" *(директор Буренко В. Б.)*. 47. Національний історико-культурний заповідник "Чигирин" *(директор Полтавець В. І.)*. 48. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник *(директор Кролевець С. П.)*. 49. Національний музей історії України *(директор Чайковський С. М.)*. 50. Національний музей літератури України *(директор Сорока Г. О.)*. 51. Національний музей Тараса Шевченка *(директор Гальченко С. А.)*. 52. Національний музей у Львові ім. А. Шептицького *(директор Атий П. І.)*. 53. Національний художній музей України *(директор Мельник Л. І.)*. 54. Нікопольський державний краєзнавчий музей ім. М. В. Ломоносова *(директор Кушнірук О. О.)*. 55. Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка, філія НМШ *(директор Шевченко О. І.)*. 56. Одеський історико-краєзнавчий музей *(директор Сагодова В. В.)*. 57. Одеський обласний художній музей *(директор Поліщук Н. С.)*. 58. Охтирський міський краєзнавчий музей *(директор Прийма Б. О.)*. 59. Полтавський обласний краєзнавчий музей *(директор Фесик А. Я.)*. 60. Полтавський міський художній музей *(директор Кірчакова О. М.)*. 61. Приватна збірка Бориса Возницького *(м. Львів)*. 62. Приватна збірка Бориса Чалмєєва *(смт. Лебедин Сумської обл.)*. 63. Приватна збірка Віктора Романишака *(м. Київ)*. 64. Приватна збірка Володимира Ящука *(м. Київ)*. 65. Приватна збірка Юрія Іванченка *(м. Київ)*. 66. Приватне зібрання Олександра Поліщука *(м. Київ)*. 67. Приватний історико-етнографічний музей "Козацькі землі України". (Зібрання В. В. Недіка) *(с. Веремійка Черкаської обл.)*. 68. Прилуцький краєзнавчий музей *(директор Корнілянський Л. М.)*. 69. Роменський краєзнавчий музей *(директор Панченко В. В.)*. 70. Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського *(директор Сластьон О. І.)*. 71. Сумський обласний краєзнавчий музей *(директор Терентєв В. С.)*. 72. Сумський обласний художній музей ім. Ніканора Онацького *(директор Арефєва Г. В.)*. 73. Український центр народної культури "Музей Івана Гончара" *(директор Гогуа П. І.)*. 74. Феодосійська картинна галерея ім. І. К. Айвазовського *(директор Трубнікова Т. С.)*. 75. Харківський історичний музей *(директор Цигульов В. А.)*. 76. Харківський художній музей *(директор Мизгіна В. В.)*. 77. Херсонський обласний краєзнавчий музей *(директор Братченко Т. Г.)*. 78. Центральний державний архів кінофотофонодокументів України. 79. Центральний музей Збройних Сил України *(директор Пашуров Б. Р.)*. 80. Черкаський обласний краєзнавчий музей *(заст. директора Кушнір А. А.)*. 81. Черкаський обласний художній музей *(заст. директора Клименко Н. М.)*. 82. Чернігівський обласний художній музей *(директор Ратченко І. Г.)*. 83. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського *(директор Лаєвський С. Л.)*.

ПЕРСОНАЛЬНА ПОДЯКА АВТОРА-УПОРЯДНИКА ПРОЕКТУ ЗА СПРИЯННЯ І ДОПОМОГУ В ОРГАНІЗАЦІЇ ФОТОЗЙОМОК

Бінусовій С. О., *зав. фондами ХОМ;* Богдановій Л. В., *заст. директора ДХМ;* Болілій К. В., *зав. відділом рідкісної книги ДНСЕБ;* Вахніній Л. В., *екс-директору ПМОМ;* Веремєєвій О. І., Антоненко Г. Г., *ст. мед. сестрам ВПНБ;* Возницькому Б. Г., *директору ЛУМ;* Гайдаю Г. Ф., *гол. хранителю ПАМ;* Гальчевській Л. А, *зав. відділом культуриа ВОХМ; доктору* Яну Гольонко, *куратору музею в монастирі "Ясна Гора", м. Ченстохов, Польща;* Грузській Л. П., *директору ЖОХМ;* Денисенко О. Й., *зав. відділом ХОМ;* Деркачу В. С., *колишньому начальнику ШВХ № 66;* Дуброві Г. В., *гол. хранителю РАМ;* Ігнатенку І. М., *екс-директору НАІЗ ЧС;* Кузьміну А. І., *екс-директору ЧОМ;* Клименко Н. М., *заст. директора ЧОМ;* Коваленко О. О., *зав. сект. обр. мист. НЕЦПКЗ;* Колпаковій В. М., *заст. директора з н. р. НЕЦПКЗ;* Крапиві Г. А., *ген. директору НЕЦ;* Киншко Л. Г., *заст. директора з н. р. ВДПКЗ ЗС;* Курач С. М., *гол. хран. фондів ЧОХМ;* Куцініруку О. О., *директору ПДХМ;* Легейді А. В., *зав. фондами ХЕМ;* Мокляку В. О., *заст. директора з н. р. ПОХМ;* Орендар Г. П., *зав. фондами ЧОЕМ;* Яну Островському, *директору Королівського замку на Вавелі, м. Краків;* Погонець О. Д., *директору МАДУ;* Полюшку Г. В., *зав. відділом обліку НЕЦПКЗ;* Розсошинській Н. Л., *екс-директору ЛУНДМ;* Рябченку А. І., *нат. колиті поселення, смт. Берегра;* Сікорському М. І., *директору НІЕЗП;* Симчичу І. П., *заст. директора з н. р. ЛІМ;* Татаренко М., Бассу С. В., Шередеку Є.О., *реставраторам ХОМ;* Терентьєву В. С., *директору СОХМ;* Федині Р. Й., *голов. хран. ЛУМ;* Фесенку А. М., *директору МАМ;* Фесик К. Б., *директору ПОХМ;* Хрущицькому Т., *директору КЧМ, відділення Шолайських;* Швець Н. В., *директору КХМ;* Яновичу О. В., *директору ДРМЗ ППБ;* Яценко Л. І., *зав. відділом ДХМ.*

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АРХІВИ І БІБЛІОТЕКИ

АГАД – Архів головний давніх актів (м. Варшава).

АДК – Архів державний у Кракові.

АІАУ – Архів Інституту археології НАН України.

АІІУ – Архів Інституту історії України НАН України.

АІМФЕ – Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАКФФДУ – Центральний державний архів кінофотофонодокументів України.

ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України.

ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові.

ЦДІАУХ – Центральний державний історичний архів України у Харкові.

БАН. ВР – Бібліотека Академії Наук. Відділ рукописів (Санкт-Петербурзьке відділення).

БАНРФ. ВР – Бібліотека Академії Наук Російської Федерації. Відділ рукописів (м. Москва).

БМЧ – Бібліотека музею Чарторийських (м. Краків.).

БН. ВМФ – Бібліотека національна. Відділ мікрофільмів (м. Варшава).

БН. ВР – Бібліотека національна. Відділ рукописів (м. Варшава).

БНАОМА – Бібліотека Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури.

БУЯ. ВР – Бібліотека Ягелонського університету. Відділ рукописів (м. Краків).

ДІБУ – Державна історична Бібліотека України.

ДНАББ – Державна наукова архітектурно-Будівельна Бібліотека ім. В. Г. Заболотного (м. Київ).

ЛНБ. ВР – Львівська наукова Бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів.

НБУВ. ВК – Національна Бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Відділ картографії.

НБУВ. ВОМ – Національна Бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтва.

НБУВ. ІР – Національна Бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису.

ПАН. ВР – Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові. Відділ рукописів.

РНБ – Російська Національна Бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. (м. Санкт-Петербург).

ЗАПОВІДНИКИ, МУЗЕЇ, ПРИВАТНІ ЗІБРАННЯ

БДІКЗ ГС – Батуринський державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця".

ДІКЗБТШ – Державний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка". (с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.).

ДІКЗМО – Державний історико-культурний заповідник м. Острога (м. Острог Рівненської обл.).

ДІМЗППБ – Державний історико-меморіальний заповідник "Поле Полтавської Битви" (м. Полтава).

ДІМЗПББ – Державний історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької Битви" (с. Пляшева Рівненської обл.).

НАІЗЧС – Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів Стародавній".

НЗСК – Національний заповідник "Софія Київська".

НЗХ – Національний заповідник "Хортиця".

НІЕЗП – Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав". (м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.).

НІКЗК – Національний історико-культурний заповідник "Качанівка".

НІКЗЧ – Національний історико-культурний заповідник "Чигирин".

НКПІКЗ КПЛ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник "Києво-Печерська лавра".

БКМ – Білоцерківський краєзнавчий музей.

БМШ – Меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка (м. Київ).

ВОКМ – Вінницький обласний краєзнавчий музей.

ВОХМ – Вінницький обласний художній музей.

ГИМ – Державний історичний музей (м. Москва).

ДІМ – Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького.

ДІМ. ВР – Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Відділ рукописів.

ДХМ – Дніпропетровський художній музей.

ЖОКМ – Житомирський обласний краєзнавчий музей.

ЗКМ – Запорізький обласний краєзнавчий музей.

ЗОХМ – Запорізький обласний художній музей.

ККМ – Красноградський краєзнавчий музей ім. П. Д. Мартиновича.

КоКМ – Конотопський краєзнавчий музей ім. О. М. Лазаревського.

КНМ – Краківський Національний музей.

ЛГМ – Львівська галерея мистецтв.

ЛІМ – Львівський історичний музей.

ЛМХМ – Лебединський міський художній музей

МБДІМ – Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького Дніпропетровський історичний музей.

МВДКУ – Музей видатних діячів культури України.

МГ – Музей Гетьманства.

МІГ – Український центр народної культури "Музей Івана Гончара".

МІК – Музей історії Києва.

МІКУ – Музей історичних коштовностей України.

МКДУ – Музей книги та друкарства України (м. Київ).

МКМ – Миргородський краєзнавчий музей.

ММФУ – Музей морського флоту України (м. Одеса).

МНАПУ – Музей народної архітектури та побуту України (м. Київ).

МНБУ – Музей Національного Банку України "Скарби України".

МУНДМ – Музей українського народного декоративного мистецтва.

НДКМ – Нікопольський державний краєзнавчий музей ім. М. В. Ломоносова.

НІЕЗП(і) – Науково-дослідний відділ історичний музей НІЕЗП.

НІЕЗП(к) – Науково-дослідний відділ музей кобзарського мистецтва НІЕЗП.

НІЕЗП(ман) – Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, філіал НІЕЗП.

НІЕЗП(осн) – Науково-дослідний відділ музей українського одягу Середньої Наддніпрянщини НІЕЗП.

НМІУ – Національний музей історії України.

НМЛ – Національний музей у Львові ім. А. Шептицького.

НМЛУ – Національний музей літератури України.

НМШ – Національний музей Тараса Шевченка.

НХМУ – Національний художній музей України.

ОІКМ – Одеський історико-краєзнавчий музей.

ОМЗСМ – Одеський музей західного та східного мистецтва.

ОМКМ – Охтирський міський краєзнавчий музей.

ОХМ – Одеський художній музей.

ПКМ – Прилуцький краєзнавчий музей.

ПМХМ – Полтавський міський художній музей.

ПОКМ – Полтавський обласний краєзнавчий музей.

РГИА – Російський державний історичний музей.

РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей.

РКМ – Роменський краєзнавчий музей.

СКМ – Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського.

СОКМ – Сумський обласний краєзнавчий музей.

СОХМ – Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького.

ФКГ – Феодосійська картинна галерея ім. І. К. Айвазовського.

ХІМ – Харківський історичний музей.

ХОКМ – Херсонський обласний краєзнавчий музей.

ХХМ – Харківський художній музей.

ЦМЗСУ – Центральний музей Збройних Сил України.

ЧКМ – Черкаський обласний краєзнавчий музей.

ЧОІМ – Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського.

ЧОХМ – Чернігівський обласний художній музей.

ЧХМ – Черкаський обласний художній музей.

ПЗ – Приватне зібрання.

ЗБІРКИ ДЖЕРЕЛ ТА ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

Акты ЗР – Акты Западной России.

Акты МГ – Акты Московского государства.

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.

Архив ЮЗР – Архив Юго-Западной России.

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения.

ЗДІНО – Записки Дніпропетровського інституту народної освіти.

ЗІФВУАН – Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук.

ЗНТШ – Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка.

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей.

ЗУНТК – Записки Українського наукового товариства в Києві.

ЛЕУАК – Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.

НТЕ – Народна творчість та етнографія.

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи.

СИРИО – Сборник императорского русского исторического общества.

ТИРВИО – Труды Императорского русского военно–исторического общества.

ТКДА – Труды Киевской Духовной Академии.

УАЩ. НС – Український археографічний щорічник. Нова серія.

УІЖ – Український історичний журнал.

ЧИОНЛ – Чтения Исторического общества Нестора-летописца.

ЧОИДР – Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете.

УСТАНОВИ

АМУ – академія мистецтв України.

НАНУ – Національна академія наук України.

НАОМА – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури.

ОКАПУ – Орденська комора адміністрації президента України.

НСПУ – Національна спілка письменників України.

УВАН – Українська Вільна академія наук.

УНК – Український Національний комітет.

УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток історії і культури.

ЗВАННЯ НАУКОВЦІВ І МИСТЦІВ

д. мист. – доктор мистецтвознавства.

д.і.н. – доктор історичних наук.

к. мист. – кандидат мистецтвознавства.

к.і.н. – кандидат історичних наук.

к.ф.н. – кандидат філологічних наук.

к.ю.н. – кандидат юридичних наук.

краєзн. – краєзнавець.

мист. – мистецтвознавець.

чл. кор. НАНУ – член-кореспондент Національної Академії Наук України.

чл. СПУ – член Спілки письменників України.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО ІСТОРИКА. *Валерій Смолій, академік НАНУ, директор Інституту історії України НАНУ* 13

ВСТУПНЕ СЛОВО ХУДОЖНИКА. *Андрій Чебикін, народний художник України, академік АМУ, президент АМУ* 14

ВСТУПНЕ СЛОВО МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ. *Борис Возницький, почесний академік АМУ* 15

ПЕРЕДМОВА АВТОРА ПРОЕКТУ. *Володимир Недяк, автор-упорядник, мистецтвознавець* 16

I. УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ – КОЛИСКА КОЗАЦТВА

1. ГЕНЕЗА І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА 20
Віталій Щербак, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 32

2. НАЙДАВНІШИЙ РЕЄСТР УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА 1581 РОКУ 40
Ярослав Дзира, кандидат філологічних наук (м. Київ, Україна)

II. ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ КОЗАЦТВО

3. КОЗАЦЬКІ СІЧІ – ГНІЗДА ВОЛІ 46
Віталій Щербак, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)
Володимир Ленченко, архітектор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 54

4. ЗАПОРОЗЬКІ ЛИЦАРІ БУЛАВИ 104
Юрій Мицик, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 108

5. ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА) – КОЗАК ІЗ КНЯЗІВ 112
Віталій Щербак, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 116

6. ДОБА ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО 122
Олександр Гуржій, доктор історичних наук (м. Київ, Україна)
Вадим Корнієнко, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 126

7. ЛЕГЕНДАРНИЙ КОШОВИЙ ОТАМАН – ІВАН СІРКО 134
Юрій Мицик, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 138

8. РЕЄСТР ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО НОВОЇ СІЧІ 1756 РОКУ 146

9. ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ – ОСТАННІЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 184
Владислав Грибовський, історик (м. Нікополь, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 188

III. ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ XVI – XVIII СТОЛІТЬ

10. ВІЙНИ КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ. КОЗАЦЬКИЙ ЛИЦАР СЕМЕРІЙ НАЛИВАЙКО 198
Сергій Леп'явко, доктор історичних наук (м. Чернігів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 202

11. КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 30-Х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ 210
Олена Апанович, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 214

12. ГАЙДАМАЦЬКІ ПОВСТАННЯ – ВОЛЯ БЕЗ ДОЛІ 218
Іван Бутич, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
СТРАТА ГОНТИ І ПРИБОРКАННЯ КОЛІЇВЩИНИ 223
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 224

13. КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ 234
Борис Мельник, історик (м. Львів, Україна)

14. СЛОВНИК ЗБРОЯРСЬКИХ ТЕРМІНІВ 237
Віктор Комишан, історик (с. Веремійка Черкаська обл., Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 238

IV. ВОЛОДАРІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ

15. ГЕТЬМАНИ – ПРАВИТЕЛІ УКРАЇНИ (З 1648 РОКУ) 256
Юрій Мицик, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)

16. ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ФУНДАТОР КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 258
Валерій Смолій, доктор історичних наук, професор, академік НАНУ (м. Київ, Україна)

17. РОЗВІДКА І КОНТРРОЗВІДКА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 263
Валерій Степанков, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський , Україна)

18. СКЛАД ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗА РЕЄСТРОМ 1649 РОКУ 266
Ярослав Дзира, кандидат філологічних наук (м. Київ, Україна)

19. РЕЄСТР ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ПІСЛЯ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ 16 ЖОВТНЯ 1649 РОКУ 268
В скороченому варіанті за редакцією Ярослава Дзири, кандидата філологічних наук (м. Київ, Україна)

20. РЕЄСТР КОЗАЦТВА – ПАСПОРТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ 274
Ярослав Дзира, кандидат філологічних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 276

21. ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ – БОРЕЦЬ ПРОТИ МОСКОВІЇ 312
Юрій Мицик, доктор історичних наук, професор, академік УВАН (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 316

22. ТРИ ГЕТЬМАНСТВА ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 320
Юрій Мицик, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 322

23. ГЕТЬМАН ПАВЛО ТЕТЕРЯ – ЗАДУМИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ДОЛЯ ВИГОВСЬКОГО 328
Ярослав Дашкевич, доктор історичних наук, професор (м. Львів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 334

24. "ЧОРНА РАДА" ГЕТЬМАНА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО 338
Віктор Горобець, доктор історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 342

25. ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА 346
Валерій Степанков, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський, Україна)

26. ЗАСЛАННЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА НА МОСКОВСЬКУ ЧУЖИНУ 350
Микола Шекір, історик (м. Москва, Росія)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 354

27. ШЛЯХ ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО В НЕВІДОМІСТЬ ЧЕРЕЗ МОСКОВЩИНУ 360
Віктор Горобець, доктор історичних наук (м. Київ, Україна)

28. ЗАБАЙКАЛЬСЬКА УКРАЇНА ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО 363
Едуард Дьомін, краєзнавець (м. Улан-Уде, Бурятія)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 368

29. ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖЖЯ МИХАЙЛО ХАНЕНКО 370
Тарас Чухліб, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 374

30. ЄВСТАФІЙ ГОГОЛЬ – НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 378
Тарас Чухліб, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 382

31. ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА САМОЙЛОВИЧА. ПЛАХА ЗА ВІРНІСТЬ 384
Віктор Брехуненко, доктор історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 388

32. ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА. ЖИТТЯ ЗАРАДИ ОСТАННЬОЇ МРІЇ 394
Сергій Павленко, член спілки письменників України (м. Чернігів, Україна)

33. ПРАВДА ПРО ТРАГЕДІЮ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ 400
Людмила Шендрик, історик (м. Полтава, Україна)

34. РЕПРЕСОВАНІ У СПРАВІ ПОВСТАННЯ 1708 – 1709 РР. МАЗЕПИНЦІ, УРЯДНИКИ ТА ЧЛЕНИ ЇХ РОДИН 405
Сергій Павленко, член спілки письменників України (м. Чернігів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 406

35. ЧАСИ ГЕТЬМАНСТВА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО 432
Олександр Гуржій, доктор історичних наук (м. Київ, Україна)

36. ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ І ЗАПОРОЖЦІ (1708 – 1722) 435
Олександр Гуржій, доктор історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 436

37. ГЕТЬМАН В ЕМІГРАЦІЇ ПИЛИП ОРЛИК І ПЕРША КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1710 РОКУ 444
Валентина Матях, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 448

38. РЕАЛІЇ ТА ЛЕГЕНДИ НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА 450
Олександр Коваленко, кандидат історичних наук, професор (м. Чернігів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 456

39. ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ – ЗАХИСНИК ВОЛЬНОСТЕЙ КОЗАЦЬКИХ 466
Іван Бутич, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 470

40. СИН КОЗАКА РОЗУМА З ДОЛЕЮ ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО 482
Олексій Путро, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 488

V. ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА

41. КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО 504
Петро Музиченко, кандидат юридичних наук (м. Одеса, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 516

42. КЛЕЙНОДИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО 526
Юрій Савчук, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 530

43. ГЕТЬМАНСЬКІ ТА КОЗАЦЬКІ ПЕЧАТКИ (УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА) 546
Ігор Ситий, історик (м. Чернігів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 550

44. ВІДОБРАЖЕННЯ СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА В МІСЬКІЙ ГЕРАЛЬДИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ 554
Володимир Панченко, історик (м. Чернігів, Україна)

45. КОЗАЦЬКІ ПАСПОРТИ 555
Алла Журба, історик (м. Дніпропетровськ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 558

46. ГРОШОВИЙ ОБІГ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ XVI – XVIII СТОЛІТЬ 560
Сергій Майтак, нумізмат (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 566

47. УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ 1917 – 1919 РОКІВ 570
Сергій Майтак, нумізмат (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 572

VI. КОЗАЦЬКА ЕЛІТА

48. КОЗАЦЬКА СТАРШИНА І ЗНАТНІ ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ 578
Віра Панашенко, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)

49. КОЗАЦЬКИЙ УРЯД ГЕТЬМАНЩИНИ 582
Володимир Кривошея, доктор історичних наук (м. Київ, Україна)

50. ПОЛКОВИЙ УРЯД ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 600
Володимир Кривошея, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
Віра Панашенко, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)

51. КОЗАЦЬКИЙ ПОЛКОВИЙ УСТРІЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ 605
Віра Панашенко, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 606

VII. ЖИТТЯ ТА ПОБУТ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

52. ГЕТЬМАНСЬКІ РЕЗИДЕНЦІЇ. ДВОРИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVII – XVIII СТОЛІТЬ 644
Володимир Ленченко, архітектор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 648

53. КОЗАЦЬКІ СЕЛА І ХУТОРИ 658
Архип Данилюк, кандидат історичних наук (м. Львів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 662

54. ОЛЯГ КОЗАЦЬКОГО НАРОДУ 706
Галина Стельмащук, доктор мистецтвознавства (м. Львів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 710

55. ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО В КОЗАЦЬКОМУ ПОБУТІ 726
Раїса Захарчук-Чугай, доктор мистецтвознавства, професор (м. Львів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 730

56. ШЛЯХИ ЧУМАЦЬКІ ЧЕРЕЗ СТЕПИ КОЗАЦЬКІ 744
Лідія Орел, етнограф (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 746

VIII. ОСВІТА І КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ У XVI – XVIII СТОЛІТТІ

57. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РУХ 764
Зоя Хижняк, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 770

58. МЕЦЕНАТСТВО ГЕТЬМАНІВ ТА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ 788
Федір Ступак, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 794

59. ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ 808
Григорій Логвин, доктор мистецтвознавства (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 812

60. ЩЕДРІ КОЗАЦЬКІ ВКЛАДИ ДО ХРАМІВ 856
Григорій Полюшко, історик (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 858

61. РОЗКВІТ УКРАЇНСЬКОГО ЗОЛОТАРСТВА В КОЗАЦЬКУ ДОБУ 886
Григорій Полюшко, історик (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 890

62. ШЕДЕВРИ РУКОПИСНОЇ КНИГИ І МИСТЕЦТВО СТАРОДРУКІВ 932
Ярослав Ісаєвич, доктор історичних наук, професор, академік НАНУ (м. Львів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 934

63. КОЗАКИ І КНИГА 946
Маргарита Шамрай, бібліограф (м. Київ, Україна)

64. УКРАЇНСЬКА ГРАВЮРА 947
Дмитро Степовик, доктор мистецтвознавства, професор (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 950

65. ІКОНОПИС ЛОБИ "КОЗАЦЬКОГО БАРОКО" 964
Володимир Овсійчук, доктор мистецтвознавства, професор, член-кореспондент АМУ (м. Львів, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 968

66. КОЗАК МАМАЙ – ДУХОВНИЙ СИМВОЛ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 982
Тетяна Пошивайло, мистецтвознавець (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 990

67. РОЛЬ КОЗАЦТВА У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ПОРТРЕТНОГО ЖИВОПИСУ 1006
Олексій Овчаренко, кандидат мистецтвознавства (м. Київ, Україна)

68. МИСТЕЦТВО МОНАСТИРСЬКОГО ШИТВА 1012
Тетяна Кара-Васильєва, доктор мистецтвознавства, академік АМУ (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1016

69. КОБЗАРІ І ЛІРНИКИ – ПОВОДИРІ КОЗАЦЬКИХ ДУШ 1024
Кость Черемський, історик (м. Харків, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1028

IX. ВІДРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА І ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В УКРАЇНІ І-Ї ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

70. УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ 1060
Володимир Кравцевич, історик (м. Київ, Україна)
Роман Коваль, член Спілки письменників України (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1066

71. ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ 1068
Володимир Кравцевич, історик (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1072

72. ГОЛОВНИЙ ОТАМАН АРМІЇ УНР СИМОН ПЕТЛЮРА 1084
Сергій Литвин, доктор історичних наук (м. Сімферополь, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1090

73. ОТАМАНИ ГАЙДАМАЦЬКОГО КРАЮ У БОРОТЬБІ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ 1096
Роман Коваль, письменник (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1104

74. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ ДЕРЖАВУ В 30-х – 50-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ 1118
Василь Кук, історик, останній головнокомандувач УПА (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1122

X. ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

75. ПОШУКИ КОЗАЦЬКИХ СВЯТИНЬ В РОСІЇ 1130
Сергій Кот, кандидат історичних наук (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1134

76. ФОТОРЕЄСТР КОЗАЦЬКИХ ПОХОВАНЬ
Володимир Недак, мистецтвознавець (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І КОМЕНТАРІ 1138

77. ХРАНИТЕЛІ КОЗАЦЬКИХ РЕЛІКВІЙ В УКРАЇНІ 1160
Микола Біляшівський, краєзнавець (м. Київ, Україна)
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І ІНФОРМАЦІЯ 1166

78. МЕЦЕНАТИ ВИДАННЯ – ШАНУВАЛЬНИКИ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ І ІНФОРМАЦІЯ 1188

- ВИСНОВОК ІСТОРИКА 1210
Ярослав Дашкевич, доктор історичних наук, професор, академік Української Вільної Академії Наук (м. Львів, Україна)
- РЕЗЮМЕ (англійською мовою) 1213
Олександр Федорук, доктор мистецтвознавства, професор, академік АМУ (м. Київ, Україна)
- БІБЛІОГРАФІЯ 1214

ВСТУПНЕ СЛОВО ІСТОРИКА

Україна і козацтво... Україна – земля козацька... Ці крилаті вирази не слід сприймати лише як красиву поетичну метафору. Це – тісно взаємопов'язані поняття, об'єктивна даність, обумовлена специфікою суспільно-політичних реалій XVI – XVIII ст.

Усвідомлення себе політичним народом, виразником і захисником прав і свобод українського етносу остаточно сформувалося в свідомості молодого суспільного стану на початку XVII ст. Однак цьому передувало понад століття напруженої внутрішньої еволюції козацької спільноти, коли вона з громади вояків-уходників перетворювалася на репрезентанта національних інтересів українського соціуму.

У конкретно-історичних умовах тогочасся козацтво, по суті, перехопило естафету національної державної традиції, що перервалася після сходження з політичної арени Київського та Галицько-Волинського князівств. Феномен цього явища полягав у тому, що вперше в історії не лише України, а й Європи державотворча функція перейшла до рук стану, який не складав собою верхівки тогочасного традиційного суспільства. Відтепер через призму діяльності козацтва, його політичну культуру переломлювалися всі життєво важливі аспекти існування українського народу – соціальний, економічний, політичний, духовний.

Козацтво збагатило вітчизняну і європейську політичну практику самобутніми формами суспільно-політичної організації, соціальної системи й господарської моделі, адміністративно-територіального устрою. Важливим результатом на шляху реалізації його державотворчих потенцій стало створення у середині XVI ст. Запорозької Січі – козацької християнської республіки, що в силу специфіки тодішньої конкретно-історичної ситуації виконувала функції державного об'єднання, в якому глибокий демократизм суспільно-політичного устрою освячувався відповідною ідеологією. Звідси дух козацтва, його організаційні засади поширювалися на інші етнічні українські терени, втягуючи в орбіту свого впливу дедалі ширші маси населення.

Апогеєм національного державотворення ранньомодерного часу стало постання (після кількох століть бездержавного існування української людності) на східних кресах Європейського континенту незалежної Української держави. Встановлення власного державного організму, в основу розбудови якого було покладено традиції державотворчості козацтва, свідчило про величезні інтелектуальні сили та потенційні можливості українського народу. Про тяглість організації його політичного устрою та владних структур від Запорозької Січі промовляла і самоназва молодої держави – Військо Запорозьке, а елементи козацької атрибутики були покладені в основу державної символіки.

Українська козацька держава мала свої переваги і недоліки, сильні і слабкі сторони. Проте не це було вирішальним. Найголовніше полягало в тому, що ця держава була цілком життєздатним організмом з великими потенційними можливостями. Однак політичні реалії другої половини XVII – XVIII ст. складалися далеко не на її користь. На шляху реалізації державної ідеї гетьманським урядам доводилося долати серйозні перешкоди: конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічного стереотипу поведінки окремих суспільних верств, територіальний розкол України, боротьбу угруповань серед еліти, далеко не позитивні трансформації в козацькому стані, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, украй негативну роль геополітичного фактора, що штовхав до пошуків воєнно-політичної допомоги ззовні. Головне ж полягало в тому, що симбіоз демократичних і монархічних структур був протиприродний, і відносний паритет, який виник на хвилі екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений, причому, природно, у бік сильнішого. Раніше це відбулося на Правобережжі, дещо пізніше – на теренах Лівобережної Гетьманщини.

І все ж, незважаючи на знищення у кінці XVIII ст. політичних інститутів національної державності, її традиції не були остаточно перервані. У народній пам'яті наступних десятиліть вони продовжували жити і залишатися надійною основою боротьби українського народу за своє національне визволення. Це підтвердили і події Української революції початку XX ст. Тріумфом козацьких державотворчих традицій став серпень 1991 р., коли незалежна Українська держава постала як реальність. Про розуміння значення козацького фактору в її розбудові красномовно промовляє той факт, що на сьогодні вже маємо національну програму відродження та розвитку сучасного українського козацтва.

Однак повернемось у кінець XVIII ст. Задамося питанням: чим обумовлювався такий трагічний кінець держави, будова якої була вивершена гетьманом Богданом Хмельницьким? Чи діяли тоді тільки зовнішні фактори, чи існував комплекс інших причин? Що було запрограмовано логікою розвитку історичного процесу, а яких прорахунків можна було уникнути з боку панівної козацької верхівки? На ці питання історикам ще потрібно відповісти, досліджуючи фундаментальну проблему витоків та формування національної держави.

Але вже той факт, що Українська козацька держава проіснувала більше як сто років, переконливо довів, що український народ здатний жити самостійним політичним життям, а здобутий у XVII – XVIII ст. досвід державного будівництва слугує цінним джерелом збагачення національного державотворення.

Помітною віхою на шляху вкорінення у національну свідомість сучасного громадянина пам'яті про героїчну добу козацтва, про його звитяжні подвиги та репрезентативну державотворчу діяльність повинне стати пропоноване широкому читацькому загалу видання "Україна – козацька держава". Унікальне за своєю суттю – у ньому засобами не лише друкованого слова, але насамперед художньо-ілюстративними, а також мовою джерел відтворюється весь складний і багатогранний процес становлення й функціонування Української козацької держави, успадкування козацьких традицій сучасною політичною елітою. Це видання, сподіваємося, стане гідним подарунком не лише нашим співвітчизникам, а й світовій спільноті.

Валерій Смолій,
доктор історичних наук, академік НАН,
директор інституту історії України НАНУ

"Ось де, люде, наша слава,
Слава Україні!"
Тарас Шевченко.

ВСТУПНЕ СЛОВО ХУДОЖНИКА

Як українець, як митець я не раз глибоко задумувався над історією мого народу – складною, трагічною, героїчною. В ній закарбувалися віки, події і люди, високі духовні злети і багаті традиції, працелюбність і талановитість народу. Цією історією глибин століть і сьогодні дихають "...і лани широкополі, і Дніпро, і кручі...", цією історією часів козацької доби живуть багато поколінь українського народу.

Переді мною унікальне видання, якого в Україні ще ніколи не було – ілюстрована історія українського козацтва в більш як 5000 фотосвітлин – "Україна – козацька держава".

Яскраво й повно подано ілюстрований ряд до наукових нарисів. І якого б розділу ми не торкнулися, побачимо глибоко систематизоване подання художнього, документального та ілюстрованого матеріалу експонатів з музейних і приватних зібрань. Майже всі експонати атрибутовано, а поданий матеріал супроводжується коментарями. Це і фотокаталоги портретів гетьманів і козацької старшини XVII – XIX ст., і широкий ілюстрований ряд кобзарів, лірників та кобзарських музичних інструментів – бандур, кобз і лір XVIII – початку XX ст., об'ємний фотореєстр козацьких храмів і монастирів та великий підбір оригінальних портретів освітньо-культурних і церковних діячів України XVII – XVIII ст. Наприклад, якщо йдеться про "Козака-Мамая", що став символом невмирущості козацького роду, то маємо можливість бачити всі відомі з музеїв України і за її межами картини; за аналогією подано документальний матеріал про іконописне мистецтво, в якому ми бачимо ікони з музейних колекцій України; якщо мова йде про козацькі речі, як, наприклад, про "люльку", то можемо побачити її численні зразки, відомі з часів запорозького низового козацтва.

Видання містить 78 наукових нарисів, що розкривають історію українського козацтва від становлення і до наших днів, його роль у боротьбі за волю народу і створення козацької держави. Яскраво відображено життя і побут козацької України, її духовність, освіта і культура. Змальовано широку географічну мапу поширення козацтва.

Великою любов'ю, канонічним благоговінням пройняті наукові розділи, присвячені діяльності православних храмів козацької України, іконопису доби "козацького бароко", українському портретному малярству XVII – XVIII століть, мистецтву монастирського шитва XVI – XVIII століть.

Величезну наукову, пошукову роботу провели автори по збиранню, вивченню і систематизації матеріалів.

Цього видання давно чекала незалежна Україна, на його появу сподівалася наукова і творча інтелігенція. Таке видання потрібне нашому суспільству і світові як одне з найяскравіших джерел історії нашого роду, яке щиро й талановито розповідає про Україну від XVI століття до наших днів, повертає нам нашу історичну пам'ять на зламі тисячоліть.

Це видатне видання гідне нашої історії і нашого часу. Воно містить об'ємний матеріал, який ґрунтується на документальних дослідженнях вчених у галузі історії, філософії, археології, правознавства, літератури і мистецтва, краєзнавства, етнології, будівництва і архітектури.

На найвищому мистецькому рівні виконано художнє оформлення книги, графічний дизайн та академічно зроблений макет. Чудово вписались декоративні орнаменти і герби в оформлення текстових розділів. Лаконічно і логічно укладено ілюстративний ряд.

Хочу низько вклонитися і висловити найщирішу вдячність колективу творців видання "Україна – козацька держава", авторові проекту, упорядникуу, головному художнику і фотографу В. В. Недаку, директору проекту пані Людмилі Клочан, технічному директору Миколі Черкащенку, науковим редакторам – доктору історичних наук, професору В. О. Щербаку, доктору мистецтвознавства, академіку АМУ О. К. Федоруку.

Висловлю своє захоплення від цього видання. Воно заслуговує на те, щоб бути гідно репрезентованим не лише в Україні, а й у Європі та в цілому світі.

Андрій Чебикін,
народний художник України,
професор, академік АМУ,
ректор НАОМА, президент АМУ

ВСТУПНЕ СЛОВО МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ

Серед слів-символів, які ідентифікують Україну, український народ, нашу історію, боротьбу за волю, мабуть, найбільш знаковим, найбільш точним є слово козацтво. Воно уособлює унікальне явище, як в європейській, так і у світовій суспільній практиці періоду пізнього Середньовіччя та початків нового часу, а саме – прагнення народних верств через відсутність легітимно-династичної традиції та послаблену роль національної еліти взяти на себе завдання побудови і утвердження Української держави. У своїх витоках козацтво зароджувалось як військовий промисел в інтересах тих держав, які були присутні в той час на нашій землі або вважали Україну тереном свого впливу. Проте вже тоді внутрішня наставленість вільного уходника, лицаря-козака мала глибоко патріотичний характер, бо йшлося, перш за все, про захист рідної землі, хоча і під чужими знаменами. Невибагливість у побуті, сміливість і відчайдушність у битвах, дисципліна у походах, незрівнянний героїзм у сутичках з ворогом, зневага до життя, – ось що відзначало цих військових людей і приваблювало все нових і нових прийшлих зайд у послугу служіння мужності славному лицарському ордену запорожців.

Згодом набутий і постійно підтримуваний військовий досвід, поєднаний з ідеями соціальної, релігійної, врешті, національно-визвольної боротьби, реалізувався у створенні козацько-гетьманської держави. В середині XVII ст. були сформовані всі атрибути державної влади. Залишалося тільки утвердити цей статус на міжнародному рівні, балансуючи на складних протиріччях європейських країн того часу.

Феномену козацтва завдячуємо появою Гетьманської держави, а згодом національно-визвольних змагань українського народу та спроб відродити державність в Україні. Такі постаті як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа та інші козацькі провідники заясніли на українському небосхилі невмирущими прикладами жертовної боротьби за народні інтереси, за державу, які наслідували герої пізніших поколінь, продовжуючи справу виборювання незалежної самостійної Української держави.

Тому сьогодні ми, нащадки славних лицарів України, в пошані схиляємо свої голови перед ними за їхній спротив, за їх непокору чужинецьким загарбникам, за важке і наполегливе утвердження прав до державного існування.

Вихід у світ книги "Україна – козацька держава" – це ще один суттєвий прояв розуміння українцями свого синівського обов'язку у справі різностороннього вивчення історії та матеріальної культури козацтва, більш повного осмислення цього явища і усвідомлення його значимості для нас. І якщо з погляду політичної оцінки та висвітлення соціально-економічного стану тієї пори акценти вже в основному розставлені, то питання духовності, естетичних і мистецьких запитів тієї епохи ще недостатньо розкриті. Далеко неповно показана роль тогочасного українського меценатства у створенні культурно-мистецьких цінностей, зокрема і пам'яток архітектури, яку здійснювала як козацька старшина, так і посполиті козаки. Ці прогалини заповнює фундаментальне видання "Україна – козацька держава".

Звичайно, все що зібрано і показано в ньому, не могло з'явитися з нічого. Ті матеріальні свідчення і мистецькі скарби козацтва, що увійшли до книги, протягом тривалого часу збиралися невтомними людьми і поповнювали різного роду колекції, які тепер, у переважній більшості, осіли у державному музейному фонді України. Хочеться відзначити подвижницьку працю Дмитра Яворницького, який своєю активною діяльністю сформував багатющу історико-художню збірку у м. Дніпропетровську, величезний пласт якої пов'язаний саме з козацтвом. Подібно ж формувалась родинна колекція сім'ї Тарновських у с. Качанівка, серед найбільших ентузіастів якої був В. В. Тарновський (молодший). Ця збірка, як відомо, лягла в основу Чернігівського історичного музею і, мабуть, є найбільшим вмістилищем козацьких раритетів. Великі перспективи у збиранні та дослідженні козацької минувшини з'явилися з відкриттям музеїв на Хортиці, "Гетьманства" у Києві, Батуринського державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця". Багато цікавого матеріалу про козацтво розпорошено по обласних та районних історико-краєзнавчих музеях.

Останніми роками провідними музеями України організовано ряд мистецьких виставок, присвячених цій тематиці. На них представлено портрети видатних діячів козацької доби, гетьманські та старшинські клейноди, унікальні козацькі реліквії, зібрані як з музеїв нашої Батьківщини, так і випозичені із зарубіжних збірок. Відбулись також цікаві виставки-публікації, які здійснила Львівська галерея мистецтв під назвами: "Іван Виговський. Постать і доба" (1999 р.) та "Гетьман Іван Мазепа – погляд крізь століття" (2003 р.), на яких з українських позицій було представлено віхи життя та діяльність славетних козацьких проводирів. Зазначимо, що зібрання великої кількості матеріалу на останній виставці, більше як з п'ятнадцяти музеїв, з чотирьох бібліотек та архівів, відбулося завдяки науковим дослідженням і систематизації експонатів видавництвом "Емма" та за його безпосередньої участі.

Отже, видання, яке Ви, дорогі читачі, тримаєте, є унікальною книжкою великої магнетичної сили, бо тут зібраний велитенський різноплановий і достатньо інформаційно-об'ємний матеріал, щоб на його основі отримати ґрунтовні знання про досліджувану козацьку епоху. З іншого боку, тут присутній величезний ілюстративний ряд, що швидко створює уяву про феномен козацтва і формує піднесене емоційно-естетичне сприйняття даного явища. Виразно унаглядньює у зорових образах велич доби українського козацтва. Тому хотілося б висловити щиру подяку конкретному ентузіастові українського козацтва та збирачу козацьких старожитностей, засновнику і організатору приватного історико-етнографічного музея "Козацькі землі України", видавцю і упорядику книги пану Володимиру Недяку, без волі, наполегливості і самовідданості якого, було б важко уявити досягнення такого глобального результату. Велика вдячність його надійним партнерам по цій епохальній праці – директору і юристу проекту Людмилі Клочан та директору з виробництва Миколі Черкащенку за їх наполегливу і професійну працю. Прийміть теплі слова пошани до авторів статей книги; до всіх тих, хто доклав зусиль і праці для реалізації цього проекту. А книзі хочу побажати легкої і широкої дороги до читача, а українському читачеві – проникнутися гордістю за нашу Україну, за свою Батьківщину, за наше славне історичне минуле.

Борис Возницький,
мистецтвознавець,
почесний академік АМУ,
директор Львівської галереї мистецтв,
президент УНК Міжнародної ради музеїв

ПЕРЕДМОВА АВТОРА ПРОЕКТУ

Історія українського козацтва є однією із найяскравіших та героїчних сторінок минувшини нашого прадавнього народу і тому справедливо заслуговує на всебічне та ґрунтовне її висвітлення. Саме українське козацтво стало ініціатором і рушійною силою національно-визвольних змагань за відновлення державності в Україні. Цим славним подвигам в ім'я своєї нації та в ім'я її гідного майбутнього і присвячено історико-мистецьке наукове видання, ілюстрована історія українського козацтва – "Україна – козацька держава".

До інформаційно насиченої та об'ємної за обсягом книги увійшов історико-мистецький матеріал, що включає нові дослідження сучасної науки, раритетні пам'ятки матеріальної культури XVI – XX ст., які дають змогу розкрити глибинну суть витоків державності в Україні. Яскраві ілюстрації художніх творів розкривають події і життя того часу, старожитності передають дух минулих століть, документи, стародруки, універсали та інше підтверджують існування Козацької держави з середини XVII до другої половини XVIII ст.

Задум створення ілюстрованої історії українського козацтва виник ще 1992 року, після того, як до моїх рук потрапила перевидана 1991 року видавництвом "Мистецтво" книга "З української старовини" (текст Д. І. Яворницького, малюнки М. С. Самокиша та С. І. Васильківського), яку переклав з російської мови, зібрав і упорядкував ілюстративний додаток шанувальник історії українського козацтва, талановитий укладач і професійний редактор багатьох національних видань – Юрій Олександрович Іванченко. В той час ця книга справила на мене сильне враження, збурила непереборне бажання відшукати й сфотографувати якнайбільше козацьких старожитностей та історичних пам'яток козацької доби, знайти та опублікувати мистецькі твори з історії козацтва України, здійснити їх ретельний перепис, дослідити та подати їх опис, систематизувати за історичними періодами і мистецькими напрямками, зібрати матеріали в ілюстративний ряд, який би зміг ґрунтовно й науково міцно підперти дослідження вчених про існування Козацької держави в Україні. Це стало головним завданням праці, яка мала на меті, в першу чергу, розширити документальне підтвердження про існування Запорозької козацької республіки, Гетьманської держави у XVII – XVIII ст. та спроб відродження державності на початку XX ст., проілюструвати видання раніше непублікованими фотодокументами, багатогранно і всеоб'ємно висвітлити визвольні козацькі війни, показати здобутки та досягнення цього доленосного періоду України в галузі освіти, науки та культури з її неперевершеним мистецьким явищем українського бароко.

Видання "Україна – козацька держава" – це плід шестирічної напруженої праці. Пошуки, збір інформації, систематизація та дослідження матеріалів розпочалися у вересні 1998 р. та передбачали за своєю структурою глобальний видавничий проект, для реалізації якого було відведено цілий рік. Однак, розпочавши працю та повністю поринувши в цю тему, зрозумів безмежність обріїв козацького світу. Розпочав шукати можливості пізнати і глибше його охарактеризувати, наглядно показати і пояснити феномен козацтва. Коли з'явилося достатньо базової інформації, прийшло відчуття невичерпної сили та енергії, виникло непереборне бажання зафотофіксувати якнайбільше всього того, що ще залишилось і не знищене часом, імперським та комуністичним режимами, показати те, що сховане в музейних фондах і приватних зібраннях та залишилося поза увагою людей, опублікувати всі ті козацькі раритети, до яких я зміг дістатися в Україні та за її межами. Тому ця праця набула властивості багаторічної наукової подорожі в минуле України в контексті з історією держав тогочасної Європи. Разом з тим я усвідомлював, що вдруге цей шлях подолати буде неможливо і намагався зробити все, що міг якнайкраще і щонайбільше, по максимуму – розшукував сховане, проникав до заборонеського, домагався недозволеного, фотографував небачене, робив усе за принципом: як останній раз у житті.

Ідейний задум видання "Україна – козацька держава" втілювався шляхом фотофіксації та зібрання величезного масиву предметів матеріальної культури козацької доби, розпорошених не лише по Україні, а й по всьому світу. Для реалізації ідеї необхідно також було відшукати, описати і зафіксувати місця козацьких поховань та історичних битв, взяти на облік пам'ятки архітектури, знайти і графічно змоделювати ілюстративний ряд, розкрити суть українського козацтва, підкресливши демократичність Козацької держави на тлі європейських монархій, показати її здобутки у різних сферах соціально-політичного і культурного життя України. Адже саме в той час великого розмаху набула наука, освіта, храмове будівництво, образотворче і декоративно-прикладне мистецтво, книгодрукування, народна творчість.

У наукових працях, що видаються з історії українського козацтва практично відсутній новий ілюстративний матеріал з ґрунтовними підписами-атрибуціями і коментарями до них, які б давали повну інформацію про зображення, його короткий опис, місце зберігання або знаходження, інвентарний номер та його походження. Спрощений підхід науковців до підписів під ілюстраціями позбавляє їх зайвих клопотів, але зменшує історичну і культурну значущість музейного предмета, твору мистецтва чи історико-культурного та архітектурного пам'ятника. Натомість опис козацьких старожитностей, музейних експонатів та історичних пам'яток, інформація про їхнє походження і точне місцезнаходження та зберігання дасть можливість усім наступним поколінням науковців швидко розшукати і скористатись інформацією для подальших досліджень.

Друге концептуальне завдання полягало в тому, щоб зробити видання своєрідним фотокаталогом-переписом музейних предметів, творів мистецтва та історичних пам'яток, що дало б змогу нащадкам простежити за станом збереження та переміщенням національних історико-культурних цінностей козацьких раритетів як в музеях України, так і за її межами.

Оприлюднення місця зберігання і публікація опису історичної пам'ятки дає більше шансів на її недоторкане збереження в сьогоденному контексті жебрацького існування музеїв, в умовах недостатнього їх фінансування, спрощеного обліку музейних експонатів, розпорошення фондів і наполегливому бажанні можновладців отогувати себе музейними шедеврами.

Предмети козацької старовини і твори мистецтва, присвячені цій темі, систематизовані за тематичним принципом, хронологічним порядком і місцем знаходження. Серед них: живопис, графіка, архітектура, золотарство, шитво, декоративно-ужиткові вироби, кобзарство тощо. Це дає змогу швидко зорієнтуватися в різноманітному історико-мистецькому матеріалі. Зібраний і систематизований у такій значній кількості ілюстрований ряд пам'яток козацької історії разом з науковими дослідженнями вчених дає змогу всьому світові уявити розвиток та піднесення Козацької держави – України, глибше ознайомитися з історичними постатями та історико-культурними процесами Гетьманщини і Запорожжя.

До видання увійшло 5 175 фотосвітлин, із них 535 фотоілюстрацій портретів гетьманів, кошових отаманів, козацької старшини та їхніх родин, 167 портретів історичних осіб козацької доби, церковних і культурно-освітніх діячів, письменників і вчених, воєвод і князів, імператорів і королів, понад 100 оригінальних портретів кобзарів і лірників. Практично всі портрети сфотографовані із стародавнього першоджерела. Сфотографовано і описано 453 одиниці холодної, вогнепальної зброї та військового спорядження, до видання увійшли практично всі 42 клейноди – булави, пірначі та келепи гетьманів і козацької старшини, що зберігаються в музеях України і частина за кордоном. Зібрана майже вся колекція на-

родних картин "Козак-Мамай" – 105 полотен і малюнків. 41 одиниця народних музичних інструментів – кобза, бандура, торбан і ліра. Сфотографовано і описано 187 стародруків і рукописів. Описано понад 380 одиниць золотарства та 50 виробів церковного шитва, із них 105 виробів – це вклади гетьманів, старшини та козаків до православних храмів і монастирів. Сфотографовано 160 православних храмів і 28 монастирів, побудованих в добу козацького правління і завдяки кітиторству гетьманів і козацької старшини. Зафотофіксовано понад 100 козацьких могил та місць колишніх поховань.

Але особливою цінністю книги є козацькі реєстри-переписи – понад 18500 козацьких імен та прізвищ – це один з найбільших православних пам'янників українським козакам-запорожцям.

Третьою частиною концептуального завдання проекту стало прагнення створити наукове видання, як твір книжкового мистецтва. Кожен розділ книги починається із фотохудожнього шмуттитулу, який створено у стилі фотографічного колажу. За основу взяті фотознімки оригінальних стародавніх мап України, на які нанесено зображення історичних подій, розміщено портрети військових діячів, а також діячів науки і культури та використано фотознімки історико-культурних і архітектурних пам'яток козацької доби. Колажі шмуттитулів скомпоновані тільки із фотоматеріалів, які зібрані в цих розділах.

Видання складається із 78 нарисів, які написані відомими науковими фахівцями в галузі історії українського козацтва та мистецтвознавства, філології, філософії і права. Зміст видання – це 10 тематичних хронологічно послідовних розділів. Кожен науковий нарис створено як окремий мистецький твір, обрамлено в стародавні графічні рами XVIII – XIX ст., взяті із стародруків Києво-Печерської лаври та інших стародавніх видань, реконструйовані і вдосконалені. Вони за своєю структурою малюнка, стилем орнаменту, за самим духом зображення відповідають темі нарису та сприяють доповненню і розкриттю його змісту. Статті про козацьких володарів булави вінчають родові герби гетьманів, які науково опрацьовані спільно з Юрієм Савчуком, знаним фахівцем в галузі козацьких клейнодів і геральдики. Внутрішній титул книги намальовано відомим художником-графіком Сергієм Якутовичем.

Розшукано та сфотографовано великий масив предметів козацької старовини, зброярства, золотарства, творів образотворчого мистецтва, рукописів, універсалів, стародруків, декоративно-вжиткового мистецтва, одягу, шитва тощо. Весь цей зоровий матеріал є самостійною частиною твору, а також ілюстративним оформленням цього видання, його органічною складовою.

Таким чином, уперше за багато років досліджень історії українського козацтва та видання книг на цю тематику, зроблено спробу за рахунок великої кількості зібраного, науково-опрацьованого, художньо-упорядкованого і графічно-оформленого фотоілюстративного матеріалу, сформувати цілісно-глобальне враження щодо історичної епохи Козацької України.

Четвертим концептуальним завданням стала спроба об'єднання науково-патріотичних сил навколо національного видавничого проекту. У цьому напрямку було подолано багато перешкод. Видавництво, працюючи над проектом і рухаючись до виконання поставленого завдання, зіткнулося на своєму шляху із нерозумінням окремих музейних працівників і навіть адміністративним протистоянням щодо ознайомлення, вивчення і проведення фотозйомки музейних експонатів з метою їх публікації та оприлюднення. Серед науковців не всі виявили щире бажання підготувати наукові нариси до книги, керуючись власними невиправданими амбіціями, проявляючи гонор та нехтуючи виданням і часом видавців. Такий підхід спричиняв до затримки у підготовці текстових матеріалів і впливав на термін виходу книги у світ. Однак, незважаючи на ці перепони, не рахуючись зі своїм часом, ігноруючи власну перевтому, не шкодуючи коштів і здоров'я, видавництво робило все можливе і неможливе заради створення наукового, фундаментального історико-мистецького твору "Україна – козацька держава", синтезованого із спільного розуму вчених, консолідації патріотично-налаштованих музейних працівників, щедрості меценатів і свідомості рекламодавців, натхненної праці і крицевої сили волі видавців в ім'я досягнення поставленої мети.

Незважаючи на величезну кількість втрат, знищення та вивезення за кордон, пошук матеріалів, дослідження, зібрання та фотографування козацьких старожитностей на царині нашої історії може продовжуватися ще не одне десятиріччя, тому ми вирішили припинити фотозйомку і обмежитись цим величезним зібраним матеріалом та видати його.

Тому, завершуючи працю над цим проектом, маючи великий доробок щодо нових розшуканих і сфотографованих, але ще не опублікованих матеріалів про запорозьке козацтво, Гетьманську державу та визвольні змагання в XX ст., плануємо видати їх у наступному доповненому, розширеному та доопрацьованому виданні "Україна – козацька держава".

Шкода, що за браком сторінок із збільшенням обсягу, пов'язаного із неможливістю переплетення їх (максимальний обсяг – 1216 сторінок) до книги не увійшли іменний та географічний покажчики.

Сердечна вдячність від видавців за щире ставлення до цього видання українським патріотам: Олександру В'ячеславовичу Слободяну, Василю Михайловичу Червонію, Івану Федоровичу Драчу. Завдяки їхній проявленій зацікавленості проектом, видавництво рухалось вперед до його реалізації.

Особливі слова вдячності за глибоке розуміння значення виходу у світ цього видання для презентації Української держави на міжнародному рівні Віктору Андрійовичу Ющенку – Президенту України, Олександру Олександровичу Омельченку – екс-голові Київської міськради, Любомиру Костянтиновичу Буняку – екс-голові Львівської міської ради, Сергію Михайловичу Блощаневичу – голові правління ради директорів АТ "Оболонь". Їхня суттєва допомога була неоціненним внеском у підтримку національного видавничого проекту.

На пошанування і щиру вдячність за проявлений інтерес до проекту на його самих початках, за мобілізацію всіх своїх сил в поміч видавництву заслуговує почесний гетьман Українського козацтва, генерал армії – Володимир Савович Мулява.

Хочу особисто подякувати за проявлений інтерес і суттєву допомогу, за розуміння потреби та значення цього видання для української нації меценатам видання, яким присвячую окремий розділ книги.

На добру пам'ять заслуговує покійний Григорій Васильович Плющ, колишній президент АТ "Українські ювеліри", патріот козацької України і щедрий меценат. Завдяки його зацікавленості виходом цієї книги і фінансовій допомозі, видавництво мало можливість провести виїзні фотозйомки козацьких раритетів за кордоном і оплатити право їх публікації у виданні.

Створенням і виходом цього видання в світ я особливо завдячую науково-мистецькому і виробничому "спецназу" видавництва "Емма" – її генеральному директору, правнику, фінансисту і мистецтвознавцю Людмилі Михайлівні Клочан, директору з виробництва, інженеру препресідготовки, дизайнеру-верстальнику – Миколі Миколайовичу Черкащенку та всім іншим моїм добрим помічникам по співпраці і колегам по видавництву, які вірили в здійснення цього задуму і дійшли зі мною до кінця. Найголовніші ділянки роботи у виданні були виконані ними професійно, з великим почуттям відповідальності і глибоко-справжнього інтересу як до української історії, так і до ведення справи цього видання.

Всі ми глибоко переконані, що видання "Україна – козацька держава" засвідчить усьому світові, що українці є спадкоємцями славного історичного минулого, неоціненних скарбів матеріальної культури, високодуховних традицій і моралі.

Володимир Недяк,
автор-упорядник,
мистецтвознавець

"У нас воля виростала
Дніпром умивалась
У голови гори слала
Степом укривалась!"

Тарас Шевченко
"І мертвим, і живим..."

РОЗДІЛ І

УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ – КОЛИСКА КОЗАЦТВА

1. ГЕНЕЗА І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.
2. НАЙДАВНІШИЙ РЕЄСТР УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА 1581 РОКУ.

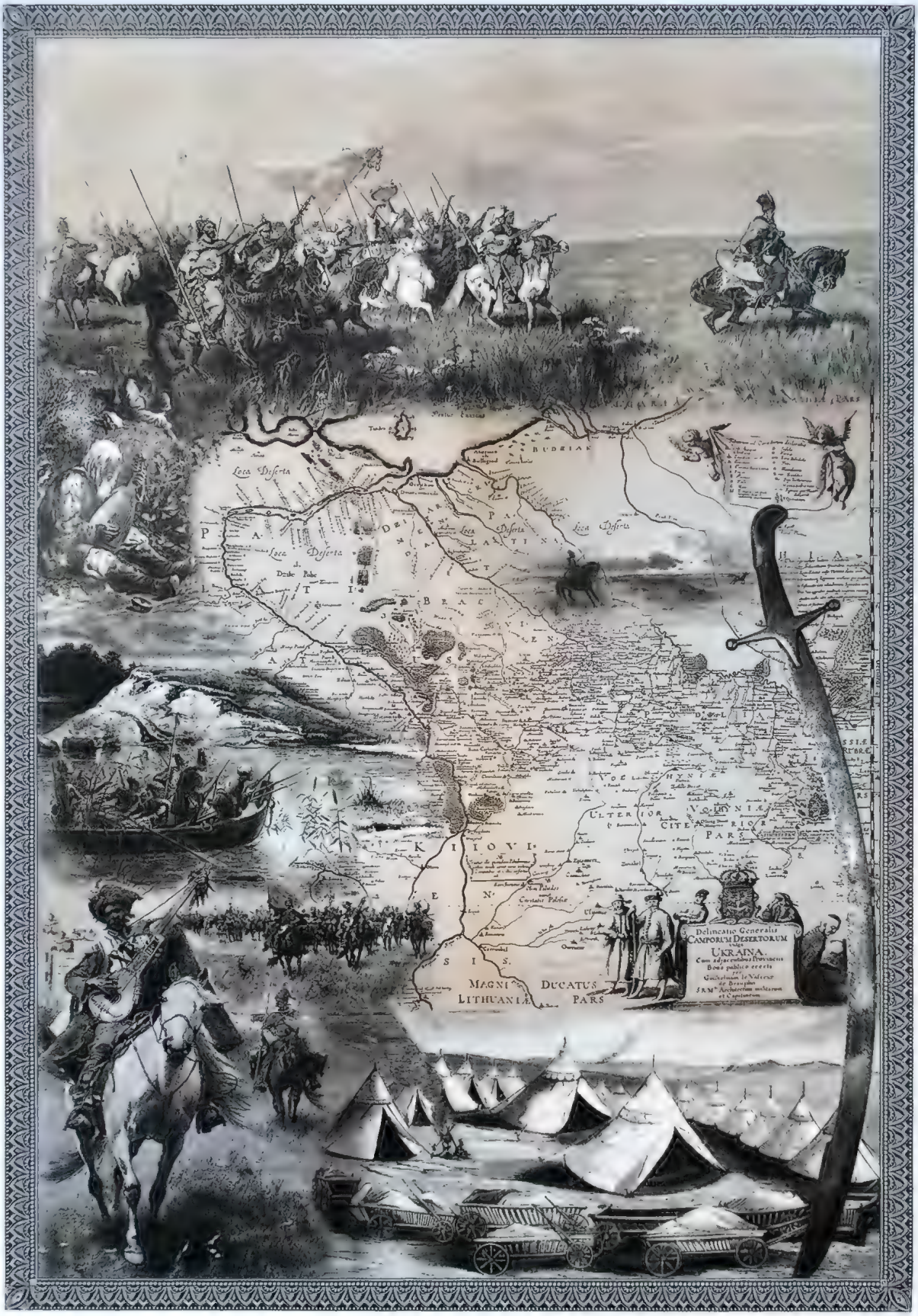
Loca Deserta
Loca Deserta
Loca Deserta
Loca Deserta
BUDZIAK
Delineatio Generalis
CAMPORUM DESERTORUM
vulgo
UKRAINA.
MAGNI DUCATUS
LITHUANIÆ PARS

Віталій Щербак
доктор історичних наук
професор

"Було колись – в Україні
Гуділи гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю."
Тарас Шевченко. "Іван Підкова".

ГЕНЕЗА І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

Зрозуміти будь-яке історичне явище глибоко і всебічно можна лише через звернення до його коренів. Важливо окреслити хронологічні рамки, в межах яких вони простежуються, набувають особливої актуальності при студіюванні витоків українського козацтва та утвердженні їх у суспільному житті. При цьому необхідно врахувати весь комплекс економічних, політичних та соціальних чинників тривалого історичного процесу.

Походи в благодатні степи, хоча й небезпечні присутністю войовничих кочівників, очевидно, мали місце ще до створення єдиної Руської держави. Згадки про них у княжі часи знайшли відображення на сторінках літописних хронік. Тому не випадково, що вже в період описової історіографії XVI – XVIII ст. з'явилась низка різних версій генези козацтва.

Серед первісних теорій появи українського козацтва значне місце належить етимологічній, побудованій на семантичних висновках. Польські шляхетські історики Павло Пясецький, Самуель Твардовський, Веспасіан Коховський [1] виводили термін "козак" від слова "коза", зважаючи на спритність козаків. Український літописець Григорій Грабянка [2], за ним і російський дворянський історик Олександр Фігельман [3] вбачали у відважцях нащадків хозарських племен.

Серед прихильників гіпотези про походження українських козаків від чужоземних народів слід назвати російського історика М. М. Карамзіна [4], який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків. Разом із В. М. Татищевим [5] версію про те, що козаки вийшли з Кавказу, повторили Г. Ф. Міллер [6] і П. І. Симоновський [7].

Основоположниками автохтонної теорії генези українського козацтва вважають польського хроніста Марцина Бельського [8] та французького дворянина Гійома Левассера де Боплана [9]. Подальший розвиток вона знайшла в літописі Самійла Величка [10], де обгрунтовується походження козаків з місцевої української людності. Українська історіографія XIX – початку XX ст.: В. Б. Антонович, М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, І. М. Каманін, Д. І. Яворницький, М. С. Грушевський [11] – поглибила і розширила цю тезу, довівши її до логічного завершення.

Широкий спектр поглядів на генезу козацтва пояснюється наявністю різноманітних свідчень про його попередників на терені південноукраїнського степу. Існуючі джерела не дають підстав для твердження щодо прямої спадковості козацтва від войовничої давньоруської людності, яка проживала в цьому регіоні. Водночас недоцільно ігнорувати близькість соціальних і політичних факторів, що сприяли формуванню своєрідного захисного поясу на межі зі степом у різні історичні епохи.

Археологічні та писемні джерела переконливо свідчать про проживання протягом X – XIII ст. серед тюркомовних кочівників у пониззі Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю слов'янського населення. Намагання князів Олега та Ігоря приєднати уличів і тиверців до Руської держави призвели до відходу їх за Дністер. Літописець Нестор зазначав: "Множество их сидит по Днепру до моря и суть гради их до сего дня" [12]. Під натиском печенігів, а згодом і половців слов'яни покидали ці благодатні землі. Проте, незважаючи на ординські спустошення, вижила частина населення, слов'янське походження яких аргументовано доведено в працях П. В. Голубовського, В. Г. Ляскоронського та М. С. Грушевського [13]. Водночас в історіографії побутує також думка про його поліетнічність [14]. Вітчизняні та іноземні джерела називали це населення бродниками. Руський літопис уперше згадує бродників у зв'язку з князівськими усобицями чернігівського Святослава Ольговича та київського Ізяслава Мстиславовича в 1147 р. Візантійський історик Ніцета Хоніат писав про допомогу бродників болгарам, які прагнули здобути незалежність від Константинополя (1186 р.). Воєвода бродників Плоскиня цілував хрест на вірність київському князеві Мстиславу Романовичу перед боєм на р. Калці в 1223 р.

Візантійські та угорські автори обмежували землю бродників Подунав'ям, яке перебувало в полі зору їхніх урядів. Проте руські літописи згадували бродницьке населення на південно-східному кордоні Русі та в Північному Приазов'ї. До речі, роль прикордонних загонів київського князя виконував чорноклобуцький племінний союз. Бродники підтримували стосунки з Руссю, адже функціонування торговельних шляхів потребувало постійної уваги князівської адміністрації. Водночас ситуація в південноукраїнських степах значно впливала на політичну атмосферу в Руській державі.

Досить суттєвим є питання про заняття бродників. Пристосовані до кліматичних і ландшафтних умов свого краю, вони, ймовірно, займалися мисливством, рибальством, а також військовою справою. Останнє дає право твердити, що населення постійно перебувало в напіввоєнному стані й привертало до себе увагу як потенційний союзник київських князів. Разом з половцями бродники неодноразово брали участь у походах на Балкани. Все це дало підставу для вагення в бродницьких громадах XII – XIII ст. прообразу інституту козацтва [15].

---

[1] Kochowski Wespazian. Historya panowania Jana Kazimierza. – Poznan, 1840. – T. 1. – S. 77; Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 2 – S. 44; Twardowski S. Wojna domowa. – Calissii. – 1681. – S. 14.
[2] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 16–23
[3] Фігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 34.
[4] Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1897. – Ч. 4–5. – С. 241
[5] Татищев В. Н. История Российская. – Москва – Ленинград 1962. – Ч. 1. – С. 328.
[6] Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах. – М., 1846. – С. 3
[7] Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – М., 1847. – С. 1
[8] Kronika Polska Marcina Bielskiego. – V. 2. – S. 880
[9] Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – Х., 1990. – С. 29–32
[10] Величко С. Літопис. – К., 1991. – Ч. 1. – С. 46
[11] Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 41–50; Грушевський М. Історія України-Руси. – Х., 1995. – Ч. 7. – С. 61–88; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Собр. соч. – СПб., 1904. – Кн. 4. – Ч. 9. – С. 15–22; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Ч. 1. – С. 31–63; Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. – ЧИОНЛ. – Х., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 57–70; Максимович М. Исторические письма о казаках приднепровских. – Собр. соч. – К., 1880. – Ч. 3. – С. 277–285; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Ч. 2. – С. 6–16
[12] Повесть временных лет. – М., 1950. – Ч. 1. – С. 14.
[13] Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX – XIII вв. – К., 1884. – С. 201; Грушевський М. Історія України-Руси. – Ч. 7. – С. 525 – 526; Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. – К., 1897. – С. 81–125.
[14] Бубенок О. Б. Яси и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв). – К., 1997. – С. 135.
[15] Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XVI ст. – Х., 1992. – С. 169; Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины С древнейших времен до второй половины XVI века. – Л., 1940. – С. 285

Інколи бродники згадуються у джерелах під ім'ям берладників. Існують припущення, що ця назва могла походити від міста Берладі, яке на Русі вважалося скупченням "темного люду" – вигнанців із суспільства. Так, коли владимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський виганяв з Руської землі залежного від нього Давида Ростиславовича (1173 р.), то мовив при цьому: "А ты пойди в Берладь, а в Руськой земли не вєлю ти быти"[16].

Для володарів Русі Берладь і взагалі Нижнє Подунав'я були символом беззаконня і розбійництва. Відповідно літописці, будучи виразниками суспільних інтересів князів і бояр, прозвали Давида Ростиславовича "берладником", що означало волоцюга, голодранець, розбійник.

Письмові свідчення про бродників губляться під час монголо-татарської навали і послаблення суспільного життя руських князівств. Найпізніша згадка міститься в листі угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV (1254 р.), де зокрема зазначалося: "Когда государство Венгрии от вторжения татар, как овчарня изгородью, было окружено различными племенами неверных, именно: русскими, бродниками с востока, болгарами и боснякамн, еретиками с юга"[17]. Проте це зовсім не означає, що з південноукраїнського степу як частини Великого кордону зникло войовниче населення слов'янського походження. Зі свого боку, монголо-татарські власті підтримували антикнязівські течії, створюючи в степах слободи, куди прибували люди з князівських сіл. Однак під кінець XIII ст. міжусобна боротьба татарських емірів призвела до сваволі ординців. "Весь степ, – за словами М. Л. Ернста, – наповнився татарськими загонами, які, блукаючи, не визнавали ніякої влади. Безпечне пересування в степу, як було раніше, змінилось грабунками, нападами безпритульних загонів на купецькі каравани. В ті часи ці татарські загони називались козацькими. Вони не підкорялися владі хана, а діяли незалежно і тільки іноді йшли до кого-небудь на службу"[18]. Перебування в степах ставало небезпечним, і населення здебільшого тікало в обжиті райони.

Дещо інша картина життя південного прикордоння в XIII ст., зокрема в так званій Болохівській землі, що охоплювала Подільський край, постала в розвідці М. П. Дашкевича. Оскільки міркування, висловлені автором, стосуються витоків козацтва, то їх слід розглянути детальніше. На думку вченого, татари, поселившись у Поділлі після ординської навали, підпали під вплив місцевої людності, можливо, навіть прийняли хрещення і займалися землеробством, тваринництвом та промислами, цьому сприяли великі природні багатства. Свою тезу М. П. Дашкевич стверджував, посилаючись на польського історика Мацея Стрийковського (1547 – 1582 рр.), який нібито найшов літописні свідчення про перейманя татарами слов'янської мови і зміну традиційного характеру занять[19]. Крім того, автор звернув увагу на устрій сільських громад, очолюваних отаманами, на прагнення до общинного життя і самоуправління. Водночас він припускав можливість небезпеки для населення, що загрожувала від окремих татарських загонів, які здійснювали розбої паралельно з узгодженою даниною на користь хана Золотої Орди. Звідси М. П. Дашкевич зробив висновок про те, що необхідність для мешканців подільського краю бути завжди готовими до оборони стала причиною виникнення козацтва. "Південноруські козаки, – писав вчений, – таким чином, на наш погляд, на першому ступені своєї генези якщо і відрізнялися войовничістю, то вона далеко не була в них на першому плані. Вони не складали ще тоді військових дружин, які збирались пізніше, не переходили ще в наступ, а обмежувались захистом там, де нападав на них ворог, чи то було посеред домашнього господарства або серед занять та промислів, заради яких потрібно було виходити за межі своєї землі"[20]. Питання щодо відсутності будь-яких згадок про козаків у наступний період, який охоплював понад століття, М. П. Дашкевич пояснював міжусобицями Литви і Польщі та завоюванням останньою Поділля, внаслідок цього місцеве населення було відсторонене від самостійного захисту краю.

Аргументовано критикував погляди М. П. Дашкевича щодо генетичного зв'язку громад, які виникли під владою татар з козаками, М. К. Любавський, піддавши сумніву прямі посилання на Мацея Стрийковського, оскільки згадки про подільських козаків у XIII – XIV ст. не мають підтвердження в джерелах. Крім того, М. К. Любавський зауважив про наявність отаманів як сільських старшин у багатьох регіонах України[21]. Нові документальні матеріали дають змогу розглянути проблему ширше. Справді, отамани як керівники сільських громад з'явилися в татарську добу і зустрічалися навіть у XVI ст. Вони відали збором данини для ханських баскаків, виконували адміністративні та військові функції. Про можливість перебування на цих посадах татар у XIII – XIV ст. можна лише здогадуватись. Пізніше в джерелах фігурували переважно слов'янські прізвища. Навіть наведене М. П. Дашкевичем прізвище отамана с. Петрівців на Київщині – Микита Вареник[22] – достеменно не тюркського походження. Разом з тим татарський термін "отаман", як, до речі, й "козак", про що йтиметься нижче, поступово поширювався на українську людність. Отже, точку зору М. П. Дашкевича на витоки українського козацтва можна розглядати як одну з гіпотез історіографії XIX ст.

Становище на південному прикордонні українських земель помітно змінилося в другій половині XIV ст., коли Подніпров'я увійшло до складу Великого князівства Литовського. Спостерігалася нова спроба відновлення державного життя в передстеповому районі шляхом спорудження укріплених замків і заселення військово-службовою людністю. Великого значення цьому надавав литовський князь Вітовт (1392 – 1430 рр.), який здійснював військові експедиції в степ аж до Північного Причорномор'я. Про успіхи колонізації свідчить надання Литві у 1442 р. Чорноморського узбережжя "со всеми городами, портами, таможнями, водными и сухопутными, шляхтичам Бучацким"[23]. Нові державці зобов'язувалися укріпити за свій кошт замки і містечка. Фактично це було повернення до часів княжої Русі, коли в степових районах поряд із кочівниками проживало слов'янське населення.

Брак актового матеріалу періоду Вітовтової колонізації не дає змоги простежити і відтворити її основні етапи. Збереглися лише окремі згадки про надання угідь у Західному Поділлі[24], що свідчило про формування військово-службової верстви. З огляду на пізніші часи, аналогічний процес проходив на Київщині та Брацлавщині. Опорними пунктами державного наступу на південній околиці мали стати укріплені замки з відповідним контингентом населення.

Розвиток колонізації помітно загальмувався із смертю князя Вітовта. Віленські власті переорієнтувались на розв'язання інших державних проблем. Але імпульс, наданий процесові князем-подвижником, мав реальне продовження, зокрема у діяльності князів Олелька Володимировича (1440 – 1455 рр.) та Семена Олельковича (1455 – 1470 рр.).

Протягом кількох десятиліть тисячі представників військово-службової верстви, які мали офіційну назву бояр,

---

[16] Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С. 390.
Голубовский П. Назв. праця – С. 195–196
[17] Эрнст Н. Л. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой // Известия Таврического общества истории археологии и этнографии. – Одесса, 1927. – Т. 1. – С. 21.
[18] Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – К., 1876. – С. 36
[19] Там само. – С. 44.
[20] Любавский М. К. Начальная история Малорусского козачества // Журнал министерства народного просвещения, 1895. – № 7. – С. 229
[21] Дашкевич Н. П. Болоховская земля. – С. 45.
[22] Грушевский М. Барское староство. – К., 1894. – С. 25.
[23] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 11.

отримали землі в широкій передстеповій смузі від р. Мурафи на Поділлі до басейну р. Сули на Лівобережжі[23]. Надані землі часто складалися з кількох частин, віддалених одна від одної. Попри небезпечні умови степового прикордоння, угіддя цінувалися і були розподілені між власниками. Українське боярство було опорою Литовської держави на південному прикордонні, а володіння землею фактично узаконювалось як плата за службу. Маєтності, пожалувані "до волі", тобто тимчасово, не могли переходити у спадок або ж передаватися в інші руки. Куплені "отчизні" з дозволу господаря підлягали успадкуванню і відсудженню. У разі відсутності прямих спадкоємців, здатних нести службу, земля переходила до розряду виморочних і поверталася до господаря.

Поряд з майновими за боярами закріплювались і особисті права. Боярин підлягав присуду воєвод і старост, але не міг бути взятий у підданство. На земську службу він виїжджав "конно й збройно" власною персоною, а також у супроводі пахолків. Крім того, як і представники інших соціальних верств, бояри зобов'язувались брати участь в укріпленні замку, їздити з урядниками на лови.

Нижчий розряд службових людей становили люди коланні і ясачні, які виконували роботи при замку, за це користувалися невеликою ділянкою землі та платили переважно натуральний податок. До вищого розряду належали слуги ординські, путні й замкові. Так, згідно з Овруцькою люстрацією, "слуги ордынские повинны при послах и гонцах господарских ездити до Орди, а живуть у месте, а земли отчизные, данные, а входы свое на то особливе мають и при старосте предся на службу господарскую конно и збройно ехати повинны, а подводою и стацыею"[24]. Слуги путні використовувались для кур'єрської роботи і нагляду за шляхами, якими рухались татари, слуги замкові – "во всех потребах, где колвек им розкажуть"[25]. Кінні, або ж панцирні, слуги несли патрульну службу в полі, поблизу замку. З сільського населення прикордонних слуг створювалися загони, які займалися лише військовою справою. Як відзначав М. К. Любавський: "слуги вербовались обыкновенно из зажиточных тяглых или каких-либо других крестьян, так как с отправлением на войну связаны были расходы не под силу обыкновенной крестьянской "службе"[26]. Для більшої образності історик навів уривок з Литовської метрики: прохання слуги Лавріна Станкевича (1514 р.) до короля Сигізмунда I (1506 – 1548 рр.) звільнити батька і братів від тяглої служби, мотивуючи це реальною можливістю нести поважнішу і кориснішу для держави – військову. "Ино ми, – говориться в королівському привілеї, – на его чоломбитье то вчинили, того его отца Станка и его братью Янка а Мартина с тых трех служоб тяглых визволили и тыи дякла и вси дачки, што нам и врядником нашим даивали, им есмо отпустили; а они мають нам с того службу земскую заступовати у трех зброях, и кони мають мети добрые и зброи и брони так достаточне, ак и иным подданым нашим"[27]. На основі вагомого фактичного матеріалу М. К. Любавський зробив слушний висновок, що слуги в селянських лавах посідали вищу сходинку і в економічному, і в юридичному сенсі – місце ближче до бояр[28]. Безумовно, слуги могли входити і до складу загонів, організованих для ведення степових промислів, у тому числі й експедицій за здобиччю на татарські улуси.

У другій половині XV ст. колонізаційна хвиля української людності наштовхнулась майже на аналогічне явище з боку Кримського ханства, яке у 1475 р. стало васалом Туреччини, а це призвело до активізації експансії на сусідні християнські держави. Мешканці степового прикордоння виявилися першими жертвами татарських погромів. Згодом ординські спустошення набули регулярного характеру і досягали навіть Волині та північної Київщини. Нечисленні гарнізони службових людей при замках не могли зупинити ординців, а уряд Великого князівства Литовського не мав коштів для утримання на прикордонні найманого війська. Місцеве населення змушене було самостійно зорганізовуватися перед татарською навалою. І це ставало не лише елементарною потребою, а й обов'язком, що пізніше було закріплено у законодавстві. "Абы уси мещане и подданые наши часу наваляное потребы и з иншими людьми нашими земскими войну служили, – зазначалося в Першому Литовському Статуті, – або з дозволенья нашего на войну выправляли"[29]. Поряд із професійними вояками – боярами, драбами, старостинськими служебниками – на захист власних осель виступили й селяни, ремісники. Люстратори Канівського замку 1552 р. відзначали: "Повинни каневцы, так мещане, яко бояре и подданные из, и церковные, и гости вси против людей неприятельских и в погоню за ними конно, збройно бывати з старостою и без него з слугами его"[30]. Отже, потреба в обороні зумовлювала постійну бойову готовність населення, а походи в степ проти татар дістали назву козакування.

"Козак" – термін тюркського походження і запозичений українцями від південних сусідів. Щодо його генези існує чимало версій, більшість яких розглянуто в дослідженнях Д. І. Яворницького[31] та Г. І. Халимоненка[32]. У широкому розумінні "козак" – це вільна людина, шукач пригод, бурлака. Водночас цей термін застосовувався для означення прикордонника, вправного вершника, найманого воїна, степового розбійника, добувача.

Для з'ясування початкового періоду становлення українського козацтва важливим є питання генези назв військових та адміністративних титулів. Ймовірно, це зумовлювалося територіальною близькістю з тюркомовною людністю, її вливанням до козацьких ватаг, хоча антагонізм між ними навряд чи сприяв швидким темпам такого процесу. Вірогідніше, що вже з княжої доби русичі переймали від тюркомовних народів стратегію і тактику степового бою, відповідні елементи атрибутики кочівників. Тому досить реально постає передбачення Г. І. Халимоненка про можливість існування "козацьких таборів" у басейнах річок Росі й Сули вже в XI – XII ст., де проживало змішане тюрксько-слов'янське населення[33].

Не викликає сумніву існування тюркських козаків у Криму та Північному Причорномор'ї вже в XIII – XIV ст. У половецькому словнику за 1303 р. слово "козак" означає вартового або ж людину, яка перебувала на передовій сторожі[34]. На синаксарі міста Сурожа (Судака) під 1308 р. йдеться про вбивство кримськими козаками "раба Божого Алмальчі"[35]. Татарські козаки згадуються і в статуті генуезьких колоній 1449 р.: "Коли трапиться придбати якусь здобич козакам кінним кафинцям, або ж на ловах татарських биків, чи деінде, постановляємо: аби консул Кафи, й інші чиновники, або й котрась висока особа аж ніяк не сміли вимагати собі частки з такої здобичі, а нехай вона трактується як вільна (від податку) і з повним правом на-

[23] Там само. – С. 13–17
[24] Архив ЮЗР. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 41–42
[25] Там само. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 148
[26] Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 343
[27] Там само. – С. 343–344
[28] Там само. – С. 344.
[29] Старый Литовский Статут 1529 года // ВИМОИДР. – М., 1854. – Кн. 18. – С. 13
[30] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 95.
[31] Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 6–8
[32] Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. – К., 1993. – № 1. – С. 108–111
[33] Там само. – С. 111.
[34] Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum. – Budapestini, 1889. – S. 118
[35] Заметки XII – XV века, относящиеся к крымскому городу Судаку, прописанные на греческом Синаксаре // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 6

лежить тим, хто її захопив чи підстрелив, і нехай консул Кафи намагається таких козаків кінних підтримувати, виявляючи їм усіляку допомогу й ласку" [38].

Термін "козаки" стосувався й нижчого прошарку татар, осаджених князем Вітовтом південніше столиці Вільно [39]. *За відбування військової служби козаки володіли невеликими земельними наділами і належали до окремих підрозділів, які вступали до литовського війська під проводом своїх отаманів* [40].

Цілком можливо, що й "подільські козаки", згадані Мацеєм Стрийковським, мали аналогічну природу [41]. *Згадка про надання землі татарам поблизу Овруча наприкінці XV ст. жалуваною грамотою Казимира IV (1440 – 1492 рр.) наштовхнула М. К. Любавського на думку, що якась їх частина могла осісти і на Київщині* [42]. *Про аналогічні випадки за князювання Гедиміна (1316 – 1341 рр.) йдеться в люстраціях Канівського замку 1552 р.* [43]

Існує немало свідчень про діяння татарських козаків на терені південноукраїнського степу. Польський історик Ян Длугош вирізняв їх у складі полчищ хана Маняка, які вторглися на Галичину 1469 р. [44] *Козаки, напевне, часто залучалися до ханського війська поряд із представниками інших соціальних верств Криму. Так, на прохання великого князя московського Івана III (1462 – 1505 рр.) вислати війська проти ординців, які перешкоджали нормальному сполученню між державами, чиняти грабунки й розбої, кримський хан Менглі-Гірей відреагував позитивно. У розмові з великокнязівським послом у Криму Семеном Борисовичем він зокрема відзначив: "Посылал под Орду уланов и князей и козаков всех, колко их ни есть в моей земле. И они под Ордою были все лето и делали, сколько могли"* [45]. *З іншого боку, у посланні великого московського князя до Менглі-Гірея від 4 березня 1487 р. було прохання прислати до Курська своїх людей для зустрічі послів, щоб уберегти їх через небезпеку від татарських козаків у степу. Водночас Іван III повідомляв, що московські ратні люди разом із військом брата кримського хана Нурдовлатом уже здійснили похід по степових шляхах: "Под Ордою улусы имали и головы поимали... и я здесь у тех козаков те головы поимали и отдал есми их твоему послу Тевекелю улану да Лукбердею дувану о тобе бы то ведомо было. А список есми к тебе послал, те и головы имяны преписавши, колко их отдано твоим послам"* [46]. *Про контакти татарських козаків з українською людністю можна здогадуватися з тексту великокнязівської уставної грамоти киянам від 14 травня 1499 р., в якій зазначалося: "Коли осмник воеводин застанет которого мещанина, або купца, а либо козака-християнина, з белыми головами непочетные речи делаючи, ибо наместнику митрополичому с того врочая вина, а воеводе с того вини копа грошей; а коли застанет осмник в таковых речах гостя турчина, або татарина, а любо ормянина, тогды воеводе с такового вины дванадцать коп грошей"* [47]. *Звідси цілком закономірним є результат аналізу етнографічного складу населення Київщини XV ст., здійсненого П. Г. Клепатським. Учений відзначив, що після українців найбільший відсоток на цій землі становили татари* [48].

Наведені факти переконливо свідчать про перехід назви "козак" до українців від татарських кочівників. Одночасно й козакування як побутове явище набувало ширших масштабів. За прикладом татарських козаків з південноукраїнських замків та сіл виходили в степ ватаги шукачів легкої здобичі. "Ходити в козацтво" означало насамперед виходити в поле чи "на низ" по здобич. Яскравою ілюстрацією можуть послужити також свідчення Рейнгольда Гейденштейна – довіреного секретаря Стефана Баторія: "Великі простори полів, безліч землі залишаються там необробленими і незаселеними... Значну частину часу люди займаються рибальством і здобичництвом, вважають ворогом кожного, від кого сподіваються отримати більше здобичі, але оскільки серед них чисельно переважають християни, то вони відчувають особливу неприязнь до невірних (варварів), насамперед до татар, і не раз подавали допомогу польським королям. Оскільки вони займають нижню частину Польщі, яка прилягає до річки (Дніпра. – В. Щ.), то й називаються... низовцями, і серед інших козаків – таким саме загальним іменем називаються як кінні, так і піші люди, які збираються з доброї волі для занять розбоєм на прикордонні" [49]. *Гайденштейн зафіксував своє враження після завершення війни між Річчю Посполитою і Московією в 80-х роках XVI ст., коли немало її учасників, не знайшовши застосування своїм силам, подалося на пошуки "козацького хліба", хоча аналогічні випадки траплялися і раніше. Однак походи на татарські улуси це лише один вид діяльності запорожців.*

Південноукраїнський степ з широко розгалуженими водними артеріями вражав сучасників надзвичайними природними багатствами. Литовський мемуарист Михайло (Михалон) Литвин із захопленням писав: "Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою з степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчаки назбирують цілі говни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачиняють до кліток задля їх пір'я, котре чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами" [50]. *Навіть скрупульозні й лаконічні королівські ревізори, описуючи українські староства, не могли утриматися від захоплених характеристик краю: "Коням и всякому быдлу кованье там роскошное по дубровах и свиньям по дубниках через зиму, а там радо быдло всякое множится. Зубров, оленей, лисиц и иншого зверу множество великое. Меду тож офитось великая, а предне доброго, чистого, белого без бортей и без всякое праци великое, не только с пасек, але готового с вепетов выдираючи"* [51].

Велика кількість дичини сприяла широкому розвою так званого уходництва (заняття мисливством та рибальством на Запорожжі та в південноукраїнському степу – В. Щ.). Крім мисливства, рибальства, бджільництва промисловці часто здійснювали походи за сіллю. У люстрації 1552 р. зазначалося: "Кгды соль идет, с низу хоживало старосте перво десятка по ковшу соли, а ковш тот з безмен, а теперешний староста от

---

[38] *Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // ЗООИД. – Т. 5. – С. 767.*
[39] *Лаппо И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). – СПб., 1891. – Т. 1. – С. 461; Tyszkiewicz J. Tatarny na Litwie i w Polsce. Studia z dziejow XIII – XVIII w. – Warszawa, 1989. – S. 148–149.*
[40] *Źródła dziejowe. – Warzawa, 1897. – T. 22. – S. 396.*
[41] *Kronika Polska, Litewska, Żmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego. – Warszawa, 1846. – T. 1. – 2. – S. 19.*
[42] *Любавский М. К. Областное деление... – С. 531.*
[43] *Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103.*
[44] *Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis. – Kraków, 1881. – T. 5. – S. 530.*
[45] *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией СПГАО. – СПб., 1884. – Т. 41. – С. 46.*
[46] *Там само. – С. 58.*
[47] *Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 194.*
[48] *Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – С. 446.*
[49] *Heidenstein Reingold. De bello Moscovitico. – Cracoviae, 1584. – S. 259.*
[50] *Сгінський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 49.*
[51] *Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 21.*

каждого человека колько их у десятку будет, берет соли по два безмены. А над то еще берет староста теперешний с каждого десятка соли по котлу десяточному и по ковшу. А еще особно обестки з десятка каждого по котлужу десяточному берет" [51].

Податок у вигляді здобичі місцева влада стягувала восени, коли повертались промисловці на волості. З часом він узаконювався у фіксованих розмірах. Уже в уставній грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (1492 – 1506 рр.) місту Києву (1499 р.) зазначалося: "Которие козаки з верху Днепра и с инших сторон ходят водою на Низ до Черкас и далей и што там здобудуть, с того со всего воеводе десятое мають давати; а коли рыбы привозять з верху або низу просолные и вяленые до места Киевского, тогды мает осмник воеводин то осмотрети и обмытити, и мает на город взяти от бочки рыб по шести грошей, а от вяленых риб и свежих десятое. А коли привезут до места Киевского рыбу свежую, осетры, тогды не мають их целиком продавати, олиж мусить осмник от каждого осетра по хребтине взяти, а любо от десяти осетров десятого осетра" [52].

У даному випадку козаками іменувалися відходники з придніпровського регіону. Такі ж козаки-промисловці ходили в степ і по інших річках. Марцин Бельський під 1489 р. згадував козаків, які добре знали Побужжя і допомогли польському королевичу Яну-Ольбрехту дістатися до Саврані [53].

Заняття промислами вимагало відваги і певних військових навичок, оскільки мало коли обходилося без сутичок з татарськими козаками та чабанами. Тому уходники об'єднувалися в загони, обирали досвідченого ватажка і відповідно озброювалися. На уходах споруджували тимчасові стоянки-засідки або ж "городці" для первинної обробки і зберігання здобутого, а також оборони на випадок нападу ординців.

Соціальні причини виникнення українського козацтва полягали у поглибленні суспільного поділу праці, змінах у земельних відносинах. Після перетворення українських князівств на воєводства традиційний принцип общинного землеволодіння поступово підмінювався роздачею маєтностей князем, як верховним сюзереном, особам вищого (князі, пани, зем'яни-шляхта) і середнього (бояри) станів, які перебували на військовій та адміністративній службі. Відповідно до розряду землевласників не потрапляла найбільш численна верства – селянство. Природним явищем став зростаючий відхід селян з центральних регіонів на окраїни, що в той час не зустрічало перешкод з боку влади. Навпаки, при відсутності регулярного війська переселенців планувалося використати у боротьбі проти полчищ кочовиків.

Водночас з кінця XV ст. у Великому князівстві Литовському спостерігалося зародження товарно-грошових відносин. На загальнодержавному рівні його чітко ілюструвала устава 1514 р., спрямована на збільшення прибутковості великокнязівських маєтностей за рахунок розширення площі дворової ріллі, яку передбачалося обробляти із застосуванням праці тяглих людей. Місцевим урядникам наказувалось: "Колько розумеючи людей на пашни оставити, которими би еси мел достаточне пашню запахати, а инших маеш на пенязех осадити" [54]. *Подібне відбувалось і в маєтках окремих землевласників, які використовували різні засоби економічного і позаекономічного примусу, щоб задовольнити потреби свого господарства у робочій силі.*

Збільшення відробіткової ренти викликало відповідну реакцію з боку селянства. Однією з найпоширеніших форм протесту проти соціального гніту стали втечі. Безумовно, їх масштаби суттєво відрізнялися на обширних теренах Великого князівства Литовського. Напевне, значно більше втечі були притаманні власне литовським землям, менше – батьківщині козацтва – центральній Україні. Проте, наявність окремих артикулів у Першому Литовському Статуті 1529 р., в яких йшлося про запобігання селянським втечам і суворі покарання втікачам [55], *дає змогу висловити припущення, що в малоосвоєні прикордонні райони відходила й частина українського населення. Відсутність документальних свідчень не дає права ствердно говорити про участь цієї категорії селянства у козакуванні до середини XV ст., хоча й для заперечення можливості такого явища немає підстав* [56].

Отже, саме охоронці південного прикордоння й відходники-промисловці, які перебували в постійних контактах з татарськими кочівниками, вперше зустрічаються у джерелах другої половини XV ст. під назвою "козаки". З цього часу джерельні свідчення про козацтво на терені південноукраїнського степу простежуються регулярно. Давнє побутове явище козакування поступово набувало широких масштабів, залучаючи представників різних соціальних верств. Умови прикордоння витворили своєрідний тип людини, характерною рисою якої було поєднання в одній особі воїна і трудівника.

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Зародження і становлення козацтва рельєфно простежується при з'ясуванні джерел цього явища. Протягом тривалого часу на нього мали безпосередній вплив найрізноманітніші фактори еволюції українського суспільства.

До середини XVI ст. козаками називали людей, які займались відходними промислами на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. На жаль, в актових матеріалах про них збереглися лише фрагментарні згадки, але й вони дають підставу для конкретних висновків щодо джерел формування козацтва. Вже в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра Казимировича про напад на фортецю Тягиню загону козаків з Канева та Черкас. Документальні свідчення про цю акцію містяться у відповіді князя від 19 грудня, надісланій у Крим: "Також писав нам в своему ярлику, що наші люди, канівці і черкасці, прийшовши Дніпром, під Тягинею човен твій розбили, чоловіка одного і багато статків та грошей побрали, а потім цього твого чоловіка забрали і кілька волів з ним взяли, а після того під Тягинею черкасці взяли десяток коней і трьох чоловік забрали з собою. Про те нам невідомо і сталося без нашої волі. З приводу того послали до наших урядників українних, щоб речі ті відшукали між козаками, а якщо б знайшли – передали в руки твоєму слузі Мусаці, і людей, які будуть знайдені і відібрані статки. А тих лихих людей, які те вчинили, повеліли стратити" [57].

Безумовно, у поході могли брати участь й вихідці з інших міст та містечок України. Менглі-Гірей добре володів інформацією про становище на прикордонні з Литовсько-Руською державою, оскільки сам неодноразово здійснював грабіжницькі набіги на її територію. Однак він був зацікавлений у суворому покаранні литовськими владцями конкретних винуватців козацької експедиції, щоб запобігти її повторенню в майбутньому.

І, як видно з листа Олександра Казимировича, урядники південноукраїнських старостів зобов'язувалися вжити відповідних заходів. Майже аналогічний інцидент стався за три роки до цієї події (1489 р.) на Таванському переїзді через Дніпро, хоч у листі великого князя московського Івана III до правителя Литовської держави козакуючих на чолі з ва-

[51] *Там само. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 83.*
[52] *Акты ЗР. – Т. 1. – С. 194.*
[53] *Kronika Polska Marcina Bielskiego. – T. 2. – S. 882*
[54] *Любавский М. К. Областное деление. – С. 19*
[55] *Старий Литовський Статут 1529 года. – С. 32*
[56] *Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.). – К., 1997. – С. 24.*
[57] *Pulaski K. Dzikie pola // Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887. – S. 19.*

тажками Богданом, Голубцем і Васьком Жилою власне "козаками" не називали. Цілком можливо, що у Московії цей термін був ще маловідомим. "Нынеча пак сего лета, – говориться в документі, – наши послы Московские земли, Тверские земли и Ноугородские земли многие люди шли из Крыма с твоим послом Яном вместе; да как пришли на Тавань к перевозу, и твоего посла Яна перевозники через Днепр перевезли, а наших гостей не перевезли. Да пришед на них твоего пана Юрьева люди Пацевича, в головах Богдан, да Голубец, да Васко Жила со многими людьми да наших гостей перебили и переграбили, и товар у них весь поимали, многих людей до смерти побили и перетопили, а иных многих людей тех наших гостей и нынеча без вести нет" [59].

Тут ідеться про вчинки служебників київського воєводи Юрія Паца. В тогочасній епістолярній спадщині козацтво виступало під різними назвами: загальною – "черкаси", за іменем урядовця або ж ватажка громади – "князя Дмитрія козаки", "козаки Щурової роти" [60].

Через українські землі пролягали великі й малі шляхи, які були передусім торговими артеріями не лише Великого князівства Литовського, а й усього центрального східноєвропейського регіону. Ними ж користувалися представники дипломатичних служб. За повідомленням кримського хана Менглі-Гірея великому князеві Івану III у жовтні 1494 р., московське посольство на чолі з бояриним Іваном Суботою, яке прямувало до волоського господаря Стефана, поблизу дніпровської переправи "из черкасского городка козаки потопили, все поимали, пеша остали" [61]. *Очолював козацький загін черкаський воєвода Богдан, який невдовзі зруйнував турецьку фортецю Очаків* [62] *як базу, створену для дій проти "черкас". Київські та черкаські козаки були причетні також до сутичок із татарами на пониззі Дніпра взимку 1502 – 1503 рр.* [63]

Документальні свідчення про участь у козацьких походах представників місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнських старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Єжи Струся, Миколи Сенявського, Берната Претвича, Семена Пронського, стали основою для проголошення їх історіографією XVII – XVIII ст. організаторами українського козацтва, першими гетьманами [64]. *Насправді ж, виконуючи обов'язки з охорони кордону, старости замовчували факт спільних дій з козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або ж сплатою з власного рахунку за збитки, заподіяні козаками. Так, у листі турецького султана Сулеймана I (1520 – 1566 рр.) до польського короля Сигізмунда II Августа від 10 вересня 1557 р. йшлося про набіг козаків, очолюваних князем Дмитром Вишневецьким, на татарські улуси поблизу Акермана, а також була вимога повернути "що кому належало" і покарати учасників експедиції* [65]. *На старост покладалися також обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх збору і самостійних походів проти татар. У люстрації Кременецької волості 1563 р. зазначалося: "Козаків, або ж людей неосілих, прихожих не утримувати ніде в селах більше 3 днів, все село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши усьому селу (властям. – В. Щ.), і тримав його більше трьох днів, а відпустивши, не оголосив всьому селу, і якщо б від того трапилась кому шкода, то будь-який господар повинен буде відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний виплатити три рублі згідно статуту земського* [66]. *Контроль над козаками поширювався навіть на воєводські міста, зокрема на Київ. У згадуваній грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (1499 р.) зазначалося: "Коли которые купци, а любо козаки приходят до Киева, а в которого мещанина станут на подворьи, тот мещанин мает их обестити воеводе киевскому, або наместнику его, подлуг давнего обычая, а если бы который з вас мещанин не хотел купца або козака воеводе обестити, на том воеводе киевскому дванадцать коп грошей вины"* [67].

Через брак документальних свідчень нелегко судити, наскільки вдавалося старостам виконувати поліційні функції. Більше відомі випадки, коли вони в обхід закону очолювали загони служебників та козаків і здійснювали сміливі рейди в південні степи аж до Чорноморського узбережжя [68]. *Оповідаючи про похід під Очаків (1541 р.) барського старости Берната Претвича, Марцин Бельський зокрема писав: "Незадовго перед тим татари напали на Русь, починивши великі шкоди коло Вінниці і по інших місцях. Бернат Претвич, гербу Вчеле, староста барський, вартий пам'яти у всіх нас, поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і черемисів, пройшовши за ними аж під Очаків... Із здобиччю повернувся додому і наступного року те ж повторив"* [69].

Для боротьби з татарами власті активно залучали і місцеве населення. Наприклад, у привілеї, наданому містечку Лисянці, підкреслювалося, що його мешканці мають ставити палісаду, а кожний з міщан повинен запастись рушницею, двома фунтами пороху і копою куль [70]. *У творі польського шляхтича Марцина Броневського (70-і роки XVI ст.) міститься згадка про Брацлав: "Лежащий на границах Подолии, несмотря на свою маловажность и незначительность, имеет крепостцу и более пятисот жителей, превосходных стрелков, которые приобрели немалую опытность и навыки в легких и частых стычках со скифами (татарами. – В. Щ.)... Брацлавцы содержат постоянно отряд войска для защиты от набегов перекопских, очаковских, белгородских татар и валахов"* [71]. *Отже, не лише військова людність, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навики і могло брати участь у козакуванні.*

Цікаво, що Марцин Броневський нічого не говорив про шляхту серед мешканців Брацлава. Небезпека з боку татарських ординців ставала на перешкоді проникненню на південь Поділля та Київщини представників привілейованого стану. Навіть чимало старост залишали у фортецях заступників, а самі жили у власних маєтках на Волині, північній Київщині чи в Галичині. Татарська загроза не стимулювала й розвиток традиційного землеробства. Відповідно втрачався сенс ведення як селянського, так і панського господарства. Не випадково в той час ревізори не зауважили поблизу Канева жодного фільварку [72].

Немало інформації про джерела формування українського козацтва знаходимо в кореспонденції правителів сусідніх держав, зокрема турецького султана та кримського хана. Так, на початку 40-х років хан Сагіб-Гірей писав з Бахчисарая польському королю Сигізмунду I: "Приходят козаки черкасские и каневские, стают на Днепре под нашими улусами и чинят шкоды нашим людям. Я к вам много раз посылал за тех козаков, что-

---

[59] *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским // СИРИО. – СПб., 1882. – Т. 35. – С. 23.*
[60] *Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – С. 60.*
[61] *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией. СИРИО. – СПб., 1884. – С. 194*
[62] *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 83.*
[63] *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией. – С. 276*
[64] *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 26; Історія Русів. – К., 1991. – С. 50–51.*
[65] *Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 31.*
[66] *Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 114–115.*
[67] *Акты ЗР. – Т. 1. – С. 194.*
[68] *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 59–63*
[69] *Kronika Polska Macina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 3. – S. 1085.*
[70] *Архив ЮЗР. – К., 1869. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 137*
[71] *Описание Крыма Мартина Броневского // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 333.*
[72] *Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 13.*

бы их усмирить, но ваша милость не послушал. Если хочеш иметь приязнь с нами, будь добрим, пришли к нам тех, что делали шкоды, иначе не имей того за зло, и я не хочу сломать приязни братской и присяги, но на те замки – Черкассы и Канев – пошлем нашу рать"[73]. Майже аналогічний лист турецького султана Сулеймана I до того ж короля від 1546 р., в якому зазначалося, що з "далеких замків, належачих до Польщі: Переяслава – Яцько і Мануйло, з Черкас – Карпо і Єрушко, з Брацлава, з Києва і багатьох інших прикордонних замків" – минулого року козаки, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським, здобували приступом Очаківську фортецю[74].

Отже, актові матеріали і наративні джерела переконливо свідчать про вихід козаків з українських міст. Та це зовсім не означає, що козакували власне міщани – ремісники чи торгові люди. Саме вони не завжди складали більший відсоток населення насамперед прикордонних міст, призначених для оборони краю від ординської агресії. Наприклад, у Черкасах (1552 р.) проживало 223 міщанина; бояр, панів і князів – 9 осіб; слуг міських – 25; пушкарів – 2; почет старости – 66; драбів – 160; козаків – 250[75]. Аналогічним було співвідношення населення в той час у Брацлаві та Вінниці. Зауважимо, щоб вважатися повноправним громадянином, тобто, перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти нерухомим майном, як мінімум – власним будинком. Цим пояснюється той факт, що в південноукраїнських містах ревізори фіксували значну кількість бездомних або ж "людей прихожих". На Волині та північній Київщині серед них переважали селяни, які намагалися здобути свободу за міськими мурами.

Характерним для південних міст було проживання в них козаків. У Черкасах, наприклад, люстратори відзначили, що "окромя оселых бояр и мещан, бывают у них козаки прихожие"[76]. Поряд із боярами, слугами, міщанами Канева проживали: "люди прихожие, козаки неоселые"[77]. На противагу міщанам більшість козаків не мали власної осідлості і ходили в степ на промисли або ж служили у заможних городян. Різниця між ними чітко визначалася в люстрації, де вказувалися повинності: "Козаки, которые домов у Черкассах не мають, и тые дають старосте колядки по шести ж грошей и сена косять ему на два дни на лете толоками за его стравою и за медом. А которые козаки, не отходячи у козацтво на поле ани рекою у низ, служать в местах в наймах боярам або мещанам, тыи старосте колядки давати, ани сена косити не повинни"[78]. Звертає на себе увагу наявність у Черкасах значної кількості представників власне військово-службової людності: почет старости, драби, а також слуги міські або ж замкові.

Водночас у більшості міст та містечок України мешкали й селяни. Було в недоцільно не брати до уваги можливість їхньої участі в козакуванні, як і сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок – городники, залупники, комірники, підсусідки – не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі й козакуванням. Однак конкретних документальних свідчень про відношення селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено. Наведену Дмитром Наливайком тезу з латиномовного "Трактату про дві Сарматії" (1518 р.) польського гуманіста Мацея Меховіти, де український козак називався "хлопом, підданим, бродягою, пішим або кінним"[79], досить легко спростувати. У Польщі хлопом називали кожного негербованого.

З середини XVI ст. спостерігається новий етап в історії українського козацтва. За слушним зауваженням І. П. Крип'якевича, на цей час "у степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і в війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом. Виробивши собі новий лад у степах, переходять козаки до давніх українських центрів, до городів; тут лучаться з міщанською опозицією проти нових міських порядків, переймають на себе її боротьбу з локальними урядниками і реорганізують міста за своїм ідеалом. Цілий цей процес відбувається дуже скоро; козацький лад так знаменито відповідав пограничним відносинам і в своїм поході показав стільки сили, що протягом двох-трьох десятиліть скозачили всі міста над степовим поясом"[80]. Отже, перенесення козацького устрою на волості стало важливою передумовою формування окремого соціального стану.

Консолідація панівних верств Великого князівства Литовського супроводжувалася ліквідацією різних ступенів ієрархії та ревізією прав на шляхетство. Підставою для визнання останніх стало не відбування військової служби, а наявність документально підтвердженого землеволодіння. Якщо для магнатів, князів і зем'ян ця обставина не створювала особливих проблем, то з усією гостротою вона постала перед боярами. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє "благородне" походження пред'явленням жалуваних грамот на землеволодіння[81]. Всі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян.

Аналогічну політику проводили на українських землях після Люблінської унії 1569 р. і польські власті. Вже наступного року було організовано люстрації Брацлавського і Київського воєводств. У ході їх проведення ревізори вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності, оскільки, за їхніми словами, при українських замках було багато таких зем'ян і шляхти, які не хочуть відбувати земську службу і заявляють, що вони вільні люди[82]. Так, бояри Заушани показали ревізорам копію королівської грамоти – виписку з київських земських книг і були залишені при шляхетських вольностях. За володіння землею вони разом з іншими шляхтичами Київського воєводства мали нести земську службу. Бояри Позняки ніяких документів на вимогу люстраторів не пред'явили, а лише голослівно сказали, що вони звільнені від аналогічних служб згідно з королівським привілеєм[83]. Однак ці аргументи до уваги не бралися, оскільки при великій небезпеці для київського замку, на думку ревізорів, уже "нікого було посилати для огляду татарських шляхів та відправляти листи до найближчих замків"[84].

Тож південноукраїнське боярство стало перед проблемою пошуку свого місця в суспільстві. Через брак умов для заняття землеробством воно намагалося іншими шляхами відстояти свій попередній статус. Цьому ж об'єктивно сприяло створення козацького реєстру та залучення урядом Речі Посполитої українського населення до військової служби під час чергових кампаній, насамперед для боротьби проти Швеції та Московської держави. Найбільш підготовленими, безумовно, виявлялися бояри і слуги. Вони й стали ос-

[73] Акты ЗР. – СПб., 1847. – Т. 2. – С. 75.
[74] Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 21.
[75] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 87–89.
[76] Там само. – С. 89.
[77] Там само. – С. 105
[78] Там само. – С. 82.
[79] Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 45.
[80] Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 44.
[81] Любавский М. К. Областное деление... – С. 541.
[82] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 22.
[83] Там само. – С. 6.
[84] Там само. – С. 7.

новою створення козацьких загонів, які перетворювалися на вагому силу при кварцяному війську [85].

Отже, бояри та слуги були новою хвилею у формуванні українського козацтва. Саме тому в документальних матеріалах південного порубіжжя кінця XVI – початку XVII ст. трапляються лише окремі згадки про бояр [86]. При цьому обов'язково підкреслювалося їхнє "нешляхетське" походження, належність до "хлопства". У північній Київщині та на Волині українському боярству під назвою "околичної шляхти" вдалося утриматися аж до Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Проте в джерелах дедалі частіше з'являлися такі визначення їхнього соціального статусу, як, наприклад: "козаки, звані боярами Обруцького староства" [87]. Водночас поповнення козацтва боярським контингентом збігалося з важливим моментом у формуванні лицарської верстви, а саме: зародженням генези станових прав.

Помітний вплив на формування козацького стану справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої щодо колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Роздавання земель у власність з метою їх заселення практикувалося ще й за литовської доби. Більші можливості для встановлення польського панування на українських землях аж до кордону з Московською державою відкрила конституція, прийнята варшавським сеймом 1590 р. "Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою, – зазначалося в цьому документі, – не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому" [88].

Прагнучи здобути земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині та Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема слабкість виконавчих та судових структур, відкривали можливості панування кулачного права або ж фізичної сили. Звідси – поява латифундій, нових власників, особливо гетьманів, воєвод, примноження магнатських родів, так званих "королев'ят" – Вишневецьких, Корецьких, Збаразьких. Серед прибулих на Подніпров'я було немало й таких, хто основним своїм заняттям вважав військове ремесло. Вже за Стефана Баторія шляхта становила верхівку козацького реєстру [89]. Зростання престижу козаччини залучало до королівської служби нових представників привілейованої верстви як українського, так і польського походження. Проект католицького біскупа Йосипа Верещинського по створенню козацького князівства за Дніпром, очевидно, ґрунтувався на реальних фактах наявності значної кількості шляхти серед українського козацтва [90]. Шляхтичі не лише очолювали реєстрових, а й становили основну масу козацької старшини. Тим більше, що в її середовищі перебувало чимало представників польського етносу [91], зокрема шукачів військових пригод, авантюристів, які схвально відгукнулися на заклик Папи Римського Климента VIII. Під егідою Ватикану створювалась Ліга європейських християнських держав для боротьби проти турецької агресії, для чого відпускалися значні кошти [92]. Основну військову силу ліги мало становити запорозьке козацтво. Восени 1593 р. Папа Римський вислав свого нунція – хорватського священика Алессандро Комуловича – до українських козаків з метою залучити їх на службу. Згідно з інструкцією папський легат мав вести переговори на кресах Речі Посполитої: в Кам'янці, Каневі, Черкасах. У листі Климента VIII до козаків відзначалася поінформованість Ватикану про їхню хоробрість і військову відвагу [93]. Вагомим додатком до послання понтифіка із закликом боротьби проти ворога святого Христа мали стати 12 тисяч дукатів як завдаток до початку кампанії. Решту обіцялося виплатити в ході війни. Однак маршрут Комуловича пролягав через волості, в яких йому порадили звернутися до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Напевно, через конфлікт Януша Острозького з Криштофом Косинським папський посланник не знайшов шляху до Запорозької Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколою Язловецьким. Колишній старший реєстру продовжував підтримувати тісні контакти з козаками. Тому, ймовірно, не без ініціативи Язловецького в грудні 1593 р. відбувся похід на придунайські турецькі міста. У складі козацького війська перебувала значна частина подільської шляхти [94].

Відсутність детального опису реєстрового війська на рубежі XVI – XVII ст. не дає змоги ґрунтовно проаналізувати його структуру та національний склад. Однак відомо, що подальший розвиток подій, зокрема війна з Московією, Цецорська та Хотинська битви, сприяв поповненню реєстру представниками української шляхти, до якої належали Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький.

Реалізація конституції 1590 р. в Україні супроводжувалася також посиленням соціального гноблення. Кожний прибулий шляхтич одержував право будувати у своєму маєтку замок для захисту від татар, залучаючи поселенців з інших районів. Часто власники виділених урядом земель утворювали нові поселення за рахунок селян, захоплених у сусідніх феодалів. Актові матеріали кінця XVI – першої половини XVII ст. мають величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. Через грабіжницькі напади шляхтичі ставали власниками нових маєтків та підданих, а згодом одержували документальні підтвердження від властей на право володіти ними. У пошуках нових джерел прибутків магнати реєстрували свої володіння у статусі містечка [95].

Для залучення нових поселенців феодали на перших порах встановлювали пільги –звільнення від будь-яких повинностей на 5, 10, 15 і більше років. Протягом цих років селянин міг вести власне господарство, не відбуваючи панщини, не сплачуючи натуральних чи грошових податків, вважати себе відносно вільною людиною. Водночас освоєння нових земель було вигідне феодалам, оскільки пізніше вони могли використати їх для розширення власного фільварка. Крім того, деякі шляхтичі, незважаючи на існуючі умови, все ж залучали "слобожан" до виконання робіт. Так, у Курилівцях на Київщині в 1616 р. двадцятьох "свобідних", які не мали повинностей, змушували робити зажинки, обжинки, закоси, обкоси, допомагати у толоці" [96].

У люстрації Остерського староства за 1636 р. зазначалося: "Завдяки скупченню людей, що оселяються на слободах, остерська оренда медів, пив, горілок, млинів, мит пішла за значно вищу ціну, тому немало зріс прибуток" [97]. Отже, шляхта використовувала можливі засоби для стяг-

---

[85] Sliwiński A. Stefan Batory. – Warszawa, 1922. – S. 25.
[86] Źródła dziejowe. – Warzawa, 1877. – T. 5. – S. 114; Warzawa, 1894. – T. 21. – S. 129, 435.
[87] Ibid. – T. 21. – S. 352.
[88] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 2. – S. 318.
[89] Źródła dziejowe. – Warzawa, 1894. – T. 20. – S. 154.
[90] Wereszczyński Józef. Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – С. 14–20.
[91] Tomkjewicz W. O składie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińnej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. 1948. – T. 37. – S. 254.
[92] БМЧ – Spr. 2255, – S. 31–34.
[93] Там само. – S. 33.
[94] Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в рр. 1593 і 1594 // ЗОЕРШ. – Львів, 1896. – Ч. 10. – С. 4–5.
[95] Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 26.
[96] Там само. – С. 25.
[97] Źródła dziejowe. – T. 5. – S. 209.

нення всіляких опосередкованих поборів з мешканців слобід. При надмірних утисках або ж наближенні завершення строку "слобод" останні відходили на нове місце проживання в південні та південно-східні райони. "Ті ж із згаданого руського (українського. – В. Щ.) народу, – відзначав сучасник подій, польський письменник Самуель Гроондський, – хто звичніший і вправніший тримати зброю, а також не поважав підкоритися данницькому ярму земських панів, вийшли до віддалених і до того часу не заселених місць і там привласнювали собі вільне право і відтоді заснували нові поселення. На відміну від інших русинів, підпорядкованих земським панам, цих називають козаками"[98].

Згодом, оцінюючи причини козацького повстання, польський магнат Микола Потоцький наприкінці 1637 р. зауважив, що осередки "свавільників" містилися саме в слободах: "Скільки цих бунтівників було і є, всі мають свої гнізда в нових слободах, що містять у собі по кілька тисяч свавільних людей, як обидві Кобеляки й інші селища на Ворсклі та Пслі. Наплив цих своєвільників у слободи робить розсадники бунту, та й самі осадчі застерігають з плачем, що як ці гнізда не будуть зруйновані, то свавілля досить скоро оживе знову"[99].

Значна частина населення заселялася в "слободах", але відмовлялася підпорядковуватися старостинській владі, оголошуючи себе козаками. Селян та міську бідноту приваблювали право козаків на володіння землею, свобода від експлуатації і, насамперед, кріпацтва. Перехід до козацтва асоціювався у них з ідеєю вільного господарювання. Такі люди фігурували у донесеннях королівських комісарів під назвою "непослушних". Уже восени 1593 р. Станіслав Жолкевський писав з Поділля до канцлера Яна Замойського: "Пан староста брацлавський (Єжи Струсь) дуже збентежений сваволею і бунтами тих злих хлопів, пильно потребує ласки й рятунку вашого, бо через опір і бунт тих хлопів важко йому виконувати свої обов'язки... Я радив панові старості, і з свого боку буду того пильнувати, щоб якось по-доброму привести їх до послушності, але якщо надалі з їхнього боку буде такий непослух, прошу порадити, що в такому разі робити. Я маю відомості, що вони присяглися не допустити там жовнірських постоїв, а очевидно, і в кримського хана бувають їхні посланці. Такий непослух у них і свавілля, що вже не поважають зовсім ні Бога, ані когось іншого"[100].

Про широкі масштаби покозачення населення Подніпров'я свідчать люстрації королівщин 1616 р. У Білій Церкві було "міщанських домів послушних 300", а таких, що не хотіли бути "послушними", понад 300; у Трилісах – відповідно 170 і 30, Богуславі – 200 і 400, Каневі – 160 і 1346, Корсуні – 200 і 1300, Стеблеві – 100 і 400, Переяславі – 300 і 700, Гельмязові – 40 і 100, Бикові – 30 і 25, Черкасах – 150 і 800, Боровиці – 50 і 100, Ірклієві – 20 і 300, Говтві – 30 і 700, Кропивні – 30 і 60, Чигирині – 50 і 500, Крилові – 50 і 400[101]. Отже, в багатьох містах і містечках кількість тих, хто вважали себе козаками, була значно більшою, ніж населення, яке відбувало феодальні повинності. На південному порубіжжі фактично ігнорувалися феодально-кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами на Запорожжя. У королівській інструкції на сейм 1615 р. зокрема зазначалося: "...пішли до них (запорожців. – В. Щ.) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так що мало хто і до плуга має людей на Поділлю"[102]. До речі, у згаданих вище містах існували козацькі громади. Про офіційне їх визнання за литовської доби свідчить королівський лист (1560 р.), адресований "подстаростам его черкасскому и каневскому и теж боярам, мещанам, козакам и всим подданим нашим тамошним"[103]. В іншому аналогічному посланні названо конкретного адресата: "наместнику черкасскому, и отаману, й войту, и всим мещанам черкасским"[104]. Отже, на чолі міських козацьких громад стояли отамани, як і в січовому товаристві. В житті міста їхній вплив був значним, коли в урядовому листі отаман означений перед війтом. До компетенції отамана, очевидно, входили управлінські функції в громаді та її взаєминах з міською владою. Після Люблінської унії міське козацтво (крім тих, хто перебував на державній службі) дістало назву "непослушних", разом з тими, хто оголошував себе козаком з середовища міського населення. Посилаючись на опубліковані І. М. Каманіним матеріали, І. П. Крип'якевич наголошував, що інститут отаманства продовжував існувати, а самі отамани зокрема затверджували власним підписом тестаменти й акти купівлі-продажу землі, прикладаючи "печать мескую"[105]. Однак у збірці І. М. Каманіна наводиться документ, в якому йдеться про затвердження офіційного акта отаманом чигиринським – реєстровим козаком Війська Запорозького[106].

Цікаві дані про джерела формування козацтва знаходимо і в деклараціях королівських комісарів до реєстровців під час Вільшанської комісії 1617 р. Поряд з обмеженням кількості тих, хто перебував на державній службі, однією тисячею і погрозою смертної кари для непослушних наказувалось: "Ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмистрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців та інших неприкаяних від себе відігнати і виключити з реєстру, а також усіх тих новоприбулих міщан, які протягом останніх двох років, вийшовши з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська, – аби вже більше козаками не називалися, і на майбутнє без волі короля і пана гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо"[107]. Отже, навіть серед реєстрових було чимало ремісників, торговців, колишніх представників міської адміністрації.

Наступного року мало місце нове піднесення козацького руху на Київщині. З'явилися десятки загонів як у королівщинах, так і в панських маєтках, на чолі з Топигою, Старинським, Шульжиним, Мировицьким. У скарзі шляхтянки Гальшки Лозчиної до житомирського гродського суду від 25 серпня 1618 р. йшлося про напад на її маєтність Рожів загону Яроша Суми і зазначалося, що серед козаків були вихідці з "людей люзних, свавільних"[108]. До складу двохтисячного загону Миська Фастовця також входили "свавільні люди" (селяни та міщани. – В. Щ.) з Котельні, Коростишева, Паволочі, Ходоркова, Брусилова, Фастова, Корнина, Лещина, багатьох інших сіл та міст Київського воєводства[109].

Неодноразові спроби учасників Хотинської битви 1621 р. домогтися від уряду визнання за ними козацьких прав були марними. Закономірною відповіддю на це стала хвиля покозачення, про що свідчать результати люстрації Київського воєводства за 1622 р. Зокрема на території Канівського староства було немало сіл, якими володіли козаки: Пекарське, Тешітки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костянець, Тростянець, Кришин, Війтків, Селище[110]. "А козаки, – говориться в люстрації, – два добрих села – Колещинці й Ромашки – відібрали від свого монастиря Терехтемирова і далі, де їм подобається, відбирають. Ті названі села дуже залюднені, але

[98] Grondski S. Historia belli cosacco-polonici. – Pestini, 1789. – S. 15, 99.
[99] ЬЛАУЛВР. – Спр. 1819. – С. 78.
[100] Listy Stanislawa Żołkiewskiego 1584–1620. – Kraków, 1868. – S. 39.
[101] ЦДІАУ. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 284–322.
[102] Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 165.
[103] Акты ЮЗР. – СПб., 1865. – Т. 2. – С. 128.
[104] Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 27.
[105] Там само.
[106] Материалы по истории козацкого землевладения (1494 – 1668 гг.) // ЧИОИД. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 3. – С. 17.
[107] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 208.
[108] Там само. – С. 259.
[109] Материалы к очерку гетманства П. К. Сагайдачного // Чтения ИОИДР. – К., 1901. – Кн. 15. – Отд. 3. – С. 162–165.
[110] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 1. – С. 36.

скрізь козацтво, і щодень замкові піддані до козаків відходять – з часом лише самі козаки будуть"[111]. Села та хутори Богуславського староства Біївці, Вільховець, Більмагі, Тепті́вка, Охматів, Дибинці, Мисайлівка, Івайки, Щербанівка, Пуники, Вулля, Семерхів також належали козакам[112].

Із 25 сіл та хуторів Переяславського староства лише 280 сімей відбували феодальні повинності, а решту становили козаки, "які мають землі і всяке майно, від них немає ніякого прибутку і послушності, їх є понад 1000"[113]. Подібну картину зафіксували ревізори і в Черкаському старостві[114]. У королівській інструкції 1625 р. до місцевих сеймиків застерігалося: "Домашня сваволя бере гору і так завзялася, що і самим нетяжка, і з сильними сусідами нас сварить"[115].

Про масове покозачення населення писав у 30-х роках XVII ст. і Гійом Левассер де Боплан, зазначаючи, що серед козаків перебували "люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці... Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, брагу тощо"[116].

Отже, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Уходництво й оборона південного прикордоння до середини XVI ст. були основними чинниками поповнення козакуючої людності, серед якої переважали вихідці з українських міст та містечок. Часто-густо організаторами козацьких походів виступали й представники місцевої влади. Соціально-економічні зміни в Україні після Люблінської унії зумовили поповнення козацтва з числа колишніх бояр, шляхти і особливо селян та міщан.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ЯК ЦЕНТР ОРГАНІЗАЦІЇ Й КОНСОЛІДАЦІЇ КОЗАЦТВА

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. Питання про час і місце її виникнення через брак прямих свідчень залишається дискусійним. У той же час від його вирішення значною мірою залежить підхід до оцінки становлення козацтва як соціальної верстви.

Історики доклали немало зусиль до пошуків документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами. На думку І. М. Каманіна, зародження постійного осередку козацької громади на Запорожжі слід відносити до кінця XV ст. "Еще в XV в. на Днепре где-то на Тавани или около нея, – писав вчений, – во всяком случае ниже порогов, т. е. за порогами, находилось место постоянного пребывания отряда черкасов или козаков, и притом довольно значительного в числе; мы думаем также, что, находясь на открытой реке, стоя, так сказать, открытой грудью против ежеминутно готового к нападению врага, сдерживая его порывы к грабежу, отряд козаков не мог не иметь хотя слабых укреплений, послуживших зародышем будущей сечи; к этому отдаленному периоду, покрытому туманом неизвестности от недостатка света тогдашних документов, мы и относим ея начало"[117]. Протилежного погляду дотримувався сучасник І. М. Каманіна Л. В. Падалка, доводячи, що Січ постала лише наприкінці XVI ст.[118] Визнаним репрезентантом низового лицарства, за М. С. Грушевським, Запорозька Січ стала у 80-х роках XVI ст. При цьому вчений слушно зауважував: "Се не могло статися так відразу, і розвій Січи супроти сього треба класти на передні десятиліття – сьоме і восьме, слідом по заложенню Хортицького замку і діяльності Вишневецького"[119]. Появу Січі за дніпровськими порогами В. О. Голобуцький визначав 30–50-ми роками XVI ст.[120]

Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах тимчасових сторожових постів, або ж засік. Очевидно, вони існували вже на початку XVI ст., оскільки в описі Черкаського замку 1552 р. досить чітко вказувались межі уходів. До них зокрема належали: "уходы або ж станы – по реце Днепру, а по речках Ворскле, Ореле, Тясмени, а по обеих Ингулах, а на Самаре, озера Уступный и Западный затоки, Засякли – ловенье рыбы и бобровые гоны. Найпервый по Днепру, зверху погонии от Мошон, уход и став, на имя Дубослей, там озера"[121]. Козаки-уходники, як правило, промишляли на певній території і були добре обізнані з її особливостями. З іншого боку, частина їх через посилення контролю замкової влади і збільшення старостинських поборів не поверталася на волості і залишалася на постійне проживання в уходах, про що красномовно свідчать записи люстраторів. Канівський боярин Чайка скаржився властям (1552 р.), що він зібрав минулої осені "з уходов тих Сиверских меду от половинников девяносто кадей, окроме бобров, рыб, мяса и иных пожитков, а пан староста теперешний поведил иж далеко вжо того не приходит, а иже сей осени только пол 4 кади меду досталось ему з уходов оных"[122]. Очевидно, для забезпечення постійних прибутків адміністрація прикордонних старостів не дозволяла будівництва сторожових постів у південних степах. Зокрема про заборону зведення "городців" для черкащан по "Дніпру і по ріках на Орелі і обох Тясминах" йшлося у судовому рішенні короля Сигізмунда I від 6 травня 1546 р. з приводу позову міщан на старосту Оникія Горностая[123].

Віддаленість од волості визначала своєрідну сферу життя та діяльності козацтва. Потреба у хлібі та продукції ремісничого виробництва зумовлювала пошук адекватного товару для обміну. Тому козакуючі часто вдавалися до походів за здобиччю на татарські улуси. Захоплених коней та овець згодом продавали на волості. Здобуття так званого "козацького хліба" супроводжувалося визволенням з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарську експансію в Україну. Водночас південноукраїнські старости переймали практику козаків, залучаючи їх до спільних походів. Наведені вище міркування прямо стосуються генези Запорозької Січі.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає, очевидно, в 20–30-х роках XVI ст. з огляду на спроби литовського уряду прийняти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише князеві Дмитру Вишневецькому. Важливою підоймою втілення в життя цього плану стали розвій козацтва на південному порубіжжі та органічна потреба єднання зусиль перед татарською агресією. Наслідком цього була поява в середині 50-х років фортеці на одному з дніпровських островів. Її місцезнаходження до сьо-

Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – К., 1993. – С. 183.
[113] Там само.
[114] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 37
[115] Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр. – С. 182
[116] Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 285.
[117] Гійом Левассер де Боплан. Назв. праця. – С. 29–30.
[118] Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – С. 31.
[119] Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского козачества // Киевская старина, 1894. – № 5. – С. 258–276, № 6. – С. 439–461.
[120] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 139–140.
[121] Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – С. 124.
[122] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 84.
[123] Там само. – С. 103.
[124] Там само. – С. 372.

годні залишається дискусійним. Свідчення про призначення Хортицького замку подає грамота Сигізмунда II Августа Дмитрові Вишневецькому (1557 р.). В ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, за стійкість і мужність під час оборони від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя: "А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем" [124].

Не одне покоління істориків зупинялося перед дилемою правомірності ототожнення Хортицького замку з першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові наукові відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусійною. Фортеця Вишневецького зовні, напевно, вирізнялася од відомих пізніше архітектурних комплексів, козацьких твердинь на Дніпрі. До складу гарнізону входили, крім козаків, представники військово-службової людності – бояри, слуги, драби. Разом з тим проживання єдиною громадою у специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Як слушно зауважив М. Ф. Владимирський-Буданов, Хортицька фортеця стала гніздом "низовой вольницы, которая послужила потом зерном будущей Сечи" [125]. Цілком прийнятним є також твердження М. С. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя "духовним батьком огнища нової української плебейської республіки" [126]. Любомир Винар вважає замок на Хортицькому острові "першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя запорожців" [127]. Звідси логічним є висновок, що Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 60–70-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Незважаючи на досить короткий час існування (1555 – 1557 рр.), Хортицька фортеця справила помітний вплив на еволюцію українського козацтва, зростання його лав. У листі до козаків від 20 листопада 1568 р. Сигізмунд II Август уперше звернувся до них як до окремої групи української людності, що "з замков и мест наших Украйных, без розказаня и ведомости нашей господарской и старост наших Украйных, зъехавши на низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают; маем того ведомость, иж вы, на местцах помежных, у входах розных свавольне живучи, подданых царя турецкого, чабанов и татаров царя перекопского, на улусы и кочовища их находечи, великие шкоды и лупезтва им чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небеспеченство приводите" [128].

Перші свідчення про чисельність і побут запорожців на Томаківській Січі за 1575 р. подав польський шляхтич Марцин Бельський. "Козаки, – писав він, – це посполиті люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси та інші, попередньо захववавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там кілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі; мають вони і власні гармати, які здобули у турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч; особливо їхня чисельність зросла в останній час, і неодноразово вони туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці" [129].

Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж були виключно старшинські. Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалося чорною радою. До компетенції загальної ради входили всі найважливіші справи життя козацького товариства: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питання війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн.

Часто козацька рада виступала і в якості вищої судової інстанції. За традицією, козацькі ради збиралися щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. В разі потреби, незалежно від часу, скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра питань або одне, але важливе для запорожців.

Постійним місцем проведення козацької ради була Січ. Проте, оскільки рада була органом військової влади, то прив'язаність до топографічного пункту не абсолютизувалася. Важливою насамперед була присутність війська [130].

Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу чи на волості – в Сухій Діброві, на Масловому Ставу. Перша коротка згадка про козацьку раду 1581 р. міститься у творі Бартоша Папроцького, де описувалася подорож на Запорожжя польського шляхтича Самуеля Зборовського. Останній з "немалим почтом своїх слуг і гайдуків спочатку прибув до Канева, звідки їхав до Черкас, з Черкас до Псла-річки і ... до порогів, де лицарські люди мешкають. Там є місце на Дніпрі, важке для просування, бо ті пороги з великих скель, через які вода, як з високих гребель, спадає, і там ніхто не може проїхати, крім козаків" [131]. З прибуттям на Січ Зборовський був проголошений на раді гетьманом, а потім організував козацький загін для походу проти Московської держави. Грунтовніші відомості читаємо у щоденнику Еріха Лясоти – посла німецького імператора Рудольфа II (1576 – 1612 рр.) в Україну (1594 р.). В той час Запорозька Січ перебувала на о. Базавлуку, який лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра проти гирла річки Підпільної. Лясота прибув з метою агітації козаків виступити на боці Австрії проти Туреччини і залишив нащадкам цінні матеріали з історії Базавлуцької Січі (1593 – 1638 рр.).

Щоденник німецького посланця є першою документальною розповіддю про життя січового братства. Вже при наближенні до Запорозької Січі Лясота був зустрінутий делегацією кількох заслужених і авторитетних козаків, які вітали прибулих від імені січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Особливу увагу Лясота звернув на порядок голосування під час козацької ради. Після оголошення імператорської пропозиції запорожці

[124] Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 17.
[125] Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной Руссии от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 168
[126] Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії // ЗНТШ в Києві. – К., 1909. – Кн. 3. – С. 139.
[127] Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький. Михайло Грушевський. – Дрогобич, 1992. – С. 28.
[128] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 4–5.
[129] Kronika Polska Marcina Bielskiego. – T. 3. – S. 1358.
[130] Славгенко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці комісії для вивчування історії західноруського та українського права. – К., 1927 – Вип. 3. – С. 330.
[131] Bartosz Paprocki. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858. – S. 158.
* Acclamation – згода без голосування.

розділилися "на два кола. В одному була старшина, у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною acclamation" податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина одразу погодилася"[132]. Після досягнення згоди гриміли тулумбаси і десяток гарматних пострілів.

Виконавча влада належала кошовому отаманові. Про значення цієї посади серед козацького товариства і характер виборів яскраво свідчать спостереження Гійома Левассера де Боплана: "Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!" і т. ін. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому"[133]. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від даної кандидатури переважно залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші старшини – суддя, осавул та писар – не відігравали такої визначної ролі, як кошовий. Слушно підмітив Карстен Кумке: "Казацкие старшины являлись прежде всего исполнителями общественной воли группы людей. Не от властолюбивых старшин исходила власть, напротив, главным авторитетом была казацкая общность, или, точнее, ее воля. Поэтому успех зависел от способности руководителей интегрироваться в группу, знать ее нужды, ибо только признаваемые каждым казаком приказы могли быть исполнены добровольно. Любое принуждение со стороны старшин для исполнения приказов или послушания со стороны казаков было невозможно, так как противоречило "казацкой демократии"[134].

Велике значення у справі консолідації козацтва мала боротьба запорожців проти турецько-татарської агресії. Січ стала своєрідною військовою базою, звідки розпочиналися морські та сухопутні походи, а козацтво – могутньою організацією з власним флотом, піхотою і артилерією. Вже протягом другої половини XVI ст. козаки здійснили десятки експедицій до Очакова, Кілії, Ізмаїла, Акермана, Гезлева, інших турецьких твердинь на узбережжі Чорного моря. Актові матеріали зберігають багато листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких ті скаржилися польському урядові на запорожців, намагалися використати походи останніх як привід для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої[135].

У відповідь власті заявляли, що не можуть покарати козаків, оскільки запорожці їм не підпорядковуються. Лише перед реальною загрозою турецької агресії в 1590 р. сейм ухвалив постанову "Порядок щодо низовців і України"[136].

Наступні події, пов'язані з козацькими повстаннями, перекреслили плани уряду Речі Посполитої. Козацька енергія на Січі, що зростала, змусила уряд відмовитись від тиску на запорожців і перейти до пошуків компромісів. За участь у війні проти турків та їхніх васалів (1600 р.) козаки висунули свої вимоги: відміну баніції (позбавлення суспільних прав і привілеїв та вигнання за межі держави), повернення вольностей, наданих Стефаном Баторієм, заборону старостам кривдити козаків на волості[137]. Початок XVII ст. ознаменувався цілою серією гучних походів на Чорне море під керівництвом Петра Сагайдачного. Гетьманування Сагайдачного збіглося з масовим приходом на Січ покозачених селян та міщан. Не випадково магнат Януш Острозький на одному із засідань сейму закликав вжити проти них суворих заходів, "лише б хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не прилучали"[138]. Тож, очевидно, не стала проблемою організація 40-тисячного війська для походу проти полчищ султана Османа II (1618 – 1622 рр.) під Хотин (1621 р.).

Зростанню міжнародного авторитету запорожців сприяла також їхня участь у Тридцятирічній війні (1618 – 1648 рр.)[139]. Про це яскраво свідчить текст маніфесту шведського короля Густава-Адольфа (1611 – 1632 рр.) від 25 червня 1631 р., підготовлений його радником Жаком Русселем. "Благородні і вільні лицарі, – зазначалося у зверненні до запорожців, – мужі хоробрі володарі Дніпра і Чорного моря, і що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці..."[140]. А далі була пропозиція перейти на службу до шведського монарха.

Одним із найважливіших факторів консолідації козацтва на Січі стало перетворення її на своєрідний осередок визвольного руху українського народу. Саме на Запорожжі здобув авторитет і визнання Криштоф Косинський, який очолив виступ козацтва проти панського свавілля. Останній похід на волості (1593 р.) гетьман Косинський здійснив із Січі.

З 1625 р. Запорозька Січ стала центром організації повстанських загонів для боротьби проти коронного війська. Саме там з'являються письмові звернення до українського народу, зміст яких відбивав прагнення широких соціальних верств. На Січі конкретизувалися методи і завдання визвольного руху.

Отже, виникнення осередку лицарської вольниці – Запорозької Січі – в другій половині XVI ст. було зумовлене поряд із внутрішніми потребами козаків, які знаходилися на південному порубіжжі, необхідністю захисту від зовнішньої загрози. Ці обставини мали безпосередній вплив на зростання чисельності, формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків – Коша. Важливим фактором консолідації українського козацтва стало утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру національно-визвольного руху в Україні.

Таким чином, виникнення українського козацтва стало закономірним результатом споконвічної боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочовиками. Необхідність відсічі татарській агресії в другій половині XV століття зумовило створення контингенту військовослужбової людності на південному прикордонні Литовсько-Руської держави. Водночас природні багатства степу приваблювали багатьох промисловців-уходників. Зіткнення колонізаційної хвилі українського населення з татарами викликало до життя відважних і волелюбних людей – козаків. До середини XVI століття козакування виступало у формі побутового явища, характерного для людності переважно південного прикордонного регіону. Польська експансія в Україну після Люблінської унії зумовила розширення джерел поповнення козацтва представниками боярства і шляхти як українського, так і польського походження. Посилення соціального і національного гноблення викликало покозачення селян та міщан. Центром організації і консолідації козацтва з другої половини XVI століття стала Запорозька Січ.

---

[132] Лясота Ерих із Стеблева. Щоденник // Жовтень. 1984. – № 10. – С. 104.
[133] Гійом Левассер де Боплан. Назв. праця. – С. 69.
[134] Кумке К. К вопросу о термине "казак – казачество", относящемуся к XVI – XVII вв. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 29.
[135] Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 40–43, 47–48.
[136] Volumina legum – T. 2. – S. 311.
[137] Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 98.
[138] Там само. – С. 110.
[139] Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976.
[140] Крип'якевич І. П. Козаччина у політичних комбінаціях. 1620–1630 рр. // ЗУНТШ. – Львів, 1914. – Т. 117–118. – С. 65.

Українська земля – колиска козаитва. Трахтемирів.

Кручі за с. Малий Букрин Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Прадавні яри козацького Трахтемирова.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Балка на шляху із Києва до Трахтемирова.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Вид на Марків шпиль. Трахтемирів.
Фото І.В. Лесинської. 2000 р.

Батурина гора. Трахтемирів.
Фото І.В. Лесинської. 2000 р

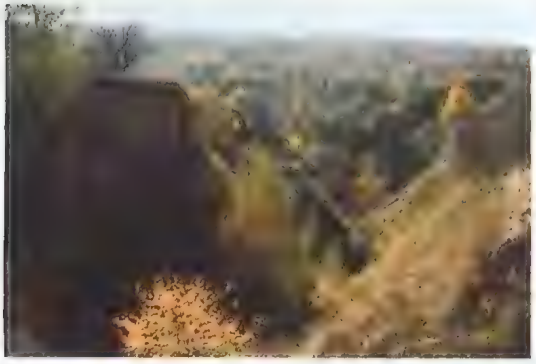

Урочище в районі Монастирка. Трахтемирів.
Фото І.В. Лесинської. 2000 р.

Кручі поблизу с. Григорівка. Трахтемирів.
Фото І.В. Лесинської. 2000 р

Вид на Батуриину гору. Трахтемирів.
Фото І. В. Лесинської. 2000 р

Залишки козацького инвентаря в Трахтемирові.
Фото І. В. Лесинської. 2000 р.

Дніпрові кручі Попового степу. Трахтемирів.
Фото І. В. Лесинської. 2000 р.

"Рожена" криниця між с. Григорівкою і с. Бучаками Черкаської обл.
Фото І. В. Лесинської. 2000 р

Невідомий козацький хрест на Батуриній горі. Трахтемирів.
Фото І. В. Лесинської. 2000 р.

Царство чортополоха на покинутих козацьких землях Трахтемирова.
Фото І. В. Лесинської. 2000 р

Острови Велика Хортиця і Байди (Мала Хортиця).

Вид на о. Байди (Мала Хортиця), місце фортеці, заснованої князем Дмитром Вишневецьким (Байдою) у 1552 – 1557 рр
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Наумова скеля на о. Велика Хортиця.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Скеля Рогози. Місце традиційної козацької переправи на о. В. Хортиця
Знімок В.В. Недяка. [illegible] р

Запорозький дуб в м. Запоріжжі. Консервація засохлих гілок стовбура.
[illegible]
Знімок В.В. Недяка. [illegible]

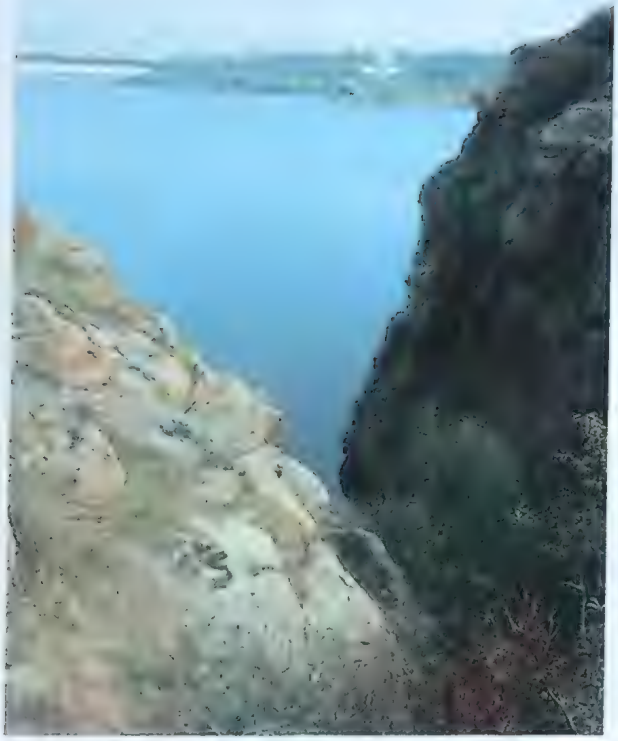

Урочище Січові ворота в північній частині о. Велика Хортиця.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Скеля Рогози на річці Старий Дніпро.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Наумова балка. Місце традиційної козацької переправи на о. Велика Хортиця через р. Старий Дніпро.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

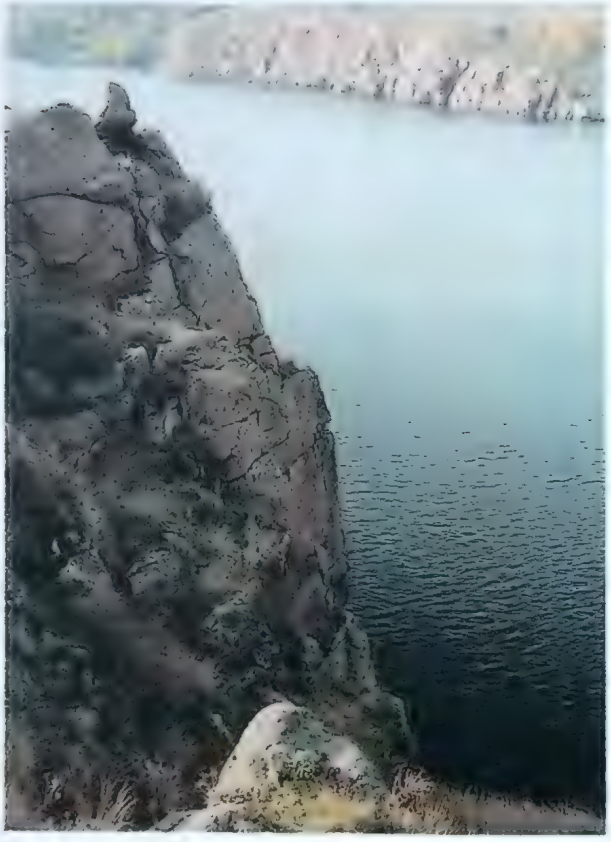

Скеля Лазні в північній частині о. Велика Хортиця.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Кам'яна половецька баба на о. Велика Хортиця поблизу Національного заповідника "Хортиця" (в північній частині острова)
Фото В.В. Кримчака. Початок 1990-х рр

Чорний камінь волхвів на о. Велика Хортиця.
Фото В.В. Кримчака. Початок 1990-х рр

Великий Запорозький Гард на річці Південний Буг.

Скеля Кременчук на р. Південний Буг.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р

Урочище в березі р. Бакшали.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р.

Малий Гардовий острів.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р

Берег ріки Південний Буг біля Великого Гардового острова.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р.

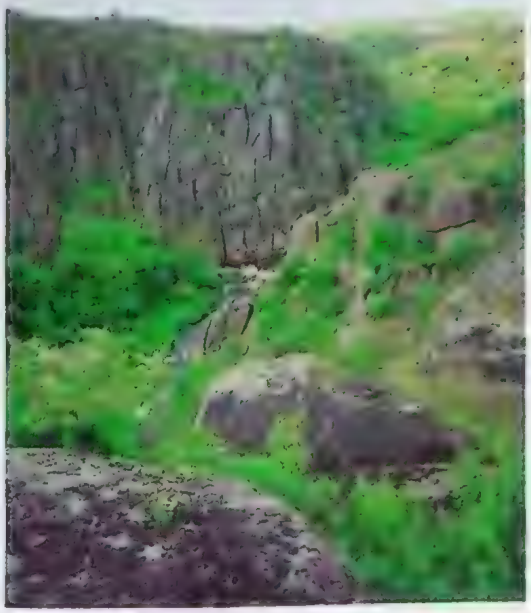

Гірські скелі Сова, Брама, Пугач у Гарді.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р

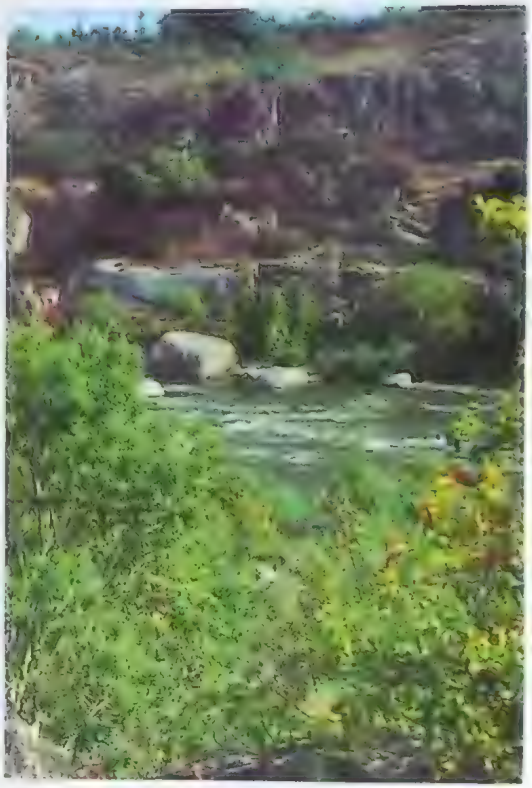

Ріка Південний Буг біля Великого Гардового острова.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р

Заплавні луки на Південному Бузі вище о. Андріїв.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р

Вид на острів Андріїв з боку обвідного каналу.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р.

Розлив Південного Бугу вище Олександрівської греблі.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р.

Острів Андріїв, біля смт. Олександрівка.
Фото М.М. Біляшівського. 1998 р

На полі під Берестечком.
Неподалік с. Сморди Радзивилівського р-ну Рівненської обл
Фото В. В. Неляка. 2001 р.

Ріка Рось.
Фото І. О. Кропивницького. 1991 р.

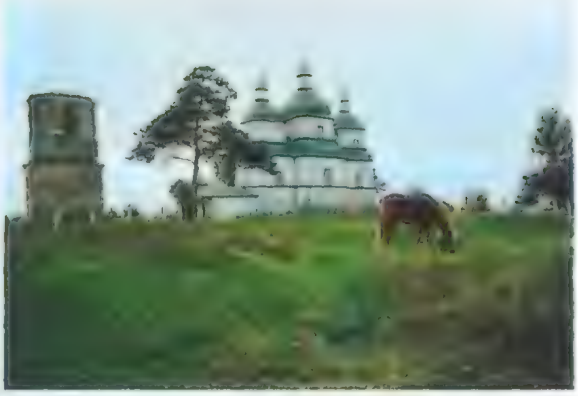

Козацька православна земля України.
с. Печора Тульчинського р-ну Вінницької обл
Фото В. В. Кримчака. 1991 р

Замок над Россю. Колишній славний Корсунь. м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.
Фото І. О. Кропивницького. 1992 р

На лаву козацької хати.

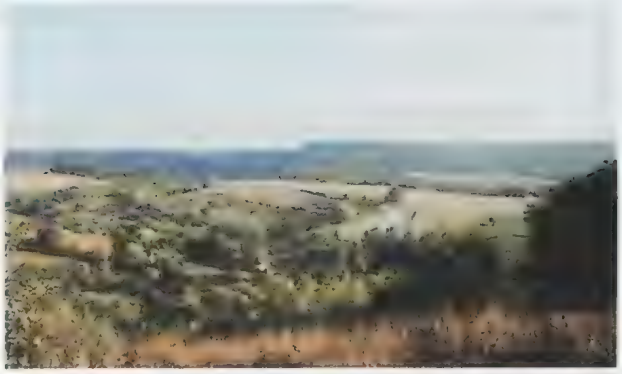

Хутір Івківці в гайдамацькому краю поблизу Холодного Яру, на Черкащині.

Меморіальна плита на місці Кам'янської Січі 1709 - 1711 та 1730 - 1734 рр.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Меморіальна стела на місці, де з 1593 по 1638 рр. знаходилася Базавлуцька Січ
Фото В.В. Неляка.

Ріка Базавлук біля затопленої Чортомлицької Січі.
Фото В.В. Неляка. 200

Тихий вечір над старим Дніпром

Ярослав Лзира
кандидат філологічних наук

"Не знаю, як тепер Ляхи живуть.
З своїми вольними братами
А ми Браталися з Ляхами
Аж поки третій Сигізмунд
З проклятими його ксьонзами
Не раз єдиали нас. Отак
Те лихо ділося з нами!"

Тарас Шевченко.

НАЙДАВНІШИЙ РЕЄСТР УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА 1581 РОКУ

Давні архіви Варшави зберегли список 532 козаків і старшин-шляхтичів, яким 30 березня 1581 р. видавали платню за участь у Лівонській війні. Цей список і є найдавнішим реєстром козацького війська, з-поміж тих, що збереглися.

Шляхтич Ян Оришовський на тривалий час був призначений польським урядом старшим поручником над реєстровими козаками. Він володів маєтком в Оришові під Варшавою, але жив в Україні і добре знав наш край [1]. У серпні 1580 р. козацький полк під орудою цього поручника, а також інші загони козаків у складі великої польської армії, яку вів король Стефан Баторій, поспішали в Лівонію, де багато років точилася війна кількох держав з Росією за Прибалтику. Шлях пролягав через Білорусію. Цією ж дорогою на Москву в перших десятиріччях XVII ст. просувались уже по кілька десятків тисяч козаків. За свідченням польських хроністів, козацькі загони здобули кілька замків біля Полоцька. Полк Оришовського, за словами Бельського, 1580 р. спалив Стародуб і з великою здобиччю повернувся додому [2]. Саме за цей похід козакам у березні наступного року виплачено гроші і сукно. Відомо також, що 1585 р. вже біля 3 тисяч низових козаків з Оришовським ходили в Крим, де захопили багато худоби. Через три роки два полки реєстровців (близько 1000 козаків) під орудою Оришовського воювали в Австрії [3]. Збереглась згадка і про лист поручника і гетьмана реєстрових козаків Самійла Кішки з-під Черкас, про план молдовського походу Жолкевського, в якому мали брати участь реєстровці [4]. Отже, географія походів козацьких полків, що були на службі у Речі Посполитої, досить широка – від Балтійського моря, Москви, аж до Відня, Молдови і Криму.

Очевидці, які пізніше спостерігали похід козаків у тих самих білоруських краях за гетьмана Михайла Дорошенка, наголошують, що "це немолоді хоробрі люди, на добрих конях, кожний з довгою рушницею на взірець шотландських, мають з собою 10 польових гармат, цілим серцем прагнуть бою" (прусський посол Вайнберг). Польський ксьондз Колудзький змальовує їх холодними тонами: "Бачив великий натовп… хлопи однакові, в сірій одежі, рідко який у синій або червоній; шкіра на тілі, як кора на дереві; зневага до життя незвичайна" [5]. Згадаймо, що гетьмана Хмельницького бачили в червоній атласній шапці і в жовтому жупані.

Спробуймо проаналізувати цей реєстр як історичне й етнографічне джерело і як пам'ятку живої української мови XVI ст. Насамперед розглянемо національний склад козаків. Дуже важливо, що в реєстрі замість прізвищ, які були властиві українцям того часу, писар для зручності вказав місце народження чи походження козака. З цього погляду – це унікальне джерело, яке дає можливість у такий спосіб визначити національність реєстровців. Одначе точно визначити в реєстрі кількість українців та білорусів важко, бо низка давніх міст і сіл, що вказують на походження козака, як свідчать енциклопедичне польське джерело та відповідні томи нашої "Історії міст і сіл", зустрічаються як на картах України, так і Білорусії. Скажімо, такі як Могилів (на Дніпрі та Дністрі), Кричів, Крупа, Остер, Озеряни, Потилич, Варковичі, Дубровиця. Навіть знаходимо два міста Мінськ – білоруське і мазовецьке у Польщі [6]. Шерег населених пунктів подибуємо на змішаному етнічному пограниччі.

Дуже близькі й імена, які давала українцям і білорусам православна церква, та їх народні варіанти, а також прізвища, прізвиська. Можливо, дехто з українців проживав у чужих краях і там був записаний на службу.

Писар зазначив півтора десятка козаків і з інших країв. Насамперед п'ятьох "литовців", котрих, як і українців, білорусів та поляків, вважав громадянами Речі Посполитої, тому записав не краї, а місто їхнього походження – Вільнюс (3), Каунас (1) і одного козака – навіть старою назвою племені "жмудь" – "жемайте", тобто із західної Литви. Але й тут Микола може бути не литовцем, а українцем, а Маршин – поляком, бо не зазначено прізвища. Тим часом трьох "латвійців" і трьох "волошинів" виокремлено етнонімом "латиш", "волошин", бо це були представники чужих народів, з-поза меж держави, але в цих краях не раз бували козаки. Одначе і серед них упізнаємо українські або білоруські імена – Іван, Семен, Мартин. До волохів слід віднести і Лигила Кармасовича.

Немає сумніву, що Семен із Кафи – це українець або білорус, бо в цьому місті кілька сторіч була велика торговиця тисячами українських бранців. Татарським є ім'я і прізвище Кулана Мурзи, можливо, з литовських тракайських поселень татар. Одначе і в подібних випадках можна припустити, що із тисяч янгарів-українців хтось міг поноюхати "євшану-зілля", відчути отчу землю предків. Щоб служити реєстровим козаком, треба було володіти українською, білоруською чи польською мовами, бо як же тоді можна було спілкуватися між собою, слухати військові команди? Правдоподібно, що сербом є "Марко з серпської землі". Міг же з Сербії переселитися до Речі Посполитої в XV ст. предок Лесі Українки Косач. "Німець" Енджей, мабуть-таки, поляк, який жив у Німеччині, бо має польське ім'я; Петро Резанець – білорус, мешканець села Резанці Мстиславського повіту. Отже, проаналізувавши географічні назви, можна вважати, що в реєстрі записано близько чотирьох сотень українців, до сотні білорусів, понад два десятки поляків і шістнадцять представників інших націй.

Серед 532 козаків не бачимо жодного росіянина, бо з Московською державою Річ Посполита тоді воювала. Всі козаки на прізвище Москвичин – українці, про що мова нижче, адже проблема національного складу Запорозької Січі сьогодні надто актуальна, політична.

Державні традиції Київської Русі-України залишалися живущими серед князівських родин і вищого духівництва доби козацтва, де вони знайшли винятково сприятливе середовище. Козак Іван Мстиславець, як видно з реєстру, просив писаря додати до свого імені ще слово "князь", а інший козак Войцех, можливо, Войтко, був освічений і продиктував тому ж писареві, що він з "Куяв", також, можливо, з Києва чи степів.

---

[1] *Крип'якевич І. та ін. Історія українського війська. – К., 1994. – С. 234.*
[2] *Kronika Marcina Bielski. – Sanok, 1856. – T. 3. – S. 1490.*
[3] *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 155, 156, 163, 167, 169, 172, 177, 248, 249, 365, 402; Słownik geograficzny Krolewstwa Polskiego i innych krajów Slowianskich. – Warszawa, 1895. – T. 1. – S. 71.*
[4] *Там само. – S. 248, 249.*
[5] *Там само. – S. 205.*
[6] *Słownik geograficzny. – T. 4 – S. 728.*

1621 р. високоосвічені київські владики наголошують, що запорозьке військо є спадкоємцем руських воїнів: "Це ж бо плем'я славного народу руського, а з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмовало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від константинопольської церкви приймали"[7].

Цю ідею про державну спадкоємність Русі-України, яка була поширена серед освіченого духовенства і козацької старшини XVII ст., майже дослівно у віршованій формі повторив ректор Київської братської школи Касіян Сакович у "Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного" 1622 р., наголошуючи, що козаки ведуть свій рід від біблійного Яфета, а потім Олег робив морські походи на Царгород, Володимир прийняв християнську віру, за яку і тепер "умирати готові", "Україна тим військом" дуже пишається[8].

1649 р. гетьман заявив польській шляхті, яка прибула до нього на переговори, що Українська держава шаблею захищатиме свої кордони по Володимир, Львів, Ярославль, Перемишль, Галич, Холм[9].

Приглянемося уважно до етнічної належності низки міст і сіл прип'ятського Полісся – від Більська, Турова і до Чорнобиля, які згадуються часто в реєстрі і звідки було завербовано до полку понад сотню козаків. На сучасній політичній карті зазначені в реєстрі міста перебувають у складі території Білорусії і Польщі. Туди їх свідомо віднесли московські ідеологи імперської політики. На всіх картах, доби Київської Русі і пізнішого часу, в історичних документах вони визначаються як українські. Прикордонне місто Берестя (Брест) вибрало й вище українське духівництво, щоб у православних храмах укласти церковну унію 1596 р. І, нарешті, про те, що західне прип'ятське Полісся – це споконвічні українські краї, маємо опубліковану заяву правління Українського громадсько-культурного об'єднання Брестської області: "Під Берестейщиною розуміємо регіон компактного проживання корінного українського населення в Брестській області... До 1341 р. наш край був невідокремленою частиною Волинського та Галицько-Волинського князівств. Наша мова, культура, традиції беруть свій початок від волинян, які, в свою чергу, є творцями та носіями української мови та культури. Мовою постійного спілкування корінного (майже мільйонного) населення Берестейщини є берестейсько-пінський діалект української мови"[10].

Тому записані до реєстру козаки з Більська, Кобрина, Дорогочина, Пінська, Давид-городка, Турова, Мозиря, Брагина та інших дрібніших міст і сіл, які згадуються у заяві громади, є українцями. Про це свідчать і їхні імена. З цих країв, як повідомляють документи, населення з давніх-давен ходило на південь на промисли.

Козаки із прізвищем Москвичин (21 козак) – не були росіяни. Насправді всі вони українці із села Московичі (Мошковичі), що в Пружанському повіті. Село Московте було в середньовіччі і в Калуському повіті в Галичині. Про те, що Москвичини – українці, свідчать і їхні імена – Микита (два), Ждан, Мисько, Марко, Онисій, Клим, Улас, Хришко. Таким чином, українцями є 21 москвичин, 17 мозирян, 10 – з Давид-городка, 13 – турівців, 3 – пінчуки, 1 – дорогочинець та поодинокі інші. Всього близько сотні душ. До речі, з-поміж козаків реєстру бачимо гетьмана Кулагу.

Не викликає заперечень, що в реєстрі налічується до семи десятків наддніпрянців (13 киян, 14 канівців, 26 черкасців, 8 білоцерківців, 4 остерці), а також із семи десятків волинян, два десятки подолян, по десятку галичан, а також холмці, підляшці. У частини козаків з роти Оришовського писар зазначив тільки ім'я або прізвище. Одначе і з-поміж українців в окремих випадках важко визначити місце їхнього походження, бо є по два населених пункти – Конна (біля Острога і Чорнобиля), Милятин біля Судової Вишні й Острога, дві Росоші.

Етнічну приналежність козаків переконливо розкривають їхні імена. Новонародженим в Україні і в Білорусії церква давала імена за православним календарем, а костел дотримувався римо-католицького. У реєстрі можна нарахувати близько 120 таких імен, їх варіантів, що вже понад п'ять століть передавалися в океані рідної мови з покоління в покоління разом з дохристиянськими. Власні імена – найдавніший і найрухоміший пласт лексики кожної мови, адже вони повторюються у спілкуванні щохвилинно. У списку козаків подибуємо кільканадцять корінних імен ще з дохристиянської доби, коли вірили в магічну силу слова-імені: Богдан, Бут, Ждан, Кулага, Орел, Позняк, Собко, Святогор, Станко, Хмара, Щербина...

Із загальної кількості імен реєстру майже четверта частина має закінчення, властиве українській мові, – ко: Васько, Левко, Мисько, Панько, Яцько. Подібні імена, за "Словником староукраїнської мови XIV – XV ст.", притаманні українській мові попередніх двох століть, а також і наступних, включно з козацьким реєстром 1649 р. Вони зустрічаються також і у найвіддаленіших західноукраїнських краях від найдавніших часів і до наших днів.

У реєстрі 1581 р. найчастіше (з варіантами) зустрічаються імена Іван – 56 разів, Мисько – 22, Васько – 21, Федір – 18, Гришко – 17. Майже всі імена реєстру обросли різними місцевими варіантами, набули українського звукового оформлення, і ніхто не може сприймати їх як чужі, запозичені. Дев'ять разів подибуємо Федорів, а решта – Хведір, Хветько, Ходір, Хведина; Михайло має варіанти – Мисько, Мишко, Мигайло, Мигаль; Василій – відповідно – Васько, Василь; Олексій – Олекса, Олександер – Олелько; Акула – Окула, Вакула; Іван – Іванко, Івашко, білоруське Янка. Отже, не первісна повна церковна форма імен – Антоній, Григорій, Василій, Олексій, Михаїл, що характерні для книжної української мови давніх часів (до речі, їх досі дотримується церква), була нормою для живої української мови після хрещення Русі–України, а їх живі народні різновиди – Антін, Грицько, Гриць, Гришко, Васько, Мисько.

У видатній пам'ятці давньоукраїнського літописання "Повісті минулих літ" (а точніше "Літопису руському". – Я. Д.) в українській фонетично-морфологічній одежі зустрічаються (послідовно) – Василько , Володимерко, Володар, Володислав, Гаврило, Гаврилко, Данило, Дмитро, Ігнат, Іванко, Іюда, Йосиф, Єсиф, Євтух, Єремія, Костянтин, Курило, Клим, Корнило, Микита, Микола, Микула, Михайло, Михалко, Михаль, Малько, Марко, Олександер, Олекса, Ондрій, Офанасій, Остафій, Павло, Петро, Романко, Радько, Степан (Стефан), Сенько, Федось, Федорець, Хома (Тома), а також окремі жіночі імена – Катерина, Ксеня, Олена, Івга, Настаська, Огафія. Додамо, що найпоширенішими в Україні в добу середньовіччя серед жіночих імен були Марія, Ганна, Настя, Гапка, Катерина, Йовдоха, Тодоська, Параска.

Отже, козацький реєстр 1581 р. – важливе джерело першопочатків історії реєстрового козацтва, його національного складу, оригінальна пам'ятка живої української мови, в якій відображено понад сотню народних імен, що побутували серед нашого народу від часів прийняття християнства, а окремі й ще давніше.

---

[7] *Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С. 263.*
[8] *Українська поезія, кін. XVI – поч. XVII ст. – К., 1978. – С. 323.*
[9] *Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 226.*
[10] *"Одна в нас мати, Україна". Звернення до населення Берестейщини правління Українського громадсько-культурного об'єднання Брестської області // "За вільну Україну". – Львів, 1991.*

Реєстр козаків низових запорозьких річкових, які ходили на військову службу з його милістю королем до Москви. Складений під час виїзді сукна і грошей останньої чверті року служби. Привіз і виплачував пан Себастіян Недзвідський, слуга милості пана Станіслава Дрогевського, каштеляна перемишльського, шафара земель руських, року нинішнього 1581, місяця марця, дня 30.

КНИГА ВІЙСЬКОВА 67

Ян Оришовський, поручник козаків низових запорозьких
- Олександер Мирсиовський
- Микола Садковський
- Станіслав Сторожевський
- Микола Глуховський
- Пйотр Кшиньковський
- Ян Дорошовський
- Станіслав Завистовський
- Ян Модлінський
- Петро Камінчанин
- Богдан Волошин
- Ян Черменський
- Куряш Шульжинський
- Семен Копицький
- Святогор з Києва
- Іван Водоп'ян
- Семен Ус
- Іван Головач
- Денис Брагінець
- Орел Москвичин
- Іван Улас
- Панько Дроздович
- Степан Пінчук
- Івоня Волошин
- Микола з Мозира
- Анджей з Дубна
- Іван з Дубна
- Стась з Галича
- Іван Дерманський
- Петро Ничовський
- Васько Брагінець

1-й отаман
- Іван Кислий
- Мариин Тисінський
- Тимохвій Горбач
- Іван Чиляковець
- Ярош Богданович
- Личил Кормасович
- Івашко Кравчович
- Карп Онушкович
- Іван з Острополя
- Савицький

2-й отаман
- Васько Гаркавий
- Филип Сухорукий
- Подерван (Підірван?)
- Матвій Дід
- Семен Гладкий
- Пархим
- Микита Москвичин
- Кукій Волошин
- Савка Лябозний
- Семен Лотиш

3-й отаман
- Андрій Лиханський
- Ждан Москвичин
- Мисько Чорний
- Стась Ніж (Ніш, Міс?)
- Тишко Кравець
- Сасин Малий
- Таганиський
- Янко Лях
- Петро Малий
- Мосрей

4-й отаман
- Іван Лотиш
- Шилипський
- Матвій Цирульник
- Охрім
- Лукаш з Волині
- Горошко
- Іванко Канівець
- Олексій Роговський
- Гришко Москвичин
- Бакан

5-й отаман
- Шахворост
- Гришко Несин
- Семен Клюка
- Олексій Господарик
- Позняк
- Іван Голий
- Сміх
- Павлюк
- Онисько – Филипів товариш
- Каленик

6-й отаман
- Іван Подолянин
- Семен з Дубровної
- Іван з Смоленська
- Супрун Брагінець
- Прокіп Остропільський
- Павел Остринський
- Федір Мозер
- Федір Случанин
- Андрій Случанин
- Дешко з Озерян

7-й отаман
- Клим Чорний Черкашанин
- Денис Балачей Запорозький
- Павел Осинський
- Семен Москвичин
- Гришко Іванович
- Станіслав з Бучача
- Охрім з Мстислава
- Гаврило з Корчина
- Филип Канівець
- Осташко з Дубна

8-й отаман
- Гилинак Гродчанин з Давидова
- Адам Дереннський з пов. Більський
- Мисько з Луцька
- Іван з Городка Давидова
- Собестян з Любеча
- Созон з Турова
- Яцько з Городка Давидова
- Вакула Корченин
- Гришко з Могильова
- Мисько Городчанин

9-й отаман
- Кердей Місін(?)ць з Давидова
- Яковицький
- Йосько Кулага з Могильова
- Семен з Могильова
- Васько з Лободиш
- Йосько з Бихова
- Іван з Городка
- Антон з Острога
- Іван з Пикова
- Мартин з Литви

10-й отаман
- Онисько Голубович з Полоцька
- Богдан Залуцький
- Матвій Худельчій з Мозера
- Заваицький з Полоцька
- Гришко Дембуляк з Черкас
- Окула з Мозера
- Андрій Губський з Турова
- Ян Станіславович з Мінська
- Данило з Койданова
- Микита з Мозера

11-й отаман
- Якуб Волькос з Канева
- Почетковський
- Микола Жлоба з Бихова
- Ян Чижиковський з Кжинна
- Єнджей Грунтеинський з Базара
- Хома Глушанин
- Іван з Берестечка
- Гришко Київин
- Яцько з Плоскої
- Федір Слонима

12-й отаман
- Лукаш Козуля
- Охей з Білої Церкви
- Федір з Рогачева
- Мисько з Валева
- Олексій Черкашанин
- Іван з Вінниці
- Пархім Мозерянин
- Матияш з Озерич
- Терешко Глушанин
- Іван Куровський з Черкас

13-й отаман
- Іван Толчиха з Турова
- Марко Рустиковець зі Жмуді
- Пашко з Остра
- Іван з Костянтинова
- Степан з Любеча
- Васько з Ленича
- Осип Москвичин
- Пашко з Тетерева
- Петр Рязанець
- Мисько Бурак

14-й отаман
- Іван Гусак з Черкас
- Іван Брагінець
- Васько Туровець
- Петро Канівець
- Остап з Дубна
- Михайло з Канева
- Єнджей Бігавський з повіту Стез
- Костя з Києва
- Хвеотко з Володимира
- Богдан Білоцерківець

15-й отаман
- Васько Толстий з Черкас
- Гришко з Полоцька
- Станіславович Ян з Вільна
- Васько з Пенькінців
- Семен з Білої Церкви
- Макар з Білої Церкви
- Марко з Серпської землі
- Тишко з Острога
- Васько з Черкас
- Яцько Мозерянин

16-й отаман
- Онушко Жулиць з Вишнівця
- Мариин Смольський
- Ярош з Черкас
- Матвій з Рівного
- Толочко з Черкас
- Онисій Москвичин
- Семен з Кафи
- Кузьма Туровець
- Матвій Черкашанин
- Андрій Москвичин

17-й отаман
- Захарка Кулага
- Ждан Лукошко
- Єнко Ракевич з Києва
- Яцько з Крупи
- Лукаш з Новогородка
- Мишко з Дубна
- Опанас з Ковеля
- Степан Вишняків з Дубна
- Мисько з Мінська
- Матвш з Володимира

18-й отаман
- Орел Олекса з Кричова
- Андрій Окуньковський з Осиния
- Войцех Хріновицький
- Войцех з Більського повіту
- Мирян з Семенова
- Мольшко Білоцерківець
- Грицько зі Сяли
- Гаврило Копишанин
- Петр Козицький від Любліна
- Бенясь з Ковна

19-й отаман
- Семен Бут
- Лукаш Смольський
- Богдан П'єтигорець
- Кулан Мурза з Криму
- Єнджей з Німець
- Семен Черкашанин
- Гаврило з Сеняви
- Мартин Жилицький з Дубна
- Мигаило з Торчина
- Мисько Чорновилець

20-й отаман
- Остап Воленич з Убарович
- Андрій з Рогачева
- Андрій з Черкас
- Улас Москвичин
- Северин Браиславець
- Іван Москвичин
- Мисько з Давидова
- Васько з Гомеля
- Каленик з Черкас
- Максим Гомлянин

21-й отаман
- Филип Волинець
- Войтек з Ярослава
- Ярош Стужиманин
- Семен з Дубна
- Мисько Пригода з Дубна
- Федір з Дубна
- Каленик Мозерянин
- Филько з Луцька
- Мартин Тризовський
- Грицько з Вишнівця

22-й отаман
- Андрій Петрович з Мінська
- Васько Копець з Остра
- Онисько з Хмільника
- Пархим Гомлянин
- Мариин з Мазльович з-під Пізна
- Іван з Пикона
- Семен Бражник
- Мариин з Вільна
- Зінько з Острога
- Ян Гральовський

23-й отаман
- Яцько Куниевич з Залочиць
- Василь з Новогородка
- Степан з Мозера
- Микита Москвичин
- Васько з Корча
- Онисим з Турова
- Семен з Турова
- Максим з Турова
- Андрій з Вишнівця
- Мариин Москвичин

24-й отаман
- Бенедик Брагінець
- Мисько з Грубешова
- Гришко з Красимова

- Гресь з Воротнова
- Гришко з Бихова
- Захар з Кремінця
- Хвейтко з Бихова
- Петро з Костянтинова
- Іван з Бобруйська
- Степан з Красилова

25-й отаман
- Хведина Коломиєць
- Хрол з Черкас
- Демид Мозерянин
- Максим з Черкас
- Лизуга з Дитинець
- Васько з Києва
- Гриюько з Купеля
- Семен з Ту(ль?)чина
- Мартин з Сатанова
- Степан з Черкас

26-й отаман
- Марко Мозерянин
- Степан Любечанин
- Мартин Мстиславець
- Степан Случанин
- Павел з Бобруйська
- Мисько Москвичин
- Мисько з Луцька
- Степан з Брагиня
- Павел Дручанин
- Костя з Тетерина

27-й отаман
- Іван Панькевич з Брагиня
- Іван з Пінська
- Гермуля Брагінець
- Іван з Мстислава
- Іван Імстиславець
- Семен Красиловець
- Іван Чорнобилець
- Богась з Вінниці
- Войцех з Куяв
- Сава з Рудих Більча

28-й отаман
- Йосько Добрило Киянин
- Іван Черкашанин
- Герасим Перехрест з Черкас
- Ситько Острожанин
- Собко Трубач
- Гаврило Черкашанин
- Андрій Коломиєць
- Дешко Осавул
- Юсько Імстиславець
- Яцько з Пінська

29-й отаман
- Юхим Сизак Любоської волості
- Охрім з Остра
- Іван з Бобруйська
- Мартин Киянин
- Хома Киянин
- Мисько Брагінець
- Юсько Ямполець
- Іван Туровець
- Ісай Черкашанин
- Акула Бобров'янин

30-й отаман
- Гермяк з Борисова
- Собко Валах з Конна
- Левко з Патрикова
- Іляш з Хмільника
- Васько з Потилича
- Батамир П'єтигорець з Черкас
- Карп з Могилева
- Конон з Могилева
- Оникій з Могилева
- Каспер з Лебедич

31-й отаман
- Хома Чорний Киянин
- Яцько Шлик з Мстислава
- Герман Чудновець
- Марко Канівець
- Мисько (Мишко?) Канівець
- Мартин Канівець
- Хведір Канівець
- Хведько Мозерянин
- Олесько Білоцерківець
- Клим Москвичин

32-й отаман
- Юсько Смілий
- Матвій з Оршич
- Микола з Вільна
- Онисько Канівець
- Іванко Туровець
- Ярош Сатько з Мозера
- Семен з Костянтинова
- Гришко з Могилева
- Мисько Кременчанин
- Филип Канівець

33-й отаман
- Петро Зеленський з Канева
- Лаврин з Кремения
- Антін з Острога
- Микола з Кремения
- Марко з Полоцька
- Іван Чура
- Матяш Зарецький від Лукова
- Іван з Кремінця
- Войтех з Кам'янця
- Хведір з Дубна

34-й отаман
- Минько Туровець
- Семен з Супронова
- Кондрась з Вольги
- Матвій Корченин
- Іван з Володимира
- Федір з Грубешова
- Войцех Чарнецький з Познаня
- Іван з Вольги
- Петро з Турова
- Васько з Мстислава

35-й отаман
- Кіндрат Щербина
- Сава з Вінниці
- Гришко Полочанин
- Трембицький
- Вакула з Корча
- Іван Волошанин
- Михайло Базалець
- Петро Канівець
- Митько Кричовець
- Охрім Корченин

36-й отаман
- Кунаш з Бобруйська
- Соленик
- Мисько з Сандомира
- Опанас з Олики
- Антін з Кам'янця
- Улас Муха з Рівного
- Мисько з Києва
- Левко з Костянтинова
- Степан з Кам'янця
- Богдан з Любеча
- Нестор з Бобруйська

37-й отаман
- Левко з Тетерська (Цецерська)
- Степан Литовиза
- Степан з Чорнобиля
- Пергат Волошанин
- Дорошко Козел з Бобруйська
- Петр Скрош
- Гриюько з Вишнівця
- Дмитр Случанин
- Іван з Любеча
- Лосогуб з Бобруйська

38-й отаман
- Іван Толстий Москвичин
- Іван з Глушка
- Ясько Копець з Волині
- Мойсей з Лобуня
- Іван Собчина з Хвойні
- Омелян з Могилева
- Андрій Москвичин
- Степан Москвичин
- Павел з Коптевич
- Степан Москвичин

39-й отаман
- Іван Березецький з Костянтинова
- Душицький з повіту Кам'янецького
- Семен з Винник
- Станко з Костянтинова
- Харко з Бадаража
- Іван з Городка Давидова
- Мигаль Гарманський
- Хведір з Бихова
- Мисько Черкашин
- Симко з-під Дорогочина

40-й отаман
- Васько Щербина з Биговець
- Наум з Бихова
- Тит Черкашанин
- Маршин Драб
- Стецько Сужинець (з Ужинець?)
- Юсько з Гомеля
- Кіндрат з Кремения
- Гаврило з Ярослава
- Матвій з Білої Церкви
- Гришко Москвичин

41-й отаман
- Марко Канівець
- Сасим Білоцерківець
- Остап з Дубровної
- Барабаш Черкашанин
- Курило з Гричова
- Путило з Путивля
- Микола Конопляцький з Гомеля
- Матій з Березівця
- Семен з Мстислава
- Ян з Росоша

42-й отаман
- Ілія Дунський
- Іван Імстиславець князь
- Явтух Могилевець
- Васько Киянин
- Денис з Ошклина
- Іван з Городка
- Ян Заберовський з Перемишльської землі
- Лучко з Мозера
- Савка з Горок
- Іван з Качанівки

43-й отаман
- Митя Москвичин
- Данило з Бобруйська
- Іван Гомянин
- Степан Городчанин
- Степан з Медзикача
- Іван з Мозека
- Гриюько з Почаєва
- Кирило з Луцька
- Мокій Москвичин
- Прокіп з Мозера

44-й отаман
- Райтко Живогляд
- Войцех Слоніма
- Маційовський з Ямполя
- Яхно Вислочанин
- Іван Биховець
- Гришко Гомянин
- Карп з Любеча
- Райтко з Овруча
- Юрин з-підо Львова
- Федір з Києва

45-й отаман
- Іван Шкляний
- Марко з Дорогобуша
- Матяш з Несухоїш
- Лучко з Милятина
- Іван Могилевець
- Хведір Полочанин
- Мисько з Гоголець
- Гаврило з Васьковець
- Іван Туровець
- Опанас з Варкович

46-й отаман
- Олифір Кулага
- Васько Кулага
- Кузьма Черкашанин
- Мартин Краковкинин
- Матій Плескань з Києва
- Дроздза
- Давидко з Остра
- Хведір Кочельник
- Федір Корага
- Павел Дубровський

47-й отаман
- Кміта Ломак
- Богдан Дублянський
- Томаш Заторський
- Якуб Шкода
- Васько Хомикович
- Хведько з Любеча
- Олексій з Звягля
- Марцин з Вільна
- Михал з Могилева
- Мисько з Торчина

48-й отаман
- Дмитро Брагінець
- Сергій з Бобруйська
- Ян Голуховський
- Андрій Бубениця
- Васько зі Золочева
- Степан Городчанин
- Охрім Черкашанин
- Мартин з Костянтинова
- Кіндрат Юськович з Мстислава
- Остап Коза

49-й отаман
- Северин
- Марко Єрик
- Климко
- Війт Плетеницький
- Петро Мозирянин
- Семенко Хромий
- Василій Веселовський
- Кум
- Іван Буд
- Семен Чорний

50-й отаман
- Марецький
- Михайло
- Мартишко
- Хмара
- Іванко Пісний
- Трушко
- Федір Луцький
- Ілія Больбот
- Денис Кривий
- Худзяк

"Стугонить Дніпро по скелях,
Бьється об пороги:
Все питає: "Де ж ви, діти?
Де мої небоги?"
Де та Січа, що як море
Силою кипіла;
Тая воля, що в роздоллі
Пеклом клекотіла?"

Яків Шоголів. "Хортиця".

РОЗДІЛ II

ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ КОЗАЦТВО

3. КОЗАЦЬКІ СІЧІ – ГНІЗДА ВОЛІ.
4. ЗАПОРОЗЬКІ ЛИЦАРІ БУЛАВИ.
5. ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА) – КОЗАК ІЗ КНЯЗІВ.
6. ДОБА ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО.
7. ЛЕГЕНДАРНИЙ КОШОВИЙ ОТАМАН – ІВАН СІРКО.
8. РЕЄСТР ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО НОВОЇ СІЧІ 1756 РОКУ.
9. ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ – ОСТАННІЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ.

Loca Deserta
Campi deserti
ultra
P A R S Borysthenem.
TRACTVS
BORYSTHENIS
Vulgo DNIEPR et NIEPR dicti,
a BOVZIN usque ad CHORTICA OSTROW.

Віталій Щербак
доктор історичних наук, професор

Володимир Ленченко
архітектор

"Так ось вона Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й міцні, як леви! Ось звідки розливається воля і козацтво на всю Україну!"

Микола Гоголь. "Тарас Бульба".

КОЗАЦЬКІ СІЧІ – ГНІЗДА ВОЛІ

Образ Січі тане в мерехтливому присмерку минувшини: одним вона здається грізною фортецею-привидом, що височіла над дніпровими порогами та островами, іншим – великим гамірним військовим табором, відкритим для буйних вітрів Дикого Поля. Якою ж була Запорозька Січ насправді? Відповідь через обмаль історичних джерел та руйнацію січових городищ не може бути вичерпною. Тільки остання Січ, відома під назвою Нової або Підпільненської, піддається більш-менш докладній архітектурній реконструкції.

Виникнення Запорозької Січі в XVI ст. зумовила життєва потреба українського народу у власній суспільно-політичній та військово-адміністративній організації в умовах освоєння малонаселених земель півдня України, захисту від турецько-татарських нападів, боротьби проти національного, релігійного і соціального гніту в польсько-литовській шляхетській державі. Січ виступила оборонцем національних інтересів українців, стала прообразом майбутньої Української козацької держави.

Інтенсивний розвиток козацьких промислів та уходів на південному прикордонні України в першій половині XVI ст. супроводжувався появою численних сезонних поселень під захистом сторожових укріплень – засік (січей). Назва "січ" здавна побутувала на Лівобережній та південній Україні для означення ділянки землі, вивільненої, "висіченої" від лісу (згадуються, наприклад, січі козаків на Сулі, Пслі, Хоролі, Ворсклі, Орелі, Самарі). Як означення головного поселення Війська Запорозького назва "Січ" або "Запорозька Січ" побутувала в середовищі козацтва з середини XVI ст. Однак в історичних джерелах ця назва з'являється наприкінці XVI ст., а в картографічних документах – лише на початку XVIII ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Січі, з легкої руки Д. Яворницького, починають іменувати за географічними назвами місць їх розташування – Хортицька, Томаківська, Базавлуцька... Ці назви Січей, зважаючи на територіальну визначеність, використовуються і нині.

Поселення козаків за дніпровими порогами впродовж майже 300 років зазнали значної еволюції в містобудуванні, архітектурі, фортифікації. Від сезонних промислів та уходів із тимчасовими табірними житлами й укріпленими "городками" в XVI ст. козацтво в XVII – XVIII ст. перейшло до осілого господарювання: хуторів-зимівників, слобід, сіл, містечок і навіть власних монастирів, які існували на теренах Війська Запорозького Низового. Сама ж Січ пройшла шлях від безіменних козацьких засік до найбільшого міста-фортеці південної України 1770-х рр.

Січ не раз змінювала своє розташування. Переселення зумовлювали ворожі напади, руйнації від пожеж та повеней, пошуки безпечніших і зручніших місць, при виборі яких козаки враховували сприятливі оборонні, побутові та естетичні риси місцевості. Січі здебільшого займали давні городища і мали колоподібні обриси плану, розміщуючись на мальовничих дніпрових островах (Томаківська, Базавлуцька) або півостровах правого, "руського", берега Дніпра (Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Підпільненська). Лише Олешківська Січ розташовувалася серед піщаних кучугур у пониззі лівого, "татарського", берега Дніпра.

ХОРТИЦЬКИЙ ЗАМОК

Січ на Хортиці згадується в народних переказах і піснях, записаних у XVIII – XIX ст. Хортиця здавна посідала важливе стратегічне місце. Вона замикала пороги, контролювала давні переправи та броди через Дніпро, навколишні сухопутні шляхи. Великий скелястий острів, площа якого сягала майже 3000 га, помережаний численними балками і ярами, вкритий розкішними дібровами, оточений сузір'ям малих островів і скель, завжди перебував у сфері військових та господарських інтересів запорозьких козаків, був їхнім осідком.

Ще в перші десятиліття XVI ст. прикордонні старости та козацькі провідники пропонували (але безрезультатно) королям польсько-литовської держави заснувати фортецю на Дніпровому Низу, яка мала б перешкоджати татарським нападам на Україну. В середині XVI ст. український князь, староста канівський та черкаський Дмитро Вишневецький спорудив на Хортиці замок, який вважається попередником і аналогом Січі. Князь відіграв визначну роль в об'єднанні козацьких загонів, у залученні їх до активної наступальної боротьби проти Криму та Туреччини, сприяв виходу козацтва на міжнародну арену. Залогу Хортицького замку складали козаки, бояри, служебники та інший військовий люд. Проживання єдиною громадою в суворих умовах воєн сприяло формуванню серед запорозького козацтва лицарських звичаїв і традицій. Запорожці під проводом Д. Вишневецького здійснювали успішні походи на турецькі фортеці в пониззі Дніпра: Іслам-Кермен (звідки перевезли на Хортицю захоплені гармати), Тягиню, Очаків.

У січні 1557 р. кримський хан Девлет-Гірей з ордою упродовж 24 днів безуспішно намагався взяти хортицьку твердиню, однак відступив від неї "з великим соромом". Проте в листопаді того самого року турецько-татарське військо з флотилією і допоміжними молдавськими загонами знову підійшло до фортеці, розпочавши запеклі штурми. Внаслідок закінчення припасів та харчів козаки залишили замок, що палав на Хортиці, і, подолавши пороги, повернулися до Черкас. Є версії, що наступного року, вже перейшовши на службу до московського царя Івана IV і повернувшись на Запорожжя, Вишневецький відновив замок на Хортиці.

Хортицька епопея започаткувала коротку, але блискучу діяльність Д. Вишневецького щодо організації великомасштабної наступальної боротьби українського козацтва, Литовської і Московської держав проти Криму й Туреччини. Бурхливе життя і трагічна загибель князя та його козаків-побратимів на гаках Стамбульської фортеці в 1563 р. поєднали Д. Вишневецького з героєм народної пісні-думи – козаком Байдою, а його Хортицький замок у пам'яті українців ототожнився із Запорозькою Січчю. "Ідея Вишневецького, – відзначив М. Грушевський, – заложити постійну, сильно укріплену твердиню на однім із дніпрових островів у 1550-х рр., не зосталася без сильного впливу на їх еволюцію: вона викінчила процес творення того акрополя Дніпрового Низу, яким стає запорозький кіш, Січа"[1].

Замок Д. Вишневецького розташовувався на Малій Хортиці (тепер о. Байди), що лежить у правобічному річищі Дніпра поряд із Великою Хортицею[2]. Панегіричний напис латинською мовою, вміщений на старовинній мапі Дніпра 1613 р., частково розкриває устрій цього замку: "Хортиця –

[1] Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 139.
[2] Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 102.

місце на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький... уславлений своїми військовими подвигами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив мурованою стіною та огорожею із дубів...'[1]. Археологічні дослідження, проведені в 1990-х рр. Інститутом археології НАН України та Хортицьким заповідником, підтвердили факт існування на острові значного фортечного комплексу XVI ст. Там було виявлено рештки згорілих дерев'яних споруд та багатий речовий матеріал.

Замок височів над скелястою 'головою' острова, посідаючи площу близько одного гектара. Укріплення складалися з 4-5 веж та стін, рублених із дубових колод 'городнями', а також палісадових огорож, утверджених на кам'яних брилах та земляних валах. Замок частково захищався ровом. У вежах та городнях розміщувалися гармати, воєнні припаси, а в наземних будівлях та напівземлянках у дворі – житла, залоги, зброярня, кузня. У головній вежі була церковна каплиця. Певними аналогами Хортицького замку Д. Вишневецького можуть служити дерев'яні замки Чорнобиля, Вишгорода, Канева, Черкас, інших міст Наддніпрянщини, відомі за описами XVI ст.

ТОМАКІВСЬКА СІЧ (70-ТІ РР. XVI СТ.– 1593)

Розташовувалася на о. Томаківці (він же Буцький, Городище, Дніпровий), біля гирла правобічної притоки Дніпра р. Томаківки. Нині це неподалік від м. Марганця Нікопольського району Дніпропетровської області. Просторий острів (площею понад 300 га) оточували дніпрові рукави, протоки та лимани. Мав округлу пологу вершину, що майже на 150 м підносилася над безкрайніми плавнями Дніпра, був чудовою природною фортецею.

Перші відомості про козацькі укріплення за порогами (серед них і про Томаківку) вміщено у 'Хроніці польській' М. Бельського (1597 р.). В розділі 'Про козаків' повідомляється: на Дніпрі 'є кам'яні пороги, які перейти важко комусь іншому, крім козаків, що до цього звикли. Є там теж деякі острови дуже укріплені, на яких козаки мешкають, і між ними Томаківка...' Козаки 'постійно ловлять рибу на Низу, там же сушать її на сонці без солі'. Пробувши отак літо, вони 'розходяться на зиму по сусідніх містах, таких як Київ, Черкаси та інші, залишаючи на острові в безпечному місці на Дніпрі човни от кілька сотень людей на коші ('na korzeniu' – деякі дослідники цей вислів перекладають як 'у курені'. – Авт.), як вони говорять, при стрільбі, бо мають при собі й гармати, захоплені в турецьких фортецях і у татар'[4].

Польський автор Б. Папроцький, розповідаючи про подорож на Запорожжя і перебування в 1581 р. на Томаківці шляхтича Самійла Зборовського, твердив, що острів міг дати притулок 20 тис. людей та багатьом коням. На той час там перебувало 3 тис. козаків з артилерією. Жили вони у дерев'яних помешканнях, критих очеретом. Обравши С. Зборовського козацьким гетьманом, козаки 'з великої радості невимовні штуки показували, співали пісні, стріляли, на кобзах грали'[5].

Томаківська Січ контролювала значну територію від Черкас до Низу, терени Великого Лугу та численних правобічних і лівобічних приток Дніпра. Можливо, ще в ті часи виникла відома пісня запорожців: 'Ой Січ – мати! Ой Січ – мати! А Великий Луг – батько!'

Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право на участь в якій мали усі козаки. Проводилися також ради старшинські та на представницькій основі депутацій від куренів. Курені були військово-адміністративними одиницями запорозьких козаків, що початково формувалися як своєрідні лицарські земляцькі об'єднання. В козацькій республіці вони репрезентували різні регіони чи міста України. Зібрання козаків на вимогу січової сіроми (черні) звалися чорними або чернецькими радами. До компетенції загальної козацької ради належали найважливіші питання життя Запорозької Січі: встановлення громадського та військового устрою; розподіл серед товариства земель, пасовиськ, рибних і соляних промислів; вирішення питань війни і миру; ведення переговорів з представниками інших країн. За традицією, загальні ради збиралися на різдвяні свята, а також 1 січня, коли переобирали кошового отамана, суддю, писаря, осавула, курінних отаманів, та на свято Покрови у жовтні. Богоматір вважалася духовною зверхницею і заступницею Війська Запорозького. Січова церква іменувалася Покровською, а ікона Покрови Пресвятої Богородиці була найвищою її святинею.

На часи Томаківської Січі припадає велике козацьке повстання в Україні 1591 – 1593 рр. під проводом гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського, який пройшов добрий лицарський вишкіл на Запорожжі. З Томаківки та її околиць починалися військові походи запорожців на турецькі й татарські фортеці в пониззі Дніпра, Дністра та Дону. Звідси виходили в Чорне та Азовське моря бойові флотилії козацьких чайок. 1589 р. козаки напали на Гезлев (нині – Євпаторія). Походи січовиків мали великий розголос у Європі, породили серед можновладців християнських держав плани залучення запорозьких козаків до боротьби проти Туреччини та Криму.

Восени 1593 р. татарська орда підійшла до Томаківки. Скориставшись відсутністю в Січі більшості козаків, які були в поході, татари через броди перебралися на острів і погромили Січ. Після цього козацька столиця перемістилася на Базавлук. Проте і в наступні роки Томаківка була у сфері військової та господарської діяльності запорозького козацтва. На мапі Дніпра 1613 р. позначення острова супроводжується коментарем: 'Томаківка. Колись було укріплене місто, про що свідчать руїни. Тепер же – острів на Борисфені під цією назвою, де у надзвичайно укріпленій фортеці низові козаки живуть'[6]. Саме на Томаківці формувалися традиції запорозьких козаків устрою Січі. Це розподіл укріпленого поселення на кілька функціональних частин, де розміщувалися курені, церква, майдан для проведення рад, гавань козацького флоту.

Наприкінці 1647 р. на Томаківці, розташованій неподалік від Микитинської Січі, заклав табір повстанців Богдан Хмельницький. Звідси, по суті, розпочиналася його легендарна хода полководця і визволителя, зароджувався великий і нестримний потік Національно-визвольної війни українського народу середини VII ст.

Томаківка увійшла яскравою сторінкою в життя і біографію багатьох сподвижників Богдана Хмельницького.

Сліди Січі на острові не збереглися. Внаслідок підтоплення Каховським водоймищем та сучасного господарювання острів значно змінив свої топографічні характеристики.

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ (1593 – 1638)

Стосовно місця розташування цієї Січі, через розбіжності у трактуванні історичних джерел та топографічних об'єктів, існують різні припущення. Найбільш яскраві і колоритні оповіді про неї залишив посол австрійського імператора Рудольфа II до запорозьких козаків Е. Ласота. 9 червня 1594 р. він занотував у щоденнику: 'До острова, званого Базавлук, що в рукаві Дніпра біля Чортомлика, або, як вони кажуть, при Чортомлицькому Дніприщі, приблизно 2 милі. В той час на ньому був козацький табір'[7]. У посланні запо-

[1] Кордт В. Материалы для истории русской картографии. Вып. 2. – К., 1890. – Лист 15.
[4] Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 3. – S. 1358.
[5] Paprocki B. Herby rycerstwa Polskiego. – Kraków, 1858. – S. 159.
[6] Кордт В. Назв. праця. – Лист 17.
[7] Ерих Ласота. Назв. праця. – С. 103.

рожців до Рудольфа II, врученому Е. Лясоті 3 липня, зазначено: "Дано на Базавлуку, на рукаві Дніпра біля Чортомлика"[8]. Посилаючись на це, одні дослідники ототожнювали розташування Базавлуцької Січі з місцевістю у пониззі річки Базавлук (Д. Яворницький), інші – з безіменним островом та городищем, що в оточенні численних дніпрових проток, рукавів, озер, плавнів розташовувався десь посередині між гирлами Чортомлика та Базавлука (Л. Падалка), або ж із городищем пізнішої Чортомлицької Січі (В. Голобуцький). Скрізь знаходили сліди перебування запорожців, однак ті місця не були достатньо досліджені археологами. Нині вони затоплені Каховським водоймищем і давні суперечки істориків з цього приводу мають лише науковий характер.

Щоденник Е. Лясоти є унікальним свідченням сучасника, який стисло і достовірно розкриває особливості громадського життя січового братства на Базавлуці, змальовує побут, звичаї, оповідає про вищу військово-політичну структуру Січі – Кіш (у тюркських мовах – головний стан війська). Посол бачив Базавлуцьку Січ на початковому етапі існування. Козаки її лише облаштовували і мешкали у тимчасових куренях, плетених із лози та обмазаних глиною, або шатрах, накритих кінськими шкурами. Однак життя Січі буяло: там збиралися старшинські та загальні козацькі ради, жваво обговорювалися питання участі у сухопутних та морських походах, відносин з іноземними державами. Гриміли козацькі котли і литаври, звучала військова музика, гуркотіли гарматні сальви, у нічне небо злітали ракети. Описуючи козацьку раду на Базавлуцькій Січі 18 червня 1594 р., Е. Лясота відзначав, що спочатку 3-тисячний натовп козаків утворив на майдані велике коло, потім вибрав посеред себе депутатів, уповноважених вести переговори з послом імператора Рудольфа II. Депутати, посідавши на землю посеред великого кола, утворили мале коло, куди й запросили посла.

Упродовж кількох десятиріч Січ на Базавлуці служила головним політичним і військовим осередком українського козацтва. Звідти під проводом гетьманів Самійла Кішки, Петра Сагайдачного, Михайла Дорошенка, Івана Сулими вирушали у далекі морські походи флотилії козацьких чайок. Запорожці штурмували турецькі фортеці і міста на Чорноморському побережжі Криму і Туреччини, навіть султанську столицю Стамбул, відбивали напади татар.

1594 р. 1300 запорожців, очолюваних гетьманом Богданом Микошинським, на 50 чайках вирушили під Очаків, де мали зашкодити походу татарської орди на Молдавію. Вони вступили в бій з турецьким флотом із 8 галер, 15 каравел та 150 сандалів, але козаки змушені були відступити. Запорожці Базавлуцької Січі на чолі з Григорієм Лободою брали участь у козацькому повстанні 1594 – 1596 рр.

1604 р. запорожці, розбивши турецький флот, спалили Варну; 1608 р. розгромили Очаків і Перекоп; 1609 р. ходили на Білгород, Кілію та Ізмаїл; 1612 р. напали на Кафу; 1613 р. козацькі флотилії переплили Чорне море і, висадившись на анатолійському побережжі, захопили і спалили Синоп. 1615 р. січовики на 80 чайках з'явилися під Стамбулом. 1616 р. під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного козаки захопили Кафу – найбільший ринок невільників. Звільнивши тисячі бранців, вони спустошили береги Криму. Того ж року запорожці розбили турецький флот, захопили та зруйнували Трапезунд. У 1621 р. козацький флот знову з'явився під Стамбулом; 1623 р. близько 6000 козаків висадилися зі ста чайок в околицях Стамбула, захопили кілька кварталів султанської столиці, "окурили її димом мушкетним", однак були розбиті в нерівному бою. Напади запорожців на Стамбул зафіксовані в 1624 та 1630 рр.

Морські походи українських козаків на турецькі володіння мали великий розголос у Європі. Так, Д. д'Асколі, префект ордену домініканців Кафи і Татарії, у виданому 1634 р."Описі Чорного моря і Татарії" відзначав: "Чорне море завжди було сердитим... зараз воно незрівнянно чорніше і страшніше від безлічі чайок, які все літо спустошують море і сушу... Це руси, що звуться інакше козаками, щоб помститися татарам, які щорічно набігали на них для грабунків, стали в останні 30 років спускатися на човнах, добре озброєні, по цій великій ріці (Дніпрі. – Авт.)... в Чорне море, завдаючи чимало шкоди прибережним місцям Татарії і Протоки (Босфору. – Авт.). На морі вони спочатку оволодівали невеликими суднами і, заохочені успіхами, з кожним роком стали захоплювати все більші кораблі у великій кількості. І, врешті, дійшли до того, що десять років тому 300 з лишком човнів вийшли в море і вступили в бій з усім флотом падишаха. За словами очевидців, коли б того дня була тиха погода, то жодна галера не уціліла б, бо козаки уже було заволоділи кормою адміральської галери..." Раптова буря на морі, що розкидала легкі козацькі суденця, врятувала турецький флот від повного розгрому. "Однак з тих пір і по цей час, – продовжує префект, – до 30, 40 і 50-ти човнів щороку спускаються в море і в битвах завдають такої великої шкоди, що береги всього Чорного моря стали зовсім безлюдними, за винятком деяких місцевостей, захищених добрими фортецями". Д'Асколі засвідчує також бойову співдружність запорозьких і донських козаків".

Вища влада на Запорожжі належала кошовому отаману. В часи перших січей кошові нерідко іменувалися старшими або гетьманами. Важливе місце в житті січової громади посідали курінні отамани. Від часів Базавлуцької Січі відомі назви таких куренів, як Дерев'янківський, Дядьківський, Іванівський, Канівський, Пашківський, Поповичівський, Титарівський. Кількість куренів з часом зростала і врешті сягнула 38.

На Базавлуці вирішувалися справи участі запорозьких козаків у поході польського королевича Владислава та гетьмана П. Сагайдачного на Москву 1618 р. На козацькій раді 1620 р. було ухвалено рішення про відновлення в Україні ієрархії православної церкви та вступ Війська Запорозького до Київського братства. Базавлуцька Січ понад 40 років служила ідейним центром і надійною опорою українського козацтва у боротьбі проти польсько-шляхетського панування в Україні. Незважаючи на віддалене розташування, Січ перебувала в епіцентрі козацьких повстань. Там визначалися стратегія і тактика визвольної боротьби, гартувалися козацькі вожді.

Із Базавлука по Україні розліталися загони запорожців, піднімаючи козаків та селян на боротьбу з поневолювачами. Тут повстанці знаходили захист і притулок після поразок. На Запорожжі розпочиналися повстання Марка Жмайла (1625 р.), Тараса Трясила (1630 р.), Івана Сулими (1635 р.), Павла Бута (Павлюка) і Дмитра Гуні (1637 р.), Якова Острянина (1638 р.).

В універсалі гетьмана Якова Острянина до українського народу від 10 березня 1638 р. проголошувалася мета повстання: "Скинути при Божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські звалти"[10]. Інший універсал позначений підписом: "Даний з табору Війська Запорозького Низового від Базавлука. Року від Різдва Христового 1638, марта 20. Острянин, гетьман Війська Запорозького, рукою власною"[11].

Польська влада намагалися блокувати Запорожжя. Важливу роль у цьому відігравала фортеця Кодак, споруджe-

[8] Там само. – С. 103.
[9] Эмиддио Дортелли д'Асколи. Описание Черного моря и Татарии составил доминиканец. 1634 ЗООИД. – 1902. – Т. 24.– Отд. 2. – С. 97–98.
[10] Щербак В. Базавлуцька Січ // Козацькі Січі. – К., 1998. – С. 61
[11] Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1857. – С. 307

на в липні 1635 р. Г. Боплaном за рішенням сейму Речі Посполитої біля першого козацького дніпрового порогу. Невдовзі запорожці під проводом І. Сулими захопили і зруйнували Кодацьку фортецю, винищивши її гарнізон. Але після придушення повстання Я. Острянина Кодак було відбудовано. Польські війська примусили козаків залишити Січ на Базавлуці. Вона перебралася на інше місце.

МИКИТИНСЬКА СІЧ (1639 – 1652)

Займала низовинну частину просторого правобережного дніпрового мису Микитин Ріг, або Микитин Перевіз. Тепер – територія м. Нікополя Дніпропетровської області. Залишки городища Микитинської Січі з капличкою на місці січової Покровської церкви та козацьким кладовищем були розмиті під час повені Дніпра в 1846 р. Вважається, що Микитинська Січ мала традиційне планування та дерев'яно-земляні укріплення.

На початковому етапі існування цієї Січі за нею мали наглядати польські війська та реєстрові козаки, які базувалися неподалік на Микитиному Розі. Однак контроль польської влади над Січчю, як засвідчили наступні буремні події, був досить хистким і умовним. На початку 1648 р. повсталі січовики розгромили польську залогу і на раді проголосили Богдана Хмельницького гетьманом. Козацький літописець Самійло Величко, переповідаючи ті події за "Діаушем" легендарного гетьманового секретаря Самійла Зорки, описав урочисту церемонію обрання. Скликаючи козаків на раду, напередодні "по заході сонця, за давнім запорозьким звичаєм, ударили з трьох найбільших гармат, а переночувавши, удосвіта знову стрілили із тих трьох гармат, подавши таким чином потрібне гасло. Коли ж розвиднілося, і сонце розсипало по всій піднебесній своє вогненне, ясносяйне проміння, до Січі зібралася вже значна частина кінного війська. Числилося усього того війська, пішого й кінного, тридцять з лишком тисяч. А коли вдарено в котли на раду, то побачили, що для такої сили війська січовий майдан затісний. Отож, зважаючи на це, кошовий отаман із Хмельницьким мусили вийти із січової фортеці на просторіший майдан. Там було оголошено й виразно сказано, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна... Запорозьке Військо одностайно й одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило й обіцялося стати за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти"[12]. Б. Хмельницькому були вручені гетьманські клейноди – корогва, бунчук, булава, військова печать та литаври.

Після перших перемог під Жовтими Водами та Корсунем Богдан Хмельницький надіслав до Січі військові трофеї – 1000 талерів у дарунок війську та 300 талерів на січову церкву.

У ході Національно-визвольної війни центр державного і політичного життя в Україні перемістився до Гетьманщини та її столиці – Чигирина. Стосунки між гетьманом та Січчю стали ускладнюватися. Як давній гарант демократичних свобод українського народу, Січ виступила проти Зборівської угоди 1649 р., що обмежувала реєстр Війська Запорозького 40 тис. козаків, а десятки тисяч покозачених селян повертала у стан посполитих. Для вгамування січової опозиції Б. Хмельницький послав на Микитин Ріг реєстрових козаків, які розмістили там свою залогу. Це зводило роль Січі до функцій південного форпосту Української козацької держави. Однак демократичні засади Запорожжя лишалися непохитними. Цей чинник, а також несприятливі побутові умови низовинної місцевості, що часто підтоплювалася повенями, призвели в 1652 р. до переселення січовиків на інше місце – Чортомлик.

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (1652 – 1709)

Розташовувалась на частині просторого мису в гирлі правобічної притоки Дніпра р. Чортомлик, омивалася дніпровими рукавами – Скарбною, Павлюком і Підпільною. Від материкового берега Січ відокремлювалася бродом Прогноєм. З часом повені його розмили, перетворивши городище на невеликий о. Січ. Нині – територія с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області, що затоплена Каховським водосховищем.

Перейшовши на Чортомлик, Січ значною мірою повертає собі роль важливого політичного та мілітарного чинника в житті України і сусідніх держав. Запорозькі козаки брали участь у битвах під Жванцем (1653 р.), Городком (1655 р.), в облозі Львова (1655 р.). Запорожжя не визнало Переяславську угоду 1654 р., а також Андрусівське перемир'я 1667 р. та Вічний мир 1686 р., що поділили Україну між Московською державою і Річчю Посполитою. В його політиці незмінним лишалося одне – захист прав і свобод українського народу, боротьба за свою державу. Чортомлицька Січ відіграла велику роль в обороні південного прикордоння України від турецько-татарських нападів. Запорожці здійснювали успішні походи на Кримське ханство, турецькі фортеці Тавань, Кизик-Кермен, Очаків, Акерман (Білгород).

Незаперечним авторитетом і славою на Січі та в Україні користувався славнозвісний козацький полководець, кошовий отаман Іван Сірко, якого 15 разів обирали на цю посаду. Під його проводом запорожці перемагали турків і татар у понад 60 битвах. У "Синодику" Києво-Межигірського монастиря другої половини XVII ст. І. Сірко названий "гетьманом низовим". Він став героєм багатьох українських народних пісень, переказів та легенд. З його ім'ям пов'язують написання характерного листа запорожців до турецького султана Магомета IV. Сталося це, за переказами, після розгрому багатотисячного турецького війська, яке на Різдвяні свята 1675 р. напало на Січ.

У часи Чортомлицької Січі в Європі гриміла гучна слава запорозьких козаків. П. Шевальє, оповідаючи про дніпрові пороги та їх подолання козаками, відзначав: "Треба перепливти їх, а потім зробити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком, – так само, як мальтійські рицарі, щоб удостоїтися честі і стати членом їхнього ордену, зобов'язані відбути паломництво". Він був добре обізнаним із свідченнями (зокрема, Боплана) про місця перебування козаків. Але не бував за порогами, тому його відомості носять узагальнений характер. "За порогами Борисфена, – писав Шевальє, – є багато островів. Серед них нижче гирла річки Чортомлик височить один, оточений понад десятьма тисячами інших малих острівців; на деяких з них сухий ґрунт, а на інших – болотяний; всі вони зарослі очеретом – ось чому не можна виразно розпізнати проток, які їх поділяють.

Саме в цьому лабіринті козаки мають пристановище, яке вони називають Військовою Скарбницею..., де вони ховають усю здобич, що привозять зі своїх походів на Чорне море; доступ до цього місця такий утруднений, що численні турецькі галери, які гналися туди за козаками, там і загинули"[13].

Історичні джерела, описи та картографічні матеріали XVII – XVIII ст. дають змогу відтворити головні особливості архітектури та фортифікації Чортомлицької Січі. 1672 р. в приказі Малої Росії у Москві від кошового отамана Овсія Шашола та його товаришів було занотовано такий опис цієї Січі (наводиться із зазначенням сучасних мір довжини: 1 Московський сажень XVII ст. дорівнював 2,16 м): "Город Січа, земляний вал, стоїть в устях Чортомлика і Прогною над рікою Скарбною. У висоту той вал – 6 сажнів [12,96 м]. Від поля, сумської сторони і від Базавлука по валу

[12] *Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 59.*
[13] *Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 32.*

ставлені палі і бійниці; а з іншого боку, від устя Чортомлика і від ріки Скарбної, до валу зроблені коші дерев'яні, насипані землею. А в тому городі – башта від поля, мірою навколо 20 сажнів [43,2 м], а в тій башті влаштовані бійниці. А перед тою баштою, за ровом, зроблено земляний городок, навколо нього мірою 100 сажнів [216 м], а в ньому – вікна для гарматної стрільби. Та для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім хвірток, а над тими хвірткам – бійниці, а в ширину ті хвіртки – тільки одному чоловіку пролізти з водою. А мірою той город Січа з поля – від річки Прогною до річки ж Чортомлика – 100 сажнів [216 м]. А біля того города обрізано рів у вишину 5 сажнів [10,8 м]... А мірою ж увесь Січа-город буде навкруг із 900 сажнів [1944 м]. А будували той город-Січу кошовий отаман Лютай з козаками літ з 20 тому"[14]. Цей опис доповнює схематичний план Чортомлицької Січі, вміщений на рукописній мапі кінця XVII ст.[15] Згідно з документом, Січ мала колоподібні обриси. Нескладні арифметичні підрахунки показують, що при вказаній в описі 1672 р. довжині укріплень радіус кола має становити 309,55 м, а площа круга – 30,08 га. Враховуючи, що в реальності січові укріплення окреслювали не ідеальне коло, гіпотетичну площу забудови скоригуємо у бік зменшення. Вона могла коливатися у межах 20–25 га. Оскільки Січ складалася не тільки з укріпленого ядра й передмість, розташованих на березі Дніпра, робимо висновок, що загальна площа її забудови могла сягати 40–50 га.

Утилітарні й військові потреби лицарської громади обслуговували численні житлові, господарські, виробничі будівлі. Вже згадуваний опис засвідчує, що на Січі працювало 100 ковалів. На озброєнні були одна гармата мідна ломова, 11 гармат польових, 5 затинних пищалей. Пороху гарматного і рушничного нараховувалося 350, свинцю – 300, а гнотів гарматних – 30 пудів.

За час існування Чортомлицької Січі там було збудовано кілька дерев'яних храмів, доля яких не була щасливою. Першу Покровську церкву збудували за рішенням козацької ради в 1659 р. Через п'ять років вона згоріла. Другий січовий храм, споруджений 1664 р. за сприяння гетьмана Івана Брюховецького, теж згорів. Наступну церкву побудували за допомогою гетьмана Івана Мазепи в 1690 – 1693 рр. Невдовзі її знищила пожежа. Останню Покровську церкву спорудили в 1694 – 1696 рр. Її будівництву та опорядженню знову сприяв І. Мазепа. Це був дерев'яний трибанний храм традиційних форм українського церковного будівництва тієї доби. За дзвіницю служила в'їзна вежа.

Навесні 1709 р. Запорозька Січ, очолювана кошовим отаманом Костем Гордієнком, підтримала гетьмана Івана Мазепу в боротьбі за визволення України. За наказом Петра І, московські війська під командуванням полковника П. Яковлева, за участю охочекомонного полку Г. Галагана, сплюндрувавши перед тим старовинні подніпровські козацькі фортеці Келиберду, Переволочну, Старий і Новий Кодаки, підійшли до Чортомлицької Січі. 14 травня 1709 р. вони захопили Січ. Її укріплення та будівлі, в тім числі Покровську церкву, було зруйновано артилерією, бойове спорядження, військовий скарб і козацькі реліквії вивезено, а замордованих захисників на шибеницях-плотах пущено вниз по Дніпру. Вцілілі запорожці перейшли у володіння Кримського ханства і заснували Січ на р. Кам'янці.

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ (1709 – 1711, 1730 – 1734)

Займала територію біля гирла правобічної притоки Дніпра р. Кам'янки, включно із частиною давнього городища на мисі, що омивався також дніпровим рукавом Козацьке Річище. Нині – територія с. Республіканця Бериславського району Херсонської області.

Перебування тут Січі не було щасливим. Запорожці визнали гетьманом України Пилипа Орлика. Облаштувавши на швидку руку кіш, 6-тисячне військо січовиків 1711 р. взяло участь у поході П. Орлика на Правобережну Україну. Проте визволити Україну не вдалося. За наказом Петра І московські війська за участю полків гетьмана Івана Скоропадського змусили запорожців залишити Кам'янку й шукати пристанища в Олешках.

У часи Кам'янської Січі в документах, зокрема картографічних, з'являються назви Стара і Нова Січ, якими вони позначаються почергово, залежно від зміни місця розташування.

Повторне заселення запорожцями городища на Кам'янці відбулося в 1730 р. – після перемоги в Олешківській Січі прихильників повернення коша на давні землі Війська Запорозького, ближче до кордонів Гетьманщини. Зважаючи на несприятливі політичні обставини та короткочасне, хоч і дворазове, перебування на Кам'янці, Січ не встигла сформуватися у завершений організм, хоч там були всі будівлі, характерні для січового побуту, – курені, церква (ймовірно, похідна), господарські, виробничі споруди.

За описом Д. Яворницького, який обстежив городище Кам'янської Січі в 1880-х рр., її територія мала такі розміри (1 сажень XVIII – XIX ст. дорівнював 2,13 м): "115 сажнів [244,95 м] у довжину зі сходу; 66 сажнів [140,58 м] із півночі; 123 сажнів [261,99 м] від заходу; 36 сажнів [76,68 м] з півдня". Посередині розташовувався січовий майдан довжиною близько 100 сажнів, шириною в одному кінці 6 сажнів, в іншому – 3 сажні. Обабіч ще залишалися ями та западини від 40 куренів-напівземлянок та інших будівель[16]. У північній частині городища розташоване козацьке кладовище, а на ньому – могила-курган з кам'яним хрестом славнозвісного кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка.

Археологічні обстеження городища Кам'янської Січі, проведені 1953 р., показали, що один із куренів був напівземлянкою розміром 10 х 6 м, заглибленою в ґрунт на 1,5 м. Стіни та підлога будівлі були колись обкладені тесаними колодами, приміщення опалювалося кахлевою піччю. Археологічні дослідження 1970 – 1990 рр. деталізували будову інших куренів-напівземлянок, виявили рештки наземних споруд, багатий побутовий і речовий матеріал, зокрема ливарного та ковальського ремесла.

Городище Кам'янської Січі є визначною пам'яткою історії та культури. Зазнало значних пошкоджень і руйнувань, заподіяних Каховським водоймищем та пізнішою забудовою.

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ (1711 – 1728)

Розташовувалася в урочищі Олешки у пониззі лівого берега Дніпра, неподалік Кардашинського лиману. Нині – територія м. Цюрупинська Херсонської області.

Вимушене перебування Січі під протекцією Кримського ханства, що суворо обмежувало права і вольності запорозького козацтва, гальмувало розвиток поселення, зумовлювало його убогість і відхід від запорозьких будівельних традицій. Олешківська Січ була невеликою і не мала традиційного планування та укріплень. Козаки жили в напівземлянках, а молилися у невеличкій похідній церкві, критій очеретом.

Перебуваючи в Олешках, запорожці неодноразово прохали гетьманів Івана Скоропадського та Данила Апостола клопотатися перед петербурзькими самодержцями про дозвіл на повернення Січі на свої колишні землі або в межі Гетьманщини. Ті підтримували такі прагнення, добивалися певних полегшень для запорожців, які визнавали свої "провини" і переселялися в Гетьманщину. Однак кардинально справа не вирішу-

[14] Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 9. – Столбец 12
[15] ВАИР ОР. – Собрание карт и планов. – № 4684
[16] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 145

валася. Та й серед січовиків не було єдності в цьому питанні. Рішучим противником заміни ханського ярма на царське виступав К. Гордієнко, який не раз обирався кошовим. Роздбрат серед товариства наростав. Навесні 1728 р. найрішуніша частина запорожців, підбурена самарським полковником І. Петровичем, повернулася до Старої Січі на Чортомлик. Звідти закликали товариство в Олешках наслідувати їхній приклад. Однак кошовий К. Гордієнко вперто опирався цьому. 23 травня 1728 р. в Олешки на 40 човнах прибули запорожці з Чортомлика. Вони захопили кошового та старшину, забрали військові клейноди і, підпаливши Січ, рушили назад[17].

Д. Яворницький, обстежуючи в 1880-х рр. запорозькі старожитності, не виявив серед піщаних кучугур Олешок явних слідів Січі. За переказами місцевих старожилів, рештки невеликого січового городища були розорані та засаджені шелюгою в 1845 р. Воно мало вигляд прямокутного майдану шириною до 40 сажнів, оточеного розсунутим ровом та валом висотою до 2 аршинів[18]. Спираючись на перекази та випадкові речові знахідки, Яворницький досить точно визначив місце, де була колись Січ. Розташовувалася вона на північно-східній околиці Олешок на березі дніпрового рукава р. Конки. Археологічні обстеження 1990-х рр. конкретизували місце розташування Олешківської Січі. Серед сучасної забудови було виявлено рештки житлових, господарських та інших споруд Січі, а також значний речовий матеріал козацької доби – побутову кераміку, кахлі, гарматні ядра, знаряддя праці. Курені були напівземлянками (як у Кам'янській Січі). Їх рештки позначені слідами пожежі. Це підтверджує відомості про те, що, залишаючи Олешки, запорожці спалили Січ.

ПІДПІЛЬНЕНСЬКА, АБО НОВА СІЧ (1734 – 1775)

Це остання Запорозька Січ. Розташовувалася на правому березі Дніпра на відстані 5-6 км нижче городища Чортомлицької Січі. Тепер – територія с. Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області. Січове городище затоплене Каховським водоймищем.

Була заснована 31 березня 1734 р., коли, після довгих років поневірянь на чужині, запорожці покинули Січ на Кам'янці і під проводом кошового отамана Івана Малашевича на "давніх своїх землях Кошем сіли".

Початок будівництва Нової Січі припав на тяжкі часи російсько-турецької війни 1736 – 1739 рр., у якій українські козаки змушені були воювати і гинути за чужі інтереси. Незважаючи на це, Січ до 1740 р. було, загалом, збудовано. 1 квітня 1756 р. там сталася велика пожежа, вигоріла більша частина міста. Запорожці порушили перед гетьманом Кирилом Розумовським, а також перед сенатом, клопотання про дозвіл на перенесення Січі на Микитин Перевіз. Царський уряд всіляко зволікав із вирішенням цієї справи, а Катерина II, скасувавши 1764 р. в Україні гетьманство, невдовзі заборонила перенесення Січі. Правда, на той час її вже було відбудовано на старому місці.

Особливості забудови, розпланування, фортифікації та архітектури Нової Січі досить повно висвітлюють тогочасні проектні та фіксаційні плани, креслеників, документи, свідчення сучасників. Ці матеріали були звірені із сучасними картографічними документами та аерофотознімками місцевості, виконаними до утворення Каховського водоймища. План Запорозької Січі 1740 р., викреслений військовим інженером князем Семеном Мишецьким, автором "Історії про козаків запорозьких"[19], ситуаційний план 1745 р. інженера-підполковника Данила Дебоскета[20] та інші креслеників дають таку інформацію.

Нова Січ розташовувалася на просторому півострові біля дніпрових плавнів Великого Лугу й омивалася річкою-рукавом Підпільною, підносячись над нею на 6–12 м. Неподалік від Підпільної відгалужувалася протока Сисина. На ті часи Січ була значним річковим портом, куди приходили торгові кораблі з Криму, Туреччини, Греції, Італії. Там стояв і козацький флот.

Поблизу Січі розташувалося передмістя, Новосіченський ретраншемент та приміська слобода. Обриси Січі нагадували трикутник. На одному його вістрі, в закруті р. Підпільної, розміщувалося колоподібне укріплення, оточене ровом і валом з дубовими палями та вежами. Це був Кіш – "замок запорозьких козаків" – головна частина Січі. В ньому було дві башти: головна двоярусна з в'їзною брамою служила також за дзвіницю; друга вежа, Базавлуцька, стерегла вхід з боку річки Підпільної. Кіш має ще 6 допоміжних входів-виходів із хвіртками у валах. Ймовірно, що хвіртки були влаштовані у невеликих баштах. У довжину сягав 350 м, у ширину – 300 м. В середині замку містилися Покровська церква, будівлі куренів, комори-скарбниці, будинок кошового отамана, військова скарбниця, канцелярія, січова школа, пономарня та інші споруди. Розташовуючись колом, будівлі утворювали січовий майдан, на якому збиралися ради. Забудова була досить щільною.

У часи Нової Січі існувало 38 куренів, назви яких, започатковані в попередню добу, відзначаються колоритністю. Вказуємо їх найменування, прізвища курінних отаманів та кількість козаків за Реєстром Війська Запорозького 1756 року"[21]: Батуринський курінь (курінний отаман Яків Воскобойник, 316 козаків); Брюховецький (Петро Каламар, 274); Васюринський (Гнат Головко, 458); Ведмедівський (Самійло Соболь, 399); Величківський (Яцько Підчис, 358); Вищестебліївський (Сидір Нещадний, 205); Дерев'янківський (Микола Касап, 262); Джерелійський (Ярмола Стадник, 267); Донський (Степан Сірий, 199); Дядьківський (Андрій Кичкин, 311); Іванівський (Максим Ухань, 439); Іркліївський (Андрій Носань, 467); Кальниболотський (Хведір Сохацький, 363); Канівський (Матвій Шкура, 599); Кисляківський (Самійло Щербина, 280); Конелівський (Самійло Ніс, 247); Коренівський (Микита Дахно, 398); Корсунський (Хведір Довгополий, 407); Крилівський (Гаврило Погорілий, 213); Кущівський (Григорій Гненний, 456); Левушківський (Михайло Заковський, 273); Менський (Хведір Шкура, 441); Мишастівський (Онисько Віч, 265); Незамаївський (Григорій Обаза, 339); Нижчестебліївський (Тишко Мовчан, 175); Пашківський (Матвій Бойко, 280); Переяславський (Петро Шабельник, 365); Пластунівський (Олексій Верзиминко, 430); Полтавський (Григорій Чабан, 514); Поповичівський (Іван Гетьман, 297); Платнірівський (Демко Чорний, 298); Рогівський (Данило Міняйло, 388); Сергіївський (Роман Сучан, 251); Тимошівський (Пилип Головатий, 388); Титарівський (Іван Ковалівський, 327); Шкуринський (Павло Капловух, 360); Щербинівський (Іван Глоба, 307); Уманський (Семен Лисий, 247).

Улаштування Січі схематично розкрито на відомому малюнку О. Рігельмана "Вибори кошового отамана в Запорозькій Січі". До колоподібного укріплення, оточеного ровом, валом і палісадом, веде вхід через вежу-дзвіницю (зображена фрагментарно ліворуч); неподалік від входу показано січову церкву; навколо майдану, на якому відбувається бурхлива козацька рада, колом розташшовані курені (позначено 22 споруди).

До Січі прилягало передмістя – осередок торговельної, господарської та виробничої діяльності запорозьких козаків. За відомостями 1760-х рр., там розміщувалося понад 500 дворів з житловими, господарськими, виробничими, торговими, складськими будівлями. Неподалік від головної брами високів стовп ганьби, біля якого карали тих, хто заплямував

---

[17] *Там само. – С. 283.*

[18] *Там само. – С. 134.*

[19] *РГВИА. – Ф. 349. – Оп. 12. – № 7452. – План крепости Запорожской Сечи. 1740 г.*

[20] *БАНРФ.ВР. – № 829. – План Запорожской Сечи 1745 г.*

[21] *Реєстр Запорожского Войска 1756 года. – Краснодар, 1997.*

лицарську честь товариства. Поряд стояли литаври, на яких відбивали час та скликали товариство на громадські акції. Недалеко розміщувалася пушкарня, яка водночас служила в'язницею. До Січі прилягав ринок з десятками торгових яток і рядів, званий запорожцями жартома Гасан-башею (назва торговища у Стамбулі). Серед щільної забудови передмістя, площа якого сягала 30 га, ще на початку будівництва Січі спорудили два редути. Передмістя було оточене ровом та валом, що утворювали бастіонні виступи. Всередину вели двоє воріт, захищених невеликими равелінами та розсохами-рогатками. У висоту вали січових укріплень сягали 3–4, а в ширину (в підошві) – до 6 м, глибина і ширина ровів становила 4–6 м. Ззовні Січ оточувала смуга "вовчих ям".

До передмістя прилягав Новосіченський ретраншемент, оточений земляним валом та ровом з двома кутовими напіввастіонами. Його площа складала близько 2,5 га. Царська влада утримувала тут 2 роти солдатів, що мали наглядати за козаками. Між запорожцями та російською командою весь час точилися чвари і непорозуміння, однак ворожий до козацтва гарнізон не зміг придушити і спотворити демократичні традиції Війська Запорозького. Це визнав "офіційний історіограф російський", академік Г. Міллер: "Хоч запорозькі козаки перебувають під владою малоросійського гетьмана, однак треба розуміти, що через віддаленість місця та невгамовність життя цього народу неможливо тримати їх у повній покорі. Тому і російський офіцер, з малим своїм гарнізоном у Січі перебуваючи, не наважується взяти над ними жодної влади, побоюючись за своє життя та майно"[22].

Десятки гармат розміщувалися на валах січової фортеці. У дні військових рад та свят, що особливо шанувалися на Запорожжі, – на Різдво, Великдень і Покрову, а також при поверненні козацького війська з походів на Січі гриміли гарматні салюти. За межами укріпленого ядра Січі вздовж р. Підпільної та дороги, що вела до Хортиці, розташовувалися двори передмістя, а неподалік – козацьке кладовище.

Архітектурною домінантою Нової Січі була Покровська церква. На майдані коло неї збиралися славнозвісні козацькі ради; в храмі висвячувалася січова старшина; під час відправ і свят у церкві лунали урочисті мелодії українських релігійних хоралів; звідси в останню дорогу проводжали загиблих у боях та померлих товаришів; тут зберігалися скарбниця та клейноди, церковні реліквії та коштовності, найбільш важливі документи січового архіву. До споруд, що формували забудову Січі, належали курені – великі дерев'яні будинки. У дні козацьких рад та свят кількість їхніх мешканців помітно зростала.

Можливо тому, сучасники наводять суперечливі дані про кількість козаків, які могли розміститися в курені. Наприклад, у донесенні англійського посла в Петербурзі К. Вт до лорду Гаррингтону від 24 квітня 1736 р. повідомлялося, що запорожці "живуть у великих будинках, що звуться куренями, в кожному з яких перебував близько шести або семи сотень чоловік". Колишній запорожець Микита Корж у 1830-х рр. свідчив: "По 600 козаків і більше могли розміститися в кожному курені під час обіду". Козацький літописець Григорій Грабянка вказує, що в курені жило по 150 осіб. Більш вірогідним є свідчення протоієрея Нікопольської Покровської церкви Григорія Крем'янського 1836 р., який, згадуючи своє перебування у Дерев'янківському курені, стверджував, що там могло спати 30 душ і більше[23].

Курені були просторими будинками, спорудженими з дубового, липового чи осокорового дерева, схожими на монастирські трапезні. Курінь поділявся на дві половини – житло та кухню. По один бік житлового приміщення розташовувався довгий обідній стіл з лавами та ослонами, по другий – піл для відпочинку. Під час обіду, згадував Г. Крем'янський, "усі козаки, і навіть недоростки, сидять за столом, як у монастирській трапезній, маючи місце по старшинству свого прибуття на запорозьке козакування".

На покутті під образами було традиційне почесне місце курінного отамана. Приміщення опалювалося кахляними печами. Стіни прикрашали зброя, килими, рушники, світильники. В мисниках і на полицях переливалися райдужними кольорами срібні, мідні, бронзові чи керамічні глеки, тарелі, полумиски, кухлі, куманці. На кухонній половині куреня над кабицею (відкритим вогнищем) у казанах, прикутих до дубового сволока ланцюгами, готувалася козацька страва: юшка з риби, тетеря, соломаха, галушки; смажилася баранина і дичина. Влітку страви готували на вогнищах і печах, розташованих у дворі.

Площа забудови Нової Січі в межах укріплень сягала 40 га, а разом з приміською слободою перевищувала 50 га. Довжина січових укріплень дорівнювала 4 км. Це було найбільше місто-фортеця південної України тих часів, чисельність козачого населення якого сягала 27117 осіб[24]. Воно поєднувало відмінні містобудівні й фортифікаційні засади. Архаїчні колоподібні обриси коша суттєво відрізнялися від регулярних укріплень передмістя і Новосіченського ретраншементу, споруджених у відповідності з правилами європейської фортифікації XVII – XVIII ст.

Прихильність запорожців до колоподібних укріплень мала, очевидно, глибокі корені. Така форма поселень добре узгоджувалася з ландшафтними особливостями дніпрових островів і берегових мисів, що омивалися річками, протоками та лиманами Великого Лугу, а також добре поєднувалася з традиціями громадського життя та демократичним устроєм козацької республіки, найхарактернішим виявом яких були загальні ради. Сучасники, описуючи козацькі ради на Січі, відзначали їх урочистий усталений ритуал. Найбільш зручною і природньою формою розташування людей на такій раді був не натовп, а коло, в центрі якого стояли старшини та оратори. З часом давнє подвійне коло трансформувалося в одне.

У Підпільненській Січі рада збиралася на майдані біля Покровської церкви. Неподалік головних дверей храму ставала в ряд старшина – кошовий отаман, суддя, писар та осавул з прапорами і символами своєї влади. До них праворуч і ліворуч, утворюючи коло, ставали курінні отамани, паланкові полковники та почесні ("абшитовані") козаки-старійшини. За ними колом стояло все інше товариство. Під час особливо багатолюдних рад старшини та промовці ставали посеред майдану, а козаки, які не потрапили в коло на майдан, залазили на курені, комори, башти, огорожі, церковну дзвіницю. Січовий майдан був оточений куренями та іншими будівлями, які утворювали внутрішнє стаціонарне коло. По периферії Коша ця форма фіксувалася колоподібною захисною огорожею – земляним валом з палісадом та ровом. Таким чином, колоподібна композиція головної громадської частини Січі, Коша, зароджувалася і виростала (від кола – козацької ради, далі переходила на майдан і проектувалася на весь архітектурний ансамбль загалом. У цьому і полягала унікальна містобудівна своєрідність козацької столиці, її відмінність від будь-якого іншого поселення України. Такими особливостями відзначалися, очевидно, й попередники Нової Січі, архітектурне улаштування яких не деталізують тогочасні історичні джерела.

В умовах самодержавно-кріпосницької Російської імперії Запорозька Січ з її давніми демократичними традиціями лишалася послідовним оборонцем прав і свобод українського народу. Вона підтримувала соціальну і національно-визвольну боротьбу в Україні. Ватажки гайдамаччини М. Залізняк, С. Неживий, М. Швачка, А. Журба, І. Бондаренко пройшли козацький гарт і вишкіл у Запорозькій Січі. Військо Запорозьке Низове, очолюване кошовим отаманом Петром Калнишевським, брало активну участь у російсько-турецькій війні

[22] Миллер Г. Известия о запорожских козаках. Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – Май. – С. 411
[23] Полунин Ф. Географический лексикон Российского государства. – М., 1773. – С. 378.

1768 – 1774 рр., яка відкрила вихід Російській імперії до Чорного моря. Для України це обернулося негуманими повинностями, загибеллю тисяч козаків при штурмах турецьких фортець у Криму, на Дністрі та Дунаї. Землі Запорозької Січі, розташовані на великих обширах південної України, втратили значення козацького форпосту і своєрідної буферної зони між володіннями Туреччини, Криму і Росії. Уряд Катерини II вирішив ліквідувати Запорозьку Січ.

4 червня 1775 р., на Зелені свята, російські війська під командуванням генерала П. Текелія оточили і зайняли Січ. Кошового Петра Калнишевського, суддю Антона Головатого, писаря Івана Глобу було заарештовано і вивезено на суд до Петербурга. Клейноди, церковні коштовності, військовий скарб, а також січовий архів реквізовано. Землі і майно Запорозької Січі були описані та розподілені між вищими сановниками Російської імперії. У серпні 1775 р. проголошено маніфест Катерини II, який стверджував, що "Січ Запорозька нарешті вже зруйнована із знищенням на майбутній час і самої назви запорозьких козаків".

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ (1775 – 1828)

Знищення царатом Запорозької Січі започаткувало багаторічні блукання запорожців та їх нащадків по теренах Російської імперії та Туреччини в пошуках пристанища. В 1775 – 1777 рр. близько 20 тис. запорожців, передусім козацької сірми та посполитих, рятуючись від переслідувань і кріпацтва, перейшли на землі Північного Причорномор'я, підвладні Туреччині. Козаки розселялися понад Тилігулом, поблизу Хаджибея і Балти, в Очаківській окрузі, на Березані, у пониззі Дністра від Акермана до Бендер, у Буджаку, між Кілійським, Сулинським і Георгіївським гирлами Дунаю, у Вилковому і Кілії, біля Тульчі і Галаца[24]. Січовики зберігали організаційну структуру Війська Запорозького – кіш, курені, самоврядування, судочинство. Військо домагалося від турецького уряду визначення території козацьких вольностей і відведення місця для будівництва нової Січі, орієнтуючись переважно на землі в дельті Дунаю та прилеглі райони Добруджі.

1783 р. султанський уряд дозволив влаштувати Січ у пониззі Дунаю, однак її місце не було визначене. У складній ситуації російсько-турецьких воєн кінця XVIII – початку XIX ст., коли Туреччина почала поступатися Російській імперії підвладними територіями, вирішення цієї проблеми затягувалося, хоч військо запорожців використовувалося у боротьбі з Росією та з "внутрішніми" ворогами. Тільки після російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. настав час для влаштування Січі, місцем якої обрали о. Святого Георгія між Сулинським та Георгіївським гирлами Дунаю (нині – територія Румунії). На невисокій піщаній косі біля с. Катирлез козаки 1791 р. заклали свій Кіш, витіснивши з цих місць російських розкольників-липован та колишніх донців-некрасовців, які проживали там від початку XVIII ст. Однак Січ проіснувала в Катирлезі недовго. Влітку 1794 р. некрасовці напали на кіш і знищили його.

З дозволу турецького уряду задунайці перебралися в урочище Сеймени, розташоване на правому березі Дунаю між Гірсовом і Браїлою. Там Кіш існував у 1795 – 1803 рр. Влітку 1803 р. за султанським фірманом козаки знову повернулися в гирло Дунаю на Катирлез, де почали відновлювати Січ на старому місці. Однак 1805 р. вона була зруйнована некрасовцями.

Під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. Кіш розташувався в різних місцях, зокрема в Браїлі. 1813 р. українські козаки вкотре витіснили некрасовців з дельти Дунаю і, повернувшись в Катирлез, почали будувати там січову церкву. Проте невдовзі їх наміри змінилися, і Січ була перенесена на нове місце – просторий мис між Георгіївським гирлом Дунаю та його правобічною притокою р. Дунаєвцем. Тут Задунайська Січ проіснувала з 1714 по 1728 р. У цей період вона володіла 250 тис. десятин землі – з плавнями, озерами, лиманами, луками, сіножатями, лісами, орними землями, – розташованими в дельті Дунаю та прилеглих районах північно-східної Добруджі. Військо задунайських козаків нараховувало 10 тис. осіб, переважно піхотинців, сформованих у 38 куренів.

Українське населення краю перевищувало 50 тис. осіб і проживало в селах, підпорядкованих Січі. Воно постійно поповнювалося за рахунок утікачів з України. За Дунай запорожці перенесли давні будівельні традиції. Як і на Дніпрі, Січ на Дунаєвці розташовувалася на мисовому узвишші, що підносилося над заплавою ріки. На вимогу турецьких властей Січ будувалася без будь-яких фортечних укріплень – вона була обкопана неглибоким ровом. Архітектурною домінантою служила дерев'яна однобанна Покровська церква, що стояла на майдані козацьких рад і була споруджена в традиціях української народної архітектури XVIII ст.

Султанський уряд намагався постійно контролювати дії козацтва. Для цього до старшин Коша був приставлений турецький урядовець. Його офіційні повноваження полягали у зборі податку з козаків, які займалися господарською діяльністю та тлумаченні урядових розпоряджень і нагляді за політичною ситуацією в Січі. Разом з тим, Задунайська Січ під турецькою протекцією користувалася певною автономією, економічними та податковими пільгами. За це задунайці мусили платити тяжку "данину крові" – допомагати туркам військовою силою у боротьбі проти російських армій та балканських народів, які повставали проти турецького ярма.

Під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. спалахнуло визвольне повстання в Македонії і султанський уряд кинув на його придушення козацькі загони. У 1815 р. вони були змушені здійснити аналогічний похід у Сербію, а в 1821 р. до Греції. Щоб примусити козаків воювати проти повстанців – християн турецькі урядовці не зупинялися перед насильством і репресіями. Ностальгія за Україною, тяжкі поневіряння на чужині, невдоволення османськими правителями, не влаштованість особистого життя – негативно позначилося на психології задунайського козацтва. Зрештою все це спричинило тяжкі суперечки та розлад у середовищі задунайців, ускладнення з турецьким урядом. Під час російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. стався, врешті, остаточний розкол серед задунайських козаків. Більша їх частина, підбурена кошовим отаманом Йосипом Гладким покинула Січ на Дунаєвці і 18 травня 1828 р. під Ізмаїлом перебралася на човнах на лівий берег Дунаю на бік російської армії, що стало для турків цілковито несподіванкою. Розлючені османці зруйнували Задунайську Січ та винищили всіх українців, які не встигли перебратися на лівий берег Дунаю.

Важко переоцінити існування Задунайської Січі за межами України. У турецьких володіннях вихідці з легендарного Запорожжя вистояли і зберегли його традиції, військову організацію, економічну общину. Діяльність задунайського козацтва знайшла своє відображення в українських народних піснях та думах.

Так закінчилася історія козацьких Січей, орлиних гнізд козацької волі, які уособлювали невмирущі прагнення українського народу до щастя і свободи. Разом з тим, славні традиції запорожського лицарства знайшли продовження в історії кубанського козацтва, яке не зважаючи на імперську російську владу протягом століть зберегло пам'ять про героїчне минуле своїх пращурів.

Запорожський гарт постійно надихав борців за незалежність України в нову та новітню добу.

---

[24] *Пономаренко Н., Сергієнко Г. Задунайська Січ (1775–1828 рр.) // Козацькі Січі. – С. 191.*

В центральній частині гравюри під написом назви мапи зображено реєстрового козака Гетьманщини.
Обпершись на великий чувал (мішок) із добром, він спокійно палить тютюнову люльку, поважно випускаючи димок, "щоб дома не журились", та й гадає свою думку.
З лівого боку, нахиливши голову і докоряючи та погрожуючи шаблею в правиці, стоїть лях з Речі Посполитої. За його спиною – московський солдат з прапором, на якому зображено герб Росії – двохголового орла.
З правого боку від козака сидить кримський татарин і, виказуючи своє невдоволення, вказує правицею на козака.
Вище стоїть яничар турецької армії і націлює козака шаблею в бік.
За татарином стоїть січовий запорожець з оселедцем на голові та спостерігає за подіями, що відбуваються навколо.

Мапа "Україна – земля козаків". 1716 р.
Склав И.Б. Гоман
У верхній частині ліворуч напис на латині: "UKRANIA QUX ET TERRA COSACCORUM CUM VICINIS WALACHIA, MOLDAVIA, MINORIS GS TARTARIA PROVINCIIS EXHIBITA ION BAPTISTA HOMANNO NORIBERGA CUM PEIVILEGIO SAC COEF. MAGEFT"
Папір; друк, акварель
Оригінал. 48 х 58 см.
Зібрання В.В. Недяка

RUSSIA
DUCAT
MOSKOU
DUCAT
RESANIENS
RUSSICA
TARTARIA
RUSSICÆ PARS
Deserta sine aqua
Oskol Vetus
Oskol Novi
Czuguief
CAMPI DESERTI
Ubi nulla hominum habitatio: nec planta reperienda est
COSACCI CIRCASSI
Deserta sine aqua
DESERTUM ASOVIENSE
Anno 1681 Exercitus Manum Russiæ Imperatoris monumenta ahinqua Rondem circa locum reperit, ubi Polo mum fugæ statuit
Aras Alexandri Magni
Rosdoria
TARTARIA
NAGAJENSIS
SINUS ASOVIENSIS
MARE DELLE ZABACHE
PALUS MÆOTIS
KABARDINKI
CIRCASSI TARTARI
EUXINUS
hodie
MARE NIGRUM
Milliaria Germanica
Milliaria Polonica

Мапа Великого Лугу.
Киевская старина. - К., 1894. - Т. 45.
До статті Л. Падалки "По вопросу о существовании Запорожской Сечи".
Папір; друк. 23 x 31 см.
МКДУ. N ДР-1543.

Мапа Дніпра князя Н. Хр. Радзивілла.
З французького видання атласу Блау. 1668 р.
Материалы по истории русской картографии. Собрал В. Кордт. - К., 1910. - Вып. 2.
Папір; друк. 38 x 54 см.
ДНАББ. N 9191.

Мапа земель або ж вольностей Війська Запорозького Низового у 1770-х рр.
А.О. Скальковський. История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского. - Одесса, 1846. - Ч.2.
Папір; друк. 52 х 62 см.
ДНАББ. N 51318.

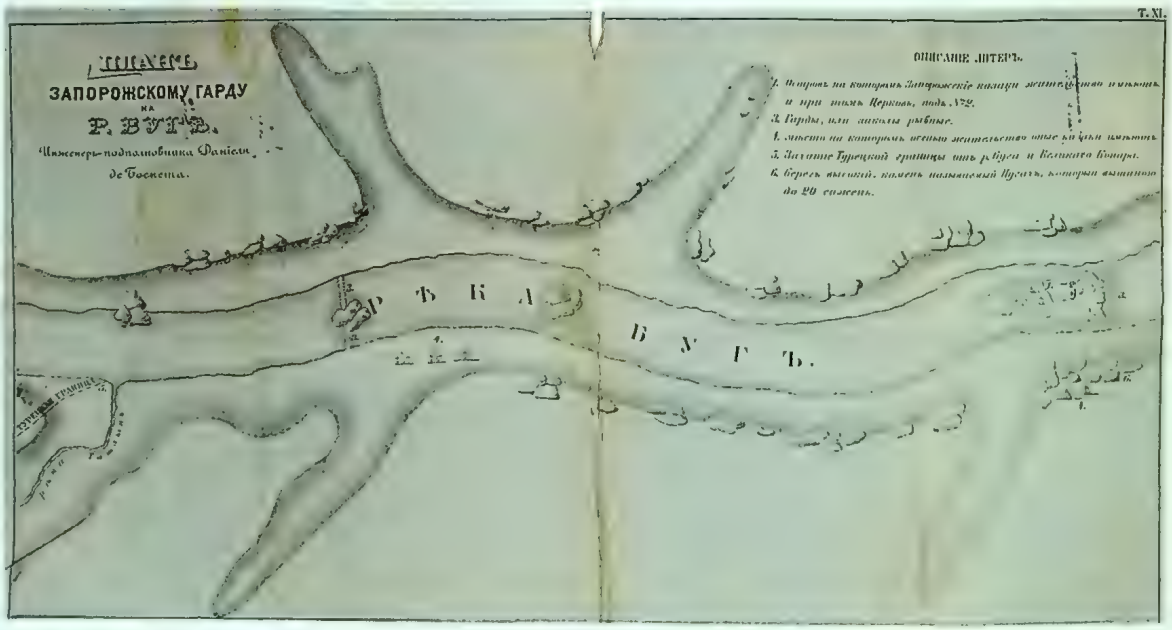

План Запорозького Гарду на р. Буг. 1742 р.
Склав Інженер-підполковник Д. Боскет.
Папір; друк. 23,4 х 42,5 см.
ДНАББ. N 947.7 (084-3).

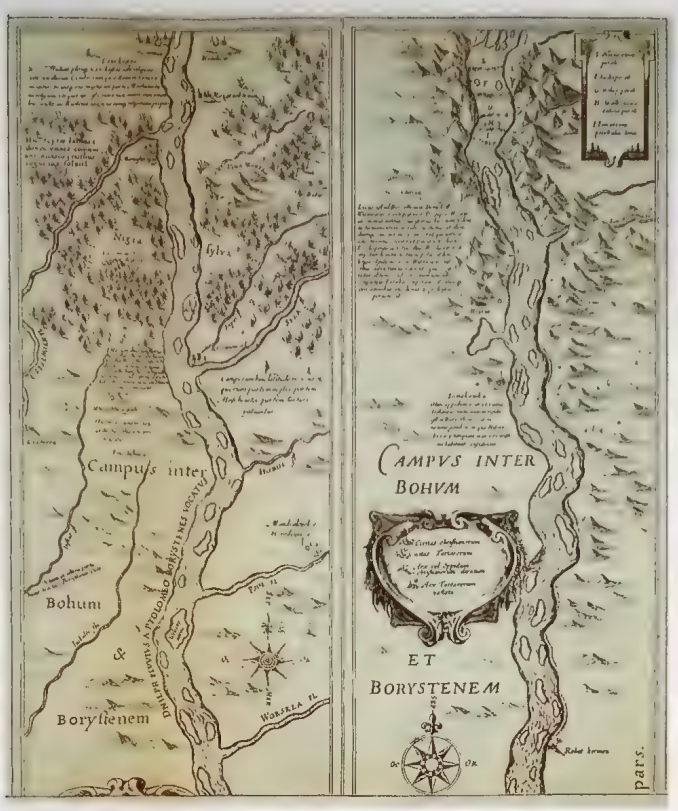

Мапа Дніпра – Борисфена князя Н. Хр. Радзивілла. 1613 р.
Материалы по истории русской картографии. Собрал В. Кордт. – К., 1910. – Вып. 2.
З притоками від р. Супій до р. Ворскли. Папір; друк. 37 х 16 см.
Від Порогів до пониззя. Папір; друк. 37,5 х 16 см.
ДНАББ. N 9191.

План Хортицької Січі.
Д. І. Яворницький. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. – СПб., 1888. – Ч. 1.
Літографія. Папір; друк. 16,4 х 12,2 см. Зібрання В. В. Неляка

Карта Дніпра – Борисфена. Г. Меркатора. 1595 р.
Материалы по истории русской картографии. Собрал В. Кордт. – К., 1910. – Вып. 2. – Лист 11.
Папір; друк. 31 х 39,5 см.
ДНАББ. N 9191.

Мапа Запорозьких поселень за Дунаєм.
Киевская старина. - К., 1883. - Січень-квітень.
Папір; друк. 22,5 x 28,8 см.
МКДУ. N ДР-1477.

Схематична мапа козацького городища на острові Томаківка.
Киевская старина. - К., 1893. - Т. 60. - Травень.
До статті Л. Падалки "Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь".
Папір; друк. МКДУ. N ДР-1543.

План Верхнього Дунавця (на місці колишньої Задунайської Січі). 1882 р.
Киевская старина. - К., 1883. - Січень-квітень.
Папір; друк. 30 x 23,9 см.
МКДУ. N ДР-1477.

Дніпровські пороги (Ненаситець). П. І. Порубаєв (1869 - 1961), **1919 р.**
Полотно; олія, 92 x 182 см.
ДХМ N Ж-180.

Поріг Ненаситець влітку. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР.
Папір; друк. 10,5 x 14,7 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Пекло в Ненаситці. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Держ. др. ім. І. Федорова. - Серія 1. - N 2
Папір; друк. 10,7 x 15,7 см
Зібрання О. С. Полішука

Дніпровські пороги. Єкатеринослав. Фото Лепського. Початок XX ст.
Листівка. Вид-во Гранберга. - Стокгольм, N 16.
Папір; друк. 9,1 x 13,9 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Запорозька миска. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР
Папір; друк. 10,5 x 14,7 см
Зібрання О. С. Полішука

Вигляд Староколаицького порогу на Дніпрі. Світлина В. Міткіна. 1880-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 17,5 х 22,5 см.
ДІМ. N Ф-5405, КП-1025.

Вигляд порога Вовнизького на р. Дніпро. Світлина В. Міткіна. 1880-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 17 х 23 см.
ДІМ. N Ф-5403, КП-1023

Поріг Вовнизький. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Держ. др. ім. І. Федорова. - Серія 1. - N 10.
Папір; друк. 10,7 х 15,2 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Поріг Староколаицький. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Держ. др. ім. І. Федорова. - Серія 1. - N 8.
Папір; друк. 10,2 х 15,1 см
Зібрання О. С. Полішука.

Дніпровські пороги біля о. Велика Хортиця:
Колаицький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнизький (Вовнігівський), Будильський, Лишній, Вільний, Таволжанський.

Острів Таволжаний. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР.
Папір; друк. 14,7 х 10,5 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Острів Колачок. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Держ. др. ім. І. Федорова. - Серія 2. - N 19
Папір; друк. 10,7 х 15,1 см.
Зібрання О. С. Полішука.

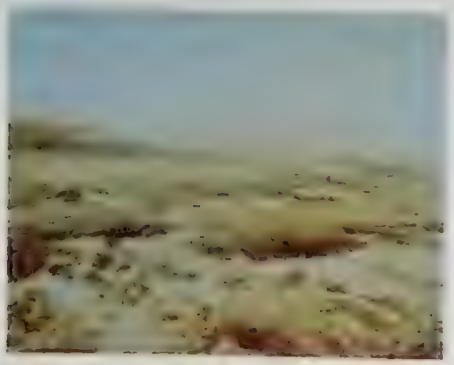

Ненаситецький поріг. Світлина. 17.01.1903 р.
Оригінал. Папір; друк. 23 x 29,5 см
ДІМ. N Ф-3117, КП-55574

Вовче горло. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР
Папір; друк. 10,5 x 14,7 см
Зібрання О. С. Поліщука

Староколадицький поріг (біля млина Зверєва). Світлина. Кінець XIX ст. Оригінал. Папір; друк. 10 x 17 см
ДІМ. N Ф-5401, КП-1021

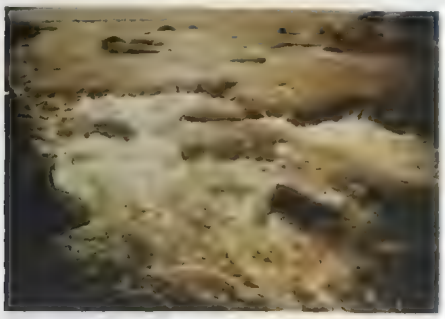

Пекло в Ненаситці. Світлина. 1931 р.
Оригінал. Папір; друк. 12 x 16,5 см
ДІМ. N Ф-23928, КП-129447

Поріг Дзвонецький. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР
Папір; друк. 10,5 x 14,7 см
Зібрання О. С. Поліщука

Острів Таволжаний. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР.
Папір; друк. 14,7 x 10,5 см.
Зібрання О. С. Поліщука.

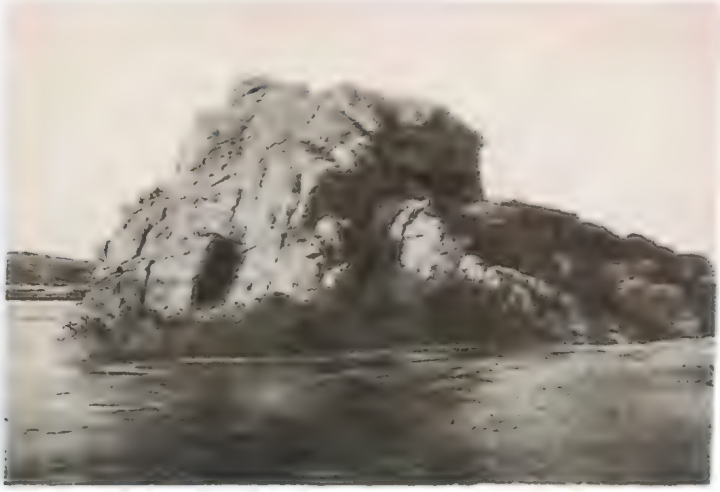

Острів Крячок. Фото. І половина XX ст
Листівка. Державне вид-во УССР
Папір; друк. 10,5 x 14,7 см
Зібрання О. С. Поліщука

Острів Перун. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР. Папір; друк. 10,5 х 14,7 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Острів Шкарчів з острова Похилого. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР. Папір; друк. 10,5 х 14,7 см
Зібрання О.С. Полішука

Поріг Лишній. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР. Папір; друк. 10,5 х 14,7 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Ненаситець влітку. Фото. І половина XX ст.
Листівка. Державне вид-во УССР. Папір; друк. 10,5 х 14,7 см
Зібрання О.С. Полішука.

Очерет на Дніпрі біля містечка Олешки. І. К. Айвазовський (1817 - 1900). **1857 р.**
Полотно; олія. 108 х 161 см
ЭКГА. N Ж-126

Проводи на Січ. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **Кінець XIX ст.**
Полотно; олія. 39,3 x 69,1 см
ХХМ. N Ж-185.

Приборкання коня. Ю. Брандт (1841 - 1915). **II половина XIX ст.**
Полотно; олія. 83,5 x 73,5 см
ЛГМ N Ж-3945

Розлука запорожця. З малюнка О. Г. Сластьона (1855 - 1933). **Кінець XIX ст.**
Журнал "Нива". Гравюра. Папір, друк. 26 x 17 см
НБУВ ВОМ Б н

Козак Іде в Січ.
Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **1887 р.**
Папір, акварель. 68,3 x 49 см НХМ N Гр-85

Козак у степу.
І. Ю. Рєпін (1844 - 1930)
1890 р.
Полотно; олія 67 x 85 см
ХХМ. N Ж-147

Козак на варті. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Картон; олія. 35 x 24 см.
ЛМХМ. N Ж-57.

Козак в степу. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Полотно; олія. 61,5 x 77,7 см.
СОХМ. N Ж-236.

Запорожець в степу. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **Початок XX ст.**
Листівка. Вид-во Гранберга в Стокгольмі. - N 530. Папір; друк. 8,9 x 13,8 см.
Зібрання В. В. Недяка

Козачий пікет. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1888 р.**
Дерево; олія. 32,2 x 40 см
ХХМ. N Ж-187.

Козак в степу. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Картон; олія. 31 x 42,5 см
НМЛ. N 36276/Ж-780

Козаки на березі Дніпра.
М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1900-і рр.**
Полотно; олія. 20 x 33 см
НХМУ. N Ж-13

Козачий дозор. Невідомий художник. Кінець XIX ст.
Полотно; олія. 51,5 x 63 см
ХІМ. N Ж-546-А

Відпочинок запорожців. Ю. Брандт (1841 - 1915)
Альбом "JOSEF von BRANDT". - Мюнхен
Літографія. Папір; друк. 15,3 x 26,3 см.
НБУВ. ВОМ. N Ал-481.

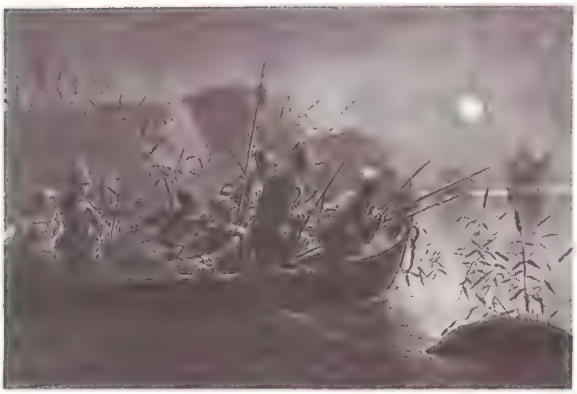

Запорожці в засідці. Гравюра Ю. Шюблера з літографії Р. Штейна. 1885 р.
Журнал "Нива". - СПб., 1895. - N 30
Папір; друк. 18 x 25,5 см
НБУВ ВОМ Б'н

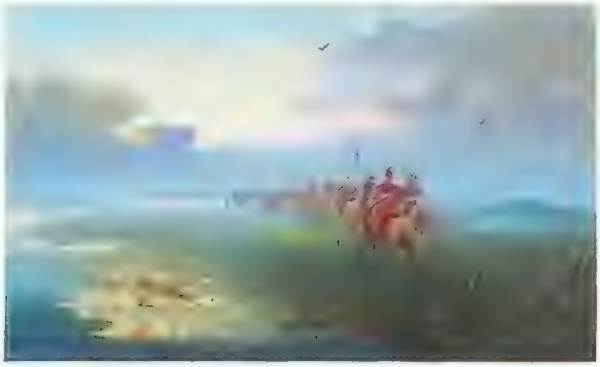

Козача сторожа. С. І. Васильківський (?) (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Папір; пастель. 36,6 x 51,9 см.
ХХМ. N Ж-7522.

Козацький дозор. І. С. Їжакевич (1864 - 1962). **1890-і рр.**
Полотно, картон; олія. 30,5 x 42 см
СОХМ. N Ж-672

В запорозькому степу. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Папір; акварель. 43,5 x 74 см
НХМУ. N Гр-2589

Виклик на герць. Гравюра Ю. Шюблера з картини А. Кандаурова.
Журнал "Нива". - СПб., 1895. - N 3
Папір; друк. 16,5 x 25 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Козаки на сторожі. Гравюра І. Рашевського з картини Ф. О. Рубо. Остання чверть XIX ст.
Журнал "Нива". - СПб., 1898. - N 3
Папір; друк. 26 x 19 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н

Напад. Гравюра з картини Ю. Брандта.
Річник "Зоря". - Львів, 1896.
Папір; друк. 17 x 26 см.
ДІБУ. N 453095.

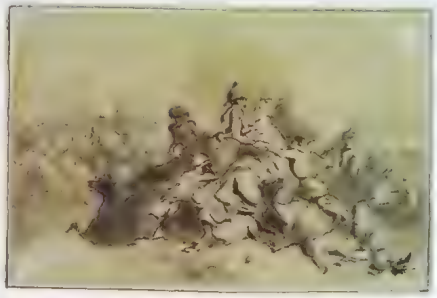

Битва. М. Й. Микешин (1835 - 1896)
Папір; олівець. 20,8 x 32,5 см
НХМУ. N Гр-33

Сутичка. Ю. Брандт (1841 - 1915)
Альбом "JOSEF von BRANDT-ALBUM". - Мюнхен
Папір; фотомунія. 13,4 x 26,8 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-481

Запорожець у бою. М. І. Струнников (1871 - 1945). **1901 р.**
[illegible] музею надійшла від Д. І. Яворницького в 1905 р.
Дерево; олія. 115 х 87 см
ДІМ. N КП-57052. Х-143

Картина "Козак у бою" виконана художником М. І. Струнниковим на прохання Д. І. Яворницького на масивних дверях однієї із московських квартир, що належала театральному колекціонеру О. О. Бахрушину, де свого часу мешкав Д. І. Яворницький. Коли Яворницький переїздив до [illegible] Дніпропетровська, виникла суперечка між ним і господарем квартири через [illegible] належність картини-дверей. Суперечку мирним шляхом залагодити не вдалося, справа дійшла до суду, за рішенням якого двері були розпиляні навпіл і кинуто жереб. Дмитру Івановичу дісталася верхня частина.

Бій козаків під стінами Константинополя. Ілюстрація до твору Т. Г. Шевченка "Гамалія". М. Й. Микешин (1835 - 1896). **1895 р.**
Папір, туш, перо, гуаш, білило. 27,5 х 40 см
НХМУ. N Гр-1830

Знахідка. Гравюра І. Оношко з картини І. Ольшевського. Остання чверть XIX ст.
Папір; друк. 22,8 x 17,6 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Козак із здобиччю.
Ю. Коссак (1824 - 1899). **1884 р.**
Папір; акварель. 28,5 x 19,5 см.
ЛГМ. N Г-І-683.

Козак-бандурист.
Гравюра Р. Геріке з картини Ю. Бранлта.
Журнал "Нива". - 1894. - N 25
Папір; друк. 26 x 19 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Козаки на відпочинку. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-І рр.**
Папір; акварель. 20,1 x 30,4 см
ХІМ. N Ж-22(93)

Запорожець.
Гравюра з акварелі С. І. Васильківського.
Річник "Зоря". - Львів, 1894
Папір; друк. 26 x 17 см
ДІБУ. N 453097

Козак бандурист. Копія І. Толкачинського (?) з картини О. Г. Сластьона. Початок XX ст.
Дерево; олія. ?
Приватне зібрання.

Смерть товариша. А. І. Манастирський (1878 - 1969)
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Русалка". Друкувалося в Польщі. - N S 1928/10
Папір; друк. 8,7 x 13,9 см
Зібрання В. В. Недяка

Запорожець XVII століття. Малюнок Павлішека.
Листівка. Початок XX ст
Вид-во Фр. Карповича. - Варшава
Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання В.В. Недяка

Козацькі розваги. Ю. Брандт (1841 - 1915). **1885 р.**
Альбом "JOSEF von BRANDT" Мюнхен
Папір; фотомунія. 28 x 24 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Кобзар на Запорожжі. Г. В. Білашенко (1865 - ?). **1889 р.**
Листівка. Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В.М. Яцюка

Козаки розважаються. Народне малярство.
Листівка. Вид-во "Друкарь". - К., "Галицька накладня". - Коломия, 1918. Папір; друк. 9 x 14 см.
Зібрання В.М. Яцюка

Запорожці готуються до морського походу. Гравюра І. Рашевського з малюнка І. С. Їжакевича. Остання чверть XIX ст.
Журнал "Нива". - 1894. - N 34.
Папір; друк. 17,5 x 25 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н

Запорожці готуються до морського походу.
Листівка. Накладом Я. Оренштайна в Коломиї.
Папір; друк. 9 x 14 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Запорожець. Гравюра з різьбленої фігурки. Із зібрання О. М. Поля в Катеринославі.
Листівка. Вид-во "Друкарь". - К., "Галицька накладня". - Коломия. Папір; друк. 14 x 9 см
Зібрання В.В. Недяка

Запорожець на дозвіллі.
І. С. Їжакевич. Остання чверть XIX ст.
Журнал "Нива". - 1898. - N 39
Папір; фотомунія. 25 x 18 см
НБУВ. ВОМ. Б/н.

Запорожець у зимовому одязі.
Гравюра з малюнка І. С. Їжакевича.
Остання чверть XIX ст.
Папір; друк. 25 x 17,6 см
Зібрання В.В. Недяка.

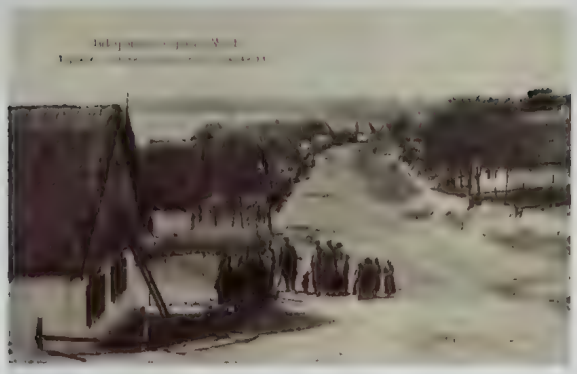

Хутір Війська Запорозького на Дніпрі. Фото. 1916 р.
Фотомунія Шерер, Нагольц і К°. Вид-во "Контрагенства А.С. Суворіна и К°". - 1916
Листівка. Папір; друк. 8,5 х 13,6 см.
Зібрання В.В. Неляка.

Берег Дніпра біля хутора Війська Зопорозького. Фото. 1915 р.
Фотомунія Шерер, Нагольц і К°. Вид-во "Контрагенства А.С. Суворіна и К°". - 1915.
Листівка. Папір; друк. 8,5 х 13,6 см.
Зібрання В.В. Неляка.

Запорозька хата XVIII ст. в с. Капулівці.
Малюнок В. Соляника. 1926 р.
Папір; олівець. 11,7 х 22,6 см.
Зібрання В.В. Неляка

Запорозький табун у степу. Гравюра Р. Геріке з картини
Ю. Брандта. Остання чверть XIX ст.
Журнал "Нива". - 1887. - N 40
Папір; друк. 12,5 х 18 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н

План поселення запорозького старшини Микити Коржа
на р. Суха Сура. Малюнок XVIII ст.
Оригінал. Папір; олівець, чорнило, акварель. 30 х 35 см
ДІМ. N Ф-4804, КП-181

Запорозький зимівник.
Д. І. Яворницький. Запорожье в остатках старины
и преданиях народа. - СПб., 1888.
Папір; фотомунія. 10 х 15 см.
Зібрання В.В. Неляка.

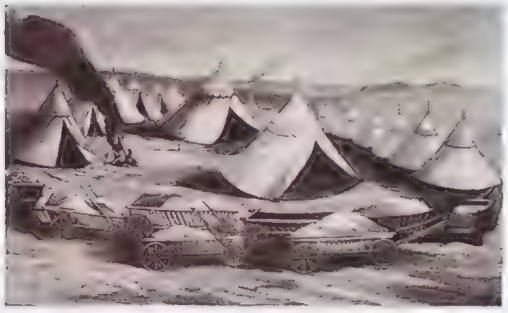

Козацький табір, огороджений возами.
Д. І. Яворницький. Запорожье в остатках старины
и преданиях народа. - СПб., 1888. Папір; фотомунія. 9,5 х 15,8 см
Зібрання В.В. Неляка

Запорозький табір. Художник Погрібняк. Початок XX ст.
А. Кашенко. Оповідання про славне військо запорозьке низове · Катеринослав-Лейпціг. - 1923
Фотоілюстрація. Папір; друк. 6 х 8,5 см
Зібрання В.В. Неляка

Козацькі гармати з ядрами. М. С. Самокиш (1860 - 1944). **1900 р.**
Папір; акварель, туш, перо. 28 x 38 см.
НХМУ. N Гр-515.

Старовинна козацька зброя. М. С. Самокиш (1860 - 1944). **1900 р.**
Папір; акварель, туш, перо. 27 x 34 см.
НХМУ. N Гр-514

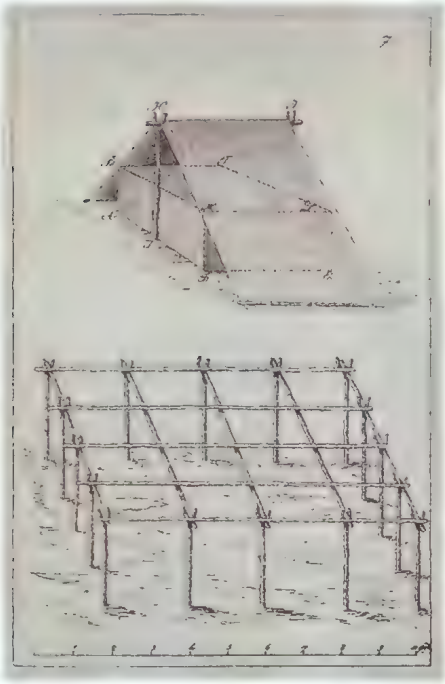

Кресленик козацької пологи від дощу і комах. XVII ст.
Описаніе Украйны. Сочиненіе Боплана. - СПб., 1832.
Папір; друк. 16,7 x 10,5 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Пологa вкривалась ковдрою або турецьким килимом (з крученої нитки). Споруджувалася в походах для козацької старшини.

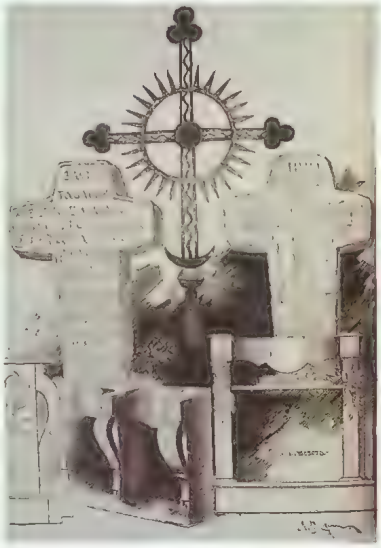

Церковне місце кошового, хрест з Микитинської січової церкви та надмогильний хрест отамана Степана – кошового та курінного уманського. О. Г. Сластьон (1855 - 1933).
Эварницкий Д. И. История Запорожских козаков. - М., 1900. - Т. 1. Папір; друк. 18,3 x 13 см.
МКДУ. N ДР-2096.

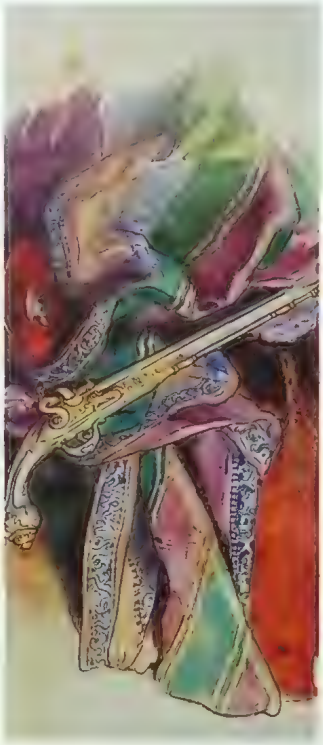

Пістоль на шовковому козацькому поясі. М. С. Самокиш (1860 - 1944). **1900 р.**
Папір; акварель, туш, перо. 30 x 12 см.
НХМУ. N Гр-516.

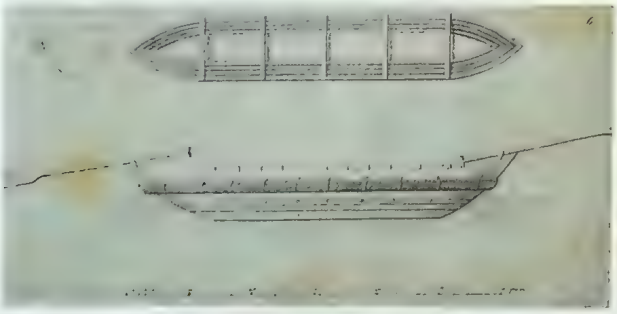

Кресленик запорозької "чайки" XVII ст.
Описаніе Украйны. Сочиненіе Боплана. - СПб., 1832. Папір; друк. 10,7 x 20,3 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Обміри "чайки": довжина - 60 стоп, ширина - 10 - 12 стоп, глибина - 12 стоп. Біля кіля з двома стернами і по краях розміщені в'юшки на 20-30 весел. По боках човна прив'язані снопи сухого очерету для більшої плавучості човна.

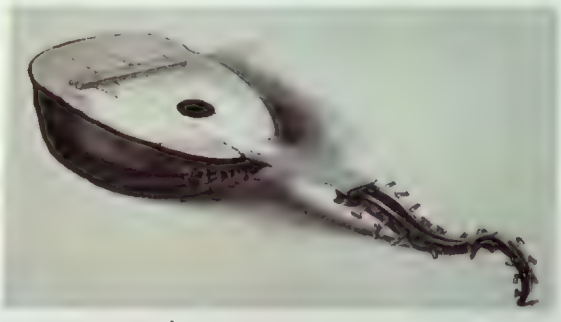

Запорозький торбан. І. Ю. Рєпін (1844 - 1930).
Д. І. Яворницкий. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. - СПб., 1888. Папір; фототипія. 10 x 15 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Запорожець. В. Хітько. І половина XIX ст.
Напис: "ЗАПОРОЖЕЦЬ, У XVIII ВІЦІ. З АКВАРЕЛІ ЗРОБЛЕНОЇ ФРАНЦУЗЬКИМ МАЛЯРЕМ НОРБЛІН-ДЕЛА-ГУРДЕНЕ".
Полотно; олія. 96 x 63 см.
ДІМ. N КП-57420, Х-528.

Отаман запорозьких козаків. Копія В. Хітька з акварелі французького художника Я. Норблена. І половина XIX ст.
Напис: "ОТАМАН ЗАПОРОЖСЬКИХ КОЗАКІВ У XVIII ВІКУ. З КНИЖКИ GUEORGUI LES PEUPLES DE LA RUSSIE. PARIS. 1812 Р."
Полотно; олія. 96 x 63 см. ДІМ. N Х-596.

Запорожець. В. Хітько. І половина XIX ст.
Напис: "ЗАПОРОЖЕЦЬ У XVIII ВІЦІ. З АКВАРЕЛІ ЗРОБЛЕНОЇ ФРАНЦУЗЬКИМ МАЛЯРЕМ НОРБЛІН-ДЕЛА-ГУРДЕНЕ"
Полотно; олія. 97 x 65 см
ДІМ. N КП-57485, Х-595

Запорожець. О. Г. Сластьон (1855 - 1933).
Кінець XIX – початок XX ст.
Картон; акварель. 24 x 18 см.
ДІМ. N Б/н.

"Ой коню мій коню..." А. А. Ждаха (1855 - 1927).
23.04.1893 р. Шкіц до поштової картки із серії "Українські народні пісні".
Папір; акварель. 14 x 9 см. ІМФЕ. Б/н.

Козацький старшина.
Гравюра з картини І. Ю. Рєпіна.
XIX ст. (Портрет В.В. Тарновського)
Річник "Зоря". - Львів, 1894.
Папір; друк. 18 x 12 см. ДІБУ. N 453097

Козаки. О. Г. Сластьон (1855 - 1933).
Оригінал. Папір; олівець. 11 x 15,5 см.
МКМ. N 562.

Запорозькі козаки розважаються. Гравюра А. Рігельмана. XVIII ст.
Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках в извлечении труды инженерь-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана М. 1847
ДНАББ. N 17591

Тип запорожця. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900 р.** Изъ украйнской старины. - СПб., 1900
Літографія. Папір; друк. 24,1 х 14,1 см.
Зібрання В. В. Недяка

Тип запорожця. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900 р.** Изъ украйнской старины. - СПб., 1900
Літографія. Папір; друк. 24,1 х 14,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Тип запорожця. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.** Листівка. Вид-во "Ришаръ". - СПб., 1912.
Папір; друк. 14,2 х 9,2 см
Зібрання О. С. Поліщука.

Військовий писар. (За Калинським). С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Папір; акварель. 26 х 15,6 см.
СОХМ. N Г-900.

Хорунжий. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900 р.** Изъ украйнской старины. - СПб., 1900.
Літографія. Папір; друк. 24,8 х 13,7 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Задунайський запорожець. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Папір; акварель. 26,3 х 15,1 см.
ХХМ. N Г-5419.

Тип запорожця. С. І. Васильківський (1854 - 1917) **1900 р.** Изъ украйнской старины. - СПб., 1900
Літографія. Папір; друк. 23,5 х 15,2 см
Зібрання В. В. Недяка

Січовий дід, збшитований (відставний). С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900 р.**
Изъ украйнской старины. - СПб., 1900.
Літографія. Папір; друк. 26,5 х 15,8 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Вартовий козак. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Папір; акварель. 26,6 х 15,5 см.
ХХМ. N Г-5420.

Запорожці пишуть листа до турецького султана. І. Ю. Рєпін (1844 - 1930). **1896 - 1899 рр**
Полотно; олія. 170 x 265
[illegible]

Лист-відповідь запорозьких козаків турецькому султану Мухамеду-IV у 1676 р. на його пропозицію **відкоритись Османській імперії і прийняти мусульманство.** "Ти - шаш[illegible] тамарин і самого Анципера секретар! Який ти в чорта лицар [illegible]

Козак з люлькою. Автопортрет художника М. І. Струнникова (1871 - 1945). **1920 р.**
Напис у нижній частині праворуч: "НА ЩИРУ ЗГАДК
ЛЮБОМУ ДМИТРУ ІВАНОВИЧУ ЯВОРНИЦЬКОМУ ВІД АВ
Н СТРУННИКОВА 1920 Г. АВТ
Картон; акварель. 51 x 38,5 см
ДХМ. N Г-133. КП-3266

"Закурити хіба люльку, шоб дома не журились!"
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1.02.1872 р.**
Папір; акварель, білило. 21,3 x 16,8
ККМ.

Запорозький полковник. (Портрет В. В. Тарновського).
І. Ю. Рєпін (1844 - 1930). **1880 р.**
Картон, полотно; олія 56 x 31 см.
СОХМ N Ж-82

Запорозький козак. К. Є. Маковський (1839 - 1915). **1884 р**
Картон; олія. 53,4 x 43,2 см
СОХМ. N Ж-80

Козак напівпитку. М. І. Струнников (1871 - 1945) 1921 р

Запорожець. А. І. Манастирський [illegible] 1932 р
[illegible]
[illegible]

Запорожці розважаються
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
[illegible] 54,5 x 93 см

С.-Петербургъ – И. Е. Репинъ. „Запорожцы"

Запорожці. І. Ю. Рєпін (1844 - 1930). **1878 - 1891 рр.**
Листівка. Початок XX ст. - СПб
Папір; друк. 9 x 13,9 см
Зібрання В. В. Нелика

Заколот в Новій Січі 26 грудня 1768 р.
А. О. Скальковський. История Новой-Сечи или последнего [illegible] сса, 1846. - Ч. 2.
[illegible] друк. 13 x 18 см.

Вибори кошового.
Г. П. Данилевський. Последніє запорожцы
Гравюра. Папір; друк. 17,5 x 23,5 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Похорони кошового. О. О. Мурашко (1875 - 1919). **1900 р.**
[illegible] 230 x 360 см

Козацькі люльки і кресала XVII – XVIII ст.

Люльки-"носогрійки". XVII ст. Україна.
Знайдені на о. Хортиця.
Глина; формування, випалювання
а) H - 2,5 см. L - 5 см.
б) H - 3 см. L - 5,6 см
Зібрання О.М. Апанович.

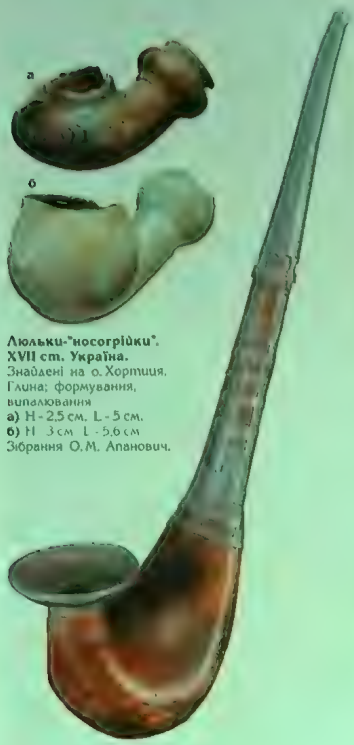

Люлька "обчиська" запорозька. Кінець XVII ст.
З колекції Д.І. Яворницького.
Дерево, олово; лиття, різьблення. L - 27 см.
ДІМ. N КП-8725, І-4917.

Люлька. XVIII ст. Україна. Полтавщина.
Дерево, метал; карбування, різьблення.
L - 46 см D - 12,3 см
ПОКМ. N Др-1285.

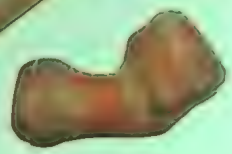

Люлька. XVIII ст. Україна.
Знайдена на п-ові Ігрень
м. Дніпропетровська,
на території колишнього
Усть-Самарського ретраншемента
Глина; формування, випалювання
H - 2,6 см. B - 6 см
ДІМ. N А-9909, КП-85662.

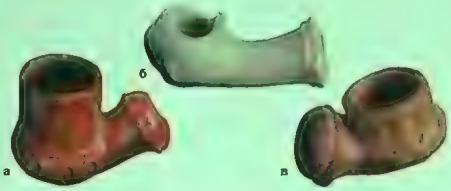

Люльки-"носогрійки". XVII – XVIII ст. Туреччина. Україна.
Глина; формування, випалювання.
а) H - 4,5 см. L - 6,5 см. БКМ КВ. N 378/557.
б) H - 2,6 см. L - 8,5 см. БКМ КВ. N 18604/018/А/235/018.
в) H - 3,3 см. L - 6,2 см. БКМ КВ. N 4675/3114.

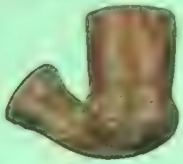

Люлька-"носогрійка". XVIII ст. Україна.
Знайдена на п-ові Ігрень
м. Дніпропетровська
на території колишнього
Усть-Самарського
ретраншемента.
Глина; формування,
випалювання.
H - 3 см. B - 5,3 см.
ДІМ. N А-9459, КП-66855.

Люльки-"носогрійки". XVII – XVIII ст. Україна. Туреччина.
Глина; формування, випалювання.
а) H - 4,3 см. L - 5,8 см. БКМ КВ. N 379/558.
б) H - 4,6 см. L - 5,5 см. БКМ НДФ. N 597.
в) H - 4,5 см. L - 5,9 см. БКМ НДФ. N 10999/01/9195.
г) H - 4 см. L - 5,2 см. БКМ КВ. N 18604/013/А/235/013.
д) H - 4,5 см. L - 4,3 см. БКМ КВ. N 6122/4415.
е) H - 3,5 см. L - 4,5 см. БКМ КВ. N 7052/5180.

Люльки-"носогрійки". XVII ст. Туреччина.
Глина; формування, випалювання.
а) D - 3 см. L - 6 см. НІЕЗП(і). N 2231. б) D - 1,8 см. L - 4,3 см. НІЕЗП(і). N 2327.
в) D - 2 см. L - 5 см. НІЕЗП(і). N К-56.

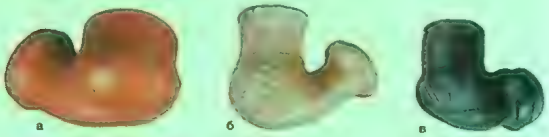

Люльки-"носогрійки". XVII ст. Україна. Туреччина.
Глина; формування, випалювання.
а) D - 4 см. L - 7 см. НІЕЗП(і). N К-58. б) D - 2,4 см. L - 6,5 см. НІЕЗП(і). N К-154
в) D - 2,2 см. L - 4,5 см. НІЕЗП(і). N 2231.

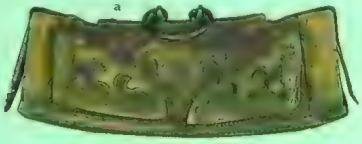

Гачок риболовний. XVII – XVIII ст.
Знайдений на пів-острові Ігрень
м. Дніпропетровська, на
території колишнього Усть-Самарського ретраншемента
Бронза. L - 3,4 см.
ДІМ. N А-10670, КП-112605.

Кресала. XVII – XVIII ст.
а) Кресало. XVII – XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 850.
Бронза, шкіра; гравірування
H - 5 см. L - 9,4 см.
ЧОІМ. N И-3100.
б) Кресало. XVII – XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 476.
Сталь, залізо, шкіра, коралі; гравірування.
H - 6,8 см. L - 8 см
ЧОІМ. N И-3102.
в) Кресало. XVII – XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 474.
Сталь, бронза, шкіра; гравірування
H - 9 см. L - 24,6 см.
ЧОІМ. N И-3106
г) Кресало. XVII – XVIII ст.
Сталь, шкіра; карбування
H - 6 см. L - 9,8 см
ЧОІМ. N И-3105

Ужитковий посуд запорожців XVII – XVIII ст.

Барильце. XVIII ст. Україна.
Глина, формування на гончарному колі ліплення, випалювання, лощіння.
H - 15,5 см. L - 33,5 см. ДІМ. N КД-476, КП-54321

Чарка. XVIII ст. Україна.
Глина; формування на гончарному колі, випалювання, полива
H - 5 см D - 5 см
ДІМ. N А-8697 КП-15765.

Барильце. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; формування, лиття паяння H - 13,5 см. L - 23 см
НДКМ. N КН-15194, Б-1073

Баклага. XVII – XVIII ст. Схід.
Скло, мідь; видування, лиття, карбування, гравірування. H - 22 см. D - 13 см. НДКМ. Б/н.

Баклага. XVIII ст.
Шкіра, мідний сплав; вичинка, тиснення, шиття, гравірування.
H - 33 см. D - 20 см.
СОКМ. N ТК-853

Баклага. XVIII ст.
Шкіра; вичинка, шиття, тиснення.
H - 19 см. D - 15,6 см.
РКМ. N Поб.-244.

Баклага. XVIII ст. Україна.
Глина; формування, випалювання
H - 21 см. D - 15,5 см.
ДІМ. N КП-39712. О-650.

Глечик. XVII – XVIII ст.
Мідь; лиття, кування, карбування, гравірування. H - 26 см. D - 16 см.
НДКМ. Б/н.

Казан. XVIII ст. Кримське ханство.
Залізо; лиття, кування.
H - 25,5 см. D - 24 см.
ЖОКМ. N КП-1067. І/п-70

Казан. XVII ст. Кримське ханство.
Мідь; лиття, кування. H - 25 см. D - 23 см
НІЕЗП(і). N ВХ-12.

Казан
XVIII ст. Україна.
Мідь; лиття, кування
H - 45 см D - 75 см
НМІУ N Мт-1076

Казан. XVIII ст. Туреччина.
Мідь, залізо; лиття, кування.
H - 28,5 см. D (низ) - 54,5 см
D (верх) - 45 см.
Зібрання В. В. Неляка

Церковні старожитності з запорозьких січових храмів.

Ікона-кіот з кипарисовим Хрестом із частками Хреста Животворного. 1747 р.
Походить з Покровської січової церкви.
Срібло, кипарисове дерево, скло; карбування, гравірування, золочення, різьблення.
Ікона без кіота 60 х 46 см. (овал). Ікона в кіоті 68 х 52 см.
На іконі зображено голуба, який символізує Святого Духа, 8 ангелів, предстоячі св. Марія Магдалена, св. *Мати Божа, св. Іоанн Богослов. Знизу зображено ангела на гробі Господнім.*
Напис по овалу ікони: "ЄНТА ТАБЛИЦА ДОУХРАМУ ПОКРОВА ПРТИЮ БЦИ СОЧРУЖЄНА КОШТОМ ВСЕГО ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО А СТАРАНІЄМЪ КТИТОРА ПАВЛА ЗА АТАМАНА КОШОВОГО ПАВЛА КОЗІЛЄЦКОГО 1747 ГОДУ МЦГА ѠКТОВРИГА 2 ДНТА ВЪСУ ВО ВСЕЙ 8 ФУ: 46 ЗОЛ"
Напис у верхній частині: "БГЪ ѠЦЪ"
Напис зліва: "ИМТИЄГО ЄЛЄ/И ЦРЪ КОСТАТИНЪ Σ МАКАРИИ Σ АРХИ СТРАТИГ МИХАИЛЪ"
НДКМ. N К-84

Євангеліє. Кінець XVIII ст.
З Преображенської церкви м. Нікополя.
Вигляд чільної дошки в оправі
Папір, дерево, оксамит, срібло; двокольоровий друк, емаль, золочення. 52 х 33 см
НДКМ. N Кн-1453. К-247

Аналой із зображенням ікони Покрова Богородиці. Середина XVIII ст.
З Покровської січової церкви м. Нікополя.
Дерево, гіпс; столярство, різьблення, розпис
Н - 94,5 см. L - 52 см
ДІМ. N КП-612540. І-2908

За переказами, подарований запорозьким козакам Константинопольським Патріархом під час перебування в Олешківській Січі (1711 - 1728) За козацькою легендою, аналой належав відомому діячу православної церкви Іоанну Золотоусту

Аналой. XVII - XVIII ст.
З Олешківської Січі.
Дерево, черепахова кістка слонова кістка, шкіра, перламутр столярство, інкрустація
Н - 140 см. В - 47 см
НДКМ. N К-256

Єпітрахиль. XVIII ст.
З Покровської січової церкви м. Нікополя.
Оксамит, шовк, золоті, срібні нитки; ткання, шиття, гаптування.
148 x 30 см
НДКМ. N К-185.

Хрест. XVIII ст.
З бані церкви Микитинської Січі.
Залізо; лиття, кування
Н - 247 см. В - 158 см
НДКМ. N К-989

Чиносліджування. 1757 р.
З Покровської січової церкви.
Напис на третьому аркуші: "ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА БЫВШЕГО СЕЧІ"
Папір, шкіра; друк, тиснення. 32,5 x 21,5 см
НЗХ. N 1434, П-46

Било. XVIII ст. З Покровської січової церкви м. Нікополя.
Чавун; лиття. 49 x 40 см
НДКМ. N Ст. 784

Било використовували як дзвін січової церкви.

Плащаниця. XVII ст.
З Покровської січової церкви м. Нікополя.
Оксамит, полотно, шовк, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування. 157 x 174 см.
НДКМ N К-176.

Риза. XVIII ст. Україна.
З Покровської січової церкви м. Нікополя.
Парча, шовк, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування. 130 x 160 см.
НДКМ. N К-189

Риза. XVII ст. Україна.
Риза з с. Покровського – місця останньої Запорозької Січі 1734 – 1775 рр.
(Каталог Катеринославського музею ім. О.М. Поля. - 1910. - N 461.)
Оксамит; шиття на саєті, гаптування. 133 x 182 см. ДІМ. N И-1882. КП-60372.

Вірогідно, гаптування виконане в майстернях Києво-Печерської лаври.
На зворотному боці зображено Деісусний чин, на чільному - Покрова Богородиці з предстоячими Антонієм і Феодосієм Печерськими

Речі козацької Військової канцелярії.

Каламар запоясний. XVIII ст. Україна.
Мідний сплав, лиття, гравірування, емаль
H - 3 см. L - 22,5 см. B - 2,1 см
ДІМ. N КП 60959, І 2573

Чорнильниці-каламарі. XVII – XVIII ст. Україна.
Із збірання К.М. Скаржинської
Мідний сплав; лиття, карбування
а) H - 5 см. L - 4,8 см. B - 2,5 см. ПОКМ. N М-2825
б) H - 5 см. L - 5 см. B - 3,3 см. ПОКМ. N М-2829

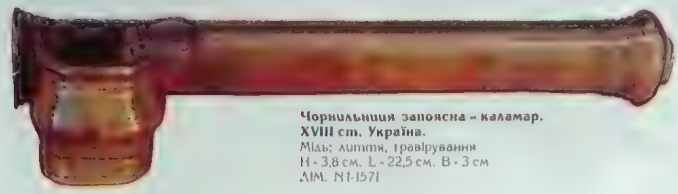

Чорнильниця запоясна – каламар. XVIII ст. Україна.
Мідь; лиття, гравірування
H - 3,8 см. L - 22,5 см. B - 3 см
ДІМ. N І-1571

Чорнильниця похідна. XVIII ст.
Бронза; лиття, кування, гравірування.
H - 6,5 см. L - 6,5 см. B - 4 см
ЗКМ. N В-3036

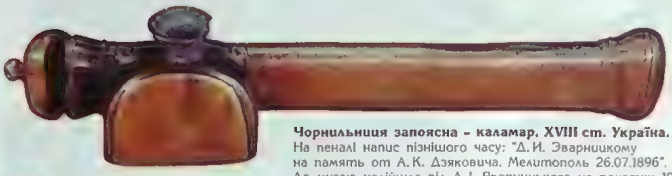

Чорнильниця запоясна – каламар. XVIII ст. Україна.
На пеналі напис пізнішого часу: "Д. И. Эварницкому на память от А. К. Дзяковича. Мелитополь 26.07.1896".
До музею надійшла від Д. І. Яворницького на початку 1900-х рр.
Мідь; лиття, гравірування. H - 3,8 см. L - 20,5 см. B - 2,8 см.
ДІМ. N КП-60128, І-1572.

Каламар. XVIII ст. Україна.
Мідь; лиття, карбування.
H - 5,3 см. L - 5,2 см.
B - 2 см.
ХІМ. N М-3228

Чорнильниця запоясна – каламар. XVIII ст. Україна.
Мідь; лиття, карбування, гравірування.
H - 6 см. L - 22,5 см. B - 3,5 см
ДІМ. N КП-60491, І-2021

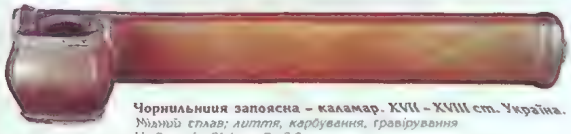

Чорнильниця запоясна – каламар. XVII – XVIII ст. Україна.
Мідний сплав; лиття, карбування, гравірування
H - 5 см. L - 21,4 см. B - 3,8 см
СОКМ. N КП-15747. М-601

Календар запорозький настінний. XVIII ст. Україна.
Знайдений у старого козака в Межигірському монастирі.
Залізо, дерево, картон; олія. H - 35,5 см. L - 25 см. D (коло) - 15 см.
ДІМ. N КП-80311, І-1821.

Чорнильниця запоясна – каламар. XVII – XVIII ст. Україна.
Мідний сплав; лиття. H - 2,5 см. L - 23 см
ЧОІМ. N И-3188

Футляр для паперів – портфель козацького писаря. XVII ст. Україна.
З колекції О.М. Поля.
Дерево; різьблення. H - 18 см. L - 32 см. B - 5 см
ДІМ. N КП-60130, І-1574

Козацькі човни XVII – XIX ст.

Човен-довбанка. XIX ст.
Дуб; видовбування, стругання, теслярство
H - 23 см. L - 450 см B - 50 см
РКМ. Б/н

Якір. XVIII ст.
З часів російсько-турецької війни (1735 - 1739)
Знайдений у р. Старому Дніпрі в 1997 р
Метал; лиття, кування 163.5 x 143 см
НЗХ. N 27186. А-549

Човен-дубок. XVII – XVIII ст.
Дерево; видовбування, стругання
теслярство. H - 65 см. L - 840 см B - 81 см
ХІМ N ДР 570

Веслоний човен був знайдений на дні ріки Сіверський Донець у межах м Ізюма в 1963 р.

Якір. XVIII ст.
Дерево; вирізування
стругання
170 x 108 см.
ДІМ. N КП 60109. І-1553

Човен дубок. XVIII ст.
Дерево; видовбування, стругання, теслярство.
H - 40 см. L - 476 см. B - 98 см
ДІМ N КП-60108 І-1552

Якір дворогий з дерев'яним штоком. XVIII ст.
З часів російсько-турецької війни (1735 - 1739)
Знайдений у р. Старому Дніпрі в 1997 р
Метал, дерево; лиття, кування,
вирізування, стругання. 168,5 x 186 см
НЗХ. N 27185. А-548

Козацький човен. 1736 – 1739 рр.
Дерево, метал; стругання, теслярство, кування. L - до 17,5 м. Найбільша ширина - 3,6 м. H (корма) - 2,7 м. H (борт) - 1,7 м
Козацьке судно I половини XVIII ст., знайдене у 1998 р. експедицією Плавових археологічних робіт (сьогодні Інститут) на чолі з В.В. Нефедовим біля Наумової скелі в ріці Старого Дніпра на глибині 7,5 - 10 м. Судно переламане посередині, але носова і кормова частини збереглися. Човен піднятий із води на поверхню 13 жовтня 1999 р. і розміщений для реставрації і консервації в спеціально збудованому ангарі на о Велика Хортиця в м. Запоріжжі

Меморіальні документи, книги і папери запорозьких козаків та документи Запорозьких Січей.

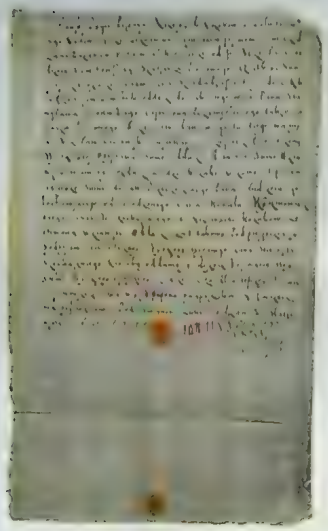

Квитанція Януша Бегера, писаря низових козаків від 25.11.1580.
Оригінал. Папір, сургуч; рукопис, тиснення.
33 x 20,5 см. НМЛ. N РкЛ-838.

Перша сторінка листа короля Яна III Собєського до Війська Запорозького з проханням не допустити татар до переправ через Дніпро. 1686 р.
Оригінал. Папір, сургуч; рукопис, тиснення. 31 x 20,4 см.
НМЛ. N РкЛ-836.

Друга сторінка листа короля Яна III Собєського. НМЛ. N РкЛ-836

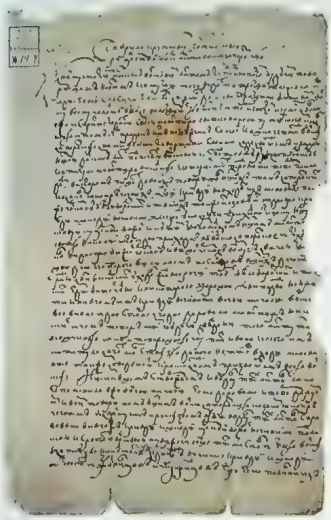

Універсал гетьмана Гаврила Крутневича. 1603 р. Київ.
З колекції В.В. Тарновського N 750.
Оригінал. Папір; рукопис. 34 x 21 см.
ЧОІМ. N Ал-638/1.

Розгортка Євангелія кошового отамана Війська Запорозького Низового Івана Малашевича. І половина XVIII ст. Москва. Друкарський двір. Дар архімандрита Києво-Печерської лаври Романа Копи.
Оригінал. Папір; друк. 36 x 22 см.
ДІМ. N КП-125156, Арх-1391.

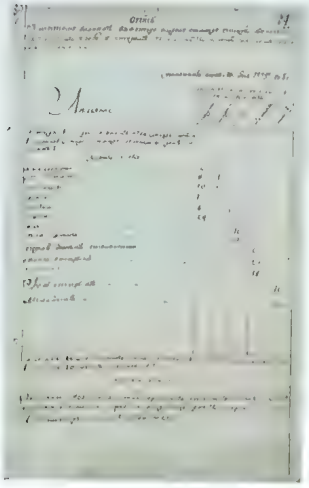

Опис майна генерального писаря Війська Запорозького Івана Глоби. 10.06.1775 р.
Оригінал.
Папір; рукопис. 34 x 21 см.
ДІМ. N КП-38195, Арх-206.

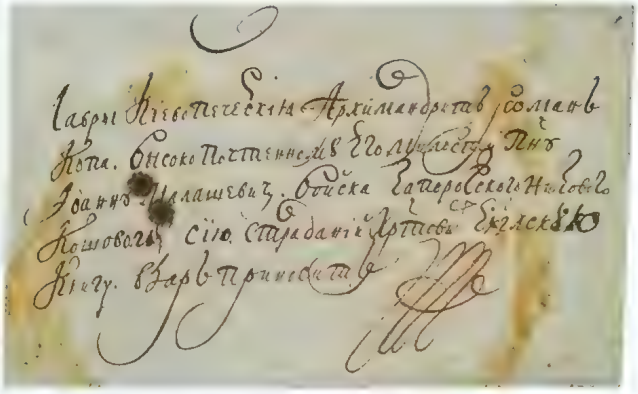

Дарчий напис архімандрита Києво-Печерської лаври Романа Копи кошовому отаману Івану Малашевичу на форзаці Євангелія.
Напис: "ЛАВРЫ КІЕВОПЕЧЕРСКІЯ АРХИМАНДРИТЪ РОМАНЪ КОПА ВЫСОКОПОЧТЕННОМУ ЕГО МИЛОСТИ ПІАНУ ІОАННУ МАЛАШЕВИЧУ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО КОШОВОМУ СІЮ СТРАДАНІЙ ХРИСТОВИХЪ ЕВАНГЕЛСКУЮ КНИГУ В ДАРЪ ПРИНОСИТЪ"
ДІМ. N КП-125156, Арх-1391.

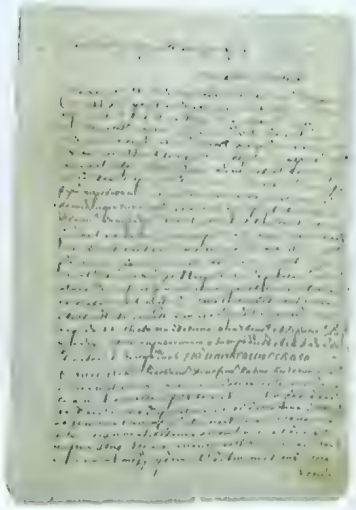
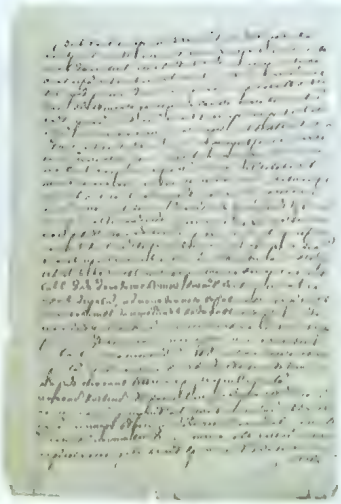
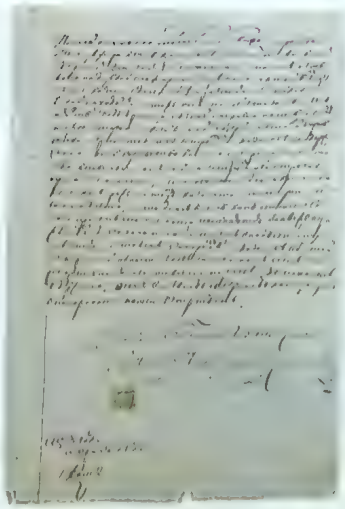

Рапорт (на трьох сторінках) кошового отамана Запорозької Січі Павла Іванова Київському генерал-губернатору Н. І. Лесі. 27.04.1753 р.
Оригінал. Папір; рукопис. 34 x 22 см.
ДІМ. N КП-38628. Арх.-640/4.

Щоденник наказного отамана Азовського козацького війська Йосипа Гладкого. 1846 р.
Оригінал. Папір; рукопис. 21,5 x 14 см. Збереглося 298 с. Напис рукою Д. І. Яворницького: "Усіх сторін. 314. проф. Д. І. Яворницький".
ДІМ. N Ф-10. Д-N 18.

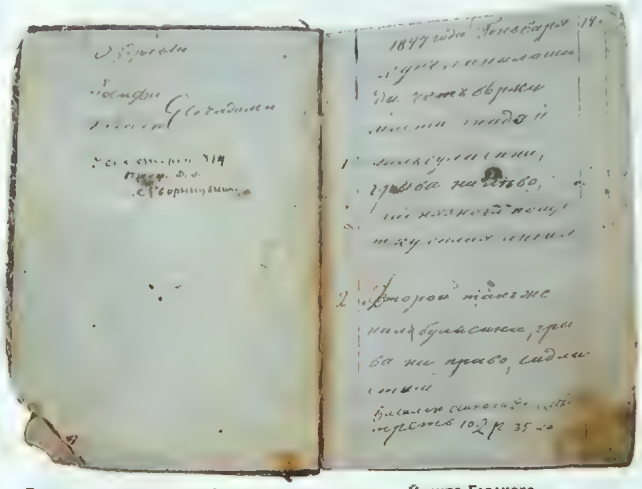

Розгортка перших сторінок щоденника отамана Йосипа Гладкого.
ДІМ. N Ф-10, Д-N 18.

Дворянський герб останнього кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого. XIX ст.
Папір; акварель. 27 x 21 см.
НЗХ. N 542, П-1

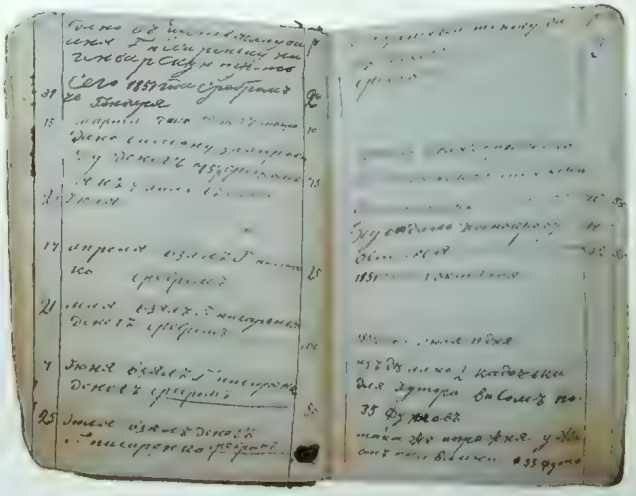

Розгортка сторінок щоденника отамана Йосипа Гладкого.
ДІМ. N Ф-10, Д-N 18.

Військове спорядження до вогнепальної зброї запорозьких козаків XVII – XVIII ст.

Форма для відливання куль. 1719 р. Україна.
У верхній частині вирізано напис:
"А НУТЪ ХАСПОДИ СЛАВНЫЙ ЗАПОРОЖНЫЙ ПУЛИ ОТЛИВАИТЪ ВЪ НЕ ВИРДАХЪ УБИВАИТЪ СВОЮ-РОДЫНУ И ВИРУ ОБОРОНЯИТЪ РОКУ АЧФІ ІОНЯ КВ"
Pb; вирізування, виточування, різьблення
25,5 x 12,5 см
НМУ. N 3-1994

Кисет для куль. XVIII ст. Україна.
Шкіра, метал; шиття карбування. 10 x 11,3 см
НІЕЗП(ї). N 1973

Ядра та кулі. XVIII ст.
Пісковик, чавун, свинець; лиття, формування.
ДІМ. а) КП-39673, О-541, б) КП-39689, О-624, в) КП-39675, О-565, г) б/н, д) б/н, е) КП-39673, О-540, є) КП-39673, О-539, ж) КП-39673, О-549, з) КП-39660, О-440, О-443, О-449, О-450, и) КП-39672, О-533, і) КП-39758, О-742

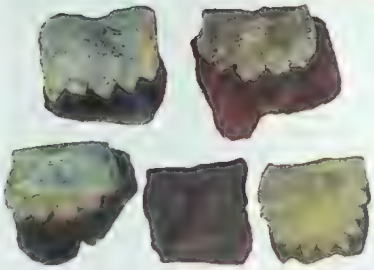

Кремінні пластини для рушниць із свинцевими затискачами. XVIII ст.
Надійшли до музею з Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.
Знайдені біля с. Кременівка на землі колишньої Запорозької засіки Ива.
Кремінь, свинець. 3,2 x 3 см.
ДІМ. N А-12834/1-5, КП-183912.

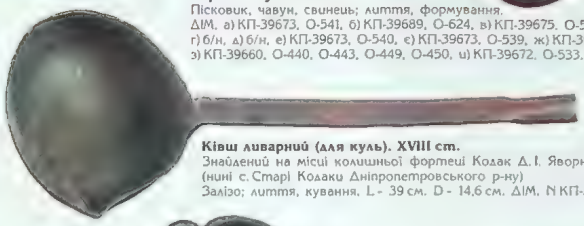

Ківш ливарний (для куль). XVIII ст.
Знайдений на місці колишньої фортеці Кодак Д. І. Яворницьким (нині с. Старі Кодаки Дніпропетровського р-ну)
Залізо; лиття, кування. L - 39 см. D - 14,6 см. ДІМ. N КП-39566, О-292-а

Форма для відливання куль. XVIII ст.
Знайдена в гирлі р. Самари в маєтку князя Воронцова-Дашкова.
З колекції Д. І. Яворницького
Залізо; лиття, кування
L - 3,5 см. D - 1,8 см
ДІМ. N КП-60962, І-2576

Мірка порохова. XVII ст.
Міль; лиття, кування.
H - 3 см. D - 1,2 см.
ДІМ. N КП-51447, І-108.

Кулелійка у формі шипців. XVII ст.
Знайдена неподалік від о. Хортиця (м. Запоріжжя) у 1924 р. під час роботи дніпробудівської експедиції
Залізо; лиття, кування. L - 9 см
ДІМ. N О-669

Мортира для випробування пороху. XVII ст.
Знайдена на місці колишньої фортеці Кодак (нині с. Старі Кодаки Дніпропетровської обл.).
Міль; лиття. H - 11 см. D - 7,6 см.
ДІМ. N КП-63823, І-3548.

Мортира для випробування пороху. XVII ст.
Бронза; лиття.
H - 9 см. D - 4 см.
ДІМ. N КП-39410, О-72.

Мортира для випробування пороху. XVII ст.
Бронза; лиття
H - 8,5 см. D - 3,8 см
ДІМ. N КП-39411, О-73

Іменні порохівниці запорозьких козаків XVII – XVIII ст.

Порохівниця-натруска запорозького козака Дяньківського куреня Микити Зубенка. 1700 р.
Напис: "1700· МАРТА. 10 ДНЯ КУРИНЯ: ДЯДКЪВСКОГО РОБИВЪ. КОЗАКЪ: МИКИТА: ЗУБЕНКО"
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення
Н - 20 см. В - 18,5 см.
МУНДМ. N Д-1416.

Зворотний бік порохівниці
МУНДМ. N Д-1416

Порохівниця-натруска запорозького козака Василя Гремянки. 1678 р. Україна.
Ріг, срібло, бірюза; вирізування, виточування, різьблення, золочення.
ГИМ. Росія

Порохівниця-натруска Коношманського. 1726 р. Україна.
Напис: "СІЛ НАТРИСКА КОНОШМАНСКОГО АѰКS".
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення. Н - 19,5 см. В - 16 см.
МУНДМ. N Д-1423.

Зворотний бік порохівниці.
МУНДМ. N Д-1423.

Порохівниця-натруска Івана Дружиненка. 1721 р. с. Хромківка Кобеляцького повіту Полтавської губернії.
Напис: "У КРЕПОСТИ СТАРОГО КРЕСТА ІВАН ДРУЖИНЕНКО РОКУ БЖГО АѰКА МЦА ИЮНА ІЕЕ ДНА РОБИЛ"
Ріг, вирізування, виточування, різьблення.
Н - 14 см В - 12 см.
МУНДМ N Д-506

Зворотний бік порохівниці.
МУНДМ. N Д-506.

Порохівниця-натруска Івана Керженка. 1731 р. Україна.
Напис: "1731 ГОДА АПРЕЛЯ 20 ДНА ІВАН КЕРЖЕНКО ПІРІ КРЕПОСТИ".
Налійшла у 1918 р.
Дар графа А. Бобринського.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 17 см. В - 14 см.
МУНДМ. N Д-606.

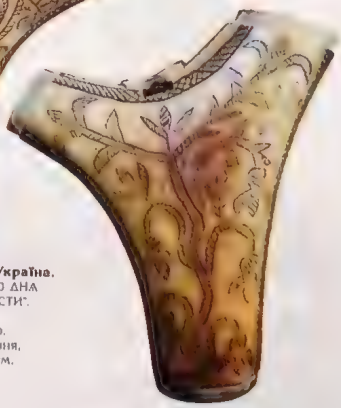

Зворотний бік порохівниці.
МУНДМ. N Д-606.

Трофейні сідла та збруя запорозької кінноти II половини XVII - XVIII ст.

Сідло (кульбака). XVIII ст. Туреччина.
Дерево, мідь, шкіра, оксамит; вирізування, кування, шиття, гаптування, тиснення, чернь.
Н - 31 см. L - 44,5 см.
ХІМ. N 10458, ОС-295.

Сідло. XVII ст. Туреччина.
Дерево, шкіра, оксамит, шовк; вирізування, різьблення, шиття, гаптування.
Н - 33 см. L - 48 см.
НМІУ. N 3-270.

Сідло. II половина XVII ст. Туреччина.
Дерево, метал, срібло, оксамит, парча, бірюза, скло; вирізування, кування, карбування, золочення, інкрустація, шиття, гаптування. Н - 34 см. L - 43 см
ЛІМ. N ШР-497.
Чепрак (килим). XVIII ст. Туреччина.
Оксамит, парча, срібні нитки; шиття, гаптування. L - 182 см
ЛІМ. N 4617

За легендою, сідло - трофей запорозьких козаків у битві з турками під Віднем (1683). Належало турецькому Великому візиру Кара Мустафі

Сідло. XVIII ст. Туреччина.
Дерево, шкіра, метал, кістка; вирізування, лиття, кування, шиття. Н - 41 см. L - 52 см.
ДІМ. N КП-52039, Э-2998.

Сідло. XVIII ст. Схід.
Дерево, шкіра, срібло, мідь, оксамит, кольорове скло; вирізування, різьблення, лиття, кування, гравірування, шиття. Н - 31 см. L - 44,5 см
ХІМ. N 10458, ОС - 295

Сідло. XVIII ст. Схід.
Дерево, шкіра, метал, кістка; вирізування, різьблення, кування, гравірування, шиття, розпис.
Н - 39 см. L - 50 см.
СОКМ. N К -1698, Д-247.

Сідло. XVII – XVIII ст. Україна.
Дерево, шкіра, метал; вирізування, різьблення, лиття, кування, шиття, аплікація.
Н - 32 см L - 57 см
ЧОІМ. N И-3067.

Вудила від вуздечок. XVII – XVIII ст.
Залізо; лиття, кування
а) Вудила для коней. XVII - XVIII ст
20 x 17 см. БКМ. N 1015-1009
б) Вудила для коней. XVII - XVIII ст
23 x 18,5 см. БКМ. N 1014-1008.

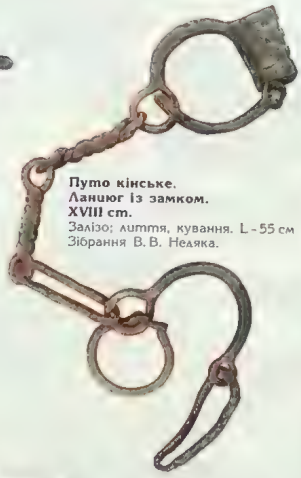

Путо кінське. Ланцюг із замком. XVIII ст.
Залізо; лиття, кування. L - 55 см
Зібрання В. В. Неляка.

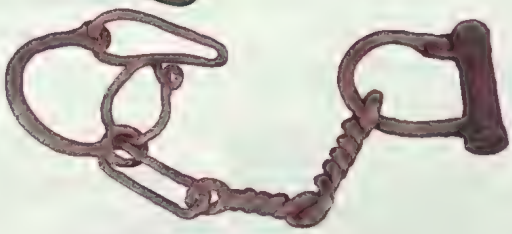

Путо кінське. Ланцюг із замком. XVIII ст.
Знайдено в Самарському лісі
Залізо; лиття, кування. L - 50 см
ДІМ. N КП-60178, І-1684

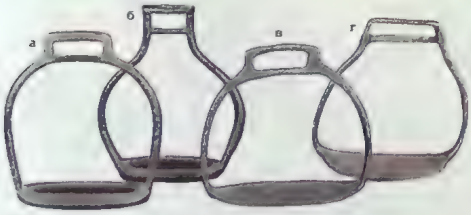

Стремена від сідел. XVII – XVIII ст.
Залізо; кування.
а) Н - 16 см. L - 9 см. ЧКМ. N ЗС-158/1.
б) Н - 15,5 см L - 11,5 см. ЧКМ. N ЗС-158/2.
в) Н - 15 см L - 12 см. ЧКМ. N ЗС-159.
г) Н - 14 см L - 13 см ЧКМ. N ЗС-174

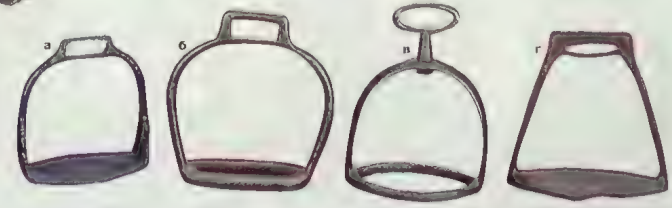

Стремена від сідел. XVII ст.
Залізо; кування.
а) Н - 13 см. БКМ. N 1012-1006
б) Н - 15 см. БКМ. N 1011-1005.
в) Н - 18,5 см. БКМ. N 1007-1001.
г) Н - 15,5 см. БКМ. N 1009-1003.

Луки із стрілами східного походження (Туреччина, Персія, Кримське ханство), які використовували запорожці.

Лук і стріли. XVIII ст. Схід.
Лук - дерево, ріг, шкіра. L - 174 см.
ВОКМ. N КВ-1919, ДК-597.
Стріли (7 од.) - дерево, перо, метал; кування. L - 97±7 см.
ВОКМ. N КВ-1918, ДК-584, 595, 582, 589, 591, 592, 593.

Лук і стріли. XVIII ст. Туреччина.
Лук - дерево, ріг, шкіра; різьблення
L 152 см
ДІМ. N КП-39619, О-358.
Стріли (3 од.) - дерево, перо, залізо; кування.
L - 92 см. L - 91 см. L - 103 см
ДІМ. N КП-4183, О-152. КП-4186, О-154. КП-4185, О-155.

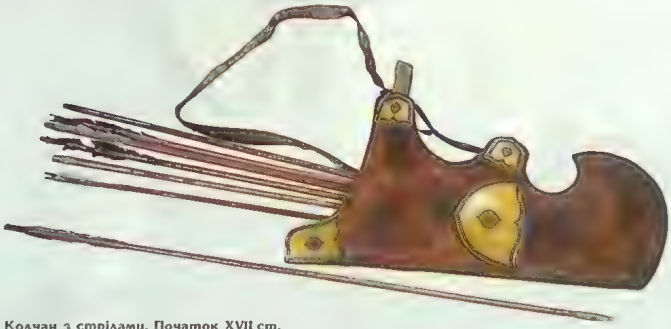

Колчан з стрілами. Початок XVII ст.
Із зібрання Галаганів з родинного маєтку в с. Сокиринці, поблизу м. Прилук.
Колчан - шкіра, срібло; шиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. H - 51 см. L - 25 см
ПКМ. N 10414-8
Стріли (7 од.) - дерево, перо, метал; кування. L - 80±3 см.
ПКМ. N 10415 - 3, 4, 27, 29, 31, 33, 34.

Сагайдак (налуччя, лук та колчан з стрілами). Початок XVII ст.
Із зібрання Галаганів з родинного маєтку в с. Сокиринці, поблизу м. Прилуки
Дерево, шкіра, залізо, срібло, лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь
Налуччя - шкіра, срібло; шиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. H - 32 см. L - 88 см. ПОКМ. N 10414-4.
Лук - дерево, ріг. L - 102 см. ПОКМ. N 10414
Колчан - шкіра, срібло; шиття, карбування, гравірування золочення, чернь. H - 41 см. L - 19 см. ПОКМ. N 10414-3
Стріли (10 од.) - дерево, перо, метал; кування. L - 80±4 см
ПОКМ. N 10415 - 6, 8, 9, 10, 12, 18, 19, 20, 24, 30

Лук, колчан, стріла. Початок XVIII ст. Схід.
Лук - дерево, ріг. L - 88 см
ХІМ. N 10449, ОС - 291.
Колчан - шкіра, бронза, металева нитка; шиття, карбування, гравірування. H - 22 см. L - 41 см
ХІМ. N 10451, ОС - 293
Стріла - дерево. L - 73 см
ХІМ. N 10450, ОС - 293

Зразки холодної зброї XVI - XVIII ст., яку використовували запорожці у військових походах.

Наконечник списа. XVIII ст.
Залізо; лиття, кування.
H - 30 см.
ЧКМ. N ЗС-285.

Наконечники списів. XVII - XVIII ст. Україна.
Залізо; лиття, кування.
а) L - 28 см. B - 2,8 см. ПОКМ. N ЗБ-1038.
б) L - 31 см. B - 3,5 см. ПОКМ. N ЗБ-441.
в) L - 30 см. B - 2,5 см. ПОКМ. N ЗБ-470.

Наконечники списів. XVII - XVIII ст.
Залізо; лиття, кування.
а) L - 28,8 см. B - 4,1 см. СКМ. N Д - 58.
б) L - 18,5 см. B - 2,8 см СКМ. N Д - 58

Наконечник списа. XVIII ст.
Залізо; лиття, кування
L - 49,5 см. B - 4 см
ДІМ. NКП-39483, О-174

Кинджал. XVIII ст. Схід.
Сталь, кістка; лиття, кування, гравірування
L - 20 см
ХІМ. N ОС-235

Кинджал з піхвами. XVIII ст. Схід.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, гравірування
L - 28,5 см. B - 5,3 см
ХІМ. N 3-1421

Бойовий бич. XVII ст. Україна.
Залізо; лиття, кування
D (голова) - 7,5 см. L - 48 см.
Зібрання В.В. Недяка

Бойовий бич. XVII ст. Чехія.
З колекції О.М. Поля
Залізо; лиття, кування
D (голова) - 12 см. L - 50,5 см
ДІМ. N КП-39594, О-325

"Часники" - якірці "рогульки". XVII ст.
Залізо; лиття, кування.
9,5 x 7,3; 9 x 7; 8,9 x 6,3 см.
НДКМ. N 639, 640, 642

"Часники" - якірці "рогульки". XVII ст.
З колекції О.М. Поля.
Знайдені на о. Хортиця (нині м. Запоріжжя).
Залізо; лиття, кування.
ДІМ. N КП-39633, О-376;
КП-39634, О-377; КП-39635, О-378.

Бойові сокири. XVI ст.
Знайдені під час археологічних розкопок замку Д. Вишневецького на о. Байди
Залізо; лиття, кування
а) L - 20 см. B - 11 см
б) L - 18,4 см. B - 8,5 см
НЗХ. N 26450, Арх-217, N 25729, М-5382

Срібний пояс козацького гетьмана і меморіальна зброя курінних отаманів.

Пояс козацького гетьмана Якова Острянина. Невідомий майстер. XVII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 534
Срібло, шкіра, плюш; лиття, карбування, гравірування, золочення, шиття. L - 108 см. B - 6,5 см
ЧОІМ. N И-4536

Бляху пояса прикрашає відлита фігура гетьмана Якова Остранина в повний зріст з булавою в руці

Шабля курінного отамана Задунайської Січі Григорія Голинька. Остання чверть XVIII ст. Україна.
Сталь, дерево; лиття, кування, гравірування. L - 93 см.
НМІУ. N 3-59

На клинку вигравірувано напис:
"СѢЧИ ДѢНАЙСКОЙ ЗАПОРОЗСКОЙ"

Шабля "килич" кошового Й. М. Гладкого.
Д.І. Яворницький. Запорожье в остаткак старины и преданиях народа. - СПб., 1888. - Ч 2
Папір; фототипія. 10,1 х 16,3 см
Зібрання В.В. Недяко

Шабля з піхвами курінного отамана Запорозької Січі Вовка. XVII ст. Туреччина.
Сталь, ріг, шкіра, дерево, самоцвіти; лиття, кування, гравірування, таушування золотом, інкрустація.
На руків'ї шаблі - 8 самоцвітів
На піхвах - 9 самоцвітів з лівого боку, 7 - з правого. L - 88 см.
НМІУ. N 3-1365

Шабля з піхвами наказного кошового отамана Павла Головатого. 1771 р. Кавказ.
Сталь, срібло, ріг, шкіра; лиття, кування, гравірування

На клинку вигравірувано напис
"ПАВЕЛЪ ГОЛОВАТЫЙ MDCCL XXI"
Надійшла до музею 1926 р
ГИМ. N 763. Росія

Фрагмент шаблі з піхвами наказного кошового отамана Павла Головатого. 1771 р.
ГИМ. N 763. Росія

Холодна зброя - шаблі, якими були озброєні запорожці у XVII - XVIII ст.

Шабля з піхвами. XVIII ст. Туреччина.
З колекції В.В. Тарновського N 145.
Сталь, дерево, шкіра; лиття, кування. L - 99 см
Придбана у нащадків запорозького козака в
с. Мішурин Ріг Дніпропетровської обл. ЧОІМ. N И-2912

Шабля. XVIII ст. Схід.
На клинку біля руків'я напис: "ВЪРНОСТЬ ЗЕМЛЪ И ПРЕДАНІЯМЪ"
і зображення перехрещених булави і пернача.
Сталь, дерево; лиття, кування, гравірування. L - 88,5 см.
ДІМ. N КП-39438, О-105.

Шабля "килич". II половина XVIII ст. Туреччина.
Сталь, ріг; лиття, кування, гравірування, таушування золотом. L - 91 см.
ПОКМ. N І-1970.

Шабля "килич". II половина XVIII ст. Туреччина.
Сталь, латунь, ріг; лиття, кування, карбування,
таушування золотом, гравірування. L - 94 см. ДІМ. N 3-3488.

Шабля з піхвами. XVIII ст. Схід.
Сталь, мідь, ріг, шкіра; лиття, кування, гравірування. L - 97 см.
ПОКМ. N 36-463.

Шабля "клич". XVII ст. Туреччина.
З колекції О.М. Поля. 1893 р.
Дамаська сталь, срібло, слонова кістка; лиття, кування,
таушування золотом, інкрустація, чернь. L - 98 см.
ДІМ. N КП-39528, О-248.

Шабля "карабела". Кінець XVIII – початок XIX ст. Польща.
З колекції Підгородецького замку.
Сталь, срібло; лиття, кування, гравірування, чернь. L - 87 см.
ДІМ. N КП-2394, О-249.

Шабля дводольна. XVIII ст. Польща.
З колекції О.М. Поля N 135.
Сталь, халцедон; лиття, кування, інкрустація. L - 87 см.
ДІМ. N КП-39540, О-262.

Шабля. Кінець XVIII – початок XIX ст. Туреччина.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування. L - 91 см.
ДІМ. N КП-39529, О-250.

Шабля з піхвами. XVIII ст. Схід.
Сталь, кістка, шкіра; лиття, кування. L - 90 см.
НМІУ. N 3-42.

Вогнепальна зброя – пістолі і рушниці, якими були озброєні запорожці у XVII – XVIII ст.

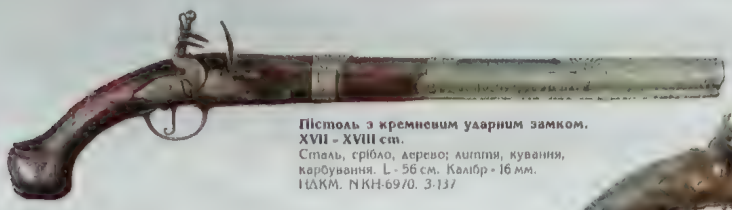

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII – XVIII ст.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, карбування. L - 56 см. Калібр - 16 мм.
НДКМ. N КН-6970. 3-137

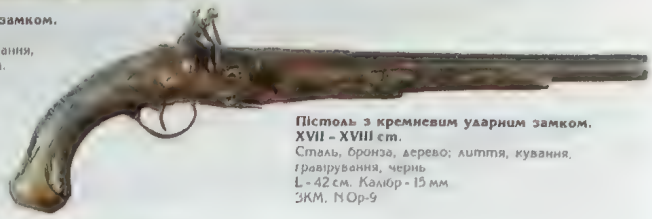

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII – XVIII ст.
Сталь, бронза, дерево; лиття, кування, гравірування, чернь
L - 42 см. Калібр - 15 мм
ЗКМ. N Ор-9

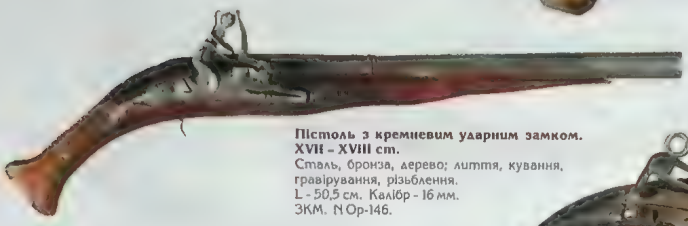

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII – XVIII ст.
Сталь, бронза, дерево; лиття, кування, гравірування, різьблення.
L - 50,5 см. Калібр - 16 мм.
ЗКМ. N Ор-146.

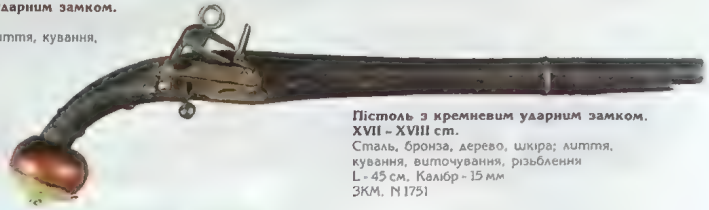

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII – XVIII ст.
Сталь, бронза, дерево, шкіра; лиття, кування, виточування, різьблення
L - 45 см. Калібр - 15 мм
ЗКМ. N 1751

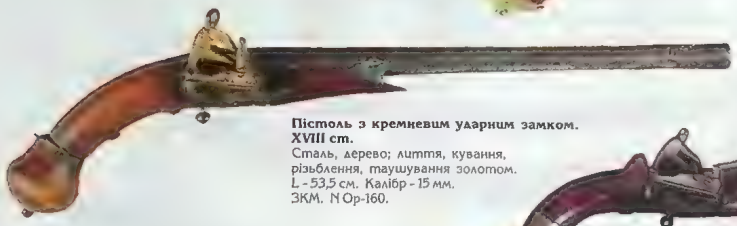

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст.
Сталь, дерево; лиття, кування, різьблення, таушування золотом.
L - 53,5 см. Калібр - 15 мм.
ЗКМ. N Ор-160.

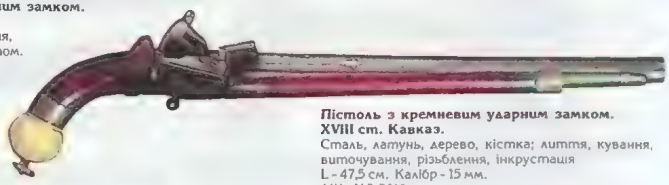

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Кавказ.
Сталь, латунь, дерево, кістка; лиття, кування, виточування, різьблення, інкрустація
L - 47,5 см. Калібр - 15 мм.
ДІМ. N 3-3918

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Європа.
Сталь, мідь, дерево; лиття, кування, гравірування. L - 48 см. Калібр - 16 мм.
НМІУ. N 3-1481

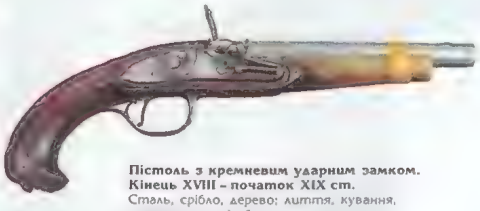

Пістоль з кремневим ударним замком. Кінець XVIII – початок XIX ст.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, гравірування, різьблення, таушування
L - 37 см. Калібр - 15 мм
ДІМ. N КП-39401. О-61

Яблуко рукоятки зроблено у формі людської голови

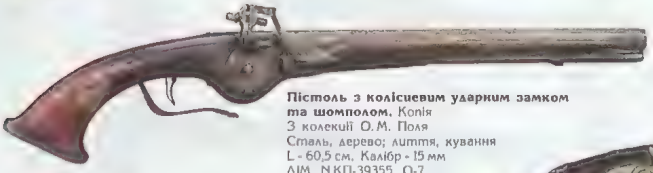

Пістоль з колісцевим ударним замком та шомполом. Копія
З колекції О.М. Поля
Сталь, дерево; лиття, кування
L - 60,5 см. Калібр - 15 мм
ДІМ. N КП-39355. О-7

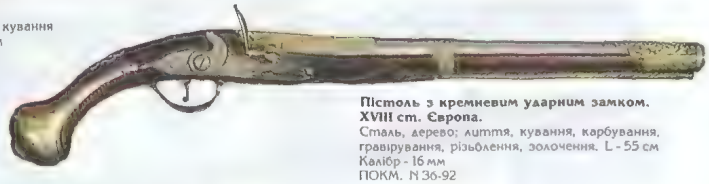

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Європа.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, різьблення, золочення. L - 55 см
Калібр - 16 мм
ПОКМ. N 36-92

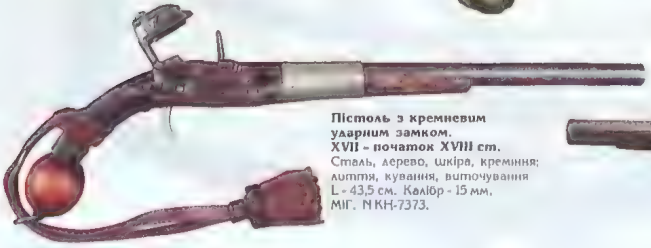

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII – початок XVIII ст.
Сталь, дерево, шкіра, кремінь; лиття, кування, виточування
L - 43,5 см. Калібр - 15 мм.
МІГ. N КН-7373.

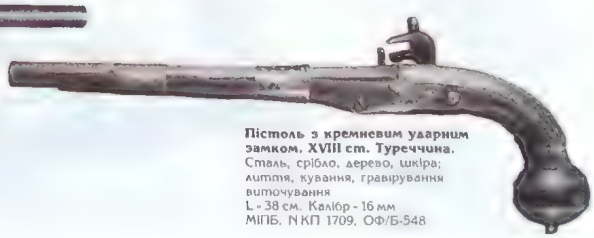

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево, шкіра; лиття, кування, гравірування виточування
L - 38 см. Калібр - 16 мм
МІПБ. N КП 1709. ОФ/Б-548

Тромблон. XVII ст. Туреччина.
Сталь, дерево, слонова кістка перламутр, лиття, кування, карбування, інкрустація
L - 37,5 см. Калібр - 30 мм
НДКМ. N КН-6964. 3-131

Рушниця. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, бронза, срібло, слонова кістка, дерево; лиття, кування, гравірування, інкрустація.
L - 91 см. Калібр - 16 мм
ПОКМ. N 36-78.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Схід.
З колекції О.М. Поля
Сталь, мідь, срібло, кістка, дерево; лиття, кування, карбування, різьблення, гравірування
L - 111 см. Калібр - 16 мм
ДІМ. N КП-39391, О-48.

Рушниця з кремневим ударним замком (яничарка). XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево, шкіра, шовк; лиття, кування, різьблення, золочення, таушування.
L - 108,5 см. Калібр - 16 мм.
НМІУ. N 1707.

Рушниця. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, бронза, дерево, кістка; лиття, кування, карбування, різьблення.
L - 145 см. Калібр - 16 мм.
ЖОКМ. N КП-18967. 36-31.

Рушниця з кремневим ударним замком. Середина XVIII ст. Схід.
З колекції О.М. Поля
Сталь, дерево, срібло, оксамит, коралі; лиття, кування, карбування, гравірування, різьблення, золочення, інкрустація
L - 112 см. Калібр - 16 мм.
ДІМ. N КП-39390. О-47

Рушниця з кремневим ударним замком капсульна. Середина XIX ст. Балкани.
З колекції Д.І. Яворницького.
Сталь, кістка, перламутр, дерево; лиття, кування, карбування, інкрустація
L - 144 см. Калібр - 15 мм.
ДІМ. N КП-39369. О-25.

Рушниця з кремневим ударним замком (яничарка). XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, коралі, шкіра, дерево; лиття, кування, різьблення, таушування, золочення.
L - 168,5 см. Калібр - 16 мм.
НМІУ. N 3-561.

Рушниця. XVIII ст. Іран.
Сталь, бронза, дерево, кістка; лиття, кування, інкрустація.
L - 151,5 см. Калібр - 15 мм.
ПОКМ. N 36-77.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
До музею надійшла у 1940 р. з колишнього музею ім. Любомирських у Львові.
Сталь, латунь, срібло, дерево, кістка; лиття, кування, карбування, різьблення, таушування золотом, інкрустація.
L - 93,3 см. Калібр - 16,6 мм.
ЛІМ. N 3-2987.

Гармати XVII – XVIII ст., які були на озброєнні запорожців.

Гармата-"ручниця" (казна). XVII ст.
Знайдена на місці Томаківської Січі
Чавун; лиття. L - 29 см. Калібр - 36 мм
ДІМ. N Вр-7603.

Гармати з цапфами (типу фальконета) з козацької "чайки". XVII ст. Україна.
Залізо; лиття, кування
а) L - 41 см. L (гака) - 41 см. НМІУ. N 3-1538.
б) L - 37 см. L (гака) - 37 см. НМІУ. N 3-82

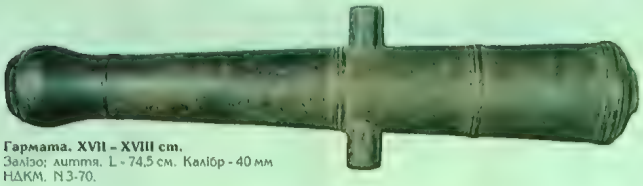

Гармата. XVII – XVIII ст.
Залізо; лиття. L - 74,5 см. Калібр - 40 мм
НДКМ. N 3-70.

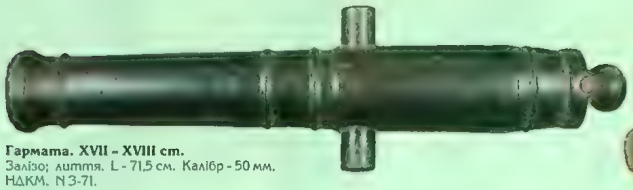

Гармата. XVII – XVIII ст.
Залізо; лиття. L - 71,5 см. Калібр - 50 мм.
НДКМ. N 3-71.

Гармата. 1714 р.
Залізо; лиття. L - 78 см. Калібр - 75 мм.
ЗКМ. N Ор-180.

Ожига (органка, шмагівниця). XVII – XVIII ст. Україна.
Дерево, залізо; вирізування, виточування, лиття, кування
L - 112 см. B - 92 см
НМІУ. N 3-1594

Гармата з цапфами. 1738 р.
Залізо; лиття, кування. L - 82 см. Калібр - 75 мм
ЗКМ. N Ор-182

Гармата з каморою і цапфами, казнозарядна. XVI – XVII ст.
Піднята в 1872 р. із затонулої біля о. Хортиця на Дніпрі (м. Запоріжжя) козацької чайки
Залізо; лиття, кування. L - 91 см
Калібр - 70 мм
ДІМ. N КП-39414. О-76

Гармата з каморою і цапфами, казнозарядна. XVI – XVII ст.
Піднята в 1872 р. із затонулої біля о. Хортиця
на Дніпрі (м. Запоріжжя) козацької чайки.
Залізо; лиття, кування. L - 78 см. Калібр - 65 мм
ДІМ. N КП-39415. О-77

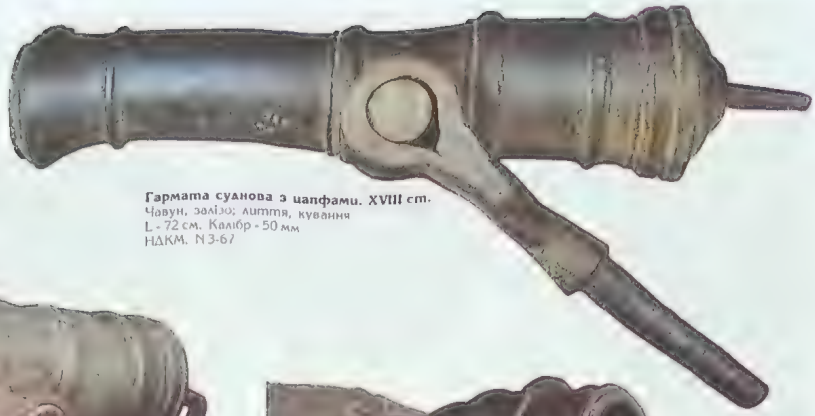

Гармата суднова з цапфами. XVIII ст.
Чавун, залізо; лиття, кування
L - 72 см. Калібр - 50 мм
НДКМ. N 3-67

Гармата суднова трьохфунтова з цапфами. 1735 – 1739 РР.
Знайдена на дні Старого Дніпра в гирлі Наумової балки в липні 19[illegible]р.
Чавун, залізо; лиття, кування. L - 95,6 см. Калібр - 80 мм
НЗХ. N 1333, М-690/1

Мортира на дубовому лафеті. XVII ст.
Чавун, залізо, дерево; лиття.
L - 28 см. H - 34,5 см. Калібр - 90 мм
ДІМ N КП-39700, О-638

Гармата-мортира. XVII ст.
Чавун; лиття. L - 31 см. Калібр - 80 мм
НДКМ. N 3-72

Мортира на дубовому лафеті. XVII ст.
Чавун, залізо, дерево; лиття. H - 37 см. Калібр - 40 мм.
ДІМ. N КП-51578, И-549.

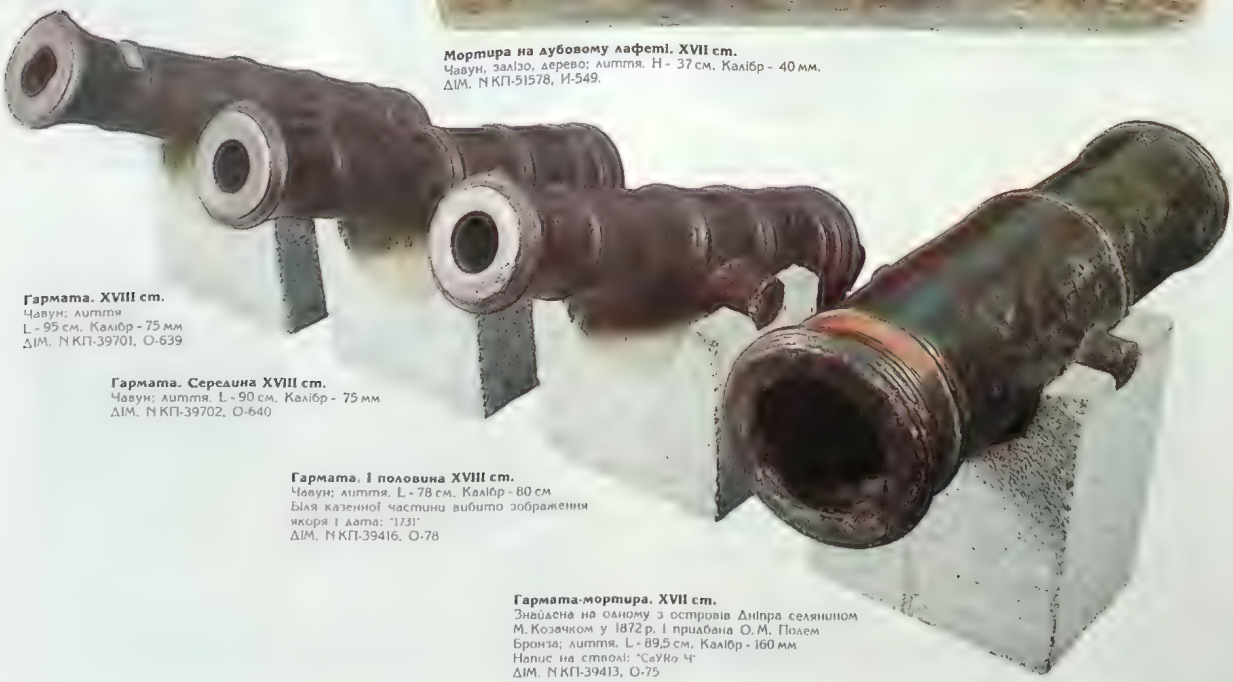

Гармата. XVIII ст.
Чавун; лиття
L - 95 см. Калібр - 75 мм
ДІМ. N КП-39701, О-639

Гармата. Середина XVIII ст.
Чавун; лиття. L - 90 см. Калібр - 75 мм
ДІМ. N КП-39702, О-640

Гармата. І половина XVIII ст.
Чавун; лиття. L - 78 см. Калібр - 80 см
Біля казенної частини вибито зображення якоря і дата: "1731"
ДІМ. N КП-39416, О-78

Гармата-мортира. XVII ст.
Знайдена на одному з островів Дніпра селянином М. Козачком у 1872 р. і придбана О. М. Полем
Бронза; лиття. L - 89,5 см. Калібр - 160 мм
Напис на стволі: "Сауко Ч"
ДІМ. N КП-39413, О-75

Нагородні медалі, вручені козакам Війська Запорозького імператрицею Катериною II у другій половині XVIII ст.
(Стародавні копії нагород, карбовані оригінальним штемпелем).

Нагородна медаль козакам Війська Запорозького за військову експедицію у російсько-турецькій війні. 1771 р.
Аверс. Срібло; карбування
ГИМ. Росія

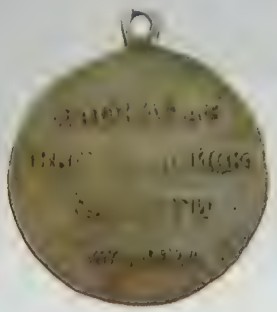

Нагородна медаль козакам Війська Запорозького за військову експедицію у російсько-турецькій війні. 1771 р.
Реверс. Срібло; карбування.
Напис на медалі: "ЗА ОКАЗАННЫЕ ВЪ ВОИСКЪ ЗАСЛУГИ, 1771 ГОДА".
ГИМ. Росія

Іменна нагородна медаль кошового отамана Війська Запорозького Федорова. II половина XVIII ст.
Аверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування.
ГИМ. Росія.

Іменна нагородна медаль кошового отамана Війська Запорозького Федорова. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування
Напис на медалі: "СИЯ МЕДАЛЬ ПОЖАЛОВАНА ВОИСКА ЗАПОРОЖСКАГО КАШЕВОМУ АТАМАНУ В ЗНАКЪ ИМПЕРАТОРСКОЙ КО ВСЕМУ ЗАПОРОЖСКОМУ ВОИСКУ МИЛОСТИ ЗА ИХЪ ВЕРНОСТЬ I УСЕРДИЕ 1763 Г. Д."
ГИМ. Росія

Іменна козацька нагородна медаль. II половина XVIII ст.
Аверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування.
ГИМ. Росія.

Іменна нагородна медаль осавула Війська Запорозького Сидора Білого. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування.
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ЕСАУЛУ СИДОРУ БЕЛОМУ, ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЯ ПРОТИВУ НЕПРІЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ, И ОСОБЛИВОЕ КЪ СЛУЖБЪ УСЕРДІЕ"
ГИМ. Росія.

Іменна нагородна медаль осавула Війська Запорозького Василя Пишмича. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування.
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ЕСАУЛУ ВАСИЛЬЮ ПИШМИЧЮ, ЗА ОКАЗАННЫЯ ЕГО УСЛУГИ"
ГИМ. Росія.

Іменна нагородна медаль осавула Війська Запорозького Андрія Порохні. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування.
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ЕСАУЛУ АНДРЕЮ ПОРОХНЮ, ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЯ ПРОТИВУ НЕПРИЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ И ОСОБЛИВОЕ КЪ СЛУЖБЪ УСЕРДІЕ"
ГИМ. Росія

Б'ють пороги, місяць сходе,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!
Нема Січі, очерети
У Дніпра питають:
"Де то наші діти ділись?
Де вони гуляють?"

Тарас Шевченко.

Іменна нагородна медаль хорунжого Війська Запорозького Якова Качалова. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ХОРУНЖОМУ ВОИСКОВОМУ КАЧАЛОВУ ЗА ОКАЗАННЫЯ ЕГО УСЛУГИ"
ГИМ. Росія

Іменна нагородна медаль бунчукового товариша Федора Зликовського. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування
Напис на медалі: "МАЛОРОССІЙСКАГО ВОИСКА БУНЧУКОВОМУ ТОВАРИЩУ ФЕДОРУ ЗЛИКОВСКОМУ, ЗА ЕГО УСЕРДНУЮ СЛУЖБУ"
ГИМ. Росія

Іменна нагородна медаль полкового осавула Війська Запорозького Євстафія Кобеляна. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в міді. Карбування
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ПОЛКОВОМУ ЕСАУЛУ ЕВСТАФІЮ КОБЕЛЯНУ ЗА ЕГО ХРАБРЫЯ И МУЖЕСТВЕННЫЯ ДѢЛА"
ГИМ. Росія

Іменна козацька нагородна медаль. II половина XVIII ст.
Аверс. Копія оригінальним штемпелем в олові. Карбування
ГИМ. Росія

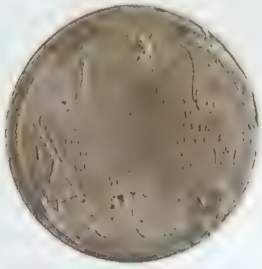

Іменна нагородна медаль осавула Війська Запорозького Олексія Чорного. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в олові. Карбування
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ЕСАУЛУ АЛЕКСЬЮ ЧЕРНОМУ, ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЯ ПРОТИВУ НЕПРИЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ И ОСОБЛИВОЕ КЪ СЛУЖБЪ УСЕРДІЕ"
ГИМ. Росія

Іменна нагородна медаль осавула Війська Запорозького Андрія Насакіна. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в олові. Карбування
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ЕСАУЛУ АНДРЕЮ НАСАКИНУ, ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЯ ПРОТИВУ НЕПРИЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ, И ОСОБЛИВОЕ КЪ СЛУЖБЪ УСЕРДІЕ"
ГИМ. Росія

Іменна нагородна медаль полковника Війська Запорозького Мандра. II половина XVIII ст.
Реверс. Копія оригінальним штемпелем в олові. Карбування
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ПОЛКОВНИКУ МАНДРУ ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЯ ПРОТИВУ НЕПРИЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ"
ГИМ. Росія

Портрет В. І. Іловайського – старшини Війська Донського XVIII ст. Невідомий художник. XVIII ст.
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-літографія І. Гросмана і Г. Вендельштейна. - М., 1903. - Табл. 47.
Папір; фотомунія. 12,1 х 8,2 см.
ДНАББ. N 8962

Портрет Опанаса Федоровича Ковпака – полковника Полтавського пікінерного полку, отамана Шкуринського куреня. Андрій Моклаковський (? - ?). **1775 р.**
В. Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ К., 1910. - Т. 2. Папір; фотомунія. 12,8 х 9,4 см
НБУВ. ВОМ. N 2685892

Портрет Сидора Білого – осавула Війська Запорозького. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 88 х 62 см
НХМУ. N Ж-752

Аверс

Медаль надана Війську Запорозькому від імператриці Катерини II. Майстер Тимофій Іванов. 1763 р.
Напис: "Б М ЕКАТЕРИНА II ІМПЕРАТ. И САМОДЕРЖ ВСЕРОСС"
Бронза; карбування
D - 6,5 см
ЗКМ. Б/н

Реверс

Медаль надана Війську Запорозькому від імператриці Катерини II. Майстер Тимофій Іванов. 1763 р.
Напис: "СИЯ. МЕДАЛЬ ПОЖАЛОВАНА/ВОИСКА ЗАПОРОЖСКАГО КОШЕВОМУ АТАМАНУ. ВЗНАКЪ ИМПЕРАТОРСКОЙ КОВСЕМУ ЗАПОРОЖСКОМУ/ВОИСКУ. МИЛОСТИ. ЗА ИХЪ/ ВЕРНОСТЬ І УСЕРДИЕ/ 1763. ГОДУ".
Бронза; карбування.
D - 6,5 см.
ЗКМ. Б/н.

Портрет Катерини II (1729 – 1796) – імператриці Росії (1762 – 1796). Художник С. Тореллі.
Журнал "Старые годы". - СПб., 1911.
Папір; фотомунія. 15,6 х 11,9 см.
БНАОМА. N Ж85 (2) С77.

Портрет Г. О. Потьомкіна (1739 – 1791) – князя Російської імперії. Художник Лампі-старший.
Журнал "Старые годы". - СПб., 1911
Папір; фотомунія. 14,8 х 11,8 см
БНАОМА. N Ж85 (2) С77.

1 с

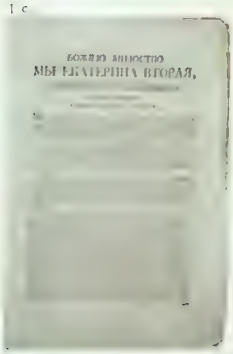

2 с

3 с

4 с

5 с

Маніфест імператриці Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі та супровідний лист на ім'я Київського коменданта. 3.08.1775 р. Москва.
Папір; друк, рукопис. 35 х 22 см
НМІУ. N РД-10502

У царському маніфесті викладені цинічні, безпідставні претензії до запорозького козацтва і пояснення причин ліквідації Запорозької Січі. У листі йдеться про те, що, виконуючи Указ, із Державної військової колегії від 29 серпня 1775 р. надсилається один примірник маніфеста Катерини II, і, враховуючи, що Запорозька Січ зруйнована, забороняється вживати вираз "запорозький козак". Імператриця Росії Катерина II - лютий і лицемірний ворог української державності та запорозького козацтва. Вона скасувала у 1764 р. Інститут гетьманства на Україні і зруйнувала в 1775 р. Запорозьку Січ.

Юрій Мицик
доктор історичних наук, професор

"Не гине жодна великодушна справа і не загине,
як мала порошинка з рушничного дула, козацька слава.
Буде, буде бандурист з сивою по груди бородою,
а може, ще повний зрілої мужності, але білоголовий дід,
вищий духом, і скаже він про них своє густе, могутнє слово
і піде далеко по всьому світу про них слава,
і все, що тільки народиться потім, заговорить про них."
Микола Гоголь. "Тарас Бульба"

ЗАПОРОЗЬКІ ЛИЦАРІ БУЛАВИ

Запорозьке козацтво – феноменальне явище всесвітньої історії. Український народ, який втратив власну самостійну державу у XII – XIV століттях і, здавалося, був приречений на неминучу асиміляцію, створив і власні збройні сили – Військо Запорозьке, і плацдарм для відродження Української держави – Запорозьку Січ. Запорожці захистили свій народ від знищення, зберегли православну віру і православну церкву, очолили національно-визвольну боротьбу українського народу у XVI – XVII ст., відродили Українську державу, яка вже у перший рік існування (1648 р.) поширила свою владу на більшість етнічних українських земель.

Запорозьку Січ недаремно називали орлиним гніздом, християнською Козацькою республікою, місцем, з котрого войовничий дух козацтва охоплював усю Україну. Саме звідси виступали в морські та сухопутні походи січові лицарі, які не тільки боронили від ворога рідну землю, але й громили напасників далеко за її межами. За визначенням сучасників, західноєвропейських авторів XVI – XVIII ст., козацтво стало надійним щитом християнської Європи на її південно-східних кордонах…

Цією потужною українською силою керували люди, котрі поміж степових лицарів вирізнялися не тільки особистою хоробрістю, а й талантами полководців, дипломатів, державних діячів. Їм козацька рада давала в руки булаву – символ влади і називала гетьманами або ж кошовими отаманами. Зауважимо, що слово "гетьман" – німецького походження і означає "головний". У Чехії, Речі Посполитій гетьманами називали головнокомандуючих військ. Слово "отаман", очевидно, має аналогічне походження, а слово "кошовий" походить від тюркського слова "кіш", яке означає місце розташування табору.

Пильно вдивляючись в імена і прізвища далеких за часом і водночас близьких нам лицарів української нації, прагнемо відкрити для себе їхні діяння, зафіксовані в історичних документах, чи хоча уявити той обшир подвигів і звершень, що випав на їхню долю. Запорозькі вожді – гетьмани й отамани – залишили нинішньому поколінню українців найбільшу цінність – приклад вірного служіння рідній землі.

Обрання гетьмана чи кошового отамана відбувалося на козацькій раді за яскравим і оригінальним сценарієм. Гетьман (кошовий отаман) користувався величезною владою; його накази, особливо у воєнний час, мали силу закону. Але його влада не була абсолютною і не передавалася у спадок. Існували механізми усунення з посади гетьмана, дії якого суперечили традиціям або викликали невдоволення більшості Війська Запорозького. Тільки два запорозькі отамани перебували на своїй посаді понад десять років: Іван Сірко, який обирався кошовим не менше 15 разів, та Петро Калнишевський, який обирався 12 разів. Ймовірно, до їх числа входить і знаменитий Петро Конашевич (Сагайдачний). Всі інші, навіть такі славнозвісні ватажки, як Михайло Дорошенко, Тарас Трясило, Марко Жмайло, Іван Сулима, навряд чи обиралися на найвищу посаду у Війську Запорозькому декілька разів.

У будь-якій незалежній державі імена її колишніх правителів гідно вшановані. Що стосується царів (королів, князів), які уславилися подвигами на полях битв, то їм присвячені численні дослідження, художні твори, на їхню честь споруджуються пам'ятники… В Україні цього майже не було. Колонізатори, які тримали під своєю владою переважну більшість або хоча б частину українських земель, прагнули знищити історичну і національну самосвідомість українців, особливо все, що нагадувало про національно-визвольну боротьбу українського народу в минулому. Існували всілякі гласні та негласні заборони на пошук у цій галузі, на популяризацію цих сторінок української історії, а українські архіви – скарбниці національної пам'яті – нищилися або розкрадалися поневолювачами. Під забороною була й історія українського козацтва.

Ті невеликі історичні відомості, що з'являлися, інтерпретувалися так, як було вигідно і зручно правителям, режиму імперської влади, яка могла використовувати досвід, авторитет, живу силу козацтва, та в ніякому разі не погоджувалась на його самодостатність, його прагнення до створення Української держави до власної великої і неповторної історії.

Переконливою ілюстрацією недослідженості історії українського козацтва є відсутність достатньо повного (не кажучи вже про вичерпний) списку гетьманів та кошових отаманів Запорозької Січі. Щоправда, такі списки (реєстри) намагались укладати ще українські літописці XVII – XVIII ст. Але вони надто лаконічні, до того ж рясніють неточностями. Пізніше такі списки укладали українські історики Михайло Максимович, Аполлон Скальковський, Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський, але їхні відомості неповні…

Правда, й нині достатньо "білих плям", особливо щодо раннього періоду історії козацтва. Наприклад, мало що відомо про таких організаторів та діячів козацтва кінця XV та першої половини XVI століть, як, князі Юрій Пац, Сенько Полозович, Дмитро Путятич, Богдан Глинський, Костянтин І Острозький, Богуш Корецький, Семен Пронський, Федір Сангушко, Юрій Язловецький, Яків Струсь, барський староста Бернард Претвич, козак Андрушко з Браслава. Досі неможливо однозначно сказати, хто з них був хоча б формально гетьманом козаків.

Тільки згодом українські літописці почали вирізняти з цієї когорти гетьманів і, звичайно, відкривали свої списки іменами Предслава Лянцкоронського, Венжика Хмельницького та Остапа (Остафія) Дашковича. Використання нововідкритих історичних джерел та сучасних досліджень дало можливість внести корективи або ж нові імена, наприклад, кошового отамана Яцини, подати уточнену хронологію каденції того чи іншого гетьмана чи кошового отамана.

Звичайно, й тут залишаються питання, однак і у такому вигляді список дає важливий матеріал для роздумів. Скажімо, легко переконатися у тому, що майже всі прізвища козаків є українськими. Це зайвий раз засвідчує, що запорожці були переважно українцями, а не росіянами, турками, поляками чи якоюсь мішаниною націй, особливим народом. Українська мова домінувала у їхньому середовищі.

*Не сумніваємося у тому, що чимало українців знайде у списку українських гетьманів та кошових свої споріднені прізвища і схилить голову перед славною пам'яттю предків *.*

Кожен із них був живою людиною: працював, любив, мріяв про краще життя для себе і своїх нащадків і боровся за нього. А з-поміж усіх потуттів і шляхетних рис безсмертних лицарів булави полум'яніло одне – незнищенне і вічне: відданість рідному народові, прагнення найкраще прислужитися справі життя.

** У списках гетьманів та кошових Запорозької Січі будуть вказуватися тільки ім'я та прізвище особи, зрідка й відоме прізвисько чи друге прізвище. Коли неможливо встановити точні дати чи дату каденції гетьмана чи кошового на Січі, то вказуються роки першої та останньої згадки про них і проставляються тире з одного чи двох років.*

КОЗАЦЬКІ ГЕТЬМАНИ І КОШОВІ ОТАМАНИ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ

за Ю. Мициком

Предслав Лянцкоронський . . . . . .– 1506 – 1531 (з перервами)
Венжик Хмельницький . . . . . .– 1534 –
Остап (Остафій) Дашкович . . . . . .– 1517 – 1536
Дмитро Вишневецький (Байда) . . . . . .1530-І – 1556 (з перервами)
1556 – 1563 (або 1564)
Іван Свирговський . . . . . .– 1574
Богдан Ружинський (Богданко) . . . . . .1575 – 1576
Яків Шах . . . . . .1576 – 1577
Іван Підкова . . . . . .1577 – після 16.06.1578
Лук'ян Чорнинський (?) 1578
Юрій Язловецький 1578
Михайло Вишневецький . . . . . .кінець 1578 – 1581
Самійло Зборовський 1581
Михайло й Кирик Ружинські 1583
Захар Кулага (?) . . . . . .1585 – 1586
Богдан Микошинський . . . . . .1585 – 1586
Лук'ян Чорнинський 1586
Матвій Кулага 1589
Микола Язловецький 1590
Войцех Чановицький 1590
Криштоф Косинський . . . . . .1590 – 1593
Северин Наливайко . . . . . .1593 – 1596
Григорій Лобода . . . . . .1593 – 1596 (з перервами)
Богдан Микошинський . . . . . .літо 1594
Федір Полоус . . . . . .весна 1595
Матвій Шаула . . . . . .початок 1596
Кремпський . . . . . .літо 1596
Криштоф Нечковський . . . . . .літо 1596
Гнат Василевич . . . . . .– 10.08.1596 – 1597
Тихон Байбуза . . . . . .– 14.10.1598
Федір Полоус (кошовий) . . . . . .1596 – 1599
Семен Скалозуб . . . . . .– 1599
Самійло Кішка . . . . . .– 11.07.– 06.10.1600 –
Гаврило Крутневич . . . . . .– 19.11.1600 –
Самійло Кішка . . . . . .– 01.02.1601 – 28.I.1602
Гаврило Крутневич . . . . . .– 1602 –
Іван Куцкович (Куцка) . . . . . .– 21.05. – 30.12.1602
Гаврило Крутневич . . . . . .– 09.06.1603 –
Іван Косий . . . . . .друга половина 1603
Григорій Ізапович . . . . . .кінець 1606
Зборовський . . . . . .1609 – 1610
Олевченко . . . . . .1609 – 1610
Каленик Андрієвич . . . . . .1609 – 1610
Григорій Тискиневич . . . . . .травень 1610
Петро Конашевич (Сагайдачний) . . . . . .1610 – 1617
Дмитро Барабаш . . . . . .березень 1617
Петро Конашевич (Сагайдачний) . . . . . .1617 – 1619
Яків Нерода (Бородавка) . . . . . .– 23.12.1620 – 08.1621
Петро Конашевич (Сагайдачний) . . . . . .08.1621 – 20.06.1622
Олефір Голуб . . . . . .22.04. – 07.1622
Богдан Конша (Конча) . . . . . .– 29.07.1622 –
Яків Нерода (Бородавка) . . . . . .кінець 1622 –
Михайло Дорошенко . . . . . .кінець 1622 – початок 1623
Богдан Конша (Конча) . . . . . .– 08.01. – 05.1623
Михайло Дорошенко . . . . . .– 30.05. – 03.08.1623
Марко Жмайло . . . . . .– 13.02.1624 –
Олефір Голуб . . . . . .до 05.09.1624
Григорій Савич (Чорний) . . . . . .– 15.09.1624 –
Каленик Андрієвич . . . . . .кінець 1624 – початок 1625
Войцех Порський . . . . . .початок 1625
Марко Жмайло . . . . . .– 06. – 13.11.1625
Михайло Дорошенко . . . . . .15.11.1625 – 05. або 06.1628
Мозиря (Мозирниця) . . . . . .05. або 06.1628
Іван Сулима . . . . . .– 08.01.1629
Яцина (кошовий) . . . . . .– 10.04.1628 –
Левон Іванович . . . . . .– 11.12.1629 –

Георгій Савич (Чорний) – (старший реєстровців) . . . . . .– 12.1629 – середина 03.1630
Тарас Федорович (Трясило) . . . . . .середина 03. – 06 (?).1630
Антон Конашевич (Бут) . . . . . .06 (?) – 07.1630
Тиміш Михайлович (Орендаренко) . . . . . .– 07.07.1630 – 1631
Іван Петражицький (Кулага) . . . . . .1631 – 09.06.1632
Андрій Діденко . . . . . .після 09.06.1632
Арлам (кошовий) 1632
Тиміш Михайлович (Орендаренко) . . . . . .– 19.06.1633 – 1634
Гиря Канівець (кошовий) . . . . . .– 27.06.1633
Іван Сулима . . . . . .– 1635
Василь Томиленко . . . . . .1636 – 1637
Сава Кононович . . . . . .06. – 10.1637
Павло Павлюк . . . . . .01.1637 (формально – з 10.1637) – 30.12.1637
Дмитро Гуня . . . . . .04. – 07.1638
Яків Острянин 1638
Ілляш Караїмович . . . . . .05.1638 (формально)
Богдан Хмельницький . . . . . .початок 1648 – 06.08.1657
Гуцький 04.1650
Лютай 1652
Яків Барабаш . . . . . .– 19.10.1656 – 24.08.1658
Шкурко . . . . . .30.03.1658 –
Павло (Гомон) . . . . . .друга половина 1658
Іван Сірко . . . . . .1659 – 1660
Петро Суховій . . . . . .– 1660 –
Іван Брюховецький . . . . . .– 1662 – 20.04.1663
Сацько Туровець (Яцько Торський) . . . . . .– 24.06.1663
Іван Сірко . . . . . .– 04.08.1664 – 1665
Іван Щербина . . . . . .– 18.11.1664 –
Лесько Шкура . . . . . .– 1665 –
Іван Куриленко (Ждан, Ріг) . . . . . .02.1665 – 22. 05.1667
Іван Донець . . . . . .– 11.06.1665 –
Іван Величко-Білковський . . . . . .– 27.09. – 25.11.1666 –
Пластун . . . . . .– 09.12.1666
Остап Васютенко (Чемерис) . . . . . .22.05. – 28.06.1667 –
Іван Величко-Білковський . . . . . .– 17.01. – 18.03.1668 –
Курило . . . . . .1668 або початок 1669
Петро Кіхотський . . . . . .перша половина 1669
Лук'ян Мартинович 06.1669
Григорій Пелех . . . . . .друга половина 1669
Михайло Ханенко . . . . . .– 20.06.1669 – 07.08.1670 –
Іван Сірко . . . . . .1670 – 29.04.1672 –
Денис Кривоніс 1672
Овсій Шашол . . . . . .04. – 17.10.1672 –
Микита Вдовиченко . . . . . .– 27.10.1672 –
Лук'ян Андрійченко . . . . . .20.10.1672 – 04.1673
Іван Сірко . . . . . .– 09.1673 – 11.08.1680
Григорій Шиш . . . . . .– 29.07.1678 –
Іван Стягайло . . . . . .– 29.08.1680 – 05.1681
Трохим Волошин (Костянтинович) . . . . . .– 08.08.1681 – 10.05.1682
Василь Олексійович . . . . . .– 02.05.1682
Пасько Василевич . . . . . .02.05.1682 –
Григорій Єремієнко (Іванович) 20.11.1682
Григорій Сагайдачний . . . . . .– 1686
Федір Іваника . . . . . .– 11.05.1686 – 05.01.1687
Григорій Сагайдачний . . . . . .– 22.09.1687 – 07.1688 –
Филон Лихопой . . . . . .кінець 07. – 20.12.1688
Іван Гусак . . . . . .20.12.1686 – 25.05.1691 –
Федір (Гусак) . . . . . .– 28.05. – 06.06.1691–
Іван Гусак . . . . . .– 15.06.1691 – 01.1693
Василь Кузьменко . . . . . .01.1693 – 24.01.1693
Іван Гусак . . . . . .06. – 07.1693
Семен Рубан . . . . . .13.07.1693 – 10.05.1694
Іван Шарпило . . . . . .літо 1694
Петро Прима (Примис) . . . . . .літо 1694 – 18.02.1695
Максим Самійленко . . . . . .– 05. – 08.1695
Іван Гусак . . . . . .– 11.1695
Яків Мороз . . . . . .– 11.1695
Григорій Якименко . . . . . .– 01.08.1696
Яків Мороз . . . . . .– 17.06.1696 – 17.02.1697 –

Йосип Федоренко . . . . . .– 13.03.1697 –
Григорій Якименко . . . . . .– 13.03.1697 – 12.11.1698
Мартин Стук (Стукало) . . . . . .– 14.05.1698 – 12.06.1699
Петро Прима . . . . . .– 05.08.1699 – 13.02.1700 –
Герасим Криса . . . . . .– 27.02.1701 –
Петро Сорочинський . . . . . .28.06.1701 – 03.10.1702 –
Кость Гордієнко . . . . . .12.1703 – 27.05.1706
Лук'ян Тимофієнко . . . . . .– 08.09. – 12.1706
Петро Сорочинський . . . . . .06.06. – 12.1707
Кость Гордієнко . . . . . .12.1707 – 04.1709
Петро Гордієнко . . . . . .1709 – 06.1710 –
Йосип Кириленко . . . . . .– 13.06.1710 –
Кость Гордієнко . . . . . .– 29.11.1710 – 1713 –
Іван Малашевич . . . . . .1713 – 1714
Василь Йосипович . . . . . .13.08.1714 – 23.02.1715 –
Іван Малашевич . . . . . .– 07.1716 – 06.06.1720 –
Павло Федорович . . . . . .– 17.07.1725 – 1727 –
Павло (Пасько) Сидоренко . . . . . .– 13.03.1728 –
Кость Гордієнко . . . . . .03 – 04.06.1728
Іван Гусак . . . . . .06. – 07.1728
Кость Гордієнко 07.1728
Іван Малашевич . . . . . .– 08.1731 –
Іван Білицький . . . . . .– 08. – 22.12.1733 –
Іван Малашевич . . . . . .– 12.02.1734 – 08.06.1737 –
Іван Білицький . . . . . .03 (?).1735
Іван Білицький 1738
Кость Покотило 1739
Яків Туркало . . . . . .1739 – 1740
Іван Хомич . . . . . .– 04 – 05.1740 –
Степан Гуманський . . . . . .– 26.11.1740 –
Степан Гладкий 1741
Семен Єремієвич 1742
Іван Малашевич . . . . . .– 02 – 04.1743 –
Яким Гнатович (Малий) . . . . . .– 27.09.1743 – 29.12.1744 –
Василь Сич (Григорович) . . . . . .11.06.1745 – 07.1747
Павло Козелецький . . . . . .– 01.08.1747 – 08.12.1747–
Данило Гладкий (Яковлев, Яковенко) . . . . . .01 – 09.1748
Яким Гнатович (Малий) . . . . . .15.09.1748 – 12.10.1749
Олексій Козелецький . . . . . .1749 – 12.01.1750 –
Іван Кажан 1750
Василь Сич (Григорович) . . . . . .1751 – 25.08.1752
Павло Іванович . . . . . .– 16.10.1752 – 25.02.1753
Данило (Стефанович) Гладкий . . . . . .16 – 19.05.1753 –
Григорій Лантух (Федорович) . . . . . .– 25.06.1753 –
Семен Тимотій . . . . . .1753 (у цей рік він названий вже колишнім кошовим)
Данило (Стефанович) Гладкий . . . . . .22.10.1753 – 16.05.1754
Яким Гнатович (Малий) . . . . . .01.11. – 08.12.1754 –
Григорій (Федорович) Лантух . . . . . .– 10.05.1755 – 20.06.1756 –
Данило (Стефанович) Гладкий 1757
Григорій (Федорович) Лантух . . . . . .– 20.11.1758 –
Іван Білицький (Більський) . . . . . .– 10.05.1759 – 14.11.1760
Степан Рудь . . . . . .23.08.1762 (названий вже як колишній кошовий)
Григорій (Федорович) Лантух . . . . . .– 16.04.1761 – 13.03.1762 –
Петро Калнишевський 1762
Григорій (Федорович) Лантух . . . . . .– 16.04. – 22.08.1763 –
Пилип (?) Федорович . . . . . .– 10.1764 –
Іван Білицький . . . . . .– 27.03.1765 –
Григорій (Федорович) Лантух . . . . . .– 17.12.1765 –
Петро Калнишевський . . . . . .1765 – 14.08.1775

Портрет Предслава Ляницоронського – хмельницького старости, козацького ватажка (1506 – 1531 з перервами).
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "ПЕРВЫЙ ГЕТМАНЪ ИЗБРАННЫЙ ОТЪ РЫЦАРСТВА ВЪ 1506 ГОДУ./ПРЕНЦЛАВЪ ЛЯНЦКОРОНСКИЙ"
Полотно; олія. 26 х 17,5 см
НМІУ. N ІД-347/14

Остафій Дашкевич у 1515 - 1516 і 1521 рр здійснив два походи на московські землі. 1531 р. відбив напад кримського хана Саадат-Гірея на Черкаси

Портрет Остафія Дашкевича – канівського, з 1514 р., черкаського старости, одного з перших козацьких ватажків (1517 – 1536). За малюнком Я. Матейка. 1880-і рр.
Напис у верхній частині ліворуч: "ДАШКЕВИЧЪ
Із зібрання Александрова. Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-літографія І. Гросмана і Г. Вендельшт[illegible] М., 1903. Фоторепродукція
Папір; друк. 9,4 х 7,7 см. ДНАББ. N 8962

Портрет гетьмана Івана (Григорія) Свирговського
Невідомий художник. І половина XIX ст
Напис у нижній частині: "ГЕТ[illegible]
СВИРГОВСКІЙ 1574 ГОДА В[illegible]
ВЪ ТУРЕЦЬКОМЪ ЛАГЕРЪ
Полотно; олія. 26 х 18 см
[illegible]рання Б.Г. Возницького

Портрет князя Дмитра Вишневецького (Байди) (? – 1563) – одного з перших козацьких гетьманів (бл. 1552 – 1563 рр).
Невідомий художник. І половина XVIII ст.
Напис у верхній частині праворуч: "DYMITR KORYBUTH XIAZC WISNIO/WICCKI RZADCA WYSP ZAPOROZKICH/PAN OBRANY HOSPODAR WOLOSKI ZNIESIONY OD TURKOW NA HAKU W STAMBU LE A ZNIEGO LEZECH BASZOW ZABIWSZY. UMARL OD DRUGICH ROZSICLANY. ROKU 1563"
Напис у нижній частині праворуч: "DYMITR KORYB XZE WISNIOW/ZIEM. CZERKASY.CA WYSP ZAPOR OBRANY H.A.O.OS.OD
Полотно; олія. 170 х 114 см
НМІУ. N М-408

Портрет невідомого.
Князь Дмитро Вишневецький (Байда).
Невідомий художник. XVII ст.
Архів Г.Н. Логвина

Портрет гетьмана Якова Шаха (1576 – 1577).
Невідомий художник. І половина XIX ст.
Напис під портретом утрачений.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ЯКОВЪ ШАХЪ - 1582 Г./МСТИТЕЛЬ ЗА СМЕРТЬ ГЕТ. ПОЛКОВЫ"
Полотно; олія. 26 х 18 см.
Зібрання Б.Г. Возницького.

Портрет гетьмана Федора (?).
Невідомий художник. І половина XIX ст.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ФЕОДОРЪ . НЬ/ВЪ 1576 ГОДУ."
Полотно; олія. 26 х 18 см
Зібрання Б.Г. Возницького.
На полотні [illegible]ирно зображено Федора Полоуса (1595)

Портрет гетьмана Павла Підкови
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній [illegible]
"ГЕТМАНЪ ПАВЕЛЪ ПОТКОВА
Полотно, олія. 23,3 х 15 см
НМІУ. N ІД-34[illegible]

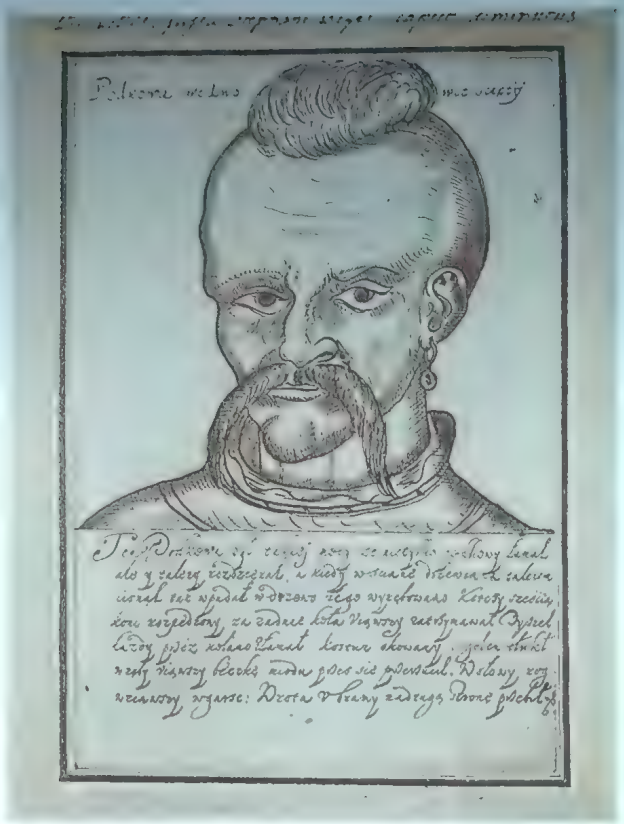

Портрет Івана Підкови, козацького отамана (1577 – після 16.06.1578), молдавського господаря. Невідомий художник. 1587 р.
Труды XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговѣ
Типографія Г. Лісснера, Д. Собко. – М., 1909. – Т. 3.
Фототипія П. П. Павлова. Папір; друк. 21,9 х 14,8 см.
ДНАББ. N 8770

Іван Підкова страчений у 1578 р. у Львові за наказом польського короля Стефана Баторія.

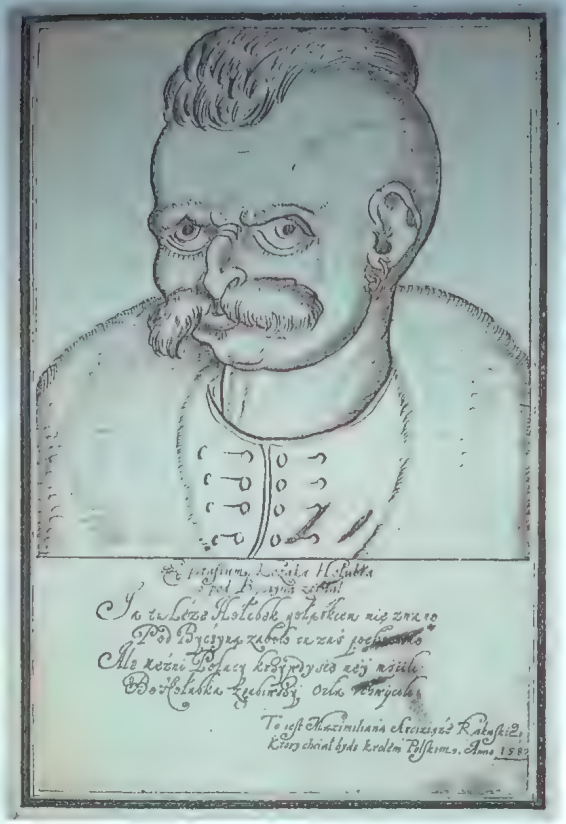

Портрет Гаврила Голубка, козацького отамана. Невідомий художник. 1587 р.
Труды XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговѣ
Типографія Г. Лісснера, Д. Собко. – М., 1909. – Т. 3
Фототипія П. П. Павлова. Папір; друк. 21,9 х 14,8 см
ДНАББ. N 8770

Портрет Криштофа Косинського (? – 1598) – козацького гетьмана, провідника першої козацької війни 1591 – 1593 рр. Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ФЕОДОРЪ [illegible] 1592 Г. ПРИНЕМ ПОЯВИЛАСЬ УНІЯ. ОНЪ [illegible] И ЗА ЛОЖЕННЫЙ ВЪ [illegible] ГОЛОДОМЪ"
Полотно; олія. 26 х 17,5 см
НМІУ. N ІД-347/1

Портрет гетьмана Павла Наливайка (Шимона, Семена, Северина, Семерина, Семерія) (? – 1597).
Напис у нижній частині
"ГЕТМАНЪ ПАВЕЛЪ НАЛИВАЙКО"
Полотно; олія. 23 х 15 см
НМІУ. N ІД-347/4

Портрет Самійла Зборовського (бл. 1591 – ?), козацького гетьмана (1609 – 1610). Невідомий художник. Початок XIX ст.
Полотно; олія. 36 х 43 см
ЛІМ. N Ж-238

Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного, козацького гетьмана (1610 – 1619, 1621 – 1622).
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
[illegible] Капністів, с. Михайлівка Лебединського пов
П[illegible] олія 71 х 60 см
[illegible] Ж-2

Портрет Дем'яна Скалозуба, козацького гетьмана (?)
Невідомий художник. І половина XIX ст
[illegible]

Портрет Тараса Федоровича Трясила, козацького гетьмана. Між 03.-06 (?). 1630.
Невідомий художник. І половина XIX ст.
Напис у нижній частині "ГЕТМАНЪ ТРЯСИЛО"
Полотно, олія 23 х 16 см
Збірник Б. Г. Возницького

Портрет Павлюка Павла (Бута) – одного з керівників козацького повстання 1637 – 1638 рр.
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині "ГЕТМАНЪ ПАВЛЮГА"
Полотно, олія 23 х 15
НМУ. Н-34

Портрет Якова Острянина (? – 1641) – одного з керівників козацького повстання 1637 – 1638 рр
Невідомий художник. XIX ст
Напис у верхн[illegible]
[illegible]

Портрет Івана Золотаренка (Нечипоренка) (? – 1655) – наказного гетьмана (1654 – 1655).
Невідомий художник. XIX ст.
[illegible] нижній частині: "НАКАЗНЫЙ ГЕТМАНЪ ИВАН [illegible]". Напис на звороті: "ГЕРОЙ СМОЛЕНСКИЙ [illegible] ОСТАВИВШИ ВСЕМЪ ВОЙСКАМЪ [illegible] ПОДЪ СТЕНАМИ СМОЛЕНСКА [illegible]
Полотно, олія. 26 х 17,5 см.
НМУ N ІД-347/13.

Портрет Якова Острянина, козацького гетьмана (1638).
Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ИСКРА ГЕТМАНЪ"
Полотно, олія. 63 х 49 см
ДМ [illegible]

Портрет Якова Барабаша
(19.10.1656 – 24.08.1658) – кошового отамана Запорозької Січі. Невідомий художник. XIX ст.
[illegible] нижній частині: "ГЕТМАНЪ БАРАБАШЪ"
[illegible] 26 х 17,5 см

Портрет Якима Сомка, наказного гетьмана (весна 1662 – 27.06.1663).
Невідомий художник. I половина XIX ст.
Напис у нижній частині:
"НАКАЗНЫЙ ГЕТМАНЪ ЯКИМЪ САМКО 1662 Г."
Полотно, олія. 26 х 18 см
Зібрання Б. Г. Волошинов

Портрет гетьмана Карпа Півторакожуха (?)
Невідомий художник. XIX ст
Напис у нижній частині:
"ГЕТМАНЪ КАРПО ПОЛТОРА КОЖУХА"
Полотно, олія. 23 х 15,3 см
НМУ N ІД-347 [illegible]

Віталій Щербак
Доктор історичних наук, професор

"Гей, не гнись, могутня спино,
Не зломись моє ребро!–
Ти прощай, прощай Вкраїно,
Ти прощай, старий Дніпро!

Хай же турок не вчуває
Як терплю я муки й глум,
І старий козак співає,
Розганяє біль і сум".

Григорій Чупринка

ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА) – КОЗАК ІЗ КНЯЗІВ

Генеалогічне коріння української родини Вишневецьких сягає до сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича – Корибута, який був правителем Чернігово-Сіверщини. Його нащадкові, брацлавському і кременецькому намісникові Федору, належали маєтності поблизу міста Збаража. Там же наприкінці XV ст. і сформувалися дві княжі гілки – Збаразьких та Вишневецьких з "отчинним" володінням Вишневцем. Жодна з родин не могла похвалитися великими статками, адже час від часу спадщина розподілялася між синами. Під час перепису польсько-литовського війська 1528 р. князь Іван Вишневецький фігурує поряд із трьома своїми братами як землевласник середньої руки, адже виставив усього 14 озброєних вершників. З 1533 р. він був старостою ейшинським і ворнянським, а з 1536 р. – пропойським і чичерським. Мав двох дочок і чотирьох синів: Дмитра, Сигізмунда, Андрія і Костянтина. Старшому з них, Дмитрові Івановичу Вишневецькому, судилося стати помітною постаттю в українській історії.

Збереглися два портрети, які історики мистецтва вважають зображенням князя-козака; особистий штандарт Дмитра Вишневецького – малинове полотнище, на якому – срібний хрест, золотий півмісяць і зірка. Під цим штандартом запорожці ходили у перші походи проти степової орди. А пізніше він став прапором дніпрової вольниці.

З татарами активно боровся ще дід майбутнього гетьмана – князь Михайло Вишневецький. У 1512 р. зі своїми синами Іваном та Олександром розбив орду під Лопушною. Справу діда й батька продовжив Дмитро. Він був серед тих представників привілейованих суспільних верств, які зрозуміли, що лише опора на козацтво дасть змогу успішно боротися з агресією татарських ординців. Реальними справами цю тезу довели вже в 30–40-х рр. XVI ст. урядовці південного прикордоння Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович та Бернат Претвич. Розповідаючи на сеймі про свої походи, останній відзначив, що здійснював їх разом із князями Корецьким, Вишневецьким і Володимирецьким. Більш конкретні дані участі Дмитра Вишневецького у відсічі татарської агресії зустрічалися в османських "Реєстрах книг", які надсилалися до польської столиці.

Уперше Д. Вишневецький згадується в джерелах під 1545 р. Він разом із братами утримував у належному порядку Кременецький замок. Очевидно, традиційне життя заможного землевласника не приваблювало князя. Протягом 1548 – 1549 рр. він здійснив кілька воєнних експедицій у степ, аж до Очаківського замку, який належав Туреччині. Разом із Вишневецьким у походах брав участь і староста брацлавський – князь Богуш Корецький, син польного гетьмана Миколи Сенявського.

Обійнявши під кінець 40-х рр. XVI ст. посаду старости черкаського і канівського, Д. Вишневецький, береться за реалізацію ідеї, яка вже протягом кількох десятиліть обговорювалася серед урядовців Великого князівства Литовського, – захист південних кордонів держави. До активної боротьби із степовими кочівниками князя спонукали і особисті мотиви. Сімейство двоюрідного брата князя Федора Вишневецького у 1549 р. потрапило у полон до ординців в Перемитку, про що зафіксовано у "Хроніці Марціна Бєльського": "Того року татари наприкінці вересня вчинили великі шкоди в руських землях. Облягли замок у Перемитку, в якому князь Вишневецький утриматися не зміг, піддався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, решта його людей продовжувала мужньо боронитися, але татари, приступ учинивши, замок спалили і всіх у неволю забрали"[1]. Дмитро Вишневецький підтримав ідею, проголошувану й іншими старостами, про будівництво замків-форпостів на дніпрових островах, нижче порогів.

Незважаючи на те, що між Литовсько-Руською державою і Кримським ханатом існувала мирна угода, причорноморські степові орди регулярно її порушували. З іншого боку, українська прикордонна адміністрація не обмежувалася нападами на татар, коли ті поверталися із здобиччю, а й сама організовувала походи "в татарські улуси", захоплюючи худобу, майно та бранців. Окремі шляхтичі та урядовці нерідко фінансували, а іноді й самі очолювали походи, залучаючи до своїх недостатніх за чисельністю почтів козацтво. На послуги козаків регулярно спиралися Остафій Дашкович, Юрій Язловецький, Якуб Струсь та ін. Так, силою обставин, відбулося об'єднання козаків з незаможною шляхтою, що козакуванням заробляла на прожиток та магнатами – шукачами лицарської слави. На початку 50-х рр. провід у боротьбі з ординцями переходить до рук Д. Вишневецького. За твердженням істориків саме тоді розпочалися великі морські походи запорозьких козаків. Прізвище Вишневецького постійно фігурувало у татарських і турецьких скаргах до литовського уряду, який знайшов спільну мову з козаками. І це не випадково, адже спосіб життя на степовому порубіжні, де людина щомиті мусила перейти від спокою до війни, покладаючись лише на власну мужність, вимагав специфічних форм соціального групування, іншого порядку, який був вироблений інституціями стабільного світу. То ж і поява яскравої харизматичної особистості князя-лицаря сприяла консолідації розпорошених ватаг в організоване військове товариство.

І раптом навесні 1553 р. він "з усією своєю ротою", тобто з усіма "служебниками" від'їхав до Туреччини на переговори з султаном. Цілком очевидно, що треба було бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, щоб зважитися на таку поїздку до Стамбула, звідки неодноразово приходили листи, в яких султан вимагав від короля покарати українського князя за розправи над ординцями. Історики наводять різні версії такого вчинку князя: непорозуміння з королем Сигізмундом II Августом, через відмову останнього видати за Вишневецького найбагатшу наречену того часу в Україні княжну Галшку Острозьку, спроба запобігти ординській агресії на українські землі, прагнення визволити родичів, які потрапили до татарського полону, що найбільш вірогідно. Проте жодна з них не має документального підтвердження. Відомо лише, що турками Д. Вишневецький був прийнятий з почестями і перебував там кілька місяців.

Повернувшись з Туреччини, князь мав аудієнцію з королем під Любліном, а згодом знову обійняв посаду старости

[1] *Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 3. – S. 1100–1127*

черкаського і канівського на українському прикордонні. Сигізмунд II Август "пробачив" Вишневецькому дивний вояж до султана і призначив "стражником" о. Хортиці, мотивуючи перед кримським ханом своє рішення: "Нам було тее з подивуванням, що він без нашої волі там (у Туреччині. – В. Щ.) їздив, а так лагідно прийнятий і ціло вийшов до панства нашого. З тієї причини розуміли собі, що більш буде схильний до людей наших і не допустить козаків шкоду чинити улусам і габанам цісаря його милості турецького, пізнавши ласку й жалування, і тому доручили йому сторожу повну"[2].

На Хортиці, що лежала поруч із кримськими кочовищами, очевидно, влітку 1554 р. розпочинається будівництво замку як передового форпосту проти татарських кочовиків. Однак зведення фортеці відбувалося без матеріальної підтримки уряду, що, певно, змусило Вишневецького шукати її в сусідній Московській державі. Ігноруючи політичне суперництво Литви і Московії, князь звернувся до царя Івана Грозного з пропозицією спільних дій проти Кримського ханату. Схвальний відгук царя зумовлювався, мабуть, численними нападами ординців на його землі в 30–40-х рр. XVI ст.

У березні 1556 р. московське військо під проводом дяка Ржевського вирушило з Путивля до Криму. Офіційним приводом дій послугували звістки про намір хана напасти на московські землі: українському князю хан "дари на всі його люди надіслав йому і до себе служити звав", пропонуючи "неприятеля нашого великого князя московського воювати". Без попередньої домовленості путивльського воєводи з Вишневецьким про похід не могло бути й мови, адже минув не один десяток років, як за Подніпров'ям уже закріпилася неофіційна назва "козацька земля" і мало б хто насмілився самостійно пересуватися степом без відома запорожців.

Ржевський спустився з верхів'я Пела і прибув Дніпром за пороги, де до нього приєдналося близько 300 черкаських і канівських козаків, яких очолили отамани Млинський і Михайло Єськович. Спільними зусиллями були зруйновані околиці ханської фортеці Іслам-Кермен на Таванській переправі, а згодом і Очаків; було взято тоді гурти худоби.

Татарські й турецькі джерела головним винуватцем розорення Очакова називають Д. Вишневецького, а не дяка Ржевського. Кримський хан, повідомивши польського короля про те, що "князь Дмитрій... його милості цісаря турецького замку Очаківському шкоду немалую учинив", погрожував: "Нам би... того слугу вашого Дмитрія до рук своїх дістати". А турецький султан, детально описавши шкоди, які постійно князь Вишневецький чинив турецьким володінням, повідомляв про напад на Очаків 29 червня 1556 р. загону Вишневецького, котрий складався з запорожців на вісімнадцяти чайках, а також з 600 кіннотників. Сулейман Пишний вимагав від короля, щоб той Вишневецького за таке зухвальство "скарати велів". Відсутність підтримки уряду в тих складних умовах, очевидно, вплинула на рішення князя здобути могутнього покровителя в особі московського царя Івана Грозного.

Після успішних операцій проти турків і татар, переконавшись у прагненні московського уряду підтримувати запорозьке козацтво, Д. Вишневецький у вересні 1556 р. висилає до Москви офіційне посольство, про що збереглося документальне свідчення: "В сентябре 1556 года бил челом Михаил Ескович, чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал и на Днепре на Кортицком острову город поставил против Конских вод у Крымских кочовищ. И царь и великий князь послал к Вишневецкому детей боярских Ондрея Щепотова да Нечая Ртищева да того же Михайла с опасною грамотою и из жалованием"[3]. Друге посольство від князя прибуло до Москви через місяць. Воно мало засвідчити перехід українського козацтва на службу до московського царя. Офіційно це повинно було закріпитися з прибуттям до Москви самого Дмитра Вишневецького. Але він на той час був зв'язаний бойовими діями проти татар на теренах Північного Причорномор'я. Князь здійснив похід на Іслам-Кермен, спалив укріплення замку, знищив залогу, а захоплені гармати перевіз на Хортицю.

Воєнні експедиції запорожців і постання Хортицької фортеці серйозно турбували кримського хана. У січні 1557 р. Девлет-Гірей з великими силами підступив до замку і, тримаючи в облозі, здійснював штурмові атаки. Дмитро Вишневецький у листі до Москви так описував ці події: "цар крымский со всеми людьми кримскими подступил под его город на Хордецкий остров и приступал 24 дня. И божим милосердием и царя и государя великого именем и счастьем от царя (хана – В. Щ.) отбился и побил у царя многих людей лутчих, и пошел царь от него с великим соромом"[4]. Козаки з успіхом оборонялися, знищили багато ординців і змусили їх безславно відступити.

Враховуючи підтримку Москви та організаційне зміцнення дніпровського козацтва, Д. Вишневецький вважав за можливе дати генеральний бій кримському хановi. Для активізації боротьби проти татар він звернувся по допомогу і до польського короля, аби "людьми і стрільбою посилили оний замок". Козацький посланець, однак, не тільки не отримав відповіді від Сигізмунда II Августа, а й був затриманий до закінчення сейму. Не відпустивши посланця на Запорожжя, король послав до Січі для з'ясування обстановки В. Шишковича, хоча в цей час там перебував польський посол А. Одинцович. Король знову не відгукнувся конкретними діями на прохання Д. Вишневецького про допомогу.

Сигізмунд II Август не хотів загострювати відносин з Туреччиною, яка не пробачила б розгрому кримського хана. У грамоті, надісланій на Запорожжя, він висловив вдячність українському князю за будівництво фортеці, проте зауважив: "Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе із замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки габанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем"[5]. Тобто монарха турбував сам факт присутності козаків на південному порубіжні, з якими у Вишневецького складалися доброзичливі стосунки.

Незважаючи на грізний лист султана до короля від 6 травня 1557 р. про "приборкання ґвалту підданого свого пана Дмитра", Вишневецький продовжує вести бойові дії з ордою, сповіщає у Москву про пересування ханського війська, що дало змогу Московському царству своєчасно підготувати війська і виступити в Дике Поле.

Влітку 1557 р. Дмитро Вишневецький продовжив самостійно вести бойові дії проти ординців, зокрема, поблизу Акермана. Це засвідчує грізний лист султана польському королю. На татарські скарги на Вишневецького Сигізмунд II Август писав хану, що український князь проводив політику на території південного прикордоння на свій розсуд, хоча офіційно мав виконувати оборонні функції: "Можете міркувати з того, що і до цісаря турецького він ходив проти волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: він, повернувшись до держави нашої, розповідав, що там дістав

[2] Listy Zygmunta Augusta. – Kraków, 1876. – S. 5.
[3] Никоновская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 13. – С. 275.
[4] Акты ЮЗР. – СПб., 1865. – Т. 2. – С. 163.
[5] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 2. – С. 19–20.

дарунки і в тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми, головно, й доручили йому степову сторожу, в тім переконанні, що він буде підтримувати стосунки з вашими людьми, зазнавши від нас ласки"[6].

Восени Девлет-Ґірей разом з турецькими яничарами і загонами волохів знову підступив до Хортиці, оточив з усіх боків замок. Цього разу Д. Вишневецький не зміг довго протриматися і змушений був відступити до Черкас. Звернення князя до власного уряду про допомогу в черговий раз залишилося без відповіді. У листі до Івана Грозного він, зокрема, зазначав: "...он с Днепра с Хортицкого острова пошел потому, что корма у него не стало, и козаки от него разошлися, а цар крымской пошел на его город да с Турского люди многие в судах да волохи"[7]. Тому Вишневецький у листопаді разом з козацьким військом перейшов на територію Московської держави і став на царську службу. Свій крок перед королем князь мотивував тим, що "цар і великий государ з королем у перемирі".

Дмитро Вишневецький отримав у "вотчину" від Івана Грозного м. Белев, великі земельні маєтності та 10 тис. рублів, що на той час складало велику суму. Однак український князь не зайнявся облаштуванням свого господарства. У грудні, очоливши озброєний загін, він виступив на захист окраїн Московської держави від татар. Московський літописець зазначив, що кримський хан підійшов зі 100-тисячним військом до р. Мечі, але, дізнавшись про виступ Вишневецького, повернувся назад.

До 1562 р. тривало перебування князя на московській службі, протягом якої він здійснив кілька походів проти турків і татар. Зокрема, навесні 1558 р., очоливши військо, до складу якого входили, крім козаків, п'ять тисяч московських стрільців, Вишневецький успішно дійшов до Перекопа і Таванської переправи, нижче Іслам-Кермена, розгромивши ординців. Фактично під його контролем опинилося все пониззя Дніпра. У листі до царя Вишневецький доповідав: "приходил к Перекопу и сторожей побил за шесть верст от Перекопи, а люди ему встречю Крымские не бивал ни один человек, а стоял и ночевал и назавтрее до половины дни за десять верст от Перекопи, и пошел ко Днепру на Тованьской перевоз, ниже Іслам-Кирмени полтретьядцать верст и на перевозе стоял три дни, а Крымцы к нему не бывали и не являлися"[8]

Вишневецький повернувся на Хортицю, де чекав підходу загону Ржевського. Залишивши на Монастирському острові вище порогів припаси, "пішов літувати в Іслам-Кермен", плануючи звідти робити походи "на кримські улуси за Перекоп і під Козлець". Наприкінці травня 1558 р. султан Сулейман I знову вимагав від польського короля "для запевнення спокою на пограниччі усунути звідти Дмитра, котрий знову розпочав там свій розбій".

Пізніше Вишневецький прислав до Москви "кримського полоненика, городецького татарина Кочеулая Сенгильдеева, сина Бастановця", який повідомив, що "цар кримський зі всіма людьми готовий у Перекопі, а у турського просить людей... а як турський цар людей йому на поміч надішле, тоді де цар кримський хоче бути на великого князя України...". Ця інформація була надзвичайно важливою для своєчасної підготовки оборони південних кордонів Московського царства. Виславши передові полки назустріч, Іван Грозний відправив до загону Д. Вишневецького М. Карпова "зі своїм жалуванням з золотими; а князю Дмитрію... велів до себе їхати". Очевидно, цар, цінуючи українського князя як умілого воєначальника, хотів розраховувати на його допомогу в разі нападу татар.

Тричі князь вирушав до Азова для здобуття цієї фортеці в гирлі Дону. У лютому 1559 р. "відпустив цар і великий князь воєводу свого князя Дмитра Івановича Вишневецького на Донець, а велів йому приходити на кримські улуси, судна поробивши, від Азова під Керч і під інші улуси", а Данила Адамова відправив на Дніпро. На Дон пішов тоді воєвода Вешняков, якому "велено... сходитися... з князем Дмитрієм Вишневецьким".

На Айдарі, поблизу Азова, Вишневецький розбив кримців, які "хотіли йти під казанські місця війною..." У квітні чи в травні 1559 р. Вишневецький напав на турецьку фортецю Азов. Облога викликала голод серед місцевого гарнізону, проте її довелося зняти, оскільки на підтримку турків прибула ногайська орда та оттоманська ескадра. Влітку Вишневецький узяв активну участь у повстанні черкесів проти турків. Черкеси зробили наступ, який було відбито, на Таманський півострів і Кафу. Після цієї поразки черкеси звернулися до Івана Грозного про прийняття їх у підданство. Вони приїхали до Москви разом з Вишневецьким.

Повторну облогу Азова Вишневецький здійснив восени 1559 р. Адмірал турецького флоту Алі Реїс повідомляв, що після його прибуття під Азов Вишневецький відступив на північ. Присутність у гирлі Дону турецьких галер перешкодила московському воєводі Адашеву з 4-тисячним військом прийти на допомогу українському князю.

1560 р. з ініціативи Д. Вишневецького було вироблено план ведення наступальних дій проти Криму з трьох сторін – Дніпра, Дону та Черкесії. До цієї акції царем була залучена навіть одна з підлеглих йому поволзьких орд. Московська армія перебувала під командуванням князя Вишневецького. Така широкомасштабна підготовка до війни стала відомою і при султанському дворі. Турецькі й татарські сили були приведені до бойової готовності, відновлювалися фортифікаційні споруди, гарнізони замків поповнювалися яничарами. На допомогу поспішили загони під керівництвом молдовського і валаського воєвод. Зі Стамбула в Азов послали ескадру з семи кораблів. На чолі османських сил, стягнутих на захист Азова, стояв силістрійський бей Синан-паша. Мобілізаційні заходи Порти насторожили польського короля. Він поспішив внести данину кримському хану і твердо пообіцяв, що заборонить козакам здійснювати набіги на оттоманські й татарські володіння. Хоча Вишневецькому вдалося прорватися Доном повз Азов до Криму, оволодіти кількома фортецями, форсувати Таманську протоку і, проникнувши до Криму атакувати Кафу, все ж турецька ескадра згодом відбила цей наступ.

Задумана з таким розмахом експедиція проти Криму не вдалася. Її неуспіх варто пояснити й тим, що від черкеських князів і великої ногайської орди Вишневецький не отримав підмоги у 20–30 тисяч осіб, як намічалося. Французька дослідниця Ш. Лемерсьє-Келькеже, яка вивчала турецькі документи, переконана, що хтось із московських купців, котрі прибули до Кафи, повідомив тамтешні власті про намір Д. Вишневецького здійснити напад на Азов. Тим самим уряд Московії начебто мав намір продемонструвати могутньому південному сусідові свою добру волю: він відмовлявся від "Дмитрашки", за якого не хотів нести відповідальність.

Розпал Лівонської війни (1558 – 1583 рр.) змусив царський уряд ще навесні 1560 р. шукати миру з Туреччиною. Незаперечним є те, що сам Іван Грозний був противником війни з Кримом; він, очевидно, боявся серйозного ускладнення міжнародної обстановки, оскільки походи на Крим у цей період викликали тривогу не лише в Бахчисараї та Стамбулі, а й у Кракові (з лютого 1561 р. відносини з Польщею взагалі стають ворожими). Це поставило князя Дмитра у скрутне становище, адже згідно із законами Великого князівства Литовського його громадяни не могли перебувати на території противника. До того ж, з літа 1560 р. в розпоряд-

[6] Listy Zygmunta Augusta – S. 110
[7] Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 179
[8] Там само. – С. 187.

женні Вишневецького були тільки його власні загони, завербовані з числа українських і донських козаків та черкесів.

У 1561 р. Д. Вишневецький знову організовував козацтво на Дніпрі. За повідомленнями тогочасних джерел у столиці Порти для виходу в Чорне море і захисту Кафи та Азова було споряджено 20 галер. Існують припущення про велику підготовчу роботу Вишневецького і навіть спробу звести нову фортецю на Монастирському острові вище Хортиці. У майбутній кампанії князь сподівався отримати військову допомогу від московського царя, хоча й даремно. Останній більш переймався лівонським театром бойових операцій і тому залишив Вишневецького наодинці з турецько-татарськими завойовниками.

Із свого боку Вишневецький вагався йти на розрив з Іваном Грозним (можливо, він все ж сподівався схилити того на продовження боротьби з Кримом). Наприкінці зими український князь повернувся до Москви. Цього разу Вишневецький пробув там до квітня 1562 р., після чого цар знову відправив його в пониззя Дніпра, "а з ним канівські черкаси, а велів їм недружбу робити царю кримському і королю литовському". Князь здійснив вилазку під Очаків, що принесло королівському урядові нові турботи. Однак "не дружити з королем литовським" не входило в плани князя Вишневецького.

Сигізмунд II Август влітку 1562 р. особисто прийняв Д. Вишневецького при дворі, зазначивши в листі до одного з магнатів: "Зараз таких слуг треба було б якнайбільше, але не з таким норовом"[8]. Влітку 1562 р. разом із А. Лаським князь знову здійснив похід до Криму, що викликало роздратування хана. Разом із тим, прибувши на Пьотрковський сейм для вибачення перед королем, Дмитро Вишневецький був прийнятий громадськістю як герой прикордоння: "Прийняли їх і вітали великі натовпи, вияснили, що чинили чесно, тому ласкаво були прийняті королем і вину їм пробачено"[10].

Скориставшися повстанням молдаван проти деспота, Вишневецький влітку 1563 р. знову виступив з України у південно-західному напрямку. Чисельність війська сягала 4 тисяч. У бою під Варчиканами, недалеко від Сучави, в серпні воно завдало поразки супротивнику. Однак сили претендента на престол Штефана Томші виявилися вагомішими. Під час наступної збройної сутички загін Вишневецького було розгромлено, а сам князь потрапив у полон.

Із Сучавського замку в жовтні того ж року Ш. Томша відправив Д. Вишневецького до Стамбула. Його розцінювали як небезпечного ворога Османської імперії: справді, не кожний в ті часи міг наважитися суперечити турецьким інтересам. Сучасник подій польський шляхтич Бартош Папроцький писав, що український князь був захоплений через зраду волохів і виданий турецьким властям на розправу. У Цареграді над морською затокою були поставлені дві шибениці одна над другою і на кожній закріпили по два розтопирені гаки. За допомогою мотузки підняли спочатку Пясецького і кинули на гаки, так що він помер відразу, а Вишневецький, зачепившись за гак, конав ще кілька днів, аж поки не був застрелений татарином із лука, оскільки князь проклинав Магомета і його віру. Французький посол у Туреччині Петремоль доповідав у Париж, що султан наказав стратити князя "з іншим великим паном із Польщі на ім'я Пісочинський, що за своє життя давав баші 20 тисяч дукатів, решту його вояків послано на галери, крім одного, що служив деспотові, – його повішено"[11].

На думку французької дослідниці Шанталі Лемерсьє-Келькеже, Сулейман Пишний надавав великого значення публічній страті. Польський хроніст М. Бельський описує її так: "Вишневецький і Пясецький (Пісочинський? – В. Щ.) були скинуті з башти на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату. П'ясецький помер негайно, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки його не вбили за те, що лаяв їхню віру"[12]. Це повідомлення, як бачимо, повністю узгоджується з фольклором. Крізь віки дійшла до нас історична пісня про страту славного запорозького ватажка в турецькій неволі:

"В Цариграді, на риночку,
П'є Байда мед-горілочку;
Ой, п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой, п'є Байда та й киваеться.
Та на свого цюру поглядаеться:
"Ой, цюро ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнесенький?"
Цар турецький к ньому присилае,
Байду к собі підмовляе:
"Ой, ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!"
"Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!"
Ой, крикнув цар на всі гайдуки:
"Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду, ізв'яжіте,"
Ой, висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой, висить Байда та й гадае,
Та на свого цюру споглядае,
Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного:
"Ой, цюро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой, бачу я три голубочки –
Хочу я убити для його дочки.
Де я мірю – там я вцілю,
Де я важу – там я вражу!"
Ой, як стрілів – царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
"Отто ж тобі, царю,
За Байдину кару!
Було тобі знати,
Як Байду карати:
Було Байді голову істяти,
Його тіло поховати,
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити"[13].

Таким чином, в особі князя Дмитра Вишневецького постав визначний козацький полководець, який своє життя присвятив тому, щоб Дикий Степ був українським. Організовуючи активну боротьбу з татарсько-турецькою агресією, найбільший ворог Блискучої Порти український князь Дмитро Вишневецький (Байда) заслужив добру пам'ять нащадків. Його відвага та організаторські здібності згуртували запорозьку вольницю, зробили її притягальною силою для всіх, хто прагнув свободи. Діяльність князя як на Запорожжі, так і на міжнародній арені сприяла консолідації українців, зміцнювала їхню віру у відродження власної держави.

[8] Listy Zygmunta Augusta. – S. 127.
[9] Kronika Polska Marcina Bielskiego. – T. 3. – S. 1145
[10] Documente privitore la istoria Romanitor. – Bukurest, 1895. – T. 1. – S. 19
[11] Kronika Polska Marcina Bielskiego. – T. 3. – S. 1148
[12] Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 16–17

Портрет Дмитра Івановича Вишневецького (Байди) (? – 1563) – одного з перших козацьких гетьманів (бл. 1552 – 1563 рр)
Невідомий художник. І половина XVIII ст

Портрет невідомого (портрет Дмитра Вишневецького – "Байди").
Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно: олія. 101 x 83 см
ОДІКЗ N КН-1375/V. Ж-26

Портрет княгині Раїни Вишневецької-Могилянки.
Копія художника Я. Сваричевського з втраченого портрета кінця XVI – початку XVII ст. 1884 р.
Напис у верхній частині: "REGINA MOHILANKA HOSPODAROWNA WOTOSKA/...KSIĘŻNA WISNIOWIECKA, STAROSCINA OWRUCKA, KASZTELA./NOWA KIJOWSKA"
Напис на звороті: "1884. КОПІЯ, СНЯТАЯ С ПОРТРЕТА, НАХОДИВШЕГОСЯ ВЪ М. НОВОМ МАЛИНЕ, ОК. ОСТРОГА У СОСНОВСКОГО. АЛ. ЛАЗОРЕВСКИЙ"
Полотно; олія. 91 x 69 см.
НМІУ. N М-119

Ієремія Могила, господар Молдавський.
М. Аркас. Історія України-Русі. – СПб., 1908
Папір; фотомонтаж. 26,5 x 18 см. ДНАББ. N 8494

Портрет Ієремії (Яреми) Корибута, князя Вишневецького (1612 – 20.08.1651), воєводи руського, перемишльського старости. Копія кінця XIX ст. з оригіналу невідомого художника XVIII ст.
Напис: "HIEREMI MICHAL. KORYBTH/XIOZE WISNIOWIECKI WOJE/WODA RVSKI. PRZEMYSKI. STARO/STA SYN. MICHALA. KASTE/LANA KIJOWSKIEGO, KROLA/MICHALA Z GRYZELDA.../MOJSKA KANCLIZANKA/KORON. OYCIEC. MOS.../SKA, TATARSKA KOZA.../W OBLEZENIU ZBAR...POD BERESTECZK.../W HISTORYACH ST.../UMARL W OBOZI.../WOLOCZA ROK.../1651. 20 SERPNIA. WIC/SWEGO. 39"
Полотно; олія. 174 x 115 см
ДІМ. N КП-57048. X-139

Портрет Грізельди Замойської, дружини Ієремії Вишневецького. Копія кінця XIX ст. з оригіналу невідомого художника XVIII ст.
Напис: "GRIZELDA ZAMOYSKA. T[illegible] ZA/MOISKIEGO KANCLERZA KORONNEGO/CORKA, XCIA HIEROMIEGO WISZNIOWIC/KIEGO WOJEWODY RVSKIEGO ZONA./MATKA MICHALA KROLA POLSKIEGO."
Полотно, олія. 175 x 113 см.
ДІМ. N КП-57047. X-138

Портрет польського короля Михайла-Томаша (Міхала) Вишневецького (31.07.1640 – 10.11.1673) Копія кінця XIX ст. з оригіналу невідомого художника XVIII ст
Напис: "MICHAL KROL POLSKO./SYN HIEREMIEGO N[illegible] XEN WISNIOU/WIECKIEGO WDY RUS/KIEGO ZRODZONY [illegible] GRY./ZELDY ZAMOYSKIEY/UMARL WE LWOWIE/10. NOV [illegible] WIEKU/SWEGO 33
Полотно; олія. 144 x 113 см
ДІМ. N КП-57049. X-140

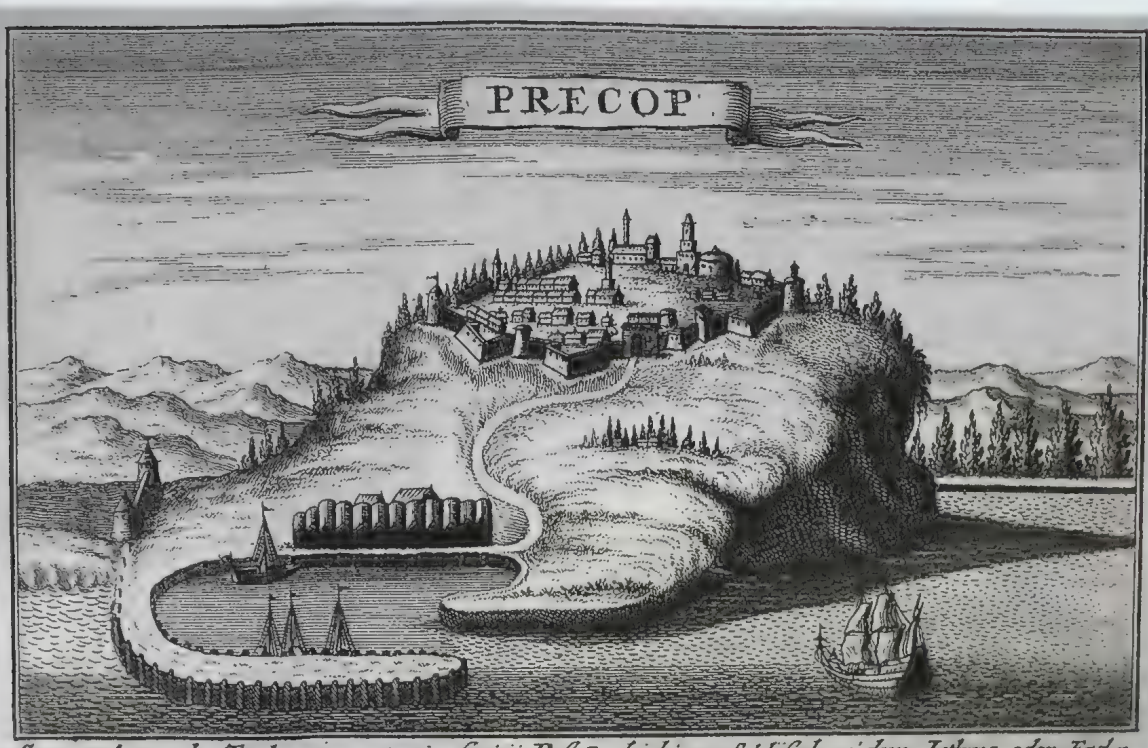

Перекоп. Г. Боденер. II половина XVIII ст.
Гравюра. Папір; друк. 13 х 17 см.
ЛІМ. N Г-51.

Перекоп – стратегічне місце на перешийку між Кримом і південними степами України, плацдарм підготовки загарбницьких походів кримських татар за здобиччю та ясиром.

Перші козаки перед походом в Крим ходили по селах і хуторах Черкаського краю та запрошували (вербували) у військо українців, голосно вигукували: "Хто хоче за християнську віру на палю попасти, кому є охота за святий хрест бути четвертованим, колесованим, хто ладен одтерпіти всякі муки і не боїться смерти, той приставай до нас. Не треба смерти боятися, од неї не встережешся! Отаке наше життя козацьке!"

П. Куліш. "Перший період козаччини, од його початку до ворогування з ляхами" Львівський журнал "Правда". – 1868. – N 12-13

Український козак. Ю. Брандт (1841 - 1915). **1870 р.**
Папір; туш, перо. (?)
НМІУ. Б/н

Схематична карта о-ва Хортиці.
Київська старовина.
Друкарня Г. Т. Корчак-Новицького. - К., 1894. - Т. 45.
Папір; фотомунія. 26,4 х 20,2 см.
НБУВ. ІР. N 557746.

Явойшовський – козак воєводи Альбрехта Ласького. Невідомий художник. 1587 р.
Фотомунія П. П. Павлова. Труды XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговѣ. - М., 1909. - Т. 3.
Папір; фотомунія. 12,7 х 8,3 см. ДНАББ. N 8770.

Портрет Селіма II – султана Османської імперії (1566 – 1574). (За оригіналом, помилково, портрет Сулеймана I Пишного).
Ja. Jac. Boissardo Vezuntino. Vitae et icones sultanorum. 1596 р. А. Кримський. Історія Туреччини. - К., 1924. Папір; фотомунія. 12,4 х 10,3 см.
ДНАББ. N 10968

Портрет Роксолани – дружини султана Сулеймана I Пишного.
Ja. Jac. Boissardo Vezuntino. Vitae et icones sultanorum. 1596 р. А. Кримський. Історія Туреччини К., 1924. Папір; фотомунія. 12,4 х 10,3 см
ДНАББ. N 10968

Портрет Hurrem Sultan (1505 – 1558) (?) – Роксолани. Невідомий художник. XVI ст.
Полотно; олія. ?
Напис у верхній частині портрета: "ROSSA SOLYMANNI VXOR
Музей-заповідник "TOPKAPI PALACE". Стамбул. Туреччина

Хуррем-султаниша Роксолана, Настя Лісовська - подільська попівна з м. Рогатина, молодою дівчиною потрапила в нев... до татар і в Криму була продана турецькому купцю, який подарував її до гарему молодого султана Сулеймана I Кануні. Вона змогла не тільки вижити в мусульманському світі, але й піднятися до верхівки державної влади, стати коханою і законною дружиною падишаха, керувати Османською імперією і провести на султанський трон свого сина Селіма

Портрет Сулеймана I Пишного – султана Османської імперії (1520 – 1566).
Г.Е. Веденський. Яничари. - СПб., 2003.
Зібрання В.В. Недяка.

Портрет Селіма II – султана Османської імперії (1566 – 1574). Г.Е. Веденський Яничари. - СПб., 2003.
Зібрання В.В. Недяка

Академік А. Кримський в "Історії Туреччини", виданій в 1924 р., помістив хибний портрет чоловіка Роксолани – султана Сулеймана I Пишного Кануні із середньовічного трактату "Ja. Jac Boissardo Vezuntino. Vitae et icones sultanorum." 1596 р. Насправді, у трактаті "Boissardo" зображено сина Роксолани Селіма II. В підтвердження приводжу портрети Селіма II і Сулеймана I із інших наукових видань

Коментар В.В. Недяка

Константинополь. Міст Галата. Ф. Перлберо.
Листівка. Початок XX ст. - Levante - Серія 750. - N 35.
Папір; друк. 9 х 14 см.
Зібрання В.В. Недяка

Баядері. (Жінка з гарему). Л. Кохлер. XIX ст.
Листівка. Wydawnictwo kart artystycznych. D. Grunda. - Lwów, 1924. - N 137.
Папір; друк. 13,7 х 9 см.
Зібрання В.В. Недяка

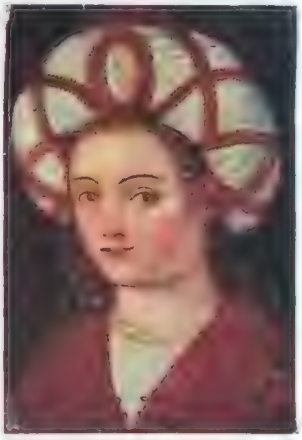

Портрет дружини султана Сулеймана I – Роксолани. (?). Невідомий художник. XVI ст.
Дерево; олія. 39 х 26 см
ЛІМ. N Ж-1496

Гарем в палаці Топкапи, резиденції падишахів Османської імперії XVI – XVIII ст. м. Стамбул. Туреччина.
Фото В.В. Недяка. 1998 р.

Мечеть Айа-Софія, колишній християнський храм св. Софії. X ст. Інтер'єр храму. Стамбул. Туреччина.
Фото В.В. Недяка. 1998 р

Портрет султана Сулеймана I Кануні.
Мініатюра. 1560 р.
The Topkapi Palace. Ilhan Aksit. - Aksit. - Ist. - 1995.
Папір; друк. 6 x 5,5 см.
Зібрання В. В. Недяка

Портрет султана Селіма II.
Мініатюра. 1570-х рр.
The Topkapi Palace. Ilhan Aksit. - Aksit. - Ist. - 1995.
Папір; друк. 6 x 5,5 см
Зібрання В. В. Недяка

Топкапи – стародавній палац султанів Османської імперії.
The Topkapi Palace. Ilhan Aksit. - Aksit. - Ist. - 1995
Папір; друк. 6 x 5,5 см
Зібрання В. В. Недяка.

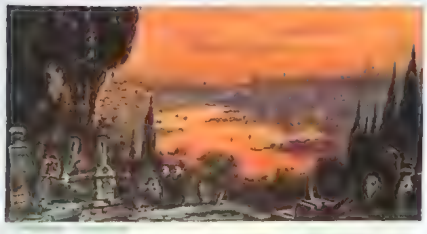

Константинополь. Золотий ріг. Ф. Перлберо.
Листівка. Початок XX ст. - Levante. - Серія 750. - N 33.
Папір; друк. 9 x 13,9 см. Зібрання В. В. Недяка.

У 1553 р. гетьман Дмитро Вишневецький спільно з польським магнатом Альбрехтом Лаським організував військовий похід на Молдавію, де експедиція зазнала невдачі. Чотирьохтисячне військо Дмитра Вишневецького потрапило в засідку під Сучавою і зазнало поразки. Дмитро Вишневецький був поранений і потрапив у полон до претендента на молдавський престол Стефана IX Томші, який і передав його туркам. Османці довго його катували, пригадали йому Хортицю (1552), похід в Крим (1559), взяття Азова (1559). Потім вивели на фортечний мур разом з поляками і скинули їх на металеві гаки Найближчий свідок - самовидець у Константинополі французький посол Шарієр у жовтні 1563 р. стверджав у виданих дипломатичних документах "Negociatios de la France dans le Levant". - Париж, 1848. - Т. 2. - С. 741-742, що Сулейман I Пишний чоловік Роксолани, видав наказ про страту князя Дмитра Вишневецького - "Tenganches" (франц.) - скинути на гак! "Байда" конав три дні, і тільки після страшної і глумливої лайки на Аллаха яничари добили його із луків

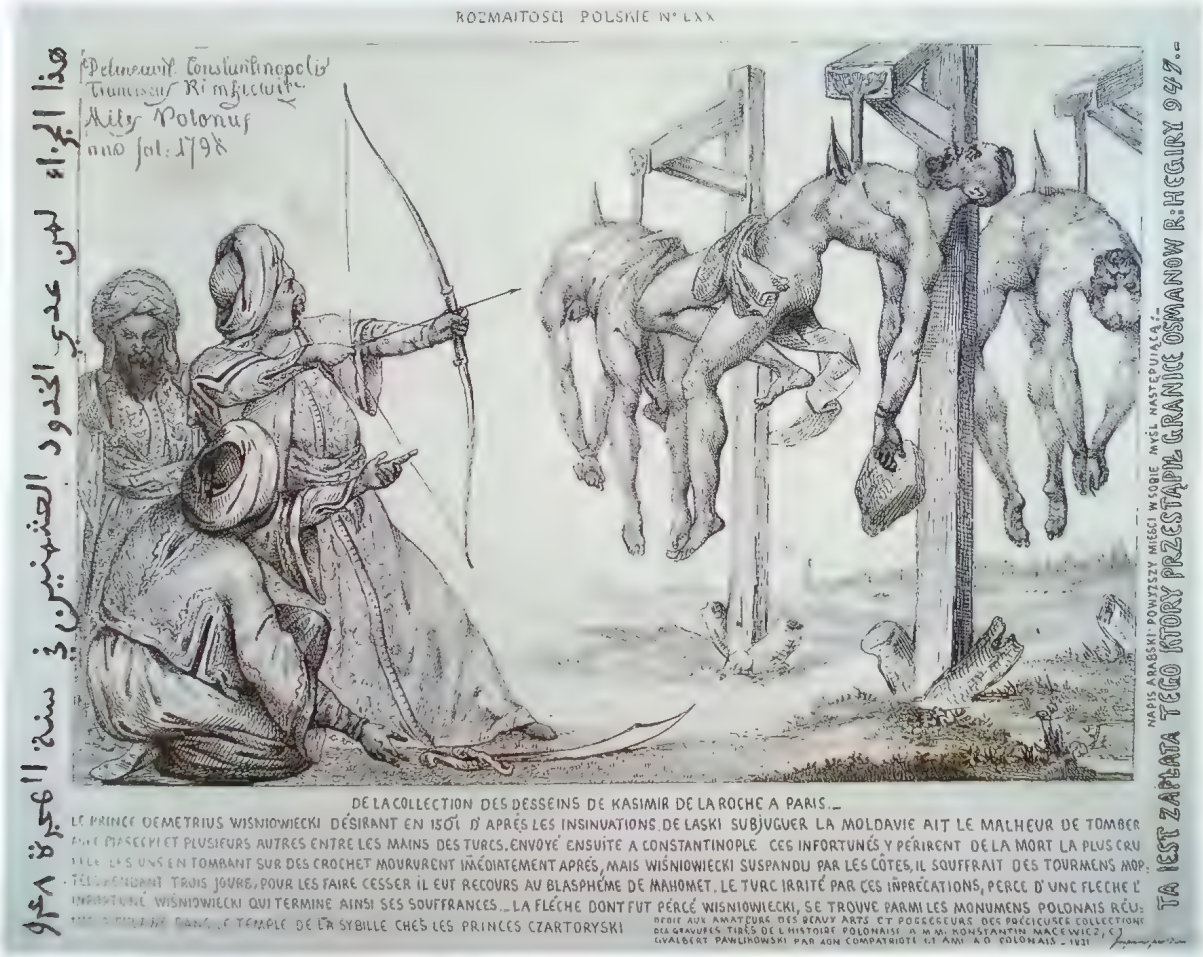

Страта козаків та поляків в Османській імперії. А. Олешинський. 1833 р.
Напис праворуч: "TA JEST ZAPLATA TEGO KTORY PRZESTĄPIł GRANICE OSMANOW R: HEGIRY 947"
Альбом "Rozmaitosci polskie varietes polonaises contenant une collection esquisses et gravures termienees avec des biographiques par Antoine Oleszczynski, Polonais-Paris. 3 Mai 1833"
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 14 x 16,7 см;
МБУВ. ВОМ. N 780540

Олександр Гуржій
доктор історичних наук

Вадим Корнієнко
кандидат історичних наук

"В той час, ляше, мошну руку
Дав козак тобі в поруку...
За гетьмана – Сагайдачний,
З ним шмат війська шонайкращий,
Лесь сім тижнів ради слави
Не вшухає Бій кривавий.."

Українська народна пісня

ДОБА ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Петро народився близько 1577 – 1578 рр. в с. Кульчицях (нині Самбірського району Львівської області), ймовірно, в родині українського шляхтича. Приблизно через десять років розпочав навчання в Острозькій школі, а в 90–х – уже служив у Києві в судді Аксака домашнім учителем [1]. Десь року 1600 подався на Запорозьку Січ, де гетьманував тоді легендарний Самійло Кішка (1599 – 1602 рр.). Очевидно там, від низовиків, одержав прізвисько – Сагайдачний (сагайдак – футляр для лука та стріл), бо родове назвисько його було, як вважають деякі дослідники, – Конашевич, яке походило від дрібношляхетського роду Конашевичів-Попелів з Підгір'я.

На початку XVII ст. Сагайдачний займає помітне місце серед козацької старшини. Польський шляхтич Яків Собеський – батько короля Речі Посполитої Яна III, учасник Хотинської війни 1621 р. – у своїх мемуарах зазначив про нього: "... Муж рідкісної мудрості й зрілого судження у справах, винахідливий у словах і вчинках". На той час Сагайдачний взяв участь у походах на Москву та Лівонію. Під його керівництвом козаки успішно діяли проти султанської Туреччини і Кримського ханства, здійснили вдалі походи на околиці Константинополя, міста Малої Азії. Зокрема, у 1616 р. здобули Кафу (Феодосію) – основний невільницький ринок Криму, знищили турецькі галери-каторги та 14 тис. яничарів, визволили багато рабів. Заснована наступного року міжнародна "Ліга християнської міліції" покладала великі надії на козацького ватажка в справі вигнання турецьких завойовників з Європи.

Розпочав активну розбудову козацької автономії, розділив військо козацьке на полки й збільшив його кількість до 40 тис. Завдяки його заходам, 1620 р. було відновлено православну ієрархію, скасовану після Брестської церковної унії 1596 р. Нововисвячені українські православні владики привітали Військо Запорозьке, що стало членом Київського братства 1621 р., спеціальним панегіриком, в якому були й такі слова: "Це ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало...".

Одночасно з активною обороною православ'я та влаштуванням церковних справ, Сагайдачний проводив велику культурно-освітню діяльність. Він поновив за свій кошт братства, зруйновані ворогами православ'я, і заснував нові, дбав про заснування нових училищ та шкіл для навчання дітей з усіх верств українського суспільства. Помер Сагайдачний у Києві 20 квітня 1622 р. від тяжкої рани, одержаної під час Хотинської битви. Похований на території Києво-Братського монастиря, при церкві братської школи. Могила його разом із Богоявленським собором та іншими монастирськими спорудами була знищена у 1930-х рр. більшовицькою владою.

Слави загальноєвропейського рівня Сагайдачний набув саме як видатний військовий діяч. У цьому аспекті значний інтерес становить план, який був розроблений і реалізований ним під час Московського походу 1618 р. Фактично він репрезентує розгорнуту програму його стратегічних принципів. 1617 р. уряд Речі Посполитої розпочав чергову війну з Московією, щоб заволодіти царською короною для королевича Владислава – сина польського короля Сигізмунда III Вази. В зв'язку з цим було послано шляхетське військо, кероване королевичем Владиславом, щоб узяти "свою державу". Складовою частиною його були загони гетьмана Яна Хоткевича. Навесні 1618 року об'єднане військо дійшло до Вязьми і отаборилося, очікуючи на обіцяну сеймом допомогу. Проте вона так і не надійшла, як і гроші для платні воякам. Внаслідок чого військо повернуло, залишивши Владислава напризволяще з незначною кількістю жовнірів.

Щоб врятувати становище, польський уряд звернувся до низовиків, очолюваних Сагайдачним. Запорозька Січ хоча і була на той час підпорядкована владі Речі Посполитої, але фактично не зважала дуже на неї. Запорожці, попри заборону з боку короля, продовжували здійснювати напади на Туреччину та її володіння на півдні України. Реально приборкати козаків тоді ніхто не був спроможний, а ось на їх силу розраховувало багато іноземних володарів і, зокрема, в Речі Посполитій [2].

Сагайдачний, прийнявши уповноважених посланців, не відразу погодився пристати на бік шляхти, а висунув такі вимоги: по-перше, розширити козацьку територію; по-друге, збільшити кількість його війська; по-третє, визнати судову та адміністративну автономію підпорядкованого низовикам регіону; по-четверте, забезпечити в українських землях свободу православних віруючих.

Потрапивши у критичну ситуацію, король і сейм погодилися на вимоги Сагайдачного і прислали йому військові клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку, знамена як ознаки гетьманської влади [3]. Лише тоді він розпочав активну підготовку до походу на Московію.

Королевич Владислав тривалий час перебував під Вязьмою. 2 липня вирушив з військом і оточив місто Можайськ, де одержав допомогу від сейму [4]. Тепер під його командою налічувалося 25 тис. вояків, але ті не виявляли ніякої активності і залишалися під Можайськом до серпня [5]. Такі пасивні дії були типові для західноєвропейської маневрової стратегії того часу. 28 липня Владислав отримав звістку про дії Сагайдачного. Після цього польське військо також розпочало похід, так і не спромігшись захопити Можайськ. Практично не зустрічаючи ніякого опору, воно перейшло під Звенигород. Саме тут відбулася зустріч королевича з посланцями гетьмана, на якій було вирішено, що українське і польське військо об'єднаються під Москвою, в Тушино, в кінці серпня.

Вже наприкінці 1618 р. П. Сагайдачний стояв під Москвою, подолавши понад 1200 кілометрів шляху протягом трьох місяців і здобувши при цьому багато укріплених міст і фортець. До речі, польське військо за такий час пройшло лише 250 км, не зустрічаючи серйозного опору і фактично не здобувши жодної фортеці [6].

---

[1] Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 94.
[2] Budhorodecki L. Stanislaw Koniecpolski ok, 1592–1646. – Wirszawa, 1978. – S. 92
[3] Тис-Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву: Стратегічно-тактична студія. – Львів, 1936. – С. 12–14
[4] Rudawski W. J. Historia Polsca. – Petersburg, Mohilew, 1855. – T. 1. – S. 47.
[5] В. Д. Поход козаков в Россию в начале XVII в. // Киевская старина, 1900. – № 5 – С. 21.
[6] Korzon T. Dzieje woen i wojskowosce w Polsce. – Lwow, 1923. – T. 1. – S. 114

Наведені факти свідчать, що українські полки, з урахуванням усіх перешкод, які виникали на їх шляху, рухалися із середньою швидкістю близько 15–20 км на добу, що перевищувало темпи просування польського війська майже в 6–8 разів. А якщо порівняти ці дані із можливостями передових армій Західної Європи, де нормою вважалося просування 1–2 географічні милі (7–14 км) на добу[7], то можна констатувати: для українських вояків середня швидкість у поході була більшою в 2–3 рази. А це, в свою чергу, говорить про гарну підготовленість Війська Запорозького, його рухливість і боєздатність.

Розглядаючи стратегію П. Сагайдачного, необхідно, насамперед, наголосити на тому, що власне рішучий бій вважав він найкращим засобом для досягнення мети. Разом з тим, слід зазначити, що розгром ворога у польовій битві не був для козаків самоціллю. Гетьман вважав оволодіння рядом фортець і сильно укріплених міст, таких, як Лівни, Ряжськ, Єлець, Михайлов, Ярославль та іншими, обов'язковою умовою подальшого просування на Москву. Вся його стратегія складалася з воєнних дій як проти польових армій, так і проти фортець, що повинно були призвести до повної ліквідації опору супротивника.

Здібним полководцем виступив Сагайдачний і тоді, коли оцінив ситуацію, що склалася перед початком облоги Москви у вересні 1618 р., і запропонував неординарні рішення.

Після об'єднання 20 вересня польського й українського військ на нього була покладена організація облоги Москви. Наступ на місто призначили на 1 жовтня – ніч перед святом Покрови. Шляхетська артилерія мала провести артобстріл, щоб зруйнувати укріплення. Після того козацькими загонами планували розпочати штурм і захопити російську столицю. Проте, в останній момент гетьман наказав припинити облогу і відступити. Такі дії виявилися несподіваними і для його союзників, і супротивників.

Ймовірно, причинами, які спонукали зробити це командувача, стали: необхідність виплати воякам затриманих королівською владою коштів, відступ шляхти в район між Серпуховим і Бовськом, вимога польських комісарів припинити воєнні дії[8]. Відтоді розпочалися переговори про примирення.

Як підданий Речі Посполитої, Сагайдачний спромігся виконати всі основні вимоги сюзерена: пробився до Москви, врятував "честь і свободу" королівства, а отже мав підстави вважати свою роль загалом завершеною.

Побачивши, що шляхта не збирається більше воювати, відступила від Москви і отаборилася на р. Прісна, а Владислав розпочав переговори з царем, Сагайдачний відійшов зі своїми козацькими загонами на Коломну, яку здобув без особливих зусиль. Потім захопив Серпухов і Калугу, отаборився і, очікуючи результатів переговорів, продовжив бойові дії. За даними, які навів Д. Яворницький, загони українського війська здійснили рейд далеко поза Москвою, здобуваючи міста і захоплюючи здобич, полонених тощо[9].

Загроза розгортання можливих подальших акцій П. Сагайдачного спонукала московський уряд погодитися на польські умови і 1 грудня 1618 р. в с. Деулені (нині Сергіїв Пасад Московської обл.) підписати перемир'я на 14,5 років. Крім того, царат мав поступитися Смоленською та Чернігово-Сіверською землями, обмінятися полоненими[10].

Не менший інтерес для фахівців-дослідників становлять стратегічні заходи П. Сагайдачного в період Хотинської війни у 1621 р. Причому, відразу слід зазначити, що першопричини та назрівання великого воєнного конфлікту з Туреччиною він побачив ще наприкінці 1620 р., коли на Запорожжя почали надходити стурбовані повідомлення місцевих жителів та свідчення козацької розвідки про підготовчі заходи султанського командування до війни з Річчю Посполитою. До речі, не в останню чергу, завдячуючи саме Сагайдачному, розвідницьке мистецтво низовиків на той час досягло високого рівня.

Згідно з даними, наведеними М. Алекберлі, які підтверджують і виявлені нами архівні документи, султан Осман II (1618 – 1622 рр.) зібрав для війни з Річчю Посполитою велику армію[11]. В ній, за різними відомостями, було понад 75 тис. турків, 30 тис. арабів, 47 тис. греків та значна кількість воїнів з інших земель, захоплених Османською імперією на Балканах та Близькому Сході. На озброєнні цієї армії було 260 гармат, а також велика кількість різноманітного військового спорядження.

Враховуючи це, Сагайдачний усвідомлював, що шляхетська армія неспроможна чинити гідний опір такому могутньому супротивнику і польський король буде неодмінно звертатися до українського козацтва по допомогу. З іншого боку, запорозький ватажок розумів і те, що в будь-якому випадку воєнні дії, які розпочнуться між Річчю Посполитою та Туреччиною, обов'язково поширяться на українські землі.

Султан Осман II готувався розгавити Польщу й перетворити її на турецьку провінцію[12]. Польський уряд, розуміючи всю небезпечність становища, як і передбачав Сагайдачний, був змушений звернутися по допомогу до запорожців. Проте, гетьман не відразу пристав на пропозиції королевича Владислава, а висунув свої умови: по-перше, щоб польський уряд офіційно визнав владу козацького гетьмана в Україні; по-друге, скасував усі обмеження стосовно козацтва.

Сучасник тих подій Яків Собеський у своєму історичному творі "Записки про Хотинську війну" зазначив, що вже в середині червня козаки кількістю понад 40 тис. зібралися в урочищі Суха Діброва на чолі зі своїм ватажком, щоб вирушити до Хотина. Тоді були сформовані: три полки кінноти (6920 чол.); десять полків піхоти (31,5 тис. чол.), 2,7 тис. козаків не були прямо залучені до полків і, очевидно, "були при підводах", займалися наведенням мостів тощо. Козацьке військо мало 20 мідних і 3 залізні гармати, що становили артилерію резерву (важка артилерія), а також легку (польову) артилерію, з розрахунку 6–8 гармат на кожний піхотний полк. Тобто загальна кількість гармат у запорожців становила понад 100[13].

Таке забезпечення артилерією серед армій Західної Європи мала тільки шведська.

Військо Сагайдачного було також повністю забезпечено рушницями, порохом, свинцем, а також необхідним інструментарієм для технічного обслуговування зброї.

Наведені факти свідчать, що низовики, завдяки командувачеві, перетворилися на добре організовану, навчену і боєздатну армію з міцною дисципліною.

Власне запорозьке військо як значна сила здатна вести не тільки оборонні війни, а й наступальні, помітно вплинула на становище в Східній Європі не на користь турків. Фактично рішення низовиків узяти участь у боротьбі проти Туреччини зруйнувало плани Османа II. Дипломатія султана намагалася зашкодити, зокрема вбити клин між козаками і польським урядом. Є відомості про те, що перш ніж козаки об'єдналися з шляхтичами поблизу м. Хотина, вони отримали від султана пропозицію піти на спілку з турками. Першим було обіцяно у разі завоювання Речі Посполитої всіляких пільг і вольностей, навіть створення козацької столиці на вибір – або Київ, або Кам'янець-Подільський. Проте таку пропозицію Сагайдачний відхилив[14]. Він передбачав наміри

---

[7] *Джерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6. – С. 64.*
[8] *Korzon T. Dzieje woen i wojskowosce w Polsce. – Lwow, 1923 – T. 2 – S. 290*
[9] *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2 – С. 152*
[10] *Савич А. А. Деулинское перемирие 1618 г. // Уч. зап. Москов. пед. ин-та. – М., 1993. – Т. 4. Серия истор. – Вып. 2. – С. 17.*
[11] *ЭБУВ. ІР. – Ф. 1. Спр. 5795. – Арк. 110; Алекберли М. А. Хотинская война (1621). – Черновцы, 1957. – С. 64.*
[12] *Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 154.*
[13] *Собеский Я. Записки о Хотинской войне // Черниговские Губ. Ведомости, 1849. – Ноябрь-декабрь. – С. 63.*
[14] *Собеский Я. История Хотинского похода 1621 года // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 92.*

турецького султана розбити своїх супротивників поодинці, а тому знову діяв на упередження.

Одночасно з підготовкою до походу гетьман провів ретельну розвідку в південних степах України і в районі Дунаю, де були зосереджені збройні сили турецького султана. Йому стало відомо про плани Османа II, який прагнув: по-перше, здійснити рішучий наступ у глибину території Речі Посполитої через Молдову з тим, щоб не дозволити з'єднатися польській армії з Військом Запорозьким; по-друге, розбити супротивників поодинці, а далі досягти головної мети війни – захопити Польщу і перетворити її на турецьку провінцію. Крім того, козакам стало відомо і про те, що султан збирається відправити важкі гармати, порох, ядра і продовольчі запаси морем у Белгород, щоб цей вантаж не затримував просування його війська. Одночасно розвідка сповістила про початок будівництва в гирлі Південного Бугу кримськими татарами переправи для своїх загонів, які мали вирушити в Молдову для з'єднання з армією Османа II.

П. Сагайдачний спрямував один із загонів до гирла Південного Бугу з метою перешкодити кримчакам споруджувати там переправу для походу в Молдову, а другий загін – проти татарської орди до Акермана, де запорожці наробили багато шкоди. Щоб врятуватися татари залишили свої оселі і втекли під захист турецької армії в Ізмаїл [15].

Своїми раптовими та рішучими діями українські загони примусили більш численну і добре споряджену армію турецького султана призупинити подальше просування по території Молдови і затриматись у районі Белгорода аж до кінця серпня. Це, в свою чергу, дозволило союзникам козаків на три дні раніше ніж супротивнику прибути у район поблизу Хотина і зайняти вигідні позиції, а також розгорнути власні сили на зустріч з ворогом.

Вже 1 вересня того ж року шляхетська армія розташувалась біля Хотинської фортеці. Місцевість перед польським табором була важкодоступною для ворога. Фронтом табір був спрямований на захід і південно-захід, а з тилу прилягав до Хотинської фортеці і берега Дністра, що, відповідно, унеможливлювало оточення. Поблизу проходив шлях через міст на лівий берег річки [16]. Це б дозволило польському війську в разі потреби відійти швидко на інший берег й відірватися від переслідування супротивника.

Козацькі полки зайняли позиції попереду шляхетських, отаборившись окремо. Вони захистили свій табір глибокими ровами і високими валами. Їх правий фланг прикривали польські загони, очолювані В. Любомирським, а лівий фланг – загони під керівництвом коронного гетьмана К. Хоткевича [17].

Таким чином, Сагайдачний, відповідно до власного тактичного наміру, розташував своє військо у найнебезпечнішому місці, а саме – в напрямку найбільш ймовірного головного удару турецької армії. Він добре розумів, що перемогти супротивника буде дуже важко і насамперед через чисельну перевагу: майже втричі. Архівні джерела переконують нас у тому, що турецька армія, яка прибула 2 вересня під Хотин, налічувала понад 200 тис. До того ж, 50-тисячну орду привів кримський хан Джанібек-Гірей, який виступив на боці Османа II. Отже загалом близько 250 тис. чол. [18]

Турецький султан мав у своєму розпорядженні понад 300 великих і середніх гармат, що перевищувало артилерійський арсенал союзних військ в 1,5 рази [19].

Розраховуючи на швидке виснаження сил супротивника, Петро Сагайдачний прийняв рішення провести воєнні дії проти ворога шляхом активної оборони, а вже потім перейти до раптового наступу.

Така стратегія простежується в ході всієї кампанії під Хотином і перемозі, яку одержало в ній українське військо. Один із сучасників так описав події: "Запорожці укріпилися в оборонному таборі під захистом возів. Турки обстрілювали їх артилерією й кілька разів робили дуже сильні наступи, але табору добути не могли. Запорожці знов робили випади зі своїх укріплень, доходили аж до турецьких шатер, знищили туркам гармати й придбали здобич і забрали бранців. Боротьба тривала 39 днів і закінчилася миром; у мирі турки обіцяли спиняти татар від нападів на Україну..." [20].

З самого початку бойових дій основну ударну силу турецьких військ султан спрямував саме проти козацьких полків, розуміючи, що від перемоги над ними залежить результат війни. Проте запорожців, які засіли в окопах, неможливо було звідти вибити [21].

3 вересня 1621 р. турецька армія спробувала рішучим наступом розгромити козацьке військо, а татари атакували польський табір. Однак, зазнавши великих втрат, вони були змушені відступити. Козаки почали їх переслідування і дійшли майже до самого табору Османа II.

Наступного дня розпочався контрнаступ турецької армії. В перших лавах немусульманські частини були замінені мусульманськими. Султан вирішив штурмувати козацькі позиції з обох флангів, але Сагайдачний розгадав його намір і зосередив свої полки і гармати на флангах. Разом із тим козаки полишили центр, який інтенсивно обстрілювався супротивником, і тим самим зберегли значні сили. Такий захід дозволив їм не лише відбити натиск відбірних частин Османа II, а й завдав до великих втрат серед нападників, дав можливість перейти в контрнаступ. Турецьке військо охопила велика паніка, а керівництво втекло. Щоб завершити розгром ворога, Сагайдачний попросив про допомогу польського гетьмана Хоткевича. Але той відмовив. Козаки змушені були повернутися до свого табору [22].

8 вересня 1621 р., одержавши значне поповнення – 160 тис. вояків – турецька армія розпочала новий генеральний наступ. У центрі були її відбірні частини, які діяли проти козаків, а на флангах – проти поляків – кримські та ногайські татари. Проте і на цей раз наступ захлинувся і противник, зазнавши великих втрат, відступив.

Після 10 вересня ситуація почала змінюватися. Українські полки поступово перейшли до наступальних дій. У ніч на 12 вересня Сагайдачний зі своїм військом одночасно завдав сильного раптового удару по турецькій армії на флангах і в центрі. Успіх козаків був таким, що турецьке командування не змогло навіть організувати опір. Воно втратило керівництво над своїми вояками і в паніці втекло. Сам султан із двома обозами опинився за 20 км від Хотина. Проте і тоді пасивні дії польського командування перешкодили Сагайдачному завершити розгром ворожих сил. Згідно з офіційними повідомленнями, королевич Владислав і коронний гетьман К. Хоткевич не дали згоди на подальше переслідування противника, чим змусили Сагайдачного повернутися зі своїм військом на вихідні позиції [23]. Це, відповідно, дало можливість Осману II знову зібрати свою армію докупи і підготуватися до подальшого ведення бойових дій. Однак, моральний стан його вояків був вже не таким, як на початку війни, а турецьке командування не зважувалося на активні дії проти військ

[15] Заруба В. Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией. – Харьков, 1993. – С. 167.
[16] Алекберли М. А. Хотинская война (1621). – С. 134–135
[17] Там само.
[18] ЦДАВО. Ф. 1. – Спр. 5795. – Арк. 111
[19] Трет як Ю. Історія Хотинської війни 1621 р. – Львів, 1921. – С. 56–58
[20] Крип якевич І. та ін. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 246
[21] Заруба В. Н. Назв. праця. – С. 35
[22] Василенко Г. А. Хотинська війна. – К., 1960. – С. 286.
[23] Studia i materialy z czasow Jana III Sobieskiego. – Wroclaw, 1922. – S. 98.

союзників. Останнє зайняло вичікувальну позицію і погодилося на переговори з польським керівництвом [24].

28 вересня запорожці провели останній наступ на турецькі позиції, зламали опір супротивника і змусили його панічно тікати. Втрати турків становили близько 10 тис. вбитими. Багато було поранених і полонених.

На думку Д. Яворницького, перемога під Хотином стала тим самим ударом, який остаточно зламав волю турецького командування щодо продовження війни. І вже 2 жовтня, через тиждень після битви, за пропозицією Османа II, розпочалися мирні переговори, на яких Туреччина прийняла фактично всі умови з боку Польщі [25]. 8 жовтня 1621 р. між сторонами було підписано мирну угоду.

Таким чином, за своїми масштабами, кількістю збройних сил, які брали участь у війні, і за наслідками Хотинська війна 1621 р. була однією з найбільших воєн у середньовічній Європі.

У ній брало участь із обох сторін близько 350 тис. чол. Загальні втрати становили: з боку Туреччини – понад 80 тис.; з боку Польщі – близько 14,5 тис. Українські полки втратили до 5 тис. козаків. Такі порівняно незначні втрати свідчать про військову майстерність самих запорожців і про воєнний талант Сагайдачного. Незважаючи на складні умови, Петро Сагайдачний, з одного боку, правильно зрозумів стратегічну обстановку, яка вимагала перемоги, з іншого – правильно оцінив можливості свого війська та здеморалізований стан супротивника, що суттєво знецінювало його чисельну перевагу.

Сутність стратегічного задуму Сагайдачного полягала у тому, щоб не допустити ворога на землі України і завдати йому поразки у найкоротші терміни ще в районі Хотина, тобто на кордоні з Молдовою. Задля цього він зосередив майже всі підпорядковані йому збройні сили безпосередньо в головному районі воєнних дій (біля Хотина)– у напрямку основного удару супротивника.

Гетьман також направив частину військ для нанесення сильних ударів по ворожих тилах, а саме: до гирла Південного Бугу (із завданням перешкодити переправі татарського війська), до Акермана і для висадження морського десанту поблизу Константинополя.

Такий розподіл сил і чітке визначення головного удару є характерним для нових стратегічних принципів, запропонованих Сагайдачним. Це різко контрастувало з усією тогочасною воєнною стратегією. Причому ці ідеї виникли і сформувалися в Сагайдачного за багато років до того, як подібне застосував у практиці російський полководець О. В. Суворов.

Значний внесок зробив український гетьман і в розвиток тактики. Суть проведених Сагайдачним тактичних перетворень була, на перший погляд, дуже простою, але насправді останні мали неабияке значення. Насамперед він знайшов поліпшений спосіб використання у бою піхоти – основного роду війська в козацькій армії. Вона висувалася ним на перший план як вирішальний фактор. При цьому, зрозуміло, першорядне значення набуло застосування холодної зброї. Вогонь рушниць використовувався як підготовка до вирішального удару.

Замість вогневого змагання з повільним зближенням, у яке, як правило, переходила атака за методами західноєвропейської тактики, українська піхота після короткої вогневої підготовки розпочинала могутній рух уперед. Завершувався він рукопашним боєм. Вогнева "обробка" мала частково розладнати й деморалізувати супротивника, перешкодити його цілеспрямованим пострілам, а значить – знизити їх результативність. Окрім того, дим від пострілів певною мірою маскував атакуючих. Сагайдачний чітко усвідомлював, що в ході атаки без вогневої підготовки той, хто оборонявся, стріляв більш влучно, а тому мав можливість завдати ворогові відчутніших втрат, відбити напад.

Сагайдачний прагнув до мінімуму обмежити застосування вогнепальної зброї, підвищуючи при цьому рівень прицільної стрільби. За тих обставин масований вогонь мав лише підготувати атаку. Саме в такому способі ведення бою і слід вбачати те нове, що було внесено гетьманом реєстровців до тогочасної класичної лінійної системи. Цей метод застосовувався ним протягом усієї полководницької діяльності.

Знайшовши найбільш ефективний спосіб використання піхоти у бою, Сагайдачний тим самим полегшив собі вирішення найрізноманітніших і найскладніших тактичних завдань. Козацька піхота могла атакувати або контратакувати супротивника в будь-якій ситуації, навіть за найскладніших місцевих умов. Вона штурмом здобувала міцні укріплення, вибивала ворога з позицій у відкритому полі та лісових масивах, перемагала на гірських перевалах або в ущелинах, робила те, що воєнними спеціалістами XVII ст. вважалося невиправданим ризиком, не реальним у здійсненні.

Необхідно зазначити ще один аспект у тактиці козацької піхоти Сагайдачного, який принципово відрізняється від канонів західноєвропейської школи. Одним із головних принципів на Заході був залповий неприцільний вогонь [26]. Сагайдачний же прагнув підвищення влучності індивідуального вогню, вимагав від своїх козаків високої майстерності у застосуванні вогнепальної зброї і, насамперед, скорострільності, безперервності та максимальної щільності мушкетно-артилерійського вогню. Для цього треба було зберігати у бою достатню витримку, щоб прицілитися. Солдатів же західноєвропейських армій привчали переважно механічно виконувати певний комплекс рухів з відповідною швидкістю.

На той час запорожці досягли вершин досконалості в експлуатації та бойовому застосуванні вогнепальної зброї. Вони повністю реалізовували її технічні можливості. Про майстерність козаків як стрільців італійський дипломат Альберто Віміна да Ченеда (1603 – 1667 рр.), який написав кілька історичних праць про Річ Посполиту та Росію, зазначив, що бачив, коли ті, стріляючи, гасять кулею свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче це зроблено щипцями [27].

Суттєвим у тактиці піхоти Сагайдачного став підбір особливо вправних стрільців, яких ставили у першу шеренгу. Вели вогонь головним чином вони. Внаслідок тришеренговий (батовий) стрій перетворювався у своєрідну "технологічну лінію", де перша шеренга стріляла, а друга – після кожного пострілу подавала їй заряджені третьою шеренгою рушниці. Стрілець міг не чекати команди, а самостійно вести вогонь на поразку. Скорострільність за таких обставин зростала майже вдвічі. Також підвищувався коефіцієнт щільності та безперервності рушничного пострілу.

Специфіка тактики П. Сагайдачного у веденні кінного бою полягала в тому, що підпорядковані йому кінні загони наступали дрібними гуртами з усіх боків (як це робили татари). Такий захід мав за мету роз'єднати супротивника на кілька частин (груп). Коли цього не вдавалося здійснити з першого разу, то відступали і через деякий час повторювали наступ. Часто він завершувався перемогою, хіба що ворог був набагато чисельнішим. Протягом першої чверті XVII ст. в Україні вже діяла якісно нова армія, яка відрізнялася від інших армій принципами організації, навчання, комплектування та виховання військ, веденням бою. Її досвід широко використав геніальний державний і військовий діяч Богдан Хмельницький у ході Національної революції та Визвольної війни українського народу.

[24] Алекверли М. А. Назв. праця. – С. 55.
[25] Яворницький Д. І. Названа праця. – Т. 2. – С. 154, 155.
[26] Разин Е. А. История военного искусства. – М., 1955. – Т. 3. – С. 452.
[27] Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3. – С. 195.

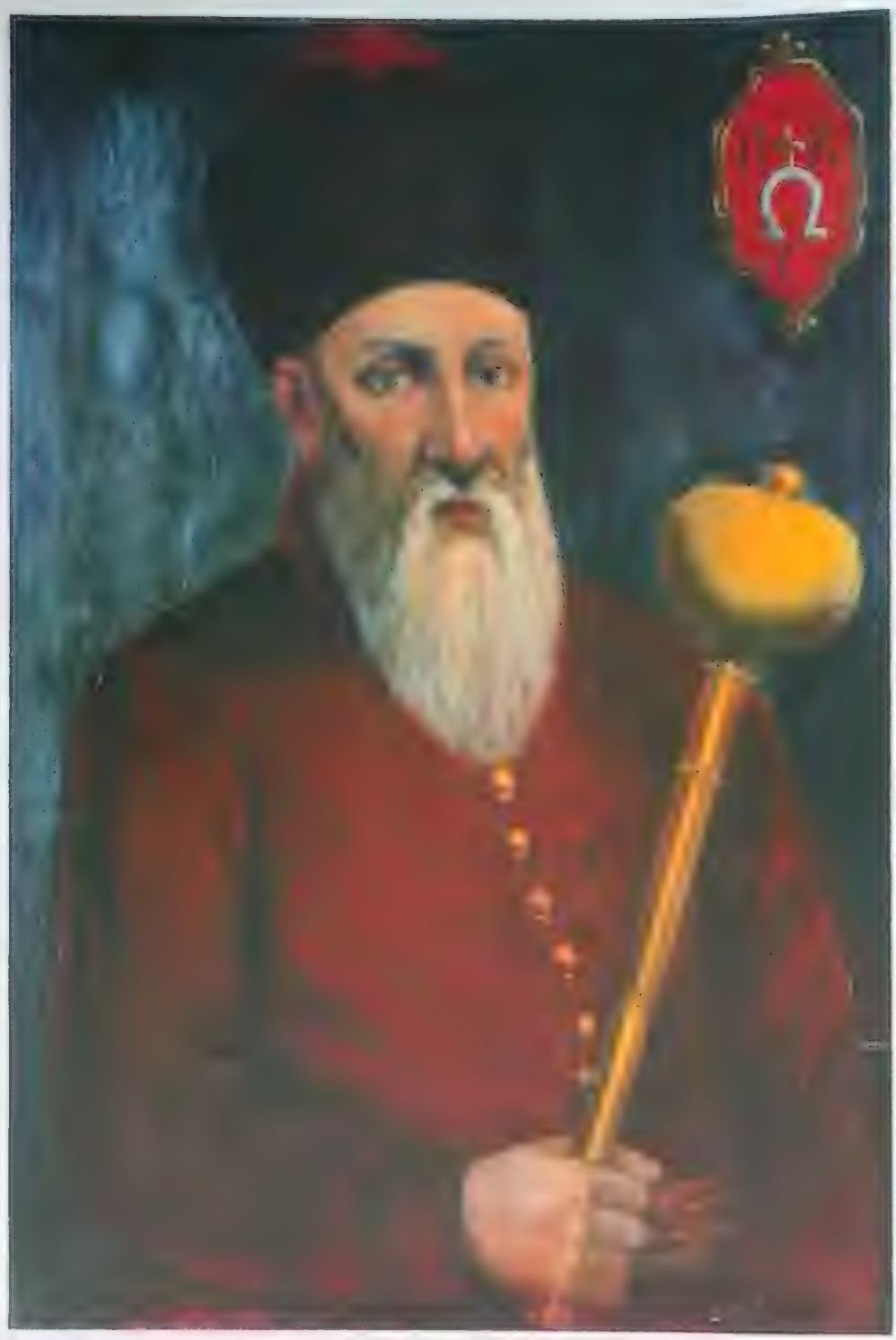

Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного (1570 – 1622) – гетьмана реєстрового козацтва. Невідомий художник. XIX ст

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.
Невідомий художник. XIX ст.

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.
О. П. Курилас (1870–1951). Початок XX ст.

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.
Невідомий художник. XIX ст.

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

Битва під Клушино. Щ. Богушович (? - бл. 1644) **1620 р.**
Напис у верхній частині (латиною): "ПРАВИЦЯ БОЖА ДОДАЛА МУЖЕВІ"
Напис у нижній частині (латиною): "ПЕРЕМОГА ПІД КЛУШІНО НАБАГ[illegible] НОЗЕМНИХ НАИМАНИХ ВІСЬК В ЧАСИ ЗИГМУНТА III КОРОЛЯ ПОЛЬСЬКОГО [illegible] ЛИ СТАНІСЛАВА ЖОЛКЕВСЬКОГО НА ТОЙ ЧАС КИЇВСЬКОГО [illegible] КОРОННОГО - РОКУ БОЖОГО 1610 ДНЯ 4 ЛИПНЯ"
Полотно; олія. 580 x 690 см
ЛГМ. N Ж-5033

Козацький загін
Фрагмент картини "Битва під Клушино".
ЛГМ. [illegible]

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.
[illegible] колекції В.В. [illegible]
У верхній частині [illegible] Конашевич В.А. [illegible] в біографіях в порт[illegible] р. 1883 [illegible]
ЛГМ. [illegible]

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного
[illegible]
У верхній [illegible]
[illegible]

Синє море гра. Козацькі чайки під Константинополем. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1890-і рр.**
Папір; туш. 6,5 x 19,5 см.
ХХМ. N Гр-329.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний під Москвою.
М. Аркас. Історія України-Русі. - Краків, 1912
МКДУ. N ДР-3560

"Року 1618-го польський уряд мусив звернутися за допомогою до Сагайдачного і скласти з ним умову. Після того Сагайдачний зібрав 20000 козаків і пішов у Московське царство, здобув городи: Путівль, Лівни і Єлец, а його полковник Михайло Дорошенко - Лебедянь, Данков і Скопін. Сагайдачний розбив московське військо під проводом князя Волконського, перейшов на його очах р. Оку і поєднався з королевичем коло Донського монастиря, а після Покрови вони разом облягли Москву. В кінці місяця жовтня настала велика стужа, і королевич зняв облогу, а царь Московський Михаїл Федорович поспішив скласти з Володиславом згоду у селі Деулині. Дуже не радив Сагайдачний Володиславові замиритися з царем, але діло було вже зроблене. Після того Сагайдачний, через Серпухов і Калугу, із військом своїм пішов до-дому З того походу він вже не повернувся на Січ, а пішов у Київ; там його проголошено Гетьманом над Київською Україною та Гетьманом всього Війська Запорожського".

М. Аркас. Історія України-Русі. - СПб., 1908

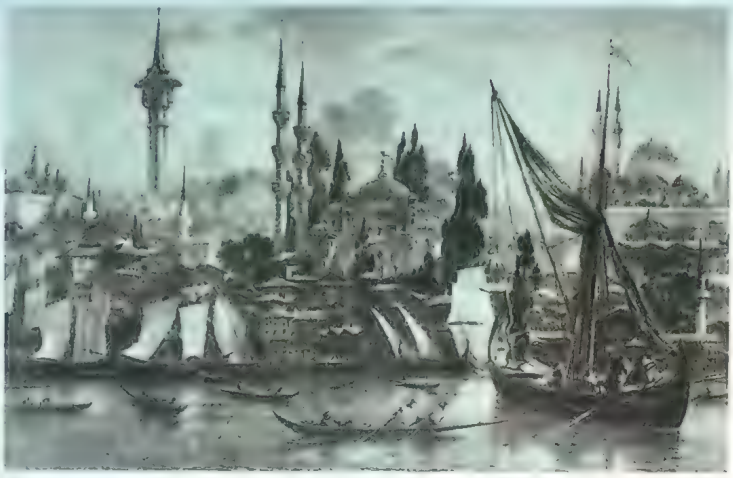

Константинополь XVI ст. Гравюра невідомого художника. Кінець XIX ст.
Папір; друк. 21 x 32 см.
Зібрання В. В. Неляка

Гетьман Петро Сагайдачний неодноразово здійснював походи зі своїми козаками на Чорне море, розбивав турецькі міста-фортеці та визволяв невільників. Був у Трапезунді і Сінопі, зруйнувавши останній, дійшов до самого Константинополя. У 1616 році султан відрядив проти козаків Сагайдачного своє військо на чолі з Алі-пашою - морем і Скіндер-пашою - сухопутнім шляхом У Дніпровому лимані запорожці розгромили флотилію Алі-паші і захопили 15 турецьких галер

Привітання степу. Гравюра Р. Вільгельма з картини Ю. Бранда. 1877 р.
[illegible] друк. 29,8 x 65,3 см
[illegible]

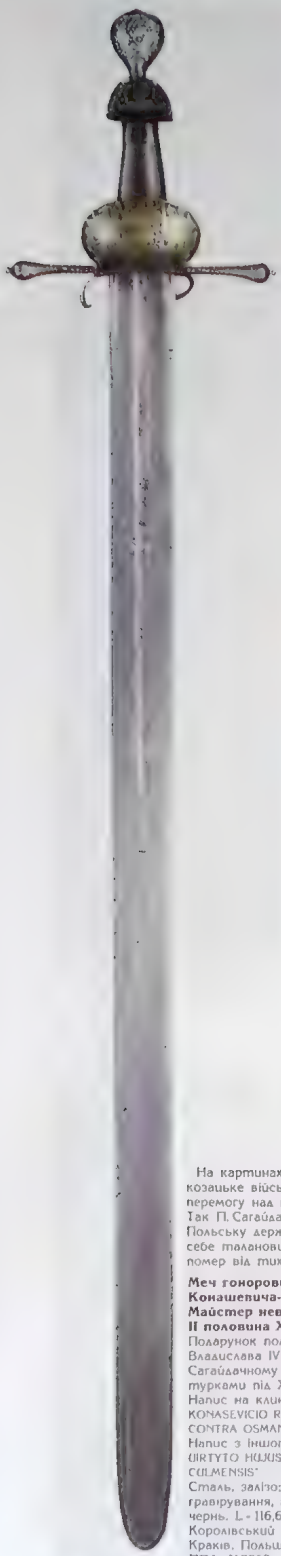

Хотинська битва 1621 р. (?). Батальна сцена. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Полотно; олія. 86 x 146 см
ВОХМ. N Ж-480

Хотинська битва 1621 р. Батальна сцена. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Полотно; олія. 84 x 100 см
ВОХМ. N Ж-481

На картинах зображено Хотинську битву 1621 р., в якій польське та козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним здобуло блискучу перемогу над турецькою армією, яку султан послав на Польщу. Так П. Сагайдачний врятував не лише польське військо, але й усю Польську державу. В цій битві Петро Сагайдачний, який показав себе талановитим полководцем, був тяжко поранений і згодом помер від тих ран у м. Києві.

Меч гоноровий гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.
Майстер невідомий.
II половина XVI ст. Польща.
Подарунок польського короля Владислава IV гетьману Петру Сагайдачному за перемогу над турками під Хотином у 1621 р.
Напис на клинку меча: "VLADISLAVUS + KONASEVICIO ROSYOVIO AD CHOCIMUM CONTRA OSMANUM"
Напис з іншого боку: "C IUNINGENS [illegible] URTYTO HUJUS ENSIS NOSTRA TERRA CULMENSIS"
Сталь, залізо; лиття, кування, гравірування, таушування золотом, чернь. L = 116,6 см
Королівський замок у Вавелі
Краків, Польща
ПОЛ. N 2069

Двобій вершників. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Полотно, олія. 37,5 x 53 см
ВОХМ. N Ж-456

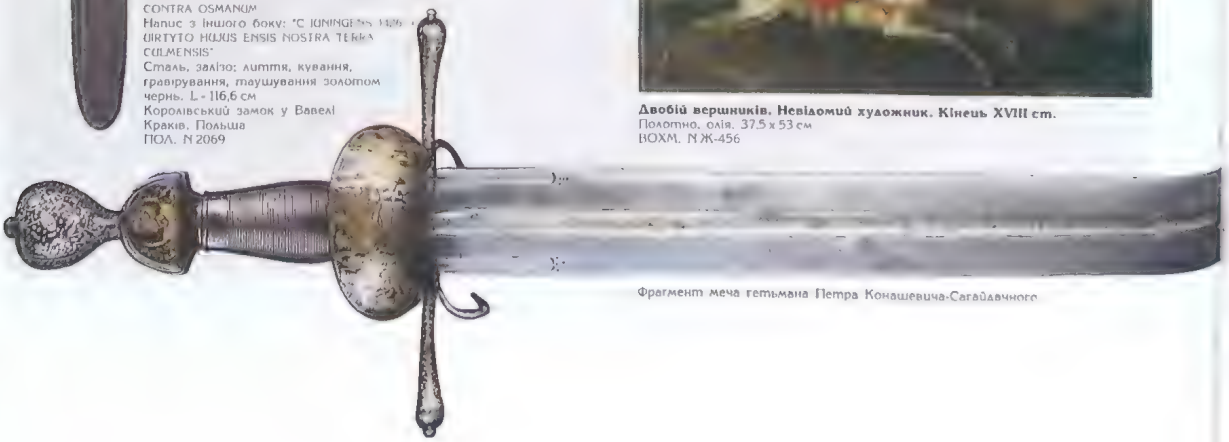

Фрагмент меча гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Портрет Яна Кароля Хоткевича. Невідомий художник. 1621 р.

Гетьман Сагайдачний представляє польському гетьману Яну Каролю Хоткевичу турецьких бранців після перемоги під Хотином

Як Кароль Хоткевич.

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного
С. І. Васильківський (1854 - 1917) **1900-і рр**

Хотинська битва. О. Климко. 1937 р

Портрет Ієремії II – патріарха Константинопольського. Невідомий художник. XVI ст.
Напис: "IEREMIAS PATRIARCHA CONSTANTINOP·CVEX MOSCOVIA REDIBAT AD SVOS.A D 15.8 8". Полотно; олія. 90,5 x 82,5 см.
ЛГМ. N Ж-5910

"Право суду над священниками і архієреями уперше дав Львівському, а за ним і усім братствам, патріарх Константинопольський Єремія при кінці XVI ст., як він переїздив через Львів".

М. Аркас. Історія України-Русі. - СПб., 1908

Руїни Хрестовоздвиженської церкви у Луцьку. Невідомий художник.
Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ имперіи. - Луцьк, СПб., 1868. - Вып. 2
Літографюра. Папір; друк. 39,5 x 53,5 см. ДНАББ. N 5058

За текстом оригіналу (скорочено): "Засновано в 1617 р. Луцьке братство св. Хреста (для боротьби з католицизмом). Церкву почали будувати в 1619 р Грамотами Ієрусалимського патріарха Феофана (1620) і Константинопольського Кирила (1623) возведено в сан патріаршої ставропігії"

Портрет патріарха Єрусалимського Феофана. Невідомий художник. Кінець XIX ст.
Полотно; олія. 107 x 80,5 см
НКПІКЗ КПЛ. N П-515

"Відновив престол православної Київської Ієрархії
У 1620 р. повертаючись із Москви прибув до Києва, зупинившись в Братському монастирі. Своєю грамотою від 17 травня затвердив існування Богоявленського братства, благословив заведену при ньому школу та розділив її на два ступені - старшу і молодшу. Близько року жив він у Києві, і коли до Києво-Печерського свята Успіння Пресвятої Богородиці за звичаєм з'їхалося багато православного і з різних місць духовенства, народа, запорозьких козаків з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, то всі вони, а особливо козаки, почали просити патріарха поставити їм православного митрополита і спархіальних єпископів Патріарх погодився на їх прохання і в самий день Успіння Богородиці посвятив в Києво-Печерській лаврі Іова Борецького, ігумена Києво-Михайлівського монастиря в сан митрополита Київського, а потім ще двох, Мелетія Смотрицького, архімандрита Віленського на архієпископію Полоцьку, Витібську і Мстиславську, а Іосифа Куриевича на Володимирську єпископію. 7 січня 1621 р. патріарх Братському монастирю дав ще й повчальну грамоту, в якій застерігав їх від отступників і єретиків."

Всі ці патріарші грамоти дані Києво-Братському монастирю надруковані в I частині "Истории Российской иерархии". - М., 1807. - С. 459.

Братський Богоявленський монастир. Заснований в 1616 р. Київ.
Фото кінця XIX ст. Альбом "Виды Киева". Друкарня С. В. Кульженко. Початок XX ст
Фоторепродукція. Папір; друк. 11,2 x 16,2 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-343

Феофан – патріарх Ієрусалимський.
Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888 р.
Папір; фототипія. 15,7 x 9,5 см.
МКДУ. N ДР-3822.

Хрест, подарований митрополитом Феофаном в собор Богоявлення Києво-Братського монастиря. Обозрение Киева в отношении к древностям... - К., 1847
Літографія. Папір; друк. 34 x 27 см. ДНАББ N 2523о

Ієремія II патріарх Константинопольський.
Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888 р. Папір; фотомунія. 13 х 11 см
МКДУ. N ДР-3822

Панорама Львова 1607 – 1608 рр. Гравюра А. Гогенберга з малюнка А. Пассароттi. 1613 р.
Напис: "LWOW RUSI POLUDNIOWEY MIASTO STOLECZNE. GLOVNY SKLAD TOWAROW WSCHODNICH". Civitates orbis terrarum. - Köln, 1618. - T. 6
Оригінал. Гравюра. Папір; друк. 27 х 50 см.
ЛІМ. N Г-9

Титул книги К. Саковича "Вірші на жалосний погреб Заного Рицаря Петра Конашевича Сагайдачного..." 1622 р.
Києвлянин. Видання М. Максимовича. - М., 1850. - Кн. 3. Папір; друк. 17 х 13,2 см.
МКДУ. N ДР-340

Смерть гетьмана Сагайдачного. В. Луц. (?) Початок XX ст.
Полотно; олія. 69 х 94 см
МГ. N Ж-42

Взяття Кафи козаками з моря. Гравюра з книги К. Саковича "Вірші на жалосний погреб Заного Рицаря Петра Конашевича Сагайдачного..." 1622 р.
Києвлянин. Видання М. Максимовича
М., 1850. - Кн. 3. Папір; друк. 19,8 х 12,2 см
МКДУ. N ДР-340

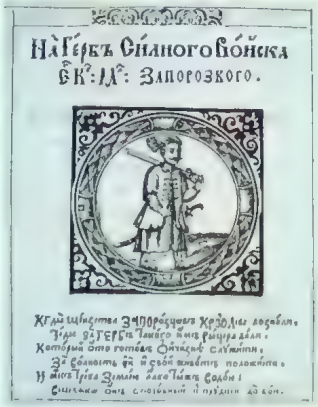

Герб Війська Запорозького. Гравюра з книги К. Саковича "Вірші на жалосний погреб Заного Рицаря Петра Конашевича Сагайдачного..." 1622 р.
Києвлянин. Видання М. Максимовича
М., 1850. - Кн. 3. Папір; друк. 15,2 х 12 см
МКДУ. N ДР-340

Сагайдачний на коні. Гравюра з книги К. Саковича "Вірші на жалосний погреб Заного Рицаря Петра Конашевича Сагайдачного...". 1622 р.
Києвлянин. Видання М. Максимовича
М., 1850. - Кн. 3. Папір; друк. 9,2 х 9 см
МКДУ. N ДР-340

Юрій Мицик
доктор історичних наук
професор

"Загудів степ запорозький,
Як Чорне море, –
Понеслися запорожці
Обливою в поле...
Ой не вітер в полі грає,
Не орел літає –
Ото ж Сірко з товариством
По степу гуляє!"
Українська народна пісня

ЛЕГЕНДАРНИЙ КОШОВИЙ ОТАМАН – ІВАН СІРКО

Запорозьке козацтво подарувало світові цілу плеяду видатних вождів, які мужньо протистояли іноземним загарбникам. Найяскравіша постать серед них, якщо говорити про часи по смерті Богдана Хмельницького – Іван Сірко, який не менш як 15 разів обирався кошовим отаманом. [*] *Так часто, як Сірка, на цю посаду не обирали нікого із запорожців! Ще за життя Сірка його ім'я було оспіване в народних думах та піснях, увійшло в легенди, стало символом волелюбного духу українського козацтва. Не випадково саме його великий художник Рєпін вмістив як головного героя в центрі своєї знаменитої картини "Запорожці пишуть листа турецькому султану".*

За діяльністю Сірка уважно стежили іноземні уряди, про нього розповідали читачам газети Польщі, Німеччини, Швейцарії та інших країн, він сам листувався і був особисто знайомий з царями, королями, ханами, гетьманами, полководцями... Щиро дивувався анонімний автор польськомовної "Віршованої хроніки" (1682 р.), чому простий козак з немилозвучним прізвищем має славу знаменитих мальтійських рицарів, які героїчно боролися проти османської агресії, чому такої слави не зажив якийсь король або князь? Сам же автор і знайшов відповідь на своє питання, вважаючи Сірка виконавцем Божої волі. Навіть його прізвище, котрим звичайно кличуть псів, автор розшифрував як богоданне. Сірко, за словами поета [1]*, був поставлений Богом як пес на сторожі християнських овечок, щоб видирати їх з вовчої пащеки бусурманів...*

Іван Сірко народився на початку XVII ст., близько 1610 року. Без сумніву це сталося на Правобережній Україні, бо сам Сірко за словами гетьмана Івана Самойловича (в російському перекладі) якось сказав: "как родился за ляхами, там хочет и умереть". Судячи з того, що він був певний час (у 1658 – 1660 рр.) вінницьким полковником, а козаки обирали своїми керівниками зазвичай своїх земляків, можна вважати, що це сталося на Вінниччині. Всупереч усталеній думці Сірко аж ніяк не міг народитися в Мерефі під Харковом, оскільки цю Мерефу або ж Сірківку він сам і заснував у 1658 р.! Якщо врахувати, що українці – переселенці часто давали заснованим ними населеним пунктам такі ж самі назви, як ті міста й села, з котрих вони вийшли, можна припустити, що майбутній кошовий отаман народився у Мурахві (Мерефі) на берегах однойменної річки на Вінниччині. Це мальовниче село, яке потім стало сотенним містом Брацлавського полку, існує й нині, але у ньому немає, на жаль, жодного пам'ятника або таблички на честь знаменитого земляка.

Всупереч іншому усталеному погляду Сірко походив не з суспільних низів, а з українського православного шляхетського роду. До речі, в тих краях шляхетський рід Сірків був відомий як мінімум з другої половини XVI ст., наприклад під 1592 р. джерела згадують подільського шляхтича Войтеха Сірка і його дружину Олену Козинську. Не випадково, королі Речі Посполитої називали Сірка "уродзоним", а питання про нобілітацію Сірка ніколи не ставилося, бо він і так уже був шляхтичем.

Зазвичай шляхтичі були письменними, не був винятком і Сірко, навіть збереглася копія з його підпису. В історичній літературі з легкої руки Дмитра Яворницького [2] *пішла гуляти версія про неписьменність Сірка, оскільки замість нього під текстом Переяславських статей 1659 р. підписався гетьман Юрій Хмельницький. Якщо уважно проаналізувати цей випадок, то можна побачити, що не сам тільки Сірко не поставив свій підпис, але й ще деякі представники козацької старшини, насамперед вихованець Києво-Могилянської Академії, генеральний обозний Тиміш Носач, який був поза сумнівом прекрасно освіченою людиною і до того ж збереглися його листи. Ясно, що Сірко, як і Носач, можливо й дехто з старшини, не ставили свого підпису не тому, що були неписьменними, а тому, що не хотіли присягати московському цареві Олексію на дотримання тяжкого договору, який ліквідовував незалежність України-Гетьманщини і робив її автономною частиною Московської імперії. Якщо вже мова зайшла про листи кошового отамана, то варто відзначити, що до нашого часу їх збереглося всього 36 і вони відносяться до останнього періоду його життя: 1662 р. – 1 лист, 1664 – 3, 1670 – 1, 1673 – 5, 1675 – 9, 1676 – 1, 1677 – 6, 1678 – 7, 1679 – 1, 1680 – 2. Усі вони адресовані визначним державним і політичним діячам України та сусідніх держав, в т.ч. гетьманам України Якиму Сомку (1), Михайлу Ханенку (1), Петру Дорошенку (2), Івану Самойловичу (20), російським царям Олексію та Федору (відповідно 4 і 2), королю Речі Посполитої Яну III Собеському (1), кримському хану Селім – Гірею I (1), а також візиреві кримського хана Мурад-Гірея (1) та російським воєначальникам Григорію Ромодановському (2) та Григорію Косагову (1). Збереглася в архівах і частина листів – відповідей цих осіб Сірку, і вони теж уже видрукувані* [3]*. Без сумніву, архіви містять у собі чимало листів Сірка і недавня знахідка петербурзькою дослідницею Тетяною Яковлевою ще одного послання кошового отамана – яскраве тому свідчення.*

Зовнішність і вдача Сірка теж не завжди збігаються із звичними уявленнями про нього, що склалися під впливом деяких художніх творів. Як свідчать результати антропологічного обстеження кістяка Сірка, козацький ватажок мав зріст трохи вищий від середнього (174-176 см.), правильні риси обличчя, рівний ніс. Це, до речі, інтуїтивно вловив Рєпін, обравши прототипом для Сірка відомого військового діяча, генерала Драгомирова. Щоправда, в другій, нижчій за своїм художнім рівнем версії картини, Сірко був зображений за іншим прототипом і тип швидше нагадував гоголівського Басаврюка. Автор "Віршованої хроніки" вказує, що на нижній губі у Сірка з правого боку була родима пляма червоного кольору, яку сучасники вважали "Божим знаком", даним на те, щоб відрізняти Сірка від звичайних людей. Великий гетьман коронний і майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський, який добре знав Сірка і бачився з ним у Брацлаві у 1671 р., писав тоді ж у своєму листі: "Сірко чоловік дуже тихий, поступливий, лицарський і, здається, дуже зичливий, має велике довір'я в козацькому війську" [4]*. Інші джерела*

[*] *Варто вказати терміни перебування Івана Сірка на посаді кошового отамана: 1. 1659–1660; 2. не пізніше 4.08.1664–1665; 3. не раніше серпня 1670–1672 4. не пізніше вересня 1673–11.08.1680. Слід відзначити, що переобрань було набагато більше, оскільки як мінімум на рік на Січі відбувалися вибори кошового отамана. Якщо взяти тільки останній період життя Сірка (1673–1680), то його тоді мали переобрати на цій посаді не менше семи разів*
Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000. – С. 3; ЛНАН. ВР. – Відділ рукописів. – Спр. 1275.– Арк. 141
[1] *Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко. – Дніпропетровськ, 1990.*
[3] *Див. упорядкований нами і Мариною Кравець збірник послань кошового отамана: Листи Івана Сірка. – К., 1995; Див. також публікацію листів-відповідей: Мицик Ю. А. З дипломатичної кореспонденції Івана Сірка // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя 2003.– Вип. 16. – С. 21–30*
[4] *Мицик Ю. А. Отаман Іван Сірко. – С. 7.*

засвідчують, що славнозвісний козацький ватажок був глибоко релігійним православним християнином, безсрібником, навіть аскетом, який рідко споживав міцних трунків. Сірко вносив пожертви на православні храми та монастирі, відзначався високими моральними якостями, почуттям власної гідності. Це був сильний, мужній воїн, суворий і навіть жорстокий до ворогів та запроданців, що цілком узгоджувалося з поняттями XVII ст. Втягнути життя козаків, котрі відступали на Січ під зливою ординських стріл, він якось виставив довкола табору живий заслін з полонених[7]. З літопису Самійла Величка відомо й про винищення Сірком кримських "бутів" – побусурманених українців, які не захотіли повертатися на Батьківщину. Важко засуджувати Сірка за таку жорстокість, коли в ті часи навіть монархи здійснювали куди тяжчі злочини. До того ж слід розрізняти вчинки, здійснені Сірком в запалі битви або під час тяжкого походу, і його шляхетне ставлення до полонених після повернення з походу. Варто згадати і про його активні дипломатичні контакти з Кримським ханством та Османською імперією, які не мають нічого спільного з фантастичним листом (насправді ж – літературною пам'яткою) до турецького султана, відомого ще в часи гетьмана Петра Конашевича – Сагайдачного. Сірко гуманно поводився з бранцями, відпускав без викупу на волю всіх немусульман, навіть євреїв, забезпечував гідні умови полону й мусульманам. За кривду, заподіяну полоненій туркені, татарці або черкешенці, він засуджував козака-винуватця навіть до смертної кари. У даному контексті цілком достовірними виглядають свідчення "Історії Русів" про повернення з наказу Сірка худоби одній багатодітній татарці, про його дозвіл деяким татарським родам кочувати на землях Війська Запорізького тощо.

Звичайно історики та письменники другої половини XVII ст. відзначали військові доблесті Сірка, причому це робили й ті, які вороже ставилися до визвольної боротьби українського народу. Це стосується насамперед польського хроніста Веспасіяна Коховського, працю якого Г. Сенкевич поклав в основу свого антиукраїнського роману "Вогнем та мечем". Ось невеликий уривок з характеристики Сірка, даної Коховським: "Страшний був орді, бо був досвідчений у військових справах і відважний кавалер... гожий чоловік, вояцької натури і не боявся ані сльоти, ані морозу, ані сонячної спеки. Він був чуйний, обережний, терпляче зносив голод, був рішучий у воєнних небезпеках і, що найбільша рідкість серед козаків – завжди тверезий. Влітку він перебував на порогах, а взимку – на українському пограниччі. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, раз у раз бився з татарами... На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру"[8]. Цей же Коховський присвятив Сірку і вірш під назвою "Вудила"(Wędzidło), маючи на увазі те, що Сірко із запорожцями та калмиками загнуздали ординські наскоки на Україну і ординці мусили тікати в Крим і укриватися за мурами Білгорода-Дністровського. Польський поет згадував також, що ординські жінки лякали іменем Сірка своїх дітей.

Анонімний автор "Віршованої хроніки" присвятив Сіркові уже цілу поему-панегірик. Тут його образ подано приблизно так, як образ князя Святослава у Несторовій "Повісті временних літ" або образ Ганнібала в творах давньоримського історика Тита Лівія: "Земля – його (Сірка) ліжко, зелена трава – матрац, сідло – м'яка подушка, опонча – перина, попона – біле простирадло, стріли правлять йому за гребінь, блискуча шабля – за дзеркало, панцир – за плащ, плетений шолом – за шапку, тятива – за пояс. . . , пригорща – за чарку, джерельна і річкова вода – за аліканте й вино; болотяна вода – щоб вуса добре росли, роса – щоб серце охолоджувати, сухар – за пряник, толокно – за торт, дика грушка, водяні горіхи та польова вода – за десерт"[9]. Подальша характеристика Сірка в поемі дедалі більше нагадує легендарного козака Мамая, йдеться про те, що він був чудовий стрілець, бив птаха в небі, а звіра в полі й рідко коли вони рятувалися від нього. Сірко чудово орієнтувався у безмежних степах і коли пускав навмання стрілу під час походу, то легко міг знайти її, коли вертав назад. Дала йому за словами автора "Віршованої хроніки", доля і "щастя, і розум, і мужнє серце, і славу". Приблизно в такому ж дусі змальовується Сірко і в народних легендах та переказах, зокрема приписуються риси характерника[10].

На жаль, майже зовсім немає даних про першу половину життя Сірка. Та й друга половина, щиро кажучи, рясніє "білими плямами". Я дуже б хотілося знати, скажімо, що робив Сірко у Хотинську війну 1621 р., під час українських національно-визвольних повстань, очолюваних Марком Жмайлом (1625 р.), Тарасом Трясилом (1630 р.), Іваном Сулимою (1635 р.), Павлом Павлюком, Дмитром Гунею, Яцьком Острянином (1637 – 1638 рр.), знаменитих чорноморських та азовських походів запорожців проти Османської імперії, Кримського ханства та ногайських орд, російсько-польської війни 1632 – 1633 рр. тощо. Де ж набував військового досвіду майбутній козацький полководець, де прийняв бойове хрещення? Не міг же він, як Ілля Муромець, сидіти до 33 року життя на печі, не міг же він з'явитися перед козаками готовим полководцем наче Афіна з голови Зевса!

З певною долею вірогідності можна твердити, що Сірко очевидно брав участь у національно-визвольному повстанні українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої 1637 – 1638 рр., бо саме після нього виникла потужна хвиля переселень на Слобідську Україну. Принаймні бракує інших версій, які пояснили причини переселення подолянина Сірка на Слобожанщину. В одній з чолобитних 1643 р. він згадується як отаман на царській службі міста Усерд, яке він же видно й заснував. Він командував місцевим козацьким гарнізоном і в 1644 р. будував Ольшанськ[3].

Звістки про слобідську діяльність Сірка в цей період складають певну загрозу поширеній версії про участь Сірка в Тридцятилітній війні, а саме в облозі Дюнкерка у Франції. Тоді з жовтня 1645 по 1646 рр. французька армія принца Конде (тут воював, між іншим, герой роману Дюма "Три мушкетери" шевальє д'Артаньян), у складі якої діяли польські та українські частини, облягала Дюнкерк, де засів іспанський гарнізон. Дійсно, досить важко поєднати участь Сірка у війнах в різних кінцях Європи протягом досить стислого часу. Однак в принципі таке поєднання є можливим і таким чином ми не відкидаємо французьку службу Сірка разом з Б. Хмельницьким, Солтенком (Іваном Золотаренком (?) та іншими запорожцями (всього 2 тисячі) в облозі Дюнкерка.

Не так давно історик В. Голобуцький спробував взяти під сумнів взагалі участь запорожців у обозі Дюнкерка, але уважний аналіз таких аргументів, запозичених переважно у польського дослідника З. Вуйціка, доводить їхню безпідставність. Незалежно від нас це питання розглянув київський історик Володимир Сергійчук і теж підтвердив безсумнівну участь запорожців у облозі Дюнкерка. Інша справа: чи дійсно на берегах Північного моря височить пам'ятник Сірку? Тут доводиться констатувати легендарність цієї звістки. Харківський краєзнавець Іван Саратов навіть зробив запит французькому посольству і дістав з цього приводу однозначну відповідь: ніякого пам'ятника Сірку у Франції немає. Нині одне з численних псевдокозацьких утворень хоче поставити пам'ятник Сірку під Дюнкерком. Навряд чи цю ініціативу можна визнати розумною. Принаймні доти, доки не стоять пам'ятники Сірку у Мурахві (на батьківщині кошового отамана), у Харкові (де він був полковником), у Січеславі – Дніп-

---

[7] *Мицик Ю. Німецька газета 1668 року і важливий епізод біографії Івана Сірка // Всесвіт. 1999.– № 4.– С. 149–150.*
[8] *Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1840.– С. 245.*
[9] *Поема про Івана Сірка // Поезія-87.– Вип. 1.– С. 171–184.*
[10] *Савур – Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К., 1990.*
[3] *Маслійчук В. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706. – Харків, 1999. – С. 47.*

ропетровську (столиці запорозького краю), така ініціатива буде несвоєчасною. А ті труднощі, з якими зіткнувся краєзнавець Кость Романов, котрий понад десять років добивався встановлення в Мерефі погруддя Сірка, придбаного на пожертви місцевих жителів, виразно свідчать про ту ворожість, яку викликає саме ім'я Сірка у сучасних ворогів України.

Після повернення з Франції Сірко опинився на Слобожанщині, здійснив успішний напад на ординців на Дону під Азовом і вже наприкінці січня 1647 р. просив про видачу йому жалування за цей похід. У світлі цієї звістки стає зрозумілим, чому про Сірка не згадується до 1653 р. в жодному джерелі, яке висвітлює історію Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. очевидно він продовжував перебувати на царській службі на Слобідській Україні, можливо опиняється на Січі.

Тільки в грудні 1653 р., після закінчення Жванецької битви і укладення перемир'я з'являється перша звістка про участь Сірка у подіях на Україні: він громив ординців, котрі, відступаючи, брали ясир на Поділлі. Потім він прибув на Січ і тут разом з іншими запорожцями він відмовився присягати цареві Олексію після Переяславської ради 18 (8) січня 1654 р. Таким чином, Сірко став до лав антимосковської опозиції, куди входили тоді насамперед полковники Іван Богун, Йосип Глух, Григорій Гуляницький та ін. Потім він знову кудись зникає і з'являється вже по смерті Богдана Хмельницького, ставши одразу однією з чільних постатей у політичному житті України.

Коли гетьманом став Іван Виговський (1658 – 1659 рр.) і проти нього вибухнуло повстання опозиції, то в лавах останньої був і Сірко, пригому як один з її керівників! При всіх дискусіях, котрі й нині точаться довкола тих подій, переважна більшість сучасних українських дослідників робить висновок про негативну роль Сірка в даний час. Удар в спину гетьману Виговському, розпалювання громадянської війни, призвели до перемоги Московської держави над Україною – Гетьманщиною, до підписання вимушеного й тяжкого договору 1659 р., до початку Руїни…

В цей час Сірко став вінницьким полковником і перебував на цій посаді у 1658 – 1660 рр. Після поразки російсько – українських військ у битвах під Любаром, Чудновим і Слободищами і вимушеного підписання гетьманом Юрієм Хмельницьким Слободищенського договору 1660 р. Сірко покинув гетьмана, який став орієнтуватися, хоч і вимушено, на Річ Посполиту. Сірко прибув тоді на Чортомлицьку Січ (неподалік від сучасного Нікополя на Дніпропетровщині). Тут він ближче зійшовся з кошовим отаманом Іваном Брюховецьким і сприяв перемозі останнього в боротьбі за гетьманську булаву на Лівобічній Україні (1663). Це зайвий раз засвідчило відсутність стратегічного мислення у Сірка, його схильність до надто різких політичних поворотів.

Будучи союзником Брюховецького, Сірко вів активну збройну боротьбу на Правобережній Україні проти гетьмана Павла Тетері, здійснив два вдалих походи на Крим, внаслідок яких визволив багатьох невільників (кінець 1663 – 1664 рр.). В ході цієї боротьби Сірко першим з козацьких воєначальників залучив до боротьби проти Кримського ханства і ногайських орд калмиків, у яких мав беззаперечний авторитет. Якщо йдеться про боротьбу проти Тетері, то Сірко завдав йому та силам польського воєначальника Стефана Чарнецького ряд дошкульних ударів на Черкащині, навіть захопив скарби Тетері; активно підтримував антипольське повстання Сулимки. Однак визволити тоді Правобережну Україну від польських загарбників не вдалося, в липні 1664 р. Сірко сам зазнав поразки від польських військ під Городищем і видно тоді дістав поранення шаблею, тому повернувся на Слобожанщину. Наприкінці 1664 р. він став харківським (за деякими даними – зміївським) полковником, жив із сім'єю переважно в Мерефі. Сірко був одружений з Софією, про яку мало що відомо. Знаємо, наприклад, що вона дуже хворіла і після 1654 р. приїздила, щоб вилікуватися до мощей св. патріарха Афанасія (Пателларія) в Мгарський Спасо-Преображенський монастир під Лубнами. Можливо вона була родом з Полтави, бо саме з цим містом її пов'язують свідчення деяких джерел. Доля Сіркової дружини була нелегкою, як і доля дружини гоголівського Тараса Бульби. Не випадково, в українській народній думі "Вдова Івана Сірка й Сірченки" говориться:

"В городі Мерефі жила жона,
Старенька вдова,
Сіргиха-Іваниха,
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала."

Тут дуже точно підмічено тяжку долю дружин степових лицарів, котрі, підхоплені вихором війни, упродовж років були відірвані від рідної домівки. Від шлюбу з Софією Сірко мав двох синів (Петро й Роман) та двох дочок, не знаних по імені. Один із синів, ймовірно Петро, був одружений з дочкою молдавського господаря Хінкула. Очевидно саме він загинув під час вдалого загалом походу запорожців на Крим у липні 1673 року[10]. Другий син – Роман, за даними німецькомовної швейцарської газети від 30 червня 1680 р., виданої в Цюриху, був одружений з донькою гетьмана І. Брюховецького від першого шлюбу. Це весілля відбулося приблизно в другій половині 1679 р. Роман Сірко був досить досвідченим козаком, про нього вже навіть складали пісні ("Ой Лимане, Лимане…"). На схилі життя Сірко послав сина Романа із сотнею козаків на службу до короля Речі Посполитої Яна III Собеського. Це була досить поширена практика, варто згадати хоча б аналогічний приклад з сином гетьмана Михайла Ханенка Павлом, який виховувався при дворі короля Михайла Вишневецького, що панував у 1669 – 1674 рр., та матері останнього – княгині Гризельди Замойської (удови Яреми Вишневецького). Ці діти були також і заложниками і сумний приклад того самого Павла Ханенка, страченого в Перемишлі після переходу його батька на бік Москви, яскраве тому свідчення. Можливо доля Романа була щасливішою. По смерті його батька король взяв його під свою опіку. В своїй дипломатичній інструкції, даній послу на Січ брацлавському протопопові Зарембі від 24 липня 1682 р., Ян III зобов'язував протопопа переконувати козаків у тому, що "шкатула" королівського серця завжди відкрита для них і як доказ нагадати, що король "Сіркового сина пригорнув до себе завдяки пам'яті й заслугам його батька". У спеціальному листі до запорожців, датованого приблизно тим же часом, король зокрема писав: "Уродзоний Сірко, котрого як сина, такого великого мужа і відважного ватажка за цілість християнства ми пригорнули до себе і взяли під власну опіку, щоб показати світові, як ми вдячні лицарській праці його батька"[11].

Одна з дочок Сірка вийшла заміж за мереф'янського козака Івана Сербина, друга – за козака Івана Артеменка, козака Харківського полку. Між іншим, село Артемівка біля Мерефи, яке належало зятеві Сірка, існує й досі. Обидва зяті довгий час жили в Мерефі із сім'ями. Були в Сірка очевидно і внуки… І нині в Україні живуть люди з прізвищем Сірко, деякі з них вважають себе нащадками славного кошового отамана, але, на жаль, жадних доказів цього не наводять.

Мав Сірко й рідного брата, котрий загинув у бою проти польських загарбників у Капустяній Долині на Черкащині, приблизно у квітні 1673 р. Були в кошового отамана і якісь інші родичі. Принаймні у 1678 р. він просив царя Олексія відпустити на Січ білгородського мурзу Махмета, щоб обміняти його на своїх родичів, котрі перебували у кримській неволі. Того ж року на Січі побував посол гетьмана Івана

[10] Держархів у Кракові. – Ф. Зібрання Піноцці. – № 361. – Арк. 387 (лист полковника Пива від 20. 09. 1673 р. з Тернополя)
[11] АГАД. – Ф. "Архів Замойських". – № 3036. – Арк. 225, 262

Самойловича, козак Полтавського полку Іван Красноперченко. Тут його тепло вітав Сірко і розпитував про свою родину. Як виявилося дружина Сірка була кумою Красноперченка.

Згадуються в джерелах також імена отаманових сподвижників, насамперед його побратима Яцька Торського (Сацька Туровця), котрий був кошовим отаманом з 20.04. по 24.06.1663 р., після чого його замінив Іван Сірко. Згадуються також козаки Гнат Голобля, осавул Павло Грибович (засланий з гетьманом Дем'яном Многогрішним до Сибіру), Грицько Дробиненко, Ярема Кваша, Григорій Минченко, Петро Перехрест, Григорій Чечельницький, Яків Третяк та ін.

Андрусівська зрада 1667 р. узаконила поділ Гетьманщини на частини.

Згодом, проголосив себе гетьманом Дем'ян Многогрішний, загострилися відносини між Січчю та правобережною Гетьманщиною, де теж не було єдності і гетьманом проголосив себе давній знайомий Сірка уманський полковник і колишній кошовий отаман Михайло Ханенко. Сірко не сприйняв також орієнтації Дорошенка на Османську імперію, він схилявся в тих умовах до Речі Посполитої. Оскільки Січ з 1667 р. формально перебувала під подвійним протекторатом (Москви й Варшави), Сірко вміло грав на цих двох струнах, добиваючись матеріальної та фінансової допомоги для Січі від обох держав. З цього моменту його надовго поглинула боротьба насамперед проти Османської імперії та її васалів – Кримського ханства та ногайських орд.

Це була кульмінація політичної кар'єри Сірка, який виходив переможцем з десятків антиосманських походів. Щоб їх описати, необхідно створити грубезну книгу. Досить сказати, що у боротьбі проти агресії Османської імперії Сірко провів понад 60 успішних походів і жодного не програв! Запорожці Сірка наводили жах на все північне узбережжя Чорного Моря та на Крим, неодноразово брали Очаків, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Кілію, Тягиню (Бендери), Арабат, Перекоп та ін., навіть Ясси; що татарські матері лякали дітей іменем Сірка…

Цікаво, що він виявив себе аж ніяк не владолюбною людиною, не гіплявся за булаву, шанував січові традиції. Слава й так знаходила його. Під прапори Сірка горнулися тисячі козаків і навіть сам кошовий, бувало, приєднувався до задуманого Сірком походу. Сірко все відчутніше став впливати на ситуацію по обох боках Дніпра. Коли він виступив на боці Ханенка у 1671 р., то один польський шляхтич поспішив занотувати: "Тепер так тягнуться до Сірка, як було за Хмельницького, коли всі до нього тягнулися"[12]. Після падіння Многогрішного невпинно зростав авторитет Сірка на лівобічній Гетьманщині, що тривожило нового гетьмана – Івана Самойловича. За його доносом Сірка було зрадницьки заарештовано 29.04.1672 р. і заслано до Сибіру (Тобольськ). Здавалося, що кошового отамана чекає доля тисяч українських та білоруських засланців до "неісходимого Сибіру"…

Не було щастя, так нещастя помогло! Черговий наступ Османської імперії, поразка Речі Посполитої, змусили Яна Собеського порушити клопотання про звільнення Сірка. Цар Олексій перед очима турецького нашестя звільнив засланця й повернув його на Україну вже в травні 1673 р. Сірко тут же здійснив кілька успішних походів, внаслідок яких взяв Ізмаїл та Очаків, пошарпав Тягиню й Крим. У одному з цих походів загинув син Петро, що завдало удару старіючому отаману…

Було б помилковим думати, що Сірко діяв як вірний холоп його царської величності. Він служив насамперед українському народу, всьому християнству, боронячи південно-східні кордони християнської Європи від мусульманської агресії. Про "вірність" Сірка цареві яскраво свідчить його покровительство самозванцю Симеону Олексійовичу, який з волі Сірка довго жив на Січі після поразки повстання Степана Разіна. Привид нової "димитріади" надзвичайно лякав царя й його посланці протягом кількох років добивалися видачі самозванця.

У 1674 р. доля звела Сірка з Іваном Мазепою, тоді ще посланцем гетьмана Дорошенка до Криму. Запорожці перехопили це посольство і хотіли вбити Мазепу, але Сірко не допустив, мотивуючи своє клопотання тим, що нашій вітчизні цей чоловік "надалі згодиться"[13].

1674 рік увійшов до історії України як один з найкривавіших. Тоді величезне військо Османської імперії вдерлося на поділля, захопило й вирізало Ладижин та Умань, куди стяглися чимало мирних жителів із сім'ями, рятуючись від ворогів. Сірко, як міг, допомагав правобережцям, але сили, щоб успішно протидіяти величезній армаді, він не мав. Кошовий отаман дуже надіявся на Самойловича, який міг би повести в бій лівобережних гетьманців та московські полки. Однак Самойлович відмовився виступити спільно з Сірком і вирядив до Умані тільки 6 тис. козаків на чолі з полковником Мурашком, прирікши їх на загибель. Останні роки свого життя Сірко провів у нових походах, він навіть форсував Сиваш і дійшов до Бахчисараю, загнавши хана з його двором у гори; пробує вплинути на ситуацію в обох Гетьманщинах, щоб не допустити їхньої загибелі. Саме він прийняв капітуляцію від Дорошенка, але цар та Самойлович не визнали цього гуманного акту. Під ударами турків при мовчазному потуранні Москви й Варшави загинула правобічна Гетьманщина, розгорнувся наступ на козацькі права й вольності і на лівому боці Дніпра, і на Січі. Сірко болісно це сприймає і судячи з усього шукає єднання з Кримом, щоб разом протидіяти Москві. Однак через зраду військового писаря Биховця та судді Якова Костянтинівна ці наміри були зірвані і це був останній удар, завданий Сірку. Згодом покинув Січ і став жити поблизу неї на своїй пасіці Грушівка, що у дніпрових плавнях. Передчуваючи близький кінець, Сірко наказав зробити собі труну, в яку потім лягав і говорив, що колишнього здоров'я у нього вже нема[14].

1 серпня 1680 р. Сірко помер на своїй пасіці, прохворівши певний час. За словами літописця Самійла Величка його було "припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано… у полі за Січчю… 2 серпня з превеликою гарматною і мушкетною стрільбою і з великим жалем…"[15]. Дружина Сірка пережила свого чоловіка, але про її подальшу долю нічого не відомо. Син Сірка по смерті батька виховувався певний час при дворі короля Яна III Собеського, подібно як і син Михайла Ханенка, будучи швидше заложником. Очевидно, і нині живуть нащадки Сірка принаймні по лінії його дочок (Сербини та Артеменки). Є люди й сьогодні, котрі називають себе нащадками славного кошового отамана, однак жодних доказів своєї спорідненості із Сірком вони не мають.

Сірко не мав спокою і після смерті… У 1709 р. російські війська штурмом здобули Чортомлицьку Січ і, розлючені запеклим опором запорожців, стали нищити не тільки живих, але й мертвих, плюндруючи козацьке кладовище. Було сплюндровано й могилу Сірка. Тіло кошового довелося перепоховати. У 1967 р. могилу Сірка було по-варварськи розкопано, а його тіло перенесено до кургану епохи бронзи біля с. Капулівка під Нікополем. Череп же опинився аж у Ленінграді і тільки в 2000 р. його долучили до зотлілих останків кошового отамана. Лише у 1990 р. завдяки невтомному подвижництву краєзнавця Костянтина Романова вдалося поставити бюст Сірка в центрі Мерефи, стоїть бюст кошового отамана і на його могилі. Але й нині немає йому пам'ятника ні в Січеславі (Дніпропетровську), ні в Харкові, ні в інших містах України…

---

[12] АДК. – Ф. "Зібрання Пінчі". – № 372.– Арк. 186.
[13] Величко С. Літопис. – К., 1990. – Т. 2. – С. 170. Див.: Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 192–206.
[14] Яворницький Д. Назв. праця. – С. 159–160.
[15] Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 265.

ДО СЬОГОДНІШНЬОГО ЧАСУ ПОРТРЕТ КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ІВАНА СІРКА НЕ ВИЯВЛЕНИЙ.

Графічний портрет Івана Дмитровича Сірка виконаний по обрису черепа. Г. В. Лебединська. 18.05.1989 р.
Папір; олівець. 30 x 20 см
ДІМ.

Власноручний напис Г. В. Лебединської на зворотному боці аркуша з графічним портретом кошового отамана Івана Дмитровича Сірка.
ДІМ.

Скульптурний портрет-реконструкція Івана Дмитровича Сірка – кошового отамана Запорозької Січі. Скульптор Г. В. Лебединська. 1970-і рр.
Гіпс тонований. Н - 32,5 см.
НДКМ. Б/н.

Кинджал з піхвами. XVII ст. Туреччина.
Сталь, нефрит, шкіра; лиття, кування, карбування, різьблення, таушування золотом, золочення. L - 37 см. НМІУ. N 3-559.

Ольстри – шкіряні футляри для пістолів з металевими бляшками. Середина XVII ст.
Шкіра, залізо; шиття, тиснення, карбування. L - 37 см. B - 15 см
ДІМ. N КП-39637, О-380

Пояс козацький. XVII ст. Схід.
Шовк, оксамит, шкіра, шиття, гаптування
L - 116 см
ДІМ. N ШР-437

Вузлечка. XVII ст.
Шкіра, сталь, латунь шиття, лиття
ДІМ. N ШР-249

Шабля з піхвами. XVII ст. Схід.
Сталь, кістка, шкіра, дерево; лиття, кування, вирізування
L - 90 см. L (лезо) - 77 см
НМІУ. N 3-46

Рушниця. XVII ст.
Сталь, дерево, перламутр; лиття, кування, гравірування, інкрустація
L - 174 см. Калібр - 13 мм
ХІМ. N 8029, ОС-183

Озброєння кримських татар у XVII – XVIII ст.

а) Навершя бунчука. XVIII ст. Схід.
Метал, кінське волосся; лиття, карбування. Н - 36 см.
БКМ. N 391-568
б) Навершя. XVIII ст. Схід.
Срібло, кольорове скло; лиття, карбування, інкрустація. Н - 21 см
БКМ. N 392-569

Шолом татарський.
XVII ст. Схід.
Залізо, бронза; кування
D - 20 см
ПОКМ. N 36-727

Навершя.
XVIII ст. Схід.
Залізо; лиття кування гравірування
Н - 67,2 см
ПОКМ. N 36-683

Лук і стріла.
XVII ст. Схід.
Дерево, ріг, шкіра, метал; виточування.
Н - 123 см
НМІУ. N 3-1497

Рушниця з кремневим ударним замком.
XVII ст. Туреччина.
Сталь, дерево, бронза, кістка; лиття карбування, гравірування, інкрустація. L - 88 см.
НІЕЗП(і). N 1737.

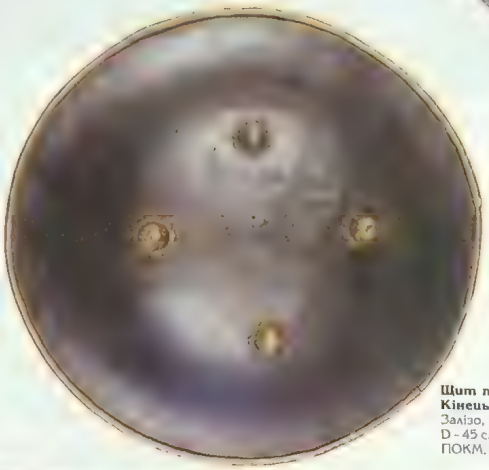

Щит татарський.
Кінець XVII – XVIII ст. Схід.
Залізо, бронза; лиття, кування
D - 45 см.
ПОКМ. N 36-9197.

Шабля з піхвами. II половина XVII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево, коштовне каміння (54 каменя), оксамит; лиття, карбування, кування, інкрустація. L - 95,5 см.
ЛІМ. N 3-2403

Ятаган з піхвами.
XVIII – початок XIX ст. Туреччина.
Ятаган. Сталь, кістка; лиття, карбування, гравірування, інкрустація. L - 75 см
Піхви. Дерево, шкіра; вирізування, шиття, тиснення
ПОКМ. N 1-4583

Сідло. XVII – XVIII ст. Схід.
З колекції В. В. Тарновського N 243
Дерево, метал, срібло, шкіра, оксамит; вирізування, лиття, карбування, кування, золочення, шиття
Н - 40 см. L - 44 см
НІЕЗП(і). N НДФ-1612.

Ятаган з піхвами.
XVIII ст. Туреччина.
Ятаган. Сталь, кістка, срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
L - 66 см
Піхви. Дерево, шкіра, оксамит; тиснення
ПОКМ. N 36-166

Іван Сірко: Чорна долина. В. І. Клименко. 1995 р.
Полотно; олія. 200 х 150 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Батальна сцена (?). М. І. Івасюк (1865 - 1937). **1912 р.**
Полотно; олія. 33 х 43,5 см
НМЛ. N Ж-717.

Пікет запорожців.
С. І. Васильківський (1854 - 1917).
Листівка. Початок XX ст.
Т-во Р. Голіке і А. Вільборга
Вид-во "Ришаръ". - СПб., N 882.
Папір; друк. 9,1 х 14 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Бій запорожців з татарами. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1892 р.**
Картон; сепія. 17,5 х 26,7 см
НХМУ. N Гр-2953

Запорозький козак.
Летописное повествование о Малой России и ея народе и казакахъ вообще... труды инженеръ-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана. - М., 1847
Гравюра. Папір; друк. 17,5 x 25 см. ДНАББ. N 17591

Гетьман Карпо Півтора-кожуха. Попереду козак-переможень.
Малюнок Т. Калинського 1778 - 1782 рр.
Листівка. Папір; фототипія. 9,1 x 14,1 см. Зібрання О. С. Полішука.

Кухоль (більший) кошового отамана Івана Сірка.
Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. - СПб., 1888. Фоторепродукція. Папір; друк. 10 x 16,3 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Кухоль Сірка. Н - 3 фута, вага - 1 фунт 42 золотника. Місткість кухля до двох літрів. За переказом Михайла Решетняка, жителя Нікополя, цей кухоль належав отаману Івану Сірку, який він здобув під час військового походу у кримського хана. Після смерті Сірка кухоль потрапив до січової церкви, де його зберігали як реліквію. Ним користувалися для окроплення свяченою водою мирян. Другий срібний кухоль здобутий запорожцями пізніше, у 1746 р., у саксонського генерал-майора Вейсенбаха під Каневом.

Поховання І. Д. Сірка до перенесення. Фото В. І. Ткаченка. 1960-і рр.
с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.
Папір; друк. 20 x 15 см. ДІМ. N НВ 23579.

Вершник із списом. Невідомий художник. XVIII ст.
Малюнок з альбому Ж. П. Норблена (1745 - 1830)
і О. О. Орловського (1777 - 1832). - N 373.
Папір; олівець, чорнило. 22,2 x 21,8 см.
ВОХМ. N Г-464.

Пам'ятник Івану Сірку в с. Капулівці. Світлина. Початок 1900-х рр.
Папір; друк. 23,5 x 16,8; 16,6 x 11,5 см.
ДІМ. NФ-3794, КП-56248.

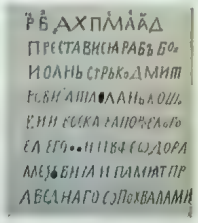

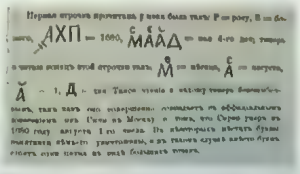

Напис на пам'ятнику з могили Сірка (прорисовка).
Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков 1686 - 1734°. - СПб., 1897. - Т. 3. МКДУ. N ДР-1048.

Ясир гонять.
М. Г. Дерегус (1904 - 1997). **1953 р.**
Папір; гуаш, вугільний олівець. 37,5 x 27,5 см.
НХМУ. N Грс-230.

Українські жінки і діти на невільничому ринку в Туреччині.
В. Л. Бунов. 1953 р.
Папір; акварель. 34 x 44 см.
ДІМ. N Г-8947.

Похід запорожців у Крим.
М. С. Самокиш (1860 - 1944). **1930 р.**
Полотно; олія.
Приватне зібрання.

Продаж невільниці. Ф. Фаббі. XIX ст.
Листівка. Папір; друк. 13,9 x 8,9 см
Вид-во початку XX ст.
Зібрання В. В. Неляка.

Запорожці відбивають ясир.
М. С. Самокиш (1860 - 1944). **1900 р.**
Подарунок М. С. Самокиша
Д. І. Яворницькому
Папір; кольоровий олівець.
37,5 x 67,5 см
ДІМ. N КП-114, Х-789.

Татарський чабан.
П Сумароков Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Таврыду. Павла Сумарокова. - СПб., 1803. - Ч. 1.
Офорт. Папір; друк. 16,3 x 11 см.
ДІБУ. N 121326.

Татарська арба.
П Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Таврыду Павла Сумарокова. - СПб., 1803. - Ч. 1.
Офорт. Папір; друк. 16 x 12,7 см.
ДІБУ. N 121326.

Татарка.
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Таврыду. Павла Сумарокова СПб., 1803. - Ч. 1.
Офорт. Папір; друк. 16 x 11 см.
ДІБУ. N 121326.

Татарка.
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Таврыду Павла Сумарокова
СПб., 1803. - Ч. 1.
Офорт. Папір; друк. 16 x 11 см.
ДІБУ. N 121326.

Старий ханський палац в Бахчисараї.
Живописная Россия. - СПб., М., 1897. - Т. 5. - Ч. 2.
Гравюра. Папір; друк. 12 x 16 см.
ДНАББ. N 2899.

Подвір'я татарського будинку.
Живописная Россия. - СПб., М., 1897. - Т. 5. - Ч. 2.
Гравюра. Папір; друк. 13,2 x 14,1 см.
ДНАББ. N 2899.

Кейф в татарській кав'ярні.
Живописная Россия. - СПб., М., 1897. - Т. 5. - Ч. 2.
Гравюра. Папір; друк. 11,9 x 15,9 см.
ДНАББ. N 2899

Глечик. XVII – XVIII ст. Схід.
Мідь; лиття, кування, карбування.
H - 31 см. D - 15,5 см
НДКМ. N Б-1071.

а) Миска. XVIII ст. Невідомий майстер.
Мідний сплав; лиття, карбування. D - 22,5 см.
ПОКМ. N 13693/М-565.
б) Чайник. XVIII ст. Невідомий майстер.
Мідний сплав; лиття, карбування, кування.
H - 18 см. D - 17 см.
ПОКМ. N М-662.
в) Дзбан. XVIII ст. Невідомий майстер.
Мідний сплав; лиття, кування.
H - 25 см. D - 13 см.
ПОКМ. N І-11055.
г) Коновка. XVIII ст. Невідомий майстер.
Латунь; лиття, кування, гравірування.
H - 34,5 см. D - 13 см.
ПОКМ. N І-6646.

Татари в сімейному житті.
Живописная Россия. - СПб., М., 1897. - Т. 5. - Ч. 2.
Гравюра. Папір; друк. 11,9 x 13,8 см.
ДНАББ. N 2899.

Килимок для моління. XVII – XVIII ст. Схід.
Шовк, золоті нитки; гаптування, вишивання. 95 x 90 см.
ПКМ. N 9970.

Чайник. XVIII ст. Схід.
Метал; лиття, карбування, гравірування.
H - 39,7 см. D - 13,5 см.
СОКМ. N КП-1625, М-696

Мапа Кримського півострова і навколишньої території (татарською мовою). 1787 р.
Напис у нижній частині ліворуч: "КАРТА ПОЛУОСТРОВА ТАВРИЧЕСКАГО И ОКОЛО ЛЕЖАЩИХЪ МѢСТ СЪ ОЗНАЧЕНІЕМЪ ТАТАРСКИХЪ НАИМЕНОВАНІЙ МѢСТЪ ГОРОДОВЪ РЕКЪ МОРЕЙ И ПРОЧ". Географические извѣстія. – СПб., 1803.
Оригінал. Офорт. Папір; друк. 35,8 х 60,5 см.
ДІБУ. N 248521.

Малюнок переправи татарського вояка через річку.
Описаніе Украйны. Сочиненіе Боплана. – СПб., 1832.
Зібрання В. В. Неляка.

Вид на ханський палац. (Парадний вхід).
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Тавриду.
Павла Сумарокова. – СПб., 1803. – Ч. 1. Офорт. Папір; друк. 17 х 41,5 см.
ДІБУ. N 121326.

Схема розосередження татарського загону в степу.
Описаніе Украйны. Сочиненіе Боплана. – СПб., 1832.
Зібрання В. В. Неляка.

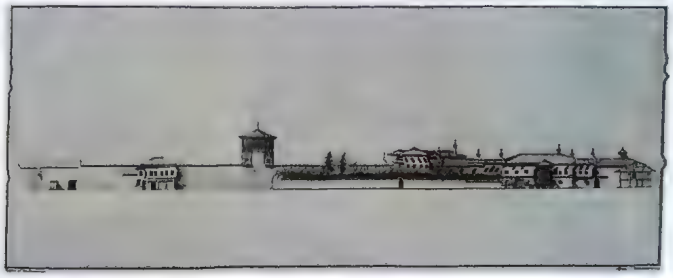

Вид на ханський палац з двору. (Права частина).
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Тавриду.
Павла Сумарокова. – СПб., 1803. – Ч. 1. Офорт. Папір; друк. 17 х 43 см.
ДІБУ. N 121326.

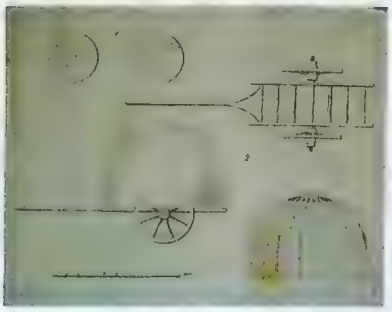

Схема-малюнок татарського воза-каторги.
Описаніе Украйны. Сочиненіе Боплана. – СПб., 1832.
Зібрання В. В. Неляка.

Вид на ханський палац з двору. (Ліва частина).
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Тавриду.
Павла Сумарокова. – СПб., 1803. – Ч. 1. Офорт. Папір; друк. 16 х 38,8 см.
ДІБУ. N 121326.

Вигляд Бахчисарая в XVIII ст. Невідомий художник.
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Таврилу. Павла Сумарокова. - СПб., 1803. - Ч. 1.
Офорт. Папір; друк. 16,3 х 54 см.
ДІБУ. N 121326.

Чуфут-Кале в XVIII ст. Невідомий художник.
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Таврилу. Павла Сумарокова. - СПб., 1803. - Ч. 1.
Офорт. Папір; друк. 15,3 х 30,3 см.
ДІБУ. N 121326.

Ханська мечеть в Бахчисараї. Невідомий художник.
Виды и приложенія къ очеркамъ Россіи. - М., 1840.
Літографія. Папір; друк. 19,8 х 25,6 см.
ДНАББ. N 2280.

Вигляд Козлова (Євпаторії) в XVIII ст. Невідомий художник.
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Таврилу. Павла Сумарокова. - СПб., 1803. - Ч. 1.
Офорт. Папір; друк. 15 х 30,2 см.
ДІБУ. N 121326.

Ханський гарем в Бахчисараї. Невідомий художник.
Виды и приложенія къ очеркамъ Россіи. - М., 1840.
Літографія. Папір; друк. 16 х 23,2 см.
ДНАББ. N 2280.

Татарське весілля в XVIII ст. Невідомий художник.
П. Сумароков. Досуги Крымскаго судьи или второе путешествіе въ Таврилу. Павла Сумарокова. - СПб., 1803. - Ч. 1.
Офорт. Папір; друк. 15,5 х 31,3 см.
ДІБУ. N 121326

Карасубазарський базар в Криму. Невідомий художник.
Виды и приложенія къ очеркамъ Россіи. - М., 1840.
Літографія. Папір; друк. 26 х 29,2 см.
ДНАББ. N 2280.

"Кого Січ-Мати не прийме,
того і святий Петро у рай не пустить."
Запорозька приказка.

РЕЄСТР ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО НОВОЇ СІЧІ 1756 РОКУ
(12760 КОЗАКІВ)

НАЗВИ КУРЕНІВ ТА ІМЕНА КУРІННИХ ОТАМАНІВ

1. БАТУРИНСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Яків Воскобійник (317 козаків)
2. БРЮХОВЕЦЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Петро Каламар (275 козаків)
3. ВАСЮРИНСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Ігнат Головко (468 козаків)
4. ВЕДМЕДІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Самійло Соболь (400 козаків)
5. ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Яцько Підчіс (359 козаків)
6. ВИЩЕСТЕБЛІЇВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Сидір Нещадний (206 козаків)
7. ДЕРЕВ'ЯНКІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Микола Касап (263 козаки)
8. ДЖЕРЕЛІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Ярмола Стадник (268 козаків)
9. ДОНСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Степан Сірий (200 козаків)
10. ДЯДЬКІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Андрій Кичкин (312 козаків)
11. ІВАНІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Максим Ухань (440 козаків)
12. ІРКЛІЇВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Андрій Носань (469 козаків)
13. КАЛНИБОЛОЦЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Федір Сохацький (264 козаки)
14. КАНІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Матвій Шкура (600 козаків)
15. КИСЛЯКІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Самійло Щербина (281 козак)
16. КОНЕЛІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Самійло Ніс (250 козаків)
17. КОРЕНІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Микита Дахно (399 козаків)
18. КРИЛІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Гаврило Погорілий (214 козаків)
19. КОРСУНСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Федір Довгополий (408 козаків)
20. КУЩІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Григорій Гнений (456 козаків)
21. ЛЕВУШКІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Михайло Заківський (274 козаки)
22. МІНСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Федір Шкура (442 козаки)
23. МИШАСТІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Онисько Віл (266 козаків)
24. НЕЗАМАЇВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Григорій Обаза (340 козаків)
25. НИЖЧЕСТЕБЛІЇВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Тишко Мовчан (176 козаків)
26. ПАШКІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Матвій Бойко (281 козак)
27. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Петро Шабельник (365 козаків)
28. ПЛАСТУНІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Олексій Верзименко (431 козак)
29. ПОЛТАВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Григорій Чабан (515 козаків)
30. ПОПОВИЧІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Іван Гетьман (299 козаків)
31. ПЛАТНИРІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Демко Чорний (298 козаків)
32. РОГІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Данило Міняйло (389 козаків)
33. СЕРГІЇВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Роман Сучак (252 козаки)
34. ТИМОШІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Пилип Головатий (339 козаків)
35. ТИТАРІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Іван Ковалівський (328 козаків)
36. ШКУРИНСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Павло Капловух (361 козак)
37. ЩЕРБИНІВСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Іван Глоба (308 козаків)
38. УМАНСЬКИЙ КУРІНЬ – отаман Семен Лисий (248 козаків)

1. БАТУРИНСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ЯКІВ ВОСКОБІЙНИК

1. Василь Зайко
2. Мартин Жиломур
3. Степан Головко
4. Андрій Гуржій
5. Андрій Межигірець
6. Семен Самотуга
7. Федір Байдак
8. Трохим Гарбуз
9. Іван Дробот
10. Петро Бувший
11. Денис Тернівський
12. Гриць Бандура
13. Олексій Чортомлицький
14. Матвій Малий
15. Микита Кучугура
16. Лесько Сак
17. Іван Гарбузенко
18. Іван Караненко
19. Іван Каран
20. Вакула. (Прізвища немає)
21. Онисько Ревин
22. Іван Галаган
23. Гриць Норів
24. Василь Тирлич
25. Іван Терешенко
26. Кузьма Терешенко
27. Гриць Кривошия
28. Гриць Караненко
29. Іван Плахотний
30. Левко Терешенко
31. Василь Трутень
32. Степан Швець
33. Михайло Старниченко
34. Яць Смалько
35. Ничипір Кравець
36. Іван Топал
37. Гриць Чухрай
38. Василь Масько
39. Трохим Безрукавий
40. Самійло Зінько
41. Петро Зайтава
42. Іван Клевик
43. Панько Чоловічко
44. Іван Щербина
45. Петро Шлуня
46. Омелько Дін
47. Петро Тупоніг
48. Іван Побігайло
49. Іван Цигун
50. Остап Розвора
51. Петро Панчоха
52. Панько Сторчак
53. Павло Чапала
54. Іван Кулик
55. Гриць Дараян
56. Пилип Брагарник
57. Петро Гузь
58. Іван Садило
59. Яків Бовт
60. Федір Мокренко
61. Іван Богдан
62. Яків Попадченко
63. Яким Булук
64. Гриць Зачинайко
65. Яць Нисько
66. Іван Найдин
67. Іван Жук
68. Панько Кунявський
69. Петро Шамрай
70. Андрій Кравець
71. Онисько Поросюк
72. Федір Глухий
73. Семен Шеремет
74. Максим Білий
75. Антін Чирка
76. Іван Роменський
77. Семен Тарасенко
78. Іван Нешадим
79. Тарас Кровак
80. Семен Копил
81. Петро Незнай
82. Степан Кабан
83. Іван Баштанник
84. Радько Чернівський
85. Хома Вінчик
86. Онопрій Дядько
87. Іван Мовбигора
88. Никін. (Прізвища немає)
89. Іван Коваль
90. Василь Гаркуша
91. Прокіп Лейба
92. Ярема Гусин
93. Юхим Головатий
94. Яким Голуб
95. Павло Дірявий
96. Ничипір Галайда
97. Юсько Чорний
98. Олекса Ревенко
99. Юсько Таран
100. Савка Шамрай
101. Кіндрат Рева
102. Данило Зачинайко
103. Гриць Стрига
104. Іван Дейкул
105. Іван Чіпа
106. Андрій Караван
107. Гриць Швець
108. Явтух Їжак
109. Пархим Придайло
110. Андрій Андрійвський
111. Гриць Ревенко
112. Улас Кравець
113. Гриць Неспалій
114. Іван Кравець
115. Юсько Покамість
116. Іван Яблунівський
117. Степан Таран
118. Тиміш Мамай
119. Гриць Білаш
120. Іван Биюла
121. Яким Бондар
122. Яким Швець
123. Іван Стрижак
124. Іван Тарасенко
125. Федір Сухий
126. Лесько Бобошко
127. Терешко Швець
128. Михайло Ворона
129. Ілько Таран
130. Яць Паламар
131. Гриць Махно
132. Василь Бойко
133. Терешко Торботій
134. Мусій Старий
135. Іван Ковтун
136. Петро Тонкоглас
137. Василь Батечко
138. Мусій Коваль
139. Хома Коваль
140. Андрій Лихота
141. Яць Губа
142. Самійло Варивода
143. Гаврило Баба
144. Яць Старенький
145. Михайло Бохинник
146. Михайло Гайдамаченко
147. Федір Варвара
148. Прокіп Касян
149 Семен Таран
150. Максим Собачий Син
151. Ярмола Білий
152. Кузьма Таксобі
153. Панько Стовбуренко
154. Данило Додатко
155. Максим Мамрак
156. Максим Білий
157. Юсько Тесля
158. Харко Дейненко
159. Іван Гамосур
160. Іван Линник
161. Федір Оглобля
162. Яць Білоусенко
163. Хома Колісник
164. Демко Носак
165. Роман Ромка
166. Мусій Таран
167. Карпо Вус
168. Василь Швець
169. Нестір Кадиня
170. Яць Брагарник
171. Марко Малий
172. Михайло Тесля
173. Іван Сукур
174. Тиміш Зубринський
175. Сергій. (Прізвища немає)
176. Іван Головко
177. Мартин Буряк
178. Терешко Буряк
179. Федір Сторчак
180. Федір Колісник
181. Федір Жигир
182. Степан Шелест
183. Панас Дудченко
184. Яків Дігтяр
185. Мусій Злий
186. Хома Крючок
187. Федір Цвік
188. Гриць Швець
189. Терешко Швець
190. Онисько Таран
191. Остап Бідний
192. Кирило Карапетя
193. Павло Носом
194. Павло Глухий
195. Федір Родич
196. Трохим Ребрій
197. Онисько Каплун
198. Іван Кравець
199. Юсько Ничипорів
200. Харко Клик
201. Іван Здір
202. Федір Кравець
203. Петро Бабак
204. Пилип Полежай
205. Іван Слинько
206. Іван Скубирва
207. Петро Чепурко
208. Федір Крячок
209. Іван Замула
210. Іван Жоболда
211. Максим Вуж
212. Роман Тарасенко
213. Матвій Гаркуша
214. Степан Байлан
215. Микита Сокур
216. Пилип Сірий
217. Федір Таран
218. Василь Чеблинівський
219. Наум Візир
220. Василь Рубан
221. Карпо Балва
222. Федір Фелока
223. Данило Сохацький
224. Трохим Сукур
225. Гриць Майно
226. Семен Полтавець
227. Тиміш Таран
228. Дем'ян Дяк
229. Дем'ян Золотар
230. Наум Чорний
231. Ігнат Сірий
232. Василь Гарячий
233. Василь Таран
234. Лук'ян Полежай
235. Терешко Таран
236. Радько Гуртовий
237. Радько Похилий
238. Ничипір Халепа
239. Микита Цвік
240. Федір Сокур
241. Павло Пошмора
242. Панас Калмуський
243. Андрій Куций
244. Яць Великий
245. Семен Гнаний
246. Степан Рипіло
247. Демко Постернак
248. Іван Кобильник
249. Денис Салько
250. Гриць Темний
251. Тишко Калга
252. Харко Папасин Брат
253. Василь Ступак
254. Семен Синиця
255. Роман Лелека
256. Іван Роменський
257. Павло Теплий
258. Павло Глущенко
259. Іван Нагай
260. Іван Брюховечик
261. Юсько Іванівець
262. Василь Поплюйко
263. Гриць Маленький
264. Іван Рудий
265. Федір Погрібняк
266. Гриць Сірий
267. Юсько Баштанник
268. Максим Литвинко
269. Кіндрат Кравець
270. Максим Чорнявський
271. Микита Тонкий
272. Іван Рудий
273. Федір Попків брат
274. Назар Носань
275. Кость Малий
276. Гриць Чемендат
277. Данило Дуга
278. Тиміш Мошул
279. Аврам Мошул
280. Юсько Білий
281. Іван Кочерга
282. Іван Тарасович
283. Петро, Сокурів родич
284. Гаврило Бондар
285. Петро Обдула
286. Іван Обдула
287. Ігнат Сірий
288. Андрій Булах
289. Ігнат Короткий
290. Василь Вовк
291. Ярема Донець
292. Іван Звірячиня
293. Іван Дасенко
294. Мартин Цисенко
295. Антін Гордієнко
296. Ігнат Богославець
297. Остап Обдула
298. Гриць Пакалко
299. Іван Нагай
300. Юсько Табан
301. Кирило Таран
302. Василь Грек
303. Матвій Шрам
304. Лаврін Шрам
305. Сидір Прудченко
306. Іван Чикорлай
307. Іван Кутир
308. Гарасим Чіпа
309. Іван Бабак
310. Андрій Мишурин
311. Василь Таран
312. Семен Хомин родич
313. Прокіп Мироненко
314. Степан Малий
315. Мартин Білий
316. Кирило Тіпень

Всього: 317 козаків.

2. БРЮХОВЕЦЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ПЕТРО КАЛАМАР

1. Іван Передерій
2. Самійло Чекер
3. Костя Чекер
4. Ярема Шведик
5. Яцько Литвин
6. Панас Чорнявський
7. Дорош Чорний
8. Іван Гакало
9. Іван Кезик
10. Мусій Сідий
11. Демко Бондар
12. Артем Щербина
13. Юхим Кирпа
14. Гриць Блоха
15. Максим Ларемка
16. Федір Клочко
17. Василь Половинок
18. Гриць Сторчак
19. Максим Кравець
20. Тиміш Ламаний

21. Василь Коваль
22. Яцько Стріха
23. Грицько Шевченко
24. Іван Неживий
25. Кузьма Найда
26. Клим Зима
27. Ігнат Кобець
28. Федір Лега
29. Данило Сокур
30. Грицько Чіпка
31. Іван Дрижча
32. Іван Коломієць
33. Семен Коваль
34. Яцько Ус
35. Михайло Келебердинець
36. Михайло Зайка
37. Іван Білий
38. Харко Хрибут
39. Павло Секвин
40. Максим Лежебко
41. Дацько Рижаба
42. Кузьма Бойко
43. Яцько Передерій
44. Трохим Кум
45. Левко Гаркуша
46. Іван Шрам
47. Федір Киська
48. Демко Малий
49. Гарасим Помирайло
50. Антон Полежай
51. Гаврило Бандурка
52. Семен Барабаш
53. Максим Коваль
54. Степан Безрукавий
55. Іван Живило
56. Данило Мотуз
57. Яким Печений
58. Антон Губа
59. Мусій Леведерський
60. Павло Шмалько
61. Василь Кобець
62. Остап Масько
63. Омелько Кобець
64. Клим Мацапура
65. Андрій Шмалоус
66. Михайло Письменний
67. Федір Воронько
68. Остап Кирсуленко
69. Олексій Топало
70. Гарасим Кірка
71. Василь Пензик
72. Іван Табанець
73. Прокіп Табанець
74. Антон Лях
75. Остап Ріжко
76. Данило Лаврик
77. Яцько Балабуха
78. Семен Волох
79. Семен Білоус
80. Роман Деркач
81. Степан Сірко
82. Трохим Таран
83. Федір, Пронів Батько
84. Іван Овчак
85. Савка Кравець
86. Яцько Жадан
87. Яцько Безшконний
88. Гаврило Донець
89. Тиміш Швець
90. Мусій Щербина
91. Павло Таран
92. Андрій Швець
93. Мартин Швець
94. Василь Шило
95. Андрій Тесля
96. Антон Дрова
97. Роман Козолас
98. Ігнат Недоступ
99. Федір Чорний
100. Карпо Смайля
101. Павло Крохмал
102. Грицько Чепинога
103. Пилип Швець
104. Савка Чекересиб
105. Василь Лобода
106. Михайло Черевка
107. Савка Губар
108. Грицько Кошмак
109. Роман Часдоня
110. Іван Таран
111. Матвій Циборіченко
112. Гаврило Конитко
113. Роман Кониченко
114. Іван Вемачейко
115. Савка Бойко
116. Остап Незгляда
117. Іван Жмурко
118. Грицько Коваль
119. Кіндрат Швець
120. Грицько Вечірній
121. Василь Піший
122. Роман Комедійний
123. Хасан Рудий
124. Олекса Неліпа
125. Андрій Кокора
126. Мусій Шевченко
127. Кирик Слізенко
128. Степан Плохий
129. Юхим Горб
130. Олекса Мул
131. Іван Лободин
132. Лук'ян Латиш
133. Яків Похил
134. Андрій Сімський
135. Кіндрат Лисий
136. Федір Теліжський
137. Василь Бойко
138. Омелько Рогач
139. Самійло Тягун
140. Іван Лях
141. Грицько Чуприна
142. Роман Таран
143. Роман Чорномаз
144. Грицько Чумаченко
145. Данило Капуста
146. Іван Білошапка
147. Йосип Вовк
148. Іван Бугай
149. Масько Балабушейко
150. Кузьма Таран
151. Петро Литвин
152. Антон Соній
153. Гринько Писаний
154. Василь Горб
155. Федір Таран
156. Степан Таран
157. Лук'ян Білоус
158. Сидір Дрибастя
159. Савка Гаркуша
160. Федір Гортика
161. Яким Газемійко
162. Данило Чалий
163. Тиміш Чалейко
164. Левко Заляпаний
165. Іван Каракай
166. Павло Неживий
167. Василь Відун
168. Василь Сумпан
169. Іван Гончар
170. Гарасим Гончар
171. Іван Забодрила
172. Михайло Вовчівський
173. Мусій Губа
174. Степан Струк
175. Степан Манжелівський
176. Макар Бандуренко
177. Ігнат Нечаенко
178. Гринько Камиш
179. Андрій Коваленко
180. Супрун Бобир
181. Кіндрат Чалий
182. Корній Таран
183. Іван Начиняйло
184. Демко Труш
185. Федір Лата
186. Павло Латин
187. Андрій Топал
188. Іван Зима
189. Прокіп Даремний
190. Петро Письменний
191. Петро Шкода
192. Олексій Кривий
193. Трохим Таран
194. Яким Реміз
195. Максим Харсун
196. Нестор Журба
197. Грицько Головко
198. Тиміш Музика
199. Панько Кравець
200. Василь Колишник
201. Антон Зламишило
202. Іван Білий
203. Андрій Бандура
204. Іван Кравець
205. Іван Загубипалка
206. Іван Неживий
207. Семен Чугур
208. Єхим Лях
209. Яцько Кугутейко
210. Гаврило Вошивий
211. Іван Сметана
212. Іван Шепіло
213. Іван Макуня
214. Яків Ніякий
215. Грицько Циган
216. Степан Коровійський
217. Йосип Коровійський
218. Семен Настоящий
219. Іван Повторацький
220. Данило Криворучко
221. Трохим Скулра
222. Іван Чорний
223. Данило Закопанько
224. Сидір Бобошко
225. Федір Литвин
226. Ігнат Журба
227. Савка Сікиз
228. Сидір Домовний
229. Іван Ткач
230. Грицько Жеребний
231. Левко Цимбал
232. Василь Чапала
233. Дем'ян Сербин
234. Іван Литвин
235. Іван Костира
236. Іван Жук
237. Семен Кумпан
238. Петро Іуда
239. Лук'ян Білий
240. Лук'ян Швидкий
241. Василь Чижа
242. Федір Лата
243. Павло Латин брат
244. Семен Шинкар
245. Сила Тесля
246. Тарас Коломийченко
247. Ілько Чорний
248. Марко Шакун
249. Семен Таран
250. Петро Тесля
251. Яцько Бойко
252. Панас Дикий
253. Василь Бабак
254. Павло Щербина
255. Гарасим Дін
256. Панас Балабан
257. Ясько Чорний
258. Матвій Маловік
259. Роман Барабаш
260. Василь Шведин
261. Матвій Строгий
262. Олекса Білий
263. Ілько Кріпотень
264. Василь Білий
265. Петро Литвин
266. Онопрій Будіг
267. Іван Гусак
268. Демко Сербин
269. Андрій Кодунай
270. Яким Кравець
271. Іван Кравець
272. Мусій Білий
273. Кирило Ніс
274. Семен Полтавець

Всього: 275 козаків.

3. ВАСЮРИНСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ІГНАТ ГОЛОВКО

1. Іван Шостак
2. Гаврило Каверзяка
3. Іван Уласівський
4. Ігнат Сонний
5. Степан Ступка
6. Левко Гаркуша
7. Василь Лисий
8. Данило Великолужний
9. Федір Солоп
10. Петро Ловіг
11. Федір Паращенко
12. Павло Дикий
13. Пилип Литвин
14. Кирик М'який
15. Андрій Сокур
16. Семен Неживий
17. Степан Снітин
18. Яків Чичканейко
19. Петро Бабак
20. Іван Крамар
21. Іван Сухиня
22. Прокіп Саралян
23. Олекса Прохода
24. Карпо Кривий
25. Василь Свобідний
26. Онопрій Лата
27. Іван Горб
28. Левко Білий
29. Хома Швидкий
30. Пилип Великолужний
31. Федір Сонний
32. Іван Бойко
33. Яків Святенко
34. Ілляш Поклад
35. Петро Кляс
36. Степан Рівностранський
37. Кирик Гуска
38. Іван Півторацький
39. Степан Гаврилів
40. Кирик Вус
41. Кирик Швець
42. Максим Сидмівський
43. Гаврило Маслик
44. Степан Хила
45. Ярема Вічний
46. Корній Таран
47. Матвій Штепура
48. Іван Безпалий
49. Лесько Буряк
50. Іван Конпан
51. Михайло Зінців
52. Потап Гаврилів
53. Іван Бурсук
54. Іван Колмик
55. Омелько Сорока
56. Сидір Нуд
57. Матвій Поливайко
58. Матвій Кравець
59. Микита Коваль
60. Іван Чорненький
61. Омелько Обертас
62. Грицько Малий
63. Пилип Шостаків
64. Петро Швець
65. Федір Плакущий
66. Ісько Кравець
67. Харко Боровик
68. Федір Лось
69. Василь Чечітка
70. Максим Конощко
71. Іван Чорний
72. Омелько Білий
73. Микита Видорний
74. Іван Малий
75. Роман Малий
76. Кирик Гаркуша
77. Федір Лобода
78. Петро Сухиня
79. Панько Третяк
80. Потап Шкурасний
81. Ісько Бовдур
82. Яків Музика
83. Іван Стовчан
84. Онисько Кучер
85. Степан Одабла
86. Василь Горб
87. Йосип Капля
88. Антон Великий
89. Корній Каштан
90. Антон Музика
91. Максим Кирпа
92. Онисько Андрушків
93. Тиміш Солоп
94. Ілько М'якота
95. Степан Безіменний
96. Грицько Письменний

97. Яким Чорновус
98. Степан Шальга
99. Демко Соловейко
100. Данило Манчапран
101. Андрій Щербина
102. Андрій Махиня
103. Олекса Забудько
104. Марко Виставняка
105. Семен Харсун
106. Павло Сторчак
107. Василь Салогуб
108. Павло Чорний
109. Денис Шостак
110. Левко Литвин
111. Степан Халепа
112. Іван Довбня
113. Микита Великий
114. Андрій Неліпа
115. Степан Волошин
116. Мусій Мойся
117. Кость Великий
118. Кіндрат Товстик
119. Федір Гика
120. Олекса Галушка
121. Прокіп Чорний
122. Павло Волошин
123. Ісько Таран
124. Іван Кирейків
125. Степан Таранець
126. Петро Косогляд
127. Лук'ян Штуньревко
128. Іван Дорогокупля
129. Мусій Половка
130. Данило Шостаків
131. Іван Безрукавий
132. Кузьма Кравець
133. Йосип Незнощик
134. Іван Коваль
135. Іван Малий
136. Трохим Маловік
137. Харко Снітинський
138. Іван Шерстюк
139. Демко Письменний
140. Данило Заволока
141. Федір Шамрай
142. Петро Воропайко
143. Василь Попович
144. Данило Побігайло
145. Кузьма Тупота
146. Матвій Таранець
147. Ісько Литвин
148. Андрій Кияниця
149. Кирик Буряк
150. Дмитро Кріль
151. Василь Кравець
152. Омелько Тупий
153. Яким Святенний
154. Хома Сагайдачний
155. Василь Малюк
156. Луцько Наливайко
157. Гриць Кучер
158. Гриць Крамар
159. Ясько Латенко
160. Пилип Репешко
161. Федір Чорний
162. Іван Чабан
163. Василь Легкоступ
164. Федір Половик
165. Василь Великий
166. Андрій Бик
167. Омелько Похил
168. Омелько Письменний
169. Федір Обух
170. Ничипір Бочка
171. Петро Кравець
172. Василь Бондар
173. Михайло Заєць
174. Андрій Гаркуша
175. Федір Таран
176. Федір Неклеса
177. Савка Доломанівець
178. Степан Шулівський
179. Василь Рудь
180. Данило Чумак
181. Федір Коваль
182. Яким Іськів
183. Степан Слюсар
184. Пилип Слюсар
185. Кузьма Бохинник
186. Марко Гаркуша
187. Іван Малий
188. Демко Великий
189. Іван Крісенко
190. Федір Кресань
191. Федір Галушка
192. Йосип Височин
193. Гарасим Соб
194. Іван Гостровух
195. Михайло Скрипницький
196. Ярема Чумак
197. Данило Скрипівка
198. Василь Брагарник
199. Трохим Брагарник
200. Іван Коваль
201. Іван Чуб
202. Іван Бережний
203. Тиміш Кривошия
204. Дмитро Єхурин
205. Клим Шобрак
206. Корній Таран
207. Іван Щербина
208. Павло Щербина
209. Гриць Литвин
210. Дмитро Шостак
211. Омелько Шовкун
212. Степан Злий
213. Корній Шолуденко
214. Яцько Кривий
215. Кіндрат Коваль
216. Антон Мовчан
217. Іван Великий
218. Ясько Головко
219. Антон Головків
220. Степан Шмалько
221. Василь Письменний
222. Іван Коноваленко
223. Данило Сухий
224. Данило Білий
225. Овдій Виртав Ніжка
226. Лаврін Малий
227. Тиміш Паливода
228. Трохим Сірочний
229. Олексій Носик
230. Іван Нагризайло
231. Іван Хова
232. Іван Безпалейко
233. Андрій Горошило
234. Мартин Настільченко
235. Яцько Таранець
236. Іван Черевко
237. Іван Бойко
238. Омелько Чорний
239. Іван Буряченко
240. Остап Сірий
241. Трохим Дрібний
242. Микита Брюхко
243. Петро Оглянься
244. Іван Литвин
245. Іван Виливайло
246. Федір Шевців
247. Данило Глухий
248. Тиміш Карась
249. Іван Білий
250. Гриць Великий
251. Степан Півтори Голови
252. Семен Білий
253. Семен Таран
254. Гаврило Таранець
255. Демко Зарубник
256. Андрій Чумак
257. Андрій Посмикайло
258. Луцько Сук
259. Прізвище й ім'я нерозбірливі
260. Степан Летючий
261. Грицько Мугайло
262. Гриць Горобець
263. Степан Мальований
264. Ничипір Пластун
265. Василь Табанець
266. Сава Одягла
267. Терентій Неуважний
268. Микола Недужий
269. Семен Третяченко
270. Олекса Чуйко
271. Пантелеймон Рогівець
272. Трохим Кобилиця
273. Улас Дудник
274.Тарас Брало
275. Улас Вус
276. Опанас Чорний
277. Ярмола Шекера
278. Давид Кобилячий
279. Федір Лоза
280. Іван Сом
281. Харко Сокуренко
282. Іван Шрам
283. Ісько Негляд
284. Іван Іваниця
285. Ісай Колісник
286. Харко Сагайдак
287. Мартин Нерубайло
288. Федір Оливко
289. Клим Безручко
290. Гриць Хагиря
291. Іван Шошупа
292. Іван Бійт
293. Улас Плиска
294. Тиміш Біленький
295. Демко Соломайнога
296. Остап Волошенко
297. Іван Явтух
298. Гриць Шевчик
299. Тарас Перемірник
300. Овсій Хелапай
301. Гаврило Жонова Нога
302. Василь Підуст
303. Василь Сагачка
304. Дмитро Білий
305. Дмитро Швайка
306. Луцько Кирпа
307. Кирило Смертейко
308. Потап Сиров
309. Явтух Волик
310. Роман Стрілецький
311. Онисько Бездушний
312. Яків Покуйбіда
313. Тарас Левенець
314. Роман. (Прізвища немає)
315. Пархом Роздайбіда
316. Тиміш Старенький
317. Василь Змій
318. Конон Кононенко
319. Мартин Осторожний
320. Лесько Федяка
321. Лук'ян Вигін
322. Вакула Підпомога
323. Ім'я нерозбірливе, Кравець
324. Ничипір Соловей
325. Іван Баштан
326. Іван Танюра
327. Онопрій Нечитай
328. Максим Письменний
329. Дорош Галайда
330. Пархом Безкровний
331. Тимофій Глинний
332. Назар Ступак
333. Карпо Топал
334. Давид Обійдас
335. Семен Обертас
336. Лесько Дридько
337. Василь Сокира
338. Пархим Коник
339. Пархим Потоцький
340. Лук'ян Потягайло
341. Процько Чорний
342. Семен Невидимий
343. Грицько Губа
344. Федір Тесля
345. Онисько Слюсар
346. Василь Литвин
347. Кость Грек
348. Гриць Краснокутий
349. Артем Галайда
350. Олександр Ковтун
351. Кузьма Володолаз
352. Прокіп Заглянь Біда
353. Іван Дрімага
354. Авакум Уз'ямець
355. Роман Сердега
356. Іван Сірмаха
357. Карпо Гарбуз
358. Трохим Головко
359. Іван Тернівський
360. Оксентій Вільшанський
361. Ісько Тритузненко
362. Самійло Везецький
363. Онистрат Верболаз
364. Дорош Краснокутський
365. Харко Соломарний
366. Іван Неупом'яненний
367. Кирило Леляша
368. Гаврило Перейми Човник
369. Олексій Невінчаний
370. Ігнат Смакало
371. Арсен Половий
372. Ігнат Спотикач
373. Єремія Смаловус
374. Денис Печальний
375. Грицько Нещадим
376. Гаврило Нещадим
377. Іван Дергун
378. Петро Забіяка
379. Остап Коробник
380. Степан Яловий
381. Семен Скиба
382. Гордій Гончар
383. Василь Моторний
384. Семен Хавака
385. Терешко Балярний
386. Грицько Кобеляцький
387. Гарасим Доклуївський
388. Михайло Чорнобай
389. Савка Попільнуй
390. Харко Ляємик
391. Самійло Кочерга
392. Іван Запічний
393. Михайло Зіньківський
394. Панько Біличенко
395. Федір Солниченко
396. Денис Стріля Баба
397. Антон Споришенко
398. Лесько Батя
399. Онистрат Уляченко
400. Петро Чалий
401. Онисько Таран
402. Лук'ян Тупиця
403. Самійло Кухар
404. Черкас Закільчик
405. Левко Дубина
406. Матвій Косолап
407. Грицько Покинько
408. Іван Посунько
409. Сергій Розтріпа
410. Федір Тесля
411. Яків Мисрин
412. Семен Чемійленко
413. Ісько Красивський
414. Федір Гордий
415. Яків Сманолів
416. Сергій Жоболта
417. Демко Решетняк
418. Радько Галагуза
419. Тиміш Череда
420. Михайло Дріба
421. Сергій Дудник
422. Іван Солоха
423. Пархом Зіван
424. Стецько Репавка
425. Андрій Уманський
426. Микола Сторчоголовий
427. Петро Лебідь
428. Василь Гнаний
429. Гарасим Коваль
430. Лесько Ступа
431. Павло Таран
432. Гаврило Макогін
433. Петро Бобошко
434. Грицько Ляшок
435. Ілляш Батуряк
436. Василь Хурпало
437. Остап Козловський
438. Степан Захарівський
439. Прокіп Каймак
440. Василь Коновал
441. Арсен Заволока
442. Петро Попендюх
443. Роман Деревня
444. Семен Переяславський
445. Тарас Кобила
446. Яцько Попович
447. Степан Роговець
448. Харко Лобач
449. Іван Білоцерківець
450. Пархим Кущинський
451. Ярема Завертка
452. Одимко Балабан
453. Тиміш Калина
454. Семен Гордувальний
455. Василь Подільський
456. Захарко Домашній
457. Ясько Базарний
458. Харко Шинковий
459. Онисько Вирлиця
460. Давид Драний
461. Іван Возовий
462. Яцько Легкий
463. Ничипір Товстик
464. Демко Чорний
465. Грицько Черевко
466. Петро Кравець
467. Василь Нестримайся

Всього: 468 козаків.

4. ВЕДМЕДІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН САМІЙЛО СОБОЛЬ

1. Зиновій Старий
2. Яків Молдован
3. Степан Чорний
4. Олекса Білий
5. Гарасим Гостровух
6. Максим Плакущий
7. Василь Горбик
8. Трохим Шандра
9. Євтух Тягин
10. Сидір Литвин
11. Кирик Зладідено
12. Лук'ян Солдат
13. Іван Черевко
14. Савка Кулик
15. Мусій Вурченко
16. Гаврило Ігнатенко
17. Антон Шамрай
18. Гриць Біл
19. Яким Таран
20. Ігнат Некраса
21. Ісай Касай
22. Степан Кожум'яка
23. Савка Швець
24. Михайло Волошин
25. Лук'ян Лошадник
26. Іван Білий
27. Данило Жук
28. Дмитро Король
29. Яцько Безрукавий
30. Улас Коваль
31. Гриць Кудла
32. Савка Таран
33. Гриць Бабалуп
34. Петро Теличка
35. Артем Горб
36. Василь Басараб
37. Гриць Гостроверхий
38. Гаврило Степанів родич
39. Василь Стихиря
40. Мойсей Субота
41. Прокіп Гостровух
42. Єхим Тоскот
43. Василь Бойко
44. Максим Бичок
45. Степан Дін
46. Гриць Мадала
47. Гриць Стрілець
48. Василь Канівець
49. Федір Ратушний
50. Матвій Литвин
51. Данило Чайка
52. Єхим Невідничий
53. Прокіп Костя
54. Яків Баштанник
55. Гриць Маркутан
56. Герасим Щербина
57. Демко Могила
58. Кирик Карась
59. Яків Басараб
60. Ромашка Уркаків
61. Іван Коцар
62. Остап Холодин
63. Іван Кіт
64. Федір Шкроченко
65. Дмитро Сердюк
66. Петро Щербина
67. Василь Гаркуша
68. Максим Гнаний
69. Ясько Гаркавий
70. Данило Швець
71. Панас Білий
72. Ясько Магнат
73. Мусій Вечірка
74. Самійло Журавський
75. Федір Різник
76. Микола Ігнатенко
77. Клим Брагарник
78. Яків Шкроченко
79. Давид Вечірній
80. Матвій Матяш
81. Харко Дурний
82. Іван Лепетуха
83. Пархом Чумак
84. Наум Ніс
85. Василь Кожум'яка
86. Демко Зайвий
87. Демко Чумак
88. Онисько Каракай
89. Антон Маляр
90. Іван Свищ
91. Павло Скрипник
92. Іван Мертвий
93. Ясько Чумак
94. Семен Жонатий
95. Степан Легкоступ
96. Степан Таран
97. Іван Лихошерстий
98. Максим Без'язикий
99. Іван М'якота
100. Наум Лопата
101. Данило Чорнющий
102. Гриць Халепа
103. Іван Кунпан
104. Прокіп Костя
105. Мартин Ігумен
106. Ясько Чорний
107. Матвій Відьма
108. Василь Ляпкало
109. Гордій Накощевич
110. Гриць Лежнець
111. Іван Різнощний
112. Панько Малий
113. Федір Безрукавий
114. Іван Скупий
115. Василь Кравець
116. Андрій Сухий
117. Іван Перехрест
118. Данило Чайка
119. Пилип Рудий
120. Охрім Негрива
121. Гриць Чигринак
122. Федір Довбня
123. Гриць Калита
124. Іван Горобець
125. Яків Бохинник
126. Федір Яндик
127. Данило Таранець
128. Опанас Широченко
129. Василь Прудник
130. Левко Баштанник
131. Степан Лях
132. Антон Синяк
133. Яким Кущ
134. Марко Стрибунок
135. Андрій Забудько
136. Іван Сухий
137. Іван Обертас
138. Гарасим Собко
139. Рудькощин родич
140. Гаврило, Оркошевського син
141. Яким Чубенко
142. Іван Мельник
143. Іван Маєш родич
144. Гриць Перцевий
145. Іван Комлик
146. Ясько Кущ
147. Петро, Кушів брат
148. Іван Сніжко
149. Данило Мазун
150. Корній Байда
151. Михайло Ледар
152. Петро Блідий
153. Антон Кухаренко
154. Іван Кулик
155. Давид Кармуський
156. Федір Кисникармуський
157. Гриць брат Кислого
158. Наум Швець
159. Іван Шульга
160. Іван Ніс
161. Степан Крикуніс
162. Тиміш Назаренко
163. Іван Таран
164. Тиміш Сачак
165. Михайло Деркач
166. Гриць Кожух
167. Микита Житник
168. Ясько Гаркуша
169. Ясько Самарський
170. Іван, Іванчатий брат
171. Федір Гусаченко
172. Сидір Білий
173. Михайло Чапала
174. Іван, Ганьчин родич
175. Остап Рабин
176. Михайла, Рябого брат
177. Захарко Міщук
178. Михайло Бідний
179. Созон Рілка
180. Яким Тверезий
181. Микола Чорний
182. Єхим Чорний
183. Трохим Небогазливай
184. Остап Литвин
185. Іван Загинайко
186. Дмитро Хліб
187. Кіндрат Челурний
188. Іван Косий
189. Сергій Перехрест
190. Харитон Співак
191. Денис Нешадим
192. Хома Крикун
193. Федір Чираник
194. Яків Побігайло
195. Пилип Горбатий
196. Кузьма Безрідний
197. Прокіп Шинкар
198. Тарас Ніжигірець
199. Лук'ян Кріт
200. Микола Братній
201. Арсен Волошин
202. Логвин Полтавський
203. Федір Кияниця
204. Лаврін Верба
205. Ім'я нерозбірливе, Летеш
206. Мартин Великий
207. Нестір Шестопал
208. Аврам Губа
209. Дем'ян Бойко
210. Павло Лата
211. Лазар Кривий
212. Терентій Питун
213. Матвій Перехрест
214. Йосип Погрібняк
215. Софрон Чорнозрак
216. Потап Таран
217. Данило Чемарака
218. Гордій Ляшок
219. Єхим Лютий
220. Ігнат Рудий
221. Кирик Цілюрик
222. Микита Блідий
223. Улас Тетерюк
224. Самійло Безпалий
225. Лук'ян Махиня
226. Петро Третяк
227. Ярема Вічний
228. Хома Мовчан
229. Дмитро Мовчан
230. Іван Простий
231. Василь Широкий
232. Яків Сорокопуд
233. Михайло Безхлібний
234. Трохим Коновал
235. Андрій Сучок
236. Федір Ляшівський
237. Прокіп Карноул
238. Микита Зачинайко
239. Петро Безносий
240. Тиміш Баран
241. Іван Нехороший
242. Дмитро Тоський
243. Гриць Неграмотний
244. Дем'ян Кулик
245. Кузьма Бень
246. Михайло Мороз
247. Пилип Лін
248. Федір Купчин
249. Гриць Мороз
250. Яків Гисьбідіда
251. Петро Шрамко
252. Гриць Репайка
253. Наум Похилий
254. Щербина, Павловий родич
255. Матвій Якуша
256. Семен Покволистий
257. Степан Чемерис
258. Павло Шерстюк
259. Микита Деркач
260. Тиміш Сова
261. Андрій Непокритий
262. Федір Ворушило
263. Матвій Данилів родич
264. Савка Безхребетний
265. Юхим Невгасимий
266. Прокіп Нестула
267. Мусій Швець
268. Василь Шур
269. Марко Баба
270. Остап Мирко
271. Мирон Підкружний
272. Денис Непокритий
273. Степан Челіс
274. Ничипір Кривий
275. Кирик Потребний
276. Прокіп Коваленко
277. Омелько Нетреба
278. Ясько Дерев'янко
279. Пилип Малоносий
280. Микола Кулик
281. Євтух Баран
282. Марко Литвин
283. Василь Наверзіна
284. Марко Хирсин
285. Данило Неклеса
286. Охрім Коваленко
287. Левко Каркаух
288. Максим Нечай
289. Омелько Таран
290. Оверко Китляр
291. Макар Ткач
292. Петро Бридкий
293. Василь Сунько
294. Федір Краснопільський
295. Юхим Думко
296. Матвій Пряжений
297. Омелько Крайній
298. Михайло Дровко
299. Федір Оркошетний
300. Антон Дата
301. Дмитро Карась
302. Іван Худь
303. Остап Слон
304. Охрім Овечка
305. Харко Рудий
306. Омелько Карий
307. Прокіп Нетреба
308. Гриць Овраменко
309. Матвій Чорномаз
310. Іван Чорний
311. Самійло, Кирилів родич
312. Кирик Добутній
313. Гриць Миколенко
314. Левко Котельник
315. Наум Даниленко
316. Данило Прохоренко
317. Савка Деньга
318. Юхим Чорний
319. Андрій Негоднячий
320. Пархом Гунька
321. Левко Бульба
322. Дмитро Прошко
323. Петро Думаніс
324. Герасим Верства
325. Касян Височин
326. Левко Тихий
327. Андрій Нечаяний
328. Федір Журавель
329. Пилип Пилипось
330. Семен Чавунник
331. Сидір Сухий
332. Микита Лазюк
333. Петро Короткий
334. Василь Трубайло
335. Яків Лячок
336. Роман Рева
337. Роман Ухатий
338. Микола Голий
339. Степан Покотило
340. Іван Товкун
341. Іван, Товкунів Брат
342. Омелько Драгий
343. Самійло Танцюра
344. Петро Кайда
345. Микита, Кайдин брат
346. Семен Говійло
347. Єхим Вовкось
348. Роман Волочащий
349. Наум Прихожий
350. Гаврило Прошик
351. Василь Тепаший
352. Андрій Горловий
353. Левко Лисий
354. Петро Рятун
355. Лук'ян Плакущий
356. Пилип Хупавий

357. Ничипір Загірський
358. Микита Гайстро
359. Карпо Бик
360. Василь Брус
361. Гриицько Третяк
362. Трохим Таран
363. Гаврило Чабан
364. Степан Ногатий
365. Пилип Плакса
366. Мусій Кирпатий
367. Максим Журбин
368. Дмитро Танець
369. Антон Кмілавий
370. Ясько Пяоланий
371. Антон Пугач
372. Василь Корінний
373. Максим Швець
374. Іван Перескоч Пана
375. Мойсей Білий
376. Іван Бохинників Білий
377. Сергій Шульпіка
378. Іван Носатий
379. Гриицько Бохинний
380. Кирик Санбурець
381. Кирик Зівака
382. Харко Люлька
383. Данило Басок
384. Ярема Єнадуброта
385. Гриицько Старий
386. Яцько Носувака
387. Максим Цедумаженко
388. Охрім Літун
389. Василь Півтораицький
390. Василь Зікраний
391. Дмитро Хихотун
392. Омелько Злодій
393. Савка Козубенко
394. Прокіп Шматкось
395. Прокіп Півень
396. Михайло Єдиножко
397. Кіндрат Чорний
398. Онисько Скік
399. Максим Гікран

Всього: 400 козаків.

5. ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ЯЦЬКО ПІДЧІС

1. Кирик Салтан
2. Демко Легуша
3. Омелько Величківський
4. Ігнат Губа
5. Мирін, Старчої Голови родич
6. Петро Омельницький
7. Карпо Швидкий
8. Терешко Прожир
9. Федір Чубенко
10. Гриицько Ланець
11. Іван, Жаданів родич
12. Опанас Горбатко
13. Андрій Салата
14. Ісько Срай
15. Іван Безрукавий
16. Гриицько Ухань
17. Дмитро Стягайло
18. Микита Бредіга
19. Прокіп Білий
20. Іван Стешич
21. Іван Куліш
22. Федір Худь
23. Антон Порошенко
24. Василь Швець
25. Федір Задирака
26. Іван Дорошенко
27. Іван Малий
28. Ничипір Чорний
29. Сидір Єноха
30. Данило Цар
31. Тарас Тесля
32. Іван Щербина
33. Пилип Ожин
34. Петро Ога
35. Остап Порох
36. Прокіп Неживий
37. Максим Слабкий
38. Ігнат Миша
39. Кирик Товстидан
40. Федір Гриціал
41. Іван Мовчан
42. Антон Швець
43. Микита Шкандела
44. Ігнат Губа
45. Павло Туркотій
46. Петро Криворучко
47. Левко, Губин брат
48. Демко Мошна
49. Савка Швець
50. Федір Бочківський
51. Омелько Куліш
52. Пилип Головко
53. Данило Овечка
54. Микита Сухий
55. Яцько Коваленко
56. Гарасим Несповіданий
57. Савка Лобода
58. Іван Сова
59. Іван Поламайло
60. Василь Кравець
61. Іван Делівіра
62. Юхим Гнідий
63. Гриицько Несповіданий
64. Федір Завезун
65. Іван Злодієнко
66. Петро Люлька
67. Петро Щиголь
68. Зінець Касян
69. Федір Водоп'ян
70. Микита Слабодух
71. Корній Чалий
72. Михайло Кирпа
73. Пилип Рижий
74. Федір Ярошенко
75. Гриицько Лисиця
76. Іван Лисиця
77. Федір Сірий
78. Михайло Оксамитний
79. Петро Старий
80. Тишко Молитвяний
81. Гордій Молитвяний
82. Кирик Старий
83. Павло Полонський
84. Кирик Легкоступ
85. Сергій Чорний
86. Іван Савченко
87. Іван Малик
88. Василь Борозна
89. Гаврило Таран
90. Данило Поменко
91. Василь Бухтій
92. Матвій Вівця
93. Семен Кравець
94. Данило Кравець
95. Микита Коропець
96. Андрій Швець
97. Іван Чорнявський
98. Остап Малишевич
99. Федір Київський
100. Іван Колвак
101. Матвій Кравець
102. Марко Литвин
103. Василь Злий
104. Андрій Плітник
105. Іван Донець
106. Пилип Головко
107. Данило Донець
108. Матвій Рак
109. Роман Горб
110. Трохим Майстінний
111. Василь Холодин
112. Ігнат Чорний
113. Іван Криворучко
114. Іван Плітник
115. Микита Прудник
116. Іван Тесля
117. Юхим Неклеса
118. Яків Швець
119. Василь Довгоніс
120. Трохим Сірошган
121. Василь Чапала
122. Юхим Глухий
123. Данило Кравець рябий
124. Василь Байбарзенко
125. Данило Плескач
126. Ісько, Блійбарзенків брат
127. Іван Полега
128. Іван Горб
129. Федір Зозуля
130. Іван Жовтоніг
131. Яків Розмийбіда
132. Василь Верства
133. Гриицько Свинар
134. Петро Лагода
135. Василь Довгий
136. Трохим Донжак
137. Василь Гомін
138. Потап, Стягайлів родич
139. Дмитро Дівиця
140. Пилип Волошин
141. Василь Гаркуша
142. Іван Бат
143. Ісько Цимбал
144. Гриицько Барабаненко
145. Демко Карай
146. Кирик Чабан
147. Олексій Пожований
148. Петро Тимошенко
149. Ілько Палій
150. Федір, Палїв брат
151. Федір Жук
152. Мусій Борода
153. Оксентій. (Прізвища немає)
154. Олексій Легкий
155. Василь Капля
156. Василь Карпів родич
157. Кіндрат Щиголь
158. Данило Жасур
159. Савка Головатий
160. Федір Литвинченко
161. Яків Денисенко
162. Самійло Різник
163. Михайло Стареча Голова
164. Мирін. (Прізвища немає)
165. Василь Салата
166. Дмитро Малий
167. Хома Письменний
168. Кирило Проскурник
169. Василь Товкач
170. Василь Кіт
171. Іван Чорний
172. Яків Селезень
173. Яцько Кулик
174. Микита Салій
175. Іван Новосілка
176. Іван Гаркуша
177. Іван Плакуда
178. Микита Рудий
179. Павло Малий
180. Ціп Безіменний
181. Степан Безпалий
182. Дмитро Щербина
183. Гриицько Гостроніс
184. Іван Шанько
185. Іван Швець
186. Гриицько Малий
187. Семен Синько
188. Микола Коровка
189. Яким Швець
190. Федір Смакота
191. Василь Лоза
192. Ярема Вічний
193. Карпо Карпча
194. Марко Рижий
195. Андрій Письменний
196. Гаврило Кияниця
197. Микола Литвинко
198. Трохим Черевко
199. Остап Дрізд
200. Павло Гостровух
201. Семен Бойко
202. Федір Дейнека
203. Василь Лях
204. Семен Дубоніс
205. Федір Загинайко
206. Федір Биндас
207. Роман Віглога
208. Супрун Маюця
209. Павло Голоша
210. Данило Пасічник
211. Василь Трьомсин
212. Ісько Чорний
213. Іван Бондар
214. Семен Чорний
215. Левко Борода
216. Омелько Кулябера
217. Федір Лях
218. Іван Тлустий
219. Ісько Ґатун
220. Іван Чудний
221. Гриицько Дудник
222. Микита Гаркушенко
223. Сидір Плоский
224. Микита Лях
225. Іван Куций
226. Артем Попович
227. Наум Сірий
228. Іван Перехрест
229. Федір Дубина
230. Петро Ріпка
231. Федір Прозір
232. Гриицько Пишний
233. Кіндрат Широкий
234. Самійло Сторчовус
235. Терешко Малий
236. Микита Харсун
237. Олексій Бутурлим
238. Іван Юз
239. Андрій Гусак
240. Іван Шамрай
241. Ісько Бездушний
242. Микита Маиапура
243. Іван Забора
244. Яриш, Заборин родич
245. Яцько Кривоніс
246. Федір Кучер
247. Кіндрат Попадин
248. Ісько, Товстиданів родич
249. Іван Дашенко
250. Артем Попин
251. Борис Швець
252. Василь Школа
253. Данило Печений
254. Гриицько Покотило
255. Іван Широка Борода
256. Андрій Таран
257. Федір Жук
258. Максим Комар
259. Остап Кривошия
260. Яцько Сірий
261. Савка Бобох
262. Семен Таран
263. Сергій Слюсар
264. Данило Цилюрик
265. Павло Сопко
266. Дмитро Шамраєнко
267. Федір Тесля
268. Федір Шолудько
269. Ігнат Кодацький
270. Петро, Бондарів брат
271. Гриицько Чиж
272. Федір Донець
273. Тиміш, Зінків брат
274. Іван Ткач
275. Василь Мундрафій
276. Федір Ткаченко
277. Семен Побігайло
278. Петро, Іськів брат
279. Омелько Кваша
280. Степан Кваша
281. Потап Музика
282. Кирик Кравець
283. Василь Набік
284. Гриицько Неліпа
285. Федір Страшко
286. Федір Гриицкаленко
287. Андрій Злий
288. Іван Білий
289. Лук'ян Дубринський
290. Яків Сокіл
291. Олекса Ососок
292. Гриицько Бойко
293. Панас Шерстюк
294. Степан Писаренко
295. Микола Рудий
296. Ничипір Кравець
297. Василь Митарний
298. Микита Волок
299. Яків Ластівка
300. Микола Сукур
301. Тимко Обертас
302. Яків Вернигора
303. Яким Лисий
304. Мусій Швець

305. Іван Невидимий
306. Матвій Дрикожила
307. Потап, Яцьків Брат
308. Федір Поганий
309. Супрун Посунько
310. Демко Калита
311. Семен Побігайло
312. Пилип Великий
313. Іван Пучка
314. Яків Сухий
315. Кирик Вітренко
316. Михайло Дудник
317. Микола Скорий
318. Гриць'ко Нестула
319. Іван Заруба
320. Данило Моток
321. Сидір Кошовий
322. Микита Харсун
323. Іван Щербина
324. Яків Гостроглиз
325. Петро Попович
326. Яцько Чорний
327. Василь Тільний
328. Лаврін Жайворонок
329. Ничипір Обрим
330. Савка Малий
331. Ігнат, Малого брат
332. Іван Вудлига
333. Яків Страшко
334. Іван Черпецький
335. Семен Обдула
336. Максим Пучка
337. Михайло Безніс
338. Яцько Сукур
339. Кирик Чорний
340. Петро Безрукавий
341. Василь, Смакотин родич
342. Іван Пискола
343. Іван Тонконіг
344. Іван Мовчан-Самарський
345. Іван Щербина
346. Іван Шаповал
347. Степан Полежай
348. Микита Харсун
349. Василь Чорний
350. Іван Шаповаленко
351. Микита Махиня
352. Петро Гнаний
353. Ісько Чорний
354. Данило Швець
355. Федір Ніс
356. Іван Осокоровий
357. Василь Головко
358. Іван Дуда

Всього: 359 козаків.

6. ВИЩЕСТЕБЛІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН СИДІР НЕЩАДНИЙ

1. Юхим Ігнатович
2. Данило Мовчан
3. Максим Таран
4. Ясько Сагажій
5. Яцько Половинка
6. Гриць'ко Лях
7. Олексій Коцар
8. Микола Коваль
9. Федір Литвин
10. Андрій Бойко
11. Остап Кюшко
12. Яцько Шевчик
13. Олексій Збаразький
14. Матвій Авул
15. Мартин Лаштабега
16. Ілько Дардовий
17. Федір Матрос
18. Харко Перистий
19. Панько Чередник
20. Степан Коваль
21. Тишко Білан
22. Гарасько Опальний
23. Макар Чвірінько
24. Гриць'ко Головко
25. Юхим Мотуз
26. Юхим Репещенко
27. Іван Гаркуша
28. Петро Ух
29. Прокіп Вороний
30. Сидір Кабрус
31. Павло Нечіт
32. Демко Неживий
33. Петро Несухий
34. Ілько Бохинник
35. Яцько Горб
36. Семен Рудий
37. Микола Лихий
38. Іван Задамула
39. Олексій Сторчак
40. Ясько Шрам
41. Єфентій Дяк
42. Савка Шустван
43. Антон Репещенко
44. Кирик Недужий
45. Прокіп Кияничин
46. Яцько Хвіті'ль
47. Петро Диктовний
48. Василь Мацько
49. Микола Швець
50. Іван Мошенський
51. Василь Губа
52. Дем'ян Нороха
53. Назар Литвин
54. Хома Лінивий
55. Савка Сувора
56. Миколка Мовчанів
57. Максим Сиктим
58. Роман Мажара
59. Кирик Сажай
60. Данило Бублик
61. Іван Горбенко
62. Трохим Боровик
63. Михайло Кравець
64. Василь Литвин
65. Петро Шарфа
66. Панас Садило
67. Терешко Добрий
68. Ничипір Білогородний
69. Назар Мосальов
70. Онисько Кияничин
71. Кирик, Максимів родич
72. Марко Залізняк
73. Іван Савранський
74. Кирик Тихий
75. Іван Чалий
76. Данило, Якима Ігнатовича родич
77. Трохим Мельник
78. Остап Дрібний
79. Іван Тедас
80. Іван Свита
81. Ясько Башман
82. Дмитро Вишник
83. Кіндрат Рачок
84. Радько Шульга
85. Іван Стромець
86. Федір Лютий
87. Яків Лях
88. Павло Сорока
89. Данило Брусило
90. Юхим Садиленко
91. Корній Горб
92. Яцько Білий
93. Марко Немилостивий
94. Матвій Губа
95. Сидір Кияничин
96. Семен Лубенець
97. Пилип Мовчан
98. Степан Баштанник
99. Лесько Галушка
100. Назар Бобир
101. Семен Кравець
102. Петро Кирпа
103. Андрій Тихий
104. Федір Гончар
105. Артем Волосянка
106. Ілько Сірошган
107. Василь Литвин
108. Харко Довгий
109. Антон Ковтун
110. Іван, Якима Ігнатовича родич
111. Гриць'ко Черкаський
112. Наум Барабанчик
113. Михайло Алтинога
114. Микола Шкарбан
115. Федір Неощадний
116. Євтух Шульга
117. Петро, Нещадимів родич
118. Ярко Юраш
119. Степан Єнох
120. Михайло Глухівський
121. Юхим Гладкий
122. Пилип Панюта
123. Остап Глухівський
124. Прокіп Дін
125. Кузьма Вівчар
126. Артем Кучер
127. Терешко Рядовий
128. Улас Чорний
129. Семен Шапошник
130. Микита Похил
131. Кузьма Окаренко
132. Демко Безшасний
133. Василь Цигиця
134. Яцько Гузь
135. Гаврило Вовча шапка
136. Федір Кирзун
137. Семен Маца
138. Данило Кравець
139. Іван Кожух
140. Іван Півторацький
141. Іван Головко
142. Яцько Прудкий
143. Ілько Гордовий
144. Іван Зайвий
145. Матвій Тарапунька
146. Вакула Миколенко
147. Василь Чайка
148. Василь Москаленко
149. Іван Черпецький
150. Лук'ян Чорний
151. Ігнат Плакуций
152. Сергій Таранець
153. Ясько Сокур
154. Панько Дужий
155. Ясько Цилярик
156. Василь Ніс
157. Назар Марченко
158. Федір Сокур
159. Микола Коваль
160. Павло Компанієць
161. Федір Кравець
162. Іван Рудий
163. Іван Таран
164. Гриць'ко Красношия
165. Гарасим Чорний
166. Василь Таран
167. Гриць'ко Білоус
168. Іван Сова
169. Тишко Кухар
170. Гриць'ко Ялович
171. Прокіп Шинкар
172. Омелько Вергун
173. Павло, Сачків Брат
174. Ничипір Миколенко
175. Іван Письменний
176. Петро Кошуля
177. Іван Касяненко
178. Микита Красношия
179. Іван Галаган
180. Денис Летючий
181. Яцько Малий
182. Іван Звіздун
183. Гарасим Жемчужний
184. Ясько Письменний
185. Семен Редька
186. Гарасим Рябусь
187. Дмитро Охріменко
188. Іван Гаркушин
189. Яцько Табанець
190. Іван Таран
191. Максим Таранів
192. Іван Кузуб
193. Іван Письменний
194. Василь Чорненький
195. Максим Ведмідь
196. Василь Книшенко
197. Іван Хмара
198. Іван Попович
199. Семен Костиря
200. Савка Великий
201. Мусій Жук
202. Яким Литвин
203. Дорош Бобир
204. Ясько Стягайло
205. Семен Волошин

Всього: 206 козаків.

7. ДЕРЕВ'ЯНКІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН МИКОЛА КАСАП

1. Іван Щербина
2. Максим Оксюша
3. Остап Гостроух
4. Яків Жук
5. Конон Великолужський
6. Ілько Рудий
7. Кіндрат Білоград
8. Ясько Латан
9. Андрій Гонтовий
10. Матвій Плиска
11. Іван Кагачка
12. Іван Малий
13. Федір Кременчуцький
14. Яким Лихошерстий
15. Мартин Старий
16. Яків Вирозуб
17. Артем Жовтий
18. Іван Вус
19. Леонтій Вечірній
20. Лесько Голега
21. Корній Плиг
22. Гарасим Чорний
23. Кіндрат Латан
24. Омелько Башкирець
25. Нестір Плосконіс
26. Гарасим Сукур
27. Тиміш Головко
28. Гарасим Вирозуб
29. Василь Росколупа
30. Іван Удонция
31. Микита Манйло
32. Антон Подинайло
33. Гарасим Череватий
34. Ничипір Бражник
35. Федір Бандурівський
36. Роман Шлопкан
37. Василь Субота
38. Гриць'ко Темний
39. Панько Глухий
40. Василь Куций
41. Яким Тонконіг
42. Яцько Швидкий
43. Михайло Головко
44. Тиміш Турпан
45. Лазар Окатий
46. Семен Таран
47. Семен Старий
48. Кіндрат Школа
49. Демко Бабак
50. Макар Нагатець
51. Іван Урода
52. Трохим Малий
53. Данило Обухівський
54. Зінець Головченко
55. Іван Дев'ятий
56. Левко Коркос
57. Олекса Залупейко
58. Іван Глухий
59. Мартин Головко
60. Яким Пічжися
61. Тиміш Кучер
62. Іван Лобода
63. Роман Хоруженко
64. Лаврін Волошин

65. Іван Рак
66. Іван Чорний
67. Степан Мушта
68. Павло Мул
69. Пилип Абдула
70. Лазар Красноколядинський
71. Микита Красноколядинський
72. Михайло Ніс
73. Іван Сак
74. Самійло Жолдак
75. Федір Піший
76. Ілько Коновал
77. Гриць'ко Чардак
78. Степан Попільник
79. Гриць'ко Скирта
80. Федір Відьма
81. Гриць'ко Гурин
82. Федір Лелека
83. Мусій Товмач
84. Василь Циб
85. Гриць'ко Безрукавий
86. Онисько Бібин
87. Самійло Попович
88. Семен Дін
89. Прокіп Дін
90. Карпо Плітник
91. Терешко Нора
92. Василь Чорний
93. Ничипір Сіротун
94. Петро Неліпа
95. Федір Голий
96. Іван Киян
97. Ігнат Колитва
98. Степан Богацький
99. Яків Бобошко
100. Остап Котельва
101. Онисій Головченко
102. Яцько Тогиський
103. Матвій Кульбачний
104. Гордій Таран
105. Іван Бабуренко
106. Федір Черкасенко
107. Лаврін Бойко
108. Гриць'ко Завезун
109. Федір Щербиненко
110. Федір Дігтяренко
111. Степан Білівський
112. Омелько Відьма
113. Іван Келеберда
114. Іван Збараж
115. Демко Коваль
116. Василь Бовтях
117. Самійло Пугач
118. Каленик Запара
119. Іван Горобець
120. Гриць'ко Брагарник
121. Андрій Брагарник
122. Гриць'ко Нижник
123. Роман Бохинник
124. Федір Коваль
125. Трохим Коваль
126. Каленик Гнаний
127. Матвій Бочківський
128. Федір Білий
129. Ігнат Скапа
130. Савка Рогозинський
131. Олекса Кравець
132. Ігнат Бандура
133. Левко Ніякий
134. Ясько Вечеря
135. Касян Преступний
136. Іван Прохода
137. Іван Кумпан
138. Тиміш Тума
139. Савка Швець
140. Іван Чумак
141. Максим Штанченко
142. Іван Чабан
143. Михайло Балченко
144. Іван Дардовий
145. Іван Великий
146. Гриць'ко Чорний
147. Петро Головченко
148. Андрій Чорний
149. Іван Чортовинин
150. Ігнат Гостровух
151. Данило Колодан
152. Нестір Рева
153. Андрій Красуня
154. Петро Харцимака
155. Яцько Рогкаліна
156. Улас Плиг
157. Іван Кукса
158. Савка Швець
159. Ілько Зелений
160. Кирило Андрієвський
161. Андрій Супесь
162. Лук'ян Бобох
163. Іван Мовчан
164. Роман Набік
165. Павло Шилимівець
166. Ігнат Гайстер
167. Харко Обертас
168. Степан Вівчар
169. Іван Сухий
170. Іван Ляшок
171. Данило Перга
172. Іван, Вирозубів Брат
173. Іван Височин
174. Петро Безрукавий
175. Іван Кальміуський
176. Василь Кирпа
177. Максим Горіхша
178. Степан Шулайко
179. Панас Лях
180. Тиміш Нижник
181. Степан Щербина
182. Михайло Чорний
183. Іван Маловік
184. Василь Щербаків
185. Степан Ососок
186. Іван Войтик
187. Іван Шматок
188. Федір Губатий
189. Іван Лячок
190. Кирило Бик
191. Іван Нестула
192. Трохим Ротоліпа
193. Тиміш Білий
194. Василь Роскулапа
195. Остап Письменний
196. Гарасим Безрукавий
197. Яким Манжис
198. Василь Мамай
199. Савка Ковтун
200. Василь Лобась
201. Яким Швець
202. Іван Швець
203. Тарас Плакущий
204. Федір Лігун
205. Назар Білий
206. Демко Малий
207. Семен Піхчик
208. Семен Півненко
209. Павло Вендерський
210. Іван Бик
211. Іван Тихий
212. Корній Верешака
213. Петро Бізірський
214. Федір Кирпа
215. Демко Скік
216. Гаврило Кіш
217. Хома Самотній
218. Іван Піший
219. Іван Стуконіг
220. Павло Завільмований
221. Іван Письмак
222. Андрій Звичайний
223. Мирон Білий
224. Андрій Кріль
225. Гриць'ко Неживий
226. Антон Ґоровина
227. Яким Чайка
228. Юхим Шльома
229. Яким Манжула
230. Федір Мінько
231. Охрім Бандура
232. Михайло Калюжний
233. Гриць'ко Калюжний
234. Остап Калюжний
235. Тарас Ковтун
236. Юхим Лихошерстий
237. Яків Крамар
238. Петро Несправний
239. Семен Чорний
240. Лазар Глоба
241. Прокіп Сухий
242. Ярема Щербина
243. Андрій Губатий
244. Ігнат Колитва
245. Савка Швець
246. Михайло Головенко
247. Іван Сербин
248. Улас Третяченко
249. Гриць'ко Сербин
250. Іван Безпалько
251. Кіндрат Пирятинський
252. Микита Неживий
253. Данило Синомлико
254. Тиміш Шаповал
255. Клим Боледа
256. Кіндрат Дзидло
257. Василь Кунпан
258. Іван Чуприна
259. Василь, Чупринів родич
260. Давид Лихошерський
261. Петро, Шмарковий родич
262. Лук'ян Кірнос

Всього: 263 козаки.

8. ДЖЕРЕЛІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ЯРМОЛА СТАДНИК

1. Павло Нетреба
2. Олексій Вербицький
3. Іван Похил
4. Мойсей Сухий
5. Вакула Великий
6. Іван Куля
7. Павло Головко
8. Федір Тесля
9. Дмитро Губа
10. Іван Гнідий
11. Іван Таран
12. Онисько Чернець
13. Андрій Чупа
14. Петро Піскун
15. Іван Нетребенко
16. Роман Рудь
17. Лук'ян Окань
18. Андрій Горб
19. Семен Поварко
20. Тарас Малий
21. Прокіп Дробот
22. Микола Полтавець
23. Іван Куліш
24. Іван Стуконіг
25. Іван Матяшенко
26. Даць'ко Тума
27. Зінець Неживий
28. Михайло Недокид
29. Василь Машул
30. Петро Запічний
31. Яким Докурило
32. Василь Сулименко
33. Роман Бейзул
34. Василь Сулименко
35. Давид Дубровненко
36. Яків Окунь
37. Філон Зубів
38. Ничипір Віськовий
39. Іван Шерстюк
40. Аврам Гнаний
41. Семен Ноженко
42. Іван Старченко
43. Кіндрат Зліпок
44. Іван Тхір
45. Іван Пізній
46. Максим Кучер
47. Аврам Сукур
48. Федір Кислицький
49. Федір Бобох
50. Федір Білий
51. Яцько Кривошия
52. Ясько Кулик
53. Іван Дудник
54. Матвій Топал
55. Іван Голота
56. Дмитро Ніс
57. Андрій Швачка
58. Степан Коваль
59. Петро Старий
60. Степан Гостровух
61. Карпо Струць
62. Василь Круторуженко
63. Петро Швець
64. Петро Почеса
65. Василь Кунпан
66. Остап Гулій
67. Левко Окуненко
68. Мартин Бейдуленко
69. Максим Письменний
70. Федір Кравець
71. Михайло Чубук
72. Кирик Губа
73. Степан Підстрішний
74. Микита Чупрун
75. Гриць'ко Неліп
76. Тиміш Топал
77. Василь Губа
78. Федір Безпалий
79. Гарасим Гоклач
80. Федір Мовчан
81. Дорош Сукур
82. Ігнат Сукуренко
83. Андрій Сірий
84. Омелько Швець
85. Федір Половий
86. Петро Сукур
87. Федір Годиненко
88. Петро Ковтуненко
89. Кузьма Литвин
90. Ігнат Коваль
91. Степан Коваль
92. Мойсей Дрик
93. Демко Ємець
94. Василь Кореняка
95. Радько Сверулин
96. Василь Гончар
97. Клим Ярмоленко
98. Михайло Михлик
99. Корній Гаркуша
100. Лук'ян Мамай
101. Олекса Свинчак
102. Михайло Таранець
103. Петро Горб
104. Олекса Полтавець
105. Клим Чорний
106. Павло Чалий
107. Ясько Земляний
108. Дмитро Кусанько
109. Гордій Письменний
110. Петро Швець
111. Степан Круторожeнко
112. Демко Круторіг
113. Павло Гаркуша
114. Микола Журавель
115. Мойсій Головко
116. Сергій Конько
117. Іван Чумак
118. Наум Мадрика
119. Василь Чумак
120. Федір Чумак
121. Роман Костиря
122. Лесько Ухань
123. Андрій Кулик
124. Гордій Брус
125. Самійло Приблуда
126. Лук'ян Сухотенко
127. Павло Полежай
128. Іван Таранець
129. Микола Хрестянин
130. Федір Гаркуша
131. Михайло Дідів
132. Василь Кунпан
133. Ярош Колісник
134. Харко Хміль
135. Олекса Гаркуша
136. Іван Горб
137. Данило Старий
138. Федір Рудь
139. Онисько Крамар
140. Арсен Крамар
141. Ясько Крамар
142. Андрій Арсенів
143. Кирило Лисий
144. Ігнат Кравець
145. Ігнат Дін
146. Яцько Довбало
147. Іван Лисий
148. Семен Вондар

149. Василь Сірошган
150. Карпо Мармусь
151. Павло Хоменко
152. Іван Нетребенко
153. Олекса Вигранитий
154. Улас Шульга
155. Нестір Головко
156. Грицько Лях
157. Трохим Тоистик
158. Денис Бурчак
159. Сидір Копиця
160. Степан Сухий
161. Остап Дубовий
162. Нестір Кумпан
163. Семен Чорний
164. Петро Лукашенко
165. Іван Янівський
166. Микита Вирлан
167. Улас Малий
168. Василь Зелений
169. Павло Стовбур
170. Данило Козир
171. Гаврило Остапів
172. Максим Легкоступ
173. Хома Окуніа
174. Олексій Заєць
175. Микита Брагарник
176. Семен Вечірній
177. Іван Кролевець
178. Петро Лукашенко
179. Семен Ранджида
180. Лесько Віленький
181. Ничипір Діженко
182. Омелько Глухий
183. Харко Литвин
184. Самійло Білий
185. Степан Таран
186. Корній Губара
187. Олекса Сіровський
188. Лук'ян Савpадим
189. Грицько Білий
190. Ярема Жук
191. Ярема Мамай
192. Іван Швець
193. Іван Солоп
194. Іван Литвин
195. Федір Таран
196. Петро Гуртовий
197. Степан Губа
198. Яків Сухий
199. Іває Вус
200. Павло Плохий
201. Степан Чекерес
202. Ілько Сухий
203. Гаврило Гаврик
204. Артем Гаркуша
205. Яків Василів
206. Іван Щербина
207. Максим Онокай
208. Федір Продан
209. Василь Гаркуша
210. Степан Каплун
211. Степан Білий
212. Андрій Слаболисний
213. Федір Мірошник
214. Степан Дядько
215. Грицько Вовк
216. Тиміш Стороженко
217. Петро Забудько
218. Кирило Малий
219. Кирило Вернигора
220. Каленик Великий
221. Михайло Білий
222. Кирило Нір
223. Панас Швець
224. Ясько Таран
225. Панас Діденко
226. Іван Діденко
227. Федір Діденко
228. Іван Білий
229. Савко Таран
230. Олексій Слочак
231. Гаврило Невидимий
232. Степан Дігтяр
233. Степан Сухий
234. Яків Гуртовий
235. Іван Зелінський
236. Нестір Джерелівський
237. Василь Чорний
238. Антон Рашівський
239. Ілько Дужий
240. Єхим Нагаєць
241. Андрій Вороний
242. Яків Довгошиїй
243. Іван Ковтун
244. Павло Головко
245. Леонтій Губа
246. Петро Карась
247. Василь Половий
248. Семен Бобошко
249. Микола Головко
250. Петро Шийка
251. Демко Чорний
252. Федір Білий
253. Йосип Довгоножко
254. Грицько Часник
255. Марко Стадник
256. Михайло Довгополий
257. Іван Чабан
258. Остап Шаповал
259. Карпо Панич
260. Дорош Карпенко
261. Павло Шмулюрник
262. Захарко Запара
263. Михайло Срам
264. Олексій Храп
265. Григорій Кирпа
266. Пилип Строгий
267. Іван Кролівець

Всього: 268 козаків.

9. ДОНСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН СТЕПАН СІРИЙ

1. Прокіп Довженко
2. Микита Білий
3. Федір Стуконіг
4. Степан Сірий
5. Яцько Литвин
6. Іван Письменний
7. Іван Страх
8. Іван Ворона
9. Савка Криворукий
10. Павло Лошак
11. Грицько Дуб
12. Андрій Матрос
13. Хома Жила
14. Максим Старенький
15. Федір Таран
16. Степан Бойко
17. Федір Шульга
18. Юхим Великий
19. Федір Безсонний
20. Андрій Покотило
21. Степан Бойко
22. Пархим Баранник
23. Михайло Садівський
24. Федір Жеребець
25. Семен Розвора
26. Іван Клочко
27. Михайло Чорний
28. Андрій Дерев'янко
29. Дмитро Цап
30. Пилип Полежай
31. Іван Сивокобила
32. Андрій Забара
33. Яцько Тилька
34. Іван Лях
35. Савка Кіт
36. Андрій Халепа
37. Іван Бобир
38. Терешко Роздайбіда
39. Назар Жоболда
40. Іван Кучер
41. Олексій Безкровний
42. Ничипір Чуприна
43. Юрко Швець
44. Іван Сукур
45. Іван Бородавка
46. Онисько Волошин
47. Остап Чайка
48. Грицько Застава
49. Михайло Шульга
50. Степан Шепіль
51. Данило Малинівський
52. Грицько Білий
53. Василь Пінурка
54. Пилип Хорт
55. Грицько Скорина
56. Мартин Ніс
57. Федір Дін
58. Василь Кривошия
59. Ігнат Шрам
60. Іван Нелідничий
61. Кузьма Сухий
62. Сидір Чайка
63. Федір Литвин
64. Артем Чорний
65. Остап Великий
66. Павло Дженченко
67. Корній Джепка
68. Петро Малий
69. Ігнат Рудий
70. Іван Кислий
71. Корній Ніс
72. Мирін Литвин
73. Андрій Кабака
74. Ігнат Пільний
75. Михайло Шульга
76. Федір Шульга
77. Григорій Баштан
78. Мусій Білий
79. Іван Попович
80. Самійло Порохненко
81. Петро Субота
82. Яким Пукало
83. Семен Топал
84. Іван Субота
85. Олекса Гончаренко
86. Остап Чаірко
87. Грицько Мірочний
88. Юхим Манджула
89. Яцько Білий
90. Іван Товстик
91. Іван Халепа
92. Процько Малий
93. Данило Старенький
94. Роман Зелений
95. Ісько Коваль
96. Грицько Тупота
97. Яцько Кривенький
98. Демко Журавель
99. Федір Нечай
100. Микита Тесля
101. Кіндрат Білий
102. Павло Невінчаний
103. Павло Стрига
104. Зінець Клочко Менший
105. Демко Чумак
106. Федір Крижанівський
107. Іван Дрюк
108. Олексій Волошин
109. Роман Коваль
110. Олексій Козир
111. Євтух Безсоненко
112. Грицько Гриб
113. Мирін Караванець
114. Грицько Шевчик
115. Борис, Шевчиків брат
116. Матвій Дуда
117. Пилип Брагарник
118. Федір Сторчак
119. Андрій Дерев'янко
120. Свирид Приблуда
121. Федір Стрижак
122. Данило Стрижак
123. Михайло Мамай
124. Юхим Танцюра
125. Прокіп Чапкий
126. Андрій Дід
127. Степан Дубина
128. Хома Череватий
129. Іван Малий
130. Левко Рудий
131. Яцько Гуртовий
132. Клим Завала
133. Василь Малий
134. Яким Високий
135. Денис Таран
136. Гордій Натівсин
137. Наум Малий
138. Конон Обдула
139. Яцько Різник
140. Кіндрат Чуприна
141. Наум Таран
142. Костя Великий
143. Онисько Білий
144. Яцько Сторчак
145. Павло Ніс
146. Лук'ян Капаніс
147. Сидір Великий
148. Наум Чорненький
149. Пилип Половинка
150. Кіндрат Йона
151. Яцько Гаркуша
152. Савка Коваль
153. Іван Дужий
154. Тиміш Литвин
155. Клим Тримбач
156. Кирик Ніс
157. Максим Журба
158. Костя Тиможний
159. Степан Журавель
160. Іван Ломака
161. Ігнат Ніс
162. Данило Сон
163. Михайло Базавлук
164. Тиміш Щербина
165. Панас Чорнявський
166. Іван Сагайдачний
167. Тиміш Дробот
168. Ісько Совимний
169. Омелько Донець
170. Йона Малий
171. Корній Таранець
172. Петро Гаркуша
173. Назар Запічний
174. Василь Стрійний
175. Ісько Таран
176. Дмитро Тягун
177. Михайло Дядько
178. Ничипір Строць
179. Роман Трьомсин
180. Іван Чорний
181. Ісько Циван
182. Федір Кобила
183. Лук'ян Дудіжвин
184. Хома Чорний
185. Трохим Червоношиїй
186. Грицько Малий
187. Андрій Величко
188. Семен Барзазим
189. Харко Шульга
190. Хома Баштанник
191. Ничипір Старий
192. Луцько Щербина
193. Максим Кривенький
194. Корній Бурдюг
195. Трохим Бурдюг
196. Федір Бухиниченко
197. Василь Малий
198. Грицько Музика
199. Мартин Вечір

Всього: 200 козаків.

10. ДЯДЬКІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН АНДРІЙ КИЧКИН

1. Михайло Куций
2. Федір Кам'янка
3. Мартин Шурта
4. Тиміш Вус
5. Михайло Сухий
6. Яків Чупис
7. Онисим Кривицький
8. Ярема Колода
9. Клим Кучерявий
10. Каленик Колоша
11. Іван Дін
12. Лук'ян Великий
13. Дмитро Горб
14. Демко Топал
15. Іван Чортомлицький
16. Василь Звір
17. Остап Ластабека
18. Остап Басараб
19. Тиміш Кумпан
20. Мартин Кравець
21. Андрій М'який
22. Трохим Зуб
23. Хома Портний
24. Грицько Шатро
25. Остап Калковик
26. Петро Вовконяк
27. Ілько Гайдай
28. Микита Дін
29. Андрій Сапсай
30. Мусій Головко
31. Степан Бугай
32. Степан Билим
33. Панас Профатило
34. Гарасим Галалим
35. Максим Швець
36. Степан Кваша
37. Іван Кулик
38. Гаврило Жарик
39. Василь Лях
40. Яків Гостровух
41. Дмитро Чиж
42. Демко Кухар
43. Федір Кабака
44. Гаврило Чередник
45. Грицько Одирець
46. Демко Письменний
47. Тарас Крут
48. Семен Баштанник
49. Федір Дулодич
50. Трохим Короленко
51. Тарас Шуляк
52. Максим Дячок
53. Іван Дундук
54. Іван Галайко
55. Василь Швець
56. Денис Земляк
57. Іван Вергунів
58. Іван Кирпа
59. Дмитро Девла
60. Логвин Кравець
61. Ігнат Кравець
62. Ігнат Умка
63. Федір Литвин
64. Грицько Супруненко
65. Василь Моспан
66. Яцько Губа
67. Кіндрат Губа
68. Панас Мочула
69. Вакула Ткач
70. Петро Литвин
71. Яків Чуприна
72. Андрій Котенко
73. Карпо Вашенко
74. Левко Діттяр
75. Гарасим Кравець-Холодний
76. Павло Туз
77. Яків Головко
78. Іван Сова
79. Федір Кислиця
80. Іван Лисий
81. Трохим Косозоренко
82. Яцько Плавдуменко
83. Іван Губа
84. Кузьма Бобошко
85. Федір Найда
86. Семен Гила
87. Панько Золотар
88. Петро Сухиня
89. Олексій Жарко
90. Олексій Драний
91. Федір Сірий
92. Мартин Лях
93. Петро Мордвин
94. Матвій Ворона
95. Демко Чинчик
96. Грицько Губа
97. Гордій Литвин
98. Яків Солоп
99. Захарко Числик
100. Іван Харсун
101. Андрій Кіт
102. Данило Тесля
103. Матвій Гаркуша
104. Матвій Височин
105. Ілько Лисий
106. Яцько Косий
107. Назар Котенко
108. Максим Глухий
109. Григорій Сутуленко
110. Василь Малий
111. Дмитро Рудий
112. Семен Білий
113. Марко Дронник
114. Таран Сірошган
115. Яцько Губа
116. Трохим Безрукавий
117. Іван Письменний
118. Демко Глухий
119. Корній Шаповал
120. Іван Шаповал
121. Яків Похил
122. Степан Побіжка
123. Василь Брегеда
124. Яків Табанець
125. Мирін Урода
126. Олекса Шкура
127. Антон Комлик
128. Онисько Великий
129. Михайло Щербань
130. Іван Таранець
131. Демид Пурис
132. Іван Гостроверхий
133. Гаврило Таран
134. Артем Пушкар
135. Іван Недоступ
136. Улас Мельник
137. Роман Борисенко
138. Лесько Ніс
139. Степан Бардак
140. Демко Гаркуша
141. Іван Нестула
142. Лесько Діттяр
143. Дмитро Гаркуша
144. Яцько Великий
145. Грицько Сукур
146. Василь Крут
147. Прокіп Кожум'яка
148. Яків Чіпа
149. Степан Мара
150. Грицько Залізний
151. Іван Жовтуха
152. Максим Письменний
153. Федір Візир
154. Марко Старуха
155. Нестір Силоус
156. Юхим Куліш
157. Іван Верхоглядя
158. Іван Зуб
159. Дорош Ворона
160. Клим Кріпосний
161. Іван Киянця
162. Гарасим Станкевич
163. Павло Оса
164. Олексій Нагай
165. Дем'ян Кулик
166. Демко Глухий
167. Максим Губин
168. Дмитро Гелевера
169. Василь Дорогожоненко
170. Кіндрат Гук
171. Олефір Таран
172. Василь Третяк
173. Пилип Гаркуша
174. Юхим Черевко
175. Сергій Лаштабедин
176. Кирик Тарасівський
177. Кіндрат Великий
178. Денис Калита
179. Кирик Убийсобака
180. Матвій Мацапура
181. Тиміш Кривошия
182. Аврам Сагайдачний
183. Яків Колісник
184. Яків Ткач
185. Ярема Щипан
186. Прокіп Щербина
187. Яків Кам'яний
188. Іван Чорний
189. Василь Коваль
190. Іван Котляр
191. Федір Горбів
192. Кирик Чорнобілівський
193. Яків Логвинів
194. Михайло Товстий
195. Вакула Глухий
196. Кирик Геда
197. Грицько Неденко
198. Грицько Журба
199. Іван Чуприна
200. Ничипір Новицький
201. Василь Новицький
202. Ігнат Кирпа
203. Яків Писакий
204. Прокіп Кожум'яка
205. Роман Романуха
206. Пилип Романуха
207. Яцько Горб
208. Грицько Таран
209. Федір Кислиця
210. Федір Охоня
211. Максим Чайка
212. Іван Міняйлів
213. Улас Гунька
214. Грицько Баштанник
215. Грицько Шмалько
216. Хома Супряка
217. Іван Сірко
218. Іван Швець
219. Супрун Топал
220. Федір Чумак
221. Василь Верелієвський
222. Михайло Дуплич
223. Мусій Кривий
224. Мартин Диченко
225. Іван Окатий
226. Роман Рудий
227. Кирило Холодненко
228. Мойсей Золотар
229. Грицько Лисий
230. Максим Кривецький
231. Федір Лялька
232. Павло Сапетний
233. Федір Чардак
234. Мойсій Бровко
235. Василь Горб
236. Хома Кравець
237. Іван Чорний
238. Грицько Сукур
239. Панько Трут
240. Сергій Шмига
241. Іван Ємець
242. Яцько Кравець
243. Лук'ян Садалян
244. Прокіп Жидир
245. Панас Рудий
246. Петро Вус
247. Костя Чорнобай
248. Микола Котляр
249. Мирін Шкуропат
250. Олекса Келембет
251. Харко Порожній
252. Корній Садило
253. Антон Коваль
254. Данило Покотило
255. Йосип Попович
256. Андрій Горбик
257. Матвій Чоловік
258. Юрко Кравець
259. Омелько Литвин
260. Федір Бандурка
261. Кирик Чуписів
262. Наум Лисий
263. Тиміш Синюник
264. Тиміш Найда
265. Іван Тонкий
266. Семен Більматий
267. Мартин Сотник
268. Мартин Зуб
269. Василь Дрова
270. Денис Бабак
271. Ілько Гаркуша
272. Олифір Кравець
273. Іван Таран
274. Дмитро Великий
275. Федір Малий
276. Ігнат Безіменний
277. Панас Дохожалий
278. Кирик Кирпа
279. Трохим Безрукавий
280. Ігнат Гунька
281. Данило Скочко
282. Грицько Найда
283. Андрій Ступак
284. Ясько Швидкий
285. Федір Лисигір
286. Федір Нечит
287. Ілько Гаркуша
288. Семен Сірий
289. Дмитро Таран
290. Данило Гунька
291. Грицько Рало
292. Микита Чорний
293. Данило Топчій
294. Ясько Маловік
295. Ясько Бардак
296. Максим Рудь
297. Вакула Глухий
298. Вакула Гнаний
299. Іван Таран
300. Іван Салосіг
301. Іван Чардак
302. Левко Рудь
303. Петро Сухий
304. Хома Байдак
305. Гаврило Таран
306. Клим Таран
307. Костя Зуб
308. Іван Кирпа
309. Кирик Стягайся
310. Трохим Куй
311. Демко Найда

Всього: 312 козаків.

11. ІВАНІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН МАКСИМ УХАНЬ

1. Корній Чорний
2. Савка Малий
3. Артем Чабан
4. Улас Таран
5. Пилип Гончар
6. Михайло Безрідний
7. Яцько Кукса
8. Захарко Самарський
9. Іван Литвин
10. Кіндрат Поминько
11. Олексій Кривоніс
12. Яцько Вівчар
13. Степан Щербина
14. Степан Жисцький
15. Мусій Неживий
16. Антон Білошапко
17. Петро Дірка
18. Лаврін Товстик
19. Микита Косий
20. Василь Талапидро
21. Іван Сук
22. Олексій Чорний
23. Олексій Кучер
24. Омелько Письменний

25. Василь Ніс
26. Прокіп Темний
27. Яким Пархоменко
28. Петро Лисий
29. Захарко Запитон
30. Яцько Шрам
31. Василь Скребець
32. Трохим Скребець
33. Павло Мунюк
34. Кіндрат Бобох
35. Хома Копайгора
36. Іван Самарець
37. Олекса Білошапчин
38. Василь Нагай
39. Семен Калиніський
40. Кирик Сучак
41. Данило Рогова
42. Яцько Качинабіда
43. Іван Шароварний
44. Савка Тонконіг
45. Демко Лобода
46. Каленик Супа
47. Іван Коропець
48. Степан Замула
49. Ігнат Письменний
50. Антон Шульга
51. Омелько Таран
52. Яцько Саламаник
53. Ігнат Пух
54. Степан Аногійло
55. Остап Дерко
56. Іван Годний
57. Онисько Бардан
58. Павло Кульбачин
59. Іван Секергей
60. Кіндрат Кучум
61. Кіндрат Драбина
62. Кирик Харсун
63. Ісько Сухий
64. Степан Божко
65. Семен Головко
66. Гарасим Горб
67. Ісько Дардовий
68. Іван Паталашко
69. Герасим Писаний
70. Василь М'якоступ
71. Карпо Глухий
72. Трохим Журавель
73. Іван Старий
74. Петро Дрізд
75. Максим Завезюн
76. Михайло Бачкак
77. Яким Шульга
78. Михайло Недошуп
79. Федір Неживий
80. Степан Кравець
81. Іван Чуб
82. Іван Сила
83. Андрій Без'ямець
84. Андрій Сухий
85. Трохим Кирпа
86. Оврам Швець
87. Трохим Скічний
88. Омелько День
89. Онисько Кунпан
90. Андрій Запічний
91. Омелько Бісяга
92. Іван Успа
93. Корній Кучулеба
94. Федір Кучулеба
95. Іван Кучер
96. Павло Бандурко
97. Іван Половий
98. Данило Чорногородько
99. Степан Журавель
100. Ярема Ткач
101. Олекса Мазан
102. Федір Підшийко
103. Оврам Члега
104. Кіндрат Кирпа
105. Павло Гіркий
106. Лесько Саламаський
107. Василь Гончарів
108. Андрій Чорний
109. Федір Білий
110. Іван Великий
111. Іван Собко
112. Іван Лозовий
113. Мартин Богуш
114. Давид Богуш
115. Олекса Вінчар
116. Василь Письменний
117. Семен Таран
118. Яким Гавриш
119. Кость Врагарник
120. Прокіп Шапар
12. Василь Зайко
122. Денис Кудла
125. Яким Канюбера
124. Павло Щербина
125. Іван Фартушний
126. Іван Дерзький
127. Яким Ніс
128. Тиміш Ворона
129. Федір Колісник
130. Іван Шмат
131. Тишко Білоус
132. Кузьма Сова
133. Іван Картавий
134. Тарас Малий
135. Андрій Рослик
136. Ісько Череватий
137. Іван Гаркуша
138. Ігнат Муконя
139. Михайло Глухий
140. Микита Луганський
141. Ілько Багмут
142. Петро Бола
143. Ігнат Бола
144. Михайло Бола
145. Гриць ко Семерчів
146. Микита Бородавка
147. Мартин Шмат
148. Кузьма Хомко
149. Федір Похил
150. Дмитро Брусик
151. Степан Великий
152. Павло Кривий
153. Дмитро Заруба
154. Пилип Чорноус
155. Ничипір Жаба
156. Михайло Таран
157. Андрій Кум
158. Гриць ко Губа
159. Михайло Деркач
160. Гриць ко Мадала
161. Федір Бобошко
162. Зінець Острогруд
163. Онуфрій Зуб
164. Матвій Чорногір
165. Павло Чепинога
166. Михайло Шпак
167. Яким Сторчоус
168. Самійло Косар
169. Роман Швець
170. Петро Чорний
171. Клим Ведмедик
172. Радько Короткий
173. Тиміш Махиня
174. Гриць ко Гіркий
175. Ісько Тонкий
176. Гаврило Постіл
177. Максим Колюка
178. Онисько Литвин
179. Демко Сиволап
180. Кузьма Найда
181. Омелько Бобир
182. Федір Ширта
183. Матвій Сунько
184. Микита Вовк
185. Самійло Вовк
186. Гарасим Дуць
187. Кирик Шкребець
188. Федір Бондар
189. Іван Невінчаний
190. Іван Безрукавий
191. Мартин Безрукавий
192. Василь Поганий
193. Семен Рудь
194. Яким Грива
195. Микола Попович
196. Іван Губа
197. Ілько Гетьман
198. Іван Вечірній
199. Лесько Середа
200. Дмитро Кулик
201. Іван Білицький
202. Ісько Шапопал
203. Яриш Танюра
204. Лук'ян Дядько
205. Семен Ляченко
206. Михайло Чолов'яга
207. Лук'ян Шматько
208. Яким Хацьок
209. Федір Швець
210. Степан Блекотний
211. Іван Безщасний
212. Петро Безщасний
213. Петро Жавага
214. Семен Солоп
215. Федір Сук
216. Іван Талапинда
217. Дмитро Череватий
218. Семен Кабан
219. Логвин Лагута
220. Лемко Теравський
221. Яцько Круг
222. Василь Кошіль
223. Яцько Стяк
224. Іван Тугайбей
225. Кіндрат Ломовий
226. Яцько Бунчуковий
227. Петро Цмакало
228. Іван Поршик
229. Іван Перехрест
230. Антон Печений рак
231. Іван Драний
232. Панас Жовтоногів
233. Гаврило Стуконіг
234. Федір Таран
235. Олексій Ворона
236. Тиміш Крут
237. Яким Булава
238. Лук'ян Кучер
239. Хома Донець
240. Іван Моторний
241. Петро Шуст
242. Іван Деревня
243. Семен Плут
244. Іван Сито
245. Каленик Білий
246. Роман Вівчар
247. Кирик Шолудько
248. Федір Довгополий
249. Антон Золотоверхий
250. Давид Чумак
251. Трохим Шульга
252. Павло Таранець
253. Михайло Рідявко
254. Іван Носик
255. Хома Киян
256. Мусій Ткач
257. Сидір Баштанник
258. Микола Чернець
259. Лесько Коваль
260. Улас Неживий
261. Лаврін Бацман
262. Степан Зубів
263. Лесько Кульбачний
264. Кіндрат Кравець
265. Назар Бровченко
266. Іван Зліпок
267. Іван Пух
268. Степан Лях
269. Іван Бут
270. Степан Ус
271. Данило Грива
272. Гриць ко Гостроверхий
273. Микола Набік
274. Василь Сірий
275. Іван Хмара
276. Пилип Литвин
277. Лаврін Литвин
278. Петро Кілок
279. Максим Бровко
280. Прокіп Таран
281. Пилип Колісник
282. Іван Кабаненко
283. Максим Реготанко
284. Гриць ко Кабаненко
285. Іван Щука
286. Наум Рябошапка
287. Степан Гаркуша
288. Василь Рудь
289. Остап Великий
290. Онисько Швець
291. Микита Трояк
292. Кирило Трояк
293. Павло Мармул
294. Ісько Кулик
295. Самійло Султан
296. Улас Мокрий
297. Ісько Сукур
298. Федір Крутень
299. Іван Лупашко
300. Андрій Таран
301. Лук'ян Куш
302. Іван Мізин
303. Ігнат Мізин
304. Лук'ян Секергей
305. Іван Великий
306. Гриць ко Куделя
307. Михайло Бобошко
308. Василь Малий
309. Лук'ян Дяченко
310. Трохим Улянченко
311. Захарко Улянченко
312. Кузьма Подибайло
313. Ігнат Рубан
314. Іван Рубан
315. Іван Мазепа
316. Гриць ко Моргун
317. Олексій Литвин
318. Терешко Теробтій
319. Василь Рябоніс
320. Назар Чорний
321. Данило Потуйшкура
322. Трохим Потуйшкура
323. Ісько Стовповий
324. Ісько Богоніс
325. Кіндрат Малий
326. Микита Циба
327. Трохим Зікрач
328. Федір Зікрач
329. Ісько Гнилий
330. Петро Сарана
331. Іван Губа
332. Микита Чмих
333. Денис Чумак
334. Микола Запісний
335. Гриць ко Караванець
336. Кость Кравець
337. Степан Рибка
338. Гриць ко Харсун
339. Ярко Сірий
340. Гриць ко Лобур
341. Захарко Харитоненко
342. Кирило Вербицький
343. Гаврило Гупистий
344. Харко Безпалий
345. Кіндрат Товстик
346. Степан Товстенко
347. Семен Варава
348. Хома Губа
349. Яцько Головко
350. Микита Лупір
351. Кіндрат Костур
352. Іван Кривось
353. Ігнат Кривий
354. Кіндрат Рослий
355. Максим Немира
356. Федір Немира
357. Лук'ян Караванець
358. Семен Гудима
359. Іван Сова
360. Лук'ян Тригуб
361. Корній Деркач
362. Сергій Бобир
363. Яків Гриан
364. Павло Гриан
365. Степан Пархоменко
366. Євтух Біличенко
367. Андрій Біличенко
368. Яким Біличенко
369. Гриць ко Кукса
370. Микита Валян
371. Павло Безрідний
372. Гриць ко Каракай
373. Степан Сидоренко
374. Гарасим Губа
375. Трохим Нибіль
376. Семен Заруба
377. Лесько Тирлибаба
378. Іван Лебеза
379. Федір Бесіда
380. Гриць ко Бесіда
381. Іван Чорний
382. Василь Стрижак
383. Федір Остапченко
384. Василь Одарич
385. Василь, Одаричів родич
386. Іван Драбинник
387. Мирін Чорнявський
388. Тиміш Головко
389. Петро Островух
390. Ілько Гасан
391. Гриць ко Кучер
392. Микита Горбик

393. Харко Повстяний
394. Карпо Андрущенко
395. Омелько Швець
396. Трохим Репетій
397. Василь Воронько
398. Гриць Нестула
399. Карпо Швець
400. Михайло Квач
401. Іван Чудний
402. Іван Саранча
403. Данило Саранча
404. Ілляш Шорик
405. Гаврило Тетянко
406. Данило Кіт
407. Тарас Журавель
408. Михайло Чуб
409. Ярко Товстик
410. Пилип Шашко
411. Іван Рудь
412. Андрій Кріпак
413. Василь Великий
414. Антон Небилиця
415. Гаврило Зайко
416. Марко Половий
417. Василь Ніс
418. Савка Білий
419. Улас Тесля
420. Андрій Бойко
421. Нестір Сірий
422. Петро Лях
423. Яцько Рій
424. Іван Домусь
425. Данило Донець
426. Охрім Мовчан
427. Іван Козулиця
428. Іван Шийко
429. Іван Шрам
430. Іван Обіз
431. Павло Шпак
432. Карпо Ткач
433. Гриць Кравець
434. Степан Кравчик
435. Андрій Салогуз
436. Левко Бат
437. Іван Карась
438. Іван Мовчан
439. Омелько Швець

Всього: 440 козаків.

12. ІРКЛІЇВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН АНДРІЙ НОСАНЬ

1. Іван Гордіїв
2. Гриць Порив
3. Гриць Блажко
4. Василь Кішенський
5. Петро Городиський
6. Федір Чабан
7. Данило Гладкий
8. Харко Пасяча
9. Гриць Глинний
10. Омелько Холодець
11. Яким Лелека
12. Мусій Семенко
13. Остап Лійна
14. Гриць Білий
15. Матвій Голий
16. Антон Махно
17. Оврам Скорий
18. Михайло Косий
19. Терешко Маленький
20. Павло Москаленко
21. Петро Головатий
22. Савка Каракай
23. Остап Карасенко
24. Іван Домонтович
25. Улас Тицький
26. Мусій Крутофал
27. Микита Ланець
28. Давид Логвинів
29. Іван Третяк
30. Гарасим Більченко
31. Юцько Савко
32. Дмитро Сомай
33. Кирик Половий
34. Педько Оченашко
35. Терешко Заволока
36. Конон Старий
37. Федір Удод
38. Федір Третяк
39. Василь Стоян
40. Тарас Плоский
41. Андрій Чигринець
42. Прокіп Гаркуша
43. Кирик Домонтович
44. Яким Лобась
45. Василь Безгуб
46. Трохим Городиський
47. Демко Куюберда
48. Яким Великий
49. Пархим. (Прізвища немає)
50. Федір Рудий
51. Гарасим Сличак
52. Андрій Смачний
53. Лесько Обдула
54. Семен Письменний
55. Микита Кузьменко
56. Федір Біляченко
57. Яцько Рудий
58. Андрій Ступак
59. Федір Лапа
60. Іван Покволистий
61. Панько Сукур
62. Дмитро Шамрай
63. Роман Льон
64. Денис Гаркуша
65. Ілько Діброва
66. Іван Жолдак
67. Мусій Дараганенко
68. Гарасим Сікога
69. Корній Удод
70. Терешко Горбиків
71. Марко Половий
72. Кіндрат Пашинко
73. Павло Кучер
74. Корній Маловік
75. Артем Радченко
76. Андрій Мадяпара
77. Марко Бохинник
78. Іван Чорний
79. Іван Малий
80. Семен Махинько
81. Павло Сторчак
82. Андрій Білий
83. Іван Мізерний
84. Савка Шевченко
85. Іван Бик
86. Харко Іваненко
87. Василь Чигринець
88. Савка Баштанник
89. Омелько Жук
90. Михайло Шарпило
91. Савка Теськів
92. Іван Ступак
93. Гриць Кривий
94. Роман Лоцман
95. Прокіп Малохатка
96. Федір Попович
97. Іван Протоколяк
98. Петро Нудьга
99. Матвій Сапсай
100. Гриць Письменний
101. Юсько Чорний
102. Яким Жеребко
103. Кіндрат Носуля
104. Іван Деркач
105. Федір Чирва
106. Кіндрат Скребець
107. Василь Кореністий
108. Харко Земляний
109. Данило Горб
110. Іван Лін
111. Максим Широкий
112. Яким Мирненко
113. Степан Стельмах
114. Юсько Ніс
115. Андрій Колісник
116. Ігнат Трьомсин
117. Іван Швець
118. Микита Тонкошия
119. Яцько Череда
120. Ярема Швець
121. Прокіп Шамрай
122. Василь Демешко
123. Самійло Довгий
124. Хома Забільний
125. Федір Козир
126. Тиміш Крупський
127. Степан Чуприна
128. Савка Чернець
129. Юхим Товстоп'ят
130. Демко Солоп
131. Федір Обертас
132. Іван Нежованко
133. Яків Злитько
134. Василь Горб
135. Гриць Найда
136. Петро Капотистий
137. Савка Приблуда
138. Микола Закопайко
139. Іван Деркач
140. Гаврило Глухий
141. Мартин Невінчаний
142. Кіндрат Піський
143. Трохим Корівник
144. Василь Малий
145. Кирило Сват
146. Василь Чорний
147. Іван Гаркуша
148. Василь Чуйко
149. Іван Плитник
150. Остап Таран
151. Андрій Тараненко
152. Прокіп Провор
153. Клим Щербина
154. Степан Блажченко
155. Федір Крохмаль
156. Іван Гаркуша
157. Гриць Легкоступ
158. Матвій Сапсай
159. Іван Вовк
160. Петро Діденко
161. Назар Постівець
162. Павло Малий
163. Петро Чумак
164. Тиміш Письменний
165. Данило Тур
166. Кирило Сукур
167. Савка Пустовіт
168. Микита Брик
169. Панас Білий
170. Лесько Чабасир
171. Ничипір Коновал
172. Іван Гордин
173. Іван Таран
174. Роман Коваль
175. Артем Половий
176. Юсько Чорний
177. Федір Чирва
178. Сергій Шаповал
179. Гарасим Каштаняи
180. Яремко Батько
181. Федір Гаркуша
182. Іван Губа
183. Гриць Радченко
184. Іван Гаркуша
185. Іван Нетреба
186. Іван Кузьменко
187. Федір Гараба
188. Михайло Литвин
189. Артем Торбина
190. Нестір Гуртовий
191. Данило Крутивус
192. Хома Приходько
193. Матвій Бардан
194. Нестір Брик
195. Кіндрат Брик
196. Клим Панчоха
197. Іван Брик
198. Кіндрат Горобець
199. Трохим Зима
200. Степан Горобець
201. Омелько Шаповал
202. Луцько Сопко
203. Іван Мишляка
204. Семен Бичко
205. Трохим Лисий
206. Ярема Швець
207. Павло Криворучко
208. Панас Шатайло
209. Дмитро Печерський
210. Максим Бабенко
211. Микита Гречкосій
212. Степан Рева
213. Пантелеймон Рева
214. Ничипір Швець
215. Панько Шкубицький
216. Панас Марченко
217. Устим Чорний
218. Гаврило Шульга
219. Іван Сторчак
220. Семен Мамай
221. Василь Чорний
222. Супрун Чумак
223. Назар Білик
224. Яків Носань
225. Юсько Швець
226. Гриць Заєць
227. Іван Ступак
228. Гриць Ткач
229. Данило Скрипник
230. Семен Злий
231. Іван Лихошерстий
232. Денис Воропаєнко
233. Тиміш Бойко
234. Імені нема. Коваль
235. Кирик Баранник
236. Корній Застава
237. Семен Рій
238. Павло Видів
239. Проць Швець
240. Гриць П'яниця
241. Оврам Крамар
242. Павло Удовиця
243. Назар Музика
244. Іван Горб
245. Тиміш Дігтяр
246. Кіндрат Бохинник
247. Гриць Бохинник
248. Семен Невінчаний
249. Дмитро Чорний
250. Василь Кореністий
251. Яким Швець
252. Кіндрат Литвин
253. Петро Кукса
254. Пилип Гаркуша
255. Гриць Шульга
256. Кирило Колісниченко
257. Іван Криворукий
258. Іван Щербина
259. Василь Чернець
260. Матвій Швець
261. Степан Головко
262. Панас Білий
263. Лесько Таран
264. Лесько Відьма
265. Оврам Бойко
266. Хома Шульга
267. Марко Мідяний
268. Петро Курило
269. Данило Кум
270. Нестір Головко
271. Микита Сват
272. Кіндрат Копил
273. Яцько Мазя
274. Гаврило Злий
275. Улас Титар
276. Ігнат Чорний
277. Савка П'яниця
278. Гриць Сухий
279. Петро Білий
280. Павло Неспиця
281. Ігнат Литвин
282. Ігнат Чумак
283. Микола Закопайченко
284. Гриць Кужільський
285. Корній Домонтовий
286. Дацько Домонтовий
287. Іван Чирка
288. Роман Чирка
289. Андрій Губа
290. Ореско Білий
291. Іван Третяк
292. Терешко Третяк

293. Федір Кучер
294. Данило Міркоглан
295. Петро Череватий
296. Іван Сукур
297. Степан Мазур
298. Василь Мазур
299. Степан Мігрик
300. Іван Чорний
301. Остап Самарець
302. Давид Самарець
303. Дмитро Самарець
304. Іван Сторчовус
305. Прокіп Лях
306. Іван Щербина
307. Степан Покрепа
308. Демко Задоєний
309. Ничипір Вихор
310. Кіндрат П'яниця
311. Федір Кіра
312. Корній Кужний
313. Іван Видяк
314. Василь Товмач
315. Гаврило Злий
316. Ілько Года
317. Яцько Носар
318. Михайло Сірий
319. Яцько Сухий
320. Федір Бардан
321. Гарасько Шут
322. Іван Литвин
323. Нестір Сухий
324. Павло Половий
325. Євтух Тупота
326. Михайло Кониш
327. Іван Кіл
328. Кузьма Колисько
329. Семен Удод
330. Панько Такісобі
331. Гриць Загійло
332. Федір Коваль
333. Лесько Трясця
334. Федір Дречиня
335. Пилип Жовтоніг
336. Іван Гайвась
337. Савка Шрам
338. Кузьма Малий
339. Федір Четвірня
340. Андрій Чорненький
341. Іван Воцюра
342. Андрій Галушка
343. Савка Литвин
344. Федір Літицький
345. Василь Сукур
346. Федір Ніс
347. Гриць Плужник
348. Данило Данько
349. Федір Щербина
350. Іван Поздір
351. Василь Швець
352. Максим Пропалий
353. Андрій Сиволап
354. Гарасько Письменний
355. Яцько Литвин
356. Іван Литвин
357. Федір Бойко
358. Іван Бойко
359. Демко Чорний
360. Іван Жеребило
361. Іван Шамрай
362. Охрім Бариш
363. Петро Різник
364. Онистрат Малий
365. Іван Донець
366. Гриць Старий
367. Тишко Голосний
368. Лук'ян Каруник
369. Левко Лобась
370. Матвій Кривошия
371. Лук'ян Гаман
372. Федір Горб
373. Степан Таран
374. Василь Шур
375. Михайло Мовчан
376. Дмитро Таран
377. Дмитро Головко
378. Федір Турський
379. Іван Старук
380. Кіндрат Рудий
381. Ігнат Мошенський
382. Сидір Старий
383. Андрій Зуб
384. Сидір Козар
385. Давид Моргун
386. Семен Бочко
387. Василь Лелека
388. Іван Помиваний
389. Гриць Рудь
390. Федір Лисий
391. Семен Малий
392. Семен Литвин
393. Федір Ломака
394. Петро Шост
395. Іван Завертаний
396. Микита Валян
397. Степан Титар
398. Пархим Рогульний
399. Гриць Неплюєнко
400. Іван Мамай
401. Гриць Рудий
402. Омелько Чорний
403. Михайло Чорний
404. Трохим Пастух
405. Михайло Пічка
406. Яким Кіндратенко
407. Федір Узимський
408. Степан Реготун
409. Дмитро Цибуля
410. Мартин Мазур
411. Лук'ян Удод
412. Семен Буряківський
413. Яким Швець
414. Гриць Левченко
415. Марко Шостак
416. Семен Шостак
417. Луць Смирний
418. Денис Широкий
419. Гриць Сидельник
420. Яцько Куций
421. Яків Косило
422. Володимир Сукур
423. Гриць Левченко
424. Яцько Гаркуша
425. Павло Куліш
426. Василь Кабан
427. Савка Кулаченко
428. Федір Великий
429. Федір Гніций
430. Іван Коляник
431. Лесько Чайка
432. Максим Садило
433. Михайло Красик
434. Федір Гей
435. Олекса Баба
436. Лесько Ковзар
437. Іван Сіроштан
438. Мирін Чинбай
439. Денис Сенецький
440. Іван Закопайченко
441. Федір Великий
442. Федір Малий
443. Роман Малий
444. Андрій Моторний
445. Микита Щербина
446. Кіндрат Терновий
447. Василь Омелівський
448. Степан Кримський
449. Федір Кравець
450. Гордій Шрам
451. Антон Сірий
452. Герасим Селянський
453. Іван Рябенко
454. Левко Вечірній
455. Микола Таран
456. Петро Бойко
457. Яків Пінка
458. Опанас Лупир
459. Андрій Гаркуша
460. Петро Плохенький
461. Роман Дядько
462. Сидір Старуха
463. Павло Штака
464. Федір Ніс
465. Юсько Жук
466. Степан Крук
467. Антон Бардак
468. Остап Бойко

Всього: 469 козаків.

13. КАЛНИБОЛОЦЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ФЕДІР СОХАЦЬКИЙ

1. Андрій Сохацький
2. Кузьма Великолужний
3. Лук'ян Головко
4. Ярема Соловей
5. Федір Вмічадло
6. Іван Дігтяр
7. Семен Лотиш
8. Іван Похитун
9. Марко Ус
10. Яцько, Шаповалів Брат
11. Гриць Борода
12. Лук'ян Малий
13. Ігнат Бровко
14. Степан Невінчаний
15. Назар Крикливий
16. Михайло Батько
17. Іван Гладкий
18. Омелько Коропець
19. Антон Лотвишів
20. Петро Лапій
21. Іван Чорний
22. Детько Деркач
23. Петро Заюканий
24. Павлик Малий
25. Костя Чорний
26. Яцько Вусань
27. Антон Прибивко
28. Юхим Котляр
29. Тиміш Гусь
30. Федір Сякий
31. Федір Монастирський
32. Іван Несолиборщ
33. Іван Коваль
34. Іван Безпалий
35. Прокіп Зіркач
36. Іван Самарський
37. Семен Нора
38. Павло Небачивий
39. Яцько, Павлів Брат
40. Кирило Кирюша
41. Трохим Щербина
42. Костя Мигидло
43. Лук'ян Тесля
44. Андрій Топчій
45. Яцько Топчієнко
46. Іван Топчієнко
47. Кузьма Топчієнко
48. Демко Швець
49. Трохим Норенко
50. Левко Чорний
51. Яцько Швець
52. Антон Губа
53. фесько Гладій
54. Іван Кладимний
55. Яцько Рублівський
56. Хома Вид
57. Яцько, Батьків Брат
58. Данило Заруба
59. Антон Соловоз
60. Іван Лепетуха
61. Гриць Коблик
62. Тиміш Яровець
63. Степан, Кравців Брат
64. Андрій, Кравців Брат
65. Детько Письменний
66. Данило Смалько
67. Мартин Набік
68. Матвій Кулик
69. Гриць Шерстюк
70. Тиміш Гераськовий
71. Омелько Тисик
72. Остап Лід
73. Левко Анцибір
74. Аврам Дундук
75. Гриць Балабан
76. Тимко Скрипник
77. Яцько, Іванів Брат
78. Каленик Цап
79. Каленик Сукур
80. Семен Сластіон
81. Степан Бульба
82. Іван Кривий
83. Семен Дуплій
84. Онопрій Гаркуша
85. Михайло Овчина
86. Матвій Красивський
87. Степан Уліженко
88. Петро, Сахацького рідня
89. Ілько Війт
90. Мартин Гунька
91. Андрій Кравець
92. Петро Посунько
93. Дмитро Сланько
94. Степан Щербина
95. Василь Таран
96. Гриць Литвин
97. Павло, Литвинів Брат
98. Гриць Компанієць
99. Харко Лоиман
100. Омелько Бровченко
101. Павло Кульбачник
102. Семен Малий
103. Федір Музика
104. Омелько Черевко
105. Олексій Окатий
106. Данило Син Жирівський
107. Петро Сивидин
108. Давид Шпитаний
109. Ілько Шолудівський
110. Ілько Лакей
111. Остап Швець
112. Іван Ямейко
113. Іван Кістяний
114. Антон Жалдак
115. Ісько, Сторчаків Брат
116. Павло Пшіненко
117. Лук'ян Глухий
118. Павло Шрам
119. Микита Крючок
120. Іван Безщасний
121. Матвій Головко
122. Матвій Кушнір
123. Гаврило Джум
124. Гаврило Рудько
125. Данило Шмалько
126. Марко Кузуб
127. Демко Кугут
128. Іван Горб
129. Іван Шивіла
130. Левко Малий
131. Клим Жвенський
132. Василь Жувалька
133. Федір Таран
134. Яцько Кравець
135. Степан Письменний
136. Федір Кілобалок
137. Марко Медвідь
138. Кирило Ус
139. Іван Шрамів Марїн
140. Гаврило Литвин
141. Матвій Збаражський
142. Петро Завала
143. Василь Проненко
144. Ігнат Похил
145. Мойлі Коврига
146. Василь Цифірь
147. Михайло Сторчоніг
148. Микита Ворона
149. Дмитро Діброва
150. Василь Бойко
151. Гаврило Ніс
152. Омелько Діброва
153. Остап Зима
154. Данило Білий
155. Яким Стрілець
156. Павло Михненко
157. Іван Горжа
158. Лаврін Остроух
159. Микита Таран
160. Ігнат Мовчан
161. Савка Чорний
162. Яцько Коваленко
163. Устим Таранець
164. Савка Кучир
165. Яцько Легненко
166. Петро Галушка
167. Ігнат Кокашка
168. Остап Литвин
169. Кузьма Драбина
170. Улас Обертас
171. Петро Джура
172. Василь Вовк

173. Іван Бойко
174. Ігнат Похил
175. Семен Рабин
176. Антон Сухий
177. Максим Гаркуша
178. Федір Швець
179. Левко Кальміський
180. Хома Кальміський
181. Василь Чорнявський
182. Панас Заброда
183. Яким Швець
184. Трохим Головко
185. Василь Каштан
186. Олекса Калита
187. Корній Чушко
188. Денис Овід
189. Яцько Ніс
190. Ігнат Кривий
191. Федір Дрімлюга
192. Кузьма Ніс
193. Микита Тесля
194. Семен Заблуда
195. Левко Кардаш
196. Михайло Чумак
197. Олекса Субота
198. Олексій Обідим
199. Хома Негрій
200. Остап Безіменний
201. Савка Безбожник
202. Іван Чумак
203. Гриицько Дава
204. Іван Бурмак
205. Василь Таран
206. Яким Сонливий
207. Федір Слюсар
208. Онопрій Удод
209. Назар Коваль
210. Василь Котляр
211. Юхим Чорний
212. Ігнат Малий
213. Федір Півник
214. Клим Голько
215. Ігнат Шеніль
216. Максим Білий
217. Кузьма Швець
218. Степан Недода
219. Гриицько Смичадло
220. Василь Шаповиця
221. Гриицько Садило
222. Федір Тонкошкір
223. Дмитро Білий
224. Ігнат Чорненький
225. Василь Товстик
226. Семен Білий
227. Процько Чорний
228. Микола Таран
229. Павло Вівчар
230. Микола Таран
231. Яцько Немібин
232. Іван Прач
233. Іван Варкуха
234. Корній Литвин
235. Роман Сухий
236. Яцько Деркач
237. Іван Недоступ
238. Ісько Гружений
239. Михайло Литвин
240. Павло Чорний
241. Трохим Кравець
242. Іван Кочерга
243. Семен Сир
244. Степан Щербина
245. Василь Кременко
246. Василь Таран
247. Кіндрат Ус
248. Іван Завара
249. Назар Кулеба
250. Ілько Мул
251. Кузьма Дрюк
252. Левко Толок
253. Гриицько Синяй
254. Ігнат Жмурко
255. Василь Черевко
256. Кіндрат Кривий
257. Василь Кусанець
258. Федір Кумлик
259. Степан Литвин
260. Андрій Таран
261. Матвій Смагляцький
262. Іван Іщенко
263. Мартин Мохнатий

Всього: 264 козака.

14. КАНІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН МАТВІЙ ШКУРА

1. Яким Варавка
2. Улас Невідничий
3. Радько Старий
4. Гордій Старий
5. Федір Надоженко
6. Пилип Скучега
7. Ян Кунча
8. Іван Щербина
9. Іван Чумак
10. Михайло Шантан
11. Василь Поданенко
12. Гриицько Варавин
13. Ілько, Заложин родич
14. Гриицько Поперечний
15. Гриицько Сиса
16. Василь Кум
17. Федір Стовба
18. Іван Корпан
19. Карпо Дурдук
20. Матвій Яловий
21. Омелько Слон
22. Степан Вовк
23. Тиміш Капран
24. Гриицько Дикий
25. Василь Русин
26. Охрім Головко
27. Іван Невідничий
28. Тиміш Гаркуша
29. Федір Зун
30. Яцько Кравець
31. Ярема Вічний
32. Юхим Рудь
33. Яким Кравець
34. Степан Різник
35. Панько, Гарасим родич
36. Іван Ухань
37. Іван Гайдамака
38. Мирін Зіркач
39. Семен Талапинда
40. Іван Покотило
41. Федір Гунько
42. Трохим Гаркуша
43. Василь Шерстюк
44. Семен Алажа
45. Пилип Кийнаш
46. Пилип Кравець
47. Павло Нечит
48. Павло Чижик
49. Павло Бардак
50. Павло Гайдамака
51. Петро Островерхий
52. Семен Страдин
53. Степан Чабан
54. Андрій Кийнашенко
55. Степан Вербецький
56. Олекса Горб
57. Омелько Кибнашенко
58. Павло Лисий
59. Ілько, Моргунів родич
60. Іван Мовчан
61. Олекса Паламар
62. Михайло Кущ
63. Ісько Шаповал
64. Хома Судник
65. Іван Сукур
66. Олекса Кошман
67. Лук'ян Кучер
68. Павло Ткач
69. Василь Лозенко
70. Ігнат Чорний
71. Роман Білий
72. Улас Деречик
73. Семен Дереза
74. Марко Курдюк
75. Мусій Дуй
76. Іван Залмустий
77. Гарасим Топчій
78. Федір Зазирід
79. Іванко Ляш
80. Максим Зиманко
81. Кирило Рекло
82. Петро Чорний
83. Корній Дон
84. Федір, Варавин родич
85. Федір Ніс
86. Матвій, Пилипів родич
87. Василь Хоха
88. Матвій Довгий
89. Лук'ян Чабан
90. Семен Коврига
91. Матвій Шкорина
92. Павло Гайдамака
93. Василь Тенгітник
94. Олекса Горб
95. Ілько Байбарза
96. Демко Кушка
97. Логвин. (Прізвища немає)
98. Максим Ніс
99. Улас Циб
100. Антон Красивський
101. Роман Строць
102. Василь Третяк
103. Денис Журавель
104. Василь Рецетовий
105. Степан Перехрест
106. Антон Дядько
107. Іван Старий
108. Ісько Нороха
109. Семен Чекитько
110. Трохим Горб
111. Савка федорів родич
112. Андрій Куличок
113. Іван Сторчак
114. Гриицько Зуд
115. Гриицько Половий
116. Іван Драний
117. Павло Вівчар
118. Мартин Чорний
119. Андрушко Бібик
120. Яків Бібик
121. Іван Підніс
122. Максим Білиця
123. Омелько Гаркуша
124. Іван Мілько
125. Гриицько Моргун
126. Данило Серпоколій
127. Кіндрат Шамрай
128. Степан Байдужий
129. Гаврило Глухівський
130. Гарасим Сніжко
131. Мартин Заруба
132. Корній Корпан
133. Павло Плиска
134. Мусій Мишка
135. Гриицько Тесля
136. Максим Слюсар
137. Радько Кучерявий
138. Іван Чуприна
139. Гриицько Волошин
140. Гриицько Тонкошій
141. Іван Сіса
142. Пилип Ніс
143. Кирик Ратушний
144. Матвій Хит
145. Павло Шульга
146. Гаврило Держій
147. Павло Хужкало
148. Іван Гаркуша
149. Лаврін Таран
150. Федір Борідка
151. Кирик Скупий
152. Василь Дремлюга
153. Артем Скорий
154. Мусій Суньло
155. Яким Відьма
156. Панас Пряник
157. Федір Маруха
158. Панас Леда
159. Савка Кінь
160. Савка Цвілий
161. Семен Рушайло
162. Андрій Половий
163. Пилип Таран
164. Максим Сердюк
165. Ілько Великий
166. Тиміш Баклан
167. Савка Байдужко
168. Терешко Шум
169. Яцько Видло
170. Зінець Швець
171. Михайло Дурдученко
172. Лук'ян Негред
173. Петро Олійник
174. Дмитро Ліс
175. Мусій Тупиця
176. Левко Гуриненко
177. Роман Кальник
178. Кіндрат Маловік
179. Іван Третяк
180. Семен Дуб
181. Іван Таранець
182. Кіндрат Бардак
183. Матвій Похань
184. Гриицько Чумак
185. Петро, Чумаків родич
186. Пасько Зуд
187. Олекса Швець
188. Яків Нетреба
189. Петро Горобець
190. Наум Заруба
191. Андрій Тонконіжко
192. Самійло Огурник
193. Кіндрат Пішоха
194. Микита Литвин
195. Василь Бондар
196. Кирик Хиз
197. Карпо Загубинога
198. Тишко Шмальний
199. Сидір Кучер
200. Харко Чорний
201. Максим Чорний
202. Мусій Негода
203. Данило Ковбаса
204. Самійло Гузь
205. Михайло Санба
206. Андрій Улога
207. Павло Литвин
208. Трохим Бобошко
209. Улас Незнай
210. Мусій Гуртовий
211. Левко Наган
212. Василь Шерстюк
213. Данило Сват
214. Мартин Невеселий
215. Демко Жмудин
216. Гриицько Стара Голова
217. Демко Северин
218. Павло Стовба
219. Супрун. (Прізвища немає)
220. Савка Садило
221. Тиміш Удод
222. Данило Слабкий
223. Тиміш Гаркуша
224. Федір Плохий
225. Ігнат Крочак
226. Самійло Кравчин
227. Яцько Сіроштан
228. Трохим Великий
229. Василь Кривий
230. Ігнат Чорний
231. Яків Швець
232. Федір Литвин
233. Андрій Кодацький
234. Яцько Сак
235. Андрій Бульба
236. Імені немає. Кузяра
237. Ігнат Мехеда
238. Максим Широкий
239. Петро Кравець
240. Гриицько Зубко
241. Мусій Жмудин
242. Гриицько Босий
243. Данило Слон
244. Павло Болох
245. Гриицько Моргун
246. Яків Кравець
247. Гриицько Головатий
248. Олекса Нога
249. Ігнат Чорний
250. Ігнат Нагірний
251. Федір Мірин
252. Охрім Шпак
253. Сергій Таран
254. Олекса Моторний
255. Максим Білий
256 Яків Білий

257. Федір Куппан
258. Петро Глухий
259. Данило Стукало
260. Павло Дикий
261. Данило Бобир
262. Лук'ян Таран
263. Андрій Голубенко
264. Ісько Білий
265. Петро Алтинний
266. Левко Лебединець
267. Юхим Дрібась
268. Остап Скоренко
269. Остап Чорний
270. Панас Ноженко
271. Антон Тонкий
272. Матвій Зуб
273. Петро Малашенко
274. Федір Нороха
275. Іван Росомаха
276. Ігнат Біденко
277. Улас Кривий
278. Іван Сербин
279. Матвій М'який
280. Петро Бобир
281. Яків Кущ
282. Харко Таран
283. Антон Цимбалистий
284. Василь Ницак
285. Петро Набок
286. Василь Танцюренко
287. Яків Сова
288. Карпо Невінничий
289. Гаврило Щербина
290. Василь Кріпосний
291. Грицько Пекельний
292. Марко Свистун
293. Максим Великий
294. Іван Бохинко
295. Кузьма Мовчан
296. Яцько Коваль
297. Мирін Зікрач
298. Іван Сандрак
299. Федір Курян
300. Грицько Перепасний
301. Михайло Бульба
302. Михайло Павленко
303. Тиміш Зуб
304. Лук'ян Легкоступ
305. Степан Дрібас
306. Панас Островухий
307. Гарасим Стукан
308. Дорош Кошіль
309. Федір Рожа
310. Олексій Зіжач
311. Петро Сукур
312. Яків Свита
313. Фидось Жумайло
314. Михайло Гаркуша
315. Іван Хабрик
316. Лук'ян Кудояш
317. Сидір Храпач
318. Матвій Солоха
319. Левко Чурнота
320. Василь Капуста
321. Тимко Мітка
322. Тиміш Пропадайло
323. Василь Бездольний
324. Федір Сновида
325. Іван, Почранів родич
326. Степан, Ячнів родич
327. Мартин Стрежиус
328. Олекса Пінторацький
329. Михайло Комлик
330. Степан Таран
331. Семен, (Прізвища немає)
332. Данило Коваль
333. Павло Кролик
334. Петро Безрукавий
335. Василь Неживий
336. Михайло Лаврецький
337. Петро Грива
338. Яцько Сірий
339. Омелько Стуконіг
340. Ісько Плиска
341. Андрій Самарець
342. Кіндрат Журавель
343. Семен Копаль
344. Грицько Гайда
345. Мартин Молодик
346. Сергій Пелешенко
347. Андрій Циса
348. Андрій Брагарник
349. Лук'ян Пекелиш
350. Степан Танцюра
351. Яцько Посунько
352. Гарасим Черкесик
353. Кирик Кравець
354. Трохим Гірченко
355. Іван Похил
356. Степан Шик
357. Корній Радісний
358. Іван Полтанець
359. Лемко Шарко
360. Федір Хмара
361. Іван Суп
362. Гарасим Скепа
363. Лесько Солонин
364. Кирик Сукур
365. Павло Сиволап
366. Василь Верхогляд
367. Ігнат Чуприна
368. Іван Кинниця
369. Степан Окунь
370. Іван Сторчак
371. Микола Ольшанський
372. Ісько Дібровенко
373. Ілько Сірошганенко
374. Семен Вороненко
375. Михайло Замріяний
376. Захарко Черкас
377. Лесько Овчарик
378. Кузьма Видок
379. Грицько Тихий
380. Семен Прудкий
381. Самійло Грушко
382. Федір Таран
383. Федір Жоболда
384. Іван Шаповал
385. Микита Мацапура
386. Микита Литвин
387. Петро Жмур
388. Петро Кабан
389. Євтух Забутий
390. Федір Скалко
391. Каленик Литвин
392. Грицько Чорний
393. Ігнат Мехеда
394. Яків Лопатенко
395. Грицько Дровітня
396. Кіндрат Шолудько
397. Василь Тертичник
398. Овсій Половець
399. Антон Леженко
400. Яцько Леженко
401. Яцько Кравець
402. Нестір Лобина
403. Василь Латиш
404. Ничипір Рудь
405. Сергій Сопко
406. Грицько Кріпосний
407. Яків Тесля
408. Петро Гаркуша
409. Кирик Чорний
410. Федір Жолоб
411. Яків Головченко
412. Левко Лебединець
413. Федір Норошенко
414. Мартин Чабан
415. Гаврило Ріг
416. Іван Росомаха
417. Наум Заруба
418. Петро Ухань
419. Грицько Виборний
420. Іван Плакущий
421. Павло Кулик
422. Корній Мамай
423. Степан Перехрест
424. Ісько Залепа
425. Панас Нетреба
426. Свирид Швидкий
427. Іван Жучаненко
428. Трохим Голуб
429. Кіндрат, Жучанів родич
430. Олекса Норенко
431. Іван Нога
432. Потап Щока
433. Корній Родота
434. Максим Ухань
435. Корній Плохий
436. Остап Стукало
437. Онисько Пшеничний
438. Панас Лобенко
439. Яцько Жучиненко
440. Грицько Губа
441. Микола Буць
442. Євтух Боровик
443. Микола Тесля
444. Василь Обозненко
445. Харко Таран
446. Данило Безчасний
447. Яцько Білий
448. Василь Шматько
449. Василь Кваша
450. Василь Казимир
451. Нестір Тонкошкур
452. Федір Шатун
453. Іван Лях
454. Василь Сешенко
455. Ілько Звергун
456. Іван Сіроштан
457. Василь Сухий
458. Василь Комлик
459. Павло, Красивського родич
460. Василь Лата
461. Петро Новохацький
462. Лемко Чорний
463. Василь Ядро
464. Гордій Змій
465. Фесько Гунька
466. Улас Прусин
467. Федір Малий
468. Омелько Сутула
469. Іван Кривий
470. Іван Просяник
471. Тиміш Роковий
472. Андрій Чумак
473. Іван Бабрика
474. Мусій Торішній
475. Степан Забара
476. Степан Слинько
477. Ігнат Чорний
478. Корній Чумак
479. Семен Сіровин
480. Петро Супа
481. Іван Табанець
482. Антон Чуприненко
483. Семен Чуприна
484. Грицько Морухівець
485. Євтух Скала
486. Гаврило Гужва
487. Петро Рудь
488. Федір Половий
489. Грицько Чорнявський
490. Харко Дурдученко
491. Грицько Коропець
492. Федір Тонконіг
493. Пилип Білий
494. Петро Чорний
495. Іван Банса
496. Данило, Горбів родич
497. Пилип Кабака
498. Трохим Скорохід
499. Логвин Ловко
500. Максим Золотоверхий
501. Василь Ухань
502. Іван Ухань
503. Грицько Морда
504. Процько Турсук
505. Марко Пробийголова
506. Улас, Третяків Брат
507. Панько Відлога
508. Назар Рудь
509. Мартин Котеленець
510. Корній Йока
511. Павло Мороз
512. Яків Самусь
513. Лемко Котел
514. Ігнат Сіденко
515. Павло Соханько
516. Федір Сідина
517. Степан Байдужий
518. Гарасим Дубовик
519. Яків Бондар
520. Федір Війт
521. Тарас Хріновка
522. Матвій Таран
523. Ігнат Шмалько
524. Сергій Зінько
525. Ничипір Чекитьків
526. Лаврін Остроух
527. Михайло Танцюра
528. Яцько Товстик
529. Гаврило Плакущенко
530. Прокіп Харсун
531. Грицько Сукур
532. Тишко Недоступ
533. Корній Бульба
534. Василь Стрижи Борода
535. Гарасим Мовчан
536. Тиміш Нестула
537. Ігнат Закиров
538. Дмитро Люлька
539. Матвій Кравець
540. Панас Кучер
541. Трохим Безрукавий
542. Трохим Бобох
543. Панас Швець
544. Іван Покотило
545. Іван Сукур
546. Трохим Таран
547. Мусій Заражій
548. Панько Сірий
549. Тиміш Кривий
550. Тарас Кинашів
551. Ілько Куппан
552. Троцько Дикий
553. Дмитро Солоп
554. Данило Тендітний
555. Федір Порохня
556. Грицько Ілляш
557. Імені немає. Корноха
558. Панас, Невеселого родич
559. Гаврило Нетреба
560. Карпо Дикий
561. Михайло Таран
562. Ілько Дикий
563. Процько Бондар
564. Кирик Бандурка
565. Петро Карнаух
566. Микита Пряник
567. Омелько Горбик
568. Данило Візниця
569. Степан Шия
570. Яцько Чорний
571. Іван Кріпосний
572. Андрій Сідий
573. Тарас Баран
574. Мартин Чабаненко
575. Микола Левета
576. Грицько Половенко
577. Корній Присяда
578. Матвій Кислий
579. Федір Гусак
580. Степан Пражир
581. Антон Бученко
582. Федір Хмара
583. Грицько П'яний
584. Кирик Блакитний
585. Данило, Морозів родич
586. Василь Таран
587. Зінець Куппан
588. Іван Малий
589. Ісько Таран
590. Кіндрат Шамрай
591. Павло Ступак
592. Омелько Шуриженко
593. Матвій Сухий
594. Петро Бандура
595. Карпо Білик
596. Панас Продай Вода
597. Василь Золотар
598. Федір Єршевський
599. Степан Чумак

Всього: 600 козаків.

15. КИСЛЯКІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН САМІЙЛО ЩЕРБИНА

1. Андрій Самарський
2. Кузьма Капулівський
3. Мартин Сокира
4. Лук'ян Попович
5. Федір Гузь
6. Ісько Щупко
7. Яцько Щупченко
8. Василь Щупченко
9. Петро Сокур
10. Улас Бородавка
11. Клим Кучер
12. Федір Піхота
13. Панько Гаркуша
14. Яцько Швидкий
15. Ничипір Стерлан
16. Кузьма Ніс
17. Кирик Голований
18. Василь Хима
19. Ісько Сторчак
20. Степан Віл
21. Кіндрат Самарець
22. Павло Таран
23. Федір Сірий
24. Терешко Білий
25. Мусій Самарський
26. Степан Житло
27. Іван Косолап
28. Іван Мазепа
29. Павло Гиндик
30. Ісай Хитковоріт
31. Іван Швець
32. Петро Сова
33. Семен Сердяченко
34. Федір Великий
35. Юхим Сейм
36. Федір Чорний
37. Мусій Вурсум
38. Яким Лебединець
39. Микита Губа
40. Яцько Лазьбик
41. Кирик Дідовид
42. Кирик Невдарний
43. Кирик Білоус
44. Яким Хочай
45. Василь Скік
46. Гаврило Саранча
47. Павло Кулик
48. Василь Ніс
49. Іван Сіроштан
50. Андрій Гупало
51. Юхим Чучупака
52. Яцько Обаза
53. Павло Скорик
54. Семен Чмига
55. Іван Чорний
56. Мусій Попович
57. Василь П'яний
58. Карпо Дін
59. Ярема Вічний
60. Федір Відьмовий
61. Степан Сердитий
62. Максим Візир
63. Гриць Баран
64. Василь Колісник
65. Семен Кий
66. Трохим Сиволап
67. Гриць Дурний
68. Степан Набік
69. Терешко Швець
70. Ігнат Радісний
71. Петро Тихий
72. Федір Лисиця
73. Гриць Щербиненко
74. Терешко Рудь
75. Панас Поламай
76. Артем Околимій
77. Харко Чепіга
78. Онисько Кучер
79. Михайло Зуб
80. Трохим Рак
81. Тиміш Бардадин
82. Семен Джукан
83. Іван Швець
84. Тиміш Швець
85. Тишко Кравець
86. Олекса Безнісько
87. Федір Шепіль
88. Лаврін Литвинко
89. Мусій Головко
90. Іван Бехменко
91. Семен Вороний
92. Іван Малий
93. Тишко Косолап
94. Федір Шрам
95. Остап Сукур
96. Іван Кутовенко
97. Гриць Кутовий
98. Кирик Кутвій
99. Яцько Кульбачний
100. Лесько Коваль
101. Гаврило Коваль
102. Матвій Коваль
103. Антон Тесля
104. Василь Головко
105. Семен Кобелянський
106. Максим Жадан
107. Оврам Капулівський
108. Гордій Чабан
109. Андрій Коваль
110. Гриць Гижва
111. Дем'ян Плігненко
112. Яцько Хмаренко
113. Петро Довгоп'ят
114. Яцько Хименко
115. Іван Чмиженко
116. Василь Ніс
117. Мусій Рубан
118. Савка Нагай
119. Данило Деркач
120. Іван Плоскоголовий
121. Левко Дін
122. Радько Похил
123. Остап Муренко
124. Олекса Голик
125. Семен Нужда
126. Іван Половий
127. Лук'ян Сухий
128. Максим Скирта
129. Левко Таран
130. Ісько Білий
131. Мирін Саранча
132. Андрій Дін
133. Артем Червоний
134. Василь Юшка
135. Василь Таран
136. Яцько Мамай
137. Яцько Чмиженко
138. Іван Шаповал
139. Павло Сліпий
140. Федір Квашня
141. Семен Гулій
142. Хома Череватий
143. Матвій Чуприна
144. Василь Воленко
145. Панас Литвин
146. Семен Кравець
147. Федір Білий
148. Ісько Чайка
149. Іван Орап
150. Петро Дикий
151. Трохим Чуб
152. Іван Підлужний
153. Андрій Кирпа
154. Остап Половий
155. Гаврило Саранча
156. Гриць Чорний
157. Матвій Білий
158. Данило Лисий
159. Іван Сучак
160. Лук'ян Швець
161. Іван Мороз
162. Матвій Чуприна
163. Кузьма Швець
164. Василь Сердитий
165. Яків Шостак
166. Гриць Злодій
167. Мусій Грива
168. Пилип Непоспішний
169. Олекса Плохий
170. Петро Статечний
171. Левко Таран
172. Семен Неживий
173. Іван Прибийвітер
174. Степан Сукур
175. Федір Сапитин
176. Гриць Кальмуський
177. Максим Сторчовус
178. Лук'ян Вітаник
179. Каленик Чорний
180. Денис Чуб
181. Гриць Рубан
182. Мусій Окатий
183. Матвій Ярдан
184. Іван Швець
185. Василь Кунпан
186. Василь Плитник
187. Лук'ян Баштанник
188. Лук'ян Чорний
189. Тарас Щупченко
190. Федір Крошко
191. Іван Кравець
192. Хома Письменний
193. Максим Мороз
194. Василь Косматий
195. Левко Кучур
196. Іван Короткий
197. Петро Біленький
198. Іван Олифіренко
199. Корній Редутненко
200. Лаврін Шпинда
201. Микита Пурко
202. Лаврін Суйм
203. Михайло Пострята
204. Михайло Тихоступ
205. Степан Губа
206. Гаврило Чайченко
207. Іван Піпта
208. Кирик Лобур
209. Гриць Первак
210. Яків Кияниця
211. Мусій Солодиня
212. Кость Черненко
213. Прокіп Олифіренко
214. Василь Кумпан
215. Степан Черниченко
216. Кіндрат Кунпан
217. Степан Каразин
218. Андрій Шаповаленко
219. Петро Безіменний
220. Іван Кунпан
221. Федір Жовтий
222. Гриць Жовтенький
223. Савка Лев'ятий
224. Ігнат Шаповал
225. Панько Підлужний
226. Мартин Шаповал
227. Гриць Тупота
228. Левко Таран
229. Пилип Малий
230. Дмитро Сопера
231. Андрій Горб
232. Гриць Косенко
233. Гриць Горобець
234. Савка Жила
235. Трохим Ніс
236. Роман Роговий
237. Харко Суменко
238. Яцько Кишинський
239. Данило Таран
240. Тиміш Глезьма
241. Степан Строць
242. Павло Білий
243. Яцько Чабан
244. Савка Письменний
245. Михайло Бандурка
246. Семен Одрода
247. Пилип Келебердяний
248. Каленик Гачок
249. Гриць Очеретяний
250. Іван Мовчан
251. Михайло Мандро
252. Олекса Цинкіл
253. Михайло Криниця
254. Левко Голуб
255. Трохим Шумченко
256. Юхим Гилавий
257. Карпо Прохода
258. Яким Лях
259. Мартин Маляр
260. Трохим Щупченко
261. Лук'ян Трус
262. Юхим Білий
263. Федір Волошин
264. Тиміш Гузь
265. Яцько Танцюра
266. Мусій Кривий
267. Тиміш Чуб
268. Ігнат Губа
269. Савка Ніяк
270. Марко Пахол
271. Остап Рудь
272. Яриш Сухий
273. Іван Таран
274. Кирик Таран
275. Павло Бегма
276. Ігнат Топчій
277. Федір Чорноштан
278. Іван Кажан
279. Федір Кравець
280. Іван Мокруха

Всього: 281 козак.

16. КОНЕЛІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН САМІЙЛО НІС

1. Іван Козир
2. Іван Шекеря
3. Лаврін Плиг
4. Тихнило Довбня
5. Левко Бреус
6. Лесько Куцькобильський
7. Михайло Рудий
8. Прокіп Товстик
9. Іван Маляр
10. Панас Чмига
11. Демешко Старий
12. Ничипір Біль
13. Ігнат Ведмідь
14. Роман Сторчак
15. Андрій Черевко
16. Данило Заболотний
17. Левко Лобуренко
18. Іван Дубоніс
19. Петро Литвинко
20. Кость Попович
21. Микола Кумпанієць
22. Іван Орел
23. Дацько Якименко
24. Федір Мокляк
25. Левко Недригайло
26. Лук'ян Лега
27. Іван Великий
28. Іван Ніс
29. Назар Красношік
30. Левко Малик
31. Михайло Телешик
32. Іван Рудько
33. Гриць Сукур
34. Василь Візир
35. Гаврило Самотік
36. Іван Чмир
37. Максим Нога
38. Максим Задирака
39. Остап Чорний
40. Терешко Грибок
41. Марко Дядько
42. Ігнат Мавро
43. Тарас Губа
44. Ігнат Шумило
45. Клим Півторацький
46. Гриць Шкура
47. Кирик Жук
48. Василь Куліш
49. Яким Хвіст
50. Самійло Куліш
51. Іван Козиренко
52. Іван Зікрач

53. Клим Сіроштан
54. Дмитро Цвіт
55. Вітько Куліш
56. Луцько Ріст
57. Микола Святий
58. Іван Заволотюнко
59. Корній Дуля
60. Федір Народашенко
61. Мирін Кукуба
62. Іван Залепа
63. Наум Брехара
64. Василь Сірий
65. Павло Ніс
66. Гаврило Налийко
67. Гаврило Драний
68. Іван Табірнець
69. Федір Краснощік
70. Іван Білоус
71. Улас Матюк
72. Панас Драний
73. Грицько Пластун
74. Гордій Циган
75. Іван Малолітній
76. Іван Чернецький
77. Максим Карасир
78. Улас Брехара
79. Іван Буряк
80. Іван Бездіжний
81. Грицько Метелиця
82. Михайло Письменний
83. Микита Дядько
84. Явтух Пагуб
85. Василь Неживий
86. Василь Ткачів
87. Федір Малий
88. Корній Гугу
89. Ігнат Лисий
90. Лаврін Крамар
91. Кирило Цилюрик
92. Грицько Рудь
93. Василь Скрипник
94. Микита Таран
95. Михайло Гаркуша
96. Іван Суниця
97. Петро Лисий
98. Андрій Коваль
99. Кіндрат Стіжок
100. Василь Сухий
101. Савка Сухий
102. Борис Сухий
103. Пилип Сухий
104. Омелько Чубик
105. Кіндрат Білоус
106. Петро Пашківець
107. Тишко Москалець
108. Іван Бердан
109. Федір Химка
110. Тарас Широкий
111. Грицько Хропак
112. Петро Роговий
113. Микола Бокатий
114. Сидір Тиренко
115. Марко Ніс
116. Василь Таран
117. Грицько Чалий
118. Тарас Садаченко
119. Федір Білий
120. Семен Куций
121. Грицько Утка
122. Демко Заліпа
123. Федір Краснощік
124. Грицько Краснощік
125. Іван Гордовий
126. Михайло Сухий
127. Данило Чорний
128. Василь Бобох
129. Кирик Санжарівський
130. Савка Гаркуша
131. Мусій Швець
132. Грицько Таран
133. Прокіп Браїлко
134. Яким Крушті
135. Андрій Сукур
136. Петро Крохмаль
137. Іван Чабан
138. Мирін Коляшко
139. Іван Сукур
140. Данило Македон
141. Федір Кошарівський
142. Кирило Таран
143. Михайло Плохий
144. Остап Сторчак
145. Борис Ніс
146. Василь Борбида
147. Семен Брус
148. Роман Заболотянко
149. Самійло Таран
150. Яцько Шрам
151. Кіндрат Кушова
152. Іван Кулик
153. Іван Павич
154. Аврам Мороз
155. Микита Спина
156. Іван Лиса
157. Кирик Товкрячa Смерть
158. Лук'ян Гордий
159. Матвій Кравець
160. Федір Борись
161. Грицько Таран
162. Микита Сукур
163. Іван Кравець
164. Петро Чабан
165. Іван Вітер
166. Яцько Цибуля
167. Кіндрат Плохий
168. Яцько Бобик
169. Грицько Недвига
170. Кирило Легкоступ
171. Мусій Тадоля
172. Павло Лата
173. Василь Мамай
174. Василь Криса
175. Семен Кніс
176. Ілько Верба
177. Іван Ісайко
178. Петро Самарський
179. Яцько Білий
180. Федір Олійник
181. Терешко Зайко
182. Кіндрат Гончар
183. Федір Тур
184. Сидір Чорний
185. Тишко Сирица
186. Іван Моторний
187. Ісько Коваль
188. Іван Бойко
189. Максим Македон
190. Демко Чорний
191. Іван Циган
192. Яцько Цибодрида
193. Федір Сіроштан
194. Грицько Брехливий
195. Максим Литвинко
196. Терешко Ворошило
197. Андрій Решетило
198. Сидір Пихно
199. Карпо Гіркий
200. Семен Садило
201. Гаврило Койда
202. Назар Скік
203. Михайло Малий
204. Павло Сучак
205. Андрій Чудак
206. Василь Шрам
207. Лаврін Білий
208. Федір Бохан
209. Савка Сопко
210. Мартин Майдур
211. Петро Малий
212. Юхим Глухий
213. Іван Білий
214. Грицько Таран
215. Микита Синьогуб
216. Ігнат Мамай
217. Іван Наливайко
218. Андрій Куліш
219. Ілько Ілляш
220. Федір Зубоніс
221. Василь Чорний
222. Гордій Деребиря
223. Михайло Касап
224. Грицько Сапека
225. Андрій Вегрюда
226. Степан Батрак
227. Ісько Дубоносенко
228. Іван Дривина
229. Іван Лотоніс
230. Степан Галаган
231. Іван Кунько
232. Іван Шпонпило
233. Іван Кульга
234. Федір Бузниицький
235. Кузьма Соноліно мати
236. Дмитро Колісник
237. Ісько Мочний
238. Харко Пархоменко
239. Іван Ніс
240. Іван Панчішенко
241. Микола Піпіпа
242. Савка Сукур
243. Каленик Моторний
244. Демко Сухиня
245. Іван Малий
246. Максим Сукур
247. Лук'ян Леда
248. Хома Стуконіг
249. Максим Сукур

Всього: 250 козаків.

17. КОРЕНІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН МИКИТА ДАХНО

1. Федір Білий
2. Семен Старий
3. Іван Рябий
4. Петро Горб
5. Микола Чорний
6. Павло Горб
7. Павло Малий
8. Остап Сало
9. Павло Ворона
10. Грицько Довбиш
11. Тиміш Віблій
12. Ігнат Таран Світлий
13. Грицько Вивіг
14. Пилип Лелюх
15. Олекса Базавлуцький
16. Грицько Сіроштан
17. Корній Шушваль
18. Іван Довгополий
19. Семен Кривий
20. Яків Журба
21. Трохим Невідничий
22. Нестір Лишній
23. Кіндрат Чорний
24. Роман Великий
25. Федір Дахно
26. Петро Горб
27. Грицько Дахно
28. Яцько Борщик
29. Яцько Салогуз
30. Антон Басараб
31. Іван Череватий
32. Савка Сліпонин
33. Панас Таран
34. Іван Кремло
35. Ілько Убийжінка
36. Кузьма Масляниця
37. Пилип Швець
38. Семен Тарабан
39. Кирик Чорний
40. Михайло Дін
41. Федір Бондар
42. Денис Гаркушка
43. Яцько Домонтович
44. Іван Садачка
45. Олекса Корсун
46. Омелько Кубанець
47. Олекса Помирака
48. Олекса Попович
49. Харко Летючий
50. Пилип Малий
51. Яцько Рижко
52. Данило Чорний
53. Василь Табанець
54. Лук'ян Коломієць
55. Іван Кравець
56. Андрій Семенів
57. Іван Радужний
58. Гаврило Письменний
59. Фесько Вивіг
60. Василь Кравець
61. Грицько Мара
62. Іван Корсуненко
63. Василь Солоп
64. Хома Письменний
65. Іван Римар
66. Степан Нодаха
67. Василь Бузанівський
68. Степан Бузанівський
69. Іван Сичак
70. Гаврило Сірий
71. Яцько Губа
72. Максим Орел
73. Павло Кухар
74. Яцько Кумпан
75. Петро Мамай
76. Грицько Мовчан
77. Тиміш Нидлега
78. Іван Білий
79. Артем Пурис
80. Федір Ненаш
81. Ілько Шкуро
82. Петро Скік
83. Нестірко Шинник
84. Савка Великий
85. Іван Дробний
86. Андрій Сукур
87. Семен Чалий
88. Назар Поперечний
89. Михайло Лата
90. Грицько Залізняк
91. Андрій Коваль
92. Михайло Шестірко
93. Яцько Масло
94. Степан Нагаєць
95. Михайло Кирпа
96. Павло Сухий
97. Данило Темний
98. Гаврило Кімлик
99. Тиміш Шульга
100. Гаврило Губа
101. Степан Довгополий
102. Грицько Старий
103. Василь Невінчаний
104. Макар Яловий
105. Клим Широкий
106. Марко Великий
Піторацький
107. Антон Таран
108. Лаврін Вечірній
109. Ярема Великолужський
110. Яків Таран Топчій
111. Семен Неклеса
112. Остап Черкас
113. Іван Чалий
114. Іван Щербина
115. Грицько Максимів
116. Іван Мовчан
117. Омелько Чигринський
118. Мусій Швець
119. Василь Брехаря
120. Семен Строчак
121. Михайло Заблуда
122. Іван Умочиказан
123. Харко Швець
124. Семен Кияниця Швець
125. Семен Литвин
126. Андрій Дін
127. Олекса Швидкий
128. Олекса Кіз
129. Семен Таран
130. Корній Копил
131. Іван Лисий
132. Іван Сапсай
133. Микола Швець
134. Савка Кравець
135. Демко Попруга
136. Гарасим Сучак
137. Антон Швець
138. Іван Кривий
139. Савка Лішина
140. Степан Таран
141. Іван Кочерга
142. Іван Стріха
143. Лук'ян Плаксивий
144. Андроник
145. Михайло Пимченко
146. Іван Куций
147. Радько Чумак

148. Яцько Сторчак
149. Семен Третяк
150. Демко Таран
151. Терешко Чорний
152. Ілько Рощина
153. Яків Лихошерстий
154. Савка Великий
155. Павло Длебин
156. Іван Таранець
157. Кирик Свиш
158. Гриицько Дудка
159. Семен Багно
160. Трохим Хвостенко
161. Федір Гаркуша
162. Кіндрат Ширяй
163. Улас Свита
164. Семен Щиголь
165. Василь Комлик
166. Михайло Каламар
167. Іван Сім
168. Кузьма Заведенко
169. Павло Оболонський
170. Василь Коновал
171. Максим Сіктим
172. Іван Дахків
173. Ничипір Чепурко
174. Петро Бровко
175. Василь Дахненко
176. Прокіп Дахненко
177. Федір Чорний
178. Трохим Часник
179. Іван Ніс
180. Кость Шинкар
181. Іван Шинкар
182. Харко Довбишенко
183. Мусій Довбишенко
184. Іван Смирний
185. Кіндрат Чорний
186. Кіндрат Умний
187. Пилип Нестеренко
188. Харко Газда
189. Демко Пугач
190. Олексій Паламар
191. Олекса Дрібас
192. Іван Бойко
193. Василь Золотар
194. Гриицько Золотар
195. Іван Сошка
196. Прокіп Сублій
197. Тиміш Босил
198. Іван Бобошко
199. Яцько Сторчак
200. Семен Лісничий
201. Матвій Біжина
202. Мартин Скоробрех
203. Петро Мандій
204. Іван Рудь
205. Мартин Шамрай
206. Степан Коновал
207. Левко Попович
208. Іван Куценко
209. Корній Ковтуненко
210. Гриицько Бойко
211. Онисько Гнаний
212. Андрій Волошин
213. Павло Волошин
214. Іван Царичанський
215. Петро Корсуненко
216. Іван Лимаренко
217. Яків Гаркуша
218. Павло Верещака
219. Данило Бойко
220. Федір Кийло
221. Гаврило Попович
222. Дмитро Дон
223. Петро Петрута
224. Кіндрат Мормит
225. Федір Гузь
226. Павло Шинкар
227. Андрій Донець
228. Гриицько Шостопал
229. Іван Топал
230. Андрій Білий
231. Федір Діденко
232. Хома Няв
233. Омелько Омельченко
234. Савка Лобур
235. Дмитро Безрідний
236. Михайло Сипицький
237. Федір Черпачний
238. Іван Пурис
239. Іван Вовчок
240. Іван Одношевний
241. Демко Таранець
242. Гриицько Кінь
243. Андрій Бондарець
244. Федір Таран
245. Іван Таран
246. Іван Литвин
247. Іван Неліпа
248. Гриицько Чорненький
249. Іван Недавній
250. Іван Мовчан
251. Гриицько Рудь
252. Павло Махиня
253. Іван Бухимсик
254. Антон Баштанник
255. Іван Кавуник
256. Пилип Приз
257. Харко Кошмак
258. Кирик Тополя
259. Трохим Димиинник
260. Давид Гніций
261. Яцько Письменний
262. Яцько Джавада
263. Іван Таран
264. Петро Кравець
265. Денис Криса
266. Яцько Лихошерстий
267. Андрій Щербина
268. Андрій Куколівський
269. Федір Каталенко
270. Петро Німко
271. Гриицько Німко
272. Федір Старий
273. Яцько Щербаків
274. Гриицько Бухинник
275. Іван Щербина
276. Василь Відьменко
277. Іван Лисий
278. Прокіп Кравець
279. Нестір Часник
280. Іван Чорнявський
281. Прокіп Сілицький
282. Гриицько Кравець
283. Гриицько Очеретянко
284. Пархим Тесля
285. Левко Рудий
286. Остап Тесля
287. Микола Щербина
288. Іван Лисиця
289. Іван Бездольний
290. Дмитро Кравець
291. Іван Товстик
292. Іван Кравець
293. Семен Коломієць
294. Кіндрат Левенець
295. Іван Чудний
296. Семен Сірий
297. Гриицько Рудь
298. Демид Чорний
299. Бобиль Мамай
300. Антон Коваль
301. Гриицько Писаний
302. Іван Бойко
303. Федір Новицький
304. Степан Невидимий
305. Михайло Теля
306. Іван Кабанець
307. Степан Слива
308. Левко Махно
309. Матвій Таран
310. Іван Великий
311. Демко Товстокорий
312. Прокіп Солоп
313. Федір Кравець
314. Мусій Швець
315. Іван Сидній
316. Степан Злий
317. Степан Чорний
318. Іван Нашистий
319. Денис Моиний
320. Марко Шушваль
321. Іван Бут
322. Михайло Погребицький
323. Іван Головко
324. Антон Лін
325. Ничипір Хвіст
326. Наум Вороний
327. Хома Великолузький
328. Ярема Самарський
329. Семен Слюсар
330. Степан Вірленко
331. Гриицько Бойко
332. Андрій Русин
333. Кирик Тополя
334. Іван Болботенко
335. Семен Губа
336. Хома Самара
337. Іван Марака
338. Іван Бардак
339. Ярема Литвин
340. Трохим Товстяний
341. Іван Хмара
342. Олекса Зомлілий
343. Сидір Рибець
344. Петро Підрисок
345. Степан Чепурко
346. Кирик Чортомлицький
347. Нестір Лазебник
348. Пархим Неліпа
349. Яків Норовиця
350. Федір Баштовий
351. Микита Швець
352. Гриицько Запічний
353. Микита Плогона
354. Логвин Самара
355. Михайло Швець
356. Роман Безверхий
357. Степан Барабанчик
358. Іван Головко
359. Іван Чумак
360. Степан Заруба
361. Гаврило Гончар
362. Семен Шульга
363. Семен Литвин
364. Олекса Старий
365. Іван Плохий
366. Іван Долікий
367. Іван Діброва
368. Федір Ніс
369. Іван Черкасенко
370. Василь В'язовець
371. Іван Золотаренко
372. Іван Чорний
373. Степан Великий
374. Кирило Кучерявий
375. Корній Роменський
376. Лук'ян Богуславський
377. Іван Білоус
378. Антон Таран
379. Олекса Швидкий
380. Іван Кравець Лозниицький
381. Зінець Рябий
382. Демко Курячий Вовк
383. Корній Копил
384. Андрій Коробочка
385. Ісько Чорний
386. Улас Наріченко
387. Матвій Наріченко
388. Омелько Качан
389. Гриицько Бойко
390. Яків Холодович
391. Петро Бобир
392. Іван Гаркуша
393. Степан Шепіль
394. Яким Гунько
395. Василь Царичанський
396. Іван Корсуненко
397. Андрій Таранець
398. Петро Вовк

Всього: 399 козаків.

18. КРИЛІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ГАВРИЛО ПОГОРІЛИЙ

1. Федір Ложка
2. Левко Таран
3. Іван Малий
4. Данило Третяк
5. Іван Бурніс
6. Василь Литвин
7. Семен фортовець
8. Федір Лях
9. Ісько Кравець
10. Іван Оберемок
11. Федір Черевко
12. Оксентій Рибалко
13. Олекса Лісняк
14. Михайло Шпиніс
15. Панько Сапатий
16. Данило Малий
17. Іван Рій
18. Павло Липовий
19. Тиміш Кошениця
20. Іван Липовий
21. Гарасим Гостровух
22. Кирик Кузь
23. Максим Кравець
24. Кузьма Гостроверхий
25. Іван Волошин
26. Кирик П'яний
27. Лук'ян Дробот
28. Гриицько Коваль
29. Степан Зелех
30. Петро Лихайченко
31. Андрій Левчерій
32. Яким Посунько
33. Дмитро Садило
34. Яким Ячкул
35. Іван Білий
36. Яким Гаркуша
37. Василь Вроздивець
38. Степан Діденко
39. Василь Чорний
40. Остап Гаркуша
41. Юхим Камінь
42. Омелько Сухий
43. Семен Лусконіг
44. Левко Товстик
45. Мойсій Бохинник
46. Ярема Горб
47. Гриицько Куличок
48. Клим Чуб
49. Мартин Чорнявський
50. Антон Тінило
51. Ісько Заблуда
52. Остап Кукса
53. Артем Безіменний
54. Іван Жоболда
55. Павло Гукур
56. Марко Литвин
57. Максим Крам
58. Олекса Квецник
59. Федір Кілок
60. Наум Ткач
61. Каленик Рябий
62. Гриицько Лихоряденко
63. Яцько Покотило
64. Яцько Вурсун
65. Ігнат Неплях
66. Ничипір Крут
67. Федько Головко
68. Прокіп Чорнявський
69. Данило Дундук
70. Іван Кам'яний
71. Іван Жоболда
72. Іван Редька
73. Прокіп Швець
74. Панас Коваль
75. Мартин Ніс
76. Кирик Присяжний
77. Михайло Ячкулейко
78. Петро Кравець
79. Микита Головко
80. Хома Колосун
81. Іван Швець Коломак
82. Юхим Бурносів
83. Іван Лихошерстий
84. Максим Деревченко
85. Михайло Тупоченко
86. Ісько Скрипник
87. Дем'ян Малинівський
88. Іван Несправцьований
89. Павло Моторний
90. Федір Крутий
91. Опанас Лебединець
92. Іван Коваленко

93. Роман Бурейко
94. Оверко Писан
95. Іван Волошко
96. Олекса Дядько
97. Василь Лебединець
98. Грицько Скрипник
99. Василь Тихий
100. Марко Сторчак
101. Яцько Білий
102. Іван Рудь
103. Федір Мовчан
104. Трохим Дикий
105. Павло Білий
106. Панас Мочула
107. Гаврило Крамар
108. Прокіп Війт
109. Іван Смайло
110. Андрій Лагженний
111. Іван Довгий
112. Клим Одинок
113. Василь Сучак
114. Роман Бойко
115. Панас Караванець
116. Данило Ступаченко
117. Олекса Старий
118. Федір Крам
119. Іван Роєнко
120. Іван Данильченко
121. Сергій Бойко
122. Ігнат Завойований
123. Павло Привітлий
124. Іван Лях
125. Антон Плохий
126. Ігнат Малий
127. Василь Ложчик
128. Грицько Ложечка
129. Самійло Сокур
130. Данило Козодой
131. Лем'ян Балабуха
132. Остап Гайда
133. Ничипір Косик
134. Зінець Сохацький
135. Федір Бохинник
136. Грицько Танцюра
137. Ісько Комісар
138. Давид Малий
139. Савко Трухило
140. Максим Кравець
141. Кузьма Гостроверхий
142. Дмитро Купчин
143. Павло Ложчик
144. Андрій Протіка
145. Яцько Малий
146. Федір Шрам
147. Грицько Швець
148. Грицько Малий
149. Ісько Письменний
150. Василь Важкий
151. Остап Кодацький
152. Іван Якименко
153. Федір Квасниченко
154. Федір Прокопенко
155. Гаврило Крамар
156. Федір Полежай
157. Іван Липовий
158. Андрій Мандрика
159. Мусій Рудь
160. Яцько Залупейко
161. Іван Гаркуша
162. Мусій Чумак
163. Данило Горб
164. Пилип Кравець
165. Гарасим Дід
166. Артем Сукур
167. Стецько Сокур
168. Клим Горб
169. Левко Кислий
170. Ярема Горбенко
171. Пилип Головатий
172. Пилип Письменний
173. Іван Перехрест
174. Іван Синиця
175. Семен Клепка
176. Федір Щербинка
177. Максим Шаповал
178. Ігнат Гладкий
179. Іван Брага
180. Ничипір Тесля
181. Зінець Старий
182. Василь Крикливий
183. Самійло Зінченко
184. Степан Зінець
185. Сидір Домишенко
186. Василь Бабій
187. Яким Поночовний
188. Федір Лізниченко
189. Зінець Лошик
190. Ярема Лях
191. Кирик Трубченко
192. Панас Малий
193. Максим Щербина
194. Яцько Нестеренко
195. Нестір Старий
196. Василь Нестеренко
197. Василь Савранський
198. Ярема Легкий
199. Давид Довгий
200. Ілько Чумак
201. Андрій Блажко
202. Василь Старий
203. Архип Гаркуша
204. Яцько Манжула
205. Федір Кучкурда
206. Іван Нетаврований
207. Іван Білий
208. Остап Сова
209. Семен Головатий
210. Іван Гуртовий
211. Антон Перемичник
212. Данило Дубина
213. Іван Березина

Всього: 214 козаків.

19. КОРСУНСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ФЕДІР ДОВГОПОЛИЙ

1. Харко Костир
2. Михайло Шульга
3. Максим Єретик
4. Григорій Кухар
5. Михайло Кобака
6. Омелько Бирса
7. Василь Кіл
8. Кирик Помахайло
9. Пархом Золотар
10. Мартин Самарець
11. Семен Нижмик
12. Федір Дуля
13. Яків Швидкий
14. Грицько Кривий
15. Павло Куделя
16. Юхим Таран
17. Максим Холяка
18. Кіндрат Безпалий
19. Корній Стригайло
20. Михайло Глухий
21. Лаврін Сорокопут
22. Тиміш Дорошенко
23. Олексій Калмик
24. Федір Тузлук
25. Михайло Лях
26. Нестір Вонтик
27. Іван Нетеходить
28. Гук Безспаленяйло
29. Микита Дорошенко
30. Артем Сукур
31. Кузьма Сямай
32. Сидір Болорат
33. Іван Швидкий
34. Ілько Головко
35. Іван Коровка
36. Данило Дана
37. Іван Жмуршко
38. Данило Лармадало
39. Павло Сторчак
40. Кирило Ніс
41. Петро Скровець
42. Іван Малий
43. Хома Бохинник
44. Григорій Чорний
45. Кость Білий
46. Ігнат Мулгин
47. Тарас Лубина
48. Тарас, Косьничитий Брат
49. Харко Лях
50. Іван Карга
51. Клим Великий
52. Юхим Брагарик
53. Омелько Шпак
54. Савка Сидоренко
55. Іван Манадик
56. Яцько Кривий
57. Лесько Мотуз
58. Іван Бобир
59. Кость Сидоренко
60. Іван Дудник
61. Павло Середа
62. Тиміш Жмуренко
63. Матвій Савченко
64. Грицько Білий
65. Яцько Мінайло
66. Василь Литвин
67. Андрій Косар
68. Марко Ляшенко
69. Іван Прилуцький
70. Микита, Степанів Брат
71. Степан Швець
72. Антон Кальмуський
73. Савка Поламайло
74. Юхим Додирайло
75. Іван Бандура
76. Василь Кунник
77. Петро Острода
78. Михайло Різкий
79. Дорош, Григорів Брат
80. Грицько Сірий
81. Грицько Бурдигжа
82. Василь Бурдигжа
83. Гарасим Слон
84. Федір Брюхко
85. Степан Тесля
86. Семен Кріпосний
87. Левко Борштан
88. Лук'ян Чорний
89. Грицько Череда
90. Гарасько Малий
91. Грицько Дрозденко
92. Микита Грибник
93. Іван Длодик
94. Денис Бардак
95. Лук'ян Лукаш
96. Петро Глазур
97. Савка Кобенко
98. Клим Білий
99. Павло Вергунка
100. Михайло Палатний
101. Іван Сербин
102. Клим Великий
103. Матвій Скала
104. Микита Матусь
105. Іван Бандура
106. Іван Дудник
107. Павло Музика
108. Павло Величко
109. Яцько Гаркуша
110. Іван Великолужний
111. Сидір Чорний
112. Мирін Сіренко
113. Сидір Бохинник
114. Панько Чорний
115. Іван Шрам
116. Іван Кучер
117. Лазар Білий
118. Федір Пазик
119. Павло Бохинник
120. Данило Сон
121. Федір Завезун
122. Сидір Сполкий
123. Степан Швець
124. Савка Кравець
125. Василь Крохмаль
126. Тарас Пенсторацький
127. Юхим Дудка
128. Яким Третяк
129. Денис Островерхий
130. Степан Чуприна
131. Данило Кравець
132. Степан Струменний
133. Іван Струменний
134. Петро Струменний
135. Василь Струменний
136. Олекса Сукур
137. Трохим Дорошенко
138. Остап Давній
139. Петро Ніжинський
140. Грицько Пластун
141. Степан Кулик
142. Кирик Кладко
143. Ярема Спиця
144. Олекса Чорний
145. Яцько Щока
146. Василь Дон
147. Данило Великий
148. Степан Сучак
149. Іван Крамар
150. Іван Тимістра
151. Тиміш Гайменко
152. Семен Вербицький
153. Наум Чорний
154. Олекса Тума
155. Степан Верба
156. Василь Білозірка
157. Іван Білий
158. Трохим Бобошко
159. Іван Поквола
160. Наум Кравець
161. Мирін Умань
162. Іван Мулпика
163. Микита Швець
164. Степан Клиноногий
165. Василь Руденний
166. Семен Руденний
167. Степан Пугач
168. Якимко Ступка
169. Василь Кирпа
170. Іван Віно
171. Федір Скрипник
172. Іван Черкасин
173. Федір Черкасенко
174. Грицько Журинець
175. Василь Півтруга
176. Лесько Орел
177. Іван Батько
178. Клим Бабак
179. Трохим Мацапій
180. Микола Чардак
181. Каленик Чумак
182. Лесько Лерудь
183. Іван Зайка
184. Артем Кулиненко
185. Кирик Каракай
186. Михайло Безлин
187. Кіндрат Чумак
188. Мартин Безкровний
189. Федір Летючий
190. Петро Воленко
191. Кирик Джаваза
192. Грицько Гнаний
193. Степан Джаваза
194. Панас Томач
195. Федір Глушник
196. Наум Безіменний
197. Іван Водоп'ян
198. Петро Тесля
199. Федір Головко
200. Петро Кучмар
201. Аврам Таран
202. Іван Скобель
203. Яцько Скобель
204. Яків Скобель
205. Роман Одноразний
206. Федір Коляда
207. Ілляш Чеверда
208. Гнат Скіпенко
209. Іван Єлець
210. Іван Грузин
211. Василь Ступак
212. Ничипір Кравець
213. Федір Кравець
214. Петро Кравець
215. Радько Малий
216. Тимко Пластун
217. Онистрат Бандура
218. Кирик Лисянський
219. Степан Коваль
220. Іван Мялиця
221. Федір Кравець
222. Семен Каштан
223. Василь Руб
224. Максим Тесля
225. Василь Руденко
226. Мусій Руденко
227. Ігнат Руденко
228. Петро Ткач

229. Іван Мотузенко
230. Сидір Азик
231. Іван Вишка
232. Наум Мулпика
233. Андрій Одир
234. Кіндрат Брагарник
235. Максим Гравець
236. Харко Кокошко
237. Дорош Манужик
238. Ілля Тесля
239. Яцько Брага
240. Остап Кислий
241. Петро Рак
242. Андрій Різник
243. Гарасим Швиденко
244. Яцько Степаненко
245. Микита Мосталений
246. Яцько Дубенко
247. Яцько Товстик
248. Гарасим Гаркуша
249. Семен Багацький
250. Трохим Котовський
251. Іван Вівчар
252. Лук'ян Християний
253. Тиміш Кривий
254. Іван Костиренко
255. Федір Щербина
256. Онисько Чумак
257. Василь Малий
258. Лук'ян Великий
259. Артем Чумак
260. Семен Крошко
261. Петро Литвин
262. Іван Швець
263. Роман Білий
264. Василь Танцюра
265. Іван Кабак
266. Іван Цибуля
267. Ясько Коваль
268. Іван Нудьга
269. Федір Шолудько
270. Іван Височій
271. Яцько Пришепа
272. Ничипір Димацький
273. Гриць Президент
274. Федір Письменний
275. Андрій Сірий
276. Кіндрат Білокінь
277. Денис Бандура
278. Остап Мацапій
279. Гриць Таранець
280. Дмитро Чорнявський
281. Кирик Кіт
282. Іван Швець
283. Клим Репеха
284. Гриць Бредеда
285. Лук'ян Несікач
286. Макар Ручиць
287. Федір Ступак
288. Іван Мика
289. Іван Білий
290. Тарас Маиько
291. Андрій Шолудько
292. Ничипір Шолудько
293. Іван Лебединець
294. Гриць Залупейченко
295. Микита Сухий
296. Демко Карп
297. Омелько Карп
298. Іван Карп
299. Павло Муштупа
300. Степан Кравець
301. Савка Чорний
302. Лесько Гусак
303. Дмитро Карпух
304. Іван Козинець
305. Омелько Чуйко
306. Назар Побігайло
307. Прокіп Брехаря
308. Михайло Бойко
309. Тарас Кравець
310. Іван Марченко
311. Назар Жадан
312. Василь Бут
313. Гарасим Чорний
314. Андрій Балько
315. Олекса Гнідий
316. Василь Куций
317. Наум Кравець
318. Василь Безкровець
319. Петро Зукрач
320. Іван Суйменко
321. Петро Швець
322. Тиміш Череда
323. Мусій Чеверденко
324. Кузьма Летючий
325. Лаврін Косий
326. Іван Сірий
327. Василь Опізній
328. Пилип Калїка
329. Потап Зносок
330. Гриць Голушко
331. Іван Холуй
322. Іван Коваль
333. Василь Чорний
334. Василь Чорноніс
335. Іван Шрам
336. Петро Пробийголова
337. Панас Вівчар
338. Наум Балка
339. Гриць Брожко
340. Василь Буря
341. Гриць Криний
342. Іван Чуйко
343. Іван Тин
344. Дмитро Царкун
345. Іван Скрипник
346. Гриць Балуй Ковилиць
347. Іван Шведик
348. Іван Горб
349. Іван Буріг
350. Остап Котик
351. Назар Кравець
352. Петро Ступка
353. Іван Плавшуда
354. Гриць Швець
355. Іван Бердник
356. Гриць Редька
357. Гриць Кухиченко
358. Федір Кухиченко
359. Савка Бандурченко
360. Іван Швець
361. Василь Підпалецькарий
362. Іван Сидоренко
363. Яцько Моць
364. Василь Письменний
365. Андрій Старий
366. Петро Білий
367. Степан Литвин
368. Петро Жадан
369. Петро Варяниця
370. Тиміш Сіса
371. Яків Середа
372. Степан Донець
373. Антон Скрипник
374. Іван Дрімлюга
375. Гриць Лимар
376. Іван Бойко
377. Гриць Скорик
378. Тарас Латиш
379. Данило Нудний
380. Омелько Смалько
381. Потап Товстик
382. Омелько Косий
383. Іван Гончар
384. Гриць Лелека
385. Іван Жмуренко
386. Назар Лях
387. Гриць Самарський
388. Петро Чорний
389. Матвій Чернецький
390. Матвій Безпечальний
391. Петро Чорний
392. Василь Куличенко
393. Гриць Малий
394. Гриць Товмач
395. Зиновій Кваша
396. Гриць Чорний
397. Іван Колько
398. Федір Молька
399. Сидір Хужий
400. Яцько Малий
401. Іван Віз
402. Степан Письменний
403. Матвій Сухий
404. Гриць Батько
405. Іван Білий
406. Федір Забора
407. Матвій фортуна

Всього: 408 козаків.

20. КУЩІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ГРИГОРІЙ ГНЕНИЙ

1. Федір Бабко
2. Гриць Литвин
3. Омелько Крячок
4. Давид Бородавка
5. Лаврін Горб
6. Павло Гузь
7. Федір Сідан
8. Гриць Холодний
9. Василь Рудий
10. Петро Калиш
11. Іван Кімлик
12. Демко Кріт
13. Степан Рудий
14. Демко Панченко
15. Василь Сомак
16. Іван Кухаренко
17. Петро Сомак
18. Микола Косий
19. Лесько Зіван
20. Трохим Хужий
21. Кузьма Кириченко
22. Роман Кухаренко
23. Іван Брегеда
24. Микита Гогіль
25. Мартин Чорний
26. Ісько Бабак
27. Федір Вареня
28. Онисько Купикобила
29. Іван Гаркуша
30. Артем Попович
31. Степан Драбина
32. Федір Временний
33. Хведот Каплун
34. Іван М'який
35. Тиміш Губа
36. Лесько Письменний
37. Остап Чумак
38. Данило Цигиця
38. Олекса Заєць
40. Левко Білокінь
41. Степан Окатий
42. Андрій Коновал
43. Дмитро Талапинда
44. Максим Рот
45. Іван Запіка
46. Кіндрат Недрій
47. Лук'ян Ткач
48. Михайло Таран
49. Корній Білий
50. Андрій Карась
51. Петро Брус
52. Мусій Кривошия
53. Гриць Помоха
54. Хома Малий
55. Олекса Головко
56. Микита Штомпул
57. Дмитро Бохинник
58. Гаврило Сухий
59. Радько Чопик
60. Макар Диняк
61. Андрій Кривий
62. Яцько В'язик
63. Самійло Лисий
64. Василь Овал
65. Яцько Лисий
66. Олекса Лисий
67. Ісько Малий
68. Данило Бабак
69. Гриць Піт
70. Мусій Самбрат
71. Гриць Гузь
72. Іван Стопба
73. Ісько Глухий
74. Іван Швець
75. Михайло Чулик
76. Матвій Швець
77. Гриць Сукур
78. Наум Сірко
79. Василь Носик
80. Петро Таран
81. Василь Верхогляд
82. Федір Рябий
83. Тиміш Черв'як
84. Ілько Смалько
85. Василь Сукур
86. Петро Гаркуша
87. Василь Великий
88. Василь Черниченко
89. Іван Вус
90. Кирик Павучко
91. Гриць Журба
92. Лук'ян Чепинога
93. Андрій Шкодяр
94. Федір Мірко
95. Петро Швидкий
96. Тиміш Перехрест
97. Лук'ян Качан
98. Лаврін Довгий
99. Петро Маловічко
100. Степан Сухий
101. Остап Скат
102. Потап Бобошко
103. Іван Нога
104. Роман Ворончено
105. Василь Похил
106. Андрій Лоза
107. Корній Чорний
108. Михайло Колиба
109. Степан Швець
110. Федір Кравець
111. Яриш Горб
112. Левко Лата
113. Василь Білий
114. Тимофій федорович
115. Данило Бурніс
116. Опанас Поторочa
117. Яцько Зачепа
118. Дмитро Литвин
119. Яким Вичок
120. Іван Чуйко
121. Іван Ткачик
122. Олексій Бохинник
123. Степан Бойко
124. Ілько Чорний
125. Андрій Щербина
126. Яцько Литвин
127. Ісько Бухтій
128. Кирик Гавро
129. Іван Рудий
130. Матвій Швець
131. Демид Чорний
132. Трохим Білий
133. Каленик Безіменний
134. Василь Багалій
135. Федір Шкільник
136. Іван Письменний
137. Степан Сербин
138. Хома Сірий
139. Іван Жуковський
140. Данило Стуконіг
141. Хома Дерев'янченко
142. Іван Збирака
143. Михайло Панасенко
144. Андрій Рубащний
145. Микола Куппан
146. Кирик Каплуненко
147. Андрій Шостопіл
148. Іван Самарик
149. Данило Кальміус
150. Василь Мірочник
151. Данило Дорошенко
152. Яким Скрипник
153. Яцько Сірий
154. Іван Ніс
155. Федір Чорний
156. Степан Пащенко
157. Михайло Ланський
158. Федір Чумак
159. Василь Великий
160 Семен Слизький

161. Андрій Чаваненко
162. Андрій Чумак
163. Андрій Кучер
164. Андрій Кирпа
165. Іван Волокита
166. Грицько Гуртовий
167. Іван Шульга
168. Микола Бойко
169. Василь Гостровус
170. Семен Чумак
171. Денис Низькоокий
172. Василь Горб
173. Василь Бохинник
174. Лук'ян Колишан
175. Гарасим Мальований
176. Андрій Корминазар
177. Кирик Лисий
178. Василь Плухоша
179. Гаврило Головко
180. Федір Басараб
181. Назар Малий
182. Павло Сухиня
183. Василь Щербина
184. Максим Донець
185. Каленик Косий
186. Яцько Губа
187. Максим Воша
188. Максим Лоб
189. Ігнат Заплава
190. Іван Лоб
191. Грицько Рот
192. Михайло Цілун
193. Петро Лихошерстий
194. Петро Кравець
195. Яким Вівчар
196. Максим Мовчан
197. Савка Понура
198. Харко Сегедич
199. Петро Скубадацький
200. Іван Шульга
201. Іван Обертас
202. Василь Дузь
203. Іван Лотриненко
204. Данило Маловік
205. Степан Неживий
206. Федір Дармаш
207. Семен Коваль
208. Кость Коваль
209. Яцько Гречка
210. Хома Ковальчук
211. Сергій Коваль
212. Данило Коваль
213. Семен Часник
214. Іван Щербина
215. Роман Письменний
216. Олекса Циба
217. Гарасим Дурний
218. Михайло Вус
219. Петро Куцба
220. Федір Куцба
221. Павло Кубло
222. Яким Пахно
223. Федір Щиголь
224. Ісько Кулик
225. Ярема Швець
226. Ярема Вічний
227. Мирін Перемітчик
228. Омелько Злодій
229. Микита Гарбуз
230. Семен Лусько
231. Грицько Білий
232. Явтух Витрішкуватий
233. Ім'я незрозуміле, Витрішкуватий
234. Іван Кадько
235. Федір Цапир
236. Федір Гнинний
237. Іван Кожушко
238. Пилип Котельва
239. Михайло Журба
240. Онисько Синиця
241. Павло Глухий
242. Петро Чумак
243. Мартин Зручний
244. Михайло Ніс
245. Андрій Шинкар
246. Іван Бохинник
247. Петро Лата
248. Клим Воронько
249. Іван Обдула
250. Петро Сухий
251. Пилип Дудник
252. Грицько Дурний
253. Грицько Волван
254. Ісько Жолдак
255. Омелько Сліпий
256. Федір Жолдак
257. Карпо Переволочинський
258. Іван Дрючко
259. Семен Сіроштан
260. Яцько Квасник
261. Петро Череватий
262. Петро Лазебник
263. Іван Полозяка
264. Степан Гаркуша
265. Прокіп Безпалько
266. Федір Баштанник
267. Юхим Попельнястий
268. Петро Пугач
269. Іван Чеш
270. Семен Кімлик
271. Іван Гунько
272. Омелько Полий Борошно
273. Федір Віблій
274. Хома Чорний
275. Процько Швець
276. Василь Золотар
277. Іван Золотар
278. Юхим Золотаренко
279. Максим Чуйко
280. Микита Круглий
281. Зінець Билименко
282. Іван Билим
283. Яцько Донник
284. Максим Воронченко
285. Павло Мирно
286. Степан Тижневий
287. Степан Сідий
288. Терешко Половий
289. Савка Кривий
290. Мусій Малий
291. Яцько Хох
292. Михайло Лях
293. Павло Лях
294. Ігнат Лях
295. Федір Лях
296. Іван Батько
297. Грицько Горб
298. Ігнат Старий
299. Іван Кресань
300. Юрко Драбиненко
301. Максим Дій
302. Яків Печерський
303. Артем Крутий
304. Іван Плаксивий
305. Микола Жавага
306. Юхим Чорний
307. Грицько Гилун
308. Ісько Журавель
309. Грицько Журавель
310. Прокіп Великий
311. Зінець Чорний
312. Федір Урсул
313. Іван Батрак
314. Василь Гаркуша
315. Яцько Зуб
316. Петро Мамай
317. Микита Цилурик
318. Карпо Таран
319. Іван Бондар
320. Степан Деркач
312. Олекса Волошенко
322. Максим Попович
323. Тарас Глухий
324. Ісько Лопух
325. Гаврило Зомлілий
326. Грицько Перехрест
327. Василь Перехрест
328. Карпо Матрос
329. Луцько Малий
330. Яцько Білий
331. Іван Свита
332. Касян Чорненко
333. Харко Товстик
334. Павло Малий
335. Андрій Радіта
336. Омелько Лепеха
337. Прокіп Перехрест
338. Омелько Дурний
339. Марко Лисий
340. Прокіп Дурмаць
341. Степан Кабан
342. Роман Чопила
343. Остап Чопила
344. Тиміш Чумак
345. Грицько Глушко
346. Степан Сербин
347. Степан Товстий
348. Степан Лобода
349. Петро Ситник
350. Данило Шматський
351. Олекса Сокур
352. Павло Пишний
353. Іван Барабаш
354. Семен Барабаш
355. Трохим Барабаш
356. Мартин Гук
357. Степан Ткачик
358. Яків Мотузка
359. Семен Товстоніг
360. Федір Червоний
361. Грицько Дубина
362. Остап Воронько
363. Яків Койша
364. Яцько Чумак
365. Ісько Вівчар
366. Дмитро Телюк
367. Андрій Капканчик
368. Савка Неминущий
369. Сила Товстик
370. Олексій Химченко
371. Гарасим Плига
372. Яків Головко
373. Максим Плохий
374. Максим Бойко
375. Лук'ян Малий
376. Федір Гак
377. Іван Сухий
378. Іван Ніс
379. Іван Стриг
380. Іван Дячок
381. Улас Чирчичко
382. Микола Кумпан
383. Павло Анцибора
384. Яцько Дін
385. Грицько Цигиця
386. Петро Головко
387. Хома Усатий
388. Ілько Високий
389. Опанас Круглий
390. Михайло Тупота
391. Данило Чалий
392. Радько Малий
393. Матвій Махиня
394. Опанас Шрам
395. Лук'ян Білий
396. Корній Чорний
397. Андрій Худий
398. Юхим Безіменний
399. Давид Жавада
400. Яцько Качан
401. Петро Бойко
402. Михайло Плохий
403. Яцько Сіренький
404. Лесько Швець
405. Михайло Сорока
406. Радько Чорний
407. Ісько Литвин
408. Карпо Чорний
409. Іван Ставицький
410. Конон Вусатий
411. Олекса Сухий
412. Марко Чорний
413. Іван Шульга
414. Яцько Грива
415. Прокіп Гривенко
416. Антон Посунько
417. Іван Штикдацький
418. Тарас Глухий
419. Максим Письменний
420. Степан Лук'янович
421. Максим Крамар
422. Кіндрат Прошівський
423. Андрій Прошівський
424. Іван Сімченко
425. Семен Сімченко
426. Василь Заєць
427. Василь Лешенко
428. Савка Лебединець
429. Петро Малий
430. Матвій Кирпа
431. Денис Рукавенко
432. Яким Білий
433. Лесько Багмутенко
434. Микита Головко
435. Грицько Головченко
436. Трохим Михайленко
437. Прокіп Кобеляцький
438. Микола Пашило
439. Охрім Конюшко
440. Василь Дрібас
441. Каленик Височин
442. Антон Гнідий
443. Семен Саврасий
444. Пилип Скнара
445. Корній Мадалас
446. Улас Великолузький
447. Олекса Тесак
448. Клим Цифірь
449. Онисько Дубоніс
450. Борис Вовковнян
451. Яким Проненко
452. Михайло Скічок
453. Роман Дробот
454. Хома Жуниченко
455. Степан Старосвітський

Всього: 456 козаків.

21. ЛЕВУШКІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН МИХАЙЛО ЗАКІВСЬКИЙ

1. Роман Данилів
2. Хома Михайлів
3. Кузьма Старий
4. Максим Старий
5. Роман Башмак
6. Василь Голозад
7. Петро Рева
8. Павло Брехачка
9. Андрій Охтирка
10. Антон Головин
11. Андрій Білий
12. Гаврило Матрос
13. Яцько Щербина
14. Степан Холоденко
15. Яцько Довгополий
16. Данило Шерстюк
17. Павло Лисий
18. Кирик Бойко
19. Петро Середа
20. Артем Губа
21. Семен Дладдан
22. Остап Гаркуша
23. Гриша Старий
24. Омелько Абдула
25. Лук'ян Волок
26. Сидір Покурка
27. Яцько Качалда
28. Федір Нещадим
29. Іван Ніс
30. Максим Кравець
31. Іван Нигрекало
32. Василь Тясун
33. Яким Нетебенко
34. Прокіп Червоноштан
35. Грицько Червоноштан
36. Яцько Заблуда
37. Тиміш Жорстокий
38. Панас Письменний
39. Семен Куропашний
40. Грицько Черевченко
41. Зорко Довгополий
42. Олексій Кабака
43. Корній Башан
44. Андрій Кияниця
45. Грицько Теселка
46. Матвій Дузь
47. Степан Шаповал
48. Прокіп Кучер
49. Омелько Горбик
50. Петро Задирака
51. Михайло Тупенко
52. Демко Кравець

53. Кирик Товкуший
54. Ілько Білозуб
55. Ігнат Убогий
56. Лаврін Різник
57. Ігнат Пшеничний
58. Юхим Тонконіг
59. Яськo Лисий
60. Михайло Білий
61. Грицько Кривий
62. Грицько Зайвий
63. Дмитро Півтораиський
64. Степан Литвин
65. Остап Костюченко
66. Іван Головко Чумак
67. Грицько Чорний
68. Роман Шевдкий
69. Кирик Кімлик
70. Гаврило Заряда
71.Демко Кушнір
72. Свирид Чумак
73. Самійло Невінчаний
74. Лаврін Чумак
75. Лесько Руденко
76. Ничипір Садачка
77. Лесько Цибатий
78. Іван Тупий
79. Іван Бурчак
80. Грицько Кучер Шкірний
81. Олексій Жеребиленко
82. Андрій Бойченко
83. Петро Жеребиленко
84. Іван Крамар
85. Грицько, Хомин родич
86. Павло Гаркуша
87. Андрій Великий
88. Іван Шрам
89. Яцько, Щербинин родич
90. Яків Білий Шинкар
91. Лук'ян Тихенький
92. Герасим Рябий
93. Панас Губа
94. Михайло Бойко
95. Матвій Чорний
96. Трохим Заволока
97. Охрім Занитчик
98. Іван Кулачок
99. Іван, Сукур Губин родич
100. Андрій Нетребенко
101. Іван Танцюра
102. Степан, Хоменка родич
103. Михайло Корж
104. Мусій Блимаченко
105. Іван Басараб
106. Онисько Добридень
107. Андрій Кочерга
108. Юхим Швець
109. Федір Гордієнко
110. Яцько Великий
111. Трохим Шрам
112. Грицько Вівчарик
113. Демко Батрак
114. Панас Швець
115. Степан Мацапура
116. Іван Бароник
117. Матвій Брагарник
118. Яцько Брагарник
119. Павло Волик
120. Грицько Поливуха
121. Яцько Мокрий
122. Мартин Гостровух
123. Іван Шелест
124. Іван Лисий
125. Іван Гордієнко
126. Іван, Андрійн Брат
127. Андрій Письменний
128. Карпо Гаркуша
129. Грицько Шинкар
130. Демко Павший
131. Іван Письменний
132. Павло Кочерга
133. Нестір Письменний
134. Матвій, Гаркушин Брат
135. Данило Барабаш
136. Іван Запічний
137. Єхим Шульженко
138. Трохим Лаладаненко
139. Іван Сохацький
140. Василь Бабак
141. Степан Брага
142. Єхим Малий
143. Пилип Ношка
144. Андрій Остапенко
145. Павло Касап
146. Іван Калач
147. Петро Шрам
148. Кузьма Шетина
149. Денис Качаленко
150. Семен Ничипоренко
151. Олексій Барабаншик
152. Яцько Бурчаків Брат
153. Данило Литвин
154. Роман Кузьменко
155. Тарас Гаркуша
156. Іван Кармусь
157. Омелько, Холоденків родич
158. Іван Лихопан
159. Тиміш Полонський
160. Грицько Задора
161. Тиміш Кравець
162. Степан Шепіль
163. Денис Маляр
164. Остап Маца
165. Семен Башмаченко
166. Петро П'яниця старий
167. Степан Чортишенко
168. Антон Плескач
169. Іван Недруля
170. Іван Дузенко
171. Панас Дузенко
172. Іван Дузенко старий
173. Максим Цінько
174. Матвій Сироватченко
175. Михайло Сироватченко
176. Василь Сироватченко
177. Омелько Посунько
178. Яким Ніс
179. Кирик Шаповал
180. Корній Батора
181. Левко Шамрай
182. Тиміш Подріда
183. Корній Сухий
184. Кирик Кабачник
185. Пилип Кравець
186. Семен Петренко
187. Лук'ян Чорний
188. Федір Сачун
189. Павло Прокопенко
190. Яцько Чапала
191. Артем Люлька
192. Данило Моргуненко
193. Яцько Німий
194. Сидір Полуденний
195. Макар Чорний
196. Андрій Дін
197. Василь Грек
198. Єхим Соловей
199. Влас Півласий
200. Павло Малий
201. Микола Спаситель
202. Іван Грамотний
203. Іван, Брехорин Брат
204. Олексій Лепетин
205. Кузьма Мамай
206. Степан Головко
207. Остап Тополя
208. Іван Уманець
209. Матвій Великий
210. Яцько Рудий
211. Іван Шерстюк
212. Грицько Малий
213. Денис Савко
214. Іван Пахотний
215. Лесько Нестула
216. Антон Самарець
217. Іван Ситник
218. Гаврило Зуб
219. Семен Жменя
220. Федір Придаток
221. Іван Чабан
222. Яцько Зачубинник
223. Андрій Вівчар
224. Клим Білий
225. Яцько Стромець
226. Яцько Коваль
227. Іван Тунадсн
228. Герасим Баранник
229. Іван Лебединець
230. Микита Лавочник
231. Остап Шаповал
232. Кіндрат Ткач
233. Кіндрат Логвин
234. Максим Гаркушенко
235. Трохим Рядний
236. Дмитро Горб
237. Матвій Прекрасний
238. Павло Короченко
239. Антон Бреховецький
240. Іван Рудий
241. Дмитро Малий Чумак
242. Федір Навожир
243. Данило Кремешний
244. Іван Батуринець
245. Микола Табанець
246. Сидір Вандурка
247. Мусій Киянин
248. Трохим Хмара
249. Василь Бойко
250. Сидір Шульженко
251. Іван Третяк
252. Трохим Шульженко
253. Кузьма Архипенко
254. Петро Кривий
255. Євтух Бідний
256. Іван Швець
257. Федір Супенко
258. Іван Великий
259. Юхим Кохан
260. Іван Криворотий
261. Яцько Турлюк
262. Василь Письменний
263. Грицько Дяченко
264. Матвій Кашинченко
265. Андрій Богоп'ян
266. Андрій Палій
267. Грицько Кам'янченко
268. Степан Коробка
269. Наум Красій
270. Денис Зайка
271. Демко Божко
272. Мусій Білий
273. Кузьма Орел

Всього: 274 козаки.

22. МІНСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ФЕДІР ШКУРА

1. Микита Санбок
2. Омелько Єдуз
3. Конон Святий
4. Грицько Пластун
5. Максим П'яттак
6. Іван Солкий
7. Андрій Оберемок
8. Михайло Малий
9. Василь Тихигорець
10. Юхим Келеберда
11. Семен Тихигорець
12. Тимко Ситник
13. Семен Галицький
14. Остап Неговій
15. Олекса Бойко
16. Грицько Кривий
17. Герасим Литвин
18. Максим Бабак
19. Степан Лоєвський
20. Лесько Музика
21. Степан Гарко
22. Антон Мироненко
23. Василь Дутів
24. Трохим Нисун
25. Михайло Ковтун
26. Павло Свидерський
27. Петро Венудин
28. Максим Сердечний
29. Василь Шаповал
30. Терешко Булавин
31. Лук'ян Вулшалий
32. Степан Грішний
33. Степан Чорний
34. Каленик Торт
35. Ярема Самолів
36. Максим Таран
37. Карпо Губа
38. Андрій Хоха
39. Іван Чалий
40. Степан Гниденко
41. Прокіп Пранчук
42. Іван Чорнявський
43. Лесько Протиб
44. Іван Подафик
45. Тиміш Подафик
46. Андрій Кравець
47. Іван Головко
48. Павло Ганнуб
49. Грицько Супруненко
50. Кіндрат Садило
51. Іван Садиненко
52. Кирик Кумлик
53. Трохим Кабала
54. Лесько Тулій
55. Дмитро Туптанко
56. Онисько Курило
57. Андрій Ворона
58. Семен Чумак
59. Петро Сак
60. Василь Завій
61. Микита Дикий
62. Омелько Неклеса
63. Антон Неступа
64. Іван Середа
65. Кирило Тертичний
66. Матвій Череда
67. Олексій Єрлоха
68. Павло Рогуїж
69. Мартин Гудима
70. Степан Плохий
71. Лесько Оберемок
72. Данило Коваль
73. Гринько Чуб
74. Оникій Письменний
75. Лук'ян Некрадим
76. Дмитро Грива
77. Іван Купріян
78. Матвій Таран
79. Степан Чепурний
80. Іван Мотуз
81. Гринько Леськівський
82. Грицько Каракай
83. Тимофій фехаря
84. Євтух Єршик
85. Онисько Журавель
86. Харко Добридень
87. Конон Коваль
88. Андрій Заруба
89. Іван Половинка
90. Ничипір Буймистро
91. Микита Таран
92. Гринько Косяк
93. Іван Сторчовий
94. Ігнат Шелест
95. Семен Товстик
96. Максим Литвинко
97. Денис Островський
98. Степан Мусшупа
99. Остап Ворушило
100. Грицько Староста
101. Павло Костир
102. Назар Маяк
103. Іван Кафак
104. Степан Безрукавий
105. Гаврило Заблуда
106. Прокіп Литвинко
107. Іван Найда
108. Павло Зайвий
109. Кіндрат Карабут
110. Аврам Гаркуша
111. Іван Панурка
112. Хома Малий
113. Степан Трьомсин
114. Семен Білий
115. Кирило Горбатий
116. Михайло Сумешко
117. Петро Чумак
118. Андрій Швець
119. Яцько Гуслистий
120. Максим Кензадим
121. Артем Кисіль
122. Самійло Губа
123. Гаврило Барабаш
124. Андрій Перерва
125. Мусій Курлій
126. Микита Дзенік
127. Терешко Влизигорець
128. Данило Салата
129. Ігнат Таран
130. Касян Гришин
131. Дорош Чорний
132. Андрій Шпимковий

133. Федір Горб
134. Семен Сухий
135. Юхим Кропива
136. Наум Коваль
137. Петро Невертливий
138. Яцько Чорний
139. Іван Білоцерківський
140. Іван Поляк
141. Василь Цілогорик
142. Федір Таран
143. Прокіп Гришин
144. Прокіп Великий
145. Іван Лобач
146. Ярема Бабій
147. Левко Малий
148. Петро Чорний
149. Лаврін Кобелянка
150. Кирило Остробров
151. Хома Дзенка
152. Михайло Малий
153. Семен Кравець
154. Степан Водиква
155. Василь Сторчак
156. Назар Куйбіда
157. Василь Колодяжний
158. Іван Буць
159. Яцько Ковлуцюк
160. Андрій Кума
161. Іван Паталап
162. Матвій Білий
163. Антон Залога
164. Петро Старостенко
165. Назар Малий
166. Семен Яременко
167. Іван Курягейповок
168. Клим Сукур
169. Ничипір Чепур
170. Данило Таран
171. Остап Донець
172. Семен Курбацький
173. Василь Коропець
174. Дмитро Нога
175. Гаврило Шкурин
176. Дем'ян Кравець
177. Федір Плиска
178. Іван (прізвище нечітке)
179. Гаврило Глобинець
180. Улас Кравець
181. Яцько Обухівський
182. Петро Товкачівський
183. Іван Щербина
184. Герасим Сірий
185. Василь Немира
186. Іван Харбимана
187. Петро Кривоніс
188. Іван Глухий
189. Ясько Таран
190. Клим Куркула
191. Іван Ковач
192. Кіндрат Секрет
193. Яким Кравець
194. Антон Черник
195. Денис Бабаченко
196. Павло Білий
197. Іван Супруненко
198. Тиміш Лабуч
199. Панас Балва
200. Іван Сенчиків
201. Юхим Сіроштан
202. Лук'ян Кравець
203. Грицько Цьома
204. Володимир (прізвище нечітке)
205. Тимко Клишавий
206. Трохим Ведмідь
207. Микола Цилюрник
208. Явтух Коновал
209. Андрій Письменний
210. Петро Сулій
211. Грицько Кузнг
212. Грицько Таран
213. Дмитро Цигиш
214. Іван Похил
215. Нестір Мармута
216. Грицько Рівний
217. Іван Чорний
218. Ігнат Главський
219. Іван Костенко
220. Марко Бондаренко
221. Семен Масько
222. Василь Миркун
223. Василь Лжуган
224. Данило Білошапка
225. Ясько Таран
226. Грицько Гиланський
227. Лазар Тихий
228. Грицько Галушка
229. Антон Кивальський
230. Ясько Довгий
231. Тиміш Коваль
232. Савка Кирпа
233. Ясько Муравей
234. Іван Шпанка
235. Лесько Ковпак
236. Микита Вир
237. Василь Окомелок
238. Іван Лета
239. Степан Жур
240. Левко Рябошапка
241. Онисько Кучер
242. Остап Гайстер
243. Павло Хухря
244. Михайло Хухря
245. Василь Пошморга
246. Лук'ян Пишний
247. Яків Пулик
248. Іван Шевченко
249. Микита Гончар
250. Роман Колісник
251. Павло Циган
252. Яків Нір
253. Тимко Перехрест
254. Конон Коник
255. Іван Донець
256. Андрій Хориженко
257. Михайло Сироватен
258. Антон Зозуля
259. Степан Покволистий
260. Олексій Оберанський
261. Степан Каштелан
262. Павло Калнавіл
263. Грицько Пугач
264. Грицько Кривий
265. Мусій Скорий
266. Василь Береза
267. Яким Таран
268. Андрій Губа
269. Матвій Почдинловий
270. Лук'ян Топчій
271. Кузьма Старий
272. Юхим Лисий
273. Павло Чаплак
274. Грицько Сучак
275. Семен Швець
276. Артем Кислий
277. Федір Сірий
278. Хома Сорока
279. Федір Литошка
280. Левко Головатий
281. Іван Білоцерківець
282. Іван Грайло
283. Федір Товкачівський
284. Грицько Хижник
285. Іван Литвин
286. Іван Ревенко
287. Василь Колвах
288. Микита Калюжний
289. Грицько Девема
290. Яцько Гунказ
291. Іван Калинник
292. Кузьма Головко
293. Сидір Кучер
294. Іван Піскун
295. Іван Третяк
296. Онопрій Великий
297. Іван Криса
298. Іван Кравець
299. Павло Слукайло
300. Михайло Білий
301. Антон Сум
302. Мусій Гурик
303. Олекса Ковтун
304. Савка Ніс
305. Данило Безіменний
306. Іван Чорний
307. Андрій Руденко
308. Іван Довгий
309. Андрій Чорний
310. Павло Шкурин
311. Яцько Щербина
312. Дмитро Баналій
313. Іван Плохий
314. Демко Старий
315. Федір Притуй
316. Дінець Білий
317. Іван Череп
318. Антон Головний
319. Дмитро Мазур
320. Хома Лузан
321. Кирик Шведин
322. Ясько Доненків
323. Грицько Клук
324. Роман Лебединець
325. Василь Гаркуша
326. Іван Перехрест
327. Остап Чорний
328. Аврам Малий
329. Іван Половий
330. Пилип Сірлик
331. Грицько Крамар
332. Мусій Кривошея
333. Яків Окатий
334. Матвій Губа
335. Степан Тулгопа
336. Іван Безрукавий
337. Остап Галка
338. Іван Чаблуківський
339. Павло Рябошапка
340. Федір Ніжинець
341. Косяк Малий
342. Павло Шевченко
343. Федір Кравець
344. Федір Лисий
345. Лаврін Детко
346. Харко Лоєвський
347. Василь Письменний
348. Іван Сасенко
349. Семен Попака
350. Хома Шкурин
351. Харко Жмур
352. Карпо Сахнів
353. Микита Кононів
354. Сидір Посунько
355. Гаврило Губа
356. Антон Плач
357. Лук'ян Швець
358. Іван Шевченко
359. Петро Безіменний
360. Сидір Шило
361. Семен Тупета
362. Сидір Цинярик
363. Максим Копиця
364. Василь Черевко
365. Павло Чабан
366. Макар Коваль
367. Тарас Немоторний
368. Олекса Казнодій
369. Яким Донець
370. Андрій Лях
371. Семен Кравчик
372. Іван Кравець
373. Грицько Гуслистий
374. Прокіп Товстик
375. Данило Данилан
376. Роман П'ятаченко
377. Петро Шульга
378. Федір Таран
379. Грицько Кичатний
380. Кіндрат Парохів
381. Іван Шевченко
382. Панас Литвин
383. Мусій Мушта
384. Антон Пітель
385. Іван Ляшок
386. Онисько Колнушка
387. Левко Несреда
388. Іван Кривошея
389. Іван Кагамлицький
390. Федір Ляшко
391. Федір Литвин
392. Яцько Московченко
393. Василь Ткач
394. Панас Мазга
395. Кирило Тарасенко
396. Максим Гуйченко
397. Роман Кудрин
398. Хома Коврига
399. Трохим Пусоцький
400. Лук'ян Тонкий
401. Іван Жучий
402. Грицько Гнилий
403. Петро Сторчоб
404. Прокіп Ткач
405. Іван Швець
406. Максим Довгий
407. Олекса Сагайдачний
408. Ярема Швець
409. Іван Вівчар
410. Василь Кильбаниченко
411. Іван Дон
412. Іван Малий
413. Михайло Завезон
414. Іван Курка
415. Іван Бабко
416. Панас Липкан
417. Семен Швець
418. Василь Малий
419. Омелько Швець
420. Зосим Полянський
421. Лаврін Таванець
422. Василь Музиченко
423. Трохим Сколанка
424. Яцько Письменний
425. Степан Кравець
426. Роман Неживий
427. Лук'ян Кравець
428. Антон Лях
429. Ничипір Лисий
430. Йосько Безсмертний
431. Федір Пряцуз
432. Іван Кравець
433. Самійло Полторацький
434. Іван Лисий
435. Іван Донець
436. Костянтин Бурчак
437. Іван Грек
438. Яким Гонда
439. Михайло Литвин
440. Грицько Білий
441. Гаврило Чумак

Всього: 442 козаки.

23. МИШАСТІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ОНИСЬКО ВІЛ

1. Клим Старий
2. Денис Іван
3. Петро Броватий
4. Андрій Чорний
5. Семен Колсух
6. Мартин Оберемок
7. Герасим Холодівський
8. Дорош Шкоморох
9. Іван Сторчак
10. Мусій Бабка
11. Іван Сукур
12. Омелько Безпалий
13. Грицько Шульга
14. Іван Таран
15. Іван Таран
16. Іван Ткач
17. Марко Великий
18. Василь Салько
19. Степан Маловік
20. Іван Недавній
21. Семен Бриль
22. Яцько Лукавий
23. Василь Дудник
24. Пилип Зайвий
25. Семен Муховік
26. Василь Поцілуйко
27. Федір Говтва
28. Андрій Волошин
29. Павло Шуліка
30. Федір Литвиненко
31. Грицько Чиж
32. Лаврін Тамарський
33. Грицько Чаюр
34. Павло Губа
35. Петро Баштанник
36. Петро Недвига
37. Онистрат Щербина
38. Яким Башир
39. Іван Курін'ячий Самець
40. Демко Діденко
41. Іван Губа
42. Степан Губа
43. Степан Малий
44. Андрій Прохода

45. Данило Дядько
46. Василь Красивський
47. Карпо Чорний
48. Іван Кравець
49. Клим Кімлик
50. Гриць Сіроклин
51. Петро Головко
52. Гриць Шрам
53. Іван Бриль
54. Ігнат Чорний
55. Юхим Журавель
56. Гриць Гуртовий
57. Гриць Чорний
58. Мусій Чорний
59. Степан Білий
60. Василь Сало
61. Савка Таран
62. Давид Самоличин
63. Аврам Загуби Душа
64. Лук'ян Рудь
65. Онисько Шульга
66. Левко Шульга
67. Костя Тертичний
68. Костя Коваль
69. Яків Лепеський
70. Матвій Цибалистий
71. Семен Бойко
72. Кость Гарний
73. Степан Липовий
74. Іван Липовий
75. Семен Липовий
76. Яцько Цигиця
77. Ясько Литвин
78. Лаврін Старий
79. Степан Письменний
80. Ясько Дурний
81. Остап Дикий
82. Семен Шрам
83. Роман Палій
84. Іван Вовк
85. Яким Гук
86. Олексій Салет
87. Федір Білий
88. Степан Чиженко
89. Степан Задесенський
90. Гаврило Неприторенко
91. Ігнат Кияниця
92. Гарасим Жмур
93. Демко Бердей
94. Кость Костиря
95. Федір Торба
96. Василь Кучерявий
97. Степан Гладкий
98. Мусій Швець
99. Антон Щербина
100. Олексій Казан
101. Павло Соколик
102. Семен Косолап
103. Кирик Чорний
104. Іван Великий
105. Ничипір Халепа
106. Іван Лях
107. Іван Мазур
108. Роман Піскун
109. Іван Чигрик
110. Василь Купан
111. Степан Рябусь
112. Павло Таран
113. Трохим Лін
114. Андрій Барабанщик
115. Гриць Біденко
116. Павло Литвин
117. Нестір Хоріг
118. Артем Тупиця
119. Петро Півторацький
120. Гриць Кумпан
121. Зінець Чернецький
122. Іван Попович
123. Гриць Білий
124. Іван Балько
125. Яків Білий
126. Василь Попович
127. Андрій Тесля
128. Олексій Кудла
129. Гриць Швидкий
130. Ігнат Гаркуша
131. Юхим Головко
132. Онисько Головко
133. Онисько Хоменко
134. Данило Стабенець
135. Харко Алтанець
136. Улас Алтанець
137. Іван Сербин
138. Матвій (прізвище нерозбірливе)
139. Гриць Дубовий
140. Семен Стягайло
141. Олексій Щербина
142. Семен Чиріс
143. Ігнат Сутула
144. Іван Храпатний
145. Хома Шевченко
146. Демко Малий
147. Ігнат Цап
148. Мусій Красивський
149. Вінтин Щербина
150. Наум Борох
151. Ясько Моклятина
152. Павло Кирпа
153. Федір Торба
154. Семен Попович
155. Кирик Біденко
156. Матвій Красновік
157. Тиміш Харсун
158. Гриць Притулка
159. Андрій Зануда
160. Максим Сірий
161. Гриць Білий
162. Яків Лежень
163. Степан Щур
164. Іван П'яний
165. Яким Горб
166. Іван Скирта
167. Іван Старюченко
168. Іван Підхилий
169. Демко Діброва
170. Яцько Великолужський
171. Овтул Солбай
172. Корній Кумпан
173. Панас Великий
174. Василь Маловік
175. Микита Касан
176. Василь Ловгий
177. Федір Нога
178. Федір Швець
179. Матвій Волошенко
180. Харко Засраський
181. Левко Білий
182. Павло Безтжий
183. Ігнат Косячник
184. Яцько Візир
185. Аврам Малий
186. Левко Похил
187. Лесько Лелека
188. Іван Волошин
189. Кирик Волошин
190. Федір Півень
191. Омелько Одимко
192. Семен Одимко
193. Андрій Шрам
194. Іван Товстик
195. Федір Бойченко
196. Семен Горбун
197. Олексій Товстик
198. Федір Білий
199. Петро Великий
200. Яким Товстик
201. Олексій Радість
202. Федір Щербина
203. Федір Таран
204. Наум Зборох
205. Яцько Кулак
206. Ісай Гадай
207. Іван Сутула
208. Вакула Недавній
209. Федір Вчорашній
210. Василь Швачка
211. Федір Придан
212. Федір Серьога
213. Гриць Зуб
214. Карпо Чорний
215. Мусій Памаренко
216. Ясько Жук
217. Гриць Цикир
218. Гриць Пінчук
219. Іван Гелева
220. Федір Цикир
221. Федір Пугач
222. Семен Киргиз
223. Лаврін Литвин
224. Іван Шлиговський
225. Левко Костира
226. Василь Харсун
227. Петро Швачка
228. Ігнат Змагайло
229. Семен Підчіс
230. Лемко Кознодій
231. Степан Бондур
232. Федір Лупа
233. Кіндрат Кирпа
234. Прокіп Одимко
235. Семен Блатний
236. Федір Чумак Таран
237. Карпо Чорний
238. Василь Невдаха
239. Панько Великий
240. Гриць Кожушенко
241. Данило Кожухівський
242. Степан Дикий
243. Каленик Козоріз
244. Іван Товстик
245. Наум Недужий
246. Опанас Кияниця
247. Максим Погорілий
248. Ничипір Швець
249. Левко Алтанець
250. Семен Воскресенський
251. Микола Малий
252. Сергій Торохтій
253. Роман Бандура
254. Омелько Ніс
255. Ничипір Недужий
256. Мусій Великий
257. Ілько Нешадим
258. Яцько Гулій
259. Мусій Короткий
260. Олекса Покотиполе
261. Онопрій Перевернигора
262. Іван Чайка
263. Іван Чупрус
264. Антій Онакій
265. Яцько Маловік

Всього: 266 козаків.

24. НЕЗАМАЇВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ГРИГОРІЙ ОБАЗА

1. Марко Кажан
2. Остап Лапко
3. Ісько Гнідий
4. Федір Малий
5. Пархим Кучер
6. Трохим Шульга
7. Федір Кобежча
8. Антон Швець
9. Ілько Сторчак
10. Іван Ніс
11. Терешко Рудий
12. Іван Волик
13. Панас Білий
14. Супрун Чорний
15. Микита Білий
16. Гриць Сукур
17. Яцько Сірий
18. Карпо Рябий
19. Данило Задирака
20. Антон Платоненко
21. Іван Горб
22. Федір Горб
23. Гриць Корпішко
24. Яцько Скрипник
25. Іван Лизонько
26. Лаврін Коваль
27. Михайло Тесля
28. Василь Штинбіленко
29. Савка Шаповал
30. Олексій Маруся
31. Ничипір Кімлик
32. Іван Шпирхун
33. Онисько Негляд
34. Гриць Бобох
35. Федір Моргун
36. Сидір Малий
37. Василь Жарко
38. Панас Гаркуша
39. Яким Басанський
40. Гриць Рудий
41. Мусій Варивода
42. Іван Письменний
43. Яцько Сват
44. Демко Шульга
45. Яким Рудь
46. Гриць Таранець
47. Степан Чуб
48. Іван Семеренко
49. Олексій Самофат
50. Гриць Наздача
51. Яцько Чіпа
52. Петро Карюка
53. Денис Слюсар
54. Денис Чорнявський
55. Федір Чорнявський
56. Назар Чорнявський
57. Олекса Слюсар
58. Микита Мотуз
59. Максим Рябий
60. Іван Кучугура
61. Яцько Великий
62. Кирик Сивиця
63. Гаврило Білий
64. Гриць Старостенко
65. Антон Малий
66. Федір Журавель
67. Нестір Неживий
68. Степан Ткач
69. Андрій Торохтій
70. Павло Журавель
71. Федір Куделя
72. Ігнат Великий
73. Василь Дудник
74. Василь Збараж
75. Яків Мул
76. Луцько Швець
77. Луцько Бобох
78. Супрун Лисий
79. Антон Семиз
80. Степан Прилуцький
81. Микита Солоп
82. Панас Шум
83. Іван Коваленко
84. Олексій Оргаченко
85. Степан Удовиця
86. Онисько Швець
87. Оверко Дужий
88. Іван Ісидра
89. Яцько Неклеса
90. Іван Хміль
91. Гарасим Вохинник
92. Іван Любарський
93. Іван Лата
94. Максим Рома
95. Луцько Вчорашній
96. Гриць Крамар
97. Іван Косогір
98. Сила Мила
99. Федір Косик
100. Пархим Недоступ
101. Трохим Дрижча
102. Степан Царичанко
103. Лесько Кривий
104. Клим Топчій
105. Пилип Покда
106. Савка Сукур
107. Прокіп Спічак
108. Данило Сліпоокий
109. Василь Шкарбул
110. Гриць Маковецький
111. Левко Дудник
112. Мартин Кумженко
113. Давид Люлька
114. Давид Скрипник
115. Іван Шмаль
116. Василь Віл
117. Петро Мамай
118. Семен Письменний
119. Панас Загубний
120. Тишко Крильша
121. Тиміш Гаврилко
122. Дмитро Сиволап
123. Дмитро Сухий
124. Данило Пурга

125. Гриць Погибіль
126. Тарас Чіг
127. Іван Покотило
128. Іван Магмет
129. Кузьма Кирпа
130. Петро Карюка
131. Семен Круг
132. Пилип Зацюнтий
133. Нечипір Крикливий
134. Павло Ведмідь
135. Сидір Легкоступ
136. Ігнат Нечуйвітер
137. Федір Білий
138. Хома Кривий
139. Данило Гайворонський
140. Іван Гнений
141. Василь Вус
142. Петро Горб
143. Іван Дейнеченко
144. Демко Дейнеченко
145. Яцько Соломаський
146. Матвій Верещака
147. Гриць Малий
148. Гриць Верхогляд
149. Ісько Шмаровизга
150. Ісько Похил
151. Прокіп Сукур
152. Яків Кочубей
153. Матвій Попак
154. Яким Кочір
155. Гриць Сенецький
156. Гриць Загубибатько
157. Прокіп Урода
158. Іван Сотник
159. Нестір Коваленко
160. Онистрат Чорний
161. Трохим Литвин
162. Корній Великий
163. Степан Ковальчук
164. Семен Чиж
165. Федір Бакир
166. Яцько Говорун
167. Тиміш Кудла
168. Микита Гаркуша
169. Петро Гаркуша
170. Василь Костир
171. Микола Нагнибіда
172. Давид Шульга
173. Іван Сухий
174. Іван Чернецький
175. Іван Джміль
176. Терешко Льон
177. Семен Білий
178. Микита Косий
179. Омелько Лисий
180. Федір Таран
181. Данило Гаркуша
182. Самійло Письменний
183. Давид Замікляка
184. Іван Циван
185. Максим Дрібас Малий
186. Федір Чорний
187. Лесько Платій
188. Павло Журавель
189. Петро Косий
190. Петро Чуйко
191. Павло Глухий
192. Остап Дещуніа
193. Іван Дін
194. Лесько Бейзул
195. Омелько Дерибас
196. Андрій Косий
197. Олекса Сухий
198. Терешко Білий
199. Назар Малий
200. Тарас Корова
201. Василь Ворона
202. Данило Шкарбул
203. Іван Неживий
204. Степан Сопко
205. Оврам Свистуба
206. Василь Островський
207. Іван Строць
208. Матвій Таран
209. Гриць Матяш
210. Гордій Колісник
211. Демид Замишляка
212. Федір Лядоненко
213. Лук'ян Бобох
214. Федір Ємець
215. Гриць Похил
216. Панас Рябий
217. Гриць Сачок
218. Степан Малий
219. Петро Пасхенко
220. Харко Кучер
221. Матвій Шакун
222. Демко Лебеденко
223. Семен Сливка
224. Омелько Гарбуз
225. Андрій Іваненко
226. Павло Сінецький
227. Максим Хруль
228. Демко Хирній
229. Максим Хирній
230. Олекса Швець
231. Степан Чорний
232. Василь Кримко
233. Іван Крут
234. Максим Голкусь
235. Петро Маляр
236. Павло Рябошапка
237. Іван Жовтоніг
238. Марко Кириченко
239. Іван Тігікало
240. Федір Швець
241. Іван Швець
242. Павло Гнений
243. Максим Сова
244. Ілько Ткач
245. Гриць Письменний
246. Улас Письменний
247. Василь Дудка
248. Гриць Гладкий
249. Ілько Білий
250. Іван Шульга
251. Гриць Гречуха
252. Гриць Відьма
253. Гарасим Гнибіда
254. Іван Шурша
255. Степан Литвин
256. Федір Швець
257. Іван Пошивайло
258. Петро Коров'як
259. Андрій Окатий
260. Лесько Швець
261. Данило Забутненко
262. Петро Товстоніг
263. Іван Ковалівський
264. Степан Письменний
265. Гриць Ковбаса
266. Павло Хропко
267. Федір Скиданий
268. Онисько Горб
269. Гаврило Куць
270. Іван Швець
271. Іван Кравець
272. Гриць Редька
273. Кузьма Сухий
274. Іван Сумлюк
275. Хома Швець
276. Семен Кокуша
277. Матвій Чорний
278. Даць Колос
279. Іван Таран
280. Трохим Зайда
281. Клим Ледащо
282. Ісько Вигрішкуватий
283. Демко Письмак
284. Іван Найда
285. Мусій Таран
286. Михайло Прохода
287. Матвій Круглий
288. Остап Заєць
289. Карпо Нечуйвітер
290. Андрій Булаван
291. Микола Зелінський
292. Мирін Стуконіг
293. Гриць Діброва
294. Гриць Довгий
295. Федір Мазан
296. Пилип Старий
297. Яким Похил
298. Кіндрат Сиволапенко
299. Федір Тюка
300. Дорош Мажара
301. Тиміш Швець
302. Панас Зайко
303. Степан Губа
304. Петро Коваль
305. Остап Карячик
306. Семен Говорун
307. Гриць Борода
308. Семен Губа
309. Василь Збараж
310. Гриць Побігун
311. Семен Секрет
312. Іван Кіт
313. Іван Білий
314. Данило Біличенко
315. Андрій Рашівський
316. Павло Ротатий
317. Петро Кривий
318. Тарас Лях
319. Марко Неживий
320. Степан Зуб
321. Федір Кімлик
322. Нестір Коваль
323. Іван Гук
324. Давид Криворукий
325. Микита Кошанський
326. Іван Прохір
327. Іван Неживий
328. Гриць Чорний
329. Федір Кобеняк
330. Микита Харсуненко
331. Федір Топал
332. Карпо Топчій
333. Семен Писаний
334. Гриць Урицький
335. Федір Бирлим
336. Лазир Відьма
337. Кіндрат Прилуцький
338. Гриць Гречаний
339. Іван Дядько

Всього: 340 козаків.

25. НИЖЧЕСТЕБЛІЇВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ТИШКО МОВЧАН

1. Мартин Таран
2. Дмитро Гуляй
3. Терешко Чернець
4. Григорій Верещака
5. Іван Запара
6. Кузьма Дядько
7. Григорій Лобур
8. Кузьма Шабалин
9. Петро Чорний
10. Семен Головко
11. Тиміш Бийюра
12. Павло Ніс
13. Іван Засуха
14. Марко Рудий
15. Іван Шипіло
16. Андрій Малий
17. Василь Лепет
18. Хома Злий
19. Ігнат Батрак
20. Назар Нешадим
21. Петро Пурис
22. Андрій Курка
23. Федір Неліпа
24. Пилип Кравець
25. Федір Гей
26. Федір Вірьовка
27. Яцько Кирпа
28. Дмитро Остроух
29. Іван Сват
30. Онисько Чорний
31. Федір Ніс
32. Михайло Ярмо
33. Каленик Рохинник
34. Мусій Абдула
35. Корній Амур
36. Данило Бондар
37. Остап Стуконіс
38. Василь Бойко
39. Василь Чуліс
40. Іван Малий
41. Павло Кравець
42. Іван Мишуринський
43. Гаврило Дід
44. Мартин Пугач
45. Вакула Дробот
46. Степан Чуб
47. Іван Швидкий
48. Яцько Білий
49. Микита Скарбул
50. Іван Дядько
51. Яцько Зайвий
52. Федір Мотуз
53. Лесько Короткий
54. Гарасим Голодний
55. Федір Сірий
56. Антон Недоступ
57. Ясько Коваль
58. Іван Завизюн
59. Яцько Кулик
60. Ясько Ніс
61. Пилип Шульга
62. Олифір Плохий
63. Прокіп Таран
64. Яцько Стоиба
65. Іван Коляда
66.Тиміш Строгий
67. Степан Гончар
68. Яцько Коваль
69. Тиміш Тупота
70. Іван Череватий
71. Іван Карась
72. Василь Цвіркун
73. Іван Гнідий
74. Іван Горічний
75. Денис Лиготій
76. Михайло Плакущий
77. Давид Рифа
78. Іван Дон
79. Ясько Ус
80. Ясько Глухий
81. Ігнат Великий
82. Гриць Дурний
83. Яким Мученик
84. Павло Щербина
85. Іван Шльома
86. Хома Музика
87. Михайло Найда
88. Гриць Ревущий
89. Ясько Журба
90. Вакула Шипотинник
91. Клим Губа
92. Семен Соп
93. Федір Чорний
94. Улас Гаркуша
95. Ясько Таран
96. Михайло Письменний
97. Михайло Лата
98. Гриць Шрам
99. Матвій Шульженко
100. Демко Забгайборода
101. Іван Лінець
102. Панько Дрім'яга
103. Іван Махиня
104. Іван Мітлицький
105. Гриць Варава
106. Семен Білецький
107. Лук'ян Журавель
108. Василь Рябовіл
109. Сидір Несклада
110. Микола Череватий
111. Петро Косар
112. Гриць Білий
113. Степан Понеділковий
114. Гриць Верба
115. Яцько Кучер
116. Іван Скачок
117. Тиміш Моляк
118. Каленик Білий
119. Антон Голодненко
120. Мусій Чорний
121. Павло Обертас
122. Трохим Косий
123. Іван Таран
124. Мартин Сльота
125. Андрій Куций
126. Семен Саламаський
127. Іван Ловп'ят
128. Іван Рябий
129. Матвій Сова
130. Яцько Малий
131. Мартин Тхір
132. Іван Литвин

133. Савка Сухий
134. Степан Коваль
135. Михайло Пишний
136. Павло Половинка
137. Данило Чорний
138. Данило Литвин
139. Клим Шерстюк
140. Микита Паша
141. Андрій Коваль
142. Гриць'ко Люлька
143. Кирило Киньпан
144. Охрім Старий
145. Іван Шока
146. Микита Сторчоус
147. Петро Пашавул
148. Гордій Галушка
149. Кузьма Огир
150. Лаврін Шия
151. Омелько Тонконіг
152. Панько Велетень
153. Гриць'ко Ткач
154. Максим Басистий
155. Клим Попадя
156. Іван Письменний
157. Прокіп Дон
158. Ясько Саверський
159. Костя Шило
160. Юхим Безрибка
161. Семен Рибка
162. Яцько Чорний
163. Остап Шульга
164. Сидір Лейба
165. Антон Баран
166. Микита Лимар
167. Іван Лисий
168. Трохим Волик
169. Гриць'ко Дробот
170. Гриць'ко, Запорин родич
171. Хвесько Великий
172. Влас Драбина
173. Андрій Кучер
174. Микита Голодний
175. Артем Муштук

Всього: 176 козаків.

26. ПАШКІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН МАТВІЙ БОЙКО

1. Андрій Головко
2. Яків Лелека
3. Ничипір Чуйко
4. Микита Кравець
5. Тиміш Лелека
6. Савка Цибодріда
7. Пархим Яковенко
8. Степан Щербина
9. Петро Наливайко
10. Семен Бойко
11. Прокіп Каракай
12. Кирик Самарський
13. Олекса Лайко
14. Марко Сліпий
15. Гриць'ко Солонина
16. Олексій Сідий
17. Степан Шрам
18. Данило Широкий
19. Пилип Бохинник
20. Артем Швець
21. Іван Ступак
22. Іван Великолузький
23. Гриць'ко Таран
24. Гриць'ко Швець
25. Дмитро Гаркуша
26. Андрій Гриценко
27. Михайло Широкий
28. Ігнат Скляр
29. Микита Зараржа
30. Іван Зараржа
31. Андрій Зараржа
32. Петро Наливайко
33. Федір Сукур
34. Іван Голотенко
35. Ілько Розумовський
36. Лук'ян Глухий
37. Степан Скрипник
38. Іван Голотенко
39. Іван Таран
40. Семен Губа
41. Іван Бардин
42. Іван Горбоніс
43. Радько Жадан
44. Андрій Кобець
45. Іван Швець
46. Гарасько Косолап
47. Олексій Зайко
48. Ісько Лелеків
49. Іван Пішенкин Губа
50. Семен Неживий
51. Трохим Швець
52. Кирик Мотора
53. Степан Суп
54. Харко Таран
55. Іван Горб
56. Василь Черкесин
57. Яків Великолузький
58. Гарасим Байдаченко
59. Мусій Шрам
60. Карпо Кравець
61. Гарасим Таран
62. Савка Кобеняк
63. Михайло Косик
64. Федір Кривий
65. Левко Головко
66. Демко Стороженко
67. Павло Попович
68. Яків Самара
69. Яцько Кравчина
70. Степан Гаркушин
71. Іван Трьомсин
72. Сергій Кравець
73. Павло Пресвітлий
74. Трохим Убогий
75. Касян Кобець
76. Лук'ян Сукур
77. Карпо Донець
78. Семен Лоєвський
79. Мартин Чернецький
80. Петро Перцевий
81. Іван Шрам
82. Артем Пришепа
83. Гриць'ко Благовісний
84. Іван Кваша
85. Яків Чуприна
86. Андрій Бойченко
87. Іван Письменний
88. Іван Коваль
89. Кіндрат Кішватий
90. Федір Кравець
91. Гриць'ко Шерстюк
92. Іван Глоба
93. Василь Попович
94. Данило Грішко
95. Федір Таран
96. Тиміш Кулачок
97. Оврам Затічний
98. Тиміш Бровко
99. Іван Нещадим
100. Степан Широкий
101. Андрій Литвин
102. Іван Караваї
103. Семен Короткий
104. Іван Останець
105. Василь Дуркуш
106. Лук'ян Томара
107. Федір Попередниця
108. Омелько Чайка
109. Степан Сукурів
110. Омелько Свириденко
111. Павло Головко
112. Тишко Переда
113. Іван Довгий
114. Савка Дробнений
115. Харко Сак
116. Ігнат Корабутенко
117. Омелько Приблуда
118. Харко Заюнтовий
119. Харко Зозуля
120. Гриць'ко Дін
121. Іван Таран
122. Андрій Кужіль
123. Лесько Великий
124. Гриць'ко Нападайло
125. Ісько Шамрай
126. Гриць'ко Чайка
127. Іван Несущий
128. Петро Швець
129. Остап Харсун
130. Прокіп Баскан
131. Ничипір Череватий
132. Данило, Череватого Брат
133. Іван Чорний
134. Іван Вечірній
135. Петро Сторчоус
136. Харко Сукур
137. Самійло Мацько
138. Василь Недоступ
139. Савка Дрюк
140. Іван Таран Музика
141. Мина Музика
142. Іван Музика
143. Омелько Кравчина
144. Андрій Куземченко
145. Дорош Половий
146. Іван Кравець
147. Панько Таран
148. Іван Таран Кравець
149. Іван Швець
150. Конон Богомаз
151. Антон Письменний
152. Іван фіст
153. Іван Малий
154. Максим Косий
155. Дмитро Гострий
156. Іван Коваль
157. Гордій Неживий
158. Семен Фараон
159. Іван Коваль
160. Гриць'ко Струменитий
161. Іван Горб
162. Максим Куйбабка
163. Гриць'ко Латина
164. Яків Лисий
165. Іван Чаус
166. Зінець Малий
167. Іван Горбоніс
168. Тиміш Чайка
169. Іван Поганий Башлик
170. Аврам Себстілко
171. Федір Різник
172. Лесько Сідий
173. Герасим Тупий
174. Тиміш Латаний
175. Іван Півторанський
176. Іван Нетреба
177. Петро Гуренко
178. Василь Кімлик
179. Петро Гуренко
180. Тимко Мигийнський
181. Олекса Мигийнський
182. Іван Бараненко
183. Василь Бараненко
184. Ісько Ручко
185. Гаврило Коваль
186. Гриць'ко Коваль
187. Іван Коваль
188. Тиміш Чорний
189. Кирик Старий
190. Нестір, Миронів брат
191. Петро Терещенко
192. Гаврило Пироженко
193. Левко Горб
194. Конон, Миколин брат
195. Іван Касяненко
196. Федір Бохинник
197. Іван Боровенко
198. Кирик Кривий
199. Андрій Набоченко
200. Кирик Зелений
201. Олекса Сукур
202. Павло Білий
203. Василь Недоступ
204. Давид Мороз
205. Гапон Самарський
206. Панас Синиця
207. Федір Лем
208. Матвій Бардак
209. Микола Нечуйвітер
210. Павло Бігун
211. Максим Борза
212. Іван Сотниченко
213. Яцько Попович
214. Іван, Кириків родич
215. Кирило Прихідько
216. Федір Силенко
217. Трохим Тирса
218. Мартин Кобеняченко
219. Демко Хрін
220. Остап Хріненко
221. Гриць'ко Туман
222. Кирик Щербина
223. Лесько Лавро
224. Василь Білий
225. Андрій Гаркуша
226. Яким Сучак
227. Андрій Бараненко
228. Федір, Миколин брат
229. Пархим Пришепа
230. Степан Чумак
231. Павло Білий
232. Василь Постернак
233. Іван Горбик
234. Гаврило Гострий
235. Лаврін Велегура
236. Василь Баран
237. Іван Цимбал
238. Самійло Несерб
239. Іван Сениця
240. Івень Півень
241. Петро Терещенко
242. Павло Хрін
243. Мартин Бебешко
244. Іван Бриниця
245. Хома Коваль
246. Трохим Швець
247. Тиміш Завій Боріденко
248. Данило Щербина
249. Антон Чорний
250. Ярема Ленез
251. Кирик Колвак
252. Савка Замал
253. Харко Чорнявський
254. Роман Лісовик
255. Василь Лісовик
256. Пилип Бохинник
257. Сергій Кравець
258. Денис Лем
259. Гриць'ко Туман
260. Матвій Бардан
261. Кирик Швець
262. Іван Цимбалистий
263. Микола Завій Боріденко
264. Павло Совенко
265. Іван Совенко
266. Іван Цимбаленко
267. Лаврін Хитун
268. Тимко Момотенко
269. Федір Таранець
270. Василь Шведин
271. Антон Жук
272. Мирін Малий
273. Нестір, Таранів родич
274. Карпо Маточко
275. Мусій Сукур
276. Гаврило Короткий
277. Давид Таран
278. Карпо Литвин
279. Яким Мипорко
280. Петро Перцевий

Всього: 281 козак.

27. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ПЕТРО ШАБЕЛЬНИК

1. Федір Святаш
2. Єхим Ястаз
3. Олексій Коваль
4. Іван Пирятинський
5. Кирило Посунько
6. Антон Полежай
7. Федір Невидимий
8. Юхим Вагацький
9. Михайло Дігтяр
10. Семен Бандура
11. Демко Нечемний
12. Михайло Негрій
13. Павло Кукса
14. Іван Нешадим
15. Давид Гаркуша
16. Демко Маловіра
17. Іван Кармажин
18. Роман Дігтяренко
19. Корній Кривошия
20. Степан Порожній
21. Іван Сагута
22. Василь Богомаз
23. Гарасим Шульга
24. Степан Лях
25. Остап Дурний
26. Лаврін Дурний
27. Микита Таран
28. Василь Швець
29. Василь Лапотник
30. Яцько Швець
31. Трохим Щур
32. Микита Таран
33. Омелько Шавка
34. Грицько Головко
35. Омелько Кобила
36. Іван Скрипник
37. Гаврило Великий
38. Матвій Литвин
39. Федір Дужий
40. Олексій Донець
41. Савка Чорний
42. Гарасим Плитник
43. Іван Сушко
44. Хома Майдур
45. Юхим Кочерга
46. Василь Борода
47. Василь Недвига
48. Федір Музика
49. Юхим Сторчак
50. Самійло Сторчак
51. Ілько Лінець
52. Федір Швець
53. Данило Мусирда
54. Петько Шинкаренко
55. Матвій Мичка
56. Іван Губа
57. Олексій Красношок
58. Іван Цимбал
59. Іван Малий
60. Василь Коваль
61. Василь Мужчир
62. Іван Слюсар
63. Василь Часник
64. Степан Сухий
65. Іван Бовдур
66. Семен Бондар
67. Іван Таран
68. Василь Лишній
69. Михайло Невінчаний
70. Артем Кулик
71. Масько Малий
72. Іван Волошин
73. Федір Маркович
74. Матвій Свищ
75. Масько Кобеляцький
76. Тиміш Смак
77. Василь Драгана
78. Ілько Чумак
79. Яцько Чумак
80. Грицько Циганчук
81. Матвій Глухий
82. Прокіп Музика
83. Остап Гончар
84. Супрун Скомбудра
85. Тимко Глухий
86. Іван Шлуня
87. Кузьма Танцюра
88. Карпо Полежан
89. Василь Ходорний
90. Федір Чорний
91. Гаврило Сірий
92. Тимко Бохимчак
93. Лазар Рудий
94. Омелько Немалий
95. Артем Шульженський
96. Давид Заблуда
97. Онисько Тесля
98. Яцько Гаркуша
99. Кіндрат Циб
100. Артем Шипіло
101. Данило Тонконіг
102. Семен Скур
103. Микола Входут
104. Лук'ян Сукур
105. Семен Конопелька
106. Петро Налийвода
107. Василь Бойко
108. Іван Змовчан
109. Омелько Кулючуб
110. Федір Пугач
111. Пархом Сова
112. Карпо Тополь
113. Костя Бойко
114. Федір Чорний
115. Василь Сказоха
116. Омелько Калмик
117. Грицько Обертас
118. Микита Завезин
119. Тимко Слюсар
120. Кіндрат Самардаха
121. Кирик Кучер
122. Степан Мачуха
123. Онисько Чиприна
124. Трохим Дрюченко
125. Федір Дрюк
126. Грицько Зелений
127. Харко Гнідий
128. Герасим Тригуб
129. Степан Губрій
130. Трохим Безрукавий
131. Грицько Кебенко
132. Петро Собко
133. Іван Донець
134. Терешко Кича
135. Остап Рядина
136. Гаврило Повіса
137. Яким Лірук
138. Грицько Письменний
139. Омелько Кузявка
140. Василь Танцюра
141. Андрій Переріст
142. Іван Самарський
143. Іван Гарбуз
144. Іван Жуз
145. Ясько Мазай
146. Харко Гаркуша
147. Гаврило Письменний
148. Грицько Глухий
149. Грицько Гусак
150. Михайло Дрімлюга
151. Василь Шкарбан
152. Архип Сова
153. Марко Письменний
154. Федір Торський
155. Василь Прибилий
156. Василь Віржиський
157. Максим Запара
158. Михайло Чорний
159. Остап Джоха
160. Лесько Гаркуша
161. Антон Горб
162. Андрій Шерстюк
163. Олексій Чалий
164. Панас Різник
165. Ігнат Крапець
166. Іван Кеба
167. Лазар Поганка
168. Касян Островий
169. Іван Білий
170. Іван Швець
171. Мусій Холуй
172. Андрій Сокур
173. Василь Чорний
174. Лазар Недавній
175. Матвій Музика
176. Кирило Палапкуда
177. Юхим Довгополий
178. Юсько Момса
179. Іван Панасенко
180. Юхим Панасенко
181. Лук'ян Таран
182. Остап Бондар
183. Терешко Бондар
184. Антон Тополь
185. Нинипір Малий
186. Іван Курка
187. Харко Швець
188. Омелько Швидкий
189. Юсько Загреба
190. Олекса Білий
191. Юхим Халдей
192. Михайло Полуденний
193. Іван Шакало
194. Василь Скирко
195. Матвій Ярмола
196. Петро Лагун
197. Петро Кияниця
198. Грицько Попович
199. Андрій Запічний
200. Панько Дудник
201. Омелько Барабаш
202. Назар Недоступ
203. Артем Ніс
204. Пилип Молька
205. Іван Носуха
206. Демко Швидкий
207. Панас Хомич
208. Мартин Гузевий
209. Герасим Вилупка
210. Грицько Дядько
211. Пранько Чорновіл
212. Тиміш Брагарник
213. Андрій Бондар
214. Василь Батрак
215. Іван Гасан
216. Захарко Таран
217. Омелько Золотар
218. Ігнат Злотобой
219. Федір Коваль
220. Федір Золотарчук
221. Панас Кушнір
222. Мирон Кислий
223. Артем Орленко
224. Андрій Острізький
225. Грицько Письменний
226. Корній Баштанник
227. Онисько Вечірній
228. Микита Деркач
229. Корній Говтва
230. Степан Зателепа
231. Андрій Касап
232. Назар Кабохліс
233. Семен Пирятинський
234. Конон Чорний
235. Павло Руденко
236. Дорош Рудий
237. Грицько Перехинчик
238. Грицько Шрам
239. Матвій Заруба
240. Степан Заруба
241. Іван Короткий
242. Михайло Короткий
243. Іван Письменний
244. Роман Зелений
245. Василь Грузин
246. Денис Медорошанський
247. Дмитро Неживий
248. Герасим Шаповал
249. Павло Рудий
250. Омелько Загреба
251. Улас Вечірній
252. Харко Хартицький
253. Лаврін Жигун
254. Іван Тесля
255. Іван Чалий
256. Іван Іляшенко
257. Пилип Драний
258. Ілько Драбина
259. Василь Чумаченко
260. Михайло Гречуха
261. Тиміш Чорний
262. Іван Марченко
263. Давид Сенецький
264. Микола Спіжовий
265. Єхим Звізник
266. Іван Рудий
267. Павло Руденко
268. Іван Попович
269. Ігнат Щербина
270. Наум Щербиненко
271. Андрій Тихий
272. Андрій Нищий
273. Грицько Лях
274. Андрій Гайца
275. Іван Куций
276. Яцько Диня
277. Іван Лацинник
278. Омелько Жмудин
279. Василь Зафостик
280. Грицько Скік
281. Лаврін Золотар
282. Федір Котляр
283. Остап Оглобля
284. Пилип Рудий
285. Трохим Безпалий
286. Дорош Білдим
287. Юсько Лапай
288. Максим Брехаря
289. Савка Великий
290. Іван Габелон
291. Дем'ян Дарда
292. Семен Горбатий
293. Яцько Лін
294. Трохим Плачущий
295. Єхим Крамар
296. Аврам Влагій
297. Петро Коваль
298. Хома Попович
299. Іван Загубій
300. Семен Довгий
301. Грицько Часниченко
302. Тиміш Клишавий
303. Олексій Малюга
304. Яцько Добюга
305. Іван Скалозуб
306. Мирон Лихогляд
307. Максим Сова
308. Марко Москалик
309. Семен Волошин
310. Семен Кужим
311. Кіндрат Таран
312. Грицько Малий
313. Микола Переріст
314. Степан Листопад
315. Павло Швець
316. Юцько Мір
317. Іван Руденко
318. Пилип Карнаух
319. Андрій Пугач
320. Панас Коваль
321. Гаврило Малий
322. Іван Печений
323. Семен Марфет
324. Каленик Остродум
325. Хома Панич
326. Федір Бондар
327. Гафій Рибальченко
328. Наум Ковалівський
329. Федір Токар
330. Грицько Токар
331. Федір Люк
332. Степан Низькогуж
333. Семен Довгий
334. Яцько Бойко
335. Василь Чортухан
336. Василь Чорний
337. Грицько Жмиха
338. Федір Заруба
339. Петро Таран
340. Іван Малий
341. Марко Здоровий
342. Василь Лід
343. Федір Білий
344. Іван Виливок
345. Семен Шкарбан
346. Пилип Гузевич
347. Трохим Миршавка
348. Степан Загреба
349. Пилип Кімлик
350. Онисько Товстий
351. Самійло Головко
352. Андрій Бойко
353. Кирило Моторний
354. Демко Чорний
355. Грицько Шинкаренко
356. Данило Шинкаренко
357. Роман Шинкаренко
358. Іван Нога
359. Гаврило Мочимбіда
360. Грицько Покидько
361. Іван Кобилиця
362. Самійло Базавлуцький
363. Андрій Недавній
364. Онисим Канівський

Всього: 365 козаків.

28. ПЛАСТУНІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ОЛЕКСІЙ ВЕРЗМЕНКО

1. Ґесько Линник
2. Іван Балабуха
3. Яків Сідловський
4. Василь Піхайко
5. Пархим Чорний
6. Ісько Гук
7. Мусій Гнідий
8. Олекса Зубко
9. Тиміш Сукур
10. Михайло Таран
11. Трохим Тригуб
12. Антон Васильський
13. Петро Рябий
14. Ісько Пекач
15. Іван Литвин
16. Матвій Мушкетний
17. Василь Стрілайбаба
18. Клим Збаразький
19. Кіндрат Каиап
20. Лук'ян Великий
21. Прокіп Ус
22. Михайло Білий
23. Петро Печений
24. Кіндрат Пишний
25. Ісько Рубан
26. Степан Бойко
27. Федір Курніс
28. Яцько Циган
29. Іван Соболь
30. Максим Харсун
31. Самійло Чемний
32. Іван Свита
33. Семен Війт
34. Ярема Мошур
35. Кузьма Чорний
36. Панас Бровко
37. Іван Великий
38. Гриць Кошмак
39. Федір Чалий
40. Ярема Гук
41. Іван Островух
42. Гриць Чорний
43. Петро Третяк
44. Федір Третяк
45. Самійло Кімлик
46. Андрій Повертайло
47. Гарасим Біда
48. Андрій Кузьмук
49. Зінець Шльома
50. Сергій П'яний
51. Клим Золопут
52. Гриць Горбань
53. Радько Чоткар
54. Гарасим Лях
55. Савка Санжарівський
56. Андрій Чорний
57. Панас Рудий
58. Федір Покотило
59. Гарасим Чумак
60. Кузьма Товстик
61. Федір Бандура
62. Семен Киян
63. *Трохим Острівський*
64. Василь Ткач
65. Мусій Письменний
66. Лесько Швець
67. Яків Дядько
68. Михайло Кваша
69. Яцько Покотило
70. Іван Шалений
71. Петро Рева
72. Лесько Кульбачний
73. Іван Сухий
74. Аврам Самоловчик
75. Іван Бабенко
76. Матвій Ніс
77. Конон Кобеляцький
78. Каленик Бабак
79. Гарасим Векла
80. Прокіп Качан
81. Петро Нестула
82. Іван Солопко
83. Степан Скорий
84. Ісько Дяченко
85. Яким Махиня
86. Михайло Гайдамаченко
87. Клим Сутула
88. Ігнат Жолоб
89. Кирик Мамай
90. Іван Тесля
91. Зінець Вязяга
92. Гарасим Нечіт
93. Іван Чабан
94. Василь Булгарин
95. Мирін Каверзяка
96. Андрій Ніс
97. Петро Сапет
98. Петро Збира
99. Іван Таран
100. Павло Кривоніс
101. Юхим Чорний
102. Ярош Горб
103. Ілько Чумак
104. Лесько Таран
105. Іван Таран
106. Іван Гнида
107. Михайло Кунпанець
108. Михайло Бейкул
109. Іван Топчій
110. Іван Рудий
111. Олексій Глухий
112. Каленик Станик
113. Степан Миргородський
114. Кирик Кишкодер
115. Іван Сілий
116. Іван Шаповал
117. Савка Роговинський
118. Гаврило Бондар
119. Федір Ткач
120. Ігнат Швець
121. Павло Баштан
122. Іван Печатаний
123. Максим Кімлик
124. Максим Сербин
125. Трохим Рудий
126. Іван Кравчик
127. Василь Чапля
128. Василь Карло
129. Степан Таран
130. Опанас Таран
131. Ничипір Костюк
132. Степан Сомова Смерть
133. Микита Дін
134. Андрій Дінець
135. Іван Здороус
136. Василь Кучер
137. Трохим Кучер
138. Яким Наказний
139. Гриць Сукур
140. Гриць Рябчинський
141. Ничипір Чорнокінь
142. Лук'ян Запасний
143. Павло Малохатка
144. Кузьма Чорний
145. Павло Череда
146. Яцько Зелений
147. Іван Зелений
148. Кузьма Кривий
149. Самійло Невміванко
150. Прокіп Чорний
151. Іван Болобин
152. Савка Сторчак
153. Іван Віз
154. Микола Кисло
155. Андрій Мошук
156. Кирик Шамола
157. Антон Бойків
158. Василь Чорний
159. Максим Стовба
160. Іван Пердуха
161. Федір Швець
162. Василь Шладько
163. Степан Куліш
164. Гриць Швець
165. Яцько Скік
166. Тиміш Сало
167. Іван Кімлик
168. Максим Заноколо
169. Василь Таран
170. Андрій Підгірний
171. Федір Безкровний
172. Прокіп Кичко
173. Ничипір Трясило
174. Трохим Зайко
175. Іван Рудь
176. Давид Таран
177. Данило Гайдамака
178. Михайло Розіляка
179. Павло Роздирака
180. Гриць Буря
181. Максим Тирлига
182. Федір Бурко
183. Петро Палій
184. Кузьма Глиста
185. Левко Малий
186. Зінець Гончар
187. Іван Сербин
188. Василь Ткач
189. Федір Деркачко
190. Омелько Черпак
191. Федір Кравець
192. Трохим Безрукавий
193. Семен Недождій
194. Гриць Недождій
195. Олексій Шекера
196. Яким Шеремет
197. Семен Шугайбей
198. Олексій Чабан
199. Семен Богоп'ян
200. Степан Бойко
201. Петро Лугач
202. Гриць Понизько
203. Іван Понизько
204. Яків Понизький
205. Іван Коваль
206. Яким Коваль
207. Яків Шульженко
208. Василь Барабан
209. Трохим Гринько
210. Іван Овечка
211. Матвій Колісник
212. Онисько Сухий
213. Онисько Буряк
214. Кузьма Білий
215. Федір Дуля
216. Макар Ложка
217. Дем'ян Забара
218. Максим Сипсий
219. Федір Перехрест
220. Павло Великура
221. Іван Плига
222. Василь Бойко
223. Федір Щербина
224. Трохим Ковбаса
225. Іван Кажан
226. Павло Танцюра
227. Федір Іскра
228. Федір Порохівський
229. Ничипір Босько
230. Демко Хоркало
231. Самійло Кімлик
232. Ярема Мошур
233. Каленик Сучок
234. Олексій Литвин
235. Лесько Мельник
236. Кіндрат Ревивовк
237. Федір Чалий
238. Семен Ростропа
239. Тиміш Ростропа
240. Каленик Ніздря
241. Яцько Шаповал
242. Яцько Губа
243. Іван Кунпанець
244. Степан Сукур
245. Лесько Дука
246. Яцько Шпак
247. Яцько Голочеревий
248. Ілько Горб
249. Федір Робота
250. Федір Корніс
251. Омелько Пітько
252. Юхим Кривий
253. Хома Косий
254. Іван Буряк
255. Іван Швець
256. Хома Гусак
257. Федір М'якота
258. Клим Куций
259. Тишко Литвин
260. Іван М'якота
261. Гриць Пихно
262. Гриць Горобець
263. Яцько Бойко
264. Іван Гаркуша
265. Андрій Бойко
266. Зінець Капай
267. Микита Ченчик
268. Гриць Бойко
269. Кирик Дрімлюга
270. Гаврило Баран
271. Гаврило Косогрива
272. Дмитро Костяненський
273. Яким Чавага
274. Павло Загнітко
275. Михайло Капля
276. Гриць Габела
277. Павло Швець
278. Максим Дін
279. Яцько Обдула
280. Федір Товстий
281. Михайло Чорний
282. Федір Нестула
283. Мартин Чуприна
284. Остап Бурда
285. Михайло Клейтух
286. Олексій Гаркуша
287. Савка Третяк
288. Ілько Дмитренко
289. (ім'я нерозбірливе). Письменний
290. Петро Хворий
291. Роман Бугай
292. Зінець Островух
293. Іван Шпак
294. Федір Шур
295. Юхим Литвин
296. Терешко Окарин Сват
297. Павло Мошенник
298. Ясько Жеребний
299. Ясько Далагуза
300. Петро Швець
301. Іван Стовба
302. Семен Лобода
303. Степан Маяк
304. Семен Борода
305. Онисько Скидан
306. Степан Таран
307. Гриць Біда
308. Іван Машапура
309. Савка Чернецький
310. Михайло Чайка
311. Іван Кунпан
312. Дмитро Музика
313. Гриць Бабак
314. Трохим Шульга
315. Логвин Печений
316. Іван Жеребний
317. Степан Шапошник
318. Максим, Сиротин родич
319. Павло Опара
320. Гриць Пучка
321. Максим Терліга
322. Семен Богоп'ян
323. Семен Головко
324. Кузьма Білий
325. Зінець Гончар
326. Яцько Чалий
327. Кузьма Стеблюк
328. Лесько Коваль
329. Яцько Бойко
330. Хома Гук
331. Ігнат Лата
332. Іван Нечит
333. Гриць Губа
334. Гриць Милько
335. Петро Кременчуцький
336. Савка Волошин
337. Мусій Коцибайло
338. Назар Бурдюг
339. Іван Бурдюг
340. Степан Бойко
341. Олексій Плохий
342. Михайло Горб
343. Яким Сусленко
344. Степан Холошня
345. Давид Галадан
346. Семен Валяйбаба
347. Кирик Вакирина
348. Гриць Вакиренко
349. Семен Діденко
350. Михайло Рудий
351. Петро Кобеляцький
352. Михайло Мельниченко
353. Іван Павленко
354. Прокіп Сагайдачний
355. Прокіп Супрун

356. Павло Кирпа
357. Данило Степаненко
358. Максим Гузь
359. Іван Сопко
360. Іван Сергій
361. Грицько Барабанчик
362. Гаврило Сухий
363. Омелько Туліпа
364. Тиміш Розтріпа
365. Яким Гук
366. Левко Лях
367. Левко Мельник
368. Павло Сова
369. Лук'ян Ніс
370. Іван Таран
371. Андрій Шпага
372. Артем Швидкий
373. Лук'ян Ціпило
374. Ярко Литвин
375. Федір Губа
376. Демко Дорнало
377. Василь Сірий
378. Степан Чорний
379. Яків Сторчак
380. Грицько Сухий
381. Іван Тарапака
382. Іван Загайко
383. Давид Таран
384. Василь Півторанський
385. Зінець Бандурко
386. Роман Таран
387. Федір Кучер
388. Ісько Ковзар
389. Іван Попович
390. Іван Борода
391. Василь Чорненко
392. Пилип Гаркуша
393. Ілля Гаркуша
394. Петро Перебийніс
395. Михайло Кучер
396. Яків Махиня
397. Федір Махиня
398. Онистрат Чубатий
399. Степан Плохий
400. Михайло Недужко
401. Іван Пахарний
402. Лесько Коваль
403. Панас Таран
404. Павло Кравець
405. Денис Кравець
406. Давид Коваль
407. Іван Таран
408. Яким Яруга
409. Остап Шульпіка
410. Іван Білошапка
411. Радько Крочак
412. Семен Ступак
413. Марко Шучко
414. Федір Шалений
415. Зінець Малохатка
416. Михайло Кислий
417. Дмитро Лапай
418. Василь Дось
419. Юхим Чорний
420. Іван Сук
421. Лесько Меланенко
422. Кузьма Коваль
423. Роман Малий Дон
424. Василь Конпанець
425. Петро Гаркуша
426. Семен Кравець
427. Прокіп Кошарний
428. Федір Кошарний
429. Іван Шелест
430. Микита Ченчик

Всього: 431 козак.

29. ПОЛТАВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ГРИГОРІЙ ЧАБАН

1. Григорій Величко
2. Семен Гончар
3. Григорій Козак
4. Степан Мовчан
5. Кіндрат Коваль
6. Василь Кулик
7. Василь Боговік
8. Дмитро Кучер
9. Павло Штапір
10. Федір Дужий
11. Петро Сухий
12. Семен Богатир
13. Грицько Глухий
14. Максим Кулик
15. Ярема Кімлик
16. Грицько Чабан
17. Адам Лях
18. Яків Товкущий
19. Клим Безгласний
20. Зиновій Попович
21. Лесько Кобеляцький
22. Каленик Бойко
23. Демко Шульга
24. Грицько Тупиця
25. Грицько Полежай
26. Грицько Полоз
27. Мирін Сірома
28. Василь Зубринський
29. Павло Ковтун
30. Яцько Ємець
31. Андрій Дереза
32. Нестір Челенбій
33. Яків Кодицький
34. Кирило Запічний
35. Павло Плакиденко
36. Михайло Білий
37. Степан Чорнобай
38. Ничипір Коваль
39. Яків Крамний
40. Нестір Дозор
41. Сезько Криворукий
42. Юхим Переступень
43. Іван Чорний
44. Хома Іудине Око
45. Іван Слюсарська Робота
46. Улас Крамар
47. Гаврило Самарець
48. Микита Білий
49. Іван Копил
50. Стецько Чередник
51. Трохим Чумак
52. Іван Ленець
53. Ясько Домашній
54. Федір Дужий
55. Микита Бочківський
56. Федір Вороний
57. Іван Грузин
58. Борис Ковтун
59. Василь Швець
60. Аврам Побідаш
61. Семен Тесля
62. Семен Лисий
63. Грицько Ракжала
64. Матвій Письменний
65. Федір Авось
66. Андрій Бовдур
67. Семен Каманський
68. Максим Обертас
69. Яцько Рудь
70. Кирик Рудь
71. Яцько Щербина
72. Микита Здоровий
73. Грицько Великий
74. Яцько Голущенко
75. Грицько Щербина
76. Іван Сипко
77. Петро Бандура
78. Клим Попович
79. Денис Кобеляцький
80. Іван Товстик
81. Павло Дон
82. Степан Швець
83. Семен Грива
84. Прокіп Кобиляча Голова
85. Федір Саченко
86. Гурин Кладко
87. Микита Простий
88. Нестір Чуприна
89. Максим Злий
90. Дмитро Рій
91. Марко Согорода
92. Омелько Черевко
93. Микита Збиратий
94. Кирик Чорний
95. Матвій Качкарський
96. Кирик Горловий
97. Михайло Рогачицький
98. Савка Обертасенко
99. Омелько Мабельник
100. Іван Таран
101. Степан Гнаний
102. Мартин Мішківський
103. Демко Чердак
104. Іван Тесля
105. Максим Малий
106. Іван Кузуб
107. Антон Борода
108. Калмик Швець
109. Василь Перехрест
110. Іван Чорнобривець
111. Дорош Діденко
112. Іван Кандиба
113. Сидір Косьмина
114. Наум Решетилівський
115. Антон Губернатор
116. Ярош Білоцерківець
117. Терешко Сорока
118. Данило Паливода
119. Максим Шульга
120. Аврам Остронос
121. Андрій Гузій
122. Левко Перерва
123. Тиміш Кімлик
124. Максим Мушта
125. Юхим Дуга
126. Іван Нога
127. Олексій Сірий
128. Степан Слон
129. Іван Бурдюг
130. Іван Бархатний
131. Іван Найда
132. Сергій Малий
133. Микита Моторний
134. Тишко Черевко
135. Денис Жила
136. Тарас Рак
137. Микита Письменний
138. Остап Нещадим
139. Остап Білошапка
140. Іван Головко
141. Трохим Харсун
142. Андрій Рудь
143. Петро Скорий
144. Іван Кроківський
145. Олефір Шульга
146. Роман ДжоБолда
147. Семен Малий
148. Гаврило Шерстюк
149. Олекса Завезун
150. Семен Майборода
151. Улас Кобила
152. Лесько Забродський
153. Лазар Чорний
154. Марко Тесля
155. Михайло Тума
156. Олексій Білоград
157. Андрій Куниченко
158. Прокіп Куниченко
159. Максим Куниченко
160. Онопрій Бойко
161. Роман Ромашко
162. Клим Гладушко
163. Ничипір Курка
164. Іван Великий
165. Мусій Чабан
166. Василь Іванський
167. Тарас Брагарник
168. Іван Ковтун
169. Кузьма Заволовський
170. Іван Горб
171. Павло Гунька
172. Гордій Волошин
173. Іван Кравчина
174. Петро Губа
175. Василь Водопій
176. Мартин Пластун
177. Роман Пластун
178. Микола Ніс
179. Демко Великпузий
180. Улас Ковбасинський
181. Тишко Ніс
182. Семен Секрет
183. Грицько Таран
184. Карпо Ліснич
185. Грицько Ліснченко
186. Степан Розвор
187. Дем'ян Розвор
188. Михайло Лебідь
189. Максим Сорока
190. Василь Жовтий
191. Іван Дуб
192. Іван Двинтовий
193. Семен Чигир
194. Кирик Мелещик
195. Ничипір Кеба
196. Пасько Мадала
197. Гаврило Трусь
198. Іван Смокота
199. Ничипір Цвіркун
200. Савка Вирлатий
201. Микита Слинько
202. Степан Дорошенко
203. Денис Головатий
204. Грицько Сутковий
205. Пилип Маленький
206. Микита Матрос
207. Ничипір Люлька
208. Андрій Лисий
209. Семен Башкирець
210. Грицько Поводатор
211. Данило Лепеха
212. Процько Чубатий
213. Антон Поликратуша
214. Степан Кравець
215. Андрій Кривий
216. Микита Сухий
217. Терешко Товстоногий
218. Павло Чорний
219. Мусій Великий
220. Іван Гаркуша
221. Микита Таран
222. Харко Сутула
223. Омелько Ярмола
224. Семен Челенбієнко
225. Гаврило Різник
226. Пилип Чмиха
227. Федір Крамар
228. Василь Швець
229. Іван Балабуха
230. Панько Чорний
231. Петро Вигран
232. Федір Санжак
233. Василь Санжаченко
234. Ясько Таран
235. Іван, Таранів Брат
236. Семен Таран
237. Олексій Безіменний
238. Олексій Губарка
239. Кузьма Дужий
240. Іван Богдан
241. Іван Безрідний
242. Яцько Чорний
243. Василь Великий
244. Петро Похил
245. Федір Відьма
246. Іван Пеленко
247. Павло Жаба
248. Панас Лисий
249. Мартин Жмур
250. Зиновій Кулаківський
251. Грицько Садило
252. Микита Мул
253. Петро Литвин
254. Семен Ворона
255. Денис Швець
256. Яким Білий
257. Ничипір Черствий
258. Василь Покірний
259. Кузьма Цап
260. Василь Голінний
261. Ясько Посунько
262. Іван Калмус
263. Панас Завезун
264. Трохим Поваданий

265. Ничипір Кочерга
266. Іван Бойко
267. Іван Чапля
268. Лесько Нестула
269. Кирик Слон
270. Остап Письменний
271. Наум Король
272. Микита Коваль
273. Дмитро Староста
274. Семен Швець
275. Іван Кулаківський
276. Юхим Приблуда
277. Трохим Дереза
278. Іван Свійський
279. Юхим Дикий
280. Михайло Гриюченко
281. Олексій Щербина
282. Степан Кравець
283. Данило Діденко
284. Григорій Письменний
285. Іван Бандура
286. Яцько Коломієць
287. Іван Сак
288. Мусій Скік
289. Степан Чорний
290. Карпо Великий
291. Михайло Барда
292. Ісай Бурка
293. Василь Чайка
294. Майор Шаповал
295. Іван Полатар
296. Артем Чорномаз
297. Іван Товмач
298. Василь Візир
299. Андрій Лелека
300. Гаврило Гвоздик
301. Назар Великий
302. Степан Сова
303. Сидір Сова
304. Тарас Чумак
305. Василь Бовдур
306. Зінець Самарський
307. Іван Соломаський
308. Яцько Соломаський
309. Яків Кум
310. Василь Понизько
311. Петро Надода
312. Роман Зінченко
313. Яцько Піськоха
314. Максим Піськоха
315. Харко Ведера
316. Матвій Розточілий
317. Павло Розточілий
318. Ілько Розточілий
319. Данило Плосконіг
320. Трохим Плосконіг
321. Ярема Лисий
322. Іван Бочка
323. Іван Обділий
324. Данило Обділий
325. Терешко Клепка
326. Василь Бортник
327. Іван Швець
328. Пилип Кам'янський
329. Корній Баклан
330. Матвій Білоусий
331. Демко Лях
332. Михайло Комлик
333. Петро Рудий
334. Яцько Литвин
335. Петро Донець
336. Семен Ніс
337. Мартин Горб
338. Ясько Крамаренко
339. Іван Майборода
340. Філон Задирайло
341. Ясько Таран
342. Василь Старий
343. Грицько Яхидна
344. Іван Таран
345. Аврам Письменний
346. Омелько Таран
347. Данило Ковтун
348. Кирик Левик
349. Мусій Білий
350. Кирик Ясь
351. Ілько Котляр
352. Тиміш Бовдурка
353. Аврам Малий
354. Ілько Завезун
355. Трохим Бодянський
356. Іван КучуБей
357. Пилип Чопик
358. Гордій Гаркуша
359. Савка Тригуб
360. Андрій Тернівський
361. Семен Дремлюга
362. Іван Топчій
363. Антон Попруга
364. Степан Чорний
365. Грицько Третяк
366. Ясько Пашок
367. Іван Дундук
368. Микита Шило
369. Іван Правука
370. Сергій Довбня
371. Радько Чорний
372. Олексій Письменний
373. Іван Гаркуша
374. Демко Сук
375. Олексій Баштанний
376. Іван Лагуша
377. Павло Мошенський
378. Федір Зелений
379. Федір Журавель
380. Грицько Соглашений
381. Сидір Рева
382. Тишко Рева
383. Микита Таран
384. Трохим Старий
385. Яцько Подорожній
386. Артем Головатий
387. Петро Усатий
388. Наум Чорний
389. Демко Сірий
390. Максим Рудий
391. Семен Благодірівський
392. Олексій Клопик
393. Іван Стовповий
394. Кирик Недужко
395. Максим Ворса
396. Василь Тума
397. Іван Карабут
398. Юхим Муштенко
399. Василь Уманський
400. Федір Щербина
401. Яків Черниченко
402. Павло Македонський
403. Каленик Коваль
404. Ресько Тягун
405. Ничипір Гарбовий
406. Іван Гречаний
407. Микита Саченко
408. Михайло Саченко
409. Яцько Чумак
410. Ничипір Головатий
411. Матвій Рус
412. Павло Горбатий
413. Ігнат Коваль
414. Савко Негляд
415. Радько Мовчан
416. Павло Капулівський
417. Василь Чорний
418. Кузьма Підкований
419. Ігнат Ніс
420. Ничипір Кияниця
421. Іван Пірень
422. Тиміш Шаманський
423. Василь Теличенко
424. Іван Братко
425. Хома Топало
426. Іван Кабан
427. Хома Письменний
428. Степан Пір'ян
429. Данило Головко
430. Іван Крижвня
431. Трохим Кутир
432. Ничипір Мамай
433. Іван Топчій
434. Матвій Косий
435. Ясько Скорий
436. Василь Ходак
437. Максим Коваль
438. Іван Ножа
439. Єхим Кармазин
440. Павло Дядюра
441. Степан Вовк
442. Ясько Дужий
443. Іван Пластун
444. Василь Геська
445. Харко Перебийніс
446. Петро Кирпатий
447. Андрій Коркодило
448. Корній Чухно
449. Іван Гостроглядь
450. Василь Одир
451. Олекса Недавній
452. Лук'ян Попович
453. Федір Ребристий
454. Ничипір Нога
455. Іван Косолап
456. Грицько Сукур
457. Іван Каша
458. Омелько Дмекуда
459. Мартин Плажа
460. Олексій Носатий
461. Прокіп Чорний
462. Тимко П'яненко
463. Михайло Садило
464. Лесько Ахтентій
465. Михайло Гаврищенко
466. Кузьма Остроух
467. Онисько Калюжний
468. Савка Жердер
469. Андрій Косий
470. Трохим Кисіль
471. Кіндрат Попруга
472. Михайло Залата
473. Павло Освічений
474. Ясько Освічений
475. Марко Шрам
476. Омелько Сукач
477. Ярема Борозенко
478. Петро Брозенко
479. Юхим Корсунь
480. Федір Драбина
481. Іван Лях
482. Макар Люма
483. Ясько Станіслав
484. Андрій Кильчинський
485. Тиміш Боковенко
486. Іван Боковенко
487. Тарас Совина Смерть
488. Антон Грушівський
489. Прокіп Пирятинський
490. Онопрій Святаш
491. Іван Саргаш
492. Грицько Штуковий
493. Ярема Могиленко
494. Данило Комісар
495. Василь Павленко
496. Дмитро Різниченко
497. Олекса Журба
498. Микита Зачепа
499. Яцько Мерефа
500. Панько Набок
501. Демко Градиль
502. Нестір Островерхий
503. Іван Недава
504. Грицько Драбина
505. Гаврило Жук
506. Семен Чорний
507. Федір Нетяга
508. Карпо Горб
509. Федір Безпалий
510. Грицько Діброва
511. Васько Кияниця
512. Кіндрат Шульга
513. Хома Сухий
514. Матвій Орел

Всього: 515 козаків.

30. ПОПОВИЧІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ІВАН ГЕТЬМАН

1. Демко Жила
2. Андрій Джевада
3. Демко Шкода
4. Кіндрат Старий
5. Олекса Біленький
6. Дорош Обертас
7. Іван Балацько
8. Іван Глухий
9. Нестір Дубина
10. Хома Тертичний
11. Андрій Вус
12. Грицько Котигорох
13. Іван Ляшенко
14. Яким Таран
15. Олексій, Глухого родич
16. Супрун Чорний
17. Данило Матрос
18. Данило Крупка
19. Грицько Старченко
20. Мусій Коробочка
21. Онисько Ворона
22. Ничипір Овечка
23. Марко Сухий
24. Тиміш Щербина
25. Яків Чорний
26. Василь Вурсул
27. Дмитро Віцько
28. Марко Гаркуша
29. Гарасим Редька
30. Данило Гострий
31. Грицько Ломака
32. Семен Борода
33. Мусій Лейба
34. Андрій Цилірик
35. Кіндрат Кравець
36. Олекса Круглий
37. Андрій Кравець
38. Василь Шникорка
39. Лаврін Лабура
40. Данило Горбуша
41. Антон Безбах
42. Іван Чорний
43. Данило Холодний
44. Тишко Шеремет
45. Яким Збараж
46. Харко Чорний
47. Федір Малий
48. Степан Верещака
49. Трохим Щербина
50. Іван Момот
51. Андрій Третяк
52. Остап Роменський
53. Семен Похлист
54. Кирик Жук
55. Марко Бобошко
56. Семен Майборода
57. Іван Бейзул
58. Грицько Зайко
59. Грицько Карась
60. Роман Таран
61. Павло Таран
62. Данило Гаркуша
63. Василь Таран
64. Грицько Заєць
65. Савка Рогій
66. Кіндрат Завезун
67. Василь Ніздра
68. Данило Холодний
69. Василь Дід
70. Андрій Поварко
71. Федір Куций
72. Марко Лагода
73. Ігнат Гончар
74. Василь Пепельний
75. Петро Моторний
76. Петро Донець
77. Яким Відлога
78. Левко Веремійський
79. Грицько Маршал
80. Іван Маршал
81. Дід Крамар
82. Антон Кривоніс
83. Грицько Чекітько
84. Назар Батуринець
85. Олифір Закопайло
86. Андрій Гнаний
87. Степан Гнаний
88. Андрій Машин
89. Назар Махиня
90. Грицько Деркач
91. Марко Кравець
92. Гарасим Редька
93. Ісько Супруненко
94. Грицько Гаркуша
95. Федір Мехеда
96. Савка Тупота
97. Дмитро Матрос
98. Грицько Гаркуша
99. Василь Карамат
100. Грицько Кирасир

101. Павло Репецький
102. Антон Поповка
103. Іван Котляр
104. Василь Гуртовий
105. Роман Гуртовий
106. Савка Крячок
107. Трохим Щербина
108. Максим Свита
109. Грицько Москаленко
110. Грицько Галайда
111. Кирик Котляр
112. Іван Щербина
113. Грицько Коваль
114. Нестір Дубина
115. Кіндрат Лагода
116. Михайло Спірник
117. Федір Лисий
118. Демко Поварко
119. Михайло Крут
120. Семен Візир
121. Федір Ведмідь
122. Іван Наочко
123. Іван Кривоус
124. Антон Спорний
125. Максим Дубиненко
126. Ілько Середа
127. Мусій Таран
128. Андрій Гончар
129. Лаврін Недужко
130. Михайло Галабуза
131. Яцько Сиса
132. Михайло Лагода
133. Яцько Білий
134. Федір Кунпан
135. Петро Сердечний
136. Грицько Кунпан
137. Матвій Кукса
138. Пилип Захуданий
139. Павло Качан
140. Степан Качан
141. Грицько Качан
142. Андрій Вівчар
143. Кирик Литвин
144. Іван Хрін
145. Гаврило Мурошка
146. Іван Черкас
147. Іван Старий
148. Семен Стомапа
149. Микола Рудь
150. Федір Рудь
151. Назар Глухий
152. Іван Іржавий
153. Микита Бабасик
154. Данило Сторчак
155. Матвій Лубенець
156. Василь Чабан
157. Павло Обдула
158. Грицько Обдула
159. Степан Чемеренко
160. Степан Капуста
161. Яків Кривий
162. Матвій Окунець
163. Іван Скидан
164. Михайло Сліпочка
165. Терешко Мацапура
166. Микола Сатьга
167. Федір Кравець
168. Микита Безбожний
169. Семен Криворукий
170. Степан Малий
171. Іван Гичка
172. Павло Великий
173. Павло Горв
174. Дмитро Лубенченко
175. Трохим Литвин
176. Семен Вус
177. Іван Конотопець
178. Федір Письменний
179. Іван Змієвський
180. Іван Намот
181. Каленик Гаркуша
182. Іван Швець
183. Василь Магась
184. Антон Кобеляцький
185. Іван Машарас
186. Оврам В'ятірничний
187. Кіндрат Стась
188. Андрій Галушка
189. Яцько Щербина
190. Кость Лисий
191. Тиміш Мірочник
192. Андрій Чередник
193. Яцько Швець
194. Іван Швець
195. Федір Блажко
196. Федір Рябошапка
197. Яцько Коваль
198. Федір Гаркуша
199. Степан Акух
200. Федір Нужний
201. Грицько Скирта
202. Василь Лузан
203. Савка Письменний
204. Грицько Гаркуша
205. Данило Сукур
206. Грицько Деркач
207. Іван Крюковський
208. Грицько Голуб
209. Данило Косар
210. Михайло Литвин
211. Лук'ян Малий
212. Гаврило Великий
213. Павло Губа
214. Олекса Тхорецький
215. Данило Дігтяр
216. Панас Чорний
217. Артем Пасічник
218. Іван Сагачка
219. Пилип Білий
220. Павло Білий
221. Данило Тур
222. Іван Носик
223. Андрій Малий
224. Гарасим Бачлак
225. Іван Сукур
226. Прокіп Стопко
227. Семен Білий
228. Андрій Воронка
229. Іван Кінь
230. Кирик Заруба
231. Василь Чорний
232. Андрій Мул
233. Михайло Ніс
234. Михайло Чижик
235. Мартин Жолдин
236. Данило Середа
237. Василь Малий
238. Панас Зарудько
239. Степан Чорний
240. Нестір Щербина
241. Ігнат Чорний
242. Іван Таран
243. Іван Малий
244. Денис Кравець
245. Терешко Срібрянський
246. Корній Старий
247. Сидір Бокута
248. Микола Товстик
249. Харко Чорний
250. Семен Коліусько
251. Микола Товстик
252. Гарасим Таран
253. Лесько Гаркуша
254. Іван Сухий
255. Грицько Шпочок
256. Іван Слабкий
257. Єсько Козара
258. Іван Ковбаса
259. Михайло Куць
260. Степан Завезун
261. Іван Сліпий
262. Данило Рудий
263. Федір Перебийніс
264. Іван Даниленко
265. Василь Гаркуша
266. Грицько Рудь
267. Максим Малий
268. Остап Жила
269. Кузьма Білицький
270. Іван Лисий
271. Артем Лубко
272. Конон Конішко
273. Семен Чутько
274. Михайло Середа
275. Іван Плакущий
276. Ісько Вівчар
277. Ісько Коркач
278. Степан Безрукавко
279. Лук'ян Скочко
280. Марко Семеренко
281. Яцько Шугайло
282. Михайло Гаркуша
283. Степан Гребінь
284. Степан Нагай
285. Олекса Треля
286. Федір Черкас
287. Омелько Качан
288. Василь Черкас
289. Лаврін Недужко
290. Артем Сірошган
291. Грицько Чорний
292. Хома Малий
293. Василь Гаркуша
294. Ничипір Різник
295. Гаврило Таран
296. Грицько Самарець
297. Лесько Розтрухан
298. Потап Луценко

Всього: 299 козаків.

31. ПЛАТНИРІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ДЕМКО ЧОРНИЙ

1. Іван Гордовий
2. Грицько Гречка
3. Михайло Пінчук
4. Трохим Худий
5. Тиміш Пилипенко
6. Іван Широкий
7. Михайло Бойко
8. Лаврін Шаповал
9. Яким Сук
10. Василь Великолужний
11. Пилип Стягайло
12. Пилип Щербина
13. Матвій Сич
14. Северин Волоюга
15. Олекса Компанієць
16. Лесько Кравець
17. Грицько Гречин
18. Іван Посунько
19. Гаврило Білоусий
20. Роман Посунько
21. Василь Костир
22. Михайло Дикий
23. Касян Великий
24. Макар Губа
25. Василь Ступа
26. Яцько Потів
27. Павло Сурел
28. Каленик Шукайло
29. Омелько Великий
30. Грицько Гупало
31. Кіндрат Майгур
32. Іван Безпалий
33. Олекса Кравчин
34. Іван Солдат
35. Трохим Чуб
36. Самійло Щербина
37. Павло Кий
38. Олекса Щербина
39. Грицько Жовтий
40. Кіндрат Чакал
41. Михайло Донець
42. Данило Сторчовус
43. Яцько Круг
44. Яким Капран
45. Кузьма Ворона
46. Демко Сліпий
47. Іван Скиненко
48. Павло Талапінда
49. Сидір Гречин
50. Денис Бризкайло
51. Андрій Гаркуша
52. Кирик Кучменко
53. Остап Старий
54. Грицько Школа
55. Федір Сердюк
56. Улас Репало
57. Денис Товстик
58. Петро Дядько
59. Ничипір Обертас
60. Микита Куций
61. Гарасим Орандар
62. Кирик Гуртовий
63. Панас Безрідний
64. Грицько Ступак
65. Левко Гуртовий
66. Демко Кошіль
67. Федір Таранець
68. Іван Широкий
69. Яцько Покотило
70. Ігнат Глеба
71. Андрій Беркут
72. Яцько Бузина
73. Іван Білий
74. Іван Гаркуша
75. Іван Субота
76. Іван Безрідний
77. Яким Волошин
78. Данило Швець
79. Федір Кучер
80. Антон Стрижак
81. Іван Великий
82. Савка Плох
83. Іван Литвин
84. Радько Литвин
85. Трохим Попович
86. Харко Чухліб
87. Михайло Білокінь
88. Грицько Кучерявий
89. Василь Скороход
90. Микита Карапуз
91. Пилип Куций
92. Семен Куокінь
93. Андрій Литвин
94. Зінець Широкий
95. Микита Сухий
96. Трохим Сутяга
97. Олекса Бобошко
98. Арсен Тестів
99. Іван Патяка
100. Іван Чорний
101. Ісько Щербина
102. Іван Костир
103. Гаврило Кущинський
104. Яцько Швидкий
105. Андрій Халява
106. Грицько Набік
107. Ілько Шкода
108. Ілько Оберемок
109. Омелько Швець
110. Федір Письменний
111. Андрій Верхогляд
112. Роман Ніс
113. Федір Крочак
114. Василь Міченко
115. Сидір Голінка
116. Грицько Ворона
117. Марко Холоша
118. Роман Довгоніс
119. Іван Головко
120. Яким Кіт
121. Семен Сак
122. Яків Келеп
123. Петро Лупа
124. Корній Головко
125. Наум Чабан
126. Андрій Сопот
127. Іван Лата
128. Тимко Несклада
129. Іван Кийло
130. Федір Черепаха
131. Іван Рудий
132. Кирик Швець
133. Левко Лопатенко
134. Яків Чудок
135. Андрій Мазур
136. Логвин Сидорів
137. Пилип Попович
138. Федір Жарко
139. Остап Деймик
140. Самійло Гора
141. Іван Кожум'яка
142. Іван Панів
143. Ілько Кушнір
144. Михайло Коваль
145. Федір Білий
146. Дем'ян Кравець
147. Лук'ян Литвин
148. Іван Рошавський
149. Роман Коваль
150. Семен Занура
151. Панас Рудик
152. Степан Головко

153. Демко Литвин
154. Яцько Шут
155. Іван Ледар
156. Федір Макмула
157. Василь Оменко
158. Роман Орленко
159. Кирило Розмова
160. Кирило Племінник
161. Прокіп Овечка
162. Федір Шлапак
163. Харко Бошкян
164. Федір Шапочник
165. Омелько Прилуцик
166. Іван Журавель
167. Андрій Ніс
168. Марко Винник
169. Павло Розвора
170. Степан Кайдаш
171. Павло Чепіль
172. Грицько Кравець
173. Федір Зелений
174. Марко Цебер
175. Кирило Швець
176. Данило Головатий
177. Лук'ян Швець
178. Петро Швець
179. Корній Кравець
180. Дмитро Стягайло
181. Дмитро Коваль
182. Михайло Коваль
183. Нестір Бофиник
184. Корній Штиль
185. Андрій Бохинник
186. Антон Окатий
187. Степан Швець
188. Онисько Швець
189. Андрій Потика
190. Андрій Литвин
191. Гриць ко Ворона
192. Іван Рашавський
193. Степан Сторкач
194. Панас Гуртовий
195. Ігнат Чардак
196. Яцько Кравець
197. Ігнат Чорний
198. Радько Стріха
199. Андрій Верхогляд
200. Ісько Слойва
201. Олекса Кривий
202. Мирін Швець
203. Ісько Швець
204. Савка Литвин
205. Іван Чавка
206. Гарасим Кривий
207. Петро Верещака
208. Тиміш Сніжко
209. Гриць ко Ворона
210. Василь Сніжко
211. Логвин, Сидорів брат
212. Андрій Чорнусь
213. Яцько Рябий
214. Корній Ластовик
215. Ілько Кравець
216. Роман Губа
217. Василь Головко
218. Степан Бандура
219. Ярема Бурхан
220. Петро Танцюра
221. Федір Хит
222. Демко Макарів
223. Микита Картуз
224. Тиміш Жук
225. Кіндрат Дробіт
226. Іван Різник
227. Радько Липкан
228. Улас Бейдул
229. Роман Ніс
230. Петро Сірий
231. Микита Нір
232. Омелько Швець
233. Михайло Пихка
234. Петро Сопків
235. Демко Бахно
236. Іван Харченко
237. Василь Тригуб
238. Іван Мирвода
239. Семен Сорока
240. Лук'ян Журавель
241. Василь Цілурик
242. Андрій Губа
243. Павло Делевера
244. Карпо Кропив'янський
245. Іван Гаркуша
256. Андрій Кир
247. Семен Смиченко
248. Семен Клочко
249. Петро Бабка
250. Терешко Бистрий
251. Терешко Кайдаш
252. Микита Умінь
253. Іван Бойко
254. Гаврило Лях
255. Карпо Костира
256. Пархим Зуб
257. Наум Чабан
258. Панько Литвин
259. Іван Жоболда
260. Іван Каливака
261. Хома Шерстюченко
262. Ілько Шкода
263. Гаврило Гарайко
264. Іван Перехрест
265. Ілько Мишача Щока
266. Самійло Безіменний
267. Андрій Швець
268. Павло Гаркавий
269. Карпо Карабут
270. Михайло Гуртовий
271. Гриць ко Прохода
272. Гриць ко Слончак
273. Савка Зікран
274. Марко Безпалий
275. Василь Кайшлий
276. Семен Білокінь
277. Михайло Новосглинський
278. Іван Оченаш
279. Максим Шаповал
280. Кирик Чобура
281. Микола Нетреба
282. Василь Костенко
283. Іван Товстий
284. Ісько Бардак
285. Андрій Кучер
286. Сидір Ткачик
287. Савка Зубко
288. Єремій Черпась
289. Яцько Кітляренко
290. Василь Крилівський
291. Іван Стеценко
292. Іван Таран
293. Іван Сокур
294. Остап Дядько
295. Іван Хомутецький
296. Максим Таран
297. Петро Таран

Всього: 298 козаків.

32. РОГІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ДАНИЛО МІНЯЙЛО

1. Іван Коновал
2. Кіндрат Гурин
3. Федір Таран
4. Федір Безверхий
5. Терешко Сукур
6. Андрій Дідух
7. Гаврило Бухтій
8. Василь Ахонька
9. Семен Первой
10. Семен Хит
11. Федір Сидичка
12. Федір Маша
13. Андрій Безмал
14. Максим Люлька
15. Омелько Ніс
16. Іван Лисенко
17. Василь Міняйло
18. Олекса Іржак
19. Гриць ко Дендебер
20. Микола Дедрина
21. Іван Нешадим
22. Михайло Палій
23. Яцько Цифірь
24. Омелько Стадник
25. Гаврило Чуб
26. Юхим Гупак
27. Лук'ян Заброда
28. Тишко Глухий
29. Ярмола Пеліп
30. Михайло Гуля
31. Панько Коваль
32. Григорій Коваль
33. Мусій Товстик
34. Гаврило Найда
35. Ясько Боханців
36. Кирило Заблуда
37. Іван Гулотик
38. Іван Ямний
39. Максим Заєць
40. Кіндрат Здоровенний
41. Гриць ко Кухар
42. Мойсей Губа
43. Федір Лупало
44. Василь Сма
45. Василь Чорний
46. Михайло Дін
47. Олексій Печений
48. Мойсей Давикінь
49. Пилип Драний
50. Тиміш Топчій
51. Максим Кучер
52. Іван Кучер
53. Прокіп Лепета
54. Гриць ко Лупій
55. Кирик Стрижак
56. Данило Харченко
57. Харитон Гаркуша
58. Хома Краноха
59. Андрій Мушнетин
60. Дем'ян Чемний
61. Савка Брехаря
62. Яким Брехаря
63. Яким Гаркуша
64. Опанас Білий
65. Данило Зозуля
66. Степан Гупалка
67. Федір Дідух
68. Кіндрат Здоровий
69. Матвій Товстик
70. Павло Чорний
71. Іван Таран
72. Петро Щербина
73. Матвій Дін
74. Роман Чорнявський
75. Іван Куш
76. Тиміш Циган
77. Панас Рева
78. Петро Цар
79. Іван Шкура
80. Яцько Гончар
81. Іван Рудь
82. Гриць ко Бурдюг
83. Матвій Старий
84. Василь Шкребра
85. Тиміш Пугач
86. Савка Бойко
87. Кирик Пугаєнко
88. Мартин Круглий
89. Омелько Куций
90. Іван Омеленко
91. Омелько Чорний
92. Федір Самійлів
93. Самійло Швець
94. Іван Білий
95. Савка Швець
96. Гриць ко Худомака
97. Корній Хортуна
98. Іван Стуконіг
99. Яким Білий
100. Андрій Чапала
101. Федір Кулик
102. Федір Буцула
103. Аврам Горб
104. Давид Попів
105. Гриць ко Поденежний
106. Іван Янчарин
107. Марко Себеда
108. Яцько Лисянський
109. Кузьма Зетелепа
110. Андрій Сухів
111. Федір Потаранський
112. Данило Піскун
113. Кость Магась
114. Левко Полепох
115. Матвій Слебель
116. Петро Перехрест
117. Давид Перехрест
118. Михайло Шептула
119. Степан Глухий
120. Аврам Хряп
121. Аврам Митра
122. Гриць ко Митяй
123. Федір Сопмак
124. Логвин Різник
125. Трохим Сорока
126. Савка Хвіст
127. Олекса Гобатий
128. Кирик Мазала
129. Іван Сокур
130. Трохим Стращий
131. Андрій Плохий
132. Іван Чорний
133. Іван Таран
134. Омелько Лепеха
135. Данило Півень
136. Василь Пшоняника
137. Наум Зайда
138. Іван Пшеничний
139. Максим Ситник
140. Іван Дзюба
141. Омелько Крячко
142. Федір Гоголь
143. Леонтій Збараш
144. Левко Похил
145. Кіндрат Лата
146. Олексій Литвин
147. Ничипір Сірий
148. Гриць ко Гнилий
149. Максим Попович
150 Дем'ян Веселовський
151. Тиміш Потоцький
152. Гаврило Печений
153. Карпо Григоріїв
154. Тиміш Плиг
155. Онисько Заблуда
156. Іван Редька
157. Кіндрат Кича
158. Петро Безрукавий
159. Тимко Мовчан
160. Іван Бойко
161. Прокіп Гук
162. Гордій Бовкун
163. Корній Щученко
164. Каленик Однорізний
165. Федір Смичок
166. Кирик Віспoвий
167. Гриць ко Пребера
168. Мартин Круглий
169. Омелько Короткий
170. Гриць ко Гусак
171. Федір Білий
172. Філон Чорний
173. Омелько Неклеса
174. Тиміш Терещенко
175. Петро Широкий
176. Андрій Загубибатько
177. Антон Головко
178. Арсен Швець
179. Левко Курка
180. Федір Сокур
181. Василь Сокуренко
182. Демко Валій
183. Павло Нагий
184. Іван Убогий
185. Левко Заміряк
186. Степан Гаркуша
187. Олексій Кривий
188. Харко Гаркуша

189. Прокіп Лепеха
190. Данило Харченко
191. Грицько Стрижак
192. Кирик Стижаченко
193. Іван Кислий
194. Петро Ношко
195. Терешко Сикоденко
196. Іван Точик
197. Семен Заблуда
198. Омелько Коропець
199. Сидір Рипура
200. Тиміш Кравець
201. Омелько Чорний
202. Роман Бохинник
203. Савка Метіпа
204. Кость Кравець
205. Іван Чардак
206. Тиміш Шульга
207. Кузьма Білий
208. Яцько Чорний
209. Данило Цибуля
210. Панас Білогорський
211. Савка Брехаря
212. Павло Крамар
213. Михайло Макуха
214. Петро Тропний
215. Федір Діг
216. Мартин Нога
217. Мартин Заруба
218. Андрій Вигинявецький
219. Іван Вігун
220. Максим Глухий
221. Гордій Таран
222. Кіндрат Нестула
223. Іван Савко
224. Ничипір Мошенський
225. Михайло Джавага
226. Іван Баранник
227. Василь Білий
228. Василь Малеча
229. Касян Гостроух
230. Терешко Гостроух
231. Матвій Щербатий
232. Андрій Чапала
233. Самійло Бобровенко
234. Іван Варивода
235. Назар Кияниця
236. Гордій Калга
237. Василь Кривий
238. Степан Капченко
239. Денис Головко
240. Яцько Пігель
241. Іван Рудий
242. Іван Горб
243. Іван Магру
244. Демко Ворочок
245. Хома Чухно
246. Тиміш Бусхай
247. Василь Чорний
248. Яків Завезюн
249. Наум Таран
250. Прокіп Бобошко
251. Нестір Кунн
252. Клим Сутула
253. Федір Свинок
254. Ничипір Часник
255. Микита Щербина
256. Павло Бабка
257. Іван Ніс
258. Василь Коваль
259. Каленик Недорогий
260. Нестір Завезун
261. Лесько Завезун
262. Федір Хвостенко
263. Петро Хвіст
264. Корній Канюк
265. Яцько Головко
266. Павло Чапала
267. Панас Чорний
268. Ісак Плохий
269. Улас Кравець
270. Лаврін Балва
271. Андрій Жила
272. Іван Брусак
273. Максим Сабадаш
274. Іван Жук
275. Іван Іванченко
276. Тишко Брагарник
277. Марко Одинець
278. Павло Бабка
279. Семен Гаркуша
280. Іван Трьомсин
281. Іван Горб
282. Федір Медвідь
283. Степан Фостенко
284. Грицько Рудь
285. Яків Горб
286. Федір Тюпало
287. Савка Капканчик
288. Андрій Гудко
289. Іван Сербин
290. Лук'ян Постеркач
291. Матвій Швець
292. Дмитро Рибий
293. Марко Киян
294. Семен Нестула
295. Матвій Сірий
296. Семен Лляний
297. Мирін Куций
298. Іван Смішко
299. Данило Великий
300. Кирик Швець
301. Семен Цимбал
302. Лесько Ценгила
303. Лук'ян Товстик
304. Омелько Коропець
305. Федір Стрибик
306. Максим Обертас
307. Степан Висоцький
308. Лесько Деркач
309. Омелько Бохинник
310. Семен Великий
311. Іван Байдул
312. Іван Боханив
313. Яків Шкребка
314. Іван Баранник
315. Іван Слюсар
316. Василь Ковалик
317. Іван Рудин
318. Андрій Латиш
319. Федір Литвин
320. Тиміш Заплава
321. Іван Голь
322. Іван Кивай
323. Зінець Львівський
324. Тиміш Вигура
325. Антон Сукур
326. Дмитро Білий
327. Микола Музика
328. Лесько Залізний
329. Тиміш Недішлий
330. Іван Самарський
331. Семен Танцюра
332. Іван Малий
333. Ничипір Братуха
334. Семен Кривий
335. Данило Чадачка
336. Іван Щербина
337. Яким Десятиченко
338. Омелько Десятиченко
339. Іван Дев'ятий
340. Яцько Шпак
341. Онисько Таран
342. Денис Рубаний
343. Кирик Кравецький
344. Лаврін М'якенький
345. Грицько Білий
346. Роман Старий
347. Ресько Галаганенко
348. Матвій Галаганенко
349. Лук'ян Галаганенко
350. Панас Жушман
351. Федір Бандурка
352. Ярема Бондар
353. Дем'ян Щучик
354. Федір Заморик
355. Гордій Швець
356. Ясько Глухівський
357. Пилип Чумак
358. Микита Злий
359. Федір Пушик
360. Корній Мазан
361. Іван Бистрий
362. Мусій Жук
363. Іван Малий
364. Микола Заблуда
365. Кирик Чорний
366. Ясько Замалий
367. Наум Король
368. Іван Чорний
369. Демко Немий
370. Грицько Недоступа
371. Василь Волошин
372. Василь Важкоступ
373. Грицько Чорний
374. Степан Ляшок
375. Іван Виразуб
376. Микола Скорик
377. Лесько Несклада
378. Хома Кривий
379. Денис Кугут
380. Іван Таран
381. Семен Слюсар
382. Гордій Плитник
383. Грицько Крекшун
384. Лесько Донець
385. Лесько Донець
386. Антон Янчарин
387. Семен Гонець
388. Іван Самокрил

Всього: 389 козаків.

33. СЕРГІЇВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН РОМАН СУЧАК

1. Демко Старий
2. Семен Пребжанський
3. Микола Крамар
4. Прокіп Налий
5. Іван Ріг
6. Матвій Старий
7. Грицько Рябокінь
8. Яким Ніс
9. Іван Вололага
10. Гаврило Гарбуз
11. Іван Гребінь
12. Андрій Великий
13. Левко Ткач
14. Микола Швець
15. Василь Похил
16. Панас Чумак
17. Василь Педько
18. Грицько Ляшок
19. Василь Куций
20. Василь Кузюмець
21. Андрій Порохня
22. Лук'ян Порожній
23. Іван Величко
24. Андрій Бойко
25. Корній Таран
26. Кіндрат Лакомець
27. Василь Цигар
28. Грицько Чорний
29. Ісько Черевко
30. Семен Кусайко
31. Денис Залепа
32. Лук'ян Драний
33. Микита Кролик
34. Микита Половий
35. Іван Тонконогий
36. Андрій Голобородько
37. Василь Кімлик
38. Гарасим Рябошапка
39. Максим Гвіздок
40. Ілько Ситий
41. Мартин Гук
42. Яким Базавлуцький
43. Грицько Стуконіг
44. Давид Швець
45. Іван Горбенко
46. Федір Бойко
47. Корній Бойко
48. Степан Тощий
49. Іван Порохня
50. Іван Федько
51. Каленик Діденко
52. Прокіп Лебединець
53. Савка Рогозинський
54. Трохим Глухий
55. Данило Візир
56. Демко Тонкий
57. Іван Дігтяр
58. Пилип Дігтяр
59. Іван Махиня
60. Семен Коваль
61. Онисько Письменний
62. Лесько Чорний
63. Яцько Таран
64. Яятух Шпець
65. Левко Сліпий
66. Грицько Різник
67. Грицько Дирчака
68. Харко Пластун
69. Грицько Порохня
70. Гаврило Шмалько
71. Іван Гузенко
72. Семен Миколенко
73. Петро Голояко
74. Василь Кравець
75. Демко Швидкий
76. Ісько Великолузький
77. Остап Печатний
78. Василь Самарський
79. Степан Таран
80. Грицько Окатий
81. Степан Скабака
82. Кирик Люлька
83. Гарасим Гребінь
84. Василь Почежай
85. Грицько Дочегай
86. Максим Шпак
87. Петро Кисілик
88. Іван Сукур
89. Харко Напівхан
90. Олекса Литвин
91. Василь Остроух
92. Артем Дубовик
93. Лук'ян Губрин
94. Іван Плакущий
95. Улас. (Прізвище нерозбірливе)
96. (Ім'я нерозбірливе). Стуконіг
97. Прокіп Пронь
98. Кузьма Чабан
99. Яцько Дігтяр
100. Яким Журавель
101. Павло Глухий
102. Іван Сучак
103. Михайло Лийко
104. Улас Миколин
105. Іван Скачний
106. Іван Головко
107. Левко Синьогуб
108. Клим Жонатий
109. Василь Веркелес
110. Іван Капаніс
111. Андрій Донець
112. Андрій Донець
113. Терешко Чорний
114. Семен Кучер
115. Яцько Глеба
116. Дмитро Чорний
117. Семен Гуртовий
118. Гаврило Жук
119. Юхим Глухий
120. Мартин Дев'ятий
121. Грицько Бурсук
122. Панько Вертей
123. Юхим Військовий
124. Максим Волошин
125. Микита Таран
126. Степан Щадить
127. Іван Вечірній
128. Кирик Самарський
129. Федір Товстоногий
130. Пилип Комиз
131. Панас Чабан
132. Яцько Опил
133. Федір Почекай
134. Микита Таран
135. Назар Швець
136. Іван Безіменний
137. Гаврило Черкесин
138. Микола Почекай
139. Василь Чут
140. Семен Стуконіг
141. Михайло Братик
142. Кіндрат Цибулько
143. Василь Кобилячий
144. Хома Порохник
145. Ігнат Порохник
146. Іван Самоливчик
147. Яцько Малий
148. Іван Бойків

149. Панько Сторчак
150. Степан Литвин
151. Харко Швець
152. Ілько Великий
153. Микола Жиленко
154. Микита Корковий
155. Пархим Дрига
156. Тиміш Зуб
157. Трохим Палій
158. Василь Остроух
159. Василь Золотар
160. Іван Візир
161. Андрій Куліш
162. Олекса Заєць
163. Олекса Письменний
164. Тарас Литвин
165. Павло Старий
166. Степан Шпак
167. Самійло Горб
168. Яцько Білий
169. Яцько Слюсар
170. Прокіп Відлога
171. Федір Швець
172. Федір Колотнеча
173. Калько Чумак
174. Павло Деркач
175. Гриць Печений
176. Матвій Таранський
177. Вакула Губа
178. Іван Білий
179. Клим Дід
180. Іван Діденко
181. Іван Дід
182. Ісько Сутула
183. Гриць Люлька
184. Федір Сірий
185. Павло Мамай
186. Денис Кучер
187. Ісько Чигис
188. Яким Овечка
189. Василь Попруга
190. Назар Сучак
191. Федір Журавель
192. Іван Чернецький
193. Дмитро Стрига
194. Василь Кравець
195. Демко Мовчан
196. Панас Воропай
197. Яцько Каиап
198. Трохим Гузь
199. Петро Бойко
200. Іван Менший
201. Левко Горбик
202. Федір Письменний
203. Харко Нисікач
204. Проць Кабузів
205. Трохим Чепуруха
206. Іван Калеників
207. Яцько Климів
208. Іван Глушко
209. Трохим Горб
210. Федір Терпило
211. Степан Відюк
212. Яцько Близнюченко
213. Яцько Бикодюр
214. Ярема Великий
215. Павло Недобий
216. Гаврило Чорний
217. Кирик Бабак
218. Омелько Сундук
219. Максим Сундук
220. Максим Веремієнко
221. Павло Веремієнко
222. Василь Ковалів
223. Петро Варладим
224. Денис Кучер
225. Ігнат Сучак
226. Кіндрат Малий
227. Артем Малий
228. Федір Невмиваний
229. Андрій Великий
230. Антон Стуконіг
231. Антон Кривенко
232. Гриць Шаповал
233. Наум Швець
234. Омелько Швець
235. Андрій Швець
236. Василь Волик
237. Гриць Різник
238. Петро Чорний
239. Максим Півень
240. Онисько Гонився
241. Семен Неділярний
242. Андрій Нечит
243. Олекса Лебединець
244. Андрій Лебединець
245. Семен Квасик
246. Микола Перехрест
247. Юхим Миколин
248. Потап Маляр
249. Корній Швець
250. Петро Шевченко
251. Федір Сундук

Всього: 252 козаки.

34. ТИМОШІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ПИЛИП ГОЛОВАТИЙ

1. Степан Старий
2. Яцько Салтан
3. Іван Мовчан
4. Роман Малинівський
5. Василь Баніт
6. Кирик Баніт
7. Нестір Письменний
8. Савка Бугай
9. Остап Відлога
10. Даць ко Топаменко
11. Ігнат Даценко
12. Андрій Вербицький
13. Зінець Вербицький
14. Сидір Білий
15. Ничипір Ганюк
16. Андрій Сукур
17. Терешко Чорний
18. Андрій Малий
19. Улас Носатий
20. Федір Циб
21. Федір Таран
22. Мирін Журавель
23. Андрій Шульга
24. Петро Товстокорий
25. Михайло Лепет
26. Мусій Пурис
27. Логвин Лисий
28. Василь Шекера
29. Василь Губа
30. Савка Рудий
31. Матвій Гадяцький
32. Михайло Чміль
33. Левко Щербина
34. Тишко Череватий
35. Панас Половий
36. Василь Крам
37. Федір Литвиненко
38. Каленик Носатий
39. Онопрій Кулик
40. Іван Сова
41. Федір Кабро
42. Іван Роменський
43. Василь Бойко
44. Тарас Бащта
45. Сидір Линь
46. Сидір Нога
47. Федір Недогарок
48. Гриць Чорний
49. Василь Новицький
50. Федір Токар
51. Василь Чернецький
52. Панас Нога
53. Ничипір Швець
54. Остап Малтиз
55. Іван Шрам
56. Іван Юха
57. Самійло Нидуляський
58. Василь Воловий
59. Панас Швець
60. Мартин Бойко
61. Ясько Сербин
62. Іван Загортай
63. Данило Нір
64. Іван Солоп
65. Нестор Кривоніс
66. Федір Брагарник
67. Яцько Остроух
68. Іван Спотикач
69. Яків Таран
70. Ясько Кодал
71. Матвій Кодал
72. Павло Кореняка
73. Іван Грабаі
74. Гриць Головатий
75. Матвій Бездольний
76. Левко Чорний
77. Степан Головатий
78. Семен Козловський
79. Кирик Гузь
80. Іван Кліч
81. Ілько Басараб
82. Дмитро Комлик
83. Петро Чорний
84. Терешко Курка
85. Зінець Сукур
86. Василь Сич
87. Сергій Сурак
88. Юхим Чугаш
89. Федір Ступак
90. Омелько Крочак
91. Петро Сухий
92. Степан Кунпан
93. Юхим Діброва
94. Гарасим Чумак
95. Федір Шкода
96. Логвин Таран
97. Кіндрат Рибалка
98. Іван Собко
99. Павло Таран
100. Андрій Уласенко
101. Ігнат Білий
102. Петро Новицький
103. Омелько Мовчан
104. Тиміш Ніс
105. Василь Обазинський
106. Яків Швець
107. Степан Гузь
108. Марко Шуліка
109. Федір Попович
110. Ісько Жмур
111. Антон Вербівський
112. Іван Баштанник
113. Степан Тупиця
114. Петро Жадан
115. Опанас Качан
116. Лесько Карнаух
117. Федір Ухань
118. Петро Лапа
119. Олекса Умочиморда
120. Іван Шмалько
121. Мартин Литвинко
122. Василь Найда
123. Мартин Качур
124. Савка Мойся
125. Хома Чорний
126. Олекса Чужий
127. Пилип Тернівський
128. Яким Картавий
129. Іван Синьогуб
130. Улас Денбера
131. Микита Гаркуша
132. Гриць Шепіль
133. Федір Головко
134. Лаврін Білий
135. Іван Коваль
136. Демко Свистун
137. Роман Свистун
138. Антон Смашко
139. Іван Кравець
140. Іван Чорний
141. Петро Булагура
142. Іван Шульга
143. Андрій Сторчоус
144. Корній Безверхий
145. Артем Ледар
146. Андрій Щербина
147. Семен Уласенко
148. Іван Горбатенко
149. Федір Броватий
150. Карпо Ледар
151. Лаврін Чорний
152. Микола Кулик
153. Іван Нір
154. Яцько Гадянський
155. Яцько Кравець
156. Михайло Лашок
157. Семен Губа
158. Іван Сухий
159. Михайло Басараб
160. Тиміш Борзанин
161. Іван Головко
162. Антон Малий
163. Василь Жанабай
164. Улас Великий
165. Михайло Буг
166. Василь Бутенко
167. Федір Хит
168. Гриць Чортомлицький
169. Іван Лебединець
170. Іван Чапала
171. Василь Мижигірець
172. Іван Базавлуцький
173. Василь Санжарівський
174. Мусій Злий
175. Василь Гончак
176. Ясько Гуренко
177. Омелько Ніс
178. Семен Сукур
179. Іван Боківський
180. Ясько Бревнач
181. Іван Горобець
182. Гарасим Литвинко
183. Ясько Шерстюк
184. Степан Садичка
185. Хома Немилостивий
186. Степан Коночовний
187. Гриць Чекерис
188. Іван Рябий
189. Матвій Старий
190. Іван Бовут
191. Семен Похил
192. Гарасим Зіркач
193. Федір Садило
194. Іван Шульга
195. Петро Кунтух
196. Петро Короткий
197. Іван Білий
198. Мусій Ширко
199. Роман Річка
200. Павло Вижлій
201. Ясько Великий
202. Демко Пменисько
203. Прокіп Кулик
204. Тиміш Сірошапка
205. Остап Нестула
206. Микита Малий
207. Марко Лофицький
208. Омелько Сагачка
209. Дмитро Перехрест
210. Прокіп Поличенко
211. Онисько Солонський
212. Антон Таран
213. Хома Малий
214. Харко Шамрай
215. Іван Товстик
216. Кирик Кравець
217. Іван Мазро
218. Іван Щука
219. Максим Горб
220. Трохим Білий
221. Максим Попович
222. Петро Рябий
223. Демко Рябий
224. Нестір Пугач
225. Павло Павлу
226. Трохим Тонконіг
227. Василь Лисий
228. Гриць Кривоніс
229. Оверко Рудий
230. Семен Кодацький
231. Яким Мовчанівський
232. Павло Чебербин
233. Корній Гаркуша
234. Степан Федірченко
235. Гриць Хоменко
236. Дорош Чорний
237. Савка Шиманський
238. Федір Коваль
239. Іван Вохинник
240. Улас Харсун
241. Іван Хорольський
242. Суліян. (Прізвище нерозбірливе)
243. Василь Верства

244. Яким Бобиль
245. Іван Поколоцій
246. Трохим Ламаний
247. Іван Волошанка
248. Омелько Горбоніс
249. Василь Мазниця
250. Степан Похалований
251. Ясько Кирпа
252. Харко Дубина
253. Юхим Бриґін
254. Михайло Завальський
255. Гнат Рак
256. Тиміш Правдивець
257. Михайло Острівський
258. Дмитро Цилюрик
259. Ярош Стеблівський
260. Тиміш Стягайло
261. Грицько Зубивівський
262. Денис Паламаренко
263. Данило Торянин
264. Степан Лаштабіда
265. Кузьма Гаркуша
266. Грицько Чорний
267. Федір Торяниченко
268. Семен Величко
269. Федір Далатон
270. Грицько Легкоступ
271. Михайло Чорнявський
272. Максим Малий
273. Лук'ян Кішка
274. Гаврило Нежинний
275. Данило Головко
276. Андрій Верба
277. Гапон Самарський
278. Іван Кихтяр
279. Кузьма Безрукавий
280. Іван Легкоступ
281. Василь Тарамський
282. Федір Суріський
283. Андрій Байрак
284. Грицько Чапайло
285. Андрій Береговий
286. Грицько Гринь
287. Андрій Окатий
288. Василь Горб
289. Роман Бондар
290. Терешко Льон
291. Іван Чайка
292. Василь Білий
293. Іван Калюжний
294. Іван Вишневецький
295. Федір Сірий
296. Микита Головко
297. Савка Тесля
298. Антон Гостроверхий
299. Іван Карпушенко
300. Василь Трипузний
301. Іван Невечеря
302. Семен Рудий
303. Іван Голова
304. Василь Тесля
305. Олекса Горб
306. Федір Голуб
307. Ясько Капуста
308. Пилип Таранець
309. Іван Зайка
310. Антон Крам
311. Василь Шпидкий
312. Семен Кулик
313. Ярема Кияниця
314. Грицько Чмига
315. Мусій Шквира
316. Іван Таран
317. Прокіп Щербина
318. Іван Швець
319. Федір Легкоступ
320. Грицько Рябуха
321. Мартин Кравець
322. Іван Гречка
323. Яцько Медвинський
324. Корній Зірнець
325. Андрій Плохий
326. Федір Покотило
327. Іван Забудько
328. Василь Дарма
329. Аввакум Письменний
330. Грицько Войко
331. Василь Смець
332. Лук'ян Білий
333. Олекса Хоменко
334. Іван Супрека
335. Скидан Коваль
336. Костя Рудий
337. Іван Шульжевський
338. Данило Короткий

Всього: 339 козаків.

35. ТИТАРІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ІВАН КОВАЛІВСЬКИЙ

1. Назар Старий
2. Гаврило Лихомило
3. Павло Загреба
4. Панас Недойд
5. Семен Мельник
6. Василь Васько
7. Грицько Мукась
8. Олекса Чорний
9. Федір Шамрай
10. Василь Півень
11. Іван Тилик
12. Семен Синовик
13. Дем'ян Завидівський
14. Василь Поєдинийбік
15. Іван Діґтяр
16. Оксентій Руль
17. Кузьма Кухар
18. Максим Писан
19. Федір філозоп
20. Потап Кіндрат
21. Петро Лікринський
22. Дмитро Нещерет
23. Артем Шульга
24. Кирик Хурбил
25. Роман Заєць
26. Мусій Корсун
27. Ісько Корсун
28. Пилип Галаганенко
29. Фесько Коліниченко
30. Петро Таран
31. Антон Жолдак
32. Федір Шелест
33. Степан Бабак
34. Грицько Сукур
35. Мусій Волик
36. Грицько Куш
37. Микола Притиск
38. Ісько Ширяй
39. Яцько Отаман
40. Терешко, Кухарів родич
41. Гордій Нора
42. Савка Сапет
43. Грицько Перлик
44. Яцько Кулаківський
45. Пилип Сукур
46. Данило Сірий
47. Лесько Бабак
48. Трохим Журавлів
49. Паяло Швець
50. Гарасим Ячний
51. Клим Крут
52. Кіндрат Гаркуша
53. Яцько Буркацький
54. Данило Стеблівський
55. Юхим Кобилка
56. Химко Малий
57. Яким Нужний
58. Іван Кунпан
59. Ярема Білий
60. Яків Якубець
61. Карпо Ланець
62. Петро Товстик
63. Омелько Стеблівський
64. Омелько Латиш
65. Ісько Білий
66. Грицько Кухар
67. Петро Без'язикий
68. Іван Костенко
69. Іван Вередило
70. Левко Багацький
71. Остап Чередник
72. Роман Коваль
73. Михайло Чорнявський
74. Тарас Старий
75. Хома Кривоніс
76. Данило Кревцюр
77. Павло Гаркуша
78. Роман Лепет
79. Грицько Сукур
80. Матвій Старий
81. Іван Самарець
82. Василь Швець Нудний
83. Семен Скалозуб
84. Пилип Швець
85. Прокіп Сова
86. Лук'ян Маляр
87. Потап Печений
88. Мархіл Мандура
89. Нестірко Чалий
90. Федір Чалий
91. Іван Вівчарик
92. Іван Ревуцький
93. Іван Коваленко
94. Савка Половий
95. Артем Чуприна
96. Марко Карась
97. Данило Тур
98. Іван Кривий
99. Омелько Білий
100. Федір Бучацький
101. Левко Коваль
102. Мусій Найда
103. Михайло Король
104. Грицько Гаркуша
105. Грицько Кравець
106. Артем Сторчак
107. Степан Чамлика
108. Гарасько Ніс
109. Андрій Тесля
110. Ігнат Четвірня
111. Савка Нурупратник
112. Лаврін Безрідний
113. Грицько Четвірня
114. Тиміш Бровко
115. Андрій Кучер
116. Василь Круглий
117. Василь Загреб
118. Федір Бирку
119. Федір Глухий
120. Аврам Нежалований
121. Ілько Письменний
122. Іван Половий
123. Мартин Крячок
124. Грицько Швець
125. Іван Білий
126. Максим Байстрюк
127. Кіндрат Мара
128. Федір Горб
129. Левко Швець
130. Андрій Мирний
131. Марко Правий
132. Грицько Грива
133. Семен Кобацький
134. Панас Литвин
135. Грицько Вовк
136. Іван Недавній
137. Олекса Білий
138. Федір Калина
139. Онистрат Моцак
140. Андрій Комлик
141. Самійло Моцак
142. Микита Гостряк
143. Матвій Кулик
144. Василь Кулик
145. Яцько Кривошия
146. Корній Бобрик
147. Федір Бобох
148. Матвій Передерій
149. Грицько Гусак
150. Кіндрат Синиця
151. Карпо Золотар
152. Назар Письменний
153. Андрій Швець
154. Клим Плохий
155. Улас Оцванок
156. Іван Каверзяка
157. Роман Неживий
158. Микита Тарасенко
159. Мартин Білий
160. Федір Нагнибіда
161. Петро Молох
162. Федір Бурніс
163. Іван Колісник
164. Федір Колісник
165. Дацько Гаркушенко
166. Семен Таран
167. Данило Чабан
168. Яким Рева
169. Федір Таранець
170. Федір Гусак
172. Федір Халабуда
173. Яким Неклеса
174. Андрій Письменний
175. Денис Коваль
176. Федір Кравець
177. Грицько Рваний
178. Петро Ніс
179. Самійло Письменний
180. Петро Школяр
181. Андрій Четвірня
182. Трохим Пурис
183. Трохим Колоша
184. Тиміш Великий
185. Іван Чапала
186. Андрій Чепурко
187. Марко Товстоніг
188. Терешко Гарнада
189. Грицько Дундук
190. Грицько Гарнада
191. Йосип Гаркуша
192. Павло Ніс
193. Петро Чуйко
194. Іван Сірошган
195. Кость Бурний
196. Микола Лаштабіда
197. Павло Гаркуша
198. Тарас Піскун
199. Данило Мамай
200. Лазар Полежай
201. Федір Гуртовий
202. Прокіп Донець
203. Семен Ченбар
204. Корній Рудий
205. Іван Карасир
206. Федір Соляний
207. Павло Твердий
208. Радько Бех
209. Петро Білий
210. Андрій Чорний
211. Трохим Шаповал
212. Ісько Кравець
213. Василь Кравець
214. Грицько Лущенко
215. Іван Таран
216. Федір Островерхий
217. Іван Заруба
218. Петро Козушко
219. Петро Таран
220. Пархим Попільня
221. Михайло Влючиморда
222. Семен Рудий
223. Василь Соколівський
224. Левко Бобошко
225. Тишко Мокрий
226. Іван Лялька
227. Федір Шираєнко
228. Тиміш Комиз
229. Василь Комиз
230. Михайло Сучак
231. Кость Мукач
232. Трохим Бедратий
233. Яцько Виґран
234. Іван Буркацький
235. Наум Швець
236. Яцько Черевик
237. Іван Одимко
238. Василь Бурбига
239. Савка Бугай
240. Демко Тхорик
241. Михайло Чеверніг
242. Кирик Брехара
243. Петро Стіклистий
244. Юхим Штира
245. Роман Павленко
246. Грицько Підчіс
247. Іван Ткач
248. Федір Горб
249. Тиміш Кінь
250. Гарасим Бабак
251. Харко Грива
252. Данило Бодлий
253. Іван Ведмедик

254. Василь Рудий
255. Іван Стецюк
256. Ярмола Лін
257. Андрій Кімлик
258. Кирик Чайка
259. Гриць́ко Безрідний
260. Хома Талапінда
261. Іван Шульга
262. Іван Товстик
263. Федір Щербина
264. Григорій Шерстюк
265. Іськo Старий
266. Василь Рудий
267. Максим Каверзяка
268. Мартин Неживий
269. Федір Лямка
270. Іван Малий
271. Гриць́ко Зуб
272. Василь Малий
273. Семен Неліпа
274. Максим Голуб
275. Степан Черкаський
276. Максим Куций
277. Савка Гончар
278. Яцько Череватий
279. Лаврін Безхрестий
280. Марко Баба
281. Степан Чорний
282. Кіндрат Курило
283. Левко Кужим
284. Петро Турівець
285. Дмитро Губа
286. Семен Ділей
287. Гриць́ко Швець
288. Петро Швець
289. Андрій Швець
290. Іван Щербина
291. Каленик Швець
292. Семен Ораєнко
293. Сергій Косий
294. Терешко Яловий
295. Іван Король
296. Гриць́ко Безхлібний
297. Панько Дикий
298. Семен Погорілий
299. Петро Таранець
300. Іван Пишний
301. Супрун Прабега
302. Іван Малий
303. Іван Шкура
304. Михайло Кугутин
305. Іван Завала
306. Лесько Жонатий
307. Матвій Циб
308. Петро Нежонко
309. Данило Швець
310. Штепа Письменний
311. Максим Білий
312. Василь Коновал
313. Карпо Безпалий
314. Семен Ляга
315. Іван Шльонськ
316. Юхим Сукур
317. Федір Нога
318. Антон Волок
319. Гриць́ко Сук
320. Павло Малий
321. Юхим Дробот
322. Федір Шеремет
323. Омелько Ремезон
324. Антон Кравець
325. Петро Бондарець
326. Степан Маляр
327. Дмитро Маляр

Всього: 328 козаків.

36. ШКУРИНСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ПАВЛО КАПЛОВУХ

1. Кирик Зубко
2. Михайло Дубко
3. Павло Письменний
4. Корній Таран
5. Петро Гостровух
6. Тарас Галдій
7. Данило Нечит
8. Данило Липа
9. Кость Доненко
10. Іван Шмигель
11. Гриць́ко Мадась
12. Іськo Литвин
13. Михайло Майдур
14. Гаврило Таран
15. Мартин Сила
16. Яцько Острянко
17. Павло Головатий
18. Данило Моськів
19. Петро Федяй
20. Сергій Боклаг
21. Михайло Спичак
22. Олексій Коляда
23. Яким Суперека
24. Карпо Кучер
25. Федір Брасан
26. Антон Шльома
27. Василь Блакитний
28. Панас Письменний
29. Федір Баланців
30. Гриць́ко Журба
31. Матвій Марлатко
32. Іван Демидів
33. Кузьма Піп
34. Данило Білий
35. Каленик Проданий
36. Гриць́ко Темоник
37. Панас Ковпак
38. Микита Мовчан
39. Стецько Кравець
40. Іван Швець
41. Петро Жорнівський
42. Харко Деркач
43. Іван Чоболда
44. Іван Похил
45. Іван Найда
46. Андрій Колмик
47. Мартин Куслон
48. Омелько Кравець
49. Петро Ступак
50. Петро Рудь
51. Максим Кривда
52. Кіндрат Чорнуша
53. Іван Кунпан
54. Іван Болотяниця
55. Остап Островух
56. Петро Білого Брат
57. Лаврін Сабадаш
58. Павло Убогий
59. Іван Волошин
60. Омелько Махиня
61. Ігнат Корж
62. Левко Губа
63. Савка Набік
64. Гриць́ко Швець
65. Роман Скік
66. Максим Коваль
67. Семен Нещадим
68. Василь Чорний
69. Андрій Сопко
70. Павло Дуглинів
71. Іван Халепа
72. Федір Палій
73. Іван Кравець
74. Ничипір Звоник
75. Корній Кривошия
76. Онисько Чорний
77. Ілько Литвин
78. Андрій Лихокобильний
79. Степан Чуприна
80. Павло Таран
81. Данило Кича
82. Федір Невидимий
83. Данило Комар
84. Пилип Литвин
85. Олекса Рудий
86. Максим Швець
87. Кіндрат Кобзар
88. Семен Закаблук
89. Іван Зайко
90. Остап Жила
91. Мирін Таранець
92. Ананій Тарапунька
93. Яцько Швець
94. Іван Шульга
95. Микита Великий
96. Іван Кравець
97. Марко Лазеник
98. Михайло Шепіль
99. Клим Швець
100. Іван Пістун
101. Петро Головко
102. Гриць́ко Кривий
103. Яків Зайченко
104. Андрій Бохинник
105. Ілько Куга
106. Ясько Рудь
107. Іван Притула
108. Левко Немоторний
109. Артем Слинько
110. Роман Гузь
111. Данило Мідний
112. Гринь Кравець
113. Павло Повстяний
114. Карпо Обрій
115. Корній Головко
116. Панас Стуконіг
117. Іван Таран
118. Яким Сучак
119. Олекса Литвин
120. Іван Рябий
121. Филон Плитон
122. Іськo Жук
123. Іван Шморгун
124. Василь Береза
125. Михайло Рева
126. Степан Коваль
127. Клим Караванець
128. Карпо Швидкий
129. Андрій Крохмал
130. Михайло Різник
131. Степан Панчоха
132. Корній Панчошенко
133. Данило Миргородський
134. Трохим Шекера
135. Трохим Колядин
136. Іван Мижигорець
137. Омелько Купа
138. Гарасим Таран
139. Савка Губенко
140. Юхим Сірий
141. Павло Сухий
142. Яків Шрам
143. Федір Спичак
144. Гриць́ко Цап
145. Тишко Кабака
146. Іван Білий
147. Степан Довбня
148. Яків Федяга
149. Василь Болотюк
150. Олекса Попович
151. Семен Драган
152. Пархим Зуб
153. Пилип Таран
154. Василь Овечка
155. Гарасим Форий
156. Нестір Сердюк
157. Мартин Гарнада
158. Степан Сирин
159. Терешко Куций
160. Степан Литвинко
161. Роман Черевко
162. Мусій Кривко
163. Матвій. (Прізвище нерозбірливе)
164. Гриць́ко Хижа
165. Савка Великий
166. Денис Малий
167. Антон Кривий
168. Василь Цилюсик
169. Данило Врода
170. Степан Пурис
171. Савка Моргун
172. Яків Сорока
173. Пилип Зозуля
174. Яків Чухрай
175. Роман Школа
176. Савка Посол
177. Федір Безіменний
178. Остап Задирака
179. Семен Поночовний
180. Семен Коновал
181. Іван Дородний
182. Василь Малий
183. Кирик Зайвий
184. Семен Швець
185. Степан Кравець
186. Панас Литвин
187. Лук'ян Хрестянин
188. Трохим Чорний
189. Савка Недотків
190. Василь Таран
191. Іван Решмедин
192. Федір Коляденко
193. Гарасим Телюк
194. Гриць́ко Круглий
195. Василь Сукур
196. Матвій Земляк
197. Яцько Таранів
198. Касап Безплотний
199. Гаврило Таран
200. Михайло Сумський
201. Василь Ріктя
202. Федір Нерозпак
203. Артем Труба
204. Василь Трубицький
205. Іван Мовчан
206. Павло Клейтор
207. Гриць́ко Зубівський
208. Яків Зубівець
209. Максим Хорольський
210. Гриць́ко Безкровний
211. Василь Смілянський
212. Федір Тремок
213. Кіндрат Вухань
214. Клим Лелека
215. Петро Салько
216. Олекса Шабленко
217. Василь Репешко
218. Яцько Красюк
219. Лесько Пиряй
220. Гриць́ко Сукур
221. Андрій Нагаєць
222. Лук'ян Сухота
223. Андрій Силаш
224. Андрій Джавага
225. Тишко Гнибіла
226. Федір Жигло
227. Василь Бровко
228. Гриць́ко Нещасний
229. Федір Ляга
230. Денис Присок
231. Ігнат Тур
232. Артем Малий
233. Левко Таран
234. Матвій Лузан
235. Мусій Лузан
236. Петро Щербина
237. Савка Конотопець
238. Василь Кравець
239. Яцько Товмач
240. Демко Обертас
241. Кузьма Невинний
242. Павло Крикливий
243. Василь Остроухів
244. Савка Панасенко
245. Юхим Заблуда
246. Михайло Тихий
247. Василь Товкач
248. Василь Кіт
249. Іван Кудла
250. Павло Таран
251. Дмитро Бандура
252. Марко Крохмаленко
253. Данило Сукач
254. Остап Рощина
255. Трохим Хит
256. Іван Безрукавий
257. Андрій Щербина
258. Матвій Тонкошкур
259. Трохим Лопака
260. Гриць́ко Новак
261. Сергій Плохий
262. Карпо Жувака
263. Іван Грибів
264. Степан Щербина
265. Михайло Сироватка
266. Микита Щербина
267. Онисько Остряниця
268. Іван Шлозненко
269. Матвій Таращенко
270. Терешко Довбненко
271. Федір Перебийніс

272. Семен Джуран
273. Марко Похлист
274. Семен Синиця
275. Роман Кравець
276. Омелько Лінцний
277. Мирін Цап
278. Матвій Половинко
279. Карпо Кліщ
280. Мусій Глухий
281. Кіндрат Сіроштан
282. Омелько Холод
283. Матвій Лисий
284. Лаврін Таран
285. Данило Таран
286. Савка Білько
287. Іван Шрам
288. Андрій Редяченко
289. Степан Плакущий
290. Пилип Мадасенко
291. Денис Колос
292. Павло Профатило
293. Василь Маласівський
294. Юхим Заблуда
295. Михайло Вівчар
296. Іван Кунпаненко
297. Гриць Кам'янський
298. Федір Лагода
299. Марко Чапля
300. Михайло Самарський
301. Степан Брагарник
302. Василь Кушнір
303. Василь Пилипівський
304. Іван Кравченко
305. Омелько Дейна
306. Демко Кропив'янський
307. Семен Вернигора
308. Іван Паламар
309. Іван Вуцко
310. Василь Діденко
311. Михайло Таранець
312. Іван Безчасний
313. Андрій Крочак
314. Тиміш Соловейко
315. Нинипір Лишанський
316. Гриць Литвин
317. Санка Даниленко
318. Пилип Чорний
319. Антон Дон
320. Захарко Швець
321. Тишко Бобошко
322. Василь Харсун
323. Данило Салмій
324. Панас Волошин
325. Онисько Скалозуб
326. Данило Обдула
327. Федір Сірий
328. Євдоким Ільченко
329. Юсько Шульженко
330. Іван Кретіт
331. Сергій Сіроштан
332. Іван Продан
333. Іван Шевчик
334. Максим Левченко
335. Гриць Левченко
336. Антон Кривий
337. Степан Блакитний
338. Веремій Воропай
339. Трохим Ільченко
340. Гриць Відпереченко
341. Павло Рудь
342. Кирик Біда
343. Андрій Цилюрик
344. Гарасим Ганжа
345. Яків Сороченко
346. Микола Пашок
347. Данило Сірогір
348. Яким Слюсар
349. Степан Таранець
350. Петро Горб
351. Семен Криворило
352. Кіндрат Горобець
353. Роман Письменний
354. Сидір Байбаржа
355. Клим Чорний
356. Яків Зайвий
357. Гриць Решетило
358. Андрій Колісник
359. Іван Литвин
360. Гриць Перебийніс

Всього: 361 козак.

37. ЩЕРБИНІВСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН ІВАН ГЛОБА

1. Федір Товстоніг
2. Остап Загубибатько
3. Наум Гнаний
4. Яцько Каракай
5. Федір Золотар
6. Стецько Чорний
7. Максим Сивокобильський
8. Лесько Леда
9. Омелько Солоп
10. Федір Павличко
11. Тарас Ковдиш
12. Олексій Струп
13. Кирик Бондар
14. Трохим Безрідний
15. Супрун Кужушко
16. Андрій Таран
17. Павло Лисий
18. Нестір Малий
19. Левко Немоторний
20. Федір Таран
21. Корній Тесленко
22. Клим Жук
23. Петро Качан
24. Михайло Шрам
25. Петро Бандура
26. Гриць Полежай
27. Трохим Бобошко
28. Данило Пурис
29. Іван Підпільний
30. Мартин М'якотенко
31. Олекса Лепкало
32. Демко Таранець
33. Гриць Глоба
34. Юрко Білий
35. Роман Цап
36. Василь Губа
37. Яким Швець
38. Іван Шкода
39. Іван Діра
40. Лук'ян Козинець
41. Олекса Рябий
42. Степан Щока
43. Павло Безуглий
44. Остап Половий
45. Михайло Половий
46. Данило Лядько
47. Іван Конопит
48. Пилип Кравець
49. Василь Ніс
50. Яцько Качка
51. Іван Бойко
52. Петро Гаркуша
53. Карпо Дробіт
54. Олекса Старий
55. Василь Сукур
56. Гриць Гриняй
57. Павло Шульга
58. Микита Швець
59. Степан Щербина
60. Демко Маймула
61. Матвій Малий
62. Федір Обільчак
63. Андрій Шульга
64. Семен Білий
65. Василь Водянко
66. Петро Рубан
67. Лаврін Короховий
68. Кіндрат Заволока
69. Павло Голик
70. Павло Горб
71. Василь Забарний
72. Гриць Послідній
73. Гриць Зайко
74. Іван Печений
75. Мартин Таран
76. Яким Нор
77. Гриць Пропий Свита
78. Петро Литвинко
79. Мартин Горб
80. Олекса Криворотько
81. Іван Герзил
82. Дмитро Тупий
83. Матвій Чека
84. Іван Чайка
85. Петро Барабан
86. Іван Таракашка
87. Василь Підпільник
88. Яцько Швець
89. Юсько Маймул
90. Василь Наливайко
91. Гриць Вечірко
92. Петро Гусаченко
93. Іван Попович
94. Тиміш Сучак
95. Іван Золотаренко
96. Кирик Дука
97. Омелько Великий
98. Матвій Кичатий
99. Марко Крикливий
100. Дмитро Пагуба
101. Лесько Нестула
102. Іван Мошна
103. Харко Лисий
104. Василь Безгласний
105. Мартин Ніс
106. Улас Лисий
107. Гриць Пасіка
108. Федір Пінка
109. Василь Пурис
110. Гриць Даразан
111. Іван Рудь
112. Демко Мовчан
113. Супрун Щока
114. Михайло Прихідько
115. Михайло Ніс
116. Максим Поєдинковий
117. Остап Повстяний
118. Іван Горб
119. Демко Капуста
120. Роман Чопулко
121. Федір Рашпіл
122. Яцько Таран
123. Мартин Терпітько
124. Іван Лишенко
125. Гриць Редька
126. Федір Гардовий
127. Улас Кичатий
128. Яким Чорний
129. Василь Підпільний
130. Ігнат Кучубенко
131. Наум Фиглівський
132. Петро Перевертайло
133. Ісько Губа
134. Тишко Литвин
135. Павло Клен
136. Степан Лебединець
137. Іван Дудник
138. Кіндрат Чорнівський
139. Іван Старий
140. Вінтим Мовчан
141. Юхим Таран
142. Іван Безирян
143. Пилип Музика
144. Прокіп Харсун
145. Іван Музика
146. Іван Крячко
147. Петро Святий
148. Трохим Безрідний
149. Мирін Совітлий
150. Петро Таран
151. Петро Товстоп'ят
152. Яцько Шрам
153. Федір Ніс
154. Семен Запічний
155. Семен Пластун
156. Гриць Таран
157. Омелько Щербина
158. Ігнат Рудько
159. Мина Музика
160. Тиміш Драний
161. Іван Таран
162. Петро Велігура
163. Федір Баштанник
164. Ігнат Безрідний
165. Федір Щербинко
166. Іван Кіт
167. Іван Щербина
168. Омелько Комлик
169. Луцько Шпак
170. Давид Шпаченко
171. Матвій Шпачок
172. Денис Люлька
173. Михайло Коваль
174. Ігнат Писанка
175. Михайло Шпига
176. Іван Великий
177. Тиміш Губа
178. Іван Нудьга
179. Матвій Малий
180. Ісько Чуб
181. Василь Моргун
182. Клим Зима
183. Мусій Халепа
184. Іван Кобеляцький
185. Яриш Халепа
186. Кузьма Швець
187. Іван Швець
188. Василь Телятник
189. Степан Посюх
190. Федір Кирпа
191. Ярема Вічний
192. Микита Коваленко
193. Лесько Масікан
194. Іван Пашок
195. Омелько Чорний
196. Федір Гринько
197. Яким Чорний
198. Андрій Задирака
199. Павло Кичатий
200. Іван Сулима
201. Яцько Кіндрат
202. Микита Чорновіл
203. Іван Котляр
204. Федір Сириченик
205. Андрій Кочубей
206. Іван Голий
207. Мойсей Лапко
208. Тишко Лепекіївець
209. Іван Дорошенко
210. Дорош Швець
211. Конон Ковердій
212. Демко Шульга
213. Прокіп Шульга
214. Семен Невмий
215. Яків Шах
216. Федір Колотько
217. Федір Бандурка
218. Данило Печений
219. Василь Носик
220. Семен Середа
221. Єхим Цапенко
222. Іван Лозинський
223. Кузьма Дупашій
224. Ігнат Нечит
225. Дмитро Таран
226. Василь Рудь
227. Семен Пітеляс
228. Остап Сухий
229. Зінець Гуртовий
230. Павло Чепенко
231. Данило Гаркуша
232. Павло Шульга
233. Трохим Вівчарик
234. Яцько Товмач
235. Іван Гоць
236. Кузьма Зуб
237. Панас Карась
238. Федір Пашенко
239. Федір Малий
240. Юрко Суканиця
241. Єхим Суканиця
242. Іван Ляшенко
243. Матвій Пізній
244. Іван Чорний
245. Матвій Чумак
246. Гриць Білий
247. Семен Грабко
248. Степан Куличок
249. Іван Кулик
250. Федір Череватий
251. Федір Кичкало
252. Тарас Кожушко

253. Василь Гаркуша
254. Лаврін Глущенко
255. Демко Черкасенко
256. Михайло Кожушко
257. Степан Ткач
258. Василь Сукур
259. Ісько Головатий
260. Василь Глухий
261. Федір Гаркуша
262. Матвій Сірий
263. Яцько Бойко
264. Тарас Росталенко
265. Прокіп Шовгеня
266. Яцько Щербина
267. Олексій Серга
268. Улас Тинчин
269. Петро Кучук
270. Федір Коновал
271. Петро Коновал
272. Сидір Пропий Свита
273. Савка Репало
274. Іван Сердитий
275. Грицько Чорний
276. Семен Садило
277. Іван Молдовенко
278. Андрій Чорний
279. Федір Чорний
280. Василь Чорний
281. Грицько Капуста
282. Кость Бирсак
283. Кіндрат Стріла
284. Павло Таран
285. Кирик Швець
286. Іван Кравець
287. Савка Сохацький
288. Микола Старий
289. Данило Баштанник
290. Данило Лютий
291. Василь Соненко
292. Прокіп Кононенко
293. Остап Гаркуша
294. Василь Нудьга
295. Микита Стуконіг
296. Іван Мироненко
297. Іван Рубан
298. Мусій Зліпок
299. Іван Кістяний
300. Андрій Рубан
301. Степан Зачинайко
302. Степан Майдур
303. Клим Великий
304. Петро Великий
305. Іван Заблуда
306. Данило Гунько
307. Федір Мора

Всього: 308 козаків.

38. УМАНСЬКИЙ КУРІНЬ

ОТАМАН СЕМЕН ЛИСИЙ

1. Тиміш Малюга
2. Тиміш Часник
3. Павло Плосконоголовий
4. Лук'ян Самарський
5. Андрій Запічний
6. Роман Обуза
7. Максим Кривогуб
8. Іван Сторчак
9. Кирик Норець
10. Лесько Жмут
11. Михайло Коваль
12. Матвій Кравець
13. Остап Письменний
14. Грицько Хомишин
15. Михайло Жарабут
16. Омелько Лапах
17. Федір Кілок
18. Лаврін Сорока
19. Василь Рибалка
20. Степан Зозуля
21. Антон Коваль
22. Артем Васильків
23. Семен Бовдур
24. Лаврін Горб
25. Петро Петлищик
26. Іван Найда
27. Кіндрат Нестула
28. Пилип Великий
29. Федір Булко
30. Іван Короткий
31. Василь Похил
32. Антон Сотник
33. Михайло Столата
34. Мусій Коровка
35. Василь Коровка
36. Іван Зирпаненний
37. Артем Сокира
38. Василь Чуб
39. Ясько Лисий
40. Яцько Щисан
41. Гаврило Макмула
42. Андрій Гаркушенко
43. Олексій Головко
44. Денис Моренець
45. Гарасим Головко
46. Гарасим Застіл
47. Мусій Злий
48. Данило Кувіка
49. Федір Таран
50. Ярема Моргун
51. Матвій Трясця
52. Гаврило Кисіль
53. Грицько Дикий
54. Яцько Кошовий
55. Ясько Старець
56. Іван Шаповал
57. Семен Цманаленко
58. Грицько Кислий
59. Юхим Пануша
60. Іван Столатенко
61. Степан Письменний
62. Харко Люлька
63. Іван Дум
64. Петро Бобох
65. Корній Чорноокий
66. Іван Рак
67. Кирило Кочерга
68. Іван Кулик
69. Кіндрат Бовкуненко
70. Михайло Ведмідь
71. Нестір Виборний
72. Олексій Самарський
73. Грицько Таран
74. Антон Водоп'ян
75. Іван Уласів Брат
76. Корній Черепаха
77. Василь Заєць
78. Андрій Білий
79. Петро Остапенко
80. Харко Старченко
81. Сидір Кізлик
82. Онисько Скочко
83. Прокіп Таран
84. Іван Губа
85. Михайло Гаркуша
86. Трохим Скисар
87. Павло Черчуха
88. Пилип Булдума
89. Грицько Дикий
90. Іван Кланодук
91. Семен Солоп
92. Тишко Моренченко
93. Данило Сухий
94. Грицько Лакей
95. Грицько Тупенко
96. Ясько Босанський
97. Олексій Пенка
98. Степан Каплик
99. Іван Злий
100. Василь Старченко
101. Василь Побігайло
102. Павло Зелінський
103. Федір Вилур
104. Михайло Моторний
105. Федір Давиденко
106. Олексій Пшоно
107. Олексій Зачепа
108. Ясько Деркач
109. Іван Ярмо Ногайське
110. Іван Золотар
111. Іван Журавель
112. Федір Драний
113. Мартин Дудко
114. Андрій Нестула
115. Павло Нечит
116. Гаврило Малсаренко
117. Мусій Великий
118. Роман Поган
119. Василь Литвин
120. Михайло Дундук
121. Данило Лях
122. Дмитро Гирлиженко
123. Мусій Басараб
124. Лук'ян Сабадаш
125. Кіндрат Редька
126. Іван Пименко
127. Ясько Мельник
128. Василь Калюжний
129. Павло Пилипів Брат
130. Іван Чорний
131. Василь Пипка
132. Федір Кравчина
133. Максим Тихий
134. Пилип Кривий
135. Федір Гармаш
136. Іван Кривогуб
137. Степан Плосконоголовий
138. Андрій Шульга
139. Андрій Вівчар
140. Денис Носів
141. Петро Швець
142. Іван Гаркуша
143. Дмитро Махиня
144. Грицько Війтенко
145. Іван Лях
146. Олексій Литвин
147. Федір Тхір
148. Данило Тхоренко
149. Гордій Плакущий
150. Матвій Гончар
151. Гордій Швець
152. Андрій Губа
153. Яків Лобода
154. Василь Коваль
155. Іван Липовий
156. Семен Заруба
157. Іван Зимлик
158. Грицько Байда Борис
159. Олексій Плохий
160. Андрій Горб
161. Антон Чавус
162. Демко Зелененко
163. Андрій Удід
164. Тарас Головатий
165. Андрій Курка
166. Іван Пулинець
167. Іван Таран
168. Супрун Щербина
169. Ясько Сторчак
170. Кузьма Йоржик
171. Степан Бабич
172. Омелько Білоус
173. Андрій Анбрешко
174. Михайло Швець
175. Лук'ян Стовбун
176. Іван Зам'янський
177. Василь Лисий
178. Іван Гончаренко
179. Іван Лусковий
180. Петро П'яниця
181. Василь Таран
182. Гаврило Лоберя
183. Савка Малий
184. Улас Чорний
185. Микита Лисий
186. Прокіп Зам'янський
187. Василь Голуб
188. Трохим Пихна
189. Грицько Товбун
190. Кирило Зам'янський
191. Федір Коновик
192. Іван Кума
193. Яцько Шрам
194. Василь Деркач
195. Семен Гаркуша
196. Корній Каракатиця
197. Василь Скиданенко
198. Василь Бербедило
199. Степан Плакун
200. Іван Товстолоб
201. Федір Литвин
202. Іван Коваль
203. Панько Кулешниця
204. Кирик Нещадим
205. Іван Убогий
206. Грицько Горб
207. Іван Строгий
208. Семен Письменний
209. Гарасим Кисіль
210. Олексій Сукур
211. Тарас Товба
212. Іван Ломака
213. Матвій Коропець
214. Дмитро Мацафей
215. Панас Сірий
216. Самійло Ковтун
217. Семен Летя
218. Прокіп Драбина
219. Самійло Бандурка
220. Петро Швець
221. Микита Волошин
222. Олексій Свердель
223. Пилип Качан
224. Іван Швець
225. Савка Котельва
226. Марко Литвин
227. Іван Дуля
228. Данило Півень
229. Іван Шульженко
230. Антон Попович
231. Яцько Малий
232. Кіндрат Чапала
233. Федір Зелений
234. Андрій Музика
235. Олексій Шокало
236. Савка Неживий
237. Грицько Снітинський
238. Савка Варивода
239. Іван Швидкий
240. Семен Лебединець
241. Павло Середа
242. Роман Піхота
243. Юхим Тала Пінда
244. Петро Мачула
245. Василь Вербенко
246. Лаврін Скубосрадний
247. Омелько Гирлига

Всього: 248 козаків.

Владислав Грибовський
історик

"Запорожські отамани, як орли літали,
Свого Батька кошового вірненько благали:
Позволь, Батьку отамане, – нам на Башті стати
Не одному генералу з пліч голову знятиі
Москва стане ляґерями, а ми курінями,
Москва стане із штиками, а ми з кулаками,
Щоби слава не пропала поміж козаками!
Не дозволю, миле Браття, вам на Башти стати:
Однакоже християнство – грішно вигублятиі"

Українська народна пісня.

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ – ОСТАННІЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Петро Іванович Калнишевський за свого дивовижно довгого життя був свідком боротьби за збереження української козацької держави в умовах зміцнення імперської Росії.

У цьому загальному русі російської експансії Запорозька Січ залишалася останнім острівцем української самоврядності. Однак протягом XVIII ст. саме Запорожжя зазнало чимало змін і багато в чому відрізнялося від тієї козацької вольниці, що була за часів гетьмана Петра Сагайдачного та кошового отамана Івана Сірка. На північних кордонах Запорозьких Вольностей створено низку російських фортець та військових поселень. Поблизу самої Січі російський уряд створив Новосіченський ретраншемент.

Зазнало політичних змін і життя запорожців. Щорічні вибори перетворилися на формальну процедуру (з усім зовнішнім дотриманням звичаю), якою підтверджувалися повноваження старшини на новий строк. Ще за попередників Калнишевського – кошових отаманів Якима Ігнатовича, Олекси Білицького, Григорія та Пилипа Федорових – Військова рада втратила колишнє значення і була витіснена сходками курінних отаманів, військової старшини а також "старих" козаків, яким уже доводилося бути при урядові. Раніше козацькі урядовці неодноразово клопоталися перед російським урядом, наполягаючи на реформуванні Війська Запорозького за зразком Війська Донського, завдяки чому кошовий і старшина були б "непеременяемы". За часів Петра Калнишевського проекти реформ на Запорожжі, з скасуванням виборності кошового і старшини та призначенням козацьких урядовців російським урядом, розробляв військовий писар Павло Чернявський [1].

Перші докладні відомості про Калнишевського датуються тільки 1754 роком, коли йому було близько п'ятидесяти літ. Традиційно в українській історичній літературі вважається, що майбутній кошовий народився близько 1690 року в селі Пустовійтівка, поблизу містечка Ромни (тепер територія Роменського району Сумської області). Так стверджував у 1892 р. роменський краєзнавець Ф. Ніколайчик [2]. На підтвердження цієї думки наводяться міркування, що Калнишевський, будучи вже запорозьким старшиною, дуже опікувався потребами мешканців Ромен та Пустовійтівки. В Ромнах він своїм коштом побудував у 1764 р. церкву Покрови Богородиці, а в 1773 р. – церкву св. Трійці в с. Пустовійтівка, останньому храму він подарував щедро оздоблене Євангеліє з власноручним дарчим написом [3].

Підстави сумніватися в тому, що Калнишевський народився на Лівобережній Україні (Роменщині чи Лохвицях) подають документи часу його соловецького ув'язнення, які зазначають його "польським дворянином". Тим самим, можна припускати ймовірність походження Калнишевського з Правобережної України ("польської" України, як зазначено в документах XVIII ст.), що була володінням Речі Посполитої. Якщо це припущення буде підтверджено іншими документами, то слід вважати, що родичі Калнишевського переселилися з Правобережжя на Гетьманщину на початку XVIII ст. і мешкали на Роменщині та в Лохвицях [4].

Викликає сумнів датування народження останнього кошового 1690 або 1691 роком. Ця дата виведена дослідниками шляхом вичислення, виходячи з напису на могильній плиті, встановленій через 53 роки після смерті Калнишевського. У епітафії на плиті зазначено, що він помер 1803 р. у віці 112 років. На момент звільнення, у 1801 р. російські урядовці умовно визначили його вік 110 роками, зваживши на надзвичайно старечий вигляд цього в'язня. Ще Дмитро Яворницький сумнівався в точності цих даних, вважаючи що Калнишевський і сам не знав скільки йому років і, що мало ймовірно, щоб "85-летний старец управлял вольною ватагою запорожских козаков" [5]. Отже, визначення віку Петра Калнишевського 112-ма роками має виключно соловецьке походження і не перевіряється ніякими іншими документами. І більш доцільно визначати його вік на двадцять років менше ніж звичайно вважається. Зате більше певності маємо щодо дня народження останнього кошового, ув'язавши його з днем св. Петра і Павла, що відзначався в останній декаді червня. З "тезоіменитством" кошового поздоровляли за життя, зокрема ієромонах Самарського монастиря Феодорит 20 червня 1768 року надіслав йому поздоровлення [6].

Калнишевський був тісно пов'язаний з гетьманською старшиною Лубенського полку. Хоча висновку, що він спершу був старшиною Лубенського полку і потрапив на Запорожжя в зрілому віці суперечить легенда, наведена Д. І. Кулиняком і записана в 1970 році в с. Пустовійтівка, за якою Калнишевський прийшов на Січ восьмирічним хлопцем. За цією легендою, він був сином козацької вдови Агафії. Маленький Петрик пас худобу за селом, коли зустрів запорожців; ті дали хлопцю запалити козацької люльки і він, відчувши дух козацької вольниці, подався з ними на Запорожжя. Далі він пройшов шляхом від козацького джури до запорозького старшини [7]. Якщо події розвивались дійсно так, то Калнишевський повинен бути разом з козаками на Кам'янській та Олешківській Січах, брати участь в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр., проте жодним джерелом це не підтверджується. Вірогідно, що Аполон Скальковський мав більше документальних підстав вважати, що Калнишевський "походив із козацького і дворянського (в розумінні шляхетського. – В. Г.) звання малоросійського, із Лубенського полку" [8]. Цей же автор твердив, що Калнишевський, приховував своє ім'я і рід до того часу, поки не став кошовим. Документи часу соловецького ув'язнення підтверджують його дворянське походження. Отже, є більше підстав вважати, що Калнишевський, будучи старшиною Лубенського полку і швидше за все Роменської або Лохвицької сотні, потрапив на Січ на початку середини XVIII ст. у віці до 50 років.

Він одразу потрапив до кола січової старшини. Його записали до Кіщівського куреня під іменем Петра Калниша [9].

---

[1] Яцанович О. М. Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 265.
[2] Николайчик Ф. Родина Калнишевского // Киевская старина. – 1892. – № 5. – С.249–277.
[3] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 138.
[4] ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 26. – № 19784.
[5] Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К., 1995. – Ч. 1, 2. – С. 391.
[6] Пісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського. // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 57.
[7] Кулиняк Д. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької. – К., 1991. – С. 10–11.
[8] Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього кошового Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 387.
[9] ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 128.

Перша документальна звістка про нього датована 1754 роком, коли він займав у Коші посаду військового осавула.

У травні 1755 р. він увійшов до складу депутації Війська Запорозького до російського імператорського двору, котра пробула в Петербурзі більше року. В цей час військовим осавулом на Січі стає Парфен Чорний [10]. Згодом Калнишевський ще раз займає посаду осавула, а 1758 року стає військовим суддею [11]. Того ж року він увійшов до складу наступної козацької депутації до Санкт-Петербургу на чолі з Павлом Козелецьким [12].

На початок 1760-х років Калнишевський користувався великим впливом серед запорозької старшини. Його голос з часом стає визначальним на старшинських сходках. Старшинська верхівка й привела його до кошівської булави у 1762 р. На 1761 р. на Січі існувало фактичне двовладдя номінального Григорія Федорова Лантуха (старого й хворого) та реального управителя справами Коша військового судді Петра Калнишевського. Для документів цього періоду характерне звертання одночасно до обох козацьких урядовців, як зокрема звертався граф Девієр: "Государи мои, приятные друзья" [13]. Зрештою в жовтні 1761 р. Лантух подає прохання гетьманському урядовцю Андрію Безбородьку про увільнення від посади кошового [14]. Однак протягом першого півріччя 1762 р. Лантух все ще залишається номінальним кошовим отаманом, його кошівство прослідковується за документами до кінця липня 1762 року [15]. А 12 вересня 1762 р. Калнишевський вже в чині новообраного кошового отамана був присутній у Москві на коронації Катерини II [16]. Проте Калнишевському після повернення на Січ не довелося довго тримати булаву. Протидія партії сіроми не дозволила йому закріпитися на посаді кошового. Наступні 1763 і 1764 роки пройшли під кошівством Григорія і Пилипа Федорових. Це були люди поважні, котрим неодноразово вже доводилося бути кошовими отаманами. Але через їх похилий вік влада над січовим товариством зосередилася в руках Калнишевського.

Стан фактичного двумвірату тривав на Запорожжі аж до 1765 р. Коли Григорій Федоров в останнє повернувся з чергової поїздки до Петербурга і, за словами А. Скальковського, "бачачи невдачу війська в усіх ділах та й свою немічність через похилий вік, вплив на військо нового отамана Петра Калнишевського. . , від посади своєї відмовився і більше приймати її вже не хотів" [17]. Кошівську булаву тоді взяв у свої руки Калнишевський, а 19 серпня 1763 р. чиновники Київської губернської канцелярії поздоровили його з отриманням пожалуваної від цариці медалі [18]. Однак сірома вперто протестувала проти обрання Калнишевського.

Царський уряд відреагував на загострення суперечностей між значним козацтвом і сіромою указом від 27 серпня 1763 р., в якому наполягав на тому, що "для лутчаго управления и содержавния в добром порядке ... Войска Запорожского весьма способствовать может, когда атаман кошевой и прочая старшина сего Войска не так часто переменяемы будут, как то напредь сего бывало. . . , отныне впредь без важних причин и преступлений прав и указов наших новыми переменяемы не были, а когда в такой перемене их (запорожцев. — В. Г.) ... потребность случится, тогда надлежит избирая на их места новых по прежнему обыкновению представлять об них чрез гетмана малороссийскаго к нашей милостивой конфирмации" [19]. На додаток до традиційних регалій, Катерина II надіслала кошовому золоту медаль вагою 50 червоних, яку кошовий мусив постійно носити як апробований царицею знак своєї влади [20]. Втім, цю медаль не потрібно розглядати як нагороду за певні заслуги, вона мала на меті інше: виокремити кошового отамана з решти козаків та зміцнити легітимність його влади.

Однак на виборах 1764 року під тиском сіроми кошовим обрано 80-річного Пилипа Федорова, отамана Канівського куреня. Цей стомлений віком чоловік неодноразово прохав козацьке товариство позбавити себе такої непосильної відповідальності, та сірома вперто наполягала на його кошівстві. Тоді він звернувся до президента Малоросійської колегії графа П. О. Рум'янцева, прохаючи про увільнення з посади кошового, на що отримав категоричну відмову [21]. Коли ж Пилип Федоров остаточно усунувся від справ, сірома вже не мала такого іменитого претендента, який би міг позмагатися з Калнишевським. Врешті-решт, 1 січня 1765 р. кошовий Пилип Федоров пішов на спочинок до Пустинно-Самарського монастиря. Кошовим отаманом було обрано Петра Калнишевського.

Калнишевський став призначати на ключові посади у Війську Запорозькому лише тих козаків, які в своїх господарських справах, кар'єрному зростанні й добробуті завдячували тільки йому особисто. Спершу його помічниками стали військовий суддя Павло Головатий, котрий був перед тим військовим суддею, а також військовий писар Іван Глоба, який до того служив писарем на перевозах та зажив слави серед запорожців "найрозумнішого козака у війську" [22]. Антон Головатий, перш ніж стати військовим писарем, був у команді "молодиків при боці кошового", козаком Кущівського куреня, згодом став писарем Самарської паланки, потім старшиною у Коші, допомогаючи по канцелярській справі військовому судді та кошовому під час військових походів, а на 1768 рік вже бачимо його на посаді військового писаря [23].

Захист автономії Війська Запорозького забезпечувався шляхом систематичного надсилання козацьких депутацій до російської столиці. За часів Калнишевського депутації вже не відряджалися лише задля отримання хлібного та грошового жалування [24]. Відтепер їхня головна мета — представництво інтересів запорозького товариства на найвищому урядовому рівні, минаючи посередництво прикордонних губернаторів.

Відразу три відомства — гетьман, з 1764 р. — Малоросійська колегія, київський генерал-губернатор (разом з військовою прикордонною адміністрацією) та Колегія іноземних справ — намагалися контролювати Запорожжя. Та всі вони, за спостереженням О. Рабініна-Скляревського, залежали від розвідувальної діяльності та інформації Коша щодо Криму, оскільки саме Кіш був найбільше інформований щодо кримських справ, ніж ці три відомства разом узяті. Кошовий отаман міг вдало маніпулювати своєю інформацією, граючи на суперечностях між військовим відомством та дипломатичною службою, між цими обома російськими інстанціями та гетьманською адміністрацією [25].

---

[10] Скальковський А. О. Назв. праця. — С. 317–319.
[11] Там само. — С. 658.
[12] ЦДІАУ. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 28–124.
[13] Там само. — Спр. 84. — Арк. 82.
[14] Там само. — Арк. 155.
[15] Там само. — Спр. 120. — Арк. 115 зв.
[16] Скальковський А. О. Назв. праця. — С. 375.
[17] Там само. — С. 383.
[18] Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського. — С. 55.
[19] Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. — СПб., 1888. — С. 190.
[20] Там само.
[21] Скальковський А. О. Назв. праця. — С. 387.
[22] Там само. — С. 388.
[23] Там само. — С. 540.
[24] Міруценко О. Вирішення Кошем економічних питань під час відправлення запорозьких депутацій до Петербургу // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 5. — С. 80–97.
[25] Андрєєва С. С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 7. — С. 78.

Міцності влади Калнишевського сприяли його особисті контакти з російськими вельможами, гетьманською старшиною та іншими впливовими людьми. Кошовий надсилав їм щедрі дарунки та виконував різні доручення в торгівельних та конфіденційних справах. А такі справи він мав з фаворитом цариці Єлизавети Олексієм Розумовським та його братом, останнім гетьманом Кирилом Розумовським, вихідцями із гетьманської старшини та впливовими вельможами при царському дворі Андрієм Безбородьком та Семеном Кочубеєм. І кошовий отримував з цього не лише особисті, але й політичні переваги для всієї козацької громади. Так, у відповідь на дарунок київському генерал-губернатору Воєйкову борзих собак Калнишевський у 1768 р. мав від нього запевнення: "всем под командою моею находящимся найкрепчайше подтверждено, даб[ы] отнюдь ничего противного ... к Войску Запорожскому принадлежащим [людям], чинить не дерзали, но напротив того, всякие снисхождения и приязнь оказивали"[26].

Але Калнишевський наражався на запеклу протидію з боку козацької сіроми. Грудневе повстання сіроми 1768 р. ледве не позбавило кошового життя. Старшина, залишивши на човнах Січ, знайшла притулок у Кодаку, що контролювався племінником Калнишевського Йосипом. Сам же Калнишевський в придушенні повстання змушений був скористатися допомогою російського гарнізону з Новосіченського ретраншементу. Після того погамування сіроми Калнишевський цілком усвідомлював свою залежність від допомоги російської прикордонної адміністрації і можливість нових сутичок між козацькими угрупованнями.

Водночас він шукав способу вийти з-під докучливого опікування російського уряду і обрав для цього ти не єдиний можливий шлях – створення на Запорожжі окремої хліборобської верстви, що мала б стати соціальною основою його правління і дозволила розірвати ланцюг обмежень його владі, що тягнувся від невпорядкованої сіроми – з одного боку, та російського уряду – з іншого. Відмовившись від протидії селянської колонізації Запорозьких Вольностей, яку чинили його попередники, Калнишевський на Військовій раді 1765 року скасував усі обмеження для заснування слобод і дозволив посполитим селитися на площі від річки Орілі до Сіверського Дінця[27]. "Нашестя греткосіїв" потребувало розширення адміністративної мережі Запорожжя. В останні десятиліття існування Січі, поруч із Кодацькою, Самарською, Буго-Гардівською, Кальміуською паланками з'являються нові адміністративні одиниці Запорожжя – Орільська, Протовчанська, Інгульська, Прогноївська паланки та Барвінкова стінка.

Водночас Калнишевський рішуче виступив проти привласнення російськими поміщиками запорозьких земель і не зупинявся навіть перед погрозами прикордонним губернаторам, що накаже козакам збройно виступити проти урядових військових команд, котрі без належної санкції входять до запорозьких територій. У листі генерал-губернатору Новоросійської губернії Ф. М. Воєйкову 6 липня 1773 р. він зазначив, що вихідці з Єлисаветградської провінції все ще продовжують захоплювати запорозькі землі при р. Тясмин. Проти цих прибульців, за наказом Калнишевського, виступив козацький загін на чолі з запорозьким полковником Гараджею та писарем Роменським[28].

Запорожці руйнували засновані таким чином слободи, а на місці зруйнованих будували свої власні. Із погромлених слобід на запорозькі володіння перевозили сільськогосподарський реманент, відганяли худобу, переводили людей, котрі згодом ставали вже не панськими кріпаками, а запорозькими посполитими. Зокрема, запорожці примусили поселенців слободи Курилівки, заснованої сотником Полтавського полку Семеновим, перенести свою слободу до іншого місця, заклали тут власну слободу і назвали її на честь кошового Петра Калнишевського Петровською або Петриківською[29]. З того часу веде свій родовід сучасна Петриківка, районний центр Дніпропетровської області. В лютому 1765 р. кошовий отаман повідомив Кіш про розміщення поблизу Запорозьких Вольностей російських гусарських полків, серед яких Самарський гусарський полк вже встиг розселитися при самих козацьких займищах і наказав запорозькому старшині А. Порохні якнайшвидше створити на самарських землях козацькі зимівники. У червні того ж року він активно заохочує козаків до поселення зимівниками від гирла річки Богатої (притока Орелі) та вгору понад Оріллю[30].

Багато старих козацьких зимівників та хуторів перетворилися на багатолюдні села і містечка. Найбільшими поселеннями були містечка Микитине (сучасне м. Нікополь), Старі та Нові Кайдаки. Більшість великих слобід були розташовані на землях найбільш заселених Кодацької, Самарської та Протовчанської паланок. Поступово Запорожжя почало відходити від залежності у підвозі хліба з Гетьманщини, Правобережної України і вже не потребувало передачі царським урядом хліба як жалування. Про зростання добробуту Запорожжя за часів Калнишевського свідчить народна приказка: "Як був кошовим Лантух (Григорій Федорів. – В. Г.) – не було чого всипати у лантух, а як став кошовим Калниш, то з'явились паляниця, корж і книш"[31]. Запорожців в Росії стали вважати людьми дуже заможними, "а надто вашу вельможність", – писали Калнишевському запорозькі депутати з Петербургу у 1775 р.[32]

Здійснюючи заселення Запорозьких Вольностей українською людністю, Калнишевський сприяв інтеграції Північного Причорномор'я в єдиний етнокультурний простір України. І царат розпізнав у цих запровадженнях претензію Війська Запорозького стати економічно самодостатньою територією, вийти з-під економічних важелів його впливу й створити господарське підґрунтя автономному статусу Запорозьких Вольностей, з їх осібним політико-адміністративним устроєм, політичною та правовою традицією та військовою організацією. Найбільше занепокоєння російського уряду викликала політика останнього кошового щодо колонізації причорноморських степів українською людністю, адже Росія на той час здійснювала боротьбу за вихід до Чорного моря, а оволодіння чорноморськими протоками й заселення регіону російським етнічним субстратом становило для нього цілком усвідомлену мету[33]. Ця обставина й визначила ліквідацію Запорозької Січі 5 червня 1775 року.

Без жодного обґрунтування провини Калнишевського, не зважаючи на його заслуги під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. і всі даровані йому царські нагороди й генеральські звання, останнього кошового з ініціативи всевладного катерининського фаворита Григорія Потьомкіна було ув'язнено у кремлі Соловецького монастиря. Відтоді й до початку 60-х років XIX ст. ніхто в Україні не знав де останній кошовий закінчив свої дні і де його могила. Про це не знали навіть родичі Калнишевського, Вертильки. Лише в козацьких піснях йшлося ("Ой, полети, чорная галко, на Дон рибу їсти...") про те, що кошового тримають десь на Дону.

---

[26] Пісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського. – С. 56.
[27] Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя (епізод з його прикордонних суперечок з колишньою Слобідською Україною) //Запорожці: До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 97.
[28] Там само. – С. 105.
[29] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 44–45.
[30] Міруценко О. Вирішення Кошем економічних питань під час відправлення запорзьких депутацій до Петербургу // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – С. 92–93.
[31] Бровко А., Бровко Б. Козацькі ватажки у фольклорно-етнографічній спадщині Я. П. Новицького // Матеріали перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 року, м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2002. – С. 47.
[32] Скальковський А. О. Назв. праця. – С. 549
[33] Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия). – М., 1999. – С. 41.

Шлях Калнишевського від Січі до Соловків чітко простежується за документами [14]. Після арешту 4 червня 1775 р. його під посиленим конвоєм супроводили до Москви, де він утримувався в конторі військової колегії. На чолі ж цієї колегії стояв Г. О. Потьомкін – головний винуватець сумної долі кошового й завзятий руїнівник вольниці козацької. 14 травня 1776 р. він подав на затвердження Катерині II вирок про "державні злочини" Калнишевського з пропозицією ув'язнити його в Соловецькому монастирі. До 8 червня імператриця затвердила вирок, і 25 червня кошового у супроводі семи конвоїрів відрядили до Архангельська, куди він прибув 11 липня. Для відправки в'язня на Соловки найняли корабель купця Вороніхіна. Небезпечна подорож Білим морем затягнулася аж до 29 липня; судно двічі натрапляло на мілину, зазнало пошкоджень, було відремонтовано нашвидкоруч і його екіпаж ще довго очікував в гирлі Північної Двіни, поки роздратоване штормом море заспокоїться. Зрештою, тільки 30 липня 1776 р. архімандрит Соловецького монастиря Досифей відзвітував про прийняття "государевого преступника".

За окремими даними Калнишевського спочатку розмістили в одному з казематів Головленківської тюрми, що розташовувався в Архангельській башті. Приміщення, де він перебував, було вологим, і в дощ вода мов крізь решето потрапляла до каземату. Терпляче витримуючи ці атрибути тюремного комфорту, кошовий все ж змушений був поскаржитися архімандритові, що від надмірної вологи одяг на ньому вже давно зотлів. Лише в жовтні 1779 р. йому дозволили власним коштом найняти робітників для полагодження даху. Пробувши 12 (за іншими даними – 16) років в казематі Архангельської башти, Калнишевський близько 1788 року був переведений спершу в келію № 15, потім в келію № 14, котрі вірогідно містилися в Прядильній башті. Інші перекази вказують на ймовірне перебування Калнишевського в Білій башті, поблизу монастирського млина і будівлі під назвою Сушило. Біла башта розташовується між Архангельською і Прядильною баштами, на південному боці кремля. Є також відомості, що кошового тримали "при хлібних печах", тобто у добудові зліва від входу до Трапезної палати, що має назву Келарської палати. В усіх трьох випадках умови перебування в'язня значно покращилися: він мав сухе, тепле й відносно просторе приміщення (більше за чернецьку келію).

Кошового тримали як знатного в'язня, адже кожного дня на його утримання видавали з казни 1 рубль, або більше 360 рублів на рік, тоді як річне утримання ченця коштувало 9 рублів, простого в'язня – від 10 до 30 рублів. Теоретично, в'язні також вважалися свого роду ченцями, що спокутували свої гріхи в зачинених келіях монастиря.

Калнишевського постійно охороняли чотири солдати з офіцером, хоча інших ув'язнених – по двоє конвоїрів. Лише тричі на рік: на Пасху, Преображеніє і Різдво, його виводили з келії для участі в церковних святах і для обіду в трапезній. Одного разу поморські рибалки бачили цього "казацого атамана" під час виходу до трапезної і ось які спомини вони про нього залишили: "Росту средняго, старый видом, седастые волосы и волос обсёкся; видно, что много сидел. Борода не долга, белая … Говорил он не так чисто, как по-русски". Протягом всього часу ув'язнення Калнишевський був одягнений у козацьке вбрання, в останні роки житя мав на собі китайчатий синій сюртук з олов'яними гудзиками в два ряди або червоний кармазин. Завжди розмовляв українською мовою. Поводив він себе смиренно й набожно, чим здобув повагу чернецтва. Та найбільшої шани духовенства досяг щедрими подарунками монастирю. У 1794 р. він пожертвував Спасо-Преображенському собору запрестольного хреста, виготовленого з срібла, вагою більше 30-ти фунтів, а своє звільнення відзначив подарунком оздобленого сріблом з позолотою евангелія, вага однієї оправи якого перевищувала два пуди.

Волю Калнишевський отримав 2 квітня 1801 року після дарованої новим царем Олександром I загальної амністії. Разом з останнім кошовим з соловецької в'язниці вийшов поляк Єленский, котрий відразу повернувся на свою батьківщину. Однак Калнишевський, зберігаючи ясну свідомість, "по причине ста десятилетней старости неимения зрения" відмовився від повернення в Україну і залишився доживати віку при Соловецькому монастирі. На своє утримання він просив ту ж суму, що надсилалася йому в роки ув'язнення, "чтоб мог он до конца жизни своей содержать себя безбедно", що й було затверджено монаршою конфірмацією [15]. Втім, його рішення відповідало давньому козацькому звичаю залишатися на схилі літ при монастирях Архімандрит, побачивши поважного старця в трапезній одного разу, не втримався, щоб сказати "Древний ты, землёю пахнешь". І помер Калнишевський незабаром по звільненню, 31 жовтня, за старим стилем, 1803 року. Чернецька братія поховала його на почесному місці – на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору, при Успенській церкві поруч з могилами видатного російського публіциста початку XVII століття Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита. А в 1856 році за наказом архімандрита монастиря на могилі Калнишевського встановили плиту, викарбувавши в епітафії короткий обрис життя кошового.

Однак подальші часи були вкрай несприятливими для збереження унікальних пам'яток Соловецького монастиря, так само як і для могили кошового. З установленням радянської влади монастир було закрито, його розвинутий господарський комплекс перелаштували в радгосп. У 1923 р. жахлива пожежа поруйнувала багато архітектурних ансамблів. Потім в стінах Соловецького кремля розмістили лихозвісну в'язницю радянських часів – Соловецькі табори особливого призначення, в якій, за традицією імператорської Росії, утримували політичних в'язнів. Під час Великої Вітчизняної війни тут розмістили Соловецьку школу юнг, що готувала військових моряків. Тільки в 1974 р. почав систематичну роботу Соловецький державний історико-архітектурний музей-заповідник.

На той час могила Калнишевського вже не збереглася. Намогильна плита декілька разів переміщалася по території монастиря і лише в 1971 році її взято на облік разом з іншими намогильними плитами, що були на загальному цвинтарі біля Онуфріївської церкви. Тому тепер про місце розташування могили останнього кошового відомо тільки приблизно, орієнтиром для її знаходження служить надгробок Авраамія Паліцина, що залишився на своєму початковому місці.

---

[14] *Про перебування П. І. Калнишевського на Соловках дивіться докладніше: Фрименков Г. Г. В'язень Соловків: царська "дяка" останньому кошовому Січі// Культура і життя. – 1990. – 1 квітня. – С. 6; його ж. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке. – Архангельск, 1963; його ж. Узники Соловецкого монастыря. – Архангельск, 1979. – С. 224; Грибовський В. Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". – Нікополь, 10–11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон, 2002. – С. 106–118; Його ж. Кошовий отаман Петра Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 86–101, 115–121.*

[15] *Грибовський В. Кошовий отаман ... – С. 116–121.*

Кошовий отаман Війська Запорозького Низового Петро Іванович Калнишевський (1690 (?) – 30.10.1803).
А. А. Жаха (1855 - 1927). **15.11.1892 р.**
Напис у верхній частині ліворуч: "КАЛЬНИШЪ".
Напис у верхній частині праворуч: "ГЛОБА".
Авторський підпис та дата у нижній частині праворуч:
"АМ. ЖДАХА/15 ЛІСТОПАДА - 1892 РОКУ". Альбом А. Жаахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 76. Ескіз. Папір; олівець. 21 х 16 см
ДНАББ. N 21506.

Факсиміле підпису кошового отамана Війська Запорозького Низового Петра Івановича Калнишевського (?). Підпис на рапорті київському генерал-губернаторові І. Ф. Глебову від 22.08.1762 р.
ДІМ. N КП-123700, Арх-39647.

Існує версія, що за кошового отамана Петра Калнишевського ставив підпис військовий писар Глоба.

Постаті трьох запорожців 1782 р.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1884 р.**
Напис у нижній частині: "СЪ КАРТ. В СОБР. ПОЛЯ. ЭВ. 1.58 (ПО ИЗОБРАЖ. НА ЗНАМЕНИ (1782 Г. ?) RACINET. COST. BISTOR.".
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 76а.
Ескіз. Папір; олівець, акварель. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Портрет Івана Шияна.
А. А. Жлаха (1854 - 1917).
1899 - 1900-і рр.
Напис у нижній частині праворуч: "ИВАН ШІЯНЪ".
Папір; акварель. 21,8 x 11,5 см.
ХХМ. N Г-8671/9.

Запорозька старшина 1770 - 1771 рр.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1884 р.**
Напис у верхній частині ліворуч: "1770-1771. ЗАПОРОЗЬКА СТАРШИНА./(З ОБРАЗУ СВ.ПОКРОВЫ)".
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 63а.
Ескіз. Папір; олівець, туш, акварель. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Запорожці Яків Шиян та Іван Шиян – ктитори Нікопольської церкви. 1775 - 1784 рр.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1884 р.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 74. Папір; олівець, акварель. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Запорожець Лось. 1775 р.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1884 р.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 74а.
Ескіз. Папір; олівець. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Два козаки. 1775 р.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1884 р.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 75а.
Ескіз. Папір; олівець, акварель. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Військовий писар.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1900 р.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 77.
Ескіз. Папір; олівець, акварель. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Старий козак набиває люльку.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1884 р.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 78.
Ескіз. Папір; олівець. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Козаки куренів: Іркліївського – Яків 1744 р., Брюховецького – Матвій Білоус 1739 р., Щербинівського – Василь Скименок 1739 р.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1884.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 64а. Ескіз. Папір; олівець, акварель. 21 x 16 см. ДНАББ. N 21506.

"Покрова пресвятої Богородиці" з портретом кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського. Невідомий художник. 1905 р. Копія з ікони 1770-х рр.
Напис на звороті картону: "ТОЧНАЯ КОПІЯ/СЪ ОБРАЗА, ПАХОДЯЩАГО/ВЪ ЦЪРКВИ Г. НИКОПОЛЬ/ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАГО/У.1905 Г./Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ"
Картон; левкас, олія. 51 x 37 см.
ДІМ. N КП-57495, Х-603.

"Покрова св. Богородиці". Копія XIX ст. з нікопольської ікони "Покрова св. Богородиці" XVIII ст.
Дерево; олія. 53,5 x 37 см
КоКМ. N КП-42, ПИ-III-588

"Покрова пресвятої Богородиці" з зображенням останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та козацької старшини. 1886 р. Копія з оригіналу XVIII ст.
Напис у нижній частині: "КОПІАСЪ ЗАПОРОЖСКОЙ КИСТИ, СКОПИРОВАНЪ 1886 Г. 20 СЕНТАБ: СТАРАНІЕМЪ ЦЕРКОВ: СТАР: НИКИФОРОМЪ КОНДРТ: БУРДИМОВЫМЪ".
Метал; олія. 53,3 x 37,5 см
ПМХМ. N Ж-1038

Ікона на аналої з зображенням двох запорожців, що моляться.
Д. І. Яворницький. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. - СПб., 1888. - Ч. 2.
Гравюра. Папір; друк. 16,4 x 10,2 см
Зібрання В. В. Неляка

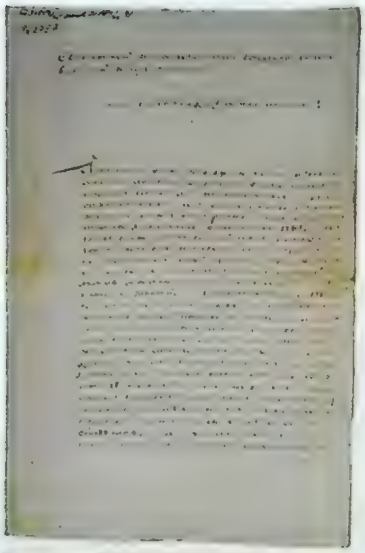

Відбиток печатки Війська Запорозького на конверті листа кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського до волинського воєводи Юзефа Оссолінського. 20.11.1767 р.
Папір, сургуч; чорнило, тиснення. 12,5 х 18,5 см. D (печатка) - 60 мм.
НМЛ. N Рк-2757.

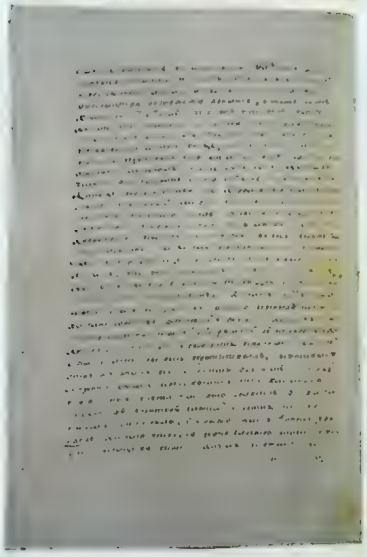

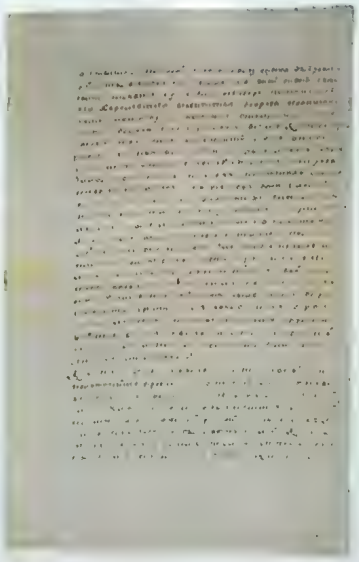

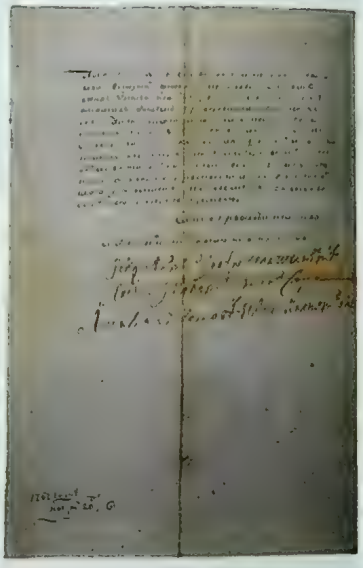

Лист (на чотирьох сторінках) кошового отамана Петра Калнишевського до волинського воєводи Юзефа Оссолінського. 20.11.1767 р.
Арк. 32,5 х 25,5 см. (Зберігається копія польською мовою).
НМЛ. N Рк-2757.

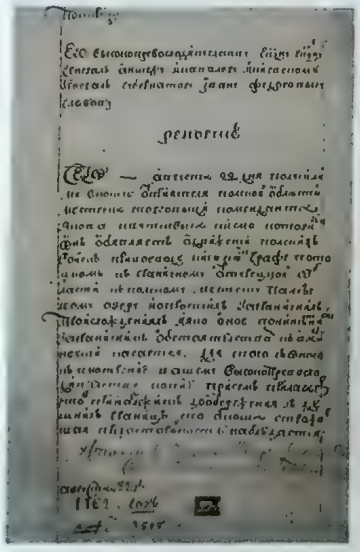

Рапорт кошового отамана Війська Запорозького Низового Петра Калнишевського командуючому 2-ї армії, генерал-аншефу В. М. Долгорукову з проханням припинити загарбання земель Війська Запорозького поселенцями Катерининської провінції. Кіш. 2.04.1772.
Оригінал. Папір; рукопис.
2°; 1 арк., 1 стор. 33 х 21 см.
ДІМ. N КП-123698, Арх-39646.

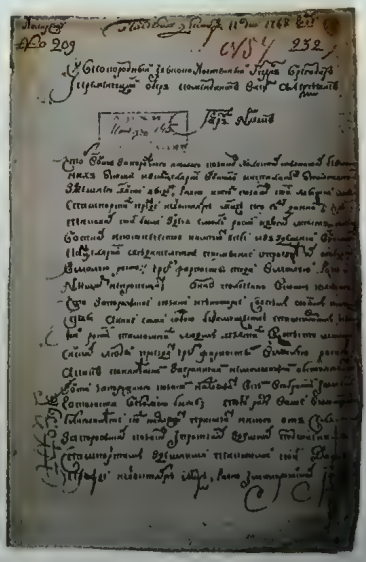

Рапорт кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського київському генерал-губернатору І. Ф. Глебову про таємне донесення коменданта містечка Торговиця Якова Квятковича стосовно руху польських військ графа Ф. Потоцького до Турецької області. Кіш. 22.08.1762.
Рапорт підписаний кошовим отаманом П. І. Калнишевським (?).
Оригінал. Папір; рукопис.
2°; 1 арк., 1 стор. 32 х 21 см.
ДІМ. N КП-123700, Арх-39647.

Іменна нагородна медаль кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевского II половина XVIII ст.
Аверс, реверс. Копія оригінальним штемпелем в олові. [illegible]
Напис на медалі: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО КОШЕВОМУ КАЛНИШЕВСКОМУ, ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЯ ПРОТИВУ [illegible] ПОСТУПКИ И ОСОБЛИВОЕ КЪ СЛУЖБЪ УСЕРДІЕ".
[illegible] Москва. Росія
[illegible] отаман Війська Запорозького Петро Калнишевський нагороджений золотою медаллю у 1771 р. царицею Катерин[illegible]

Остання рада на Січі. В. Ковальов. 1875 р.
Ескіз. Полотно; олія. 45,5 x 58,5 см.
НМІУ. N М-79.

Запорожці перед походом. Невідомий художник. 1911 р.
Напис праворуч: "ЗАПОРОЖЦИ ПРЕДЪ/ПОХОДОМЪ. 1911 Г. 15.II./Р. ЦАПР"
Полотно; олія. Зібрання М. Вінграновського.

Остання рада на Січі. В. Ковальов. Кінець XIX ст.
Оригінал. Полотно; олія. 137 x 162 см.
Приватне зібрання.

Картина до 2000 р. зберігалася в приватній збірці в м. Києві. Після тривал[illegible] реставрації у 2002 р. була продана через антикварний магазин (вул. Ярославів Вал) у м. Києві невідомому колекціонеру. У цей час власник магазину люб'язно надав можливість сфотографувати картину.

Соловецький монастир – місце ув'язнення Петра Калнишевського. Архангельська обл. Росія.
Фото П. М. Чуба (колишнього в'язня Соловецького монастиря). **1950-і рр.**
Оригінальне фото. 8,8 x 12 см.
Зібрання В. В. Неляка.

На фото зображені Архангельська, Поварена і Квасоварена башти Соловецького монастиря. За мурами проглядається Спасо-Преображенський собор з дзвіницею.

Святі ворота Соловецького монастиря. Архангельська обл. Росія.
Фото П. М. Чуба (колишнього в'язня Соловецького монастиря). **1950-і рр.**
Оригінальне фото. 8,8 x 12 см.
Зібрання В. В. Неляка.

На задньому плані Успенська і Корожна башти.
До Соловецького монастиря у 1929 р. було заслано 18 жителів с. Веремїївки Полтавської обл. (нині Черкаська обл.). Серед них був Чуб П. М.
Чуб вижив у соловецькій в'язниці і повернувся на Батьківщину в кінці 1950-х рр.

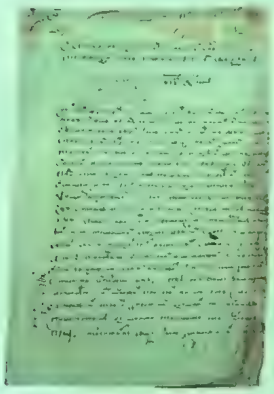

Рапорт кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. 5.12.1768 р. 1-й аркуш.
Папір; рукопис. 33,7 x 21,5 см.
ДІМ. N КП-123699. Арх-39646.

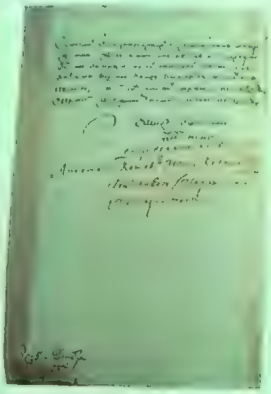

Рапорт кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. 5.12.1768 р. 2-й аркуш.
Папір; рукопис. 33,7 x 21,5 см.
ДІМ. N КП-123699. Арх-39646.

Останнього кошового Січі Калнишевського везуть на заслання. Т. Липинський.
Листівка. Початок XX ст. Накладом Я. Оренштайна в Коломиї. Папір; друк. 9 x 13,7 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Кошовий П. Калнишевський був заарештований російськими солдатами за наказом Г. О. Потьомкіна 4 червня 1775 р. І під посиленим конвоєм був супроводжений до Москви. 14 травня 1776 р. князь Потьомкін подав на затвердження Імператриці Катерині II вирок на Калнишевського з пропозицією його ув'язнення в Соловецькому монастирі. 8 червня вирок був уже затверджений. 25 червня 1776 р. кошового отамана Петра Калнишевського у супроводі семи конвоїрів було відправлено до м. Архангельська, куди він прибув 11 липня, де його посадили на корабель купця Вороніхіна і повезли до Соловецького монастиря. Тільки 29 липня 1776 р. корабель підійшов до Соловецького острова.

Грибовський В. В. Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". - Нікополь - Запоріжжя - Херсон. - 2002. - С. 106 - 118.

Намогильна плита кошового отамана Петра Калнишевського в Соловецькому монастирі.
Малюнок з книги Ефименко А. Я. "История украинского народа", - СПб., 1906. ДНАББ. N 10307.

Соловецький монастир. Центральний двір перед входом до Спасо-Преображенського собору. Намогильна плита (одна із двох) **останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського після перенесення її від південної стіни собору (?). Початок XX ст.**
Оригінальне фото. 9,5 x 16,5 см. МВДКУ.

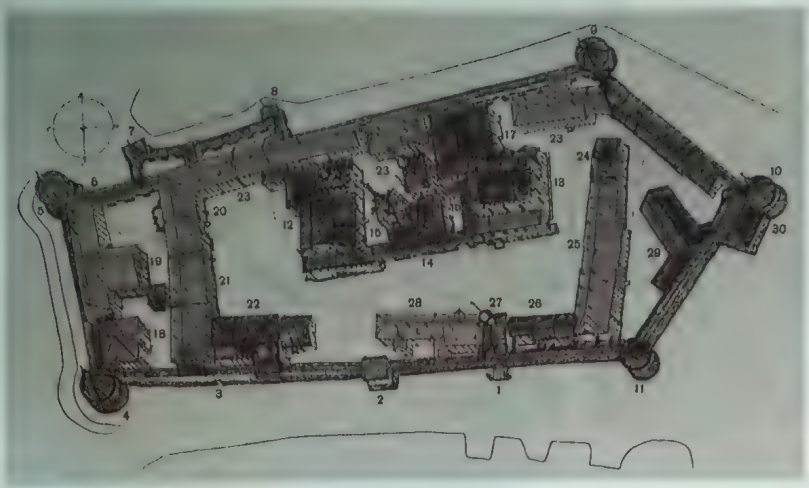

1. Святі ворота. 2. Успенська вежа. 3. Рибні ворота. 4. Корожна вежа 5. Микільська вежа 6. Микільська проїзна брама 7. Квасоварена вежа. 8. Поварена вежа **9. Архангельська вежа (Головленківська тюрма Архангельської вежі і Прядильна вежа – місце ув'язнення кошового П. Калнишевського за версією Д. Яворницького 1887 р.).** **10. Біла вежа ("Сушило" – місце ув'язнення кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського за версією М. Колчина 1908 р.).** 11. Прядильна вежа. 12. Успенська церква із трапезною і келарською кам'яницями 13. Спасо-Преображенський собор. 14. Келійні переходи. 15. Дзвіниця. 16. Микільська церква з ризницею. 17. Троїцький собор. 18. Іконописна палата. 19. Портна (Чобітна) кам'яниця 20. Рухлядна кам'яниця. 21. Намісницький корпус 22. Казначейська кам'яниця (старі лікарняні келії) 23. Жилі і господарські будівлі. 24. Церква Пилипа Митрополита. 25. Святильний корпус 26. Благовіщенський корпус. 27. Благовіщенська церква. 28. Наставницький корпус. 29. Млин **30. Сушило (каземат П. Калнишевського).**

Аксонометричний план Соловецького монастиря. Малюнок В. А. Шапошника.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 10,2 x 17,5 см.
Зібрання В. В. Неляка.

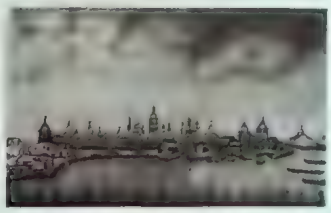

Вигляд Соловецького монастиря з моря. Малюнок 1790 р.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство, - М., 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 10,5 x 17,5 см.
Зібрання В. В. Неляка.

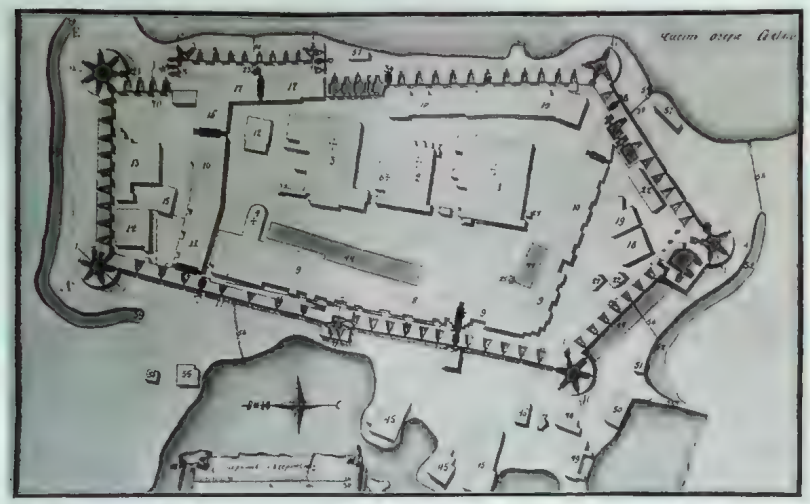

План Соловецького монастиря. Кресленик 1799 р.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 10,5 x 17,5 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Прядильна вежа Соловецького монастиря. XVI ст. Фото К. Б. Машкова. 1981 р.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 24 x 19 см. Зібрання В. В. Неляка

Соловецький монастир віа Святого озера. Фото К. Б. Машкова. 1981 р. Архангельська обл. Росія.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 23,8 x 37,5 см
Зібрання В. В. Неляка.

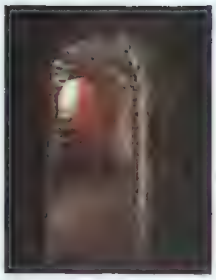

Прохід в Архангельській вежі Соловецького монастиря. Фото К. Б. Машкова. 1981 р. Архангельська обл. Росія.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. 24 х 19 см. Зібрання В. В. Неляка.

Вікно в Прядильній вежі Соловецького монастиря. Фото К. Б. Машкова. 1981 р. Архангельська обл. Росія.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. 24 х 19,5 см. Зібрання В. В. Неляка.

Соловецький чоловічий монастир – місце ув'язнення останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського. На передньому плані – Миколаївська вежа. Фото К. Б. Машкова. 1981 р. Архангельська обл. Росія.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 24 х 39 см. Зібрання В. В. Неляка.

Сушило. XVI ст. Фото К. Б. Машкова. 1981 р. Архангельська обл. Росія.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 24 х 19 см. Зібрання В. В. Неляка.

Місце відбування ув'язнення в казематі Сушила останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського.

Центральний двір Соловецького монастиря. Праворуч вхідна брама до Свято-Преображенського собору, біля якої на папері до серпня 2002 р. знаходилась намогильна плита останнього кошового отамана Петра Калнишевського, перенесена від південної стіни собору. 12 серпня 2002 р. намогильна плита установлена в створеному некрополі Германівського дворика Свято-Преображенського собору. Фото К. Б. Машкова. 1981 р. Архангельська обл. Росія.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. Искусство. - М., 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 24 х 39 см. Зібрання В. В. Неляка.

"Нехай буде, нехай буде, коли Божа воля,
Щоб росла в боях кривавих українська доля.
Нехай знають на всім світі, як ми погибали,
І гинули, свою правду кров'ю записали!
Записали – прочитають неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветься Россю, Дніпро в море ллється
Доти серце українське з панським не зживеться."

Пантелеймон Куліш, "Кумейки".

РОЗДІЛ III

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ XVI – XVIII СТОЛІТЬ

10. ВІЙНИ КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ. КОЗАЦЬКИЙ ЛИЦАР СЕМЕРІЙ НАЛИВАЙКО.
11. КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 30-Х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ.
12. ГАЙДАМАЦЬКІ ПОВСТАННЯ – ВОЛЯ БЕЗ ДОЛІ. СТРАТА ГОНТИ І ПРИБОРКАННЯ КОЛІЇВЩИНИ.
13. КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ.
14. СЛОВНИК ЗБРОЯРСЬКИХ ТЕРМІНІВ.

TRACTVS BORYSTHENIS.
vulgo DNIEPR et NIEPR dicti.
A Civitate Czyrkassi ad osua et Ilmien lacum, per quem in Pontum Euxinum se exonerat
et Borysthenem.

Сергій Леп'явко
доктор історичних наук

"Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли.
Усі ми і встанем, – та Бог його знає,
Коли-то те буде."
Тарас Шевченко.

ВІЙНИ КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ. КОЗАЦЬКИЙ ЛИЦАР СЕМЕРІЙ НАЛИВАЙКО

Козацькі війни кінця XVI ст. були одним із переломних етапів розвитку українського козацтва. Адже саме в ці роки воно вперше пішло на відкритий соціальний конфлікт, підпорядкувало своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт, вступило у збройну боротьбу проти державної влади. Цим було покладено початок тривалій конфронтації козацтва з Річчю Посполитою.

Основні причини козацьких війн лежали у соціально-становій сфері. На початковому етапі становлення українське козацтво було досить аморфною прикордонною спільнотою, однаково відкритою для представників усіх станів суспільства і з місцевого населення, і волонтерів з інших регіонів. У другій половині XVI ст. ситуація змінюється. Козацтво стає притулком для залишків дрібного боярства Придніпров'я. Бояри-слуги складали основу військово-службового населення України литовської доби і були нижнім прошарком військово-феодального стану, українським аналогом західноєвропейського рицарства. Однак доля рицарства в Європі визначалася розвитком вогнепальної зброї, і тому воно зійшло з історичної арени.

На території України загальний процес зникнення з суспільного життя дрібного рицарського стану мав свою специфіку. На степовому українсько-татарському прикордонні (південна Київщина і східне Поділля) існувала об'єктивна потреба у збереженні значного прошарку військово-службового населення.

У 1570-х роках уряд здійснив два набори до козацьких реєстрів (вони стали відомими як перші козацькі реформи), що мало послабити гостроту соціальної напруги на Придніпров'ї. А в 1582 році король Стефан Баторій видав спеціальний універсал, яким забороняв порушувати основні права козацтва – особисту свободу козаків та їхніх сімей, звільняв від податків і давав право на власність і юридичний імунітет (власний суд)[1]. Все це означало фактичне визнання за козаками станових прав, близьких до прав колишніх бояр. Однак урядовці, а особливо місцева влада та магнати, постійно ігнорували права козацтва. Так з'явився становий конфлікт між козацтвом, з одного боку, і польською владою та магнатами, а потім і шляхтою – з іншого.

Ситуація навколо козацтва ускладнювалась і міжнародними військово-політичними обставинами. Уряд не міг забезпечити належної оборони кордону і контролювати козацтво, яке діяло там на власний розсуд. Невиплата козакам грошей у 1591 році стала одним із приводів до початку першого козацького повстання. Крім того, велике значення мав сам факт розпуску реєстрового війська, що було сприйнято як чергове порушення козацьких прав. Ще одним приводом до повстання став особистий поземельний конфлікт тодішнього козацького гетьмана Криштофа Косинського з князями Острозькими. Все це відображало справжні глибокі причини невдоволення козацтва своїм становищем.

Початок першого козацького повстання припав на серпень 1591 року, коли Косинський запропонував своїм товаришам компенсувати неотримані кошти поборами з державних і шляхетських маєтків. Однак невдовзі масштаби козацького руху переросли початкову дрібну мету. Виступи козаків під проводом Косинського мали організований характер, і за короткий час, уже восени 1591 року, у руках повстанців опинилась вся південна Київщина. Резиденцією Косинського стала Біла Церква. Жителі міст і сіл, над якими козаки встановили контроль, повинні були принести присягу козацтву і давати стації на його утримання. Перші ж кроки козацької вольниці засвідчили її спрямованість проти найбільших магнатів України – князів Острозьких.

Водночас, оскільки князі зосереджували в своїх руках найважливіші адміністративні посади Київського і Волинського воєводств, виступ здійснювався і проти місцевої влади. Найбільше польський уряд непокоївся не самим фактом протистояння Острозьким, а тією обставиною, що козаки встановлювали власну юрисдикцію і "приваблювали" до себе підданих селян.

На початку 1592 року король спорядив проти Косинського спеціальну комісію на чолі з офіційним патроном козацького реєстру Миколою Язловецьким. Але спроба вирішити питання за допомогою дрібної каральної операції повністю провалилась. Козаки зустріли комісарів у повній бойовій готовності в Трипіллі, і ті змушені були відступити ні з чим[2]. Не зустрічаючи серйозного опору, повстанці протягом 1592 року господарювали на досить значній території, яка займала більшу частину Київського і Брацлавського (східне Поділля) воєводств.

2 лютого 1593 року під містечком П'ятки на межі Київського і Волинського воєводств відбулася битва між військами козаків і князів Острозьких. Козаки були розбиті і відповідно до укладеної мирної угоди повернулися на Запорожжя. У травні Косинський знову вибрався на волость, але був убитий в Черкасах людьми місцевого старости Олександра Вишневецького. Здавалося б, все закінчилось. Однак через кілька місяців козаки змусили князя Вишневецького фактично капітулювати перед ними. Адже в укладеній з ним угоді визнавалося привілейоване становище козацтва на Черкащині і Канівщині. У вересні 1593 року запорожці здійснили похід на Київ, де місцева влада розправилася з козацькими послами. Дізнавшись про підхід козаків, шляхта розбіглась, а міський уряд мусив заплатити козакам контрибуцію і зобов'язався визнавати їхні традиційні права. Таким чином, у руках вільних людей опинилося все українське Придніпров'я, що й стало однією з причин затухання козацької активності на волості. Крім цього, під кінець 1593 року козацтво знайшло для себе ще важливішу справу – виступило на боротьбу проти турків і татар[3].

Новий етап козацьких війн кінця XVI ст. визначався угастю козацтва у війні християнських держав, об'єднаних у Священну лігу, проти Туреччини. Вона розпочалася у 1592 році на Балканах. Основним противником турків виступила Австрія з підлеглими цісарю Хорватією і Угорщиною, яких підтримували Ватикан, Венеція, Іспанія, кілька німецьких князівств. Основним напрямком операцій козацтва стали Молдова і Придністров'я. Тоді Молдова перебувала у васальній залежності від турецького султана, а Придністров'я безпосередньо входило до складу імперії Османів.

Початок військовим діям поклав похід запорожців на чолі з Григорієм Лободою на місто Юргіїв у Молдові, що відбувся наприкінці грудня 1593 – на початку січня 1594 року. Коза-

[1] Крип'якевич І. П. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 1–44.
[2] Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 183–185.
[3] Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 73–92.

ки здійснили кінний рейд через засніжені степи, і їхня поява в глибині молдовських земель була повною несподіванкою. В місті якраз проходив ярмарок, і козаки взяли велику здобич. Надалі події розгорталися навколо очікуваного походу через українські землі татарської орди. Кримський хан отримав наказ султана йти на війну проти австрійських військ до Угорщини. Одночасно султан звернувся до польського короля з фактичною вимогою пропустити татар через українські землі. Обурені тоном турків і перебуваючи під впливом протестів Австрії та Ватикану, поляки відмовились. Однак, було відомо, що татари збираються йти обраним маршрутом. Тому розпочався збір сил для відсічі орді. Мобілізація добровольців призвела до появи чималого загону Семерія Наливайка, який розташувався на Брацлавщині і відіграв важливу роль у наступних подіях.

1 липня 1594 року відбулася знаменна подія в історії козацтва. На козацькому колі було проведено переговори з Еріхом Лясотою, який був першим представником західноєвропейських держав на Запорозькій Січі. В результаті укладеної угоди козацьке військо офіційно залучилося до антитурецької коаліції[4]. З літа 1594 до літа 1595 року козаки здійснили три великі походи в Молдову і Придністров'я. У серпні Наливайко напав на Бендери – центр турецьких володінь у регіоні. В жовтні – листопаді об'єднане (найбільше у ті роки) козацьке військо запорожців Григорія Лободи, вольниці Семерія Наливайка і реєстровців Яна Оришовського зайняло Молдову. Внаслідок цього молдовський господар перейшов на бік Священної ліги. У лютому – травні Лобода і Наливайко разом із союзними семигрядськими і молдовськими військами діяли в межиріччі Дністра і Дунаю. Деякі козацькі загони доходили до Болгарії і билися в складі військ окремих християнських володарів. Так, влітку 1595 року Наливайко служив в Угорщині у австрійського архікнязя Максиміліана[5].

Кінець свободі дій козаків було покладено Польщею, війська якої зайняли Молдову, а потім уклали мирну угоду з турками на основі визнання подвійного підпорядкування цього князівства. Це було вигідно туркам, оскільки поляки, нейтралізувавши Молдову, перекрили козакам дорогу до театру військових дій. Це викликало протести з боку Священної ліги і обурення козаків. Значення молдавських походів 1594 – 1595 років полягало в тому, що козацтво вперше взяло участь у подіях загальноєвропейського масштабу. Так само вперше воно виступило вагомим самостійним суб'єктом міжнародних військово-політичних відносин.

З осені 1595 року польські війська перекрили козакам шлях до Молдови, і тому їхня діяльність повністю зосереджується на волості. Адже понад десять тисяч осіб, підготовлених до бойових дій, не бажали розходитися по домівках, очікуючи продовження війни з турками. Гостро постало питання забезпечення козацьких підрозділів усім необхідним, насамперед продовольством, що виявилось однією з причин охоплення своїми постоями все ширших територій.

На зиму 1595 – 1596 років склалася ситуація, коли справитися з козацтвом могла тільки регулярна армія. Українські і білоруські магнати та шляхта вимагали негайної розправи з козаками. Уряд готувався до війни ретельно, було зібрано близько дванадцяти тисяч осіб – найманє кварцяне військо польської Корони, військо великого князя литовського і шляхетське ополчення. На чолі збройних сил поставили польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Було також вироблено стратегічний план дій, згідно з яким литовське і польське військо мали напасти на роздрібнені козацькі загони з двох боків одночасно.

Жолкевський зібрав кварцяні роти в районі Кременця і рушив проти Наливайка. Перший в історії бій польського війська проти козаків стався 28 лютого 1596 року в селі Мацієвичі поблизу Острополя. Поляки напали на дві сотні Наливайка і розбили їх. Однак основна частина загону Наливайка змогла відступити. Новий спалах військових дій припав на початок квітня 1596 року. Козацькі загони Григорія Лободи, Матвія Шаули, Наливайка об'єдналися поблизу Білої Церкви і зробили спробу розправитися з князем Кириком Ружинським, який відзначався особливою жорстокістю при розправах з повстанцями. Козаки зайняли місто і виманили князя в поле, та на допомогу йому поспішив Жолкевський. Козаки почали відступати табором. Жолкевський довго не наважувався на штурм, але, побоюючись, що козаки відірвуться, розпочав бій в урочищі Гострий Камінь. Поляки зазнали великих втрат та не змогли прорватися до табору і відійшли. Зі свого боку чималі втрати мали і козаки: загинув відомий полковник Сашко Федорович і було поранено гетьмана Матвія Шаулу[6].

Повстанці відступили до Трипілля, а потім переправилися через Дніпро і стали в Переяславі. Вони ніяк не могли вирішити, що ж робити далі: здаватися, відступати на Запорожжя чи в межі Московської держави? Тому обмежилися лише мінімальними заходами безпеки: розташували залоги вздовж лівого берега Дніпра, щоб завадити переправі королівського війська. Жолкевський же стояв у Києві, спокійно готуючись до вирішальних дій. Щоб приспати пильність козаків і посіяти між ними незгоду, він вів переговори, але тільки з найбільш схильним до компромісів Григорієм Лободою. Представники Жолкевського вимагали видачі гармат, військових клейнодів, найактивніших провідників і селян-втікачів. Бездіяльність козацтва протягом місяця значною мірою стала причиною наступної поразки.

На початку травня, поповнивши війська резервами, Жолкевський перейшов у наступ. Він зміг переправитись через Дніпро під Києвом і рушив на повстанців. Ті стали відступати до Лубен, маючи на меті відійти в межі Московії. Але швидкість пересування козацького обозу, обтяженого сім'ями селян-переселенців, була невеликою, і Жолкевському вдалося наздогнати його під Лубнами біля річки Солониці. Саме тут відбулися завершальні події козацьких війн 1591 – 1596 років.

До підходу основного королівського війська козакам вдалося спорудити табір, один бік якого прикривала болотиста місцевість. На пагорбі було поставлено вози в 5–7 рядів і насипано вал та земляні башти-бастіони. У таборі було понад двадцять гармат, і з військової точки зору він був досить добре укріплений. Жолкевський підійшов до Солониці приблизно 22–24 травня. Королівське військо налічувало від шести до десяти тисяч осіб. Приблизно стільки ж оборонялося і в козацькому таборі. Однак там були не тільки боєздатні козаки, а й жінки та діти. Жолкевський зробив спробу штурму, та швидко зрозумів, що краще діяти іншим способом. Він перейшов до облоги повстанців, і це виявилося набагато ефективнішим. В таборі не вистачало продовольства і фуражу для коней, а через жару найбільше дошкуляла нестача води. Обложені здійснювали часті вилазки, та їх становище швидко погіршувалося. Жолкевський також провокував незгоду між козаками, і ті стратили Лободу за підозрою в зраді.

Військова поразка збила хвилю стрімкого зростання козацтва. Однак загалом козацькі війни кінця XVI ст. створили передумови для наступного невпинного посилення козацтва, за яким закріпилась репутація опозиційної до влади сили. Тому селяни шукали в ньому свій ідеал "землі і волі", захисту від панів, православні – оборони від католиків і уніатів, дрібна шляхта – від утиску магнатів, а всі разом – від посягань Польщі на місцеві традиції. Таким чином, козацтво акумулювало в собі всю енергію протесту населення Придніпров'я, яке швидко зростало. Не випадково сучасники писали, що "вся Україна покозачилась". Тому в умовах, які склалися, нові виступи козацтва були неминучі.

Найяскравішою постаттю часів козацьких війн кінця XVI ст. був Семерій Наливайко. Як і абсолютна більшість провідників козацтва, він з'явився на історичній арені неспо-

---

[4] Найдокладнішу характеристику цього посольства див.: Habsburgs and Zaporoznian Cossacks (ed by L.Wynar). – Littenton, Colorado, 1975. – С. 122.
[5] Антонович М. Стухі з часів Наливайка // Праці українського історико-філологічного товариства. – Прага, 1942. – С. 57–77; Лепявко С. Назв. праця. – С. 117–130.
[6] Лепявко С. Я. Назв. праця. – С. 193–205.

дівано, вже сформованим і авторитетним лідером. Наливайко одразу привернув до себе особливу увагу сучасників. При цьому від події до події зростав інтерес не тільки до того, що він робив, а й до його особистості. Тому Наливайко став одним з небагатьох діячів в історії козаччини, про характер і людські якості якого маємо порівняно докладну інформацію.

Одразу слід з'ясувати ситуацію з ім'ям Наливайка. В літературі постійно зустрічаємо його різночитання – Павло, Шимон, Семен, Северин, Семерин, Семерій. Докладніші студії дають можливість твердити, що насправді Наливайка звали Семерій. Цим іменем він підписував свої листи. І в більшості актових джерел, де наведено його ім'я, воно звучить саме так[7].

Імовірними місцями народження Наливайка вважаються містечка Гусятин або Острог. Є згадки, що батько Наливайка був шевцем, а також займався козакуванням. Подальша доля сім'ї Наливайків пов'язана з Острогом. Там жив старший брат Семерія – Дем'ян, який був придворним священиком князя Костянтина Острозького, активно займався релігійною і освітньою діяльністю. Можливо, Семерій навчався в Острозькій академії. Згодом його улюбленим заняттям стало козакування. Сам Наливайко писав з цього приводу, що він козакував "за молодих літ за багатьох гетьманів багато, на багатьох місцях в землях ворожих жив хлібом козацьким"[8]. Судячи з усього, козакування Наливайка розпочалося десь у середині 1580-х років. У 1593 році розпочалася війна між Туреччиною і Австрією, підтриманою Римом і Венецією. Для боротьби проти турків християнські держави об'єдналися в Священну лігу. Визвольний рух проти турків поступово охопив усі Балкани. У війну одразу вступили й українські козаки, які під проводом Григорія Лободи здійснили два походи на турецькі фортеці Придністров'я. Після кількох невдач турецький уряд наказав кримському хану пройти через Галичину та Карпати і вдарити у тил австро-угорським силам. Султана не обходило те, що ці землі належали нейтральній Польщі. Виникла небезпека великого походу татар через Україну. Не маючи достатніх сил для боротьби з ними, польський уряд звернувся з проханням до всіх охочих створювати загони для оборони країни.

Це стало своєрідним сигналом для козацтва. Безпосередньо з огляду на ці події на історичну арену і виходить Семерій Наливайко. У квітні 1594 року з дозволу князя Острозького він покинув службу у нього, зібрав охочих людей і розташувався на подільському прикордонні. Загін Наливайка налічував до двох з половиною тисяч осіб. Як на ополчення, це був досить значний військовий підрозділ. На східному Поділлі (Брацлавщині), яке жило у тривожному очікуванні близького розорення, на загін Наливайка чекав найкращий прийом, поповнення людьми і припасами.

На початку липня татари пройшли Молдову, а потім, винищуючи все на своєму шляху, пролетіли через Покуття та Галичину і через Карпати увірвалися до Угорщини. Польське військо залишилося бездіяльним. Наливайко, який охороняв кордон набагато східніше від місця прориву, дізнався про це занадто пізно, кинувся був за ордою через західне Поділля. Не наздогнавши татар, зайняв Теребовлю і Гусятин – володіння свого давнього ворога Мартина Калиновського.

Після повернення на Поділля Наливайко став розсилати місцевій шляхті вимоги про утримання його людей. Участь у загальнохристиянській боротьбі проти мусульман робила їх законними в очах Наливайка. Такі "стації" були обов'язком шляхти під час воєнних дій урядової армії. Навесні, побоюючись нападу татар, шляхта сама приставала на це. Однак тепер, коли небезпека з боку татар минула, шляхта хотіла позбутися козаків, що і призвело до відкритого конфлікту між ними.

Дізнавшись про наближення Наливайка, шляхта, яка проводила у Брацлаві щорічні судові засідання, змушена була виїхати з міста, бо він "судові городовому був страшний". Козаків повністю і беззастережно підтримали міщани на чолі з війтом Романом Тищенком. Та шляхтичі не захотіли змиритися. Вони зібрались із силами у Вінниці, постановили відмовити козакам у стаціях, прогнати Наливайка і привести міщан до покори. Потім шляхтичі пішли до Брацлава, але неподалік від міста їх застала ніч. Цим скористалися міщани і козаки, які вночі у великий дощ напали на табір шляхтичів і розігнали їх. Шляхта звернулася зі скаргою до короля, але не отримала ніякої допомоги.

Уряд не поспішав боротися проти козаків та й не мав сил для цього. Бажання взяти реванш за прорив татар змусило владу дозволити походи проти турків і татар усім бажаючим. У таких умовах козацтву вдалося зібрати всі свої сили – реєстровців на чолі з Яном Оришовським, запорожців Григорія Лободи і наливайківців, разом близько дванадцяти тисяч осіб.

29 жовтня 1594 року козацьке військо перейшло Дністер. Козаки розбили Аарона, здобули столицю Молдови Ясси та ще кілька міст. Господар урятувався втечею, а незабаром перейшов на бік Священної ліги. Два тижні козаки господарювали в Молдові, а відтак повернулися на Поділля і стали на відпочинок у Барі. 24 листопада на козацькій раді було ухвалено домагатися від шляхти повного утримання війська. Місцеві землевласники в паніці кидали маєтки і тікали до Львова та Кракова.

На початку березня 1595 року Наливайко слідом за Лободою знову вирушив у Придністров'я. Тепер разом з козаками діяли молдовські, румунські й угорські війська. Союзники взяли міста Тягин, Акерман (Білгород), Кілію, Ізмаїл. Однак невдовзі в середовищі союзників козаків виник конфлікт, жертвою якого став Аарон. Показово, що Наливайко зробив спробу врятувати його, але невдало. Тоді після трьохмісячної воєнної кампанії козацьке військо повернулося в Україну. Незабаром Наливайко отримав запрошення від брата австрійського імператора архікнязя Максиміліана, який командував збройними силами. Архікнязь особисто прийняв Наливайка у своїй ставці. З червня Наливайко воював в Угорщині у складі союзного війська і отримав хоругву архікнязя. Лише у вересні він покинув цісарську службу і прийшов на Волинь під Луцьк.

За цих подій прихід Наливайка під Луцьк, центр Волинського воєводства, не був випадковим. На початку жовтня в місті зібрався великий ярмарок. Купці, католицька церква та багаті міщани вручили кілька тисяч золотих Наливайкові і просили не чіпати міста і купців. Наливайко, можливо, і не прагнув цього робити, тому легко погодився і зупинився під містом відпочити. Потім він раптово рушив на північ і наприкінці жовтня зайняв Слуцьк. Наперед він розсилав універсали з вимогою давати стації і виявляти покору козакам. Особисто Наливайко не сумнівався в обґрунтованості своїх вимог, оскільки повернувся з війни проти турків. Тому, наприклад, написав слуцьким міщанам, що ті повинні дати контрибуцію як компенсацію "... за залізця до стріл, які випустив в Венграх на неприятеля Святого Хреста".

У Слуцьку Наливайко провів два тижні, а потім рушив на схід і на початку грудня зайняв Могилів. За два тижні з'явилося литовське військо і стало у полі, а потім "..., не можучи в полі довго бути, тому що було дуже зимно, ...місто запалили самі, аби Наливайка звідти збути". Тоді козаки таборам рушили з міста. В полі їх намагалися зупинити, але безрезультатно. Литовці були змушені визнати добрий військовий вишкіл і організованість людей Наливайка. Тому погоню за ними припинили і козаки спокійно відійшли вниз вздовж Дніпра.

Почуваючи свою силу, козацтво поширювало навколо себе атмосферу непокори владі. Канцлер Ян Замойський писав, що Наливайко "... розписує листи, що за волю це мало бути". При цьому все ж Наливайко не виявляв особливої агресивності щодо представників панівного класу. Так, у Слуцьку до його рук потрапили діти мстиславського воєводи Іероніма

[7] Лепявко С. Назв. праця. – С. 132–134.
[8] Nalewayka do króla Zygmunta III // Zbior pamiętników do dziejow polskich. – Warszawa, 1858. – T. 2. – S. 214.

Ходкевича. Їм не причинили ніякого зла, хоча магнат вислав проти козаків загін гайдуків. Наливайко писав з цього приводу: "Ми, як люди рицарські, над невинними мститися не хочемо, що нам, людям рицарським, не годиться". Він вимагав від Ходкевича випустити з ув'язнення козацьких товаришів, яких арештували тоді, коли ті їхали додому на відпочинок, "на те оглядаючись, щоб невинний за невинного не потерпав"[9].

У Річиці над Дніпром Наливайка наздогнав шляхтич Ян Мешковський, який служив при королівському дворі. Він обіцяв Наливайку владнати його стосунки з владою і порадив написати листа особисто до короля з поясненням своїх дій. Мешковський справді повіз такий лист до Сигізмунда III, але ще в дорозі був арештований і згодом страчений за те, що кинув тінь на королівську честь. Однак великий лист Наливайка зберігся. Це перше відоме звернення українського козака до короля Речі Посполитої. В ньому, як вже цитувалося, Наливайко описав свою діяльність до 1596 року і запропонував свій план впорядкування козацтва. План зводився до передачі козацтву прикордонної території від Дністра до Дніпра з центром у новозбудованому місті-фортеці понад Бугом. Козацьке військо мало служити захистом країни від татар, турків та московитів за державну платню. Про обґрунтованість плану свідчить вказівка на можливе джерело фінансування козаків — "подарунки", а фактично — податок, який Польща щорічно сплачувала татарам. Для себе Наливайко пропонував посаду єдиного офіційного козацького гетьмана. Цікаво, що він вказував на небезпеку одночасного існування кількох козацьких гетьманів, бо у такому випадку "...від них діються великі шкоди, гірші від неприятеля"[10].

На початку 1596 року на вимоги шляхти польський уряд нарешті зібрав збройні сили для розправи з козаками. Їх очолив польний гетьман Станіслав Жолкевський. Першим об'єктом для розправи мав стати загін Наливайка, що діяв західніше від інших козацьких частин. Наливайко дізнався про збір королівського війська від шпигунів. Тому перемістився на південний схід Волині, до містечка Острополя. Однак швидкий наступ Жолкевського все ж застав його несподівано. Жовніри напали на дві козацькі роти в селі Мацієвичі, знищивши їх. Наливайка, який перебував неподалік, встигли попередити, і він почав відступати. Жолкевський наздогнав його біля села Прилуки, однак бій не дав результату, а вночі Наливайко безслідно зник, подавшись на південний схід, до Корсуня. Тому Жолкевському не вдалося розгромити окремо загін Наливайка. Щоб не допустити об'єднання козаків, він почав цілеспрямовано нацьковувати козацьких ватажків один на одного. Зручним об'єктом для цього був Лобода. У листах до нього Жолкевський вимагав покори, а за видачу Наливайка, який найбільше допік владі, обіцяв не карати запорожців.

На початку квітня козацькі загони об'єдналися поблизу Білої Церкви з метою розбити каральний загін князя Кирика Ружинського. Щоб виманити князя з міста, перед брамою було розкладено козацький табір з невеликою охороною. Нетерплячий Ружинський напав на табір і погнався за козаками, які почали тікати. Як виявилося, це був лише хитрий маневр. Попід лісом назустріч людям Ружинського вийшли основні козацькі сили. А коли той кинувся назад, то за цей час Наливайко зайняв місто, розбив угорських найманців і вже чекав противника перед брамою. Ружинському вдалося врятуватися лише завдяки швидкості і підходу війська Жолкевського. Тепер довелося відступати козакам. Їх наздогнали на урочищі Гострий Камінь. Відбувся великий бій біля козацького табору, у якому обидві сторони зазнали значних втрат. У козаків загинув полковник Сасько, Шаулі відірвало руку.

У цей же час гетьманом було обрано Наливайка. Хоча уже протягом двох років він іменував себе гетьманом, але тепер уперше на цю посаду був обраний усіма козаками. Повстанці відійшли до Трипілля, а потім за Дніпро в Переяслав, де стояли майже місяць.

У внутрішній боротьбі між різними угрупованнями знову перемогла старшинська партія, і Лобода повернув собі гетьманство. На початку травня було зроблено останню спробу замирення — відбулися переговори, що велися посеред Дніпра на човнах, між Лободою, з одного боку, і посланцем Жолкевського Юрієм Струсем, з іншого, однак закінчилися безрезультатно. Польська сторона вимагала видати Наливайка, гармати, хоругви і всіх селян-втікачів. Бездіяльність у Переяславі обумовила майбутню поразку повстанців, бо вони повністю віддали ініціативу в руки противника.

Жолкевський зібрав сили, організував переправу і наздогнав повстанців під Лубнами на урочищі Солониця. Після двох тижнів облоги сили повстанців були виснажені. Послаблювали козаків і внутрішні чвари. Лободу звинуватили в зраді і стратили. Поляки вважали, що цього добився Наливайко. На місце Лободи було обрано Криштофа Кремпського, теж запорозького старшину. Після обстрілу табору з важких облогових гармат деморалізовані повстанці погодилися виконати вимоги поляків. Наливайко і його найближчі соратники намагалися вирватися, але були схоплені і видані Жолкевському. Видача провідників, гармат і клейнодів не врятувала повстанців. Беззахисний табір було погромлено[11].

Наливайка з товаришами (Кособуцьким, Павловським, Шкарпеткою, Островським, двома Івашками, Коршеловським, Шаулою, Шостаком, Дукою, Оливкою, Микиткою) відвезли до Львова.

У серпні Варшава урочисто зустрічала переможців у війні з козаками. На початку процесії їхали королівські ротмістри, потім везли трофейні прапори і гармати, а за ними — полонених. Закутого в кайдани Наливайка везли на окремому возі, а його товаришів — по двоє. На Наливайка захотіла подивитися стара королева, тому процесія завернула до королівської резиденції Уяздов. Королева стояла на балконі палацу і Наливайко, піднявшись, шляхетно привітав її. Свідок цих подій, німецький торговий агент з Данцига (Данська) так описав Наливайка: "З вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям, та ні одним рухом не виказує малодушності або страху.

Восени 1596 року дев'ятьох спільників Наливайка було страчено, а трьох помилувано. Особлива доля чекала Наливайка. Його неодноразово піддавали тортурам, у тому числі психологічним, наприклад, за наказом короля по кілька діб не давали спати. Біля нього поставили музикантів, і ті починали бити в литаври, як тільки Наливайко закривав очі. Зрештою, такі тортури довелося припинити, оскільки стали боятися, що Наливайко втратить розум. Однак і за таких умов Наливайко майже нічого не розповідав. Так, він зізнався, що заховав скарб із золотих монет у волячій шкурі, але після допитів не пам'ятає, де це було.

Останнім днем життя Семерія Наливайка стало 11 квітня 1597 року. На одній з площ Варшави перед великим натовпом йому відрубали голову. Потім тіло четвертували, тобто розрубали на шматки, які порозвішували по місту. Смерть, як і життя козацького ватажка, полишила в народній пам'яті яскравий слід. Пізніші літописи розповідали про незвичайну страту Наливайка в розпеченому "мідяному бику" або на розпеченій залізній кобилі із залізною короною на голові[12].

Доля Семерія Наливайка об'єктивно відображала силу українського козацтва, що зросла. Його небуденні людські якості, зокрема вроджене благородство, викликали повагу не тільки у друзів і прихильників, а й у численних ворогів. Наливайко був першим відомим діячем української історії, який загинув у боротьбі проти польської влади. Тому він став одним із символів визвольної боротьби українського народу.

---

[9] Лепявко С. Назв. праця. — С. 118–120.
[10] Nalewayka do krola Zygmunta III. — S. 216–218.
[11] Там само. — С. 197–114.
[12] Франко І. Наливайко в мідяному бику // Зібр. творів у 50-томах. — К., 1987 — Т. 36. — С. 376–391.

Портрет Семерія (Северина) Наливайка (? – 11.04.1597) – козацького гетьмана, провідника козацького повстання 1594 – 1596 рр.
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ПАВЕЛЪ НАЛИВАЙКО".
Полотно; олія. 23 х 15 см.
НМІУ. N ІД-347/4.

Портрет Криштофа Косинського (? – 1593) – козацького гетьмана, провідника першої козацької війни 1591 – 1593 рр.
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ФЕОДОРЪ КОСИНСКІЙ, 1592 Г./ПРИНЕМ ПОЯВИЛАСЬ УНІЯ. ОНЪ ПРОТЕСТОВАЛЪ С НЕЙ, И ЗА/ЛОЖЕННЫЙ ВЪ КАМЕННЫЙ СТОЛБЪ УМОРЕНЪ ГОЛОДУМЪ"
Полотно; олія. 26 х 17,5 см
НМІУ. N ІД-347/3

Портрет Стефана Баторія (27.09.1533 – 12.12.1586) – семигородського воєводи, короля Польщі (1576 – 1586). Войцех Стефановський (? – 1588). **1576 р.**
Напис: "STEPH. REX POLO/ELECT. 1576".
Полотно; олія. 61 х 52,5 см.
ЛГМ. N Ж-5895.

Косинський Криштоф в 1586 р. прийшов на Запорозьку Січ і був обраний козаками гетьманом. У 1591 – 1593 рр. очолював перше велике козацьке повстання. У грудні 1591 р. загони запорожців захопили фортецю-замок в м. Біла Церква Яна Острозького – білоцерківського старости. У 1592 р повстання охопило територію Київського, Волинського і Подільського воєводств. Повстанці-козаки оволоділи містами Переяславом, Богуславом, Трипіллям. Польська шляхта зібрала в Костянтинові війська на чолі з київським воєводою Костянтином Івановичем Острозьким і у вирішальній битві під П'яткою на Житомирщині 23.01.1593 р. козацькі війська зазнали поразки і відійшли на Запорожжя добрать військової сили. В травні цього року під Черкасами під час переговорів з черкаським старостою О. Вишневецьким Криштоф Косинський був підступно вбитий.

З вересня 1578 р. король Стефан Баторій починає активно використовувати запорозьке козацьке військо у війнах із Московією. Створив загін реєстрових козаків в кількості 500 чоловік. Потім збільшив у 1583 р. до 600 реєстровців і надав їм ряд суттєвих привілеїв.
1582 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій видав спеціальний універсал про заборону порушувати основні права реєстрового козацтва. За короля Баторія козакам вперше було виділено у володіння м. Трахтемирів із Зарубенецьким монастирем.

Каламар. XVI ст. Україна.
Знайдений на полі біля р. Солониці де відбувся останній бій козацького війська Северина Наливайка з польською шляхтою.
Із зібрання К. М. Скаржинської.
Мідний сплав; лиття, карбування гравірування. Н - 5,3. В - 5 см.
ПОКМ. N М-2826

Шабля. XVI ст. Польща.
Напис по клинку: "STEFANVS BATORI REX POLONIE A 1575".
Сталь; лиття, кування, золочення. L - 88,5 см. L (лезо) - 77,5 см.
ЖОКМ. N КП-19004. 36-11

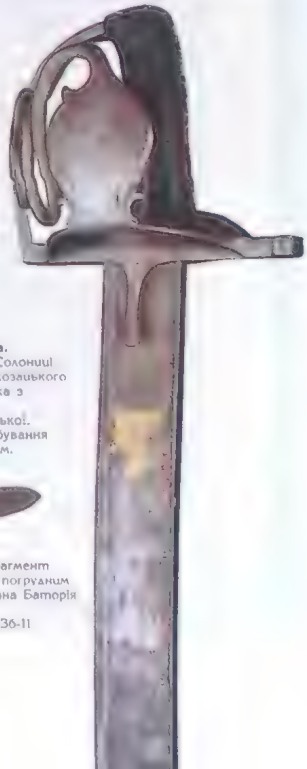

Рукі'я шаблі та фрагмент клинка із написом і погрудним зображенням Стефана Баторія короля Польщі
ЖОКМ. N КП-19004. 36-11

Мушкет з кремінним ударним замком. XVI – XVII ст. Європа.
Сталь, кістка, дерево, лиття, кування, різьблення, інкрустація. L – 130,5 см.
НМІУ. N 3-89.

Рушниці з колісцевим ударним замком. XVI – XVII ст. Західна Європа.
Сталь, дерево; лиття, кування, різьблення, золочення.
а) L – 102 см. НМІУ. N 3-87.
б) L – 87 см. НМІУ. N 3-1040.
в) L – 75 см. НМІУ. N 3-98.

Пістоль з колісцевим ударним замком. XVI – XVII ст. Європа.
Сталь, дерево; лиття, кування, виточування, карбування. L – 52 см.
ПОКМ. N 36-68.

Порохівниця. XVI ст. Україна.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, лиття, кування.
H – 15,7 см. B – 12,6 см.
ЛІМ. N 3-4183.

Келепи (клівці). XVI – XVII ст.
а) Залізо, дерево; лиття, кування, різьблення. L – 53,7 см.
ЛІМ. N 3-1242.
б) Залізо, дерево; лиття, кування, різьблення. L – 47,7 см.
ЛІМ. N 3-1244.
в) Знайдений на полі біля р. Солониці, де відбувся останній бій війська Северина Наливайка з польською шляхтою.
Метал; лиття, кування.
H – 4 см. L – 21,5 см.
ПОКМ. N 36-58.

Сокира. Кінець XVI – початок XVII ст. Україна.
Знайдена на полі, де відбувся останній бій війська Северина Наливайка з польською шляхтою.
Метал; лиття, кування.
H – 10 см. L – 16 см.
ПОКМ. N 68605/36-1312.

Наконечники списів. XVI – XVII ст.
Залізо; лиття, кування.
а) L – 31,8 см.
ВОКМ. N КВ-48663, МЗ-985.
б) L – 52 см.
ВОКМ. N КВ-6486, МЗ-415.

Порохівниця. XVI ст. Україна.
До музею надійшла у 1940 р. з колекції Б. Ожеховича.
Дерево, метал, шкіра; вирізування, лиття, кування, шиття.
H – 13,5 см. B – 8 см.
L (перев'язь) – 162,5 см.
ЛІМ. N 3-4184.

Булава бойова. XVI ст.
Знайдена в с. Скотареве Черкаської обл.
Залізо; лиття, кування.
H – 47,5 см.
ЧКМ. N ЗС-514.

Ціп бойовий. XVI – XVII ст. Польща.
Дерево, сталь; лиття, кування, різьблення.
L – 171,5 см. L (держак) – 123,6 см.
L (бич) – 39,8 см. L (ланцюг) – 8,1 см.
НЗХ. N 1006, М-630.

Ікона "Св. преподобний Феодор князь Острозький". Невідомий художник. Початок XX ст
Напис на іконі: "С. ПРЕПОДОБ. ФЕОДОРЪ КНЯЗЬ ОСТРОЖСКІЙ"
Напис на звороті
Мідь, олія. 72 х 50 см
ДКЗМО. N КН 5257/УХ-191

Уперше згадується в 1365 р як шваґро Бродівського божрина Чурила, який у посаг за сестрою Агафією передав Бродівську волость. У 1386 р. князь Владислав підтверджує права Федора на володіння Острогом Уперше Острог згадується як спадкове володіння князя та "його предків князів Острозьких". Між 1376 та 1377 рр. Феодор князь Острозький (? - бл. 1410) був намісником луцьким. Наприкінці життя постригся в чернці Києво-Печерського монастиря під іменем Феодосія. Канонізований православною церквою і причислений нею до лику святих

Портрет князя Костянтина Івановича Острозького (бл. 1460 – 1530 рр.). Копія невідомого художника з оригіналу XVI ст.
Полотно; олія. 38 х 32 см
ДІМ. N Ж-1480.

Підтвердженням зображення на портреті Костянтина Івановича Острозького є напис на полотні: "KON. X. OSTROGSKI. H.W.L.", що означає: "Костянтин Острозький Гетьман Великий Литовський".

Костянтин Острозький - браславський і луцький староста, маршалок волинський, київський воєвода, великий гетьман литовський. Воював проти татар і Московії. Брав участь у війнах Литви з Московією 1500 - 1503 рр., 1507 - 1512 рр. Розгромив московське військо під Оршею у 1514 р.

Портрет Костянтина Івановича Острозького (бл. 1460 – 1530 рр.) – князя, воєводи київського, великого гетьмана литовського. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис: "XIAZE KONSTANTY OSTROGSKI WOJEWODA TROCKI I HETMAN WIELKY LITEWSKI"
Полотно; олія. 115 х 85 см
БКМ. N 337/216.

Костянтин-Василь Острозький - видатний український політик і культурний діяч XVI - XVII ст. Був старостою володимир-волинським з 1550 р., воєводою київським з 1559 р., сенатором з 1569 р., претендент на польський стіл після смерті короля Сиґізмунда II Августа 1572 р. і московський трон після смерті царя Федора Івановича 1598 р. Захищав політичні права України, був одним із лідерів опозиції, що не підтримувала укладення Люблінської унії 1569 р., під час Берестейського церковного собору виступив відкрито проти укладення Берестейської унії 1596 р
Заснував школи у Турові 1572 р., Володимирі-Волинському 1577 р., академію 1576 - 1580 рр. і друкарню 1578 р. в Острозі. Його коштом був виданий перший повний текст Біблії староукраїнською мовою - Острозьку Біблію.
Родина Наливайків була у тісних відносинах з Острозькими Старший брат Семерія - Дем'ян був придворним священиком князя Костянтина Острозького, а сам Наливайко - сотник надвірного війська Острозького до 1594 р

Портрет князя Костянтина-Василя Острозького і факсиміле його підпису.
Напис у нижній частині: "CONSTANTINUS DUX IN OTROG/IN TARNOW". Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888 р
Папір; фотомунія. 15,4 х 12,1 см
МКДУ. N ДР-3822

Портрет князя Костянтина-Василя Острозького (1526 – 23.02.1608 рр.).
Напис у верхній частині ліворуч "CONSTANTINUS DUX IN OCTROC ET IN/TARNOW". Киевская старина - Листопад, 1883 р - Т. 7. Папір; фотомунія. 15 х 11,7 см
МКДУ. N ДР-1483

Княжна Софія Острозька, уроджена графиня Тарновська (1534 – 1570 рр.) – дружина Костянтина-Василя Острозького.
Напис у верхній частині: "ZOFIJA Z HRAB. TARNOWSKICH XIEŻNA OSTROG/SKA WOJEW. KIJOW." Киевская старина - Грудень, 1883 р. - Т. 7. Папір; фотомунія. 14,7 х 11,2 см
МКДУ. N ДР-1483

Портрет князя Костянтина Івановича Острозького (1460 – 1530). Невідомий художник. Початок XVII ст.
Напис у нижній частині ліворуч: "KONST. XI OSTROGSKI 1529?". Напис на зворотному боці: "CONSTANTINVS DVX OSTROZIEN, 1529?"
Полотно; олія. 51 x 39,5 см
ДІКЗМО. N KH-947/VX-230

Прославився військовими перемогами. За заслуги у боротьбі з татарами був обраний гетьманом Великого князівства Литовського. Брав участь у війнах Литви з Москвою. Укріпив міста фортецями, які захищали їх від татар. Був одним з найбагатших магнатів Литовсько-Руської держави. У його володіннях було 60 000 підданих. Один з найвпливовіших політичних діячів свого часу, великий гетьман литовський, староста луцький, воєвода троцький, намісник брецлавський, віннцький, звенигородський, каштелян віленський. Був опікуном православної церкви України і Білорусі (Київська митрополія) мав право призначати владик, збудував у Вільно дві церкви, надав їм великі земельні володіння. В 1522 р. на знак пошани Зигмунт I надав Костянтину право ставити печатки червоним воском. Сприяв виданням першодрукаря Швайпполя Фіоля в Кракові, відкриттю друкарні у Вільно Франциска Скорини

Портрет Олександра Васильовича Острозького (1570 – 1663). Невідомий художник (Олександр Іванович Тарнавський – місцевий художник ?). Копія невідомого художника кінця XIX – початку XX ст. з портрета XVII ст.
Напис у нижній частині: "ALEXANDER DUX IN OSTROG PALARINUS VOLHINICE PARENS FUNDATRICIS. KVPIAΛO MEΦΟΔΙЄВСКОМУ БРАТСТВУ СО БРАТЧИКА АЛЕЗАНДРА ИВАНОВИЧА ТАРНАВСКАГО"
Полотно; олія. 104,5 x 78 см.
ДІКЗМО. N KH-6622/VX-312.

Молодший син Василя Костянтиновича, воєвода волинський. З 1592 р. одружений на Ганні Ярославні, дочці сандомирського воєводи Яна Костки. Мав трьох синів, що померли у дитинстві, і двох синів – Костянтина і Януша (раптово померли у 20-літньому віці). Мав трьох дочок, з котрих Софія була одружена з С.Любомирським, Катерина – з Т. Замойським, Анна-Алоїза – з Яном-Каролем Ходкевичем.
Помер при загадкових обставинах (від отруєння ?). Православна спільнота України та Білорусі втратила свого загальновизнаного провідника – майбутнього монарха Європи.

Портрет Костянтина-Василя Костянтиновича Острозького (1526 – 1608). Копія художника Сварачевського з портрета XVI ст. (?). II половина XIX ст.
Напис у нижній частині: "CONSTANTINUS DUX IN OSTROG IN TARNOW..."
Напис на зворотному боці:
"КОПІЯ СЪ ОРИГИН: НАХОД: ВЪ ГАЛ: Г. СОСНОВСКОГО ВЪ НОВО-МАЛИНЪ.= ПИСАЛЪ УЧИ: ОСТР: ПРОГИМН: СВАРАЧЕВСКИЙ 1883. Г."
Полотно; олія. 86 x 64,5 см
ДІКЗМО. N KH-946/VX-226.

Син Костянтина Івановича і Слуцької. З 40-х рр. XVI ст. починає іменувати себе "князівським" ім'ям Костянтин. Був найбагатшим магнатом після короля Речі Посполитої. У 1603 р. йому належало 80 міст, замків, 2 760 сіл, 111 фільварків. Щорічні прибутки сягали 1 мільйона злотих. Був маршалком волинським, старостою володимирським, воєводою київським. Отримав перемоги над татарами під Острогом, Синявою, Дубно. У 1576 - 1577 рр. заснував в Острозі друкарню та слов'яно-греко-латинську академію. В 1582 р. побудував в Острозі шпитальний будинок, а в ньому церкву св. Трійці, на утримання яких передав Суразьку волость. Ктитор чисельних храмів, домагався створення в Речі Посполитій православної патріархії. Відзначався віротерпимістю

Портрет Януша (Івана) Васильовича Острозького (1554 – 1620). Невідомий художник. XVIII ст. (?).
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "I P D O C I F"
Напис у нижній частині: "JANUSSIUS DUX IN OSTROG"
Полотно; олія
107 x 78 см
ДІКЗМО. N KH-916/VX-224

Старший син Василя Костянтиновича, останній представник чоловічої статі в родині Острозьких. Виховувався і служив при дворі австрійського імператора Максиміліана, прийняв католицтво. Був одружений на С. Середзянці, яка приєднала до володінь Острозьких землі у Священній Римській імперії. У 1573 р. виселив Гальшку з Шамотульського замку. В 1610 р. заснував францисканський монастир в с. Межиріч. Займав важливі державні посади, був волинським воєводою, краківським каштеляном, першим сенатором Речі Посполитої

Беата Костелецька княгиня Острозька (1515 – 1569). Копія невідомого художника XVII ст. з портрета середини XVI ст.
Напис у нижній частині: "BAETA KOSCIELECSKA ELIOE DUCIS IN OSTROG CONJUNX"
Полотно; олія.
107 x 78,3 см.
ДІКЗМО. N KH-915/VX-223.

Дружина князя Ілі Костянтиновича Острозького, дочка Анджея Костелецького та фаворитки Сигізмунда I - Катерини Сележанки, рідна сестра їх позашлюбного сина Януша, єпископа віленського. Виховувалась разом з королівськими дітьми. 1539 р. в Краківському королівському палаці відбулося весілля Беати з князем Острозьким. Того ж року народила доньку Елізавету (Гальшку). 1564 р. обвінчана з Альбрехтом Лаським. В 1565 - 1569 рр. жила в замку Кезморк в Угорщині, куди її вивіз А. Ласький, там і померла

Портрет Станіслава Жолкевського – краківського канцлера, великого коронного гетьмана.
Невідомий художник. І половина XVII ст.
Полотно; олія. 109,8 х 80,7 см.
ЛІМ. N Ж-6069.

Жолкевський (Жовкевський) Станіслав (1547 - 7.10.1620) - польський державний діяч, коронний польний гетьман з 1588 р.; великий коронний гетьман з 1613 р. Очолював польські війська, які королівський уряд направляв на придушення повстання Семерія Наливайка. У травні 1596 р. військо Жолкевського обложило козацький табір в урочищі Солониця неподалік м. Лубен. Заволоділши табором, Жолкевський наказав вирізати кілька тисяч повстанців, їхніх жінок і дітей. Загинув Станіслав Жолкевський в Цецорській битві 1620 р.

Портрет князя Костянтина-Василя Острозького (1526 – 23.02.1608 рр.). Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "CONSTANTINUS DUX IN OCTROG COMES/IN TARNOW PALATINUS CIOWIENSIS"
Дерево; олія. 106 х 95 см. ЖОКМ. N КП-8873, Ж кл-367.

Козацький табір на р. Солониці (1596). С. Бізанц. 1941 р.
Папір; акварель. 27 х 36 см.
ЛІМ. N Г-4440.

Руїни замкової Богоявленської церкви в Острозі.
Невідомий художник. XIX ст. Літогравюра.
За текстом оригіналу (скорочено): "Построена в XV в. над р. Горынью При Константине Константиновиче и его сыне Александре отличалась особым благолепием. По смерти последнего, его дочь Анна, по мужу Ходкевич, совратилась в латинство под именем Алоизии и, подстрекаемая иезуитами, отняла у православных Богоявленский Храм". Памятники старины въ западных губерніяхъ имперіи. Острог. - СПб., 1868. - Вып. 3. Папір; друк. 39,5 х 53,5 см.
ДНАББ. N 2591.

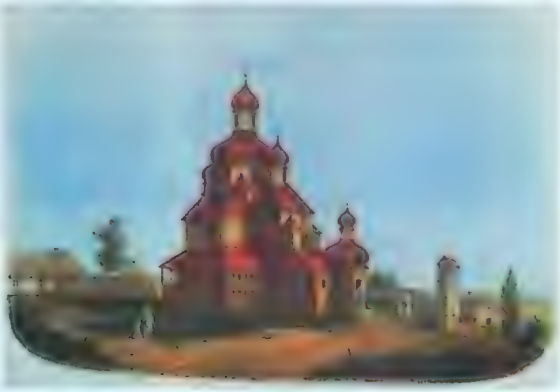

Соборна церква в Острозі. Невідомий художник. XIX ст. Літогравюра.
Памятники старины въ западных губерніяхъ имперіи. Острог. - СПб., 1868 - Вып. 3
Папір; друк. 39,5 х 53,5 см
ДНАББ. N 2591

Князь Костянтин Острозький.
М. Яблонський (1801 - 1875). **XIX ст.**
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 13 x 17 см
ЛМ. N Г-1016

Замок Губків. Н. Орда (1807 - 1883).
За автором: "Руїни оборонного замку роду с. Машків над річкою Случ на останніх обширах татарських нападів. Нині власність графа Понінського"
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см
ДНАББ. N 20201

Корець. Н. Орда (1807 - 1883).
За автором: "Місто закладено Бутовом Ольгердовичем. Його син Борис загинув під Ворсклою у 1399 р. Замок збудував Яким Богушович, князь з Корця".
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

Заньків на річці Ушка. Н. Орда (1807 - 1883).
За автором: "Заньків над річкою Ушка. Замок закладено 1458 р. Місто зруйноване татарами та турками. Було власністю Синявських та Чарторийських, а після Чарторийських відійшло до Литовського Князівства".
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

Острог.
Н. Орда (1807 - 1883).
За автором
"Руїни оборонного замку закладеного Федьком з Несвіжа, що був острозьким князем 1221 р. Після руїни згадується з 1325 р."
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см
ДНАББ. N 20201

Замок князів Острозьких в м. Острозі.

Мурована Кругла (Нова) вежа замку кн. Острозьких. XIV ст. м. Острог Рівненської обл.
Вид з міста
Фото В.В. Недяка. 2003 р.

Кам'яниця-замок кн. Острозьких. м. Острог Рівненської обл.
Кам'яниця знаходиться на території Острозького замку.
Фото В.В. Недяка. 2003 р.

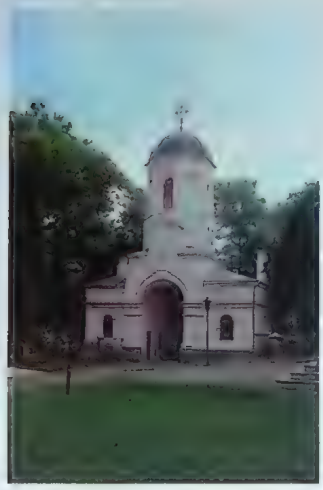

Дзвіниця Богоявленської церкви – вхід на територію Острозького замку. XV – XVI ст. м. Острог Рівненської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Мурована Кругла вежа замку кн. Острозьких. XIV ст. м. Острог Рівненської обл. Вид з двору.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

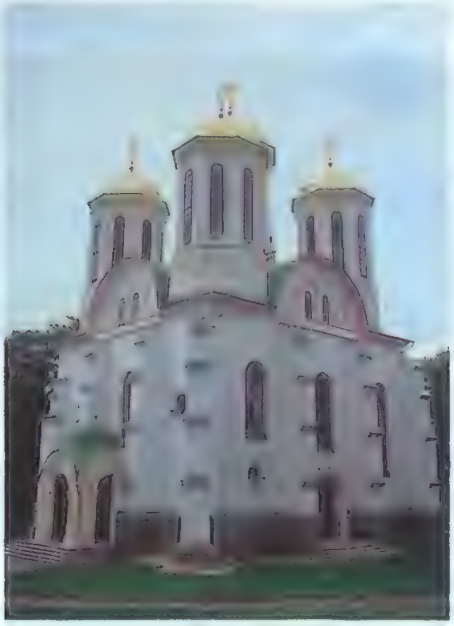

Богоявленська церква. XV – XVI ст. м. Острог Рівненської обл.
Знаходиться на території Острозького замку.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Кам'яниця. XIV ст. Родинний замок князів Острозьких. м. Острог Рівненської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Фортеця князів Острозьких в м. Старокостянтинові

Залишки вїзної брами замку-фортеці кн. Острозьких.
XVI ст. м. Старокостянтинів Хмельницької обл.
Південні фортечні ворота.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

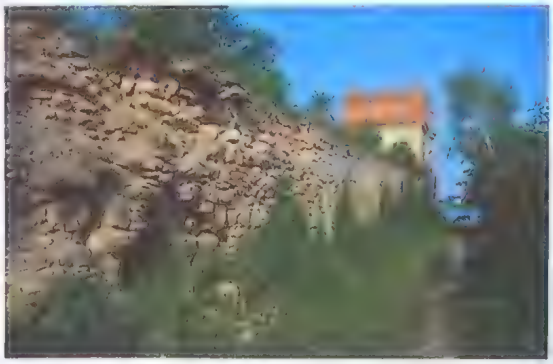

Залишки мурованої стіни з вежею замку-фортеці кн. Острозьких.
XVI ст. м. Старокостянтинів Хмельницької обл.
Південний фортечний мур
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Двір замку-фортеці кн. Острозьких з видом на храм.
м. Старокостянтинів Хмельницької обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Вежа замку-фортеці кн. Острозьких. XVI ст.
м. Старокостянтинів Хмельницької обл.
Південний фортечний мур
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Дерманський Свято-Троїцький монастир

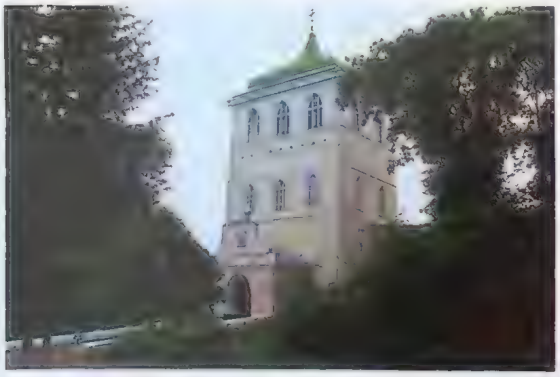

Дзвіниця, брамна вежа Дерманського Свято-Троїцького жіночого монастиря. XV ст.
Колишня фортечна вежа монастиря-фортеці кн. Острозьких
Східний фасад
Фото В.В. Недяка. 2001 р

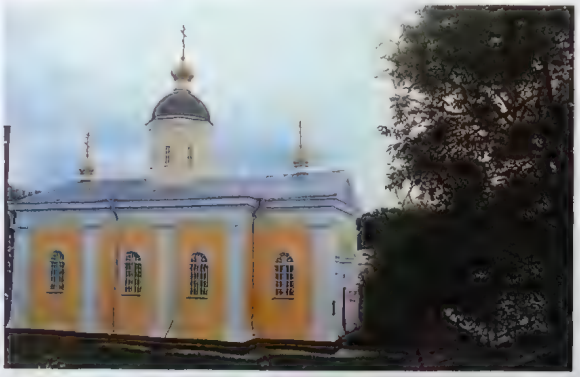

Свято-Троїцька церква Дерманського Свято-Троїцького жіночого монастиря. XV ст.
с. Дермань-2 Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Інокентіївська церква (келійна) Дерманського Свято-Троїцького монастиря. XVI ст. (?)
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Залишки мурованої стіни Дерманського Свято-Троїцького жіночого монастиря. Середина XV ст.
с. Дермань-2 Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
Свято-Троїцький дерманський жіночий монастир заснований у XV ст. як монастир-фортеця кн. Острозьких.
Північний фортечний мур.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Олена Апанович
кандидат історичних наук

"Ціла нація, терпіння якої дійшло до краю, піднялася на помсту за свої потоптані права, за наругу над її релігією та звичаями, за Бузиирське вбивство гетьманів та полковників, за свавілля жидівських орендарів і за всі ті кривди, яких зазнав пригнічений народ."
Микола Гоголь. "Тарас Бульба".

КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 30-Х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ

1625 року "для вгамування козаків" в Україну вирядився польський коронний гетьман Станіслав Конецпольський з шеститисячним військом. Він дуже поспішав, щоб встигнути до повернення козаків з морського походу. До того ж розпочиналася війна Польщі зі Швецією і Конецпольський хотів підсилити тили.

Прихід польських військ був несподіванкою для запорозьких козаків і поставив їх у скрутне становище, оскільки значна частина січовиків ще не повернулася з походу. Ті ж козаки, які вийшли із Січі на чолі з гетьманом Марком Жмайлом, не встигли навіть отаборитися в урочищі Ведмежі Лози за Куруківським озером (на місці нинішнього міста Крюкова проти Кременчука). Однак, незважаючи на відчайдушні зусилля, поляки не спромоглися здобути козацький табір і зазнали значних втрат.

Польський командуючий змушений був 5 листопада 1625 р. укласти з козаками компромісну угоду, яка увійшла в історію під назвою Куруківської. За цією угодою польському уряду довелося відмовитися від вимоги видати йому козацьких ватажків, як це бувало раніше. Козакам – учасникам збройного конфлікту оголошувалася амністія, кількість реєстрових доводилася до шести тисяч з виплатою їм 60 тисяч злотих на рік. Тим часом решта козацтва (понад 40 тисяч) мусила позбутися волі, визнати себе кріпаками. Ця ж Куруківська угода зобов'язувала козаків спалити чайки і не виходити в море. Побоюючись зростання міжнародної ролі козацтва, Конецпольський добився внесення до угоди пункту про заборону козакам підтримувати зносини з іноземними державами.

Надалі ситуація в Україні дедалі більше ускладнювалася. Загострились відносини між реєстровцями і випищиками. Останніх на Січі зібралося 40 тисяч. Влада тут фактично перейшла до їхніх рук. Наприкінці 1629 р. випищики й обрали своїм гетьманом полковника Тараса Федоровича-Трясила – талановитого полководця і військового організатора, досвідченого керівника козацтва.

Поштовхом до повстання 1630 р. послужили такі важливі події. Гетьман реєстрових козаків Григорій Чорний на початку року надіслав реєстровцям, котрі перебували на Січі, вимогу йти "на волость для послуг военних" і привезти йому гармати з Січі. Реєстровці зігнорували вимогу, і Григорій Чорний виписав їх з реєстру. У відповідь запорожці схопили старшого реєстрового і як зрадника засудили на смерть. А у березні 1630 р. великий загін запорожців на чолі з Т. Федоровичем вийшов із Запорожжя. Федорович вирішив діяти швидко і рішуче, поки не з'єдналися розквартировані в різних місцях на Подніпров'ї ("на лежах") польські війська. 4 квітня запорожці дісталися Корсуня. Там стояв великий підрозділ коронного війська, а також реєстровці, значна частина яких одразу ж приєдналася до запорожців, покинувши свою старшину. Козаки оточили польське військо і за допомогою корсунських міщан почали його громити. Поляки змушені були рятуватися втечею.

Тарас Федорович розіслав по Україні універсали, закликаючи всіх до Запорозького Війська – "і тих, хто був козаком, і тих, хто ним хоче стати", "вольностей козацьких заживати, віру православну рятувати". Гасло боротьби за віру в ті часи багато важило для українців. Захист православної віри був захистом традицій та національної самобутності нашого народу, протистоянням окатоличенню і ополяченню.

Конецпольський не встиг зібрати докупи розпорошене військо, однак вислав каральні загони коронного стражника Самійла Лаща, відомого своїм грабіжництвом і немилосердним нищенням українського населення. Навіть польська шляхта називала Лаща розбійником. Його загони вирізали до ноги містечка Лисянку і Димер, усіх – і дітей, і жінок.

На заклики універсалів Тараса Трясила волосні козаки, міщани і селяни відгукнулися не лише тим, що приєдналися й увійшли до складу Запорозького Війська. Самостійно діяли окремі повстанські загони. Особливо багато їх виникло на Переяславщині.

Запорозьке Військо розмістило над дніпровим берегом свої застави, потім оволоділо Переяславом, селяни і міщани якого одразу ж підтримали козаків. Поблизу міста запорожці побудували табір і тримали під контролем переправи через Дніпро. Конецпольський, зібравши нарешті всіх польських жовнірів і німецьких найманців, розставив частину війська на сторожових постах на правому березі, але їх громили та знищували селянські загони. З головними силами Конецпольський переправився через Дніпро і атакував козацький табір. Козаки наступ відбили. Їхній табір стояв непорушно. Безрезультатними були й наступні штурми козацького табору поляками. Козацькі загони виходили зі стану і атакували військо Конецпольського, яке кожного разу зазнавало відчутних втрат. Бої точилися три дні.

Тим часом до козаків перейшли два гайдуки і попередили Т. Федоровича, що в польському таборі немає Конецпольського. Тоді козаки пішли на штурм позицій противника. Битва, що розгорілася 20 травня тривала близько шести годин. Козаки захопили гармати, гаківниці, розбили польський обоз.

Прихід Конецпольського не поліпшив ситуацію коронного війська. Воно було розгромлене. Тільки раптова сильна злива врятувала польське військо від цілковитого знищення. Автор Львівського літопису свідчить: "Кедиби не дощ, окрутне великий перешкодил, знать би вшистких і ноги не випустили". В інших джерелах того часу зазначалося, що в боях загинуло 300 тільки "вельми значних панів коронних", а всього втрати польського війська становили близько 10 тисяч осіб.

Не тільки головне військо, а й окремі польсько-шляхетські загони були розбиті під Києвом, Золочевом, Димером. Козаки відрізали коронне військо від Дніпра. Повсталі селяни і міщани спалили байдаки і човни. Конецпольський опинився у безвиході і змушений був піти на перемир'я з козаками. 29 травня 1630 р. під Переяславом Конецпольський і козацька старшина підписали угоду.

Переяславська угода значною мірою повторювала Куруківську, але реєстр збільшувався до восьми тисяч осіб. Виписку з реєстру мала зробити змішана комісія з реєстровців і виписників. Т. Федорович відмовився від гетьманства і з частиною запорожців пішов на Січ. Козаки обрали гетьманом Орендаренка, ватажків самовільних походів обіцяли видати Конецпольському, а також попалити човни. Від запорозьких ватажків вимагалося також не підтримувати зв'язків з іноземними державами. Вони легко давали такі обіцянки, оскільки не збиралися їх виконувати. Одразу після Переяславської кампанії козаки організували морський похід і спустошили Чорноморське узбережжя в районі Кілії, Балчика, Варни. У поході брали участь щойно виписані з реєстру козаки, які пішли на Січ.

Польський сейм 1631 р. затвердив Переяславську угоду і записав її до конституційних книг. В Україні ж випищики, котрі були рішучими противниками будь-якого примирення з поляками, не визнавали Переяславської угоди. Не погоджувалися з нею й широкі кола волосного козацтва та реєстровці. З цього приводу відбувалися бурхливі козацькі ради. Влітку 1632 р., зібравшись біля Маслового Ставу на Київщині, козаки скинули гетьмана реєстровців Кулагу – ставленика польської шляхти, а трохи пізніше скарали його як зрадника. Були також переобрані полковники та інша старшина "з людей, котрі де преж сього билися з поляками під Переяславом", – розповідав один із сучасників. Рада реєстрових козаків, що відбулася 26 вересня 1632 року, ухвалила рішення захищати свої права від замахів уряду Речі Посполитої. У тому ж році у Корсуні зібралася третя козацька рада з широким представництвом – від Білоцерківського, Чигиринського, Переяславського, Корсунського, Лубенського полків, а також від Києва "та з усіх міст". Рада засудила угодовську політику конформістської частини реєстрової старшини.

Разом з військовими успіхами зростало міжнародне значення Запорозького Війська. Західноєвропейські держави намагалися досягти порозуміння з його керівниками і втягнути в орбіту своєї зовнішньої політики. 1631 р. шведський король Густав II Адольф продовжив розпочаті два роки тому переговори із запорожцями. Король просив козаків вислати загін на допомогу шведам у їх війні з Австрією, а також підтримати його на виборах кандидата на королівський престол Речі Посполитої.

1633 р. після смерті фанатика-єзуїта Сигізмунда III новий король Речі Посполитої Владислав IV видав так звані "Статті для заспокоєння руського народу", які узаконювали існування Української православної церкви. Православним єпископам і монастирям було повернуто частину їхніх колишніх володінь. Однак із виданням цих "Статей" релігійно-національні гоніння в Україні з боку польських магнатів і шляхти не припинились. 1635 р. польський сейм прийняв рішення про застосування репресій проти козаків, зокрема про смертну кару для тих, хто не підкоряється реєстровій старшині.

Наступним етапом національно-визвольної боротьби 30-х років був виступ запорожців 1635 р. під проводом козацького гетьмана Івана Сулими, талановитого полководця, прославленого керівника козацьких морських походів. Сулима був довголітнім козацьким ватажком, кілька разів його обирали гетьманом, він часто ходив на турків і ніколи навіть рани на війні не дістав. Мав золоту медаль від Папи Римського Павла за те, що, здобувши турецьку галеру і взявши на ній у неволю багато турків, триста турецьких бранців привіз до Рима і подарував Папі.

Влітку 1635 р. Іван Сулима разом із запорозькими козаками повернувся з Дону, де вони зимували після одного зі спільних з донцями походів на Азов. У цей час польський уряд закінчив будівництво фортеці Кодак біля Кодацького порога Дніпра – поблизу гирла р. Самари. Поляки мали намір встановити контроль над Запорозькою Січчю, перерізати всі шляхи та переправи, що зв'язували її з Україною.

Іван Сулима із Запорозьким Військом несподіваним штурмом вночі оволодів фортецею і зруйнував її. Коменданта Кодака Маріона розстріляли, залогу, що складалася з німців-найманців, знищили.

Однак подальший розвиток подій був трагічним для Сулими. Представники конформістської частини реєстрової старшини, побоюючись Конецпольського, який погрожував помститися за зруйнування Кодака, а також сподіваючись одержати пільги від короля, зрадницьки схопили Сулиму та п'ятьох його товаришів – запорозьких старшин і видали полякам. Їх закували в кайдани і відвезли до Варшави, де й стратили. Сулимі було стято голову, тіло його порубали і порозвішували на стовпах міських вулиць.

Страта запорозького гетьмана та його товаришів викликала обурення в середовищі козацтва. Незадоволення і протести зростали і серед реєстровців. Особливо бунтували Черкаський і Чигиринський полки. Щоб поглибити розкол козацтва, польська влада вислала комісію на чолі з православним магнатом, сеймовим депутатом Адамом Киселем. Він привіз гроші – платню для реєстровців, але, крім того, вдався до прямого підкупу окремих старшин. Виписали реєстр на сім тисяч. Саме тоді реєстрові козаки і були поділені на сім полків: п'ять на правому березі Дніпра – Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський і Чигиринський; і два на лівому – Переяславський та Миргородський.

А на Січ у цей час до "старих козаків" безперервно прибували нові й нові люди, незадоволені колоніальною політикою Польщі. Запорозька Січ, козаки-випищики стали осередком вибуху нової війни. Симеон Окольський, католицький чернець, капелан польської армії, ще наприкінці 1636 р. занотував у своєму щоденнику: "Ворог знову підняв бунтівну козацьку шаблю, приборкану було в Куруківському поході, люто загрожуючи всім польським панам, гетьманам, сенаторам і самій королівській величності".

Очолив повстанців Павло Бут, який увійшов в історію під ім'ям Павлюка. Він народився у 80-х рр. XVI ст. у Чигирині в козацькій родині. Дуже рано подався на Запорожжя, брав участь у багатьох козацьких походах проти султанської Туреччини і Кримського ханства. 1635 р. він разом з І. Сулимою керував захопленням і зруйнуванням фортеці Кодак.

У травні 1637 р. Павлюк із запорожцями знову вийшов із Січі на Київщину. Вони здобули Корсунь, і гетьман реєстрового козацтва Томиленко таємно допоміг січовикам захопити гармати, військові припаси та клейноди реєстрового війська (булаву, бунчук і прапори), які запорожці відвезли на Січ.

Павлюк розіслав універсали по всій Україні, закликаючи козаків, міщан, селян і всякого стану людей йти до Запорозького Війська. Полковників Скидана і Биховця він послав з листами, в яких заохочував реєстрових козаків приєднуватися до повстання. Більшість реєстровців приєдналася до повстання. Козаки на волості у вересні схопили Кононовича, якого реєстровці пропольської орієнтації обрали гетьманом замість Томиленка, а також заарештували військового писаря Онушкевича та іншу реєстрову старшину і відвезли їх до Павлюка, що стояв за Черкасами. Там їх скарали на смерть.

Повстали та приєдналися до Запорозького Війська і селяни, які масово покозачувалися на Подніпров'ї, особливо на Лівобережжі. Залишивши на волості досвідченого і популярного в козацькому середовищі полковника Карпа Скидана збирати військові сили, Павлюк вирушив на Січ для організації гарматного спорядження. Було також відряджено посланця до донських козаків, щоб домовитись про спільні дії.

Тим часом польний гетьман Микола Потоцький восени привів 14-тисячну польську армію на Черкащину і біля села Кумейки, між Мошнами і Россю (тепер Чигиринський район Черкаської області), встиг закласти табір у дуже вигідній позиції, прикриваючись болотами. Карпо Скидан перебазувався з Корсуня до Мошнів, оголосивши це місто збірним пунктом для козацтва. Звідти Скидан розіслав до міст універсали, закликаючи міщан і козаків приєднуватися до Запорозького Війська.

Павлюк, дізнавшись про прихід польських військ, спішно вийшов із Січі з гарматами й великим загоном запорозьких козаків. Проте через бездоріжжя і дощі він рухався дуже повільно і прибув до Мошнів лише 5 грудня. Потоцький його випередив. По дорозі відбулося зіткнення, під час якого запорозькі козаки розгромили великий загін польських військ. З Мошнів того ж дня гетьман Запорозького Війська Павло Бут розіслав універсали. В одному з таких універсалів до козаків і міщан м. Домонтова зазначалося: "Панам атаманам, товаришам нашим і всій братії поспольству... Вас просимо і наказуємо ім'ям всього Війська під острогою суворого покарання, щоб кожний, хто називає себе товаришем нашим, негайно піднімався за віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю заслужили".

6 грудня 1637 р. під Кумейками відбулася битва. 15 тисяч козаків, з них 6 тисяч селян що покозачилися, рухалися табором, оточеним возами. "Це було вражаюче видовище, – записав у своєму щоденнику Окольський. – Вони йшли табором, вишикуваним у шість рядів, з чотирма гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо, правильно поділене на полки і сотні". Майоріли прапори, лунали гучні вигуки. Просуватися цьому табору довелося між болотом, яке прикривало поляків, і підпаленим ними селом. Дим і попіл виїдали очі. Козаки зупинилися, щоб дочекатися підходу усього табору, який розтягнувся на велику відстань, і водночас атакували ворога. Після гарматної стрілянини й атаки кінноти королівське військо перейшло у навальний наступ. Козаки не встигли побудувати шанці, вирити рови між рядами возів. І це значно ослабило їхню силу. Однак і в таких умовах оборона була відчайдушною. Прикривалися вогнем з гармат і самопалів. Окольський свідчив, що не у всіх була зброя: "У кого її не було, – писав він, – били жовнірів голоблями і дишлами".

Запеклий штурм тривав. Один за одним ішли в атаку полки Потоцького і відкочувалися. Козаки билися з винятковою мужністю. До поляків надійшло поповнення, додалося й 5 гармат. Козаки зброєю значно поступалися польському війську. З четвертої спроби, коли жовніри підпалили козацькі вози з сіном і від цього зайнявся на возах порох, польське військо прорвало козацький табір. І це вирішило долю битви.

Але козаки не залишали своїх позицій і продовжували відчайдушно боротися. Вони голими руками стягували польських гусарів з коней, йшли в рукопашний бій, зазнаючи великих втрат. 6 тисяч убитими і пораненими з їх сторони – такий сумний підсумок битви. Королівське військо втратило 2 тисячі жовнірів і 700 найманих німецьких ландскнехтів, 3 тисячі було поранено. Поляки відбили у козаків п'ять гармат.

О 3-й годині ночі битва почала затихати. Павлюк з кількома старшинами подався до Черкас, щоб там здобути порох для гармат, а Карпо Скидан – в напрямку Чигирина за поповненням. Тих, хто залишався очолив Дмитро Гуня, який вдалим маневром врятував козацький загін від розгрому. Організованим табором він повів загін до Черкас. Спробу Потоцького їх переслідувати було відбито. Дмитро Гуня з'єднався з Павлюком біля містечка Боровиці, за 50 кілометрів на південь від Черкас, де зібралося все Запорозьке Військо. Хворих та поранених, залишених по дорозі в с. Мошнах поляки замордували.

10 грудня до Боровиці підійшов Потоцький. Містечко палало від обстрілу польських гармат. Під шквалом вогню козаки робили укріплення і продовжували чинити героїчний опір. Полякам вдалося їх оточити і перерізати шлях до води. Потоцький розпочав переговори, вимагаючи видати п'ятьох старшин, у тім числі Павлюка і Томиленка.

Карпо Скидан разом з Гунею і частиною запорожців не визнали капітуляції, прорвали оточення і відійшли на Січ. За ними на Запорожжя рушила велика кількість людей. Селяни розійшлися по домівках. Потоцький з королівськими жовнірами і реєстровцями попрямував через Лубни і Ніжин до Києва, жорстоко розправляючись з українською людністю, укриваючи свій кривавий шлях шибеницями, порубаними, посадженими на кіл і закатованими. У Києві Потоцький учинив криваву розправу над керівниками повстання на Лівобережжі – полковником Кизимом і його сином Кизименком.

У лютому 1638 р. зібрався сейм, який ухвалив умови капітуляції під назвою "Ординація про вгамування сваволі козацької, українських бунтівників". У присутності сенаторів 14 квітня було страчено Павлюка і Томиленка.

Однак козаки аж ніяк не збиралися скорятися ворогові навіть після капітуляції реєстрової старшини. Хоча Потоцький, здавалося, придушив козацтво на волості, але подолати Запорожжя він був не в змозі.

Як виявилося невдовзі, вся Наддніпрянська Україна, Київщина та Лівобережжя були охоплені повстанням. Запорожці чекали весни, щоб виступити на волость, а поки що навчали молодь військовому мистецтву. На Січі зібралося багато втікачів – селян, міщан, формувалися військові з'єднання, на чолі яких ставили досвідчених командирів. Запорозькі козаки обрали гетьманом добре відомого реєстрового козацького полковника Яцька (Якова) Острянина (Остряницю), який відзначився у минулих битвах. У 1633 – 1634 роках він брав участь у війні Польщі з Московським царством, а на початку 1638 р. очолив повстання проти Польщі. Гетьман Остряниця розіслав козаків, котрих нерідко супроводжували кобзарі, на Полтавщину, Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля, щоб закликати місцеве населення підніматися на збройну боротьбу проти влади шляхетської Польщі. Пропонувалося запасатися зброєю, порохом, харчами. Запорожці тим часом дізнавалися про розташування королівських гарнізонів, їх чисельність, озброєння, військові плани. Остряниця відрядив Карпа Скидана на Дон по допомогу. Донські козаки пообіцяли навесні прислати загін, а поки що надіслали на Січ зброю, коней, порох.

У лютому 1638 р. польське командування наказало ротмістру Мелецькому і старшому реєстрових козаків Караїмовичу захопити Січ і знищити "свавільне козацтво". На Січі завчасно стало відомо про похід шеститисячного загону польських жовнірів і реєстрових козаків. Запорожці під керівництвом Дмитра Гуні підстерегли його біля порогів і розгромили. Більшість реєстрового козацтва відмовилась виступати проти своїх і приєдналася до запорожців. "За допомогою козаків, – писав Мелецький у своєму донесенні, – важко воювати проти їх же народу – як вовком орати".

Потоцький провів мобілізацію, посилив королівські гарнізони в Чигирині, Корсуні, Черкасах, Каневі та інших українських містах. З Польщі в Україну прибули додаткові загони жовнірів з гарматами та великим військовим спорядженням, а місцеві магнати готувались виступити на допомогу зі своїми надвірними військами.

Наприкінці березня 1638 р. кількома загонами під проводом гетьмана Яцька Остряниці, Дмитра Гуні і Карпа Скидана запорожці вийшли із Січі і попрямували Дніпром та іншими шляхами на Київщину і Полтавщину. Численні озброєні загони волосних козаків, селян і міщан чекали січовиків біля Лубен, Гадяча, Ніжина, щоб приєднатися до них. Запорозьке Військо, оволодівши Кременчуком, Хоролом, Омельником, 1 травня розбило польські хоругви під Говтвою. До нього приєдналося населення цих міст, яке допомагало у розгромі королівських гарнізонів. Чигирин зайняли спільними зусиллями загони Карпа Скидана і повстанці кількістю в 700 вояків на чолі з козацьким полковником Іваном Злим. Вони розгромили польський гарнізон, а реєстровців приєднали до свого війська.

Яків Остряниця, розіславши закличні універсали, вміло обминув польське військо, яке намагалось перетнути йому дорогу, пішов на північ від Кременчука і під містом Говтвою заклав табір. Він обрав дуже зручну місцевість, порізану ярами, байраками, на високій могилі перед замком поставив гармати. Окольський описував, що Остряниця посадив тисячі людей на валах, на Замковій вежі і брамі. Козаки, готуючись до тривалої війни, запаслися порохом, харчами, влаштували лікарню у Трахтемирівському монастирі. За польськими даними, військо Остряниці налічувало понад 10 тисяч осіб.

25 квітня до Говтви підійшло 12-тисячне королівське військо, і Потоцький повів його в наступ, намагаючись оволодіти козацьким табором. Козаки зустріли противника шаленим гарматним і рушничним вогнем. Залишивши на полі бою сотні ввитих і поранених, поляки відступили, щоб уранці знову вдарити по козацькому табору. Однак їм завдали удару в спину запорозькі козаки, великий загін яких ще вночі Остряниця таємно вирядив у засідку. Від запорозької навальної атаки особливо потерпіла найманa німецька піхота, а загалом військо Потоцького втратило понад 3 тисячі ввитих. Зазнавши поразки, воно

відступило до Лубен, куди прибули зі своїх маєтків кілька магнатів з надвірними військами.

Запорозьке Військо по суті встановило свою владу над усією Полтавщиною. Остряниця, вирішивши остаточно розгромити ворога, повів усе Військо Запорозьке на Лубни. Дослідники вважають, що то було необдумане рішення.

Під час походу загони козаків розтяглися на велику відстань. Передові частини, наблизившись до Лубен, 6 травня натрапили на укріплений польський табір і змушені були прийняти бій, який закінчився для них фатально. Особливо тяжкого удару українцям завдала польська кіннота. Остряниця підтягнув резерви. Битва стихла тільки вночі. Втрати з обох сторін були великі.

Вночі Остряниця, вдавшись до хитрощів, спрямував великий табун коней до річки в районі розташування ворожого табору. Там зчинилася паніка, бо здалося, що козаки пішли у наступ. Скориставшись із цього, козацький гетьман відійшов зі своїм військом берегом Сули до Лохвиці. Це була його друга помилка. Загони повстанців, що йшли до нього на з'єднання, Остряниця сподівався перестріти під час маршу, але вони потрапили в пастку. Під Лубнами дві з половиною тисячі озброєних селян і міщан, п'ятсот донських козаків під проводом Путивльця і Ріпки були оточені королівською кіннотою. Запорожці і донці билися мужньо. Потоцький запропонував оточеним припинити опір, обіцяючи всім волю. Вони погодилися. Скориставшись цим, польський гетьман більшість їх знищив.

Тим часом Остряниця, поповнивши свої сили за рахунок покозаченого люду на Роменщині, полагодивши гармати, заклав табір у пониззі Сули, на її правому березі поблизу села Лукомлі. Однак козацькому гетьману донесли, що з Києва рухається шляхетська кіннота, очолювана найбагатшим в Україні магнатом з колись православного, а тепер покатоличеного українського роду Яремою Вишневецьким — найлютішим ворогом козацтва. Остряниця, поставивши за мету не пропустити Вишневецького до Лубен, залишив Лукомлю. Але і козацький гетьман з військом, і полковник Секирявий зі своїм полком спізнилися. Вишневецький прийшов раніше. В Лубнах до нього приєдналися великий загін гусар і чотири тисячі піхоти. Об'єднаними силами поляки розбили полк Секирявого і погналися за Остряницею, який відступав до Жовнина. Там 3 червня козаки знову прийняли бій. Під Жовнином важко поранений Карпо Скидан потрапив у полон та, ймовірно, був страчений поляками. Остряниця з козацькою кіннотою виявився відрізаним від свого табору. Вважаючи, що бій програно, він відступив до Ромен, а звідти з частиною козаків перейшов на територію майбутньої Слобожанщини, яка тоді була володінням Московської держави. Цар охоче дозволяв українським козакам, які фактично задарма обороняли Московію від татар, осідати на слободах, не забороняючи їм зберігати свій козацький устрій і надаючи деякі пільги. Аків Остряниця з козаками оселився в урочищі Чугуїв.

Тоді ж в Україну з невеликим військом прибув польський польний гетьман Микола Потоцький. Дмитро Гуня спочатку збудував укріплення на високому березі Сули. З трьох боків табір був оточений водою і болотом, що робило його неприступним для ворога. В ніч на 12 червня Гуня організував відступ 10 тисяч козаків, які під його керівництвом побудували міст через Сулу. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, на старовинних окопах, де в давні часи козаки билися з черкаськими старостами, Гуня наказав закласти табір.

Місце було обрано надзвичайно вдало, та й сам табір побудували майстерно. Козаки за кілька днів насипали вали, викопали глибокі рови і вовчі ями, настромлявши в дно загострених кілків, побудували шанці. Цей табір був вершиною тогочасного фортифікаційного мистецтва. "Не один інженер, — писав Окольський, — дивувався праці й добрій винахідливості простого селянина, дивлячись на розташування їхніх валів, окопів, батарей, заслонів. Якби коронне військо пройшло їхні перекопи і ями, зломило грудьми дубові палі і частоколи, перейшло вали і привалки, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх, подолавши всі перешкоди всередині табору". Потоцький повідомив короля, що взяти штурмом табір повстанців неможливо.

Близько двох місяців (червень–липень) козаки вели запеклу боротьбу з ворогом. Потоцький щоденно обстрілював козацький табір з гармат і рушниць, але без жодних наслідків. Гуня проводив регулярні вилазки, нічні рейди, що були однією з важливих ланок козацької стратегії.

Польський гетьман вдався до варварських дій: знищував населення, палив прилеглі села. Дмитро Гуня писав Миколі Потоцькому: "Зрозуміло, що ми не хотіли б далі пролиття безневинної крові... Хай би проводили війну з нами, з Військом Запорозьким, яке вирішило віддати своє життя і піти на суд і волю Всевишнього... аби залишив у спокої бідних і пригнічених людей, що їх голос і безвинно пролита кров волають до помсти Бога і нас". І закінчував такими словами: "Справедливий мир чи справедлива війна — інакше ми не складемо зброї".

А тим часом становище погіршилося в обох таборах. Козацькі загони, що намагалися доставляти продукти і боєприпаси у запорозький табір, не змогли подолати ворожі застави. Так, 26 липня полковник Філоненко, який віз запаси з-за Дніпра, наскочив на поляків, після жорстокого бою пробився, але з порожніми руками: увесь його обоз потрапив до поляків. У польському військовому стані з'їли майже всіх коней, вичерпали запаси пороху, сірки, свинцю і селітри. Шляхтичі тікали з табору, відмовлялися воювати.

Командування обох сторін розпочало мирні переговори. Гуня висунув вимогу, щоб на основі Переяславської угоди 1630 р. було відновлено "козацькі золоті права і вільності, добуті кривавими послугами". Потоцький відмовився від продовження війни, не сподіваючись більше на перемогу: козацькі сили не поступалися королівській армії. Не відкидаючи козацьких вимог, Потоцький перекладав остаточне рішення на сейм. 28 липня, коли переговори майже закінчувалися, Гуня з полковником Філоненком залишили табір і вирушили на Січ. У пізніших історичних відомостях є згадка про те, що у 1640 р. Дмитро Гуня керував спільним морським походом запорозьких і донських козаків на султанські володіння.

Після від'їзду Гуні козацька старшина зі свого боку висунула Потоцькому вимогу: припинити воєнні дії проти мирного населення, не чинити розправи над учасниками війни, дозволити їм вільно розійтися по домівках, зберегти реєстрове військо, в якому об'єднати козаків, незалежно від того, на якому боці вони воювали.

На чолі реєстрового війська залишилось шість полковників — три від реєстровців, що приєдналися до Запорозького Війська, три від тих, що залишалися в польському таборі. Мирні стосунки встановили під час переговорів. Озброєні запорожці вільно походжали у польському таборі, а жовніри — у козацькому, розглядаючи його укріплення, як музейні експонати. На раді у Корсуні обрали делегатів на сейм для затвердження мирної угоди. Але сейм, що відбувся наприкінці 1638 р., не ухвалив цих угод, а підтвердив "Ординацію", за умовами якої в Україні встановлювалася "влада сильної руки".

Десять років, які віддаляли прийняття "Ординації" від початку Національно-визвольної війни 1648 — 1657 років, польські феодали називали "десятиріччям золотого спокою", якого вони справді добилися для себе шляхом встановлення в Україні режиму найжорстокіших репресій і терору. Польща багатіла, розквітала економічно, насолоджувалась миром. Поляки були впевнені, що вже назавжди приборкали "козацьку гідру". Для українського народу це був час, коли іноземне і феодальне гноблення набули бузувірсько-жорстоких форм, а соціальні і національні суперечності надзвичайно загострилися. Опір народу наростав і, нарешті, вибухнув у 1648 р. всенародною війною, яка стала справжньою легендою.

Портрет Тараса Федоровича Трясила, козацького гетьмана. Між 03.–06 (?). 1630 р. Невідомий художник. І половина XIX ст.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ТРЯСИЛО."
Полотно; олія. 23 x 16 см
Зібрання Б. Г. Возницького.

Портрет Павлюка Павла (Бута) – одного з керівників козацького повстання 1637 – 1638 рр. Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ПАВЛЮГА."
Полотно; олія. 23 x 15,5 см.
НМІУ. N ІД-347/5.

Портрет Якова Острянина, козацького гетьмана (1638). Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Напис у верхній частині: "ИСКРА ГЕТМАНЪ."
Полотно; олія. 63 x 49 см.
ДІМ. N Х-198.

Корсунь над рікою Россю. Н. Орда (1807 – 1883).
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa. Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876. Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

Бердичів. Н. Орда (1807 – 1883).
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876. Літографія. Папір; друк. 20 x 28.8 см
ДНАББ. N 20201

Повстання Миргородського полку 1638 р. В. Я. Богазнович. 1951 р.
Картон; туш, сепія, білило. 30 x 42 см
МКМ. N 238.

Портрет гетьмана Станіслава Конецпольського (1591 – 1646). Репродукція XIX ст. з гравюри невідомого автора.
ДНАББ. Б/н

У 1646 р. чигиринський староста Станіслав Конецпольський мав претензію до чигиринського сотника Богдана Хмельницького на хутір Суботів, заявивши, що він належить до його маєтковського володіння. Хмельницький із скаргою звернувся до короля Речі Посполитої Владислава IV. Король привілеєм від 22.07.1646 р. закріпив за Б. Хмельницьким батьківський спадок. Всупереч привілею короля чигиринський підстароста Чаплинський у 1647 р розграбував Суботів і вбив малолітнього сина Богдана Хмельницького – Григорія

Граф Микола Потоцький, фундатор Почаєво-Успенської лаври (Волинська губ.). Фототипія кінця XIX ст.
Труды VIII Археологическаго Съѣзда въ Москве. - 1890.
Папір; друк. 24,6 х 14,1 см.
ДНАББ. N 8751.

Микола Потоцький (1594 - 1651) краківський каштелян, великий коронний гетьман. З 1637 р. - польний гетьман, з 1643 р. - староста черкаський, з 1646 р. - великий коронний гетьман Польщі. Керував каральними військами під час придушення козацьких повстань, які очолювали Павлюк, Скидан, Гуня, Острянин.

Портрет Станіслава Ревери Потоцького (1579 – 1667), познанського воєводи, великого гетьмана коронного. Невідомий художник. Середина XVIII ст.
Полотно; олія. 66 х 51 см
ЛГМ. N Ж-6012.

Станіслав Потоцький - староста галицький (1627), каштелян кам'янець-подільський (1628), воєвода брацлавський (1631), воєвода подільський (1636), польний гетьман (1652), воєвода київський (1653), великий гетьман коронний Речі Посполитої (1654). У 1637 - 1638 рр. командував польськими каральними військовими підрозділами по придушенню козацьких повстань на Україні, які очолювали Павлюк, Гуня, Острянин.

'Не схотіли пани-ляхи попустити й трохи,
щоб їздили в Січ бурлаки та й через пороги, —
Спорудили над Кодаком город-кріпосницю,
Ще прислали в Кодак військо, чужу-чужаницю.
Їде бурлак чи комишник порогом-водою,
Його ловить чуже військо й оддає в неволю.
Зажурились запорожці, що нема їм волі
Ні на Дніпрі, ні на Росі, ні в чистому полі.
Обізвався серед Січі курінний Сулима:
'Гей, давайте, хлопці, зварим вражим ляхам пива!'
Обізвавсь Павлюк — Хорунжий: 'Допомоги дати!
Щоб ту людську перепону нащент зруйнувати!'
Добре Павлюк та Сулима ляхів частували —
Військо вибили дощенту, Кодак зруйнували ...'

Українська народна дума
'Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Острянницю'.

Залишки земельних валів польської фортеці Кодак. 1635 р.
с. Нові Кодаки Дніпропетровської обл.
Фото В. В. Недяка. 2003 р.

У рік будівництва фортеці (1635) запорозький гетьман Іван Сулима разом із козаками захопив фортецю і вшент її зруйнував.

Пам'ятна стела, споруджена академіком Д. І. Яворницьким, на місці де гетьман Богдан Хмельницький з військом запорозьким взяли приступом польську фортецю Кодак 24 квітня 1648 р.
с. Нові Кодаки Дніпропетровської обл.
Фото В. В. Недяка. 2003 р.

Панцирна хоругва. Гравюра з картини В. Коссака. 1903 р.
Панцирна хоругва - підрозділ "крилатих" гусарів (важкої артилерії) - основної ударної сили польської армії.
Папір; друк. 35 х 60 см.
ЛІМ. N Г-4274.

Гармата. 1631 р. Польща.
З колекції В.В. Тарновського N 154.
На гербі - лев у щиті
та напис: "AG/ZG/NB".
Мідний сплав; лиття. L - 138 см.
Калібр - 75 мм.
ЧОІМ. N И-2731.

Облаштунок рейтера. XVII ст. Польща.
Метал; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення. Розм. 48. НІЕЗП(і). N 644. N (шолом)-648

Аркебуза з ударно-колісцевим замком. XVII ст. Західна Європа.
Залізо, сталь, дерево, кістка, лиття, кування, виточування, гравірування, інкрустація
L - 114 см
НМІУ. N З-91

Озброєння козаків у першій половині XVII ст.

Наконечник списа. XVI ст.
Залізо; лиття, кування. L - 37 см.
НМІУ. N 3-1612.

Наконечник списа. XVII ст.
Залізо; лиття, кування. L - 37 см.
НЗХ. N 982, М-620.

Наконечник списа. XVII ст.
Залізо; лиття, кування. L - 23,5 см.
НМІУ. N 3-1543.

Наконечник списа. XVII ст.
Залізо; лиття, кування. L - 28 см.
НМІУ. N 3-1545.

"Часник". XVII ст.
Вживався для затруднення пересування кінноти.
Залізо; лиття, кування.
L (вістря) - 3,5 см.
ЛІМ. N МТ-2528.

Наконечник списа. XVII ст.
Надійшов із Ворошиловградського краєзнавчого музею.
Залізо; лиття, кування. L - 17,5 см.
НЗХ. N 1114, М-646.

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII ст.
Напис на стволі: "УСТЯ БАБА".
Сталь, дерево; лиття, гравірування. L - 52 см.
БКМ. N 0-245. КС-14901.

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII ст.
Сталь, бронза, дерево, шкіра, креміння; лиття, кування, виточування, різьблення. L - 43,5 см.
МІГ. N КН-7373.

Ціп бойовий. XVII ст. Україна. (фрагмент).
Дерево, залізо; кування.
L (держак) - 125 см,
L (бич) - 65 см
НМІУ. N 3-273.

Коса бойова. XVII ст. Україна.
Дерево, залізо; кування. L - 76 см.
НМІУ. N 3-1147.

Келеп. XVII ст.
Залізо, дерево; лиття, кування, різьблення.
L - 45 см.
L (обух з лезом) - 10,3 см.
L (держак) - 42,2 см.
B (грань) - 1,7 см.
ЛІМ. N 3-3460

Шабля "клич". XVII ст. Україна.
Сталь, дерево; кування, вирізування. L - 96 см.
L (лезо) - 80 см. B - 3,5 см
Зібрання В. В. Недяка

Порохівниця. XVII ст.
Дерево, мідь, шкіра; вирізування, лиття. D - 11,5 см.
НІЕЗП(і). N 305.

Наконечник списа. XVII ст.
З урочища "Різаний Яр", де відбулася Корсунська битва.
Залізо; лиття, кування. L - 32 см.
ЧКМ. N КП-36443, ЗС-562.

Бойова сокира. XVII ст.
Залізо; лиття, кування. L - 21,5 см.
ЧКМ. N КП-106, ЗС-296.

Пернач бойовий. XVI – XVII ст.
Залізо; лиття, кування.
L - 41 см.
L (держак) - 30 см.
D (навершя) - 11,1 см.
Має 15 пер.
ЛІМ. N 3-3457.

Гармата. XVII ст.
Знайдена в 1954 р. на Борисовому полі під час археологічних розкопок, де у травні 1630 р. відбувся бій між українськими козаками під керівництвом гетьмана Тараса Федоровича і польською шляхтою.
Мідний сплав; лиття. L - 72,5 см.
Калібр - 43 мм.
НІЕЗП(і). N 640.

Ядра ланцюгові. XVII ст.
Вживалися для руйнування укріплень та в морських боях. До музею надійшли у 1940 р. з колишнього музею ім. Яна III у Львові.
Залізо; лиття. L (заг) - 49,3 см,
D (півкулі) - 6,7 см.
ЛІМ. N 3-3440, 3-3439.

Гармата. XVII ст.
Знайдена в 1954 р. на Борисовому полі під час археологічних розкопок, де у травні 1630 р. відбувся бій між українськими козаками під керівництвом гетьмана Тараса Федоровича і польською шляхтою.
Мідний сплав; лиття. L - 59 см. Калібр - 80 мм.
НІЕЗП(і). N 1710.

Гармата. XVII ст.
Знайдена в Переяславській фортеці.
Мідний сплав; лиття. L - 150,5 см. Калібр - 120 мм.
НІЕЗП(і). N 1752.

Іван Бутич
кандидат історичних наук

"Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, –
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі."
Тарас Шевченко. "Гайдамаки".

ГАЙДАМАЦЬКІ ПОВСТАННЯ – ВОЛЯ БЕЗ ДОЛІ

Гайдамацький рух, як одна з форм збройної боротьби за визволення України, знайшов віддзеркалення в офіційних документах, періодичній пресі, спогадах сучасників. Образи героїв визвольної боротьби народ зберіг у піснях, переказах, творах літератури і мистецтва. Досі з'явилося близько 300 публікацій документів, монографій і наукових розвідок присвячених гайдамаччині, причому у більшості з них йдеться про події на Правобережній Україні, насамперед про Коліївщину [1].

Зародження гайдамацького руху дослідники відносять до різних часів. Микола Костомаров гайдамацький рух як форму партизанської боротьби вагив уже під час Національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького [2]. Так, у монографії "Богдан Хмельницький" загони повсталих селян він називав гайдамацькими. Володимир Антонович вважав, що ранні відомості про гайдамацький рух з'явилися тільки на початку XVIII ст. у Волинських актах. Уперше назва "гайдамаки" зафіксована 22 лютого 1717 р. в універсалі регіментаря української частини королівських військ Яна Галецького [3].

Польські історики завжди висувають як позадискусійну правду культурну та моральну вищість польської шляхти, що поневолювала український народ, у порівнянні з українським населенням, і, згідно з цим, гайдамацькі повстання українського народу кваліфікували як сліпий бунт темного простолюддя із вродженим нахилом до грабунку, розбою, вбивств, пияцтва, виступів проти польських захисників справедливості, ладу й порядку та польських носіїв культури і науки. Равіта-Гавронський, Корзон характеризували гайдамаччину як звичайний розбій, грабіжництво [4]. Подібні погляди притаманні і російським та деяким українським історикам, зокрема А. Скальковському [5].

На гайдамацький рух, зокрема на його зв'язок з козацтвом, з боротьбою українського народу XVII – XVIII ст., одним із перших звернув увагу Михайло Максимович [6]. Олександра Єфименко гайдамацький рух розглядає як справжню партизанську війну, а не хаотичний "хлопський бунт", як намагалися довести польські історики. Організованості цій боротьбі надавало запорозьке козацтво [7].

Я. Шульгін, поклавши в основу дослідження Коденську книгу, зробив висновок, що Корзон не має рації, коли розглядає цей рух як звичайне розбишацтво. На його переконання, гайдамацький рух був політичний, викликаний не власною користю, не злою волею, а усвідомленням глибокої несправедливості, що тяжіла над сільським людом Речі Посполитої, наявністю певного обдуманого плану дій учасників руху, плану й організації, прагненням визволити насамперед Київщину, а потім поширювати повстання на інші території. Повстанці мали "певний ідеал майбутнього" – ліквідацію панщини й одержання у власність землі. Слушним є висновок Я. Шульгіна і в тому, що гайдамаки боролися за справедливу справу. Не приховуючи жорстокості розправ селян над панами, автор вказує на причину цього – нелюдське ставлення шляхти до них, викриває неправий Коденський суд, дикий розгул шляхти після придушення Коліївщини [8]. Я. Шульгін вказав і на негативну роль Катерини II, а також російських сановників Паніна, Репніна, Рум'янцева, Воєйкова, Крегетникова у справі придушення повстання. Над історією гайдамацького руху працювали К. Гуслистий, О. Лола, Г. Храбан [9], П. Міргчук та інші. Переламним етапом у боротьбі українського народу за визволення від польсько-шляхетського панування стала Національно-визвольна війна середини XVII ст. Але Андрусівське перемир'я 1667 р., а потім і Вічний мир 1686 року розірвали Україну навпіл по Дніпру: Лівобережжя з Києвом залишилося в складі Російської держави, а Правобережжя було сплюндроване і віддане ворогові. Кам'янець-Подільський з прилеглою територією 1672 р. захопила Туреччина [10]. Таким чином, внаслідок воєнних дій Брацлавщина і південна Київщина були перетворені на пустелю. Частина населення загинула, інша переселилася на Лівобережжя заходами Івана Самойловича 1681 року. Землі, що розкинулися від Стайок униз по Дніпру до річки Тясмин – Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронівка, Крилов, Чигирин – мали залишитися незаселеними.

Та народ продовжував боротися, відстоюючи своє право жити в єдиній державі. У 80-х рр. XVII ст. там з'являються нові поселенці-козаки і селяни-втікачі. Організовуються козацькі полки, найвизначнішими полковниками яких були Іскра, Палій. Козак Ніжинського полку С. Гурко (Палій) 1684 р. перейшов до Січі, де наступного року приєднався до козацького загону, що взяв участь у "волоському поході" проти татар, під час якого своєю відвагою звернув увагу польського короля Яна Собеського. Після повернення з походу король призначив Палія фастівським полковником, а його товаришеві Іскрі надав Корсунь [11]. Оселившись у Фастові, Семен Палій вжив енергійних заходів до заселення краю українськими втікачами з Волині й Поділля, незважаючи на заборону. Він почав співпрацювати тільки з Самусем, користуючись великою самостійністю. Підтримуючи стосунки з королем, Палій ігнорував і польську владу. Просуваючись на захід, Палій витісняв шляхту.

Прагнучи позбутися зверхності Польщі й об'єднати всю Україну, Палій 1688 р. запропонував Мазепі взяти Правобережжя під свою владу. Але пропозиція Палія була відкинута російським царем. Йому було запропоновано переселитися на Лівобережжя, з чим Палій не погодився і, спираючись лише на власні сили, продовжував боротьбу з татарами та поляками [12].

Після Карловицького договору 1699 р., за яким Туреччина відмовилася від Поділля на користь Польщі, польський уряд вирішив знищити козацтво на Правобережжі. 1699 р. польський сейм ухвалив відібрати у козаків усі землі й ліквідувати козацтво як окремий стан. Козаки подали протест, але сейм його відкинув. Новий польський король Август II (1696 – 1733 рр.) після річного вагання надіслав Паліє-

---

[1] *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. – К., 1970. – С. 567–574.*
[2] *"Киевская старина", 1882. – № 11. – С. 251, 298, 301.*
[3] *Антонович В. Акти о гайдамаках (1700–1768) // Акти ЮЗР. – Ч. 3, Т. 3. – К., 1876. – С. 10.*
[4] *Гайдамацький рух. – С. 18.*
[5] *Скальковский А. Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768 . – Одесса, 1845.*
[6] *Максимович М. Я. Собр. сочинений. – Т. 1. – К., 1876. – С. 595, 625, 634, 646.*
[7] *Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования, заметки. – Т. 2. – Спб., 1905. – С. 13, 16–35, 54, 58, 61, 68–116.*
[8] *Шульгин Я. Очерки Коливщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. К., 1890. – С. 10, 83–113, 178.*
[9] *Гуслистий К. Коліївщина (Історичний нарис). – К., 1947; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – К., 1965 // "Український історичний журнал", 1968. – № 6.*
[10] *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 5–6.*
[11] *Дорошенко Д. І. Нариси історії України. – Львів – 1991. – С. 344–387.*
[12] *Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 214–215.*

ві вимогу виконати рішення сейму, розпустити козаків, а землі передати шляхті і виїхати із краю. На Правобережжя посунула шляхта з військовими загонами[13].

У відповідь на це 1702 р. Палій і Самусь організували повстання. Виданий ними універсал закликав населення до рішучої боротьби з загарбниками, вигнання їх з української землі[14].

На їх заклик відгукнулися не лише козаки, а й селяни. Бої розгорнулися насамперед у Брацлавському і Подільському воєводствах, а потім перекинулися на Волинь і решту Поділля, сягнувши й Галичини. Селянські загони з'явилися в околицях Золочева і Сокаля. У жовтні 1702 р. Самусь розгромив кількатисячне польське "посполите військо", а в Бердичеві знищив 2-тисячну залогу Потоцького. Полковник Абазин здобув Вінницю, Бар, Дунаївці, а під Меджибожем розгромив півторатисячний загін польських військ київського воєводи. Палій після тривалої облоги здобув фортецю Білу Церкву і переніс туди свій осідок. Польська шляхта мобілізувала всі сили, і на початку 1703 р. з Волині, Литви, Галичини сюди рушили військові сили, всього понад 30 тисяч вояків з 50 гарматами. Вони зненацька захопили козацькі частини, що розбрелися на зимові квартири, і завдали їм дошкульних ударів. До того ж поляки спонукали виступити кількатисячну татарську орду на українські землі з півдня і водночас звернулися за допомогою до російського царя.

2 березня 1704 р. Петро I спеціальним листом закликав Палія негайно передати Білу Церкву полякам і капітулювати, інакше його змусять виконати вказівку російські війська. Самусь як наказний гетьман передав 5 лютого 1704 р. булаву Мазепі. Палій, навпаки, відкинув вимогу царя і посилив боротьбу. Активізували діяльність партизанські загони на Волині, Поліссі і в Галичині.

У травні 1704 р. Мазепа з кількатисячною армією перейшов Дніпро. Палій передав йому Білу Церкву без бою, а сам перенісся у Немирів (хоча Мазепа мав наказ царя заарештувати Палія, але цього не зробив). Така розв'язка не задовольнила ні поляків, ні Петра I. У липні, коли Палій прибув до табору Мазепи у Павольочі, останній передав йому виклик царя прибути до Москви. Палій відмовився. Тоді Мазепа наказав заарештувати його і відправити в Батурин. По дорозі Палій утік, але був схоплений російською вартою і переправлений до Москви. Після цілорічного ув'язнення за наказом Петра I Палія заслали до Сибіру (м. Томськ). Так закінчилося повстання козаків. Усі регулярні частини підкорилися Мазепі як гетьманові. Тривали тільки некоординовані дії повстанських загонів селян. Стався перехід від козаччини до гайдамаччини[15].

У наступні п'ять років Правобережжя перебувало у злуці з Лівобережжям. Але невдача Мазепи під Полтавою призвела до того, що знову відбувся поділ України між Росією і Польщею[16]. За умовами Прутського трактату 1711 р., між Росією і Туреччиною були підписані договори 5 квітня 1712 р. і 13 квітня 1713 р. Царський уряд зобов'язувався вивести свої війська і не втручатися в справи Правобережної України, а також переселити козаків і селян на Лівобережжя, де їм відводилися землі[17].

Як тільки вщухли воєнні дії, на Правобережжі почали з'являтися сини й внуки колишніх власників. Знову виростають великі латифундії Потоцьких, Любомирських, Чорторийських, Сангушків, Тишкевичів, Браницьких, відновлюються старі порядки. Вони переводять сюди своїх підданих з Поділля, Волині і навіть з Галичини. Магнати, як і раніше, у маєтках мали замки, де утримували військові загони.

Поляки вживали заходів до притягнення робочих рук у спустілих селах, закликали поселенців з інших міст, обіцяючи їм звільнення від повинностей на 15–30 років. Та минали роки, закінчувалися пільги, запроваджувалася панщина, зростали повинності, вводилися нові. На становищі селян тяжко відбивалася оренда. Крім панщини та інших прямих податків і данин, використовувалися непрямі, серед яких найважчою була пропінація. Пани мали виключне право виробляти і продавати міцні напої. Вони змушували селян купувати певну кількість горілки незалежно від потреб споживання. Терпіли селяни і від постоїв польського війська.

Панська сваволя зустрічала спротив селян, який переростав у збройну боротьбу, одним із проявів якої був гайдамацький рух.

У другій чверті XVIII ст. цей рух зосередився на території Київщини і Брацлавщини, де були найсприятливіші умови: наявність значної кількості вільних, не цілком закріпачених людей, близькість кордонів Запорозької Січі, Лівобережної України, Молдови і Туреччини.

Як правило, діяльність гайдамацьких загонів починалася навесні і тривала до осені. Зимою їх діяльність не фіксується. Але з настанням весни, в лісах і байраках, на хуторах і пасіках, у запорозьких степах гуртувалися селяни-втікачі. Вони об'єднувалися у загони і здійснювали напади на панські маєтки. Ці загони були різні як за чисельністю, так і за тривалістю дій. Одні діяли довго, інші тільки сезон або ж обмежувалися єдиним нападом. Спочатку гайдамацькі загони були невеликими й вели боротьбу розрізнено. Згодом вони стають численнішими і діють злагодженіше, зокрема на Правобережжі. На Лівобережжі і Слобожанщині загони майже завжди були невеликими, що давало змогу зненацька з'являтися і раптово зникати. Якщо ж якийсь із загонів і наражався на значну військову силу, то втрат зазнавав незначних[18].

Гайдамацькі загони здебільшого складалися з селян та запорозької голоти, наймитів, міщан-ремісників. Майже в кожному були запорожці. До загонів прагнули залучити мешканців того краю, куди передбачався похід.

Однією з важливих умов успіху гайдамаків було їх швидке переміщення, тому вони завжди мали добрих степових коней. У верховій їзді гайдамаки не поступалися регулярним військовим. Їхні загони не мали валок. Ще важче було впоратися з пішими гайдамаками. Вони, ховаючись у високій траві, влучно стріляли.

Коли ж їх оточувало польське чи російське військо, билися відважно, завдаючи великих утрат, і змушували відступити. Якщо ж була несила перемогти, гайдамаки гинули в бою, але не здавалися. Хоробрість і спритність гайдамаків, їхнє уміння битися визнавали навіть вороги. "Один гайдамака, – писав ксьондз Китович, – увірвавшись у середовище поляків, міг за хвилину розігнати їх сорок чоловік, заподіявши кожному з них або рану, або смерть… [19] На п'ятдесят гайдамаків треба було наших двісті – триста і більше, щоб з ними справитися. Ніколи вони не піддалися б рівній або лише трохи більшій силі".

Виняткову роль у розгортанні гайдамацького руху відіграла Запорозька Січ, куди стікалися втікачі з усіх кінців України. Там, на Запорожжі, формувалися гайдамацькі загони, до складу яких входили, а нерідко й очолювали їх запорозькі козаки. Участь запорожців у гайдамацькому русі зміцнювала сили повстанців, поповнюючи їх загони загартованими, відважними і досвідченими кадрами воїнів, надавала цьому рухові більшої організованості і цілеспрямованості. Героїчна боротьба запорожців підтримувала в народних масах дух протесту проти утисків, надихала їх на опір існуючому ладові[20].

У 1729 – 1730 рр. зросла хвиля гайдамацьких виступів. У грудні 1729 р. вони сталися в Кагарлику, Смілі, Кізьми-

---

[13] Дорошенко Д. І. Назв. праця. – С. 368.
[14] Там само. – С. 369–370.
[15] Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 267.
[16] Крип'якевич І. Назв. праця. – С. 214 – 215.
[17] Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – С. 460, 461.
[18] Гайдамацький рух… – С. 11, 12.
[19] Там само. – С. 31–43, 120–122, 128, 142–147, 289, 290.
[20] Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 156–349.

нім, Вінниці, причому на Вінничині були зруйновані замки. На початку 1730 р. широка хвиля гайдамацьких виступів охопила Київське і Брацлавське воєводства. Польський уряд змушений був вислати туди військове підкріплення під командою регіментаря Свідзанського. У березні 1730 р. гайдамацький загін побував у м. Вільшані, в червні гайдамаки зруйнували маєток Сангушка в Кам'янській Рудні.

Проте аж до 1734 р. гайдамацькі загони створювалися і діяли нескоординовано. Першу спробу скоординувати дії гайдамацьких загонів зробив сотник надвірної міліції Станіслава Лещинського у Шаргороді Верлан. Він оголосив себе "наказним полковником" і закликав населення приєднатися до повстанців. Насамперед приєдналися команди української надвірної міліції в Умані на чолі з сотником Писаренком, ротмістри Степан Скорик, Михайло Флоринський, Іван Рингач, Сава Чалий. До лав повстанців влилися із загонами запорожці Грива, Медвідь, Моторний, Темко. Верлан почав запроваджувати козацький устрій. Усіх повстанців він включив до козацького реєстру, призначив сотників, ротмістрів, поручників. Писаренка, Скорика і Чалого призначив полковниками. Сотні Верлана і Писаренка дуже швидко перевершили тисячі [21].

Верлан пройшов Брацлавщину з краю в край кілька разів, а потім – Поділля і південно-західну Волинь, зайняв Кременець, Жванець, Броди і Збараж. Його відділи з'явилися під Кам'янцем і Львовом. Загін Гриви здобув Вінницю і Меджибіж [22]. Добре організовані сотні повстанців захопили у Київському воєводстві Корсунь, Бердичів, Погребище, Паволоч, Котельню, Кошоване, Ходорів, Ружів. У Чудновi міщани власними силами розправилися з шляхтою. На початку 1735 р. повстання охопило всю територію українських воєводств.

Польські джерела бездоказово трактують це повстання як московську інтригу. Насправді ставлення російського уряду до гайдамаків було відверто ворожим. Цю ворожість продемонстровано одразу після того, як Польща попросила допомоги. Київський генерал-губернатор граф Вейсбах доручив московському генералові залишатися з усім військом на Правобережжі до кінця весни 1735 р. і допомагати полякам ліквідовувати повстання.

Отаман Моторний потрапив до московських рук і був переданий полякам, які після тортур його стратили. Отамани Грива і Медвідь із залишками своїх загонів повернулися на Запорожжя, а полковники Верлан, Скорик і Писаренко відступили до Молдови. Найдовше на території, охопленій повстанням, затримався Сава Чалий. Під кінець 1736 р., не маючи засобів до життя, він повернувся до Немирова. Очевидно, за попередньою домовленістю, Потоцький його амністував і призначив полковником надвірних козаків у Немирові, а Касіяна, який був з ним – у Смілі.

Це, природно, призвело до конфлікту Сави Чалого з колишніми його друзями, що продовжували боротьбу проти польської шляхти, зокрема з Гривою і Медведем, котрі повернулися з Запорожжя й організували нові загони. 1741 р. отаман Гнат Голий покарав Саву Чалого за зраду. Восени 1736 р. у Брацлавському і Київському воєводствах розгортають свої дії колишні отамани повстання Верлана: Грива, Медвідь, Жила, Рудь, Іваниця, Харко. Грива і Медвідь здобули Паволоч, Погребище. Інші загони побували в околицях Сміли, Лисянки й Умані [23]. Навесні 1737 р. на Запорожжі в районі річки Цибульниці зібралося понад тисячу гайдамаків. На них зненацька напали татари, у боротьбі з якими загинули ватажки Харко, Іваниця, Жила, а поранений Рудь був заарештований. Гайдамацькі загони діяли на Правобережжі і в наступні роки. 1743 р. вславився своїми діями в околицях Лисянки отаман Кузьма Гаркуша, 1749 р. в районі Білої Церкви – отаман Іван Борода, а на Київщині – отамани Невінгаший, Середа, Беркут. Особливо запеклими були дії гайдамаків у 1750 р. На Київщині вони захопили Мошни, Білу Церкву з найсильнішою на той час фортецею, Володарку. Інші загони на Брацлавщині здобули Умань, Іранів, Вінницю, Летичів. У серпні 1750 р. загін на чолі з Олексою Письменним захопив Фастів. На Поліссі Іван Подоляка оволодів Радомишлем. Інші загони розсипалися вздовж усієї Прип'яті, переходячи і на лівий берег. Отаманами повстанських загонів 1750 р. були Михайло Сухий, Прокіп Таран, Павло Мачула, Олекса Лях, Похил, Мартин Тесля, а також Іван Вовк, Олексій Майстренко, Павленко, Дубина, Василь Малешко [24].

Польські війська і цього разу виявилися неспроможними впоратися з повстанцями. Так, у сутичці загону Михайла Сухого, що мав 320 осіб, з набагато чисельнішим загоном польського війська загинуло понад 50 поляків і близько 100 було поранено, а решта розбіглася. У цій сутичці загинуло кілька гайдамаків [25]. А залога Білої Церкви разом із її комендантом і губернатором утекла, як тільки отаман Мартин Тесля підступив до міста. Російські війська діяли на Правобережжі з літа 1750 р. Тоді біля Стайок, що неподалік Канева, 150 росіян несподівано напали на вдвічі менший загін гайдамаків на чолі з Майстренком і завдали йому дошкульного удару.

Спільними діями російських і польських військ повстання 1750 р. було придушене. Головною причиною поразки, як і раніше, була відсутність єдиного керівного центру. У наступні роки гайдамацькі виступи відбулися: 1754 р. – у районі Житомира, 1757 р. – Немирова й Умані, 1761 р. – Лисянки, 1764 р. – Вінниці.

Дії гайдамацьких загонів активізувалися і на Лівобережній та Слобідській Україні. 1759 р. хвиля гайдамацьких виступів охопила усю Україну і тривала з більшою чи меншою активністю до 1768 року. Новому розгортанню повстання 1768 р. сприяла політична обстановка, що створилася в Польщі. Конфедерати почали грабувати населення, проганяти православних священиків з приходів, руйнувати їхні будинки і церкви.

Для боротьби з конфедератами царський уряд увів до Польщі, зокрема й на Правобережну Україну, свої війська на чолі з генералом Кречетниковим. Командуючий російськими військами генерал-майор Апраксін звернувся до польських магнатів з закликом відступити від конфедератів і підтримати російське військо.

Ідейно-політичне обличчя гайдамаччини найяскравіше виявилося у повстанні 1768 р., яке з самого початку велося під єдиним керівним центром [26]. Повстання почалося проголошенням його на Зелені Свята 18 (29) травня. Організатором і керівником повстання став Максим Залізняк, син священика з містечка Медведівки на Чигиринщині. Після смерті батька, коли Максимові виповнилося 13 років, він пішов на Запорожжя, там деякий час наймитував. 1767 р. Залізняк прибув на Правобережжя з 18 товаришами, де і вступив послушником спочатку до Онуфріївського монастиря, а потім, навесні 1768 р., – до Мотронинського.

На відстані двох верст від монастиря у глибокому Холодному Яру біля чистого джерела був улаштований табір, обкопаний ровом та обведений валом, а на дорогах від монастиря та млинів захищений рогачками. Тут містилася і квартира підготовчого штабу повстання. Цей табір називали "Мотронинською Січчю" [27].

Тоді у різних місцях українських земель розташувалося 3 тисячі осіб регулярної армії. Крім того, кожен магнат

[21] Гайдамацький рух. – С. 42–46, 54–55, 62–78.
[22] Там само. – С. 27–29, 47–50.
[23] Там само. – С. 575–578.
[24] Там само. – С. 182–185; 187–189, 197–202, 256, 284–285.
[25] Попа О. П. Назв. праця. – С. 74–75.
[26] Бутич І. Коліївщина // Книга для читання з історії Української РСР. – К., 1960. – С. 211–216; Його ж. До історії гайдамацького повстання 1768 р. // Архіви України. 1968. – № 3. – С. 65–76; Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К., 1970.
[27] Гуслистий К. Назв. праця. – С. 49.

мав власні збройні сили – "надвірну міліцію" з українських козаків і селян, яка мала охороняти маєток і пана.

На Зелені Свята 18 (29) травня 1768 р. в Мотронинському монастирі зібралося багато прочан. Після богослужіння до присутніх звернувся Максим Залізняк із закликом взяти участь у боротьбі проти польської шляхти. Потім один із ченців-священиків відправив молебень й освятив ножі.

У похід вирушило близько 300 осіб, що підрозділялися на чотири загони, за кожним з яких була закріплена певна територія як для ведення воєнних дій, так і для адміністративного урядування. За Семеном Неживим була закріплена південна частина Київського воєводства; за Яковом Швачкою та Андрієм Журбою – середня частина Київщини; північ Київського воєводства і Полісся – за Іваном Бондаренком; Брацлавське і Подільське воєводства Залізняк залишив за собою.

Кожен загін діяв самостійно, поповнюючись у дорозі новими повстанцями. За кілька тижнів повстання охопило Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділля і Галичину. Гайдамаки оволоділи Жаботином, побували у Медведівці, Смілі, Корсуні, Богуславі, Каневі, Кам'яному Броді, Лисянці [29].

Шляхта й орендарі кинулися до міст, сподіваючись сховатися за мурами магнатських замків. Багато їх зібралося у Білій Церкві, Лисянці й особливо в Умані. У Лисянці поляки спробували виставити гайдамакам сильний заслін, адже місто було добре укріплене, мало військову залогу. Губернатор Кучевський спробував мобілізувати до оборони всіх міщан, але вони відмовилися і поставили вимогу здати місто повстанцям. Вступивши до Лисянки, повстанці очистили її від шляхти й орендарів.

З'єднавшись з кількома іншими загонами, М. Залізняк попрямував до найміцнішої на той час твердині – міста Умані, де ще в квітні 1760 р. було закладено фортецю. Місто було оточене ровом і валом, укріплене брамою. Київський воєвода Францишек Потоцький, власник міста, призначив адміністратора Рафала Младановича з титулом генерал-губернатора, якому були підпорядковані регулярні військові частини, на озброєнні яких було 32 гармати. Місто охоронялося полком надвірних козаків на чолі з Іваном Гонтою, що жили неподалік окремою слободою. Залізняк знав, що Умань могла не тільки вчинити опір, а й вступити у боротьбу з ними, тому вживав заходів, щоб схилити на свій бік Гонту та надвірних козаків.

На звістку про переможний похід коліїв, особливо після здобуття ними Лисянки, до Умані з усіх боків збиралися втікачі. Вони отаборилися біля Грекового Лісу [29].

Коли стало відомо, що Залізняк вирушив з Лисянки до Умані, Младанович зі старшиною доручили міліції йти назустріч коліям, а польському війську отаборитися перед містом. План був такий: коли повстанці підійдуть під місто, їх зустріне з мурів міська артилерія, після чого польські частини атакуватимуть їх спереду, а міліція ззаду. Залізняк надходив з північного сходу, здобувши Звенигородку, Буки й Соколівку. По виїзді три дні не було вістки від міліції. У місті наростала паніка. Повновласник Потоцького Цегельський втік до Києва, брат Младановича – на Волощину, а разом з ними і багато визначних панів та старшин польської армії [30].

А тим часом Гонта, вирушивши з постою в селі Папужинцях, сказав полковникам Обуховi і Магнушевському, щоб вони, якщо хочуть жити, негайно повернулися до Умані, а козакам заявив, що з стниками Уласенком і Яремою переходить до Залізняка, щоб спільними силами визволити Україну з польського ярма, мовляв, хай кожен вирішує сам, чи він піде з ним, чи повернеться з полковниками до Умані. Козаки залишилися з Гонтою. За дорученням Гонти окрема варта допровадила полковників до Умані, але ті не пішли до міста, а манівцями втекли за кордон.

3 (14) червня 1768 р. Гонта з козацькою міліцією приєднався до Залізняка. Об'єднані сили знищили польський табір у Грековому Лісі і підійшли до Умані. 6 (17) червня поляки з мурів побачили наближення війська. Вони були певні, що Гонта повертається з міліцією після розгрому коліїв. Вибухнув шал радості, який дуже швидко змінився переляком. Усі ворота були зачинені, а військові частини приведені в стан бойової готовності. Під містом повстанці зупинилися. На очах поляків, що спостерігали з валу, Гонта і Залізняк виїхали з-поміж своїх військ і привіталися. У місті були озброєні всі, хто міг носити зброю. Почалася облога. Першої ж ночі всі українці, що були в Умані, перейшли до повстанців. Уранці 7 (18) червня Младанович наказав зібрати подарунки і їхати до Гонти, просити пощади місту. Гонта і Залізняк зажадали здачі, обіцяючи всім безпеку, можливість виїхати з родинами з України. Поляки відкинули ультиматум, тому розпочався наступ. Тим часом в осаджених скінчилася вода й боєприпаси. Тому коли вранці 10 (21) червня неподалік брами з'явився Гонта з білою хоругвою, викликаючи Младановича на переговори, той погодився і наказав впустити його з охороною до міста. Але в брамі сталося замішання, бо польські старшини, не дбаючи про дотримання вимог безпеки мирної делегації, кинулися зі зброєю на Гонту, щоб убити його. Зав'язалася сутичка, під час якої до брами вскочила група повстанців, а за ними ввійшли й основні сили коліїв. Почалася розправа. Мемуаристи число загиблих називають по-різному – від 5 до 18–20 тис. осіб, а С. Крушельницькому здалося, що це мало, і він твердить, що загинуло 85125 осіб. М. Даровський свідчить, що всіх загиблих в Умані укинули до криниці. Притому, для її заповнення позвозили трупи з околиць, полів, ярів та інших місць. Дослідження пізніших часів довели, що її глибина не перевищує 25 м. Отже, найближча до істини кількість загиблих названа М. Залізняком – близько 2 тисяч, хоч і вона перебільшена.

Після взяття Умані було проголошено відновлення Гетьманщини, заявлено про ліквідування панщини і шляхетства, відновлення козацтва. Минуло небагато часу, лише три тижні, як гайдамаки дістали змогу вільно порядкувати. Вони вводили козацький устрій, формували й розсилали озброєні загони в різні напрямки – на Брацлавщину, Поділля, Полісся. У свідченнях уманських мешканців Остапа Поламаного й Остапа Бочки у Коші Запорозької Січі звертає увагу вказівка на те, що М. Залізняк мав канцелярію, яка порядкувала краєм. Це підтверджують універсал Максима Залізняка отаманові Канівського куреня Іванові Чалому від 6 червня 1768 р. на право урядувати в селах і селищах та універсал, яким 13 червня 1768 р. Федора Осадчого було призначено старшим у містечку Теплику і Теплицькому ключі.

Ядро повстанської армії, близько двох тисяч вояків, розташувалося у спеціальному таборі біля Умані. Там здійснювався військовий вишкіл, прищеплювалися принципи суворої військової дисципліни. Загони, якими командували Микита Чорний, Романченко, Ніс, Паралюш, наприкінці червня 1768 р. здобули Гранів, Теплик, Дашів, Тульчин, Монастирськ, Гайсин, Копели, Божівку, Жидачин, Ладижин, Балту й очистили всю Уманщину від поляків та орендарів. Успішно діяв полковник Семен Неживий на Чигиринщині і Черкащині, де з'явилися конфедерати.У підпорядкуванні Неживого воювали сотники Іван Чорний (Черкаси), Василь Шелест (Жаботин), Василь Смілянський (Лебедин), Іван Таран (Вільшана), Шундра (Сміла), Станкевич (Корсунь), Шевченко (Богуслав).

У середній частині Київщини оперували повстанці отаманів Василя Тесленка-Журби (Васильків), Груди (Фастів), Сави Плиханенка (Біла Церква), Павла Тарана (Володарка), Микити Москаля (Бердичів).

Північну частину Київщини очистив від поляків полковник Іван Бондаренко. Він здобув Брусилів, Андріївку, Бишів, Ружів, Макарів, Димер, Бородянку, Грузьке, Дідівщину й подався на київське Полісся.

[29] Голобуцкий В. А. Максим Железняк . – М., 1960.
[29] Грушевський М. Матеріали до історії Коліївщини // ЗНТШ. – Т. 47. – 1907. – С. 67.
[30] Максимович М. А. Назв. праця. – К., 1876. – С. 572–594.

Так минуло три тижні. Здавалося, що й західноукраїнські землі будуть швидко очищені від польських займанців, бо сили повстанців міцніли, а поляки жодного разу не спромоглися успішно протистояти збройним повстанським загонам [31]. Але повстання одержало нищівний удар звідти, звідки ні повстанці, ні їх керівники не сподівалися – від Москви. Побачивши свою нездатність протистояти повстанцям, Польща звернулася за допомогою до російського уряду. Під кінець червня 1768 р. на зайняту українськими повстанцями територію ввійшли великі частини московської армії: генерала Кречетникова із Поділля (перебувала тут як московська допомога польському королеві Августові Станіславові у війні проти його політичних противників барських конфедератів), генерала Воєйкова з Новоросійської губернії і генерала Рум'янцева із Лівобережжя. Це були великі, добре організовані військові підрозділи. Але вони не виступили відкрито проти повстанців, а вдалися до підступу і зради.

Перший удар спрямували проти головного центру повстання – Умані. За наказом генерала Кречетникова під Умань підійшли полки Кологривова і Гур'єва. Це стурбувало командування українського військового табору біля Умані, яке оголосило стан готовності. Але посланці Кречетникова заявили Залізняку і Гонті, що москалі прихильно ставляться до українських змагань і московська армія тільки переходить через Україну до Польщі на допомогу польському королеві проти його противників – барських конфедератів. Кречетников особисто відвідав табір повстанців, хвалив дисципліну і порядок, запропонувавши співпрацю у боротьбі проти поляків. 25 червня (6 липня) московське командування повідомило, що його військо відходить у Польщу і на знак приязні запропонувало влаштувати бенкет. Колії повірили у щирість та приязнь і погодилися на це. Під час бенкету росіяни підпоїли повстанців і вранці 26 червня (7 липня), за умовним знаком Гур'єва, схопили Залізняка і Гонту та інших українських старшин і закували їх у кайдани. Московські солдати, які тим часом оточили табір, накинулись на сонних коліїв. Бій тривав до обіду. Частина гайдамаків прорвалися з боєм з оточення, частина полягла [32].

Разом з Гонтою і Залізняком більшість старшин, які були в Умані, потрапили в полон, а з ними 780 козаків і 65 запорожців. За наказом Кречетникова Залізняка і Гонту привселюдно тяжко побили нагаями, навіть дружина Гонти і чотири неповнолітні дочки теж були покарані нагаями.

Метод підступу і зради московити застосовували й до інших отаманів-повстанців. Так, 2 (13) липня у селі Германівці полковник Чорба запросив Семена Неживого ніби для переговорів. Коли Неживий з'явився, Чорба заарештував його і поставив вимогу, щоб загін склав зброю. Неживий відмовився. Замість нього керівництво загоном перебрав на себе Савка Майборода. Між пікінерами генерала Воєйкова і повстанцями відбувся запеклий бій, під час якого 38 коліїв загинуло, а 14 поранених потрапило в полон, решта вирвалася з оточення. Згодом був поранений і захоплений у полон і Майборода. Поранених полонених москалі потопили в річці Мошні.

Між Димером і Макаровим у бою з московським військом було поранено полковника Івана Бондаренка. Так Москва за допомогою своєї армії, застосовуючи метод підступу і зради, у першій половині липня 1768 р. завдала нищівного удару українським повстанцям [33].

Та, незважаючи на все це, до ліквідації Коліївщини було ще далеко. На місце загиблих і тих, які потрапили в полон, прийшли нові керівники. Неживого заступив Майборода, а потім Станкович, Бондаренка – Савченко. Керівниками інших загонів стали Губа, Тимченко, Панченко, Шостак. 8 (19) липня повстанські загони здобули Тетіїв і Ставище та панські замки навколо Ставищ.

Збройна інтервенція Росії на боці Польщі проти коліїв стала явною. Підступний маневр російських військ під Уманню вніс ясність щодо того, як насправді Росія ставиться до українського повстання. Виданий 9 (20) липня 1768 р. маніфест Катерини II, в якому проголошувалося, що українські повстанці – це "разбойники, вори" і містився заклик негайно скласти зброю та добровільно повернутися в ярмо польських панів, остаточно розвіяв будь-які сподівання на звичайнісіньке співчуття православної Москви, її уряду і народу.

Тому із середини липня 1768 р. у відозвах керівників Коліївщини до українського народу ("Козака Івана", "Отамана Савченка") говориться, що москалі – такі ж вороги українського народу і його визвольної боротьби, як і поляки.

Починаючи з 25 червня (6 липня), боротьба уже скеровується проти польських і водночас проти російських інтервентів. Запеклі бої тривали й усю зиму 1768 – 1769 рр. [34] 4 (15) квітня 1769 р. Катерина II надіслала генерал-губернатору Малоросії Рум'янцеву указ, в якому вимагала розправитися з учасниками повстання на Правобережжі. Особливу жорстокість проявило польсько-шляхетське командування. Тільки в Кодні було страчено близько 3000 повстанців. Кожного десятого із залишених у живих "значкували", тобто відрубували ліву руку і праву ногу або навпаки.

Аналогічна трагедія розігралася і в Сербах, де стратою керував коронний ловчий Браницький. Тут був покараний і Гонта. За вироком його покарання мало тривати чотирнадцять днів. Перших десять днів кат мав вирізувати по смузі шкіри зі спини, на одинадцятий – відрубати ноги, на дванадцятий – вирвати серце і на чотирнадцятий – відрубати голову. Гонта з винятковою мужністю терпів катування.

Максима Залізняка разом з іншими повстанцями (російськими підданими) було відіслано до Києва. У серпні 1768 р. Київська губернська канцелярія засудила Залізняка, Неживого, Швачку колесувати, але кара була замінена 150 ударами канчука і засланням на каторжні роботи у Нерчинськ.

Усіх карали на польському і турецькому кордонах, після чого з Кременчука етапом відправили до Москви. У районі Охтирки Максим Залізняк разом з товаришами втік, але скоро його піймали і деякий час тримали в московській в'язниці, а потім вислали в Нерчинськ.

Коліївщину – всенародне повстання за визволення України – можна поділити на три періоди. Перший тривав до 26 червня (7 липня) 1768 р., коли на визволеній території було установлено козацький устрій. Другий починається підступним ударом московського війська на керівний центр повстання під Уманню. Після короткої розгубленості, що сталася під Уманню, повстанці продовжили боротьбу, але вже не лише проти поляків, а й проти московських інтервентів. Особливо запекла боротьба тривала до весни 1769 р., а згодом під ударами переважаючих польсько-московських військ повстання українського народу згасає.

Немає сумніву в тому, що запорожці відіграли особливо важливу роль у поширенні і зміцненні гайдамацького руху, в наданні йому організаційних форм щодо чіткішого оформлення ідейно-політичного характеру.

---

[31] Serchyk W., Kraków. – 1968; Гайдамацький рух... – С. 347–351, 372, 374–375, 382–383, 396.
[32] Гайдамацький рух... – С. 363, 379–380, 395, 402–405, 419–420.
[33] Коденська книга судових справ // Український архів. – Т. 2. – К., 1931.
[34] Гайдамацький рух... – С. 357–359, 369–374, 382–389, 400–418, 500–501.

СТРАТА ГОНТИ І ПРИБОРКАННЯ КОЛІЇВЩИНИ

(УРИВОК ІЗ ЗАПИСІВ АНОНІМА 1768 Р.*, ОПУБЛІКОВАНОГО В ЧАСОПИСІ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА" - К., 1882. - Т. 6 - С. 349 - 353).

. . . Коли уже Гонту було покарано і росіяни приборкали запорожців, а для усмирення непокірних хлопів готувалася військова експедиція, я також наважився повернутися в околиці Сміли. Дізнавшись, що пан Стемпковський, нещодавно призначений регіментарем української партії, збирає вже хоругви і наміряється з кіннотою йти в Україну, я поспішив у Троянів, де тоді перебував регіментар із штабом своїм, бажаючи собі безпечного шляху під охороною "народової кавалерії" – цим іменням почали тепер називати панцирні хоругви.

Я був добре знайомий з новим регіментарем ще тоді, коли він мав титул жорновського каштеляничa.

Я зустрів у Трояновi багатьох давніх знайомих товаришів моїх в часи Барської конфедерації і, в тому ж числі я побачив сина мого приятеля, чашника Нурського Мартина. Я розпитав його про батька; він розповідав, що повернувшись з полону, батько його застав свій будинок повністю пограбованим і господарство в повній розрусі; він ніяк не міг звикнути до нововведених, пристосованих до устрою панцирних хоругв і тому полишив військову службу. Сам же Мартин повинен був з'явитися до хоругви за наказом регіментаря і виконав це досить неохоче, але з часом звик до військової служби і полюбив її.

...Він розповів мені, що був свідком кари суворої, котрій піддався в Сербах набувший сумної слави отаман уманських козаків Гонта. Він був схоплений не без хитрості росіян і виданий разом з багатьма іншими ловчому коронному Браницькому. Тоді повісили більше тисячі гайдамаків, декілька сотень відправили до Кам'янця, а 200 у Львів, де їх піддали новим допитам і слідству. Гонту приговорили до того, що із його спини вирізати три смуги шкіри, а потім посадити його на палю. Він терпляче переніс ці муки, але страждав недовго, так як паля пронизала йому шию і досить швидко призвела до смерті.

*– Чи правда, – запитав я пана Мартина, – що в тюрмі напередодні страти йому відрізали язика, боячись, щоб він не назвав осіб, котрі його підмовляли до бунту і винищенню шляхти?. **

– Це справжня брехня, – відповів товариш, – так як я особисто чув глузливу відповідь його одному із моїх товаришів в той же час, коли він відправлявся на місце страти. Сталося це по такій причині. Не дивлячись на те, що Гонту було закуто у важкі кайдани і сидів він у надійній тюрмі, для більшої безпеки доручено було одному із панцирних товаришів залишатися невідлучно вдень і вночі в його темниці. Після того, як напередодні страти було прочитано йому вирок, товариш цей сказав Гонті, який перебував в задумливості: "Пане полковнику! Завтра все земне буде закінчене для Вас; чи не знайдете можливим залишити що-небудь на згадку бідному воїну, який проводить з вами останні хвилини?"– "Охоче, – відповідав отаман, – нагадайте мені завтра, коли мене будуть вести на місце страти: я вам подарую один із своїх поясів".

Любязний офіцер подякував за обіцяний подарунок, будучи впевненим, що він отримає коштовний пояс із златоглава, скоріш за все викрадений в якомусь шляхетському будинку в Україні. На наступний день, коли Гонту вивели із тюрми, офіцер звернувся до нього: "Пане полковнику! Дозвольте вам нагадати обіцяний пояс. – Я не забув, – відповів Гонта з презирливою посмішкою, – перша смуга, яку знімуть у мене із спини, нехай послугує вам поясом". Товариш був у конфузі і товариші довго насміхалися над його приниженням. Негласно, до речі, ходили чутки про те, що за декілька годин до страти Гонти кур'єр привіз із Варшави наказ про призупинення виконання вироку і піддати Гонту новому допиту, але Браницький, здогадавшись, в чому полягає зміст пакету, відкрив його вже після здійснення страти...

Говорили також, що немов у Львові, коли стали допитувати відправлених туди 200 чоловік гайдамаків, тоді ж був отриманий наказ із Варшави про припинення слідства, знищення усіх паперів і страчення усіх підсудних.

Декілька днів по тому кіннота відправилась в Україну... На шляху до нас приєдналися загони надвірних козаків, надісланих поміщиками. Так як у нас не було артилерії, то отці кармеліти із Бердичева надіслали нам чотири гармати і своїх артилеристів...

Пан Стемпковський, отримуючи звістки про появу гайдамаків, досить швидко носився з місця на місце.

Пригадується, що у В'язовці ми побачили селянське весілля, на якому веселилось 18 чоловік гайдамаків; ми оточили село, але вони, дізнавшись про появу військ, виставили із хати весільну компанію, загинилися в ній і кріпко захищалися, відстрілюючись із вікон та з-під даху. Вони стріляли досить влучно, убили і ранили декілька солдат. Регіментар, не бажаючи втрачати по-пустому людей, віддав наказ солдатам відступити і, виставивши дві гармати, наказав розбити їм ту хату. Але монастирські артилеристи були настільки недосвідченими, що, випустивши до 20 пострілів, не влучили жодного разу в хату. Регіментар вилаяв і прогнав пушкарів і викликав мисливців: ротмістр козацький із Богуслава, Савицький, визвався спалити цю будівлю; дійсно, хоча він і втратив декількох людей, але встиг обікласти стіни соломою і підпалити її. Незабаром полум'я охопило весь дах, але гайдамаки не переставали стріляти, поки дах не провалився із стелею; тільки тоді замовкли постріли з руїниць. Солдати виламали двері, але серед палаючих стін знайшли живих тільки двох чоловік, які сильно постраждалих від опіків; решта 16 згоріли; труп одного знайдений був на палаючій колоді, яку він охопив руками і ногами. Гайдамаки ці при житті ще скуштували пекельної муки: витративши всю воду, що була в хаті, вони скористалися двома діжками квасу. Занурювались в рідину, щоб хоча б на мить уменшити нестерпний жар, продовжували стріляти до останнього подиху. Дивовижна витривалість! Шкода, що вона не була застосована до кращої справи.

У Лисянці ми знайшли на одній шибениці трупи: ксьондза, шляхтича, єврея і собаки з написом на дощечці: "Ксьондз, лях, жид і собака – у всіх віра однака". В Кальниболоті схопили до двох десятків гайдамаків; пан регіментар наказав повісити всю шайку на кроквах старого цегляного заводу. Перед виконанням цього вироку підійшов товариш з доповідною, що один з полонених заявляє, що він шляхтич. "Як! Шляхтич серед гайдамаків! – вигукнув пан Стемпковський, – потрібно віддати відповідну честь його званню. Повісити його крайнім з правого боку!"

Таким чином, винищивши по частинах повстанців, відновлено було спокій і деяку безпеку в цьому нещасному краї. Хоругви народової кавалерії містилися постоєм в Україні, щоб втримувати розгнуздану чернь. Декілька сот чоловік, звинувачених в участі у різанині, були арештовані і відправлені в Кодню, де пан регіментар заснував головну квартиру і упорядив військовий суд; вони майже всі були страчені, в тому числі і декілька духовних осіб, звинувачених в підбуренні до бунту.

Переклад з російської мови В. О. Комишана.

---

* *Мовою оригіналу: "Уривок цей, писаний польською мовою, було нам повідомлено в рукописі покійним М. О. Максимовичем. Передамо в точному перекладі цю цікаву частину записів анонімного мемуариста. – В. А.".*

** *Мовою оригіналу: "Чутки про те, що Гонті відрізали перед стратою язика і праву руку пішли від шляхтичів, котрі хотіли кинути тінь підозри на короля і Браницького в тому, що вони призвели до селянського повстання з метою придушити Барську конфедерацію.".*

Портрет гайдамаки. Невідомий художник. XVIII ст.

Коса бойова. XVIII ст. Україна.

Портрет Івана Гонти. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 71 x 57,5 см
НХМУ. N Ж-669

Вила гацламацькі. XVIII ст
Залізо; лиття, кування
L - 47 см. B - 25,5 см
D (держала) - 6 см
D (вістря) - 1,6 см
Зібрання В. В. Недвіга

Портрет Максима Залізняка. Невідомий художник. II половина XVIII ст.
Напис у верхній частині ліворуч: "ЧИГИРИНСКАГО УЪЗДА/МОТРОНИНСКАГО МОНАСТИРЯ/ПОСЛУШНИКЪ МАКСИМЪ/ЖЕЛЕ[illegible]".
Праворуч зображено ноти з словами "[illegible] КРА-ШЕ/АКЪ У НАСЪ ТА НА УКРА..НІ ШО НЕ МАС ЖИДА ДО НЕ МАС [illegible] ГА НЕ БУ/ДЕ ИЗМІ-НА". Полотно; олія. 67,5 x 51,5 см. СОХМ [illegible]

Портрет Івана Гонти (? – 1768) – сотника надвірного війська магната Потоцького в Умані
[illegible]

Портрет дружини Івана Гонти.
Київська старина.
[illegible]

Портрет Івана Гонти.
Київская старина. -
[illegible]

Портрет Івана Гонти (? – 1768).
Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу II половини XVIII ст.
Полотно; олія. 52 x 38 см.
[illegible]

Портрет Івана Гонти (? – 1768).
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Напис у [illegible]
Полотно; олія. [illegible] см.
[illegible]

Портрет Івана Гонти
Невідомий художник. 14.01.1822 р.

Портрет Івана Гонти.
Невідомий художник. XVIII ст.
Напис на зворотному боці: "GONTA/ATAMAN KOZACZY

Портрет Івана Гонти. Невідомий художник. XVIII ст.
52x37,5 см
НЗХ ПМ-1443

Портрет Івана Гонти. Невідомий художник. XVIII ст.

Портрет Івана Бондаренка (? - 8.08.1768) - отамана гайдамаків.
Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "JA ANKA ATTAMAN HAYDAMAK A ZPOD NDY V RLY NY POD CZARNO YEM I O " Полотно, олія. 66 x 48 см
НЗХ N 1034, ЖК-13

Портрет Мельхиседека (1720 – 1809). Ігумена Мотронинського монастиря. Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст.
Напис у верхній частині "БОРЕЦЪ ЗА ПРАВОСЛАВІЕ/ ГОНИМЫЙ ПОЛАКАМИ И ТОМИМЫЙ/ ВЪ ИХЪ ТЮРМАХЪ/ 1753-1769 Г." "В МОНАШЕСТВЕ СЪ 1745/УМРЪ 2 ІЮНА 1809 Г./ ОКОЛО 100 ЛѢТЪ ОТЪ РОДУ."
Напис у нижній частині "МЕЛХІСЕДЕКЪ ЯВОРСКІЙ."
Полотно; олія. 86 x 59,5 см
ЧХМ. N КВ-2347, Ж-458.

Ігумен Мельхиседек (Значко-Яворський Матвій Карпович) – син сотника із Лубен, нащадок лицаря Геліяша Яворського. Навчався в Києво-Могилянській академії. У 1745 р пострижений у ченці, з 1753 р. – Ігумен Мотронинського монастиря. У 1768 - 1769 рр. на Правобережжі спалахнуло народне повстання Коліївщина, центром якого став Мотронинський Троїцький монастир. Ігумену Мельхиседеку приписують освячення гайдамацьких ножів проти уніатів і жидів

Уманський сотник Іван Гонта. А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1884.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5
Написи у верхній частині ліворуч: "1768/УМАНСЬК /СОТНИ/ ИВАНЪ ГОНТА." У верхній частині праворуч зображено родовий герб та напис: "ПЮТОЦКІЙ ГР. ГЕР. "PILAWA"
Ескіз. Папір; олівець, акварель. 21 x 16 см
ДНАББ. N 21506

Факсиміле підпису Ігумена Мотронинського монастиря Мельхиседека Значко-Яворського.
З портрета, друкованого у виданні "Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края". - СПб., 1888.
МКДУ. N ДР-3822.

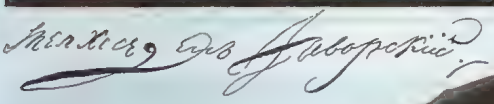

Казан – било. XVIII ст.
Чавун; лиття.
H - 75 см. D - 146 см.
НМІУ. МТ-1674.
Привезений у 1901 р. в Київський церковно-археологічний музей із Мотронинського монастиря на Черкащині. За переказами цей казан був використаний під час повстання в 1768 р. як дзвін, яким скликали "святить ножі". Такі казани використовувалися в XVIII ст. для виготовлення поташу.

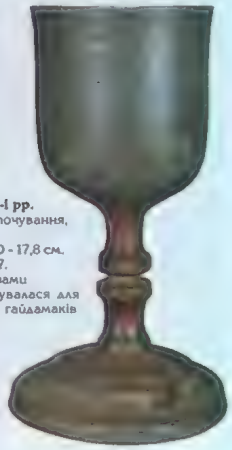

Чаша. 1780-і рр.
Дерево; виточування, різьблення.
H - 32,7 см. D - 17,8 см.
ЧКМ. N ІП-87.
За переказами використовувалася для причащання гайдамаків перед боєм.

Дуб Максима Залізняка в Холодному Яру поблизу Мотронинського монастиря на Черкащині.
Вік дуба близько 1200 років. H - 23 м.
В (обхват) - 8,4 м. D (крона) - 27 м.
Об'єм деревини – 37,7 м³.
Фото В. В. Недяка. 2000 р.

Мотронинський монастир Черкаського пов. Київської губ., де почалася Гайдамаччина 1768 р.
А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1890-і рр.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 6
Ескіз. Папір; акварель. 10 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Смерть козака. П. І. Костенко (1882 - 1929).
Початок XX ст. с. Богодухівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. Копія з картини А. А. Ждахи "Ой, на горі огонь горить".
Полотно; олія. 53,5 х 42 см. ЧХМ. N КВ-2667. Ж-311

Табір гайдамаків. Літографія з картини Ю. Коссака (1824 - 1899). **1874 р.**
Папір; друк. 14 х 23 см
ДІМ. N Репр.-17983

Портрет Івана Гонти - уманського сотника.
А. Кашенко. Оповідання про славне [illegible] запорозьке низове. - Катеринослав-Лейпциг, 1923.
Папір; фототипія. 11 х 9 см
Зразок Б. В. Недавка.

Казан – било, в Мотронинському монастирі. Фото. XIX ст.
Річник "Зоря". - Львів, 1896. Папір; фототипія. 9 х 12 см.
ДІБУ. N 453095

Вулиця в Умані. М. А. Беркос (1861 - 1919). **1895 р.**
Полотно; олія. 131,6 х 89,5 см
ХХМ. Ж-293

Взяття Умані (Повстання гайдамаків). І. С. Їжакевич (1864 - 1962). **1939 р.**
Полотно; олія. 59 х 85 см
ДІМ. N КП 57681. Ж-175

"... Горе, горе! Молітесь, діти! Страшний суд ляхи в Україну несуть". О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886.
Гравюра. Папір; друк. 23,2 х 23 см.
Зібрання В. В. Неляка.

"Літа орел, літа сизий попіл небесами; гуля Максим, гуля батько степами, лісами".
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886
Гравюра. Папір; друк. 23,5 х 20,2 см
Зібрання В. В. Неляка

а б

а) Рушниця з кремневим ударним замком. XVII ст. Європа.
Сталь, дерево, кістка, перламутр; лиття, кування, різьблення, інкрустація. L - 145 см.
НМІУ. N 3-327.
б) Шабля "карабела". XVIII ст. Річ Посполита.
Сталь, срібло, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування, гравірування, різьблення. L - 90 см
НМІУ. N 3-295

"Сини мої гайдамаки! Світ широкий, воля - ідіть сини, погуляйте, пошукайте долі!"
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886.
Папір; туш, перо. 32,5 х 27 см
НМШ. Б/н

"Святії божиї міста
Ксьондзи скажені осквернили!
Земля козача зайнялась,
І кровью, сину, полилась,
І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі."

Тарас Шевченко. "Гайдамаки"

Мушкетон Семена Гаркуші, отамана гайдамацького повстання на Полтавщині в 1740 р.
І половина XVIII ст.
Сталь, бронза, дерево; лиття, кування, виточування, різьблення
L - 93 см. Калібр - 42 мм
ЧОІМ. N И-2835

Шабля "карабела". XVIII ст. Річ Посполита.
(Фрагмент)
НМІУ. N 3-295

"Заспіваю – развернулась
Висока могила;
Аж до моря запорожці
Степ широкий крили.
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають ..."

Тарас Шевченко. "Гайдамаки".

Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка "Гайдамаки". О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886. Папір; туш, перо, білило. 13 х 25,5 см.
ХХМ. N ГРУ-385.

"Кари ляхам, карі! І карали... Страшно, страшно Умань запалала".
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886.
Гравюра. Папір; друк. 9,6 х 18,9 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Ціп бойовий.
XVII ст. Україна.
(Фрагмент).
Дерево, залізо; кування.
L (держак) - 125 см.
L (бич) - 65 см.
НМІУ. N 3-273.

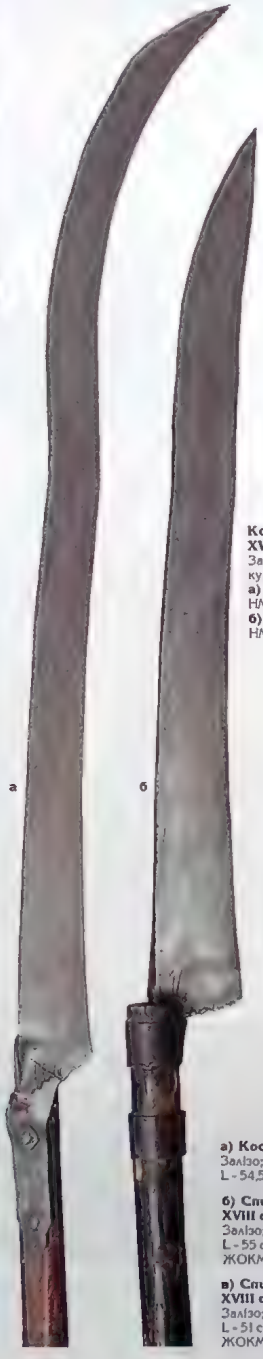

а б

Коси бойові.
XVIII ст. Україна.
Залізо, дерево; лиття, кування, клепання.
а) L - 262 см.
НМІУ. N 3-282.
б) L - 251 см.
НМІУ. N 3-281.

Вила гайдамацькі. XVIII ст.
Надійшли в 1935 р.
Із с. Старий Солотвин Баранівського р-ну Житомирської обл.
Залізо, дерево; лиття, кування.
L - 47,2 см. B - 23 см.
ЖОКМ. N КП-18952. 36-42.

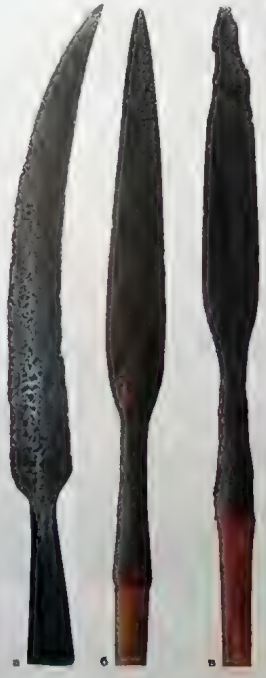

а б в

а) Коса бойова. XVIII ст.
Залізо; лиття, кування.
L - 54,5 см. ЧКМ. N ЗС-265.

б) Спис гайдамацький.
XVIII ст.
Залізо; лиття, кування.
L - 55 см. B - 6 см.
ЖОКМ. N КП-18951. 36-39.

в) Спис гайдамацький.
XVIII ст.
Залізо; лиття, кування.
L - 51 см. B - 6 см.
ЖОКМ. N КП-37234. 36-40.

"Аж ось ведуть гайдамаки ксьондза єзуїта і двох хлопців: "Гонто! Гонто! Оце твої діти". О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886.
Гравюра. Папір; друк. 23,7 х 20,3 см.
Зібрання В. В. Неляка.

"И Галайда з Гонтою танцює. А Залізняк бере кобзу: - Потанцюй, кобзарю, я заграю". О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886.
Гравюра. Папір; друк. 12,9 х 19 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка "Гайдамаки". О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886.
Папір; туш, перо. 18 х 27,2 см.
ХХМ. N ГРУ-380.

Бенкет у Лисянці. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886
Гравюра. Папір; друк. 12,7 х 19 см
Зібрання В. В. Неляка

**"А хто такий у чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу, ляхів – мертвих: шука когось, ..."
Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка "Гайдамаки".
О. Г. Сластьон** (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886
Папір; туш, перо, білило. 17,8 х 25,4 см.
ХХМ. N ГРУ-410.

Помста Яреми. "Ні, не діждеш, жидівська собако!" Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка "Гайдамаки". О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886.
Папір; туш, перо. 16,7 х 27,6 см
ХХМ. N ГРУ-328

"А Залізняк гайдамакам каже опинитись: "У ліс, хлопці! Вже світає, і коні приставли: попасемо", - і тихенько у лісі сховались". О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1885 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886
Гравюра. Папір; друк. 8,1 х 19 см
Зібрання В. В. Неляка

"Батько діда просить, щоб той розказав / про Коліївщину, як колись бувало, / Як Залізняк, Гонта ляхів покарав. / Столітнії очі, як зорі, сіяли, а слово за словом сміялось, лилось; / як ляхи канали, як Сміла горіла... / Сусіди од страху, од жалю німіли".
Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка "Гайдамаки". О. Г. Сластьон (1855 - 1933), **1886 р.**
Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. - СПб., 1886. Папір; туш, перо, білило. 33,9 х 28,4 см
НМШ. N Г-1533.

"Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...

Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає;
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві
Жидів кінчать.
Така й досі осталася слава."

Тарас Шевченко. "Гайдамаки". 1838 р.

Борис Мельник
історик

"Ой панночка наша шаблюка!
З Бусурменом зустрівалась,
Не раз, не два цілувалась...
А козак козачий звичай знає –
Келепом по ребрах торкає."

Українська народна пісня.

КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ

Багаторічна боротьба українського козацтва з поневолювачами викувала чудовий тип воїна – витривалого, невибагливого, здатного вести бій за будь-яких умов і з будь-яким супротивником. З козацького середовища вийшли першокласні стратеги і тактики сухопутного і морського бою, талановиті фортифікатори.

Основою українського козацького війська була піхота – найкраща в Європі. Але умови боротьби із коговиками-татарами вимагали наявності рухливої і маневреної кінноти. З упевненістю можна сказати, що українське козацтво на добру сотню років випередило появу у Франції драгунів – кавалерійських частин, здатних вести бій як у кінному, так і в пішому строю.

Першорядну роль у воєнному мистецтві козаків відігравала зброя. Як і в усіх арміях світу того часу, основна роль належала холодній зброї, застосування якої диктувалося недосконалістю зброї вогнепальної. На озброєнні у козаків були чекани (келепи), удару яких не витримував жоден захисний обладунок, списи, ножі, кинджали. І цілком природно, що основною зброєю козаків була шабля – єдино придатна у боротьбі перш за все з легкою кіннотою татар. Щоправда, так було не завжди. За свідченням Я. Собеського, учасника Хотинської битви 1621 р., кожний козак мав самопал, але мало хто – шаблю. У цей період озброєні шаблями, очевидно, в основному були запорожці. Але до 1648 р., початку Національно-визвольної війни українського народу, картина різко змінилася. Шаблі мали вже всі козаки.

Козак і шабля – нерозлучні. Це традиційне уявлення сягає своїм корінням глибини віків, цей зв'язок оспіваний у народних думах і піснях, легендах і переказах. Досить також згадати, що козак міг прогуляти все, з одягом включно. Все – крім шаблі і шапки. Втратити шаблю – незмивна ганьба, бо шабля була в Україні своєрідним символом волі та бойового побратимства.

Але чому шабля, чому не палаш або шпага, розповсюджені в цей час в арміях Західної Європи? Щоб відповісти на це запитання, доведеться пояснити особливості конструкції та застосування шаблі. Вона складається з клинка й ефеса. Ефес у багатьох випадках має гарду – систему дужок для захисту руки. Принциповими відмінностями конструкції шаблі є викривлений клинок та відігнуте від леза руків'я. У результаті цього в момент удару клинок не утворює тупого кута до осі руки, а лежить з нею в одній площині й продовження. Якщо спробувати завдати ріжучого удару (тобто тягти руку до себе) зброєю з прямим клинком, то неминуче втратиться частина сили удару [1]. Для порівняння дії зброї з прямим клинком (меча, палаша, шпаги) з шаблею наводять такий приклад. Пропонується в буханець хліба увіткнути вертикально, тобто під прямим кутом, ніж і спробувати розрізати хліб, не нахиляючи ножа. Звичайно, хліб розріжеться, але для цього знадобиться велике зусилля. Якщо нахилити ніж у бік леза, то воно стає мінімальним. Саме цей ефект і досягається вигином клинка і нахилом руків'я, тобто зменшенням кута. І якщо меч, палаш і шпага при рубанні мають розколюючу дію сокири, то шабля має рубляго-ріжучу дію, удар виходить ковзким. Тому шабельне рубання вимагає набагато меншої затрати фізичних зусиль, а ефективність його значно вища.

Шаблею можна і колоти – при умові невеликої кривизни і двогострого кінця клинка. Розповідаючи про вбивство князя Ярополка біля воріт Звенигорода (нині с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.) у 1087 (1086?) р., літописець вказує, що князя, який їхав у санях, убивця "проболе саблею з коня" [2]. Пробити плоским клинком кольчугу, а тим більше пластинчатий обладунок, практично неможливо. Тому вістря шаблі іноді робили гранчастим, на зразок голчастого багнета. Це так звана шабля-кончар. Хоча її знаходять на дуже великих просторах, все ж використовували її рідко.

Протягом тривалого часу клинки виготовляли з поступовим звуженням до вістря. У XVII ст. на бойовому кінці почали робити розширення – елмань. Мета цього винаходу полягала у збільшенні ваги ударної частини клинка, чим посилювався удар. Одночасно двогостра елмань робила клинок більш зручним для уколу. Але широкого розповсюдження, крім Туреччини і Польщі у XVII – XVIII ст. та частково у Московії (до кінця XVII ст.), вона не знайшла.

Якщо у меча, палаша і шпаги руків'я є продовженням клинка і його довжина визначається розмірами долоні, а вага зброї – фізичними даними воїна, то у шаблі узгоджені її загальна довжина і вага, переріз і вигин клинка, довжина і нахил руків'я. Одержання її оптимальних параметрів протягом століть досягалося методом підбору, працею багатьох поколінь зброярів. Щоб уникнути втрати шаблі при ударі супротивника, уже в першій половині XVII ст. в Польщі на зовнішню сторону хрестовини стали виробляти спеціальне кільце, (так званий перстень) для великого пальця.

Одним із варіантів конструкції шаблі є шашка. Назва ця походить від адигейського слова "с'ашхо" – довгий ніж. Характерними особливостями шашки є малий вигин клинка, повна відсутність гарди (включаючи і хрестовину), своєрідна роздвоєна голівка, яка походить від турецьких ятаганів. Відрізняється шашка і способом ношення – лезом (тобто вигнутим боком) догори.

Перевага вигнутого клинка перед прямим була помічена в глибоку давнину. При цьому не слід забувати, що шабля у різних варіантах була поширеною в Азії. Шабля – основна зброя кінних воїнів. Це підтверджується даними археологічних досліджень. У понад 80% поховань разом із шаблею знаходили кінську збрую [3].

На Русі шабля витіснила меч не відразу. Тільки на територіях, що межували зі степом, тобто в Подніпров'ї, вона значно переважала. Але там, де не було зіткнень з коговиками, особливо на західних рубежах, превалював меч. У Московії він був остаточно витіснений шаблею тільки у XVI ст. В Україні цей процес відбувався значно раніше. Найбільш ранні зразки шабель у Київській Русі датуються X ст. (окремі дослідники вважають, що вони з'явилися тут у IX ст.). Деякі з них експонуються у Національному музеї історії України в Києві. Показово, що більша частина шабель була знайдена південніше Києва, там, де проходив кордон зі степом. Кіннота кочівників була озброєна винятково шаблями, і тому захисники прикордоння озброювалися відповідним чином.

Давньоруські шаблі цього періоду мали вузький і довгий клинок, незначний вигин, коротку пряму бронзову хрестовину. З XI ст. хрестовина набула ромбовидного розширення у центрі, або так звані шипи. Вони давали можливість затри-

---

[1] Ленц Э. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения. – Ч. 1. Собр. оружия. – СПб., 1908. – С. 42; Федоров В. Холодное оружие. – СПб., 1911. – С. 21, 26.
[2] Літопис руський. – К., 1989. – С. 126.
[3] Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. – Москва – Ленинград, 1966. – С. 61–62.

мати рух ворожого клинка, не даючи останньому зіслизнути на руків'я. Цю конструкцію пізніше запозичили в Польщі, Угорщині та країнах Західної Європи, хоча там вона виникла під впливом турецьких зразків. У XIII ст. з'являються хрестовини з опущеними кінцями. Ця конструкція затримувала ворожий удар, з якого боку він не завдавався б.

Спочатку шаблі в Русі були привозними, але вже з XII ст. розпочалося їх широке місцеве виробництво. Як і меч, шабля стала предметом мистецтва ювелірів і художників. Клинки й ефеси оздоблювалися золотом, сріблом, бронзою. На клинках гравіювали і таушували орнаменти, основними мотивами яких були квіти і виткі рослини. Літопис розповідає, що в 1252 р. князь Данило Галицький привів війська на допомогу угорському королеві Белі IV, який воював з німцями. На момент прибуття князя вже велися мирні переговори. Посли імператора були вражені розкішшю озброєння Данила, а особливо його шаблями, щедро оздобленими золотом [4].

Особливості конструкції шаблі породили новий вид фехтування — шабельний бій, який значно відрізнявся від бою з використанням зброї з прямими клинками. Тепер не потрібна стала величезна фізична сила: її відсутність компенсується блискавичністю і вправністю рухів, роботою кисті і ліктя, що було необхідною умовою успіху у швидкоплинному бою легкої кінноти, де й використовувалася шабля. Прийоми фехтування на шаблях шліфувалися протягом століть. На перший погляд вони були загальними для всіх воїнів. Але це далеко не так. У кожного народу, який використовував шаблю, існували свої способи і прийоми бою, характерні тільки для нього. Але спільною рисою була висока ефективність, недосяжна для меча, палаша і шпаги. Таким чином, можна зробити висновок, що озброєння козацтва шаблею було зумовлене тим, що це була найефективніша на той час зброя.

Історія українського козацтва овіяна романтикою, не останню роль в якій відіграє козацька шабля. Але мало хто ставить собі запитання: а що таке козацька шабля? Якщо вважати її такою, що була на озброєнні козаків, то тут усе зрозуміло. Але якщо пов'язувати цей термін із походженням зброї, то питання виявляється значно складнішим. Меч середньої якості міг викувати практично будь-який досвідчений коваль, але виготовити добру шаблю міг тільки спеціаліст. Єдиним в Україні містом, де існував цех мечників, був Львів (термін "мечник" вже в XVI ст. був тільки даниною традиції — правильніше було б називати майстрів шабельниками). Мечників, або шабельників, було не так багато і в самому Львові. Наприкінці XVI ст. цим ремеслом володіли 5–6 чол. Наприкінці XVII ст. — 20–23 чол. [5] Для підготовки майстра потрібно було кілька років. Прийом на навчання супроводжувався низкою жорстких вимог, одною з яких було католицьке віросповідання. Тим самим для українця-православного дорога до цеху закривалася, отже, підготовка майстрів-українців ставала неможливою.

Диплом Львівського цеху мечників давав можливість його власникові працювати в будь-якому місті Польщі. Цим привілеєм, крім львівських мечників, користувалися тільки краківські. Мечники з інших міст повинні були складати кваліфікаційний іспит. Вже цей фактор робив львівського мечника забезпеченою людиною. А працював він для шляхти, що теж гарантувало високі заробітки.

Чималу роль відігравала і позиція польської влади, від якої залежала можливість створення цеху. Звичайно, вона не допускала розвитку в Україні виробництва високоякісної зброї, яка у цій, завойованій, але нескореній землі обернулася б проти неї самої. Не слід забувати і про сировину. Львівські мечники виготовляли зброю зі сталі, привезеної з Угорщини. Метал же з болотяних руд, придатний для сільськогосподарських знарядь та побутових речей, для виготовлення шабель не годився.

Одже, єдиним джерелом поповнення козацьких арсеналів була воєнна здобич. На озброєнні козаків були турецькі, перські, польські, молдовські шаблі. Трофейний характер козацьких шабель підтверджується як іконографічним матеріалом, так і нечисельними, точно атрибутованими зразками, що зберігаються в музеях України. Так, на портреті Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса добре видно ефес турецької шаблі. Турецькі шаблі ми бачимо на поширених народних картинах "Козак Мамай". Нарешті, на знаменитому полотні І. Репіна "Запорожці пишуть листа до турецького султана" відтворено перські і турецькі шаблі з колекції видатного українського історика Д. Яворницького.

Під час розкопок на місці битви під Берестечком, що відбулася 1651 р., майже всі знайдені шаблі — польського походження, того варіанту, який називався гусарським. На той час основною ударною силою польського війська були так звані "крилаті гусари" — важка кавалерія. Звичайно, на озброєнні гусарів були шаблі різного походження, але перевага віддавалася гусарській. Її характерною рисою став закритий ефес, який складався з руків'я, хрестовини з перснем і передньої дужки. У перстень-кільце, приварене до лівого боку хрестовини, вставлявся великий палець, що давало можливість краще втримувати шаблю. Передня дужка, яка йшла від правого кінця хрестовини до голівки руків'я, захищала руку від удару ворожої шаблі. Дужка найчастіше робилася плоскою. Бували випадки, коли вона не доходила до голівки (т. зв. незамкнена) [6]. Гусарська шабля вирізнялася високими бойовими якостями, була результатом багаторічної роботи польських зброярів. Нерідко в ній поєднувалися східні клинки і чисто польський ефес. Слід нагадати, що в цей час у Польщі вживалося 22 варіанти шабель і найкращою з них була гусарська.

З глибокої давнини існував звичай нагороджувати холодною зброєю. У Кракові зберігається шабля українського гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, подарована йому польським королем Сигізмундом III. У 1651 р. після підписання Білоцерківської угоди король Ян II Казимир подарував шаблю гетьману Богданові Хмельницькому. У XVII ст. в Україні набула поширення своєрідна нагородна зброя — щедро прикрашені шаблі, на клинках яких таушувався золотом напис "Непереможному вождю і полководцю" і залишалося місце для імені. Щоправда, на жодному з відомих нам зразків імені немає. Такі явно небойові шаблі зберігаються в Україні у Львівському та Чернігівському історичному музеях.

Традиція нагородження за бойові заслуги коштовною зброєю існувала і в Московщині. Після приєднання до неї України цей звичай поширили й на українське козацтво. Але оскільки воно вважалося іррегулярним військом, то й нагородження проводилося не стандартною армійською зброєю, а трофейними шаблями. На клинку робився напис, який вказував, хто і за що нагороджується. Зразки таких шабель зберігаються у Національному музеї історії України в Києві.

Українське козацтво зберегло свою військову організацію та озброєння. Не змінилося це становище й у XVIII ст., коли російська армія, зокрема кавалерія, прийняла на озброєння шпаги і палаші. На озброєнні козацтва, як і раніше, були шаблі різноманітного походження.

Чорноморські козаки були озброєні рушницями, пістолетами, списами, довгими ножами і, звичайно, шаблями. У 1814 р. жупани замінили синіми куртками, традиційні шаровари — вузькими німецькими штанами навипуск, шапки — баранячими ківерами, сап'янці — звичайними чоботями. Російською владою було наказано не носити оселедців. Відбулися зміни і в озброєнні: замість рушниць ввели важкі ка-

[4] Літопис руський. — С. 408.
[5] ЦДІАЛ (Львів). — Ф. 52. — Оп. 2. — Од. зб. 770–88.
[6] Gradowski M., Zygujski Z. Jun. Slownik uzbrojenia historycznego. — Warszawa, 1948. — S. 35.

рабіни, скасували носіння ножів. Військо було поділене на піших і кінних. Піші козаки отримали списи, кінні – довгі піки. Але під впливом сусідів козацтво змінило одяг – він став кавказьким: бешмет, черкеска, папаха, м'які чоботи без каблуків. Кавказьким стало й озброєння. Як і раніше, козаки використовували трофейну зброю і настільки звикли до неї, що це було зафіксовано в офіційних документах, які визначали форму і озброєння козацтва ("зброя довільних зразків").

Перехід козаків на озброєння горен (шашка і кинджал) зумовлювався особливостями бойових дій, які велися на території, вкритій болотами і плавнями. В цих умовах використання великих кінних з'єднань стало не завжди доцільним, великої ваги набула піхота, уславлені кубанські пластуни.

Кавказька шашка була коротшою і легшою від звичайних шабель, мала менший вигин, що дозволяло колоти ворога, тому була придатною як у кінному, так і в пішому бою, що мало дуже важливе значення для пластунів. Вона, як раніше шабля, була символом честі й гідності козака. Існував цікавий звичай. Якщо в умовах бою кубанець скакав, тримаючи шашку на рівні грудей поперек, це означало, що її власник загинув, бо тільки смерть могла вирвати шашку з рук козака.

Вже в XVIII ст. в Україні формувалися не тільки козацькі, а й регулярні кавалерійські полки – драгунські, гусарські, уланські. Вони мали стандартне озброєння, як і вся російська кавалерія. Але шабля аж до початку XIX ст. була тільки на озброєнні козаків та новоутворених гусарських полків.

У 1904 р. офіційно ввели офіцерську шашку, а також кинджал та шашку для нижчих чинів. Кинджал нового зразка відрізнявся дещо більшими розмірами. Клинки й ефеси були кавказького зразка. На клинках шашок і п'ятах кинджалів вибивався напис "ККВ" ("ТПХВ") – Кубанське (Терське) козаче військо. Нерідко використовували і нестандартні клинки, особливо старі – т. зв. дідівську зброю. Шашка і кинджал були на озброєнні обох військ аж до їх ліквідації у 1920 р.

Помітну роль в озброєнні козаків відігравав спис, який використовувався як піхотою, так і кіннотою. Простота конструкції та технології виготовлення (отже, і дешевизна), можливість вражати ворога на відстані робили його дуже популярним видом зброї не тільки серед козацтва, а й серед повсталих селян. Козаки використовували спис і в індивідуальних зіткненнях, але найчастіше – під час атаки у зімкнутому кінному строю.

Ще з часів Київської Русі був відомий чекан – ударна зброя у вигляді гострокінцевого молотка на короткому ратищі. Пробити ударом списа з плоским пером чи проколоти шаблею кольчугу, а тим більше пластинчастий обладунок майже неможливо. Тут і знаходили застосування чекани, або келепи, як їх називали в Україні в XVI – XVII ст. Суть дії чекана полягає в тому, що на крихітній площі його вістря в момент удару зосереджується величезне зусилля. Тому не було такого обладунку, який би витримав удар чекана, – цей удар не просто пробивав, а проламував будь-який панцир. Але, незважаючи на зовнішню простоту, володіння чеканом вимагало неабиякої вправності та швидкості рухів, адже для удару його треба піднести, залишаючи, таким чином, відкритими груди. Можливо, саме тому чекан досить рідко зустрічається під час розкопок. Він вийшов з ужитку вже в другій половині XVII ст.

Досить часто автори художніх творів, присвячених козацтву, озброюють своїх героїв турецькими ятаганами, які, на наш погляд, є найбільш досконалим видом холодної зброї. Легкий, з подвійно вигнутим клинком, що збільшувало довжину ріжучої поверхні без збільшення ваги, він був дуже ефективною зброєю ближнього бою. Ятаганом можна було діяти як мечем, як шаблею, як ножем, як кинджалом і як серпом, бо ятаган загострювався не із зовнішнього боку, як шабля, а з внутрішнього. Все це дуже романтично, але справа в тому, що ятаган, винайдений у XVI ст., у самій Туреччині знайшов широке розповсюдження лише в XIX ст. Звичайно, в розпорядженні окремих козаків могли бути трофейні ятагани, але це було надзвичайно рідкісним явищем.

Не мали широкого розповсюдження і перначі – ударна зброя на короткому ратищі з голівкою, що складалася з 6–7 загострених пластин-пер, розташованих перпендикулярно до ратища. Хоча пернач завдяки своїй вазі міг використовуватися в бою, та все ж він був більше почесною зброєю, знаком влади полковника.

Звичайно, в часи існування козацтва перевага в бою віддавалася холодній зброї. Але вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. починав широко застосовуватися і вогнепальна. Самопал у ті часи виготовити було значно простіше, ніж шаблю, та й володіння ним не вимагало довголітньої практики. Міць козацької піхоти, вправність у володінні вогнепальною зброєю викликали захоплення в іноземців. Для оборони під час походу козаки будували табір з возів. Оборонці табору розташовувалися в три ряди. Перший ряд бив вогонь, другий подавав заряджені рушниці, третій заряджав. Це забезпечувало величезну скорострільність. Недарма відзначали, що "сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть тисяч татар"[7].

Як видно з матеріалів розкопок під Берестечком, вогнепальна зброя козаків, порівняно з іншими арміями Європи того часу, була більш різноманітною. Поруч із саморобними самопалами там були аркебузи і мушкети, в основному з ґнотовими та кремінно-коліщатковими замками, хоча траплялися і кремінно-ударні первинних конструкцій. На кінець XVII ст. останні ввійшли в широкий вжиток, повністю витіснивши гнотові та кремінно-коліщаткові.

Як і холодна зброя, рушниці були часто-густо трофейними. Використовувалися важкі турецькі рушниці ("яничарки") з масивними нарізними стволами і кремінно-ударними замками іспанського типу, а поряд із ними – стройові армійські рушниці різних країн з кремінно-ударними замками французького батарейного типу і навіть легкі мисливські. Те саме можна сказати і про пістолі, у володінні якими козаки досягали просто неймовірної вправності. Іноземні мандрівники розповідали, що козак пострілом з пістолета міг загасити свічку, не пошкодивши її. Козацькі кавалерійські з'єднання в складі російської армії були озброєні стандартною армійською зброєю, зокрема гладкоствольними карабінами.

Вважається, що багнет винайдено у Франції 1641 р., у військовому таборі під м. Байоною. Звідси пішли його назви – байонет, багнет. У той час він являв собою ніж, прилаштований до дула рушниці. Але цікаво те, що українські козаки зробили цей винахід щонайменше за 20 років до вказаної дати. Мета цілком зрозуміла: поєднати рушницю і спис. У бойових умовах це мало величезне значення.

Треба згадати про ще один вид озброєння козаків – лук. Користувалися вони ним з величезною вправністю. Та інакше і не могло бути. Як не дивно, але в XVI – XVII ст. лук мало чим поступався в ефективності вогнепальній зброї, вигідно відрізняючись від неї скорострільністю і надійністю. Адже для перезарядження кремінної рушниці потрібно 1–2 хвилини. За цей час можна було випустити кілька стріл, що мало величезне значення, особливо в боротьбі з татарською кіннотою. Варто пам'ятати і те, що добрий лук у ті часи майже не поступався в далекобійності рушницям, не кажучи про влучність.

Відшуміли численні битви. Але вдячні нащадки зберігають пам'ять про тих, хто, не шкодуючи життя, бився за свободу України. Про ці подвиги тисяч безіменних героїв нагадує нам сьогодні козацька зброя.

[7] Боплан Г. Л. Опис України. – К., 1990. – С. 31.

Віктор Комишан
мистецтвознавець

СЛОВНИК ЗБРОЯРСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Алебарда – тип колюче-рубаючої холодної зброї у вигляді списа, на кінці якого кріпилася бойова сокира, обух якої мав гак для стягування вершника з коня. У XIV – XVI ст. була на озброєнні європейської піхоти та запорозьких козаків.

Арбалет – вид метальної холодної зброї. Мав вигляд лука, прикріпленого до дерев'яного ложа. Тятива арбалета натягувалася за допомогою механічного пристрою. Був на озброєнні європейської піхоти та використовувався запорозькими козаками як трофейна зброя.

Аркебуза (пищаль) – один з найдавніших зразків ручної вогнепальної зброї. З XVI ст. – легка вогнепальна зброя калібром 12,5 – 18,5 мм, довжиною ствола від 60 см і загальною довжиною 1,2 – 2,4 м.

Бердиш – вид бойової сокири з довгим держаком і викривленим у вигляді півмісяця лезом. Використовувався проти піхоти й кінноти противника, слугував підставкою для стрільби з рушниць.

Бич бойовий – вид ударної холодної зброї ближнього бою. Мав вигляд короткого дерев'яного держака, на який насаджувалася втулка із залізним ланцюгом довжиною 40 – 60 см, на кінці якого кріпилася металева куля діаметром 10 – 15 см з шипами чи без них.

Бужденк – одна з назв булави або пернача.

Булава – вид холодної зброї ударної дії у вигляді круглої або грушоподібної голівки, насадженої на держак (рукіб'я). Бойові булави виготовлялися з дерева, кістки, металу. З XVI ст. булава втратає своє бойове призначення, перетворившись на різновид клейнодів.

Ворсак – назва короткої кривої шаблі, поширеної у кримських татар.

Гаківниця – один з найдавніших зразків ручної вогнепальної зброї. Відома з XIV ст. Мала вигляд металевої труби з гаком і довгим хвостовиком. Гаком гаківниця зачіплювалася за мур, а за хвостовик утримувалася стрільцем. Калібр гаківниці 22 – 33 см.

Гармата (армата) – вид вогнепальної зброї, призначеної для ураження противника та руйнування його споруд за допомогою бражаючих елементів великої ваги та розмірів. Найважливіший і найбогаміший вид озброєння Війська Запорозького. Гармати відливали з міді, бронзи, чавуну, заліза. З XVI ст. гармати були на озброєнні козацького війська. Всі гармати поділялись на два типи – облогові і польові. Класифікували гармати за видовими ознаками: за виробництвом, матеріалом з якого вони виготовлені, за призначенням, розмірами, калібром. Серед багатьох видів гармат, що їх використовували козаки, більшість становили фальконети та мортири.

Джирид – турецька назва дротика (короткого списа) довжиною 0,8 – 1м. з довгим чотиригранним металевим наконечником, насадженим на кругле дерев'ко. Другий кінець дерев'ка обгнений в срібний чи мідний, прикрашений гравіруванням чохлик. Зазвичай, 2-3 дротики та невеликий палаш вкладалися у піхви. В устя піхов вставлялася вкладка з отвором для дротиків. Використовувався в XVI – XVIII ст. у турецькій армії.

Домаха – коротка шабля, виготовлена з дамаської сталі. Вирізнялася характерними візерунками на металі, гостротою, твердістю і гнучкістю.

Замок (гнотовий, кремневий ударний, колісцевий) – пристосування для підпалу пороху в казенній частині стволу.

Зерчало – захисний обладунок (панцир), що складався із металевих пластин – найбільшої, круглої, випуклої і невеликих, які отоували останню; всі пластини з'єднувалися між собою металевими кільцями.

Карабела – тип шаблі XVII ст., рукіб'я якої мало вигляд голови орла.

Карабін – ручна вогнепальна зброя, тип рушниці з коротким стволом. Відомий з XV ст. Використовувався здебільшого кавалерією.

Келеп – вид холодної зброї ударної дії малотоподібної форми з вузьким, у вигляді дзюба, клинком. Застосовувався для пробивання панцирів противника.

Кілич (кілич, кілідж) – шабля. Термін, що вживався до назви турецької шаблі другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Шабля мала сильно вигнутий широкий тонкий клинок з виступаючим обухом П-подібної форми. Рукіб'я мало круглу голівку з просвердленим отвором. Використовувалася здебільшого турками, а у запорожців була як трофейна холодна зброя.

Кинджал (ханджал) – вид холодної зброї з коротким, загостреним з обох боків прямим або викривленим клинком. Використовувався як колюча і ріжуча зброя.

Клюк – шабля XVII ст., клинок якої мав незначний вигин, рукіб'я виготовлялося у вигляді голови орла чи було відігнуте під прямим кутом вліво.

Колчан – сумка (футляр) для зберігання стріл. Виготовлявся зі шкіри, дерева, тканини.

Коса бойова – тип рубляної, ріжучої, колючої холодної зброї, що мала вигляд вертикально прикріпленого леза звичайної господарської коси до довгого держака. Часто леза бойових кіс відковувалися у вигляді наконечника списа (для нанесення колючих ударів) чи гака (для стягування вершника з коня), а верхня частина держака обковувалася бляхою для запобігання перерубуванню в бою.

Кулелійка – форма для відливання куль у вигляді з'єднаних шарніром кліщів, губки яких мали вирізьблені напівсферичні заглиблення (півкулі), куди через ливарний отвір заливали розтоплений свинець.

Ладунка (ладівниця) – сумка (коробка) для зберігання і носіння набоїв. Виготовлялася зі шкіри, дерева, металу. В сумці розміщувалися в 1 – 2 ряди тонкостінні металеві трубки, куди вкладалися заготовлені заряди пороху у кулею в полотняних або шкіряних мішечках.

Лук – один з найдавніших зразків метальної зброї, призначеної для метання стріл. Мав вигляд дуги, кінці якої стягнуті тятивою. Виготовлявся з дерева твердих порід (дуб, ясен), кісток, рогу та сухожилля тварин. Найбільшого поширення у XVI – XVII ст. набув турецький лук. Прицільність стрільби з турецького лука була можливою на відстані до 150 м, а дальність польоту стріли становила 450 – 500 м. Був на озброєнні у козаків до XVIII ст.

Мисюрка – неглибокий шолом у вигляді чаші (миски) з отворами у нижній частині для кілець панцирної сітки (бармиці), яка закривала чоло, вухо, потилицю, плечі. Одягалася мисюрка на бавовняний підшоломник або тюрбан (головний убір).

Мортира – артилерійська гармата з коротким стволом і крутою навісною траєкторією, призначена для стрільби по оборонних спорудах. Стрільна велася кам'яними, чавунними ядрами, запальними снарядами під великим кутом.

Мушкет – довгоствольна піхотна рушниця, калібром 18 – 23 мм, загальною довжиною 1,6 – 1,8 м, масою до 5 – 10 кг. Дальність стрільби становила до 250 м. Відомий в Європі з XVI ст.

Мушкетон (трамблон) – полегшений різновид мушкета з укороченим стволом, кінець якого мав розтруб, що сприяло кращому розсіюванню шроту (картечі).

Налучя – футляр для лука, що повторював його форму. Виготовлявся зі шкіри, дерева, металу, тканини.

Натруска – спеціальна порохівниця невеликого розміру без дозатора, в якій зберігався дрібно розтертий порох, що підсипався перед пострілом на поличку біля запалювального отвору вогнепальної зброї.

Ожига (орган, шмигівниця) – артилерійська система з кількох стволів малого калібру, які закріплювалися на одній, частіше дерев'яній, основі. Деякі ожиги мали до 50 стволів, що кріпилися в декілька рядів. Заряджалася ожига з дула (кожен ствол окремо). Запалювальні отвори стволів одного ряду з'єднувалися жолобком, що дозволяло вести з них залповий вогонь.

Панцир (броня, кольчуга) – захисний доспіх у вигляді сорочки, сплетеної із кругглих або плоских в перетині металевих кілець. Вага панцира була від 5 до 12 кг.

Палаш – вид холодної зброї, на зразок шаблі, з довгим прямим клинком, загостреним з одного або з двох боків, з прямим чи відігнутим в бік рукіб'ям.

Пернач (пірнач) – холодна зброя ударної дії, різновид булави. Відомий з XIV ст. Голівка пернача складалася з вертикальних пластин-пер (4 – 12), що й зумовило його назву. Пізніше, у XVII – XVIII ст., пернач перетворився на символ полковницької влади.

Піка – тип короткого списа з три – або чотиригранним наконечником.

Пістоль – ручна вогнепальна зброя з коротким стволом. Оснащувався колісцевим і кремневим ударними замками. Були пістолі на озброєнні запорозьких козаків і особливого поширення набули у XVIII ст.

Порохівниця – спеціально закрита посудина для зберігання і носіння пороху для заряджання ручної вогнепальної зброї. Висипали порох із порохівниці через трубчастий носик, який закривався кришкою на пружині або гопам. Нерідко порохівниці оснащувалися дозатором, який забезпечував відмірювання однакового заряду. Виготовлялися порохівниці з дерева, металу, кістки, шкіри, кераміки. Були у вигляді рогу, тритунника, конуса, округленої форми. Прикрашалися різьбленням, гравіруванням, карбуванням, інкрустацією.

Рогатина – тип списа з масивним наконечником – рожном. Використовувалася кіннотою і піхотою.

Рушниця – невелика гармата з цільнолитим корпусом і поздовжнім держаком, з якої можна було стріляти, не випускаючи її з рук. Використовувалася запорозькими козаками у XVII – XVIII ст.

Сагайдак (саадак) – комплект озброєння, що складався з лука, вкладеного в налучя, та колчана зі стрілами.

Салютовка – невелика гармата, призначена для салютування. Могла використовуватися для випробування пороху.

Самопал – назва, що вживалася запорожцями до будь-якого типу рушниць у XVII ст., в яких порох запалювався механічним способом.

Серп бойовий – тип рублячої дерев'яної холодної зброї, що мав вигляд довгого держака, до якого був прикріплений господарчий серп. Іноді вістря серпа розковувалося у вигляді наконечника, що дозволяло таким серпом завдавати колючих ударів. Використовувався селянами-повстанцями, які приєднувалися до Війська Запорозького.

Спис (копя, сулиця, оскоп) – один з найдавніших видів колючої дерев'яної зброї. Спис мав вістря – металевий наконечник, який у своїй будові складався з пера і втулки, за допомогою якої насаджувався на дерев'ко (ратище). Іноді в основі пера містилася перетинка, що запобігала глибокому проникненню наконечника в тіло противника. Використовували козацька кіннота і піхота.

Фальконет – назва гармати, калібром 45 – 70 мм, вогонь з якої вівся свинцевими та залізними ядрами, вагою 2 – 3 фунта або картечею. Фальконети у XVI – XVIII ст. застосовували запорозькі козаки у полковій артилерії, а також озброювали свої човни – гайки.

Ціп бойовий – тип ударної дерев'яної холодної зброї, що мав вигляд дерев'яного держака, до якого за допомогою залізного ланцюга приєднувалася ударна частина (біт), яка для більшої ефективності ураження противника робилася масивнішою, оснащувалася шипами. Для запобігання перерубуванню, держак обковувався бляхою. Здебільшого бойові ціпи були на озброєнні селян-повстанців.

Чекан – вид ударної холодної зброї, призначений для пробивання панцира противника. Мав вигляд топірця, обух якого викуваний чотиригранним клином з невеликою кривизною і нагадував пташиний дзьоб. Завдяки такій конструкції чекан був ефективною та грізною зброєю ближнього бою.

Шабля – вид холодної зброї з довгим, викривленим клинком, що призначався для завдання противнику рубаючих та колючих ударів. На Україні відома з X ст. У козаків була найпоширенішим видом холодної зброї. Використовували запорозькі козаки трофейні шаблі, здебільшого східного виробництва – турецькі, перські, арабські. Велику кількість шабель так званої "черкасської" роботи виготовляли і в Україні місцеві майстри. За дослідженнями українського археолога І. К. Свешнікова, козацькими були прості бойові шаблі з коротким кривим клинком, без поздовжніх долів і з перснем для великого пальця на перехресті, який забезпечував надійне утримування шаблі в руці.

Шестопер – холодна зброя ударної дії, різновид пернача. Складається частиною голівки шестопера є шість вертикальних пластин-пер.

Шолом – захисна металева покрівля голови.

Щит – служив захисним прикриттям тіла від уражень холодною зброєю. Здебільшого мав округлений чи еліпсоподібний вигляд. Матеріалом до його виготовлення слугувало дерево. Зовні щит обтягувався шкірою та обковувався бляхою, прикрашався різьбленням, гравіруванням.

Якірець (гасник) – металева колючка у вигляді кількох загострених стрижнів-шипів, один з яких за будь-якого положення якірця завжди спрямовувався угору. Призначався для ураження копит коней кавалерії противника.

Янгарки – рушниця з довгим стволом з кремневим ударним замком іспано-мавританського (турецького) типу. Запозичена козаками у турецьких янгарів.

Ятаган – рубаюче-колюча зброя з викривленим клинком, що загнувався з увігнутого боку. Рукіб'я ятагана мало характерну форму берцової кістки. Був на озброєнні турецької армії, використовувався козаками як трофейна зброя.

Козацькі кулійки, порохівниці, ладунки та натруски XVII – XVIII ст.

Ладунка. XVII – XVIII ст. Схід.
З колекції В.В. Тарновського N 258.
Шкіра, срібло, коралі; шиття, карбування, скань, зернь, філігрань, золочення, інкрустація.
H - 33,5 см. D - 20 см.
ЧОІМ. N И-3027.

Ладунка. XVII ст. Україна.
Шкіра; шиття.
H - 27 см. B - 17,5 см.
ЧКМ. N 3С-2.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Полтавщина. Україна.
Дерево, шкіра, кістка; вирізування, виточування, шиття, тиснення
H - 25 см. D - 17 см
ПОКМ. N ЗБ-71.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Дерево, метал, мідний сплав; вирізування, різьблення, лиття, гравірування.
H - 18 см. D - 13,5 см.
ДІКЗППБ. N КП-112, ОФ/Б-20.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Дерево; вирізування, виточування, різьблення.
H - 23 см. D - 17 см.
ДІМ. N О-385.

Порохівниця-натруска. XVII ст. Україна.
Дерево, метал, мідний сплав, шкіра; вирізування, лиття, різьблення, шиття.
H - 17 см. D - 9 см.
НІЕЗП(і). N 2000.

Порохівниця. XVIII ст. Україна.
Дерево, метал; вирізування, лиття, кування, золочення.
H - 24,5 см. B - 17,5 см.
БКМ. N 348-549.

Порохівниця. XVIII ст. Україна.
Дерево, метал, мідний сплав; вирізування, лиття.
H - 14 см. D - 10 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Порохівниця. XVIII ст. Україна.
Дерево, метал, шкіра; вирізування, лиття, кування.
H - 23,5 см. B - 22 см
ЖОКМ. N КП-7530. 36-217

Порохівниця. XVIII ст. Україна.
Дерево, метал, мідний сплав; вирізування, лиття, різьблення.
H - 19,5 см. D - 16 см.
ХІМ. N 10439, ОС-283.

Порохівниця. XVIII ст. Україна.
Дерево, метал, шкіра; вирізування, лиття, кування
H - 14,5 см. B - 10 см.
ЖОКМ. N КП-7600. 36-327

В ладунках, які були більш пізнього часу, зберігали вже відлиті кулі. Виготовляли порохівниці-ладунки з дерева, шкіри, рогу у вигляді серця, гарбуза, баклаги.

Порохівниця-ладунка. II половина XVIII ст. Україна.
Дерево, мідний сплав; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 14,5 см. D - 9,5 см.
МУНДМ. N Д-1438.

Порохівниця-ладунка. Початок XIX ст. Україна.
До музею надійшла у 1946 р.
Дерево, метал; вирізування, виточування, різьблення, лиття, кування.
Н - 16 см. В - 8,5 см.
МУНДМ. N Д-605.

Порохівниця-ладунка. XVIII ст. Україна.
Дерево; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 20 см. В - 9 см.
ДІМ. N КП-39643, О-386.

Порохівниця-ладунка. XVIII ст. Україна.
Напис: "LIXXXI ЭС. Янко 1791".
З колекції О.М. Поля.
Кипарис, метал; вирізування, виточування, різьблення. Н - 24 см. В - 14 см.
ДІМ. N КП-39638, О-381.

Порохівниця-ладунка. XVII - XVIII ст. Україна.
З колекції В.В. Тарновського N 259.
Шкіра, оксамит, срібні нитки, кістка; шиття, гаптування, вирізування, виточування. Н - 31,5 см.
ЧОІМ. N И-3039.

Порохівниця. XVIII ст. Україна.
Дерево, мідь; вирізування.
Н - 15 см. В - 7,4 см.
ЧОІМ. N И-3037.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Дерево; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 18 см. В - 9,5 см.
МУНДМ. N Д-1424.

Порохівниця. XVII ст. Схід.
Дерево, шкіра; вирізування, вичинка, шиття, тиснення.
Н - 25 см. В - 9 см.
НІЕЗТІІ). N 2003.

Кисет для куль (кулійка). XVIII ст. Україна.
Міхур, метал; шиття, тиснення.
Н - 21 см. В - 6 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Порохівниця. XVIII ст. Україна.
Дерево, мідний сплав; вирізування, лиття, різьблення, гравірування, кування.
Н - 12 см. В - 11,9 см.
ХІМ. N 10441, ОС-285.

Кисет для куль (кулійка). XIX ст. Україна.
Шкіра, мідний сплав, шиття, карбування
Н - 10,5 см. В - 9 см. L - 70 см
Зібрання В.В. Неляка

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Метал; лиття, карбування, гравірування.
Н - 14 см. В - 10 см.
ДІМ. N 39641, О-384.

Порохівниця-натруска. XVII - XVIII ст. Україна.
Ріг, мідь; вирізування, виточування, лиття, кування.
Н - 37 см. В - 8 см.
НАКМ. N КН-6978. З-145.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 264.
Мідь; лиття, карбування, гравірування.
Н - 22,8 см. В - 9,7 см.
ЧОІМ. N И-3050.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Ріг, кістка, шкіра змії, дерево; вирізування, виточування, різьблення. Н - 17 см.
МУНДМ. N Д-1430.

Порохівниця-натруска. XVII - XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського.
Ріг, срібло, бронза; вирізування, лиття, карбування, золочення, інкрустація.
Н - 13,5 см. ЧОІМ. N И-3056.

Порохівниця-натруска. XVII - XVIII ст. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 261.
Ріг, кістка, шкіра змії, срібло; вирізування, виточування, карбування, гравірування, філігрань, скань, чернь. Н - 15 см. ЧОІМ. N И-3041.

Порохівниця-натруска. Кінець XVII ст. Україна.
Подарунок І. Ю. Рєпіна драматургу М. Л. Кропивницькому
Ріг, кістка, сталь; вирізування, виточування, лиття, таушування, золочення.
Н - 22 см. В - 4 см.
НМІУ. N З-1342.

Порохівниця-натруска. XVII - XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 260.
Дерево, срібло; вирізування, виточування, лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь.
Н - 13 см. В - 7,8 см.
ЧОІМ. N И-3046.

Порохівниця-натруска. XVII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення, лиття, карбування, гравірування.
Н - 17,5 см. В - 4,5 см.
ХІМ. N 12320. ОС-395.

Порохівниця-натруска. XVII - XVIII ст. Кавказ.
Ріг, метал, срібло; вирізування, виточування, лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. Н - 21,5 см. В - 4,1 см
ЛІМ. N З-4185.

Порохівниця-натруска. XVII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення, лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 16 см. В - 4 см.
МУНДМ. N Д-1439.

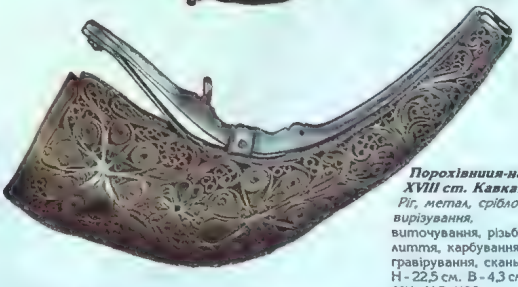

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Кавказ.
Ріг, метал, срібло; вирізування, виточування, різьблення, лиття, карбування, гравірування, скань.
Н - 22,5 см. В - 4,3 см.
ЛІМ. N З-4186.

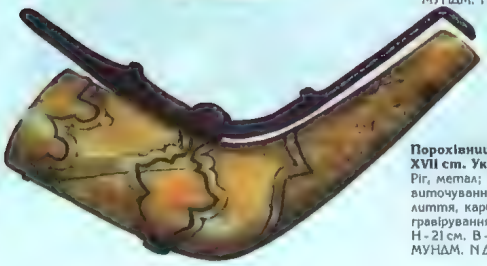

Порохівниця-натруска. XVII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення, лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 21 см. В - 4,5 см.
МУНДМ. N Д-1440.

Порохівниця-натруска. Кінець XVIII ст. Схід.
Ріг, метал, срібло, скло; вирізування, виточування, лиття, карбування, гравірування
Н - 19 см. В - 5,5 см
ХІМ. N 10715. ОС-304

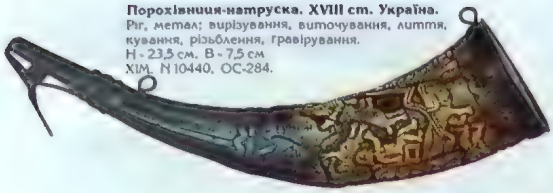

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування, виточування, лиття, кування, різьблення, гравірування.
Н - 23,5 см. В - 7,5 см
ХІМ. N 10440. ОС-284.

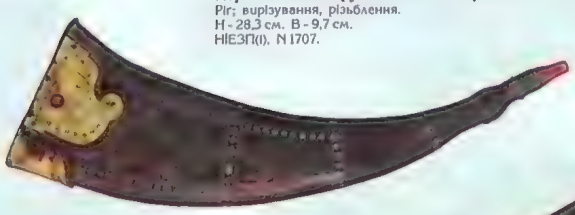

Порохівниця-натруска. XVII ст. Україна.
Ріг; вирізування, різьблення.
Н - 28,3 см. В - 9,7 см.
НІЕЗП(і). N 1707.

Порохівниця. XVII ст. Україна.
Кістка, мідь; вирізування, різьблення.
Н - 17 см. В - 10,8 см.
НІЕЗП(і). N 827.

Порохівниця. XVII ст. Україна.
Ріг; вирізування.
Н - 17 см. В - 9,9 см.
НІЕЗП(і). N 2001.

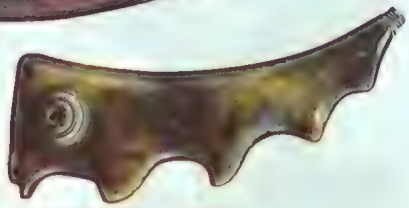

Порохівниця. XVII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування.
Н - 21,2 см. В - 7,1 см.
НІЕЗП(і). N П-Х 2005.

Порохівниця. XVIII ст. Україна.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 25 см. В - 8 см.
МКМ. N 6112.

Порохівниця-натруска.
XVII – XVIII ст. Україна.
З колекції В.В. Тарновського N 262.
Знайдена біля Савур-могили.
Кістка, метал; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 14 см. В - 17,8 см.
ЧОІМ. N И-3040.

Порохівниця-натруска.
XVII – XVIII ст. Україна.
З колекції В.В. Тарновського N 277.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 16,8 см. В - 16 см.
ЧОІМ. N И-3034.

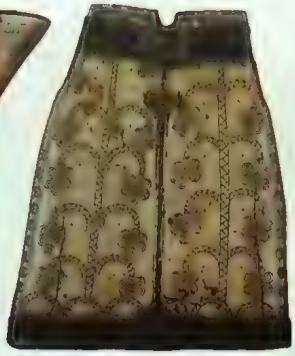

Порохівниця. XVII ст. Україна.
Кістка, метал; вирізування, різьблення. Н - 18 см. В - 15 см.
НІЕЗП(і). N 1944.

Порохівниця. XVII – XVIII ст. Україна.
З колекції В.В. Тарновського N 285.
Кістка; вирізування, виточування, різьблення. Н - 17,5 см. В - 14 см.
ЧОІМ. N И-3059.

Порохівниця-натруска.
1744 р. Україна.
Ріг, дерево, метал; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 13 см. В - 14 см.
МУНДМ. N Д-608.

Порохівниця-натруска.
XVII – XVIII ст. Україна.
Напис у верхній частині: "ГАПОН".
З колекції В.В. Тарновського N 844.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 16,5 см. В - 13 см.
ЧОІМ. N И-3036.

Порохівниця-натруска.
XVII – XVIII ст. Україна.
З колекції В.В. Тарновського N 845.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 13,3 см. В - 13 см.
ЧОІМ. N И-3033.

Порохівниця-натруска.
XVIII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення
Н - 17 см В - 20 см.
МУНДМ. N Д-1421.

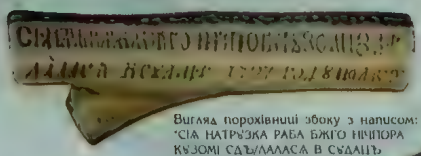

Вигляд порохівниці збоку з написом: "СІЯ НАТРУЗКА РАБА БЖІЇ НИКІТОРА КУЗОМІ СДЪЛАЛАСА В СУДАЦІЪ 1727 ГОДУ ИЮЛА 27" ПОКМ N Р-119.

Порохівниця-натруска. 1727 р. м. Судак. Крим.
Знайдена в с. Тишки на Лубенщині. З колекції К. М. Скаржинської.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 14,3 см. В - 11,2 см.
ПОКМ. N Р-119.

Порохівниця-натруска. Кінець XVIII ст. Україна.
Із зібрання Галаганів, з родинного маєтку в с. Сокиринці, поблизу м. Прилук.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 13 см. В - 11 см.
ПКМ. N 10416-5.

Порохівниця-натруска. XVIII ст.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 18,5 см.
В - 16,5 см.
ЖОКМ. N КП-19579.

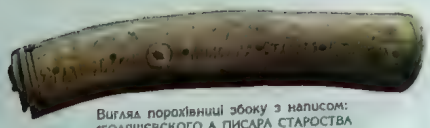

Вигляд порохівниці збоку з написом: "ГОЛЯШЕВСКОГО А ПИСАРА СТАРОСТВА КОРСУНСКОГО." ЖОКМ. N КП-19576. І/п-54.

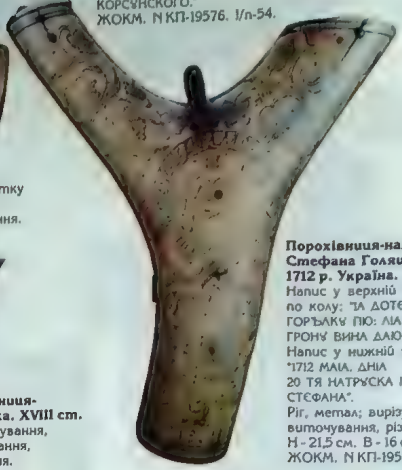

Порохівниця-натруска Стефана Голяшевського. 1712 р. Україна.
Напис у верхній частині по колу: "А ДОТЄБЄ ГОРЪЛКУ ПЮ: ЛІА АЗАКУСКУ ГРОНУ ВИНА ДАЮ:"
Напис у нижній частині: "1712 МАІА. ДНІА 20 ТЯ НАТРУСКА ПАНА СТЄФАНА".
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 21,5 см. В - 16 см.
ЖОКМ. N КП-19576. І/п-54.

Порохівниця-натруска. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Надійшла у 1918 р. з експедиції М. Ф. Біляшівського
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 13 см. В - 12,5 см.
МУНДМ. N Д-1418.

Тильний бік порохівниці. МУНДМ. N Д-1418.

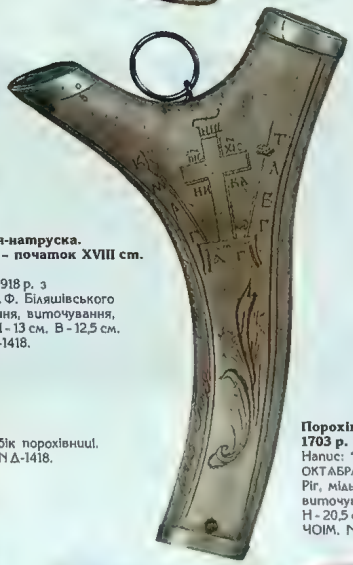

Порохівниця-натруска. 1703 р. Україна.
Напис: "1703 ГОДА. ОКТАБРА. 17 ДНА"
Ріг, мідь; вирізування, виточування, різьблення,
Н - 20,5 см. В - 14 см.
ЧОІМ. N И-3031.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 15,5 см.
В - 14,5 см.
МУНДМ. N Д-1433.

Тильний бік порохівниці. МУНДМ. N Д-1433.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Ріг, срібло; вирізування, виточування, різьблення, гравірування, карбування, інкрустація.
Н - 16,5 см. В - 18,2 см.
ЧОІМ. N И-3043.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Надійшла у 1912 р.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 21,5 см. В - 19,5 см.
МУНДМ. N Д-604.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Ріг, мідь; вирізування, виточування, різьблення. Н - 11,5 см. В - 14,3 см.
ХІМ. N 8283, ОС-248.

Порохівниця-натруска. XVII ст. Україна.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 16 см. В - 12,5 см.
НІЕЗП(і). N П-Х 2006.

Порохівниця-натруска. XVII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 16 см. В - 12 см.
НІЕЗП(і). N П-Х 2002.

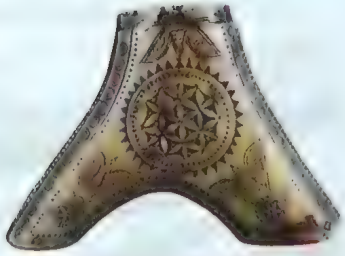

Порохівниця-натруска. XVII ст. Україна.
Із зібрання Галаганів, з родинного маєтку в с. Сокиринці, поблизу м. Прилук.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 12 см. В - 15,5 см.
ПКМ. N 10416-6.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 24 см. В - 16 см.
ПОКМ. N 35-87.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 12,5 см. В - 15 см.
Зібрання О. С Поліщука.

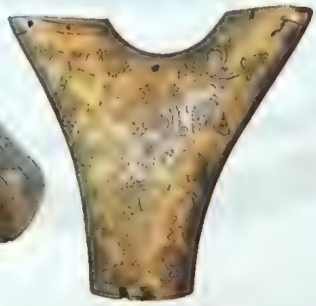

Порохівниця-натруска. XVIII ст. Україна.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 17,5 см. В - 16,5 см
ПОКМ. N Р-121.

Порохівниця-натруска. 1751 р. Україна.
З колекції О. М. Поля.
Ріг, дерево; вирізування, виточування, різьблення. Н - 20 см. В - 17 см.
ДІМ. N КП-39640, О-383.

Порохівниця-натруска. Майстер Максим Гаврилов-Передерієнков. 1726 р. Україна.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 16 см. В - 14 см.
НМІУ. N З-1288.

Порохівниця-натруска. XVIII ст. м. Кишінка Кобеляцького пов. Полтавської губ. Україна.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 16 см. В - 15 см.
МУНДМ. N Д-607.

Порохівниця-натруска. 1738 р. Україна.
Напис у верхній частині збоку: "КИЛІА БОЙКА. 1738".
Ріг; вирізування, виточування, різьблення. Н - 16,5 см. В - 13 см.
МУНДМ. N Д-1444.

Тильний бік порохівниці НМІУ N З-1288

Порохівниця-натруска. XVII – XVIII ст. Україна.
Ріг; вирізування, виточування, різьблення.
Н - 8,4 см. В - 10,1 см.
ЧОІМ. N И-3048.

Тильний бік порохівниці. МУНДМ. N Д-607.

Тильний бік порохівниці МУНДМ N Д-1444.

Холодна зброя – шаблі, кинджали, ножі, списи, які були на озброєнні козаків у XVII – XVIII ст.

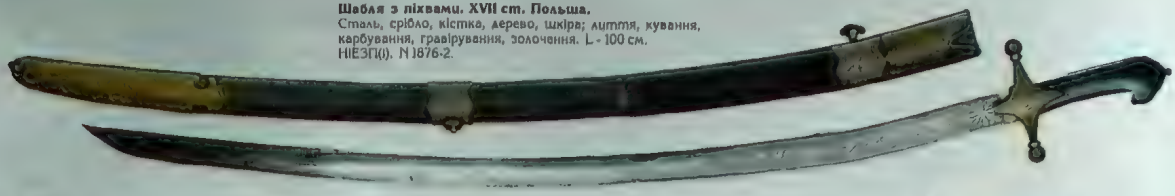

Шабля з піхвами. XVII ст. Польща.
Сталь, срібло, кістка, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення. L - 100 см.
НІЕЗП(і). N 1876-2.

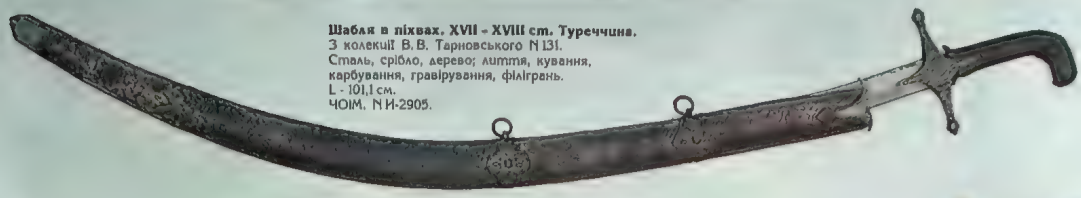

Шабля в піхвах. XVII - XVIII ст. Туреччина.
З колекції В.В. Тарновського N 131.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, філігрань.
L - 101,1 см.
ЧОІМ. N И-2905.

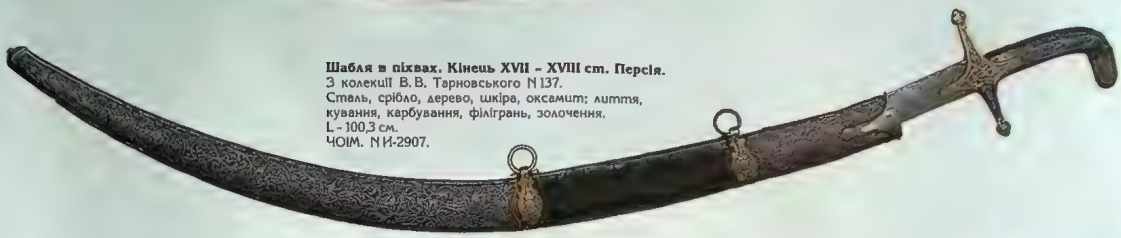

Шабля в піхвах. Кінець XVII - XVIII ст. Персія.
З колекції В.В. Тарновського N 137.
Сталь, срібло, дерево, шкіра, оксамит; лиття, кування, карбування, філігрань, золочення.
L - 100,3 см.
ЧОІМ. N И-2907.

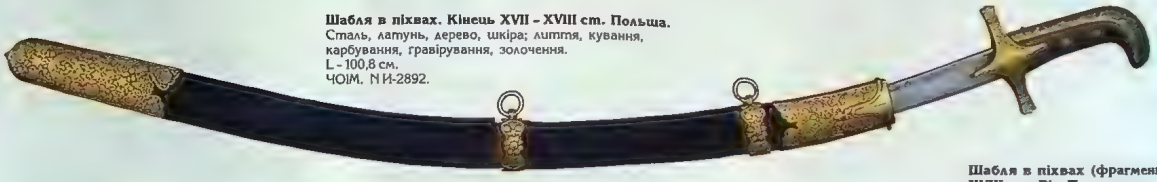

Шабля в піхвах. Кінець XVII - XVIII ст. Польща.
Сталь, латунь, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення.
L - 100,8 см.
ЧОІМ. N И-2892.

Шабля в піхвах (фрагмент). XVIII ст. Річ Посполита. (Україна).
Сталь, срібло, кістка, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування.
L - 98 см.
НМІУ. N 3-45.

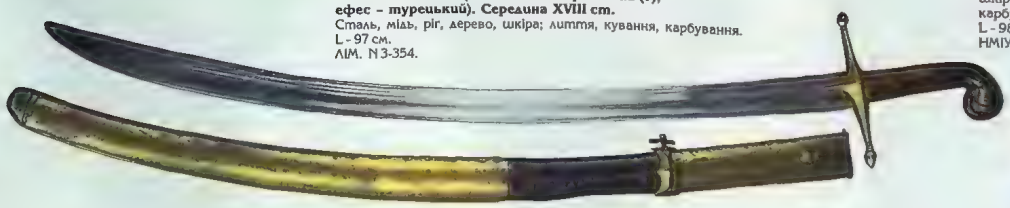

Шабля з піхвами (клинок – австрійський (?), ефес – турецький). Середина XVIII ст.
Сталь, мідь, ріг, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування.
L - 97 см.
ЛІМ. N 3-354.

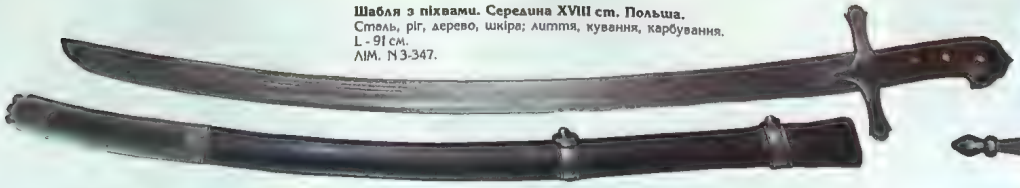

Шабля з піхвами. Середина XVIII ст. Польща.
Сталь, ріг, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування.
L - 91 см.
ЛІМ. N 3-347.

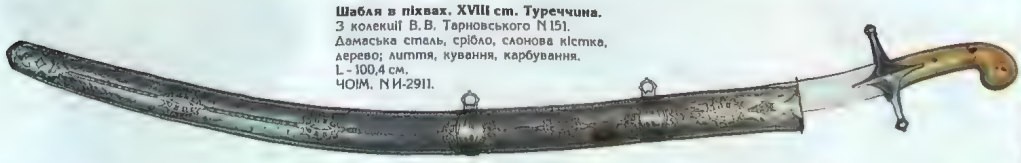

Шабля в піхвах. XVIII ст. Туреччина.
З колекції В.В. Тарновського N 151.
Дамаська сталь, срібло, слонова кістка, дерево; лиття, кування, карбування.
L - 100,4 см.
ЧОІМ. N И-2911.

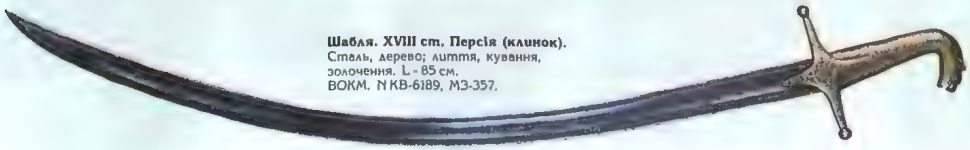

Шабля. XVIII ст. Персія (клинок).
Сталь, дерево; лиття, кування, золочення. L - 85 см.
ВОКМ. N КВ-6189, М3-357.

Шабля в піхвах. Кінець XVII – початок XVIII ст. Туреччина.
З колекції В.В. Тарновського N 146.
Сталь, срібло, яшма, дерево, шкіра, кістка; лиття, кування, карбування, золочення, чернь.
L - 95 см.
ЧОІМ. N И-2946.

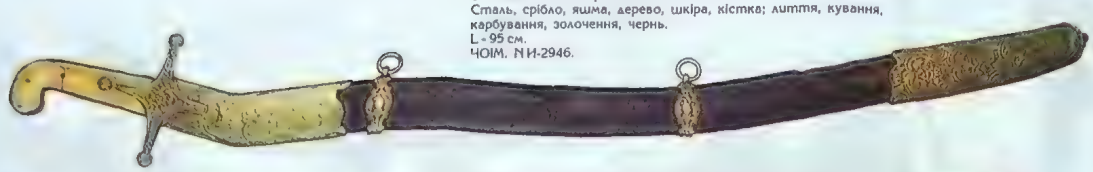

Шабля з піхвами. XVIII ст. Річ Посполита. (Україна).
Сталь, срібло, кістка, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування, таушування золотом. L - 98 см.
НМІУ. N 3-45.

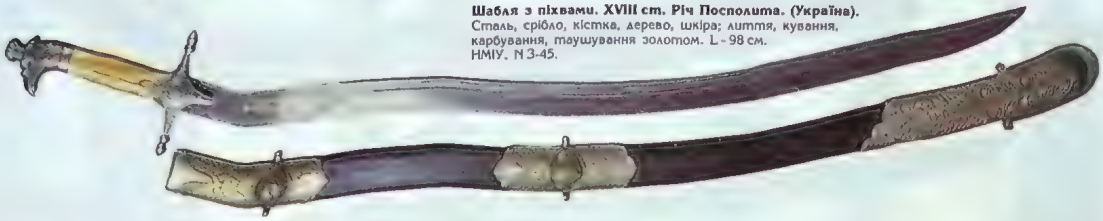

Шабля з піхвами. XVIII ст. Персія. (Україна).
Сталь, срібло, ріг, шкіра, дерево; лиття, кування, карбування. L - 96 см.
НМІУ. N 3-68.

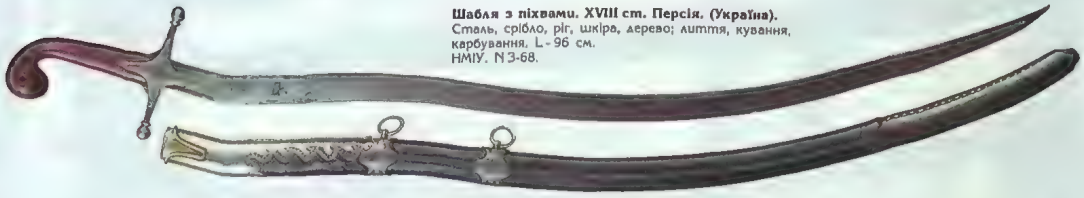

Шабля з піхвами. XVIII ст. Туреччина. (Україна).
Сталь, дерево, мідь, коралі, бірюза; лиття, кування, таушування золотом, інкрустація. L - 83 см.
НМІУ. N 3-55.

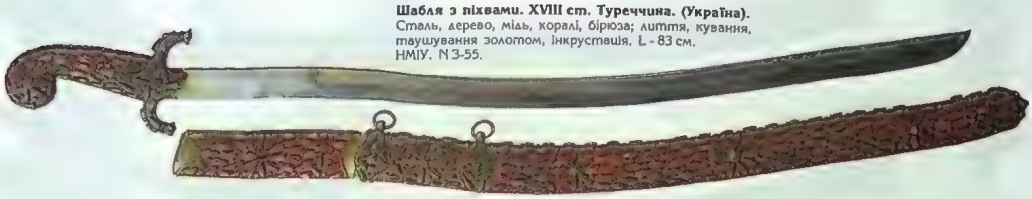

Шабля в піхвах (фрагмент). XVIII ст. Туреччина. (Україна).
Сталь, срібло, ріг, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування.
L - 93 см.
НМІУ. N 3-69.

Шабля "килич". XVIII ст. Туреччина. (Україна).
Сталь, кістка; лиття, кування, карбування. L - 95 см.
НМІУ. N 3-406.

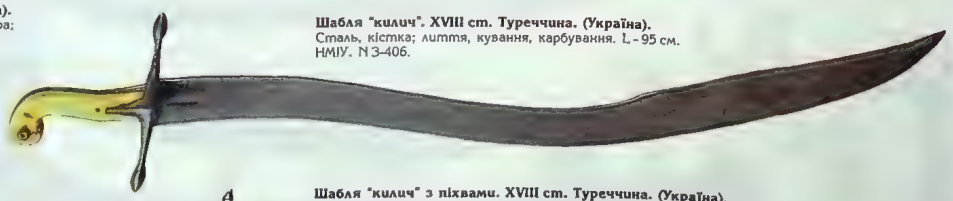

Шабля "килич" з піхвами. XVIII ст. Туреччина. (Україна).
Сталь, срібло, ріг, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування.
L - 93 см.
НМІУ. N 3-69.

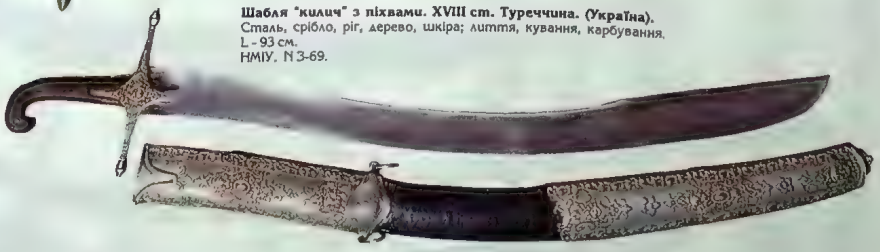

Шабля з піхвами. XVIII ст. Схід.
Сталь, бронза, дерево, шкіра; лиття, кування, гравірування, золочення. L - 91 см.
ХІМ. N 8132, ОС-204.

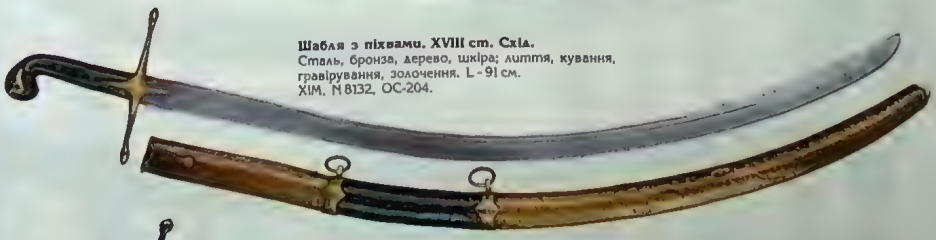

Шабля. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Сталь, дерево; кування. L - 97 см.
ВОКМ. N КВ-6188, МЗ-148.

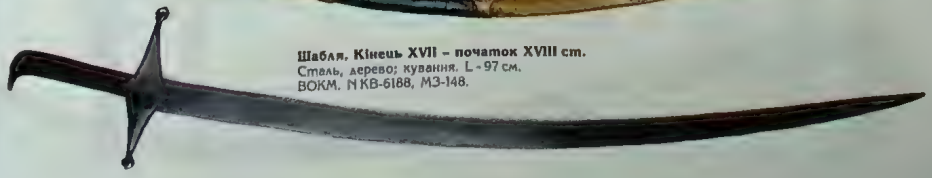

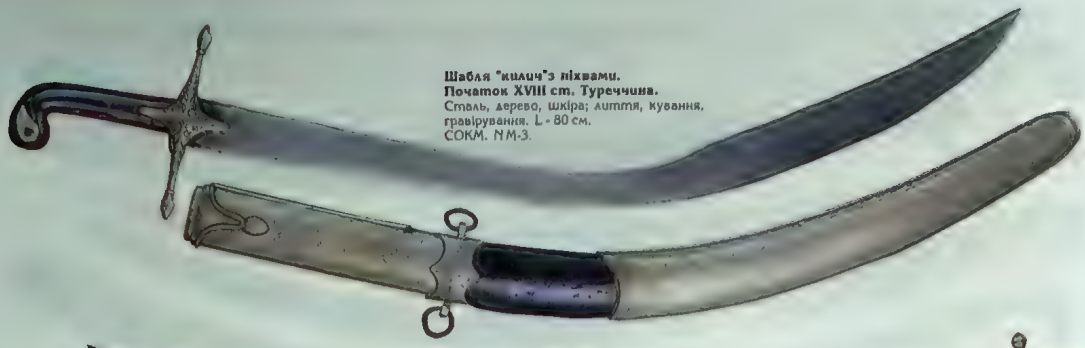

Шабля "килич"з піхвами.
Початок XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево, шкіра; лиття, кування, гравірування. L - 80 см.
СОКМ. N М-3.

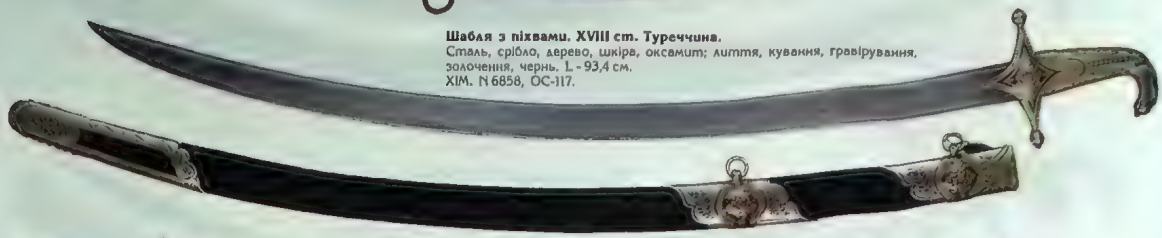

Шабля з піхвами. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево, шкіра, оксамит; лиття, кування, гравірування, золочення, чернь. L - 93,4 см.
ХІМ. N 6858, ОС-117.

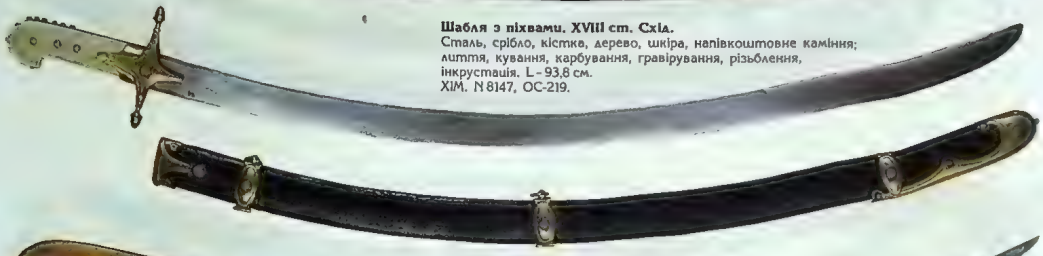

Шабля з піхвами. XVIII ст. Схід.
Сталь, срібло, кістка, дерево, шкіра, напівкоштовне каміння; лиття, кування, карбування, гравірування, різьблення, інкрустація. L - 93,8 см.
ХІМ. N 8147, ОС-219.

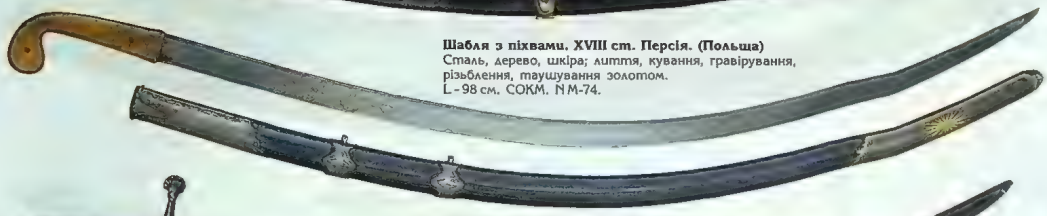

Шабля з піхвами. XVIII ст. Персія. (Польща)
Сталь, дерево, шкіра; лиття, кування, гравірування, різьблення, таушування золотом.
L - 98 см. СОКМ. N М-74.

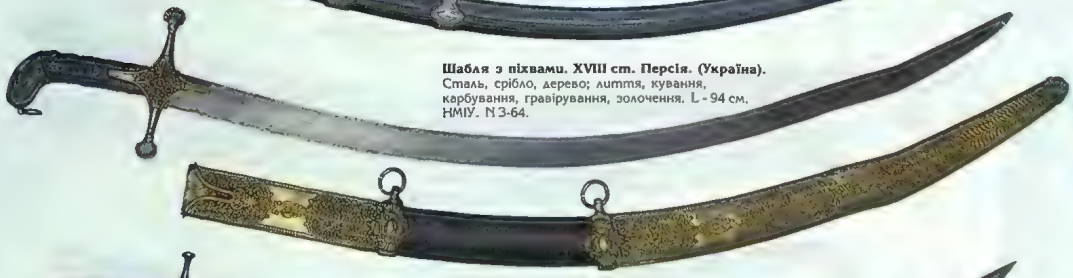

Шабля з піхвами. XVIII ст. Персія. (Україна).
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення. L - 94 см.
НМІУ. N З-64.

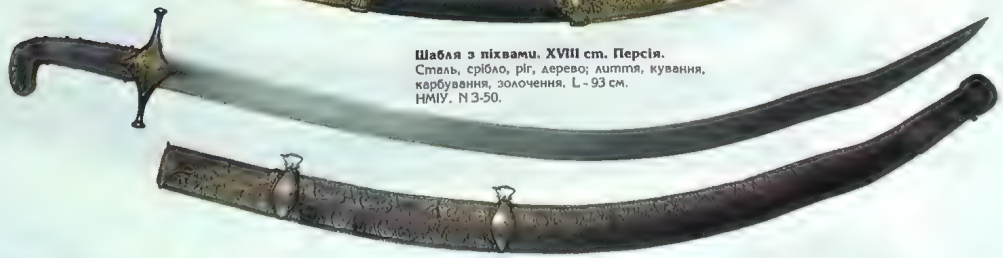

Шабля з піхвами. XVIII ст. Персія.
Сталь, срібло, ріг, дерево; лиття, кування, карбування, золочення. L - 93 см.
НМІУ. N З-50.

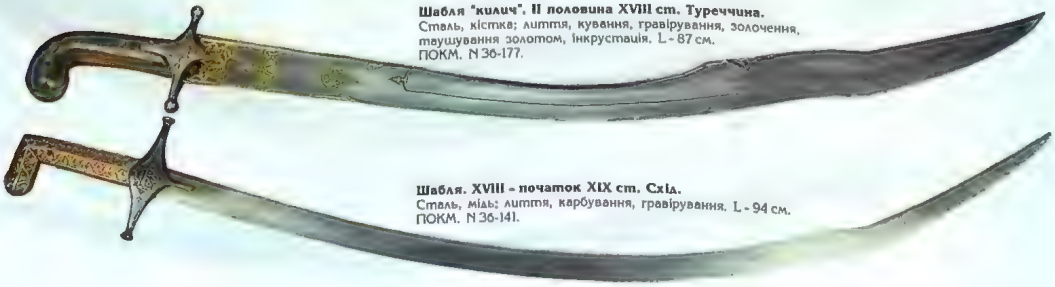

Шабля "килич". II половина XVIII ст. Туреччина.
Сталь, кістка; лиття, кування, гравірування, золочення, таушування золотом, інкрустація. L - 87 см.
ПОКМ. N 36-177.

Шабля. XVIII - початок XIX ст. Схід.
Сталь, мідь; лиття, карбування, гравірування. L - 94 см.
ПОКМ. N 36-141.

Ятаган з піхвами. XVIII ст. Мала Азія.
Сталь,срібло, дерево, оксамит; лиття, кування, карбування, золочення, таушування.
L - 71,3 см
ДІМ. N З-245.

Кинджал з піхвами.
Кінець XVIII ст. Схід.
З колекції О.М. Поля.
Сталь, коралі, бірюза; лиття, кування, гравірування, чернь, золочення, таушування, інкрустація.
Напис на клинку біля руків'я східною мовою, таушований золотом. L - 19,5 см.
ДІМ. N КП-39469, О-150.

Кинджал. Середина XVIII ст. Персія.
З колекції О.М. Поля.
Сталь, срібло, ріг; лиття, кування, гравірування.
L - 57 см.
ДІМ. N КП-39448, О-122.

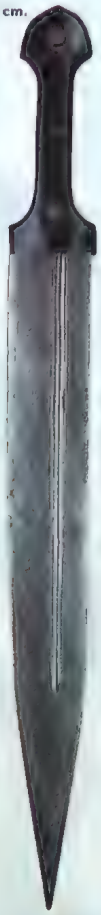

Кинджал з піхвами.
Кінець XVIII ст. Схід.
З колекції О.М. Поля.
Сталь, коралі, бірюза; лиття, кування, гравірування, чернь, золочення, таушування, інкрустація.
Напис на клинку біля руків'я східною мовою, таушований золотом. L - 38 см.
ДІМ. N КП-39470, О-151.

Кинджал.
XVIII ст. Персія.
З колекції О.М. Поля.
Сталь, срібло; лиття, кування, карбування, таушування, L - 28,5 см.
ДІМ. N КП-39440, О-107.

Кинджал.
XVIII ст. Персія.
Сталь, срібло; лиття, кування, карбування, таушування. L - 38,5 см.
ДІМ. N КП-39449, О-123.

Ятаган з піхвами.
Початок XIX ст. Схід.
Сталь, срібло, ріг, дерево, оксамит; лиття, кування, карбування, гравірування, скань, золочення, таушування.
L - 65 см.
ЧОІМ. N И-2968.

Ятаган з піхвами.
XVIII ст. Туреччина.
Сталь, слонова кістка, срібло, шкіра, оксамит, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення, тиснення. L - 72 см.
НІЕЗП(і). N 1826-2.

Ятагани з піхвами.
XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево, кістка, коралі, бірюза; лиття, кування, карбування, інкрустація, різьблення, золочення, таушування.
а) L - 60 см. НМІУ. N З-22.
б) L - 61 см. НМІУ. N З-21.
в) L - 74 см. НМІУ. N З-25.

Вогнепальна зброя – пістолі, рушниці, самопали, гармати, які використовували козаки у походах і війнах XVI – початку XIX ст.

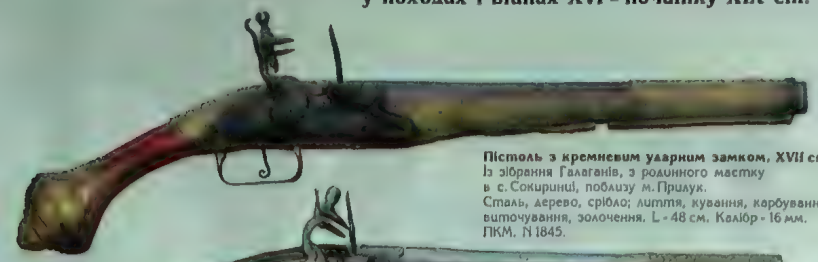

Пістоль з кремневим ударним замком, XVII ст.
Із зібрання Галганів, з родинного маєтку в с. Сокиринці, поблизу м. Прилук.
Сталь, дерево, срібло; лиття, кування, карбування, виточування, золочення. L - 48 см. Калібр - 16 мм.
ПКМ. N 1845.

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування, виточування, різьблення. L - 43 см. Калібр - 16 мм.
СОКМ. N 2797.

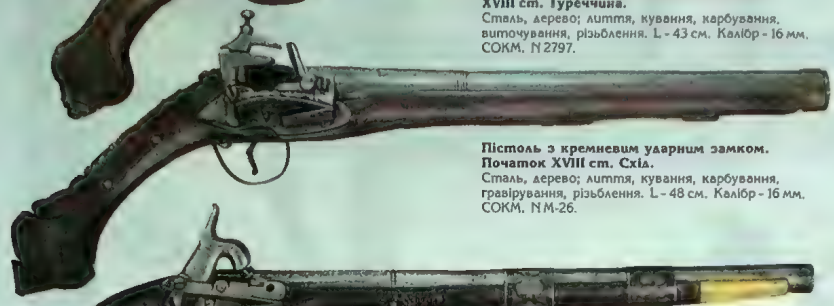

Пістоль з кремневим ударним замком. Початок XVIII ст. Схід.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, різьблення. L - 48 см. Калібр - 16 мм.
СОКМ. N М-26.

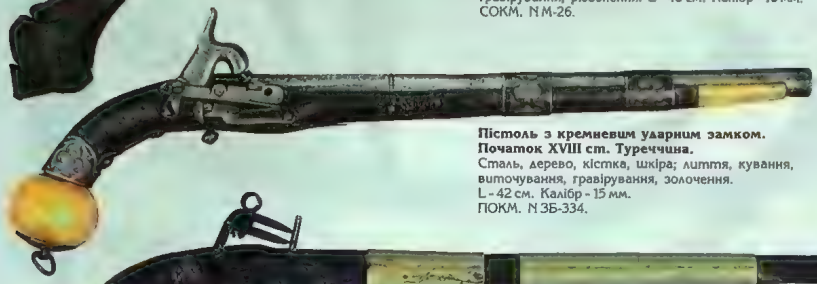

Пістоль з кремневим ударним замком. Початок XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево, кістка, шкіра; лиття, кування, виточування, гравірування, золочення.
L - 42 см. Калібр - 15 мм.
ПОКМ. N ЗБ-334.

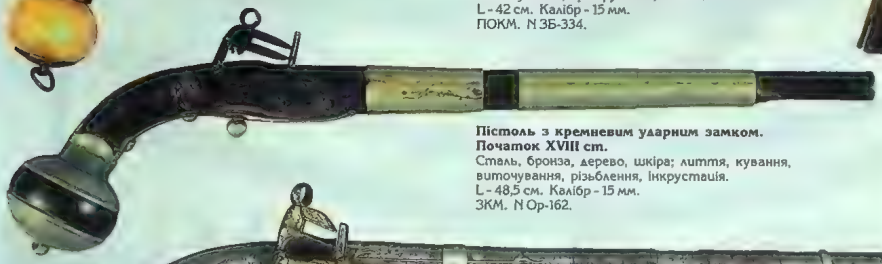

Пістоль з кремневим ударним замком. Початок XVIII ст.
Сталь, бронза, дерево, шкіра; лиття, кування, виточування, різьблення, інкрустація.
L - 48,5 см. Калібр - 15 мм.
ЗКМ. N Ор-162.

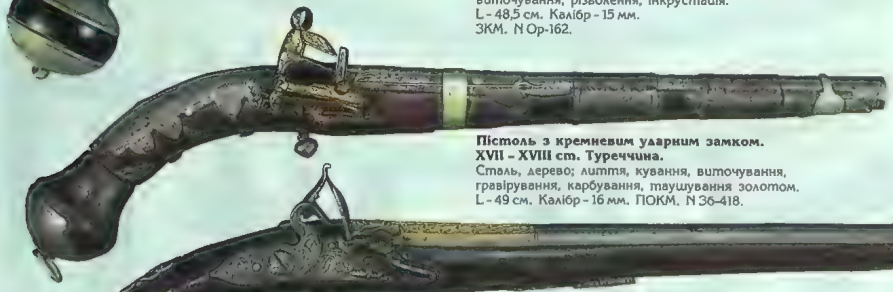

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII - XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево; лиття, кування, виточування, гравірування, карбування, таушування золотом.
L - 49 см. Калібр - 16 мм. ПОКМ. N 36-418.

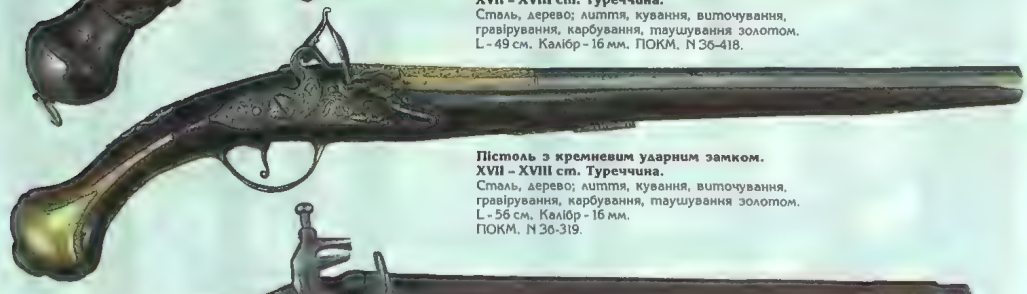

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII - XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево; лиття, кування, виточування, гравірування, карбування, таушування золотом.
L - 56 см. Калібр - 16 мм.
ПОКМ. N 36-319.

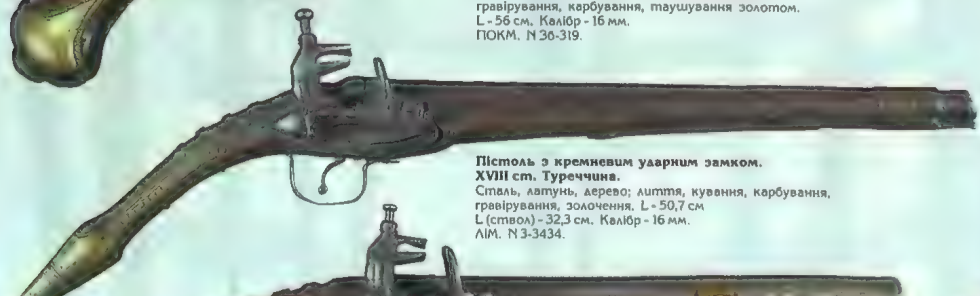

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, латунь, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення. L - 50,7 см
L (ствол) - 32,3 см. Калібр - 16 мм.
ЛІМ. N 3-3434.

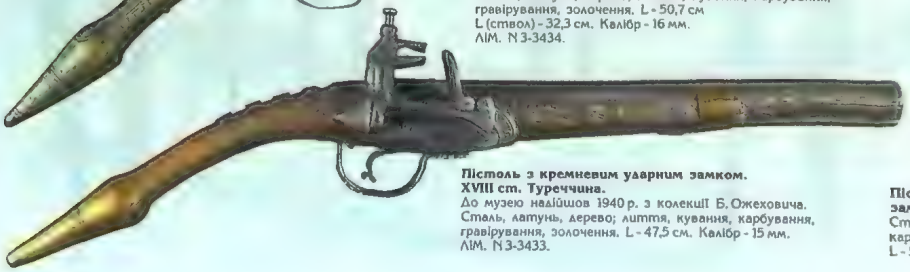

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
До музею надійшов 1940 р. з колекції Б. Ожеховича.
Сталь, латунь, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення. L - 47,5 см. Калібр - 15 мм.
ЛІМ. N 3-3433.

Пістолі з кремневими ударними замками. XVIII ст. Туреччина.
Залізо, латунь, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування.
а) L - 50,7 см.
Калібр - 15,9 мм.
ЛІМ. N 3-3434.
б) L - 47,5 см.
Калібр - 15,2 мм.
ЛІМ. N 3-3433.

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст.
Сталь, срібло, латунь; лиття, карбування, гравірування, золочення.
L - 50,5 см. Калібр - 15 мм. ЧОІМ. N 2845

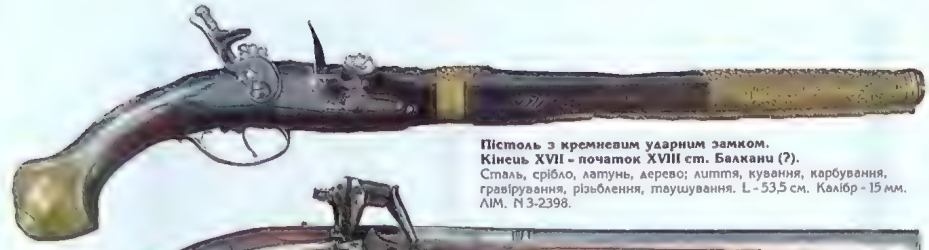

Пістоль з кремневим ударним замком.
Кінець XVII - початок XVIII ст. Балкани (?).
Сталь, срібло, латунь, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, різьблення, таушування. L - 53,5 см. Калібр - 15 мм.
ЛІМ. N 3-2398.

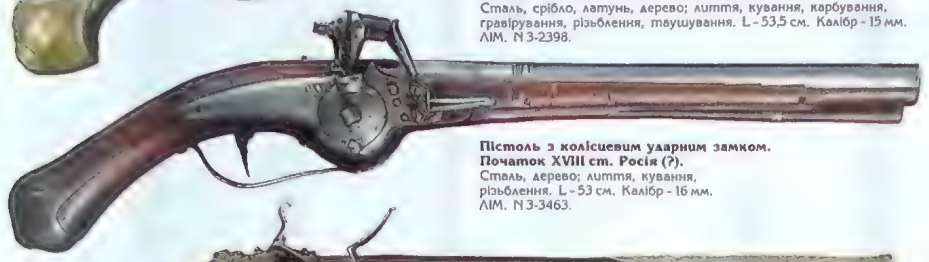

Пістоль з колісцевим ударним замком.
Початок XVIII ст. Росія (?).
Сталь, дерево; лиття, кування, різьблення. L - 53 см. Калібр - 16 мм.
ЛІМ. N 3-3463.

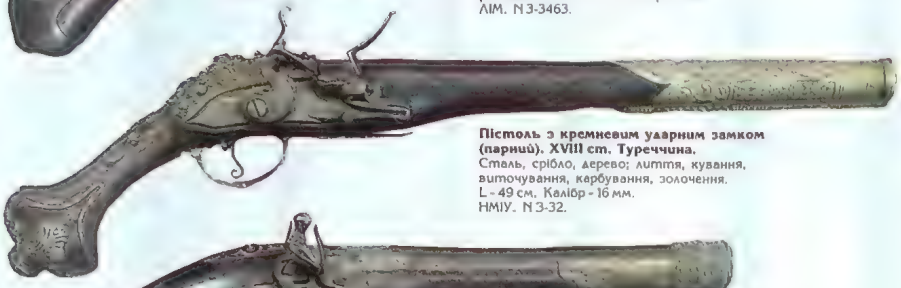

Пістоль з кремневим ударним замком (парний). XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, виточування, карбування, золочення.
L - 49 см. Калібр - 16 мм.
НМІУ. N 3-32.

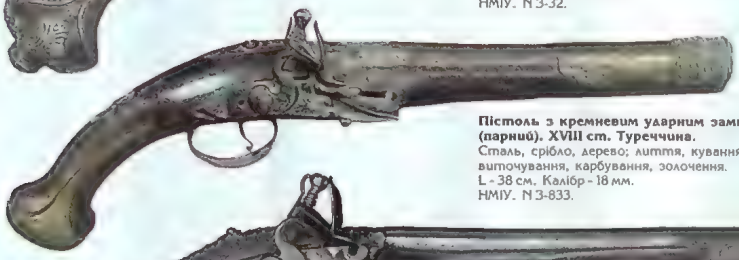

Пістоль з кремневим ударним замком (парний). XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, виточування, карбування, золочення.
L - 38 см. Калібр - 18 мм.
НМІУ. N 3-833.

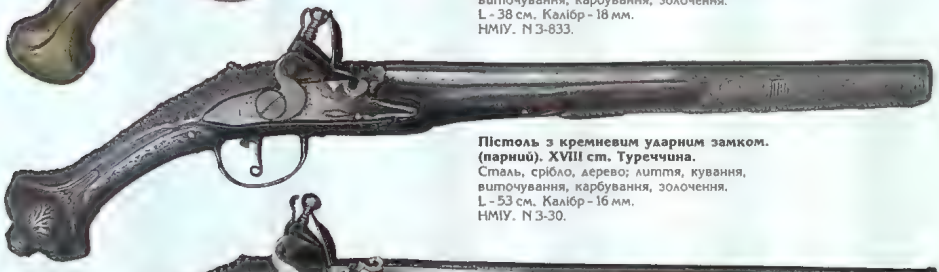

Пістоль з кремневим ударним замком. (парний). XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, виточування, карбування, золочення.
L - 53 см. Калібр - 16 мм.
НМІУ. N 3-30.

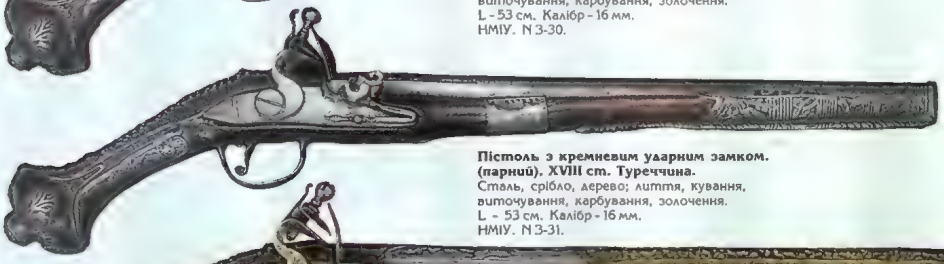

Пістоль з кремневим ударним замком. (парний). XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, виточування, карбування, золочення.
L - 53 см. Калібр - 16 мм.
НМІУ. N 3-31.

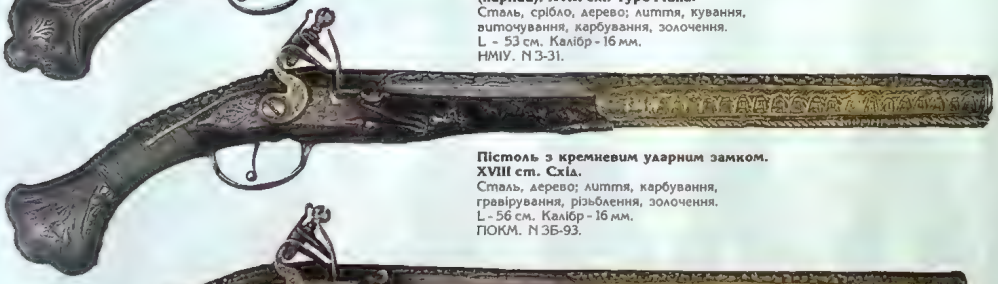

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Схід.
Сталь, дерево; лиття, карбування, гравірування, різьблення, золочення.
L - 56 см. Калібр - 16 мм.
ПОКМ. N ЗБ-93.

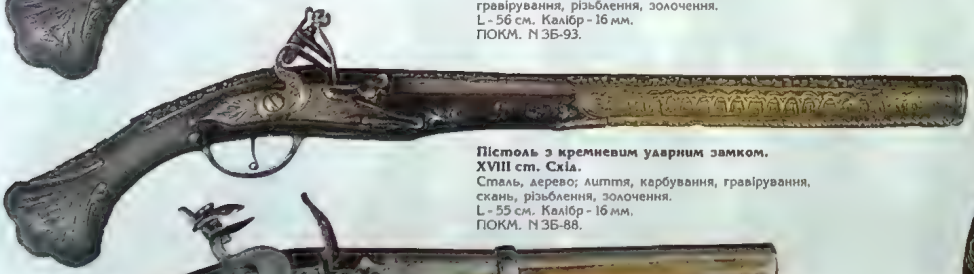

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Схід.
Сталь, дерево; лиття, карбування, гравірування, скань, різьблення, золочення.
L - 55 см. Калібр - 16 мм.
ПОКМ. N ЗБ-88.

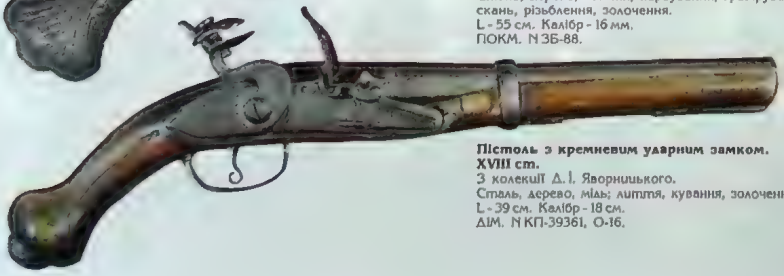

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст.
З колекції Д. І. Яворницького.
Сталь, дерево, мідь; лиття, кування, золочення.
L - 39 см. Калібр - 18 см.
ДІМ. N КП-39361, О-16.

Тромблон з кремневим ударним замком (замок втрачений). XVII ст.
Сталь, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
L - 52 см. Калібр - 36 мм.
НІЕЗП(і). N ВХ-22.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVII ст. Балкани.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування.
L - 150 см.
Калібр - 14 мм.
НІЕЗП(і). N 2185.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVII ст. Балкани.
Сталь; лиття, кування, карбування.
L - 172 см.
Калібр - 14,5 мм.
НІЕЗП(і). N 1716.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVII ст.
На стволі у казенній частині напис, паяний сріблом: "LONGIN"
Сталь, дерево, бронза, перламутр; лиття, кування, карбування, гравірування, срібленння, інкрустація
L - 158,5 см. Калібр - 15 мм.
ЧКМ. N 3С-140.

Рушниці з кремневим ударним замком (яничарки). XVII – XVIII ст. Схід.
а) Сталь, дерево, перламутр; лиття, кування, карбування, гравірування
L - 126 см. Калібр - 16 мм. ПОКМ. N 36-76.
б) Сталь, дерево; лиття, кування, різьблення, гравірування, золочення.
L - 116 см. Калібр - 16 мм. ПОКМ. N 36-78.
в) Сталь, дерево; лиття, кування, карбування різьблення.
L - 98,5 см. Калібр - 15 мм. ПОКМ. N 36-351

Рушниця з кремневим ударним замком (яничарка). XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево, напівкоштовне каміння; лиття, кування, карбування, різьблення, гравірування, золочення, інкрустація
L - 103,8 см. Калібр - 16 мм
СОКМ. N 2801.

Рушниця з кремневим ударним замком (яничарка). XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, шкіра, дерево; лиття, кування, різьблення, гравірування таушування, золочення, інкрустація. L - 168,5 см
Калібр - 16 мм
НМІУ. N 3-561

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, латунь, дерево, кістка; лиття, кування, карбування, різьблення, інкрустація.
L - 96,5 см.
Калібр - 16 мм.
ЛІМ. N 3-3432.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
З колекції В.В. Тарновського N 192. Сталь, срібло, мідь, дерево, кораб; лиття, кування, карбування, гравірування, фігурне золочення, інкрустація.
L - 127 см. Калібр - 14,6 мм.
ЧОІМ. N И-2791

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення
L - 142,5 см
Калібр - 15 мм.
ПОКМ. N 36-65.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Балкани.
Сталь, срібло, бронза, лиття, кування, гравірування, карбування, золочення, чернь.
L - 148 см. Калібр - 14 мм.
ЧКМ. N 955, ЗС-139.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево, кістка, лиття, кування, карбування, золочення, інкрустація.
L - 118 см.
Калібр - 14,2 мм
ЧОІМ. N И-2797.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, бронза, срібло, слонова кістка, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
L - 91 см. Калібр - 15 мм
ПОКМ. N 36-78.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст.
Сталь, дерево, лиття, кування, карбування
L - 90,3 см
Калібр - 13,7 мм.
ХІМ. N 8150,
ОС-222.

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст.
Сталь, дерево, лиття, кування, карбування, золочення
L - 93,3 см
Калібр - 15,2 мм.
ХІМ N 8389,
ОС-250.

Гармати, що були на озброєнні запорозьких козаків у XVII – XVIII ст.

Гармата. XVII ст.
Мідний сплав; лиття
L - 62,5 см. Калібр - 30 мм
ЧКМ. N ЗС-3.

Гаківниця фортечна.
XVII ст. Схід.
Сталь; лиття, кування, карбування, таушування золотом, чернь.
L - 97 см
ВОКМ. N КВ-2045, МЗ-368.

Гармата. XVIII ст.
Чавун; лиття. L - 58 см.
Калібр - 30 мм.
ЖОКМ. N КП-18948. 36-35

Гармата. XVIII ст.
Чавун; лиття. L - 76 см
Калібр - 40 мм.
РКМ. N М-28.

Ядра гарматні. XVII – XVIII ст.
Знайдені на місці колишньої фортеці м. Чигирина.
Чавун; лиття.
D - 13 см - 2 од
D - 5,5 - 7 см - 3 од.,
D - 4 см - 2 од
ЧКМ. N ЗС-356, ЗС-115;
А-3188; ЗС-103, ЗС-43.

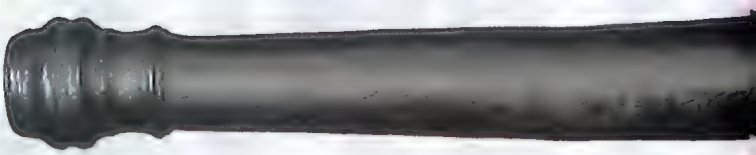

Гармата-салютовка на дубовому лафеті.
XVII ст. Польща.
Прикрашена гербом роду Шептицьких
Мідний сплав; лиття.
L - 33 см. Калібр - 40,6 мм.
Лафет.
Дерево, залізо; стругання, лиття, кування
H - 23,5 см. L - 93 см.
B - 20,5 см
ЛІМ. N 3-3518.

Мортира. XVIII ст.
Чавун; лиття. H - 35 см.
Калібр - 95 мм.
РКМ. N М-30.

Гармата. XVII ст.
[illegible]
L - 62,5 см. Калібр - 29 мм
ЛІМ. N [illegible]

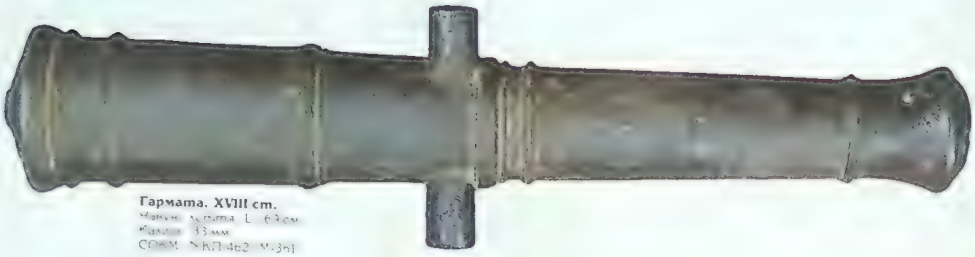

Гармата. XVIII ст.
Чавун; лиття. L - 6[illegible] см
Калібр - 33 мм
СОЯМ. N КП-462. М-3[illegible]

Гармата. XVIII ст.
Чавун; лиття. L - 87 см
Калібр - 47 мм
РКМ. N М-27

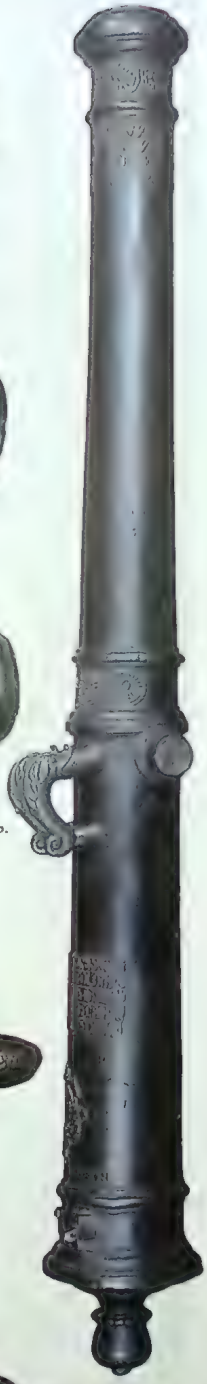

Гармата полкова однофунтова. 1630 р.
Відлита за наказом Миколая Христофора Конецпольського
Чавун; лиття. L - 168 см
Калібр - 50 мм
ЛІМ. N 3-3364

Гармата трифунтова. XVII ст.
Чавун; лиття. L - 225 см. Калібр - 72 мм
ЛІМ. N 3-3357

Гармата. XVII ст.
Чавун; лиття. L - 51 см. Калібр - 160 мм.
[illegible] N 1013. М-634

Мортира. XVII ст.
Чавун; лиття. L - 46 см. Калібр - 220 мм
ЛІМ. N 3-3351.

"Козак оживе:
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля, козак заспіва;
"Ні жида, ні ляха, а в степах України,
О Боже мій милий – блисне Булава."

Тарас Шевченко. "Гайдамаки".

РОЗДІЛ IV

ВОЛОДАРІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ

15. ГЕТЬМАНИ – ПРАВИТЕЛІ УКРАЇНИ (З 1648 РОКУ).
16. ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ФУНДАТОР КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
17. РОЗВІДКА І КОНТРРОЗВІДКА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
18. СКЛАД ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗА РЕЄСТРОМ 1649 РОКУ.
19. РЕЄСТР ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ПІСЛЯ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ 16 ЖОВТНЯ 1649 РОКУ.
20. РЕЄСТР КОЗАЦТВА – ПАСПОРТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ.
21. ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ – БОРЕЦЬ ПРОТИ МОСКОВІЇ.
22. ТРИ ГЕТЬМАНСТВА ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
23. ГЕТЬМАН ПАВЛО ТЕТЕРЯ – ЗАДУМИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ДОЛЯ ВИГОВСЬКОГО.
24. "ЧОРНА РАДА" ГЕТЬМАНА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО.
25. ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА.
26. ЗАСЛАННЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА НА МОСКОВСЬКУ ЧУЖИНУ.
27. ШЛЯХ ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО В НЕВІДОМІСТЬ ЧЕРЕЗ МОСКОВЩИНУ.
28. ЗАБАЙКАЛЬСЬКА УКРАЇНА ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО.
29. ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖЖЯ МИХАЙЛО ХАНЕНКО.
30. ЄВСТАФІЙ ГОГОЛЬ – НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.
31. ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА САМОЙЛОВИЧА. ПЛАХА ЗА ВІРНІСТЬ.
32. ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА. ЖИТТЯ ЗАРАДИ ОСТАННЬОЇ МРІЇ.
33. ПРАВДА ПРО ТРАГЕДІЮ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ.
34. РЕПРЕСОВАНІ У СПРАВІ ПОВСТАННЯ 1708 – 1709 РОКАХ МАЗЕПИНЦІ, УРЯДНИКИ ТА ЧЛЕНИ ЇХ РОДИН.
35. ЧАСИ ГЕТЬМАНСТВА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО.
36. ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ І ЗАПОРОЖЦІ (1708 – 1722).
37. ГЕТЬМАН В ЕМІГРАЦІЇ ПИЛИП ОРЛИК І ПЕРША КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1710 РОКУ.
38. РЕАЛІЇ ТА ЛЕГЕНДИ НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА.
39. ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ – ЗАХИСНИК ВОЛЬНОСТЕЙ КОЗАЦЬКИХ.
40. СИН КОЗАКА РОЗУМА З ДОЛЕЮ ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО.

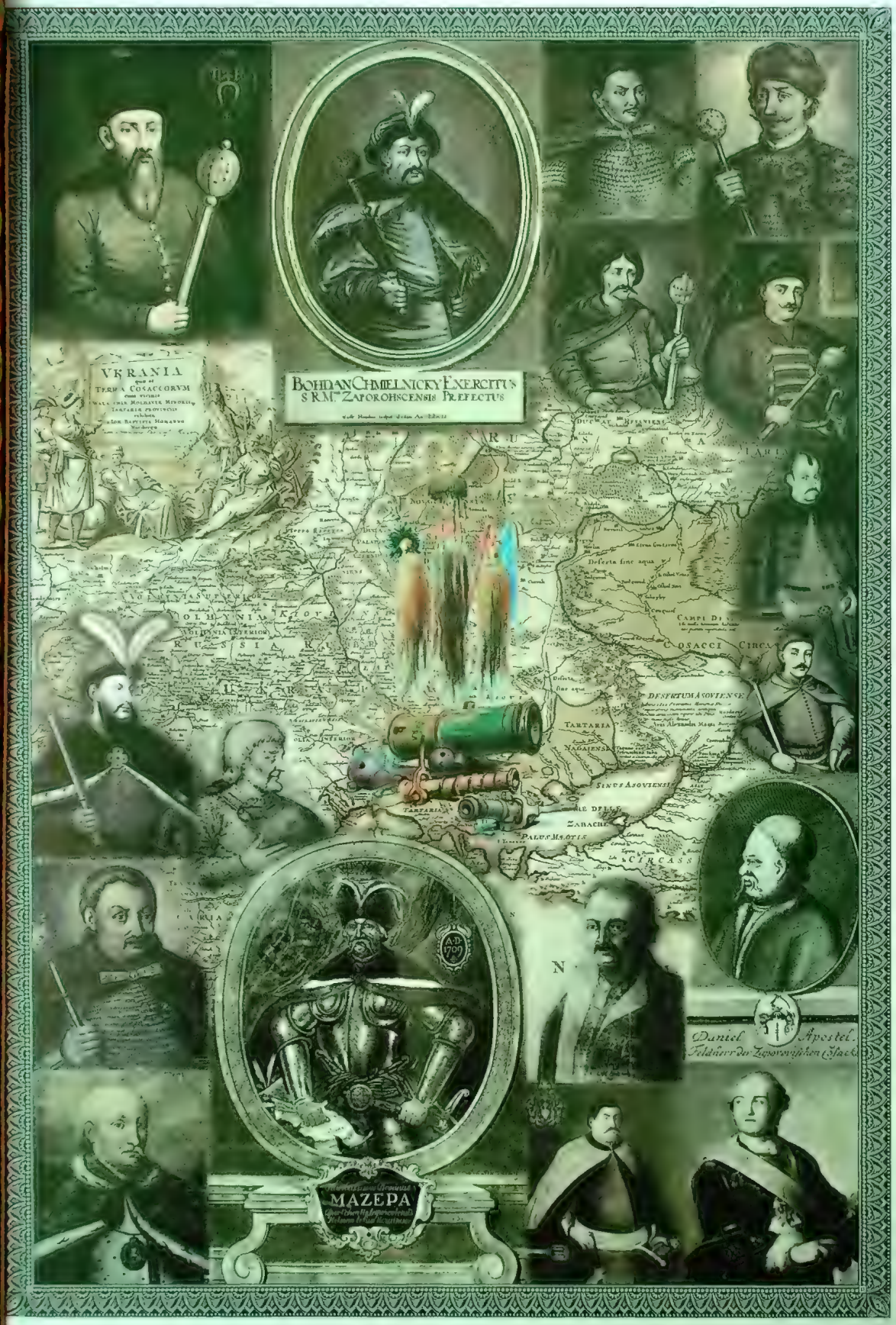
VKRANIA
BOHDAN CHMELNICKY EXERCITUS S.R.M. ZAPOROHSCENSIS PRÆFECTUS
MAZEPA
Daniel Apostel.
Feldherr der Zaporowischen Cosacken
TARTARIA
ZABACHE
PALUS MÆOTIS
SINUS AZOVIENSIS
DESERTUM AZOVIENSE
COSACCI
CIRCASS
A.D. 1709

Юрій Мицик
доктор історичних наук
професор

"Козак оживе:
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля, козак заспіва:
"Ні жида, ні ляха", а в степах України –
О боже мій милий – блисне булава!"
Тарас Шевченко. "Гайдамаки".

ГЕТЬМАНИ – ПРАВИТЕЛІ УКРАЇНИ (З 1648 РОКУ)

Українська державність має давню історію. На думку багатьох сучасних дослідників, вона бере початок майже одночасно з державністю французькою, німецькою, польською. Вже у IV ст. н. е. на території України існувала Антська держава, яка на відміну від ще раніших (грецькі міста-держави, Скіфська держава) була українською або, як твердять обережніші дослідники, праукраїнською. До антського періоду належать зокрема князювання Кия і заснування Києва – столиці України. Естафету від Антської прийняла Київська держава IX – XIII ст., пізніше – Галицько-Волинське князівство, яке припинило існування у 1349 р. внаслідок польського завоювання. Щоправда, залишилися удільні русинські (українські) князівства, які входили до складу Великого князівства Литовського, але й вони були ліквідовані у XIV – XV ст. Останнє з них – Київське князівство – перестало існувати у 1470 р.

Невдовзі після ліквідації Київського удільного князівства голосно заявили про себе запорожці, а їхній столиці – Запорозькій Січі – судилося з часом стати плацдармом української козацької державності. Січ потроху набувала рис своєрідної держави, що особливо виявилося з початком національно-визвольних повстань українського козацтва, очолюваних Криштофом Косинським та Северином Наливайком наприкінці XVI ст. Вже ці керівники козаків прагнули добитися особливого державного статусу для частини степових земель, контрольованих запорожцями.

Павло Бут (Павлюк), вождь повстання 1637 р., як свідчать деякі польські публіцисти 30-х рр. XVII ст., прагнув стати правителем усієї Русі. Але цей задум вдалося реалізувати лише Богданові Хмельницькому. Керована ним Запорозька Січ у ході всеукраїнського повстання – Національно-визвольної війни – породила Гетьманщину, яка вже мала практично всі ознаки держави (власна територія із власною українською владою як центральною, так і місцевою, власні збройні сили – Військо Запорозьке, суди, дипломатичне визнання). Таким чином, у 1649 р. вдалося добитися відродження Української держави (формальна її назва звучала інакше: "Військо Запорозьке", але в історіографії закріпився термін – Гетьманщина"). Її лідер – гетьман Богдан Хмельницький – зробив те, чого не вдалося здійснити повною мірою його славним попередникам, гетьманам та кошовим отаманам Запорозької Січі. Він, спираючись на могутній волевияв українського народу, відродив Українську державу і зробив її фактично самостійною. Одного цього достатньо, щоб остудити полемічний запал сучасних критиків діянь Великого Богдана, які пробують звинуватити Богдана Хмельницького за гріхи його спадкоємців і навіть за біди сьогодення.

Варто підкреслити: поки жив Богдан Хмельницький, Українська держава зберігала свою самостійність, незважаючи на різні міжнародні угоди, в тому числі й московсько-переяславські. По смерті Богдана Хмельницького його спадкоємцю Іванові Виговському довелося діяти в складніших умовах (громадянська війна, агресія Московської держави). Після втрати вигідних попередніх політичних надбань у взаєминах з Московією, відставки Івана Виговського новий гетьман Юрій Хмельницький змушений був підписати у Переяславі (1659 р.) нерівноправний договір України з Росією, внаслідок якого фактично самостійна Українська держава перетворилася на автономну. У 1660 р. договір такого ж типу, але вже з Річчю Посполитою Юрій Хмельницький мусив підписати під Слободищами. В роки Руїни, тяжких війн і розколів, зовнішніх інтервенцій та внутрішніх усобиць українська автономія поступово зменшувалася. Гетьманщина розкололася на Правобережну і Лівобережну, пішов на брата брат, не припинялися війни і військові чвари, а результатами внутрішніх усобиць в Україні скористалися лише її зовнішні вороги.

Правобережна Гетьманщина – старовинний центр козацтва із гетьманською столицею Чигирином – опинилася переважно в сфері польських впливів. Після падіння гетьмана Дорошенка Правобережна Гетьманщина припиняє своє існування під тиском польських колонізаторів. Спроби реставрувати Гетьманщину на правому боці Дніпра закінчилися придушенням військами Речі Посполитої повстання Семена Палія у 1702 – 1703 рр., а дещо пізніше (уже російськими та польськими військами) придушенням виступу гетьмана Пилипа Орлика... Російська імперія вела наступ на Гетьманщину обережніше, але українська політика Петербурга в принципі не відрізнялася від політики Варшави, а за Петра I та Катерини II вона була особливо жорсткою. Хоча Лівобережна Гетьманщина проіснувала довше, ніж Правобережна, але настав і її кінець. У 1764 р. Катерина II ліквідувала інститут гетьманства в Україні, а наприкінці XVIII ст. було остаточно знищено й полково-сотенний устрій та інші сліди колишньої української державності...

І все ж Українська козацька держава – Гетьманщина – проіснувала майже півтора століття! Хоч і була ця держава не класичного типу, а існувала як автономна одиниця у складах держав-сусідів.

Весь час колонізатори вбивали у свідомість українського народу стереотип споконвічної бездержавності українців. Історія української державності майже не вивчалася, і це особливо стосується Гетьманщини. Пітьмою забуття вкривалися імена українських гетьманів, особливо таких, як Іван Виговський, Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Мазепа та Пилип Орлик. Різними були особистості, по-різному вони бачили шляхи розбудови Української держави, в різний час і в різних умовах їм довелось діяти. Часом їхні справи заслуговують тільки осуду, і не випадково писав Т. Шевченко про "варшавське сміття, грязь Москви"... Але було й багато позитивного в діяльності гетьманів України, які, попри всі їхні помилки та прорахунки, прагнули зберегти Українську державу, зробити її самостійною, принаймні зберегти автономію. Тому-то і заслуговує діяльність усіх їх ретельного і всебічного дослідження. Заслуговують вони й того, щоб нащадки пам'ятали про них і постійно вивчали їх життя та діяльність так само, як у Росії знають і вивчають біографії своїх царів та імператорів, у Польщі – своїх королів, а в Туреччині – султанів...

На відміну від козацьких гетьманів та кошових отаманів, список правителів Гетьманщини скласти набагато легше. Знаємо про їхнє життя та діяльність набагато більше. Але й тут не бракує "білих плям". Були, наприклад, часи, коли за булаву боролися по кілька претендентів, і визначити котрий з них був легітимним гетьманом, а котрий тільки претендентом, інколи непросто. Сподіваємося, що гранично стислий список володарів гетьманської булави спонукає майбутніх дослідників ретельно вивчити біографії всіх гетьманів України, а також укласти "Український дипломатарій козацької доби", до котрого увійде насамперед весь комплекс документації (універсали, накази, листи) гетьманів України XVII – XVIII ст. Тоді буде зроблено новий важливий крок до пізнання драматичної історії України в усій її повноті.

Гетьмани України
за Ю.Мициком

(дати гетьманського правління подано за новим стилем)

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ..... початок 1648 – 06.08.1657

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ..... 08.1657 – 10.1659

ІВАН БЕЗПАЛИЙ (претендент) ..... 06. – 08.1659

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ..... 19.10.1659 – весна 1663

ЯКИМ СОМКО (претендент) ..... весна 1662 – 27.06.1663

ПАВЛО ТЕТЕРЯ-МОРЖКОВСЬКИЙ (правобережний) ..... початок 1663 – весна 1665

ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ (лівобережний) ..... 27.06.1663 – 17.06.1668

СТЕПАН ОПАРА (претендент, правобережний) ..... 06. – 28.08.1665

ПЕТРО ДОРОШЕНКО ..... 11.10.1665 – 29.09.1676

СТЕПАН ВДОВИЧЕНКО (претендент) ..... початок 10.1668

ПЕТРО СУХОВІЄНКО (СУХОВІЙ) (претендент) ..... 08.1668 – 06.1669, літо 1671

ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ (лівобережний) ..... 13.03.1669 – 23.03.1672

МИХАЙЛО ХАНЕНКО (правобережний) ..... 06.1669 – 1674

ІВАН САМОЙЛОВИЧ (лівобережний) ..... 17.06.1672 – 01.08.1687

ЄВСТАФІЙ ГОГОЛЬ (правобережний) ..... 1674 – 04.04.1675 (як наказний), 1676 – 1678

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (правобережний) ..... 1677 – 1681, 1685

СТЕФАН КУНИЦЬКИЙ (правобережний) ..... 1683 – 1684

АНДРІЙ МОГИЛА (МОГИЛЕНКО) (правобережний) ..... 01.1684 – 01.1689

ІВАН МАЗЕПА (лівобережний) ..... 04.08.1687 – 02.10.1709

ПЕТРО ІВАНЕНКО (ПЕТРИК) (претендент) ..... 1691 – 1696

САМІЙЛО САМУСЬ (наказний, правобережний) ..... 1692 – 24.01.1704

ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ (лівобережний) ..... 17.11.1708 – 03. 07.1722

ПИЛИП ОРЛИК (в екзилі) ..... 05.04.1710 – 26.05.1742

ПАВЛО ПОЛУБОТОК (наказний, лівобережний) ..... 07.1722 – 29.12.1723

ДАНИЛО АПОСТОЛ (лівобережний) ..... 01.10.1727 – 17.01.1734

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ (РОЗУМ) (лівобережний) ..... лютий 1750 – 21.11.1764

Валерій Смолій
академік НАН України

"Ніколи козаки не мали вожця, якого можна б було рівняти з Хмельницьким. Розумний, освічений, далекозорий, обережний у раді, відважний у битві, він звик витримувати найбільшу втому, невичерпаний у втратах і засобах, активний у перемозі, гордий у поразках, іноді засліплений долею і завжди великий твердістю характеру, варварської поведінки супроти ворогів, але справедливий і великодушний для своїх товаришів."

Шарль Люї Лесюр. "Histoire des Kosaques."

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ФУНДАТОР КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Богдан (Зиновій) Хмельницький – унікальна постать в історії України, яку висунула на політичну арену перехідна від середньовіччя до нового часу епоха. Людина надзвичайної обдарованості, організаційних здібностей, наділена яскравою харизмою, він змусив говорити про себе не лише своїх сучасників – соратників чи опонентів в конкретних діях та заходах, обумовлених українськими реаліями середини XVII ст., представників королівських династій, дипломатичних й урядових кіл Європи, але й своїх нащадків – політиків, науковців, митців наступних поколінь.

Борці за національну справу всіх поколінь поважали й цінували його як людину, що знайшла в собі сили перетворити всезнищуючий, кривавий і сліпий селянський бунт у конструктивний державотворчий процес. Тобто, процес, завдяки якому український народ після багатьох століть поневолення знову увійшов у коло європейських історичних націй.

Шлях Богдана Хмельницького до керівництва Українською революцією XVII ст. і витворення в її ході національного державного організму – це шлях перемог і поразок, тяжких роздумів, особистих втрат і здобутків. Його життєва доля багато в чому подібна до долі тисяч і тисяч українців, яким випало народитися на зламі двох епох, коли у розвитку України розпочався новий період, ознаменований змінами у конфесійній сфері, освітніми інноваціями, якісними зрушеннями у суспільній та етнічній свідомості різних категорій населення. На їх очах невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що обумовив важливі зміни у політичній, економічній та соціальній сферах, репрезентантом яких виступило козацтво.

Життєва доля Б. Хмельницького тісно пов'язана з долею тогочасного козацтва. Народився майбутній гетьман у грудні 1595 р. в родині дрібного українського шляхтича – осадчого, а пізніше чигиринського підстарости Михайла Хмельницького. Лапідарна формула "шляхтич за походженням, козак по духу" якнайбільше відповідає його характеристиці. Очевидно, символічним слід вважати той факт, що час народження Богдана припав на період найвищого піднесення козацького повстання під проводом Семерія Наливайка. Дух вільної козаччини, що ним була охоплена Чигиринщина наприкінці XVI – на початку XVII ст., не міг лишити байдужою родину Хмельницьких. З молоком матері вбирала дитина у себе любов і шану батьків до рідної землі, духовної спадщини українського народу, його мови. Богдан добре знав розмовну українську мову, народні пісні, думи, легенди (невипадково навіть його офіційні виступи, привітання, листи містять фольклорний матеріал). З іншого боку, родина Хмельницьких мала традицію життя серед галицької шляхти, що безпосередньо позначилось на вихованні хлопчика.

Без усякого сумніву, відповідні знання та ціннісні орієнтири юнак одержав і під час свого навчання в двох різних за своїм характером навчальних закладах – ймовірно, у школі при одному з київських монастирів і у Львівському єзуїтському колегіумі. Поєднання традиційної освіти, що існувала в Україні, з європейською сприяло розширенню світогляду Богдана, дало йому можливість познайомитись з кращими зразками світових духовних надбань.

Ще ближче з реаліями тогочасного життя Б. Хмельницький познайомився по переїзді батька у Чигирин, де шляхетське середовище і шкільну парту замінили атмосфера козаччини і ефес шаблі. У районі Дикого поля Хмельницькому довелось вперше зіткнутися з реальною загрозою з боку турків і татар, наяву побачити суперечності, які існували між різними угрупованнями козацтва, на собі відчути результати політики польських властей на східних "кресах".

20-ті роки XVII ст. принесли Б. Хмельницькому перші життєві випробування. Під час битви з татарами під Цецорою, в якій у складі польського війська брали участь і козаки, загинув батько, а сам юнак опинився у полоні і понад два роки провів у Константинополі. Тяжка праця на галерах, приниження з боку турків ще більше загартували характер Хмельницького. Після ув'язнення він повернувся у рідні місця.

У формуванні політичного світогляду майбутнього гетьмана розпочався новий етап. Він насамперед був пов'язаний з перманентною хвилею козацьких повстань 20–30–х років. На відміну від попередніх виступів козацтва, вони відзначалися значно вищими організаційними засадами, ідеологічним вмотивуванням дій і радикальністю вимог повсталих[1]. Ряд опосередкованих даних дає можливість твердити, що Хмельницький не залишався стороннім спостерігачем подій, які розгорталися тоді в Україні.

Зокрема, літописна традиція більш пізнього часу засвідчує, що у складі козацького війська Богдан брав участь у морських походах, битвах з татарами і т.п.[2] Однак більшість із цих свідчень, очевидно, – лише емоційні нашарування, привнесені вже в другій половині XVII – XVIII ст. Вони не підтверджуються іншими джерелами. Незаперечним залишається одне – на той час за плечима Хмельницького була вже добра життєва школа. Він досить чітко визначив свою життєву позицію.

У Хмельницького, очевидно, саме тоді викристалізовується думка, що у боротьбі з польським режимом в Україні не варто обмежуватися тільки воєнними методами. Він дедалі більше приділяє уваги політичному аспекту справи. Невипадково Хмельницький брав участь у складі козацьких посольств, які направлялися у Варшаву, підтримував зв'язки з представниками французького уряду, зав'язував широке коло знайомств з посередниками інших іноземних держав.

З яким політичним багажем підійшов Б. Хмельницький до спалаху національно-визвольного повстання в січні 1648 р., яке незабаром переросло у Національну революцію? Насамперед він замислювався над перспективою розвитку України, її взаємин з Польщею. Не міг він не розмірковувати і над причинами, що зумовили невдачу козацьких виступів. Без перебільшення можна твердити, що на 1648 р. Б. Хмельницький зумів акумулювати і адаптувати до тогочасних реалій весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва. В політичному мисленні майбутнього гетьмана поєдналися праг-

[1] Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – 128 с.
[2] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1851. – Т. 2. – С. 381; Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С. 33.

матизм, схильність до компромісів та переговорів Петра Сагайдачного й непримиренність і постійне апелювання до військової сили козацьких проводирів 20–30–х рр. XVII ст. У роки війни Хмельницький продемонстрував неперевершену майстерність добиватися поставленої мети шляхом як відкритої збройної боротьби, так і методом переговорів, компромісів і навіть тимчасових поступок.

Далеко невипадковими були його інтенсивні контакти із зовнішньополітичними силами. Очевидно, саме тоді у нього зароджується ідея використання у разі збройного конфлікту з Польщею кримсько-татарської військової сили (як відомо, такий прецедент існував – українсько-татарська угода від 1624 р.). Однак попередній досвід боротьби козацтва за свої права на той час не міг дати відповідного "мислительного" матеріалу для вироблення якісно нової програми боротьби з режимом Речі Посполитої. Для цього потрібні були певний час і необхідні умови. Вони ж могли визрівати лише в процесі нового козацько-шляхетського конфлікту, який невпинно наростав.

Заслугою Б. Хмельницького було те, що він чітко вловив нові тенденції в розвитку українського суспільства наприкінці 40–х рр. Незважаючи на певні регіональні особливості і станову специфіку, вони проявилися у формуванні атмосфери масового невдоволення існуючим режимом. У його внутрішніх змінах були зацікавлені козаки, селяни, міщани, духовенство. Трагедія та приниження, яких зазнав майбутній гетьман в особистому житті, стали лише своєрідним детонатором, який підштовхував Б. Хмельницького до активних дій. Найбільш далекозорі польські політики розуміли роль і значення Б. Хмельницького у подіях, які наближувалися. Невипадково гетьман Конецпольський вже на смертному одрі говорив, що його лякає, "аби Річ Посполита не зазнала від нього багато лиха, оскільки ніколи не було серед козаків людини таких здібностей і розуму"[3].

Надзвичайно сприятливим виявився момент для початку повстання. Польський король Владислав IV в той час носився з ідеєю війни проти Туреччини, що, на його думку, могло серйозно зміцнити королівську владу і ослабити свавільну шляхту. Єдиною реальною силою, здатною підтримати плани короля, було козацтво. Владислав IV це чудово розумів. Він налагодив контакти з керівництвом козаків, зокрема, з Богданом Хмельницьким. Останні одержали привілеї на будівництво морських човнів і право збирати військо. Чутки, які ходили навколо змісту цих документів, потрапили на сприятливий грунт. Українська спільнота вирувала. У цій ситуації необхідна була найменша іскра, щоб викликати народний вибух. Нею стало прибуття у грудні 1647 р. Б. Хмельницького разом з групою однодумців на Січ.

Обраний у січні 1648 р. гетьманом, Б. Хмельницький здійснив, по-перше, велику організаційну роботу по підготовці виступу, налагодженню зв'язків з однодумцями на місцях. Водночас він розіслав по Україні універсали й листи, зміст яких відбивав найпотаємніші думи та сподівання широких народних верств. Зокрема, в одному із них наголошувалося: "Прошу тебя ласк ваших для [ради] милосерда Божого, аби ви, одного Бога и одной веры и крови людьми будучи, коли ся далей до вас с войском приближати буду, мели на поготове зброю свою... до обороны веры старожитной грегеской, а где могли якими силами и способами, способляйтесь на тых неприятель наших и веры старожитной нашой... а коли що знаете або слышите от переезжаючих и от переходящих про войска якие чужоземские, затягненные противко нас до короля, давайте знати и пересторегайте нас; так теж и в земли ляцкой, если войско якое есть и потуга, через того, которого до вас посылают, ознаймуйте нас, прошу. За ту вашу дорочинность и зичливость обещую вам ласку мою и войска Запорозкого"[4].

Січневі події на далекій Січі запалили полум'я повстання, яке миттєво охопило багато районів українських земель. Блискучі перемоги під Жовтими Водами (19 квітня – 6 травня 1648 р.) й Корсунем (16 травня), поширення повстання на лівобережний і правобережний регіони, нарешті розгром коронного війська під Пилявцями (вересень 1648 р.) й визвольний похід на західноукраїнські землі навряд чи можна пояснити лише полководницькими талантами Б. Хмельницького і його сподвижників. Мова йшла про найпотаємніші сподівання всього народу. Багатотисячні маси послугувалися ідеєю визволення рідної землі з-під іноземної влади, відродження власної державності. Спалах локального повстання на Січі, по суті, уже на весні 1648 р. переріс в полум'я широкомасштабної війни.

Величезний, а подекуди й неконтрольований гетьманом розмах повстання висував на порядок денний проблеми, відповіді на які вже не міг дати попередній досвід боротьби. Насамперед це стосувалося перспективи і кінцевої мети війни, що розпочалась. В цих умовах заслуга Б. Хмельницького, по-перше, полягала в тому, що він, використовуючи історичний досвід повстань попереднього періоду, за короткий час зміг створити цілком боєздатну армію, спроможну протистояти відбірним військам Речі Посполитої, відразу в своїх політичних комбінаціях ефективно використав кримський фактор. По-друге, до нього жодна з політичних сил, які на той час займали домінуюче місце у суспільстві, не спромоглася сформулювати й теоретично обґрунтувати ідею створення незалежної Української держави (як відомо, серед української шляхти – найбільш економічно сильного та духовно розвинутого стану – існували лише досить аморфні й несміливі плани автономізації козацьких районів у складі Речі Посполитої). Це означало, що у політичній культурі українців розпочався якісно новий етап розвитку.

Процес вироблення державницької програми виявився не простим для гетьмана. На першому етапі війни він ще не вийшов (і, очевидно, не міг вийти) за традиційні рамки "козацького автономізму"[5]. Однак, як свідчать факти, вже у березні 1648 р.(тобто, через два місяці після початку повстання), у ході переговорів з поляками він порушив питання, яке виходило за межі звичайних вимог козацтва. Йшлося не лише про ліквідацію чинності "Ординації Війська Запорозького" від 1638 р., а знищення органів королівської влади на частині території Київського воєводства й встановлення тут козацьких порядків"[6]. У травні 1648 р. Б. Хмельницький знову повторив свої попередні думки і заявив перед коронним гетьманом М. Потоцьким про необхідність створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами держави. Поява протягом трьох місяців однотипних вимог засвідчувала якісно нову грань у формуванні політичної програми Б. Хмельницького. Так чітко ідея необхідності витворення, хоча й на обмеженій території, автономного державного утворення була сформульована в українській суспільно-політичній думці вперше.

Вже влітку 1648 р. ці вимоги українського гетьмана починають інтенсивно реалізуватися на значному ареалі етнічноукраїнських земель. Так, протягом червня – листопада у центральному, південному і східному регіонах України в основному завершується процес формування державних інституцій, а в західному вони переживали інтенсивне становлення; всі етнічноукраїнські землі були звільнені від польського панування, політична влада переходить до рук козацької старшини, почали функціонувати центральні й місцеві органи влади, відбулася заміна старого адміністративно-територіального устрою новим, впроваджуються козацькі суди і судочинство, формується національна армія, намітилися зміни в соціальній струк-

[3] *Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 75.*
[4] *Два памятника из эпохи Богдана Хмельницкого // Киевская старина, 1888. – № 7. – С. 15.*
[5] *Яшинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 22.*
[6] *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1953. – Т 2. – С. 18.*

турі суспільства. Внаслідок цього до кінця 1648 р. вже існувала республіканська за формою правління Українська держава, унітарна за своїм устроєм.

Принципову лінію поведінки гетьмана та уявлення перспектив розвитку української державності засвідчили його переговори з поляками, під час яких він вперше прямо чи опосередковано починав висловлювати думки про свою владу як самодержавну владу володаря України. Так, 22 лютого 1649 р. він заявив польським послам: "Мі то Бог дав, тем есть единовладцем і самодержавцем руським"[7].

Хмельницький заявив А. Кисілю, що "відірве від ляхів всю Русь і Україну"[8]. Дещо згодом (23 лютого) він повторив свій намір звільнити українські землі "по Львов, Холм і Галич"[9]. У розмові з російськими представниками гетьман не лише повернувся до своєї попередньої думки, але й зробив дещо інший акцент, наголосивши на тому, що йому, як володарю України, належить право на політичний спадок Київської Русі, а отже і формування території держави в її етнічних межах[10]. Таким чином, можна з певністю констатувати, що на лютий-квітень 1649 р. фактично завершилося формування програми створення незалежної Української держави.

В чому полягала її суть? Насамперед Б. Хмельницький уперше в політичній практиці України чітко заявив про право українців на власну самостійну державу у межах історичного проживання українського етносу. Разом з тим, було зроблено наголос на ідеї незалежності Української держави від влади польського короля, а також сформульовано положення про її соборність. Нарешті, вже в кінці 1649 р. Б. Хмельницький підкреслив тяглість розвитку державотворчого процесу в Україні, проголосивши новоутворену козацьку державу спадкоємицею Київської Русі[11]. З цього часу вдержати і розбудувати таку державу, створити її мілітарно й правно політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічноукраїнські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем стало визначальним у політичних планах гетьмана[12]. Цій меті підпорядковувалися всі інші напрями його діяльності – військовий, соціальний, економічний.

В історичній літературі часто можна зустріти думку про те, що гетьман творчо використав досвід державотворення, який репрезентували Запорозька Січ і козацтво в цілому. Це правда, але далеко не повна. Б. Хмельницький переосмислив або багато чого відкинув з практики державного будівництва початкового етапу козацької доби (наприклад, по суті, перестав функціонувати інститут загально-військових рад, який виявився надто громіздким і нединамічним у швидкому плині тогочасних подій). Водночас, добре знайомий з громадськополітичним життям Речі Посполитої й інших європейських країн, Б. Хмельницький дещо запозичив і з їх практики державного будівництва. Проте в цілому молода Українська держава мала яскраво виражені самобутні етнічні риси.

Утвердження моделі української державності відбувалося у надзвичайно складній політичній ситуації. Б. Хмельницькому довелося долати значні перешкоди на шляху конституювання владних структур і поширення їх дії на інші території. Гетьману потрібно було виявити справжню політичну мудрість, щоб оволодіти ситуацією після укладення Зборівського (1649 р.) і особливо Білоцерківського (1651 р.) договорів з Польщею. Здавалося, що під впливом внутрішніх (загострення до крайніх меж соціальних конфліктів) і зовнішніх (агресія Речі Посполитої та дворушність Кримського ханства) факторів Українська держава, по суті, знаходилася на грані загибелі. Однак Б. Хмельницький зумів подолати ці перешкоди. Він, по-перше, дещо згладив соціальну напругу у суспільстві, визнавши основні соціальні завоювання народу, і, по-друге, після перемоги під Батогом (травень 1652 р.) зумів повернути втрачені території.

На 1652 р. далеко не простий процес становлення Української держави в основному завершився. В межах її території функціонували свої адміністративний поділ (полки, яких у різні часи було 36, 26, 16, 10) та судова система, склалася відповідна структура господарських та фінансових органів (Скарб Війська Запорозького), існувало власне військо, діяли власні дипломатична та розвідувальна служби. Б. Хмельницький у своїй державотворчій практиці використав традиції козацтва і, зокрема, досвід його військово-політичні організації – Запорозької Січі. Використав, але не переніс механічно на новий економічний і суспільно-політичний грунт. Зокрема, гетьман поступово почав відмовлятися від такого громіздкого і далеко не ефективного органу, як Генеральні (чорні) ради[13]. У вирішенні державних питань він дедалі більше починає спиратися на більш вузьке середовище друзів і соратників (генеральна старшина, полковники, а в окремих випадках найбільш авторитетні сотники і рядові козаки). Очевидно, ухвали старшинської ради справляли визначальний вплив на прийняття рішень гетьманом. Навряд чи випадковим було визнання Б. Хмельницького, зроблене у 1656 р. в листі до коронного гетьмана С. Потоцького: "Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною схвалення, то цього нам не можна порушувати приватним чином"[14]. Однак значення слів Б. Хмельницького і не слід перебільшувати.

У руках Б. Хмельницького з самого початку війни зосередилися всі найважливіші важелі політичної влади. Він видавав універсали, карав і милував, скликав ради і впливав на перебіг подій, які на них відбувалися, визначав фінансово-економічну політику держави, розглядав плани військових операцій і їх реалізовував, визначав зовнішньополітичний курс уряду. Гетьман був справжнім лідером Національної революції. Утвердженню його авторитету сприяли послідовність, з якою він проводив свою політичну лінію, і водночас здатність до критичного осмислення помилок і недоліків.

Український володар ніколи не відмовлявся від нагоди ще більше зміцнити свою владу. Цього вимагали не лише екстремальні умови шестирічної збройної боротьби з Польщею, але й харизматичність самого гетьмана, який в уявленнях широких мас української людності виступав, як "Богом даний"[15]. Реалізація на практиці гетьманських прерогатив наближала, по суті, владу володаря України до необмеженої[16]. По суті, Б. Хмельницький виношував план встановлення "гетьманського самодержавства"[17], що підтверджують його заходи щодо укладення шлюбної угоди між старшим сином Тимофієм та дочкою молдавського господаря Розандою, а пізніше практична реалізація ідеї спадковості гетьманської влади (гетьманську булаву в квітні 1657 р. одержав його молодший син Юрій).

Якими ж були особисті якості людини, що користувалася такою широкою популярністю і глибокою любов'ю серед найширших верств українського народу? Відомі на сьогодні джерела не дають однозначної відповіді на ці питання. Одні з

---

[7] Там само. – С. 117.
[8] Там само.
[9] Там само. – С. 118.
[10] Там само. – С. 154.
[11] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 117–118, 152; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 146.
[12] Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 р. // Літературна Україна. – 2 липня 1992.
[13] Крип'якевич І. Т. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – С. 73.
[14] Цит. за: Мыцик Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 72.
[15] АЭФБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських 225/II. – Арк. 321; АЭАД. – Ф. 553. – Від. 11. – Хн. 18. – Арк. 44.
[16] Акты ЮЗР. – СПб, 1879. – Т. 11. – С. 764; Бушинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 214; Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 117.
[17] Липинський В. Назв. праця. – С. 117–120, 129.

них відзначають різкість у судженнях та неврівноваженість гетьмана, інші вказують на м'якість в стосунках з людьми. В цьому немає нічого дивного. Адже характер Хмельницького описувався за різних обставин – під час зустрічі послів чи дипломатичних переговорів, в умовах святкування перемог чи в момент, коли надходили трагічні звістки. Разом з тим, більшість сучасників відзначають проникливий розум керманича Української держави, велику ерудицію, вміння передбачати найтонші обставини майбутніх переговорів чи воєнних кампаній, переконаність у правоті своєї справи, талант оратора й просто приємного співрозмовника. Хмельницькому не можна відмовити у сміливості і водночас обачливості, у принциповості і налаштованості у разі необхідності на пошук компромісних рішень. Це була цільна і водночас суперечлива натура, що віддзеркалювала як загальнонародні сподівання, так і інтереси своєї верстви. Як шляхтич і землевласник він, безперечно, дотримувався відповідних поглядів. Як політик і державний діяч, що усвідомлював потреби свого часу, Б. Хмельницький весь свій талант підпорядковував служінню українському народові.

Гетьман був невибагливим у повсякденному житті. Документи свідчать, що, навіть володіючи гетьманською булавою, яка давала, по суті, необмежену владу, Б. Хмельницький залишався скромною людиною, щедрим і хлібосольним господарем. Як правило, він одягався у просте козацьке вбрання і мало чим відрізнявся від свого оточення [18].

Його особисте життя також не було прихованим від сучасників. Вони добре знали про його кохання до першої дружини, багато хто засуджував шлюб з Мотроною Чаплинською, натомість вітав одруження на сестрі ніжинського полковника Івана Золотаренка Ганні. Богдан Хмельницький пестував своїх дітей і гостро переживав їхні невдачі, намагався їм дати добре виховання й влаштувати їх особисте життя. Особливе місце в державницьких планах гетьмана відводилося сину Тимошу. Його смерть під Сучавою (вересень 1653 р.) тяжко відбилася на здоров'ї гетьмана і викликала довготривалу депресію.

Вперше за роки козацьких повстань гетьман вирішив ще одне фундаментальне питання – соціальне. Його складність та суперечливість він навряд чи міг передбачити на першому етапі повстання. Новоутворена Українська держава була багатостановим соціальним організмом. На спільній платформі боротьби за національне і соціальне визволення об'єдналися різні суспільні стани і прошарки – козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство, міщани, селянство і рядове козацтво. Проте події розвивалися настільки швидко, що їх соціальний аспект став, по суті, неконтрольованим. Загострювалися міжстанові та внутрістанові суперечності. Все це таїло велику небезпеку для молодої держави та ведення нею успішної війни з Польщею. Гетьман виніс необхідні уроки з цієї складної ситуації.

Заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що в непростих історичних реаліях середини XVII ст. йому вдалося підтримувати відносну суспільну стабільність в державі, запобігти розколу повстанського табору. На різних етапах національно-визвольної боротьби гетьман проводив виважену й диференційовану соціальну політику. В головному і визначальному питанні про землю він вважав, що необхідно зберегти здобуті у ході боротьби завоювання і не допустити відродження великих поміщицьких латифундій. Підраховано, що протягом 1648 – 1654 років він видав лише 17 універсалів, які підтверджували власницькі інтереси шляхти на землю чи надавали їй нові земельні володіння. Ще жорсткішу лінію проводив Хмельницький щодо соціальних апетитів козацької старшини. Документи зафіксували лише один факт підтвердження права на володіння маєтком і не відзначають жодного універсалу, який би закріплював нові земельні володіння у руках козацької старшини [19].

Дещо іншу політику Б. Хмельницький проводив щодо православної церкви й монастирів. Гетьман добре розумів значення релігійного фактора в розгортанні національно-визвольних змагань і чудово усвідомлював, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе заперечення в широких мас селян і козаків, а й зміцнить авторитет гетьманської влади в їх очах. Фактично питання про підтримку православної церкви й монастирів практично не сходило з порядку денного програмних документів українського володаря.

Не менш далекозору політику проводив гетьман і в питанні відношення до селянства і покозаченого населення. Він добре розумів, що в умовах перманентних військових кампаній єдино вірним є шлях союзу козацтва з багатомільйонною масою селянства. Тому не випадковою, а добре виваженою була його заява, зроблена польським послам у лютому 1649 р.: "Выбью с лядской неволи народ весь русский...[и] поможет ми то чернь всяя по Люблин и Краков, которой я не отступлюсь, бо то права рука нашая" [20]. Практичні дії гетьмана засвідчили, що це не були загальні декларації і малозначущі заяви [21]. Важливо підкреслити ще одну деталь, що характеризувала Б. Хмельницького як політика. Гетьман добре орієнтувався в етнічній ситуації, що склалася на той час в Україні, де мешкали представники різних народностей та віросповідань. Його позиція в цьому складному питанні відзначалася великим тактом і терпимістю [22]. Принципова теза про те, що "непристойна і тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри" [23] (в іншій інтерпретації ця теза звучить так: "А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірить: ми не чужого, а свого вимагаємо" [24]), висловлена у 1650 р., проводилася гетьманом протягом усіх років його життя. Толерантність і повага до етнічних почуттів були характерні для взаємин повсталого українського люду з представниками різних національних груп, що мешкали в Україні. До полків і сотень Війська Запорозького, поряд з українцями, входили також росіяни, євреї, литовці, татари, вірмени, турки, чехи, серби, німці, представники інших національностей [25]. В цілому у внутрішній політиці гетьман проводив лінію, яка б унеможливила розв'язання громадянської війни в суспільстві. І це йому вдалося зробити.

Заслуга Хмельницького як полководця полягала в тому, що він, спираючись на досвід козацьких повстань попереднього часу та творчо переосмисливши новітні світові досягнення у військовій справі, зумів створити боєздатну, добре оснащену і навчену національну армію. Це була помітна військова сила, яка фактично не поступалася арміям інших європейських країн, а подекуди й перевершувала їх, що неодноразово відзначали сучасники [26]. Він запровадив ряд новацій в організації війська, тактиці ведення бою, домігся створення ряду допоміжних служб. Вміле поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для військового мистецтва в Європі у середині XVII ст., дало можливість гетьману провести ряд операцій, які істотно збагатили скарбницю світового воєнного мистецтва. Не випадково події війни та окремі деталі воєнних операцій жваво

[18] Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) // Киевская старина, 1900. – № 1. – С. 73, 74.
[19] Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьян и казацкой голытьбы // История СССР, 1971. – № 3. – С. 73.
[20] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 117–118.
[21] Степанков В. Указ. соч. – С. 74.
[22] Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С. 629.
[23] Цит. за: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 246.
[24] Документи Богдана Хмельницького. – С. 196.
[25] Шевченко Ф. П. Назв. праця. – С. 236–246.
[26] Путешествия антиохийского патриарха Макария, описанные архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1876. – Т. 1. – С. 36; Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) // Киевская старина, 1900. – № 1. – С. 71.

обговорювалися на Заході – на рівні урядів держав, у дипломатичних кулуарах, на сторінках тогочасної преси[47].

У роки війни Б. Хмельницькому довелось вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням життєдіяльності молодої держави. В цілому гетьманській дипломатії вдалося в процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення: укладати союзи з одними або добиватися нейтралітету інших. Це привело до визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин. Разом з тим, глибокий аналіз ситуації, яка складалася, дав можливість гетьману зробити невтішний висновок – жодна з тодішніх навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Зрадливість і поступливість третій стороні проявляв кримський хан. Жодного політичного уроку з минулих подій не винесла Річ Посполита, яка готувалася до нового наступу на Україну. Далекими від союзницьких залишалися відносини з Молдавським князівством, Валахією і Трансільванією. У контексті розвитку цих подій перед Б. Хмельницьким постала дилема: залишитися наодинці з королівським військом і, можливо, втратити основні завоювання, досягнуті у вирі революції, чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї із держав – Порти або Росії. У розробці своїх зовнішньополітичних планів гетьман змушений був також рахуватися з внутрішньополітичною ситуацією: кризовими явищами в економіці, знищенням продуктивних сил, спустошенням території України і навіть деморалізацією частини населення. Крім того, слід враховувати, що під гетьманською булавою знаходилася лише частина (близько половини) етнічної території України.

Відомо, що українська дипломатія у пошуках союзників працювала у двох основних напрямах – вона вела паралельні переговори і в Москві, і в Стамбулі. Врешті-решт Б. Хмельницький пріоритетною визнав можливість протекції московського царя. Цей крок гетьмана не можна вважати ані випадковим, ані кон'юнктурним. Він був буквально вистражданим у процесі болючих роздумів над долею України, її майбутнім. Пішовши на конфедеративний союз з Москвою, гетьман показав себе реалістичним і тверезо мислячим політиком. Цей політичний акт він розглядав лише як засіб для досягнення задумів і планів більш масштабних і глибоких: утвердження державності і об'єднання під гетьманською булавою всіх етнічноукраїнських земель. Логіка наступних подій (похід українсько-російських військ в західний регіон, домагання від урядів Швеції й Трансільванії зафіксувати територіальні межі України у відповідних договорах і т.д.) продемонструвала, що він діяв саме у такому напрямі.

Звичайно, у нас немає причин обіляти окремі вчинки, а тим більше канонізувати українського володаря. Зокрема, серйозною помилкою було виведення козацьких військ із західного регіону України восени – на початку зими 1648 р., що призвело до швидкої реставрації там польських органів влади. У наступний час Б. Хмельницькому так і не вдалось виправити цей прорахунок. Недоліки мали місце і в оцінці зовнішньополітичної ситуації у 1654 – 1655 роках, що спричинилося до загострення відносин з Молдавією, Валахією та Трансільванією. У багатій на різні події політичній кар'єрі великого гетьмана можна знайти й ряд інших помилок і недоліків. Проте, звичайно, не вони визначають місце, роль та значення Б. Хмельницького в українській історії. Він був однією з найвидатніших історичних постатей: відбиваючи загальнонаціональні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організував їх і повів на повалення існуючого політичного режиму, стояв біля джерел створення Української держави. Незважаючи на деяку непослідовність і суперечливість у діях, певні тактичні прорахунки, гетьман не лише першим із політичних діячів висунув завдання створення незалежного національного організму, до складу якого мали увійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для його розв'язання. І лише вкрай несприятливий для України стан міжнародних відносин не дозволив йому досягти мети.

Великий гетьман помер у 1657 р. Оплакуваний всім народом України, він був похований в Іллінській церкві м. Суботова.

Діяльність великих людей завжди викликала (і викликає) неоднозначні сприйняття у їх сучасників і нащадків. Одні відгукуються на їх конкретні заходи, захоплено коментують ті чи інші кроки політичних лідерів, в інших, навпаки, вони викликають несприйняття й негативну реакцію. Так було і з Богданом Хмельницьким. Навколо його імені ось уже впродовж кількох століть вирують пристрасті, точаться гранично напружені суперечки, під час яких висловлюються абсолютно протилежні думки та оцінки. Непримиренні й засліплені лютою ненавистю вороги Богдана не шкодували для нього добірної лайки, прокльонів і найобразливіших епітетів. Польський король Ян Казимир вбачав в його діях загрозу для "всього християнського світу". А молдавський воєвода Стефан Георгіце називав володаря України "збурювачем спокою всіх націй".

Зовсім інший – схвальний – відгук події Хмельниччини діставали в тих країнах західної Європи, в котрих уже зароджувалися й розвивалися демократичні ідеї. Зокрема, вождь англійської буржуазної революції Олівер Кромвель сприймав Богдана Хмельницького як генералісимуса війська України, володаря запорозьких козаків, винищувача польської шляхти. Свідок подій середини XVII ст. П. Шевальє вбачав у діях Хмельницького та в рисах його вдачі "образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути". А за характеристикою відомого французького письменника XIX ст. Проспера Меріме, "гетьман був утіленням справжнього козацького рицаря. Він був відважний, хитрий, енергійний, у нього було природне воєнне чуття".

Безумовно, Б. Хмельницький залишався людиною суперечливою. Були хвилини розчарувань, спалахи гніву, сімейні негаразди, кохання і зрада дружини, загибель улюбленого сина. Все це накладало відбиток на зовнішній вигляд гетьмана, його характер, спрямувало настрій, а інколи і практичні дії. Немає потреби канонізувати гетьмана. Він був сином свого часу. Однак на всіх етапах його життя й діяльності превалювала послідовна лінія на визволення рідної землі від іноземного поневолення та створення незалежної Української держави. Цієї генеральної лінії український володар дотримувався до останнього свого подиху.

Створена талантом Б. Хмельницького держава мала свої переваги і недоліки, сильні і слабкі сторони. Але найважливіше полягало в тому, що ця держава була цілком життєздатним організмом з великими потенційними можливостями для свого розвитку. На жаль, нащадки не зуміли належним чином скористатися тим політичним багажем, який перейшов їм у спадок від великого гетьмана.

Постать Богдана Хмельницького, його діяння та ім'я навіки закарбувалися в скрижалі історії, зафіксувалися у пам'яті народу, у творах митців. Ідеї, започатковані гетьманом, ще довго будуть слугувати орієнтиром його спадкоємцям на довгому і складному шляху побудови міцної незалежної України.

---

[47] *Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. // Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк-Львів-Київ-Мюнхен, 1993. – С. 13–28.*

Валерій Степанков
доктор історичних наук
професор

"Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає гадає,
Тогі ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
Ні джури козацькії, ні мужі громадськії.
Що наш пан гетьман Хмельницький,
Батю Зиновій Богдан чигиринський
У городі у Чигирині задумав вже й загадав".
Українська народна пісня.

РОЗВІДКА І КОНТРРОЗВІДКА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Від початку Національної-визвольної війни Богдан Хмельницький приділяв велику увагу організації розвідки і контррозвідки, від ефективної діяльності яких значною мірою залежала можливість успішного розв'язання складних проблем, що виникали в ході боротьби за незалежність України. Адже процес творення держави відбувався за вкрай несприятливої міжнародної обстановки, в умовах війни проти Речі Посполитої, що намагалася придушити визвольні змагання українців. Тому, спираючись на традиції козацького розвідувального мистецтва, гетьман разом із формуванням армії першорядного значення надавав організації розвідувальної служби. Внаслідок цього протягом 1648 – першої половини 1649 років визначилися її організаційна структура, об'єкти, цілі, напрями, форми і методи діяльності.

Чи був утворений орган, який спеціально займався організацією розвідувальної справи? З одного боку, не знаходимо прямих свідчень про його функціонування, з іншого – є дані про певне коло осіб, котрі займалися організацією розвідки й входили до структури, очолюваної самим Б. Хмельницьким. Встановлено також, що збір розвідувальної інформації (переважно військового характеру) входив до кола службових обов'язків полкових і сотенних органів влади. Наприклад, полковник Півторакожух взимку й весною 1648 р. займався важливою справою залучення на бік повстанців полків реєстрових козаків, які перебували в складі польської армії[1]. Влітку цього ж року організацію збирання інформації та підготовку збройних повстань у різних регіонах України здійснювали Тарасенко (Тарасович) та І. Косинський[2].

З осені 1650 до літа 1651 р. проводиться величезна за своїми масштабами (може, навіть унікальна у тогочасній Європі) операція надсилання майже двох тисяч розвідників і диверсантів на територію Галичини та Польщі. Причому їхня діяльність не була стихійною, а спрямовувалася на місцях резидентами. Складається враження, що існувала щонайменше триступенева структура керівництва агентами. Очолював розвідувальну мережу полковник Стасенко[3], котрому безпосередньо підлягали керівники середньої ланки. Так, за визнанням схопленого поляками розвідника В. Колаковського, у віданні П. Гжибовського на терені Великопольщі перебувало 80 осіб. На місцях оформлялася низова мережа агентів, яких очолювали резиденти. Один із них – піп Андрій з Цешанова (міста, розташованого близько 40 км на північний схід від Ярослава у Галичині) – керував агентами з поселень цього району: Любачева, Брусні, Башні, Ловчі, Подимщини, Цеблева, Тушкова, Жабця і "тих усіх направляв, хто куди мав йти, а потім, обійшовши міста і придивившись, що кругом діється, наказано... повернутися до війська Хмельницького". П. Гжибовський у визначений час мав зібрати агентів на нараду у Ковалеві, Ярошині, Ландку і Волі для з'ясування, що кому робити[4]. Агенти користувалися "явочними помешканнями", де могли збиратися чи переховуватися. Наприклад, Тарасенко, інструктуючи Я. Концевича, зазначав, що в разі небезпеки той має пробиратися до старокостянтинівського протопопа[5]. Припускаємо, що подібна розвідувальна мережа була створена і на терені Великого князівства Литовського.

Найважливіша інформація військового чи політичного змісту надходила безпосередньо до Богдана Хмельницького (може бути, що в складі генеральної канцелярії працювали особи, причетні до розвідувальної служби, котрі, однак, підлягали не генеральному писареві, а гетьманові). У найважливіших випадках він не лише сам приймав і відправляв агентів, а й інструктував їх. Зокрема у червні 1648 р. Б. Хмельницький послав розвідників до західного регіону України з наказом "приглядатися, якою є наша готовність, які війська перекидаються, де мають збиратися, і давати йому знати"[6]. Наприкінці травня 1651 р. гетьман, закликавши до свого намету стоянівського війта С. Гірча, особисто проінструктував, як той "себе мав поводити", щоб йому повірили у польському обозі, наче він є перебіжчиком[7].

Влітку 1648 р. Б. Хмельницький прийняв військовий статут, який визначав права й обов'язки рядових вояків і старшин. Є підстави припустити, що статут зобов'язував полковників і сотників займатися окремими питаннями, які торкалися організації розвідки й контррозвідки. Скажімо, порубіжні полковники мали уважно пильнувати за діями ворога, включно з розвідкою. Про це промовляє лист гетьмана від 20 квітня 1649 р. до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського: "Нехай сам Бог буде свідком, що ті, які були спочатку і до кінця нашими сусідами, як маю відомість, не залишають свого задуму, бажаний мир порушують, висилають розвідку і дають привід нашому війську, яке, бачачи це все, мусить нас повідомляти..."[8].

21 квітня 1649 р. наказний переяславський полковник А. Романенко у листі до київського полковника Г. Ганжі зауважуючи, що, "милість свою товариську показуючи, як і повинність наша військова до того завжди приводить, щоб ми один одному повідомляли про відомості", він копію з перехопленого листа каштеляна белзького А. Фірлея відіслав до звягельського полковника Г. Яцкевича[9]. Є також відомості, що Б. Хмельницький вимагав від полковників: "Удень і вночі повідомляйте, що у вас робиться",[10] – і ті розсилали розвідників у глибокий тил ворога. З листа львівського синдика С. Кушевича від 4 жовтня 1648 р. довідуємося, що у Львові "об'явилася білоголова (церковна служка. – В. С.), послана з одним козаком під виглядом подружжя від Кривоноса аж під сам Краків для вивідування наших справ. Була аж під Краковом, а вертаючись, розкаялась і, залишивши козака у Львові, [здалася]. З огляду на слабку стать, її помилували, що, на мою думку, не дуже добре й не дуже слушно"[11]. Як свідчать

[1] Michałowski J. Książa ratęźnicza. – Kraków, 1864. – S. 93.
[2] ПАН. ВР. – № 1062. – Арк. 2761; БН. ВМФ. – Спр. 41744; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 томах. – М., 1953. – Т. 2. – С. 70–71.
[3] Czarliński W. Ruchy ludowe w roku 1651 // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1953. – T. 44. – S. 82 – 86; Oświęcim S. Dyarjusz 1643–1651. – Kraków, 1907. – S. 321–324.
[4] Oświęcim S. Op. cit. – S. 322–325.
[5] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 70.
[6] ПАН (Краків). – ВР. – Спр. 1062. – Арк. 2681.
[7] Oświęcim S. Op. cit. – S. 295.
[8] Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С. 110.
[9] АІУ. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 111–113.
[10] Дженджула Ю. Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. – 1993. – № 10. – С. 80.
[11] Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень, 1980. – № 3. – С. 105.

зізнання 20 квітня 1653 р. схопленого розвідника С. Марченка, він був відряджений полковником Й. Глухом з Умані для з'ясування місцезнаходження польського війська [12].

Проте розвідувальна інформація здобувалася порубіжними полковниками, головним чином, через розсилання роз'їздів (часто для захоплення "язиків") від переселенців з окупованих поляками районів України, загонів покозачених селян і міщан, а на Поділлі – від опришків. Наприклад, полковник покозачених мешканців Летичівського повіту Подільського воєводства І. Александренко підтримував весною 1649 р. постійний зв'язок "із старшими полковниками", повідомляючи про дії польських підрозділів [13].

На початку 1651 р. С. Лянцкоронський відзначав факти систематичного проникнення роз'їздів брацлавського полковника Д. Нечая на зайняту поляками територію Поділля [14].

Постає закономірне запитання: з яких соціальних груп Б. Хмельницький черпав розвідувальні кадри? Їх ядром були козаки, які виконували дипломатичні функції. Їм доручалося здійснення найважливіших завдань у справі збору інформації політичного і військового характеру, дезінформації польсько-литовського командування, проведення диверсійних актів, організації повстань. Серед найвідоміших розвідників з-поміж козаків назвемо Тарасенка, І. Косинського, Я. Концевича, Ф. Островського, Іваська, Дороша.

Важливу роль у збиранні розвідувальних відомостей відігравали православні священики та монахи. Схоплений поляками розвідник Я. Концевич під час тортур повідомив про діяльність на користь Б. Хмельницького священиків із Заваліова й Підгайців, тернопільського протопопа Аврама, протопопа зі Старокостянтинова [15]. У серпні 1648 р. священики Кам'янця-Подільського запрошували українського гетьмана прибути до міста, обіцяючи надати допомогу в його захопленні. Мабуть, що саме вони продовжували до 1651 року підтримувати з гетьманом таємні стосунки, передаючи цінну інформацію [16]. Відомо, що схоплений польським роз'їздом 22 вересня 1648 року піп на тортурах дезінформував вороже командування щодо чисельності татар, які підходили на допомогу українському війську [17]. Восени 1648 р. під час перебування під стінами Львова Б. Хмельницький зустрічався з попом Чорним із Збаража. На початку червня 1649 р. у Самборі з листами гетьмана було схоплено українського розвідника (попа). Серед емісарів Богдана Хмельницького, які готували у 1651 р. повстання на терені Польщі, перебував і ксьондз Ян Блокович (Яшко) [18].

Чимало розвідників були шляхтичами, в тім числі польськими. Внаслідок можливості обіймати офіцерські посади, перебувати серед наближених осіб магнатів, державних діячів їм відкривався доступ до важливої інформації. Гетьманові вдалося вчасно організувати її систематичне надходження не лише з обозів ворожих військ чи з оточення окремих політиків (наприклад, брацлавського воєводи А. Киселя), а безпосередньо з Варшави і Вільна. Так, з обозу А. Киселя 30 серпня 1648 р. повідомляли, що Б. Хмельницькому "завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воєвода брацлавський обіцяє козакам, а щось інакше чинить проти Війська Запорозького у Варшаві" [19]. Литовський канцлер А. Радзивілл наприкінці травня 1649 р. писав з Вільна королю: "Ворог має своїх шпигунів і знає все, що тут діється" [20]. За визнанням шляхтича П'ясецького, "Хмельницький знає все, що робиться у Варшаві, і має таких, котрі йому описують найменші справи" [21]. Впадає в око масштабність і глибина агентурного проникнення. Відомо, що агентам Хмельницького вдалося проникнути навіть у покої короля: на українську розвідку працювали його камергер, шляхтич В. Верещака, брати Сечевичі, Ярмолович, який належав до довірених осіб Яна II Казимира. Серед емісарів, котрі готували повстання у Польщі, були дрібні польські шляхтичі В. Колаковський, П. Гжибовський, С. Лентовський, Я. Островський [22].

На місцях величезну розвідувальну й диверсійну роботу проводили селяни й міщани. Завдяки таємним зв'язкам із міщанами наказному гетьманові Максиму Кривоносу вдалося влітку 1648 р. швидко оволодіти міцно укріпленими Погребищем, Немировим, Полонним. Вкрай важливу інформацію про перебування польської армії у першій половині серпня 1649 р. вчасно передали Богданові Хмельницькому мешканці Зборова та його околиць. За визнанням польського анонімного автора, "до того ж несамовитою була навколишня чернь, що вона, приховавши велику кількість поганства у навколишніх лісах, жодним чином не хотіла давати відомості про них. Навпаки, засівши на високих деревах, вона подавала ворогові умовні сигнали, коли артилерія переправлялася через містечко і плотину на той бік річки, а також коли переправили піхоту та частину коронних корогв [і] обоз швидко знявся з цього місця. У містечку подали сигнал поганству, щоб виходили зі схованок, церковним дзвоном, наче скликаючи [людей] до церкви на богослужіння" [23]. Протягом 1648 – 1651 рр. існували таємні зв'язки Б. Хмельницького з міщанами Кам'янця-Подільського, від яких він отримував "постійно відомості" [24]. З-поміж міщан найталановитішим розвідником був війт С. Гіріч.

Частина розвідників рекрутувалася і серед найбільш знедолених груп населення: жебраків, утікачів, кобзарів і лірників. Розвідниками ставали як чоловіки, так і жінки, люди різного віку, включно з підлітками. Окрім українців і поляків, розвідувальну діяльність на користь Української держави вели вірмени, цигани, євреї, німці, греки. Є підстави твердити, що переважна більшість українців займалася цією вкрай небезпечною діяльністю з міркувань ідейного характеру (любові до Вітчизни, ненависті до ворогів, почуття обов'язку). Адже важко запідозрити у користолюбстві тих, які, свідомо йдучи на вірну смерть, "потрапляли" до ворожих рук і на тортурах повідомляли "цінну" інформацію. Промовистим є визнання, зроблене татарином, захопленим поляками, що кам'янецькі міщани служать українському гетьманові не заради вигоди, а "для слави, щоб Хмеля супроводжував успіх" [25]. Одночасно маємо свідчення, що за виконання окремих розвідувальних операцій виплачувалася винагорода [26]. З різних мотивів погоджувалися займатися розвідувальною діяльністю й іноземці, тобто платня грошима відігравала далеко не останню роль. Такий підхід давав змогу отримувати постійно надійну і об'єктивну інформацію.

Збереглися фрагментарні дані, що проливають світло на конспіративні заходи розвідників. Щоб не привертати

[12] НБУВ. РР. – Ф. 11, 13700. – Арк. 47–48.
[13] ЦДІАУ. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 6–7.
[14] БМЧ. – Спр. 1657. – Арк. 383 – 384; БН. ВМФ. – Спр. 9163.
[15] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 70–71.
[16] Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С. 108–109; Мицик Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С. 33.
[17] Документы об Освободительной войне украинского народа. – С. 149.
[18] ЛНБ. ВР – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 2241; Kazimierzki J. Nowe materiaiy do ruchu ludowego w Wielkopolsce w 1651 roku // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1959. – T. 50. – № 2. – S. 337; Z dziejow Ukrainy. – Kraków, 1912. – S. 228.
[19] ЛНБ. ВР.– Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 1461.
[20] Там само. – Ф. 103. – Спр. Сапегів № 11. – Арк. 30.
[21] Там само. – МФ № 55. – Арк. 263 зв.
[22] Там само. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 398, 444; № 2286/II. – Арк. 115; Czapliński W. Op. cit. – S. 82–89; Kazimierski J. Op. cit. – S. 334–335.
[23] Документы об Освободительной войне украинского народа. – С. 246–247.
[24] ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 2286/II. – Арк. 147.
[25] Мицик Ю. А. Назв. праця. – С. 33.
[26] НБУВ. РР. – Ф. 2. – Спр. 15700. – Арк. 48.

уваги, більшість із них вдавала з себе жебраків, пілігримів, калік, мандрівників-циркачів; рідше – священиків, ченців, прочан. Вірогідно, що для роботи в тилу ворога спеціально підбиралися особи з певними фізичними вадами. Окремі з розвідників мали свої розпізнавальні знаки. Приміром, Я. Концевичу на лівій руці біля зап'ястя було "випалене клеймо". Він же повідомив дуже важливу інформацію про використання українськими розвідниками тайнопису: І. Косинський "вклав під нігті якісь слова"[27].

Основними об'єктами розвідувальної діяльності Богдан Хмельницький визначив державні органи влади (переважно центральні) та армію Речі Посполитої. Великим успіхом було створення у Варшаві та Вільні агентурної мережі, яка працювала надзвичайно ефективно[28]. Гетьмана дуже цікавили настрої різних прошарків населення Білорусі, Литви і Польщі. Збір інформації проводився як за допомогою роз'їздів, так і окремих агентів різними прийомами, переважно через вивідування, опитування місцевого населення, допиту захоплених "язиків". Важливу інформацію про політичну ситуацію в інших країнах, плани їхніх урядів містили звіти послів і гінців. Особливо велика увага приділялася Б. Хмельницьким організації збору відомостей про задуми польсько-литовського командування, чисельність, місця перебування, напрямки просування армій, чим займалася військова розвідка. Вони здобувалися або через розсилання чат (група розвідників. – В. С.), або за допомогою розвідників, котрим інколи доводилося долати величезні відстані. В усіх воєнних кампаніях (за винятком Охматівської у січні 1655 р.) розвідувальним роз'їздам завжди вдавалося вчасно виявити противника й точно встановити маршрут його просування. Найбільш відважні та професійно підготовлені розвідники пробиралися у ворожі табори. Окремі з них навмисне потрапляли до ворожих рук з метою дезінформації щодо чисельності українського чи кримського війська, планів гетьмана.

Важливу роль Богдан Хмельницький відводив таким специфічним формам діяльності розвідки, як підготовка повстань селян і міщан, проведення диверсійних актів. Завдяки заходам гетьмана, масові повстання українців вибухнули влітку – восени 1648 р., у травні – червні 1649 р., весною 1651 р. Диверсії спрямовувалися на послаблення військового потенціалу Речі Посполитої, створення атмосфери непевності, страху у ворожому війську. Першою успішною операцією такого типу стала ліквідація у другій половині травня 1648 р. поромних переправ через Дніпро у районі Черкас, Домонтова, Сокирної, Бучача, Стайок, Трахтемирова і Ржищева. Диверсії мали різний характер: організація пожеж у містах, підпали шляхетських дворів, токів, стодол; виведення з ладу вогнепальної зброї (особливо гармат), що була у розпорядженні залог міст і фортець; захоплення коней у польських підрозділів; позбавлення противника можливості використання питної води. Мали місце спроби організувати вбивство Я. Вишневецького (1648 р.) та захопити у полон короля Яна II Казимира (1651, 1653 рр.)[29].

Створена гетьманом розвідка вдавалася до використання найрізноманітніших методів і прийомів. Не можна обминути увагою фактів успішної взаємодії українських розвідників із семиградськими й шведськими агентами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії [30]. Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей та віросповідувань. У низці випадків могло статися перевербування польських агентів. Досить ефективним виявився такий метод упровадження розвідників у вороже середовище, як підставка.

Дезінформація як один з методів розвідувальної діяльності, також часто використовувалася Б. Хмельницьким для введення в оману польського чи литовського командування. Це переважно здійснювалося або через агентів, котрі вдавали з себе перебіжчиків, або через мужніх патріотів, які потрапляли до ворога й під час тортур видавали необхідну інформацію (як це було у битвах під Корсунем, Старокостянтиновим, Пилявцями, Берестечком). Знаючи про традиційну недооцінку польською стороною важливості збереження у таємниці своїх задумів, гетьман намагався через дезінформацію посіяти у ворожому війську непевність у власних силах, психологічну нестійкість, панічні настрої. Подібних результатів було досягнуто у ході боїв під Корсунем, Пилявцями, у Берестечковій кампанії.

Окремі дії української розвідки можна кваліфікувати як проведення оперативних комбінацій. Наприклад, під час Пилявецької битви широко практикувалися розіслання роз'їздів з метою збору відомостей у поєднанні зі спорядженням до польського табору розвідників-смертників із завданням дезінформувати вороже командування. У ході Берестецької кампанії Б. Хмельницький вдався до комплексного використання як заслання у глибокий тил агентури для збору інформації військово-політичного характеру, проведення диверсій, організації повстань, так і систематичних рейдів чат з метою спостереження за пересуванням війська, агентурного проникнення до ворожого табору, дезінформації (через самопожертви і підставки окремих розвідників) командування противника.

Менше збереглося джерел, що стосуються діяльності створеної Богданом Хмельницьким контррозвідки. Їх вивчення не дає змоги встановити наявність окремої інституції, яка б спеціально займалася цією важливою ділянкою захисту державних інтересів козацької України. Функцію протидії ворожим агентам виконували центральні й місцеві органи влади. Особливо пильну увагу гетьман приділяв збереженню у таємниці своїх військових і політичних планів. Уже влітку 1648 р. один із сенаторів відзначав, що він "одне думає, а про інше пише". Королівський посол Я. Смяровський після переговорів у другій половині листопада 1648 р. під Замостям зробив висновок: "Серце Хмельницького потайне і наміри [його] жодним чином не можна було зрозуміти"[31].

Українській владі доводилося протистояти й провокаціям, спрямованим на дискредитацію гетьмана в очах українського населення, розкол Війська Запорозького. Подібні спроби внаслідок зважених і рішучих дій гетьманської адміністрації зазнали невдачі.

Польське командування неодноразово намагалося організувати змови проти Б. Хмельницького. Лише завдяки добре налагодженій контррозвідувальній діяльності, вдалося покласти край підривним діям польських агентів Я. Смяровського (травень 1649 р.) та Могильницького (весна 1654 р.); розкрити змову полковника Федоровича (листопад 1653 р.), вчасно запобігти кільком спробам організації вбивства Б. Хмельницького (1650 р., весна 1652 р.), зірвати антигетьманські інтриги окремих старшин (травень-червень, вересень-жовтень 1653 р.).

Отже, в процесі побудови Української держави в середині XVII ст. організаційний геній Богдана Хмельницького не обійшов стороною формування національних спецслужб, яке відбувалося за функціонально-територіальною ознакою.

Їх пріоритетні напрями роботи зосереджувалися насамперед у сфері протидії спробам Речі Посполитої та її союзників ліквідувати козацьку Україну; забезпечення її обороноздатності; постачання для уряду стратегічно важливої інформації. В умовах перманентної агресії ззовні й ведення воєнних дій найвищого розвитку набули військова розвідка й контррозвідка, а також, ймовірно, закордонні ланки спецслужб.

---

[27] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 70.
[28] Мицик Ю. А. Назв. праця – С. 32–33.
[29] БМЧ. – Спр. 142. – Арк. 598; БН. ВМФ. – Спр. 6713.
[30] Василик А. Українська розвідка // Поріг. – 1993. – № 2. – С. 31.
[31] БМЧ. – Спр. 143. – Арк. 659; БН. ВМФ. – Спр. 6691.

Ярослав Дзира
кандидат філологічних наук

"В своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових вправах вони не поступаються жодній нації в світі."
Шимон Старовольський. "Полонія".

СКЛАД ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗА РЕЄСТРОМ 1649 РОКУ

Реєстр всього Війська Запорозького був складений козацьким урядом восени 1649 р. – у перші місяці існування Української козацької держави. На останній сторінці "Реєстру" стоять власноручні підписи видатних державних діячів України – гетьмана Богдана Хмельницького та генерального писаря Івана Виговського, останнього – ще й польською мовою. Реєстр засвідчив один із найважливіших чинників Української держави – козацьке військо, яке визнавала супротивна сторона – Річ Посполита. Він скріплений також державною печаткою із зображенням козака з рушницею.

На 808-ох пожовклих сторінках світло-рудий атрамент закарбував надзвичайно широку і розмаїту, здебільшого ніде не задокументовану інформацію про духовний і матеріальний спосіб життя українців ще з дохристиянської доби. Це стосується мови, діалектології, етнографії, фольклору, власне історії та літератури, переселень наших далеких предків та їх взаємин з сусідніми племенами і народами, флори та фауни краю.

Перепис козаків здійснено сотенними і полковими писарями одразу ж після Зборівської угоди, підписаної 8 серпня 1649 р. Тоді новий король Польщі Ян II Казимир, скориставшись зрадою кримського хана Іслам-Гірея III, змусив Богдана Хмельницького підписати договір, за яким не всі визволені козаками землі увійшли до їхньої держави. За ним польський уряд збільшив козацький реєстр з 6-8 тисяч (у 20-30-х рр. XVII ст.) до 40 тисяч, тобто оголосив козаків вільними людьми й зобов'язався видавати їм платню [1]. Відтоді реєстрове козацтво утворювало окремий суспільний стан, незалежний і привілейований.

Тим переписом було охоплено великі землі Наддніпрянської України, які щойно входили до Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. На цьому терені виникла Українська держава, що мала в своєму складі 16 полків. Полкові й сотенні міста стали військовими й адміністративно-територіальними одиницями, скрізь було заведено козацьке самоврядування.

Найповажніший дослідник Хмельниччини академік Іван Крип'якевич зазначає, що у квітні 1648 р. Богдан вирушив із Запорожжя з 4-5-тисячним військом, а в серпні 1649 р., напередодні складання "Реєстру", повстанське військо під Зборовом, за підрахунками гетьмана, мало не менше 300 тисяч. 23 лютого того ж року в Переяславі Богдан Хмельницький запевняв королівських послів, що збере 200–300 тисяч і цією силою визволить і Львів, і Галич, і Холм, навіть вийде на береги Вісли [2].

Король Ян II Казимир наприкінці серпня 1649 р. дав Хмельницькому грамоту-привілей "Декларація ласки", якою змушений був тимчасово задовольнити всі 18 вимог гетьмана. Це й стало юридичною підставою для складання "Реєстру" і підписання Зборівського договору. Роботу очолювали генеральний обозний Іван Чернята і генеральний писар Іван Виговський, полковники, їхні писарі та сотенна старшина. Записували насамперед заслужених козаків, тому потрапила до реєстру й незначна кількість українізованих православних чужоземців, що здавна мешкали в Україні або ж на порубіжжі, зокрема з Молдовою.

Козацькі писарі не з пам'яті чи з паперів, а безпосередньо на місцях з народних вуст занотували безліч сіл, містечок, міст, річок та сорок тисяч чоловічих національних імен і майже стільки ж прізвищ, прізвиськ – своєрідних, барвистих, дотепних, що, віками відстоявшись, були ще юридично не затверджені, а жили в океані рідної мови і передавалися згідно з нормами українського звичаєвого права з покоління в покоління. Історія мовби подарувала нам зі своїх першопочатків корені нації, статистичне джерело етнічного складу населення Української козацької держави середини XVII ст., а точніше – національний паспорт 40 тисяч голів родин.

Чимало сучасних учених твердять, ніби українські прізвища сформувалися наприкінці XVIII ст. Насправді вони відродилися, зрусифіковані, полонізовані чи онімечені. Кілька документів "Посольського приказу" переконливо свідчать, що й до 1645 р. в Речі Посполитій і в Московській державі були усталені імена і прізвища їхніх підданих [3].

Козацькому реєстрові 1649 р. польська інструкція щодо написання імен і прізвищ була чужою. На його сторінках жодного разу не зустрінемо слів "ясновельможний", "пан". У ньому, до речі, графічно ім'я гетьмана і козацької старшини нічим не відрізняється від імен і прізвищ простих козаків, що яскраво свідчить про козацький демократизм і рівність. Багато місцевих, корінних українських імен, а також прізвищ "Реєстру", що в дохристиянську добу були іменами, відкривають нам найдавніший і найрухливіший пласт слів нашої живої мови родового ладу. Це Бажан, Білан, Богун, Божко, Боровик, Величко, Вергун, Верещака, Витязь, Вітер, Вовк, Громенко, Грабко, Гудим, Дінець, Дітько, Добродій, Довгань, Дудко, Дунай, Зима, Зозуля, Кий, Коляда, Купало, Куць, Левко, Лизун, Лісовець, Ломоніс, Малишко, Медвідь, Моргун.

У козацькому реєстрові основу системи імен складає невелика частина канонізованих українською церквою імен християнського календаря, які українізувалися згідно зі звуковими нормами і ритмомелодикою національної мови і вже в той час обросли різними місцевими варіантами. Повні форми церковних імен і надалі вживалися в книжній українській мові і з неї потрапляли зрідка й до козацького "Реєстру": Григорій, Олексій, Антоній, Тимофій тощо. У той час народними формами цих імен були: Грицько, Олекса, Антін, Тимко, Гриць, Лесь, Тим. Саме ці форми й зустрічаються в "Реєстрі".

У "Реєстрі" десятки, а то й сотні імен і прізвищ козаків, однозвучних з іменами видатних історичних і культурних діячів нашого народу, літературних і фольклорних героїв від Кия до Тараса Шевченка і Василя Симоненка: Кий, Володимир, Великий, Мудрий, Галицький, Острозький, Байда, Бут, Наливайко, Лобода, Сулима, Сагайдачний, Хмельницький. Знаходимо й таких тезок: Тарас Шевченко, Грицько Шевченко, Михайло Вербицький, Андрій Головко, Іван Козловський, Іван Світличний, Василь Симоненко, Левко Лук'яненко. Є також прізвища Антонович, Гулак, Умиря, Грінченко, Грушевський, Довженко, Косач, Костенко.

Ось найпоширеніші прізвища "Реєстру", кількість яких не менше сотні: Андрієнко – 144, Бут – 236, Василенко – 134, Ващенко – 118, Гавриленко – 102, Гриценко – 173, Данилен-

---

[1] Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 130, 97.
[2] Там само. – С. 130, 97.
[3] Дзира Я. Документи Посольського приказу про українсько-російські відносини напередодні Національно-визвольної війни 1648–1657 // Міфологія в українській історіографії /XIX – XX ст. / Тези доповідей наукової конференції Київського осередку українського історичного товариства. – К. 1993. – С. 15–18.

ко – 111, Дмитренко – 100, Іваненко – 205, Іванович – 249, Ігнатенко – 109, Клименко – 104, Коваленко – 132, Кузьменко – 115, Куриленко – 107, Левченко – 122, Микитенко – 100, Михайленко – 110, Міщенко – 168, Максименко – 114, Мартиненко – 116, Марченко – 109, Матвієнко – 111, Павленко – 199, Петренко – 213, Пилипенко – 112, Семененко – 144, Степаненко – 143, Федоренко – 205, Чорний – 106, Юрченко – 100, Ющенко – 109, Ященко – 113.

Аналіз національних імен і прізвищ "Реєстру", географії їх рівномірного поширення, топоніміки, родових і родинних понять переконує, що українці на своїй землі були споконвіку корінним народом, державотворчою спільнотою. Бо як тоді пояснити, що 60 відсотків козацьких прізвищ кінця XVI – початку XVII ст. закінчуються найхарактернішим і найпродуктивнішим суфіксом -енко (-енко), що й досі є візитною карткою українця. До речі, у "Реєстрі" він виступає в другому, третьому поколіннях, тобто цей суфікс був похідним від первинного прізвища: Швець – Шевченко, Коваль – Коваленко. У Корсунському і Прилуцькому полках цей суфікс сягає 70 відсотків, не враховуючи інших національних суфіксів -ко, -ейко, -ець. Сьогодні в цих краях Наддніпрянщини внаслідок русифікації, денаціоналізації, голодоморів, переселень наявність суфікса -енко, за підрахунками вченого Юлія Редька, впала до 25відсотків [4].

Четверта частина національних імен закінчується суфіксом -ко: Васько, Мисько, Левко, Лесько, Омелько, Юрко, Яцько.

Хоча "Реєстр" складали на землях Наддніпрянщини, він зберіг дуже багато імен і прізвищ, які й досі живуть у Західній Україні, що свідчить про духовну і генетичну єдність населення обох регіонів з часів Київської держави: Беркут, Бойко, Добош, Опришко, Галицький, Волинець, Бережанський, Львівський, Рогатинець, Збаразький, Зборовченко, Кремінецький, Сокальський, Самбірський, Перемиський, Сяноженко, Угрин, Ковач, Лаборець, Лемдишенко [5].

І в XVII ст. наш народ зневажав відступників нації, мови, віри, звичаїв, висловлюючи своє ставлення в прізвиськах, що перетворювались на прізвища, які, мов тавро, мусили носити їх невинні нащадки: Полулях, Отурчиненко, Штокало, Какало, Дзекало, Унієць, Перекидень. Дбаючи про чистоту і консолідацію нації, наші предки не засмічували рідної мови, національних документів чужими, незрозумілими словами, а перекладали їх з позичкою рідною мовою: Перехрист, Перехриста, Перехристів.

У Національно-визвольній війні активну участь брало багато представників нашого духівництва кількох поколінь різних санів. У "Реєстрі" бачимо 112 Попенків, Поповичів, одного Ксьондзенка, 44 Дяків і Дяченків, 14 Паламаренків.

Велике число з-поміж козаків складає українська шляхта. Чимала кількість прізвищ – 3875 козаків, тобто 10% – закінчується суфіксами -ич та закінченнями -ський, -цький. Вони свідчать, що не вся наша шляхта на той час денаціоналізувалась, ополячилась, і значна її частина з перших днів війни влилася в козацькі полки і воювала проти визискувачів за свій рід, землю, віру, мову, звичаї. Скажімо, 24 представники шляхетського роду Гуляницьких стали воїнами Хмельницького.

На основі аналізу імен козаків, які їм давала українська церква, можна виявити в "Реєстрі" мізерну кількість прізвищ інших народів, які розпорошені по одному, по два чи по кілька на багатьох сторінках цього документа.

У "Реєстрі" не виявлено жодного росіянина. Польське топонімічне джерело фіксує чимало назв "Москалівка", "Московче", "Московичі", "Москалин", "Московка" (москаль – північний вітер), які існували у той час на території всієї України і поза її межами. Навіть у реєстрі Миргородського полку бачимо село Москаленка. Тому і вихідці з цього села мали прізвища Москаленки. Відоме село Москаленки у першій половині XVII ст. і на Київщині.

Також і прізвища Дінець, Дінченко належали тим українцям, котрі проживали на Дону і Дінці і в перші дні війни повернулися, як досвідчені воїни, захищати рідний край.

Друкована історія українських національно-визвольних війн і повстань XV – XX ст. по суті знеособлена, позаяк збереглися імена, прізвища, псевдо переважно козацьких та селянських ватажків, національних героїв, а також незначної частини рядових учасників, котрих, як правило, визначають лише в голому цифровому вираженні. До того ж майже всі могили народних героїв і месників, учасників УПА невідомі або ж місце їхнього поховання знаємо приблизно.

У "Реєстрі" можна зустріти римування імен і прізвищ козаків: Іван Баран, Мовчан, Білоштан, Івашко Ватажко, Іванець Туболець, Протас Мукотряс, Матвій Постій, Гринець Козинець, Андрух Глух, Гаврило Шумило.

Багато прізвищ (рідше імен) передають національну вдачу, народний гумор, дотепність, морально-психологічну та естетичну інформацію про родинні і громадські взаємини наших предків. У багатьох прізвищах впізнаємо жіночу ласку українки, пестливі виражальні засоби української мови: Квітоцка, Золотко, Зозулька, Голубчик, Зірка, М'якенький, Смачний, Цибулечка, Діжечка, Качеця, Соменя, Іванець, Іванчик, Батькуненько. Особливої материнської ніжності й любові сповнені імена синів: Яременонько, Никинонько, Зеленький, Іваноньченко, Курилонько. Перераховані імена навряд чи можна зустріти в давньому письмі, хіба що в записах народних пісень XIX ст. Найпоширенішими жіночими іменами у цю добу були Марія, Анна, Анастасія, Агапія, Катерина, Євдокія, Феодосія, Параска.

У "Реєстрі" можна нарахувати до шести десятків форм і варіантів прізвищ, утворених від слова "ніс" та імені Григорій, що свідчить про могутні словотворчі можливості української мови в давні часи.

"Реєстр" сповнений багатства синоніміки живої української мови різних місцевих говірок: тут і Балакало, і Говір, і Гутаренко, і Розмова, і Повідайло, і Шокало, і Дзекало, а також Непитайло, Глагольченко, Пустогвар і подібні утворення від інших слів.

Важливо, що в козацькому "Реєстрі" зафіксовано сотні унікальних прізвищ, утворених від займенників, прислівників, словосполучень, особливо вигуків: Нетенко, Нігоговський, Чомкало, Нетреба, Теперенко, Троханенко.

"Реєстр" нараховує понад п'ять тисяч слів. Їхній неповторний фонетичний і музично-ритмічний лад, могутня словотворча стихія, граматичні закони і чіткі національні форми зайвий раз доводять, що українська мова тих часів – давно впорядкована, живлена місцевими говірками, зрідка й чужоземними запозиченнями, була однією з найбагатших і наймелодійніших у світі. Так твердив 1657 р. турецький мандрівник Евлія Челебі, подорожуючи Україною. Він писав: "Українці – стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші".

Козацький "Реєстр" 1649 р. – чи не перша серйозна лексикографічна пам'ятка живої національної мови, в якій за півтора сторіччя до Івана Котляревського зафіксовано понад п'ять тисяч добірних, вишуканих слів рідної мови, її історичний дух. Він засвідчив багатовікове існування неповторної національної звукової системи, відображеної в безлічі дохристиянських імен. У національному паспорті, яким є "Реєстр" 1649 р., відображено імена і прізвища козацької нації на великих просторах Української держави від Дністра до Дінця і далі (Русин, Волинець, Поліщук, Подолян, Полянин, Полтавець, Черніговець, Чугуєвець, Дінець, Покутняк, Забузький, Галицький).

Все це переконливо і незаперечно засвідчує етнічну однорідність і давнє закорінення українців у Подніпров'ї та інших наших етнічних землях, що сягає далеко поза княжу добу Київської держави.

---

[4] *Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – С. 195.*
[5] *Дзира Я. Десь там для цілого народу // Україна. 1990. – № 4. – С. 16.*

РЕЄСТР
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ПІСЛЯ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ 16 ЖОВТНЯ 1649 РОКУ

(за редакцією Ярослава Дзири, кандидата філологічних наук)

ГЕТЬМАН – БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ТИМІШ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОБОЗНИЙ – ІВАН ЧЕРНЯТА
ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ – МИХАЙЛО ЛУЧЕНКО
ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ – ДЕМКО
ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР – ІВАН ОСТАФІЄВИЧ

I. ПОЛК ЧИГИРИНСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ФЕДІР ЯКУБОВИЧ

Сотні	
1. Чигиринська (467 козаків)	Осавул Полковий Андрій Пилипович Осавул Полковий Васько Литвиненко Хорунжий Полковий Дацько Костенко Бунчужний Полковий Васько Хорунжий Хорунжий Військовий Опанас Працьовкин Хорунжий Гарматний Васько Томиленко Писар Гарматний Петро Дорошенко Комісар Гаврило Кульбака
2. Крилівська (138 козаків)	Сотник Лесько Волченко
3. Воронівська (101 козак)	Сотник Хвесько
4. Бужинська (168 козаків)	Сотник Лук'ян Сухина
5. Боровицька (100 козаків)	Сотник Іван Проскурненко
6. Медведівська (261 козак)	Сотник Іван Ручка
7. Жаботинська (174 козаків)	Сотник Іван Шулик Хорунжий Хвесько
8. Смілівська (221 козак)	Сотник Мисько Стринча
9. Олов'ятинська (101 козак)	Сотник Семен Лисняк
10. Баклиська (80 козаків)	Сотник Захарка
11. Орловська (100 козаків)	Сотник Жадан Дінець
12. Єреміївська (182 козаки)	Сотник Рева
13. Жовнинська (159 козаків)	Сотник Остап Сухомлин
14. Максимівська (201 козак)	Сотник Іван Скороход
15. Кременчуцька (150 козаків)	Сотник Андрушко Супруненко
16. Потоцька (181козак)	Сотник Василь Гурлячка
17. Омельницька (189 козаків)	Сотник Іван Шутько
18. Голтвинська (158 козаків)	Сотник Дмитро Андрущенко
19. Остапівська (100 козаків)	Сотник Іван Махненко

Всіх сотень 19, з яких перші 11 на правому боці Дніпра, а останні 8 на лівому. Всього козаків у Чигиринському полку 3241, з них 1921 у сотнях правобережних, 1320 у лівобережних, а з Генеральною старшиною 3247.

II. ПОЛК ЧЕРКАСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ЯСЬКО ВОРОНЧЕНКО

Сотні	
1. Черкаська (260 козаків)	Сотник Гриць ко Горілий
2. Шубцева (199 козаків)	Сотник Фесько Шубець
3. Петрашкова (116 козаків)	Сотник Петро Синоданович
4. Драгилева (164 козаки)	Сотник Андрій Драгиль
5. Мошенцева (235 козаків)	Сотник Степан Мошенець
6. Маркова (288 козаків)	Сотник Марко
7. Лазарева (242 козаки)	Сотник Лазар Петрович
8. Саварського (97 козаків)	Сотник Мартин Саварський
9. Вовченкова (112 козаків)	Сотник Фесько Вовченко
10. Кулаковського (187 козаків)	Сотник Степан Колаківський
11. Островського (71 козак)	Сотник Олександер Островський
12. Микитина (50 козаків)	Сотник Микита Трохимович
13. Савина (87 козаків)	Сотник Сава Горкушенко
14. Мошенкова (226 козаків)	Сотник Нестор Терещенко
15. Богушкова (149 козаків)	Сотник Євхим Киянченко
16. Золотоніська (168 козаків)	Сотник Остап Заяць
17. Домонтівська (132 козаки)	Сотник Степан Цапко
18. Піщанська (127 козаків)	Сотник Костя Федорович

Сотень 18, з яких 15 на правому і 3 на лівому боці Дніпра. Зауважено, що правобережні мають назви згідно своїх сотників, а лівобережні згідно місцевостей: всього 2 910, з яких у перших – 2483 і в других – 427.

III. ПОЛК КАНІВСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК СЕМЕН САВИЧ

Сотні	
1. Канівська (276 козаків)	Сотник Васько Решетило, Писар Гарасим Савич
2. Стародубова (333 козаки)	Сотник Іван Стародуб
3. Волинцева (66 козаків)	Сотник Павло Волинець
4. Кулаги (221 козак)	Сотник Яким Кулага
5. Богданенкова (218 козаків)	Сотник Фесько Богданенко

6. Гунина (215 козаків)	Сотник Федір Гуняка
7. Рещенкова (161 козак)	Сотник Петро Рощенко
8. Климова (158 козаків)	Сотник Клим Малашенко
9. Євхимова (240 козаків)	Сотник Євхим Ращенко
10. Андрієва (163 козаки)	Сотник Андрій
11. Межирецька (146 козаків)	Сотник Супрун Михайлович
12. Терехтимирівська (167 козаків)	Сотник Цепковський
13. Иржищівська (219 козаків)	Сотник Чугуй
14. Стаяцька (170 козаків)	Сотник Тарас Шеремет
15. Михайлівська (97 козаків)	Сотник Данило Євхимович
16. Маслівська (101 козак)	Сотник Семен Євлашенко

Сотень 16, всі, здається, на Правобережжі, з них 7 носять назви за місцевістю, а 9 за іменами сотників. Всього в них козаків 2951.

IV. ПОЛК КОРСУНСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ЛУК'ЯН МОЗИРА

ПИСАР ІВАН ДЕМКОВИЧ-КРЕХОВЕЦЬКИЙ

Сотні

1. Корсунська (250 козаків)	Сотник Ярофей Гарасимович
2. Горкушина (221 козак)	Сотник Остап Ярошенко
3. Вергуненкова (197 козаків)	Сотник Василь Горкуша
4. Демкова (197 козаків)	Сотник Демко Прутилчич
5. Івахниченкова (194 козаки)	Сотник Мисько Івахниченко
6. Маркова Бажаненкова (226 козаків)	Сотник Марко Бажаненко
7. Тулюпенкова (104 козаки)	Сотник Гарасим Тулюпенко
8. Куришкова (231 козак)	Сотник Куришко
9. Корчовська (235 козаків)	Сотник Данило Корчовський
10. Костенкова (103 козаки)	Сотник Васько Костенко
11. Гарасименкова (151 козак)	Сотник Семен Гарасименко
12. Імгліївська (151 козак)	Сотник Мартин
13. Максима Городійського (138 козаків)	Сотник Максим Кулій
14. Ярутина (109 козаків)	Сотник Ярута
15. Лисянська (121 козак)	Сотник Яцько Губиненко
16. Демкова (264 козаки)	Сотник Демко Якимович
17. Гавриленкова (249 козаків)	Сотник Гринець Гавриленко
18. Ольшанська (209 козаків)	Сотник Кіндрат Свиридович
19. Ситниицька (48 козаків)	Сотник Грицько Воробієнко

Всього сотень 19, в них: 3343 козаки, з яких 13 сотень носять назви за іменами сотників, а 6 за місцевістю; у перших 2 – за іменами попередніх сотників (2 і 3).

V. ПОЛК БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО ГРОМИКА

Сотні

1. Білоцерківська (1 048 козаків)	Сотник Григорій Громика Осавул Іван Кравченко
2. Чорний камінь (689 козаків)	
3. Германівка (99 козаків)	
4. Камінний Брід (30 козаків)	
5. Фастів (100 козаків)	
6. Містечко Ольховець (100 козаків)	
7. Містечко Боярка (30 козаків)	
8. Містечко Антонів (69 козаків)	
9. Торчиця (100 козаків)	
10. Містечко П'ятигоре (120 козаків)	
11. Містечко Сквира (30 козаків)	
12. Дідівщина (50 козаків)	
13. Карабичів (21 козак)	
14. Паволоч (99 козаків)	
15. Ходорків (47 козаків)	
16. Івничане (50 козаків)	
17. Бишів (68 козаків)	
18. Водотия (22 козаки)	
19. Містечко Вілія (19 козаків)	
20. Брусилів (19 козаків)	
21. Рожів (50 козаків)	
22. Войташівка (39 козаків)	
23. Коростишів (90 козаків)	

У цьому полку сотні не показані, а тільки містечка і села, в яких козаки, за винятком сотні Білоцерківської, в котрій нараховано 1742, складали 1252, всього ж – 2994.

VI. ПОЛК УМАНСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ЙОСИФ ГЛУХ

Сотні

1. Уманська (295 козаків)	Сотник Кіндрат Голик
2. Маньківська (251 козак)	Сотник Гришай Бовдир
3. Івангородська (201 козак)	Сотник Василь Бублик
4. Бузівська (171 козак)	Сотник Іван Черкас
5. Бабанська (198 козаків)	Сотник Степан Килимій
6. Бершадська (188 козаків)	Сотник Лук'ян Кгродзенко
7. Кутобіївська (204 козаки)	Сотник Гринець Шелест
8. Цибулівська (226 козаків)	Сотник Іван Кгродженко

9. Іванська (248 козаків)	Сотник Минько
10. Бутанська (219 козаків)	Сотник Прись
	Осавул Олекса
11. Романівська (239 козаків)	Сотник Гринець Рудий
12. Кислянська (201 козак)	Сотник Степан Мовчан
13. Соболівська (154 козаки)	Сотник Андрушко Филенко
14. Ладижинська (153 козаки)	Сотник Юрко Яхненко

Всього сотень 14, всі за місцевістю, і в них 2948 козаків.

VII. ПОЛК БРАЦЛАВСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ДАНИЛО НЕЧАЙ

Сотні

1. Брацлавська (219 козаків)	Сотник Іван Мальченко
2. Райгородська (189 козаків)	Сотник Степан Атаманенко
3. Тульчинська (99 козаків)	Сотник Михайло Стороженко
4. Клебанська (70 козаків)	Сотник Матвій Мошута
5. Краснянська (230 козаків)	Сотник Гришко Лата
6. Браїлівська (49 козаків)	Сотник Роман Шпаченко
7. Вульшанська (50 козаків)	Сотник Дмитро Мурза
8. Вербська (40 козаків)	Сотник Хома Стрілець
9. Горячкоцька (99 козаків)	Сотник Яремій
10. Тимонівська(110 козаків)	Сотник Михайло Махоринський
11. Олександрівська (78 козаків)	Сотник Андрій Гуминський
12. Яланська (59 козаків)	Сотник Захарій Швайківський
13. Ямпільська (108 козаків)	Сотник Іван Олександренко
14. Шаргородська (60 козаків)	Сотник Іван
15. Мурахівська (100 козаків)	Сотник Павло Мисенко
16. Станіславівська (80 козаків)	Сотник Василей
17. М'ястківська (256 козаків)	Сотник Михайло Зеленський
18. Лучицька (82 козаки)	Сотник Юхно
19. Багланівська (208 козаків)	Сотник Штепа Білоченко
20. Чечельницька (146 козаків)	Сотник Андрусь Дмитренко
21. Комаргородська (85 козаків)	Сотник Андрушко Порожко
22. Чернавецька (196 козаків)	Сотник Гаврило Новомістций

Всього сотень 22 (більше ніж в якомусь іншому полку), з яких в 11-ти показані козаки навіть по селах, а саме в сотнях 2, 3, 5, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 19, 20. Назви сотень за місцевістю, а в сотнях всього козаків 2613.

VIII. ПОЛК КАЛЬНИЦЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ІВАН ФЕДОРЕНКО (БОГУН)

Сотні

1. Кальницька (199 козаків)	Сотник Кирило Волошин
2. Животівська (131 козак)	Сотник Логвин
	Суддя Филон Немиря
	Отаман Василь
	Сотник Семен Буз
	Отаман Шимко
	Осавул Васько
3. Борщагівська (147 козаків)	Сотник Крисько
	Осавул Фесько Редька
4. Тетіївська (79 козаків)	Сотник Фесько Фенченко
	Хорунжий Стас
5. Погребийська (175 козаків)	Сотник Федір Грегоревич
6. Липовецька (100 козаків)	Сотник Онисько
7. Балабанівська (51 козак)	Сотник Олексій
8. Іллінська (49 козаків)	Сотник Іван Туровець
	Писар Василь Тупалович
9. Кунянська (77 козаків)	Сотник Ілляш Радуленко
10. Рахнівська (34 козаки)	Сотник Павло Курбала
11. Дашівська (40 козаків)	Сотник Гришко Сурмач
12. Терлицька (100 козаків)	Сотник Василь Варениця
	Осавул Ярема
	Отаман Юрко
13. Жорницька (71 козак)	Сотник Мартин
14. Оментинська (30 козаків)	Сотник Сергій Кгресько
15. Бабинська (100 козаків)	Сотник Ігнат
	Отаман Семен
	Отаман Василь Пишненький
16. Прилуцька (100 козаків)	Сотник Василь Антоненко
	Писар Петро Кончинський
17. Вінницька (296 козаків)	Сотник Ярема Уролшович
	Отаман Марко
18. Немирівська (214 козаків)	Сотник Лаврін Кгерелуха
	Хорунжий Никифор Шрамко
	Отаман Панюта
	Отаман Василь
	Осавул Кубаха
	Сотник Юрко
	Осавул Тим
	Хорунжий Федір
19. Вороновицька (59 козаків)	Сотник Семен

Всього 19 сотень, всі за місцевістю, а в них 2052 козаки.

IX. ПОЛК КИЇВСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК АНТОН ЖДАНОВИЧ
ПИСАР ПОЛКОВИЙ ІВАН ЯХИМОВИЧ
ПИСАР ПИЛИП СКОРОХОДЕНКО
ІНША СТАРШИНА: ІВАН ЗЕЛЕНСЬКИЙ,
ЯЦЬКО БІЛЕЦЬКИЙ, ЗАХАРІЯ СКОРИНА,
ОПАНАС ХОМЧЕНКО, ІВАН ДЕМИДЕНКО

Сотні	
1. Київська (186 козаків)	Сотник Григорій Піщенко
2. Білецького (182 козаки)	Сотник Самійло Білецький
3. Нагірного (79 козаків)	Сотник Тишко Нагірний
4. Предримирського (70 козаків)	Сотник Опанас Предримирський Печерський
5. Васильківська (127 козаків)	Сотник Микита Бут
6. Білогородська (94 козаки)	Сотник Каленик
7. Ходосівська (91 козак)	Сотник Іван Бармацький
8. Трипільська (171 козак)	Сотник Андрій Ворона
	Осавул Андрій
	Отаман Хома
	Писар Іван
9. Обухівська (152 козаки)	Сотник Яцько Красовський
	Осавул Чорномаз
	Отаман Форостина
	Отаман Митько
	Отаман Зосим
	Отаман Кулага
	Отаман Таранець
	Отаман Іван
10. Преварська (94 козаки)	Сотник Євхим
11. Гостомська (77 козаків)	Сотник Єрмола Басаренко
12. Броварська (53 козаки)	Сотник Федір Медвин
13. Ясногородська (87 козаки)	Сотник Трохим Яценко
14. Макарівська (110 козаків)	Сотник Григорей Петрицький
	Осавул Ничипір Пхеколенко
	Хорунжий Андрій
15. Мотовилівська (146 козаків)	Сотник Степан Половець
	Осавул Іван Петрашенко
16. Ворсевська (105 козаків)	Сотник Іван Кгузь
17. Овруцька (119 козаків)	Сотник Осип Наталчин

Всього сотень 17, з яких 2-я і 3-я за іменами сотників, а інші за місцевістю, а в них (включно з полковою старшиною) козаків 1 943.

X. ПОЛК ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ФЕДІР ЛОБОДА

Сотні	
1. Переяславська (224 козаки)	Сотник Петро Скук
2. Романенкова (219 козаків)	Сотник Андрій Романенко
3. Івана Коваленка (226 козаків)	Сотник Іван Коваленко
4. Чикменева (250 козаків)	Сотник Федір Чикмін
5. Оверка Сидоровича (129 козаків)	Сотник Оверко Сидорович
6. Івана Бабича (201 козак)	Сотник Іван Бабич
7. Яготинська (108 козаків)	Сотник Стась Оброжиєвич
8. Гельмязівська (130 козаків)	Сотник Яцько Іляшевич
9. Березанська (124 козаки)	Сотник Полуян Биченко
10. Биківська (141 козак)	Сотник Онопрій Величко
11. Воронківська (101 козак)	Сотник Богдан Кришненко
12. Борисполська (196 козаків)	Сотник Антон Гарасименко
13. Баришівська (111 козаків)	Сотник Овсій Шкабура
14. Басанська (80 козаків)	Сотник Тишко Смілий
15. Гоголівська (166 козаків)	Сотник Василь Гоголівський
16. Козельська (100 козаків)	Сотник Прокіп Горячка
	Осавул Гаврило
	Отаман Петро
17. Острянська (110 козаків)	Сотник Яцько Кошин
18. Заворицька (110 козаків)	Сотник Іван Миценко
19. Муравська (131 козак)	Сотник Ничипір Ткаченко

Всього сотень 19, з яких 2 – 6 за іменами сотників, а інші за місцевістю, у них козаків – 2857.

XI. ПОЛК КРОПИВЕНСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ФИЛОН ДЖАЛАЛИЙ

Сотні	
1. Кропивенська (207 козаків)	Сотник Нестор Морозенко (?)
2. Демська (88 козаків)	Сотник Демко
3. Ірклїівська (323 козаки)	Сотник Клим Семенович
	Осавул Огій
4. Ірклїівська (185 козаків)	Сотник Кузьма Вергун
5. Ірклїівська (132 козаки)	Сотник Іван Воропай
6. Оржицька (97 козаків)	Сотник Матюша
	Осавул Яцько
7. Яблунівська (137 козаків)	Сотник Матвій Федорович
8. Пирятинська (187 козаків)	Сотник Ничипір Лелет

9. Пирятинська (119 козаків)	Сотник Іван Миколаєнко
10. Чорнушинська (134 козаки)	Сотник Матвій Довгаль
11.Чорнушинська (102 козаки)	Сотник Іван Кохан
12. Городийська (99 козаків)	Сотник Мартин Романенко
13. Журавська (120 козаків)	Сотник Федір Бульба
14. Курінська (80 козаків)	Сотник Тиміш

Всього сотень – 14, з яких Ірклїівських – 3, Пирятинських – 2 і Чернушинських також 2; це перше явище, що в одній місцевості існує по кілька сотень; подібне зустрічається і в інших лівобічних полках. Козаків у цьому полку 2010.

XII. ПОЛК МИРГОРОДСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК МАТВІЙ ГЛАДКИЙ

Сотні	
1. Миргородська (118 козаків)	Сотник Пилип Манадико
	Писар Холод
2. Гаврила Гладченка (303 козаки)	Сотник Гаврило Гладченко
	Писар Васько
3. Андросова (119 козаків)	Сотник Андрос
4. Кирила Попівського (159 козаків)	Сотник Кирик Якименко
5. Краснопільська (132 козаки)	Сотник Муха
	Олександер Писар
6. Уцтивицька (130 козаків)	Сотник Василь Хміль
7. Комишанська (99 козаків)	Сотник Павло Григорович
	Отаман Максим
	Осавул Данило
8. Хорольська (165 козаків)	Сотник Фесько Джука
9. Лубенська (238 козаків)	Сотник Павло
	Отаман Іван
	Осавул Ясько
10. Лубенська сільська (161 козак)	Сотник Устим Леценко
11. Роменська (300 козаків)	Сотник Василь
	Осаул Тимко
	Отаман Фесько
	Отаман Юсько
12. Костянтинівська (90 козаків)	Сотник Тишко
13. Лохвицька (300 козаків)	Сотник Василь Зуб
	Писар Ігнат
	Осавул Матвій
	Хорунжий Никон
14. Сенчанська (112 козаків)	Сотник Михайло Шипало
15. Паньківська (113 козаків)	Сотник Фесько Чигирин
16. Глинська (80 козаків)	Сотник Демко Мартинович

Всього сотень 16, з яких тільки 2, 3 і 4 – за іменами сотників, інші – за місцевістю. Козаків у них 2719.

XIII. ПОЛК ПОЛТАВСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК МАРТИН ПУШКАРЕНКО

Сотні	
1. Полтавська (258 козаків)	Сотник Іван Іскренко
2. Петрашева Полтавська (199 козаків)	Сотник Петраш Яковенко
3. Оксютина Полтавська (99 козаків)	Сотник Оксюта
4. Зіньківська (281 козак)	Сотник Жадан Татаринченко
5. Кобеляцька (101 козак)	Сотник Прокіп Борківський
6. Опішнянська (159 козаків)	Сотник Сергій Тепличенко
7. Багацька (256 козаків)	Сотник Іван Гузій
	Отаман Новицький
	Отаман Іван
8. Борківська (60 козаків)	Сотник Мисько Телюченко
	Хорунжий Петро
9. Кузимінська (49 козаків)	Сотник Трохим Хурсенко
10. Борківська (98 козаків)	Сотник Мисань
11. Ковалевська (108 козаків)	Радько Сотник
	Хорунжий Микита
	Осавул Зінець
	Отаман Зуб
12. Балаклійська (123 козаки)	Сотник Терешко Ісаєвич
	Писар Гаврило
13. Лукімська (228 козаків)	Сотник Андрій Єлецький
14. Веприцька (271 козак)	Сотник Захарко Остапенко
15. Гадяцька (235 козаків)	Сотник Іван Богодун
	Отаман Матвій
	Отаман Лазар
16. Книшівська од Гадячого (85 козаків)	Сотник Іван Донець
17. Подільська Гадяцького повіту (79 козаків)	Сотник Павло Макаренко
18. Рашівська (144 козаки)	Сотник Фесько Живко
	Отаман Максим
	Отаман Костя
19. Лютенська (157 козаків)	Сотник Іван Мищенко

Всього сотень – 19, з яких Полтавських – 3, Борківських – 2, Гадяцьких – 2; 2 і 3 Полтавські за іменами сотників, решта – за місцевістю. У полку 2990 козаків.

XIV. ПОЛК ПРИЛУЦЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ТИМОФІЙ НОСАЧ

1. Прилуцька (101 козак)	Сотник Сава Кременчуцький
	Писар Васько
2. Шкуратова (99 козаків)	Сотник Іван Шкуратевич
3. Прилуцька (100 козаків)	Сотник Омелян Проценко
4. Варвинська (100 козаків)	Сотник Микита Антоненко
5. Варвинська (100 козаків)	Сотник Федько Андрійович
6. Прилуцька (110 козаків)	Сотник Павел Терех
7. Срібрянська (99 козаків)	Сотник Павел Хведоренко
8. Дівицька (100 козаків)	Сотник Огій Данилович
9. Галицька (101 козак)	Сотник Васько Колос
10. Переволочанська (100 козаків)	Сотник Іван Маськович
11. Іченська (100 козаків)	Сотник Іван Янович
12. Іченська (100 козаків)	Сотник Федір Грищенко
13. Городенська (100 козаків)	Сотник Остап Єремієнко
14. Іваницька (100 козаків)	Сотник Степан Гриценко
15. Монастирська (98 козаків)	Сотник Дацько Мальченко
16. Кариботівська (100 козаків)	Сотник Лесько Федоренко
17. Краснянська (100 козаків)	Сотник Давид Деркач
18. Горлюнська (99 козаків)	Сотник Юрко Демченко
19. Гурівська (100 козаків)	Сотник Матвій Романенко
20. Кропивненська (100 козаків)	Сотник Михайло Торлало

Всього – 20 сотень, з яких Прилуцьких – 3, Варвинських – 2, Ічнянських – 2, всі за місцевістю, крім 21 (ймовірно, теж Прилуцькій) за ім'ям сотника. Козаків у полку 2006.

XV. ПОЛК НІЖИНСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК ПРОКІП ШУМЕЙКО

Сотні

1. Ніжинська (99 козаків)	Сотник Іван Дорошківський
2. Ніжинська (100 козаків)	Сотник Ґесько Мринський
3. Ніжинська (100 козаків)	Сотник Григорій Красножон
4. Дівицька (100 козаків)	Сотник Карпо Літошний
	Осавул Омелян
5. Ніжинська (99 козаків)	Сотник Іван Нагірний
6. Кобилецька (100 козаків)	Сотник Григорій Кобилецький
7. Ніжинська (99 козаків)	Сотник Іван Борсук
8. Ніжинська (100 козаків)	Сотник Грицько Василенко
	Хорунжий Павло
9. Березівська (95 козаків)	Сотник Яцько Филоненко
10. Носівська і Кобиська (99 козаків)	Сотник Опанас Єдута

Всього сотень – 10, з яких 6 Ніжинських (1, 2, 3, 5, 7 і 8), – явище незвичайне, а остання з двома назвами, але всі за місцевістю. Козаків у Ніжинському полку 991.

XVI. ПОЛК ЧЕРНІГІВСЬКИЙ

ПОЛКОВНИК МАРТИН НЕБАБА

Сотні

1. Чернігівська (410 козаків)	Сотник Степан Пободайло
	Хорунжий Наум
	Хорунжий Іван
	Осавул Прокіп
2. Борзнянська (100 козаків)	Сотник Пилип
3. Бахмацька (99 козаків)	Сотник Панько Омелянович
4. Батуринська (99 козаків)	Сотник Степан Окша
5. Конотопська (100 козаків)	Сотник Іван Рибальченко
6. Сосницька (100 козаків)	Сотник Михайло Жураківський
7. Івангородинська (99 козаків)	Сотник Онисько Дорошенко

Всього сотень – 7; за кількістю сотень Чернігівський і Ніжинський полки в цей час були найменш чисельними. Козаків у полку 1007.

Отже, всього козаків у цьому "Реєстрі", включно з полковниками, 39581.

Ярослав Дзира
кандидат філологічних наук

"Ми тільки за наше лягали кістками
Коли нам чинилися шкоди;
Ніколи не гралися ми кайданами,
Чужої не гнули свободи."
Михайло Старицький

РЕЄСТР КОЗАЦТВА – ПАСПОРТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Історичні джерела, яким понад півтисячоліття, розпочали неповторний літопис козацького війська, одну з найдраматичніших і найгероїчніших сторінок історії Запорозької Січі, що була Українською християнською демократичною республікою.

Року 1489, повідомляє польський хроніст Мартин Бельський, козацькі загони попереду литовського війська переслідували татарські орди, які вдерлися в українське прикордоння на Поділлі[1]. "Через кілька років кримський хан скаржився, що козаки напали на татарський корабель біля Тягині[2]. 1499 р. литовський князь Олександр видав уставну грамоту, щоб зі степових промислів козаків стягувати "на замок" Києва данину рибою[3]. Це достовірні вістки про початки козацтва, хоча про "козакування" польські хроніки згадують, описуючи історичні події в Україні попередніх сторіч.

Тому на козацьке військо звернули увагу спочатку литовський, а потім і польський уряди, чиї держави ще в XIV ст. захопили основну частину України, а також магнати, які володіли в Україні великими маєтками. Зазнаючи спустошень од татаро-турецьких орд, вони й задумали найняти на військово-державну службу невелику кількість козаків, щоб таким чином захистити південні кордони від наскоків степових кочівників. Тих козаків, котрих польський уряд наймав на службу, записували до спеціальних списків (реєстрів) і винагороджували грошима та сукном. Звідси й назва "реєстрові козаки". Решта козаків оголошувались урядом поза законом і мали підкоритись місцевій владі.

Організувати реєстрове військо, що налічувало б "тисячу або дві козаків", литовський уряд хотів ще в першій половині XVI ст., але бракувало грошей у скарбниці, і цей план не вдавалося здійснити[4]. Після Люблінської унії 1569 р., коли Велике князівство Литовське об'єдналося з Польщею у федеративну державу Річ Посполиту, король Сигізмунд II Август 1572 р. доручив коронному гетьману Юрію Язловецькому спорядити полк "низових козаків". Спочатку він нараховував 300, а згодом 500 козаків. Одному козакові платили по 2,5 злотого на квартал і окремо сукном. Старшим (пізніше гетьманом) над реєстровцями поставлено Яна Бадовського, який підлягав владі коронного гетьмана[5].

1578 р. новий польський король Стефан Баторій (1576 – 1586 рр.) провів реформу козацького війська. На службу було взято 500 козаків. Реєстровцям надано містечко Трахтемирів, що біля Переяслава, разом зі старим монастирем, шпиталем для поранених, хворих і старих, а також визначено землі для утримання над Дніпром аж до Чигирина, що закріплювались за старшиною як рангові. Трахтемирів став, таким чином, першою козацькою столицею. Реєстровцям були вручені військові клейноди: корогва, бунчук, герб, печатка, труби, литаври[6].

Баторієва реформа козацького війська запроваджувала нові порядки, що ґрунтувалися на українському звичаєвому праві, виводила козаків з-під влади старост, підпорядковувала владі гетьмана, тобто робила їх привілейованим прошарком суспільства. Тому козацтво впродовж своєї історії постійно наголошувало своїм кривдникам про "давні вольності, права і привілеї козацькі", які наскрізно проходять через козацьке літописання XVII – XVIII століть. Керівниками реєстровців були переважно представники князівських і шляхетських родів. Українська шляхта того часу значною частиною ополячувалась, окатоличувалась.

Перший, другий, як і третій реєстри 1583 р., що налічували 600 осіб, швидко розпадалися. Бо скарбниця нерегулярно або й зовсім припиняла видавати платню,[7] і козаки поверталися до матері Запорозької Січі, до своїх традиційних промислів і походів у чужі краї.

1590 р. реєстровими козаками займався сейм Речі Посполитої, який постановив ухвалу про козаків і Україну. Реєстр збільшено до 1000 осіб. Уся старшина мала бути тільки зі шляхетських родів, а реєстровці мусили присягнути, що без дозволу гетьмана не йтимуть походами проти сусідніх держав. Гетьман був зобов'язаний знати всіх козаків, тобто 1000 імен і прізвищ, напам'ять. Нові реєстровці могли прийматися на службу тільки з дозволу гетьмана. Михайло Грушевський вважає, що на військову службу було зареєстровано 1000 кінотників з платнею по 12 злотих на квартал і, мабуть, 2000 піших з платнею 5 злотих на квартал, але на короткий термін, коли насувалася хмара польсько-турецької війни[8]. Передбачалося, що реєстровці нестимуть службу на переправах і на Низу, але в скарбниці не знайшлося 15 тисяч злотих, і ухвалу не вдалося втілити в життя. Старшим над військом було призначено старосту м. Снятина Миколу Язловецького, комісаром – теребовлянського старосту Якуба Претвича, а прямим поручиком – Яна Оришовського. Спочатку розраховували прийняти на службу 20 000 козаків, бо насувалася війна з Туреччиною[9]. Дослідники зазначають, що на початку 90-х рр. XVI ст. козацьке військо нараховувало понад 20 тисяч осіб і становило значну мілітарну та політичну силу. Незабаром після козацько-селянських війн під проводом гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського, який походив із Підляшшя, і Северина Наливайка (народився в Гусятині на Тернопільщині) польський сейм 1596 р. надовго ліквідував реєстрове військо, як "ворогів Батьківщини"[10], за його виступи проти польського гніту.

Нове складання реєстру починається аж 1619 р., за гетьманування Петра Сагайдачного (після походів козацьких чайок 1614 р. на Синоп, а наступного року на Константинополь і з ускладнення польсько-турецьких взаємин) у передгрозді польсько-московської і польсько-турецької війн. Ще 1617 р. у Вільшані, що над річкою Роставицею, козацька делегація і польські комісари підписали угоду, згідно з якою козацький реєстр залишався на рівні 1590 р., проте із застереженням, що за інших умов його може бути розширено[11]. Та-

---

[1] *Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 1, 2, 3. – S. 882–883.*
[2] *Грушевський Михайло. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 57, 82, 83, 90.*
[3] *Акти ЗР. – СПб., 1846. – Т. 1. – Ч. 170.*
[4] *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 103, 144.*
[5] *Акти ЗР. – Т. 2. – СПб., 1869. – С. 143; Грушевський М. Назв. праця. – Т. 7. – С. 142–144.*
[6] *Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 78; Грушевський М. Назв. праця. – Т. 7. – С. 157–161.*
[7] *Грушевський М. Назв. праця. – Т. 7. – С. 164, 165, 167, 172.*
[8] *Там само. – С. 176.*
[9] *Там само. – С. 177.*
[10] *Serczyk Wladyslaw. Ukraina w latach 1569–1795 // Ukraina. Terazniejszość i przeszłość. – Kraków. – 1970. – С. 258.*
[11] *Архив ЮЗР. – К., 1863. – Т. 3. – Ч. 41.*

кий час настав, коли 1618 р. польський королевич Владислав воював із Московією і опинився в дуже скрутному становищі. Йому на допомогу спішили 20 тисяч козаків під орудою Сагайдачного, якому король обіцяв офіційно вручити булаву, але не дотримав слова, видавши козакам лише 20 тисяч злотих[12]. 1619 р. на Роставиці двома сторонами було підписано угоду, якою передбачалось зменшити реєстр до 3 тисяч, а також підвищити козакам платню[13].

Після затяжної війни козаків з армією Конецпольського і ускладнення відносин Польщі зі Швецією гетьман Михайло Дорошенко підписав Куруківську угоду, і кількість реєстровців збільшилася до 6 тисяч осіб з платнею 60 тисяч злотих щорічно, а на початку 30-х рр. – до 8 тисяч козаків[14]. За цього гетьмана реєстрові козаки були поділені на шість полків – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський. Полковники і старшина були наділені адміністративно-судовою владою над козаками. Платню видавали на день святого Іллі в Києві[15].

Перелякавшись зруйнування щойно спорудженої фортеці Кодак на Дніпрі, козацько-селянських повстань під проводом Остряниці та Гуні, польський сейм на початку 1638 р. ухвалив "Ординацію" про реєстрове козацтво, автором якої був лютий ворог козацтва, магнат, коронний гетьман Станіслав Конецпольський[16]. Реєстр скоротили до 6 тисяч і вписали до нього чимало поляків; вибори старшини було скасовано, полковники та осавули призначалися тільки з середовища польської шляхти. Козацьке військо підпорядковувалось королівському комісарові, а той підлягав владі коронного гетьмана. Комісар організував для розправи з козацькою "сваволею" спеціальну каральну гвардію, що налічувала 800 осіб. Реєстровцям дозволялося жити тільки в трьох староствах – Черкаському, Чигиринському і Корсунському. Всі "випищики", тобто ті, яких вилучили з реєстру, потрапляли в залежність від панів та старост[17].

Востаннє в мирний час сприятливі умови для збільшення реєстру склалися 1646 р., коли король Владислав IV активізував свою східну політику стосовно Криму і Туреччини, про що так тепло і з надією пишуть пізніші козацькі літописці. Король обіцяв довести козацький реєстр до 20 тисяч осіб і виділити реєстровцям землі в їхнє неподільне володіння[18]. Але на заваді стала польська шляхта, яка боялася зміцнення влади короля, що і викликало значною мірою антишляхетські настрої серед козацтва.

На другий рік Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького король Ян II Казимир погодився на складання сорокатисячного реєстру (оригінал цього винятково цінного історичного джерела – козацького паспорта нації, де в іменах і прізвищах відображено відомості про нашу віковічну духовну і матеріальну культуру, зберігся в архіві Москви)[19]. Але через два роки після поразки козаків Хмельницького під Берестечком й укладення Білоцерківської угоди 1651 р. цей реєстр було скорочено наполовину.

Записували до реєстру насамперед заслужених, досвідчених козаків, а також представників вищих прошарків. У цьому реєстрі бачимо батьків із синами, братів, родичів. Тому серед охочих до реєстру раз у раз спалахували заворушення.

Реєстрові козаки зброєю доводили, що вони єдинокровні сини рідного поневоленого народу, разом із запорожцями брали участь у національно-визвольних війнах і повстаннях за відродження Української суверенної держави, що вдалося здійснити Богдану Хмельницькому. Це треба вважати найбільшою заслугою Хмельницького перед українською історією. Згадаймо найяскравіший приклад: навесні 1648 р. польська шляхта повела 6 тисяч реєстрових козаків Дніпром проти повсталих запорожців Богдана Хмельницького, яких налічувалось 4-5 тисяч. У вирішальну хвилину реєстровці "викололи і повкидали в Дніпро" старшину і комісарів, з'єдналися зі своїми братами – свідчить автор "Літопису Самовидця" Роман Ракушка-Романовський – і разом здобували тріумфальні перемоги над польською армією, яка вважалася однією із найкращих у Європі[20].

У реєстровому війську служили майбутній гетьман Богдан Хмельницький, Филон Джалалій, Федір Вишняк, Максим Нестеренко, Михайло Кричевський та багато іншої досвідченої старшини, яка одразу посіла високі чини в Українській гетьманській державі та її збройних силах.

Російський уряд 1654 р. на словах обіцяв збільшити реєстр до 60 тисяч[21]. Але царат повів політику так, що одразу після смерті Хмельницького аж до 1687 року Україна палала в пожежах майже безперервної війни, лилися ріки крові, наша земля перетворилася на "велику руїну". 1667 р. Росія і Польща у білоруському селі Андрусові без участі козаків підписали угоду і розшматували живе тіло Української гетьманської держави Дніпром навпіл. Тривалі війни спричинили занепад Правобережної України, яка втратила свою політичну незалежність. Виснажені лихоліттям мешканці масово переходили на лівий берег Дніпра. "Паде, паде Україна тогобічна малоросійська, козакоруська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавілон... через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали", – з болем писав очевидець трагічних подій Руїни козацький літописець Самійло Величко[22].

Наприкінці XVII – у XVIII ст. городові реєстрові козаки вже без платні грошима і сукном, а своїм коштом розширюють Російську імперію, засівають своїми кістками землі Європи та Азії, аж доки частину їх не розсіяли по світу, а решту не закріпачили, позбавивши прізвища і національності.

Більшість старшини також упряглася на царську службу, і тільки освічені козацькі літописці намагаються осмислити тисячолітню історію рідного народу, зберегти для нащадків героїчні і трагічні сторінки минулого Української Гетьманської держави, донести до наступних поколінь імена її творців і будівничих.

У народній творчості також збереглися імена козацьких і селянських ватажків, але прізвища тисяч і тисяч рядових учасників подій канули в небуття. На жаль, поневолений віками недержавний донедавна український народ не зміг утримати в своїй пам'яті найменування всіх предків, що загинули за незалежність Батьківщини. Через те історики вимушені подавати їх у голому цифровому вираженні. Тому кожен виявлений документ, у якому зафіксовані імена творців національної історії, має першорядне значення.

В архіві давніх актів Варшави – "Скарбі коронним" – уже понад чотири сторіччя зберігаються пожовклі аркуші, на яких латинськими літерами записано, точніше протранскрибовано, імена і прізвища особового складу першого реєстру козацького полку 1581 р.[23].

---

[12] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 376, 381–383.
[13] Serczyk Wladyslaw. Ukraina w latach 1509–1765. – С. 262.
[14] Грушевський М. Назв. праця. – Т. 7. – С. 558.
[15] Там само. – С. 383, 560.
[16] Там само. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 314–317.
[17] Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1995. – С. 66–67.
[18] Там само. – С. 72.
[19] Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995.
[20] Літопис самовидця. – К., 1971. – С. 49, 50.
[21] Крип'якевич Іван. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 305.
[22] Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 245.
[23] Курницька бібліотека (Познань). – Ф. 4. – стр. 1558.

Богдан Хмельницький
давня Гетьман

Портрет Богдана (Зиновія) Михайловича Хмельницького (1595 – 1657) – гетьмана України (1648 – 1657). Невідомий художник. XVII ст.

Фотокопія портрета гетьмана Богдана Хмельницького. Напис на ... 2.06.1657 р.

Портрет Богдана (Зиновія) Михайловича Хмельницького (1595 – 1657) – гетьмана України (1648 – 1657). В. Гонліус (1597 - 1658) **1651 р.**
Напис у нижній частині: "BOHDAN CHMIELNICKY EXERCITUS S. R. M. TIS ZAPOROHSCENSIS PREFECTUS. GUILH HONDIUS LEULPSIT. GEDANI AN"
У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запорозького з літерами: "Б. Х. Г. В. В. К. М. З. А".
Папір; міньорит. 30,7 х 20,7 см.
НХМУ. N Гр-1297

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. XVII ст. (?).
[illegible] на маєтності праворуч зображено герб Війська Запорозького
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького
Невідомий художник. XVII ст
Мюнхен; олія, 58 х 4[illegible]
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. Середина XVIII ст.
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького
Невідомий художник. XVIII ст
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. XVIII ст.
У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запорозького

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. Початок XVIII ст.
У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запоро
Полотно/ олія
НІЕЗПІІ. N 202

Іван Скоропадський та Богдан Хмельницький. Копія невідомого художника з ктиторських портретів, написаних у 1728 р на стінах Успенського собору Києво-Печерської лаври. 1834 р

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. П. Окулов (1839–1921) 1877 р. Копія з портрета невідомого художника XVIII ст.
У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запорозького
і інвентарні: Н Б Х Г З К В С А П В
Напис на звороті: ХМЕЛЬНИЦКІЙ БОГДАН
Надійшов до музею до 1905 р. від С М. Родзянко
Полотно/ олія 71,5 x 58,5 см
ДМ. N КП 57497. Х 605

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. XVIII ст.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Копія невідомого художника кінця XIX ст. з оригіналу XVIII ст.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. XVIII ст.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. Кінець XVIII – середина XIX ст.

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ТРИВАЛИЙ ПОРТРЕТ ЕПОХИ

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник. Кінець XVIII - початок XIX ст.
[illegible] герб Війська Запорозького [illegible] Х М Е Л Ь Н И Ц Ь К И Й
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник. І половина XIX ст.
У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запорозького з літерами: "Б. Х. Г. В. І
Напис у нижній частині під портретом: "BOHDAN CHMIELNICKY EXERCITUS S. P. M. T [illegible] ORSCENSIS"
Полотно; олія. 54,2 x 44 см
СОКМ. N P-503

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького Невідомий художник. XIX ст
У верхній частині праворуч зображено гер[illegible] Запорозького з літерами: "Б. Х. Г. В. Е. К. І
Напис у нижній частин[illegible]
[illegible]ЕНОВИЙ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Напис на звороті: "ЗАЕНОВИЙ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦ[illegible] ЕДРЕДОВСКОГО МОНАСТЫРЯ
Полотно; олія. 69,5 [illegible]
НМІУ. N M-5

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького Невідомий художник. XVIII ст
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині
"ГЕТМАНЪ БОГДАНЪ ХАМЕНИЦКІЙ
Полотно; олія. 63 x 52,5 см
РКМ. N Ж-94

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького Невідомий художник. Початок XIX ст
Пол[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького Невідомий художник. XIX ст
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького Невідомий художник. XIX ст
[illegible]
ЧКПГС. [illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького Невідомий художник. XIX ст.
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького Невідомий художник. І половина XIX ст.
[illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
С. Землюков (кріпосний художник Галаганів). 1840-і рр.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького
Невідомий художник. XIX ст

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. 1876 р.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького
Копія з портрета невідомого художника XIX ст
Папір у вигляді чоловіка БОГДАН МИХАЙЛОВИЧ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ГЕТЬМАН.
Полотно, олія. 74 x 56
НМУ. ІМ

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
А. Пилиховський (1860 - ?). **XIX ст.**
Полотно; олія. 100 х 84 см.
ЛГМ. N Ж-1673

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. XVII ст. (?).
Г. Хоткевич. Альбом історичних [illegible]
Друкарня С. В. Кульженка. - К., почат[illegible] XX [illegible] Серія I. [illegible]
Фоторепродукція. Папір; друк. 21,6 х 16 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-430

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. Початок XX ст.
У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запорозького з літерами: "Б. Х. І. З. Х(?)".
Дерево; олія. 74 х 59 см.
Приватне зібрання.

Портрет є копією з чорно-білого портрета гетьмана Богдана Хмельницького з літографії Коваленка кінця XIX - початку XX ст. (Коментар В. В. Неляка).

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1899 – 1900-І рр.**
Авторський підпис у нижній частині ліворуч
Папір; акварель. 26,3 х 15 [illegible] см
ХХМ. N Гр [illegible]

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького з факсимільним підписом.
Хромолітографія з портрета В. Гонліуса (1597 - 1658). **1918 р.**
Папір, друк, 48,5 х 32 см.
Зібрання В. В. Недяка

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. А. Олешинський. 1833 р.
Напис у верхній частині: "ROZMAITOSCI POLSKIE N LI/BOGDAN CHMIELNICKI/HETMAN DES KOSAKC CELEBRE DANS LES GVERRES AVEC JEAN KASIMIR ROI DE POLOGNE".
Напис у нижній частині: "DEDIE A KIE SLOWACKI POETE POLONAIS PAR SON COMPATRIOTE ET AMI ANTO:O.POLONAIS".
Альбом "Rozmaitosci polskie varietes polonaises contenant une collection esquisses et gravures termienees avec des biographiques par Antoine Oleszczynski, Polonais-Paris. 3 Mai 1833".
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 23,8 x 16,7 см.
НБУВ. ВОМ. N 780540.

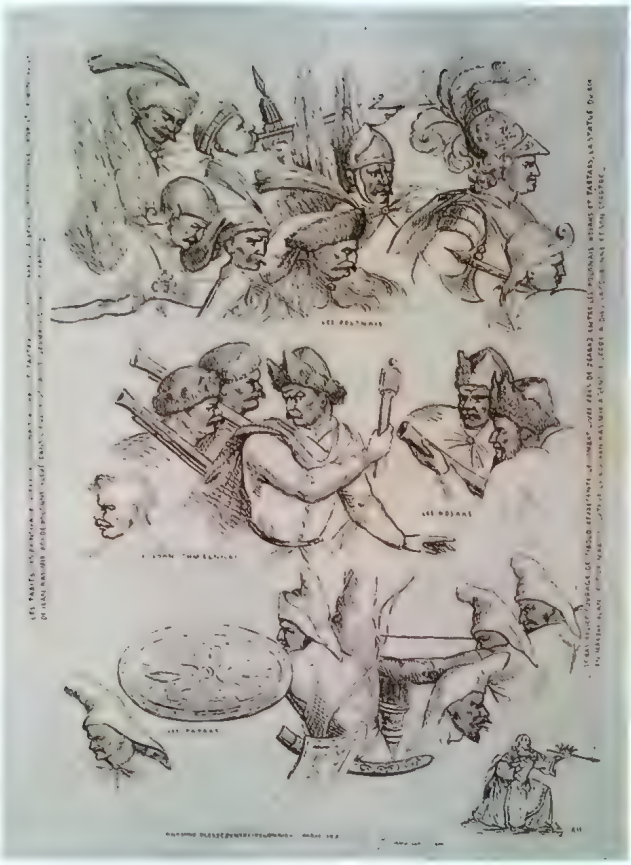

Богдан Хмельницький з козаками серед поляків і татар.
А. Олешинський. 1833 р.
Напис ліворуч: "LES TRAITS DES PRINCIPAUX GVERRIERS POLONAIS KOSAKS ET TARTARS DESSINES DAPRES LE BAS RELIEF EN CUIVRE, ORNANT LE MONUMENT/DE IEAN KASIMIR ROI DE POLOGNE, ELEVE DANS L EGLISE DE SAINT GERMAIN DE PRES A PARIS".
Напис праворуч: "CE BAS RELIEF, OUVRAGE DE TIBOLO, REPRESENTE LE COMBAT LIVRE PRES DE ZBARAZ ENTRE LES POLONAIS KOSAKS ET TARTARS, LA STATUE DU ROI/EN MARBRE BLANC EST DE MARCI SCULPTEUR LE ROI IEAN KASIMIR A GENOUX OFFRE A DIEU SA COURONNE ET SON SCEPTRE".
Напис на зображеннями: "LES POLONAIS/BOGDAN CHMIELNICKI/LES KOSAKS/LES TATARS".
Альбом "Rozmaitosci polskie varietes polonaises contenant une collection esquisses et gravures termienees avec des biographiques par Antoine Oleszczynski, Polonais-Paris. 3 Mai 1833".
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 23,8 x 16,7 см.
НБУВ. ВОМ. N 780540.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Малюнок з літопису С. Величка (1670 - 1728). **1720 р.**
Напис: "ЗКАЗАНІЄ ОВОИНЪ КОЗАЦКОИ ZПОЛАКАМІ, У РЕZЪ. SЪНОВІА БОГДАNА ХМЕЛNІЦКОГО ГЕТМАНА ВОИСКЪ ЗАПОРОЖСКІХЪ ВОСМІ ЛЪТЕХЪ ТОЧІВШОЙСА. АДОДВАНАДЦАТИ ЛЪТЪ УПОЛАКОВЪ ZІНШІМИ ПАНСТВАМІ ПРОВЛЕКШОСА АКОЮ WНЪ ХМЕЛNІЦКІИ ПРШВСЕСІАНО ПОМОЧИ БЖЕСТВЕННО, ZКОZАКАМИ Й ТАТАРМІ, WТТАЖККАГО ІГА ЛАДСКАГО ВІБІЛСА ИПОД ВІСОКОДЕРЖАВНОЕ ПРЕСВЪТЛЪШАГО МНРХШ РОССІСКАГО АЛЕХЗІА МІХАИЛОВІЧА ВЛАДЪНІЕ ДОБРОВОЛНЪ ПОДАЛСА..." - 1720. - Т. 1. - Арк. 73.
У нижній частині в картуші з військовою арматурою зображено родовий герб з літерами: "S. Б. Х. Г. В. Е. Ц. В. З".
Папір; туш, перо. 31,5 x 20 см.
Бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна. - СПб.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Гравер Ф. Алексеєв. Початок XIX ст.
Оригінальна гравюра із зібрання П. П. Бекетова в альбомі: "Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи". - М., 1844.
Папір; друк. 18,5 x 13,5 см.
ДНАЕБ. N 15195.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. XVII ст.
Напис: "PRAEFECTUS COSACCORVM DUX. BOHDAN CHMIELNICKI."
А. Брохель. Історія нашого часу... від 1618 р. до 1654 р. - Амстердам, 1660-і рр.
Мідьорит. Папір; друк. 7,1 x 6,8 см.
ЖОКМ. N КП-4373/1, Гр. кл-81.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького (за В. Гонаїсом 1651 р.). У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запорозького з літерами: "Б. Х. Г. В. В. К. М. З. А".
Напис у нижній частині: "BOHDAN CHMIELNICKI EXERCITUS/ZAPOROVIEN PRAEFECTUS, BELLI SERVILIS AUTOR/REBELLIUMQ COSACCORUM ET PLEBIS UKRAYNEN./DUX".
В. Б. Антонович, В. А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1883.
Папір; друк. 27,5 x 18,6 см.
ДНАББ. N 9 УАНТ 8539.

Спотворений варіант портрета гетьмана Богдана Хмельницького. 1651 р.
(Портрет гетьмана з вухами віслюка та рогами був зроблений В. Гонаїсом на замовлення польського короля Януша Радзивілла).
У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запорозького з літерами: "Б. Х. Г. В. В. К. М. З. А".
Напис у нижній частині: "BOHDAN CHMIELNICKI EXERCITUS/ZAPOROVIEN PRAEFECTUS, BELLI SERVILIS AUTOR/REBELLIUMQ COSACCORUM ET PLEBIS UKRAYNEN/DUCTOR".
Труды XIII Археологическаго Съѣзда. – 1914.
Папір; друк. 16,6 x 10,5 см. ДНАББ. N 8766.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник.
З колекції графа Милорадовича, В. В. Тарновського.
Напис у нижній частині: "BOHDAN, CHMIELNICKI EXERCITUS ZAPOROVIEN PRAEFECTUS/BELLI SERVILIS AUTOR, REBELLIUMQ: COFACCOR/ET PIEBIS UKRAYNEN DUX". В. Б. Антонович, В. А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России. – К., 1885. – Вып. 1.
Папір; друк. 14,8 x 9,2 см.
МКДУ. N ДР-454.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник.
З колекції В. В. Тарновського.
Гравюра з твору Адольфа Брохеля.
Напис у нижній частині: "BOGVSLAVS CHMIELNICKI/ COSACORVM DVX GENERALIS".
В. Б. Антонович, В. А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России. – К., 1885. – Вып. 1.
Папір; друк. 10,3 x 7 см. МКДУ. N ДР-454.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник.
З колекції графа Милорадовича, В. В. Тарновського.
Напис у нижній частині: "BOGVSLAVS CHMIELNICKI/ COSACCORVM DVX GENERALIS".
В. Б. Антонович, В. А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России. – К., 1885. – Вып. 1.
Папір; друк. 11 x 6,6 см.
МКДУ. N ДР-454.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник.
З колекції В. В. Тарновського.
Гравюра з твору "Revolta".
Напис у нижній частині: "TEODOR BOHDAN CHMIELNICKI, EXERCITVS ZAPORO/PHIENORVM PRAEFECTUS, COSACCORVM VKRANYCNSKVM DVX"
В. Б. Антонович, В. А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России. – К., 1885. – Вып. 1.
Папір; друк. 12 x 7,8 см. МКДУ. N ДР-454.

"Гетьманъ Богданъ Хмельницкый". Літографія Коваленка. Кінець XIX – початок XX ст.
Папір; друк. 18 x 14 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

"Зіновій Богданъ Хмельницкий війська запоріжського і люду козако-руського Гетьманъ".
Літографія Безперчаного І К°. 7.11.1862 р.
Папір; друк. 20 x 16 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник. XIX ст.
Літографія. Папір; друк. 6,2 x 7,2 см.
НХМУ. N Гр-922.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник. Оригінал із збірки Ніжинського історико-філологічного товариства Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-літографія І. Гросмана і Г. Вендельштейна. - М., 1903. - Табл. 42
Фототипія кінця XIX ст. Папір; друк. 9,4 x 7,8 см
ДНАББ. N 8962

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Ян Матейко.
В. Б. Антонович, В. А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах
К., 1883. Фототипія кінця XIX ст
Папір; друк. 17,3 x 13 см
ДНАББ. N 9 УАНТ 8539

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. За малюнком Я. Матейка з портрета у галереї Станіслава Понятовського. Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ
Типо-літографія І. Гросмана і Г. Вендельштейна - М., 1903. - Табл. 43. Фототипія кінця XIX ст
Папір; друк. 9,4 x 7,8 см. ДНАББ. N 8962

Гетьман Війська Запорозького та обох боків річки Дніпра.
Летописное повествование о Малой России и ея народе и козакахъ вообще
Труды инженеръ-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана. - М., 1847
Гравюра. Папір; друк. 25 x 13,5 см
ДНАББ. N 17591.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
У верхній частині праворуч зображено герб Війська Запорозького з літерами:
"Б. Х. В. Е. Ц. В. Z. Г"
Летописное повествование о Малой России и ея народе и козакахъ вообще... Труды инженеръ-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана. - М., 1847
Гравюра. Папір; друк. 25 x 17,5 см.
ДНАББ. N 17591.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник.
Напис у верхній частині праворуч: "ЗЪНОВІЙ БОГДАНЪ ХМЕЛЬ/ГЕТМАНЪ ВОИСКЪ ЗАПОРОЖ/И ОБОИХЪ СТОРОНЪ ДНЕП...". Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб., 1914. - Т. 1.
Фототипія початку XX ст.
Папір; друк. 26,5 x 18,5 см. МКДУ. N ДР-4232.

Хмельницький з полками. Невідомий художник. XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 703.
Каталогъ Украинских Древностей коллекціи В. В. Тарновскаго. - К., 1898.
Фототипія кінця XIX ст
Папір; друк. 26,5 x 20,5 см
ДНАББ. N 5067.

Опис за каталогом: "На картині зображений гетьман в повний зріст з булавою. Ліворуч від гетьмана зображено козаків з прапорами та у верхній частині напис. З іншого боку - герб Війська Запорозького, намет, де сидить писар і стоять вартові, а нижче стоять поляки на колінах і просять помилування. Біля ніг гетьмана зображена р. Дніпро з рукавами і розкиданими по березі булавами, які означають місцезнаходження полків. Портрет знаходився в Суботівській церкві над місцем поховання гетьмана Богдана Хмельницького, звідки був знятий внаслідок розпорядження про вилучення з церков світських портретів."
Фототипія цього портрета є додатком до "Київської старовини", - 1882. - N 1.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
З колекції В. В. Тарновського.
В. Б. Антонович, В. А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883. Фототипія кінця XIX ст.
Папір; друк. 19,9 x 15,4 см
ДНАББ. N 9 УАНТ 8539.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. В. М. Масютин (1884 - 1955). **1934 р. Берлін.**
Напис у верхній частині ліворуч: "SERENISSIMUS DOMINUS/BOHDAN CHMIELNICKI/EXERCITUS ZAPOROVIEN HETMAN/COSACCORUMET UKRAYNENSIUM/DUX". У нижній частині зображено родовий герб з літерами: "Б. Х. Г. В. З". Гравюра. Папір; друк. 54 x 41,2 см. МГ. N КН-639.

Гравюра із зібрання гетьмана Павла Скоропадського, подарована йому автором у 1936 р., передана до музею молодшою донькою гетьмана Оленою Отт-Скоропадською.

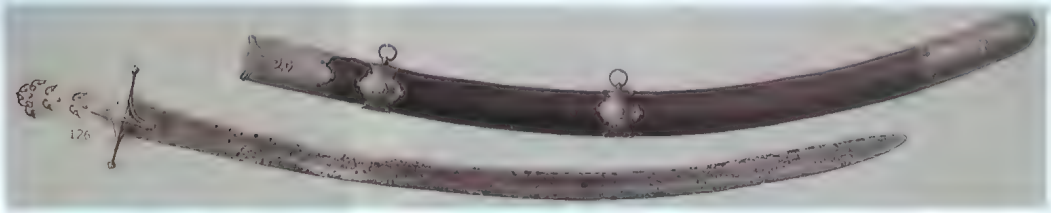

Шабля гетьмана Богдана Хмельницького з колекції В. В. Тарновського N 126.
Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В. В. Тарновскаго. - К., 1898. ДНАББ. N 5067.

Опис шаблі за виданням: "Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В. В. Тарновскаго". – К., 1898. – С. 42 – 43.
"N 126. Гетмана Богдана Хмельницкаго; черенъ изъ слоновой кости, украшенный вырѣзками на немъ (въ которой была инкрустація), въ серебряныхъ, вызолоченныхъ съ черню репейкахъ; перекрестье рукоятки - литое, серебряное, вызолоченное, съ гравированнымъ орнаментомъ съ черню. Длина прямыхъ дужекъ $2^{3}/_{8}$ вер.; дужки заканчиваются шариками. Длина клинка 1 ар. $2^{1}/_{4}$ верш., ширина у рокоятки $^{7}/_{8}$ вер. Клинокъ слегка во внутрь углубленный, къ концу немного расширенъ и кончается обоюдоострой ельманью. На клинкѣ награвировано латинскими печатными буквами, у пяты клинка: "BOGDAN CHMIELNICKI", и вдоль клинка - изреченіе стихами: "SZCZO POD ZBOROWOYEM ZBARAZEM SLAWY ZAROBYLY TOY POD BERESTECZKOM NA HOLOWU UTRATYLY NEBULO SIE NA LAHOW SWOYH PORYWATY Y WSKOK ZA NEMY UTYKATY TO NE BULOBY W NASZY SLAWY UTRATY". На оборотной сторонѣ клинка награвированъ крестъ. Ножны деревянныя, обтянутыя вновь черной кожей. Устье, наконечникъ и двѣ широкія обоймицы съ кольцами - серебряныя, съ позолотой, украшенныя гравированнымъ орнаментомъ съ черню."

Прапор гетьмана Богдана Хмельницького. 1649 – 1654 рр. (?). Україна.
Належність прапора Хмельницькому засвідчують ініціали та абревіатура гетьманського титулу:
"Б. Х. Г. Є. К. М. Л. О. В. З". (БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ГЕТЬМАН ЄГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО).
Льон, вовна; шиття, олія.
Розмір збереженої частини. 104 x 123 см.
Державна колекція трофеїв
(Statens trofesamling, далі: ST) ST 20/460, 22/22
Військовий музей (ARMEMUSEUM).
Стокгольм. Швеція

Розшуканий і досліджений у II половині 1990-х рр. Ю. К. Савчуком, к.і.н. м. Київ

Булава гетьмана Богдана Хмельницького. XVII ст. Османська імперія.
Ріг носорога; виточування, емаль.
Елементи оздоблення втрачені.
H – 29 см. D (голова) - 7,1 см.
D (держак) - 2,5 см. H (держак) - 15,2 см.
Музей Війська Польського. N 6134. Варшава. Польща

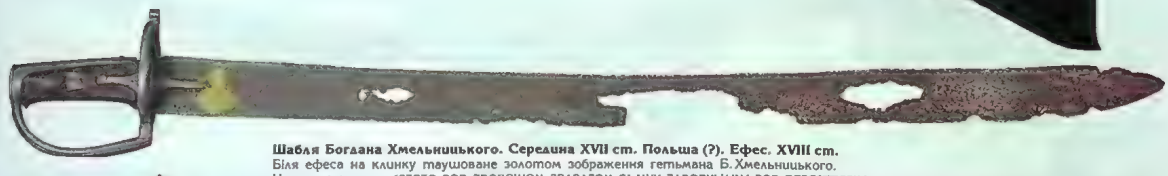

Шабля Богдана Хмельницького. Середина XVII ст. Польща (?). Ефес. XVIII ст.
Біля ефеса на клинку таушоване золотом зображення гетьмана Б. Хмельницького.
Напис на клинку: "SZCZO POD ZBOROWOM ZBARAZOM SŁAWY ZAROBYLI/JNJ POD BERESTECZKOM NAHLO UTRATYLI/NE BULO NA LACHOW SWOICH SIA PORYWATY/JZB... ZARAZ W SKOK UTEKATY/TOBY W NASZOY SLAWIE NE BULO UTRATY 1652".
Сталь, дерево, шкіра; лиття, кування, таушування золотом. L - 100 см. L (лезо) - 87 см. B - 5,3 см.
Фундація князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові. Польща. N MNK-XIV-35.

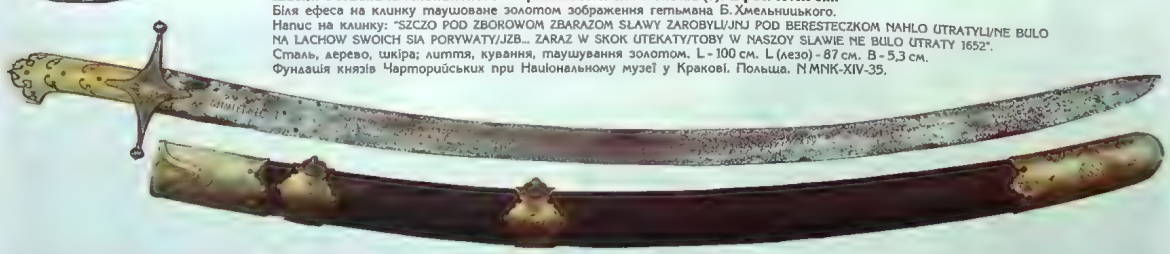

Шабля з піхвами гетьмана Богдана Хмельницького. XVII ст. (?).
З одного боку шаблі на клинку вигравірувано напис: "BOGDAN/CHMIELNICKI", "SZCZO POD ZBOROW... ZBARAZEM SLAWY ZAROBYLY NEBULO SIE NA LAHOW SWOYH PO Y TOY POD BERESTEIZKOM NA HOLOWU UTRATYLY YWSKOK ZA NEMY UTEKATY TO NEBULOBY W NASZY SLAWY UTRATY." З другого боку на клинку вигравірувано зображення хреста.
Шабля. Сталь, мідь, кістка, шкіра; кування, карбування, гравірування, золочення, чернь. L - 94,5 см. L (лезо) - 83 см. Ширина (клинок) - 3,5 см. Товщина (клинок) - 0,6 см.
Піхви: Дерево, шкіра, срібло; вирізування, кування, паяння, золочення, чернь. L - 84 см. Ширина - 5,1 см.
До музею надійшла з Чернігівського історичного музею 15.06.1959 р.
НІЕЗП(і). N 1319/3569. Фото В. В. Недяка. 2004 р.

Шабля з піхвами гетьмана Богдана Хмельницького. 1649 р. (?). Майстер Володимир Афонін. Копія 1990-х рр.
Напис на клинку: "BOGDAN CHMIELNICKI SZCZOPODZBOROW ZBARAZEM SLAWY ZAROBYLY NEBULO SIE NALAHOW SWOYH TOY POD BERESTEPZKOM NA HOLOWU UTRATYLY XWSKOK ZA NEMY UTEKATY TO NEBULOBY W NASZY SLAWY UTRATY". Сталь, кістка, дерево, шкіра, бронза; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення. L - 93 см. L (лезо) - 80,5 см.
ЧИКМ N Н-13016.

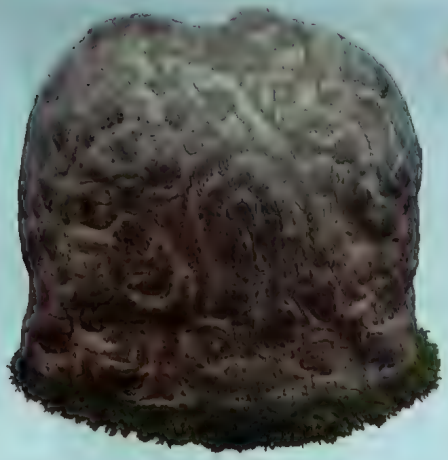

Шапка гетьмана Богдана Хмельницького.
Середина XVII ст. Україна. (?)
Передана до музею у 1911 р. з колекції Ханенків.
Шовк, оксамит, срібна нитка; шиття, вишивка.
H - 27 см. B - 31 см.
НМІУ. N Т6-4618.

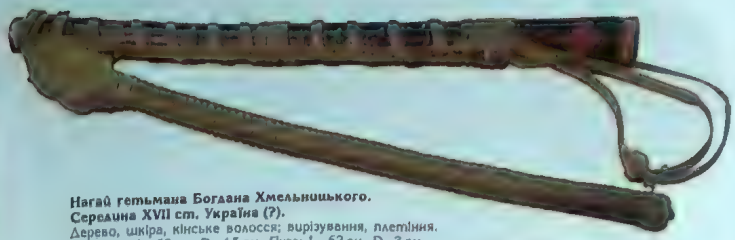

Нагай гетьмана Богдана Хмельницького.
Середина XVII ст. Україна (?).
Дерево, шкіра, кінське волосся; вирізування, плетіння.
Пужално: L - 60 см. D - 4,5 см. Пуга: L - 62 см. D - 3 см.
Фундація князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові. Польща.
N MNK XI-218

а

б

Шаблі гонорові з піхвами особистої охорони гетьмана Богдана Хмельницького.
Середина XVII ст. Москва.
а) Сталь, срібло, кольорове скло; лиття, кування, золочення, інкрустація.
L - 79,5 см. B - 4,3 см.
Піхви: оксамит, шкіра, дерево, кольорове скло; карбування, інкрустація. L - 63 см. B - 5 см.
НІЕЗП(і). N 2559.

б) Сталь, срібло, кольорове скло; лиття, кування, золочення, інкрустація.
L - 84,2 см. B - 4,2 см.
Піхви: оксамит, шкіра, дерево, кольорове скло; карбування, інкрустація. L - 64,5 см. B - 5 см.
НІЕЗП(і). N 2560.

Шаблі почесної охорони гетьмана Богдана Хмельницького виготовлені з металу, не придатного до бойового застосування. Слугували як обов'язковий атрибут козаків-охоронців при посольстві гетьмана. Ще дві подібні шаблі зберігаються в Москві (ГИМ).

Бердиш Богдана Хмельницького із Краківського музею.
Напис: "БЕРДЫШЪ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКАГО ХРАНАШІЙСА ВЪ КРАКОВСКОМЪ МУЗЕЪ/ПОДЪ ЗАМОСЦЕМЪ А БОГДАНЪ ХМЕЛНИЦКІЙ ВО... П. ТЫСАЧЪ КОЗАКОВЪ/А ЛАХАМЪ ЖЕДАМЪ И ПОПАМЪ СУПОСТАТАМЪ СИМЪ БЕРДЫШОМЪ/ЗАГРАЮ НА ЙХЪ ТОЛСТЫХЪ ШИАХЪ КОЗАКА: РОКУ АЗМИ/МЕСАЦА ЛЪСТОПАДА. АІ ДНА:/НАДПИСЬ СЪ БЕРДЫША ВЪ НАСТОЯЩУЮ ВЕЛИЧИНУ".
Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ имперіи. Холмская Русь. - СПб., 1885. - Вып. 7.
Хромолітографія Штоллера І Паттінота. Папір; друк. 29,5 х 39 см.
ДНАББ. N 139 u.

Грамота царя Олексія Михайловича, надана Богдану Хмельницькому на пожалування йому та його нащадкам міста Гадяча. Москва. 1654 р.
Рукопис. Папір, віск; чорнило, тиснення.
56,5 х 40 см.
НМІУ. N РД-130.

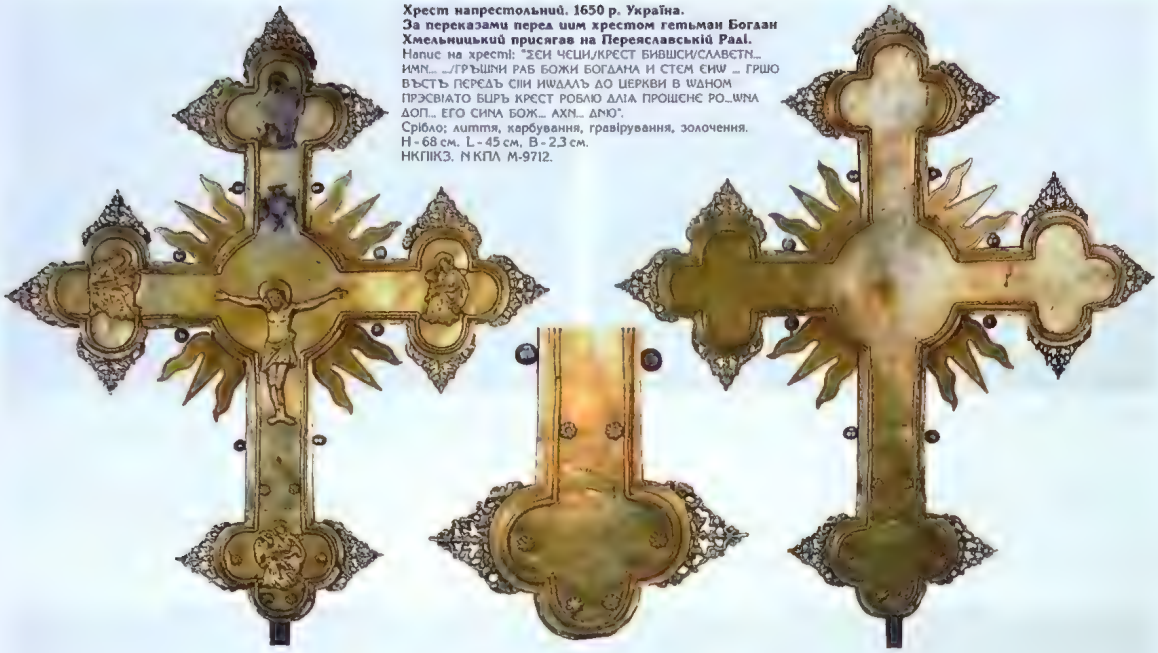

Хрест напрестольний. 1650 р. Україна.
За переказами перед цим хрестом гетьман Богдан Хмельницький присягав на Переяславській Раді.
Напис на хресті: "ЄСИ ЧСЦИ/КРЕСТ БИВШСИ/СЛАВЕТИ... ИМИ... .../ГРѢШНИ РАБ БОЖИ БОГДАНА И СТЕМ ЄИШ ... ГРШЮ ВѢСТЬ ПЕРЕДЪ СІИ ИЖДАЛЪ ДО ЦЕРКВИ В ѠДНОМ ПРЄСВІАТО БІРЪ КРЕСТ РОБЛЮ ДАІА ПРОЩЄНЄ РО...ЖНА ДОП... ЕГО СИМА БОЖ... АХИ... АМЮ".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 68 см. L - 45 см. В - 2,3 см.
НКГІІКЗ. N КПА М-9712.

Водосвятна чаша з гербом Війська Запорозького та ініціалами гетьманського титулу Богдана Хмельницького. 1630-і рр. Лейпциг. Німеччина.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь.
Н - 10 см. D (верх) - 20,5 см. D (низ) - 12,5 см.
Москва. Росія. ГИМ. N 14194-Ш, ОК 1167.

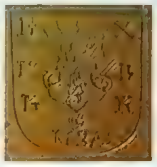

Фрагмент чаші з карбованим гербом Війська Запорозького і літерами: "Б. Х. Г. В. Е. К. М. З. А".
ГИМ. N 14194-Ш, ОК 1167.

Кухоль з портретом Богдана Хмельницького. XVII ст. Польща.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, паяння.
Н - 17,3 см. D - 12,5 см. D(верх) - 11,9 см.
Польща. Краків. Фундація князів Чарторийських при Національному музеї. N MNK-XIII-54.

Фрагмент кухля з вигравіруваним портретом гетьмана Б. Хмельницького і написом: "BOGDAN CHM/LNICKI HETMAN/WOISKA ZAPO".
Польща. Краків. Фундація князів Чарторийських при Національному музеї. N MNK-XIII-54.

Чарка з гербом гетьмана Богдана Хмельницького. Майстер І. Равич. XVIII ст.
Срібло; карбування, гравірування, золочення. Н - 5 см. D (низ) - 6,3 см. D (верх) - 7 см.
ХІМ. N 5367, М-193.

Кухоль гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий майстер. Початок XVII ст. Польща (?).
Срібло, слонова кістка, перлини; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
Н - 25,6 см. D - 8 см.
На внутрішній площині кришки кухля вигравіруваний невизначений герб з літерами: "S. C".
Польща. Краків. Фундація князів Чарторийських при Національному музеї. N MNK-XIII-164.

Цецора. Н. Орда (1807 - 1883).
За автором: "ПАМ'ЯТНИК НА ЦЕЦОРСЬКИХ ПОЛЯХ, В 15 ВЕРСТАХ ВІД МОГИЛЕВА НАД ДНІСТРОМ, ДЕ ЗАГИНУВ СТАНІСЛАВ ЖОЛКЕВСЬКИЙ, ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН КОРОННИЙ, 6 ЛИСТОПАДА 1620 Р. У БИТВІ З ТУРКАМИ"
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

1620 р. Михайло Хмельницький із сином Богданом брав участь у поході на Молдавію і загинув в битві проти турків під Цецорою. Самого Богдана турки взяли в полон і два роки протримали у Царгороді в тяжкій неволі.

Бар. Н. Орда (1807 - 1883)
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см
ДНАББ. N 20201

Війська Богдана Хмельницького після запеклого штурму Бара з 4 по 10 серпня 1648 р. взяли місто і його замок, що відкрило їм шлях на Кам'янець Козацьким полком керував тоді уславлений запорозький полководець Данило Нечай (Брацлавець).

Меджибіж. Н. Орда (1807 - 1883).
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

У першій половині серпня 1648 р. козацькі війська гетьмана Богдана Хмельницького під керівництвом брацлавського полковника Данила Нечая розбили польське військо і взяли фортецю Меджибіж.

Кам'янець. Н. Орда (1807 - 1883).
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

У листопаді 1648 р. частина війська Богдана Хмельницького після облоги Львова підійшла під стіни Кам'янецького міста-замку, але з першої спроби не взяла його штурмом. Після затяжної облоги козаки полишили місто, в зв'язку з перемир'ям Богдана Хмельницького з новим королем Речі Посполитої Яном Казимиром
У Кам'янці в 1681 р. турками було страчено сина гетьмана Богдана Хмельницького Юрія Хмельницького - князя Сарматського, Малої Руси-України.
За однією із версій його задушили шнуром на Турецькому мосту

Вишневець над Горинню. Н. Орда (1807 - 1883)
За автором: "ОБОРОННИЙ ЗАМОК ЗАКЛАДЕНО ДМИТРОМ КОРИБУТОМ БІЛЯ 1395 Р"
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

Паніві над рікою Смотрич. Н. Орда (1807 - 1883)
За автором: "ЯН ПОТОЦЬКИЙ, БРАЦЛАВСЬКИЙ ВОЄВОДА, ЗБУДУВАВ ТУТ ОБОРОННИЙ ЗАМОК У 1598 Р"
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см
ДНАББ. N 20201

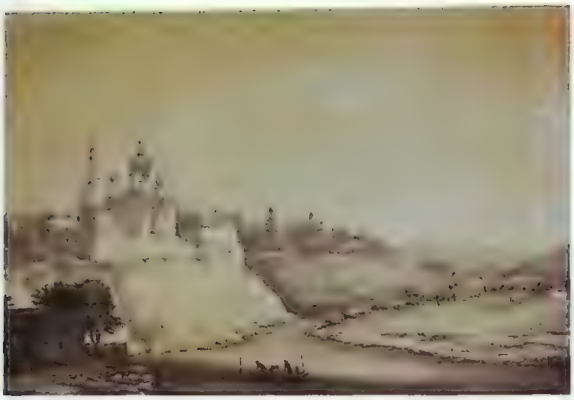

Звягель. Новоград-Волинський. Н. Орда (1807 - 1883)
За автором: "КОЛИСЬ ВЛАСНІСТЬ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ XV СТ. КНЯЗІВ ЗВЯГЕЛЬСЬКИХ. ОЛЕКСАНДР ЯГАЙЛО ДАРУВАВ КНЯЗЮ КОСТЯНТИНУ ОСТРОЗЬКОМУ ЗАМОК ЗНИЩЕНО В 1648 Р. ЗИГМУНТОМ ПРИЖЕМСЬКИМ ПІД ЧАС ЗБУНТУВАННЯ МІСТА"
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

У червні 1649 р. війська Максима Кривоноса віддали Звягель польським військам, що вели наступ.

Берестечко. Н. Орда (1807 - 1883).
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201

28.06. - 10.07.1651 р. відбулася одна із найтрагічніших битв війська гетьмана Богдана Хмельницького з польськими військами Яна II Казимира, що закінчилася поразкою козаків на річці Пляшевій під Берестечком. Союзники-татари зрадили Б. Хмельницького, вивезли його до Чигирина за платнею. В битві загинуло близько 30 тис. козаків. Завдяки діям полковника Івана Богуна, частину козаків було врятовано. Останні 300 козацьких лицарів на острові Журавлиному, в щільному оточенні ворогів, загинули смертю героїв, не прийнявши у ляхів подароване за нелюдську мужність життя!

Турбаївка над річкою Роставицею. Н. Орда (1807 - 1883).
За автором: "НА ПОЛЯХ ПАВОЛОЧІ, СТОЯЧИ ТАБОРОМ ПОМІЖ МУСІЄВКОЮ І ТУРБАЇВКОЮ, ГЕТЬМАН ІЄРЕМІЯ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ПОМЕР 22 СЕРПНЯ 1651 Р., МАЮЧИ 39 РОКІВ"
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

13 серпня 1651 р. козацьке військо зупинило переможну ходу польського війська після Берестечка під Турбаївкою і виграло бій.

Біла Церква. Н. Орда (1807 - 1883).
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

31.08 - 28.09.1651 р. – відбувалися бої козацьких військ гетьмана Богдана Хмельницького під Білою Церквою. 28 вересня 1651 р. в Білій Церкві був підписаний невигідний для Хмельницького договір, який зменшував реєстр козаків до 20 000 чоловік і володіння Гетьманщини до меж Київського воєводства, шляхті повернуто маєтності, а селян повертали до панщини.

Монастирище. Н. Орда (1807 - 1883).
За автором: "ПАЛАЦ ЛЕОНА КОЛЬМА ПОДОЛЬСЬКОГО, ЗА ОГОРОЖЕЮ СТОЇТЬ АЛЬТАНКА НА МІСЦІ, ДЕ 1655 СТЕФАНА ЧАРНЕЦЬКОГО БУЛО ПОРАНЕНО КУЛЕЮ В ПІДНЕВІЛЛЯ, В БОЮ З КОЗАКАМИ, КЕРОВАНИМИ ДРОЗДЕНКОМ ТА БОГУНОМ".
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa. Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876. Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см. НБУВ. ВОМ. N 269190.

1653 р. полковник Іван Богун вів запеклі бої з польськими загонами Стефана Чарнецького. Поляки взяли місто. Богун вивів кілька сотень своїх козаків за межі замку, а потім, одягнувши їх в татарський одяг, зайшов до ляхів з тилу. Поляки, подумавши, що це татари прийшли на допомогу козакам, відступили від Монастириша, полишивши всю здобич. В бою за місто І. Богун був поранений.

Жванець навпроти Хотина над Дністром.
Н. Орда (1807 - 1883).
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

У грудні 1653 р. проведені активні бойові дії козацько-татарських загонів військового альянсу війська гетьмана Б. Хмельницького з татарським ханом Тугай-Беєм проти військ Речі Посполитої під Жванцем. 24.12.1653 р. настала очікувана перемога гетьмана Богдана Хмельницького і були підтверджені умови Зборівського миру.

Львів Південної Русі головне місто. 1618 р. м. Кельн.
Гравюра А. Гогенберга за рисунком А. Пассароттi.
Напис у верхній частині: "LEOPOLIS RUSSIAE AUSTRALIS URBS PRIMARIA EMPORIUM MERCIUM ORIENTALIUM CELEBERIMUM".
Естамп. Папір; друк. 38,5 x 54 см.
ЛНБВС. N 899.

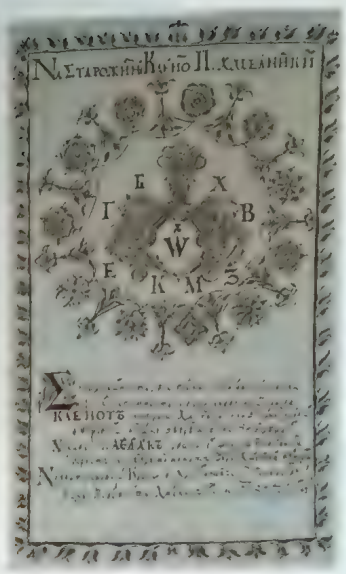

Герб гетьмана Богдана Хмельницького в реєстрі Війська Запорозького, складеного після Зборівського договору з польським королем Яном Казимиром 16 жовтня 1649 р.
Реестра всего Войска Запорожскаго...
Під ред. О.М. Бодянського - М., 1875.
Зібрання В.В. Неляка.

Посли Львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького під Львовом 16.10.1648 р. Є. Турбацький. 1907 р.
Папір; олівець, туш, акварель. 40 x 60 см.
ЛІМ. N Репр. 17745.

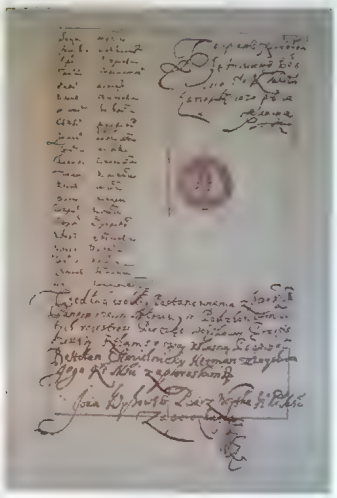

Остання сторінка реєстру Війська Запорозького з підписом гетьмана Богдана Хмельницького та печаткою.
Реестра всего Войска Запорожскаго...
Під ред. О.М. Бодянського - М., 1875.
Зібрання В.В. Неляка.

Пісня перемоги. Гравюра з картини Ю. Брандта (1841 - 1915). **1870-і рр.**
Журнал "Нива". - 1894. Папір; друк. 17 x 24 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького, що знаходився в Медведівському монастирі у першій половині XIX ст.
М. Грушевський.
Історія України. - К., 1918.
Папір; фототипія.
17 x 6,8 см
Зібрання В.В. Неляка.

Переговори гетьмана Богдана Хмельницького з польськими послами. Невідомий художник. Початок XIX ст.
Напис: "ROZMOWA POSLA IZMIAROWSKIEGO Z HETMANEM CHMIELNICKIM POD KAM... ROKU 1647".
Полотно; олія. 86 x 116,5 см.
РКМ. N Ж-70

Переговори гетьмана Богдана Хмельницького з польським послом Я. Смяровським під Замостям у 1648 р. Ю. Гловацький. 1840 р.
Полотно; олія. 65 x 81 см
НМІУ. N М-14

Портрет Богдана Хмельницького зі стародавнього церковного стінопису в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.
Листівка. Вид. тов. "Друкар". - К. Галицька накладня. - Коломия, 1918. - N 260432.
Напис у верхній частині портрета: "ЗИНОВІЙ БОГДАНЪ ХМЄЛНИЦКІЙ ГЕТМАНЪ ВОИНСКЪ ЗАПОРОЖСКІХЪ И БЫВШІЙ КТИТОРЪ КІЄВОПЄЧЄРСКІА ЛАВРЫ:".
Папір; друк. 13,9 x 8,9 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Ми перемогли! (?). К. М. Устиянович (1839 - 1903). **1890 р.**
Полотно; олія. 60 x 85 см
НМЛ. N Ж-472.

Гетьман Богдан Хмельницький. Творець Української Нації – Держави.
Портрет в картуші з колексу "Гетьмания"
Листівка. Початок XX ст. Папір; друк. 15,4 x 10,8 см
Зібрання О. С. Полішука

Козацькі посли в таборі князя Януша Радзивілла під Києвом. 1651 р. Малюнок А. Вестерфельда (? - 1692).
Труды XIII Археологического съезда. - 1914. - Т. 2. Фототипія П. П. Павлова. Папір; друк. 11,2 x 16,8 см.
ДНАББ. N 8766.

Полоненого Кричевського привозять до князя Януша Радзивілла під Лоєвим 22 липня (1 серпня) 1649 р. А. Вестерфельд (? - 1692).
Труды XIII Археологическаго Съѣзда. - Т. 2. - Табл. 1.
Я. Смирнов. Альбом "Рисунки Вестерфельда". - 1914.
Фотомунія П. П. Павлова з малюнка. Папір; друк. 17,3 x 18,1 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

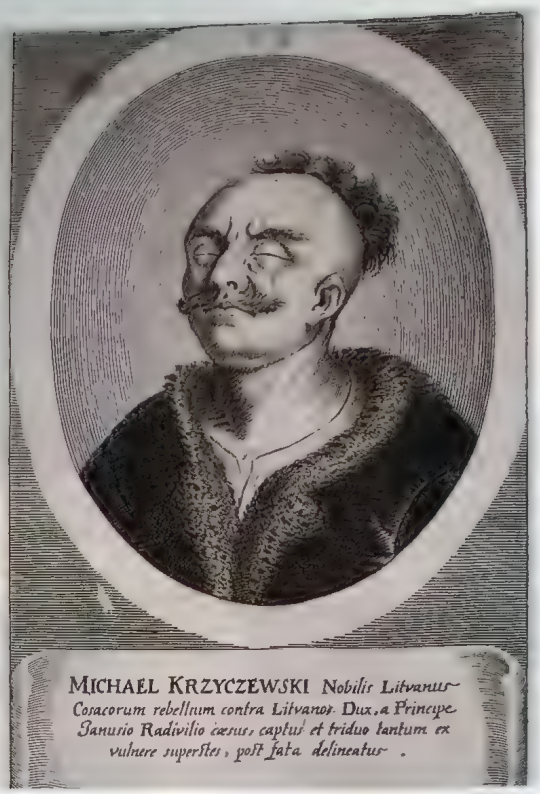

Посмертний портрет полковника Київського полку Війська Запорозького Михайла Кричевського.
А. Вестерфельд (? - 1692). **Середина XVII ст.**
Напис у нижній частині: "MICHAEL KRZYCZEWSKI NOBILIS LITVANUS/COSACORUM REBELLIUM CONTRA LITVANO'S DUX, A PRINCIPE/JANUSIO RADIVILIO CAESUS, CAPTUS ET TRIDUO TANTUM EX/VULNERE SUPERSTES, POST FATA DELINEATUS".
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 18 x 12 см.
ЛІМ. N Г-73.

Вперше був надрукований у книзі В. Липинського "Z dricow Ukrainy" 1912 р. Михайло Кричевський - чигиринський, пізніше київський полковник Війська Запорозького. Сподвижник гетьмана Богдана Хмельницького.
1649 р. у бою з переважаючими силами польського війська під Лоєвим (нині територія Беларусі) зазнав поразки. Тяжко поранений полковник потрапив у полон до ляхів, де відмовився давати відомості і заподіяв собі смерть.

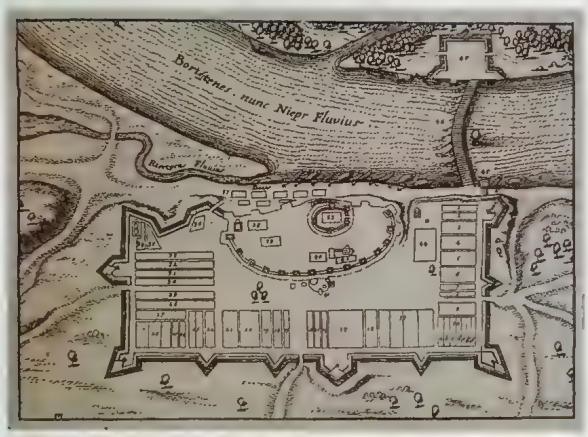

Карта укріпленого табору під Річицею, за кресленням Еугірда (оборонний табір Литовської армії з понтонним мостом через Дніпро після битви під Лоєвим).
Труды XIII Археологическаго Съѣзда. - 1914. - Т. 2. Папір; друк. 10,6 x 14,9.
ДНАББ. N 8766.

Монастир св. Софія. Здача козацьких клейнодів польсько-литовській армії в 1651 р. у Києві.
А. Вестерфельд (? - 1692). **Середина XVII ст.**
Труды XIII Археологическаго Съѣзда. - Т. 2. - Табл. 1; Я. Смирнов. Альбом "Рисунки Вестерфельда". - 1914.
Фотомунія з малюнка. Папір; друк. 10,5 x 16,1 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

Св. Микола-Чудотворець - ікона, на якій козаки присягнули на вірність королю Речі Посполитої у 1651 р. в Києві. Знаходилась в монастирі св. Софії м. Києва.
Альбом "Dzieje polski ilustrowane. August/Sokolowski". - 1901. - Т. 5
Фотомунія з оригіналу. Папір; друк. 25 x 19,6 см
НБУВ. ВОМ. N 780532

Портрет Януша Радзивілла (1612 – 1655) – воєводи віленського, великого гетьмана литовського. А. Вестерфельд (? - 1692). **Середина XVII ст.**
Труды XIII Археологическаго Съѣзда. - Т. 2. - Табл. 1.
Я. Смирнов. Альбом "Рисунки Вестерфельда". - 1914.
Фотомупія з малюнка. Папір; друк. 15,4 х 10,8 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н

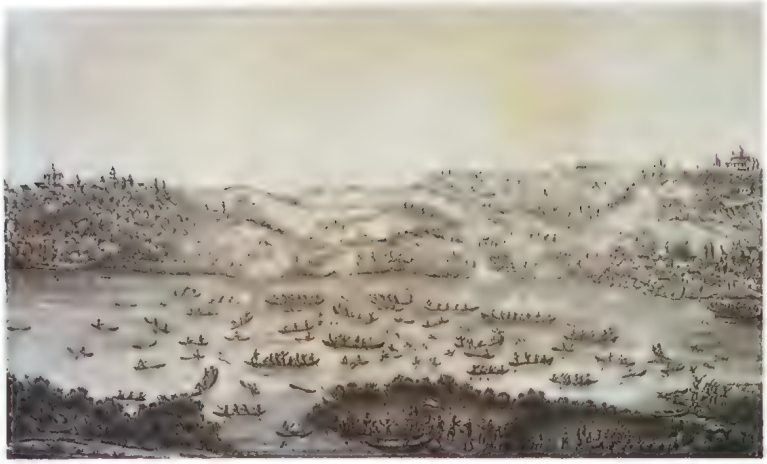

Битва козаків з військом Януша Радзивілла на Дніпрі біля Києва. Літографія 1846 р. за малюнком 1651 р. А. Вестерфельда (? - 1692)
Надрукована як додаток у книзі "Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов Юго-Западной Росии". - К., 1848. - Т. 1
Папір; друк. 18,5 х 30 см
Зібрання В. М. Романшака

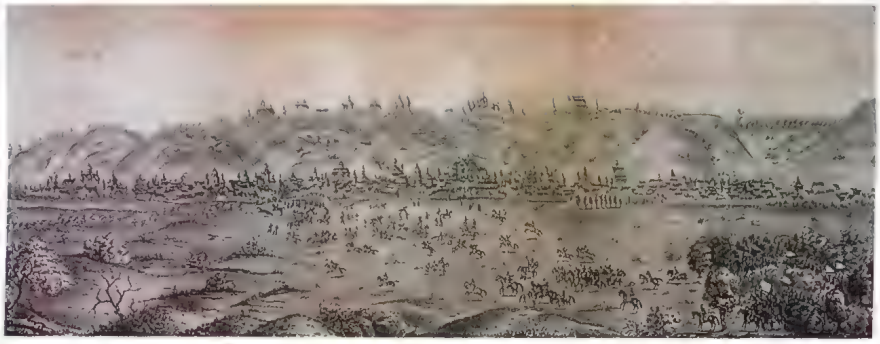

Бойовище козаків з військом Януша Радзивілла на Подолі в Києві у 1651 р. (копія XVIII ст.)
Літографія 1848 р. за малюнком А. Вестерфельда (? - 1692)
Надрукована як додаток у книзі "Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов Юго-Западной России". - К., 1848. - Т. 1
Папір; друк. 21,2 х 53,5 см
ДНАББ. Б/н

Прийом Янушем Радзивіллом послів гетьмана Богдана Хмельницького. А. Вестерфельд (? - 1692). **Середина XVII ст.**
Папір; туш. 20 х 31,8 см
НХМУ. N Гр-202

Розвідка і контррозвідка гетьмана Богдана Хмельницького.

Тривога. Г. С. Крушевський (1863 - 1938). **1899 р.**
Полотно; олія. 219,5 х 155,5 см.
НХМУ. N Ж-122.

Лаврін Капуста (? - ?) - запорозький січовий козак в квітні 1648 р. пристав до повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні
Потім разом з ними приєднався до війська гетьмана Богдана Хмельницького
З 1648 р. обраний гадяцьким полковником. Брав активну участь у битві під Жовтими Водами (1648), під Корсунем (1648), у великій битві під Пилявцями (11-13.09.1648). Виявився кмітливим і хитрим розвідником, розумним і далекоглядним дипломатом. Очолював осавульську службу розвідки і контррозвідки гетьмана Б. Хмельницького під час Національно-визвольної війни українського народу
Брав участь у розслідуванні справи про шпигунство дружини гетьмана М. Чаплинської, про підготовку змови і організацію замаху на гетьмана полковником М. Федоровичем та польським шпигуном Я. Смяровським
Виконував особливі дипломатичні доручення. У 1653 р. двічі був відряджений гетьманом до Москви з листами до царя Олексія Михайловича
У квітні 1655 р. та березні 1657 р. очолював таємне українське посольство до Туреччини

Козацький пікет. Невідомий художник. Середина XIX ст.
Полотно; олія. 35 х 38 см
НХМУ. N Ж-979

Запорожці в розвідці. І. С. Їжакевич (1864 - 1962)
Полотно на картоні; олія. 35 х 40,5 см
НХМУ. N ЖС-1378.

Запорожець на варті. С. І. Васильківський (1854 – 1917). 1890 - 1900 рр. Дерево; олія. 35 х 26,5 см.
ОХМ. N Ж-373.

Козаки в степу. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **Кінець XIX ст.**
Полотно; олія 98 х 114 см
НХМУ. N Ж-4

Запорожці на чатах. Гравюра з картини Ю. Брандта (1841 - 1915). **Кінець XIX ст.**
Живописная Россия. - СПб., М., 1897. - Т. 5. - Ч. 1. Папір; друк. 16,4 x 24,9 см
Зібрання В. В. Неляка

В засідці. Гравюра Ю. Шюблера з малюнка І. С. Їжакевича. Кінець XIX ст.
Журнал "Нива". - 1894. Папір; друк. 25 x 17,5 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Татари ідуть. Гравюра з малюнка В. Радомського. Кінець XIX ст.
Журнал "Нива". - 1898. - N 29. Папір; друк. 17,5 x 25 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н

Пікет - спостережний пункт у козаків, з якого здійснювався цілодобовий контроль прилеглої степової території. Козацькі сторожі розміщувалися на високих степових могилах чи одиноких деревах, на яких споруджувалися спостережні "хвигури" або "гнізда". На спостережних пунктах завжди заготовлявся очерет або хмиз для підпалу і подання димового сигналу про наближення небезпеки

Пісня перемоги. Гравюра з картини Ю. Брандта (1841 - 1915). **1870-і рр.**
Рідник "Зоря". - Львів, 1896. Папір; друк. 16 x 28 см
ДІБУ N 453095

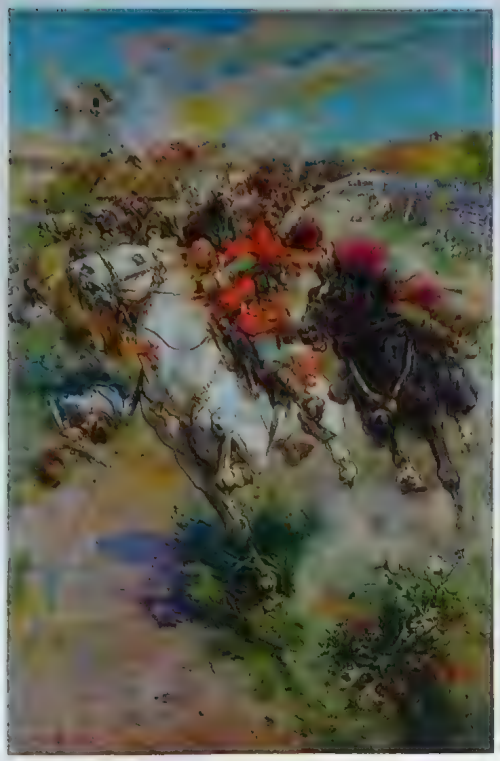

Бій Богуна з Чарнецьким. М. С. Самокиш (1860 - 1944). **1931 р.**
Полотно; олія. 207 x 137,5 см.
ХІМ. N Ж-48 (83).

Бій Максима Кривоноса з Єремією Вишневецьким. М. С. Самокиш (1860 - 1944). **1934 р.**
Полотно; олія. 168 x 267 см
НХМУ. N Жс-69

Битва під Берестечком 30 червня 1651. Гравюра Себаса з малюнка Верніра.
Фоторепродукція. Папір; друк. 11 x 18 см. Zbigniew Wójcik Wojny kozackie w dawnej Polsce. Krajowa Agencja Wydawnicza. - Kraków, 1989
Зібрання В.В. Неляка.

Подвиг трьохсот під Берестечком. О. Г. Данченко (1926 - 1993). **1954 р.**
Офорт. Папір; друк. 36 x 53 см
ЖОКМ. N КП-4749, Грс-173

Богун під Берестечком. М. І. Івасюк (1865 - 1930). **1919 р.**
Полотно; олія. 100 x 76,5 см
НМЛ. N 41829/Ж-1067

Іван Богун. М. М. Добронравов (1904 - 1979). **1952 р.**
Полотно; олія. 180 x 116 см
ЛІМ. N Ж-1492

Ян Казимир на полі битви під Берестечком.
Листівка. Початок XX ст. "Polonia. Kraków". - Серія N 105a
Фототипія. Папір; друк. 9,2 x 14,2 см
Зібрання О. С. Полішука

Заглоба і Богун. Копія невідомого художника кінця XIX ст. з картини Ю. Коссака (1824 - 1899)
Полотно; олія. 69 x 43 см. МІГ. N КН-3016

Розгром польських військ під Пилявою. О. Г. Давченко (1926 - 1993). **1954 р.**
Із серії "Визвольна війна 1648 - 1654 рр." Офорт. Папір; друк. 32,3 x 52 см
НХМУ. N Грс-471

Портрет князя Єремії Вишневецького (1612 – 1651). Невідомий художник XVIII ст.
Напис у нижній частині [illegible]
Полотно, олія
[illegible]

Портрет князя Єремії Корибута-Вишневецького (1612 – 1651) – гетьмана коронного (1649 – 1651). Невідомий художник. І половина XVIII ст.
Напис на портреті: "HEREMI. MICHAL. KORYBTH/XIQZE WISNIOWIECKI WOIE/WODA RUSKI PRZEMYSKI. STARO/STA SYN. MICHALA KASTEL/LANA KIIOWSKIEGO. KROLA/MICHALA Z GRYSELDA ZA/MOYSKA KANCLERZANKA W./KORON: OYCTEC MOSKIEW/SKA TATARINA KOZACKA W OBLEZENIU ZBARASKIM/Y POD BERESTECZKIEM/W HISTORYACH SLAWNY/UMARL W OBOZIE POD PA/WOLOCZA ROKU 1651/ 20 SIERPNA W [illegible] SWEGO 39"
Полотно; олія. 170 x 114 см. НМІУ N М-415

Портрет Стефана Чарнецького (1599 – 1665), сандомирського хорунжого, коронного обозного, київського воєводи, коронного гетьмана. Я. Бонковський (1872 – ?). **Кінець XIX ст.**
Полотно; олія. 131 x 96 см.
ЖОКМ. N КП-8643. Жкл-305.

Чарнецький Стефан воєвода руський (з 1657), коронний гетьман (1665). Походив із польсько-шляхетського роду. Брав участь у війні із Швецією (1626 – 1629); учасник каральних загонів проти козацького повстання (1638); в битві під Жовтими Водами потрапив у полон (1648); після Зборівського договору був звільнений (1649). Очолював загони польського війська у походах на Поділля та Брацлавщину (1652 – 1653), які потерпіли нищівного розгрому на Поділлі від козацького полковника Івана Богуна (1653). З травня 1655 – київський каштелян; регіментар коронних військ (1656); руський воєвода (1657); брав участь у війні проти Швеції (1654 – 1656) та Трансільванії (1655 – 1658); здійснив похід на Лівобережну Україну (1663).
Помер у с. Соколівці під Бродами.

Єремія (Ярема) Вишневецький – князь, [illegible] руський (з 1646), коронний гетьман (1649 – 1651). Походив із українського князівського роду. Його батьком був Михайло Вишневецький, [illegible] староста, мати – Раїна Вишневецька. Освіту здобув в єзуїтському колегіумі у Львові. [illegible] ремеслу навчався в Італії, Іспанії, Голландії (1629 – 1630). Прийняв католицтво у 1631 р. Володів величезними маєтками на Лівобережній Україні, Волині та Поліссі. Брав участь у придушенні повстання Д. Гуні та Я. Острянина (1638); розбив [illegible] на р. Суці (1643) та під м. Оснмальом (1644); був командувачем польського війська в облозі у Збаражі (1649); брав активну участь у Берестецькій битві (1651). Під час маршу на Білу Церкву тяжко захворів у Паволочі, де й помер

Портрет Миколи Потоцького (1594 – 1651), краківського канцлера, великого коронного гетьмана. Невідомий художник. Львівська школа. Бл. 1771 р.
Полотно; олія
242,2 x 141,5 см
ЛГМ. N Ж-3991

Микола Потоцький – воєвода брацлавський (з 1636), польний гетьман (з 1637), староста остерський (1642), староста черкаський, пізніше староста барський і каштелян краківський (1643), великий гетьман коронний (з 1646). У 1620 р. під час Цецорської битви потрапив у полон, але невдовзі був викуплений. У битві на Корсунем у 1648 р. захопили його козаки у полон і віддали татарам. На початку 1650 р за великий викуп був звільнений. Був командувачем коронних військ Речі Посполитої під час Берестецької битви.

Портрет Стефана Потоцького (? – 1648), сина коронного гетьмана Миколи Потоцького. Копія бл. 1730 р. невідомого художника з картини XVII ст.
Напис у верхній частині "STEFAN Z POTVKA NA GZORTKOWIE P[illegible]LONNY I MACIECWICAC... POTOCKI NA[illegible] RZOD KRAYCZY POTVM REFERENDARZ KORONNY PRMORSKI I MAZOWIECKI WOIEWODA, MARSZALEK NAD WORNY KORONNY LWOWSKI I TREMBOWELSKI STAROSTA, POLHOWNIK PANCERNY"
У верхній частині праворуч зображено родовий герб.
Полотно, олія 181 x 103 см
ЛГМ N Ж-5906.

Богдан Хмельницький після Зборівської битви. М. І. Івасюк (1865 - 1937). **Кінець XIX ст.**
Річник "Зоря". - Львів, 1896.
ДІБУ. N 453095.

Виступ Єремії Вишневецького з військом проти козаків. Гравюра невідомого художника.
Альбом "Dzieje Polski Ilustrowane. August/Sokolowski". - 1901 - Т.5
Папір, друк. 23,5 x 37,8 см
НБУВ. ВОМ. N 780532

Ян Казимир (1609 - 1672) - польський король (1648 - 1667).
Альбом "DZIEJE POLSKI ILUSTROWANE. AUGUST / SOKOLOWSKI". - 1901. - Т.5. Фотогравюра. 25 x 18,9 см.
НБУВ. ВОМ. N 780532.

У березні 1658 р. під Монастиришем (нині Київська обл.) 4-тисячний загін козаків Івана Богуна розгромив 12-тисячне польське військо під орудою С. Чарнецького.

Плач поляків після поразки під Корсунем. Невідомий художник. II половина XVII ст.
Фреска у католицькій каплиці м. Любліна. Польща.

Обладунок рейтара. XVII ст.
Рейтари - наймана німецька кавалерія. Як рід кавалерії - організовані у XVI ст. Захисне озброєння рейтарів являло собою більш легкий варіант рицарського. Характерною рисою для озброєння рейтарів було широке використання пістолів. Це було визначальним моментом їхньої тактики. Рейтари перебували на службі майже в усіх державах Європи, зокрема, і в Польщі.
У XVIII ст. - ліквідовані.
Сталь, латунь; лиття, кування, гравірування.
63 x 120 x 30 см. ЛІМ. N 3-3938

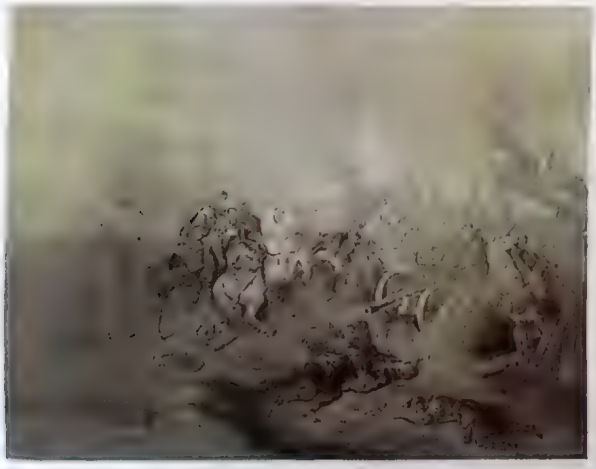

Битва під Монастиришем. А. Чернецький. Середина XIX ст.
Літографія. Папір; друк. 35 x 28 см
ЛІМ. N Г-1641б

Портрет Адама Кисіля, воєводи київського. Копія художника Сваричева з портрета невідомого художника. 1824 р.
Напис: "СПИСАЛЪ СЪ ОРИГИНАЛА 1824 СВАРИЧЕВЪ".
Дарунок київському музею від О.М. Лазаревського.
Полотно; олія. 190 х 101 см.
НХМУ. N Ж-1094.

У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "А. К. В. К. С. И".
Напис у нижній частині ліворуч: "АДАМЪ/З БРУСЫЛОВА КИСЪЛЬ СВА/ЛОЛДЪ, НА КИСЪЛЬ ГРОДЪ ГНОИ/НЪ, ГѲѲЪ И КОВИЧЪ, ВОЕВО/ДА КІЕВСКІЙ, СТАРОСТА ИНО/СОВСКІЙ, ПРССТАВИСА АХИГ. ГО/ДА МУЖЪ БЛАГОЧЕСТИВЫЙ И ВЪРЫ ГРЕКОРУСКІА, ВЕЛИКІИ ЪЪ ПОБОРНИКЪ, ВОСЛОВЕСЪХЪ БЪ/СЛАДОКЪ ОУКРАИНЪ ПИАТЕНЪ, ѿДРЕВНАГО И СЛАВНАГО РОДА/НДІЙ, СВАТОЛЬДА БЫВШАГО/ИНОГДА РУСКАГО ГЕТМАНА. ОУФОН/ДОВАЛЪ МОНАСТЫРЪ МАКСАКѲВСКІЙ/З НАДАНІЕМЪ МАЕТНОСТЕИ РОКѴ/АХМВ"
Напис у нижній частині праворуч: "СЕИ МАКСАКѲВСКІЙ МѲ/НАСТЫРЪ ПО ВОЛЪ БОЖІСИ УПРА/ЗНЕНЪ БЫЛЪ, ЗА ИМПЕРАТРИЦИ ЕКА/ТЕРИНЫ АЛЕКСЪЕВНЫ, ВПУСТЪ БЫЛЪ 23/ГДА. СѲЖАЛЪІІА ЕГО ѿПУСТЪНІА. НИ/КОДИМОВА МОНАСТЫРА ИГУМЕНЪ СВ/ДОКИМЪ СЪ БРАТІЕЮ ВЫПРОСИЛИ ДАА/ВОЗОБНОВАЕНІА ѿНАГО МОНАСТЫРА/НА СТАРИХЪ ѿБРАДАХЪ ОУ ИМПЕРАТО/РА АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА, КОТО/РЫЙ БЛАГОВОЛИЛЪ ИМАННЫМЪ ПОВЕ/ЛЕНІЕМЪ ПЕРЕВЕСТЬ СЪ НИКОДИМОВА ЗА/АРХІЕПИСКОПА ВИКТОРА 1803 Г. АВГУСТА/25 Д. СОВЕРШЕННО ЖЕ ВДВОРЕНО СІНОДАЛЬ/ НЫМЪ ЧЛЕНОМЪ И КАМИСІЮ ДУХОВНЫХЪ/УЧИЛИЧЪ АРХІЕПИСКОПОМЪ МИХА/ИЛОМЪ ЧЕРНИГОВСКИМЪ И НЪЖЕН/ СКИМЪ/И РАЗНЫХЪ ОРДЕНОВЪ КА/ВАЛЕРЫ, ЕГО ПОПЕЧЕНІЕМЪ И ТРУДАМИ/1884".

Залишки домовини київського воєводи Адама Кисіля.
Світлина 1916 р. Листівка. Папір; друк. 14 х 10 см.
Зібрання О.С. Поліщука.

Воєвода Адам Кисіль. С. І. Васильківський (1854 - 1917) **1899 – 1900-і рр.**
Папір; акварель. 26,7 х 16 см
ХХМ. N Г-5423.

Генеральна мапа України Г. Боплана 1648/51.
Материалы по истории русской картографии. Собрал В. Корат. - К., 1910. - Вып. 2. - Лист 9. Папір; друк. 60,5 х 47 см
ДНАББ. N 9191.

Портрет Олексія Михайловича (1629 - 1676) - **московського царя (1645 - 1676). Копія початку XX ст. невідомого художника з портрета XVII ст.**
Напис: "ЦАРЬ АЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧЪ"
Полотно; олія. 103 x 76 см
НМІУ. N М-122

Дари в Чигирині 1649 р. Т. Г. Шевченко (1814 - 1861). **1844 р.**
Напис: "ИЗЪ ЦАРЯГРАДА, ИЗЪ ВАРШАВЫ И МОСКВЫ, ПРЫБУВАЛЫ ПОСЛЫ ЗЪ ВЕЛЫКИМЫ ДАРАМИ ЕДНАТЬ БОГДАНА И НАРОДЪ УКРАИНСКИЙ УЖЕ ВОЛЬНЫЙ И СИЛЬНЫЙ, СУЛТАНЪ, ОКРОМЕ ВЕЛЫКОГО СКАРБУ ПРИСЛАВЪ БОГДАНОВИ ЧЕРВОНЫЙ ОКСАМИТОВЫЙ ЖУПАНЪ НА ГОРНОСТОЕВИ ХУТРИ ШТАЛТЪ КНЯЖОИ - ПОРФИРЫ, БУЛАВУ И ШАБЛЮ, ОДНАЧЕ РАДА (ОПРЫЧЕ СЛАВНОГО ЛЫЦАРЯ БОГУНА) ПРИСУДЫЛА ЕДНАТЬ ЦАРЯ МОСКОВСЬКОГО"
Офорт. Папір; друк. 25,5 x 31,3 см
НМШ. N Г-305

Гетьман Богдан Хмельницький на Переяславській раді.
М. Й. Микешин (1835 - 1896). **1888 р.**
Картон; акварель. 12,5 x 18 см
НХМУ. N Гр-1212.

Вїзд гетьмана Богдана Хмельницького в Київ.
М. І. Івасюк (1865 - 1930). **1913 р.**
Полотно; олія. 93 x 146 см.
НМЛ. N 34682/Ж-635.

"...Весьма важное подкрепление царских военных сил составляют Козаки, поэтому Московитяне, боясь чтобы они не передались полякам и своим отпадением не лишили бы Московские войска главной силы, залекивают в них ежегодными награждениями и стараются удержать в верности льстивыми обещаниями. Это потому, что Козаки народ могущественный и превосходят Московитян храбростью и знанием военного дела"

Корт И.Г. "Дневник поездки в Московское Государство в 1698 г". - М., 1867 г. - С.261

Вїзд гетьмана Богдана Хмельницького в Київ.
М. І. Івасюк
(1865 - 1937). **1912 р.**
Полотно; олія. 367 x 538 см.
НХМУ. N Ж-1154

Павло Сапєга (? – 1665), воєвода вітебський, потім віленський, потім Великий гетьман литовський.
Альбом "DZIEJE POLSKI ILUSTROWANE. AUGUST/SOKOLOWSKI". - 1901. - Т.5
Фотогравюра. 21,6 x 16,5 см.
НБУВ. ВОМ. N 780532.

Потоцький Станіслав Ревера (1579 – 1667) – подільський, пізніше краківський воєвода і Великий коронний гетьман.
Альбом "DZIEJE POLSKI ILUSTROWANE AUGUST/SOKOLOWSKI" 1901. - Т 5
Фотогравюра. 21,3 x 16,4 см
НБУВ. ВОМ N 780532.

Портрет Антіохійського патріарха Макарія.
Літографія останньої чверті XIX ст
Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. - М., 1896
ДНАББ. N 8316

"Этотъ Хмель мужъ преклонныхъ лѣтъ, но въ изобиліи надѣленъ дарами счастія безхитростный, спокойный, молчаливый, не отстраняющійся отъ людей; всѣми дѣлами занимается лично, умѣренъ в ѣдѣ, питьѣ и одеждѣ, подражая въ образѣ жизни великому изъ царей, Василію Македонянину, какъ о немъ повѣствуетъ исторія. Всякій, кто увидитъ его, подивится на него и скажетъ: "такъ вотъ онъ, этотъ Хмелъ, коего слава и имя разнеслись по всему міру". Какъ намъ передавали, во франкскихъ земляхъ сочиняли въ похвалу ему поэмы и оды на его походы, войны съ врагами вѣры и завоеванія. Пусть его наружность невзрачна, но съ нимъ Богъ, - а это великая вещь"

"Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века...". - М., 1897. - Кн.4. - Гл.5

Вигляд м. Чигирина із Суботівського шляху. Т. Г. Шевченко (1814 - 1862). **1845 р.**
Оригінал. 17,5 x 26,9 см. Фототипія С. В. Кульженко. 12,7 x 19,1 см.
Киевская старина. Друкарня Г. Т. Корчак-Новицького. - К., 1890. - Т.28
НБУВ. ІР. N 557718.

Чигирин цікавив Т. Г. Шевченка як місто, пов'язане із життям і діяльністю Б. Хмельницького. Художник був тут у 1843 і 1845 рр. Під враженням від першої поїздки до Чигирина Шевченко в Петербурзі в березні-квітні 1844 р. виконав тушшю рисунок "Дари в Чигирині 1649 р.". У Чигирині в квітні-жовтні 1845 р. він намалював 2 краєвиди, що увійшли до альбому 1845 р "Чигринський дівочий монастир" (папір; сепія) та "Чигрин з Суботівського шляху" (папір; акварель)

"Шевченківський словник". - К., 1977. - Т.2

Смерть Богдана Хмельницького. Т. Г. Шевченко (1814 - 1861). **1836 – 1837 рр.**
Папір; туш, перо. 30,8 x 45,1 см
НМШ. N Г-903

Портрет дружини гетьмана Богдана Хмельницького (?). Невідомий художник. XVIII ст.
Фоторепродукція. Папір; друк. Овал. 15 x 12 см
Зберігався в ГИМ

Портрет Розанди Хмельницької. Невідомий художник. XVII ст.
Зберігався до 1990 р. у Львівському історичному музеї. Викрадений.

[illegible] в м. Ясах був [illegible] між Тимошем Хмельницьким і [illegible] Лупул, дочкою молдавського господаря.

Портрет Тимофія Хмельницького. Невідомий художник. XVII ст.
Зберігався до 1990 р в Львівському Історичному музеї. Викрадений.

Тяжко поранений після бою 2.09.1653 р. під Сучавою син гетьмана Б. Хмельницького помер. Забальзамоване тіло привезли в Суботів, де і поховали.

Зустріч гетьманом Богданом Хмельницьким домовини з останками сина Тимоша.
Т. Р. Романчук (1865 - 1911). **Кінець XIX – початок XX ст.**
Із зібрання М. М. Аркаса в м. Миколаєві
Картон; олія. 47,5 x 70 см
МІГ. N КН-3027. ж-611

Портрет Розанди Хмельницької. Невідомий художник. Перша половина XIX ст.
Зберігався в Російському музеї м. Санкт-Петербурга.

Розанда - дружина Тимоша Хмельницького, ставши вдовою, довгий час жила в Рашкові. Народила двох синів-близнюків. Загинула в 1689 р від злодіїв-грабіжників у своєму будинку.

Церква св. Іллі у Суботові побудована Б. Хмельницьким у 1653 р.
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Папір на картоні; акварель. 47,5 x 66,5 см
ХХМ. N Гр-878

Портрет Єфросинії Антоновської (Розанди Лупули-Хмельницької) (?). Невідомий художник. XVIII ст.
Фотопередрук [illegible]. Папір; друк. Олія. 15 x 12 см. [illegible] в ГИМ.

Вигляд Іллінської церкви в м. Суботові, спорудженої Б. Хмельницьким, в якій він був похований, та руїни його садиби.
Гравюра О. Осипова за малюнком Д. Сплітстессера 1825 р.
Н. Н. Бантыш-Каменский. История Малой России. - М., 1830. - Ч. 1
ДНАББ. N 44746

Вид на Суботів із дзвіниці Іллінської церкви.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Богданова гора в м. Чигирині.
Фото Г.Н. Логвина. 1979 р

Модель пам'ятника гетьману Богдану Хмельницькому у Києві. Скульптор М. Й. Микешин
(1835 - 1896), **1870 р.**
Бронза; лиття. H - 88 см. L - 79,2 см.
ЧОІМ. N Хс-53.

Меморіальна плита на місці колишньої садиби Богдана Хмельницького в смт. Суботові Черкаської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Місце колишнього майдану в Суботові, де збиралися великі козацькі ради в 1648 - 1654 рр., смт. Суботів Черкаська обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Поле переможної битви війська гетьмана Б. Хмельницького з поляками під Пилявцями 13.09.1648 р.
с. Олексіївка Старосинявського р-ну Хмельницької обл.
Фото В. В. Неляка. 17.06.2001 р.

Пам'ятник гетьману Богдану Хмельницькому та меморіальна плита в знак перемоги в битві над поляками під Жовтими Водами 14.05.1648 р.
с. Жовте Запорізької обл.
Фото В. В. Неляка. 2002 р.

Пам'ятник гетьману Богдану Хмельницькому біля собору св. Софії в м. Києві. Скульптор М. Й. Микешин (1835 - 1896). **1888 р.**
Фото В. В. Неляка. 2003 р.

Корсунська битва відбулася 16.05.1648 р. в урочищі Горохова Діброва, поблизу села Виграєва (тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.). Гетьман Богдан Хмельницький на чолі козацького війська в союзі з татарською ордою Тугай-Бея, розбив 20-тисячну польську армію, захопив у полон понад 8,5 тисяч польських вояків разом із М. Потоцьким і М. Калиновським. Козаки захопили велику кількість трофеїв, зброї та 41 гармату.

Напис на пам'ятному камені:
"ПОДОРОЖНІЙ! ЗУПИНИСЬ/НА ХВИЛИНУ/І В СМУТКУ Й ПОШАНІ/
ЗАЖДИ/У ВДЯЧНІЙ ТА ЩИРІЙ/МОЛИТВІ/ТИ ГОЛОВУ НИЗЬКО СХИЛИ/
ТУТ СПЛЯТЬ ВІЧНИМ/СНОМ ЗАПОРОЖЦІ/ЯКІ РАЗОМ З ХМЕЛЕМ/
ІШЛИ/І В ЗБОРІВСЬКІЙ БИТВІ/ЖОРСТКІЙ/ЗА НЕНЬКУ - УКРАЇНУ/ЛЯГЛИ.

(В. ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ)"

"ВІДНОВЛЕНО РОКУ БОЖОГО 1990,/МІСЯЦЯ СЕРПНЯ НА ПАМ'ЯТЬ ВІЧНУ/
ПРО ТИХ, ХТО ПОЛІГ У ЗБОРІВСЬКІЙ/БИТВІ 1649 РОКУ.".

Пам'ятний камінь та козацька могила на місці битви армії гетьмана Богдана Хмельницького під Зборовим 5-6.08.1649 р.
Скульптор Г. Смерека. 1990 р.
Фото В. В. Неляка. 2003 р.

Поле бою за с. Красне (20.02.1651).
Могила козацького полковника Данила Нечая (? - 1651).
с. Черемошне Тиврівського р-ну Вінницької обл.
Фото В. В. Неляка. 2001 р.

Поле Берестецької битви (28.06. - 10.07.1651). Пам'ятник полеглим героям-козакам на полі Берестецької битви. Скульптор А. В. Куш. 1991 р.
с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.
Фото В. В. Неляка. 17.06.2001 р.

Юрій Мицик
доктор історичних наук
професор

"L'UKRAINE A TOUJOURS ASPIRE A ETRE LIBRE..."
Україна завжди прагнула бути вільною...
Вольтер.

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ – БОРЕЦЬ ПРОТИ МОСКОВІЇ

Іван Виговський походив із старовинного роду української православної шляхти, що гніздився у Вигові (Овруччина, Київське воєводство) [1]. *Його родове відгалуження називалося Лучичі-Виговські. Ян II Казимир пов'язував його родовід зі знаменитими князями Глинськими* [2]. *Щоправда, останні генеалогічні дослідження заперечують зв'язок Виговських із Глинськими і висувають гіпотезу про походження Виговських від Болсуна (Чорногуба) або Коркошка – вихідців з орди, які потрапили в Україну в часи князя Володимира Ольгердовича або великого князя Вітовта (кінець XIV – перша третина XV століття)* [3].

Про молоді літа майбутнього гетьмана майже нічого не відомо. Він здобув добру освіту, ймовірно, у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, крім рідної української, ще й церковнослов'янською, польською, латиною, непогано знав тодішню московську мову, був прекрасним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Іван Виговський був "вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах". Не дивно, що пізніше він став покровителем Києво-Могилянського колегіуму.

Військову кар'єру І. Виговський розпочав у кварцяному війську Речі Посполитої "товаришем", тобто рядовим шляхтичем – професійним вояком. У роки правління короля Владислава IV Іван Виговський відзначився у боротьбі проти "неприятеля святого Хреста Господнього" – турецько-татарського війська. У 30-х рр. XVII ст. він служив у Луцькому гродському суді, 1635 р. став намісником Луцького староства, у 1638 р. – писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким. Очевидно, тоді ж І. Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Б. Хмельницьким – на той час генеральним писарем Війська Запорозького. Принаймні, вони зустрічалися під час переговорів у Масловому Ставу.

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. Іван Виговський взяв свій перший шлюб, від якого мав кількох дітей, зокрема доньку Мар'яну, котра була одружена з українським православним шляхтичем Михайлом Гунашевським, автором відомого Львівського літопису [4]. *Овдовівши, генеральний писар Виговський узяв 1656 р. другий шлюб з Оленою, донькою українського православного шляхтича, новогрудського каштеляна Богдана Стеткевича – одного з покровителів Києво-Могилянського колегіуму, фундатора Кутейнського православного монастиря.*

Вибух Національно-визвольної війни поставив перед Виговським питання: з ким бути? Українська православна шляхта у своїй масі підтримувала національно-визвольні та антикатолицькі тенденції, але вороже ставилася до антифеодальних. Цю дилему кожен рід, кожен шляхтич вирішував посвоєму, і прийняття остаточного рішення відбувалося часто болісно й неоднозначно. Одні шляхтичі безоглядно стали на бік свого народу, інші – одразу зайняли ворожу позицію і поповнили каральні війська Речі Посполитої. Окремі перейшли у ворожий стан після короткого чи досить тривалого перебування серед повстанців, деякі здійснили зворотну еволюцію. До останніх належав також ротмістр І. Виговський, який у складі авангарду кварцяного війська брав участь у битві під Жовтими Водами. Бився хоробро, та у бою біля Княжих Байраків 16 травня 1648 р. потрапив у полон. Тричі тікав, але невдало, і його прикували до гармати. Тоді Богдан Хмельницький викупив бранця у хана Іслам-Гірея III за якогось в'язня [5]. *Врятований шляхтич присягнув гетьману служити вірою і правдою.*

Іван Виговський став особистим писарем гетьмана і писарем у Генеральній канцелярії. Під час облоги Львова Б. Хмельницький послав І. Виговського до трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці. Завданням місії було укладення союзу, за яким Дьєрдь II мав стати королем Речі Посполитої. Неабиякі здібності дозволили швидко здобути авторитет і зробити блискавичну кар'єру: з квітня 1649 р. бачимо фактично двох писарів Війська Запорозького: генерального писаря Івана Креховецького та Івана Виговського. Поступово Виговський відтісняє Креховецького на другий план. Зокрема переговори з московським послом Г. Унковським проводили тільки Б. Хмельницький та І. Виговський.

У "Реєстрі Війська Запорозького", складеному наприкінці 1649 – на початку 1650-х рр. за активної участі І. Виговського, про що свідчить вірш-панегірик у "Реєстрі", І. Креховецький згадується вже як корсунський полковий писар. Сам же Іван Виговський став одноосібним генеральним писарем Війська Запорозького. Він виступає співавтором важливих універсалів Б. Хмельницького, нерідко сам пише їх з волі гетьмана [6]. *Звичайно, збереглися й документи, видані особисто І. Виговським.*

За короткий час новий генеральний писар створив потужну і високоефективну Генеральну військову канцелярію. Ця установа була по суті Міністерством закордонних і внутрішніх справ і стала генератором, який з волі гетьмана та ради Війська Запорозького приводив у рух численні паси державної машини.

Існують серйозні підстави вважати, що саме Іван Виговський відіграв одну з провідних ролей у формуванні розвідки та контррозвідки України. Ще на початку 1649 р. полковник Максим Нестеренко вислав до Польщі 2000 розвідників. Згодом безпосереднє керівництво цими справами переходить до генерального писаря. Завдяки йому агентурна мережа значно розширилася. І. Виговський та Б. Хмельницький були поінформовані про все важливе, що діялося не тільки в Україні, а й у Польщі, Литві, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, Османській імперії, Кримському ханстві, придунайських державах. Агентом Івана Виговського був татарський товмач великого візира Сефера Кази-аги, котрий під час сепаратних польсько-кримських переговорів під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 р. передав генеральному писа-

---

[1] *Дослідження біографії І. Виговського дуже нечисельні. Див.: Антонович В. Іван Виговський // Гетьмани України. – К., 1991. – С. 47–52; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // Записки ЧВПШ. – Львів, 1904. – Т. 59. – С. 18–36; Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 191–234; Мицик Ю. Іван Виговський // Полководці Війська Запорозького. Іст. портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 39–52.*

[2] *Пам'ятки історії Східної Європи. – Острів – Варшава – Москва, 1999. – Т. 5. – С. 150.*

[3] *Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 147, 200, 220, 225–226, 233–234, 270; Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. 1. – С. 88–95.*

[4] *Бевзо О. А. Львівський літопис та Острозький літописець. – К., 1970. – С. 12–18.*

[5] *Пам'ятки історії Східної Європи. – Т. 5. – С. 151.*

[6] *Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 183.*

реві відомості про їхній зміст. Агентами Івана Виговського у Стамбулі були серб Микола Маркович, посланий писарем до Туреччини наприкінці 1653 р., грек Феодосій Томкевич, львівський купець та міщанин. Агентом повстанців був і Василь Верещака – секретар Яна II Казимира. Дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигирина на початку 1651 р. про те, що через канцелярію Виговського "Хмельницький знає про все, що робиться у Варшаві і має таких, котрі доповідають йому про найменші події". Мережа української розвідки була настільки міцною, що навіть через 25 років лунали скарги польських вельмож на те, що козаки (вже в часи Петра Дорошенка) знають про всі замисли короля Яна III Собеського.

Без Івана Виговського не освячувалися найважливіші й найпотаємніші справи Української держави. Можна навести приклад із самозванцем Т. Анкудіновим, який з'явився в Україні під час погіршення українсько-московських стосунків у 1650 р. Саме генеральний писар дав дозвіл московському послу на зустріч з самозванцем.[1] Москві довелося вести прихильнішу лінію стосовно України. І. Виговський таємно пообіцяв послу видати Анкудінова і одразу ж в очах царського уряду став миліший, ніж Б. Хмельницький. Зв'язки з генеральним писарем московський уряд цінував дуже високо, навіть посилав подарунки. З ним велося листування – "таємно і без імен". До самої смерті Богдана Хмельницького в царського уряду не виникало сумнівів щодо прихильності до нього Івана Виговського. На думку московських посланців, гетьман нібито не відав про посилку писарем "вістових листів".

Чи й справді генеральний писар діяв таємно від гетьмана, чи справді він був більшим прихильником союзу з Московією? На це питання треба дати негативну відповідь, навіть не враховуючи зовнішньополітичної діяльності Івана Виговського, коли він став володарем булави. Важливим аргументом на користь такої думки є той факт, що й уряд Польщі трактував І. Виговського як прихильнішу до себе людину, ніж Б. Хмельницький. Саме Іван Виговський пом'якшував позицію Богдана Хмельницького на переговорах з дипломатами Речі Посполитої, залагоджував конфлікти, обіцяв подіяти на гетьмана і справді діяв... А вплив у генерального писаря був неабиякий. Не випадково польська агентура доносила: "Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів". Посиленню впливу Івана Виговського сприяв і шлюб його молодшого брата Данила з дочкою Богдана Хмельницького Катериною. Зазначимо, що і трансільванський князь Дьєрдь Ракоці вважав генерального писаря прихильним до себе і пропонував йому високу посаду в Семиградді, обіцяючи щедро винагородити і надати у власність великі міста.

Доходимо висновку, що гетьман і генеральний писар діяли, як правило, узгоджено, до того ж, кожен мав свій "імідж" і проводив відповідну лінію в перебігу дипломатичних контактів. І. Виговському, звичайно, відводилася роль "буферного" провідника, нібито м'якшої, ніж у Б. Хмельницького, лінії. Це дозволяло краще виявляти наміри супротивника, навіть його агентуру, створювало додаткові можливості для дипломатичного маневру. Коли Богдан Хмельницький був хворий, особливо в останній рік життя, то Іван Виговський сам вів переговори з найповажнішими посольствами.

Звичайно, не можна говорити про повну тотожність політичних позицій гетьмана і генерального писаря. Якщо перший був представником центру, то другий тяжів до поміркованих (Михайла Громика, Григорія Гуляницького, Григорія Лісницького, генерального судді Самійла Зарудного, генерального обозного Тимофія Носача), котрі прагнули досягти компромісу з Річчю Посполитою. Через це Івана Виговського недолюблювали представники радикальної течії (Максим Кривоніс, Данило Нечай, Лук'ян Мозиря, Матвій Гладкий, Стефан Подобайло).

І. Виговський супроводжував гетьмана в його переможному поході 1648 р. під Пилявці, Львів і Замостя. Наступного року брав участь у поході повстанської армії під Збараж та Зборів. Хоч безпосередні переговори з представниками уряду Речі Посполитої і самим королем вів Б. Хмельницький, не можна заперечувати й участі І. Виговського в розробці проекту мирної угоди. 1650 р. генеральний писар бере участь у молдовському поході, котрий завершився взяттям Ясс – столиці Молдовського князівства. За умовами капітуляції, господар Василь Лупул мав віддати свою доньку Роксанду заміж за старшого сина Богдана Хмельницького – Тимоша. Вже 23 жовтня гетьман і генеральний писар зустрічали в Чигирині молдовських послів, вели переговори щодо майбутнього шлюбу гетьманича. Шлюб було взято 1652 р., а весільний ескорт до Молдови очолював саме І. Виговський.

У 1651 р. Іван Виговський брав участь у битві під Берестечком. У вирішальний момент (30 червня) кримський хан Іслам-Гірей зрадив українських повстанців і втік з поля битви зі всією ордою. Богдан Хмельницький намагався зупинити орду, але і його хан забрав із собою як бранця. Тоді генеральний писар примчав до козацького табору і передав старшині наказ гетьмана: сипати вали й готуватися до оборони, а сам кинувся навздогін за ордою, щоб умовити хана визволити гетьмана і повернути кримців на поле битви. Іслам-Гірей спочатку погодився і навіть запросив Б. Хмельницького й І. Виговського до свого намету, але в цей час йому принесли повідомлення (як пізніше виявилося, – недостовірне) про наближення королівського війська. Це викликало переполох в орді, й хан утік уночі[1]. На світанку Іван Виговський умовив хана дати йому хоча б 10 тис. війська для деблокади повстанського табору. Хан погодився дати навіть удвічі більше, але після початку зворотного маршу (Богдан Хмельницький залишився у татар як заручник) ординці змінили свій намір і повернули назад. З генеральним писарем залишилися лише троє козаків та двоє татар, і він був змушений відмовитися від спроби пробитися до обложеного війська, однак не втратив сили духу й рушив до Паволочі. В цей час обложені під Берестечком козаки та селяни мужньо боронилися, чекаючи на повернення гетьмана з підмогою. Одночасно вони зав'язали переговори, щоб виграти час. Король та уряд Речі Посполитої домагалися неодмінної видачі Б. Хмельницького та І. Виговського як головних керівників Війська Запорозького (король не знав про відсутність у таборі гетьмана й генерального писаря).

У Паволочі Іван Виговський зібрав нове військо і розгромив 10-тисячну орду, яка поверталася з України до Криму, обтяжена ясиром. Унаслідок трьох битв (під Паволоччю, Чудновим та на Уманському шляху) козаки знищили понад 8 тисяч ординців і відбили весь ясир. З полоненими татарами і ногайцями генеральний писар послав звістку до хана про свій успіх, вимагаючи відпустити гетьмана, в разі відмови погрожуючи погромом ординців на переправах. Це дало сподіваний ефект. Мурзи почали нарікати на порушення угоди з Богданом Хмельницьким, тиснути на Іслам-Гірея, і той мусив ще раз змінити зовнішньополітичний курс. Гетьмана було відпущено і з почестями проведено до Паволочі. Там він разом із генеральним писарем, полковником Іваном Богуном та іншими заходився формувати нове військо для відсічі карателям, які після перемоги під Берестечком сунули на Наддніпрянську Україну. В цей складний і тяжкий час Іван Виговський виявив себе енергійним, мужнім і досвідченим полководцем та організатором.

Іван Виговський відіграв важливу роль і в організації оборони Білої Церкви (в ході жорстоких боїв українцям вдалося зупинити ворожу навалу), і в укладенні нового мирного договору (28 вересня 1651 р.), щоправда, тяжчого порівняно зі Зборівським. Коли частина рядових козаків прорвалася до Білоцерківського замку, прагнучи вбити польських послів, їх рішуче оборонили Б. Хмельницький, І. Виговський, М. Гладкий, І. Богун, М. Громика та інші полковники. Однак виступ рядового козацтва мав значний вплив на короля й уряд Речі Посполитої: умови миру були змінені на користь повстанців.

[1] Мыцык Ю. А. "Летописец" Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. 1984. – М., 1984. – С. 219–234.

1652 р. приніс Україні переконливий реванш — перемогу під Батогом (2 червня). Іван Виговський брав участь у тій битві поруч із Богданом Хмельницьким. 1653 р. генеральний писар відіграв активну роль і в переможних боях під Жванцем, але чергова зрада хана, який порушив союзницькі зобов'язання і розпочав сепаратні переговори з поляками під Кам'янцем-Подільським, знову не дала можливості остаточно розгромити ворога. Тоді під Кам'янець вирушив І. Виговський на чолі 6-тисячного козацького загону. Тривалий час кримська сторона ухилялася від переговорів за участю українських дипломатів, але останні свого таки добилися. Тристоронні переговори (Україну представляв генеральний писар) стали наслідком відновлення Зборівського договору, але надії повстанців на розгром королівської армії і визволення з-під гніту Польщі всіх українських земель були остаточно розвіяні. Це спонукало уряд України до посилення контактів з Московською державою та укладення з нею воєнно-політичного союзу.

Ще на початку 1652 р. гетьман і генеральний писар у глибокій таємниці відправили до Москви наказного полтавського полковника Івана Іскру, а в 1653 р. Іван Виговський проводить активне листування з царським урядом. 18 січня 1654 р. відбулася таємна старшинська рада щодо спілки з Москвою, а після неї скликано велику раду в Переяславі, яка також дала згоду на союз. Московський посол В. Бутурлін передав Б. Хмельницькому царську грамоту, яку зачитав присутнім І. Виговський. Тоді ж виникла криза в переговорах, викликана відмовою Бутурліна дати від царського імені присягу, яка б гарантувала збереження "прав і вольностей" станів України. Одностороння присяга царю при невизначеності умов договору була серйозним політичним прорахунком Хмельницького та Виговського і мала тяжкі наслідки...

Певне загострення в переговори внесла несподівано швидка згода царя на укладення реєстру в 60 тисяч осіб. Б. Хмельницький та І. Виговський, розуміючи, яке вибухне полум'я, адже повстанське військо сягало 200–300 тисяч, відмовлялися це зробити. 1654 рік проминув під знаком надзвичайно інтенсивних українсько-московських зв'язків, у ході яких поступово викристалізувалися форми конфедерації.

Крим відверто вороже зустрів звістку про рішення Переяславської ради. До Чигирина прибув ханський посол, який 19 травня погрожував війною. Богдан Хмельницький та Іван Виговський відкинули ультимативні вимоги татар і в свою чергу запропонували ханству приєднатися до українсько-московського союзу проти Польщі. За це вони обіцяли стримувати запорожців, допомогти Іслам-Гірею у війні на північному Кавказі, дозволити ордам кочувати в південній Україні. У разі відмови, на думку Б. Хмельницького та І. Виговського, то "не будете ходити в добрих сукнях, а будете ходити в кожухах по-старому". Не забули гетьман і генеральний писар нагадати послу про славетного Михайла Дорошенка, який з сорока тисячами козаків "весь Крим виходив", виразно натякаючи на можливість нового спустошливого походу. Хоч переговори і не схилили кримського хана до союзників, зате дозволили виграти час.

19–22 січня 1655 р. відбулася Дрижипільська битва (між Охматовим і Ставищами). Тут українське та московське військо взяло гору над об'єднаними силами Речі Посполитої і Кримського ханства. На чолі українського війська поруч із гетьманом стояв Іван Виговський. Головні події розгорнулися після весняного бездоріжжя. Вирушивши в похід з-під Білої Церкви, українське військо Б. Хмельницького разом з московським, яке очолював В. Бутурлін, підійшло до Кам'янця-Подільського, а потім обложило Львів. 29 вересня 1655 р. союзники розгромили поляків під Городком, досягли Любліна, Вільна і Риги.

Генеральний писар також був учасником у битві під Озерною (19–22 жовтня 1656 р.), де було розгромлено ординців. Однак потім Москва зрадила Україну, вклавши сепаратне перемир'я з Річчю Посполитою. Це виразно продемонструвало справжні наміри Кремля, далекі від декларацій про братерство, і змусило Хмельницького шукати нових спільників, не загострюючи тим часом стосунків із царем Олексієм Михайловичем. Було укладено союз із Швецією, Трансільванією та Бранденбургом, причому досягнуто згоди на входження до України всіх західноукраїнських земель по Віслу, а також південної Білорусії. Генеральний писар, котрий провадив енергійну дипломатичну діяльність[*], *якнайбільше прислужився до створення могутньої антипольської коаліції. У своїй діяльності він спирався на ціле ґроно видатних українських дипломатів (С. Мужиловський, Івана Грушу, Івана Ковалевського, Данила Оліверберга). З початку 1657 р. на службу Україні став, покинувши короля Речі Посполитої, видатний політичний діяч Юрій Немирич, відтоді — права рука Івана Виговського.*

Саме після створення, всупереч волі Москви, антипольської коаліції царський уряд втрачає довіру до Івана Виговського. До того ж з'явились й перші доноси з України до Москви, спрямовані проти гетьмана та генерального писаря. Мовляв, вони замислили "неправду" проти царя і нібито хотіли здійснити проти Московії похід разом із військами Швеції, Трансільванії, Молдови та Криму. Суперечності між українським та московським урядами посилилися. Б. Хмельницький відмовився припинити зносини зі шведським королем Карлом X Густавом, поселити додаткові залоги стрільців у Києві. В той час, як царський уряд оголосив війну Швеції, гетьман спорядив проти Речі Посполитої військо під командуванням Антона Жановича. Українські козаки разом із союзниками здобули Варшаву, Краків, Берестя, кілька інших міст. Шляхта Турово-Пинщини (православна й католицька) погодилася прилучитися "на вічні часи" до України. Посла гетьмана Г. Гапоненка виряджаю до Яна II Казимира, щоб вести переговори про встановлення кордону часів Київської Русі (по "володіння князів руських"). Польща опинилася на краю загибелі, її хроністи з жахом згадували про літа "потопу" 1655 – 1657 рр. Однак фортуна відвернулася від Української держави. Погіршилася міжнародна ситуація, до того ж Москва головний вектор своєї експансії повернула в Україну. У розпал боротьби помер Богдан Хмельницький (1657 р.), і це позбавило нашу Батьківщину загальновизнаного лідера...

Одразу ж по його смерті відбулася секретна нарада в Суботові за участю І. Виговського, Г. Лісницького, М. Пушкаря, Г. Гуляницького. Вона нібито прийняла рішення про те, що Іван Виговський має бути гетьманом тимчасово, поки Юрась Хмельницький досягне повноліття. Перший справді титулувався певний час лише "чигиринським гетьманом". Пізніше — 21 жовтня 1657 р. — було скликано генеральну козацьку раду в Корсуні, яка обрала його повноправним гетьманом. Але вона відбулася без представників Січі, що дало привід супротивникам Івана Виговського поставити під сумнів правомірність самого обрання. І хоча скликали ще одну раду, котра підтвердила рішення попередньої, проте опозиція не заспокоїлася. Щоправда, і новий володар булави не виявив гнучкості й такту в цій надзвичайно складній ситуації, виконавши в Гадячі скарби Б. Хмельницького.

Втім, в особі Івана Виговського Українська держава отримала досвідченого політика, прекрасного адміністратора й дипломата, хороброго і талановитого воєначальника. Одначе, на відміну від Богдана Хмельницького, Іван Виговський не вмів гнучко проводити центристську лінію.

1658 р. гетьман зіткнувся з потужною опозицією на чолі з полтавським полковником Мартином Пушкарем та кошовим отаманом Яковом Барабашем. Іван Виговський обіцяв Москві розірвати союз із шведським королем, виступити проти Криму, вивести козаків із Бихова та Чаусів, не приймати втікачів-кріпаків з Московії, хоч і з обмовкою, що остаточно ці проблеми будуть вирішені під час його особис-

[*] *Низка не знаних досі універсалів та листів Виговського недавно видано: Мицик Юрій. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки. — К., 1999. — Т. 14 (історія). — С. 93–112; Мицик Ю. З Українського Дипломатарія другої половини XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1997. — Праці історико-філософської секції. — Т. 233. — С. 368–371, 383–384.*

того приїзду до "білокам'яної". При цьому гетьман сподівався від царського уряду припинення підтримки опозиції та арешту її посольства в Москві. Царський уряд, хоч і визнав Івана Виговського гетьманом і звернувся з відповідними грамотами до його противників, але в принципі своєї тактики не змінив, продовжуючи контактувати і з гетьманом, і з опозицією, поступово схиляючись на бік останньої. При цьому Москва посилила втручання в українські справи (спроби заборонити зносини гетьмана з іноземними державами, підготовка до податкової реформи, вимоги вислати Ю. Немирича). Невдовзі опозиція перейшла до активніших дій: І. Донець ударив на землі Чигиринського полку і вчинив спустошення. У відповідь І. Виговський почав готувати війська до походу, стратив у Гадячі кількох прихильників М. Пушкаря.

Після перемоги гетьман Виговський повернувся до Чигирина, але невдовзі в тій же Полтаві К. Пушкаренко оголосив себе полковником і зі своїм братом почав збирати війська проти гетьмана. Москва заходилася ще нахабніше втручатися у внутрішні справи козацької держави, щоб прискорити її поглинання. Іван Виговський постав перед тяжкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням держави на провінцію Московського царства, або боронити суверенітет України [9].

Гетьман обрав останнє... В такій ситуації він різко змінює політику. Оскільки Переяславський договір 1654 р. вже не діяв (Москва його грубо порушила ще 1656 р.), І. Виговський 18 вересня 1658 р. укладає Гадяцький договір з Польщею [10], на підставі якого Україна під назвою Велике князівство Руське діставала ті самі права, що й Велике князівство Литовське, і входила на конфедеративних засадах до Речі Посполитої.

Царський уряд був дуже стурбований Гадяцьким трактатом і навіть погоджувався піти на серйозні поступки гетьману, але до українсько-московських переговорів із цього приводу не дійшло. Після невдалої спроби Д. Виговського й І. Богуна вибити царські війська з Києва питання про поступки було знято з порядку денного. Москва відкрито стала на бік опозиції, що призвело до українсько-московської війни 1658 – 1659 рр., яка ускладнювалася війною громадянською.

Зібравши раду, гетьман Виговський узгодив з нею план розгрому бунтівників та царських стрільців. Передбачалося завдати головного удару силами українських і татарських військ, взяти Путивль, Севськ, Суми, Недригайлів, Цареборисів, Кам'янське та інші порубіжні московські міста. У Білорусії козацькими загонами керував полковник Іван Нечай, а на Сіверщині – Григорій Гуляницький. Іван Виговський швидко перетнув тодішні кордони, однак надовго затримався, облягаючи Кам'янське (28. 08. – 29. 09. 1658 р.). Ординці вчинили напади на Недригайлів та Цареборисів, та після цього їхні головні сили повернули до Криму. І. Нечай розбив московські війська на Стародубщині, а глухівський сотник Пилип Уманець обложив загін стрільців під Новгородом-Сіверським. Але на кордонах почала збиратися велика царська армія, яка проводила рейди вглиб України. Опозиція, посилена допомогою з Москви, розв'язала активні дії на Лівобережжі.

Війна ставала дедалі масштабнішою, обидві сторони кидали в бої нові й нові резерви. Царські війська все активніше проводили в Україні операції, чинили люті репресії зокрема князь Ю. Борятинський сплюндрував і випалив околиці Києва.

Тим часом на Київ посунули царські полчища (понад 100 тис.), до яких приєднався зі своїми силами наказний гетьман І. Безпалий. На шляху цієї лавини стояли козаки ніжинського полковника Григорія Гуляницького (в Конотопі) та прилуцького – Петра Дорошенка (у Срібному). Г. Ромодановський та І. Безпалий взяли Лохвицю, потім Срібне, пригому останнє місто вирубали впень і спалили, а П. Дорошенко насилу втік. Майже одночасно обложили Конотоп. Невдовзі сюди стягнулися всі московські збройні сили. Г. Гуляницький мав усього 4–5 тис. козаків, але йому було не вперше тримати оборону фортець, то й цього разу він хоробро протистояв ворогові, завдаючи йому великих утрат. Не допомогли ні штурми, ні підкопи з мінами, ні постійне бомбардування артилерією. Царські війська задовольнялися рейдами, внаслідок яких були спалені Борзна й передмістя Ніжина.

Успішна оборона Конотопа (11 травня–9 липня 1659 р.) дала змогу Іванові Виговському виграти час і зібрати армію, яка нараховувала близько 60 тис. Він добився й того, що хан Мухаммед-Гірей IV разом із 40-тисячною ордою рушив йому на підмогу. Українці й татари дали взаємну присягу на вірність у бою. 24 червня під Шаповалівкою український гетьман розбив значну партію московського війська. Підійшовши потім до Конотопа, І. Виговський залишив орду, яка поділилася на дві частини. Сам же на чолі козаків ударив на царські сили і завдав їм шкоди. Побачивши нечисельні полки гетьмана, князь Пожарський рушив за ним, а коли вони почали тікати (як виявилося потім, умисно), кинувся навздогін. Коли Пожарський перетнув за втікачами р. Соснівку, то опинився в пастці. З двох боків на його військо вдарили резервні козаки Івана Виговського та орда. В цей час широко розлилася річка, яку встигли загатити. Було також зруйновано міст, це унеможливило відступ старим шляхом. Таким чином, 9 липня 1659 р. гетьман Іван Виговський здобув блискучу перемогу під Конотопом, знищивши близько 40 тис. московського війська і захопивши у полон майже 15 тис. (у тому числі воєводу Пожарського та 50 інших визначних воєначальників). Український гетьман втратив 4 тис. козаків, а хан – 6 тис. ординців [11].

Однак в Україні піднялася нова хвиля виступів опозиції, котра визначила своїм лідером молодшого сина Богдана Хмельницького – Юрія. Хоча той був ще зовсім юним, та за його спиною стояли досвідчені полковники. Повстання проти Івана Виговського почалося в Переяславі, де діяв Т. Цицюра. Він викликав до себе поодинці прихильників гетьмана, а потім наказував їх в'язати і страчувати. Оволодівши Переяславом, Цицюра послав гінців по допомогу до царських воєвод у Київ і отримав її.

Треба віддати належне Іванові Виговському: бачачи свою поразку, він відмовився від допомоги турків і татар. Було вирішено використати останній шанс: апелювати до козацької ради. Її зібрали в середині вересня 1659 р. в Германівці на Київщині, але це була Чорна рада, де головну роль відігравали козацькі низи. Прихильників І. Виговського не хотіли слухати і навіть убили декого з них. Значна частина війська гетьмана перейшла на бік Ю. Хмельницького, а сам Виговський мусив рятуватися втечею. Згодом капітулював Чигиринський замок, і все майно Івана Виговського було передане Юрію Хмельницькому, який став гетьманом після ради в Білій Церкві. Не бажаючи проливати братньої крові, Виговський склав повноваження і віддав клейноди. Колишній гетьман відступив на Волинь, що перебувала тоді під контролем польського короля, і дістав з волі останнього Барське староство та Київське воєводство, звання сенатора Речі Посполитої.

У 1664 р. на Правобережжі розгорнулося могутнє антипольське повстання, спрямоване водночас проти П. Тетері. Зв'язок з повстанцями підтримував також І. Виговський, через що його було звинувачено в державній зраді [12]. Барського старосту запросили в Ольхівку, неподалік Корсуня, де П. Тетеря з польськими воєначальниками проводив нараду. Там Івана Виговського заарештували, а 16 березня 1664 р. без суду та слідства (навіть без королівського відома) розстріляли, хоч він був сенатором. Колишній гетьман гідно зустрів смерть. Коли його дружина Олена дізналася про страту чоловіка, то померла від розриву серця. Івана Виговського і його дружину поховали, як свідчить Чернігівський літопис [13], у Манявському скиті.

---

[9] *Я. Бульбинський. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. Автореферат дис. канд. істор. наук. – К., 1999. – С. 7.*
[10] *Т. Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 305–354.*
[11] *Мицик Ю. А. Конотопська битва // Україна крізь віки. – К., 2000. – С. 138–143.*
[12] *Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 р. // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4–5. – С. 408–409.*
[13] *Чернігівський літопис // Сіверянський літопис, 1996. – № 4. – С. 111.*

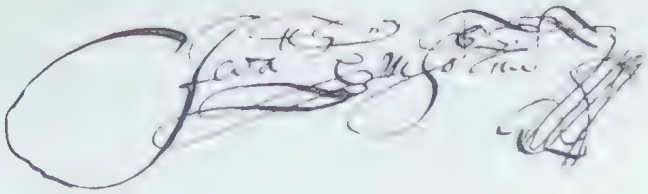

Портрет Івана Остаповича Виговського (? – 16.03.1664) – гетьмана України 1657 – 1659 рр. Невідомий художник. XIX ст
Полотно; олія. 72 х 60

Факсиміле підпису гетьмана Івана Виговського
Підпис на універсалі від 26.07.1658 р

Портрет гетьмана Івана Виговського (? – 1663)
Невідомий художник. XIX ст.

Портрет гетьмана Івана Виговського. XVIII ст.
Невідомий художник.

Гетьман Іван Виговський.

Портрет Олени Статкевич-Виговської
Невідомий художник. Початок XVIII ст.

Шабля з піхвами. XVII ст. Польща.
На клинку шаблі вигравірований герб Польщі та образ Матері Божої.
Передана Львівським історичним музеєм у 1954 р.
Сталь, дерево, шкіра, бірюза, кольорове скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація. L - 93 см. B - 6 см.
НІЕЗП(І). N 1876-І.

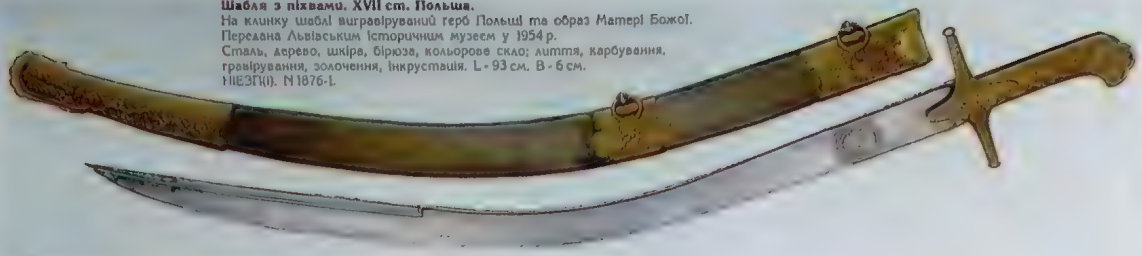

Напис на збережених одвірках старої церкви.

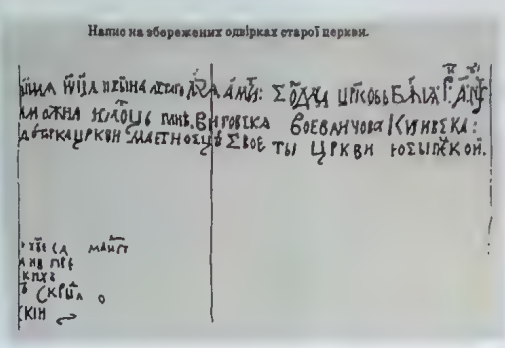

Оригінальний напис на дверях церкви Воздвиження Чесного Хреста.

Двері 1712 р. з церкви Воздвиження Чесного Хреста. XIX ст.
с. Йосиповичі Стрийського р-ну на Львівщині.
ЛГМ. Б/н.

Фрагмент шаблі із зображенням герба Польщі.
НІЕЗП(І). N 1876-І.

Каламар запоясний. XVII ст.
Мідний сплав; лиття, карбування, гравірування, паяння. H - 5 см. L - 20 см.
ЛІМ. N МТ-2290.

Каламар запоясний. XVII ст.
Мідний сплав; лиття, карбування, гравірування, паяння
H - 3,5 см. L - 21,3 см.
ЛІМ. N МТ-2291.

Брама в'їзна до Скиту Манявського.
Фотографував професор В. Шухевич.
Фото кінця XIX ст. Річник "Зоря". - Львів, 1894.
ДІБУ. N 453097.

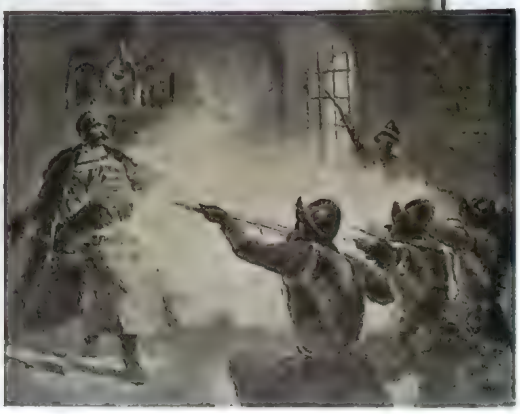

Смерть гетьмана Івана Виговського.
М. Аркас. Історія України-Руси. - Краків, 1912.
Літографія. Папір; друк. 9,2 x 11,6 см.
МКДУ. N ДР-3560.

Мапа Польщі Г. Боплана видана Сандартом.
Материалы по истории русской картографии. Собрал В. Корат. - К., 1910. - Вып. 2.
Папір; друк. 40 х 51 см.
ДНАББ. N 9191

Місце садиби гетьмана Івана Виговського і 400-річний дуб. с. Йосиповичі Стрийського р-ну на Львівщині.
Фото В. В. Неляка. 2003 р.

Кам'янець. Вигляд міста з північно-східного боку.
17 листопада 1889 р. В типографії С. Левенталя із фотограми М. Грейма, гравірували С. Антоношевич і І. Краєвський. Друкував Вільгельм Геман. м. Варшава. Альбом "Кам'янець-Подільський".
ДНАББ N 217369

Юрій Мицик
доктор історичних наук
професор

"REQUIESCAT IN PACE."
Хай упокоїться в мирі.
Латинський вислів

ТРИ ГЕТЬМАНСТВА ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Юрій Хмельницький був наймолодшою дитиною гетьмана України Богдана Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомко. Він народився 1640 або 1641 р., про що опосередковано свідчать різні джерела. Так, польський хроніст В. Коховський вказував, що під час Чуднівської битви 1660 р. Юрасеві було двадцять років.

Молодий гетьманич дістав непогану домашню освіту, був добре обізнаний зі Святим Письмом, міг читати й писати не лише українською, а й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами, хоча й поступався в цьому своєму батькові. Вчився Хмельниченко і в Києво-Могилянському колегіумі. Одним із його вчителів дома і у колегіумі був видатний український письменник, філософ і теолог Іоаникій Галятовський. Але навчався Юрій недовго. Через погіршення здоров'я Богдан повернув сина до Чигирина. Пізніше, вже як гетьман, Юрій підтвердив батьківський привілей колегіуму.

Відомості про гетьманича все частіше з'являються після 1653 р., коли після загибелі старшого брата Тимоша він став єдиним спадкоємцем Богдана по чоловічій лінії. 16-річного Юрася Богдан Хмельницький призначив наказним гетьманом і доручив підготовку походу українського війська на Ташлику[1]. Звичайно, таке призначення було багато в чому формальним, бо реально підготовку проводили досвідчені полковники Іван Богун та Григорій Лісницький, але ґрунт для передачі синові булави Богдан Хмельницький заклав. Він сподівався, що під опікою генерального писаря Виговського син досягне повноліття, стане повноправним гетьманом і продовжить батькову справу.

Після смерті батька Юрій опинився дуже близько до гетьманської булави і, ймовірно, на перших старшинських радах його проголошували гетьманом, та до загальної козацької ради справа не просунулася. Гетьманська булава перейшла до рук Івана Виговського. Юрась почувався глибоко ображеним і до кінця життя не зміг пробачити цього Виговському.

Восени 1659 р. Ю. Хмельницький був обраний гетьманом України. Заявивши спочатку про вірність королеві Речі Посполитої, він поспішив нормалізувати відносини з московським царем, тим більше, що на нього тиснула значна група старшини, особливо з лівобережних полків, яка прагнула збереження конфедерації України з Московією. Нові вимоги, які висувала українська сторона, мали уточнити і конкретизувати окремі пункти договору 1654 р. з метою збереження суверенітету України.

Однак царський уряд зовсім не збирався дотримуватися договору, а тим більше розвивати його в дусі рівноправності обох партнерів. Він розглядав Україну лише як московську провінцію і прагнув поступово ліквідувати її суверенітет.

Українсько-московський договір 1659 р., на відміну від договору 1654 р., зафіксував зміну принципів політичних відносин: Українська держава з рівноправного партнера Московії перетворювалася на автономну одиницю. І їй царату не полишали сумнівів, що наступ на суверенітет України триватиме.

Ю. Хмельницький та його найближче оточення (Т. Носач, І. Ковалевський, Г. Лісницький), розуміючи суть Переяславських статей 1659 р., намагалися однак використати їх як важливий чинник у боротьбі за звільнення тих українських земель, які ще залишилися під владою Речі Посполитої. Було вирішено здійснити новий похід на Західну Україну.

У липні 1660 р. утворилися дві групи військ, які мали на меті визволити Львів і навіть (за сприятливої ситуації) дійти до Кракова. З Києва на захід вирушила московська армія (40–60 тисяч) на чолі з бояриним В. Шереметевим. Під Фастовом до неї приєдналося одинадцять українських полків під командуванням наказного гетьмана Т. Цицюри, і об'єднані війська продовжили похід. Ю. Хмельницький зібрав основні сили українського війська на Ташлику (до 40 тисяч) і мав наздоганяти Шереметева на Волині.

Зовні події розгорталися подібно до кампанії 1655 р. Однак, під тиском противника Шереметев змушений був відступити до Чуднова. Туди поспішив Хмельницький, став табором. У цей момент військо Речі Посполитої повторило план Богдана Хмельницького, блискуче реалізований ним під Зборовом 1649 р. Частина війська на чолі з Потоцьким залишилася під Чудновим, а друга, більша, на чолі з Ю. Любомирським, була кинута напереріз Ю. Хмельницькому і під Слободищами раптово вдарила по українських військах. Саме там Хмельниченко мав отримати справжнє бойове хрещення... Потужний удар польсько-кримських військ приголомшив його, до того ж усі подумали, що Шереметева уже розбито... В розпал тяжкої битви, коли вороги нібито вже брали гору, деморалізований Ю. Хмельницький замість організації оборони став молитися і навіть дав обітницю постригтися в ченці, якщо йому вдасться вийти живим з кривавої січі, а згодом віддав наказ розпочати мирні переговори. До табору поляків послали Петра Дорошенка, і той швидко досяг домовленості про умови перемир'я, а 17–18 жовтня 1660 р. Юрій Хмельницький підписав Слободищенську (Чуднівську) угоду. Пізніше козаки присягли королю Яну II Казимиру[2].

Про поразку під Слободищами та кардинальну зміну зовнішньополітичного курсу гетьмана було повідомлено Т. Цицюру та підлеглі йому війська. Загнувши про таку новину, козаки стали масово полишати табір, і врешті й сам Цицюра перейшов на бік Польщі... У битві пропало потужне московське військо, Шереметев мусив капітулювати й опинився у кримській неволі. Найголовнішим пунктом умов капітуляції була відмова царського уряду від претензій на Україну.

Новий договір не приніс і не міг принести в Україну ані миру, ані гідного становища. Польща не погодилася відновити Гадяцький договір. Справу відклали до переговорів у Варшаві. Там Гадяцький трактат формально поновили, але фактично він мав увійти в життя в обтятому вигляді. Тепер Україна стала автономною одиницею уже в складі Речі Посполитої, а гетьман втратив підтримку значної кількості старшини.

Навесні 1662 р. Юрій здійснив спробу придушити опозицію, але його війська, посилені польськими й татарськими загонами, зазнали поразки від Сомка, підтриманого військами князя Ромодановського. Загинуло до 20 тисяч війська Ю. Хмельницького.

Сподіваючись на допомогу Польщі, Юрій Хмельницький відряжав до Варшави посольства, але жодних результатів вони не досягли. Уряд Речі Посполитої розумів тяжке стано-

[1] РГАДА. – Ф. 40. – Оп. 1. – 1657 р. – С. 1. Див. Мицик Ю., Кравець М. Московський посол в Корсуні 1657 року // Корсунський часопис. – 1998. – Ч. 7–8. – С. 3–12.
[2] Мицик Ю. Любар, Чуднів, Слободища // Україна крізь віки. – К., 2000. – С. 144–148.

вище України і тому зайняв очікувальну позицію, чекаючи на остаточний занепад Української держави. Таємні спроби налагодити стосунки з Москвою також були невтішними. Політика царського уряду стосовно України суттєво не відрізнялася від політики уряду Речі Посполитої.

До того ж, цар мав до вибору аж трьох претендентів на гетьманську булаву (Я. Сомка, В. Золотаренка, І. Броховецького), котрі заявляли про свою прихильність до Москви. Не було надії у Юрка Хмельницького і на допомогу Кримського ханства, яке вимагало за це великих грошей.

Тим часом на Правобережній Україні посилився визвольний та антифеодальний рух, зокрема вибухнули повстання проти польських військ у Білій Церкві, Трипіллі, Ржищеві. Юрко Хмельницький усвідомив, що йому вже не гетьманувати. Восени 1662 р. він скликав старшинську раду в Корсуні, на якій заявив, що не може йти шляхом батька через молодість та недосвідченість, через брак фортуни, тому бажає скласти повноваження і піти в ченці. У відповідь на запитання "що робити?" Хмельниченко порекомендував шукати щастя за допомогою турецького султана.

Ю. Хмельницький незабаром постригся в ченці й під іменем Гедеона знайшов притулок в Ірдинському монастирі у Корсуні[3]. Ставши ченцем, він, однак, не порвав зв'язків із зовнішнім світом. Це особливо виявилося по смерті Д. Балабана – під час виборів нового київського митрополита, коли знову завирували політичні пристрасті. Незадовго до виборів чимало козацької старшини та духовенства прибули до Білої Церкви. Вирушаючи в похід на Лівобережну Україну, приїхав туди й сам Ян II Казимир. Там же був і Ю. Хмельницький (вже як архімандрит), саме він вітав короля промовою.

Похід Яна II Казимира й Тетері на Сіверщину провалився. На Правобережній Україні спалахнули нові повстання, найпотужніше серед них – під проводом Сулимки. Тетеря жорстоко придушив повстання, одночасно розправившись із реальними чи потенційними конкурентами в боротьбі за гетьманську булаву. Зокрема було розстріляно Івана Виговського, заарештовано Ю. Хмельницького та Й. Нелюбовича-Тукальського. Прямих доказів вини Хмельницького і Тукальського не було, але це не завадило Тетері відіслати їх до Львова, звідки король відправив їх до фортеці Мальборк у Пруссії. Там вони провели кілька літ, аж до укладення в 1667 р. Андрусівського перемир'я. Наприкінці 1667 р. Юрко Хмельницький знову з'являється в Чигирині, де вже гетьманував Петро Дорошенко.

Водночас противники Дорошенка зібралися в Умані. Деякі представники козацької старшини навіть висували кандидатуру Богданового сина на гетьмана. Але коли прибув полковник Михайло Ханенко, більшість схилилася на його бік. Ханенко, діючи в союзі з Кримським ханством, виступив проти Дорошенка, обложив того у Стеблеві. Однак гетьмана виручили козаки Івана Сірка. Зазнавши поразки, сили опозиції мусили тікати, а під Уманню по них ударила білгородська орда. Суховій зумів утекти, а Юрася полонили й повезли до Білгорода (Акермана). Дорошенко домагався його видачі, але отримав відмову. Тоді він доклав зусиль, щоб руками турецького султана нейтралізувати свого політичного противника, подавши Юрія як небезпечного авантюриста, що було небезпідставно. На вимогу султана Мухаммеда IV Юрія привезли у Стамбул і посадили у в'язницю Єдикуле. Тривале ув'язнення негативно позначилося на здоров'ї та психіці молодшого Богданового сина.

Османська імперія готувала велику війну на українських землях. Гетьман Петро Дорошенко хоч і був союзником султана, однак не збирався потрапляти в його васали, тим більше маріонетки. За таких умов турецький султан усе частіше подумував про використання у власних інтересах Ю. Хмельницького. Тому 1670 р. його знову перевозять до Білгорода, дозволивши спілкуватися з Україною. В листах на волю бранець закликає козаків до боротьби проти Дорошенка та підтримки своєї кандидатури. Однак ці політичні інтриги провалилися, зміна ситуації на Правобережжі (наступ польських військ) змусила султана віддати наказ про повернення Хмельниченка до стамбульської в'язниці Єдикуле. Лише після складення Дорошенком гетьманських повноважень турецький уряд звільнив свого бранця, проголосив його гетьманом і наказав виступити з турецькими військами в Україну. Повернення Ю. Хмельницького з політичного небуття викликало широкий розголос. Свої документи він підписував так: "Юрій Гедеон Венжик Хмельницький, князь України", намагаючись пов'язати свій рід ще й зі славетним козацьким гетьманом XVI ст. Венжиком Хмельницьким. Титулувався Юрко Хмельницький з волі султана також "князем Молдови і гетьманом Війська Запорозького", а потім і "руським монархом".

Спустошливі хвилі турецько-татарсько-ногайської навали накочувалися на Наддніпрянську Україну в 1677 – 1678 рр., та єдиним успіхом Османської імперії внаслідок кривавих битв було оволодіння Чигирином. У цей період Юрій виявив себе звичайною маріонеткою султана, робив усе, щоб привернути під свою владу, а водночас і Османської імперії, населення України. Однак на його бік стала лише незначна група козаків. "Влада" "князя України", що оперлася на ятагани турецької армії, поширювалася, головним чином, на міста Черкаси, Корсунь, Канів, Бар, Жаботин, пізніше – Немирів, Меджибіж, Кальник. Грунтовніше закріпитися на Правобережній Україні йому не вдалося.

Оскільки Правобережна Україна внаслідок безперервних війн упродовж трьох десятків років була спустошена, Ю. Хмельницький заходився насильно переганяти людей із лівого берега Дніпра на правий, але зустрів протидію Самойловича, який прагнув переселити українців Правобережної України на Лівобережжя.

Коли ж Іоаникій Галятовський – колишній учитель Юрія – спробував відвернути його від розорення рідної землі й повернутися до монастиря, то отримав зверхню відповідь з порадою "не гратувати шершня".

Чигирин був зруйнований дощенту, тому своїм головним містом "сарматський князь" обрав Немирів, де при ньому було з кілька сот найманців (татари, волохи), а також нечисленні українські загони. З їх допомогою Юрій збирав податки з того невеликого клаптя землі, на який поширювалася його влада, чинив суд і розправу. Його не сприймали серйозно навіть турки, й невдовзі він був змушений слухатися наказів не лише султана, а й кам'янецького паші. Повний честолюбних намірів, але без реальної влади, недолугий нащадок великого гетьмана відчув дедалі зростаючу ненависть подільського населення, що, врешті-решт, призвело його до тяжкої депресії. Юрій усе частіше почав шукати забуття у вині та розгульному житті, став хворобливо підозрілим і жорстоким, почав розправлятися навіть зі своїми найближчими сподвижниками.

Приводом для його усунення з політичної арени стала історія з єврейським купцем Оруном, який вів брудні справи: скуповував українських дівчат і вигідно продавав їх до гаремів султана та пашів. Коли Ю. Хмельницький дізнався, що син Оруна одружився, не сплативши умовленого податку, то послав яничар для розправи. Орун устиг втекти, але яничарам вдалося схопити його дружину, й Хмельницький наказав закатувати. Внаслідок скарги Оруна до кам'янецького паші, а потім і до самого султана, Юрія у 1681 р. заарештували і привезли до Кам'янця-Подільського, де після короткого розслідування винесли вирок: шибениця. Де його було виконано – невідомо. За одними даними, Ю. Хмельницького задушили на Турецькому мості в Кам'янці-Подільському, за іншими – стратили в Стамбулі[4]. На тому закінчилося нещасливе для України гетьманування молодшого сина Великого Богдана.

[3] *Мицик Ю. А., Степенькін С. Ю. Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – С. 71.*
[4] *Антонович В. Б. Юрась Хмельниченко // Гетьмани України. – К., 1991. – С. 59–60.*

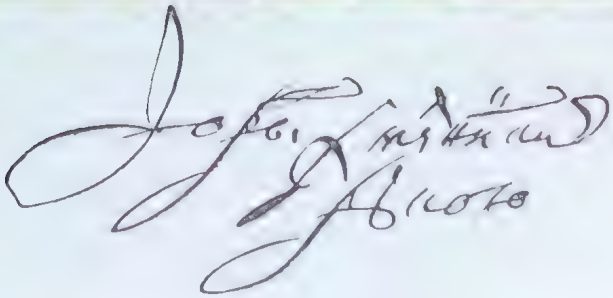

Портрет Юрія Хмельницького (бл. 1640 – 1681 ?) – гетьмана України (1659 – 1663), гетьмана Правобережної України (1677 – 1681 ?).
Невідомий художник. XVIII ст.
напис у нижній частині: "ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦКІЙ ГЕТМАНЪ".

Факсиміле підпису гетьмана Юрія Хмельницького
Підпис на універсалі від 7.02.1660 р
ІМЛ. NPr 3648

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького.
Копія невідомого художника кінця XIX ст. з оригіналу XVIII ст.

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького.
Невідомий художник. XIX ст

[illegible] гетьмана Юрія Хмельницького.
[illegible] художник. І чверть XVIII ст.

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького
Невідомий художник. 1788 р

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького Художник Зозуленко (?). XVIII ст.
Полотно; олія. 64 x 51 см
[illegible]

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького. Невідомий художник. XVIII ст.
Помилковий напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ САМОЛОВИЧ"
Полотно; олія. 62 x 51 см.
РКМ. N Ж-91

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького. Невідомий художник. XIX ст.
Напис у верхній частині: "ГЕТМАНЪ ЮРІЙ ХМЕЛНИЦКІЙ"
Полотно; олія. 62 x 47 см
НХМУ. N Ж-984

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 66 x [illegible] см
НМІУ. N М-19

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 55 x 45 см
[illegible] N КН-6284.

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького Невідомий художник. XIX ст
Напис у нижній частині: "ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦКІЙ"
[illegible]

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького Невідомий художник. Початок XIX ст.
[illegible]
РКМ. N [illegible]

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького. Невідомий художник. І половина XIX ст.
Літографія. Папір; друк. D - 5,7 см.
НХМУ. N Гр-924.

Портрет Юрія Хмельницького. Опанас Іркліївський (?). Середина XVIII ст.
"Кужбушки" Києво-лаврської іконописної майстерні.
Папір; тушований малюнок. 12 х 10 см.
НБУВ. ІР.

Портрет Юрія Хмельницького. Гравер М. Воробйов. І половина XIX ст.
Оригінальна гравюра із зібрання П. П. Бекетова в альбомі "Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи". - М., 1844.
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см. ДНАББ. N 15195.

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького. XIX ст.
Зберігався в колекції В. В. Тарновського.
В. Б. Антонович, В. А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883. Папір; друк. 20 х 16,5 см.
ДНАББ. N 8539

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького. Гравер Бонаціна. II половина XVII ст.
Історія Леопольдо Цезаре. - Рим, 1670.
Гравюра на металі.

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького.
Оригінал із збірки Александрова.
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. - М., 1903. - Табл. 43.
Папір; фотомунія. 9,6 х 7,8 см.
ДНАББ. N 8962.

Гетьман Юрій Хмельницький йде в монастир.
М. Аркас. Історія України-Русі. - Краків, 1912.
Літографія. Папір; друк. 11,4 х 9,2 см.
МКДУ. N ДР-3560.

Карта Польщі Г. Боплана. Бл. 1651 р.
За виданням "Материалы по истории русской картографии". Собрал В. Кордт. - К., 1910. - Вып. 2.
Папір; друк. 38,5 х 49,5 см. ДНАББ. N 9191

Зброя турецьких яничарів XVII ст.

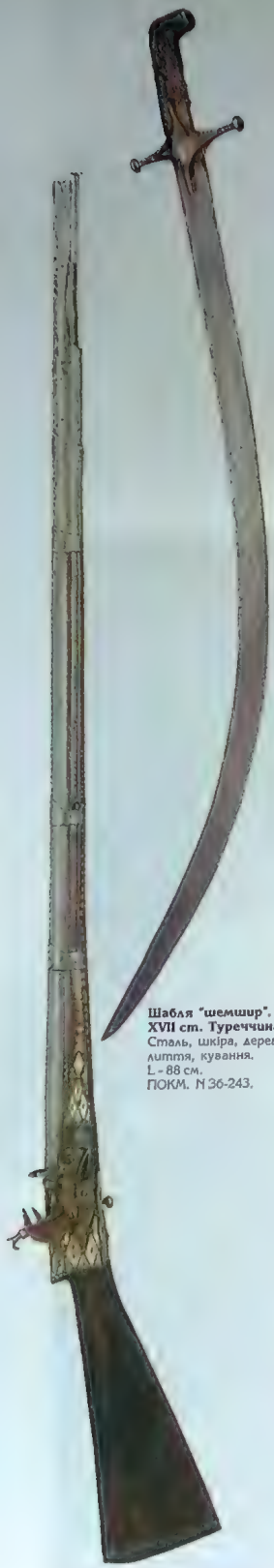

Шабля "шемшир".
XVII ст. Туреччина.
Сталь, шкіра, дерево; лиття, кування.
L - 88 см.
ПОКМ. N 36-243.

Панцир кільчастий з місюркою та зерцалом.
XVII ст. Туреччина.
До музею надійшов у 1940 р. з колекції Б. Ожеховича
Залізо, латунь, срібло, шкіра; кування, карбування, штампування, чернь. H - 66 см. B (низ) - 65 см.
Вага - 5,56 кг. D (місюрка) - 16,5 см. Вага - 1,23 кг.
ЛІМ. N 3-3487.

Лук і колчан з стрілами.
XVIII ст. Туреччина.
До музею надійшов у 1940 р. з колекції Б. Ожеховича.
Лук.
Дерево, ріг, сухожилля; різьблення, олія. L - 129,3 см.
ЛІМ. N 3-3441.
Колчан.
Шкіра, срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
H - 25,5 см. L - 50,5 см.
ЛІМ. N 3-4324.
Стріли (6 од.).
Дерево, перо, метал; кування.
L - 64 ± 5 см.
ЛІМ. N 3-3442, 3-3443, 3-3444, 3-4325, 3-4326, 3-4327.

Рушниця. XVII ст. Туреччина.
Метал, дерево, бронза, перламутр; лиття, кування, гравірування.
L - 131 см. Калібр - 14 мм.
ХІМ. N 8149, ОС - 221.

Сідло. XVII ст. Туреччина.
Дерево, шкіра, оксамит, кістка; вирізування, вичинка, шиття, вишивка. H - 52 см.
ЛІМ. N Шр-434.

Турецьке військо в поході. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 46 x 72 см.
ЛІМ. N Ж-1485.

Султан Магомет IV у супроводі придворних чинів. Гравюра. XVII ст.
Папір; друк. 35 x 23 см.
ЛІМ. N Г-83.

Почара над рікою Бугом (Подільська губернія). Н. Орда (1807 - 1883).
За автором: "ЗА ЧАСІВ ПАНУВАННЯ ТУРКІВ НАД ПОДІЛЛЯМ, СУЛТАН У 1682 Р. ВІДДАВ НАЗАСЕЛЕНІ ОКОЛИЦІ МУЛЬТАНСЬКОМУ ГОСПОДАРЕВІ МУЛТАНУ ДУКАСОВІ, ЯКИЙ ЗБУДУВАВ В ПОЧАРІ НАД БУГОМ СВІЙ ЗАМОК. В 1685 Р. СУЛТАН ВІДДАВ ПОЧАРИ ЮРІЮ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ, НАЗВАВШИ ЙОГО КНЯЗЕМ САРМАТІЇ
ЗАРАЗ ВЛАСНІСТЬ ГРАФА КОСТЯНТИНА ПОТОЦЬКОГО"
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa.
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876. Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

Портрет Магомета - коменданта Кам'янецької фортеці, який її здав козакам і полякам. Невідомий художник. XVII ст.
Полотно; олія. 114 x 85 см
ЛГМ. N Ж-6062.

Кам'янець, столиця Верхнього Поділля. Гравюра Ковенса і Мертьє. XVII ст. Амстердам.
Напис у нижній частині ліворуч: "1. BAINS. 2. PORTE DES RUSSES. 3. PALAIS DU LECH. 4. EGLISE CATHEDR DE S. PIERRE ET S. PAUL 5. FORT. 6. S. TRINITE. 7. L'ASCENSION."
Гравюра на металі.
Папір; друк. 23,4 x 33,3 см.
ЛНБВС. N 3455.

Ярослав Дашкевич
доктор історичних наук
професор

"DE MORTUIS NIL NISI BENE."
Про померлих нічого,
крім хорошого.
Діоген Лаертський

ГЕТЬМАН ПАВЛО ТЕТЕРЯ – ЗАДУМИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ДОЛЯ ВИГОВСЬКОГО

Після Богдана Хмельницького серед гетьманів обох берегів Дніпра не було іншого володаря булави, кому історіографія приділила б так мало уваги й до якого ставилася б з такою упередженістю, як до Павла Тетері. Хіба що ще менше знаємо про тих правобережних гетьманів, що у вирі 80–90-х років XVII століття мінялися, немов у калейдоскопі.

Встановлений козацькими літописцями поділ на "добрих" і "поганих" гетьманів досі залишається, по суті, непорушним стереотипом [1]. Серед "покривджених" історіографією постатей опинився й один із будівничих Української держави часів Богдана Хмельницького, видатний дипломат і невдалий гетьман Павло Тетеря. Богдан Хмельницький незадовго до смерті називав його серед своїх можливих спадкоємців. П. Тетеря – так само, як його великий попередник, – використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, московську, турецьку. Але часи гетьманування Павла Тетері припали на апогей Руїни, коли його талантів – політичних, дипломатичних, військових – виявилося надто мало, щоб заспокоїти і стабілізувати розбурхану Україну. Це стосується і всіх його сучасників.

П. Тетеря, за літописною традицією, увійшов до історії козацької України як польський прислужник. І цей ярлик – однаково негативний як для сповідників москвоцентричної, так і самостійницької орієнтації, – залишився за Тетерею досі.

Про життя Павла Тетері до 1648 р. відомо мало. Рік і місце народження не встановлені, щодо справжнього прізвища висловлювалися різні думки. Павло Іванович Моржковський-Тетеря – так звучало повне ім'я та прізвище майбутнього гетьмана. Яке в цьому подвійному прізвищі родове, а яке прізвисько (чи то козацьке, чи шляхетське) – не з'ясовано. В основному Павло іменувався Тетерею – так він і ввійшов до історії. Але в 1649 р. він був ще Моржковським (так записано в козацькому реєстрі) і вживав це прізвище відносно часто в 1668–1670 рр. Якщо первісне його прізвище Моржковський, то він народився, можливо, в шляхетській сім'ї, що користувалася гербом "Слеповрон" (польська назва птаха, для якого є українська назва "квак"). Тоді Тетеря – козацьке прізвисько часів Хмельницького або до них (значення прізвиська не зовсім зрозуміле, бо "тетеря" – це не лише птах, а й рід улюбленої козаками рідкої затірки з житнього борошна). Якщо ж первісне прізвище Тетеря, то це могло б свідчити, що козакував ще його батько, а прибране на шляхетський кшталт прізвисько Моржковський свідчило б про маєток, від назви якого воно виникло... Та вживав П. Тетеря насправді інший герб – "Радван", зображений на його печатках [2]. У народних думах Павла звали Тетеренком, що свідчило б про прізвище батька – вже Тетері.

Відповідно до тих чи інших міркувань висловлювали думки про місце його народження: Переяславщина (там був млин Тетері, та й довго він був саме переяславським полковником), Овруч і його околиця (там був рід бояр Моржковських), Київщина (там у 1630 р. згадувався Іван Тетеря, можливо, батько), Підляшшя (саме там отримував маєтки від польського короля).

Ледве чи був він з переяславських міщан, бо вже в молодості опинився в польському магнатському середовищі. І не дивно, адже був шляхтичем з роду. Шляхетство (після періоду "гріхів" – активної участі у Хмельниччині) перезатверджував йому польський король. Отже, сумнівів у аристократичному походженні не було. Та й стиль його життя, особливо у 60 – 70-х рр., свідчить про вроджений шляхетський стан. І родичі Павла Тетері – зі шляхетського середовища, тієї його частини, яка в 60-х рр. перетворювалася на кармазинову козацьку старшину, що своїм соціальним становищем і амбіціями чимраз більше нагадувала магнатську верхівку Польського королівства.

Мав рідного брата Юрка та зведеного – Шурла (мабуть, позашлюбного батькового сина), двох сестер, які повиходили заміж за українських шляхтичів Михайла Іскрицького й Атанаса Троцького. Сам Павло одружувався з жінками шляхетських – надзвичайно впливових – родів. Перша дружина – сестра Івана Виговського; друга – дочка Богдана Хмельницького. Це було те українське, за критеріями XVII ст., аристократичне оточення, яке наклало відбиток на спосіб життя та ідеали Павла.

1639 р. Павло жив у родині польських магнатів Пражмовських – у Мазовії, в містечку Пражмові. Наприкінці 40-х років П. Тетеря почав служити підписком у луцькому гродському суді. Його начальником був тоді С. Беневський, у майбутньому польський дипломат, спеціаліст з українських справ. Може, був він далеким родичем Тетері, адже родинним гербом Беневського, як і Тетері, вважався "Радван". Познайомившись у Луцьку з Іваном Виговським, Павло незабаром одружився з його сестрою.

Отже, Павло Тетеря мав добру освіту, корисні зв'язки у впливових польських колах і контакти в українській уніатській верхівці. Був своєю людиною серед тієї української шляхти, яка хиталася між польською службою та українським автономізмом. 1648 р. примусив його зробити остаточний вибір. Що б не писали про П. Тетерю на підставі його подальшого життєвого шляху, все ж він у 1648 р. став на бік повсталого українського народу: коли в серпні козаки визволяли Луцьк, Павло Тетеря вже був на їхньому боці. Те, що він у вирішальний момент опинився в українському таборі, а не (як київський воєвода Адам Кисіль чи явний ренегат Ярема Вишневецький) у польському, переконливо свідчить, де саме були його справжні симпатії. Добрий промовець, молодий, енергійний, освічений, з європейськими манерами, хоча й без військового досвіду, П. Тетеря був справжнім здобутком для повстанців.

Ім'я Павла Тетері як козацького старшини і активного учасника епохальних подій 1648 – 1657 рр. не пломеніло на полях битв. Його частіше можна було зустріти в сутінках канцелярій або на довгих шляхах, що вели з гетьманської столиці Чигирина в різні сторони світу. В 1649 р. він обіймав посаду писаря Переяславського полку, але був ним недовго, бо того ж року очолив козацьке посольство до трансільванського князя Дьерда II Ракоці. Павла Тетерю можна зарахувати до людей, які заклали підвалини козацько-трансільванських

---

[1] *Про це писав ще М. Грушевський. Див його: Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН ССР. Отд. обществ. наук. – 1934. – № 3. – С. 215.*

[2] *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1846. – Т. 2. – Табл. 5 (гетьманська печатка). Зображення гербу Радван див.: Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник с рис. Е. Нарбута. – СПб., 1914. – Табл. 35.*

дипломатичних зв'язків, спершу непевних (через спроби Богдана в 1650 – 1653 рр. підкорити Молдову, втримати яку в межах свого впливу намагався Ракоці), але в 1654 – 1657 рр. зміцнених реальним військовим союзом. Характерно, що зовні П. Тетеря намагався – шляхом листування – зберігати добрі стосунки з семигородським князем навіть тоді, коли українсько-трансільванські відносини розладналися (у 1651 р.). Очевидно, вже на початках дипломатичної кар'єри для П. Тетері був характерний нахил до подвійної гри. Південно-західний напрям став першим у дипломатичній спеціалізації Павла Тетері – недарма він супроводив Тимоша Хмельницького в подорожі до Ясс для одруження (1 вересня 1652 р.) з Розандою, дочкою молдовського господаря Василя Лупула, а весною 1651 р. разом з осавулом Переяславського полку Демком, козаками й татарами облягав Кам'янець-Подільський, щоб блокувати молдовсько-польські контакти.

Особливих військових талантів Павло Тетеря не виявив, дипломатичний же його хист Богдан Хмельницький високо цінував завжди. Хоча міжнародними зв'язками України займався безпосередньо сам гетьман, а керівником української дипломатії вважався генеральний писар Іван Виговський, Павло Тетеря брав участь практично в усіх основних дипломатичних переговорах, які відбувалися в Чигирині. Влітку 1653 р. П. Тетеря став переяславським полковником, але це не означало усунення його з гетьманського двору.

31 грудня 1653 р. саме Павло Тетеря зустрічав Бутурліна, вітаючи того довгою промовою, але вже в переяславській церкві твердо вимагав від московського посла, щоб той присягнув гетьманові від імені царя. Відомо, що з вимог цих нічого не вийшло, більше того, 8 січня 1654 р. присягав сам переяславський полковник, а вже в березні – разом з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним – вів переговори в Москві. Від царя Олексія Михайловича отримав привілей на місто Смілу, однак, в умовах гетьманування Богдана Хмельницького, котрий тоді особисто розпоряджався українськими землями, не зміг ним скористатися. Побоюючись підозрінь і звинувачень з боку козацького війська, П. Тетеря закопав грамоту. Вона зотліла, і в 1657 р., вже після смерті Богдана Хмельницького, Тетеря просив царя відновити привілей.

Павло Тетеря складав договірні статті України з Московією разом з Богдановичем-Зарудним, але саме переяславського полковника треба вважати чи не основним їх автором. Не підлягає сумніву, що, формулюючи статті, він реалізовував політичну концепцію Ю. Хмельницького, щоправда, змушений був під тиском царя внести певні корективи. Але не можна думати, що П. Тетеря в 1653 – 1654 рр. був недосвідченим дипломатом і не знав, як у цей час складали міжнародні договори. Те, що договірні статті мали розмитий характер (не охопили всього спектру стосунків), наклало на договір відбиток тимчасовості (такою була, мабуть, основна концепція гетьмана). В цьому заслуга, насамперед, козацького дипломата.

Самостійницьку лінію гетьмана, яку сумлінно впроваджував Павло Тетеря, можна простежити далі. В 1655 р., під час облоги Львова українськими та московськими військами, переяславський полковник вів переговори з представниками міста про викуп. Щоб московити не розуміли його, Тетеря розмовляв латиною, підбурюючи львів'ян проти царських військ.

Упродовж 1648 – 1657 рр. Павло Тетеря зробив запаморочливу кар'єру – від скромного підписка луцького гродського суду до переяславського полковника й одного з найвизначніших дипломатів Богданової доби, людини дуже впливової в тогочасній Україні. Не підлягає сумніву, що цією кар'єрою П. Тетеря міг завдячувати в першу чергу самому собі.

Коли помирав великий гетьман (6 серпня 1657 р.), Павло Тетеря був у Москві. Там він ще раз виявив себе сумлінним виконавцем, виступивши перед царем за гетьманство Юрія Хмельницького, а також відмовив царя посилати нові війська в Україну. Події вдома розвивалися швидко. 24 серпня 1657 р., коли виявилося, що Юрась ще не може тримати булаву, гетьманом обрали Івана Виговського. Повернувшись в Україну, П. Тетеря далі підкреслював свою лояльність Москві, але практично повністю підтримував лінію Виговського з його поворотом на 180 градусів: від орієнтації на Москву до орієнтації на Варшаву. Щоправда, поволі його стосунки з Виговським загострилися. 13 жовтня 1657 р. П. Тетеря поховав у Києві дружину – сестру І. Виговського.

У березні 1658 р. Павло Тетеря добився припинення походу польських військ в Україну. Переговори між Україною та Польщею тягнулися довго, майже півроку. П. Тетеря, в основному, перебував на Поліссі та Волині і з'являвся до Чигирина, узгоджуючи з гетьманом лінію на переговорах. 5 липня 1658 р. датовані "пункти Тетері" – важливий етап на шляху до остаточної редакції Гадяцького договору.

З українського боку над статтями трактату працювали гетьман Іван Виговський, а також високоосвічений полковник, пізніше канцлер Руського князівства, Юрій Немирич, але чи не найбільше праці доклав Павло Тетеря. Гадяцький договір, на відміну від Березневих статей 1654 р., мав характер послідовного і всебічного міжнародного договору, хоча й з помітною домінацією польської сторони. Він міг би (якби не спротив польських магнатів) радикально змінити обличчя Східної Європи: Україна під назвою Великого князівства Руського мала стати третьою складовою монархічної Речі Посполитої.

Сам Павло Тетеря не присягав на Гадяцькій умові. В ролі автора українсько-польського порозуміння 28 жовтня 1658 р. він отримав аудієнцію в польського короля Яна II Казимира. "Один з головних керівників цієї (козацької. – Я. Д.) нації", – так оцінював П. Тетерю 5 листопада папський нунцій архієпископ Петро Відоні[3]. "Поставний, гарних манер, убраний був у сукню з зеленого оксамиту з золотими ґудзиками", – писав до Людовіка XIV про аудієнцію Павлові Тетері французький посол Пер де Нуайє[4]. Орієнтовно від цього часу П. Тетеря склав повноваження переяславського полковника: він почав отримувати пенсію з королівської каси, фактично ставши придворним експертом з українських справ. Цим періодом датують зраду Тетері й оголошують його "платним інформатором" варшавського двору.

Мешкав Павло Тетеря переважно у Варшаві при дворі або у своїх маєтках на Підляшші, хоча й не розривав численних ниток, що пов'язували його зі східною Україною, для якої він і далі залишався дуже впливовою особою. Збирати маєтки П. Тетеря почав ще десь у 1652 р. Тепер на нього полився потік королівської ласки – і він спробував зіграти ролі магната і придворного, крім цього, ще й не старого вдівця, за серцем (і багатством) якого полювали представниці найкращих польських аристократичних родин. Сейм підтвердив його шляхетство та королівське надання в Берестейській економії. Павло Тетеря легко здобував маєтки, так само легко і позбувався їх, часто – даруючи. Демидів подарував сестринкові Василеві Іскрицькому в зв'язку з його одруженням; Козаровичі, Глібівку, Ясногороди – рятуючи душу – Києво-Межигірському монастирі.

Проживаючи у Варшаві, Павло Тетеря зберігав якісь невизначені впливи. 1659 р. з колишнім своїм учнем неодноразово зустрічався єпископ Яків Суша; папський нунцій думав, чи не зробити Тетері подарунок у дукатах. З королівської ласки на нього сипалися титули: королівського секретаря, мельницького підчашого, полоцького стольника. В Україні Тетеря з'являється під час загострення політичної ситуації: у жовтні 1659 р. їде з Беньовським спостерігати занепад Виговського; в жовтні 1660 р. прикладає руку до Слободищенсь-

[3] Litterae nuntiorum apostolicorum Ucrainae Illustrantes. – Coll. A. G. Velykij. – Romae, 1963. – Vol. 9. – P. 178.
[4] Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. 10. – Ч. 1. – С. 381.

кого договору, за яким Правобережжя під гетьманом Юрієм Хмельницьким знову (але не на правах Гадяцької умови, а набагато гірших, бо оточені польськими військами козаки мусили прийняти те, що їм диктували) опинилося під владою Польщі. У цьому ж 1660 р. Тетеря одружився з дочкою Богдана Хмельницького Оленою, вдовою Данила Виговського. І хоча друга дружина принесла Тетері нібито велетенське придане (за польськими джерелами, один мільйон золотих), стосунки між Тетерею та Виговським знову загострилися – через спадщину по Данилові для Олени та через ті ж самі скарби Богдана Хмельницького, за які знову винили Олену. Від Ю. Хмельницького П. Тетеря отримав як тимчасову резиденцію Суботів, нетривалий час займаючи пост генерального писаря. 1661 рік минув між Підляшшям та Варшавою. Черговий сейм у травні підтвердив його володіння на Київщині.

У лютому 1662 р. П. Тетеря виїхав з Варшави до Чигирина, щоб бути повноважним послом короля і сенату із завданням не допустити зв'язків гетьмана з царем і татарами, скерованих проти Польщі. Можливо, саме П. Тетеря підштовхнув Ю. Хмельницького на похід літом 1662 р. на Лівобережжя, який завершився невдачею, адже сам Тетеря здійснив аналогічний похід через майже півтора року.

12 червня відбувся бій біля Переяслава, потім – невдала облога міста та відворот. Наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, московські війська погромили Юрія Хмельницького під час переправи через Дніпро на правий берег, 16 липня захопили Канів і Черкаси. Хмельницький, щоправда, розбив Сомка і московитів під Бужином, але це не врятувало його. На початку жовтня гетьман одіслав посольство до короля, вказав на Павла Тетерю як свого наступника і у Вільшаниці під Корсунем поклав булаву.

Джерела про події між жовтнем 1662 та січнем 1663 р. дуже скупі – немов якась невидима рука (чи не Тетері?) блокувала всю інформацію. Ян II Казимир переконаний, що на Правобережжі далі гетьманує Ю. Хмельницький, засипає П. Тетерю листами, а той (хоча й був польським комісаром в Україні) мовчить. Папський нунцій у Варшаві теж дезінформований: він лякає Рим, що козаки збираються допомагати Туреччині в походах на Західну Європу. Москва також не знає нічого певного.

Історики по-різному визначають дату обрання Павла Тетері гетьманом. Дехто відштовхується від дати 6 січня 1663 р., коли Юрій Хмельницький вступив до монастиря в Києві. Сам П. Тетеря не повідомив короля, коли його обрали. Здається, в цю важливу для Тетері хвилину повністю проявився його талант як дипломата.

Ще восени, формально, згідно з королівськими інструкціями, підтримуючи Юрія Хмельницького, він, мабуть, одночасно готував ґрунт для свого обрання, мобілізуючи сили пропольської партії (полковники Григорій Лісницький та Григорій Гуляницький – найвпливовіші її представники) і нагромаджуючи гроші для підкупу старшини та козацької верхівки. Можливо, він вплинув на Юрася Хмельницького, щоб той сам визначив свого наступника – Павла Тетерю. Все говорить за те, що П. Тетерю обрали гетьманом у Чигирині за кілька днів після відречення Хмельниченка, у його ж присутності. Це була середина або друга половина жовтня 1662 р. (недаремно запорожці в листі 15 листопада титулують Павла Тетерю вже гетьманом)[5]. Обрали, треба підкреслити, без дозволу і навіть усупереч волі короля, який хотів зберегти безвольного Юрія в ролі маріонетки. Польський хроніст В. Коховський описав цю подію: "...полковники голосними вигуками поздоровляли Тетерю, гордого від отриманої влади. Його винесли з кімнати на кріслі і, піднявши вгору, показали товариству. Народ, стверджуючи вибір на гетьмана, кидав шапками – якби не забрали його (назад), закидали б. Знову вже на ґанку він давав оглядати себе скільки завгодно, а згаданому вище народові розкидав дрібні гроші та, щоб усім сподобатися, поставив багато горілки як почастунок козакам"[6]. Це не була чорна рада – загальна козацька, – П. Тетеря, як старий козак і досвідчений політик, мусив розуміти відсутність звичаєвої правної санкції на своє обрання. Та й вороги-сучасники іронізували, що обрали його посвояцьки (натяк на дружину з Хмельницьких).

Всі чекали, куди поверне новообраний гетьман, а він не відкривав свої карти, вичікував. Відомо, що пропонував спільні дії Сомкові, сестра якого була дружиною Богдана і матір'ю Юрія Хмельницького, але це було лише 5 січня. Найімовірніше, що Павло Тетеря мав самостійницькі плани: планував, опираючись на Січ (вона була проти Якима Сомка, але блокувалася з Москвою), приєднати Лівобережжя, декларуючи орієнтацію на Москву. Таку концепцію ще в середині листопада пропонувало йому Запорожжя. Можливо, тоді П. Тетеря міг би й розраховувати на переобрання чорною радою.

Ще в грудні, пишучи до короля, Павло Тетеря заперечував, що його обрали гетьманом, але й тут була подвійна гра: він пропонував себе на булаву, підкреслюючи одночасно, що не зможе вважати себе гетьманом, доки не отримає затвердження короля. Нарешті, після довгих вагань, П. Тетеря зважується поставити на Польщу. 21 січня 1663 р. листом до короля, переданим через свого посла Гуляницького, повідомляє про обрання, але нібито всупереч своїй волі. Незважаючи на декларативну підлеглість, тон листа покірним не назвеш: Павло Тетеря вимагав гарантій для Української православної церкви, а в своїх інструкціях козацьким послам поступово відновлював термінологію часів Гадяцької угоди, згадуючи про Руське князівство у складі Речі Посполитої.

Обрання П. Тетері гетьманом України було великою несподіванкою для польського двору. А Павло Тетеря поволі, але послідовно викладав свої вимоги, від здійснення яких ставив у залежність підкорення Право- і Лівобережної України Речі Посполитій, а також своє власне пропольське гетьманування (ця остання умова звучала як явний шантаж).

З кількох листів до короля, а також практичної діяльності можна реконструювати ту модель гетьманської України, яку намагався реалізувати П. Тетеря. На першому плані – об'єднання обох берегів Дніпра під єдиною владою. Для цього він намагався перетягнути на свій бік Сомка, а коли це не вдалося, почав невеликими відділами переправляти своїх козаків на Лівобережжя, здобуваючи там плацдарми; засипав лівобережні міста закликами переходити до короля й до нього. Павло Тетеря зумів зібрати довкола себе гурт старшин-однодумців: полковників Григорія Лісницького, Михайла Ханенка, Самійла Богдановича-Зарудного, Григорія Гуляницького, Остапа Гоголя. Обурений тим, що з гетьманськими клейнодами (у березні 1663 р.) приїхав королівський гонець Іван Мазепа, а не королівський посол, Павло Тетеря відіслав їх королеві назад.

Варшаві було виставлено вимоги: шанувати привілеї та гідність козацтва і гетьмана; звільнити з ув'язнення полковника Івана Богуна та велику групу козацької старшини; скасувати залежність православної ієрархії від римо-католицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами, впорядкувати конфлікти в Перемиській та Львівській єпархіях, залишаючи там православну ієрархію; дозволити самостійні дипломатичні зв'язки з Молдовою і Волощиною (зносини з Кримом відбувалися без перешкод); розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Московією, вимагаючи зокрема звільнення ув'язнених козацьких старшин; готувати похід на Лівобережжя, яке вважав насильницьки відірваною частиною єдиного гетьманату України,

[5] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII-м. – К., 1851. – Т. 2. – С. 2–3 (вставка між с. 36–37).

[6] Kochowski W. Annalium Poloniae climacter tertius. – Cracoviae, 1698. – P. 52–53; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakteryw... przez tłumacza w skrycenie na polski język, przełożona. – Poznań, 1859. – T. 2. – S. 191. Цит. за оригіналом; польський переклад значно відрізняється від нього.

тому підготовка походу не суперечила мирним переговорам. Для зміцнення своєї влади на Правобережжі та поширення її на Лівобережжя гетьман просив польської військової допомоги, що збігалося з власними планами короля, який думав, крім цього, відібрати у Московії Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої.

Як не дивно, П. Тетеря добився виконання майже всіх вимог, що свідчило про його впливи у Варшаві, а також про значні політичні здібності (не зсунулися, однак, з мертвої точки польські нетолерантні суперкатолицькі принципи). Але магнатський характер влади Павла Тетері, який сконцентрував у своїх руках великі багатства, відсахнув від нього рядове козацтво та селянство. Та й історична пам'ять підказувала народові, що союз з Польщею не принесе добра.

У квітні спалахнули перші народні заворушення. Найбільший і найжорстокіший (почався з різанини поляків і євреїв у Павологі) бунт під керівництвом наказного полковника Івана Поповича-Ходорковського вибухнув незабаром після обрання гетьманом на Лівобережжі Івана Брюховецького. Заворушення швидко придушив генеральний осавул Петро Дорошенко. Павло Тетеря думав панувати залізною рукою, тому 15 липня Поповича стратили. Але те, що могли дарувати Великому гетьманові, не простили П. Тетері. Жорстокість не залякала, а озлобила.

15 липня 1663 р. польський король Ян II Казимир на чолі 20-тисячного польського війська зі Львова рушив в Україну. До нього мали приєднатися 40 тисяч татар, що стояли в Молдові. Війська просувалися повільно, але без інцидентів. Короля приймали добре, то була явна заслуга П. Тетері, який отримав у нагороду від короля Вільховецький Ключ, а від польського воєводи С. Чарнецького – право на Брацлавське воєводство. Лише 8 жовтня король з армією зупинився в Білій Церкві. Павло Тетеря привів 24 тисячі козаків. Спроби І. Брюховецького протидіяти дали дуже мало, а московський воєвода Г. Ромодановський розпустив на зимівлю військо по Лівобережжю.

Універсали, які Павло Тетеря розсилав по Лівобережній Україні, дали відгук: окремі міста перейшли на його бік. Мав П. Тетеря прихильників серед тамтешнього духівництва, невдоволеного втручанням Москви в українські церковні справи.

13 листопада війська перейшли Дніпро. Козаки Тетері й поляки – біля Ржищева, татари – поблизу Трипілля. Наступали двома колонами. Король, який відкинув пропозицію царя про перемир'я, рухався на північний схід, не зустрічаючи серйозного опору. Київ залишили в облозі. Далі боронилися лише великі міста – Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин. Разом із королем просувався наказний гетьман Іван Богун – його слава відчиняла брами багатьох міст. Павло Тетеря явно не хотів іти з королем. Він просувався південніше, блокуючи Запорожжя, де відбувся розкол – виникла партія на підтримку П. Тетері, проти І. Сірка і московського стряпчого Г. Косагова. Український гетьман йшов разом із частиною польських військ під командуванням Собеського; на початок січня вони здобули 52 місцевості. Боронилися (але впали) Прилуки. А от Гадяч не здався. Павло Тетеря довго опирався наказам короля, врешті, на короткий час з'єднався з ним під Глуховом, який король безрезультатно облягав п'ять тижнів. З-під Глухова гетьман чимшвидше повернувся на Правобережжя під приводом того, що там почалося повстання.

Похід короля закінчився провалом. Зима видалася важкою, насувався голод (1663 р. був неврожайний), а жорстокість поляків до українського населення породжувала опір. Врешті, король змушений був залишити Глухів і податися під Севськ. На воєнній раді 18–19 лютого 1664 р. вирішили повертатися – напрямок було вибрано на Могилів і Мінськ. Біля Новгорода-Сіверського поляки розстріляли Богуна, поклавши на нього вину за невдачі й звинувачуючи в зв'язках з московитами.

Правобережжя поглинав хаос. Гетьман тримався, головним чином, на татарській допомозі. Розгорілося стихійне повстання, поштовх якому дав запорозький кошовий Іван Сірко. Проти Павла Тетері виникла змова, до змовників приєдналися І. Виговський та дружина П. Тетері Олена. На правому березі з'явилися війська І. Брюховецького. Вони об'єднали в загони близько 30 тисяч повстанців. Біля Білої Церкви П. Тетеря й польський полковник С. Маховський розбили Сулименка, який потрапив у полон. Його допит та інші матеріали довели існування розгалуженої змови проти поляків і гетьмана, нитки якої сходилися в руках І. Виговського. Ю. Хмельницького, митрополита Й. Тукальського, а також Г. Гуляницького в першій половині березня 1664 р. арештували і посадили до в'язниці. Вивезли також Олену, а Івана Виговського розстріляли.

Страта І. Виговського поглибила прірву між козаками та польськими військами. Повстанці з'єдналися з І. Брюховецьким, який разом з московськими військами перейшов Дніпро та обложив Чигирин, в якому загинився П. Дорошенко. Але П. Тетеря вперто і завзято боровся за свій "престол". Після битви під Каневом І. Сірко відійшов до Бугу, Брюховецький – на Лівобережжя. Чарнецький дуже лютував: у Суботові він викинув зі склепу домовину Богдана Хмельницького, віддав міщан татарам. Правобережжя знову піднялося проти Павла Тетері й поляків.

Гетьман намагався стабілізувати становище політичними засобами. Від короля твердо вимагав переговорів з Москвою. П. Тетеря усвідомлював, що одною з причин повстання є його особа. Він хотів покласти булаву, але король не погоджувався: вважав Павла Тетерю останньою реальною опорою на Правобережжі.

Міста повставали одне за одним. Вірними гетьманові залишалися Чигирин, Корсунь, Черкаси, Біла Церква. Але у вересні – жовтні ціле Побужжя і Подністров'я знову опинилися під владою П. Тетері. І. Сірко змушений був відступити у степи, а І. Брюховецький залишився майже без війська. Однак зима не принесла спокою. Павло Тетеря весь час у походах, біля Умані він розгромив полковника Івана Сербина. Але населення масово тікало з правого берега Дніпра на лівий. Болісних втрат зазнали союзники П. Тетері: 16 лютого 1665 р. помер польський головнокомандувач Чарнецький, а 7 квітня загинув його наступник – коронний підчаший Замойський.

Навесні протипольське повстання розгорілося з новою силою. Гетьмана ще підтримували П. Дорошенко й М. Ханенко. Запорожжя, на якому поміняли кошового, переходить на антимосковські позиції. Але все це не рятує Павла Тетерю. Міста повстають знову, з півдня наступає новий ватажок повсталих – полковник Василь Дрозденко, що опирається не лише на козаків, а й на молдован та буджацьких татар. Брюховецький на чолі 20 тисяч козаків і 7 тисяч калмиків, закріпившись у Каневі, одне за одним захоплює міста: Корсунь, Фастів, Мотовилівку. Та коли не вдалося взяти Білу Церкву, його козаки збунтувалися і він змушений був повернутися на Лівобережжя.

Та П. Тетеря і новий польський головнокомандувач Яблоновський цього шансу не використали. Після того як більшість польського війська самовільно повернулася до Польщі, Павло Тетеря блукав з вірним козацьким загоном пожарищами Брацлавщини. 24 червня (4 липня) 1665 р. І. Брюховецький писав до царя, що ні П. Тетері, ні Яблоновського в Україні немає, а С. Опару, що хотів стати гетьманом, розгромив П. Дорошенко[7].

Справді, десь на початку червня козаки (мабуть, повстанці Дрозденка) розгромили Тетерю, захопивши чималі

[7] *Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5. – С. 300.*

скарби і знищивши гетьманський архів (якщо раніше його не знищив Сірко). Павло Тетеря зберіг клейноди і найважливіші козацькі та гетьманські привілеї. Розпустивши козаків, тікав він з невеликим почтом. У Польщі опинився в липні[8], Всупереч поширеним легендам, гетьманства він ніколи не зрікався– ще у вересні–жовтні 1665 р. мав прихильників в Україні.

У Польщі ж точилися криваві бої королівських військ із загонами опозиції, яку очолив маршал і польний гетьман Любомирський. Після однієї з перемог королівських військ 4 вересня 1665 р. над бунтівниками до короля Яна II Казимира прибуло посольство гетьмана Тетері, яке просило допомоги людьми і військовим спорядженням. Павло Тетеря знав, що становище Івана Брюховецького на Лівобережжі захиталося, тому й хотів цим скористатися. Розраховував він і на повернення Ю. Хмельницького та митрополита Тукальського на Правобережжя, яке могло б трохи заспокоїти розбурханий народ. Та король не дав війська, бо війна з Любомирським тривала.

12 вересня 1665 р. датовано останній відомий досі документ, в якому Павло Тетеря ще називав себе повним титулом: гетьман його королівської милості Військ Запорозьких, брацлавський і чигиринський староста[9]. У польській столиці недаремно вважали, що П. Тетеря ще повернеться в Україну. Ю. Хмельницький та Й. Тукальський, присягаючи 29 листопада на вірність королеві (такою була умова звільнення), погоджувалися, що місце їхнього перебування в Україні вкаже їм гетьман Павло Тетеря.

Спокій в Україні після втечі П. Тетері не запанував. Тепер стало очевидним, що не він був основною причиною повстання. Велася жорстока боротьба за українські землі між Москвою і Варшавою; Україна поступово входила і в орбіту турецької і татарської політики. Всі три держави шукали слухняних собі маріонеток, адже сильні українські гетьмани імперським націям були не потрібні. Україна ж кривавилась і тліла пожарищами. Руйнували її чужинці, але допомагали свої ж ватажки, отамани, полковники, кошові й гетьмани. Трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти під протекторатом однієї з сусідніх держав, а створення Української держави не було в їхніх інтересах.

Є підстави вважати, що Павло Тетеря добре розумів це. Він, один з авторів Переяславської угоди, швидко розчарувався в Москві як гаранті української державності, та й ставка на Польщу закінчилася поразкою. Сам гетьман, який хотів спробувати власного щастя, вперто намагався утворити самостійницьке ядро, тому й боровся за вільні від польської адміністрації староства. Політичні плани П. Тетері теоретично були правильні, але їх здійснення залежало не лише від нього та козацької верхівки, яку він зібрав біля себе. А демагогом Павло Тетеря не був і, мабуть, не міг бути: не в його вдачі було брататися з рядовим козацтвом, селянством чи міщанством, принижуючись до їхнього рівня. Для козаків та простолюдинів у нього були гроші й горілка або жорстока розправа.

П. Тетеря добре розумівся на людях, тому й підбирав розумних і авторитетних спільників. Ворогів же усував швидко й рішуче. Всіх цих якостей разом з безсумнівним дипломатичним хистом вистачало б у більш-менш спокійні часи, але не для країни в стані анархії, в якій усі закони і державотворчі принципи та підвалини систематично руйнувалися протягом довгих десятиріч. Тетеря намагався впорядковувати економічні відносини, проводив певну митну політику, затверджував землеволодіння, але це був період Руїни, коли руйнувати та грабувати противника вважалося найважливішим.

Врешті, Павло Тетеря вирішив спертися на брутальну військову силу. Привести польську й татарську допомогу він зумів. Визначення стратегічних цілей залежало від короля, в уяві якого, мабуть, постали картини польських завоювань на Сході початку XVII ст. Розплата за польську і татарську допомогу була страшною: з татарами розраховувалися не лише грішми, а й українським ясиром (так повелося ще з Богданових часів), польські ж війська грабували, знущалися, вирізували.

Поляки виявилися ненадійними союзниками: вони підвели гетьмана Тетерю не лише у мілітарному, а ще більше в політичному плані. Абсолютна безвихідь у церковних справах, намагання польської шляхти відновити своє панування в Україні цілком компрометували ідею українсько-польського союзу і навіть прихильників такої концепції приводили в табір противників, як-от І. Виговського та І. Богуна. Польська верхівка виявилася нездатною перейти від політики завойовників до рівноправного партнерства. Ставка на українсько-польський союз була найбільшим дипломатичним прорахунком П. Тетері й причиною його військово-політичного краху.

Після втечі з України Павло Тетеря й далі вів рухливе політичне життя. Тим більше, що він продовжував розпоряджатися великими грошовими коштами. Мабуть, не буде перебільшенням вважати, що після одруження з Оленою Хмельницькою він був одним із найбагатших на Правобережній Україні, дуже багатим навіть поруч з магнатськими родами Польщі й Литви. За часів гетьманування у нього з'явилися нові набутки: маєтки, містечка, землі з десятками сіл. Виникає враження, що П. Тетеря поступово набирав сил, щоб знову кинутися у вир політичної боротьби.

У 1666 р. Павло Тетеря перебуває переважно у Варшаві. У травні приймає козацьких послів (незрозуміло, від якого угруповання), що пропонують знову булаву. Та король не хотів бачити Тетерю гетьманом, хоча й активно захищав його від претензій запорожців, що вимагали від колишнього гетьмана віддати скарби Богдана. Спеціальна комісія під керівництвом канцлера Пражмовського нібито розслідувала ці скарги й визнала претензії безпідставними (виявилося, П. Тетеря видав на військові потреби 80 тисяч польських злотих, які отримав від Хмельниченка, та стільки ж з власної каси).

23 січня 1667 р. Москва й Польща підписали в Андрусові договір про перемир'я і розподіл України. Тепер на Павла Тетерю напирали магнати, вимагаючи компенсації за пограбовані козаками маєтки в Україні. У березні 1667 р. сейм скасував усі претензії до Тетері з часів його гетьманування та звільнив його двір у Любліні від податків. Однак це не допомогло: Тетерю тягали по судах, йому загрожувала баніція (вигнання за межі держави). Король, щоправда, скасував присуд. Але в грудні польська шляхта Київського воєводства знову постановила добиватися від Тетері відшкодування за грошові збори, які він брав з їхніх маєтків на утримання козаків (до речі, союзників Польської держави). Уніати далі в'ються довкола Тетері, намовляючи його до унії. Немов у відповідь на всі ці домагання Тетеря демонстративно вступає (десь у серпні–жовтні) до Львівського ставропігійського братства, що справедливо вважалося стовпом православ'я на західноукраїнських землях.

Врешті, не витримавши цькувань, Тетеря впадає у глибоку депресію. На початку 1668 р. складає духівницю, в якій свій велетенський маєток записує рідним по сестринських лініях – Іскрицьким, Троцьким. Олену в духівниці не згадує (вони вже давно розлучилися), а власних дітей у нього не було. Пізніше ту частину маєтків, що в Польщі, продає (нібито дарує, але це була оманлива юридична формула тих часів) берестейському каштелянові Пісочинському, відомому майстрові темних інтриг. Пісочинський, який за колосальні маєтки мав платити регулярну пенсію матері Тетері та іншим його родичам, використав психічний стан П. Тетері і ошукав його.

[8] *Litterae nuntiorum... – Warszawa, 1967. – Vol. 11. – P. 91, 94.*
[9] *ЦДІАУ (Львів). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 419. – Арк. 1345.*

Немов для того, щоб зіткнути Пісочинського з могутніми єзуїтами, П. Тетеря дарує їм свій будинок на Сольці у Варшаві, записує на їхню школу маєток Висоцьк та ще деякі прибутки в Колківській волості. Потім (у 1669 р.) скасовує свій запис на Висоцьк, продає його Пісочинському знову і таким чином вкидає обидві сторони в довжелезний судовий процес, що тягнувся десятиріччями. Врешті, маєтки Павла Тетері просто пограбували, а Пісочинський став його смертельним ворогом.

Під кінець 1668 р. П. Тетеря впав у паніку. До цього, напевно, привело те, що у вересні його головний захисник король Ян II Казимир зрікся престолу. Хвороба була вже позаду, але Павлу Тетері буквально наступали на горло. П. Дорошенко постійно вимагав від регента королівства, щоб П. Тетеря повернув захоплене ним у Каневі церковне добро, клейноди, які забрав після смерті київського митрополита Діонісія Балабана, гетьманські клейноди і легендарні скарби Хмельницького. Петро Дорошенко за будь-яку ціну намагався скомпрометувати Павла Тетерю, який підтримував іншого претендента на правобережне гетьманство – Михайла Ханенка. У грудні 1669 р. П. Тетеря прийняв нелегке рішення подарувати мощі св. Меркурія Львівському братству...

У Польщі новий король – типовий бездарний представник шляхетської маси Михайло Корибут-Вишневецький – виявив відкриту ворожість до Павла Тетері. Дорошенко використав цю нагоду і в березні 1670 р. висунув нові вимоги: конфіскувати маєтки П. Тетері, забрати від нього козацькі привілеї, скасувати його подарунки єзуїтам та іншим католицьким установам. Король погодився, щоб козаки притягли Павла Тетерю до суду, а Люблінський трибунал у квітні виніс вирок інфамії і баніції – позбавлення честі і довічне вигнання за межі держави (такі вироки постановляли, як правило, за державну зраду, образу королівської величності, вбивство, зґвалтування). Тепер у межах Речі Посполитої П. Тетерю міг будь-хто цілком безкарно вбити.

Кільце довкола колишнього гетьмана стиснулося. Щоправда, він домігся перенесення виконання вироку на півроку. Кілька місяців він мешкав у Львові і готувався до втечі за кордон. 29 квітня 1670 р. Павло Тетеря дає повновладдя на свої маєтки в Україні на ім'я матері – черниці Анастасії, архімандрита Інокентія Гізеля, ігумена Феодосія Софоновича, чоловіка сестри – Атанасія Піроцького. У Львівському братстві під заставу в 300 дукатів залишає своє срібло і з невеликим гуртом людей переходить кордон Молдови.

Втеча Павла Тетері викликала переляк у польських правлячих колах. Я. Собеський вважав, що Тетеря знову може стати гетьманом. Поляки боялися, що він примирить Ханенка з Дорошенком і обох кине на Польщу.

В Яссах П. Тетеря з почестями був прийнятий молдовським господарем Григорієм III Дукою та ясським митрополитом, а у жовтні 1670 р. до Молдови за Павлом Тетерею виїхав спеціальний султанський посланець. В Андріанополі (Едірне) колишнього гетьмана приймає турецький султан Мухаммед IV. П. Тетеря не вперше торував турецький шлях: Б. Хмельницький двічі посилав його у місії до Стамбула.

Не підлягає сумніву, що Павло Тетеря розповів султанові та великому візирові Кепрюлю все, що знав про фатальне політичне і військове становище Польщі. Можливо, передав якісь документи. Він оголосив, що пише "Апологію", в якій перелічить зрадників Речі Посполитої. Є підстави думати, що П. Тетеря вказав султанові на слабкі місця Польщі і переконав його в необхідності готуватися до походу. Султан призначив колишньому володареві Правобережжя щоденну пенсію в 200 аспрів, або 40 флоренів. У місті Ларіссі Мухаммед IV вручив Павлові Тетері султанський прапор – санджак[10]. Формально це було затвердженням Павла Тетері гетьманом України під протекцією Туреччини.

До Польщі надходили чимраз тривожніші вісті. 15 лютого 1671 р. зі Львова повідомляли, що П. Тетеря дав "погані поради" в Едірне. З Варшави полетіли депеші до польського посла в Порті Висоцького, щоб той умовив Павла Тетерю повернутися, тоді йому віддадуть маєтки. Розв'язка настала несподівано: хтось із ворогів знайшов можливість отруїти П. Тетерю. Є підстави стверджувати, що удару завдано з польського боку. Пізніше Іскрицький і Піроцький, які були біля колишнього гетьмана на еміграції, офіційно звинувачували у вбивстві Пісочинського.

Де поховали Павла Тетерю, невідомо. Мабуть, в одній із грецьких православних церков Едірне. Могилу його ніхто ніколи не шукав.

Невдовзі після смерті П. Тетері, у травні 1671 р., почалася мобілізація турецьких військ, а у серпні 1672 р. велетенська турецька армія перетнула кордон Польщі – помста колишнього гетьмана звершилася вже після його смерті.

Павло Тетеря як гетьман і як політичний діяч був фігурою суперечливою. Та слід зазначити, що не всі звинувачення на його адресу були справедливими. Зокрема київський полковник однозначно московської орієнтації Василь Дворецький писав у своєму "Літописці" (друга половина XVII ст.) про П. Тетерю, що той "большой згубца и разоритель всей Украины"[11]. А от французький мемуарист, знавець Польщі й України Франсуа-Поль Далерак у 1679 р., навпаки, вважав, що "генерал Тетеря – людина великих достоїнств і великого значення"[12].

Він був представником кармазинової козацької старшини – української аристократії, що, формуючись, запозичила для себе західну модель. Саме в нахилі до магнатського способу життя, а не в уявній відсутності військових талантів треба вачити причину непопулярності П. Тетері серед широкого козацького товариства.

Павло Тетеря був не так полководцем, як політичним діячем і талановитим дипломатом, майстром подвійної гри. Слід зазначити, що в Україні XVII ст. не було політичних діячів, вірних одній раз і назавжди обраній орієнтації. І це не їхня вина, а наслідок непростих обставин...

Тетеря був вірним виконавцем як при Богдані Хмельницькому, так пізніше і при польському королеві. Це не підлягає сумніву. Як відплатила йому Польська Корона за вірність – відомо.

Не підлягає сумніву, що Павло Тетеря був державотворчою особистістю; про це свідчить участь у створенні Гадяцької угоди та військові зусилля, скеровані на об'єднання обох берегів Дніпра. Виступаючи за справедливе вирішення релігійного питання на західноукраїнських землях, він довів, що й ця частина України не є поза його увагою.

І полковником, і генеральним писарем, і гетьманом Павло Тетеря був цілком заслужено, маючи для цих постів усі об'єктивні дані. В ролі можливого гетьмана бачив його, зрештою, ще Богдан Хмельницький, який рідко помилявся в людях. П. Тетеря володів просто дивовижною здатністю знаходити шлях до найбільших володарів епохи і настроювати їх у потрібному йому напрямі. Можна думати, що в особистих контактах це була людина, яка викликала симпатію. Зворушливим, наприклад, є його постійне піклування про матір та родичів.

У стабільніших умовах Павло Тетеря з його здібностями та високим інтелектуальним рівнем, напевно, став би видатним державним діячем. Але всі політичні діячі доби Руїни, часу кривавої боротьби трьох імперій за Україну могли бути лише постатями трагічними.

---

[10] Racine L. Memoires sur la vie de Jean Racine. – Lausanne, Günuve, 1747. – P. 44–45.
[11] Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. – К., 1983. – С. 45.
[12] Dalerac J. P. Memoires du chevalier de Beaujeu content ses divers voyages, toint en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie. – Paris, 1698. – P. 212.

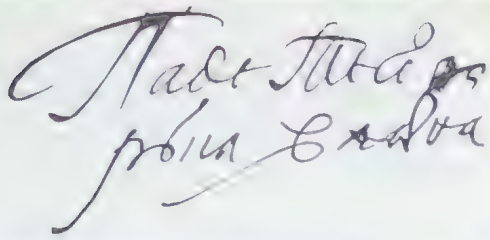

Портрет Павла Івановича Тетері (Моржковського) (бл. 1620-22 – квітень 1671) – гетьмана Правобережної України (1663 – 1665).
Невідомий художник. XIX ст.
Полотно, олія. 85 х 60 см
НМУ. Ф. Ніжин

Факсиміле підпису гетьмана Павла Тетері.
Підпис на універсалі від 24.07.1663 р.
НМЛ. N Рк-2645

[illegible] Моржковського) – гетьмана Правобережної України (1663 – 1665)
[illegible] 43 см

Портрет гетьмана Павла Тетері.
З колекції В.В. Тарновського.
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883.
Папір; фотомунія. 20,1 х 16,1 см.
ДНАББ. N 8539.

Портрет гетьмана Павла Тетері. Невідомий художник.
Напис у верхній частині ліворуч: "ILLUSTRISIMUS/DOMINUS/PAULUS TETERA MORZKOWSKI/CAPITANEUS BRASTAVIENSIS/NIZYNENSIS/MAGNUS DUX COSACORUM FUNDATOR COLLEGII/VARSOVIENSIS/SOCIETATIS/IESU".
Альбом "DZIEJE POLSKI ILUSTROWANE. AUGUST/SOKOLOWSKI". - 1901. - T.5
Папір; фотомунія. 23,1 х 19 см.
НБУВ. ВОМ. N 780532.

Мапа Польщі Г. Боплана видана Аллардом.
Материалы по истории русской картографии. Собрал В. Корат. - К., 1910. - Вып. 2
Папір; друк. 44 х 52 см.
ДНАББ. N 9191.

Стефан Чарнецький (1599 – 1665) – сандомирський хорунжий, пізніше коронний, київський воєвода, коронний гетьман.
Альбом "DZIEJE POLSKI ILUSTROWANE. AUGUST/ SOKOLOWSKI". - 1901. - T.5.
Фотогравюра. 25,7 x 13,1 см.
НБУВ. ВОМ. N 780532

Портрет Павла Тетері.
Літопис С. Величка. – 1720.
с. Жуки Полтавської обл.
Папір; рукопис, чорнильний малюнок. 31,5 x 20 см
РНБ. Збірка М.П. Погодіна N 2020/1-3

Булава гетьмана Правобережної України Павла Тетері (?). XVII ст.
Срібло; карбування, золочення
L - 74 см. D - 9 см
Музей "Арсенал", монастир "Ясна гора", м. Ченстохов. Польща

Дарована гетьману московським царем У 1661 р. через посольство козацьке передана королю польському Янові Казимирові, який залишив її як вотум (дар) в монастир на "Ясній горі" в Ченстохові

Львів Південної Русі головне місто. 1618 р. м. Кельн.
Гравюра А. Гогенберга за рисунком А. Пассаротті
Напис у верхній частині: "LEOPOLIS RUSSIAE AUSTRALIS URBS PRIMARIA EMPORIUM MERCIUM ORIENTALIUM CELEBERIMUM"
Мідьорит. Папір верже, друк. 35,5 x 51 см
НМІУ. N ГРЛ-3675

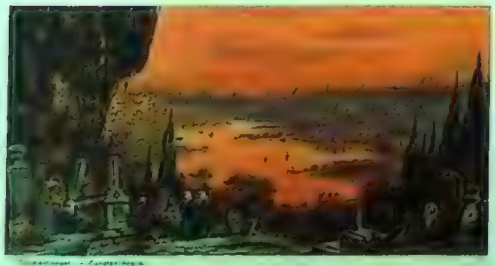

Константинополь. Золотий ріг. Ф. Перлберо.
Листівка. Початок XX ст. - Levante. - Серія 750. - N 33.
Папір; друк. 9 x 13,9 см
Збірання В.В. Недяка.

Замок Кам'янця-Подільського.
Гравери С. Антоношевич, І. Краєвський.
Альбом "Кам'янець-Подільський". Друкарня С. Левенталя
Друкував Вільгельм Геман. - Варшава, 1889.
Гравюра з фотограми М. Грейма. Папір; друк. 29 x 41 см.
ДНАББ. N 217369.

Віктор Горобець
доктор історичних наук

"OSSA PLACIDE QUIESCANTI"
Мир праху твоєму!
З Епітафії.

"ЧОРНА РАДА" ГЕТЬМАНА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО

Немає, мабуть, нічого мінливішого у світі за людську долю, а надто за долю людини в політиці. Інколи осяяну величчю вершину власного Олімпу окремі щасливці долають ніби на крилах за вельми короткий час. Тоді вже говорити про зворотній шлях, який часто-густо буває ще коротшим...

Правдивість цього не раз підтверджували приклади з життя багатьох відомих історичних діячів минулого. Чимало подібних прикладів містить у собі й вітчизняна історія. Зокрема вельми промовистою ілюстрацією житейських метаморфоз політика може слугувати життєвий шлях гетьмана Івана Мартиновича Брюховецького, злет якого на вершину могутності здивував не одного сучасника, а стрімке падіння з неї має стати пересторогою для його нащадків і духовних спадкоємців.

Історія, на жаль, досить скупа на інформацію про походження та молоді роки майбутнього гетьмана. Лише з епітафії на могильній плиті можна встановити, що народився він близько 1623 р. Першу ж документальну згадку про нього зустрічаємо у реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де він записаний як "Мартинець Хмельницького". Таке "несолідне" ім'я дало підстави деяким дослідникам вважати, що Брюховецький походив з соціальних низів і зводити його роль у роки Хмельниччини до кімнатного слуги гетьмана. Про те, що це не відповідало дійсності, свідчить чимало відомих фактів ранньої біографії Івана Мартиновича. Зокрема навесні 1656 р. за дорученням гетьмана він з дипломатичною місією відвідує трансільванського князя, два роки по тому – польського короля. Виконання ж дипломатичних місій свідчило, як мінімум, про знання Брюховецьким латини (тогочасної офіційної мови дипломатії) та правил світського етикету. На шляхетне походження вказує і його служба при гетьманському дворі: Богдан Хмельницький прагнув заснувати власну правлячу династію і виховання свого спадкоємця Юрія, згідно задуму гетьмана – майбутнього українського монарха, доручив саме Брюховецькому.

Після смерті Богдана старшині вдалося вмовити молодого гетьманича не брати булаву, а продовжити поки що освіту. Восени 1657 р. Юрій від'їжджає на навчання до Києва, до знаменитого Могилянського колегіуму, і поруч нього бачимо й Івана Мартиновича. Наступні два роки в Україні пройшли під знаком запеклої політичної боротьби між прибічниками і противниками гетьмана Івана Виговського. Спочатку Брюховецький підтримує останнього, за його дорученням відвідує польського короля. Коли ж опозиція звертається до Юрія, щоб він став знаменом у боротьбі з ненависним для неї кланом Виговських, Брюховецький не лише зрікається дружби з гетьманом, а й їде на Запорожжя агітувати січовиків виступити проти нього.

Сучасники вже тоді відзначали такий природний дар Івана Мартиновича, як "цікавість у річах"[1]. Отож йому не важко було вмовити запорожців, аби ті звели Юрія на гетьманство. Парадоксально, але успішно виконавши покладену на нього місію, Брюховецький не поспішав повертатися у "городову" Україну та зайняти, враховуючи свою тривалу близькість до новообраного гетьмана, чільну посаду у Війську Запорозькому. Інстинкт політика або ж тверезі політичні розрахунки спонукали його залишитися на Низу. І, як показав наступний розвиток подій, ці розрахунки виявилися точними. Одразу ж після виборів на гетьманство авторитет Ю. Хмельницького в Україні почав стрімко падати. Однією з причин цього послужила його неспроможність захистити українські інтереси під час переговорів з царським послом князем М. Трубецьким у жовтні 1659 р. в Переяславі. Їх результатом став новий українсько-російський договір, що значно обмежував суверенітет Української держави.

Водночас авторитет Брюховецького, який провів на Січі наступні три роки свого життя, стрімко зростав. Політична ситуація в країні, де чимдалі очевиднішим ставало наростання соціальних та політичних суперечностей, а також відсутність впливових зв'язків у середовищі козацької старшини, спонукали Брюховецького стати в опозицію до останньої. Блискучі ораторські здібності, майстерність популістських прийомів, тонке розуміння людської психології та вміння грати на людських слабкостях – усе це дало змогу майбутньому гетьманові швидко завоювати авторитет на Запорожжі, де він жив, за словами літопису, "в добром захованю і в ласці всего войска Низового"[2]. Вже наприкінці вересня – на початку жовтня 1659 р. січове товариство обирає його кошовим[3]. Рік по тому, в жовтні 1660 р., Хмельниченко зрікається зверхності царя і присягає польському королю. Саме цей момент Іван Мартинович й обирає для того, аби розпочати штурм нової політичної вершини.

Переходові Хмельниченка під зверхність короля передувала нищівна поразка царських військ під Чудновим, яка викликала в Москві небувалу раніше паніку. Але на Запорозькій Січі й на Лівобережній Україні на той час населення більше тягнулося до Москви, ніж до Варшави. Тому й сходження на гетьманство Брюховецький планує здійснити за допомогою першої. Кошовий негайно їде в "білокам'яну" заспокоювати царя[4], розуміючи, що така послуга швидко не забудеться, принаймні на нових виборах гетьмана підтримка з боку Москви йому буде забезпечена.

Щоправда, поки претендент їздив до царя, супроти Юрія виступив його дядько, переяславський полковник Яким Сомко, котрий не лише засвідчив вірність присязі Москві, а й відбив наступ ворожих військ на Лівобережжя. Після чого Сомко скликав козацьку раду, яка й проголосила його гетьманом Лівобережної України. Таким чином, маневр Брюховецького не вдався і тепер доводилося розпочинати все спочатку. Повернувшись на Запорожжя з Москви зі знаками царської милості, грішми та зброєю, претендент, на противагу Сомкові, проголошує себе кошовим гетьманом.

Значно полегшує реалізацію честолюбних планів Івана Мартиновича та обставина, що в середовищі козацької старшини спалахує кланова боротьба. Правочинність виборів на гетьманство брата першої дружини Б. Хмельницького Я. Сомка не визнає брат третьої дружини славетного гетьмана – ніжинський полковник Василь Золо-

---

[1] Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 16.
[2] Там само.
[3] Памятники, издание Киевской комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 3. – С. 376.
[4] РГАДА. – ф. 229. Малоросійський приказ. – Оп. 4. – Спр. 232. – Арк. 1–60.

таренко, котрий також рветься до гетьманської булави. Поки суперники обливають один одного брудом на очах українського населення та царської адміністрації, Брюховецький здобуває низку важливих перемог. Насамперед, він перетягує на свій бік надзвичайно впливового, особливо в придворних колах Москви, місцеблюстителя кафедри митрополита київського – єпископа Мефодія.

Тонко розуміючи властолюбну вдачу єпископа, Іван Мартинович у розмовах з ним неодноразово висловлюється за обмеження повноважень козацької старшини, критикує спроби Сомка зміцнити гетьманську владу та відтіснити Мефодія від вирішення світських справ.

Майбутнє України кошовий вбачає в тому, що обмежити гетьманські прерогативи на користь царської адміністрації, а зібрані з українського населення податки відсилати до царської скарбниці. Брюховецький пропонує взагалі ліквідувати інститут гетьманської влади в Україні, доручивши управління нею комусь з царських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф. Ртищеву.

Оскільки Сомко зійшов на вершину влади завдяки підтримці статетного "кармазинового" козацтва (тогочасного українського "середнього класу"), Іван Мартинович у боротьбі за владу робить ставку на підтримку знедолених верств українського населення. З цією метою претендент наполегливо формує імідж захисника інтересів незаможних, гнівно картає політику "кармазинового" козацтва, щедро обіцяє рядовим козакам і селянам раз і назавжди покінчити з проявами насильства та несправедливості влади. Водночас, зустрічаючись з багатими міщанами, обіцяє розширити права міського самоврядування, вивівши міста з-під влади гетьманської адміністрації. Слух запорожців лестять заяви Івана Мартиновича щодо необхідності посилення впливу їх спільноти на політичне життя в "городовій" Україні.

Після такої масованої і всеохоплюючої передвиборної кампанії результати ради, скликаної на 17 червня 1663 року під Ніжином, було неважко передбачити: Брюховецького проголосили гетьманом, його опонентів заарештували, звинуватили у зраді й стратили. Сп'янілі від успіху прибічники Івана Мартиновича ще три дні гучно святкували свою перемогу, грабуючи старшинські садиби та вбиваючи їх власників.

Але, як відомо, свято не може тривати вічно. Триденний сплеск анархії та вседозволеності, по суті, й став єдиною платою Брюховецького за підтримку своєї кандидатури на виборах. Надалі гетьман діяв так, як і мав діяти вже обраний правитель. Щоб не бути маріонеткою в руках запорожців, які разом з ним прийшли з Січі і звели його на вершину влади, гетьман розділив їх на невеликі загони і розквартирував по всьому Лівобережжю. Цим він вирішив одночасно два завдання: втихомирив опозиційні виступи старшини на місцях та позбувся опіки січовиків при вирішенні державних справ. Крім того, український правитель клопотався перед царем, аби той взагалі заборонив Січі безпосередньо, минаючи гетьмана, звертатися до Москви. Не менш разючою була зміна настроїв Брюховецького і в ставленні до міщан: протягом усього гетьманування він намагається обмежити міське самоврядування, зменшує кількість міських громад, які мали право користуватися магдебурзькими привілеями, обкладає населення міст податком на свою користь. Досить помітною стає і зміна поглядів Івана Мартиновича на характер стосунків з царем: він усіляко намагається дезавуювати свої попередні заяви, уникає виконання взятих на себе фінансових зобов'язань. Забувши дані раніше обіцянки, Брюховецький заявив, що все буде так, як було за Виговського: тобто – міцна гетьманська влада, що є повноправним сувереном козацької держави і лише номінально визнає зверхність над собою російського монарха.

Метаморфоза поглядів Івана Мартиновича відбувається настільки стрімко, що він майже одразу ж втрачає старих соратників і друзів і не встигає заручитися підтримкою нових. Заходи Брюховецького, спрямовані на зміцнення гетьманської влади, наштовхнулися на активну протидію з боку частини козацької старшини, міщанства та їх лідера – довіреної особи царя єпископа Мефодія. У непевні, "смутні" часи початку 60-х рр. єпископ перетворився на вельми впливову фігуру політичного життя Лівобережної Гетьманщини, став головним посередником у стосунках з Москвою. Відчувши принаду влади, Мефодій аж ніяк не збирався здавати своїх позицій і після виборів на гетьманство його протеже Івана Брюховецького. Навпаки, після Ніжина єпископ намагається ще більше зміцнити свої позиції, постійно втручається у світські справи, вимагає від новообраного гетьмана реалізації взятих на себе під час передвиборної боротьби обіцянок. Іван Мартинович дуже швидко зрозумів, що саме Мефодій стає головною перепоною на шляху зміцнення гетьманської влади. Перепоною, яку самотужки, без допомоги Москви здолати не під силу. Тому вже в середині серпня 1663 р. Брюховецький повідомляє московському воєводі К. Хлопову про нелояльність Мефодія до царя. Надалі конфлікт між гетьманом і єпископом загострюється все більше. Гетьман радить Москві прислати в Київ на митрополичу кафедру кого-небудь з московських ієрархів, а єпископ у свою чергу ставить під сумнів доцільність подальшого перебування Брюховецького при владі.

Конфлікт Брюховецького та Мефодія виявився однією з центральних сюжетних ліній політичного протистояння на Лівобережжі середини 60-х років. Причому дуже швидко стає очевидним, що конфлікт не вміщується в рамки приватної суперечки двох вельми честолюбних і, водночас, однаково нерозбірливих у засобах досягнення своєї мети типових діячів Руїни. Єпископ у конфлікті з гетьманом виступає не як його особистий недруг, а як лідер і речник певних політичних сил на Лівобережжі, опозиційно налаштованих до гетьманських планів. Саме тому досить банальна за своєю суттю боротьба за політичну першість втягує у свій вир чималі суспільні групи та призводить до вкрай негативних наслідків для української державності.

Як Брюховецький, так і Мефодій головну запоруку своєї перемоги вбачають у підтримці Москви. Гетьман уже з осені 1663 р. неодноразово заявляє про своє бажання їхати до царської столиці, щоб "бачити пресвітлі царські очі". Однак через складну ситуацію в Україні – загрозу широкомасштабного воєнного конфлікту з поляками та військами правобережного гетьмана – ні в тому, ні в наступному році зробити це йому не вдалося. Натомість, на початку 1665 р. до Москви прибув єпископ Мефодій, який подав до Малоросійського приказу досить значну за обсягом записку з викладом проекту реформ державного устрою Гетьманщини. Цим проектом передбачалося виведення з підпорядкування гетьмана та старшини жителів українських міст, налагодження ефективного контролю за фінансовою діяльністю гетьманату, щоб гроші, зібрані з населення, йшли до царської казни і на утримання козаків та царських ратників, посилення військової присутності Московської держави на Лівобережжі, а не на збагачення гетьмана та старшини. Реалізацію проекту єпископ радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому близько півтори тисячі стрільців на чолі зі знатним бояриним і дяком, щоб, прибувши в Україну, йому було "надійно говорити з гетьманом"[5].

Ще більше й до того незавидне становище Брюховецького ускладнювалось тією обставиною, що в опозицію до його планів зміцнення гетьманської влади, крім єпископа Мефодія, перейшли ряд впливових політичних фігур з середовища лівобережної та запорозької старшини, котрі теж доносили на Івана Мартиновича в Москву. Зокрема, про підозрілу тональність дипломатичного спілкування лівобережного гетьмана з кримським ханом у розмові з белгородським воєводою князем Б. О. Репніним 24 жовтня 1664 р.

[5] *Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – С. 296.*

повідомляв кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, наголошуючи на тому, що в ханських листах містилися пропозиції жити їм "...братцкою любовю как бывшей гетман Богдан Хмелникой...", але для цього – "...в черкаских би де городех московских людей не было..." [6].

Ще більш категоричний у своїх підозрах щодо лояльності Брюховецького був лідер промосковськи налаштованого сегменту лівобережної козацької старшини полковник київський Василь Дворецький, котрий 21 березня 1665 р. звернувся з листом до начальника Посольського приказу П. М. Салтикова, інформуючи його, що гетьман їх – "старих і вірних цареві" полковників – зненавидів і намагається будь-що усунути від влади. Зокрема, Дворецький вказував на те, що Брюховецький змістив з посади полтавського полковника Д. Гуджола та зіньківського – В. Шимана-Шимановського, підпорядкувавши обидва полки своїй довіреній особі – генеральному бунчужному Григорію Витязенку [7]. Крім того, старшина стверджував, що гетьман спочатку намагався його заарештувати, коли він повертався з Москви, а тепер чинить різні утиски й переслідує як його особисто, так й іншій вірній цареві старшині, покладаючись у всьому на свого порадника "Захарочку" (генерального писаря Захарія Шийкевича) "...что он примыслит на том всем становитца" [8].

Змалювавши всі ті негаразди, які зараз коятьcя в Україні, Дворецький просив Салтикова видати указ, аби гетьман "...до городов дела неимал, пусть войском владеет, а городами воеводы, понеже городы гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому" [9].

Крім того, він просив змусити Брюховецького виконувати постанови статей 1659 р., якими заборонялося гетьману без "суполной ради полковников" зміщувати старшин з полковницьких урядів, навіть, коли б стала явною зрада когось з них [10]. Цікаво, що не сподіваючись на обізнаність свого адресата українськими справами, Дворецький навіть надіслав йому копію тих статей – "...для лутчего уразуменя..." [11]. Але не лише добре знання тогочасного права демонстрував київський полковник. Він також уміло апелював до історичних прецедентів, застерігаючи впливового московського діяча від того, щоб Брюховецький не вчинив з ними, як свого часу вчинив І. Виговський з М. Пушкарем [12].

Через деякий час, 16 серпня 1665 р., Дворецький надіслав до Малоросійського приказу листа, в якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватимуть проти надходження з України податків не на користь гетьмана, а – царя. Більше того, він пропонував запровадити такий порядок, щоб воеводи, "...жіютіе на Вкрайне...", володіли там маєтностями, і тоді не потрібно буде нікого (малося на увазі – гетьмана) просити виділити хліб на прожиток московським ратним людям [13]. Полковник наполягав також на тому, щоб збирання податків в Україні здійснювала не гетьманська адміністрація (оскільки вона використовує зібрані ресурси у своїх корисних інтересах), а московські воєводи [14].

Важливо й те, що пропозиції Дворецького знаходили підтримку і в деяких інших козацьких старшин, зокрема, переконливим прибічником такого курсу Москви зарекомендував себе генеральний писар Степан Гречаний.

Отож, за того розкладу політичних сил, що склалися в Україні на середину 1665 р., шанси І. Брюховецького на успішне завершення московської місії були мізерні. Вельми прикметним, на наш погляд, є уже той факт, що по прибутті до російської столиці 11 вересня 1665 р. представницької української делегації (крім гетьманського уряду і козацької старшини, до неї входили також представники Православної Церкви та міського самоврядування) В. Дворецький і С. Гречаний поселилися не разом з усіма "на посолском болшом дворе", а окремо – щоб їм було зручно спілкуватися з керівником російської делегації на переговорах П. Салтиковим "...для дел великого государя, а дела за ними есть много..." [15].

В історичній літературі побутує невірна думка, що по прибуттю до Москви І. Брюховецький ще 15 вересня "...уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами..." [16]. Однак, аналіз документів, які стосувалися перебування української делегації в Москві, вказує на те, що ініціатором цього був не гетьман, а російська сторона. Він же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього. Так, уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом вимогу стосовно надходження українських податків до скарбниці царя вже 20 вересня 1665 р. [17] (Важливо те, що вимоги московських державних мужів, оприлюднені на переговорах П. Салтиковим, цілком ґрунтувалися на пропозиціях єпископа Мефодія, переданих півроку тому). Натомість І. Брюховецький переконував царських бояр, що грошових зборів з лівобережних жителів у царську скарбницю збирати "...отнюдь немочно; да и заводить то ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости..." [18]. Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати для утримання московських ратних людей спочатку непрямі податки – з млинів, відкупів, торгівельних операцій тощо. Причому, робити це радив "...не по болшому..., аби населення поступово звикалося з цим, а "...сперва б им было не тягостно..." [19].

І лише 11 жовтня Брюховецький погодився передавати і натуральні, і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, проте з важливою обмовкою – їх збір мали здійснювати українські урядники [20]. Втім, російську сторону не задовольняв такий порядок організації фінансової справи і П. Салтиков наполіг на тому, щоб збирання, прийом коштів і збіжжя на зберігання та контроль за дотриманням порядку в цій справі перебували не в компетенції козацької адміністрації, а представників адміністрації царя воєвод, кількість яких в Лівобережній Україні відтепер мала збільшитись у два рази. Крім організації фінансової справи, в компетенцію воєводського правління передавалося також управління некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування [21].

Крім цього, надзвичайно радикального нововведення до схеми організації стосунків Війська Запорозького з російським царем, вироблений за результатами переговорів новий українсько-російський договір – так звані Московські статті 1665 р. – підтверджував заборону гетьманському уряду на проведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачав, окрім підпорядкування Київської митро-

---

[6] РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 6. – Спр. 22. – Арк, 1.
[7] Там само. – Спр. 26. – Арк, 2.
[8] Там само. – Арк, 3.
[9] Там само.
[10] Там само. – Арк, 4.
[11] Там само.
[12] Там само.
[13] Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 142. – С. 309.
[14] Там само.
[15] РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк, 23.
[16] Наприклад див.: Карпов Г. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Православное обозрение. – 1874. – № 8, 9.
[17] Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 6. – № 1. – С. 19.
[18] Там само.
[19] Там само.
[20] Бантиш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 142–144.
[21] Там само.

полії Московському Патріарху, висвячення останнім на митрополичу кафедру до Києва московського церковного ієрарха "...для лучшіе всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения..." .

Існують різні здогадки щодо особи ініціатора цього надзвичайно важливого нововведення, реалізація якого означала б принципову нову якість інтеграції України до корони Романових. Найбільш аргументовані з них указують на особу політичного супротивника єпископа Мефодія – гетьмана Брюховецького, котрий у такий спосіб намагався йому помститися та недопустити до висвячення на митрополичу кафедру в Києві.

Решта положень Московських статей були менш радикальними за своїм змістом. Але в сумі вони обмежували цілим рядом застережень право вільної гетьманської елекції, яка мала відбуватися лише з дозволу царя та за умови присутності на ній уповноваженого царського представника. Гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького і мали бути повернутими вже після обрання нового гетьмана. Причому, передбачалося, що меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя буде вручати новообраному регіментареві на Генеральній Раді, а велику булаву, "знамя большое" і царську жалувану грамоту – він зможе отримати лише в "царствующем граде, Москве". Зрозуміло, що все це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя.

Загалом же гетьманський вояж закінчився повним фіаско: підписана в Москві нова угода з царем фактично зводить нанівець автономію Лівобережної України. Як компенсацію за втрату реальної влади, цар жалує Брюховецького боярським титулом й одружує на дочці князя Д. Долгорукого. Але ні боярський чин, ні посвоячення з московською аристократією не могли порятувати гетьмана, швидше навпаки – ще дужче розпалювало до нього ненависть. Після повернення з Москви авторитет Івана Мартиновича катастрофічно падає.

Прагнучи якимось чином зняти напругу в суспільстві, пом'якшити враження від непопулярних нововведень, Брюховецький віддає таємні розпорядження старшині не перешкоджати вступу селян і міщан до козацького стану, який і надалі залишався у підпорядкуванні гетьманської адміністрації і не підлягав оподаткуванню на користь царя. Проте такі кроки, природно, вже не могли виправити становище та зупинити зростання суспільного невдоволення гетьманською політикою. У липні 1666 р. відбулися збройні антигетьманські виступи козаків та селян на Переяславщині, які були придушені за допомогою російської зброї. Царські воєводи доносили з України, що "козаки де боярина и гетмана все не любят"[22].

В цих умовах і до того нечисельні лави прибічників Брюховецького танули з дня на день. Розуміючи, що промосковська політика завела його у глухий кут, гетьман став хворобливо підозрілим і жорстоким. За наймешої підозри в антигетьманських намірах старшин заарештовували і відправляли до Москви, звідки їх дорога здебільшого пролягала до Сибіру.

Ще однією страшною ознакою того часу стали багаття в гетьманській резиденції – Гадячі, – які сповістили про повернення в Україну похмурої середньовічної доби. За наказом Брюховецького на майдані "перед всім народом за малую вину" спалювали жінок, звинувачених у чаклунстві. Нові пристрасті гетьмана не залишали йому часу для занять військовими та адміністративними справами. І царські воєводи доносять у Москву, що козаки ремствують: "Что это за гетман, который сидит в городе, как в лукошке, а только за ним и дела, что ведьм жжет"[23].

Втративши підтримку лівобережного населення, Брюховецький сподівався на допомогу Москви. Але там до керівництва Малоросійським приказом прийшов відомий своїми українофобськими заявами А. Ордин-Нащокін. До того ж невдовзі гетьман довідався про те, що царський уряд розпочав таємні переговори з його суперником – правобережним гетьманом П. Дорошенком.

Грунт остаточно вислизав із-під ніг Брюховецького, і він вдається до вкрай ризикованого, але єдино можливого в тих умовах кроку: на початку 1668 р. скликає в Гадячі старшинську раду, на якій оголошує про свій намір розірвати з Москвою, визнати протекторат Туреччини, об'єднатися з Дорошенком і спільними зусиллями домагатися незалежності України. Після закінчення ради до Стамбула, Бахчисарая та Чигирина відбули посли лівобережного гетьмана, а по всій Україні розіслано гетьманські універсали із закликом до повстання проти ненависного московського ярма. Довідавшись про антиурядові заворушення на Дону, Брюховецький надіслав спеціальне послання керівникові повсталих Степанові Разіну з пропозицією спільно боротися за свої права та вольності.

8 лютого 1668 р. розпочалося вигнання царських воєвод з українських міст, і дуже швидко майже все Лівобережжя (за винятком кількох добре захищених міст-фортець) було звільнене від військової присутності Москви. Розвиток визвольної боротьби в Україні переконливо свідчив, що запізніле прозріння Брюховецького навряд чи допоможе йому втримати владу у своїх руках. Але гетьман не полишав надій. Незважаючи на запевнення П. Дорошенка скласти з себе повноваження гетьмана Правобережної України, "только б войско совокупить вместе", Брюховецький ухилився від проведення об'єднаної ради, а коли Дорошенко форсував Дніпро і повів свої війська проти царських військ Ромодановського, з досі не з'ясованих причин Іван Мартинович кинувся йому наперереріз.

У понеділок 7 червня 1668 р. супротивники зійшлися поблизу Диканьки, на знаменитому Сербиному полі, де десять років тому вже збройно з'ясовували стосунки Іван Виговський та Мартин Пушкар. Але цього разу, на щастя, до битв справа не дійшла. Лівобережні козаки одразу ж заявили про свою готовність визнати владу Дорошенка і силоміць привели Брюховецького до намету переможця. Правобережний гетьман наказав прикувати переможеного суперника до гармати. Однак натовп, що складався головним чином з лівобережних козаків, зрозумівши зроблений ним знак рукою як смертний вирок, накинувся на свого колишнього володаря і по-звірячому вбив його. Згідно свідчень Самовидця, "голота тирански забила и замордувала Бруховецького на полі і багато людей значних козаків і запорожців позабивала на першому тижні Петрового посту"[24].

Спокутуючи гріх пролиття християнської крові на початку великого Петрового посту, П. Дорошенко, проголошений одразу на Сербиному полі гетьманом об'єднаної України, наказав тіло Брюховецького перевезти до Гадяча і там з усіма належними почестями поховати в збудованій на кошт небіжчика соборній церкві Богоявлення Господнього. На надгробку було зроблено напис, який містив зокрема й такі слова:

От земного краю
Прошу всіх посполу,
В земном`лежа долу,
Не стався суровo,
Тое дай ми слово:
"Вічна ему буди
Память от всіх людій.

Прислухаймося й ми до слів епітафії та не судімо надто суворо Івана Брюховецького. Спробуймо ліпше зрозуміти логіку та мету його вчинків, зрозуміти епоху, в якій довелося йому жити та діяти. Це, мабуть, набагато корисніше, ніж виносити остаточний присуд: ким усе-таки був Іван Мартинович Брюховецький – "праведним гетьманом" чи підніжком Москви. Адже історія врешті-решт покликана не судити, а навчати та застерігати. Вчитися розуміти її уроки, робити з них належні висновки в інтересах нації та Української держави – справа життєво необхідна.

[22] *Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 19.*
[23] *Там само.*
[24] *Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 104.*

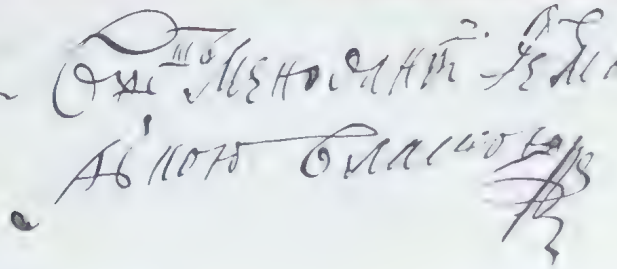

Портрет Івана Мартиновича Брюховецького (? - 1668) – гетьмана Лівобережної України (1663 - 1668).

Факсиміле підпису гетьмана Івана Брюховецького
Підпис на універсалі від 9.04.1668 р

Портрет гетьмана Івана Мартиновича Брюховецького.
[illegible]

Портрет гетьмана Івана Брюховецького.
Невідомий художник. І половина XIX ст.
[illegible]

Прихід Кирила Тура до Сомка у в'язницю.
Невідомий художник. Середина XIX ст.
[illegible]

Портрет Київського митрополита Діонісія Балабана, сподвижника гетьмана Івана Брюховецького.
Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888.
Папір, друк. 14,1 x 11,3 см.
[illegible]

Прихід Кирила Тура до Череванів А. А. Жаха. (1855 - 1927). **1898 р.**
Ілюстрація до роману-хроніки
П. Куліша "Чорна рада". - 1899
Папір; акварель, туш, перо, білило
14 x 20,8 см
ІМФЕ. N Ф-19, од. 36.26

Поїзд Лесі Череванівни – нареченої гетьмана Сомка – до Сомкового двору в Києві. А. А. Жаха (1855 - 1927). **1898 р.**
Ілюстрація до роману-хроніки
П. Куліша "Чорна рада". - 1899
Папір; акварель, туш, перо, білило
14,2 x 21 см
ІМФЕ. N Ф-19, од. 36.26

Петро Шраменко у Кирила Тура. А. А. Жаха (1855 - 1927). **1898 р.**
Ілюстрація до роману-хроніки П. Куліша "Чорна рада". 1899.
Папір; акварель, туш, перо, білило. 14 x 21 см.
ІМФЕ. N Ф-19, од. 36.26.

Кирило Тур у гетьмана Сомка. А. А. Жаха (1855 - 1927). **1898 р.**
Ілюстрація до роману хроніки П. Куліша "Чорна рада". - 1899
Папір; акварель, туш, перо, білило. 14 x 21 см.
ІМФЕ. N Ф-19, од. 36.26

Сутичка за гетьманський бунчук на Чорній раді.
А. А. Жданя (1855 - 1927). **1898 р.**
Ілюстрація до роману-хроніки П. Куліша "Чорна рада". - 1899.
Папір; акварель, туш, перо, білило. 14 x 21 см
ІМФЕ. N Ф-19, од. 36. 26

Бій між супротивними партіями на Чорній раді.
А. А. Жданя (1855 - 1927). **1898 р.**
Ілюстрація до роману-хроніки П. Куліша "Чорна рада". - 1899.
Папір; акварель, туш, перо, білило. 14,2 x 21 см
ІМФЕ. N Ф-19, од. 36 26

Бенкет партії Брюховецького з московськими боярами.
А. А. Жданя (1855 - 1927). **1898 р.** Ілюстрація до роману-хроніки П. Куліша "Чорна рада". - 1899. Папір; акварель, туш, перо, білило. 14,1 x 21 см.
ІМФЕ. N Ф-19, од. 36 26

Кирило Тур у Сомка у в'язниці. А. А. Жданя (1855 - 1927). **1898 р.**
Ілюстрація до роману-хроніки П. Куліша "Чорна рада". - 1899.
Папір; акварель, туш, перо, білило. 14 x 21 см
ІМФЕ. N Ф-19, од. 36. 26

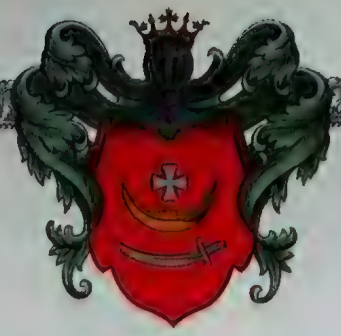

Валерій Степанков
доктор історичних наук, професор

"Чорна рілля зорана
І кулями засіяна...
Білим тілом заволочена
І кровію сполочена..."
Українська народна пісня

ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Серед державних діячів України доби козаччини однією з найяскравіших і водночас найтрагічніших є постать гетьмана Петра Дорошенка. Він вирізнявся глибоким аналітичним розумом, палким патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання України, несхитною послідовністю й залізною волею в досягненні поставленої мети, розвинутим почуттям власної гідності.

Народився майбутній гетьман у Чигирині 1627 р. в сім'ї, яка мала глибокі корені служіння матері-Україні, адже дід Михайло був соратником славетного Петра Конашевича-Сагайдачного. Ставши гетьманом Війська Запорозького у 1625 р., Михайло Дорошенко відіграв важливу роль у створенні територіального устрою козацької України. На жаль, у 1628 р. він передчасно загинув під час походу на Крим. Батько Дорофій дослужився до чину козацького полковника. Мати походила з роду Тарасенків, відоме її чернече ім'я – Митродора. Мав Петро братів – Андрія, Григорія, Степана і, можливо, Федора. Була і сестра, ім'я якої невідоме. Імовірно, що П. Дорошенко навчався у Києво-Могилянській колегії[1]. За визнанням літописця Самійла Величка, він був "умілий у всяких речах"[2].

Прикметно: Петро Дорошенко був серед небагатьох, хто наприкінці 1647 р. разом із Богданом Хмельницьким вирушив на Запорожжя[3]. Бурхливі події Національної революції 1648 – 1676 рр., близькість до титанічної постаті гетьмана Хмельницького відіграли вирішальну роль у становленні політичних поглядів Дорошенка. Він стає палким поборником ідеї створення незалежної соборної Української держави й упевнено піднімається щаблями служби у Війську Запорозькому. Вірогідно, що молодий козак зумів зарекомендувати себе з позитивного боку під час осінньої кампанії 1648 р. та влітку наступного року в боях під Збаражем і Зборовом, унаслідок чого Б. Хмельницький призначає його на посаду гарматного писаря.

Петро Дорошенко був серед довірених осіб великого гетьмана й виконував різноманітні доручення. У 1655 р. 28-річний козак став наказним полковником Прилуцького полку. Влітку цього ж року на чолі посольства Б. Хмельницький посилає його до Москви, а весною 1657 р. призначає прилуцьким полковником. Ймовірно, того ж року П. Дорошенка відправили до шведського короля Карла X Густава, з яким велися переговори про укладення договору, спрямованого проти Речі Посполитої. Після повернення Петро Дорошенко одружується з Любою – донькою родича гетьмана, київського полковника П. Яхненка-Хмельницького[4].

Після смерті Богдана Хмельницького у серпні 1657 р. Петро Дорошенко не підтримав претензій на булаву миргородського полковника Григорія Лісницького. Насторожено ставився до політики новообраного гетьмана Івана Виговського, тому не перебував серед його близького оточення. Орієнтація І. Виговського на союз з Польщею[5] викликала загострення політичної ситуації в Україні. Проти нього розгорнувся опозиційний рух, що був використаний полтавським полковником Мартином Пушкарем і запорозьким кошовим Яковом Барабашем. Заручившись підтримкою татар, Іван Виговський у травні 1658 р. організував похід на Полтавщину, в якому брав участь і Петро Дорошенко. У битві 10 червня з військом М. Пушкаря і Я. Барабаша загинуло близько 50 тисяч осіб[6].

Навесні та влітку 1659 р. Петро Дорошенко взяв участь у боях козаків під керівництвом І. Виговського проти московських військ, у тому числі й у знаменитій Конотопській битві, де московити зазнали нищівної поразки[7].

Петро Дорошенко брав участь у переговорах, що велися з польським коронним обозним А. Потоцьким. Незважаючи на його зусилля схилити новообраного гетьмана та більшість старшини до збереження підданства королю, козаки вирішили повернутися до відновлення перебування козацької України в складі Московського царства. В переговорах з московським головнокомандувачем, які інтенсивно проводилися на початку жовтня, знову активну участь брав П. Дорошенко. Українські посли домагалися прийняття нових статей, що передбачали не лише розширення отриманої за Переяславським договором автономії для Української держави, зокрема в проведенні зовнішньої політики, а й зміцнення прерогатив гетьманської влади, включення до складу козацької території північної Чернігівщини й частини півдня Білорусії. Але царський уряд узяв курс на серйозне обмеження політичної автономії України. Його представники вдалися до силового тиску і, наказавши московським стрільцям оточити козаків, змусили гетьмана Юрія Хмельницького і старшину прийняти 17 жовтня 1659 р. на раді в Переяславі нові умови Переяславського договору, що були свідомою підробкою договору 1654 р.[8]

У листопаді в Чигирині скликається старшинська рада, яка вирішила відрядити послів до Москви добиватися, щоб в українських містах, за винятком Києва та Переяслава, не було московських воєвод; відновлення попередніх прерогатив гетьманської влади; дозволу на зносини з іншими державами; права участі української делегації в переговорах московського уряду з польським; відміни статті нового Переяславського договору про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Цю важливу місію було доручено тепер уже чигиринському полковникові Петрові Дорошенку і черкаському полковникові Андрію Одинцю. Вони очолили велике посольство, до складу якого увійшли представники майже всіх полків. Наприкінці грудня царський уряд розглянув клопотання Війська Запорозького і відхилив

---

[1] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. – Нью-Йорк, 1985. – С. 25–29.
[2] Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 49.
[3] Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. Іст. портрети. – К., 1994. – С. 287.
[4] ЦДІАУ.Ф. – Ф. 2. – Спр. 15558. – Арк. 119. – Акти ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 572; Величко С. Назв. праця – Т. 1. – С. 35.
[5] Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 194.
[6] Там само. – С. 190; Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 229–232.
[7] Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226, 238; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1870. – Т. 4. – С. 114–115; Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 372–373.
[8] Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 254–274; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – С. 141; Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 12. – С. 155–178; Яковлів Я. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 591.

основні з них, чим дав підстави значній частині старшини звернути свої погляди в бік Польської Корони [9].

Петро Дорошенко виявляє себе і як сміливий стратег. У бою війська Юрія Хмельницького 7 жовтня 1660 р. з поляками і татарами під Слободищами він продемонстрував велику мужність. Битва не принесла успіху жодній із сторін. Тим часом відчайдушна спроба московського війська В. Шереметева 14 жовтня вирватися з оточення зазнала невдачі. Довідавшись про це, козацька старшина змусила Ю. Хмельницького пришвидшити переговори з командуванням польського війська. 15 жовтня до коронного гетьмана С. Потоцького прибуло козацьке посольство, в складі якого знову перебував П. Дорошенко. Переговори завершилися укладенням 17 жовтня Чуднівського договору, який передбачав відновлення умов Гадяцького договору, але без статті про створення Руського князівства; повернення українського війська на козацьку територію для її звільнення від московських залог [10]. Для відновлення влади на Лівобережній Україні Юрій Хмельницький у 20-х числах листопада відіслав туди наказного гетьмана Петра Дорошенка в супроводі 5 тисяч козаків і кількох тисяч татар. Той в середині грудня укріпився в Зінькові, а згодом зайняв Ромни. При цьому П. Дорошенко заборонив татарам грабувати населені пункти, брати ясир. Очевидно, саме тому в другій половині січня 1661 р. вони залишили наказного гетьмана. Оскільки Дорошенко не брав активної участі в боротьбі з московськими підрозділами та лівобережними козаками, котрі їх підтримували, наприкінці місяця Богданів нащадок відкликає його до Чигирна і призначає наказним гетьманом на Лівобережжі Григорія Гуляницького. На початку березня П. Дорошенко переправив гармати через Дніпро, а в травні намагався розмістити вірні гетьману залоги в Кременчуку, Балаклії та Остапі – містах Чигиринського полку на Лівобережжі [11].

Петро Дорошенко надавав великого значення політичним методам розв'язання проблеми збереження цілісності козацької України. Водночас намагався уникнути активної участі у міжусобній боротьбі. Він, очевидно, не підтримував політичного курсу Ю. Хмельницького і тому поступився посадою чигиринського полковника Іванові Богуну [12].

Громадянська війна призвела до появи вкрай небезпечної тенденції відриву Лівобережної України від Правобережжя. Скликана на початку другої декади січня 1663 р. рада в Чигирині задовольнила відставку Юрія Хмельницького, який заявив про намір стати ченцем, і обрала гетьманом Павла Тетерю. Петра Дорошенка було призначено наказним гетьманом. На початку березня з двома тисячами козаків він переправився через Дніпро й зайняв Кременчук. Весною П. Дорошенко отримує високу посаду генерального осавула Війська Запорозького. Саме йому гетьман Тетеря доручив придушити повстання, що спалахнуло у кінці травня у Паволочі. Дорошенко діяв рішуче, й повстанці зазнали поразки [13].

У червні гетьманом Лівобережної України обирають Івана Брюховецького. Восени польський уряд робить нову спробу поширити свою владу на територію всієї України.

На цей час у Петра Дорошенка визріває намір добитися гетьманської булави. Діяв він обачно, зважуючи кожен крок; за обставин помітного спаду інтересу Московії до подій на Правобережжі й рівноваги сил у боротьбі між Польщею та Кримським ханством вирішив зіграти на суперечностях між ними. З лютого почав шукати союзників серед старшини і козаків на обох берегах Дніпра. Після поразки у квітні 1665 р. Павло Тетеря втік від повстанців до Польщі. Боротьба за булаву стає відкритою. В червні, спираючись на підтримку частини мурз, проголошує себе гетьманом енергійний медведівський сотник Степан Опара. Досвідченіший і впливовіший серед козацтва Петро Дорошенко виступив проти нього. Опару вдалося дискредитувати в очах мурз, і вже наприкінці серпня 1665 р. козацька рада обрала гетьманом Петра Дорошенка [14].

Реально оцінюючи ситуацію, П. Дорошенко вважав першочерговим завданням домогтися зміцнення влади на Правобережжі й заручитися підтримкою від населення, передусім козацтва, щоб згодом приступити до об'єднання України під своєю булавою. Тому, подолавши брацлавського полковника В. Дрозденка, гетьман одразу ж став на шлях обмеження впливу Польщі на козацькі землі. Він відмовився пустити польські залоги до Брацлава, Корсуня й Могилева, вимагав, щоб жовніри залишили Білу Церкву [15].

Використовуючи зростання невдоволення політикою Івана Брюховецького на Лівобережжі, Петро Дорошенко розсилає універсали до населення із закликами підтримати його діяльність. У другій половині липня 1666 р. спалахнуло повстання народних мас на Переяславщині, і правобережний гетьман послав їм на допомогу частину підрозділів найманої регулярної армії. П. Дорошенко закликав населення Лівобережжя та окремих полковників підтримати переяславців, щоб нарешті всі були "в з'єднаній братерській любові...". Але І. Брюховецький швидко кинув проти повстанців вірні йому полки. Виступ зазнав поразки [16].

Укладення на початку 1667 р. польсько-московського Андрусівського договору, що передбачав поділ земель України по Дніпру, викликало гостру негативну реакцію у Петра Дорошенка. 11 березня він звернувся з універсалом до козаків, повідомляючи про загрозу наступу поляків. Тому закликав козаків і посполитих ладнати зброю, бути готовими виконати його наказ – вирушати в похід [17]. Гетьман доклав максимум зусиль до того, щоб звільнити українські міста від польських залог. За його розпорядженням почалася облога Білої Церкви – твердині польського панування на Правобережній Україні.

Чимало зусиль Петро Дорошенко докладав для порозуміння із запорозькими козаками. У другій половині квітня він відправив туди посла, пропонуючи бути з ним заодно і не чинити шкоди кримським татарам. Скликана на Січі рада показала, що частина козаків підтримувала правобережного гетьмана, а інша – московського царя. Все ж було прийнято рішення послати до П. Дорошенка гінця з повідомленням про готовність скласти йому присягу. Однак в умовах загострення стосунків з Росією (через убивство запорожцями московського посла) обстановка на Січі для планів Петра Дорошенка стала несприятливою [18].

Щоб уникнути міжусобної боротьби, Петро Дорошенко запропонував козакам зібратися на раду на р. Росаві для обрання єдиного гетьмана, обіцяючи покласти булаву, бунчук і корогву, а вже кого військо обере гетьманом, той ним і буде, "тільки б де військо совокупити разом". Універсали подібного змісту розсилалися по всій Україні. Ініціатива знайшла підтримку не лише серед більшості правобережних і лівобе-

[9] Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5. – С. 1–7; СПб., 1872. – Т. 7. – С. 316–318; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т. 60. – С. 41–43; Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 148–149.

[10] АУБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 335 / II. – Арк, 45–48; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... – С. 90–110; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 246–251.

[11] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 15404. – Арк, 19–20; Ф. 2. – Спр. 15407. – Арк, 2; Акти МГ. – СПб, 1901. – Т. 3. – С. 258–260, 310, 319.

[12] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 15409. – Арк, 13, 19–20.

[13] Там само. – Ф. 2. – Спр. 15410. – Арк, 53; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – T. 2. – S. 75–76.

[14] Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна Модерна. – Львів, 1999. – Число 2–3. – С. 337–338.

[15] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 56–70; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S. 79–86.

[16] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 15418. – Арк, 35–63.

[17] Там само. – Спр. 15422. – Арк, 23.

[18] Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 4. – С. 179–198.

режних козаків, а й у запорожців. Авторитет П. Дорошенка починає зростати й загалом серед населення Лівобережної України, незадоволеного політикою московського уряду та І. Брюховецького, якого правобережний гетьман теж запрошував прибути на раду, одначе, внаслідок відмови лівобережних гетьмана і старшини, рада не відбулася [19].

Тоді Петро Дорошенко розпочав підготовку визвольного походу на західноукраїнські землі. Дочекавшися підходу орди калги-султана Крим-Гірея, на початку вересня 1667 р. П. Дорошенко вирушив у похід у напрямку Старокостянтинова. Допоміжний удар з боку Подністров'я завдавав подільський полковник Остап Гоголь. Через місяць неподалік Підгайців український гетьман узяв в облогу військо польного гетьмана Я. Собеського. Але внаслідок вторгнення запорожців у Крим, татари пішли на укладення угоди з Польщею. Тому П. Дорошенко 19 жовтня змушений був підписати з Я. Собеським договір, який передбачав визнання підданства королю Речі Посполитої [20].

За таких обставин Петро Дорошенко погодився на переговори з московським урядом, який звільнив з ув'язнення гетьманового брата Григорія. До Чигирина прибув царський посол, який порушував питання розриву відносин Правобережжям з Кримом, але ці домагання були аргументовано відхилені. Торкнувшись стосунків з Московією, гетьман Петро Дорошенко і митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський висловили своє бажання, щоб була "в з'єднанні Украйна вся" (не тільки Лівобережна і Правобережна, а й уся територія в минулому Руського князівства: Перемишль, Ярославль, Львів, Галич і Володимир), щоб в українських містах не було московських воєвод і залог, із селян і міщан не стягували податків, щоб не порушувалися козацькі вольності та права, а гетьманом на обох берегах Дніпра залишився П. Дорошенко. Лише в такому разі він погоджувався визнати владу царя. Ті переговори завершилися невдачею [21].

Під кінець 1667 р. пожвавлюються стосунки П. Дорошенка з І. Брюховецьким. Досягнуто домовленості про організацію виступу лівобережних козаків проти московської адміністрації та прийняття підданства Порті. На початку 1668 р. Чигиринська старшинська рада висловилася за об'єднання Правобережної і Лівобережної України в єдину державу під протекцією Туреччини [22]. Заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини і козацтва, Петро Дорошенко на початку червня переправився через Дніпро й попрямував назустріч Іванові Брюховецькому. Після того, як 18 червня неподалік с. Будищ лівобережні козаки вбили свого гетьмана, козацька рада обрала Петра Дорошенка "гетьманом обох сторін Дніпра". Йому вдалося взяти під контроль майже все Лівобережжя і розташувати в найважливіших містах свої залоги. Однак тривожні вісті, що надходили з Брацлавщини про активізацію польських підрозділів, змусили гетьмана возз'єднаної козацької України 8 липня повернутися на Правобережну Україну. Наказним гетьманом він призначив Дем'яна Многогрішного [23].

Здавалося, заповітна мрія Петра Дорошенка здійснилася. Але розвиток подій пішов іншим шляхом. Уряди Московії, Речі Посполитої і Криму виступили проти возз'єднання Української держави, а частина старшини, спираючись на допомогу ззовні, виступила проти гетьмана. Спалахнула міжусобиця на Правобережжі, бо претензії на булаву висунув запорозький писар Петро Суховій, якого підтримували Запорожжя і Кримське ханство [24]. У кінці вересня московські війська перейшли в наступ на Лівобережну Україну, і в другій декаді жовтня 1668 р. Д. Многогрішний присягнув воєводі Г. Ромодановському. Григорій Дорошенко, посланий сюди на чолі кількох тисяч козаків, урятувати ситуацію не зміг. Тому Петро Дорошенко дав зрозуміти царському уряду про можливість замирення й прийняття підданства Московії за умови виведення з міст воєвод і відмови від визнання за Польщею прав на Правобережну Україну. Однак Москва відхилила ці пропозиції і наполягла на скликанні 27 грудня в Новгороді-Сіверському старшинської ради, яка обрала Дем'яна Многогрішного гетьманом [25].

Розгромивши в січні 1669 р. П. Суховія, П. Дорошенко закликав Д. Многогрішного діяти заодно проти ворогів, вказуючи на трагічні наслідки поділу України. У листах до лівобережної старшини прохав схаменутися, не підтримувати Многогрішного, бо через таких "закрутних гетьманчиків" відбудеться спустошення України. Але надаремне. У березні в Глухові в присутності Г. Ромодановського відбулася козацька рада, яка підтвердила обрання Д. Многогрішного гетьманом і схвалила нові "статті", що передбачали перебування московських залог у п'яти містах [26].

За таких обставин гетьман Дорошенко спорядив ще 20 серпня 1668 р. посольство до Стамбула, засвідчуючи згоду прийняти протекцію Порти. Після прибуття турецьких послів 21 березня 1669 р. Петро Дорошенко скликав поблизу Корсуня розширену старшинську раду, в роботі якої взяли участь представники Лівобережжя й Запоріжжя. Вона ухвалила прийняття турецької протекції, але відмовила присягати султану. Рада переобрала гетьманом Петра Дорошенка на обох берегах Дніпра [27]. Підготовлений П. Дорошенком у серпні 1668 р. проект договору з султаном передбачав: возз'єднання етнічних українських земель; обрання гетьмана довічно; звільнення населення України від сплати податків і данини; отримання Українською православною церквою автономії; заборону туркам і татарам, котрі мали прибувати на допомогу гетьману, руйнувати міста й села, брати ясир, споруджувати мечеті; неможливість укладення султаном і ханом договорів з Московією та Річчю Посполитою без відома українського гетьмана та ін. [28] На жаль, невідомо, які із статей проекту договору турецький уряд не прийняв, а які ухвалив.

Прагнучи порозумітися з Д. Многогрішним і схилити його до проведення спільної козацької ради для обрання єдиного гетьмана України, П. Дорошенко водночас вів жорстоку боротьбу з П. Суховієм, на бік якого перейшли Ю. Хмельницький і значна частина козаків Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Кальницького та Паволоцького полків. Наприкінці червня Петра Дорошенка після переправи через Рось у с. Конончі оточила татарська орда з козаками Петра Суховія. Облога тривала майже п'ять тижнів, і лише після прибуття турецького чауша, який привіз П. Дорошенкові гетьманські клейноди, татари відійшли до Криму. Петро Суховій відступив до Умані, де відмовився від булави, і гетьманом Правобережжя обрали уманського полковника Михайла Ханенка [29].

У внутрішній політиці Петро Дорошенко послідовно проводив курс на зміцнення ролі гетьманської влади, хоча, як і свого часу Богдан Хмельницький, для надання більшої легітимності прийнятим рішенням проводив їх через ухвали

[19] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 15422. – Арк. 42–60, 93–107.
[20] Majewski W. Podhajce-letnia i jesienna kampania 1667 r. // Studia i materialy do historii wojskowosci. – Warszawa, 1960. – T. 6. – Cz. 1. – S. 84–93.
[21] Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 233–253.
[22] Там само. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 30–31; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 168–173.
[23] БМЧ. – Спр. № 1376. – Арк. 97–98; БН. ВМФ. – Спр. 16281.
[24] Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 150–151.
[25] Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 64–88, 114–126.
[26] ЯІУ. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 34; Акты ЮЗР. – СПб., 1975. – Т. 8. – С. 72–96, 115–127.
[27] Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 130–145, 173, 229; Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // УІЦ. НС. – К., 1992. – Вип. 1. – Т. 4. – С. 84; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ. – Львів, 1999. – Т. 237. – С. 121–122, 126–147.
[28] Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 218–219.
[29] Там само. – Т. 8. – С. 263, 270; СПб., 1877. – Т. 9. – С. 43–45, 181–185; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 108.

старшинських рад. Львівський єпископ Йосип Шумлянський, котрий побував у Чигирині взимку 1671 р., свідчив: Петро Дорошенко "абсолютно (у них) панує і користується у всього народу любов'ю... [30] Звертає увагу на себе гнучкість соціально-економічної політики Дорошенка, а саме: проведення курсу на утвердження козацького типу господарства і недопущення до маєтків панів та урядовців" [31].

Гетьман Петро Дорошенко підтримував заходи митрополита київського Йосипа Тукальського у справі утворення Українського патріархату, вбачаючи у ньому важливий політичний фактор утвердження самостійності козацької України [32]. Один із польських сенаторів на початку квітня 1670 р. зауважував, що прийняття турецької протекції гетьман розглядав лише як прикриття для здобуття незалежності від Речі Посполитої та створення удільної держави [33].

Занепокоєний зміцненням Правобережного гетьманства, уряд Речі Посполитої розпочав воєнні дії, захопивши до кінця жовтня 1671 р. територію Брацлавщини. Цьому сприяв перехід на його бік кошового Івана Сірка, уманського полковника Михайла Ханенка й інших старшин [34]. Агресія призвела до різкого загострення турецько-польських відносин. Наприкінці листопада до П. Дорошенка прибули татари, а в грудні зав'язалися бої з королівськими хоругвами під Ладижином, Уманню, Тростянцем. Польські залоги почали залишати південні й центральні райони Брацлавщини. Оскільки Правобережжя перебувало під протекцією Порти, султан вимагав від Варшави вивести підрозділи з усієї Брацлавщини й визнати незалежність козацької України. Польський уряд відхилив ультиматум Порти, і на початку червня 1672 р. 120-тисячна турецька армія, очолювана султаном Магометом IV, виступила у похід. Перейшов у наступ і П. Дорошенко, котрий 18 липня неподалік Четвертинівки розгромив польське військо К. Лужецького та козаків М. Ханенка. У середині серпня під стінами Кам'янця-Подільського відбулася зустріч Петра Дорошенка з султаном, який підтвердив чинність влади гетьмана, обдарував його булавою, коштовним халатом і конем. 18 серпня після штурму місто капітулювало. Султан послав П. Дорошенка і хана зайняти Львів. Під час облоги позиція українського гетьмана сприяла тому, щоб орда не захопила й не спустошила місто [35].

Поразки Речі Посполитої спонукали її короля Михайла Вишневецького розпочати переговори у Бучачі. Українське посольство домагалося від турецької делегації змусити польську сторону погодитися на встановлення українсько-польського кордону по р. Горинь, ліквідувати унію, визнати митрополитом Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Але турки проігнорували інтереси українців. Згідно з укладеним 18 жовтня Бучацьким договором, Подільське воєводство відходило до складу Туреччини, а Польща визнавала незалежність Української держави у "давніх кордонах" [36].

На початку 1674 р. за наказом царя Г. Ромодановський та І. Самойлович розпочали наступ проти П. Дорошенка. Правобережному гетьманові забракло сил протистояти навалі, тому він з кількома тисячами козаків зачинився в Чигирині. До середини березня московські війська й полки Самойловича оволоділи основними містами Правобережного гетьманства, яке внаслідок воєнних дій зазнало подальшого обезлюднення й спустошення [37].

Турецький уряд, правильно розрахувавши, що суперечності між Московією та Польщею не дозволяють їм об'єднати свої війська, перший вирішив завдати удару. На початку липня татарська орда почала жахливе спустошення території між Дністром і Бугом. Ромодановський і Самойлович замість того, щоб виступити проти турків, 23 липня розпочали облогу Чигирина. Коли ж довідалися, що на Брацлавщину вступила турецька армія на чолі з султаном, поспіхом утекли на Лівобережжя. Розлючені опором, турки і татари знищували все на своєму шляху, Дорошенко виявився не в змозі запобігти цій катастрофі. Лише зазнавши великих втрат при взятті Ладижина та Умані, султан відмовився від наступу на Київ і наказав військам відійти за Дністер, залишивши при П. Дорошенку частину татарської орди [38].

Скориставшись різким послабленням Української держави, у жовтні розпочав наступ на Брацлавщину обраний польським королем Ян Собеський. У грудні він відрядив до Петра Дорошенка посольство з обіцянкою визнати козацькі права. Однак, навіть опинившись у катастрофічному становищі, гетьман намагався домогтися визнання Правобережного гетьманату. Тому переговори зірвалися. Влітку 1675 р. ситуація стала критичною. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя; не віряче у можливість успіху, П. Дорошенка залишали вірні раніше підрозділи козаків, соратники, родичі. Важкою втратою стала смерть друга і порадника Й. Тукальського. Залишалися напруженими стосунки з Кримом. За таких обставин 20 жовтня 1675 р. Петро Дорошенко присягнув Москві перед кошовим отаманом Іваном Сірком. Через день про це було повідомлено Івана Самойловича. Мабуть, П. Дорошенко та І. Сірко домовилися про скликання весною 1676 р. козацької ради для обрання гетьмана України, оскільки запорожці не визнавали законності гетьманства І. Самойловича. Але, як показали переговори посольств Петра Дорошенка та Москви наприкінці 1675 – на початку 1676 рр., царський уряд категорично відмовився визнати чигиринський акт, вимагаючи від П. Дорошенка скласти гетьманські повноваження і приїхати для присяги до Г. Ромодановського та І. Самойловича [39].

У другій половині вересня 1676 р. під стінами Чигирина з'явився авангард армії московського воєводи та лівобережного гетьмана. Загнаний у безвихідь, Петро Дорошенко заявив про готовність здати місто й приїхати, щоб скласти присягу на вірність царю. Згідно з домовленістю, П. Дорошенко прибув до табору 26-28 вересня, здав гетьманські клейноди й склав присягу. Йому вручили "статті", в яких визнавалося право проживати там, "де він хоче", а також пробачали всі минулі "проступки". Через два дні до Чигирина увійшла московська залога [40].

Так завершилася політична кар'єра одного з найвизначніших українських володарів, справжнього патріота, невтомного борця за незалежність і територіальну цілісність Вітчизни. Ця акція засвідчила поразку національної революції: українському народові не судилося тоді добитися створення незалежної соборної держави. Її інституції зберігалися тільки у Лівобережному гетьманстві, яке на правах автономії перебувало в складі Московщини.

19 листопада 1698 р. відійшов у вічність. Його поховали на березі р. Лами під правим криласом місцевої дерев'яної церкви святої Параскевії. З часом церкву розібрали, а над місцем поховання звели каплицю [41].

---

[30] Акти ЮЗР. – Т. 8. – С. 138; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С. 308; АГАД. – Ф. 549. – Спр. 317. – Арк, 39; Санин Г. Некоторые черты политики гетьмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 24.

[31] Мицик Ю. А. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 5.

[32] АГАД. – Ф. 3. – Спр. 25. – Арк, 143, 148; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... – С. 159.

[33] БН. ВМФ. – Спр. 2227.

[34] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 358–379.

[35] Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С. 317–318.

[36] БН. ВМФ. – Спр. 24713; Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 433–435.

[37] Акти ЮЗР. – СПб, 1879. – Т. 11. – С. 371–382, 389–411.

[38] Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 510–524; Літопис Самовидця. – С. 118–120; Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – С. 96–100.

[39] Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 532–590.

[40] Степанков В. Назв. праця. – С. 310–313.

[41] Лепявко С. Доля могили Петра Дорошенка // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 42–44.

Микола Шекір
історик

"Згинув марне Дорошенко, в Московії тліє,
Його ж слава гетьманськая ніколи не згине!
Коли б славний Дорошенко, був тепер між нами,
Не ходили б ми в кормиці та під москалями."
Українська народна пісня.

ЗАСЛАННЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА НА МОСКОВСЬКУ ЧУЖИНУ

Після зречення Дорошенка від гетьманства постало питання, куди його подіти. На початку грудня 1676 р. лівобережний гетьман І. Самойлович рекомендував цареві не забирати Петра Дорошенка в північну країну, бо можуть спричинитися великі неприємності від запорозького кошового Сірка. Він (Сірко) "з усією своєю старшиною, почувши про те, відразу ж розславить по всій Україні між військовими людьми й посполитим народом, різні чутки для повернення цими розповідями води на своє колесо, на шкоду вашій царській величності і для паплюження мого він дорікатиме мені тим, що я припускаюся щодо нього безправ'я і маю намір заслати його в Сибір"[1].

Самодержець погодився з такими аргументами.

Отже, за згодою Москви Петра Дорошенка змусили поселитися з сім'єю та всіма пожитками на Лівобережжі під нагляд І. Самойловича. Розмістили колишнього гетьмана в селі Сосниці поблизу Батурина. Однією з умов капітуляції була відмова від будь-якого втручання в державні справи, обіцянка займатися лише господарством.

Не встиг він розпочати господарювання, як на початку березня 1677 р. прийшов виклик їхати в Москву. 8 березня за ним прибув стольник від царя Алмазов і допровадив у Москву. "По приїзді його брата, Григорія, відпустили із ув'язнення в Україну, а Петра затримали в Москві..."[2].

Як виявилося, до кінця життя.

Знайдено формальну причину – нібито для консультацій цареві про стосунки з турками і татарами. І тут необішлося без І. Самойловича, котрий радив, щоб Петро Дорошенко був у всіх на виду, "аби посланці мої і Сіркові, як будуть у Москві, його бачили й відали, що він живе при милості царської величності"[3].

Доставленого помістили в грецькому монастирі на Нікольській вулиці, неподалік Кремля.

Слід нагадати, що це сталося за царювання Федора, який понад рік тому у 14-річному віці зайняв місце батька (Олексій Михайлович помер на початку 1676 р.). А чигиринському гетьману було вже 50 років. Через кілька днів після важкої десятиденної дороги Петра Дорошенка прийняв цар. Гетьману тут нагадали попередні провини й злочини і наказали залишитись у Москві.

Хартувався Петро Дорошенко спочатку привезеним з собою провіантом. Особливо не вистачало корму коням, їх не було де випасати, тому він слав листи до І. Самойловича з проханням подбати про залишене в Сосниці господарство та надіслати припаси, вино.

Вважаємо, що неправильно визначено час перебування колишнього гетьмана в столиці Московії. Справді, давні документи нібито засвідчують, що він там перебував до 1679 р. Так "Дворцовые разряды" інформують, що Петро Дорошенко стояв на службі у кремлівській церкві Благовіщення Пресвятої Богородиці з нагоди початку 1787 і 1788 років[4].

У монастирі Петро Дорошенко знаходився під охороною. В сучасній історичній літературі вказується, що йому особливо дошкуляли горласті караульні – сотник і сім стрільців, які щоночі пиячили та розважалися[5]. В художній формі монастирське ув'язнення Петра Дорошенка детально відобразив М. Костомаров у творі "Чернігівка".

"Милість" північного монарха мала своє "горне піднебіння". Фактично йшлося про позбавлення колишнього гетьмана спілкування з козацтвом, серед якого він користувався великим авторитетом. Приклав свою руку до цього лівобережний гетьман І. Самойлович.

Петро Дорошенко просив царський уряд відправити його назад, але марно. А коли йому натякнули, що, згідно з православною вірою, жонатий чоловік не може мешкати сам, то стало зрозуміло, що вороття на Батьківщину не буде. В листах до І. Самойловича колишній чигиринський гетьман змушений був порушувати питання про переправлення до нього дружини Єфросинії. З нею він мав великий клопіт, але повинен був підкоритися долі. Документи засвідчують її приїзд до чоловіка в супроводі охорони. Петро Дорошенко, зрозуміло, не міг з нею жити в монастирі, тому прибуття дружини розпочали споруджувати окремий будинок. А потім на їх утримання виділили казенні кошти (про суму ще піде мова). Єфросинія довго в Москві не затрималась і під охороною повернулася назад. Можливо тому, що Петру Дорошенку звеліли самому заробляти гроші на життя, направили воєводою у Великий Устюг. Не знати, з яких причин він туди не поїхав (можна припустити, що через північний суворий клімат). Тоді царський уряд змусив гетьмана зайняти пост воєводи в іншому місті.

Всі відомі нам та це літературно-історичні джерела, як минулого так і сучасні, вказують, що Петро Дорошенко поїхав воєводою у В'ятку. Та це не зовсім так, потрібні пояснення.

В окремих давніх джерелах російського походження писалося про призначення воєвод "на В'ятку". Так звався північно-східний край (як сьогодні говориться про Кубань, Алтай чи Далекий Схід), а населенного пункту "В'ятка" просто не було в Московській державі. Петра Дорошенка було послано служити в місто Хлинов "на В'ятці". Воно являло собою незначний прикордонний укріплений пункт на краю Московської держави. Це було одноповерхове земляне місто зі своїм Кремлем. За переписом 1678 р. в ньому нараховувалося 840 дворів, у них зареєстровано 2522 особи чоловічої статі. Якщо допустити, що тут проживало стільки ж жіночого населення, то загальна кількість мешканців сягала близько 5 тисяч, а це значно менше, як у Сосниці в 1666 році (близько 7 тисяч).

Назву "В'ятка" Хлинов отримав згідно з указом Катерини II від 11 вересня 1780 року. Місто стало центром однойменного намісництва, виділеного з величезної Казанської губернії.

В українській історичній літературі неправильно висвітлено питання про термін перебування Дорошенка на посаді воєводи. Скрізь названа дата: 1679 – 1682 рр. М. Грушевський писав про двохрічне воєводство Петра Дорошенка у В'ятці, але коли саме – не вказував.

І справді, перебування на посаді воєводи в ті часи тривало, як правило, два роки. Винятки траплялися рідко. Коли ж саме прибув у Хлинов Петро Дорошенко? Цікаві дані знаходимо в "Расходной книге земского старосты города Ивана Репина 1678 – 1680".

20 червня 1682 року царська грамота писана вже в'ятському воєводі Петру Дорошенку з повелінням не робити призначень на посади в різні установи без виборів мирян.

[1] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 124.
[2] [3] Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 346.
[4] Дворцовые разряды. – СПб., 1855. – Т. 4. – С. 67, 103.
[5] Котляр М. Ф. Смолій В. А. Історія в життєписах. – К., 1994. – С. 252

Її запечатали в пакет, на звороті якого вказувалася адреса: "На Вятку воеводе нашему Петру Дорошенку и дьяку нашему Борису Михайлову". Грамота ця 14 серпня 1682 року була зачитана прилюдно земським старостою Хлинова[6]. Виходить, що Петро Дорошенко прибув до Хлинова десь весною 1682 року. А це означає, що в Москві гетьман прожив близько 5 років! Термін буде встановлено пізніше іншим шляхом.

Новий воєвода привозив грамоту про своє призначення одночасно з вказівкою про те, як буде використовуватись попередник після звільнення. Обіймаючи посаду, прибулий знайомився з "розписними списками", в яких йшов перелік всього того, що йому передавалося в розпорядження. В головному архіві міністерства закордонних справ російської імперії зберігався "Розписний список" боярина князя Михайла Івановича Ликова і Петра Дорошенка. Документ було надруковано в книзі "Город Хлынов в 1676 году. По расписному списку воеводы князя Петра Семеновича Прозоровского с воеводою Василием Поликарповичем Нарышкиным"[7]. З власноручно підписаного Петром Дорошенком "Розписного списку" можна довідатись про кінець його воєводства та що ним зроблено в Хлинові. Для наочності наводимо передрук з книги "Город Хлынов в 1676 году".

"При воеводе Петре Дорофеевиче Дорошенко на Вятке в Хлынове городе, на старом городовом Кремля города месте, построено вновь города: "Башня Спасская с проезжими вороты построена доготова и совершена; а над ворота построена часовня, а в ней поставлен Спасов Нерукотворный Образ в киоте, что прежде всего стоял над городовыми ж вороты. Башня Воскресенская с проезжими вороты, четверостенная, построена доготова ж и совершена. Башня Богоявленская, осмистенная, с проезжими вороты, с нижнего мосту до середнего срублено 2 сажени с аршином, а с середнего мосту до обламов срублено 3 сажени 2 аршина. Башня Николская, четверостенная, с проезжими вороты; а над вороты поставлен Образ Николая чудотворца Можайского, а та башня построена доготова и совершена. Башня наугольная над рекою Вяткою, осмистенная, против Успенского монастыря, построена, доготова и совершена. Башня за архиепископским двором, наугольная, четверостенная, построена, доготова и совершена.

А того города Кремля построена 5 башен, срублено и сделано доготова. Башня ж Богоявленская: не достроена. Да городовые стены сделано и срублено доготова и покрыто тесом з зубцы 176 сажен. Да не доедало того ж города, а срублено до мосту 212 сажен с под саженью и с аршином. А как того города башни и городовые стены, и которым образцом и мерю строено, и впредь которым волостем и посаду того города достраивать, и всему тому строенью за рукою Петра Дорофеевича Дорошенка книга".

У вислові "два города Хлынова" йдеться про одне й теж місто, котре складали Кремль та посад навколо останнього. Провівши аналіз численних давніх актів, автор Барсуков наводить хронологію в'яських воєвод (перша цифра не містить початкового числа 7, але йдеться про літочислення від створення світу): 187 (1678 р.) – 188 (1679 р.) – думний дворянин Олексій Іванович Ржевський; 190 (1682 р.) – стольник Кузьма Грушецький; 190 (1682 р.) – Петро Дорофійович Дорошенко; 192 (1684 р.) – боярин князь Михайло Іванович Ликов[8].

Після закінчення воєводства у Хлинові самотнього 57-річного колишнього гетьман переводять (за правительки Софії) ближче до Москви, але не в саму столицю. Хоч він давно відійшов від справ на батьківщині, та туди його не пускали, бо продовжували вбачати в ньому небезпечного козацька ватажка.

Важливі для нас дані містяться у праці братів В. і Г. Холмогорових (один із них був церковним дяком) "Исторические материалы о церквях и селах XVI – XVIII ст." Автори при її написанні використали численні та різноманітні архівні акти, документи. Посилаючись на них, брати пишуть: "1684 июня 25 дня село Ерополчъ с приселками и деревнями пожаловано Петру Дорофеевичу Дорошенко, вместо денежного содержания жалованья, что ему давано по 1100 рублей". Про те ж саме говориться дещо далі[9]. До Єрополча (також вживалося Ярополче) належало 4 присілки та 14 хуторів ("деревень"). Останні, мабуть, являли собою поселення окремих сімей. Разом всі складали волость. Про неї писав Д. Бантиш-Каменський у першому виданні своєї роботи (1822 р.)[10]. Окремі російські джерела так само, як Холмогорови, пишуть про видану з казни на утримання гетьмана в Москві "тисячу рублів". Правда, неможливо встановити термін, на який вона призначалася, одні автори говорять, що виділялося по "тисячі рублів" весь період життя в Москві. Але важливо інше.

Д. Бантиш-Каменський вжив відносно всієї Ярополчеської волості фразу про наявність тут "тисячі дворів". А потім (тепер без винятку) почали говорити про "тисячу дворів" або про "тисячу душ", котрі дісталися Петру Дорошенку тільки в селі. Таким чином, виділені на прохарчування гроші замінено дворами, або душами (спочатку в волості, потім у селі), а Москву – Ярополчем. Звідки виявилися перекручення?

У першому виданні "Истории Малой России" (1822 р.) Д. Бантиш-Каменский зробив навпроти тексту про Петра Дорошенка примітку "Рігельман". В другому (1830 р.) її вже нема, відсутня також розповідь про Ярополчеську волость з тисячею дворів. Йдеться тільки про те, що гетьман провів мирно останні дні свого життя в пожалуваному селі.

Рігельман користувався "Літописом Величка", де сказано про "тисячу дворів", даних Петру Дорошенку "на Москві". Положення далі конкретизувалося – в Ярополчеській волості.

Дещо проливає світло на проблему упорядник "Літопису Самовидця" 1971 року видання Я. Дзира. У передмові до твору він, зокрема, пише: до рук дослідників і видавців "Літопису Самовидця" потрапило 6 списків, переписаних на Лівобережній Україні у XVIII ст., серед них найдавнішим вважається список Іскрицького; усі вони зазнали певних змін, скорочень, доповнень, тобто у всіх знайшли своє відображення риси поглядів і переконань переписувачів[11]. Відмічається, що за основу опублікованого в 1971 році "Літопису Самовидця" взято список Іскрицького, а у пізнішому (переписувач Козельський) згадки про "1000 дворів" немає. На підставі цього дослідник М. Петровський вважає фразу про "1000 дворів" вставленою до списку Іскрицького пізніше[12].

За давніми актами село Ярополче з присілками та хуторами "пожалуване" Петрові Дорошенку, термін вживає і Д. Бантиш-Каменський. "Літопис Самовидця" говорить про "надані" гетьману маєтності в Московії.

У "Писцових книгах" за 1676 – 1677 років вказується, що Єрополче, як і його присілки, були двірцевими (казенними). Такий характер визначався навколишньою природою, вона слугувала здавна для царських полювань, а місцеві жителі постачали до двору хліб, корм скотині, інші продукти сільського господарства.

У "Писцових книгах" 7185 (1677) рік, тобто незадовго до приїзду Петра Дорошенка, говориться: "В селе Єрополче непашенних крестьян 10 дворов, двор государевых овина, конюшенный и воловий дворы, 8 дворов стадных сторожей, двор кузнеца, двор коновалов; да в селе построен вновь кабак на откупу, а откуп и пошлин 15 р. 20 алт. за год. Государевы десятинния пашни 100 десятин в поле, а вдву по то-

[6] Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссиею. – СПб., 1892. – Т. 9. – С. 186, 187.
[7] Верещагин А. С. Город Хлынов в 1676 году. – Вятка, 1906. – С.30.
[8] Барсуков Я. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по напечатанным актам. – 1902. – С. 58.
[9] Холмогоровы В. и Г. Исторические материалы о церквях и селах XVI–XVIII ст. – М., 1896. – Вип. 9. – С. 15, 17–18, 53.
[10] Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 2. – С. 130.
[11,12] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 13–14.

му ж; пашню пашут и хлеб сеют и жнут и к Москве возят дворцовых сел: Єрополче..."[13].

Мав рацію М. Маркович, коли в 1842 році зазначав "нікчемність" Ярополча[14]. *Село розкинулося на крутому правому березі річки Ламі в 15 км від Волоколамська (120 км від Москви). Називалося також Єрополч, Єрополчь, Єрополче. Згадаємо, що до сьогодні для діалектів великоруської мови характерне перетворення звуку "е" на звук "я" (типу: егояво).*

Цариця Катерина II в листах до свого фаворита гр. Чернишова, котрий мав у селі палац, писала "Ярополчище". Існує кілька версій про походження назви. Але стало вже престижним пов'язувати її з іменем Київського князя Ярополка. Нами доводиться безпідставність такого твердження. Як пояснюють фахівці, "єр" походить з кипчацького і значить "земля". В цьому розумінні слово зустрічається в багатьох тюркських мовах. Можливо кипчацькими є "полч" чи "полк" (звідси українське "поле", російське "пол", обоє зв'язані з поняттям "родити"). Тоді в цілому можна трактувати назву села як "родюча земля". Ясно одне, що назва давня, скоріш кипчацького походження (а річки Лам — угро-фінського). Ярополче знаходилось у мальовничій місцевості, в глухому закутку.

Царська політика ізоляції Петра Дорошенка від спілкування з приїжджими до столиці держави земляками набула остаточного свого здійснення. В якості порадника в турецько-кримських відносинах він був непотрібний, але і повертати його назад додому ніхто не збирався.

Гетьман оженився на Агафії Борисівні Єропкіній (прізвище занадто схоже з першими назвами села). В літературі інколи говориться, що вона — його друга дружина, насправді ж третя (дві були в Україні). Зустрічається літературна згадка, що Агафія Єропкіна була бояринею. В. і Г. Холмогорови наводять акт колегії міста Торжка з наступним змістом: "В 1688 г. он (Петр Дорошенко) отдал приселки Никольский и Бегунов в приданное за дочерью своею Марией стольнику Ивану Михайловичу Головину"[15]. *Звідси випливає, що стала дружиною гетьмана Єропкіна донька. Була набагато молодшою за чоловіка, бо народила похилому віком гетьманові трьох синів (Олександра, Олексія, Петра).*

Перший власник "пожалуваних" маєтностей ніякої участі в громадському житті Московії не брав, займався веденням господарства, тяжбами з навколишніми поміщиками й вихованням дітей.

Його сім'я, мабуть, могла проживати в Ярополчі в колишньому дворі прикажчика. Тим більше, що гетьман прибув туди після воєводства один. Село складалося з дерев'яних будівель. За 14 років (не такий уже довгий термін) новий поміщик не залишив нащадкам ніякої архітектурної пам'ятки. Акти, описи Ярополча часів Петра Дорошенка відсутні. Помер він в 1698 р., проживши 71 рік, і залишив синів сиротами. Через малолітство тривалий час ярополчеська вотчина знаходилась у веденні Московського Судового приказу.

Дякуючи авторові "Истории Малой России", широкому загалу стало відоме місцезнаходження могили гетьмана з покладеною на ній пам'ятною камінною плитою і вирізьбленим написом.

Д. Бантиш-Каменський працював в архіві Колегії іноземних справ, а секретарем там був Калайдович, російський археограф та історик. Часто йому доводилось обстежувати бібліотеки та архіви підмосковних монастирів. Перебуваючи в Йосифо-Волоколамській обителі, К. Калайдович дізнався про могилу Петра Дорошенка в сусідньому Ярополчі, відвідав її і згодом повідомив про це Д. Бантиша-Каменського.

З цього приводу в примітках до третьої частини "Истории Малой России" (1830) написано: "Костянтин Федорович Калайдович першим відкрив місце поховання Дорошенка і по дружбі своїй повідомив мені. Я посилав маляра спеціально для того, щоб зробити з гробниці малюнок, який додається до цієї частини Історії Малоросійської"[16].

Наочним був художник Яків Аргунов. Дуже важливим є те, що під зображенням могили з натури, яке складається з двох частин, стоїть дата — 30 серпня 1824 р., тобто через 136 років, після смерті гетьмана. У верхній бачимо надмогильну плиту (брилу), захищену дахом, що тримається на чотирьох прямокутних цегляних стовпах, між якими вмонтовано дерев'яну решітку. Поряд, зліва, видно похилену тесову споруду з хрестом вгорі. Навколо могили розкидані інші, значно менших розмірів плити, що вказує на існування в цьому місці сільського цвинтаря. Відомо, що в ті часи погости знаходились при церквах. Похилена споруда відповідає опису дзвіниці в "Писцових книгах" за 1676 — 1677 рр. при місцевій церкві: "Колокольня брусяная о пяти углах шатровая, на ней четыре колокола медных, крест обит белым железом, покрыт тесом"[17].

В нижній частині малюнка подано напис, вирізьблений слов'янською в'яззю в узголів'ї надмогильної плити: "Лета 7206 ноября в 9 день преставился раб Божий Гетман Войска Запороского Петро Дорофеев Дорошенко, а поживе от рожества своего 71 год и положен бысть на сем месте".

Тепер можна й порахувати: народився гетьман 1627 р., привезений до Москви на початку весни 1677 р., пробув 2 роки воєводою, прожив в Ярополчі 14 років. На перебування в Москві припадає 5 років, як було показано раніше.

У "Писцових книгах" за 1676 — 1677 роки Єрополчь визначається як "государево дворцовое, а в селе церковь". Належність його казні зафіксована в інших актах. Також сказано, що в два "придела" — Миколи Чудотворця і св. мучениці Параскеви.

В. і Г. Холмогорови сповіщають, що в 7206 р. (в рік смерті Петра Дорошенка — М. Ш.) в селі Єрополче знаходилась церква Іоанна Предтечі з "приделами" Миколи Чудотворця та св. мучениці Параскеви[18]. *За Д. Бантишем-Каменським тіло Петра Дорошенка віддано землі в трапезній тамтешньої дерев'яної церкви. Інколи йдеться про його поховання в "приделе" св. мучениці Параскеви. За переказами, могилу довго оточував фундамент старої церкви. В. і Г. Холмогорови інформують, що поряд з похованням стояв кам'яний стовп, який поступово руйнувався, а знаходився він на місці престолу церкви. В Ярополчі побував 1835 року Андрій Муравйов і зробив опис могили, звідки виходить, ніби вона була біля престолу колишньої церкви.*

Нерідко пишеться про знаходження поховання гетьмана на сільському цвинтарі біля місцевої церкви. І те й те правда. Тільки в другому випадку не пояснюється, що будівлі вже були різними.

Стару аварійну церкву замінили новою (теж дерев'яною) через два роки після смерті Петра Дорошенка, поховання опинилося зовні біля неї, вже на цвинтарі. Десь тоді над прахом покійного покладено масивну плиту з білого каменю (адже її неможливо було внести всередину приміщення), а над нею зведено захисний дерев'яний дашок на чотирьох цегельних сваях і дерев'яною решіткою.

У 1707 році збудовану церкву освятили. Вона простояла до середини XVIII ст., коли правнуками гетьмана розпочалося будівництво нової садиби розкішного палацу. Поряд із ним, з архітектурних міркувань та зручності для господарів, зведено камінну церкву Іоанна Предтечі, а стару, дерев'яну, знесено.

Поховання Петра Дорошенка тепер знаходилось збоку від садиби, на сільському цвинтарі, який потім перетворився на "огороди" спадкоємниці Ярополча, пізніше — в ба-

---

[13] Холмогоровы В. и Г. Указ. соч. — С. 14.
[14] Маркевич Н. А. История Малороссии. — М. 1842–1843. — Т. 2. — С. 274.
[15] Холмогоровы В. и Г. Указ. соч. — С. 37.
[16] Бантыш-Каменский Д. Н. История малой России. — М., 1830. — Ч. 3. — Примечание. — С. 16.
[17] Холмогоровы В. и Г. Указ. соч. — С. 16.
[18] Там само. — С. 12.

зарну площу, а тепер – у степок, де випасається худоба навколишніх мешканців.

Ярополче дісталося в спадок праправнучці гетьмана Наталії Іванівні Загрязькій, яка вийшла заміж за багатого фабриканта М. Гончарова. Від цього шлюбу народилася Наталія Миколаївна Гончарова – дружина О. С. Пушкіна. В листуванні з друзями теща називала село "Ярополец". Ще з молодості поет цікавився історією Малоросії, вивчаючи діяння Петра І. Він знав працю Д. Бантиша-Каменського, статті молодого М. Максимовича на історичні теми. Подорожуючи по степах півдня України, О. Пушкін не раз чув перекази, легенди про козаччину, про прагнення народних ватажків до незалежності краю. Багаті враження він отримав від перебування в с. Кам'янці Чигиринського району, там не могли забути земляка-гетьмана Петра Дорошенка. Безперечно, що такі розповіді О. Пушкін використав при написанні поеми "Полтава".

Як вже говорилося вище, у власних коментарях до поеми поет характеризує Петра Дорошенка як непримиренного ворога російського царювання. Влітку 1833 р., під час короткого візиту в село, поет відвідав могилу. Про це він пише дружині в Петербург і називає гетьмана її "прадідусем".

Тому і сьогодні багато авторів пише про Гончарову як "правнучку" Петра Дорошенка. В дійсності вона йому вже доводилася праправнучкою.

О. Пушкін попрохав тещу впорядкувати могилу, спорудити на ній пристойний пам'ятник. Ніяких даних, що Наталія Іванівна виконала свою обіцянку, немає. Вона померла влітку 1848 року від серцевого нападу під час богослужіння в Йосифо-Волоколамському монастирі. Але у витратних книгах за цей рік про будівельні роботи в маєтку зроблено запис про використання грошей на обладнання могили Петра Дорошенка. Вважається, що обіцянку тещі виконали її діти. Над камінною плитою замість старого дашка зведено круглу, змуровану цегельну споруду з бляшаним куполом та кованими узорчатими залізними дверима. В літературі її називають по-різному: капличка, усипальниця, мавзолей.

Тут потрібно нагадати, що в 1848 році виповнювалось 150 років від смерті першого власника села, предка дітей Наталії Іванівни Гончарової. Вірогідно, що саме вони виконали обіцянку матері, дану поету 15 років тому. А спонукала їх для цього, очевидно, необхідність якось вшанувати пам'ять гетьмана.

У 1953 році через аварійний стан надмогильну споруду, зведену Гончаровими, знесли за розпорядженням сільської влади, але факт незафіксований в історичних джерелах. Продовжуючи публікацію малюнка гробниці, зробленого в 1824 році, потрібно пояснювати читачеві, якого періоду він стосується та що з ним сталося. Такий же висновок робимо щодо назви села. Нерідко публікується портрет Петра Дорошенка, а під ним підпис: "з Волоколамського монастиря". Ця думка знайшла розповсюдження і серед українського земляцтва Москви. Вона походить із "Ілюстрованої історії України" М. С. Грушевського.

Якщо бути прискіпливим, то обителі з такою назвою взагалі не існувало. В дійсності її засновником був Йосиф Волоцький, і спочатку свята обитель іменувалася Йосифо-Волоцькою. Потім в релігійній та світській літературі запанувала назва "Йосифо-Волоколамська".

Постає питання: чи міг би в соборах, монастирях знаходитися портрет цивільної особи, не кажучи вже про те, що вона була запеклим ворогом царської держави, великим другом не визнаного московським духівництвом митрополита Тукальського? Власник сусіднього Ярополча, мабуть, надавав пожертви монастирю. За це його портрет міг би висіти хіба в келіях.

У численній літературі, присвяченій Йосифо-Волоколамському монастирю, відсутні згадки про наявність у ньому портрета гетьмана. Не може не привернути увагу книга А. Муравйова "Путешествие по святым местам русским" (1846 р.).

Її автор був другом О. Пушкіна, побував у Ярополчі, залишив опис могили Петра Дорошенка, нагадав поету в одному з листів про обіцянку тещі збудувати над прахом гетьмана "пристойний пам'ятник". Розповідаючи про відвідини Йосифо-Волоколамського монастиря, А. Муравйов нічого не пише про портрет Петра Дорошенка.

Цікаву інформацію подає П. Виноградов у "Летописях Иосифова монастиря" (1888 р.). В них описано досить детально все майно обітниці, навіть столярські, ковальські та інші інструменти, будівельні матеріали. В келіях, говориться, висіло багато різних картин, що відображали муки Христа, апостолів у рамах 62, за шклом у рамах 14, паперових портретів царів у рамках за шклом 12, портрет на клеєному полотні в рамі Єлизавети Петрівни в залі. Про Петра Дорошенка нічого не повідомляється.

Не буде зайвим сказати, що мешканці Ярополча бували в сусідньому монастирі, але ніяких переказів про наявність у ньому портрета Петра Дорошенка не передали Я. Аргунову, О. Пушкіну, А. Муравйову. Часто їздила туди на богослужіння Н. Гончарова, вона також знала б про портрет свого прадідуся. Нічого такого не повідомляють В. Гіляровський та Д. Яворницький, які побували в селі на початку XX ст., наукові працівники Волоколамського краєзнавчого музею кажуть, що вперше чують про портрет Петра Дорошенка "з монастиря". Те саме говорять співробітники сільського народного музею.

Дивує, що і сьогодні в українській історичній літературі подається цей портрет з помилковим під ним підписом. Варто зупинитися на інформації про Петра Дорошенка та про місце його поховання, яку знаходимо в поемі Т. Шевченка "Заступила чорна хмара". Потрібно твір розглянути в аспекті відомих нам історичних фактів. Те, про що пише Т. Шевченко, їм не у всьому відповідає:

Та й умер з нудьги. Остигло
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славного гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів каплицю
Над гетьманом змуровати.

Чи звелів "святий" Ростовський, як каже Т. Г. Шевченко, "змурувати" каплицю над прахом Петра Дорошенка в Ярополчому?

Димитрій Туптало Ростовський кілька разів приїздив до Москви, зупинявся у палатах Мазепи на Колпачному провулку, а останній раз поселився в чудовому монастирі в Кремлі. З численної літератури про його життя, з діаріуша, який він вів з 1689 по 1709 р., цього не встановити (мова в ньому велась лише про церковні справи). До речі, міг би про цей факт сказати й Д. Бантиш-Каменський: історик уперше переклав писаного польською мовою діаріуша і опублікував його, а також оприлюднив у своїй роботі малюнок могили гетьмана з дашком на чотирьох стовпах, детально описав її. Згадки про роль св. Димитрія у обладнанні поховання гетьмана відсутні у К. Калайдовича, котрий віднайшов та повідомив про це Д. Бантиша-Каменського.

Каплицю "змурували" Гончарови аж через 150 років від дня смерті Петра Дорошенка. Вже давно не було в живих св. Ростовського. Таким чином факти стверджують, що Т. Шевченко в поетичній формі віддзеркалив переказ легенди, котра оповідає про можливу причетність Димитрія Ростовського до увічнення пам'яті Дорошенка.

Вже настав час, щоб позбутися нав'язаних імперською історією бездоказових міркувань з приводу життя славетого гетьмана на чужині, "обласканого" царською милістю, а показувати правдиву історію його долі як вигнанця й в'язня у тенетах отієї ласки.

Nicolaus Copernicus

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
С. І. Васильківський (1854 - 1917)
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб
Авторський напис у нижній частині ліворуч: "П Д"
Надійшов у 1923 р. з музею Слобідської України (м. Харків)
Фанера; олія 36 х 23,5 см
НХМУ. N Ж-1107

Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Гравюра видана в Антверпені в кінці XVII ст.
З колекції В.В. Тарновського. Напис у нижній частині:
"PETRUS DOROSZENCO/COSSACORUM ZAPOROVIENSIUM/GENERALIS."
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях портретах. – К., 1883. Гравюра. Папір; друк. 20,2 x 11,7 см.
ДНАББ. N 8539.

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Італійська гравюра невідомого художника XVII ст.
М. Грушевський. Історія України. – К., 1918.
Папір; друк. 8,5 x 11,5 см
Зібрання В.В. Недяка

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Невідомий художник. XIX ст.
Літографія. Папір; друк. 6,7 x 5,7 см
НХМУ. N Гр-927

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Невідомий художник. XIX ст.
З колекції В.В. Тарновського.
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1883.
Літографія. Папір; друк. 19,8 x 15,4 см.
ДНАББ. N 8539.

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Невідомий художник. II половина XIX ст.
Напис у верхній частині ліворуч: "ПЕТРЪ ДОРОШЕНКО/ГЕТМАНЪ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО"
Архів Міністерства іноземних справ. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. Літографія. Папір; друк. 26,5 x 18,5 см
МКДУ. N ДР-4232

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Невідомий художник. XIX ст.
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ. Типо-літографія І. Гросмана і Г. Вендельштейна. – М., 1903. – Табл. 43
Фототипія. Папір; друк. 9,7 x 9,2 см
ДНАББ. N 8962

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Художник Лерх. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "PIETRO DOROZENKO GENERALE DE COSAC/CHI ZAPOROVIENSI. LERCH SC"
Гравюра. Папір; друк. 17,5 x 14,5 см
ЛНБВС. N 28161

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Невідомий художник. Початок XIX ст.
Д.М. Бантиш-Каменський. Історія Малої Росії. - 1830.
Літографія. Папір; друк. 8,5 x 7,5 см. НМІУ. N ГРА-1303/1.

"Житомирський" портрет гетьмана Петра Дорофійовича Дорошенка.
Невідомий художник. 1857 р.
Із книги М.Г. Ужинок рідного поля. - 1857.
Напис у нижній частині: "ПЕРЕМ: НА КАМ: СКІНО: Г. ЖИТОМІР. 1857 РОКУ. МАЛУУАЛА ПАНА МАРУСА ДАНЕЛ.../ПЕТРО ДОРОШЕНКО/ПРЕСЛАВНОГО ВІСКА ЗАПОРОЗКОГО І УСОГО ЛУДУ КОЗАКОРУСКОГО/ГЕТМАН". Літографія. Папір; друк. 22,5 x 13,5 см.
НМІУ. N ГРА-1303/2.

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Гравер М. Воробйов.
Зібрання П.П. Бекетова в альбомі: "Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи." - М., 1844.
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 10,3 x 8,3 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ПЕТРЪ ДОРОШЕНКО/1668 Г." Полотно; олія. 26 x 17,5 см.
НМІУ. N ІД-347/11.

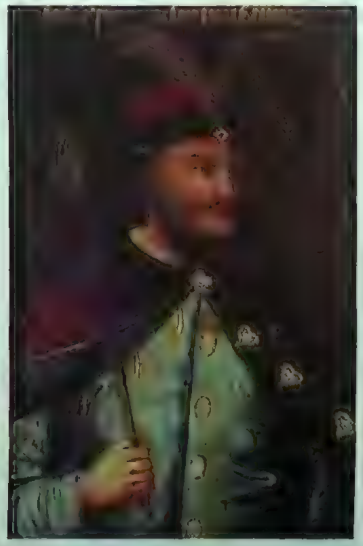

Портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у верхній частині: "ПЕТРЪ ДОРОШЕНКО."
Метал; олія. 34,5 x 23,5 см.
НМІУ. N М-580.

Облога турками Чигирина. Малюнок з літопису С. Величка (1670 - 1728). **1720 р.**
Папір; туш, перо. 31,5 х 20 см
Бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна. - СПб.

За текстом оригіналу:
"Перший нещасливий прихід
туреньких військ під Чигрин
А - військо московське
В - військо козацьке
Г - острів на Дніпрі
Д - Дніпро
Є - містечко Бужин
S - шанці туреські понад Дніпром
З - війська туреські і татарські
И - козаки в човнах
Д - поле від Дніпра до бору
І - бор і ліс
АІ - гора Стрельникова перед
Чигрином в милю
ВІ - звоз Кувечинський, або
Стрельникова на гору
ГІ - військо туреське на горі
Стрельниковій бувше і війська
християнські на гору не пускавші
ДІ - поле від гори до Тясмина
ЄІ - Тясмин
SІ - передмістя Чигиринське
ЗІ - міст через Тясмин
ІІ - гребля через Тясмин
ЙІ - замок Чигринський
К - Чигрин
КА - поле Чигринське
КВ - війська туреські
і татарські Чигрина ліставші"

Портрет гетьмана П. Дорошенка з літопису С. Величка. В. Шевчук. Козацька держава. Видавництво "Абрис". - К., 1995. Фоторепродукція. Папір; друк. 11 х 10,5 см
Зібрання В. В. Неляка.

Облога турками Львова. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 90 х 120 см
ЧКМ. N Ж-184

Пояс козацький. XVII ст.
Шовк. L - 150,3 см. B - 23 см
НІЕЗП(і). N Т-166

За переказом належав гетьману Петру Дорошенку

"Місто Чигирин. Замкова гора, тепер її ще називають "кам'яна" через те, що на ній добувають млинський камінь. На цій горі у замку розміщувалась гетьманська резиденція від Хмельницького до Дорошенка. Замок збурили турки 1678 р.".
Річник "Зоря". - Львів, 1894.
Фототипія з малюнка XIX ст. Папір; друк.
ДІБУ. N 453097

Місце заслання гетьмана Петра Дорошенка в с. Ярополче Волоколамського пов. Московської губ.
Річник "Зоря". - Львів, 1894
Фототипія з малюнка XIX ст. Папір; друк
ДІБУ. N 453097.

Гробниця гетьмана Дорошенка в с. Ярополче Волоколамського пов. Московської губ. Я. Аргунов. 1824 р.
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ. Типо-литографія І. Гросмана І. Г. Вендельштейна. - М., 1903. - Табл. 31.
Літографія. Папір; друк. 7,6 х 10,1 см.
ДНАББ. N 8962.

Каплиця на могилі гетьмана Петра Дорошенка. 1848 р. с. Ярополче Волоколамського пов. Московської губ.
Світлина. 1903 р. Оригінал. Папір; друк. 14,5 х 19 см.
ДІМ. N Ф-3182, КП-55639.

Каплиця збудована правнучкою гетьмана Петра Дорошенка - Наталією Іванівною Гончаровою, володаркою маєтностей Ярополче, матір'ю дружини поета Пушкіна.

Палац Гончарових. Кінець XVIII - початок XIX ст. с. Ярополець Волоколамського р-ну Московської обл.
Фото М. С. Шекіра. 1999 р.

Палац збудований правнуками гетьмана Петра Дорошенка - Загряжськими.

Віктор Горобець
доктор історичних наук

"Навѣтники и недруги старшины Многогрѣшного, ради тому будучи, пришли в ноши в замок Батуринский и гетьмана своего Многогрѣшного, жадного на себе коварства от них несподѣвавшегося в дому зоставши взяли отдачи в руки тому царского величества посланному; который, взяши того бѣдного гетьмана и еще нѣсколько особи значных, его другов добрых, поправадил к Москвѣ."

Самійло Величко. Літопис.

ШЛЯХ ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО В НЕВІДОМІСТЬ ЧЕРЕЗ МОСКОВЩИНУ

Про гетьмана Дем'яна Гнатовича Многогрішного історикам відомо небагато, мабуть, найменше з-поміж усіх правителів Лівобережної України. Невідомо достеменно, де і коли народився майбутній гетьман. Знаємо лише, що на відміну від решти володарів гетьманської булави, він не належав ані до козацького, ані до шляхетського середовища, і його опоненти в пізніших часах не раз кепкували над Демком – мужицьким сином. Не зустрічаємо в історичних джерелах і згадок про його молоді роки та початок служби у Війську Запорозькому. Вказівка відомого українського історика В. Антоновича про те, що Д. Многогрішний вже в 1649 р. в уряді Б. Хмельницького обіймав посаду генерального осавула[1], видається неправдоподібною. Поза всяким сумнівом, "осавул Демко" з Реєстру 1649 р. є не хто інший як Дем'ян Лісовець.

Перша достовірна згадка про Д. Многогрішного міститься в документі, датованому аж 1664 р., де він титулується полковником чернігівським. Досить стрімкий, майже унікальний злет для козака-неофіта, який, окрім того що був чужим у козацькому середовищі, не вмів навіть писати (єдиний серед гетьманів)!

Восени 1665 р. І. Брюховецький перший з українських гетьманів здійснює офіційний візит до Москви, який завершився підписанням украй невигідного для України Московського договору 1665 р. Для Д. Многогрішного ж розчарування суспільне наклалося на образу власну – чи то через "низьке" походження полковника, чи особисту неприязнь гетьмана він був обділений, у порівнянні з іншими полковниками, при роздачі царських дарів. І хоча документи не містять жодних згадок про розвиток конфлікту між Д. Многогрішним і І. Брюховецьким у наступні роки, недовіра між ними зберігалася, й це відіграло не останню роль при усуненні його з гетьманства.

Заходи царської адміністрації щодо впровадження умов Московського договору в життя – введення в Україну військових залог на чолі з воєводами, перепис українського населення та обкладання його податками на користь царя – вкрай загострили суспільну ситуацію в Гетьманщині, призвели до стрімкого падіння авторитету І. Брюховецького. Аби втримати важелі влади у своїх руках, гетьман на початку січня 1668 р. скликає в Гадячі таємну раду старшини, яка ухвалює рішення про необхідність розриву з Москвою і підготовку повстання проти царських військ, розквартированих на Лівобережжі. В. Антонович твердив, що Многогрішний як полковник чернігівський також брав участь у Гадяцькій раді. Але насправді в січні 1668 р. його не було в Гадячі. Так само, як і не був він у цей час полковником чернігівським. Ймовірно, саме на зламі 1667 – 1668 років І. Брюховецький, готуючись до вирішального двобою з Москвою, проводить кадрову перестановку в Чернігівському полку, надавши полковничий пернач Івану Самойловичу (до того виконував обов'язки наказного), а Д. Многогрішного, усунувши від керівництва полком, задовольняє посадою генерального осавула. Причому новопризначеного осавула не запрошують до Гадяча, в той час як Самойловича в січні бачимо серед учасників ради, а на початку березня він на чолі Чернігівського та Полтавського полків веде боротьбу з царськими ратниками[2].

Однак полковничий пернач ненадовго випав з рук Дем'яна Многогрішного – вже у квітні 1668 р. йому знову доручають керівництво полком. Враховуючи важливе стратегічне розташування Чернігівського полку (саме сіверським козакам випадало стримувати агресію царських військ), черговий прихід до влади Д. Многогрішного суттєво ускладнював становище. До того ж, чернігівський полковник, незадоволений дворушністю І. Брюховецького, налагоджує зв'язки з його суперником за місце на Олімпі об'єднаної України – гетьманом Петром Дорошенком. Щоб бути певним у вірності полковника, довірена особа Брюховецького, один із головних натхненників розриву з Москвою, єпископ Мефодій 11 квітня 1668 р. звертається з листом до Дем'яна Многогрішного, в якому показово шанобливо втішається з приводу його повернення на полковництво, вибачається й просить зла не тримати на гетьмана за те, що "за кров і вірні заслуги милості твоєї не контенували на той час, коли ми на Москві були", обіцяючи тепер "стократну винагороду"[3].

Однак зусилля єпископа виявилися марними. Його листа Д. Многогрішний переправив до Дорошенка, застерігаючи при цьому від того, аби не йняв віри Брюховецькому, котрий "...звик тільки на неправді бути, кому хоч і присягне, але ніколи не дотримає...", та закликаючи правобережного гетьмана вступити з військами на Лівобережжя, де козаки його радо приймуть[4].

Після того, як 8 червня 1668 р. Брюховецького було вбито і гетьманом об'єднаної України проголошено Дорошенка, у відставку пішов майже весь склад вищої старшини Лівобережжя. Лише за Многогрішним, котрий, за словами літописця, "найпершей отступил от Бруховецкого"[5], було збережено полковництво, а через місяць, коли Дорошенко поспішно повернувся на Правобережжя, аби відбити наступ поляків, пожалувано й уряд наказного сіверського гетьмана.

Повідомлення про повернення Дорошенка з військами на Правобережжя російське командування сприйняло як сигнал до початку контрнаступу на Лівобережжя. "Зібравши чимале військо, воєвода Г. Г. Ромодановський скерував його на Сіверщину. На Різдво Пресвятої Богородиці Ромодановському вдалося оволодіти Ніжином. Вчинивши там показово жорстоку розправу над мешканцями міста, воєвода вирушив у похід на Чернігів. Не маючи у своєму розпорядженні достатньо сил для того, аби відбити наступ царської армії, Многогрішний звертається із закликами про допомогу до Дорошенка. Але той, зайнятий боротьбою з поляками та стривожений заколотом запорожців на чолі з П. Суховієм, зміг відправити на Сіверщину суто символічну допомогу. Під час форсування Ромодановським Десни Д. Многогрішний має намір атакувати противника, але зустрічає різкий спротив

---

[1] Антонович В. Б. Демьян Игнатьевич Многогрешный. 1668–1672 гг. // УЖ. – 1991. – С. 147.
[2] Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 2.
[3] БМЧ. ВР. – Спр. 1376, № 1. – С. 126.
[4] Там само. – С. 128.
[5] Літопис. Самовидця – К., 1971. – С. 204.

частини старшини. Між ним і стародубським полковником Петром Рославцем виникає на цьому ґрунті навіть сварка[6]. За таких умов, 25 вересня Ромодановський оволодіває Черніговом, і наступного дня Многогрішний під тиском старшини розпочинає переговори з царським воєводою про припинення бойових дій. Для вироблення умов повернення України під зверхність царя Олексія Михайловича наказний гетьман відправляє до Москви брата Василя та М. Гвинтівку. Причому, прагнучи припинити кровопролиття, Многогрішний уповноважує своїх представників на поступки московській стороні, мало дбаючи про їх наслідки для України.

Тим часом Дорошенко вводить на Лівобережжя кілька козацьких полків на чолі зі своїм братом Григорієм та союзну йому 20-тисячну татарську орду, і воєвода Ромодановський у черговий раз уже добре второваним у попередні роки Путивльським шляхом відступає з України. Внаслідок конфлікту між гетьманом Дорошенком і кримським керівництвом, орда незабаром залишає Україну, а Дорошенко через непокору південних лівобережних полків змушений розпустити і більшу частину свого війська, відсутність загрози з боку московських ратників дає змогу Многогрішному зваженіше поставитися до умов повернення під царську протекцію. У листі до єпископа Лазаря Барановича, який виступав посередником у стосунках наказного гетьмана з Москвою, Д. Многогрішний рішуче висловлюється щодо можливості повернення під зверхність царя лише за умови визнання останнім прав і свобод, закріплених статтями Богдана Хмельницького 1654 р.[7]

Розвиток політичних процесів в Україні восени 1668 р., а саме: гостра міжусобна боротьба між Дорошенком і Суховієм, владу якого на Лівобережжі визнавали південні полки, підштовхнула Многогрішного до думки щодо можливості проведення власної політичної гри. Після того як на кінець осені Суховій виводить з Лівобережжя, вірні йому війська на Правобережжя, де зав'язує вирішальний двобій з Дорошенком, наказний сіверський гетьман, "себі гетманства зичачій", 17 грудня 1668 р. скликає старшин на раду до Новгорода-Сіверського, "жебі собі целого гетмана настановили, не сподіваюся на оборону Дорошенка"[8]. Зважаючи на те, що на раду Многогрішний запросив лише тих старшин, котрі "оному зичливими були", результати виборів було неважко передбачити. І все ж задля дотримання традиції претендент якийсь час відмовлявся від гетьманства – "як старая дівка від хорошого жениха"[9].

Московське керівництво, зважаючи на те, що відповідно до положень Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою Україна не могла надалі існувати як єдиний політичний організм, не заперечувало проти обрання осібного лівобережного гетьмана, оскільки Дорошенко був гетьманом "польської сторони". Але процедура обрання мала відбуватися за присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом і нові договірні статті. Місцем проведення старшинської ради було визначено Глухів, де вже 1 березня 1669 р. розпочалися досить важкі переговори Ромодановського з Многогрішним і старшиною щодо характеру стосунків гетьманату з Москвою. Найбільше суперечок у ході переговорів викликала вимога української сторони про виведення з Лівобережжя царських військ на чолі з воєводами, які під час гетьманства Брюховецького були введені майже до всіх більш-менш значних лівобережних міст. Обґрунтовуючи необхідність цього, старшина наводила численні факти зловживань царських ратних людей, їх брутального, а нерідко жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила українсько-російську війну. Натомість Ромодановський залякував старшину агресивними намірами сусідніх правителів, перед лицем яких у відсутність царських військ Україна залишиться беззахисною. Врешті-решт у більшості питань старшина змушена була піти на поступки, і 6 березня на генеральній раді Д. Многогрішного проголосили гетьманом, привели до присяги цареві та обдарували привезеними з Москви булавою, бунчуком та корогвою. Тут же, на раді, було ухвалено і новий українсько-російський договір, який хоч і передбачав присутність воєвод у деяких лівобережних містах, але забороняв їм у будь-який спосіб втручатися в українські справи.

Це влаштовувало Дем'яна Многогрішного, надавало новому гетьману можливості передбачати багато конче необхідного для українського люду.

Незважаючи на поступки, на які довелося піти Многогрішному під час переговорів з Ромодановським, уже сам факт укладення угоди, що передбачала повернення Україні її автономного статусу, поза всяким сумнівом, сприяв зростанню авторитету новообраного лівобережного гетьмана. Та все ж гетьману Д. Многогрішному і після цього ще більше року довелося вести боротьбу за те, аби поширити свою владу на все Лівобережжя і хоч би в цій частині козацької землі покласти край братовбивчій міжусобиці. Причому, попри договір з царем, у боротьбі йому доводилося розраховувати більше на власні сили, ніж на допомогу з півночі, оскільки Москва обмежувалася лише вручанням царських грамот з погрозами на адресу непокірних і закликами скласти зброю й визнати владу гетьмана.

Передовсім, Многогрішному необхідно було напружити всі сили, аби відбити наступ Дорошенка, котрий не бажав миритися з "умаленем свого рейменту" і переправив на Лівобережжя полки Івана Канівця та запорожців Івана Сірка. Понад рік відмовлялися визнавати зверхність новообраного гетьмана і південні полки – Полтавський та Миргородський, козаки яких і надалі трималися Суховія. Не діставши допомоги з Москви, Многогрішний змушений був максимально мобілізовувати власні сили і робив це насамперед через зміцнення гетьманської влади. Навесні 1670 р. в Батурині гетьман скликає старшинську раду, певний того, що "сього літа без війни не буде", і змушує полковників скласти йому присягу і корогву цілувати на тому, щоб "їм ні на які неприятельські заклики не схилятись, і супроти неприятеля стояти вперто і гетьману в усьому бути слухняними". Упереджуючи вияви невдоволення з боку старшини, Дем'ян Многогрішний твердо заявив: "Чую я, що козаки всіх міст мене не люблять; якщо і вправду так, то ви б били чолом великому царю про обрання другого гетьмана, я клейноди військові віддам тому, кого ви оберете. А поки я буду гетьманом, свавільників буду приборкувати, скільки в мене буде сил..."[10].

Уже в середині травня з'являються перші плоди такої політики – полтавський полковник Федір Жученко "з сотником свого полку, і з товариством реєстровим, і з війтом своїм" прибув до гетьманської резиденції для засвідчення свого послушенства. Мало-помалу налагоджуються в Многогрішного і стосунки з Дорошенком, котрий відмовився від претензій на Лівобережжя.

Щоправда, із середини 1670 р. дедалі виразніше виявляється й вельми негативна, з точки зору українських інтересів, тенденція польсько-російського зближення. Зацікавленість Москви в підписанні мирної угоди з польським королем обумовлює ситуацію, за якої царське оточення дивиться крізь пальці на розгром польських військ полковника Я. Пиво-Запольського в околицях Києва, насильства католиків над православними в південно-східній Білорусі тощо. Як особисту образу сприймає Д. Многогрішний і факт недопущення українських послів за стіл переговорів, за яким вирішувалася

[6] Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 98.
[7] Там само. – С. 118.
[8] Письма священного Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865. – С. 59.
[9] Літопис Самовидця. – С. 106.
[10] Акты ЮЗР. – СПб., 1877. – Т. 9. – 146. – С. 187.

проблема розмежування земель між Польщею та Московською державою, ігнорування його клопотань щодо повернення захопленої воєводами козацької артилерії та звільнення з ув'язнення ряду старшин. Не обмежуючись гострими словесними випадами на адресу оточення царя, гетьман, всупереч постанові боярської думи, вводить війська в Білорусь, у Мстиславське воєводство та Річицький повіт, беручи тамтешнє православне населення під козацький протекторат. Крім того, дозволяє лівобережним козакам-"охотникам" переходити на Правобережжя, аби допомогти Дорошенку вигнати поляків з околиць Києва.

Усвідомлення єдності козацької України підштовхує гетьмана Д. Многогрішного до налагодження постійних контактів з правобережним гетьманом, аби спільно "суспільне добро і цілість захищати". Щодо ідеологічної платформи, на якій досягли порозуміння вчорашні супротивники, вельми промовистим є свідчення М. Ханенка, наведене в листі до польського короля: "Дорошенко і Многогрішний, Бога позабувши і між собою заприсягнувшись, те постановили, щоб не під Вашою Королівською Милостю, а ні під Московською, але під татарами бути... і підданство, щоб як волохи та інші, турчинові віддавати"[11].

Многогрішний вірив і щиро сподівався, що за цих умов Україні вдасться вирватися з лабет загребущих сусідів, піти власним шляхом суспільного та економічного розвитку, здобути згодом повну свободу.

Зважаючи на реальну небезпеку війни з Оттоманською Портою через Україну, в якій полякам чи не вперше в історії випадало виходити на бойовище супроти турок без козацької допомоги, Варшава доклала максимум зусиль для того, аби скомпрометувати гетьмана Д. Многогрішного в очах царя і не допустити появи лівобережних козаків в обозі Дорошенка і султана. Зробити це було не так уже й важко, оскільки Многогрішний не надто переймався справою формування іміджу слухняного царського слуги – очевидно, дипломатичний хист не був сильною ознакою його вдачі. Інакше як можна пояснити його заяву піддячому М. Савіну наприкінці 1671 р.: "Якщо царська величність дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці (Дніпра. – В. Г.) війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землю своєю не уступимося. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю віддати"[12].

За визначенням І. Крип'якевича, Многогрішний був "людиною твердої вдачі, абсолютист, непоступливий і задиристий, – сам собі завдячував кар'єрою і не думав ні перед ким поступатися. Він був пристрасним противником громадянської війни в Україні, прихильником миру і злагоди на її теренах. Поводився самовільно, не піддаючись ні під чиї впливи, діяв жорстко в інтересах рідної землі, змученої війнами та протистояннями населення.

Саме жорсткі засоби він вважав виправданими, оскільки громадянська війна принесла анархію і безладдя, неймовірні страждання людей. Був упевнений, що лише сильна державна влада спроможна навести порядок, забезпечить вільний і незалежний розвиток України. Ця позиція Д. Многогрішного, його вибір власної лінії поведінки дозволили значно просунутися по шляху встановлення миру і спокою.

Не більше дипломатичного хисту гетьман виявляв і при спілкуванні зі старшиною. Відвертих прибічників царя Дем'ян Гнатович звільнив з полковницьких урядів, призначивши на їх місце своїх родичів і довірених осіб. Крім того, категорично заборонив старшині мати поза його спиною будь-які контакти з царським урядом.

Однак, заборонивши контакти явні, гетьман не зумів перешкодити таємним зустрічам старшини з царськими підручними. Саме на одній з них, у ніч з 7 на 8 березня 1672 р., і було ухвалено рішення про антигетьманський заколот. А в ніч на 13 березня стрільці батуринського воєводи непомітно оточили помешкання гетьмана, і заколотники після нетривалої сутички, в результаті якої Многогрішного було поранено з пістолета в плече, надягли на нього кайдани і поспіхом повезли до Москви. Слідом за каретою з поваленим гетьманом старшина відіслала до білокам'яної довгий реєстр його "провин і злочинів" перед царем, застерігши при цьому, що то лише незначна їх частина: "Якби ми записали всі докази Демкової зради, то не помістили б усього не тільки на аркуші паперу, й на воловій шкірі".

Проте, ані донос старшини, ані тортури, яким було піддано Многогрішного під час слідства, не змусили його визнати свою провину. І все ж Дем'яна та його брата Василя було засуджено до страти. Лише 28 травня, коли голови братів уже лежали на пласі, примчав гонець, котрий оголосив царську милість – смертний вирок Многогрішним замінювався засланням.

Разом із Дем'яном до Сибіру пішли його дружина Настя, сини Петро та Іван, донька Олена (за іншими відомостями – Марина). Спочатку Многогрішні прибули до Тобольська, а звідти перевезені до Селенгінського острогу, пізніше – Іркутського. У в'язниці Дем'ян Гнатович перебував до 1686 р.

Після звільнення з ув'язнення Многогрішного залишили на поселення в Селенгінську, де він був приписаний до "дітей боярських". Військовий досвід, набутий замолоду в Україні, прислужився Дем'яну Гнатовичу і в його сибірський період життя. Колишній гетьман, призначений "їздцем" ("вершником") – начальником Селенгінського острогу, належним чином організувавши місцевий служилий люд, відбив кілька нападів монгольських племен ("мунгалів"), провів успішні контрвиступи на їх землі, чим надовго погасив войовничий запал кочовиків. Особлива мужність і військова доблесть Многогрішного викликали щире захоплення місцевих жителів – бурят-табанутів. Вельми прикметним є той факт, що етнограф І. С. Сільський уже через півтора століття по тому записав з уст бурят перекази про короброго козака, завдяки якого на чолі війська, вороги не наважувалися вступати у бій. Військова ж звитяга гетьманового сина Петра, котрий загинув під час виправи на монголів у 1691 р., увічнена в одній із бурятських народних пісень.

Остання документальна згадка про опального гетьмана датується 1701 роком, коли він на схилі життя (маючи 80 років), згідно з давньою козацькою традицією, постригся в ченці. Подальша доля гетьмана, котрий, попри численні помилки, зумів все-таки приборкати свавілля й отаманство в Лівобережній Україні, на жаль, достеменно не відома. Існує припущення, що двома роками пізніше його не стало. Декабрист М. Бестужев стверджував, що в першій половині XIX ст. в Селенгінську, поблизу Спаського собору, йому на очі потрапила камінна надмогильна плита, під якою й спочив прах українського гетьмана. Спроби місцевих краєзнавців віднайти її нині успіхом не увінчалися. Виходить, таки справді: з невідомості з'явився – у невідомість пішов. Та земний шлях гетьмана Дем'яна Многогрішного закарбувався на скрижалях історії.

---

[11] *БМЧ. ВР. – Спр. 402/79. – С. 713–714.*
[12] *Акти ЮЗР. – Ч. 9. – С. 604.*

Едуард Дьомін
краєзнавець

"Летів орел понад морем
та летівши крикнув:
'Ой як тяжко нещасному жить
там, де не привикнув'.
Летів орел понад морем
та й став голосити:
'Ой як тяжко козакові
на чужині жити!'"
Українська народна пісня.

ЗАБАЙКАЛЬСЬКА УКРАЇНА ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО

Уже понад двісті років стоїть на правому березі річки Селенги дивовижна споруда. Сьогодні це одинокий символ колись досить значного, за сибірськими масштабами, міста, територія якого називалася в деяких давніх писемних актах "даурською украйною".

Спаський собор старого Селенгінська... З лівого берега річки його особливо добре видно від меморіалу декабристів і від скелі Англійка. А з води, на тлі піщаних розсипів і голубого неба, він здається невагомим, наче летить у повітрі: виникає прегудова гармонія природи і споруди.

Щоправда, собор не лише символ, а й свідок щедрої історії забайкальського краю, оберігач багатьох історичних таємниць, а ще й гіркий докір новому часові. Переживши пожежі, повені і землетруси, він не в змозі опиратися звичайній байдужості й активним замахам сучасників на його збереження. Не допомагає йому нині і статус пам'ятки архітектури.

Серед таємниць собору і старого міста є одна напіввідкрита, на яку наштовхує уривок із спогадів про Селенгінськ засланого сюди декабриста Михайла Бестужева, котрий, як і його брат Микола, цікавився місцевими народними легендами й переказами. Йдеться про долю українського гетьмана Дем'яна Многогрішного. У своїх спогадах Бестужев пише: "Гетьман Дем'ян Многогрішний, який жив дуже довго в Селенгінську, брав участь з громадянами в побоїщі монголів на горі, яка до нинішніх днів носить назву Убієнної. Про його перебування не збереглося тут ніяких переказів, навіть місце, де його поховали, невідоме, бо плиту з його могили знято при побудові кам'яного собору в Селенгінську і закладено в кам'яну підлогу під нижньою церквою разом з іншими плитами"[1].

З історії старого Селенгінська відомий лише один собор і до того ж кам'яний, що мав верхню і нижню церкви, — це і є Спаський собор. Будувати його розпочали ще в 1784 році замість згорілої однойменної дерев'яної церкви. Підлога нижньої церкви, про яку згадує Михайло Бестужев, перебуває сьогодні під понад метровим шаром гною, що, на жаль, робить поки що неможливою перевірку відомостей декабриста. Та все ж не покидає думка про те, що братам Бестужевим, поселеним у Селенгінську з 1839 року, були відомі кращі часи цієї прекрасної споруди. Мабуть вони, не один раз бувавши в соборі, добре вивчили його і знали місце, де вкладена надмогильна плита з поховання опального гетьмана. Згадка про неї у зв'язку із старим містом і собором виявлена через сто років — у чорнових записах селенгінського краєзнавця С. Глазунова, що належать до 1950 — 1960 років. Глазунов у 1959 році запитував у Ростовського обласного музею краєзнавства відомості про гетьмана Многогрішного. У відповіді музею зокрема повідомлялося, що Дем'ян Многогрішний "вперше зустрічається в документах під 1609 роком" і що "він помер після 1696 року". В одній з наступних публікацій краєзнавець згадує про Многогрішного, відзначивши: "Ліквідовуючи вільну Запорозьку Січ, Петро I вислав хоробре войсько в Сибір нести караульну службу; частина запорозьких козаків потрапила в Селенгінський острог"[2].

Сибірський період життя Дем'яна Многогрішного огортає таємниця. Досить скупі рядки про цю легендарну постать у двох виданнях БСЭ і УРЕ, в Енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона породжують більше запитань, ніж дають відповідей. Адже всі енциклопедії не подають навіть дати і місця його народження та смерті. З приводу року смерті стоїть лаконічне "невідомо". І лише в третьому виданні БСЭ знаходимо уточнення: "Помер не раніше 1696", "в 1696 постригся в монахи". Навіть у фундаментальному академічному виданні матеріалів і документів з історії російсько-китайських відносин в XVII ст., де містяться описання багатьох конкретних справ Многогрішного щодо захисту Забайкалля, повідомляється лише про постриження його в монахи в 1696 році[3].

І все ж пощастило розшукати документ, який точно вказує рік смерті Многогрішного і ставить під сумнів указаний у БСЭ та інших джерелах рік, коли він постригся в монахи, а потім і відтворити з небуття, наскільки це можливо, його забайкальські діяння. У збірнику "Первое столетие Иркутска", випущеному в Санкт-Петербурзі в 1902 році, міститься "Книга именная денежная расходная, служилым людям 1704 г. (кн. 1401)", де на сторінці 28 кілька разів згадується Дем'ян Многогрішний і навіть подається рік постриження в монахи і рік смерті: "...Демьян Игнатов сын Многогрешный в 209 г. постригся в монахи и в 1703 г. умре..."[4].

Із цього документа випливає, що опальний гетьман постригся в монахи в 1701 (209) р., а не в 1696 р., а помер в 1703 р. Надмогильна плита дала б змогу дізнатися і перевірити вже відоме про його народження та смерть. Та це може бути лише ключем до розкриття багатьох таємниць майже тридцятирічного перебування Многогрішного в Сибіру, з яких більша частина виявилася пов'язаною із Селенгінськом.

Відомо, як гетьман потрапив у Сибір. Згадані енциклопедії повідомляють, що Многогрішний був активним учасником Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 років. У 1649 році у чині генерального осавула підписав Зборівський мир, укладений між Богданом Хмельницьким і польським королем Казимиром. У 1668 році Многогрішний обраний гетьманом Лівобережної України і залишався ним до 1672 р., коли, звинувачений козацькою старшиною у зв'язках з Туреччиною, був заарештований і доставлений до Москви.

Заключний акт трагедії запорозького гетьмана відомий із доступних історичних джерел. Вони дають опис складних і небезпечних перипетій у стосунках гетьмана з козацькою старшиною, Правобережною Україною і російськими правителями, що розвивалися на тлі постійної загрози українським землям з боку Польщі. Стає зрозумілим, яким гарячим було гетьманське місце для Многогрішного. Чого варте, наприклад, для віруючого гетьмана прокляття його патріархом константинопольським, якого добився зорієнтований на Туреччину гетьман Правобережної України Петро Дорошенко.

Ворожі дії проти гетьмана не припинялися й на годину. Було, наприклад, запущено чутку про начебто передбачувану Москвою заміну Многогрішного на посту гетьмана полков-

[1] *Воспоминания братьев Бестужевых. — М., 1917. — С. 241.*
[2] *Таежный С. (Глазунов С. Н.). Не заросла народная тропа// Байкал. — 1961. — № 4. — С. 133 –134;*
[3] *Русско-китайские отношения в XVII в. Материалы и документы. — М., 1972. — С. 196–202, 207, 220, 228, 241, 249–251, 274, 276, 327, 328, 341, 355, 356, 362–364, 500, 502, 505, 532, 534, 540, 541, 560, 604, 605, 607, 608, 617, 628, 629, 631, 632, 779, 780, 784.*
[4] *Первое столетие Иркутска. — СПб, 1902. — С. 28.*

ником Костянтином Солониною. Цей поголос було, очевидно, спрямовано на те, щоб посварити Многогрішного з московськими правителями і зблизити його з Дорошенком.

Мабуть, з тією ж метою було пущено в хід і давні чутки про уступку Києва і всієї України польському королю. За твердженням російського історика С. М. Соловйова, реакція Многогрішного була бурхливою, адже він всерйоз вірив цим чуткам: "Я, – каже він, – нинішнього свого чину не жалію, тому що дуже хворий, бажаю, перш ніж померти, здати гетьманство. Якщо смерть до мене з'явиться, то у козаків такий звичай: гетьманські пожитки всі рознесуть, дружину, дітей і родичів моїх жебраками зроблять; та й таке у козаків буває, що гетьмани своєю смертю не помирають..."[5].

І все ж, за С. Соловйовим, не перспектива позбутися гетьманського місця перш за все хвилювала Многогрішного. Головним питанням, через яке він, повіривши чуткам, пішов на різке загострення стосунків з Москвою, була загроза захоплення українських земель поляками, що начебто санкціонувалося московськими правителями.

Гетьман, кидаючись у різні боки, давав все більше підстав для незадоволення старшин та московських воєвод. За історичними матеріалами, він, "скликавши старшину, оголосив, що цар до нього пише, щоб всю старшину надіслати в Москву, а з Москви розіслати їх у сибірські міста на вічне проживання"; тут же як докір звучать його слова: "Цар пише, що список з договірних статей надішле з полковником Солониною, але я і все військо цим спискам не віримо, чого очі наші не бачили і вуха не чували. І так багато до мене листів з Москви надсилають, начебто папером та ласкавими словами заспокоюють, а справжнього нічого не оголошують, багато з поляками договорів чинять, а кордони не облаштують..."[6].

Грозові хмари над Многогрішним так і не розсіялися, все завершилося вже згаданою змовою козацької старшини на чолі з генеральним писарем Карпом Мокрієвичем.

Позиція Многогрішного як гетьмана стосовно державного устрою українських земель уявляється складною і суперечливою. Але не можна відкидати те, що, помиляючись і страждаючи, він важко переживав тодішню роздрібненість України і невизначеність її майбутнього. Суперечності його гетьманського управління об'єктивно відображали специфіку того драматичного періоду історії України, в який він жив. Вище цих суперечностей він піднятися не зміг.

Ось як подає С. Соловйов останні сторінки розповіді про Многогрішного: "28 травня на болоті за кузнею поставили плаху – будуть стригувати гетьмана Дем'яна Многогрішного і його брата Василя. Привезли злочинців і почали читати їм вини, тобто всі подані на них звинувачення: "Ти, Демко, про все розпитаний і катований; і у всіх своїх зрадливих словах винився, і 20 травня старшини з усім народом малоросійським надіслали чолобитні, щоб тебе стратити смертю в Москві, а для справжнього викриття прислали батуринського сотника Григорія Карпова, який від тебе Дорошенку образ возив і присягав, що вам служить турському султану. Бояри й думні дяки, слухаючи ваші промови, винесли вирок вас, Демка і Василя, стратити смертю, відсікти голови. Демка і Василя поклали на плаху. Але біжить посланець і оголошує, що великий государ, за проханням дітей своїх, пожалів, страчувати Демка і Василя не велів, а наказав вислати їх у далекі сибірські міста на вічне проживання; бояри присудили – вислати до них дружин та дітей... У Тобольську наказано тримати висланців за міцною вартою скованих; а з Тобольська розіслати в різні остроги на пішу козачу службу..."[7].

Відомі факти з історії гетьманства Многогрішного наводять на думку, що незадоволена козацька старшина, яка представляла заможні верстви козацтва, розправилася з царським ставлеником руками самого царя. За іронією долі, спадкоємець Многогрішного на посту гетьмана, який був активним учасником змови проти нього, Іван Самойлович згодом сам виявиться засланим і закінчить свої дні недалеко від Многогрішного, за сибірськими масштабами, в Якутську.

З опублікованого про сибірські злети й падіння долі Многогрішного нелегко відтворити повну картину цього періоду його життя. Та й те, що виявляється, стосується переважно зовнішньої долі висланого гетьмана до Сибіру.

Нам ще належить рік за роком простежити значну частину тривалого, сповненого лихоліть і смертельних небезпек життя Многогрішного, виявити деталі служби і долі його близьких у Сибіру, а головне, по можливості повніше оцінити роль і значення українського гетьмана в ранній історії Забайкальського краю.

Серед виявлених друкованих джерел про життя в засланні опального гетьмана найбільш документально змістовними є публікації 1888 р. А. А. Гоздаво-Голомбієвського "З сибірських актів про Дем'яна Многогрішного"; спеціальна стаття 1892 р. Н. Оглоблина "Служба в Сибіру Дем'яна Многогрішного"; описи, наведені істориком Забайкалля А. П. Васильєвим у монографії 1916 р. "Забайкальские казаки" і сучасного видання "Статейний список Ф. А. Головина" з відповідними коментарями до нього[8]. Виняткові у своєму роді відомості про Многогрішного в Селенгінську повідомив у 1861 р. дослідник перебування гетьмана в Сибіру І. С. Сельський[9].

Визнання державних заслуг зняття вини Многогрішного опубліковано у досить солідному санкт-петербурзькому виданні 1840 р. – "Біографії російських генералісимусів і генерал-фельдмаршалів" із Д. Бантиша-Каменського. У статті, присвяченій Ф. А. Головіну, повноважному послу в Забайкаллі, який уклав у 1689 р. дуже важкий для Росії Нерчинський мирний договір з Китаєм, відзначається: "Цим успішним подвигам сприяв Головіну Дем'ян Многогрішний, колишній гетьман малоросійський (1668 – 1672 рр.), який встановив спокій у підвладній йому країні і невинно висланий у Сибір за намовою деяких старшин"[10].

У 1850 р. в "Панораме Иркутской губернии" місцевий історик П. І. Пежемський напише: "В 1682 році... монгольський князь Батур-Очирой-хан з двадцятитисячним корпусом вступив у наші межі, але вироджений проти нього син боярський Дем'ян Многогрішний швидко розсіяв ватаги Очироя, і відтоді Байкал назавжди залишився в руках Росії"[11].

Про заслуги перед Забайкаллям опального гетьмана і його сина нагадає у 1853 р. у своїй книзі "Путешествие в Китай" сходознавець О. М. Ковалевський: "Якщо ми згадали про славних людей Пояркова й Хабарова, то не повинні змовчати про двох інших, не менш прославлених цією епохою і, як і перших, живих ще у пам'яті забайкальських жителів: це про Дем'яна та сина його Петра Многогрішних..."[12].

В "Историческом обозрении Сибири" П. А. Словцова події давноминулого в Забайкаллі описуються досить детально. Щодо служби Многогрішного вказується, що він виступає як "селенгінський син боярський" і переважно використовується послом "в кінних зшибках проти монголів"[13]. Істориком М. Бан-

---

[5] Гоздаво-Голомбиевский А. А. Из сибирских актов о Демьяне Многогрешном. Три документа о пребывании в Сибири гетмана Д. Многогрешного (1682–1684) // ЧИОДР. – М., 1888. – Кн. 1–144. – С. 3–10.

[6] Оглоблин Н. Служба в Сибири Демьяна Многогрешного // ЧИОУНЛ. – К., 1892 – С. 149–170.

[7] Васильев А. П. Забайкальские казаки. Исторический очерк. – Чита, 1916. – Т. 1. – С. 190, 213–216.

[8] Русско-китайские отношения в XVII в. – С. 196–202, 207, 220, 228, 241, 249–251, 274, 276, 327, 328, 341, 355, 356, 362–364, 500, 502, 505, 532, 534, 540, 541, 560, 604, 605, 607, 608, 617, 628, 629, 631, 632, 779, 780, 784.

[9] Сельский И. Ссылка в Восточную Сибирь замечательных лиц (1645–1762) // Русское слово. – СПб., 1861. – № 8. – С. 7, 25–26.

[10] Бантиш-Каменский Д. Биография российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48 портретами. – СПб. 1840. – С. 4.

[11] Пежемский П. И. Панорама Иркутской губернии // Современник. – СПб., 1850. – Т. 21. – № 5–6. – С. 124.

[12] Ковалевский О. Путешествие в Китай. – СПб., 1853. – С. 9.

[13] Словцов П. А. Историческое обозрение Сибири. – СПб., 1866. – Кн. 1. – С. 127–128, 176.

тишем-Каменським також відзначаються немалі заслуги "боярських дітей Дем'яна і сина його Петра Многогрішних" в умиротворенні табангутських родів, підкреслюється і велика роль у цій справі колишнього гетьмана [14]. Як селенгінські козаки згадуються Дем'ян і Петро Многогрішні в "Истории Сибири" В. К. Андрієвича й особливо відзначається їхня військова доблесть, яка немало сприяла миротворчій місії посла Головіна. Заслуги засланого гетьмана широко подаються і в спеціальних громадсько-політичних виданнях кінця XIX ст., що присвячені Забайкаллю: "Краткий исторический, географический и статистический очерк Забайкальской области" (1891 р.), "Забайкалье. Значение его для государства" М. П. Хорошіна (1893 р.). В той же час факт заслання в Сибір такого видатного українського діяча, яким завжди вважався запорозький гетьман Дем'ян Многогрішний, згадується в хронологічних переліках подій з історії Сибіру і тих, що стосуються Забайкалля. Етнограф В. В. Птіцин, який тривалий час проживав у Кяхті, відзначає дуже своєрідне народне бачення минулої вини Многогрішного: "Тоді серед загальної паніки посла і місто врятував засланий туди за любов до свободи і Малоросії запорозький гетьман Дем'ян Многогрішний, якому правителі міста здогадалися вручити головне начальство над гарнізоном і стрільцями... За цю заслугу гетьмана, сина його... пожалували в сини боярські" [15].

Тривалий час Многогрішний утримувався в іркутській і селенгінській в'язницях. У відомому енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона з цього приводу сказано: "Призначений спершу в Селенгінськ, Многогрішний був поселений в Іркутську (1674 р.), де й утримувався у в'язниці до 1682 р., коли йому дозволено було "бути в дітях боярських", "нести городову і волосну службу". В 1684 р. його знову, на прохання Самойловича, ув'язнили в селенгінську тюрму "за міцними караулами", але вже в 1692 р. значився в Селенгінську якимсь "сідоком" і вів переговори з богдойськими людьми. Як випливає із спеціально присвяченої цьому питанню роботи Н. Оглоблина, слово "сідок" слід розуміти як "старша начальна особа, що сиділа на відомому місці", висловлюючи здогад, що опальний гетьман "в 1694 р. сидів "на приказі" в селенгінському острозі, тобто був там – за службовою термінологією XVII ст. – "приказним" з 1691 по 1694 р. Очевидно, він прив'язався до цього пункту, бо саме там отримав свободу після тривалих років ув'язнення. Та й становище "приказного" у віддаленому Селенгінську було доволі самостійним і вільнішим, ніж служба боярського сина в цьому волосному місті – Іркутську на очах у воєводи. "Приказний" у своєму острозі і в навколишньому районі... був таким же воєводою, але тільки менших розмірів" [16].

За розпорядженням Ф. А. Головіна, Многогрішного звільнено з в'язниці і поверстано в селенгінські діти боярські. Сам гетьман у своїй чолобитній писав, що при цьому йому було призначено жалування у розмірі 18 рублів грошей, а хлібне – удвоє проти грошового. На перших порах своєї служби він був уведений до складу посольських дворян, що супроводжували Ф. А. Головіна, і відіграв видатну роль у переговорах з монгольськими тайшами.

Після укладення Нерчинського договору в чолобитній на ім'я посла Многогрішний писав, що "нині старий і від ран хворий", та просив пожалувати його з синами Петром і Яковом "за службу і за рани веліти їх із Селенгінська і з дітьми звільнити кудись до хлібного місця". Згідно з чолобитною було вирішено перевести його із Селенгінська "до хлібного місця в Іркутськ". При цьому від служби він відставлений не був, а був записаний у службу по Іркутську в тому ж окладі. "В 1690 – 1691 рр. перебував на посаді приказчика Селенгінського острогу..." [17]

Особливо цікавими і значними сторінками забайкальської біографії опального гетьмана є його служба під керівництвом Ф. А. Головіна. У відповідності із стратегічними завданнями царського посла і великою територією, що була місцем його різнобічної діяльності, географія самовідданої ратної і значної дипломатичної роботи Многогрішного вбирала всі основні на той час російські поселення і краї, і перш за все, Селенгінськ, Удинськ і Нерчинськ. Саме там виявились максимально використаними унікальні для віддаленої, з невреґульованими державними кордонами і тому досить неспокійної російської окраїни військовий і переговорний досвід Многогрішного. Показовим у розумінні його немалої ролі в умиротворенні військово-політичної обстановки в Забайкаллі того часу є хронологічне зведення деяких конкретних доручень посла особисто Многогрішному, що зберігалося у "Статейному списку" Ф. А. Головіна. Починаючи з 6 жовтня 1687 р. по 1 вересня 1690 р., їх нараховується не одна сотня. Він керував розвідкою, вів бої з нападниками, приходив на виручку тим, хто потрапляв у ворожі засідки. Ратна служба колишнього гетьмана лягла в основу місцевих переказів, легенд, топонімів. Як, наприклад, бої з "мунгальськими людьми" 6 і 21 лютого, розвідка 20 березня 1687 року тощо.

Доручення дипломатичного характеру, які виконували батько і син Многогрішні, проведення активної військової розвідки на місцевості, що входило в коло постійних обов'язків засланого гетьмана, відомості про його участь в облаштуванні і військовій охороні російсько-китайських з'їздів поблизу Нерчинська, що завершилися укладенням першого мирного договору з Китаєм, зафіксовані у матеріалах і документах, зібраних у книзі "Русско-китайские отношения в XVII веке".

Місто Селенгінськ, що виникло за два десятиліття до того, займало особливе місце у складному забайкальському житті Дем'яна Многогрішного. В ньому він, власне, знову пізнав свободу, всезагальне визнання і владу. І захищав місто відчайдушно, не жаліючи здоров'я і сил своїх, наче відчуваючи, що судилося йому тут і спочити.

Однією із основних заслуг Многогрішного в період селенгінської служби була активна участь в обороні Селенгінська та його околиць від набігів і грабувань деяких монгольських племен, провокованих китайцями. Саме його військові доблесть і мистецтво завоювали у місцевих людей велику шану й повагу. М. Бантиш-Каменський, описуючи дії посла в районі Селенгінська, наголошує на кінцевому результаті, наводить важливі для нас рядки, присвячені українському засланцеві: "В цьому випадку і в багатьох інших, подібних цьому, відзначили себе найбільше боярські діти Дем'ян і син його Петро Многогрішні" [18].

Про ті ж події в районі Селенгінська, посилаючись на П. А. Словцова, пише В. К. Андрієвич: "На початку 1688 року великі натовпи монголів підступили до Селенгінська, але були відбиті козаками, якими керував колишній запорозький гетьман Дем'ян Многогрішний" [19]. Багато чого з давноминулих подій стає ще зрозумілішим у викладі А. П. Васильєва: "Монголи оточили Селенгінськ і поширилися до Верхньоудинська. Зв'язок було перервано. Але коли пролетіла чутка про напад на Селенгінськ, розквартировані по селах стрільці і козаки рушили на допомогу осадженому місту. Під час осади в Селенгінську була одна рота стрільців (98 осіб), 137 селенгінських козаків, 49 міщан і купців, 10 піддячих, всього 294 особи... Наприкінці осади жменька російських сміливців зробила вилазку і вступила у вирішальну битву в долині неподалік Селенгінська. Керував загоном колишній гетьман малоросійський Дем'ян Многогрішний... Монголи були роз-

[14] Бантыш-Каменский М. Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792-й год. – Казань, 1882. – С. 58, 533.
[15] Птицин В. В. Селенгинская Даурия. Очерк Забайкальского края. – СПб., 1896. – С. 19–21.
[16] Оглоблин Н. Указ. соч. – С. 153–154.
[17] Русско-китайские отношения в XVII в. – С. 779, 780.
[18] Бантыш-Каменский М. Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами. – С. 58.
[19] Андриевич В. К. Пособие для написания истории Забайкалья. – Иркутск, 1885. – С. 52.

биті. Через велику кількість убитих долина, в якій точився бій, названа "Паддю убієнних"[20].

Із подальших записів у "Статейном списке Ф. А. Головина" видно, що приказний Селенгінська перебував у самісінькому центрі непростих подій і після укладення Нерчинського договору. Чимало довелося Многогрішному вести розслідувань встановлення винуватців з приводу прикордонного викрадення табунів коней, черід корів.

Ось один епізод з останнього року його управління Селенгінськом, описаний Н. Оглоблиним: "У січні 1692 р. Сибірський приказ отримав "відписку" іркутського воєводи Л. К. Кислярського, надіслану йому восени (мабуть, у жовтні) 1691 р., в якій сповіщалося про мунгальські пересування біля Селенгінська. Кислярський робить огляд цих пересувань з лютого 1691 р., користуючись "відписками" в Іркутськ "приказного" селенгінського острогу Дем'яна Многогрішного. Перша відписка Дем'яна Гнатовича надіслана Кислярському в перших числах лютого. Многогрішний повідомив у ній про напади під острог "злодійських мунгальських людей" 2 лютого...Многогрішний кинувся із служилими людьми в погоню за мунгалами, загін яких не перевищував 460 осіб. Росіяни встигли наздогнати мунгалів, зав'язався гарячий бій. Дем'ян Гнатович не щадив себе, його "ранили многіе рани", як "переранили" і багатьох інших служилих людей..."[21].

Трагічною була доля старшого сина Многогрішного – Петра, який брав активну участь у селенгінських ратних справах батька. Він загинув у 1691 році в Монголії, оголюючи військовий загін росіян і бурятів, який здійснював підготовлену старим гетьманом акцію, задуману як відповідь на постійні грабіжницькі напади монголів.

Мандруючи Забайкаллям, по дорозі до Китаю О. М. Ковалевський ще застав живою пам'ять забайкальських жителів про справи засланого в Сибір українського гетьмана і його сина. Деякі важливі деталі походу Петра Многогрішного точно повторюються в старовинній селенгінській козачій пісні, вміщеній у виданні "Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым":

А за славным было батюшком за Байкалом-морем,
А и вверх было по матке Селенге по реке,
Из верхнева острогу Селендинскова,
Только высылка была удалым молодцам,
Была высылка добрым молодцам,
Удалым молодцам, селенденским казакам,
А вторая высылка – посольским стрельцам,
На подачу им дань были табуноцки мужики,
Воевода походил Федор молодой Демьянович
Есаулом походил у него брат родной,
А по имеию Прокопей Козеев молодец.
Переправились казаки за Селенгу за реку
Напущались на улусы на Мунгальския.
По грехам над улусами учинилося,
А мунгалов в домах не годилося:
Они ездили за зверями обловами.
Оне тута, казаки, усмехаются,
Разорили все улусы мунгальские,

Он (е) жен-детей мунгалов в полон взяли,
Шкарб и живот у них обрали весь.
Оне стали, казаки, переплавлятися
На другу сторону за Селенгу-реку,
Опилися кумысу, кобыльева молока.
Из-за тово было белова каменя
Как би черные вороны налетивали,
Набегали тут мунгалы из чиста поля,
Учинилася бой-драка тут великая:
Оне жен-детей мунгалок и отбили назад,
И прибили много казаков до смерти,
Вдвое-втрое казаков переранили,
Тобуноцки мужики на побег пошли,
Достальних казаков своих выдали,
И прибудут казаки в Селенденской острог,
По базарам казаки оне похаживают,
А и хвастают казаки селендинскии молодцы,
А своими ведь дырами широкими.

Ймовірно, що згаданий в пісні ватажок походу Федір Дем'янович і є син Многогрішного – Петро.

Існує досить незвичайний фольклорний запис "Авакум і Дем'ян Многогрішний", зроблений Л. Є. Еліасовим у 1938 році в селі Ганзурино Селенгінського аймака Бурятії від Н. В. Федорова[22]. *Він розповідає про дружбу і спільне проживання на Байкалі біля Прорви, неподалік від Посольського монастиря, двох царських каторжників – Авакума і Дем'яна. І хоча історично можливість такої зустрічі не підтверджується, все ж дуже важливим тут є те, що народ піднімає Многогрішного до рівня іншого відомого російського страждальця – незламного Авакума – і глибоко співчуває обом.*

Білою плямою є питання найближчого оточення опального гетьмана під час заслання. Рідні і близькі Многогрішного, які розділили з ним його сувору долю, загубилися в масі сибірського населення. Все ж цікаві відкриття і припущення можна, наприклад, зробити, розпочавши старанний аналіз старовинної іменної витратної книги 1704 року, уривок з якої вже наводився у зв'язку із з'ясуванням року постриження і смерті Многогрішного. В цьому напрочуд інформативному для нас документі згадується одразу троє Многогрішних: Дем'ян, Петро, Яків і три Бейтона – Афанасій, Андрій і Яків. Цінність несподіваної знахідки полягає в тому, що при поглибленому аналізі цього і ще трьох історичних документів виявляється, що всі шестеро – родичі, причому стали ними в Сибіру.

Про те що Петро – син Дем'яна Многогрішного, уже писалося; а ось те, що і Яків – його син, дізнаємося з відписки воєводи Ніколаєва про неправильно поверстаних у служиві людей. Тут записано: "Яків Дем'янів син Многогрішний. І в минулому в 199 (тобто 1691 р.) році помер...". І ще тут же: "Петро Дем'янів син Многогрішний. Та в минулому в 199 р. під Селенгінськом убитий"[23].

Дві важких втрати впродовж одного року! Як несподівано випливла ще одна (яка вже за лікомі) особиста трагедія старого гетьмана, на яку досі ніхто не звертав уваги. І потягнеться, мабуть, ниточка до причин постриження в монахи, що настало через 10 років. Якою мужньою могла б бути вже стара людина, котра і після цього продовжувала залишатися "приказним" у Селенгінську і служити своїй нелегкій справі.

Загадкою поки що залишається питання, куди подівся висланий разом з гетьманом другий син Іван. З огляду на це, Н. Оглоблин, згадуючи про Якова, пише: "Або це був Іван, який носив чомусь і ім'я Яків, або ж історики помилилися, називаючи другого сина гетьмана Іваном?" До речі, у деяких авторів без посилань на джерела є згадка ще про одного сина Многогрішного – Сергія, начебто народженого вже в Сибіру і пожалуваного за заслуги батька у сини боярські.

Жіноча половина сім'ї Многогрішного на початку заслання була представлена дружиною Настасією і дочкою Оленою. Саме Олена і стала, так би мовити, винуватицею родичання з сімейством Бейтонів.

Варто згадати про сибірську долю й інших родичів опального гетьмана. Засланий у цій же справі в Красно-

---

[20] *Васильев А. П. Указ. соч. – С. 189–191.*
[21] *Оглоблин Н. Указ. соч. – С. 158.*
[22] *Элиасов Л. Е. Байкальские легенды и предания. – Улан-Удэ, 1984. – С. 151–152, 246.*
[23] *Первое столетие Иркутска. – С. 35–36.*

ярське місто рідний брат гетьмана чернігівський полковник Василь Многогрішний, у 1679 р. буде звільнений із місцевої в'язниці козаками в хвилину смертельної небезпеки для міста, оточеного тоді джунгарами та єнісейськими киргизами. Він бився за місто, керуючи стінною артилерією так хоробро і вміло, що красноярці надішлють згодом у Москву голобитну з описом його заслуг в обороні міста і проханням про поверстання колишнього полковника в "красноярське козаче військо". Як красноярський "син боярський", він буде самовіддано і довго нести тут важку й небезпечну ратну службу.

У складі висланої в Сибір сім'ї гетьмана був і його племінник Михайло Зинов'єв, місцем заслання якого визначили Якутськ. У 1688 – 1690 рр. він був приказчиком на Колимі, а в 1697 – 1699 рр. в Анадирі. Михайло візьме прізвище свого дядька, під яким і згадується в 1702 р. в зв'язку з тривалою поїздкою на Камчатку.

Цікаві історичні деталі, що стосуються поріднення сімейств Многогрішних і Бейтонів. Афанасій Бейтон був людиною значною мірою схожою з Дем'яном Многогрішним. Сибірське заслання звело і зріднило їх як двох великих воєначальників того часу. Якщо опальний запорозький гетьман став героєм оборони Селенгінська, то обрусілий, полонений росіянами під час польської служби прусський дворянин Афанасій Бейтон, прославився як героїчний захисник знаменитої фортеці Албазин, яку штурмували маньчжуро-китайці.

Ось що повідомляє історик П. А. Словцов: "Бейтон продовжував після служби по Іркутському воєводству в Верхоленському і Балаганському острогах. Син його одружений на дочці селенгінського боярського сина Дем'яна Многогрішного, і від цього шлюбу йдуть дві лінії, які користуються в Іркутську добрим іменем по навчальній і цивільній службі"[24]. А на питання, який із синів Бейтона одружився з дочкою гетьмана Оленою, знаходимо відповідь у Н. Оглоблина: "Про дочку Олену ми знаємо, що вона вийшла заміж за сибірського дворянина Івана Бейтона. Це син відомого полковника Афанасія Івановича Бейтона, знаменитого захисника... Албазіна від китайців у 1686 – 1689 рр."[25].

З'являється ще одне, на наш погляд, важливе припущення, яке дає підстави вважати рік 1701 постриження старого гетьмана в монахи достовірнішим, ніж рік 1696. З огляду на це, знову звернемося до книги іменної грошової витратної 1704 року, де позначено, що "козачий голова Афанасій Бейтон в 209 р. (тобто в 1701) помер". Одразу виникає думка про те, що у збігові року смерті Бейтона і постриження Многогрішного є певний сенс. Якщо цей факт не випадковий, то його пояснення варто шукати насамперед у характері взаємостосунків між цими двома багатостраждальними людьми. Цілком ймовірно, що, окрім суто родинних стосунків, їх зв'язувало і духовне єднання, засноване, перш за все, на спорідненості доль і характерів.

До 1701 року Многогрішний був уже досить старою людиною, адже тільки з часу підписання ним у 1649 році в чині генерального осавула Зборівського договору минуло 52 роки. Важко сказати, скільки було йому років до цієї події, але, зважаючи на високе службове становище, яке він тоді займав, це був далеко не юнак, а людина, що мала за плечима щонайменше 30 років життя. От і виходить, що постригся престарілий гетьман у віці за 80 років і через два роки помер. До часу постриження Многогрішний втратив уже двох синів і, очевидно, дружину. Тому смерть друга могла бути останньою краплею, що змусила його на схилі літ добровільно відмовитися від мирських турбот...

Опальний гетьман – це частка неповторного минулого Забайкальського краю, своєю важкою ратною працею вніс свій вклад у його історію. Ця людина не була зламана сибірськими в'язницями і фізичними ранами, знову знайшов і утвердив себе у забайкальській, селенгінській стороні.

Є надія, що з часом таки вдасться віднайти намогильну плиту, нові важливі документи перебування в сибірському засланні українського гетьмана Дем'яна Многогрішного, щоб відкрити і встановити важливі сторінки героїчного життя мужнього українця.

[24] Словцов П. А. Указ. соч. – С. 133.
[25] Оглоблин Н. Указ. соч. – С. 164–165.

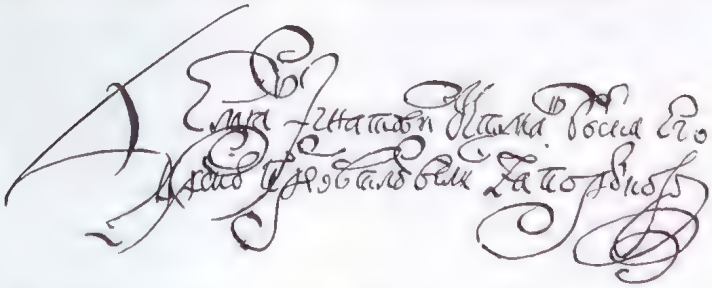

Портрет Дем'яна Ігнатовича Многогрішного (бл. 1630 – 1703) – гетьмана Лівобережної України (1668 – 1672). Невідомий художник.
З колекції В.В. Тарновського N 676.
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России. – К., 1885. – Вып. 1.
Папір; фототипія. 19,7 х 16,2 см.
МКДУ. N ДР-454

Факсиміле підпису гетьмана Дем'яна Многогрішного. Підпис на універсалі Івану Рославцю на млин в с. Ішові. 1670 р. м. Батурин.
ЧОІМ. N Аа-501/5/3.

Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного.
Невідомий художник.
Із зібрання Александрова
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда
въ г Харьковъ. Типо-литографія І. Гросмана і
Г Вендельштеина. - М., 1903. - Табл. 42.
Папір, фотомунія. 9,5 x 7,5 см
ДНАББ N 8962

Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного.
Невідомий художник.
З колекції В.В. Тарновського N 676.
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели
Юго-Западной России в биографиях
и портретах. - К., 1883.
Папір; фотомунія. 19,7 x 16,2 см.
ДНАББ. N 8539.

Гетьмана Многогрішного ведуть на муки.
Невідомий художник.
М. Аркас. Історія України-Русі. - Краків, 1912
Папір; фотомунія. 12,6 x 8,1 см
МКДУ. N ДР-3560

Спаський храм Старого Селенгінська перед знищенням його в 1930-х рр.
Оригінал. Папір; друк
Фото з архіву Е.В. Дьоміна.

В підлозі Спаського храму, за свідченням декабриста М.А. Бестужева, була закладена кам'яна плита, перенесена від зруйнованої старої церкви з могили засланого до Селенгінська гетьмана Дем'яна Многогрішного. На сьогоднішній час намогильна плита ще не знайдена.

Спаський собор. XVIII ст.
м. Селенгінськ. Забайкалля.
Фото Е.В. Дьоміна. 2001 р.

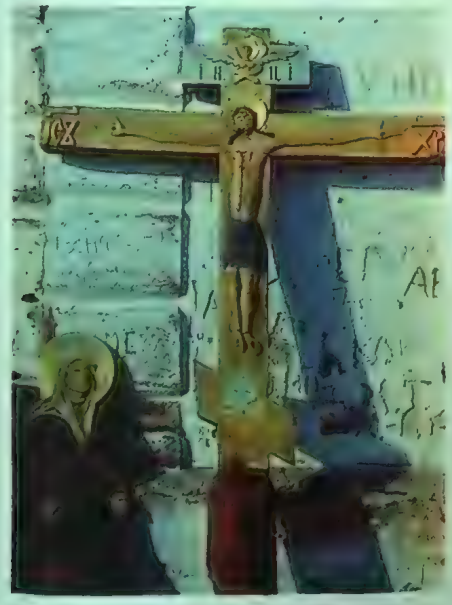

Хрест з іконостаса каплиці Спаського собору. XVIII ст.
Фото Е.В. Дьоміна. 2001 р

Спаський собор. XVIII ст. м. Селенгінськ. Бурятія.
Залишки Старого Селенгінська - місце заслання гетьмана Дем'яна Многогрішного в Забайкалля.
Фото Е.В. Дьоміна. 2001 р.

Тарас Чухліб
кандидат історичних наук

"Ой наварили ляхи меду
Та й не сумували;
Гей, взяли собі Україну
Та не шанували."

Українська народна пісня.

ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖЖЯ МИХАЙЛО ХАНЕНКО

Сумно було дивитись на Україну наприкінці 60-х рр. XVII ст. Розколота на дві частини, Правобережну та Лівобережну, Андрусівським договором 1667 р. між урядами Москви та Варшави, вона продовжувала боротьбу за утвердження своєї незалежності. Сусідні країни – Річ Посполита, Московська держава й Туреччина – були незадоволені появою на мапі східної Європи самостійної козацької республіки. Їхні втручання у внутрішні справи України спричиняли політичний розкол народу. Розпадалась унітарна військово-політична система, створена в попередні роки Богданом Хмельницьким. Гетьмани Лівобережної України Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович та правобережні керманичі Павло Тетеря, Петро Дорошенко і Михайло Ханенко намагалися всілякими способами зберегти державні інститути в регіонах, що перебували під їхньою владою. Але результат був протилежний – внаслідок запеклої боротьби між ними руйнувався державно-адміністративний устрій України. Тому діяльність цих українських правителів, зокрема Михайла Ханенка, який був типовим представником козацької верхівки того часу, не можна оцінювати однозначно.

Народився Михайло Ханенко десь близько 1620 р. Його батько Степан бився з турками, татарами і московитами ще на початку XVII ст. у військах славетного гетьмана Петра Сагайдачного. Під час одного з походів на турецькі фортеці Степан Ханенко потрапив у полон, однак невдовзі польський шляхтич Лукомський викупив його з неволі. Згодом козак Ханенко одружився з дочкою прикордонного старости. В них народилося троє синів.

До обрання гетьманом Михайло Ханенко брав участь у боях, які вів Уманський полк у складі Війська Запорозького з 1648 по 1657 р.[1] Неординарні військові та організаторські здібності сприяли тому, що наприкінці 50-х рр. він став на чолі рідного полку. Восени 1659 р. Ханенко в ранзі уманського полковника був присутній на козацькій раді, де гетьманом України обрали Юрія Хмельницького[2]. В липні того ж року Ханенко підписує листа до полковника Івана Безпалого, в якому критикує останнього за промосковські погляди: "...Народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає"[3]. Крім Ханенка, свої підписи поставили полковники Богун, Дорошенко, Носач, Цицюра, Лизогуб, Гоголь. Згодом ці визначні історичні постаті зустрічаємо "по різні боки барикад".

17 жовтня 1659 р. Ханенко разом із козацькою старшиною підтримав так звані "Переяславські статті". Угода між Україною і Московською державою у Переяславі перекреслювала договірні статті Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: на вимогу Москви українська державність значно обмежувалася.

Маємо свідчення, що 1660 р. Юрій Хмельницький призначив Ханенка наказним гетьманом, у завдання якого входило обороняти південно-східні кордони України від наступу польських військ[4].

Улітку 1660 р. Уманський полк на чолі з Михайлом Ханенком брав участь у чуднівському поході. Наслідком цього стало підписання між поляками та українцями Слободищенського трактату. Ханенко входив до спеціальної козацької делегації, яка спільно з посланцями польської сторони виробила десять пунктів, що загалом повторювали Гадяцьку угоду 1658 р., але не згадували про окреме Руське князівство[5]. Саме тоді полковник Ханенко став ворогом Москви: посол Сухотін повідомив царя про зраду правобережної старшини на чолі з Ю. Хмельницьким[6].

У перші роки своєї політичної діяльності Ханенко притримувався західної орієнтації, яка полягала у відмові досить значної частини козацької верхівки від протекторату московського царя і була спрямована на ведення переговорного процесу з урядовими колами Речі Посполитої за утвердження самостійної Української республіки.

Політичний розкол серед правлячих кіл України призвів до того, що молода держава поступово втратила ознаки своєї незалежності. Утворення в 1663 р. Правобережного та Лівобережного гетьманств породжує проблему втрати Україною однієї з основних ознак державності – територіальної цілісності. За правління Тетері полковник Ханенко деякий час знову був наказним гетьманом. Разом зі своїм полком він зводив переправу через Дніпро біля Ржищева для переходу на Лівобережжя військ короля Яна II Казимира і гетьмана Тетері на Лівобережну Україну[7]. Правобережна старшина, а з нею і Ханенко, мріяли утвердити власне український державно-адміністративний устрій під протекторатом польського короля.

Обрання в 1665 р. правобережним гетьманом Петра Дорошенка лише на деякий час загасило спалахи братовбивчої війни. Але після його обрання 1668 р. "гетьманом обох сторін Дніпра" Кіш Запорозької Січі не погодився з деякими аспектами політичної програми Дорошенка на утвердження національної держави, насамперед із шляхами її досягнення. І в 1668 р. на Запорожжі обрано свого гетьмана – Петра Суховієнка (Суховія), який при підтримці запорожців і кримських татар зробив не одну спробу скинути Дорошенка. Цей намір підтримав Ханенко. Після того як під Корсунем на Генеральній раді правобережного козацтва (березень 1669 р.) прихильники Дорошенка звернулися за військовою допомогою до турецького султана[8], Ханенко звинуватив Дорошенка у "зраді". Розходження в поглядах з гетьманом на політичне майбутнє України, її внутрішній устрій та зовнішньополітичні зв'язки стало мотивацією того, що саме Ханенко висунув свою кандидатуру на гетьманство від частини полків Правобережжя, а також Запорозької Січі, реально сподіваючись на підтримку значної групи своїх прибічників.

Учинили з Уманським, Кальницьким, Паволоцьким, Корсунським та іншими полками Раду під Уманем і вибрали

[1] Чухліб Т. В. Михайло Ханенко // Володарі гетьманської булави: Іст. портрети. – Х., 1994. – С. 318.
[2] Акти ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 254.
[3] Там само. – Т. 15. – СПб., 1892. – С. 405, 406.
[4] Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650–1670) // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 10.
[5] Hnilko A. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. – Warzawa, 1922. – S. 96;
[6] Русский биографический словарь. – СПб., 1883. – Т. 21. – С. 273.
[7] Акти ЮЗР. – Т. 12. – С. 92.
[8] Там само. – СПб., 1877. – Т. 11. – С. 63.

гетьманам уманського полковника Ханенка, а писарем у нього Суховія"[9], – повідомляла московського царя 8 вересня 1669 р. канцелярія гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Отак за підтримки різних політичних течій з'явилися в Україні водночас аж три гетьмани – Дорошенко, Многогрішний та Ханенко. Звичайно ж, це не могло не вплинути на державотворчі процеси. Втім, влада над окремими територіями різних гетьманів не означала розпаду Української держави. В єдиний організм її продовжували з'єднувати економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші фактори.

Одразу по обранні нового гетьмана між його прихильниками та полками Дорошенка зав'язалася кривава війна, під час якої з кожним роком гинуло все більше українців. Спочатку Ханенко намагався об'єднатися з силами лівобережного гетьмана Многогрішного, але той відмовив йому. Тоді Ханенко разом із колишніми гетьманами Юрієм Хмельницьким та Суховієм вирушив у похід проти свого політичного противника. Самовидець свідчить, що "мусив Дорошенко в городі Стеблеві зачинитися, якого приступом Ханенко діставав і вже на валу козаки були. Аже Сірко діставав… додав оному помочі"[10]. Крім Івана Сірка та білгородського хана, на допомогу оточеним військам Дорошенка прибули полки його брата Григорія і канівського полковника Лизогуба.

Ситуація на полі бою різко змінилася – тепер уже Ханенко з десятитисячним військом мав оборонятися. 29 жовтня 1669 р. він був ущент розбитий об'єднаними силами дорошенківців[11]. Разом із декількома сотнями Ханенко ледве встиг вирватися з кільця і відступити на Січ, де його обирають кошовим отаманом[12]. Запорожці не могли пробачити Дорошенку його "братання" з невірним султаном, споконвічним ворогом січовиків. Саме тому низове козацтво вирішило підтримати того гетьмана, який, на їхню думку, послідовно продовжував боронити "православну віру, отчизну і козацькі вольності". Ним і став Михайло Ханенко.

Опираючись на запорожців, Ханенко не забував про налагодження добрих стосунків з Кримським ханством. Навіть татарський посол у Варшаві називав Дорошенка "зрадником" і на офіційному рівні підтримував уряд Ханенка[13]. Нунцій Марескоті повідомляв Папу Римського Климентія X про підданство Дорошенка "ворогові всіх християн"[14]. Формуванню негативного політичного іміджу свого противника сприяв і сам Ханенко. Його листи до польського короля красномовно свідчили про те, що Дорошенко присягнув на вірність турецькому султану Магомету IV, але сам обвинувачуваний, апелюючи до варшавських урядовців, не погоджувався з такою оцінкою своїх дій.

З початком 1670 р. гетьман Війська Запорозького Михайло Ханенко підтримував тісні політичні зв'язки з Варшавою. Але разом з тим він започаткував дипломатичні стосунки з Москвою. "Аби твоїм ходатайством Військо Запорозьке під руки царські могло знаходитись"[15], – писав Ханенко до царя Олексія Михайловича, розуміючи, що без підтримки східного сусіда не втримати булави. Його посольство на чолі з полковником Обідою отримало невеличку дипломатичну перемогу – на Запорожжя воно повернулося з царською грамотою, яка прощала всі попередні виступи січовиків проти царя[16].

З перших кроків гетьманування М. Ханенко намагався укласти договір з Річчю Посполитою. 31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками Дорошенка, прибуло посольство від М. Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С. Богаченком у складі Я. Ярошенка, Р. Малюка, І. Полтавця, І. Завіши, С. Білого та В. Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали "щиріше трактувати"), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорожці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (нагадаємо, що переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько п'яти місяців)[17]. Окремі положення цього договору були такими: українці відмовлялися від усіх чужоземних протекцій та не мали права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов'язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої козацький гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо[18]. Повний текст Острозької угоди був затверджений на вальному сеймі у Варшаві 22 грудня 1670 р.[19] Добиваючись ще більшого визнання в польського короля, Ханенко намагався утримати кримських ханів від виступів проти Речі Посполитої. Треба відзначити, що діяльність Ханенка в перші два роки гетьманування вельми шкодила ідеї Петра Дорошенка щодо відновлення соборної Української держави.

Однак панівні кола Польщі не виявили одностайності в підтримці Ханенка. Коронний гетьман Собеський та підканцлер Ольшевський висловлювалися проти визнання його єдиним гетьманом Правобережної України. Очевидно, саме тому король не віддав булави козацьким послам С. Багаченку, Г. Пелеху, З. Білому, які отримали від нього інші козацькі клейноди та двадцять тисяч злотих[20]. Козацька рада у Корсуні, яка відбувалася 2 лютого 1671 р., висловила протест проти дій Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією. На раді зазначалося, що острозькі умови повертають Україну до її стану перед Національно-визвольною війною; старшина, яка підтримувала Дорошенка, відмежувалася від прийнятих рішень і заявила, що не допустить приходу польської шляхти на українські землі[21].

У травні 1671 р. коронний гетьман Собеський оголосив про скликання посполитого рушення на Правобережну Україну. На початку липня 14-тисячне польське військо вступило на землі Поділля. Михайло Ханенко відрядив до Собеського свого посла, який 16 серпня мав розмову з коронним гетьманом і повідомляв, що у військах правобережного гетьмана нараховується 16 тисяч козаків і 5 тисяч калмиків.

Щоб ударити в тил полкам Дорошенка, Ханенко чекав на прихід польських військ, сподіваючись на розгром суперника[22]. Після того як Собеський завоював землі понад Бугом (від Меджибожа до Брацлава), до нього знову прибули посланці від правобережного гетьмана. Ханенко сповіщав, що він із військом отаборився неподалік Чигирина. До нього приєднався Іван Сірко, з яким Ханенко збирався воювати білгородських татар – союзників Дорошенка. Щоб заохоти-

---

[9] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 109.
[10] РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12. – Спр. 78. – Арк . 145–150.
[11] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 270.
[12] Acta historica res gestas poloniae illustranta. – Vbl. 2. – Purs. 1. – Kraków, 1881. – S. 503.
[13] Relacye nuncyuszow apostolskich i innych osob o Polsce od roku 1548 do 1690. – Berlin, 1864. – T. 1. – S. 404.
[14] Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 222.
[15] Бантыш-Каменский Н. Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т. 1. – С. 230–232.
[16] РГАДА. Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк, 1 – 26; Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 130–134.
[17] Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. – Kraków, 1898. – T. 2. – S. 396; Acta historica… – Vbl. 2. – Purs. 1. – S. 614.
[18] АГАД. – Ф. Архів Замойських. – Спр. 3036. – Арк, 210–215; Акти ЮЗР. – Т. 9. – С. 346–351.
[19] Vblumina legum. – Petersburg, 1860. – T. 5. – S. 30.
[20] Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 141.
[21] Werdum V. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671 // Scriptores rerum Poloni carum. – Kraków, 1878. – T. 4. – S. 213, 214.
[22] Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do driejow dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 2. – S. 143.

ти запорожців до боротьби з татарами[21], Ханенко прохав Собеського прислати на Січ універсал від імені короля.

Іван Сірко, який був одним із головних винуватців розгрому полків Ханенка під Стеблевим у 1669 році, постійно змінюючи впродовж незначного часу свої політичні орієнтири, нарешті перейшов на бік правобережного гетьмана. Разом вони розбили кримського хана Селім-Гірея, котрий намагався допомогти Дорошенкові, напали на татарські улуси Білгородщини, а ще згодам навіть здійснили кілька важких і виснажливих спільних походів на турецькі міста Аслам і Джан-Кермен.

До шести полків Ханенка приєдналися зі своїми відділами полковники Зеленський, Гоголь і Костянтин. Козаки правобережного гетьмана вступили у Ямпіль, а потім Брацлав. Польську залогу Ханенко не допустив у Ямпільську фортецю[24]. 8 жовтня 1671 р. український гетьман зустрівся з Собеським у Брацлаві, де відбулася спільна українсько-польська нарада з військових питань. Поляків репрезентували коронний гетьман Я. Собеський і князь Д. Вишневецький, а українців – гетьман Ханенко та його старшина: полковники Сірко, Зеленський, Лисиця, Іскрицький. Було прийнято рішення просуватися до м. Кальника, козаки якого підтримували Дорошенка.

Наступні події свідчать, що гетьман Ханенко не був маріонеткою в руках польських урядовців. Його принципова позиція про неможливість перебування польських гарнізонів у полкових містах переконує: Українська держава існувала, незважаючи на деяку політичну децентралізацію. Старшина Ханенка, звертаючись до Собеського, казала: "Доволі того, що ми вам кланяємось і беремо вашу протекцію, але залоги не приймемо"[25].

Все ж полякам, що удались до хитрощів, пощастило оволодіти Брацлавом – важливим стратегічним центром Правобережної України. Для проведення наради старшину виманили в табір за мури фортеці, після чого польське військо оволоділо старовинним козацьким укріпленням. Згодом Ханенко і Собеський оточили полковий Кальник, обороною якого керував наказний полковник Урбанович. Коронний гетьман не мав великого бажання штурмувати місто, але Ханенко наполягав на цьому[26]. Після безрезультатних переговорів з кальницькою старшиною розпочалося бомбардування фортеці. Було кілька невдалих спроб штурму, і тоді Собеський вдався до тривалої облоги, аби голодом зламати мужніх оборонців.

Наприкінці жовтня до українсько-польського табору прибули королівські посли, які привезли гетьманську булаву й тисячу червоних золотих для Ханенка. Але коронний гетьман поділив гроші між козацькою старшиною. Гетьманові Ханенку дісталося лише триста золотих, Сірковi – двісті. Одразу ж зібралася козацька рада, на якій запорожці із рук каштеляна Лужицького передали булаву своєму отаману[27]. Цей акт означав, що польський король офіційно затверджує гетьманом Михайла Ханенка.

Коронне військо непевно почувалося в чужому краї, Собеському так і не вдалося оволодіти Кальником. Ханенко також не відчував спокою, тому прохав коронного гетьмана, щоб той дав йому для особистої охорони десять польських хоругв. Між українськими козаками і польськими жовнірами раз по раз виникали збройні сутички. Стали напруженими взаємини і самих ватажків козацтва – Ханенка та Сірка. Сірко мав більший вплив серед запорожців, ніж Ханенко, який не довіряв своїй старшині. Серед січовиків почалися заворушення, спричинені малою королівською платнею. І тому гетьман Ханенко заявив, що готовий віддати свою булаву Дорошенку, якщо той випустить на волю його дружину і старшого сина[28]. До того ж оголошена відставка гетьмана могла заспокоїти невдоволених козаків.

Багато полкових міст, які перебували під впливом Ханенка, почали схилятися під владу гетьмана Дорошенка. Козаки звинувачували свого гетьмана в тому, що він допустив розташування польського гарнізону в Брацлаві. В грудні 1671 р. Дорошенко з 27-тисячним військом підступив до Ладижина. Ханенко з козаками зачинився у замковій фортеці. На вимогу видати свого гетьмана Ханенкова старшина 9 грудня відповіла Дорошенку листом, який дуже цікавий з погляду на ідеологічні засади тієї частини українського козацтва, котра підтримувала Ханенка протягом його правління. Докоряючи Дорошенку за союз із турецьким султаном, ханенківці радили йому: "Віддалися від поганської протекції і поклонись королеві, природному своєму панові... Тоді наш побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь, Ваша Милість, певен, що його Милість Пан Гетьман наш дані собі от короля клейноди і знаки військові положить, і по залученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. А тоді запевно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми..."[29]. Це свідчення переконує, що не лише амбіційними намірами керувався Ханенко під час свого гетьманування, як це йому закидають деякі історики.

У грудні 1671 р. Михайло Ханенко вислав послів на сеймик Люблінського воєводства, прохаючи внести на сейм Речі Посполитої пропозиції про визнання православної віри не тільки на території України, а й скрізь – у Короні Польській та Литовському князівстві. Далі був пункт про Київську академію і школи для українців. Ханенко пропонував вищому законодавчому органу шляхетської республіки забезпечити вольності козаків у королівських, магнатсько-шляхетських та духовних маєтностях[30]. 26 січня 1672 р. відкрилася сесія сейму, яка мала вирішити ці та інші питання, але вже в лютому вона була зірвана.

За свідченням Г. Грабянки, загальне керівництво над польсько-українськими військами після від'їзду Собеського до Польщі було покладене на гетьмана Ханенка[31]. На його бік почали переходити окремі козацькі полки. Так, у березні 1672 р. в Корсуні вибухнув бунт проти Дорошенка, козаки прохали заступництва в Ханенка. Знову під владу свого колишнього полковника перейшов Уманський полк. Ханенко, підтриманий Уманським, Могилівським, Тарговицьким, Брацлавським і Корсунським полками, вислав посла до Дорошенка з пропозицією прибути на річку Росаву, де мала відбутися козацька рада[32]. Цей крок гетьмана свідчить про те, що він намагався не лише збройним, а й мирним правовим шляхом отримати владу над Правобережною Україною. Але Дорошенко, побоюючись втратити булаву, не прибув на раду.

Наприкінці літа 1672 р. в Україну з величезним військом прийшов турецький султан Магомет IV. Назустріч йому під Кам'янець вирушив Дорошенко з полками, які нараховували 27 тисяч воїнів. Ханенко з 18-тисячним військом виступив з Ладижина, щоб перепинити пересування загонів свого противника і його з'єднання з армією падишаха. Під селом Четвертинівкою, що на правому березі Бугу, відбулася битва, яка завершилася поразкою козаків Ханенка. Сам гетьман з двома полками ледве встиг відійти до ладижинського зам-

[21] Werdum V. Op. cit. – S. 235.
[24] Grabowski A. Op. cit. – T. 2. – S. 146–148.
[25] Acta historica. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 701.
[26] Літопис Самовидця. – С. 111.
[27] Werdum V. Op. cit. – S. 257, 258.
[28] Цит. за Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 387.
[29] Там само. – С. 388.
[30] Грабянки. Г. Летопись – К., 1854. – С. 205.
[31] Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 887, 888.
[32] Там само. – Т. 11. – С. 18–20.

ку[31]. Сердюцькі загони Дорошенка і татарська орда тримали в облозі Ладижин чотири тижні, але не змогли його здобути і відступили. Гетьман Ханенко з прихильниками втік до Білої Церкви, з якої неодноразово посилав листи до московських воєвод з проханням надати йому військову допомогу[34], видавав універсали до запорожців і жителів м. Переяслава про спільні дії проти "невірних"[35].

Не дочекавшись підтримки з Москви, він поповнив свої загони козаками Білоцерківського полку і вирушив на з'єднання з Собеським, який у Галичині продовжував воювати з турецько-татарськими військами. Спільними силами обох гетьманів вдалося розбити великі татарські чамбули під Краснобродом, Комарним та іншими західноукраїнськими містечками. Під ударами армії турецького султана 27 липня 1672 р. капітулювали оборонці Кам'янця, після чого майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на вірність Дорошенку. Ханенко ж із родиною знайшов притулок у Короні Польській, і на деякий час його військово-політична діяльність на теренах Правобережної України припинилася.

16 жовтня 1672 р. Туреччина і Річ Посполита підписали договір у Бучачі (Бучацький трактат). Його четвертий пункт проголошував: "Україна в її давніх границях уступається козакам; Біла Церква та інші фортеці мають бути їм передані з усіма гарматами й запасами... Козаки, що були з Ханенком, могли вільно повернутися до своїх домівок, але сам Ханенко не смів повернутись"[36]. На певний час ця заборона стримувала гетьмана в його прагненні перебратися на Батьківщину. Дорошенко знову переміг, адже саме його козакам "уступалася Україна".

Наприкінці жовтня Ханенко вже брав участь у поході короля Михайла Вишневецького під Люблін, так званій Голомбській конфедерації[37]. Польський король використовував війська Ханенка для розправи зі своїми політичними противниками. Але й у Варшаві Ханенко не припинив самостійної дипломатичної діяльності. На початку грудня він мав розмову з московським послом Протасовим, у якій заявляв про своє бажання перейти під царську протекцію, оскільки в Польщі його недооцінювали. Проте, на такі пропозиції гетьмана Москва не реагувала.

Невдовзі король видав універсал до козацького війська Ханенка з дозволом повернутися в Україну. У квітні 1673 р. Ханенко вирушив на Волинь. Джерела свідчать, що при ньому було 12 тисяч козаків[38]. 23 квітня гетьман знову написав листа до царя, прохаючи підданства. Московський уряд відповів, що коли Ханенко стане єдиним гетьманом Правобережної України і з усіма козаками, які перебувають у королівському і турецькому підданстві буде проситися "під високу руку", то Москва його прохання задовольнить[39]. 11 вересня полки Ханенка і війська Дорошенка зійшлися в бою під мурами Києва з боку Печерського монастиря. Зазнавши поразки, Ханенко подався на Січ, де його завжди підтримували, однак цього разу запорожці невдаху вже не прийняли.

Новий гетьман Лівобережної України Іван Самойлович сповістив московського правителя, що з Варшави повернулися посли від Запорозької Січі, які з дозволу короля вимагали в Ханенка повернення гетьманських клейнодів[40]. Той же на це відповідав, що залишив їх у Димері, там, мовляв, знаходився польський полковник Ян Пиво, якого він стратив.

"Під Хотином, коли Собеський бив з козацькою допомогою турків, турчин найгірше узлився на тих козаків. . , які трималися поляків з Ханенком і виявилися при хотинській поразці для нього найголовнішими супротивниками"[41], – так писав Самійло Величко про Хотинську битву (листопад 1673 р.). І хоч окремі сотні, які раніше перебували під владою Ханенка, продовжували традиції Сагайдачного під стінами подільської фортеці, сам гетьман у цей час перебував далеко від Хотина – там, де вирішувалася його доля і де він чекав кращої години.

Політична кар'єра правобережного гетьмана наближалася до свого завершення. З півтисячею козаків Ханенко вирушив під Чигирин на допомогу українсько-московським військам Самойловича і князя Ромодановського в їхній боротьбі з полками Дорошенка. На початку березня 1674 р. під Лисянкою війська, які складалися з Київського, Канівського, Лубенського, Білоцерківського полків, а також козаків Ханенка, розбили двотисячний загін Григорія Дорошенка.

Але це, як не дивно, прискорило падіння самого Ханенка. 17 березня в Переяславі відбулася рада правобережного козацтва. "На генеральній раді нашій Ханенко клейноди військові, булаву і бунчук... з рук своїх здав"[42] і попросив пробачення у козаків, коли кому з них зробив зле. Після цього товариство проголосило гетьманом обох берегів Дніпра Івана Самойловича. Так закінчилася гетьманська діяльність Михайла Ханенка.

Невдовзі М. Ханенко оселився в Козельці. Однак його ще бентежили лаври політичного діяча. Весною 1677 р. він написав листа до нового короля Речі Посполитої Яна III Собеського з пропозиціями про співробітництво. Але це послання перехопив Самойлович. На допиті перед генеральним суддею Ханенко розповів про свої "незаконні" зносини з польським монархом[43]. Остання згадка про колишнього гетьмана в документальних джерелах датується 1678 р. – Михайло Ханенко перебував у батуринській тюрмі під арештом у командира московських стрільців Радишевського[44]. Помер колишній гетьман у 1680 р.

Сучасник Михайла Ханенка залишив дуже цікавий опис того, як виглядав правобережний гетьман. "Була це, – свідчив У. Вердум, – людина років сорока, середньої, але кремезної статури, з жовтим обличчям і кучерявим, чорним як смола волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, хто постійно спілкуються з ним, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не відзначається якимись особливими здібностями..."[45].

У 1671 р. Вердум, який був наближений до польського короля, залишив запис у своєму щоденнику, який стверджує, що Ханенко мав "трьох синів і жінку", старший його син з матір'ю був у полоні в Дорошенка, "другий потрапив у полон до татар... одісланий до Царгорода... третій – перебував під доглядом у княгині Замойської, матері короля".

"Він виявляє більше серця, ніж розуму", – ці слова, на нашу думку, найкраще характеризують Михайла Ханенка як політичного діяча і просто людину. Так, він мав непогані людські якості, бажав щастя своїй рідній землі. Військові здібності допомогли йому протягом шести років утримувати булаву. Але йому не вистачило політичного розуму державного діяча, він так і не зрозумів Петра Дорошенка в прагненні утвердити незалежну соборну Українську державу. Це, однак, ні в якому разі не може бути причиною негативного ставлення до Михайла Ханенка, до такої складної і неоднозначної постаті в українській історії.

---

[31] Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 17.
[34] РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 3–11.
[35] АГАД. Архів Замойських. – Спр. 3037. – С. 222.
[36] Acta historica. – Vol. 2. – Pars. 2. – S. 1224.
[37] Акты ЮЗР. – Т. 12. – СПб., 1882. – С. 225.
[38] Эйнгорн В. О. Сношение малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 936, 937.
[39] Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 313.
[40] Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 174.
[41] Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 409, 410.
[42] Там само. – Т. 13. – СПб., 1884. – С. 43, 44.
[43] Там само. – С. 410.
[44] Werdum V. Op. cit. – S. 236.
[45] Ibid.

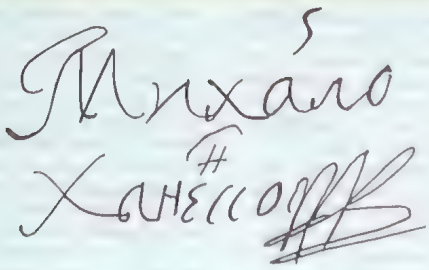

Портрет Михайла Степановича Ханенка (бл. 1620 – 1680) – гетьмана Правобережної України (бл. 1669 – 19.03.1674).
Зберігався в колекції В.В. Тарновського.
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883
Літографія. Папір; друк. 19,9 х 15,5 см
ДНАББ. N 8539

Факсиміле підпису гетьмана Михайла Ханенка.
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883
ДНАББ. N 8539

Ян III Собеський розбиває турків під Хотином.
Set. 15/29. "AKROPOL KRAKOW." Початок XX ст.
Листівка. Папір; друк. 9 x 13,8 см
Зібрання О. С. Поліщука.

За Бучацьким трактатом 1672 р. від Польщі до Туреччини відійшли Україна з Поділлям. Польська шляхта не прийняла угоди і тому 11 листопада 1673 відбулася битва з турками. В битві під Хотином турки мали 35 тисяч воїнів на чолі з Гусейн-пашою, військо короля Міхала Вишневецького - 37 250 чоловік та 65 гармат.
Значну роль у розгромі турецької армії відіграли козаки.

Полячка. Гравюра невідомого художника.
И. Г. Георги. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских образов... - СПб., 1799. - Ч. 4.
Офорт. Папір; акварель. 16,8 x 12,4 см.
ДІБУ. N 124411.

Поляк. Гравюра невідомого художника.
И. Г. Георги. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских образов... - СПб., 1799. - Ч. 4.
Офорт. Папір; акварель. 16,8 x 12,5 см.
ДІБУ. N 124411.

Острог. Н. Орда (1807 - 1883). **II половина XVIII ст.**
За автором: "РУЇНИ КОСТЕЛУ ТА МОНАСТИРЯ ЄЗУЇТІВ".
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa. Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876.
Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

Стеблів. Н. Орда (1807 - 1883). **II половина XVIII ст.**
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa. Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876. Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см.
ДНАББ. N 20201.

У 1673 р. гетьман М. Ханенко, отримавши підтримку польських військ, знову розпочав військові дії проти гетьмана П. Дорошенка. Зазнавши поразки у битві під Стеблевом, був змушений рятуватися в Лівобережній Україні і просити захисту у гетьмана І. Самойловича.

У вересні 1670 р. в м. Острозі гетьман Правобережної України М. Ханенко разом із козацькою старшиною пропольської орієнтації уклали з представниками королівського уряду Польщі договір, в якому визначили, що гетьман із підданими йому козаками переходить під протекторат Польщі

Батальна сцена. Невідомий художник (послідовник Ж. Куртуа). XVIII ст.
Полотно; олія. 53 x 77 см.
АГМ. N Ж-793.

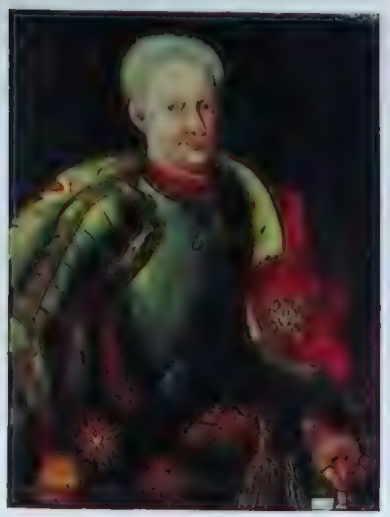

Портрет Міхала Вишневецького (1633 – 10.11.1673) – короля Польщі (1669 – 1673).
Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Полотно; олія. 93 x 72 см
ЛІМ. N Ж-20

Битва з турками. (Битва під Хотином?). Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 48,5 x 71 см
ЛГМ. N Ж-6009

Битва під Хотином. Ф. Кессель (Голландія) (? - 1696) **та А. Стех (Гданськ)** (1635 - 1687). **1674 – 1679 рр.**
Картина написана для Жовківського замку. Напис у верхній частині (латиною): "ПРАВИЦЯ БОЖА ПОРАЗИЛА В [illegible]
Напис у нижній частині (латиною): "З ОКАЗІЇ ПЕРЕМОГИ [illegible] ПІД ХОТИНСЬКИМ [illegible]
ПОРОХ ПОНАД 80 ТИСЯЧ ВАРВАРСЬКИХ ВОЇНІВ В ДЕНЬ, ЩО [illegible] ДНЯ СМЕРТІ [illegible]
КЕРІВНИЦТВУ ЯНА СОБЄСЬКОГО, В ТОЙ ЧАС МАРШАЛА І ГЕТЬМАНА [illegible] А НИНІ ЩАСЛИВО В [illegible]
ПЕРЕМОЖЦЯ В РОШІ БОЖІЙ [illegible] І ЛИСТОПАДА В ДЕНЬ [illegible]
Полотно; олія. [illegible] x [illegible] см
ЛГМ. N Ж-[illegible]

"Крилатий" гусар (важкоозброєний польський кавалерист XVI - XVIII ст.). С. Делабелла. XVII ст.
До музею надійшов у 1945 р. із Підгорецького замку.
Офорт. Папір; друк. 18,5 x 19 см.
ЛІМ. N Г-91.

"Крилаті гусари" - особливий вид важкої кавалерії, з'явився в Польщі у XVII ст. Це професійні воїни, для яких війна - єдине джерело для існування. Спочатку гусарське озброєння мало чим відрізнялося від лицарського. Згодом захисне озброєння було полегшене - важкий лицарський меч замінено на легку шаблю або на гранчатий меч-кончар, який створений для пробиття кольчуг. Значну роль відігравали піки винятковоі конструкції. В першій половині XVII ст. остаточно сформувався обладунок "крилатого гусара". Панцир став легший, вагою до 20 кг. Його нагрудник був від 4 до 8 мм завтовшки, а всі інші захисні металеві пластини на панцирі не заважали рухам під час бою. "Крилаті гусари" були основною ударною силою польської армії. Але вже у другій половині XVII ст., в силу багатьох обставин, "крилаті гусари" почали втрачати своє військове значення. Останнім гучним бойовим успіхом "крилатих гусар" була участь у битві під Віднем 12.09.1683 р Удар гусарських хоругв вирішив долю битви. Постановою польського сейму у 1786 р. "крилаті гусари" були ліквідовані як особливий рід збройних сил Польщі.

Пістоль з кремневим ударним замком. Європа. Кінець XVII ст. - початок XVIII ст.
Сталь, дерево; лиття, кування, різьблення, гравірування.
L - 36 см. Калібр - 14,5 мм.
ХІМ. N ВСТ-113373, З-119.

Карабін з колісцевим ударним замком. XVII ст.
Передано Київським історичним музеєм у 1953 р.
Сталь, дерево; лиття, кування. L - 110 см.
НІЕЗП(і). N 1740.

Шабля з піхвами. XVII ст.
Сталь; лиття; кування. L - 92 см. В (лезо) - 3 см. Піхви: шкіра, метал; гравірування. L - 84 см. В - 4 см.
НІЕЗП(і). N 646.

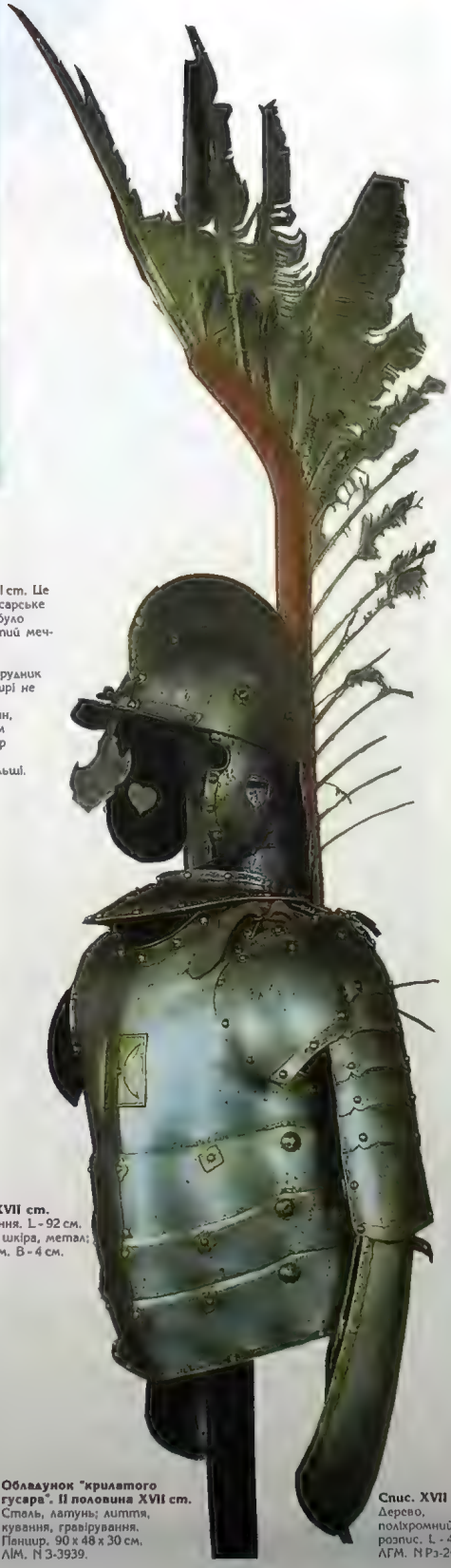

Обладунок "крилатого гусара". II половина XVII ст.
Сталь, латунь; лиття, кування, гравірування.
Панцир. 90 x 48 x 30 см.
ЛІМ. N З-3939.

Спис. XVII ст.
Дерево, поліхромний розпис. L - 491 см.
ЛГМ. N Рз-263.

Тарас Чухліб
кандидат історичних наук

"Одна мати, одні хати,
Разом в полі ставав кіш;
З ляхом билось, з ляхом жилось,
В однім горшку прів куліш."
Тимко Падура. "Запорожець".

ЄВСТАФІЙ ГОГОЛЬ – НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Протягом багатьох десятиліть українські науковці не зверталися до висвітлення життя та діяльності одного із сподвижників Богдана Хмельницького, видатного козацького старшини періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. Євстафія (Остапа) Гоголя. Він походив із старовинного волинського роду Гоголів і належав до православної шляхти, яка в добу випробувань українського народу на державну зрілість одразу підтримала визвольні змагання.

Народився Євстафій на початку переломного для історичної долі багатьох европейських народів XVII ст. На жаль, його молоді роки залишилися поза увагою літописців. Відомо лише, що напередодні 1648 р. він був ротмістром "панцерних" козаків у польському війську під керівництвом С. Калиновського, яке дислокувалося в Умані [1]. З початком бойових дій між козацькою та польською арміями ротмістр Є. Гоголь разом з підлеглим відділом важкої кавалерії перейшов на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового етапу війни. "Руські козаки, – доносили поляки канцлерові Є. Осолінському про хід Корсунської битви, – які були в таборі, по першім пориві табору зараз же повернулися проти наших... Князь Вишневецький має 8000 війська, але їм не довіряє, бо русь" [2].

Євстафій Гоголь належав до "найбільш енергійної під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти" [3]. Зважаючи на це, він займав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, в якому налічувалося близько 2000 козаків, стояв полковник Остап Вінницький. Існує думка про те, що цим полковником був саме Є. Гоголь [4]. Сучасний дослідник В. Шевчук також вважає Остапа, який керував кальницькими козаками в поході на фортецю Нестервар, і Є. Гоголя однією особою [5].

Можемо стверджувати, що полковник Гоголь робив усе можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій на українських землях. У березні 1649 р. йому довелося виявити неабиякі організаторські здібності для формування загонів з подільських селян і міщан у Подністров'ї [6], оскільки утримання під своєю владою Поділля було одним із найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір 8 серпня 1649 р. передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль адміністрації Речі Посполитої. Подільське воєводство, за винятком південно-східної частини, відходило до Польщі, проте подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів – Бар. Лише на початку 1650 р. вони, керуючись безпосереднім наказом гетьмана, відійшли за визначений кордон. Реєстр Війська Запорозького свідчив про те, що вінницьким полковником у цей період був Іван Федоренко.

Десь наприкінці 1653 р. Євстафій почав керувати Подністровським полком. Висловлюється також припущення, що після страти уманського полковника Й. Глуха (початок 1654 р.) Є. Гоголь став його наступником на цій посаді [7]. Близько 200 представників старшини і козаків Війська Запорозького брали участь у раді, яка ухвалила укласти договір з московським царем [8]. Імовірно, що на ній був присутній і Є. Гоголь.

Війна за Правобережну Україну тривала. "Восени (1654 р. – Т. Ч.) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким". Це були, головним чином, правобережні полки. Допомога татар забезпечила полякам перемогу. Однак "полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький, Гоголь подністровський та інші з козаками відійшли до Умані" [9].

29 червня 1657 р. Є. Гоголь (у чині подільського полковника) в листі до Б. Хмельницького скаржився на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Він також повідомляв про перемогу над татарським загоном та відправлення одного з полонених до гетьманської резиденції. "Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки (військової допомоги. – Т. Ч.), тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм?" [10] – запитував полковник гетьмана. Ситуація, що складалася на південно-західних землях, не сприяла зміцненню Української держави. Однак подільський полковник так і не дочекався відповіді на своє послання: 27 липня помер Богдан Хмельницький.

Після його смерті козацька старшина почала розколюватися на різні, протилежні за політичними поглядами, угруповання. В жовтні 1657 р. Євстафій Гоголь разом з полковниками Іваном Богуном, Григорієм Гуляницьким, Тимофієм Носачем, Петром Дорошенком, Михайлом Ханенком, Іваном Вертелицьким підписав Корсунський договір України зі Швецією, в якому проголошувалося "Військо Запорозьке за народ вільний і нікому не підлеглий" [11].

Улітку 1658 р. козаки Євстафія Гоголя намагалися вигнати московські підрозділи з Києва та Василькова. Разом із тим він не підтримав укладення 16 вересня Гадяцької угоди між Річчю Посполитою та Україною. Тому гетьман Іван Виговський з допомогою уманського полковника Михайла Ханенка розбив війська могилівського та подільського полковника під мурами Могилева. Поразка змусила Є. Гоголя перейти на бік гетьмана і взяти участь у битвах з російським воєводою Шереметєвим. Однак вже 11 листопада останній

---

[1] *Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Твори. – Філадельфія, Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. 209.*
[2] *Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 25.*
[3] *Липинський В. Назв. праця. – С. 21.*
[4] *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С. 109.*
[5] *Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 83.*
[6] *Степанков В. С. Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – С. 77–78.*
[7] *Липинський В. Назв. праця. – С. 152.*
[8] *Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 357.*
[9] *Софонович Ф. Хроніка з літописців давніх. – К., 1992. – С. 232.*
[10] *Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 9. – С. 739.*
[11] *Липинський В. Україна на переломі. 1657 – 1659. – Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 151.*

повідомляв цареві про те, що "гетьман І. Виговський приїхав у Київ з полковниками – подільським Степаном (?) Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким... великому государю присягти" [12].

Та коли на козацькій раді 1659 р. новообраний гетьман Юрій Хмельницький присягав на вірність цареві, Євстафій Гоголь не приїхав у Переяслав. Підпис за нього на "Переяславських статтях", що значно обмежували автономні права України, ставив сам гетьман. 1 липня 1659 р. Є. Гоголь та інші старшини Війська Запорозького: П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цицюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко – звертаються до самопроголошеного "гетьмана" І. Безпалого, критикуючи його за промосковські погляди: "... народившись разом з нами – народом вільним – і вирісши в Україні, Отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає" [13]. *Згодом заслужених соратників Б. Хмельницького бачимо "по різні боки барикад" у громадянській війні, яка розпочалася ще за гетьманування І. Виговського.*

Польська шляхта ніяк не могла погодитись з тим, що на карті південно-східної Європи утверджувалася незалежна держава. Об'єднане польсько-татарське 18-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким у січні 1660 р. оточило Могилів. На допомогу подільському полковнику прийшли частини під керівництвом уманського полковника М. Ханенка та миргородського К. Андрієва. Є. Гоголь успішно керував діями могилівської залоги, а також "на вилазках польських людей і татар побили багато". Могилів залишився українським, але польський наступ тривав. У травні 1660 р. відбулася козацька рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником: на зиму відходити з усім військом на Запорожжя, а весною виходити з новими силами на волость і "воювати поляків" [14].

Але поступово він схиляється до підтримки тієї частини старшини, яка виступала за ведення переговорів з урядовими колами Речі Посполитої, вимагаючи утвердження в її межах автономної Української республіки. Влітку 1660 р. його полк брав участь у Чуднівському поході, результатом якого стало підписання між поляками й українцями Слободищенського трактату. Згідно з рекомендаціями Гадяцької комісії з виконання однойменного договору, на вольному сеймі 1661 р. полковникові Євстафію Гоголю та ще 31 представнику козацької верхівки були надані права шляхти [15]. *Однак нобілітований шляхтич не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить такий факт: коли польський урядовець С. Беньовський наказав подільському полковнику спорядити частину козаків проти турків, той виступив з гнівною промовою на козацькій раді, зазначивши, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до розряду "тяглих"* [16].

Після того як у січні 1663 р. Юрій Хмельницький поклав булаву і постригся у ченці, Україна розкололася на два Гетьманства. На правому березі Дніпра почав правити Павло Тетеря, на Лівобережжі – Іван Брюховецький. Правобережний гетьман був незадоволений поведінкою свого підлеглого й неодноразово скаржився на нього в листах до короля: "Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робив, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити". На початку 1664 р. на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти польської влади та її ставленика, яким керували Сулимка, Семен Височан та Іван Сірко. Велику підтримку їм надавав І. Брюховецький, який прагнув поширити свою владу на правобережні землі. Є. Гоголь спочатку підтримував повсталих. Після наступу польських військ він разом зі своїм полком перейшов з Могилева до Брацлава й там укріпився. Але С. Потоцький захопив у Львові двох синів подільського полковника, і той у вересні 1664 р. визнав протекцію польського монарха. Батьківські почуття змусили Є. Гоголя звернутися до коронного гетьмана з проханням відпустити синів хоча б на деякий час, "щоб вони могли приїхати додому і повернутися назад без всякого затримання". П. Тетеря одразу ж намагався перевірити відданість Є. Гоголя, який вже кілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичну орієнтацію. У листі до канцлера М. Пражмовського правобережний гетьман зазначив, що, перейшовши на його бік, полковник "отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб справою показати свою відданість".

Державній структурі Польщі було властиво, коли між королівською владою, великим магнатством і шляхтою йшла запекла політична боротьба. Серед польських урядових кіл не було єдиного погляду на вирішення української проблеми, і старшина правобережних полків вимагала дотримання попередніх домовленостей у справі автономії України. Є. Гоголь разом з іншими правобережними полковниками на чолі з гетьманом П. Тетерею склали "Супліку" до короля (30.11.1664 р.) і долучили її до інструкції депутатам на вальний сейм з метою дієво вплинути на варшавські кола [17]. *Але вимоги української еліти залишилися тільки на папері. Тоді Є. Гоголь знову оголосив себе підданим московського царя і залишив табір П. Тетері. Щоб придушити цей виступ Брацлавського полку, гетьман почав жорстокими репресіями утверджувати авторитет своєї влади. На допомогу подолянам прийшов І. Сірко із запорожцями. На Правобережній Україні розгорнувся визвольний рух проти влади Речі Посполитої. Однак поступово він перетворився на анархічні виступи окремих полків.*

"Серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського саме в момент найбільшого безладдя й упадку з'явився діяч. . . , який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії" [18], *– писав історик Дмитро Дорошенко про Петра Дорошенка, який у 1665 р. прийшов до влади. Євстафій Гоголь знав його ще з часів Хмельниччини й одразу ж перейшов під булаву нового правобережного гетьмана. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги козаків на варшавський сейм. Першим питанням, як завжди, була турбота про права греко-руської православної церкви; другим – освітянські проблеми; третім – затвердження прав Війська Запорозького на основі Зборівської угоди 1649 р. Інструкцію, крім гетьмана та Генеральної старшини, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, таргoвицький, кальницький, брацлавський та подільський (ним був Є. Гоголь) полковники* [19].

Текст Андрусівського перемир'я 1667 р. документально засвідчив справжні наміри варшавського та московського урядів. Воєнна і дипломатична боротьба за "українську спадщину" протягом кінця 50–60-х рр. XVII ст. призвела до цілком закономірного компромісного варіанту – розподілу сфер впливу. Своєрідною демаркаційною лінією став природний географічний рубіж – р. Дніпро. Однак статті договору не виконувалися жодною із сторін. На перешкоді міжнародно-політичному поділу українських земель стала незалежна політика гетьмана Петра Дорошенка, спрямована на утвердження самостійної держави в межах, що етнографічно належали українцям. "Козаків із другого боку (Правобереж-

[12] *Акты ЮЗР. – СПб., 1892. – Т. 15. – С. 282.*
[13] *Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 254; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 36.*
[14] *Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 138.*
[15] *Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 4. – S. 359–360.*
[16] *Polski Slownik Biograficzny. – Wroclaw, 1961. – T. 9. – S. 580.*
[17] *ВМЧ. – Спр. 402. – С. 583.*
[18] *Дорошенко Д. Нариса історії України. – Львів, 1991. – С. 303.*
[19] *ВМЧ. – Спр. 402. – С. 615 – 633; Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666 рр.) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1942. – Т. 4. – С. 134.*

жя. – Т. Ч.) його царська величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство"[20]. Це положення Андрусівського договору давало змогу П. Дорошенку разом із правобережними полками звільнитися від формальної московської опіки. 19 жовтня 1667 р. він підписав Підгаєцьку угоду з польським урядом, за якою король зобов'язувався "не вводити коронних військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки"[21].

Євстафій Гоголь всіляко допомагав своєму гетьману. Коли весною 1668 р. виникла загроза захоплення польськими військами Кальника, він вирушив на Лівобережжя, щоб особисто попередити про це Петра Дорошенка[22]. Разом вони повернулися на Правобережну Україну і допомагали оточеному в Кальнику полковнику Григорію Дорошенку, рідному брату гетьмана.

В березні 1669 р. Є. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воював у околицях Очакова, де в полон було захоплено значну кількість татар. Саме тому Гоголь був відсутній на раді біля р. Росави, неподалік від Корсуня (представників козацтва від правобережних полків було 500 осіб, лівобережних – 20, Запорозької Січі – 11), на якій більшість її учасників схвалили намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана[23].

Восени гетьман Петро Дорошенко, який намагався об'єднати під своєю владою всі українські землі, послав з Чигирина загони козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали визволяти лівобережні міста з-під влади гетьмана Дем'яна Многогрішного. Після того як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також 3000 білгородських татар. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків (близько 20000) розбив козаків П. Дорошенка. "А Гоголь з іншими утік за Дніпро"[24].

Розходження у поглядах з гетьманом Петром Дорошенком на політичне майбутнє України, її внутрішній устрій та зовнішньополітичні зв'язки були причиною того, що уманський полковник Михайло Ханенко висунув свою кандидатуру на гетьманство від імені частини полків Правобережжя та Запорозької Січі (1669 р.). Одразу ж по обранні М. Ханенко звернувся до Є. Гоголя з пропозицією про підтримку. Однак подільський полковник залишився на боці П. Дорошенка в його задумі утвердити незалежну козацьку республіку.

У березні 1671 р. польський уряд не виконав вимог українського посла Петраковського, тому після його повернення до резиденції П. Дорошенка останній домовився з білгородською, буджацькою та очаківською ордами про спільний похід[25]. Разом із козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Євстафія Гоголя вони мали відвоювати у поляків південно-західні території України. Наслідком українсько-татарського походу було звільнення Бара і Меджибожа. З помсти за вбивство своїх послів козаки також спалили всі села, які належали ілляхтичу Ковецькому. Однак вже у вересні коронний гетьман Я. Собеський зі значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева – резиденції Є. Гоголя – поляки увійшли в місто. Під час оборони фортеці загинув син полковника[26], а сам він з незначною кількістю козаків зумів відійти на другий берег Дністра – у Молдову, де з дозволу господаря Дуки й отаборився. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалевський та М. Кияшко віднесли листа до Я. Собеського, в якому давали згоду підкоритися гетьману М. Ханенку, що визнавав зверхність польського короля. Їм від коронного гетьмана було видано "асекурацію", але полковник з товаришами не користувався нею, оскільки разом з молдавським господарем пішов до Мултянського князівства[27].

За Бучацьким договором між Польщею і Османською імперією (18.10.1672 р.) територія Поділля відходила до Порти, а в 4 пункті угоди стверджувалося, що "Україна в її давніх кордонах уступалася козакам"[28]. Малися на увазі правобережні землі, які були під владою П. Дорошенка. Представники гетьмана (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача і бажали взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм. Незважаючи на це, договір був великим успіхом української дипломатії. Польща єдиний раз відмовилась офіційно від України і давала їй ту незалежність, за яку та так довго боролась"[29]. Але Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. У жовтні 1673 р. під Хотином її війська на чолі з Я. Собеським перемогли багатотисячну армію Гусейна-паші. Останній чекав на допомогу кількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь[30]. Однак невідомо, чи полковник брав участь у самій битві.

Водночас Бучацький договір "розв'язав руки" московському царю та лівобережному гетьману Іванові Самойловичу, війська яких на початку 1674 р. розпочали наступ на Чигирин. Полковник Євстафій Гоголь був серед тих двох тисяч дорошенківців, які намагались захищати козацьку столицю. Але вже 19 березня правобережна старшина була змушена скласти листа до царя з повідомленням про свою присягу Москві і проханням оборонити Правобережну Україну від польського наступу. У квітні Є. Гоголь отримав грамоту від царя Олексія Михайловича "з милостивим словом". Після цих подій Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини – Подільський та власне Могилівський під владою лівобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького – М. Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який "найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, Отчизни нашої, по Мурахву-ріку"[31].

Восени 1674 р. Ян Собеський, вже як польський король, вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Залишилися цікаві свідчення про Є. Гоголя, який "перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках у бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів...". Коли ж польські війська підійшли під мури міста, то український полковник полонив і видав полковнику Ржевуському двох татар-мурзаків, які від імені султана збирали стації з міського населення. "Відразу по цьому пішов Гоголь до короля присягу чинити"[32]. 28 жовтня 1674 р. Ян III повідомляв канцлерові Великого князівства Литовського про підданство подільського і брацлавського полковника Євстафія Гоголя[33]. Перехід зазначених полків на

[20] Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 56.
[21] АГАД. Архів Замойських. – Спр. 3036. – С. 206.
[22] РГАДА. – Ф. 210. – Оп. 12. – Спр. 613. – Арк. 129.
[23] Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст. // Праці комісії для вивчування західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 420.
[24] Акты ЮЗР. – СПб., 1877. – Т. 9. – С. 81.
[25] Acta historica res gestas poloniae illustranta. – Kraków, 1881. – Vol. 2. – Purs. 1. – S. 645.
[26] Grabowski A. Ojczyste spominki. – Kraków, 1845. – T. 1. – S. 178; Acta historika... – Vol. 2. – Purs. 1. – S. 641.
[27] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 396.
[28] АГАД. Архів Замойських. – Спр. 3037. – С. 222.
[29] Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К., 1899. – С. 192.
[30] Acta historika... – Vol. 1. – Purs. 2. – S. 1313.
[31] Акты ЮЗР. – СПб., 1877. – Т. 11. – С. 407–421.
[32] Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysta Tuszyckiego. – Wrocław, 1954. – S. 58.
[33] БМЧ. – Спр. 431. – С. 3.

бік короля мав велике значення для зміцнення влади Речі Посполитої на Правобережній Україні. Про це переконливо свідчить універсал Яна III від 22 листопада 1674 р., який дарував жителям цих полків великі вольності і привілеї. Зокрема зазначалося, що полковнику Гоголю "під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Орачинці, Арохов, Яругу, Білу Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Чернівці, Кам'янку, Копницю, Цекинівку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами, які до них належать…".

Крім того, козаки, що мешкали в цих містах, звільнялися від "усіляної зверхності панів дідичних, . . , усіляких уставів, данин, чиншу, робіт…". Король заради того, щоб козаки і сам полковник були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаним промислами. Другий королівський універсал надавав містечко і млин у Подільському воєводстві пасинкові Є. Гоголя – Баляцкові[34], якого теж було звільнено від усіх податків і стацій.

4 квітня 1675 р. датовано королівську грамоту до правобережних козацьких полків, де зазначалося: "Для кращого… управління гетьманом наказним уродзоного Гоголя призначаємо…"[35]. Влітку він разом з полковником М. Кияшком неодноразово розбивав загони турків під Кам'янцем-Подільським, а восени звернувся зі скаргою на погане постачання своїх відділів особисто до Яна Собеського. Під листом стоїть такий підпис: "Eustapfi Hohol Hetman Nakazny Woysk Zaporożskich J. K. Mci"[36].

У лютому наступного року наказний гетьман брав участь у коронаційних урочистостях Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілітував Є. Гоголя, адже після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів зраджував Короні. Разом з наказним гетьманом до "клейнода шляхетства польського" було приведено полковників С. Корсунця, М. Лукейчика, А. Зеленецького (Зеленського?), сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озажинського, С. Бахринського, осавула П. Калькуля (?), обозних К. Гасаненка й А. Ясеновського[37]. Однак козацька проблема практично не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь зібрав старшину і запропонував їй "поклонитися пану гетьману задніпровському"[38]. Козацька рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича. Але переговори не закінчилися прийняттям якогось рішення. Навпаки, Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від "наклепів і знаджувань" Є. Гоголя.

За Журавницьким договором (17.10.1676 р.) між Туреччиною і Річчю Посполитою до Польщі відходили землі по Білу Церкву і Паволоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана[39]. Тому наказний гетьман разом з полками Кобелзького, Корсунця і Шульги (майже 2000 осіб) за рішенням польського сенату передислокувався в Димерське староство на Поліссі. Під його управління надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Також з коронного скарбу козакам Євстафія Гоголя було видано 60000 злотих[40]. Димерське староство лежало неподалік від Києва. Це сприяло активнішій політиці щодо запрошення сюди лівобережних козаків.

У березні 1677 р. на Правобережжя перейшов переяславський полковник Дмитро Райча. Це дуже занепокоїло царя Федора Олексійовича, і він вимагав від Івана Самойловича утримувати "малоросійський народ від переходу до Гоголя". Через погрози останнього захопити Київ, лівобережний володар булави навіть відклав свою поїздку до Москви. Про серйозність проблеми свідчить той факт, що кремлівський уряд вислав І. Самойловичу 10000 золотих руб. у подяку за перехоплені листи Є. Гоголя до коронного гетьмана Яблоновського[41]. До лівобережного гетьмана їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним із найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України "князя сарматського Малої Русі – України" Юрія Хмельницького Євстафій Гоголь налагодив з ним зв'язки. З Білої Церкви повідомляли до Варшави, що "тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовилися". Одночасно козацький провідник намагався встановити стосунки з волоським господарем, для чого направив до нього свого представника. Польську владу занепокоїла така поведінка, адже вона хотіла зробити з Є. Гоголя слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воєвода руський, який запитував у свого колеги з Белзького воєводства про те, що йому робити з непокірним[42].

Кінець 1677 р. був нещасливий для гетьманування Євстафія Гоголя. На лівий берег Дніпра перейшло близько 2000 осіб. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, і стверджував, що з "лядським" гетьманом залишилося тільки тридцять козаків. 8 квітня 1678 р. Є. Гоголь написав листа до І. Самойловича, в якому повідомляв про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти "невірних". Наприкінці листа було дано згоду визнати владу лівобережного гетьмана: "… зараз самого себе твоїй милості віддаю"[43]. Майже одночасно про можливість турецького нападу на Україну Є. Гоголь повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського[44].

Помер Євстафій Гоголь 5 січня 1679 р. у Димері[45]. Соратника Б. Хмельницького, який двадцять сім років був полковником Війська Запорозького й останні п'ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережжя, було поховано в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва. Багато десятиліть по тому там зберігалося Євангеліє львівського видання 1644 р. у срібно-золотій оправі, подароване Є. Гоголем монастирю незадовго до смерті. Символічним є те, що у Святодухівській церкві Межигірського монастиря портрет цього козацького провідника "в чорних з червоними травами рамах"[46] знаходився поруч із зображенням Б. Хмельницького.

По-різному можна оцінювати діяльність Є. Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля. Однак не підлягає сумніву факт, що він робив усе можливе для того, щоб не дати загинути козацькій організації Правобережжя. Розуміння ж політичних прагнень І. Самойловича до об'єднання України під єдиним державним управлінням зумовило перехід Є. Гоголя під владу лівобережного гетьмана. Отже, це ім'я повинне зайняти належне місце серед когорти історичних діячів України.

---

[34] БН. ВМФ. – Спр. 1787. – С. 46, 49.
[35] АГАД. Архів Замойських. – Спр. 3053. – С. 104.
[36] АГАД. Архів Замойських. – Спр. 47. – Т. 3. – С. 16.
[37] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 5. – S. 202.
[38] Акты ЮЗР. – СПб., 1883. – Т. 12. – С. 533.
[39] Чухліб Т. В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 83.
[40] Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII – XVIII w. – Wrocław, 1963. – S. 17.
[41] Акты ЮЗР. – СПб., 1884. – Т. 13. – С. 90, 142.
[42] БМЧ. – Спр. 175. – С. 363, 511.
[43] Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 436, 580–581.
[44] ГДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 136.
[45] Максимович М. Соб. сочинений. – К., 1876. – Т. 2. – С. 276.
[46] Там само.

Гетьман козацький. Невідомий художник. XVII ст.
Портрет Євстафія Гоголя (? – 1679), наказного гетьмана Правобережної України (1671 – 1674).
(Визначення за Т. В. Чухлібом, к.і.н.)
Zbigniew Wójcik Wojny kozackie w dawnej Polsce. Krajowa Agencja Wydawnicza - Kraków, 1989
Фоторепродукція. Папір; друк. 11 x 18 см. Місце знаходження оригіналу не визначене.

Батальна сцена. Битва з турками.
Невідомий художник.
Голландська школа (?). XVIII ст.
Полотно: олія 74 x 91 см
ХГМ №Ж-1324

Карта України Г. Боплана, 1650 р.
За виданням "Материалы по истории русской картографии". Собрал В. Кордт. – К., 1910. – Вып. 2. Папір; друк. 43,5 x 56 см.
ЗНАЕБ №9191

Віктор Брехуненко
доктор історичних наук

"Заступила чорна хмара та Білую хмару.
Виступили з-за лиману з турками татари.
Із Полісся шляхта лізе, а гетьман-попович
із-за Дніпра напирає..."
Т. Г. Шевченко. "Заступила чорна хмара..."

ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА САМОЙЛОВИЧА. ПЛАХА ЗА ВІРНІСТЬ

Лівобережний гетьман Іван Самойлович (володів булавою з 1672 по 1687 рр.) належить до числа суперечливих постатей, на які багата українська історія. Діяння їх годі звести до спільного знаменника, а особливо тим, хто, за влучним висловом В. Винниченка, не може читати нашу історію без брому. При згадці про "поповича", як не без підстав прозивали І. Самойловича гострі на язик сучасники, одразу накочується хвиля різних емоцій. Викликає різке несприйняття промосковська запопадливість та догідливість І. Самойловича, надто ж на тлі панукраїнської затятості правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Фатальні наслідки для України мала розв'язана І. Самойловичем війна з "останнім козаком", хоча й велася вона під гаслом об'єднання козацької держави. Одним із найвідчутніших ударів по українському державництву XVII – XVIII ст. виявилася беззастережна підтримка лівобережним гетьманом заходів Москви щодо підпорядкування київської митрополії московському патріархові.

Водночас у свідомості І. Самойловича міцним було переконання про органічну потребу досягнення соборності етнічних українських земель, а також прагнення по-господарськи облаштувати Гетьманщину, законодавчо врегулювати її стосунки з Січчю та Слобідською Україною. Зрештою, І. Самойлович, як і його нещасливі попередники Іван Брюховецький та Дем'ян Многогрішний, став на шлях запізнілого прозріння, зрозумівши шкідливість московської зверхності для самих засад козацької державності.

У тому й полягала трагедія І. Самойловича (та і не лише його, а й більшості представників козацької старшини, а відтак і української державності XVII – XVIII століть), що нестійкість ціннісних орієнтирів, неподоланість охлократичної складової світогляду призвели до закорінення подвійної лояльності, яка, мов ракова пухлина, підточувала українську потугу й підточує її донині. Наклавшись на вкрай ворожі Україні зовнішні обставини, це принципово унеможливило виживання Української козацької держави.

Рік 1672, коли зійшла зоря гетьмана Лівобережжя І. Самойловича, минув під знаком подальшого розходження політичних курсів двох частин єдиної колись козацької держави. Трагічний поділ поглиблювався. На Правобережжі гетьман П. Дорошенко, вимушено уклавши військово-політичний союз із Туреччиною, досягає неабияких успіхів у протистоянні з Польщею. В той же час уперше в історії на Лівобережжі Москва власними руками арештовує українського гетьмана Д. Многогрішного. На Правобережжі, за умовами Бучацького миру, П. Дорошенко, попри хиткість свого реального становища, утвердився в очах держав-сусідів як самостійний володар (хоч Подільське воєводство відійшло до Туреччини). А на Лівобережжі міцнішають московські обійми, що закріплюється Конотопськими статтями 1672 р.

Вибір І. Самойловича на гетьмана Лівобережної України, зроблений 16 червня на старшинській раді в Козачій Діброві, багато в чому був унікальним. Адже уперше гетьманом став виходець із духівництва. Булаву вперше отримала людина, яка не пройшла горнила Національно-визвольної війни.

Генеалогічне дерево роду Самойловичів до кінця не з'ясоване. На сьогодні відомо небагато. Є свідчення, що батько Івана – Самійло Самойлович спершу був православним священиком у містечку Ходорків на Волині. Десь ближче до кінця п'ятдесятих років XVII століття родина перебралася на Лівобережжя й осіла в Красному Колядині Прилуцького полку, де отець Самійло отримав парафію. Таку ж життєву дорогу обрали й троє Іванових братів – Василь, Мартин і Тимофій, які стали священиками в Лебедині та Ромнах [1]. А от Іван після закінчення Київського колегіуму відмовився йти уторованим шляхом і подався в козаки. Там він швидко пішов угору, бо мав досить гострий розум, добру освіту, хист полководця. Як писав Самійло Величко, "достатньо знав козакоруське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до всіх людей" [2].

Розпочавши козацьку службу писарем Красноколядинської сотні, І. Самойлович почергово обіймав посади веприцького сотника, красноколядинського полковника охотницького кінного полку, осавула, судді, наказного полковника чернігівського полку, генерального судді. Складав протеже йому генеральний писар Іван Потребич-Гречаний, відвертий москвофіл, найвірніший соратник І. Брюховецького. Крім того, розумного старшину І. Брюховецький та Д. Многогрішний використовували на дипломатичній ниві. З огляду на це І. Самойлович входив до складу українських посольств до Москви 1663 та 1669 років. Особливо делікатною була друга місія, бо йшлося про затвердження Глухівських статей, у яких, крім утішних для царя поступок з українського боку, були зафіксовані й деякі вимушені московські компроміси.

Неважко збагнути, якої політичної лінії тримався І. Самойлович. Зрозуміло й інше: москвофільство ще не набуло потворних, як на тодішні мірки, форм і не вийшло за рамки, прийнятні для лівобережної старшини. Тобто воно поєднувалося з усвідомленням самоцінності козацької державності й похідним від нього прагненням зберегти під московською зверхністю широку автономію Гетьманщини. Отже, немає нічого парадоксального в тому, що І. Самойлович свого часу лояльно поставився до антимосковства пізнього І. Брюховецького й слідом за більшістю лівобережної старшини підтримав крутий злам у політиці гетьмана. Цілком свідомо І. Самойлович у 1668 р. дозволив, наприклад, собі писати до чернігівського воєводи Андрія Толстого, що "гетьман уже відступив від Москви і увійшов у спілку з Дорошенком, так великоросійським воєводам і ратним царським людям нічого робити в Малоросії" [3].

Оскільки поведінка І. Самойловича вписувалася в тогочасні козацькі уявлення про природні дії представника старшини, ні крах І. Брюховецького, ні відновлення московських впливів за Д. Многогрішного не зруйнували кар'єри майбутнього гетьмана. У Москві ж добре розуміли примарність надії відшукати серед козацької старшини людину, яка б повністю відповідала її інтересам: тобто лояльність котрої поєднувалася із байдужістю до долі козацької державності.

З усього видно, що постать Самойловича задовольняла і лівобережну старшину, і Москву. Першій імпонувала вива-

[1] *Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 127–128.*
[2] *Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2 – С. 147.*
[3] *Костомаров Н. И. Руина. – М., 1995. – С. 124.*

женість, прогнозованість поведінки генерального судді, відсутність у нього (як виявилося, тимчасова) порухів до авторитарності, урівноважене ставлення до московських чинників. Москва ж слушно розраховувала на Самойловичеву лояльність до себе, помножену на тверезий політичний розрахунок, несхильність до радикальних кроків.

Як далеко готовий був впустити І. Самойлович в українські справи Москву, можна судити з такого факту.

1672 р. він дійшов до того, що запитував у царя, якої кари заслуговує козак Тимошка, котрий якось згадав його (царя) недобрим словом [4]. Роком пізніше на доказ вірності гетьман спровадив до Москви власних синів, а згодом видав доньку Параскеву за київського воєводу Федора Шереметева [5].

Мабуть, і старшина, й Москва ставили на І. Самойловича у справі об'єднання козацької України під булавою лівобережного гетьмана. Для старшини це означало втілення в життя стрижневої ідеї, Москва ж руками І. Самойловича забезпечувала спрямування усієї козацької України під "високу царську руку".

Ймовірно, І. Самойлович заздалегідь готував усунення Д. Многогрішного, а Москва, занепокоєна відновленням його контактів із П. Дорошенком, підтримала змову на прикінцевому етапі. Самойлович серед змовників відігравав ключову роль. Його лідерство (щонайменше моральне) опосередковано підтверджує безальтернативність виборів гетьмана та стабільність у верхах упродовж майже п'ятнадцяти років.

Дуже швидко І. Самойлович розпочав виправдовувати сподівання Москви на обох основних для неї напрямках: подальшому урізанні самодостатності Гетьманщини та організації антидорошенківських дій. Конотопські статті 1672 р. стали виявом чергового відступу лівобережної старшини від духу і букви власного ж ідеалу у стосунках з Московією — Березневих статей Богдана Хмельницького. Москві без особливих зусиль вдалося накинути кілька нових суттєвих обмежень. Так, упав останній бастіон суб'єктності Гетьманщини в міжнародних відносинах — право участі української сторони в переговорах Москви та Варшави. Відтепер де-юре лівобережний гетьман був позбавлений можливості здійснювати будь-які дипломатичні заходи щодо навколишніх держав. А ще Москва внесла до статей норми, які забороняли лівобережним козакам підтримувати будь-які стосунки з П. Дорошенком та переходити кордон із Польщею. Натомість царські війська діставали право вільно користуватися водними шляхами Гетьманщини. Водночас старшина спробувала законодавчо убезпечити себе від можливого свавілля І. Самойловича та його наступників і протягла до статей пункт про заборону гетьманові карати й судити власною владою [6].

Знайшовши порозуміння з Москвою, І. Самойлович одразу ж взявся за проблему Правобережжя. Розрахунок гетьмана був настільки вмотивованим, наскільки і шкідливим для української справи. Ставилося на збіг власних задумів з інтересами Московії, яка теж бажала ослаблення П. Дорошенка й навернення Правобережжя під "високу царську руку" при одночасному посиленні своїх впливів в Україні. Не розуміти цих очевидних речей І. Самойлович не міг, проте Рубікон перейшов. Бажання стати гетьманом обох берегів Дніпра (а тільки такий вигляд міг мати в уяві І. Самойловича позитивний результат) пересилило. Яким коштом досягалося б об'єднання, його, схоже, не цікавило.

Практичні кроки І. Самойловича однозначно засвідчують, що він добре орієнтувався в хитросплетіннях військово-політичних обставин. Тактику було обрано поєзуїтськи оптимально: підбурювання антидорошенківських настроїв на Правобережжі та спонукання Москви до організації спільного з лівобережними козацькими полками походу на правий берег. Відмова Польщі (за Бучацьким договором) від претензій на Правобережну Україну давала всі підстави сподіватися на успішне підштовхування московського царя до такого виступу.

Лівобережний гетьман прагнув розхитати позиції П. Дорошенка в правобережних полках, опираючись на відсутність монолітності серед тамтешньої старшини. Неоднозначність оцінки старшиною наслідків військового союзу Чигирина з Туреччиною, а згодом і глибоке розчарування невдачами Дорошенкової політики готувало з боку І. Самойловича ґрунт для агітації, густо приправленої промосковськими закликами.

Власне промосковські настрої не були для правобережної старшини чужими. Мало хто з неї твердо тримався ідеї самодостатності Української козацької держави. Затухаючи, коли міцніла гетьманська рука чи то П. Тетері, чи то П. Дорошенка, настрої ці посилювалися після військових невдач, під час загострення внутрішньополітичної кризи, при ускладненні міжнародних обставин. Впевненості й наснаги І. Самойловичу додавало й те, що напередодні його елекційної ради на Лівобережжя перейшла бубнівська сотня Канівського полку, підпис сотника якої Богдана Омельченка стоїть під Конотопськими статтями [7].

Протягом 1672 — 1673 рр. лівобережний гетьман постійно контактує з правобережними полковниками, особливо з канівським Яковом Лизогубом, який виявляв найбільшу піддатливість. Не став завадою і шлюб полковника з донькою П. Дорошенка. Жваве листування І. Самойловича з Я. Лизогубом висвітлило схильність останнього до зради свого тестя. Полковник висловлював згоду перейти на бік лівобережного гетьмана, але тільки у разі появи козацько-московського війська на правому березі Дніпра. Розвідка, проведена Самойловичевими людьми в інших правобережних полках, теж дала сприятливі для "поповича" результати. Небезпідставно 24 березня 1673 р. переяславський полковник Дмитро Райча запевняв царського посланця С. Щоголева, що не тільки канівський, а й черкаський та уманський полки неодмінно візьмуть московську сторону, як тільки розпочнеться наступ на Правобережжя [8].

Передбачливий І. Самойлович добре розумів, що може виявитися зайвим у разі порозуміння між царем та П. Дорошенком. Мастила у вогонь підливала й двоїста позиція Москви щодо майбутнього спадкоємця. Цар роздумував над можливими варіантами. Так, у наказі І. Самойловичу від 15 березня 1673 р. він, закликаючи "на Дорошенка іти і всіляке йому розорення чинити", вимагав, аби лівобережний гетьман, прийнявши в підданство Дорошенкових полковників, поставив "на тому боці гетьмана доброго і досужого, найвірнішу людину". Зокрема, цар погоджувався на кандидатуру Я. Лизогуба, хоча не заперечував і проти елекції І. Самойловича [9]. Відтак, всіляко підтримуючи ті кроки Москви, які вели до посилення його позицій, І. Самойлович зробив усе можливе, аби зірвати переговори, що вела з правобережним гетьманом Москва через ієромонаха Серапіона Палчовського. Неабияк насторожували І. Самойловича й стосунки київського воєводи Григорія Козловського з Михайлом Ханенком, що спричиняло загрозу появи нового конкурента.

Ще однією болючою проблемою була для Батурина позиція Запорозької Січі. "Поповича" там явно не сприймали. Пригадували некозацьке походження, підступний арешт Івана Сірка, вимоги видати самозванця Лжесимеона. Плутало

[4] *Акти ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 108.*
[5] *Там само. — С. 134;*
[6] *Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 128.*
[7] *Мицик Ю. А. Канів козацький. — Канів, 1997. — С. 29.*
[8] *Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 249.*
[9] *Там само. — С. 200–202.*

карти й повернення у 1673 р. з Сибіру І. Сірка, давнього недруга, який вже ніколи не зможе переступити через кревну образу й при кожній нагоді уїдливо кепкуватиме з невдач І. Самойловича та докорятиме йому за згубні для спокою України кроки. До початку військових дій проти П. Дорошенка гетьману так і не вдалося заручитися підтримкою запорожців. Втішало лише те, що вони не підтримали й противника, а своїми активними діями проти турок і татар опосередковано сприяли ослабленню його позицій.

Не забув І. Самойлович і донських козаків: відомі його спроби втягнути їх у вир подій [10].

Наприкінці листопада 1673 р. московський цар нарешті видав наказ про перехід через Дніпро козаків І. Самойловича та полків князя Г. Ромодановського. 17 січня 1674 р. об'єднане військо здолало річку й швидко оволоділо Бужином, Криловом, Каневом, Черкасами. П. Дорошенко й союзники-татари зазнали кількох поразок, після чого більшість правобережних полковників ганебно схилилася "його царській величності і гетьманові задніпрянському Івану Самойловичу, опріч самого Чигирина й Паволочі" [11].

25 березня 1674 р. стало тріумфом для лівобережного гетьмана. Збулася його заповітна мрія. На раді в Переяславі, у якій, крім лівобережних полків, брали участь 10 правобережних, І. Самойлович був проголошений гетьманом України обох берегів Дніпра. Тут-таки склав клейноди М. Ханенко [12].

Однак П. Дорошенко не здавався, намагаючись знайти вихід: слав гінців до султана, кримського хана, поновив переговори з Москвою. Від І. Самойловича до Москви хмарою летіли листи про нагальну потребу продовження військових дій. Але ж у 1674 р. жодній із сторін так і не вдалося досягти задуманого. Чигирин витримав облогу. І. Самойлович та Г. Ромодановський через турецьку загрозу були вимушені переправитися на лівий берег.

Гетьман, чий тактичний інтерес взяв гору над синівським обов'язком захистити Україну від спустошення чужоземцями, проти турок спорядив лише 6 тисяч козаків на чолі з полковником Андрієм Мурашком, через що І. Сірко гнівно дорікав йому. У стилізації С. Величка це звучить так: "... замість своєї щирості запхнули дірку одним нашим братом, добрим і відважним лицарем Мурашком, що за добре здоров'я Вітчизни й Ладижина і життя своє там поклав, а ви сам, стоячи наче журавель на купині... добре огородившись для захисту свого здоров'я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля і йому в розкішних перинах, як павичу в краснопістряному пір'ї не зашкодила" [13]. До того ж після відходу турків військо Яна Собеського сплюндрувало Брацлавщину.

Більше року загнаний у глухий кут П. Дорошенко балансував над безоднею. У липні 1675 р. (радше з відчаю, аніж з твердого розрахунку) за підтримки турків і татар він востаннє перейшов у наступ. Але похід захлинувся. Горезвісні союзники вдалися до грабунків і спустошень. Довершило справу нове польське вторгнення. П. Дорошенка покинули навіть найближчі соратники, яких І. Самойлович охоче прийняв до себе. Мешканці Правобережжя – серця козацької державності, – жахнувшись страшної руїни рідних місць, масово перебиралися на лівий берег.

20 жовтня П. Дорошенко передав гетьманську булаву І. Сірковi та присягнув на вірність царю. Було також вирішено скликати загальну козацьку раду навесні 1676 р., мотивуючи це тим, що запорожці не брали участі у виборах І. Самойловича. Але Москва відхилила чигиринську домовленість і вимагала від П. Дорошенка скласти присягу безпосередньо перед І. Самойловичем і Г. Ромодановським. Та лише новий похід козацько-московського війська змусив "останнього козака" переступити через себе і 29 вересня 1676 р. здати клейноди.

І. Самойлович нарешті відчув себе гетьманом обох берегів Дніпра й одразу ж заходився зміцнювати владу [14].

У 1677 – 1678 рр. йому вдалося впоратися з наступом "князя Молдови і гетьмана Війська Запорозького" Юрія Хмельницького, який на турецьких плечах дійшов аж до Лубен. У квітні 1678 р. зверхність Батурина визнав подільський полковник, а на той час наказний гетьман Євстафій Гоголь, який і після краху П. Дорошенка не бажав коритися, а діставши від польського короля під управління Чорногородську, Коростишівську та Димерську фортеці, переманював туди козаків з Лівобережжя [15].

Жорстоких заходів ужив І. Самойлович для стабілізації свого становища. Успіх справи він вбачав у закріпленні тенденції до знелюднення південної Київщини, на тому ганебно зійшовся з Москвою, Польщею й Туреччиною, фактично підштовхнувши їх до офіційного фіксування в міжнародних договорах цієї великої української трагедії. Кривавою драмою стало примусове виселення на Лівобережжя решти правобережців, здійснене у 1679 р. сином гетьмана Семеном, яке увійшло в історію під назвою "великий згін".

Однак навіть шляхом таких нелюдських заходів втримати "об'єднану" булаву І. Самойловичу не вдалося: власної снаги не вистачило, а Москва не змогла "заковтнути" ще й Правобережжя. Поперек дороги стала не тільки Польща, а й Туреччина. У 1677 р. султан організував потужний похід: військо Ібрагім-паші дійшло до Чигирина. Героїчна оборона давньої козацької столиці й вирішальна роль І. Самойловича в успішному завершенні всієї кампанії 1677 р. не завадили туркам пізніше на рік використати підступну байдужість (якщо не ворожість) Москви до долі Чигирина й, попри усі старання І. Самойловича, оволодіти ним і здобути перемогу [16].

Зруйнування Чигирина – ця велика моральна втрата для української суспільності – стало провісником краху планів І. Самойловича. Серце козацької державності – Чигирин – перетворився на руїну.

Добре розумів роль Чигирина й сам І. Самойлович і апелював до Москви, що "вже краще спершу сказати українському народові, що він царю непотрібний... У нас в народі говорять: за ким Чигирин, за тим і Київ, а за тим і всі ми у підданстві" [17].

Після зруйнування Чигирина протистояння Москви з Туреччиною тривало ще три роки і закінчилося сумнозвісним Бахчисарайським миром 1681 р., за яким кордон між Москвою та Портою проходив по Дніпру, а територія південної Київщини мала залишатися незалюдненою нейтральною смугою. Фатальним був цей мир і для політичних концепцій Самойловича. Подальші події закріпили відмову від Правобережжя Москви, яка переймалася лише власними інтересами і на яку так сподівався обіпертися у своїх планах гетьман. Вічний мир 1686 р. між Москвою та Польщею остаточно поховав надії І. Самойловича. Гетьман пожинав гіркі плоди пристосуванства, своєї боротьби з П. Дорошенком, одверто промосковської орієнтації.

І вже нікому не було діла до того, що, судячи з джерел, І. Самойлович постійно й твердо обстоював ідею соборності

---

[10] РГАДА. – Ф. 89. – Спр. 1674 р. – Арк. 126, 154, 218–219.
[11] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 117.
[12] Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 359–360.
[13] Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 247.
[14] Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 30–31.
[15] Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя // Доба Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С. 153–154.
[16] Заруба В. Назв. праця. – С. 37.
[17] Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 180.

усіх етнічних українських земель, про що свідчать його слова з інструкції, укладеної в 1686 р. для Москви напередодні переговорів з приводу Вічного миру.

І. Самойлович стояв за відокремлення від Польщі усієї української території, бо, на його переконання, "вся тогобічна сторона Дніпра і Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші від початку існування тутешніх народів до руських монархів і тільки сто років тому з невеликим лишком польське королівство ними заволоділо"[18]. На глибоке переконання І. Самойловича, мир з Польщею слід укладати лише тоді, коли та зречеться Києва і "всієї Малоросії" від "Війська Запорозького городового й низового"[19]. Робилися спроби добитися від Москви перепідпорядкування Батурину Слобожанщини.

Після ухвалення Вічного миру завжди обережний І. Самойлович не зміг стримати гніву: боліло нове "узаконення" поділу України. "Не послухала мене дурна Москва, замирилася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші", – такими словами, що нагадували реакцію Б. Хмельницького на Віленську угоду 1656 р., картав він при старшині зрадницю Москву. З відчаю лист-протест було надіслано й до Варшави[20].

Обстоювання І. Самойловичем ідеї соборності українських земель поєднувалося з безперечним талантом до урядування. Гетьман показав себе вмілим організатором внутрішнього життя України. Саме на часи його гетьманування, й особливо, на останнє десятиліття припадає остаточне запровадження владних інституцій та їх компетенцій, урегулювання стосунків Гетьманщини та Слобожанщини. Посилилася централізація влади, було впорядковано фінанси, наведено лад у митній справі, унормовано становище прирівняних до козаків прошарків людності (стрільців, бобровників).

І. Самойлович виявив розуміння необхідності зміцнення козацької еліти – запоруки збереження й подальшого розвитку державності. Актуальним і важливим було також запровадження інституту бунчукових товаришів, який мав стати інструментом зміцнення еліти. Далекоглядно з погляду інтересів держави, хоча й фатально для себе особисто, І. Самойлович висунув на провідні позиції Івана Мазепу.

Визначною була роль гетьмана в організації збройних сил. З його іменем пов'язаний прискорений розвиток так званих охотницьких, компанійських та сердюцьких полків – українського аналогу європейського найманства. Це, з одного боку, суттєво зміцнювало військо держави, з іншого – зайвий раз засвідчувало збереження Гетьманщини в орбіті європейського світу, без якого українство й не мислилося.

І. Самойлович прагнув довести до логічного завершення зусилля попередників у обмеженні ролі Запорожжя та притлумлення впливу охлократизму запорожців. З'являється залога в Кодаку, запорожцям забороняється мати самостійні політичні контакти з сусідами, робляться спроби мінімізувати зв'язки Січі з Москвою. І хоча багато намірів залишилося лише на папері, логіка дій гетьмана органічно вписується в його політику посилення гетьманської влади, необхідності діяти в інтересах багатостраждального українського люду.

Наміри І. Самойловича сягали запровадження спадкового гетьманату. Імперативи гетьмана добре відбивають живучість у козацькому середовищі надіеї Богдана Хмельницького про "самодержця руського".

Саме цей задум І. Самойловича, очевидно, налякав старшину і підштовхнув появу в середині 80-х років опозиційних настроїв. Вузькогрупові інтереси, як це часто-густо бувало впродовж існування козацької держави, взяли гору над інтересами загальноукраїнськими, які вимагали утвердження міцної гетьманської влади. Далася взнаки й поява в діях гетьмана ознак зарозумілості, невиправданої різкості та дратівливості.

Припускають, що однією з причин зміщення І. Самойловича стала його "правобережна політика"[21]. Навряд чи це так. Адже лівобережна старшина завжди поділяла об'єднавчі плани гетьмана, а Москва, хоча й не була у захопленні від тактично непотрібного їй розхитування миру з Польщею, однак стратегічно саме й розраховувала підготувати козацькими руками ґрунт для приєднання Правобережжя.

З різних міркувань до змови пристали й прибічники міцної гетьманської влади, зокрема І. Мазепа, який тонко використав настрої старшини, щоб перехопити булаву, а потім продовжувати Самойловичеву лінію. Фактично І. Мазепа розвинув намічені І. Самойловичем тенденції.

Стосується це й внутрішнього життя Гетьманщини, й цементування еліти, і стосунків Батурина з Січчю, і підтримки церкви та освіти, і колонізаційних заходів щодо Правобережжя, до яких у вісімдесятих роках вдався І. Самойлович та так, що польські чинники звинувачували його в бажанні "забрати собі всю Україну". "Ще чорнило на трактаті не висохло, – писав до Москви у 1686 р. М. Огінський, – а вже Самойлович і задніпровські козаки, на цей бік Дніпра перейшовши, встановлюють собі якесь володіння"[22].

Змовники чекали слушного моменту, який невдовзі настав з огляду на роздратування Москви провалом Кримського походу 1687 р. Укладені старшиною обвинувачувальні пункти тиснули на найболючіші московські фібри: підготовка зради, прагнення до всевладності. Для повноти картини наводилися факти гонінь на старшину та критики гетьманом Вічного миру. Москва легко дала згоду на заміну гетьмана і не втратила нагоди для посилення своїх впливів в Україні.

Арештований старшиною 22 липня 1687 р. І. Самойлович був переправлений до Москви, а звідти – до далекого Тобольська, де упокоївся в 1690 р. Не оминула лиха година й родину гетьмана. Син Яків разом зі своєю сім'єю опинився в Єнісейську, іншого сина Григорія страчено в Севську, дружині гетьмана приписувалося доживати віку коло молодшої доньки Анастасії в Седневі. Усе родинне майно було конфісковане.

Чи справді І. Самойлович змінив переконання? Важко відповісти однозначно. Адже ще в 1685 р. він пропагував накинення на українську церкву московського зашморгу. Мабуть, справа обмежувалася лише глухою відразою до посилення московського тиску, яку що далі, то важче було тамувати.

Особливо обурило гетьмана нехтування Москвою українських інтересів при підготовці Вічного миру. Можливо, з'являлися думки й про "удільне князівство", про що, як про доконаний факт, ішлося в донесенні змовників. Але реального плану незалежної Гетьманщини не було.

Показовим стало інше – запобігання перед Москвою не відвернуло трагічного кінця кар'єри та життя гетьмана, а тільки притлумило його досягнення в розбудові Гетьманщини та затриманні в свідомості козацької еліти ідеї об'єднання в одне ціле України обох берегів Дніпра. За іронією долі, на зміну лояльному "поповичу" прийшов повноцінний ворог Москви Іван Мазепа, який, розвиваючи напрацювання Самойловича у внутрішній політиці, плекатиме надії на визволення "України вітчизни милої" з-під московського ярма.

---

[18] Там само. – С. 181–182.
[19] Там само. – С. 181.
[20] Там само. – С. 182–184.
[21] Там само. – С. 183
[22] Чухлиб Т. В. Назв. праця. – С. 82.

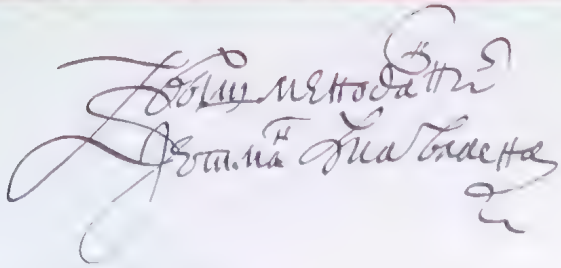

Портрет Івана Самійловича Самойловича (? – 1690) – гетьмана Лівобережної (17.06.1672 – 1687) та Правобережної України (17.03.1674 – до 1681). Г. А. Васько

Факсиміле підпису гетьмана Івана Самойловича Підпис на записці 1681 р

Портрет гетьмана Івана Самійловича Самойловича (? – 1690).
Невідомий художник. І половина XIX ст.
Полотно; олія. 73 х 64 см.
НКПІКЗ. N КПА П-126

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Копія невідомого художника кінця XIX ст. з портрета XVIII ст.
[illegible] брання К. М. Скаржинської
П[illegible]тно: олія. 65 x 51 см
ПОКМ. N 8617/Ж-46

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Невідомий художник. XVIII ст.
Сінера; олія. 71 x [illegible] см
ЛМ. [illegible]

Портрет гетьмана Івана Самойловича
Копія невідомого художника кінця XIX ст
з портрета XVIII ст. Україна
Полотно: олія. 60 x 48 см
ПМХМ. N Ж-455

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Невідомий художник. XVIII ст
[illegible] у верхній частин
[illegible]
П[illegible] 23,5 x 23,5 см
[illegible]

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Копія невідомого художника кінця XIX ст.
з портрета XVIII ст.
Напис у верхній частині: "ИВАНЪ, САМОИЛОВИЧ"
Полотно: олія. 57 x 41 см
НМУ. N М 154

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Невідомий художник.
Кінець XVII – початок XVIII ст.
Фотовідтворення. Папір; друк. 16 x 11,5 см
З збірання В. В. Неляка

Зберігався в Чернігівському історичному музеї. Портрет втрачений.

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Гравер М. Воробйов.
Із зібрання П. П. Бекетова в альбомі "Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи". – М., 1844.
Гравюра на металі. 10,2 x 8,2 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Із зібрання Александрова
Напис у верхній частині праворуч: "1687."
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-літографія І. Гросмана і Г. Вендельштейна. – М., 1903. – Табл. 44
Папір; фотомунія. 9,6 x 7,8 см
ДНАББ. N 8962

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Копія невідомого художника кінця XIX ст. з портрета XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ІОАННЪ САМУИЛОВИЧЪ САМОЙЛОВИЧЪ ГЕТМАНЪ"
Полотно; олія. 22,5 x 15,7 см
НРМУ. N ДЖ-347 2

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Опанас Іркліївський.
Середина XVIII ст.
Народне малярство з школярських кунштів в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври.
Напис: "РИСОВАЛ ИРКЛ"
Папір; тушований малюнок. 12 x 11 см
НКПІКЗ КПЛ

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Невідомий художник.
XVIII ст.
Напис у нижній частині "ГЕТМАНЪ САМУИЛОВЪ."
Полотно; олія. 61 x 50 см
РКМ. N Ж-88

Музейна атрибуція визначає цей портрет як гетьмана Юрія Хмельницького. В дійсності, згідно аналізу портретної характерної схожості і зображення в лівій руці гетьмана палиці, що постійно зображується в портретах Самойловича, є підтвердженням помилковості музейної атрибуції і, на мою думку, визначає це як портрет гетьмана І. Самойловича
НХМУ. N Ж-792.

В. В. Неляк

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Полотно; олія. 72 x 56 см
[illegible]

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Копія невідомого художника кінця XIX ст. з портрета XVIII ст. Напис у нижній частині "ІОАННЪ САМУИЛОВИЧЪ САМОЙЛОВИЧЪ ГЕТМАНЪ.".
Полотно; олія. 64,7 x 52,4 см
АГМ. N 6267

Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Копія невідомого художника кінця XIX ст. з портрета XVIII ст.
Полотно; олія. 58,5 x 45 см
НХМУ. N Ж-792

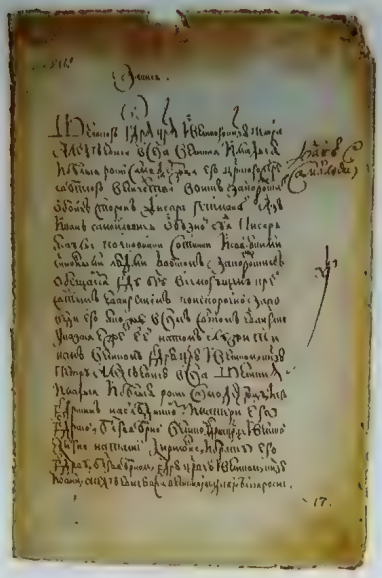

1 с.

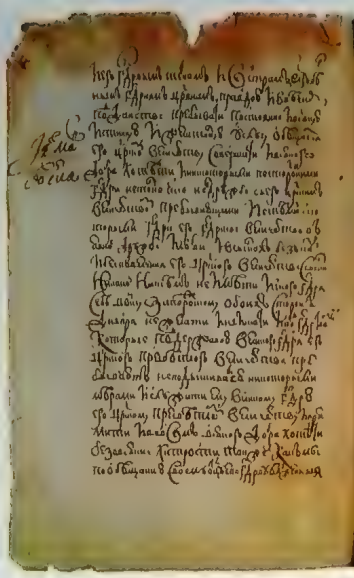

2 с.

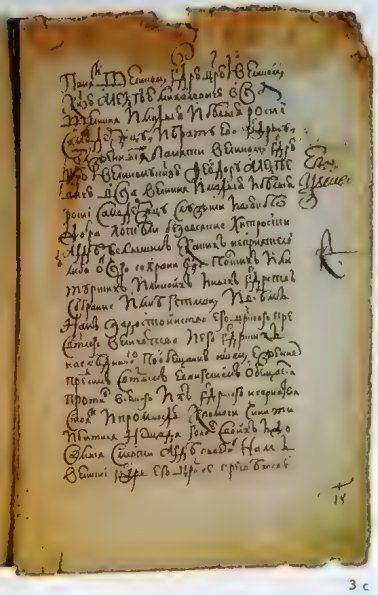

3 с.

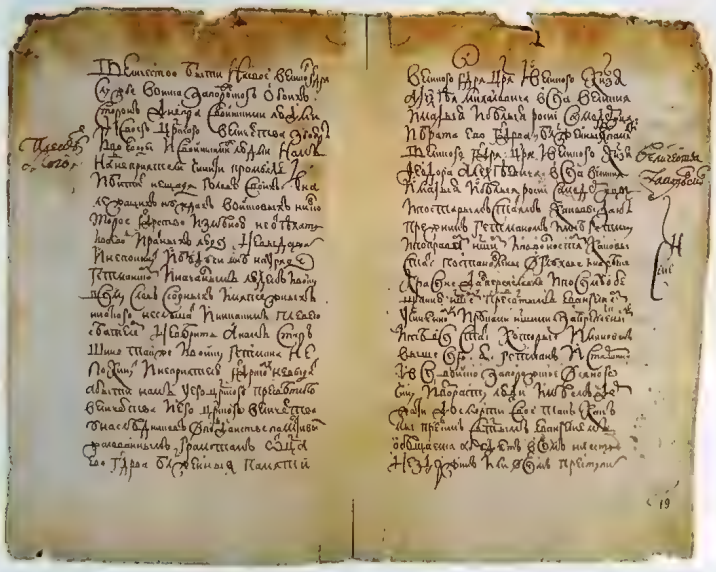

4 с.

5 с.

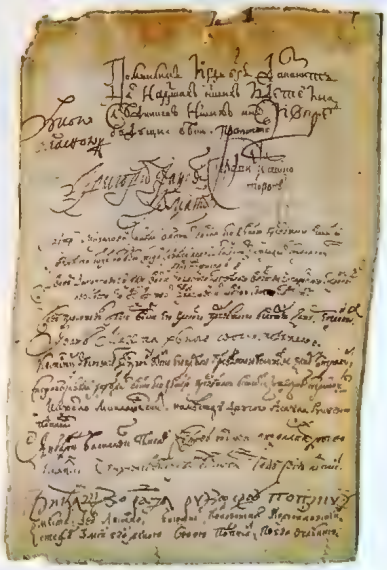

6 с.

Присяга гетьмана Івана Самойловича на вірну службу цареві Петру Олексійовичу.
НМЛ. М Рк-2662.

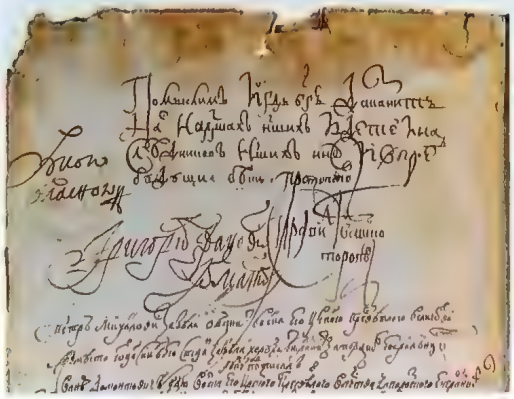

Фрагмент шостої сторінки присяги.

Печатка гетьмана Івана Самойловича на записці 1681 р.
З колекції В. В. Тарновського N 75 Р. ЧОІМ. N Ал-501/6/15.

Портрет.
Портрет гетьм. Ів. Самойловича. З літопису Величка.

Портрет гетьмана Івана Самойловича з літопису Самійла Величка.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб. Листівка. Видавниче товариство "Друкарь". - К. - N 260433. "Галицька накладня". - Коломия.
Папір; друк. 14,1 х 9 см. Зібрання В. В. Неляка.

Оправа Євангелія. Книга в оправі належала гетьману Іванові Самойловичу. Невідомий майстер.
II половина XVII ст. Україна.
Напис біля зображення, над алегоричним древом та в його кроні
"С ЖЕЗЛЪ СИЛЫ/ВЬНЕЦ СЛАВИ"
та літери навколо стовбура алегоричного древа (зліва направо):
"І С Г. ВЄ ЦПВЗ" ("Іван Самойлович Гетьман воиск его царской пресветлой величности запорожзких")
Срібло, коштовне каміння; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
41 x 66,5 см. (в розгорнутому вигляді).
ГМХМ. N М-87.

Потир.
Невідомий майстер.
1686 р. Москва.
Належав гетьманові Івану Самойловичу.
Золото, смарагди, рубіни; лиття, карбування, гравірування, емаль, інкрустація.
H - 25 см. D (чаші) - 16 см.
МІКУ. N ДМ-7865.

Дискос.
Невідомий майстер.
1686 р. Москва.
Належав гетьману Івану Самойловичу.
Золото, смарагди, рубіни; лиття, карбування, гравірування, інкрустація, емаль.
H - 7 см. D - 23 см.
МІКУ. N ДМ-7866.

Ікона Деїсус. XVII ст. Належала гетьману Івану Самойловичу.
Листівка. Початок XX ст. Видавниче т-во "Друкарь". - К; "Галицька накладня". - Коломия. Папір; друк. 9 x 14 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Зворотний бік порохівниці.

Порохівниця. XVII ст. Україна. За переказами належала гетьману Івану Самойловичу.
Ріг, метал; вирізування, виточування, різьблення. H - 11,5 см. B - 10,8 см.
СОКМ. N КП-14333, Р-48.

Сергій Павленко
історик

"Він знехтував всім,
що було йому найдорожчого в світі,
знехтував і самим життям –
аби піднести свою вітчизну
і визволити її з московського ярма."
Гетьман Пилип Орлик.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА. ЖИТТЯ ЗАРАДИ ОСТАННЬОЇ МРІЇ

Іван Степанович Мазепа народився 20 березня 1639 р. на хуторі Кам'янці (тепер Мазепинці) поблизу Білої Церкви у православній родині [1]. Його батько в 1654 р. був білоцерківським отаманом [2], високоосвіченим, знатним козаком (брав участь у переяславських переговорах, був членом делегації до В. Бутурліна, виконував функції посла гетьмана Івана Виговського у 1658 – 1659 рр. на сеймі у Варшаві [3]). Рівень знань, набожність матері Івана Мазепи дозволили їй після смерті чоловіка стати ігуменею Вознесенського монастиря і ревною захисницею православ'я.

Батьки подбали про здобуття сином належної освіти. Юний Мазепа навчався у 50-х роках XVII століття у Києво-Могилянській колегії, Краківській академії, у 1657 р. вивчав артилерійську справу в голландському місті Девентері [4].

На початку жовтня 1659 р. двадцятирічний Іван повіз Яну Казимиру листи гетьмана Івана Виговського [5]. Польський король, ознайомившись з ними, залишив здібного українського козака при дворі. У складі польських урядовців юнак відбув у листопаді того ж року до Парижа на святкування закінчення війни з Іспанією. Він "був на прийнятті в Луврі", "відвідав... південну Францію" [6].

Гетьман Павло Тетеря весною 1663 р. у листі до Яна Казимира пише, що королівський покоєвий Іван Мазепа, якого відправляють з козацького табору з посланням, "знає чимало розповідей про злодійства і до того наслухався плачу і стогону жителів України, що був вражений жахом..." [7].

З 1669 р. І. Мазепа служить ротмістром надвірної корогви, а потім генеральним писарем у гетьмана Петра Дорошенка, якого з пошаною згадує пізніше у своїх універсалах. П'ятирічна служба у П. Дорошенка, дії якого підпорядковувалися одній меті – "зберегти цілісність занепадаючої України", "стати удільним князем", збагатила життєвий, політичний досвід майбутнього лідера Гетьманщини. Активна дипломатія гетьмана з Кримом, Московією, Польщею в інтересах українського люду не могла не залишити помітного сліду в помислах його довіреної особи та учня, який, до того ж, брав найактивнішу участь у переговорах, складанні угод.

Тридцятип'ятирічний дорошенківець Іван Мазепа потрапив 1674 р. у полон до лівобережного гетьмана Івана Самойловича вже як сформований дипломат, активний учасник боротьби за єдність, цілісність України. Це був інтелектуал, який знав німецьку, латинську, французьку, італійську, турецьку мови, добре орієнтувався у перипетіях політичного життя всієї Європи.

І. Самойлович, знаючи І. Мазепу ще з часів переговорів за приєднання Правобережжя до Лівобережжя, наблизив його до себе, неодноразово доручав висуванцю важливі дипломатичні місії до Москви. Через кілька років талановитий правобережець стає генеральним осавулом. У 1687 р., після невдалого першого Кримського походу, дії опозиційної старшини, яка бажала перерозподілу урядів і обрання гетьманом генерального обозного Василя Борковського, призвели до того, що Івана Самойловича було зміщено. Це відповідало й інтересам фаворита царівни Софії, головнокомандувача В. Голіцина, який у такий спосіб виправдався за свої прорахунки у війні. Але опозиціонерам не вдалося протягнути на гетьманський уряд свого ставленика. В. Голіцин зробив ставку на І. Мазепу, якого добре знав як дипломата, високоосвічену людину. Князь також володів кількома мовами, у нього була велика бібліотека. Зрозуміло, йому імпонував генеральний осавул, який мав смак до книжок, збирав їх до власної книгозбірні.

Ставши гетьманом, Іван Мазепа поступово проводить на провідні урядові посади здебільшого однодумців-правобережців, зокрема Якова та Юхима Лизогубів, Івана Лисицю, Івана Ломиковського. У його найближчому оточенні збільшувалося тих, для кого різноманітні політичні комбінації щодо визначення подальшої долі України були знайомі і не відлякували, а відтак були прийнятні для реалізації. Те, що висуванці гетьмана у 1689 – 1692 рр. – І. Ломиковський, А. Гамалія, М. Гамалія (сини Андрія Гамалії), Д. Горленко, Д. Чечель, Д. Нестеренко, К. Мокієвський – та їхні близькі у 1708 р., майже через 20 років, опинилися в одній повстанській команді і вирушили супроти Петра І, засвідчує близькість їхніх поглядів і на початку 1690 років.

1690 р. царські урядовці проводили на Гетьманщині ревізію реєстру конфіскованого в І. Самойловича майна. І. Мазепа, як запідозрюваний в допомозі В. Голіцину, з дня на день чекав арешту. Про його усунення з уряду навіть пішли чутки на Гетьманщині. І все ж завдяки таємній дипломатії гетьмана на Запорозькій Січі, козаки якої 5 листопада 1689 р. скликали раду й у зв'язку з порушеннями Москвою їхніх вольностей вирішили послати депутацію просити протекції у польського короля, Наришкіни не наважились на зміщення гетьмана, побоючись невдоволення України.

Перебуваючи у невизначеному статусі піднаглядного, І. Мазепа почав енергійно готувати протимосковське повстання. Відбувається велика кадрова ротація на старшинських урядах у полках, сотнях, а також огляд та ревізія сердюцьких, компанійських полків. До того ж гетьман видав січовому воїнству платню за два попередні роки, чим привернув на свій бік усіх запорожців. На жаль, військовий потенціал Гетьманщини був недостатнім для самостійного виступу проти Московського царства. За сприятливих обставин з лівобережних полків можна було мобілізувати на війну 40–50 тис. козаків [8]. У той час Москва мала у своєму підпорядкуванні майже 150 тис. стрільців, з яких більша частина несла регулярну військову службу [9].

---

[1] *Павленко С. О. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 15–18.*
[2] *Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 406.*
[3] *Чухліб Т. Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 року. Збірник наукових праць. – К., 1996. – С. 90; Стрельчевский С. К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657–1659 годах. – К., 1873. – С. 13.*
[4] *Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – гетьман України (1639–1709) // Український історик. – 1979. – № 1–4. – С. 59.*
[5] *Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 231.*
[6] *Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Київ – Полтава, 1995. – С. 105.*
[7] *Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4. – С. 271.*
[8] *Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – М., 1959. – С. 249.*
[9] *Чернов А. В. Вооруженные силы русского государства в XV – XVII вв. – М., 1954. – С. 185.*

Перед початком Північної війни у Петра І налічувалось 111 стрілецьких та солдатських полків, у кожному з яких служило по 1100 – 1300 вояків[10]. Належно протистояти такій мілітарній силі українці могли лише в союзі з противниками Московії.

Наприкінці 1689 – на початку 1690 рр. на контакт з польським королем Яном III Собєським виходять посланці Мазепи К. Мокієвський[11], ченці Соломон і Русанович[12]. "А про те Вашій королівській Милості оголошуємо, – повідомляв у таємній записці гетьман, – що ми, скільки душ нас, присягли, щоб за одне думати"[13]. Львівський єпископ Йосип Шумлянський від імені короля надіслав Мазепі листа, в якому є і такі рядки: "І в Божий час працюйте, і те іго з вільної шиї народу свого зняти помишляйте"[14].

На початку 1691 р. І. Мазепа відряджає свого старшого канцеляриста Петра Сулиму (Петрика) з секретною місією до кримського хана Селім-Гірея. "І писані ті листи до старого хана від гетьмана. . . , – свідчив на допиті у 1693 р. писар Г. Волковський, – щоб вони, татари, з народом малоросійських міст учинили мир і... з'єднавшись із малоросійським військом, іти б їм війною на великоросійські міста, так само, як було до цього при Хмельницькому"[15]. На жаль, Селім-Гірея, до якого Мазепа їздив від Яна Казимира у 1663 р., у той час змістили. У Кримському ханстві йшла боротьба за владу. Це утруднювало Батурину пошук союзника.

У 1692 р. московські урядовці, отримуючи суперечливі повідомлення про наміри І. Мазепи, намагалися викликати його до Москви. Але старшинська рада замість нього послала велике козацьке посольство на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Їх протримали там майже рік як заручників. Іван Мазепа змушений був відкласти повстання і на довгі роки через несприятливі обставини відмовитися від задуманого. Польський посол К. Ісарович у звіті про дипломатичну місію до Батурина у 1693 р. зазначав: "А так Москва пильнує Мазепу, що йому не дозволяють і поговорити з іноземною людиною"[16].

У наступні роки гетьман багато уваги приділяє не тільки розбудові збройних сил та установ Гетьманщини, а й питанням духовності, освіти. За його кошти збудовані Братська Богоявленська, Велика лаврська та Всіх Святих церкви, Микільський собор у Києві, відреставровані п'ять церковних приміщень старокняжої доби, закінчено зведення трьох храмів. Значні фінансові внески зробив гетьман для оздоблення, ремонту Печерської лаври, Пустинно-Микільського, Братського Богоявленського, Кирилівського, Михайлівського Золотоверхого, Межигірського, Чернігівського Троїцько-Іллінського, Лубенського, Мгарського, Пустинського, Батуринського Крупицького, Глухівського Петропавлівського, Домницького, Макошинського, Кам'янського, Любецького монастирів, кафедральних соборів у Києві, Переяславі, Чернігові, батуринських церков[17]. На замовлення І. Мазепи також постали у роки його правління Вознесенська церква у Вознесенському монастирі, ігуменею якого була його мати, церква Покрови у Дігтярівці та інші культові споруди.

Як випускник Києво-Могилянської колегії, він подбав, аби його альма-матер у 1701 р. набула статусу академії. Крім цього, виділив кошти на будівництво у ній у 1703 – 1704 рр. мурованого приміщення[18], щорічно давав з військового скарбу по 1000 золотих на потреби студеїв. У 1700 р. завдяки відчутній допомозі гетьмана, виділеній на будівництво навчального корпусу, дзвіниці, трапезної, допоміжних службових приміщень та папірні для друкарні, на Лівобережжі з'являється перший вищий навчальний заклад – Чернігівський колегіум[19]. Вдячні викладачі останнього видали невдовзі п'ять книг з присвятами своєму благодійнику, два панегірики. Посприяв Іван Мазепа і появі в Ніжині у 1696 р. школи для навчання дітей грецького і слов'янського письма[20].

Гетьман часто призначав на відповідальні уряди людей не тільки високоосвічених, а й небайдужих до письменства. Зокрема, він поставив глухівським сотником Олексія Туранського, який непогано віршував латиною. У 1705 р. чернігівським полковником стає власник чималої бібліотеки, автор історичної хроніки Павло Полуботок, Пилип Орлик з'явився в оточенні Івана Мазепи в першу чергу як поет. Пізніше він ностальгійно згадував побачене у палаці ясновельможного: "Незабутня для мене й досі величезна бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи. Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі книжкові багатства, рівних яким не було в Україні"[21].

1700 р. Іван Мазепа попросив ченців Крупицького монастиря у Батурині перекласти тлумачник Григорія Двоєслова на книгу Йова. Невдовзі перекладена книга вийшла друком[22]. Чернігівські та інші друкарні коштом І. Мазепи здійснили кілька видань Євангелія, котрі він дарує при нагоді Лубенському монастирю, православним Сирії (арабською мовою). Адже гетьман і сам віршував. Донос В. Кочубея містить "Думу" Івана Мазепи – лаконічний патріотичний маніфест, у якому образно передано дух, суперечності життя в Україні на зламі XVII – XVIII ст. Важливо підкреслити, що завершується поезія закликом виступити в оборону "вольностей": "Без жадной політики, // Озьмітеся всі за руки... Нуте врагов, нуте бити!" Є документальні свідчення того, що Іван Мазепа шукав нагоди позбутись опіки Москви ще наприкінці 1690-х рр., тобто в час написання "Думи". Його родич, київський полковник Костянтин Мокієвський, захмелівши на старшинській вечірці у січні 1701 р., говорив у близькому колі: "Так не тільки полковники, а й сам пан гетьман... хотів з-під Кизи-Кермена утікати... та я то ще тії війська затримав, а він мене за теє трохи шпагою не пробив"[23].

Дещо раніше про це інформував царя бунчуковий товариш Данило Забіла, який у своєму доносі зазначав, що "минулого 1698 року, під час перебування військ його царської пресвітлої Величності під Аслан-Керменом і прибуття орд з турками під обози, прибіг із орди до його милості, пана гетьмана, один татарин... присланий був з листами від султана, й начебто його милість пан гетьман, гинячи в хитрий спосіб, ті листи утаїв від боярина, його милості, князя Якова Федоровича Долгорукова". Донощик також оповів про те, що "під Аслан-Керменом виїжджав його милість, пан гетьман, за обози... й те чинив не для бою, для побачення з сул-

---

[10] Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота: 1698–1801. – М., 1995. – С. 16–17, 24.
[11] Грамота польского короля Яна III полковнику Василию Искрицкому 6 мая 1690 года // Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 2. – С. 483.
[12] Darowski A. Sekice historyczne. – Warszawa, 1901. – S. 225.
[13] Письмо гетмана Мазепы к польскому королю Яну III 15 марта 1690 // Устрялов Н. Указ. соч. – Т. 2. – С. 480.
[14] Письмо львовского епископа Иосифа Шумлянского, присланное к Мазепе, 19 января 1690 года, с польским шляхтичем Домарацким // Там само. – С. 478.
[15] Огноблін О. Екізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – С. 33.
[16] Звіт К. Ісаровича // Миших Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 49–50. – С. 53.
[17] Черняховська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Пам'ять століть. – 2000. – № 4. – С. 42.
[18] Ісаєвич Ю. Києво-Могилянська академія і Гетьманщина // Наукові записки НаУКМА. – К., 1998. – Т. 3. – С. 95.
[19] Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Чернігів, 2000. – С. 14.
[20] Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. – Ніжин, 2000. – Вип. 1. – С. 13.
[21] Смолій В. Іван Мазепа // Віче. – 1994. – № 2. – С. 112–113.
[22] Павленко С. Міф про Мазепу. – С. 162.
[23] Извет киевского полковника настольника Обидовского и протчих в их измене // ЧИОИР. – М., 1859. – Кн. 1. – С. 29.

таном"[24]. Бажання деяких зміщених з урядів старшин викрити, очорнити в очах царя Івана Мазепу завершувалось для них невдачею. Гетьман діяв дуже обережно, конспіративно. На той чи інший щодо нього закид у Малоросійському приказі вже лежала надіслана наперед депеша з Батурина з Мазепиним трактуванням події. Як правило, висунуті проти нього звинувачення він аргументовано переадресовував на своїх опонентів. Мазепа регулярно давав цінні для Кремля розлогі коментарі дій поляків, кримців, їхньої агентури, повідомляв про ситуацію в полках, на Запорожжі. Складалося враження, що він і тільки він був позаконкурентним агентом N 1. Не секрет, що московська верхівка щороку отримувала з Батурина солідні презенти. Приміром, 31 січня 1696 р. гетьман відрядив до царського столу шість лосів, десять кабанів, зубра, двох оленів[25]. Подібна практика задобрювання ласого на хабарі оточення Петра I зводила нанівець зусилля гетьманських недоброзичливців.

На старшинських радах гетьман порушував питання про зменшення річних податкових стягнень, пропонував дозволити гнати горілку селянам для власної потреби без сплати податку. Він зобов'язав орендарів продавати людям вино за дешевшою ціною, неодноразово суворо карав старшин, знімав їх з урядів, коли ті намагалися перевищити свої повноваження.

Іван Мазепа, ставши гетьманом, отримав у ранг 19654 двори, в яких мешкало понад 100 тис. селян. Вони розміщувалися у 72 селах і слободах Прилуцького (Красноколядинська сотня), Стародубського (Топальська сотня), Ніжинського (Кролевецька, Коропська, Бахмацька, Батуринська сотні), Чернігівського (Понорницька, Сосницька, Любецька, Менська, Киселівська сотні) полків, а також Гадяцькому, Переяславському та Київському полках[26]. Населення рангових маєтностей сплачувало податок не І. Мазепі як людині, а гетьманові для виконання ним владних повноважень. З отриманих доходів у наданих на уряд маєтностях він мав забезпечити функціонування гетьманської адміністрації, охорони, утримання резиденції, почту, музик, частково війська. Між ранговими селами існував розподіл форм сплати податку: одні з них мали здати на "гетьманську булаву" певну кількість свійської птиці, інші – солі, дичини, треті – грошей. Причому останніх посполиті здебільшого не платили. Це робили за них орендарі млинів на територіях рангових маєтностей. Посполиті возили їм дрова, заготовляли сіно, гатили греблі. Селяни вільно переміщувалися в межах Гетьманщини. "Послушенство" не обмежувало їхньої самостійної праці на себе і давало можливість на державній землі мати статки для прожиття. Рангові маєтності, земельна власність старшини мали умовний характер, бо після усунення державців з посад двори й земля передавались наступним володарям відповідних посад.

Деякі історики закидають гетьману, ніби він був жорстоким кріпосником, маючи 20 тис. кріпаків у Московії. Факти ж свідчать про інше. 1699 р. Іван Мазепа купив у московських поміщиків землі у Рильському повіті й заснував там слободи й села (у 1699 р. – Іванівське та Амонь, у 1700 р. – Вишні Деревеньки, у 1702 р. – Урусу, в 1703 р. – Ольхівку, у 1704 р. –Куреньки і Дронівку, в 1705 р. – Жилину і Гузомою, в 1706 р. – Ізбицю, в 1707 р. – Софронове, Кореневе, Снагость та інші населені пункти). Оскільки засновник надавав переселенцям значні пільги, брав з них лише незначний податок, то чутка про "землю обітовану" швидко розповсюдилася. Якщо в Іванівському в 1705 р. було 187 дворів, то вже у 1708 – 697, у Мазепинцях – відповідно 30 і 93, у Гузомої – 30 і 69, Амоні – 72 і 178, Вишніх Деревеньках – 52 і 213[27]. Подібна тенденція простежується у всіх селах. Фактично у такий спосіб відбувається розширення меж Гетьманщини за рахунок прикордонної території. Певно, така мета і переслідувалася. Надання пільгового режиму переселенцям дуже муляло московським кріпосникам, які жили за іншими законами, купували-перепродували селян, мов худобу. І. Мазепа просив царя, аби поміщики "ніякої кривди й насильства людям вільним, в оні слобідки йдучим, розору не чинили"[28]. Переваги української системи орендного господарювання (селянин платив податок за використання землі) над примусовою працею кріпосних швидко перетворили мазепинські села на квітучі осередки ефективної економіки. Зокрема жителі Іванівського за досить короткий час змогли збудувати три церкви. В Курській області Росії і досі під Рильськом є села Іванівське, Степанівка та Мазепівка, у назвах яких зафіксовано ім'я, по батькові та прізвище їхнього засновника.

Іван Мазепа мріяв про об'єднання Лівобережжя та Правобережжя України. Та згідно з Бахчисарайським миром 1681 р., землі від Києва до Чигирина мали "бути пусткою завжди"[29]. Гетьман надсилав царським урядовцям копії своїх грізних наказів полковникам про суворе виконання положень вищезгаданого договору, немовби демонструючи свою заповзятливість у виконанні його умов. Водночас на ділі все робив навпаки. Польському послу К. Ісаровичу у 1694 р. він заявив: "Кордони я собі ті осаджу"[30]. Незважаючи на те, що цар дозволив паліївцям перебратись на Лівобережжя, І. Мазепа знаходить аргументи, аби вони таки залишились на Фастівщині! Прийшовши з козацьким військом у 1704 р. на Правобережжя, гетьман, усупереч царським настановам, за досить короткий час заселив зайняту територію своїми людьми. 21 листопада 1708 р. київський воєвода Д. Голіцин повідомляв Г. Головкіну: "На цьому боці поселено жителів з 50000, і... дуже потрібно, аби Білоцерківський замок не упустити"[31]. Московський резидент у Польщі А. Дашков у цьому зв'язку 11 грудня 1708 р. радив написати польським магнатам, "що й Україна досі не віддана була через акції Мазепи, й декларувати віддачу України"[32]. Отже, гетьман здійснив давню мрію Петра Дорошенка – об'єднав, усупереч інтересам Московії та Речі Посполитої, під своєю булавою Лівобережжя та Правобережжя України.

Петро I для розширення імперії, задоволення власних амбіцій вимагав дедалі більше дармової козацької сили й крові. Тисячі козаків, старшин гинули на початку XVIII ст. у виснажливих походах у Польщі та Прибалтиці.

1707 р. цар надумав реорганізувати гетьманський устрій, перетворивши козаків на солдатів. Ці плани, зневажливе ставлення московських урядовців до прав і вольностей гетьманців породжували невдоволення українського люду. Прилуцький полковник Дмитро Горленко у наближеному колі гетьмана говорив: "Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його благословляємо, що Україну від іга ляського звільнив, так у противний спосіб і ми, й діти наші у вічні роки душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй у такій неволі зоставиш".

Мазепиному очікуванню слушного часу для звільнення від московської залежності було покладено край у 1708 р. Ще 1705 р. гетьман поновив таємні контакти з Варшавою, вийшов на зв'язок з польським королем Станіславом Лещинським. Уривчасті дипломатичні переговори через посередників, посланців упевнювали І. Мазепу у тому, що Північна війна може розв'язати і проблему статусу України. Похід Карла XII через

[24] О наказании Даниля Забелина за донос на гетмана Мазепу // Там само. – С. 25.
[25] Письмо гетмана Мазепы царям // Там само. – С. 160.
[26] Ситий І. Мазепина книга // Голос України. – 1994. – 6 серпня. – С. 14.
[27] Плохинский М. Гетман Мазепа в роли великорусского помещика // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1892. – Т. 4. – С. 32–33.
[28] Там само. – С. 27.
[29] ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 2. – № 854. – С. 290–292.
[30] Чухлів Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – С. 22.
[31] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Москва-Ленинград, 1951. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 948.
[32] Там само. – С. 868.

Білорусію на Москву відкрив можливість здійснити задумане на основі рівноправного союзницького договору зі шведами.

На жаль, до середини жовтня 1708 р. вони та українська сторона не мали погодженого плану дій. Гетьман же планував, як сам розповідав генеральному писарю Пилипові Орлику, порвати з царем при впевненості, що той "не здатний буде не тільки України, а й держави своєї від потенції шведської оборонити".

Шведський король планував іти напрямки на Москву, але через випалення противником усіх сіл на його шляху в війську почався голод. 11 вересня 1708 р. біля с. Старищ Карл XII, який практично ніколи не радився з наближеними, здивував їх запитанням: куди йти? За порадою генерала-квартирмейстера А. Гилленкрока[33], армія, аби мати добрі харчі, повернула в Україну. Дізнавшись про це, Іван Мазепа запально вигукнув у колі своїх прибічників-старшин, які влітку 1708 р. поклялися гетьманові підтримати його у визвольних намірах: "Диявол його сюди несе! Всі мої інтереси змарнує і війська московські за собою в Україну впровадить на останню оній руїну й нашу погибель!"[34] Українські війська на той момент були розпорошені. У квітні за наказом царя І. Мазепа відіслав Київський, Гадяцький та Білоцерківський полки у Польщу, влітку у Литву та Білорусію – Стародубський, Чернігівський, Ніжинський та Переяславський. Якби Карл XII зберіг напрямок на Москву, то останні полки залишились би на теренах Гетьманщини, і цар не встиг би їх підпорядкувати собі.

Вранці 24 жовтня 1708 р. І. Мазепа востаннє бачив у затишній млі величний Батурин, який покидав після нервової ночі, що минула у з'ясуванні обстановки, важливих розпорядженнях. Найважливіше з них – не пускати московське військо у гетьманську столицю. Для оборони Батурина було залишено основні сили Прилуцького, Миргородського та Лубенського полків. Переправившись зі старшинами через Сейм, а потім Десну, гетьман ніби спалив мости попереднього осоружного життя високопоставленого царського намісника в Україні. Це був рішучий поворот у житті. На другому березі Десни, як оповідає автор "Історії русів", Іван Мазепа виголосив перед військом промову. Її переказ досить влучно передає патріотичний дух задумів гетьмана: "Ми стоїмо тепер, браті, між двома провалами, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя... Жереб держав тих визначила наперед доля вирішитися в нашій Отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли король шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає царя московського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі й віддані в рабство полякам і на волю його створіння та улюбленця, короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на теє договори і трактати самі собою скасуються, бо ми будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем... А як допустити царя московського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того... Бачили і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен"[35].

Секретар похідної канцелярії Карла XII Й. Цедергельм детально оповідає про перехід "полководця Івана Мазепи" на бік шведів, появу перед цим його посланця Івана Бистрицького "просити...протекції" і що у зв'язку з цим, ще перед зустріччю з гетьманом, "виставлено було пропозицію виробити такі умови, щоб обидва (народи) могли знайти в них свою вигоду"[36].

Шамбелян Карла XII Адлерфельд у своєму щоденнику залишив запис урочистого прийому королем Івана Мазепи. Гетьмана супроводжували старшини і "близько тисячі козаків". Перед ним несли знаки його гідності: бунчук і гетьманську булаву. І. Мазепа виголосив латинською мовою "коротку, але виразну" промову. У ній він просив "прийняти козаків під свій захист і дякував Богові за те, що король вирішив визволити Україну від московського іга"[37]. Інший учасник походу, Вейге, зазначав, що український володар просив, "щоб король не виливав свого справедливого гніву... на сей край і його мешканців, з огляду на те, що вони досі ішли за ворожими хоругвами не з власної волі, а тільки присилувані до того московським ярмом"[38]. І. Мазепа, який "висловлювався з таким розумом і мистецтвом", дуже сподобався Карлу XII. Вони проговорили про важливі справи з ранку до обіду. Потім для гетьмана, старшин і козаків були накриті столи зі шведськими пригощаннями. 30 жовтня 1708 р. у Гірках на Новгород-Сіверщині між Іваном Мазепою та Карлом XII підписано українсько-шведську угоду. Оригінал її не зберігся. Однак історик Ілько Борщак у рукописі "Вивід прав України" Пилипа Орлика віднайшов первинний текст договору, основною ідеєю якого була незалежність України:

"1. Й. к. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього допоміжні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в Країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій в Україні Й. к. В. довірить керування ними князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. к. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з колишньої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що (як виявиться) належало колись українському народові, передається й задержиться при Українськім князівстві.

3. Князь і стани України згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути ущемлений у володінні цим князівством; по його смерті, яка – треба сподіватися – не настане ще довго, стани України збережуть усі вольності згідно зі своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. к. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й. к. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх міст, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч"[39].

Поява шведів та московитів на Сіверщині не сприяла мобілізації українців на повстання. Лист гетьмана Івана Мазепи від 30 жовтня 1708 р. наказному гетьману Іванові Скоропадському про те, що Карл XII "утвердив (українську

[33] Гилленкрок А. Сказание о выступлении Е. В. Короля XII и о том, что в сем походе к Полтаве, при осаде ее и после случилось // Военный журнал. – 1844. – № 6. – С. 38. Исторические акты. Письмо Орлика Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 10. – С. 8.

[34] ПГЕРВНО. – СПб., 1909. – Т. 1. – С. 22.

[35] Історія русів. – К., 1991. – С. 257–258.

[36] Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. – Варшава, 1938. – Т. 2. – С. 7.

[37] Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – Чернігів, 1994. – С. 32.

[38] Томашівський С. Із записок каролинців про 1708/9 // ЗНТШ. – 1909. – Т. 32. – Кн. 6. – С. 75.

[39] Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 88–89.

владу) й упевняв своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією", а також про необхідність нейтралізації московських стрільців у Стародубі, був перехоплений останніми[40]. Ще раніше, 27–28 жовтня, українські полки, які перебували на Стародубщині, отримали три царські укази, згідно з якими старшина мала прибути до царської резиденції. Соратники гетьмана – І. Скоропадський, П. Полуботок та інші – не маючи зв'язку з Батурином, слухняно виконали цей наказ. У Глухові стародубський полковник змушений був прийняти, нав'язаний йому царем, гетьманський уряд.

Жорстоке спалення московським військом 2 листопада 1708 р. Батурина, вивішення у всіх значних містечках Гетьманщини голів забитих батуринців, зрада церковників, які проголосили у Глухові анафему гетьманові та його прибічникам, – все це підірвало моральний дух повстанців. Прийшовши зі шведами до гетьманської столиці, І. Мазепа сказав П. Орлику: "Вже тепер, у нинішньому нашому нещасливому становищі, всі справи інакше підуть, і Україна, Батурином застрашена, боятися буде заодно з нами держати"[41]. До того ж українська старшина переконалася, що Карл XII надто переоцінив свої сили та могутність і вийшов на війну з дуже обмеженим, до того ж втомленим, пошарпаним у боях військовим контингентом, який не міг належно протистояти московській армії та постійно зазнавав поразки. Паніку в оточенні Івана Мазепи викликав і наказ Петра І від 7 листопада 1708 р. про арешт і відправлення до Сибіру дружин та дітей мазепинців, конфіскацію їхніх маєтностей. Недавня надія на швидку перемогу розвіялася, мов дим. Миргородський полковник Данило Апостол, проаналізувавши реалії, вирішив завчасно вийти з гри і попросити прощення у царя. Москва намагалася використати старшину-відступника для дискредитації І. Мазепи в очах шведів. З цією метою від імені миргородського полковника та канцлера Г. Головкіна були написані листи до гетьмана, у яких йшлося про нібито згоду царських урядовців на викрадення Карла XII. Виходило, немовби Д. Апостол подався до Петра І за наказом гетьмана Мазепи, який зрадою свого нового союзника вимолював прощення. Насправді на допиті миргородського полковника ніякі листи не згадуються. На чорновому варіанті послання Д. Апостола до І. Мазепи виявлена правка Головкіна і на останній сторінці припис: "Листи, що писані до Мазепи щодо зради його, фальшиві, від канцлера"[42].

Попри несприятливі обставини, гетьман не полишав надії на визволення. У присязі Івана Мазепи старшинам, усьому козацькому товариству, даній у с. Бахмачі після спалення Батурина, йдеться про те, що він має за "обов'язок із своєї синівської любові до цієї Отчизни, матки нашої, і з повинності свого гетьманського уряду проти ворогів-москалів за добро Отчизни в обороні законів і свобід повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Запорозького Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша... Отчизна й Запорозьке Військо від деспотичного московського ярма й наші закони та свободи з побільшанням не повернуться до давнього стану"[43]. Гетьман прагнув залучити до співпраці Кримське ханство. Очікувався прихід в Україну й військ польського короля Станіслава Лещинського. Рішення І. Мазепи та його однодумців схвально зустріло Запорожжя, яке через декілька місяців майже у повному складі виступило на з'єднання з гетьманськими силами.

Співвідношення сил противників напередодні Полтавської битви 27 червня 1709 р. було нерівноцінним. Петро І мав 47 полків (50–55 тис. військовиків)[44]. Крім того, на його боці діяли два піхотні і чотири кінні полки І. Скоропадського. Це – мінімум 8–10 тисяч козаків. Отже, в районі Полтави зосереджувалася 63–67-тисячна армія царя. Вона, до того ж, мала в резерві ще більші сили, які прибували у кінці червня на Гетьманщину і розташовувалися на стратегічних напрямках. Через тиждень після Полтавського бою 6 липня Петро І зробив для полонених шведів огляд своїх військ: полки нараховували 83500 головік регулярного строю і 91 тисячу нерегулярного, 2 тисячі "артиллерийских служителей". Ця демонстрація сили шокувала військовиків короля.

Під командуванням Карла XII налічувалось 20–22 тис. шведів та 10–11 тис. мазепинців[45]. Царська армія мала 70 полкових та 32 польових гармати[46], а шведська – всього-навсього чотири (на інші 28 не знайшлося пороху)[47].

За кілька днів до вирішального бою українські частини були приведені в готовність і виставлені перед позицією росіян.

"Гетьман Мазепа був там теж, – згадував у своїх нотатках барон Натан Зільтман, – і привів своїх козаків, які разом із запорожцями на правому і лівому крилі тримали фланги, а також окремо від шведів осаджували російських козаків і калмиків справа від московського ретраншементу поблизу малої гори".

За спогадами Д. Крмана, у ті дні до Мазепи прийшла віщунка, яка сказала, що "ні він, ні король Полтави не здобудуть і що поблизу оточеної Полтави буде велике кровопролиття". Гетьман розповів про почуте Карлу XII. Той іронічно поставився до мовленого, мовляв, він довіряє своєму богові і справедливій справі.

Всі жили передчуттям скорої розв'язки. Гетьмана, чудово одягнутого, бачили на найчистокровнішому коні, коли він вранці нісся по передовій. Король порадив йому сховатися в обозі, аби не трапилося нічого лихого.

За особою Мазепи, справді, полювали російські шпигуни. Якось кільканадцятеро їх вдерлося до квартири гетьмана, аби його захопити. Але шведська охорона їх відігнала.

Генеральна баталія розпочалася о 2 годині ночі 27 червня. У ній взяли участь, як розповів пізніше полонений шведський головнокомандуючий Реншельд, 19 тисяч шведів (інші 1300 осаджували Полтаву, до 5000 охороняли переправи у Нових Санжарах і Кобеляках. – Авт.) і 11–12 тисяч мазепинців.

Цар виставив проти короля 47 полків і козаків Скоропадського. Карл XII сподівався несподівано напасти на переважаючі сили противника і взяти ініціативу у свої руки. Однак через погану підготовку до бою, слабке знання місцевості шведи вийшли до російських редутів, коли почало світати і їх помітили. Незважаючи на професіоналізм вояків Карла XII, їхній могутній натиск лише на початку мав певний успіх. Надалі ж зручна позиція росіян, редути, щільний артилерійський вогонь сприяли зломленню бойового духу наступаючих. Вони опинилися під щільним вогнем, зазнали значних втрат. При цьому чимало атакуючих підрозділів втратили зв'язок з командуванням, іншими полками. До І. Мазепи не пробився жоден гінець, навіть генерал-ад'ютант короля А. Гильденклу, аби гетьман вислав свій козацький резерв з Пушкарівки.

Велика частина мазепинського війська була у другому ешелоні наступаючих. "Між кіннотою шведи помістили піхотинців, – зазначав у щоденнику згадуваний Д. Крман, – а козаків і волохів поставили на обох крилах". На лівому крилі перебували запорожці. У їхній бік була направлена контра-

[40] *Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – М., 1995. – С. 744.*
[41] *Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Исторические акты. – К., 1912. – С. 25.*
[42] *ЭЕБУВ. ІР. – Ф. 61. – Спр. 1787. – Арк. 38.*
[43] *Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 123.*
[44] *Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 397.*
[45] *Павленко Н. И., Артамонов Ф. А. 27 июня 1709. – М., 1989. – С. 214.*
[46] *Бескровный Л. Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М., 1959. – С. 52.*
[47] *Тарле Е. В. Указ. соч. – С. 408.*

така кількатисячного корпусу калмиків. Спочатку серед запорожців сталося замішання, і вони почали тікати. Однак, писав Д. Крман, кілька прибулих шведів з гострими мечами повернули їх назад, і знову був відновлений порядок.

Шведський старшина Вейге у своїх споминах відзначив важливу роль мазепинців у бойових діях: "Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти, так що вона скоро потім, побачивши нашу підмогу, відступила через зарослякі, і король також малим об'їздом завернув під Полтаву".

Полтавська кровопролитна баталія завершилася повною поразкою шведсько-українського війська. На місці герцю переможна сторона виявила 8619 забитих шведів. Ще у ході побоїща 2800 вояків Карла XII потрапили у полон. Організоване росіянами переслідування втікаючих шведів теж дало свої наслідки: поблизу Дніпра практично вся королівська армія, яка не мала достатньо плавзасобів для переправи, здалася. Майже 23 тисячі офіцерів, солдат, супроводжуючого персоналу згодом були відправлені на заслання.

Інша доля чекала їхніх союзників. Кілька тисяч мазепинців як зрадників нещадно винищено протягом 28 червня-4 липня 1709 року. Шведські полонені стали свідками колесування, вішання спійманих запорожців, козаків, які брали участь у Полтавській битві. Їм також відрубували руки, ноги, голови. Увесь простір від Полтави до Дніпра скраплений кров'ю учасників визвольних змагань, які потрапили під гарячу руку переможців.За "Щоденником військових дій" після Полтавського бою поховано 13281 "побиенних неприятельских тел"[48]. Якщо від цієї кількості загиблих відняти 8619 шведів , то отримаємо 4662 забитих козаків, запорожців.

Лише з кількома сотнями реєстровців та запорожців Іван Мазепа перебрався на правий берег Дніпра. Загін його наближених допоміг врятуватися й Карлу XII та 1300 шведам. Чимало вояк короля потонуло, бо нашвидкоруч зроблені плоти не тримали ні багажу, ні людей. За порадою гетьмана залишки війська направлялися спочатку до Очакова.

Полтавська катастрофа, ганебний відступ підірвали слабнуче здоров'я старого гетьмана.

Приступи подагри при спішному відступі, спекоті, поганому харчуванні поновилися у гіршій формі. Мазепа переважно лежав на подушках. За ним у кареті доглядала жінка-козачка, яка, за спогадами, "увивалася коло нього".

1 серпня 1709 року, подолавши виснажливі і небезпечні сотні кілометрів, кілька переправ, мазепинці і шведи дійшли до Бендер.

Тут гетьмана чекала ще одна неприємна звістка: цар просив турецьку владу не приймати у своїх володіннях Мазепу і видати його як зрадника. Падишах відмовився це зробити. Російські урядовці тоді запропонували 300 тисяч талерів за голову гетьмана. Цар навіть з такою пропозицією звернувся до збіднілого Карла XII. Проте союзники гетьмана не піддалися на настирливі прохання російської сторони.

Орієнтовно 5 серпня у Бендери прибуло посольство від царя зі шведським генерал-майором Майєрфельтом, який був направлений з-під Полтави до Петра I врегулювати питання мирного договору. Царські уповноважені повідомили Карла XII про те, що Москва готова укласти угоду з Швецією, якщо король віддасть їй Інгрію, Карелію з містом Виборгом, Естляндію з містом Ревелем та Ліфляндію. Крім того, у постулатах мирного договору були ще два принципові моменти: визнання Августа польським королем і видача російській стороні Мазепи.

Карл XII відкинув усі вищезгадані пункти як принизливі й образливі.

У складі прибулого посольства був і новообраний у Глухові гетьман І. Скоропадський, який зустрівся з хворим гетьманом. "Він виправдовувався перед Мазепою, – згадував Д. Крман, – що прийняв від царя титул воєводи і пообіцяв, що йому, своєму воєводі, буде вірний та що при добрій нагоді приведе до нього збунтованих козаків".

Квартири Карла XII і Мазепи знаходилися у Бендерах. Козаки і запорожці оселилися недалеко у селі Варниці. Серед старшин, які опинилися в еміграції, були генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний писар Пилип Орлик, кошовий отаман Кость Гордієнко, генеральні бунчужні Іван Максимович, Федір Мирович, прилуцький полковник Дмитро Горленко, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, значні військові товариші, канцеляристи Іван Бистрицький, брати Ілля, Михайло та Володимир Ломиковські, Данило Болбот, Клим Довгополий, брати Григорій, Іван, Опанас Герцики, Федір Третяк та інші. У козацькому таборі налічувалося до 500 козаків і старшин. Крім того, під Бендери прибували втікачі-запорожці, яких, за повідомленням Петру I, вже у 1710 році тут налічувалося 4000 чоловік.

Тяжке матеріальне становище емігрантів, їх політична невизначеність деморалізувала дух повстанців. Вони втратили віру у справу визволення України. Переслідувані російською стороною вигнанці почали міркувати про своє майбутнє, власне виживання. Безгрошів'я спонукало бунтувати козаків. Частина генеральської старшини вирішила за допомогою молдавського господаря домогтися царського прощення. Згадане посварило І. Мазепу з його прибічниками, які залишили немічного гетьмана і перебралися до Ясс.

Розпорядник військового скарбу, сподіваючись на одужання, до останньої хвилини турбувався, аби золото, коштовності, привезені ним у Бендери, залишалися у цілісності, не розграбованими тими, хто зайнявся вирішенням лише особистих проблем. Старшинський же генералітет, розмежований дискусією про майбутні дії – повернення додому чи продовження боротьби, – не наважився підняти перед Мазепою питання про наступництво, подальшу долю військового скарбу. Тим часом його хвороба прогресувала.

Гетьман послав гінця до Карла XII, аби той виділив йому надійного охоронця. Король задовольнив це прохання. "Коли я прийшов до нього, – писав пізніше наглядач у своєму звіті, – він був дуже слабим. Як тільки я увійшов, він дуже зрадів, бо мав нарешті з ким поговорити. Потім він попросив мене, щоб я був коло нього і не спускав ока з його речей та кімнати, а особливо пильнував скриню та два бочівки-чвертки, повні дукатів, та ще кілька сідельних сумок, напханих коштовностями та великою кількістю золотих медалей. Сідельні сумки були сховані у гетьмана під подушкою, а бочівки з дукатами стояли перед ліжком. Ще він попросив мене, щоб я нікому з його людей не дозволяв нічого приносити чи брати з кімнати".

Через кілька днів, 22 вересня 1709 року, гетьман помер. Незважаючи на чвари у козацько-запорозькому таборі, йому було влаштовано пишний похорон. Зібралися старшини, шведський генералітет, прості козаки. Похоронну процесію відкривали королівські сурмачі та барабанщики, які виконували похоронний марш. Потім один із старшин ніс гетьманську булаву. За ним на трьох парах білих коней везли тіло І. Мазепи.

Червоний оксамит із золотими галунами вкривав труну. Козаки з оголеними шаблями їхали на конях з обох боків процесії. Далі йшли, голосячи, жінки старшин. Позаду них їхали на конях П. Орлик, А. Войнаровський і тридцять шведських офіцерів. За ними – з опущеними прапорами – козацьке військо. У церемонії прощання з Мазепою взяв участь і Карл XII.

Гетьмана відспівали у церкві села Варниця, а потім поховали у кафедральному соборі монастиря св. Георгія у Галаці.

Але з гетьманом Іваном Мазепою не вмерла ідея створення самостійної держави. Його виступ проти московської тиранії залишив глибокий слід в українському суспільстві не тільки XVIII, а й наступних століть. Цей політичний крок ще раз показав, що в Україні завжди поважали волю і традиції, бралися за зброю, якщо ігнорувалися права народу.

---

[48] ПІТЕРВИО. – СПб., 1909. – Т. 3. – С. 293 – 294.

Людмила Шендрик
історик

"Запорожці стікали кровью, падали розтоптані копитами ворожих коней, але не могли посунутись в перед ні на ступінь. Дарма лютував кошовий, дарма закликали курінні – Братчики не витримали, бо вороги вже били їх з усіх боків... Калмики з лівого боку так наперли, що курінні згубили між собою зав'язь. У ті вирви, клюнули татари, москалі..."

Олесько Островський. "Полтава 1709 р."

ПРАВДА ПРО ТРАГЕДІЮ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

Народ, що втратив свою державність, завжди стає другорядним додатком до чужої історії. Адже національне коріння його поволі всихає, нищається мова й культура. Законне історичне право нації на самостійне існування перетворюється на марево. Такій спільноті легко начепити тавро меншовартості, запроданства. І тоді входить до вжитку як взірець синтезована імперська історія, що безжально руйнує людську свідомість, перепинає шлях до відродження самобутності.

З часу Полтавської битви бере початок фальсифікація історії українського народу, в якій герої називалися зрадниками, а зрадники – героями й найвищим благом для українців проголошувалася втрата незалежності. Поступово й саму назву Україна почали виводити з обігу, замінивши його спочатку "Малоросією", а потім "Південно-Західною Росією". Саме такий трагічний шлях здолала Україна з часів Північної війни та Полтавської битви.

Здавалося б, за майже триста років від часу Полтавської битви російські історики зібрали і опублікували весь матеріал щодо неї: визначили сили, проаналізували плани сторін, назвали битву, зі слів Петра І, "преславною віктоpією" – і від Полтави почав тріумфальну ходу міф про "славу російської зброї". Але, починаючи з реляцій самого Петра І, вони навмисне замовчували невдачі московської армії: вихолощено було всі документи щодо чисельності Азовського флоту напередодні Полтавської битви і причини його знищення Петром І, "забуто" про нищівний розгром армії Петра І через два роки після Полтавської битви біля Пруту 1711 року, зменшено кількість учасників бойових дій, завищено відповідні цифри з боку супротивника, приписано Росії досягнення у військово-інженерній справі. Так однобоко, вигідно лише для російської сторони, без урахування шведських, польських, українських, турецьких джерел висвітлювалася Полтавська битва та й уся Північна війна.

Звільнившись від старих стереотипів, спробуймо з'ясувати етапи Полтавської битви, створивши нову модель її вивчення на основі достовірних архівних джерел, звернувши при цьому увагу на такі аспекти: участь українських козаків у битві, роль калмицького війська, сили сторін, тривалість битви та її наслідки в контексті європейської історії.

Тривалий час в історичній літературі побутувало твердження, що українські козаки в Полтавській битві участі не брали: козаки І. Мазепи стояли в Пушкарівці і охороняли шведський обоз, козаки І. Скоропадського дислокувалися по річці Псел, щоб перекрити шлях відступу шведській армії.

Насправді розстановка козацьких сил у полтавський період була такою.

Запорожці. *В перших числах березня 1709 року запорожці на чолі з кошовим К. Гордієнком полишають Січ і йдуть на з'єднання з Карлом XII та І. Мазепою, штаб-квартира яких була у Великих Будищах. Але, щоб з'єднатися з ними, мали прокладати собі шлях боєм. Пройшовши переможним маршем від пониззя річки Ворскли до В. Будищ, запорожці розсіяли московські війська. Таким чином вони збільшили свою кількість з 8 до 15 тисяч*[1]*. 26 березня 1709 року запорожці у В. Будищах зустрічаються з гетьманом І. Мазепою, а 27 березня (8 квітня) підписують українсько-шведський договір*[2]*. З цього часу запорожці тримають під своїм контролем район, особливо важливий у стратегічному відношенні: коридор від Полтави вниз по Ворсклі до Переволочни (Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляки)*[3]*, що, зрештою, дасть можливість шведам відступати саме ним, у чому велика заслуга запорожців.*

Разом із шведськими військами запорожці брали участь в облозі Полтави (з 1 квітня по 27 червня 1709 року). Про це знаходимо відомості в щоденниках шведських старшин Петре і Вейге: "Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти, так що ся скоро потім, побачивши нашу підмогу, відступили через заросляки, і король також малим об'їздом завернув під Полтаву"[4]*. Частина запорожців разом із козаками І. Мазепи з 22 по 27 червня охороняли шведський обоз між Рибцями і Пушкарівкою*[5]*, а інша частина останнього дня Полтавської битви, 27 червня, була на лівому фланзі шведської армії. Про це маємо свідчення Даніела Крмана за 27 червня ("словацького Плутарха", щоденник якого – одна з перших пам'яток про Північну війну в Україні і Полтавську битву): "...бажаючи побачити бій, поїхав я на коні у напрямку постою короля. Випадково знайшовся я аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорожці і котре було справді найбільш небезпечне, бо ворог легкої зброї напирав на нього"*[6]*. Коли 27 червня об 11 годині закінчився бій на полі, запорожці та шведська гвардія ще до 13 години були в редуті під Полтавою, відбивали атаки ворога, відкинули його пропозицію про здачу в полон і лише о 13 годині, коли прибув гінець від Карла XII, покинули позиції під Полтавою і відійшли до Пушкарівки*[7]*. В другій половині дня 27 червня, по битві, запорожці і шведська гвардія поблизу Пушкарівки вступають у бій з московськими військами і дають можливість шведській армії, Карлу XII та І. Мазепі відступити в напрямку Переволочни (пониззя Ворскли)*[8]*. Отож, з Пушкарівки в Старих Санжарах, Нових Санжарах, Кобеляках і біля Переволочни (30 червня) запорожці і шведська гвардія ведуть ар'єргардні бої, стримують натиск московської армії*[9]*.*

Козаки гетьмана І. Мазепи. *З моменту з'єднання зі шведською армією Карла XII Мазепа з козаками перебував при головній шведській квартирі, а в травні-червні 1709 року займає Жуки, Петрівку, Семенівку, район Хрестовоздвиженського монастиря, Щербані, Буланове*[10]*. Козаків І. Мазепи, як і шведів, Карл XII розділяє на кілька угруповань: одні залишилися в облогових укріпленнях під Полтавою, унеможливили здійснення нападу коменданта О. Келіна з фортеці, інші з 22 до 27 червня між Рибцями і Пушкарівкою охороняли шведський обоз від можливого обходу московського війська*

[1] *Письма и бумаги императора Петра Великого. – Москва – Ленинград, 1950. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 780; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 308; Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher. – Stockholm, 1918.*
[2] *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 312.*
[3] *Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher. – № 23 f, 23 h.*
[4] *Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 138.*
[5] *Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher. – № 26 a, 26 b.*
[6] *Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999. – С. 94.*
[7] *Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – М., 1995. – С. 208, 215–216.*
[8] *Там само. – С. 213.*
[9] *Письма и бумаги императора Петра Великого. – Москва – Ленинград, 1952. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 986; Энглунд П. Назв. праця. – С. 241.*
[10] *Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher. – № 23 d, 23 e*

із заходу, а ще частина була задіяна на лівому крилі шведської армії у заключному етапі битви 27 червня[11].

Козаки Семена Палія. Воювали на стороні Петра I, дислокувалися в навколишніх селах поблизу Полтави. Своїми роз'їздами турбували шведів, перешкоджали їм добувати провіант.

Козаки гетьмана І. Скоропадського. 3 березня 1709 року займають коридор по р. Псел – Манжелія, Говтва, Остап'є, Устивиця, Сорочинці, перекриваючи шлях шведам на Київ[12]. Слід нагадати, що північні полки Гетьманщини – Стародубський (полковник І. Скоропадський), Чернігівський (полковник П. Полуботок) – з самого початку вступу шведської армії в Сіверщину були блоковані московськими військами і не мали змоги з'єднатися з І. Мазепою. Коли 18–20 червня московська армія сконцентрувалася біля сіл Петрівка та Семенівка для переправи через Ворсклу, І. Скоропадський зі своїм військом за наказом Петра I 22 червня розташовується в районі Жуки – Осьмачки – Тахтаулове[13]. 27 червня козаки І. Скоропадського, перебуваючи на правому фланзі московської армії, в районі Малих Будищ та Івонченців, зустрічаються зі шведським генерал-майором Гамільтоном (лівий фланг шведської армії, тут же були запорожці і козаки І. Мазепи). У розпал бою в розташування шведського підрозділу драгунів лейтенанта І. Люта прибув парламентер від козаків І. Скоропадського з повідомленням про те, що дві тисячі козаків бажають перейти на бік короля Карла XII. Як зазначає шведський історик Петер Енглунд, далися взнаки дії бюрократичного апарату: І. Лют переправив записку вищому командуванню – принцу Вюртембергському Максиміліану Еммануїлу, на що той відповів: "...король зараз не з нами, ми не можемо з'ясувати його волю з цього приводу"[14]. Тому у вирішальний момент бою шведи самі себе позбавили суттєвої підтримки. Водночас це була остання спроба козаків І. Скоропадського з'єднатися з козаками І. Мазепи.

Отже, очевидним є факт, що українські козаки і запорожці брали безпосередню участь у Полтавській битві, але трагедія полягала в тому, що українське козацтво воювало на боці кожної з армій, які зійшлися для вирішального двобою.

Досліджуючи співвідношення сил у Полтавській битві, не можна не зупинитися на важливій деталі: участі у битві калмиків. У російській історіографії широко побутує твердження про те, що калмицька кіннота участі в Полтавській битві не брала, прибула до Полтави нібито лише 29 червня. Але ще від 20 серпня 1609 року[15], тобто з часу так званого "добровільного" входження калмиків до складу Московії, мобільна калмицька кіннота неодмінно використовувалася московськими царями у всіх збройних конфліктах. З початком Північної війни калмицька кіннота бере участь у бойових операціях на теренах Прибалтики, у Польщі (на особисте прохання польського короля Августа II)[16], під Головчиним і Лісною (знаменитий корволант Петра I, так звані "летючі загони", не що інше як калмицька кіннота)[17]. Детальний аналіз документів московського командування, наказів Петра I, листів О. Ушакова, К. Ренне, Л. Алларта, показань Д. Крмана та щоденникових записів Каролінців свідчить про те, що калмицька кіннота входила до підрозділу нерегулярної кінноти і перебувала під командою генерал-лейтенантів К. Ренне та Р. Боура, беручи безпосередню участь у Полтавській битві (27 червня – за передовими редутами, потім – на правому фланзі московської армії), переслідувала шведів і до Переволочни[18].

Чи була Полтавська битва "блискучою перемогою Петра I", здобутою "малим числом і малою кров'ю"? Цій битві передували важливі події і, зокрема, підготовка московської армії (середина травня – початок червня 1709 року).

13 травня біля села Лідухове в Польщі генерал-лейтенант Гольц розбив литовські війська Сапеги (найкращі частини армії С. Лещинського) і змусив із шведським корпусом Крассау відступити за Віслу. Отож, шлях Крассау і С. Лещинському на Київ-Полтаву було перекрито генерал-лейтенантом Гольцом та польським гетьманом Сенявським[19].

14 травня царські варвари знищили Запорозьку Січ[20]. Петро I боявся, що Запорозька Січ перетвориться на плацдарм для турецько-татарського вторгнення: в цей час кошовий П. Сорочинський вів переговори з кримським ханом[21]. Ось чому московський цар вимагав від свого командування негайного вирішення "сеченского дела"[22]. 23 травня в листі до Ф. Апраксіна Петро I писав: "...полковник Яковлев Запорожье штурмовал и, хотя с 300 человек потерял, однако ж оное проклятое гнездо взял и оных всех порубил. И тако последний корень Мазепин выкоренин"[23].

Остаточно було придушено залишки повстання К. Булавіна і некрасовців на Дону (можливих союзників Карла XII і І. Мазепи)[24].

Здійснено переговори про відновлення союзу з польським королем і саксонським курфюрстом Августом II[25].

21–24 травня було знищено (спалено) Азовський флот[26]. Ще з осені 1708 року резиденти Карла XII працювали в Константинополі, Бендерах, велося листування між кримським ханом Девлет-Гіреєм і шведським міністром Піпером про відкриття другого фронту, тобто вступу у війну Туреччини. Петро I, впевнившися, що шведсько-кримсько-турецькі переговори справді ведуться, здійснює поїздку до Азова, куди за його наказом стягується вся азовська флотилія, запрошується представник турецького султана Караджі-паша, на очах якого спалюють флот (понад двісті суден)[27]. Цим жестом Петро I переконав турецького султана в тому, що інтересів Московії в Криму не буде. Одночасно на волю випускають групу полонених мусульман[28]. З огляду на це турецький султан суворо забороняє Девлет-Гірею виступати на стороні Швеції проти Московії. Важливим фактором, який вплинув на рішення Туреччини не вступати у війну проти Московії, було й те, що дипломатична служба Петра I поширювала чутки, ніби Карл XII запросив миру у царя, і Московія, вивільнивши руки, сконцентрує всі сили проти Туреччини. Але ініціатива переговорів виходила від московської сторони. За наказом Петра I канцлер Г. Головкін 2 травня 1709 року відіслав листа першому міністру Карла XII графу Піперу, запропонувавши підписати мир на вигідних умовах для Швеції. Але пропозиція переговорів була відкинута Карлом XII[29].

---

[11] Там само. – № 26 в, 26 г, 26 д, 26 е.
[12] Там само.– № 23 в, 23 г, 23 д.
[13] Там само. – № 26 в, 26 г, 26 д, 26 е.
[14] Энглунд П. Указ. соч. – С. 112.
[15] Навеки вместе. – Элиста, 1984. – С. 13.
[16] Там само. – С. 52.
[17] Там само. – С. 53.
[18] Дневник военных действий Полтавской битвы // ПИРВИО. – СПб., 1909. – Т. 3. – С. 313; Крман Д. Назв. праця. – С. 89, 93–94, 103.
[19] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 890.
[20] Там само. – С. 904.
[21] Там само. – Вып. 1. – С. 153.
[22] Там само. – С. 186.
[23] Там само. – С. 193.
[24] Возгрин В. Россия и европейские страны в годы Северной войны. – Л., 1986. – С. 224.
[25] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 798–799.
[26] Дневник пребывания Царя в Воронеже, поездки Его чрез Азов в Троицкий город и о состоявшем там переговоре с Портою. // ПИРВИО. – Т. 3. – С. 257.
[27] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 174, 180; Т. 9. – Вып. 2. – С. 846–847, 977.
[28] Возгрин В. Указ. соч. – С. 226.
[29] Шафиров П. Рассуждения, какие причины его императорское величество Петр Первый ... к началу войны против Карла XII, короля шведского 1700 году имел... – СПб., 1722. – С. 129–130; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 878.

Отже, Петро I змів нейтралізувати всіх союзників Карла XII. Другий фронт не був відкритий.

У ніч з 3 на 4 червня Петро I з Азова прибував в діючу армію під Полтаву (степом через Ізюм-Харків, бо флот спалено)[30]. В цей час закінчується стягування сил. Небувала концентрація московських військ під Полтавою (район Крутого Берега): частини під командуванням О. Меншикова, Г. Долгорукого, Б. Шереметева. 15 травня загін бригадира І. Головіна (1200 вояків) підсилює гарнізон Полтави[31]. Завдання московського командування в перші дні червня полягало в тому, щоб переправитися на правий берег Ворскли і розблокувати Полтаву (гарнізон фортеці був блокований шведською армією та козаками з квітня 1709 року). 11 червня московське командування проводить військову раду[32], даються розпорядження командирам: Г. Долгорукому, І. Скоропадському, фон Генскіну, О. Келіну. Було вирішено нанести комбінований удар по супротивнику під Полтавою з кількох сторін: з півночі (Петрівка, Семенівка – О. Меншиков, К. Ренне); півдня (Нижні Млини, Гора, Старі Санжари – Л. Алларт, фон Генскін); із заходу (з-за річки Псел – І. Скоропадський, Г. Долгорукий); навпроти Полтави (район нинішнього Південного вокзалу, Крутий Берег – М. Реннін), а також вилазка московського гарнізону із самої Полтави[33].

Детальний аналіз планів, рішень, дій московського командування дає підстави стверджувати, що, власне, Полтавська битва розпочалася 14 червня 1709 року від комбінованого удару московської армії по війську Карла XII, а заключним, вирішальним її етапом був день 27 червня. Проте завдання, поставлене на військовій раді 11 червня, виконав лише генерал-лейтенант фон Генскін: у ніч з 14 на 15 червня він штурмом захопив Старі Санжари[34], та вже 16 червня шведи (генерал-майор Крузе) знову оволоділи Старими Санжарами[35]. Інші командири – О. Меншиков, М. Реннін, К. Ренне, О. Келін завдання не виконали. І. Скоропадський і Г. Долгорукий вийшли в район Жуків, річки Полузір'я, але через загальний зрив плану були знову відправлені Петром I на р. Псел. 15 і 16 червня московським командуванням проводяться ще дві військові ради[36]. У ці дні бої між супротивниками ведуться в районі Полтави (нинішній Південний вокзал) – шведи не дали можливості московським військам налагодити комунікації з містом[37]. Тоді генерали Л. Алларт і К. Ренне отримали завдання переправитися через Ворсклу нижче і вище Полтави. 17 червня генерал Л. Алларт штурмує шведський плацдарм у районі Нижніх Млинів – Гора, де перебував Карл XII і українські козаки під командуванням А. Войнаровського. В результаті запеклого бою шведи і козаки не дали можливості супротивнику переправитися через Ворсклу. У цій сутичці було поранено в ногу Карла XII, що мало фатальні наслідки для шведської армії. Від втрати крові король знепритомнів і не міг командувати ходом битви. Життя Карлу XII під час цього бою врятував його особистий охоронець, драбант Мальком Бьоркман, який закрив короля своїм тілом (у музеї історії Полтавської битви нині зберігається копія листа Карла XII родині М. Бьоркмана, в якому король розповідає про подвиг драбанта).

Коли йшов бій у районі Нижніх Млинів–Гора (17 червня, тобто одночасно), генерал-лейтенант К. Ренне з 3 піхотними і 12 кінними полками зумів переправитися через Ворсклу вище Полтави, в районі Петрівки захопив невеликий плацдарм і відтіснив від берега шведські сторожові пости[38]. 18 червня К. Ренне отримав підкріплення дивізією Л. Алларта, а 19 червня вся московська армія рушила від Крутого Берега вгору по Ворсклі, 20 червня переправилася на правий берег Ворскли і біля села Семенівки облаштувала перший укріплений табір[39]. Знімаючись з позицій у Крутому Березі, Петро I відіслав 19 червня листа коменданту фортеці Полтави О. Келіну, в якому сповістив про плани командування та дав вказівки гарнізону: "...як ворог стане між містом і нашим військом, що ніяк буде пробитися, то через два тижні, в перших числах липня, а можливо, пізніше, вам потрібно буде покинути місто, вивівши гарнізон і все чоловіче населення; місто, підклавши міни, порох, – зірвати, спалити. Все це тримати у великій таємниці"[40]. Отже, Петро I не був упевнений у перемозі, віддаючи наказ О. Келіну. Тому розпорядився підірвати місто з жінками, дітьми, людьми похилого віку.

Перший табір, тобто Семенівський, не влаштовував Петра I значною віддаленістю від міста. 25 червня московська армія передислоковується ближче до селища Яківці. Петро I до останнього моменту боявся зустрітися на відкритій місцевості з першокласною, хоч і значно послабленою, армією Карла XII. Тому московський цар переходить до системи укріплень, оборонних споруд, образно кажучи, – окопується. 25 червня будується другий укріплений табір[41], з ретраншементом і реданом для масового використання ручної вогнепальної зброї і артилерії. Зводяться редути: 6 – у поперечній і 4 у повздовжній лінії, які, немов хвилеріз, повинні були розчахнути шведську армію, та два редути ліворуч (від Яківців), які мали прикрити кінноту на випадок раптового удару супротивника. Одразу по битві російські історики напишуть, що зведенням системи фортифікаційних укріплень Петро I випередив Європу на 100 років. Але така система укріплень була відома в Європі задовго до Петра I, введена шведським королем Густавом Адольфом на початку XVII ст., використана і польськими інженерами в битві під Берестечком 1651 року (укріплений табір, що прилягав до річки Стир, та система редутів)[42].

Петро I зважився на вирішальний, заключний бій за Полтаву 27 червня (до цього московська армія у генеральні баталії не вступала). Дотримуючись тактики відступу і "випаленої землі", цар забезпечив себе значною перевагою у живій силі та артилерії: 40 тисяч власне московського війська, до 8 тисяч козаків І. Скоропадського, до 30 тисяч калмиків, тобто калмицької кінноти, 102 гармати, а також гарнізон О. Келіна у Полтаві – до 4 тисяч гол., 28 гармат[43].

Шведське військо налічувало 16 тисяч шведів, одну тисячу волохів, до 8 тисяч українських козаків і запорожців, 4 гармати; в облогових укріпленнях під Полтавою зосереджувалося 1300 осіб, обоз – 200 солдатів, 28 гармат; вниз по Ворсклі разом із запорожцями дислокувалося 1800 вершників кавалерії[44].

Вирішальний день Полтавської битви бій проходив у два етапи. I –з 2 години ночі до 7 години ранку – штурм шведами московських укріплень: редутів і табору. II – з 9 до 11 години – бій на рівнині між Малобудищанським та Яківчанським лісом[45]. Загальне керівництво шведськими силами

---

[30] *Журнал или поденная записка императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. – СПб., 1770. – С. 193.*
[31] *Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 881–885.*
[32] *Там само. – С. 940.*
[33] *Там само; Generalstaben: Karl XII pa slagfaltet. Kartor och plancher. – № 24 i, 25 b.*
[34] *Дневник военных действий Полтавской битвы // ПМПВНО. – Т. 3. – С. 201.*
[35] *Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 946.*
[36] *Там само. – С. 949.*
[37] *Там само.*
[38] *Дневник военных действий Полтавской битвы // ПМПВНО. – Т. 3. – С. 269–270.*
[39] *Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 964.*
[40] *Там само. – С. 967; Т. 9. – Вып. 1. – С. 216–217.*
[41] *Дневник военных действий Полтавской битвы // ПМПВНО. – Т. 3. – С. 272.*
[42] *Шевалье П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 142, 148; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С. 169, 172.*
[43] *Энглунд П. Указ. соч. – С. 75.*
[44] *Там само. – С. 75.*
[45] *Журнал или поденная записка императора Петра Великого... – С. 197–198.*

здійснював фельдмаршал К. Реншельд (поранений Карл XII в оточенні драбантів був на правому фланзі).

Московськими військами керував Б. Шереметєв. Близько 11 години, коли стало зрозуміло, що перевага в баталії на московській стороні, Петро I бере керівництво боєм у свої руки (вперше з початку Північної війни).

Ілюстрацією запеклої битви останнього дня, 27 червня, може слугувати щоденниковий запис учасника битви, шведського лейтенанта Іоахіма Люта: "Бій був смертельний і кривавий, а стрілянина такою частою, що повітря потемніло від диму та пилу; тривало це від сходу сонця до полудня, і багато доблесних шведів, офіцерів і солдатів, пролили там свою кров і полягли мертвими"[46]. На превеликий жаль, і сьогодні немає документів, які свідчили б про втрати українських козаків з обох боків.

Малочисельність шведської армії, відсутність єдиного командування через поранення короля Карла XII стали причинами поразки шведів під Полтавою. Від Полтави, як зазначає шведський історик Стілле[47], у шведської армії було два шляхи відступу: 1) через Дніпро до Переволочни; 2) через Ворсклу біля Н. Санжар і Біликів, звідки степом можна було порівняно швидко і легко дістатися до володінь кримського хана. Але шведська армія пішла першим шляхом, затримавшись на переправі через Дніпро, бо всі запорозькі засоби для переправи були спалені московитами ще в ході боїв за Полтаву. Переслідувати шведську армію Петро I наказав генерал-поручнику М. Голіцину і генерал-поручнику Р. Боуру з кіннотою і піхотою в кількості 12 тисяч солдатів. 28 червня за ними було відправлено О. Меншикова з трьома кінними і трьома піхотними полками, який з'єднався з корпусом Голіцина – Боура, а 30 червня прийняв капітуляцію від шведської армії, очолюваної А. Левенгауптом[48]. Лише шведська гвардія та запорожці не склали зброю біля Переволочної, прийнявши бій і давши змогу шведському королю Карлу XII (близько тисячі шведів) та гетьману України І. Мазепі (до 500 козаків з Гетьманщини та понад 4 тисячі запорожців)[49] переправитися через Дніпро, одірватися від переслідування московитів і дістатися до Бендер.

Здаючи армію в полон, А. Левенгаупт підписав з О. Меншиковим умови капітуляції. Як зазначають шведські воїни в своїх щоденниках, "...найпринизливішим для них був 5 пункт умов, за яким "запорожці та інші козаки мали бути негайно видані його царській величності" і їхніх союзників та соратників по боротьбі, яких король обіцяв захищати, тепер запросто Левенгаупт віддавав у руки несамовитих московитів. А їх помста була жахливою"[50]. "Коли генерал від інфантерії граф Адам Людвіг Левенгаупт обідав у генерала від кавалерії князя О. Д. Меншикова, на березі Дніпра розгорнулася страшна трагедія: московити буквально полювали за козаками, їх зганяли разом, "як худобу", не тільки чоловіків й жінок з дітьми, які були в обозі, і тут же забивали. Дехто намагався чинити відчайдушний і водночас марний спротив, інші тонули в Дніпрі"[51].

Насамкінець зауважимо, що російські історики в гонитві за славою Петра I, описуючи події під Полтавою, створили власну модель битви, акцентувавши увагу лише на одному дні, тобто 27 червня, коли, власне, була здобута перемога, без розкриття грандіозної підготовки до битви (знищення Азовського флоту, Запорозької Січі, придушення повстання К. Булавіна, концентрація сил московського війська навколо Полтави). Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що Полтавська битва розпочалась 14 червня від комбінованого удару московської армії по війську Карла XII, а останнім, вирішальним її етапом був день 27 червня. У битві брали безпосередню участь запорожці і українські козаки (на боці кожної з ворогуючих армій) та калмицька кіннота; у них, козаків і калмиків, було забрано найдорожче – життя і відведена другорядна роль – "без участі в битві" і місця поховання загиблих.

Сучасники подій Північної війни, історики воєнного мистецтва не змогли одразу збагнути значення червневої битви 1709 року, а тому й не зараховували "преславну вікторію" до основних битв, що вирішили долю народів Європи й Азії. І тільки час та по-загарбницьки впевнена хода Росії Європою змусять замислитися державних діячів, істориків над оцінкою значення Полтавської битви, згадати пророчі слова Григора Орлика – звернення до дипломатів Швеції, Франції, Англії, Туреччини: "...король Карл XII зробив Європі погану послугу, навчивши москалів побивати інших. Незабаром москалі перейдуть з України через Дністер, займуть Молдову і Волощину – вони займуть Константинополь. Союз Москви з цісарем буде існувати, бо він в порядку речей відповідає інтересам обох дворів. І тоді вслід за Україною, вже майже московською провінцією, така ж доля спіткає Крим, Кавказ, Польщу, бо нема меж для московської амбіції"[52].

Отож, 27 червня 1709 року в історії Європи була перегорнута нова сторінка: цей день відокремив Московське царство від Російської імперії, "приніс Росії гегемонію в східній Європі, великодержавну позицію в світі..."[53].

Оцінюючи значення Полтавської битви для Європи, Вольтер зазначить: "Багато було битв більш кровопролитних у новітній час, але жодна з них ще не мала наслідків настільки важливих"[54].

"Від Полтавської битви, – як зазначає шведський історик Петер Енглунд у своїй книзі "Полтава: розповідь про загибель однієї армії", – закінчився період шведського панування. Росія почала звільнятися від свого старого ворога, могутнього сусіда, який закривав вихід до Балтійського моря. Водночас Полтавська битва стала колосальною катастрофою не тільки для Швеції, а й для Європи, вона зламала колишній баланс влади – могутність після Полтави переходить від Швеції до Росії, яка міцніє і перетворюється на велику державу"[55].

"Нині вже справді камінь у заснування Санкт-Петербурга покладено"[56], – напише Петро I одразу після битви 27 червня 1709 року своїм воєначальникам Ф. Апраксіну, Ф. Ромодановському, висловлюючи впевненість у тому, що після "преславної і несподіваної вікторії"[57] можна буде перекинути "головні сили в Прибалтику для закріплення завоювань попередніх років війни з тим, щоб забезпечити вільний вихід до Балтійського моря"[58], а потім володіти чотирма морями в межах Московії[59].

Петро I пішов шляхом своїх попередників – "збирання земель навколо Москви" – і дав новий поштовх теорії "Москва – третій Рим", маючи на меті створити величезну імпе-

---

[46] Із щоденникових записів Каролінців. – Стокгольм, 1992. – С. 8.
[47] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 985.
[48] Там само. – С. 985.
[49] Єнсен А. Мазепа. – К., 1992. – С. 143; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – К., 1991. – С. 20.
[50] Энглунд П. Указ. соч. – С. 266.
[51] Там само. – С. 266.
[52] Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ. – 1924. – Т. 134 – 135. – С. 22.
[53] Шандрук П. Полтавська битва і її наслідки для України // Іван Мазепа і Москва. – К., 1994. – С. 66.
[54] Вольтер. История Карла XII, короля шведского. – М., 1804. – Ч. 3. – С. 180.
[55] Энглунд П. Указ. соч. – С. 271.
[56] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 230–231.
[57] Там само. – С. 227.
[58] Там само. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 991.
[59] Белавенец П. Связь Полтавской баталии с утверждением русского владычества на Балтийском побережье // Полтавская битва. 1709–1909. Сборник, По случаю 200-летия баталии. – СПб., 1909. – С. 262 –263.

рію: від Білого і Балтійського морів до Чорного моря і Кавказу, а в майбутньому встановити світове панування.

Але він не врахував історичний досвід: рано чи пізно імперії-монстри розвалювались, і на їхніх уламках утворювалися незалежні держави, що мали свою територію, мову, культуру.

"Потрібно тримати російський народ у стані безперервної війни і при кожній нагоді встрявати у справи європейських держав, – заповідав Петро І, – щоб у кінцевому результаті, – розібрати Швецію, перемогти Персію, підкупити Польщу, завоювати Туреччину. Два сильні воєнні флоти Балтійського і Чорного морів навантажити азіатськими ордами, посуваючись Середземним морем і океаном; ті орди заллють Францію з одного боку, а Німеччину – з другого. А як ті дві країни будуть переможені, то решта Європи піде під ярмо легко і без супротиву. В той спосіб можна і належить підбити Європу"[60].

На початку XX століття М. Грушевський підбив підсумок дня 27 червня 1709 року – Полтавської битви, яка "дала царству Російському не тільки рішучу перемогу в Східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстенсивної політики, нових завоювань і прилучень на цілі століття"[61].

Шведські історики в усі часи вважали битву під Полтавою колосальною катастрофою для своєї країни, "найбільшою військовою поразкою за всю історію Швеції"[62]. Але, на думку П. Енглунда, доктора історії, професора Упсальського університету, "поразки нерідко викликають більшу зацікавленість, ніж перемоги. Перемоги досить часто схиляють до самозаспокоєння і консерватизму, тоді як невдачі підштовхують до перегляду поглядів і до розвитку. Так, Полтава була катастрофою для Швеції, як короткочасний наслідок, та в глобальному плані, як не парадоксально, принесла певну користь. Швеція поступово зменшує військові витрати. Вирівнюється економіка. Як не дивно, але можна стверджувати, що одна із доріг, яка привела до сьогоднішнього добробуту і процвітання Швеції, взяла початок саме там, на рівнині під Полтавою"[63].

Український історик діаспори Теодор Мацьків, професор Державного університету в Акроні, який багато років досліджує діяльність гетьмана І. С. Мазепи та його добу в західноєвропейських джерелах, зазначає: "В історії воєн деякі битви вирішували долю поодиноких народів та держав на довгі століття. До таких битв належить, без сумніву, і битва під Полтавою, яка вирішила не тільки долю Швеції і Росії, але також і України"[64]. "Для України та битва мала фатальні наслідки на довгі-довгі роки"[65].

"Настав час взятися і за вас, малороси!" Ця погроза Петра І, жартома адресована І. Мазепі, дуже скоро стала дійсністю"[66], – так запише у своєму подорожньому щоденнику відомий шведський славіст, перекладач творів Т. Г. Шевченка Альфред Єнсен, який 1909 року, тобто через двісті років після битви, відвідав Україну: проїхав Полтавщиною, Чернігівщиною, Київщиною, згадавши, що читав в європейських хроніках і звітах про наслідки Полтави. Одразу після битви до французького міністерства закордонних справ у Парижі надійшла реляція: "Московський генерал Меншиков приніс в Україну всі страхіття помсти та війни. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і скрізь виявляє страшну картину варварства переможців"[67]. Ще через сто років Франсуа Масон, який був при дворі Олександра І, у "Секретних споминах" напише про долю України по Полтавській битві: "Від Мазепи вони не мали більше великого гетьмана, обраного з-поміж себе. Ця гідність була скасована. Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється, б'ється під ногою колоса, що її розтавлює…"[68].

Колосальною катастрофою для України назве Полтавську битву М. Грушевський. Сучасні шведські історики Крістіан Гернер і Клас-Єран Карлсон констатують, що "Полтава стала кінцем змагань українців за незалежну державу"[69].

Тож наслідки Полтавської битви для України були вельми тяжкими: це і перша хвиля української політичної еміграції, викреслення Запорожжя з його демократичними засадами з українського життя, ліквідація інституту гетьманства і введення Малоросійської колегії, знищення України як самостійного економічного організму, масове фізичне винищення українського населення, наступ на всі сфери українського культурного життя з витравленням національного духу, і як наслідок – русифікація мови, освіти, побуту, політизація історії. 1713 року московський цар Петро І привласнив з України-Руси її другу частину, й відтоді Московія, або Татарія, як її називала Європа, стала називатися Росією – вкраденим з України-Руси її історичним ім'ям. З цього приводу відомий французький політик, сенатор К. Делямар, редактор впливового часопису "Батьківщина", 1869 року писав: "В Європі існує нарід, забутий історикам, – нарід русинів – 12,5 млн. під російським царем і 2,5 млн. під Австро-Угорською монархією. Цей нарід існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської і польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра І той нарід, який ми нині зовемо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той нарід, який ми нині звемо руським, звався москвинами, а їх земля – Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відріжняти Русь від Московії"[70].

Україна після Полтавської битви поступово втрачає незалежність, юридичні і міжнародно-правові чинники, перестає існувати як держава. Український народ, нащадок першої в Європі землеробської цивілізації – Трипільської, був принижений і змушений стати "молодшим" братом у "старшого" брата-великороса, втративши право на спадкоємність національної держави – України-Руси, культурні надбання стародавнього Києва.

Але ж Вольтер філософсько-пророче вкаже: "Україна завжди прагнула свободи…, під Полтавою хотіла бути вільною від Московщини, як під Жовтими Водами від Польщі"[71]. На думку відомого українського історика Олександра Оглоблина, "…дальша історія України явно показала, що, властиво, ця величезна поразка Української держави й української державницької ідеї, яка сталася 1708 – 1709 років, разом з тим стала й початком дальшого розвитку українства, української національної ідеї"[72].

---

[60] Горак Р. Зауваги // Ленкий Б. Полтава. – К., 1992. – С. 485–486.
[61] Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 75.
[62] Энглунд П. Указ. соч. – С. 9.
[63] Там само. – С. 9.
[64] Мацьків Т. Як була вирішена битва під Полтавою // Іван Мазепа і Москва. 1988. – С. 65.
[65] Його ж. Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах. 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 173.
[66] Єнсен А. Назв. праця. – С. 181.
[67] Січинський В. Назв. праця. – С. 141.
[68] Гернер Х., Карлсон К. – Є. Україна і Швеція в історичній перспективі. – Стокгольм, 1998. – С. 21.
[69] Січинський В. Назв. праця. – С. 220.
[70] Вольтер. Указ. соч. – С. 181–182.
[71] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – Нью-Йорк, 1954. – С. 47.

Сергій Павленко
історик

РЕПРЕСОВАНІ У СПРАВІ ПОВСТАННЯ 1708 – 1709 РР., МАЗЕПИНЦІ, УРЯДНИКИ ТА ЧЛЕНИ ЇХ РОДИН

Бистрицька (Городисько, дружина Івана Бистрицького)	1709 – ?
Бистрицькі (діти)	1709 – ?
Бороздна Іван Лаврентійович	1725–1727, Сибір
Бутович, мати	1712 – 1715
Бутович Григорій Іванович	1715 – ?
Бутович Агаф'я (Горленко)	1712 – ?
Бутовичі (діти)	
Бутович Іван Іванович	1712 – 1715
Бутович Степан Іванович	1712 – 1715
Величко Самійло Васильович	1708 – 1715
Видковський Іван	1712 – ? Архангельськ
Вітославська Маріанна (Марфа)	1712 – північ Росії
Гамалія Антон Андрійович	1712 – † 1728 в Сибіру
Гамалія ? (дружина, діти)	1712 – ?
Гамалія Михайло Андрійович	1712 – 1715
Гамалія ? (дружина, діти)	1712 – 1715
Герцик Агрипина Іванівна (Левенець)	1712 – ?
Герцик Василь Григорович	1712 – 1735
Герцик Григорій Павлович	1719 – 1735
Герцик (діти Івана Герцика)	1712 – ?
Герцик Микола Григорович	1712 – 1735
Герцик Настя Василівна (Громика)	1712 – † 1732
Герцик Павло Григорович	1712 – 1735
Герцик Параскева Григорівна	1712 – 1735
Герцик Петро Григорович	1712 – 1722 відпр. у Сибір
Герцик Семен Григорович	1712 – 1735
Горленко Андрій Андрійович	1735 – 1736, у Москві, відібрані маєтності повернуті у 1742
Горленко Андрій Дмитрович	1711 – 1715, 1735 – 1736, у Москві
Горленко Дмитро Лазаревич	1715 – 1729, у Москві
Горленко Марія Захарівна	1715 – 1729
Городецький Хома	1709 – ?
Гречаний Яків Степанович	1709 – 1712, Сибір, Київ
Григорій (роменський сотник)	1709 – ?
Громика Анастасія	1712, до Москви
Дмитрашко Дмитро Маркович	1709 – † в Сибіру
Домецький, чернець	1709 – ? Київ
Дубяга Олександр	1708 – ? Архангельськ
Єременко Яків	1708 – ? Лебедин, Петербург
Зеленська (Сулима)	1709 – ?
Зеленський Дмитро	1709 – помер на засланні
Золотаренко Яків Кіндратович	1717 – † Москва
Іваненко Прокіп	1708 – ? Лебедин
Кандиба Андрій Федорович	1711 – 1715 Москва
Кенігсек Фрідріх	2.XI.1708 – † XI.1708
Кожуховський Юрій Петрович	1709 – ? Архангельськ
Коломийченко Федір	III.1709 – ?
Кроковський Іосаф	1718 – ? Архангельськ (†)
Куценко Іван	1711 – Сибір
Ломиковська (Мирович) Олена Іванівна на засланні у Москві з 1712,	з 1716 і до смерті — у Тобольську
Ломиковський Ілля Іванович	1714 – помер у Москві
Ломиковський Михайло Іванович	1714 – 1729, у Москві
Лютий Н.	1708 – 1709(?) Лебедин
Магдалина, черниця	1712 – ?
Максимович Дмитро Максимович	1709 – † 1732 Архангельськ
Максимович Тетяна (Сулима)	1709 – † 1711
Максимович Василь Дмитрович	1709 – ?
Максимович Дезидерія Дмитрівна	1709 – ?
Максимович Іван Дмитрович	1709 – до 1713 у Москві, до 1715 в Архангельську
Максимович Олександра Дмитрівна	1709 – ?
Максимович Федір Дмитрович	1709 – до 1713 у Москві, в Архангельську до 1715
Максимович Феодосія Дмитрівна	1709 – ?
Максимович Іван Петрович	1715 – 1732
Максимович Степан Петрович	1712 – 1715 ?
Малишевський, чернець	1709 – ? Київ
Мирович (Голуб) Пелагея Захарівна	1712 – 1745
Мирович Марина Іванівна	1712 – 1745
Мирович Семен Іванович	1709, 1712 – 1726
Мирович Яків Іванович	1712 – 1742
Мирович (дружина Якова Мировича)	1733 – 1742
Мирович Григорій Семенович	1712 – 1743
Мирович Уляна Семенівна	1712 – 1745
Мирович Василь Іванович	1709, 1712 – † 1732
Мирович Дмитро Іванович	1709, 1712 – 1745
Мирович Іван Іванович	1709, 1712 – 1723
Мирович Степан Васильович	1717 – 1741
Мирович (Мокієвська) Ганна Костянтинівна	1712 – 1716
Мирович Василь Якович	1733 – 1742
Мирович Петро Федорович	1733 – 1742
Мирович Яків Федорович	1733 – 1742
Михайлов Григорій	1720 – ? Казань
Невінчаний Василь	1710 – каторга
Нестулей Федір	1711 – Сибір
Новицький Григорій Ілліч	1709 – † після 1720, Сибір
Новицька (Герцик) Христина	1709 – ? Сибір
Обидовська Ганна Василівна	1709 – 1710 у Полтаві
Одорський Гедеон	1712 – ? Архангельськ
Опоченок	X.1708 – † XI.1708 Лебедин
Астаф'єв Семен	1712 – ? Архангельськ
Пархомов Григорій	1708 – † I.1709 Лебедин
Перевицький (Перевіський) Іван	1709 – ? Тобольськ
Подольський Пилип, регент	1710 – Соловецький монастир
Покотило Василь	1712 – ? Тобольськ
Покотило Григорій	1709 – † 1717 Тобольськ
Покотило, дружина Григорія	1712 – 1717, Москва, Тобольськ
Покотили (2 дітей)	1712 – 1717, Москва, Тобольськ
Покотило Яків	1709 – ? Архангельськ
Покотило (дружина)	1709 – ? Архангельськ
Полугер Тимофій	X.1708 – † XI.1708 (Лебедин)
Рогачевський Іван	1709 – Москва, з 1712 до 1722 Архангельськ
Рузанович Степан	1709 – ? Тобольськ
Самусь Самійло Іванович	1711 – ?
Самусь Степан Самійлович	1711 – ?
Семенов Антоній	1709 – ?
Сетенський (писар з Гадяча)	1708 – † 1709
Супрун (дворянин)	1709 – ?
Таращенко Данило	1708 – ?
Тарновський	листопад 1708 – † грудень 1708
Тимченко–Заборовський	1710 – каземат
Іван Тимофійович	у Києві
Тимченко–Заборовський? Іванович	1710
Троцина Трохим Васильович	29.XI.1708 – † XII.1708, Лебедин
Трощинський Матвій	конфісковані землі у 1710 р.
Трощинський Степан	1708 – † до 1715
Федоров Я.	1709 – ?
Хлюс Фесько	січень 1709 – ?
Цурка Василь	1709 – 1710 † Київ
Цурка (Лісницька) Марія Данилівна	1709 – 1711 † у Глухові
Чечель Дмитро	3.XI.1708 – † 6.XI.1708, Глухів
Юрчевський, чернець	1709 – ? Київ
Якимович Іван (священик Стародубського полку)	
Янковський (Янкович, сотник)	

Перегнано 100 тисяч козаків, поселян, у кінці 1711 – січні–лютому 1712 рр. з Правобережної України на Лівобережжя. Карано смертю у 1711 р.:

– кожного десятого жителя с. Водолаж, а також
– кожного десятого мешканця Новосергіївської фортеці;
– зарубано козаків, запорожців, полонених після Полтавського бою;
– знищені села і містечка разом з жителями, козаками:
Батурин (до 14 000 чол.)
Маячна
Нехворощ
Калеберда
Переволочна
Старий Кодак
Новий Кодак;

– заслано 37 козацьких сімей з півдня України (1711 – ? Москва, Сибір).

За підрахунками сучасника і хроніста Петра І Петра Крекшина протягом листопада 1708 – липня 1709 рр. в Україні "изменников до 30 тысяч порублено".

** Знак '?' вказує на те, що репресована людина відбувала заслання, але невідомо, де саме, який час. Документи, на основі яких складено цей реєстр потерпілих за повстання 1708 – 1709 рр., здебільшого вказують лише на відправлення мазепинця чи члена його родини з Гетьманщини.*

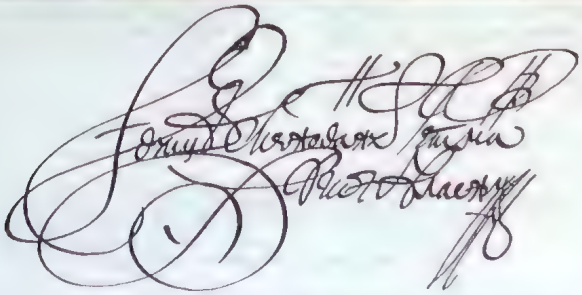

Портрет Івана Степановича Мазепи (19.02.1639(?) – 21.09.1709) – гетьмана Лівобережної України (1687 – 1709).
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **Кінець XIX ст.**
Родовий герб у верхній лівій частині портрета
Авторський підпис у нижній частині ліворуч
Фанера; олія. 36,3 х 23,7 см
НХМУ. N Ж-1108

Факсиміле підпису гетьмана Івана Мазепи. Підпис на універсалі про запровадження виборного козацтва. 1701 р.
ЧОІМ. N Ап-501/20

Портрет Марії Мазепини (Мокієвської) (1617 – 1707). Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Полотно: ок. 179 х 96,5 см
Кримський національний музей. Відділ: музей Шоланських. N MNKI-228

Портрет напольного гетьмана. (Гетьман Іван Мазепа ?)
Копія невідомого художника XIX ст. з портрета І. М. Нікітіна

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?)
Копія невідомого художника XIX ст.

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?)
Копія художника М. Кирпи. 1840 р.

Портрет напольного гетьмана. (Гетьман Іван Мазепа ?)
Копія невідомого художника XVIII ст.
з портрета І. М. Нікітіна

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Невідомий художник.

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?)

Портрет Івана Мазепи (?).
Копія невідомого художника XIX ст.
Напис у верхній частині: "МАЗЕПА"
Полотно; олія. 35 х 24 см
ПКМ. N М-681

Портрет напольного гетьмана Івана Мазепи (?).
С. Землюков (кріпосний художник Галаганів). 1840-і рр.
Полотно; олія. 67.5 х 57 см
ЧОХМ. N Ж 201

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у верхній частині: "ЯСН [illegible]
[illegible]
Полотно; олія. 67.7 х 52 см. СОХМ. N Ж [illegible]

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Копія невідомого художника XVIII ст.
Напис у нижній частині:
"[illegible] МАЗЕПА"
Полотно; олія. 23.5 х 20.5 см
[illegible]

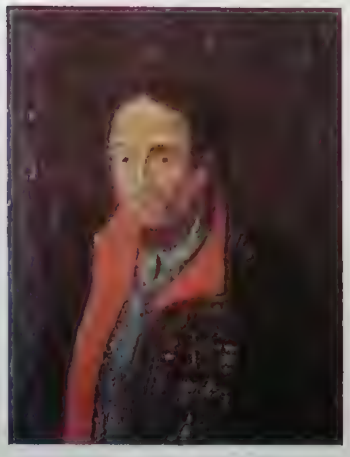

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Копія невідомого художника XIX ст.
Напис на звороті: "ИВАНЪ СТЕПАНОВИЧЪ МАЗЕПА"
Полотно; олія. 57 х 47 см
ПКМ. N 1888

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Копія невідомого художника I половини XVIII ст.
Полотно; олія. 57,5 х 48 см
СОХМ. N Ж-549

Портрет гетьмана Івана Мазепи. Невідомий художник. XIX ст.
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "І. М. Г. Б. Є. Ц. П. В. З".
Полотно; олія. 74 x 59 см.
НМІУ. N М-168.

Портрет гетьмана Івана Мазепи в латах з Андріївською стрічкою. Кінець XVIII ст. Копія з портрета невідомого художника 1700 р.
Полотно; олія. 70 x 58 см
ДХМ. N Ж-546

За участь у російсько-турецькій війні (1695 - 1700) цар Петро I відзначив гетьмана Івана Мазепу орденом св. Андрія Первозванного (1700 р.) і надав титул князя України

Портрет гетьмана Івана Мазепи.
Киевская старина - К., 1887. - Т. 17
Хромолітографія
Папір; друк
15,3 x 10,2 см
НБУВ. ІР. N 557689

Портрет з вівтаря Успенського собору Києво-Печерського монастиря

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?). З гравюри Д. Беля (1760 - 1823). **XVIII ст.**
напис у нижній частині "JOHANNES MAZEPPA, COSACCORUM ZAPOROVIENSIUM/SUPREMUS BELLI DUX"
Мільорит. Папір. друк
31 x 19,5 см
ЛІМ. N Г-1609

Гетьман Іван Мазепа (?).
Листівка 1914 р
Папір; фотомунія. 14 x 9 см
Збірка Ю.О. Іванченка

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?). М. Бернігерот. XVIII ст.
Напис у нижній частині "JOHANNES MAZEPPA/COSACCORUM ZAPOROVIENSIUM/SUPREMUS. BELLI-DUX".
Гравюра на металі.
Папір; друк. 14,8 x 8,8 см.
ЛНБВС. N 30312

Портрет гетьмана Івана Мазепи. В. М. Масютин (1884 - 1955). **1933 р. Берлін.**
У верхній частині ліворуч зображено герб гетьмана І. С. Мазепи.
У верхній частині праворуч в овальному картуші літери і дата: "A. D./1709"
Напис у нижній частині під портретом в картуші: "ILLUSTRISSIMU S DOMINUS/MAZEPA/DUX COHORTIS ZAPOROVIESIS/HETMAN TOTIUS UCRAINAE"
Гравюра. Папір; друк. 52,8 х 40,3 см
НКН-640
Гравюра із зібрання гетьмана Павла Скоропадського, подарована йому автором, передана музею у 1996 р. молодшою донькою гетьмана Оленою Отт-Скоропадською

Іван Мазепа (?) – козаків запорозьких гетьман.
Гравер І. М. Бернігерот (1670 - 1733).
Напис у нижній частині під портретом в картуші: "IOHANNES/MAZEPPA/COSACCORUM ZAPORO/VIENSIUM SUPREMUS/BELLI DUX".
Мільорит. Папір; друк. 19,4 x 10,7 см.
ГИМ. N 59739/И(III)-12272.

Іван Мазепа (?) – козаків запорозьких гетьман.
Рисунок Самуеля Фалька (копія гравюри з "DIE EUROPAISCHE FAMA"). 1796 р.
З гравюри Д. Бейеля (1760 - 1823).
Напис під овалом портрета: "IOHANNES MAZEPPA/ COSACCORUM ZAPOROVIENSIUM/SUPREMUS BELLI DUX".
Мільорит. Папір; друк. 19 x 15 см.
Збірка Ю. О. Іванченка.

Іван Мазепа (?) – козаків запорозьких гетьман. ***Літографія XIX ст.***
з гравюри Д. Бейеля (1760 - 1823)
Напис у нижній частині: "IOHANNES MAZEPPA COSACCORUM ZAPOROVIENSIUM/SUPREMUS BELLI DUX"
Листівка. Папір; друк. 14 x 9 см
ІМФЕ. N Ф 11-6/1389

Гравірований портрет гетьмана Івана Мазепи походить із видання "Die Europaische fama". - Leipzig, 1706. - Vol. 25.

Портрет Івана Мазепи (?). З гравюри Д. Бейеля (1760 - 1823). **Кінець XVIII ст.**
Альбом "Dzieje Polski ilustrowane. August/Sokolowski". - 1901. - T 5.
Гравюра. Папір; друк. 16,5 x 12 см.
НБУВ. ВОМ. N 780532.

Портрет Івана Мазепи (?). З гравюри Д. Бейеля (1760 - 1823)
Кінець XVIII ст. (Дзеркальне зображення портрета)
Напис у нижній частині: "JEAN MAZEPPA GENERAL DES COSAQUES"
Гравюра на металі. Папір; друк. 15,6 x 8,9 см
ЛНБВС. N 30310

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?). XVIII ст.
Гравер О. О. Осипов (бл. 1770 - бл. 1850).
Гравюра за рисунком Д. Сплітстессера.
Напис під гравюрою: "МАЗЕПА". Гравюра на металі
Папір; друк. 16,3 x 13,9 см.
ЛНБВС. N 30315.

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Гравер О. О. Осипов. XIX ст.
Гравюра за рисунком Д. Сплітстессера. 1818 р.
Напис під гравюрою: "МАЗЕПА". Гравюра на металі.
Папір; друк. 28,7 x 21,2 см.
ГИМ. N 59793/И(III)-12276

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Гравер Г. А. Афанасьєв. XIX ст.
Із зібрання П. П. Бекетова в альбомі: "Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ..." - М., 1844.
Папір; друк. 10,3 x 8,3 см.
ДНАББ. N 15195.

302

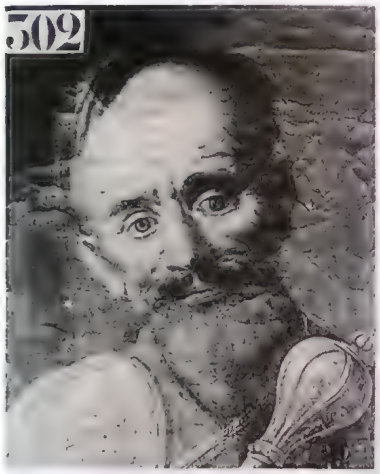

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Невідомий художник. І половина XVIII ст.
Світлина із скляного негатива 1909 - 1910 рр.
З архіву церкви в м. Томаші (Польща).
Оригінал портрета полотна 36 x 29 см.

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Невідомий художник.
Малороссійскій Родословникъ.
В. Л. Модзалевський. - К., 1912. - Т. 3.
Папір; фотомупія. 13,4 x 9,5 см.
НБУВ. ВОМ. N 269190.

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?).
Невідомий художник.
Г. Хоткевич. Альбом історичних портретів. - К., початок XX ст.
Фоторепродукція. Папір; друк. 20,1 x 16,1 см.
НБУВ. ВОМ. N Ал-430.

Портрет гетьмана І. С. Мазепи - копія з оригіналу невідомого художника, з палацу Сангушка в Підгірцях (Львівська обл.). У XVII ст. палац належав родині Конецпольських, а пізніше перейшов у власність роду Ржевуцьких.
Б. Барвінський. "Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі". - Жовква, 1908. - Т. 1.
У 1939 р. зібрання палацової колекції картин і творів мистецтва було розграбовано.

Портрет гетьмана Івана Мазепи (?). К. В. Кісілісінський. XIX ст.
Рисунок з оригіналу невідомого художника з палацу Сангушка в Підгірцях. Напис у нижній частині:
"JAN MAZEPPA HETMAN KOZACKI / Z OBRAZU W PODCHAREACH"
Папір; олівець, туш, перо. 18,4 x 15,5; 22 x 17,7 см.
[illegible]

Портрет польського гетьмана Казимира Сапеги. Помилковий портрет гетьмана Івана Мазепи (!). Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Полотно; олія. 88 x 73,5 см.
Швеція. Замок Гріпсгольм. N 497.

"Мазепа". Помилковий портрет (!). З гравюри Ж. Норблена (? - 1830). **1775 р.**
Киевская старина. - К., 1899. - Т. 64.
Папір; фотомупія. 17,6 x 13,7 см.
НБУВ. ІР. N 557784

Портрет польського єврея - оренданя Мазепи французького художника Жана П'єра Норблена із Жордена, який помилково ототожнюють з образом гетьмана Івана Мазепи. Підтвердженням є стаття К. Широцького "Мазерра ветатіs 70" - Норблена" в журналі "Сяйво". 1913 р.

"Мазепа". Помилковий портрет (!).
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1913 р.**
Напис у верхній частині: "IOHANES MAZEPPA COSACORUM ZAPOROVIEN SUPREMUS AETATIS BELLI DUX 68." Фанера; олія. 37 x 24 см.
ЛМХМ. N Ж-58.

Гетьман Іван Мазепа серед своїх добрих справ. Гравер І. Д. Мигура-Плаксич (чернече ім'я Іларіон) (? – ?). **1705 р. Відбиток з оригінальної дошки зроблено у 1990-х рр.**
Офорт. Папір; друк. 48 х 32 см.
МКДУ. N СД-89 79.

На гравюрі зображено гетьмана в ливарському панцирі, з булавою в лівій руці, з мантією на плечах і в шапці із страусячим пір'ям. Над постаттю гетьмана напис: "ПОСРЕДЕ ЛЮДІЙ СВОИХЪ ВОСХВАЛИСЯ (СУЩІЙ)". По боках від нього – шість жіночих фігур, які символізують добрі справи гетьмана: релігійність, вченість, меценатство, істину, справедливість і доброту. У верхній частині гравюри зображено шість церков, фундованих Мазепою: Миколаївський собор у Києві на Печерську, Троїцька церква Києво-Печерської лаври, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Братська Богоявленська церква, церква Всіх Святих над Економічною брамою лаври і церква в Переяславі (?). Над церквами зображено стрічку з написом: "ДА БУДЕТЪ ИМЯ МОЕ ТУ ВО ВЕКИ И БУДУТЪ ОЧИ МОИ И С(Е)РЦЕ МОЕ ВО ВСЯ ДНИ". Під церквами – Ісус Христос із шістьома святими. У нижній частині гравюри – великий герб Мазепи на тлі військової арматури, а ще нижче – присвята гетьманові, яка закінчується підписом гравера: "ILLMI DNI HILARIS AD OBSEQU MAGISTER JOANNES MIGURA, ORIETALIS METROPOLIS KYONIENSIS ARCHI DIACONUS. 1706". Крім великого герба гетьмана Івана Мазепи, зображено ще герб у верхній частині поміж церков та на їх фронтонах. Алегорична фігура богині справедливості тримає в руці вагу, яка скомпанована з частин герба гетьмана Мазепи. Оригінальна дошка гравюри І. Мигури 1706 р. знаходиться у НБУВ.

Герб гетьмана Івана Мазепи. Гравер І. Д. Мигура-Плаксич. 1705 р.
У верхній частині зображена стрічка з написом і літерами:
"ГЕТМАН ІОАННЪ МАЗЕПА". "В. Є. Ц. П. В. З"
Віршований текст у нижній частині
"STEMA TENNET SUPERI CLARUM MAZEPA/ IOANNIS SIGNANT IN COELIS STEMATE NOMEN EIUS/ГЕРБЪ ГЕТМАНА МАЗЕПИ В РУКАХЪ СІЙ МЪЮТЬ ТИМЪ ГЕРБОМЪ ІМА ЕГО В НЕБЪ ПЕЧАТЛЪЮТЬ"
Зерцало от писанія Божественнаго.
Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, м. Чернігів.
Мільорит. Папір; друк. 31,5 х 18,8 см.

Образ преподобного Онуфрія Великого з присвятою гетьманові Іванові Мазепі. Гравер Іван (Інокентій) Щирський. XVIII ст.
Напис під гравюрою: "ЯСНЕ ВЕЛМОЖНОМУ ЕГО МИЛОСТИ П. ПАНУ (ІОАНУ МАЗЕПЕ ВОИСКЪ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗКОМУ ГЕТМАНУ И СЛАВНАГО ЧИНУ СВ. АПОСТОЛА АНДРЕЯ КАВАЛЕРУ..."
Мільорит. Папір; друк.

Облога Азова в 1696 р.
Художник Шхонебек. 1699 – 1700 рр.
Офорт. Папір; друк. 50 х 58 см.
НМІУ. N ГРЛ-3721.

Портрет гетьмана Івана Мазепи. Д. Галяховський (1674 – 1709). **1708 р.**
Фоторепродукція з оригіналу.
Папір; друк. 16 х 21,9 см.
ЛНБВС. N 44785.

Залишки від будинку Мазепи в Батурині на Гончарівці.
Живописная Россия. - СПб., М., 1897. - Т. 5. - Ч. 1.
Фототипія з гравюри. Папір; друк. 8,3 x 12,2 см.
Залишки гетьманського палацу Івана Мазепи розібрав на цеглу на початку XIX ст. відомий бажоляр-новатор П. Прокопович. Костомаров М., Боршак І. Іван Мазепа. Упорядник В. Шевчук. - К., 1992.

Будинок гетьмана Мазепи в с. Іванівському (Курська губернія). Гравюра М. Рашевського з малюнка А. Кондопуло.
Під гравюрою зроблений напис рукою художника А. А. Ждахи.
Папір; друк. 18 x 25 см.
ДНАББ. N 217314.

Хутір полковника Іскри поблизу м. Полтави, де жила Мотря Кочубей. Гравюра М. Рашевського з малюнка В. Філімонова.
Папір; друк. 18 x 25 см.
ДНАББ. N 217314.

Хата на хуторі полковника Іскри, в якій жила Мотря Кочубей (біля Полтави). Гравюра М. Рашевського з малюнка В. Філімонова.
Під гравюрою зроблений напис рукою художника А. А. Ждахи.
Папір; друк. 18 x 25 см.
ДНАББ. N 217314.

Кам'яниця полкової канцелярії в Чернігові. (В народі - кам'яниця гетьмана Мазепи). О. Г. Сластьон (1855 - 1933).
Папір; олівець. 20,5 x 28,7 см; 25,5 x 34 см.
НХМУ. N Гр-1452.

Вигадана історія Я. Х. Пасека про Івана Мазепу і його можливі стосунки з пані Фальбовською.

Мазепу прив'язують до дикого коня.
Невідомий художник. І половина XIX ст. Західна Європа.
Літографія. Папір; акварель, лак. 19,4 x 29 см
НМІУ. N ГРЛ-2305.

Мазепа. Й. Шюнберг (1780 - 1863 ?). **XIX ст. Відень.**
Напис у нижній частині (німецькою мовою): "MAZEPPA/EINST EDELHNECHT AM HOFE KÖNIGS CASIMIR VON POHLEN, LIEBT EINES GROSSEN FRAN DASELLST, ZWAR HEIMLICH UND VERSTOHLEN; DOCH DIESER, DROB ERGRIMMT, LÄGS AUF EIN WILDES PFERD IHN BINDEN, DAFS ER, SO FORTGEJAGT, DEN FOD DURCH WÖLFE MÖGE BINDEN. (WIEN BEI FOHANN SCHÖNBERG)"
Літографія. Папір; друк. 37,8 x 47,2 см; 30,4 x 42,2 см
ЛНБВС. N 12121.

Мазепа. Х. Верне (1789 - 1863). **XIX ст.**
Напис у нижній частині: "MAZEPPA./NACH VERNET VON RIEP".
Гравюра на металі. Папір; друк. 9,9 x 14,4 см.
ЛНБВС. N 12123.

Польський шляхтич Ян Хризист Пасек (1636 - 1701) вороже ставився до Мазепи, служив як паж при дворі польського короля і був замішаний у змові конфедератів проти короля в 1661, про що Мазепа випадково довідався та інформував Яна Казимира... Пасек заприсягнув помститися Мазепі. Бажаючи його скомпроментувати, записав у своїх спогадах про його любовний роман із дружиною польського шляхтича Станіслава Фальбовського

"Наскільки перша частина пригоди Мазепи, а саме любовна пригода, вірогідна, настільки покарання на коні вигадане..."

Теодор Мацьків "Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 - 1709". - Мюнхен, 1988

Христина Пеленська "Польська легенда про Мазепу". - Відонова, 1985

Мазепа прив'язаний до коня. Невідомий художник. XIX ст.
Ксилографія. Папір; друк. 7,1 x 11,3 см.
ЛНБВС. N 12125.

Мазепа. Х. Верне (1789 - 1863). **XIX ст.**
Напис у нижній частині: "MAZEPPA./NACH H. VERNET WON RIEP"
Гравюра на металі. Папір; друк. 9,8 x 13,9 см
ЛНБВС. N 12124

Мазепа. Гравюра Лукаса з малюнка Х. Верне.
1831 р. Лондон.
Літографія. Папір; друк. 30,5 x 43 см.
ДІМ. N Ф-2756

Мазепа звільнений козаками. Літографія М. Щурова з малюнка Ф. Драгунова 22.06.1838 р. Росія.
З колекції Павла Платоновича Потоцького. Напис: "МАЗЕППА, ОСВОБОЖДЕННОЙ КОЗАКАМИ/НАЙДЕННОЙ БЕЗЪ ЧУВСТВЪ ВЪ ДОЛИНЕ"
Папір; друк. 28 x 36,2 см
НМІУ. N ГРЛ-1197

Мазепа. 1820-і рр. О. Й. Орловський (1777 - 1832)
Полотно: олія. 62,5 х 76 см
ПМХМ. N Ж-184.

Картина "Мазепа" створена за відомою легендою з життя Мазепи, поширеною Я.Х.Пасеком. Образ Мазепи трактований у традиціях романтизму. Робота не датована, можна припустити, що вона виконана в середині 1920-х років, після часткової публікації спогадів Пасека у Варшаві в 1921 р

Звільнення Івана Мазепи народом. XIX ст.
Напис у нижній частині: "МАЗЕПА ОСВОБОЖДЕННЕЙ КОЗАКАМИ, НАЙДЕНОЙ БЕЗЪ ЧУВСТВЪ ВЪ ДОЛИНЪ"
Полотно: олія. 69 х 87,5 см.
НХМУ. N Ж-989.

Вознесенська церква на Пушкарівці в м. Полтаві. 1762 р.
Біля цього храму, за однією із версій, була похована Мотря Кочубеївна – коханка жінка гетьмана Івана Мазепи. Могила за часів "совєтської" влади була знищена. Фото В.В. Неляка. 2004 р.

Портрет Мотрі Кочубеївни. Копія з портрета І. Ю. Рєпіна 1909 р. Фоторепродукція
Папір; друк. 7,5 х 5,5 см
Зібрання В.В. Неляка

Прощання гетьмана Мазепи з Мотрею. В. І. Лопата. 1978 р. Ілюстрація до поеми О. С. Пушкіна "Полтава".
Лінорит. Папір; друк. 16,5 х 10 см
Зібрання В.В. Неляка

Марія (Мотря Кочубей в палатах Мазепи). Т. Г. Шевченко (1814 - 1861). **1840 р.**
В нижній частині ліворуч дата і підпис автора: "1840 ШЕВЧЕНКО"
На зворотному боці напис: "T. SHEVCHENKO".
Папір; акварель, бронза. 24,7 х 20,1 см

"Марія". Малюнок за поемою О.С. Пушкіна "Полтава", виконаний Т. Шевченком 1840 р. в Петербузі.
У літературі трапляються під іншими назвами: "Мотря Кочубей в палатах Мазепи" та "Сон Марії". Ескіз до цього малюнка є в альбомі 1839 - 43 рр

Шевченківський словник. - К., 1976. - Т. 1.

Мотря Кочубей - дочка генерального судді Василя Кочубея, хрещениця гетьмана Івана Степановича Мазепи. Пізніше один з нащадків роду Кочубеїв писав, що Мотря "зовсім не збожеволіла від кохання до Мазепи, а вийшла заміж за Семена Чуйкевича (полковий суддя Ніжинського полку з 1730 р.)".

С.О. Павленко. Міф про Мазепу. - Чернігів, 1998 р.

Герої Гоголівської повісті "Вій". П. Костров. Копія з гравюри М. Й. Микешина. 1899 р.
Полотно: олія. 35 х 77 см.
МІГ. N КВ-3037, ж-608.

Існує версія, що образи пана сотника та панянки з картини "Герої Гоголівської повісті" є прообразами гетьмана Івана Мазепи та Мотрі Кочубей.

Меморіальні речі гетьмана Івана Мазепи.

Мошехранительниця зберігалася в музеї Баун-Бруку (США). У 1992 р. патріархом Мстиславом урочисто передана Президенту України Леоніду Кравчуку, як символ визнання Інституту президента та державної незалежності України. Місця зберігання гетьманської мошехранительниці до кінця XIX ст. ще не з'ясовані.
На початку XX ст. мошехранительниця знаходилася в збірці Януша Уняховського. Потім вона перейшла до польського збирача давнини Стуазинського. У 1935 р. вчений і професор Роман Смаль-Стоцький викупив у поляка гетьманську реліквію. До гетьманського клейноду був виготовлений ланцюг з написом: "РОКУ БОЖОГО 1937 14 ЖОВТНЯ ЛАНЦЮГ ДО КЛЕЙНОДУ СПОРУДЖЕНО ЗАХОДАМИ І КОШТАМИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ В РОЗСІЯННІ СУЩОГО. ЦЕЙ, ЩАСЛИВО ДО НАШИХ ДНІВ ЗБЕРЕЖЕНИЙ КЛЕЙНОД ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ, ВИЗНАНО УНІВЕРСАЛОМ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 14 ЖОВТНЯ 1937 РОКУ ЗА ВИДИМИЙ ЗНАК ГІДНОСТІ ГОЛОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ"
На першому коліні ланцюга напис: "КЛЕЙНОД ЦЕЙ ДАР УРЯДОВІ УНР МІНІСТРА КУЛЬТУРИ РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО"

Мошехранительниця з гербом гетьмана Івана Степановича Мазепи. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. (?).
На лицевому боці зображено розп'яття Ісуса Христа.
На зворотному боці – герб гетьмана та ініціали: "І" (Іван), "М" (Мазепа), "Г" (Гетьман).
Зверху над клейнодом герба зображено знаряддя страстей Христових.
Золото; лиття, карбування, гравірування, "гарячі" емалі. 6,5 x 4,5 x 2 см.
Місце зберігання – Орденська комора Адміністрації Президента України.
Фото В. В. Неляка. 2002 р.

Мошехранительниця з гербом гетьмана І. С. Мазепи на ланцюзі. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. (?). Ланцюг. 1937 р.
Золото; лиття, карбування, гравірування, "гарячі" емалі
L – 100 см.
Фото В. В. Неляка. 2002 р.

Кухоль з гербом гетьмана Івана Мазепи. Майстер І. Равич. Початок XVIII ст. Київ.
На ручці кухля викарбувано герб гетьмана і літери: "І. М. Н. W. Z". Тавро: "IR KIOV".
З колекції В. В. Тарновського N 448.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H – 12 см. D – 8 см.
ЧОІМ. N И-3424.

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст. Знайдена в м. Батурин Чернігівської губ.
Напис: "ІОАНА МАЗЕПИ"
З колекції В. В. Тарновського N 355.
Срібло; лиття, гравірування, золочення.
H – 3,3 см. D – 3,8 см.
ЧОІМ. N И-3577.

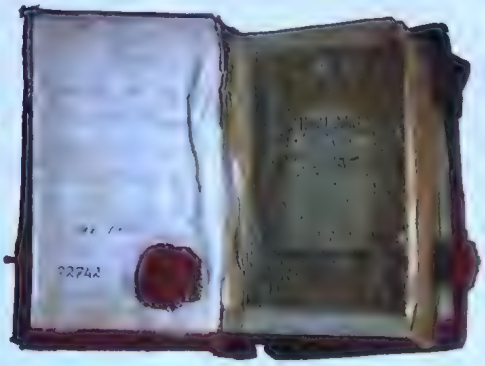

Новий Завіт. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1703 р. Київ.
Напис на форзаці книги: "ВОЙНАРОВСЬКИЙ. ОТ ПРЕСВИТЛОГО КНЯЗЯ И ЦАРЕВИЧА АЛЕКСИЯ ПЕТРОВА ГЕТМАНУ ИВАНУ МАЗЕПЕ ЖАЛУЮ 11 КВИТНЯ 1708 РОКУ." В нижній частині аркуша відбиток печатки з червоного сургуча з гербом гетьмана Мазепи. D – 2,4 см
Папір; друк. 16,5 x 9,5 x 6 см (в оправі). Розмір аркушів: 15 x 8,5 см
НМЛ. N СДК-1756, КВ-22742.
Ар.[17], 438. Друк двома фарбами. Лінійні рамки. Титул та фронтисписи (євангелісти) – роботи Леонтія Тарасевича.
46 ілюстрацій (12 – мільорити, інші – дереворити). Багата орнаментика. Гравери: Федора, Федора А; Ф.А; JP.
"Предисловіе" Йоасафа Кроковського.

Остання сторінка книги Новий Завіт із записом:
"ГЕТЬМАНЪ ІВАНЪ МАЗЕПА ВМЕР 4 ВЕРЕСНЯ 1709 РОКУ. ПОХОРОНЕНЪ В ГАЛАЦКОМ СОБОРИ"
НМЛ. N СДК-1756, КВ-22742

Торбан гетьмана Івана Мазепи (ліворуч).
А. А. Жаха (1855 - 1927). **1890-і рр.**
З альбому "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець, акварель. 20,5 х 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Торбан гетьмана Івана Мазепи.
Листівка. Вид-во. К. Фішер. - М., 1900-і рр.
Папір; фотомупія. 13,7 х 9 см.
Зібрання В. М. Яцюка.

Торбан гетьмана Івана Мазепи.
З колекції В. В. Тарновського N 506. Каталогъ украинскихъ древностей коллекции В. В. Тарновскаго. - К., 1898. Папір; фотомупія. 34,5 х 26,5 см.
ДНАББ. N 5067.

Герб гетьмана Івана Мазепи.
Невідомий художник. Літографюра. XIX ст.
Киевская старина. - К., 1885. - Т. 13.
Літографія Г. Т. Корчак-Новицького.
Папір; друк. А - 7,4 х 5,7 см. В - 8,2 х 7,3 см.
МКДУ. N ДР-1500.

Кольорова копія княжого герба гетьмана Івана Мазепи, опублікованого російським дипломатом і членом російської амбасади у Відні князем А. В. Дабижа.

Гетьман Мазепа передав 3000 дукатів через О. Г. Меншикова у Відень - оплату за грамоту про княжий титул. Але Меншиков присвоїв гроші, і княжа грамота із гербом не потрапила до Мазепи, а Меншиков отримав княжий титул для себе.

1 вересня 1707 р. гетьмана Мазепу введено в реєстр книги (Т. 12) про надання шляхетських титулів і наділено титулом князя св. Римської імперії, за підписом цісарського канцлера князя Шенборна.

Т. Маньків. Справа княжого титулу Гетьмана Івана Мазепи. - Гайдельберг, Німеччина.

Печатка Гетьмана Івана Мазепи з універсалу товаришу Глухівської сотні І. Шкіромонту про звільнення його від військового податку з двох млинів, збудованих його коштом.
1690 р. м. Батурин.
Папір; рукопис, тиснення.
НМУ. N РД-44.

Фрагмент дверей будинку із гербом гетьмана Івана Мазепи. 1694 р. Чернігівщина. Ескіз Л. Тарасевича, І. Щирського (?).
Дерево; олія, різьблення, золочення (був визолочений на червоному тлі). 82 х 54 см.
Зібрання В. А. Романишка.

Єдиний оригінальний герб гетьмана Івана Мазепи, виконаний на дереві, що зберігся до нашого часу.

Зброя, що належала гетьману Івану Мазепі.

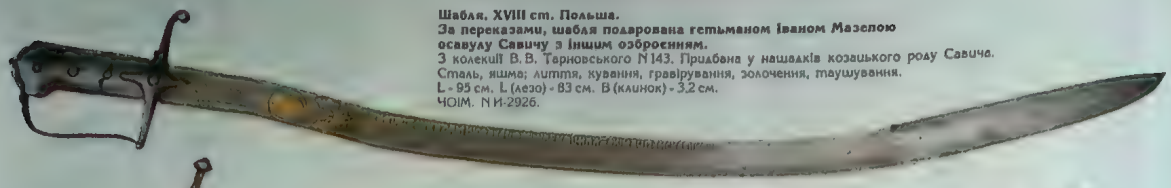

Шабля, XVIII ст. Польща.
За переказами, шабля подарована гетьманом Іваном Мазепою осаулу Савичу з іншим озброєнням.
З колекції В. В. Тарновського N 143. Придбана у нащадків козацького роду Савича.
Сталь, яшма; лиття, кування, гравірування, золочення, таушування.
L - 95 см. L (лезо) - 83 см. B (клинок) - 3,2 см.
ЧОІМ. N И-2926.

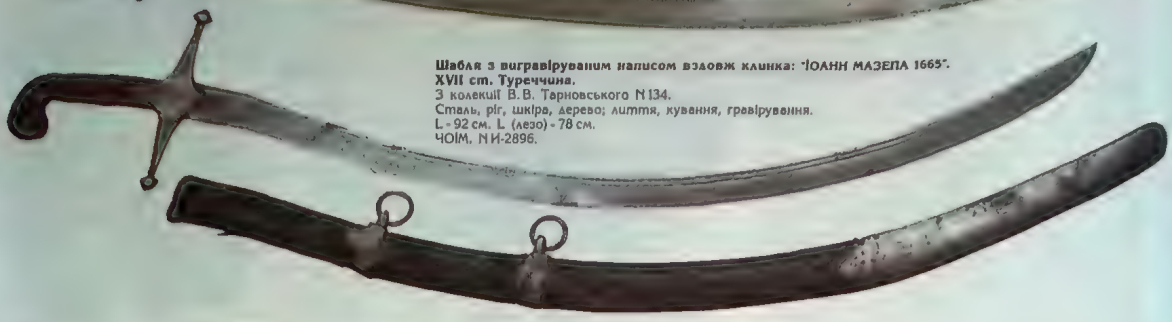

Шабля з вигравіруваним написом вздовж клинка: "ІОАНН МАЗЕПА 1665".
XVII ст. Туреччина.
З колекції В. В. Тарновського N 134.
Сталь, ріг, шкіра, дерево; лиття, кування, гравірування.
L - 92 см. L (лезо) - 78 см.
ЧОІМ. N И-2896.

Гетьманські шаблі та шаблі козацької старшини з колекції В. В. Тарновського.
Каталогъ украинскихъ древностей коллекиии В. В. Тарновскаго. - К., 1898.
ДНАББ. N 5067.

Опис шабель за виданням "Каталогъ украинскихъ древностей коллекиіи В. В. Тарновскаго". - К., 1898. - С. 44 - 46.

N 134. Гетмана Іоанна Мазепы. Рукоять темнаго рога, съ круглымъ на головкѣ отверстіемъ для шнурка; перекрестье стальное, гладкое. Длина дужекъ $3^1/_5$ верш. Клинокъ сильно кривой, гладкій, съ двумя доликами у тылья, - длині 1 арш. $1^1/_8$ верш., - ширины у рукояти $^3/_4$ верш. На клинкѣ возлѣ рукояти - марка Y U, - далѣе надпись: "ІОАННЪ МАЗЕПА 1665" (Автографъ руки гетмана. Ножны деревяныя, обтянутыя кожей, безъ металлическаго устья; наконечникъ и два обойма съ кольцами - стальные. Пріобрѣтена въ с. Бахмачъ, черниговской губерніи, у козака въ хатѣ.
Сабля догетманскаго періода Мазепы.

N 143. Черенъ яшмовый, въ стальныхъ, гладкихъ ренейкахъ, со стальнымъ огнивомъ. Перекрестье гладкое, стальное, съ тремя шариками на концахъ дужекъ и срединѣ: длина дужекъ $2^3/_4$ верш.; конецъ тыльной дужки загибается внизъ. Клинокъ греческій, длиной 1 арш. $2^3/_4$ верш., шириной, у рукояти, $^3/_4$ верш. - къ концу расширяется и кончается обоюдоострой ельманью въ $^7/_8$ верш. ширины, спушенной отъ середины къ лезвіям на нѣтъ.
На полосѣ таушированы золотомъ слѣдующія украшенія: у пяты - орнаментъ и двѣ серебряныя зажженныя свѣчи въ золотыхъ подсвѣчникахъ; затѣмь, въ кругу - изображеніе Богородицы съ Младенцемъ; надъ ними два Ангела держатъ вѣнецъ, въ которомъ вдѣланы три гранатныхъ камня; ниже, вдоль тылья - рельефными буквами греческая надпись. Ножны утеряны. Сабля эта - даръ гетмана Мазепы есаулу Савичу съ остальнымъ всѣмъ вооруженіемъ. Пріобрѣтена у потомка Савича. Остальное вооруженіе - рушниии и пара пистолетовъ находятся у его брата.

Зображення герба гетьмана Мазепи на гарматі майстра К. Балашевича. 1705 р.

Гармату прикрашає герб гетьмана Мазепи з літерами: "В. М. І. Г. Є. Ц. П. З..."
Задня частина гармати прикрашена великою розетою з шишкою посередині у формі виноградного грона. Тильна, найширша частина дула оздоблена фризом з стилізованим орнаментом, над яким в ажантовій рамі напис: "ЗА ДЕРЖАВЫ ВЕЛИКОГО ГОСУДАРЯ ЦАРЯ И ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ПЕТРА АЛЕКСЪЕВИЧА ВСЕЯ ВЕЛИКІЯ ЫМАЛІЯ И БЪЛІЯ РОСИ САМОДЕРЖЦА СТАРАНІЕМ ЖЕ ИКОШТОМ ЯСНЕВЕЛМОЖНОГО ЕГО МАЛОСТИ ГНА... МАЗЕПЫ ГЕТМАНА ВОЙСК ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ВИЛИТА СИЯ АРМАТА В ГЛУХОВИ РОКУ 1705 МЕСЯЦА АПРИЛЯ 18".
Нижче, під рамою, напис: "КАРП БАЛАШЕВИЧ СЕГО ДѢЛА МАЙСТЕР". Над написом, середня частина гармати прикрашена пальметовим фризом і вкрита гравіруваним рослинним орнаментом. Таким самим орнаментом вкрита і верхня частина гармати. На верхній частині гармати вміщено зображення лева та напис: "FERI FECIT OTTO FRIDERICUS OF KONIQSEQMAIO ARTILRIAE".
П. М. Жолтовський. Художнє лиття на Україні в XIV - XVIII ст. - К., 1973.

Гармата з гербом гетьмана Івана Мазепи.
Майстер К. Балашевич. 1705 р. м. Глухів. Україна.
Бронза; лиття. L - 395 см.
Фото Р. Росляка 1993 р.
Кремль. Москва. Росія

Текст на гарматі гетьмана Івана Мазепи. 1705 р.

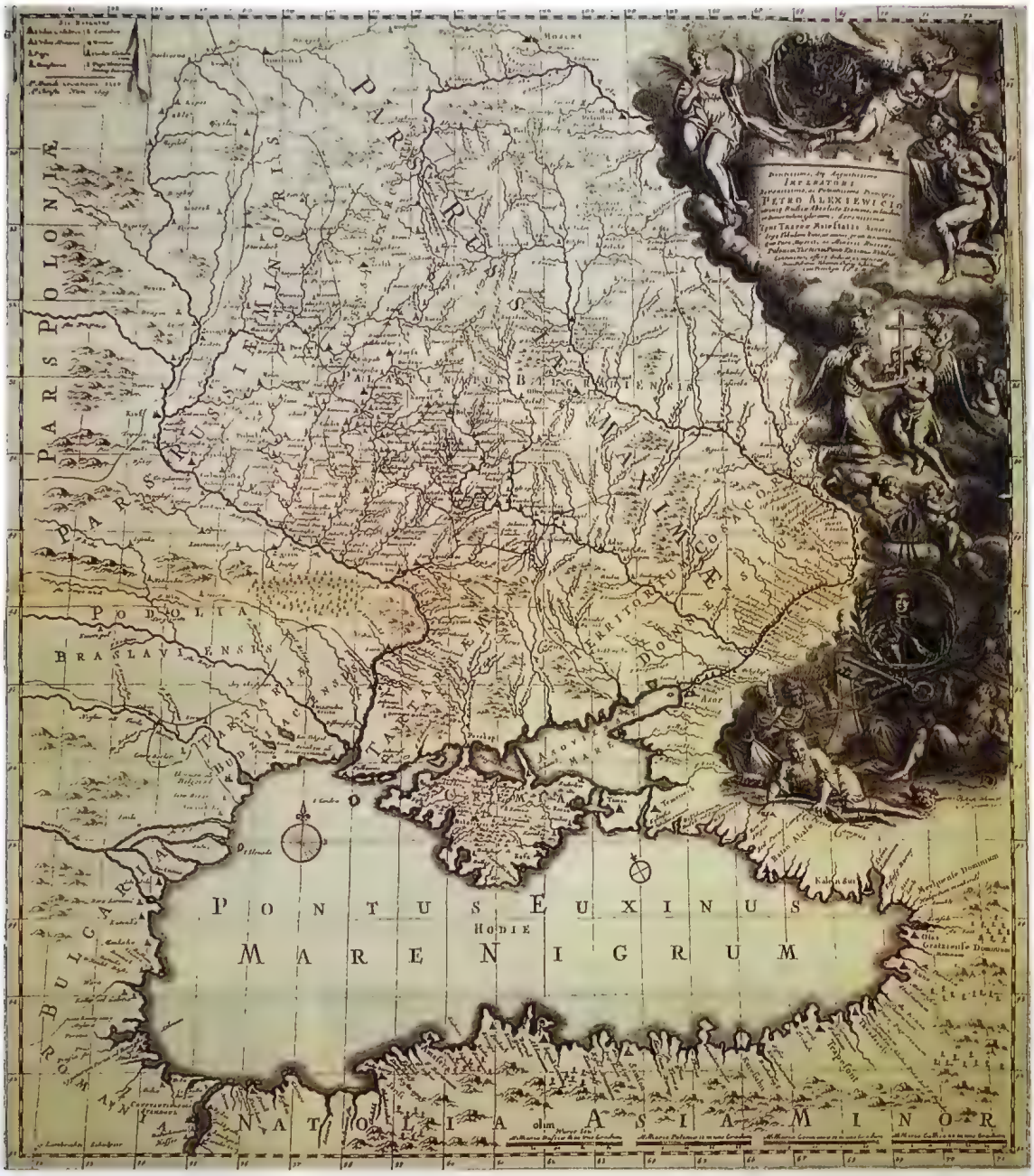

Мапа України Менгдена і Брюса. 1699 р.
Материалы по истории русской картографии.
Собрал В. Кордт. - К., 1910. - Вып. 2.
Папір; друк. 51 х 44,5 см.
ДНАББ. N 9191.

"Україна, край козаків, знаходиться поміж Кримським ханом, Московією й Польщею, вона має більше ста наших миль з півдня на північ і майже стільки від сходу на захід; Борисфен, що пересікає її, розділяє її на дві майже рівні частини. Найдальше на північ висунена частина загосподарена й багата. Південна частина, що лежить при 48° - одна з найродючіших країн світу, але при цьому найбільша пустеля. Погане правління придушило все те добро, що природа дала тут людям... Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Московою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводилася з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у Московитів. Спочатку користувалися Українці (les Ukrainiens) привілеєм обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права, й гетьмана стала призначити Москва.

Той, що правив у ті часи, називався Мазепа й мав колись рангу шляхтича Польщі, бо народився на Поділлі. Слава Мазепи спричинилася до того, що цар іменував його володарем України. Одного разу, як Мазепа був у Москві, звернувся до нього цар, щоб він (Мазепа) поміг зробити козаків більш залежними. Мазепа відповів, що становище України і характер її нації є непереможні для здійснення царських плянів. П'яний цар назвав Мазепу зрадником і загрозив, що посадить його на палю. Повернувшись на Україну, вирішив Мазепа повстати. Він хотів стати незалежним володарем і створити могутнє королівство з України та відламків Росії. Це була відважна людина, далекозора, невтомна у праці, хоч поважного віку..."
Вольтер. Histoire de Charle XII. В. Січинський. Чужинці про Україну. - К., 1992.

Портрет Йоасафа Кроковського (? – 1.07.1718), ректора Києво-Могилянського колегіуму (1693 – 1697), архімандрита Києво-Печерського лаврського монастиря (1697 – 1707), київського митрополита (з 1707).
Ф. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні XVI - початок XIX в. - К., 1924.
Папір; фототипія. ДНАББ. N 192890.

Портрет Спиридона Яковича Ширяя, стародубського війта (1681 – 1708).
До статті "К портрету С. Я. Ширяя", Киевская старина.
1887. - Т. 19. - Жовтень.
Хромолітографія. Папір; друк. 17 x 12,8 см.
МКДУ. N ДР-1506.

Портрет дружини Спиридона Яковича Ширяя з двома доньками. Копія кінця XIX – початку XX ст. О. Г. Сластьона (1855 - 1933) **з портрета початку XVIII ст.**
Папір; туш. 39,4 x 26,4 см.
ХХМ. N ГРУ-249.

Портрет Спиридона Яковича Ширяя - стародубського війта (1681 – 1708). А. А. Жаха (1855 - 1927).
Альбом "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 48а.
Папір; олівець, акварель. 21 x 16 см
ДНАББ. N 21506

Портрет Лазаря Барановича (1620 – 1694), ректора Києво-Братського колегіуму (1650 – 1657), архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського (з 1657 р.).
Оригінальна гравюра. 10,3 x 8,3 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет Стефана Яворського (1658 – 1722), професора і префекта Києво-Могилянського колегіуму (з 1673 р.), митрополита Рязанського і Муромського (з 1700 р.), блюстителя, вікарія і екзарха Московського патріаршого престолу, а з 1721 р. глави св. синоду. Гравер Г. Афанасьєв.
Оригінальна гравюра. 10,2 x 8,5 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет Феофана Прокоповича (1681 – 1736), професора, префекта (1704 – 1711) і ректора Києво-Могилянської академії (1711 – 1715), ігумена Києво-Братського монастиря, єпископа Псковського (з 1718 р.), віце-президента св. синоду (з 1721 р.), архієпископа Новгородського (з 1725 р.).
Оригінальна гравюра. 10,2 x 8,1 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет св. Димитрія Ростовського (Туптала) (11.12.1651 – 28.10.1709), із 9.07.1668 р. прийняв чернечий постриг. З 4.01.1702 – митрополит Ростовський. Канонізований 22.04.1757 р. Гравер І. Розонов.
Оригінальна гравюра. 10 x 8 см
ДНАББ. N 15195.

Чотири гравіровані портрети із зібрання П. П. Бекетова в альбомі "Изображения людей знаменитых или чем нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии". - М., 1844

Битва під Нарвою. Невідомий гравер. Початок XVIII ст. Німеччина.
У верхній частині зображений прижиттєвий портрет шведського короля Карла XII.
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 24 x 29,5 см.
НМІУ. N ГРЛ-2711.

Портрет Карла XII – короля Швеції. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ROY DE SUEDE, DES GOTS, ET DES VANDALES NE'LE 23 JUIN 1682. MORT LE 11 DECEMBRE, 1718"
Гравюра на металі.
Папір; друк. 15,4 x 9,7 см; 10,9 x 7,1 см
ЛНБВС. N 29177

Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з літопису С. Величка (1670 - 1728). **1720 р.**
У верхній частині зображено родовий герб.
Оригінал зберігається в бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. - СПб. М. Грушевський. Історія України. - К., 1918.
Папір; фототипія. 7,8 х 7,7 см. Зібрання В. В. Неляка

Зала клейнодів. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 66 х 105,7 см
ЛІМ. N Ж-6002

Портрет Августа II - короля Польщі. Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Напис у нижній частині: "AVGVSTVS REX POLONIAE/PRINCEPS ORDINIS AQUILAE ALBAE".
Гравюра на металі. Папір; друк. 15 х 9,5 см.
ЛНБВС. N 27540.

Шведи у Львівській ратуші. К. Ауер (1818 - 1858 ?). **1837 р.**
Напис у нижній частині, праворуч, під гравюрою: "AUER RYC: I LIT. 1837".
Напис у нижній частині: "YZNEDZI NA RATUSZU NE YNONIE".
Літографічна майстерня П. Піллера у Львові.
Літографія. Папір; друк. 20 х 14,5 см.
ЛІМ. N Г-16970.
На рисунку зображена подія з історії м. Львова. У 1704 р. шведи, прямуючи на Росію, захопили Львів. І тільки взявши викуп з львівських міщан, вони покинули його. Зображено зал ратуші. Праворуч біля великого столу, покритого скатертиною з бахромою, сидять і стоять шведські воєначальники. Ліворуч - гурт львівських міщан, які принесли викуп - гроші, що лежать на столі

Портрет короля Карла XII. 1743 р. Художник Фзіляжех.
Гравюра на металі. Папір; друк. 33,3 х 22,7 см.
ЛНБВС. N 29176.

Вигляд Полтави на Хрестовоздвиженський монастир. Л. Ангельштет.
Виды и приложенія къ очеркамъ Россіи. - М., 1840. Друк в типографії Кірстена.
Хромолітографія. Папір; друк. 17,4 х 25,3 см. ДНАББ. N 2280.
Хрестовоздвиженський монастир під Полтавою - військова резиденція гетьмана І. Мазепи і короля Карла XII під час Полтавської битви.

Портрет шведського короля Карла XII. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "CAROLVS XII SVECORVM/GOTHORVM. VANDALO RVM OVE/REX".
Полотно; олія. 106 x 72 см.
ЛІМ. N Ж-317.

Карл XII (17.06.1682 - 30.11.1718) - король Швеції (1697 - 1718). Вів війни проти Данії, Польщі, Саксонії, Росії. На початку Північної війни (1700 - 1721) розгромив московську армію під Нарвою (1700). Влітку 1708 р. на чолі 50-тисячної армії розпочав бойові дії проти Московії. Після поразки у Полтавській битві 1709 р. відступив на турецьку землю, згодом уклав військовий союз з гетьманом Пилипом Орликом та кримським ханом проти Московського царства. Впродовж 1710 - 1713 рр. намагався організувати спільний шведсько-турецько-український похід на Росію. Загинув на полі бою під час війни з Данією.

Портрет шведського генерал-фельдмаршала Реншельда. Й. Г. Вольффганг (1662 (1664) - 1744).
1694 р. м. Берлін.
Напис у верхній частині "CAROL JUST COMES DE REINSCHNILD WOLFFGANG J. G".
Напис у нижній частині ліворуч: "WOLFFGANG SCUL. BERLIN"
Гравюра на металі
Папір; друк. 28,1 x 18,3 см.
ЛНБВС. N 31410.

Портрет Андрія Войнаровського. Сестринок гетьмана І. Мазепи.
З гравюри невідомого художника Войнаровський. Боршак І., вид. кооп. "Хортиця". - Львів, 1939.
Папір; друк. 10,5 x 7 см
Зібрання В. В. Недяка

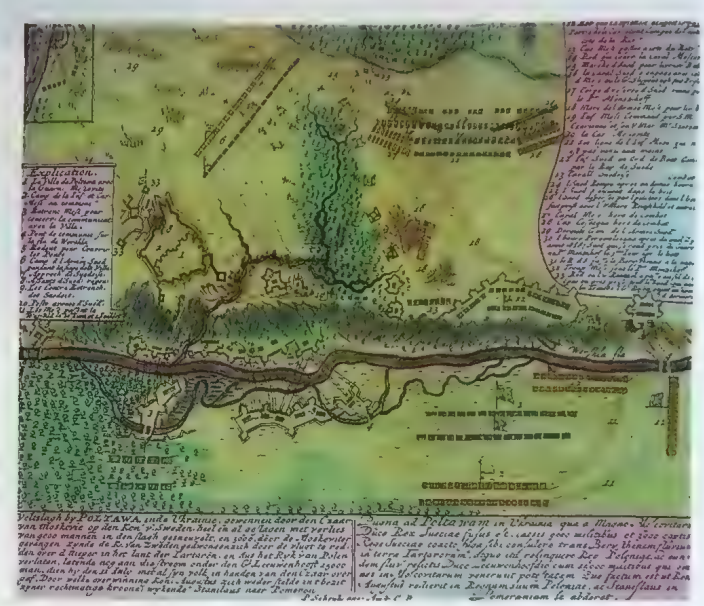

Велика битва під Полтавою в Україні. Рисунок П. Шенка. XVIII ст.
Із колекції Павліковських.
Гравюра на металі. Папір; друк, фарба 16,7 x 18,7 см.
ЛНБВС. N 12114.

Полтавська битва. Художник Маршен. Гравер Сілін. XVIII ст. Західна Європа.
Напис у нижній частині: "ИЗОБРАЖЕНІЕ КОНЕЧНОГО РАЗРУШЕНІЯ ШВЕЦКОЙ АРМЕИ. ОТЪ РОСІИСКОГО ВОЙСКА ПОСЛЕ ГЛАВНОЙ ПОЛ/ТАВСКОЙ БАТАЛІИ. СЛУЧИВШАГОСЯ НЕДАЛЕКО ОПЕРЕВОЛОЧНЫ. ГДЕ ОНАЯ БЕЗВСЯКОГО СУПРОТИВЛЕНІЯ РУЖЬЕ/СВОЕ ПОЛОЖИЛА СОСТОЯЩАЯ В 18000 ПРЕДНАШИМИ 9600 БОЛШЕ ІЮНЯ В 30. ДЕНЬ 1709. ГОДУ"
Мільорит. Папір; друк. 56 x 77 см.
ЛІМ. N Г-12924.

Фрідерік-Август. Кінець XVII - початок XVIII ст.
Напис: "FRIDERICUS AUGUSTUS ELECTOR SAXONIA ELECTUS IN REGEM POLONIARUM DEN 17/27 JUNIY AV. 1697."
Мільорит. Папір; друк. 13,2 x 7,4 см
ЛНБВС. N 27541.

Портрет графа В. П. Шереметьєва (1652 - 1717). **Копія з портрета художника XVIII ст.**
Полотно; олія. 69 x 55 см.
ДІКЗППБ. N КП-349, ОФ/И-154.

Генерал-фельдмаршал, у Полтавській битві керував піхотою.

Портрет князя О. Д. Меншикова (1673 - 1729). **Копія з портрета художника XVIII ст.**
Полотно; олія. 62 x 50 см.
ДІКЗППБ. N КП-339, ОФ/И-147.

Генерал-фельдмаршал, у Полтавській битві керував кавалерією.

Портрет князя М. М. Голіцина (1675 - 1730). Копія з портрета художника XVIII ст.
Полотно; олія. 66 x 54 см.
ДІКЗППБ. N КП-340 ОФ/И-148.

Генерал, у Полтавській битві керував царською гвардією.

Портрет царя Росії Петра I в лицарських обладунках. М. Натьє. 1717 р.
(Прижиттєвий портрет, оригінал).
Полотно; олія. 282 x 195 см.
ДІКЗППБ. N КП-463, ОФ/И-165.

Битва при Лісовій 28 вересня 1708 р. Невідомий художник. Гравюра XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ИЗОБРАЖЕНІЕ БАТАЛІИ МЕЖДУ ЧАСТІЮ ВОЙСКЪ РОСІЙСКИХЪ КОТОРЫЯ БЫЛИ ТОГДА ВЪ ПРІСУДСТВІИ КОМАНДЫ/ЕГО ЦАРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ІСВѢИСКІХЪ ПОД КОМАНДОЮ ГЕНЕРАЛА ГРАФА ЛЕВЕНГОУПТА ПРІДЕРЕВНѢ ЛЕСНОЙ/КОТОРАЯ ОТЪ ПРОПОЙСКА ВЪ ДВУХЪ МИЛЯХЪ СЕНТЯБРЯ. ВЪ 28. ДЕНЬ. 1708".
Оригінал. Папір; друк. 53,2 x 64,2 см; 52,1 x 63,1 см. ХІМ. N Ж-817.

До диспозиції цар мав під Полтавою 58 батальйонів піхоти, 17 полків кавалерії та 102 гармати. Козацьке військо під командуванням гетьмана І. Скоропадського перетинало шведам шлях до Дніпра на відтинку Переяслав-Кременчук. Карл XII виставив до бою 24 батальйони піхоти, 22 полки кавалерії, загалом, близько 25 тис. вояків, маючи до диспозиції 4 гармати. Решта шведської армії (бл. 6 тис.) брала участь в облозі фортеці... Козаки Мазепи були приділені до резерви, безпосередньої участі в битві не брали, вони охороняли шведську армію від можливого обходу московського війська з заходу...

Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 - 1709. - Мюнхен, 1988.

Москалі руйнують Батурин.
М. Аркас. Історія України-Русі. - Краків, 1912.
Папір; друк. 7,3 x 9,7 см.
МКДУ. N ДР-3560.

Батурин - столиця Ніжинського полку, столиця Гетьманщини (1669 - 1708), резиденція гетьмана І. Мазепи (1687 - 1708). У вересні 1708 р. московські війська під командуванням князя О. Меншикова за наказом царя Петра I захопили і зруйнували місто, винищили понад 20 000 тис. населення.

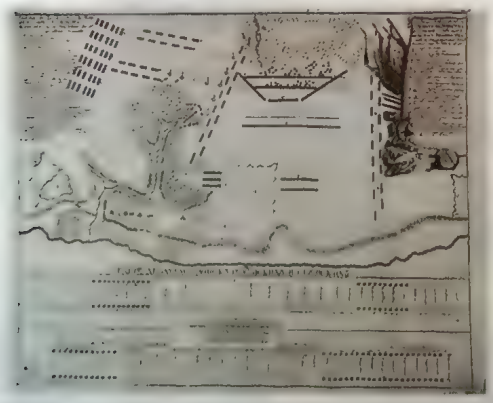

Плян Полтавської битви 27 червня 1709 р. Гравюра XVIII ст.
Оригінал. Папір; друк. 46,5 x 72,3 см.
ХІМ. N Ж-816

Полтавська битва 27 червня 1709 р. Ш. Симоно. Гравюра XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ІЗОБРАЖЕНІЕ ПРЕСЛАВНОЙ БАТАЛІИ МЕЖДУ ВОЙСКЪ РОСІЙСКИХЪ І СВЕИСКІХЪ В ПРІСУТСВІИ ВЫСОКОЙ КОМАНДЫ/НАДЪ РОСІЙСКИМИ ВОЙСКАМИ ЕГО ЦАРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ВСЕРОСІЙСКАГО ПЕТРА ПЕРВАГО НАДСВЕИСКІМИ ЕГО/КОРОЛЕВСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА КАРОЛА XII УЧІНІВШЕЙСЯ НЕПОДАЛЕКУ ПОЛТАВЫ ІЮНІЯ ВЪ 27 ДЕНЬ 1709".
Оригінал. Папір; друк. 54 x 74,8 см; 53,3 x 73,8 см.
ХІМ. N Ж-814.

Зброя російської і шведської армій часів Полтавської битви.

Пістоль із кремневим ударним замком. XVII - XVIII ст. Швеція.
Сталь, бронза, дерево; лиття, гравірування, різьблення. L - 48,5 см. Калібр - 15 мм.
ПОКМ. N 36-324.

Пістоль. Кінець XVII ст. - початок XVIII ст. Європа.
Сталь, бронза, дерево; лиття, кування, різьблення, гравірування.
L - 37 см. Калібр - 13,5 мм.
ХІМ. N ВСТ-11367, 3-113.

Пістоль із колісцевим ударним замком. XVII - XVIII ст. Швеція.
Сталь, бронза, дерево; лиття, гравірування. L - 51 см. Калібр - 15 мм.
ПОКМ. N 36-44.

Пістоль із колісцевим ударним замком. XVII - XVIII ст. Швеція.
Сталь, дерево; лиття. L - 53 см.
Калібр - 15 мм. ПОКМ. N I-1693.

Пістоль із кремневим ударним замком. XVII - XVIII ст. Швеція.
Сталь, дерево, кістка; лиття, гравірування, різьблення.
L - 49 см. Калібр - 16 мм.
ПОКМ. N 36-50.

Пістоль із кремневим ударним замком. XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево, кріміння; лиття. L - 54,5 см. Калібр - 16 мм.
ДІКЗППБ. N КП 673, ОФ/Б-186.

Пістоль із кремневим ударним замком. XVII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття.
L - 56 см. Калібр - 15 мм.
ДІКЗППБ. N КП 672, ОФ/Б-185.

Рушниця фортечна. Початок XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування.
L - 188 см.
Калібр - 14 мм.
ДІКЗППБ.
N КП 936, ОФ/Б-577.

Фузея із 3-гранним багнетом. XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування.
L - 147,8 см. L (багнет) - 40 см.
Калібр - 14,5 мм.
ДІКЗППБ. N КП 670, ОФ/Б-183.

Рушниці та мортира.
а) Рушниця із кремневим ударним замком. XVIII ст. Європа.
Сталь, дерево, срібло; лиття, кування, карбування, різьблення. L - 98 см. МКМ. N 128.
б) Рушниця із кремневим ударним замком. XVIII ст. Європа.
Сталь, дерево, срібло; лиття, кування, карбування, різьблення. L - 98 см. МКМ. N 129.
в) Мортира драгунська. Початок XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття, кування
L - 101 см. ДІКЗППБ. N КП 248, ОФ/Б-85.

Гармаш і мортира часів гетьмана Івана Мазепи.
А. А. Жаха (1855 - 1927).
Альбом "Украина и Запорожье". - N 5. - Арк. N 44а.
Ескіз. Папір; акварель. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Мортира. Кінець XVII - початок XVIII ст.
Метал, дерево; лиття, кування. L - 42 см.
ДІКЗППБ. N КП 641, ОФБ-169.

Ядро. Кінець XVII - початок XVIII ст.
Метал; лиття. D - 14 см.
ДІКЗППБ. N КП 766, ОФ-774.

Ядра гарматні, граната, картеч. XVIII ст. Росія.
Чавун; лиття.
а) *Граната*
D - 15 см.
ПОКМ. N 1423
б) Ядра
D - 11 см
D - 8 см.
ПКМ N 1296
в) Картеч
D - 4 см
ПОКМ. N I-12961

Козацький полковник.
Невідомий художник.
І половина XIX ст.
М. Аркас. Історія України-Русі. - СПб., 1908. Папір; фотомупія. 12 х 7,5 см.
Збірка Ю.О. Іванченко.

Реєстровий козак.
Невідомий художник.
І половина XIX ст.
М. Аркас. Історія України-Русі. - СПб., 1908. Папір; фотомупія. 11,4 х 7,5 см.
Збірка Ю.О. Іванченко.

Сотник.
Невідомий художник.
І половина XIX ст.
Із серії "Малоросійські козаки на початку XVIII ст". Літографія.
Папір; друк. 24,4 х 18,4 см.
НМІУ. N ГРЛ-2713.

Козак-підпомічник.
Невідомий художник.
І половина XIX ст.
Із серії "Малоросійські козаки на початку XVIII ст". Літографія.
Папір; друк. 24,5 х 18 см.
НМІУ. N ГРЛ-2681.

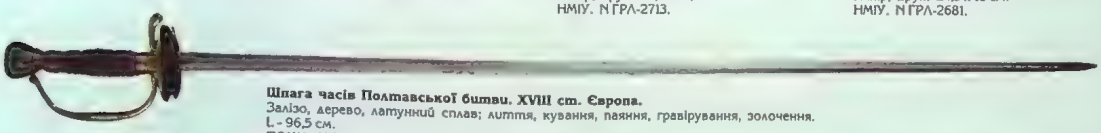

Шпага часів Полтавської битви. XVIII ст. Європа.
Залізо, дерево, латунний сплав; лиття, кування, паяння, гравірування, золочення.
L - 96,5 см.
ПОКМ. N 36-191.

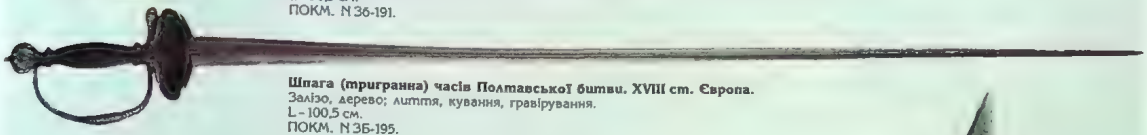

Шпага (тригранна) часів Полтавської битви. XVIII ст. Європа.
Залізо, дерево; лиття, кування, гравірування.
L - 100,5 см.
ПОКМ. N ЗБ-195.

Холодна зброя московської армії, яка застосовувалась у битві під Полтавою.

а) Еспантон. Початок XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття, кування. L - 134 см. ДІКЗППБ. N КП 168, ОФ/Б-61.
б) Еспантон. Початок XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття, кування. L - 134 см. ДІКЗППБ. N КП 222, ОФ/Б-68.
в) Протазан. Початок XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття, кування. L - 143 см. ДІКЗППБ. N КП 2200, ОФ/Б-668.
г) Протазан. Початок XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття, кування. L - 152 см. ДІКЗППБ.
д) Протазан. Початок XVIII ст. Росія.
Сталь, дерево; лиття, кування. L - 170 см. ДІКЗППБ.

Бердиш.
І половина XVIII ст.
Сталь, дерево; лиття, кування. 143 х 27 см
МКМ. N 267.

Хорунжий.
С. І. Васильківський
(1854 - 1917). **1900-і рр.**
Папір, акварель.
26,3 х 15,1 см.
ХХМ N Г-5421.

Портрет шведського короля Карла XII (1682 – 1718). Кінець XVIII ст.
Полотно; олія. 26,5 x 21,5 см.
ДІМ. N Ж-1741.

Портрет короля Карла XII. К. Александрович. 1717 р.
Напис по овалу:
"KAROL XII KROL SZWED/ZIL ANNO 1717
Полотно; олія. 74,5 x 62 см
ДІМ. N Ж-1168

Станіслав Лещинський (20.11.1677 - 23.02.1766) король Польщі (1704 - 1711, 1733 - 1734), сеньйор Гетьмана І Мазепи та короля Карла XII у війні з Росією. Впродовж 1703 - 1708 рр. вів таємні переговори з І Мазепою про об'єднання України, Литви і Польщі у федеративну державу, був посередником у переговорах Карла та Мазепи про участь України в війні московської коаліції.

Портрет Станіслава Лешинського (1677 – 1766) – польського короля. Невідомий художник. XVIII ст. Полотно; олія. 155,5 x 104,5 см.
ДІМ. N Ж-683.

Гетьман Іван Мазепа в таборі з королем Карлом XII. Копія XIX ст.
Монограма: "GABREL SC". Літографія. Папір; друк. 52 x 63 см; 42,5 x 60,5 см.
ДІМ. N КП-4268, Х-ЖД-975

Карл XII, Мазепа і Понятовський після Полтавської битви.
И-Г. Пенцель (1754 - 1809) **1793 р.**
Напис у нижньому чотвертині:
CARL XII MAZEPA UND PONIATOWSKI NACH DER SCHLACHT BEY POLTAWA
Гравюра на метал. Папір; друк. 13 x 52 см
ЛНБВС. N 12126

Станіслав Понятовський - польський генерал, ад'ютант ш[illegible] короля Карла X[illegible]

Носилки шведського короля Карла XII.
Опись Московской оружейной палаты. - М., 1885. - Т. 5. - Табл. 387.
Фототипія П. П. Павлова. 16,5 x 22,4 см.
НБУВ, ВОМ, Б/н

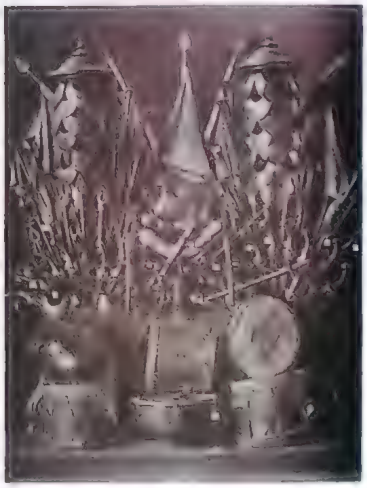

Трофеї московської армії після Полтавської битви 1709 р.
Опись Московской оружейной палаты. - М., 1[illegible] Т. 4. - Табл. 381. Фототипія П. П. Павлова. [illegible] см.
НБУВ, ВОМ, Б/н

Мазепа на переправі через Дніпро. К. М. Устиянович (1839 - 1903). **1875 р.**
Полотно; олія. 69 х 125 см.
НМЛ. N Ж-698.

Смерть Мазепи. Г. Г. Яременко (1874 - 1915). **Початок XX ст.**
Полотно; олія. 64 х 107 см.
РКМ. N Ж-311.

"Похоронна відправа відбулася в малій сільській церкві, де зібралися місцеві люди, здебільша селяни. Земляки та шведи не пожалували заходів, щоб цей останній поклін володареві України мав святочний характер. Провід у похоронній поході вели шведські фанфари та козацькі сурми, що грали напереміну. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, вкриту самоцвітами та перлами, прапор та бунчук. Вони ішли попереду домовини, прибраної багровим оксамитом із широкою золотою обстяжкою везеної на возі, запряженім у шість коней, на яких їхали козаки з витягненими шаблюками. Карло XII із своєю старшиною проводив на вічний спочинок свого друга та союзника. Всі уповноважені при ньому чужинні амбасадори вважали своїм обов'язком іти за ним, а за їхнім прикладом пішли представники султана, мунтянський та волоський господарі. За ними їхали верхи Орлик та Войнаровський. Далі зо спущеною зброєю і похиленим прапором королівські трабанти у барвистих одностроях та ямчари з гомінкими цимбалами, одягнені в білий одяг. Ще далі - українські жінки прийшли зі своїми чоловіками і, згідно стародавнього звичаю, голосили та заводили. В останніх рядах ішли зрбою вірмени, цигани, татари і поляки, бо в літі того року з'їхалися до Бендер різні народи."

З козацького меморіалу Пилипа Орлика до Карла XII. 1709.
В. Лугів. Життя і смерть гетьмана Мазепи на чужині

Шведська могила під Полтавою. Гравюра невідомого художника.
Виды и приложенія къ очеркамъ Россіи. - М., 1840.
Літографія. Папір; друк. 17,4 х 25,2 см. ДНАББ. N 2280.

Полтава. Братська могила російським воякам. Світлина. Початок XX ст. Листівка. - N 57.
Папір; друк. 8,7 х 13,9 см. Зібрання В.В. Неляка.

Полтава. Братська могила шведським воїнам. Світлина. Початок XX ст. Листівка. Видавництво товариства "К.П."
Напис на намогильній стеллі: "Вечная память храбрымъ шведскимъ воинамъ павшимъ въ бою подъ Полтавой 27 июня 1709 г."
Папір; друк. 8,8 х 13,9 см. Зібрання В.В. Неляка.

Даросовниця похідна. Невідомий майстер. II половина XVII - початок XVIII ст. Україна.
Олово; лиття, кування, паяння. 27 х 12,5 см
ДІКЗППБ. N КП 131, ОФ/И-76.

Хрест похідний (дарохранниця) із начинням до причастія. Невідомий майстер. II половина XVII - початок XVIII ст. Україна.
Олово; лиття, кування, паяння, гравірування. 19 х 11,5 см.
а) Ложиця
L - 10 см. D - 2,5 см
б) Чаша причасна.
H - 8,5 см D - 4 см
в) Єлейниця
H - 3 см. D - 3 см
г) Просфорниця.
H - 2,2 см. D - 3 см.
д) Просфорниця
H - 1,8 см. D - 3,1 см
ДІКЗППБ. N КП 2508 ОФ/Б-837

Поле Полтавської битви сьогодні.
Фото В. В. Недяка. 2004 р.

Пам'ятник загиблим шведським воїнам від співвітчизників. 1909 р. м. Полтава.
Напис на пам'ятнику російською і шведською мовами:
"В ПАМЯТЬ ШВЕДАМ, ПАВШИМ ЗДЕСЬ В 1709 ГОДУ. ВОЗДВИГНУТ СООТЕЧЕСТВЕННИКАМИ В 1909 ГОДУ"
Фото В. В. Недяка. 2004 р.

Пам'ятник шведським воїнам від росіян. м. Полтава.
Напис на пам'ятникові: "ВЕЧНАЯ ПАМЯТЬ ХРАБРЫМ ШВЕДСКИМ ВОИНАМ, ПАВШИМ В БОЮ ПОД ПОЛТАВОЙ 27 ИЮНЯ 1709 ГОДА.
TILL EVIC AMINNELSE OF DE TAPPRE SVENSKE KRIGARNE, SOMFALLITISLAGET VID POLTAVA DEN 27 YUNI 1709".
Фото В. В. Недяка. 2004 р.

Братська могила російським воякам. м. Полтава.
Напис на східному боці пам'ятника: "ПОГРЕБЕНЫ БРИГАДИР ФЕЛЕНГЕЙМ, ПОЛКОВНИК НЕЧАЕВ И ЛОВ, ПОДПОЛКОВНИК КОЗЛОВ, МАЙОРЫ КРОПОТОВ, ЭРНСТ И ГЕЛЬД ОБЕР-ОФИЦЕРОВ 45, КАПРАЛОВ И РЯДОВЫХ 1293, ВСЕГО ПОГРЕБЕНО 1345 ЧЕЛОВЕК"
Напис на західному боці пам'ятника: "ВОИНЫ БЛАГОЧЕСТИВЫЕ ЗА БЛАГОЧЕСТИЕ КРОВЬЮ ВЕНЧАВШИЕСЯ ЛЕТА ОТ ВОПЛОЩЕНИЯ БОГА СЛОВА 1709 ИЮНЯ 27 ДНЯ"
Фото В. В. Недяка. 2004 р

Віконні наличники палат гетьмана Мазепи в м. Москві (провулок Колпачний, N 13). Початок XVIII ст. Вид із двору
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

Вид двору "Гетьманское подворье" в м. Москві (провулок Колпачний, N 13). Початок XVIII ст.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

"Гетьманское подворье". Палати гетьмана Мазепи в м. Москві (провулок Колпачний, N 13). Початок XVIII ст.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

У 1700 р. в Москві був побудований "Особый гетманський двор" - кам'яні палати для приїзду гетьмана Івана Мазепи на прийом до царя Петра I, який приймав його з пошаною і почестями
Теодор Мацьків. "Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709". - Мюнхен, 1988

Чернігівський колеґіум. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Фото В.В. Неляка, А.С. Грабовенка 2002 р.
Побудований коштом гетьмана Івана Мазепи на початку XVIII ст.

Будинок полковника Лизогуба, будинок гетьмана Мазепи, будинок полкової канцелярії. 1690-і рр. м. Чернігів.
Фото В.В. Неляка. 2000 р. (ракурс зйомки повторений за малюнком художника О.Г. Сластьона).
Споруджений чернігівським полковником Яковом Кіндратовичем Лизогубом (? - 1698), після його смерті куплений гетьманом Іваном Мазепою. Пізніше використовувався як канцелярія Чернігівського полку.

Меморіальна дошка на території колишнього маєтку-резиденції гетьмана Івана Мазепи під м. Батурином в урочищі Гончарівка. Установлена в 1991 р.
Фото В.В. Неляка. 2003 р

Пам'ятний хрест на території маєтку-резиденції гетьмана Івана Мазепи під м. Батурином в урочищі Гончарівка в пам'ять замордованих батуринців московськими військами. Установлений в 1991 р.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Олександр Гуржій
доктор історичних наук

"Для нашей Безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетьманом... Когда народ узнает, что гетьман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходить с доносами..."
Із таємного листа київського губернатора Голіцина канцлеру Головкіну.

ЧАСИ ГЕТЬМАНСТВА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

У всесвітній історії часом складалося так, що сучасники необ'єктивно оцінювали роль і значення певної особистості. Переважно це траплялося тоді, коли людина діяла і творила одночасно й поряд з іншими, можливо, яскравішими постатями – керівниками держав, полководцями, митцями. Стосується це, безперечно, і українських гетьманів, власна доля яких, на думку відомого дослідника минувшини, академіка Ореста Левицького, була досить зрадливою та мінливою, насиченою всілякими нещастями й катастрофами[1]. *Іван Скоропадський (1708 – 1722 рр.), можна сказати, виявився приреченим на непопулярність не тільки серед багатьох представників своєї доби, а й більшості істориків майбутніх поколінь. Ставши володарем булави (вищої ознаки влади в Україні "обох боків Дніпра") після славнозвісного Івана Мазепи (1687 – 1708 рр.) і діючи фактично водночас з "гетьманом в еміграції", одним із найактивніших автономістів та автором першого національного конституційного акта Пилипом Орликом (1710 – 1742 рр.), він викликав глибоке роздратування в колах опозиції й цілковите розуміння, підтримку в інших. Його звинувачували в зраді свого керманича та пристосуванні до антиукраїнської політики "ката за природою" Петра І і царських сатрапів. А відомий історик Дмитро Дорошенко, навпаки, вважав, що на долю І. Скоропадського випало тяжке завдання: рятувати те, що залишалося від автономії Гетьманщини, яку цар Петро по полтавській катастрофі намірився звести нанівець.*

Спробуємо подати найбільш достовірні факти та об'єктивну характеристику життя й діяльності І. Скоропадського. Джерела зберегли небагато відомостей про витоки родини Скоропадських. З них зокрема довідуємось, що життя діда майбутнього гетьмана – Федора – припало, головним чином, на першу половину XVII століття. Він загинув на початковому етапі Національно-визвольної війни, в Жовтоводській битві 1648 р. Про батька Іллю також лишилось обмаль даних. Знаємо тільки те, що в середині XVII ст. він мешкав в Умані з трьома синами: Іваном, Василем і Павлом. Уже після смерті батька перші два брати, пограбовані "під час спустошливого нападу турок і татар" на Польщу і Правобережну Україну, змушені були переселитися на лівий берег Дніпра (1674 р.). Павло ж на кілька років потрапив у полон до татар.

Одразу після влаштування на новому місці Іван почав своє складне й тривале, але водночас цілеспрямоване сходження щаблями службової кар'єри. В 29 років (1675 р.) його призначають військовим канцеляристом при гетьманському уряді Івана Самойловича. Посада на той час не дуже й значна, але вона давала можливість частіше бувати "на людях", заводити знайомства з поважними старшинами, представниками духовенства. Саме тоді на нього звернув увагу гетьман Іван Самойлович. Восени 1675 р. він доручив канцеляристові відвезти до Москви важливого листа, де власноручно сповіщав чиновників Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з бояриним Григорієм Ромодановським в Україні. 1676 р. Скоропадського підвищують на посаді до старшого військового канцеляриста. Знову, на цей раз з братом Василем, підписком Генеральної військової канцелярії, він іде гетьманським посланцем до Москви.

1680 р. І. Скоропадський уже у ранзі чернігівського полкового писаря. Це знаменувало собою зайняття помітного місця в ієрархічній структурі місцевої влади. Як адміністратор, він очолив роботу канцелярії й ведення діловодства полку. Займаючи цю посаду майже п'ятнадцять років (до 1694 р.), І. Скоропадський зумів набути собі деяких володінь (у тому числі чотири млини), що давали неабиякий прибуток. Полковому писареві вдалося добре вивчити систему й структуру гетьманського правління, зарекомендувати себе людиною порівняно тихою, поміркованих політичних поглядів, що мало особливе значення для окремих представників гетьманського уряду проросійської орієнтації на тлі постійних "зрад" деяких старшин та їхніх угод з турецьким султаном, кримським ханом чи польським королем. Це викликало відповідне, переважно поблажливе, ставлення до нього з боку керівництва. Іван Скоропадський зміг знайти спільну мову з усіма чернігівськими полковниками, а за тих політичних умов цього досягти було зовсім не просто.

Службове становище Скоропадського помітно поліпшилось з приходом до влади гетьмана Івана Мазепи, який любив тримати біля себе людей нехитрих і несамостійних, головним чином, вмілих виконавців чужої волі. 1694 р. Мазепа перевів Скоропадського на посаду генерального бунчужного, прилучивши тим самим до еліти тогочасного українського суспільства, вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. В обов'язки бунчужного формально входила охорона гетьманської регалії – бунчука. Проте, насправді, на нього покладалися справи військові, адміністративні, судочинні, зустрічі та проводи послів. За ієрархічним станом бунчужний дорівнював генеральному хорунжому.

Радість перебування у новому ранзі несподівано потьмарила смерть дружини, можливо, через епідемію чуми (1699 р.). Залишившись один з дочкою, Скоропадський почав шукати собі жінку і зупинив вибір на вдові колишнього Генерального бунчужного Костянтина Голуба – Анастасії Марківні (1671 – 1729 рр.), дочці засновника відомого на той час роду Марковичів – Марка Аврамовича. Дуже норовлива, забезпечена матеріально ще в першому шлюбі, ця неординарна жінка, на 25 років молодша за нового чоловіка, мала на нього неабиякий вплив.

Про це не міг, звичайно, не знати всюдисущий і обачний гетьман. Він неодноразово посилав Скоропадського з різними дорученнями до Петра І і не мав жодних сумнівів у його незрадливості. Таке своєрідне ставлення Мазепи до одного із своїх старшин було досить показовим. 1701 р. Скоропадського вже призначено генеральним осавулом, тобто він займає наступний щабель службових сходин після генерального хорунжого. Формально генеральний осавул (як правило, їх було два) вважався за рангом п'ятою особою в старшинській адміністрації (після гетьмана, генерального обозного, підскарбія та писаря). Він мав наглядати за станом війська й бойового спорядження, за правильністю складання козацьких компутів (списків-реєстрів), інколи проводив спеціальні слідства щодо зловживань у межах регіону, перевіряв права власників на маєтки. 1706 р. Скоропадський займає посаду полковника одного з найбільших полків – Стародубського, замість загиблого під час Північної війни М. Миклашевсько-

[1] *ЛЕБУВ.ІР. – Ф. 1. – Спр. 3893. – Арк. 1–2.*

го. Ставши першою людиною в полку, він набув там фактично необмеженої влади й величезних пільг. Надійно, правда, не так успішно по службі просувався і його брат Василь: наприкінці XVII – на початку XVIII ст. він очолював Березанську сотню Чернігівського полку. Великою несподіванкою для Скоропадського стала звістка про перехід у жовтні 1708 р. "у протекцію" до шведського короля Карла XII Мазепи. Гетьман і його наполегливо схиляв пристати до іноземної армії: "... Яко естесь правдивый отчизны своей сын, не зичачи оной крайней погибели, знищенія и руины, берись до единого з нами всеми согласия и до сполной тоей ж отчизны своей обороны, а старайся всеми способами, по данном себе от Бога разуму и искусству, Московское войско з Стародуба искоренити, согласившися в том з панами полковниками, переяславским и нежинским..."[2]. Проте цього разу І. Мазепа прорахувався: стародубський полковник не тільки не підтримав свого начальника, а, навпаки, вже через два дні після отримання гетьманського листа-заклику поїхав до Глухова, де цар наказав зібрати раду з старшин, що не пристала до Мазепи, й обрати нового володаря булави.

Після деяких вагань, фактично за прямою вказівкою Петра І, на раді старшини більшістю голосів обрали гетьманом Скоропадського. Розпочавши правління під могутній гуркіт святкової канонади, новообраний керманич досить швидко став втрачати і політичну владу, і свій авторитет серед українського населення. Особливо гнітила та обмежувала його волю вимушена "дружба" з царськими сановниками, вищим російським офіцерством, а також задушливі "обійми"самого сюзерена. Останній, коли б тільки дозволили обставини, одразу скасував інститут гетьманства, звів би нанівець всі привілеї старшини. Проте жорстока, виснажлива війна з Швецією змушувала терпіти козацьке самоврядування. Втім, одразу по обранні І. Скоропадського він, не довіряючи більше нікому з старшин після "мазепинської зради", наказав боярину Андрію Ізмайлову (1709 р.) "постійно бути при гетьманові" й спільно вирішувати всі соціально-економічні та політичні питання. В разі виникнення новогу "заколоту" чи спалаху народного повстання царському резидентові дозволялося застосовувати війська. Гетьманську резиденцію, згідно волі Петра І, було перенесено з Батурина до Глухова: ближче до кордонів з Росією. Через рік при гетьмані "сидло" вже два резиденти, а в їх розпорядженні, окрім двохсот дворів, на утриманні були два московських полки. З часом позиції резидентів так зміцнилися, що вже мало хто не розумів: саме вони, а не володар булави, головним чином, вирішують долю українців (і не лише лівобережного регіону). Все це відбувалося, незважаючи на те що цар тільки-но законодавчо підтвердив всі "давні малоросійські права", надані ще за Богдана Хмельницького.

А що ж при цьому робив гетьман? Факти незаперечно свідчать: від самого початку він досить чітко твердив про підпорядкований йому народ як осібний, як такий, що має свої державні кордони. І. Скоропадський прагнув мирним шляхом зберегти цілісність України, а також обмежити владу, коли і не монарха, то російських вельмож на території Гетьманщини. Як досвідчений державний діяч, Скоропадський неодноразово виступав за доцільність об'єднання Правобережжя та Лівобережжя, підпорядкування гетьману Слобожанщини, яка номінально перебувала під керівництвом царських воєвод. Він наполегливо відстоював кожне місто чи містечко, що якимось чином хотіли відібрати з-під його юрисдикції. Скажімо, місто Котельва до Полтавської битви входило до складу Гадяцького полку, а потім було вольовим наказом "згори" прилучено до Охтирського полку. І. Скоропадський, а згодом і Д. Апостол клопотали перед урядом Росії повернути місто гетьманському правлінню, але марно[3].

Незважаючи на жорстокий контроль, володар булави безпосередньо листувався з "посторонними" монархами, іншими урядовими особами іноземних держав.

Однак через самодержавну політику Петра І невдало складалися стосунки І. Скоропадського з "низовим товариством". Формально його влада поширювалась і на Запорожжя. Проте гетьмана там не визнавали. Конфлікт поступово загострювався. А в травні 1709 р. за указом царя Стару Січ зруйнували. Її ліквідація й страта багатьох козаків, навіть полонених, як і батуринська різня, не могли не лягти плямою на всю діяльність Скоропадського.

У 1710 – 1711 рр., у ході третьої російсько-турецької війни, І. Скоропадський разом з генералом І. Бутурліним, котрий очолював вісім полків царської армії, біля Кам'яного Затону (район впадіння р. Кам'янки в Дніпро) за наказом Петра І "розорили" Січ, побудовану незадовго перед тим запорожцями замість зруйнованої. Це змусило козаків шукати нового місця і в межах території, підвладної кримському ханові.

Правда, подальші гетьманські заходи переконливо засвідчили його бажання підтримувати з січовиками більш-менш нормальні стосунки. Безпосередньо він сприяв і відновленню життя в Батурині, незважаючи на те, що міг викликати гнів як самого царя, так і його сатрапа О. Меншикова.

Окремо слід сказати про військову діяльність І. Скоропадського. Йому довелося взяти участь у Чигиринських (1677, 1678 рр.) і Кримських (1687, 1689 рр.) походах. Один із літописів, сповіщаючи про деякі події, пов'язані з походом московського війська та українських козацьких полків 1695 р. на Азов і в пониззя Дніпра у період війни між Московією й Туреччиною в 1686 – 1699 рр., безпосередньо згадує І. Скоропадського: І. Мазепа, "штурмуючи кілко дней и ночей, 1 дня в Спасовку" четыре турецкіе городы взяли, а именно: Казикермен,Имуберек, Шингерій и Аслам до тла разорили – только Таванскій Муштар оставили и своими людьми снабдили; людей же с пожитками забрали многими и послано з ведомостю до е.ц.в. Іоанна Алексіевича от Шеремета князя Волконскаго и от гетмана – Евфима Лизогуба, хорунжого енерального, гда с радостю приймано милостиво, а до е.ц.в. Петра Алексіевича послан біл бунчужный енеральный Скоропадскій с твоею-ж ведомостю под Азов і жалован". 1707 р. останній разом з небожем і заступником Мазепи А. Войнаровським та російським князем Волконським "ходили з войском" за Віслу.

Цікаво, що в ході наступу шведів на Стародубщину, І. Скоропадський, як один з основних полковників, котрий очолив захист від нападу, використав відомий в історії випадок з І. Сусаніним. За його дорученням місцевий селянин, спеціально підісланий до ворожого табору, пообіцяв провести загін шведів до Стародуба найкоротшим шляхом, а завів зовсім не туди, завдяки чому російські вояки першими ввійшли до міста.

Ставши гетьманом, І. Скоропадський часто обговорював питання військової тактики і стратегії зі своїми генеральними старшинами та полковниками, учасниками Північної війни 1700 – 1721 рр. генерал-фельдмаршалом Б. Шереметевим, одним із наближених до царя, керівником Посольського приказу, державним канцлером Г. Головкіним, а також генерал-майором Г. Волконським, московським комендантом, полковником М. Гагаріним та багатьма іншими.

І. Скоропадський проводив широку соціальну й економічну політику, в найбільш важливих аспектах її продовжував традиції правління попередників, зокрема І. Самойловича та І. Мазепи. Водночас при ньому тривав процес обмеження станових прав селян, міщан і рядових козаків, посилення їх визиску. Він видавав спеціальні універсали й "листи" про заборону посполитим скаржитись на можновладців.

---

[1] Припадала на серпень.
[2] Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. – М., 1859. – Ч. 2. – С. 174, 175; РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 1708 р. № 63. – Арк. 1.
[3] Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 63–73.

Основним аспектом його внутрішньополітичної діяльності лишалися аграрні відносини. Будучи сам великим землевласником, він, щоб завоювати прихильність найбільш впливових і заможних осіб, роздав приблизно 100 маєтків із 3 тисячами залежних селян і міщан. Особливо багато універсалів і дарчих на маєтки, землі, ліси, пасіки, млини видав Скоропадський монастирям: практично всім київським (причому повинності мали виконувати не лише піддані, а й рядові козаки), Ніжинському Благовіщенському, Єлецькому Успенському, Переяславському Михайлівському, Чернігівському Троїцькому.

8 грудня 1713 р. володар "обох сторін Дніпра", порадившись з дружиною, офіційно звернувся до свого сюзерена з проханням дати дозвіл заснувати жіночий монастир задля "умноження хвали Божієї". Ініціатором цієї справи виступила Анастасія. Створюючи монастир, гетьманша планувала "в нем благочестивого житія инокинь, сколько возможно будет, населити". Для цього було визначене Харлампієве пустище при р. Шонці, яке лежало за 30 верст від Глухова. Навколо того місця Анастасія заздалегідь купила кілька млинів і угідь, а чоловік на право володіння всім тим видав їй 1 грудня того ж року свій універсал [4].

Проте авторитет і влада гетьмана продовжували невпинно падати. Місцеві старшини, особливо полковники, часто-густо ігнорували його розпорядження, вели незалежну політику. Дуже обмежував дії Скоропадського і царський указ 1715 р. про регламентацію обрання на всі полкові посади, а також сотників. Петро I безпосередньо втручався у цей процес. Так, за власним бажанням він призначив полковником Ніжинського полку Петра Толстого, Київського – Антона Танського. Водночас ним здійснюються прямі призначення сотників. 1718 р. гетьман не зміг відмовити сюзерену і змушений був на його "прохання" віддати свою 15-річну дочку від другого шлюбу Уляну за сина царського улюбленця П. Толстого. В 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду, який раніше підпорядковувався гетьману.

Саме І. Скоропадський вперше вжив заходів з підготовки збірки законодавчих актів для широкої судової практики в межах Лівобережжя. Безпосередньо за його дорученням здійснювався переклад прав з польської на українську мову. Джерела переконливо свідчать про добру юридичну освіту гетьмана.

Проте й останні роки правління не сприяли підвищенню популярності гетьмана серед українського населення. Цьому завадили примусові роботи на спорудженні фортець та каналів, сутички з низовиками. Козаків і посполитих нерідко "ганяли" до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Для цього, як правило, залучались найбільш фізично здорові й матеріально забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. Додому поверталися не більше 60% українців, – решта ж гинули від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв.

І. Скоропадський добре розумів, що національні збройні сили, в першу чергу козацтво, є не лише ознакою державності, а й певним гарантом незалежності Гетьманщини. Тому він неодноразово виступав із захистом їх перед царською адміністрацією.

Послаблення гетьманської влади дало можливість здійснити царському урядові суттєві обмеження в сфері економіки України. Зокрема дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися закордонною торгівлею. Запроваджувалася державна монополія на багато товарів, застосовувалася практика перекуповування товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначалися ярмарки і порти в Московській державі, де саме могли торгувати українці. З огляду на це, особливої гостроти на той час набуло питання про торгівлю з Запорожжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її, а ті, хто порушував такі укази, могли бути заслані до Сибіру.

Однією з негативних економічних санкцій слід вважати прагнення царського уряду збувати на українських землях "лихі" мідні гроші, щоб срібні й золоті, залишаючись в обігу населення Росії, якомога більше зосереджувались у державній казні (1721 р.). Підривало народне господарство в Україні постійне перебування великої кількості російських військ, а також швидке зростання податків.

І. Скоропадський кілька разів звертався до Петра I з проханням полегшити економічний тягар у Гетьманщині. Від імені "всіх малоросіян" з "плачем і слізьми" просив царя вивести полки з регіону, скаржився на зловживання О. Меншикова, намагався захищати інтереси національного купецтва, приховував, коли міг, відомості про обсяг податків [5]. Правда, мало що з того йшло на користь Україні. Цар просто не чув старого гетьмана і продовжував вести великодержавну політику. Через неї помітно звузилося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах тощо), скоротився видрук українських книг, систему освіти було взято під нагляд жорстокої державної цензури, а українська церква підпала під значний тиск московської патріархії. Навіть Святе Письмо заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні, а лише з "московських". Всі ці заходи, зрозуміло, викликали невдоволення місцевого населення, негативно впливали на суспільно-політичне та економічне життя українського народу.

1722 р. імператор видав спеціальний указ про створення для управління Гетьманщиною так званої Першої малоросійської колегії. Її безпосередні функції (нагляд за діяльністю гетьмана, генеральних і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень з управління краєм) як вищої апеляційної інстанції ще більше зміцнили позиції російських сановників. Такого політичного удару вже не зміг пережити гетьман і незабаром після виходу царського указу помер 3 липня у Глухові, а 5 липня був похований на території Гамаліївського монастиря. Після смерті І. Скоропадського Петро I заборонив вибори наступного гетьмана.

[4] Пыпин М. де. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. – СПб., 1872. – Т. 3 (35). – С. 77, 78.
[5] Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 14–34.

Олександр Гуржій
Доктор історичних наук

ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ І ЗАПОРОЖЦІ (1708 – 1722)

На початку XVIII ст. Запорозька Січ, ця "мала українська держава, що спиралася на військову організацію", як визначив її історик Омелян Терлецький [1], все частіше ставала в опозицію до гетьманської влади. Січ в силу своєї соціально-економічної й політичної суті представляла певною мірою демократичну інституцію з анархічними тенденціями і потребою періодичних військових походів.

Особливо трагічно, через самодержавну помітку Петра І, складалися стосунки між низовиками і Скоропадським. На Січі дещо прохолодно сприйняли звістку про обрання нового гетьмана. Певною мірою запорожців образив сам факт, що їх представників не запросили на елекцію до Глухова. Скоропадського вони величали гетьманом не українським, а "московським", якого не самі, ні через посланців своїх чи "писмо войсковое" на той уряд не обирали. Про саме обрання зазначили, що відбулося те "под мушкетами московскими внутрь города Глухова, яковых взапертю при лицу его царского величества, а не в полю и не чрез волное по правам войсковим избраніе". Про політику Скоропадського щодо Росії сказано так: "...Сам доброволне шію свою в ярмо тяжкое московское отложилесь и отчизну нашу во оное впрягаешь, да и нас, еще последних за права и волности крепко зоставляючихся наущенній прелести московскими, хочишь не тилко тимже игом тиранским принудити, леч и до конца погубити, и не диво, албо вем, хто тонет, тот и инших в тую-ж пагубную тоню за собою тягнет" [2]. Отже, запорожці добре розуміли, що через політику Петра І "вольностям" українців приходить кінець і не без участі Скоропадського! Протистояти цьому, на їх думку, могла Січ, опираючись на попередню політику гетьманів, зокрема, Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, зорієнтовану на спілку з "найяснейшим" королем шведським і "панством кримським", проти ярма "ляцкого". Мазепу ж, на погляд запорожців, безпосередньо штовхнули на виступ проти Москви "внутрь Украйни грабительства, разоренія и квалти, забойства смертніе, побори з старшины, козаков и посполитих людей немилостивые, неисповедиміе, вымислніе долегливости и тяжести городам и селам...". Перебуваючи в Україні, цар 5 січня 1709 р. у Сумах підписав грамоту "в Сечу Запорожскую к кошевому атаману и ко всему посполыству", в якій наказувалось низовикам "по всегдашней верности своей" до російських володарів бути "послушными" також І. Скоропадському [3].

В травні 1709 р. Петро І вирішив остаточно розправитися з непокірним "плем'ям" на Січі. За його наказом туди був направлений полковник Петро Яковлев із загоном війська. Дорогою той розорив містечка Келеберду і Переволочну, де засіли запорожці. Підійшовши Дніпром до Січі, Яковлев за допомогою козаків Гната Галагана взяв її штурмом. Укріплення зруйнували, а багатьох полонених стратили. Отже, Чортомлицька (або Стара чи Базавлуцька) Січ перестала існувати. 26 травня Петро І видав маніфест, у якому проголошувалося про ліквідацію Січі й заборонялося запорожців пропускати в межі Російської держави, за виключенням тих, хто йтиме з повиною і без зброї малим числом. Отже, ліквідація Старої Січі й страта багатьох низовиків, навіть полонених, яскраво свідчили про нетерпимість царя і його оточення до самобутності українців й, зокрема їх своєрідних самобутніх сил. Низовиків, які не корилися, брали участь у татарських нападах на українські землі, жорстоко карали. Наприклад, з листа Головкіна до Скоропадського від 14 вересня 1710 р. довідуємося про захоплення у полон козаків Миргородським полковником, перший наказав усіх "казнить смертью иным в страх". Низовики не залишались у боргу. Наприкінці зими – на початку весни 1711 р., коли ще не зійшов сніг, кримський хан Девлет-Гірей з "всіма ордами", 1 тис. яничар, 2 – 3 тис. запорожців вторгнувся в Слобідську Україну й в Харківському полку захопив "городи" Водолов (Водолаг) і Мерефу. А коли той дійшов до м-ка Вольного, то місцевий сотник Пляка перейшов на бік нападників, місцеві ж жителі, стомлені й незадоволені військовими постоями, видали кримчанам царських солдат (за що пізніше поплатилися, зазнавши репресій і розорення від Петра І).

Щоб забезпечити захист прикордонних земель Російської держави з Кримським ханством, київський генерал-губернатор кн. Д. М. Голіцин дав розпорядження І. Скоропадському разом з частиною царських військ під головуванням генерала І. І. Бутурліна вибити татар і запорожців з Слобожанщини, укріпитися в зручних місцях і більше не допускати неприятеля. Що і було здійснено в травні того ж року. Як свідчить Чернігівський літопис, гетьман "з полками козацкими, ходил под Каменный Затон, откуда вивозивши борошенніе припасы до Орла и до других полку Полтавского местечек, Каменный Затон, Кодак и Самар розорили" [4]. Таким чином, він разом з генералом Іваном Бутурліним, котрий очолював вісім полків російської армії, біля Кам'яного Затону (район впадіння р. Кам'янки в Дніпро) за наказом царського уряду знищили Січ, побудовану незадовго перед тим запорожцями. Це змусило козаків у черговий раз шукати нового місця мешкання в межах території, підвладної кримському ханові. Там "низове товариство" розмістилося в урочищі Олешки.

Надалі питання про повернення запорожців з Олешківської Січі малось якось вирішуватися. Це розумів і гетьман, і цар. Передбачалось січовиків вглиб України не пускати, а селити не далеко від "великоросійського" кордону і слідкувати, щоб "от них какой противности не виходило. Восени 1714 року, дещо передчасно, новим кошовим став Василь Йосифович (Йосифов). Він продовжив пошуки шляхів повернення "под высокую руку царского величества". Про це дізнався хан і побажав, щоб козаки вийшли на Каланчак і склали йому присягу на вірність. Крім того татари перекрили їм усі виходи до Дніпра і зажадали високого мита від рибалок. Обурені січовики знову слали прохання до Петербурга. Незабаром гетьман передав у столицю Російської держави листа січовиків ще й додав від себе особисто прохання на дозвіл "торговим" і "промисловим" людям Гетьманщини їздити для торгівлі в Крим, добувати там звіра й рибу, а звідти пропускати козаків з сіллю та рибою.

На що 10 лютого 1715 р. одержав відповідний царський указ, яким у першу чергу передбачалося: пробачення вини тільки тим козакам, котрі "покаялися"; повернення їх у місця попереднього проживання; гарантія, що не будуть покарані й відправлені в заслання; надання старшинам "знатних" урядів, згідно з їх соціальним і майновим становищем, "вірності" і наявністю належних посад у полках; дозвіл на торгівлю з Кримом, окрім низовикам-"зрадникам" (тобто тим, які залишилися на антиросійських позиціях); заборона гетьману вести приватне листування з останніми, а про їх звернення до нього повідомляти у вищі інстанції; у випадку виникнення конфліктів "малоросів" з запорожцями, доводити до відома київського губернатора.

---

[1] *Терлецький Омелян. Гетьманська Україна і Запорозька Січ. – Львів, 1935. – С. 16.*
[2] *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3 – С. 359 – 365.*
[3] *Материалы для отечественной истории: Изд. Михаил Судиенко. – К., 1855. – Т. 2. – С. 101 – 102.*
[4] *Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. – 1890. – № 6 – С. 96, 97.*

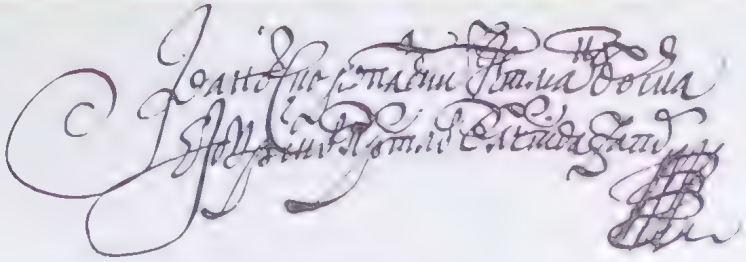

Портрет Івана Ілліча Скоропадського (1640 - 1722 - гетьман Лівобережної України (1708 - 1722). Г. А. Васько (1820 - 1877). II половина XIX ст.
Копія з портрета невідомого художника XIX ст.

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
С. Землюков (кріпосний художник Галаганів), 1840-і рр.
[illegible] зображено родовий герб і дата: "1708"
[illegible]

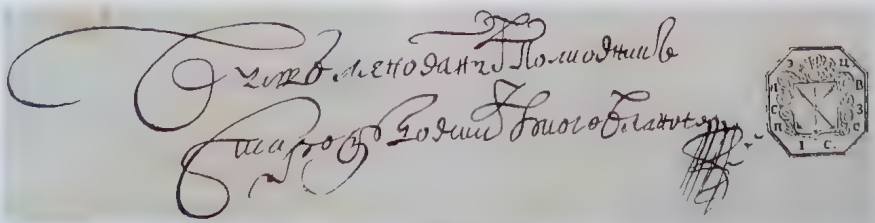

Підпис Івана Скоропадського, ще на посаді полковника Стародубського полку (з печаткою).
Молодик на 1844 рік. - Харків, 1843. МКДУ. N ДР-357

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "СКОРОП"
Полотно; олія. 67,5 x 51,5 см.
ПМХМ. N Ж-454

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ІОАННЪ ІЛЬИЧЪ. СКОРОПАДСКІЙ ГЕТМАНЪ"
Полотно: олія. 55 x 47,5 см
НХМУ. N Ж-794

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
Копія невідомого художника кінця XIX ст.
з оригіналу XVIII ст.
З колекції К.М. Скаржинської
Полотно: олія. 62 x 47 см
ПОКМ. N 11329/Ж-48

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
Невідомий художник. II половина XVIII ст.
Полотно: олія. 58 x 47 см
ДІКЗППБ. N КП 301. ОФ/И-118.

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ГЕТМАНЪ ІОАНЪ ИЛЬИЧЪ СКОРОПАДСКІЙ"
Полотно: олія. 72 x 56 см
ЛМ. N Ж-1612

Портрет гетьмана
Івана Скоропадського.
Художник Зозуленко (?). XIX ст.
Полотно; олія. 65,5 x 52 см
НХМУ. N Ж-1116

Портрет гетьмана
Івана Скоропадського.
Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 69 x 53 см
РКМ. N Ж-96

Портрет гетьмана
Івана Скоропадського.
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "ІОАННЪ ІЛЬИЧЪ.СКОРОПАДСКІЙ/ГЕТМАНЪ"
Полотно; олія. 23 x 16 см
Зібрання Б.Г. Возницького

Портрет гетьмана
Івана Скоропадського.
Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 62 x 51 см
РКМ. N Ж-92

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Напис у верхній частині
:ОАННЪ ИЛЬИЧЬ
СКОРОПАДСКИЙ ГЕТМАНЪ'
Полотно; олія. 62 x 47 см
ДХМ. N Ж-551

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 80 x 55 см.
НМІУ. N М-641.

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Невідомий художник. XIX ст.
Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб.,1914. - Т. 1.
Паперо, фотодрук. 26,5 x 18,5 см
МКДУ. N ДР-4232

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 78 x 57 см
НМІУ. N М-96

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Копія невідомого художника кінця XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
Полотно; олія. 67,5 x 53,8 см
ХІМ. N Ж-695

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Копія невідомого художника кінця XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
З колекції К.М. Скаржинської
Полотно; олія. 64,5 x 51 см
ПОКМ. N П3227/Ж-41

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
Невідомий художник. Початок XVIII ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами:
8 x 128 см

Портрет Анастасії Марківни (Маркович) Скоропадської,
другої дружини гетьмана Івана Скоропадського
Невідомий художник. Початок XVIII ст.
СОХМ. N

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
Невідомий художник. XIX ст.

Портрет гетьмана Івана Скоропадського
Невідомий художник. XIX ст.

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Копія П. Окулова 1877 р. з портрета невідомого художника XVIII ст.
Напис на звороті: "СКОРОПАДСКІЙ ИВАНЪ". У верхній частині праворуч зображено родовий герб і літери: "І С Г В Є Ц П Б Ѡ С Д З".
Полотно; олія. 72 x 57 см.
ДІМ. N КП-57169, Х-264.

Герб, зображений на картині, відрізняється від раніше описаних і зображених гербів Скоропадських.

Портрет Анастасії Марківи (Маркович) Скоропадської, другої дружини гетьмана Івана Скоропадського. Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
Полотно; олія. 55 x 45 см.
ДІМ. N Х-156.

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
У верхній частині напис: "ІWАННЪ СКОРОПАДСКІЙ ГЕТМАНЪ КТИТОРЪ КІЄВОПЕЧЕРСКІА ЛАВРЫ".
Г. Хоткевич. Альбом історичних портретів Друкарня С. В. Кульженка. - К., початок XX ст
Серія І. - Вип. 1
Фоторепродукція. Папір; друк. 21 x 16 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-430

Копія невідомого художника з розпису Успенського собору Києво-Печерської лаври

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Ф. Касаткін.
З зібрання П. П. Бекетова в альбомі "Изображения людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или [illegible] къ Малороссіи". - М., 1844
Гравюра на металі. Папір: друк. 10,1 x 8,1 см
ДНАББ. N 15195

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. - М., 1903. - Табл. 44
Папір: фототипія. 9,2 x 7,3 см. ДНАББ. N 8962

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Напис у верхній частині: "ІОАННЪ ИЛЬИЧЪ СКАРОПАДСКІЙ ГЕТМАНЪ"
Полотно; олія 62 x 47 см
ДХМ. N Ж-551

Портрет гетьмана Івана Скоропадського. О. О. Осипов (бл. 1770 - бл. 1850). **XIX ст.**
Гравюра за рисунком Д. Сплітстессера.
Напис по овалу у нижній частині: "РИС. ДМИТ. СПЛИТСТЕССЕРЪ. ГРАВ. ОСИПОВЪ". Напис у нижній частині: "ІОАННЪ ИЛЬИЧЪ/СКОРОПАДСКІЙ".
Гравюра на металі. Папір; друк. 16 х 13,8 см.
ЛНБВС. N 31713.

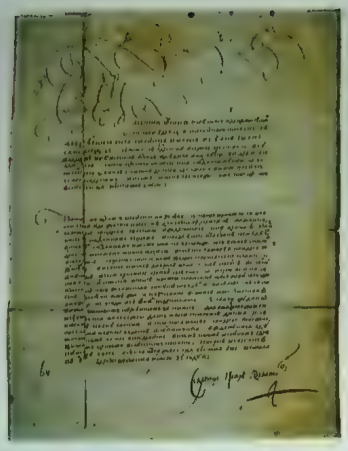

Лист царя Петра I до гетьмана Івана Скоропадського про взяття на поруки козаків Гамалію, Кандибу, Горленка (?). 02.04.1715 р. м. Санкт-Петербург.
Оригінал. Папір; рукопис.
60,5 х 46 см.
НМЛ. N Рк-2737.

Пояс гетьмана Івана Скоропадського. Кінець XVII - початок XVIII ст. Схід (?).
Шовк, срібна нитка; шиття, плетіння. L - 330 см
ЧОІМ. N И-4722.

Відбиток печатки гетьмана Івана Скоропадського з зображенням герба Війська Запорозького на листі до дружини осавула Бутовича. 8.03.1711 р.
Папір, сургуч; тиснення. D - 4,7 см.
НМЛ. N Рк-2685.

Прорис печатки гетьмана Івана Скоропадського.
Молодик на 1844 рік. - Харків, 1843.
МКДУ. N ДР-357.

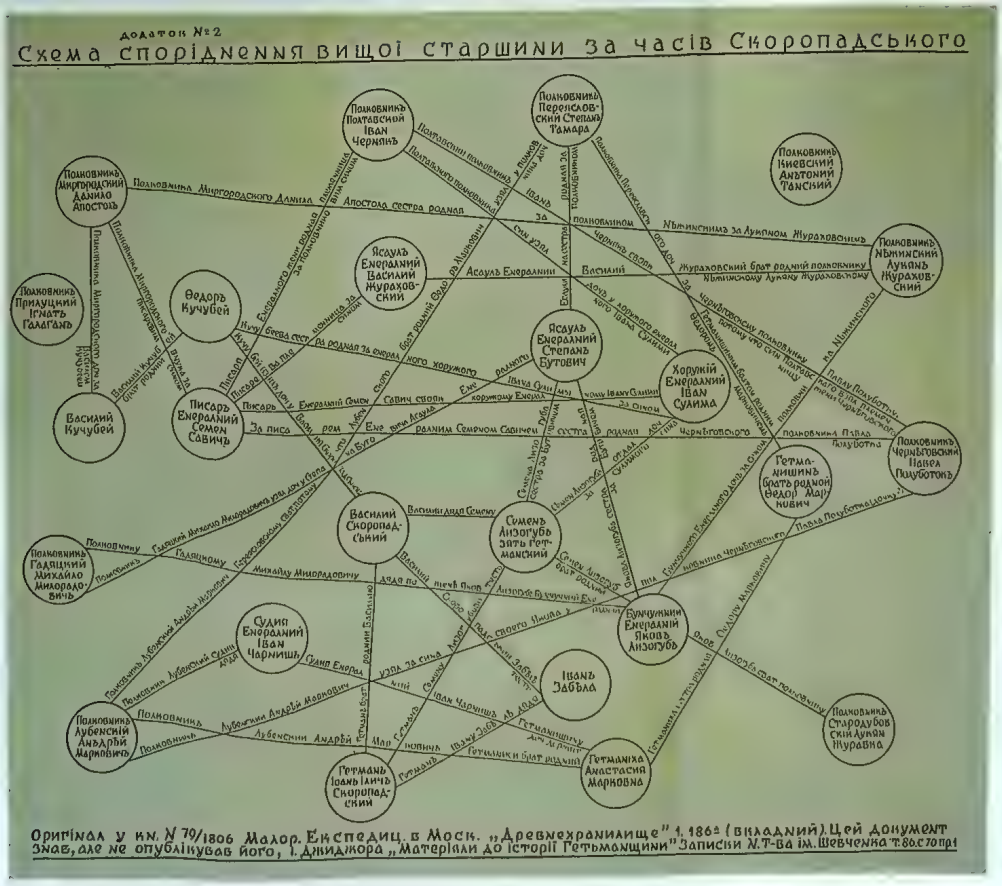

Схема спорідненння вищої старшини за часів Скоропадського.
Матеріали до історії Гетьманщини. Записки т-ва ім. Шевченка. - Т. 86.
За автором: "Оригінал у кн. N 79/1806 Малор. Експедиц. в Моск. "Древнехранилище" 1. 186а (вкладний).
Цей документ знав, але не опублікував його І. Джиджора". Папір; друк. 35 х 44 см.
Зібрання В. В. Неляка.

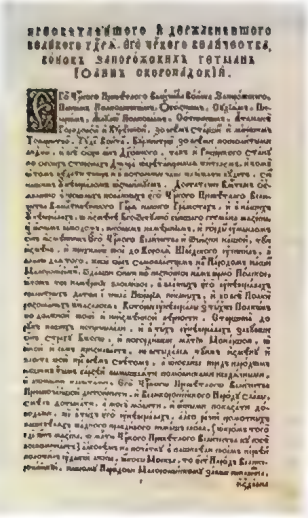
1 с.

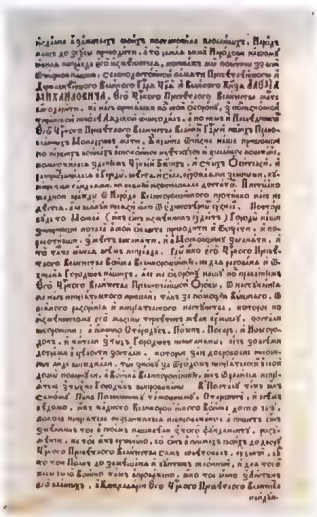
2 с.

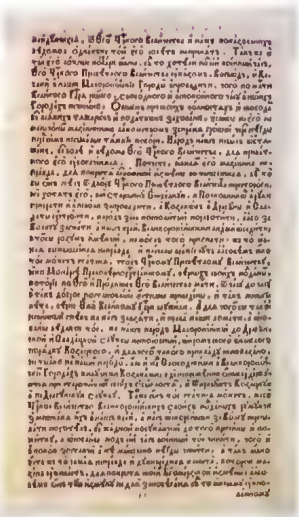
3 с.

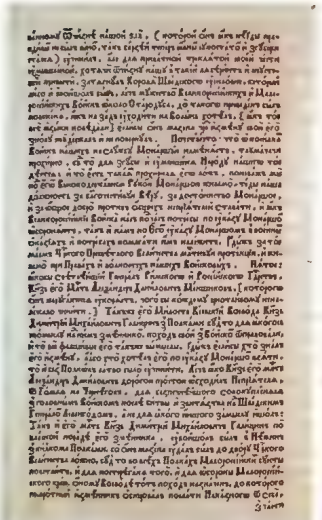
4 с.

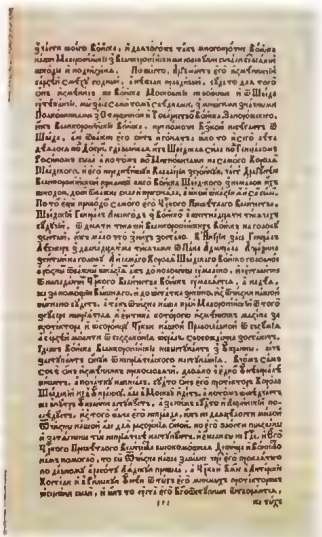
5 с.

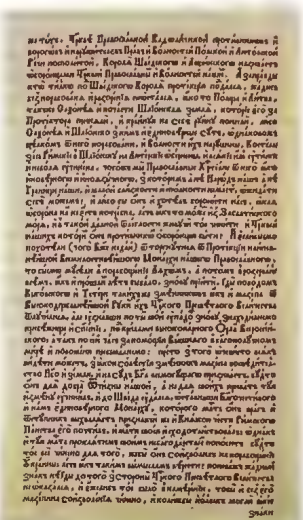
6 с.

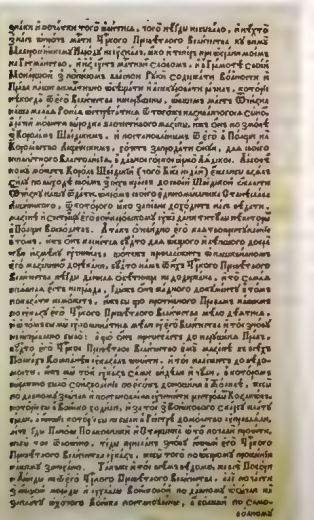
7 с.

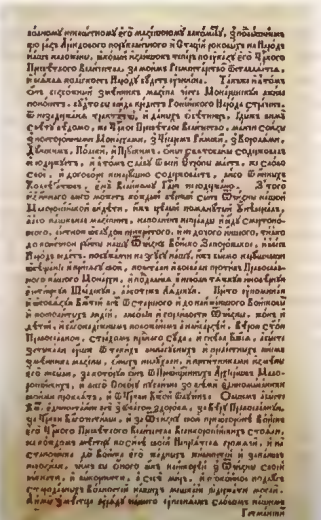
8 с.

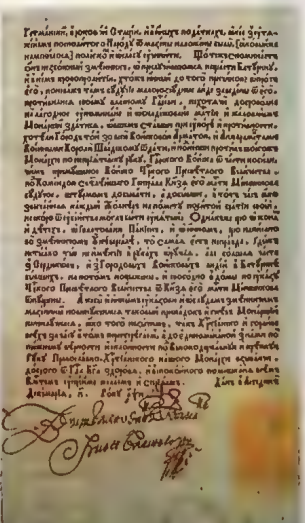
9 с.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського з осудом аргументів гетьмана Івана Мазепи, висунутих ним на оправдання свого переходу на бік шведів. 8.10.1708 р. м. Лебедин.
Оригінал. Папір; рукопис. 32,5 х 20 см.
НМА. N Рк-2679.

Валентина Матях
кандидат історичних наук

"Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей Боронітеі
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі має права!"
Гетьман Іван Мазепа

ГЕТЬМАН В ЕМІГРАЦІЇ ПИЛИП ОРЛИК І ПЕРША КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1710 РОКУ

Особа Пилипа Орлика, державного й політичного діяча, дипломата, полководця, публіциста, поета, полеміста, без сумніву, належить до найбільш яскравих постатей не лише української, а й загалом європейської історії першої половини XVIII ст.

Людина, наближена до легендарної особистості епохи – гетьмана Івана Мазепи, людина, що вільно спілкувалася з верховниками багатьох країн Західної та Центральної Європи, турецькими султанами й кримськими ханами, що тримала в своїх руках важелі європейської дипломатії, велична за своїми замислами й трагічна за своєю долею, – таким постає український гетьман у вигнанні у спогадах та листуванні сучасників, у свідченнях документальних джерел, у зразках своєї епістолярної спадщини, у працях не одного покоління науковців... Разом з тим, і сьогодні є ще недостатньо поціноване його роль в українському державотворенні, не до кінця проаналізований його політичний спадок, розпорошеною залишається його поетична й полемічна творчість.

Народився майбутній гетьман 11 (21) жовтня 1672 р. в с. Косут Ошмянського повіту на Віленщині (територія сучасної Білорусі) в родині Степана Орлика, шляхтича, що належав до литовсько-польської гілки старовинного чеського баронського роду. Його мати Ірина, очевидно, походила з православного литовського роду Малаховських-Володкевичів[1].

У Литві, в родовому маєтку батька, який загинув у грудні 1673 р. під Хотином[2], ледь сину виповнився рік, пройшли його дитячі роки. Невідомо, в яких традиціях виховувався маленький Пилип, які чинники впливали на формування його характеру й світогляду, але не важко припустити, що саме в родинному колі закладалися ті підвалини його особистості, які згодом повною мірою розкрилися на обраній ним життєвій стезі. Щедро обдарований від природи юнак навчався спочатку у Віленському єзуїтському колегіумі, а згодом, по переїзді родини в Україну, у Києво-Могилянській академії. Саме у її стінах, під впливом талановитого наставника Стефана Яворського, який на все життя залишився його другом і дорадником, шліфуються природні здібності молодого чеського шляхтича, відточується його письменницький дар. Очевидно, саме в стінах академії, під впливом її вольнолюбних традицій і пієтету перед героїчним минулим козацької держави, який прищеплювався студентам викладачами, зароджується в серці юнака віддана любов до своєї нової батьківщини.

Зовнішній вигляд Пилипа Орлика в часи, коли він ще робив лише перші кроки на своєму службовому шляху, зберіг для нащадків портрет з картинної галереї гетьманської резиденції Кирила Розумовського в Батурині[3]. З полотна постає молода, серйозна, інтеліґентна людина з гострими рисами обличчя, з прямим відвертим поглядом[4]. Широка освіченість Орлика, його інтелектуальний рівень простежується вже в його ранніх літературних творах, зокрема, панегірику "Алцід Російський" (Вільно, 1695) та поетичній збірці "Гіпомен Сармацький" (Київ, 1698). Досить красномовно, як на наш погляд, ерудованість автора "Diariusza Podróżny" охарактеризував Я. Токаржевський-Карашевич, який в 30-х рр. минулого століття підготував орликівські подорожні нотатки до друку. "Щоденник гетьмана, – зазначав науковець, – писаний по-польському. Мова чиста, чепурна, – видно, що гетьман володів нею найвільніше з усіх мов, які знав, хоч іноді трапляються українізми та навіть правописні помилки. Дуже часто вживає гетьман макаронізмів – слів латинських, французьких, церковно-слов'янських, грецьких та турецьких. Перших найбільше, згідно з тодішньою мовою, і видно, що наш мемуарист знав дуже добре латинську мову. Для назов свят і церковних термінів гетьман уживає цирковно-слов'янських слів і пише їх кирилицею. Турецьких і грецьких виразів уживає він для різних урядових чи військових технічних означень..."[5].

Службова кар'єра молодого випускника Києво-Могилянської академії розвивалася напрочуд блискавично. На початку 1690-х років він обійняв посаду кафедрального писаря Київської митрополії[6]. Вочевидь, перед ним відкривалися широкі перспективи на духовному поприщі. Однак юнак вирішив свою долю по-іншому, обравши шлях державного службовця. "Незабаром, – зазначає Б. Крупницький, – бачимо його в гетьманській канцелярії, куди його правдоподібно рекомендував Стефан Яворський"[7]. Шлюб Орлика з Ганною Герцик значно зміцнив його позиції в середовищі козацької еліти Гетьманщини. Природні ж дані, помножені на ділові якості, невдовзі звернули увагу на молодого канцеляриста гетьмана України І. Мазепи. Зокрема, останній 1702 р. виступив хрещеним батьком старшого сина Орлика – Григора.

Швидко просуваючись по службовій драбині, Пилип Орлик 1706 р. обійняв одну з найвищих в урядовій ієрархії Гетьманщини посад – генерального писаря Генеральної військової канцелярії. На цей час він був вже найбільш наближенню до гетьмана особою, якій Мазепа беззастережно довіряв свої найпотаємніші задуми, зокрема, щодо повернення незалежності Української держави шляхом прийняття протекції шведського короля.

Між тим наближалася Полтавська катастрофа. Підсумовуючи події 1707 – 1709 рр., В. Шевчук зазначає: "Повстання Івана Мазепи було вибухом більш відчайним, як організованим чи підготовленим, а його поразка фатальна для України; одне те, що після нього Україна потрапила під тиранський гніт значно більший, як був передоцім, а друге, що й кращі найвірніші соратники повсталого гетьмана, тобто справжні патріоти своєї землі, змушені були покинути рідну землю і поневірятися в еміграції... В політичну еміграцію пішло все Низове Запорозьке Військо, частина городового з частиною патріотично настроєної старшини, отже, сила потрапила за кордон немала..."[8].

---

[1] Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 421.
[2] Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742–1759). – Львів, 1932. – С. 275.
[3] Ілюстрована Україна. – 1913. – № 5–6. – С. 11–12.
[4] Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – К., 1996. – С. 101.
[5] Діярій гетьмана Пилипа Орлика // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1936. – Т. 17. – Серія історична. – Кн. 3. – С. 5–6.
[6] Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С. 6.
[7] Там само.
[8] Шевчук В. Пилип та Григор Орлики-керманичі першої української політичної еміграції // Різниченко В. Назв. праця; Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. Історичні оповідання. – К., 1996. – С. 4.

Так почалося для Орлика нелегке життя емігранта. Позаду залишилася Україна, звичне коло обов'язків, отримані за бездоганну службу маєтки під Ніжином, на Стародубщині, Чернігівщині, Полтавщині, ранговi маєтності в Галичині [9]. Попереду були надії на близьке визволення Батьківщини і їх крах, народження молодших дітей (всього у гетьмана було три сина та чотири доньки) й десятиліття злиднів й поневірянь на чужині (у 1709 – 1714 рр. він перебував у Бендерах, пізніше (1715 – 1722) – у Швеції, Братиславі і Кракові, з 1729 по 1742 р. – у межах турецьких володінь).

У вересні 1709 р. у Бендерах внаслідок тяжкої хвороби обірвалося життя Івана Мазепи. Через деякий час російським царем Петром І гетьманом України було затверджено І. Скоропадського. Однак ця кандидатура не вдовольняла не лише українських емігрантів, а й значну частину їхніх прибічників в Україні. 5 квітня 1710 р. під Бендерами відбулась загальна козацька рада, на якій гетьманом було обрано Пилипа Орлика. Безперечно, в цьому рішенні старшини і запорожців взаємопереплелися і розуміння тієї складної ситуації, в якій опинилася українська політична еміграція на чужині після втрати володаря гетьманської булави, і та популярність, якою користувався в її колах генеральний писар як досвідчений урядовець, а також прибічник і довірена особа померлого гетьмана, що як ніхто інший найкраще міг наслідувати традиції державотворчої політики свого попередника.

Зокрема, в прийнятій радою постанові зазначалося: "По давним обычаям и правам войсковым избрали мы себе вольными единократными голосами за гетмана его милости пана Филиппа Орлика достойного тоей гетманской чести и могучого при помощи Божьей и протекции найяснейшего королевского величества шведского, высоким своим разумом и искусством уряд тот гетманский, под сее время трудное, тяжкий, двигати, управляти и о интересах отчизны малороссийской ридати и радети" [10].

Разом з тим, існує достатньо документально підтверджених свідчень, що Пилип Орлик довго вагався, перш ніж прийняти відповідальне рішення. Адже він прекрасно усвідомлював всю складність і трагізм для долі української державності тих незворотних процесів, що започаткувалися після Полтави в курсі російського царату щодо України. Водночас перейняти "в тяжких бендерських умовах" гетьманську булаву – означало не лише перебрати певні репрезентативні функції української сторони в європейських дипломатичних та військових акціях, а й насамперед взвалити на свої плечі весь тягар повсякденних турбот, пов'язаних з матеріальним і технічним утриманням своїх сподвижників та еміграційного війська [11]. Невипадково в "Мемуарі" до французького короля (1741 р.) син гетьмана-емігранта, повертаючись до подій далекого 1710 р., зазначав: "Мій батько не хотів прийняти Гетьманського уряду, поки безпечність і правда його нації не будуть загарантовані..." [12].

Пилип Орлик добре розумів, що досягти будь-яких позитивних результатів в тогочасних реаліях було неможливо без вироблення власної політичної доктрини, чітко накресленої програми дій як на найближчу, так і більш віддалену перспективу. Вперше основні постулати його майбутньої політичної програми були озвучені вже в жовтні 1709 р. у "Покірному меморіалі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції", підписи під яким, окрім П. Орлика, поставили генеральний обозний І. Ломиковський, прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний бунчужний Ф. Мирович та кошовий отаман Війська Запорозького К. Гордієнко. В цьому документі наголошувалося на необхідності обрання нового гетьмана; передбачалися умови, за яких таке обрання ставало можливим; висувалися вимоги до шведського короля підтвердити готовність Швеції перебувати у воєнному протистоянні з Російською державою до того часу, поки "руський народ не вернеться до колишньої своєї свободи", а в разі заключення миру зберегти територіальну цілісність суверенної Української держави; наголошувалося на необхідності союзу шведської корони з Туреччиною.

Відразу ж після проголошення рішення бендерської ради новообраний гетьман оприлюднив документ під назвою "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького. Між ясновельможним Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах" [13], більш відомий, як "Конституція Пилипа Орлика" чи "Бендерська конституція". Документ, що складався із вступу (преамбули), основної частини, сформованої у вигляді традиційних статей, за своїм змістом значно різнився від поширеної в юридичній практиці тогочасся форми угод, оскільки стосувався не стільки убезпечення незалежності Української держави з зовнішнього боку, скільки регламентував на досить тривалий час життєво важливі питання внутрішнього функціонування національного державного організму. Виклад основних принципів орликовської концепції побудови держави містився в 16 статтях основної частини цього законодавчого акту. Вони полягали у встановленні в Україні суспільно-політичного ладу у формі станової гетьманської монархії парламентського типу з чітким розмежуванням владних функцій і визначенням кола обов'язків і повноважень гетьмана і Генеральної ради; колегіальної форми правління на всіх рівнях та виборності усієї державної адміністрації; піднесення православ'я до рівня державної релігії з визнанням окремішності української православної церкви; визначенні державних кордонів України згідно Зборівського договору 1649 р. та гарантуванні їх недоторканості й державного суверенітету країни; регламентації фінансової й господарської сфер; упорядкуванні митної та податкової систем, порядку ведення судочинства тощо.

В преамбулі документа обґрунтовувалася ідея самостійної і незалежної Української держави, коротко викладалася історія її взаємин із сусідніми країнами та національно-визвольних змагань українців, підкреслювалася тяглість національного державотворчого процесу, на основі широкого апелювання до традицій Війська Запорозького та політичної практики Богдана Хмельницького виправдовувалася ідея опертя на іноземну військову силу для визволення України з-під царського скіпетра та обрання шведського короля в якості гаранта її державної самостійності; розкривалися мотиви, що обумовили укладання цієї угоди: "... оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись, нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького, тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошо-

[9] Енсен А. Орлик в Швеції // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. 13. – С. 128, 150, 152; Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне. – К., 1908. – С. 35.
[10] Цит. за: Ульяновський В. Назв. праця. – С. 436.
[11] Крупницький Б. Назв. праця. – С. 12.
[12] Орлик Г. "Мемуар для Н. В. Короля Франції і Навари", поданий 12 лютого 1741 р. // Westrin Th. Nagra uppfysningar om Kosack hetmanen Filip Orlik, Historiska Tidskrift. – 1909. – S. 36.
[13] Текст цього документа див.: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // ЧИОИДР. – М., 1847. – Кн. 1. – С. 1–17; Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1991. – Вип. 2. – С. 7–23; Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 15–47; Договор и постановление между Гетманом Орликом и Войском Запорожским в 1710 году // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским. // ЧИОИДР. – М., 1859. – Кн. 2. – С. 242–255; Угода та конституція Пилипа Орлика // Розбудова Держави, 1992. – № 5. – С. 4–13; Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. – К., 1993.

вий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей. . . , ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом і ухвалили, щоб не тільки його Ясновельможність у щасливі дні свого гетьманату стежив за виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького…"[14].

Конституція регламентувала відносини між суспільними станами, порядок використання державного (відповідно і полкових) скарбу; забезпечення вольностей козацьких дружин, вдів та дітей; проведення генеральної ревізії маєтностей; підтверджувала права та привілеї українських міст, зокрема, Києва. Окремими пунктами забезпечувався особливий статус Запорожжя, висувалися вимоги зруйнування всіх військових укріплень на його території та гарантування прав і вольностей козацтва. Закінчувався документ присягою нового українського володаря: "Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу… на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями військовими… що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати, жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а в середині у Вітчизні на зруйнування і хоч-яке пошкодження… Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників згідно з артикулами правними, справедливість… А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую". По суті, цією присягою закладалися програмні засади майбутньої діяльності гетьманського уряду і особисто гетьмана як гаранта безпеки і безперебійності функціонування найважливіших сфер державного організму. 10 квітня на вимогу гетьмана Карл XII підписав "Diploma assecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi", якою підтверджував, що Швеція буде вести війну з Росією в інтересах України та виступить гарантом її територіальної цілісності після визволення Гетьманщини з-під влади російського царя[15].

Акумулювавши в собі досягнення української суспільно-політичної думки другої половини XVII – початку XVIII ст., Конституція 1710 р. яскраво продемонструвала спроможність тогочасної української політичної еліти до вироблення й прийняття конструктивних політичних рішень, виведення ідеології національного державотворення на новий якісний рівень. Вона переконливо засвідчила прагнення передової частини українського суспільства "відійти від міфічної Переяславської угоди 1654 р. та Коломацьких статей 1687 р. з Росією й жити згідно власних традицій й законів". За твердженням сучасних науковців, "… конституційні положення, з одного боку, узагальнили увесь той державотворчий потенціал козацтва, який був накоплений ним з 1648 до 1709 рр., а з іншого – стали невичерпним джерелом для наступних змагань української нації за свою незалежність"[16].

На жаль, історія розпорядилася таким чином, що жодного із положень "Конституції" гетьманові (за винятком надзвичайно короткочасної апробації на теренах Правобережної України у 1714 р.[17]) так і не довелося втілити у життя. Проте цей документ аж ніяк не можна віднести до розряду так званих політичних утопій, в цілому достатньо типових для європейської суспільно-політичної думки. Однозначно це була цілком реальна спроба української політичної еліти "єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України"[18]. З іншого боку, поява цього документа засвідчувала цілковиту впевненість П. Орлика в короткоплинності еміграційного періоду в діяльності його уряду й швидкому визволенні об'єднаної під його булавою вітчизни.

Дійсно, в 1711 р. гетьман був, як ніколи пізніше, близько до здійснення головної мрії свого життя – об'єднання під своєю булавою в єдину незалежну Українську державу Правобережної, Лівобережної та Слобідської України. Повстання, підняте ним в Правобережжі у січні 1711 р., набуло грандіозного розмаху. Одна за одною здавалися міцні фортеці. На кінець лютого до гетьмана приєдналися всі (крім Білоцерківського та Чигиринського) правобережні полки. Здавалося, до остаточної перемоги залишався лише один крок. Але саме тоді фортуна відвернулася від гетьмана. Далися взнаки протиріччя в таборі союзників, відсутність єдиного командування з'єднаними військовими силами (разом з гетьманом виступило кількатисячне польське військо прибічників С. Лещинського, 50-тисячна татарська орда у союзі із кількома сотнями запорозького та донського козацтва). В котрий раз в історії національно-визвольних змагань українського народу свою негативну роль відіграв татарський фактор, коли всупереч укладеній з ханом угоді татарські загони вдалися до грабежів і насильств. Свій негативний внесок зробила і російська дипломатія, яка поступово звела нанівець всі заходи українського гетьмана, коли, за умовами розгромного для Росії Прутського миру 1711 р. та Константинопольського договору 1712 р., визволення України здавалося близькою реальністю.

Задамося питанням: які риси характеризують Пилипа Орлика як державника? Насамперед це широта політичного мислення, тверезість розрахунку, відчуття політичного пульсу тогочасся, вміння вміло маніпулювати суспільними настроями для досягнення власних інтересів. Сангвінік за натурою, гетьман часто зазнавав перепадів настрою, боляче переживав невдачі та провал своїх найпотаємніших сподівань. Разом з тим, як людина енергійна, контактна, жвава, зацікавлена в пізнанні нового, легко входив у спілкування, викликаючи до себе щирі симпатії. Цікаві спогади про свою першу зустріч з П. Орликом, яка відбулася 11 березня 1710 р. у Бендерах, залишив французький посол у Туреччині Дезайєр. "Новий запорозький гетьман, – повідомляв він до Парижу, – людина з розумом і зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під москалів. Він прохав протекції для своєї нації його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоби Порта почала війну з москалями"[19]. Як бачимо, вже з перших кроків в якості керманича Війська Запорозького гетьман для досягнення своїх цілей починає впевнено застосовувати метод, яким особливо широко користується в майбутньому, – він намагається переконати сторону, в допомозі якої на даний момент зацікавлений, у тому, що позитивне розв'язання українського питання насамперед знаходиться у сфері її політичних інтересів. Подібним чином він діє у 1710 році, готуючи велике національно-визвольне повстання в Україні, для успіху якого намагається втягнути у шведсько-московське протистояння Туреччину, залучити на свій бік кримського хана, веде переговори з молдавським господарем, розгортає дипломатичну діяльність на Сході. Цю ж методу застосовує український

[14] Мельник А. Г. Конституція 1710 року П.Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1991. – Вип. 2. – С. 9–10.
[15] ЧНОУР. – М., 1847. – Вип. 1. – С. 18–19.
[16] Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К., 2003. – С. 350.
[17] Мельник А Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 23.
[18] Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории РАНИОН. – М., 1929. – Т. 4. – С. 155.
[19] Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. 134–135. – С. 81.

гетьман у відносинах із Карлом XII та Станіславом Лещинським. До неї повертається він, коли намагається використати в інтересах України військовий і дипломатичний потенціал Австрії, Великобританії, Голландії, Данії, Пруссії, Ватикану. Так у 1725 – 1728 рр. Пилип Орлик вміло використовує в інтересах України протиріччя між ганноверською і віденською коаліціями, в боротьбі за Правобережжя одночасно робить ставку на С. Лещинського й Августа II; намагаючись визволити правобережний і лівобережний регіони, грає на польсько-російському протистоянні.

Заслуговує на увагу лист, який П. Орлик відсилає 23 квітня 1734 р. на Січ. Наголошуючи на сприятливості політичного моменту, коли в боротьбі за польський престол Європа виявилася практично розділеною на два ворогуючі табори, гетьман звернувся до запорожців із закликом приєднатися до антиросійської коаліції й силою зброї домогтися визволення України: "Когди ж, если непостоянством нашим утратимо сейчас до висвобожения милой нашей Отчизни, николи уже такого не знайдем и не дочекаемся в потомние часы"[20]. Це застереження українського гетьмана виявилося пророчим. В останній раз доля випробувала гетьмана надією в 1739 р., коли спалахнув черговий воєнний конфлікт між Туреччиною і Росією. Знову він докладає чимало зусиль, аби привернути увагу Порти до українського питання, спонукати кримського хана підтримати виступ запорозького козацтва. В черговий раз звертається він до запорожців з листом, намагаючись подвинути останніх на антимосковський виступ в ім'я унезалежнення своєї держави[21]. Однак знову його старання виявилися марними. Довга відірваність від України не дозволила Орликові врахувати однієї важливої тенденції – в наявних суспільно-політичних реаліях Запорожжя фактично втратило свої державотворчі потенції.

Найвищим досягненням активних дипломатичних акцій українського гетьмана, без сумніву, слід вважати те, що йому, єдиному із спадкоємців Б. Хмельницького, майже на тридцять років вдалося поставити українське питання в епіцентр європейської політики (в подальшому такої тактики не без успіху намагався дотримуватися в своїй політичній діяльності його син Григор). "Поставивши ціллю свого життя утворення західноєвропейської коаліції проти Росії, – зазначав В. Різниченко, – він, щоб схилити до сього держави, входив з ними в зносини, умовляв правительства їх для загального добра до війни з Росією, піднімав українське питання на різних мирових конференціях... Не було в Європі ні однієї такої війни за все його життя, щоб він не пробував скористуватись нею для українських цілей."[22] Прикладом привернути увагу європейських монархів до України як фактора дотримання політичної рівноваги на континенті та гаранта безпеки на шляху експансіоністських планів російського самодержавства можуть слугувати маніфест-звернення до європейських урядів 1712 р. та широко відомий "Вивід прав України", ("Дедукція"), в яких володар гетьманської булави, апелюючи до природного права та уроків національної історії, розкривав мотиви, які спонукали українську еміграцію до боротьби з російським царатом. Доводячи справедливість такої боротьби, він, зокрема, наголошував: "Всім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не бувши нікім до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Всім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрізноманітніших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтверджені самим Московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський.

Всім відомо, що Петро, цар Московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найяснійший гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля Шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем Шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський.

Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного – повернути собі волю"[23].

Ми недаремно вдаємося до такого вельми просторого цитування. Адже в цьому – вся сутність політичного кредо гетьмана-емігранта, ідеологічний стрижень його державницьких змагань, які він намагався оперти на норми міжнародного права. Оцінюючи орликівський маніфест "до володарів і республік", сучасні історики стверджують, що він "сприяв піднесенню опінії самого Орлика і справи України у думці європейської дипломатії"[24].

В другому документі, написаному навесні 1712 – на початку 1713 рр., гетьман виклав своє бачення розвитку взаємовідносин між Україною та Росією; невблаганного процесу інкорпорації останньою козацької держави у свої політико-адміністративні структури; обґрунтував своє апелювання до урядів європейських держав у справі виборення незалежності України; застерігав, що у разі ігнорування цих вимог поширюваний на українських тернах інкорпораційний процес незабаром перекинеться і на інші європейські країни. "Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали і проголосили Стани України... Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених лише тому, що повірили в союз" – підкреслював автор "Дедукції"[25].

Пилипу Орлику не поталанило дочекатись того часу, коли козацька Україна знову постане самостійною європейською державою. Серце бунтівного гетьмана перестало битися 26 травня 1742 р. Він помер далеко від рідної землі, в Яссах, в жорстких злиднях, розлучений не лише з Батьківщиною, але й із своїми сподвижниками, друзями, рідними. Він залишив по собі багату політичну спадщину, сина, що підхопив естафету самостійницьких змагань батька. "Дон Кіхот, в ліпшім, ідеальнім значінню" цього порівняння, яким вважав його М. Костомаров[26], він був не ідеалізованою політичною постаттю, а живою, людиною з усіма притаманними їй принадами й недоліками, гамою переживань, сподівань, пристрастей, життєвих перемог і похибок. Він залишав глибокий слід в українській історії. Без сумніву, це був один із найвидатніших державників раннього нового часу, по достоїнству оцінити якого ще належить нащадкам.

---

[20] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1774–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 55–62.
[21] Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1905. – С. 787; Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина, 1882. – № 6. – С. 107.
[22] Різниченко В. Назв. праця. – С. 25.
[23] Маніфест Пилипа Орлика 1712 р. // Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – Примітки. – С. 380.
[24] Ульяновський В. Назв. праця. – С. 451.
[25] Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 86.
[26] Костомаров Н. Указ. соч. – С. 738.

Портрет Пилипа Степановича Орлика (11.10.1672 – 26.05.1742) – гетьмана України в еміграції (5.04.1710 – 26.05.1742) (?). Невідомий художник. XVIII ст.
Фоторепродукція. Папір; друк. 18 х 13 см.
Архів Ю. О. Іванченка.

Портрет Григора Орлика.
Фоторепродукція. Папір; друк. 21 х 15,5 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Портрет Григора Орлика.
Фоторепродукція. Папір; друк. 10 х 7 см
Зібрання В. В. Недяка

Булава гетьмана України в еміграції Пилипа Степановича Орлика (1710 – 1742). Кінець XVII – початок XVIII ст. Схід.
Срібло, золото; лиття, карбування, гравірування, таушування, золочення. L - 62,2 см. Кабінет рідкісних речей Муніципальної бібліотеки м. Лінчопін. Лен Естерготланд. Швеція

Станіслав Лешинський (1677 – 1766) – польський король (1704 – 1711, 1733 – 1734).
Альбом "DZIEJE POLSKI ILUSTROWANE. AUGUST/SOKOLOWSKI". - 1901. - Т. 5.
Фотогравюра. 22,7 х 18,2 см.
НБУВ ВОМ. N 780532.

Портрет короля Швеції Карла XII. Кінець XVIII ст. Д. Н. Ходовецький (1726 - 1801). **Гравер Д. Хопвуд. Західна Європа.**
Сталерит. Папір; друк. 29 х 20 см.
ЛІМ. N Г-4656.

Мапа України. Склав Г. Саузет. м. Амстердам. 1735 р.
Бібліотека А. Грегоровича в Торонто.
Фотокопія. Папір; друк. 19,5 х 26 см. Зібрання В. В. Недяка.

Німі свідки минулої слави. І. Г. Рашевський (1849 - 1921). **1894 р.**
Полотно; олія. 93,5 х 134,5 см. ЧОХМ. N Ж-881.

Олександр Коваленко
кандидат історичних наук
професор

"Царю проклятий неситий,
Гаспиде лукавий
Що зробив ти з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками,
Поставив столицю
На їх трупах катованих..."
Тарас Шевченко. "Сон".

РЕАЛІЇ ТА ЛЕГЕНДИ НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА

Міцний, статечний, з владним обличчям упевненої у собі людини та розумними темними очима, що випромінюють спокійну силу, – таким художник зобразив чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка. Народився він у Чернігові в заможній козацькій родині тривожного 1660 р., коли, за свідченням літописця Самійла Величка, "помножилися в Україні... гніви, негаразди, властолюбства, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттям та інші подібні до цих злопригоди й непотребства"[1].

Усе це впливало на вчинки, звички, поведінку людини, ментальність і психологія якої були сповнені разючих контрастів. Зрештою, і суперечлива особистість Павла Полуботка була породженням украй неспокійної доби Бароко, своєрідність якої, на думку Дмитра Чижевського, полягала у "потребі руху, зміни, мандрівки, трагічного напруження та катастрофи, пристрасті до сміливих комбінацій, до авантюри"[2].

Коріння родоводу Полуботків губиться у сивій давнині. На початку XVII ст., після приєднання Сіверщини до Речі Посполитої, прадід Павла, Арема Полуботок, мешкав у Чернігові. Правдоподібно, саме він осадив на березі р. Стрижень село, що дістало назву Полуботки й існує дотепер. Відомостей про діда Павла Полуботка Артемія майже не збереглося, натомість батько, Леонтій Артемович, залишив помітний слід в історії. За гетьманів Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича він зробив неабияку кар'єру в лівобережному козацькому війську: писар Чернігівського полку, чернігівський сотник, генеральний бунчужний, генеральний осавул і, нарешті, переяславський полковник. Дбав Леонтій Полуботок і про власний добробут, поволі зосереджував у своїх руках маєтності "з ґрунтами лісовими й орними, з озерами й з людьми осілими" на території Чернігівського і Переяславського полків[3].

Як і личило представникові вищої верстви українського суспільства, освіту Павло Полуботок здобув у Києво-Могилянському колегіумі. 1680 р. він одружився з Єфимією Самойловичевою – племінницею гетьмана. Цей шлюб зміцнив становище родини Полуботків, але не гарантував спокійного життя. Навпаки, у 1692 р., коли булаву перебрав до своїх рук Іван Мазепа, батько й син Полуботки були взяті під варту, оскільки належали до старшинського угруповання, не задоволеного усуненням Івана Самойловича. Іван Мазепа закинув Леонтію Полуботку, що той "помишляв про гетьманство і бажав гетьману і всім при ньому будучим пагуби", й усунув з полковництва, ба навіть домігся конфіскації значної частини маєтків Полуботків. І хоча пізніше Мазепа змінив гнів на милість: повернув Полуботка на переяславське полковництво і видав охоронний універсал на володіння маєтками, стосунки між ними залишилися напруженими. У 1695 р. старший Полуботок помер і був похований у Чернігівському Єлецькому монастирі[4].

Уражене самолюбство не найкращий порадник, але Павло Полуботок – людина, за свідченнями сучасників, розумна, вперта і скритна таки зумів звестися на ноги. Протягом 90-х рр. XVII ст. він подеколи згадувався в документах поперваx як військовий товариш, згодом – знатний військовий товариш Чернігівського полку. В червні 1703 р., зважаючи на "значні, широкі та статечні у Війську Запорозькому попередні послуги", гетьман затвердив за П. Полуботком нові придбані землі на території Чернігівського полку, а у квітні 1705 р. призначив його на уряд чернігівського полковника, що залишався вакантним після смерті Юхима Лизогуба[5].

Срібний полковницький пернач, який за переказом належав Павлові Полуботку і у 90-х роках XIX століття був розшуканий невтомним збирачем українських старожитностей Василем Тарновським, нині експонується у Чернігівському історичному музеї[6].

Україна переживала тоді дуже складний, справді доленосний історичний момент. Її було втягнуто у виснажливу Північну війну, яку московський цар Петро I, плекаючи далекосяжні імперські плани, у 1700 р. розпочав проти шведського короля Карла XII. Невдоволення соціально-політичної еліти Гетьманщини спонукало Івана Мазепу до перегляду стратегії. Гетьман почав формувати антимосковську опозицію серед старшини, добираючи у своє оточення людей національно свідомих і патріотично налаштованих. У цьому контексті поява Полуботка на чернігівському полковництві виглядала вельми промовисто.

Про ступінь довіри до нього з боку Івана Мазепи свідчить хоча б той факт, що у листопаді 1705 року, залишаючи козацькі полки на зимових квартирах у Белзькому воєводстві Речі Посполитої, куди українські вояки вирушили за наказом Петра I, гетьман доручив командування ними саме Павлові Полуботку[7].

Війна поволі наближалася до кордонів Гетьманщини. Восени 1708 р. Карл XII несподівано повернув з-під Смоленська на південь і невдовзі опинився у межах Стародубського полку. Наприкінці жовтня гетьман відкрито перейшов на бік шведів і фактично підняв повстання проти московського панування в Україні. Переважна більшість генеральної старшини і полковників, принаймні у цю критичну мить, підтримала Івана Мазепу. Свій вибір мусив зробити і Павло Полуботок. Чи то він блискавично зорієнтувався у непевній ситуації та відчув приреченість цієї акції, чи то далися взнаки гіркі спомини про заподіяні колись гетьманом особисті кривди, але їхні шляхи розійшлися.

---

[1] *Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 7.*

[2] *Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С. 240.*

[3] *Милорадович Г. О роде дворян Полуботок. – К., 1870. – С. 23; Лазаревский А. М. Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1880. – Кн. 1. – С. 137 –138; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 179–180; Милорадович Г. Акты, до маетностей Полуботков относящиеся // ЧНОДР. – М., 1862. – Кн. 3. – С. 91 – 93, 98 – 101.*

[4] *Костомаров Н. И. Павел Полуботок // Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С. 404 – 405; Шугьгин Я. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705 – 1724 гг.) // Киевская старина. – 1890. – № 12. – С. 523; Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 307–308; Тимошенко В. І., Ватау Н. В. Знахідки з поховання Леонтія Полуботка // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 117–119.*

[5] *Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 43 – 44; його ж. Боротьба Павла Полуботка за збереження решток української автономії // Розбудова держави. – 1994. – № 9. – С. 54 – 55; Милорадович Г. Акты, до маетностей Полуботков относящиеся. – С. 96 – 97; Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии. – С. 308 – 309.*

[6] *Киевская старина. – 1899. – № 2. – Отд. 2. – С. 105; № 5. – Отд. 2. – С. 121.*

[7] *Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 22 – 31; Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии. – С. 309.*

Відтак П. Полуботок опинився серед небагатьох козацьких полковників, котрі прибули до Глухова на військову раду, терміново скликану на вимогу Петра І в листопаді 1708 р. Претендентів на булаву було обмаль, і Полуботок мав підстави розраховувати на першість. Частина старшини воліла підтримати його амбіції, але в перебіг подій рішуче втрутився сам цар. Петро І однозначно висловився проти кандидатури чернігівського полковника: "Цей дуже хитрий, він може Мазепі урівнятися". Гетьманом було проголошено стародубського полковника Івана Скоропадського, а Павло Полуботок одержав досить щедру "компенсацію" у вигляді маєтностей [8].

Після невдалої спроби посісти гетьманський уряд неабияка енергія Полуботка зовні була спрямована виключно на справи родинні й господарські. Він наполегливо скуповував землі, осаджував слободи, споруджував млини, заводив у своїх володіннях гути, рудні, поташні буди і селітряні варниці, займався комерцією. П. Полуботку належало близько 3200 селянських дворів, а його володіння розлягалися на терені насамперед Чернігівського, а також Лубенського, Гадяцького, Ніжинського полків Гетьманщини, Сумського й Охтирського полків Слобідської України [9].

Втім, головна резиденція Павла Полуботка розміщувалась у Чернігові. У центрі міста йому належала двоповерхова кам'яниця, але мешкав полковник разом з родиною на затишній і мальовничій околиці Чернігова Застриженні. Один із найбагатших можновладців тогочасної України – Полуботок, облаштувався там на широку ногу й завів у себе "двір" на зразок гетьманського [10].

Згодом від онука Павла Полуботка ця садиба перейшла у власність "судового черниговского писаря" Семена Стайнського, який у 1754 році продав її "хорунжему полковому черниговскому" Петру Григоровичу. Зрештою, 1776 року садибу придбав чернігівський єпископ Феофіл Ігнатович для потреб духовної семінарії, у зв'язку з чим житлові й господарські приміщення зазнали перепланування і перебудови. У 1959 році мистецтвознавці Михайло Цапенко, Пантелеймон Мусієнко і Стефан Таранушенко обстежили комплекс споруд колишньої духовної семінарії, який істотно постраждав від бомбардування за часів останньої війни, і виявили в його складі залишки будинку Павла Полуботка. Після ремонтно-реставраційних робіт у цих приміщеннях було облаштовано військовий госпіталь, який функціонує і на сьогодні [11].

У лютому 1717 р. померла його перша дружина Єфимія, мати п'ятьох дітей Павла Полуботка – Андрія, Якова, Олени, Ганни-старшої та Ганни-молодшої. У листопаді 1718 р. 58-річний чернігівський полковник одружився вдруге на дочці ніжинського полкового судді Ганні Лазаревичевій, вдові військового товариша Р. Жураківського [12].

П. Полуботок жив інтелектуальним, духовним життям. У його кабінеті в окремій скрині зберігалася чимала, як на тоді, бібліотека – "друкованих книг усяких, латинських і польських, 54, в тому числі Євангелій два". Цей факт, а також сталe вживання в листах і універсалах Павла Полуботка слів іномовного походження дають підстави вважати, що він володів польською та латинською мовами. Роздуми над гіркою долею Батьківщини, напевне, спонукали чернігівського полковника заглибитись у минувшину. Він упорядкував стислу хроніку, яка вважається цінною пам'яткою української історіографії. Йдеться в ній про військово-політичні події в Україні (почасти Московії та Польщі) у 1452 – 1715 рр., про церковно-релігійні справи, аномальні природні явища і стихійні лиха [13].

У документах трапляються згадки про чималі офіри Павла Полуботка та інших членів його родини на користь церкви. Так, коштом чернігівського полковника було споруджено храм у слободі Рудуль. Особливою прихильністю П. Полуботка користувалася розташована поблизу його садиби Вознесенська церква в Чернігові.

Як занотував чернігівський архієпископ і відомий історик Філарет Гумілевський, "звичайно гадають", що цей храм спорудив Павло Полуботок, однак насправді він був скоріше "ревним благодійником", аніж фундатором старовинної Вознесенської церкви. Тим не менше, нижня частина іконостасу містить зображення герба Полуботків, а у церковній ризниці зберігалися срібні чаші, потири та богослужбові книги у коштовних окладах, подаровані Павлом Полуботком та його нащадками. Вже у 1753 році Вознесенська церква істотно підупала і "за давностию времени стала входить в землю, стены слегли, над царскими вратами брус прилег, местами окна, посадка и кровля попортились". Ще через 30 років на цьому ж місці "от общаго вкладу" постав новий дерев'яний храм. Проте він також не витримав випробування часом, і в середині XIX століття Застриження прикрасила мурована церква Вознесення. У повоєнні роки вона постала на завваді "урбаністичним" змаганням місцевої влади і наказала довго жити. У Чернігівському історичному музеї експонується дзвін, свого часу коштом Павла Полуботка відлитий для Вознесенської церкви і дивом врятований від погромників-утилізаторів за доби "великого перелому" [14].

З родиною Полуботків була безпосередньо пов'язана одна з найбільш шанованих на Лівобережній Україні на зламі XVII – XVIII століть чудодійних ікон Божої Матері. Вона явилася вірним 1687 року в церкві села Рудні (Редьківки), яке було власністю Полуботків. Невдовзі за нез'ясованих причин тамтешній священник переніс ікону до Києво-Печерської лаври. Цікава й містична деталь: київські ченці скаржились, що на новому місці ікона значною мірою втратила свої чудодійні властивості... Її цілюща сила, однак, перейшла до ікони Божої Матері, яка зберігалася у церкві села Мохнатина і являла собою точну копію Руденської. Полуботки виказували до неї неабияку повагу, що засвідчував, зокрема, рукопис "Чуда Пресвятой Богородицы Мохнатинской, деющиися от образа ея Чудовного". Павло Полуботок ставився до ікон з надзвичайним пієтетом – інакше важко пояснити наявність понад 100 (!) їх у чернігівському маєтку полковника. З іншого боку, відомо щонайменше дві ікони Покрови Богородиці – з Новгорода-Сіверського та Сулимівки, на яких, на думку фахівців, зображено вкупі з іншими особами Павла Полуботка [15].

Опис маєтку Павла Полуботка в Чернігові певною мірою засвідчує його художні смаки. Почати з того, що житлові приміщення прикрашали "персони" самого Полуботка, його батька, дружини та синів. Серед іншого майна Павла Полуботка в описі 1724 року згадуються також близько 20 картин невідомого змісту і, зокрема, "картина китайской работы, шита по белому атласу шолком разным", кілька настінних годинників та великих дзеркал. Стіни й меблі були декоровані килимами,

---

[8] Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 546.

[9] Милорадович Г. К истории края: Из архива графа Г. А. Милорадовича // Черниговские губернские ведомости. – 1888. – Часть неофициальная. – № 74, 81; 1889. – Часть неофициальная. – № 38–45,52; Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. – Чернигов, 1908. – С. 48 – 49, 160, 240 – 241 та ін; Лазаревский А. М. Павел Полуботок. – С. 526.

[10] Милорадович Г. Книга пожитком бывшего черниговского полковника Павла Полуботко и детей его, Андрея и Якова Полуботков // ЧЗОДР. – 1862. – Кн. 3. – С. 1 – 4; Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 129 – 131.

[11] Черниговские епархиальные известия. – 1897. – Часть неофициальная. – № 24. – С. 937.

[12] Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Чернигов, 1901. – Т. 2. – Приложение. – С. 312; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 185 –187.

[13] Хроніка Павла Полуботка // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 105 – 110.

[14] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 71 – 72; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 289.

[15] Воробей Р. Чудодійні ікони Божої Матері з Руди (Редьківки) та Мохнатина // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 34 – 35; Тимошенко В. І. Ікона "Покрова" Новгород-Сіверського Успенського собору // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 131 – 133; Макаров А. Світло українського бароко – К., 1994. – С. 11.

стільці та лавки оббиті червоним, зеленим, блакитним сукнам або шкірою. З коштовної зброї – шабель, пістолів, рушниць – складався невеличкий домашній арсенал. Усіма барвами вигравав дорогий, оздоблений гантуванням і хутром одяг. У скринях зберігалися сувої китайського шовку, турецької та грецької парчі, німецького і голандського полотна, російського мережива, у спеціальних "шкатулах" – численні хрести, персні, каблучки, намиста й інші прикраси із золота й дорогоцінних каменів, у "погребцях" – срібний та кришталевий посуд. Отож, маємо справу з властивим добі Бароко особливим, "естетично насиченим побутом", у якому, на думку Анатолія Макарова, знаходила втілення душа людини, що "почувала себе українцем".

Павло Полуботок був людиною товариською, схильною скоріше до гедонізму, ніж до суворої аскези чи пуританства. У його "дворі" мешкав слуга-бандурист, який супроводжував пана і під час тривалих виправ. Полюбляв полковник, здається, і суто чоловічі розваги – Василю Тарновському якось трапився оригінальний Полуботків "медальйон з марками для гри у карти". У погребах і коморах чекали нагоди добірні трунки. Вибагливі смаки господаря задовольняв поляк-кухмістер, який порядкував на панській кухні. Загалом, і у цьому відношенні Павло Полуботок помітно виділявся з-поміж сучасників-старшин, часто-густо позбавлених особливих інтелектуальних інтересів і культурно-побутових запитів[16].

Що ж до участі у політичному житті, то він знайшов спільну мову зі Скоропадським і поволі став фактично другою людиною в гетьманській державі після самого ясновельможного. Функції чернігівського полковника виконував упевнено: виступав у військові виправи, регулював традиційно заплутані поземельні відносини, взаємини між державцями і підданими, козацькою адміністрацією і міщанськими управами, місцевою людністю і московськими вояками.

Але, здається, Павло Полуботок і надалі плекав у душі неабиякі політичні амбіції. Про це – нехай опосередковано – свідчить інцидент, що стався 27 червня 1715 р. в Сосниці за участю Полуботкового слуги Ф. Стичинського. Коли тамтешні мешканці запитали, чому він не пішов до церкви на урочистий молебень з нагоди річниці Полтавської битви, Ф. Стичинський вигукнув: "Чого ви святкували, за що Богові дякували?!" Йому відповіли: "За те, що цар побив шведа і проклятого іуду Мазепу". "Не Мазепа проклятий іуда, – не стерпів Ф. Стичинський, – а нинішній гетьман – проклятий іуда, тому що не стоїть за Україну і москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну і москалі її не будуть розоряти. Вся Україна сподівається, що нашому полковнику бути гетьманом, і нам, слугам його, віддають поваг більше гетьманських". Важко сказати, чи Ф. Стичинський переповів розмови, що точилися в найближчому оточенні П. Полуботка, чи з уст його прохопилися сподівання тих представників українського суспільства, які були занепокоєні дальшим обмеженням автономного статусу Гетьманщини і вбачали в особі чернігівського полковника речника цих настроїв. Битого батогами Ф. Стичинського вислали геть за межі України, але чутки і плітки довкола П. Полуботка не вщухали. Коли 1718 р. Полуботок разом із гетьманом Скоропадським виїхав до Москви, поширився поголос, що його страчено за зухвалість і непокору. У 1722 р. архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря Ніл сповістив духовну владу про те, що Павло Полуботок буцімто встановив зв'язок з гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом. Звісно ж, ця інформація бралася до уваги урядовцями Петербурга та Москви й викликала з їхнього боку підозріле ставлення до Полуботка[17].

1721 р. чернігівський полковник водив 10-тисячний козацький загін на "канальні роботи" до Ладоги. Показово, що, готуючись до цієї небезпечної виправи, він заздалегідь склав свій тестамент. Можна тільки здогадуватись, що почував Павло Полуботок, коли на його очах третина козаків померла від непосильної праці, голоду і хвороб[18].

У постмазепинську добу тривала, за висловом Євгена Маланюка, "приспішено-жорстока, хоч і виразно плянова, ліквідація ... решток і ознак українського національного життя"[19] і в галузі культури. Цей процес не обминув і Полуботків Чернігів, який завдяки своїм богословам і любомудрам, письменникам і митцям, колегії та друкарні правив за головний культурно-освітній осередок Північного Лівобережжя – "Чернігівські Афіни". Усі ці здобутки, втім, значною мірою були зведені нанівець після того, як 5 жовтня 1720 року Петро I видав горезвісний указ, що категорично приписував друкарні Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря "вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами справливать прежде печати с теми великороссскими печатми, дабы никакой разни и особаго наречия во оных не было; а других никаких книг, ни прежних, ни новых изданей, не объявя об оных в Духовной Коллегии, и не взяв от оной позволения, ... не печатать". Отже, йшлося не тільки про запровадження суворої цензури, а й про подальшу русифікацію українського друкарства. 1721 року Синод продублював царський указ, і верстати Троїцько-Іллінської друкарні були на кілька років зупинені, що, однак, не врятувало її від подальших репресій[20].

Імперський зашморг затягувався дедалі дужче, і саме за цих драматичних обставин надходив зоряний час Павла Полуботка, якого Григорій Милорадович влучно назвав "останнім малоросіянином, котрий не злякався постати твердо за вітчизну"[21].

Восени того ж таки 1721 р. закінчилася Північна війна. Ніштадський мир не тільки оформив перемогу Росії над Швецією і закріпив територіальні набутки першої в Прибалтиці, а й ознаменував народження нової імперії. Відтак російський самодержець дістав можливість активізувати свою інкорпораційну політику щодо України – і відповідні заходи не забарилися. У січні 1722 р. до Москви, де цар урочисто святкував перемогу, виїхав з привітаннями на чолі чималого почту гетьман Іван Скоропадський. "Команду над усією Україною" за його відсутності було покладено на Павла Полуботка, котрий повсякчас підтримував з ясновельможним листовний зв'язок. Користуючись нагодою, гетьман порушив перед Петром I клопотання про бодай часткове полегшення становища України, "яка на людей та пожитки нині збідніла", а у відповідь одержав указ про заснування Малоросійської колегії в складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром Степаном Вельяміновим[22].

Цей акт уряду Петра I суперечив правовим нормам. Під наскрізь демагогічною машкарою в указі приховувався цілком очевидний політичний зміст. Запровадження Малоросійської колегії започаткувало якісно новий етап в українсько-російських відносинах, оскільки вперше управління Гетьманщиною передавалося до рук державної інституції Російської імперії[23]. Неначе вражений громовицею, І. Скоропадський з важким серцем від'їхав з Москви. У дорозі він захворів і після повернення до Глухова "через слабкість здоров'я" зачинився у своїй

---

[16] Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка. – С. 2 – 4, 23, 41, 90 та ін.

[17] Василенко М. Павло Полуботок; З приводу двісталітньої річниці його смерті // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 99; Модзалевский В. Л. Павел Леонтьевич Полуботок; Биографический очерк. – СПб, 1903. – С. 7.

[18] Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии. – С. 316–317.

[19] Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – Х., 1992. – С. 61.

[20] Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – Х., 1994. – С. 299–300, 350–351; Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР. – М., 1959. – Т. 3.– С. 236 – 237.

[21] Милорадович Г. О роде дворян Полуботок. – С. 22.

[22] Хапенко М. Діаріуш, або журнал // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 12, 16 – 18.

[23] Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України 1722 – 1727 рр. – Х., 1993. – С. 9.

резиденції. 1 липня "хворому ясновельможному кланявся" П. Полуботок, який терміново "прибув із донесенням про своє правління" з Чернігова. Наступного дня полковник разом з іншими козацькими зверхниками засвідчив своїм підписом заповіт Івана Скоропадського, "превеликою охопленого хворобою". Відчуваючи близький кінець, гетьман доручив "правління справ" Павлові Полуботку і 3 липня 1722 р. спочив навіки [24].

7 липня у Глухові під орудою П. Полуботка генеральна старшина ухвалила текст універсалу до мешканців краю "з оголошенням про гетьманську смерть" і вимогою дотримуватися спокою. Аби потвердити легітимність повноважень Павла Полуботка, найближчі соратники гетьмана Івана Скоропадського: генеральний писар Семен Савич, генеральний суддя Іван Черниш, генеральний осавул Василь Жураківський та лубенський полковник Андрій Маркович – 8 липня окремим "писанієм" сповістили місцеву людність про зміни на владному Олімпі. Павло Полуботок негайно відрядив до Москви військових товаришів С. Рубця та І. Биковського з проханням дозволити обрання нового гетьмана. З Москви, однак, їх відіслали до Астрахані, куди мав прибути Петро І. Під час аудієнції цар пообіцяв розглянути це питання після повернення з чергового походу на Персію.

21 липня 1722 р. до Глухова прибув президент Малоросійської колегії С. Вельямінов і одразу ж приступив до виконання своїх обов'язків. Прерогативи цієї установи були окреслені, щоправда, тільки в загальних рисах спеціальною інструкцією від 16 травня 1722 р. Вони зокрема полягали в розгляді скарг і апеляцій на рішення адміністративних та судових установ Гетьманщини, у контролі за діяльністю Генеральної військової канцелярії, збиранні податків, захисті козаків і посполитих від надмірного "пригнічення роботами і труднощами" з боку старшини. Водночас Вельямінов одержав право на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу життя краю. Запровадження Малоросійської колегії було не самоціллю політики Петра І, а лише необхідною передумовою проведення масштабних інкорпораційних заходів [25].

Павло Полуботок знову, як і восени 1708 р., постав перед вибором і зробив свою ставку у цій небезпечній грі, причому, як згодом з'ясувалося, більшу за власне життя. Він не тільки заявив свої претензії на гетьманську булаву, а й мужньо підняв голос на захист традиційних "прав та вольностей", що становили підмурок політичної автономії Української козацької держави. Довкола Павла Полуботка згуртувалася невелика, але впливова партія автономістів, учасники якої покладали на наказного гетьмана неабиякі надії. Досягти поставленої мети вони намагалися суто мирними, легальними засобами, вважаючи збройну боротьбу після поразки повстання Івана Мазепи неприйнятною і безперспективною. Фактично йшлося про організацію широкомасштабної голобитної кампанії, яка повинна була засвідчити прагнення українського народу й надалі жити згідно з давніми правами та звичаями [26].

Як і слід було чекати, заходи Малоросійської колегії спричинили загострення суперечностей і серйозно занепокоїли старшину. Свідомо провокуючи соціальні заворушення (а підстав до невдоволення таки було чимало), С. Вельямінов відкрито заохочував населення подавати до колегії скарги на державців та старшину. Щоб запобігти втручанню у внутрішні справи Гетьманщини, П. Полуботок 19 серпня 1722 р. видав універсал, покликаний застерегти старшину від зловживань, вдосконалити судочинство і, таким чином, на противагу зусиллям Вельямінова, бодай відносно консолідувати українське суспільство. Фактично малося на меті здійснити принципову регламентацію судочинства і привести його у відповідність із потребами часу [27].

Гострий конфлікт між наказним гетьманом і Малоросійською колегією виник з питань оподаткування населення. Передусім С. Вельямінов ліквідував податковий імунітет козацької старшини і знатного військового товариства. Скасувавши деякі незначні податки, Малоросійська колегія водночас істотно розширила перелік прибуткових статей. Російські офіцери Глухівського гарнізону за вказівкою Вельямінова почали збирати "медову і тютюнову десятину" з усіх без винятку мешканців Гетьманщини. Головне ж, якщо раніше податки надходили до військової та гетьманської скарбниць і витрачалися на утримання державного апарату, то відтепер вони збиралися під контролем Малоросійської колегії й поповнювали імператорську казну [28].

У цій ситуації Павло Полуботок пішов у контрнаступ. У другій половині вересня 1722 р. він разом з генеральною старшиною звернувся до сенату зі скаргою на перевищення повноважень з боку Вельямінова. Як не дивно, сенат скасував деякі рішення Малоросійської колегії. С. Вельямінов, однак, відмовився виконувати сенатський указ "до повторної його величності резолюції". І все ж Полуботок спробував розвинути успіх. У середині грудня він відновив клопотання про обрання гетьмана і видав універсал, в якому суворо застерігав мешканців краю від "легковажного самовільства і супротивності" законові та владі. Степан Вельямінов, зрозумівши, що універсал спрямований проти демагогічної політики Малоросійської колегії, заявив Павлу Полуботкові: "Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші тріснуть. Государ указав змінити ваші давнини і чинити з вами по-новому" [29].

Усвідомлюючи, що вирішальне слово залишається за Петром І, обидві сторони напружено чекали на його повернення з Персії. Наприкінці січня 1723 р. С. Вельямінов виїхав до Москви для особистого звіту Петру І про становище в Україні й діяльність Малоросійської колегії. Навздогін йому П. Полуботок відрядив "од всієї Малоросії ординованих посланників", які повезли чергові голобитні про обрання гетьмана, заміщення вакансій генеральної старшини і полковників та інші невідкладні справи.

У березні стало відомо, що цар, уникаючи відповіді на ці прохання, невдовзі збирається вирушати з Москви до Петербурга. П. Полуботок наказав посланцям їхати слідом і запропонував генеральному осавулу В. Жураківському, який перебував у Петербурзі, долучити зусилля до клопотань "за загальнонародний всієї Вітчизни інтерес... а особливо про обрання гетьмана". Крім Павла Полуботка, претензії на гетьманську булаву потай заявив один із найавторитетніших діячів Гетьманщини миргородський полковник Данило Апостол. До твар, однак, не дійшло: і Д. Апостол, і П. Полуботок прорахувалися. Доля гетьманського уряду, а відтак і української державності була вирішена під час зустрічі Петра І з бригадиром Малоросійської колегії, який подав цареві стислу доповідну записку, відому під назвою "Дванадцять пунктів Вельямінова". Щодо кожного з них Петро І зробив резолюції, зведені докупи в указі від 16 квітня 1723 р., який істотно розширив повноваження Малоросійської колегії та принципово змінив розстановку політичних сил в Україні. Цар санкціонував оподаткування привілейованих верств українського суспільства, доручив колегії провести ревізію населення краю, надав їй право безпосередньо втручатися в соціальні конфлікти і зноситись в разі потреби з полковими канцеляріями в обхід Генеральної військової канцелярії, підписувати з генеральною старшиною універсали "про важливі справи". Як наголосив І. Джиджора, "відтепер Малоросійська колегія була вже не контрольною

[24] Ханенко М. Діариуш, або журнал. – С. 18–21, 25–26, 29, 30–33.
[25] Горобець В.М. Назв. праця. – С. 9; Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 99; Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто насушна записка справ. – С. 21.
[26] Лазаревский А. М. Указ. соч. – С. 148 – 149. Шевчук В. Боротьба Павла Полуботка. – С. 55 – 56; Горобець В. М. Назв. праця. – С. 10.
[27] Борзаківський П., Ладинський П. Назв. праця. – С. 18; Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 256.
[28] Горобець В. М. Політична реформа на Україні в першій чверті XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Республіканських історичних читань». – К., 1991. – С. 108 – 109.
[29] Костомаров Н. И. Павел Полуботок. – С. 441; Шевчук В. Боротьба Павла Полуботка. – С. 58.

російською інституцією, а властивою українською управою". Слово Петро I одразу ж підкріпив ділом: на вільні полковницькі уряди призначалися російські офіцери, а козацьке військо було підпорядковане фельдмаршалу Голіцину [30].

Власноручна резолюція Петра I безпосередньо стосувались наказного гетьмана та інших представників генеральної старшини: "Для відповіді бути сюди Полуботку, Савичу і Чернишу (а коли сюди прибудуть, то на їхнє місце вибрати добрих колегії тамошньої)". Тим трагічнішими виглядають подальші спроби Павла Полуботка досягти поставленої мети. 22 травня він одержав виклик до Петербурга, але через два дні знову спорядив "експедицію від усього малоросійського народу" до імператора, причому порадив посланцям звернутися за сприянням до цариці Катерини. Наказний гетьман прагнув виграти час, намагався за всяку ціну згуртувати козацьку старшину для захисту прав та вольностей. Терміново готувалися дві чолобитні. Першу мали підписати генеральна старшина і полковники, другу – полкова старшина і сотники. Задля цього їх було запрошено з'їхатись до Глухова, але переважна більшість старшини під різним приводом ухилилася. Далі, особливо після повернення С. Вельямінова, зволікати з від'їздом було просто небезпечно. 7 червня Полуботок дописав кілька рядків до свого заповіту, які стосувалися майнових і родинних справ, і 13 червня 1723 р. разом з С. Савичем та І. Чернишем вирушив у путь [31].

3 серпня, після двотижневої зупинки у Москві, делегація дісталася Петербурга, але в дорозі розминулася з кур'єром, який поспішав до Глухова з царським указом від 23 червня 1723 р. Цей документ фактично ставив хрест на всіх намірах і домаганнях Павла Полуботка: "Як всім відомо, з часів першого гетьмана Богдана Хмельницького навіть до Скоропадського всі гетьмани виявилися зрадниками, і які біди терпіла від того наша держава, особливо Мала Росія; як ще свіжа пам'ять про Мазепу, то й належить відшукати в гетьмани вельми вірну і відому людину, про що й маємо ми безперестанне старання; а поки такий знайдеться, для користі вашого краю визначено уряд, котрому велено діяти за даною інструкцією; і так до гетьманського обрання не буде в справах зупинки, тому про цю справу докучати не належить" [32].

І все ж ризикована політична гра тривала. 6 серпня під час зустрічі з українською делегацією цар поводився цілком коректно. Це підбадьорило наказного гетьмана, і 13 вересня він подав чергові чолобитні, причому на власний розсуд і ризик додав до заздалегідь підготовленого тексту прохання "замість Малоросійської колегії учинити генеральний суд у семи персонах". Така настирливість Павла Полуботка почала чимдуж далі дратувати Петра I: саме відтоді, як повідомляє Чернігівський літопис, "виділи монарха загніваного" [33]. Майже водночас до Петербурга прибули козаки Стародубського полку Сухота і Ломака, а також давній недоброзичливець Павла Полуботка священик Гаврило з Любеча, які від мешканців краю просили захисту від старшинської сваволі (Полуботок стверджував, що їх навмисно підіслала Малоросійська колегія).

У вересні 1723 р. в Таємній канцелярії відбувся допит Полуботка, Савича та Черниша. Як свідчить протокол допиту, вони загалом гідно витримали це випробування. Разом із тим, щоб краще зорієнтуватися у ситуації та настроях місцевої людності, Петро I вирішив відрядити в Україну "для опитування старшини й черні малоросійської про ті чолобитні: чи всі про те відають і просять" лейб-гвардії майора Преображенського полку О. Румянцева [34].

Залишені в Глухові генеральний осавул Василь Жураківський та генеральний бунчужний Яків Лизогуб почали, за вказівкою Малоросійської колегії, проводити перепис населення Гетьманщини і нишком продовжували збирати підписи під чолобитними. Щоб запобігти ймовірним ексцесам, козацькі полки в середині серпня були виведені в "поле під виглядом обережності для охорони України від татарського нападу". Невздовзі військо отаборилося на березі р. Коломак, що на Полтавщині. 26 серпня у наметі Данила Апостола відбулася нарада: "проздовж шести дзигарових годин розмовляли й радилися про численні малоросійські інтереси". Впливовий миргородський полковник домігся укладення й підписання так званих "Коломацьких чолобитних". Старшина скаржилася на зубожіння козаків і посполитих від військових незгод, неврожаїв і обтяжливих "зборів" Малоросійської колегії, знову порушувала питання про звільнення своїх маєтків від оподаткування, визнавала наявність недоліків у галузі судочинства, але запевняла, що в змозі позбутися їх без стороннього втручання, і, нарешті, просила дозволу обрати гетьмана, бо "без гетьмана державні справи і військові та всякі порядки в належному не можуть бути правлінні і вся Мала Росія, не маючи гетьмана, в особливій темноті перебуває". Чолобитні мали на меті підтримати домагання П. Полуботка, але насправді відіграли у його долі фатальну роль [35].

Наприкінці жовтня 1723 р. Генеральна військова канцелярія відправила канцеляриста Івана Романовича з чолобитними до Петербурга. У неділю, 10 листопада, він спромігся подати "Коломацькі чолобитні" особисто імператору, коли той після обідні виходив з Троїцької церкви. Петро I зайшов переглянути документи до сусідньої кав'ярні "Чотири фрегати", а депутація на чолі з Павлом Полуботком чекала на вулиці. Напруга досягла апогею... Петро I, за словами сучасника, "зволив наказати своїми устами з великим гнівом і люттю взяти під варту полковника Павла Полуботка, суддю генерального Івана Черниша, Семена Савича, писаря генерального... і всіх, хто за ними асистував", й ув'язнити їх у Петропавлівській фортеці [36].

Румянцев регулярно повідомляв Петра I про хід слідства, а цар у свою чергу спрямовував його зусилля в потрібному напрямі. Він радив, зокрема, з метою здобуття компромату всіляко заохочувати донощиків, а також добре "пострахати домашніх" П. Полуботка й інших заарештованих старшин. Особливо занепокоїла Петра I інформація про зв'язки Полуботка з Запорожжям і Кримом. Псковський архієпископ Феофан Прокопович доніс Петру I про зносини Павла Полуботка з Пилипом Орликом. І хоча будь-яких переконливих доказів віднайдено не було, Петро I заявив, що "Полуботок та інші нині тут постали у великих злочинах" [37].

Виступ Павла Полуботка на захист прав та вольностей, здобутих українським суспільством у ході тривалої виснажливої боротьби, закінчився цілковитою поразкою. Роз'єднане глибокими соціальними суперечностями, на яких вправно грали російські урядовці, воно виявилося нездатним згуртуватися. Навіть панівна верства Гетьманщини – козацька старшина – стероризована Петром I, часто-густо відмовляла Полуботку в безпосередній підтримці. В історичній перспективі це спричинилося до втрати її позицій у політичному житті краю, власного культурного обличчя, поступового розчинення у середовищі російського дворянства. Консолідуючу роль за цих обставин могло відіграти хіба що православне українське духовенство, але в особі своїх вищих ієрархів (наприклад, Ф. Прокоповича) воно ос-

---

[30] Ефименко А. Двенадцать пунктов Вельаминова // Киевская старина. – 1888. – № 10. – Отд. 1. – С. 162 – 182; Джиджора І. Назв. праця. – С. 103.
[31] Лазаревский А. М. Указ. соч. – С. 180 – 181; Борзаківський П., Ладинський П. Назв. праця. – С. 38; Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии. – С. 317.
[32] Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1963. – Кн. 9 (т. 17–18). – С. 526–527.
[33] Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) и Коломацкие Челобитные / С предисловием Ал. Лазаревского. – К., 1890. – С. 33.
[34] Костомаров Н. И. Павел Полуботок. – С. 411 – 416; Лазаревский А. М. Указ. соч. – С. 200 – 202.
[35] Борзаківський П., Ладинський П. Назв. праця. – С. 40; Шевчук В. Данило Апостол. – С. 45; Коломацкие челобитные Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) и Коломацкие челобитные / С предисловием Ал. Лазаревского. – С. 35 – 43.
[36] Черниговская летопись по новому списку. – С. 33–34; Костомаров Н. И. Павел Полуботок. – С. 417.
[37] Лазаревский А. М. Указ. соч. – С. 207; Соловьев С. М. Указ. соч. – Кн. 9 (т. 17 – 18). – С. 529–531; Субтельний О. Назв. праця. – С. 125.

тагочно втратило смак до самостійного буття й воліло обіпертися на державну міць Росії. Все це, зрештою, й зумовило поразку Павла Полуботка, як незадовго до нього – Івана Мазепи.

Можна погодитися з думкою Миколи Василенка стосовно того, що "боротьба Полуботка і генеральної старшини проти Малоросійської колегії набувала не вузькокласового, а, так би мовити, державно-класового характеру"[38]. Перемога Малоросійської колегії – знаряддя централізаторської політики Петра I – означала фактичну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини.

Нічого не здобули від поразки Павла Полуботка й народні маси. Малоросійська колегія досить швидко забула свої демагогічні заклики та обіцянки; як і раніше, місцеве населення власним коштом утримувало розквартироване в Україні російське військо, зростав податковий тягар[39].

Навесні 1724 р. відновилися допити в'язнів, і невздовзі їхню справу було передано на розгляд Вищого суду. Однак до судового процесу не дійшло: головний звинувачуваний Павло Полуботок занедужав і помер у казематі Петропавлівської фортеці о третій годині дня 18 грудня 1724 р. Поховано його було 29 грудня поблизу церкви Святого Самсонія Страннопріимця за Малою Невою. Вже у 1728 р. на південь від дерев'яної церкви почалося будівництво мурованого собору. Згодом старий храм "за ветхістю" було розібрано, а на його місці споруджено кам'яну капличку. У середині XVIII ст. було закрито і старовинне кладовище. Отож розшукати могилу Павла Полуботка, ба навіть встановити її колишнє місцезнаходження сьогодні неможливо[40].

Загибель наказного гетьмана породила низку легенд і переказів, які передавалися з покоління в покоління і справили помітний вплив на розвиток української історичної та суспільно-політичної думки. Насамперед це стосується промови Павла Полуботка, яку він начебто виголосив у присутності Петра I чи то в момент арешту, чи вже в ув'язненні. Її варіанти наведено в анонімній "Історії русів", а також у студії французького історика Ж.-Б. Шерера "Аннали Малоросії, або Історія запорозьких і українських козаків", виданій 1788 р. в Парижі: "Знаю і бачу, царю, що Ви хочете згубити мою Батьківщину по злісних наклепах гордого Меншикова; Ви вважаєте себе понад усіма законами і хочете знищити всі привілеї, урочисто стверджені Вашими попередниками і Вашою величністю; Ви хочете підкорити сваволі народ, котрого свободу самі визнали; Ви не вагаючись посилаєте його на важкі й принизливі роботи, приневолюєте козаків, неначе рабів, копати канали у Ваших володіннях; а що для нас найобразливіше – позбавляєте нас нашого права обирати вільними голосами гетьманів та інших старшин... Ви настановили нам суддями великоросів, які не знають або вдають, що не знають наших прав і привілеїв і повсюдно всіма способами нас неволять і ображають. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша величність сподівається знайти в Бога віддяку за все, що він Вам посилає? Ви осліплені величчю і могутністю, яку послали Вам щедроти Божі, а не думаєте про Боже правосуддя... Ви не матимете ніякої користі від розору цілого народу: адже яка то слава владарювати силою і карами над нікчемними рабами, ніж бути главою і батьком такого народу... Знаю, що мене, за московським звичаєм, чекають кайдани, що мене кинуть у похмуру темницю на голодну смерть, та мені все одно: я промовляю від імені своєї Батьківщини і добровільно віддаю перевагу лютій смерті перед жахливим видовищем розорення мого краю. Подумайте, великий царю, і знайте, що Ви колись складатимете звіт Панові всіх панів за несправедливості, які спричиняєте народу, взятому під свою опіку"[41].

Перед нами справжній маніфест козацько-старшинського автономізму і водночас яскравий звинувачувальний акт на адресу російського царату, співзвучний з настроями патріотично налаштованих верств українського суспільства, які вбачали в особі П. Полуботка національного героя. Останні рядки промови перегукуються з переказом, записаним Д. Бантишем-Каменським. Мовляв, коли Петро I відвідав у тюрмі хворого наказного гетьмана і навіть просив його прийняти ліки, Павло Полуботок заявив: "Ні, государю, ти не в змозі вже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло постануть на одній дощці перед Богом, і він розсудить для їхні". Пророцтво збулося – через місяць після смерті Павла Полуботка пішов з життя і Петро I...[42]

Сумна новина про смерть наказного гетьмана у цій круговерті подій забарилася, й у дорозі в Україну її наздогнала звістка про кончину Петра I, тож у Глухові про це дізналися майже водночас. 20 лютого 1725 р. в одній з глухівських церков була відправлена панахида по небіжчику, але ніхто не вдарив на сполох[43]. Як влучно зазначив Пантелеймон Куліш, "у Гетьманщині в цей час було вже тихо й сумирно, як на кладовищі...".

Кілька слів про долю родини Павла Полуботка. Його сини Андрій та Яків вище бунчукових товаришів по ієрархічній драбині Гетьманщини не піднялися. У буденних господарських клопотах прожили свій вік онуки наказного гетьмана Василь Андрійович (помер бездітним) і Семен Якович, який мав трьох доток. Отже, на цьому коліні рід Полуботків по чоловічій лінії урвався. Феодосія Семенівна вийшла заміж за Михайла Михайловича Стороженка, але їхній єдиний син Микола не залишив нащадків. Софія Семенівна побралася з Петром Степановичем Милорадовичем, причому цей шлюб виявися напрогуд життєздатним. Відтак, представники цієї гілки родини Милорадовичів справді мали підстави вважати себе спадкоємцями Павла Полуботка по жіночій лінії. Віддамо належне Милорадовичам, які пишалися цим родством, причому особливо багато для вшанування пам'яті Павла Полуботка зробив відомий історик і генеалог Григорій Милорадович. Він утримував у зразковому порядку кам'яницю Павла Полуботка у Любечі, своїм коштом встановив мармурові меморіальні дошки над похованнями Полуботків у чернігівських храмах і монастирях, дбайливо зберігав реліквії, пов'язані з життям та діяльністю наказного гетьмана[44].

І, насамкінець, про спадщину Павла Полуботка. Полишимо осторонь несподівано реанімовану в наш час легенду про гетьманський скарб, що чекає на нащадків у котромусь з лондонських банків, а охочих посмакувати цією дразливою справою адресуємо до численних публікацій, що кілька років тому буквально заполонили сторінки столичних і провінційних часописів. Зрештою, ми солідарні з Валерієм Шевчуком, який вважає, що Павло Полуботок "сховав для нащадків інший скарб – духовний, і це куди важливіше. Своїми ділами, боротьбою та подвигам під кінець життя він, як і Іван Мазепа, залишив заповіт нащадкам, що Україна, в образі своїх ліпших синів уміла не тільки схилятися перед поневолювачами, але й боротися з ними, не рахуючись ні з життям, ні з маєтками. Вони поклали у землю кожен своє зерно, зерно волі нашої, і воно завдяки їм постійно із землі проростало протягом століть. Його топтали, нищили, нівечили, виривали, обпльовували, гидили, шукали способів знищити і нищили без кінця і ослабу, але знищити не змогли. Оте зерно ... й було справжнім скарбом гетьмана Павла Полуботка"[45].

---

[38] Василенко М. Павло Полуботок. – С. 105, 108.
[39] Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України. – С. 14 – 15.
[40] Милорадович Г. О роде дворян Полуботок. – С. 62; Черниговская летопись по новому списку. – С. 34.
[41] Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. – К., 1994. – С. 283–284; Історія русів. – К., 1991. – С. 286–288; Лазаревский А. М. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским? // Основа. – 1861. – № 8. – С. 9 – 13.
[42] Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России – К., 1993. – С. 432.
[43] Дневник генерального подскарбия Якова Маркевича (1717 – 1767 рр.) – К., 1893. – ч. 1. – С. 201 – 202.
[44] Милорадович Г. О роде дворян Полуботок. – С. 17 – 21; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. 2. – Приложение. – С. 311 – 314; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 179 – 189.
[45] Шевчук В. Боротьба Павла Полуботка. – С. 64

Павелъ Полуботокъ Гетманъ
Нѣжинскій и Всея Малыя
Россіи Бояринъ

Портрет Павла Полуботка. Полотно, масло. 1723–1724 гг. Принадлежит Национальному музею истории Украины. Копия XIX в.

Обязательно вручить [illegible] Гетману Украины [illegible] Полуботку. [illegible] Петра I. [illegible] 1724 г. [illegible]

Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, наказного гетьмана України.
Напис у нижній частині: "НАКАЗНЫЙ ГЕТМАНЪ ПАВЕЛЪ ЛЕОНТІЕВИЧЪ ПОЛУБОТОКЪ СКОНЧАЛСЯ ВЪ ПЕТРОПАВЛОВСКОЙ КРѢПОСТИ ВЪ 1724 Г"
Літографія І. Давиденка та О. Давиденка з малюнка Мокрадовича. - К., 1970
Гравюра. Папір, друк. 27,3 x 18,2 см
МГ. N КН-19/гр.-3

Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, наказного гетьмана України.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами: "П. П. П. В. Є. Ш. П. В. З. Ч"
В. А. Модзалевський. Малоросійська Родословная Дворянства та Старшины. - К., 1914. - Т. 4
Папір, фотодрук. 13 x 9,5 см.
ІМУ. КОМ. N [illegible]

Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, наказного гетьмана України.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами: "П. П. П. В. Є. Ш. П. В. З. Ч"
Київская старина. - К., 1890. - Т. 31
Папір, фотодрук. 17 x 12,5 см
[illegible]

Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, наказного гетьмана України. Копія невідомого художника кінця XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
Із зібрання К. М. Скаржинської
Полотно: олія. 59,3 x 47,8 см
ПОКМ. N 11323/Ж-42

Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, наказного гетьмана України. Копія П. Т. Окулова (1839 - 1921) 1877 р. з портрета невідомого художника XVIII ст.
Напис у нижній частині: "П. ОКУЛОВ. 1877". Полотно, олія. 60 x 49 см
ДІМ. N КП 57475, Х-583

Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, наказного гетьмана України надійшов до музею від С. М. Родзянка в 1905 р.
ДІМ. N КП-57475, Х-583

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка (? - 1695), генерального бунчужного (1673 - 1677), генерального осавула (1678 - 1681), переяславського наказного полковника (1671, 1683 - 1685, 1689 - 1690). Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVIII ст.

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка переяславського наказного полковника С. Землюков (кріпосний художник Галаганів) 1840-і рр.

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. XIX ст.

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. I половина XIX ст.

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVIII ст.

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка (? – 1695), генерального бунчужного (1673 – 1677), генерального осавула (1678 – 1681), переяславського наказного полковника (1671, 1683 – 1685, 1689 – 1690). В. Л. Боровиковський (1757 – 1825). **1786 р.**

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. XVIII ст.
Помилково підписано, як Павло Полуботок).

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. XVIII ст.
Помилковий напис: "ДАНІЙЛО ПАВЛОВИЧЪ ПОЛУБОТОКЪ. ГЕТЬМАНЪ. 7 И
Полотно; олія. 53 x 40,5 см. НХМУ. N Ж-1315

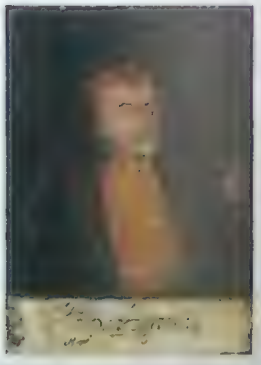

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. Половина XIX ст.

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині
Полотно; олія. 64,5 x 51,5 см
РКМ. N Ж-93

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. XIX ст. Помилковий напис: "ПАВЕЛЪ ПОЛУБОТОКЪ"
Метал; олія. 34,8 x 23,8 см
НХМУ. N Ж-79

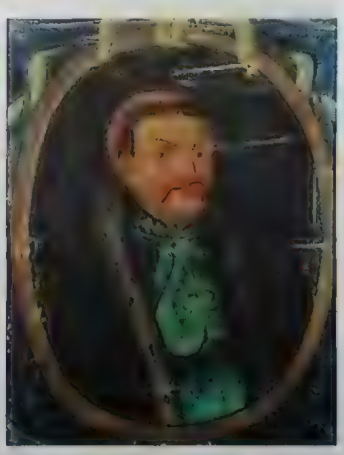

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно, олія. 71 x 54 см
РКМ. N Ж-97

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. XIX ст.
Помилковий напис: "ПАВЕЛЪ ЛЕОНТІЄВИЧ ПОЛУБОТОКЪ НАКАЗАНЫЙ ГЕТМАНЪ"
Полотно; олія. 74 x 55 см.
НХМУ. N Ж-973.

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 73 x 61 см
НМІУ. N М-99

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. М. Воробйов.
Із зібрання П.П. Бекетова в альб[illegible]
"Изображенія людей знаменитыхъ [illegible] замѣчательныхъ, принадлежащихъ [illegible] или заслугамъ Малороссіи" М. 1844
Оригінальна гравюра Пап[illegible], друк. [illegible]
ДНАББ. N 15195

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника.
Літографія А. Єрина. - М., 1862
Альбом А. Жаяки "Украина и Запорожье" - N 5
Папір, друк. 30 x 26,5 см
ДНАББ. N 21506

Портрет Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського наказного полковника. Невідомий художник.
В.Л. Модзалевський. Малороссийскій Родословникъ. Друкарня т-ва Франкевича. – К., 1914. – Т. 4.
Папір, фототипія. 13 x 9.8 см.
НБУВ. ВОМ. N 269198.

Портрет наказного гетьмана Павла Полуботка.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами: "П. П. П. В. Є. Ц. П. В. З. Ч".
Каталог украинских древностей коллекиии
В. В. Тарновскаго. - К., 1898.
Папір; фотомунія. 19,2 х 14,7 см. ДНАББ. N 5067

Портрет другої дружини Павла Полуботка Ганни, уродженої Лазаревич. 1739 р.
Каталог украинских древностей коллекиии
В. В. Тарновскаго. - К., 1898. Папір; фотомунія. 19,2 х 14,7 см
ДНАББ. N 5067

Портрет Юхимії Василівни Полуботок - першої дружини Павла Полуботка
В. Л. Модзалевський. Малороссийскій Родословникъ. Друкарня т-ва Франкевича. - К., 1914. - Т. 4
Папір; фотомунія. 11,8 х 8,9 см
НБУВ. ВОМ. N 269198

Портрет Ганни Романівни Полуботок (?), (уроджена Лазаревич) - другої дружини Павла Полуботка. Я. Глинський (? - 1732).
Із зібрання Капністів.
Полотно; олія. 69 х 55 см.
ХХМ. N Ж-4.

Портрет Ганни Романівни Полуботок (уроджена Лазаревич) - другої дружини Павла Полуботка.
В. Л. Модзалевський. Малороссийскій Родословникъ. Друкарня т-ва Франкевича. - К., 1914. - Т. 4.
Папір; фотомунія. 13,6 х 9,2 см
НБУВ. ВОМ. N 269198.

Портрет Ганни Полуботок (?), другої дружини гетьмана Павла Леонтійовича Полуботка. Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Полотно; олія. 74,2 х 60,1 см
ХХМ. N Ж-14.

Портрет Ганни Романівни Полуботок (другої дружини чернігівського полковника Павла Полуботка) з Лебединського міського художнього музею і портрет Анастасії Степанівни Полуботок, внучатої невістки Павла Полуботка, з "Малоросійського родословника В. Л. Модзалевського" - ідентичні. А на портретах Ганни Полуботок з Харківського художнього музею (ХХМ. N Ж-14) і на портреті з Лебедина (ЛМХМ. N Ж-4), зображено одну і ту ж саму особу з однаковими рисами обличчя, а також в однаковому одязі. Стиль написання цих портретів надзвичайно схожий. Це дає підставу стверджувати, що на всіх трьох портретах зображено одну і ту ж особу

Портрет Анастасії Степанівни Полуботок (уроджена Леонтович) - донька чернігівського полкового хорунжого, внучата невістка Павла Полуботка.
В. Л. Модзалевський. Малороссийскій Родословникъ. Друкарня т-ва Франкевича. - К., 1914. - Т. 4.
Папір; фотомунія. 12 х 9 см.
НБУВ. ВОМ. N 269198.

Портрет дружини Павла Полуботка (?).
Оригінал полотна. 57,5 х 41 см.
Із зібрання В. В. Капніста
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-литографія І. Гросмана і Г. Венгельштейна. - М., 1903. - Табл. 45
Папір; фотомунія. 10,7 х 8,4 см.
ДНАББ. N 8962

Портрет бунчукового товариша Андрія Павловича Полуботка сина наказного гетьмана Полуботка. Невідомий художник. XVIII ст

Портрет бунчукового товариша Якова Павловича Полуботка, сина наказного гетьмана Полуботка. Невідомий художник. XVIII ст

Портрет Парасковії Коробовської, дочки Андрія Павловича Полуботка. Невідомий художник. XVIII ст.

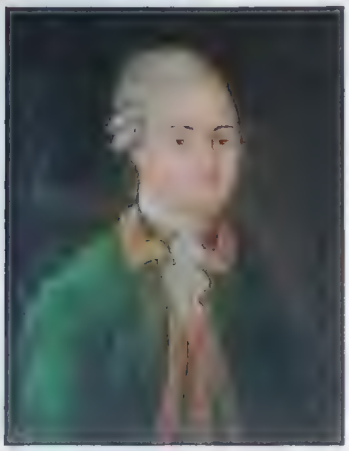

Портрет М. О. Коробовського, онука Андрія Павловича Полуботка. Невідомий художник. Початок XIX ст.

Портрет О. Ф. Коробовського, зятя Андрія Павловича Полуботка Невідомий художник. 1780 р (?).

Портрет Софії Миклашевської, дочки Андрія Павловича Полуботка В. Я. Боровиковський 1786 р

Портрет І. С. Миклашевського, зятя Андрія Павловича Полуботка Невідомий художник. 1786 р.

Лист царя Петра І до гетьмана Павла Полуботка і Війська Запорозького про заходи з нагоди приїзду турецького посла. 28.02.1723.
Оригінал. Папір; рукопис. 52,5 х 41 см.
НМЛ. N Рк-2736.

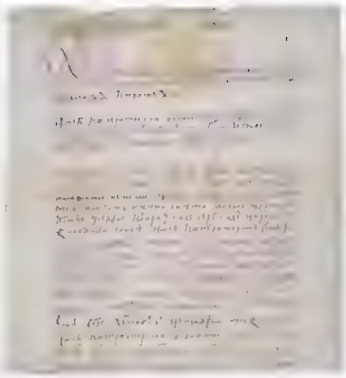

Лист царя Петра І до гетьмана Павла Полуботка про підтримку сербів у війні з турками. 13.03.1723.
Оригінал. Папір; рукопис. 37 х 31,5 см.
НМЛ. N Рк-2735.

Портрет царя Петра І (1672 – 1724)
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Полотно; олія. 70,5 х 56 см
ДІКЗППБ. N КП 88. ОФ/И-44

Цар Петро І відвідує наказного гетьмана Павла Полуботка в Петропавлівській фортеці. В. О. Волков (1840 - 1907). **1900-і рр.**
Листівка. Початок XX ст. Вид. акц. т-ва Гранберга в Стокгольмі. - N 268.
Папір; фототипія. 9 х 14 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Цар Петро І відвідує в тюрмі наказного гетьмана Павла Полуботка в 1724 році. В. О. Волков (1840 - 1907). **1900-і рр.**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Всемірный почтовый союзъ. Россія". - N 96-09
Папір; фототипія. 9 х 14 см
Зібрання В. В. Недяка

Петро І відвідує в тюрмі наказного гетьмана Павла Полуботка в 1724 р.
Копія Я. Вінгаянського з картини В. О. Волкова (1840 - 1907). **1911 р.**
Полотно; олія (розмір невідомий)
Колекція [illegible]

Пернач чернігівського полковника Павла Полуботка. Невідомий майстер. 1707 р.
З колекції В.В.Тарновського N 298.
Напис (на грані ручки): "ПЕРНАЧЪ ЧЕРНИГОВСКАГО ПОЛКОВНИКА ПАВЛА ПОЛУБОТКА 1707".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. L – 40,3 см.
ЧОІМ. N И-4525.

Килим гетьмана Павла Полуботка. Початок XVIII ст.
В. Щербаківський. Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво та різьба на дереві. - Львів, К., 1913.
МКДУ. N ДР-3970.

Килим з гербом гетьмана Павла Полуботка. Копія з оригінальної літографії килима XVIII ст. Художник-килимар П. П. Шевчук. 2004 р. с. Решетилівка Полтавської обл.
Розмір оригіналу невідомий.
Гобелен. Вовна; візерункове ткання в дві нитки. 175 х 120 см.
Зібрання В.В. Неляка.

Копія вишивки сорочки гетьмана Павла Полуботка за старим оригіналом XVIII ст. Початок XX ст. Україна.
Полотно, заполоч; шиття, вишивка.
ПОКМ. N ТК-1934.

Сорочка Федора Павловича Матушевського – посла УНР в Греції (з січня 1919 р.) з орнаментом копії вишивки сорочки гетьмана Павла Полуботка.
Надійшла до колекції у 1991 р. від онука Ф. П. Матушевського.
Полотно, заполоч; шиття, вишивка.
Зібрання В.А. Романишка.

Пернач чернігівського полковника Павла Полуботка. Невідомий майстер. Початок XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 838.
Зберігався в родині Милорадовичів у Полтаві.
Срібло; лиття, карбування, золочення. L – 48 см.
ЧОІМ. N И-4529.

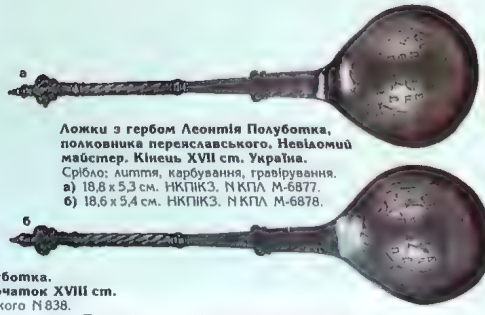

Ложки з гербом Леонтія Полуботка, полковника переяславського. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування.
а) 18,8 х 5,3 см. НКПІКЗ. N КПЛ М-6877.
б) 18,6 х 5,4 см. НКПІКЗ. N КПЛ М-6878.

На ложках вигравірувано родовий герб Полуботків з літерами: "Л. П. В. Е. Ц. П. В. З. П".

Ложки з гербом Павла Полуботка, чернігівського полковника, наказного гетьмана. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування.
18,6 х 5,4 см
ГИМ. Росія.

На ложках вигравірувано родовий герб Полуботків з літерами:
а) "П. П. П. В. Е. Ц. П. В. З. Ч". **б)** "П. П. П. В. П. Ц. Е. В. З. Ч"

Сорочка дружини Павла Полуботка (верхня ліворуч) **з домотканного полотна та вишита шовком.**
Із зібрання В. В. Капніста.
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ" Типо-літографія І. Гросмана і Г. Вендельштейна. - М.,1903. - Табл. 51.
Папір; типо-літографія. 13 х 14,1 см.
ДНАББ. N 8962.

Постаті козаків доби наказного гетьмана Павла Полуботка.
А. А. Ждаха (1855 - 1927).
З альбому А. Ждахи "Украина и Запорожье". - N 5.
Ескіз. Папір; олівець, акварель, туш. 21 х 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Перша дружина Павла Полуботка Єфимія Полуботок (уроджена Самойлович); друга його дружина (?) Ганна Романівна (уроджена Лазаревич).
А. А. Ждаха (1855 - 1927). **1890-і рр.**
З альбому "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 х 15 см.
ДНАББ. N 21507.

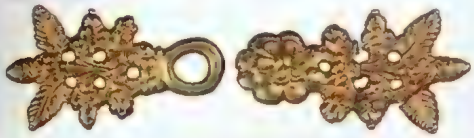

Застібка до одягу із склепу-поховання переяславського полковника Леонтія Полуботка (? - 1695). XVII ст.
Складається із 2-х частин, розміром 1,7 х 3 см.
Срібло; карбування, гравірування, золочення.
НАІЗЧС. N КН-447/4, С-9, М-9.

а б

в

Наперсні хрести із склепу-поховання переяславського полковника Леонтія Артемійовича Полуботка (? - 1695). XVII ст.
а) Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, емаль. 4,6 х 2,6 см.
НАІЗЧС. N КН-447/2, С2-7, М-7.
б) Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. 3,9 х 2,8 см.
НАІЗЧС. N КН-447/2, С-8, М-8.
в) Срібло; карбування, гравірування. 11,6 х 7,5 см
НАІЗЧС. N КН-833/1, М-38, С-43.

Ікона "Матір Божа" (двобічна) з поховання переяславського полковника Леонтія Артемійовича Полуботка (? - 1695). XVII ст.
Мідь; олія. 15,7 х 11,5 см.
НАІЗЧС. N КН-425, И1-385.

На зворотному боці ікони "Матері Божої" зображено розп'ятого Ісуса Христа з ангелами, а у підніжжя розп'яття ймовірно стоїть полковник Леонтій Полуботок з конем.

Коментар В. В. Неляка

Ікона "Розп'яття" із поховання переяславського полковника Леонтія Артемійовича Полуботка (? - 1695). XVII ст.
Зворотний бік ікони "Матір Божа".
Мідь; олія. 15,7 х 11,5 см.
НАІЗЧС. N КН-425, И1-385.

Кухоль з гербом полковника Павла Полуботка. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Кенігсберг.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Росія.

Хрест з верхньої дошки труни із склепу-поховання переяславського полковника Леонтія Артемійовича Полуботка (? - 1695). Кінець XVII ст.
Напис: "В РОКУ/9-Х/ЧЄТОМЪ/МЦА· СЕПТЄ/ ВРІА: КФ· ДНА: ПРЄТАВИСА РАБЪ· БЖІИ: ЛЄ/ЛНТІ.АРТЄМОВИЧЪ/ПОЛУБОТОКЪ/ ИЗЪДЄ/ЄСТЪ: ПОГРЕБЕНЪ: ТЪЛО/МЪ: ВСЛЕЦЪКОМЪ/МАНАСТЫРУ".
Срібло; карбування, гравірування. 12,5 х 10,2 см.
Хрест на дереві: 18 х 13 см.
НАІЗЧС. N КН-447/1, М-6, С-6.

Іван Бутич
кандидат історичних наук

"Апостол породи волоської людина від батька заслужена у війську. Він добрий, з усіх полковників найдавніший, найстаріший, знатний, який заслужив честь і любов од всіх полків." Іван Мазепа.

В. Крупницький. "Гетьман Данило Апостол".

ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ – ЗАХИСНИК ВОЛЬНОСТЕЙ КОЗАЦЬКИХ

За переказами гетьман Данило Апостол походив із знатного волоського роду Апостолів-Катаржі, який з давніх-давен займав найважливіші посади в урядах. Один із цього роду 1728 року мав звання великого канцлера. Батько майбутнього гетьмана 1648 року вступив на службу до Речі Посполитої. Спочатку брав участь у військових операціях проти семигородського князя Ракочі, воював у Курляндії проти шведів, а потім перейшов на військову службу до Яреми Вишневецького, був сотником і за вірну службу одержав маєток Хомутець під Великими Сорочинцями.

На службу до Війська Запорозького батько майбутнього гетьмана перейшов уже в 50-і роки. 1658 року є згадка про Павла Апостола як про хомутецького сотника Миргородського полку, прихильника січового кошового Барабаша і полтавського полковника Пушкаря. У наступному 1659 році бачимо його на посаді полковника спочатку в Гадячі, а потім у Миргороді [1].

Ремесло вояка у цей час було чи не єдиним засобом вийти у світ. Павло Апостол, напевне, й належав до таких, дещо авантюрних, шукачів кар'єри, слави і багатства. Невідомо, чому він брав участь у тих чи інших політичних комбінаціях. Енергійна вдача волоського шукача щастя у бурхливих умовах міжусобної боротьби, що точилася в Україні наприкінці 50-х – на початку 60-х років, кидає Павла Апостола з лівого на правий берег Дніпра, від одного до іншого претендента на гетьманство. У 1659 році бачимо його під прапорами правителя з царської ласки Силка; протягом двох наступних років – Павла Тетері; у 1665 році – татарського ставленика Степана Опари; а 1666 року – генеральним осавулою в уряді Петра Дорошенка.

У біографії Павла Апостола, надрукованій в "Die Eugora i sche", є згадка про участь Павла Апостола в Чигиринському поході й виявлену при цьому хоробрість у битві проти татар. Повернувшись з походу, помер на 60 році життя, очевидно, наприкінці 1678 року (зберігся лист від 24 жовтня 1678 року).

Син Павла – Данило Апостол народився 4 грудня 1654 року. Про його молоді роки, навчання, військову службу мало що знаємо. Ймовірно, він, як і багато інших синів козацької старшини, здобув освіту в Києві під керівництвом викладачів Могилянського колегіуму. Якщо вірити вищезгаданій німецькій біографії Данила Апостола, то він одружився 1677 року з Уляною Іскрицькою, від якої мав трьох синів – Івана, який помер порівняно молодим, Павла і Петра та п'ятьох дочок. У зв'язку із шлюбом синів (дружина Івана – Олена Корсак, правнучка гетьмана Івана Самойловича та дочка смолянського шляхтича Михайла Корсака; дружина Петра – смоленська панна з роду Храповицьких; Павло був двічі одружений – вперше 1717 року "з молдованкою, небогою генерала Контакузена, вдруге – 1733 року з Федорою Миколаївною Енгальгардт, дочкою стольника смоленської шляхти") увійшов Апостол у ближчі стосунки з шляхетськими родами Молдови і Смоленщини. Дочки стали дружинами найвидатніших представників Лівобережної України: Жураківських, Дуніних-Борковських, Скоропадських, Кулябків, Горленків, Кочубеїв. Так за короткий час Апостоли увійшли в коло найвищої аристократії України. Їх життя проходило так само, як життя іншої старшини того часу: патріархально, заможно, то у військових походах, то в адміністративно-службових заняттях або клопотах у власному господарстві [2].

Апостоли належали до дуже багатих родин в Україні. Ще Павло Апостол зібрав значний маєток на Миргородщині, а син його Данило виявив себе зразковим господарем, якому вдалося набути значні багатства. Він скуповував землі в Хомутці, Сорочинцях, Абакумівці, Попівці, Кибинцях і заснував там слободи, які згодом ставали селами, а то й містечками. 1689 року Апостол одержав універсал на старі маєтності села Хомутець, Абакумівку і Фрідрівку. Через двадцять років за ним було затверджено, крім Хомутця, Абакумівки і Фрідрівки, ще й Савинці, Потівку, Сухорабівку, Вергуни, а в Чернігівському полку – Шебалтасівку, Хлоп'яники і Лузики.

10 грудня 1708 року гетьман Скоропадський універсалом підтвердив за Данилом Апостолом у Миргородському полку маєтності: Крилів, Хомутець, Абакумівку, Савинці, Потівку, Перевіз, Фрідрівку, Сухорабівку, Вергуни, Обдійку і Стару Греблю на річці Пелі в селищі Хандрівці та надав нові: Шебалтасівку, Хлоп'яники і Лузики, військовий млин між Орлівкою і Казимівкою на річці Убедь та в Чернігівському полку, млин Полтавського з хутором, з ґрунтами й угіддями [3].

Згідно з реєстром пожитків Д. Апостола, складеному в 1724 році в зв'язку з його арештом, йому разом з синами Петром і Павлом, дочкою Параскою (вдовою Борковецькою) і внуком належало: по одному двору в Києві і Миргороді, а далі 4 містечка, 16 сіл, 1 слобідка, 10 хуторів. У них селянських дворів різних категорій – 2678. У маєтках була розвинута обробна промисловість. Серед будов були такі: один замок у м. Сорочинцях, дворів для проїзду – 23, один двір для охорони лісу, загород для худоби – 7, пташень – 3, пасічних дворів – 1, просто дворів – 3, пригонів для худоби – 14, комор для зсипання закупленого хліба – 1, дворів, де обробляли тютюн – 1, млинів – 21 на 63 камені, 84 просяні ступи, 41 сукновальна ступа, а крім того, в спільному з іншими особами – 2 млини на 12 каменів, 16 просяних ступ і 13 сукновалень, 1 цегельня, 4 винокурні на 2 казани і 1 винокурня порожня, 7 броварень, 6 солодовень, 12 шинків. Найманих службовців 206 – фахівців певних галузей господарства, що служили в Апостола за платню [4].

Данило Апостол займав посади миргородського полковника (1682 – 1727 рр.) і гетьмана (1727 – 1734 рр.). Він був не лише вояк, а й розумний адміністратор, без конфліктів і нарікань керував Миргородщиною (після нього не залишилося скарг). Брав активну участь у задумах Мазепи, а згодом у діях Полуботка. Водночас у його житті були й періоди пристосуванства [5].

Немає сумніву, що гетьман Самойлович, захисник Павла Апостола, прихильно ставився і до його сина. Саме за правління Самойловича Данило став полковником миргро-

---

[1] Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – С. 591–613. Горобець В. Данило Апостол // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С. 226–234.
[2] Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). – Авгсбург, 1948. – С. 5.
[3] ЦДІАУ.ІР. – Ф. 2. – Спр. 54094. – Арк. 287 зв. – С. 288.
[4] Крупницький Б. Назв. праця. – С. 6.
[5] Джиджора І. Україна в першій половині XVIII ст. – К., 1930. – С. 8–12, 110–165.

родським. Тому в перші роки гетьманування Мазепи він належав до опозиції. 1688 року стало відомо про його зв'язки із запорожцями без відома гетьмана. Того ж року разом з іншими опозиціонерами було заарештовано та позбавлено уряду і Данила Апостола. Але напередодні виступу проти Криму царський уряд не хотів загострювати стосунки в Україні. Ще в кінці 1688 року Апостола та інших представників опозиції було випущено на волю; він був відновлений на полковництві. З цього часу Апостол відходить від опозиції. Немає сумніву, що і в наступні роки стосунки між Мазепою і Апостолом могли бути напруженими, але сама поведінка не давала підстав для підтвердження[6].

Саме в часи Мазепи Данило Апостол показав себе здібним воїном і полководцем. Він брав участь у кримських походах 1687 і 1689 років. Важливою була його роль у боротьбі з Петриком. На заклик Петрика перейти на його бік Апостол відповів відмовою. Як свідчать джерела, особливо вислужився він 1695 року в операціях під Кизикерменом, Таванню, він керував наступом на Кизикермен і оволодів ним. 1697 року Мазепа вирушив у похід проти татар і наказним гетьманом залишив Апостола[7].

Активну участь Данило Апостол взяв у Північній війні. Як наказний гетьман очолив п'ять полків – Миргородський, Лубенський, Переяславський, Ніжинський і Полтавський (всього 17 тисяч козаків), які були направлені на північ на допомогу цареві. На початку вересня 1701 року московське військо під командою фельдмаршала Шереметева разом із козацьким військом, очолюваним Апостолом, вступило в Ліфляндію і сильно потиснуло шведів, у яких були відносно невеликі сили. Особливо успішним був бій під Ерастфером у грудні того ж року, де шведський генерал Шліппенбах зазнав поразки від українсько-московського війська. Рештки шведського війська втекли, переслідувані кіннотою Апостола. На початку 1702 року Апостол, залишивши два компанійські полки для захисту і розвідки, повернувся в Україну[8].

1704 року з кількома тисячами козаків він був відряджений до польського короля Августа II, союзника царя. Влітку 1704 року миргородський полковник зі своїми козаками допомагав саксонсько-російським військам вибити шведського генерала Горна з Варшави. Потрапив під команду ліфляндця Паткуля, який повівся з козаками брутально (почав вчити муштрувати на прусський лад, забрав у козаків коней). У дорозі без коней і відповідної зброї багато козаків загинуло, зокрема під Велунем, де сталася сутичка зі шведами та шведофільськими поляками. Нещасливою була операція 1706 року, коли Данило Апостол за наказом гетьмана був виряджений на допомогу переяславському полковникові Мировичу, який був у Ляховичах осаджений шведським корпусом. Дізнавшись про наближення московсько-українських військ, шведи випередили їх і 19 квітня 1708 року стали на дорозі біля Клецька, примусивши відступити. Після цього Мирович здав фортецю, потрапив у полон до шведів, де і помер[9].

Політичну орієнтацію Мазепи на Швецію й Польщу поділяв і Апостол, але сам не був близький до Мазепи. Останній відповідно оцінив Апостола, коли в 1707 – 1708 роках виникла справа Кочубея та Іскри, Мазепа енергійно захистив Апостола від підозр царя[10].

24 жовтня 1708 року Мазепа вирушив із Батурина назустріч шведському королю. Його супроводив і Данило Апостол на чолі свого полку, за винятком тієї його частини, що була залишена в Батурині для оборони фортеці. Та незабаром миргородський полковник залишив шведів і Мазепу й опинився в таборі російського царя. Це найбільша загадка в житті Апостола. Водночас з Апостолом те саме зробили генеральний хорунжий Іван Сулима і компанійський полковник Гнат Галаган.

Петро I вважав Апостола людиною, не прихильною до Мазепи, і це, напевно, було підставою його довір'я до розкаяття полковника. Тому й не випадково йому було доручено командування деякими відділами українських і донських козаків. 1711 року ми бачимо Апостола серед учасників Прутського походу. Визначна роль випала Апостолу і в Перському поході. Петро I 1722 року, як свідчить у своєму щоденнику Ханенко, рушив з українськими козаками. Апостол виступив як наказний гетьман на чолі 10-тисячної армії й успішно воював у Дербентських степах та взяв участь у закладенні фортеці св. Христа на річці Сулаці. Апостол врятував Ветероні і цілу російську армію, що стояла під командою останнього в Андріївці. За його допомогою були розбиті повсталі черські татари.

Авторитетним Апостол залишався і за Івана Скоропадського як найстарший і найбільш заслужений полковник. Між Скоропадським і Апостолом конфліктів не було. І все ж Апостол відмовився від тимчасового виконання обов'язків гетьмана на початку 1722 року, коли гетьман виїздив до Москви. Причиною цього були ворожі стосунки з гетьманшею Настею Скоропадською, яка разом із своєю ріднею Марковичами мала значний вплив на урядові справи. Енергійна й нерозбірлива в засобах, Настя відняла у зятя Апостола Андрія Горленка всі його маєтності, які згодом передала Гамаліївському монастирю і тим створила прірву між собою і майбутнім гетьманом. Ця неприязнь поширилася і на Марковичів, що були найближчими її дорадниками.

Після смерті Скоропадського та в зв'язку із запровадженням Малоросійської колегії постала проблема обрання нового гетьмана. Петро I, як відомо, зволікав із вирішенням цієї справи, прагнучи замінити гетьмана колегією, що складалася з російських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим. Тим часом за наказом сенату почав правити Павло Полуботок разом із генеральною старшиною і Генеральною військовою канцелярією. Почалася боротьба Полуботка і старшини, що його підтримувала, за автономні права України, насамперед, за вибори гетьмана. В боротьбі безпосередню участь узяв Данило Апостол.

Але в найбільш критичні моменти змагань представників України з російським імператором Апостолові довелося бути далеко від Батьківщини. 1722 року, як відомо, він разом з Петром I був у Перському поході і повернувся додому на Різдво, а 18 лютого 1723 року надійшов новий наказ Петра I, що сповіщав про похід козаків до Астрахані. З цієї експедиції миргородський полковник повернувся на початку червня, а на початку серпня знову мусив прямувати до Буцького Броду, причому першим етапом цього походу мав бути Коломак – місце зібрання козацьких полків.

В кінці серпня – на початку вересня 1723 року на річці Коломак Апостол провів кілька старшинських нарад, на яких було складено чолобитну від усього війська про обрання нового гетьмана та скасування зборів, запроваджених Малоросійською колегією. Моральний авторитет і репутація Данила Апостола серед козаків сприяли залученню до цієї акції навіть тих старшин, які до того ігнорували заклики Полуботка постояти за Вітчизну у цей важкий час.

Після справи П. Полуботка суворий режим щодо України тривав і під час короткого правління Катерини I, коли фактичним правителем був Олександр Меншиков.

Наприкінці 1726 року Вища таємна рада, обміркувавши можливу війну з Туреччиною, висловила думку про полегшення в Україні "ради удовольствия и приласкания тамошнего народа": дозволити обирати гетьмана, полегшити податки і відновити старий порядок судівництва. Однак, ця думка зустріла сильний протест одного з членів ради графа Тол-

---

[6] *Георгиевский Г. Мазепа и Меншиков. Новые материалы // Исторический журнал. – М., 1940. – С. 12.*
[7] *Крупницький Б. Назв. праця. – С. 8–9.*
[8] *Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. – С. 254.*
[9] *Там само. – С. 255–259.*
[10] *Крупницький Б. Назв. праця. – С. 10.*

стого, який заявив, що такі полегшення означали б порушення політики, установленої царем Петром I, політики, яка полягала в тому, щоб посварити старшину з народом і в такий спосіб Україну "к рукам прибрать"; він указав на те, що ця політика дала добрі наслідки, бо вже народ і старшина "пришли в немалую ссору". Престиж царя був такий великий, що всі погодилися, що не слід міняти раз узятої лінії політики щодо України. Політику щодо України ще кілька разів обговорювали й у Вищій таємній раді і в сенаті, але реальних полегшень це не дало, коїм не дозвілу козакам відкуповуватися грішми від участі в походах на Кавказ.

Проте скоро Меншиков змінив свою думку про продовження політики залізної руки на Гетьманщині. Справа в тому, що він посварився з Малоросійською колегією через те, що вона наклала податки на всі приватні маєтності, зокрема на латифундії у Стародубському і Ніжинському полках. Меншиков запротестував і Малоросійська колегія програла справу у Вищій таємній раді, де все залежало від Меншикова. Коли в травні 1727 року померла Катерина і царем оголошено молодого Петра II, сина царевича Олексія і онука Петра I, Меншиков став фактичним регентом. Тоді у Вищій таємній раді взяла гору думка, що Україні треба дечим поступитися, щоб заспокоїти населення й прихилити його до Росії. Було вирішено скасувати нові податки, а залишити лише ті, що збиралися за пунктами Богдана Хмельницького. Тоді ж було заборонено росіянам купувати землі в Україні. Від імені царя Петра II 12 травня 1727 року було надіслано в Україну указ, де говорилося: "Пожаловали мы, милосердствуя о своих подданных малороссийского народа, указали: доходы с них денежные и хлебные собирать те, которые надлежат по пунктам гетмана Б. Хмельницкого и которые сбираны при бытности бывших потом гетманов. А которые всякого рода доходы положены с определения Малороссийской коллегии по донесениям генерал-майора Вельяминова вновь, те оставить и впредь не собирать... И притом их обнадежить нашего императорского величества милостью, что к нам в Малую Россию гетман и старшина будут определены впредь вскоре, как прежде было по договору Б. Хмельницкого"[11]. Цим указом скасувалися додаткові податки, запроваджені Малоросійською колегією на підставі указів від 16 квітня 1723 року і 21 липня 1726 року, та давалася формальна обіцянка про скасування Малоросійської колегії і повернення гетьманського уряду. Вища таємна рада 16 червня 1727 року наказала перенести всі українські справи з сенату до Колегії закордонних справ, а 20 червня наказала вирядити таємного радника Наумова в Україну для присутності при виборах гетьмана[12]. Указ від 22 липня проголошував: "Указали мы в Малороссии гетману и генеральной старшине быть и поддержать их по трактату гетмана Богдана Хмельницкого и для выбору в гетманы и в старшину выслать нашего тайного советника Ф. Наумова, которому и быть при нем, гетмане, министром"[13]. Нарешті, 28 червня 1727 року Вища таємна рада ухвалила: "Малороссийской коллегии членов взять в Санкт-Петербург"[14].

18 вересня 1727 року Наумов прибув до Глухова, а 30 вересня скликав довірчу нараду полковників, старшин і духовних осіб з приводу обрання гетьмана. Наумов оголосив царську грамоту про вибори гетьмана "вольными голосами по прежнему обыкновению". На запитання, кого бажають бачити гетьманом, всі одностайно відповіли: миргородського полковника Данила Апостола. Після цього було призначено дату виборів – 1 жовтня 1727 року. У призначений час зібралася рада генеральної старшини, на якій було оформлено вибір.

Вибори відбулися дуже урочисто, були ознаменовані похвальними вигуками і гарматними пострілами. Того ж дня Данило Апостол прийняв присягу й одержав клейноди, бунчук, булаву, печатку й прапор. Тоді ж старший син Павло був призначений миргородським полковником. На цей раз при обранні гетьмана не було прийнято договірних статей.

У жалуваній грамоті від 6 грудня 1727 року, зазначалося, що цар на прохання гетьмана конфірмує його вибір та наказує генеральній старшині, полковникам, полковій старшині і всьому Війську Запорозькому і народові українському "належащее послушение отдавать".

На початку 1728 року була призначена коронація Петра II. З цієї нагоди до столиці виїхали Наумов, Апостол, полковники та інші старшини. Цар приймав Апостола з підкресленою повагою і навіть був у нього в гостях. У московському будинку гетьмана цар обідав. За столом поруч із ним сиділи, праворуч Долгорукий, а ліворуч – граф Г. Головкін, у другому кінці столу проти царя – гетьман. Після обіду Петро II відвідав гетьманські покої, де особливо уважно розглядав бунчук і булаву. Тоді ж молодший син Данила Апостола Петро був призначений лубенським полковником.

Основною метою поїздки Апостола до Москви було бажання одержати "гетьманські статті", які визначали б взаємини між Україною та Росією і які приймалися після кожного обрання гетьмана. Прибувши до Москви 19 лютого 1728 року на коронацію Петра II, Апостол доклав максимум зусиль до того, щоб укласти такий договір. На початку березня розпочав переговори з президентом колегії іноземних справ графом Г. Головкіним "о нуждах малороссийских", які однак за наполяганням російської сторони мали неофіційний характер. 12 березня Апостол передав Головкіну 12 пунктів "статейних" для розгляду "хорошо ли они сочинены", а 18 березня додатково надіслав 15 пунктів. Переговори тривали довго, і лише 22 серпня 1728 року Апостол одержав так звані "Решительные пункты", які стали віднині своєрідною конституцією.

"Решительные пункты" – це вже не двосторонній договір, а нормативний акт верховної влади Російської імперії, що регулює внутрішнє життя Гетьманщини як автономної одиниці в складі єдиної держави. Замість безмежної сваволі російських сановників (урядовців), яка набрала активного поширення в післямазепинський час, тепер запроваджувалися певні норми, закріплювалися певні правові форми, що свідчило про дипломатичний успіх нового гетьмана.

Повернувшись додому, Апостол з молодечим запалом взявся за облаштування державного життя, кожен раз спотикаючись через обмеження, які запроваджувались "Решительными пунктами", що мали форму царського указу, де навіть не було згадки про договір України з Росією. Це, звичайно, було сильним ударом по державності України, у цьому уряд Петра II пішов далі від свого попередника Петра I. У деяких справах становище Данила Апостола було гірше, ніж у його попередників, в тому числі й Скоропадського.

Друга грамота від 7 вересня окреслювала повноваження гетьмана та затверджувала рангові маєтності.

У процесі переговорів гетьмана порушувалися питання про повернення митрополита в Київ, про заборону духовним особам і монастирям купувати козацькі землі і одержувати маєтності по заповітах, про повернення самостійності судові, про видрукування "Прав малоросійських" та виведення російських гарнізонів з України[15].

Говорячи про зміст "Решительных пунктов" 1728 року, насамперед зазначимо, що з 20 пунктів 7 повторюють умови попередніх договорів. Решта 13 пунктів містять нові умови, частина яких була прийнята і втілена в життя різними царськими указами, що були видані після 1709 року.

Порівнюючи "Решительные пункты" з поданням Данила Апостола 18 березня 1728 року, можна стверджувати,

---

[11] Там само. – С. 409–410.
[12] Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1968. – Кн. 10 (Т. 19–20). – С. 159.
[13] ПСЗ. – № 5072.
[14] Там само. – № 5127.
[15] Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. 1. – С. 23–25.

що в "пунктах" не вирішено важливі питання, порушені гетьманам, як, наприклад, про те, щоб у Києві був митрополит; про повернення паперів, узятих у Павла Полуботка і генеральної старшини (п. 4, 6), про запорозьких козаків (п. 9), про малоросійський двір у Москві (п. 11) та ін.

Не маючи змоги добитися від царського уряду поступок у справі розширення політичних прав Гетьманщини, Апостол звертає пильну увагу на її господарський розвиток, піднесення добробуту населення. Він намагався врегулювати земельні відносини. Насамперед гетьман наказав провести слідство в усіх полках. Розпочалося воно у 1729 і закінчилося в 1731 році. Канцеляристи об'їхали всі полки і зібрали від старожилів відомості – коли засновано те чи інше село, хто і на яких правах ним володіє. Полкова старшина мала систематизувати відомості і книги, надіслати до Глухова на остаточну перевірку. Якщо старожили давали неправильні відомості, вони втрачали рухоме й нерухоме майно і жорстоко були покарані. Водночас власники зобов'язані були подавати документи на свої маєтності до полкових канцелярій.

Ще під час війни, а особливо після її закінчення починається роздача земель гетьмана полковникам, а також царем. Землі давалися на уряд "до ласки войсковой", "до ласки нашей рейментарской", "в зуполное держание", "спокойное заживание". З відновленням гетьманської влади в 1727 році широка роздача або й захоплення маєтностей припинилися. Остаточно упорядкування було здійснено лише за цариці Анни, яка грамотою від 1 лютого 1732 року постановила дати ранг генеральному обозному в розмірі 400 дворів, двом суддям – по 300 дворів, генеральному підскарбію (українському) 300 дворів, двом генеральним осавулам по 200 дворів, генеральному хорунжому 200 і стільки ж генеральному бунчужному, а генеральному писареві залишити ті 453 двори, що йому було призначено раніше. Ці надання виходили поза межі того, що дав Апостол, так що довелося немало додати з вільних військових земель.

У цілому слідство не принесло тих результатів, які очікували. Наскільки ми знаємо, "реєстр возвращенным маєтностям" не був складений. Занадто вже це було проти інтересів старшини як державського стану. Гетьман, здається, тільки в окремих випадках видав розпорядження про повернення маєтностей до рангу. Отже, генеральне слідство не змінило відносин. Уже в "Решительных пунктах" (п. 10) заповідалося принаймні законсервування рангових маєтностей, що належали до рангових. Процес розбазарювання рангових земель, їх перехід у приватні руки припинився тільки на деякий час, можливо, за Апостола або тільки за перших років його гетьманування. У цьому небагато допомогло й генеральне слідство[16].

Водночас Данило Апостол намагався реформувати систему українського судочинства. Значною справою гетьмана було укладення "Зводу" українських законів. Справу розпочато ще за Івана Скоропадського, коли було порушено питання про переклад українських законів російською мовою. Д. Апостол створив комісію, якій доручив перекласти правові книги російською мовою і скомпонувати кодекс, в основу якого покладено Литовський статут та Магдебурзьке право. Та робота над кодексом, який дістав назву "Права, за якими судиться малоросійський народ",[17] була закінчена лише 1743 року.

Данило Апостол видав 13 липня 1730 року "Інструкцію малоросійським судам", якою встановлювався порядок судового процесу та апеляцій у полкових, сотенних і сільських судах. Ще до закінчення роботи комісії практичні потреби викликали появу в 1734 році "Процесу краткого" або "Аксесу" – підручника українського права. Хоча цей підручник і не мав офіційного значення, але знайшов широкий ужиток в українських судах. Гетьман добився підпорядкування Києва гетьманові, а не російському генерал-губернаторові, як це було раніше.

Останні роки правління Д. Апостола позначилися низкою дуже тяжких для України подій. 1731 року розпочали будувати укріплення між Дінцем і Дніпром, так званої Української лінії. На цю роботу вислано з України 30 тисяч чоловік: 20 тисяч козаків і 10 тисяч посполитих. Наступного, 1732 року, відряджено український корпус з 11 тисяч козаків під проводом генерального обозного Якова Лизогуба на підтримку сина Августа II, кандидата на польський престол ворожому Станіславу Лещинському[18].

1728 року запорожці, що після зруйнування Січі оселилися у володіннях Туреччини й збудували Олешківську Січ, почали переговори про повернення. Росія зволікала з вирішенням цього питання. Лише 1733 року, побоюючись, що запорожці візьмуть участь у боротьбі Польщі за королівський престол на боці Лещинського, Росія погодилася прийняти запорожців. Маючи підтримку з боку київського генерал-губернатора графа Вейсбаха, в квітні 1734 року перейшли на "старі" місця і заснували Січ на річці Підпільній. Цей перехід стався вже після смерті Д. Апостола. Гетьман помер 17 січня 1734 року[19] від другого інсульту. Похорон відправив київський митрополит Рафаїл Заборовський у містечку Сорочинцях на Полтавщині. Його поховано у мурованій Спасо-Преображенській церкві, яку він сам побудував у 1732 – 1734 роках.

Правління Данила Апостола тривало шість з половиною років, а фактично менше, бо останній рік гетьман хворів, хоч увесь час проводив інтенсивну боротьбу за автономію, за поновлення прав українського народу. Незважаючи на перешкоди з боку російського уряду, за Апостола в Україні був створений, хоч й обмежений сваволею окупанта, стабільний порядок життя. Це позначилося на двох явищах: зменшився рух селян за Дніпро і, навпаки, більше поверталося втікачів на Лівобережжя, зокрема повернення запорожців у 1734 році уже після смерті Данила Апостола.

Спокійний, розважливий, він був глибоко переконаним українським патріотом, який останні роки життя присвятив Українській державі, збереженню та охороні її незалежності, того, що називалося "автономією". Про щось більше українські патріоти не мріяли. Можна погодитися з висновком історика Д. І. Дорошенка про діяльність Данила Апостола: "Його шестилітнє гетьманування було короткою ясною смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина вільніше зітхнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років"[20].

І те, що ця державність трималася ще і в другій половині XVIII ст. і що завдяки цьому процес нівеляції, затримувався (а це віддалило знищення автономії України і наступний період кріпацтва в Україні), у цьому немала заслуга гетьмана Данила Апостола.

---

[16] Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка. 1729–1730. Полтава, 1893; Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка. 1729–1730 // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 7; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729–1730. Чернигов, 1892; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729–1730. Чернигов, 1892; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів, 1929. – Т. 1; Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів, 1931. – Т. 4; Генеральное следствие Переяславского полка // Сборник широкорфилософского общества. – Харьков, 1930. – Т. 8.

[17] Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 10 – 12.

[18] Дорошенко Д. І. Нарис з історії України. – Львів, 1990. – С. 415.

[19] Полонська – Василенко Н. Заселення Південної України. – Мюнхен, 1960. – Ч. 1. – С. 1–29.

[20] Дорошенко Д. І. Назв. праця. – С. 416.

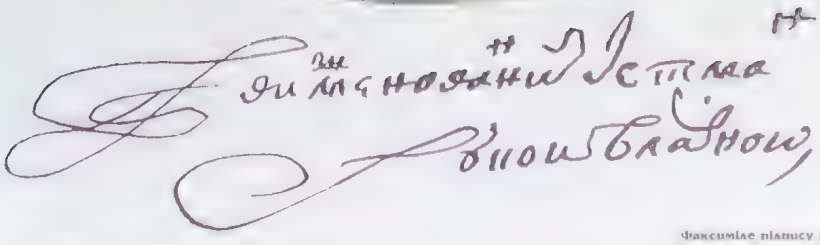

Портрет Данила Павловича Апостола (1654 – 1734) – гетьмана Лівобережної України (1727 – 1734)
О. С. Мартинович ?

Факсиміле підпису гетьмана Данила Апостола. Підпис на універсалі про тимчасове звільнення козака кропивнянської сотні Петра Петраша від сташі та провіянтської повинності 11.05.1729 р. м. Глухів.

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України. Невідомий художник. XIX ст.
[illegible]

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України. Невідомий художник. XIX ст.
[illegible] у верхній частині портрета
[illegible]

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України. Невідомий художник. XVIII ст.
[illegible] родовий герб
[illegible]

Портрет гетьмана Данила Апостола. Копія невідомого художника кінця XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
[illegible] колекції К.М. Скажинської
[illegible]
[illegible]

Портрет гетьмана Данила Апостола. Невідомий художник. Початок XIX ст.
Напис у верхній частині портрета "ДАНИЛЪ ПАВОЛЪВИЧЪ АПОСТОЛ ГЕТМАНЪ"
Полотно, олія. 60 х 47 см
ДІМ. НКП 54501, Х-159

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України.
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у верхній частині "ДАНИЛЪ АПОСТОЛЪ".
Полотно, олія. 39 х 24 см.
НМУ. N М-582

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України.
Невідомий художник. XIX ст.
Полотно, олія. 61 х 50 см.
НХМУ. N Ж-1117.

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України.
Невідомий художник. I половина XIX ст
Напис у нижній частині. "ДАНИЛО
ПАВЛОВИЧ АПОСТОЛ ГЕТ
Полотно, олія. 23 х 16 см.

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України.
Невідомий художник. XIX ст
Напис на зворотному боці

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України
Невідомий художник
Початок XIX ст

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України.
Невідомий художник
Початок XIX ст

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України
Невідомий художник. XVIII ст

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України.
Малюнок. Вид. ви. К. Фішера. Москва
Початок XX ст.
Папір, туш. Розм. арк. 14,3 х 9 см
НМУ. ІР. N 32. Ф 292

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України. М. Воробйов.
З збірника П. П. Бекетова в альбомі
"Изображенія людей знаменитыхъ или чтимъ
народомъ, принадлежащихъ по
[illegible] альбомъ Малороссіи." – М., 1844
Літографія, папір
Розм. арк. 10,2 х 8,2 см
[illegible]

Портрет Данила Апостола – миргородського полковника, гетьмана Лівобережної України.
[illegible]

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно, олія. 63,5 х 50,5 см
НМКМ. N 32. Ж-47

Портрет Данила Апостола – миргородського полковника, гетьмана Лівобережної України. Невідомий художник. XVIII ст. Із зібрання Капністів
Полотно, олія. 68 х 59 см
ХМХМ. N Ж-12

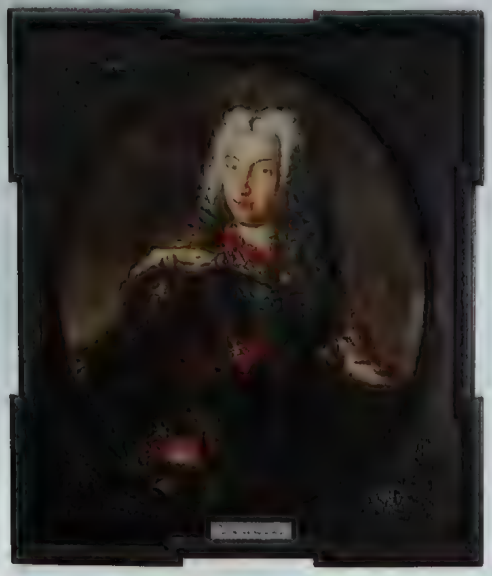

Портрет Петра II (1715 – 1735) – російського царя (1727 – 1730). Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 100 x 80 см.
ДХМ N Ж 564

МКДУ, N ДР-4232.
Напис у нижній частині: "ДАНИЛЪ АПОСТОЛЪ КАЗАЧІЙ ГЕТМАНЪ РОДИЛСЯ 1658 ГОДА И ИЗБРАНЪ/ГЕТМАНОМЪ 1 ОКТ 1727. ВЪ ГЛУХОВЪ, КОГДА ОНЪ БЫЛЪ МИРГОРОДСКИМЪ/ПОЛКОВНИКОМЪ ПР...ДО СЕГО ИМѢЛИ ГЕТМАНЪ СВОЕ ПРЕБИВАНІЕ ВЪ БАТУРИНѢ/КОТОРОЙ ГОРОДЪ РАЗЗОРЕНЪ ПОТОМЪ В ВОИНѢ СЕЙ ГЕТМАНЪ СЛАВИЛСЯ ОДКРО /ВЕННОСТІЮ І ХРАБРОСТІЮ УМЕРЪ 17 ДЕНЬ. 1734."

Портрет Данила Апостола – гетьмана Лівобережної України. Невідомий художник. Архів Міністерства іноземних справ.
Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб., 1914. - Т. 1. Папір; фототипія. 26,5 x 18,5 см
МКДУ. N ДР-4232.

Жалувана грамота імператора Петра II Данилові Апостолу на гетьманство. Москва. 7.09.1728.
Оригінал. Рукопис. Пергамент, шовк, ляссе, парча; чорнило, вишивка, орнаментування, поліхромія. 29 x 39 см.
Надійшла від Г.П. Алексеєва.
ДІМ. N КП-38875, Арх-887.

Авантитул.

2 с.

3 с.

4 с.

5 с.

6 с.

Портрет гетьмана Данила Апостола. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "DANIEL APOSTEL./ FELDHERR DER ZAPOROVISCHEN COSACKEN"
Міньорит. Папір; друк. 14,6 x 8,6 см
ЛНБВС. N 27486

Портрет Анни Іоанновни (1693 – 1740) – російської імператриці (1730 – 1740). З гравюри І. Соколова.
Царська імператорська охота на Русі. Історичний нарис М. Кутепова. - СПб.,1902. - Т. 3.
Гравюра Папір; друк 18,8 x 14,5 см.
НБУВ. ВОМ. N С-7812/III.

Жалувана грамота імператриці Анни Іоанновни Данилові Апостолу на гетьманство. Москва. 15.05.1730.
Оригінал. Рукопис. Пергамент, шовк, ляссе, парча; чорнило, вишивка, орнаментування. 38,5 x 30 см.
ДІМ. N КП-38873, Арх-886

Авантитул.

2 с.

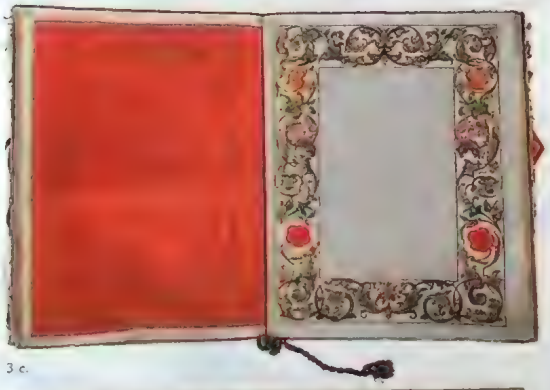
3 с.

4 с.

5 с.

6 с.

Правий бік.

Лівий бік

Сідло. Невідомий майстер. 1713 р. Належало миргородському полковникові Данилові Апостолу.
Написи: "ANNO DNI" ТА "1713". Між написами - герб Данила Апостола з літерами: "D. A. P. M". ("ДАНИЛО АПОСТОЛ ПОЛКОВНИК МИРГОРОДСЬКИЙ").
Із зібрання Галаганів з родинного маєтку в с. Сокиринці, поблизу м. Прилук.
Дерево, шкіра, срібло, оксамит, срібні, золоті нитки; вирізування, карбування, гравірування, золочення, чернь, гаптування.
Н - 30,5 см. L - 48 см.
ПКМ. N 10413-5.

Тильна частина луки сідла.

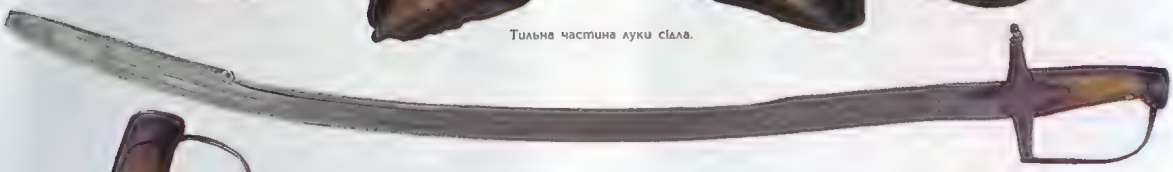

Шабля родини Апостолів. XVII ст.
Напис на правому боці клинка вздовж по ділу: "ЗЛИСА НЄ ЗАЛИСЪ БЄЗ СУДУ СМЕРТ НЕ БУДЄТЪ/СТАВЪСА НЄХАЙ ZЕ И БГЪ К ТЕБЪ ПРАБУДЄТЪ"
Сталь, дерево; лиття, кування, гравірування. L - 120 см. L (лезо) - 104,5 см.
МКМ. N 104.

Третій напис викарбувано на правому боці шаблі вздовж клинка: це дидактична синтенція, написана характерним для XVII століття силабічним авовіршем із жіночою римою: "ЗЛИСА НЄ ЗАЛИСЪ БЄЗ СУДУ СМЕРТ НЕ БУДЄТЪ/СТАВЪСА НЄХАЙ ZЕ И БГЪ К ТЕБЪ ПРАБУДЄТЪ". ("ЗЛИСЯ НЕ ЗЛИСЯ, БЕЗ СУДУ СМЕРТІ НЕ БУДЕ. СТАВСЯ - НЕХАЙ ЖЕ І БОГ ДО ТЕБЕ ПРИБУДЕ").
Зміст повчання гравірованого напису на шаблі можна трактувати так: хоч який би ти не був злий, а карати на смерть без суду не будуть; коли ж суд відбувся, тоді до тебе і Бог прийде
Власник шаблі Олексій Апостол, можна здогадуватися, був сином або небожем миргородського полковника Павла Охрімовича Апостола. Напис на шаблі - "МИРОГОРОЦКІЙ" може слугувати підтвердженням сотництва Олексія

Розсоха Л. О.,
науковий співробітник
Миргородського краєзнавчого музею

Фрагмент шаблі з написом біля ефеса з правого боку:
" ДОГМА/ПРИДЪЗ ѴШЄ ІСКАА/ ПОМОѴ/МИКЪ"

Фрагмент шаблі з написом біля ефеса з лівого боку
" ALESEN/АПО ТОЛЪ/МИРОГО РОЦКІЙ Р АХП"

Портрет доньки гетьмана Данила Апостола – Марії (?). Невідомий художник. Копія XIX ст.
Полотно; олія. 75 x 70 см
ДМ. N X-320

Марія Данилівна Апостол - дружина бунчукового товариша Андрія Дмитровича Горленка (1708 - 1754)

Застібка з жупана гетьмана Данила Апостола. Невідомий майстер. XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 856
Срібло, гранат; лиття, карбування, інкрустація
H - 4,5 см. L - 11,5 см
ЧОІМ. N И-3356

Зірка ордена св. Олександра Невського, яким було нагороджено гетьмана Данила Апостола. XVIII ст.
Напис: "ЗА ТРУДЫ И ОТЕЧЕСТВО"
Срібло; карбування, золочення, лиття. D - 11 см. ПОКМ. N М-614

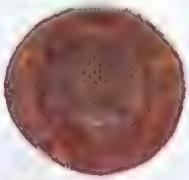

Знак ордена св. Олександра Невського. I половина XVIII ст. С.-Петербург. Росія.
Шовк, парча, золота нитка; шиття
D - 5,7 см
ПОКМ. N ТК-1126

Покривальна хустка (посмертна) гетьмана Данила Апостола. I половина XVIII ст. Полтавщина.
Шовк, золоті, срібні нитки; шиття. 71,7 x 67,3 см.
ПОКМ. N ТК-906

Цією хусткою було покрите обличчя гетьмана Данила Апостола в домовині. Врятована працівниками музею після пограбування гетьманської усипальниці грабіжниками в 1920-х рр

Черевички доньки гетьмана Данила Апостола Параскевії (дружини генерального осавула Василя Васильовича Скоропадського).
1730-і рр. Глухів (?).
З колекції В.В. Тарновського N 520.
Дерево, шкіра, бавовна, шовк, срібна тясьма; вирізування, шиття. H - 13 см. L - 27 см.
ЧОІМ. N И-620/1 та 620/2.

Жупан, в якому був похований гетьман Данило Апостол. I половина XVIII ст.
З поховання-склепу гетьмана в Спасо-Преображенській церкві в с. Великі Сорочинці на Полтавщині.
Парча, золоті нитки; шиття, гаптування. L - 145 см. B (плечі) - 50 см.
МКМ. N 112.

Ікона св. Уляни (портрет Уляни Апостол). Л. Боровик (Боровиковський). 1730-і рр.
Дерево; різьблення, левкас, олія, золочення
З іконостасу Спасо-Преображенського собору 1732 - 1734 рр. с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.

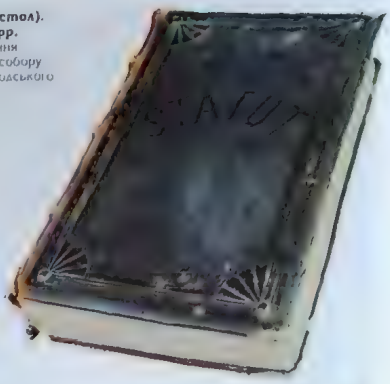

Литовський статут. 1693 р. м. Вільно.
З колиби нащадків гетьмана Данила Апостолов с. Хомутець поблизу Миргорода
Папір, шкіра; друк, тиснення переплетення. 30 х 19,5 х 5,5 см
МКМ. N 90

Килим. Середина XVIII ст. Україна.
З поховання гетьмана Д. Апостола в с. Великі Сорочинці на Полтавщині
Вовна; ткання 180 х 116 см
НМІУ N Т-235

Килим гетьмана Данила Апостола. Початок XVIII ст.
с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полтавської губ. (нині с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.) За переказами нам (у 5) покрито домовину гетьмана Баловня; ткання 265 х 126 см
МУНДМ N КТ-1

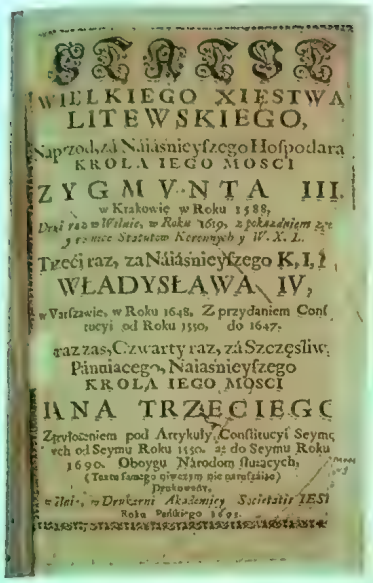
STATUT
WIELKIEGO XIESTWA
LITEWSKIEGO,
Naprzod, zá Náiáśnieyſzego Hoſpodara
KROLA IEGO MOSCI
ZYGMVNTA III.
w Krakowie w Roku 1588,
Drugi raz w Wilnie, w Roku 1619, z pokazaniem zgo
y z mocc Statutow Koronnych y W. X. L.
Trzeci raz, za Náiáśnieyſzego K. I. I
WLADYSŁAWA IV,
w Warſzawie, w Roku 1648, Z przydaniem Conſ
tucyi od Roku 1550, do 1647.
raz zas, Czwarty raz, zá Szczęśliw:
Pánuiacego, Naiaśnieyſzego
KROLA IEGO MOSCI
IANA TRZECIEGO
Zgryſkoſzniem pod Artykuły Conſtitucyi Seymo
wych od Seymu Roku 1550. aż do Seymu Roku
1690. Oboygu Narodom ſłuzacych,
(Tekstu Samego ciwczym nic naruſzaiąc)
Drukowany.
w Wilni, w Drukarni Akademiey Societatis IESU
Roku Pańſkiego 1693.

Сторінка авантитула Литовського статуту. 1693 р. м. Вільно.
Папір; друк. 29 х 19 см.
МКМ. N 90.

Тильний бік хреста.
НКПІКЗ КПЛ. N М-6750.

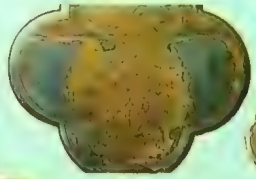

Фрагмент тильного боку хреста з родовим гербом Д. Апостола і літерами: "Д А. Г В Е П В"
НКПІКЗ КПЛ. N М-6750.

Хрест напрестольний з гербом Данила Апостола. Невідомий майстер.
Срібло; карбування, гравірування, золочення, чернь.
Н - 46,5 см. L - 24 см.
В - 1,2 см. D - 15,5 см.
НКПІКЗ КПЛ. N М-6750.

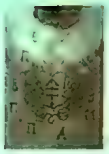

Фрагмент дискоса з гербом гетьмана Д. Апостола.

Дискос гетьмана Данила Апостола (з гербом на тильному боці).
Родовий герб з літерами: "Е. П. В. З. П. М. П. А".
Срібло; карбування, гравірування, золочення.
Н - 4,5 см. D (верх) - 17,2 см. D (низ) - 9,6 см.
НКПІКЗ КПЛ. N М-5521.

Євангеліє в оправі. Невідомий майстер. Кінець XVII - 20-і рр. XVIII ст. Київ. Україна. Належала миргородському полковнику Данилові Апостолу.
В оправі спільної дошки Євангелія викарбувано зображення Данила Апостола, який стоїть, тримаючи в руках розгорнутий сувій з написом: "РУТОРЖЕ...А/...АМЕН/ШТ ГОРИ/НЕ РУКА/МИ ДАЕ".
Навколо зображення Данила Апостола вигравірувано напис: "РАДУСА ДАНІЙЛЪ ПРОРОКИ СЕБО ПРОПОВЪДАНАГО ВАМИ/ДАНІЙЛЪ ВОЗЛЮБИ И УКРАСИ СВОИМИ ТРУДАМИ".
Нижче - геральдичний щит з зображенням перехрещених двох стріл і двох зірок по боках та літери: "Д А П. В И Ц П В З М"
Срібло; карбування, гравірування, золочення. 47,5 х 28,5 см.
МІКУ. N ДМ-1513.

Спідня дошка Євангелія в оправі.

Садиба-палац Муравйових-Апостолів.
Центральний вхід палацу з західним і східним флігелями.
Невідомий архітектор. Кінець XVIII – початок XIX ст.
с. Хомутець Миргородського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Східний флігель садиби-палацу Муравйових-Апостолів, с. Хомутець Миргородського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

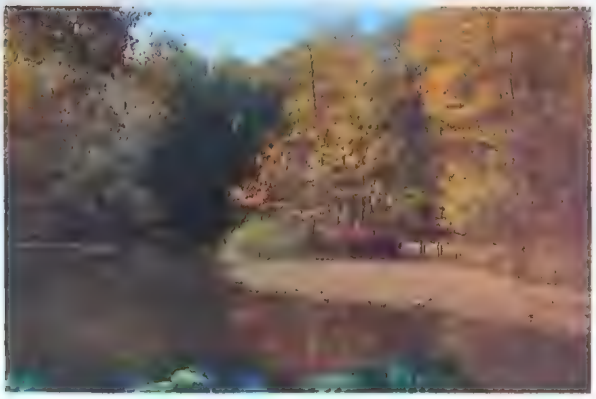

Ставок із штучними островами за палацом Муравйових-Апостолів, с. Хомутець Миргородського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

Садиба була заснована у II половині XVII ст. хомутецьким сотником, а згодом миргородським полковником Павлом Апостолом - батьком Данила Апостола. На території садиби була збудована Троїцька церква (1754), яка до наших часів не збереглася. На початку XIX ст. садиба і маєток перейшли у спадок Івану Матвійовичу Муравйову-Апостолу (1770 - 1851), російському письменнику, академіку РАН, дипломату, нащадку гетьмана України Данила Апостола по жіночій лінії. 1806 р. І.М. Муравйов-Апостол переїхав до с. Хомутця, де упорядкував і відбудував садибу

Західна частина флігеля палацу Муравйових-Апостолів.
с. Хомутець Миргородського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка, 2000 р

Садиба-палац Муравйових-Апостолів. Вид з боку паркового фасаду.
с. Хомутець Миргородського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка, 2000 р

Олексій Путро
доктор історичних наук
професор

"E TENUI CASA SAEPE VIR MAGNUS EXIT."
І з бідної хати часто виходить
великий муж.
Латинський вислів.

СИН КОЗАКА РОЗУМА З ДОЛЕЮ ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО

На початку грудня 1741 р. в тодішню столицю України-Гетьманщини Глухів прибув із маніфестом про сходження на російський імператорський престол доньки Петра I Єлизавети генерал О. Бутурлін. Від старшинського уряду, за існуючою традицією, були обрані депутати для клопотання перед новим монархом в українських справах. Майже весь рік делегація на чолі з Петром Апостолом, Яковом Марковичем і Дмитром Горленком перебувала спочатку в Санкт-Петербурзі, а потім у Москві (там відбулася коронація Єлизавети). Їхня діяльність виявилася досить успішною. Вже в середині грудня 1741 р. цариця видала указ, за яким сенат мав виробити низку заходів щодо зменшення податкового тиску на Гетьманщину з огляду на величезні збитки внаслідок утримання російського війська під час війни з Туреччиною 1735–1739 рр. За указом, виключне право на розміщення в Україні як військових частин, так і заїжджого чиновництва отримала місцева старшинська влада. Російським поміщикам, які мали маєтки на Лівобережжі, категорично заборонялось покріпачувати селян. З огляду на постійні скарги всіх верств населення, а також козацької адміністрації всіх рівнів щодо насилля і наруги з боку офіцерів російських гарнізонів останніх суворо попередили: під страхом тяжкого покарання в майбутньому не чинити подібного. Скасовувалася заборона стосовно традиційного права переходу українських селян з місця на місце в межах кордонів Гетьманщини, накладена Генеральною військовою канцелярією в 1739 р.

Влітку 1744 р. імператриця Єлизавета здійснила тривалу подорож по Україні-Гетьманщині, відвідавши зокрема Київ і Глухів, а також рідні місця свого фаворита Олексія Розумовського – м. Козелець на Чернігівщині. Після Петра I це були перші відвідини України російським монархом. Сама ж поїздка відзначалася надзвичайною помпезністю й урочистістю. Тільки на станціях старшинською адміністрацією було виставлено під кортеж імператриці з її почтом 23 тис. коней [1].

Цікаві спостереження про цю надзвичайну на той час подію для України викладено в "Записках" від 6 серпня 1744 р. генерального підскарбія Якова Марковича: "Рано-вранці Її Величність виявила бажання їхати з церемонією до Глухова. Біля карети з оголеними шаблями їхали старшина й бунчукові. Коли під'їхали до міської брами, імператриця вийшла з карети, де її вітав чернігівський єпископ. Потім цариця пішки попрямувала до жіночого монастиря, де слухала обідню і службу (предику) чернігівського архієрея. Після обідні у тому ж супроводі поїхала до двору резидента, де ми мали аудієнцію. Вітальну промову виголосив Михайло Скоропадський. Після сніданку імператриця насолоджувалася танцями наших дружин, польськими і козацькими..." [2].

Заключним акордом урочистостей стало подання 7 серпня 1744 р. старшинською верхівкою через О. Розумовського прохання до імператриці про відновлення гетьманства. (Після смерті Данила Апостола 1734 р. вибори нового гетьмана не провадилися і влада в Україні перейшла до спеціально створеного Правління гетьманського уряду, що складався з рівної кількості українських і російських чиновників, а керівна роль належала царському намісникові – резиденту). Аналогічні прохання були подані й полковниками усіх десяти українських полків, козаки які охороняли царський почет на всіх станціях до Києва.

Хоч цариця, зважаючи на підтримку й прохання свого фаворита, поставилася до самої ідеї відновлення гетьманства досить прихильно, з остаточним вирішенням питання в Санкт-Петербурзі не квапились, керуючись традиційною політикою, спрямованою на всіляке обмеження (а то й повну ліквідацію) автономії України. Надзвичайно важливим для російського уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. В середині 40-х років XVIII ст. найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський, якому Україна завдячувала багатьма позитивними зрушеннями в суспільно-політичному житті.

Дивовижно й щасливо склалася його доля. Ще 22-річним юнаком (народився 1709 р.), маючи неабиякі вокальні здібності, Олексій потрапив до придворного хору в Петербурзі, куди його привіз полковник Федір Вишневський. Останній проїздив на Різдвяні свята 1731 р. через с. Чемер, що на Чернігівщині, і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака Олексія Розума з сусіднього с. Лемеші. Чудовий голос і приваблива зовнішність зробили свою справу – Вишневський запросив його до петербурзького придворного хору, співаки якого набиралися майже винятково з України. У Глухові була навіть спеціальна музична школа, де навчали обдарованих хлопчаків для Петербурга. Одначе, у придворному хорі Олексій надовго не затримався. Сталася подія, що остаточно визначила його подальшу долю. Царівна Єлизавета, яка полюбляла хорові співи і сама часто співала в хорі та відвідувала богослужіння в придворній церкві, була вражена прекрасним голосом молодого українського співака. Коли ж на вимогу він постав перед нею, то зачудування вокальними здібностями переросло у справжнє захоплення: високий, стрункий, смаглявий, з чудовими карими очима, Олексій Розум був справжнім красенем, який одразу ж припав до серця Єлизаветі. Так козацький син опинився при "малому дворі" доньки Петра I.

В тому ж таки 1731 р., коли після арешту і катування у Таємній канцелярії за образливі слова на адресу тодішньої імператриці Анни Іоаннівни "офіційного фаворита" Єлизавети, прапорщика Семенівського гвардійського полку Олексія Шубіна було заслано до Сибіру, його місце остаточно зайняв Олексій Григорович, який на той час прибрав нове прізвище – Розумовський, з часом поширене на всю родину Розумів. Зберігши вплив на молоду царівну і не втративши її кохання, Олексій був якийсь час бандуристом, а потім став управителем усіма маєтками Єлизавети. Про зросле в 30-х роках XVIII ст. значення при "малому дворі" О. Розумовського засвідчували численні листи і чолобитні, що надсилалися на його ім'я прохачами різного рангу. Вплив Олексія Григоровича зріс після сходження Єлизавети на царський престол і особливо після їхнього таємного вінчання. Біограф родини Розумовських князь О. Васильчиков зазначав, що таємне вінчання цариці з Олексієм Розумовським мало місце восени 1742 р. у церкві підмосковного с. Перова [3]. За версією ж Дмитра Яворницького, вінчання відбу-

[1] Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1993. – Т. 23. – С. 39.
[2] Дневные записки Малороссийского подскарбея генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 2. – С. 210.
[3] Васильчиков А. А. Семейство Розумовских. – СПб., 1880. – Т. 1. – С. 19–20.

лося 1744 р. під Козельцем у дерев'яному палаці, побудованому для імператриці на березі р. Остер під час її поїздки до України. Вінчав їх Кирило Тарловський, який після цього переїхав до Петербурга і став духівником та вчителем Катерини – дружини спадкоємця престолу Петра Федоровича. Пізніше, коли вона стала імператрицею Катериною II, рятуючись від переслідувань, К. Тарловський утік до Києва, а потім – на Запорозьку Січ, де був головним священиком Покровської церкви, відомим серед запорожців під прізвиськом "дикого" попа [6].

Якщо факт таємного шлюбу між імператрицею Єлизаветою та її фаворитом Олексієм Розумовським (хоча й за відсутності відповідних документальних джерел) визначається в історичній літературі як цілком можливий (а то й безсумнівний), то історія з начебто існуючими їхніми дітьми – так званими князями Таракановими – заплутана і непереконлива.

Скажімо, авторитетний дослідник князь Васильчиков категорично відкидав усі чутки і припущення як про ув'язнення у монастирі дочок Єлизавети й Олексія, так і про родину Тараканових у цілому. Саме ж походження прізвища Тараканови він виводить від співзвучного прізвища Дараганів – племінників О. Розумовського, які користувалися особливою прихильністю Єлизавети Петрівни, виховувалися при царському дворі і були відомі в російській столиці [7]. Ця версія видається переконливою і сучасному дослідникові Є. Анісімову, який підтримує думку О. Васильчикова про те, що у XVIII ст. мати позашлюбних дітей не вважалося таким, що заслуговувало на осуд, і якби у Єлизавети були діти, то навряд чи їх переховували б по монастирях або за кордоном [8]. Підтвердженням цієї думки може бути щаслива доля позашлюбного сина Катерини II і Г. Орлова – графа О. Бобринського.

Стосунки О. Розумовського з імператрицею Єлизаветою – рідкісний і, власне, єдиний випадок в історії російського фаворитизму, коли незаперечний вплив фаворита на монарха тривав аж понад 20 років. Не обіймаючи офіційно жодної державної посади і не маючи ніякого відношення до військової служби, Олексій Розумовський одразу після сходження Єлизавети на престол одержав, поряд з такими відомими урядовими чиновниками, як брати О. та П. Шувалови, М. Воронцов, високий придворний чин дійсного камергера і звання генерал-поручника. Наступного року на честь коронації імператриці – він уже обер-егермейстер і кавалер ордена Андрія Первозванного, володар величезних маєтків. З 1744 р. Олексій Розумовський стає високотитулованим дворянином – спочатку одержує від імператора Карла VI, за клопотанням Єлизавети Петрівни, титул графа Священної Римської імперії, а два місяці по тому стає вже графом і Російської імперії. З появою на початку 50-х рр. XVIII ст. у Єлизавети нового фаворита – І. Шувалова вплив О. Розумовського на царицю і на всі сфери внутрішньої та зовнішньої політики російського уряду помітно зменшився. Та увагою і ласкою Олексій Григорович не був обділений аж до смерті імператриці.

Велич і могутність Олексія Розумовського, звичайно ж, не могли не позначитися на становищі його численної родини, з якою він підтримував постійні зв'язки і допомагав матеріально. З часом усі його родичі стали заможними й посіли чільне місце серед представників української панівної верхівки. Та особлива увага була звернута на молодшого брата Кирила, доля якого виявилася не менш дивовижною, до того ж тісно пов'язаною з долею України.

Найбільш поширеною датою народження Кирила Розумовського вважається 18 березня 1728 р. (зазначена у написі на його могилі в Батурині). За іншими даними, що спираються на власноручну записку К. Розумовського про рід, датою його народження слід вважати 18 березня 1724 р. [7] Юнаком Кирило потрапив із звичайного українського села до царського двору, де під керівництвом кращих тогочасних педагогів і вихователів удосконалював свою освіту, початки якої одержав на Батьківщині. Для завершення навчання у березні 1743 р. Олексій Григорович відправив молодшого брата за кордон під ім'ям дворянина Івана Обидовського. Наставником молодого Розумовського став ад'юнкт російської Академії наук Григорій Теплов. Перед від'їздом Кирило одержав від брата інструкцію, яка, крім загальних настанов стосовно поводження за кордоном, містила головну вимогу – здобути належні знання. Водночас за іменним указом імператриці, від Г. Теплова вимагалося самому ретельно вивчати досвід роботи іноземних академій і прилучати до цього свого підопічного.

Навчаючись у Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінгем) під керівництвом таких відомих вчених, як Ейлер та Штрубе – членів російської Академії наук, а також у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії, Кирило Розумовський здобув ґрунтовну європейську освіту. Є також підстави вважати, що під час навчання в Берліні він вступив до масонської ложі [8].

Навесні 1745 р. Кирило прибув до Петербурга. Отримавши невдовзі придворний чин дійсного камергера, молодий Розумовський з головою занурився у веселе, безтурботне життя вельмож Єлизаветиного двору. Маючи гарну зовнішність і природний розум, він зумів зажити у вищому світі загальної пошани, навіть любові. Особливою популярністю й успіхом Кирило Григорович користувався у придворних красунь [9]. До успіху при дворі та прихильності імператриці Єлизавети додалося ще й престижне одруження у 1746 р. з родичкою цариці – Катериною Наришкіною. У травні того ж року Кирило Розумовський був призначений президентом російської Академії наук.

Діяльність К. Розумовського на цій посаді з перших кроків була виваженою і конструктивною та свідчила про його високий інтелект. Перший виступ президента Розумовського перед професурою у червні 1746 р. мав, по суті, програмний характер і передбачав значні позитивні зміни у діяльності академії. Висловивши зокрема думку про те, що її слава не може бути великою, якщо не поєднуватиметься з користю, К. Розумовський, уже як державний діяч, зажадав, аби ця інституція мала не тільки науковий напрям у своїй діяльності, а й навчальний. Тобто академія, за задумом К. Розумовського, мала стати ще й загальноросійським вищим навчальним закладом. Це було сказано за 9 років до заснування Московського університету.

У самій же академії відчайдушну й непримиренну боротьбу із засиллям німців вів тоді російський учений Михайло Ломоносов, який деякий час навчався в Києво-Могилянській академії. Кирило Розумовський одразу ж перейнявся глибокою повагою до М. Ломоносова і, незважаючи на те що останній мав багато ворогів серед керівної академічної верхівки (Теплов, Шумахер, Тауберт), часто підтримував його і морально, і матеріально. За час президентства К. Розумовського, що тривав майже 20 років (до 1765 р.), в академії з'явилася ціла плеяда місцевих академіків і ад'юнктів. Окрім Ломоносова, це були Тредіаковський, Крашенинников, Попов, Котельников, Козицький, Румовський, Сафронов, Красильников і Матоніс.

Тим часом у політичному житті України визрівали важливі події. Останнім поштовхом до прийняття рішення про відновлення гетьманства стало ускладнення міжнародного становища Росії (на заході погіршилися стосунки з

[6] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 309–310.
[7] Васильчиков А. А. Указ. соч. – С. 280–286.
[8] Анисимов Е. В. Россия в середине XVIII в. – М., 1988. – С. 184.
[7] Осьмнадцатый век. – М., 1869. – Кн. 2. – С. 264.
[8] Вернадский Г. В. Русское масонство в царствование Екатерины II. – СПб., 1999. – С. 342.
[9] Записки императрицы Екатерины II. – М., 1990. – С. 80–81.

Пруссією, на півдні – з Туреччиною). Не бажаючи за такої ситуації викликати невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої, Єлизавета 5 травня 1747 р. підписала указ "Про існування в Малоросії гетьмана за дотеперішніми правами і звичаєм"[10]. При цьому українській офіційній делегації, яка тривалий час перебувала в Петербурзі, дали зрозуміти, що мова може йти про обрання лише молодшого Розумовського. Одначе через те, що він не поспішав міняти принади придворного життя на гетьманські турботи і сіре, буденне, як йому видавалося, життя в глухій провінції, "обрання" гетьмана затягнулося до початку 1750 р. За цей час у Кирила Григоровича народилися дочка й син (Наталка й Олексій), а сам він одержав почесний чин підполковника лейб-гвардії Ізмайлівського полку.

Лише в січні 1750 р. члени української делегації – генеральні старшини Гудович і Ханенко – привезли до Глухова царську грамоту, в якій мовилося: "Бути в Малій Росії гетьману, як і досі".

Імператриця обіцяла своїм "вірним підданим" "всіх вольностей, прав і привілеїв, які від часу прийняття під державу Всеросійську гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким і всім малоросійським народом... мали, свято, непорушно і ціло дотримуватись"[11].

Одначе "Березневі статті" 1654 р. вже давно були потоптані важким чоботом російського централізму – йшлося про сумнозвісні умови, на яких після погрому Петром I України в 1708 р. гетьманом став Іван Скоропадський.

Старшина вхопилася за цю, хоча й хитку, можливість відродити здобуту в тяжкій боротьбі українську державність. Відтак сценарій "обрання" володаря булави, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав утілюватися в життя. Його режисером-постановником став царський посланець граф Гендриков, який прибув до Глухова з жалуваною грамотою на гетьманство. Заручившись повною підтримкою старшини, духовенства й козаків щодо кандидатури на посаду гетьмана, він розпочав активну підготовку офіційної церемонії.

22 лютого 1750 р. мешканці Глухова стали свідками урочистої події. З самого ранку за гарматними пострілами, що пролунали як сигнал, на міському майдані зібрався великий натовп. Навколо майдану та на прилеглих до нього вулицях розташувалися й усі десять козацьких полків. Водночас до будинку, відведеного для Гендрикова, почали збиратися представники старшини, а також українського вищого духовенства на чолі з митрополитом Тимофієм Щербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася церемонія обрання гетьмана. З двору будинку в супроводі загону озброєних козаків і російських гренадерів, а також військових музик виїхала багато споряджена карета, в якій перебували граф Гендриков та секретар Колегії іноземних справ С. Писарев. Останній тримав у руках велику срібну з позолотою тарелю, на якій лежала царська грамота. Слідом за каретою – представники старшини, зокрема: генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний бунчужний Дем'ян Оболонський, бунчукові товариші Іван Гамалія, Яків Маркович, Федір Ширяй, Іван Журавко, Ілько Журман несли українські та російські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук, печатку. З прибуттям карети на майдан до спеціально спорудженої трибуни грамота і гетьманські клейноди були покладені на два столи, вкриті червоним сукном. Прапороносці стали обіч. Тут же розташувалися почесні гості й генеральна старшина. Решта – навколо. Відкрив раду граф Гендриков, який у короткій промові нагадав про волю імператриці відновити гетьманство в Україні і закликав присутніх "вибрати між себе, природних своїх людей, гетьмана, за малоросійськими своїми правами й вольностями, вільними голосами". С. Писарев голосно зачитав грамоту, а митрополит Тимофій Щербацький висловив глибоку подяку цариці Єлизаветі за "високоматеринське визнання і до малоросійського народу милосердя". Гендриков, продовжуючи розігрувати відведену йому в Петербурзі роль, повертаючись на всі боки, голосно кілька разів запитав у присутніх, кого вони бажають собі в гетьмани? Відповідь, вже давно заготовлена, була одностайною: "Графа Кирила Розумовського!" Особливо голосно вигукували ім'я молодшого Розумовського найбільш обізнані у всіх деталях церемонії – старшина і духовенство. За стародавнім козацьким звичаєм усі присутні тричі підтвердили свою згоду.

Після святкової канонади зі 101 гармати і пострілів угору з козацьких рушниць царська жалувана грамота і гетьманські клейноди були занесені до Миколаївської церкви, де відбувалася урочиста літургія. Потім у резиденції Гендрикова відбувся великий банкет, під час якого особисто господарю генеральна старшина подарувала 10 тис. руб., а усьому графському почту – 3 тис. руб. Простим людям на відзначення свята, що під гуркіт гармат тривало допізна, видали понад 200 відер горілки[12].

Такою була остання в історії Гетьманщини рада з нагоди обрання гетьмана. І хоч вона більше нагадувала добре організовану виставу, головна особа якої була відсутня, а абсолютній більшості присутніх взагалі незнайома, все ж сама по собі подія, безперечно, була знаменною. Адже відновлювалася не тільки найвища посада в українській державі – зростали також сподівання усіх верств населення на повернення (хоча б часткове) тих "прав і вольностей", що були здобуті внаслідок Національно-визвольної війни XVII ст. і так нещадно знищувані російським самодержавством. Щоправда, сподівання на кращі зміни з'являлися неодноразово. Та цього разу, здавалося, випадок був особливий. По-перше, гетьманство відновлювалось після досить-таки тривалої перерви (16 років минуло по смерті гетьмана Данила Апостола). А по-друге, посаду обіймав представник вищої петербурзької еліти, рідний брат всемогутнього царського фаворита. Ця друга обставина, мабуть, найбільш розпалювала сподівання багатьох українців щодо можливостей політичного розвитку своєї Батьківщини.

Царським указом від 5 червня 1750 р. було затверджено "обрання" Кирила Розумовського гетьманом України, а в жовтні цього ж року під його владу було передано й Запорозьку Січ. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурин[13], що свого часу зазнало страшних руйнувань і пограбувань російською каральною армією на чолі з О. Меншиковим.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман, який усе ще залишався в Петербурзі, урочисто присягав імператриці у придворній церкві "вірним, добрим і слухняним рабом і підданим бути... чин гетьманства над Військом Запорозьким і над народом малоросійським вірно та постійно тримати, і все те Військо і народ малоросійський до вірності, служби та послуху приводити, і з жодними сторонніми государями без відома і без указу її І. В. ніякої переписки й пересилки собою не мати..."[14]. Виголосивши і підписавши присягу, текст якої однозначно засвідчував цілковиту підлеглість гетьмана України Російській імперії, Кирило Розумовський одержав з рук цариці Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди. В середині липня 1751 р. гетьман з величезним почтом прибув до Глухова, де йому була влаштована помпезна зустріч[15].

З відновленням гетьманства дещо змінилася попередня структура органів управління Гетьманщини. Було ліквідовано Правління гетьманського уряду, перестала діяти загальновій-

[10] ПСЗ. – СПб. – 1830. – № 9400
[11] Там само. № 9758.
[12] ЦДІАУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1–7. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1245. – Арк. 27. 32. 33. 43. 181
[13] ПСЗ. – СПб., 1830. – № 9786, 9808
[14] РГАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 6
[15] ЦДІАУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4301.

ськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, очолюваної гетьманом. До ради входили члени Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду. В адміністративному апараті ще більше посилилась роль його верхівки — генеральної старшини. Окрім цього, було збережено постійний резерв для старшинської адміністрації в особі бунчукових, військових і значкових товаришів, кількість яких відповідно становила 202, 85 і 539 осіб[16]. Зберігався і традиційний козацький військово-територіальний поділ Гетьманщини, а також її збройні сили — козацьке військо. Гетьман К. Розумовський почав призначати й полковників. Під впливом гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства. Без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців[17].

Водночас К. Розумовський переконався в необхідності радикальних перетворень у системі управління гетьманського апарату. Передусім він почав з реформи судочинства, що відзначалося на той час строкатістю і плутаниною своєї структури. За гетьманськими універсалами від 17 листопада 1760 р. і 17 лютого 1763 р. в Україні значно зменшувалася кількість судових інституцій, скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії, а Генеральний суд остаточно ставав вищим апеляційним органом. Та надзвичайних змін зазнало українське судочинство наприкінці 1763 р., коли на території кожного полку було створено станові шляхетські суди: земські, підкоморські і гродські. Назви були запозичені з польської судової системи, що мала місце в Україні до Національно-визвольної війни. Діяльність судів регламентувалася відновленими положеннями Литовського статуту 1588 р. Значну увагу в цей період гетьман приділяв й економічним проблемам. Намагаючись покласти край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних сил, він 6 липня 1761 р. видав універсал, за яким займатися цим промислом дозволялося лише старшині й козакам, котрі мали земельні й лісові угіддя. Заборонялося мати в Гетьманщині гуральні й шинки російським поміщикам, а також вихідцям з інших регіонів і країн. На полковників і сотників покладався обов'язок стежити за суворим дотриманням вимог цього універсалу[18].

Значно активізувалася на той час і діяльність К. Розумовського як президента російської Академії. Його просвітянські заходи не обмежувалися лише Петербургом і Москвою. Гетьман, всіляко підтримуючи діяльність Києво-Могилянської академії, все більше проймався ідеєю створення університету в Україні, зокрема в Батурині. В 1760 р. Г. Теплов, узявши за зразок статут німецьких університетів, створив проект Батуринського університету, фундатором і протектором якого мав стати гетьман Кирило Розумовський. В університеті передбачалося функціонування таких кафедр (професур): латинської, красномовства, філософії, юриспруденції, історії, математики, теоретичної і практичної фізики, анатомії, хімії, ботаніки і природознавства.

За проектом при Батуринському університеті планувалося заснування підготовчої семінарії на 40 здібних учнів — вихідців із збіднілих шляхетських родин і "різних чинів", яким надавалася спеціальна стипендія. В семінарії учні мали вивчати латинську, французьку і грецьку мови, історію та географію. Діти зі шляхетських сімей навчалися б також фехтуванню й танців. Після закінчення університету колишні семінаристи, як правило, мали займатися викладацькою роботою — спочатку в тій же семінарії, а потім і в університеті. Однак всі проекти створення й функціонування першого в Україні світського вищого учбового закладу, на жаль, так і залишилися на папері.

Подібна самостійність гетьмана викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання в справи управління Україною: вже у березні 1754 р. імператриця Єлизавета спеціальним указом заборонила К. Розумовському самостійно призначати полковників, залишаючи за ним право його попередників лише добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж було офіційно підтверджено заборону українському гетьману самостійно вести листування з іноземними державами, до нього приставили російських радників — міністрів. Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи Гетьманщини. Указ 1754 р. вимагав, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти про всі прибутки і витрати. К. Розумовський просив звільнити його від такого звітування, проте канцлер Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання і зобов'язала гетьмана неухильно виконувати указ. Того ж 1754 р. з метою підриву економічної незалежності гетьмана царським урядом були ліквідовані в Україні всі внутрішні мита, відомі під назвами "індукта" та "евекта". Щоправда, трохи пізніше ця втрата частково компенсувалася у вигляді щорічної сплати К. Розумовському 50 тис. руб. з прибутків прикордонних митниць.

На початку 1756 р. (офіційно за бажанням самого К. Розумовського, який на той час перебував у поганих особистих стосунках з головою російського уряду Бестужевим) вирішення всіх справ Гетьманщини було перенесено з Колегії іноземних справ до сенату. Безпосередня підлеглість гетьмана вищій російській державній установі, безперечно, негативно впливала на його престиж. 1761 р. побачив світ царський указ про відокремлення від Гетьманщини і підпорядкування сенату м. Києва (1762 р., в період короткочасного правління Петра III, Київ було повернуто під владу гетьмана, але на початку 1764 р. знову перепідпорядковано). Це були чергові офіційні кроки царського уряду на шляху остаточної ліквідації української автономії.

Однак особисті позиції й становище самого К. Розумовського ще тривалий час залишалися міцними. Активно проводячи реформаторську діяльність як гетьман України, він водночас пильно стежив за політичним життям. Часто навідуючись до Петербурга й Москви, Кирило Григорович підтримував міцні зв'язки з багатьма найвищими сановниками й вельможами. Саме в цей період він встановив дружні стосунки з великою княгинею Катериною — майбутньою імператрицею Росії[19].

Прибувши до столиці наприкінці 1761 р. в зв'язку зі смертю імператриці Єлизавети, гетьман України незабаром опинився в найближчому оточенні Петра III.

Однак, при всьому зовнішньому благополуччі і навіть, до певної міри, особистій прихильності до нього імператора К. Розумовський фактично перебував у надзвичайно принизливому становищі. Ця обставина, а також невдоволення політикою Петра III (особливо зовнішньою) серед дворянства спонукали гетьмана України приєднатися до змовників, на чолі яких стояла дружина імператора Катерина, і взяти активну участь у двірцевому перевороті, що стався у червні 1762 р. Ізмайлівський гвардійський полк, командиром якого був Кирило Розумовський, відіграв чи не найвирішальнішу роль у скиненні з престолу Петра III. Усі активні учасники перевороту були щедро нагороджені новою імператрицею — Катериною II. К. Розумовський одержав, окрім усіх своїх прибутків, пожиттєвий оклад у сумі 5 тис. руб. на рік, був пожалуваний у сенатори і генерал-ад'ютанти імператриці. Впродовж року він ще залишався при царському дворі, користуючись повним довір'ям і прихильністю Катерини II.

На цей час там завершувались перетворення в суспільному й економічному житті, розпочаті в другій половині 50-х років. Сам К. Розумовський перебував у ореолі слави й пошани як один із тих, кому Катерина II завдячувала своїй владі. Та, як виявилося, цього гетьману-графу було вже замало. Тривале перебування при петербурзькому дворі на пер-

[16] *УДІАУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19649. — Арк. 1-а — 91.*
[17] *ПСЗ. — СПб., 1830. — № 9925. — 10554.*
[18] *ЦДІАУ. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 3520. — Арк. 4; Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17715. — Арк. 82.*
[19] *Записки императрицы Екатерины II. — С. 80–81.*

ших ролях сприяло зростанню не тільки його економічної могутності, а й політичних амбіцій. На старшинській раді, скликаній наприкінці 1763 р., разом з іншими було вироблено 23 спеціальні питання, [20] що лягли в основу складеної пізніше чолобитної на ім'я імператриці з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства родини Розумовських. Кирило Григорович намагався зберегти як започатковані ним перетворення, так і загалом політичний курс, спрямований на збереження державно-політичної автономії України. У спробі зміцнити таким чином владу гетьмана проглядало й прагнення створити в Україні, бодай у майбутньому, державне утворення монархічного типу, після чого міг відбутися повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави.

Як засвідчили подальші події, цього було більше ніж досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду і в першу чергу – самої Катерини II, котра небезпідставно вгледіла в такому проханні (й особливо – про повернення "затверджених прав, і вольностей, і привілеїв") небезпеку для сталої вже на той час схеми відносин між російським самодержавним центром і українським державним утворенням. Гетьман Розумовський, який відіслав підписану старшиною чолобитну Катерині II, у січні 1764 р. був викликаний до Петербурга. Приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом імператрицею К. Розумовському було заборонено взагалі з'являтися до двору, поки не подасть прохання про звільнення від гетьманства.

Однак Кирило Розумовський тривалий час не піддавався цій вимозі. Серед придворних кіл, де було чимало друзів гетьмана, навіть почали лунати голоси, що засуджували дії царциці та її уряду. Більше того, в Європі наполегливо поширювалися чутки про змову в Петербурзі проти Катерини II. Занепокоєна імператриця у листі від 17 лютого 1764 р. до кабінет-секретаря і сенатора А. Олсуф'єва просила, аби той усім розповів про суть "гетьманської справи", про його (гетьмана) "поведінку в Малоросії", що вона (Катерина) "два місяці про те знала і не вірила". З листа видно, як було стурбоване "гетьманською справою" царське оточення, зокрема такі члени уряду як І. Неплюєв, О. Шаховський, А. Олсуф'єв, М. Панін, А. Голіцин. Двоє останніх навіть виявляли готовність поїхати до Глухова, аби "розтлумачити гетьману непорядність його поведінки". Коли ж К. Розумовський прибув до Петербурга, то (за словами Катерини II) саме Панін і Голіцин "йому радили, аби з цього з честю вийти, що іншого шляху немає, як тільки просити про звільнення від цієї посади". Наприкінці листа Катерина II категорично відкидала поширюваний у Петербурзі здогад про те, що начебто "все відбувається від гоніння на гетьмана" графа Г. Орлова [21].

17 серпня 1764 р. в Петербурзі було опубліковано сенсаційний документ – маніфест Катерини II про смерть принца Іоанна, колишнього імператора Росії. Як повідомлялось, він був убитий у Шліссельбурзькій фортеці, де перебував у багаторічному ув'язненні, двома офіцерами – капітаном Власьєвим і поручиком Чекіним, наглядачами екс-імператора. Цариця підкреслювала, що вбивство було вимушеним, оскільки сталося в зв'язку зі збройною спробою визволити принца підпоручиком Смоленського піхотного полку, українцем за походженням, Василем Мировичем, що був онуком Федора Мировича – послідовного соратника гетьмана Івана Мазепи, котрого Петро I оголосив зрадником і найбільшим державним злочинцем Російської імперії. У свою чергу, Катерина II називала в маніфесті В. Мировича бунтівником, "по крові своїй Вітчизні віроломним" [22].

Однак, як засвідчує ретельний аналіз історичних подій і фактів, це була одна з найбільших політичних провокацій XVIII ст., ініціатором і натхненником якої виступила Катерина II. Серед тих, хто штовхнув на згубні дії 24-річного онука Мазепиця, крім російських масонів на чолі з М. Паніним, був і член масонської ложі К. Розумовський. Відомо, що В. Мирович, намагаючись повернути конфісковані ще за часів Петра I родинні маєтки, неодноразово звертався до сенату і самої імператриці. При цьому він шукав підтримки й у могутніх своїх земляків – братів Розумовських. Досить часто В. Мирович бував і в будинку Паніних – родичів подруги і соратниці Катерини II княгині К. Дашкової [23], та особливо сподівався на допомогу гетьмана України. Але сподівання молодого українця на позитивне вирішення питання виявилися марними: за загальноприйнятою версією, єдине, на що спромігся К. Розумовський, то це порадити В. Мировичу "самому брати фортуну за губа". До того ж, гетьман був одним із небагатьох державних діячів Російської імперії, обізнаних із тривалою й активною антиросійською діяльністю в еміграції Федора та Івана Мировичів. Зокрема Федір багато років виконував дипломатичні й розвідувальні доручення гетьмана в екзилі Пилипа Орлика і його сина Григора. Молодший брат Федора Іван, який ще немовлям разом з усією великою родиною Мировичів був засланий до Сибіру і перебував там багато років, будучи вже офіцером російської армії, втік за кордон і перейшов на службу до кримського хана. Ще в 50-х роках XVIII століття діяльність українських політичних емігрантів, зокрема братів Мировичів, настільки дошкуляла російському урядові, що їхньою "справою" займалася безпосередньо й імператриця Єлизавета. В свою чергу, гетьман Розумовський в одному з листів до канцлера Воронцова у 1757 р. пропонував навіть здійснити терористичний акт проти Ф. Мировича і його побратима Ф. Нахимовського – людей вже похилого віку, які перебували на той час у Криму і намагалися звідти підбурювати запорозьких козаків проти Росії [24].

Відомо, що після підступного знищення екс-імператора Іоанна, здійсненого, до речі, невдовзі після вбивства імператора Петра III (липень 1762 р.), а слідом за тим швидкого "розслідування" "змови" Мировича і його страти (вересень 1764 р.), К. Розумовський під натиском Катерини II все ж змушений був подати "прошення" на звільнення від "такої тяжкої та небезпечної посади".

Царським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р. Кирила Розумовського було увільнено, а саме гетьманство остаточно ліквідовано. Для управління Україною утворилася так звана Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум'янцевим. Цій колегії була підпорядкована й Запорозька Січ. Царизм завдав автономії України смертельного удару. Здійснювалася одна з настанов Катерини II, висловлена в інструкції 1764 р. генерал-прокурору В'яземському: "Коли в Малоросії гетьмана не буде, то треба намагатися, аби час і ім'я гетьманів зникли, а не те щоб персона якась була піднесена в це достоїнство" [25].

Навесні 1765 р., склавши перед цим обов'язки президента Академії наук, Кирило Григорович поїхав у подорож за кордон, що, по суті, було почесним засланням.

Лише на початку 1776 р. за сприяння Г. Потьомкіна – нового фаворита Катерини II, з яким Кирило Григорович перебував у дружніх стосунках, він зміг уперше після тривалої відсутності приїхати на Батьківщину.

Навесні 1787 р., відійшовши від усіх державних справ і одержавши повну відставку, К. Розумовський переїхав спочатку до Москви, а 1794 р. остаточно повернувся в Україну і поселився в Батурині. Останні роки життя Кирило Григорович присвятив спорудженню церков і кам'яних будинків у своїх володіннях: Батурині, Баклані, Почепі, Яготині. Він був одним із перших в Україні зачинателів вівчарства, а та-

[20] ТУАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 3–4.
[21] Русский архив. – 1863. – Кн. 3. – С. 184–185.
[22] ЧОИДР. – М., 1861. – Кн. 1. – С. 183–185.
[23] Записки княгини Е. Р. Дашковой. – М., 1990. – С. 92–94
[24] Пугро О. З історії першої української політичної еміграції (за архівними документами) // Сіверський літопис. 1998. – № 5 – С. 9
[25] ЧОИДР. – М., 1861. – Кн. 1. – С. 101.

кож підтримував промисловців, котрі почали застосовувати капіталістичні методи виробництва на своїх підприємствах, зокрема на шовковій фабриці в Яготині, на свічковій і суконній фабриках у Батурині.

Помер Кирило Розумовський 3 січня (за старим стилем) 1803 р. і був похований у трапезній церкві Воскресення Христового в Батурині.

Ця сумна звістка невдовзі дійшла до Парижа, де колись так шанували українського гетьмана. Один із провідних французьких часописів надрукував некролог, в якому йшлося про "колишнього гетьмана славної козацької нації, що був за останнього гетьманату й що мусив усунутися, бо деспотичний характер Катерини не міг стерпіти такого миролюбного гетьмана..."[*].

Своє величезне багатство незадовго до смерті К. Розумовський розділів між дітьми – шістьма синами і п'ятьма дочками, що продовжували нести славу роду Розумів – Розумовських.

Найбільш відомими серед дітей останнього гетьмана України-Гетьманщини виявилося троє його синів – Олексій, Андрій і Григорій.

Граф і сенатор Олексій Кирилович (1748 – 1822) з 1810 по 1816 рік був міністром освіти Російської імперії, став засновником знаменитого навчального закладу для дітей родовитого дворянства – Царськосільського ліцею під Петербургом. Водночас О. Розумовський опікувався розвитком освіти й безпосередньо в Україні. Зокрема, за його сприяння було відкрито гімназію в Києві, грецьке училище в Ніжині, наукове товариство при Харківському університеті. Сам він був великим шанувальником музичного мистецтва. Його нотне зібрання, що перейшло в спадщину від батька і дивом уціліло (близько 1700 од. збереження), знаходиться нині в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського.

Вже перебуваючи у відставці, захопився природничими науками, заснував у Москві ботанічний сад, зібрав одну з найбільших в Росії бібліотек з різних галузей тогочасної науки. Був обраний віце-президентом Всеросійського біблейського товариства. Свою громадську активність і позицію Олексій Кирилович виявив і в тому, що вступив до однієї з таємних масонських лож.

Останні роки Олексій Кирилович жив в Україні, в м. Почепі Мглинського повіту. 1838 р., за бажанням родичів, його прах з дозволу царя Миколи I було перенесено в Соборну Спаську церкву Новгород-Сіверського монастиря.

Одна з його дочок – графиня Варвара Олексіївна – була дружиною князя Миколи Григоровича Репніна-Волконського, малоросійського губернатора, відомого українофіла. Їхня дочка – Варвара Миколаївна увійшла у вітчизняну історію як палка шанувальниця творчості Тараса Шевченка, що довгі роки опікувався справою полегшення долі Кобзаря.

У шлюбі іншої дочки Олексія Кириловича – графині Ганни Олексіївни – з графом Костянтином Толстим в 1817 р. народився відомий російський письменник Олексій Костянтинович Толстой, дитячі роки якого пройшли в Батурині.

Андрій Кирилович (1752 – 1836) підніс славу свого роду на новий, європейський щабель. Після отримання блискучої освіти з 17 років граф Андрій перебував на військовій службі в морському флоті, був активним учасником російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., зокрема брав участь у знаменитому Чесменському морському бою. Невдовзі по тому розпочалася його тривала й складна робота в якості російського дипломата – в Неаполі, Стокгольмі і, нарешті, у Відні.

Піком дипломатичної кар'єри Андрія Розумовського стала його участь у роботі знаменитого європейського форуму – Віденського конгресу 1814 р. після розгрому наполеонівської Франції. Головою російської делегації на цьому конгресі був українець Андрій Кирилович Розумовський, який підписав від імені Росії усі відповідні дипломатичні акти. Цікаво зазначити при цьому, що в період роботи конгресу значна частина обслуги Андрія Розумовського, серед якої було чимало вихідців з Чернігівщини, була одягнена в український національний одяг. За видатні заслуги на дипломатичній роботі і, зокрема, за участь у Віденському конгресі російському послу графу Андрію Кириловичу Розумовському було присвоєно титул "світлійшого князя". А 1819 року Андрій Кирилович остаточно залишає дипломатичну діяльність і в якості приватної особи залишається у Відні, що став йому другою батьківщиною. Саме тут, в австрійській столиці , він зажив європейської слави тонкого знавця мистецтва і великого шанувальника музики, а концертний зал його палацу став осередком віденської музичної культури. На музичних вечорах, організованих А. Розумовським, виступали найвідоміші тогочасні музиканти і співаки.

Ще задовго до віденського періоду А. Розумовський познайомився з великим австрійським композитором В.-А. Моцартом і намагався навіть сприяти переїзду останнього до Росії. Теплі особисті дружні стосунки пов'язували сина українського гетьмана ще з двома музичними геніями – Гайдном і Бетховеном. Останній особливо припав до душі А. Розумовському. Молодий на той час композитор і блискучий виконавець-піаніст відповів йому взаємністю. І на початку 1807 р. на одному з вищезазначених вечорів уперше прозвучали його всесвітньовідомі квартети, присвячені А. Розумовському. Та особливо зігрівало душу й серце видатного українця його власне творіння – квартет, що складався з найвіртуозніших музикантів того часу і здобув світового визнання під назвою "Квартету Розумовського". Лише трагедія в кінці 1814 р. – величезна пожежа у Відні, під час якої згорів і палац А. Розумовського – поклала край існуванню цього музичного дива. Тоді ж у цьому справжньому храмі мистецтва загинули його унікальна колекція старовинних речей і картин, а також прекрасна бібліотека. Та у вдячній пам'яті віденців ім'я видатного російського дипломата, що так палко кохався у музиці, українця Андрія Кириловича Розумовського, залишилося навіки. Вулиця, де був розташований його палац і чарівний при ньому парк, а також красивий міст через р. Дунай, і нині носять ім'я графа Розумовського.

Григорій Кирилович Розумовський (1759 – 1837) був всесвітньовідомим вченим у галузі мінералогії і геології. Особливо плідно Григорій Кирилович досліджував земні надра північної України (один мінерал на честь Григорія Розумовського названий "розумоскітом").

За наукові заслуги він став почесним членом російської Академії наук, членом ряду іноземних академій, зокрема: Стокгольмської, Туринської і Мюнхенської та багатьох наукових товариств. Був шанувальником і послідовником вчення видатного українського філософа і просвітителя Г. С. Сковороди.

Діти Г. К. Розумовського від другого шлюбу з австрійською баронесою Терезією-Елизаветою Шенк де Кастель 1806 р. (без офіційного розлучення з першою дружиною) – сини Максиміліан та Лев і донька Елизавета не були визнані синодом законними, як і сам цей шлюб. Внаслідок цього, разом з батьком вони прийняли протестантство та австрійське громадянство і назавжди покинули Росію. Їхні нащадки з того часу мешкали в Австрії. Один з них – правнук гетьмана – граф Каміл Львович Розумовський доклав великих зусиль для вшанування свого роду. На його замовлення князь О. Васильчиков, родич Розумовських по жіночій лінії, написав 4-томну працю про родину Розумовських (СПб, 1880 – 1887. – Т. 1–4), якою дослідники користуються і нині. Під час поїздки 1911 р. в Україну Каміл Львович побував в Батурині, Чернігові, Козельці, Почепі, у рідному селі своїх пращурів Лемешах Козелецького повіту, виділивши значну суму коштів на ремонт родинних церков і надгробних пам'ятників Розумовських.

...Спливли роки, століття. Від того першого ґрона роду Розумовських, що зайняв своє місце серед будителів українського народного духу, народилося й прожило своїм життям вже не одне покоління.

[*] *ЧИОУДР. – 1858. – Кн. 1 – С. 36.*

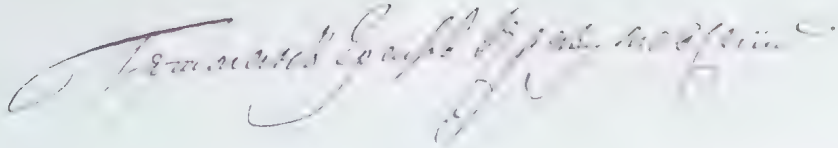

Портрет графа Кирила Григоровича Розумовського (1728 – 1803) – гетьмана України (1750 – 21.11.1764).
Г. А. Васько (1820 - бл. 1865). **Середина XIX ст.**

Факсиміле підпису гетьмана Кирила Розумовського. Підпис на універсалі про затвердження старшого військового канцеляриста В. Туманського

Портрет гетьмана Кирила Григоровича Розумовського. Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Портрет гетьмана України, графа Кирила Розумовського (29.03.1728 – 5.01.1803). Копія невідомого художника середини XX ст. з оригіналу XVIII ст.
ПБ. N КП-342, ОФ/И-149

Портрет графа Кирила Григоровича Розумовського (1728 – 1803), гетьмана фельдмаршала. П. Батоні. 1766 р. Рим
(Розмір невідомий). Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS
Verlag Köln. - Weimar Wien, 1998
Папір; друк. 22,5 x 16 см

Портрет графа Кирила Розумовського, гетьмана України. Копія невідомого художника кінця XX ст. з оригіналу XVIII ст.
З колекції К.М. Скаржинської
Полотно; олія. 67 x 55 см
ПОКМ N 11326/Ж-45

Портрет графа Кирила Розумовського. Невідомий художник. Початок XIX ст.
Напис у верхній частині: "ГРАФЪ КИРИЛЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ РАЗУМОВСКІЙ".
Полотно; олія. 58 x 47 см.
ПКМ. N 1891.

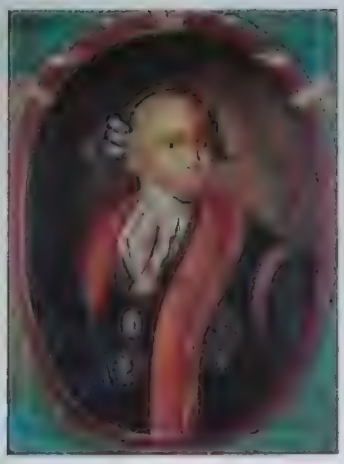

Портрет гетьмана Кирила Розумовського. Невідомий художник. Початок XIX ст.
Напис у нижній частині: "Я ГРАФЪ КИРИЛЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ РОЗУМОВСКІЙ, ГЕТМАНЪ И ГЕНЕРАЛЪ ФЕЛЪТМАРШАЛЪ"
Полотно; олія. 72 x 56 см
ЛІМ. N Ж-855.

Портрет гетьмана Кирила Розумовського. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 72 x 54 см
РКМ. N Ж-95

Портрет гетьмана Кирила Григоровича Розумовського. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині:
"ГРАХВЪ КИРИЛО ГРИГО_Ъ РАЗУМОВСКІЙ".
Полотно; олія. 62 x 51 см.
РКМ. N Ж-89.

Портрет гетьмана Кирила Розумовського. Невідомий художник. 1760-і рр.
Полотно; олія. 57,5 x 49 см.
СОХМ. N Ж-551.

Портрет Кирила Розумовського. Невідомий художник. І половина XIX ст.
Напис у нижній частині: "КИРИЛО РАЗУМОВСКІЙ_"
Полотно; олія. 23 x 16 см
Зібрання Б.Г. Возницького

Портрет графа Кирила Григоровича Розумовського – гетьмана України (1750 – 1764). Невідомий художник.
З Гатчинського палацу.
Журнал "Старые годы". Друкарня "Сиріусъ". - СПб., Березень 1914.
Папір; фотомунія. 15,2 x 11,5 см.
БНАОМА. N Ж85 (2) С77

Портрет графа Кирила Григоровича Розумовського – гетьмана України. Л. Токе.
Батуринський дворецъ, его исторія, разрушеніе, реставрація. Очерк Г.К. Лукомскаго. Друкарня "Сиріусъ". - СПб., 1912.
Папір; фотомунія. 7,6 x 5,9 см
НБУВ. ВОМ. N 857676

Гетьман Кирило Розумовський.
М. Аркас. Історія України-Русі - Краків, 1912.
Папір; фотомунія. 10 x 7,5 см
МКДУ. N ДР-3560

Портрет Наталії Дем'янівни Розумовської.
Г. А. Стешенко
1762 – 1768 рр

Портрет Наталії Дем'янівни Розумовської.
Г. А. Васько
(1820 - бл. 1865). **XIX ст**

Портрет Наталії Дем'янівни Розумовської (1681 – 1756) – матері Олексія та Кирила Розумовських
Невідомий художник. II половина XVIII ст

Портрет Наталії Дем'янівни Розумовської.
Невідомий художник. XVIII ст.

Портрет графині Наталії Дем'янівни Розумовської.
Невідомий художник. XVIII ст.

Портрет Єлизавети Петрівни (1709 – 1761) – Імператриці Росії (1741 – 1761). Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 72 x 68 см.
НМІУ. N М-1880.

Портрет графа Олексія Григоровича Розумовського (1709 – 1771). Невідомий художник. XIX ст.
Напис на звороті: "ПОРТРЕТЪ ГРАФА АЛЕКСІЯ [illegible] РАЗУМОВСКОГО И [illegible] ДЕСЯТИНИ. РОД[illegible] ДАРА [illegible] УГОЖДЕНОЙ ДАРА[illegible]
Полотно; олія. 71 x 54 см.
НМІУ. N М-169

Російська імператриця (1741 – 1761) Єлизавета Петрівна (1709 – 1761). З офорта Чемесова 1761 р. за портретом Л. Токе.
Царская и Императорская охота на Руси. Історичний нарис М. Кутепова. - СПб., 1902. - Т.3.
Папір; фототипія. 20,5 x 14,5 см.
НБУВ. ВОМ. N С-7812/III.

Портрет Олексія Григоровича Розумовського (1709 – 1771) – графа Римської і Російської імперій (з 1744).
З галереї Гатчинського палацу.
Царская и Императорская охота на Руси. Історичний нарис М. Кутепова
СПб., 1902. - Т.3
Папір; фототипія. 9,5 x 7,5 см
НБУВ. ВОМ. N С-7812/III

Кирило Тарловський або "дикий піп".
Труды XIII Архе[illegible]
[illegible]
[illegible] x [illegible] см
[illegible]

Портрет гетьмана Кирила Григоровича Розумовського.
Альбомъ Выставки XII Археологического Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типолитографія І. Гроссмана. г. Ґ. [illegible] – М., 1873. – Табл. 64.
Папір; фототипія. 9,2 x 7,4 см.
ДНАМБ. N [illegible]

Портрет графа Олексія Григоровича Розумовського – обер-егермейстера, камергера і лейб-компанії капітана поручика, потім генерал-фельдмаршала. Гравер О. Осипов.
З збірника П.П. Бекетова в альбомі "Изображенія лицъ знаменитыхъ [illegible] замѣчательныхъ, принадлежащихъ [illegible] замѣчательнымъ "Малороссіи" – М., 1844. Оригінальна гравюра. Папір, друк. 12,3 x 8,3 см. ДНАМБ. N [illegible]

Портрет К. М. Тарловського "дикого попа". П. Окулов (1839 - 1921). 1873 р.
Напис: "П. ОКУЛОВЪ/1873/САМА[illegible]
Полотно; олія. 85,5 x 79,5 см
ДМ. N [illegible]

Портрет Кирила Григоровича Розумовського (1728 – 1803) - гетьмана України і генерал-фельдмаршала (1750 – 1764).
Із зібрання П.П. Бекетова в альбомі "Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи". - М., 1844
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 10,3 x 8,2 см
ДНАББ. N 19195

Портрет графа Олексія Григоровича Розумовського (1709 – 1771). Г. А. Васько (1820 - бл. 1865). **Середина XIX ст.**
Напис на звороті: "ГРАФЪ АЛЕКСЕЙ ГРИГОРЬЕВИЧ РАЗУМОВСКІЙ ГЕНЕРАЛ ФЕЛЬДМАРШАЛЪ, РОД. 1709 ГОДА, СКОНЧАЛСЯ В ИЮЛЕ 1771". "Подарен М.О. Суленкомъ (И.О. Самчевскому) Авг. 10. 1894"
Напис на підрамнику: "РИСОВАЛ ГАВР. ВАСЬКО" "ПОСЛЕ СМЕРТИ И.О. САМЧЕВСКОГО ПЕРЕШЕЛЪ К СЛЕГУКИНУ, А ЗАТЕМ – К И.Т. ШЕРБИНЕ"
Полотно; олія. 58 x 46,5 см.
НХМУ. N Ж-981

Портрет князя Розумовського Андрія Кириловича. А. Рослін.
Колишня власність князя В.С. Кочубея.
Журнал "Старые годы". Друкарня "Сиріусъ". - СПб., Липень-вересень 1911
Папір; фототипія. 14,3 x 11,9 см
БНАОМА. N Ж85 (2) С77

Портрет князя Розумовського Андрія (?) Кириловича. Художник Шмідт.
Колишня власність князя В.С. Кочубея.
Журнал "Старые годы". Друкарня "Сиріусъ". - СПб., Березень 1914.
Папір; фототипія. 11,4 x 11,4 см.
БНАОМА. N Ж85 (2) С77

Генерал-майор, князь Розумовський Андрій Кирилович - син гетьмана Кирила Розумовського - російський посол у Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, таємний радник, сенатор.

Портрет графа Розумовського Льва (?) Кириловича. Невідомий художник.
Колишня власність князя В.С. Кочубея
Журнал "Старые годы". Друкарня "Сиріусъ". - СПб., Березень 1914.
Папір; фототипія. 11,8 x 11,9 см.
БНАОМА. N Ж85 (2) С77

Генерал-майор, граф Розумовський Лев Кирилович - син гетьмана Кирила Розумовського.

Портрет Графа Олексія (?) Кириловича Розумовського. Невідомий художник.
Колишня власність князя Н.А. Мейендорфа.
Журнал "Старые годы". Друкарня "Сиріусъ". - СПб., Березень 1914. Папір; фототипія. 16 x 11,2 см.
БНАОМА. N Ж85 (2) С77

Граф О.К. Розумовський - син гетьмана К. Розумовського - міністр освіти (1810 - 1816)

Портрет графа Григорія Кириловича Розумовського (1759 – 1837). Невідомий художник. 1834.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Bohlau Verlag Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 17 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52

Портрет Андрія Розумовського (1752 – 1836). Ф. Г. Валамюллер. 1835 р.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Bohlau Verlag Köln. - Weimar Wien, 1998
Фоторепродукція. Папір; друк. 15,5 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Портрет графа Сергія Сергійовича Уварова (1786 – 1855). Невідомий художник. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 16 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

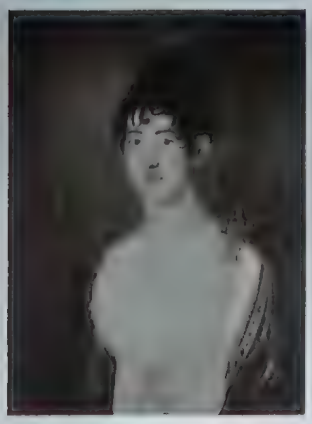

Портрет Катерини Олексіївни Уварової (1783 – 1840). Невідомий художник. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 16 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.
Графиня Катерина Олексіївна Уварова, до заміжжя – Розумовська.

Портрет Варвари Петрівни Розумовської (1750 – 1824). Невідомий художник. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 15,5 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.
Варвара Петрівна Розумовська, до заміжжя – графиня Шереметьєва.

Портрет Марії Григорівни Галіциної, принцеси Вяземської (1772 – 1865). Е. Л. Лебрун.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Папір; друк. 14 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Портрет Наталії Кирилівни Загрязької (1747 – 1837). Невідомий художник. XVIII ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Папір; друк. 10,5 x 9,5 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.
Наталія Кирилівна Загрязька, до заміжжя – Розумовська.

Портрет графині Параскеви Кирилівни Гудович (1755 – 1808). Невідомий художник. XVIII ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998. Папір; друк. 10,5 x 9,5 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.
Графиня Параскева Кирилівна Гудович, до заміжжя – Розумовська.

Палац Розумовських під Віднем. Невідомий художник. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 10,5 x 15 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52

Портрет графа Льва Кириловича Розумовського (1757-1818).
О. А. Кіпренський. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 14 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Портрет графа Андрія Кириловича Розумовського. І. Лампі (? - 1805).
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998. Фоторепродукція.
Папір; друк. 16 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

А. К. Розумовський - граф, інженер, автор плану будівництва Зимового палацу в Санкт-Петербурзі

Портрет Єлизавети Розумовської (1764 - 1806). Невідомий художник. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998
Фоторепродукція. Папір; друк. 16 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Єлизавета Розумовська, до заміжжя графиня Тюн - дружина графа Андрія Розумовського.

Портрет Олексія Кириловича Розумовського (1748 - 1822), міністра народної освіти (1810 - 1814).
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 14,5 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Портрет Варвари Олексіївни Репніної-Волконської (1778 - 1869). Невідомий художник. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 16 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Варвара Олексіївна Репніна-Волконська, до заміжжя - Розумовська.

Портрет фельдмаршала Миколи Григоровича Репніна-Волконського (1778 - 1844). Невідомий художник. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 16 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Портрет Наталії Олексіївни Розумовської (1755 - 1776), фрейлін при дворі Імператора Павла І.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998
Фоторепродукція. Папір; друк. 14,5 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Портрет графині Катерини Іванівни Розумовської (1729 - 1771). Невідомий художник. XVIII ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln. - Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 15 x 12 см.
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Графиня Катерина Іванівна Розумовська, до заміжжя - Наришкіна.

Марія-Кароліна (леді Гуілфорд Гленвільям) (1769 - 1800), графиня Елізабет (Розумовська) (1764 - 1806), Марія-Христина (Лічновська) (1765 - 1841). Невідомий художник. XIX ст.
Maria Razumovsky. DIE RASUMOVSKYS Eine Familie am Zarenhof. Böhlau Verlaq Köln Weimar Wien, 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 15,5 x 12 см
БДІКЗ ГС. N КВ 4-2920/СП-52.

Печатка сина гетьмана Кирила Розумовського – Олексія. Невідомий майстер. Початок XIX ст.
У нижній частині печатки вирізано рядок з написом: "FAMAM EXTENDERE FACTIS" (СЛАВУ ПРИМНОЖИТИ СПРАВАМИ).
Вензель на ручці: "С. А. Р".
Дерево, золото, сердолік; лиття, різьблення.
Н - 8,7 см. Овал. 4 х 3 см.
МІКУ. N ДМ-6708.

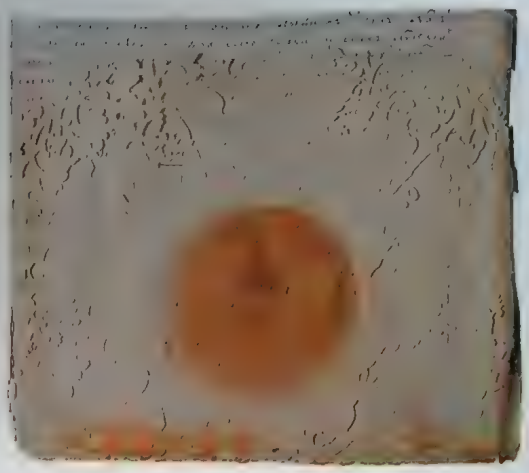

Печатка гетьмана Кирила Розумовського на універсалі Григорію Теплову на ґрунт в Батурині для будівництва будинку. 1760 р.
З музею В. В. Тарновського N 128 Р.
ЧОІМ. N АА-501/15/65.

Імператриця Єлизавета Петрівна виділила 1500 крб. для клейнодів Війська Запорозького, в т.ч. і для печатки (на зразок своєї особистої за розміром і шрифтом). На печаті гетьмана К. Розумовського вирізьблено сармата з луком та поляка зі списом, які тримають герб із двоголовим орлом в панциpі, груди якого пробиті стрілами.

Чарка з гербом гетьмана Кирила Розумовського. II половина XVIII ст. Київ.
Срібло; карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

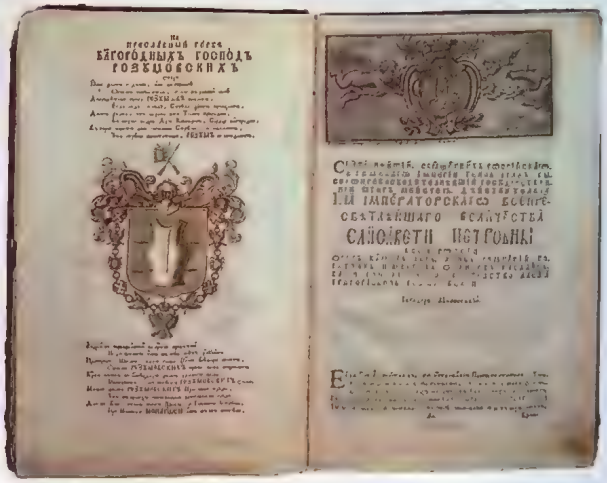

Розгортка книги: ліворуч – герб гетьмана Кирила Розумовського, праворуч – панегірик – присвята гетьманові Кирилу Розумовському.
М. Козачинський. Філософія Арістотелева. Друкарня Успенського братства. - Львів, 1745. Оригінал. Папір; друк. 33,6 х 42,5 см.
МКДУ. N СД-386.

Крісло (фотель) гетьмана Кирила Розумовського. Кінець XVIII – початок XIX ст.
Походить з палацу Розумовського в смт. Батурині.
Дерево, тканина; різьблення, точіння, фарбування.
Н - 139 см., ширина спинки - 57 см., довжина підлокітників - 56 см., ширина між краями підлокітників - 68 см., висота до сидіння - 49 см., ширина сидіння - 61,5 см., довжина сидіння - 70 см.
КоКМ. N КП-299, ИБ-57 (651).

Скриня-сейф. II половина XVII ст. м. Козелець Чернігівської обл.
За переказами належала гетьману Кирилу Розумовському.
Дерево, залізо; столярство, кування. 113 х 60 см.
НМІУ. N Мт-1493.

Верхня частина іконостаса в Козелецькому соборі Різдва Богородиці. Фото П. П. Павлова.
Труды XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговъ. - Т.2. - Табл.34. - N 6.
Папір; фотомунія. 19,3 х 14,2 см.
ДНАББ. N 217312.

Палац графа Кирила Григоровича Розумовського в м. Почепі. Фото П. П. Павлова.
Труды XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговъ. Типографія Г. Лісснера, Д. Собко. - М., 1911. - Т.2.
Папір; фотомунія. 14,2 х 27,5 см.
ДНАББ. N 8770.

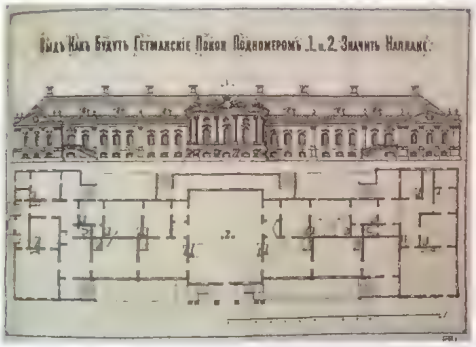

Гетьманські покої в м. Глухові 1749 р.
Київська старовина. Друкарня Г. Т. Корчак-Новицького. - К., 1899.
Папір; фотомунія. 19,9 х 28,2 см.
НБУВ. ІР. N 557776.

Гетьманський палац у Батурині. Фото П. П. Павлова.
Труды XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговъ. - Т.2. - Табл.34. - N 46.
Папір; фотомунія. 14,4 х 19,5 см.
ДНАББ. N 217312.

Пам'ятник графові Петру Кириловичу (1751 - 1823) - сину гетьмана Кирила Розумовського - і графині С. Розумовській на Лазаревському Олександро-Невській лаврі ювитарі в Санкт-Петербурзі.
Журнал "Старые годы". - СПб., 1907.
Папір; фотомунія. 9,1 х 6,9 см.
ЕНАОМА. N Ж 85 (2) С 77

Розумовський П. К. - граф, генерал-поручик, петербурзький губернський предводитель дворянства. Дружина Петра Кириловича - С. Ушакова

Могила придворного лікаря гетьмана К. Розумовського - Хоми Дуссика біля м. Батурина. Фото початку XX ст.
Листівка. Початок XX ст. Видання В. Різниченка. З серії "На руїнах минулої слави Батурина". Слов'янська друкарня. - К.- N 2
Папір; фотомунія. 8,7 х 13,7 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Оригінальний текст на звороті листівки: "В останні роки свого життя Гетьман Розумовський тяжко нездужав: хирерга, подагра, головні болі і иньші стареч недуги жорстоко мучили його і не давали йому спокою. В Батурині, де він доживав свої дні, при гетьманськім дворі було кілька лікарів лікувавших його, в тім числі й д-р медиц. Хома Дуссик, чех по національности, викликаний Гетьманом із Чехії на місце попереду закликаних із Франції Ено і Ді-Фаі. Се був найкращий, найлюбиміший лікар останнього Гетьмана України, з яким він повсякчас сварився, сперечався, лаявся, обзивав його дураком, козлом, ослом, але без котрого тим не менш не міг обійтись ні однієї хвилини. "Коли він його бачє", писав олен з тогочасників, "він на нього кричить, коли йому немає - він його гукає..." Помер Дуссик в січні 1801 р. в Батурині. Смерть його була жорстоким ударом для хворого, нещасного, самотного, покинутого навіть рідними дітьми, старика - і через рік по смерти Дуссика не стало і послідного Гетьмана України (9 січня 1803 р.)".

Надгробок К. Г. Розумовського в храмі Воскресіння Христового в м. Батурині. Скульптор І. П. Мартос (1754 - 1835). Фото П. П. Павлова. Труды XIV Археологическаго Съѣзда въЧерниговъ. Типографія Г. Лісснера, Д. Собко. - М., 1911. - Т.2.
Папір; фотомунія. 17,9 х 9,1 см. ДНАББ. N 8770.

Центральна частина мапи Лівобережної України (Гетьманщини) оригінального друку 1775 року.

Kiov
Niežin
Putivl
Lubny
Mirgorod
Poltava
Glucho
Borzna
Sosnica
Worzel
Korop
Konotop
Trubczewsk
Stanidub
Rohke
Homel
Loew
Mohil
Czernigow
Bobrowica
Nelowka
Kabicki
Pryluki
Pereiaslaw
Tropolo
Czernobyl
Berezorka
Ochi
Sinkow
Gadiac
Sv. Elisabet
Kolomak
Kolomeia
Czernowitz
Korsa
Rohacze
Chalcz
Brjansk
Rosep
Molin
Sosw
Mozyr
Ladyzyn
Bar
Bolsoka
Ryckowka
Duncilka
Berezsk
Ostrierka
Ostrierka
Ostrierka

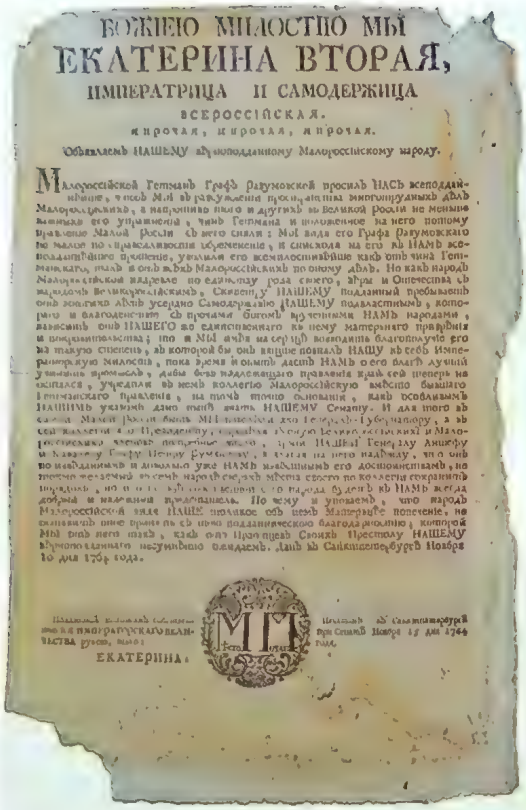

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ НАШЕМУ вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Малороссійской Гетманъ Графъ Разумовскій просилъ НАСЪ всеподданнѣйше, чтобъ Мы въ разсужденіи преклонныхъ имъ отправленныхъ дѣлъ Малороссійскихъ, а наипаче того и другихъ въ великой Россіи не менѣе важныхъ его управленій, чинъ Гетмана и положенное на него потому правленіе Малой Россіи съ всего сняли: Мы видя его Графа Разумовскаго по малости по православіи вѣрномѣленіе, и снисходя на его къ НАМЪ всеподданнѣйшее прошеніе, увольняя его всемилостивѣйше какъ отъ чина Гетманскаго, такъ и отъ всѣхъ Малороссійскихъ по оному дѣлъ. Но какъ народъ Малороссійской надѣяе по единству рода своего, вѣры и Отечества съ народомъ Великороссійскимъ, Скиптеру НАШЕМУ подданный пребывать онъ желаетъ, дѣлъ усердно Самодержавію НАШЕМУ подвластнымъ, которого и благоденствіе съ прочими вѣрными НАМЪ народами, вмѣстѣ онъ НАШЕГО во единственнаго къ нему матерняго правленія и покровительства; то и Мы видя на сердцѣ всенародно благопокоящее его на такую степень, въ которой бы онъ вящше поналъ НАШУ къ себѣ Императорскую милость, пока время и опытъ дастъ НАМЪ о его благѣ лучшій уваженіе промыслъ, дабы онъ надлежащаго правленія какъ сей теперь на скитался, учреждая въ немъ коллегію Малороссійскую вмѣсто бывшаго Гетманскаго правленія, на точь точно основаніи, какъ всѣ подобныя НАШИМЪ указомъ дано имѣть НАШЕМУ Сенату. И для того въ сей коллегіи [illegible] Генералъ-Губернатору, а въ [illegible] Генералу, [illegible] Генералу Анкифу и Хвостову Графу Петру Разумовскому, а [illegible] на него надѣяну, что онъ по надлежащимъ и прямо уже НАМЪ извѣстнымъ его достоинствамъ, по [illegible] народа будетъ къ НАМЪ всегда добрый и изрядный предстатель. По чему и уповаемъ, что народъ Малороссійской видя НАШЕ [illegible] попеченіе, не [illegible] подданническое благодарность, которой Мы отъ него [illegible] Императрицѣ Россіи Престолу НАШЕМУ вѣрноподданнаго несумнѣнно имѣемъ. Данъ въ Санктпетербургѣ Ноября 10 дня 1764 года.

Подписанъ собственною Ея Императорскаго Величества рукою, такъ:

ЕКАТЕРИНА.

Подписанъ въ Санктпетербургѣ при Сенатѣ Ноября 17 дня 1764 года.

Князь (з 1797) Олександр Андрійович Безбородько (1746 (7) – 1799).
Із зібрання П.П. Бекетова в альбомі "Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи". - М., 1844.
Оригінальна гравюра. 10,3 x 8,3 см.
ДНАББ. N 19195.

З 1775 року - особистий секретар російської імперії Катерини II. При царюванні Павла I домігся відновлення в Україні Генерального військового суду та деяких установ часів Гетьманщини.

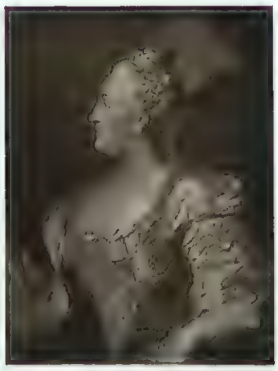

Портрет Катерини II (1729 – 1796), російської імператриці (1762 – 1796)
Колишня галерея Гатчинського палацу. Царская и Императорская охота на Руси. Історичний нарис М. Кутепова. - СПб. - Т. 3.
Папір; фотомонтаж. 20 x 14,5 см.
НБУВ. ВОМ. N С-7812/III.

Указ російської імператриці Катерини II про ліквідацію гетьманства та відновлення Малоросійської колегії. 15.11.1764 р. м. Санкт-Петербург.
Папір; друк. 31 x 19,5 см.
НМІУ. N РД-10518.

Палац-резиденція гетьмана Кирила Розумовського в м. Санкт-Петербурзі. Архітектори Конорінов та Валлен де ла Мот. 1762 – 1766 рр. м. Санкт-Петербург на набережній р. Мойки. N 48. Росія.
Вид на центральний фасад палацу.
Фото Р. Росляка. 1993 р.

Палац-резиденція гетьмана Кирила Розумовського в м. Санкт-Петербурзі. Архітектори Конорінов та Валлен де ла Мот. 1762 – 1766 рр. м. Санкт-Петербург на набережній р. Мойки. N 48. Росія.
Вид з двору.
Фото Р. Росляка. 1993 р.

Палац-резиденція гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського. XVIII ст. м. Москва. Росія.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

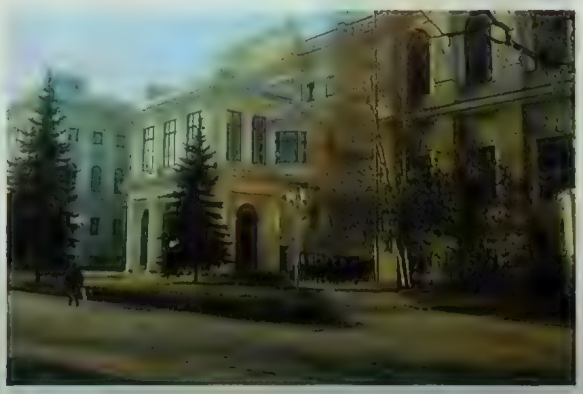

Палац графа Олексія Розумовського. Архітектори Земцов, Дмитрієв, Растреллі. 1741 – 1750 рр. м. Санкт-Петербург на Невському проспекті. N 39. Росія. Фото Р. Росляка. 1993 р.

Палац гетьмана України Кирила Розумовського в Батурині. Архітектор Ч. Камерон. 1799 – 1803 р. Чернігівська обл. Південний схід
Фото В.В. Неляка. 2003 р

Палац гетьмана України Кирила Розумовського в Батурині. Архітектор Ч. Камерон. 1799 – 1803 р. Чернігівська обл. [illegible]
Фото В.В. Неляка. 2003 р

Красвца з палацу гетьмана К. Розумовського на весняну повінь р. Сейм.
Фото В.В. Недяка. 2003 р

Внутрішній вигляд арок другого поверху палацу.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Північна частина палацу.
Фото В.В. Недяка. 2003 р

Південна кімната на першому поверсі.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Південна частина палацу.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Потаємний підземний хід з підвалу палацу в бік р. Сейм.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Західна частина палацу.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

"Була колись гетьманщина
Та вже не вернеться!...
Було колись, панували
Та більше не будем,
Ті слави козацької
Повік не забудем!"

Тарас Шевченко. "Тарасова ніч".

РОЗДІЛ V

ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА

41. КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО.
42. КЛЕЙНОДИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО.
43. ГЕТЬМАНСЬКІ ТА КОЗАЦЬКІ ПЕЧАТКИ (УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА).
44. ВІДОБРАЖЕННЯ СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В МІСЬКІЙ ГЕРАЛЬДИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ.
45. КОЗАЦЬКІ ПАСПОРТИ.
46. ГРОШОВИЙ ОБІГ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ XVI – XVIII СТОЛІТЬ.
47. УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ 1917 – 1919 РОКІВ.

STATUT
WIELKIEGO XIĘSTWA
LITEWSKIEGO,
Naprzod, za Naiaśnieyszego Hospodara
KROLA JEGO MOSCI
ZYGMUNTA III.
w Krakowie w Roku 1588.
Drugi raz w Wilnie, w Roku 1619. z poduszonemi ugody y innemi Statutow Koronnych y W. X. L.
Trzeci raz, za Naiaśnieyszego K. J. M.
WŁADYSŁAWA IV.
w Warszawie, w Roku 1646. z przydaniem Konstytucyi od Roku 1550. do 1647.
Czwarty raz, za Naiaśnieyszego
KROLA JEGO MOSCI
JANA TRZECIEGO
w Wilnie w Roku 1698.
Z przyłożeniem pod Artykuły Konstytucyi Seymowych od Seymu Roku 1550. aż do Seymu Roku 1690. Obyczaiu Narodom Swiętych,
(Item Swiętego Swiętym niewolnosci)
Teraz zaś piąty raz, za szczęśliwie panuiącego Naiaśnieyszego
KROLA JEGO MOSCI
AUGUSTA TRZECIEGO
PRZEDRUKOWANY.
TABULA GEOGRAPHICA GENERALIS
GUBERNII

Петро Музиченко
кандидат юридичних наук
професор

"JUSTITIA REGNORUM FUNDAMENTUM."
Закон – основа держави.
Римський вислів.

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України продовжило багатовікову традицію державності українського народу. Але питання про історію української державності не є простим, воно раз у раз поставало на переломних етапах історії. На думку відомого політичного діяча, науковця і публіциста Д. Донцова, "ідея Української держави не є новою, не є штучно сконструйованою в нові часи для поточних політичних цілей..."[1].

До початку XX ст. за українським народом фактично не визнавалося право не те що на державу, а навіть на власну історію, яка поглиналася історією сусідніх держав. У радянські часи ідея про відсутність Української держави лягла в основу відомих тез ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією, де категорично стверджувалося: "До соціалістичної революції Україна не мала власної державності". Офіційна радянська історична і історико-правова наука відкидала навіть думку про існування української держави в минулому. Терміни "українська держава", "національна територія", "українське право" у їх історичному аспекті майже не застосовувалися в працях радянських вчених. Але навіть і в ті часи точки зору дослідників не збігалися, коли йшлося про події другої половини XVII – XVIII ст. Одні підтримували постулат комуністичної ідеології і категорично заперечували існування держави на теренах України. Інші говорили тільки про "зародки державності", що формувалися в ході Національно-визвольної війни. Деякі вчені погоджувалися з виникненням української державності, але твердили, що вона бере початок лише від Переяславської ради.

У 40–50-х роках український історик Ф. Шевченко одним із перших наважився на висновок, що в роки Національно-визвольної війни відбувався процес "створення національної держави"[2] і що вже тоді Україна "була аристократичною республікою, навіть олігархічною"[3].

У 60-і роки з'являються праці, в яких послідовніше відстоюється факт існування Української держави у другій половині XVII ст. Так, С. Юшков обґрунтовував тезу про формування в той час на українських землях централізованої держави з центром на Запорожжі[4]. Із Запорозькою Січчю пов'язував зародження української державності І. Бойко. Більше того, він стверджував, що "українська національна державність у роки Національно-визвольної війни є незаперечним фактом"[5]. О. Апанович називає Запорозьку Січ "першою козацькою республікою."[6]

З початком 90-х років, після здобуття Україною незалежності, вивчення питань формування, розвитку і ліквідації української державності отримало новий імпульс. Глибокими і плідними стали дослідження Української козацької держави. Особливо це стосується праці О. Гуржія[7], у якій послідовно проводиться ідея функціонування Української феодальної держави, починаючи з подій 1648 р. і до правління Катерини II. Вивченню питань формування і розвитку українського права в роки Гетьманщини присвячені праці І. Бойка, І. Грозовського, В. Кульчицького, М. Саласької[8].

Нині перед науковцями України стоїть важливе завдання формування цілісної наукової картини зародження й історичного розвитку української державності, обґрунтування безперервності цього процесу, споконвічного прагнення українського народу до власної, соборної, незалежної держави.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Запорожжя стало колискою відродженої української державності. Козаки створили органи адміністративної і судової влади, яка поширювалась як на козаків, так і на тих, хто мешкав за межами Запорожжя. У другій половині XVI ст. у козаків уже існувала своя владна організація – Кіш, який очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборні суддя, писар, осавул. Заснування козаками Коша слід вважати початком Запорозької Січі, яка фактично об'єднала дрібні козацькі січі і поклала початок новому етапу існування української державності. Істотною рисою цієї державності були її демократичний характер та формальна рівність козацтва. Зовнішнім виявом цього виступала Військова рада, на засіданнях якої розглядалися найважливіші питання військового та політичного характеру. Згідно зі звичаєвим правом, у роботі ради брали участь усі козаки, від старшини до простої сіроми. Кожний з присутніх на засіданні користувався рівним правом голосу, міг виступати зі своїми пропозиціями, але те рішення, яке приймалося радою, було обов'язковим для виконання всіма козаками. Збиралася Військова рада у випадках, коли для затвердження того чи іншого рішення потрібна була воля всього товариства. Двічі на рік – 1 січня і 14 жовтня – вона скликалася обов'язково для обговорення найсуттєвіших питань і вирішення гострих проблем, які виникали у козацькому товаристві.

На Запорозькій Січі державна система народжувалася з військової організації. Кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар складали так звану військову старшину, що обиралася Військовою радою щорічно 1 січня і перебувала на посаді один рік. У повсякденному житті військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, а під час військових походів очолювала Військо Запорозьке, передаючи свої повноваження наказній старшині.

Кошовий отаман зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну і судову владу. Його влада не була абсолютною: він звітував перед Військовою радою, його повноваження обмежувалися різним терміном перебування на посаді, у своїх діях керувався звичаями і традиціями козацтва. Військовий суддя був другою за значенням посадовою особою на Запорожжі: здійснював суд над козаками і призначав начальника артилерії. Військовий писар завідував канцелярією і вів усі письмові справи Запорожжя. Військовий осавул слідкував за дотриманням козаками порядку в Січі, відав охороною кордонів, заготівлею продовольства для війська.

За козацькою старшиною йшли військові чиновники: довбиш, пушкар, тлумач, кантаржій. Військовий довбиш ві-

---

[1] *Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С. 7–8.*
[2] *Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 258.*
[3] *Там само. – С. 282.*
[4] *Юшков С. В. История государства и права СССР. – М., 1961. – Ч. 1. – С. 394–395.*
[5] *Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. 1968. – № 8. – С. 27–32.*
[6] *Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // УІЖ. 1965. – № 12. – С. 37.*
[7] *Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.*
[8] *Бойко І. Н. Держава і право Гетьманщини. – Львів, 2000; Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6; Кульчицький В. С. Кодекс українського права 1743 р. // Право України. – 1994. – № 9; Саласька М. В. Кодифікація українського права в першій половині XVIII ст. // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 1995.*

дав полковими литаврами, якими козаків збирали на раду, контролював виконання судових вироків, забезпечував стягнення податків і торгового мита. Пушкар завідував артилерією та військовою в'язницею. Військовий тлумач виконував обов'язки перекладача. Кантаржій був охоронцем військових мір та ваг.

Військо Запорозьке мало свою печатку — герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч з постаттю козака. Січова корогва (прапор) була червоного (малинового) кольору.

5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август своєю грамотою доручив коронному гетьману Язловецькому набрати "певний почет" з козаків, які мали одержувати платню від Речі Посполитої та вчинити "постановенье межа козаки низовими", тобто запровадити контроль над Запорожжям. Перший загін складався з 300 низових козаків, які одержували по 2,5 злотих щоквартально і сукно на жупан. Відтепер ці козаки були внесені до "реєстру" і перебували на державній службі у польського короля. Так було започатковане реєстрове козацтво. Уряд сподівався, що, спираючись на добірний полк з козаків, можливо буде встановити контроль над усім козацтвом. Проте цим надіям не судилося здійснитися і незабаром реєстр припиняє своє існування. Поновлено його було у 1578 р. королем Стефаном Баторієм, який набрав на державну службу реєстровий полк з 500 козаків. Після цього реєстр то збільшувався, то зменшувався, то розпускався, то знову відновлювався.

Під час козацького повстання 1637 — 1638 рр. польський уряд намагається скасувати права та привілеї реєстрового козацтва. У 1638 р. сейм ухвалив постанову "Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої". На "вічні часи" знищувалися права реєстровців на обрання старшин та на козацьке судочинство. Реєстр встановлювався в 6000 осіб. Козакам заборонялося поселятися в містах, крім прикордонних (Черкаси, Чигирин, Корсунь). Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Запорожжі, щоб не допускати туди втікачів. Військова і судова влада над реєстровцями зосереджувалася в руках комісара, який обирався сеймом.

Реєстрові козаки мали низку привілеїв. Вступаючи до реєстру, вони виходили з-під юрисдикції панів і звільнялися від влади воєвод та старост, якщо проживали на королівських землях. Реєстрові козаки мали право судитися своїми судами, звільнялися від податків, могли купувати землю, вільно займатися різними промислами і торгівлею, за службу отримували з державної скарбниці грошове жалування та сукно.

Але непослідовна політика польського уряду щодо реєстру негативно відбивалася на правовому становищі рядових козаків. Будь-якої миті адміністрація могла розігнати реєстрове козацтво, і ті козаки, які викреслювалися зі списків, повинні були повернутися до колишніх господарів. Менше ліквідація або скорочення реєстру позначалися на верхівці реєстрового козацтва, до якої входили козацька старшина та заможне козацтво. Головним чином, то були вихідці з української шляхти, які мали села та хутори, млини, корчми. Врешті-решт і ця частина козацтва, як і все реєстрове козацтво, дуже болісно сприймала національно-релігійний гніт, що різко посилюється в першій половині XVII ст. Цими обставинами і пояснюється той факт, що в народних повстаннях брало участь усе українське козацтво, в тому числі і реєстрове.

Номінально підвладна Речі Посполитій, Запорозька Січ далеко не завжди враховувала її волю. Вже наприкінці XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Зважаючи на Військо Запорозьке як на значну військову силу, Московська держава, Туреччина, Персія, Франція, Іспанія, Англія, Неаполь, Австрія, Крим встановлюють з Січчю зв'язки[9].

Виборча демократична система, яка склалася на Запорожжі, була історичним ланцюгом нашої давньої державності від Київської Русі, через Галицько-Волинське князівство до Української держави козацької доби. До того ж Запорозька Січ, враховуючи історичний досвід, берегла і з більшою інтенсивністю розвивала державно-національну традицію. Стало зрозумілим, що жодна держава не ставила за мету захист українського народу, а лише прагнула грабувати й нищити його. Природно, виникли розуміння і потреба створити свою власну державу.

Запорозька Січ стала прапором, символом відродженої державності, виступала для більшості населення прототипом ідеального загальнонаціонального державного устрою[10]. Запорозька вольниця заклала підвалини політично-державницької свідомості українців.

Таким чином, в організації козацького самоврядування, що склалося в Запорозькій Січі, знаходимо підвалини відродженої української державності, яка заявить про себе на повний голос у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648 — 1657 рр.

СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

У першій половині XVII ст. українське козацтво консолідувалося в окремий соціальний стан. Воно поділялося, з одного боку, залежно від майнового становища — на заможних та козацькі низи; з іншого, — на запорозьких, реєстрових, що мешкали у прикордонних містах і не мали офіційно визначеного статусу.

Козацька служба, хоча і давала значні привілеї, була важкою, а часто і недоступною для населення. Щоб її відбувати, крім здоров'я, треба було мати відповідні матеріальні засоби. Ось чому в тогочасних документах зустрічаємо відомості про те, що бідних у козаки не записували. Але такі вимоги ставилися лише перед тими, хто вступав до реєстрового козацтва.

У роки Національно-визвольної війни козаки складали приблизно половину населення України. Війна зміцнила становище козацтва як окремого соціального стану. Зборівський договір став юридичною основою оформлення козацтва в привілейований стан і складання реєстру було однією з ознак цього процесу. Значно розширилась територія, на якій мали право жити козаки. Привілеї козацтву були підтверджені королівськими грамотами, Білоцерківським договором 1651 р., Березневими статтями 1654 р., царськими жалуваними грамотами.

Війна викликала значні зміни складу козацької старшини. Деяка її частина воювала на боці польсько-шляхетського війська. Під час війни частина довоєнної реєстрової старшини загинула або з різних причин відійшла на другий план. Козацька старшина значно поповнилася за рахунок дрібної української шляхти та рядового козацтва і відрізнялася від довоєнної своїм менталітетом, і перш за все, палким прагненням до незалежності України. Нові висуванці з козацтва створили оточення гетьмана, а тому стали більше впливати на внутрішню та зовнішню політику держави.

Зміни, що намітилися в суспільному ладі в роки Національно-визвольної війни, знайшли свій розвиток і в наступні десятиліття. Масове покозачення української шляхти під час війни, соціальне відокремлення козацької старшини від основної маси козацтва призвели до створення поряд із генеральною, полковою та сотенною старшиною особливого аристократичного прошарку, який отримав назву "знатне військове товариство". Його верхівку складало бунчукове товариство. До знаті входило також значкове товариство. Існувала ще одна привілейована група — військове товариство.

Всі "знатні товариші" несли обов'язкову службу або виконували різні доручення гетьмана: проводили ревізії,

---

[9] Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. — К., 1991. — С. 37, 62–70.
[10] Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // УЛЖ, 1990. — № 10. — С. 18.

очолювали посольства, готували проекти законодавчих актів. До пільг знатного товариства належала також привілейована підсудність, можливість отримувати різні посади у Генеральному уряді, право володіння значними земельними ділянками. Незабаром у руках знатного товариства зосереджуються величезні земельні масиви, у 1730 р. їм належали 52 відсотки всієї землі.

Отже, з одного боку, козацька знать України привласнила собі привілеї польської шляхти, зокрема закріпила за собою виключне право на заняття промислами, на оптову торгівлю, на звільнення від сплати мита, податків, повинностей, а з іншого, вимагала нових гарантій від гетьмана та царського уряду. І згодом такі гарантії їй були надані. Глухівські статті 1669 р. підтвердили "вольності" козацької знаті і привілеї, отримані від Богдана Хмельницького.

До привілейованої верстви належала також українська шляхта. Як відомо, польські магнати і шляхта, котрі володіли великими маєтками, були вигнані з України або знищені народом. Частина української шляхти поділила долю польської, а інша, головним чином, дрібна шляхта, брала активну участь у Національно-визвольній війні, щоб після неї зайняти привілейоване місце у суспільстві. Її наміри збігалися з поглядами і діяльністю козацької старшини. Українська шляхта, перебуваючи у Війську Запорозькому, переходила на платформу козацької старшини, зливалася з нею станово і політично.

Під час Національно-визвольної війни патріотично налаштована частина української шляхти створила фактично нову шляхту. Звичайно, ця шляхта не тільки зберегла свої права, а й домоглася нових привілеїв. У другій половині XVII ст. з'явилась низка підтверджень її прав. Так, Глухівські статті 1669 р. підтвердили її права на земельні пожалування, одержані від Б. Хмельницького. З часом шляхта домагається визнання за нею прав російського дворянства. На цій підставі відбувається консолідація шляхти та козацької старшини. Належність до шляхетського та козацького станів стає спадковою. Всі привілеї (отримані від гетьмана та царського уряду козацькою старшиною) стосувалися і української шляхти.

У XVIII ст. посилюється боротьба української знаті за зрівняння в правах з російським дворянством. Ще за Глухівськими статтями цар пообіцяв жалувати дворянство за поданням гетьмана. У 1764 р. відповідно до царського указу отримала права дворянства генеральна козацька старшина, а у 1783 р. це положення було розповсюджене на всю українську шляхту. Тим самим українська панівна верства потрапляє до єдиного дворянського стану Російської імперії. Дворянські права української шляхти були підтверджені Жалуваною грамотою російському дворянству 1785 р.

Таким чином, українська панівна верства отримує всі привілеї російського дворянства, що разом з традиційними правами та "вольностями" давало їй майже необмежену владу.

До панівної верстви України входили також російські дворяни, які особливо інтенсивно поповнюють її у XVIII ст., коли царський уряд проводить політику роздачі земель півдня України.

Привілейованим станом в Україні була також верхівка православного духовенства, права якої у роки війни значно розширилися. Православ'я стало в Україні єдино визнаною офіційною релігією. Цьому сприяла та обставина, що одним із гасел, під якими велася Національно-визвольна війна, була боротьба за православну віру. Духовенство було добре організованим станом, який спирався на свої давні традиції.

За життя Б. Хмельницького Москва не наважувалась втручатися у справи Української православної церкви, але у наступні роки тиск з її боку посилюється. У 1685 р. Київська митрополія підпорядковується Московському патріархату, хоч це попервах не порушило її основних привілеїв.

Зовсім іншим було становище української православної церкви у тій частині України, що залишалася під Польщею. І хоч Андрусівським договором 1667 р. Польща зобов'язувалась до повної толерантності в питаннях релігії, цього вона не виконувала і продовжувала порушувати права православних. Особливо критичним стало становище православної церкви на Правобережжі після Прутського походу 1711 р. Переслідування православних, окатоличення та полонізація українського населення привели до повстання 1768 р., яке отримало назву Коліївщина. На Правобережжі, крім католицької церкви, продовжувала діяти українська уніатська церква.

Зростання сили знатного товариства відбувалося значною мірою за рахунок рядового козацтва. Основою існування козацького стану була служба у Війську Запорозькому, за яку козаки отримували землю, різні привілеї в торгівлі, право виробляти для власного споживання горілку. Водночас рядові козаки виконували різні повинності на користь Війська Запорозького. Постійну службу несли тільки реєстровці. Після 1654 р. реєстровими почали вважати всіх козаків, які служили у війську. Частина реєстровців була заможною і належала до знатного товариства. Більшу ж їхню частину складали рядові козаки, які також мали низку привілеїв: звільнялися від податків, військових постоїв, були підлеглі та підсудні тільки козацькій адміністрації.

У XVIII ст. процес розшарування козацтва посилюється. Заможні козаки, які мали землю та вели господарство, зберегли привілейований стан. Тих, хто втратив своє господарство, називали підпомічниками. Ця категорія козаків несла ті ж повинності, що і селяни, але вдвічі менші. Ще одну групу складали підсусідки, які були вихідцями з середовища збіднілих козаків, селян і міщан. Вони не мали майна і наймалися на будь-яку роботу до заможних козаків.

Свій самобутній устрій мало запорозьке козацтво, оскільки Січ зберегла самостійність. Частина козаків проживала на Січі. У цьому середовищі певне місце займали рядові козаки, які несли сторожову службу, займалися різноманітними промислами.

У паланках, що розташовувалися за укріпленнями Січі, жили сімейні козаки та селяни. З часом соціальна диференціація в Запорозькій Січі зростає. Старшина перетворилася на великих землевласників, які експлуатували голоту та сірому – козацькі низи. Після остаточної офіційної ліквідації Запорозької Січі царським указом від 16 листопада 1781 р. козаків було переведено до розряду селян-однодворців, на яких накладався подушний податок. Указ забороняв їм переселятися з місця на місце.

Значні зміни відбулися і у правовому становищі українського селянства. Досить часто в документах про козацькі привілеї і права зазначалося, що селяни мають перебувати у підданстві і виконувати свої повинності. Йшлося про селян, які не приєдналися до козацтва, не потрапили до реєстру. А таких серед залежної верстви була більшість. Доля їх складалася порізному. На території, зайнятій польськими військами, селяни знову потрапили під панський гніт. На звільнених землях становище селянства було кращим. Хоча у різних універсалах та договорах визнавалось право шляхти на експлуатацію селян, та фактично такого не було, бо шляхта побоювалася використати це право. В деяких угодах зустрічається намагання гетьмана захистити селян від панського гніту. Гетьман і козацька старшина стояли не за ліквідацію повинностей селянства, а за пільги для нього, за полегшення його долі.

За формою економічної залежності селяни поділялися на державних та панських. Юридично основна маса селян належала до державних. Їх становище було кращим від становища панських селян. Займаючи землі, конфісковані у польських магнатів і шляхти, державні селяни виконували різні повинності і виплати на користь Війська Запорозького. До них, насамперед, належали обов'язки забезпечувати козацьке військо транспортом, постоєм, фуражем та провізією. Панські селяни несли більші повинності, але і для них була ліквідована панщина. Державні селяни зрівнялися у правах з міщанами.

Селянин міг продавати і купувати землю, дарувати її, передавати в спадок, залишати одні ділянки і займати інші, оскільки вільної землі на той час було вдосталь. Селянське середовище не було однорідним: заможніші користувалися найманою працею, бідні ледве могли прогодувати свою родину.

Після визволення всі землі, що належали польській шляхті, перейшли в державну власність. На них розташовувалися "вільні військові" або ратушні села, мешканці яких, посполиті селяни, були залежні тільки від держави. Після 1654 р. правове становище селян та козаків майже зрівнялося. Козаки служили державі військовою службою, селяни – працею. При бажанні можна було перейти з одного стану до іншого. Але ще за Богдана Хмельницького в правовому становищі селянства відбуваються істотні зміни. Повертаючи землі монастирям, гетьман видає універсали, якими затверджувалося не тільки право володіння землею, а й "звикле послушенство" селян, під яким розумілося виконання повинностей на користь монастирів.

Одночасно з універсалами гетьманів почалася роздача державних земель козацькій старшині. Універсали підтверджувались указами царського уряду. Ці нормативні акти зобов'язували селян віддавати власнику, на землі якого вони проживали, частину врожаю або сплачувати податок (чинш). Крім того, селяни виконували повинності на користь власника: возили дрова, косили сіно. У 1701 р. гетьман Іван Мазепа видав універсал, яким вводилася дводенна панщина для посполитих селян. Селяни повинні були віддавати панам частину врожаю, худоби, птиці. На них лежав також обов'язок сплачувати державі податок – "стацію", що йшов на утримання війська і який можна було сплачувати як грошима, так і продуктами. Конкретної одиниці оподаткування не існувало: в частині полків брали податки від землі, в інших – від кількості худоби. На користь гетьманської адміністрації збирали "показанщину" (податок на виготовлення горілки), тютюнову десятину, мито від продажу горілки. Великі прибутки давало мито від реалізації дьогтю, тютюну.

У XVIII ст. зростає залежність селян від панів, збільшуються державні повинності. З другої половини XVIII ст. процес закріпачення українського селянства стає невідворотним. Панщина на Лівобережжі для окремих категорій селян досягла вже п'яти і більше днів на тиждень. На Правобережжі та в Слобідській Україні панщина також становила 4–5 днів на тиждень. Натуральний оброк все частіше замінювався грошовим. Проводячи заздалегідь продуману політику поступового закріпачення селянсько-козацьких мас України, царизм уже в 60-і роки XVIII ст. дозволяв поміщикам без суду і слідства вивозити селян на каторжні роботи і на поселення в Сибір, а також віддавати їх у рекрути. Фактором, який дуже негативно впливав на становище українського селянства, було те, що в Росії повне кріпосне право було запроваджене ще Соборним Уложенням 1649 року. Російські поміщики і польські пани ставилися до своїх селян, як до рабів. Їхній приклад впливав на українських землевласників, які вже на початку XVIII ст. добиваються від гетьмана видання універсалу на заборону будь-яких переходів селян під загрозою смертної кари. У 1721 р. універсал Івана Скоропадського наказував не допускати селянських переходів. У 1739 р. Генеральна військова канцелярія під приводом запобігання втеч селян за кордон заборонила їхнє переселення на інші землі. 22 квітня 1760 р. гетьман Кирило Розумовський видав універсал, згідно з яким селянам дозволялося переходити на інше місце тільки в тому випадку, якщо вони мали письмовий дозвіл від пана, і за умови, що все нерухоме майно селянина залишалося у землевласника. У 1763 р. універсал підтверджується царським указом, що фактично було затвердженням кріпосного права в Україні. У 1765 – 1769 та 1782 роках проводяться генеральні описи населення України. Указом від 3 травня 1783 р. Катерина II заборонила переходи селян і закріпила їх за тими власниками, на землях яких вони проживали згідно з останнім переписом населення. Це означало повне і остаточне закріпачення селянства України. Встановлення кріпосного права позбавило селян особистої волі і будь-яких громадянських прав.

Наприкінці XVIII ст. царський уряд поширив кріпацтво і на південну Україну, де селяни втратили право вільного переходу у 1796 р. У часи правління Павла I широко практикувалось перетворення державних селян на кріпосних. Тільки в Україні у власність поміщиків було передано 150 тисяч державних селян. На початку XIX ст. кріпосні селяни становили 40 відсотків населення тієї частини України, що входила до Російської імперії.

Певні зміни відбулися в правовому становищі міського населення. Не лише низи, й заможні групи населення, у тому числі й представники міської адміністрації, брали активну участь у Національно-визвольній війні.

Внаслідок ліквідації порядків, встановлених в Україні польсько-шляхетською владою, зміни торкнулися перш за все складу населення міст. Козаки, які помітно поповнили міське населення, користуючись козацькими привілеями, почали займатися ремеслом і торгівлею. Інші ж міщани продовжували відбувати деякі повинності. В багатьох містах козаки становили значну частину їх населення і козацька адміністрація вирішувала усі питання міського життя.

Оскільки були ліквідовані королівські та приватновласницькі міста, більшість з них намагалися отримати Магдебурзьке право. Міста, що мали право на самоврядування з давніх часів, називалися магістратськими; міста, яким це право було надане гетьманськими універсалами, отримали назву ратушних. Якщо в магістратських існувало певне самоврядування, то у ратушних містах воно було фікцією. Козацька старшина часто не визнавала органи міського самоврядування і активно втручалась в їхню діяльність. Гетьман змушений був вставати на захист таких міст.

Привілейоване становище займали в містах і купці. Польські купці, яких і до війни було не дуже багато в українських містах, залишили Україну. Вимушені були покинути українські міста і євреї. В Зборівському договорі є навіть спеціальний пункт про заборону євреям займатися промислами і торгівлею в Україні. Це позбавило українських купців конкуренції.

Значно більшою групою населення міст були ремісники. Тогочасні джерела свідчать про те, що у роки війни феодальна структура ремесла не порушувалась. Продовжували існувати цехові організації. Вузькість ринку була основною причиною того, що значна частина ремісників вимушена була займатись також сільським господарством.

Після Національно-визвольної війни зберігся поділ міст на магістратські та ратушні. У магістратських містах поступово відновлюється дія Магдебурзького права, хоч є багато прикладів втручання козацької адміністрації у самоврядування цих міст навіть у XVIII ст. Ратушними містами правили козацькі отамани. Після смерті Богдана Хмельницького гетьмани рідко підтримували міста у їхній боротьбі зі свавіллям козацької старшини, а гетьман Іван Брюховецький навіть пропонував передати українські міста з усім їх населенням під управління царської адміністрації.

У XVIII ст. значно зросла чисельність магістратських міст. Право на їх самоврядування надавалось царськими указами та гетьманськими універсалами. У 1752 р. гетьман Кирило Розумовський подарував право на самоврядування Полтаві, у 1758 р. – Новгороду-Сіверському. До кінця XVIII ст. Магдебурзьке право отримали майже всі міста Лівобережної України.

Міське населення не було однорідним і поділялося на окремі соціальні прошарки. До привілейованої групи належали ремісники та купці. Майстри мали привілеї: право на створення цехової організації, встановлення монополії на виробництво і збут товарів тощо.

Певні привілеї мали купці. До купецького стану записували будь-якого міщанина, який мав капітал понад 500 крб. Купці об'єднувалися в гільдії. Члени гільдії звільнялись від подушного податку, рекрутчини та тілесних покарань.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Національно-визвольна війна 1648 – 1657 рр. засвідчила пробудження українського народу, продемонструвала його прагнення до самостійного життя та відродження національної державності.

Головними ознаками держави у класичному вигляді є: єдиний територіальний простір, на якому здійснюється господарське життя; наявність особливої групи людей – апарату управління, що виконує загальносоціальні функції, але у необхідних випадках має можливість здійснити державний примус, виконувати функції публічної влади; єдина система податків і фінансів. До цих ознак слід додати мовну єдність народу, єдину систему оборони, самостійну зовнішню політику; єдину систему права, наявність прав особи, які охороняються державою.

Уперше у роки Національно-визвольної війни територія козацької України була оформлена Зборівським договором 1649 р. 7 серпня у Зборові відбулися українсько-польські переговори. Козацька старшина висунула 18 вимог, головними з яких були: 1) збереження всіх давніх козацьких вольностей, зокрема, "де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного"; 2) встановлення реєстру Запорозького Війська у 40 тис. осіб; 3) заборона євреям – державцям і орендарям – жити на козацькій території; 4) визнання козацької території, на якій би ніхто з іноземців не мав права і не наважувався стягувати податки; 5) скасування Берестейської унії; 6) надання усіх посад на козацькій території особам не римської, а грецької віри; 7) скасування усіх сеймових ухвал, що урізали права і вольності Війська Запорозького; 8) щоб духовенства римської віри в Києві не було.

8 серпня 1649 р. була оприлюднена "Декларація його королівської милості Війську Запорозькому...", яка отримала назву Зборівський договір. Цим документом межа козацько-української території визначалась лінією Дністер–Ямпіль–Брацлав–Вінниця–Погребище–Паволоч–Коростишів–Горностайпіль–Димер–Дніпро–Остер–Чернігів–Ніжин–Ромни. До реєстру Війська Запорозького вписувалося 40 тис. осіб, яким підтверджувалися всі попередні вольності. Коронні війська не мали права з'являтися на козацькій території, і всі посади в Україні повинні були обіймати особи православної віри. Питання про Берестейську унію виносилося на сейм Речі Посполитої. Київському митрополитові було надане місце у сенаті. Єзуїти не мали права проживати в українських містах. Повстанцям гарантувалася повна амністія. Складовою частиною угоди слід вважати видану наприкінці серпня королівську грамоту – привілей, яким підтверджувались "права та вольності" козацтва.

Отже, маємо підставу говорити про правове визнання української державності на території трьох воєводств – Київського, Чернігівського і Брацлавського, які після визволення були поділені на 16 полків та 272 сотні. У 1650 р. кількість полків виросла до 20. Полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій був істотним елементом української державності. І хоч полки як військові одиниці існували у багатьох інших державах, але тільки в Україні полково-сотенна організація війська була взята за основу державного територіального устрою. Вже починаючи з літа 1648 р., полки та сотні як територіальні одиниці включали до себе все населення, що проживало в їхніх межах, і на нього поширювалася влада полкових та сотенних урядів. До 1654 р. визволена територія охоплювала Лівобережжя, Правобережжя (крім Волині та Галичини) і значну частину земель на півдні (приблизно 200 тис. км²).

На початку Національно-визвольної війни вищим органом влади була козацька Генеральна рада Війська Запорозького. А згодом вона була названа – Генеральна військова рада (Генеральна рада). В цьому виявився зв'язок між органами державної влади, які формувалися, і військово-адміністративним ладом Запорозької Січі, і відбивалось те, що національно-державне самовизначення України здійснювалось в умовах збройної боротьби.

До компетенції Генеральної військової ради входило вирішення найважливіших державних питань як воєнних, так і політичних; вона обирала гетьмана, генеральну старшину, мала право їхнього усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, відсилала посольства, приймала послів, здійснювала правосуддя. Право на участь у ній гарантувалося всім козакам.

Починаючи з 1649 р., Генеральна військова рада скликалася рідко. Є відомості про роботу однієї ради у 1650 р., двох – у 1651 р., декількох – у 1653 р. і ще однієї (останньої) у січні 1654 р. – в Переяславі. Одночасно з падінням ролі Генеральної військової ради зростає значення старшинських рад. Рішення цього дорадчого органу були обов'язковими для гетьмана.

Система управління складалася з трьох ступенів: Генерального, полкового та сотенного урядів. Генеральний уряд був центральним органом управління, що очолював всю систему управління і діяв постійно. Над ним стояли тільки збори всього війська – Генеральна військова рада. Генеральний уряд обирався Генеральною військовою радою. Очолював Генеральний уряд гетьман як глава держави, вищий суддя та верховний головнокомандувач, законодавець, оскільки він видавав універсали – нормативні акти, обов'язкові для виконання на всій території України. Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим та судовим органом держави. Окрім гетьмана, до генерального уряду входили генеральні старшини, які керували окремими галузями управління.

На перших порах найближчою до гетьмана державною особою був генеральний писар. Він керував зовнішніми відносинами та Генеральною військовою канцелярією, через яку проходили всі документи як до гетьмана, так і від нього. Генеральний обозний, генеральний осавул та генеральний хорунжий займались військовими справами, відповідали за боєздатність війська та його матеріальне забезпечення. Генеральний бунчужний охороняв знаки гідності гетьмана та Війська Запорозького, а також виконував окремі доручення гетьмана. Генеральний суддя був вищою апеляційною інстанцією для полкових та сотенних судів. Генеральний підскарбій очолював фінансову систему держави.

Місцеве управління здійснювали полкові та сотенні уряди, а також виборні особи в містах і селах.

Полковий уряд складався з полковника та полкової ради, яка обирала полкову і сотенну старшину. Часто полковники сконцентровували у своїх руках всю владу на місцях та ігнорували полкові ради, а іноді, навпаки, полкові ради рішуче впливали на діяльність полковників, перешкоджали їхньому свавіллю і навіть усували їх з посади. До полкової ради входили обозний, писар, суддя, осавул і хорунжий. За таким же принципом будувалась сотенна адміністрація. Сотенний уряд очолював сотник. Йому допомагала сотенна адміністрація: осавул, писар і хорунжий. Судові функції в сотні виконував городовий отаман.

Міста мали свою адміністрацію, її влада не поширювалася на козаків. У селах війти управляли селянами, а отамани – козаками. Не збереглося жодних законодавчих актів, за якими можна було б установити функції цих органів.

Для утримання апарату влади та управління потрібні були кошти. З цією метою збиралися з селян та міських жителів податки. Козаки від податків звільнялися, і це було їх давнім привілеєм.

З визволенням України з-під польсько-шляхетської влади і утворенням самостійної держави її фінансова політика набула суверенного характеру. Якщо до 1648 р. усі податки в українських землях йшли в казну Речі Посполитої, то віднині вони надсилалися до скарбниці Війська Запорозького, яка стає загальнодержавною. Податками та скарбницею відав генеральний підскарбій. У 1648 – 1654 рр.

вона щороку отримувала до 80 тисяч злотих. Саме в цей час Україна робить спробу ввести власну валюту, доказів про яку, на жаль, до нас не дійшло.

Крім податків, існували додаткові джерела надходження коштів до скарбниці. Товари, які ввозилися з інших країн, обкладалися митом. Значний прибуток давали податки з пасічництва, броварства, винокуріння та інших промислів. Отже, можна говорити про створення в роки Національно-визвольної війни життєздатної фінансової системи Української держави.

У період, який розглядається, повністю сформувалася українська "народна" мова, а також тривав процес формування української літературної мови. Українською мовою пишуться літописи, складаються судові й державні акти, видаються гетьманські універсали, ведеться офіційне листування. Так, українське посольство, яке прибуло до Москви 17 лютого 1654 р. для укладання договору, привезло листа Богдана Хмельницького до царя, написаного українською мовою, що було по суті акредитивною грамотою для посольства. Отже, українська мова в ході формування державності стає державною мовою.

Чисельність козацького війська ніколи не була сталою. Приміром, наприкінці XVI ст., коли козаки вперше виступили організовано, їх чисельність була від 2 до 10 тис. У війську Северина Наливайка нараховувалось 12 тис., у повстаннях 1625 р. брали участь 30 тис., 1630 р. – 37 тис. осіб. У той же час зростала чисельність реєстрового козацтва, яке перебувало на королівській службі. Перший реєстровий загін нараховував тільки 300 козаків, у 1625 р. – реєстр налічував 6 тис., у 1630 р. – 8 тис. Коли розпочалася Національно-визвольна війна, у війську Богдана Хмельницького було 12 тисяч реєстровців.

За Зборівським договором за Україною визнавалося право мати постійне реєстрове військо в 40 тис. осіб. Білоцерківський договір зменшив цю чисельність до 20 тис., але насправді, у роки війни в Україні діяла величезна на ті часи армія. У битві під Пилявцями військо Богдана Хмельницького налічувало 100 тис., під Львовом – 200 тис., у Зборівській кампанії – 300 тис., а сам Богдан Хмельницький казав, що під Зборовом він мав військо в 360 тис. осіб. У порівнянні з арміями інших країн того часу це була величезна військова сила.

За польської влади реєстрове військо отримувало платню з державної скарбниці. Коли ж відродилася Українська держава, військова служба стала безкоштовною. Козаки жили за рахунок королівських та панських земель, визволених під час війни. Частину цих земель було залишено на загальні військові потреби. "Ранговi" землі діставала козацька старшина, деякі з земель були виділені для утримання артилерії. Державний скарб також визначав для війська деякі податки та прибутки: "третю військову мірку" з млинів, прибутки з оренд. Військовими прибутками відала Генеральна скарбова канцелярія.

Створення держави – справа не тільки внутрішня, а й міжнародна. Процес створення Української держави не міг відбуватись ізольовано від інших держав, які ставилися порізному до такої події. Проте, фактично всі вони, навіть Річ Посполита, яка не хотіла, аби Україна вийшла з її складу, повинні були миритися з існуванням Української держави. Вже у 1648 р. Україна вступила у дипломатичні стосунки з сусідніми державами: Московією, Туреччиною та її васалами – Кримом, Трансільванією і Молдовою, що в той час, по суті, означало визнання української державності. Згодом, міжнародні зв'язки України розширились, встановилися відносини з Венецією, Валахією, Швецією, Угорщиною, іншими країнами. Україна стала активним фактором міжнародного життя Європи, що було одним із проявів її державного суверенітету. Сам хід Національно-визвольної війни вимагав таких зв'язків. Молода українська дипломатія вміло використовувала складну міжнародну ситуацію на користь Україні.

Султанська Туреччина підтримувала дипломатичні відносини з Україною, починаючи з першого року Національно-визвольної війни. Але турецькі правителі мали намір зробити Україну своїм васалом. Туреччина не могла допустити існування Української незалежної держави, бо це стало б прикладом для інших васальних земель Оттоманської імперії в їхній боротьбі за своє визволення. Зокрема, Крим давно вже намагався, спираючись на Україну, вирватися зі складу Туреччини.

Багато інших країн будували свої стосунки з Україною як з незалежною державою. Під час Національно-визвольної війни Україна встановила зв'язки з Австрією, Персією, Францією, Швецією. Цікавим є лист Олівера Кромвеля з революційної Англії, в якому той писав: "Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісимус війська і старовинної грецької віри і церкви, володар всіх запорозьких козаків, страх і винищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінюватель римських священиків, переслідувач язичників, антихриста і іудеїв". Наведений приклад свідчить про повагу до України з боку інших держав та її міжнародне визнання на найвищому рівні.

На Запорозькій Січі склалася своєрідна правова система, основою якої було козацьке звичаєве право. Норми звичаєвого права охоплювали практично всі верстви населення і проникали у найвищі сфери тогочасного буття. Їх застосування було найкращим доказом спадкоємності козацькою державою традицій права українського народу часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави.

Після Національно-визвольної війни у повному обсязі було відновлено чинність Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., Магдебурзького права, кормчих книг. Одним із найголовніших джерел права залишався Статут 1588 р., як найбільш досконалий за правничою технікою і рівнем кодифікації акт. Нова генерація українського панства прямо виводила з нього власні права та привілеї, вказуючи на їх "природність" і "звичність".

Не слід забувати і про джерела права власне Запорозької Січі – гетьманські універсали, що регулювали стосунки у різних сферах суспільного життя українського народу як у роки Національно-визвольної війни, так і тривалий час після неї.

До чинної системи права входило і російське законодавство, експансія якого на українські землі зростає у XVIII ст. Що ж до прав особистості, які охоронялись Українською державою, то тут діяли важливі "права та вольності" козацького стану і державних селян. Кожний стан мав свої права, і держава досить прискіпливо слідкувала за їхнім дотриманням.

Скажімо, коли військова адміністрація у Ніжині "незвичайніє в стаціях податки витягають" і "до шкоди убогих людей" приводила, гетьман видав універсал від 1 серпня 1650 р. на підтримку населення міста і його прав на самоврядування.

Українській державі, яка формувалася в роки Національно-визвольної війни, були притаманні всі ознаки державності й особливості, що продовжували традиції української державності. Виборність органів публічної влади, роль колегіальних установ дають можливість стверджувати, що підвалиною Української держави була республіканська форма правління. Держава складалася на основі ідеології української національної державності. Ця ідеологія виходила не тільки з розуміння необхідності мати власну державу, а й з усвідомлення здібностей та можливостей українського народу її створити.

М. Драгоманов писав, що устрій Української держави був більше схожий на устрій вільних держав європейських, так званих конституційних[11].

Політичну організацію, що склалася на території України, сучасники вважали Українською козацькою державою. Її називали також Військом Запорозьким, Гетьманщиною. За формою правління це була аристократична республіка, оскільки реальна влада була зосереджена в руках козацької старшини та української шляхти.

[11] Драгоманов М. П. Пропащий час: українці під Московським царством. 1654–1876 // УІЖ. 1991. – № 9. – С. 140.

У ході Національно-визвольної війни Богдан Хмельницький намагався знайти союзників. Обставини змусили його встановити стосунки з єдиновірною Московською державою. Після блискучих перемог на Жовтих Водах і під Корсунем Хмельницький у грудні 1648 р. взяв участь у раді з представниками православного духовенства, де було прийнято рішення про необхідність звернення до Москви за військовою та дипломатичною допомогою. До царя відрядили полковника Мужиловського, який отримав детальну інструкцію з альтернативними пропозиціями. Передбачалося, що Мужиловський буде ті пропозиції викладати послідовно і якщо цар погодиться на союз з Україною, то просити його вислати військо проти Польщі. Коли ж цар не захоче порушувати мирний договір з поляками, запропонувати йому українські сіверські міста, визволені від поляків. Ці землі контролювалися козаками і не підлягали владі Речі Посполитої. Богдан Хмельницький таким чином забезпечив би собі тили.

В інструкції Мужиловському був ще один варіант – просити царя послати донських козаків до України, а для власного виправдання перед польським королем указати, що донці вчинили так "самовільно, без царського указу". У разі ж царської відмови Україні у військовій допомозі просити у нього хоча б дипломатичної підтримки.

Цар не надав Україні ані військової, ані дипломатичної допомоги. Тільки у квітні 1653 р. цар Олексій Михайлович наважився послати до Варшави посольство. Перед королем була поставлена вимога повернути козакам їхні права і привілеї, згідно із Зборівським договором, і скасувати Берестейську церковну унію 1596 р. Польський уряд відповів рішучою відмовою.

1 жовтня 1653 р. цар скликав Земський собор, на якому були присутні представники всіх станів, окрім селянства. Учасники собору, опитані "по чинам, порознь", висловилися за рішення: "Гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и землями принять". 9 жовтня 1653 р. на виконання рішення Земського собору до України відбуває надзвичайна дипломатична місія на чолі з В. Бутурліним. 23 жовтня 1653 р. цар Олексій Михайлович в Успенському соборі Кремля велів "объявить войску идти войной на недруга земли русской веры православной – короля Речи Посполитой и Литвы – Яна-Казимира".

Для проведення з Україною переговорів, офіційних церемоній і прийняття присяги, вручення царської грамоти було обрано Переяслав. 8 січня 1654 р. на Генеральній військовій раді з промовою виступив Богдан Хмельницький. Змалювавши вкрай тяжкий стан України, в якому вона опинилася після шестирічної виснажливої війни, він сказав, що єдиний порятунок – це піддатися під захист сильного – Туреччини, Кримського ханства чи християнського православного царя з тим, щоб одержати військову допомогу. Закінчив свою промову гетьман такими словами: "А буде хто з нами не згоден тепер, куди хоче – вільна дорога". Учасники Переяславської ради – старшини усіх рангів, козаки і міщани – висловились: "Волим під царя московського православного".

Того ж дня у соборній церкві зібралося московське і українське духовенство для проведення служби на честь урочистого обряду присяги. Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники і ще кілька десятків делегатів від різних полків.

Не всі верстви українського суспільства сприйняли ідею Переяславської ради. Не було в Переяславі представників Запорозької Січі. Відмовився від присяги полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького військовим стратегом номер один. Переяславська рада не була представницьким органом усього українського народу.

Звіт Бутурліна перед царем про переговори поклав початок московської версії легенди про Переяславську раду. Бутурлін зображує картину нібито масовості Переяславської ради, всенародного рішення: "весь народ", "собралось великое множество всяких чиновъ людей", у церкві було "всенародное множество мужского и женского полу".

Насправді, лише 284 особи козацького стану прийняли присягу у Переяславі. До них слід додати невелику кількість переяславських міщан. Одразу після присяги Богдан Хмельницький і старшина, не задовольнившись царським словом, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від Москви письмових договірних гарантій і зобов'язань.

Цей факт свідчить про те, що взагалі не існувало ні Переяславської угоди 1654 р., ні переяславського договору як документа. В 1654 р. відбулася тільки малочисельна Переяславська рада, яка скоріше носила декларативний характер і фактично не мала юридичної сили. Відбулася також одновічна присяга гетьмана, невеликого числа старшини, простого козацтва та міщан. У Переяславі українська сторона не отримала жодного офіційного документа, який би визначав умови "об'єднання двох держав, жодної письмової гарантії виконання царським урядом усних запевнень московських послів".

Стає зрозумілим, чому українська сторона виявила таку енергійну і наполегливу ініціативу в укладенні міждержавного договору з Москвою. Богдан Хмельницький прагнув узаконити суверенітет Української держави, примусити царський уряд взяти на себе зобов'язання, які гарантували б незалежність України.

Одразу ж після Переяславської ради у гетьманській канцелярії відпрацьовують проект відповідного договору, а у березні 1654 р. українське посольство прибуває до Москви. 14 березня посли подали письмовий текст проекту договору з 23-х статей, що фіксували умови, на яких уряд Української держави передбачав об'єднання з Московською державою. На цьому документі були підпис гетьмана Богдана Хмельницького і печатка Війська Запорозького. Отже, з певністю можна сказати, що текст проекту договору із 23-х статей, поданий послами царю, було підготовлено в Україні.

Статті проекту договору стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Московської держави.

У першій статті йшлося про підтвердження "прав і вольностей" Війська Запорозького, а фактично "прав і вольностей" всієї України, оскільки формула "гетьман з Військом Запорозьким" репрезентувала в офіційних юридичних і дипломатичних документах Українську гетьманську державу, що склалася у роки Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. У статті говорилося про непорушність "прав і вольностей" козацького стану в управлінні, суді і у приватних правових відносинах. Друга стаття обумовлювала кількість козацького війська – збройних сил України – 60 тисяч; третя передбачала підтвердження "прав та вольностей" української шляхти; четверта – щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей, у п'ятій йшлося про надання староства Чигиринського під гетьманську булаву; шоста стаття закріплювала право Війська Запорозького обирати гетьмана; сьома декларувала недоторканність козацьких земель і маєтків та їх успадкування козацькими вдовами і дітьми; статті восьма – дванадцята були присвячені виплаті грошей на утримання гетьманської адміністрації і козацького війська.

У статті тринадцятій ґрунтувалася ідея непорушності прав, наданих князями та королями духовним і мирським людям. Стаття чотирнадцята затверджувала право зносин гетьмана і Війська Запорозького з іншими державами. Статті п'ятнадцята – шістнадцята стосувалися виплати цареві данини та способів збирання податків для цього. У статті сімнадцятій йшлося про те, що права населення України гарантують царські хартії. Стаття вісімнадцята зазначала, що посли мають порушити питання про митрополита Київського відповідно до усного наказу гетьмана. У статті дев'ятнадцятій викладалися пропозиції про термінове спорядження царського війська під Смоленськ, щоб попередити об'єднання поляків з іншими ворожими силами. Стаття двадцята ставила питання про утримання військової залоги на кордонах України. У статті двадцять першій встановлювалися розміри платні рядовим козакам, полковникам і сотникам. Стаття двадцять друга говорила про спільні дії проти нападів

татар, а двадцять третя – про утримання фортеці Кодак та її залоги для охорони південного кордону України.

Як бачимо, український проект договору, за винятком п'яти останніх статей, що стосувалися важливих поточних проблем, мав конституційний характер. Український історик і юрист Андрій Яковлів підкреслював, що українським проектом договору "гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалось будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи України".

Після обговорення проекту договору, десять статей – 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 13, 17 – затверджувалися беззастережно. Ст. 4, 8, 12, 15, 16 – з деякими застереженнями, що іноді суттєво змінювали їх не на користь української сторони. Щодо ст. 18, 19, 22, то позитивне їхнє рішення було висловлене в іншій формі. У ст. 14 царським указом були внесені обмеження. Ст. 10, 12, 23 містили резолюцію "допросить", тобто з'ясувати, і пояснювали, що саме, а відносно ст. 21 бояри і цар вирішили взагалі "отговаривать".

21 березня українські посли подали нову редакцію проекту договору, що містив уже тільки 11 статей, які було ратифіковано, що й підтвердив цар жалуваною грамотою від 27 березня 1654 р. Таким чином, були підтверджені "права і вольності" Війська Запорозького, встановлено кількісний склад збройних сил України, підтверджено право Війська Запорозького обирати гетьмана, спадкувати козацькі маєтки їхніми вдовами і дітьми.

Договір між Україною і Московською державою сформувався не за звичною для наших часів моделлю міждержавних договорів, тобто не як єдиний акт за підписом обох сторін. Умови договору містилися у двох різних за формою актах: у так званих "Березневих статтях" від 21 березня і царській "Жалуваній грамоті гетьманові і Війську Запорозькому" від 27 березня, які складають одну цілість. Акти, якими обмінювалися сторони, були за своєю суттю договором, тобто угодою двох незалежних держав.

Укладаючи договір з Москвою, Україна як незалежна держава ставила свої умови, прийняті другою стороною – державою Московською. Царська "Жалувана грамота" від 27 березня 1654 р. називала гетьмана і Військо Запорозьке "підданими московського царя", але при цьому зазначала: Україні "быть под нашою, царского величества, рукою, по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писали выше сего", що, власне, на нашу думку, передбачало не "підданство", а протекцію царя над Україною.

Для Богдана Хмельницького договір 1654 р. був звичайною угодою про військову допомогу у боротьбі проти Польщі. Крім того, Україна намагалась цим договором юридично закріпити свої "права і вольності" і не допустити їх порушень і обмежень царизмом у майбутньому[12]. Самостійність України визнавалась і на міжнародній арені. Навіть Польща у своїх дипломатичних стосунках трактувала Україну як незалежну державу. Україна мала дипломатичні зносини із Швецією, Пруссією, Австрією, Молдовою, Угорщиною, Венецією. Чужоземні правителі трактували Україну як окрему від Москви державу, а гетьмана як самостійного правителя. Договір не стояв на перешкоді їхніх дипломатичних зносин з Україною на найвищому державному рівні.

Спочатку і Москва ставилась до України як до вільної держави. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митниці. Але Московська держава за своєю природою була унітарною, абсолютистською, кріпосницькою, для якої Українська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами була своєрідним викликом. Отже, рано чи пізно Москва мала приступити до обмеження, а згодом і до повної ліквідації автономії України.

Згідно з "Березневими статтями" Українську державу очолював гетьман, якого обирала Генеральна рада, що прийшла на зміну Генеральної військовій раді. Терміни перебування на посаді не встановлювалися. Обирали "доживотно", тобто до смерті.

Гетьман мав широкі повноваження: він був главою держави, йому належала вища законодавча, адміністративна та військова влада; гетьман був вищою апеляційною інстанцією стосовно до інших судових органів; в його компетенцію входило затвердження судових вироків. Часто гетьман сам призначав генеральну старшину та полковників. Він мав право на роздачу державних земель.

Після того як у 1663 р. Польща знову утвердилася на Правобережжі, там засновується самостійне гетьманство. Як наслідок Україна якийсь час мала двох гетьманів. Першим правобережним гетьманом було обрано Павла Тетерю (1663 – 1665 рр.). Його наступник – гетьман Петро Дорошенко (1665 – 1676 рр.) – заявив про себе як про гетьмана усієї України, але Лівобережжя та Запорозька Січ його не підтримали. Після втрати реальної влади над Правобережжям гетьмани Лівобережжя називали себе гетьманами усієї України, щоб нагадати, що вони не відмовилися від своїх законних прав на Правобережжя.

Гетьман офіційно репрезентував Україну у міжнародних відносинах. У 1654 – 1657 рр. при гетьмані були акредитовані посли від Австрії, Молдови, Польщі, Туреччини, Швеції. Однак згодом Переяславські, Глухівські, Конотопські статті обмежили права гетьманів на зовнішні зносини.

Після 1709 р. гетьмани втратили самостійність не лише фактично, а й юридично. При гетьманах засновується посада царського резидента, який контролював їхню діяльність. У 1722 р. міністра-резидента замінила І Малоросійська колегія, створення якої офіційно мотивувалося необхідністю навести порядок у судах та адміністрації. І хоча колегія затверджувалася як вища апеляційна інстанція, фактично їй належала вся повнота влади. Фінансові справи України також перейшли до рук колегії, відтепер усі податки з України йшли до Росії.

З 1734 до 1750 р. Україна була без гетьмана, його функції передали Правлінню гетьманського уряду – колегіальній установі під головуванням російського старшини. У 1750 р. на посаду гетьмана царський уряд призначив Кирила Розумовського, який став останнім гетьманом України. У 1764 р. указом Катерини II гетьманство в Україні ліквідовувалося остаточно. Управління Україною було доручено II Малоросійській колегії. До неї входили чотири представники царського уряду та четверо українців. Очолював колегію президент, який фактично одноосібно правив Україною.

В інструкції Рум'янцеву – президенту колегії – Катерина II наказувала ліквідувати всі відмінності у державному устрої України та зрівняти її з іншими частинами імперії.

В роки Національно-визвольної війни Генеральну раду називали військовою, і вона, як центральний орган влади, мала величезне значення. Але вже після Переяславської ради Генеральні ради не скликалися. Пізніше, гетьмани, які відстоювали республіканську форму правління, відроджують їхнє скликання. Так було за Виговського та Дорошенка. Генеральні ради були традицією, яка пов'язувала державність Гетьманщини з віковими порядками Київської Русі і, як анахронізм, який перешкоджав встановленню монархічного ладу, вони не могли стати органом влади.

У XVII ст. зародилася рада, яка хоча і була представницьким органом, але не представляла всього народу, а лише окремі його верстви. Існувало чотири види старшинських рад: а) рада гетьмана з колегією генеральної старшини; б) збори генеральної старшини; в) збори генеральної старшини за участю полковників; г) з'їзди старшин, в яких брали участь усі козаки, окрім рядових. Зовнішні події не дали можливості розвернутися старшинським радам до українського парламенту, хоча вже й намітилася система двопалатного парламенту, де вищою палатою були збори генеральної старшини, а нижчою – з'їзди всіх старшин. Збори

[12] *Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994. – С 25.*

колегії генеральної старшини мали постійний характер і відбувалися щодня; з'їзди старшин відбувалися на Різдво та на Великдень – найбільші релігійні свята.

Компетенція старшинських рад була дуже широкою, вони конкурували з владою гетьмана та Генеральної ради. Старшинські ради розглядали майже всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, розпоряджалися фінансами, розглядали судові справи, управляли державою за відсутності гетьмана.

Як вища палата старшинської ради, колегія генеральної старшини була постійною радою при гетьмані. Генеральну старшину або обирали збори старшинської ради, або призначав гетьман. До вищої генеральної старшини належали обозний, суддя, підскарбій та писар.

На перше місце після гетьмана у другій половині XVII ст. виходить генеральний обозний. Він був заступником гетьмана за його відсутності, а також завідував артилерією. Генеральні обозні командували військом у походах, часто їх призначали послами до інших країн. Далі йшли генеральні судді, які керували судом і виконували різні доручення гетьмана. Третє місце належало генеральному підскарбієві, який контролював фінанси. На четверте місце перемістився генеральний писар, який відав Генеральною військовою канцелярією та архівом, виконував дипломатичні доручення гетьмана.

До нижчої генеральної старшини належали два генеральні осавули, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний. Генеральні осавули виконували різні доручення гетьмана, проводили судові розслідування і займались справами дипломатичного характеру. Іноді вони були наказними гетьманами в походах, у яких брав участь гетьман. Генеральний хорунжий був охоронцем загальновійськової корогви (прапора), а генеральний бунчужний – охоронцем гетьманського бунчука.

До органів влади належали полкові та сотенні ради, оскільки територія України поділялася на полки та сотні, своєрідні адміністративно-територіальні одиниці. У другій половині XVII ст. на Правобережній Україні було 12 полків: Білоцерківський, Кальницький, Канівський, Корсунський, Кропивенський, Овруцький, Поволоцький, Подільський, Уманський, Чигиринський, Черкаський. Лівобережна Україна поділялася на 10 полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський.

На чолі полку стояв полковник. Його або обирала старшинська рада, або призначав гетьман. Полковник у межах полку мав значні повноваження. Він був воєначальником на війні, головував на полковій раді, виконував судові функції. Полковник у своїй діяльності опирався на полкову старшину, яка за назвою та функціями відповідала генеральній старшині, але на рівні полку. До неї входили полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул та полковий хорунжий. Всі вони за посадою входили до полкової ради. Рішення, які приймалися на полкових радах, були обов'язковими для всього населення полкової території. У XVIII ст. на зміну полковим радам приходять полкові канцелярії.

Сотню очолював сотник, який у межах сотні мав ті ж функції, що і полковник у полку. Заступником сотника був отаман. Далі йшли сотенний писар та сотенний осавул.

СУДОВА СИСТЕМА

У роки Національно-визвольної війни було здійснено спробу відокремити судові органи від адміністративних, створивши генеральний, полковий та сотенний суди. До складу Генерального суду входили два генеральні судді. Генеральний суд був апеляційною інстанцією для полкових та сотенних, Але повністю провести розподіл влади в Україні того часу не вдалося. Органи адміністративно-територіального управління продовжували виконувати судові функції.

Систему судових органів очолював гетьман, якому належала вища судова влада. Гетьман затверджував вироки (рішення) Генерального та полкових судів у найважливіших справах, особливо присуди смертної кари. Гетьману подавали скарги на рішення всіх судів, перевірку яких він проводив вибірково, посилаючи представників старшини на місця для розгляду справ по суті. Роль вищого судового органу виконувала також старшинська рада.

Полкові та сотенні суди поширювали свою юрисдикцію не тільки на козацтво, а й на все населення, яке проживало на їхній території. Вони активно втручалися навіть у діяльність магістратських судів у містах з правом на самоврядування.

У договорі 1654 р. була зафіксована вимога України "підтвердити права і вольності наші військові, які з віків мало Військо Запорозьке, що своїми правами судилося". Правосуддя у ті часи вважалося однією з найважливіших функцій влади.

Внаслідок Національно-визвольної війни польська судова система в Україні була скасована. Йдеться про шляхетсько-станові суди: земські – у цивільних справах, гродські – у кримінальних та підкоморські – у земельних. Всі суди у своїй діяльності керувалися Статутом 1588 р. У містах продовжувало діяти Магдебурзьке право.

Судова система складалася з Генерального суду, полкових, сотенних та громадських (сільських) судів. Вищим судовим органом був Генеральний суд. До нього входили генеральні судді (в різні часи два, один) і генеральна старшина. На початку Національно-визвольної війни Генеральний суд діяв як суд першої інстанції у справах особливої ваги. З часом він перетворюється на вищу апеляційну інстанцію. Як вища інстанція Генеральний суд здійснював нагляд за нижчими судами.

Найбільшу кількість справ розглядали полкові суди. Їх очолювали полкові судді, проте головували на судових засіданнях полковники. Полкові суди розглядали кримінальні та цивільні справи. Вони були судами другої інстанції для сотенних судів, очолюваних сотниками, і до яких входили також отаман, міський писар, осавул та хорунжий. Ці суди часто діяли разом з міськими (ратушними) судами, але у 1730 р. їх було відокремлено, а у 1763 р. – повністю ліквідовано.

Громадські, або сільські, суди були спільними для селян і козаків, але їхні справи розглядалися окремо. До складу цих судів входили війт та представники від селян і козаків. У ратушних містах суди, починаючи з другої половини XVII ст., потрапляють під вплив полкової та сотенної адміністрації. Самостійність збереглі тільки суди у магістратських містах.

Окрім названих, в Україні існували церковні, цехові, мирові, третейські і ярмаркові суди.

У середині XVIII ст. з'їзд козацької старшини у Глухові за пропозицією гетьмана Кирила Розумовського прийняв рішення про проведення судової реформи, яку було здійснено у 1760 р. За реформою Україна поділялася на 20 судових повітів, у кожному з яких створювався земський суд для цивільних справ і підкоморський – для земельних. Для розгляду кримінальних справ відновлювалася діяльність 10 гродських судів у кожному з полкових міст. Членів земського суду обирали з представників козацької старшини. До їхнього складу входили суддя, писар і підсудок. Вступаючи на посаду, члени земського суду давали присягу. У цих судах розглядались спори про власність, спадкові справи. Земські суди остаточно ліквідуються у 1831 р.

До складу підкоморського суду входили підкоморій та комірник. За своїм становищем підкоморій вважався першою посадовою особою після полковника. Підкоморські суди розглядали земельні спори. Вони були ліквідовані у 1840 р.

На гродські суди фактично було перетворено полкові суди. До їхнього складу входили полковник, міський суддя, представники полкової старшини, писар. До компетенції гродських судів належали виключно кримінальні справи. Діяли ці суди до 1780 р.

Найвищою судовою інстанцією в Україні залишався Генеральний суд, до складу якого входили два генеральні судді і 10 виборних депутатів від полків.

Таким чином, судова реформа 1760 р. поновлювала суди, які існували ще за польсько-литовського панування.

У 1763 р. судову реформу затвердили генеральні збори, що репрезентували все українське козацтво. На генеральних зборах відзначалося: "Ми маємо найліпші закони, які тільки може мати найшляхетніший народ у світі".

Реформа 1760 – 1763 років мала позитивне значення, бо відокремила судову владу від адміністративної. З іншого боку, вона повертала судову систему на 150 років назад і передбачала дію Статуту 1588 р.

Своєрідна судова система залишилася на Запорозькій Січі. Кошовий суд очолював військовий суддя, який був другою посадовою особою після кошового отамана. До його складу входили представники козацької старшини. У своїй організації та діяльності суд Запорозької Січі користувався нормами звичаєвого права.

Як і в попередню добу, в Україні існували дві форми процесу: змагальний і розшуковий (слідчий, інквізиційний). Ширшою стала сфера застосування розшукового процесу. Йому підлягали всі справи з тяжких злочинів. Сторонами процесу були позивач та відповідач. Позивачі мали право виставляти на суді представника, який називався "прокуратор". З початку XVIII ст. з'являється його нова назва – "адвокат", "повірений". Під час проведення судової реформи 1760 – 1763 рр. для захисту інтересів козаків і селян при Генеральному військовому суді призначалися чотири адвокати, а з 1767 р. адвокати були введені до складу городських та земських судів.

Судова справа розпочиналася з позову. В цивільних та дрібних справах попереднє слідство здійснював сам позивач, а тяжкі кримінальні справи розслідувались судовими органами. Судочинство було усним, гласним, відкритим і обов'язково відбивалось у протоколах, які підписували усі члени суду. До середини XVIII ст. судочинство велося українською мовою, що свідчило про статус української мови як державної.

Сторона процесу, права якої були порушені, носила назву "жалобливої", "голобитника", "доносителя", "укривдженої". Сторона, на яку позивались, іменувалася "злодійською", "відвітною", "возваною". У XVIII ст. сторони стали називатися відповідно "позивач" та "відповідач".

Позовна скарга подавалася усно як у цивільних, так і у кримінальних справах. Попереднє слідство у цивільних справах і у дрібних кримінальних здійснював сам позивач чи потерпілий, а в тяжких кримінальних справах – судові органи. Слідчі дії іменувалися "шлякуванням". Потерпілий опитував усіх, хто щось знав про злочин. Якщо злочинець залишав слід, починалося його переслідування – "погоня", подібна до "гоніння сліду" у Київській Русі. Потерпілий мав право затримувати злочинця на місці злочину, "на гарячому", і приводити його до суду.

Розгляд справи у суді починався з перевірки присутності сторін. Злісне ухилення відповідача від явки до суду призводило до повного задоволення позову потерпілого. До судових доказів належали власне зізнання, показання свідків, письмові та речові докази. В другій половині XVIII ст. до судових доказів додаються висновки експертів. Свідки поділялися на офіційних та звичайних. До офіційних належали особи, які перебували на державній службі: возний і розшукувач. Звичайні свідки – це особи, котрі були присутні при скоєні злочину або щось чули про цей злочин. Правдивість показань сторін та свідків забезпечувалася присягою. Сторона, яка відмовлялася від присяги, програвала справу.

При розслідуванні тяжких злочинів застосовувалось катування, яке носило назву "проба", "мука". Від нього звільнялись шляхта, духовенство, психічно хворі, вагітні жінки, старі люди і малолітні. Найболіснішими тортурами були диба і припікання тіла розжареними кліщами.

Після закінчення розгляду судової справи суд приймав постанову – декрет. З середини XVIII ст. вирок з кримінальної справи став називатися на російський лад "мнением", а постанова з цивільної справи – "решением". Судові вироки та постанови приймалися більшістю голосів членів суду. Невдоволена вироком чи рішенням сторона мала право на апеляцію, яка подавалася до Генерального військового суду в 10-денний термін. Апеляційна інстанція могла скасувати вирок чи рішення, винести новий або передати справу на повторний розгляд.

Судові рішення виконувалися судами або місцевими урядами. З XVIII ст. у судах вводиться посада судового виконавця – возного. Вироки з смертної кари виконував кат.

Наприкінці 1780 р. царським указом у Гетьманщині запроваджується загальноросійська судова система.

ПРАВОВА СИСТЕМА

У роки Національно-визвольної війни в Україні формується своєрідна правова система. Хоча гетьман своїми універсалами неодноразово підтверджував дію Статуту 1588 р. та Магдебурзького права на визволеній території, фактично вони там майже не застосовувалися. Наприклад, Магдебурзьке право діяло лише у великих містах (Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині), а норми III Статуту повернулися у правову систему вже після приєднання України до Московської держави.

Повністю були скасовані правові акти, прийняті органами польської влади: "Устава на волоки" 1557 р., "Ординація козакам" 1638 р., королівські і сеймові конституції.

Серед джерел права, які використовувалися, на першому місці, було звичаєве козацьке право. Воно регулювало широке коло стосунків і, перш за все, організацію державної влади та управління, систему судочинства, містило перелік злочинів та покарання за них. Найдовше звичаєве право проіснувало на Запорозькій Січі, де населення дотримувалося "подлуг старожитніх и старейших обычаев"[13]. Як військово-адміністративна система, так і суди спиралися на норми звичаєвого права, якими керувалися всі, починаючи від курінних отаманів і закінчуючи вищими посадовими особами. Український історик Д. Яворницький підкреслював, що писаних законів від запорожців годі було й чекати у зв'язку з частими військовими походами, через які ті не встигали займатися влаштуванням внутрішніх порядків[14]. Ні нормотворча діяльність влади, ні поширення російського законодавства, ні практична діяльність судів не були спроможними припинити чинність звичаєвого права на українських землях.

З часом, великої ваги набувають нові джерела права. Йдеться, насамперед, про гетьманські універсали. Це були розпорядчі акти вищої влади, які носили загальнообов'язковий характер для всього населення України. Універсали регулювали державні, адміністративні, цивільні, кримінальні та процесуальні стосунки.

Джерелами права були також міжнародні угоди, які укладалися гетьманом, головним чином з сусідніми державами. В них стверджувався стан України як суб'єкта міжнародно-правових відносин. В угодах знаходимо норми цивільного та адміністративного права. Прикладом такої угоди є договір між Запорозькою Січчю і Туреччиною про торгівлю на Чорному морі[15].

Підкреслимо, що в цей період простежується поступовий перехід від норм звичаєвого права до норм, створених державою, що було тісно пов'язано з формуванням державності. "Березневі статті" 1654 р. підтвердили непорушність прав і вольностей України. Таким чином, правова система, яка сформувалася у роки Національно-визвольної війни, продовжувала діяти і розвиватись.

Важливими джерелами державного (конституційного) права були договірні статті, які укладалися майже всіма гетьманами з царським урядом під час обрання їх на посаду. Серед таких конституційних актів найбільше значення мають

[13] Величко С. Летопись. – К., 1842. – Т. 1. – С. 21.
[14] Яворницкий Д. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. – СПб., 1889. – С. 31.
[15] Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С. 621–622.

"Березневі" 1654 р. і "Гадяцькі статті" 1658 р. та "Конституція" 1710 р. Пилипа Орлика, укладена з королем Швеції.

Для регулювання поточних відносин велике значення мало гетьманське законодавство, формами якого були універсали, ордери, листи, інструкції, декрети та грамоти. Провідне місце займали універсали – офіційні акти державної влади Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана. Близькими до універсалів були гетьманські ордери та інструкції, які вирішували конкретні питання суспільно-політичних відносин. Гетьманські листи, грамоти, декрети використовувалися для того, щоб оповіщати населення про прийняті владою законодавчі акти. Ними встановлювався також порядок надання чинності нормативним актам.

Генеральна військова канцелярія видавала акти у формі універсалів та указів. Це були підзаконні нормативні акти, за допомогою яких здійснювалася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду.

Не треба скидати з рахунку і те, що майже одразу після закінчення Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. на Лівобережній Україні було відновлено дію Статуту 1588 р. та збірників Магдебурзького права. Законність цих джерел права підтверджена "Березневими статтями" 1654 р., а пізніше – універсалом гетьмана Івана Скоропадського від 16 травня 1721 р.

Широке застосування Статуту 1588 р. пояснювалося тим, що український народ пов'язував його з власною історією, зокрема вбачав у ньому витоки з "Правди Руської" і небезпідставно вважав його національною пам'яткою права. На це вказує той факт, що майже всі наступні кодифікації права використовували норми Статуту 1588 р. в якості головного джерела. Це свідчило про спадкоємність давніх традицій в українському законодавстві.

Головними носіями Магдебурзького права після Національно-визвольної війни залишалися міста. І хоч козацькі суди, які користувалися головним чином перекладами, здійсненими в Польщі, часто називали Магдебурзьке право польським джерелом, за змістом і формою це право під впливом місцевих умов, звичаєвого права помітно відрізнялося від того Магдебурзького, що застосовувалося в інших країнах Європи.

Величезна кількість джерел права, що діяли в Україні, вносила плутанину в діяльність правозастосовчих органів, які мали використовувати їх на практиці. Норми місцевого звичаєвого українського права часто суперечили нормам Статуту, а ті в свою чергу – Магдебурзькому праву. Це призводило до того, що судові органи стосовно одних і тих самих справ виносили різні рішення, залежно від того, на яке джерело їм було вигідно послатися.

Величезна кількість чинних норм права вносила різнобій у діяльність правозастосовчих органів. Українська старшинсько-шляхетська верхівка, намагаючись зберегти чинну систему права, водночас прагнула до її упорядкування. Ідея кодифікації знайшла підтримку царського уряду, який плекав надію, що проведення кодифікації сприяє на зближення правової системи України і Російської імперії.

Перша кодифікаційна комісія була створена 22 серпня 1728 р. за царським указом "Решительные пункты гетьману Даниилу Апостолу". У 1734 р. комісія підготувала збірник "Права, за якими судиться малоросійський народ". Імператриця Анна наказала перекласти цей збірник російською мовою. Комісії було надано законодавчого характеру і доручено підготувати проект Зводу нових законів для України.

Центральною ідеєю Зводу було обґрунтування соборності та самоврядування України. За повнотою та якістю викладу норм права, а також теоретичних правових дефініцій та за досконалою юридичною термінологією Звід набагато перевищував існуючі на той час в інших країнах кодифікаційні збірники норм права. І хоч імперський уряд не затвердив цей Звід, він досить швидко набув поширення в Україні: з нього вивчали українське право і використовували як підручник-коментар до Статуту 1588 р.

1766 р. починаються кодифікаційні роботи в Російській імперії. Було створено комісію для розробки нового Уложення, оскільки чинним на той час було Соборне Уложення 1649 р. Від України до складу кодифікаційної комісії увійшли представники старшинсько-шляхетської верхівки. Депутати одержали наказ добиватися визнання дворянського стану української панівної верстви і розширення їхніх станових прав і пільг. Найповніше ці прагнення викладені у збірнику "Екстракт малоросійських прав", складеному членом Генерального суду О. Безбородьком у 1767 р.

До "Екстракту малоросійських прав" входили норми державного, адміністративного та процесуального права. Збірник складався із вступу, 17 розділів і додатків копій найважливіших юридичних актів.

Як джерело, цей збірник заслуговує на особливу увагу тому, що в ньому зібраний численний юридичний матеріал, починаючи від королівських, князівських і царських договорів, грамот та указів і закінчуючи гетьманськими універсалами, витягами із збірників Магдебурзького права, статутів Великого князівства Литовського і судової практики. Всі норми викладені у хронологічному порядку. Збірник твердо стояв на позиціях збереження автономії права України. Повна власність на землю і неповна на селянина, права й привілеї в обов'язках перед державою – такий зміст розділів про становище панівної верстви.

Кодифікаційні роботи в Російській імперії успіху не мали. Така ж доля спіткала і "Екстракт малоросійських прав" О. Безбородька, який після розпуску комісії був переданий до архіву сенату.

1786 р., після введення в Україні загальноімперського адміністративно-територіального поділу, в канцелярії малоросійської експедиції сенату розробили новий збірник, основою якого стали: "Екстракт малоросійських прав", "Установа про управління губерніями" 1775 р. і низка інших загальноросійських актів, прийнятих у 1767 – 1786 рр. Новий збірник отримав назву "Екстракт з указів, інструкцій і установ". До нього входили як норми українського, так і норми загальноросійського законодавства з перевагою останнього.

Основним інститутом цивільного законодавства, який постійно вимагав пильної уваги законодавця, було право власності на землю.

Чинне законодавство знало дві форми власності на землю: вотчина та рангові маєтності (землі). Після Національно-визвольної війни рангові володіння поступово витісняють вотчини, але з середини XVIII століття спостерігається зворотний процес: кількість рангових земель скорочується за рахунок їхньої передачі у спадкове володіння.

Якщо в другій половині XVII ст. право на землю мали всі козаки та шляхта, то з середини XVIII ст. це право стало належати тільки козацькій старшині та шляхті. Лише ці верстви могли вільно розпоряджатись землею.

На території Запорозької Січі збереглося традиційне регулювання права власності на землю. Земля була об'єктом власності Січі і вважалася загальнонародною. Формально кожний мешканець Запорозької Січі міг отримати землю.

Подальший розвиток отримало зобов'язальне право. Під зобов'язанням у Гетьманщині розуміли цивільні права і обов'язки кожного суб'єкта правовідносин. Законодавство знало зобов'язання з нанесення шкоди та зобов'язання з договорів. Система договорів була розроблена досить широко і детально. Найбільше поширення мали договори купівлі-продажу, позики, обміну, оренди. Більшість договорів передбачала їхнє письмове оформлення і засвідчення в актових книгах.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися нормами православного церковного права. Для дівчат шлюбний вік становив 13 років, для юнаків – 18 років. За звичаєвим правом заборонялося одружуватися родичам по прямій лінії до восьмого коліна, а по боковій – до четвертого. Обов'язковою була згода батьків на шлюб дітей. Крім церковних шлюбів, у Гетьман-

щині існував шлюб "на віру" – по суті цивільний шлюб, у якому жінка мала рівні права з чоловіком[16].

Офіційне розірвання шлюбу належало до компетенції церковних судів. Однак питання про майнові спори розлучених вирішувалися в місцевих судах. У випадку розриву шлюбу сторони у присутності свідків та священика складали так звані "розлучні листи", в яких обумовлювалися права та обов'язки сторін. У новий шлюб розлучені мали право вступати лише через шість місяців.

Законодавство знало спадкування за заповітом і спадкування за законом. Перевага надавалася заповіту, який називався "духівниця", або "тестамент". У Гетьманщині у XVIII ст. заповіт настільки зміцнився, що став переважною підставою спадкування. Спадкування за заповітом вимагало дотримання низки правил. Духовний заповіт складався у письмовій формі, підписувався заповідачем і священиком. Обов'язковою умовою спадкування була законність народження та станова приналежність. Позашлюбні діти позбавлялися права успадковувати батьківське майно.

Поняття злочину, яке сформувалося у роки Національно-визвольної війни, носило надстановий, демократичний характер. Злочином вважалася дія, що спричиняла шкоду та збитки як окремій особі, так і державі.

Суб'єктами злочину признавалися особи, які досягли 16-річного віку. Більш чітке відображення в законодавстві отримали форми вини. Психічне захворювання не звільняло від відповідальності, але враховувалось судом як обставина, що пом'якшувала вину. Здійснення злочину в нетверезому стані було обставиною, яка обтяжувала вину.

Злочини поділялися на умисні, необережні та випадкові. Існували такі види злочинів: державні – проти православної віри, військові, службові – проти порядку управління та суду, проти особи, проти громадського порядку, майнові – проти моралі. Державні злочини вважалися найнебезпечнішими. Особливо тяжким злочином була зрада. З часів царювання Петра I до державних злочинів стали відносити посягання на життя та здоров'я імператора і його сім'ї, образу царя. До злочинів проти православної віри належали: богохульство, хула на Божу Матір та на святих, глум над святим хрестом та над іконами, відступництво від християнської віри, єресі і розколи, чарівництво і чаклунство. Добре регламентованими були військові злочини. Сюди належали: дезертирство, порушення правил військової служби, ухилення від служби. Серед службових злочинів особливо небезпечними вважалися казнокрадство та хабарництво. До злочинів проти порядку управління та суду належали: фальшивомонетництво, підробка печаток та документів, лжеприсяга, лжесвідчення. До злочинів проти особи закон відносив вбивство і тілесні пошкодження. Важкими злочинами були вбивство батьків, службової особи, дитини, отруєння. На Запорозькій Січі вбивство військового товариша розглядалось за звичаєвим правом як найтяжчий злочин. До злочинів проти громадського порядку законодавство включало приховування злочину, бешкетування, тримання притонів, лайку, бійку, пияцтво під час військового походу.

Система покарань була досить складною. Покарання поділялися на основні та додаткові. Законодавство знало такі покарання як смертна кара, тілесні покарання, вигнання з козацької громади.

У другій половині XVII ст. частіше стали використовувати таке покарання, як позбавлення волі. В'язницями були ями, сараї, пушкарні, камери при ратушах. Термін ув'язнення – від чотирьох тижнів до року. Здебільшого термін визначався "до покори". Широко використовувалися ганебні покарання: прив'язування або приковування злочинців до ганебного стовпа чи гармати на майдані, посадження на дерев'яного коня.

До майнових покарань належали штрафи, відрахування з платні і конфіскація майна. Штрафи називалися "вина" і поділялися на "вину рядову", "панську", "злодійську". За моральну кривду платили штраф, який називався "нав'язка на муку".

Слід відзначити, що здебільшого козацькі суди при визначенні покарання виходили з норм звичаєвого права і здорового глузду. Козацьке законодавство, на перший погляд, вирізнялося жорстокістю, але ця жорстокість спрямовувалася, передусім, на зрадників інтересів Війська Запорозького.

Великий вплив на остаточне рішення суду щодо покарання мала громадська думка, яка могла врятувати навіть від шибениці.

Національно-визвольна війна 1648 – 1657 рр. поклала початок третьому етапові української державності, підвалинами відродження якої стала військово-адміністративна система, що склалася в Запорозькій Січі. Організуючою силою війни, головним творцем незалежної України було козацтво.

Українська гетьманська держава створювалася на основі української національної думки, що виходила не тільки з розуміння необхідності створення власної держави, а й усвідомлення здібностей та можливостей українського народу створити таку державу. Звідси спроба гетьмана Богдана Хмельницького синтезувати ідеї козацьких традицій з соборністю Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Основою відродженої української державності стала республіканська форма правління.

Створення у роки Національно-визвольної війни Української гетьманської держави є незаперечним історичним фактом, який було юридично підтверджено Зборівським договором 1649 р., Білоцерківським договором 1651 р., "Березневими статтями" 1654 р.

Характер республіканської державності зумовив і сутність правової системи України, основою якої стало звичаєве право та гетьманські універсали. На деякий час було призупинено дію III Статуту 1588 р. та обмежено дію Магдебурзького права. Ці джерела права відновили свою чинність після Національно-визвольної війни.

Правове становище України в стосунках з Москвою регламентувалося "Березневими статтями" 1654 р., у яких Україна презентувалась як самостійна держава. Але незабаром царизм розпочав цілеспрямований наступ на права та вольності українського народу. Спочатку в українських містах запроваджується посада воєводи, створюється Малоросійський приказ, а згодом царські урядовці почали прямо втручатися у вибори гетьмана, полковників і сотників. На початку XVIII ст. цей наступ стає відкритим, про що свідчить зруйнування Запорозької Січі (1709 р.), утворення Малоросійської колегії (1722 – 1727 рр.), заборона обрання гетьмана.

У 70–80-х рр., XVIII ст. у результаті політики царського уряду, спрямованої на скасування будь-якого місцевого самоврядування, в Україні було остаточно ліквідовано гетьманство (1764 р.), зруйновано Запорозьку Січ (1775 р.), скасовано полковий, військовий та адміністративно-територіальний устрій.

Головними причинами втрати Україною незалежності були політичні інтриги у середовищі української панівної верстви і особливо підступність політики Московської держави (пізніше Російської імперії) щодо України. Укладаючи договір 1654 р., Україна була незалежною самостійною державою, а Московська держава та її спадкоємиця Російська імперія, порушуючи, ламаючи та знищуючи цей правовий документ, почала розглядати Україну як сукупність звичайних адміністративних одиниць, як свою провінцію.

Приклад українсько-московського договору 1654 р. доводить небажаність входження України до будь-яких об'єднань з іншими державами при відсутності абсолютних гарантій, які б унеможливили створення імперських структур, нехай і оновлених, а також вимагав беззастережного неприйняття умов, що обмежують державну самостійність України.

[16] Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI – XVIII ст. // ЗУУЕТК 3. – 1908. – С. 98–103.

Правові пам'ятки козацької держави XVI – початку XIX ст.

Титульна сторінка Статуту Великого князівства Литовського. 1588 р. м. Краків.
Оригінал. Папір; рукопис. 30 x 22 см.
ДНАББ. N 21507.

Статути Великого князівства Литовського – кодекси права Великого князівства Литовського, що діяли і на інкорпорованих до нього українських землях. Упродовж XVI ст. було видано три статути: 1529 (Старий), 1566 (Волинський статут) і 1588 (Новий). Статути виникли як правові акти багатонаціональної держави і були основними збірниками права в Україні XVI – 40-х рр. XIX ст.

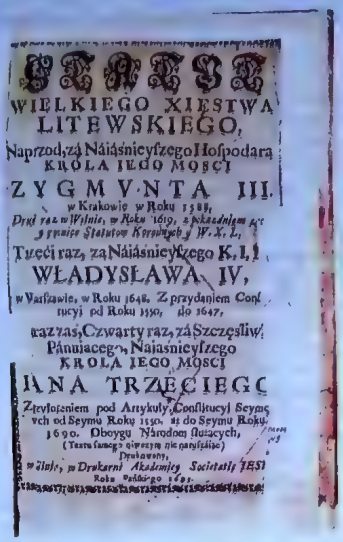

Титульна сторінка Статуту Великого князівства Литовського. 1588 р. Перевидання 1693 р. м. Вільно.
Із садиби нащадків гетьмана Данила Апостола. с. Хомутець Миргородського повіту.
Оригінал. Папір; друк. 60 x 19,5 см.
МКМ. N 90.

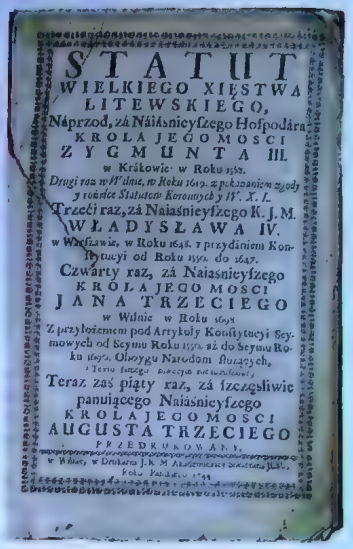

Титульна сторінка Статуту Великого князівства Литовського. 1588 р. Перевидання 1744 р. м. Вільно.
Оригінал. Папір; друк. 30,6 x 19,2 см.
СКМ. N Д-478.

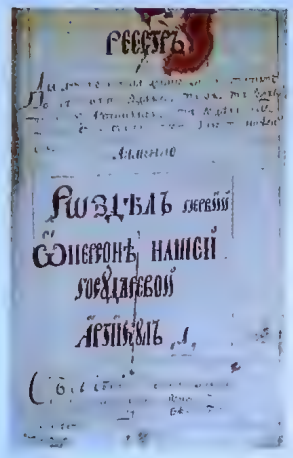

Титульна сторінка Реєстру артикулів. І половина XVIII ст. Оригінал.
Папір; рукопис. 33,4 x 21 см. СКМ. N Д-479.

Статут 1588 – класичний кодекс феодального права, що вмішував норми практично всіх галузей права, в т. ч. державного (конституційного) права, чого не було в законодавчій практиці інших європейських країн. Складався із 488 артикулів у 14 розділах, оформив створення єдиного стану залежного селянства.

Виконуючи наказ Петра І, гетьман Іван Скоропадський створив комісію для перекладу Статуту 1588 року, "Саксону" та "Порядку". Комісія працювала довго, але повного перекладу не здійснила. У 1728 році була зроблена ще одна безуспішна спроба перекладу цих джерел права на російську мову. Перекладений був лише Реєстр артикулів Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., який зберігся в оригіналі.

Зміцненню привілеїв козацької старшини та української шляхти служила приватна кодифікація В. Конаратьєва, який у 1764 році підготував збірник "Книга Статут і прочия права малороссийские". Цей збірник широко використовувався в судах України як посібник.

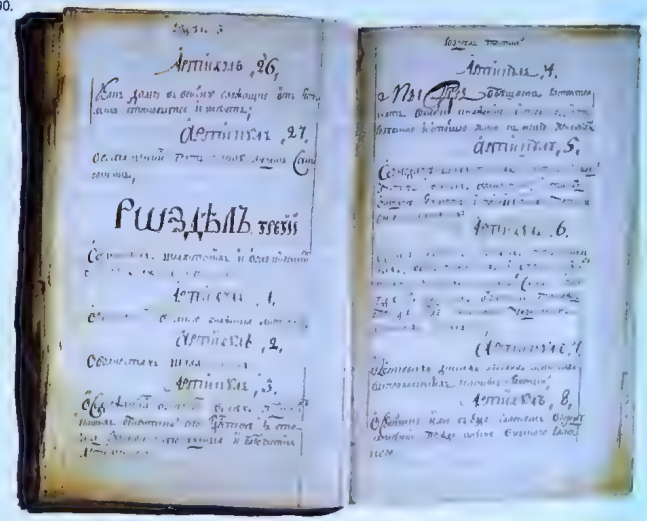

Реєстр артикулів в розгорнутому вигляді. І половина XVIII ст.
Оригінал. Папір; рукопис. 33,4 x 41,8 см.
СКМ. N Д-479.

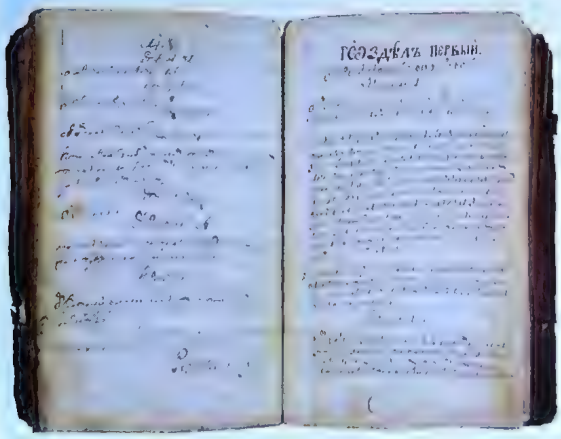

Збірник законодавчих документів з додатком російських царських указів часів імператриці Катерини II. Друга половина XVIII ст.
Папір, дерево, шкіра; рукопис. 33 x 21 x 6,8 см.
НМІУ. N РД-614.

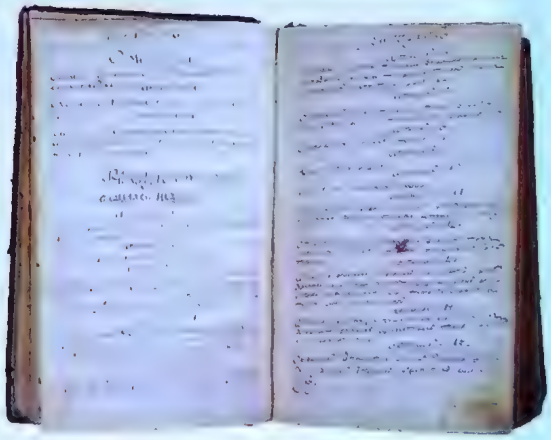

Статут малоросійських прав. Початок XIX ст. Приватна кодифікація. Рукопис (не раніше 1801 р.).
Папір; рукопис. 33 x 20 x 8 см.
ДІМ. N КП-125289, Арх-1524.

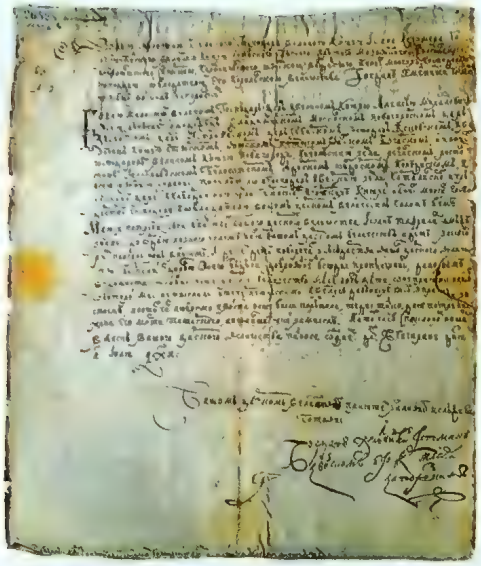

Грамота гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича. 1.07.1650 р. м. Чигирин.
Оригінал. Папір; рукопис. 38,5 x 32 см.
НМЛ. N Рк-2749.

Універсал гетьмана Богдана Хмельницького про заборону міщанам і козакам Пріорки захоплювати землі і сіножаті Київського маґістрату. Під Баром. 2.06.1653 р.
Оригінал. Папір; рукопис. 21 x 32,5 см.
НМЛ. N Рк-2640.

Універсал гетьмана Богдана Хмельницького на привілеї для Святомихайлівського Київського Пустинного монастиря у Києві на будівництво млина у с. Савин. 2.02.1656 р. м. Чигирин.
З колекції В. В. Тарновського (музей В. В. Тарновського N 33 Р).
Оригінал. Папір; рукопис. 20,0 x 31,8 см. НМЛ. N Рк-2642.

Універсал гетьмана Богдана Хмельницького про надання Лаврентію Борозні сіл: Горськ, Клюси, Жовідь та інших маєтностей. 2.09.1656 р. м. Чигирин.
З колекції В. В. Тарновського (музей В. В. Тарновського N 780 Р).
Оригінал. Папір; рукопис. 19,5 x 31 см.
ЧОІМ. N Ал-501/1/10.

Універсал гетьмана Івана Виговського про судочинства над міщанами (?). 26.07.1658 р. м. Чигирин. Оригінал. Папір; рукопис. 21 x 33 см.
НМЛ. N Рк-2644

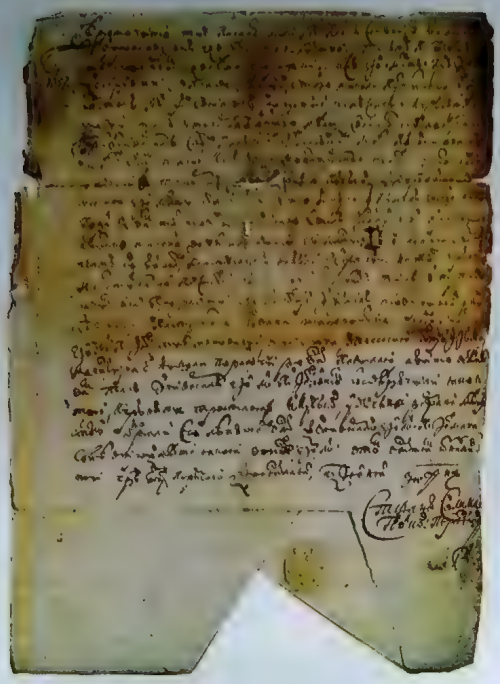

Універсал переяславського полковника Стефана Сулими. 27.06.1656 р. м. Переяслав.
Оригінал. Папір; рукопис. 28,5 х 21 см.
НМЛ. N Рк-2643.

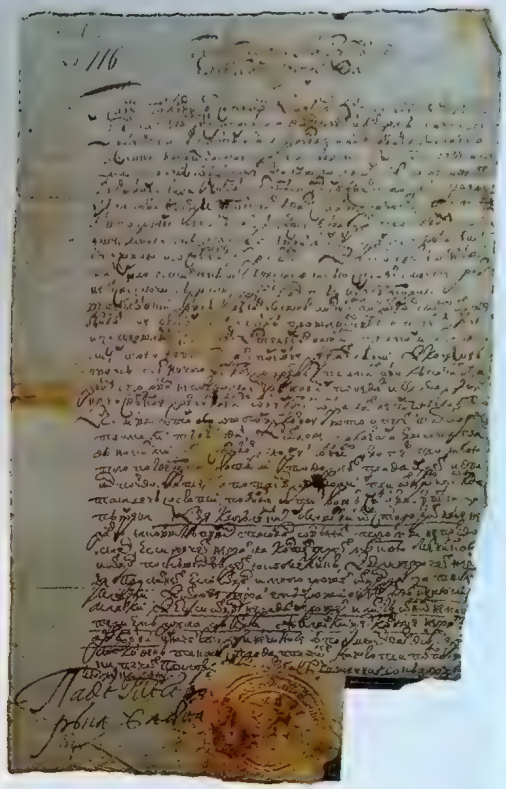

Універсал гетьмана Павла Тетері про надання прав Святомикільському Київському Пустинному монастирю. 24.07.1663 р. м. Чигирин (?).
Оригінал. Папір; рукопис. 29,7 х 18,7 см.
НМЛ. N Рк-2649.

Універсал гетьмана Юрія Хмельницького про привілей на право будівництва млинів Святомикільським Київським Пустинним монастирем. 7.02.1660 р. м. Чигирин.
Оригінал. Папір; рукопис. 19,3 х 30,5 см.
НМЛ. N Рк-2646.

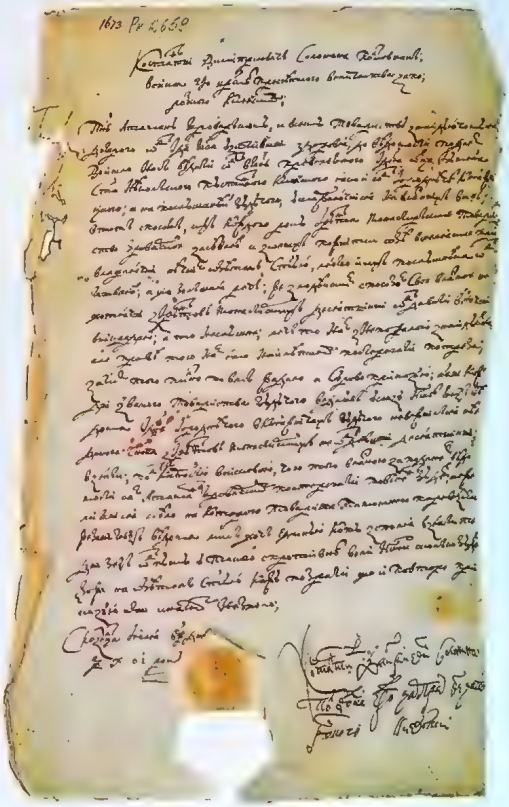

Наказ київського полковника Костянтина Солонини. 12.07.1673 р. м. Козелець.
Оригінал. Папір; рукопис. 32 х 19,3 см.
НМЛ. N Рк-2659.

Універсал гетьмана Івана Брюховецького про захист міщан м. Києва козаками Війська Запорозького. 5.07.1663 р. З табору (?).
Оригінал. Папір; рукопис. 20 х 31,5 см.
НМЛ. N Рк-2648.

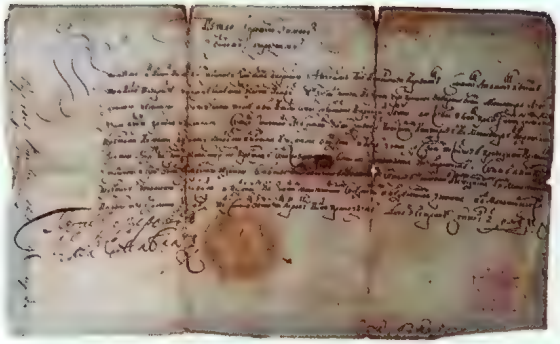

Універсал гетьмана Петра Дорошенка про привілеї Лебединського монастиря на володіння угіддями. 3.09.1668 р. м. Чигирин.
З колекції В. В. Тарновського N 55 Р.
Оригінал. Папір; рукопис. 19,5 х 32,5 см. ЧОІМ. N Ал-501/8/1.

Універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного Івану Рославцю на млин в с. Ішов. 12.02.1670 р. м. Батурин.
З колекції В. В. Тарновського N 58 Р.
Оригінал. Папір; рукопис. 19,2 х 31,2 см.
ЧОІМ. N Ал-501/5/3.

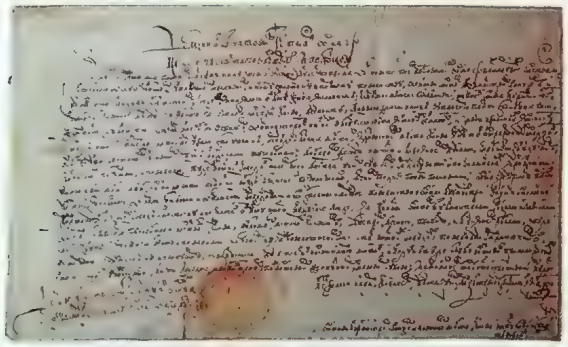

Універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного про дозвіл мішанам торгувати в містечках по Дніпру. 17.02.1670 р. м. Батурин.
Оригінал. Папір; рукопис. 19,1 х 31,2 см.
НМЛ. N Рк-2656.

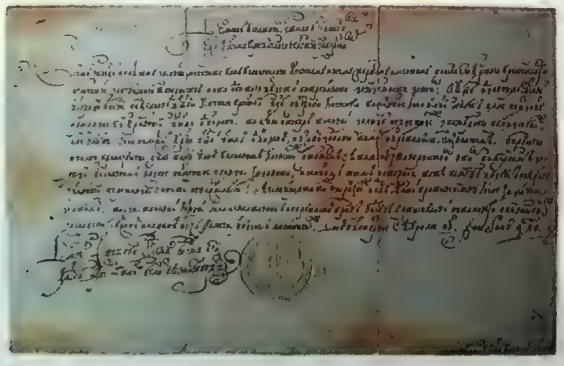

Універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного про збір податків на користь Успенського храму в Києві. 22.04.1670 р. м. Батурин.
Оригінал. Папір; рукопис. 20,2 х 31,4 см.
НМЛ. N Рк-2657.

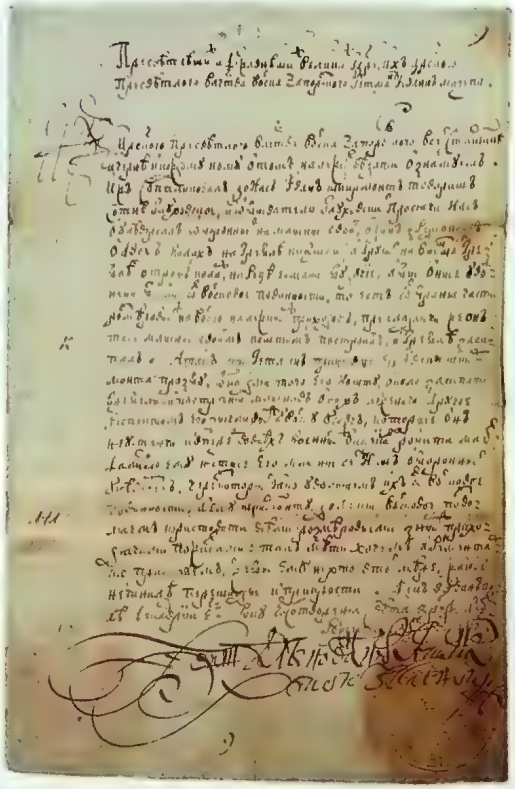

Універсал гетьмана Івана Мазепи товаришу Глухівської сотні І. Шкіромонту про звільнення його від військового податку з двох млинів, збудованих його коштом. 1690 р. м. Батурин.
Оригінал. Папір; рукопис. 31 х 20 см.
НМІУ. N РД-44

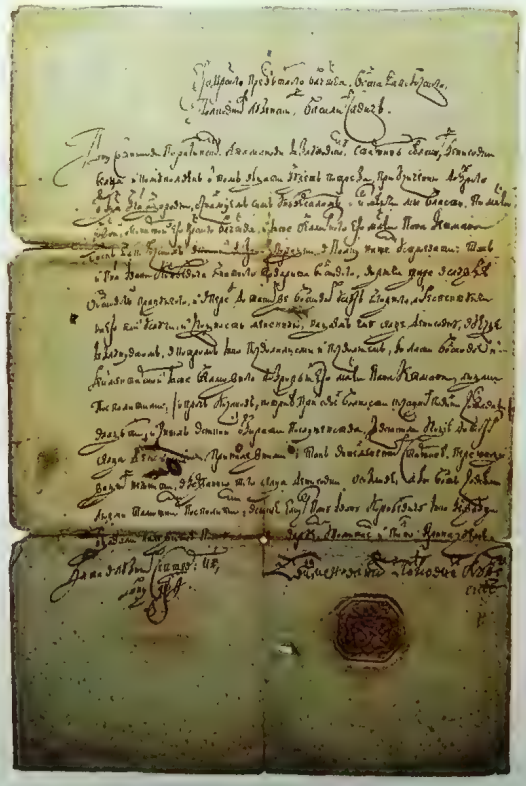

Універсал лубенського полковника Василя Савича про надання маєтностей. 09. 1701 р. м. Лубни.
Оригінал. Папір; рукопис. 32,4 х 20,8 см.
НМЛ. N Рк-2681.

Універсал гетьмана Івана Мазепи про купівлю Михайлом Боруховичем грунтів. 26.04.1699 р. м. Батурин.
Оригінал. Папір; рукопис. 19,3 х 31,5 см.
НМЛ. N Рк-2673.

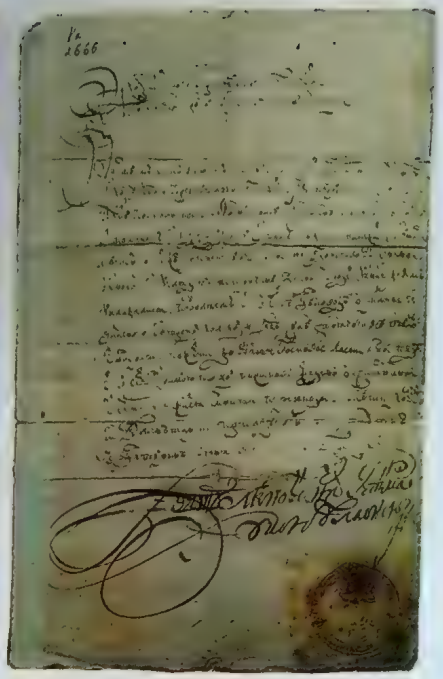

Наказ гетьмана Івана Мазепи про користування млином. 12.06.1693 р. м. Батурин.
Оригінал. Папір; рукопис. 32 х 20 см.
НМЛ. N Рк-2666.

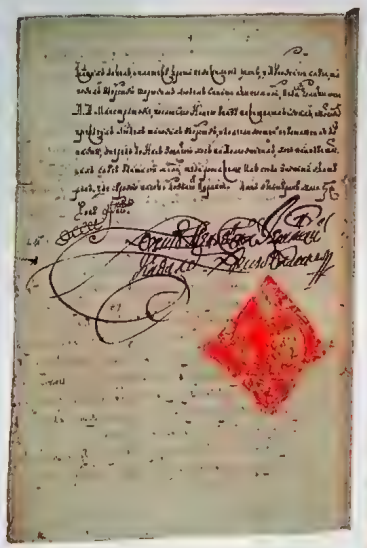

Універсал гетьмана Івана Мазепи про заборону незаконно діючих шинків у м. Києві. 16.05.1701 р. м. Батурин. Оригінал. Папір; рукопис. 32 х 20,7 см. НМЛ. N Рк-2674.

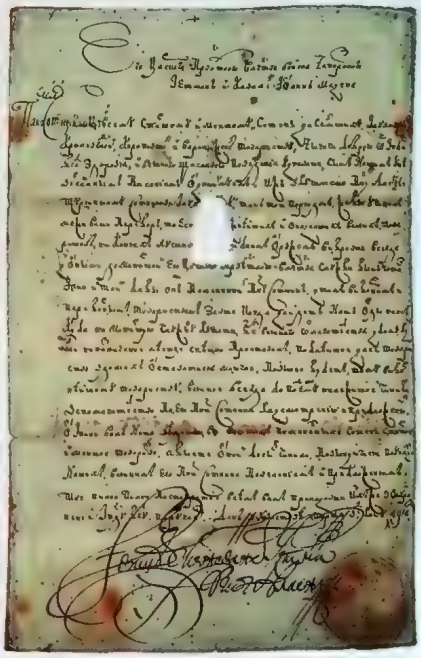

Універсал гетьмана Івана Мазепи, даний сотникам – глухівському, кролевецькому, коропському, воронізькому про запровадження виборного козацтва під старшинством глухівського сотника Олексія Турянського. 2.03. 1701 р. м. Фастів.
Оригінал. Папір; рукопис. 31,5 х 19,5 см.
ЧОІМ. N Ак-501/20.

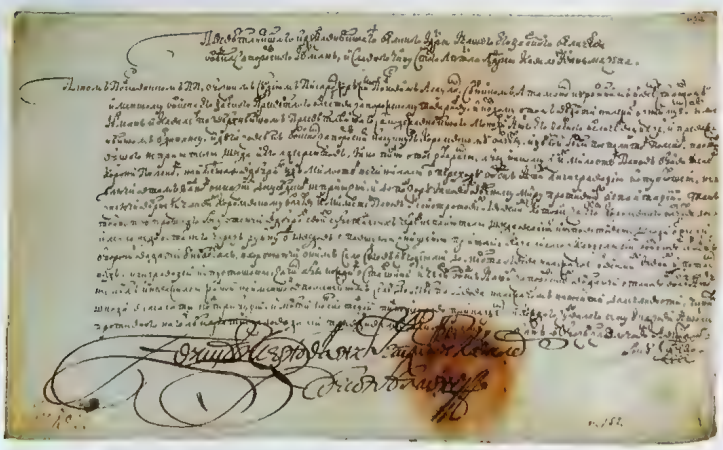

Універсал гетьмана Івана Мазепи про охорону підльвівського с. Сихова від постоїв, контрибуцій, збитків з боку козацьких військ. 9.04.1705 р. З обозу під Золочевим.
Оригінал. Папір; рукопис. ЦДІАУЛ. N Ф. 52. Опис 1. Спр. 491. Арк. 155.

Універсал оборонний гетьмана Івана Мазепи для маєтностей наданий старості Блонському. 20.05.1705 р. м. Батурин.
Оригінал. Папір; рукопис.
ЛНБВС. Відділ рукописів. Оригінал. Ф.103. Спр. 6622.

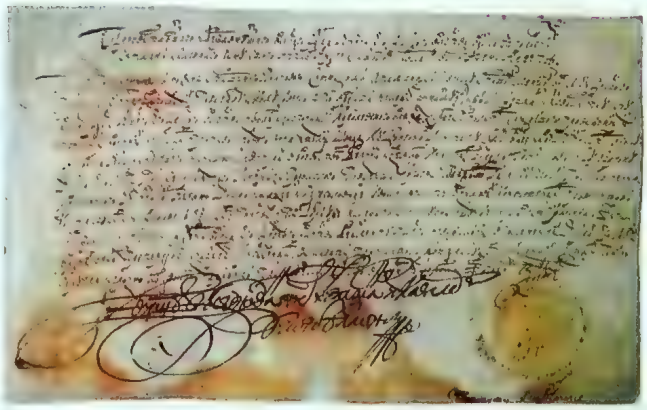

Універсал оборонний гетьмана Івана Мазепи для подільського мечника Секеринського. 10.11.1705 р. м. Городла.
Оригінал. Папір; рукопис.
ЛНБВС. Відділ рукописів. Оригінал. Ф.209. Опис 1. Спр.602. Арк.16.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського про надання маєтностей Свято-Троїцькому монастирю у Чернігові. Січень 1709 р. м. Ніжин.
Оригінал. Папір; рукопис. 19,8 x 32 см.
НМЛ. N Рк-2680.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського про підтвердження привілею на володіння браславському полковнику Григорію Івановичеві. 9.03.1710 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 19 x 31,5 см.
НМЛ. N Рк-2683.

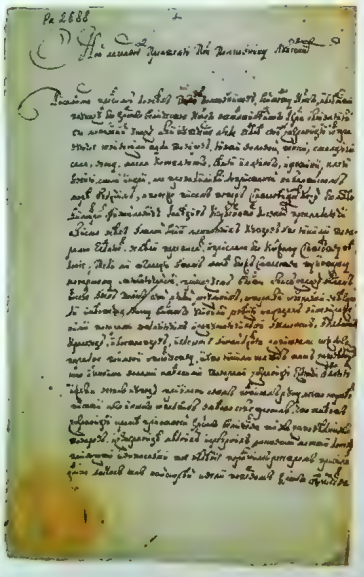

Універсал (лист) гетьмана Івана Скоропадського лубенському полковнику з розпорядженням про проведення ревізії купців Малої Росії, що везуть товари за кордон. 29.10.1714 р.
Оригінал. Папір; рукопис. 32,3 x 20 см.
НМЛ. N РК-2688.

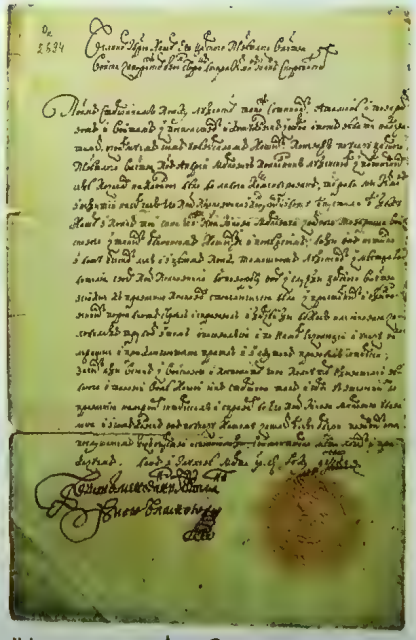

Універсал гетьмана Івана Скоропадського про прибуття полковника Андрія Марковича з козаками у м. Глухів та їх віправлення для будівництва каналу на р. Лавозі. 16.03.1721 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 32 x 20,3 см.
НМЛ. N Рк-2694.

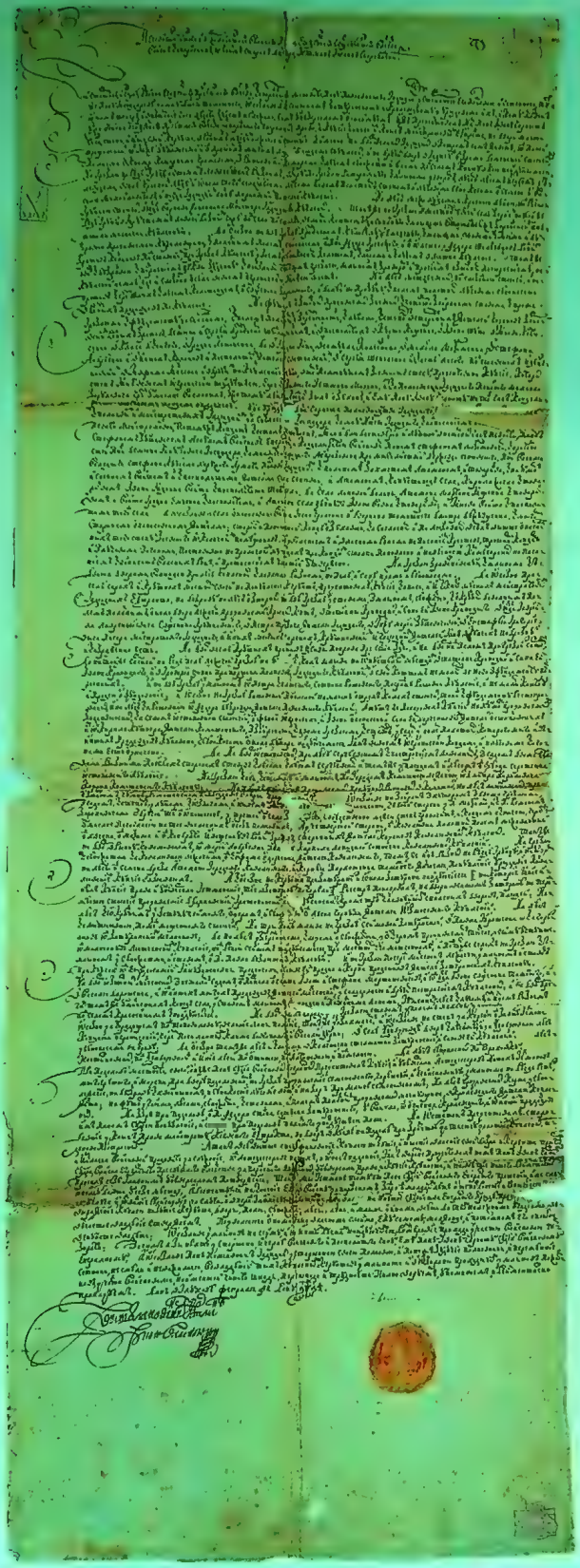

Універсал гетьмана Івана Скоропадського про підтвердження маєтностей генерального судді Івана Чарниша. Лютий 1716 р. м. Глухів.
З колекції В.В. Тарновського N 771.
Оригінал. Папір; рукопис. 116 х 40,5 см.
ЧОІМ. N Ал-501/10/52.

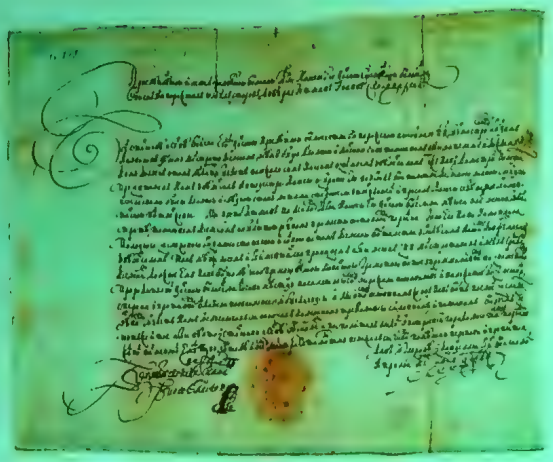

Універсал гетьмана Івана Скоропадського про надання влади війту Дмитру Полоцькому. 25.04.1714 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 36,5 х 46 см.
НМЛ. N Рк-2725.

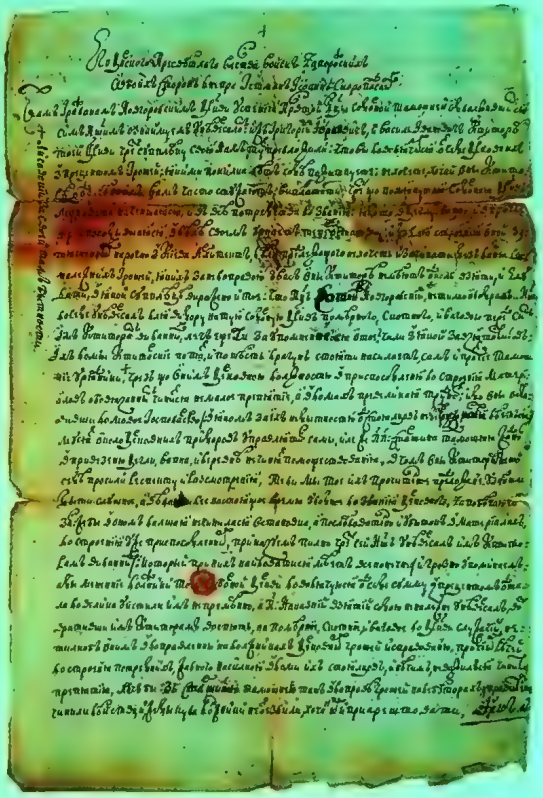

Універсал гетьмана Івана Скоропадського про зібрання коштів для побудови Новгород-Сіверської церкви Успіння Богородиці. Квітень 1721 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 31 х 20,5 см.
НМІУ. N РД-21.

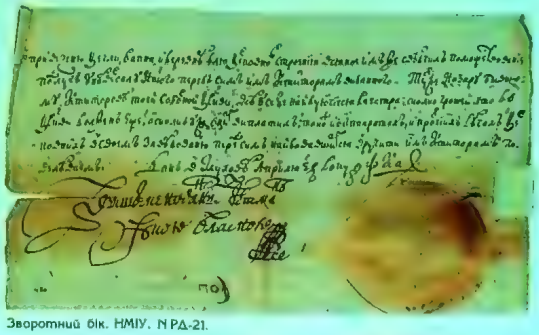

Зворотний бік. НМІУ. N РД-21.

1 с. 2 с. 3 с. 4 с.

Універсал генерального осавула Стефана Бутовича з інформацією новопризначеному полковнику у Гадячі про його функції та повноваження. 2.10.1715 р.
Перша сторінка. Оригінал. Папір; рукопис. 31 х 20,3 см. НМЛ. N Рк-2689.

Підтвердження гетьманом Данилом Апостолом привілея Свято-Троїцькому монастирю в Глухові. 8.03.1729 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис.
32,5 х 41,5 см.
НМЛ. N Рк-2727.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського про підтвердження привілеїв сотника Переяславського полку Славуя Требінського. 22.08.1719. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 32,3 х 41,5 см.
НМЛ. N Рк-2726.

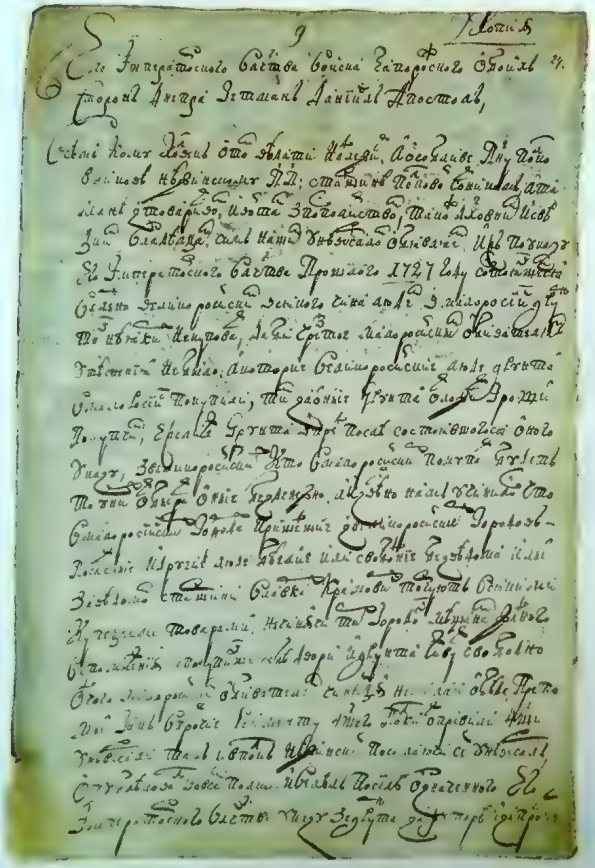

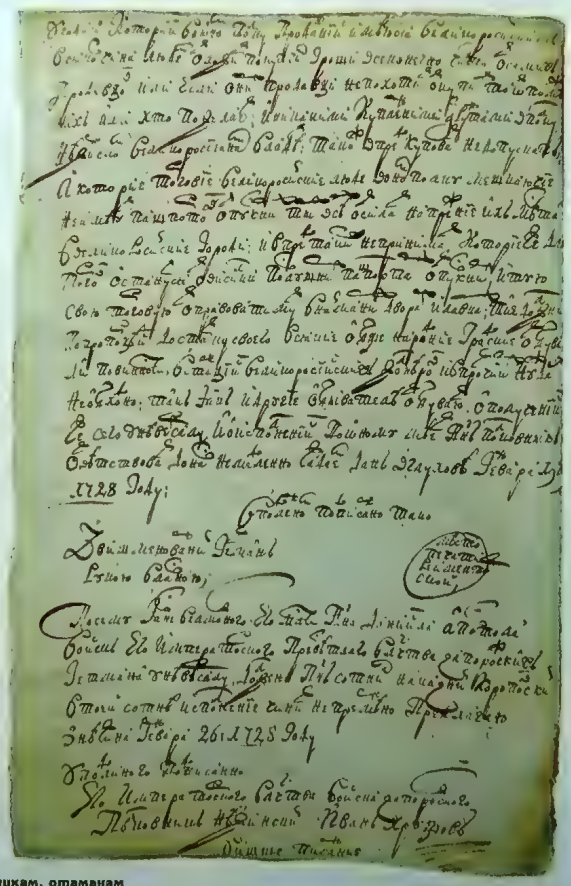

Копія універсалу гетьмана Данила Апостола від 26.01.1728 р. полковникам, сотникам, отаманам Ніжинському полку Війська Запорозького про заборону селитися росіянам на Гетьманщині. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 31,7 х 20,4 см. ЧОІМ. N Ал-14.

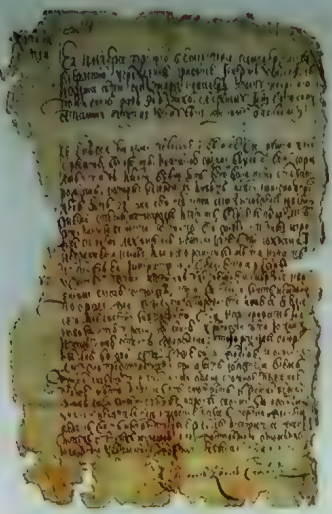

Наказ полковника Офенбаха військовому отаману Лопатіну про висилку 500 запорожців на Українську оборонну лінію для захисту від Білгородської та Ногайської орд. 26.08.1731 р.
Копія зроблена з оригіналу в канцелярії 26.08.1731 р.
Оригінал. Папір; рукопис. 31 x 20,5 см. ПОКМ. N Д-44.

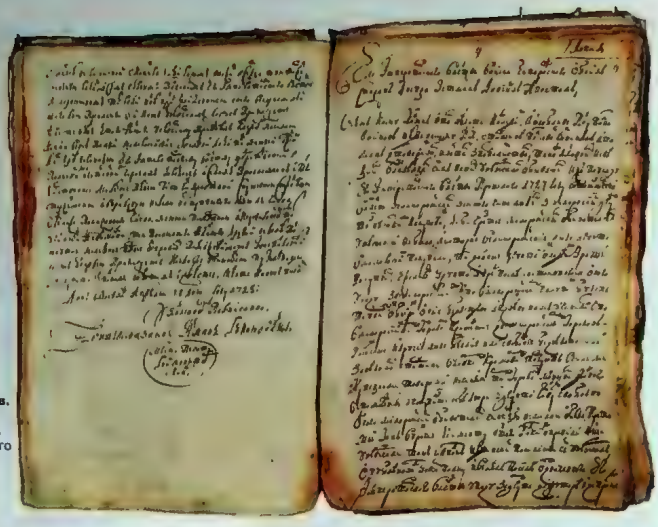

Зшиток копій універсалів. Універсал гетьмана Данила Апостола. 1728 р.
З колекції В.В. Тарновського (музей В.В. Тарновського N 729 Р). Оригінальна копія. Папір; рукопис. 32 x 20 см. ЧОІМ. N Ал-14.

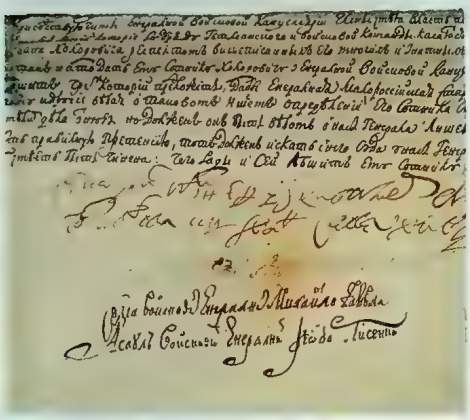

Абшит вороніжського сотника Ніжинського полку Івана Холодовича від 5.03.1740. м. Глухів. (Фрагмент).
Оригінал. Папір; рукопис. 37,3 x 53 см.
Збірка В.А. Романшака.

Підписи: голови Малоросійської Колегії генерала Джеймса Кейта (1696 - 1758), правителя Гетьманщини (1740 - 1741), та трьох українських старшин: Андрія Марковича - генерального підскарбія; Михайла Забіли - генерального військового судді; Федора Лисенка - генерального військового осавула.

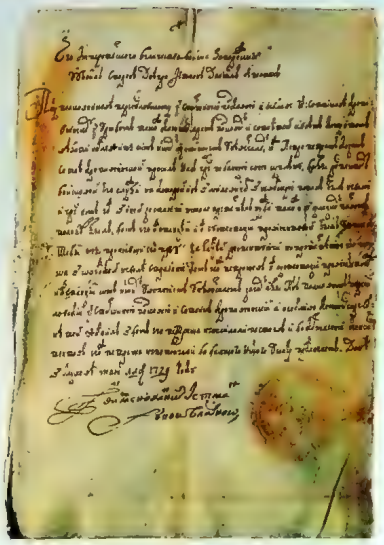

Універсал гетьмана Данила Апостола про тимчасове звільнення козака кропивнянської сотні Петра Петраша від стації та провіантської повинності. 11.05.1729 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 20, 1 арк., 1 стор. 30 x 20 см.
ДІМ. N КП-123695, Арх-39642.

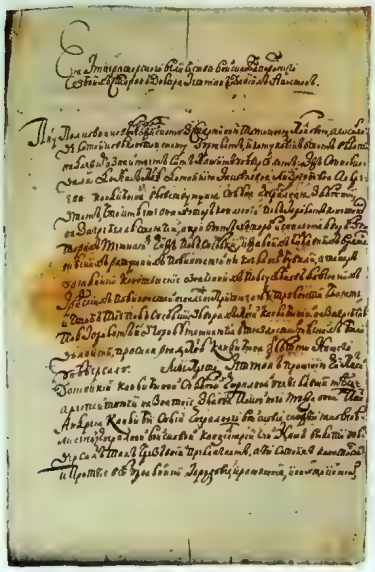

Універсал гетьмана Данила Апостола про привілеї вдові генерального військового судді Андрія Канибиби. 15.06.1730 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис.
НМЛ. N Рк-2707. Перша сторінка.

Друга та третя сторінки універсалу.
НМЛ. N Рк-2707.

Абшит вороніжського сотника Ніжинського полку Івана Холодовича. 5.03.1740 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 37,3 х 53 см.
Збірка В.А. Романшака.

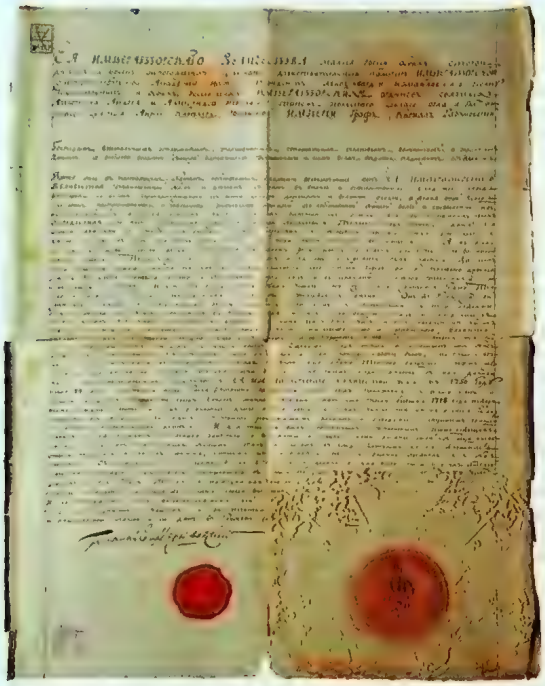

Універсал гетьмана Кирила Розумовського Григорію Теплову на ґрунт в Батурині для булівництва будинку. 1760 р. м. Глухів.
З колекції В.В. Тарновського (музей В.В.Тарновського N 128 Р).
Оригінал. Папір; рукопис. 60 х 47 см.
ЧОІМ. N Ал-501/15/65.

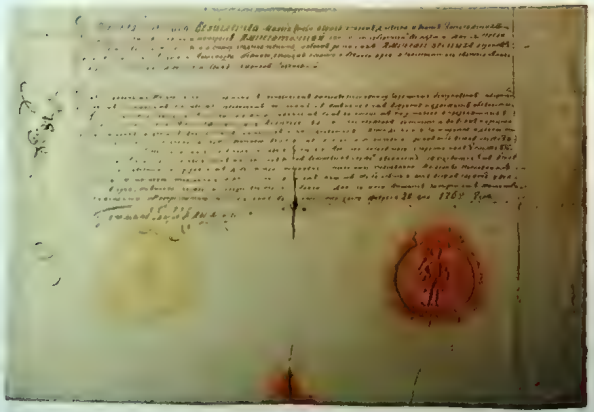

Дозвіл гетьмана Кирила Розумовського про звільнення гваляцького полкового осавула Олексія Богаєвського. 25.02.1762 р. м. Санкт-Петербург.
Оригінал. Папір; рукопис. 37 х 53 см.
НМА. N Рк-2732.

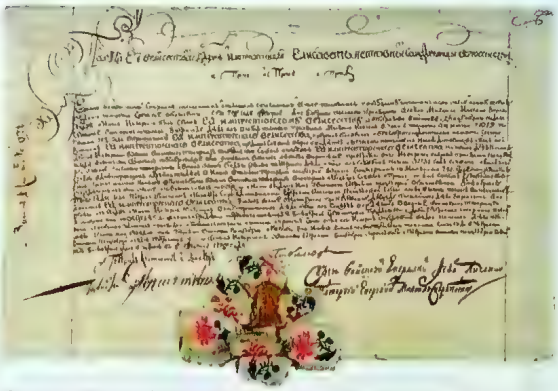

Жалувана грамота Генеральної військової канцелярії про присвоєння чинів військових старшин. 4.02.1745 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 30 х 46,2 см. НМА. N Рк-2752.

Універсал гетьмана Кирила Розумовського про присвоєння чину сотника Федорові Костецькому. 3.08.1751 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 38,2 х 53,5 см.
НМА. N Рк-2729.

Універсал гетьмана Кирила Розумовського про затвердження М. Шума першим київським осавулом. 1757 р. м. Глухів.
Оригінал. Папір; рукопис. 29,5 х 46,5 см. НМІУ. N РД-8.

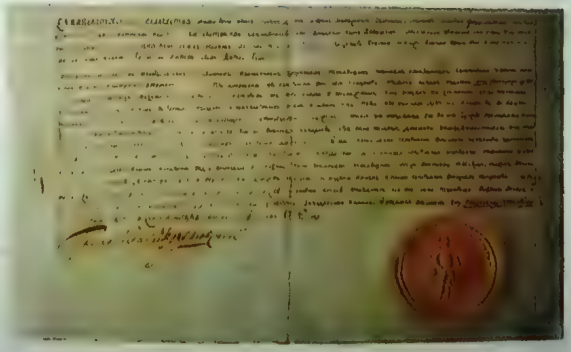

Грамота гетьмана Кирила Розумовського видана Максиму Значку про затвердження його військовим товаришем. 18.10.1764 р. м. Санкт-Петербург. Із зібрання К.М. Скаржинської. 1906 р.
Оригінал. Папір; рукопис. 29 х 47,5 см. ПОКМ. N Р-613.

Юрій Савчук
кандидат історичних наук

"Війська Запорозького воїн знаменитий
Шохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому."

Вірші на Герб Малоросійський.
Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки.

КЛЕЙНОДИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Серед святинь українського народу осібне місце займають козацькі клейноди – символи державності, політичної зрілості, нескореності та волелюбності, живої пам'яті про найгероїчнішу добу нашої історії, що возвеличила та щедро обдарувала козацьку націю славою гучних перемог.

Слово "клейнод" німецького походження й у перекладі українською означає коштовну річ, дорогоцінність. Згодом воно набуло ширшого значення як назва атрибутів влади. Історична традиція впродовж віків визначила сталий перелік клейнодів Війська Запорозького. Ними слугували прапор, бунчук, військова печатка, булава, котли, литаври, сурми та гармати. Кожна річ, що мала у козацькому житті практичне застосування, своєю появою завдячує військовій організації Запорозької Січі, славу про яку степовий вітер розніс по всій Україні. Прапори, котли, литаври, сурми, гармати за середньовіччя слугували універсальним засобом сигналізації та управління військом, табором, особливо у поході та під час бою. Допомагав диригувати воєнними баталіями і гетьманський бунчук, запозичений козацтвом у турків. З найдавніших часів широко знані на євразійських просторах булави. Первісно кам'яні та бронзові, вони виконували функції не лише атрибутів влади, а й зброї.

Дискусію в середовищі істориків викликають тільки обставини надання Війську Запорозькому військової печатки із зображенням козака з мушкетом, яке в наступні сторіччя набуло значення герба Української козацької держави.

Козацька літописна традиція схильна вважати часом його появи 1576 рік, коли разом з іншими клейнодами печатка з таким гербом була надана Війську Запорозькому королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм. "Той же король, – нотує козацький літописець, – видя у козаков мужество великое із татари на бранех... присла їм корогов, бунчук і булаву, і на печаті герб – рицар з самопалом і на голові колпак перекривлений..."[1]

Лицарські заслуги й надалі неодноразово відзначалися польськими королями. Гетьманська булава й червона корогва з білим орлом, що потрапили до рук Петра Конашевича-Сагайдачного, стали виявом вдячності королевича Владислава за допомогу, надану козаками під час московської кампанії 1618 року[2]. Пізніше він обдарував Військо Запорозьке блакитною корогвою із зображенням наполовину білого, наполовину червоного орла[3].

Охоче приймали та збайливо зберігали козаки відзнаки й інших європейських володарів, чим виказували готовність вступити до них на військову службу. 1594 р. посланець імператора Священної Римської імперії Еріх Лясота передав на Запорожжі козацькому колу у дар прапор імператора Рудольфа II[4]. А вже наступного року хоробрість та військова вправність двохтисячного загону козаків під командуванням С. Наливайка, що перебував у складі австро-угорських військ, була гідно вшанована архікнязем Максиміліаном, який обдарував козаків своєю корогвою[5].

У XVIII ст. подвиги січовиків у боротьбі з турками і татарами неодноразово відзначалися "жалуванням" нових клейнодів російськими монархами. Серед них згадаймо грамоту за "ревностную службу" запорожців у "кампании против неприятелей наших турок и татар" кошовому отаману Війська Запорозького Низового Івану Малашевичу імператриці Анни Іоаннівни, датовану 2 вересня 1736 року[6] та указ Катерини II 1763 року[7].

Однак основна значущість акту Стефана Баторія 1576 р. полягала в іншому. З цього часу козацькі клейноди розцінюються вже не тільки як необхідний елемент військової організації, почесні винагороди за звитягу, а, в першу чергу, як атрибути влади козацької старшини, зовнішнє закріплення нового типу взаємин королівського уряду та реєстрового козацтва, що характеризується формуванням та визнанням автономного устрою з боку центральної влади.

Поступово усталюється обов'язкова церемонія вручення клейнодів козацькій старшині, які в очах рядового товариства та сучасників виступають доказом легітимності її обрання.

Ця акція завжди була оповита високою і піднесеною урочистістю, церемоніал її готувався тривалий час і був розрахований на велику масу козацької людності, на утвердження патріотизму та непохитної віри.

Мабуть, уперше питання про призначення "старшого" до Війська Запорозького знайшло осібне відображення у пунктах інструкції Війська Запорозького, датованої між 1600 – 1605 рр. й адресованої королівському уряду[8].

З наступними сторіччями згадана традиція ще більше зміцнюється. У Гетьманщині виробляється стрункa ієрархія відзнак сотенної, полкової та генеральної старшини, які слугують зовнішньою ознакою повноважень урядників різного рівня. Зокрема, при виконанні посадових обов'язків сотники послуговувалися печаткою, корогвою та значком. Дещо ширшим було коло полкових клейнодів, яке репрезентували полковничий пернач (різновид булави, навершя якої утворюють шість видовжених ребер-пір'їн), полкові – печатка, литаври, сурми, корогва та прапор.

Особливу роль гетьманських клейнодів як оберега давніх прав та привілеїв, своєрідного гаранта самобутнього автономного устрою Гетьманщини підкреслювали окремі пункти "Статей", що укладались між російським царем та Військом Запорозьким в особі козацької старшини при обранні чергового володаря гетьманської булави. Ними передбачалось обов'язкове вручення іменем царя обраному гетьману клейнодів. Уперше про це йдеться у 4-й статті так званих "Статей Б. Хмельницького" у редакції 1659 р.

На цьому неодноразово наголошувалося і у багатьох інших офіційних документах XVII – XVIII ст.: щоби "в управление вступить можно было, отдать ему клейноды старые, объявя при том, что и новые даны быть имеють".

Натомість утрата чи передача іншій особі клейнодів означала позбавлення або відмову від гетьманських повноважень. Так сталося 24 січня 1704 року у Ніжині, коли Правобережний гетьман Самусь, зрікаючись булави, передав І. Ма-

---

[1] *Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 26.*
[2] *Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль –Львів, 1996. – С. 113.*
[3] *Крип'якевич І. П. Прапор Хмельницького // Неділя. – 1911. – № 6.*
[4] *Ляcота Еріх, Щоденник // Жовтень, 1984. – № 10. – 85.*
[5] *Лип'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 126.*
[6] *НБУВ.ІР. – Ф. 61. – Арк. 1587.*
[7] *ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 16. – № 11846.*
[8] *Мицик Ю. Клейноди прапору Війська Запорозького низового. // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita 16–18 w. Зб. наук. праць на пошану історика Збігнєва Вуйціка. – Warszawa, 1995. – С. 144.*

зепі гетьманські клейноди й грамоту на гетьманство, що дав йому польський король [9].

З середини XVII ст., коли козацька держава стає активним учасником міжнародних взаємин, посилюється "дипломатична" роль гетьманських клейнодів. Набуті від російських царів, польських королів, турецьких султанів, вони засвідчують політичну орієнтацію гетьманів, розглядаються як обов'язкова протокольна норма, що засобами символіки фіксує встановлення протекторату тих чи інших держав.

Своєрідною ілюстрацією політичних змін слугують легенди (написи), якими супроводжувалися печатки. Наприклад, російський самодержець вже на самому початку українсько-російських взаємин потурбувався про зміну напису на печатці гетьмана. Разом з козацькими послами, які мали допровадити на Україну затверджені царем "Березневі статті" (1654 р.), Олексій Михайлович надіслав "...гетману, и в Войско Запорожское нашу государскую печать с нашим государским имянованием", супроводжуючи свої дії вичерпним поясненням: "...потому что прежняя войсковая печать – с королевским имянованьем, и ныне тою прежнею печатью печатать не годитца" [10]. 1677 року Юрій Хмельницький поширює в Україні власноручні листи, скріплені новою печаткою, виготовленою у Царгороді [11].

Здебільшого легенди печаток козацької держави, що з середини XVII ст. прибрала назву Війська Запорозького, представлені кількома типами. На найранніших карбувався напис: "Копия войска запорозского", на пізніших обов'язково зазначалася підлеглість польському королю, московському цареві, згодом – російському імператору: "Печать войска его королевское мілості Запорозкого", згодом – "Печать Малой Россіи войска его царского пресветлого величества Запорожского" (у XVIII ст. "Печать Малороссіи войска ея императорскаго величества Запорожскаго") [12]. Виняток складає хіба що легенда з печатки Пилипа Орлика, яка демонструє непоборне прагнення до утвердження державної самостійності і не містить жодних ознак політичної залежності: "Печать Малой Россіи Славного Войска Запорожского". За це серед дослідників набула характеристики "пластичної ілюстрації, сфрагістичної паралелі" славнозвісної Конституції Пилипа Орлика [13].

Не менш виразними знаками зовнішньополітичних уподобань були прапори, під які ставали українські гетьмани. 1649 р. Б. Хмельницький, визнаючи зверхність польського короля, отримує від нього знаки гетьманської влади: булаву і червону корогву з білим орлом і написом: "Joannes Casimirus Rex" (Ян-Казимир Король) [14]. Натомість доказом його переходу під руку московського монарха є прийняття від посольства Бутурліна булави та царського прапора, на якому образи Всемилостивого Спаса, Пресвятої Богородиці, преподобних Антонія та Феодосія Печерських зі святою Варварою [15]. За тиждень до смерті Б. Хмельницького прапор московського царя як ознаку спадкоємництва влади було передано Ю. Хмельницькому. Втім, це не завадило останньому згодом змінити свої політичні симпатії [16].

1669 року турецький султан дарунком прапора із зображенням півмісяця виявив покровительство гетьману Петру Дорошенку [17]. Знак магометан повторювався і на прапорі султана Ахмета III, надісланому у Бендери гетьману І. Мазепі. Це було двоколірне полотнище: на червоній половині виблискував срібний півмісяць та зірки, на білій – золотий хрест [18].

Як важливий і промовистий політичний жест розцінюється передача послам гетьмана Михайла Ханенка, котрий орієнтувався на Річ Посполиту, кармазинової адамашкової корогви з жовтим орлом і гербом короля [19].

Від російських самодержців гетьманські клейноди, як очевидні докази затвердження на посадах, приймали Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Данило Апостол, Кирило Розумовський. Найчастіше обранців обдаровували булавою та прапором, інколи отримували повний комплект відзнак.

Цікаву інформацію щодо вартості козацьких клейнодів, виготовлених для останнього гетьмана К. Розумовського "как-то: пребогато украшенную дорогими каменьями золотую булаву, большое белое знамя с российским гербом, бунчук, печать войсковую и литавры серебрянные с пребогатыми, на бархате шитыми, занавесками и с золотыми висящими кутасами", довідуємося з указу Колегії іноземних справ "...о заплате за зделанные для Малороссийского гетмана новые клейноди одиннадцати тисячь четирехь рублевь девяноста копеекъ". З них близько 1500 рублів вартували прикраси з коштовного каміння [20].

Від початку на полотнищах прапорів, надісланих московськими царями, переважали релігійні мотиви, покликані акцентувати увагу на солідарності у боротьбі із противниками православної віри. Однак нові й нові спроби козацьких провідників вирвати Україну з-під впливу Московії, щоразу більша недовіра до "зрадливих" гетьманів з боку господарів Кремля обумовили домінування державного герба – двоголового орла, який мав символізувати підлеглість російським монархам.

Зміни ідеологічних акцентів у символіці прапорів, що надсилалися українським гетьманам, отримали влучний коментар з боку дослідників ще у позаминулому сторіччі: "На знамени, пожалованном Богдану Хмельницкому, написан был с одной стороны Спасов образ Нерукотворённый, а с другой образ Покрова пресвятыя Богородицы; на знамени выданном Ивану Брюховецкому в 1663 году, написан был Спасов образ; другое знамя, пожалованное ему в 1665 году в Москве, построено было по образцу знамени Хмельницкого. Когда же Запорожцы своими частыми изменами показали, что они люди шаткие, присягают но в вере своей не стоят, то и им стали посылать знамена, построенные по образцу знамен Донского войска, а не по образцу знамен русских полков. И первым таким знаменем было знамя, пожалованное в 1669 году Гетману Демьяну Многогрешному, при избрании его на гетманство; на средине этого знамени написан был орел двуглавый, с короною, на груди которого "царь на коне". И с этих пор на Запорожских знаменах окончательно водворяется изображение орла, как признак верховного владычества Государя над войском, – признак, который должен был служить постоянным напоминанием о том, что Запорожцы, хотя и вольные, но все же верные подданные Великаго Государя" [21].

Проте навіть оздоблені імперськими емблемами атрибути гетьманської влади викликали неспокій у російських правлячих колах, які усвідомлювали, що козацькі клейноди – виразні ідеологічні символи національної та державної окремішності, впродовж віків були небажаними історичними свідками та носіями традицій козацької автономії, тривалої жертовної боротьби за волю України.

---

[9] Там само. – С. 134.
[10] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 томах. – М., 1954. – Т. 3. – С. 562, 567.
[11] Прокопович В. Печать Малороссійская. Сфрагістичні етюди. // ЗНТШ. – Париж – Нью-Йорк, 1954. – Т. 158. – С. 90.
[12] Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16.
[13] Прокопович В. Назв. праця. – С. 100.
[14] Катмарчик Я. Назв. праця. – С. 100.
[15] Яковлев Л. Русские старинные знамена. – М., 1865. – С. 93.
[16] Там само. – С. 94.
[17] Славченко М. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII ст. – Одесса, 1918. – С. 53.
[18] Там само.
[19] Мицик Ю. Колір прапору Михайла Ханенка // Наше слово. – 1991. – 8 вересня.
[20] Архив князя Воронцова. – М., 1785. – С. 285.
[21] Яковлев Л. Указ. соч. – С. 25.

Сила ідейного впливу, якого так боялися вороги українства, змусила російську Імператрицю ще 1734 р. у зв'язку зі смертю гетьмана Д. Апостола та тимчасовою ліквідацією інституту гетьманства видати указ, яким "в церкви, где погребен Гетман Апостол, булавы и бунчука, как сделанных вновь так и письменных на картине не ставить, и какая булава или бунчук сделаны от дома его вновь те отобрать, заплатя настоящую цену..." [22].

Розуміння небезпечної ролі атрибутів козацької влади як каталізатора національної та державної самосвідомості спонукало російську владу до вилучення клейнодів останнього гетьмана К. Розумовського. Про політичну пересторогу та неабияку ворожість до всього, що викликало в історичній пам'яті згадку про козацьку державу, свідчить той факт, що кілька десятиріч козацькі святині переховувалися під виглядом турецьких коштовностей у Київському арсеналі. Зацікавленість ними у 1809 році військового міністра дозволила випадково з'ясувати, що то – малоросійські клейноди, доставлені з Новгорода-Сіверського намісницького правління у Київську казенну палату, а звідти 1793 року – до Київського арсеналу. На жаль, від того часу сліди дорогоцінних пам'яток повністю губляться [23].

Такою була й доля клейнодів Запорозької Січі, зруйнованої за наказом Катерини II у 1775 році. У першій половині XIX ст. вони були випадково знайдені на горищі будинку вдови управителя князя Потьомкіна, згодом потрапили до Царсько-Сельського арсеналу [24], *а звідти до Ермітажу. Надбанням широкого загалу святині запорожців стали завдяки популярній не тільки серед істориків козацтва статті М. Макаренка "Запорозькі клейноти в Ермітажі"* [25]. *У ній відомий мистецтвознавець детально описав та помістив фото запорозьких прапорів, що робить його працю особливо цінною. З дванадцяти (з чотирнадцяти, описаних М. Макаренком) переданих УССР у 1932 р. Державним Ермітажем запорозьких прапорів нині відоме місцеперебування тільки двох. Одній запорозькій корогві пощастило знову побачити береги рідного Дніпра: вона стала окрасою Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького* [26]. *Інша належить до колекції Харківського історичного музею* [27]. *Доля решти пам'яток поки що остаточно не з'ясована. Найвірогідніше, вони загинули під час евакуації українських музеїв на Схід у 1941 р.* [28]. *Невелика частка клейнодів останньої Січі була збережена запорозькою старшиною та вивезена разом з іншими козацькими святинями на Кубань. Однак віхола революційних заворушень початку XX ст. ще далі віднесла їх від материнського лона. Багаторічні мандри важкими еміграційними шляхами Старого та Нового світу визначили місцем притулку кубанських козацьких клейнодів американський штат Нью-Джерсі* [29].

Іншим компактним місцем зберігання запорозьких клейнодів у дореволюційний час слугував Спасо-Преображенський собор у Петербурзі. Наведений нижче витяг з "Ведомости предметам, хранящимся в Спасо-Преображенском всей Гвардии соборе", складеної 1894 р., дозволяє уточнити загальну кількість та представництво козацьких клейнодів:

"9. Кошевого Запорожской Сечи, Полковника Гладкого: булава 1, бунчуков 2 и знамен 3.

10. 15 трофеев стоят в простенке между первым окном и южными входными дверями. Под ними таблетка с надписью: "Бунчуг. запорож. сечи и знам."

11. Булава помещается на том же простенке, ниже вышеназванных трофеев. Под нею таблетка с надписью: "Булава Запорожской Сечи".

12. 18 трофеев стоят в следующем простенке, за южными дверями и следующим окном. Под ними таблетка с надписью: "Бунчуг. запорож. сечи и знам." [30]

Таким чином, загальна кількість запорозьких трофеїв, що перебували у Спасо-Преображенському всієї гвардії соборі дорівнює 38 одиницям. "Ведомость" дозволяє дещо уточнити підрахунки Д. І. Яворницького, який повідомляв тільки про "20 курінних прапорів із простими дерев'яними держалами, три бунчуки завдовжки по чотири з половиною аршини кожен, одна срібна булава завдовжки три з половиною чверті", здійснені вченим за рисунком архітектора Стасова [31]. *На жаль, повна біографія й цих гідних свідків запорозької слави також ще не написана.*

Хоч доля козацьких клейнодів хвилювала не одне покоління дослідників, а сама згадка про них не залишала байдужим серце кожного свідомого українця, тривалі сторіччя бездержавного життя, свідоме нищення царатом та комуністичним режимом історичної пам'яті українського народу негативно позначилися на стані збереження та дослідженні цих важливих документів державницької доби нашої історії.

Лише окремі з них складають скромний набуток вітчизняних музеїв. Бунчуки прикрашають колекції Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника, Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького та Національного музею історії України. Чернігівський, що успадкував славнозвісну колекцію української старовини, виплекану В. В. Тарновським, пишається перначами чернігівського та білоцерківського полковників – Павла Полуботка й Семена Палія [32]. *Названі скарбниці творять невелику групу музейних установ, які володіють також збірками булав. На початку минулого сторіччя у Катеринославському обласному музеї імені відомого шанувальника козацьких старожитностей О. Н. Поля експонувалася печатка Дунайського козацького війська, що належала отаману Гладкому* [33].

Щодо козацьких корогов XVII – XVIII ст., то, окрім згаданих Дніпропетровського та Харківського історичних музеїв, ними можуть пишатися в Україні ще тільки Білоцерківський краєзнавчий [34] *та Національний музей історії України. Останній володіє унікальною пам'яткою сотенного та полкового прапорництва збройних сил Гетьманщини другої половини XVIII ст.* [35]

Козацький прапор було виготовлено згідно з приписами Ордеру гетьмана К. Розумовського від 8 березня 1755 року, яким покладено початок реформуванню військового прапорництва Гетьманщини за взірцем регулярних армій. Розпорядження гетьмана зобов'язувало на сотенних та полкових прапорах, виготовлених коштом Малоросійського Скарбу, відтворювати герб – зображення козака з мушкетом [36].

---

[22] *ПСЗ – Т. 9. – № 6578.*

[23] *Подальшу долю окремих клейнодів автору вдалося прослідкувати у статті "Етюд з архівних студій (невідомі матеріали з історії клейнодів гетьмана К. Розумовського)", яка у 2003 році побачила світ у науковому збірнику "Гетьман Кирило Розумовський та його доба" – "Чернігів, 2003.*

[24] *Каталог редкого, старинного и восточного оружия, хранящагося в собственном ЕИВ Арсенале в Царском Селе. – СПб., 1835. – Ч. 1. – С. 252.*

[25] *Макаренко М. Запорозькі клейноти в Ермітажі // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 25–39.*

[26] *Савчук Ю. Кілька нотаток до "біографії" козацького прапора зі збірки Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. Зб. тез доповідей та повідомлень. Міжн. наук. конф., присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 87–90.*

[27] *Сидоренко В. З історії обміну культурними цінностями між УРФСР та Україною. // УІЖ. 1972. – № 2. – С. 67.*

[28] *Кот С. Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РФ на Україну // УАЦ. НС. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 321–334.*

[29] *Якаев С. Одиссея казачьих регалий. – Краснодар, 1992. – С. 75.*

[30] *Савчук Ю. Из истории запорожских клейнодов // Кубань: проблемы культуры и информатизации, 1998. – № 2 (11). – С. 21–23.*

[31] *Гварницкий Д. История запорожских казаков. – СПб., 1892. – Т. 1. – С. 271–276.*

[32] *Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. – К., 1898. – С. 9.*

[33] *Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. – Екатеринослав, 1905. – С. 126.*

[34] *Ярова Г. Козацький прапор XVII століття // Пам'ятки України, 1991. – № 6. – С. 59.*

[35] *Її ж. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна. – Вип. 24. – 1990. – С. 206–209.*

[36] *Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Розумовского 1755–1764 гг. // Материалы в нумизматической конференции. – М., 2000. – С. 217.*

Однак більшість козацьких клейнодів розпорошена по музеях світу. Згадаймо хоча б про булави гетьманів: Б. Хмельницького (нині належить музею Війська Польського[37]), П. Тетері (зберігається в Ясногурському скарбці у Ченстохові, Польща)[38], Д. Апостола (1924 року перебувала у Державному Ермітажі у С.-Петербурзі)[39], П. Орлика (прикрашає колекцію Кабінету раритетних речей Муніципальної бібліотеки м. Лінчопін (лен Естерготланд, Швеція)[40] легендарного кошового Запорозької Січі Івана Сірка (за океаном у далекій Америці)[41]. Прапор Б. Хмельницького потрапив до Військового музею у Стокгольмі[42], гармати, виготовлені у часи урядування гетьманів І. Мазепи та К. Розумовського — Артилерійського музею у С.-Петербурзі, який став місцем притулку й для срібних литавр, подарованих останньому гетьману[43]. Дві печатки XVIII ст. Війська Запорозького Низового та Генеральної військової канцелярії збагатили Державний історичний музей у Москві[44]. У столиці Росії, запасниках славнозвісної Оружейної Палати, переховуються й козацькі прапори[45].

Хвилі історичного часу невблаганно відносять козацьку добу за горизонти минулих сторіч, зменшуючи надію істориків на успіх наукового пошуку у виявленні нових історичних пам'яток. Водночас чимало запитань з пошуку національних святинь залишаються відкритими, архівні збірки приховують щедру винагороду ще не одному поколінню дослідників історичної науки.

Свідчення цьому — виявлення козацьких прапорів, захоплених польним литовським гетьманом під Лоєвом та добутих у Києві у 1651 р. — достовірних прапорових відзнак Національно-визвольної війни. Унікальна знахідка стала своєрідною сенсацією наукового та культурного життя кінця 90-х рр. минулого століття. Вдалося достеменно встановити, що 12 прапорів ще у XVII ст. потрапили до Швеції (1685 року козацькі клейноди вже згадуються у реєстрі трофеїв шведського короля), а 9 — збереглися до нашого часу й перебувають у збірці трофеїв шведських королів у Військовому музеї у Стокгольмі.

Серед найвідоміших упродовж трьох з половиною сторіч місць зберігання козацьких прапорів згадаємо знамениті родинні гнізда шведської аристократії: палац Габріела де ла Гардіє (Gabriela de la Gardie), замок Фредерікса (Fredrikshof). А 1817 року разом з іншими трофеями вони з великою урочистістю були перенесені у Рідархгольмську кірку (Riddarholmkyrkan) — усипальницю Карла XII, де зберігалися до початку сторіччя. Пізніше їх передано на зберігання до музейних збірок Швеції[46].

Подальші наукові дослідження дали змогу атрибутувати поміж експонатами колекції ще одну коштовну пам'ятку національного значення — прапор Б. Хмельницького. Окрім кількох виразних ознак, притаманних козацькому прапорництву, належність відзнак засновнику Української держави нової доби підтверджують також ініціали гетьмана, відтворені на полотнищі: Б. — Богдан, Х — Хмельницький, Г. — Гетьман, В. — Війська, З. — Запорозького, ЕК. — Его Королівської, МЛО — Милості[47].

Прапор Б. Хмельницького — промовистий доказ того, що етап стрімкої еволюції національної та державної свідомості, яким стали події Національно-визвольної війни українського народу, знайшов адекватний вияв у розвитку зовнішніх атрибутів влади козацької держави. Він ламає усталені десятиріччями погляди на генезу символіки Війська Запорозького як таку, що тривалий час, мовляв, була позбавлена власного ядра, а переважно відображала взаємини васалітету стосовно могутніх сюзеренів. Зважаючи на козацькі традиції вшанування клейнодів, ментальність тієї доби, можемо без перебільшення вважати його появу далеко не другорядною подією політичного життя середини XVII ст.

Саме у виразній ілюстрації важливого акту — кристалізації державницької ідеї полягає непересічна історична значущість гетьманського клейноду, що став символом національного визволення, самовідданої боротьби за власну незалежну державу для багатьох поколінь українців.

Проникливо, палким поетичним словом справжнього патріота, що жертовно склав на вівтар боротьби власне життя, з непохитною вірою у вільне майбуття України у найтрагічніший час поразок національно-визвольних змагань початку XX ст., написав про це 1929 року у вірші "Мане... Такел... Фарес..." старшина армії Української Народної Республіки С. Левченко:

О, вже рабом вона не стане,
Їй "море русское" злий міт.
Вона йде з прапором Богдана
На сотні літ, на сотні літ.
Його ніс славний Дорошенко,
Його Мазепа поновив,
Йому поет Тарас Шевченко
Життя офірно присвятив[48].

Особливої ваги козацькі клейноди набули у державотворчих процесах сьогодення. У відповідності з вимогами статті 20 Конституції України (28 червня 1996 р.), яка передбачає створення Великого Державного Герба, козак з мушкетом — Герб Війська Запорозького (Низового та Гетьманської України), усвідомлений за козацької доби як державний та національний — має посісти гідне, історично обумовлене місце у Великому Державному Гербі України[49]. Конституційна норма слугує не тільки відображенням складного історичного шляху розвитку нашої держави, а й належним поцінуванням символу найдемократичнішої та найгероїчнішої доби вітчизняної історії, що вивершує у свідомості пересічного українця ідеали свободи, повновладдя народу, спадкоємність державотворчих традицій, є своєрідним свідченням прерогативи для Української держави духовних цінностей козацтва. Як і багато віків тому, козацький клейнод — "твір пишного, блискучого періоду нашої історії, що подарував народові нашому славу і безсмертя", покликаний, за словами автора брошури "В справі герба України" стати "...гербом того періоду нашої історії, коли весь загал народу пробудився від буденного життя і станув до боротьби в обороні національної незалежності"[50].

---

[37] Особисті речі Б. Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI — XVIII століть. — К., 2000. — С. 310–313.
[38] Zupilcki Z. Geneza i typologia bulaw hetanskich // Muzealnictwo wojskowe. — Warszawa, 1964. — T. 2. — S. 261. Щоправда, львівський історик М. Крикун спростовує ці відомості. Він стверджує, що згадана булава належала козацькому отаману Тимофію Цецюрі (див.: Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі в 1665 році // ЗНТШ. — Т. 240. — Львів, 2000. — С. 155.
[39] Макаренко М. Назв. праця. — С. 25.
[40] Савчук Ю. Булава, під якою стверджено першу Конституцію України // Історія в школах України, 2003. — № 4. — С. 50–52.
[41] Онацький Є. Булава і бунчук // Кубанський край, 1959. — № 1. — С. 7–9.
[42] Турек Є., Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 312–324.
[43] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К., 1997. — С. 194.
[44] Каменцева Е. Две украинские печати XVII в. Из собрания ГИМ. // Нумизматика и сфрагистика, 1963. — Вып. 1. — С. 203–205.
[45] Опись Московской Оружейной палаты. — М., 1884. — Ч. 3. — С. 84 — 88. Савчук Ю. Знамена українських гетьманів у Палаті зброї Московського Кремля // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К., 2003. — С. 576–602.
[46] Турек Є., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 237–251.
[47] Armemuseum. Statens trofesamling 22: 212.
[48] Левченко С. Мане... Такел... Фарес... // Табор, 1929. — Ч. 10. — С. 6.
[49] Конституція України. — К., 1997. — С. 9.
[50] Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. — К., 1918. — Ч. 1. — С. 121.

Прапори Гетьманської України.

Прапор гетьмана Богдана Хмельницького. 1649 – 1654 рр. Україна.
Належність прапора Хмельницькому засвідчують ініціали та абревіатура гетьманського титулу:
"Б Х Г Є К М Л О В З" (*БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ГЕТЬМАН ЄГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО*)
Льон, вовна, дерево; шиття, олія. Розмір збереженої частини. 104 x 123 см.
Державна колекція трофеїв (Statens trofesamling, далі: ST) ST 20/460.
Військовий музей (ARMEMUSEUM). Стокгольм. Швеція.
Розшуканий і досліджений Ю.К. Савчуком, к.і.н. м. Київ.

Прапори періоду Національно-визвольної війни, втрачені захисниками Києва в 1651 р.
(Розшукані і досліджені к.і.н. Ю.К. Савчуком (м. Київ) та Є. Турек (м. Стокгольм).

Прапор козацький. 1651 р. Україна.
Киняк, дерево; шиття, олія. 115 x 146 см.
Державна колекція трофеїв ST 25/127.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

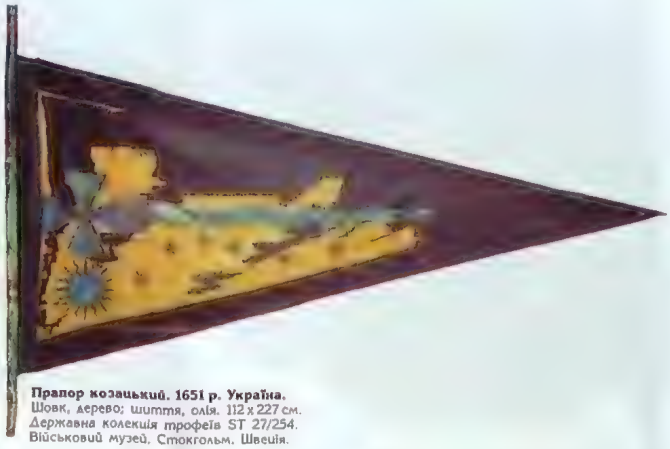

Прапор козацький. 1651 р. Україна.
Шовк, дерево; шиття, олія. 112 x 227 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/254.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор козацький. 1651 р. Україна.
Китайка, дерево; шиття, олія. 181 x 286 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/251.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор з гербом м. Києва. 1651 р. Україна.
Китайка, дерево; шиття, олія. 104 x 76 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/273.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор козацький. 1651 р. Україна.
Китайка; шиття, олія
Давній малюнок прапора з оригіналу.
Державна колекція трофеїв ST 27/209 в.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор з гербом м. Києва. 1651 р. Україна.
Китайка; шиття, олія.
Давній малюнок прапора з оригіналу.
Державна колекція трофеїв ST 27/272.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапори періоду Національно-визвольної війни, втрачені козаками у бою під Ріпками 26 червня 1651 р.
(Розшукані і досліджені к.і.н. Ю. К. Савчуком (м. Київ) та Є. Турек (м. Стокгольм).

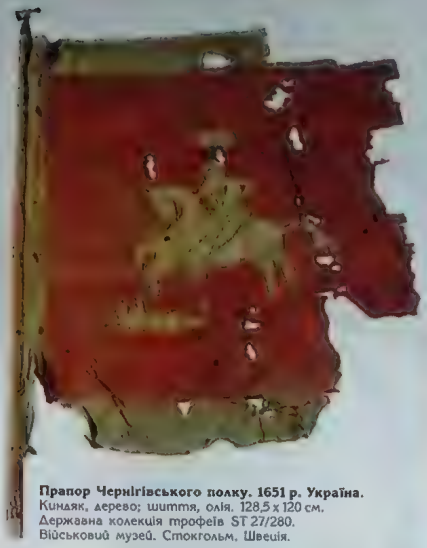

Прапор Чернігівського полку. 1651 р. Україна.
Киняк, дерево; шиття, олія. 128,5 x 120 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/280.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор Чернігівського полку. 1651 р. Україна.
Льон, дерево; шиття, олія. 116 x 238 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/256.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор Чернігівського полку (?). 1651 р. Україна.
Давній малюнок прапора з оригіналу.
Державна колекція трофеїв ST 25/94.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор Чернігівського полку (?). 1651 р. Україна.
Китайка, дерево; шиття, олія. 111 x 201 см.
Державна колекція трофеїв ST 25/255.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

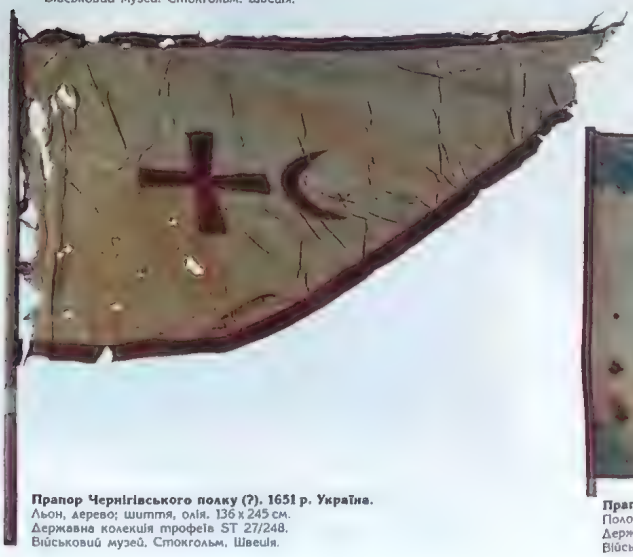

Прапор Чернігівського полку (?). 1651 р. Україна.
Льон, дерево; шиття, олія. 136 x 245 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/248.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор Чернігівського полку (?). 1651 р. Україна.
Полотно, дерево; шиття, олія. 140 x 210 см.
Державна колекція трофеїв ST 25/99
Військовий музей. Стокгольм. Швеція

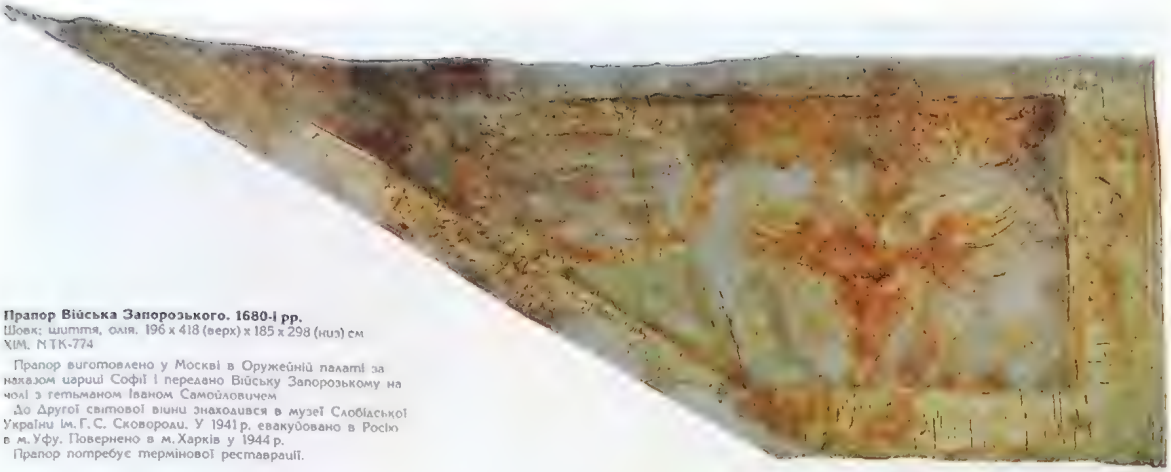

Прапор Війська Запорозького. 1680-і рр.
Шовк; шиття, олія. 196 х 418 (верх) х 185 х 298 (низ) см
ХІМ. N ТК-774

Прапор виготовлено у Москві в Оружейній палаті за наказом царині Софії і передано Війську Запорозькому на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем

До Другої світової війни знаходився в музеї Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. У 1941 р. евакуйовано в Росію в м. Уфу. Повернено в м. Харків у 1944 р.

Прапор потребує термінової реставрації.

Прапор Війська Запорозького з гербом гетьмана Івана Мазепи. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Шовк; шиття, гаптування, олія.
176 х 264 х 99 см
Державна колекція трофеїв ST 21/25. Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Прапор добутий шведами в битві під Несвіжем у 1706 р.

Фрагмент прапора з гербом гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи.

Зворотний бік.
Державна колекція трофеїв ST 21/25
Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Фрагмент прапора з гербом полковника Війська Запорозького М. Миклашевського

Прапор Сенчанської сотні Лубенського полку. XVIII ст. Україна.
Шовк; шиття, олія. 101,6 x 162 см.
НМІУ. N Т-5828

Прапор Сенчанської сотні Лубенського полку. XVIII ст. Зворотний бік.
Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. - К., 1915. - Вип. 4-5.
Табл. 33: пам'ятники козацького побуту XVIII ст. Арк. 54. НБУВ. Б/н

Прапор козацький (?). XVII ст.
(Часткова реконструкція). Тканина; шиття. 85 x 170 см
БКМ. N 390/87

Прапори останньої Запорозької Січі.
(Опубліковані і досліджені мистецтвознавцем М. Макаренком).

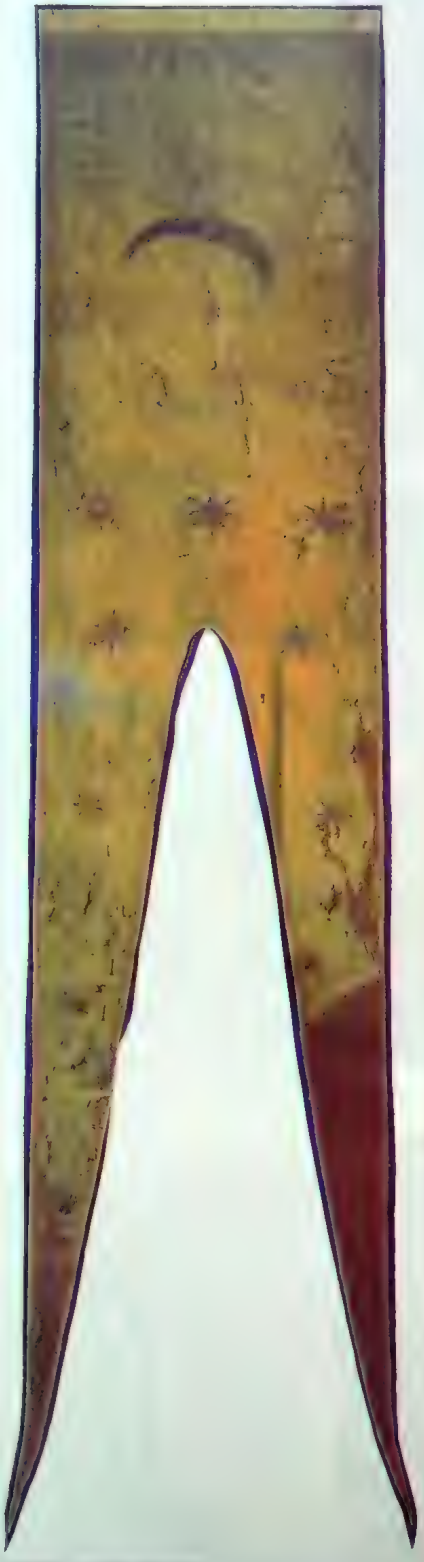

Корогва – козацький прапор з двома фестонами. II половина XVIII ст. Україна. На лицевому боці напис: "1772 ГОДУ МАРТА 10 ДНЯ. С. С. З. В. Б. З. Ф. С. С".
Шовк; шиття, олія. 58 х 284 см
ДІМ. N КП-51640. І-663

За переказами, прапор було виготовлено в Україні коштом курінної (можливо паланкової) старшини останньої Запорозької Січі

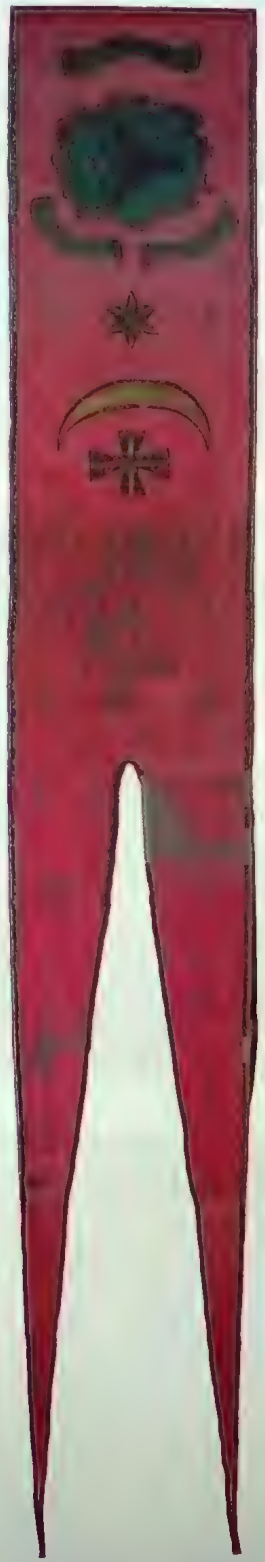

Зворотний бік прапора.

Корогва – козацький прапор з двома фестонами Самарського куреня Запорозької Січі. 1772 р. Україна.
Шовк; шиття, олія. 54 х 384 см.
ХІМ. N 7011, ТК-775.

Донаторський напис на краю корогви засвідчує, що її виготовлено 24.06.1772 р. коштом полковника Самарського куреня Летуковського Гната Пшеничного, полкового писаря Василя Єршова, полкового осавула Івана Усенка.

Прапор морський Війська Запорозького Низового. Копія XX ст. з оригіналу XVIII ст.
Шовк; шиття, олія. 164 x 240 см.
НЗХ. N НДФ-11707.

Зворотний бік

Прапор морський Війська Запорозького Низового. Копія початку XX ст. художника М. І. Струнникова (1871 – 1945) **з оригіналу прапора XVIII ст.**
Переданий Краснодарським краєзнавчим музеєм 13 серпня 1950 р.
Прапор двобічний. На лицевому боці напис бронзовою фарбою:
"ЗІЄ ЗНАМА ВВОЙСКО ЄА ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОЄ НИЗОВОЄ ЗАЪЛАНО КОШТО ПЪХОТИ ВОЮЮЧЕЙ ТОГОЖЪ ВОЙСКА ПО ЧЕРНОМ МОРЮ ТАКОЖЪ ПО РЪКАМ ДНЕПРЪ И ДУНАЮ"
Шовк; шиття, олія. 155 x 218 см.
ЛІМ. N ТК-4582

Третя копія морського прапора козацького Війська Запорозького Низового зберігається в Національному музеї історії України. N НТ-6248

Зворотний бік

Гетьманські булави та полковничі перначі.
Пернач восьмиперий. N 298
Належав полковнику переяславському Григорію Іваненку
Пернач дев'ятиперий. N 299
До колекції належив з козацької родини Танських. Належав полковнику білоцерківському Семену Палію
Пернач семиперий. N 292
Пернач дванадцятиперий. N 294.
У нижній частині держака викарбувано: родовий герб князів Вишневецьких, дату "1670" і герб Польщі. Належав одному з представників шляхетського роду Вишневецьких
Булава гетьманська. N 289.
Булава гетьманська. N 288
Булава гетьманська. N 286
Пернач восьмиперий. N 291.
Належав полковнику прилуцькому Олександру Якубовичу.
Пернач. N 297
Пернач восьмиперий (три пера втрачено). N 296.
Пернач восьмиперий. N 290
Пернач восьмиперий. N 295.
Пернач восьмиперий. N 293.
Булава гетьманська похідна. N 287.
За описом "Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В. В. Тарновскаго". - К., 1898.
ДНАББ. N 5067.

Козацькі клейноди зарисовані з натури видатними українськими художниками.

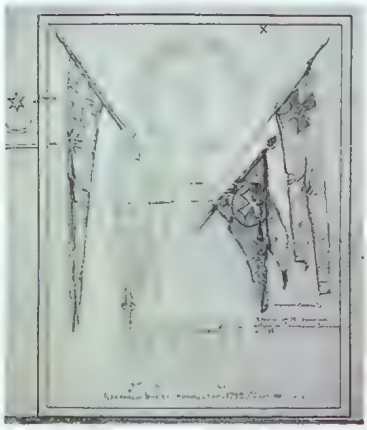

Клейноди Війська Чорноморського. 1792 р. Катеринодар. А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1890-і рр.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 6.
Напис: "КЛЕЙНОДЫ ВОЙСКА ЧЕРНОМОРСКАГО 1792 ЕКАТЕРИНОДАРЪ"
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Запорозькі клейноди.
С. І. Васильківський (1854 - 1917).
1890 - 1900-і рр.
Папір; акварель. 22 x 12 см.
ХХМ. N Г-1966.

Бунчуки. А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1890-і рр.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 6.
Напис: "ПРЄОБРАЖ. СОБОРЪ ВЪ С-ПБ, МУЗЕЙ А. ПОЛЯ И КРАКОВСКІЙ МУЗЕЙ".
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Три булави і два келепи.
С. І. Васильківський (1854 - 1917).
1890 - 1900-і рр.
Папір; олівець, акварель. 22 x 12 см.
ХХМ. N Гр-1965/зворот.

Козацькі гармати з ядрами.
М. С. Самокиш (1860 - 1944). **1900 р.**
Папір; акварель, туш, перо. 28 x 38 см.
НХМУ. N Гр-515.

Козак з бунчуком. А. А. Жлаха (1855 - 1927). **1897 р.**
Альбом А. Жлахи "Украина и Запорожье". - N 5.
Напис: "1763 - 1765. ГЕТЬМАНЕЦЬ".
Ескіз. Папір; олівець. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Бунчук. XVII ст. Туреччина.
Бронза, дерево, кінське волосся; карбування, плетіння.
Н - 132 см
НМІУ. N 3-1593. НІЕЗП(і). N 643

Бунчук. XVII ст.
Налійшов з с. Веремiївки Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. в 1956 р. до фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею.
Дерево, кінське волосся; плетіння. Н - 63 см.
ЧКМ. N 2272.

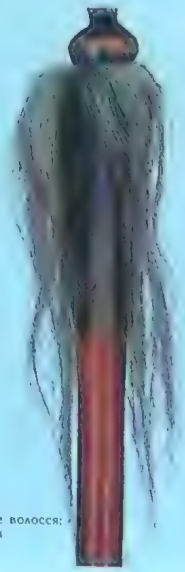

Бунчук (?). XVII ст.
Бронза, дерево, кінське волосся; виточування, плетіння
Н - 79,5 см.
НІЕЗП(і). N 643

Бунчук. Кінець XVII – I половина XVIII ст. Туреччина.
Мідний сплав, дерево, кінське волосся; карбування, золочення, плетіння. Н - 118 см
ХКМ. N XIAM-O-404

"Котли" і тулумбаси XVII - XVIII ст.

Котел. XVII ст.
Мідь, залізо, шкіра; лиття, кування, карбування, виточування, вичинка. H - 40 см D - 64 см
ЛГМ. N Р3-804.

Котел ЛГМ. N Р3-804 є парою до котла ЛГМ. N Р3-803

Котел. XVII ст.
Мідь, залізо, шкіра; лиття, кування, карбування, виточування, вичинка
H 40 см D 60 см
ЛГМ. N Р3-803

Котел. XVII ст.
Мідь, залізо, шкіра; лиття, кування, карбування, виточування, вичинка. H - 42 см. D - 61 см.
БКМ. N 374/554

Котел. XVIII ст.
Мідь, залізо, шкіра; лиття, кування, карбування, виточування, вичинка. H - 41 см. D - 58 см. На семи гвинтах
ЛІМ. N MI-64.

Котел ДІМ. N КП-2399, I-3744
є парою до котла ЛІМ. N ШР-432
Був переданий до ДІМ в 1950-х рр

Котел. XVIII ст.
Мідь, залізо, шкіра; лиття, кування, карбування, виточування, вичинка. H - 45 см. D - 66 см
ДІМ. N КП-2399, I-3744

Котел. XVIII ст.
Мідь, залізо, шкіра; лиття, кування, карбування, виточування, вичинка. H - 47 см. D - 68 см.
ЛІМ. N ШР-432.

Тулумбас. XVII ст. Україна.
Мідь, залізо, шкіра; лиття, кування, карбування, виточування, вичинка. H - 35 см. D - 71 см.
НМІУ. N Р-388/1

Тулумбас. XVII ст. Україна.
Мідь, залізо, шкіра; лиття, кування, карбування, виточування, вичинка. H - 35 см. D - 71 см.
НМІУ. N Р-388/2.

Булави XVII – XVIII ст.

Булава гетьмана України Богдана Хмельницького. XVII ст.
Ріг носорога; виточування, різьблення, емаль.
L - 29 см.
D (голова) - 7,1 см.
D (держак) - 2,5 см.
H (держак) - 15,2 см.
Музей Війська Польського. Варшава.

Нижня частина держака булави втрачена

Булава. XVII ст. Україна.
Бронза; лиття, карбування, гравірування, золочення
L - 55 см
НМІУ. N 3-354

Держак булави. Початок XVIII ст.
Бронза; лиття, карбування, гравірування
L - 43 см. D - 2,2 см
ДІМ. N КП-39536, О-257

Булава. XVII – XVIII ст.
Залізо; лиття, кування, карбування, таушування золотом
H - 57 см. D - 7,5 см
ЗКМ. N Ор-3386

Булава. XVIII ст.
Мідь, срібло, дерево; лиття, карбування гравірування, золочення
ГИМ. Б/н

Держак булави. XVII – XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 286
Дерево, срібло, бірюза; лиття, карбування золочення, інкрустація
L - 57 см
L (верхня частина срібного окуття) - 17,5 см
L (нижня частина срібного окуття) - 20 см
ЧОІМ. N И-4517

Булава. XVII ст. (?)
Срібло, дерево, шкіра лиття, кування, карбування виточування L - 65 см
НІЕЗП(і) N 5296

Фрагмент руків'я булави з гравірованим гербом.
НМІУ. N 3-354

Булава. XVII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 288
Срібло, дерево, шкіра, бірюза, лиття, карбування, золочення, інкрустація. L - 70 см
НМІУ. N 3-1647

Булава гетьмана України в еміграції Пилипа Степановича Орлика (5.04.1710 – 26.05.1742). Кінець XVI – початок XVII ст. Схід.
Срібло, золото; лиття карбування, гравірування таушування, золочення
L - 62,2 см
Кабінет рідкісних речей Муніципальної бібліотеки м. Лінчопін
Лен Естергетланд. Швеція

Булава гетьмана Правобережної України Павла Тетері (?). XVII ст.
Срібло; лиття, карбування, золочення.
L - 74 см. D (голова) - 9 см.
Музей "Арсенал", монастир "Ясна Гора", м. Ченстохов. Польща

Отримана гетьманом від московського царя В. 1661 р. через посольство козацьке передана королю польському, Яну Казимиру, який залишив її як дар монастиреві "Ясна Гора" в Ченстохові.

Булава похідна. XVII - початок XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 287.
Срібло, дерево, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення.
L - 45 см
ЧОІМ. N И-4515.

Булава. XVIII ст. (?).
Бронза; лиття, карбування.
L - 38 см.
ВОКМ. N КВ-3021, М3-389.

Булава. XVII - XVIII ст. Україна.
Срібло, дерево, оксамит; лиття, карбування, гравірування. L - 45 см
НМІУ. N РДМ-1842.

Булава. XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського. N 289
Срібло; лиття, карбування, гравірування, чернь, золочення.
L - 31 см. D (голова) - 8,5 см.
ЧОІМ. N И-4520.

Нижня частина держака булави втрачена.

Булава XVII ст.
Мідь, дерево; лиття, карбування, золочення.
L - 25,3 см.
D (голова) - 7,6 см.
ХКМ. N ХІАМ-О-206

Булава. XVII ст.
До музею надійшла у 1940 р. з колишнього музею ім. Любомирських у Львові. Прикрашена 76-ма каменями. У торці держака булави є отвір, у який вкручувався стилет.
Залізо, бірюза, турмаліни; лиття, карбування, золочення, чернь, інкрустація.
L - 68,5 см. D (голова) - 13 см.
ЛІМ. N З-3917.

Фрагмент булави з карбованим зображенням Юрія Зміеборця.
НМІУ. N РДМ-1842.

Перначі XVII – XVIII ст.

Перначъ прилуцького полковника Олександра Якубовича. XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 291
Срібло, дерево; лиття, золочення, карбування, гравірування. L – 70 см
ЧОІМ. N И-4526

Навершя пернача. XVII – XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського. N 293.
Срібло, бірюза, сердолік; лиття, карбування, золочення, інкрустація. L – 18 см.
ЧОІМ. N И-4523.

Перначъ чернігівського полковника Павла Полуботка. 1707 р. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 298.
Напис (на грані ручки): "ПЕРНАЧЪ ЧЕРНИГОВСКАГО ПОЛКОВНИКА ПАВЛА ПОЛУБОТКА 1707"
Бронза; лиття, гравірування, золочення. L – 40,3 см
ЧОІМ. N И-4525

Перначъ чернігівського полковника Павла Полуботка. Початок XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 838. Зберігався в родині Милорадовичів у Полтаві
Срібло; лиття, карбування, золочення. L – 48 см
ЧОІМ. N И-4529

За каталогом українських старожитностей В. В. Тарновського 1898 р за N 298 зображено перначъ "Перначъ литой, бронзовый, вызолоченный Перьевъ 8 ажурныхъ Принадлежалъ полковнику переяславскому Григорию Иваненку".

Перначъ. I половина XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 290
Срібло, дерево; лиття, гравірування, золочення. L – 74 см.
ЧОІМ. N И-4527 (навершя).
ЧОІМ. N И-4520
(окуття нижньої частини)

Перначъ білоцерківського полковника Семена Палія. Початок XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 299
Приладний у Танських - нащадків Палія
Срібло; лиття, карбування, золочення, чернь. L – 52 см
ЧОІМ. N И-4528

Перначъ. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Срібло, дерево, бірюза лиття, карбування таушування золотом інкрустація. L – 54,5 см
МІГ. N КН-7385

Перначъ XVII ст. Туреччина.
Бронза, дерево, шкіра лиття, карбування, гравірування, виточування
L – 66 см
НМІУ. N З-355

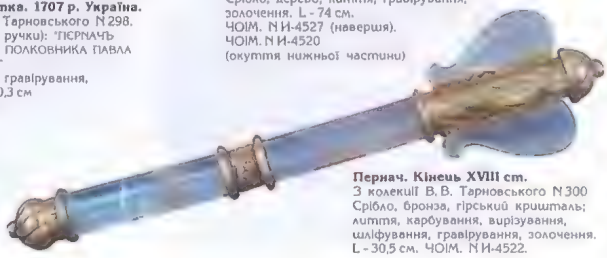

Перначъ. Кінець XVIII ст.
З колекції В. В. Тарновського N 300
Срібло, бронза, гірський кришталь; лиття, карбування, вирізування, шліфування, гравірування, золочення. L – 30,5 см. ЧОІМ. N И-4522.

Фрагмент навершя пернача з невизначеним гербом. XVII ст. Туреччина.
НМІУ. N З-355

Навершя пернача. XVII ст.
З колекції В. В. Тарновського
N 292.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, чернь.
L 18,7 см D - 3,2 см.
НІЕЗП(і). N 23.

Окуття нижньої частини держака пернача. XVII ст.
З колекції В. В. Тарновського
N 292.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, чернь.
L - 16 см. D - 3,2 см.
ЧОІМ. N И-4699

Пернач. XVII ст. Туреччина.
Бронза, дерево; лиття, кування, гравірування, виточування.
L (окуття нижньої частини) - 36,2 см.
L (навершя) - 22,8 см
НОХ. N 1017. М-636

Пернач. XVII - XVIII ст. Україна.
Срібло, дерево, шкіра, оксамит; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення, чернь.
L - 60 см.
НМІУ. N РДМ-1377.

Пернач. XVII ст. Туреччина.
Срібло; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення. L - 56,5 см.
ЛІМ. N 3-3459.

До музею надійшов у 1940 р. з колишнього музею ім. Яна III у Львові, куди потрапив у 1914 р. в складі колекції В. Лозинського, який придбав його у 1890 р. за 1400 крон у Галицькому кредитному банку.

Пернач. XVII ст.
Бронза, срібло; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення.
L - 50,2 см.
НІЕЗП(і) N 647.

Пернач. XVIII ст.
Бронза; лиття, карбування, сріблення, гравірування.
L - 38,5 см.
ЖОКМ. N КП-18949. 36-36.

Надійшов до музею з Волинського давньосховища, яким керував О. О. Фотинський.

Пернач. XVII ст.
На окутті нижньої частини держака пернача викарбувано тавро "О/Т".
Срібло, дерево, шкіра акули; лиття, карбування, гравірування, золочення.
L 57 см
НХМУ. N ХП-159.

Келеп. XVII – XVIII ст.
Залізо, дерево; лиття, кування, карбування гравірування
L - 77 см. L (келеп) - 9 см
ЧОІМ. N И-4532

Келеп. XVII – XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 470
Залізо, срібло; лиття, кування, карбування.
L 14,1 см.
ЧОІМ. N И-4534.

Келеп. XVII – XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 469
Залізо, срібло; лиття, кування, карбування. L - 17,6 см
ЧОІМ. N И-4535

Келеп. XVII – XVIII ст.
З колекції О.М. Поля
Залізо; лиття, кування гравірування, таушування сріблом, чернь. L - 20 см
ДІМ. КП-39527, О-247

Келеп. XVII – XVIII ст.
Бронза, дерево, шкіра, срібло; лиття, кування, карбування, золочення
L - 76 см. ЧОІМ. N И-4533

Пернач (шестопер). XVII – XVIII ст.
Залізо; лиття, кування, карбування, гравірування, таушування золотом.
L - 88,5 см.
ЗКМ. N Ор-3387.

Пернач (шестопер) з стилетом. XVII ст. Україна.
Залізо, срібло; лиття, кування, карбування, гравірування, чернь, таушування золотом.
L - 61 см. L (стилет) - 42,2 см.
НМІУ. N 3-97

Пернач бойовий. XVII ст. Україна.
Залізо; лиття, кування, карбування
L - 61 см
ХКМ. N XIAM-O-42

Пернач (шестопер) бойовий. XVIII ст. Польща (?).
Залізо; лиття, кування карбування, золочення
L - 59,5 см
ЛІМ. N 3-1050

Пернач (шестопер) бойовий. XVI ст. Молдова (?).
Напис на державку: "NICE HORE BOTANIATE" CDL XXVIII"
Залізо; лиття, кування таушування золотом
L - 57,3 см
ЛІМ. N 3-1036

Булави польські. XVI - XVIII ст.

Булава. XVI ст. Польща.
Срібло; лиття, карбування. L - 40 см.
БКМ. N 389-86.

Знайшов селянин Яків Сімченко
при оранці городу 6.06.1925 р.
с. Черкас Білоцерківського р-ну на Київщині.
Передано до музею 24.10.1928 р.

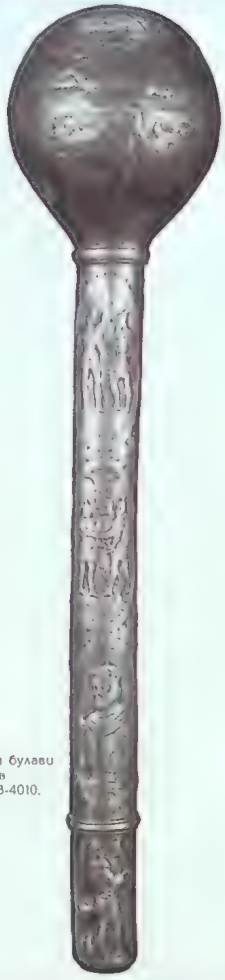

Зображення булави
з двох боків
ВОКМ. N КВ-4010.
МЗ-562

Булава. Кінець XVIII ст. Польща.
Булава належала родині Замойських.
Виготовлена на честь Яна Замойського
(1541 - 1605) - коронного гетьмана
і канцлера Польщі.
Срібло; лиття, карбування. L - 42 см.
ВОКМ. N КВ-4010, МЗ-562.

Булава. XVII ст. Польща.
Напис: "POL.D.SIC.I.S.AVC.D.C.REX."
Срібло; лиття, карбування,
золочення, чернь. L - 60 см.
ЧОІМ. N И-4516.

Клейноди писаря.

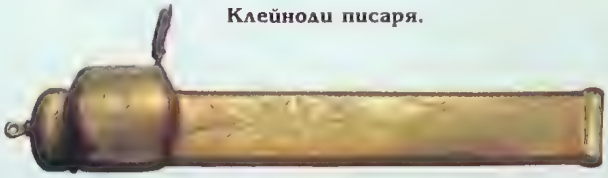

Чорнильниця запоясна - каламар. XVII - XVIII ст. Україна.
Мідний сплав; лиття, карбування, гравірування.
H - 3 см. L - 23,5 см.
ЧОІМ. N И-3175.

Каламар підвісний. XVII ст. Україна.
Срібло, лиття, карбування, золочення.
8,5 см. Основа - 11,2 х 3,7 см.
НМУ. N РДМ-978.

Каламар підвісний. XVIII ст.
Мідний сплав, лиття,
карбування, гравірування.
H - 6,2 см.
Основа - 6,6 х 3 см.
ДІМ. N КП-60123, І-1567.

Каламар підвісний. XVIII ст.
Знайдений Д. І. Яворницьким під
час розкопок Чортомлицької Січі
у дерев'яній скрині, на місці
військової скарбниці.
Мідний сплав; лиття, карбування,
гравірування. H - 4,5 см.
Основа - 5,5 х 2,75 см.
ДІМ. N КП-60122, І-1566.

Каламар підвісний. XVIII ст. Україна.
Мідний сплав, емаль; лиття, карбування.
H - 9,5 см. Основа - 13,3 х 4,5 см.
ДІМ. N КП-60121, І-1565.

Ігор Ситий
історик

ГЕТЬМАНСЬКІ ТА КОЗАЦЬКІ ПЕЧАТКИ (УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА)

Історія цих печаток починається в останній третині XVI ст., коли козацтво постало як реальна сила, з якою вимушені були рахуватися правителі держав, що оточували Україну. У 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську Запорозькому печатку з гербом[1].

На жаль, і досі не знайдено реального відбитку тієї печатки. Серед українських істориків існує думка, що в цьому випадку маємо справу з легендою, створеною козацьким літописцем Григорієм Грабянкою[2]. *Версію цю підкріплюють спостереження над іконографією малюнка печатки – порохівниця та шапка зі шликом з'явились лише у XVII ст., козак зображується на печатках XVI ст. в стаціонарній позі – повернутий ліворуч, а на печатках першої половини XVII ст. (М. Дорошенка, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького) козак рухається і повернутий праворуч. Фактично Грабянка описав сучасну йому гетьманську печатку, впевнений, що такою вона була і за часів Стефана Баторія.*

Відоме з літератури зображення печатки 1576 р. вважаємо, вслід за М. Слабченком[3], *фальсифікатом XIX ст. Варто підкреслити: зображення гетьманських печаток у друкованих виданнях XIX ст. страждають помилками та перекрученнями, що цілком зрозуміло з огляду на молодість вітчизняної сфрагістики. Тому не варто сучасним публікаторам користуватися цими малюнками. Цілком достовірними є зображення печаток гетьманів Григорія Лободи (1595), Гната Василевича (1596) та Гаврила Крутневича 1603 років. Але початок справжньої історії державної печатки Гетьманщини пов'язуємо з ім'ям Богдана Хмельницького як фундатора Української держави. Саме за нього державна печатка набула завершеного вигляду (іконографія малюнка, форма, напис), який потім змінювався лише в деталях.*

З прикрістю доводиться констатувати, що і досі відсутній реєстр гетьманських печаток. Це унеможливлює остаточні висновки щодо генези важливої галузі козацької сфрагістики. Все ж праці Грабянки, Слабченка, Крип'якевича, Прокоповича, Дракохруст, Грабової, Ніса містять значний і цікавий матеріал.

Всі гетьманські печатки належать до категорії прикладних. Виконані вони технікою паперово-воскового відбитка, відомою з середини XVI ст., оскільки в цей час папір витіснив пергамент і новий матеріал не мав необхідної міцності для тримання важкої вислої печатки. Як підкладка найчастіше використовувався віск червоно-брунатного забарвлення, що спочатку розм'якшувався, потім накривався зволоженою паперовою кустодією, до якої писар прикладав штемпель і з'являвся відбиток.

Застосування червоного воску віддзеркалює світову традицію привілейованого статусу цього кольору, хоча в Україні такої практики додержувалися не завжди. Ось чому зустрічаємо воскову підкладку чорного або природнього забарвлення. З кінця XVII і впродовж XVIII століття все частіше поряд із воском застосовується і сургуч червоного, брунатного або чорного кольорів. Як барвники використовували кіновар, сурик, сажу.

Таке вільне поводження з кольорами пояснюється процесом розбудови Української держави, коли державні установи були в стані конституювання, регламентації. До того ж, у життя українського суспільства активно втручалася Росія, особливо у XVIII ст., швидко змінюючи українські державні наробки своїми (зазначимо, що у XVII ст. ситуація була зовсім іншою – Росія активно засвоювала досвід України, в тому числі і в галузі сфрагістики)[4]. *Бракувало українському чиновництву власного досвіду, знань та традицій у діловодстві. Але воно виявляло велику гнучкість і активно використовувало сфрагістичні наробки сусідів, в першу чергу, Речі Посполитої, оскільки українці і поляки тривалий час мешкали під спільним дахом цієї держави.*

Сам штемпель або матриця печатки виготовлялися зі срібла чи іншого металу. В центрі вміщувалося зображення козака в довгому жупані, повернутого праворуч, на лівому плечі у нього рушниця, на лівому боці висить шабля, на правому – порохівниця (її почали зображувати з 60-х рр. XVII ст.)[5], *права рука спирається на бік.*

Це найбільш поширена версія, хоча відомі печатки І. Брюховецького, М. Ханенка, де в правій руці козак тримає спис[6]. *На печатці П. Орлика під ногами козака зображені арматура та клейноди*[7], *на печатці І. Мазепи зразка 1709 р. козак озброєний шаблею та стрілами*[8], *на печатці А. Могили фігура козака повернута вліво, а до озброєння додано щит*[9], *гетьман Суховієнко зображував на своїй печатці лук та стріли*[10].

Певний час гетьманом Правобережної України був молдовський господар Іон Дука. Він користувався печаткою 1681 р., де зображалися державні емблеми Молдови – голова бика, між рогами якого шестипроменева зірка, обабіч – півмісяць і сонце, під головою – птах, що тримає у дзьобі хрест, обабіч – три квітки і булава. На зв'язок з Україною вказував лише напис: "+ БОЖЮ МАТЮ ІОН ДУКА ВОЄВОД И ГОСПОД ЗЕМЛЬ МОЛДКО И ЗЕМЛЬ УКРАНСКОИ"[11].

На гетьманській печатці І. Виговського у щиті зображено орла з щитком на грудях, де вміщено особистий герб Виговського. Над щитом – короноване забороло, на якому сидить голуб із гілкою у дзьобі[12]. *На печатці Ю. Хмельницького красується вершник*[13].

Реалії, за яких українцям доводилося виборювати право на життя в оточенні агресивних сусідів, викликали створення відповідної емблематики – комбінації християнських і військових знаків (хрест, зірка, півмісяць, серце, шабля, спис, стріла, лук), що найбільш поширені у козацькій сфрагістиці. І в часи Київської Русі на печатках викарбовували озброєних мечами та списами воїнів, які символізували готовність до збройного опору загарбникам, але не для нападу на сусідів.

[1] *Грабянка Г. Действия преславной и от начала козаков кровавшей невиданной брани Богдана Хмельницкого с поляки 1710. – К., 1854. – С. 24*
[2] *Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 123*
[3] *Слабченко М. Материалы по малороссийской сфрагистике. – Одесса – Б. д. – С. 11–12*
[4] *Прокопович В. Малороссійская печать. Сфрагістичні етюди // ЗУНТШ. – Париж – Нью-Йорк, 1954. – Т. 163. – С. 85*
[5] *Ситий І. До історії гетьманської печатки. – Львів, 2001. – С. 4.*
[6] *Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗУНТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 11, мал. 3–4. 7*
Прокопович В. – Назв. праця. – С. 96
[7] *Слабченко М. – Материалы... – С. 14*
[8] *Дракохруст Е. И. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. // Нумизматический сборник, – М., 1971. – Ч. 4 – Випуск 4 – Табл. 32, рисунок 7*
[9] *Прокопович В. – Назв. праця. – С. 91*
[10] *Ситий І. Україно-молдавська печатка // Сіверянський літопис. – Чернігів, 1999. – № 3 – С. 99–101*
Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1911. – С. 361
[11] *Прокопович В. – Назв. праця. – С. 90.*

На це вказує сама іконографія малюнка зображень. Скажімо, воїна, який тримає в руці спис та щит, вагимо на печатках князів Мстислава Володимировича, Ізяслава Ярославовича, Всеволода Юрійовича, Мстислава Мстиславовича, Романа Мстиславовича, Святослава Всеволодовича[14].

До Д. Многогрішного козак зображувався у простому, без прикрас, одязі, що було даниною традиції степового братства, низового лицарства, де не існувало бідних, багатих, старших і менших, а всі вважалися рівними. Але процес соціального розшарування дався взнаки. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі. Ще далі пішов К. Розумовський: зображення на його печатці більше нагадує російського гренадера, ніж українського козака.

Іноді це зображення набуває характеру портрета. Можна припустити, що на печатках І. Мазепи зразка 1687 р. та 1705 р. у повний зріст зображено саме цього гетьмана. Адже як високоосвічена людина, естет, Іван Мазепа був добре знайомий з європейською практикою вміщення портрета володаря на державній печатці. Тим більше, що і в Україні вона відома – портрет Юрія II, короля Малої Русі, на його маєстатичній печатці, портрет галицького князя Володислава Опольського, "Руської землі дідичного володаря", на відповідній печатці[15].

Таким чином, у печатці відбиваються соціально-політичні і культурні зміни, що сталися в українському суспільстві протягом XVII – XVIII століть.

Ці зміни можна побачити і у написі печатки. На гетьманських печатках кінця XVI – початку XVII ст. писали: "ХОПИ /т\ ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО"[16]. Перше слово означало, що відбиток печатки на документі – це копія матриці. Легенда підкреслює незалежність запорожців. Утворення напівавтономної Української держави знайшло своє відображення і в написі. У Петра Дорошенка він був такий: "ПЕЧАТЬ * ВОСКА * ЄГО КОРОЛЕВСКОЙ] * МИЛОСТИ] * ЗАПОРОЗКОГО"[17]. На печатці Богдана Хмельницького зразка 1656 р. – "+ ПЕЧАТЬ ЦРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОЙ РОСИ ВОИКА ЗАПОРОЗ"[18]. Себто, почали вказувати титул сюзерена.

Для передачі напису використовували літери кирилиці, латини, грецькі. Мала площа печатки і великий текст примушували використовувати словоскорочення, злиття, комбінації малих і великих літер. У XVII ст. манера передачі літер часто-густо набувала характеру скоропису, а з 30-х рр. XVIII ст. літери повторювали російський цивільний шрифт.

Досить часто напис починався хрестиком, який означав, що ця держава перебуває під Божим покровительством, адже це – символ Ісуса Христа. Окрім хреста, для поділу слів напису використовували зірки. Вони робили печатку естетично привабливою, а також уособлювали в собі образ Богородиці, бо зірка є її символом.

Змінювався і розмір печатки – від 28 мм у Г. Крутневича до 85 мм у К. Розумовського[19]. Всі печатки круглі, оскільки це найбільш доречна форма для вміщення великого тексту, що до того ж відображало світову практику і традицію. Збільшення розміру печатки у XVIII ст. можна пояснити впливом відповідних російських зразків: печатка Єлизавети дорівнювала 85 мм, такого ж розміру була і печатка К. Розумовського зразка 1751 р.[20] Під цим же впливом відкинуто староукраїнську традицію скорочення тексту та характерні для українського письма і друку креслення літер, що були замінені російськими зразками. В цьому ж столітті саме російський уряд встановлював, яке зображення і напис повинні бути на державній печатці України, що стало яскравим фактом руйнації української державності.

Хто і де виготовляв гетьманську печатку? Як правило, цим займалися золотарі українські або іноземні. Наприклад, згадка про першу печатку 1576 р. вказує на те, що вона разом з іншими клейнодами виготовлялася у Варшаві, а печатку К. Розумовського зразка 1751 р. вирізали у Санкт-Петербурзі[21]. А ось як було визначено питання обрання гетьмана та виготовлення клейнодів, в тому числі і печатки, в статтях І. Мазепи 1687 р., в 6 пункті: "С ведома их великих государей Их Царского Пресветлого Величества и без челобитья без указу великих государей Их Царского Пресветлого Величества им старшине и всему Войску Запорожскому гетмана не обират так же и гетманства не отставливать, а клейноти знамя, булаву и печат и литавры держат в береженье, а буде случится тому истерятися и втоместо прислани будут от Их Царского Пресветлого Величества новые войсковые клейноты…"[22]

Виготовлення клейнодів було дуже дорогою справою. Для цієї мети Єлизавета витратила 1500 рублів, за які можна було купити 100 коней, 375 волів чи 1500 свиней.

Для України характерною була практика, за якої гетьман користувався кількома печатками. Скажімо, Б. Хмельницький за час свого гетьманування міняв їх тричі. Це можна пояснити кількома причинами – втратою печатки, її спрацюванням, зміною титулу сюзерена. Поширеною була також практика користування печаткою свого попередника. Печаткою Б. Хмельницького зразка 1656 р. засвідчували свої підписи І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря[23]. Були випадки, коли печатку впроваджував не повний гетьман, а наказний. Так зробив у 1662 р. Я. Сомко[24].

Гетьманська печатка зберігалася у Генеральній військовій канцелярії, а відповідав за неї генеральний писар.

Печатка ставилася по центру аркуша, під текстом, якщо він був витягнутий повздовж, та з правого боку – якщо поперек. Підпис гетьмана, як правило, ставився ліворуч від печатки.

Засвідчувалися гетьманською печаткою як офіційні документи, так і приватне листування. Зазначимо, що окрім функції забезпечення вірогідності та недоторканості документа, гетьманська печатка виконувала і церемоніальну. Її разом з іншими клейнодами виносили під час елекції гетьмана, як це було під час обрання К. Розумовського, коли Петро і Григорій Горленки несли на оксамитовій подушці срібну з позолотою гетьманську печатку[25].

У XVIII столітті доходить свого апогею традиція високохудожнього оздоблення печатки. Її обкладають синіми, зеленими та червоними стрічками. На відміну від практики XVII ст., коли кустодія мала просту форму прямокутника, квадрата, трапеції, трикутника або овалу з носиком, у XVIII ст. вона часто-густо має вигляд складного рослинного орнаменту, де примхливо переплітаються гілки, листя, квіти або військова арматура, яку доповнюють рослини, птахи та герби. В цьому факті відбилася загальновідома риса українського народу – прикрашати все довкілля, зробити рай не тільки на небі, а й на землі.

[14] Літопис Руський. – К., 1989. – Мал. 118, 179, 180, 183, 288, 498, 502, 515 516, тощо.
[15] Грушевський М. – Назв. праця. – С. 144, 161.
[16] Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 2, 4.
[17] Там само. – С. 12.
[18] Там само. – С. 8.
[19] Ситий І. Гетьманські печатки // Слава українського козацтва. – Київ-Мельбурн, 1999. – С. 115.
[20] Його ж. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – Львів, 1998. – Ч. 15 /березень/.
[21] Панашенко В. Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 541.
[22] Грабянка Г. Указ. соч. – С. 134.
[23] Крип'якевич І. Назв. праця. – С. 9.
[24] Ситий І. До історії гетьманської печатки.
[25] Панашенко В. – Кирило Розумовський. – С. 539.

Статус державної печатки регулювався нормами Литовського Статуту, а з 1743 р. – українського кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ". За її підробку передбачалася смертна кара – спалювання на вогні[26], щоправда, жодних фактів реалізації цього пункту не виявлено.

Сучасники називали гетьманську печатку військовою, бо офіційною назвою Гетьманщини була назва "Військо Запорозьке". Лише К. Розумовський разом з цим означенням започаткував і іншу – "національная печать" або "малороссийская национальная печать"[27]. Це яскраве свідчення його намагання зберегти українську державність.

Ліквідація інституту гетьманства у 1764 р. припинила й існування гетьманських клейнодів, у тому числі і печатки, хоча зустрічаємо її ще на документах 1767 р.[28]

Створення Б. Хмельницьким Української держави призвело до появи й інших категорій козацьких печаток. Вже у 1649 р. фіксуються печатки полковників, сотників та отаманів.

Наукове вивчення печаток генеральної і полкової старшини започаткував у середині XIX століття відомий історик О. Лазаревський. Цю справу підхопили Г. Милорадович, С. Ніс, М. Слабченко. Найбільший доробок зробили В. Лукомський та В. Модзалевський, які описали майже 130 козацьких печаток, серед яких 65 належали генеральним суддям, писарям, осавулам, бунчужним, полковникам, полковим суддям, обозним, писарям, осавулам, гетьманським господарям[29].

На печатках цієї верстви українського суспільства бачимо польські герби, символи влади та комбінацію християнських і військових емблем (хрест, шабля, зірка, стріли, серце, спис)[30]. Більшість з них тільки формально польські, бо походять з України, як, наприклад, герб Мазепи "Корч", що походить з Волині і пов'язаний з героїчною боротьбою українців проти татарських людоловів[31].

Малюнок зображень на печатках середини XVIII століття простий і лаконічний, стає дедалі складнішим і пишнішим. З середини XVIII століття дуже популярними стають арматура, мантії, вензелі-плетінки, картуші, іноді арабські написи. Ободок печаток частіше всього гладкий, але зустрічаються прикрашені кульками, насічкою, рисками, у вигляді лаврового вінка.

Можна стверджувати, що малюнок зображень віддзеркалює суспільно-політичні зміни у гетьманській Україні, зміну художніх стилів (бароко, рококо).

О. Лазаревський вважав, що козацька старшина не заглядала у польські гербовники, але це судження є достовірним лише частково. Освічена старшина (Полуботок, Мазепа, Лизогуб, Маркович), а також вихідці з польської шляхти дивилися в ті гербовники дуже уважно, що і віддзеркалюють їхні печатки.

Привертає увагу спільне використання українцями, поляками, турками, татарами, балканськими народами одних і тих же гербових емблем – зірка, півмісяць, лук, спис. Схожість пояснюється тим, що ці народи мешкали в межах Великого Кордону, який поділяв європейську та східну цивілізації. Отже, вони перебували в єдиному етнокультурному, політичному та соціально-економічному просторі, де відбувалися контакт Сходу і Заходу, взаємозбагачення культур, що і віддзеркалює сфрагістична символіка.

Панівною формою старшинської печатки була восьмикутна. Дехто з істориків вважає, що така форма притаманна саме українським печаткам, у західноєвропейській сфрагістичній традиції подібних аналогів немає[32]. Зустрічаються овальні та круглі, що за своїм характером були перстеневими печатками. Науково доведено факт прямого впливу старшинських печаток на формування російських дворянських печаток[33].

Характерною ознакою старшинських печаток є абревіатура, що мала чотири типи: повна, де вказувалися повне ім'я власника, його посада, титул сюзерена (наприклад, "ЄЦЛВ ВЗ ЛСЛЧЖ" ["ЄГО ЦАРСКОГО ЛРЕСВЫЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО ПОЛКОВНИК СТАРОДУБОВСКИЙ ЛУКЯН ИВАНОВИЧ ЖОРАВКА"]; проміжна, де подавалося скорочене ім'я власника та його посада, наприклад, "І[ВАН] Ч[АРНИШ] С[УДЯ] Є[НЕРАЛНИЙ]"; скорочена, де вказувалося лише ім'я та прізвище власника, наприклад "АБ" ["АНДРЕЙ БЕЗБОРОДКО"] та службова, де сповіщалася лише посада, наприклад, "ПОПР" ["ПОЛКОВОЙ ОБОЗНИЙ ПЕРЕЯСЛАВСКІЙ"]).

Перші два типи були притаманні генеральній старшині, полковникам, полковим суддям, обозним та гетьманським господарям. У середині XVIII століття ці типи майже зникають, залишається практично один – скорочений. Багато печаток зовсім не мають абревіатур. Скажімо, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський засвідчував офіційні документи печаткою, де було зображення його родового герба без всякої абревіатури, яка б вказувала на посаду. Ці зміни можна пояснити поступовим скасуванням автономії України, заміною старих цінностей новими.

В Україні була відсутня чітка регламентація вживання печаток. Часто-густо на приватному листуванні бачимо посадово-службову печатку, а на офіційних документах (купчий запис, "вечистий" запис, тестамент, витяг з ратушних книг, постанова, донесення, свідоцтво, перепустка, універсал, ордер, розписка, паспорт) – приватну.

Урядовці тимчасових посад (правителі генеральної канцелярії, наказні полковники) користувалися своїми старими печатками. Наприклад, Іван Мануйлович, правитель генеральної канцелярії, користувався печаткою з гербом та абревіатурою – "ІМСТ" ["ІВАН МАНУЙЛОВИЧ СОТНИК ГЛУХОВСКІЙ"]. Все це – віддзеркалення процесу становлення Української держави, який перебігав у складних внутрішніх та зовнішніх умовах.

На Гетьманщині була поширена практика користування запозиченими, випадково знайденими, трофейними печатками та кількома одночасно, що отримала в світі назву "Carentia sigilli". Існував також звичай ховати разом з небіжчиком і його гербову печатку[34].

Окрім чоловічих, були і жіночі печатки. Жінка стародубського полковника Лук'яна Жоравки мала таку печатку: в центрі зображено лук з напнутою стрілою, навколо абревіатура "ЧЧЛЖ" ["ЧЕРУНА ЧЕРКЕСОВНА ЛУКЯНОВА ЖОРАВКОВА"]. Жінки нижчого соціального статусу користувалися печатками своїх чоловіків (наприклад, Настя Панченко, козачка та Явдоха Ходоровська-Полетик, дружина військового товариша). Ці факти свідчать про те, що статус жінки в Україні був високий і багато в чому не поступався чоловічому.

Існування жіночих печаток відоме ще з часів Київської Русі (дружина князя Всеволода Ярославовича Марія мала печатку, на якій було зображення святого та ідентифікуючий напис)[35].

Широко вживали печатки представники сотенної старшини, бунчукові, значкові, військові товариші; військові, полкові, сотенні канцеляристи. На відміну від печаток генеральної старшини ці скромніші: виготовлення печатки було дорогою справою.

---

[26] Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 56.
[27] Ситий І. Клейноди. // Знак. – Львів. 2001. – Ч. 24. – С. 8.
[28] Там само. – С. 9.
[29] Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993.
[30] Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини // Будівн. – К., 1997. – № 15 – С. 97–110.
[31] Його ж. Герб і печатка... // Сіверянський літопис. – № 5. – Чернігів, 2001. – С. 40–42, 44.
[32] Прокопович В. – Назв. праця. – С. 76.
[33] Там само. – С. 80–85
[34] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 59.
[35] Літопис Руський. – Мал. 566.

Рядове козацтво користується печатками з 30-х рр. XVIII ст. і до початку XIX ст., а пік припадає на 70 – 80-ті рр. XVIII ст. Це було обумовлено другим скасуванням гетьманства, загостренням боротьби між старшиною і козаками за землю, в яку втрутився царат, намагаючись вбити клин між народом і його керманичами, щоб не допустити консолідації українського суспільства в справі збереження державного суверенітету. Виконавши це завдання, після актів 1782, 1783, 1785 рр. царат переходить у наступ на права рядового козацтва.

Козаки переважно користувалися випадково знайденими, дворянськими, шляхетськими, чиновницькими, трофейними печатками. Наприклад, у 1762 р. Яків Прядко, роменський городовий козак, засвідчував свій підпис восьмикутною сургучевою печаткою, вкритою арабським письмом. У 1760 р. роменський козак Леонтій Хмелик засвідчив підпис печаткою Андрія Полетики, представника відомого старшинського роду, на якій було зображено герб та абревіатуру 'АР'.

Ніякої регламентації щодо вживання і використання печаток рядовими не існувало. Одна й та ж людина могла вживати кілька печаток. Наприклад, Федір Шихуцький, козак роїської сотні, користувався трьома печатками, на яких зображені одноголовий вітрильник, півень, фортуна. Іноді кілька печаток використовували члени однієї родини.

Печатками, як правило, засвідчувалися підписи свідків на актах купівлі і продажу нерухомого майна. Але у 80-ті рр. XVIII ст., в зв'язку з поширенням в Україні кріпацтва, зростає кількість таких документів, в яких йдеться про передачу від одного власника іншому різних категорій залежних посполитих.

Основним матеріалом для виготовлення печаткового відбитку був червоний сургуч, на відміну від печаток козацької старшини і державних установ, які часто мали вигляд дорожчих і складніших паперово-воскових відбитків.

Розміри печаток вказують на те, що вони мали вигляд персня. Найпоширенішими були овальні та восьмикутні печатки.

Малюнок печатки відбиває соціально-політичні зміни, які відбулися в Україні у XVIII ст. – стара символіка з хрестами, зірками, шаблями, стрілами поступово витісняється новою з вітрильниками, вензелями, військовою арматурою, античними героями, народними мотивами (квітки, півні, різдвяна коза).

Печатки широко використовувалися козацтвом як міським, так і сільським. На це вказує і географія їх розповсюдження – від Стародубського полку на півночі до Полтавського на півдні[27].

Окрему категорію козацьких печаток складають печатки державних установ Гетьманщини, які дуже подібні до гетьманських. На них зображувався герб України – козак, озброєний шаблею і самопалом, та відповідний напис – '+ ПЕЧАТЬ КАНЦЕЛЯРІИ МАЛОРОССІИСКОГО СКАРБУ', 'ПЕЧАТЬ ГЕНЕРАЛНОИ МАЛОРОССІИСКОІ ЩЕТНОИ КОММИССІИ'. Печатка Генеральної військової канцелярії і за зображенням, і за написом була тотожна гетьманській. На печатці Генерального військового суду зображувався суддівський жезл у супроводі 2 хрестів, півмісяця, шестипроменевої зірки, що означало: суд людський відбувається під орудою суду Божого. По колу розміщувався напис – 'ПЕЧА[ТЬ] ВОИСКА ЕГ[О] ЦА[РСКОГО] ПР[ЕСВЪТЛОГО] ВЕЛИЧЕСТВА] ЗАПО[РОЖСКОГО] СУДУ ЕНЕРАЛНОГО' (XVII ст.) Поступова втрата незалежності позначилась і на печатках. Так, на печатці канцелярії ідуктового збору бачимо герб Російської імперії та напис – 'МАЛОРОССИЙСКОГО ІНДУКТОВОГО ЗБОРУ ПЕЧАТЬ 1749 ГОДУ'.

Мали свої печатки і полкові установи. На них зображувався герб полкового міста та відповідний напис. Наприклад, на печатці Гадяцького полку бачимо герб Гадяча – архангел Михаїл вражає списом змія та напис '+ МАЛОРОССІИСКОГО ГАДЯЦКОГО ПОЛКУ ПЕЧАТЬ', на печатці Лубенської полкової лічильної комісії – герб Лубен та напис 'ПЕЧАТЬ ПОЛКОВОИ ЛУБЕНСКОИ ЩОТНОИ КОМИСІИ'. Полкові суди мали на своїх печатках, окрім гербових емблем, ще і суто суддівські. Лубенський суд мав печатку із зображенням терезів та написом – 'ПЕЧАТЬ СУДА ПОЛКОВОГО ЛУБЕНСКОГО'.

Сотенні печатки відрізнялися меншими розмірами. Серед них поряд із круглими та овальними зустрічаються восьмикутні, різноманітні емблеми, широко використовується абревіатура. Ось якими були, наприклад, печатки чернігівської сотні: вензель у щиті, на якому одноголовий орел з хрестом та напис – 'МАЛОРОССИЙСКОГО ЧЕРНИГОВСКО[ГО] ПОЛКУ СОТНЬ ПОЛКОВОИ ПЕЧА[ТЬ]'; стуленської сотні: у щиті лук, стріли і шабля, над ним короноване забороло, увінчане трьома пір'їнами та напис: 'ПЕЧАТЬ СОТНЬ СТУЛЕНСКОГ'; седнівської сотні: у щиті птах та літера 'С', над щитом корона, обабіч якої літери 'Т', 'С', тобто 'С[ЕДНЬІВСКОИ] С[ОТНЬ] ПЕЧАТЬ]'; смілянської сотні: спис, лук із стрілою, пістоль і шабля та абревіатура – 'Т', 'С', 'А', 'С' ['ПОЛКУ ЛУБЕНСКОГО СМЬЛЯНСКА СОТНЯ]'[28].

Полкові і сотенні печатки належали до клейнодів і зберігалися у канцеляріях під наглядом полкового та сотенного писаря.

Мало свої печатки і Військо Запорозьке Низове. На його головній печатці бачимо козака, озброєного шаблею, рушницею, на поясі висять порохівниці, поряд з козаком – спис, устромлений в луг (як тут не згадати козацький клич – 'Пугу! Пугу! Козак з Лугу'), по колу йде напис – '+ ПЕЧАТ СЛАВНОГО ВОІСКА ЗАПОРОЗКОГО НИЗОВОГО' зразок 1700 р. Цими печатками засвідчували свої підписи кошові отамани, а зберігав їх писар.

Мали запорожці і суддівську печатку. Як і описана вище, вона була круглою, діаметром 26 мм, у центрі зображено суддівський жезл та абревіатуру – 'ВЕЦВZ' ['ВОИСКА ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ZАПОРОЗКОГО'], по колу напис – 'ПЕЧАТ [К] КОША СУДЕИСКАЯ' (зразок 1703 р.).

На кшталт полкових виготовляли печатки запорозькі паланки. Самарська, наприклад, мала печатку, де було зображено лева, що спирається передніми лапами на щит, на якому дві перехрещені стріли і напис: 'ПЕЧАТЬ ПОЛКОВАЯ САМАРСКОИ ПАЛАНКИ'; кальміуська – у щиті перехрещені шабля і спис та абревіатура 'КПП' ['КАЛМІУСКОИ ПАЛАНКИ ПОЛКОВАЯ ПЕЧАТЬ']; бугогардівська – оленя і спис та напис: 'ПЕЧАТЬ ПОЛКОВАЯ БУГОГАРДОВОИ ПАЛАНКИ'. Цей різновид печаток виник, очевидно, десь у 40-х роках XVIII ст., після появи у 1734 р. Нової Січі.

Тут помітні суттєві зміни: малюнок втрачає характерну українську іконографію, зображення не має усталеного характеру. Наприклад, бугогардівська паланка тричі поміняла зображення на своїй печатці – шабля з рогаткою, коза та олень, креслення літер більш російське ніж українське[29].

Все це – віддзеркалення занепаду Запорозької Січі та посилення російського впливу. Такі ж негативні впливи можна побачити і на останній печатці кошового отамана зразка 1763 р., матриця якої зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Українська козацька сфрагістика XVII – XVIII ст. стала своєрідним, оригінальним явищем, в якому відбилися надбання загальнолюдської культури й особливості менталітету українського народу.

---

[27] Ситий І. З історії української сфрагістики // Відомі. – К., 1996. – № 14 – С. 91–98. Його ж. Козацькі печатки Лівобережної України // Історія та культура Лівобережної України. Мат. міжн. конф. – Київ – Ніжин, 1997. – С. 48–52.

[28] Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 270–291.

[29] Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 97, 597.

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Богдана Хмельницького. 2.02.1656 р.
Папір, сургуч; тиснення.
D - 4 см. НМЛ. N Рк-2642.

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Івана Виговського. 1658 р.
Папір, сургуч; тиснення.
ЧОІМ. N Ал-501/2/2

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьман Івана Виговського. 26.07.1658 р.
Папір, сургуч; тиснення
D - 3,8 см. НМЛ. N Рк-2644

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Юрія Хмельницького. 7.02.1660 р.
Папір, сургуч; тиснення.
D - 3,8 см. НМЛ. N Рк-2645.

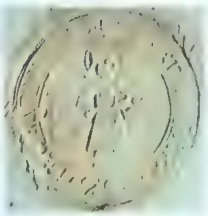

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Петра Дорошенка. 1669 р.
Папір, сургуч; тиснення
D - 4 см. НМЛ. N Рк-2655

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Петра Дорошенка. 1668 р.
Папір, сургуч; тиснення.
НМІУ. N РД-118.

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Петра Дорошенка. 1668 р.
З колекції В. В. Тарновського
N 55 Р. Папір, сургуч; тиснення.
ЧОІМ. N Ал-501/8/1.

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Дем'яна Многогрішного. 22.04.1670 р.
Папір, сургуч; тиснення.
D - 4 см. НМЛ. N Рк-2657.

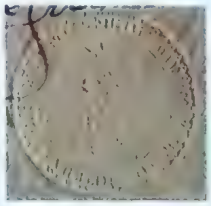

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Івана Самойловича. 20.12.1676 р.
З колекції В. В. Тарновського
N 68 Р. Папір, сургуч; тиснення.
ЧОІМ. N Ал-501/6/8.

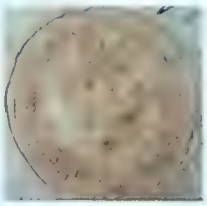

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Дем'яна Многогрішного.
З колекції В. В. Тарновського
N 58 Р. Папір, сургуч; тиснення
ЧОІМ. N Ал-501/5/3

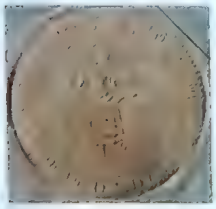

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Івана Самойловича. 1681 р.
З колекції В. В. Тарновського
N 75 Р. Папір, сургуч; тиснення.
ЧОІМ. N Ал-501/6/15.

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Івана Мазепи. 1690 р. м. Батурин.
Папір, сургуч; тиснення.
НМІУ. N РД-44

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Івана Мазепи. 26.04.1699. м. Батурин.
Папір, сургуч; тиснення.
D - 4,4 см.
НМЛ N Рк-2673.

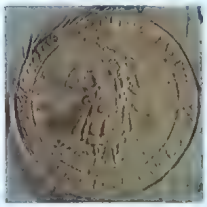

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Івана Скоропадського. 22.08.1719 р.
Папір, сургуч; тиснення.
тиснення. D - 4,6 см.
НМЛ. N Рк-2726.

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Данила Апостола. 8.03.1729 р.
Папір, сургуч; тиснення.
НМЛ. N Рк-272.

Відбиток печатки Прилуцького полкового суду на декреті суду. 29.05.1730 р.
З колекції В. В. Тарновського
N 836/22а Р.
Папір, сургуч; тиснення. D - 3,1 см.
ЧОІМ. N Ал-515/4/31.

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі гетьмана Кирила Розумовського. 3.08.1751 р.
Папір, сургуч; тиснення.
D - 4,8 см.
НМЛ. N Рк-2729.

Відбиток печатки Війська Запорозького на універсалі Кирила Розумовського. 1760 р.
З колекції В. В. Тарновського
N 128 Р.
Папір, сургуч; тиснення.
D - 3,1 см. ЧОІМ. N Ал-501/15/65

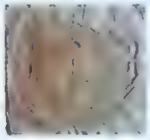

Відбиток печатки фастівського полковника Семена Палія. 1.05.1700 р. м. Фастів.
Папір, сургуч; тиснення.
2,2 х 2,3 см.
ЦДІАУЛ. N Ф. 52. Опис 2
Спр. 188. Арк. 1467.

Відбиток печатки київського полковника Костянтина Солонини на наказі. 12.07.1673. м. Козелець.
Папір, сургуч; тиснення.
2,5 х 2,0 см. НМЛ. N Рк-2659

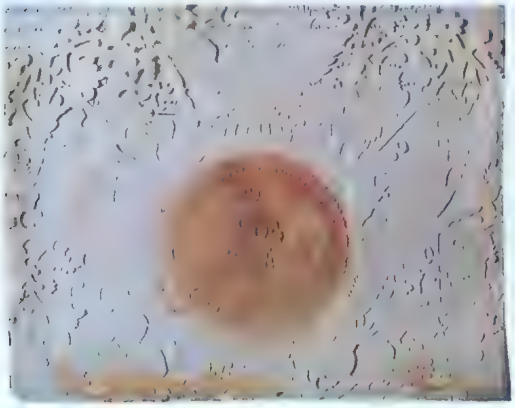

Відбиток печатки та кустолія на універсалі гетьмана Кирила Розумовського Григорію Теплову про дозвіл на грунт в Батурині для будівництва будинку. 1760 р.
Зібрання В. В. Тарновського
N 128 р
Папір, сургуч; тиснення
D - 8,5 см.
ЧОІМ. N Ал-501/15/65.

Відбиток печатки Війська Запорозького на грамоті Малоросійської колегії. Гетьман Кирило Розумовський. 26.01.1766.
Папір, сургуч; тиснення.
D - 8,4 см. НМЛ. N Рк-2734.

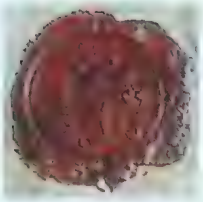

Відбиток печатки 1708 р. з гербом гетьмана Івана Мазепи на фронтисписі Нового Завіту. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1703 р. Київ.
Сургуч, папір; тиснення. D - 2,4 см.
НМЛ. N СДК-1756, КВ-22742

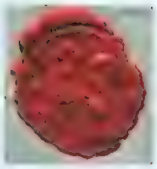

Відбиток печатки Івана Сокоцького, осавула Чернігівської полкової артилерії. 1753 р.
Зображення: крокуюча химера
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 1,6 x 1,3 см.
ЧОІМ. N Ал-503/4/1, арк. 63 зв

Відбиток печатки Андрія В'юницького, полкового чернігівського канцеляриста. 1753 р.
Зображення: вершник з піднятою шаблею, сидячи на "нечистому". Сургуч, папір; тиснення. D - 1,3 см.
ЧОІМ. N Ал-503/4/1, арк. 64.

Відбиток печатки Якима Шихуцького, отамана Петрушинського. 1758 р.
Зображення: стилізована квітка, з боків літери: "І", "Г", "К", "Б"
Сургуч, папір; тиснення
D - 1,5 см
ЧОІМ. N Ал-503/4/1, арк. 72.

Відбиток печатки Василя Бакуринського, значкового товариша. 1758 р.
Зображення: лукообразний орнамент навколо "серця".
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 1,5 x 1,5 см
ЧОІМ. N 503/4/1, арк. 73 зв.

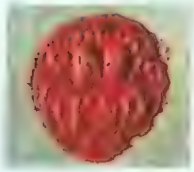

Відбиток печатки Петра Пасевича, канцеляриста Роїської сотні. 1758 р.
Зображення: восьминіг.
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 1,4 x 1,3 см.
ЧОІМ. N 503/4/1, арк. 74

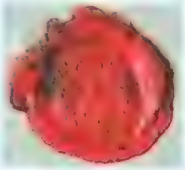

Відбиток печатки козака Леонтія Хмелика, роменського городового. 1760 р.
Зображення: у овальному щиті три перехрещені стріли вістрям униз, над щитом забрало, увінчане плетінкою, з боків якої літери: "А", "Р", навколо щита рослинний орнамент
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 1,4 x 1,3 см.
ЧОІМ. N 502/48/59.

Відбиток печатки Війська Запорозького на листі кошового отамана Петра Калнишевського до волинського воєводи Юзефа Оссолінського. 20.11.1767.
Напис: "ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕЯ ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСОГО НИЗОВОГО" Сургуч, папір; тиснення. D - 6 см. НМЛ. N Рк-2757.

Відбиток печатки Якова Шихуцького, абшитованого осавула Чернігівської полкової артилерії. 1770 р.
Зображення: черепашка, над нею корона, з боків рослинний орнамент.
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 1,8 x 1,6 см.
ЧОІМ. N 503/4/1, арк. 94.

Відбиток печатки Федора Сапєги, артилерійського отамана. 1771 р.
Зображення: вензель "Х", з обох боків якого літери: "С", "Ш", над ним - капелюх і корона.
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 2,1 x 1,9 см.
ЧОІМ. N 503/4/1, арк. 42 зв.

Відбиток печатки Наума Лобаса, козака Роїської сотні. 1734 р.
Зображення: під короною вензель, навколо картуш.
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 2,4 x 2,2 см.
ЧОІМ. N 503/4,1, арк. 42 зв.

Відбиток печатки Івана Герасименка, козака Роїської сотні. 1775 р.
Зображення: у щиті фортуна, над щитом забрало, з боків якого літери: "В" "G", навколо щита рослинний орнамент.
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 1,5 x 1,2 см.
ЧОІМ. N Ал-503/4/1, арк. 113.

Відбиток печатки Федора Лобаса, козака Роїської сотні. 1774 р.
Зображення: погрудний портрет вельможі.
Сургуч, папір; тиснення.
D - 1,4 см.
ЧОІМ. N Ал-503/4/1, арк. 110.

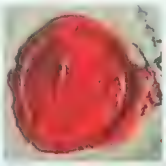

Відбиток печатки Василя Валентея, козака Ніжинського полку. 1777 р.
З колекції В.В. Тарновського N 516 Р
Зображення: олень, обабіч якого дві гілки.
Сургуч, папір; тиснення.
D - 1,5 см.
ЧОІМ. N Ал-913.

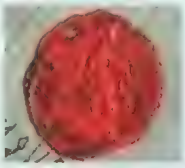

Відбиток печатки козака Кирила Лиховша, козака Ічнянської сотні. 1779 р.
З колекції В.В. Тарновського N 836/53-6.
Зображення: лев спирається на овальний щит.
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 1,7 x 1,4 см.
ЧОІМ. N Ал-515/4/68.

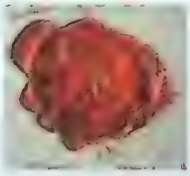

Відбиток печатки Федора Шихуцького, козака Роїської сотні. 1782 р.
Зображення: півень.
Сургуч, папір; тиснення. D - 1,3 см.
ЧОІМ. N Ал-503/4/1, арк. 122 зв.

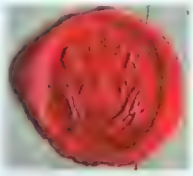

Відбиток печатки Іллі Василенка, козака Парафіївського. 1783 р.
З колекції В.В. Тарновського N 836/102-а Р.
Зображення: хрест у сяйві, що спирається на півмісяць, з боків хреста дві зірки і стилізовані гілки, над хрестом корона, з боків якої літери: "С", "К".
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 1,7 x 1,5 см.
ЧОІМ. N Ал-515/4/162.

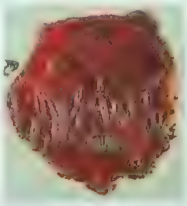

Відбиток печатки Степана Рашевського, полкового хорунжого. 1789 р.
Зображення: вензель під короною, навколо прапори та барабан.
Сургуч, папір; тиснення.
Овал. 2,4 x 2,2 см.
ЧОІМ. N Ал-420, арк. 36, 41.

Відбиток графської печатки на універсалі гетьмана Кирила Розумовського. 1760 р.
Зібрання В.В. Тарновського N 128 Р.
Зображення: сармат (з луком) та поляк (зі списом) тримають герб з двохголовим орлом, в панцирі, груди якого пробиті стрілами.
Сургуч, папір; тиснення.
D - 5,5 см.
ЧОІМ. N Ал-501/15/65.

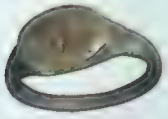

Перстень-печатка. XVII ст. Україна.
Бронза; лиття, карбування, гравірування. D - 1,8 см.
Зібрання В.В. Неляка.

а б

Персні-печатки. XVI - XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування.
а) D - 2,3 см НМІУ. N РДМ-2135
б) D - 2,5 см. НМІУ. N РДМ- 1472.

Козацький перстень-печатка Городнянської сотні Чернігівського полку. Початок XVIII ст.
Бронза; лиття, карбування, гравірування. D - 1,8 см.
Зібрання В.А. Романшака.

Паланкова печатка. XVIII ст.
Бронза; лиття, гравірування.
1,5 x 1,3 см. H - 2 см.
ДІМ. N КП-67398, Ет-896.

Печатка Дунайського козацького війська. XIX ст.
Бронза; лиття, карбування
H - 3,2 см D 4,5 см
ДІМ. N 13528, КП-61805.

Печатка з написом "ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО СІЧОВОГО КОША". Початок XX ст.
Бронза, лиття, карбування
H 3,2 см D 3,2 см
ДІМ N 13576, КП 61803хр15

Паланкові печатки (за А. О. Скальковським).
1. Печатка кошового Малашевича 1734 р. 2. Печатка полкова Самарської паланки 1750 р.
3. Печатка полкова Кодацької паланки 1750 р. 4. Печатка полкова Бугогардової паланки 1750 р.
5. Печатка полкова Кодацької паланки 1770 р. 6. Печатка полкова Бугогардової паланки 1770 р.
7. Печатка полкова Самарської паланки 1770 р. 8. Печатка полкова Орельської паланки 1768 р. 9. Печатка полкова Бугогардової паланки 1740 р.
10. Печатка полкова Калміуської паланки 1760 р.
Д. И. Эварницкий. История Запорожских козаков. - М., 1900. - Т. 1.
Папір; фотомунія.
МКДУ. N ДР-2096.

Печатка Війська Запорозького "старшого" Самійла Кішки. Кінець XVI - початок XVII ст.
Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. - Львів, 1991. - Т. 2.
Прорис. Папір; друк. 4,5 x 3,5 см.
Зібрання В. В. Недяка

Печатка Війська Запорозького. 1620-і рр.
М. Грушевський. Ілюстрована історія України. - Київ-Відень, 1921
Прорис. Папір; друк. D - 6 см
Зібрання В. В. Недяка

Мідні печатки Канівського куреня.
Альбом достопримѣчательностей Церковно-археологическаго музея при Императорской Кіевской духовной академіи. Друкарня С. В. Кульженко. - К., 1915. - Табл. 33. Вип. 4 - 5. - С. 34.
Папір; фотомунія.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

Печатки запорозьких паланок: Самарської і Кодацької.
М. Грушевський. Ілюстрована історія України. - Київ-Відень, 1921.
Прорис. Папір; друк. D - 5,3 см. (кожна)
Зібрання В. В. Недяка

Печатки із музею Кубанського війська. м. Катеринодар. 1897 р.
Печатка Пашківського куреня. Печатка Шкурівського куреня. Невідома козацька печатка. Печатка Платнерівського куреня. Печатка війська запорозького низового.
Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков. - СПб., 1897 р. - Т. 3.
Папір; фотомунія.
МКДУ. N ДР-1048.

Печатка війська Задунайських Запорожців.
А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорозьке низове. - Катеринослав-Лейпціг, 1923.
Прорис. Папір; друк. Овал. 18 x 20 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

Печатка Буджацьких та Усть-Дунайських військ. 1807 р.
А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорозьке низове. - Катеринослав-Лейпціг, 1923
Прорис. Папір; друк. 36 x 35 мм
Зібрання В. В. Недяка

Печатка Чорноморських козаків.
А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорозьке низове. - Катеринослав-Лейпціг, 1923
Прорис. Папір; друк. 41 x 38 мм
Зібрання В. В. Недяка

Печатка Війська Запорозького гетьмана Богдана Хмельницького.
Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. - Львів, 1991. - Т. 2.
Прорис. Папір; друк. D - 36 мм.
Зібрання В. В. Неляка.

Печатка Гадяцького полку. 1738 р.
Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. - Львів, 1991. - Т. 3.
Папір; друк. 35 х 35 мм.
Зібрання В. В. Неляка.

Печатка Київського полку. 1738 р.
Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. - Львів, 1991. - Т. 3.
Папір; друк. 35 х 35 мм.
Зібрання В. В. Неляка.

Печатка полковника Михайла Милорадовича.
Молодик на 1844 рік. - Харків, 1843.
Прорис. Папір; друк.
МКДУ. N ДР-357.

Печатка Генерального суді Війська Запорозького Івана Чарниша.
Молодик на 1844 рік
Харків, 1843
Прорис. Папір; друк
МКДУ. N ДР-357

Печатка Івана Скоропадського на посаді полковника Стародубського полку.
Молодик на 1844 рік
Харків 1843
Прорис. Папір; друк
МКДУ. N ДР-357

Печатка Івана Скоропадського на посаді гетьмана.
Молодик на 1844 год. - Харьков, 1843.
Прорис. Папір; друк.
МКДУ. N ДР-357.

Печатка Наказного гетьмана Павла Полуботка з офіційного листа до полковника Михайла Милородовича. 8 лютого 1723 р. з м. Глухова. Молодик на 1844 рік. - Харків, 1843.
Прорис. Папір; друк
МКДУ. N ДР-357

Печатка остерського сотника Шафрана.
Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. - Львів, 1991. - Т. 3.
Прорис. Папір; друк.
38 х 35 мм.
Зібрання В. В. Неляка.

Печатка остерського атамана Щупака.
Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків
Львів, 1991. - Т. 3
Прорис. Папір; друк
33 х 33 мм
Зібрання В. В. Неляка

Печатка на перстні переяславського полковника Роліона Григоровича Думитрашка та герб Сас.
Киевская старина, 1893. - Квітень. - Т. 60.
До статті А. Стороженка: Родион Григорьевич Дмитрашко, полк. Переяславский
Прорис. Папір; друк
МКДУ. N ДР-1569

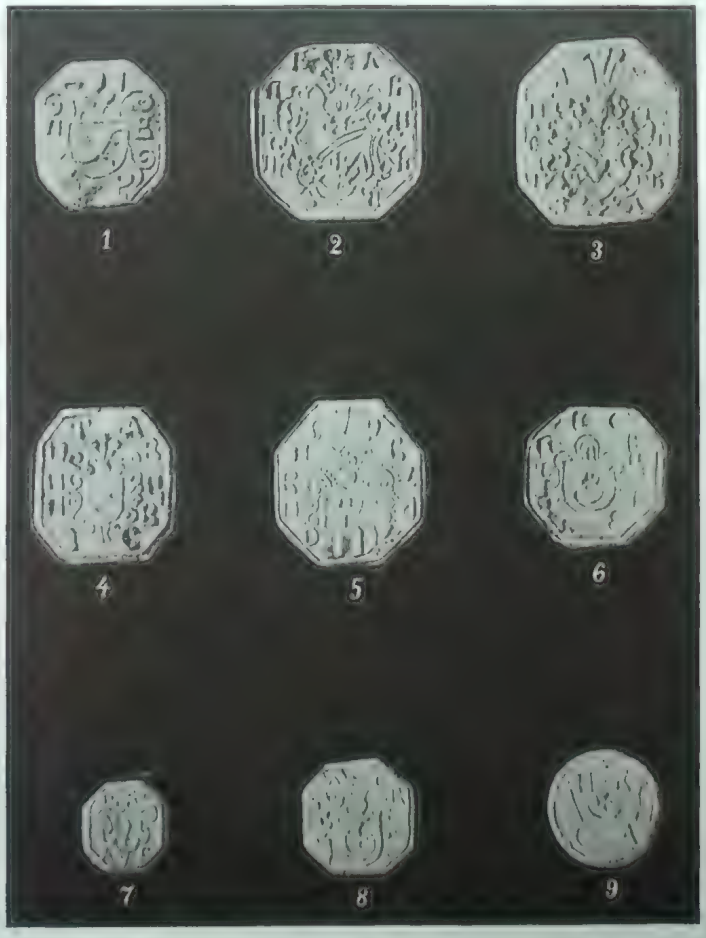

1. Печатка гетьмана Дем'яна Многогрішного. 1669 р. Зібрання П. Я. Дорошенка.
Папір; друк. 24 х 21 мм
2. Печатка Юхима Лизогуба, чернігівського полковника. 1702 р. Зібрання П. Я. Дорошенка.
Папір; друк. 28 х 27 мм
3. Печатка Андрія Марковича, лубенського полковника. 1716 р. Зібрання В. Л. Модзалевського.
Папір; друк. 28 х 27 мм
4. Печатка Тимофія Олексійовича, стародубського полковника. 1678 р. Зібрання В. Л. Модзалевського.
Папір; друк. 25 х 23 мм
5. Печатка Дмитра Зеленського, лубенського полковника. 1703 р. Зібрання В. Л. Модзалевського.
Папір; друк. 27 х 24 мм
6. Печатка Івана Сербина, лубенського полковника. 1673 р. Зібрання В. Л. Модзалевського.
Папір; друк. 23 х 24 мм
7. Печатка Івана Молявки, чернігівського городового атамана. 1666 р.
Архів Чернігівського Дворянського Депутатського Засідання N 1906
Папір; друк. 15 х 14 мм
8. Печатка Миколи Грембецького, роїського сотника і чернігівського наказного полковника. 1697 р.
Архів Чернігівського Дворянського Депутатського Засідання N 1906
Папір; друк. 18 х 18 мм
9. Печатка Гната Сахновського, ленського сотника. 1720 р.
Папери Чернігівської Губернської Ученої Архівної Комісії
Папір; друк. 18 х 18 мм

В. К. Лукомський, В. Л. Модзалевський. Малороссийский гербовник. - СПб., 1914
Зібрання В. В. Неляка

Володимир Панченко
історик

ВІДОБРАЖЕННЯ СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В МІСЬКІЙ ГЕРАЛЬДИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ

Однією з найцікавіших пам'яток культури та побуту українського козацтва є геральдика. Починаючи з XVII ст. – з доби, коли козацтво набуло яскравих ознак організації не лише національно-військової, а й національно-державної, з утворенням Гетьманщини та усталенням її полково-сотенного адміністративного ладу, самобутня геральдика українського козацтва, як неодмінний атрибут будь-якої самоврядної організації зазнала особливо активного розвитку.

Якщо за доби перебування українських земель під владою Речі Посполитої власний міський герб виступав атрибутом лише тих міст, які дістали право самоврядування на основі магдебургії, то в умовах Гетьманщини ситуація докорінно змінилася. Тепер носієм козацького самоврядування ставало кожне місто, що оголошувалося центром полку або сотні, а отже, мусило мати власні атрибути влади – корогву та печатку, на яких містилося зображення герба полкового або сотенного міста. У деяких містах, які мали магдебурзьке право та герби до утворення Гетьманщини, сюжети цих давніших гербів перейшли до нових козацьких відзнак (так, зокрема, Переяслав, Гадяч, Миргород вживали на печатках своїх полкових канцелярій герби, надані за привілеями польських королів у першій половині XVII ст.), в інших містах герби формувалися цілком самостійно.

Міський або містечковий герб за доби Гетьманщини, як правило, фігурував на печатках різних установ: для полкових міст – магістрату або ратуші, полкової канцелярії, канцелярії полкової сотні; для сотенних міст – на печатках ратуші та сотенної канцелярії (іноді символіка печаток ратуші та козацької канцелярії могла бути відмінною – у випадках, коли ратуша продовжувала використовувати герб, наданий польською владою, а козацьке діловодство запроваджувало нову емблему; прикладами такої різноманітності в символіці можуть бути міські печатки Ніжина, Чернігова, Остра). У невеликих сотенних містечках, де сотенна канцелярія утримувала всю повноту влади, для скріплення справ як козацької, так і міщанської юрисдикції вживалася одна й та сама печатка – загальноміська.

Геральдика міст і містечок доби Гетьманщини оперувала досить нечисленним набором символів (за винятком міст, що успадкували свої герби з часів Речі Посполитої). Серед них можна виділити декілька основних символів та груп.

ХРЕСТ. Хрест використовувався в гербах міст і містечок Гетьманщини в своєму традиційному значенні – як емблема християнської віри та лицарства. На печатках міст і містечок Гетьманщини трапляються різні модифікації хреста, але найпоширенішим є кавалерський або лицарський (з розширеними кінцями променів), що є традиційним європейським символом лицарства. Подекуди лицарський хрест виступав на гербах сам по собі (герби Лукім'я, Лютеньки), подекуди супроводжується зображенням небесних світил – місяця, зірок, що виступали як поширена геральдична алегорія "благословення неба" (герби Зінькова, Комишні, Миргорода, Сенчі тощо). Досить часто хрест малювався над перекинутим півмісяцем, що алегоризувало, за припущенням геральдиста XIX століття Б. В. Кене, "боротьбу християн з магометанами", (герби Борзни, Бубнова, Решетилівки, Салтикової Дівиці, Шишаків). Подекуди хрест виступав разом із зображенням серця (увінчуючи або обтяжуючи його), символізуючи таким чином любов до Бога й відданість християнській вірі (герби Варви, Великих Будищ, Власівки, Ічні, Красного Колядина, Срібного).

Ще однією поширеною модифікацією хреста в геральдиці міст Гетьманщини є зображення надмогильного хреста (герби Ромен, Снітина, Сорочинців, Чигрин-Дуброви, Чорнух), що символізувало прагнення віддати життя за віру, захистити рідну землю й братство у бою.

СЕРЦЕ є поширеним геральдичним символом любові до Бога та батьківщини. Таку ж ідею мало не менш поширене в геральдиці міст Гетьманщини зображення серця, пробитого стрілами або мечем (герби Гоголева, Ірклієва, Ічні, Монастирища) або обтяжене ними (герб Глинська). Лише зрідка (як от у гербах Бобровиці, Понорниці) серце виступало окремо від інших предметів.

НЕБЕСНІ СВІТИЛА (зірка, півмісяць, сонячні промені), за О. Лакієром, символізують у геральдиці „виконання на землі веління Бога". Справді, якщо порівняти це трактування із згаданими вже особливостями козацького світогляду, популярність цих емблем у гербах міст Гетьманщини стане зрозумілою. Найчастіше півмісяць або зірка, що вже підкреслювалося, супроводжують у гербах цього ряду хрест або серце; рідше (герби Біликів, Нових Санжарів, Орлика, Сокілки) виступають самостійно.

ЗБРОЯ, як і хрест, алегоризує в міській геральдиці Гетьманщини боротьбу, відтворює військовий побут козаччини. Часто на печатках сотенних установ та ратуш Гетьманщини фігурує шабля або меч, часто перехрещена зі стрілою (герби Говтви, Домонтова, Жовнина, Мени, Синявки, Стольного, Хорола); рідше – натягнутий лук із стрілою (герби Груні, Кишеньки, Пирятина, Полтави), перехрещені стріли (герби Горошина, Переволочної, Сміли), спис (герб Костянтинівки) або навіть порохівниця (герб Старих Санжарів).

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ в міських гербах мають безпосередній натяк на козацьке самоврядування міст. Серед їхніх зображень можна виділити малюнки булави, пернача, корогви. Так, у гербах Лубен і Хмелева чітко виступає зображення руки з булавою; Великих Будищ – серця, пробитого корогвою на довгому древку.

Нарешті, останньою помітною тематичною групою міських гербів Гетьманщини є герби з "промовистими" сюжетами, що відтворюють назви міст. Символіка такого роду була популярною і в міській геральдиці Лівобережжя доби Речі Посполитої (герби Козельця, Коропа, Стародуба). Щодо пам'яток міської геральдики доби Гетьманщини, то серед них можна виділити герби Березни (малюнок берези), Воронежа (малюнок ворона), Нових Млинів (малюнок млинового жорна), Сосниці (малюнок сосни) тощо.

Оформлення самобутніх гербів міст і містечок Гетьманщини на печатках та корогвах мало виразні ознаки панівного тоді в українському мистецтві стилю бароко – про це свідчить, зокрема, вживання орнаментованих щитів та картушів, багатство і водночас чіткість, яскравість геральдичних композицій. Впливи бароко, однак, не порушують у цих гербових пам'ятках головних геральдичних засад – правил розміщення фігур у щиті або картуші, вживання лише дозволених настановами геральдики зображень, усталених форм щитового оточення (корон, шоломів, наметів).

Пам'ятки міської та містечкової геральдики Гетьманщини XVII – XVIII ст. свідчать про те, що культура української держави повною мірою відбивала найприкметніші риси саме національного світогляду, що й робить ці пам'ятки надзвичайно цінним джерелом для дослідників історії нашого народу періоду існування козаччини як найяскравішого вияву українського ладу.

Алла Журба
історик

КОЗАЦЬКІ ПАСПОРТИ

(ДОКУМЕНТИ З АРХІВУ КОША ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО. ПОДОРОЖНІ ЛИСТИ, ГЛЕЙТИ, РАПОРТИ, АТЕСТАТИ, УНІВЕРСАЛИ, ОРДЕРИ)

У документальній системі Запорозької козацької держави з найбільшою повнотою висвітлюються різні аспекти її життєдіяльності. Документи, які обслуговували певні соціальні функції запорозького співтовариства, його внутрішнє життя і стосунки із зовнішнім світом, належали до найбільш інформативних історичних джерел. У військовій канцелярії зберігався архів Коша Запорозького. Звідси документи відсилалися і сюди надходили з інших канцелярій. На жаль, значна частка документального масиву січового архіву, передусім XVI – XVII ст., загинула внаслідок бурхливих подій козацької історії, а також пожеж, навмисного знищення, людської байдужості. Багато документів розпорошені по архівах інших країн: Польщі, Росії, Туреччини, Швеції. До нашого часу компактно і найбільш повно дійшов лише архів Коша Нової Січі (1734 – 1775 рр.), але й він зазнав помітних втрат. Цей оригінальний документальний корпус зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві (ф. 229)[1] і активно вводиться до наукового обігу вітчизняними істориками та археографами[2].

Архів Коша має тривалу "одіссею". Після скасування Запорозької Січі у 1775 р. він зберігався в Покровському, Катеринославі, Одесі, Харкові й, нарешті, опинився у Києві. Вперше звернув увагу на цей архів катеринославський архієпископ Гавриїл (Розанов 1781 – 1858 рр.), який очолював місцеву єпархію у 1828 – 1836 рр. і якого академік Дмитро Яворницький вважав першим істориком краю[3]. Січовий архів зберігався в катеринославській губернській канцелярії, куди потрапив у складі архіву канцелярії Слов'янської провінції[4]. Окрім того, певну кількість запорозьких документів Гавриїл розшукав у Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі – святині запорозького козацтва[5]. Проте пріоритет у дослідженні й введенні до наукового обігу документів архіву належить історикові Полудневої України Аполлону Скальковському (1808 – 1898 рр.)[6]. В евристичній роботі, яку вчений проводив у 30-х роках XIX ст. в катеринославських архівах А. Скальковський, вченому вельми прислужилися архієпископ Гавриїл та голова місцевої казенної палати І. Гладкий[7]. Результатом плідної роботи А. Скальковського з документами архіву Коша, вивезеного ним з Катеринослава до Одеси, стала монографія "Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького" (Одеса, 1841 р.)[8]. Маючи архів у монопольному використанні, А. Скальковський іноді надавав деякі документи для дослідження іншим історикам[9].

Однак до Одеси А. Скальковський переправив не всі запорозькі документи. Дещо залишилось у катеринославській губернській канцелярії та в архіві консисторії й досліджувалось наступними істориками – М. Терновським[10], В. Біднovим[11], Н. Полонською-Василенко[12], І. Степанівим[13] та ін.

Помітних втрат зазнали місцеві архіви під час громадянської війни та фашистської окупації Дніпропетровська (1941 – 1943 рр.). Але й сьогодні у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького зберігаються оригінальні запорозькі документи, в тому числі й з архіву Коша Нової Січі[14]. Ці документи опинилися в музеї не випадково. Розташований у стародавньому запорозькому краї, де живуть нащадки славетних запорозьких козаків і зберігаються козацькі традиції, Дніпропетровський історичний музей став справжньою скарбницею давніх реліквій, серед яких чільне місце посідає колекція документів з архіву Війська Запорозького Низового. Склалася ця колекція завдяки подвижницькій праці й авторитетові неперевершеного знавця історії запорозького козацтва і фундатора Дніпропетровського музею академіка Дмитра Яворницького (1855 – 1940 рр.), який очолював музей понад 30 років (1902 – 1933 рр.)[15].

Оригінальні запорозькі документи були подаровані музею істориком і археографом О. Андрієвським (1845 – 1902 рр.) та архівістом і колекціонером С. Дроздовим Мишківським (1863 – ?). Документи кошового архіву надійшли від С. Дроздова-Мишківського, який у 20-х роках XIX ст. обіймав посаду завідувача архівного управління на Білоцерківщині[16]. Подорожуючи запорозькими землями, він 1927 р. відвідав Дніпропетровський історичний музей і був вражений його скарбами, титанічною працею Д. Яворницького, котрому писав: "Я спромігся оглянути той дорогоцінний музейний скарб, що Ви скупчили з присутньою Вам енергією на протязі довгих років Вашої корисної для української людності праці. Ще раз надсилаю Вам свою щиру подяку. Разом з цим надсилаю до Вашого музею деякі архівні матеріали"[17].

Хронологічно музейна колекція документів січового архіву охоплює період 1728 – 1771 рр., а за різновидом містить, головним чином, такі оригінальні документи, як подорожні ("кошовські листи"), глейти, рапорти, атестати, універсали, ордери та ін. Документи створювалися у військовій канцелярії, центральній установі управління Коша Запорозького війська, що перебувала під керівництвом військового писаря. Документообіг військової канцелярії, за визначенням дослідників, був досить інтенсивним і що-

[1] Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів. – К, 1931. – К., 1994.
[2] Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998, 2000. – Т. 1, 2.
[3] Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С. 72.
[4] Беднов В. Материалы для колонизации бывших запорожских владений // ЛЕУАК. – Вып. 9. – Екатеринослав, 1914. – С. 172, 173, 186, 187; Біднов В. Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений проф. Т. Г. Масарикові. – Прага, 1925. – С. 295, 311–314.
[5] Гавриил (Розанов). Историческая записка о Самарском Пустынно-Николаевском монастыре. – Одесса, 1838. – С. 113, 114.
[6] Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998. – С. 126–145.
[7] Там само. – С. 62–63, 76–79.
[8] Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
[9] Новицкий Я. П. Материалы для истории запорожских козаков // ЛЕУАК. – Вип. 5. – Екатеринослав, 1909. – С. 1–98.
[10] ДІМ.ВР. – Ф. 10. – Арк, 20481, 20482.
[11] Беднов В. К. Истории бывших Запорожских старшин и козаков // ЛЕУАК. – Вып. 10. – Екатеринослав, 1915. – С. 217–263.
[12] Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця: (Уривок із спогадів) // Український історик. – 1983. – № 2–4. – С. 49.
[13] Степанів І. С. До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування // ЗДІЮ. – Т. 1. – Дніпропетровськ, 1927. – С. 374.
[14] Мицик Ю. А. Документи Дніпропетровського історичного музею як джерела до вивчення історії Росії та України XVII – XVIII ст. // Архіви України. – 1985. – № 5. – С. 58–61; Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею: Каталог музейної колекції актових джерел XVII – XIX ст. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 7, 9–11, 15–20; Аврасимова С. В., Мицик Ю. А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 7–29.
[15] Шубравська М. М. Яворницький Д. І.: Життя, фольклористично етнографічна дальність. – К., 1972; Аврасимова С. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997
[16] Іеппенер Л. Дроздов-Мишківський С. А. // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1 – С. 137–148.
[17] ДІМ.ВР. – Ф. 10. – Арк, 17720.

річно складав у середньому понад 4 тисячі документів, що виходили з Коша, і таку ж приблизно кількість, що надходила до нього [18].

Військова канцелярія Коша Нової Січі зазнала певного впливу з боку російської системи справочинства. Особливо цей вплив посилився в останні роки існування Запорозької Січі. Того часу фактична влада над Запорожжям поділялася між гетьманом і російським генерал-губернатором, який керував з Києва. Внаслідок спорудження у 1720 – 1730 рр. Української лінії були загарбані північні частини вольностей Війська Запорозького. У 50-х рр. XVIII ст. весь північний край запорозьких земель відійшов до так званої Нової Сербії, території, яка почала колонізуватися сербами з південних провінцій Австро-Угорщини. Окрім Нової Сербії була створена ще й Слов'яно-Сербія. З півдня постійно відбувався тиск кримських татар. Від верховної влади, центральних установ Російської імперії, Генеральної військової канцелярії до Коша надходили грамоти, маніфести, укази, ордери, універсали, інструкції. У відповідь Кіш надсилав чолобитні, донесення, прохання, рапорти. Окрім того, у військовій канцелярії оформлювалися паспорти, проїжджі ("кошовські листи"), білети, атестати, квити, ухвали, реєстри, списки. Кожний різновид документів обслуговував певну соціальну функцію і мав більш-менш усталений формуляр – мовне оформлення основних складових клаузул документа, їх послідовне розташування, виокремлення певних формул [19]. Архітектоніка кожного документа складається, як правило, з трьох частин: початкового протоколу, основної частини і кінцевого протоколу (кінцівки). До реквізитів документів Коша належать гриф та печатка.

Найбільше поширення на Запорожжі у XVIII ст. мали проїжджі (подорожні) листи, самоназа – "кошовські листи", – своєрідні охоронні грамоти, паспорти, що видавалися козакам на вільне перебування у вольностях Війська Запорозького, на рибну ловлю та інші промисли, на проїзд, зокрема, до Києва, на поклін святим мощам. З проїжджими листами запорожці їздили торгувати в Умань, Смілу та інші міста. Цей різновид документів не мав усталеної самоназви (наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. – "лист", "кошовський лист", глейт, а у 60-х рр. – "пашпорт") [20]. Усі проїжджі листи розпочинаються вказівкою на адресата і засвідчуються підписом кошового отамана або особи, яка тимчасово заступала його. "Проїжджі листи" мають чимало спільного з глейтами, через що їх часом плутають, але й відрізняються вони відмінними ознаками. Основна з них та, що "проїжджі листи" містять у своїй диспозиції не наказ, як універсали, а прохання, оскільки наказ гетьмана про вільний пропуск його представників на територію іншої держави просто не мав юридичної сили. "Проїжджі листи" засвідчують особу власника, стисло характеризують суть його місії і в цілому їх можна визначити як рекомендаційні листи. "Проїжджі листи" видавалися також для купців, паломників тощо у великій кількості, причому не лише генеральною старшиною та полковниками, але й представниками нижчої ланки урядових структур.

Глейти ("лист відкритий", перепустка, охоронна грамота) надавав право в'їзду на територію України і виїзду за її межі, а також вільного проїзду через Україну українським дипломатам, купцям та іноземним підданим. Глейт втрачав свою силу після завершення дипломатичної, торгівельної або якоїсь іншої місії його власника і тому зберігати його не було особливої потреби. Саме через це, головним чином, з численних колись глейтів до нашого часу дійшло обмаль, а в збірці актових джерел XVII – XIX ст. з такою назвою міститься два документи [21]. Так, глейт, виданий 17 травня 1728 р. козакові Кущівського куреня Микиті на проїзд до Києва, був засвідчений суддею Війська Запорозького Низового Карпом Сидоренком [22].

Обов'язковим і усталеним елементом у документації, що виходила з канцелярії Коша Запорозького, був підпис кошового із супровідним записом у формулі: "[...] отаман кошовий Війська Запорозького Низового з товариством". Ця "дія миром" (з товариством), як зазначив ще свого часу А. Скальковський, була необхідною умовою у формах письмових зносин на Січі й свідчила про орденську рівність запорозького суспільства [23]. В кошовському листі від 17 серпня 1732 р. козакові Дерев'янківського куреня Опанасу Волошину на вільний проїзд до Києва підпис має таку формулу: "Іван Малашевич, отаман кошовий Войска Запорожского Низового з товариством" [24]. Аналогічне кліше спостерігаємо також у підписах осіб, які тимчасово заступали посаду кошового отамана. Проїжджий лист з Коша товаришеві Кущівського куреня Микиті від 17 травня 1728 р. має підпис військового судді: "Вашим панским милостям всех благ доброжелатель Карп Сидоренко, судія Войска Запорожского Низового з товариством" [25]. Зберігається в музейній колекції ще один кошовський лист, виданий за підписом кошового Івана Малашевича козакові Платнірівського куреня Матвію Чорному на вільний проїзд до Києва [26].

Серед директивно-розпорядчих актів чільне місце посідає універсал (від лат. "universalis" – запальний, звернений до всіх). В Україні в XVII – XVIII ст. універсали видавав гетьман, рідше – полковники, кошові отамани, представники генеральної старшини. Чинність універсалів поширювалася відповідно до рівня компетенції. Стосувалися військових, адміністративних, державних, політичних справ, призначень на державні посади, питань землеволодіння тощо. Укладалися Генеральною військовою канцелярією, гетьманською та полковою канцелярією. Універсал містив титул, ім'я та прізвище того, хто його видавав, означення або ім'я та прізвище того, кого він стосується, основну тему, дату та особистий підпис гетьмана. До універсалу прикладалася гетьманська печатка. Універсали розсилалися по полках, при необхідності полкові канцелярії розсилали їх копії в сотні.

Музейна колекція ДІМ налічує 6 універсалів (оригінали), серед яких 4 – гетьманські, 1 – полковницький, 1 – Генеральної канцелярії. Прикладом гетьманського універсалу є універсал гетьмана Івана Самойловича від 27 липня 1672 р. про надання права "будівництва млина на річці Остер обивателеві козельському Петрові Демидовичу" [27].

Підтвердженням того, що універсали видавалися з військових, економічних, адміністративних тощо справ є універсал Генеральної військової канцелярії від 14 березня 1744 р. абшитованому військовому товаришеві, козакові Золотоніської сотні Переяславського полку Андрію Синьооку на звільнення його від служби. Даний універсал стверджують підписи: генерал-лейтенанта Івана Бібікова, полковника Андрія [28], судді генерального Федора Лисенка, підскарбія генерального Михайла Скоропадського, генерального військового осавула Петра Валієвича [29].

[18] Архів Коша Запорозької Січі. – С. 27.
[19] Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 58–75.
[20] ДІМ. ВР. – Ф. 1. – Арк, 39646.
[21] Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею. – С. 9–10.
[22] ДІМ. ВР. – Ф. 1. – Арк, 41135.
[23] Скальковський А. Назв. праця. – С. 82, 84.
[24] ДІМ. ВР. – Ф. 1. – Арк, 41136.
[25] Там само. – Арк, 41135.
[26] Там само. – АФД 49.
[27] ДІМ.ВР. – Ф. 38623. – Арк, 635/6.
[28] Там само.
[29] Там само. – Ф. 38628. – Арк, 640/1.

Серед автентичних документів архіву Коша значний масив складають рапорти. Рапорт ("репорт" – від французького слова "rapporter" – приносити, повідомляти) – виконавчий документ, що широко використовувався у XVIII ст. Рапорт був звітом, відповіддю кошового отамана на ордер київського генерал-губернатора, якому підпорядковувалася Нова Січ (останній Кіш Запорозький). Формуляр рапортів, як і "кошевських листів", складається з трьох частин. Початковий протокол обов'язково містить інскрипцію у формулі: "Высокородный господин, высокопревосходительнейший господин генерал-аншеф й кавалер і Киевской губернии генерал-губернатор Михайло Ивановичъ Леонтьев, всемилостивейший наш добродею"; чи в іншому варіанті: "В Киевскую губернскую канцелярию". В тексті рапортів зафіксована самоназва документа, причому в різних структурах формуляра, зокрема в інскрипції й у наррації (оповідній частині основного протоколу). У 40 – 50 рр. XVIII ст. рапорти містили значну за обсягом оповідну частину. Визначальними рисами рапортів цього періоду були одноплановість, доповідний характер інформації, відсутність елементів прохання у викладі. З часом формуляр рапортів стає чіткішим, виклад конкретнішим і стислим [30]. Оповідна частина основного протоколу рапортів містить інформацію про зміст указів, ордерів, листів, одержаних з вищої інстанції, й детальний опис вчинених заходів стосовно їх виконання.

Рапорти засвідчувались підписом кошового отамана у формулі, аналогічній підпису проїжджих листів. Серед елементів реквізиту цього різновиду документів найбільше поширення мали грифи "покірний рапорт", "по секрету" (у верхньому куті аркуша).

У музейній колекції зберігається ще один рапорт кошового П. Калнишевського від 5 грудня 1768 р. кременчуцькому обер-комендантові стосовно заборони проїзду запорожців через форпости в Україну [31]. Рапорти за підписом кошових отаманів надсилалися й командуючим російської армії. 2 квітня 1772 р. кошовий Петро Калнишевський надіслав рапорт командуючому 2-ї армії генерал-аншефу В. Долгорукому з проханням припинити загарбання запорозьких земель поселенцями Катериненської провінції. Поселенці переходили за Українську лінію й оселялися на споконвічних землях Війська Запорозького, осаджували слободки і села. Цей документ віддзеркалює процес енергійного просування Росії на південь й активного наступу російського царату на землі вольностей Війська Запорозького, коли "годинник" історії вже почав відраховувати останні часи існування запорозької вольниці.

Облікові документи з архіву Коша Нової Січі в музейній збірці репрезентовані фрагментом машинописної копії перепису козаків і посполитих Протовчанської та Орільської паланок за 1770 р. (34 арк.) [32]. Перепис робився за наказом Коша. Формуляр документа має рубрики, що містять інформацію про козаків: їх кількість, соціальний стан, худобу, коней. Перепис висвітлює соціально-економічний стан Запорожжя напередодні скасування Січі й, окрім того, є джерелом з української козацької антропоніміки.

Документи січового архіву містяться також в особових фондах музейного зібрання, зокрема в особовому фонді полтавського бургомістра початку XIX ст. Павла Руденка – колишнього запорозького козака, товариша Корсунського куреня, який 17 листопада 1771 р. отримав з військової канцелярії атестат за підписом кошового отамана Петра Калнишевського. Оригінал цього документа, що зберігається в музеї [33], був знайдений 1904 р. Д. Яворницьким у селі Січкарьовці на Катеринославщині, в маєтку В. Магденка – родича Руденків [34].

Атестат (від латинського "attestor" – підтверджую, посвідчую) – посвідчення, послужний список з біографічними даними. Крім назви, формуляр атестата містив указівку на адресата, який видає документи, дані про адресата, посада, ім'я, прізвище (у формі давального відмінка однини), перелік службових заслуг, моральних якостей. В традиційному місці зазначено місце й дата видачі документа, підписи та печатка. Атестат Павла Руденка містить інформацію про його родину, службу в Січі, участь у військових походах. З цього документа дізнаємось, що дід Павла Руденка – Яків Рудий – мешкав у Чигирині. Коли місто підпало під владу Польщі, він пішов на Січ разом з двома небожами – Іваном та Костянтином, записався до Пашківського куреня, згодом одружився і оселився у Полтаві. Павло Руденко також, відслуживши на Січі 13 років, одружився й оселився у Полтаві, згодом став бургомістром цього міста.

Привертає увагу ще один атестат полкового старшини Василя Чернявського, який виховувався в Пашківському курені, служив у військовій канцелярії, правителем Перевізької паланки, виконував дипломатичні місії, брав участь у битвах під Дубосарами, Очаковом. Маючи намір одружитися, В. Чернявський звернувся до товариства з проханням звільнити його з Війська й одержав атестат [35].

Пожвавлення в кінці XVII – протягом XVIII ст. діяльності полкових та сотенних канцелярій, розвиток діловодства загалом у центральних органах управління спричинили до появи розмаїтої актової документації. Досить популярними у XVIII ст. стає ордер та "билетъ". Ордер (від лат. "ordo" – порядок, ряд) – розпорядження – сповіщення, спущене з вищої інстанції на місця. Спорадичним до нього був "билетъ" (від франц. "billet" –записка) – службовий припис згори на участь в офіційній акції.

Ордери надходили до Коша Нової Січі з Генеральної військової канцелярії, а також з канцелярії київського генерал-губернатора. З канцелярії Коша ордери надсилались до паланкових старшин. Відомі також ордери похідного Коша до наказного отамана під час воєнних походів. Формуляр ордера мав три частини: початковий протокол, основний протокол, кінцівка. Ім'я адресата обов'язково вказувалося в початковому протоколі. В ордерах розглядалися питання різнопланового характеру: врегулювання стосунків між запорозькими козаками та їх сусідами, участь запорожців у військових походах тощо. Прикладом ордера є "Відвертий ордер", виданий гетьманом Кирилом Розумовським від 14 листопада 1757 р., яким надавалось право військовому канцеляристу Переяславського полку Дем'яну Петрашу звільнення від служби та надання чину значкового товариша його братові Петрові Петрашу і на призначення останнього канцеляристом в полкову переяславську канцелярію [36].

Музейна колекція нараховує 4 білети, в яких мова йде про володіння землею. Наприклад, виданий "білет" підпоручикові Саксаганського полку Слов'янської провінції Андрієві Байдаку надає право володіння землею в 100 дворів (6000 десятин) біля річки Житлова Саксагань поблизу зимівника Третяка. Документ був надісланий з Кременчука межовою експедицією від 12 квітня 1777 р. за підписами генерала М. В. Муромцова та землеміра майора Є. Арапова [37].

Документи архіву Коша Запорозького засвідчувалися, окрім підпису кошового отамана, ще й печаткою. Печатки були вощані та сургучеві, круглі, із зображенням козака з рушницею і літерним супроводом.

---

[30] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 37.
[31] ДІМ. ВР. – Ф. 1. – Арк, 633/1.
[32] Там само.– Ф. 2. – Арк, 316.
[33] Там само. – Ф. 23. – АФД. 46.
[34] Эварницкий Д. И. Из истории нашего края // Вестник Екатеринославского земства, 1904. – № 2–3. – С. 49.
[35] ДІМ. ВР. – Ф. 2. – Арк, 639/4.
[36] Там само. – КП-38627. – Арк, 639/6.
[37] Там само. – КП-120157. – Арк, 37859.

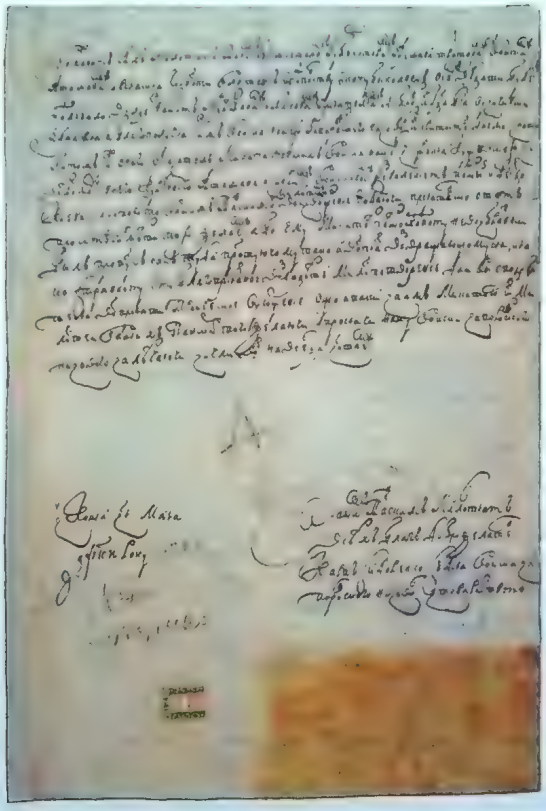

Глейт (лист проїжджий, охоронна грамота) канцелярії Війська Запорозького Низового – козакові Микиті, товаришеві Кушівського куреня, який їде до Києва. З Коша. 17.05.1728.
До музею надійшов з колекції С.Л. Дрозова в 1920-х рр.
Підпис судді Війська Запорозького Низового Карпа Сидоренка.
Оригінал. Папір; рукопис. 2°; 1 арк., 1 стор. 28,5 x 19 см.
Печатка вощана, зелена, кругла. D - 4,8 см.
ДІМ. N КП-127636 Арх-41135.

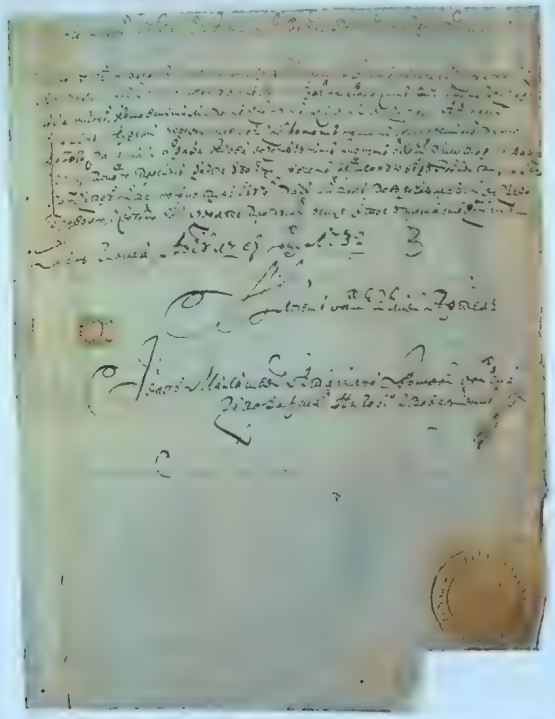

Глейт (Лист кошовський) отамана Війська Запорозького Низового Івана Малашевича про перепустку козака Дерев'янківського куреня Опанаса Волошина до Києва. З Коша. 17.08.1732.
До музею надійшов з колекції С.Л. Дрозова в 1920-х рр.
Оригінал. Папір, рукопис. 2°, 1 арк., стор.1. 30,4 x 22,2 см.
Печатка сургучна, червона, кругла. D - 4,3 см.
ДІМ. N КП-127657 Арх-41136.

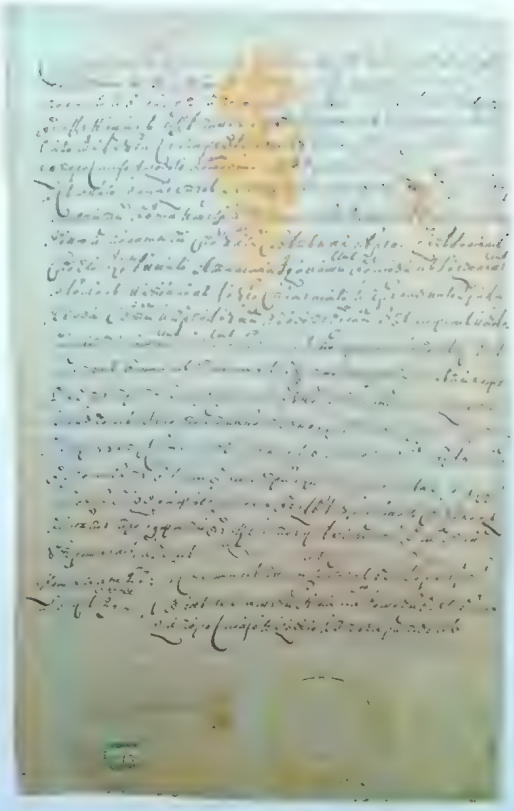

Глейт ("лист відкритий", перепустка, охоронна грамота) Війська Запорозького Низового – товаришеві Платнерівського куреня Матвію Васильовичу Чорному, який видано кошовим отаманом Іваном Малашевичем, на вільний проїзд до Києва на поклін святим мощам. З Коша. 27.05.1729.
З колекції С.Л. Дрозова.
Оригінал. Папір; рукопис. 2°; 1 арк., 1 стор. 30,4 x 19,2 см.
Печатка Війська Запорозького Низового. вощана, кругла D - 4 см
ДІМ. N КП-164056 АФД-49

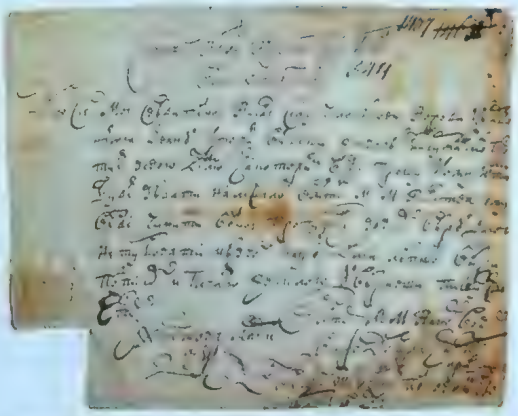

Охоронний лист фастівського полковника Семена Палія виданий визволеному з татарської неволі Іванові "породи цісарської", який повертається в м. Фастів. 01.05.1700 р.
Оригінал. Папір; рукопис. 19,5 x 15,3 см.
ЦДІАУЛ. N Ф. 52. Опис 2. Спр. 188. Арк. 1467

"СЄМЕН ПАЛІЙ ПОЛКОВНИК [illegible]
СВЪДИТЄЛНОЄ ПИСАНЄ СЕМУ ЧОЛОВѢКОВИ ПОРОДИ ЦЪСАРСКОЙ НАРИМ ІВАНУ КОТОРИЙ ВИШЄДШИ З НЕВОЛЪ БИСУРМАНСКОЙ ПРОСТУЄТ В СВОЮ ЗЕМЛЮ ЗА КОТОРИМ ВЗЦЄ ПРОШУ КОМУ О ТОМ БУДЄТ ВЪДАТИ НАЛЕЖАЛО М.М. ПАНСТВА ЄМУ ВЪЗДАЄ [illegible] ДАЮЧИ НЄ ТУРБОВАТИ НЪ В ЧОМ НАШО ДЛЯ АЛЪШОЙ ВЪРИ ПОДПИСАМ И ПЕЧАТИ ЗВИКЛОЮ УВѢРИВЩИ ПИШУ ГДЄ СЄСТЕМ З ХВАСТОВА АПРИЛИА [illegible]"

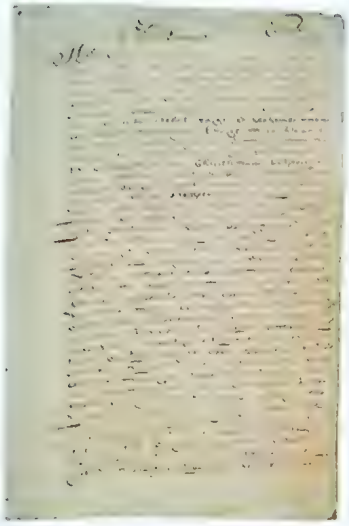

Атестат Війська Запорозького Низового – полковому старшині Василю Степановичу Чернявському (Пашківський курінь), який служив у військовій канцелярії, Микитинському перевозі, Перевізькій паланці, на звільнення від служби в зв'язку з його шлюбом. З Коша. 13.12.1771.
Оригінал, підписаний кошовим отаманом П. І. Калнишевським
Копія засвідчена секретарем І. Брила (новим).
Оригінал. Папір; рукопис. 2°; 2 арк., 4 стор. 34 x 21 см.
ДІМ. N КП-165803 АФД-110.

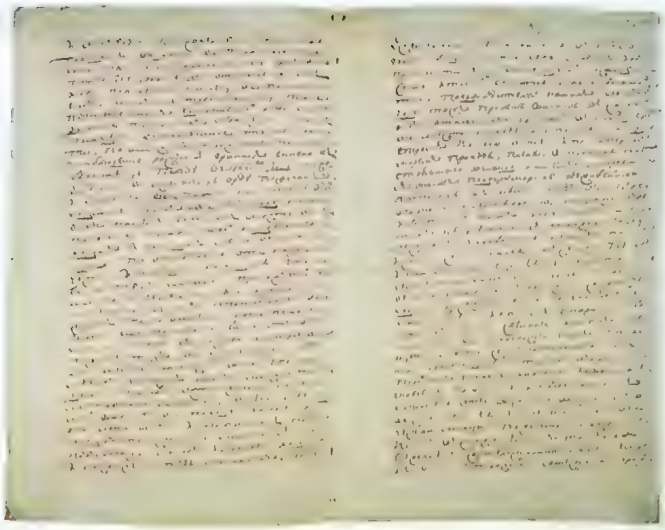

2 с 3 с

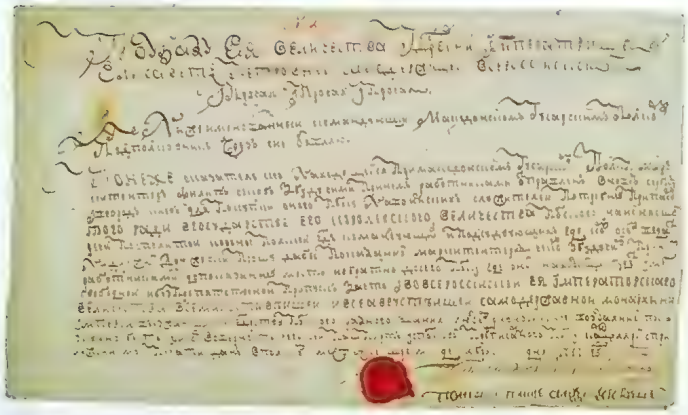

"Пашпорт" (глейт, охоронна грамота) з канцелярії Македонського гусарського полку – маркітантові цього полку Пилипу Чекову на проїзд в Нову Сербію та до Києва з метою придбання провіанту. 12.1726.
Оригінал. Папір з водяним знаком; рукопис. 2°; 1 арк., 1 стор.
Печатка полкова, сургучна, червона, кругла. D – 1,8 см.
ДІМ. N КП-38628 Арх.-640/13.

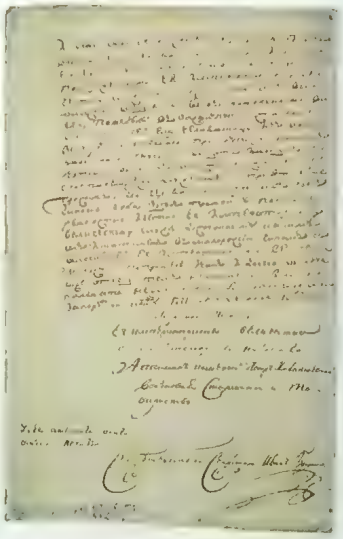

Четверта сторінка документа за підписом кошового отамана П. І. Калнишевського.

Атестат Війська Запорозького Низового – товаришеві Корсунського куреня, полтавському міщанинові Павлу Руденку. З Коша. 17.11.1771.
Підпис кошового отамана Петра Івановича Калнишевського.
Оригінал. Папір; рукопис. 2°; 2 арк., 3 стор. 32 x 21 см.
Печатка Війська Запорозького Низового, сургучна, червона, кругла. D - 5,5 см.
ДІМ. N КП-164053 АФД-46.

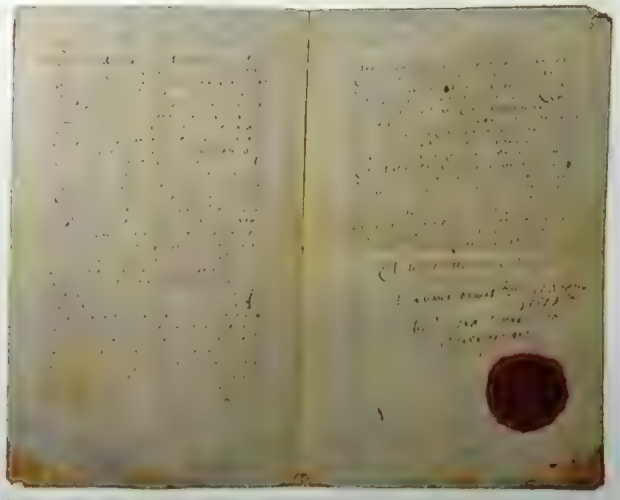

Друга та третя сторінки атестата з печаткою та підписом кошового отамана Петра Івановича Калнишевського.

Сергій Майтак
нумізмат

"PECUNIAE OBOLIDUNT OMNIA"
Гроші підкоряють всіх
Римський вислів

ГРОШОВИЙ ОБІГ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ XVI – XVIII СТ.

Історія становлення та розвитку Української козацької держави нерозривна з її внутрішніми та зовнішніми економічними та торговими зв'язками, які були б неповноцінними без наявності певних грошових знаків на її території.

У литовсько-польську добу (XIV – XVII ст.) на українських землях, окрім литовської та польської монети, перебували в обігу також різноманітні іноземні монети, оскільки закони Великого князівства Литовського та Речі Посполитої не передбачали примусового їх вилучення.

Серед литовських монет найбільш вживаними були денарій та півгрош ("пенязь"). Литовський грош здебільшого виступав як лічильна одиниця в 10 денаріїв, а польський грош або, як його тоді називали, "осьмак", дорівнював 8 денаріям [1].

Після Люблінської унії 1569 р. польські монети проникали вже на всі українські землі. За грошовою реформою короля Стефана Баторія (1576 – 1586) в 1578 – 1580 рр. була створена єдина монетна система для всієї країни і з цього часу литовські та польські монети карбувалися за єдиною монетною стопою, хоч і далі вони дещо відрізнялися за своїм зовнішнім виглядом [2].

При незначній долі на ньому крупної монети". У 1627 р. сейм Речі Посполитої заборонив карбування монет дрібних номіналів, дозволивши випускати лише талери та дукати. При цьому було збережено право вільного обігу всіх попередньо випущених монет. Однак це призвело до посиленого надходження в цей час до Речі Посполитої західноєвропейської білонової монети, що одночасно супроводжувалось вивозом більш високопробної польсько-литовської монети за кордон [7].

У XVII ст. також досить поширеною монетою на українських землях були крейцери. Вони являли собою розмінні срібні монети Австрії, Сілезії та багатьох німецьких держав (Бадена, Баварії, Вюртемберга та інших). 120 крейцерів дорівнювали талеру або 2 гульденам (флоринам). У II пол. XVIII ст. 1 гріш дорівнював 2 крейцерам, 1 крейцер становив 6 гелерів. Гелер був найдрібнішою грошовою одиницею цієї монетної системи. Проба крейцерів у різні роки змінювалася [8].

В цілому переважну частину монет грошового обігу на українських землях кінця XVI – XVII ст. становили білонні дрібні монети Речі Посполитої та різних західноєвропейських

Таблиця 1

Монетна стопа Речі Посполитої за грошовою реформою 1578 – 1580 рр. [3]

Назва монети	Метал монети, г	Середня вага монети, г	Вміст цінного металу в монеті	Проба цінного металу в монеті
Дукат	золото	3,5	3,325	950
Талер	срібло	28,85	24,317	850
Півталера	срібло	14,41	12,16	850
Шостак	срібло	4,75	4,03	850
Трояк	срібло	2,37	2,01	850
Гріш	срібло	1,86	0,67	360
Півгріш	срібло	0,95	0,33	350
Шеляг	срібло	1,12	0,20	180
Денарій	срібло	0,36	0,03	83

Окрім перелічених монет іноді також карбувалися подвійні денарії, тернарії (монета в 3 денарії), подвійні талери, а також золоті монети в 2, 3, 4, 5, 6 та 10 дукатів (португал) [4].

У Речі Посполитій діяло кілька монетних дворів у різних регіонах держави, тому одноіменні монети, які на них випускалися, іноді трохи відрізнялися за вагою.

Найбільш вживаною монетою серед більшості населення України кінця XVI – XVIII ст. були півторагрошовики (півтораки), які також називалися "гехами" [5].

Щодо монет високих номіналів (від 1/2 талера до дуката), то в повсякденних торговельних операціях вони участі не брали, використовувались не стільки як реальні монети, скільки як лічильно-грошові одиниці.

При королі Сигізмунді III (1587 – 1632) випуск дрібних низькопробних срібних монет значно збільшився і відповідно збільшилась їх кількість на українському грошовому ринку держав: соліди (шилінги), дрейпелькери, гроші, півторагрошевики, крейцерові монети номіналами в 1, 3, 5, 6, 7, 10 крейцерів та їм подібні. Маса цих різноманітних монет на українських ринках була в різні роки неоднаковою, що призводило до різкого коливання курсу окремих з них та часто супроводжувалося падінням їх вартості. Ці монети розрізнялися на ринку на хороші та погані за якістю. Хорошими на ньому вважались більшість монет I пол. XVII ст. (навіть дрібних) [9].

Серед західноєвропейських білонових монет українського грошового ринку середини XVII ст. виділяються мідні – оболи (гелери) сілезького герцогства Тешин Єлизавети Лукреції (1626 – 1653), вагою 0,3715 – 0,5249 г, та шотландські двопенсовики Карла I (1625 – 1649) розміром із сучасну двокопієчну монету. Вони є у скарбах на території Івано-Франківської, Волинської, Львівської, Київської, Черкаської та Чернігівської областей [10].

[1] Рабцевич В. Н. О чем рассказывают монеты. – Минск, 1977. – С. 111.
[2] Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – Х., 1971. – С. 117–118.
[3] Szwagrzyk J. A. Pieniądzy na ziemiach polskich X–XX w. – Wrocław, 1973. – S. 102, 119, 120.
[4] Ibid. – S. 120–159.
[5] Зварич В. В. Нумізматичний словник. – Львів, 1972. – С. 102–103.
[6] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 98, 118.
[7] Рабцевич В. Н. Указ. соч. – С. 114; Зварич В. В. Назв. праця – С. 44.
[8] Зварич В. В. Назв. праця. – С. 78–79.
[9] Котляр Н. Ф. Кладоискательство и нумизматика. – К., 1974. – С. 101–102, 108–109.
[10] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 129.

При королі Яні II Казимирі відновлюється карбування білонової монети. В українських скарбах знаходять значну кількість його ортів, тимфів, шестигрошовиків (шостаків), трьохгрошовиків (трояків) – на українських землях ці монети отримали народну назву "шагів", півторагрошовиків, а також білонових та мідних солідів (шелягів)[11].

З 1655 по 1658 рр. велику кількість срібної низькопробної польської монети випустили шведи, коли під час війни з Річчю Посполитою їх війська захопили в Кракові обладнання та штемпелі місцевого монетного двору. Разом з ними на тогочасному українському ринку з'явилась велика кількість дрейпелькерів з датами карбування 1633 – 1635 рр. з іменами шведського короля Густава Адольфа (загинув у 1632 р.) та солідів з датами карбування 1655 – 1666 рр. з іменами шведської королеви Кристіни (зреклась престолу у 1654 р.). Справжнім місцем карбування цих монет був підпільний монетний двір у м. Сучаві (сучасна Румунія). Ці білонові "шведські" монети були гіршими за справжні, і це додатково ускладнило грошовий обіг на українських землях[12].

У 1659 р. за проектом орендаря краківського монетного двору Т. Л. Боратіні було розпочато карбування мідного соліда вагою приблизно 1,27 г. В народі цей полегшений солід дістав назву "боратинки", а його ринкова ціна становила лише 15% від номінальної. Карбування "боратинок" на різних монетних дворах Речі Посполитої було безконтрольним, і тому їх загальна кількість не встановлена, однак відомо, що лише один монетний двір в Уяздові (під Варшавою) з 1659 р. по 1666 р. випустив близько 72 млн. боратинок. До того ж, фальшивомонетники випустили величезну кількість фальшивих боратинок[13].

У середині 1663 р. уряд Речі Посполитої схвалив проект німецьких монетаріїв братів Андрія та Фоми Тимфів про випуск срібної монети вагою в 6,75 г (500 метричної, 7 лотової проби срібла). Реальна вартість цієї монети, яка за офіційним примусовим курсом дорівнювала 30 грошам, за вмістом срібла становила лише 12 грошей. Емісія тимфів приблизно у 9 млн. екземплярів привела до додаткового розладу грошової системи Речі Посполитої[14].

Монети королів Михайла Корибута (1669 – 1673), Яна III Собеського (1676 – 1696) та Августа III (1697 – 1733) становлять значно меншу долю у грошовому обігу на українських землях, ніж монети Сигізмунда III та Яна II Казимира[15].

З різних срібних монет українського грошового ринку XVI – XVIII ст. на ньому найбільше котирувалися талери – великі західноєвропейські монети вагою приблизно 28 г 900-ї метричної, 14 лотової проби срібла (проба срібла в цих монетах в різні роки змінювалась). Талери протягом всього часу залишалися майже незмінними за вагою та пробою. Тому їх вартість відносно монет дрібних номіналів постійно зростала.

З 40-х років XVII ст. на українських землях найбільш розповсюдженими в грошовому обігу були талери Голландської республіки (ріксдалери) та талери іспанських (південних) Нідерландів, котрі звалися також альбертусталерами, або патагонами. Патагони мали вміст чистого срібла в 24,65 г (на 1,33 г менше ніж в німецькому імперському рейхсталері – 25,98 г). Після голландських та нідерландських талерів на Україні частіше за інших зустрічаються в тогочасних скарбах німецькі імперські рейхсталери, а також швейцарські талери переважно кантону Сен-Ґален. Крім того, досить розповсюджений був левендаллер – голландський талер із зображенням лева на гербі (основна вага 27,648 г, 750 метрична проба срібла). На українських землях їх називали левами, або левками[16].

Окрім монет в 1 талер, в Україні XVII – XVIII ст. були в обігу також монети в 1/2 талера "полталерки" та в 1/4 талера – "чвертки". Вага та проба цих монет, які являли собою кратні частини талера, протягом всього цього часу також залишалися майже незмінними.

В українських скарбах XVII ст. також зустрічаються такі досить крупні монети, як флоріни (або гульдени голландські) м. Девентера, які важили близько 19,6 г. На реверсі цієї монети було зображення герба відповідної провінції у вигляді орла, через що в українських землях вони отримали назву "орлянок". Також зустрічаються датські марки, переважно короля Християна IV, карбовані у другому десятиріччі XVII ст[17].

До монет великого номіналу тогочасного українського ринку також належали орти. Польські орти карбування 1618 р. за вартістю дорівнювали монетам 1/4 талера, однак їх проба, на відміну від цих монет, не була сталою, крім польських, були розповсюджені також бранденбурзькі орти[18].

Для значних фінансових операцій в Україні XVI – XVIII ст. використовувались золоті монети. Здебільшого це були дукати – монети вагою 3,5 г (938 метрична, 23,5 каратна проба золота). Їх карбували у Венеції з 1284 р. В Україні переважали дукати іспанських Нідерландів та Голландської республіки, потім за кількістю йшли угорські дукати (котрі так і називалися – "угорські"), а потім німецькі та італійські дукати. Литовські та польські дукати в тогочасних українських скарбах майже не зустрічаються[19]. З опису найбагатшого тогочасного скарбу в Україні, знайденого в Києво-Печерській лаврі в 1898 р., з 6 тисяч золотих монет більшість складали дукати Сполучених Нідерландів[20].

Дукати були найстабільнішими тогочасними грошовими одиницями. Вартість усіх інших монет до дуката не була постійною. Так, навіть вартість талера з 1578 р. по 1649 р. впала стосовно дуката приблизно на 20%[21].

За вмістом срібла такі крупні монети українського грошового ринку, як талери, майже не змінились протягом XVI – XVII ст. Однак за цей час стала гіршою якість дрібних монет – шостаків, трояків, півтораків, грошей та солідів, якими користувались переважно бідні верстви населення Речі Посполитої та відповідно українських земель. Так з часів грошової реформи 1578 – 1580 рр. і до 1657 – 1658 рр. вміст срібла в цих монетах Речі Посполитої зменшився приблизно у 2,5 – 3 рази. А з середини XVII ст. і до 3-ї чверті кінця XVII ст. він у них зменшився ще в 1,3 – 1,5 рази[22].

Ще в XIV – XV ст. в грошовому обігу на українських землях зустрічається чимало фальшивих монет. Протягом XVI – XVII ст. їх кількість, постійно збільшуючись, досягла на кінець XVII ст. величезного масштабу. Це явище було продовженням монетної кризи періоду Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.) в Західній Європі, де в той час фальшування монети набуло повсякденного характеру. В Речі Посполитій, зокрема в українських землях, цим займалися різноманітні прошарки населення – магнати, шляхта, купці, лихварі тощо. Про це свідчать численні тогочасні судові справи, пов'язані з фальшуванням монети, навіть незважаючи на те, що в XVII ст. за законами Речі Посполитої за фальшування передбачалася смертна кара. Підроблялися в першу чергу монети дрібних номіналів, оскільки здебільшого вони на

[11] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 129.
[12] Там само. – С. 121.
[13] Szwodrzyk J. A. Ob. cit. – S. 128, 131, 222.
[14] Ibid. – S. 129, 131.
[15] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 120.
[16] Денгмер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. – М., 1982. – С. 11, 205, 238; Зварич В. В. Назв. праця. – С. 83.
[17] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 123.
[18] Зварич В. В. Назв. праця. – С. 99.
[19] Зварич В. В. Назв. праця. – С. 62, 126; Котляр Н. Ф. Кладоискательство... – С. 104.
[20] Марков А. К. Список старинных золотых монет и медалей, принадлежащих Киево-Печерской лавре. – К., 1899. – С. 3–22.
[21] Szwodrzyk J. A. Ob. cit. – S. 121, 129.
[22] Там само. – S. 121, 129, 131.

той час виготовлялися на низькому технічному рівні, а в Речі Посполитій вони були ще й дуже поганої якості [21].

Польські магнати та шляхта, які насамперед визначали політику Речі Посполитої у XVII ст., сприймали у економічному плані українські землі як аграрний та сировинний додаток до Польщі (Корони Польської). Зокрема, цим пояснюється, що в Україні у XVI – I пол. XVII ст. (у II пол. XVII ст. у Правобережній Україні) серед різних талерів та дукатів доля відповідних монет Речі Посполитої була дуже невеликою. За весь цей час ними не була випущена регіональна монета для України. Тут не було відкрито монетного двору (діяльність Львівського монетного двору у 1656 – 1663 р. була пов'язана з тим, що монетні двори Речі Посполитої опинились на землях захоплених шведськими військами).

Передові представники українського шляхетства розуміли хибність цього становища. Тому в одному з пунктів Гадяцької угоди 1658 р., укладеної між комісією уряду Речі Посполитої та гетьманом І. Виговським від Гетьманщини, зазначалося: (4) "... Двір тіппіса для биття всяких грошей має бути заложений в Києві, або де буде признано зручнішим – однієї якості і металу, і з королівською особою (портретом)". У складанні тексту цього договору зокрема брав участь Петро Дорошенко, "полковник прилуцький", який у 1665 – 1676 рр. став гетьманом Правобережної України [24].

За доби Гетьманщини велике значення мало використання російської монети. Поява останньої фіксується XVI ст. Проте суттєве її збільшення спостерігається лише за царя Олексія Михайловича. Її широкому розповсюдженню заважали принаймі дві обставини. По-перше, через свій архаїчний вигляд (тогочасні московські монети карбувались на маленьких скибках срібного дроту рівної величини і мали вигляд маленьких овалів неправильної форми) вони погано сприймались місцевим населенням, що звикло до круглої європейської монети, а, по-друге, московська влада суворо забороняла їх вивіз за межі своєї країни. Через названі недоліки ця монета не змогла витіснити польсько-литовську та західноєвропейську з грошового ринку України і після 1654 року.

На початку 1654 р. за грошовою реформою царя Олексія Михайловича в Москві було розпочато випуск крупних монет.

Першою почали випускати срібну рубльову монету вагою в 28 – 29 г, що карбувалась на талерах, з яких попередньо збивалось зображення. На аверсі монети з'явився надпис: "Божиею милостью великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович всея Великия и Малыя России", а також кінне зображення царя в парадному вбранні при регаліях. На реверсі – двоголовий орел та надпис: "лета 7162" та назва монети "рубль". Ця монета мала офіційний курс у 100 копійок, які мали відповідно сумарну вагу в 45 г срібла приблизно тієї ж проби [25].

Майже одночасно почали випускатися срібні "полуполтины", тобто монети офіційною вартістю в 1/4 рубля (25 копійок), вони також карбувалися на талерах, з яких попередньо збивалося зображення і які потім розсікалися на 4 частини [26].

У тому ж 1654 р. почали випускатися "медные ефимки" – полтини, круглі мідні монети вагою приблизно в 29 г, які мали офіційний курс у 50 копійок, тобто в 23 г срібла [27].

Технічно відсталий московський монетний двір не зміг налагодити карбування великих монет. Побудовані для цього "молотывные снаряды" швидко виходили з ладу, псувалися і монетні штемпелі.

Восени 1655 р. Московським урядом було прийнято рішення про випуск крупних срібних монет за старою монетною стопою та про припинення карбування всіх нововведених монет. Виготовлення нових крупних монет здійснювалось шляхом надкарбовування (або контрамаркування) талерів (у Росії вони звались "ефимками"). Талери контрамаркувалися реверсом копієчного штемпеля та окремим штемпелем з датою "1655". Ці монети, які отримали назву "ефимків з ознаками", були прирівняні 64 копійкам. Їх випуск складав від 800 000 до 1 млн. екземплярів. "Єфимки з ознакою" знаходились у грошовому обігу Московської держави до початку 1659 р., коли вони були заборонені та почали викупатися у населення за нововведені мідні гроші. Однак у грошовому обігу в Україні вони залишались разом із талерами навіть у I пол. XVIII ст. Про це свідчить їх велика кількість у скарбах тієї доби. Зокрема, у вже згаданому скарбі Києво-Печерської лаври, захованому в 1718 р., з більше ніж 9 тисячами талерів "ефимки з ознакою" складають майже 250 штук, а це свідчить про досить високий відсоток їх в грошовому обігу України на той час, особливо беручи до уваги нетривалий період їх випуску [28].

Московський монетний двір випускав також "полуефимки" вартістю в 32 копійки, які являли собою розрубані навпіл талери. Ці грошові одиниці маркувалися трьома контрамарками: однією з реверсом штемпеля копійки та двома з датами "1655".

У кінці 1655 р. уряд Олексія Михайловича почав випуск копійок, виготовлених з мідного дроту. Ці монети були подібні до срібних копійок за зовнішнім виглядом та майже однакової ваги. Також з мідного дроту почали карбувати деньгі. На ці мідні монети московський уряд почав активно скуповувати всі попередньо випущені срібні монети.

Випуск такої мідної монети швидко дав московській скарбниці майже 4 мільйони рублів чистого прибутку, що вдвічі превищило весь річний прибуток у державний бюджет [29].

Одночасно з 1658 – 1659 рр. сплата податків та мита за царським указом проводилась лише срібною монетою. Карбування цих мідних монет набуло величезного розмаху, і це викликало їх знецінення. Так, на початку 1662 р. за одну срібну копійку давали 15 мідних. До того ж, в країні з'явилась дуже велика кількість фальшивих мідних копійок. Все це призвело до фінансового краху та "Мідного бунту" 1662 року. В червні 1663 р. казна протягом одного місяця викупила у населення мідні копійки за курсом: 100 мідних копійок за 1 срібну [30].

Населення України, в якій для розрахунків першочергово і призначалися нововведені монети, сприйняло з них лише срібні – рубль, "ефимок з ознакою" та півполтину. Та рубль увійшов до українського грошового ринку не за його офіційним курсом, а лише за тутешнім курсом талера (60 копійок), як тут ця монета одразу і була сприйнята. Відповідно (в 15 копійок) мав місце і грошовий обіг півполтини. Всі ж спроби росіян розрахуватися вищописаними мідними монетами за їх офіційним курсом викликали в Україні лише недовіру та здивування.

У 1658 р. київський воєвода Андрій Бутурлін доносив московському уряду, що надіслані як жалування київському гарнізону 154 мідних полтиників "полковник и начальные люди и солдаты не взяли, потому что в Киеве козаки и мещани и торговые люди не только полтинников и медных мелких денег ни за что не емлют" [31].

Ці мідні гроші, кредитні за змістом, український грошовий ринок приймав неохоче, хоч іноді вони виконували функцію найдрібнішої розмінної монети, подібної до "боратинок", тешинських оболів та шотландських двопенсовиків. Однак їх реальний курс був набагато нижчий за офіційний.

---

[21] Котляр Н. Ф. Кладоискательство... – С. 76, 114.
[22] Грушевський М. Історія України – Руси. – К., 1998. – Т. 10. – С. 361, 366.
[23] Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 годов. – Л., 1960. – С. 12.
[24] Там само. – С. 4.
[25] Мельникова А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. – М., 1989. – С. 200.
[26] Спасский И. Г. Талеры в русском... – С. 5–6.
[27] Максимов М. М., Зорнунг М. Б. Очерк о первой меди. – М., 1976. – С. 69.
[28] Мельникова А. С. Указ. соч. – М., 1989. – С. 204.
[29] Акты ЮЗР. – Т. 15. – СПб., 1892. – С. 183.

В Україні ці мідні російські монети зустрічаються в тогочасних скарбах на Київщині (відомий лише один скарб з ними на Полтавщині) [32].

У післяреформений період вага срібної копійки Олексія Михайловича становила 0,44 г (при відповідній нормі в 0,46 г). За царювання Федора Олексійовича (1676 – 1682 рр.) вага копійок розпадається на дві групи, одна в межах 0,45–0,46 г, а друга в межах 0,39 – 0,41 г. В роки спільного царювання Івана та Петра Олексійовичів (1682 – 1696 рр.) і до 1698 р. срібна копійка карбувалась за вагою 0,39 – 0,41 г (при формальному зниженні її вагової норми до 0,42 г) [33].

За весь період після 1654 р. кількість російської монети на Гетьманщині продовжувала збільшуватись, однак значне місце в тутешньому грошовому обігу вона починає посідати лише у 80-х роках XVII ст. Взагалі в грошовому обігу Лівобережної України монета Речі Посполитої та Західної Європи кількісно переважає російську до кінця XVII ст. [34].

Велика доля західноєвропейської монети, разом з московською, у грошовому обігу Лівобережної України II пол. XVII ст. викликала появу тут певної монетної та грошово–лічильної назви, що відповідала 90 грошам – "талера українського". Вона використовувалась для позначення талера (як самої монети, так і його вартісного еквівалента у більш дрібній монеті). Цей термін вживався при використанні традицій грошової лічби на польські гроші та злоті, на відміну від російської на копійки та рублі [35].

Розповсюдженню російської срібної дротової монети в українських землях перешкоджало і те, що вона, як найбільш високопробна срібна дрібна монета місцевого грошового ринку, у великій кількості вилучалася іноземними купцями, насамперед тими, що вели торгівлю і з Росією.

На грошовий обіг у Лівобережній Україні в II пол. XVII ст. впливала політична ситуація, що в роки Руїни була дуже нестабільною. Значну кількість монет (в першу чергу повноцінних) ховало населення в скарби, які потім часто залишалась незатребуваними, частіше за все – через загибель власника.

Становище погіршувалося також у зв'язку з тим, що в цей час московський уряд організував на Лівобережжі систематичну скупку золотої та найбільш повноцінної срібної іноземної монети для потреб свого монетного виробництва.

Золота та високопробна срібна монета також у великій кількості вилучалась з обігу, використовуючись ювелірами як сировина для прикрас, при виготовленні окладів, шат для ікон та різноманітної церковної атрибутики.

Є відомості про карбування Б. Хмельницьким власної монети у середині XVII ст. Однак подібних монет досі не знайдено, і тому більшість дослідників вважає подібний випуск малоймовірним.

За деякими свідченнями, з 1669 р. по 1673 р. гетьманом Правобережної України П. Дорошенком було організовано випуск імітацій польських монет – шестигрошовиків, півторагрошовиків та солідів у Лисянці (Вінничині).

У 70–80-х рр. XVII ст. московський уряд зробив ще одну спробу витіснити з України іноземну монету. Тому царем Олексієм Михайловичем була схвалена пропозиція гетьмана Івана Самойловича про випуск регіональної монети для України. Наприкінці 1675 р. було дано дозвіл карбувати таку монету в м. Путивлі. Однак її карбування було розпочато лише в 1687 р. (з датою 1686 р.) в м. Севську, і тому вона отримала назву "севського геха". За зразок для цієї монети було взято польський півторагрошевик ("гех"). Легенда монети була на латинській мові. Ці круглі монети карбувалися за західноєвропейською технологією засобом "вальц-верк". За якістю вони були ще гіршими, ніж тогочасні білонові польські гехи та західноєвропейські дрейпелькери. На тогочасному українському грошовому ринку севський гех обертався за курсом лише в 40% від своєї номінальної вартості. Всього їх було відкарбовано біля 13 000. Випуск цієї монети викликав невдоволення серед широких мас населення українських земель, що стало однією із причин для скинення І. Самойловича з гетьманства. Царським указом від 16.09.1687 р. севські гехи були вилучені з обігу [36].

Окрім мідних та срібних монет у Московській державі XVI – XVII ст. також здійснювалося карбування золотих монет. Однак вони не були платіжним засобом, а виконували функцію нагород (оскільки тоді ще не знали таких нагород, як ордени та медалі). Вони були знаками "государева жалования" за ратні подвиги, подібно сучасним нагородним медалям. Залежно від рангу нагороджуваного нагорода могла змінюватися від срібної позолоченої деньги до "португала" в 10 дукатів. Однак всі ці нагородні монети звалися "золотими". Характерною особливістю цієї нагородної системи була масовість нагородження, за якою "золоті" отримували всі учасники битви або військового походу.

За час правління царівни Софії випуск цих нагород значно збільшився. Золоті в червінець карбувалися з портретом Софії на аверсі та портретами царів Петра та Івана Олексійовичів на реверсі. Такими золотими нагороджувались і українські козаки – учасники кримських походів 1687 та 1689 р.

На грошовий обіг Лівобережної України у XVIII ст. великий вплив мала грошова реформа Петра І. У 1699 р. за цією реформою у Росії було розпочато карбування круглих монет європейського зразка. На відміну від дванадцятикратного принципу, покладеного в основу монетних систем більшості західноєвропейських держав, російська монетна система будувалась за десятикратним принципом.

Під час проведення цієї реформи в обіг випускали монети нових назв та номіналів, деякі з яких потім скасовували. Вагу та пробу монет часто змінювали. Це продовжувалось і при наступниках Петра І. У 1707 – 1714 рр. випускали монети під назвами – "московський рубль", "московський полтинник (полтина)", "московський полуполтинник", в яких вміст срібла зменшився на 1/3, а у 1726 – 1727 рр. випускали дуже низької якості "меншиковські" срібні монети – гріш та гривенник [37].

Після Полтавської битви Петро І примусово запровадив у Лівобережній Україні російську монету. Це було зроблено як для уніфікації грошової системи в усіх регіонах його держави, так і для того, щоб на прикладі грошового обігу в цих українських землях показати всім, що з автономією Гетьманщини фактично покінчено. Як відзначає відомий козацький літописець С. Величко (1670 – 1728), "... после баталии Полтавской зо шведом монету староверную польскую зо всей Малой России, то есть левы, орлянки, чвертки, полталлерки, орти, тимфы, шостаки, шаги, гехи, осмаки и лядские зо всей Малой России вывел и выгубил, только талеров да червоных помятка остался, а надто мест своею медною и сребною дробною и твердою, красным кунштом изданною наполнил Малую Россию монетою" [38].

З цього часу російська монета займає панівне становище на ринках Лівобережжя, але реальне зникнення іноземної монети почалось лише з середини 30-х років XVIII ст. Про це свідчать тогочасні скарби у Лівобережній Україні, де майже кожний другий скарб, захований до смерті Петра І у 1725 р., містить, окрім російських монет, також і західноєвропейські, переважно XVII ст. Значна кількість цих монет, особливо гехів та тимфів, залишається тут в обігу і після 30-х років XVIII ст., хоч їх кількість постійно зменшується [39].

[32] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 128.
[33] Мельникова А. С. Указ. соч. – С. 208, 228–229.
[34] Котляр М.Ф. Нариси історії обігу та лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С. 134, 176.
[35] Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Львів, 2003. – С. 358.
[36] Там само. – С. 328–329.
[37] Уздников В. В. Монеты России 1700–1917. – М., 1992. – С. 160–161, 163, 166, 534–536.
[38] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII в. – К., 1851. – С. 516.
[39] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 152;153.

Цьому сприяло і те, що і у XVIII ст. російська казна продовжувала скупку талерів Лівобережної України. На це, зокрема, вказує І. Спаський, досліджуючи російські ефимки 1655 року: "Возможно, что старейшие подделки (ефимків. – С. М.) вызвала к жизни ставшая в XVIII ст. традиционной заготовка талерной монеты на украинских ярмарках"[40].

Ще на початку грошової реформи державну заготовчу ціну на "ефимок" було встановлено 50 копійок, хоч їх з нього карбувалося більше ніж на рубль. Однак незабаром усякі обмеження у торгівлі талерами виявились ілюзорними, оскільки саме існування українського ринку обумовило нереальність тривалої державної монополії на них.

Петро І неодноразово зловживав своїм правом монетної регалії, що особливо помітно на зміні стопи мідної монети. Так в 1700 р. з пуда міді карбувалися монети на 12,8 рублів, в 1702 р. – на 15,4 руб., з 1704 р. на 20 руб., а з 1718 р. – вже на 40 рублів. І це при тогочасній ринковій ціні на мідь лише біля 5 рублів за пуд. Як наслідок, у країні з'явилась велика кількість фальшивої мідної монети, більшість якої виготовляли за кордоном[41].

мідну двохкопієчну монету[42]. Так він увійшов до російської грошової системи.

З 1701 р. в Росії розпочалося карбування монети за стандартом золотого дуката. Ця золота монета за свою високу пробу золота (яке тоді називалось "червоним") отримала назву "червінця". Невеликі за обсягами випуски червінців здійснювались протягом майже всього XVIII ст., а в окремі роки в дуже невеликих кількостях, випускались подвійні червінці. Для золотого червінця встановлювалась "курсова" ціна в сріблі.

З 1735 р. (за деякими джерелами з 1768 р.) в Росії також відбувалося таємне карбування голландських дукатів, які в народі отримали назву "лобанчиків". Їх вага та проба практично повністю збігалася із справжніми. Голландські дукати були дуже популярними золотими монетами в українських землях у XVII ст., і такими ж вони залишились і в XVIII ст. "Лобанчики", як і голландські дукати, були у грошовому обігу на Лівобережжі, що підтверджує скарб з м. Дережня Хмельницької області, де разом з 14 голландськими дукатами було 76 "лобанчиків"[46].

Таблиця 2

Монетна стопа Росії за грошовою реформою 1699–1704 рр. [47]

Назва монети	Метал монети, г	Середня вага монети, г	Вміст цінного металу в монеті	Проба цінного металу
Подвійний червінець	золото	6,94	6,45	930
Червінець	золото	3,47	3,227	930
Рубль	срібло	~28	~23,52	~840
Полтіна	срібло	~14	~11,76	~840
Півполтиник (25 коп.)	срібло	4,77	3,43	840
Гривеник (10 коп.)	срібло	~2,8	2,16	~770
Десять денег (5 коп.)	срібло	~1,4	~1,08	~770
Копійка	мідь	8,35	—	—
Денга (півкопійки)	мідь	6,4	—	—
Полушка (чверть копійки)	мідь	3,2	—	—

При наступниках Петра І в грошовій системі Російської імперії сталися певні зміни. Так в царювання Анни Іоаннівни (1730 – 1740) стопа мідної монети була встановлена в 10 рублів з пуда міді, а в царювання Єлизавети Петрівни (1741 – 1762) з 1755 по 1757 рр. по стопі 8 руб. з пуда міді, але після 1757 р. з пуда міді монет карбувалося на 16 рублів[48].

Попередньо випущені мідні монети багаторазово перекарбовувались. Пятаки випуску 1723 – 1730 рр. в 1755 – 1758 рр. перекарбовували в копієчні монети, в 1757 – 1758 рр. ці ж копійки перекарбовувались у монети вартістю 2 копійки, в 1762 р. їх перекарбовували в готирьохкопієчні монети, а у 1763 р. знову в двохкопієчні[49]. Так на прикладі цієї монети можна простежити, як різні уряди намагалися регулювати грошовий обіг Російській імперії, йдучи шляхом зміни стопи мідної монети.

У XVIII ст. монетою, яку в Росії мали випускати для першочергового грошового обігу на території Лівобережної України, був "гріш". Це робили, враховуючи попередній кількасотрічний обіг тут литовсько-польських та західноєвропейських монет з цією назвою. "Гріш" після пробних випусків у 1724 та 1727 рр. як мідна монета та в 1727 р. як срібна монета з 1757 р. почали регулярно випускати як

Деякі російські монети мали на Україні свої місцеві назви: так рубль, який з 1762 по 1805 рр. карбували з косими нарізками ("карбами"), отримав у XVIII ст. в Україні народну назву "карбованець"[47].

У XVIII ст. в Російській імперії і так само на Лівобережній Україні золоті та крупні срібні монети були грошима привілейованих та багатих верств населення, а в обігу у незаможної більшості перебували мідні та дрібні срібні монети.

В цілому російські срібні монети XVIII ст. були досить надійними грошовими одиницями. Кількість срібла в монетах у 1 рубль, полтину, півполтину та гривеник з 30-х рр. і до кінця XVIII ст. знизилась на 13,5%, а в срібному п'ятаку з середини і до кінця XVIII ст. лише на 6%[50]. Численні зміни в пробі та вазі срібних монет та нечисленні зміни в золотих були обумовлені коливаннями та розходженнями світових цін на срібло та золото у XVIII ст.

Варто зауважити, що грошовий обіг у Російській імперії XVIII ст. склався не так, як його намагався утворити за своєю грошовою реформою Петро І. Мідна монета стала не стільки розмінною, стосовно до срібної та золотої, скільки набула значення основного платіжного засобу для більшості населення імперії. До середини XVIII ст. вона стала такою ж розповсюдженою та звичною, якою була

[40] Спасский И. Г. Русские ефимки. Исследования и каталог. – Новосибирск, 1988. – С. 25.
[41] Спасский И. Г. Русская монетная система. – Л., 1970. – С. 147, 149.
[42] Узденников В. В. Монеты России 1700–1917. – М., 1992. – С. 532–536, 542–544.
[43] Спасский И. Г. Указ. соч. – Л., 1970. – С. 191–192.
[44] Узденников В. В. Указ. соч. – С. 234–236, 240–242, 245, 319, 321–322, 487.
[45] Там само. – С. 82, 234–236, 242–310.
[46] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 155.
[47] Спасский И. Г. Указ. соч. – С. 153.
[48] Узденников В. В. Указ. соч. – С. 534–536.

для населення Росії в XVII ст. срібна дротова копійка, а для населення України в XVII ст. польська та західноєвропейська білонова монета.

Серйозні недоліки у грошовому обігу Російської імперії протягом XVIII ст. були обумовлені постійною нестачею в державній скарбниці повноцінної монети, насамперед срібної. В цілому вона досить своєчасно перешкоджала виникненню великої різниці в курсах мідних та срібних монет, вдало маневруючи їх масами.

Однак при цьому російський уряд збував "лихі" мідні монети переважно в українських землях, зберігаючи для обігу в Росії золоті та срібні монети і зосереджуючи їх у державній скарбниці[49].

На початку 1754 р. були скасовані митні збори на внутрішньому кордоні між Гетьманщиною та Росією[50]. У 1755 р. було видано царський указ про свободу торговельно-промислової діяльності[51]. Ці заходи сприяли пожвавленню внутрішньої торгівлі, розвитку мануфактур та заснуванню нових міст. Але, разом з тим, це викликало потребу в додатковій кількості грошових одиниць для забезпечення нової товарної маси.

У роки царювання Катерини II (1762 – 1796) об'єм карбування мідної монети значно збільшився. Але, разом з тим, велика кількість мідної монети призвела до нового її знецінення, зросту цін на товари в мідній монеті, а також – до зросту цін на саму мідь як на сировину. Значне збільшення випуску мідної монети привело до зниження ефекту від цього заходу, оскільки її велика маса почала надходити в державну казну у вигляді податків та різноманітних платежів. Усе це почало призводити до фінансової кризи, змусивши уряд Катерини II утриматись від розпочатого зниження проби срібної монети та подальшого збільшення маси мідної.

Значне збільшення маси мідної монети в Росії в роки царювання Катерини II призвело і до відповідного збільшення кількості мідних монет на території Лівобережної України. В ці роки вони, особливо п'ятаки, стають найбільш вживаними монетами в грошовому обігу основної маси населення. Про це свідчать численні скарби останньої чверті XVIII ст. у Лівобережній Україні, які складаються лише з російських мідних монет. Багато з них важать пуд і більше, і це свідчить, що ця монета витіснила з місцевих ринків навіть російську дрібну срібну та раніш розповсюджену тут західноєвропейську білонову монету[52].

Поширенню в середині XVIII ст. серед більшості населення Лівобережної України російської мідної монети сприяло те, що на цей час монети Речі Посполитої, випусків до I пол. XVII ст. та дрібнономінальні срібні західноєвропейські монети XVII ст., втратили своє колишнє значення повноцінних монет. За багато десятиліть використання вони стерлись, перетворились переважно на безликі кружальця, їх первісна вага зменшилась і визначати їх належність і реальну вартість було нелегко навіть ринковим міняйлам, не кажучи вже про значну частину населення.

Мідна монета була малозручною при значних торговельних операціях. Платіж на суму в 100 рублів тогочасною мідною монетою вимагав її маси приблизно в 6 пудів[53].

29 грудня 1768 р. було видано маніфест, відповідно до якого в Російській імперії почали випускатися нові грошові знаки – паперові асигнації[54]. В маніфесті говорилось, що уряд гарантує обмін асигнацій на "ходячу монету". Однак у ньому нічого не було сказано про те, на яку саме "ходячую монету" – золоту, срібну чи мідну – буде відбуватися обмін. Насправді ж обмін відбувався лише на мідну монету, з якої складався основний капітал тогочасних банків.

З 1769 по 1783 рр. випускалися асигнації номіналами в 25, 50 та 100 рублів (випущена в 1769 р. асигнація в 75 рублів відразу почала вилучатися, оскільки відразу після випуску її почали підробляти)[55]. Порівняно простий зовнішній вигляд асигнацій незабаром викликав численні спроби їх підробок, і кількість фальшивих асигнацій з кожним роком збільшувалась.

Надмірна емісія погано забезпечених асигнацій незабаром викликала їх інфляцію, через те що з грошового обігу почали зникати золота та срібна монети. Оскільки асигнації розмінювали банки лише на мідну монету, то падіння курсу асигнацій викликало чергове падіння вартості мідної монети.

На території Запорожжя були деякі особливості грошового обігу. Це виявлялося у більшому обігу тут іноземної монети, зокрема талерів, а також у використанні тут кримських та турецьких монет, які вживались лише на Півдні та майже не були в обігу в інших українських землях. Використання цих монет було обумовлене багаторічними торговельними зв'язками Запорожжя з Османською імперією та Кримським ханством, що посилювалися в період мирного співіснування. Ця торгівля та обіг на Запорожжі кримської і турецької монети почали скорочуватись у другій пол. XVIII ст. у зв'язку з розпорядженням російського уряду видавати грошове жалування запорожцям мідною, а не срібною монетою.

7 листопада 1764 р. імператриця Катерина II писала у своєму указі: "1) ... наикрепчайше подтвердить изданные в том указы, а особенно публикований в 1744 году, мая 11 дня, коими вывоз проезжающими из России за границу российской серебрянной рубльовой, полтинной и протгей монеты и сделанной всякой посуды и слитков накрепко запрещен... 2) Подлежащее войску запорожскому ежегодное жалование производить отныне предь медною, а не серебряною монетою..."[56].

Російська влада неодноразово намагалась запровадити тут російську мідну монету. В 1769 р. сенат заборонив запорозьким козакам приймати у кримських купців "тех крымских башльков", постановивши торгувати з ними на російські мідні монети, "которым и вывез из России за границу позволен"[57]. В цьому ж році запорозьким кошовим, за розпорядженням гетьмана К. Розумовського, "для умножения в Сечи Запорожской російських медных денег ходячею медную монетою" було видано жалування рядовому козацтву[58].

Поступово в XVIII ст. на Запоріжжі, як і на всьому Лівоберрежжі, російські грошові знаки витісняють всі інші монети.

В першій пол. XVIII ст. уряд Російської імперії спрямовував господарство та грошовий обіг на Гетьманщині, насамперед в інтересах російської економіки. Згодом, у часи формування всеросійського ринку, економіка Лівобережжя стає складовою частиною загальноросійської економіки.

У цілому правлячі кола та монархи як Речі Посполитої, так і Російської імперії не були зацікавлені у тому, щоб в українських землях на основі унікальної адміністративно-управлінської структури Гетьманщини виникла велика, незалежна, економічно сильна держава, побудована на принципах демократичної республіки. Тому намагались контролювати економічний розвиток, торгівлю та грошовий обіг, як цього вимагала великодержавна політика. Цим пояснюється і порівняно невелика доля повноцінних монет цих держав в українських землях у XVII – XVIII ст.

---

[49] Лановик Б. Д., Мазаркевич М. В., Чайковський В. Ф. Економічна історія. – К., 2000. – С. 172.
[50] Малышев А.И., Таранков В.И., Смиренный И. Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М., 1991. – С. 15.
[51] Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. – К., 1995. – С. 91.
[52] Котляр М. Ф. Грошовий обіг... – С. 154.
[53] Малышев А. И. и др. Указ. соч. – С. 15.
[54] Пегорин Я. Наши государственные ассигнации до замены их кредитными билетами. 1769–1843 г. // Вестник Европы. – 1876. – Т. 4. – 610–613.
[55] Малышев А. И. и др. – С. 21, 318–322.
[56] Яворницкий Д. И. Сборник материалов. – СПб., 1888. – С. 205.
[57] ЦДІАУ – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1.
[58] Там само. – Арк. 2.

Гроші європейських держав.

Талер. 1598 р. Християн II (1591 – 1611), Йоган Георг (1611 – 1656), Август (1592 – 1615). Німецька (Священна Римська) імперія, Саксонія. Аверс
Срібло; карбування. D - 39 мм
НМІУ. N AR - 6026/18

Талер. 1607 р. Рудольф II (1576 – 1612). Священна Римська імперія. Аверс.
Срібло; карбування. D - 40 мм.
НМІУ. N AR-10419.

Талер. 1613 р. Брауншвейг-Вольфенбюттель, Генріх Юліф (1589 – 1613). Німецька (Священна Римська) імперія. Аверс
Срібло; карбування. D - 41 мм
НМІУ. N AR - 6026/1

1 1/2 талера. 1619 р. Йоган Георг I (1611 – 1656). Священна Римська імперія. Саксонія. Аверс
Срібло; карбування. D - 49 мм
НМІУ. N AR-744

10 Дукатів (донатива). 1614 р. Сигізмунд III (1587 – 1632). Річ Посполита. Польща. Аверс, реверс.
Золото; карбування. D - 47 мм.
НМІУ. N AU-513.

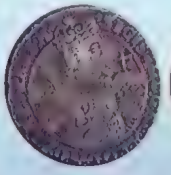

Орт гданський. 1626 р. Сигізмунд III (1587 – 1632). Річ Посполита. Польща.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 31 мм.
ХІМ. N 3362.

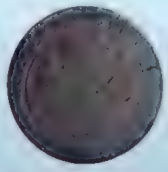

Орт коронний. 1624 р. Сигізмунд III (1587 – 1632). Річ Посполита. Польща.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 32 мм.
Зібрання В.В. Недяка.

6 грошів (шестигрошовик, шостак). 1626 р. Сигізмунд III (1587 – 1632). Річ Посполита. Польща. Аверс, реверс.
Срібло; карбування. D - 27 мм.
Зібрання В.В. Недяка.

3 гроша (потрійний гріш, тригрошовик, трояк). 1623 р. Сигізмунд III (1587 – 1632). Річ Посполита. Польща.
Аверс, реверс.
Срібло; карбування. D - 23 мм.
Зібрання В.В. Недяка.

1,5 гроша. 1621 р. Сигізмунд III (1588 – 1632). Річ Посполита.
Аверс, реверс.
Срібло; карбування. D - 19 мм.
Зібрання В.В. Недяка.

1/24 таляра. 1624 р. Німеччина, Саксонія.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 24 мм.
Приватне зібрання.

Талер "мечовий" (рікслаальдер). 1620 р. Нідерланди. Аверс. Реверс.
Срібло; карбування. D - 41 мм.
ХІМ. N 2713.

Дукат "Софіендукат". 1616 р. Йоган Георг I (1611 – 1656), Софія (1582 – 1622). Німецька (Священна Римська) імперія, Саксонія.
Реверс. Золото; карбування. D - 23 мм.
НМІУ. N AU-809.

Скарб монет (вартість кожної монети 1,5 гроша). 1620-і рр. Сигізмунд III (1587 – 1632). Річ Посполита. Польща. Срібло; карбування. 14 од.
ХІМ. N H-5677.

10 дукатів. 1630 р. Йоган Георг I (1611 – 1656). Німецька (Священна Римська) імперія, Саксонія.
Аверс. Золото; карбування.
D - 43 мм. НМІУ. N AU-806.

Талер. 1624 р. Фердинанд II (1619 – 1637). Священна Римська імперія. Аверс.
Срібло; карбування. D - 41 мм.
НМІУ. N AR-10427.

Талер. 1631 р. Фердинанд II (1619 – 1637). Священна Римська імперія.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 41 мм.
НМІУ. N AR-6127.

Талер. 1640 р. Владислав IV (1632 – 1648). Річ Посполита. Польща.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 42 мм
НМІУ

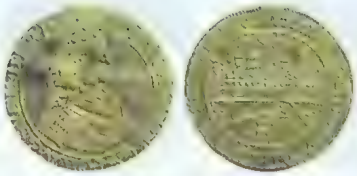

3 дуката (донатива). 1659 р. Ян II Казимир (1649 – 1668). Річ Посполита. Польща.
Аверс, реверс. Золото; карбування. D - 34,5 мм.
НМІУ. N AU-517.

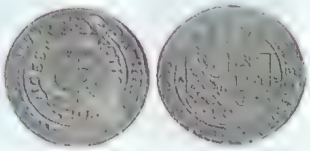

Тинф (тимф). 1663 р. Ян II Казимир (1649 – 1668). Річ Посполита. Польща.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 31 мм.
НМІУ.

Талер. 1636 р. Фердінанд II (1619 – 1637). Німецька (Священна Римська) імперія, м. Кельн.
Реверс. Срібло; карбування. D - 41 мм.
НМІУ. N AR-10334.

Талер. 1643 р. Август (1635 – 1666). Німецька (Священна Римська) імперія, Брауншвейг-Люнебург. Аверс. Срібло; карбування. D - 41 мм.
НМІУ. N AR - 6204

Талер. 1674 р. Максиміліан Гандольф (1668 – 1687). Священна Римська імперія.
Аверс. Срібло; карбування
D - 42 мм. НМІУ. N AR-6026/2

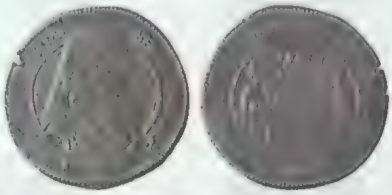

1/6 талера. Бранденбург. 1676 р.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 31 мм
Зібрання С.Г. Маштака.

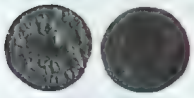

Солід. 1616 р. Сигізмунд III (1588 – 1632). Велике князівство Литовське.
Аверс, реверс. Мідь; карбування. D - 16 мм.
Приватне зібрання.

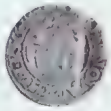

Дрейпелькер (1,5 гроша). 1623 р. Місце карбування – м. Рига. Аверс. Срібло; карбування. D - 19 мм.
Приватне зібрання.

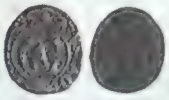

Солід. 1633 р. Місце карбування – м. Рига.
Аверс, реверс.
Мідь; карбування.
Овал. 16 х 14 мм.
Приватне зібрання.

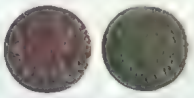

Боратинка (солід, шеляг). 1664 р. Ян II Казимир (1648 – 1668). Річ Посполита. Польща.
Аверс, реверс.
Мідь; карбування. D - 16 мм.
Зібрання В.В. Недяка.

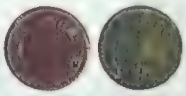

Боратинка (солід, шеляг). 1665 р. Ян II Казимир (1648 – 1668). Річ Посполита. Велике князівство Литовське.
Аверс, реверс.
Мідь; карбування. D - 17 мм.
Зібрання В.В. Недяка.

Потрійний динарій. 1664 р. Ян Казимир (1649 – 1668). Річ Посполита.
Реверс. Срібло; карбування. D - 16 мм
Приватне зібрання.

Талер. 1677 р. Священна Римська імперія.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 43 мм.
XIM. N 2511.

Талер, присвячений ордену Підв'язки. 1678 р. Йоган Георг II (1656 – 1680). Німецька (Священна Римська) імперія, Саксонія.
Аверс. Срібло; карбування. D - 49 мм.
НМІУ. N MDAR-493.

Талер. 1695 р. Максиміліан Емануїл (1679 – 1727). Німецька (Священна Римська) імперія, Баварія. Аверс. Срібло; карбування. D - 44 мм.
НМІУ. N AR-10808.

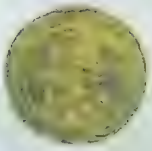

2 дукати. Михайло Корибут (1669 – 1673). Річ Посполита, м. Гданськ. Аверс.
Золото; карбування.
D - 23 мм.
НМІУ. N AU - 781.

2 дукати (коронаційні). 1697 р. Август II (1697 – 1706), (1709 – 1733). Річ Посполита. Реверс.
Золото; карбування.
D - 23 мм.
НМІУ. N AU-784.

Талер. 1699 р. Рудольф Август (1666 – 1704). Антон Ульріх (1685 – 1704). Священна Римська імперія.
Аверс. Срібло; карбування. D - 45 мм.
НМІУ. N AR-10807.

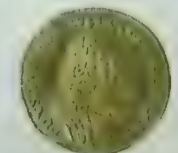

2 дуката. 1700 р. Август II (1697 – 1706), (1709 – 1733). Річ Посполита. Польща. Аверс.
Золото; карбування.
D - 26 мм.
НМІУ. N AU-524.

Талер. 1766 р. Станіслав Август (1764 – 1795). Річ Посполита. Польща.
Аверс. Срібло; карбування. D - 33 мм.
НМІУ. N AR-6117.

Гроші Великого князівства Московського, Московського царства і Російської імперії.

Денга. Цар Іван IV "Грозний" (1534 – 1584). Велике князівство Московське. Аверс, реверс. Срібло; карбування. Овал. 12 х 9 мм. Приватне зібрання

Копійка. Цар Іван IV "Грозний" (1534 – 1584). Велике князівство Московське. Аверс, реверс. Срібло; карбування. Овал. 13 х 10 мм. Приватне зібрання

Денга. Цар Іван IV "Грозний" (1534 – 1584). Велике князівство Московське. Аверс, реверс. Срібло; карбування. Овал. 11 х 9 мм. Приватне зібрання

Копійка. Цар Борис Федорович (Годунов) (1598 – 1605). Московське царство. Аверс, реверс. Срібло; карбування. Овал. 14 х 11 мм. Приватне зібрання

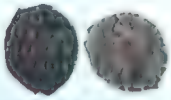

Копійка. Цар Борис Федорович (Годунов). Московське царство. Аверс, реверс. Срібло; карбування. Овал. 14 х 11 мм. Приватне зібрання

Єфімок 1655 р. з ознакою на талері Священної Римської імперії. 1582 р. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). Московське царство. Реверс. Срібло; карбування. НМІУ.

Єфімок 1655 р. з ознакою на талері "мечовому" (ріксдаальдері). Нідерланди. 1620-і рр. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). Московське царство. Аверс. Срібло; карбування. НМІУ.

Єфімок 1655 р. з ознакою на талері Священної Римської імперії. Фердинанда II. 1624 р. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). Московське царство. Реверс. Срібло; карбування. НМІУ.

Єфімок 1655 р. з ознакою на талері князівства Брауншвейг Люнебург. 1651 р. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). Московське царство. Реверс. Срібло; карбування. НМІУ.

Єфімок 1655 р. з ознакою на талері герцогства Голштейн-Готторп. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). Московське царство. Аверс. Срібло; карбування НМІУ.

Копійка. Цар Михайло Федорович (1613 – 1645). Московське царство. Аверс, реверс. Срібло; карбування. Овал. 16 х 9 мм. Приватне зібрання.

Червінець нагородний. Царівна Софія. 80-і рр. XVII ст. Московське царство. Аверс. Золото; карбування. D - 20 мм. НМІУ. N AU-946.

Червінець нагородний. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). II половина XVII ст. Московське царство. Реверс. Золото; карбування. D - 13 мм. НМІУ. N AU-567.

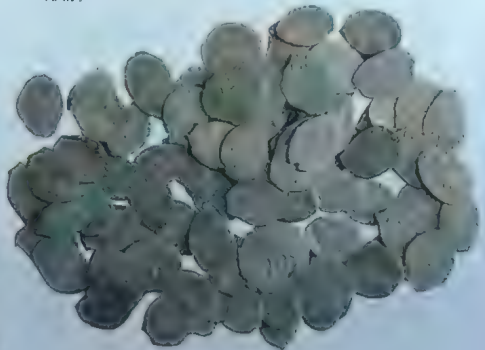

Скарб монет вартістю по 1 копійці. Цар Федір Олексійович (1676 – 1682). Московське царство. Срібло; карбування. 84 од. Овал (середній). 10 х 7 мм. (34,4 г). ХІМ. N 11193.

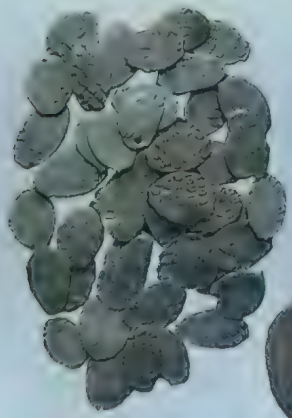

Скарб монет вартістю по копійці. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). Московське царство. Срібло; карбування. 47 од. Овал (середній). 11 х 7 мм. ХІМ. N 11193.

Пів-полтини. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). Московське царство. Аверс, реверс. Срібло; карбування. ХІМ. N 2860.

Рубль. 1654 р. Цар Олексій Михайлович (1645 – 1676). Московське царство. Аверс. Срібло; карбування. D - 24,4 мм. НМІУ. N AR-5243.

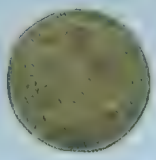

Червінець. 1712 р. Імператор Петро I (1682 – 1725). Російська імперія. Реверс. Золото; карбування. D - 22 мм. НМІУ. N AU-1091

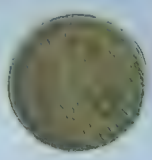

2 рублі. 1718 р. Імператор Петро I (1682 – 1725). Російська імперія. Реверс. Золото; карбування. D - 21 мм. НМІУ. N AU-950.

Рубль. 1723 р. Імператор Петро I (1682 – 1725). Російська імперія. Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 40 мм. МНБУ. N TB-1600.

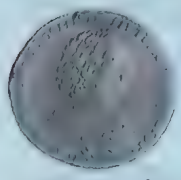

Полтина. 1724 р. Імператор Петро I (1682 – 1725). Російська імперія. Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 33 мм. МНБУ. N TB-1611.

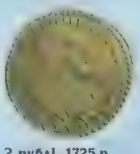

2 рублі. 1725 р. Імператор Петро I (1682 – 1725). Російська імперія. Аверс. Золото; карбування. D - 20 мм. НМІУ. N AU-954

2 рублі. 1726 р. Імператриця Катерина I (1725 – 1727). Російська імперія. Аверс. Золото; карбування. D - 20 мм. НМІУ. N AU-993

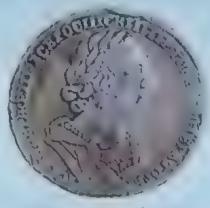

Рубль. 1725 р. Імператор Петро I (1682 – 1725). Російська імперія. Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 40 мм. МНБУ. N TB-843.

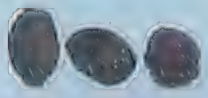

Монети вартістю копійка (до 1696 р.). Цар Петро I (1682 – 1725). Московське царство. Аверс. Срібло; карбування. Овал. 11 х 7 мм, 10 х 8 мм, 9 х 8 мм. Зібрання В.В. Неляка.

Копійка. 1699 (?). Цар Петро I (1682 – 1725). Московське царство. Аверс, реверс. Срібло; карбування. Овал. 11 х 8 мм. Приватне зібрання.

Копійка. Цар Петро I (1682 – 1725). Московське царство. Аверс, реверс. Срібло; карбування. Овал. 11 х 7 мм. Приватне зібрання.

Копійка. 1713 р. Імператор Петро I (1682 – 1725). Російська імперія. Аверс, реверс. Мідь; карбування. D - 20 мм. Зібрання В.В. Неляка.

Полушка. 1721 р. Імператор Петро I (1682 – 1725). Російська імперія. Аверс, реверс. Мідь; карбування. D - 11 мм. Зібрання В.В. Неляка

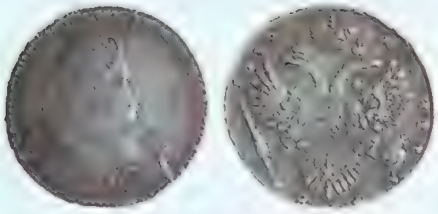

Рубль. 1732 р. Імператриця Анна Іоаннівна (1730 – 1740). Російська імперія.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 40 мм
Зібрання В. В. Недяка

Рубль. 1741 р. Імператор Іоанн Антонович (1740 – 1741). Російська імперія.
Аверс. Срібло; карбування. D - 42,2 мм
НМІУ. N AR-12088

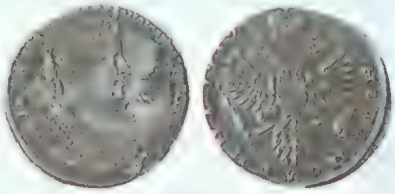

Полтина. 1732 р. Імператриця Анна Іоаннівна (1730 – 1740). Російська імперія.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 35 мм
Зібрання В. В. Недяка

Рубль. 1749 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія.
Аверс, реверс. Срібло; карбування. D - 40 мм
Приватне зібрання

Рубль. 1756 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія.
Аверс. Золото; карбування. D - 16 мм
НМІУ. N AU-972

Полтина. 1756 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія. Аверс
Золото; карбування
D - 13,5 мм
НМІУ. N AU-803

10 рублів. 1757 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія.
Аверс. Золото; карбування. D - 32 мм.
НМІУ. N AU-584

Два червінця. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія. Золото; карбування. D - 26 мм
НМІУ. N AU-997

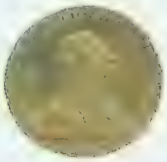

10 рублів. 1762 р. Імператор Петро III (1761 – 1762). Російська імперія.
Аверс. Золото; карбування. D - 31 мм.
НМІУ. N AU-987.

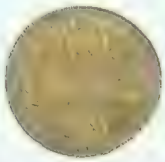

10 рублів. 1762 р. Імператриця Катерина II (1762 – 1796). Російська імперія.
Реверс. Золото; карбування. D - 31 мм
НМІУ. N AU-988.

20 копійок. 1787 р. (таврійська монета). Імператриця Катерина II (1762 – 1796). Російська імперія. Аверс.
Срібло; карбування. D - 27,5 мм.
НМІУ. N AR-3897

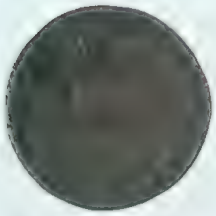

5 копійок. 1760 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія. Аверс
Мідь; карбування. D - 40 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

5 копійок. 1763 р. Імператриця Катерина II (1762 – 1796). Російська імперія.
Аверс, реверс. Мідь; карбування. D - 41 мм.
Приватне зібрання.

2 копійки. 1760 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія.
Аверс, реверс. Мідь; карбування. D - 33 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

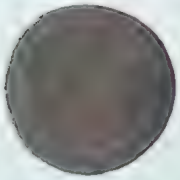

2 копійки. 1766 р. Імператриця Катерина II (1762 – 1796). Російська імперія. Аверс.
Мідь; карбування. D - 34 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

2 копійки. 1757 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія. Аверс, реверс
Мідь; карбування. D - 34 мм.
Зібрання В. В. Недяка

1 копійка. 1758 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія. Аверс.
Мідь; карбування. D - 30 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

Деньга. 1731 р. Імператриця Анна Іоаннівна (1730 – 1740). Російська імперія. Перекарбована монета з копійки Петра I. Аверс, реверс.
Мідь; карбування. D - 21 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

Деньга. 1735 р. Імператриця Анна Іоаннівна (1730 – 1740). Російська імперія.
Аверс. Мідь; карбування. D - 21 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

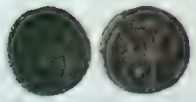

Полушка. 1735 р. Імператриця Анна Іоаннівна (1730 – 1740). Російська імперія.
Аверс, реверс. Мідь; карбування. D - 17 мм
Зібрання В. В. Недяка

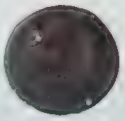

Деньга. 1741 р. Імператор Іоанн Антонович (1740 – 1741). Російська імперія. Аверс.
Мідь; карбування. D - 20 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

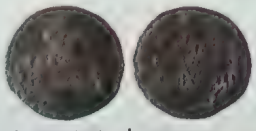

Деньга. 1760 р. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). Російська імперія. Аверс, реверс.
Мідь; карбування. D - 22 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

Деньга. 1770 р. Імператриця Катерина II (1762 – 1796). Російська імперія. Аверс.
Мідь; карбування. D - 18 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

Полушка. 1771 р. Імператриця Катерина II (1762 – 1796). Російська імперія. Аверс, реверс.
Мідь; карбування. D - 18 мм.
Зібрання В. В. Недяка.

Сергій Майтак
нумізмат

УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ 1917 – 1919 РР.

Повноцінний грошовий обіг у Російській імперії припиняється з початком Першої світової війни. В цей час було розпочато випуск кредитних паперових грошей, емісія яких безперервно збільшувалась. З 1915 р. золота та високопробна срібна монета починає зникати з обігу, а незабаром, окрім неї, навіть білонову та мідну монету населення зберігає як скарб. З 1915 р. розмінну монету заміняють так звані марки-гроші.

З перших місяців війни починається падіння курсу рубля. Його купівельна спроможність, за офіційними даними, на 1 березня 1917 р. становила 27 копійок (за іншими джерелами лише 14 копійок)[1].

У 1917 р. після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Петрограді, на Україні в березні того ж року була створена Центральна рада, 20 листопада 1917 р. своїм третім Універсалом вона проголосила про створення Української Народної Республіки.

Однак, як вказує М. С. Грушевський, в цей час "більшовицьке правительство... стало діймати Україні грішми і спинило висилку грошей до всякого роду установ, так що українське правительство мусило спішно заходитись коло випуску власних грошей"[2]. "3-го грудня 1917 р. Петроград. Рада Народних комісарів ухвалила "Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской раде", згідно з яким у разі невиконання Центральною радою ультиматуму РНК протягом 48 годин оголошувався стан війни між Україною і Росією"[3]. Тому 4 грудня 1917 р. Центральна рада ухвалила постанову про обіг на території УНР разом з російськими кредитними білетами царського та Тимчасового урядів також і сурогатів грошей у вигляді різних державних позик та купонів до них, на строк до 1 березня 1918 р.[4]

9 грудня Малою радою були затверджені закони про державні кошти УНР, про Головну скарбницю та Державний банк України про скасування Дворянського та Селянського банків та повернення зиску з цукрової монополії на користь УНР. Спочатку функції Головної скарбниці та Державного банку України виконували Київська губернська скарбниця та Київська контора Держбанку[5].

19 грудня відбулося затвердження Малою радою закону про випуск української грошової одиниці – карбованця[6].

24 грудня були випущені державні кредитні білети УНР вартістю в 100 карбованців. Назву "карбованець" було обрано для полегшення товарно-грошових відносин з російським рублем, і цим також підкреслювалось їх однакове співвідношення. Надписи на цій купюрі були зроблені українською, російською, польською та єврейською мовами, через що її в народі прозвали "єврейською". Всього було випущено 55 тисяч примірників цієї купюри. Через відсутність водяного знака та інших елементів захисту майже одразу почалось її фальшування. Ці купюри перебували в обігу до липня 1918 р.

6 січня 1918 р. (за новим стилем) Центральна рада ухвалила закон про випуск державних кредитових білетів УНР. 1 березня 1918 р. Центральна рада ухвалила закон про основну грошову одиницю УНР – гривню. Вона містила 8,712 часток золота ("частка" – дометрична міра ваги в 1/24 золотника, або в 44,43 мг). Гривня ділилась на 100 шагів, 2 гривні відповідали 1 карбованцю емісії 1917 р.

У значенні шагів у грошовий обіг були випущені марки на цупкому папері розміром 24 х 30 мм з надписом на звороті: "Ходять на рівні з дзвінкою монетою". Ці марки мали номінали в 10, 20, 40 та 50 шагів. У народі ці марки-гроші прозвали "метеликами".

Передбачалось карбувати монету із золота в 20 гривень, із срібла в 1 гривню та монети з міді в 1, 2, 5, 10, 20, 50 шагів, а також друкувати державні кредитні білети в 2, 5, 10, 20, 100, 500 та 1000 гривень[8].

У квітні 1918 р. в УНР були випущені знаки Державної скарбниці в 25 та 50 карбованців.

14 квітня Секретаріат фінансів запропонував припинити ввіз до України російських грошей (вважалось, що їх ввозилось до 15 млн. рублів у день), провести їх облік на території УНР та проштемпелювати надавши цим, вже присутнім тут російським банкнотам, право обігу[9].

29 квітня 1918 р. Центральну раду було розпущено і оголошено про утворення Української держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським. 9 травня було видано закон, за яким відновлювався карбованець як національна грошова одиниця. Також уряд П. Скоропадського здійснював емісію гривні.

У серпні були випущені 3,6 процентні облігації внутрішньої позики вартістю в 50, 100, 200 та 1000 гривень. Вони мали надпис "Білет Державної Скарбниці" і вживались як платіжний засіб, хоч випускались як облігації, відсотки по яких мали виплачуватись двічі на рік. Їх купюри мали з боку купони в 90 шагів (50 гривень), 1 грн. 80 шагів (100 грн.), 3 грн. 60 шагів (200 грн.) та 18 гривень (1000 грн.). У народі ці облігації звали "аеропланами". Також випускалися державні кредитні білети в 1000 та 2000 гривень[10].

У період Гетьманату (квітень-листопад 1918 р.) карбованець забезпечувався природними багатствами України, а також цукром. Було прийнято державний бюджет. 10 серпня був утворений Український державний банк.

Допускався вільний обіг німецьких марок та австро-угорських крон. 1 гривня дорівнювала 1,50 німецької марки або 1 австро-угорській кроні. Також допускався обіг царських кредитних білетів та грошей Тимчасового уряду (т. зв. "керенок"), однак, оскільки на Україну надходили великі партії російських грошей, за законом від 17 серпня їх ввіз було обмежено.

У листопаді 1918 р. до влади прийшла Директорія і гривню знову було проголошено основною грошовою одиницею у відродженій Українській Народній Республіці.

За законом від 4 січня 1919 р. українські гроші оголошувались єдиним засобом грошового обігу на території України. З обігу вилучили російські рублі (вище 100 руб.). Передбачалось провести їх обмін на українські гроші до 15 лютого 1919 р., а також припинити дію грошових знаків іноземних держав в Україні[11].

[1] Яновик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Історія господарства: Україна і світ. – Х., 1995. – С. 334.
[2] Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – Х., 1992. – С. 508.
[3] Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Тепринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. – Х., 1995. – С. 249–250.
[4] Дорофеєва Н. В., Комаринська З. М. З історії грошей України. – Львів, 2000. – С. 94.
[5] Яновик Б. Д. та інші. Назв. праця. – С. 335.
[6] Верстюк В. Ф. та інші. Назв. праця. – С. 253–250.
[7] Дорофеєва Н. В., Комаринська З. М. Назв. праця. – С. 95; Верстюк В. Ф. та інші. Назв. праця. – С. 262.
[8] Мартос Б., Зозуля А. Гроші Української держави. – Мюнхен, 1972. – С. 36.
[9] Шкоржевський Р. Н. Нариси історії грошей в Україні. – Тернопіль, 1999. – С. 163.
[10] Там само. – С. 162.
[11] ЦДАВОУ. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 28.

У період Директорії випускались знаки Державної скарбниці в 5 гривень та в 10, 25, 100, 250 гривень та 1000 карбованців (підготовка до випуску цієї банкноти почалася за часів Гетьманату). Ця купюра отримала народну назву "гетьманки"[12].

Міністр фінансів (потім прем'єр-міністр) уряду Директорії Б. Мартос для підвищення довіри до українських грошей час від часу випускав на ринок значні партії цукру, борошна, спирту та інших продуктів, які були в розпорядженні уряду.

Навесні 1919 р. війська А. Денікіна захопили Одесу і тут було організовано друкування банкнот УНР у 50 карбованців. Також в обігу знаходилась велика кількість фальшивок цієї банкноти, і тому її власники іноді для гарантії ставили на них власний підпис[13].

У цей час війни, розрухи та інфляції українські гроші визнавались населенням більш надійними, ніж "денікінки" та рублі РРФСР, і на звільнених територіях мінялись на них у співвідношенні 1:4.

Рівень інфляції на цих державних та військово-адміністративних утвореннях певною мірою відображується на тогочасних номіналах їх вищих банкнот. Так у 1918 – 1919 рр. в УНР це були – 1000 карбованців та 2000 гривень, а на територіях, зайнятих військами А. Денікіна, – білет Державного казначейства в 10 000 рублів. У РРСФР – це державний кредитний білет у 10 000 рублів та розрахунковий знак у 10 000 рублів. До того ж, ще 21 січня (3 лютого) 1918 р. за декретом ВЦВК державні грошові знаки в обігу знаходились 5% короткострокові кредитні зобов'язання 1915 – 1917 рр. з номіналами 1000, 5000, 25000, 100000, 500000 та 1000 000 рублів[14].

Однак під час війни та обумовленої нею тяжкої економічної кризи українські гроші 1917 – 1919 рр. не могли бути повноцінними та стабільними. Значною мірою падіння їх купівельної спроможності відображається ціною золотої монети у ці роки. Так, вартість російської золотої монети в 5 рублів випуску 1897 – 1911 рр. в 1919 р. в Києві та на територіях, які контролювала Директорія, була в січні 75–100 карб., в липні 250–300 карб., а в листопаді 600–700 карб.[15]

Перші українські державні грошові знаки були високохудожніми творами, в яких відобразились різні стилі та напрямки українського графічного мистецтва. Їх створювали обдаровані українські художники та графіки, які використовували в їх оформленні фрагменти стародруків та козацьких грамот. Це були В. Кричевський, І. Мозалевський, Г. Золотов, А. Приходько, О. Красовський та О. Середа.

Автором найбільшої кількості проектів українських грошей був Григорій (Георгій, Юрій) Нарбут (1886 – 1920) – видатний український художник-графік, ректор Київської Академії мистецтв (з 1918 р.).

Він був автором проекту першого українського грошового знака 1917 р. в 100 карбованців, який був оформлений орнаментом у стилі українського бароко. В композиції цієї банкноти вперше було використано тризуб, взятий Г. Нарбутом з давньоруських монет X – XI ст. Про цей тризуб М. Грушевський зазначив, що "він становить дуже гарну оздобу, при тім наскрізь оригінальну, яка цілком відрізняється від інших гербів", і вибір тризуба як державного герба України був пов'язаний саме з цією банкнотою[16].

Українські банкноти друкувалися в Києві, Кам'янці-Подільському, Станіславі та Берліні. Однак німецькі друкарі виготовляли їх не точно за ескізами, зокрема вони свавільно змінювали колір банкнот, що погіршувало їх вигляд.

Оскільки в цей період грошово-фінансова система України як незалежної держави лише встановлювалась, то це часто призводило до відсутності готівки на місцях. Тому окремі міста почали випускати місцеві грошові знаки. Так виникли місцеві кредитні зобов'язання, чеки, банкноти, бони, розмінні знаки тощо. Їх випускали органи місцевого самоврядування Бердичева, Житомира, Катеринослава, Києва, Кременчука, Одеси, Умані, Шепетівки та багатьох інших.

Окрім цього, на Україні існували гроші, які випускали різноманітні підприємства, кооперативи, магазини, клуби тощо. Так у Харкові власні гроші випускали близько 60 організацій.

Також на ринку знаходились паперові грошові знаки, емітенти яких вже перестали існувати.

Курс всієї різноманітності грошових знаків в Україні постійно коливався в залежності від змін військової ситуації на фронтах та політичних перемін. Особливо часто це відбувалося в прифронтових регіонах.

Є свідчення, що в цей час багато українських селян не виявляли довіри до будь-яких паперових грошей, навіть до досить надійних, удаючись до натурального обміну.

В містах за цих обставин також виникав безгрошовий обмін товарів, а на ринках навіть встановлювався їх певний курс. Бувало, за цим курсом пару чобіт міняли на 30 фунтів крупи або на 1 пуд житнього борошна, або на 3 фунта махорки. Такі товари як хліб, сіль, ситець, керосин, використовувались в якості еквівалентів при купівлі-продажу інших товарів, тобто виконували функцію грошей. Цей розвиток натурального обміну ще більше скорочував потребу в грошових знаках, що при їх постійному збільшенні внаслідок великих емісій ще більше прискорювало їх знецінення.

Уряд Радянської Української республіки, яку у першій половині 1919 р. було встановлено на більшій частині України, випускав банкноти у 50 та 10 карбованців, що являли собою різновиди цих банкнот випусків Центральної ради та Директорії[17]. У травні 1919 р. ним було випущено пробний грошовий знак у 50 карбованців Української РСР[18].

В. І. Леніну стало відомо, що Раднарком України готує випуск власних грошових знаків, і він 22 травня в телеграмі на ім'я голови Раднаркому України вказує: "ЦКРКП пропонує Цека КПУ не ставити на обговорення Українського Раднаркому відповідальних фінансових рішень, як-от, випуск нових знаків або обмін карбованців, попередньо не запитавши ЦКРКП, бо до таких заходів можна вдаватися тільки у всеросійському масштабі. Відповідайте докладно, чи вважаєте можливим проведення цієї директиви"[19].

1 червня 1919 р. в Москві відбулося засідання ВЦІК, котре прийняло декрет про об'єднання України, Литви, Латвії та Білорусії з РРФСР для спільної боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції. Декрет передбачав об'єднання всіх військових організацій, керівництво всім народним господарством, а також об'єднання фінансів. Цим декретом на території новоутвореної УРСР, як і інших радянських республік, узаконювався обіг загальнообов'язкових грошових знаків, випущених в РРФСР (розрахункових знаків та кредитних білетів), а також грошей і сурогатів грошей, прийнятих до цього в РРФСР.

На початку 20-х років XX ст. українські землі були поділені між сусідніми країнами.

На сході та півдні було оголошено Українську Радянську Соціалістичну Республіку залежну від РРФСР. З 1922 р. вона увійшла до складу СРСР. Галичина та західна Волинь увійшли до складу Польщі. Закарпаття було поділено між Чехословаччиною та Угорщиною. Буковина увійшла до складу Румунії.

На всіх цих землях розпочався обіг грошових знаків відповідних держав.

[12] Швець В. Є. Каталог українських грошей від 1917 року. – Львів, 2000. – С. 37–44.
[13] Тхоржевський Р. Й. Назв. праця. – С. 154.
[14] Каталог бон і дензнаків Росії, РСФСР, СССР, окраїн. і образований (1769–1927). – М., 1927. – С. 16, 18, 50.
[15] Тхоржевський Р. Й. Назв. праця. – С. 177–178.
[16] Грушевський М. На порозі Нової України. – К., 1991. – С. 96–97.
[17] Швець В. Назв. праця. – С. 48–49.
[18] Тхоржевський Р. Пробний денежний знак УССР в 50 карбованцев 1919 г. // Советский коллекционер. – М., 1979. – № 17. – С. 128.
[19] Ленін В. І. Телеграма Х. Г. Раковському. Повне зібрання творів. – К., 1975. – Т. 50. – С. 322.

Державний кредитовий білет 100 карбованців. 1917 р. Автор проекту Г. Нарбут.
Серія АД. (Б/н.) Українська Народна Республіка. Центральна Рада (20.11.1917 – 29.04.1918).
Папір; друк. 10,5 х 16,9 см.
НМІУ. N ПГЗ-1387.

Знак Державної Скарбниці 25 карбованців. 06.04.1918 р. Автор проекту О. Красовський.
Українська Народна Республіка. Центральна Рада (20.11.1917 – 29.04.1918).
Аверс, реверс. Папір; друк. 7,5 х 13,2 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Розмінна марка 10 шагів.
Автор проекту Г. Нарбут.
Українська держава.
Гетьман Павло Скоропадський
(29.04.1918 – 14.12.1918).
Папір; друк. 3,1 х 2,6 см.
Зібрання В. В. Неляка

Знак Державної Скарбниці 50 карбованців. Автор проекту О. Красовський.
Серія АО N 209. Українська Народна Республіка. Центральна Рада (20.11.1917 – 29.04.1918).
Аверс, реверс. Папір; друк. 7,6 х 13,1 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Розмінна марка 50 шагів.
Блок із 4-х марок.
Автор проекту Г. Нарбут.
Українська держава.
Гетьман Павло Скоропадський
(29.04.1918 – 14.12.1918).
Аверс, реверс.
Папір; друк. 3,1 х 2,6 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Знак Державної скарбниці 50 карбованців. 1918 р. Автор проекту О. Красовський.
Серія АО 235. Українська Народна Республіка. Центральна Рада (20.11.1917 – 29.04.1918).
Папір; друк. 7,7 х 13,2 см. Зібрання В. В. Неляка.

Знаки Державної скарбниці серії АО N 210 - 235 випущені в Одесі генералом Денікіним з липня 1919 року оголошені урядом УНР недійсними.

Білет Державної Скарбниці 200 гривень. 1918 р. Автор проекту Г. Нарбут.
Серія 6 N 235123. Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918).
Папір; друк. 14,8 x 22 см. Аверс, реверс. Зібрання В. В. Недяка

Білет Державної Скарбниці 1000 гривень. 1918 р. Автор проекту Г. Нарбут.
Серія 18 N 047756. Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918).
Аверс, реверс. Папір; друк. 14,9 x 21,7 см. Зібрання В. В. Недяка.

Білет Державної скарбниці 2 гривні. 1918 р. Автор проекту В. Кричевський.
Серія А-00777984. Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918).
Аверс, реверс. Папір; друк. 7 x 10,8 см.
Зібрання В. В. Недяка

Державний кредитовий білет 10 гривень. 1918 р. Автор проекту Г. Нарбут.
Серія А-00570628. Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918).
Аверс, реверс. Папір; друк. 8,9 x 14 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Білет Державної скарбниці 100 гривень. 1918 р. Автор проекту Г. Нарбут. Серія А-0440524.
Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918). Аверс, реверс. Папір; друк. 11,4 x 17,4 см
Зібрання В.В. Неляка

Державний кредитовий білет 500 гривень. 1918 р. Автор проекту Г. Нарбут. Серія А-1374360.
Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918). Аверс, реверс. Папір; друк. 11,9 x 18,4 см.
Зібрання В.В. Неляка.

Державний кредитовий білет 1000 гривень. 1918 р. Автор проекту І. Мозалевський. Серія А-0104132.
Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918). Аверс, реверс. Папір; друк. 12,5 x 19,5 см.
Зібрання В.В. Неляка.

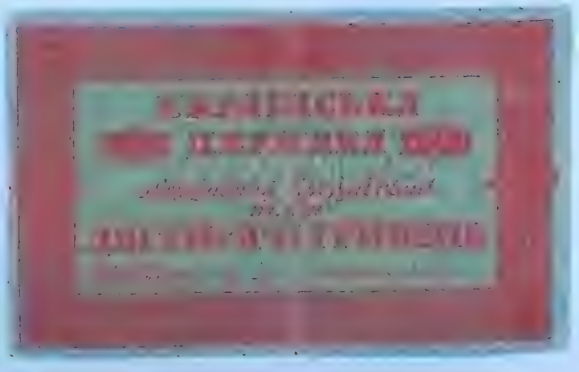

Державний кредитовий білет 2000 гривень. 1918 р. Автор проекту І. Мозалевський. Серія А-0574714.
Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918). Аверс, реверс. Папір; друк. 12,8 x 19,8 см.
Зібрання В.В. Неляка.

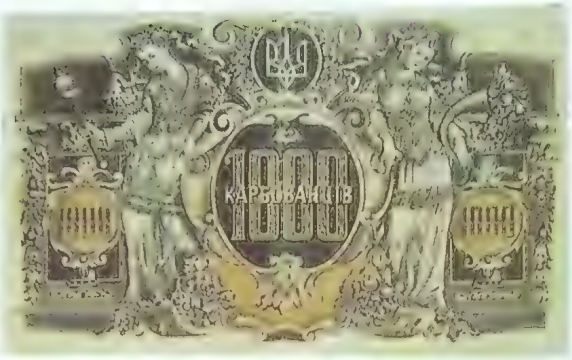

Знак Державної Скарбниці 1000 карбованців. 1918 р. Автор проекту Г. Золотов.
Серія АВ 165518. Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський (29.04.1918 – 14.12.1918).
Аверс, реверс. Папір; друк. 11,9 x 19 см
Зібрання В.В. Неляка

Знак Державної Скарбниці 100 карбованців. 1918 р. Автор проекту Г. Нарбут.
Серія АА N 335392. Директорія.
Аверс, реверс. Папір; друк. 9 x 17,5 см.
Зібрання В.В. Неляка.

Знак Державної Скарбниці 250 карбованців. 1918 р. Автор проекту М. Романовський.
Серія АА 269130. Директорія.
Аверс, реверс. Папір; друк. 9,9 x 15,3 см.
Зібрання В.В. Неляка.

Розмінний знак Державної Скарбниці 5 гривень.
З елементами дизайну Г. Золотова, А. Середи, Г. Нарбута.
Серія С. А. І.
УНР. Директорія.
Аверс, реверс.
Папір; друк. 5,8 x 9,8 мм.
Зібрання В.В. Неляка.

Розмінний білет м. Житомира 5 карбованців. 1918 р. Серія А.О. 291082.
Аверс. Папір; друк. 9,3 x 15,3 мм.
НМІУ. N ПГЗ-612

"Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля?
Бунчуки? Гетьмани?"

Тарас Шевченко. "Тарасова ніч"

РОЗДІЛ VI

КОЗАЦЬКА ЕЛІТА

48. КОЗАЦЬКА СТАРШИНА І ЗНАТНІ ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ.
49. КОЗАЦЬКИЙ УРЯД ГЕТЬМАНЩИНИ.
50. ПОЛКОВИЙ УРЯД ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.
51. КОЗАЦЬКИЙ ПОЛКОВИЙ УСТРІЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

N T U S E U X I N U S
Hodie
A R E N I G R U M

Віра Панашенко
кандидат історичних наук

"І ви, Панство Полковники,
Без жодної політики –
Возмітеся всі за руки,
Не допустіть горькой муки
Матуі своїй більш терпіте,
Нуте врагов, нуте битиі"
Гетьман Іван Мазепа

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА І ЗНАТНІ ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. спричинила корінні зміни у структурі соціальної еліти тогочасного суспільства. Спадковий устрій козацького війська набув державного значення і поширився на адміністративно-територіальне управління краєм. Розмежування між адміністративною, військовою, судовою та законодавчою владою не існувало. Військові діячі, тобто гетьман та його найближче оточення – генеральна старшина, полковники і полкова старшина, сотники і сотенна старшина – піднялися до рівня державних діячів.

Гетьман залишався воєначальником козацького війська і тримав у своїх руках вирішальні важелі в питаннях його комплектування, призначення генеральної старшини та полковників, затвердження на посадах полкової і сотенної старшини. Гетьману належала вища політична, адміністративна, фінансова та судова влада у визволеній від польсько-шляхетського панування Україні. Як глава державного управління, він був верховним розпорядником земель, що внаслідок Національно-визвольної війни стали власністю Війська Запорозького і тривалий час перебували у віданні військового скарбу. Універсали, накази, листи, різні розпорядження адміністративного характеру за підписом гетьмана охоплювали найрізноманітніші сторони державного господарювання – надання млинів та млинових кіл, рангових та інших володінь, сінокосів, угідь старшині, шляхті і монастирям, підтвердження за власниками маєтностей, купчих, заповітів, поділів землі та майна, заборона самочинно рубати ліс у володіннях старшини і монастирів, підтвердження на право користування перевозами, місцями ловлі риби, на розв'язання питань про спірні межі, спадкові маєтності, дозвіл на господарську діяльність (спорудження гребель та млинів), на право займатися промислами (бобровництвом, заснуванням рудень, гут, поташних буд), на виконання царських указів, зокрема про розвиток вівчарства (1723 р.). Гетьманський дозвіл потрібен був на заснування слобід. У XVIII ст. гетьманськими універсалами та ордерами підтверджувалось право старшини і монастирів на володіння залежними селянами, а також підсусідками.

Гетьман здійснював вищу судову владу – затвердження рішень і вироків усіх судів – від нижчих до Генерального військового суду. Смертні вироки виконувались лише після затвердження гетьманом. Йому підпорядковувалось міське управління, зобов'язане виконувати розпорядження щодо натуральних і грошових стягнень до військового скарбу, відрядження мешканців міст на різні роботи, розквартирування, забезпечення провіантом та фуражем російського війська. Церковне життя в Гетьманщині значною мірою також підпорядковувалось гетьману. Зазвичай гетьмани підтверджували монастирям та вищому духовенству право на володіння землями і маєтностями та надавали їм нові з наказом селянам відбувати "належне послушенство". За гетьманами зберігалося право на підтвердження або й призначення осіб духовної ієрархії – ігуменів, архімандритів.

В той же час, гетьманська влада в Україні не була абсолютною. Її значною мірою обмежувала козацька старшина, яка вбачала у гетьмані першого серед рівних. Вплив старшини на державні справи та обмеження влади гетьмана рельєфно позначився під час обрання гетьмана Івана Самойловича. "Вся старшина і все Військо щоб від новообраного гетьмана ніякої неволі та жорстокості... не терпіли, і щоб над ними, військовою старшиною, ніякої справедливості без ради всієї старшини... не чинив", – зазначалося в Конотопських статтях 1672 р. Старшина, насамперед генеральна, стала вагомим політичним, адміністративним та військовим чинником у державі майже на рівні з гетьманом. А це, в свою чергу, спричинило зростання і зміцнення козацької еліти на противагу козацькому загалу.

До генеральної старшини належали дев'ять осіб. Першою особою після гетьмана був генеральний обозний, який відав артилерією козацького війська, засідав у Генеральному військовому суді, був присутнім на прийомах послів, виконував обов'язки наказного гетьмана.

Генеральний суддя очолював Генеральний військовий суд. Зазвичай, було два генеральних судді, один з яких був за головного. Генеральний суддя брав участь у дипломатичних переговорах, виконував обов'язки наказного гетьмана. Генеральний підскарбій (з 1728 р.) відав фінансовими справами козацького війська, визначав і розподіляв грошові та натуральні податки. Генеральні осавули (два) відали військовим скарбом, спорядженням, вели козацькі реєстри та компути, розслідували особливо важливі справи, виконували обов'язки наказних гетьманів. Генеральний писар керував Генеральною військовою канцелярією, відав дипломатичним листуванням, приймав послів, брав участь у засіданнях Генерального військового суду. Генеральний хорунжий відповідав за головний прапор – хоругву козацького війська, яку під час урочистих церемоній несли попереду гетьмана, брав участь у засіданнях Генерального військового суду, вів слідства на місцях. Генеральний бунчужний відповідав за гетьманський бунчук, виконував адміністративні та судові доручення, зустрічав та проводжав послів.

До вищого прошарку козацької старшини входила також генеральна артилерійська старшина – осавул, хорунжий, писар, отаман Генеральної артилерії.

Посади генеральної старшини формально вважалися виборними. Насправді ж протягом XVIII ст. висування окремих кандидатів на ту чи іншу посаду відбувалося у вузькому колі старшинської верхівки. Остаточно ці питання вирішувалися гетьманом і царським урядом. Генеральна старшина була підпорядкована безпосередньо гетьману чи Малоросійській колегії. Простий люд називав генеральну старшину шанобливо "вельможними панами".

Представники генеральної старшини становили ядро старшинської ради, яка разом з гетьманом вирішувала поточні справи державного управління.

До складу старшинської ради входили й полковники. Традиційно старшина приїздила до гетьманської резиденції на свята – Різдво, Новий рік, Великдень, Спас, Покрову. За такого зібрання і відбувалися засідання старшинських рад, на яких час від часу бували й бунчукові та військові товариші, представники полкової старшини, сотники. Іноді проводилися розширені засідання, на які запрошували й рядових козаків, представників від міщанства, інших верств населення. Старшинські ради розглядали справи щодо формування уряду, нових призначень, визначення тактичних дій козацького війська у війні чи обороні (оголошення війни чи укладення миру вирішував цар), спілкування з царським урядом та участі у дипломатичних зносинах і переговорах з сусідніми країнами.

Прерогативою старшинської ради було право на висування кандидатів на гетьманство та визначення умов обрання. Зазвичай, вибори генеральної старшини і полковників відбувалися одночасно з обранням нового гетьмана, тобто кожен ге-

Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 15

тьман формулював свою команду військових і державних діячів, яку заздалегідь розглядала й ухвалювала старшинська рада.

Відомо, що, коли гетьмана Дем'яна Многогрішного звинуватили у самоправному призначенні на старшинські уряди, він відповів, що полковників у полках змінив за порадою всієї старшини[2]. У розв'язанні важливих політичних справ старшинській раді належала компетенція суду над козацькою старшиною. Так, стародубський полковник П. Дуславець та ніжинський протопіп Симеон Адамович, які задумали у 1676 р. відірвати від Гетьманщини Стародубський полк і приєднати його до Росії, були віддані до військового суду, що складався з "голови" московських стрільців та українських генеральних старшин – суддів, осавула, бунчужного та хорунжого. Історик О. Лазаревський називав цей суд старшинським[3].

Гетьман доручав старшинській раді справи щодо розгляду скарг, проведення слідства, межування землі.

Наступний щабель у старшинській ієрархії – полковники (10 осіб). Кожний полковник підпорядковувався гетьману, входив до старшинської ради, був повновладним господарем на території полку: відав військовими і фінансовими справами, призначав полкову старшину, очолював полкову раду, дбав про охорону території полку, насамперед порубіжної, збирав відомості про пересування і можливі дії ворожих військ, споряджав козацькі пікети на порубіжні шляхи, керував укріпленням міст, користувався правом надання полковій старшині і духовенству земель та дозволу на заснування ними слобід і хуторів, контролював акти купівлі-продажу землі та її межування, здійснював переписи населення, виконував адміністративно-поліцейські функції, відав справами громадської безпеки, освіти, стежив за пожежною безпекою, внутрішньою торгівлею, порядком на ярмарках, базарах, у шинках, утримував у належному стані шляхи сполучення (дороги, тракти, перевози, мости, греблі), втручався у призначення священиків, діяльність цехів. Полковник зосереджував у своїх руках великі маєтності, що становили основу його економічного буття. Полковників призначав гетьман або їх обирали полковою радою за погодженням і наступним затвердженням гетьманом та царським урядом.

З 1715 р. прерогатива призначення полковників перейшла до російських урядовців. Козацька старшина лише висувала трьох кандидатів на посаду полковника з наданням письмових свідчень про те, що вони "люди добрі, заслужені і у невірності не запідозрені", і одного з них призначав своїм указом цар чи сенат.

У такий спосіб було обрано гадяцьким полковником Григорія Грабянку. Його попередника – Гаврила Милорадовича – змістили з посади "за заподіяні від нього козакам образи". Після зняття Милорадовича з посади (згідно з грамотою Петра II від 09.08.1729 р.) полкова старшина, сотники, значкові товариші, отамани, рядові козаки й поспільство вибрали кандидатами на посаду гадяцького полковника трьох старшин – генерального писаря Михайла Турковського, полкового обозного Григорія Грабянку і полкового суддю Мартина Штишевського, "людей добрих і того чину достойних". Петро II наказав: "Бути полковником того ж Гадяцького полку обозному полковому Григорію Грабянці". Опісля новообраний полковник мав скласти присягу на вірність царю в Соборній церкві Глухова[4]. Надалі царські урядовці ставили на посади полковника вихідців не лише з козацької старшини, а й московських (російських) зверхників, у тім числі неросіян за походженням.

Першою урядовою особою після полковника був обозний, який відав полковою артилерією та обозом. Підпорядковуючись полковнику, він безпосередньо залежав від генерального обозного та канцелярії Генеральної артилерії. В свою чергу, йому були підпорядковані артилерійські полкові, осавул, писар, хорунжий, отамани, кілька гармашів та пушкарів. Крім згаданих, існували ще й такі полкові чини: суддя (уряд полкового судді утвердився за часів гетьманства Дем'яна Многогрішного), якого призначав і звільняв полковник і який діяв лише за його дорученням – "по розказанню пана полковника" (з 1715 р. обирався полковою старшиною); писар, що відав полковою канцелярією, діловодством, звітністю, дипломатичним листуванням; два осавули, один із яких виконував поліційні функції, вів слідчі справи, приводив до виконання вироки, а на другого покладалися лише військові справи та обов'язки безпосереднього помічника полковника; два хорунжі (до гетьманства Івана Скоропадського – один), перший із яких відповідав за збереження великого полкового прапора (корогви), другий – малого прапора (значка), обидва були підпорядковані генеральному хорунжому та особисто полковнику. За умов номінальної виборності полкової старшини, зазвичай, на ці посади гетьмани, царські урядовці, полковники призначали впливових осіб, вихідців із козацької еліти.

Дрібнішу ланку в структурі військового та адміністративно-територіального управління становили сотні, вищу владу на території яких представляв сотник. Щодо полковника сотник посідав таке ж саме місце, як полковник щодо гетьмана. Сотник входив до полкової ради, його участь була обов'язковою у церемонії виборів полковника і полкової старшини. На сотників покладалися функції виконавчої влади на місцях: обнародування і негайне виконання всіх указів, які надійшли із полкової канцелярії, проведення ревізій населення, описів майна, актових витягів, збирання різних повинностей, відправка робітних людей на спорудження фортець, здійснення заходів для запобігання поширення заразних хвороб. Обирали сотника переважно з місцевих старшин, знатних козаків, іноді міщан. Проте, зосередження в руках сотників майже необмеженої влади на місцях, велика спокуса її використання для особистого збагачення приваблювали багатьох вихідців із старшинської верхівки і навіть тих, хто був наближений до царського двору.

Нижчий й найчисельніший прошарок козацької еліти становила сотенна старшина: в кожній сотні (1774 р. було 164 сотні) – осавул, писар і хорунжий, яких призначали у полковій канцелярії. Помічниками сотника були отамани – городовий, сотенний і курінний. Козацька старшина часто займала посади городових, війтів, возних, бурмистрів, міських писарів. Одна і та ж особа могла виконувати обов'язки сотенного і міського писаря, городового отамана й наказного сотника.

Отже, урядова старшина – гетьман, генеральна старшина (9 осіб), полковники (10), полкова старшина (60–70), сотники (164 на 1774 р.), сотенна старшина (492) – загалом складалася із 736–746 осіб. Це була правляча козацька еліта, яка протягом другої половини XVII – XVIII ст. відстоювала і утримувала самобутні традиції врядування гетьманської держави.

Крім урядової старшини, до гетьманського оточення входила значна кількість козацької еліти, яка не посідала постійного уряду. Це були здебільшого вихідці зі шляхетних родин, які всіляко прагнули відмежуватися від нижчої чиновної старшини і водночас усвідомлювали потребу організуватись у відособлену ланку. Нова суспільна позиція цієї частини козацької безурядової еліти зумовила появу нової, спільної для них назви, яка вирізняла їх поміж іншого козацького товариства і була ознакою еліпарної єдності, – бунчукові товариші, тобто ті, хто підпорядковувався безпосередньо гетьману, перебував під гетьманським знаком – бунчуком. Бунчукові товариші виконували доручення гетьмана, а під час військових походів супроводжували його. Згодом їм надали офіційний чин і привілеї, а потім прирівняли до генеральної старшини і полковників. Згідно з військовою субординацією, статус бунчукового товариша вважався першим після полковника. Бунчукових товаришів офіційно фіксували в компутах, що велися в Генеральній військовій канцелярії чи Малоросійській колегії.

Починаючи з 30-х рр. XVIII ст., чин бунчукового товариша підтверджувався універсалом гетьмана або патентом Генеральної військової канцелярії чи Малоросійської колегії.

[2] Акты ЮЗР. – Т. 3. – СПб., 1877. – С. 761.3; Т. 12. – СПб, 1881.– С. 849.
[3] Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1. – С. 17
[4] ЦДІАУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3594. – Арк. 9, 16.

Кількість їх чітко не визначалася. Так, у компутах 1729 р. (кілька списків) їх зафіксовано по 120–140 осіб, 1734 р. – 150 осіб[3]. Найбільше бунчукових товаришів було у Ніжинському, Стародубському та Чернігівському полках – від 21 до 48 осіб, у Полтавському, Переяславському та Гадяцькому – лише по 5–7 осіб, а в Миргородському зовсім не було. Головним обов'язком бунчукових товаришів була військова служба. Під час походу з них формувався окремий загін під командуванням генерального бунчужного, а в разі потреби – з їх числа призначали наказних полковників, осіб, які командували чималими військовими загонами, командирів на форпостах, порубіжних лініях. Окремі бунчукові товариші супроводжували гетьмана до Москви чи Санкт-Петербурга, царських урядовців по Україні.

З 1736 р. бунчукових товаришів залучали до роботи в Генеральній військовій канцелярії (по 13 осіб почергово через кожні два місяці). За відсутності полковника його обов'язки міг виконувати бунчуковий товариш, який водночас очолював і полкову канцелярію. Нерідко бунчукові товариші засідали в полковому і навіть Генеральному військовому судах. Мешкаючи на території полку, вони не були підпорядковані полковникам, а тим більше – сотникам. Залучати їх до виконання в полку поточних військових чи адміністративних справ не дозволялось.

За економічним становищем бунчукові товариші посідали провідне місце серед козацької еліти. Нерідко їхні маєтності були значно більшими від володінь генеральної старшини і полковників. Економічний потенціал бунчукових товаришів слугував основним критерієм існування диференційованості поміж ними. Цьому сприяла й існуюча практика, коли частину з них брали під гетьманську протекцію та оборону. Це супроводжувалося наданням низки пільг і привілеїв. Соціальне становище бунчукових товаришів було різним, і це визнавав царський уряд, який виділяв серед них "першостатейних" і "другостатейних". У середовищі бунчукових товаришів переважав принцип родової спадковості. Значна частина їх походила з роду Лизогубів, Борознин, Бутовичів, Гамаліїв, Горленків, Губчиців, Домонтовичів, Забіл, Карпек, Кочубеїв, Кулябок, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Рубців, Скоропадських, Солонин.

Однією зі сходинок на шляху до чину бунчукових товаришів був статус військових товаришів, які виділилися з козацької маси ще за часів Богдана Хмельницького. Вже в роки Національно-визвольної війни сформувався привілейований прошарок козацтва – військове товариство, що було перехідною ланкою від козацьких низів до козацької старшини, своєрідним резервом, окремі представники якого згодом займали урядові посади. У вжитку військового товариства використовувались тоді терміни для визначення свого рангу: військовий товариш, знатний військовий товариш, значний товариш полку, значний товариш сотні, значний і заслужений військовий товариш. Це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним статусом наближалася до полкової старшини і здійснювала вагомий вплив на вирішення військових і державних справ. Військовими товаришами були, здебільшого, вихідці зі знатних родин – Борознин, Бороховичів, Булавок, Войцеховичів, Горленків, Громек, Дорошенків, Есимонтовських, Забіл, Кочубеїв, Лизогубів, Ломиковських, Максимовичів, Свічок. З їхнього середовища відокремилися бунчукові товариші, які поперваx вважалися нижчими від військових товаришів, а з підвищенням елітарності бунчукових товаришів більшість знатних військових товаришів поповнила ряди перших.

Головним обов'язком військових товаришів була військова служба за власний кошт. Їх залучали до військових походів, під час яких вони командували сотнями, супроводжували головну артилерію, відали артилерійською казною, боєприпасами. Військових товаришів залучали до різних комісій – лічильних, слідчих, межових, порубіжних, до купівлі для армії коней та волів, заготівлі провіанту та фуражу, в полкові канцелярії, полковими комісарами, для нагляду за шляхами та поштовими трактами, за будівництвом гетьманських резиденцій, виробничих споруд, фортець. Мешкали військові товариші на території полку й були підпорядковані Генеральній військовій канцелярії чи Малоросійській колегії. Залучати їх до служби для полкових потреб не дозволялось. Чин військового товариша надавався за рекомендацією полковника Генеральною військовою канцелярією або Малоросійською колегією. За економічним становищем між військовими товаришами існувало різке розмежування: одні з них мали величезні маєтності, інші – ніяких.

Кількість військових товаришів не була сталою. У послужному реєстрі 1763 р. зафіксовано 238 військових товаришів, у т.ч. у Стародубському полку – 32, Ніжинському – 34, Чернігівському – 25, Київському – 19, Переяславському – 17, Прилуцькому – 12, Лубенському – 38, Миргородському – 15, Полтавському – 23, Гадяцькому – 23[6].

Полкова еліта XVIII ст., що не посідала будь-яких урядових посад, об'єднувалася під малим полковим прапором – значком, чим і зумовлена їх назва – значкові товариші. За військовою субординацією вони були першими після сотників та військових товаришів і підпорядковувалися безпосередньо полковнику та Генеральній військовій канцелярії. Головним обов'язком значкових товаришів була військова служба за власний кошт. Їх зобов'язували виступати у військові походи, призначали конвоїрами під час переміщення московських військ, комісарами, відряджали у внутрішніх та порубіжних справах у різні комісії, на форпости, вводили в полкові лічильні комісії, залучали до виконання поточних справ Генеральної військової та полкових канцелярій.

Тривалий час кількість значкових товаришів чітко не визначали, бо це залежало від полкових потреб. Згідно з царським указом від 8 серпня 1734 р. вона у 10 полках не мала перевищувати 420 осіб, а саме: у Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському – по 50 осіб, а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому – по 30[7]. Право надання чину значкового товариша, що до того часу зберігалося за полковниками, перейшло до Генеральної військової канцелярії чи Малоросійської колегії. Відтоді призначення значкових товаришів відбувалося за атестатами (характеристиками–рекомендаціями) від полковників і полкових канцелярій згідно з визначеною кількістю. Значкові товариші користувалися відповідними привілеями та пільгами, а також мали перспективу підвищення до чину військового товариша чи полкового урядовця.

Реєстри (компути) значкових товаришів зберігалися в полкових канцеляріях, що давало можливість полковим урядовцям набирати їх понад офіційно дозволену кількість. Про це свідчить ордер гетьмана Кирила Розумовського, яким заборонялося полковим канцеляріям набирати значкових товаришів "понад комплект" (1763)[8]. Загалом знатне військове товариство – бунчукові, військові та значкові товариші, загальна кількість яких становила понад 800 осіб, практично забезпечувало потреби повсякденного життя Гетьманщини на всіх рівнях державного управління.

До козацької еліти належали також військові канцеляристи, яким надавали цей чин після кількох років служби в Генеральній військовій канцелярії. Чин військового канцеляриста був вищим щаблем апарату цієї державної установи.

---

[1] Компут (списан в року 1729, марта 20) товариства бунчукового в полках рейменту гетманского найдучихся. Компут бунчуковых товарищей 1734 г. // Київська старовина, 1997. – № 5. – С. 34–37.
[2] Табель о войсковых товарищехъ служащихъ. 1763 г. // Київська старовина, 1998. – № 3. – С. 170–174.
[3] ПСЗ. – М., 1830. – Т. 9. – С. 397.
[4] ЦДІАУ. – ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4022.

На військових канцеляристів покладали контроль за виконанням справ державного рівня полковими канцеляріями та лічильними комісіями, їх надсилали до Генеральної похідної канцелярії, Скарбової, Гетьманської домової економічної, Генерального військового суду, в комісії. З 1740 р. запроваджено атестацію військових канцеляристів, на підставі якої гідному надавали цей чин, а потім кожен складав присягу на вірність російському цареві. Відомі випадки, коли чин військового канцеляриста надавали службовцям полкових чи сотенних канцелярій. До військових канцеляристів потрапляли сини бунчукових, військових і значкових товаришів, сотників, обозних, хорунжих, осавулів, міських урядовців, духовенства, міщан, козаків. Загальна кількість військових канцеляристів на 1742 р. становила 158 осіб[9].

Після кількох років служби в Генеральній військовій канцелярії військові канцеляристи могли одержати старшинські чини чи посади. Нащадкам вельможної старшини надавали чин бунчукового товариша, а то й полковника, багатьом іншим – військового товариша або посаду сотника чи іншого місцевого урядовця.

У XVIII ст. спеціальна комісія, яка працювала над кодексом 'Права, за якими судиться малоросійський народ', склала реєстр ступенів урядової старшини та знатного військового товариства, яким було окреслено загальну структуру козацької еліти гетьманської держави[10] (див. табл. нижче).

Отже, козацька еліта протягом другої половини XVII – XVIII ст. була потужним чинником державотворчого, суспільно-політичного та соціально-економічного життя гетьманської держави, усвідомлюючи себе як провідну привілейовану верству тогочасного українського суспільства. Однак в умовах імперського натиску з боку Росії вона не досягла внутрішньої консолідації з прерогативами одностайної політичної позиції, не зуміла зосередитись і обстоювати ідею суверенної національної держави, тому поступово втрачала самобутність, яка визначала риси державності.

Через ліквідацію царським урядом гетьманства (1764 р.) та полкового устрою, перетворення козацьких полків на регулярні й карабінерні полки російської армії (1783 р.) було остаточно зруйновано систему самоврядування гетьманської держави. Козацька еліта втратила свій статус і була прирівняна до російського дворянства. У XIX ст. дворяни стали вищою верствою українського суспільства, а його кращі представники як нащадки колишньої козацької еліти зберігали інтерес до своєї минувшини і плекали надію на відродження незалежної Української держави.

Ступінь чину	Військового правління	Артилерійського правління	Статського правління	Охочекомонних полків
1.	1. Генеральний обозний			
2.			2. Генеральний суддя (2) 3. Генеральний підскарбій	
3.	5. Генеральний осавул (2) 6. Генеральний хорунжий 7. Генеральний Бунчужний		4. Генеральний писар	
4.	8. Полковники			
5.	9. Бунчукові товариші	10. Осавул Генеральної артилерії 13. Обозні полкові	11. Писар Генерального військового суду 14. Старший канцеля - рист Генеральної військової канцелярії	12. Полковники
6.		15. Хорунжий Генеральної артилерії	16. Полкові судді	17. Обозні
7	19. Полкові осавули 20. Полкові хорунжі		18. Полкові писарі 21. Перекладач Генеральної військової канцелярії	
8.	22. Сотники	24. Писар Генеральної артилерії 27. Отаман Генеральної артилерії	25. Військові канцеляристи	23. Полкові писарі 26. Полкові осавули 28. Полкові хорунжі
9.	29. Значкові товариші	30. Осавули полкової артилерії	31. Отамани городові 33. Писарі полкових судів	32. Сотники або ротмістри 34. Капітан жолдацький
10.	38. Сотенні осавули 40. Сотенні хорунжі	36. Писар полкової артилерії 39. Хорунжі полкової артилерії 41. Отамани полкової артилерії	35. Сотенні писарі 37. Полкові канцеляристи	42. Сотенні старшини компанійські 43. Жолдацький отаман
11.	44. Курінний отаман		45. Городничий 46. Отаман сільський	
12	47. Козак виборний			48. Жолдак

[9] *Ведомость именная, сколко в Войсковой генеральной канцелярії такж и в подсудственных той канцелярии разных комиссиях находится канцелярист... ноября 30. 1742 года сочиненная // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 26–27.*

[10] *Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879. – С. 839.*

Володимир Кривошея
доктор історичних наук

КОЗАЦЬКИЙ УРЯД ГЕТЬМАНЩИНИ

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА

ГЕНЕРАЛЬНІ ОБОЗНІ

Чорнота Іван (?–1649.11.1650–?), Волевач Іван Тимофіюович (?–1650.11.–?), Коробка Федір (?–1650–1654–?), Носач Тимофій (?–1655.10.–?), Волевач Іван (1655–1656), Носач Тимофій (?–1656–1657.11.–?), Вигонський Костянтин Євстахійович (?–1658–?), Носач Тимофій (?–1658–1663–?), Сютуха Дмитро (?–1662–1663.01.–?) у Я.Сомка, Цесарський Іван Климович (?–1663.08.–1665.09.–1666–?), Живогонський Павло Іванович (?–1663.08.–1663.11.–?, нак.), Радкевич Михайло (?–1664.11.–?) у П. Тетері, Носач Тимофій (?–1665.14.04.) у П. Тетері, Дорошенко Петро Дорофійович (?–1665.07.–08.–?) у Опари, Демиденко Іван (?–1666.02.–?) у П. Дорошека, Безпалий Іван (?–1667.10.–1668.01.–?) у І.Брюховецького, Корицький Яків (1668–1669–?) у П.Дорошенка, Коробка Федір (?–1669.06.–?) у П.Дорошенка, Забіла Петро Михайлович (1669– 1687), Гулак Іван (?–1669–1675) у П. Дорошенка, Бурляй Федір (?–1674–?) у М. Ханенка, Дунін-Борковський Василь Касперович (1687–1702), Ломиковський Іван Васильович (1707–1709), Лизогуб Яків Євстахійович (1728.18.03.–1749), Кочубей Семен Васильович (1751.15.10.– 1779.13.12.).

ГЕНЕРАЛЬНІ СУДДІ

Бреус (Семен ?) з Черкас (?–1649–?), Онацький Матіяш (?–1649–1650–?), Зарудний-Богданович Самійло (?–1652.11.–1657.10.–?), Лобода Федір (?–1654.01.–1655.07.–?), Лісницький Григорій (?–1657.10.–?), Жданович Антон (?–1656.11.–1657), Гапонович Герман (?–1657–1659.07.–?), Зарудний-Богданович Самійло (?–1659.06.–?), Лобода Федір (?–1658.09.–1659.07.–?), Кравченко (Правденко) Іван (?–1659.10.–?), Безпалий Іван (?–1659.10.–1660–?), Лісницький Григорій (?–1661.05.–?), Радкевич Михайло (?–1662.06.–?), Дешенко Іван (?–1662.04.–1663.02.–?) у Я. Сомка, Гладкий Семен Остапович, Незамай Георгій (Юрій) Григорович (?–1663.03.–1666.01.–?) у І.Брюховецького, Голухівський Семен у Я. Сомка, Забіла Петро Михайлович (?–1662–1663.08.– 1669), Креховецький Іван (1663– 1665.14.04.) у П.Тетері, Гапонович Герман (?–1664.11.–?), Животовський Павло Іванович (1664–1669), Радошинський (?–1665–?) у Опари, Суличич Михайло (?–1666.02.–?) у П. Дорошенка, Богаченко Семен Олешівський (?–1666.02.–1667–?) у П.Дорошенка, Гапонович Герман (?–1668.07.– 1669.02.–?) у П. Дорошенка, Білогруд Григорій (?–1668.07.–1669.04.–?) у П.Дорошенка, Самойлович Іван Самойлович (1669–1672), Животовський Павло Іванович (?–1672–?), Багаченко Семен (?–1670–?), Федорович Еммануїл (?–1671–?), Бережецький Прокіп Семенович (?–1671.02.–03.–?), Половець Семен (?–1671.02.–?), Домонтович Іван Михайлович (1672–1681), Улезько Яків Петрович (?–1674.03.–?) у П.Дорошенка, Чернявський Дмитро (?–1675–?) у П. Дорошенка, Вуяхевич Михайло (1683–1691.01.–?), Кублицький Кость (?–1685–?), Прокопович Сава Прокопович (1687–1700), Кочубей Василь Леонтійович (?–1699– 1700.02.–?), Гамалія Михайло (?–1707–1709), Чуйкевич Семен (?–1706–1709.06.–?), Ніс Іван Яремович (1714–1715), Чарниш Іван (1715–1728), Туранський Олексій Михайлович (1709–1716), Кандиба Андрій Федорович (1728–1730.05), Забіла Михайло Тарасович (1728.18.03.–1740.26.01), Борозна Іван Владиславович (1731.7.12.–1740), Горленко Яким Мануйлович (1741.2.06.– 1751.18.08.), Лисенко Федір Іванович (1741.2.04.– 1751.5.01.), Оболонський Дем'ян Васильович (?–поч.1758), Журман Ілля Васильович (1756–1782), Дубнянський Олександр Павлович (1762.8.03.–1782), Сулима Яким (1763–1776).

ГЕНЕРАЛЬНІ ПИСАРІ

Креховецький Іван Томашевич (?–1649), Вигонський Іван Євстахійович (1649–1657), Груша Іван (1657–1659), Голухінський Семен Остапович (Лях, Остапів Семен) (1659–1660), Частієнич (Рацієнич) Остап (Євстахій) (1659–1660), Вуяхевич Михайло (?–1660.05.–1663.07.–?), Тетеря Павло (?–1660.22.11.–1663), Кривецький Станіслав (Святослав) (1663–1665) у П.Тетері, Гречаний-Потребич Степан Прокопович (1663–1665), Шийкевич Захар Іванович (?–1665.12.–1669), Чекаловський Іван (?–1666–?) у П. Дорошенка, Ломиковський Іван Васильович (1667–1674) у М. Ханенка, Бускевич Лукаш (?–1667–1668.08.–?) у П. Дорошенка, Михайлонський Федір (?–1668.01.–06.–?, нак.), Вуяхевич-Височинський Михайло (?–1668–1676.09.–?) у П.Дорошенка, Сухий Петро (?–1669–?) у М. Ханенка, Мокрієвич Карпо Іванович (?–1669.03.–1672.07.), Прокопович Сава Прокопович (1677.03.–1687), Кочубей Василь Леонтійович (1687– 1699), Чуйкевич Василь (1702–1706), Орлик Пилип Степанович (1706–1709), Савич Семен Савич (1709–1725), Максимович Іван (1709–1714) у П.Орлика, Чуйкевич Семен (1727, нак.), Турковський Михайло Максимович (1728.16.12.–1739), Безбородько Андрій Якович (1741.20.02.–1742.5.11.), Руновський Андрій (1742.03.–1749, нак.), Петрункевич Степан (1750, нак.), Безбородько Андрій Якович (1750.22.02.–1762.5.03.), Туманський Василь Григорович (1762.8.03.– 1767–?).

ГЕНЕРАЛЬНІ ОСАВУЛИ

Лученко Михайло (?–1649.04.–1653–?), Лем'ян (Лемко) Михайлів з Чигирина (?–1649.09.–1654.08.–?), Лісовець з Яготина (?–1649–?), Джалалія Филон, Гладкий Семен, Гурський, Лісовський Гаврило, Томиленко Василь (?–1654.11.–4.12.), Лубина Мисько (?–1654.12.–?), Маковийський Гаврило (?–1656.02.–?), Ковалевський Іван (?–1655.09.– 1658.08.–?), Лученко Мисько (?–1657–?), Вовк Федір (?–1658.09.11.–?) Черкас Семен Сергійович (?–1659.07.–?) у І. Безпалого, Скоробагатько Іван (1658.09.–1659–?), Ковалевський Іван (?–1659.10.–?), Креховецький Іван (?–1659.09.–?), Чоботків Онисим (?–1659.10.–?), Дем'янів Василь, Пригара Михайло (?–1663) у Я. Сомка, Данило (?–1663) у Я. Сомка, Нужний Парфен Михайлович (?–1663.10.–раніше 1664.26.03.), Іванів Стефан Опанасович (1662–1663.11.–?) у І. Брюховецького, Дорошенко Петро Дорофійович (1663–1664) у П. Тетері, Богун Іван (1663–1664) у П. Тетері, Луниченко (Лупиненко) Іван (?–1664–?) у П. Тетері, Фридрикевич Самійло (?–1665–?) у Опари, Федієнко (Демиденко) Василь (?–1665.09.–1666) у П. Тетері, Костянтинів Павло (?–1665– 1668.02.–?) у І. Брюховецького, Апостол Павло (?–1666.01.–?) у П. Дорошенка, Пилий Дем'ян (?–1666.01.–1667.10.–?) у П. Дорошенка, Мартинів Артем (?–1666.07.–1667.02.–?) у І. Брюховецького, Якименко Жадан (?–1667.10.–?) у П. Дорошенка, Многогрішний Дем'ян Гнатович (?–1668.01.–?) у І.Брюховецького, Гвинтівка Матвій Микитович (?–1668–1672.02.–?), Петрановський Ярема (?–1669.10.–?) у П. Дорошенка, Тарасенко Андрій (?–1669.10.–?) у П. Дорошенка, Лизогуб Яків (?–1669.01.–1674.02.–?) у П. Дорошенка, Шуліка Тиміш (Тимко) (?–1669.–1675.08.–?) у П. Дорошенка, Харлан (?–1670.03.–?) у П. Дорошенка, Грибович Павло (?–1671.08.–1672.02.–?), Лисенко Іван Якович (1672.17.06.–1678.02.), Черняк Леонтій (Лесько) Іванович (?–1671.11.–1677.02.–?), Лизогуб Григорій (?–1674–?) у П. Дорошенка, Білогруд Григорій (?–1674–?) у П. Дорошенка, Гамалія Григорій Михайлович (?–1674.07.–?) у П. Дорошенка, Полуботок Леонтій Артемович (1678.02.–ран.1682.08.), Грибович Павло (?–1679.03.–?), Мазепа Іван Степанович (1682–1687), Миклашевський Михайло Андрійович (1683– 1687), Сербин Войца (1687.07.–1688), Гамалія Андрій Михайлович (1687.07.–1694.02.–?), Ломиковський Іван Васильович (?–1691.10.– 1708), Скоропадський Іван Ілліч (?–1701–1707–?), Гамалія Михайло Андрійович (?–1707–1709), Гамалія Антон Андрійович (?–1703.06.), Максимович Дмитро (?–1708.08.–1709.06.), Бутович Степан Іванович (1709–1717), Мирович Федір (1710–1711) у П. Орлика, Герцик Григорій Павлович (1711–1719) у П. Орлика, Журахівський Василь Якович (1710–1724), Мануйлович Іван Мануйлович (1728.6.12.–1738.14.01.), Лисенко Федір Іванович (1728.16.12.–1741), Якубович Яків Дем'янович (1740.13.11.–1758), Закревський (Барабаш) Осип Лукич, Валькевич Петро Васильович (1741–1758), Оболонський Дем'ян (1750–?), Жоравка Іван Тимофійович (1758–1781), Скоропадський Іван Михайлович (1762.8.03.–1781).

ГЕНЕРАЛЬНІ ПІДСКАРБІЇ

Ковалевський Іван (?–1654.01.–?) – гетьманський, Ракушка-Романовський Роман (?–1663.11.–1668), Маркович Андрій Маркович (1729.7.05.–1740.4.07.), Скоропадський Михайло Васильович (1741–1758.2.01.), Гудович Василь Андрійович (1760.24.02.–1764.21.04.).

ГЕНЕРАЛЬНІ ХОРУНЖІ

Бунчужний Васько (?–1650.10.–?), Працьовкін Опанас (?–1649–?), Попович Іван Олексійович (?–1663.11.–1664.03.–?), Яковлів (Яковенко, –ленич) Микола (?–1665.09.–1666.10.–?), Свириденко (Свиридович) Василь (?–1669.02.–1670–?), Коровка-Вольський Григорій Карпович (1672.17.06.–1677), Забіла Степан (1677–1682), Миклашевський Михайло Станіславович (1682–раніше 1685), Забіла Василь (?–1687.07.–?), Ломиконський Іван Васильович (1687–1696), Лизогуб Юхим Якович (1688–1694), Гамалія Михайло Андрійович (1701–1707), Сулима Іван Федорович (1708–1721), Миклашевський Андрій (?–1727.12.–?), Гречаний Яким (1728.16.12.–?), Горленко Яким Мануйлович (1729.3.01.–1741), Ханенко Микола Данилович (1741–1760.27.01.), Іскрицький Петро (1760–1762), Апостол Данило Петрович (1762.8.03.–1767).

ГЕНЕРАЛЬНІ БУНЧУЖНІ

Бунчужний Васько (?–1649.10–?), Мигай Митька (?–1658–1659.09.–?), Витязенко Григорій Трохимович (?–1663.11.–1665.11.–?), Шпаківський Юсько (?–1665.09.–?), Заборовський Лука (?–1669.02.–03.–?), Стриєвський Костянтин (?–1669.10.–1672), Полуботок Леонтій (1672–1678), Бережецький Богдан (?–1677.12.–?) у П. Дорошенка, Голуб Костянтин Іванович (1678.02.–1687.06.–?), Лизогуб Юхим Якович (1687–1696.07.–?), Скоропадський Іван Ілліч (?–1698.05.–1703.06.–?), Гамалія Михайло Андрійович (?–1701.05.–1703), Максимович Дмитро (1703–1708.07.–?), Мирович Федір (1708–1709), Лизогуб Яків Юхимович (1710–1728.10.–?), Борозна Іван Владиславович (1728.16.12.–1731), Галецький Семен Якович (1734.14.05.–1738.8.07.).

Ханенко Микола Данилович, Оболонський Лем'ян Васильович (1741.13.11.–1758), Тарновський Яків Степанович (1762.8.03.–1779), Закревський Осип Лук'янович (1762.8.03.–1763).

СТАРШИНА ГЕНЕРАЛЬНИХ УСТАНОВ ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ

РЕЄНТИ І СТАРШІ КАНЦЕЛЯРИСТИ

Кочубей Василь (?–1681–?), Чуйкевич Василь Микифорович (ст.в.к. ?–1697.10.–1699.07.–?; реєнт ?–1702.06.–?), Орлик Пилип Степанович (реєнт ?–1706.11.–?), Войцехович Степан Богданович (реєнт ?–1711), Ханенко Микола Данилович (1717–1723), Володьківський Дмитро Володимирович (1723–1724), Покорський Данило (1724.01. – 1725.07.–?), Валькевич Петро Васильович (?–1723–? ст.в.к.; реєнт ?–1728.01.), Туранський (1728.01.–?), Чуйкевич (1728.01.–?), Юркевич Григорій Трохимович (1731–1733.01.–?), Безбородько Андрій Якович (1733–1740.05.–?), Холодович Матвій Іванович (1741–1742, відсторонений; звільнений від служб–1751.13.09.), Туманський Василь Григорович (в.о.1748–1750; ст.в.к.1750–1761.25.12.), Дергун Сергій Сидорович (1751.13.09.–1760.19.07.), Война Федір (?–1757–?), Туманський Осип Григорович (1760–1764), Давидович Олександр (?–1764–?), Жайворонков Антон Пилипович (1764).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД

ПИСАРІ

Тимошевич Богдан (?–1662.04.–?), Харитонович Михайло (?–1665.01.–?), Андрійович Максим (?–1665.12.–?), Биховець-Олишевський Іван (?–1668–1669.02.–?), Васильович Андрій (?–1677.05.–1697.01.–?), Журахівський Тимофій Андрійович (?–1700.07.–1701.01.–?), Савич Семен (?–1701.05.–1706.12.–?), Булавка Петро Михайлович (?–1710.07.–1713.10.–?), Чуйкевич Федір Олександрович (?–1717–?), Аникієвич Роман (?–1721–раніше 1722.4.09), Оболенський Лем'ян Васильович (?–1735–?), Піковець Іван Васильович (?–1742.10.–1751.1.02.), Покорський Данило (?–1752.01.–1760.04.–?), Висоцький Василь Іванович, Висоцький Яків.

ГЕНЕРАЛЬНА АРТИЛЕРІЯ

ОСАВУЛИ

Марків Семен (?–1657–?), Щербак Богдан Онисимович (1663–1665–?), Петрович Степан (?–1676–?), Піковець Тимофій (?–1698–?), Корсиський, Кенгісеп (?–1708), Мануйлович Іван (?–1713–?), Карпека Семен (?–1714–1717), Карпека Семен Семенович (?–1733–1735–?), Шишкевич Олександр (1749–1751–?), Юркевич Петро Мартинович (?–1773–?), Лихошерстов Василь Степанович (?–1779–?).

ПИСАРІ

Дорошенко Петро (?–1649–?), Марків Парфен (?–1663–1665–?), Александрович Никифор (?–1666–1669–?), Яновський Андрій (1740–1751–?), Соломка Данило Якович (1772.16.03.–1783).

ХОРУНЖІ

Мартинів Степан (?–1663–1665–?), Криницький Андрій (?–1687–?), Шишкевич Олександр (?–1728–?), Забіла Іван Іванович (1731.22.03.–1735.11.11.), Шишкевич Олександр (?–1740–1749), Кологривий Григорій (1749–1751–?), Ракович Іван (?–1759.07.), Юркевич Петро Мартинович (1759.19.07.–?), Коропчевський Павло Григорович (1775–1777.3.11.).

ОТАМАНИ

Жилович Яків (?–1722–1723–?), Филоненко Іван (?–1726–?), Максимович Осип (?–1746.05.), Юркевич Петро Мартинович (1746.15.05.–1759.19.07.).

ПОЛКОВИЙ УРЯД ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ БОРЗНЯНСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Забіла Петро Михайлович (?–1648– 1649–?, ?–1654–1655), Курбаївський Самійло (?–1655–?).

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Хмеленко Ярема (1648.05.), Бурляй Кіндрат (1648–1649), Апостол Павло Єхремович (?–1659.08.–1660.01.–?), Біляш Гаврило (1660–?), Тишенко Яків (?–1670.11.–1672.04.–?), Остренко Семен (?–1672.05.–06.–?), Криницький Федір Михайлович (1672.06.–1678.08.–?), Михайло Васильович (?–1678.11.–1687.06.), Донець Федір (1672.06., нак.), Борохович Михайло Андрійович (1687.06.–1704.03.), Вечірка Юхим (1690., нак.), Корецький Роман (1702, нак.), Трощинський Степан (1704–1708), Велецький Василь Осипович (1705.12., нак.), Чарниш Іван (?–1709.06.–1715.1.07.), Мошарський Аврам (1711, нак.), Милорадович Михайло Ілліч (1715.15.07.–1726.14.09.), Велецький Василь Васильович (1723–1724, нак.), Граб'янка Григорій (1723, нак.), Милорадович Гаврило Ілліч (1727.13.06.–1729.06), Граб'янка Григорій Іванович (1730.30.05.–1737), Велецький Василь (1731, нак.), Галецький Петро Семенович (1738.13.07.–1754.28.06.), Родзянко Іван (1749–1757), Розумовський Василь Іванович (1755–1762), Крижанівський Антон Степанович (1762–1772), Тарновський Іван Данилович (1772.14.05.– раніше 1777.06.), Милорадович Семен (?–1778.01.–?), Пламенець Роїон Степанович (?–1779–1782).

ОБОЗНІ

Борохович Михайло Андрійович (?–1672–?), Вечірка Юхим (?–1674–1676–?), Борохович М.А. (?–1682–1683–?), Вечірка Ю. (?–1686–?), Корецький Яків (?–1687.07.–?), Борохович Максим (?–1695–?), Трощинський Степан (?–1697–?), Мошарський Аврам (?–1711–?), Негребецький Стефан (?–1713.10.–?), Борохович Максим Михайлович (?–1720–?), Граб'янка Григорій Іванович (?–1726–1730–?), Борзаківський Пилип Васильович (?–1730–1738.10.–?), Биконський Василь (?–1744–1755), Родзянко Іван (?–1758.09.–?), Рунковський (?–1766–?), Ситенський Осип (?–1767.03.–1773), Лесеневич Данило (1768–1770), Манько Іван Якович (?–1774–1779), Станіславський Герасим (1779–1782).

СУДДІ

Денисенко Северин (1660, нак.), Приступка (Приступ) Михайло (?–1672.06.–?), Вечірка Юхим (?–1672–?), Гречаний Степан Прокопович (?–1675.12.–1682–?), Федорович Павло (?–1683–?), Вечірка Юхим (?–1690–1693–?), Велецький Василь (?–1697–1712–?), Кирилович Василь (?–1713–1715–?), Лесевицький Леонтій (?–1713.10.–?), Граб'янка Григорій Іванович (1717–1723), Штишевський Мартин Данилович (1724.1.02.–1738.31.05.), Биковський Василь (1736–1742–?), Родзянко Іван (1738–1760), Война Федір Петрович (1759–1762), Лесевич Данило (1769–1770.10.–?), Сливицький Степан Іванович (?–1774–1780–?), Пирятинський Василь (?–1781–?).

ПИСАРІ

Ситенський Іван (?–1666–?), Тихонович Федір (?–1672–?), Мокрієвич Степан (?–1672–?), Раєвський Сидір, Залеський Степан, Гречаний Степан (?–1675–?), Трушенко Федір (?–1676–?), Гречаний С. (?–1677–?), Воронченко Яків Ілліч (?–1706–?), Ситенський Олександр (?–1713–1725–?), Ситенський Іван Федорович (?–1729–1737–?), Ситенський Яків Олександрович (1739.29.09.–1773.26.07.), Колодяжний Яків (1759–1762–?), Ковалевський Василь (1764–1767–?), Троцький Дмитро Прокопович, Сливицький Степан Іванович (1770–?), Савич Микола Кузьмович (1773–1781).

ОСАВУЛИ

Безпалий Микита (?–1666.10.–?), Донець Іван (?–1667.05.–?), Мартинович Кирило (?–1670–1672–?), Ісаєнко Андрій (?–1672–?), Тихін (?–1674–?), Тищенко Юсько (?–1676–?), Мітла Андрій (?–1676–?), Ісаєнко Андрій (?–1678–?), Кияшко Михайло (?–1682–1687), Ісаєнко Андрій (?–1687.07.–?), Федоренко Прокіп (?–1687.07.–?), Клименко Мойсей (?–1690–1693–?), Воронченко Ілля (?–1689–?), Катрич Андрій, Моренко Прокіп, Вечірка Федір (?–1696–?), Кирилович Василь (?–1703– 1711–?), Криса Герасим (?–1708–1712–?), Граб'янка Григорій (1713– 1717), Штишевський Мартин (?–1712–1724.1.02.), Гречаний Яків Степанович (1725–1729), Милорадович Степан (1725, нак.), Бутович Іван Артемович (?–1727–1732–?), Клименко Мойсей (1729–1730–?), Ситенський Осип Олександрович (?–1744–1763), Бугаєвський Олексій (?–1744–1761–?), Родзянко Іван Степанович (?–1755–?), Ковалевський Василь (1763–?), Ставицький Федір (1767–1772), Навроцький Мойсей (?–1764–1782), Вітвицький Василь (?–1774–?), Янів Степан (?–1776– 1780–?).

ХОРУНЖІ

Мітла Андрій (?–1672–?), Заєць Андрій (?–1676–?), Мартинович Кирило (?–1682–?), Воронченко Ілля (?–1687–?), Матвієнко Гаврило (раніше 1691), Вечірка Федір Юхимович (?–1696–?), Граб'янка Григорій Іванович (1710, прапорщик), Милорадович Ілля (?–1716–1724–?), Цюпка Григорій Миколайович (?–1717–1721–?, прапорщик), Семенович Іван (?–1722–?), Цумай Федір (1723, прапорщик), Борзевич (Борзовський) Опанас (1724.4.02.–?), Величковський (1729–1730), Донченко Іван (?–1737–?), Кушевський Дмитро (?–1739–?), Ковалевський Василь (?–1741–1762–?), Клецунов Петро Іванович (?–1748–?), Зеленський Іван (1756–1761), Кондискалов Андрій Антонович (1761.12.07.–1770.23.04.), Кушевський Дмитро (?–1763–?), Янів Степан (1770.11.–1772), Велецький Максим Іванович (1771.25.10.– 1781.7.05.), Бутович Іван Михайлович (1772.02.–1782.23.03.).

СОТНИКИ І-Ї ГАДЯЦЬКОЇ

Зеленово Матвій (1648–1649), Богодун Іван (1649–?), Микифорів Василь (?–1658–?), Животовський Павло Трохимович (?–1659–1660–?), Ізмайлов (?–1664.01.–?), Остренко Семен (?–1666–?), Безрученко Іван (?–1668–?), Донець Федір (?–1670–1672–?), Донець Живко (?–1672.06.–?), Кончицький (Костючицький) Матвій Павлович (?–1674–1676–?), Підлісний Пишко (Тишко)

(?–1682–1683–?), Должецький Леонтій (?–1687.04.–?), Озерницький Іван (?–1687.07.–1691), Брюховецький Федір (1690, нак.), Беленченко Корній (1691), Мартинович Кирило (2-га сотня, ?–1692–1693.02.–?), Беленченко Корній (1-ша сотня, ?–1692–1693.02.–?), Лобода Лук'ян (1693.07.–1694.05.), Беленченко Корній (1694–1696–?), Чучмай Сидір (1699–1707), Лисиненчук Василь (1711, нак.), Пирятинський Іван (1715–1725), Пирятинський Петро (?–1744–?), Калатура (?–1772–?), Милорадович Семен (?–1776–?).

2-Ї ГАЛЯЦЬКОЇ

Донець Іван (?–1649–?), Велецький Василь (1718–1737), Малиновський Осип (?–1744–1750–?), Станіславський Герасим (1758–1779), Станіславський Микола (1779.20.04.–1782).

3-Ї ГАЛЯЦЬКОЇ

Макаренко Павло (?–1649–?), Сулима Федір (1725, нак.), Манько Іван (?–1739.03.–1767.28.03.), Ситенський Федір (1767.28.03.–1771), Велецький Михайло Володимирович (1771.25.10.–1782).

КОТЕЛЬВИНСЬКОЇ

Триполів Гришко (?–1653.03.–?), Гнилосиренко Ярема (?–1672–?), Кириллович Федір (?–1677.02.–?), Матюша, Кирило (?–1676.10.–?), Іванович Михайло (?–1677–?), Григорович Павло (?–1679–?), Білецький Василь (?–1682–?), Григорович Павло (?–1683–?), Гніденко (Гнєдич) Онисим Якович (?–1687–1690–?), Білецький Василь (?–1700–1703.07.), Гнєдич Гніденко (Гнєдич) Онисим Якович (1703.07.–?), Гнєдич Роман Осипович (?–1714–1734), Гнєдич Осип Романович (1-Ї: 1734–1755), Зашаловський Юхим (2-Ї: ?–1745–?), Матюшинський Іван (?–1755–?), Гнєдич Петро Осипович (?–1755–?).

ЛЮТЕНСЬКОЇ

Мащенко Іван (?–1649–?), Устинів Іван (?–1661–?), Бороховуч Михайло (?–1670.07.–1671.01–?), Скаженоженський (Скаженожеженко) Іван (?–1672–?), Мисиченко (Мищенко) Федір (?–1687–?), Засядько Лук'ян (1719.26.01.–1725), Величай Онисько (1723, нак.), Келембет Федір (?–1728–?), Засядько Данило Лук'янович (?–1747.4.06.), Шостак Ілля Опанасович (1747.10.03.–1779.9.08.).

КУЗЕМИНСЬКОЇ

Хурсенко Трохим (?–1649–?), Клименкуц Кіндрат (?–1672–?), Пащенко Тимко (?–1687–?), Гніденко Онисим (1700–1703), Павлович Василь (?–1723–?), Семенів Михайло (?–1725–1739), Покотило Григорій (1739–?), Трипільський Іван (?–1767–?).

КОМИШНЯНСЬКОЇ

Пащенко Петро (?–1666.10.–1671.01.–?), Супруненко Гнат (?–1672–?), Крупський Юсько (?–1687–?), Неділько Данило Ілліч (1715–1725–?), Барзевич Атанасій (1725, нак.), Антонів Павло (?–1744–?), Золотаревський Петро (?–1749.02.–1762–?), Михайловський Семен (?–1767–?), Золотаревський Гаврило (?–1779–?).

ГРУНСЬКОЇ

Ценковський Данило (?–1661.04.–?), Безбожний Степан (?–1665–?), Михайлів Михайло (?–1672.05.–07.–?), Григорович Пасько (?–1676–?), Бувайло Роман (?–1680–1682–?), Балжецький Леонтій (1680, нак.), Іванович Пилип (?–1690–?), Богуцький Михайло (?–1692–?), Донець Григорій (1693, нак.), Кисіль Іван (?–1699–?), Шамрай Федір (?–1700–?), Рибалка Федір (?–1709–?), Лаврентійович Василь (?–1711–?), Александрович Нестор (?–1714–?), Милорадович Ілля Олександрович (1724.1.02.–1747.31.01.), Милорадович Михайло (1725, нак.), Милорадович Семен Ілліч (1747.31.01.–1763.20.10.), Михайловський Семен (1760), Бразул Василь Трохимович (1773.4.10.–1775.30.05.), Дрофанонський Петро (?–1783–?).

БУРКІВСЬКОЇ

Теличенко Мишко (?–1649–?), Мисан (?–1649–?), Ісаєнко Андрій (?–1672.05.–08.–?).

ВЕПРИЦЬКОЇ

Остапенко Захарко (?–1649–?), Семенович Данило (?–1658–?), Погребінський Пилип (?–1658–?), Савченко Богдан (?–1666.10.–1672.07.–?), Михайлович Василь (?–1676–?), Масюк Федір Юрієвич (?–1708–1709–?), Масюк Леонтій Федорович (?–1711–1729–?), Дубовик Іван (1730, нак.), Безгідько Матвій (1730, нак.), Масюк Прокіп Леонтійович (1736–38, нак.; 1738.28.11.–1761–?), Покотило Григорій (1739, нак.), Калатура Гаврило (1768.10.03.–1783).

РАШІВСЬКОЇ

Живко Фесько (?–1649–?), Підсиленко Севастян (?–1658.03.–?), Підсиленко Гришко (?–1671.01.–?), Свищенко Федько (?–1672–?), Зеленський Петро (1700–1733), Зеленський Семен Петрович (1736.30.11.– раніше 1760), Зеленський Павло Семенович (1760.15.03.– 1783.20.09.).

2-Х КОВАЛІВСЬКИХ

Радько (?–1649–?), Гриценко Степан (?–1682–?), Якович Онисим (1-Ї сотні: ?–1687.07.–?), Ісаєнко Юхим (2-Ї сотні; ?–1687–?), Перехрест Іван Захарченко (?–1705–1706–?), Перехрест Тарас, Киеш (Волошин) Опанас Миколайович (?–1715–1716), Перехрест (Крамар) Дем'ян Іванович (1716–?), Латишький Карпо (?–1718–?), Перехрест А.І. (?–1723–1730), Гоян Іван (1725, нак.), Лесеневич Данило (1738.11.11.–1768.18.02.), Кир'яків Петро Іванович (2-Ї сотні; ?–1761–1767–?)

3-Х ОПІШНЯНСЬКИХ

Тепличенко Сергій (?–1649–?), Ворониченко Ярема (?–1670.12.–1671.02.–?), Леонтович Іван (1678.09., нак.), Кориївкий Яків (?–1681–1684–?), Кирилович Василь (?–1687–1695), Яковенко Петро (1695–1696), Кориївкий Роман Якович (1696–?), Магденко Сидір (1-Ї сотні; ?–1703–1708–?), Кориївкий Роман (1-Ї сотні: ?–1711–1725), Лихопой Филон (2-Ї сотні; 1697–1703–?), Клименко Мойсей (1725, нак 1-Ї сотні), Магденко Яків (2-Ї сотні: 1721–1722), Милорадович Степан (2-Ї сотні; ?–1726–?), Кориївкий Іван Романович (1-Ї сотні; 1728–1739–?), Лем'янів Андрій (?–1744–?), Панченко Артем (?–1750–1752–?)

3-Х ЗІНЬКІВСЬКИХ

Татаринченко Жадан (?–1649–?), Гаврилів Левон (?–1658.03.–?), Михайло (?–1658–?), Товстевич Онисько (?–1659–?), Булига Максим (?–1659.06.–?), Безпалий Микита Дмитрович (?–1661.04.–05.–?), Шиман–Шиманський Василь (?–1663.05.–1666.04.–?; полковник зіньківський), Борисенко Іван (?–1671.01–?), Гаврилів Левко (?–1672–?), Федорович Григорій (?–1676–?), Бутко Ілля (?–1680.02.–?), Чупринський Данило (?–1681.02.–?), Григорович Хома (?–1682–1683–?), Цирло Іван (1683–?), Зеленський Іван (1-Ї сотні; ?–1687–?), Павлович Ілько (2-Ї сотні: ?–1687–1689.04.–?), Перехрест Пилип Іванович (?–1695–?), Хоруженко Матвій Романович (?–1698–?), Ботко Ілля, Неділько Данило Ілліч (2-Ї сотні; ?–1736), Рожанський Василь (?–1723–1729–?), Жадько Мелентій (2-Ї сотні; ?–1723–1730–?), Жадько Данило Мелентійович (1736.14.12.–1744–?), Касимів Костянтин (?–1744–?), Бутович Іван (1-Ї сотні; 1746–1768), Бутович Лук'ян Іванович (2-Ї сотні; 1754.10.04.–1768; 1-Ї сотні; 1768.04.–?), Бутович Іван Іванович (?–1754–1768), Жадько Федір Данилович (3-Ї сотні; 1757.29.10.–1781), Жадько Яків (1760, нак.), Кодинець Антон Іванович (2-Ї сотні; 1772.18.01.–1782.22.09.), Соколович Опанас Якович (1-Ї сотні; 1773.4.04.–1784), Бутович Іван Лук'янович (1-Ї сотні; ?–1779–1782).

ГЛУХІВСЬКИЙ ПОЛК (1663–1665)

ПОЛКОВНИКИ

Гуляницький Кирило (?–1663–1664–?), Черкашениця Василь (?–1664–1665–?).

ЗІНЬКІВСЬКИЙ ПОЛК (1663–1671)

ПОЛКОВНИКИ

Шиман (Шиманський, Шиманенко) Василь (?–0.4–1663–10), Надточенко Степан (?–1664–нак.), Василевич Григорій (?–1665 ?), Безпалий Микита (?–1666–0.6–?), Остренко (Остренський) Семен (?–1666–0.7–1668–0.6), Дуб'яга Іван (?–1668. 11), Тишенко Яків (?–1670.11–1672.04).

ІРКЛІЇВСЬКИЙ ПОЛК (1648–1649, 1658–1659)

ПОЛКОВНИКИ

Телюченко Михайло (?–1648–1649–?), Папкевич (Панкевич, Папієвич) Матвій (Матяш) (?–1658–1659–?).

ІЧНЯНСЬКИЙ ПОЛК (1648–1649)

ПОЛКОВНИКИ

Головацький Петро (?–1649–1649–?), Головацький Степан (?–1649 -?).

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК (1667–1782)

ПОЛКОВНИКИ

Матюта Костянтин (?–1667.05.–?), Дворецький Василь (?–1668.06.–?), Солонина Костянтин Дмитрович (?–1669.02.–?), Олещенко Пилип (?–1670–?), Солонина Костянтин (?–1671.01.–1682), Солонина Яків (1671.08.09., нак.), Жила Семен (1672, нак.), Коровка-Вольський Григорій Карпович (1682–1687), Солонина Костянтин Дмитрович (?–1687.06.–1689.09.–?), Коровка-Вольський Г.К. (?–1689.12.–1691.02.–?), Безпалий Сава (1691.02., нак.), Мокієвський Костянтин (1691–1708), Жила Роман (1691, нак.), Коровка-Вольський Федір (1706, нак.), Борсук Петро (1706, нак.), Коровка-Вольський Федір (1708–1712), Танський Антон Михайлович (1712.20.08.–1742), Жила Ілля (1722.09., нак.), Карнович Григорій (1730, нак.), Солонина Михайло (1733.06., нак.), Танський Михайло Антонович (1742–1747.31.10.), Танський Михайло Михайлович (1747–1751), Дараган Юхим Федорович (1751.21.01.–1762), Шаула Андрій Якович (?–1769–1770–?, Б.т., командир полку), Безбородько Олександр (1774.22.03.–1779.1.01.), Лукашевич Лука (1779.5.05.– 1782).

ОБОЗНІ

Іванів Яків (?–1669.02.–?), Савенко Опанас (Атанас) (?–1672.06.–?), Звенецький Степан Григорович (?–1676.02.–?), Фальківський (?–раніше 1680), Лясковський Павло Олександрович (?–1682–1686.07.–?), Андрієвич Павло (1687.07., нак.), Лясковський П.О. (?–1691–?), Яновський Іван (?–1692.10.–?), Підтереб Трохим Яко-

вич (?–1694.09.–1701.11.–?), Барановський Яків (?–1706–1712.05.–?), Ханенко Федір Лаврентійович (1722–1737.01.–?), Шаула Андрій Семенович (1737.26.11.–1738–?), Підвисоцький Олексій Якович (1742.22.10.–1762–?), Солонина Олександр Данилович (?–1754.10.–1762), Борсук Зиновій Якович (1764.21.11.–1782, 1-й обозний), Барановський Стефан (?–1767.10.–?), Солонина Іван Михайлович (1774–1781, 2-й обозний).

СУДДІ

Незлмай Юря (?–1672–1676–?), Жила Роман (?–1670–1682–?), Жила Ілля (?–1690–?), Лясковський Павло Олександрович (?–1691.10.–?), Дворецький Іван Васильович (?–1692.10.–1694.29.04.), Жила Ілля (?–1712.07.–1734–?, нак.), Стопановський Іван (?–1737.05.– 1738), Война Федір (?–1744–?), Солонина Олександр Данилович (1745.7.09.–1753), Борсук Зиновій Якович (1753.20.03.–1764.20.03.), Барановський Степан (1764.12.11.–1781).

ПИСАРІ

Васильович Андрій (?–1669–?), Домонтович Петро Іванович (?–1671.02.–1676.02.–?), Долинський Петро Федорович (?–1682.07.–?), Кіпріянович Даниель, Солонина Данило Якович (?–1688.03.–1689.09.–?), Грабський Сазон (?–1696.10.–?), Солонина Василь Якович (1710–1715.05.–?), Немировський Григорій (?–1723.10.– 1728–?), Столпановський Іван (?–1729–1737.08.–?), Покорський Іван Опанасович (1737–1738), Покас Григорій (?–1738–?), Радич Клим, Борсук Зиновій Якович (1742.25.11.–1753.20.03.), Миткевич Андрій Петрович (?–1754.10.–1764.16.01.), Катеринич Семен Степанович (1764.16.04.–1773.22.05.), Радченко Парфен (?–1774.10.– 1781.03.–?), Гоголь-Яновський Атанасій (?–1782.06.–?).

ОСАВУЛИ

Підтереб Трохим Якович (?–1669–1671.01.–?), Тригановський Самійло (?–1669–?), Гаврило (?–1669–?), Микола (?–1669–?), Тихий Іван (?–1669–?), Жила Семен Карпович (?–1672.02.–06.–?), Яків Олександрович (?–1672.05.–?), Кобиляцький (Кобилинський) Семен (?–1682–?), Жила Ілля (?–1682.07.–1692.10.–?), Роман (Жила–?), Гутор Іван (1687.07., нак.), Барановський Яків (?–1689.03.–1696.11.–?), Несміян Гнат Юрійович (раніше 1712), Жила Ілля Семенович (пізніше 1709–раніше 1712), Ханенко Федір Лаврентійович (?–1711.10.–1722–?), Харсек Василь (?–1712–?), Савенко Микола (?–1715–1730), Жила Борис, Прутянул Іван (раніше 1730), Гречка Остап (?–1727.02.–1737–?), Борсук Яків Петрович (1729.8.10.–1732.28.06.), Закревський Григорій (1729.5.10.–1750–?), Шум Матвій Михайлович (1728–1764), Шум Федір Матвійович (1764.12.10.–1780.09.), Туманський Федір Григорович (1764.30.07.–1780.20.02.), Гонтаревський Іван (?–1770–?), Прутченко Юхим Олександрович (1774.10.01.–1782), Пилипенко Федір (?–1781), Троховський Іван (?–1780–?), Прутченко Григорій (?–1781–?), Солонина Микола (1781–1782).

ХОРУНЖІ

Жила Семен (?–1672–?), Михайлів Михайло (?–1669.02.–?), Олександрович Яків (?–1672–1676–?), Жила Ілля, Гарячка Яків, Железка Прокіп, Гарячка Феодосій Прокоповичь (?–1681.02.–1683–?), Жила Борис (?–1687–1689–?), Солонина Сергій Васильович (?–1690–1696–?), Жила Ілля Семенович (?–1709–1711–?), Сулима Іван (?–1713–?), Несміян, Шум Михайло Іванович (?–1714.01.–1715–раніше 1719), Чекановський Костянтин, Юрко, Прутянул Іван (?–1728–1729–?), Кукурин Іван (?–1718–1729–?), Карасейка (Карасик) Василь (?–1723–?), Брановицький–Бароненко Михайло (?–1728–?), Шум Матвій Михайлович (?–1728), Ханенко Федір (?–1728–1730–?), Катрич Трохим (?–1730–?), Завадський Іван (?–1730–1734–?, прапорщик), Жила Петро Борисович, Лягул Іван (?–1738–1747–?), Наливайко Прокіп (?–1744–?), Брага Ярема Дем'янович (1731.29.01.–1750–?), Шум Федір Матвійович (1748.25.01.–1764.12.10.), Баранович Опанас Матвійович (1748–28.01.–?), Савенко Петро (1753.10.06.–?), Шум Гнат Матвійович (1764–1782), Прутченко Юхим (1771.20.10.–1774.1.10.), Шум Прокіп Матвійович (1764.12.12.–1781.03.–?), Солонина Іван (?–1781–?), Шрамченко Григорій (1782).

СОТНИКИ

КИЇВСЬКОЇ

Аліферів Григорій (?–1669.02.–?), Волошин Андрій Тимофійович (?–1671–1672.01.–?), Ляшко Федір Андрійович (?–1672–?), Степанський Михайло (?–1675.02.–1678.12.–?), Тултало Сава Григорович (?–1682–1686–?), Бутрименко Іван (?–1690–1691.02.–?), Шидловський Андрій (?–1691–?), Сакович Олександр (?–1695.06.–?), Третяк Федір Семенович (?–1699–?), Голицький Прошк (?–1701–1704–?), Климович Трохим (?–1707–?, наказний; ?–1711–?, повний), Ставронський Семен Романович, Павловський Кирило (?–1721–?), Синявський Іван (?–1725–?), Жила Ярема (?–1725–1742), Жила Прокіп Яремович (1742.9.11.–1743), Гудима Павло Іванович (1743–1760.15.03.), Гудима Михайло Павлович (1760–1767.05.), Солонина Михайло (?–1767–?), Гудима Іван Павлович (?–1772–1781–?), Заборовський Яків (1781–1782), Сотником був Комаринський Іван.

КОЗЕЛЕЦЬКОЇ

Гарячка Прокіп (?–1649–?), Гарячка Марко (?–1654–1660.05.–?), Кизимовський Гнат (?–1661–?), Захарієв Опанас (1662.04. – полковник Козелецький), Красовський Степан (?–1662.07.–?), Клижка Іван (?–1665–?), Жила Гаврило Карпович (?–1669.01.–1676.06.–?), Павловський (Каплонський) Василь (?–1676), Борсук Петро (1676–?), Строковець Федір Олексійович (?–1682.01.–?), Жила Гаврило Карпович (?–1682.07.–?), Солонина Сергій Васильович (1687, нак.), Стефанович Матвій (?–1692–1693–?), Борсук Петро Іванович (?–1696–1703.08.–?), Ханенко Федір Лаврентійович (?–1705–?), Довгий Остап (1706.10., нак.), Грабовський (?–1708), Голод Микола (?–1712–1715–?), Костяний Михайло (1727, нак.), Жила Ярема (?–1729–1735–?), Жила Петро Яремович, Підвисоцький Олексій Якович (?–1736.05.–1742), Барановський Степан (1742.12.12.–1754–?), Руголь Павло (Петро) (1757.22.03.–1767.22.12.), Шум Павло Матвійович (1768.30.01.– 1781.10.08.), Лесенко Микита (1782.14.03.–1783).

МОРОВСЬКОЇ

Ткаченко Ничипір (?–1649–?), Васильєв Яків (?–1669–?), Шумейко Іван Прокопович (?–1672–?), Шум Іван (?–1679–1682), Суховій Лукаш (?–1682–?), Ілісіковський Василь (1687.07., нак.), Третяк Федір Семенович (1697, нак.), Федорович Яким (?–1706–?), Кохан Степан, Опушний Іван (?–1724–1725–?), Зорич Петро (?–1729–?), Негруля Петро (1740.7.01.–1751–?), Юшенко Мина (1741, нак.?), Шум Павло Матвійович (1751, нак.), Солонина Іван Григорович (1761.12.02.–1771.14.10.), Борщевський Кіндрат (1771.13.08.–1781).

ОСТЕРСЬКОЇ

Бутко Ларко (?–1648.12.–?), Кошик Яцько (?–1649–?), Гарячка Прокіп (?–1649.01.–?), Лук'янович Іван (?–1650–?), Градчаний Яким (?–1651), Янко Іван (?–1654–1655–?), Велигорський Сидір Корнійович (?–1655.03.–?), Харкович Роман (?–1656–1657.10.–?), Таран Роман (?–1657–?), Лапека Степан (?–1658.05.–07.–?), Марченко Роман (1658.08.), Велигорський С.К. (?–1661–?), Батіг Іван (?–1664–?), Плоский Ничипір (?–1666.04.–?), Дворецький Іван Васильович (?–1666.05.–?), Янко Іван (?–1666–?), Святовець Яцько (?–1668.08.–?), Жученко Максим Степанович (?–1669.05.–?), Губа Василь (?–1669–?), Підтереб Трохим Якович (?–1670.07.–?), Дворецький Іван Васильович (?–1671.10.–1677.06.), Кизимовський Гнат (Проскуренко) (1677.06.–?), Дворецький І. В. (?–1680.02.–?), Лук'янович Іван, Прохір (раніше 1682), Дворецький Павло (?–1682–?), Дворецький Іван Васильович (?–1682.07.–1684.05.–?), Слюзка Єсько (1686.02., нак.), Максимович Петро (1687.07., нак.), Підтереб Т.Я. (?–1688–?), Решетальський Іван (1688., нак.), Дворецький І.В. (?–1689.09.–1690–?), Єлець Федір Миронович (?–1692.10.–?), Бобруйко Василь (?–1693.07.–1695.03.–?), Кисіль Петро (?–1696.11.–?), Шапран Яків Сахнович (?–1698.11.–1699–?), Губа Василь (?–1699.06.–11.–?), Шапран Я.С. (?–1701.11.–1707–?), Вербицький Яків (1704, нак.), Солонина Сергій Васильович (?–1709–1727), Слюзка Яків (1727.09., нак.), Солонина Іван Сергійович (1727–?), Солонина Михайло Сергійович (1729.30.09.–1757.29.05.), Цибульський Василь (1731, нак.), Роман (1736.03., нак.), Вербицький Гнат (1740, нак.), Смоловик Яків (1740, нак.), Солонина Іван Михайлович (1757.29.05.–?), Палій Михайло (1771.15.08.–1784).

НОСІВСЬКОЇ

Єдута Опанас (?–1649–?, і Кобижанський), Мозиря Іван (?–1666.06.–?), Самокиш Панько (?–1670.06.–?), Мартинович Артем (?–1672.06.–?), Шаула Семен (?–1675), Шаула Федір Семенович (1675–1682–?, повний; 1687.07., нак.), Лихолітко Лаврін Антонович (?–1689–1691.05.), Федоренко Мисько (1691.05.–?), Кошовий Гаврило (1691, нак.), Турик Роман (?–1700.04.–1701.03.–?), Шаула Семен Федорович (?–1707.05.–1709.10.–?; ?–1718–1719), Билина Трохим (?–1719.06.–1721.01.–?), Прутянул Іван (?–1721–?), Билина Трохим (?–1724–1726–?), Шаула Іван Прокопович (?–1727–?), Прутянул Іван (?–1729–?), Шаула Іван Прокопович (?–1735), Шаула Карпо Семенович (1735.31.12.–1764), Шаула Андрій Якович (1767, нак.), Шаула Іван Карпович (1771.10.06.–1782).

БОБРОВИЦЬКОЇ

Маковій Іван (?–1660–?), Коробка Онисим (?–1666–1669.02.–?), Кальницький Гнат Федорович (?–1672.02.–1682), Биченко Хома (?–1682.07.–?), Микитенко Федір (1687, нак.), Виридарський Григорій (?–1690–?), Наливайко Семен (?–1697–?), Бичок Прокіп (?–1699–?), Хельницький Михайло (?–1700–?), Солонина Петро Якович (?–1706.04.–?), Хельницький Михайло Степанович (?–1709.08.–1711.01.–?), Васильович Костянтин (1714.13.11.–1744), Косташ Матвій (1744–1766.12.–?), Косташ Олександр (1770.22.08.–1782).

ГОГОЛІВСЬКОЇ

Василь Гоголівський (?–1649–?), Матвіїа Федір (?–1653.11.–?), Гневушин Артем (?–1660–?), Кононів Іван (?–1669.02.–?), Яковенко Іван (?–1672–1682–?), Олексійович Федір (?–1682.07.–?), Гриценко Ілля (1687.07., нак.), Садівничий, Рожанський Роман (?–1691–?), Рожанський Григорій (?–1694–?), Потулинський Василь (?–1700–?), Соболевський Матвій (?–1725–1731–?), Солонина Олександр (1733–1745), Шафонський Филимон (1746.7.05.–1751.22.07.), Пальчинський Антон (1751.27.07.–1772.28.06.), Яків (1772.14.01.–1782), Мазараків Іван (1772.17.07.–1782).

КОБИЖЧАНСЬКОЇ

Єдута Опанас (?–1649–?), Шевлюга Степан Михайлович (?–1655.02.–1658–?), Кузьменко Яків (?–1660–?), Шевлюга Степан

Михаилович (?–1662.06.–07.–?), Мандрика Федір Андріянович (?–1672.05.–1676.03.–?), Косьменко Тимко (1678, нак.), Ханенко Федір Лаврентійович (1678–1679), Невіда Василь (?–1679.09.–?), Мандрика В.А. (?–1681–1684.10.–?), Кохановський Іван (?–1685.10.–?), Якошенко Іван (1687.07., нак.), Парфен Семен (?–1690.06.–?), Мандрика Василь (?–1691.02.–1695.01.–?), Сідко Каленик (1697, нак.), Древинський Денис (?–1699.05.–1700.05.–?), Мандрика Матвій Васильович (?–1703.04.–1705), Безпалий Іван (1703, нак.), Гнилокожа Данило (1705.01.–1708–?), Мінайло Трохим (1706, нак.), Грошко Кузьма (?–1710.04.–1718.11.–?), Григорович Гнат (1716, нак.), Григорович Кирило (1718–1721, нак.), Мандрика Олексій Васильович (1713–1715, нак.; 1718–1723.03.), Гречко Остап (1723.03.–1723.06.), Удоненко Данило (1723, нак.), Мандрика Олексій Васильович (1723.06.–1723.09.), Мандрика Василь Матвійович (1723.9.11.–?), Мандрика Семен (1724), Васильович Костянтин (?–1725.11., і Бобровицький), Греченко Кирило (1727), Мандрика Семен (1728.9.11.–175?), Куліш Іван (1731, нак.), Гурьич Тиміш (1733, нак.), Мандрика Ничипір (1733, нак.), Сидоренко Федір (1736–1739), Мандрика Ничипір (1739.01.–03.), Руденко Яків (1739), Судурка Федір (1741), Романовський (у Польському поході), Мандрика В. М. (?–1751.10.), Мандрика Никифор (1739, нак.), Симоновський Петро Іванович (1757.24.07.–1764.7.04.), Шум Олександр (1757, 1762, 1763, нак.), Симоновський Данило Іванович (1764.22.04.–1768), Мандрика Яків (1765.1.10.–1782). Сотником був Билина Іван.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ПОЛК (1661–1663)

ПОЛКОВНИКИ

Андріїв Кирило (?–1661–?), Дубовик Гаврило (?–1661–1662–?), Гавриленко Костянтин (?–1662 1663–?).

КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛК (1649–1658)

ПОЛКОВНИКИ

Джалалій (Джеджалій, Джаджелей, Ждалали) Филон (?–1649–1658–?).

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Яськевич Герасим (1648–1649), Грило (1654.12., нак.), Швець-Омелянович Павло (?–1657.07.–1659), Засядько Яків (?–1659.10.–1660), Шамлицький Степан (?–1661.03.–05.–?), Пирський Андрій (?–1662.03.12.), Шамлицький Степан (1663.01.09.–?), Вербицький Гнат Якович (?–1663.11.–1664.01.–?), Гамалія Григорій Михайлович (?–1664.04.–1666.07.), Пилипенко Іван (1665, нак.), Щербак Богдан Васильович (1666.07.–1667.03.–?), Гамалія Григорій Васильович (?–1668.01.–1670.01.–? у Дорошенка), Лещенко Устим (1668.07., нак.), Плис Пилип (?–1669.03.–? у Многогрішного), Сербин Іван Федорович (?–1671.01.–05.–?), Нестеренко Андрій Корнійович (?–1671.07.–1672.04.), Кияшко Михайло Степанович (1672.04.–?), Сербин Іван Федорович (?–1672.06.–1676.06.–?), Петровський Стефан (1676.06., нак.), Ілляшенко Максим (?–1676.08.–1687.06.–?), Гамалія Григорій (1687.07.–?), Головченко Яким (1688), Свічка Леонтій Назарович (1688–1699.08.–?), Ханенко Данило Лаврентійович (1695, нак.), Зеленський Дмитро (?–1700.06.–1708), Савич Василь (1708–1709, нак.; 1709–1714, повн.), Маркович Андрій (?–1714.06.–1727.09.–?), Булюбаш Іван Юрієвич (1722, нак.), Маркович Яків (1723–1725, нак.), Апостол Петро Данилович (1730–1757), Мартос Павло (1728–1730, нак.), Троцький Петро Максимович (1742, нак.), Кулябка Іван (1757–1770), Максимович Степан (1770–1781).

ОБОЗНІ

Луценко Устим (?–1660–?), Засядько Яків (?–1669–?), Кирилів Сава (?–1672–1675), Стеблюнець Іван (1676–?), Цюпченко Павло Якович (?–1677–?), Стеблюнець Іван (?–1678–?), Яковович (Яковлів) Андрій (?–1681–1683.03.–?), Черняївський Григорій (?–1683.10.–?), Яковович Андрій (?–1684–?), Сохацький Іван (?–1685–?), Глуховець Дмитро (?–1687.07.–1699), Тимченко-Заборовський Іван Тимофійович (1705–1709), Мартос Павло Васильович (1712–1737), Кулябка Іван Петрович (1737–1757), Жуковський Іван (?–1751.03.–1754–?), Маркович Іван Андрійович (1758–1760), Кулябка Василь Григорович (1761.2.01.–1763.12.11.), Петровський Пилип Андрійович (1763.16.12.–1768), Шостак Андрій Опанасович (1775.13.02.–1782).

СУДДІ

Ворона Петро (?–1660–?), Гуляченко Кирило (?–1663–1666.10.–?), Папкевич Матяш (?–1671–?), Свічка Леонтій Назарович (?–1672–?), Кирилів Сава (1675–?), Стеблюнець Іван (?–1677–?), Яковлів Андрій (?–1681), Папкевич Матяш (1682–1687.05.–?), Якович Андрій (?–1688–1689–?), Савченко (?–1689.06.–?), Кичкаровський Леонтій Іванович (?–1690–?), Якович Андрій (?–1690.03.–1696.07.–?), Мартос Мартин Васильович (?–1698–1705–?), Троцький Максим (?–1708.09.–1712), Кичкаровський Леонтій Іванович (1712), Жуковський Андрій Михайлович (1714–1722), Максимович Семен (1731.19.06.–1743), Павловський Андрій (?–1744.04.–1750), Кулаковський Василь (1747–1769), Стефанович Василь (1751–1773), Лук'янович Петро (?–1774–1777–?), Ковалевський Григорій (1774–1779–?)

ПИСАРІ

Устимович Василь (?–1655–?), Тризна Хома Павлович (?–1663), Григорович Степан (?–1663.08.–11.–?), Климів Степан (?–1665–1666.10.–?), (Свічка ?) Леонтій (?–1671.01.–?), Тризна Хома Павлович (?–1672.07.–?), Билим Федір Васильович (?–1672.05.–06.–?), Верхуський Леонтій Васильович (?–1678–?; ?–1682–?), Теодорович Яків (?–бл. 1680–?), Билим Федір Васильович (?–1683.03.–1687.07.), Кичкаровський Леонтій Іванович (?–1688.10.–1690.08–?; ?–1694), Теодорович Яків (1695–?), Троцький Максим (?–1697.10.–1704–?), Кулябка Григорій Федорович (?–1710.05.–1714), Савицький Степан (1714.11.12.–1731–?), Столпановський Семен (?–1732–1744), Шкляревич Опанас (1744–1750), Дергай Федір (?–1753–?), Стефанів Андрій (1753–1760.06.–?), Столпановський Семен (?–бл. 1760–?), Корнієвич Яків (1762–1767), Шнурчевський (?–1766–?), Ковалевський Григорій (1768–1773), Лук'янович Петро (1773.7.05.–1782.11.05.), Кондратковський Василь Григорович (1774–1781), Савицький Григорій (?–1775–?), Савицький Василь (1779.18.07.–1781).

ОСАВУЛИ

Костянтинів Леонтій (?–1655–1658–?), Свічка Леонтій Назарович (?–1665–1666.10.–?), Бурий Микита (?–1665–?), Михайлович Януш (?–1667.03.–?), Петровський Степан Петрович (?–1671.07.–1676.06.–?), Свічка Леонтій Назарович (?–1671.07.–?), Бурий Микита Іванович (?–1672.05.–07.–?), Лещенко Яків (?–1672.05.–?), Севрюк Гриць(ко) (?–1676–?), Свічка Леонтій Назарович (?–1675.08.–1687.07.), Зарудненко Дмитро (?–1679–?), Додока Григорій (?–1688.10.–?), Таволга Григорій Микифорович (1688–1707), Христич Яків (?–1688–1695.01.–?), Савич Василь (?–1698.09.–1700.07.–?), Петровський Андрій Степанович (?–1700.06.–1717.04.), Савич Василь (1708–1710), Скорупа Григорій Іванович (?–1712–?), Якович Іван (?–1719–?), Дорошенко Максим (?–1712–?), Вакулевич Павло (?–1719–?), Гонцевський Іван Павлович (?–1711.10.–1719.09.–?; ?–1725–1731.01.–?), Ласкевич Семен Остапович (1721–1726), Троцький Петро Максимович (1731.19.06.–19.10.), Корсун Степан Григорович (1732.17.05.–1738). Зарудний Федір Петрович (2-й: 1738.28.11.–1744), Слюз Семен (1-й: 1738–1750), Рвачевський Родіон (1739, 1746–1767, 1767–1772), Прийма Семен (1743–1750), Манджос Григорій (1751.3.12.–1763), Максимович Федір (?–1763–?), Рублевський Влас (?–1767–?), Максимович Яків (Яким) Семенович (?–1764–1767–?), Ільченко Андрій (?–1769–?), Значко-Яворський Трохим Карпович (1770.5.03.–?), Мартос Андрій Якович (2-й: 1772.24.04–1777.06.–?), Лук'янович Петро (1772.14.08.–1773.7.05.), Савицький Григорій (1773.26.04.–1777.26.07.), Григорович Федір (?–1773–1778), Пішанський Дмитро (1774–1781), Криштофович Михайло (?–1779–?), Манджос Іван (?–1779–?).

ХОРУНЖІ

Ільченко Герасим (?–1665–1666.10.–?), Гадученко (Гадучинський) Матвій (?–1672.07.–?), Федос (Федяй) (?–1676.07.–?), Семашко Влас (?–1688.12.–1691.03.–?), Вареница Григорій (?–1693–?), Ярмоленко Федір (?–1698.11.–1703–?), Ярмоленко Григорій (?–1699–?), Булюбаш Іван (?–1713.01.–?), Кривокобильський Степан (?–1715–?), Корсун Степан (1716.5.05.–1732), Бутурлим Андрій (?–1725–?), Жуковський Василь (?–1727–?), Столпановський Семен (1731–1738), Слюз Семен (1732–1738), Зарудний Федір Петрович (1738.13.04.–22.11.), Манджос Григорій Хомич (1738.2.12.–1751.3.12.), Рвачевський Родіон (1739–1746), Грива Василь (1740–?), Жуковський Іван (1746–1753), Максимович Федір (1752–1763), Огранович Павло (?–1759–?), Корнієвич Степан (?–1761–?), Лук'янович Степан (1763.13.05.–1764.7.04.), Лук'янович Петро (1764.20.07.–1772.14.08.), Булюбаш Михайло (?–1767–?), Хильчевський Федір (?–1767–?), Скаржинський Іван Михайлович (?–1773–?), Шостак Андрій Опанасович (1771–1774), Манджос Григорій (1778.13.12.–1779). Був хорунжим Щербак Петро Григорович.

СОТНИКИ

2-Х ЛУБЕНСЬКИХ

Омелянович Павло (1649), Лещенко Устим (1649, 2-ї сотні), Устимович Яким (?–1654–?), Логвинів Родіон (1657.10.–?), Швець-Омелянович Павло (?–1658–?), Януш Михайлович (Яновські) (?–1667–?), Плис Пилип (?–1671.01.), Кирилів Сава (1671.03.–1672.02.–?), Цюпченко Пасько (Якович Павло) (?–1672–?), Гладкий Лесько (?–1672–?), Піковець Леонтій Герасимович (?–1673–?), Гладкий Лесько (?–1674.11.–?), Цюпченко Пасько (?–1675–1677–?), Радченко Роман (?–1676–1684), Салогуб Захар (1684–?), Якович Андрій (?–1686.01.–1687.07.–?), Піковець Леонтій Герасимович (?–1689–?), Яковлів Андрій (?–1690.10.–?), Салогуб Захар (?–1691.11.–1694.06.–?), Кирилович Сава (?–1695–?), Савич Василь (?–1695.11.–1698–?), Скорик Леонтій (?–1698–?), Островський Андрій Григорович (?–1698–?), Прийма Іван (?–1699–?), Корнеєв (Корнієвич–Огранович) Іван (?–1700–?), Савич Василь (?–1701–1703.06.–?), Прийма Іван (?–1710–?), Скорупа Григорій Іванович (?–1712–1713–?), Кулябка Григорій Федорович (1715–1732), Кулябка Петро Петрович (?–1733–?), Кулябка Іван Петрович (?–1736–?), Скаржинський Михайло (1737–1753, 1-ї), Значко-Яворський Карпо Ілліч (1753.27.11.–

1764.4.10., 1-Ї), Значко-Яворський Трохим Карпович (1764.4.10.–1770.5.07., 1-Ї), Скаржинський Михайло Михайлович (1765–1773), Значко-Яворський Андрій Карпович (1771.10.03.– 1782.22.09., 1-Ї), Приима Семен (?–1740–?, 2-Ї), Савич Василь (?–1744–?), Проневич (Огроновичі) Іван (?–1766–?), Скиба Трохим (1767, нак.), Радкевич Андрій (1768, нак.), Билин Мойсей (1773.20.07.– 1782, 2-Ї).

2-Х ПИРЯТИНСЬКИХ

Лелет Нечипір (1649, 1-Ї), Миколаєнко Іван (1649, 2-Ї), Гамалія Григорій (?–1663–1665–?), Колодаєвський Андрій (?–1666–?), Додока Остап (?–1671.01.–?), Забродський Гапон (Агафон) (?–1672.07.–?), Додока Остап (?–1678–?), Семашко Влас (?–1681–?), Бурий Микита (?–1683–?), Семашко Влас (?–1684.08.–1687–?), Кичкаровський Леонтій (?–1687.12.–1688–?), Додока Григорій (1688.01., нак.), Ангелієвський, Гладкий Андрій (1689–1695), Вакуленко Семен (1696.01.–1704.01.–?), Сухоносенко (?–1711.10.–?), Вакуленко Семен (?–1719.05.–?), Огранович Григорій Корнійович (1717, нак.; повний 1719–1747), Огранович Іван Іванович (1747–?), Кириленко Павло (1723, нак.), Колатінський Григорій (1750–?), Огранович Михайло (1760–1763; 1-Ї), Оріховський (?–1762–?; 2-Ї), Щербак Максим Андріянович (1763.28.09.–1768.02.; 1-Ї), Пленковський Ісак Григорович (1768–1783; 1-Ї), Булюбаш Іов (1771.15.06.–1783; 2-Ї).

2-Х СЕНЧАНСЬКИХ

Шипало Михайло (?–1649–?), Сулимонський Кирило (?–1661–?), Дубовик (Дубов'яченко) Михайло (?–1672.10.–?), Залеський Павло (?–бл. 1677–?), Криштопенко Сергій (?–1680–1682–?), Слюз Лесько Васильович (?–1687.07.–1695–?), Величковський Осип Андріянович (?–1700–?), Криштопович Кирило (Кирик) (1710–1714–?), Корсун Степан Григорович (?–1716–?), Милорадович Степан Михайлович (?–1717–?), Криштопенко Кирило (?–1717.06.–1723.10.–?), Максимович Семен (1723–?), Слюз Семен (1724, нак.), Криштопенко Кирило (1725), Криштопович Іван (1725, нак.; 1727.7.12.–1757.20.10.), Криштопович Тимофій (1757.25.10.–1772.20.10.), Криштопенко Пилип (1-Ї; 1772–1782.14.05.), Слюз Павло (2-Ї; 1771.6.05.–1782.29.06.).

ЧОРНУХІВСЬКОЇ

Довгаль Матвій (?–1649–?), Кохан Іван (?–1649–?; 2-Ї), Замниборщ Лаврентій Гнатович (?–1672–?), Шевейченко Лук'ян Іванович (?–1680–1681–?), Замниборщ Лаврентій Гнатович (1688.09., 1691, 1692, 1694, 1697–?), Христич Яків (?–1705–?), Христич Лаврентій Якович (1710–1719), Товстоноженко Пасько (1716), Максимович Семен Михайлович (1719.5.08.–1731), Дрозд Яків (1725, нак.), Троцький Петро Максимович (1731.19.10.–1744), Христич Клим Лаврентійович (1744–1757–?), Христич Яким Климович (1767–1772), Шостак Григорій Опанасович (1772.13.07.–1783).

ЧИГРИНО-ДУБРАВСЬКОЇ

Рева (1649), Лукашенко Денис (?–1672.02.–?), Луненко Іван (?–1672.05.), Отрошко Андрій (1672.06.–?), Пашкевич Семен (?–1689.02.–1690.01.–?), Ілляшенко (Шолудько) Ярема (?–1692–1700–?), Булюбаш Іван (?–1706–1737), Заньковський Григорій (1718–1723), Шилеревський Семен Кирилович (?–1725), Бут Герасим (1723, нак.), Бутовський Олександр (1737–1760), Бутовський Данило Олександрович (1763.5.11.–1781.6.08.).

2-Х ЛОХВИЦЬКИХ

Зуб Василь (?–1649–?), Федорович Іван (?–1650–?), Калита Максим (?–1653–?), Горбатенко Євстахій (?–1653.10.–1654.03.–?), Котляр Лесько (1653.12, нак.), Виприск Андрій Михайлович (?–1654.03.–1655.12.–?), Кіндрат (?–1656.09.–?), Виприск А.М. (?–1656.09.–1657.03.–?), Скребець Васько Якович (?–1657.09.–10.–?), Лавренко Іван (1658.01., нак.), Герашенко Савка (?–1658–?), Виприск А.М. (?–1658.11.–?), Білецький Ілля (?–1659.2.06.–?), Іненко Іван (Партолка Іван Іовенко) (?–1659.18.06.–?), Виприск А.М. (?–1659.12.–?), Герашенко Савка (?–1660.05.–07.), Пилипенко Іван (1660.07.–?), Котляренко Янько (?–1661.03.–?), Базилей Іван (?–1661.05.–?), Герашенко Фесько (?–1661.04.–08.–?, нак.), Шамлишький Степан (?–1662.01.–10.–?), Якович Юсько (?–1668.11.–1669.03.–?), Отрок Юсько (?–1669.11.–?), Виприск Демко (?–1670.01.–?), Котляренко Юсько (?–1670.08.–?), Котляренко Василь (?–1671.01.–?), Отрок Юсько (?–1672.05.–?), Котляренко Юсько (?–1672.10.–?), Пивоваренко Михайло (1672.06., нак.), Котляренко Юсько (?–1673.11.–1674.11.–?), Журавель Гриць (1674.01., нак.), Герашенко Савка (?–1677.11.–?), Куцкевич Іван (?–1678–?), Гамалія Андрій Михайлович (?–1678.08.–1680.05.–?), Кратченко Федір (?–1680.12.–1690), Ракус Григорій (1683.01., нак.), Мартос Мартин Васильович (1687.06., нак.), Гамалія Михайло Андрійович (1690– 1694.12.), Пештич Степан (1694–?), Мартос Мартин (1695–1698), Мартос Павло Васильович (?–1699–1708; 1709–1712), Ярменко Яків (?–1708.12.–?), Пештич Степан Трохимович (1714–1718), Гамалія Іван Михайлович (1721–1727), Гамалія Степан Михайлович (1727–1729), Стефанович Василь (1729–1739), Огранович Іван Іванович (1740–1745–?), Прокопович Іван (1744, нак.), Стефанович Василь (?–1751), Коченевський Кирило Іванович (?–1746.10.– 1750), Нельговський Василь Корнілович (1-Ї; 1759–1769), Лукашевич Василь (2-Ї; 1760.12.09.–1771), Манько Дмитро Васильович (1-Ї; 1771.10.03.– 1782), Лукашевич Іван Васильович (2-Ї; 1771.5.11.–1782), Огранович Іван Корнійович (3-Ї; 1760.12.09.–1782), Свич Іван Лукаш (2-Ї; 1771.5.11.–1783).

РОМЕНСЬКОЇ

Василь (Олефіренко–?) (1649), Олефіренко Василь (?–1651–1653.07.–?), Войтенко Кіндрат (?–1657.10.–1658.02.–?), Шумейко Гаврило (?–1659–?), Глущенко Янько (?–1663.01.–?), Ілляшенко Максим (?–1669–1677–?), Лахненко Василь (2-Ї; ?–1687–?), Максименко Максим (?–1689–?), Заборовський Іван Тимофійович (1-Ї; ?–1687–1699–?), Мандрос Хома (?–1700–1705–?), Лук'янович Яків (?–1709.01.–1725–?), Сапусько Денис (1723, нак.), Лисенко Лук'ян (1723, нак.), Сапусько Данило (1725, нак.), Лашкевич Семен (?–1728–?), Марконич Семен (?–1738), Маркович Іван (?–1738.11.– 1751.08.–?), Гайдук Лем'ян (?–1767–?), Криштопович Азарій (1770.12.05.–1782), Бойко Яків (1782–?).

СМІЛЯНСЬКОЇ

Беркін Іван (1685, нак.; 1687.14.01.–?, повний), Громака Василь (?–1687–?), Близнюк Григорій (?–1696–?), Грибовод Роман, Вовкоданенко Іван (?–1709–?), Громеко Кирило, Васильович Костянтин (?–1714–1725–?), Довгий Григорій (1743–1751).

СНІТИНСЬКОЇ

Сокольський Сава (?–1687.07.–?), Максимович Петро (?–1738–1740–?), Кулябка Павло (1762–1769), Доламат Тимофій Богданович (1771.1.10.–1783).

ГЛИНСЬКОЇ

Мартинович Лемко (?–1649–?), Іванович Гришко (?–1672–?), Ковалевський Іван (?–1663–?), Жуковський Михайло Прокопович (?–1687.07.–1690.08.–?), Ігнатович Лаврентій (?–1691.11.–1693.06.–?), Жуковський М.П. (?–1694–1697), Жуковський Василь (1723, нак.), Жуковський Опанас (?–1725–?), Жуковський Ананій (?–1728–?), Жуковський Павло (?–1730–?), Крижановський Антон (1741–1755), Світ Павло Павлович (1755.1.12.–1767–?), Щербина Олексій (1771.20.12.–1783).

ГОРОДИСЬКОЇ

Романенко Мартин (?–1649–?), Скоробагатий Янько (?–1670–?), Нечипоренко Трохим (?–1672.05.–?), Сафоній (Сахно) (?–1678–?), Перовський Андрій (?–1694–1700–?), Стахович Андрій (?–1715), Кирик Василь (1723, 1725, нак.), Петровський Леонтій (?–1726–?), Кирик Василь (?–1731–?), Петровський Пилип (1741–1763), Петровський Максим Пилипович (1765.3.12.–1781.7.07.), Сахновський (1767, нак. ?).

ЛУКОМСЬКОЇ

Слепський Андрій (?–1649–?), Солонина Дмитро (?–1658–?), Проскуренко Семен (?–1667–1668–?), Бутенко (Бученко) Олексій Михайлович (?–1672–?), Яковлів Андрій (?–1681–1686–?), Постомський Михайло (?–1699–1703.06.–?), Піковець Василь Матвійович (1709–1716), Кодинець Мартин (?–1717.02.–1732), Сененко Петро (1723.10., нак.), Кузьма (1723.10.), Кодинець Лаврін (1728, нак.), Піковець Іван Васильович (1732–1741), Піковець Степан Васильович (1742–1758), Ореховський Михайло Якович (?–1763), Мальчевський Іван (1763.27.12.–1782.30.05.), Кодинець Антон (1781, нак. ?).

ГОРОШИНСЬКОЇ

Матіяш (?–1649–?), Довгий Григорій (1739–1740), Сахновський Петро (1756–1768), Сахновський Яків Петрович (1771.10.03.–1783).

КОСТЯНТИНІВСЬКОЇ

Степанович Тимофій (Тишко) (?–1649.02.–1650–?), Оленик (?–1657.10.–?), Переяславець Янько (?–1671.01.–?), Лубенець Іван (?–1672.05.–?), Полетика Стефан (?–1763–1767–?), Ходоровський Стефан (1770.15.12.–1781.1.09.).

ЖОВНИНСЬКОЇ

Сухомлин Остап (?–1649–?), Степанів Матвій (?–1657.10.–11.–?), Булюбаш Іван (1762–1768), Булюбаш Данило (1764.18.07; у званні 1771.14.03.–1783).

ЯБЛУНІВСЬКОЇ

Федорович Матвій (?–1649–?), Ворона Петро (?–1672.05.–07.–?), Сторожєнко Степан Григорович (1738–1758), Черниицький Олексій (?–1765–1766–?), Яблоновський Степан (1773.23.03.–1783.30.09.).

ХМЕЛІВСЬКОЇ

Шкляревич Андрій (1742–1777–?).

КУРІНСЬКОЇ

Тиміш (?–1649–?), Скаржинський Олександр (Михайло) (?–1737.08.–?), Степанів Іван (?–1757.04.–1777.06.–?), Огранович Степан Корнійович (?–1781–?).

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ

Слюсар Василь (?–1679–?), Кулябко Іван (?–1737), Шкляревич Опанас (?–1744), Жуковський Іван (?–1746).

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Лісниицький Григорій (?–1648.11.–?), Гладкий Матвій (?–1649.04.–1650.12.–?), Гладкий Кирило (1651.03., нак.), Лісниицький

(Костиря) Григорій (?–1651.08.–?), Райченко Михайло (1651.06., нак.), Гладкий Матвій (?–1651.09.–1652.05.–?), Лісницький Григорій Сахнович (?–1653–1658), Іванів Матвій (1654, нак.), Козел Олесь (1658.03., нак.), Донгаль Степан (1658.04.), Козел Олесь (1658.06.–07.), Донгаль Степан (1658.10.–11.), Лісницький Г.С. (?–1659.05.–?), Апостол Павло Єфремович (?–1659.07.–1660–?), Андріїв Кирило (?–1660.02.–?), Білаш Гаврило (?–1660–?), Животовський Павло Трохимович (?–1661.04.–05.–?), Гладкий Григорій (1662.02.–07., нак.), Апостол (Царенко) Павло (?–1662.12.–1663.01.–?), Постоленко Лем'ян Іванович (1664–1666.03.–?), Постоленко Григорій (?–1666.07.–1668.01.–?), Гладкий Григорій (?–1669.04.–1670), Кинцко Михайло Михненко (?–1670.09.–1671.08.–?), Дуб'яга Іван (?–1672.04.–06.–?), Апостол Павло (1672–1676), Гладкий Григорій (1676.01.–02.–?), Апостол Павло (?–1676.08.–1683), Апостол Данило (1683–1727), Остроградський Матвій Іванович (1722, нак.), Шемет (1724, нак.), Родзянко Василь (1724–1725, нак.), Апостол Павло Данилович (1727–1736.07.–?), Остроградський Матвій (1730, нак.), Троцький Яким (1732, нак.), Галаган Семен (1736, нак.), Капніст Василь (?–1737.01.–1751), Гамалія Іван (1750, нак.), Троцький Яким (1751), Остроградський Федір (?–1752.01.–1768.07.–?), Заньковський Федір Григорович (1774.3.05.–1782).

ОБОЗНІ

Хоружний Яким (?–1655–?), Райченко Михайло (1655–1669), Михайлович Корній (?–1658.02–?), Федорів Яків (?–1672.05.–?), Кандуба Константій, Кандуба Андрій Костянтинович, Щербак Матвій, Базилевський Василь (1708–1709), Родзянко Василь Іванович (1710), (?–1723–1731–?), Родзянко Степан Васильович (?–1711–?), Мордич Сава (?–1727–?), Родзянко Степан Васильович (?–1735), Москов Федір (1737–1753.08.–?), Родзянко Ярема Степанович (?–1766–1771.06.–?), Старицький Василь Михайлович (1773.24.05.–?), Родзянко Федір (1776.22.01.–1782).

СУДДІ

Райченко Михайло (?–1652.09.–?), Котляр Яцько (?–1660–?), Олексіїв Гаврило (?–1663–1666.09.–?), Гладченко Григорій (?–1666.10.–?), Іванів Андрій (?–1672.05.–1676.02.–?), Зарудний Григорій Федорович (1690–1708, 1711), Остроградський Матвій Іванович (1715–1734.20.05.), Остроградський Федір Матвійович (1734.20.05.– 1752.25.01.), Козачинський Федір (?–1758.09.–1767.09.–?), Сахновський Григорій (?–1767.03.–1771.06.–?), Ляхович Матвій (?–1767.09.–?), Малашевський Петро (?–1758–?), Базилевський Федір Федорович (1772–1779–?).

ПИСАРІ

Холод (?–1649.10.–?), Мужиловський Силуян (?–1653.12.–?), Василевич Іван (?–1657.10.–?), Блажевський Федір Андрійович (?–1658.02.–?), Сенча (?–1658.05.–?), Лях (Голуховський) Семен (?–1658.10.–?), Лукашів Степан (?–1661.05.–?), Морокевський Макар (?–1669.01.–02.–?), Нестеренко Олександр (?–1671.06.–?), Морокевський (Мрокевський) Макар (?–1672.05.–06.–?), Іван (?–1711–?), Лескевич Петро (?–1716–1725–?), Малинка Самійло (2–й, ?–1722.04.–1725–?), Лескевич Петро (?–1732–?), Гончаренко Петро (1739, нак.), Тихонович Федір (до 1741), Козачинський Федір (1741–1750.11.–?), Зажиховський Петро (?–1756–?), Галятовський (?–1758–?), Чариш Іван Никифорович (1764.13.03.–1781.26.01.), Коропчевський Павло (1773–1775).

ОСАВУЛИ

Іванів Матвій (?–1654–?), Солонинка Іван Гапоненко (?–1656–?), Григорович Лук'ян (?–1657–?), Зарудний Іван (?–1658.09.–1659.06.–?), Єрмолов Іван (?–1661.05.–?), Острогка (?–1668–?), Логвиченко Петро (?–1671.01.–?), Федорів Юхим (?–1672.05.–?), Яцькович Грицько (?–1672.05.–?), Зарудний Григорій Федорович (1688–1690), Лагода Василь (1691–1701), Петрашевич Клим (?–1711–1713.05.–?), Пшенковський Харитон (?–1711–?), Зарудний Мойсей (?–1713.05.–?), Апостол Яків Васильович (?–1716–?), Врублевський Іван (раніше 1723), Данилевський Данило (?–1722–?), Максимович Омелян Євтихійович, Галаган Семен Іванович (1721–1730), Волевач Антон (?–1723.10.–1725–раніше 1742), Кальницький Тихін (1738–1751–?), Білошицький Іван (?–1744–?), Родзянко Семен Степанович (1746–1752), Зарудний Василь (раніше 1760), Козиненко Марко Антонович (2–й; 1767.11.07.–1769.14.12.; 1–й; 1769.14.12.–1782), Гавришев Лем'ян (1779.3.06.–1782), Чариш Іван Микифорович (1781.30.09.–?).

ХОРУНЖІ

Мойсеєнко Іван Микитенко (?–1656–?), Іванів Іван (?–1672–?), Лагоденко Олександр Васильович (?–1723), Бець Гаврило (?–1711), Черкес Іван (?–1711–?), Данилевський Данило (?–1722.04.–?), Черкес Іван (?–1725–?), Семенів Сопрон (Супрун) (?–1723.10.–1731.01.–?), Лагоденко Олександр Васильович (?–1732), Бежак Василь (?–1730–?), Шкурка Кирило (?–1737–?), Кальницький Тихін (?–1738), Леонтієвич Максим (1735–1760), Боглевський Петро (1741–1750–?), Козиненко Марко Антонович (1760.18.08.–1767.11.07.), Ляхович Матвій (?–1758.09.–1761–?), Данилевський Лев (?–1767.03.–1769–?), Старицький Василь Михайлович (?–1773.24.05.), Карпаткос Яків (1779.24.05.–1782).

СОТНИКИ

1-Ї МИРГОРОДСЬКОЇ

Мандика Пилип (?–1649–?), Апостол Павло (?–1651–?), Прокопович Степан (?–1657.10.–?), Ольшанський Петро (?–1658.03.–?), Донець Павло Тарасович (?–1661.04.05.–?), Козленко Василь (?–1671.01.–?), Сахненко Тесько (?–1672.05.–?), Корсун Гаврило (Григорій) Якович (?–1672–1683–?), Антонович Трохим (?–1695.01.–?), Сандул Маневич (?–1696–?), Лісницький Григорій Данилович (?–1707–?), Зарудний Мусій Григорович (?–1708–?), Волевач Антон (1–й; 1711–1721), Бец Гаврило (2–й; ?–1712.02.–1713.05.–?), Кандуба Андрій Костянтинович (1713–1715), Ничко ? Лесько (?–1719–?), Зарудний Мусій Григорович (1721–1725), Короленко Антон (1722, нак.), Короленко Василь (1725, нак.), Павелко Данило (?–1730–1731–?), Зарудний Василь (1738–1758–?), Висоцький (?–1739–?), Ляхович Матвій (?–1758–?), Забіла Кирило (?–1767–?), Павелко Осип (?–1782).

2-Ї МИРГОРОДСЬКОЇ

Гладченко Гаврило (?–1649–?), Апостол Павло (?–1657.10.–?), Попатенко (?–1756–?), Чариш Данило Микифорович (1771.14.12.–1782.14.10.).

3-Ї МИРГОРОДСЬКОЇ

Андрос (?–1649–?).

4-Ї МИРГОРОДСЬКОЇ

Якименко Кирик (?–1649–?).

ЯРЕСЬКІВСЬКОЇ

Матвіїв Іван (?–1658.02.–?), Фостик Лесько Тарасович (?–1671–1675–?), Череватенко Михайло (?–1675.09.–?), Фостик Лесько Тарасович (?–1682.06.–?), Леонтійович Данило (?–1686.08.–?), Леонтієв Роман (?–1710–1713.05.–1719–?), Василь (?–1719–?), Старий Самійло Стефанів (?–1722.04.–1723.10.–?), Леонтієв Роман (1725, нак.; –62–?–1730–?, повн.), Лаєвський Михайло (?–1736–?), Гаврилів Федір (?–1742–?), Попатенко Степан (?–1744–1749), Попатенко Опанас (1737, нак.; 1749–1768–?), Довгий Осип (1769.25.05.–1783).

БІЛОЦЕРКІВСЬКОЇ

Левченко Роман Якович (?–1660–?), Сингур (?–1671.01.–?), Левченко Роман Якович (?–1671–?), Бергун Іван (?–1672.05.–?), Грошенко Іван (?–1673–?), Дяченко Марко (?–1676–?), Базилевський Василь (?–1676–?), Онисимович Василь (?–1682–?), Гнидченко Василь (?–1691–?), Базилевський Василь (?–1700), Просенко (Базилевський) Лаврін Васильович (1700–1718), Панасенко Прокик (?–1719–?), Ярослав Іван (?–1722.04.–1725–?), Лук'яненко Тихін (1725, нак.), Базилевський Лаврін (?–1730–1732), Базилевський Іван Лаврінович (?–1737–1749–?), Зайченко Андрій (1739, нак.), Жученко Василь (1752.07.–?).

ГОЛТВЯНСЬКОЇ

Андрушенко Дмитро (?–1649–?), Шовкопляс (?–1658.05.–?), Івашів Матвій (?–1661.05.–?), Темниченко Василь (?–1671.01.–?), Черкашенко Олексій (?–1672.05.–?), Трутенко Артем (?–1672.05.–?), Остроградський Матвій Іванович (?–1688.05.–1715), Остроградський Федір Матвійович (1715–1735), Гармаш Матвій (1719, нак.), Мацеєвич Федір (?–1722.04.–?), Остроградський Василь Федорович (1738.31.05.–1761.5.10.), Павелко Осип (?–1767–?), Остроградський Володимир Іванович (1770.5.06.–1783.6.08.).

СОРОЧИНСЬКОЇ

Міша (?–1649–?), Борисенко Іван (?–1672–?), Мартиненко Іван (?–1682–?), Романенко Іван (?–1686–1689–?), Мартиненко Іван (?–1691.05.–1693.05.–?), Жученко Петро Андрійович (?–1713.05.–1722.04.–?), Поджний Михайло (1721, нак.), Горонескул Микола (?–1723–1731–?), Улезько Степан (?–1737–?), Єхремів Федір (?–1741–1745), Дем'янович Андрій (1745–1748), Гончаренко Петро (1748.15.11.–1768.11.–?), Маєвський Семен (1773.10.–1782).

УСТИВИЦЬКОЇ

Хміль Василь (?–1649–?), Майдан Іван (?–1672–?), Лук'яненко Іван (?–1676–1682–?), Стефанович Григорій (?–1694–?), Якубович–Барло Тимофій (?–1712.01.–1713–?), Івашинський Федір (?–1719–?), Власенко Андрій (?–1721–?), Ярослав Іван (?–1722–?), Тимошенко Максим (?–1722.04.–? повний; 1725, нак.), Короленко Василь Петрович (?–1729–1735–?), Улезько Андрій (1730, нак.), Якубович–Барло Тимофій (1731.07., нак. ?), Тимошенко Василь (?–1737–?), Ламан Дмитро (?–1739–1744–?), Любченко Макар (1741, нак.), Каракаш Кирило (1749–1760–?), Карась Остап, Дембровський Михайло, Гришков Абрам (?–1780–?).

ОСТАПІВСЬКОЇ

Махненко Іван (?–1649.10.–?), Махнів Яків (?–1672.05.–?), Карпенко Степан (?–1715–?), Іванович Данило (1715, нак.), Юхименко Ярема (?–1719–1723–1725), Іванович Данило (1725–1726), Шкурченко Кирило (?–1730–1731), Базилевський Федір (1731–1738), Базилевський Григорій Федорович (1738–?), Базилевський Федір Федорович (?–1750–1772), Шишка Федір (1739, нак.), Базилевський Андрій Федорович (1772–1782).

ШИШАЦЬКОЇ

Воробей (Горобець ?) Григорій (?–1672–?), Павлович Яцько (?–1676–?), Зарудний Григорій Федорович (?–1682–?), Борисенко Пилип (?–1691–1692–?), Горизда Опанас (?–1713–?), Лісницький Федір (?–1718–1725–?), Лісницький Роман Данилович (?–1719–1729–?), От-

рущенко Пилип (1721.02., нак.), Дросенко Іван (?–1730–?), Москов Федір (?–1737), Замиздря Семен (1737, нак.), Яковенко Федір (1738.23.03.–1765), Шевченко Сидір (1739, нак.), Лісницький Микола Романович (?–1769–?), Клименко Федір (1772.27.03.–1782).

ХОРОЛЬСЬКОЇ

Джука Фесько (?–1649–?), Якимович Пилип (?–1658.03.), Федір (1658.04.–?), Міщенко Гринько (?–1672.05.–?), Турукало Микола (?–1672.06.–?), Лагода Василь Степанович (?–1676.02.–1685.03.–?), Харченко Денис (?–1691–?), Лагода Клим, Родзянко Василь Іванович (1701–1704; ?–1710–?), Яковенко Тиміш (?–1712.03.–?), Келеберда Ілля (?–1716–?), Глуховець Федір (?–1713–1715–?), Родзянко Степан Васильович (?–1722.04.–1735), Родзянко Ярема Степанович (1735.03.–1760–?), Родзянко Іван (?–1767–?).

КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ

Супруненко Андрій (?–1649–?), Лавриненко Богдан (?–1652.02.–?), Дубовик Гаврило (полковник, 1661), Андріїв Кирило (полковник, 1661–1662), Гавриленко Кость (сотник ?–1661.10.–?; полковник – 1662), Лазаренко Михайло (?–1662.06.–?), Сава (?–1666.02.–?), Карачевський Михайло (?–1670–?), Іванович Юрій (1672, нак.), Євстратієвич Максим (ран. 1709), Євстратієвич Омелян Васильович (ран. 1716), Іванович Яків (?–1715–?), Волошин Данило (1739, нак.), Ілляшенко Гаврило (?–1719–1730–?), Гаврилів Федір (?–1744–?), Гавриленко Яків (1747–1750–?), Федорович Гаврило (?–1752.04.–?).

ГОРОЛИСЬКОЇ

Скороход Іван (?–1649–?), Щупеня Василь (?–1712–?), Сахно, Лиходіїв Влас (?–1719–?), Жук Іван (1723, нак.), Юсенко Лаврін (?–1725–?), Біленко Трохим (?–1730–1735), Кодинець Мойсей Кириллович (1734.12.03.–1735, нак.; 1735.21.01.–1762.14.02.), Кодинець Іван Кирилович (1762.14.02.–1767–?), Ляхович Григорій (1768.20.10.–1783).

ОМЕЛЬНИЦЬКОЇ

Шукот Іван (?–1649–?), Мисько (?–1658–?), Пашенко Дмитро (?–1672–?), Федорович Максим (?–1676–?), Авраменко Дмитро (?–1682–?), Деркач Григорій Леонтійович (1709–?), Фостенко Кіндрат (?–1711–?), Авраменко Трохим (?–1719–?), Леонтієв Кіндрат (1722–1723, 1725–?), Зубалій Федір (1729, нак.), Остроградський Григорій Матвійович (1729–1760.28.08.), Лавриченко Петро (1730, нак.), Ляхович Петро (1772.20.03.–1783).

БОГАЦЬКОЇ

Гужел Іван (?–1649–?), Гришута Іван (?–1659.06.–?), Устименко Василь (?–1711–?), Димитрович Василь (?–1713–?), Москаленко Андрій Степанович (?–1718–1741–?), Костенко Лаврін (1741, нак.), Семенів Денис (1739, нак.).

ВЛАСІВСЬКОЇ

Радченко Лаврін (?–1690.03.–?), Сахненко Устим (?–1704.01.–1705–?), Басан Андрій (?–1712–1719–?), Шерстяк Іван (1721.02., нак.), Яшевський Іван (1723, нак.), Майборода Михайло (1723–1731.8.01.), Майборода Прокіп (1747–1750–?).

ПОТОЦЬКОЇ

Гулячка Василь (?–1649.10.–?), Дубовицький Гаврило (?–1661.05.–?), Волевач Антон (?–1719–?), Крушевський Прокіп (1721, нак.), Розсоха Юзько (?–1723.10.–1724–?), Малишів Данило (1725, нак.), Крушевський Трохим (?–1729–1731–?), Сахатов Юрій (1736–1750–?), Булах Антон (1739, нак.), Шутенко Ілля (1754–1768–?).

КРИЛІВСЬКОЇ

Рудь Григорій (1744–1753).

ЦИБУЛІВСЬКОЇ

Звенигородський Давид (1748–1750), Байрак Данило (1750–1752).

АРХАНГЕЛОГОРОДСЬКОЇ

Звенигородський Давид (1742–1747), Чечель Осип, Гончаренко Петро, нак.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Шумейко Прокіп (?–1648.07.–1650.08.), Сухиня Лук'ян (1650.08.–1651.03.–?), Золотаренко Іван Никифорович (?–1652.07.–1655.11.–?), Золотаренко Тиміш (1654.02.–10., нак.), Носенко Іван (1654.02., нак.), Каторжний Роман (1654.10., нак.), Золотаренко Василь Никифорович (1655.05., нак.), Кобиляцький Григорій (1655, 1656, нак.), Золотаренко Василь Никифорович (?–1656.02.–?), Гуляницький Григорій (?–1656.03.–?), Креховецький Іван Томашович (?–1656.05.–?), Гуляницький Григорій (?–1656.07.–1659.07.), Гроховський Іван (1657.06., нак.), Гуляницький Іван (?–1657.10.–?), Кобилецький Григорій (?–1658.11.–?), Золотаренко Василь Никифорович (1659.07.–1663.01.–?), Рославець Петро (1660.03., нак.), Завадовський Федір (1660.03., нак.), Романовський-Ракушка Роман (1660.10.–12., нак.), Завадський Федір (1662.07., нак.), Бут Левко (1662.07., нак.), Гвинтівка Матвій (?–1663.07.–1666.10.–?), Кобилецький Григорій (1665.04., нак.), Романовський-Ракушка Роман (1665.09., нак.), Артем Мартинович (?–1667.01.–1668.3.12.–?), Золотаренко Євстахій (?–1669–?), Уманець Пилип (?–1669.03.–1674.02.–?), Шендюх Матвій Михайлович (1671, нак.), Ігуменський Василь (1672, нак.), Борсук Марко (?–1674.09.–1677.08.–?), Журахівський Яків (?–1678.03.–1685.02.–?), Ігуменський Василь (1678.08., нак.), Непрак Ярема (?–1687.06.), Забіла Степан (1687.06.–1694), Довгалевський Микита (1691, нак.), Шендюх Матвій (1691, нак.), Кандиба Федір Андрійович (1693.03., нак.), Обидовський Іван (1695–1701), Тарасевич Авакум (1697.08., нак.), Журахівський Лук'ян Лікович (1701–1718.03.–?), Толстой Петро Петрович (1719–1727.24.05.), Костенецький Григорій (1721, нак.), Шрамченко Леонтій (1732, нак.), Хрущов Іван (1727–1742), Тарасевич Євстахій Осипович (1736.09., нак.), Романовський Григорій (1727, нак.), Божич Іван (1742.17.01.–1746), Кочубей Семен (1746–1751), Розумовський Петро (1753.19.01.–1771), Журахінський Андрій (1772–1782).

ОБОЗНІ

Рябуха Іван (?–1659–?), Кобиляцький Григорій (?–1663–?), Матвіїв Матвій (?–1669–?), Шендюх Матвій Михайлович (Матюха) (?–1671–1672–?), Семенович Іван (?–1681–?), Шендюх М.М. (?–1685–?), Яхневич Ярема (після 1685), Шендюх Матвій Михайло (?–1694.12.–1695.07.–?), Кандиба Федір Андріяович (1698–1701.06.–?), Шрамченко Леонтій (1709–1730), Величковський Іван Васильович (1734–1739), Танський Михайло Михайлович (1739.01.–1746), Грановський Леонтій (1746–1752), Скомпа (1766), Кадигроб Василь Тимофійович (?–1774–1779–?).

СУДДІ

Сухопаренко Самійло (?–1656.09.–1657–?), Ракушка-Романовський Роман (?–1659.09.–?), Сидорів Макар (?–1663–?), Завадський Федір (?–1666.01.–1675.10.–?), Борсук Марко Іванович (?–1688–?), Максимович Дмитро (?–1690–?), Ігуменський Василь (1683–1691), Василевич Андрій (1693, нак.), Борсук Марко Іванович (?–1694–?), Жураховський Лук'ян Якович (?–1699–1707–?), Лазаревич Роман Лазаревич (1710–1726), Левицький Мойсей (1720–1734), Забіла Михайло Тарасович (1727–1729), Чуйкевич Семен Васильович (1730–1734), Грановський Леонтій (1736–1746), Лазаревич Іван Васильович (1740–1766), Кулаковський Василь Петрович (1746.20.12.–1769), Базилевич Петро Васильович (1772–1779).

ПИСАРІ

Антушков Ілля Матвійович (?–1654–?), Григорович Роман (?–1655.06.–?), Бут Левко (?–1655–?), Шанявський Іван (?–1657.04.–раніше 1657.06.), Олексіїв Микифор (?–1663.08.–?), Рачинський Павло (?–1665–1666–?), Михайленко Павло (Пашка) (?–1661–?), Биховець Іван (?–1668.07.–?), Михайленко Павло (?–1669.02.–1676.07.–?), Самусь, Дорошевич (Іван ?), Максимович Дмитро (1682–?), Завадський Осип Федорович (?–1682.07.–1684.06.–?), Курганський Іван (?–1683.03.–?), Завадський Федір (?–1689.08.–?), Максимович Дмитро (?–1692.02.–?), Пироцький Іван Васильович (?–1694–1695.04.–?), Максимович Дмитро (?–1695–?), Пироцький Іван Васильович (?–1696.05.–1697–?), Максимович Дмитро (?–1706.06.–?), Забіла Михайло Тарасович (1708–1710), Завадський Осип (?–1709–?), Кужчич Іван Ананійович (?–1714–1718.03.–?), Мавольський Федір (?–1720–?), Миниицький Петро (1722–1723), Миниицький Павло (1725–1726.01.), Грановський Леонтій (1725–1734.24.1.), Ренчків Василь (1734), Кужчич Іван (1734, нак.; повний ?–1736.05.–1737.10.–?), Кулаковський Василь Петрович (1739.23.03.–1746.20.12.), Сорока Лев (1746–1754.3.02.), Почека Яків Максимович (1754.8.03.–1767), (?–1772), Базилевич Петро (1768–1772), Карпинський Степан Степанович (?–1772–?), Уманець Іван (1777–1779), Романовський Іван Миколайович (?–1779–?), Лазаревич Роман (1782–1783).

ОСАВУЛИ

Волковський Кіндрат (?–1653.12.–?), Пилип (?–1654.08.–?), Григорієв Іван (?–1654–?), Мазниченко Конон (?–1657.05.–?), Бут Леонтій (?–1660.02.–03.–?), Килдей Павло Богренок (?–1661.07.–1663–?), Григоріїв Семен (?–1661.07.10.–?), Многогрішний Василь (?–1665– 1666.10.–?), Парпур Гнат (?–1669.02.–1672.05.–?), Бут Левко (?–1670.08.–?), Гнилозуб (Скалозуб) Хома Михайлович (1675.12.–1677.05.–?), Шпаковський Григорій (?–1676.02.–?), Миклашевський Михайло Андрійович (1679–1682), Непада Авакум Тарасович (1681–1689.11.–?), Воленко Давид (?–1690–?), Якимів Корній (?–1691–03.–?), Жураховський Лук'ян (?–1694.01.–?), Толочко, Березницький, Забіла Михайло Тарасович (1696–1708), Федченко Григорій (?–1700–?), Тарасевич Осип Авакумович (?–1703.08.–1715.09.–?), Білопольський Данило (?–1709–?), Романовський Петро Григорович (?–1714–?), Левицький Мойсей Костянтинович (1718.1.12.–1734.05.–раніше 1734.11.), Моргацький Іван (?–1727–?), Вишневський Петро (?–1729–?), Филипович Григорій (?–1729–?), Шпаковський (?–1729–?), Панкевич Григорій (?–1734–?), Борсук Федір (?–1736–1738), Володьковський Андрій Васильович (1734.3.11.–1744), Костенецький Степан (1738.27.04.–1749), Костенецький Опанас Іванович (1745–1754), Соханський Антон (1740), Долинський Григорій Карпович (1745.23.09.–1762.16.10.), Костенецький Степан Матвійович (1738.27.04.–1751), Почека Яків Максимович (1751.3.06.–1754.8.03.), Олександрович Федір Васильович (?–1750–?), Тарасевич Яків Євстахійович (1754–1767.23.08.), Воро-

ник Опанас Євтахійович (?–1760–?), Занькович Микола Андрійович (1765–1767.06.–?), Клепус Григорій (?–1767.06.–?), Григорович Дмитро (?–1767.06.–07.–?), Кулаковський Кирило (?–1767–?), Тарасевич Данило Євстахійович (1768.18.02.–1772.12.08.), Конишський Іван Осипович (1772.30.07.– 1780), Александрович Іван Васильович (1773), Коробка Іван (?–1775.02.–?), Омелянович (?–1779), Примакін Пилип (?–1779–?), Павловський Олексій (1779.7.06.–?), Оболонський Петро (?–1779–?), Костенецький Осип (?–1780–?), Григоровський Іван (?–1780–?).

ХОРУНЖІ

Жлутковський Тимофій (?–1654–?), Сафонів Дмитро (?–1665–1666–?), Степанів Лем'ян (Касян) (?–1666–?), Сергіїв Роман (?–1669–1670–?), Ігуменський Василь (?–1672–?), Назаренко Григорій (?–1672–1674–?), Борсук Тимофій (1674–1685), Зеленко Іван Євграфович (?–1685–?), Гуховський Павло, Парпур Гнат, Чекановський Григорій, Забіла Юрій Тарасович (1695–1701), Борсук Максим (1701–?), Чененко Федір Власович (?–1710–?), Левицький Моисей Костянтинович (?–1718–?), Величковський Іван Васильович (1718–1734), Левицький Іван (?–1725–1736), Уманець Василь Семенович (?–1734–1738–?), Гриза Василь Кирилович (1740–1760), Зубківський Павло (1743–1751), Віллівський Яків (?–1741.07.–1752), Клепун Петро (1752–1768–?), Самчевський Матвій (?–1753–?), В'ятковський Яків (?–1757–?), Кадигроб Василь (?–1765–1768–?), Говорун Григорій (?–1765–?), Тарасевич Андрій Федорович (2 роки у крим. поході), Яновський Іван, Армашевський Іван Павлович (?–1767–?), Каневський Федір (?–1767–?), Болдинський Кіндрат (?–1779–?), Адасовський Прокіп Іванович (1772.12.02.–1781), Грановський Томаш (1781–1782).

СОТНИКИ

Борсук Іван (1649–?), Шкода Федір (?–1653.06.–?), Борсук Іван (?–1654), Оникієнко Тимофій (?–1656–?), Бердичевський Михайло (1656–?), Завадський Федір (?–1658.04.–?), Бут Леонтій (?–1658–?), Ракушка Роман Онисьович (1658–1663), Пилипів Ілько (?–1661.05.–1663.08.–?), Гаркушка Григір (?–1662.03.–?), Осташка Герасим (?–1663–?), Касинський Іван (?–1666.01.–?), Самойлів Яків (?–1668–?), Іванів Костянтин (?–1669.02.–?), Ненада Авакум Тарасович (?–1672.05.–1673–?), Пилипенко Ілько (?–1672–?), Мелентієвич Сергій (?–1674–?), Ігуменський Василь (?–1693–?), Тарасевич Осип Авакумович, Журахівський Лук'ян (?–1699–1701–?), Легкобит Сидір (1701, нак.), Гуденко Лаврін (?–1723–?), Стасенко Василь (1725, нак.).

1-Ї НІЖИНСЬКОЇ

Пироцький Іван Васильович (?–1700–1725–?), Тарасевич Євстахій Осипович (1727–1738), Левицький Опанас Мойсейович (1739–1761), Левицький Степан Опанасович (1761–1770).

2-Ї НІЖИНСЬКОЇ

Борсук Артем Іванович (1716–?), Романовський Григорій Петрович (1717–1727), Біляк Леонтій (1725, нак.; ?–1731–?), Семека Іван (1733, нак.), Магеровський Леонтій Іванович (?–1741), Кулаковський Кирило (1741–1763.31.12.), Володьковський Яків Андрійович (1763.12.11.–1782.17.10.).

3-Ї НІЖИНСЬКОЇ

Борсук Марко Іванович (?–1672–?), Романовський Григорій Іванович (1736–1751), Романовський Петро Григорович (1751.3.02.–1753), Лахневич Григорій Іванович (1754–1767–?).

4-Ї НІЖИНСЬКОЇ

Каневський Стефан (?–1758–?), Виридарський Олексій Максимович (?–1759–?), Сердюков Юрій (1764–1769), Романовський Василь Петрович (1769.26.02.–1782.4.04.).

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ ПОЛКОВОЇ

Борсук Іван (1649–?), Шкода Федір (?–1653.06.–?), Борсук Іван (?–1654), Оникієнко Тимофій (?–1656–?), Бердичевський Михайло (1656–?), Завадський Федір (?–1658.04.–?), Бут Леонтій (?–1658–?), Ракушка Роман Онисьович (1658–1663), Пилипів Ілько (?–1661.05.–1663.08.–?), Гаркушка Григір (?–1662.03.–?), Осташка Герасим (?–1663–?), Касинський Іван (?–1666.01.–?), Самойлів Яків (?–1668–?), Іванів Костянтин (?–1669.02.–?), Ненада Авакум Тарасович (?–1672.05.–1673–?), Пилипенко Ілько (?–1672–?), Мелентієвич Сергій (?–1674–?), Ігуменський Василь (?–1693–?), Тарасевич Осип Авакумович, Журахівський Лук'ян (?–1699–1701–?), Легкобит Сидір (1701, нак.), Гуденко Лаврін (?–1723–?), Стасенко Василь (1725, нак.).

ВОРОНІЗЬКОЇ

Супрун (?–1654–?), Власів Василь (?–1667–?), Прокопович Сава (?–1669–?), Григорович Сава (1672–1687.03.–раніше 1687.09.), Гудович Павло, Лазаревич Роман Лазаревич (1693–1708), Безпалий Іван Семенович (1698, нак.), Піскуненко Потап Назарович (1708.29.10.–1715.09.), Кобець Роман (1713.04.–06., нак.), Поплавський Іван (1715.10., нак.), Славий Іван, Холодович Іван Іванович (1716–1740), Холодович Андрій Іванович (1740–1763), Бугаєвський Микола Мойсейович (1764–1770), Хильчевський Тимофій Іванович (1770–1777).

КОРОПІВСЬКОЇ

Микифор (?–1658–?), Черв'яченко Гордій (?–1659–?), Белилович Іван (1661–1667), Мартинів Матвій (?–1666–?), Химич Федір Фесько, Якович (1669–1670), Мартинів Матвій (?–1672–?), Іванович Семен (?–1677–1678–?), Лонгаль Тихін (?–1681–1692–?), Кононович Лем'ян Іванович (?–1695–1699–?), (?–1715), Соломка Федір, Безносий Кіндрат (?–1708–?), Логвиненко Іван (?–1710.08.–1711–?), Пороховський Іван Федорович (1713–1725), Химич Пилип Трохимович (1725, нак.; Лихошерст Тишко (?–1727–?), Химич Григорій Трохимович (1728–1736), Соломка Вакула (1734, нак.), Забіла Іван Михайлович (1740–1760), Сафорський Микита (1770–1781.10.08.)

НОВОМЛИНСЬКОЇ

Васильович Лаврін (?–1654–?), Михайлів Павло (?–1661–?), Євтушенко Іван (?–1669–?), Матвієнко Юсько (?–1671–?), Михайлів Павло (?–1672–?), Федорів Степан (1672–1674–?), Семенович Кіндрат (?–1676–?), Семенович Олексій (?–1683–?), Самойлович Григорій (1688–1708), Шишкевич Григорій (1708–1722), Троцький Кирило Трохимович (1722–1727), Шишкевич Іван Григорович (1728–1736), Тетельський Леонтій (1736, нак.), Шишкевич Іван (?–1744–1750–?), Шишкевич Іван Іванович (1751–1775), Грушевський Осип Іванович (?–1781–?).

БАТУРИНСЬКОЇ

Окша Степан (?–1649–?), Мишуренко Сава Михайлович (?–1654.01.–1659–?), Зраженський Кирило (?–1659–?), Гнилозубенко Хома Михайлович (?–1664–?), Коровка-Вольський Григорій Карпович (?–1669.02.–1672.05.–?), Болдаковський Василь Семенович (?–1673–?), Бутович Іван, Андріїв Ярема (1676–1689), – 77 – Нестеренко Дмитро (?–1690.10.–1708.11.), Затиркевич Дмитро (1697, нак.), Бутко Леонтій, Євстафій, Фіалковський Іван, Яковенко Григорій (?–1710.06.–12.–?), Долинський (Сученко) Яків Іванович (?–1713–?), Стожок Федір Данилович (1713–1732), Костенецький Іван Григорович (1732.16.07.–раніше 1735), Демидовський Олексій (1736, нак.; повний 7–1744–1745–?), Кулаковський Кирило (?–1746–1763–?), Стожок Дмитро Климентійович (1750–1767), Смяловський Микита (?–1779–1781–?).

ВЕРКІЇВСЬКОЇ

Кониський (Колибаба) Іван (?–1654–1672–?), Афанасієв Самійло (1692–1709), Зимницький Павло Самійлович (1721–1732), Афанасієв Самійло (1725, нак.), Адасовський Іван Адамович (1733–1738), Армашевський Іван Петрович (1739–1761), Армашевський Сидір Іванович (1761–1766), Виридарський Іван (1770–1777), Армашевський Сидір Іванович (1777–1781).

БАХМАЦЬКОЇ

Омелянович Панько (?–1649–?), Тишенко (Тихонів) Павло Семенович (?–1654.01.–1662.10.–?), Пащенко Яків (?–1672–?), Романович Степан (1695–1700), Савицький Самійло (1700–?), Гелега Степан (?–1709), Боровський Семен (1709–1710), Троцький Кирило (1710–1713), Боровський Семен (Степан) (1716–1722), Галищенко Андрій (1722–?), Малетовський Данило (1725, нак.), Покотило Василь (1728–1743), Понявський Іван (1736, нак.), Страшний Василь Данилович (нак.), Барановський Олександр (Андрій) Іванович (1743–1752), Забіла Кирило (1752–?), Янович Михайло (1757–1768), Хильчевський Тимофій (1768–?), Янович Михайло (?–1770–1781).

ОЛИШІВСЬКОЇ

Пригара Іван (?–1665–1672.05.–?), Кривий Семен (?–до 1676), Биховець-Супруненко Семен (?–1680.11.12.), Шрамченко Леонтій (1680.11.12.–1690), Яхневич Ярема (?–1685–?), Яхневич Антон Яремович, Шрамченко Леонтій (?–1693.06.–1709), Шрамченко Данило Леонтійович (?–1715–1725–?), Шрамченко Іван Леонтійович (?–1736–1773), Солонина Іван (1767, нак.), Пригара Василь (1773–1781).

МРИНСЬКОЇ

Якимович Кузьма (?–1672–?), Урсул, Глуховський Григорій, Григорій Федорів (?–1694–?), Завадський Костянтин, Завадський Ілля, Великий Семен, Тарасевич Федір Авакумович (1700–1732), Тарасевич Іван Федорович (?–1738–1751), Жураковський Сидір (1752–1779).

ШАПОВАЛІВСЬКОЇ

Курбацький Самійло (?–1654–1659–?), Павленко Павло (1664–1670), Павленко Петро (?–1672–?), Небаба Андрій Мартинович (?–1694–1700–?), Небаба Василь (?–1717–?), Купчинський Андрій, Небаба Іван (1725, нак.), Олексійович Кирило (?–1727–?), Купчинський Федір Андрійович (1727.01.–?), Чуйкевич Григорій Олександрович, Вороновський Олексій (1736, нак., 1760), Сохацький Адам (?–1750–?), Сохацький Антон (1777–1779), Псьол Петро Григорович (1779–?).

КРОЛЕВЕЦЬКОЇ

Дуль Мисько (Михайло) Васильович (?–1650–?), Попович Федір Іванович (?–1654–?), Дуль Михайло (?–1656–?), Михайловський Григорій (?–1658–?), Стасенко Герасим (?–1663–?), Федорів Гнат (?–1667–?), Дейнека (Яценко) Василь Якович (1669–1672), Маконський Іван Миколайович (?–1675–1679), Огієнко Кіндрат Іванович (1680–?), Маконський Іван Миколаєвич (1681–1707), Король Федір (1701, нак.), Діаковський Іван (1708–1709), Стожок Федір Данилович (1709–1712), Маконський Яків Іванович (1712.11.–1713), Калиновський Захар Калістратович (1714), Бутурлим Андрій (1714), Генваровський Костянтин (1715–1719), Огієвський Павло Іванович (1720–1722), Федченко Пилип, Василь Миколайович (1721, 1722, нак.), Генваровський Костянтин

(?–1724–1735–?), Падалка Григорій (1725, нак.), Лукашевич Михайло (?–1741–?), Огієвський Григорій Павлович (1741–1763), Огієвський Максим Григорович (1771–?), Коханья Федір (1771–1782).

ГЛУХІВСЬКОЇ

Годун Юрко (1648–?), Бейчик Сахно Федорович (?–1651.05.–?), Уманець Пилип Іванович (?–1653.12.–1658.03.–?), Миронівський Артем (?–1658.04.–?), Уманець Пилип (?–1658.05.–1664–?), Жураківський Василь (?–1667–?), Уманець Пилип (?–1668.01.–?), Жураківський Ясько Михайлович (?–1669.02.–?), Рубан Данило Семенович (?–1671.12.–?), Жураківський Ясько Михайлович (?–1672–1677–?), Яловицький Василь Федорович (?–1678–1680–?), Грудяка Кіндрат Пилипович (?–1689–?), Яловицький Василь Федорович (?–1694–1696–?), Туранський Олексій Михайлович (?–1699.01.–1709), Маркович Андрій Маркович (1709–1714), Мануйлович Іван (1714–1725), Федорович Яким (1725, нак.), Омелянович Федір (1728, нак.), Уманець Степан Семенович (1732–1737), Маньківський Матвій (?–1738–?), Турянський Дем'ян Олексійович (1740.22.06.–1760.11.12.), Уманець Петро (1760.11.12.–1761), Уманець Семен (1761.9.12.–1768.04.), Уманець Семен (1768–?), Славський Олександр (1769–1781).

КОНОТОПСЬКОЇ

Михайлович Семен (?–1654–?), Мар'янович Семен (?–1656–1659–?), Лисенко Лесько (?–1669–?), Петренко Панько (?–1671–1672–?), Ждан Іван (1672–1681), Кандуба Федір (1681–1689), Боровка Ярема, Кандуба Андрій Федорович (1698–1700), Бистрицький Іван Семенович (?–1703–?), Костенецький Григорій Назарович (1707–1716), Лизогуб Андрій Юхимович (1716–1719), Щербаньский Федір, Костенецький Григорій Назарович (1719.6.07.–1727.9.12.), Костенецький Осип Григорович (1727.9.12.–1750), Костенецький Федір Осипович (1750.21.06., нак.; 1751.3.08.–ран. 1773), Фіалковський Іван, Таранський Андрій Тимофійович (?–1781–?).

ІВАНГОРОДСЬКОЇ

Радимирський Леонтій (?–1654–?), Билич Федір, Малашенко Федір (?–1669–?), Михальченко Федір (?–1670–?), Іванів Демко (?–1672–?), Малюга Федір (?–1694–1697–?), Лученко Дмитро, Дмитренко Василь (1719–1727), Безпалий Андрій (1728–1736.08.–?), Кониський Матвій Григорович (1737–1759), Григоровський Іван (1766–1779), Забіла Іван Карпович (1779.21.04.–1782).

ДІВИЦЬКОЇ

Сухиня Іван (?–1654–?), Іванів Петро (?–1672–?), Шендюх Матвій Михайлович (?–1676.02.–1679–1685.12.–?), Селецький Василь (?–1694–?), Шендюх Осип Матвійович (?–1703–1710.08.– раніше 1712.10.), Селецький Яків Васильович (1717–1754), Селецький Лаврін Якович (1754–1764), Селецький Іван Якович (1764–1767), Забіла Володимир (1767–?), Борсук Петро Матвійович (?–1775–?), Забіла Володимир (?–1782).

ЯМПІЛЬСЬКОЇ

Жураківський Василь Якович (?–1686–?), Дорошенко Василь Никонович (?–1689–?), Яковлевич Григорій (?–1690–?), Жураківський Василь Якович (?–1695–?), Перехрест Тарас, Верхівець Іван (1725, на місці сотника), Оболонський Михайло Васильович (1729–1731), Канецький Степан (1742–1755), Жонтобрюх Григорій (?–1764–1767–?), Уманець Василь Васильович (1773–1781).

ПРОХОРІВСЬКОЇ

Хоменко Григорій (?–1672–?), Забіла Тарас (?–1694–?), Забіла Тимофій Костянтинович (1701–1704), Борсук Матвій (1725), Григорович Семен Прокопович (1727–1738), Григорович Дмитро Семенович (1740–1765), Григорович Григорій (?–1781–?).

ПОНИРКІВСЬКОЇ

Коваленко Данило Степанович (?–1654–?).

РОЖДЕСТВЕНСЬКОЇ

Соколенко Нестор Савелійович (?–1654–?).

ПІЛЛИПЕНСЬКОЇ

Реба Василь Михайлович (?–1654–?).

НОВГОРОДСЬКИЙ ПОЛК (1653–1654, 1668–1672)

ПОЛКОВНИКИ

Коробка Яхно (Юхим) (?–1653–1654–?), Урбанович Олександр (?–1668–?).

ОСТЕРСЬКИЙ (ОСТРЯНСЬКИЙ) ПОЛК (1648–1649)

ПОЛКОВНИКИ

Носач Тиміш (Тимофій) (?–1650–?).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Романенко Яцько (1648.10., нак.), Лобода Федір (?–1649.03.–1651.08.–?), Романенко Андрій (?–1649.02.–04. ?, нак.), Головацький Петро (1649.06., нак.), Герасько (?–1651.03.–?, нак. ?), Головацький Петро (1651.06., нак.), Коленченко Богдан (?–1652.12.–?), Загуговський (1653.07., нак.), Тетеря Павло Іванович (?–1653.07.–1657.10.–?), Калиниченко Степан (1654.06., нак.), Колобака Іван (?–1658.01.–08.–?), Чючар Степан (?–1658.09.–?), Цецюра Тимофій Єрмолаєвич (1658.09.–1660.08.), Коленченко Богдан (1659, нак.), Сулима Федір (1659), Сулима Павло (1661), Сомко Яким (1660.09.–1662), Шуровський Опанас (1662.04., нак.; 1662.06.–1663.06., попн.), Єрмолаєнко Данко (?–1663.10.–1666.07.), Романенко Андрій (1665, 1666.10., нак.), Думитрашко Райча Іраціон (1666–1671.04.–?), Юхименко Іван (1669.03., нак.), Стрієвський Костянтин (1671–1672.03.), Максименко Оліфер (1672.06., нак.), Сербин Войца (1674.07., нак.), Жученко Семен (1675.01., нак.), Думитрашко Гаича Родіон (1672–1674), Сербин Войца (?–1675.01.–1676.10.–?), Лисенко Іван (1677.07.– 1679.01.), Хоменко Максим (1678.07., нак.), Сербин Войца (1679.02.–1683), Полуботок Леонтій Артемович (1683.01., нак.; 1683–1687, повний), Думитрашко Райча Родіон (1687.07.–1688.06.–?), Головченко Яким (?–1688.12.–?), Полуботок Леонтій (?–1689.07.– 1690.08.–?), Лисенко Іван Якович (?–1690.11.–1692.02.), Мирович Іван (1692–1706), Мокієвський Костянтин (1695.07.), Максимович Василь (1698, нак.), Іскра Іван (1700, нак.), Берло Іван (1704, нак.), Гамалія Михайло (1705, нак.), Томара Стефан Іванович (1706–1708, нак.; 1708–1715), Томара Василь Степанович (1715.10., нак.), Гулак Іван (1715, нак.), Сулима Іван (1721, нак.), Чарушинський Антон (1722, 1723, нак.), Коломийченко Лукаш Васильович (1721, 1723, нак.), Данилович Іван (1721, 1723, нак.), Кирпич Іван (1723., нак.), Карпека (1724, нак.), Танський Василь Михайлович (1726.9.11.–1735), Афендик Стефан (1725, 1726, нак.), Томара Семен Іванович (1730–1732, нак.), Томара Василь Степанович (?–1730.10.–1731.01.–? нак.; 1735–1736, нак.), Богданов Михайло Самсонович (1736.25.03.–1738), Сулима Семен Іванович (?–1739.02.–1766.27.05.), Іваненко Григорій Григорович (1769–1782), Скорупа Павло (1777, нак.), Левченко Степан (1779, нак.).

ОБОЗНІ

Ярмоленко Гаврило (?–1665.10.–?), Григара Іван (?–1666.07.–?), Ярмоленко Гаврило (?–1666.10.–?), Рубаник Григорій (?–1672.06.–?), Гулак Іван (1675–1682, 1682–1688), Дейнека (Лаценко ?) Лук'ян (?–1690.03.–?), Лук'янович (?–1694.02.–?), Потапович (Панкевич ?) Леонтій (1699.01.–1704.02.), Томара Стефан Іванович (?–1706–1707), Гулак Іван (1710.06.–1715.03.), Турчин Михайло (1723, нак.), Коломійченко Лукаш Васильович (?–1735–?), Сулима Семен Іванович (?–1737.05.–1739), Безбородько Семен Якович (1739–1764), Кулябко Іван (1750–?), Канієвський Яким Мануйлович (1764.27.04.– 1769.14.11.), Леонтович Степан (1771.12.–1779), Лукашевич Лука (1774–1779), Моцок Микола (1772–1784).

СУДДІ

Романенко Андрій (?–1659.05.–06.–?), Святуха Дмитро (?–1661.01.–?), Юхименко Іван (?–1664.12.–?), Мокрієвич Юрій Миколайович (?–1664.04.–?), Корнилевич (Корниловн) Іван (?–1665.04.–?), Мокрієвич Юрій Миколайович (?–1669.02.–1672.06.–?), Кульженко (Кульга) Семен (?–1676.10.–1683–?), Потапович Леонтій (?–1690.08.–1697–?), Панкевич Леонтій (?–1703–1706), Берло Матвій (1706–1711.01.–?), Берло Іван (?–1712.01.–1717), Матюшенко Левко (?), Станкевич Леонтій (?–1714–?), Сулима Олександр (1709–1719), Новакович Семен Іванович (1723–1730.03.), Рустанович Яків (1730, нак.), Бурляй Карпо (?–1734.09.–?), Пилипенко Яків, Безбородько Семен (1737.17.02.–1739), Лесеневич Костянтин Олексійович (1739.29.05.–1757.10.–?), Канієвський Яким Мануйлович (1751.14.11.–1764.27.04.), Дараган Дмитро, Дараган Петро Дмитрович (1764.27.04.–1767.03.–?), Карлицький Степан Несторович (?–1766–?), Бахчевський Іван (?–1767.11.–?), Левицький Іван Мойсейович (?–1769–?), Леонтович Василь (1780–1782), Дараган Петро (?–1781).

ПИСАРІ

Тетеря Павло (?–1653), Мокрицький А. (1653–?), Василевський Василь Євтихійович (?–1657.02–?), Радич Самійло (?–1658–?), Василевський Василь Євтихійович (?–1659.10.–?), Радич Самійло (1661), Бережецький Михайло (?–1661–1663), Михайлович Стефан (1663.06.–?), Мокрієвич Стефан (?–1668–?), Бережецький Михайло (?–1669), Тризна Хома Павлович (?–1669–1670.08.–?), Прокопович Сава (?–1671.01.–?), Михайленко Павло (?–1672), Бувайло Кирило (?–1672.05.–?), Андрій, Мокієвський Михайло (?–1677.07.–1688.12.–?), Стефанович, Осиповський Данило (?–1692), Петровський Лукаш (1692.08.–1706), Рустанович Яків (?–1708.12.–?), Петровський М. (?–1709–1711–?), Чернявський Павло (1715.1.01.–?), Бурляй Карпо (1723–1727), Хильченський Дмитро (1725), Чернявський Павло (?–1734.12.), Лисаневич Костянтин (1735–1739), Дем'янович Микифор (1739–?), Канієвський Яким Мануйлович (1741.29.02.–1757.02.), Карлицький Степан Несторович (1758.03.–1763.03.), Черняхінський Гаврило (?–1760–?), Канієвський Іван Якимович (1765–1774.10.), Берло Володимир (?–1782).

ОСАВУЛИ

Богданів Сопрон (?–1653.12.–?), Остап'єв Семен (?–1657.02.–?), Воробей Іван (?–1661.05.–07.–?), Забузький Федір (?–1664.04.–1671.01.–?), Романовський Роман (?–1672.06.–?), Мироненко Іван (?–1677.08.–1679–?), Кульженко Прохор (Кузьма Прокіп) (?–1683–?), Романенко Харко (?–1687.05.07.–?), Дараган Федір (?–1688–?), Попоченко Агафон, Харченко Семен (?–1691–?), Пінсецький Леонтій (?–1700–?), Томара Стефан Іванович (?–1698–1702–?), Деркач Денис (?–1708–?), Ілляшенко Іван (?–1710–?), Юрченко Роман (?–1712–?), Рокитний Логвин (?–1711.06.–1716–?), Кирпич Іван (?–1721), Данилович Іван (1714.01.–1722.12.–?), Лукашевич Лука Васильович (Коломійченко) (1715–1725), Деркач Андрій (1722–1724), Лукашевич Лука Васильович (Коломійченко) (?–1730.08.–1734.12.–?), Юрченко (Юрієв) Роман (1723–1725–?), Перфілієв Прокіп (1723–1726.07.–?), Лукашевич Григорій Лукич (1735–1752), Пилипенко Яків Михайлович (1734–1757–?), Лукашевич Михайло (1752–1767), Лукашевич Лука (1769.10.–1774), Пилипенко Федір (1773.29.09.–?), Дараган Федір (?–1768–?), Гулак Іван Іванович (?–1782), Гулак Федір Іванович (?–1782), Соболевський Герасим (?–1783), Соболевський Пилип (?–1783).

ХОРУНЖІ

Забузький Федір (?–1672–?), Забара (?), Сангурський Іван (?–1679–?), Сулима Олександр Степанович (1684–1711), Васильович Лука (?), Іскра Клим Захарович (1715–1717), Деркач Федір (?–1721–?), Адаменко Іван (1723, нак.), Перфілієв Прокіп (?–1727–?), Конбаса Іван (?–1735.03.–?), Моцок Григорій (?–1738–?), Ілляшенко Степан (1734–1767), Прохорович Дмитро (?–раніше 1742), Лукашевич Михайло Лукич (?–1741–1752–?), Стефан (1740–?), Андрієвський Іван (?–1754.03.–1762–?), Моцок Григорій Миколайович (1768.30.01.– 1778–?), Думитрашко Павло (1764.12.–1767.05.), Ілля (1771.04.– 1773–?), Чернявський (?–1777–?).

СОТНИКИ

1-Ї ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ

Скук Петро (?–1649–?), Шкода Федір (?–1653.06.–?), Сомко Яким (?–1654.09.–?), Северин Степан (Сулима Степан) (?–1659–?), Ямченко Богдан (?–1661.03.–?), Захаріяшенко Атанасій (?–1661.10.–?), Петрушенко (Петрів) Федір (?–1662.07.–?), Кулун Панько (?–1669.03.–?), Хоменко Максим (?–1672–?), Саченко Мойсей (?–?), Пушкаренко Давид (?–1683.01.–?), Кульженко Семен (?–?), Шепеленко Семен, Томара Василь, Рустанович, Гулак Іван (Юнко, Юсько) (1699–1705), Петровський Лука (1712–1715), Сокольничий, Добронизький Іван (1715.21.06.–1721–?), Ус Василь (1721, нак.), Скиленко Іван (1723, нак.), Лучченко Мойсей (1723, нак.), Чуб Григорій, Дараган Григорій (1725, 1726 на місці сотника), Добронизький Іван (1728–1752), Копцевич Семен (1752.28.07.–1757), Пилипенко Іван (?–1767.03.–?), Лукашевич Лука (1767.5.08.–1769), Костянтинович Христофор (1770.1.07.–1782).

2-Ї ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ

Романенко Андрій (?–1649–?), Волошин Григорій (?–1669.03.–?), Гулак Євстахій Іванович (1709–?), (?–1724), Ілляшенко Іван (?–1715.03.–1721–?), Дараган Дмитро (1725–1727), Гулак Євстахій (1728–1739), Гулак Іван (1739–1770), Ілляшенко Степан Петрович (1770–1772), Ілляшенко Петро Степанович (1772.31.01.–1782.3.11.).

3-Ї ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ

Коваленко Іван (?–1649–?), Щербина Іван (?–1669.03.–?), Щербина (?–1733–?), Личина Петро (1764.18.05.–1767), Максимович Іван Леонтійович (?–1770–?), Базилевич Іван (1773–1782).

4-Ї ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ

Іван Чикмеш (?–1649–?), 5-Ї: Сидорович Омелько (?–1649–?), 6-Ї: Бабич Іван (?–1649–?).

БАРИШІВСЬКОЇ

Шкабура Овсій (?–1649–?), Щербина (?–1666–?), Воробей Іван, Максименко Олифер (?–1671.01.–1672.06.–?), Моркотун Павло (?–1672.05.–?), Гаврюшенко Мирін Гавриловичі (?–1678–?), Мироненко Степан (?), Мироненко Денис Миронович (?–1699–?), Лавренченко Василь (?–1706–?), Ленисович Ісай (Ісаєвич) (?–1718–1728), Полоток (1718, нак.), Сулима Семен (1729.30.09.–1737), Антонович Яким (1735, нак.), Лизакевич Григорій Федорович (1740–1744–?), Афендик Данило (1745–1768), Афендик Федір (1768.30.01.–1782).

БАСАНСЬКОЇ

Смелей Тишко (?–1649–?), Царенко Микифор Омелянович (?–1653.12.–1657.12.–?), Матяшенко Сава (?–1672–?), Ляйкович Карпо (Карпець, Ющенко Карпо) (?–1688–1690–?), Гришенко Клим, Беличенко Василь (?–1721–?, нак. ?), Рудьківський Федір (?–1721–1725), Забіла Михайло (1725, нак.), Шаповаленко Клим Григорович, Шаповаленко Семен Климович (1725.2.11.–1738), Полозко (1738.04., нак.), Нестелій Іван (1738.13.04.–1768.07.–?), Пилипенко Семен (?–1782).

БЕРЕЗАНСЬКОЇ

Биченко Полуян (?–1649–?), Аврентіїв Пилип (?–1666.01.–?), Бузинарський Федір (?–1672–?), Брайко Кирило (?–1678.04.–?), Турчин Михайло Степанович (?–1695–?), Пилипенко Михайло (?–1697.03.–?), Турчин Михайло Степанович (?–1701–1706), Корнієнко Іван (?–1719–1721–?), Іванович Іван (1721, нак.), Кисіль Кіндрат (1723 нак.), Корнієвич Яків (?–1725–1732–?), Загорульченко Яків (1725, нак.), Безбородько Семен Якович (1734.1.04.–1737), Думитрашко-Рацча Василь Олексійович (1738–1753–?), Лялька Іван (?–1763.10.–?), Голоначевський Петро (1764–1782)

БОРИСПІЛЬСЬКОЇ

Герасименко Антон (?–1649–1652–?), Світличний Семен (?–1654–?), Шикора Тиміш (?–1656.11.–?), Сулима Степан (?–1659.01.–?), Волочай Василь (?–1660–?), Гаркуша Григорій (?–1661.02.–1662.02.–?) Носач Василь (1663–?), Кулик Данило (1664, нак.), Вонк Федір (1670 нак.), Новакович Іван (?–1669.11.–?), Носач Василь (?–1672.05.–?), Нова Конович Іван (?–1673.11.–1678.03.–?), Григоренко Лук'ян (1678–1680) Магіровський Федір Филонович (1682–1687), Москаленко Василь (1682, нак.), Сенич Конон (1686, нак.), Шорсткий Іван (1687–1688), Караван Микола (?–1697–?), Магіровський Іван Перехрест ?, Новакович Семен Іванович (?–1705–1716–?), Забіла Іван Юрійович (?–1716–1719), Жиян Олександр (1720, нак.), Афендик С.С. (1719–1752), Шум Кіндрат (1721, нак.), Жиян Олександр (1725, нак.), Шум Кіндрат Гапоненко (1729, нак.), Гаркун Максим (1731, нак.), Жиян Яковенко (1731, нак.), Яковенко Кость (1734, нак.), Височан Гаврило (1740, нак.), Сенч (Сенич) Роман (1740, 1741, нак.), Яковенко Яким (1740, нак.), Забіла Юрій Юрійович, Афендик Максим Степанович (1752.21.07.–1767.05.–?), Афендик Федір (1768.30.01.–?), Афендик Корній Максимович (?–1770.05.–1781)

БУБНІВСЬКОЇ

Омельченко (Омелянченко) Богдан (?–1672–?), Канівець Іван (?–1692–1693.07.), Деркач Денис (1693.27.07.–1706), (1707–1708.04.–?), Деркач Іван Денисович (?), Прохорович (Приходько ?) Михайло (1708–1738.04.), Антипенко Іван (1718, 1721, нак.), Петровський Олексій (1738, нак.), Савич Василь (1740, нак.), Базилевич Федір Васильович (1738–1752.27.07.), Максимович Іван Леонтійович (1752.28.08.–1768), Козюра Василь (1767, нак.), Неверовський Петро Іванович (1768–1782).

ВОРОНКІВСЬКОЇ

Кришненко Богдан (?–1649–?), Кирилів Данило (?–1662.02.–?), Щербина Іван (?–1666.11.–1667.01.–?). Брайко Кирило (?–1672.05.–?), Щербина Кирило (?–1672.06.–?), Щербина Іван (1672.06., нак.), Іванів Михайло (?–1675.01.–?), Берло Іван (?–1678.02.–?), Сулима Іван Федорович (?–1687–?), Берло Іван (1696–1705), Берло Василь Іванович (?–1707.06.–1721.08.–?), Берло Іван Васильович (?), Головко Гринько (?–1723.10.–?), Афендик Микола Степанович (1724.01.–1727), (1730.2.12.–1734–?), Афендик Григорій, Афендик Максим, Сулима Матвій (1747.13.04.–1779), Волевач Дмитро (1779.30.06.–1782).

ГЕЛЬМЯЗІВСЬКОЇ

Ілляшевич Яцько (?–1649–?), Кустовський Степан (?–1662.06.–?), Корніїв Степан (?–1666.10.–?), Якубенко Семен (Силуян) (?–1672–?), Гладкий Іван (?–1674–?), Сулима Іван Степанович (?–1684.10.–?), Тоцький Федір, Тоцький Сава Федорович (1716.23.02.–1741), Попенко Сапрон (1721, нак.), Аза Федір (1723, нак.), Тоцький Осип (1741–1751), Деркач Андрій (1739, нак.), Козловський Андрій (?–1782).

ДОМОНТОВСЬКОЇ

Чапко Степан (?–1649–?), Сашенко Тимко (Тишко) (?–1672–?), Томара Степан Іванович (?–1683–1692.05.–?), Іваниця (1689.03., нак.), Чюта Іван (1692, нак.), Колибоженко Сергій (?–1706–1707.07.–?), Іваненко Кіндрат (?–1719.05.–1721–?), Ісаєнко Семен (?–1723.10.–?). Іваненко Кіндрат (?–1725–1732–?), Платковський Яків (1734.1.06.–1764), Плошкевич Антон (?–1764.06.–1767.03.–?), Красовський Михайло, Базилевич Василь Федорович (?–1782–?), Томара Семен Федорович (?–1782–?).

ЗОЛОТОНІСЬКОЇ

Заєць Остап (?–1649–?), Степанів Михайло (?–1666.01.–?), Сербин Войца (?–1672.05.–1675–?), Бурмака Тимко (1672, нак.), Побиваненць Хилько (?–1676.02.–?), Шульга Лук'ян (?–1706–1707.07.–?), Семенович Трохим (?–1712–?), Андрюшенко Кузьма (1721, нак.), Чарушинський Антон (?–1723.10.–1732), Бутенко Лесько (1725, нак.), Леонтович Костянтин (1732.30.05.–1763), Леонтович Степан Костянтинович (1763.26.04.–1767.08.–?), Козюра Василь (1769.14.12.–1770.17.03.), Лукашевич Яків (1770–1782).

ІРКЛІЇВСЬКОЇ

Семенович Клим (?–1649–?), 2-Ї: Вергун Кузьма (?–1649–?), 3-Ї: Воропай Іван (?–1649–?), Буша Терешко (?–1670–?), Андрієнко Пилип (?–1672–?), Завойко Василь (?–1685–1690–?), Вербинський Тарас Трохимович (?–1711–1715), Требинський Славуй Миколайович (1715–1739), Рубан Максим (1721, нак.), Красовський Семен (1721, нак.), Тур Іван (1723, нак.), Требинський Олексій (1739–1753.19.03.), Завойко Петро Васильович (1754–1763.28.08.), Красовський Семен (1763.28.08.–1779), Завойко Павло Петрович (1771.03.–1777.6.07.), Юзефович Павло (1779.19.03.–1782).

КАНІВСЬКОЇ

Лебединський Іван (1757–1782).

КРОПИВНЯНСЬКОЇ

Дальденко Клим (?–1649–?), Морозенко Нестор (?–1649.10.–?:

1-ї сотні), Лемко (?–1649.10.–?; 2-ї сотні), Кульженко (Кужеленко) Прощик (?–1672–?), Ісаєвич Григорій Денисович (?–1715–?), – 95 – Сахонський Костянтин Якович (?–1715–1729.02.–?), Дараган Дмитро (1731.05.–1759), Дараган Петро (1759.15.01.–1764.21.04.), Дараган Антон (1764.27.06.–1782).

ЛІПЛЯВСЬКОЇ

Сахимович (Єхименко) Семен (?–1667–1672–?), Петкало Іван (?–1672 04.–? у Дорошенка), Гладченко Гнат (?–1673.02.–?), Черкаський Іван (?–1683–?), Тонкошкур Григорій (?–1721–?), Яременко Михайло (?–1723.10.–?), Киржа Іван (1725, нак.), Лазаревич Василь (?–1732.09.–1752), Левицький Іван Мойсейович (1752.18.07.–1769), Левицький Іван Іванович (1769–1779), Левицький Василь (1779.15.06.–1782).

ПІЩАНСЬКОЇ

Федорович Кость (?–1649.10.–?), Товстевич Онисько (?–1659.06.–?), Федоренко (Ресенко) Моисей (?–1672–?), Джеджалія Іван (1692, нак.), Кандиба Семен (?–1721.08.–1731), Царатенко Федір (1723, нак.), Кандиба Михайло (1733.26.05.–1750), Жила (?), Кандиба Петро (?–1757.24.11.), Жила Іван (1757.24.11.–1767–?), Деркач Іван (?–1770), Прохорович Іван Дмитрович (1770–?), Лазаревич Володимир (?–1782).

ТРАХТЕМИРІВСЬКОЇ

Чіпковський (?–1649–?), Сергій, Труш, Лисенко, Цибуленко Семен (?–1683–?), Дараган Федір (?–1695–1708–?), Іскра Клим Захарович (?–1708–1712), Густанович Яків (1717–1730), Гриневич Сава (1732.7.06.–1753.11.–?), Милаш Григорій (1739, нак.), Гриневич Михайло (?–1763.03.–1767.03.–?), Єрпінович Федір (1767.22.12.–1778–?).

ЯГОТИНСЬКОЇ

Оброженко Стас (?–1649–?), Челоскін Петро (?–1661.04.–06.–?), Захарпів Опанас (?–1661.05.–?), Скоченко Лаврін (?–1672–?), Савоненко Роман (?–1687–?), Мамот Гриць, Рокитний Логвин, Павлович Осип (?–1721–1726–?), Бережний Лук'ян (1723, нак.), Купчинський Пилип (1733.3.06.–1751), Лукомський Степан (1751.11.09.–1757.12.12.), Канаровський Олексій (?–1758–?), Славатинський (Славутинський) (?–1761–?), Козловський, Кандиба, Юзефович Михайло (?–1779.04.–1782).

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Іскра Іван (?–1649.02.–07.), Пушкар Мартин (1649.07.–1658.06.–?), Яковенко Петро (1651.06., нак.), Іскра Іван (1652.02.), Яковенко Дементій (1655.08., нак.), Гаркуша Филон (1658.06.–11.), Пушкаренко Кирик (1658.11.–?), Жученко Федір (?–1659.07.–1661.05.), Гуджол Лем'ян (1661.05.–1664.12.–?), Кованька Олексій (1664.02., нак.), Витязенко Григорій (?–1665.11.–1666.06.–?), Барабаш Кіндрат (1666.05.–06., нак.), Омельницький Сава Федорович (?–1667.07.–10.–?), Кублицький Кость (?–1667.12.–1669.04.–?), Чорнишенко Клим (1668.05., нак.), Манджос (1668, нак.), Розсоха Іван (1669.03., нак.), Гаркуша Филон (1669.05., 1670.01., нак.), Жученко Федір (?–1670.05.–?), Домонтович Федір (1671.01., 1672.04., нак.), Гуджол Лем'ян (?–1672.06.–1674), Левенець Прокіп (1674–1675.02.–?), Герцик Павло Семенович (?–1676.05.–1677), Тищенко Петро (1676, нак.), Левенець Прокіп (?–1677.08.–1679.01.–?), Жученко Федір (?–1679–1680), Черняк Леонтій (1680–1682), Герцик Павло (?–1683–1686), Жученко Федір (?–1686.10.–?), Герцик Павло (?–1687.06.–?), Жученко Федір (1687.08.–1689), Черняк Леонтій (1689), Жученко Федір (?–1689.12.–1691), Черняк Леонтій (1693.07., нак.), Герцик Павло (1692–1695), Іскра Іван (1696–1700), Насвет Іван (1699.02., 1700.05., нак.), Левенець Іван (?–1701.10.–?), Гамалія Михайло (1702–1703), Левенець Іван (1703–1709), Герцик Григорій (1705, нак.), Черняк Іван (1709–1722.10.–?), Кованька Петро (1711, нак.), Жданович Павло (1721–1722, нак.), Черняк Яків Лаврентійович (1722.08.–12., нак.), Лизогуб Яків (1719–1721, нак.), Буцький Григорій (1722.12.–1724, нак.), Кирпич Іван (1723.05., нак.), Тарануха Сава (1724–1725, нак.), Черняк Григорій Іванович (1725, нак.), Левенець Іван (1725–1729), Кочубей Василь (1729–1743), Горленко Андрій (?–1743.11.–1774), Ізмайлов Павло (1774–1780).

ОБОЗНІ

Охремович Курило, Дидзарев Парфеній (Мустафа) (?–1660–?), Денисенко Михайло (?–1665.09.–10.–?), Андрійович Олекса (?–1667.02.–?), Буцький Микита Андрійович (?–1668.06.–1669.03.–?), Андрійович Олекса (?–1669–?), Мисенко Петро (?–1671.05.–?), Лоненко Артюх Васильович (?–1672.05.–?), Барабаш Гаврило (?–1677–1678–?), Лучченко Андрій Васильович (1679–1684), Брайко Іван (1684–1686.03.–?), Левенець Прокіп (?–1687–?), Кублицький Кость (?–1688–1690–?), Левенець Прокіп (?–1690.10.–?), Сірко Василь (?–1691–?), Нашинський Микола (?–1693–?), Ненаденко Адам (?–1693.07.–1694–?), Дмитрієвич Дорош (?–1708–1709), Нашинський Клим (1709–1721), Микитів Лаврентій (?–1723.10.–1735.08.–?), Левенець Іван (1737.25.12.–1747.16.04.), Руновський Андрій (1747.3.07.–1774), Сахновський Григорій (1772–?).

СУДДІ

Чорнушенко Клим (?–1661–?), Охрімович Кирило (?–1662.08.–?), Єфименко Іван (?–1664.12.), Сорокін Роман (1665.01.–?), Чорнушенко Клим (?–1665–1667.02.–?), Марченко Ярема (?–1668.03.–1669.03.–?), Бут (Бутко) Федір Андрієнко (?–1669.06.–?), Мисенко Петро (?–1669.10.–1670.06.–?), Туболець Юрко (?–1670.07.–?), Гуджол Лем'ян Іванович (?–1672.03.–?), Чорнушенко Клим (?–1672–?), Тубольєв Юрко (?–1672.05.–?), Кублицький Кость (?–1673.02.–?), (Куриленко ?) Конашевич Федір (1674–1675.01.), Мисенко Петро (1675.02.–?), Кублицький Кость (1675–1676), Савенко Прощик (1676.08., нак.), Кованько Олешко (1676, нак.), Мойсеєвий Стефан (кін.1676), Кублицький Кость (?–1677.03.–1678), Гуджол Лем'ян (1678–1680), Кублицький Кость (1680–1684–?), Гаєвський Тиміш (?–1681–1683.03.–?, нак.), Буцький Петро (?–1687.12.–1700), Красноперич Іван (?–1691–1709), Кованько Петро (?–1710.04.–1718.07.–?), Зеленський Василь (?–1712–?), Буцький Григорій (1719–1728), Зеленський Василь (?–1729–1735.08.–?), Сахновський Григорій (1747.4.08.–1768), Могилянський Василь (?–1774–1782).

ОСАВУЛИ

Бурляй (?–1657), Гончар Мисько, Михайло (?–1658), Мирін (?–1658), Корсунець Ярема (?–1665.01.–?), Черкес Левко (?–1665.04.–1667.09.–?), Чамаренко Дахно (?–1665.07.–1666.10.–?), Обіц Іван (?–1667.03.–1668.06.–?), Петрашенко Стефан (?–1668.02.–?), Бут (Бутко) Федір (?), Тубольєв Юрій (?–1669.06.–1672.05.–?), Розсоха Іван (?–1669.06.–1670–?), Брайко Іван (?–1670.07.–1671–?), Ігнатенко Сава (?–1670, літо–1672.05.–?), Стешко (Дорошенко) (?–1672.05.–07.–?), Петрашенко Степан (1672–1673), Насвіт Іван (?–1675–1678–?), Ненаденко Адам (?–1678–1683–?), Іскра Іван Іванович (?–1683–?), Гаєвський Тиміш (?–1684–1686–?), Дмитрович Дорош (?–1685–1695–?), Фиринченко Степан (?–1688–1695–?), Левенець Іван Прокопович (1691–1699), Нашинський Клим (?–1709–?), Сухий Василь (1709–1714), Микитич Лаврентій (1715–1722), Буцький Григорій (1711–1719), Сибелевич Федір (?–1720–1723–?), Ткач Л. (1720), Микитич Лаврентій (1721–1722.03.), Сибелевич Федір (1722.06.–1725), Гречаний (?–1722–?), Тарануха Сава (?–1722–1725–?), Левенець Іван – 101 – (1726–1737), Руденко Михайло (?–1732–?), Сулима Іван Петрович (1734.13.05.–1755), Максимович Іван (1738), Тимченко Данило (1747), Козельський Яків Павлович (1738.31.12.–1761), Магденко Василь (1758.6.03.–1766.6.01.), Беньковський Лем'ян Андрійович (?–1761–1764–?), Лукашевич (1766), Магденко Степан (?–1767–?), Тарновський Василь Іванович (1773.7.03.–?), Руновський Іван (1782).

ПИСАРІ

Наумович Козьма (набагато раніше 1677), Семен (?–1659–?), Миклашевський Гаврило (?–1665.04.–?), Леонтійович Андрій (?–1665–1666), Туранський Ілляш (1666–1667.05.), Іванів Кирило (1667.06.–?), Ганусович Тишко (?–1668.03.–?), Туранський Ілляш (?–1670.01.–?), Войцеховича Степан (?–1671.01.–?), Кирилів Іван (?–1672.05.–06.–?), Войцехович Богдан (?–1672–?), Герцик Павло (?–1675–?), Туранський Ілляш (?–1676–?), Войцехович Даніель (?–1677–1682–?), Чуйкевич Олександр Ничипорович (?–1685–?), Мураховський Федір (?–1689–?), Буцький Петро (?–1689–1690–?), Черняк Іван Леонтійович (?–1692.02.–1693.05.–?, в 1693 уже колишній), Буцький Петро (?–1695.06.–?), Чуйкевич Олександр (?–1699–1708), Лозинський (?–1708.12.–?), Заліський Іван (1709–1715–?), Якович Левко (?–1715.02.–?), Тройницький Павло (?–1717, на місці писаря), Багаєвський Григорій (?–1718–1729–?), Заньковський Григорій (?–1729.03.–1730.02.–?), Руновський Андрій (1731.04.–1747.3.07.), Бачинський Григорій (?–1749.03.–1759–?), Білуха Петро (?–1768.10.–?), Якович Федір (1770–1774).

ХОРУНЖІ

Шваченко Степан (?–1667.09.–?), Петрашенко Лорофій Дмитрієвич (?–1670–1684–?), Романченко Дорош (?–1678–?), Гавришенко Іван (?–1681–?), Шваченко Степан (?), Воскобійник Кузьма (?–1689.07.–?), Прокопенко Осип (?–1692–1695–?), Яковенко Роман (?–1694.02.–?), Руденко Гаврило (?–1700.07.–?), Дорошевич Левко (?–1708–?), Самарський Дмитро (?–1712–?), Руденко Михайло (1714–1727), Герасименко Павло (1714–1735), Лаврентійович Максим (1734.13.05.–1753–?), Василів Конон (1745), Магденко Василь (1745.11.12.–1755), Вовковняк Юхим (1738.15.03.–1752) Беньковський Лем'ян Андрійович (?–1761–?), Буцький Іван (?–1765.15.08.), Старицький Григорій Михайлович (1765.8.10.–1770.26.05.), Лаврентіїв Семен (?–1767.03.–1770–?), Кулик Степан.

СОТНИКИ

1-Ї ПОЛТАВСЬКОЇ

Іскра Іван (?–1649–?), Черняк Лесько (?–1669.06.–?), Прогонський Герасим (?–1671.01.–1673–?), Жученко Петро (?–1676–1677–?), Степан (?–1677.08.–?), Яковенко Петро (?–1683–?), Нашинський Михайло (?–1683–?), Красноперич Іван (?–1684–?), Яковенко Петро (?–1690–?), Петрашенко Михайло (?–1693–?), Левенець Іван Прокопович (?–1687–1690–?), Нашинський Андрій (?–1691–?), Левенець – 103 – Іван (?–1693–?), Цесарський Магній (?–1694–?), Нашинський Андрій (?–1693–1700.07.–?), Плечник Микита (?–1696–?), Черняк Іван Леонтійович (?–1695.04.–1699–?), Черняк Григорій Іванович (?–1701–?), Кованька Петро (1708.04.), Зеленський Богдан (?–1708.11.–?), Старицький Захар Лукич (?–1711.12.–?), Черняк Яків Лаврентійович (1-ї сотні ?–1715.05.–?; 2-ї сотні ?–1716.03.–1722.12.–?), Тарновський Микола (1-ї сотні: 1724.01.), Черняк Григорій Іванович (1-ї сотні: 1724.01.–1732–?), Старицький Лука Захарович (1727, нак.), Тарновський Іван Григорович

(1732.5.12.–1748), Тарновський Павло Іванович (1736, нак.), Черник Іван Савич (1748.15.11.–1767.05.–?), Федоровський Ярема Федорович ?

2-Ї ПОЛТАВСЬКОЇ

Яковенко Петраш (?–1649–?), Корченко Гнат (?–1696–?), Неначенко Адам (?–1700.07.–?), Самарський Дмитро (?–1714–1718–?; ?–1725–?), Кованько Герасим Петрович (1727.05.1735.05.), Штепа Григорій (1738.16.12.–1752), Кулик Семен (1752–1767), Жученко Василь (1767.05.–?), Вонковник (?–1771.06.–?)

3-Ї ПОЛТАВСЬКОЇ

Оксюта (1649)

ВЕЛИКОБУДИЩАНСЬКОЇ

Хоменко Недан (?–1665.10.–?), Пугач Іван (?–1671.11.–?), Харченко Дмитро (?–1672–?), Хоменко Недан (?–1683–1684–?), Левченко Михайло (?–1690–1704–?), Посач Максим (1693, нак.), Недан Іван (раніше 1718), Левченко Максим (?–1706–?), Кованька Петро Олексіонович (?–1708–?), Калачинський Дмитро (?–1712–?), Левченко Максим (?–1715–?), Сулима Осип (?–1718–?), Семенович Федір (?–1718–1721–?), Калачинський Дмитро (?–1721–1723.05.), Сулима Іван Павлович (1721, нак.; 1723.07.–1734), Сулима Осип (1725, нак.), Сулима Андрій Іванович (1734.13.05.–1771), Сулима Павло Андрійович (1771–1781).

РЕШЕТИЛІВСЬКОЇ

Мираховський Гаврило (1684, нак.), Завадовський Ясько (?–1690–?), Буженко (?–1696.01.–?), Григорій (ран. 1718), (Бужинський ?) Ярема Федорович (?–1714–1718–?), Гаєвський Іван (?–1720.03.–1733), Степанів Семен (1727, нак.), Бузановський Семен (1737.09.12. –1763).

СТАРОСАНЖАРСЬКОЇ

Мисан (?–1658.03.–?), Зарудний Григорій (?–1658.10.–1659.06.–?), Кованька Олексій (?–1659–?), Тарасів Павло (?–1672–?), Мазан Микифор (1690.05., нак.), Манджар Самійло (?–1692–?), Дорошевич Степан (?–1692.03.–?), Іванович Іван (?–1699–?), Карпенко Михайло (?–раніше 1714), Сагайдак Іван (?–1713–1714–?), Тарновський – 105 – Іван Григорович (1715.14.03.–1722.10.–раніше 1723.02.), Павлович Василь (1723.10., нак.), Виблий (?–1724–?), Стафарій (Спафарі) Самійло (?–1725–1726–?), Левенець Іван Іванович (1727.6.10.–?), Заньковський Григорій (1732.17.05.–1745), Згурнос Іван (1745.26.08.– 1759), Заньковський Іван Григорович (1759–1767.03.–?).

НОВОСАНЖАРСЬКОЇ

Семененко Сергій (?–1670.07.–?), Труш Іван (?–1672.05.–?), Мелешенко Янько (?–1680.05.–1684–?), Екглер (?–1696.01.–?), Мелешенко Янько (?–1700–?), Буцький Матвій (1710–1714), Жданович Павло (1715–1725), Бич Григорій (1725., нак.), Левенець Дмитро (1729.5.01.–1739), Афанасьєв (?–1740–?), Сулима (?–1751.09.–?), Ольховський (?–1757–?), Марденко Андрій (1757.9.05.–1769.27.03.).

ПОПОВОГІРСЬКОЇ

Улита Петро (1748.15.01.–1750–?).

БІЛЬСЬКОЇ

Гриюта Іван (?–1659–?), Василенко Конон (1664.08., нак.), Білокун Андрій (?–1672.05.–?), Сакун Іван (?–1688–1690–?), Знаменко Андрій (?–1691–?), Шепель Федір (?–1693–1695.06.–?), Гавришенко Степан (?–1704–?), Юхименко Василь (?–1709–1739–?), Шидцький Федір (?–1714–?), Цесарський Яків (?–1723–?), Лазеренко Марко – 106 – (1721, нак.), Єхименко (Василь ?) (?–1725–?), Цесарський Матвій (?–1729–?), Кот Павло (1739.8.05.–1752.06.–?), Єхименко Василь (1740.01., нак. ?), Довгий Григорій (1744, нак. ?), Тройницький Петро Павлович (1753–1764).

КОБЕЛЯЦЬКОЇ

Борковський Прокіп (?–1649–?), Кулага (Кулга) Іван (?–1667.02.–?), Бражник Гринько (?–1672–1675.06.–?), Чечуга Павло (1672.06., нак.), Сухиня Іван (?–1677.06.–?), Шило Василь (?–1679–?), Хилевський Андрій (?–1684–?), Захарченко Федір (?–1690–?), Хилевський Андрій (?–1691.12.–1696.01.–?), Ярош Іванович (?–1709.04.–?), Тарануха Савва Михайлович (?–1712.10.–1730–?), Козельський Павло (1718.04., 1721, нак.), Бродський Степан (1724, 1725, 1731, нак.), Козельський Павло (?–1733.07.–?), Янович Максим (1734.13.05.–1760–?), Козельський Микита (?–1762–?), Могилевський (?–1765–?).

СОКОЛОГІРСЬКОЇ

Карпо (Сокологорський) (?–1672–?), Олексієнко Павло (1683), Штепа Григорій (?–1690–?), Тимофійович (Тимченко) Федір (?–1715–1729–?), Гординський (?–1715–?), Федорів Федір (1725, нак.; 1729–1732), Вонковицький Матвій (1732.20.03.–1746), Леонтієв Яків (1746.17.02.–1756).

КИШЕНСЬКОЇ

Любчич (?–1657–?), Волошин Петро (?–1663–?), Михайло (?–1672–?), Нещенко Лесько (?–1677–?), Шалений Лукиц (?–1678–?), Харсек Василь (?–1692–1693–?), Москаль-Ряєвський Степан (?–1693–?), Потоцький Григорій (1713–1747), Зарудний Кирило (1722, нак.), Потоцький Тимофій Григорович (1747.15.04.–1750–?).

ПЕРЕВОЛОЧНЯНСЬКОЇ

Маслович Іван (?–1649–?), Олексенко Василь (?–1663–?), Клварфінський Янько (?–1672–?), Мартин (?–1672–?), Олексієнко Андрій (1672–?), Білий Степан (?–1675–?), Моисеєнович Федір (?–1677.10.–?), Олексієнко Андрій (?–1677.12.–?), Безкровний Семен (1691, нак.), Ковальчук Іван (?–1699–?), Безкровний Семен (?–1709.01.–?), Дмитро (?–1709–1714–?), Яковнч Осип (?–1715–1718–?), Вакуленко Павло (1719.09.–1735), Скоиленко Павло (1721, нак.), Ярославський Григорій (1722, нак.), Вовк Осип (1737.25.12.–1750–?), Гетела Михайло (?–1762–?).

КЕЛЕБЕРДИНСЬКОЇ

Янько (?–1672–?), Кова Павло (?–1676.05.–?), Дорошевич Степан (?–1683–1684–?), Донець Яків (?–1688.03.–?), Кованько Мирон Петрович (?–1715–?), Троицький Павло (1716.26.10.–раніше 1722.10.), Сухомлин Матвій (1722, нак.), Чорнушенко (Лешенко, Лишенко) Іван (?–1722–1725), Набок Іван (1725, нак.), Тройницький Павло (1730.30.11.– 1732.11.–раніше 1740.08.), Козельский Микита (Павлович ?), (?–1743–1761).

НЕФОРОЩАНСЬКОЇ

Сухомлин Федір (?–1685–1698–1700), Ганджа Василь (1700–?), Стецько (?–1708–1714–?), Самойлович Трохим (?–1716–1718–?), Савич Гордій (?–1721.03.–1732.06.–?), Лемиденко Степан (1722, нак.), Палецький Іван (1727, нак.), Слоновський Каленик Прокопович (1737.9.12.–1752), Сулима (1752–?).

МАЯЧЦЬКОЇ

Келеберда Іван (?–1689–1690–?), Приима Влас (?–1715–1722–?), Репка (Репчинський) Павло (1722, нак.), Семенович Гордій (1723, нак.), Прийма Андрій (1725–1734), Лисняк Василь (?–1739), Штепа Гаврило (1739.2.04.–1745), Гаврилів Василь (1745.4.03.–1750–?), Парченко Василь (?–1768.12.–?).

КИТАЙГОРОДСЬКОЇ

Іваненко Григорій (?–1715–?), Васильович Стефан (?–1718–1723–?), Маренич Антон (1722, нак.), Григорович Яків (1723, нак.), Головченко Яків (?–1725–?), Семенів Єрофій (1727, нак.; 1729.27.09.–1747), Семенів Павло Єрофійович (1747.6.07.–1755–?).

ОРЛЯНСЬКОЇ

Підстрішний (?–1678–?), Вербицький Петро (?–1694–?), Войцехович Данило (?–1698–?), Медзиновський Петро (?–1715–1718–?), Смоляга Мартин (1722, нак.), Якович Йосип (Дяченко) (1722.10.–1732.10.–?), Псьол-Дяченко Григорій (1740–1747), Лаврентієв Данило Лаврентійович (1749.15.12.–1757), Осовицький Іван (1758–1764).

ЦАРИЧАНСЬКОЇ

Жданович Данило (1712–1721), Тарновський Іван Григорович (?–1722.10.–?), Бабанський Федір (1722–1727), Васильківський Федір (1723, нак.), Белянін Василь (?–1732.07.–?) Бабанський (?–1740–?), Кущинський Іван (?–1752–1762–?), Руновський Олексій (?–1765–?).

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ

Юрієв Васько (?–1659.04.–?), Кублицький Костя (?–1659.04.–?)

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Мельниченко Іван (?–1648.06.–?), Носач Тиміш (?–1649.10.–1650.10.–?), Шкурат Іван (?–1651.07.–?), Герасимів Семен (?–1652.02.–04.–?), Ворониченко Яцько (?–1652.04.–1657–?), Федькович Трохим (1653.10., нак.), Дорошенко Петро Дорофійович (?–1657.10.–1659.07.–?), Ворониченко Яків (?–1658.06.–09.–?), Дорошенко Степан (1659.09., нак.), Горленко Лазар Федорович (1659.09., нак.), Терешенко Федір Терентійович (?—1663.07.–?), Чернявський Григорій (1663.06., нак.), Пісоцький Данило Андрійович (?–1663.06.–07.–?), Горленко Лазар Федорович (?–1664.10.–1668.06.–?), Шишинський (1665.10., нак.), Щербина (Кошовий) Іван (?–1668.12.–?), Трохимів Яків (1669.03., нак.), Маценко Іван (?–1669.04.–1671.05.–?), Третяк Семен (?–1671.07.–1672), Горленко Лазар (?–1672.04.–1677), Маценко Іван (?–1677.12.–1678), Мовчан Федір Лук'янович (?–1678.04.–11.–?), Горленко Лазар (1678.11., нак.), Чернявський Дмитро (1679–1680), Воронько Яків (1679, нак.), Горленко Лазар Федорович (1679–1680.01.– ?, нак.; повний ?–1680.11.–1687.25.07.), Стороженко Іван (1687.08.–1692.02.–?), Чернявський Григорій (1688.03., нак.), Федорович Семен (1688.11., нак.), Ніс Іван Яремович (1690.08., нак.), Горленко Дмитро Лазарович (?–1692.07.–1708.10.), Ніс Іван Яремович (1708.10., нак.; повний 1708.11.–1714), Галаган Гнат (1714– 1739.9.11.), Тимофій Леонтійович (1716.12., нак.), Маркович Федір (1721, нак.), Огранович Михайло Григорович (1722, нак.), Горленко Яким (1723, нак.), Григорій Прокопович (1723, нак.), Йосенко Петро (1728–1729, нак.), Галаган Григорій Гнатович (1739.9.11.– 1763.25.08.), Галаган Іван Григорович (1763.25.08.–1767, нак.), Горленко Петро Якимович (1767–1772, нак.), Тарновський Іван Данилович (?–1772–?), Горленко Петро (?–1773–?), Якубович Олександр Яковнч (1773–1782), Лизогуб Іван (1774, нак.).

ОБОЗНІ

Вовченко Малош (?–1658.10.–?), Пилипович Григорій (?–1672.03.–?), Себастьянович Василь (?–1672.05.–1676.02.–?), Ніс Іван Яремович (?–1677.04.–?), Низькогляд Михайло (?–1678–1680.01.–?), Чернявський Григорій Дмитрович (?–1682.05.–1699.06.–?), Ніс Іван Яремович (?–1705.05.–1708), Ракович Семен Федорович (1709–1716), Огронович Михайло Григорович (1717–1737), Галенковський Федір Васильович (1741.22.01.–1759.12.–?), Лукомський Стефан, Тарновський Петро (?–1765–?), Огронович Яків Михайлович (1767–1770), Кисіль Яків Дмитрович (1771–1777), Умен Микита (?–1779–1781).

ПИСАРІ

Васько (?–1649–?), Себастьянович Василь (?–1659.10.–?), Ракович Семен Степанович (1671–1685), Ракович Семен Федорович (?–1688–1691), Патока Петро (1691–1692), Себастьянович Іван Васильович (1693–1703.09.–?), Лисеневич Гнат (?–1706.07.–1709), Левченко Семен (1709), Себастьянович Андрій Васильович (?–1709.05.–1714), Галенковський Федір Васильович (1715–1741.22.01.), Патока Захар (1719, нак. ?), Александрович Іван (1746.16.04.–1760), Шнурчевський Іван (1760–1775), Ягельницький Іван (1766–1773), Галенковський Андрій Федорович (1776.9.12.–б.т. на місці, 1781).

СУДДІ

Лавринович Федір (?–1657–1659–?), Бурий (?–1669–?), Горленко Лазар Федорович (?–1671.09.–1672), Маценко Іван (?–1672.03.–1676.05.–?), Себастьянович Василь (?–1677.04.–?), Горленко Лазар Федорович (?–1678–1680.01.–?), Маценко Іван (?–1680.11.–?), Христофорович Ян (Грек Іван), (?–1682.05.–1687.02.–?), Кіндратій Тарас (?–1688–1689), Тарасович Кіндрат (1689–1693–?), Ніс Іван Яремович (?–1693.11.–1705.05.–?), Троцина Трохим Васильович (1707.24.05.–1709), Огранович Михайло Григорович (?–1709.05.– 1716), Себастьянович Андрій Васильович (?–1714.07.–1719), Маркович Іван (?–1719.05.–1724.19.10.), Зеленський Василь (?–1728–?), Ягельницький Михайло (?–1728–1741–раніше 1749.15.09), Огронович Яків Михайлович (?–1734–1760), Галаган Іван, Лукомський Стефан (?–1758.09.–?), Александрович Іван (1760.21.06.–1771), Романович Іван, Равич Олександр (1771.28.04.–1774–?), Александрович Яків Іванович (1771.13.07.–б.т. на місці суддї, 1781.4.02.).

ОСАВУЛИ

Маценко Іван (?–1668.01.–1669–?), Трохимович Яків (?–1669.03.–?), Чернявський Григорій Дмитрович (?–1672.05.–?), Корнієнко Зінець (?–1676–1680.01.–?), Носач Михайло Степанович (?–1676.10.–?), Мовчан Федір Лук'янович (?–1677.04.–?), Ніс Іван Яремович (?–1682.05.–1687–?), Золотаренко Іван Федорович (?–1676.02.–1682.05.–?, підосавул), Портянка Семен Федорович (?–1688.03.–1691–?), Ніс Іван Яремович (?–1692–1695–?), Портянка Семен Федорович (?–1693–1695–?), (?–1703.09.–1708–?), Чернявський Степан Григорович, Самойлович Василь, Галенко Василь Харлампійович (?–1709.09.–?), Левченко Семен (?–1708.11.–?), Мовчан Михайло Федорович (?–1709.05.–1741), Панченко Григорій (1710–1734.11.–?), Білецький–Носенко Микифор Петрович (1738–1761), Величко Михайло (?–1741–?), Стороженко Михайло (1741), Величко Яків Степанович (1742–1764), Занькевич (?–1766–?), Кисіль Яків (1764–1771), Білецький–Носенко Семен (?–1767–?), Мазаракій Григорій Іванович (1770.30.04.–1771.14.02.), Умен Микита (1771.5.08.–1776), Яновський Яків Антонович (1771.3.07.–1781).

ХОРУНЖІ

Портянка Семен (?–1669–?), Семенів Андрій (?–1672.05.–?), Данилович Семен (?–1676.02.–?), Даценко Семен (?–1682.05.–?), Лисеневич Гнат, Портянка Семен (?–1699.06.–?), Даценко Семен (?–бл.1700–?), Михайло Григорович (?–1708–?), Носенко–Білецький Іван (1708–1709), Носенко Петро (1709–1710), Семенович Іван (1715–1744), Носенко–Білецький Іван (1720–1724), Дубель Григорій Миколайович (?–1725, підпрапорний–1733), Маценко Антон (1733–1746.11.–?), Савич Данило (1747–1755), Яновський Антон (1749–1760–?), Кисіль Яків (1757–1764), Марковський Федір (1764–1771), Умен Микита (1767–1771), Галенковський Андрій Федорович (1771.5.07.–1776), Троцький Іван (1771–1781), Мазаракій Семен Андрійович (1781.10.08.–1782), Якубович Дем'ян, б.т. (на місці, 1781).

СОТНИКИ

4-Х ПРИЛУЦЬКИХ

Кременчуцький Сава (?–1649–?), Шкурат Іван (?–1649–?), Проценко Семен (?–1649–?), Терешенко Павло (?–1649–?), Данилів Іван (?–1651–1659–?), Лук'янович Аврам (?–1661.05.–?), Тимків Гнат (?–1661.05.–?), Тишенко (Тимченко) Сава (?–1665–1666.10.–?), Семенів Федір (?–1669–?), Григорій Пилипович (?–1676.02.–?), Куриленко Юхим (?–1682.05.–?), Маценко Євстахій (?–1683–?), Маценко Євстахій (?–1687.02.–1688.11.–?), Золотаренко Яків Кіндратович (1690–1709), Маркович Іван Маркович (1709.21.03.–1719), Маркович Федір Маркович (1719–1724), Журавський Федір (1721, нак.), Носенко–Білецький Петро Іванович (?–1724.07.–1733), Лукомський Степан Степанович (нак.: 1735.21.01.–1737; повн. 1737–1747), Гуленко Андрій Іванович (1747–1758.06.), Гуленко Павло (?–1760–?), Носенко–Білецький Юрій (Георгій) Петрович (?–бл. 1760–?), Свирський Федір (?–1767–?), Гудима Григорій Павлович (1769.19.01.–б.т., на місці сотника 1781.4.05.).

1-Ї ВАРВИНСЬКІ

Антоненко Микита (?–1649–?), Ракович Михайло (?–1672.05.–?), Моренець Ярема Савенко (?–1676.02.–1682.05.–?), Ляшко–Тарновський Федір Іванович (?–1689–1694–?), Патока Петро (?–1710–?), Тарновський Михайло Федорович (1714–1729), Михайлів Марко (1723, нак.), Косенко Мойсей (1726, нак.), Себастьянович, Тарновський Матвій Андрійович (1731–1735), Кониський Дмитро Григорович (1736–1753.05.–?), Тарновський Михайло (1744, нак.), Барановський Андрій Іванович (1757.12.07.–1763.2.02.), Жила Осип Петрович (1763.22.02.–1781.10.08.).

2-Ї ВАРВИНСЬКОЇ

Андрійович Федько (?–1649–?), Андрій Іван (Мішенко) (?–1672.05.–?), Тарновський Іван Данилович (1760.9.11.–1769.19.01.), Троцина Фаддей Іванович (?–1772–?), Магеровський Яків (1773–1781).

ГОЛЯНСЬКОЇ

Колос Василь (?–1649–?), Старуша Мартин (?–1653.12.–?).

ЖУРАВСЬКОЇ

Бульба Федір (?–1649–1669–?), Биченко Матвій (?–1672.05.–?), Левченко Степан (?–1676.02.–1695), Кисіль Іван, Якубович Дем'ян Федорович (1711–1712), Ягельницький Михайло (1712–1728), Кульбачанський Корнилій (1726, нак.), Гаркуша (1728, нак.), Тарасевич Федір (1729–1753), Тарновський Петро Данилович (1764.8.09.–1771.10.11.), Лукомський Іван (1771–б.т. на місці сотника, 1781).

ІВАНИЦЬКОЇ

Гриценко Стефан (?–1649–?), Гриценко (?) Степан Степанів (?–1653.12.–?), Миненко Сава (?–1672.05.–1691.06.–?), Семенович (?–1694–?), Боголюбець Степан (1701, нак.), Минцький Павло (1700–1709), Варениченко Василь (?–1710.05.–?), Волошин (Григораш) Григорій (1710–1721.10.06.), Стороженко Іван Андрійович (1721–1727), Дмитренко Захарій (1723, нак.), Минцький Павло (1727–1737), Свирський Федір (1738.24.12.–1764), Войтенко, Стороженко Григорій (1770.26.04.–1781).

2-Х ІЧНЯНСЬКИХ

Головацький Петро (1648.12., полковник Ічнянський), Янович Іван (?–1649–?), Грищенко Федір (?–1649–?), Герасимів Семен (?–1653.12.–?), Романович Матвій (?–1659.09.–1662.06.–?), Вовченко Іван (?–1672–?), Стороженко Іван Федорович (?–1676.02.–1681–1687), Олександр (?–1691.05.–?), Яків Миронів (?–1694–?), Стороженко Андрій Іванович (?–1700.06.–1715), Дараган Герасим (1709, нак.), Стороженко Григорій Андрійович (?–1715.11.–1741), Стороженко Григорій Андрійович (?–1715.11.–1741), Стороженко Андрій Григорович (1741–1752), Новицький Іван (1753–1763), Романович Іван (1772–1778–?), Романович Петро Іванович (?–1780–1781).

КОРИБУТІВСЬКОЇ

Федоренко Лесько (?–1649–?), Семенів Степан (?–1653.10.–1654–?), Павлович Гнат (?–1661.10.–?), Драник Яцько (?–1672.05.–?), Ясликівський Павло (?–1739–?), Левандовський Самійло (1740–1750), Мойсей (1740, нак.), Дембовський Павло Іванович (1751–1759), Рудковський Василь (1760.20.05.–1767.8.06), Соколівський (?–1767–?), Журахівський Влас (1767–1777), Воротиляк Степан (?–1777.12.–1781).

КРАСНОКОЛЯДИНСЬКОЇ

Деркач Давид (?–1649–?), Богуславець Василь (?–1653.06.–?), Гавриленко Тишко (?–1653.10.–1654–?), Самойлович Іван (?–1664.12.–1665.01.–?), Сич Денис (?–1666.10.–?), Печеня Данило (?–1672–?), Загурський Павло (?–1672.02–06.–?), Андрієнко Тиміш Юрійович (1681–1701), Салогуб Корній (1701–1708), Лащинський Леонтій (1710–1717), Тимошевський Іван (1712, нак.), Ангелієвський Марко Іванович (1717–1733), Карпенко Іван (1723, нак.), Білецький Іван (1727, нак.), Максимович Петро Семенович (1736–1764), Купчинський Василь (1740, нак.), Минецький Іван Павлович (1764–б.т. 1781, на місці сотника).

МОНАСТИРИЩЕНСЬКОЇ

Мальченко Дацько (?–1649–?), Городенко Іван (?–1650.03.–?), Карасенко Левко Петрович (?–1672.05.–?), Іван Михайлів (?–1676.02.–?), Карасенко Левко Петрович (?–1682.05.–1704–?), Соханський Павло (1716.9.07.–1722), Ягельницький Михайло (?–1723.10.–?), Соханський Павло (?–1724–?), Карась Павло (1725, 1727, нак.), Донець Андрій (1728, нак.), Зеленський (Забарний) Григорій (1728.07.11., нак.), Романович Іван (1728–1763), Романович Петро Іванович (1763.4.10.–1772), Романович Михайло Петрович (1772.15.08.–1781.10.08.).

ПЕРЕВОЛОЧАНСЬКОЇ

Маськович Іван (?–1649–?), Лукомський Степан Васильович (1757.12.12.–1763.9.10.), Лукомський Степан Степанович (1763.9.10.–б.т. на місці сотника, 1781.4.05.).

СРІБНЯНСЬКОЇ

Федоренко Павло (?–1649–?), Міщанин Сидір (?–1666–?), Тимченко Данило (?–1670.10.–1672.05.–?), Вовчанський Іван (?–1672–?), Савенко Петро (?–1676.02.–?), Білецький–Носенко Іван Іванович (?–бл.

1680–?), Трощина Трохим Васильович (?–1682.04.–1705.24.05.), Громка Василь, Трощина Андрій Трохимович (1707.24.05.–1739.13.01.), Іваненко Петро (1738, нак.), Федорович Ярема (1723, нак.), Трощина Микола Антонович (1739.13.01.–1755.1.12.), Масло Осип (1755.1.12.–1772), Часник Олександр Васильович (1772.5.06.–1775.3.04.), Кисіль Андрій Якович (?–1779–1781)

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ

Черниявський Дмитро (?–1659.09.–10.–?) Малов Іван (?–1659.09.–10.–?).

СОСНИЦЬКИЙ ПОЛК (1648–1649, 1663–1664)

ПОЛКОВНИКИ

Рукашка Леонтій (?–1648–1649–?), Скидан Яків (?–1663–1664–?).

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Коровка Яків Карпович (?–1653, нак.), Пашко (1654, нак.), Веремїїв (Єремієнко) Опанас (1654.03., 1656, нак.), Обуйноженко Яків (1657, нак.), Оникієнко Тимофій (1654.06., 1655.05., нак.), Яременко Михайло (1655, 1656, нак.), Гулянитський Іван (1656.05., 1657.06., нак.), Йосипович Роман (1657, нак.), Плотник Іван Якович (Терник Іван) (1664–1665), Рославець Петро (1659–1663, нак.; 1663–1664, повний), Петрів Прокіп (1661, нак.), Острянин Левко (1665–1667) і при ньому і пізніше нак., Олексійович Тимофій (?–1669), Рубець Михайло (?–1666–?, нак.), Небаба Михайло (1666–1667), Рославець Петро (?–1668.01.–1672.12.), Шумейко Сава (1672.12.–1673.03.), Рославець Петро (?–1673.11.–1676.06.), Дашенко Григорій (1672, нак.), Жоравка Тимофій Олексійович (1676.28.07.–1678.07.), Рубець Михайло (1676, 1677, нак.), Мовчан Федір (?–1678.05.–06.–?), Коровка Григорій Карпович (?–1678.10.–1681.08.–?), Осауленко Гнат (1679, нак.), Мархоленко Михайло (1680, нак.), Самойлович Семен Іванович (?–1682.07.–1685.7.06.), Самойлович Яків Іванович (1685.07.–1687.07.), Жоравка Тимофій Олексійович (1687.07.–1689.08.), Мархаленко Михайло (1693.04., нак.), Миклашевський Михайло Андрійович (1689.07.–1700–раніше 1702.02.), Завадовський Яків (1690.02., нак.), Колчевський Федір (1695, нак.), Силенко Прокіп (1701, 1703–1704., нак.), Завадовський (?–1704.11.–?), Миклашевський Михайло (?–1705.02.–1706.03.), Силенко Прокіп (1706–1707, нак.), Чарниш Іван, Скоропадський Іван Ілліч (1706–1708), Полубинський Станіслав (1706.07–нак.), Соболевський Семен (1708, нак.), Силенко Прокіп (1708.03., нак.), Жоравка Лук'ян Іванович (1709–1719), Силенко Прокіп (1709, 1710, 1712, нак.), Рубець Ілля (1711, нак.), Чорнолуський Іван (1719, 1721, 1722, нак.), Галецький Семен (1719, нак.), Лизогуб Яків (1721, нак.), Миклашевський Андрій Михайлович (1722, нак.). Борозна Іван (1722, нак.), Корецький Петро (1722–1723, нак.), Березовський Семен (1723, нак.), Кокошкін Леонтій (?–1723.10.–1724), Пашков Іван (1724–1727), Борозна Іван (1724, нак.), Миклашевський Степан (1725, нак.), правління: Єсимонтовський Опанас, Галецький Семен, Максимович Степан; Дуров Олександр Іванович (1730.10.–1734.3.05.), Радішев Опанас Прокопович (1734–1741), Ханенко Михайло (1738, нак.), Максимович Федір Дмитрович (1741.23.09.–1756.03.–?), Борсук Яким Якимович (1757.23.06.–1759), правління: Дублянський Олександр, Миклашевський Петро; Карнович Степан Юхимович (?–1762–?), кн.Хованський Юрій Васильович (1763–1767), Миклашевський Михайло (1769–1773), Завадовський Іван Васильович (?–1774–?), Завадовський Яків Васильович (1778.24.11.–1783.28.06.).

ОБОЗНІ

Лащенко Гаврило Федорович (?–1665.12.–1676.02.–?), Тимофійович Григорій (?–1678.12.–1683.01.–?), Дерев'янко Ісак Єрмолайович (?–1687.07.–?), Журман (Турченко) Дмитро (?–1688.05.–1702.06.–?), Силенко Прокіп (?–1703.05.–?), Шрамченко Леонтій (?–1708–1711.08.–?), Силенко Прокіп (?–1714), Іскра Захарій Юрійович (1714–1721), Силенко Прокіп (?–1722–?), Галецький Семен Якович (1726, нак.), Косович Степан (1735, похідний), Єсимонтовський Опанас Іванович (1728.16.01.–1738.04.–?), Ханенко Іван Ланилович (1738–1741), Юркевич Григорій Трохимович (1741–1757.5.03.), Скорупа Павло Григорович (1757.03.–1772), Рославець Василь Осипович (1772–1776), Лайкевич Кіндрат Петрович (1778–1781).

СУДДІ

Семенів Пилип (Андрій) (?–1654–?), Петрів Яцько (1655), Кімберович Марко (?–1660.11.–?), Хоренович Федір (1669), Плотний Іван Якович (?–1669–?), Колничий Самійло Іванович (?–1671.09.–?), Судієнко Андрій Іванович (?–1670–1673–?), Аврамов Андрій (?–1674–1675–?), Улезько Яків Петрович (?–1676.02.–1678.07.–?), Колничий Самійло Іванович (?–1679.10.–1694.06.–?), Пушкаренко Давид Трохимович (?–1696.06.–1699.08.), Завадовський Яків (?–1703.10.–1705.02.–?), Ракушка-Романовський Іван Романович (?–1705.05.–1708.05.–?), Рубець Юрій Ілліч (1709–1713), Силенко Прокіп (1709–?), Рубець Семен (?–1714–?), Силенко Прокіп (?–1722), Рубець Семен (?–1723–1724–?), Скорупа Григорій (?–1725–?), Максимович Степан (1725, нак.), Галецький Семен Якович (1726, нак.), Ханенко Микола Ланилович (?–1728.01.–1737), Старосельський Степан (1728, нак.), Єсимонтовський Опанас Іванович (?–1729–?), Скорупа Григорій Лем'янович (1730, нак.), Рубець Андрій Моисеєнович (1737–1754), Лобисевич Кирило Кирилович (?–1757–?), Малишевський Петро Якович (1758–1763), Лишень Петро (?–1765–1766–?) Косач Петро (?–1769–?), Дінович Олексій (?–1782)

ПИСАРІ

Литушкін Ілля (?–1654–?), Молянка Яків (?–1656–?), Середа, Воробій Іван (?–1669.02.–?), Чемерис Гаврило (?), Козакевич Іван (?–1672.05.–?), Воробій Іван (?–1672–?), Романович Василь (1677), Підгурський Микола Семенович (?–1676), Кроткевич Григорій (1685–1690), Давидович Іван, Дорошенко Григорій (?–1696–?), Покорський Опанас (1698–1707), Носкевич Горпф (1699.06.–1705.02.), Панкевич Євстахій (?–1708–?), Отвиновський Григорій (1709), Дублянський Павло (1709–1715), Скомпа Григорій (1715–1725), Максимович Степан (1724.09.–1725.09.; 1727–1730), Косович Федір, Юркевич Григорій Якович (1734–1741), Петрункевич Степан Хомич (1741.19.02.–1754), Губчиць Петро Васильович (1754.11.11.– 1757), Косач Степан (1757–1760), Косач Петро (1760–1767), Федорович Степан (1769–1778), Жданович Іван (?–1781–?).

ОСАВУЛИ

Григорієв Іван (?–1654.02.–?), Журман Дмитро (?–1669.02.–1672.–?), Щербак Василь Юрійович (?–1669.02.– 1676.07.–?), Іван (Іван) Михайлович (бл.1670), Нужний Олексій (?–1675–?), Осталів Іван (?–1676), Нужний Олексій (?–1681.06.–?), Трушенко Яків (Юцько) (?–1687.07.–?), Коровка-Вольський Гнат Григорович (?–1690.07.–1694.06.–?), Завадський Яків (?–1693.03.1703–?), Старосельський Григорій (1700–1703), Протиченко Артем (?–1701–?), Чорнолуцький Іван Маркович (?–1703.05.–1706), Галецький Семен (1707.01.–1712), Яворський Павло (?–1709.11.–1731), Яворський Михайло Павлович (?–1716, 1717, нак.; 1731–1735.17.09.), Березовський Семен (?–1713.03.–1728.07.–?), Єсимонтовський Опанас (1728–1736), Немирович-Данченко Пилип (1735.17.09.–1737), Якимович Степан Якимович (?–1731.09.–1742.10.–?), Немирович-Данченко Гнат Микитович (1737–1748), Малишевський Петро Якович (1741–1757.07.–?), Косач Степан Васильович (1748–1754.12.–?), Лишень Андрій (1752), Лишень Петро (1757–1763), Лобисевич Павло Васильович (1757–1764), Гаєвський Григорій Григорович (1764–1773), Савицький Григорій Савич (1764.9.08.–?), Паньківський Федір (?–1764–1767–?), Михайловський Григорій (1767), Великошапка Григорій (1773–1782), Рославець Василь (?–1772), Вітвицький Василь (1774), Плешко Федір (1778–1782).

ХОРУНЖІ

Хмелевський Леон (?–1650–?), Жлудковський Тимофій (?–1654–?), Валькевич Василь (?–1661–1672–?), Квех Микифор (прапорщик; ?–1676), Юркевич Іван (?–1686–?), Улезько Тиміш (?–1687–?), Силенко Прокіп (?–1690–?), Кожуховський Осип (?–1692–?), Юркевич Іван (?–1696.02.–1706–?), Кольчевський Данило (?–1706–?), Скоробагатий Федір (?–1708–?), Данченко Пилип (?–1708–?), Якимович Степан (?–1708.11.–1730–?), Данченко Федір (?–1723.10.–1732–?), Косович Степан (1738.15.03.–1740), Рубець Андрій (1732–1737), Малишевський Петро (1738–1741), Велинський Іван (?–1740–?), Велинський Василь Іванович (?–1740–?), Данченко Григорій (1738–1760), Якимович Михайло (1741–1760), Гаєвський Григорій (1760–1763), Малишевський Федір (1762–1767), Федораченко Юхим (?–1767–?), Старосельський Михайло (1767–?), Савицький Григорій Савич (1764.9.08.–1779), Лайкевич Кіндрат Петрович (1771–1778), Шкрад-Хмелевський Михайло (?–1782).

СОТНИКИ

1-Ї СТАРОДУБСЬКОЇ

Слухановський-Полулях (?–1650–?), Веремієнко Гаврило (?–1654.01.–?), Василь (Пободайло ?) (?–1660.11.–?), Рушанський Леонтій (?–1664.09.–?), Кграмченко Павло (?–1668–1669–?), Рубець Михайло (?–1669.01.–?), Мархаленко Михайло (?–1671.09.–?), Дашкевич Кузьма (?–1672.06.–?), Мархаленко Михайло (?–1675.05.–?), Журман Дмитро (?–1676–?), Гудович Павло (?–1680–?), Мархаленко Михайло (?–1682–1685.09.–?), Пушкаренко Давид Трохимович (?–1687.25.06.–?), Чорнолуцький Миколай Маркович (?–1687–1693–?), Силенко Прокіп (?–1693.03.–1706.05.–?), Єлінський Осип (?–1708–?, нак. ?), Чорнолуцький Іван Маркович (?–1707.01.–1723), Данченко Пилип (1723, нак.), Борозна Іван Лаврентійович (?–1723.08.–1725.10.–?), Судієнко Іван (1724, нак.), Галецький Семен Якович (1725–1734.10.11.), Янченко Радіон (1727, нак.), Данченко Пилип (1733, нак.), Галецький Петро Семенович (1734.10.11.–1738), Велинський Василь (1734, нак.), Косович Степан (?–1735–?), Якимович Яків Степанович (1739.23.01.–1758), Соболевський Володимир (1758–?), Гром Василь Євдокимович (1770–1782), Семека Яків (1770.13.12.–1781.24.05.).

2-Ї СТАРОДУБСЬКОЇ

Силевич Андрій (1740–1750–?), Велинський Василь (1742, нак.), Слухановський Опанас (?–1758–1777–?).

НОВОМІСЬКОЇ

Скоробагатий Федір (?–1711.03.–1714.10.–?), Дублянський Павло Романович (1715–1730), Романовський (1723, нак.), Васильович Іван (1723, нак.), Козловський Стефан (1723, нак.), Жоравка Федір (1724, нак.), Силевич Тиміш Прокопович (1724–1729, нак.; 1731–1737.12., повний), Силевич Андрій Тимофійович (1735, нак.), Малишевський Петро (1736, нак.), Силевич Андрій Тимофійович

(1740–1767), Силевич Федір (?–1782), Горлянкевич Лем'ян (1783.01.).

ТОПАЛЬСЬКОЇ

Василевич Роман (?–1654.01.–1657.02.–?, раніше 1660.09.), Рубченко Іван (?–1669.11.–?), Рубець Михайло Іванович (1669–1670.05.–?), Семенович Терех (?–1672.02.–?), Рубець Михайло Іванович (?–1672–1673.06.–?), Хромченко Павло Андрійович (?–1676.02.–1682.06.–?), Рубець Михайло Іванович (?–1686.09.–?), Кольчевський Федір Опанасович (?–1687.07.–1691.10.–?), Юхим (1693.10., нак.), Кожуховський Григорій Петрович (?–1694.06.–1695–?), Полубенський Станіслав (?–1696–?), Кожуховський Григорій Петрович (?–1699–?), Модзалевський Федір (?–1700.04.–1703.10.–?), Полубинський Станіслав, Модзалевський Федір (пізніше 1705.11.–1706.05.), Коровка-Вольський Федір (1706.05.–?), Скоробагатий Федір Сидорович (?–1708.12.–1713), Янджул Клим Якович (1708.07., нак.; 1713–1725, повний), Янжул Михайло Климович (1723, нак.), Немирович-Данченко Пилип (1726–?), Гамалія Іван (?–1727.10.–1731.01.–?), Немирович-Данченко Пилип (?–1735), Янжул Михайло Климович (?–1735.03.–1751), Рубець Григорій (1751.29.11.–1769), Рубець Василь Іванович (1772–1782).

НОВГОРОДСЬКОЇ

Андрійович Василь (?–1649.04.–?), Коробка Яхно (?–1653.07.–?), Горбовецький Михайло Степанович (?–1654.01.–?), Горбовець Стефан (?–1654–1656.12.–?), Васильович Іван (1656.04., нак.), Горбовець Михайло Степанович (?–1660.01.–?), Маленовський Семен Федорович (?–1661.08.1662.05.–?), Запаревський Павло (?–1663–?), Стремниченко Павло (?–1663.09.–?), Маленовський Семен Федорович (?–1666.01.–1668–?), Стефанович Захар (?–1669.11.–1672.05.–?), Чарнавський Михайло (?–1673.05.–11.–?), Черняй Василь (?–1675.12.–?), Стефанович Захар (?–1676.02.–?), Пушкаренко Давид (?–1679.07.–?), Стефанович Захар (?–1680.04.–?), Григорович Опанас (1681.03., нак.), Карнаух Костянтин Мартинович (1680.26.05.–1684–?), Пушкаренко Давид Трохимович (?–1686.06.–08.–?), Іванович Андрій (1687.06., нак.), Стягайло Іван (?–1686.09.–1687.07.–?), Пушкаренко Давид Трохимович (?–1687.08.–1691.05.–?), Бучковець Федір Іванович (1688.07., нак.), Карнаух Костянтин Мартинович (1691.07., нак.), Стягайло Іван (?–1691.08.–1692–?), Жоравка Лук'ян Іванович (?–1693.11.–1709.02.–?), Антіох Михайло (1696, нак.), Стягайло Іван (1698.06., 1699.08., нак.), Пушкаренко Давид (1703, 1704.04., нак.), Афанасьєв Василь (1709.07., нак.), Березовський Семен (?–1710.03.–1712), Кутневський-Гарашенко Данило Герасимович (1712.15.01.–1715.03.), Лісовський Федір (1715.10.03.–1718.06.–?), Шепеленко Григорій (нак., повний –1718.17.11.–?), Пекалиицький Парфен (1718, нак.), Лісовський Федір (?–1722), Зеновим Манойло (1721, 1723, нак.), Онопрієнко Федір (1722, нак.), Галецький Семен Якович (?–1722.05.–1725.06.–?), Зіневич Данило (1724–1725, нак.), Судієнко Іван Андрійович (1724, нак.), Христичевський Василь Тимофійович (1725–1727), Несторович Дем'ян (1728, нак.), Кутневський Данило (?–1729.06.–?), Поморанський Петро (1725, 1728, 1729, 1734, нак.), Христичевський Василь Тимофійович (1729–1738), Зіневич Данило (1730, нак.), Нестерович Дем'ян (1730, 1734–1735, 1737, нак.), Судієнко Стефан Іванович (1730, 1732, 1736, нак.; 1739.31.01.–1744.05., повний), Петрів Хома (1742, 1764, нак.), Судієнко Стефан Іванович (1745.28.03.– 763), Сорока Федір (1752, нак.), Рачинський Андрій Андрійович (1763.7.08.–1780.02.).

ШЕПТАКІВСЬКОЇ

Куриленко (Кирилів) Тимофій (?–1654–1660.02.–?), Ісаєнко Василь (1660–?), Бунак Юрій (? – 1672.04. – ?), Ісаєнко Василь (?–1677), Тимох (?–1680–?), Тимофійович Ларко (? –1682–1687–?), Андрійович Тимофій (?–1688.04.–?), Маньківський Карпо Іванович (?–1692–1701), Шейменко Василь Тимофійович (?–1709.10.–1720), Шейменко Нестор Васильович (?–1723–?), Шейня Іван Васильович (1725–1727, нак.), Немирович-Данченко Гнат (?–1727.08.–?), Маньківський Іван Карпович (1728–1757–?), Маньківський Петро (?–1759–1778), Худорба Архип (1779.3.11.–1782).

ПОГАРСЬКОЇ

Шох Павло (?–1649.06.–?), Яремієнко Гаврило (?–1659–?), Набатенко Аверкій Тимофійович (?–1662.04.–?), Яремієнко Гаврило (?–1663.06.–1669.11.–1670.07.–?), Тимофійович Лазар (Лазаревичі) (?–1672.05.–1676.02.–?), Купецький Вакула Петрович (нак.), Яремієнко Гаврило (?–1677.03.–1680.03.–?), Яремієнко Тарас Гаврилович (?–1681.05.–1698–?), Якименко Іван (1683, нак.), Черноверр Гнат Володимирович (1683.04., нак.), Яремієнко Василь Гаврилович (1688.06., нак.), Юхимович Олександр (1689.09., нак.), Черноверр Гнат Володимирович (1690.06., нак.), Шеремет Тимофій Федорович (1697.08., нак.), Подоляка Артем Олексійович (?–1697.01.–1698.05.–?), Мовчан Іван, Іскра Захар (?–1701–?), Яремієнко Тарас Гаврилович (?–1703.04.–1705–?), Подоляка Артем Олексійович (?–1705.11.– 1707.12.–?), Галицький Семен Якович (1706–1707, нак.), Іскра Захар Юрійович (?–1708.01.–?), Соболевський Семен (?–1708.–1709), Іскра Захар Юрійович (1709.11.–1712.10.–?), Михейович Огій (1710.06., нак.), Гетун Максим Іванович (1711–1712, 1716, 1718, 1719, нак.), Кашуба Гордій Гаврилович (1712, нак.), Галецький Семен Якович (?–1712.10.–1722.08.–?), Черноверр Никифор Гнатович (1716, нак.), Соболевський Семен (1717, нак.), Сорока Семен Давидович (1720, нак.), Гетун Максим Іванович (1723, 1724, 1729, нак.), Галецький Леонтій Якович (1722, нак.), Соболевський Семен (1722–1738), Рухлядка Осип (1722, 1723, 1725, нак.), Підгаєцький Роман (1723, нак.), Круковський Іван Михайлович (1725–1727, нак.), Панюшка Кирило (1734–1735, нак.), Білий Опанас (1734, 1736, нак.), Соболевський Василь Семенович (1738–1750–?), Соболевський Володимир (?–1765–1768–?), Лобко Якін (?–1781–?). Сотником Був Тарасевич Федір Осипович.

БАКЛАНСЬКОЇ

Морський Михайло (?–1672–?), Богданович Андрій (?–1676.02.–?), Ширай Терентій (Терех) Гаврилович (?–1676.08.–1696.03.–?), Гудович Павло (?–1697.09.–1700.05.–?), Мовчан Іван Мойсейович (?–1701.09.–1706–?), Готовець Лукьо Григорович (1706.04., нак.), Пучковський Степан (1706.08., нак.), Половшка Григорій Тимофійович (1707, нак.), Гудович Андрій Павлович (?–1709.02.–07.–?), Галецький Леонтій Якович (1709–1710), Соколовський Антип (?–1710.05.–1727), Єсикорський Петро (нак.), Гарявський (Ванрявський) Василь (1717, 1720, 1723, 1724, 1725, нак.), Косач Василь (1725, нак.), Уласович Григорій (1725, нак.), Галецький Леонтій Якович (1727–1728.06.–?), Кибальчич Тарас (1729, нак.), Ширяй Іван (1729, нак.; 1730–1731, повний), Косач Василь Петрович (1732–1756), Соколовський Андрій (1733, нак.), Сорока Леонтій (1737, 1738, нак.), Губчиць Михайло Васильович (1756.23.07.–1765.28.12.), Лишень Петро (1756, нак.), Косач Григорій (1766.14.03.–1767.12.–?), Ноздря Микола (1774–1781).

2-Х ПОЧЕПСЬКИХ

Тулиновський Микола (?–1648.04.–1649.06.–?; 1-ї сотні), Прокопович Крисько (?–1649.03.–06.–?; 1-ї сотні), Ширай Семен (?–1648.12.–1649–?), Якович Кирило (?–1651.11.–1653.07.–?), Рославець Петро Іванович (?–1653.02.–1654.02.–?), Сидорів Михайло (?–1654.08.–?), Андрій (?–1656–?), Рославець Петро (?–1657–?), Карпаченюк Семен (?–1657.03.–07.–?), Рубан (?–1660–?), Рославченко Авдій Іванович (?–1665.12.–1670.04.–?), Ходневич Федір (1666.05., нак.), Ноздря Наум Григорович (?–1670–?), Базилевич Левко (?–1670.09.–?), Ходневич Федір (?–1671.03.–?), Рославченко Авдій (?–1672.05.–1676.02.–?), Ноздря Наум Григорович (?–1676.08.–?), Якович Кирило (?–1676.11.–1677.02.–?), Ноздря Наум Григорович (?–1677.03.–?), Кошарський Яків Федорович (?–1677.03.–05.–?), Рославченко Авдій (?–1678–?), Васильович Мойсей (1679.09., нак.), Якович Кирило (1679.06.–09., нак.), Ноздря Наум Григорович (?–1679.04.–1687.07.), Якович Кирило (1685.03., нак.), Васильович Мойсей (1685.01.–10., нак.), Байдак Адам Іванович (1687.07.–1690.06.–?), Плушенко Яків Павлович (1687.07., нак.), Васильович Мойсей (1689.09., нак.), Кроткевич (Короткевич ?) Григорій (?–1691.02.–07.–?), Андрійович Василь (1692.09., нак.), Мартинович Осип (?–1691.10.–1695.06.–?), Карнович Антон (1693, нак.), Коровка-Вольський Гнат (?–1695.10.–1696.05/06.), Булашевич Іван (Яків) (1695.01., нак.), Рославець Лук'ян (1696.05./06.–1697–?), Карочка Кіндрат Михайлович (1698.07.–09., нак.), Якович Кирило (1699.01., нак.), Мартинович Осип (?–1700–?), Рославець Лук'ян (?–1700.06.–1701.06.–?), Алфьоров Кузьма (?–1702–?), Ноздря Пилип (1702.08., нак.), Шухаренко Сава (1702.10., нак.), Ботвинка Євстахій Семенович (1705.05.–1706.02., нак.), Рославець Лук'ян (?–1709.05.–?), Губчиць Іван Михайлович (?–1710.03.–1729–?), Янковський Михайло (1723, нак.), Рославець Дмитро (1729–1731, нак.), Губчиць Іван Іванович (1733–1734, нак.; 1735.19.05.–1749.7.11.), Варявський Василь (1734–1735, нак.), Ботвинка Микита (1742–1744, нак.), Старосельський Михайло Якович (2-ї сотні, ?–1748–1761.15.09.), Губчиць Василь Іванович (1-ї сотні, 1749.7.11.–1764.9.02.), Карнович Антон (1759, нак.), Дівович Олексій Данилович (1-ї сотні, 1764–1769), Старосельський Яків (2-ї сотні, 1761–1762.02.–?), Аршуков Мойсей Данилович (2-ї сотні; 1764–1782), Молявка Кирило (2-ї сотні, 1766, нак.), Булашевич Олексій (1-ї сотні, ?–1772–?).

МГЛИНСЬКОЇ

Біленін Микифор Васильович (?–1654–?), Жук Ісак (?–1659.05.–?), Єсимонтовський Андрій (?–1669–1671), Ісай Лук'янович (1671.01.), Берло Іван (1671–1672.11.–?), Єсимонтовський Іван (?–1673–?), Лось Павло Федорович (?–1674.11.–1676.02.–?), Красний Іван, Станенко Іван (?–1679–?), Єсимонтовський Іван федорович (?–1680.06.– 1681.12.–?), Лапенко Кузьма (1681.01., нак.), Романовський Іван Романович (?–1682.06.–1687.10.–?), Паламаренко Іван (1685, 1686, нак.), Осип Іванович (1687.04., нак.), Єсимонтовський Іван (1687, нак.), Парфененко Григорій Семенович (1687–1689.02.–?), Романовський Іван Романович (?–1689–1705.05.–?), Парфененко Онуфрій Семенович (1689, нак.), Калигов Федір (1690, нак.), Браславець Іван (1694, нак.), Симоненко Михайло (1695, нак.), Парфененко Григорій Семенович (1697, 1703, 1704, 1706, нак.), Монченко Марко (1702, нак.), Парфененко Онуфрій Семенович (1703, нак.), Турковський Михайло (?–1706.01.–1707.09.–?, раніше 1708.12.), Симоненко Михайло (1707, нак.), Тарасевич Федір (1709), Єсимонтовський Опанас (1709–1715), Парфененко Григорій Семенович (1711, нак.), Григорович Андрій (1713, 1719, нак.), Борозна Максим (1715–1722), Єсимонтовський Олексій (1723.11.–1732.15.12.), Монченко Матвій Маркович (1723, 1728, нак.), Зубрицький Андрій (1725, 1726, нак.), Лишень Тимофій (1727, нак.), Нечай Максим (1730, нак.), Турковський Максим Михайлович (1733.05.–1735.10.–?), Черняевський Іван (1733, нак.), Соханський Матвій Іванович (1734–1751, нак.), Озерський Леонтій (1737, нак.), Мліпченко Степан (1737, нак.), Немирович -Данченко Іван (?–1738.10.–1740.03.), Руцький Роман (1738, нак.), Лисаневич Василь (1740.15.03.–1761.20.10.), Покорський-Жоравка Павло (1772.4.07.–1782).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Небаба Мартин (1648–1651.7.07.), Шохон Іван (1649.06., нак.), Забіла Петро (1649.08., нак.), Окша Степан (1651.04., нак.), Шохон Іван (1651.05., нак.), Толмач Іван (1651.04., нак.), Подобайло Степан Данилович (1651.07.–1654.10.), Никифорович Дорох (1654.05., нак.), Абрамович Іван (Попович) (1654.04.–10., нак.), Веремієнко Опанас (1654.11., нак.), Абрамович Іван (1654–1657), Силич Іоаникій (?–1657.02.–1663.06.), Григір Никифор (1658.09., нак.), Коханенко Станіслав (1659.08., нак.), Абрамович Іван (1661.06., нак.), Миколенко Трохим (1663–1665), Гавриїл Тихін (1665), Многогрішний Лем'ян Гнатович (?–1665.05.–1668), Самойлович Іван (1665.06., нак.; 1668–1669, повний), Васильович Гаврило (1668.01., нак.), Лисенко Іван Якович (?–1669.05.–1671.02.–?), Коханенко Станіслав (1662.04.–11., нак.), Свінтицький Федір (1668.01., нак.), Стрієвський Костянтин (1669.01.–04., нак.), Пригара Іван (1670.01., нак.), Болдаковський Василь (1671, нак.), Многогрішний Василь (?–1671.07.–1672.03.–?), Полуботок Леонтій (1671.09., 1673.03., нак.), Дунін-Борковський Василь Андрійович (?–1672.04.–1685.02.–?), Коханенко Станіслав (1675.08., нак.), Самойлович Григорій Іванович (1685–1687.07.), Каленикович Никифор (1688, нак.), Лизогуб Яків Кіндратович (1687.07.–1699), Донець Дмитро (1689, нак.), Гребенський Микола (1696.10., 1697.11., 1698.10–11., нак.), Лизогуб (Яким ?) Юрій Якович (1699–1705), Затиркевич Юрій (1704.12., нак.), Власович Іван (1705.11., нак.), Полуботок Павло Леонтійович (1705.23.04.–1723), Гребенський Микола (1712.05.–10.; 1713.03., нак.), Томара Василь Іванович (1715.01.; 1716.03.; 1721.03.; 1723.10., нак.), Богданов Михайло Семенович (1723–1735), Бакуринський Яків (1728, нак.), Ізмайлов Володимир Васильович (1737–1748.06.–?), Леневич Карпо (1733.12., нак.), Гавізов Григорій (1743, нак.), Божич Іван Пантелеймонович (1750–1762), Милорадович Петро Степанович (1762–1782).

ОБОЗНІ

Гутор Костюк (?–1658–?), Рашка Филон (?–1659–?), Ковтунович Олександр (?–1661–?), Внучко-Посудевський Сава (?–1667.05.–?), Гордецький Іван, Захарович Лазар (?–1671.01.–?), Угровецький Костянтин (?–1672.05.–?), Якимович Олександр (?–1673–?), Угровецький Костянтин (?–1676.08.–1677.02.–?), Байдак Григорій Сергійович (?–1681.06.–?), Калиниченко Микифор Каленикович (?–1681.11.–?), Якимович Олександр (?–1685–?), Каленикович Микифор (?–1688.10.– 1690.09.–?), Лесько, Молявка Федір, Рашенко Филон Хомич (?–1696–1701.03.–?), Гребенський Микола (?–1696–1710.11.–?), Сахновський Гнат (?–1709–?), Скоропадський Василь Ілліч (?–1713.02.–1721.06.–?), Сахновський Гнат Васильович (1723–1731–?, за обозного), Сахновський Павло (?–1735.06.–1737.08.–?), Молявка Федір Іванович (1738–1747.25.01.), Сахновський-Васютинський Іван Гнатович (1739.30.01.–1768), Тризна Андрій Миколайович (1769.3.09.–1779–?), Сахновський Яким (?–1769–?), Бобир Іван (1779–1781).

СУДДІ

Андрій (?–1650.04.–?), Домонтович Іван (?–1662.11.–?), Артемович Марко (?–1667.02.–1671–?), Болдаковський Василь Семенович (?–1673–?), Стрієвський Костянтин (?–1677–1686–?), Радич Пантелеймон (?–1685–?), Мокрієвич Іван (?–1686–?), Радич Пантелеймон (?–1687–?), Стрієвський Костянтин (?–1692–1694–?), Мокрієвич Карпо Іванович (?–1688.11.–1690.09.–?), Затиркевич Юрій (?–1698–1704–?), Мокрієвич Іван (?–1704–?), Тризна Іван Хомич (?–1710.07.–1711–?), Томара Василь Іванович (?–1715–1726), Каневський-Оболонський Василь Васильович (?–1727–1732), Мокрієвич Іван Іоникієвич (1732.26.09.–1739.12.07.), Сенюта Тимофій Михайлович (1739–1767), Сахновський Іван (1767–?), Бакуринський Яків Леонтійович (1772–1779–?).

ПИСАРІ

Красковський Іван (?–1649–1651–?), Мокрієвич Карпо Іванович (?–1660.07.–1661.05.–?), Васильович Іван (?–1664–?), Полуботок Левон Артемович (?–1668.11.–?), Заборовський Лукаш (?–1670.08.–1671.01.–?), Слободецький Михайло Степанович (?–1672.05.–1673–?), Скоропадський Іван Ілліч (?–1674.11.–1695–?), Булавка Петро Михайлович (1698–1708.11.–?), Наумович Семен (?–1700–?), Бутенко Іван Янушевич (?–1716.06.–1727–?), Васильович Микита (1716, на місці писаря), Полунецький Іван, Васильович Микита (1725, нак.; ?–1728.10.–1731.01.–?, повний), Холодович Самійло (?–1734– 1739.06.–?), Максимович Григорій (?–1733.10.–1739.01.–?), Миткевич Якін Прохорович (?–1742–1753–?), Якимович Андрій Гордійович (1754–1767.01.), Бакуринський Яків Леонтійович (1768–1772–?), Рашевський Яків Онсійович (1774.28.06.–1781), Войшехович Іван (?–1781–?).

ОСАВУЛИ

Прокіп (?–1649–?), Козьма (Казимир), Савич Картель (бл.1650), Бучинський (?–1671–?), Калиниченко Микифор (?–1671.01.–1674–?), Мокрієвич Василь, Грибович, Рашко Филон, Устимович Василь (?–1687.01.–?), Несторенко-Ланченко Пилип (?–1687–?), Устимович Василь (?–1690.05.10.–?), Донець Дмитро (?–1689–1696–?), Мокрієвич Михайло (?–1690.09.–?), Маркович Василь (?–1691.07.–?), Зеленський Федір (?–1694.07.–1699.10.–?), Устимович Василь (?–1695.01.–?), Гребенський Микола (?–1696.04.–1699.10.–?), Бучинський Степан (?–1704.01.–?), Бутович Степан Іванович (?–1702–1710–?), Красовський Михайло Осипович (?–1710.01.–1716.02.–?), Лисенко Федір (1710–1714, вдруге: 1717–1723), Мокрієвич Михайло (1723–1725, за осавула, ?–1726–1738.8.07.), Бобир Іван (1725, за осавула), Лисенко Іван Федорович (?–1723.03.–?), Слматинський Стефан (?–1734–1754–?), Рашко Елисей Филонович (1738.31.12.–1753), Каневський Петро (?–1767–?), Павловський Василь (?–1755.11.–1769.01.–?), Сахновський Іван Іванович (?–1764–1769.01.–?), Бакуринський Семен Леонтійович (1770.7.10.–1779–?), Брежинський Богдан (?–1770–?), Круп'янський Яків Олександрович (1776–1779–?), Лисенко Андрій (1779–?), Долинський Іван (?–1783), Посудевський Петро Федорович (?–1783)

ХОРУНЖІ

Наум (?–1649–?), Іван (?–1649–?), Картель Ян (Іван) Савич (бл.1650), Силич-Симонів Степан (?–1672–?), Савенко Корній (?–1681–?), Улезько Тиміш (?–1687–?), Чечель Іван Власович (?–1688.03.–?), Терпецький Іван (?–1695–1698–?), Якубович Прокіп Семенович (?–1696–1704–?), Чечель Марко Іванович (?–1710.01.–?), Пешковський Панько (?–1720–?), Михайлович Марко (?–1723–1730), Хоменко Опанас Семенович, Шум Михайло (ран.1728), Товстоліс Іван (1729–1737.09.–?), Медушевський Гнат (?–1734.12.–?), Булавка Іван Тимофійович (?–1742–1752.06.), Леонтович Степа (?–1742.07.–1748–?), Комаровський Василь Іванович (1749–1763), Ломиковський Павло (?–1764–?), Григорович-Хурсанович Петро Григорович (1752.6.08.–1766.17.01.), Петрашевич Василь (?–1764–1774), Лисенко Михайло Васильович (1773–1779.09.–?), Ладанка Іван (1777–1779–?).

СОТНИКИ

ПОЛКОВІ

Подобайло (Пободайло) Мартин (?–1649–?), Угровецький Іван (?–1650.04.–?), Коханенко Остап (?–1654–?), Коханенко Станіслав (?–1658.04.–1659–?), Силич Степан (?–1661–?), Коханенко Станіслав (?–1662–?), Товстоліс Павло (?–1669), Дунін-Борковський Василь (?–1669.02.–?), Болдаковський Василь Іванович (1669–1670.04.–?), Силич Степан (1670), Полуботок Леон (?–1670.06.–1671.07.–?), Болдаковський Василь Іванович (1671), Чеховський Андрій (1671.01., нак.), Силич Матвій Іоаникійович, Силич Степан (1673.10., нак.), Барабаш Лесько (1676.08., нак.), Силич Степан (?–1677.02.–?), Донець Дмитро Степанович (?–1678–?), Євтихійович Антон (?–1681.09.–?), Мокрієвич-Мокієвський Самійло (?–1690–?), Мокрієвич Іван (?–1690–?), Затиркевич Юрій (?–1694–?), Гломозда Іван, Улянович Іван Власович (?–1698–1699–?, нак.), Крутень Яська (раніше 1698.11.), Улянович Іван (?–1705.11.–?), Булавка Тимофій Михайлович (?–1711–?), Томара Василь Іванович (?–1715.07.–?), Булавка Тимофій Михайлович (1716–1719), Кушинський Тимофій (1723., нак.), Грисенко Мирін (1723, нак.), Медушинський Василь (1725, за сотника), Мокрієвич Іван Іоаникійович (1729–1732.26.09.), Булавка Іван (1733–1735), Посудевський Федір Романович (1735–1757.16.09.), Посудевський Федір Петрович (1757.16.09.–1769.01.–?), Гломозда Іван (?–1765.02.–1766.04.–?), Демидівський Іван (?–1770–?), Стоїнський (?–1774), Тризна Яків (1774–1779–?), Кам'янецький Петро (?–1782–?).

БЕРЕЗНЯНСЬКОЇ

Підгайний Семен (?–1654–?), Гоневський (Іовенко) Сава (?–1660–1680–?), Грибовський Павло Мартинович (1676, нак.), Антонович Василь, Мокрієвич Самійло Карпович (?–1689.01.–1690.05.–?), Мандрика Прокіп (1688, за сотника), Іваниченко Яків (1695, нак.), Скоропадський Василь Ілліч (1697–1709.02.), Іванович Михайло, Бонаткович (Бушаркевич) Василь (1711–1719, нак.), Лисенко Федір Іванович (?–1723–1728.12.), Давидович Іван (1724, нак.), Брежинський Олександр (1730, нак.; 1731.12.01.–1735.25.01.), Лисенко Андрій Федорович (?–1744–1746), Михно Андрій (Артем) (1742, нак.), Сахновський Яким (1748–1769), Сахновський Павло (1770–1781–?).

БІЛОУСІВСЬКОЇ

Болдаківський Василь, Товстоліс Павло (?–1669.02.–1681.09.–?), Ярошевицький Іван Федорович, Товстоліс Андрій Романович (?–1694–?), Затиркевич Юрій, Стефанович Клим (?–1696.03.–1699.06.–?), Стахович Андрій (?–1699–?), Красовський Михайло (бл.1700), Стефанович Клим (?–1710.06.–?), Стахович Андрій (?–1714), Красовський Михайло (?–1722–?), Олферій (?–1725–?), Богун Кирило (1723.10., нак.), Товстоліс Іван (1725, за сотника), Корсун Василь (?–1728–1729–?), Маленський Дем'ян (?–1740–1749–?), Дубоник Григорій (?–1753–1759), Дзвонкевич Георгій Васильович (1759.7.01.–1767–?), Красовський Василь Дмитрович (1773.24.01.–1782.26.07.).

ВИБИЛЬСЬКОЇ

Даніель (?–1656–?), Шуба Степан Васильович (?–1658–1661–?), Дунін-Борківський Василь (?–1668.09.–1672), Близниченко Яків (?–1672.05.–?), Шуба Степан Васильович (?–1676–?), Лобко Юхим (?–1679–1682–?), Тупицький Тимофій, Лобко Юхим Юхимович (?–1694.07.–?), Устимович Василь (?–1701–?), Томара Василь Іванович (?–1704–1715–?), Михайловський Іван Михайлович (?–1721–?), Новик Федір (1725, нак.), Тризна Микола Іванович (1728.27.01.–1748.30.06.), Губар Стефан (1736, нак.), Тризна Андрій Миколайович (1748.30.06.–1769.6.10.), Тризна Олександр (1767–?), Тризна Петро Андрійович (1771.10.04.–1782.29.06.).

ВОЛИНСЬКОЇ

Скоченко Григорій Степанович (?–1654.01.–?), Олещенко Василь (?–1669.01.–?), Колядa Василь (?–1672.05.–?), Богданович Іван (?–1676–?), Ловина Федір (?–1679–?), Олещенко Василь (?–1679–?), Борисенко Василь (?–1681–?), Ловина Федір (?–1684–?), Милорадович Стефан (?–1691–?), Леневич Петро (?–1695–?), Демиденко Петро (?–1697–?), Дорошенко Василь Андріянович (?–1699–?), Демиденко Петро (?–1715–?), Леневич Карпо Петрович (?–1718–1734–?), Брежинський Олександр (1735.26.01.–1736), Микифорович Тихін (?–1737–1738), Максимович Василь Дмитрович (1738.27.04.–1743.03.–?), Журба Роман (1743.10.–1752.10.–?), Журба Іван (?–1763–?), Лисенко Василь Васильович (?–1782).

ГОРОДНЯНСЬКОЇ

Романів Гриньо (?–1672–?), Войцехович Іван Богданович (?–1672–?), Півень Василь (?–1690–?), Герасим, Стахович Андрій (?–1691–1699), Стахович Василь (1700–1715), Жданович Яків (?–1717–1726–?), Холодович Самійло (1725, нак.), Войцехович Іван (?–1728–?), Молявка Федір Іванович (1729.3.10.–1738), Лемешівський Петро (1734, нак.), Войцехович Андрій (?–1742–?), Молявка Григорій Федорович (?–1744–?), Пирятинський Іван (?–1748–?), Серафимович Леонтій (1739, нак.; ?–1751–?), Стахович Іван (1755–1761), Дубовик Григорій Корнилійович (1759–1767–?), Красовський Іван Дмитрович (1770.5.03.–?), Харченко Микифор (1771–1779–?).

КИСЕЛІВСЬКОЇ

Сава (?–1649–?), Вовк Влас (?–1650–?), Киселінський Тихін Мартинович (?–1654–?), Свіонтиньский Федір (?–1659–?), Тищенко Мартин (?1660–?), Свіонтиньский Федір (?–1668–?), Михайлів Герман (?–1669.01.–?), Тищенко Василь Мартинович, Бутожанов Кіндрат (?–1672–1675–?), Тищенко (Тихонович) Андрій (?–1681–?), Сахновський Гнат Васильович (?–1681.08.–?), Лазовський Тимофій (?–1685–1687), Доценко Григорій (1687–?), Антонович Василь (?–1688–?), Яценко Василь, Якименко Іван, Сахновський Гнат Васильович (?–1696.02.–?), Пікуль Ілзар Іванович (?–1698–?), Ковтунович Омелянович, нак., Ковтунович Іван, нак., Кунчинський Михайло (?–1700–1706–?), Стаховський Василь Антонович (?–1709–?), Андрусенко Роман (?–1715–?), Шарий Дмитро (?–1720–?), Ковтун Яків (1717, нак.), Омелянович Павло (?–1722–1723.02.), Лавринович Василь (1723, нак.), Лисенко Іван (1723.02.–1735–?), Лисенко Василь (?–1744–1760–?), Шаршанович Іван Юхимович (1760.20.10.–1769.31.05.), Демидовський Іван (1770.04.–1783).

ЛЮБЕЦЬКОЇ

Герасим (1656, нак.), Внучко Сава (?–1656.03.–1657.10.–?), Кгрищенко Хилько (1658, нак.), Водоволенко Петро (1656, нак.), Рашенко Хома (?–1659–?), Внучко Сава (?–1660.07.–?), Васильович Гаврило (?–1661–?), Внучко Сава (?–1669–?), Войцехович Стефан (?–1671.08.–?), Решутько Іван Матвійович (?–1673–1677.02.–?), Устимович Василь (?–1681.05.–1686–?), Олександрович Юрій (?–1688–?), Устимович Василь (?–1689.09.–?), Мокрієвич Іван (?–1690–?), Михайлович Мина (1691, нак.), Юркевич Тимофій (?–1689–1691–?), Мокрієвич Ян (?–1693–?), Юркевич Тимофій (?–1695–1697–?), Борошило Павло (?–1698.01.–?), Устимович Василь (?–1698.05.–?), Худолій Кирило Гапонович (1695, нак.), Борошило Павло (?–1699.02.–1700–?), Васильович Семен (1699, 1703, нак.), Полонецький Василь (1701.06.–?), Радич Іван (?–1705–?), Силич Василь (?–1706–?), Полонецький Василь (?–1708–?), Савич Іван (1709–1733), Савич Іван Іванович (1733.03.–1746.06.), Костянтинович Тихоній (1735, 1740, 1742, нак.), Савич Василь Іванович (1747.1.06–1764), Посудевський Іван Федорович (?–1763–1773), Репчинський Семен (1773–?), Корнийький Матвій (?–1781–?).

МЕНСЬКОЇ

Ланилів Степан (?–1654.01.–?), Пилипенко Михайло (?–1669–?), Лисенко Іван Яковнч (?–1669–?), Бобир Іван, Онищенко Федір (?–1671–?), Левченко Тарас (?–1672–?), Корсун Роман (?–1672–?), Ониськів Федір (?–1672.05.–1677–?), Курський (Курка, Курочка) Іван Леонтійович (?–1681–?), Крупинський Овсій (?–1683–?), Курський Іван Леонтійович (?–1685–1686–1689.11.–?), Сахновський Гнат Васильович (?–1696.03.–1722.05.–?), Гуринович Кузьма (1700, нак.), Васютинський (Сахновський) Іван Гнатович (1723–1739), Троицький Іван (1735, нак.), Сахновський Яким (1739.6.01.–1743), Троицький Іван (1741, нак.), Лейнека Костя (1741, нак.), Кузьминський Григорій Сидорович (1742.14.12.–1753), Сахновський Павло (1753.27.07.–1767–?), Селиванович Костянтин (1770–1779–?), Климович Іван (?–1774–?), Сахновський Яким (1783.5.04.–28.05.).

ПОНОРНИЦЬКОЇ

Коваленко Данило Степанович (?–1654.01.–?), Ходько Матвій (?–1657–?), Ковтуненко Федір (?–1669.02.–1672.05.–?), Свириденко Василь (?–1674.11.–1677–?), Ковтуненко Федір (?–1678–?), Костомаха Андрій (?–1685–?), Шаболтанський Микифор Савич (Саницький) (1693–1723), Савенко Тихін Микифорович (1723.11.01.– 1726–?), Савенко Федір Микифорович (1723, нак.), Максимович Василь, Брежинський Олександр (?–1736–1761), Брежинський Богдан Олександрович (1761.28.09.–1772), Брежинський Петро Олександрович.

РОЇСЬКОЇ

Рашенко Хома (?–1659.02.–1660.01.–?), Рашенко Іван (?–1676–?), Шихуцький Стефан (?–1680.03.–1681–?), Грембецький Микола (?–1689–?), Рашевський (Малик) Іван (?–1690–1692), Грембецький Микола (?–1692–?), Гломозда, Шихуцький Петро Стефанович (?–1699.08.–1715–?), Бакуринський Яків Юрійович (1716.13.09.–1738), Шихуцький Микола Степанович (1733.10.–12., нак.), Шихуцький Яків Миколайович (нак.), Бакуринський Леонтій Якович (1738.13.09.–1760.04.), Круп'янський Яків (1760–1771), Красовський Петро (1777.31.10.–1782), Нехаєвський Іван (1771–1781).

СЕЛНІВСЬКОЇ

Григір Нинипір (?–1658.09., сотник; 1659–полковник Седневський–?), Півень (?–1665–1666–?), Коломбецький Ян (?–1671.04.), Петличний Михайло Савенко (1671.04.–1673.03.–?), Ливицович Кирило (?–1673–?), Полетика (Полетика Василь ?) (бл.1674), Пскур Григорій (?–1676–?), Полетика Іван (?–1677–?), Павлович Адам (1681, 1688, нак.), Войцехович Богдан (?–1680–?), Опанас (?–1683–?), Ливидович Рафаель (?–1688.06.–?), Стахович Андрій (?–1691.04.–1695.12.–?), Бутович Степан Іванович (?–1697–1698–?), Стахович Андрій (?–1699), Фридрикевич Криштоп Самійлович (1699–1700), Ломонтович Федір Павлович (?–1705.05.–?), Войцехович Петро Богданович (?–1712– 1723.02.–?), Базилевич Федір (1723, нак.), Милютинович Дмитро (1723–1725–?), Мокрієвич Іван (1726, 1730, нак.), Римша Іван (1727.12.–1760.04.–?), Римша Федір (1760–1769–?), Лубовик Федір (1773–1781).

СИНЯВСЬКОЇ

Лашевич (Лашевський) Овсій (?–1654–?), Юненко Степан Тарасович (?–1654.01.–?), Тихін (бл.1660), Тихонів Андрій, Рубан Іля Аврамович (?–1662–?), Марків (Марченко) Василь (?–1669.02.–1686–?), Стефанович Яків (раніше 1690), Княгиньський Іван (?–1690–?), Прокопович Іван (?–1690.12.–?), Гришенко Василь (?–1691.07.–?), Мішенко Василь Михайлович (?–1694–1696–?), Стефанович Федір (?–1700–?), Бороуха Максим, Устинов Тихін (?–1711–?), Мандрика Петро (?–1721), Свириденко Василь (раніше 1723), Свириденко Клим (?–1723–?), Полянський Андрій Олександрович (1723.02.–1753.3.03.), Бороуха Максим Федорович (1743, нак.), Петрів Петро (1744, нак.), Петрункевич Степан Опанасович (1753.12.03.–1774.7.07.), Жуковський Максим (1774–1783).

СЛАБИНСЬКОЇ

Домонтович Іван Михайлович (?–1659.08.–10.–?), Іванів Агей (?–1669.02.–?), Утвенко Іван Пархомович (?–1672.05.–1677.02.–?), Іванів Агей (1677–?), Тризна Іван Хомич (?–1687–1701–?), Гуневич Михайло (?–1710–1711–?), Филоненко Семен Михайлович (1713, нак.; ?–1723–1733–?), Тризна Микола Іванович (1725, нак.), Левандовський Микола (?–1744–?), Левандовський Самійло Михайлович (?–1751–1760–?), Будлянський Трохим, Тризна Петро (1771–1779–?).

СТОЛЬНЕНСЬКОЇ

Марченко Пилип (?–1669.02.–1680–?), Басличенко Григорій (?–1688–?), Романович Сава (?–1696–?), Марченко Пилип (?–1697–1698.06.), Гаврилович Юсухно (1698–?), Семенович Юхим (?–1705–?), Бобир Роман (?–1707–?), Селецький Осип Семенович (?–1709.03.–1725–?), Бобир Іван (1727–1754), Бобир Роман Іванович (1754–1769), Городиський Іван (?–1780–1782).

2-Х СОСНИЦЬКИХ

Жураківський Михайло (?–1649–?), Красовський Іван (?–1651.10.–?), Филонія Савелій (?–1654.01.–?), Омеляненко Василь (?–1661.02.–1662–?), Павленко Семен (?–1662.09.–?), Холод Федір (?–1668–?, полковник наказний Сосницький), Тищенко Андрій (?–1669.02.–?), Литовченко Микита Микифорович (?–1670.08.–1672–?), Зорченко Степан Тимофійович (?–1672.05.–1676–?), Дорошенко Андрій Дорофійович (?–1677–?), Кричевський Павло (?–1684–1685–?), Дорошенко Андрій Дорофійович (?–1689–1691–?), Дорошенко Іван Андрійович (1691–1694–?), Омеляненко Семен Васильович (?–1696–?), Дорошенко Іван Андрійович (?–1699–1701.11.–?), Шафонський Пилип, Омеляненко Семен Васильович (?–1710–?), Каневський–Оболенський Василь Іванович (?–1715–1719.07.–?), Запорожченко Остап (1717, нак.), Сангурський Павло (?–1719–?), Дорошенко Василь Андрійович (?–1723.02.), Запорожченко Опанас Петрович (1722, 1724, нак.), Сангурський Павло Омелянович (1723.02.–1734.05.–?), Гаврилович Кирило (1723, нак.), Петрункевич Опанас (1724, нак.), Волковський Василь (1734–1735), Ломиковський Павло Іванович (б.т.; тримав сотенне правління ?–1735.06.–?), Полетановський Павло (?–1744–1747–?), Лук'яновський Іван (?–1755–?), Журба Роман (?–1768–?), Сенецький Петро (1771–1779), Шатило Филимон Осипович (1751.22.07.–1768), Станісланський Омелян (1768–?).

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ

Свецький (Саваецький, Зяницький, Зянкой) Филон (Пилип) (?–1669–1672–?).

Володимир Кривошея
кандидат історичних наук

Віра Панашенко
кандидат історичних наук

ПОЛКОВИЙ УРЯД ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Лиько (?–1632–?), Клиша Яцко (Яцина) (1632–?), Білецький (?–1634. 03.–?), Клиша Яцко (Яцина) Васильович (1637,1647), Сакун Василь (1637–1638), Фридрих Самійло (?), Хмеленко Ярема (?–1648.05.–?), Гиря Іван (?–1648.06.–1649.07.–?), Громика (Громека, Гришкович) Михайло (?–1649.10.–1651.12.–?), Попович Іван (1649), Москаленко Сава (1651, нак.), Клиша Яцко Васильович (1652–1653.06.–?), Половець Семен (?–1653.07.–1654. 03.), Положний Матвій (1654.07., нак.), Москаленко Макар (?–1654. 8.06.–1655.06.–?), Клиша Яцко (1654.09.–12., нак.), Москаленко Сава (1654.12., нак.), Клиша Іван (1654), Фридкевич Самійло (?–1654–?), Гиря Данило (1654.01–05. нак., 1655.10., нак.), Люторенко Яків (Яцина) (1654.06.– 12., нак.), Половець Семен (?–1656.02. ?–1658–?), Лютаренко Яків (Яцина) (1656–1658), Сулименко Іван Іванович (?–1657–?), Половець Семен (1658. 09., нак.), Кравченко Іван (?–1658.07.–1660.03.–?), Деркач Тиміш (1660.07., нак.), Гиря Данило (?–1660.2.12.–?), Харко (?–1662.05.–?), Кравченко Іван (1661–1663, 1666), Фридрикевич Самійло (?–1664.11.–?, Тарасенко Андрій (1664–1665), Кульган Яцко (?–1665. 03.–?), Бутенко Степан (?–1668.02.–1671.03.–?), Коровченко (1670), Бутенко Іван (1671), Макуха Гнат (?–1672–1673–?)-(1676), Мокієвський (1673), Лорошенко Григорій Дорофійович (?–1674–?), Бутенко Степан (?–1674. 02.–1675. 08.–?), Степан (Стецько) (1667–1675), Макуха Гнат (?–1676–?), Бутенко (Кутенко), Куницький С. (1681), Палій (Гурко) Семен Пилипович (1702–1704. 1709–1710), Омельченко (Омелянович), Михайло (1704–1708), Гамалія Антон (1708–1709), Танський Антон Михайлович (1710–1711).

ОБОЗНІ: Полежай Іван (?–1654.13. 01.–?).

СУДДІ: Климів Яків (?–1654.13. 01.–?), Положний Матвій (?–1654. 13.01.–07–?).

ОСАВУЛИ: Григорович Осип (?–1654.13.01.–?), Ющенко Яким (?–1654.13.01.–?).

ОТАМАНИ ГОРОДОВІ БІЛОЦЕРКІВСЬКІ: Мазепа Адам-Стефан (?–1654–?).

СОТНИКИ

БІЛОЦЕРКІВСЬКОЇ: Гребінка (?–1651–?), Марченко Семен (?–1654.13.01.–?), Деркач Тиміш (?), Ярмоленко Петро (?–1659.12.–?), Жилий Гнат (?–1665–?).

БИШІВСЬКОЇ: Прима Юсько (?–1649–?), Величко Онопрій (1651), Солошич (Солоша) Андрій (?–1663).

БОЯРСЬКОЇ: Валобородько Іван (1649?), Дементієв Григорій (?–1654.13.01.–?).

ГЕРМАНІВСЬКОЇ: Чернушенко Іван (?–1649–1654.13.01.–?).

КАМ'ЯНОБРОДСЬКОЇ: Іван (1649?), Поповець Іван (?–1654.13.01.–?).

КОВШОВАТСЬКОЇ: Сирченко Василь (?–1654–?).

ЛЕСЕВИЦЬКОЇ: Яковлів Яків (?–1654–?).

ПАСТАСЬКОЇ: Сулима Іван Іванович, Рудина Андрій (?–1654.13.01.–1659–?).

ОЛЬХОВЕЦЬКОЇ: Лунченко Степан (?–1649–?), Шафранов Мартин (?–1653.12.–1654.03.–?).

ОЛЬШАНСЬКОЇ: Андріїв Клим (?–1654–?).

СИНЯВСЬКОЇ: Краковський Прокіп (?–1654–?), Корнилький Михайло (?–1670. 06.–1674.03.–?).

СТАВИЩЕНСЬКОЇ: Давидов Степан (?–1654–?), Лобачевський Семен (?–1659–?).

ТОРЧИЦЬКОЇ: Букаченко Михай (?–1649–?). Хильченко Іван (?–1659–?).

ТРИЛІСЬКОЇ: Бекеш Федір (?–1654–?), Божко Юсько (?–1674–?).

ХОДОРКІВСЬКОЇ: Присович Гаврило (?–1649–?), Петровський Василь (?–1659–?).

ФАСТІВСЬКОЇ: Лонець Пилип (?–1649–?), Микифорович Дмитро (?–1654–?), Дзік Петро Миколаєвич (полковник фастівський), Корицький Петро (полковник фастівський), Лясковський Павло (?–1675–?)

ЧОРНОКАМ'ЯНЕЦЬКОЇ: Ягло Роман Осипович (?–1649–1654.13.01.–?).

ШАВУЛИХСЬКОЇ: Матвіїв Іван (?–1654–?)

БОГУСЛАВСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Самусь Самійло (Самуїл) Іванович (1685–1712), Канцуба Андрюник (Андрій) Федорович (1709).

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Якуша (?–1648.08.–?), Нечай Данило (?–1648. 09.–1651.21.02.), Волошин Сава (1650.08., нак.), Кривенко Григорій (1650.11., нак.), Левко (Уманський) (1651. 02.–?), Грозенко (Грозенко?) (?–1651.05.–?), Іванчул (?–1651.07.–?), Лорошенко Григорій Дорофійович (1650.08., нак.), Носач Тимофій (1651–1652.10.– 1654.05.–?), Гоголь Евстафій (1654), Лисиця Павло Іванович (1654.01., нак.), Зеленський Михайло (?–1654.01., нак.;? 1654.08.–1657.10.–?), Носач Тимофій (?–1655–?), Сербин Іван Юрійович (?–1657.11.–1658.09.–?), Солонина Дмитро (1658–1659), Зеленський Михайло (?–1659.10.– 1661.05.–?), Бут Іван (?–1663–?), Сербин Іван Юрійович (?–1663– 1665–?), Зеленський Михайло (?–1664.12.–?), Сербин Іван Юрійович (?–1665.04.–?), Дрозд Василь (1665.05.–06.), Дворецький Василь Федорович (1665.07.–?), Думитрашко-Гайча Родіон (1666), Зеленський Михайло (?–1666.02.–12.1672–?), Коваленко Сидір (1667), Кияшко-Манжос (Мандос) Семен (?–1668–?), Лорошенко Григорій Дорофійович (?–1668–1674–?), Лисиця Павло Іванович (?–1670–1674–?), Гудима Стефан (?), Лисиця Павло Іванович (?–1672.07.–1674.09.–?), Булюбаш Федір (1675.08.–10., нак.), Коваленко Сидір (1675–1685), Лисиця Іван Павлович (1685), Абазин Андрій (1690–1703), Шпак Федір (1704), Іваненко Григорій Іванович (Григораш) (1708–1712).

ПИСАРІ: Жидкевич Федір Тихонович (?–1651–?).

ОСАВУЛИ: Куколь Василь (?–1648–1655–?), Гуляницький Григорій (?), Кириловича Григорій (?–1654–?).

СОТНИКИ

АЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ: Гуминський Андрій (?–1649–?).

БАГЛАНІВСЬКОЇ: Білоченко Штепа (Степко) (?–1649–1651–?).

БРАЇЛІВСЬКОЇ: Шпаченко Роман (?–1649–1651.02.), Кривецький Василь (?–1651–?).

ВЕРБСЬКОЇ: Стрілець Хома (?–1649–?).

ВОЛШАНСЬКОЇ: Мурза Дмитро (?–1649–?).

ГОРЯЧКІВСЬКОЇ: Ярема (Яремій) (?–1649–?).

КЛЕБАНСЬКОЇ: Мошута Матвій (1649–?).

КОМАРГОРОДСЬКОЇ: Порожко Андрушко (?–1649–?).

КРАСНЯНСЬКОЇ: Лата Гришко (?–1649–?).

ЛУЧИЦЬКОЇ: Юхно (?–1649–?).

МУРАХІВСЬКОЇ: Мисенко Павло (?–1649–?).

М'ЯСТКІВСЬКОЇ: Зеленський Михайло (?–1649–?).

РАЙГОРОДСЬКОЇ: Атаманенко Стефан (1649–?).

РАШКІВСЬКОЇ: Христофоров Григорій (?–1664–1665–?).

СТАНІСЛАВІВСЬКОЇ: Василь (Василець) (?–1649–?).

ТИМОНІВСЬКОЇ: Макоринський Михайло (?–1649–1654. 08.–?).

ТУЛЬЧИНСЬКОЇ: Стороженко Михайло (?–1649–?).

ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКОЇ: Дмитренко Андрус (?–1649–?).

ЧЕРНАВЕЦЬКОЇ: Невмирецький (Новомістиський) Гаврило (?–1649–?)

ШАРГОРОДСЬКОЇ: Іван (?–1649–?). Вселицький (?–1654–?).

ЯЛАНЕЦЬКОЇ: Шкайковський Захарій (?–1649–?).

ЯМПІЛЬСЬКОЇ: Александренко Іван (?–1649–?), Яхно (?–1654–?). Корсунець Гаврило (?–1664–1665–?).

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ: Красносельський Солтан Данилович (?–1649–1651). Іванов Нестор (?–1664–1665–?).

ВІННИЦЬКИЙ (ВИННИЦЬКИЙ) ПОЛК (1654 – 1708)

ПОЛКОВНИКИ

Федоренко Іван (1654), Богун (Богуш) Іван (1654–1657), Безштанько А. (1658), Сірко Іван Дмитрович (1658–1659), Вертелецький Іван (1659–1660), Лобойко Василь (1660–1664, 1666–1667, 1671), Хмара Тиміш (1664), Верениця Василь (1664–1665), Мельник (1665), Михалевський Костянтин (1666), Коваленко Левко (1667), Лобойко Василь (1667), Коваленко Сидір (1667–1685), Урванович Олександр (1671), Коваленко Гаврило (1671–1676), Гоголь (Вінницький) Остап (1674), Ребриковський Андрій (1674.03), Попович Михайло (04.1674), Максименко Федір (1674.08. нак.), Гнат (1674), Ковалевський Гаврило (1675), Верениця (1677–1678), Нетребенький Гаврило (1678), Шпак (1702), Волошин Сава (1708).

ГОЩАНСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Куковський Іван (Кукольник-Листопад) (1648–1649).

ЖАБОТИНСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Хмельницький Тиміш (1652).

ЗВЯГІЛЬСЬКИЙ ПОЛК (1648 – 1649)

Тиша Михайло (?–1648. 07.–?), Яцькевич Герасим Якович (?–1649. 04.–08.–?).

СОТНИКИ

ЗВЯГІЛЬСЬКОЇ: Тиша Михайло (1649.01.).

КАЛУСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Іван (піп з Грабівки, неподалік Калуша), (1648).

КАЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК (1648 – 1654)

ПОЛКОВНИКИ

Нечай Іван (1648.08., нак.), Гоголь Євстафій (Остап) (?–1648. 07.–1649. 02.–?), Усваницький (Вінницький), Остап (Євстафій) (1648–1649), Федоренко Іван (Яцковський-Куницький?) (?–1649. 04.–10.–?), Богун Іван (1650–1654.12.–?), Федоренко Іван (1650–1654, нак.).

СУДДІ: Немира Філон (?–1649–?).

СОТНИКИ

БАБИНСЬКОЇ: Гнат (?–1649–?).
БАЛАБАНІВСЬКОЇ: Олексій (?–1649–?)
БОРЩАГІВСЬКОЇ: Крисько (?–1649–?).
ВІННИЦЬКОЇ: Урошевич (Уролшович) Ярема (?–1649–1661–?).
ВОРОНОВИЦЬКОЇ: Семен (?–1649–?).
ДАШІВСЬКОЇ: Сурмач Гришко (?–1649–?).
ЖИВОТІВСЬКОЇ: Логвин (?–1649–?).
ЖОРНИЦЬКОЇ: Мартин (?–1649–?).
ІЛІНСЬКОЇ: Туровець Іван (?–1649–?), Вертелецький (?–1654–?).
КАЛАБАНІВСЬКОЇ: Олексій (?–1649–?).
КАЛЬНИЦЬКОЇ: Бут Семен (?–1649–?).
КУНЯНСЬКОЇ: Радуленко Ілляш (?–1649–?).
ЛИПОВЕЦЬКОЇ: Онисько (?–1649–?), Виторин (?–1651–?).
ОМЕНТИНСЬКОЇ: Греско Сергій (?–1649–?).
НЕМИРІВСЬКОЇ: Герелуха Лаврін (?–1649–?).
ПОГРЕБИНСЬКОЇ: Григорович Федір (?–1649–?).
ПРИЛУЦЬКОЇ: Антоненко Василь (?–1649–?).
РАХНІВСЬКОЇ: Курбала Павло (?–1649–?).
ТЕРЛИЦЬКОЇ: Верениця Василь (?–1649–?).
ТЕТІЇВСЬКОЇ: Фенченко Фесько (?–1649–?).

КАНІВСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Лянило (?–1634.03.–?), Лагода Андрій (?–1637), Боярин Іван Іванович (?–1638), Секеринський Амвросій (1638–?), Голуб Юрій (?–1644. 05.–1646.11.–?), Голуб Євстафій (1648), Галайда (Галата ?) Іван (?–1648.06.), Савич Семен (?–1648.07.–1649.10.–1654), Шабельниченко (Богдан ?), Голота Ілля (Галата?) (1649.06., нак.), Кутак (Кутах) (1649), Гулак (1649, нак.), Шангирей (Шингирей) Іван (1650.09., нак.), Заболоцький (Прокіп?) (1650.10.–11., нак.), Санич Семен (?–1651.05.–12.–?), Решетило Васько (Василь) (1653, нак.), Стародуб Іван (?–1653.07.–1654.01.–?), Стародуб Федір (1653–1654), Бутенко Андрій (?–1653.01.–1657), Стародуб Іван (?–1657.10.–1658.02.–?), Савич Семен Леонович (Семенець) (?–1658.09.–1659–?), Лизогуб Іван Кіндратович (Кобизенко, Кондратьєв) (?–1659.04.–10.–?), Трушенко Степан (?–1660–1661.12.–?), Дмитренко Іван (?–1662.11.–1664.11.–?), Лизогуб Якін Кіндратович (1662–1663, ?–1665.05.–?), Дорошенко Петро Дорофіюович (?–1665–?), Бутрим (Бутим) Петро (?–1665.03.–?), Лизогуб Якін Кіндратович (Якько Кобиленко) (?–1666.07.–1673.01.–?), Павлович Матій (1671, нак.), Гурський Іван (?–1674.02.–1676.01.–?), Пушкаренко Давид Трохимович (?–1676.08.–1678.09.–?), Палій (Гурко) Семен Пилипович (1702–1704).

ОБОЗНІ: Касаненко Олефір (?), Земченко Устим (?–1663.02.–?), Митченко Василь (?–1664–1665–?, нак.).

ОСАВУЛИ: Шабельниченко Богдан (?–1649–?), (Лизогуб-Кобизенко Іван Кіндратович, раніше 1658 ?), Шинкаренко Прохір, Панченко Юхим (?–1662.11.–?), Косюра Влас (?–1664–?).

ПИСАРІ: Савич Герасим (?–1649–?), Остап Гнатів (?–1658.10.–?), Коп'якович Михайло (?–1662.11.–?), Полонинський Євстафій (?–1663–?), Булдика Михайло Миколаюнич (1674–1677).

ХОРУНЖІ: Осип (Продима) (?–1650–?).

ОТАМАНИ: Щербина Гринько (?–1638–?), Федір, Болдир Іван (?–1675.06.–?), Пушкаренко Давид (?–1675.09.–?).

СОТНИКИ

КАНІВСЬКОЇ: Шабельниченко (?–1651.05.), Томиленко Йосип (?–1653.09.–1655.04.– ?), Лизогуб Іван Кіндратович (?–1658.04.–?), Трощенко Стефан (?–1659.12. –?), Носенко (Носач) Степан (?–1663.02.–?), Ігнатов Андрій (?–1664–1665–?).

Нумерація сотень умовна, називалися за прізвищем сотника.

1-Ї СОТНІ: Стародуб Іван (?–1649–?).
2-Ї СОТНІ: Волинець Павло (?–1649–?), (Шульга Гнат ?).
3-Ї СОТНІ: Кулага Яким (?–1649–?), Митченко Васько (?–1658–?).
4-Ї СОТНІ: (Леплявська ?): Богданенко Фесько (?–1649–?).
5-Ї СОТНІ: Гуняка Федір (?–1649–?).
6-Ї СОТНІ: Рощенко Петро (?–1649–?), (Лизогуб-Кобизевич Іван Кіндратович, раніше 1657 ?).
7-Ї СОТНІ: Малашенко Клим (?–1649–?).
8-Ї СОТНІ: Рощенко Юхим (?–1649–?).
9-Ї СОТНІ: Андрій (?–1649–?).

МЕЖИРІЦЬКОЇ: Михайлович Супрун (?–1649–?).

ТРАХТЕМИРІВСЬКОЇ: Цепковський (?–1649–?), Сергій, Труш, Лесенко Семен (?–1682. 07.–?), Цибуленко Семен (?–1682.12.–1683–?), Дараган Федір (?–1695–1706–?).

РЖИЩІВСЬКОЇ: Чугуй (?–1649–?).

КОНОНОЦЬКОЇ: (1654).

МАСЛОВСЬКОЇ: Євлашенко Семен (?–1649–?).

МИХАЙЛІВСЬКОЇ: Юхимович Данило (?–1649–?).

СТОЯЦЬКОЇ: Шеремет Тарас (?–1649–?).

БУБНІВСЬКОЇ: Омельченко Богдан (?–1672–?), Туранський Федір (?–1676.02.–?), Курошуп Левко (1676.06., нак.), Саиько Кіндрат (?–1680), Канівець Іван (?–1680.06.–1693.07), Величко Василь (1682, 1689, нак.), Деркач Денис (1693.27.06–1706 1707.18.07.–1708. 04.–?).

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ: Дорошенко Іван (?–1649), Портський Войцех (?–1649).

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК (1648 – 1667)

ПОЛКОВНИКИ

Теплуцький Олексій (?–1648.06.–?), Криченський Михайло (Станіслав) (1648–1649.08.), Ганджа Григорій (1649, нак.), Криса Михайло (1649.09., нак.), Жданович Антон Микитович (1649–1651.01.–?), Дворецький Василь (1650.11.–?, нак.), Криса Михайло (?–1651.04.–07.–?), Жданович Антон Микитович (?–1651.09.– 1653.08.–?), Гаркуша Філон (1651, нак.), Пішко Остап (?–1653.11.–1654–?), Яненко Павло (1653.10., нак.), Дворецький Василь Федорович (1653.12.–1655.12.10., нак.), Яненко Павло (1654.02.–1655.07.–?), Жданович Антон Микитович (?–1656.04–1657.02.–?), Дворецький Василь Федорович (1656.05.–1657.04., нак.), Яненко Павло (?–1657.08.–1659.03.–?), Дворецький Василь Федорович (1657.08., 1658.03.–09., 1659, нак.), Якимович Іван (?–1659.07.–09.–?), Бутрим Василь (Петро) (?–1659.10.–?).

Якименко Іван (?–1660.01.–?), Скороход Пилип (1660.05., нак.), Дворецький Василь Федорович (?–1660. 01–1662.06.–?), Моляка Богдан (1660.05., 1661, нак.), Матютка Костянтин (1662.05.–?), Третяк Семен (?–1662.12.–1663. 07.–?), Дворецький Василь Федорович (?–1663 09.–1666.10.–?), Бутрим Петро (?–1665.00.–?).

ОБОЗНІ: Демиденко Іван ?, Підтерєв (?–1663–?), Кальницький Гнат (?–1666.07.–?).

СУДДІ: Скорина Захарій, 1649 ?, Дмитрович Теодосій (?–1663–?), Незмай Юрій (?–1672–1676–?).

ПИСАРІ: Якимович Іван (?–1649–1654.4. 05.–1658.06. 08.–?), Скороход Пилип Степанович (?–1649–1657. 10.–1658.08.–?), Григорович Лазар (?–1663.06.–?), Михайлів Лаврін (?–1663. 11–1666.10.–?), Пилипча (?–1665.05.–?).

ОСАВУЛИ: Зеленський Іван (1649 ?), Білецький Яцько (1649 ?), Воропай (?–1651.07.–?), Бронко Гринько (?–1657–?), Зарудний Тиміш (?–1658.01.–?), Моляка Богдан (?–1659–1660.31. 08.–?), Кальницький Гнат (?–1662.10.–1665. 1666.07.–? осавул).

ХОРУНЖІ: Хоченко Опанас (1649 ?), Дворецький Іван Васильович (?–1663–1666.10.–?).

СОТНИКИ

4–х КИЇВСЬКИХ: Піщенко Григорій (?–1649–?), Білецький Самійло (?–1649–?), Нагорний Тишко (?–1649–?), Предмирський Опанас (?–1649–?), Яненко-Хмельницький Павло (1650–1654.02.–?), Молява Богдан (?–1654–?), Крюковський Михайло (?–1657.07.–?), Третяк Семен (?–1658.09.–?), Григорій (?–1661–?). БІЛОГОРОДСЬКОЇ: (?–1649–1662.06.–?): Каленик (?–1649–?), (Третяченко Семен ?), Єлік Іван (?–1662–?).

БРОВАРСЬКОЇ: Медведин (Медвин) Федір (?–1649–?).

ВАСИЛЬКІВСЬКОЇ: Бут Микита (?–1649–?), Кривда Іван (?–1650.03.–?), Матютка Костянтин (?–1662.01.–?).

ВОРСЕВСЬКОЇ (ВОРЗЕЛЬСЬКОЇ): Гуз Іван (1649–?).

ВИШГОРОДСЬКОЇ: Богданович Артем (?–1662.06.–?).

ГОСТОМСЬКОЇ (ГОСТОМІЛЬСЬКОЇ): Басаренко Ярмола (?–1649–?).

ІВАНКІВСЬКОЇ: Сивченко Онисим (?–1662–?).

МАКАРІВСЬКОЇ: Петрицький Григорій (?–1649–?), Пхекало Степан (?–1654.6.06.–?), Тупталенко Сава Григорович (?).

МОТОВИЛІВСЬКОЇ: Полонець Степан (?–1649–?).

ОБУХІВСЬКОЇ: Красовський Яцько (?–1649–?).

ОВРУЦЬКОЇ: Натальчич Йосип (?–1649–?).

ПРЕВАРСЬКОЇ: Юхим (?–1649–?).

ТРИПІЛЬСЬКОЇ: Ворона Андрій (?–1649–?), Розстрига Семен (?–1664.02.–?).

ХОДОСОВСЬКОЇ: Бармацький Іван (?–1649–?).

ЯСНОГОРОДСЬКОЇ: Яценко Трохим (?–1649–?).

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Пивоваренко Мисько (1625–1632–?), Філоненко (?–1634. 03.–?), Мануйлович Михайло (?–1637), Нестеренко (Бут) Максим (1637–1638), Чиж Кирик (1638–?), Мрозовецький (Мороз, Морозенко) Станіслав Павлович (?–1638–?), Жабокрицький (?–1643–?), Лурський Войцех (?–1646–?), Тишко (Тучко, Тушко) Олексій (?–1648), Нестеренко Максим (?–1648–?), Шангирей (Шингирей) Іван (?–1648.07.–?), Мрозовецький (Мороз, Морозенко, Мрозовицький) Станіслав Павлович (1648.08.–1649.04.), Томиленко (Томашик) Василь (Василько) (1649), Мозиря (Мрозович, Мрозовицький, Мороз, Морозенко, Мазуренко) Лук'ян (Лукаш) Якович (1649.04.–1651–?, 1652), Іпахнюк Михайло Никифорович (1649.11.–12., нак., 1652), Спіл (?–1650. 10.–?), Кіндей (Кіндій, Кіндієв) Борис Андрійович (1651.08.,нак., 1651.12.), Золотаренко Іван Никифорович (?–1652.05.–07.), Стадниченко Мисько (Миско) (1652.10., нак.), Нестеренко Максим (?–1652–?, ?–1653–?), Гуляницький Іван (?–1653.11.–1656.03.–?), Лубина Семен (1654.10., нак.), Лубина Мисько (1654.12., нак.), Нестеренко Максим (?–1655–?–1656–?), Петренко Іван (?–1656–?), Улезько Іван Петрович (1656), Лубина Іван (Луб'яга) (?–1657.07.–?), Трутина Дмитро (Лементій) (1657.07., нак.), Крехонецький Іван Томашевич з Лемкова (?–1657.11.,1658, 1659), Золотаренко Тиміш Онкійович (?–1657–1658.15.07.), Правицький Осип (1658.11., нак.), Крехонецький Іван (?–1658.09.–1659.07.–?), Петренко Іван (1659), Оникієнко Тиміш (1658), Петренко Яків (1659), Томашевич (1659), Фацієвич Євстафій (?–1659.12., нак.), Улезько (Уліско, Улезко) Яків Петрович (?–1659.10.–1662), Сухопара (Сухаренко) Самійло (1660 нак.), Могалевський (Михалевський) Костянтин (?–1660–?), Гуляницький Григорій (?–1662–?), Золотаренко Степан Онкійович (?–1662.29.07.), Улезько (Уліско, Улезко) Яків Петрович (?–1663–1664–?), Підодня Григорій (?–1664.11.–?), Липинський Юрій (?–1665.03.–04.–?), Улановський (Уляновський) Гнат (?–1666.02.–1669), Конашевицький (Конашевацький) (1667.05., нак.), Бут Семен (?–1667.05.–?), Сухорій (?–1669–?), Кандиба Федір (1669–1672), Вергун Жадан (Ждан) (1670.10., нак.), Гладкий Іван (1671. 02., нак.), Гуляницький Григорій (1672–?), Солоней (Соловій) Михайло (1672. 03., 1674.04 нак.), Шийко Григорій (?–1674), Могалевський (Михалевський) Костянтин (1674–1675.10., нак.), Кандиба Федір (?–1674.03.–1675–?), Коваленко (1677), Яненко (Яненко-Хмельницький, Яненко, Яненченко) Іван Павлович (?–1678–?), Трушенко Степан (1679.02., нак.), Губаренко (Губар-Бершадський) Іван (?–1681.11.–?), Філоненко (Филоненко) Тиміш (?–1684), Іскра Захарій Юрійович (1684–1707, 1708), Нестеренко Семен (1709), Кандиба Андронік (Андрій) Федорович (1708–1710),

СУДДІ: Улезько Яків Петрович (раніше 1659 ?), Павлович Герман (?–1660.03.–?), Нестеренко Семен (?).

ОСАВУЛИ: Каторжний Роман (раніше 1654), Миневський Юрій (?–1657.11.–?), Баклан Григорій (?–1658–?), Кунер (раніше 1665), Голяницький Данило (Божий Данило) (?).

ПИСАРІ: Креховецький Іван Томашевич (1649–?), Григорієвич Лаврентій (?–1649.12.–?), Шрамко Йосип Степанович (?–1656.03.–?), Гнатів Василь (?–1659.10.–?), Сенявський Роман (?–1660.14.03.–?).

ХОРУНЖІ: Оникієвич Василь (?–1670.10.–?).

ОТАМАНИ ГОРОДОВІ КОРСУНСЬКІ: Грабар Яким (?–1656.03.–?), Черетченко Прокіп (?–1660.14.03.–?)

СОТНИКИ. Нумерація сотень умовна, називалися за прізвищем сотника.

1-Ї СОТНІ: Гаркуша (Філон?) (?–1648–?), Ярошенко Остап (?–1649–?), Кондратенко Богдан (?–1654.12.–?), Мироненко Лаврін (?–1659.12.–?), Соловей Мисько (?–1663–?), Кандиба Федір (раніше 1669).

2-Ї СОТНІ: Гаркуша Василь (?–1649–?).

3-Ї СОТНІ: Прутилчич Демко (?–1649–?).

4-Ї СОТНІ: Калина Федір (?–1648–?), Івахниченко (Івахнюк) Мисько (Михайло) (?–1649–?), Герман Павлович (раніше 1660).

5-Ї СОТНІ: Бажаненко Марко (?–1649–?).

6-Ї СОТНІ: Тулюпенко Герасим (?–1649–?).

7-Ї СОТНІ: Куришко (?–1649–?).

8-Ї СОТНІ: Корчовський (Корчевський?) Данило (?–1649–?).

9-Ї СОТНІ: Костенко Василь (?–1649–?).

10-Ї СОТНІ: Герасименко Семен (?–1649–?).

МГЛІЇВСЬКОЇ: Мартин (?–1649–?).

ГОРОДИНСЬКОГО: Городинський Максим (?–1649–?), Кулій Максим (?–1649–?).

ЛИСЯНСЬКОЇ: Губиненко Яцько (1649–?).

ДЕМКОВОЇ: Лисянський Дем'ян (Демко, Демешко) Якимович (?–1649–1657.08.–1663. 03.–1666.05.–?).

ГАВРИЛЕНКОВОЇ: Гавриленко Гринець (?–1649–?).

ОЛЬШАНСЬКОЇ: Свиридович Кіндрат (?–1649–?), Андрій (?–1654.01.–?).

СИТНИЦЬКОЇ: Воробієнко Гринько (1649–?).

ЯРУТИНОЇ: Ярута (?–1649–?).

ЛИСЯНСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Кривоніс Максим (1648), Лисянський Дем'ян (Демко, Демешко) Якимович (1648), Височан Семен (1652).

ЛЮБАРТІВСЬКИЙ ПОЛК (1648 – 1649)
ПОЛКОВНИКИ

Лонець Іван (1648.06.–1649.08.–?).

ОВРУЦЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Микулич (1648), Голота Ілля (1648), Бруяка Іван (1649), Натальчич Осип (?–1649.04.–?), Бруяка Яків (?–1649. 06.–07.–?), Виговський Василь (1659), Васильківський Петро (?–1662–?), Васильович Лецько (?–1665–?), Кондратенко Кость (нак.).

СОТНИКИ

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ: Горностай, Железка Василь (?–1649.08.–?).

ОСТРОПІЛЬСЬКИЙ ПОЛК (1648 – 1649)

ПОЛКОВНИКИ

Кривоносенко (1649. 06.)

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК (1648 – 1649, 1651 – 1674)

ПОЛКОВНИКИ

Хмелецький Адам (1648. нак.), Куцевич-Миньківський (Миньківський, Куцевич) Іван (?–1648.07.–1649.10.–?) (?–1651.04.– 09.–?), Кривоносенко (?), Хмелевський Степан (?–1651.08.–?, нак.?–1653), Хмелецький Іван (1651–1653), Сулитич (Сулитич) Михайло (?–1653.06.–1654.02.–?), Богаченко Михайло (?–1654.09.–?)–(1657), Сулитич (Сулитич) Михайло (?–1655.05.–1658.05.–?), Богун (Богуш) Іван (?1658.08.–?)–(1663), Петровський Василь (?), Попович Іван (1657–1658, ?–1663), Богун Іван (Богуш) (?–1664–?), Гриценко Ярош (?–1664.11.–1670.12.), Бутенко (Кутенко) Стецько (Степан) (1670), Урбанович Олександр (1671, нак.), Гамалія Григорій Михайлович (1670.12.–1673), Дорошенко Андрій Дорофійович (Андрій Сідий) (1673–1674), Гамалія Яків (?–1674.02.–?), Низкогляд (Низькогляд) Павло (?–1674.07.–?), Мигалевський Костянтин (Константій) (1674).

СОТНИКИ

ПАВОЛОЦЬКОЇ: Ловгаль (?–1649), Малинка Дем'ян (?–1659.12.–?).

ХОДОРКІВСЬКОЇ: Присович Гаврило (?–1649), Петровський Василь (?–1659–?).

АНТОНІВСЬКОЇ: Москаленко Степашко (1649).

БИШІВСЬКОЇ: Прима Юсько (?–1649–?), Величко Онопрій (1651), Солошич (Солоша) Андрій (?–1663).

БОРЩАГІВСЬКОЇ: (1654).

БРУСИЛІВСЬКОЇ: Богуславець Василь (?–1649–?), Синицький Андрій (?–1660.10).

ВІЛЬСЬКОЇ: Гаврусенко Янько.

ВОДОТИЙСЬКОЇ: Дикий Олекса (1649).

ВОЙТАШІВСЬКОЇ: Яшенко Іван (1649).

ДІДОВЩИНСЬКОЇ: Охсонка Гриць ко (1649).

ІВИЧАНСЬКОЇ: Антін (1649).

КАРАБАЧЕВСЬКОЇ: Косниченко Івашко (1649).

КОРОСТИШІВСЬКОЇ: Ігнатенко Іван (1649), Богатиренко Іван (?–1658–?).

ПОГРЕБИНСЬКОЇ: (1654).

П'ЯТИГОРСЬКОЇ: Іван (1649).

РОЖОВСЬКОЇ: Стародубенко Михайло (1649).

СКВИРСЬКОЇ: Понаська Пархом (1649).

ТОРЧИЦЬКОЇ: Буйаченко Михей (1649), Хильченко Іван (?–1659–?).

ПОДІЛЬСЬКИЙ (МОГИЛІВСЬКИЙ, ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ) ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Іван Федорович (?–1649.02.–?), Білоченко Штепа (1649.04), Гоголь Остап (1654–1664.09.–?), Михайлович Федір (1658.01.–02., нак.), Кривоніс Олександр (1659.12. нак.), Мигалевський Костянтин (осінь 1664–1666.07.), Гладкий Дмитро (1664–1666, нак.), Бугай Іван (1667, нак.), Гоголь Остап (1666–1671), Бужкевич Лукаш (1671), Зеленський Андрій (1671.02. нак.), Волошин Костянтин (1671–1673.03), Гоголь Остап (1673.03.–1675.04.), Зеленський Михайло (1674.04.–07.).

ОБОЗНІ: Гудима Тиміш (?–1667.02.–?).

ПИСАРІ: Нечипоренко Василь (?–1666–?).

СОТНИКИ

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ: Васильович Дмитро (?–1666–?), Недриленко Федір (?–1666–?).

ТОРГОВИЦЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Сулима Степан (?–1663–1664), Тисенко Михайло (1664, нак.), Зеленський Андрій (1671.02. нак.),Щербина Стефан (Степан) (?–1674. 03.–?), Торговицький (Таргоницький) Юхим (Євфимій) (1669, 1674), Кваша Ярема (?–1675).

ОБОЗНІ: Рябуха Павло (1664).

СТАРШИНИ: Турчиненко Василь (1663), Улашиненко (1663), Рицький (1663), Сонтонський Михайло (1663), Солоненко Дмитро (1663), Дуб'яга (1674).

СОТНИКИ:

БАЛАБАНІВСЬКОЇ: Янько (1663–1664).

МОШОРІВСЬКОЇ: Дзиченко Іван (1664).

УМАНСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Ганджа Іван (Ганжа) (?–1648.06.–08.), Байбуза Степан (1648.07., нак.), Ганжа Дем'ян (1648), Штепа (Штепка, Степка) (1648–1649), Байбуза Степан (?–1649–?), Глух Йосип (Осип, Іван) (?–1649.10.– 1654.4.04.–?), Держаловський Григорій (?), Іванів Самійло (1651.07., нак.), Грозденко Іван (1652.03.–05., 1653.04., нак.), Грошевський (1653), Нечай Матвій (1653.12., нак.), Оргієнко (Угриненко, Органенко) Семен (?–1654.26.06.–1655.01.), Глух Йосип (Осип, Іван) (1655.01. –?), Ханенко Михайло Степанович (1655.01.–05., нак.; ?–1656. 07.–?), Оргієнко Семен (1657.02., нак.), Безпалий Іван (?–1658.07.), Ханенко Михайло Степанович (?–1658, осінь–?), Булига Максиміліан (Булига-Кутшевич Максим) (?–1659.12.–?), Лизогуб Іван Кіндратович (Кобизенко, Кондратьєв) (1659–1661), Ханенко Михайло Степанович (?–1660. 04.–1660.12.–?, ?–1663.10.–1664–?), Білогруд Григорій (?–1664–?), Туровець Санько (1664), Корсунець Андрій (?–1664.08.–?), Сербин Іван Юрійович (1664–1665), Білогруд Григорій (?–1666–1667.03.–?), Лизогуб Іван Кіндратович (?–1666–?), Яненко Павло (?–1667.06. –?), Ханенко Михайло Степанович (1669–1671), Білогруд Григорій (1671–1672), Грозденко (Хроненко) Іван (?–1672.11.–1673.04.–?), Яворський Степан (Стефан) (1673–1674), Скидан (?–1673–?)–(1675), Білогруд Григорій (?–1673–1674–?), Яворський Стефан (1673.04.–1674.08.), Сененко Микита Кіндратович (?–1675.09.– 10.–?), Лукомський Василь (1709), Попович (1712).

СУДДІ: Петренко Артем (?–1659.12.–?), Даниленко Лук'ян (?–1667. 01.–?), Яроватий (?–1672).

ПИСАРІ: Кочубей Василь Леонтійович (?–1674).

ОСАВУЛИ: Угріяненко Семен (1649 ?), (Нечай Матвій, 1653–?), Грозденко Іван, 1652–?), Мартиненко Максим (?–1654–?), Маковицький Гаврило (?–1656.02.–?), Пиляй Дем'ян (?–?).

ОТАМАНИ ГОРОДОВІ УМАНСЬКІ: Тимофійович Євстафій (?–весна 1672–?), Єжевський (?–1672–1673–?).

СОТНИКИ

УМАНСЬКОЇ: Зарудний Іван (?–1653–1654.01.), Тиміш (?–1655.03.–?), Козир Андрій (? –1659.12.–?), Хохленко (?–1673.03.–?).

БАБАНСЬКОЇ: Килимей Степан (?–1649–?), Тимофій (?–1653.12.–?), Білогруд Григорій (?–1659–?).

БЕРШАДСЬКОЇ: Грозденко Лук'ян (?–1649–?).

БУЗІВСЬКОЇ: Черкас Іван (?–1649–?).

БУКІВСЬКОЇ (БУТИНСЬКОЇ): Прис (?–1649–?), Бородатий Іван (?–1653–?).

ІВАНГОРОДСЬКОЇ: Бублик Василь (?–1649–?).

ІВАНСЬКОЇ: Минко (?–1649–?).

КИСЛЯНСЬКОЇ: Мовчан Степан (?–1649–?).

КОЧУБІЇВСЬКОЇ: Шелест Гринець (?–1649–?).

ЛАДИЖИНСЬКОЇ: Яхненко Юрко (?–1649–?).

МАНЬКІВСЬКОЇ: Бовдир Гришай (?–1649–?), Маценко (?–1674.08.–?).

РОМАНІВСЬКОЇ: Рудий Гринець (?–1649–?).

СОБОЛІВСЬКОЇ: Філенко Андрушко (?–1649–?).

ЦИБУЛІВСЬКОЇ (МОНАСТИРИЩИНСЬКОЇ): Грозденко Іван (?–1649–?).

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ: Корсунець (?–1653–?), Яковенко (?–1653–1654.01.), Семенович Тимофій (?–1655–?), Юркевич (?–1653–1654.01.), Коваленко (?–1653–?), Порубовський (?–1671–?).

СТАРШИНИ НЕВІДОМИХ УРЯДІВ: Гонор (1672), Малинка (1672).

ФАСТІВСЬКИЙ ПОЛК

ПОЛКОВНИКИ

Палій (Гурко) Семен Пилипович (1685–1702).

ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Гришко (?–1634.03.–?), Гутовний (Гуповин) Яків (?–1637), Прокопович Калєник (1637), Бараваш Іван Дмитрович (1638–1648), Якубовський (?–1644.08.–?), Кривоніс (Перевиніс, Вільшинський) Максим (1648), Топіга Богдан Тарасович (1648), Вадовський Станіслав (1648),Топіка (Топіга) Марко (Манько) Тарасович (?–1648.04.–1649. 02.–?), Гаршенський (1649.02., нак.), Вороненко (Воронченко) Яків (Якько, Яцько, Єсько, Іван) (?–1649.04.–1651.06.–?), Воронченко Іван (1650), Шенделиський Василь (1651.09., нак.), Худий (Баран, Барановський) (?–1651.09.–1652–?), Пархоменко Яків (Якько) (?–1653.06.–1654.09.–?, 1658), Джулай Федір (?–1658.01.–1659.08.–?), Худий (Баран, Барановський) (1659), Одинець Андрій (Петрович ?) (?–1659.10.–1661.10.–?), Гамалія Михайло (Мисько) (?–1662.07.–?), Мурашка Денис (1662–1663), Джулай Федір (?–1663–1664.11.–?), Дорошенко Петро Дорофіюович (?–1665.07.–?), Воронченко Андрій (1665), Джулай Федір (?–1666.06.–?), Бугай (?–1666.10.–?, 1669), Гамалія Михайло (Мисько) (?–1668–?), Головченко (Головенко) Яким Михайлович (?–1668–1669.09.–?), Кондратенко Михно (1669.20.02., нак.), Воронченко Андрій (1669), Білий Павло (?–1671.03.–?), Григорович (?–1674.02.–?), Горілий Філон (?–1674–?), Степанович (Степанів) Ждан (?–1675.10.), Калістрат Богдан (1666)–(?–1676.08.–?).

СУДДІ: Гамалія Михайло (раніше 1662 р.).

ПИСАРІ: Суличич Андрій (?–1659.10.–?). Клеванський Сава (?–1664.11.–?).

ОСАВУЛИ: Горілий Григорій (1649), Дідович (Андрій 1649, ?), Ярош (?–1667–?), Горілий Пилип Григорович (раніше 1674, ?).

ОТАМАНИ ГОРОДОВІ ЧЕРКАСЬКІ: Оснач Прокіп (?–1669.20. 02.–?).

СОТНИКИ. Нумерація сотень умовна, називалися за прізвищем сотника.

1-Ї СОТНІ: Шубець Фесько (?–1649–?), Ненартович Семен (?–1652.01.–?).

2-Ї СОТНІ: Синоданович Петро (?–1649–?).

3-Ї СОТНІ: Драгил Андрій (?–1649–?).

4-Ї СОТНІ: Мошенець Степан (?–1649–?).

5-Ї СОТНІ: Марко (?–1649–?).

6-Ї СОТНІ: Лазар Петрович (?–1649–?), Кондратенко Мисько (1669–?).

7-Ї СОТНІ: Саварський Мартин (?–1649–?).

8-Ї СОТНІ: Вовченко Фесько (?–1649–?).

9-Ї СОТНІ: Кулаковський Степан (?–1649–?).

10-Ї СОТНІ: Островський Олександр (?–1649–?).

11-Ї СОТНІ: Трохимович Микита (?–1649–?).

12-Ї СОТНІ: Гаркуша (Горкушенко) Сава (?–1649–?).

СМІЛЯНСЬКОЇ: Михайло Бурмака (?–1658–?).

МОШЕНСЬКОЇ: Терещенко Нестор (?–1649–?), Стельмах Левко (?–1660.02.–?), Костевич Андрій, Стеценко Лук'ян (?–1673–?), Лепинський Станіслав (?–1699.01.–?), Чалий Андрій (?–1700.01.–?).

БОГУШКІВСЬКОЇ: Кияченко Юхим (Якович ?) (?–1649–?).

ДОМОНТІВСЬКОЇ: Цапко Степан (?–1649–?), Шкода Ярмола (1659.05.).

ЗОЛОТОНІСЬКОЇ: Засць Остап (1638–1649–?), Муран'єнко Онисим (?–1660–?), Степанів Михайло (?–1666.01.–?), Сербин Вовца Станіславович (?–1672.02–1675–?), Бурмака Тишко (1672, нак.), Побиванець Хилько (?–1676.02–?).

ПІЩАНСЬКОЇ: Федорович Кость (?–1649.10.–?), Товстевич Онисько (?–1659.06.–?), Федоренко Конон (?–1662.01.–? – полковник наказний переяславський у Пішанії), Федоренко (Фесенко) Мойсей (?–1672.06.–?).

НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ: Прокіп (?–1649), Пархоменко Богдан (?–1659.12.–?), Артюшенко Роман (?–1659.12.–?).

ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Тарас (?–1630–1632–1633–?), Лотиш Юрко (?–1634–?), Пешта Роман (?–1637–?), Скидан Карпо (1637), Кричевський Станіслав (Михайло) (1643–1648)–(1649), Сухиня Лук'ян (1648–1650), Якубович (Якубовський, Вешняк–Якубович, Якубович–Вешняк, Вешняк, Весняк) Федір Якубович (?–1648.06.–1650.10.–?), Коробка Федір (1648. 09.; 1649. 18. 07., нак.), Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (1649), Прокіп (Бережецький ?) (1649), Богун Іван (1649), Криса Михайло (?–1650. 09.–1651.06.–?, нак.), Богач (Богаченко) Ілляш (1650.10., нак.; ?–1651.06.–?), Пархоменко Яків (?–1651.09.–1653; 1654, нак.), Воленач (Волевашенко, Волеваченко, Волевиченко) Іван Тихонович (1651.07.; 1653.06.–07., нак.), Трушенко Карпо (?–1653.07.– 1654.04.–?), Томиленко Василь (1653.10.–1654.04., нак.), Філіпов Яків (?–1654–?), Безштанко (Безштанько) Павло (1655.10., нак.), Жданович Антон (1656), Хомич Гришко (?–1657–?), Якубовський Федір (1657), Трушенко Карпо (?–1658.05.–?), Богаченко (Богач) Ілляш (?–1658.10.–?), Каплуновський (Каплунський) Герасим (?–1659.06.09.– ?), Андрій (Андрієвич, Андрієнко, Кирило (?–1659.10.–?), Дорошенко Петро Дорофіюович (?–1659.11.–?), Кременчуцький Павло (1659–1660), Опара Степан (?–1661.06.–?), Богун Іван (?–1661.08.– 1662.26.02.–1.03.–?), Дорошенко Петро Дорофіюович (1662–1663), Бережецький (Березецький, Бережицький) Прокіп Семенович (1662.9.03., нак., ?–1664), Коробка Федір (?–1664 -11.–?), Бережецький (Березецький Бережицький) Прокіп Семенович (?–1666. 02.–?) Коробка Федір (?–1667.02.–?), Городничий Яцько (?–1667.07.–?), Дорошенко Андрій Дорофіюович (?–1668–?), Дуб'яга Іван (1669.02.–11., нак.) Корицький (Корецький) Яків (?–1671.22.02.–?)–(1674), Корицький (Корецький) Яків (?–1676–?), Петрановський Ярема (1671–?–1672–1676.04.–?), Коровка-Вольський (Коровченко, Карпович, Карпенко Вольський) Григорій Карпович (?–1676.12.–1678.02.–?), Демиденко Лаврін (1678. 01., нак.), Скоробагатько Іван (?–1678–?), Яненко-Хмельницький (Яненко, Янченко) Іван (1679), Уманець (1681–1682), Грималевський (1683), Невінчаний Василь (1704–1709), Мокієвський Костянтин (1708–1709), Галаган Гнат Іванович (1709–1714).

ПИСАРІ: Попович Іван (?–1637–?), Ковальський Сава (?–1669.10.–?).

ОСАВУЛИ: Пилипович Андрій (?–1649–?), Литвиненко Васько (?–1649–?), Одинець Андрій (?–1658–1659.08.–?), Слобинський Гнат (?–1668.11.–?).

ХОРУНЖІ: Костенко Данько (?–1649–?), Яковлів Гринько (?–1654–?).

ОТАМАНИ: Коробка Федір (?–1649.10.–19.11.–?), Олексій (?–1650.10.–?), Коробка Федір (?–1650.12.11. –?), Капуста Лаврін, Нечипоренко Яцько (?–1653.07.–?), Сивий Харко (?–1653.10.–?), Снитко Василь (?–1654.05.–?), Гапонович Герасим (?–1654–?), Ковалевський Іван, Білоцерківець Семен (?–1666–?), Махненко Стефан (?–1669.02.–?), Білоцерківець Семен (?–1670–?), Сенкевич Іван (?–1673–?), Колоша Яцько (?–1674–?), Величко Андрій (раніше 1717).

СОТНИКИ

ЧИГИРИНСЬКОЇ: Петрановський Іван (?–1637.07.–?), Хмельницький Богдан Михайлович (1638–1647), Климатенко Василь (?–1648–?), Хмельницький Тиміш Богданович, Сава (?–1648–?), Хмельницький Юрій Богданович, Лісницький Лем'ян (?–1654.02.–?), Степан (?–1668–?), Ковалевський Костянтин Васильович, Білаш Іван (Близько 1675–1676).

БАКЛИСЬКОЇ: Захарка (?–1649–?).

БОРОВИЦЬКОЇ: Проскурненко Іван (?–1649–?).

БУЖИНСЬКОЇ: Сухиня Лук'ян (?–1649–1650), Іванов Лук'ян (?–1657.11.–?).

ВЕРЕМІЇВСЬКОЇ: Рена (?–1649–?), Терепець Юхим (?–1661.11.–?).

ВОРОНОВСЬКОЇ: Вороненко Фесько (?–1649–?).

ГОЛТВЯНСЬКОЇ: Андрущенко Дмитро (1649), (Черкас Яцько, гіпотетично), Шонкопляс (?–1658.05.–?), Кляша Матвій (?–1661.18.05.– ?), Темниченко Василь (1671).

ЖАБОТИНСЬКОЇ: Шулик Іван (?–1649–?).

ЖОВНИНСЬКОЇ: Сухомлин Остап (?–1649–?), Іван (?–1653.10.–?), Матвій Степан (?–1657.11.–?).

КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ: Муха Супруненко Андрушко (1638–1649–?).

КРИЛІВСЬКОЇ: Вовченко Фесько (?–1649–?), Максим (?–1672–?).

МАКСИМІВСЬКОЇ: Скороход Іван (1649–?).

МЕДВЕЛІВСЬКОЇ: Гучка Іван (?–1649–?), Бурляй Кіндрат (?–1655. 05.–?), Опара Степан (?–1660–?).

ОЛОВ'ЯТИНСЬКОЇ: Лисняк Семен (?–1649–?).

ОМЕЛЬНИЦЬКОЇ: Шутко Іван (?–1649–?), Гунько (?–1661.11.–?).

ОРЛОВСЬКОЇ: Матяш, Лонець Жадан (?–1649–?).

ОСТАПІВСЬКОЇ: Махненко Іван (?–1649–?).

ПОТОЦЬКОЇ: Гурлячка Василь (1649–?).

СМІЛОВСЬКОЇ: Стринча Мисько Іванович (?–1649–?).

СУБОТІВСЬКОЇ: Капуста Лаврін (?–1654–?), Капуста Михайло (?–1662–?).

ЧОРНОБИЛЬСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Панкевич Михайло (1649).

БІЛОРУСЬКИЙ (МОГИЛІВСЬКИЙ, ЧАУСЬКИЙ, ЧАВСЬКИЙ) ПОЛК

Сформований на території Мінського і Мстиславського воєводств. (Могилів і повіт; Чичерськ, Кричев, Радомисль, Расна, Гори, Горки, Чересів, Чаусі, Новий Бихів, Гомель та ін.).

ПОЛКОВНИКИ

Кривошапка (?–1648.10.–?), Золотаренко Іван Никифорович (1654–1655), Старинський Матвій (1655.08. нак.), Дорошенко Іван (1656, нак. у Новому Бихові), Бутко Филимон (1656, нак. у повіті Мінському), Корній (1656.02. нак. ?), Нечай Іван (1656.8.02.–1659.04.12.), Золотаренко Василь Никифорович (?–1661.02.–?).

СОТНИКИ

1-Ї МОГИЛІВСЬКОЇ: Мишкін Іван (?–1656–?).
2-Ї МОГИЛІВСЬКОЇ: Чорномаз (?–1656–?).
АКУЛИНСЬКОЇ
БІЛЯВИЧСЬКОЇ
БРОДИНИЧСЬКОЇ
ВЕРБІВСЬКОЇ
ГОРИЙСЬКОЇ
ГОРОДЕЦЬКОЇ
ЗАБОЛОЦЬКОЇ
ЗАОЗЕРСЬКОЇ
КРИЧЕВСЬКОЇ: (Можливо, з червня 1655 р.): Котович Корній (?–1661.02.–?).
МЕЖЕВІЙСЬКОЇ
НОВОБИХІВСЬКОЇ
ПРОПОЙСЬКОЇ
РОГОЗИНСЬКОЇ
СВЯТОЗЕРСЬКОЇ
СЛИЗЬКОЇ
СМОЛЯНСЬКОЇ
УЛЯНІВСЬКОЇ: Васьковський Яцько (?–1656–?).
ЧАУСЬКОЇ: Старинський Матвій (1655.08.–?), Корній (1656.02.–?), Боярський Олекса (?–1656.02.–?), Круковський Михайло (?–1657.06.–?).
ЧЕРИКІВСЬКОЇ
ЧЕЧЕРСЬКОЇ
НЕ ВИЗНАЧЕНО ЯКОЇ СОТНІ: Котел Іван (?–1656–?), Дериглаз Гаврило (?–1657–?), Мурашко Денис, Будкевич Хилко, Кошарський Іван-Адам., Нечай Юрій (?–1659.04.12.)

БИХІВСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Виговський Данило Остапович (1655)–(1648–1659), Виговський Самійло (?–1659.04.12).

ПІНСЬКО-ТУРІВСЬКИЙ (ТУРІВСЬКО–ПІНСЬКИЙ) ПОЛК (1648, 1657–1659–?)
ПОЛКОВНИКИ

Цівка Прокіп (?–1648.10.–11.–?), Виговський Костянтин Остапович (1648–1653, 1657–1658) (?–1659–?).

СОТНИКИ

ТУРІВСЬКОЇ: Гаврило (?–1648.11.–?), Проскурня Семен (?–1650.11.–?).
ОЛЕВСЬКОЇ: Турчинович (?–1650.11.–?).
СУЩАНСЬКОЇ: Бобровник Влас (?–1650.11.–?).
ЛАВИЛГОРОДОЦЬКОЇ
ТРОСТЯНСЬКОЇ: Авратинський Григорій (?–1651).

Крім вищеназваних, на Правобережній Україні в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст. діяли також полки: БАРСЬКИЙ, БРАГИНСЬКИЙ, ВОЛИНСЬКИЙ, ЖИВОТОВСЬКИЙ, МИРОПІЛЬСЬКИЙ, ЧАЧАЛЬНИЦЬКИЙ (ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКИЙ).

КОЗАЦЬКИЙ ПОЛКОВИЙ УСТРІЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Чернігонець Яків (1670–1677).

ІЗЮМСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Донець Григорій Єрофійович (1668–1685), Донець-Захаржевський Костянтин Григорович (1685–1691), Шидловський (Шилов) Федір Володимирович (1701–1706), Донець-Захаржевський (Захаревський) Михайло Костянтинович (1707–1729), Шидловський Лаврентій Іванович (1730–1743), Квітка Іван Григорович (1743–1751), Милорадович Михайло Олександрович (1751–1761), Краснокутський Федір Хомич (1762–1765).

ОСТРОГОЗЬКИЙ (РИБНЕНСЬКИЙ, СЛОБІДСЬКИЙ) ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Дзиковський (Дзиньків ький, Зіньківський) Іван Іванович (1652–1670), Корибут (Карабут) Герасим (1671–1680), Сас (Сасов) Іван Семенович (1680–1693), Булар (?–?), Куколь (?–?), Тевяшов Іван (?–1704), Тевяшов Іван Іванович (1704–?), Тевяшов Степан Іванович (?–1765).

ОХТИРСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Гладкий Іван (1658–?), Зинов'єв Дем'ян (1668–?), Микола Матвійович (70-і рр.), Перехрест (Перехрестов) Іван Іванович (1681, 1686, 1692, 1702–1704), Перехрест Данило Іванович (1702–1704, помічник батька), Сагун Федір (80-і рр.), Кондратьєв Роман Герасимович (1692–1700), Осипов Федір Осипович (1700–1723), Осипов Максим Федорович (?–?), Лесевицький Олексій Леонтійович (1724–1735), Лесевицький Іван Олексійович (?–?), Лесевицький Костянтин Олексійович (?–?), Лесевицький Георгій Олексійович (?–?), Боярський Михайло Іванович (?–?).

СУМСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Кондратьєв Герасим Кіндратович (1658–1701), Кондратьєв Григорій Герасимович (?–1683), Кондратьєв Роман Герасимович (1683–1700), Кондратьєв Андрій Герасимович (1701–1708), Кондратьєв Андрій Андрійович (1709), Кондратьєв Іван Андрійович (1709–1726), Кондратьєв Михайло Андрійович (1726–1728), Перехресов-Осипов Василь Данилович (1730–?), Кондратьєв Дмитро (?–1743), Кондратьєв Андрій Васильович (1744–1748), Донець-Захаржевський (Захаревський), Михайло Михайлович (1748), Романов Роман Іванович (Романович)(?–?), Кондратьєв Степан Іванович (?–1765).

ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛК
ПОЛКОВНИКИ

Сірко Іван Дмитрович (1660, 1664–1665, 1667, 1668), Рінка Федір (1668), Донець Григорій Єрофійович (1668–1690), Донець-Захаржевський Костянтин Григорович (1682–1685), Донець-Захаржевський (Захаревський) Федір Григорович (1691–1706), Донець-Захаржевський (Захаревський) Іван Григорович (?–?), Шидловський (Шилов) Федір Володимирович (1706–1711), Шидловський Лаврентій Іванович (1708–1710, 1711), Куликовський Прокіп Васильович (1711–1714), Квітка Григорій Семенович (1714–1734), Тевяшов Степан Іванович (1734–1757), Квітка Іван Григорович (1735–1738), Куликовський Матвій Прокопович (1757–1765).

Портрети козацької старшини Війська Запорозького, полковників, сотників і їх родин

Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського – полковника Стародубського полку (1684 - 1704). Невідомий художник. Полотно. XVIII ст.

Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського – полковника Стародубського полку

Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського – полковника Стародубського полку

Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського – полковника Стародубського полку. Невідомий художник. XVIII ст.

Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського – полковника Стародубського полку. Невідомий художник. XVIII ст.

Полковник Іван Богун.
Невідомий художник. Початок XX ст
Аркас М. Історія України-Русі. - Краків 1912

Портрет Віри Дараган.
Невідомий художник. Бл. 1750 р
[illegible] страчений. Папір; друк. 22 х 17,5 см
[illegible] Г.Н. Логвина
[illegible] дружина київського [illegible] рідна сестра [illegible] ича Розумовського

Портрет Юхима Дарагана – полковника Київського полку. Невідомий художник. 1750-і рр.
Із зібрання Галаганів
У верхній частині праворуч зображено медальйон в картуші з літерами П К С Д
Полотно; олія. 190 х 115 см
ЧОХМ. N Ж-36

Портрет Василя Дарагана.
Невідомий художник. 1760-і рр.
Полотно; олія. (?)
ЧОХМ

Дарагани - українськи козацько-старшинський рід відомий з XVII ст. Початок свій бере від Герасима Дарагана - Ічнянського наказного сотника (1709)

Портрет Єлизавети Михайлівни Дараган.
М. В. Брянський (1830-1908). **1860 р.**
Надійшов 1928 р. від В.М. Дарагана
Авторський підпис у нижній частині праворуч "1860 М БРЯНСКІЙ"
Полотно; олія 72,5 х 64 см
НХМУ. N Ж-72

Козацько-старшинський рід Стороженків.

Портрет Івана Андрійовича Стороженка (? – 5.02.1693) – полковника Прилуцького полку (1687 – 1692). Невідомий художник. XIX ст. Копія з портрета невідомого художника XVII ст.
Напис у нижній частині: "РОКУ БОЖОГО АЗЧГ МЦА ФЕБРУАРІА ЄІ ПРЕСТАВИЛСА РАБЪ БОЖИЙ ІОАНЪ СТОРОЖЕНКО ПОЛКОВНИКЪ ПРИЛУЦКИЙ"
Полотно; олія. 83 x 63 см
НМІУ. N М-1283.

Портрет Григорія Стороженка – Ічнянського сотника (1715 – 1727), генерального бунчужного (1727 – 1741). Копія невідомого художника XIX ст. з портрета XVIII ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами: "Г. С. С. И."
Напис у верхній частині ліворуч: "ЛЪНА В НОЩИ СВЪТИТЬ ИЖЕЖЪ ТЧНЕ БЛАДИТ ЗРЯЩЬ КРЕСТЬ ХРСТОВЪ ВЪРНЫМЪ СВЪТ ЕСТЬ ЛЮШИ И ВОДНИ СВЪЩ ГРИГОРИ СТОРОЖЕНКО МУЖЬ СЕИ ЗНАМЕНИТЫ ИМЪЛЪ ТЪНГЕРЬЪ СВОЕМЪ ЗНАКИ РОДОВИТЫ БЕЗВРЕДНО ЧЬО ЕМУ ЗАСИМИ СВЪТИЛИ ШЕСТВОВАТЬ В НЕБЕСНАГО ШТЧЕСТВА ПРИДЪЛЫ"
Полотно; олія. 85 x 66 см
НМІУ. N М-125

Портрет Івана Андрійовича Стороженка (? – 5.02.1693) – полковника Прилуцького полку. Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "РОКУ БОЖОГО АЗЧГ МЦА ФЕБРУАРІА ЄІ ПРЕСТАВИЛСА РАБЪ БОЖИЙ ІОАНЪ СТОРОЖЕНКО ПОЛКОВНИКЪ В И Ш П В З [illegible]
Метал; олія. 24 x 20 см
НМІУ. N М-569

Портрет Івана Андрійовича Стороженка (? – 5.02.1693) – полковника Прилуцького полку. Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "РОКУ БОЖАГО АЗЧГ МЦА ФЕБРУАРІА ЄІ РЕСТАВИЛСА РАБЪ БОЖИЙ ІОАНЪ СТОРОЖЕНКО О[illegible] В И Ш П Ъ [illegible]
А. Стороженко Старичные малороссиские портреты. Киевская старина. – К., 1882. – №9
Літографія
Папір; друк. 13 x 10 см
НБУВ. ІР.

Портрет Григорія Стороженка – Ічнянського сотника (1715 – 1727). Невідомий художник. XIX ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами: "Г. С. С. И". А. Стороженко Старинные малороссийские портреты. Киевская старина. – К., 1882. – №9
Папір; фотомиття. 13.2 x 10 см. НБУВ. ІР.

"Бодрое зашишение святого Михаила воеводи". Присвята в пам'ять про генерального обозного Василя Дуніна-Борковського.
Фото з оригінального кліше [illegible]

Портрет Василя Каспаровича Дуніна-Борковського (1640 - 1702) - генерального обозного (1687 - 1702)
Невідомий художник. XIX ст
[illegible] частині ліворуч [illegible]

Портрет Василя Каспаровича Дуніна-Борковського - генерального обозного Війська Запорозького (1687 - 1702).
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 677
У верхній частині зображено: праворуч - [illegible] ліворуч - ікона Божої Матері. Дерево; олія [illegible]
НОХМ N Ж-38

Портрет Василя Каспаровича Дуніна-Борковського (1640 - 1702) - генерального обозного (1687 - 1702)
[illegible] частині зображено: праворуч - родовий герб, ліворуч ікона Божої Матері. Киевская старина. - К., 1893 - Т.44 [illegible] Кульженко. Папір; друк. 17,2 x 9,8 см
ІР N 55774

Портрет Лук'яна Жоравка (Журавка) – новгород-сіверського сотника, стародубського полковника (1709 – 1719). Невідомий художник. Кінець XVII ст.
У верхній частині праворуч зображено родовий герб.
Труды Черниговской Архивной комиссии. - Чернигов, 1898. - Вып. 2
Оригінал портрета втрачений
Папір; фотомунія. 12,5 x 8 см
НБУВ. ІР

Портрет Євдокії Жоравко (Журавко) з дітьми. І. Пасвський. 1697 р.
Труды Черниговской Архивной комиссии [illegible] 1898. - Вып. 2. Оригінал портрета втрачений
Папір; фотомунія. 18 x 12 см
НБУВ. ІР

Євдокія Жоравко - ктиторка Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря

Портрет Леонтія Свічки – лубенського полковника (1690 – 1699), ктитора Мгарського монастиря Невідомий художник. 1690-і рр
У верхній [illegible]
Киевская [illegible]
Папір; друк. [illegible]
НБУВ. ІР

Гуляницькі - старовинний рід української православної шляхти, відомий з 1516 р

Гуляницький Іван (? - 1677), за іншими даними (? - після 1657) названий у "Реєстрі 1649 р." серед реєстрових козаків Корсунського полку, брав участь у Жванецькій битві (1653), відмовився присягати російському цареві після Переяславської ради, полковник ніжинський і корсунський (1654 - 1657), наказний полковник Стародубського полку (з 1657)

(За дослідженням д.і.н. Мицика Ю.А.)

Портрет Івана Домонтовича – генерального судді Війська Запорозького. Копія невідомого художника 1765 р. з оригіналу кінця XVII ст.
Киевская старина - К., 1882. - N 5
Папір, друк. 13,5 x 10 см
НБУВ. ІР

Портрет Хведора Осиповича Осипова – охтирського полковника. Невідомий художник. Середина XVIII ст.
Фоторепродукція початку XX ст
Папір; друк. 7,7 x 5,4 см
Зібрання В. В. Нелика

Портрет Івана Гуляницького (? – 1677) – ніжинського полковника. Копія А. Стронського з портрета XVIII ст.
Напис у верхній частині ліворуч: "ІѠАНЪ/ГУЛАНИЦКІЙ/ПОЛК. НІЖИНСКІЙ/†1677."
Напис у нижній частині ліворуч: "COPIA A. STRONSKI"
Полотно; олія. 78 x 64 см. ЛІМ. N Ж-1609

Портрет Василя Дворецького – стародубського полковника. Ф. Балиєров. 1751 р. Копія з оригіналу II половини XVII ст.
"Кумбуцики" Києво-Лаврської іконописної майстерні
Папір; тушовання мальонок. 13,5 x 10 см. НБУВ. ІР

Онисія Опанасівна Магденко (уроджена Ковпак) – донька полковника Полтавського полку Опанаса Федоровича Ковпака.
В. Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. – К., 1910. – Т. 2.
Папір; фототипія. 12,4 х 9,1 см.
НБУВ. ВОМ. N 2685892

Портрет Опанаса Федоровича Ковпака – отамана Шкуринського куреня, полковника Полтавського пікінерного полку. Копія невідомого художника кінця XVIII ст. за портретом А. Моклаковського.
Полотно; олія. 88 х 68 см.
ДІМ. N КП-57095, Х-189

Портрет Опанаса Федоровича Ковпака – отамана Шкуринського куреня, полковника Полтавського пікінерного полку. А. Моклаковський. 1785 р.
Полотно; олія. 85 х 75,5 см
ОІКМ. N И-136

Портрет є копією з оригіналу, що зображав Ковпака в повний зріст і зберігався в Самарському Пустинно Миколаївському монастирі. Музейний варіант належав С. І. Іляшенку і був надісланий на велике прохання Д. І. Яворницького на виставку до відкриття XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі в 1905 р

Портрет Івана Перехреста (?) – охтирського полковника.
О. Іркліївський. Середина XVIII ст.
Напис: "ОПАНАС". "Кужбушки" Києво-лаврської іконописної майстерні
Папір; тушований малюнок. 18 х 15 см
НБУВ. ІР

Портрет Івана Перехреста (?) – охтирського полковника.
О. Тарасевич (бл. 1640 -1727). **1689 р. Київ.**
"Кужбушки" Києво-лаврської іконописної майстерні. Гравюра на металі
Папір; друк. (?)
НБУВ. ІР

Портрет Михайла Ілліча Милорадовича (? – 1726) – полковника Гадяцького полку (1715 – 1726). Невідомий художник. XVIII ст.
В. Л. Модзалевський Малороссійскій Родословникъ. – К., 1912. – Т. 3
Папір; фототипія. 11,9 х 8,1 см
НБУВ. ВОМ. N 269190

Софія Полетика – онука лубенського полковника Максима Іляшенка (1690)

Портрет Софії Полетики – дружини Андрія Полетики. Невідомий художник. Кінець XVIII ст. Портрет втрачений
Частная переписка Г. А. Полетики. Киевская старина. – 1893. – N 6
Папір; фототипія. 21 х 17 см
НБУВ. ІР

Портрет Андрія Полетики (1692 – 1773) – значкового, з 1749 р. бунчукового товариша Лубенського полку. Невідомий художник. 1760-і рр. Портрет втрачений. Частная переписка Г. А. Полетики Киевская старина. – 1893. – N 6. Папір, фототипія. 11,5 х 8 см. НБУВ. ІР

Портрет Михайла Ілліча Милорадовича (? – 1726) – полковника Гадяцького полку (1715 – 1726). Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 124 х 99 см
НМІУ. N М-425

Рід Василя Івановича Родзянка – обозного Миргородського полку.

Портрет Василя Івановича Родзянка (1652 – 1734) – обозного Миргородського полку (1710, 1723 – 1734). Невідомий художник. І половина XVIII ст.
Із зібрання П. Родзянка.
Напис у верхній частині праворуч: "1732 ДЕКАБРЯ 11 ПРЕДВЕЧЕРНЕЮ/ПРЕСТАВИСЯ ВАСІЛЬИ РОДЗЯНКА/ОБОЗНИ ПОЛКУ МИРГОРОДСКАГО/ПОЖИВС ОРОЖДЕСТВА ЛѢТЪ 80".
Полотно; олія. 91,5 x 77 см.
НХМУ. N Ж-430.

Портрет Василя Івановича Родзянка (1652 – 1734) – обозного Миргородського полку (1710, 1723 – 1734) Невідомий художник. XVIII ст.
Напис: "1732. ДЕКАБРЯ М ПРЕД ВЕЧЕРНЕ[illegible]
РОДЗЯНКА/ОБОЗНИ ПОЛКУ МИРГОРОДСКОГО ПОЖИ[illegible]
ОТ РОЖДЕСТВА [illegible]
Полотно; олія. 92 x [illegible] см.
ДІМ. N КП-57196 [illegible]

Портрет Василя Івановича Родзянка (1652 – 1734) – обозного Миргородського полку (1723 – 1734). Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у верхній частині праворуч: "1732 ДЕКАБРЯ 11 ПРЕДВЕЧЕРНЕЮ ПРЕСТАВИСЯ ВАСІЛЬИ РОДЗЯНКА/ ОБОЗНИ ПОЛКУ МИРГОРОДСКАГО ПОЖИВС ОРОЖДЕСТВА ЛѢТЪ 80"
В. Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. - К., 1914. - Т. 4. Папір; фотомунія. 15,2 x 12,5 см
НБУВ. ВОМ. N 269198

Портрет Василя Івановича Родзянка (1652 – 1734) – обозного Миргородського полку. Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
Напис у верхній частині праворуч: "1732 ДЕКАБРЯ 11 ПРЕДВЕЧЕРНЕЮ/ПРЕСТАВИСЯ. ВАСІЛЬИ РОДЗЯНКА/ОБОЗНИЙ ПОЛКУ МИРГОРОДСКОГО/ПОЖИВС ОРОЖДЕСТВА ЛѢТЪ 80".
Полотно; олія. 62 x 48 см.
ДІМ. N Х-320.

Портрет Василя Івановича Родзянка (1652 – 1734) – обозного Миргородського полку.
Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 32 x 27 см.
ДХМ. N Ж-549.

Портрет Василя Івановича Родзянка (1652 – 1734) – обозного Миргородського полку.
Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у верхній частині праворуч: "1732 ДЕКАБРЯ [illegible] ПРЕДВЕЧЕРНЕЮ ПРЕСТАВИСЯ ВАСІЛЬИ РОДЗЯНКА/ ОБОЗНИ ПОЛКУ МИРГОРОДСКАГО ПОЖИВС ОРОЖДЕСТВА ЛѢТЪ 80".
Труды XIII Археологического съѣзда - 1914.
Папір; фотомунія. 12,1 x 11,2 см. ДНАББ. N 8766

Портрет Василя Родзянка (1652 – 1734) – хорольського сотника (1701 – 1704)
Невідомий художник. XVIII ст.
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "И А І М Г З К К Є Ц Л."
[illegible]тно: олія. 32 x 27 см.
[illegible] N Ж-549

Портрет Василя Родзянка (1652 – 1734) – хорольського сотника (1701 – 1704).
Копія художника П. Окулова 1877 р.
з портрета невідомого художника XVIII ст.
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "И А І М Г З К К Є Ц Л."
Полотно: олія. 71.5 x 58 см. ДІМ. N КП-57155, Х-250

Портрет Василя Родзянка надійшов до музею [illegible] С М. Родзянка (до 1905 р.). Портрет зберігався у [illegible] М.В. Родзянка в с. Поповому [illegible] Лавської гу[illegible]

Портрет Василя Родзянка (1652 – 1734) – хорольського сотника (1701 – 1704)
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "И А І М Г З К К Є Ц Л."
Полотно: олія. 55 x 45 см
ДХМ. N Ж-568

Портрет Степана Васильовича Родзянка (1687 – 1736) – обозного Миргородського полку (1711 (?), 1735 – 1736). Невідомий художник. XVIII ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб та напис: "РОКУ АТАS. МЦЯ АВГУСТА ЛА. ПРЕСТАВИСЯ СТЕФНЬ РОДЗЯНКА ОБОЗНИ ПОЛКА МИР ГОРОДСКОГО ОТРОЖДЕНІЯ ПОЖИВЕ ЛЪТЬ/ЧЕТИРИ ДЕСЯГЬ И ДЕВЯТЬ".
В. А. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. – К., 1914. – Т. 4.
Папір; фотомунія.
15,1 x 12,8 см.
НБУВ. ВОМ. N 269198.

Портрет Степана Васильовича Родзянка (1687 – 1736) – обозного Миргородського полку (1711 (?), 1735 – 1736). Невідомий художник. 1730-і рр.
До 1927 р. знаходився в зібранні П. В. Родзянка.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб та напис: "РОКУ АТАS. МЦЯ [illegible] ПРЕСТАВИСЯ СТЕФНЬ РОДЗЯНКА ОБОЗНИЙ ПОЛКУ [illegible] ОТРОЖДЕНІЯ ПОЖИВЕ ЛЪТЬ ЧЕТИРИ ДЕСЯТЬ И ДЕВЯТЬ"
Полотно; олія. 90 x 77 см
НХМУ. N Ж-414

Портрет Степана Васильовича Родзянка (1687 – 1736) – обозного Миргородського полку (1711 (?), 1735 – 1736). Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб та напис: "РОКУ АТАS. МЦЯ АВГУСТА ЛА. ПРЕСТАВИСЯ СТЕФНЬ РОДЗЯНКА ОБОЗНИ ПОЛКА МИРГОРОДСКОГО ОТРОЖДЕНІЯ ПОЖИВЕ ЛЪТЬ/ЧЕТИРИ [illegible] ДЕСЯТЬ И ДЕВЯТЬ".
[illegible] "СЪ КОПІИ [illegible] Г. П. АЛЕКСѢЕВА [illegible] ЕКАТЕРИНОСЛАВЪ".
[illegible]тно: олія. 47 x 34 см.
ДІМ. N КП 57065. Х-157

Портрет Степана Васильовича Родзянка (1687 – 1736) – обозного Миргородського полку (1711 (?), 1735 – 1736). Невідомий художник. XIX ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб та напис: "РОКУ АТАS. МЦЯ АВГОЗСТА ЛА. ПРЕСТАВИСЯ СТЕФНЬ РОДЗЯНКА ОБОЗНИ ПОЛКУ МИРГОРОДСКОГО ОТРОЖДЕНІЯ ПОЖИВЕ ЛЪТЬ ЧЕТИРИ [illegible]
Полотно; олія. 92 x 76 см
ДІМ. N КП-57256. Х-351

Портрет Степана Васильовича Родзянка (1687 – 1736) – обозного Миргородського полку (1711 (?), 1735 – 1736). Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб та напис: "РОКУ АУАS. МЦЯ АВГОЗСТА ЛА. ПРЕСТАВИСЯ СТЕФНЬ РОДЗЯНКА ОБОЗНИЙ ПОЛКУ МИРГОРОДСКОГО. ОРОЖДЕНІЯ ПОЖИВЕ ЛЪТЬ ЧЕТИРИ ДЕСЯТЬ И ДЕВЯТЬ".
Полотно; олія. 33,5 x 27,5 см
ДІМ. N КП-57117. Х-212

Портрет Єремія Степановича Родзянка (бл. 1713 – до 1786) – полковника Миргородського полку (з 1779).
За написом на портреті (1.05.1714 - 13.06.1781)
В. Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. - К., 1914. - Т. 4
Папір; фотомунія. 15,2 х 12,8 см
НБУВ. ВОМ. N 269198

Портрет Анастасії Степанівни Родзянко (11.01.1720 – 4.05.1781) – доньки миргородського полкового обозного Степана Васильовича Родзянка.
В. Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. - К., 1914. - Т. 4
Папір; фотомунія. 15,1 х 13 см
НБУВ. ВОМ. N 269198

Портрет Петра Єремійовича Родзянка (1756 – 1808) – радника Катеринославської Казенної Палати (1792), підполковника у відставці (1800).
В. Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. - К., 1914. - Т. 4
Папір; фотомунія. 15,2 х 12 см
НБУВ. ВОМ. N 269198

Родзянки – український козацько-старшинський рід, відомий з XVIII ст. на Полтавщині та Катеринославщині.
Початок свій бере від Василя Івановича Родзянки (1652 - 1734) - хорольського сотника (1701 - 1704), пізніше миргородського полкового обозного (1723 - 1734).
Нащадки його - син Степан (1687 - 1736), онуки Єремій та Іван були хорольськими сотниками (1701 - 1768) та миргородськими полковими обозними (1735 - [illegible]).
Відомими представниками роду були: Семен Родзянко (1782 - бл. 1808) - український поет; Аркадій Родзянко (бл. 1793 - 1846) - український діяч, поет; Сергій Родзянко (1866 - ?) - комісар Української Центральної Ради; Михайло Родзянко (1859 - 1924) - відомий російський державний діяч.

Портрет Єремія Степановича Родзянка (бл. 1713 – до 1786) – обозного Миргородського полку (1772 – 1779), миргородського полковника (з 1779). П. Окулов. 1880 р. Копія з портрета невідомого художника XVIII ст. За написом на портреті (1.05.1714 - 13.06.1781)
Напис навколо портрета: "ПОЛКОВНИКЪ ІЕРЕМІЙ СТЕФАНОВИЧЪ РОДЗЯНКА РОДИЛСЯ 1714 ГОДУ МАЯ ІГО Д ПРЕСТАВИЛСЯ 1781 Г. ІЮНЯ 13 Д ВЪ 4 ЧАСА ПО ПОЛУДНИ ПОЖИВЕ, ЛѢТЪ 67 1 МѢСЯДЪ И 13 ДНЕЙ"
Полотно; олія 32 х 26 см
ДІМ N КП-57104, X-199

Портрет Анастасії Степанівни Родзянко (11.01.1720 – 4.05.1781). П. Окулов. Початок XIX ст. Копія з портрета невідомого художника XVIII ст.
Напис навколо портрета: "АНАСТАСІЯ СТЕФАНОВНА РОДЗЯНКИНА ПОЛКО РОДИЛ. 1720 Г. ГЕНВАРЯ 11 Д ПРЕСТАВИЛАСЬ 1781 ГОДУ МАЙ 4 Д ВЪ 4 МЪ ЧАСУ ПО ПОЛУДНИ ПОЖИВЕ Л 61 И 24 Д."
Напис на звороті: "СЪ КОПІИ ХРАНЯЩЕЙСЯ В СОБРАНІИ Г. П. АЛЕКСѢЕВА ВЪ Г. ЕКАТЕРИНОСЛАВѢ"
Полотно; олія 34 х 27 см
ДІМ N КП-57411, X-519

Козацько-старшинський рід Галаганів.

Портрет Олени Галаган (? – 1763)
Невідомий художник. 1740-і рр
Із зібрання Галаганів
Полотно; олія. 64 x 45 см
ЧОХМ. N Ж-48

Олена Галаган - Олена Антонівна [illegible] дочка київського міщанина [illegible] за іншими даними дружиною Гната Галагана була донька Сави Гуйтрала [illegible] старшинський рід, відомий на Лівобережжі з XVII ст. Початок свій бере від Івана Галагана - козака м. Омельника Кременчуцького повіту. Нащадки його - син Гнат (? - 1748) полковник Війська Запорозького (1708), полковник компанійський (1708), полковник чигиринський (1709 - 1714), прилуцький (1714 - 1739) та Семен (? - ?), миргородський полковник осавул (1723 - 1730), миргородський наказний полковник у Кримському поході (1736). Гнат Галаган у 1708 р. зрадив гетьмана Івана Мазепу, перейшов на бік російської армії, в травні 1709 р. показав шляхом полтавської відступ до Чортомлицької Січі та брав участь у її руйнуванні [illegible] рудої полковника Петра Яковлева

Портрет Гната Галагана (? – 1748) – чигиринського полковника (1709 – 1714), прилуцького полковника (1714 – 1739). Невідомий художник. 1739 – 1740 рр
Із зібрання Галаганів
Полотно; олія. 63 x 46 см
ЧОХМ. N Ж-46

Портрет Григорія Гнатовича Галагана (1716 – 1777). Невідомий художник. 1750-і рр.
Полотно; олія. 76 x 65 см.
[illegible] N Ж-35.

Портрет Григорія Гнатовича Галагана (20.11.1716 – 24.12.1777) – прилуцького полковника (1739 – 1763). Невідомий художник. 1760-і рр. Із зібрання Галаганів.
Полотно; олія. 73 x 58 см.
ЧОХМ. N Ж-33.

Портрет Ірини Антонівни Галаган (уроджена Милорадович) (бл. 1760 – до 1808) – дружини Григорія Івановича Галагана. Невідомий художник. 1780-і рр.
Із зібрання Галаганів. Полотно; олія. 77 x 58 см
ЧОХМ. N Ж-41

Портрет Павла Григоровича Галагана (1853 – 1869). Художник Потапов (?). XIX ст.
Із зібрання Галаганів
Полотно; олія. 57 x 51 см
ЧОХМ. N Ж-194

Григорій Павлович Галаган - український громадський діяч. 1857 р. створив у с. Сокиринці музей українського народного побуту. В 1871 р. відкрив у Києві приватний навчальний заклад - Колегію Павла Галагана [illegible] на честь сина. З 1873 р. по 187[illegible] [illegible]ував Південно-Західний відділ російського географічного товариства, фінансово підтримував журнал "Киевская старина", з 1882 р. - член Державної Ради

Портрет Григорія Павловича Галагана (1819 – 1888). В. О. Серебряков. 1843 р
Полотно, олія. 134 x 98 см
ЧОХМ. [illegible]

Козацько-старшинський рід гетьмана Івана Михайловича Сулими (? - 1635).

Портрет Івана Федоровича Сулими - генерального хорунжого (1708 - 1721), переяславського полковника. Невідомий художник. XVIII ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами: "Х. В. С. И. Ф. С"
Напис на звороті: "ВОИСКА ЗАПОРОЖСКОГО ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРЪНЖИЙ И ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ ПОЛКОВОДЕЦЪ ИВАН ФЕДОРОВИЧЪ СЪЛИМА".
До музею надійшов у 1916 р. з с. Сулимівки Баришівського р-ну Київської обл.
Полотно; олія. 121,5 x 89 см.
НХМУ. N Ж-754.

Портрет Семена Івановича Сулими (? - 1766) - переяславського полковника (1739 - 1766). Невідомий художник. II половина XVIII ст
Копія з оригіналу невідомого художника XVIII ст., що [illegible]
в Національному музеї українського мистецтва в Ки[illegible]
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами
"Е. І. В. З. З. П. П. С. Х. И. С"
Полотно; олія. 75 x 54 см.
ХКМ. N ХІАМ-Х-190

Портрет Параскеви Василівни Сулими (? - 1766) - дружини переяславського полковника Семена Івановича Сулими. Невідомий художник. 1750-і рр.
На картині зображено родовий герб з літерами: "П. В. С. С. С. П. П"
Полотно; олія. 87 x 68.5 см. НХМУ. N Ж-175

Портрет Семена Івановича Сулими (? - 1766) - переяславського полковника (1739 - 1766). Невідомий художник. 1750-і рр.
На картині зображено родовий герб з літерами: "Е. І. В. З. З. П. П. С. Х. И. С"
Полотно; олія. 87 x 67 см. НХМУ. N Ж-174

До 1916 р. портрети подружжя знаходилися у родовому маєтку Сулим в с. Сулимівці на Київщині

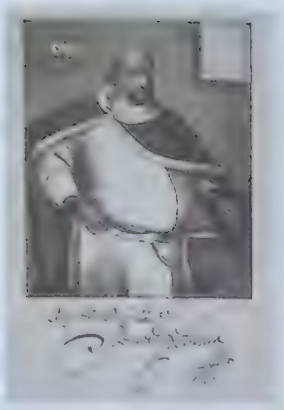

Портрет Івана Сулими – генерального хорунжого.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами: "Х. В. Є. И. Ф. С". Під портретом зображено факсиміле підпису І. Сулими.

Портрет Семена Сулими (? – 1766) – переяславського полковника (1739 – 1766).
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами "Є. І. В. В. З. П. П. С. И. С"
Під портретом зображено факсиміле підпису С. Сулими

Портрет Якима Сулими (1737 – 1818) – генерального судді.
Під портретом зображено факсиміле підпису Я. Сулими.

Портрет Параски Василівни Сулими (уродженa Савич) – дружини переяславского полковника С. Сулими.
У верхній частині зображено: праворуч родовий герб, ліворуч - медальйон з розп'яттям Ісуса Христа

Літографії з книги "Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войиеховичей, XVII - XVIII вв." - К., 1884. ДНАББ. N 6022

Портрет Семена Івановича Сулими (? – 1766) – переяславського полковника (1739 – 1766).
А. А. Ждаха (1855 - 1927).
16.06.1896 р.
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами:
"Є. І. В. В. З. П. П. С. И. С".
Напис у нижній частині праворуч: "СУЛИМА СИ., ПЕРЕЯСЛ. ПОЛК. 1739 + 1766 (Н.С. 82. X)".
Альбом А. Ждахи Украина и Запорожье. - N 5. - Арк. N 53.
Папір; олівець. 21 x 16 см
ДНАББ. N 21506

Портрет Параски Василівни Сулими (? – 1766) – дружини переяславського полковника.
А. А. Ждаха (1855 - 1927).
16.06.1896 р.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб Альбом А. Ждахи. Украина и Запорожье. - N 5. - Арк. N 52.
Папір; олівець, акварель.
20,5 x 15 см
ДНАББ. N 21507

Сулими - український козацько-старшинський рід, відомий з першої половини XVI ст. Початок свій бере від Михайла Сулими. Його син, запорозький гетьман Іван Сулима, страчений у Варшаві (1635), мав двох синів: Степана Сулиму (? - 1659) та Федора Сулиму (? - 1691) - полковники Переяславського полку. Син Федора, Іван Сулима був генеральним хорунжим гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського (1708 - 1721). Його син Семен Сулима (? - 27.05.1766) - переяславський полковник (1739 - 1766) був одружений з Параскевою Василівною, донькою лубенського полковника Василя Савича. Мали синів Григорія, Харитона (Христофора), Якима.

Портрет Якима Семеновича Сулими (1737 – 1818) – генерального судді (1763 –1776).
Невідомий художник. 1799 – 1800-і рр.
Полотно; олія. 60 x 52 см. НХМУ. N Ж-720.

Яким Семенович Сулима навчався у Києво-Могилянській академії та Санкт-Петербурзькому [illegible] кадетському корпусі (1755 - 1759), який закінчив із золотою медаллю. Був останнім генеральним суддею України (1763 - 1776) Впродовж 1776 - 1778 рр жив у Петербурзі, в чині генерал-маюра пішов у відставку, жив у своїх маєтках с. Сулимівка та м. Баришівка Переяславського полку Одружений був з Марією Скорупою, донькою стародубського полкового обозного Павла Скорупи

Портрет Марії Павлівни Сулими – дружини генерального судді Якима Семеновича Сулими. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Напис: "МАРІЯ ПАВЛОВНА СУПРЯГА АКИМА СЕМЕНОВИЧА СУЛИМА"
Полотно; олія. 65,5 x 51 см НХМУ. N Ж-1141

Портрет Максима Ілляшенка – лубенського полковника (1676 – 1687).
Киевская старина. - Січень, 1891. - Т.32
Папір; фототипія
МКДУ. N ДР-1527

Портрет полковника Сумського козацького полку Конаратьєва

Портрет Сергія Васильовича Солонини (1660 – 1737) – хорунжого, київського полковника (1687 – 1689, 1696).
В.Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. - К., 1914 - Т. 4
Папір; фототипія. 13,5 х 10,7 см
НБУВ ВОМ N 269198

Портрет Івана Чарниша – полковника Гадяцького полку (1709 – 1714).
Невідомий художник. XIX ст.
У верхніх частинах праворуч зображено родовий герб з літерами: Ч Ч К И П Г. Е. Ц П. В В. З.
Полотно; олія. 77 х 60 см. НМІУ. N М-111

Портрет Єфросинії Панасівни Лисенко (1704 – після 1771) – другої дружини генерального судді Федора Лисенка.
В.Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. - К., 1912 - Т.3
Папір; фототипія. 10,4 х 8,1 см. НБУВ. ВОМ. N 269196

Портрет Михайла Андрійовича Бороховича – полковника Гадяцького полку (1687 – 1704).
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами "М", "Ш", "Г".
Киевская старина
Березень, 1890 – Т. 33
Папір; фотомунія
МКДУ. N АР-1522

Ймовірно, що на портреті зображено Андрія Андрійовича Горленка (1709 - після 1775) – сина наказного полковника та наказного гетьмана А. Д. Горленка. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, після закінчення якої працював у Генеральній військовій канцелярії, мав чин бунчукового товариша. Був останнім полтавським полковником (1773 - 1774), маршалком Полтави. Брав участь у зустрічах імператриці Єлизавети у Києві (1744) під час поїздки на Україну, у виборах гетьмана Кирила Розумовського (1750), в поході на Правобережжя для придушення Коліївщини (1768)

Портрет Горленка – полковника Прилуцького полку.
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб.
Полотно; олія 73,5 х 65,4 см
ХІМ N Ж-54

Портрет Олексія Леонтійовича Лесевицького – охтирського полковника (1724 – 1735), бригадира слобідських полків (1735 – 1744).
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ
Типо-літографія І. Гросмана і Г. Венгельштейна
М., 1903. – Табл. 43
Папір; фотомунія
9,9 х 6,9 см
ДНАББ. N 8962

Портрет полковника Н. Ємеченка (?).
Невідомий художник. Гравюра XVIII ст.
Напис у нижній частині: "N. IEMESGENCO GENERALE DVN CORPO D'ESERCITO DI"
Мідьорит. Папір, друк. 21 х 16 см
ЖСИМ. N КП-4373 2. Гр кх-82

Портрет полковника Павла Яковича Руденка
В. Л. Боровиковський (1757 - 1825) **1784 р**
Полотно; олія [illegible]
ХХМ [illegible]

Портрет сотника Сави Туптала (бл. 1600 – 1703)
Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
[illegible] у нижній частині: "БЛАГОЧЄСТИВЫЙ МУЖЬ ТУП[illegible]
[illegible]ЕНСКИЙ ДЕНЬ ОВЕР[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Портрет Сави Туптала. Невідомий художник.
З колекції В.В. Тарновського
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России. - К., 1885
Гравюра. Папір; друк. 19,8 x 16,8 см
МКДУ. N ДР-454

Портрет Сави Туптала.
Київська старовина. Друкарня Г.Т. Корчак-Новицького. - К., 1882. - Т. 3
Гравюра. Папір; друк. 13 x 10,8 см
НБУВ. ІР. N 557651

Портрет київського сотника Сави Туптала. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "САВА ТЪПТАЛО БИЛЪ СОТНИКЪ КІЕВСКІЙ ЖИЛЪ ВНИЖНЕМЪ ГОРОДЪ КІЕВС ПОЛПРОШЕСТВІИ ШІ РОЖДЕНІА СТА ТРОИХЪ ЛЪТЪ В ДЕНЬ БОГОАВЛЕНІИА ГДНА В ТРЕСТОМ/ ЧАСУ ДНИ ПРЕСТАВИЛСА В ТИСАЧА СЕМЪ СОТЪ ТРЕСТОМЪ ГОДУ І ПОГРЕБЕНЪ В КІЕВСКОМ КИРИЛОВСКОМЪ МОНАСТИРЪ КОТОРОГО ІКТИТОРОМЪ ОНЪ БЫЛЪ"
Напис по овалу: "ШТЦЪ НОВОАВЛЕНОГО ЧУДОТВОРЦА МИТРОПОЛИТА РОСТОВСКОГО СВАТИТЕЛА ХРИСТОВА ДИМИТРИА"
Напис на звороті: "1787 ГОДА ИЮНЯ 24 ДНА СІЯ ІКОНА В КИЕВОПОДОЛЬСКУЮ КЛАДБИЩЕНСКУЮ ЦЕРКОВЬ СЕКРЕТАРЕМЪ ВАСИЛЕМЪ ВЕРБИЦКИМ, КТІТОРА ІОСИФА ДУНО "
Полотно; олія. 110 x 74 см
НХМУ. N Ж-629

Портрет Сави Туптала. Невідомий художник.
З колекції В.В. Тарновського.
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883
Гравюра. Папір; друк. 19,8 x 16,8 см
ДНАББ. N 8539

Портрет Сави Туптала. Невідомий художник.
Живописний портрет, так званий "Московський"
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883. Літографія. Папір; друк. 19,7 x 15,1 см
ДНАББ. N 8539

Портрет Сави Туптала, батька митрополита Димитрія Ростовського. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "САВА ТУПТАЛО БЫЛЪ СОТНИКЪ КИЕВСКИ ИЖИ В НИЖНЕМ КИЕВЕ/ГОРОДЕ ШТ РОЖДЕНИА СТА ТРОИХЪ ЛЕТЪ В ДЕНЬ БОГОАВЛНИА/ГПСДИА ВТРЕТЕМЪ ЧЕСУ ДНА ПРЕСТАВИСА АШТ... ВЪ КИЕВСКО. /КИРИЛОВСКОМЪ МОНАСТЫРЕ ВКОТОРОМЪ ИКТИТОРОМ .."
Напис по овалу: "ШЦА НОВОАВЛЕНАГО ЧУДО.. РОСТОВС..ГО СВ..Т..СЛА ХРИСТОВА ДИМИТРИА". Полотно; олія. 90 x 74 см. НХМУ. N Ж-974

Портрет Сави Туптала. Невідомий художник.
З колекції В.В. Тарновського.
Живописний портрет, так званий "Московський".
В.Б. Антонович, В.А. Бец. Исторические деятели Юго-Западной России. - К., 1885.
Літографія. Папір; друк. 19,7 x 15,1 см.
МКДУ. N ДР-454

Портрет Ганни Василівни Забіли (? – 1713) – дружини Івана Петровича Забіли. Невідомий художник. І половина XVIII ст.
[illegible] 1825 р. Із зібрання О.М. Лазаревського.
[illegible] см
[illegible]

Ганна Василівна Забіла (уроджена Дуніна-Борковська) – донька [illegible] Війська Запорозького Василя Каспаровича Дуніна-Бо[illegible]

Портрет Івана Петровича Забіли (1665 – 1702) – знатного військового товариша (1690 -1692). Невідомий художник. І половина XVIII ст
Із зібрання О.М. Лазаревськ[illegible]
[illegible]

Портрет Григорія Гамалії – знатного військового товариша Невідомий художник. 1760-і рр.
[illegible]

Портрет Тимофія Лишні – військового товариша Невідомий художник. 1749 р
У верхній частині [illegible]

Портрет Петра Івановича Войцеховича - бунчукового товариша. Невідомий художник
Сулимовский архив Фамильные бумаги Сулим Скоруп и Войцеховичей XVII - XVIII вв. - К., 1884
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "П І В"
Літографія. Папір; друк 14,6 х 11,4 см
ДНАББ N 6022

Портрет Петра Івановича Войцеховича (? - після 1760) - сотника городницького, бунчукового товариша. Невідомий художник. 1730-і рр.
Надійшов 1916 р. з с. Сулимівка на Київщині
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "П. І. В"
Полотно; олія. 63,5 х 47 см
НХМУ. N Ж-787

Портрет Іллі Федоровича Новицького (бл. 1630 - 1704) - знатного військового товариша, охочекомонного полковника (1673 - 1696).
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-литографія І. Гросмана і Г. Вендельштейна. - М., 1903. - Табл. 37
Папір; фототипія. 8,6 х 7,2 см. ДНАББ. N 8962

Новицькі - українські козацько-старшинські роди, відомий з XVII ст. Початок свій бере від Іллі Федоровича Новицького, вихідця з козацької родини, і можливо, згаданий у "Реєстрі 1649 р." козак чигиринської сотні. Федір Новицький був його батьком.
Ілля Федорович Новицький - український військовий і політичний діяч, полковник першого компанійського полку (1669), комендант м. Димера (1671 - 1673), охочекомонний полковник (з 1673) приймав участь у війсчі Чигиринських походів турецько-татарського війська (1677 - 1678) та Кримських походах (1687, 1689), у нижньодніпровській кампанії (1695 - 1696). Універсалом гетьмана І. Мазепи (липень 1696) призначений головним начальником усіх прикордонних міст і містечок з боку кримських татар. Одержавши титул знатного військового товариша (1696), пішов у відставку

Портрети козацьких полковників Новицьких атрибутовані та досліджені к.і.н. Зарубою В. М. в монографії "Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.". - Дніпропетровськ, 2003

Портрет Григорія Ілліча Новицького (? - бл. 1727) - охочекомонного полковника (1704 - 1709).
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-литографія І. Гросмана Г. Вендельштейна. - М., 1903. - Табл. 37.
Папір; фототипія. 9,6 х 8 см. ДНАББ. N 8962.

Григорій Ілліч Новицький - український військовий діяч, письменник, етнограф, місіонер. Народився у сім'ї охочекомонного полковника І. Ф. Новицького. З другої половини 1690-х рр. - на навчанні в Києво-Могилянській академії, там же обраний префектом конгрегації (1699). Після закінчення академії служив військовим канцеляристом, охочекомонний полковник (з 1704). Був одружений на Христині Павлівні Герцик, доньці полтавського полковника і рідній сестрі дружини генерального писаря Пилипа Орлика. Брав участь у Північній війні (1705), 1708 р. підтримав гетьмана Івана Мазепу у виступі супроти царя Московії Петра І, призначений Мазепою резидентом при польському коронному гетьмані А. Сенявському. Арештований за наказом царя Петра І (1709), за вироком царської похідної канцелярії засланий на довічне поселення до Сибіру. Перебуваючи на засланні, вивчав побут та звичаї місцевого народу (автор етнографічної монографії "Краткое описание о народе остяцком". - 1715), допомагав митрополиту Тобольському і Сибірському Філофею Лешинському у його місіонерській діяльності

Портрет Іллі Федоровича Новицького (бл. 1630 - 1704) - знатного військового товариша, охочекомонного полковника (1673 - 1696).
Киевская старина. - К., 1886. - Т. 16
Папір; фототипія. 15,6 х 10,6 см
НБУВ. ІР. N 557685

Портрет представника козацького роду Савицьких.
Невідомий художник. XVIII ст.
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами [illegible]
Полотно; олія. 68,5 x 63 см
НХМУ. N Ж-788

Портрет сотника (?). Невідомий художник. II половина XVIII ст.
Полотно; олія. 73 x 56 см
ЧОХМ. N Ж-32

Портрет Івана Романовича (1694 – 1777) – сотника монастирищенського, у відставці – полкового суда
Невідомий художник. 1750 р. Зберігається [illegible]

Портрет Якова Андрійовича Марковича (1696 – 1770) – генерального підскарбія (1740 – 1762).
М. Аркас. Історія України-Русі. – Краків, 1912.
Папір; фототипія. 10,3 x 7,8 см. МКДУ. N ДР-3560

Портрет Андрія Киприяновича (Федоровича) Стаховича (? – 1715) – городницького сотника (1699 – 1714). Невідомий художник Кінець XVII ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб
В.А. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ
К., 1914. – Т. 4. Папір; фототипія. 15,6 x 12,4 см
НБУВ. ВОМ. N 26910к

Портрет козака Харка (Харитона) (?) – засновника м. Харкова. Невідомий художник. XVII ст

Портрет Івана Багатого Іваненка – засновника козацького роду Іваненків, гетьмана дубосарського на Волошині в II половині XVII ст.
[illegible] й Родословник[illegible]

Портрет менського сотника Сахновського Невідомий художник. I половина XVIII ст.
[illegible]

Портрет осавчого Харка. Невідомий художник. I половина XVIII ст.
Напис у верхній частині: "ХАРКО/СЛОБО[illegible]ГУБЕРНІИ [illegible]ОССАДШ[illegible]
[illegible]олія 76,5 x 55 см
[illegible]

Портрет Андрія Стефановича (1725 – 1744) – сотника Богацької сотні Миргородського полку. Невідомий художник. XVIII ст
[illegible] верхній частині ліворуч зображено [illegible] герб з літерами "А С С І
[illegible]олія 88 x 64 см
[illegible]

Козацько-старшинський рід Кочубеїв.

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 – 1708) – генерального судді Війська Запорозького (1699 – 1708). Невідомий художник. XIX ст
Напис у верхній частині: ЗАПОРОЖСКИХЪ СГО ЦАРСКАГО ВСЛИЧЕСТІ ГЕНЕРАЛЬНЫЙ СУДІЯ ВАСИЛІЙ [illegible]
Полотно, олія. 91 х [illegible] см
НМУ [illegible] 40

Портрет генерального судді Василя Кочубея (1640 – 1708). Невідомий художник. І половина XVIII ст
Напис навколо портрету: ВЕЛИКА СГО ЦАРСКАГО ВЕЛИЧЕСТІ ГЕНЕРАЛЬНЫЙ СУДІЯ ВАСИЛІЙ КУЧУБЕЙ
Метал, олія, [illegible]. 32,5 х 24,3 см. ПОКМ. N Ж-5[illegible]

Портрет генерального судді Василя Кочубея (1640 – 1708).
Напис навколо портрету: [illegible] ВЕЛИКАГО КУЧУБЕЯ. В. Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. [illegible]
Папір, фототипія. 12,5 х 9 см
НБУВ. ВОМ. N 2685892

Кочубеї - український козацько-старшинський рід, відомий з XVII ст. Початок свій бере від Андрія Кочубея - кримського татарина (за родинними переказами Кочубеїв).

Василь Леонтійович Кочубей (1640 – [illegible]) – військовий канцелярист (1675 – [illegible] роки Генеральної військової канцелярії (з 1681), генеральний писар (1687 - 1699) та генеральний суддя (1699 – 1708) Війська Запорозького.

Портрет генерального судді Василя Кочубея (1640 – 1708).
В. Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. - К., 1910. - Т. 2. Папір; фототипія. 12,2 х 9,6 см.
НБУВ. ВОМ. N 2685892.

Портрет генерального судді Василя Кочубея (1640 – 1708).
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-литографія І. Гросмана
І. Г. Венедельштейна. - М., 1903. - Таб. 37.
Папір; фототипія. 9,6 х 7,4 см. ДІАБЬ. N 8962.

Портрет генерального судді Василя Кочубея (1640 – 1708).
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Типо-литографія І. Гросмана
І. Г. Венедельштейна. - М., 1903. - Таб. 44
Папір; фототипія. 8,6 х 7,2 см. ДІАБЬ. N 8962

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 – 1708) – генерального судді Війська Запорозького (1699 – 1708). Гравер М. Воробйов.
Зібрання П.П. Бекетова в альбомі: "Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи". - М., 1844. Оригінальна гравюра. Папір; арук. 18,5 х 13,5 см
ДНАББ. N 15195

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 – 1708). Невідомий художник. Початок XIX ст.
Полотно; олія. Овал. 89 х 71 см
СОКМ. N КП-1795, Р-377

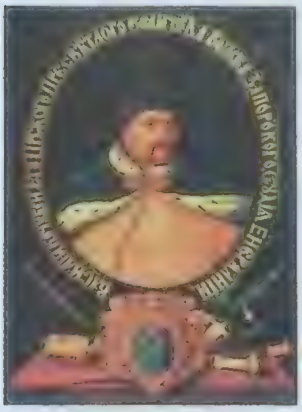

Портрет Василя Кочубея (1640 – 1708). Невідомий художник. І половина XVIII ст.
Полотно; олія. (?)
Ермітаж, Санкт-Петербург, Росія

Портрет В. Л. Кочубея. Т. Г. Шевченко (1814 - 1861). **1859 р**
Належав П. А. Кочубею. Із зібрання В. В. Тарновського
Напис: "ЕГО ЦАРСКАГО ПРЕСВѢТЛАГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО ГЕНЕРАЛЬНЫЙ СУДІЯ ВАСИЛИЙ КОЧУБЕЙ"
Полотно; олія. Овал. 92 х 76,7 см. НМШ. N Ж-101

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 – 1708). Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 67,7 х 52 см.
СОХМ. N Ж-545.

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 - 1708) - генерального судді Війська Запорозького (1699 - 1708). Невідомий художник. XVIII ст

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 - 1708). Невідомий художник XIX ст

[illegible] тно, олія [illegible]

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея - генерального судді Війська Запорозького (1699 - 1708) Невідомий художник XVIII ст

[illegible]

[illegible] та частина [illegible] С[illegible]ським та [illegible] наказав арештувати [illegible] тортур, доносник[illegible] генерального судді [illegible] Запорозького В.Л. Кочубея та полковника Полтавського полку І.[illegible] страчено (14/15.07.1708) під містечком Борщагівкою

Портрет
Василя Кочубея
Невідомий художник
Початок XIX ст

Полотно[illegible]
СОКМ N КП [illegible]

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 - 1708) - генерального судді Війська Запорозького (1699 - 1708). Невідомий художник. XVIII ст.

Напис у нижній частині: "ВАСИЛІИ ЛЕОНТЬЕВИЧЪ КОЧУБЕИ" Полотно; олія 63 x 50,5 см.
НХМУ. N Ж-795

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 - 1708) - генерального судді Війська Запорозького (1699 - 1708). Копія кінця XIX ст. з оригіналу невідомого художника XVIII ст.

Напис у верхній частині: "ВАСИЛІИ ЛЕОНТЬЕВИЧЪ КОЧУБЕИ/ГЕНЕРАЛЬНЫЙ СУДЬЯ".
Полотно; олія. 60 x 50 см. ДІМ N КП-57061, Х 152

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 - 1708) - генерального судді Війська Запорозького (1699 - 1708). Невідомий художник. I половина XIX ст.

Напис у нижній частині
"ВАСИЛІИ ЛЕОНТЬЕВИЧЪ КОЧУБЕИ СУДЬЯ."
Полотно, олія 23 x 16 см Зібрання Б.Г. Возницького

Портрет полковника Василя Васильовича Кочубея та Насті Даниліївни Апостол (Марфа Іванівна Янович ?).
Напис у верхній частині: "ПОЛКОВНИКЪ ВАСИЛИ ВАСИ[illegible] МАРФА АНДРЪЄВНА КОЧЬБЕЙ/УРОЖ: СКУРОПАТСКА[illegible]
В. А. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ [illegible] 1912 [illegible]
Полотно, фіксатуарія. 10.4 x 9.5 см
Інв. № [illegible] № 2665692

За дослідженням В. Л. Модзалевського підпис під жіночим портретом [illegible] В. В. Кочубей був одружений з дочкою миргородського [illegible] полковника, згодом гетьмана Д. Апостола, Марфою (Анастасією ?) [illegible] 13) чи, за іншою версією, з Марфою (Марією ?) Янович [illegible] глухівського отамана Івана Яновича (?)

Василь Васильович Кочубей (бл. 1680 - 21.08.1743) освіту здобув у Києво-Могилянській академії (кінець 1690-х - початок 1700-х рр.). З 1708 р. [illegible] брав участь у Гілянському поході російської армії (1725 - 1729), полковник полтавський (з 1727), учасник Російсько-турецької війни (1735 - 1739) та військового походу генерал-фельдмаршала Б. К. Мініха на Хотин (1739)

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (1640 - 1708) - генерального судді Війська Запорозького (1699 - 1708). Невідомий художник. Початок XIX ст.
Напис у верхній частині: [illegible] ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДЬЯ
Полотно; олія. 55 x 45 см. ПКМ. N 1892

Портрет подружжя Кочубеїв. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у верхній частині рами: "ПОЛКОВНИКЪ ВАСИЛИ ВАСИЛЬЕВИЧЬ/КОЧ[illegible] МАРФА АНДРЪЄВНА КОЧУБЕЙ/УРОЖ: СКУРОПАТСКАЯ
Полотно; олія. 55,5 x 52,5 см
[illegible]

Віктор [illegible]ович Кочубей - онук полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея. Російський [illegible]мат і державний діяч, граф (з 1799) і князь (з 1831) Російської Імперії. Перебував на дипломатичній службі у Швеції, Великобританії, Туреччині (1784 - 1797), віце-канцлер (1798), міністр внутрішніх справ (1802 - 1808, 1819 - 1823), голова Державної ради і Кабінету міністрів (з 182[illegible]

Портрет князя Віктора Павловича Кочубея (1768 - 1834). Невідомий художник. 1830 р.
Полотно; олія. 71 x 62,5 см
ХІМ. N Ж-672

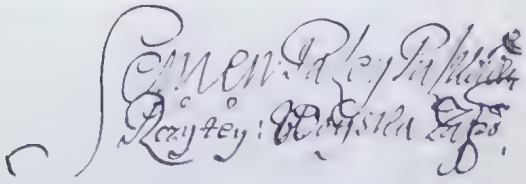

Портрет Семена Палія (1640-і – 1710) – полковника фастівського та білоцерківського.
Невідомий художник. І половина XIX ст.
Напис у нижній частині: "ПОЛКОВНИКЪ СЕМЕНЪ ПАЛЫЙ"
Полотно, олія. 23 х 16 см
Збірник Б. Г. Возницького

Факсиміле підпису Семена Палія.
Підпис на листі до воєводи білоцерківського Францишка від 29 жовтня 1696 р
НБУМ. N Ak 501 0 23

Портрет дружини фастівського полковника Семена Палія з дітьми.
Г. Хоткевич. Альбом історичних портретів. Львів, 1900-І рр. - Серія І Вип. 2. Фоторепродукція
Папір, друк. 24 x 13,5 см.
НБУВ. ВОМ. N С 0638, Ал-430.

Портрет дружини фастівського полковника Семена Палія з дітьми. Невідомий художник. 1686 р.
Напис на звороті: "ДАРУНОК АДАМА ВОЛЯНСЬКОГО"
Полотно; олія. 171 x 101 см
Краківський національний музей. Відділ - музей Шолайських. ПОЛ. N MNKI-227

Перший шлюб Семена Палія був з донькою козака із с. Зазим'є на Київщині, Марією (? - кінець 1670-х). Ймовірно, що на оригінальному портреті 1686 р. який зберігається в Краківському Національному музеї, зображена перша дружина Палія - Марія з дітьми

Дружина Семена Палія Феодосія та онука її Феодора Танська. А. А. Жаха (1855 - 1927) **18.09.1894 р.**
Напис у верхній частині: "ЖІНКА СЕМЕНА ПАЛІЯ ФЕОДОСІЯ ВНУКА ЙЇ ФЕОДОРА ТАНСЬКА"
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6
Папір, олівець; сепія, акварель, перо. 20,5 x 15 см
ДНАББ N 21507

Портрет дружини Семена Палія - Феодосії з онуками Феодорою та Іваном. Невідомий художник. Близько 1711 р. Літографія XIX ст.
Напис у верхній частині ліворуч: "РАБА БОЖИЯ ФЕОДОСИА/ ПАЛЪЕВА/СО ВНУКАМИ СВОИМИ/ТАНСКИМИ ФЕОДОРА ІWАННЪ"
Папір; друк. 16,7 x 10,4 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Оригінал полотна придбаний В. В. Тарновським у м. Борзні. До 1941 р портрет зберігався у Чернігівському історичному музеї. Подальша доля полотна невідома. Онуки Танські - нащадки полковника Антона Танського зятя Семена Палія

Палій (Гурко) Семен Пилипович (1640-І - 1710) - полковник фастівський та білоцерківський. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, після закінчення якої вступив на військову службу до Ніжинського полку. З кінця 1670-х рр. на Запорозькій Січі, де і отримав прізвисько "Палій"

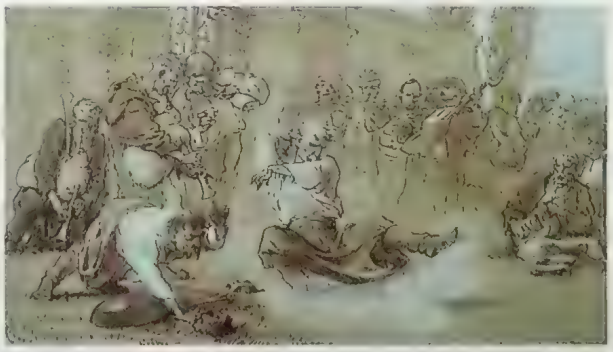

Семен Палій танцює гопака, бачучи в монастир. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка "Чернець". М. Й. Микешин (1835 - 1896). **1884 р.**
Папір; туш, білило. 33 x 44,5 см
НМШ. N Г-1066

Меморіальні речі козацької старшини.

Чорнильниця генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея. Початок XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 481
Отримана в дарунок від нащадка - Василя Васильовича Кочубея.
Мідний сплав; лиття, емаль, золочення
H - 2,5 см. L - 22 см
ЧОІМ. N И-3173.

Чорнильниця генерального підскарбія Якова Марковича. XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 482
Надійшла від нащадків Марковича.
Срібло; лиття, карбування.
H - 2 см. L - 16,5 см
ЧОІМ. N И-3174

Навершя булави князя Сергія Вікторовича Кочубея – нащадка роду Кочубеїв. 1856 р. Москва. Фабрика "П. Сазиков".
Напис: "БУЛАВА КНЯЗЯ СЕРГІЯ ВИКТОРОВИЧА КОЧУБЕЯ"
Срібло; лиття, карбування, чернь, золочення. H - 12 см.
МІКУ. N ДМ-7907.

Келих. Невідомий майстер. 1682 р. м. Нюренберг. Німеччина.
Подарунок государів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича генеральному писарю Василю Леонтійовичу Кочубею у 1689 році.
Срібло; лиття, кування, карбування, золочення.
H - 33 см. D (верх) - 13 см.
НМІУ. N РДМ-970

Старовинні шаблі, що належали роду Родзянок. XVII - XVIII ст. Колишня власність родини П. В. Родзянка.
В.Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ. - К., 1914. - Т. 4
Папір; фотомунія. 10 х 15,2 см
НБУВ. ВОМ. N 269198

Крісло (фотель). Кінець XVII - початок XVIII ст.
Напис, вирізьблений під гербом Кочубеїв: "ELEVORUBI CONSUMO"
Дерево, шкіра; різьблення, фарбування
H - 147 см., ширина спинки - 60 см., ширина між краями підлокітників - 77 см
КоКМ. N КП-197, ИБ-58 (648).
Крісло з маєтку генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея в Батурині

Старовинне козацьке сідло. XVII - XVIII ст. Колишня власність родини П. В. Родзянка.
В.Л. Модзалевський. Малороссійскій Родословникъ К., 1914. - Т. 4. Папір; фотомунія 15,2 х 12,1 см
НБУВ. ВОМ. N 269198

Сорочка натільна, в якій було страчено генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея. Початок XVIII ст. Україна.
Передана до музею 1918 р зі сховку полтавського банку
Шовк; шиття. 156 x 46 см
ПОКМ. N ТК-2682

Жупан генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея. Початок XVIII ст. Україна.
Переданий до музею 1918 р зі сховку полтавського банку
Сукно, срібна нитка; шиття
120 x 65 см
ПОКМ. N ТК-2681

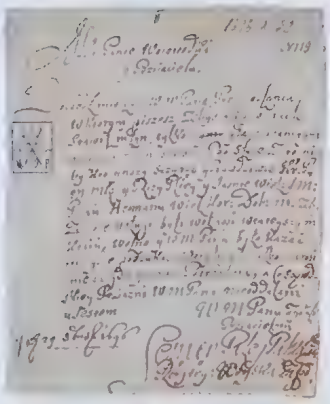

Лист Семена Палія до воєводи білоцерківського Франишка від 29 жовтня 1696 р. про заборону ставити млин на Півнях.
З колекції В.В. Тарновського.
Оригінал. Папір; рукопис
31,6 x 19,9 см.
ЧОІМ. N Ал-501/9/23.

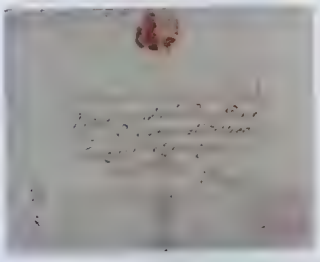

Зворотний бік листа.
З колекції В.В. Тарновського.
Оригінал. Папір; рукопис. 19,9 x 31,6 см.
ЧОІМ. N Ал-501/9/23.

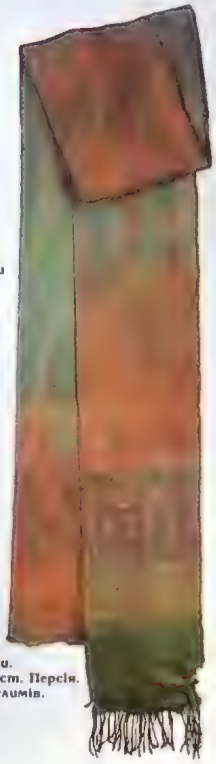

Пояс козацького старшини. Кінець XVI – початок XVII ст. Персія. З родинної усипальниці Сулимів. с. Сулимівка на Київщині.
Шовк; жакардове ткання
L - 300 см. B - 44 см
МІГ. N КН-653

Пояс полковника Гадяцького полку Михайла Бороховича. Кінець XVII ст. Персія (?).
З колекції Полтавського Єпархіального Давньосховища
Шовк; жакардове ткання. L - 271 см. B - 51 см.
ПОКМ. N ПК-2550

Срібний посуд із ужитку козацької старшини XVII – початку XIX ст.

Келих. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна.
З колекції В.В. Тарновського N 311.
Срібло; карбування, гравірування, золочення. H - 9 см. D - 7,4 см
ЧОІМ. N И-3510.

Келих полковника Кузьми Вдовиченка. Невідомий майстер. XVIII ст.
На келиху вигравірувано у верхній частині напис. "ВДОВИЧЕНКА КУЗЬМИ ГРИГОРИЄВИЧА"
Срібло; карбування, гравірування. H - 7,5 см. D - 4 см.
ЧОІМ. N И-3456.
Зображення келиха з різних боків

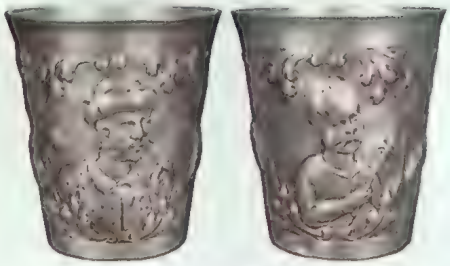

Келих. Невідомий майстер. 1774 р. м. Гданськ (?).
З колекції В.В. Тарновського N 347.
Срібло; карбування, гравірування, золочення
H - 8,2 см. D - 7,7 см
ЧОІМ. N И-3501
Зображення келиха з різних боків.

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
На чарці викарбувано невідомий герб з літерами: "И. К"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H 12 см D 6,2 см
ПМХМ. N М-206.

Чарка з родовим гербом полковника Гадяцького полку Антона Кришановського. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. (?)
ГИМ. Росія

Келих переяславського полковника Роліона Григоровича Думитрашка (Раїча). Невідомий майстер. XVII ст.
На келиху вигравірувано родовий герб з літерами: "Д. Р"
Срібло; карбування, гравірування
H - 9,9 см. D - 6,6 см
ЧОІМ. N И-3509

Кухоль з родовим гербом Дашенків – нащадків стародубського полкового обозного Гаврила Дашенка. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. (?)
ГИМ. Росія

Зображення біблійної композиції "Жертвоприношення Авраама".

Зображення біблійної композиції "Сон Якова".

Келих лубенського полковника Леонтія Свічки. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. м. Гданськ. Польща.
На келиху зображені сцени "Жертвоприношення Авраама" та "Сон Якова". На зовнішньому боці дна вигравірувано літери "Л. С.Л. Л". Над зображенням композиції "Сон Якова" вигравірувано перехрещені стріла і шабля з літерами: "В. Л. Е"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 18,5 см. D - 16,5 см
ЧОІМ. N И-3483

Чарка. Невідомий майстер. 1783 р.
На чарці з двох боків вигравірувано невідомі герби з літерами: "Б" і "Г".
Срібло; лиття, карбування, гравірування.
Н - 3,8 см. D - 3,7 см.
ХІМ. N 5337, М-166.

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст.
На чарці вигравірувано невідомий герб з літерами: "І. А. Ч"
Срібло; лиття, карбування, гравірування
Н - 3,3 см. D - 3,8 см.
ХІМ. N 5354, М-182.

Чарка з гербом полковника Прилуцького полку Лазаря Горленка. Невідомий майстер. II половина XVII ст. Україна.
На чарці вигравірувано родовий герб з літерами: "А. Г"
Срібло; карбування, гравірування, золочення, чернь. (?)
ГИМ. Росія

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 421. На чарці вигравірувано невідомий герб з літерами: "П. С. П. С. К".
Срібло; карбування, гравірування
Н - 3,0 см. D - 4,2 см.
ЧОІМ. N И-3605

Чарка з гербом генерального хорунжого Війська Запорозького Миколи Ханенка. Невідомий майстер. I половина XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 351.
На чарці вигравірувано родовий герб з літерами: "N. X".
Срібло; карбування, гравірування, золочення. Н - 5 см. D - 7 см.
ЧОІМ. N И-3585.

Чарка. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
На чарці вигравірувано невідомий родовий герб з літерами: "N. Δ".
Срібло; карбування, гравірування, золочення
Н - 5,8 см. D - 7,8 см.
НКПІКЗ КПЛ. N М-4983

Чарка з гербом Івана Яковича Чарниша – гадяцький полковник, пізніше генерального судді Війська Запорозького. Невідомий майстер. I половина XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 358.
На чарці вигравірувано невідомий родовий герб з літерами: "А. И. Ч"
Срібло; карбування, гравірування, золочення
Н - 6 см. D - 7,5 см.
ЧОІМ. N И-3619.

Кубок. Невідомий майстер. II половина XVII ст. м. Гданськ. Польща.
Срібло; лиття, карбування, золочення. Н - 33,5 см. D - 9 см.
ЧОІМ. N И-3644.

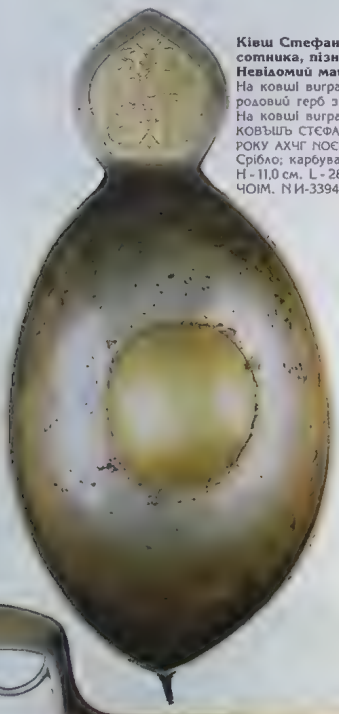

Ківш Стефана Бутовича – седнівського сотника, пізніше генерального осавула. Невідомий майстер. 1693 р. Україна.
На ковші вигравірувано родовий герб з літерами: "S. B"
На ковші вигравірувано напис: "ΣЕИ КОВЪШЪ СТЄФАНА ИВАНОВІЧА БУТОВИЧА РОКУ АХЧГ ΝΟЄВРИА: S"
Срібло; карбування, гравірування, золочення.
Н - 11,0 см. L - 28,0 см.
ЧОІМ. N И-3394.

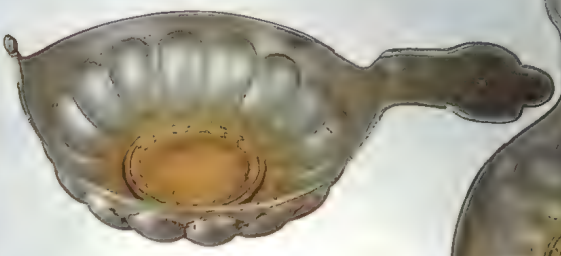

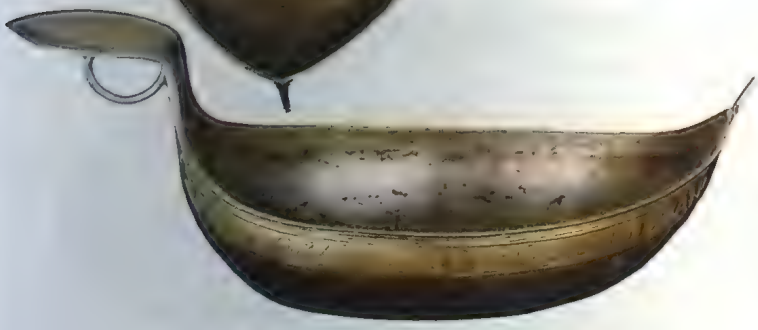

Ківш. Невідомий майстер. 1674 р. Україна.
На ручці з двох боків вигравірувано геральдичний щит (герб) із зображенням в центрі козацького хреста з літерами і датою: "І В 1674 А"
На зовнішньому і внутрішньому боках чаші ковша вигравірувано зображення Ісуса Христа і напис: "И... ΣЄ ПИТІЄ НЕИΣЧЕРПАЄМОЄ НА ПОИМІЯ И ЖС. А ΣРАЦІЄ"
Срібло; карбування, гравірування, золочення
Н - 3 см. L - 18,1 см. D - 11 см
ЧОІМ. N И-2652

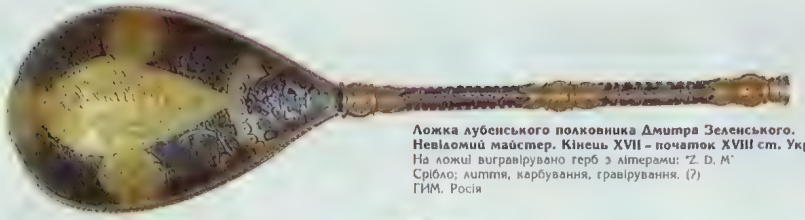

Ложка лубенського полковника Дмитра Зеленського. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
На ложці вигравірувано герб з літерами: "Z. D. M"
Срібло; лиття, карбування, гравірування. (?)
ГИМ. Росія

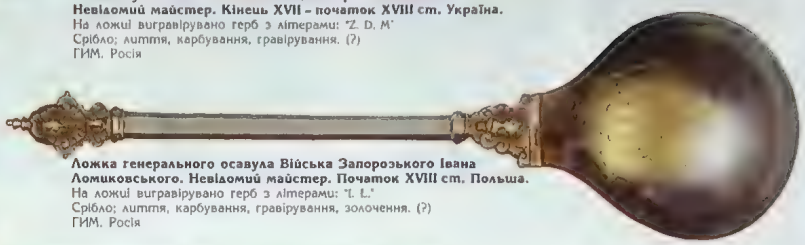

Ложка генерального осавула Війська Запорозького Івана Ломиковського. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Польща.
На ложці вигравірувано герб з літерами: "I. L."
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. (?)
ГИМ. Росія

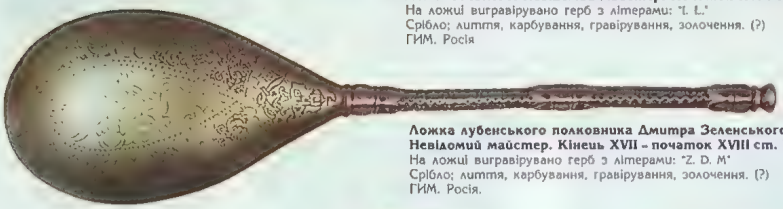

Ложка лубенського полковника Дмитра Зеленського. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
На ложці вигравірувано герб з літерами: "Z. D. M"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. (?)
ГИМ. Росія.

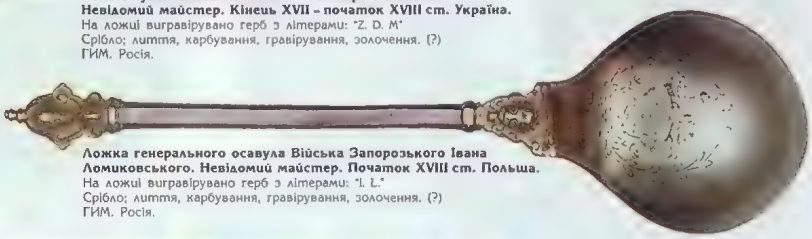

Ложка генерального осавула Війська Запорозького Івана Ломиковського. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Польща.
На ложці вигравірувано герб з літерами: "I. L."
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. (?)
ГИМ. Росія.

Ложка генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Польща.
На ложці вигравірувано герб
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. (?)
ГИМ. Росія

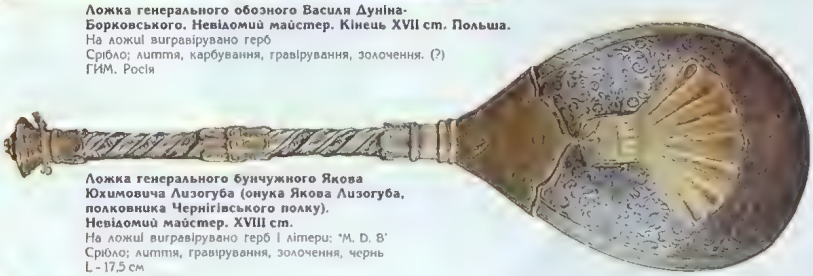

Ложка генерального бунчужного Якова Юхимовича Лизогуба (онука Якова Лизогуба, полковника Чернігівського полку). Невідомий майстер. XVIII ст.
На ложці вигравірувано герб і літери: "M. D. B"
Срібло; лиття, гравірування, золочення, чернь
L - 17,5 см
ЧОІМ. N И-3659

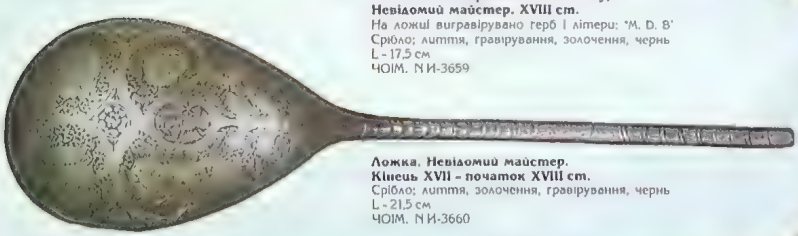

Ложка. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Срібло; лиття, золочення, гравірування, чернь
L - 21,5 см
ЧОІМ. N И-3660

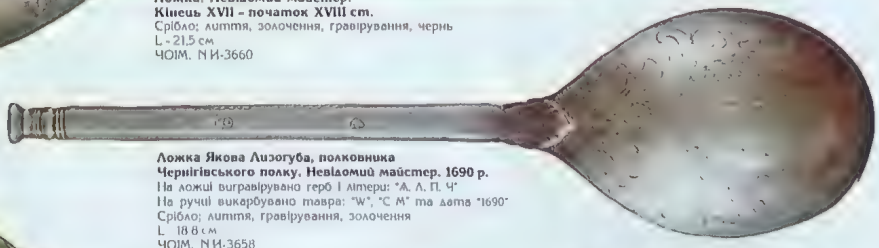

Ложка Якова Лизогуба, полковника Чернігівського полку. Невідомий майстер. 1690 р.
На ложці вигравірувано герб і літери: "A. Л. П. Ч"
На ручці викарбувано тавро: "W", "C M" та дата "1690"
Срібло; лиття, гравірування, золочення
L 18,8 см
ЧОІМ. N И-3658

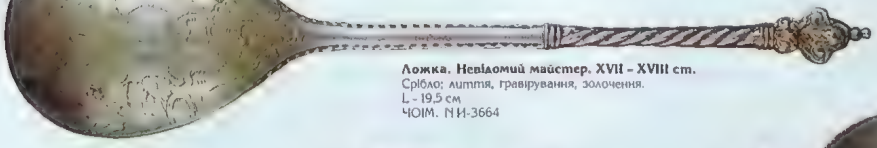

Ложка. Невідомий майстер. XVII – XVIII ст.
Срібло; лиття, гравірування, золочення.
L - 19,5 см
ЧОІМ. N И-3664

Ложка. Невідомий майстер. XVII ст.
Срібло; лиття, гравірування, золочення
L - 21 см
ЧОІМ. N И-3661

Блюдо. Невідомий майстер. XVIII ст. (?). Польща.
Срібло; лиття, карбування, гравірування. Овал. 35 x 50,5 см.
НДКМ. N Б-989.

Блюдо. Невідомий майстер. XVIII ст. (?). Польща.
Срібло; лиття, карбування, гравірування. Овал. 36 x 52,5 см
НДКМ. N Б-988.

Тарілка з гербом Василя Дуніна-Борковського, генерального обозного Війська Запорозького. XVII ст.
На денці вигравірувано напис: "НАДАНА. 1729."
Срібло; карбування, гравірування.
H - 3,5 см. D - 26,2 см
ЧОІМ. N И-3657

Чарка фастівського та білоцерківського полковника Семена Палія. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, гравірування, золочення. H - 4 см. D - 3,7 см.
НМІУ. N РДМ-1401.

Чарка фастівського та білоцерківського полковника Семена Палія. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 348.
Срібло; лиття, гравірування, золочення
H - 3,8 см. D - 3,5 см
ЧОІМ. N И-3608.

Свічник генерального обозного Війська Запорозького Василя Дуніна-Борковського. Невідомий майстер. XVII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H - 28,1 см D - 8 см
ЧОІМ. N И-2688

Таріль з гербом Долинських.

Чайник переяславського полковника Томари. Майстер І. Равич (1677 - 1762). **І половина XVIII ст. Київ. Україна.**
На зовнішньому боці чайника вигравірувано родовий герб з літерами: "С Т П В Є Ц П В З П".
Срібло, дерево, коралі, карбування, гравірування, золочення, різьблення.
H - 13,5 см. D - 7,3 см
МІКУ N ДМ-7905.

Таріль батуринського сотника Якова Долинського. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Європа.
На денці вигравірувано родовий герб
Срібло; лиття, карбування, гравірування. (?)
ГИМ. Росія

Збруя для коней козацької старшини XVII – XVIII ст.

Вуздечка. Середина XVIII ст. Схід.
З колекції В.В. Тарновського N 242
Бронза, срібло, шкіра, тканина; лиття, кування, карбування, золочення, шиття.
ЧОІМ. N И-3065.

Вуздечка. XVIII ст. Схід.
З колекції В.В. Тарновського N 246
Залізо, срібло, коштовне каміння, скло, тканина; лиття, кування, карбування, скань, зернь, золочення, інкрустація, шиття
Налічувала 1 смараґд і 117 аметистів
ЧОІМ. N 3070

Сідло. XVIII ст.
Із зібрання Галаганів з родинного маєтку в с. Сокириницях поблизу м. Прилук.
Дерево, шкіра, шовк, золоті нитки; вирізування, шиття, гаптування, скань, емаль
H - 22,5 см. L - 45 см
ПКМ. N 10413-4

Сідло. Середина XVIII ст. Схід.
З колекції В.В. Тарновського N 242
Дерево, бронза, срібло, шкіра, золоті нитки, сукно, полотно; вирізування, лиття, карбування, гравірування, золочення, шиття, гаптування.
H - 33 см. L - 43 см.
ЧОІМ. N И-3065.

Чепрак на коня під сідло. Початок XVIII ст. (?). Схід. Належав полковнику Стародубського полку М. Миклашевському.
З колекції
В.В. Тарновського N 248
Придбаний у нащадків полковника Михайла Миклашевського
Сукно, срібні нитки, перли, скло, тканина, шиття, гаптування
193 x 130 см
ЧОІМ. N И-3320

Шаблі, що були на озброєнні козацької старшини XVII – XVIII ст.

Шабля польсько-угорського типу. І половина XVIII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 136
Сталь, срібло, шкіра, дерево; лиття, кування, карбування, золочення
Клинок - сталь; ефес - срібло; руків'я покрите шкірою змії; піхви - дерево, шкіра. L - 100,5 см. L (клинок) - 86,1 см. B - 3 см.
ЧОІМ N И-2910

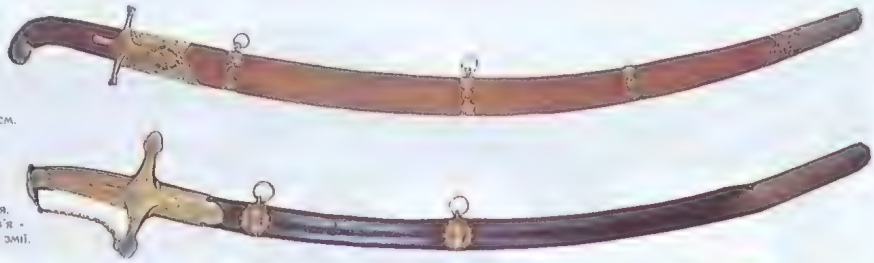

Шабля. І половина XVIII ст. Польща.
З колекції В.В. Тарновського N 144.
Сталь, срібло, шкіра, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення.
Клинок - дамаська сталь; ефес - срібло; руків'я - покрите шкірою змії; піхви - дерево, шкіра змії.
L - 102 см. L (клинок) - 87 см. B - 3,5 см
ЧОІМ. N И-2900

Шабля. XVIII ст. Польща.
З колекції В.В. Тарновського N 133.
Сталь, срібло, кістка, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування, золочення
Ефес - срібло; руків'я з білої кістки на срібних заклепках; піхви - дерево, шкіра
L - 60 см. L (клинок) - 48 см. B - 3,4 см.
ЧОІМ. N И-2906

Шабля. XVIII ст. Польща.
З колекції В.В. Тарновського N 146
Сталь, срібло, дерево, шкіра ящірки, ящма; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення.
L - 98 см. L (клинок) - 85 см. B - 3,4 см.
ЧОІМ. N И-2914

Шабля. XVII ст. Польща.
Напис на правому боці клинка, латинською мовою: "ЗАСУДИ, ГОСПОДИНЯ, ТИХ, ХТО МЕНІ ШКОДИТЬ, І ПЕРЕМОЖИ ТИХ, ХТО ПРОТИ МЕНЕ"
З колекції В.В. Тарновського N 130
Клинок грецький, на клинку таушоване зображення в колі хреста, двох запалених свічок і грецький напис.
Сталь, срібло, дерево; лиття, кування, карбування, срібляння, золочення
L - 92 см. L (клинок) - 80 см. B - 3,3 см.
ЧОІМ. N И-2916.

Шабля. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, срібло, дерево, оксамит; лиття, кування, карбування, золочення.
L (клинок) - 78 см.
НМІУ. N 3-133.

а) Шабля (фрагмент). XVIII ст. Польща. За переказом шабля подарована гетьманом Іваном Мазепою осавулу Савичу з іншим озброєнням.
З колекції В.В. Тарновського N 143.
Придбана у нащадків Савича.
Клинок грецький, на клинку таушоване зображення орнаменту, двох запалених свічок, Богородиці з немовлям, над якими два янгола тримають вінець з інкрустованими гранатами і грецький напис.
Сталь, ящма, гранати (?); лиття, кування, карбування, гравірування, таушування, золочення, інкрустація. L - 95 см. L (клинок) - 83 см. B - 3,2 см.
ЧОІМ. N И-2926.

б) Шабля (фрагмент). XVII ст. Молдавія.
Надійшла 1940 р. з колишнього музею ім. Яна III у Львові. Клинок грецький, на клинку таушоване зображення орнаменту, двох запалених свічок, Богородиці з немовлям, над якими два янгола тримають вінець і грецький напис.
Сталь; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
L - 95,7 см. L (клинок) - 83,6 см. B - 3,4 см
ЛІМ. N 3-3916.

в) Шабля з піхвами (фрагмент). XVII ст. Україна. (Річ Посполита).
Сталь, срібло, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування. L (клинок) - 83 см.
НМІУ. N 3-51

г) Шабля з піхвами (фрагмент). XVIII ст. Росія.
Із зібрання К.М. Скаржинської.
Шабля жалувана в 1748 р. імператрицею Єлизаветою Петрівною старшині Гадяцького полку Павлу Федоровичу Ніжинцю за розвиток селітроварної промисловості на Полтавщині.
Напис: "ПО ОУКАЗУ ЕА ВЕЛИЧЕСТВА ГДРНЫ ИМПЕРАТРИЦЫ ЕЛИСАВЕТЫ ПЕТРОВНЫ САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССИЙСКОЙ ПРА.../САБЛЕЮ МАЛОРОССІЙСКАГО ГАДАЦКАГО ПОЛКУ СТАРШИНЕ СЕЛИТЕРНОГО КАМПАНЕЙЩИКА ПАВЛА ФЕДОРОВА СНА НЕЖЕНЦ../ В ПОЛЗУ ГОСУДАРСТВЕННУЮ ВЪ МАЛОМЪ РАЗМНОЖЕНИ СЕЛИТЕРНЫХЪ ЗАВОДОВЪ РАДЕНИЕ В САНКТЪ ПЕТЕРБУРГЕ = ..".
Сталь, кістка, дерево, шкіра; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення.
L - 62,5 см (втрачене вістря клинка).
B - 6 см. L (піхви) - 91 см.
ПОЮМ. N 39-82.

Вогнепальна бойова і мисливська зброя, що була в користуванні козацької старшини XVII – XVIII ст.

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
З колекції В.В. Тарновського N 198
Сталь, срібло; лиття, кування, карбування, золочення. L - 50 см. Калібр - 15 мм
ЧОІМ. N И-2843

Пістоль з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
З колекції В.В. Тарновського N 200.
Сталь, срібло; лиття, кування, карбування, золочення. L - 55 см. Калібр - 15 мм.
ЧОІМ. N И-2861

Пістоль з кремневим ударним замком. XVII ст. Європа.
Сталь, дерево; лиття, кування, карбування, гравірування, різьблення, золочення. L - 52,4 см. Калібр - 16 мм
НІЕЗП(і). N 2186

Лядунка (на одинадцять набоїв) прилуцького полковника Григорія Галагана з родовим гербом. 1747 р. Україна.
Із зібрання Галаганів
З родинного маєтку в с. Сокиринцях поблизу м. Прилук
Дерево, шкіра, тканина, срібло; вирізування, шиття, тиснення, карбування, гравірування, золочення, чернь. H - 10,5 см. L - 26,5 см
ПКМ. N 10411-24

Порохівниця. XVII – XVIII ст. Туреччина.
З колекції В.В. Тарновського N 283
Ріг, срібло, бірюза, коралі; вирізування, карбування, кування, гравірування, золочення, інкрустація
H - 15 см. D - 6,8 см
ЧОІМ. N И-3024

Порохівниця-натруска. XVII – XVIII ст. Україна.
З колекції
В.В. Тарновського N 278
Дерево, срібло; лиття, кування, карбування.
H - 18 см. D - 4,5 см
ЧОІМ. N И-3053.

Порохівниця-натруска. XVII ст.
Мідь; лиття, карбування, гравірування, срібленння
H - 24,5 см
ЧКМ. N ЗС-2

Рушниця мисливська з кремневим ударним замком. XVIII ст. Європа (Україна ?). Належала родині Галаганів.
Зі збірки Галаганів з родинного маєтку в с. Сокиринцях поблизу м. Прилук.
Сталь, дерево, срібло; лиття, кування, карбування, різьблення, золочення. L - 101 см. Калібр - 16 мм
ПКМ N 10411-1

Рушниця з кремневим ударним замком. XVIII ст. Туреччина.
Сталь, дерево, бронза, срібло, слонова кістка, лиття, кування, карбування, гравірування, золочення
L - 91 см. Калібр - 14,5 мм.
ПОКМ. N 36-78

Лядунка. XVIII ст. Україна.
З колекції В.В. Тарновського N 268
Срібло, шкіра; гравірування, шиття, золочення
H - 9 см. L - 22 см. B - 4 см
ЧОІМ. N И-3061

Порохівниця Стефана Голяшевського. 1712 р. Україна.
Напис з тильного боку в центрі по колу
"А ДО ТЕБЕ ГОРВАКУ ПО ЛА НАЗАКУСКУ ТРОНУ ВИНА ДАЮ"
Напис з боків: "1712 МАІА ДНІА 20 ТА НАТРЬСКА ПАНА СТЕФАНА ГОЛЯШЕВСКОГО А ПИСАРА СТАРОСТВА КОНСЕНСКОГО"
Ріг; вирізування, різьблення
H - 15 см. D - 3,9 см
ЖОКМ N КП 19576 І п-54

Рушниця мисливська з кремневим ударним замком XVIII ст. Європа.
Сталь, дерево, кістка перламутр, лиття, кування гравірування, золочення інкрустація
L - 111 см. Калібр - 15 мм
ПОКМ. N 36-356

Гармати з гербами родів козацької старшини Галаганів, Милорадовичів, Чарнишів та ін.

Гармата з гербом прилуцьких полковників Галаганів. 1771 р.
Із зібрання Галаганів з родинного маєтку в с. Сокириницях, поблизу м. Прилук
Бронза; лиття. L - 88 см. Калібр - 43 мм
ПКМ. N 10411-13

Гармата. XVII – XVIII ст. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 160
На гарматі зображено родовий герб з літерами: "Я Д. Г."
Мідний сплав; лиття. L - 67 см. Калібр - 30 мм.
ЧОІМ. N И-2733

Вигляд гармати збоку
ЧОІМ. N И 2766

Гармата з гербом полковника Гадяцького полку Івана Чарниша. 1713 р. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 155
Напис: "В РОКУ АУТІ ДАЛЪ: ЦАРУ: СЕРЦЕ/ГЛАВУ· МЄЧЪ· КРОВИЮ/ПИШЄ: СЛАВУ". "ДЕРЖИТЪ ГОТОВ: МЕЧА/БЕЗ· ГЛАВИ· КРИВАВОИ· БРАНИ/ЗНАКЪ: ЄСТЪ: ПРАВИ". "ВОСПОЙ: ПѢСНЬ ПОБѢДИ: КРАСНО/ХВАЛИ. ЦАРЯ: ВСЛЄГЛАСНО: СОЛОВЕЙ"
Мідний сплав; лиття. L - 97 см. Калібр - 45 мм
ЧОІМ. N И-2766.

Вигляд гармати з гербом полковника Гадяцького полку *Івана Чарниша* зверху
ЧОІМ. N И-2766

Гармата. XVIII ст.
Напис: "XII", "Z 18"
Бронза; лиття. L - 152 см.
Калібр - 65 мм.
ЧОІМ. N И-2732.

Гармата полковника Гадяцького полку Михайла Милорадовича. Майстер Карпо Балашевич. 1717 р. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 153
У нижній частині гармати викарбувано: дату "1635" та зображення грифона на дулі, нижче - герб полковника Михайла Милорадовича з літерами: "Є. Ц. И. В. В. З. И. Г. М. М. К. М" та дату: "А Ѵ З Ф"
Мідний сплав; лиття. L - 134 см. Калібр - 85 мм
ЧОІМ. N И-2767

"Ще на Україні веселі
У вольній пишалися села...
Ще за гетьманщини старої
Давно се діялось колись."

Тарас Шевченко. "Невольник".

РОЗДІЛ VII

ЖИТТЯ ТА ПОБУТ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

52. ГЕТЬМАНСЬКІ РЕЗИДЕНЦІЇ. ДВОРИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVII – XVIII СТОЛІТЬ.
53. КОЗАЦЬКІ СЕЛА І ХУТОРИ.
54. ОДЯГ КОЗАЦЬКОГО НАРОДУ.
55. ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО В КОЗАЦЬКОМУ ПОБУТІ.
56. ШЛЯХИ ЧУМАЦЬКІ ЧЕРЕЗ СТЕПИ КОЗАЦЬКІ.

WALACHIA
PONTUS EUXINUS
CIRCASSIA

Володимир Ленченко
історик архітектури

ГЕТЬМАНСЬКІ РЕЗИДЕНЦІЇ. ДВОРИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

У час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького була створена Українська козацька держава – Гетьманщина. Військово-адміністративним і політичним центром України та гетьманською резиденцією став Чигирин. Після Андрусівської угоди між Московською та Польською державами 1667 р., за якою Правобережна Україна відійшла до Польщі, а Лівобережна – до Московського царства, Чигирин до 1675 р. лишався резиденцією правобережних гетьманів, а місцем перебування лівобережних гетьманів з 1669 р. став Батурин. Після знищення Батурина російськими військами в 1708 р. гетьманську резиденцію було перенесено до Глухова.

Описи чигиринської резиденції Богдана Хмельницького та його наступників не збереглися. Проте з донесень дипломатів, військових, мандрівників, які там бували, випливають цікаві відомості й деталі про архітектуру, декоративне й побутове опорядження, звичаї гетьманського двору.

Зважаючи на те, що двір стояв посеред укріпленого міста, він, очевидно, спершу не мав укріплень – їх заміняла міцна огорожа з брамами і хвіртками. З часом гетьманська резиденція розбудовувалася в традиціях української народної архітектури.

Підсумовуючи свої враження від зустрічі з Богданом Хмельницьким 1656 р., венеціанський посол Віміна залишив такий опис його резиденції: "Усім, хто входить до його (гетьмана) кімнати, він тисне руку і запрошує сідати, коли вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни позбавлені всяких прикрас, за винятком місць для сидіння. У кімнаті знаходяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана, в головах його висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить"[1]. "Очевидно, гетьман прибрав житло таким способом, – відзначав Віміна, – аби пам'ятати про своє становище і не захопитися духом непомірної гордості. Може бути, що в цьому випадку він узяв приклад з Агафокла, який, будучи сином гончара і здобувши царську владу, звелів влаштувати собі стіл і верстат із глиняним посудом"[2]. Уявлення про побутове облаштування та звичаї гетьманської оселі дають наступні зауваження Віміни: "Стіл відзначається не більшою розкішшю, ніж решта сервіровки і посуду, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і келехів... Але гетьманський стіл не бідний добрими і смачними стравами і звичайними в країні козаків напоями: горілкою, пивом, медом. Вино, яким мало запасаються і рідко п'ють, подають до столу тільки у присутності знатних чужоземців"[3].

Сирійський письменник і мандрівник, архідиякон Павло Алеппський, який описував подорож антіохійського патріарха Макарія до Москви у 1654 – 1656 рр., прибувши до Чигирина 26 червня 1656 р., занотував у подорожному щоденнику: "Коли ми наблизилися до міста, нам назустріч вийшов молодший син гетьмана (Юрій. – В. Л.) із процесією духовенства, і нас повели у довгу дерев'яну церкву на честь Успення Владичиці, розташовану біля палацу гетьмана. Тут у неділю на його (гетьмана) запрошення ми відслужили обідню з одним єпископом, який недавно прибув послом від ляхів. Після обідні ми пішли на обід до гетьмана"[4]. Познайомившись із гетьманом та оглянувши місто, його церкви й укріплення, серед яких вирізнялася могутня фортеця на стрімкій горі над річкою Тясмин, архідиякон Павло відзначив: "Ми запитали, чому гетьман не живе в кращому місці, ніж це, і нам відповіли, що гетьман обрав його на свою резиденцію тому, що воно лежить на кордоні з татарами, між якими та країною козаків відстань на п'ять-шість днів безлюдними й пустельними місцями. Це – саме середнє місце (країни) і Дніпро від нього лише за дві милі"[5].

Секретар шведського посольства Конрад Гільдебрандт, який прибув до Чигирина 17 січня 1657 р. з місією посла Готгарда фон Велінга, що мала підготувати укладення союзного договору між Швецією та Україною, занотував у щоденнику: "Як тільки пан посол Велінг увійшов до Чигирина, йому вказали особливий Logetent, окреме приміщення, де міг стояти зі своїми людьми та своїми кіньми. Окрім того гетьман звелів запровіянтувати пана посла"[6].

Гільдебрандт є скупим на опис гетьманського двору, який, очевидно, не вирізнявся серед інших шляхетських садиб якимись особливими прикметами. Вхід на подвір'я замикала брама – архітектурний елемент кожної заможної оселі.

20 травня 1657 р. до Чигирина прибуло нове шведське посольство, уповноважене укласти союзний шведсько-український договір; його очолював Густав Лілієкрона. Від 20 червня того ж року в гетьманській столиці перебувало посольство семигородського князя Юрія Ракоція, очолюване послом Шебеші, яке мало укласти семигородсько-український договір. На той час гетьман Богдан Хмельницький тяжко хворів і посольства не змогли виконати своєї місії.

Царський уряд, занепокоєний перспективою українсько-шведсько-семигородського союзу та розриву Україною військової спілки з Москвою, в червні 1657 р. присилає до Чигирина на посольство стольника Федора Бутурліна. Московські посли настирливо домагаються переговорів з хворим гетьманом, на що той довго не погоджувався. Із статейних списків московського посольства випливають певні подробиці про ті події та гетьманську оселю. Зокрема, вони свідчать: "В'їхавши на двір (гетьмана), зсіли (посли) з коней біля ґанку і пішли в хороми. І в сінях зустрічав окольничого і дяка писар Іван Виговський і говорив, щоб вони не мали за зле – гетьман Богдан Хмельницький лежить хворий і зустріти вас ніяк не зміг"[7]. Гетьман дозволив послам зайти до світлиці, але рішуче відмовився говорити про "государеві справи". Проте, за звичаєм, запросив їх пообідати. Посли їли, а гетьман лежав на постелі там же, пригубивши, заради чемності, вино із срібної чарки за "государеве здоров'я"[8].

З наведених свідчень сучасників випливає, що гетьманський двір Богдана Хмельницького в Чигирині був досить просторим. Його оточувала міцна огорожа з брамами й хвірткамі. У дворі ж неподалік стояли гармати, з яких салютували під час урочистостей. Чільне місце посідав гетьманський буди-

[1] *Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская Старина. 1900. – Т. 18. – Январь. – С. 73–74.*
[2] *Там само. – С. 74*
[3] *Алеппский Н. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию. – М., 1895. – С. 193.*
[4] *Там само. – С. 192.*
[5] *Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–657 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 53.*
[6] *Акти ЮЗР. – СПб., 1853. – Т. 3. – С. 559.*
[7] *Там само. – С. 561.*

нок (він же – палац, хоромы, світлиця). Тут жив гетьман з родиною, приймали іноземних послів, збирався штаб гетьмана, розташовувалась гетьманська канцелярія. Функції приміщень змінювалися залежно від потреб. За своїм розпланованням гетьманський будинок належав, очевидно, до традиційного типу української хати на дві половини – з сіньми посередині й двома світлицями з кількома кімнатами по боках.

Зважаючи на те, що російські джерела називають гетьманський будинок хоромами (так, на відміну від палат – мурованих жител, називалися житла дерев'яні), можна стверджувати, що він був дерев'яним. Але не виключено, що будинок стояв на мурованих фундаментах з льохами. На таку думку наводять відомості, наведені дослідником старожитностей Київської губернії Леонтієм Похілевичем. Він свідчив про існування в Чигирині неподалік дерев'яної Успенської церкви XIX ст. фундаментів старовинної кам'яної будівлі, які, за переказами, були рештками мурованої Успенської церкви, зруйнованої під час облоги Чигирина турками 1678 р.[9] Однак, історичні джерела не підтверджують існування в Чигирині в XVII ст. мурованої Успенської церкви. Можливо то були рештки фундаментів будинку Богдана Хмельницького.

Джерела майже не згадують про інші житлові та господарські будівлі гетьманського двору, які були звичайними для кожної заможної шляхетсько-козацької оселі: челядницькі, кухні, пекарні, комори, льохи, льодовні, стайні, конюшні, возовні, сінники, криниці тощо. Подібні двори мала в Чигирині генеральна старшина Війська Запорозького, яка належала до гетьманського оточення – Виговський, Кричевський, Коробка та інші.

Гетьманська резиденція в Чигирині припинила своє існування в 1675 р., коли війська боярина Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича захопили місто і силою зброї примусили Петра Дорошенка зректися гетьманства. Гетьманський двір згорів під час знищення Чигирина турецькими й російськими військами в 1678 р. Не виключено, що саме стилізоване зображення гетьманського двору вміщено в малюнку "Облога Чигирина" в літопису Самійла Величка. Гетьманська резиденція в Чигирині послужила своєрідним взірцем для розбудови гетьманських резиденцій у Батурині та Глухові.

Місто Батурин засноване 1625 р. Розташоване на високому лівому березі річки Сейм. За часів Богдана Хмельницького Батурин був сотенним містом Ніжинського полку, а на Глухівській козацькій раді 1669 р. його призначено для розташування гетьманської резиденції. У 1669 – 1708 рр. в місті розташовувалися гетьманські резиденції Дем'яна Многогрішного, Івана Брюховецького, Івана Самойловича, Івана Мазепи. Знищення Батурина та його жителів царськими військами під командуванням поплічника Петра І князя Олександра Меншикова 2 листопада 1708 р. призвело до повного занепаду міста. У 1726 р. Батурин з волостю був переданий у власність О. Меншикова. Наміри гетьмана Кирила Розумовського відновити й розбудувати гетьманську столицю в другій половині XVIII ст. не були реалізовані.

Гетьманська резиденція з комплексом громадських, службових, житлових та господарських будівель і споруд розташовувалася на території невеликої внутрішньої цитаделі Батуринської фортеці (так званому "Литовському замку"). Цитадель займала невеликий мис лівобережної тераси Сейму, що близький до прямокутника із заокругленими кутами (130 х 100 м). Укріплення було оточене ровами та валами з дерев'яними стінами й вежами[10].

Опис Батурина 1726 р., зроблений при передачі міста у власність О. Меншикову, свідчить про його запустіння. В документі знаходимо відомості про розташування та устрій гетьманських і старшинських дворів, їх будівель. "Нині, після розорення, – говориться в описі, – город Батурин весь порожній, і біля нього болверки (укріплення. – В. Л.) і стіни всі розвалились, і весь заріс, і в обох замках ніякого будування старого і нового немає. Тільки дві церкви муровані порожні: Живоначальної Трійці та Миколи Чудотворця, недобудована вполовину; і в них ніякого церковного начиння, дверей і вікон немає, і місцями склепіння обвалилися. Та колишніх гетьманів і зрадника Мазепи був військовий мурований малий дім, три палати, весь розвалився, та зрадника Мазепи бувшого господаря Самійла Целюрика муровані дві палати кладові порожні, всі розбиті"[11].

В описі згадуються "двори порожні" на батуринських передмістях: "двір з садом на Гончарівці, в якому Мазепа сам жив; у цьому дворі муровані палати порожні й розбиті; там же церква дерев'яна виціліла, з деякою частиною іконостаса; в цьому дворі гай березовий і поблизу поле орне; за цим двором, на Шовковиці, гребля порожня, млинова, на якій можна ставити млини"; там же на Гончарівці – "двір з садом і домовє мале будування бувшого полковника прилуцького Горленка, а живе в цьому дворі Омелько Мазай"; на Бураківці – "двір з садом, городом і будівлями Мазепиного кухаря Павла, а живе в цьому дворі Степан Бондар"; "пусті неогороджені двори інших "зрадників" – Ломиковського, Орлика, Григорія-канцеляриста, хутір Ломиковського на Горванівці тощо[12].

У замку на Гончарівці розташовувався мурований палац гетьмана Івана Мазепи, збудований наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Це був величний триповерховий палац, в якому жив гетьман, розташовувались гетьманська бібліотека, галерея історичних портретів, музей зброї та історичних реліквій, кабінет і особиста канцелярія гетьмана. Тут були зали, де відбувалися урочистості, бенкети, приймали московських та європейських дипломатів.

Під час плюндрування Батурина царськими військами було погромлено й розграбовано гетьманський палац на Гончарівці. Його руїни височіли на берегах Сейму впродовж XVIII ст. За переказами місцевих жителів, занотованими у XIX ст., рештки цього палацу були розібрані за наказом графа Кирила Розумовського і використані для будівництва Воскресенської церкви 1803 р.: "Народ оповідає, що ця церква збудована з величезної башти, яку називали "Мазепиним стовпом", за наказом графа Розумовського стовп цей був розібраний і з нього одержано кілька тисяч пудів заліза і стільки цегли, що достатньо було на будівництво церкви. Крім цього, в стовпі цьому знайдено багато грошей... І все це Розумовський пожертвував на будівництво Воскресенської церкви"[13].

Гетьман Іван Мазепа мав свої двори і будинки у Москві, Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжені, Глухові, Стародубі, Білій Церкві та інших містах. Ще одна заміська резиденція І.Мазепи, що мала колоритну назву Поросючка, розташовувалася в околицях сотенного міста Бахмача.

Гетьманським палатам не поступалися муровані житла козацької старшини. Палати полковника Стародубівського М. Миклашевського (які, за свідченням сучасника, були "зело хороші") існували на початку XVIII ст. у Глухові. Рідкісними зразками козацького старшинського житла мазепинської доби, що дійшли до наших часів, є будинок Лизогуба (він же полкова канцелярія, магістрат) у Чернігові та Кам'яниця Лизогуба у Седневі.

Місто Глухів розташоване по берегах річки Есмань (басейн Десни), воно відоме від часів Київської Русі. Розташовуючись на давньому торговому шляху між південними й північними районами Русі, Глухів мав велике стратегічне значення. За володіння Глуховим здавна змагалися Литва, Польща та Московська держава. В добу Богдана Хмельницького Глухів став сотенним містом Ніжинського полку, піз-

[9] Похилевич П. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1884. – С. 665.
[10] Кравченко В. П., Ситий Ю. М., Моця О. П. Батурин: Історико-топографічна студія та етапи розвитку.
[11] Лазаревский А. М. Исторический очерк Батурина // ЧИОИД. Кн. 5. Отд. 1. – М., 1891. – С. 112.
[12] Там само. – С. 114.
[13] Там само. – С. 347.

ніше входив до Стародубського полку. Місто здавна користувалося Магдебурзьким правом, було значним осередком ремісництва і торгівлі. У січні-лютому 1664 р. Глухів витримав багатотижневу облогу військ польського короля Яна Казимира, які намагалися захопити Лівобережну Україну. В часи гетьмана І. Мазепи Глухів став провідним центром ливарництва та виробництва козацької артилерії. Після знищення в 1708 р. російськими військами під командуванням О. Меншикова Батурина резиденцію лівобережних гетьманів перенесено до Глухова. В місті розташовувались гетьманські резиденції Івана Скоропадського (1708 – 1722 рр.), Павла Полуботка (1722 – 1725 рр.), Данила Апостола (1727 – 1734 рр.), Кирила Розумовського (1750 – 1764 рр.).

За часів гетьмана Івана Скоропадського Глухів зберігав містобудівну структуру, успадковану від XVII ст. Зберігся опис колишнього гетьманського двору Івана Скоропадського, зроблений російськими резидентами в 1727 р., напередодні облаштування там гетьманського двору Данила Апостола. "В городі Глухові двір гетьманський, в якому гетьман Скоропадський перебував, поблизу церкви Миколая Чудотворця, огороджений у стовпи тертицями (пиляними дошками. – В. Л.) від двору полкового обозного Кондратьєва до задвірних воріт, а від церкви Миколая Чудотворця – тертицями також; ворота в'їзні – тільки одні вереї брусові сосновi великі, з хвірткою…"[14].

На гетьманському дворі стояли "хороми" на дві світлиці з кімнатою, будинок з світлицею, кімнатою та коморою, світлиці та хати "горні" для служників, поварня, льодовня з коморою і амбаром над нею, конюшні, льох, колодязь, баня, нужники. За описом, всі "хоромні будівлі" вважалися новими, а розміри двору складали: довжина – 29,5 трьохаршинних сажнів (62,8 м), впоперек – 35 сажнів (74,6 м)[15]. Загальна площа двору становила близько 0,5 десятини. Забудова була досить щільною.

І. Скоропадський мав у Глухові також приватний двір у пригородку Красна Гірка. Двір позначено на одному з планів Глухова 1724 р. Це був великий будинок на кілька світлиць з кімнатами, челядницькою, рядом господарських будівель[16].

Гетьманський двір у Глухові виконував свої функції в часи правління наказного гетьмана Павла Полуботка (1722–1725 рр.), його затятої боротьби за волю України з імператором Петром І й Малоросійською колегією, боротьби, що скінчилася загибеллю Полуботка та інших козацьких старшин в катівнях Петропавлівської фортеці у Санкт-Петербурзі.

П. Полуботок був одним із найбагатших державців Гетьманщини, мав численні маєтності у Чернігівському, Стародубському, Ніжинському та інших полках[17]. Двір чернігівського полковника (П. Полуботка) зображено на "Абрисі Чернігівському" 1706 р.[18] Судячи з креслення, цей двір разом із садом і пасікою розташовувався за межами міських укріплень на лівому березі річки Стрижень неподалік млинової греблі. Просторий мурований будинок стояв на високому підмурку з льохами. Сіни та ґанок розділяли будинок на дві половини, на чільний фасад виходило шестеро вікон (по три на кожній половині). Над ґанком на другому поверсі було окреме приміщення. Висока покрівля із заломом завершувалась на щипцях флюгерами-прапорцями. У місті Любеті, що перейшло П. Полуботку після гетьмана І. Мазепи, господар збудував кам'яницю, яка збереглася до наших днів. Мабуть, у ті ж часи у місті Прилуках, за полковника Гната Галагана, була вимурована невелика полкова скарбниця.

За гетьманування Данила Апостола (1727 – 1734 рр.) резиденція в Глухові дещо оновилася й розбудувалася. З'явилося багато нових будинків і споруд, зокрема, мурована кам'яниця для зберігання державного скарбу й гетьманських клейнодів. Будівлі групувалися переважно по периметру двору, з'єднувалися між собою критими переходами, галереями, ґанками. Про це свідчить опис гетьманських маєтностей і майна, укладений російськими резидентами по смерті Данила Апостола 1734 р. В описі є відомості про умеблювання та декоративне опорядження приміщень.

"В городі Глухові, – зазначено в описі, – двір гетьманський поблизу церкви Миколая Чудотвця. Увійшовши на той двір у передні ворота від гауптвахти прямо на передній ґанок, з ганку – в сіни, в сінях – двоє дверей столярних на завісах залізних, в одних дверях, передніх, замок внутрішній; в тих же сінях – комин до груб цегляний; увійшовши в сіни в передні двері, по правий бік – світлиця з кімнатою, в якій писарі військової генеральної канцелярії виконують всякі справи, в ній – столів липових довгий один, круглий один, лав три, лавка одна, стільців, оббитих червоною шкірою, чотири; вікон великих з віконцями, оправленими в олово й дерево, чотири, з притворами на завісах, на крюках із заворотками залізними; дверей столярних, на завісах і на крюках залізних двоє, в одних дверях передніх – замок внутрішній; в кімнаті – столів круглих малих три, в тім числі на одному столі – килим довгий простий; вікон великих з віконцями, оправленими в олово, три, в тих вікнах – віконниці на завісах, на крюках із заворотками залізними; піч полив'яна з різними квітами; у тій світлиці і в кімнаті підлога вимощена цеглою.

Проти тої світлиці, через ті ж сіни – світлиця-їдальня, в ній стіни оббиті сукном блакитним, образ розп'яття Господа в рамах, по кутах – три образи, Євангелісти на полотні; стіл довгий липовий один, лав липових дві, постав липовий великий, у ньому зісподу три шухляди, зверху одна, із замками внутрішніми; вікон великих з віконцями, оправленими в олово, шість; до тих вікон – віконниці на завісах і на крюках та заворотки залізні; дверей столярних на завісах і на крюках із замками внутрішніми двоє; піч полив'яна з різними квітами; підлога вимощена цеглою; навколо тих світлиць – огородці з різним деревом"[19].

Далі наводиться опис гетьманської кам'яниці. "З тих бокових сінець йдеш по ґанках праворуч в сінці муровані, з тих сінець – хід на горище, в тих сінцях двері на крюках і на завісах залізних, із сінець – в кам'яницю. В ній образ Успення Богородиці на дошці круглій в кіоті, стіл довгий липовий, лави дві; вікон з віконцями, оправленими в олово і дерево, чотири; дверей столярної роботи, мальованих, на завісах і на крюках залізних, двоє, в одних – внутрішній замок; піч зелена; ця кам'яниця вимощена цеглою. Під тою кам'яницею – склеп мурований; у тому склепі двері залізні; вікон із засовами й ґратами залізними троє"[20]. З цього опису видно, що кам'яниця була двоярусною – зі склепом на першому та житловим приміщенням на другому поверхах-ярусах.

Із кам'яниці критими переходами можна було потрапити в інші будинки-світлиці (всього їх описано вісім) та на господарський двір, де стояли світлиці й хати для челяді та служників, кухні, пекарні, комори, льохи, льодовні, повітки, конюшні, каретні, возовні, колодязь, баня та інші будівлі.

Двір Данила Апостола на глухівській Красній Гірці включав просторий дерев'яний будинок господаря, кілька світлиць і хат служників, пекарню, винницю, рублені комори й амбари, льодовню, погріб, кузню. До них прилягав вишневий сад та город. Садиба була огороджена окопом, парканом та плетеним тином[21]. У 1733 р. гетьман Данило Апостол пе-

---

[14] Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская Старина, 1898. – № 1. – С. 161.
[15] Там само. – С. 164.
[16] РГВІА. – Ф. 349 – Оп. 12. – Од. зб. 989.
[17] Книга пожитьям бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботковъ // ЧОИДР. – М., 1862. – Кн. 3.
[18] БАН. ВР. – Збірка карт і планів, Г°, од.зб. 5.
[19] Судиенко М. Указ. соч. – С. 108.
[20] Там само. – С. 7.
[21] Там само.

ребрався у новий будинок на Білополівці. Він любив жити в родинному маєтку у Великих Сорочинцях, де в 1730 – 1734 рр. власним коштом спорудив Спасо-Преображенську церкву, що стала місцем вічного спочинку гетьмана.

Правління гетьманського уряду (1734 – 1750) розташовувалося в Глухові в колишньому гетьманському дворі. Цей двір зображено на плані Глухова 1746 р. – зокрема, на кресленику та в експлікації під літерою 'L' позначено 'Гетьманской двор и Войсковая канцелярія', а під літерою 'O' – 'Гетьманская кладовая каменная палата' (тобто кам'яниця Данила Апостола) [11]. Після 1746 р. замість дерев'яного було споруджено мурований будинок Генеральної військової канцелярії. Гетьманський двір з усіма будівлями згорів під час катастрофічної пожежі Глухова 27 травня 1748 р.

Відновлення гетьманства в Україні відбулося за царювання Єлизавети Петрівни при настійливому сприянні царського фаворита графа Олексія Розумовського. У 1747 році вийшов указ імператриці про відновлення гетьманства. На гетьманську резиденцію визначався Батурин, а до її побудови – Глухів. Глухівська пожежа 1748 р. та потреба відбудови міста загальмували реалізацію указу. Проте, в 1749 р. на Веригинському передмісті Глухова розпочалося спорудження нової гетьманської резиденції – палацу та інших будівель. Гетьманський палац у Глухові ("гетьманські покої") будувався за зразком палацу імператриці Єлизавети у підмосковному селі Перово. Такий же палац був збудований до приїзду імператриці в Києві. Палаци були дерев'яними. Їх проектував придворний архітектор імператриці Бартоломео Растреллі, а глухівський будував відомий архітектор Андрій Квасов.

28 лютого 1750 р. загальна козацька рада в Глухові обрала гетьманом 22-річного Кирила Розумовського. Але головні урочистості з цієї нагоди відбулися в Глухові 13 червня 1751 р., коли гетьман прибув туди з Петербурга через Москву разом із дружиною, улюбленою небогою імператриці, Катериною Іванівною Наришкіною та трирігним сином Андрієм. Гетьманський обоз складався з 125 підвід, включав численні екіпажі, карети, верхових коней, кухарів, охоронців, гайдуків, скороходів, музик, акторів, співаків гетьманського театру.

У Глухові молодий гетьман зажив по-петербурзьки. Повний титул гетьмана, який був урівняний з російськими фельдмаршалами, був таким: 'Її Імператорської Величності Малої Росії та обох сторін Дніпра і Війська Запорозьких гетьман, дійсний камергер, Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук президент, лейб-гвардії Ізмайлівського полку підполковник і обох російських Імператорських орденів Святих апостола Андрія і Олександра Невського, також польського Білого Орла і гольштинського Святої Анни кавалер, Російської імперії граф, Його Ясновельможність пан Кирило Григорович Розумовський'.

Гетьман нерідко виходив за межі повноважень, окреслених указами імператриці, – на власний розсуд змінював і призначав полковників, сотників, суддів, наділяв їх маєтностями, розпоряджався державним скарбом Гетьманщини, відстоював право зносин з іноземними державами, просив кошти 'на облаштування пристойного в Глухові гетьманського дому, тим більше на побудову в Батурині церков Божих та інших публічних апартаментів'.

Будівництво й опорядження глухівського палацу гетьмана було врешті закінчено. Як свідчить креслення палацу 1749 р. [12], це була велична двоповерхова будівля в стилі архітектури 'елизаветинського бароко'. Палац мав центральний зал посередині та розвинуті крила з ризалітами по боках. Центральну частину з чола підкреслював шестиколонний портик іонійського ордера, завершений розвинутим 'розірваним' фронтоном з волютами. Він був прикрашений гербом гетьмана, обрамленим прапорами, військовою арматурою, скульптурами античних героїв. Фасади палацу членувалися великими вікнами з пластичними наличниками та пілястрами. Балюстради з точеними стовпчиками та декоративними вазами прикрашали сходи, карниз. Вікна-люкарни освітлювали дах. У цокольній частині палацу розташовувалися господарські приміщення, на другому поверсі – зали та кімнати, що мали здебільше анфіладове сполучення. На другому поверсі налічувалося близько 40 кімнат. Вони опалювалися камінами і кахльовими печами. Зовні дерев'яний палац був обтинькований, пофарбований у 'палацові кольори' і виглядав мурованим. Загальна довжина будівлі сягала 33 сажнів (70 м), ширина – 6 та 9,5 сажнів (13 та 21 м), висота з покрівлею – 5 сажнів (10,65 м). Певне уявлення про архітектуру глухівського палацу дає нинішній Маріїнський (Царський) палац у Києві, який, незважаючи на численні перебудови і реконструкції, зберіг вигляд свого прототипу. Неподалік палацу гетьмана, до якого вела алея, обсаджена липами і дубами, розташовувались палацова церква Святих Захарії та Єлизавети, а також будинки для челяді, господарський двір.

У Глухові гетьман приохочував генеральну старшину і підлеглих до столичних звичаїв та етикету. При палаці несла службу Команда надвірної корогви – особиста варта гетьмана. Вершники, одягнуті в зелені гусарські однострої, супроводжували гетьмана в подорожах по Україні та поїздках до російських столиць. У гетьманській бібліотеці були давні й сучасні книги, рукописи, російські, німецькі, французькі, італійські, польські газети та журнали. Гетьман вів велику офіційну й приватну кореспонденцію. При дворі утримувалися козаки-бобрівники, пташники і рибалки, що постачали провізію до гетьманського столу та бенкетів. У палаці відбувалися бали, театральні вистави, грала інструментальна музика. Капельмейстери Юзефович і Рачинський диригували гетьманською капелою та оркестром. У палаці виступали музики й співаки з Італії. Ставилися пасторалі, трагедії Есхіла, Шекспіра, комедії Мольєра. Гетьман протегував українським музикам, співакам, акторам. У гетьманському театрі в Глухові починалася творча кар'єра славетних акторів і співаків Петербурзької опери Григорія Головні та Михайла Полторацького. З Глухова в гетьманську добу вийшли великі композитори України і Росії Максим Березовський та Дмитро Бортнянський.

Гетьман К. Розумовський перебрався згодом до Батурина, але Генеральна військова канцелярія та інші органи управління Гетьманщини залишалися в Глухові. В Батурині гетьман розпочав будівництво комплексу урядових та громадських будівель, Малоросійського університету, залучив до їх проектування і будівництва столичних та італійських архітекторів. З часом навколо гетьмана Кирила Розумовського склалося коло прихильників автономії української гетьманської держави, до якого входили генеральні старшини, визначні історики, правники, економісти, літератори, мистці. К. Розумовський започаткував судову, адміністративну та військову реформи, що мали перетворити Україну на окреме автономне утворення в складі Російської імперії на зразок герцогства зі спадковим гетьманством роду Розумовських. Це суперечило самодержавній колонізаторській політиці в Україні Катерини II. Наприкінці 1764 р. гетьмана К. Розумовського викликали до Петербурга, де в Зимовому палаці змусили зректися гетьманства. Гіркота поразки гетьмана була підсолоджена 'милостями' імператриці – К. Розумовському присвоєно звання фельдмаршала, даровано численні маєтності в Україні та Росії, зокрема, у спадкову власність передано Батурин. Проте екс-гетьману заборонялося жити в Україні. Тільки після смерті Катерини II на схилі життя К. Розумовський повернувся до свого улюбленого Батурина. Тут в 1799 – 1803 рр. за проектом відомого столичного архітектора Чарльза Камерона він збудував Батуринський палац з флігелями та Воскресенську церкву, що стала його усипальнею.

[11] ГИА – ф. 1199 – Оп. 1 – Од. зб. 840. План Глуховской крепости с проектом 1746 года.
[12] Проект гетьманського палацу К. Розумовського в Глухові. Див.: Задорожний І. Указ. соч.

Палац нащадків козацько-старшинського роду Галаганів в с. Сокириницях Чернігівської губернії.

Загальний вигляд Галаганівського палацу. 1825 – 1829 рр.
Архітектор П. А. Дубровський.
Альбом "Сокирениці". З бібліотеки Колегії П. Галагана.
Оригінальне фото початку XX ст. 20,5 х 26 см.
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Загальний вигляд Галаганівського палацу з боку парку.
Альбом "Сокирениці". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 20,5 х 26 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Вид на Велику паркову площу за палацом.
Альбом "Сокирениці". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 19 х 24,7 см.
НБУВ. ВОМ. N Ал-325.

Дубовий гай, висаджений полковником Гнатом Галаганом на місці старого будинку.
Альбом "Сокирениці". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 19 х 24,7 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Домова церква св. Павла на садибі Галаганів праворуч від палацу. Початок XX ст. Альбом "Сокирениці". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 20,3 х 27,3 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Родинний склеп Галаганів при домовій церкві св. Павла
Альбом "Сокирениці". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 21,5 х 27 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Козацька хата в Галаганівському саду для заможних гостей, шанувальників старовини.
Альбом "Сокиренцы". З бібліотеки Колегії П. Галагана.
Оригінальне фото початку XX ст. 20 x 25 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Стайні для коней в маєтку Галаганів.
Альбом "Сокиренцы". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 20,2 x 25,1 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-325.

Вітальня для гостей в Галаганівському палаці.
Альбом "Сокиренцы". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 17 x 22,6 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Одна із кімнат в палаці Галагана із збіркою живопису.
Альбом "Сокиренцы". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 16,5 x 22,6 см.
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Кабінет з колекцією старовинної зброї в палаці Галагана.
Альбом "Сокиренцы". З бібліотеки Колегії П. Галагана
Оригінальне фото початку XX ст. 17 x 22,6 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-325

Кабінет в палаці Галагана із зібранням портретного живопису.
Альбом "Сокиренцы". З бібліотеки Колегії П. Галагана
[illegible] x 22,6 см
[illegible]

Сучасний вигляд палацу козацько-старшинського роду Гната Галагана. 1825 – 1829 рр. Архітектор П. А. Дубровський.
с. Сокиринці Срібнянського р-ну Чернігівської обл. Фото В. В. Недяка. 2001 р

Палац родини Галаганів. Вихід до парку. 1825 – 1829 рр. Архітектор П. А. Дубровський.
с. Сокиринці Срібнянського р-ну Чернігівської обл.
Фото В. В. Недяка. 2001 р.

Мармурові скульптури античних богів прикрашають вхід з парку до Галаганівського палацу. 1825 – 1829 рр. Архітектор П. А. Дубровський.
с. Сокиринці Срібнянського р-ну Чернігівської обл.
Фото В. В. Недяка. 2001 р

Господарчий будинок садиби Галаганів. XIX ст.
Західна частина території садиби. с. Сокиринці Срібнянського р-ну Чернігівської обл
Фото В. В. Недяка. 2001 р

Залишки старих дубів у парку Гната Галагана Початок XVIII ст. с. Сокиринці Срібнянського р-ну Чернігівської обл. Фото В. В. Недяка. 200

Будинок Григорія Павловича Галагана (1819 – 1888) в Лебединцях. О. Я. Волосков (1828 - 1882). **1857 р.**
Із зібрання Галаганів. Полотно; олія. 36 х 50,5 см.
ЧОХМ N Ж-248.

Будинок побудований в українському народному стилі 1854 - 1856 рр. В 1911 р. була знищена вогнем унікальна різьблена в'їзна брама до садиби, а в 1917 р. був спалений більшовиками і сам будинок.

Будинок полковника Гната Галагана в с. Липовому Полтавської губ. збудований його коштом у 1721 р. Світлина кінця XIX ст.
М. Грушевський. Історія України. – К., 1918. Фоторепродукція. Папір; друк. 4,1 х 7,1 см.
Зібрання В.В. Недяка

Боковий вхід Галаганівського будинку в с. Липовому Полтавської губ. Світлина кінця XIX ст.
М. Грушевський. Історія України. - К., 1918
Фоторепродукція. Папір; друк. 7,5 х 5,5 см
Зібрання В.В. Недяка.

Будинок полковника Гната Галагана в с. Липовому Кременчуцького пов. Полтавської губ.
Будинок згорів на початку 1900-х рр. Із збірки Мошенка. Щербаківський В. Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво та різьба на дереві. - К., Львів, 1913.
Фоторепродукція. Папір; друк. 5,5 х 10,5 см.
МКДУ [illegible]

Садиба козацько-старшинського роду Дараганів. м. Козелець (Покоршина) Чернігівської обл.

Загальний вигляд садиби з будинком Віри Григорівни Дараган – рідної сестри гетьмана Кирила Розумовського. II половина XVIII ст.
Північний бік. Фото В.В. Неляка. 2002 р

Будинок Віри Григорівни Дараган. II половина XVIII ст. Західна фасад
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Садиба з будинком нащадків козацького полковника Ю.Д. Дарагана належала Вірі Григорівній Дараган - сестрі гетьмана Кирила Розумовського та дружині козацького полковника Київського полку Юхима Дарагана

Вигляд з двору на будинок Віри Григорівни Дараган. II половина XVIII ст.
Вид зі сходу. Фото В.В. Неляка. 2002 р.

Красвиа на р. Остер із садиби Дараганів
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Кам'яниця козацької канцелярії Київського полку в Козельці. 1765 р.
Архітектор І. Григорович-Барський.
Типу палацу XVI ст. м. Козелець Чернігівської обл.

Кам'яниця козацької канцелярії Київського полку. 1765 р.
Архітектор І. Григорович-Барський. Північно-західний фасад. м. Ко
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Кам'яниця в Козельці. II половина XVIII ст. (?)
м. Козелець Чернігівської обл. Знаходиться поряд з кам'яницею Київського полку.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Кам'яниця на садибі козацького полковника Дарагана. XVIII ст.
Південно-східний фасад. Фото В.В. Недяка

Загальний вигляд кам'яниці на садибі козацького полковника Дарагана. XVIII ст.
м. Козелець, Чернігівська обл. Фото В.В. Недяка

Кам'яниця полковника Якова Лизогуба. (Кам'яниця гетьмана Мазепи). Канцелярія Чернігівського полку. Кінець XVII – початок XVIII ст. м. Чернігів.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

Полкова скарбниця Прилуцького полку (арсенал Галагана). Початок XVIII ст. м. Прилуки Чернігівської обл.
Загальний вигляд. Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

Будинок полкової скарбниці Прилуцького полку (арсенал Галагана). Початок XVIII ст. м. Прилуки Чернігівської обл. Вигляд з півночі
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

Територія колишньої садиби гетьмана І. Виговського. XVII – XVIII ст. с. Руда Жидачівського р-ну Львівської обл. Фото В.В. Недяка. 2004 р.

500-літній дуб на території колишньої садиби гетьмана І. Виговського. с. Руда Жидачівського р-ну Львівської обл. Фото В.В. Недяка. 2004 р

Кам'яниця Лизогубів. Кінець XVIII – початок XIX ст.
смт. Седнів Чернігівської обл.
Фото В. В. Неляка. 2001 р.

Головний вхід до кам'яниці Лизогубів.
Кінець XVIII – початок XIX ст.
Фото В. В. Неляка. 2000 р.

Кам'яниця Лизогубів. Кінець XVIII – початок XIX ст.
смт. Седнів Чернігівської обл. Вигляд після ремонту.
Фото В. В. Неляка. 2002 р.

Садиба була реконструйована в 1743 р. миргородським полковником Василем Петровичем Капністом (? – 1767). В роки більшовицького перевороту маєток з усіма будівлями, розкішним парком та родовими похованнями Капністів були варварськи зруйновані.

Шлях до колишньої садиби козацького полковника
В. П. Капніста, с. Вел. Обухівка Миргородського р-ну
Полтавської обл. Фото В. В. Неляка. 2000 р.

Меморіальна стела на місці знаходження колишньої садиби миргородського полковника В. Капніста за селом Велика Обухівка (в лісі)
с. Велика Обухівка Миргородський р-н, Полтавська обл. Фото В. В. Неляка. 2000 р.

Пам'ятна дошка при вході в Сулимівський парк. Середина XX ст.
с. Сулимівка, Бориспільського р-ну, Київської обл. Напис, що зроблений на дошці: "ПАМ'ЯТКА САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА СУЛИМІВСЬКИЙ ПАРК, ЗАСНОВАНИЙ НАЩАДКАМИ ПОЛКОВНИКА ЗАПОРІЖСЬКОГО ВІЙСЬКА СУЛИМИ"
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Залишки маєтку нащадків козацько-старшинського роду Сулим. Кінець XVIII – XIX ст.
Головний вхід. с. Сулимівка, Бориспільського р-ну, Київської обл
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Залишки маєтку нащадків Сулим. Кінець XVIII – XIX ст.
Західне крило. с. Сулимівка, Бориспільського р-ну, Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

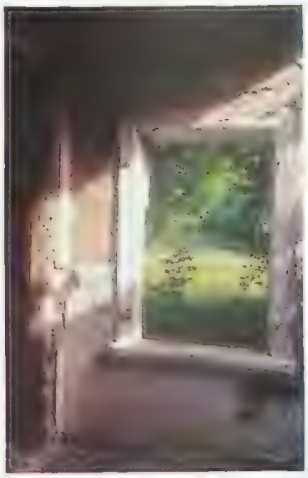

Внутрішній вигляд будинку Сулим.
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Парк, який був закладений Сулимами.
с. Сулимівка, Бориспільського р-ну, Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Садиби козацько-старшинського роду Кочубеїв.

Палац князя В. С. Кочубея в с. Диканьці на Полтавщині. О. М. Кунавін (1780 - ?). **Початок XIX ст.**
Картон; акварель. 39,8 х 60,7 см
НМШ. N Г-1070

Вигляд на палац князя В. С. Кочубея від ставка в с. Диканьці на Полтавщині.
Світлина. Початок XX ст. Листівка. Українські краєвиди.
Вид-во Гранберга. - Стокгольм, N 8346. Папір; друк. 8,9 х 13,9 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Ставок князя В. С. Кочубея в с. Диканьці на Полтавщині.
Світлина. Початок XX ст. Листівка. Українські краєвиди.
Вид-во Гранберга. - Стокгольм, N 1206. Папір; друк. 8,9 х 14 см.
Зібрання В. В. Неляка

Кам'яниця Генерального суду. (Будинок генерального суді Василя Леонтійовича Кочубея). Кінець XVII – початок XVIII ст.
м. Батурин, Бахмацького р-ну, Чернігівської обл.
Фото В. В. Неляка. 2003 р.

Парк Кочубея в м. Батурині. Будинок генерального суді Війська Запорозького Василя Леонтійовича Кочубея. Кінець XVII – початок XVIII ст. Світлина. Початок XIX ст.
м. Батурин, Бахмацького р-ну, Чернігівської обл. Оригінал. Папір; друк. 8,5 х 14 см.
[illegible]

Архип Данилюк
кандидат історичних наук

"Село! І серце одпочине.
Село на нашій Україні –
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло,
Цвітуть сади, біліють хати..."
Тарас Шевченко. "Княжна".

КОЗАЦЬКІ СЕЛА І ХУТОРИ

Територія вольностей Війська Запорозького була розташована по обидва боки Дніпра, за його порогами, поміж притоками, в плавнях, балках, байраках і лісах. Там козаки мали схови. На добре захищених землях вони створювали свої управління – Січі, де постійно жила козацька старшина і частина козацького війська, що об'єднувалось в коші. Січі змінювали своє перебування залежно від різних причин.

На цій великій і відкритій, покритій пагорбами, перетятій ярами, балками та долинами річок, території поступово поселялись на постійне проживання козаки, які мали сім'ї, та козаки, які старіли і вже не могли нести належно службу. Сюди заходили і люди з "уходів", тобто селяни, які тікали від польських поміщиків з Поділля, півдня Київщини, Полтавщини. Тут вони знаходили вільні промисли на рибу, мед, а згодом закладали хутори і села, починали сіяти збіжжя, розводити худобу. Пізніше козацька старшина ще й захоплювала великі території, запрошуючи для їх загосподарення переселенців із різних земель України.

Географічно територія козацьких вольностей знаходиться в межах Придніпровської та Приазовської височин і Придніпровської низовини. Тут географи виділяють Лівобережно-Дніпровсько-Приазовську, частково Дністровсько-Дніпровську, Причорноморську середньостепову фізико-географічні провінції [1].

Характерним явищем запорозьких степів є балки, яри і байраки. Нагадаємо, що балки – це глибокі долини з пологими берегами, вкриті травою, іноді лісом, по днищах яких стікають води. Ярами називають дюгі балки з крутими, оголеними схилами, що обвалюються від весняних і дощових розливів. Байраки – це ті ж балки, але вкриті більш чи менш густим і високим лісом.

Балки, яри і байраки в історії запорозьких козаків відіграли значну роль в колонізації дикої степової рівнини: "По цих угіддях запорізьке військо володіло й промисли свої мало", тобто в балках чи біля них закладалися спочатку "бурдюги, потім зимівники чи хутори й нарешті села" [2]. Всіх балок і байраків була незлічена кількість. За даними XVII – XVIII ст. балок з правого берега Дніпра було 95, а з лівого – 36 [3].

На Запорожжі було все-таки мало лісів. Росли вони в низинах, у найвологіших супіщаних ґрунтах, по берегах річок, озер, лиманів, по річкових озерах, балках і байраках. На ліс найбагатшими були Орільська і Самарська паланки. В долині річки Самари росли ясен, клен, липа, берест, груші, яблуні, зрідка сосна, терен і ліщина; на Орелі – дуб. Всього лісами було вкрито, за матеріалами Д. Яворницького, 80 тис. десятин при загальній площі краю в 11 млн десятин землі [4].

До передумов заселення і господарського засвоєння території Запорозької Січі належали шляхи, які забезпечували сполучення з різними територіями України, морями. Наприклад, Муравський шлях, що йшов по вододілу Дніпра і Азовсько-Донецького басейну; Чорний, що йшов вододілом між Південним Бугом і Дніпром і виводив у глибину Польщі, до Варшави. Був ще Крюківський шлях, що проходив уздовж правого берега Дніпра, Королівський, що виходив з Поділля і вів крізь Буг через один із мостів, збудованих на цій ріці ще Вітовтом, до гирла річки Кам'янки, а далі – в Крим. Між цими трактами по річках і балках були розкидані козацькі зимівники і тимчасові житла.

На річках були переправи на човнах, поромах і плотах, які обов'язково охоронялися, з приїжджих брали там певну платню. Всіх переправ, які долали убрід, було 22.

Найродючішими землями на Запорожжі були місця по низовинах Дніпра, Самари, Орелі, Омельника, Солоткані, Домоткані. Родючість багато в чому залежала від ґрунту, а він був чорноземним.

Єдиною перешкодою для заселення козацького краю були недостатня кількість лісу й води, спека в літні місяці. Тому, наприклад, для опалювання жител люди використовували сухі трави, бур'ян та висушені на сонці коров'ячі кізяки.

Територію Запорожжя за характером заселення відносять до південного долинного, чорноземного типу. Це виключно землеробський тип, в якому будівлі тиснуться до річкових долин, старих балок (з джерельними і ґрунтовими водами). Ця смуга характеризується середньою густотою – 32 чол/км^2.

Життя козака на Січі було своєрідним аскетизмом. Сюди не допускали жінок, Вважали, що треба воювати, а не біля жінки "пропадати". Жили в куренях, харчувались за одним столом. Січовий козак не був хліборобом чи торговцем, обробляти землю не міг, тому матеріально Січ потрібно було підтримувати ззовні: завозити продукти харчування, одяг та інше. Цим забезпечувались козаки за рахунок навколишніх жителів, що жили в зимівниках, хуторах, слободах і селах.

Зимівники – це невеликі хутори, в яких мешканці утримували худобу, займались землеробством, рибальством. У кожному зимівникові, який обов'язково був обгороджений частоколом, було 2–3 житлових будинки і багато різних господарських споруд. Приміщення для худоби найчастіше розташовували по периметру навколо двору. Клуню з іншими будівлями для соломи і збіжжя розташовували окремо, але в комплексі цілого зимівника [5].

За офіційним описом 1769 р., під зимівником розуміли садибу, в котрій було "хат три, одна с комнатами и две коморы с лехом и стайнею рублеными; загородь, чутыре двора частокольные из доброго резанного дерева, досчаные. Близь же оного зимовника мельница двокольная (на два постава) и со всем в ней хлебным и протим припасом. В оном зимовнике разной муки 13 да пшона 4 бочек, жита засеков больших 2, и со всею экономическою посудою и вещьми. Овец 1200, лошадей 127, из коих коней верховых 12, кобыл 85, неуков-лошаков разнолетних 30, рогатого скота – волов 120, быков разнолетних 120, коров лучших з гурта 54, остальных скотин не считано" [6]. Власником зимівника рідко бував один господар, переважно 3–4; у кожного зимівника було від 3 до 6 козаків і при них по 10 молодиків, а над усіма – господар, управитель. У зимовий час зимівники були багатолюдними. Сюди заходили, щоб прохарчуватись, люди з міст.

Більшість зимівників були розташовані по берегах річок, у балках, біля байраків і на островах.

Офіційно козаки, які жили в зимівниках, називалися сидняками або гніздюками. Це були фактично селяни, підлеглі Січі. Вони, крім війська, служили при потребі сторожами,

---

[1] *Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К., 1986. – С. 142.*
[2] *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 30.*
[3] *Там само. – С. 31.*
[4] *Там само. – С. 34.*
[5] *Там само – С. 187*
[6] *Там само.*

охороняли кордони, ремонтували курені, а головне, як згадувалось вище, годували січових козаків.

До Кальміуської паланки, збудованої на місці колишньої Домахи в середині XVIII ст., належали два села – Ясинувате й Макарове та 28 зимівниць, як наприклад, у Лозовому Яру на Терсі, Широкому на Кам'янці, в балках Холодній і Сухій, яру Поповому, Кам'яній яруці, ярах Чернухиному, Шовковому, Глибокому, балці Залізній на кривому Торці, байраках Крутинці, Довгому, Морозовому, Крутому, над річкою Дубовою, в Білосарайському лимані [7]. З усіх цих зимівників і сіл надходили продукти в центр паланки і Січ. Паланками керували полковники і старшина, які й організовували постачання.

На території Самарської паланки було 253 зимівники (за далеко не повними даними, бо Січ тримала це в таємниці). Вони розташовувались, головним чином, по Великому Лузі, на Хортиці, на берегах річок Конки, Кушугуми, Мокрої, Московки, Вовчої Терси, Тернівки, Самари, Сухої Чаплинки, на річках Опалисі, біля Вільного порога, на Піщаному броді і т. д. [8]

Багато зимівників було розкидано по берегах Дніпра, Саксагані, Кам'янки, Інгулу та Бугу. Вони продовжували існувати і після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. Так, кількість зимівників на 1779 рік в окремих повітах Новоросійського помісництва складала: в Слов'яносербському – 657; в Кизкерменському – 244; в Саксаганському – 163; в Херсонському – 18; в Інгульському – 57; в Новопавлівському – 57.

Всього було зафіксовано 1196 зимівників [9].

На Запорозькій Січі в 1766 році було 4 тис. зимівників, у 1778 році – 45 сіл і 1601 зимівник. У 1775 році на правому березі Дніпра було 763 зимівники, де мешкало 8 684 козаки.

Другим типом поселення на Запорожжі були хутори. Як правило, це індивідуальні поселення, господарський осередок. Хутори були традиційним типом поселення по всій Україні. Здебільшого – це однодвірні поселення. Деяка кількість хуторів виникла внаслідок освоєння нових земель (народної колонізації). Це насамперед стосується козацьких хуторів-зимівників. Наприклад, у другій половині XVIII ст. у Золотоніській сотні Переяславського полку нараховувалося 66 хуторів. Серед них були як однодвірні, так і малодвірні: на хуторі козака Копила – 1 господарство, хорунжого Верещака – 1, сотника Лукашенка – 1, козаків Ювженка і Пилипенка – 5, козаків Побиванців – 5, хорунжого Жили – 11 [10].

Первісне індивідуальне хутірське поселення складалось із одного житла напівземлянкового типу (бурдюга) та одного-двох господарських споруд. Згодом кількість будівель у ньому збільшилась. Тут, крім господаря, часто жили родичі, сім'ї наймитів. З часом хутори перетворились на слободи, а з побудовою церкви – на село.

У другій половині XVIII ст. в складі Протовчанської паланки було 24 села і 10 хуторів, які були добре загосподарені.

Біля с. Вознесенська (Олександрійський повіт) на річці Московка і балках, які виходять до неї, в 1875 році було дуже багато хуторів. Навіть балки мали назви, які походять від прізвищ власників хуторів: балка Гасанова – там жив Гасан, Дигтярева – жив Дигтяр, Капустянка, що вийшла в Суху Московку – жив Капустян, Савосьчина і Таранова, що вийшли в Капустяну – жили Савоська і Таран [11].

Докладний опис хутора багатого козака Якима Гирла, який був за межами Запорозької Січі, описав Т. Шевченко в повісті "Наймичка". Вважаємо, що в загальних рисах він дає уявлення про хутори, які були на Запорожжі:

"Весь хутор з фруктовым садом и гаем занимает не более пяти квадратных верст и окопан глубоким и широким рвом. А ров усажен вокруг всего хутора крижовником. Ворота не дощатые, как это бывает у постоялых русских дворов, а обыкновенные, простые: по сторонам их дубовые массивные столбы и по несколько частоколин. Да у глухого конца ворот старая широковетвистая верба, как бы заслоняющая от недоброго глаза благодатный хутор. Войдя на двор хутора, бы увидите с правой стороны большую клуню, обставленную полускирдами разного хлеба, по левую сторону ворот – загороди с сараями для разной скотины, а за клунею невдалеке, под старыми берестами, две дубовые коморы и возовня. Напротив комор лёх с железными дверями, а в самом конце двора, под липами, белеет хата, снопками крытая на польский лад. За хатою идет уже сад с разными породами яблунь, груш, слив, вишень, черешень и даже три старых дерева грецких орехов, вывезенных из Крыма еще дедом Якима Гирла. Посредине сада колодезь с колесом и навесом. А за садом в гае, на небольшой поляне пасика с куренем и погребом для пчел. А там уже дубы, липы, березы и всякое дерево до самого рва. А за рвом небольшой ставочек и около него огород..." [12].

Слободи – це нові поселення, жителі яких звільнялися на деякий час від податків. За цей час вони повинні обжити місцевість, налагодити виробництво. У XVI – XVII ст. основна частина слобід припадала на Лівобережжя. Ініціаторами започаткування нових поселень слобідського типу виступали магнати, в руках яких були великі землеволодіння. Їх уповноважені – осадчі переманювали селян на неосвоєні землі. Кількість слобід зростала також завдяки великій кількості селян-втікачів.

На початку XVII ст. відбувались окремі і масові еміграції українців, які втікали від гніту з Польщі в межі Московської держави. Там їх селили на південно-західній межі, звільняючи від повинності на певний час, крім військової. Ці поселення, таким чином, отримали назву слобід.

Були у XVII – XVIII ст. слободи, які знаходились під захистом козаків, а тому виконували повинності на користь Січі. Відомий український письменник Роман Іваничук в романі "Журавлиний клич" пише: "Біля підніжжя Лисої гори збіглися у гурт вибілені хати з жовтими стріхами і одна скраю – під очеретом. То Чаплинка. Слобода, ця така ще молода, що немає в ній ні церкви, ані цвинтаря: люди ходять на богомілля за кілька верст до Самарського монастиря, а вмерти ще не встиг ніхто" [13].

Цікавий опис слободи Половиці, яка ввійшла пізніше до складу Катеринослава (Дніпропетровська), залишив Я. Новицький: "Городи були від гори, де собор, та до самого Дніпра. По горі садки були в кожного, а по низах левади; в левадах, було, росте капуста як видра, огірки, соняшники, тютюн і всяка там всячина. Слобода була чималенька, а люди жили всі заможні, багато мали скоту, коней, хліба, сіна. По горі стояли вітряки, і не такі, як тепер, німецькі, а менші, криті очеретом. На Дніпрі теж водяні млини на байдарках і було стукотять день і ніч" [14].

У першій половині XVIII ст. відновлюються старі й засновуються нові поселення по обидва боки Дніпра. Повільніше відбувалось заселення на південному сході. Там на землях Кальміуської паланки в 1736 році виникла слобода Миколаївка-Рудева. Названа на честь свого засновника, який поселив у ній 426 жінок і чоловіків, звільнених з турецької неволі. З 1749 р. ця слобода стала зватись просто Миколаївка [15].

Село – найдавніший тип поселення – зустрічається в усіх слов'ян. Село відоме ще з X ст. і означало кращі заміські маєтності з челяддю і дворами. Пізніше села – поселення, в яких була церква.

[7] Лаврів П. Історія південно-східної України. – Львів, 1992. – С. 75
[8] Кацнельсон М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетовськ, 1991. – С. 58–59.
[9] Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. – К., 1964. – С. 119
[10] Українське народознавство. – Львів, 1994. – С. 440
[11] Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 45
[12] Шевченко Т. Наймичка. Твори в 5 томах. – К., 1978. – Т. 3. – С. 62–63
[13] Новицкий Я. П. Назв. праця. – С. 31.
[14] Пірко В. Заселення степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 55

Села мали здалеку вигляд безладно розкиненої великої білої плями. По суті, вона майже всюди перерізалась неправильно спланованими вулицями, а окремі двори статечно розташовані по одній або по обох сторонах вулиць. Хати найчастіше стоять причілками до вулиць, рідко запічною стіною. Огорожа – пліт, виплетений горизонтально лозою.

На схід від Дніпра, на лівому його березі, розлягалися села запорозьких козаків, переважно одружених: Нове Сільце, Монгелівка, Камінське, Сокільське, Благодарівка, Ревенівка, Покілвка, Василівка, Полківець, Судівка, Паликівка, Шульгівка, Палувашинка, Корелівка, Петрівка, Борисоглібівська твердиня, Федорівська, Кисловодська та ін.[15]

Неподалік річки Самари розташовувались села одружених козаків: Половецьке, Старий Кодак, Новий Кодак, Камінське, Романове, Пушкарівка, Геленівка, Волоське[16].

Взагалі в селах найчастіше поселялись козаки, які виходили з Січі і вели надалі осіле життя по селах з дружинами і дітьми. Такі села мали свого отамана й суддів. На Січ вони поставляли збіжжя, м'ясо, вино та інші продукти. Жінки шили одяг для козаків.

У першій половині XVIII ст., як вже зазначалося, відновлювались старі й засновувались нові поселення по обидва боки Дніпра. Наприклад, у 1745 р. на території Кодацької паланки було 13 великих поселень: Старий Кодак (1630 р.), Новий Кодак (1640 р.), Нова Січ (1734 р.), Микитин Перелаз (кінець XVI ст.), Шолохове (1740 р.), Томашівка (1740 р.), Звонецьке (1745 р.), Тарамське (1704 р.), Агапівка (1740 р.), Тарасівка (1740 р.). На землях Самарської паланки на той час нараховувалось 12 великих поселень: Новоселиця (XVI ст., нині Новомосковськ), Кільчень (1700 р.), Курилівка (1746 р.), Орлівщина (1735 р.), Чаплинка (1707 р.), Могилів (1720 р.), Котівка (1734 р.), Байбаківка, Гуталівка і Колпаківка (1740 р.)[17].

На території Протовчанської паланки в другій половині XVIII ст. було 24 населених пункти. Вони мали 1100 хат. Жителі їх займались хліборобством, бджільництвом, скотарством, садівництвом, рибальством, торгівлею, ремеслом, виробництвом зброї, сільськогосподарського знаряддя[18].

Форми поселень розвивались на території вольностей запорозьких низових козаків під впливом багатьох чинників: особливості географічного середовища (рельєфу, гідромережі, рослинності), умов соціально-економічного розвитку, господарських занять поселення, а пізніше і державного законодавства.

На названій території найбільш характерні безсистемні, вуличні і комбіновані форми поселень. При аналізі їх слід також брати до уваги забудову. Можна виділити кілька типів забудови: гніздову, скупчену та комбіновану.

Виникнення безсистемних поселень, які переважають на Запорожжі, пов'язане з народною колонізацією, для якої характерна вільна займанщина. Залежно від типу забудови тут виділяється два варіанти безсистемних поселень: гніздові та скупчені.

Колишній козак Недоступа говорив, що кожна слобода мала своє займанище, однак орали та косили траву на сіно кожен там, де він захоче. Козаки, які заселили слободи навколо зимівників, також влаштовували садиби там, де хто хотів[19].

Прикладом займанщини може бути й те, що на Запорожжі мали свої землі жителі з Поділля та інших місць, які наїздом обробляли землю, а заселяли їх пізніше.

Однак одразу після ліквідації Запорозької Січі в багатьох паланочних селах з'явились вуличні частини. Кріпосники, загарбуючи землі, примушували козаків оселятись на обмежених площах. Закріпачене село Пушкарівка Новомосковського повіту вже в 1783 р. було безсистемно-вуличним. Таким же стало в 1778 р. і казенне село Шульгівка того ж повіту, а також казенні Романкове та Шолохове.

Прикладом виникнення безсистемних і вуличних форм поселень в умовах опору населення кріпосникам може бути паланкове село Томаківка, безсистемне у своїй старій частині, а у новій – двовуличне[20].

Іноді засновникам поселень – запорозькій старшині та поміщикам вдавалося з самого початку здійснити певне планування, насамперед народновуличне. Наприклад, якийсь Синьогуб, заманивши людей на свої землі, заснував слободу Заплавку, яка забудована у вуличній формі. До населених козацькою старшиною вуличних поселень можна віднести ще Сухатівку і Михайлівку Катеринославського повіту тощо[21].

Багато сіл Запоріжжя після ліквідації Січі були переведені в розряд військових і перепланувані на вуличні, гніздові, комбіновані, а деякі нові навіть забудовувались за окремими проектами.

Яким же було житлове, господарське будівництво в згаданих типах поселень? Характер його залежав від наявних будівельних матеріалів, клімату, будівельних традицій, які принесли на козацькі землі переселенці, а також від економічних можливостей господарів.

Найпримітивнішим тимчасовим житлом був бурдюг (бурдей, бурдій). Це житло належить до архаїчного напівземлянкового типу. В основі його лежить прямокутна яма глибиною до 1,5 м, в яку вставляли по кутах стовпи. Проміжки між ними заповнювали плетінням з хмизу. Цей каркас закидали глиною, замішаною з половою, вирівнювали і білили глиною. Дах був дво- або чотирьохскилий, покриття – очерет, а зверху накидали землю. В бурдюзі влітку було прохолодно, а взимку нутро приміщення огрівали піччю-кам'янкою[22].

Характер будівництва житла і господарських споруд, формування садиб на великій території Запорожжя змінювався з півночі на південь, як і степ.

Основною будівлею в слободах, селах і хуторах, а також багатших зимівниках, була хата, що її ставили завжди окремо від господарських будівель, яких у селянських дворах було багато. Для будівництва хат використовували дерево різних порід, глину, лозу, очерет, тобто матеріали, які були під руками. Побутували різні способи конструкцій стін. У хатах їх робили з лози ("шелюха"), яку заплітали вертикально між глицями (поперечними жердками). В деяких місцевостях, де було багато очерету, до глиць прив'язували лозові пучки (маленькі в'язки). Самі ж глиці закріплювалися горизонтально в проміжках між сохами або стовпами. Зрідка стіни заповнювалися горизонтальним заплітанням глиносолом'яними вальками між вертикально встановленими кілками. Можливо, ці будівельні традиції сюди принесли переселенці з Поділля, де саме такий спосіб заплітання волоками був дуже поширений.

Панівним типом житла на Запорожжі була хата, яка складалась з трьох частин. Центральне місце в ній займали сіни, з яких були входи: праворуч до приміщення, в якому жили і готували їжу, ліворуч – до світлиці. Рідше зустрічались хати, де з лівого боку від сіней була комора.

Давніше побутували житлові будинки, в яких, крім хати, були тільки сіни. В останніх часто виділяли "хижку", де готували їжу.

Крім планування, велике значення мала організація житлових приміщень, обладнання інтер'єрів, функціонування в інтер'єрі побутових і декоративних тканин, кераміки.

Багато в обладнанні інтер'єру залежало від системи опалення. Взаємозв'язані процеси розвитку опалювальної системи і планувальної структури народного житла приве-

---

[15] Вінтоняк О. Україна в описах західно-європейських подорожників другої половини XVIII століття. – Львів – Мюнхен, 1995. – С. 77.
[16] Там само. – С. 76.
Пірко Р. Назв. праця. – С. 55–56.
[17] Кищенко М. Н. Назв. праця. – С. 58–59.
[18] Стельмах Г. Ю. Назв. праця. – С. 121.
Там само. – С. 123.
[19] Там само. – С. 125.
[20] Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 1. – С. 94.

ли до змін в організації інтер'єру. Мандрівники, які бували на Запорожжі в XVIII ст., фіксують чистоту і добре обладнання козацьких хат. Вони також зазначають, що в козацькому краї в селах, слободах не було курного опалення. Воно зберігалося лише в московитів, які проживали острівками серед українців [23].

Пікні (варисті) печі, що встановлювалися в хатах, мали виводи диму в димоходах, які ставили в сінях на долівці. Своїм отвором він виходив на гребінь даху, конструктивно складався з 4 дерев'яних кілків, проміжок між ними заповнювали плетінням з лози, яке зовні закидали глиною, замішаною з половою. Знизу в димарі робили високе (в ріст людини) заглиблення, подібне до ніші, в якому влаштовували плиту – "кобиг", "кобичка". В ній був отвір, куди ставили горщики. Часто димарі з кобичками виділяли у сінях в окреме приміщення – "хижку", де готували їжу [24]. У деяких селах гирло (челюсті) печі з прямим димоходом повертали в сіни, а "тіло" залишалось в хаті. У такий спосіб сіни перетворювались на кухню, ставали теплими [25]. До речі, це прижилося в хатах козацької старшини.

У багатих козаків у більших приміщеннях – світлицях зустрічалися лави зі спинками і диванчики. Останні від звичайних лав зі спинками відрізнялися розмірами, мають дещо витягнуті спинки і підлокітники. Ці диванчики, мабуть, розвинулись на національній основі, взявши за приклад західноєвропейські меблі.

Про те, що в інтер'єрах багатих козаків могли бути розкішні меблі, засвідчує Микола Гоголь в повісті "Тарас Бульба". Йдеться в ній про житло козацького отамана, який жив за межами Запорожжя: "У світлиці тут було чисто, вимазано кольоровою глиною. На стінах шаблі, нагайки, рушниці, порохівниці, золоті уздечки. Навколо вікон були красиві обводки. По кутах стояли глечики, бутлі і пляшки зеленого і синього скла, позолочені чарки, сріблясті кубки. У кімнаті були берестові стільці, великий стіл, кахлева піч".

Житлові приміщення освітлювали лучиною, сальними або восковими свічками та каганцями. Останні іноді підвішували на стіну за допомогою "штевлюга", який складався з довгої лінійки з отвором зверху для цвяха і круглою дощечкою для каганця, яка прикріплювалась до нижнього її кінця [26].

Всі садиби, як вже зазначалося вище, мали велику кількість господарських будівель, різних за формами, величиною і функціональним призначенням. Це – клуні, халаші, погрібники, катражки, курнички, качатники, гусятники, хлівці, повітки, сараї, сажі. Окремі з них не знані в інших районах України або вже зникли.

З цих споруд особливо цікаві катражки, погрібники, халаші, клуні. У загальних рисах вони нагадують відомі в Україні курені. В їх конструкції головна роль відводиться три-чотирисхилому очеретяному даху. Двері влаштовують як в причілковій, так і довшій стінах. Найпримітивніші з цих будівель катражки, які використовуються для зберігання сіна. Вони подібні до колиб, що збереглися в Хотинському районі Чернівецької області й використовуються як возівні [27].

Погрібники – це ями на картоплю та овочі. Зверху над ними зведений трисхилий дах, такий як і в катражках.

Халаші відрізняються від катражок більшими розмірами (5 х 8 м; 6 х 11 м), планом основи, яка нагадує видовжений овал. Халаші мають невисокі (до 50 см) стіни. Використовуються останні для зберігання сіна, соломи, плодів городини, а іноді возів та бричок.

Клуні в плані квадратні або прямокутні. Загальна висота будівель – 6 м; стін – 2 м. Найчастіше стіни в клунях виплітали з лози і закидали глиною, розмішаною з половою. Покриття очеретяне.

Цікаві за своєю конструкцією й буди (будки). Вони згадуються Д. Яворницьким в "Історії запорозьких козаків". Найчастіше у них тримали зерно. Іноді їх використовували під хліви. У плані це прямокутні будівлі. Стіни конструктивно такі ж, як у хатах. В будах були стелі та глиняні долівки.

У багатьох дворах ще збереглися сараї. Назва ця тюркського походження. В сараях по довжині могли бути комора, конюшня і возівня.

В кожному дворі є повітка, в якій тримали корів, свиней, зберігали сільськогосподарський інвентар.

Для південностепової частини Запорожжя, північну межу якої умовно можна провести по лінії Вознесенськ – Нікополь – Гуляйполе, основними будівельними матеріалами були глина, солома, камінь, вапняк, ракушник і пісок. Використовувалось також дерево (переважно акація), лоза, очерет. У цій частині переважав двосхилий дах "під фронтоном" з невеликими звісами очеретяної стріхи.

Цікавим типом житла були (і ще побутують) хати-напівземлянки [28]. Стіни в них досить товсті (до 0,5 м), трохи заглиблені в землю, вгорі нахилені до середини. Дахи двосхилі, утримуються на сохах, які встановлені посередині причілкових стін (всередині або зовні). Стелі в таких спорудах не було, тому з приміщень добре видно замазані глиною конструктивні елементи даху-стелі [29]. Ця будівельна ідея перейшла і на будівлі, зведені з каменю. При цьому дах утримується фронтонами і кроквами.

Переважали житлові будівлі з планом: хата – сіни – хата. Розміри: 13 х 7 м, 12 х 6 м. У "великій хаті" (світлиці) було чотири вікна: два в причілковій і два у фасадній, у меншому приміщенні ("малій хаті") було у фасадній стіні одне вікно. Часто в сінях влаштовували кухню. Для її освітлення робили також вікно. Вхід у сіни з подвір'я забезпечувався через одностулкові двері.

Для південностепової частини Запорожжя були характерні одно-дворядні забудови дворів. З хатою в один ряд зблоковувалися комора, конюшня, повітка. Загальний двосхилий дах будівлі перекривав ці споруди на одному рівні або спадав уступами, знижуючись поступово над кожною спорудою. Побутувала також дворядна забудова: в одному ряді була хата, повітка, хлівці, в другому – сарай, конюшня, погріб. У деяких місцевостях в глибині двору ці ряди з'єднувались муром, і вся забудова набирала вигляду літери "П". У цій забудові хата з вікнами в причілку виходила до вулиці. Дослідники вважають, що одно-дворядні планування дворів є дуже давнім і своїми коренями сягає часів Київської Русі [30].

Козаки були глибоко релігійними людьми, тому з часу виникнення і до падіння Січі в межах вольностей запорозьких козаків (за матеріалами Д. Яворницького) нараховувалось 44 церкви, 13 каплиць і два скити. Вони розміщувались в 53 селах і урочищах [31].

Такими у загальних рисах нам уявляються хутори і села зі своїми забудовами в часи процвітання Запорозької Січі на основі вивчення літературних джерел, польових досліджень і їх аналізу з широким застосуванням аналогій.

---

[23] Вінтоняк О. Назв. праця. – С. 56

[24] Хорузина В. Заметки о крестьянском жилище в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии // Этнографическое обозрение. – М., 1905. – № 2–3. – С. 127–147.

[25] Струнка М. Л. Украинское народное жилище Нижнего Поднепровья (конец XIX века – 70-е годы XX века). Автореф. дис. канд. истор. наук. – М., 1986. – С. 18

[26] Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 20.

[27] Данилюк Я. Де була Протавганська паланка // ЭОПЕ. – С. 78–80

[28] Його ж. Будівлі на сохах // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 36

[29] Косміна О. Експедиція у Херсонську область // ЭОПЕ. – 2001. – № 5–6. – С. 120–122.

[30] Струнка М. Українське народне житло Миколаївщини // ЭОПЕ. – 1983. – № 2. – С. 63.

[31] Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 1. – С. 204

План поселення запорозького старшини Микити Коржа на р. Суха Сура. Малюнок XVIII ст.
Оригінал. Папір; олівець, чорнило, акварель. 30 x 35 см.
ДІМ. N Ф-4804, КП-181.

Запорозький зимівник старшини Микити Коржа на р. Суха Сура. З малюнка XVIII ст.
Д. І. Яворницький. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. - СПб., 1888. - Ч. 2
Літографія. Папір; друк. 10,3 x 16,6 см
Зібрання В. В. Недяка

Село Верхній Дунавець (на місці колишньої Задунайської Січі). 1882 р.
Киевская старина. - К., 1883. - Січень-квітень
Літографія. Папір; друк. 7,3 x 16,4.
МКДУ. N ДР-1477.

Вечір на Україні. І. К. Дряпаченко (1881 - 1936). **1920 р.**
Картон; олія. 21,1 x 27,7 см
ПМХМ. N Ж-457

Хутірський пейзаж. Я. О. Отришко (1840 - 1919)
Початок XX ст.
Полотно; олія. 31 x 56 см
РКМ. N Ж-357

Сільський хутір влітку. Я. О. Отришко (1840 - 1919).
Початок XX ст.
Жерсть; олія. 55,5 x 44,5 см.
РКМ. N Ж-365

На хуторі Мала Данилівка. М. А. Беркос (1861 - 1919). **Кінець XIX ст. (?).**
Полотно на картоні; олія. 24 x 34 см.
ХХМ. N Ж-2446

Весна в Україні. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1883 р.**
Полотно; олія 63 x 117 см
НХМУ. N Ж-1436

Хутір в Малоросії. К. Я. Крижицький (1858 - 1911). **1887 р.**
Полотно; олія 97 x 166 см
ЗОХМ N Ж-665

Череда на околиці села. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **Початок 1890-х рр**

Голопанівка. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1880-і рр.**
Дерево; олія. 23,5 x 36,5 см.
АМХМ. N Ж-59.

Процівка – передмістя Ромен.
Копія фрагмента картини
Я. О. Отришка "Старе село".
В. А. Цвєтков. Початок XX ст.
Полотно; олія. 54,5 x 34,5 см
РКМ. N Ж-273

Отара при дорозі.
С. І. Васильківський (1854 - 1917)
1890 - 1900-і рр.
Полотно; олія. 36,9 x 84,8 см
ХХМ. N Ж-2469

Літо. М. І. Доліво-Добровольский (1841 - 1881). **1881 р.**
Полотно; олія. 75 x 114 см
АМХМ. N Ж-72

Сільський краєвид. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1900-і рр.**
Полотно; олія. 14,5 х 25 см
ЛМХМ. N Ж-140

Біля корчми. Художник Зозуля. 1903 р.
Полотно; олія. 70 х 95 см
ЛМХМ. N Ж-71

Женуть отару. Копія з картини І. С. Їжакевича (1864 - 1962)
Невідомий художник. Кінець XIX – початок XX ст.
Полотно; олія. 46,5 х 68 см
МІГ. N КН-3040. Ж-473

Сільська вулиця. В. І. Штернберг (1818 - 1845). **1837 – 1838-і рр.**
Картон; олія. 25,5 х 31,5 см
ЛМХМ. N Ж-119

Сільський пейзаж. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 70 х 88 см
ЛМХМ. N Ж-70

Сільський двір. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1910 р.**
Полотно; олія. 36,3 х 50,7 см
СОХМ. N Ж-36

Пасіка. К. Є. Маковський (1839 - 1915). **1882 р.**
Полотно; олія. 71,6 х 52,7 см
ХХМ. N Ж-125

З пасовиська. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1880 р.**
Полотно; олія. 34 x 47 см.
СОХМ. N Ж-682.

Вітряк. С. І. Світославський (1857 - 1931). **Кінець XIX – початок XX ст.**
Полотно; олія. 76 x 103 см
НМЛ. N 38862/Ж-928

Вітряки. С. І. Світославський (1857 - 1931). **Кінець XIX – початок XX ст.**
Полотно; олія. 42 x 61,9 см
ХХМ. N Ж-910.

Вітряки. В. С. Фавр (1861 - 1911). **Остання чверть XIX ст.**
Дерево; олія. 23,5 x 35 см
ХХМ N Ж-7852

Краєвид з вітряком. М. С. Башилов (1821 - 1870). **1843 р.**
Полотно; олія. 40,5 x 59 см
НМШ N Ж-85

Вітряки. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1917 р.**
Дерево; олія. 23,5 x 36,5 см
ОХМ. N Ж-1735.

Млин на березі. І. К. Айвазовський (1817 - 1900). **1851 р.**
Полотно, олія. 57 x 50 см
ФКГА N Ж 86

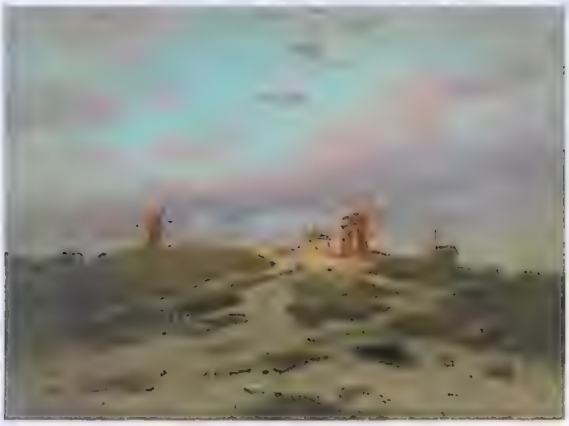

Вітряки. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1915 р.**
Полотно на фанері; олія. 24,2 х 31,6 см.
ХХМ. N Ж-202

На околиці села.
Листівка. Початок XX ст. Вид Малоросії. Вид-во Гранберга. - Стокгольм. N 8335
Світлина.
Папір; друк. 9 х 14 см
Зібрання В. В. Неляка.

Вітряки. В. І. Зарубін (1866 - 1928). **Кінець XIX – початок XX ст.**
Папір на картоні; олія. 34,6 х 42,1 см.
ХХМ. N Ж-2483.

Млин біля річки увечері. С. І. Васильківський (1854 - 1917).
Полотно; олія. 22 х 32 см
НХМУ. N Ж-1147

Вітряк. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Полотно на картоні; олія. 14 х 24 см
НХМУ. N Ж-1742

Вітряки. П. О. Левченко (1856 - 1917). **Кінець XIX – початок XX ст.**
Полотно; олія. 14,3 х 24,5 см
ХХМ. N Ж-2489

Вечір. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **Кінець XIX – початок XX ст.**
Картон; олія. 26 х 36,5 см
НХМУ. N Ж-142.

Красвиа з вітряком. М. С. Башилов (1821 - 1870). **1843 р.**
Полотно; олія. 40,5 х 59 см
НМШ. N Ж-85

Сільське подвір'я. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Папір на картоні; акварель. 47,2 x 64,7 см.
НХМУ. N Гр-2795

Хата у с. Опішні (Полтавщина). С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Листівка. Початок XX ст. - Стокгольм, N 528
Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В. В. Неляка

Дощ пройшов. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Дерево; олія. 23,3 x 35,8 см.
ХХМ. N Ж-2458.

Українська ідилія. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Полотно на фанері; олія. 24 x 35,4 см
ХХМ. N Ж-2480

Українська хата. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Полотно; олія. 92,5 x 134 см
ХІМ. N Ж-254

Свято в слободі. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **Кінець XIX ст.**
Листівка. Видавництво товариства Р. Голіке та А. Вільборга. -
Петроград. 30 вересня 1916. Серія 9. - N 89.
Папір; друк. 9 х 14 см
Зібрання В. В. Неляка

Козача оселя (Полтавщина). С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Листівка. Видання журналу "Українська хата". - 1911
Папір; друк. 8,8 х 13,7 см
Зібрання В. В. Неляка

Корчма. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1910 р.**
Полотно на фанері; олія. 23,8 х 36,5 см.
ХХМ. N Ж-2462.

Село. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Папір; акварель. 17,8 х 25,7 см
НХМУ. N Гр-21

Село Васищево. Харків. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Полотно; олія. 24 х 35,5 см
[illegible]

Українське село.
Листівка. Початок XX ст. Українські краєвиди. Вид-во Гранберга. - Стокгольм, N 1186. Світлина. Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В. В. Недяка

Хутір на березі річки.
Листівка. Початок XX ст. Види Малоросії. - Стокгольм, N 8345
Світлина. Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В. В. Недяка

Запорозький хутір.
Листівка. Початок XX ст. Українські типи і краєвиди. Вид-во "Разсвет" - К., N 168. Світлина. Папір; друк. 9 x 14 см. Зібрання В. В. Недяка

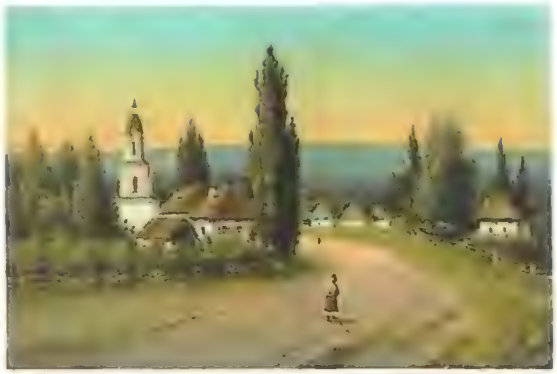

Село Попівка. Художник Соломонов. Початок XX ст.
Листівка. Початок XX ст. - N 4105. Папір; друк. 9 x 13,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Запорозький хутір.
Листівка. Початок XX ст. Українські типи і краєвиди. Вид-во "Разсвет" - К
Світлина. Папір; друк. 9 x 14 см. Зібрання В. В. Недяка

Село під горою.
Листівка. Початок XX ст. Українські типи і краєвиди. Вид-во "Разсвет". - К., N 120
Світлина. Папір; друк. 9 x 14 см. Зібрання В. В. Недяка

Село Зіньці біля Полтави.
Листівка. Початок XX ст. Українські краєвиди. Вид-во Гранберга
Стокгольм, N 8340. Світлина. Папір; друк. 9 x 13,8 см. Зібрання В. В. Недяка

Село Зіньці біля Полтави.
Листівка. Початок XX ст. Українські краєвиди. Вид-во Гранберга - Стокгольм, N
Світлина. Папір; друк. 9 x 13,8 см. Зібрання В. В. Недяка

Рибалка.
Листівка. Початок XX ст. Українські типи і краєвиди. Вид-во "Разсвет". - К., N 114
Світлина. Папір; друк. 9 х 14 см
Зібрання В. В. Недяка.

Містечко Білики.
Листівка. Початок XX ст. Українські краєвиди. Вид-во Гранберга. - Стокгольм, N 1208
Світлина. Папір; друк. 9 х 14 см
Зібрання В. В. Недяка

Хутір. В. Є. Маковський (1846 - 1920). **1880 – 1900-і рр.**
Листівка. Початок XX ст. Види Малоросії. Вид-во Гранберга. - Стокгольм, N 5925.
Папір; друк. 9 х 14 см. Зібрання В. В. Недяка.

Над Дніпром. С. Федоров.
Листівка. Початок XX ст. Всесвітній поштовий союз. - Росія. N 149
Папір; друк. 8,9 х 13,8 см. Зібрання В. В. Недяка

Село Бруссія.
Листівка. Початок XX ст. Види Малоросії. Вид-во Гранберга. - Стокгольм, N 3882/95.
Світлина. Папір; друк. 8,9 х 13,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Вечір над селом.
Листівка. Українські типи і краєвиди. Вид-во "Разсвет". - К., 1911. - N 124
Світлина. Папір; друк. 9 х 13,9 см. Зібрання В. В. Недяка.

Українське село.
Листівка. Початок XX ст. Українські типи і краєвиди. Вид-во "Разсвет". - К., N 96
Світлина. Папір; друк. 9 х 13,8 см. Зібрання В. В. Недяка

Весна. Полтавщина. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во Гранберга. - Стокгольм, N 538.
Папір; друк. 9 х 14 см. Зібрання В. В. Недяка

Сукновальня. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **Початок XX ст.**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Ріщар", - СПб., N 884
Папір; друк. 9 x 14 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Водяний млин. П. О. Левченко (1856 - 1917). **1910-І рр.**
Картон; олія. 19,5 x 27 см
НХМУ. N Ж-24

Водяний млин. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-І рр.**
Полотно на фанері; олія. 43 x 55,4 см.
ХІМ. N Ж-41 (1154).

Водяний млин. В. І. Штернберг (1818 - 1845). **1836 р.**
Картон; олія. 18,3 x 22,9 см
НХМУ. N Ж-160

Водяний млин. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1886 р.**
Картон; олія. [illegible] x 43 см
ЛМХМ. N Ж-[illegible]

Останній промінь. Є. К. Вжеш (1859 - 1917). **Кінець XIX - початок XX ст.**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Разсвет". - К., N 4
Папір; друк. 9,1 x 13,9 см.
Зібрання В. В. Недяка.

На околиці. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **(?). 1890 - 1900-і рр.**
Дерево; олія. 23,1 x 36,5 см. ХХМ. N ЖРУ-2467-Ж

Хата. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 - 1900-і рр.**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Рішар". - СПб., N 791.
Папір; друк. 9 x 14 см.
Зібрання В. В. Недяка

Хутір в степу. Ф. Різніченко Кінець XIX - початок XX ст
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Рішар". - СПб., N [illegible]
Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В. В. Недяка

Хата в с. Гнилиця. Харків, Зміївський повіт. С. І. Васильківський ([illegible] 1917). **1890 - 1900-і рр.**
[illegible]

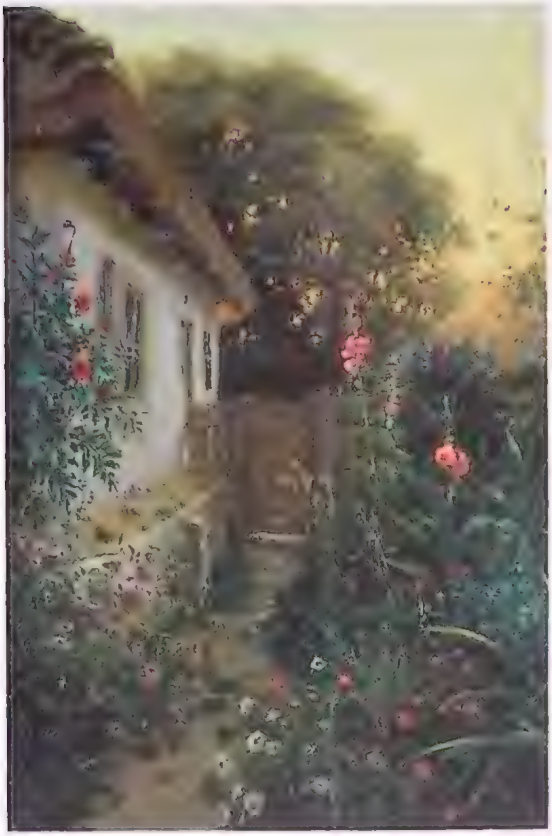

Біля хати. Є. К. Вжеш (1859 - 1917). **1900 р.**
Дерево; олія. 48,5 х 36 см
[illegible]

Хата з мальвами. Є. К. Вжеш (1859 - 1917). **Кінець XIX – початок XX ст**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Разсвет". - К., № 16
Папір; друк. 8,9 х 13,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Хата. Є. К. Вжеш (1859 - 1917). **Кінець XIX – початок XX ст**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Разсвет". - К., [illegible]
Папір; друк. 8,8 х 13,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Мальви біля хати. Є. К. Вжеш (1833 - 1917). **Кінець XIX ст**
Полотно на картоні; олія. 43,4 х 65,4 см
[illegible]

Козача левада. С. І. Васильківський [illegible] 1893 р

Сільський цвинтар. М. С. Ткаченко [illegible] 1887 р

Весна в Україні. С. І. Васильківський [illegible] 1883 р

Пасіка. С. К. Вижц [illegible] Кінець XIX – початок XX ст

Мальви. С. К. Вижц [illegible] Кінець XIX – початок XX ст

Воли на оранці. С. І. Світославський (1857 - 1931). **1891 р.**
Полотно; олія. 80 х 126 см.
НХМУ. N Ж-150.

Оранка. Етюд. М. К. Клодт (1832 - 1902). **II половина XIX ст.**
Полотно; олія. 28 х 47 см
ЧОХМ. N Ж-264

На греблі. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Фанера; олія. 24 х 34 см
НМШ N Ж-153.

На греблі. Воли біля броду. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр**
Дикт; олія. 24 х 36 см
НХМУ N Ж-2

Збирання сіна. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1907 р.**
Полотно; олія. 87,6 x 135 см
ХХМ. N Ж-179

Переправа через Дніпро. С. І. Світославський (1857 - 1931).
Кінець XIX – початок XX ст.
Полотно; олія. 91,5 x 138 см
НМЛ. N 36937/Ж-896

Продаж сіна на березі Дніпра. І. М. Сошенко (1807 - 1876) **1857 р.**
[illegible] 34 x 42 см.
[illegible]

Вбріл. С. І. Світославський (1857 - 1931). **Кінець XIX – початок XX ст.**
Полотно; олія. 69 x 53 см. Полотно дубльовано
ВОХМ. N Ж-47

Жнива. В. Д. Орловський (1842 - 1914). **1882 р.**
Полотно; олія. 62 x 100 см
НХМУ. N Ж-151

Жнива.
В. К. Розвадовський
(1878 - 1943). **1904 р**
Листівка. 1905 р
Папір; друк. 8,8 x 13,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Возовиця.
Листівка. Початок XX ст
Акц. т-во Гранберга
в Стокгольмі - N 746
Світлина. Папір; друк
8,9 x 13,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Жниця. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1889 р.**
Полотно; олія. 137 x 75 см.
НХМУ. N Ж-1417

Дівчина з снопами. К. О. Трутовський (1826 - 1893)
II половина XIX ст.
Полотно; олія. 63 x 44 см
НМЛ. N 36352/Ж-797

Жниці. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1899 р**
Полотно; олія. 142 x 85 см
НМХМ. N Ж-411

Жнива на Україні. І. К. Айвазовський (1817 - 1900). **1897 р.**
Полотно; олія. 60 x 93 см
ФКГА. N Ж-6

Дівчина з гарбузом. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1879 р.**
Папір; сепія. 44,3 x 32,2 см
НХМУ. N Гр-204

Збір на церкву. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1869 р.**
Полотно; олія. 44,5 x 68,5 см
ЗОХМ. N Ж-1259

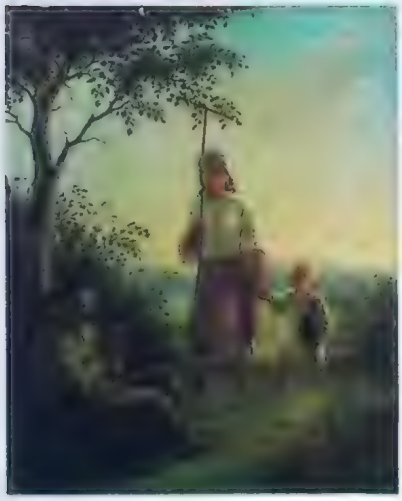

З поля. Д. І. Безперчий (1825 - 1913). **1859 - 1860 рр.**
Полотно; олія. 73,5 x 58 см.
[illegible]

Дівчина з граблями. Невідомий художник. Середина XIX ст.
Полотно; олія. 75 x 55,5 см.
ПМХМ. N Ж-840

Дівчинка з сапою. К. О. Трутовський (1826 - 1893) **II половина XIX ст.**
Полотно; олія. 46,8 x 33,1 см
ХХМ. N Ж-99

Жінка з полотном. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1850-і рр.**
Полотно; олія. 51 x 38,5 см
НХМУ. N Ж-126.

Білять полотно. К. О. Трутовський (1826 - 1893) **1874 р.**
Полотно; олія. 80,5 x 116 см
НХМУ N Ж-130

Сусідки. Гравюра невідомого художника. Остання чверть XIX ст.
"Живописная Россия". - СПб., М., 1897. - Т. 5. - Ч. I
Папір, друк. 22,7 x 16,8 см
ДНАББ N 2904

Українка. І. І. Соколов (?) (1823 - 1910) **II половина XIX ст.**
Полотно, олія 58,8 x 46,9 см
ХХМ N Ж-1023

Українка. І. І. Соколов (?) (1823 - 1910) **II половина XIX ст**
Із збірки Галаганів
Полотно; олія 48 x 35 см
ЧОХМ N Ж-168

Українка. К. О. Трутовський (?) (1826 - 1893). **II половина XIX ст.**
Полотно: олія 33 х 26 см
[illegible] N Ж-165

Мати. М. І. Івасюк ([illegible] **1908 р.**
Полотно: олія 100 х 64 см
НМА N 32055 Ж-475

Святковий день. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1880 р.**
Альбом К. О. Трутовського Друга піврічна безкоштовна премія журналу "Світло і тіні". - 1880
Літографія. Папір; друк 23,7 х 34,3 см
НБУВ. ВОМ N 775112

Плетуть віночок. К. О. Трутовський [illegible] **1875 р**
[illegible]

Одягають вінок. К. О. Трутовський (1826 - 1893) **1877 р.**
Полотно: олія. 87,7 х 65,1 см
ХХМ. N Ж-975

Дівчина-українка. Х. П. Платонов (1842 - 1907) **1896 р.**
[illegible] 41 x 40 см
[illegible]

Селянка з Поділля. В. А. Тропінін (1776 (1780 ?) - 1857) **І чверть XIX ст.**
Полотно; олія 41 x 32,5 см
НМШ N № 408

Українська дівчина. М. Ю. Рачков (1825 - 1895
II половина XIX ст.
Полотно; олія 55,5 x 4[illegible] см
ЧОХМ. N № [illegible]46

Дівчина з Поділля. В. А. Тропінін (1776 (1780 ?) - 18[illegible]
І чверть XIX ст
[illegible] 46,5 x 38 см
ХХМ N № 47

Дівчина з Поділля
В. А. Тропінін (1776 (1780 ?) - 1857). **1804 – 1812-І рр**
Полотно; олія 51 x 37 см
НХМУ N № 164

Українка. Ф. Бондаренко. 1877 р.

Селянин з Поділля.
В. А. Тропінін (1776 (1780?) - 1857). I чверть XIX ст.

Українець.
В. А. Тропінін (1776 (1780?) - 1857). I чверть XIX ст.
65,5 x 49,6 см

Дівчина в червоній хустині. Невідомий художник. (Ге М. М. (?) (1831 - 1894)). XIX ст.

Портрет дівчини-українки (Марія Нестеренко). М. К. Пимоненко (1862 - 1912). 1896 р.
Полотно; олія. 69 x 58,5 см
СОХМ N Ж-764

На кладці. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1875 р.**
Полотно; олія 88 х 65 см.
НХМУ N Ж-128.

На річці. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1905 р.**
Полотно; олія 80,5 х 109 см
НХМУ. N Ж-12

Українська ніч. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **II половина XIX ст.**
Листівка 1910 р. Із серії "Типы Малоросии". - N 23. Папір; друк. 9 х 14 см
Збірання В. М. Яцюка

Побачення. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **II половина XIX ст.**
Полотно; олія 55 х 77,5 см
ХХМ N Ж-2518

На призьбі. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Фанера, олія 23,5 х 36 см
ДХМ N Ж-10

Побачення. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **II половина XIX ст**
Полотно, олія 43 х 66 см
НМЛ N Ж-92

Біля перелазу. Гравюра В. Ліснера з малюнка І. Краєвського. Остання чверть XIX ст. Живописная Россия. - СПб., М., 1897 Т. 5 - Ч. 1. Папір, друк. 17,9 х 23,5 см. ДНАББ. N 2904

Не жартуй. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1895 р.**
Полотно, олія. 79 х 108 см
НХМУ. N Ж-265

Українська ніч. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1906 р.**
Альбом "Академік живопису М. К. Пимоненко 1885 - 1910"
[illegible] папір. 18,9 х 24,6 см
[illegible] ДМ. N 775140

Весела хвилька. В. К. Розвадовський (1878 - 1943). **1908 р.**
Листівка. 1909 р.
Папір; друк. 8,8 х 13,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Місячна ніч. К. О. Трутовський. (1826 - 1893). **1878 р.**
[illegible] папір з акварелі. 34,7 х 47 см
[illegible] N Гр-[illegible]

Козак з дівчиною біля криниці. М. І. Івасюк (1865 - 1930). **1901 р.**
Папір; пастель. 86 х 62 см
НМЛ. N Гн-4158

Побачення. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1890 - 1900-і рр.**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во Петергофського товариства.
[illegible] 8,9 х 13,9 см. Зібрання В. В. Недяка.

Побачення
С. І. Васильківський
(1854 - 1917) **1894 р**
Полотно, олія 24 х 36.5 см
ХХМ N Ж-262

Зустріч.
Ю. Бранат (?) (1841 - 1915) **1888 р**
Полотно, олія 18 х 33 см
ХХМ N Ж-2455

Прощання.
Ю. Бранат (1841 - 1915) **1867 р**
Полотно, олія [illegible] см
ЛГМ N Ж-899

"Подарунок – а що мати скажуть?". С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Листівка. Вид-во Гранберга в Стокгольмі. - 1915. - N 518
Папір; друк. 8,9 x 13,9 см
Зібрання В. В. Неляка

Подарунок. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1912 р.**
Полотно; олія. 60 x 106,8 см
СОХМ. N Ж-124

"А що мати скажуть?". П. Клементєв. 1900-і рр.
Листівка. Початок XX ст
Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В. В. Неляка

У похід. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1902 р.**
Альбом "Академік живопису М. К. Пимоненко 1885 - 1910".
Папір; фотомонтаж. 16,8 x 27,3 см.
НБУВ. ВОМ. N 775140.

Проводи на війну. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **Початок XX ст.**
Листівка. Початок XX ст. Вид-во Гранберга в Стокгольмі. - N 9198.
Папір; друк. 8,9 x 14 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Прощання козака. Ескіз. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **Початок XX ст.**
Листівка. Початок XX ст. Українські типи і краєвиди. Вид-во "Разсвет". - К., N 22
Папір; друк. 14 x 9 см. Зібрання В. В. Неляка

Проводи козаків. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1902 р.**
Полотно; олія. 94 x 120 см. НХМУ. N Ж-10.

Біля перелазу. О. Г. Сластьон (1855 - 1933).
Початок XX ст.
Папір; туш, перо, олівець. 31 x 21,7 см.
НХМУ. N Гр-595.

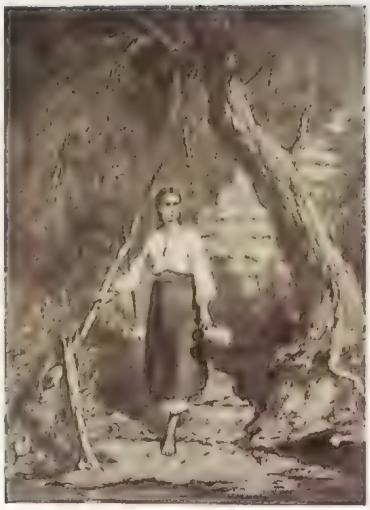

Дівчина з глечиком.
К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1879 р.**
Папір; сепія. 46 x 32,6 см.
НХМУ. N Гр-42.

Біля річки. (?).
К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1860 - 1870-і рр**
Альбом К. А. Трутовського. Перша піврічна премія журналу "Світло і тіні". - 1880.
Літографія. Папір; друк. 31,7 x 25,3 см.
НБУВ. ВОМ. N 775112

В місячну ніч. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1881 р.**
[illegible]: олія. 73 x 107 см.
[illegible] N Ж-127

Українська дівчина.
К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1879 р**
Папір; акварель, графітний олівець. 40,5 x 30,5 см
НХМУ. N Гр-734

Могорич. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1850-і рр.**
Полотно; олія. 41,5 x 49 см.
НХМУ. N Ж-124.

Могорич. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1880 р**
Папір; акварель, графітний олівець. 43 x 54 см
НХМУ. N Гр-2415

Ворожіння. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1893 р.**
ХХМ. N Ж-2

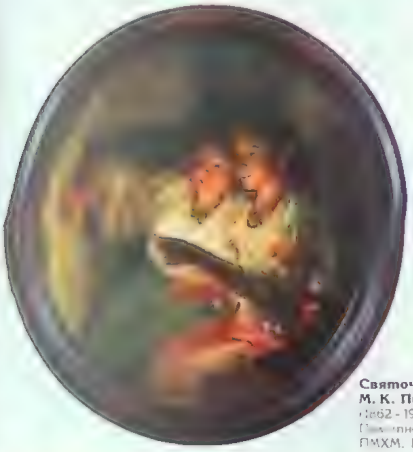

Святочне ворожіння. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1888 р.**
Полотно; олія. 70 x 59 см
ПМХМ. N Ж-823

Святочне ворожіння. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1888 р.**
Полотно; олія. 57 x 35 см

Дівчата ворожать. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1893 р**
Ескіз до картини "Ворожіння"
Полотно; олія. 33.5 x 45 см
НХМУ. N Ж-30

Українські дівчата ворожать на вінках. І. І. Соколов (1823 - 1910). **1860-і рр.**
Полотно; олія. 95 x 152 см
НХМУ. N Ж-2

Ворожіння на вінках. І. І. Соколов (1823 - 1910). **1860 р.**
Полотно; олія. 89 x 148 см
НХМУ. N Ж-1393

Ворожіння на вінках. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1871 - 1873-і рр.**
Копія з картини І. І. Соколова. Папір; акварель. 17.5 x 23 см
ХХМ. N ГРУ-4

Старости. Т. Г. Шевченко (1814 - 1861). **1844 р.**
Аркуш з альбому "Живописна Україна". Офорт. Папір, друк; 23,7 x 30 см
НХМУ. N Гр-138

Батьківське благословіння. С. П. Мінюра (1880 - 1963) **1916 р**
Полотно на картоні, олія 36,5 x 27,8 см
ХХМ N Ж-1443

Запрошення на весілля. К. О. Трутовський (1826 - 1893) **1882 р.**
Картон, олівець, акварель. 48,5 x 71 см.
НМШ. NF-2410

Вбирають молоду.
К. О. Трутовський (1826 - 1893) **1860 – 1870-і рр**
Альбом К. О. Трутовського. Перша піврічна премія журналу "Світло і тіні". - 1880
Фотогравюра. Папір; друк. 27 x 35,5 см
НБУВ. ВОМ N 775112

Викуп нареченої (весілля в Малоросії).
М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1890 – 1900-і рр.**
Альбом "Академік живопису М. К. Пим
Фотогравюра. Папір; друк. 16,4 x 24,8 см
НБУВ. ВОМ N 775140

Малоросіцьке весілля. Невідомий художник. XIX ст
Папір; акварель. 25,3 x 32,5 см
НМШ. N Е-631

Недільний вечір в Малоросіцькому селі. Копія Костенка з картини К. С. Маковського. 1879 р
Полотно; олія. 103 x 70 см
НМХМ N Ж 646

Весілля в Київській губернії
М. К. Пимоненко (1862 - 1912) **1891 р**

Весільний викуп
К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1881 р**
Полотно, олія 73 х 107 см

Везуть п'яного.
Невідомий художник. XVIII ст
Полотно, олія 44 х 65 см

Для приятелі
А. І. Манастирський (1878 - 1969). **1920 р.**

Весілля на Україні. І. К. Айвазовський (1817 - 1900) **1890-і рр.**

Весілля в Малоросії. І. І. Соколов (1823 - 1910) **1860 р.**

Перезва. І. І. Соколов (1823 - 1910). **1857 р**

Ярмарок у Полтаві. В. Є. Маковський (1846 - 1920). **1880-і рр.**
Полотно; олія. 126 x 177,5 см
ДХМ. N Ж-25

Ярмарок в Малоросії. К. Є. Маковський (1839 - 1915)
Остання чверть XIX ст.
Листівка. Початок XX ст. Вид-во Гранберга в Стокгольмі. - N 4521
Папір; друк. 8,8 x 13,8 см
Зібрання В.В. Недяка

Ярмарок в Малоросії. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1898 р.**
Листівка. 1910 р. - N 1161.
Папір; друк. 8,7 x 13,7 см
Зібрання В.В. Недяка.

Ярмарок. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1898 р.**
Полотно; олія. 80,5 x 110,5 см.
ХХМ. N Ж-177

Біля перевозу. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1880 - 1890-і рр.**
Річник "Зоря". - Львів, 1896.
Гравюра. Папір; друк. 16 x 21 см. ДІБУ. N 453095

Донець. Козача гора. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890-і рр.**
Дерево; олія. 24,3 x 36,7см
СОХМ. N Ж-129

"Як послала мене мати". П. Шарварок.
Папір на картоні; олія, гризайль. 25,2 x 17,2 см
НХМУ. N Гр-1442

Ярмарок на Україні. З картини В. Є. Маковського (1846 - 1920). **1885 р.**
Альбом "Фотогравюри з картин проф. В. Є. Маковського".
Фотогравюра. Папір; друк. 19 х 24 см.
НБУВ ВОМ. Б/н

Ярмарок. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 23,4 х 36,1
ХХМ. N Ж-405

Ярмарок. В. І. Штернберг (1818 - 1845) **1837 р.**
З колекції В.В. Тарновського.
Папір; акварель. 25,3 х 36,6 см.
НМШ. N Г-1389

Ярмарок. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 43 х 55,5 см
НХМУ. N Ж-892

В бріа. Малюнок А. Скіргеля. Кінець XIX ст.
Журнал "Родина". - 1898. - N 43.
Гравюра. Папір; друк. 22,7 х 17,6 см.
Збірання В.В. Недяка

З базару. І. І. Соколов (1823 - 1910). **1859 р.**
Полотно; олія. 44 х 61 см
НХМУ. N Ж-132

Козацька школа. А. І. Манастирський (1878 - 1969). **Початок XX ст.**
Листівка. Видана у Відні на початку 1900-х рр. Папір; друк. 8,9 х 13,8 см.
Зібрання В. В. Недяка.

На пасіці. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1880 р.**
Альбом К. О. Трутовського. Перша піврічна премія журналу "Світло і тіні". - 1880
Літографія. Папір; друк. 28,2 х 36 см. НБУВ. ВОМ N 775112

Селянин на призьбі. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1871 р.**
Папір; акварель, білило. 22 х 7 см
Овал. 17,8 х 12,7 см
ХХМ. N ГРУ-3

Павло Тарасенко. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1875 р.**
Папір; вугільний олівець, соус
59 х 50,5 см
ХХМ. N ГРУ-197

Селянин з люлькою. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1871 р.**
Папір; акварель; білило. 23 х 16 см
Овал 18 х 12,2 см
ХХМ. N ГРУ-6

Селянин. Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). Живописная Украина. 1861. Офорт. Папір друк. 10 х 8,5 см. ДІБУ. N 410

На пасіці. І. С. Їжакевич (1864 - 1962). **Кінець XIX – початок XX ст.**
Полотно; олія. 42 х 62,6 см.
ХХМ N Ж-1566

Жінка з дітьми. І. І. Соколов (1823 - 1910). **II половина XIX ст.**
Полотно; олія. 57,3 х 81,1 см
ХХМ. N Ж-48

Діти на пасіці. І. І. Соколов (1823 - 1910). **1859 р.**
Полотно; олія 58,5 х 82 см
ДХМ. N Ж-13.

На баштані. І. І. Соколов (1823 - 1910). **II половина XIX ст.**
Полотно; олія. 58,4 х 77,5 см
ХХМ. N Ж-49

Біля криниці. Ф. С. Красицький (1873 - 1944). **1900 р.**
Полотно на картоні; олія. 37,5 x 41 см
НМЛ. N 16033 Ж-78

Цю справу треба розжувати. Невідомий художник. XVIII ст.
Із збірки Галаганів. Полотно; олія. 47 x 58 см. ЧОХМ. N Ж-153

Судна рада. Копія невідомого художника XIX ст. з картини Т. Г. Шевченка. Полотно; олія. 47 x 60,5 см
НМЛ. N Ж-1803

Ранок. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1884 р.**
Полотно; олія. 62 x 116 см
НХМУ. N Ж-1.

Судна рада. Копія невідомого художника XIX ст. з офорта Т. Г. Шевченка 1844 р. Полотно; олія. 85 x 92 см.
НІЕЗП(І). N П-Х-2026

Отара в степу. М. М. Каразін (1842 - 1908). **Кінець XIX ст.**
Полотно; олія. 36,4 x 53 см.
КХМ. N Ж-1554

Чабан. В. І. Штернберг (1818 - 1845). **1836 – 1838-І рр.**
Полотно; олія. 43 x 32 см.
НМШ. N Ж-120

Містечко Єремєєвка (Вереміївка) Золотоніського пов. Полтавської губ. – нині с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

Церква св. Миколая у Вереміївці. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1879 р.**
Папір; олівець. 14,2 х 20 см.
ХХМ. N ГРУ-30.

Вулиця у містечку Вереміївці. (?).
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **Бл. 1869 р.**
Папір; олівець, акварель. 25 х 38 см.
ККМ. N 314.

Церква з дзвіницею. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1878 р.**
Папір; олівець. 17,5 х 22,2 см.
ХХМ. N ГРУ-184

Село. (На околиці у Вереміївці ?).
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1877 – 1879-і рр.**
Папір; олівець. 24,4 х 34 см
ХХМ. N ГРУ-185.

Вітряк. П. О. Левченко (1856 - 1917)
Папір; італійський олівець, вугіль. 28,7 х 44,8 см.
НХМУ. N Гр-38

Портрет козака Олекси Бондаря з містечка Вереміївки.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1880 р.**
Полотно; олія. 70,8 х 54,3 см ХХМ. N Ж-106

Селянський віз. О. С. Мартинович (?). 1882 р.
Папір; графітний олівець. 22,8 х 33 см
НХМУ. N Гр-1915

Базар у Вереміївці. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1879 р.**
Папір; олівець. 24,3 х 33,8 см
СОХМ. N Г-10

Вулиця у Вереміївці. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1879 р.**
С. А. Таранушенко. П. Д. Мартинович. Нарис про життя і творчість. - К., 1958. Папір; друк. 11,5 х 16,9 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-2208219

Козак з містечка Вереміївки.
Офорт Льва Жемчужникова
за малюнком. І. І. Соколова. 29 х 12,5 см
Живописная Украина. - 1861. - Мал. 26
ДІБУ. N 410806

Козак з містечка Вереміївки
Офорт Льва Жемчужникова
за малюнком І. І. Соколова. 28,5 х 15,5 см.
Живописная Украина. - 1861. - Мал. 27
ДІБУ. N 410806.

Селянин з містечка Вереміївки.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1870-і рр.**
Папір; олівець. 39,7 х 29,7 см.
СОХМ. N Г-9.

Інтер'єр хати козака Гриська Гончара у м. Вереміївці.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1879 р.**
Литтівка. Початок XX ст. Видавниче т-во "Друкарь". - К., Галицька накладня. - Коломия. Папір; друк. 9 х 13,8 см
Зібрання В. В. Недяка

Козак Гриько Гончар із Вереміївки.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1877 р.**
Полотно; олія. 43 х 35,5 см.
ДХМ N Ж 588

У свято. Ф. С. Красицький (1873 - 1944). **1902 р.**
Полотно; олія 68 x 100 см
НМУ N Ж-607

Великдень. Качання яєць. К. О. Трутовський (1826 - 1893) **1880 р**
Альбом К. О. Трутовського. Перша [illegible]
премія журналу "Світло і тіні" [illegible]
Літографія. Папір; друк. 21 x 28,1 см
НБУВ ВОМ N 775112

У корчмі. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **Кінець XIX ст**
[illegible]ство; олія 46,3 x 47,7 см
[illegible]М N Ж-2507

Музиканти в Малоросії
Малюнок М. Зошенка. Остання чверть XIX ст.
Альбом "Українські козаки в мистецтві"
Гравюра. Папір, друк. 25 x 15 см
НБУВ ВОМ N 5 [illegible]

Гість із Запорожжя. Ф. С. Красицький (1873 - 1944). **1916 р.**
Полотно; олія 70 x 102 см.
НХМУ N Ж-486

Гість із Запорожжя. Ф. С. Красицький (1873 - 1944) **1901 р**
Полотно; олія 80 x 102 см
НМУ N Ж-640

Вербна неділя. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1880 р.**
Альбом К. О. Трутовського. Перша піврічна премія журналу "Світло і тіні". - 1880
Літографія. Папір; друк. 20,2 x 28 см
НБУВ. ВОМ. N 775112

Українська жанрова сцена. В. І. Зарубін (1866 - 1928) **1911 р.**
Полотно на фанері; олія 46,5 x 62 см
ХХМ. N Ж-[illegible]

Ранок на Великдень. М. К. Пимоненко (1862 - 1912). **1910 р.**
Альбом "Академік живопису М. К. Пимоненко 1885 - 1910".
Оригінал полотна 191 x 255 см. Папір; друк. 17,9 x 23,8 см.
НБУВ. ВОМ. N 775140

Свято Купала. Малюнок Л. Ангельштета, літографія Л. Селезньова
Виды и приложенія къ очеркамъ Россіи. - М., 1840
Літографія. Папір; друк. 18,4 x 25,6 см
ДНАББ. N 2280

Храмове свято в Чернігівській губернії. В. Г. Казанцев. 1897 р.
Полотно; олія 144 x 206 см
ПМХМ. N Ж-162

Взимку в селі Опішня (Полтавщина).
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890-і рр.**
Картон; олія. 24 x 36 см.
НХМУ. N Ж-1735.

Морозний день. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1905 р.**
Дерево; олія. 24,2 x 35,7 см
ХХМ. N Ж-2466

П'яного везуть. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1850-і рр.**
Полотно; олія. 41 x 55,5 см
НХМУ. N Ж-123

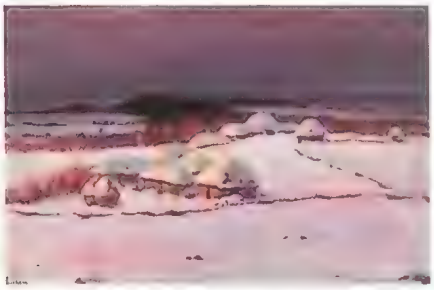

Місячна ніч зимою. Я. І. Бровар. II половина XIX ст.
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Ришаръ". - СПб., N 504
Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В. В. Недяка

Колядки на Україні. П. Д. Мартинович (1856 - 1933)
Остання чверть XIX ст.
Живописная Россия. - СПб., М., 1897. - Т. 5. - Ч. 1
Фотогравюра. Папір; друк. 19,8 x 25,6 см
ДНАББ N 2904

Різдвяні святки на Полтавщині.
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Дерево; олія. 23,5 x 35,5 см.
НХМУ N Ж-1736

Колядки в Малоросії. К. О. Трутовський (1826 - 1893)
II половина XIX ст.
Листівка. Початок XX ст. - Стокгольм, N 4538
Папір; друк. 8,9 x 13,9 см. Зібрання В. В. Недяка

Ловлять снігура
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і р.**
Дерево; олія. 24,3 х 36 см
ХХМ. N Ж-[illegible]

Село Опішня. Відлига.
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Картон; олія. 25 х 37 см
НХМУ. N Ж-1758

Везуть п'яного
К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1883 р.**
Полотно; олія. 39 х 62 см.
НМА. N 36942 / Ж 898

Гості. О. Г. Слестьон (1855 - 1933). **1891 р.**
Полотно на картоні; олія. 23 х 17,5 см
НХМУ. N Ж-[illegible]

Хати взимку.
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1900-і рр.**
Дерево; олія. [illegible] см
[illegible]

Зимовий вечір.
С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Картон; олія. 25 х 36 см
ХМХМ. N Ж-86

Везуть молоду.
К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1884 р.**
Полотно; олія. 57 х 85 см
НХМУ. N Ж-1702

Хата із с. Хрещатик Київської губ. (нині Черкаська обл.). XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)
Фото І. Кропивницького

Хати з садибами із сіл Старі Бабани та Рижавка Київської губ. (нині Уманський р-н Черкаської обл.). XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)
Фото В.В. Неляка, 2002 р

Інтер'єр хати із с. Яснозір'я Київської губ. (нині Черкаська обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

Комора при садибі із с. Керелівка Київської губ. (нині с. Шевченкове Черкаської обл.). XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)
Фото В.В. Неляка, 2002 р

Хата заможного селянина із с. Яснозір'я-2 Київської губ. (нині Черкаська обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів). Фото В.В. Неляка, 2003 р

Хата з коморою із с. Бобрівника Зіньківського пов. Полтавської губ. (нині Полтавська обл.). Кінець XIX ст.
[illegible]дної архітектури та побуту України м. Київ (с. Пирогів)
[illegible]

У сінях хати із с. Бобрівника Зіньківського пов. Полтавської губ. (нині Полтавська обл.). Кінець XIX ст.
[illegible]ей народної архітектури та побуту
[illegible]

Куток в хаті із с. Бобрівника Зіньківського пов. Полтавської губ. (нині Полтавська обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

Піч з кахлями у хаті із с. Бобрівника Зіньківського пов. Полтавської губ. (нині Полтавська обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

В хаті напередодні весілля.
Хата із с. Бобрівника Полтавської обл. Зіньківського пов. Полтавської губ. (нині Полтавська обл.).
[illegible] народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

Інтер'єр козацької хати із с. Бобрівника Зіньківського пов. Полтавської губ. (нині Полтавська обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

Хата гончара із с. Студеники Переяславського пов. Полтавської губ. (нині Київська обл.)
Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, м. Переяслав-Хмельницький
Фото В.В. Недяка. 2003 р

Комора при садибі гончара із с. Добранічівка Яготинського р-ну Київської обл. XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту Серед Наддніпрянщини, м. Переяслав-Хмельницький
Фото В.В. Недяка. 2003 р

Хата гончара із с. Велика Павлівка Зіньківського пов. Полтавської губ.(нині Полтавська обл.). XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)
Фото В.В. Недяка 2003 р

Комора при садибі гончара із с. Добранічівка Яготинського р-ну Київської обл. XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту Середньо. Наддніпрянщини, м. Переяслав-Хмельницький
Фото В.В. Недяка. 2003 р

Корчма з подвір'ям.
Полтавська губ. (нині Київська обл.)
Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, м Переяслав-Хмельницький
Фото В.В. Недяка. 2003 р

Оліниця (восколавка) із присадибного господарства с. Лукнівка Новгород - Сіверського пов. Чернігівської губ. (нині Чернігівська обл.). Початок XX ст
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів).

Піч в хаті із с. Слобода-Яришівська Київської губ. (нині Вінницька обл.). Кінець XVIII ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів).

Хата з клунею із с. Красна Попівка. (Слобідська Україна). Луганська обл. XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м Київ (с. Пирогів)

Хата із с. Попівка Полтавської губ. Зіньківського пов. (нині Зіньківський р-н Полтавської обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів).

Саж при садибі з хатою із с. Красна Попівка на Слобідській Україні (нині Луганська обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

Інтер'єр хати із с. Мамикине Новгород - Сіверського пов. Чернігівської губ. (нині Чернігівська обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с Пирогів)

Інтер'єр хати із с. Керелівка Київської губ. (нині с. Шевченкове Черкаської обл.)
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

Погріб (льох) при садибі із с. Попівка Зіньківського пов. Полтавської губ. (нині Полтавська обл.). Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

Криниця при садибі із с. Попівка на Полтавщині. Кінець XIX ст.
Музей народної архітектури та побуту України, м. Київ (с. Пирогів)

Галина Стельмащук
доктор мистецтвознавства
професор

"Волосся у них оголене (навколо оселедця),
одяг носять бавовняний, шовковий і суконний...
підперізують шовковими поясами.
На шиї не носять нічого."
Самуель Готліб Гмелін. "Подорожі по Росії". – СПБ. – 1770.

ОДЯГ КОЗАЦЬКОГО НАРОДУ

Історія України від її писаних рядків постає вбраною у національний стрій. Та у писаній історії бачимо його вже сформованим, виробленим і пишно квітучим [1]. Основні складові частини давньоруського вбрання у XIV–XVIII ст. успадкували українські князі, козацькі старшини – гетьмани, полковники.

У цей період у містах і містечках України працювали ремісники, які виготовляли ту чи іншу одіж, головні убори, взуття, прикраси. Водночас, у XIV – середині XVII ст., як і колись, багато матеріалів і складових частин одягу ввозилися в Україну з інших держав. Крам зі Сходу привозили купецькі каравани. З Києва такий торговий шлях пролягав Дніпром до Кафи. З України каравани відправлялися до Туреччини. В Україну ввозили велику кількість шовкових тканин, коштовних поясів, ґудзиків, прикрас, взуття. Ось так описує свої враження від поїздки до Києва у 1550 р. Михайло Литвин у творі "Про звичаї татар, литовців і московитів": "Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого і надійнішого шляху, ніж ця стародавня і загальновідома у всіх своїх звивинах дорога, що веде з Чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота до Таванської переправи на Борисфені, а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію, Данію дорогоцінне каміння, шовк і золоте тканя... [2] *Тканини згадуються в різного роду документах (у ратушних книгах, судових актах, реєстрах викраденого майна, в переліках приданого, в тестаментах-заповітах).*

Назви тканин найчастіше пов'язані з містами Західної Європи, Туреччини, арабського Сходу чи регіонами, де вони виготовлялися: коленське (кельнське), люнське (ліонське), моравське, сілезьке, адамашка (шовк даманський), бруський (шовк із турецького міста Брусса), гарас (тканини, виготовлені у м. Арас у Франції), сукно іпрське (виготовлене у бельгійському місті Іпр), кафинське (привезене з Кафи), попрське (сукно, виготовлене у бельгійському місті Поперінг) тощо.

Міста Луцьк, Львів, Володимир-Волинський, як і Київ, мали право "складу". Кожний купець із країн Сходу зобов'язаний був зупинитися у Львові і тут виставити свій товар для продажу. Після двох тижнів, якщо товар залишився, купець мав право везти його далі. Внаслідок цього всі найцінніші товари Сходу Польща та сусідні західні країни отримували через Львів. Тому міста, в яких було право "складів", можна вважати центрами поширення моди [3].

З "Опису міста Львова" Іоанна Альнпеха (1603 – 1605) довідуємося, що це місто в достатній кількості постачає цілому польському королівству різні шовкові тканини, килими і пахуче коріння [4]. *Про те, що Львів має винятковe значення в історії України на зламі XVI – XVII ст. як європейський центр міжнародних культурних відносин і торгівлі, близько 1601 – 1606 рр. писав Мартин Груневег: "У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах; угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одягу, а німці, італійці, іспанці – у короткому"* [5].

На ринках українських міст можна було купити найрізноманітніше взуття із турецького сап'яну: чоботи із простого сап'яну, черевики, жіноче та інше взуття. З України також вивозили різний крам. Українські шапки продавалися у Молдавії і Туреччині.

Мода в Україні поширювалася кількома шляхами. Основні з них – спілкування та контакти у містах і містечках з чужинецькими послами, купцями. Важливими осередками розповсюдження моди були загальнодержавні сейми та повітові сеймики у Галичині в XV ст., а на Волині і Київщині – з середини XVI ст.

У XVI ст. – на початку XVII ст. у Західній Європі запанував Ренесанс. Цей стиль позначився лише на окремих деталях убрання переважно вищих станів суспільства. Знать, козацька старшина шили своє вбрання з привозних тканин, модних у добу Відродження в Італії, Іспанії, Франції, Польщі. Архівні джерела XV – початку XVII ст. свідчать, що їхнє вбрання було різноманітне за кроєм, формувалося під впливом іноземної моди того часу. В одному із віршів Кирила Транквіліона-Ставровецького читаємо:

Де мої пресвітлії златотканії шати,
Рисі, соболле, слічнії кармазини і дорогії шкарлати?"

Проте, багато елементів одягу залишалися традиційними: чоловіче вбрання включало дві сорочки – верхню і нижню. Верхня сорочка виготовлялася переважно з фламандського або кельнського полотна, часто прикрашалася вишиттям сірою шовковою або золотою ниткою. Штани шили з тонкого привозного сукна.

Верхнім одягом заможних міщан і шляхти був довгий суконний одяг ("сукман"), прикрашений різнокольоровими шовковими шнурами. Так, в одному з тодішніх судових документів – у реєстрі викраденого майна – згадується "сукман із муравського сукна" з нашитими на нього чорними і червоними шовковими шнурами [7]. *Гардероб заможних чоловіків складався також із однобортних та двобортних жупанів. Поверх жупана одягали кунтуш, що мав особливі розрізи на рукавах у ліктьовій частині. Такі кунтуші з розрізами на рукавах або ж рукавами, розрізаними по всій довжині, часто бачимо на давніх іконах, де поруч зі святими іконописці часто зображали реальних осіб – меценатів, фундаторів церков, монастирів тощо, вбраних саме у такі кунтуші, прикрашені петлицями на грудях; поли, манжети, комір-стійку обшивали золотом. Носили їх розстібнутими, показуючи нижній жупан, або ж застібнутими, підперезаними поясом. Зрештою, такий одяг – продовження традиції з давніших, княжих часів* [8].

Кунтуш цікавий щодо етнокультурних взаємин. Подібний до кунтуша одяг побутував у східних народів: турків, татар, у кавказьких – грузинів, вірменів; носили його також і

[1] Голан М. С., Стельмащук Г. Г. Український стрій. – Львів, 2000. – С. 21.
[2] Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С. 77.
[3] Там само.
[4] Історія Львова у документах і матеріалах. – К., 1986. – С. 65.
[5] Там само. – С. 61.
[6] Ставровецький К. П. Із книжки "Перло многоцінне". – К., 1987. – С. 274. Кармазин – дороге сукно темно-коричневе. Шкарлат – один із найдорожчих ґатунків тонкого малинового сукна
[7] Сас П. М. Феодальне города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI вв. – К., 1989. – С. 79
[8] Стельмащук Г. Г. Українське вбрання заможних станів XIV – XVIII ст. // Літопис Червоної Калини. Історико-краєзнавчий часопис. – № 10–12. – Львів, 1994. – С.73.

в західноєвропейських країнах, де він мав іншу назву. Генеза цього вбрання в Європі сягає Середньовіччя.

Серед українського міщанства побутувала сукняна довга з одним рядом ґудзиків ноша – однорядка, ярмак, опанча, а також ферезія – плащоподібне сукняне вбрання. Опанчу шили з каптуром і одягали переважно в дорогу; у середньому Подніпров'ї, на східних теренах нашої держави це вбрання називалося киреєю. Подекуди таке вбрання називали ще гунею. На початку XVII ст. галицькі міщани носили сукняний шамлетовий або фалендишовий короткий плащ "доломан", оздоблений золотою тасьмою.

Взимку шляхтичі одягалися в делію, пошиту з оксамиту або дорогого тонкого, найчастіше зеленого, привозного сукна, підбиту коштовним хутром куниці, соболя, горностая, а також ведмедя та вовка, яку прикрашали золотими або срібними шнурами. Іноді делія мала дуже великий хутряний комір. Делію защіпали на ювелірної роботи ґудзики, які були тільки на грудях. Комір скріплювали коштовною оздобою. Поширеним зимовим одягом були кожухи і шуби. Хутро покривали дорогими тканинами. Застібали одяг на ґудзики з коштовних металів [9].

Стан підперізували поясом. Пояси були різні: шовкові, вовняні, шкіряні, прикрашені золотими чи металевими накладками, срібні або срібні із золотими вставками, складені з прямокутних ланок.

Постать таких панів вивершували конусовидні шапки-шлики з гострим опуклим наголовком, які робилися з дорогого привозного сукна та околицею з хутра куниці, лисиці, соболя. З українського портретного живопису XVIII ст. бачимо, що знать центральної України носила низькі шапки з низьком околком, плоским наголовком, оздобленим позументом, обрамлені хутром. Тканина наголовка шапки була така ж, як і на жупані. В Галичині та на Волині більше полюбляли близький до польського варіанта шапки з невисоким околком і квадратним верхом. У східній Галичині знатні чоловіки носили невеликі за розміром темні повстяні шапки-магерки, оздоблені довкола чорною стрічкою, коштовною заколкою-аграфою і трьома пір'їнами над чолом.

Як бачимо, чоловічий одяг заможних городян, шляхти був колоритним, яскравим, розкішним, декорований мереживом, золотим шиттям, позументом, сап'яном [10].

Убрання дівчат у XVI – XVIII ст. розвивалося і ускладнювалося за рахунок форми тих складових частин, які побутували в Україні в попередні історичні періоди, зокрема в Київській Русі. Дівчата готували собі вбрання заздалегідь перед весіллям. Кожна дівчина мусила придбати для свого посагу певну кількість убрання. Кількість сорочок, запасок, крайок, намиста була мірилом багатства чи убозтва, працьовитості чи лінощів. Здебільшого дівчата мали у своєму посагу десятки сорочок.

Їхнє вбрання приваблює і вражає різноманітністю і художньою довершеністю всіх складових частин. Від жіночого воно відрізняється насиченішим колоритом і оздобами. Біла сорочка, плахта, верхній одяг, юпка, свита у святковому й обрядовому строях гармонійно поєднуються в єдине ціле. На відміну від жінок, які обов'язково закривали волосся, дівчата його не ховали: заплітали волосся в одну або дві коси. Носили їх або опущеними на спину, або укладеними вінкоподібно на голові.

Звичним щоденним головним убором дівчат, як і в попередні історичні часи, була смуга тканини або вишита стрічка. Її пов'язували так, щоб волосся на тім'ї залишалося відкритим. До начільної пов'язки ззаду прикріплювали стрічки, а над скронями застромляли квіти. У свята дівочий стрій збагачувався вінком з квітів, ковили і пір'я. Найпоширенішими були вінки, сплетені з маку, чорнобривців, ромашок, барвінку, півоній, жоржин, а взимку – зі штучних квітів. Вінок одягали тільки повнолітні дівчата. Вінок – це знак незайманості дівчини, тому звезчещена дівчина, за народними етичними нормами, не мала права його одягати. Складними були весільні вінки. Зокрема, весільні головні убори на твердих основах – обручах, прикрашених не тільки квітами, а і пір'ям, стрічками, намистинками, мідними монетами, бляшками, дзеркальцями. У кожному етнографічному регіоні вінок мав свої особливості [11].

Заможні дівчата носили такі самі головні убори, але з дорожчих матеріалів. Начільна стрічка у їхніх вінках була з оксамиту, гаптована золотою ниткою, прикрашена перлами і самоцвітами [12].

Яскравий головний убір вдало поєднувався з іншими барвистими складовими частинами, які у дівчат і молодих жінок однакові.

Жіноче вбрання включало багато предметів. З реєстру речей, викрадених у луцького міщанина, серед яких були і предмети жіночого строю, можна скласти уявлення про жіночу сорочку. Її виготовляли з тонкого кельнського полотна, вишивали гладдю чорним або срібним шовком на ліфі, комірі, по низу рукавів і сорочки. В XV – XVI ст. заможні шляхтянки і городянки носили плахти, виткані з дорогих вовняних, шовкових, золотих ниток, а зверху – фартушок, часто вишитий гладдю, як на сорочці. У XVI ст. плахти дуже часто згадуються у реєстрах речей повсюдно по Україні, окрім Карпатського регіону. Тут, як і раніше, побутували обгортки, запаски.

У жіночому строї з'явилася сукня із тонкого привозного сукна, яка поширилася серед міщанок під впливом європейської моди. Верхній одяг заможних жінок – кожухи і шуби, підбиті дорогим хутром і криті адамашкою (ґатунок шовкової тканини), сукном або оксамитом. Защіпали одяг ґудзиками із коштовних металів [13].

Найбільш популярними жіночими головними уборами були очіпки з дорогих матеріалів, прикрашені вишивкою. Поверх очіпка носили шовкову зав'язку, а зверху – тонку прозору білу намітку, оздоблену на кінцях тканням або вишивкою. Поширеним головним убором був прямокутний рантух. Жінки із заможних сімей носили такі ж головні убори, які були модними в інших європейських державах. Головні убори оздоблювали різноманітним мереживом, виплетеним із золотої, срібної ниток, із білого, чорного, сірого шовку. В XVII ст. мереживо було дуже поширене в Італії, Іспанії, а в XVIII ст. – у Франції та Фландрії, де його виготовляли. У дівчат і жінок України не вийшло з ужитку старовинне чільце і брамка [14]. Дівоче чільце було у вигляді обручика, яким підтримували волосся, а у жінок воно злилося з головним убором і творило його форму. Жіноча брамка вивищувалася над чолом. Дуже поширеним, судячи з архівних джерел, були барвисті хустки, різні за розмірами, а також однотонні, вишиті шовком.

Прикраси у заможних жінок були різноманітними і розкішними. Крім одягових прикрас – ґудзиків, мережив, шнурів, вишивок, – у жінок були поширені намисто, сережки, персні, браслети, розмаїті канаки (шнурок з перл або дорогоцінного каміння), фаворки (кольорові стрічки), коралі. Козацька старшина та шляхта мала в оздобах перли різної величини. Поширеним було й гранатове намисто, а на Гуцульщині – намисто з венеціанського скла, інкрустованого золотом.

У XVI – середині XVII ст. у містах активізувалася торгівля готовим одягом, що виготовляли ремісники, об'єднані у цехи. Вироби місцевих майстрів купували не лише українські міщани, шляхтичі та їх заможні слуги, але й

[9] Український народний одяг XVII – початку XIX ст в акварелях Юрія Глоговського. – К., 1988. – С. 59–60.
[10] Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. – К., 1996. – С. 48.
[11] Стельмащук Г. Г. Традиційні головні убори українців. – К., 1993. – С. 153–180.
[12] Матейко К. І. Український народний одяг. – К., 1977. – С. 35; Голобуцький В. А. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 51.
[13] Сас П. М. Указ. соч. – С. 79.
[14] Там само. – С. 82.

приїжджі гужинецькі купці. Селяни переважно виготовляли одяг для себе за давнім звичаєм натурального господарства, тобто у домашніх умовах. Убрання селян XVI – середини XVII ст. залишалося традиційним, воно не зазнало суттєвого впливу іноземної моди XVI ст. Однак стиль бароко, що поширився в Україні у другій половині XVII – XVIII ст., позначився не лише на вбранні знаті, а й на селянських строях, зокрема жіночих. Жіноче вбрання цього періоду складалося з елементів, що виготовлялися із привізних тканин, характерних для стилю бароко. Стиль бароко виявляється у перебільшеннях усталених форм одягу, що змінило його загальний силует. Так, вбрання значно розширилося від стану, підкреслювалася тонка талія. У вишивці рукавів з'явилися пишні ґрона винограду, кетяги калини, великі троянди й інші квіти. Низ вбрання (сорочок, спідниць, фартухів, запасок) оздоблювали мереживом. Залишилися у моді ще з XVI ст. шнуровані корсети, стали поширеними пишні спідниці, підсилився зовнішній ефект строїв: очіпки, корсети, запаски навіть селянки носили з парті.

Убрання жінок-селянок включало білу довгу полотняну сорочку, плахту (центральні області України, Слобожанщина, південні області України), спідницю з різних матеріалів, запаску, обгортку (Карпати), горботку (Поділля). У холодні дні як верхній одяг одягали свиту або кожух. Майже повсюдно були поширені безрукавка із різних тканин. На голову зав'язували хустку, намітку, а на ноги взували чорні, зелені, червоні чоботи, черевики, а в Карпатах – розкішно декоровані шкарпетки й постоли. Типовим і досить поширеним у дівчат і жінок було намисто. Звичай оздоблювати шию простежується з доісторичних часів. У козацькі часи в селянок найпоширенішим було "добре намисто" – коралі.

Серед намиста на окремих шнурочках або нанизані разом з намистом були хрестик або дукач. Дукачі – золоті або срібні монети, що звалися дукатами [15]. Побутувало намисто згарди з литих мідних хрестиків, нанизаних на ремінчик. На початку XX ст. згарди ще побутували на Гуцульщині. Чимало шийних прикрас виготовляли у західних областях України з дрібного бісеру.

У козацькі часи було поширеним також намисто з бурштину. До прикрас належать і пряжки-чепраги.

Намисто носили в будні й свято. За народними віруваннями, намисто лікувало зір, знімало головні болі (добре коралове намисто), лікувало зоб (бурштинове намисто), крім того, намисто оберігало дівчину чи жінку від нечистої сили.

Вбрання козаків XVI – середини XVII ст. доніс до нас у своїх малюнках французький інженер Г. Л. де Боплан ("Опис України" 1650 р.); зображення козаків бачимо на гравюрах В. Гондіуса (1652 р.), на барельєфі саркофага короля Яна Казимира (1672 р.). На них добре видно верхнє сукняне вбрання – каптани із навісними петлями, які защіпалися на грудях на кулясті олов'яні, срібні та золоті ґудзики. Привертає увагу "однорядка" – тип каптана з хутряним коміром і довгими рукавами. Вона підбита хутром, що інколи виступає по краях. Свою назву цей одяг дістав від способу защіпання його на один ряд ґудзиків. У Західній Європі таке вбрання називали "онгрелін". Два ряди ґудзиків із навісними позументними петлями, що додавали одягові декоративності, прикрасять військові мундири Європи дещо пізніше. У XVIII ст. ми бачимо їх на кунтушах української шляхти і козацької старшини.

Поясне вбрання козаків – штани у XVI – XVII ст. не такі широкі, як у XVIII ст. Їх крій ближчий до традиційного, козаки полюбляють заправляти їх у чоботи так, аби добре видно було халяви чобіт із примхливо викроєною лінією верха.

У другій половині XVII – початку XVIII ст. виборний козак одягав спершу нижній жупан, а на нього ще верхній синій – з червоним коміром і манжетами, який підперізував поясом із тканини або ж шкіряним поясом, до якого чіплялася ще й шкіряна торбинка. На поясі висіли також гарні шкіряні гаманці, барвисті, вишиті або ткані кисети для тютюну, оздоблені вишивкою, тисненням або металом шкіряні футляри для ножів, ложок, виделок, які козаки носили із собою.

Завершувала таке вбрання невисока округла шапка зі смушевою фігурною облямівкою над чолом або гостроверха сукняна шапка, облямована по низу хутром. Нерідко виборні козаки носили плоский головний убір у вигляді берета з оголком.

У другій половині XVII – XVIII ст. одяг козаків і козацької старшини під впливом стилю бароко зазнає деяких змін. Зокрема, стають ширшими штани, з'являються нові форми шапок. Змінюється силует: вбрання стає об'ємним, пишним, урочистим. Одяг заможних козаків і козацької старшини XVIII ст. відзначається багатством форм, барвистістю, різноманітністю дорогих тканин. Домашній парадний одяг у козаків був багатим. Заможні козаки одягалися у дорогі, нерідко трофейні речі – шуби, жупани, саєтові (тонке англійське сукно) шаровари, шовкові сорочки, шапки-шлики, чоботи, чекмені (верхній сукняний одяг). Одяг був досить різноманітний: козаки носили також сукняні широкі киреї, "юпки" – короткі шкірянки, схожі на турецькі куртки. Типовий гардероб запорізького козака складався з білої сорочки, шароварів, пояса, черкески, сукняного напівкунтуша, каптана, жупана, пошитого з тонкого або грубого сукна, хутряної шапки з чорних лисиць, шапки з шликом, чоботів [16].

Оригінальними були зачіски. Як свідчать різного роду джерела, у XVI – XVII ст. для козаків характерне було підголювання голови. Залишали і відрощували довге пасмо волосся, відомий козацький оселедець – чуб. Ця специфічна головіча зачіска згадується ще візантійським істориком X ст. Левом Діаконом як "відзнака знатного роду"; [17] бачимо їх на численних українських народних картинах "Козак Мамай". Бороди козаки голили, залишаючи вуса. Серед козацької старшини, пізніше дворянства, переважала зачіска із залишеним кружком волосся на маківці.

Панувало велике розмаїття шапок. Запорожці найбільше полюбляли шапку з високою смушевою околицею і сукняним червоним, синім або зеленим верхом-шликом, оздобленим навхрест золотим позументом; шлик завершувався золотою китичкою. Колір шлика вказував, до якого куреня належав козак. Цікаво, що шапка запорожця нагадує ковпак фригійців, котрі мешкали у Малій Азії у XIII – V ст. до н. е. Саме такий ковпак став символом свободи в античні часи: римляни одягнули фригійські ковпаки в день смерті ненависного їм імператора Нерона. В кінці XVIII ст. про "ковпак свободи" пригадали французькі революціонери і зробили його також символом волі у Франції. Носили й інші шапки: багаті виборні козаки у XVIII ст., як і раніше, вирізнялися шапками з невисокою хутряною околицею і плоским низьким верхом, оздобленим золотим позументом (у реєстрових козаків XVI – початку XVII ст. шапка мала конусовидну форму з хутряним низьким оголком). Часто козаки носили шапки циліндричної форми різної висоти: з плоским і випуклим наголовком. Козацька старшина одягала шапки з ефектним розрізом на околиці. Гетьмани носили невисоку і облягаючу шапку-султанку, облямовану дорогим хутром, із двома пір'їнами над чолом.

Сорочки були білими полотняними, домашнього виготовлення. Козацька старшина носила ще й шовкові сорочки, хоча таку сорочку міг одягати будь-хто, якщо він її, звичайно, мав.

Не менш різноманітними були штани: саєтові, нанкові (щільноткана тканина крамна або домашнього виготовлення) червоного, синього, зеленого, жовтого кольорів; носили також шкіряні штани з кишенями, облямованими золотою тасьмою. Шаровари часто оздоблювали широким золотим позументом уздовж бокових швів. Вони були дуже широкі: здалеку здавало-

[15] Спільний І. У. Дукати і дукаті України. – К., 1970. – С. 167.
[16] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 207.
[17] Диакон Л. История. – М., 1990.

ся, що то спідниця. На поясі шаровари стягувалися на шовковий або вовняний откур (шнур) із золотими китицями. Холошню шароварів прив'язували до литки срібними підв'язками або шовковими шнурками із золотими та срібними китицями, які виглядали з-під холошень, спущених на халяви чобіт.

Найпопулярнішим верхнім одягом козаків був жупан і кунтуш. Кунтуш у письмових джерелах часто називають ще "черкескою", "каптаном", "чемеркою" жупани шили з дорогого червоного, вишневого, синього сукна або шовковистої штофної візерункової тканини, що надавала цьому одягові пишноти й багатого вигляду. Жупан мав спинку з двома клинами-вусами, невисокий комір-стійку. Внизу до рукава прикріплювалися гачками нешироке ковраші, заковраші – відлоги з іншого сукна, контрастного за кольором, або з темного оксамиту. Поверх жупана, наприклад, червоного, одягався каптан (кунтуш), який був іншого кольору: зелений або синій. Тодішня мода вимагала, аби спинка каптана була призбирана. Каптан обшивали золотом, робили його довгим, до низу спадали рясні складки, рукави були широкими, з розрізами-"роздьорами" на ліктях. На каптан часто одягали бурку, або кирею – довге вбрання без рукавів зі шкіри або сукна[18].

Стан підперізували багатим поясом: візерунковим ("шальовим"), однотонним, витканим із привізного турецького або перського шовку-ситцю. Кінці цих довгих, що оперізували стан кілька разів, різного кольору (бурячкових, малинових, зелених, синіх, лілових) поясів перетикали золотою або срібною ниткою. Крім тканих, запорожці носили вузькі шкіряні пояси. Їх оздоблювали різними металевими накладками, як це було у скіфів чи у лицарів княжих часів. На спині до поясів чіпляли китиці, а спереду – гачки, пряжки, ремені для кинджалів, люльок, шабель.

Чоботи були з ніжного м'якого жовтого, червоного або зеленого сап'яну із золотими, срібними чи мідними підківками. Халяви чобіт прикривалися шароварами. З-під них виглядали чоботи з вузькими і задертими носами. Такі чоботи – данина моді XVIII ст.

Особливу увагу приділяли не стільки крою одягу, скільки його оздобленню. Одяг української знаті – козацької старшини – виглядав дуже розкішно. Жупани прикрашали золотим галуном, срібними або золотими ґудзиками. Ґудзики – це високохудожні ювелірні вироби і водночас демонстрування заможності козака. Козацькі полковники й гетьмани, як і знать Європи, носили одяг із дорогих, найкращих тоді у світі тканин. Кунтуші та жупани декорувалися золотим привозним мереживом, тасьмою, підбивалися дорогим хутром. Поверх жупана на плечі накидали підбиту хутром прикрашену золотом тасьмою зелену шубу. На шубі, на грудях, виблискували золоті петлиці. Великий багатий хутряний комір скріплювали коштовною пряжкою з самоцвітами. "У великий парад полковники одягали зверху ще сукняну кирею (мантію) з пряжкою з самоцвітного каміння"[19].

Дмитро Яворницький, видатний історик і патріот України, який присвятив своє життя вивченню історії і побуту українського козацтва, залишив нам яскравий опис українських строїв. "Бувало, кожний рік приїздять запорожці в Смілу на ярмарок... Роздягнені так, що, Боже, твоя воля! Золото та срібло! Шапка на запорожцеві оксамитова, червона, з кутами, а околиця пальців три шириною, сіра або чорна; під низом у нього жупан з найдорожчого червоного сукна, горить як вогонь, просто очі засліплює, а зверху черкеска з вильотами, синя або голуба, штани суконні сині, широкі – так і нависли майже на передки чобіт; чоботи червоні; на ладунці золото або срібло; навіть перевязка в позолоті, а шабля при боці вся в золоті – так і горить. Іде і землі під собою не чує"[20].

Як бачимо, святковий одяг заможних козаків, козацької знаті був особливо пишним і ошатним, виграючи барвистістю і насиченістю кольорів: яскраві червоні, сині, зелені барви підкреслювалися вкрапленнями золотих та срібних акцентів, блиском самоцвітів. Цей одяг шили з найдорожчих і найвибагливіших привозних тканин: парчі, тафти, сукна, шовку, мережив.

Після того, як у кінці XVIII ст. була скасована Росією автономія, "своє, рідне було зовсім занехаяно, забуто, – українські старшини перевернулися у російських дворян"[21]. Тодішнім полковникам здавалося, що це майно не втратить свою ціну, що одяг, схований у скринях, будуть носити і онуки. Проте не так сталося, як гадалося: "Вони не прозрівали, – пише О. Я. Єфименко, – що наближаються інші часи, коли онуки виймуть самоцвітне каміння з їх зброї, щоб украсити їм застіжку своїх французьких черевичок, переллють свій срібний посуд, занедбають свої паргові кунтуші або оддадуть їх, як жертву, на ризи або якусь іншу церковну прикрасу"[22].

Золототкані очіпки, корсети, запаски, переткані шовком і золотом плахти, дівочі стрічки зберігалися в скринях у селян аж до початку XX ст. Згадані складові частини вбрання, а також одиничні жупани, кунтуші збереглися, на щастя, у музеях, хоч їх і нищили зайди і свої манкурти.

У XIX ст. в Україні зберігається традиційне вбрання, сформоване в комплекс – стрій. На всіх теренах України він має основні спільні риси. За єдиним принципом вибудовується ансамбль – пошаровим накладанням убрання (натільне, поясне, плечове, верхнє, потім прикраси, доповнення, головний убір). Повсюдно використовуються одні й ті самі матеріали з натуральної сировини, виготовлені за єдиними технологіями ручного виробництва. Ніби мистецький канон, вироблені єдині художньо-естетичні правила оздоблення предметів ношення, в яких знайшли вияв найкращі досягнення українських майстрів візерункового ткання, вишивки, мережки. Повсюдно діють єдині морально-етичні норми побутування строю. По всій Україні горять разки намиста, мереживо квітами, стрічками, намистинами, дзеркальцями дівочі вінки; вишневі, зелені, сині, червоні тернові хустки; пломеніють чорнобривцями плахти й запаски, переливаються коштовними самоцвітами уставки і манишки. Національний стрій підіймав людей над буднями, єднав їх, надихав любов'ю до своєї рідної країни.

За своїм функціональним призначенням одяг поділяли на повсякденний, святковий і обрядовий. До кожної з цих груп одягу був особливий підхід, свій віками вироблений критерій його ношення. Одяг робили зручним для роботи. Повсякденний одяг менше декорований, шитий з грубших матеріалів. Зовсім інше ставлення до святкового строю: у ньому підвищувалися вимоги до чистоти, гігієни, естетики. Святковий одяг вирізнявся матеріалами, збагачувався колоритом, способами його декорування. Ті елементи, які в будень були доцільними, у святкові дні покликані показати достаток і красу. І вже зовсім особливе ставлення до обрядового вбрання, яке найтісніше пов'язане з духовним світом людини. В обрядовому строї особливе місце відводиться символіці. Кожний символ упродовж віків не відкидався, а вбирав стати традицією і перетворювався поступово на декоративний елемент. Тому до початку XX ст. національний стрій став історичною пам'яткою із нашарувань знаків-орнаментів, що відображали систему духовних цінностей та вірувань.

Національний український стрій постає величною пам'яткою, що пов'язана з історією народу, розкриває його характер і творчу силу.

[18] Український народний одяг XVII – початку XIX ст. – С. 60–61.
[19] Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 165.
[20] Яворницький Д. І. Назв. праця. – Т. 1. – С. 207.
[21] Багалій Д. І. Назв. праця. – С. 167.
[22] Там само. – С. 168.

Чоловічий одяг XVII - початку XX ст. в Україні.

Фрагмент козацького кунтуша. (?). Кінець XVIII ст. (?). Україна.
Парча, плюш, ситець, золота нитка, срібні ґудзики; шиття, мереживо. L - 45 см
ДІМ. N КП-4089, Е-2566.

Реконструкція козацького кунтуша. Початок XX ст. Україна.
Кармазин, штоф, парча, позумент; шиття. L - 124 см.
ДІМ. N КП-60337, І-1847.
Реконструкція козацьких шароварів. Початок XX ст. Україна.
Вовна, шовк; шиття. L - 112 см
ДІМ. N КП-60342, І-1852.
Пояс. XVIII ст. Франція.
Шовк, парча; ткання
ДІМ. N І-1843

Чоботи. XVII ст. Україна
а) Шкіра; вичинка, шиття
Н - 40 см. Розмір 29
НЗХ. N 8305. ТШ-164
б) Шкіра; вичинка, шиття
Н - 40 см. Розмір 27
НЗХ. N 8308. ТШ-167
Знайдені на місці битви під Берестечком (1651)

Жупан козацький. XVIII ст. Україна.
Вовна, полотно, оксамит, шиття. Розмір 48
НІЕЗП(і) N ВХ-19

Жупан козацький. XVIII ст. Україна.
Сукно, парча, металеві ґудзики; шиття.
L - 107 см.
НМІУ. N Т-4542.
Пояс. XVIII - XIX ст. Україна.
Вовна; ткання. L - 600 см. В - 54 см.
НМІУ. N Т-227.

Жупан козацький. II половина XVIII ст. Україна.
Вовна, плюш, штоф, металеві ґудзики; шиття
L - 114 см
ДІМ. N КП-60336, І-1846.
Пояс. XVIII ст. Туреччина.
Шовк; ткання. L - 289 см.
ДІМ. N КП-60331, І-1841.

Жупан козацький. XVIII ст. Слобідська Україна.
Сукно, ситець; шиття. L - 108 см. В (плечі) - 48 см
ХІМ. N 656.

Жупан козацької старшини. (?). II половина XVIII ст. (?). Україна.
Парча, срібні ґудзики, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування. L - 107 см.
ОКМ. N ДР-249

Передано з фондів Харківського історичного музею 1933 р.

Чоловічий та жіночий верхній одяг XVIII – початку XX ст. в Україні.

Шапка чоловіча. Кінець XIX ст.
Містечко Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. (Нині с. Веремівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.)
Хутро лисиці, "каракуль"; (чинбарство) вичинка, шиття. Н - 24 см. Розмір 57
Зібрання В.В. Недяка

Кирея. Початок XX ст.
Чернігівська губ. (нині Чернігівська обл.)
Вовна, сукно; аплікація, шиття
L - 131 см
МУНДМ. N В-3336

Сіряк. II половина XIX ст.
Містечко Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Веремівка Черкаської обл.)
Сукно; шиття. L - 130 см. В (плечі) - 50 см
Зібрання В.В. Недяка

Свитка жіноча. XIX ст. с. Журавлиха Ставищанського р-ну Київської обл.
Сукно; шиття. L - 117 см. В (плечі) - 48 см
Зібрання В.В. Недяка

Чоботи жіночі. Кінець XIX ст.
м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. (Нині с. Веремівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.)
Шкіра, метал, дерево; вичинка, шиття
Н - 42,5 см. Розмір 36
Зібрання В.В. Недяка

Свитка жіноча. Середина XIX ст.
Полтавщина – Чернігівщина. Україна
Сукно; шиття. L - 92,5 см. В (плечі) - 42 см
Зібрання В.В. Недяка

Очіпок.
Кінець XVIII ст. Україна.
Оксамит, золота нитка
шиття. H - 10 см
ДІМ. N КП-60382. І-1891

Юпка. Початок XX ст.
с. Попівка Полтавської губ. Україна.
(Нині Полтавська обл.)
Репс, полотно, золота нитка, металеві
гудзики; шиття, гаптування
L - 90 см
НІЕЗП(осн). N Т-1128

Жіноче вбрання.
Початок XX ст.
Київська губ. Україна.
(Нині Київська обл.)
Катанка.
Сукно; шиття. L - 82 см
НІЕЗП(осн). N Т-1699
Спідниця.
Вовна, плис; шиття. L - 68 см
НІЕЗП(осн). N Т-1791
Хустка.
Бавовна; ткання. 79 x 79 см
НІЕЗП(осн). N 1786

Кораблик. Кінець XVIII ст.
Чернігівська губ. Україна.
(Нині Чернігівська обл.)
З колекції В.В. Тарновського N 516.
Належав одній із дружин
І.Л. Максимовича-Васильківського -
Мотроні Базилевич (Марфі Лазаревич)
Оксамит, шовк, льон, золоті, срібні
нитки; шиття, вишивка, гаптування
H - 8.5 см. L - 31 см
ЧОІМ. N И-613

Кисет.
Кінець XVIII ст.
Україна.
Оксамит, золоті
срібні нитки,
шиття, гаптування
H - 16 см. B - 14,5 см
Зібрання О.С. Полішука

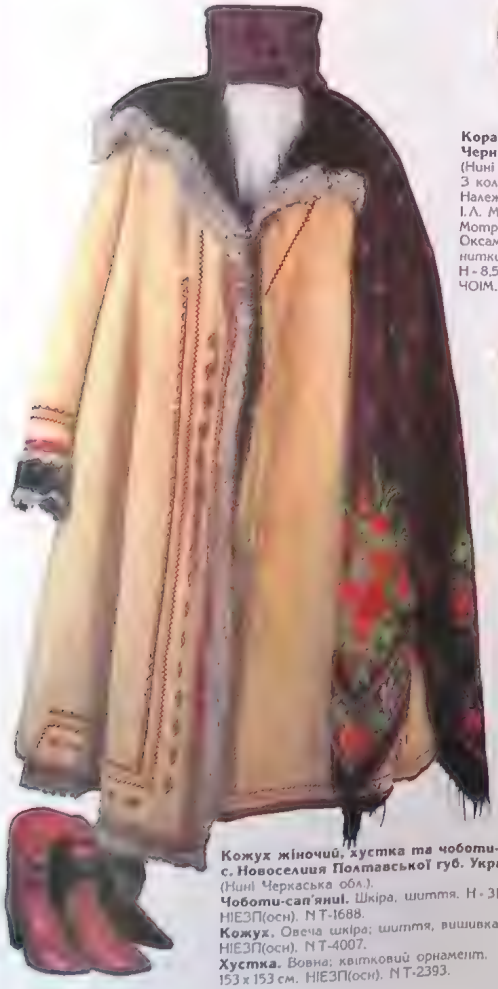

Кожух жіночий, хустка та чоботи-сап'янці. XIX ст.
с. Новоселиця Полтавської губ. Україна.
(Нині Черкаська обл.).
Чоботи-сап'янці. Шкіра, шиття. H - 31 см. Розмір 36
НІЕЗП(осн). N Т-1688.
Кожух. Овеча шкіра; шиття, вишивка. L - 110 см.
НІЕЗП(осн). N Т-4007.
Хустка. Вовна; квітковий орнамент.
153 x 153 см. НІЕЗП(осн). N Т-2393.

Бурнуш. II половина XIX ст.
м. Переяслав Київської губ. Україна.
(Нині Київська обл.). Шовк, хутро; шиття. L - 113 см
НІЕЗП(осн). N Т-19

Дівочий і жіночий святковий одяг XIX – початку XX ст. в Україні.

Дівоче весільне вбрання Київщини. Початок XX ст.
Київська губ. Україна. (Нині Київська обл.).
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка, мереживо. L - 128 см. МУНДМ. N B-2961
Спідниця. Шовк; ткання, шиття. L - 75,5 см. МУНДМ. N KT-5800
Пояс. Вовна; ручне ткання, вишивка. L - 296 см. B - 38 см. МУНДМ. N KT-1577
Фартух. Бавовна, оксамит; ткання, шиття, мереживо. L - 70 см. МУНДМ. N KT-1244
Керсет. Вовна, оксамит; шиття, вишивка, аплікація. L - 84 см МУНДМ. N B-3420
Намисто. Коралі натуральні 7 низок. МУНДМ. N B-2330
Вінок. Гарус, перо, дріт; плетіння. Овал - 33 x 37 см. МУНДМ. N B-2165

Дівоче святкове вбрання Полтавщини. Кінець XIX - початок XX ст.
Полтавська губ. Україна. (Нині Полтавська обл.)
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка. L - 123 см. МУНДМ. N B-6335
Плахта. Вовна, золота нитка; ручне ткання. L - 103 см. B - 92 B см МУНДМ. N KT-5633
Пояс. Вовна; ручне плетіння. L - 245 см. B - 7 см. МУНДМ. N KT-1642
Фартух. Бавовна, золота нитка; ткання, шиття. L - 70,5 см МУНДМ. N KT-949
Намисто. Коралі натуральні 4 нитки. МУНДМ. N B-2340
Намисто з бантом. Коралі натуральні 4 низки, срібло. МУНДМ. N B-2366
Вінок. Гарус, картон, папір, шовк, віск. L - 21 см. МУНДМ. N B-2166

Дівоче святкове вбрання Київщини. Початок XX ст.
м. Переяслав Київської губ. Україна. (Нині Київська обл.).
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка. L - 161 см. НІЕЗП(осн). N Т-2367
Плахта. Вовна; ручне ткання. НІЕЗП(осн). N Т-XI-5935.
Пояс. Вовна; ручне плетіння. 276 x 6 см. НІЕЗП(осн). N Т-3107.
Керсет. Вовна, оксамит; шиття, вишивка. L - 72 см. НІЕЗП(осн). N Т-140.
Попередниця. Вовна; ручне ткання, шиття. 109 x 88 см. НІЕЗП(осн). N Т-3700
Стрічка. Вовна; ручне ткання, вишивка. L - 52 см. В - 6 см. НІЕЗП(осн) N 1797
Намисто. Намисто "кам'яне" 4 низки, коралі натуральні 11 низок, срібні намистини 8 ол. НІЕЗП(осн). N 3860.
Лукач. Срібло, скло; карбування, золочення. Н - 10 см. D - 3 см. НІЕЗП(осн). N Н-228

Жіноче вбрання Київщини. Кінець XIX - початок XX ст.
Київська губ. Україна. (Нині Бородянський р-н Київської обл.)
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка. L - 120 см МУНДМ. N В-3594
Плахта. Вовна; ручне ткання. 180 x 80 см МУНДМ N КТ-2977
Запаска. Вовна; ручне ткання 69 x 44 см. МУНДМ N КТ-830
Пояс. Вовна; ручне плетіння 218 x 7,8 см МУНДМ. N КТ-1794
Керсет. Оксамит, шовк; аплікація. L - 50 см. МУНДМ. N В-3589
Юпка. Оксамит, бавовна; ткання, вишивка, аплікація L - 75 см. МУНДМ. N В 3381
Очіпок. Полотно, бавовна; шиття, вишивка D - 25 см МУНДМ. N В-2456
Хустка. Шовк; ткання. 104 x 106 см. МУНДМ N КТ-2660

Жіночий одяг XIX – початку XX ст. в Україні.

Жіноче вбрання Полтавщини.
Кінець XIX – початок XX ст.
Полтавська губ. Україна.
(Нині Решетилівський р-н Полтавської обл.)
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка, мережево
L - 108 см. МУНДМ. N B-6464
Плахта. Вовна; ручне ткання. 183 x 100 см
МУНДМ. N KT-3818
Запаска. Вовна; ручне ткання. 76 x 48 см
МУНДМ. N KT-5634
Пояс. Вовна; ручне ткання. 309 x 4,5 см
МУНДМ. N KT-2063
Керсет. Вовна, оксамит; ткання, аплікація
L - 86 см. МУНДМ. N B-3424
Намисто. Коралі натуральні. 8 низок
МУНДМ. N B-2359
Очіпок. Вовна, золота нитка; ткання
D - 25 см. МУНДМ. N KT-1351
Хустка. Шовк; ткання. 130 x 88 см
МУНДМ. N KT-5695.

Жіноче вбрання Полтавщини.
Кінець XIX – початок XX ст.
Полтавська губ. Україна. (Нині Миргородський р-н Полтавської обл.)
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка, мережево. L - 146 см
МУНДМ. N B-2613
Плахта. Вовна; ручне ткання
L - 192 см. B - 94 см
МУНДМ. N KT-2155
Запаска. Вовна; ручне ткання
L - 74 см. B - 54 см
МУНДМ. N KT-3797
Пояс. Вовна; ручне плетіння
L - 256 см. B - 14 см
МУНДМ. N KT-1730
Керсет. Вовна, оксамит; ткання, шиття, аплікація. L - 80 см
МУНДМ. N B-3591
Очіпок. Шовк, оксамит; ткання, шиття. D - 28 см
МУНДМ. N KT-1373
Намисто. Коралі натуральні
9 низок, 3 намистини окуті сріблом
МУНДМ. N B-2332

Жіноче вбрання Чернігівщини.
Кінець XIX – початок XX ст.
Чернігівська губ. Україна.
(Нині Сумська обл.)
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка
L - 126 см
МУНДМ. N B-2684
Спіднниця. Бавовна; ткання, шиття
L - 83 см
МУНДМ. N KT-3825
Фартух. Шовк; ткання, шиття
L - 92 см
МУНДМ. N KT-818
Пояс. Вовна; ручне ткання
L - 242 см. B - 3,5 см
МУНДМ. N KT-2107
Керсет. Шовк; ткання, шиття, аплікація
L - 72 см
МУНДМ. N B-3439
Юпка. Бавовна, оксамит; ткання, шиття, аплікація. L - 95 см
МУНДМ. N B-3593.
Очіпок. Бавовна; ткання, шиття. D - 21,5 см.
МУНДМ. N KT-2082.
Намітка. Льон; ручне ткання. 244 x 52 см
МУНДМ. N KT-600
Намисто. Бурштин 1 низка. L - 62 см.
МУНДМ. N B-5787.

Жіноче вбрання Чернігівщини.
Кінець XIX – початок XX ст.
Чернігівська губ. Україна. (нині Чернігівська обл.)
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка. L - 140 см
МУНДМ. N B-2511
Плахта. Вовна; ручне ткання. L - 188 см. B - 94 см
МУНДМ. N KT-3806
Запаска. Полотно; вишивка L - 132 см. B - 75 см
МУНДМ. N B-2252
Пояс. Вовна; ручне ткання. L - 300 см. B - 3 см
МУНДМ. N KT-2065
Керсет. Вовна, оксамит; ткання, шиття, аплікація
L - 71 см
МУНДМ. N B-3451
Очіпок. Вовна; ткання, шиття D - 20 см
МУНДМ. N KT-1367
Хустка. Бавовна; ткання, вибілка. 125 x 135 см
МУНДМ. N KT-6004

Жіноче вбрання Слобожанщини (сорочка, спідниця, фартух, керсет, очіпок). XIX ст. Україна. Оксамит, полотно, кубова тканина, золоті нитки; шиття, гаптування, вишивка гладдю
ОКМ. N ДР-248, 211, 246, 244, 242

Жіноче вбрання Катеринославщини. Кінець XIX – початок XX ст. Катеринославська губ. Україна. (Нині Дніпропетровська обл.)
Сорочка. Полотно, шиття, вишивка
L - 92 см
МУНДМ. N В-3081
Плахта. Вовна; ручне ткання
L - 180 см, В - 94 см
МУНДМ. N КТ-2187
Фартух. Вовна; ткання, шиття
L - 86 см
МУНДМ. N КТ-804
Пояс. Вовна; ручне плетіння
L - 250 см, В - 3 см
МУНДМ. N КТ-1728
Керсет. Оксамит, бавовна ткання, шиття. L - 74 см
МУНДМ. N В-3422
Очіпок. Шовк, оксамит, ткання, шиття
D - 28 см
МУНДМ. N КТ-1372
Намисто. Коралі натуральні 14 низок
МУНДМ. N В-2362, В-6064

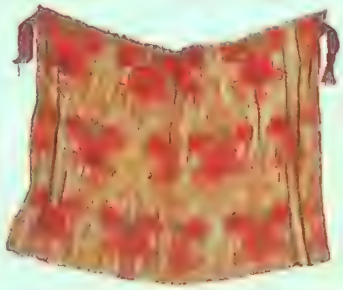

Запаска. Кінець XVIII – початок XIX ст. Містечко Веремівка. Полтавська губ. Україна. (Нині Черкаська обл.)
Вовна, полотно, золоті, вовняні нитки; ткання, шиття, гаптування. H - 62 см, L - 93 см
Зібрання В. В. Недяка

Жіноче вбрання Київщини. Початок XX ст. Київська губ. Україна. (Нині Київська обл.)
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка
L - 134 см
МУНДМ. N В-2714
Плахта. Вовна; ручне ткання
L - 88 см, В - 81 см
МУНДМ. N КТ-2168
Запаска. Вовна; ручне ткання
L - 71 см, В - 45 см
МУНДМ. N КТ-3805
Пояс. Вовна; ручне плетіння
L - 196 см, В - 13 см
МУНДМ. N КТ-1791
Керсет. Шовк, оксамит; ткання, шиття, вишивка, аплікація
L - 46 см. МУНДМ. N В-3393
Очіпок. Шовк, льон; ткання, шиття. D - 21 см.
МУНДМ. N КТ-5507
Намітка. Льон; ручне ткання
L - 272 см, В - 62 см
МУНДМ. N КТ-608
Намисто. Коралі натуральні 3 низки. МУНДМ. N В-2373

Жіноче вбрання Київщини. Кінець XIX ст. Київська губ. Україна. (Нині Київська обл.)
Сорочка. Полотно; шиття, вишивка. L - 165 см.
НІЕЗП(осн). N Т-2217.
Спідниця. Бавовна; ткання, шиття. L - 83 см.
НІЕЗП(осн). N Т-314
Фартух. Бавовна; ткання, шиття. L - 52 см
НІЕЗП(осн). N Т-2103
Керсет. Бавовна, оксамит; ткання, шиття, вишивка
L - 102 см.
НІЕЗП(осн). N Т-2404
Намисто. Коралі натуральні 6 низок
НІЕЗП(осн). N 3159.

Фартух. XVIII ст. Полтавська губ. Україна. (Нині Полтавська обл.)
Вовна, полотно, золота, срібна нитка, шиття, ткання, гаптування
H - 89 см, L - 62 см. ПМХМ. N ТК-2490

Пояси чоловічі XVII – XVIII ст.

Пояс. XVIII ст. Схід (?).
Шовк, золота нитка, ткання
L - 395 см. B - 34 см.
ХІМ. N 10805, ТК-2521

Слуцький пояс.
XVIII ст. Україна.
Мануфактура Ф. Зелемана
в м. Корець. Волинь.
Парча, золота нитка; ткання.
L - 300 см. B - 50 см.
ЖОКМ. N КП-3767. III-Т-575.

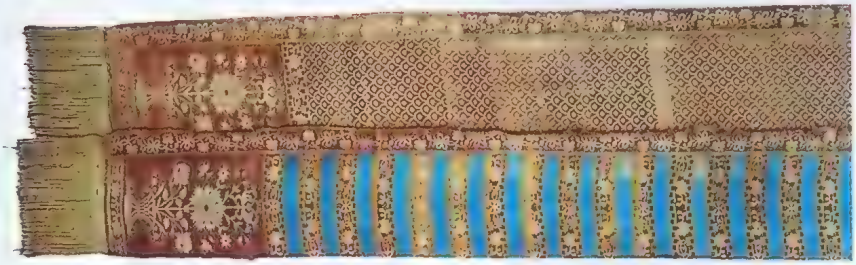

Слуцький пояс.
II половина XVIII ст. Україна.
Ф-ка Я. Пасхаліса. Польща.
Фабрична марка: "PASCHALIS".
Шовк, золота нитка; ткання.
L - 340 см. B - 28 см.
МУНДМ. N КТ-4317.

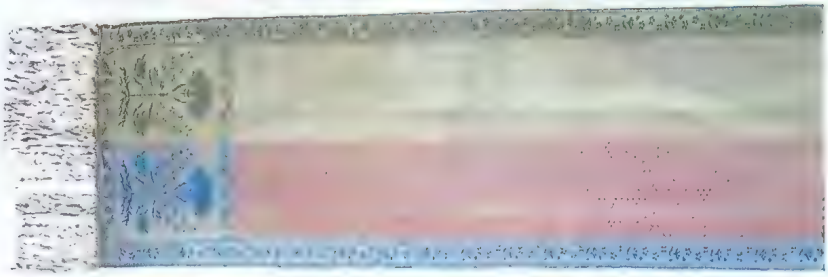

Слуцький пояс.
II половина XVIII ст. Україна.
Мануфактура невідома.
Шовк, золота нитка; ткання.
L - 432 см. B 36 см.
МУНДМ. N КТ-4313.

Слуцький пояс.
I половина XIX ст. Україна.
Мануфактура невідома.
Шовк, золота нитка; ткання
L - 424 см B 36,5 см
МУНДМ N КТ-4349.

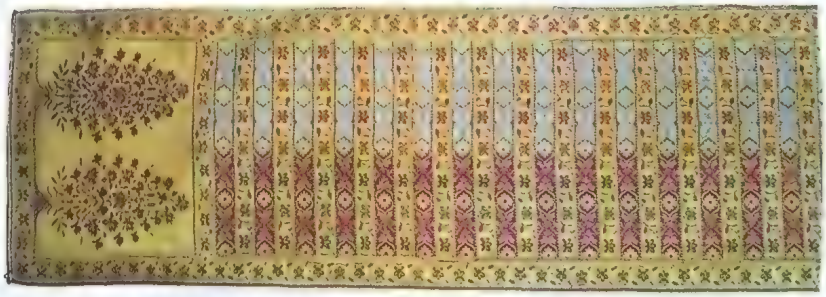

Слуцький пояс.
II половина XVIII ст. Україна.
Мануфактура в м. Слуцьку. Білорусь.
Фабрична марка: "SLUCK"
Шовк, золота нитка, ткання.
L 380 см. B - 36 см.
МУНДМ N КТ-4314.

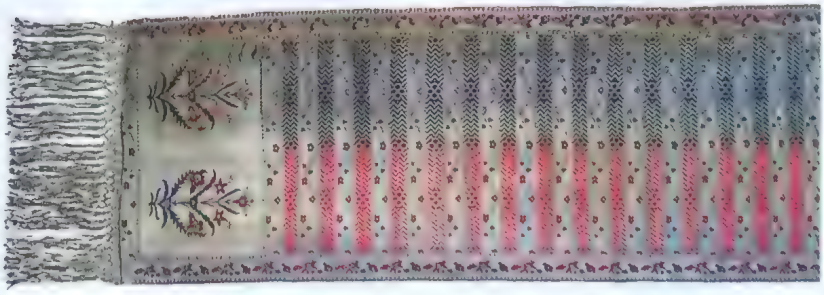

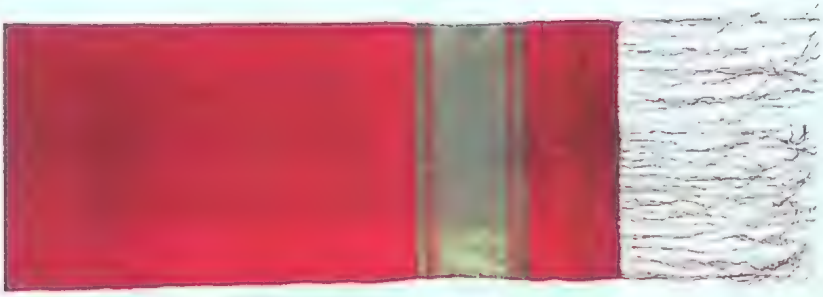

Пояс. XVII - XVIII ст.
м. Іркліїв Золотоніського пов.
Полтавської губ. Україна.
(Нині Черкаська обл.)
З Успенської церкви
Шовк, золота нитка; ткання.
L - 321 см. B - 41 см
ГІКМ. N 7401\ТК-2527

Слуцький пояс.
II половина XVIII ст. Україна.
Ф-ка Я. Паскаліса. Польща
Фабрична марка: "PASCHALIS"
Шовк, золота нитка; ткання
L - 340 см. B - 28,5 см
МУНДМ. N КТ-4363

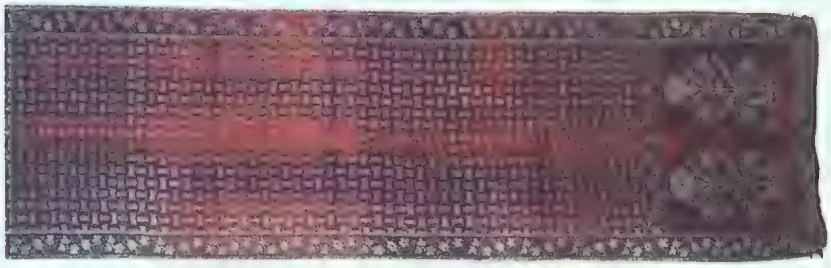

Слуцький пояс.
II половина XVIII ст. Україна.
Ф-ка Я. Паскаліса. Польща
Фабрична марка: "S F."
Шовк; ткання
L - 405 см. B - 36 см
МУНДМ. N КТ-4312

Слуцький пояс.
II половина XVIII ст. Україна.
Мануфактура в м. Слуцьку. Білорусь.
Фабрична марка: "SLUCK".
Шовк, золота нитка; ткання.
L - 348 см. B - 31,5 см.
МУНДМ. N КТ-4341.

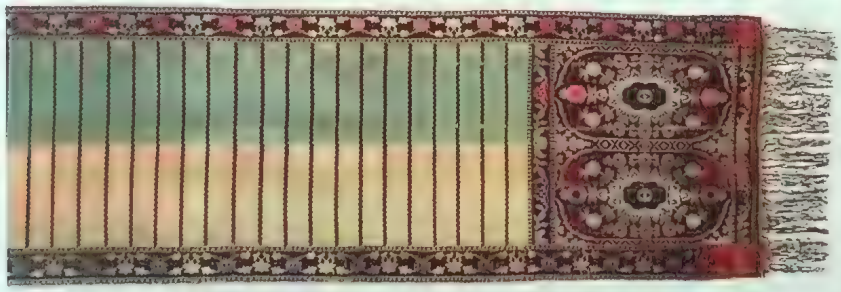

Слуцький пояс.
1785 - 1892 рр. Україна.
Мануфактура в м. Слуцьку. Білорусь.
Фабрична марка: "В ГРАДЕ СЛУЦКЕ".
Шовк, золота нитка, ткання.
L - 439 см. B - 35,5 см.
МУНДМ. N КТ-4327.

Слуцький пояс.
I половина XIX ст. Україна.
Мануфактура невідома.
Шовк, золота нитка; ткання
L - 466 см. B - 35 см
МУНДМ. N КТ-4319

Жіночі прикраси - дукачі, хрести наперсні, намисто, сережки, персні. XVII - початку XX ст. в Україні.

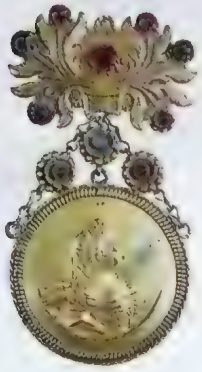

Дукач. XIX ст. Україна.
Срібло, бірюза, кольорове скло; карбування, волочіння, скань, паяння, гравірування, золочення, інкрустація. H-12,6 см. D-6,5 см.
СОКМ. N КП - 8103, М - 50.

Дукач "чернігівський" з короною. XIX ст. Україна.
Мідь, скло; карбування, скань, золочення. H - 10,3 см. D - 5 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Дукач. XVIII ст. Україна.
Срібло, бірюза; карбування, гравірування, паяння, золочення, інкрустація
H - 9,7 см. B - 3,5 см.
НМІУ. N РДМ-1073.

Дукач. XVIII ст. Україна.
Срібло, кольорове скло; карбування, паяння, золочення, інкрустація.
H - 10,2 см. D - 5 см.
НМІУ. N РДМ-1072.

Дукач. XIX ст. Україна.
Срібло, кольорове скло; карбування, волочіння, скань, паяння, золочення, інкрустація
H - 12,5 см. D - 5 см
МІКУ. N ДМ-7254

а б

Дукачі. XIX ст. Переяславщина. Україна.
Срібло, кольорове скло; карбування, волочіння, скань, паяння, гравірування, золочення, інкрустація
а) H - 11,5 см. D - 5,5 см. **б)** H - 11,7 см. D - 4,5 см
НІЕЗП(осн). N H-525, НІЕЗП(осн). N H-466

Намисто коралове "червоне". Кінець XIX ст. м. Єремєєвка Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Веремїївка Черкаської обл.)
Коралі натуральні.
5 низок.
Зібрання В. В. Недяка.

Дукач. XIX ст. Україна.
Срібло, бірюза; карбування, волочіння, скань, паяння, гравірування, золочення.
H - 9,3 см. D - 4,5 см.
ХІМ. N 12950, ОМЗ-917.

Дукач. Початок XIX ст. Україна.
Срібло, скло; карбування, волочіння, скань, паяння, гравірування, золочення
H - 9,6 см. D - 5 см
ХІМ. N 7577, ОМЗ-435

Дукач "чернігівський". XIX ст. Україна.
Срібло, кольорове скло; карбування, золочення.
H - 12 см. D - 4,3 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Дукач "прилуцький". XIX ст. Україна.
Срібло, кольорове скло; карбування, гравірування.
H - 10,5 см. D - 4 см.
Зібрання В. В. Недяка

Намисто коралове "колоче". XIX ст. м. Єремєєвка Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Веремїївка Черкаської обл.)
Коралі натуральні.
Зібрання В. В. Недяка

Намисто коралове. XIX ст. Україна.
Коралі натуральні
7 низок, срібло, скло.
МКМ. N 6410.

Дукач. XVIII ст. Україна.
Срібло, кольорове скло, карбування, волочіння, скань, паяння, гравірування, золочення, інкрустація.
H - 8,2 см. D - 5 см.
Зібрання О. С. Поліщука.

Дукач. XIX ст. Україна.
Срібло, кольорове скло, карбування, паяння, гравірування, золочення, інкрустація
H - 9 см. D - 4,2 см
Зібрання О. С. Поліщука

Дукач. XIX ст. Україна.
Срібло, кольорове скло, карбування, волочіння, скань, паяння, гравірування, золочення, інкрустація.
H - 8,6 см. D - 4,8 см.
МІКУ. N ДМ-4876.

Дукач. XVIII ст. Україна.
Срібло; карбування, волочіння, скань, паяння, гравірування, золочення
H - 7,3 см. D - 5,2 см
ЧОІМ. N И-4408

а б в

а) H 11,1 см D 4,2 см
б) H - 8,1 см. D - 2,9 см.
в) H - 10,8 см. D - 4,3 см.

"Веремїївські" дукачі. Ф. В. Петровський (1857 - 1952).
XIX - початок XX ст. м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна. (Нині с. Веремїївка Черкаської обл.). Срібло, кольорове скло; карбування, волочіння, скань, гравірування, золочення, інкрустація. Зібрання В. В. Недяка

Хрести наперсні. XVII – XVIII ст.
а) Срібло, кольорове скло, лиття, карбування, емаль, інкрустація. 7,5 x 6,1 см.
б) Срібло, кольорове скло; лиття, карбування, золочення, інкрустація. 8,7 x 6,2 см.
Зібрання В.А. Романшака.

Хрести наперсні. XVII – XVIII ст. Україна.
а) Срібло, кольорове скло; лиття, карбування, золочення, інкрустація. 7,9 x 4,3 см
НМІУ. N РДМ-1803.
б) Срібло; лиття, карбування, золочення. 6,4 x 4,3 см.
НМІУ. N РДМ-1802.
в) Срібло; лиття, карбування, емаль. 7,8 x 6 см.
НМІУ. N РДМ-1805.

Хрест наперсний. XVIII ст. Україна.
Срібло, кольорове скло; лиття, карбування, золочення, інкрустація. 7,8 x 5,8 см.
НМІУ. N РДМ-1804.

"Веремїївські" сережки-калачики. XIX – початок XX ст. м. Єремєєвка Полтавської губ. Україна. (Нині Черкаська обл.).
Срібло, кольорове скло; карбування, волочення, паяння, гравірування, золочення, інкрустація.
Зібрання В.В. Недяка.

Сережки. XVIII ст. Україна.
Срібло, скло; карбування, золочення. 2,5 x 2,8 см
НМІУ. N МТ-1217

а) D - 2,4 см
б) D - 2,1 см
в) D - 1,2 см
г) D - 0,7 см

Дукачі з "маківками" (на 25 коп. і на рублі). XIX ст. Вінницька обл. Україна.
Срібло; карбування, скань.
а) H - 4,3 см. L - 3,9 см.
б) H - 4,5 см. L - 5 см.
Зібрання В.В. Недяка.

Персні жіночі. XVIII ст. Україна.
Срібло, скло; лиття.
D - 1,8 см, D - 1,6 см.
НМІУ. Б/н.

Застібки та ґудзики з одягу. XVIII ст.
а) Ґудзики з козацького одягу. XVIII ст.
Срібло, кольорове скло; карбування, інкрустація.
D - 2,6 см.
б) Застібка. XVIII ст.
Срібло, скло-паста; карбування, інкрустація.
3 x 6,1 см
в) Застібка. XVIII ст.
Срібло; карбування. 2 x 6,7 см.
г) Застібка. XVIII ст.
Срібло, кольорове скло; карбування, інкрустація.
2,6 x 7,4 см.
Зібрання В.А. Романшака.

Намисто. XIX ст. Україна.
а) Коралі натуральні 10 низок, 4 намистини окуті сріблом; 16 срібних намистин.
НІЕЗП(осн). N Т-2365.
б) Намисто "кам'яне" 4 низки. НІЕЗП(осн). N Т-2308.
в) Коралі натуральні 8 низок, 4 намистини окуті сріблом; 19 срібних намистин.
НІЕЗП(осн). N Т-XI-6173.

Дукач. XIX ст. Україна.
Срібло; кольорове скло; карбування.
H - 9,8 см. D - 4,3 см
Зібрання В.В. Недяка.

Дукач. XIX ст. Україна.
Срібло; рельєф, паяння, гравірування, золочення.
H - 5,3 см. D - 4 см
ХІМ. N 12950. ОМЗ - 917.

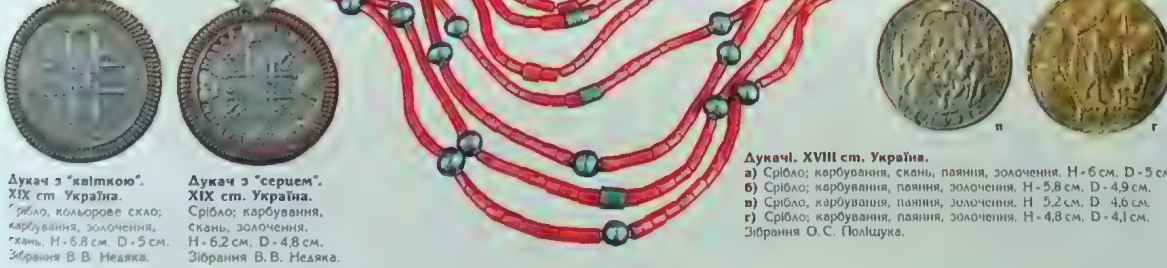

Дукач з "квіткою". XIX ст. Україна.
Срібло, кольорове скло; карбування, золочення, скань. H - 6,8 см. D - 5 см.
Зібрання В.В. Недяка.

Дукач з "серцем". XIX ст. Україна.
Срібло; карбування, скань, золочення.
H - 6,2 см. D - 4,8 см.
Зібрання В.В. Недяка.

Дукачі. XVIII ст. Україна.
а) Срібло; карбування, скань, паяння, золочення. H - 6 см. D - 5 см.
б) Срібло; карбування, паяння, золочення. H - 5,8 см. D - 4,9 см.
в) Срібло, карбування, паяння, золочення. H 5,2 см. D 4,6 см.
г) Срібло; карбування, паяння, золочення. H - 4,8 см. D - 4,1 см.
Зібрання О.С. Поліщука.

Одяг українців XVIII ст. за малюнками художника Тимофія Калинського.

Знатний український шляхтич.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847. Літографія. Папір; друк. 25 х 17,5 см. МКДУ. N ДР-559.

Українська пані в намітці.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк. 25 х 17,5 см МКДУ. N ДР-559.

Молодиця-селянка.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847. Літографія. Папір; друк. 25 х 17,5 см. МКДУ. N ДР-559.

Шляхетна пані в зимовому одязі.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк. 25 х 17,5 см МКДУ. N ДР-559

Український міщанин.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк. 25 х 17,5 см МКДУ. N ДР-559

Дівчина-міщанка.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк. 25 х 17,5 см МКДУ. N ДР-559

Шляхетна пані в зимовому одязі.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк. 25 х 17,5 см МКДУ. N ДР-559

Літня селянка.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк. 25 х 17,5 см МКДУ. N ДР-559

Український козацький сотник.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847. Літографія. Папір; друк, акварель 25 х 17,5 см. МКДУ. N ДР-559

Шляхетна пані в літньому одязі.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк, акварель 25 х 17,5 см. МКДУ. N ДР-559

Український реєстровий козак.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк, акварель 25 х 17,5 см. МКДУ. N ДР-559

Сільська дівчина.
А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847 Літографія. Папір; друк, акварель 25 х 17,5 см. МКДУ. N ДР-559

Народний жіночий одяг XIX ст. в малюнках Амвросія Ждахи (1855 - 1927). 1890-і рр.

Дівчата та жінки з Олександрійського повіту на Катеринославщині. 1848 р. А. А. Ждаха. 1890-і рр.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Козачки села Лемеші Козелецького повіту на Чернігівщині. 1848 р. А. А. Ждаха. 1890-і рр.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507

Дівчата та жінка в білому кінляку з Катеринославщини. 1850 р. А. А. Ждаха. 1890-і рр.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Жінки з Кобеляцького повіту на Полтавщині. 1848 р. А. А. Ждаха. 1890-і рр.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см
ДНАББ. N 21507.

Дівчата з Поділля в святковому та шлюбному убранні. 1848 р. А. А. Ждаха. 1890-і рр.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Дівчина. 1861 р. А. А. Ждаха. 1890-і рр. За малюнком Л. М. Жемчужникова.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Жінка в очіпку. А. А. Ждаха. 13.11.1892 р.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець, туш, акварель. 20,5 x 15 см.
ДНАББ N 21507.

Козачки села Лемеші Козелецького повіту на Чернігівщині. А. А. Ждаха. 17.01.1893 р.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; олівець. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Козачка. А. А. Ждаха. 1890-і рр. За малюнком Т. Калинського.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; акварель. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507

Задунайський запорожець.
А. А. Ждаха (1855 - 1927). **1884 р.**
Альбом А. Ждахи "Украина и Запорожье". - N 5.
Ескіз. Папір; олівець, акварель. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506.

Військовий писар. А. А. Ждаха (1855 - 1927).
24.03.1900 р. За малюнком Т. Калинського.
Альбом "Україна та Запорожжя". - N 6.
Ескіз. Папір; акварель. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Козак. С. І. Васильківський
(1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Папір; акварель. 22 x 12 см.
ХХМ N Г-1966.

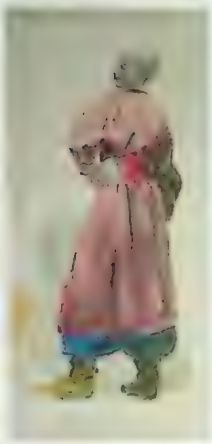

Козак. С. І. Васильківський
(1854 - 1917). **1890 – 1900-і рр.**
Папір; акварель. 22 x 12 см
ХХМ. N Г-1965

Козак Микита Гудзь.
Л. М. Жемчужников
(1828 - 1912). **02.09.1853 р.**
Папір; акварель. 47 x 30,3 см.
НХМУ. N Гр-1810.

Козачка Катерина Соболівська.
Л. М. Жемчужников (1828 - 1912).
05.10.1859 р.
Папір; акварель. 31 x 23 см.
НХМУ. N Гр-1809.

Реєстровий козак.
С. І. Васильківський (1854 - 1917).
1890 – 1900-і рр.
Изъ украинской старины. - СПб., 1900.
Папір; друк. 23 x 13,4 см.
Зібрання В. В. Неляка

Козацький одяг часів гетьмана Івана Мазепи.
А. А. Ждаха (1855 - 1927). **1884 р.**
Альбом А. Ждахи "Украина и Запорожье". - N 5
Ескіз. Папір; олівець, туш, акварель. 21 x 16 см
ДНАББ. N 21506.

Козак з містечка Веремії́вки.
Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **1862 р.**
За рисунком І. І. Соколова.
Альбом "Живописна Україна". -
1861 - 1862 рр. - Лист 32.
Папір; офорт. 20,5 x 8,9 см.
НХМУ. N 1202.

Дівка з дукачами з містечка Веремії́вки.
Л. М. Жемчужников
(1828 - 1912). **1861 р.**
Альбом "Живописна Україна". -
1861. - Мал. 17. Папір; офорт.
21 x 9 см. ДІБУ. N 410806.

Українка з ситом з містечка Веремії́вки. Л. М. Жемчужников
(1828 - 1912). **26.03.1862 р.**
Альбом "Живописна Україна". -
1861 - 1862 рр. - Лист 32.
Папір; офорт. 20,9 x 9,2 см
НХМУ. N Гр-1196

Заможний селянин. О. Г. Сластьон (1855 - 1933
Остання чверть XIX ст.
Папір; акварель; туш; перо,
графітний олівець. 17,8 x 12 см
НХМУ. N Гр-1466.

(Нині с. Веремії́вка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.)

Жінки з дітьми. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1876 р.** Папір на картоні; акварель, туш, перо, олівець, білило. 22,5 х 15,2 см.
НХМУ. N Гр-652

Українські селяни. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1877 р.**
Папір; акварель, туш, перо, олівець. 20 х 16,8 см.
НХМУ. N Гр-629.

Українська дівчина. О. Г. Сластьон (1855 - 1933)
Папір; акварель, туш, перо, олівець. 32 х 24,5 см
НХМУ. N Гр-630

Біля розправи (Полтавщина). С. І. Васильківський (1854 - 1917)
Листівка. Початок XX ст. Видавництво "Рицарь"
Т-во Р. Голіке і А. Вільборга. - СПб. - N 793
Папір; друк. 9 х 14 см
Зібрання В. В. Недяка

На ярмарку у Шаргороді. А. А. Жданя (1855 - 1927)
Малюнок до історичної повісті "При битій дорозі"
Листівка. Початок XX ст. Видавництво "Час". - К
Папір; друк. 9 х 14 см.
Зібрання В. В. Недяка

Селяни з Полтавщини. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1890 - 1900-і рр.**
Полотно на картоні; олія. 37,5 х 51,3 см
ХІМ. N Ж-17

Косар в дорозі. Л. А. Білоусов (1806 - 1854). **1843 р.**
Папір; акварель, туш. 22,5 х 18 см.
НХМУ. N Гр-539.

Раїса Захарчук-Чугай
доктор мистецтвознавства, професор

"Мистецтво – це спроба відтворити поряд із реальним світом інший, більш людяніший світ."
А. Моруа

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО В КОЗАЦЬКОМУ ПОБУТІ

У козацькому декоративно-ужитковому мистецтві виражений в повну силу творчий потенціал народного генія за часів козацької республіки, Гетьманщини, мистецтво якої визнане як унікальне загальноєвропейське явище. Для розуміння його самобутньої духовно-мистецької сутності важливі дослідження декоративно-ужиткового мистецтва в житті козаків основних історичних періодів: "козаччини правдивої" першої половини XVI ст.[1]; період розквіту всезагального українського мистецтва, його "золотого віку" XVII – XVIII ст.[2]; козацьке мистецтво, європейський резонанс за часів Івана Мазепи, Кирила Розумовського; збереження-продовження козацької мистецької спадщини до сьогодення[3].

Обґрунтований висновок дослідників, що держава козаків була країною європейської культури[4].

Не ізольовано проходило мистецьке життя козаків від світового мистецтва. Українські козаки, люди свого народу і свого часу, ревні захисники своєї віри і землі, виховані, на всякі діла способні, майстри на всі руки, ці славні лицарі[5] у своєму житті керувалися високими духовно-релігійними, художніми, естетичними, моральними почуттями.

Українське козацтво за умов активних торгівельних сухопутних і морських зв'язків, частих військових походах, дипломатичних відносинах із світом мали можливість бачити і, головне, вміли об'єктивно оцінювати, виділяти, розуміти мистецькі здобутки сусідніх народів, країн Близького Сходу, Європи, особливо серцю милої для козаків – православної Візантії. Шанували всілякі коштовності, дорогоцінні тканини, збрую, зброю, побутові вироби. З глибоким розумінням, захопленням і шаною ставились до появи нового мистецького загальноєвропейського стилю бароко. Вивчали, придивлялись до нього. Саме здатність до синтезу, своєрідного возвеличення земного життя зробило бароко особливо принадним для українців, народу, який перебував між православним Сходом і латинізованим Заходом. Та ніщо не подужало, не захитало стійких місцевих художніх традицій, віри, козацьких звичаїв – неписаних законів, правил їхнього життя. "Бароко не принесло на Україну якихось нових ідей, . . воно скоріше пропонувало нові прийоми, що допомагали окреслити, опрацювати розвинуті старі істини"[6].

У всьому козаки стійко берегли духовні сили і велич предків, шанували батьківське-своє, раціонально добротне, практичне, красиве, добре і життєствердне навіки. Місцеві джерельні художні традиції, взаємовпливи з тодішнім європейським мистецтвом обумовили появу і заслужене визнання у світі українського мистецького явища – козацького бароко, яке на відміну від західноєвропейського має особливо урочистий, оптимістичний характер.

Життєствердні основи, естетично-художні помисли, козацький дух образно втілені, виразно відчутні в усьому, з чим жили козаки. Це підтверджується висновками численних дослідників мистецтва як в Україні, так і в Європі.

Різновидний предметний світ мистецьких творів, побутових виробів розкривається при їх огляді, аналізі в конкретному середовищі життя козаків, функціонування декоративно-ужиткового мистецтва в архітектурному, предметно-просторовому середовищі.

Козаки – глибоко релігійні люди, охоронці християнської православної віри. Вони жертвували великі кошти на будівництво церков, монастирів, їх обладнання-облаштування, придбання для них дорогоцінних ікон, оправлених в срібло-золото, плащаниць, хоругв, покрівців, воздухів, звіздиць, дискосів, чаш, дарохранительниць, облачань для священнослужителів, престолів, аналоїв, тетраподів, євангелій, хрестів, панікадил, дзвонів... Літургійне середовище козацької церкви до сьогодні викликає подив, захоплення. Високомистецькі дорогоцінності дарували козаки в церкву до Гробу Господнього в Єрусалимі, в грецький Афонський монастир та ін. Важливо, що дослідниками української козаччини записані прізвища козаків, назви виробів – що саме вони створили, а що придбали за свої кошти. Кожен козак дбав за свою церкву при житті і за звичаєм, "умираючи", заповідав віддати церкві ікону, медаль, злиток золотий, срібний тощо[7]. Козаки володіли особливим даром – інтуїцією, виробу на благодатній землі України найживописніших мальовничих місць, відкритих, стратегічно важливих для будівництва храмів, заснування монастирів, укріплень, жилих будівель. Відомо з досліджень, що в кожній із восьми козацьких Січей у найкращому центральному місці козаки будували церкву, присвячену своїй покровительці Богородиці із вмовленими словами: "Нехай красується храм Божий у небесній висі і хай святі молитви линуть від нас просто з землі до престолу Господа Бога"[8].

Козаки будували церкви на Січі, в монастирях, містах, слободах, каплиці на хуторах, зимівниках, в тому числі у землянках-бурдогах, "В кожній житловій будівлі, таборах, суднах-галерах, на човнах-чайках мали молитовні ікони.

Церква, віра – основа духовно-мистецької козацької культури, яка охоплює основні галузі декоративно-ужиткового мистецтва, їх функціонування в церковному і домашньому середовищі.

Згідно планової системи в козацькій Січі недалеко від церкви козаки розміщували окремі будівлі, житлові приміщення-курені, будинки-скарбниці, школи, писарські канцелярії та ін. В кожному із них своя усталена система розміщення та й функціональне призначення окремих виробів декоративно-ужиткового мистецтва, різних за матеріалом, формотворенням, орнаментуванням. Так, зокрема, в приміщеннях писарських канцелярій на столах були розставлені чорнильниці, каламарі, флакончики, видовбані із дерева скриньки та ін.

У козаків були ремісники, які жили на самій Січі, в окремих паланках і їх передмістях – ковалі, слюсарі, кравці, кушніри, шевці, теслі та ін. Були і сукновальні, а полотна і сукна, руна вовни козаки возили на продаж. Сорочки носили тільки з полотен місцевого ручно тканого виробництва. Багато із ремісників славились своїми мистецькими виробами. "Всі вони – ремісники – за козацьким

---

[1] Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1991. – С. 175.
[2] Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 1. – С. 248
[3] Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1. – С. 29.
[4] Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 214.
[5] Грушевський М. Назв. праця. – С. 238.
[6] Стебельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 79
[7] Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 196.
[8] Там само. – С. 198

звичаєм виконували козакам роботу за певну платню й задурно нікому нічого не зобов'язані були робити"[9]. Козаки вправні були у різних роботах, будували вітряки, піднімаючи їх крила до піднебесся, млини, сукновальні, робили вози, сани, кобзи-бандури, скрині тощо.

Гідно жили як в бідності, так і в багатстві. Про це свідчать подані в описах дослідників історії козаків відомості про інтер'єри житлових приміщень. На особливу увагу заслуговують наукові дослідження Д. Яворницького. Зокрема описи козацьких житлових приміщень-куренів, в яких могло поміститися до 600 козаків. Основний акцент їхнього інтер'єру – це покутя, де були розставлені ікони різних святих, висіла багата лампада, яку засвічували козаки у свята. До стелі гіпляли велике панікадило, по стінах куреня розвішували різну зброю, а під стелею на переміжних стінах тягнувся різьблений сволок із хрестом посередині, роком будівництва й іменем курінного отамана.

Замальовані І. Рєпіним складні орнаментальні композиції на сволоках показують, що козацькі сволоки – це унікальні, рідкісні, високомистецькі пам'ятки художньої деревообробки. Їх автори досконало володіли техніками плоского, контурного, рельєфного, наскрізного різьблення, тонко відчували ритм, лінійну графічність формотворення орнаментальних сюжетних зображень, доцільну масштабність співвідношення домінуючих і доповнюючих елементів, узгодженість геометричних і геометризовано-рослинних мотивів у гармонійну композиційну цілість.

Сволоки у жилих будівлях Січі, паланках, у хатах зимівників, хуторів, слобод – це своєрідні закарбовані в дереві документи-літописи. У сволоках на нижній горизонтальній частині, що добре оглядається здалека, позмінно вряд розміщені орнаментальні мотиви – круги, розетки, сонечка, квіти. Вони в плавному ритмічному повторенні сходяться від протилежних країв до центральної площини сволоку, на якій зображено в овалоподібному крузі Хрест-Голгофу із списом, палицею. Від нижньої основи хреста відростають розгалужені гілочки з квітами, листочками, брунечками. Символічну сутність зображення хреста посилюють вирізьблені дрібнозернисті розеткові мотиви. Шифр написів імен-будівничих і років будівництва вирізьблені чітко на високому каліграфічному рівні.

У конструктивно-символічному плані інтер'єрів хат виділяються, немов під покровом покутів з іконами та різьблених сволоків – столи. Вони великі, міцні, майстерно витесані з дубових дощок строгої геометричної прямолінійної форми, яка логічно вписується в прямокутну лінійність нижнього, середнього і верхнього інтер'єрного ярусу куренів. Враження поважної ефективності їх звучання обумовлене природною красою деревини з її прожилками та лагідними кольоровими переливами. Столи прикрашували узорним плоским різьбленням. В хаті на острові Хортиця зберігся стіл, до кінця XIX ст. на зовнішній верхній горизонтальній площині якого плоским контурним різьбленням зображене Розп'яття Христа.

Оселі козаків були дуже привітні, чисті, охайні, обов'язково з іконами, килимами, скатертинами. На стінах розвішена зброя. Навіть у жилих землянках-бурдюгах було "всяке вбранство". "По стінах висіло оружжа, на покуті стояли розмальовані під золото образи, попід стінами ослінчики... розстелені килими..."[10]. В орнаментально-композиційній системі різьблених сволоків, дверних віконних дашків прослідковується певна закономірність – введення до геометричних мотивів квітів, розлогих галузок, січених листочків. Вони часто вирізьблені в різних варіантних зображеннях на зброї, бандурах, люльках, порохівницях, окремих видах посуду тощо.

Відомо, що з часів XVI ст. в козацькому побуті поширений був дерев'яний посуд: миски прямокутної форми, ложки, коряки, черпала, "михалки" та ін. Ці вироби переважно не орнаментовані, але оригінальні за пластично-силуетним вирішенням. Для їх аналізу важлива концепція, що предмет ужиткового мистецтва може не мати орнаменту, а бути мистецьким твором з огляду на свою форму або колір[11].

У цьому аспекті цікаві системою, засобами формотворення посудини – черпала, коряки, що в лінійно-силуетному, об'ємному зображенні, але не в розмірах, асоціюються, в певній мірі, з човнами-гайками, зображеними в плавному русі.

Виділяються вишукані, досконалі по формі, дерев'яні козацькі баклаги круглястої овальної форми з плоским прямокутним дном або ж на підставці-ніжках. Бокові відкриті їх круглі площини декоровані плоским, виїмчастим різьбленням. Орнаментальні мотиви кружечки, ромби, розетки. За змістом орнаментальних мотивів можна виділити дві основні групи баклаг: в одних зображені на бокових круглих стінках по три рельєфно виступаючих круги, обрамлені рельєфно вирізьбленими обручами з поперечними насічками; в інших – на центральній площині виділений круг, в якому рельєфно вирізьблена чотирьохпелюсткова розетка. Обабіч неї по кругу в променистому напрямку від центру вирізьблені дванадцять ромбів. Шийки-лійки баклаг персневидні, чашоподібні.

Козацька старшина уживала дорогий посуд – керамічний, скляний: миски, тарілки, графини, штофи, чарки, металеві посріблені кружки з рельєфним карбованим декоруванням та ін.

Серед меблів були оригінальні лави-крісла для сидіння, стояння старшин та монахів – бокуни. Їх бокові стінки, запліччя прикрашені профільним плоским різьбленням, малюванням з мотивами кружалець, сонечок, квітів, зубців.

Кінь для воїна-козака – його нерозлучний помічник, друг, "милий брат".

Козацькі коні славились по всій Східній і Західній Європі. Росіяни, поляки, кримчани, турки – всі однаково прагнули придбати хорошого коня із запорозьких степів. Козаки високо цінували своїх "вітроногих" коней, дбали про них. "У випадку хвороби коня пропонували йому свій святковий одяг, і незлічені скарби, сховані в землі, і "ясную зброю", лише б кінь підвів свою голову, розмаяв по вітру широку гриву й знову помчав із козаком шляхом, балками, ярами, непрохідним байраком". Бо ж "у козака, бідного сиротини, чорна бурка – його сват, шабля й люлька – вся родина, сивий коник його брат"[12].

Для коня козаки прагнули придбати досконалу по формах, міцну дорогоцінну зброю: вудила, сідла, стремена, що зроблені з добротного, майстерного технічно-технологічного опрацьованого матеріалу – металу, шкіри, дерева. Любили, щоб деталі із шкіри були прикрашені накладними металевими пластинками, вставленими кружечками, дротинами, а сідла – "мережані", тобто декоровані плоским різьбленням з мотивами, інколи позначками-написами, інкрустовані металом, дорогоцінним камінням, а стремена щоб були сріблясто блискучі, часто стальні.

Майже стошістнадцятирічного віку Ван Розсолода, син запорозького козака, розповідав Д. Яворницькому про бравий і чепурний одяг козаків. "Як надів запорожець шапку, червоний каптан, підперезавсь поясом з гапличками, пряжками, ремінчиками для пістолів, люльки, порохівниці, почепив до себе кинжал, повісив узорні пістолі, шаблю з дорогим камінням, тоді надівав голубу черкеску... Як іде козак так одягнений, то неначе звіздяний, або квітками уквітчаний, а як сідав на коня – так воно все так і сяє на сонці, а як

[9] Там само. – С. 300.
[10] Його ж. Запорожжя в останках старини и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1. – С. 200, 254.
[11] Антонович Д. Пам'ятки історичної думки. Українська культура. – К, 1993. – С. 385.
[12] Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С. 284.

мгавсь, мов вітер, то рукави жупана, неначе крила розлітались у повітрі"[13].

Святковий соковито-барвистий, рясно орнаментований одяг козаків та збруя коня – синтетична своєрідна цілісна ансамблевість, мистецькі якості якої – неперевершена досконалість. У ній образно показано різні види декоративно-ужиткового мистецтва: тканини, одяг, вироби з металу, кістки, шкіри, дерева, прикраси тощо. В одязі козаків, хоча і є прямі запозичення з одягу татар, та найголовніший натільний компонент, найближчий до козацького серця і душі – сорочка, ручно пошита з місцевого домотканого полотна. Згідно козацького звичаю, свою сорочку козаки нікому не віддавали, ніколи не продавали. Загальновизнана сорочка "козацка", "гумачка" як дорогоцінний релікт, історична пам'ять.

Невід'ємний атрибут козацького життя – люльки, носогрійки, бурунки, "обчиські", трубки, нюхальні ріжки. У козаків були в пошані "особі майстри", що робили люльки з дерева, глини. Їх прикрашали вирізьбленими, ритованими, квітковими галузками, розетками-променями, розмальовували. Були в них люльки не орнаментовані, але досконалої об'ємно-випуклої форми з плавним переходом силуетних ліній від найширших випуклих боків цибуха до завуженого мундштука.

В музеях міст Києва, Чернігова, Дніпропетровська, Харкова, Одеси та інших зберігаються різновидні за варіантністю форм, розмірами, системою прикрас люльки. Кожен козак мав свою люльку, та й ще принагідно користувався курінними громадськими люльками, які мали назву "обчиські". Вони дерев'яні, великі за розмірами по довжині та у діаметрі. За об'ємно-пластичним трактуванням дещо нагадують поважно сидячого в задумі, насупленого птаха. "Обчиські" люльки часто прикрашені як плоским, виїмчастим різьбленням, так й і інтарсією, інкрустацією – викладанням, зображенням, переважно квіткових галузок, променистих розеток, написів кораликами, коштовним камінням, різними по величині блискучими металевими пластинками.

Функціонально-символічна сутність люльок закарбована в написах, зроблених викладанням дрібненькими намистинами: "Козацька людська – добра думка". Саме з великих "обчиських" люльок потягувало козацьке товариство, коли обмірковувало, радилось, звідкіля знову заходити проти татар чи ляхів. А вже "як сів запорожець на коня, як запалив люльку, так верстов шість, а той більше смалив і смалив", очевидно, думу думав, бо ж "люлька – душу услаждає, а ріжок – мозок прочищає"[14].

В описах козацьких походів, оборонних справах часто згадується люлька. Зокрема, походів отамана Сірка, запорозької ватаги Гугай[15].

Відомо з різних джерел, особливо фольклору, про козацьке душевне захоплення мелодією, музикою кобз – цих джерельних основ розвитку в Україні кобзарського мистецтва. Козаки кобзі сповідували свою радість, тугу, горе. В дні радості вони любили кобзу-музику. "Оце було соберуться та як уріжуть, та і самі танцюють, і земля танцює, і ліс, і вода танцює. Уже против їх ніхто в світі не витанцює"[16]. В тяжкі днини свого життя козаки звертались до кобзи як до найдорожчого друга-порадника:

Струни мої золоті, заграйте мені стиха,
Нехай козак – нетяжище позабуде лихо.

Високим рівнем пластичних засобів образного зображення виділяються козацькі кобзи, часто прикрашені плоским прорізним рельєфним різьбленням, інтарсією, перламутром. За своїми силуетними лініями форм, кобзи із легко вигнутими есоподібними ручками, з натягненими струнами із сріблястими переливами, створюють враження птаха з витягненою шийкою, припіднятою голівкою, що бачить, знає козацьке життя і розповідає про нього мелодією-піснею, що лине навкруги. На думку самих козаків "кобза вигадана самим Богом і святими людьми"[17].

Найтиповішу козацьку кобзу, як мистецький твір, замалював І. Репін. Досконала силуетна лінія її формотворення. Легкий вигин ручки, її верхнє завершення. На кобзі вирізьблені квіткові галузки. Оригінальні кобзи зображені в гравюрі Т. Калинського "Козацька розвага" (70-і роки XVIII ст.), замальовках А.Рігельмана, що два роки жив у Новій Січі.

Окремо треба сказати про кахлі, порохівниці. В їх орнаменті головні мотиви – променисті розетки, квіткові виноградні галузки, хвилясті стрічки. На пишні квіти, тонко і графічно виконані в одному тоні кахель, порохівниць звертав увагу П. М. Жолтовський. Обґрунтований його висновок, що у XVII – XVIII ст. орнамент набуває пишного цвітіння[18]. Власне, в їх художній образності відчутний синтез в поєднанні свого і чужого.

Ті аспекти вираження саме місцевого, свого, споконвічного для характеристики орнаментально-композиційних, колористичних особливостей виразно переконливо прослідковуються у найпоширеніших типових декоративних виробах побуту козацького життя XVI – XVIII ст.

Показовим прикладом збереження свого давнього, його закономірного розвитку є українські килими. Саме цей вид художнього ткацтва зазнав особливого розквіту в козацьку добу. До них козаки ставились з особливою шаною, вірили в їх символічно-знакову об'єднуючу функцію та пишались їхньою величавою святковою урочистістю. Вони розміщували килими в церковних інтер'єрах, куренях, хатах, землянках, таборах. Традиційно на килимах зустрічали дорогих гостей, проводили наради. Цікавий опис однієї з таких у Д. Яворницького: "В холодку, під яблунями, тополями, садку розкинуті були дорогі персидські коври, розіслані були узорні українські килими, розтягнуті були бурки, повсті і коци, і тут гості розмістились (полковий старшина, есаул, писар, місцевий священнослужитель, почесні прихожани...), щоб вирішити питання про побудову нового храму..."[19].

Узорні українські килими – козацькі, гетьманські – гідне подиву високомистецьке явище. Збережені датовані килими XVII – XVIII ст. в музеях України і світу дають можливість відокремити українське килимарство як самобутнє, місцеве, неповторне[20].

Вивчення килимів у збірках музеїв України, наукова каталогізація килимів в Українському музеї у Нью-Йорку, Музею Церкви-Пам'ятника св. Андрія Первозванного в Баун-Бруку, аналіз килимів М. Галагана, килима із гербом І. Мазепи, килимів П. Полуботка, архівних матеріалів, професора К. Мощенка (США), проведення порівнянь з килимами інших народів, дають підстави стверджувати, що килими XVII – XVIII ст. – унікальне мистецтво, в якому відображена народна винахідливість щодо своєрідної мелодійності системи розміщення мотивів у концентричних, стрічкових композиціях, на прямокутній площині. Саме у килимах з монументальним звучанням відображені численні композиції з геометричними, гео-

[13] Яворницький Д. Запорожжя. – К. 1995. – С. 244, 258, 264.
[14] Його ж. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С. 177.
[15] Там само. – С. 225.
[16] Яворницький Д. Запорожжя. – С. 253.
[17] Його ж. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С. 178.
[18] Історія українського мистецтва. – К. 1986. – Т. 3. – С. 321.
[19] Яворницький Д. Запорожжя. – С. 77.
[20] Таранущенко С. А. Килими. – Історія українського мистецтва. – К. 1968. – Т. 3. – С. 356–357, 365; Щербаківський Д. Український килим. – К. 1927. – С. 5; Запаско Я. Українське народне килимарство. – К. 1973. – С. 5; Захарчук-Чугай Р. З історії декоративно-прикладного мистецтва України. – Львів, 1992. – С. 119–120.

метризовано-рослинними, квітковими мотивами. В них наочно показано, "що чужі надбання не переймались невільниче, а сплювалось з місцевою творчістю в органічну цілість".

У килимовому живописному природно-земному цвітінні, переданому кольоровим нитяним переплетенням на різному фоні чорного, біло-сірого, піщано-золотистого, смарагдового, блакитно-голубого з найтоншими відтінковими нюансами прочитується глибинна сутність естетичної культури народу, його символічно-філософське світобачення і світостворення. Техніка ткання – гребінкового "кружляння" спричинялись до створення фону поля килимів з ледь відчутним, неначе живим, мерехтливим рухом, до легкого заокруглення розміщених на ньому розмаїтих по формі і кольору мотивів, кожен з яких ткався окремо. В них знайдений домінант – ледь хвиляста обрамляюча лінія, що стелиться то рівненько, то зразу переходить до зубчастих, заокруглених виступів, логічно організовуючи в композиційну цілісність безліч мотивів, елементів, знаків, центральних площин і каймі-бордюра. Ця домінантна лінія звучить як своєрідний творчий винахід у зображенні найтиповіших мотивів, немов намальованих: зірок-розеток, дерев-життя, квіткових галузок, січених листочків, пташин. Килими мають зразки численних досконалих композицій, в яких втілені чудеса народної вигадки, фантазії. В них немає штампу, строгої симетрії. Переважає свобода, довільність. Так, в типових смугастих композиціях, у яких позмінно в рядовому плані виткані квіткові галузки з відмінним обрамленням усіх мотивів, неначе випадково несподівано виткана пташина...

Дивовижне багатство стилізовано-рослинного квіткового орнаменту, його розквіту в XVII – XVIII ст. засвідчують пам'ятки вишивального мистецтва: скатертини, запони, простирадла, хустини, рушники [23], скатертини, що датуються 1715 – 1722 рр., простирадло М. Галагана 1760 р. [22]

Важливу наукову, історичну, мистецьку цінність мають вишиті великі скатертини, що датуються 1710, 1715, 1722 рр. Типовим у вишитих композиціях на прямокутних площинах скатертин є зображення на середній частині одного або ж двох – один над одним двохголових орлів. Вони вишиті сидячими або ж у фас, але завжди з характерно повернутою головою. Найбільше пам'яток XVII – XVIII ст. з вишитими орлами збереглося в музеях Чернігівщини. Як стверджують дослідники, орел особливо шанувався як покровитель сіверян, а вже з часом став геральдичним знаком м. Чернігова [23].

У скатертинах найнесподіваніші варіанти зображення орлів-птахів, качечок серед квітів, деревець, галузок. Характерно, що кожен мотив на скатертинах вишитий різними стібками червоною заполочтю з виділеними акцентами переливів-гри світла, тіньових відтінків на поверхні як білого фону, так усіх мотивів.

Оригінальні за характером технічного, орнаментально-композиційного рішення вишивки хустин з XVII – XVIII ст. Вони мають прямокутну або ж квадратну форму, вишиті на домотканому полотні по всій площині, каймі, чотирьох кутах. Невеликі (приблизно 54 х 50 см – Лубенський краєзнавчий музей. № 38–37). Дослідники стверджують, що ці хустини подарункового, звичаєво-обрядового призначення [24].

Оригінальне, неповторне у світі мистецьке явище – вишиті рушники. Найбільше датованих збереглося з кінця XVIII ст. Вони викроєні, зарублені з домотканого лляного полотна, вишиті ручно напрядеными нитками з волокон лляних, овечої вовни, пофарбованих природними барвниками в червоний, малиновий кольори. Техніки двостороннього шиття, перебір, стебелевий шов, пряма гладь. Крупномасштабні, геометризовано-рослинні мотиви – квіти, дерева-життя, пташини "немов квіти", єговидні, січені листочки, хвилясті стрічки з квітковими завершеннями тощо розміщували на обох вужчих краях рушника, спрямованих до середини центральної площини. Мотив дерева виступає на рушниках то звеличеним узором, то заповнює майже усю площину країв рушника, то він невеликий, обрамлений широкою каймою, на якій вишита ламана хвиляста лінія з укрупненими листоподібними мотивами.

Зображуючи дерево-життя в різновидному трактуванні, вишивальниці виражали своє розуміння зростання дерева з міцної основи-землі. Виділяли стовбур з квіточками, птахами, пишну крону, що сягає піднебесся.

В залежності від основних мотивів, які ніби виростають від країв рушника і пишними формами зростають до центру, виділяються в окремі групи рушники – з геометризовано-антропоморфними мотивами, з мотивом дерева-життя з птахами.

Серед різновидних сюжетних зображень виділяються – птахи давніх легенд, переказів, своєрідні давньослов'янські покровительки. Вимріяні людською уявою, вони по-різному зображались на рушниках. У Чернігівському історичному музеї є рушник (№ 27081) з типовим розміщенням диво-птаха над деревом, крила його високо підняті, хвіст овалоподібної форми, пишно розпущений з променеподібними пір'їнками, що нагадують промені сонця. У птаха жіноча голова, зображена в фас, в німбовидному обрамленні. Це місцевий варіант подачі давніх символічних образів, які вважали в народі райськими птахами.

Вишиті вироби, про які принагідно писав Г. Сковрода: "Для чого делаєм материи вишиваних разными нитками и взору приятными цвітами, оббешуємося онными... – і відповідав – Для радости сердца" [25].

З великим вболіванням до збереження джерельних матеріалів, історичних, архівних пам'яток, творів декоративно-ужиткового мистецтва ставився с. п. патріарх Київський і всієї України Мстислав: "Я – з козацького полтавського роду". Власне його стараннями в 1966 р. був відкритий Музей Церкви-Пам'ятника св. Андрія Первозванного, побудованого в м. Баун-Бруку. В музеї зберігається унікальна колекція професора К. Мощенко, відомого вченого, дослідника народного мистецтва: історичні козацькі реєстри, килими з часів І. Мазепи, М. Галагана, І. Кочубея, вишиті чоловічі сорочки, з відомими назвами: "козацькі", "чумачки", "полуботківські", авторські роботи К. Мощенко, його дослідження "Галаганівського будинку" тощо. Цінність і гордість збірок музею – "козацький скарб", знайдений К. Мощенко в керамічному горщику на Полтавщині. Це – бронзові посріблені нагрудні хрести, пряжки, персні, кільця та інші. прикраси XVI – XVIII ст. Їх експонування – це ознайомлення світу на американському континенті з культурою, історією України, з творчими здобутками українських козаків у галузі декоративного мистецтва.

В козацьку добу сформувались, викристалізувались досконалі мистецькі засади, які живуть в пам'яті всіх, кому дорогі славні козаки, ті, думки, про яких записав Д. Яворницький від найстарішого за віком козака Якова Литвина із Запоріжжя:

– Чого ж воно, діду, що мали вони (козаки) таку славу, а їх геть зігнали звідсіля?

– Не зігнали їх, а вони самі пішли кудись на райські острова, там живуть... уп'ять прийдуть, вп'ять своє одшукають. . , збережуть.

Віриться, що прийдуть славні українці козацького роду, глибше дослідять, відшукають скарби козацької культури, джерельної життєдайної основи мистецького життя українського народу в сьогоденні та майбутті.

[23] Лубенський краєзнавчий музей. – Ф. 3820, 3815; МУНДМ. – Ф. 402, 421, 452, 456, 534, 298, 1506; НКТДІХЗ. – № 984, 1231, 886; ЛІМФЕ. – Ф.48–3/13а.
[24] МУНДМ. – Ф. 1470; Логвин Г. Вишивання і гаптування // Історія українського мистецтва. – К., 1968. – С. 375.
[25] Тищенко О. Ф. Декоративно-прикладне мистецтво східних слов'ян і давньоруської народності. – К., 1983. – С. 81.
[26] Украинское народное творчество. Серия 3. Хустогки, шитые цветной бумагой. – СПб., 1912. – С. 25.
[27] Сковорода Г. Із філософських творів. – К., 1972. – Т. 2. – С. 9.

Хрест. Невідомий майстер. XVII - XVIII ст. Знятий з бані церкви Іоанна Хрестителя в м. Хоролі Полтавської губ.
(Нині Полтавська обл.)
Церква розібрана у 1880-х рр
З колекції К.М. Скаржинської
Метал; лиття, кування. Н - 239,7. В - 151 см
ПОКМ. N 2744/1-1396

Дзвін. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна.
Знаходиться в трапезній церкви Свят.-Софіївського монастиря. Надійшов з храму св. мученика Іоанна Сочавського в Голосіїво біля м. Києва. Церква заснована митрополитом Петром Могилою. Дзвін відлито з благословення архімандрита Києво-Печерської лаври Іоасафа Кроковського. На дзвоні зображено портрет св. Іоанна Сочавського. Бронза; лиття. D - 53 см. Н - 52 см
НЗСК. N А-36

Дзвін з козацької церкви. Невідомий майстер. XVII ст. Україна.
Метал; лиття. Н - 55 см. D - 52,5 см
НМІУ. N Мт-2679

Дзвін "Кизикермен". Майстер Афанасій Петрович. 1695 р. Перелитий в кінці XIX ст. Україна.
На протилежній до герба стороні плаща - вірші
ВЪ РОКУ ТІСАЧА ШЕСТЬСОТЪ ДЕВАТДЕСАТ
ПАТОМЪ ВО СЛАВНОМЪ КИЗИКЕРМЕНЪ ОТ
ХРИСТІАН ВЗАТОМЪ ЗА ЦАРСТВА РОССКИХ
ЦАРЕЙ ПЕТРА, ІОАННА... СООРЪЖЕНЪ
ЕСТ ЗВОНЪ СЕЙ КУ БОЖІЕЙ СЛАВЪДО
ХРАМУ ВСПЕНІА ВО ГРАДЪ ПОЛТАВЪ
ИЗ ШТЬКЪ КИЗИКЕРМЕНСКИХ
АРМАТНЫХ ЗЛОБЕЧИНЫХЪ ДОДАТКОМЪ
МАТЕРИ ДО ЗВОНА ПРИЛИЧНЫХ
КОШТОМЪ ЕГО МИЛОСТИ ВОЙСКЪ
ПОЛТАВСКИХ ПОЖА ПАВЛА
СЕМЕНОВИЧА УКРАИНЫ СТРОЖА
ДЪЛАЛЪ АФАНАСИЙ ПЕТРОВИЧЪ
Бронза; лиття.
Н - 155 см. D - 145 см.
ПОКМ. N І-10263.

Дзвін "Кизикермен". В кінці XIX [illegible] було перелито. Людвісар "Кизикермена" - майстер Афанасій Петрович. "Кизикермен" був відлитий у 1695 р. з трофейних [illegible] мат. мав вагу близько [illegible] і знаходився на дзвіниці [illegible] в Полтаві. Зверху та знизу [illegible] прикрашено листяною гірляндою. На шиті дзвона напис
РОКУ 1695, МЦА НОЯБРЯ [illegible]

На плаші дзвона в овалі восьмиконечний хрест. З протилежного боку в такому [illegible] зображення [illegible]дії. На [illegible] вмішен[illegible] герб [illegible]ника Гетьмана з літерами: "И. Ц. Т. [illegible] П. П. П. [illegible]
На гербі - зображення руки [illegible] стрілу [illegible] серце [illegible] меннім хрестом.

Дзвін з церкви Різдва Богородиці Домницького монастиря. Невідомий майстер. 1739 р. Україна.
Вкладний напис: "ЗВОНЪ СЕИ ДООБИТЕЛИ СТОИ ДУМНЬКОИ СТАРАНІЕМЪ ВЛАСНИМЪ КШТОМЪ ПРЕЧЕСНИИ ОТЦЪ ФЕОФИЛ СТАВРИЧЪ ИГУМЕНЪ И НАМЪСНИКЪ ОТЦЪ ДАНИИЛЪ ІОАНЪ/ОТЦЪ СОКОЛОВСКИИ АТРУДАМИ АНДРЕЯ ІОСИФОВА ДО ХРАМУ РОЖДЕСТВА ПРЕСТИЯ БЫИЗА ОТПУЩЕНІЕ/ГРЪХОВЪ СВОИХЪ"
РОКУ 1739 МЦА АВГУСТА ДНЯ 20
Бронза; лиття. Н - 58 см. D - 67 см
ЧОІМ. N И-2717

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. XVII ст. Україна.
Кипарис, срібло; різьблення карбування, золочення
17,2 x 7,6 см
НАІЗЧС. N КН-129/8, М-62

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. Початок XIX ст. Україна.
Надійшов у 1918 р. Дар Д. М. Щербаківського
Дерево; різьблення, розпис. 27 x 40 см.
МУНДМ. N Д-1263

Хрест надвівтарний. Невідомий майстер. 1761 р. Україна.
Дерево; різьблення, розпис, золочення 100,8 x 77,5 см
МНАПУ. N КВ-1277/6, Ж-2345

Хрест благословенний. Невідомий майстер. Кінець XVIII – початок XIX ст. с. Степок Тарашанського пов. Київської губ. Україна.
(Нині Київська обл.). Із експедиції Д. М. Щербаківського. 1913 р.
Дерево; різьблення, розпис
23,5 x 39,5 см
МУНДМ. N Д-1211

Хрест благословенний. Майстер Феодір Георгієв. 1720 р. Україна.
Надійшов із експедиції Д. М. Щербаківського в с. Михнівцях Лубенського р-ну Полтавської обл. 1926 р.
Дерево; різьблення. 13,5 x 35,5 см
МУНДМ. N Д-1216.

а) Хрест благословенний. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
м. Решетилівка Полтавського пов (Нині смт. Решетилівка Полтавської обл.)
Знайдено на початку 1970-х рр
Дерево; різьблення. 13,5 x 7 см
Зібрання В. А. Романшака
б) Хрест благословенний. Невідомий майстер. XVIII ст.
Надійшов з Поділля на початку 1970-х рр
Дерево; різьблення. 32 x 12 см
Зібрання В. А. Романшака

Аналой. Невідомий майстер. Середина XVIII ст. Із січової Покровської церкви в м. Нікополі. Україна.
Дерево, гіпс; різьблення, розпис. Н - 94,5 см
ДІМ. N КП-612540, І-2908

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. Кінець XVIII ст. с. Хохітва Канівського пов. Київської губ. Україна. (Нині Київська обл.).
Дерево; виточування, різьблення. 53 x 16 см.
МУНДМ. N Д-1262

Аналой. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Напис на дошці з тильного боку: "СІЙ ИКОНАСТАС – ИЛ РАБЪ БОЖИ ВАСЪ – ЗА ОТПУШЕН ГРЕХОВЪ СВОИХЪ ДО ХРАМУ УСПЕНИЯ ПРСТІЙ БИИ".
Дерево; різьблення, розпис. Н - 105 см.
БКМ. N1150/1093.

Вулик-дуплянка. Майстер Низовий Кузьма Петрович. 1859 р. м. Батурин. Україна. Реконструйований бджоловодом М. П. Кирієм в рамковий у 1931 р
Напис на вулику: "ЭТО ЗВЪРЪ ЛЄВЪ ЛВОВИЧЪ АХАЗЯСНЪ ЄМУ ФЕОДОТЪ ДЄМЬДОВИЧА АВИР.ВАЛЪ ЄГО НИЗОВОЙ КОЗМА ПЄТРОВИЧ ВЪ 1859-Й ГОДЪ ПОНОВИВ БДЖОЛОВОД М.КИРІЙ 1931 Р."
Дерево; видовбування, вирізування, різьблення, розпис. Н - 79 см. КоКМ. N КП-ИБ-І-37

Вулик-дуплянка. 1851 р. м. Батурин. Україна. Реконструйований бджоловодом М. П. Кирієм в рамковий у 1931 р.
Напис з правого боку: "НИЧТО НЕВЕЧНО ПОД ЛУНОЙ ПОРА УЙТИ И НАМ С ТОБОЙ. МНЕ - НА ОТДЫХ В ЦАРСТВО ТЕНЕЙ ТЕБЕ В ПАМЯТЬ СЕРГИЕНКА НА ВЫСТАВКУ В МУЗЕИ. 30. IX. 1932 Г. В. ДУБРАВА"
Напис з лівого боку: "ЭТО ДВА ЗВЪРИ ЛЄВЪ И ЛВИЦАНА КОИХЪ МОЖНО КАЖДОМУ ДИВИЦЯОНИ ОБА ОДИНАКОВА И БЕРЕЖУТЪ ИМУЩЕСТВА СЕРГІЄНКА ЯКОВА ЗДЪЖЕ И АНГЕЛЪ ХРАНИТЄЛЬ ПРИБИВАЄТЬ И БО ВСЕХ ЄГО ДОБРИХЪ НАМЕРСНИЯХЪПОМОЩНИКЪ ЄМУ БИВАЄТЬ"
Дерево; видовбування, вирізування, різьблення, розпис. Н - 75 см
КоКМ. N КП-473. ІН-1132. ИБ-36

Вулик-дуплянка (борть). Невідомий майстер. Кінець XIX - початок XX ст. Україна.
Дерево; видовбування, вирізування. Н - 82 см
СКМ. N Д-72

Ночви для тіста. Невідомий майстер. XIX ст. Україна.
Дерево, видовбування, різьблення. Н - 10 см. L - 56 см
НІЕЗП(і). N П-X1977

Ступка з товкачем. Невідомий майстер. Кінець XIX ст. м. Ромни. Україна.
Ступка: Н - 19,5 см. D - 15 см
Товкач: Н - 23 см. D - 5,5 см
Дерево; виточування, видовбування
РКМ. N Поб.-634

Довбанка. Невідомий майстер. XIX ст. Чернігівська губ. Україна. (Нині Чернігівська обл.)
Дерево; видовбування, розпис
Н - 70 см. D (верх) - 52,2 см. D (дно) - 40 см
МУНДМ. N Д-574

Мірка для борошна. Невідомий майстер. 1862 р. Київська губ. Україна. (Нині Київська обл.)
Різьблений напис: "1862 РОКУ АПРЕЛЯ ДВЕНАДЦАТОГО ДН"/"О К"
Дерево; видовбування, різьблення
Н - 39 см. D (верх) - 30 см. D (дно) - 25 см
МУНДМ. N Д-4501

Відро. Невідомий майстер. XIX ст. Україна
Лоза, залізо, плетіння, кування
Н - 31 см. D - 33 см
РКМ. N Дер-89

Миска. Невідомий майстер. Кінець XIX – початок XX ст. Київів Переяславського пов. Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Київів Бориспільського р-ну Київської обл.)
Дерево; виточування, різьблення. D - 22 см
МУНДМ. N Д-509

Ложка чумацька. Невідомий майстер. XIX ст. Чигиринський пов. Київської губ. Україна.
(Нині Чигиринський р-н Черкаської обл.)
Дерево; стругання, різьблення.
L - 22 см. (ручка - риба).
МУНДМ. N Д-361

Ложка чумацька. Невідомий майстер. XIX ст. Чигиринський пов. Київської губ. Україна.
(Нині Чигиринський р-н Черкаської обл.).
Дерево; стругання, різьблення. L - 24,5 см.
(ручка - кулак)
МУНДМ. N Д-364

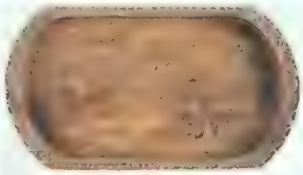

Таця. Невідомий майстер. XIX ст. Полтавська губ. Україна.
(Нині Полтавська обл.)
Дерево; видовбування, різьблення
L - 19,7 см. B - 11 см. МУНДМ. N Д-223

Солянка. Невідомий майстер. XIX ст. Полтавська губ.
(Нині Полтавська обл.)
Дерево; видовбування, різьблення.
H - 5 см. L - 15,5 см
НІЕЗП(і). N П-Х1981

Ложки. Невідомий майстер. XIX ст. Полтавська губ. Україна. (Нині Полтавська обл.).
Дерево, ріг; стругання, різьблення.
а) L - 27 см. б) L - 23 см. в) L - 22 см. г) L (ріг) - 20,5 см.
НІЕЗП(і). N 1983, 1982, 2903, (ріг) 2931.

Ополоник. 1897 р. Полтавська губ. Україна.
(Нині Полтавська обл.)
Дерево; стругання, різьблення. L - 44 см
НІЕЗП(і). N П-Х 2016

Ложки і черпаки. Майстерні Полтавського губернського земства. XIX ст. Полтавська губ. Україна. (Нині Полтавська обл.)
З колекції В.Г. Черченка. Дерево, ріг; стругання, різьблення.
а) L - 50 см. б) L - 43 см. в) L - 37 см. г) L - 33 см. д) L - 29 см. е) L - 22,5 см. є) L - 20,5 см.
ПОКМ. N Др-112, Др-366, Др-257, Др-257, Др-435, Др-371, Б/н

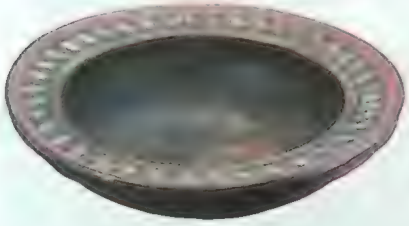

Миска. Невідомий майстер. Кінець XIX – початок XX ст. Україна.
Дерево; виточування, розпис
H - 12 см. D - 44 см
РКМ. N Дер.-42.

Миска з шістьма тарілками. Невідомий майстер. XVIII ст. м. Батурин Чернігівської губ. Україна. (Нині Чернігівська обл.).
Дерево; виточування, різьблення, розпис
H - 15,5 см. D (велика тарілка) - 45,5 см
D (маленькі тарілки) - 21,5 см.
МУНДМ. N Д-4490.

Барильце. Невідомий майстер. XIX ст. Україна.
Дерево; виточування, видовбування, різьблення.
H - 19,8 см. D - 11 см
НІЕЗП(і). N 1935

Корець. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Дерево; видовбування, різьблення, розпис
H - 21 см. L - 89 см.
ЧОІМ. N И-3397

Тарілка. Невідомий майстер. XIX ст. м. Єремеєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Веремівка Черкаської обл.).
Дерево; виточування, розпис. D - 22 см.
МУНДМ. N Д-9.

Тарілка. XIX ст. Невідомий майстер. Золотоніський пов. Полтавської губ. Україна.
(Нині Черкаська обл.).
Дерево; виточування, розпис. D - 23 см.
МУНДМ. N Д-101.

Тарілка "стябло". Невідомий майстер. XIX ст. с. Мойсинці Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна. (нині с. Придніпровське Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.).
Дерево; різьблення, розпис. L - 29 см. B - 29 см.
МУНДМ. N Д-152.

Голуб. Невідомий майстер. XIX ст. м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Веремівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.). Дерево; виточування, різьблення, розпис. 26 х 46 см.
МУНДМ. N Д-202

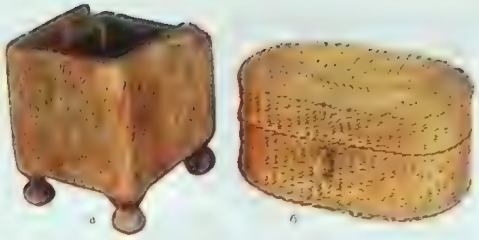

а) Скринька. Невідомий майстер. Початок XIX ст. с. Луценки Полтавської губ. Україна. (Нині Полтавська обл.)
Дерево; видовбування, різьблення. H - 11 см. L - 9,5 см. B - 9 см
МУНДМ. N Д-4831

б) Скринька. Невідомий майстер. 1900 р. Драбівський р-н Черкаської обл. Україна.
Коріння; плетіння. H - 7,2 см. L - 16 см. B - 11 см
МУНДМ. N Д-4647.

Спинка воза. Невідомий майстер. XIX ст. с. Сагунівка Черкаської обл.
Дерево; різьблення. H - 47 см. L - 124 см.
МУНДМ. N Д-402.

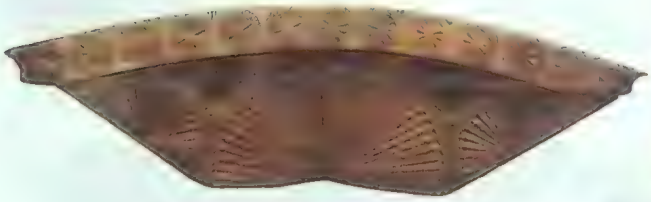

Спинка воза. Майстер Велько Гриць. XIX ст. с. Москаленки Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Москаленки Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.)
Дерево; різьблення. H - 40 см. L - 102 см.
МУНДМ. N Д-254.

Рубель. Невідомий майстер. XIX ст. Черкаська обл. Україна.
Дерево; стругання, різьблення. H - 6 см. L - 65 см
Вирізьблено літери: "Н. П."
ЧКМ. N КВ-35737, ІП-2171.

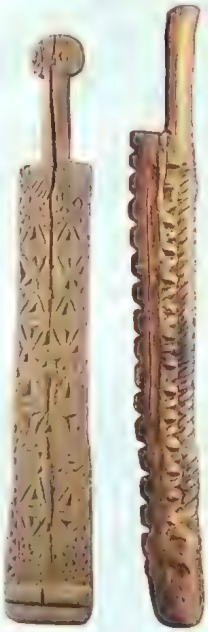

Рубель. Невідомий майстер. Кінець XIX – початок XX ст. Україна.
Дерево; різьблення
H - 6 см. L - 69,5 см
СКМ. N Д-97

Рубель. Невідомий майстер. XIX ст. Україна.
Дерево; різьблення
H - 6,5 см. L - 70 см
НІЕЗП(і). N П-X1976

Макогін. XIX ст. Полтавська губ. Україна. (Нині Полтавська обл.)
Дерево; стругання різьблення
L - 82,5 см. D - 8,5 см
МІПБ. N 1988 ВФ

Спинка саней. Майстер Іван Усенко. 1870-і рр. м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Веремівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.)
Дерево; різьблення. H - 29 см. L - 131 см.
МУНДМ. N Д-267.

Спинка саней. Невідомий майстер. XIX ст. с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.
Дерево; стругання, різьблення. H - 55 см. B - 63 см.
МУНДМ. N Д-1021.

Кушка. Кінець XIX – початок XX ст. Україна.
Дерево; стругання, видовбування, різьблення.
H - 33,5 см. B - 13,7 см
СКМ N Д 73

Мантачка. Кінець XIX – початок XX ст. Україна.
Дерево; стругання, різьблення.
H - 33,1 см. B - 6,7 см.
СКМ. N Д-75

Божниці. Невідомий майстер. XIX ст. Київська і Полтавська губернії. (Нині Київська і Полтавська обл.)
Напуси: символіка Голгофського Хреста і дати "1867", "1856"
Дерево; теслярство, різьблення
МУНДМ. N Д-1119, 949, 1121, 582, 590

Сволок. 1719 р. Україна.
Із колекції Д. І. Яворницького. Різьблений напис: "БЛГОСЛОВЕНІЕМЪ БГА ОТЦА ІЗВОЛЕНІЕМЪ СНА И ДЪИСТВІЕМ ТАГО ДХА СОЗДАНЪ ДОМ СЕИ [illegible] ЛЕТОМЪ БЖІИ СЦЕННОІСРЕ СІМЕОНОМ ПЕТРОВИЧЕМ КРЕСТОВИМ КРИЛОВСКИМ НАМЕСНІКОМ 1719 ГОЛА МАРТА 20 ДНЯ [illegible]
[illegible] теслярство, різьблення. Н - 30 см. L - 460 см. В - 21 см. ЗКМ. Б/н

Сволок запорозького куреня. Невідомий майстер. 1733 р. Україна.
Виготовлений на кошти сотника Григорія Лаврентійовича Потоцького.
Дерево; теслярство, різьблення. Н - 33 см. L - 518 см
[illegible]КМ. N КН 2284. ІП-233 І

Сволок. Майстер І. Рябець. 1730 р. Україна.
Різьблений напис: "ИЗВОЛЕНІЕМ ОТЦА И ПОСПЕЩЕНІЕМ СОЗДАЛСЯ ДОМ СЕИ ИВАНА РЯБЦА РОКУ 1730
[illegible] теслярство, різьблення. L - 350 см
[illegible]

Скриня. Невідомий майстер.
II половина XIX ст.
Полтавська губ. Україна.
(Нині Полтавська обл.)
Дерево, залізо; столярство розпис, кування
Н - 64 см. L - 103 см. В - 66 см
ПОКМ. N Др-63496

Скриня. Невідомий майстер.
Кінець XIX ст. Київська губ. Україна.
(Нині Кіровоградська обл.)
Дерево; столярство, розпис. Н - 88 см. L - 97 см. В - 63,5 см
Зібрання В. В. Неляка

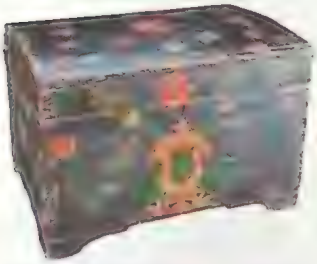

Скринька похідна. Невідомий майстер.
XIX ст. Україна. с. Вороньків
Переяславського пов. (нині с. Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл.).
Дерево; столярство, різьблення, розпис.
Н - 28 см. L - 42 см. В - 31 см
МУНДМ. N Д-523.

Скриня. На верхній кришці зображення запорожця.
М. І. Струнников (1871 - 1945). **1920-І рр.**
Належала Д. І. Яворницькому.
Дерево; олія. Кришка: Н - 62 см. L - 110 см.
ДІМ. N КП-139404. ЕТ-2743.

Скриня. Невідомий майстер. XVIII ст.
Поліська губ. Україна. (Нині Рівненська обл.)
Дерево; столярство, різьблення, розпис.
Н - 45 см. L - 59 см. В - 42 см.
МУНДМ. N Д-577

Скриня. Майстер М. Бублик. 1905 р.
м. Ігрень Катеринославської губ. Україна.
(Нині Дніпропетровська обл.)
Дерево, столярство, розпис.
Н - 87 см L - 121 см. В - 74 см. МУНДМ. N Д-586.

Скриня. Невідомий майстер.
Кінець XIX ст. Україна.
Дерево, метал; столярство, розпис.
Н - 109,5 см. L - 105,5 см В - 71,5 см
ХІМ. N ДР-292

Полумисок. Невідомий майстер. XVIII ст. м. Лубни Полтавської губ. Україна.
З колекції К.М. Скаржинської.
Глина; формування на гончарному колі, випалювання, розпис, полива. D - 35 см.
ПОКМ. N 9961/КС-791.

Полумисок. Невідомий майстер. XVIII ст. м. Лубни Полтавської губ. Україна.
З колекції К.М. Скаржинської.
Глина; формування на гончарному колі, випалювання, розпис, полива. D - 37 см.
ПОКМ. N 3925/КС-756

Миска "рибка". Невідомий майстер. XIX ст м. Зіньків Полтавської губ. Україна.
Глина; формування на гончарному колі, випалювання розпис, полива. H - 5,5 см. D - 26,5 см
Зібрання В.В. Недяка

Глечик-бинчик. Невідомий майстер. Початок XX ст. с. Жовнин Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна.
(нині с. Жовнин Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.).
Глина; формування на гончарному колі, випалювання, розпис, полива.
H - 37,3 см. D - 20 см. МНАПУ. N КВ-1227/8. КС-8139.
Глечик-бинчик. Невідомий майстер. Початок XX ст. Полтавська губ. Україна. Глина; формування на гончарному колі, випалювання, розпис, полива. H - 30,7 см. D - 15 см.
МНАПУ. N КВ-1172/2. КС-7822.

Жбан. Невідомий майстер. Початок XX ст. Слобідська Україна.
Глина, формування на гончарному колі, випалювання, розпис. H - 40,1 см. D - 17,2 см
МНАПУ. N КВ-1006/93. КС-6924

Носатка - рукомийник. Невідомий майстер. XIX ст. Київська губ. Україна.
Глина; формування на гончарному колі, ліплення, випалювання розпис, полива. 15 x 17 x 8,7 см
МУНДМ. N К-246

Носатка. Невідомий майстер. Кінець XIX ст. Слобідська Україна.
Глина; формування на гончарному колі, ліплення випалювання, полива. H - 16 см D - [illegible] см
МНАПУ. N КВ-854/7. КС-6251
Глечик-кухлик. Невідомий майстер. XX ст. Полтавська губ. Україна.
Глина; формування на гончарному колі [illegible] випалювання, полива. H - 15,5 см. D - 9,5 см
МНАПУ. N КВ-892/229. КС-6411
Риночка. Невідомий майстер. Початок XX ст. Полтавська губ. Україна.
Глина; формування на гончарному колі [illegible] випалювання, полива H - 10,5 см D - 6,8 см
МНАПУ. N КВ-645/76. КС-4479
Чайник. Невідомий майстер. Кінець XIX ст. Полтавська губ. Україна.
Глина; формування на гончарному колі, ліплення випалювання, полива. H - 17 см. D - 15 см
МНАПУ. N КВ-1461/44. КС-776

Опішнянська кераміка. Кінець XIX - початок XX ст. м. Опішня Зіньківського пов. Полтавської губ. Україна. (нині смт Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл.)
МНАПУ

Розетка з під фронтона Михайлівської церкви. XVII ст. м. Переяслав-Хмельницький.
Глина; формування, рельєф, випалювання, розпис, полива. D - 24 см
НІЕЗП(і). N П-Х 2264.

Розетка з під фронтона Михайлівської церкви. XVII ст. м. Переяслав-Хмельницький.
Глина; формування, рельєф, випалювання, розпис, полива. D - 23 см
НІЕЗП(і). N П-Х 2265.

Кахля з інтер'єру Михайлівської церкви. XVII ст. м. Переяслав-Хмельницький.
Глина; формування, рельєф, випалювання, полива
21 x 21 x 8 см
НІЕЗП(і). N П-Х 2264

Кахля. XVII ст. Черкаська обл.
Глина; формування, рельєф, випалювання. 22,5 x 19,5 см
ЧКМ. N ІП-2.

Кахля. XVIII ст. с. Суботів, Чигиринського пов. (Нині Черкаська обл.)
Глина; формування, рельєф, випалювання. 25,5 x 21 см. МУНДМ. N К-1978.

Кахля. XIX ст. с. Сунка Смільського р-ну Черкаської обл.
Глина; формування, рельєф,випалювання, розпис, полива. 28 x 18 см.
МУНДМ. N К-37.

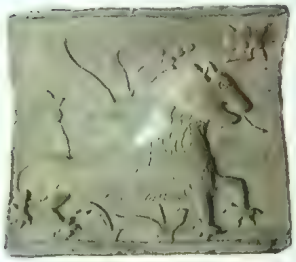

Кахля. XV ст. Київська губ. Україна.
Налійшла у 1914 р. Із колекції В. В. Хвойки.
Глина; формування, рельєф, випалювання.
15 x 17,5 см.
МУНДМ. N К-1975.

Кахля з інтер'єру Михайлівської церкви. XVII ст. м. Переяслав-Хмельницький.
Глина; формування, рельєф, випалювання.
20,5 x 20,5 x 7 см.
НІЕЗП(і). N П-Х 2264.

Кахля. XVIII ст. Україна.
Знайдена Д. І. Яворницьким на Чортомлицькій Січі в запорозькому курені під час археологічних розкопок. Глина; формування, вимчасте ритування, випалювання. 20 x 25 см.
ДІМ. N КП-42439, КД-588.

Кахля. XVII ст. Україна.
Знайдена на місці фортеці Кодак (нині в межах м. Дніпропетровська).
Глина; формування, рельєф, випалювання, полива. 19 x 19,5 см.
ДІМ. N КП-42442, КД-591.

Фрагмент кахлів з Литовського замку в м. Батурині.
Глина; формування, рельєф, випалювання, полива
БДІКЗ ГС. Б/н

Кахля із запорозької печі в м. Нікополі.
Знайдена Д. І. Яворницьким в 1901 р.
Глина; формування, рельєф, випалювання. 23,5 x 17,5 x 6,5 см.
ДІМ. N 1535.

Кахля. XVIII ст. Україна.
Знайдена на місці фортеці Кодак (нині в межах м. Дніпропетровська).
Глина; формування, рельєф, випалювання, полива. 19 x 19 x 9,5 см.
ДІМ. N КП-42443, КД-592.

Кахля коробчаста. XVIII ст. Україна.
Знайдена в козацькому курені Підпільненської Січі.
Глина; формування, рельєф, випалювання. 19 x 23 x 6,5 см.
ДІМ. N КП-42445, КД-594.

Штоф. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; поліхромний розпис.
Н - 18,7 см. L - 8,5 см.
ХІМ. N КС-680.
Келих. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Скло; видування, формування, лиття, паяння.
Н - 14 см. L - 9 см.
ХІМ. N КС-791.

Штоф. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; гравірування.
Н - 22 см. L - 10,5 см.
ХІМ. N КС-1259.

Штоф. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; гравірування.
Н - 24,2 см. L - 10 см.
Вигравірувано літери: "Е І"
ХІМ. N КС-684.

Штоф. Невідомий майстер. Кінець XVIII – початок XIX ст. Україна.
Гутне скло; гравірування
Н - 20,5 см. L - 10,8см
ХІМ. N КС-676

Гута - склоробна майстерня (підприємство) з виробництва скляного (гутного) посуду, віконного скла методом видування. Гути мали вигляд дерев'яної повітки з однією чи кількома печами для виплавлення скла. Біля гут будувалися склоробні майстерні, житлові та господарчі будівлі
Гути ставили частіше в місцях багатих лісом, на пішаних грунтах, де була проточна вода
Гутне ремесло розвинулося на традиціях давньоруського скляного ремесла і досягло найвищого рівня в XVII - XVIII ст. З появою скляних заводів у XIX ст. гутне виробництво занепало.

Штоф. Невідомий майстер. XVIII - XIX ст. Україна. м. Переяслав Полтавської губ. (нині Київська обл.).
Гутне скло; гравірування
Н - 25,2 см. В - 6,7 см. L - 10,1 см
МУНДМ. N С-1066
Штоф восьмигранний. Невідомий майстер. XIX ст. Україна.
Гутне скло; гравірування
Н - 19,1 см. В - 10 см. L - 7,3 см
МУНДМ. N С-1125

Штофи. Невідомий майстер. XVII - XVIII ст. Україна.
Скло; видування, формування, паяння, гравірування, розпис
БКМ. N 115 09 КВ. БКМ. N 452 598. БКМ. N 450 596. БКМ. N 451 597.

Штофи - гранчасті скляні пляшки, поширені в Україні у XVIII - XIX ст. Мали квадратні або прямокутні, рідше восьмикутні основи. Для їх виготовлення найчастіше слугувало гутне скло
Коротка шийка виготовлялася з окремого шматка скла і в гарячому стані приєднувалася (припаювалася) до основного об'єму. Штофи оздоблювали гравіруванням, грануванням, розписами емаллю, олійними фарбами. Пишно оздоблювалися широкі грані, одна з яких була головною
Також виготовляли фігурні штофи у вигляді барана, ведмедя, кози, риби та інші.

Барильце (барило) - невелика посудина для рідини з двома днищами і опуклими стінками
Виготовлялися з дерева, а також були скляні (найчастіше з гутного скла)
Слугували для зберігання криничної води, наливок та вин.

Барильце. Невідомий майстер. Початок XIX ст. Україна.
Гутне скло; рельєф, гравірування. Н - 23,6 см. L - 27,6 см. D - 18,8 см
ХІМ. N КС-688

Барильце. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; формування, рельєф, паяння
Н - 20 см. L - 35 см. D - 9,5 см
БКМ. N 455-601.

Ваза. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; гравірування. H - 14,5 см
БКМ. N 22861 (Е-2779)
Ваза. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; рельєф. H - 11 см
БКМ. N 457-603
Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло. H - 9,7 см
БКМ. N 454-600
Кухоль. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; паяння. H - 14,5 см
БКМ. N 458-604

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; рельєф, розпис
H - 13 см. D - 5 см
ПОКМ. Б/н

Жбан. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; рельєф, паяння, розпис. H - 25 см. D - 13,5 см
МУНДМ. N С-271

Штофи. Невідомий майстер. XVIII – початок XIX ст. Україна.
Скло; видування, формування, паяння, гравірування, розпис
15 x 6,7 x 8 см. МУНДМ. N С-1120
24,7 x 7,3 x 10,5 см. МУНДМ. N С-1090.
25,1 x 7,2 x 9,4 см. МУНДМ. N С-1121

Штофи. Невідомий майстер. XVIII – XIX ст. Україна.
Гутне кольорове скло; формування, паяння, гравірування, розпис.
17,5 x 4,3 x 7,5 см. МУНДМ. N С-1119
27,1 x 7,1 x 9 см. МУНДМ. N С-1045
29,1 x 8,2 x 9 см. МУНДМ. N С-1113.
27,6 x 8,6 x 10,1 см. МУНДМ. N С-1117.
25,3 x 5,1 x 7 см. МУНДМ. N С-973.

Штоф "риба". Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; формування, рельєф.
26,3 x 12 x 8 см. СКМ. N Д-171
Штоф "веліль". Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне скло; формування, лиття, паяння
25,8 x 12 см. СКМ N Д-170

Штофи "веліелі". Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Гутне кольорове скло; формування, рельєф, паяння.
H - 23 см. БКМ. N 453-599. БКМ. N 456-602. БКМ. N КВ 461-607.

Килим. Невідомий майстер. XVIII ст.
м. Іркліїв Золотоніського пов. Полтавської губ.
(Нині с. Іркліїв Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.).
Вовна; килимове ручне ткання "кругляння". 398 х 172 см
МУНДМ. N КТ-12

Килим. Невідомий майстер. XVIII ст.
Полтавська обл. Україна.
Вовна; килимове гребінкове ручне ткання. 300 х 168 см
МУНДМ. N КТ-13

Килим. Невідомий майстер. XIX ст.
Полтавська обл. Україна.
Вовна; килимове гребінкове ручне ткання 275 х 163 см
МУНДМ. N КТ-152

Килим. Невідомий майстер. 1781 р.
с. Халаїмгородок Житомирського пов. Волинської губ.
(нині с. Городківка Андрушівського р-ну Житомирської обл.).
В нижній частині виткана дата: "1781".
Вовна; килимове гребінкове ручне ткання. 244 x 162 см.
МУНДМ. N КТ-201

Килим. Невідомий майстер. Початок XIX ст.
с. Дігтярі Полтавської губ.
(нині смт. Дігтярі Срібнянського р-ну Чернігівської обл.)
Вовна, килимове гребінкове ручне ткання. 240 x 180 см.
МУНДМ. N КТ-283

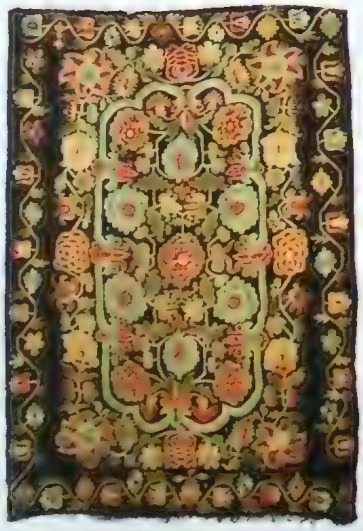

Килим. Невідомий майстер. XVIII ст.
Полтавська обл. Україна.
Вовна; килимове гребінкове ручне ткання.
274 x 186 см.
МУНДМ. N КТ-77.

Килим. Невідомий майстер. Кінець XVIII – початок XIX ст. с. Опішня Зіньківського пов. Полтавської губ.
(Нині смт. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл.).
Вовна; килимове гребінкове ручне ткання. 229 x 182 см.
ПОКМ. N Тк-3174.

Килим. Невідомий майстер. Кінець XVIII – початок XIX ст. Полтавська обл. Україна.
Вовна; килимове гребінкове ручне ткання.
221 x 153 см
МУНДМ. N КТ-20.

Рушник кілковий. Кінець XIX ст. м. Котельва Харківської губ. Україна.
(Нині смт. Котельва Полтавської обл.).
Полотно, заполоч; вишивка "ланцюжок", "тамбур". 356 x 51 см.
ОКМ. N ДР-254.

Рушник кілковий. Кінець XIX ст. Слобідська Україна.
Полотно, заполоч; вишивка "ланцюжок", "тамбур". 310 x 47 см.
ОКМ. N ДР-619.

Рушник "кумачевий". Початок XX ст. м. Лебедин. Україна.
Кумач; вишивка "ланцюжок", "тамбур". 300 x 61 см
Зібрання В. В. Неляка.

Рушник "кумачевий". Початок XX ст. Роменщина. Україна.
Кумач, вишивка "ланцюжок", "тамбур". 240 x 60 см.
Зібрання В. В. Неляка

Рушник. Кінець XIX ст. м. Лютенька Гадяцького пов. Полтавської губ.
(Нині с. Лютенька Гадяцького р-ну Полтавської обл.).
Полотно, заполоч; вишивка "ланцюжок", "тамбур". 300 x 62 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Рушник. Кінець XIX ст. м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. (Нині с. Веремівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.).
Полотно, заполоч, вишивка "ланцюжок", "тамбур". 400 x 43,5 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Рушник. XIX ст. с. Лук'янівка Київська губ.
(Нині с. Лук'янівка Гоголівського р-ну Київської обл.).
[illegible]
370 x 45 см
Зібрання В. В. Неляка

Скатертина. Початок XX ст. Полтавська губ. Україна.
Полотно, заполоч, вишивка "ланюжок", "тамбур". 204 x 100 см.
Зібрання В. В. Неляка

Скатертина "на три тарілки". Початок XX ст.
м. Єремеєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. Україна.
(Нині с. Веремівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.).
Полотно, заполоч; вишивка "ланюжок", "тамбур". 242 x 90 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Лідія Орел
етнограф

"Хто не пив води да румайської
Та не їв каші козацької –
Не вчинив слави бурлацької."
Чумацька пісня

ШЛЯХИ ЧУМАЦЬКІ ЧЕРЕЗ СТЕПИ КОЗАЦЬКІ

Ще не так давно – десь із сто років тому – по дорогах України з настанням весни тяглися на південь валки чумаків.

З другої половини XVIII і до кінця XIX століття в багатьох місцевостях України після хліборобства й скотарства одним із найпоширеніших занять сільського населення було чумакування. У давнину по сіль їздили до Азовського та Чорного морів, пізніше – до Галичини й Волощини. Спочатку тих, що возили сіль, називали просто "люди", а потім – "соленики", "чумаки". Десь із того часу в Криму татари ввели плату за сіль (раніше її брали безплатно). Через це виникали суперечки між солениками та місцевим населенням. Походження слова "чумак" досі невідоме, хоча сам промисел чумакування був поширений по всій Україні. Чумаків, які возили сіль з Галичини, називали коломийцями.

З кінця XVIII століття на Азовське узбережжя, Дон, Волгу їздили по солону й сушену рибу. Окрім цих, чумаки почали перевозити за плату й інші товари: зерно, деревину. Таким чином, з торгового промислу чумакування переходить у торгово-візницький. Дослідник чумацтва Іван Рудченко писав, що в Україні не було села, де б кілька родин не чумакувало. Завдяки чумакуванню значна частина селянства втягувалась у торгівлю, що сприяло налагоджуванню зв'язків між різними, навіть віддаленими місцевостями.

Письменник Григорій Данилевський, змальовуючи побут чумаків кінця XIX століття, писав: "Чумацькі слободи, тобто такі, де селяни переважно візникують, найбагатші. Ці чумацькі гнізда, як їх називають, відомі на півдні всі до одного. Тут ведуть чумацький промисел гуртом. У когось пар тридцять, сорок і п'ятдесят волів, а в когось при цьому в наймі ще десятин сто чи двісті землі, знята на відкуп винокурня, ліс, ділянка на винному відкупу, душ тридцять робітників і в горщику де-небудь замазано під піччю або закопано в саду тисяч сто асигнаціями чистогану… За халявою у нього для торгів повна калитка".

На Звенигородщині, наприклад, були села, де майже кожен двір чумакував. І сама Звенигородка з довколишніми селами поряд із Чигирином та Білою Церквою була центром чумацького промислу. Родич Т. Шевченка з села Кирилівка І. Маломуж розповідав: "….У кого скотина була, їздили в Адес та в Крим. Возили найбільше, що там зроблять з дерева: колеса, граблі, дуги, кісся, вила дерев'яні. Деякі й пшеницю возили. А звідти везуть рибу, сіль. Були й такі, що на гужих волах їздили…".

Разом із виробами з дерева на Звенигородщині торгували садовиною. Той-таки І. Маломуж розповідав дослідниці Шевченкового краю Л. Мулявко: "Наше село здавна садами славне, ще за панщини. А чого тут люди так до садів взялися – бо землі мало було. Земля панська. Люди множились, а землі немає. Були такі, що тільки й мали ґрунт та хату. Ото чумаки привозили саджанці з яблунь та груш, як їдуть назад, то кожен везе. Пробували садити й виноград, і такі сади позаводили, що наші яблука скрізь уславилися".

Чумацькі садиби мали дві брами: одну – з поля, другу – з села. На подвір'ї чумака могло бути й дві комори, у них стояли засіки та кадуби на сіль; були возовні, у яких також попід стінами стояли засіки на сіль та рибу.

Багаті чумаки відкуповувалися від панщини, мали наймитів на власному полі і в дорозі, а бідний чумак ледве зводив кінці з кінцями.

Крім селян, чумакували й козаки, міщани і навіть духовенство. А Микола Костомаров у своїй праці "Про історичне значення руської народної поезії" писав: "Відображенням згаслого лицарства є в Малоросії чумак. Козака покликала до діяльності потреба народна, а чумака породило становище Малоросії, суспільні потреби і народний дух. Малороси скінчили своє войовниче покликання, настали інші часи. Шаблю замінила коса, гармату – плуг. Та чи могла Малоросія з такими широкими, привільними степами вміщати в собі людей, які б мирно обробляли скромний куточок і не розлучалися далі найближчого струмка? Чи міг малоруський народ, розігравши таку гучно-трагічну роль, забути її враз? Природа любить поступовість. Через це перш ніж козак обернувся в селянина, він став чумаком і бурлакою. Чумак – за роботою селянин, а духом – козак. Власне, в чому полягає чумацька праця? У перевезенні хур солі, вина, риби, хліба; здається, найповсякденніше призначення! Але чи так дивиться на нього малоросіянин? Чумак знаходить якусь славу в своїх мандрах. Разом з тим, що "пішли наші синочки грошей добувати", народна пісня говорить: "і слави заживати". У наш час пісні козацької гетьманщини переробляються на чумацькі. Так, Морозенка в Слобідській Україні замість козаченька величають чумаченьком. Є пісні, де спочатку мовиться про коней і татар, а наприкінці – про волів і мазниці. Чи самий тільки інтерес рухає чумаком? Ні, з інтересом поєднується і щось інше: якийсь підсвідомий потяг до мандрів, пригод, товариського життя і самозвільнення від родинних зв'язків. Те саме, що вирізняло вдачу козака. Чумацьке візникування багато в чому й досі схоже на войовничий похід їхніх предків".

Загалом чумацтво відігравало значну роль в економічному розвитку села: вносило нові прикмети в патріархальний побут, пожвавлювало торгівлю, зокрема привозними товарами. Спосіб життя чумаків та їхніх родин помітно відрізнявся від хліборобського, тож не дивно, що в них витворилися свої традиції, які передавалися з покоління в покоління. У численних народних піснях правдиво відбито і збирання чумака в далеку дорогу, і поневіряння на чужині, і туга за родиною та коханою, і напади грабіжників, і смерть самотнього чумака серед степу.

Багатьма дорогами України ходили чумаки до Криму, до Одеси, на Дон та в херсонські степи. Найвідоміші з них – це Чорний та Муравський шляхи. Чорний шлях називався так, тому що був небезпечний. Нерідко на чумацькі валки нападали грабіжники, забирали воли й товар.

По Житомирщині, наприклад, Чорний шлях тягнувся від Бердичева на Умань, а звідти потайними стежками, глибокими ярами та берегами степових річок доходив до Балти. Ще він називався "Шпаків шлях" – від чумацького отамана Шпака, який відало проводив чумацькі валки. Прибувши до запорозького кордону, чумаки наймали провідника, за переправу через Дніпро у них брали "мостове". Біля Микитиного перевозу чумаки мастили сорочки й одяг дьогтем проти "чуми й гадів".

Довга й важка дорога гартувала чумаків морально й фізично. Недарма ж про них говорили: "То люди бувалі, сходили світа, багато бачили, багато знають". Більшу частину життя чумаки проводили в дорозі, тож і помирати нерідко доводилося на чужині. З весни до осені разів по три ходили чумаки на південь, а з настанням холодів поверталися додому. "Як прийшла Покрова, сиди, чумаче, вдома", – каже народна приказка. Проте часто бувало, що й на зиму чумак не повертався додому, а приставав десь на півдні до хазяїна, в якого було сіно для волів.

За енциклопедичними даними, в середині позаминулого століття волами перевозили щороку 60–80 мільйонів пудів вантажів. У ті часи в Україні була поширена славнозвісна сіра порода волів, що відзначалася белетенськими розміра-

ми і неабиякою витривалістю. Саме цю породу найбільше полюбляли чумаки. У дорогу вони починали ходити в чотирирічному віці. Їх добре доглядали, часто мили водою й обтирали соломою (щоб були кучеряві), хвости розчісували гребінцем, роги чистили склом. Багаті чумаки навіть золотили роги волам та скалки у ярмах. Налигаті були ремінні й шовкові. Від хвороб худобу, за повір'ям, зціляла роса, зібрана на Юрія, яку чумаки завжди брали з собою в дорогу. Ходили воли в дорогу по п'ять років, потім їх міняли на молодняк. Кожний чумак міг сам зробити воза, а колеса виготовляв стельмах. Дьоготь для змащування коліс гнали самі або ж купували у майданників.

Як писав О. Довженко, "віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім". Відоме було прислів'я" "Віз ламається – чумак ума набирається, а як віл пристає – то й ума не стає".

Узимку до відкриття чумацтва господарі-чумаки готували вози, ярма, лагодили упряж, дбали про волів. Чумацькі вози обшивали лубом. Ярма та вози різьбили. Як згадував чумак Клим Сіденко з села Орли на Звенигородщині, у чумацькому господарстві було "... все мережане та міцне. А сани так були вимережені, що не було де й пальцем ткнути". Спосіб життя чумаків (узимку мали вільний час) давав змогу багато різьбити хату, хатнє і господарське начиння. Особливо ретельно, з великою любов'ю різьбили ярма і задники возів. Ще й сьогодні ми знаходимо різьблені ярма на батьківщині Шевченка, найбільше на Чигиринщині. Часом на таких ярмах бачимо цілий хліборобський календар.

Якщо чумак мав п'ять пар волів, можна було приставати до валки. Багатий чумак нерідко збирав одну й більше валок (від 20 й більше возів). При великій чумацькій валці (до 100 паровиць) двоє – троє волів було в запасі.

У дорогу брали харчі: сухарі, пшоно, сало, варило на воду та баклагу з горілкою. Варили на тринозі в казані галушки (їли їх дерев'яними шпичками), куліш, затірку, кашу із щирбою (каша, зварена у воді, в якій кипіла риба). Обов'язково брали в дорогу півня, який сповіщав про час.

Перед дорогою, а також повернувшися додому, готували обід, на який запрошували не тільки односельців, а й гостей із сусідніх сіл. Старий чумак – батько чи дід – виносив із хати свячену воду, кропив нею воза та волів, потім брав сокиру і кидав наперед волів – вози мали пройти, не зачепивши її колесами. Якщо кинута сокира лежала на схід, подорож, вважалося, буде вдалою, якщо на південь – заробіток буде добрий. Виряджаючи чумака в дорогу, жінка й діти з плачем проводжали його за село. Старий отаман також проводжав валку в поле, аж поки не видно було села.

У степу чумаки вибирали з-поміж себе отамана – досвідченого чумака. Вгорі йому на шапку нашивали червону квітку. Отаман їхав верхи на коні або ж у візку, запряженому конем. Усі гроші здавали йому, він вів рахунок, карбуючи на палиці. Слово отамана було для всіх законом, без нього навіть вози не мастили.

Одягався отаман у широку полотняну білу сорочку, оздоблену скромною вишивкою, в широкі штани (з восьми аршин полотна) на ремінному очкурі, до якого кріпився ніж "циганчук", постоли або ж чоботи. За халявою чумак тримав ложку, люльку, сопілку, молитовник від пропасниці. У холодну пору носив свиту або кожух, а шапку не скидав і влітку.

Чумаки любили свою нелегку працю, волів і все спорядження. Ось як згадував про це чумак із Звенигородщини Йосип Момот: "Я ні з ким так щиро та солодко не побалакаю, як із волами та з возами, чумацькими пишками". Навіть тоді, коли чумацтво вже цілком занепало, старі чумаки продовжували дотримуватись у побуті давніх звичаїв. Ось як про це висловився старий чумак Федченко з м. Лисянки: "Хіба вже я до цього доживу на старість, щоб аж кіньми їхав, наче я не чумак".

Крім риби й солі, чумаки привозили різні подарунки рідним. Жінкам – крамної тканини на очіпок, хустки, намисто, чоловікам – пояси, штани, дітям – горішків. Для себе та на продаж доставляли також ладан, гвоздику, родзинки, перець.

Побувши тижнів зо два вдома, чумаки знову лаштувалися в дорогу. Привезене збували вдома на ярмарках. Дрібний товар чумацькі жінки важили на сокиру. Кожний карб на сокирі показував певну вагу. Проїжджаючи селами, чумаки давали гостинці дітям. Хто не чумакував, тому давали солі та риби без грошей.

У своїх садиби чумаки заїжджали з поля, щоб не наробити шкоди. Сіль зберігали в засіках комор у кайдубах, сипанках, а міряли її діжками та мірками.

Бувало, що волів залишали на зимівлю на півдні в хазяїна, де їх легше прогодувати. Робили загін – викопували землянку, будували піч, обгороджували всю місцину возами. Після першої ночі в загоні отаман вертався додому, а для догляду за волами лишалися наймити. Щоб наймит добре доглядав худобу, хазяїн-чумак давав йому паровицю волів на виплат. Через п'ять років служби наймит ставав чумаком.

У загонах чумаки читали (всі були грамотні), співали, грали в шахи (виготовляли їх із палиток), мережили вози та ярма, розповідали казки. Справляли свята, грали в гилки, в довгої лози, грали на сопілках. Весною загони розбирали.

У чумаків було багато власних звичаїв та повір'їв. Зустрівшись у дорозі з чужими чумаками, зупинялися, закурювали люльки, розпитували один одного про життя-буття, про новини. Між собою чумаки були дружні, допомагали в біді. Зустріч на дорозі з жінкою віщувала недобре. Тому жінки, побачивши здалека чумаків, ішли геть з дороги й ховалися.

Заробляючи на прожиття торгово-візницьким промислом, чумаки, природно, втрачали інтерес до хліборобської праці. Проте в голодну та холодну зиму, коли не вистачало кормів для худоби, це нерідко оберталося для чумаків нещастям.

Чимало різних сторін чумацького життя відбито в народних піснях. Поїхав чумак у дорогу, а вдома господарство занедбане, тужить за чоловіком жінка з дітьми, плаче молода дівчина за своїм коханим.

Але найгірше було, коли чумак залишав зароблені тяжкою працею гроші в корчмі.

Народжені в тісному єднанні з природою, численні чумацькі пісні є справжніми мистецькими шедеврами, вони й нині хвилюють нас своєю задумливою поетичністю. До таких належать "Над річкою бережком", "Їхав чумак із Криму додому", "Ой ходив чумак" та багато інших.

Хто не знає такої, наприклад, пісні, як "Ой горе тій чайці"? Правдиво й зворушливо передаючи картини реального життя, вона, водночас, сповнена глибокого філософського узагальнення. Образ безталанної чайки, "що вивела чаєняток при битій дорозі", ще і в давні часи став символом знедоленої України, яку протягом століть шматували чужоземні загарбники й поневолювачі.

Чумацтво з його своєрідним побутом та звичаями, з його багатим фольклором завжди привертало увагу багатьох українських, а також російських письменників, художників. Серед них І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, О. Кольцов, І. Айвазовський, К. Трутовський, С. Васильківський...

Михайло Коцюбинський, глибоко зворушений своєрідною чумацькою музою, витворив хвилююче оповідання "На крилах пісні". Чумацькі пісні збирав, зокрема, Дмитро Миколайович Ревуцький, музикознавець і фольклорист, брат композитора Левка Ревуцького. Серед письменників XX століття, що присвятили цікаві рядки чумакам, слід згадати Максима Рильського. Ще в дитячі роки, живучи в с. Романівка на Житомирщині, майбутній поет часто слухав розповіді старих людей про чумаків, про їхнє життя, сповнене незвичайних пригод.

Чумаки в степу. Художник Софійський (?). Кінець XIX ст.
Напис на зворотному боці: "КОПИЯ С ЕСКИЗА И К. АЙВАЗОВСКОГО "ЧУМАЦЬКА ВАЛКА" 1855 Г. ДАР МУЗЕЮ ОТ Ф.П. СУЛИЕВА В 1912 Г."
Полотно: олія 69 x 102,5 см
НІЕЗП(і) N 2087

Чумацька валка. І. К. Айвазовський (1817 - 1900). **1862 р.**
Полотно: олія 61 x 88 см
ФКГА N Ж-96

Чумаки в степу. С. Войцеховський. 1940-і рр.
Полотно; олія. 140 x 370 см
БКМ. N 428-242

Чумацький шлях. А. І. Куїнджі (1840 - 1910). **1875 р.**
Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб., 1914. - Т. 1. Літографія. Папір; друк. 12,5 x 26,5 см.
МКДУ. N ДР-4232.

Чумаки в дорозі. М. М. Каразін (1842 - 1908). **1899 р.**
Полотно; олія. 108 x 215 см
НМІУ. N М-1571

Чумаки на Україні.
Я.-К. Грузик (1809 - 1891). **1863 р.**
Полотно; олія. 52 x 63 см
ЛГМ. N Ж-1068

Чумак. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **1856 р.**
Полотно; олія. (?)
НХМУ. N Ж-399.

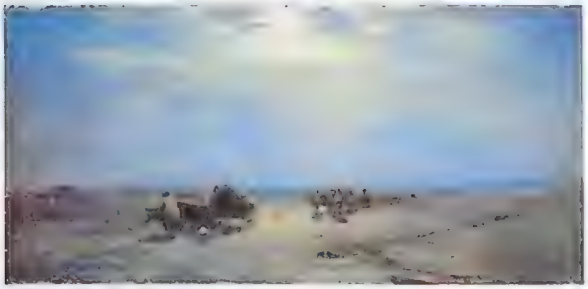

Шлях. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1903 р.**
Ескіз. Фанера; олія. 22 x 45 см.
ЛМХМ. N Ж-64.

Шлях Ромодан. С. І. Васильківський (1854 - 1917)
Листівка. Початок XX ст. Вид-во Гранберга в Стокгольмі
Папір; друк. 9 x 14 см. Зібрання В.В. Недяка.

Ромоданівський чумацький шлях. С. І. Васильківський (1854 - 1917). **1910-і рр.**
Полотно; олія. 60 x 106 см
НХМУ. N Ж-1446

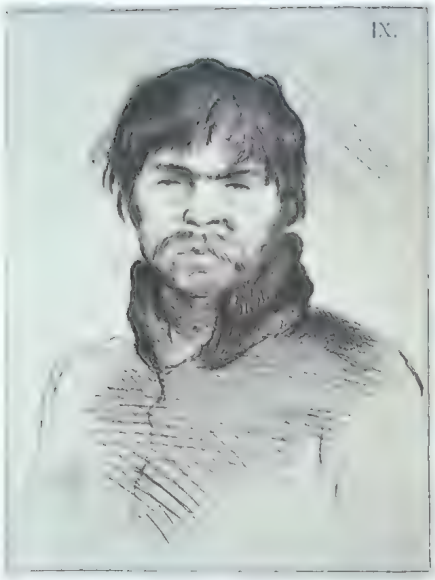

Тиміш Сапенко, чумак із Хорола.
Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **1861 р.**
З малюнка К. О. Трутовського.
Папір; офорт. 16,5 x 12,6 см.
СХМ. N Г-57

Відпочинок у степу. В. Д. Орловський (1842 - 1914). **1884 р.**
Полотно; олія. 151 x 125 см
ХХМ. N Ж-109

Чумак з люлькою. І. С. Їжакевич (1864 - 1962). **Автотипія Е. Гоппа. Кінець XIX ст.**
Журнал "Нива". - СПб., 1898. - N 11.
Папір; друк. (?). НБУВ. Б/н

Чумаки. Гравюра А. Хорошанського з малюнка В. Лося. 1874 р.
Журнал "Нива". - СПб., 1890. Папір; друк. 7 x 19 см.
НБУВ. Б/н

В Крим по сіль. Гравюра Бухера з малюнка В. Радомського.
II половина XIX ст. Журнал "Нива". - СПб., 1890. Папір; друк. 16 x 19 см.
НБУВ. Б/н

Чумаки. К. О. Трутовський (1826 - 1893). **Остання чверть XIX ст.**
Альбом К. О. Трутовського. - 1880. Папір; друк. 26,5 x 37,5 см.
НБУВ. ВОМ. N 775112

Чумаки. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 48,2 x 61,7 см
ХІМ. N Ж-253.

Чумаки в дорозі. Невідомий художник.
Криптонім автора: "ІЖХ". II половина XIX ст.
Полотно; олія. 46,5 x 70 см
МІГ. N КН-6286, ж-604

Смерть чумака. Невідомий художник. Початок XX ст.
Полотно; олія. 44 x 67,5 см.
РКМ. N Ж-184.

Чумак. Л. М. Жемчужников (1828 - 1912)
II половина XIX ст.
Папір; акварель. 8,4 x 4,6 см
ХХМ. N ГРУ-492

Чумацька валка. М. Й. Микешин (1835 - 1896)
II половина XIX ст.
Журнал "Нива". - СПб., 1897
Літографія. Папір; друк. НБУВ. Б/н

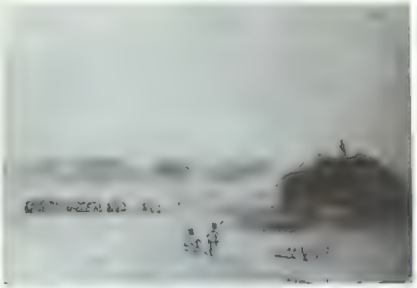

Чумаки серед могил. Т. Г. Шевченко (1814 - 1861)
1846 р. м. Седнів. Папір; акварель, олівець. 18,5 x 27 см
НМШ

Портрет чоловіка. (Портрет чумака Хведора Мигаля ?)
О. С. Мартинович (?). 1866 р
Полотно; олія. 60 x 50 см
НХМУ. N Ж-344

Чумаки на відпочинку. О. А. Грюнфельдт (1830 - 1873).
II половина XIX ст.
[illegible] 70,3 x 93 см.
ХХМ. N Ж-67

Чумаки вночі варять кашу. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **12.06.1870 р.**
Папір; італійський олівець, пастель. 19,5 x 24,5; 25,3 x 29,3 см
ХХМ. N ГРУ-13

Чумацький табір у степу. Малюнок з натури художника Л. Ангельштета.
Друк в типографії Кірстена. Виды и приложенія къ очеркамъ Россіи. - М., 1840.
Літографія. Папір; друк. 19,1 x 27,6 см.
ДНАББ. N 2280

Чумаки на привалі. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **24.07.1870 р.**
Папір; акварель. 38 x 52 см
НХМУ. N Гр-1856

Портрет чоловіка. (Портрет чумака Хведора Мигаля ?). О. С. Мартинович (?). (Авторська копія). 1860 – 1870 рр.
Полотно; олія. 63 x 54 см.
НХМУ. N Ж-345

Чумаки під хатою. В. І. Штернберг (1818 - 1845). **II чверть XIX ст.**
Полотно; олія. 15,5 x 18,5 см
ЧОХМ. N Ж-156

Портрет чумака Хведора Мигаля з Веремiївки. П. Д. Мартинович (1856 – 1933). **1880 р. м. Єремеєвка Золотоніського пов. Полтавської губ.** (Нині с. Веремiївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.)
Папір; італійський олівець, соус. 68,5 х 56,5 см.
ХХМ. N ГРУ-195.

Полвір'я та хата чумака Хведора Мигаля з Веремiївки.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1878 – 1879 рр.**
м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ.
Напис: "Мистечко Веремiйевка/Двиръ чумака Хведора Мыгаля, того, що/въ чупрыни ходе/ Рисунок мижъ 1878 и 1879 г."
Ескіз. Папір; олівець. 20 х 26,5 см
ККМ. N 5547/1858

Портретні замальовки чумаків. За малюнком І. І. Соколова. 1861 р.
Живописная Украина. Альбом оригінальних офортів
Льва Жемчужникова. - 1861. - Мал. 15.
Офорт. Папір; друк. 13,5 х 19,5 см.
ДІБУ. N 410806

Чумацький віз. Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **26.03.1862 р.**
Альбом "Живописна Україна". - 1861 - 1862 рр.
Офорт. Папір; друк. 13,6 х 21,4 см
НХМУ. N Гр-1205

Хведір Мигаль (портрет чумака з містечка Веремiївки Полтавської губернії). П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1880 р.**
м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ.
Ескіз. Папір; італійський олівець. 49 х 39 см
НХМУ. N Гр-35.

Чумак із містечка Веремiївки.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **Бл. 1878 р.**
м. Петербург.
Папір; олівець.
Мартинович. Спогади О. Сластьона.
Вид-во Рух. - Харків, 1931.
Фоторепродукція. Папір; друк. 11 х 7,5 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Чумак з батогом із містечка Веремiївки. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1878 р.**
м. Санкт-Петербург. Папір; олівець.
Мартинович. Спогади О. Сластьона.
Вид-во Рух. - Харків, 1931.
Фоторепродукція. Папір; друк. 11 х 7,5 см
Зібрання В. В. Неляка.

Мажа (чумацький віз) з містечка Веремiївки Золотоніського повіту. XIX ст.
Полтавський музей. В. Щербаківський. Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво та різьба на дереві. - Л., К., 1913. - Фото 105.
Фоторепродукція. Папір; друк. 4 х 12 см. МКДУ. N ДР-3970.

Чумацький віз. М. С. Самокиш (1860 - 1944).
Папір; акварель, туш, перо. 26,8 х 33 см.
НХМУ. N Гр-513.

Ярмо. XIX ст. с. Процеве Переяславського пов. Полтавської губ.
(Нині с. Прошів Бориспільського р-ну Київської обл.).
Дерево; стругання, різьблення. L - 136 см. H - 16 см.
МУНДМ. N Д-269.

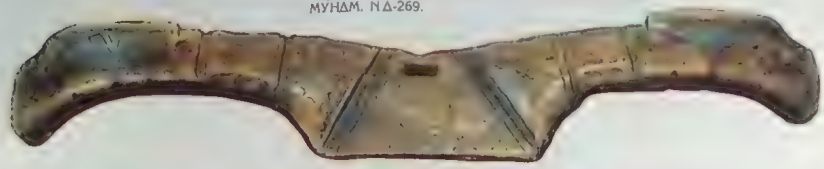

Ярмо. XIX ст. с. Хмельна Черкаського пов. Київської губ.
(Нині с. Хмельна Київської обл.).
Дерево; стругання, різьблення. L - 133 см. H - 18 см
МУНДМ. N Д-550.

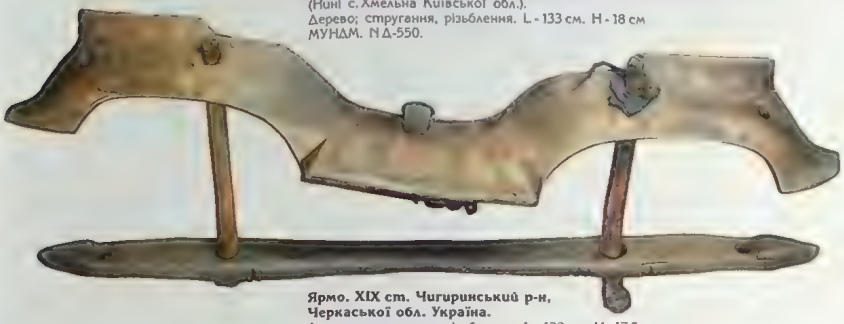

Ярмо. XIX ст. Чигиринський р-н, Черкаської обл. Україна.
Дерево; стругання, різьблення. L - 138 см. H - 17,5 см.
ЧКМ. N In-462.

Притики від ярем. Невідомий майстер XIX ст. Ізюмський пов. Харківської губ.
(Нині Ізюмський р-н Харківської обл.)
Дерево; стругання, різьблення, розпис.
а) H - 110 см. МУНДМ. N Д-599
б) H - 50 см. МУНДМ. N Д-598

Віз чумацький. Невідомий майстер. XIX – початок XX ст. с. Шпенділівка Кагарлицького р-ну Київської обл. Україна.
Надійшов у Білоцерківський краєзнавчий музей наприкінці 1920-х рр. із с. Бердники Фастівського р-ну Київської області.
Дерево, залізо; теслярство, стругання, різьблення, виточування, кування. Довжина воза - 260 см., висота - 160 см., ширина по осях - 200 см
діаметр колес передніх - 80 см., діаметр колес задніх - 95 см
БКМ. N КВ 424-579

в г

Притики від ярем.
Невідомий майстер. XIX ст.
Дерево; стругання, різьблення, розпис
в) Ізюмський пов. Харківської губ.
(Нині Ізюмський р-н Харківської обл.)
Н - 65 см. МУНДМ. N Д-694
г) с. Тіньки Чигиринського пов. Київської губ. (Нині с. Тіньки Чигиринського р-ну Черкаської обл.).
Н - 91 см. МУНДМ. N Д-543.

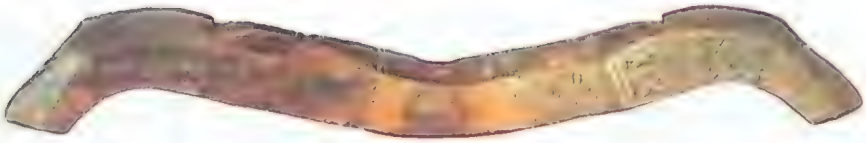

Ярмо. XIX ст. с. Вишенька Остерського пов. Чернігівської губ.
(Нині с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.)
Дерево; стругання, різьблення. L - 135 см. H - 12 см
МУНДМ. N Д-1033

Ярмо. XIX ст. с. Сунка Черкаського пов. Київської губ.
(Нині с. Сунки Смілянського р-ну Черкаської обл.)
Дерево; стругання, різьблення. L - 114 см. H - 14 см
МУНДМ. N Д-548

Ярмо. XIX ст. Черкаська обл. Україна.
Дерево; стругання, різьблення. L - 132 см. H - 16 см
ЧКМ. N In-463

Віз чумацький. Невідомий майстер. XIX ст. Україна.
Переданий Дніпропетровським історичним музеєм у 1946 р. Входив до збірки Д. І. Яворницького.
Дерево, залізо; теслярство, стругання, різьблення, виточування, кування. Загальна довжина воза - 235 см., висота воза - 135 см., довжина від осі до осі - 165 см., довжина короба воза (верх) - 220 см., довжина короба воза (низ) - 200 см., висота короба - 65 см., ширина короба (верх) - 95 см., ширина короба (низ) - 40 см., ширина по задніх осях - 175 см., ширина по передніх осях - 170 см., діаметр колес передніх - 71 см., діаметр колес задніх - 76 см.,
ширина обода колес передніх - 10 см., ширина обода колес задніх - 10,5 см
НМІУ. N Е-1247

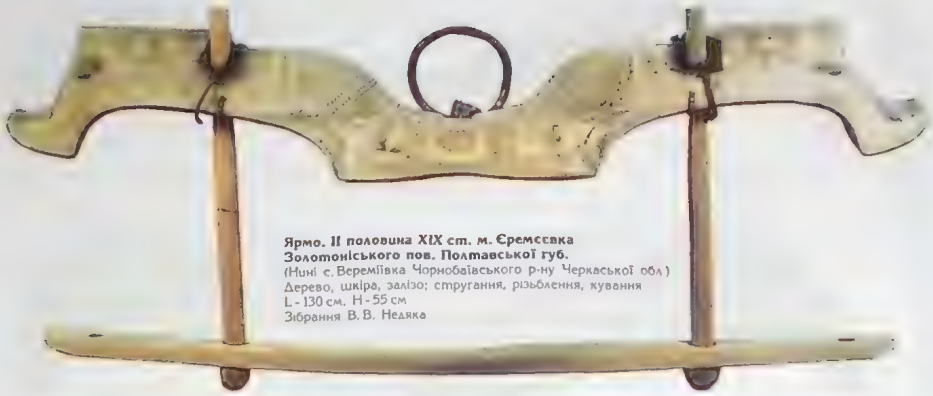

Ярмо. II половина XIX ст. м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ.
(Нині с. Веремівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.)
Дерево, шкіра, залізо; стругання, різьблення, кування
L - 130 см. H - 55 см
Зібрання В. В. Недяка

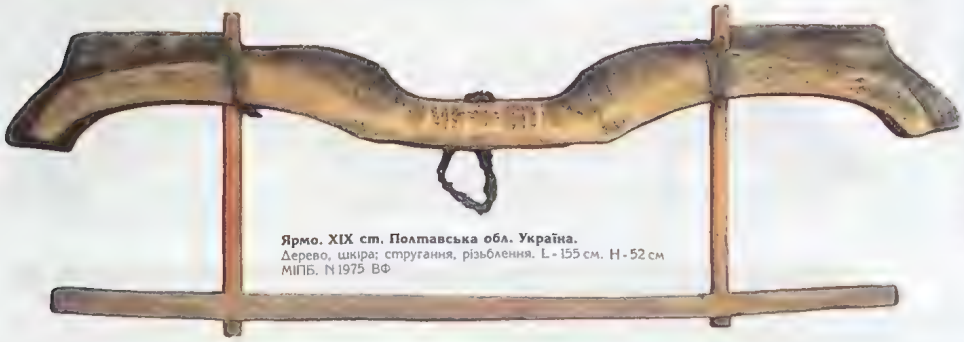

Ярмо. XIX ст. Полтавська обл. Україна.
Дерево, шкіра; стругання, різьблення. L - 155 см. H - 52 см
МІПБ. N 1975 ВФ

Притика від ярма. XIX ст. Дніпропетровська обл. Україна.
Дерево; стругання, різьблення. H - [illegible]
ДІМ. N КП-40646 [illegible]

Віз чумацький. Невідомий майстер. XVIII – початок XIX ст. Дніпропетровська обл. Україна.
Чумацький віз входить до збірки Д. І. Яворницького. Придбаний Яворницьким до 1910 р. у Катеринославській губернії
Дерево, залізо, теслярство, стругання, різьблення, кування. Довжина воза - 225 см., висота воза - 142 см., ширина по осях - 195 см
діаметр колес передніх 72 см., діаметр колес задніх - 75 см.
ДІМ N КП-40646, Е-1073

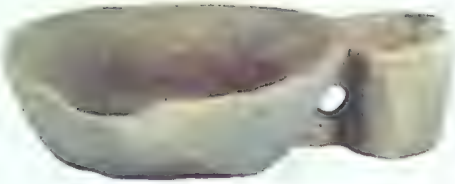

Коряк з товганкою. XIX ст. Черкаська обл. Україна.
Дерево; видовбування, стругання, різьблення
L - 45 см H - 12,5 см
ПКМ. N П 461

Коряк з товганкою. Кінець XIX ст. с. Лютенька Гадяцького р-ну Полтавської обл. Україна.
Дерево; видовбування, стругання, різьблення
L - 54 см. H - 9,5 см
Зібрання В.В. Недяка

Казан. XVIII ст. Україна.
Мідь; лиття, кування.
H - 29 см. D (низ) - 30,5 см. D (верх) - 46 см.
Зібрання В.В. Недяка.

Казанок. XIX ст. Туреччина. Україна.
Мідь, залізо; лиття, кування
H - 17 см. D (низ) - 34 см
D (верх) - 18,5 см
Зібрання В.В. Недяка

Чумацький казан. XVIII ст. Україна.
Належав громаді чумаків із с. Івангорода Ічнянського р-ну Чернігівської обл
Мідь; лиття, кування, сріблення. H - 34 см. D - 47 см
ПКМ. N 11039

Віз чумацький. XIX ст. Згідно переказу змайстрований чумаком М. Склярем із с. Лучка Липоводолинського р-ну Сумської обл. Україна.
Згідно записів інвентарної книги та щоденника музею, віз куплено 13 вересня 1975 р у місті Ромни на сільськогосподарській виставці у діда Скляра (онука Микити Скляра)
Дерево; теслярство, стругання, різьблення. Довжина воза - 252 см., висота воза - 157 см., ширина воза - 203 см., довжина передньої осі - 183 см., довжина задньої осі - 203 см., діаметр колес передніх - 80 см., діаметр колес задніх - 86 см
РКМ. N Дер.-3

Плошка (баклага). XIX ст. Україна.
Дерево; вирізування, виточування, різьблення.
H - 30,5 см. D - 24,5 см.
НІЕЗП(і). N П-X1971.

Плошка (баклага). XIX ст. Полтавська обл. Україна.
Дерево, шкіра; вирізування, виточування, різьблення
H - 25 см. D - 17,5 x 16,5 см
ПОКМ. N ДР-158.

а) Ложка. Майстер В. Денисенко. 1870 р. с. Москаленки Золотоніського пов. Полтавської губ. (Нині Черкаська обл.)
Дерево; вирізування, різьблення. L - 19 см. МУНДМ. N Д-4644
б) Ложка. XIX ст. Уманський пов. Київської губ. (Нині Черкаська обл.). Дерево; вирізування, різьблення. L - 21 см. МУНДМ. N Д-522
в) Ложка. Майстер І. Денисенко. 1920 р. с. Москаленки Золотоніського пов. Полтавської губ. (Нині Черкаська обл.)
Дерево; вирізування, різьблення. L - 26,5 см. МУНДМ. N Д-4646

Коряк. Кінець XIX ст. м. Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ.
(Нині с. Веремівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.)
Дерево; видовбування, стругання, різьблення
L - 43 см. H - 11,5 см
Зібрання В.В. Недяка

Миска. Кінець XIX – початок XX ст. с. Кийлів Переяславського пов. Полтавської губ.
(Нині Київська обл.)
Дерево; вирізування, різьблення. D - 22 см.
МУНДМ. N Д-509

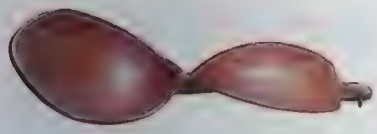

Ложка. Кінець XVIII – початок XIX ст. Київська губ.
(Нині Черкаська обл.)
Дерево; вирізування, різьблення. L - 23 см
НМІУ. N Е-2144

Ложки чумацькі. XIX ст. Чигиринський пов. Київської губ.
(Нині Чигиринський р-н Черкаської обл.)
Дерево; вирізування, різьблення
а) L - 24,5 см. МУНДМ. N Д-361
б) L - 22 см. МУНДМ. N Д-364

Віз чумацький. Невідомий майстер. 1723 р. м. Коломия. Україна.
Походить з Коломиї. Передано з Львівського музею українського мистецтва у 1957 р
Дерево; теслярство, стругання, різьблення. Віз з внутрішнього боку обитий липовою корою. Різьблений геометричним гуцульським орнаментом з зображенням трибанної церкви. Загальна довжина возу - 330 см., ширина возу - 96 см., ширина возу від осі до осі - 147 см., ширина возу в передній частині - 130 см
ЛІМ. N Д-34

Кисет для тютюну. XVIII ст. с. Ляхівці Житомирської обл. Україна.
Шкіра; шиття. L - 13 см. B - 9 см.
ЖОКМ. N КП-19577. I/n-56.

Люлька. XIX ст. с. Мушина Гребля Полтавської обл. Україна.
Дерево, латунь; вирізування, виточування, карбування, різьблення. L - 48 см
ПОКМ. N Др-1287

Люльки. XVII – XVIII ст. Полтавська обл. Україна.
Знайдені на території старих затоплених сіл Веремівка та Жовнин Чорнобаївського р-ну Черкаської обл
Глина; формування, випалювання
а) L - 4,8 см, **б)** L - 5 см, **в)** L - 4,3 см, **г)** L - 4,6 см, **д)** L - 4,8 см
Зібрання В.В. Неляка

Віз чумацький із м. Нікополя. XIX ст. Дніпропетровська обл. Україна. НДКМ N КН-19062 ІП-1352

Віз чумацький (мажа). Невідомий майстер. XIX ст. м. Нікополь Дніпропетровської обл. Україна.
Надійшов до музею в 30-х рр. XX ст. Належав чумаку із с. Лапинка (південна частина м. Нікополя) Горбаню Петру Максимовичу.
Дерево, залізо; теслярство, стругання, різьблення, виточування, кування. Довжина воза з дишлом - 500 см., довжина воза без дишла - 235 см., висота воза - 160 см., ширина передньої осі - 195 см., ширина задньої осі - 205 см., діаметр колес: передніх і задніх - 85 см., ширина обода колеса - 11 - 12 см., віддстань між осями - 155 см.
НДКМ N КН-19062 ІП-1352

Повернення чумака. Г. П. Світлицький (1872 - 1948). **1923 р.**
Полотно; олія. 56 х 76 см
ВОХМ. N Ж-243.

Чумацька паровиця. Копія чумацького воза XIX ст. із м. Ромни Сумської обл. Майстер В. Г. Пелікас. Початок 1960-х рр
В експозиції музею до Другої Світової війни знаходився чумацький віз реконструкції за Д. Щербаківським із містечка Верем[illegible]
Полтавської губ. (нині Чорнобаївський р[illegible]
Довжина воза (верх) - 250 см, довжина воза (низ) - 235 см, висота воза - 90 см, шир[illegible]
задніх - 80 см., ширина обода переднього колеса - 8 см, ширина обода заднього колеса - 9 см.
ПОКМ. N АР 519

Чумацька хата XIX ст. с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл. Фото: В.В. Неляка. 2001 р.

[illegible] на стіні установлена [illegible]

Степан Прохорович Фесенко з дружиною та дочкою – один з останніх чумаків м. Веремівки Золотоніського пов. Полтавської губ. (Нині с. Веремівка Черкаської обл.) Світлина початку 1900-х рр. Оригінал. Папір; друк. 11,7 х 6,1 см. Зібрання В.В. Неляка.

Воли сіро-української породи на водопої. с. Веремівка Градизького р-ну Полтавської обл. (Село до переселення, нині Черкаська обл.) Світлина початку 1950-х рр. Оригінал. Папір; друк. 8 х 11,5 см. Зібрання В.В. Неляка.

Волятник Юхим Базик з паровицею волів сіро-української породи – "Орликом" і "Розбоєм". с. Жовнине Градизького р-ну Полтавської обл. (Село до переселення, нині Черкаська обл.). Світлина 1951 р. Оригінал. Папір; друк. 12 х 17 см. Зібрання В.В. Неляка

"Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь."

Тарас Шевченко. "І мертвим, і живим..."

РОЗДІЛ VIII

ОСВІТА І КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ У XVI – XVIII СТОЛІТТІ

57. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РУХ.
58. МЕЦЕНАТСТВО ГЕТЬМАНІВ ТА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ.
59. ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ.
60. ЩЕДРІ КОЗАЦЬКІ ВКЛАДИ ДО ХРАМІВ.
61. РОЗКВІТ УКРАЇНСЬКОГО ЗОЛОТАРСТВА В КОЗАЦЬКУ ДОБУ.
62. ШЕДЕВРИ РУКОПИСНОЇ КНИГИ І МИСТЕЦТВО СТАРОДРУКІВ.
63. КОЗАКИ І КНИГА.
64. УКРАЇНСЬКА ГРАВЮРА.
65. ІКОНОПИС ДОБИ "КОЗАЦЬКОГО БАРОКО".
66. КОЗАК МАМАЙ – ДУХОВНИЙ СИМВОЛ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.
67. РОЛЬ КОЗАЦТВА У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ПОРТРЕТНОГО ЖИВОПИСУ.
68. МИСТЕЦТВО МОНАСТИРСЬКОГО ШИТВА.
69. КОБЗАРІ І ЛІРНИКИ – ПОВОДИРІ КОЗАЦЬКИХ ДУШ.

HIC OMNIS STAT GLORIA FERRO

Зоя Хижняк
кандидат історичних наук
професор

"По всій Козацькій Землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тиняися неуками по вулицях."

В. Січинський, "Чужинці про Україну"

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РУХ

Культурно-національне Відродження в Україні кінця XVI – XVII ст., розгортання національно-визвольної боротьби, становлення державності мали величезний вплив на духовне життя українського народу. Виникає широка мережа шкіл різного рівня, засновуються друкарні й папірні, формуються книгозбірні, розквітають філософія, література, мовознавство, мистецтво.

Початок українського Відродження припав на ті часи, коли на землях України запанувала Річ Посполита. Переважна частина української верхівки покатоличувалася й спольщувалася. В католицьких школах й колегіумах українські юнаки, як писав сучасник, "з науками й віри набували" і вже байдужою їм ставала Вітчизна.

Серед українців, які не втратили національного почуття, назріває протест, пробуджуються й міцніють патріотичні настрої. З усіх усюд люди йдуть на Січ, де формується козацтво як військо і політична сила, що несла ідеали волі, мужності, гречності й захисту віри, свободи, незалежності. Все це справляло великий вплив на пробудження національної свідомості, кликало до опору й до дій. Культурно-національне відродження сповнюється глибоким патріотичним змістом.

У 80-х роках XVI ст. письменники-полемісти пишуть твори, спрямовані на захист української православної церкви, мови, громадянства. Водночас вони зверталися до свого народу, стверджували в ньому переконання, що мова й традиції українців давні, православна віра й церква правдива й українцям є чим пишатися.

Щоб прилучити найширші кола співвітчизників до історичних знань, мати вплив на формування національної свідомості, письменники й митці вдаються до друкованого слова. Засновують папірні й друкарні: на Волині й Галичині, на Київщині (Радомишль), згодом на Чернігівщині; закладають друкарні у Львові, Острозі, Стрятині, Крилосі, Угорцях, Уневі, Заблудові, Перемишлі, Дермані, Константинові, Почаєві, Луцьку, Кременці, Житомирі, Фастові, Бердичеві, Києві, Чернігові, навколо них гуртувалися письменники, перекладачі, друкарі, художники, гравери. Українські видання: полемічні твори, релігійні й богословські трактати, підручники, мистецькі оздоблені розкішною графікою, поширювалися в Україні, також – в Московщині, Молдові, Румунії, Угорщині, Сербії, Болгарії, Хорватії. Острозька Біблія (1581 р.), "Православне сповідання віри" (1640 р.), "Требник" Петра Могили (1646 р.), "Києво-Печерський патерик", "Четьї Мінеї" (1689 –1705 рр.) Димитрія Ростовського (Данила Туптала) поповнили українську й світову книжкову скарбницю. Вільне слово в Україні високо цінувалося й охоронялося, про що зокрема свідчать статті Гадяцького трактату (1658 р.), підписаного гетьманом Іваном Виговським з Польщею. В них зазначалося, що в Україні "колегії, школи та друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно засновувати, вільно науками займатися і друкувати різні книжки"[1]. Пройде час і подальша доля українського вільного слова вирішуватиметься московським урядом й синодом, що врешті призведе до знищення української книги.

Тим часом в Україні розгортається широка мережа шкіл. Грунтом для їхнього виникнення став досвід, набутий ще в часи Київської Русі, не втрачений за складних історичних обставин XIII – XVI ст. За тієї доби школи існували на Волині, в Києві, Львові, у Красноставі, Стрию, Рівному, Крем'янці, Дермані, на Закарпатті – в Ужгороді, селах Пороч і Копання, майже при всіх великих монастирях, найперше – Михайлівському Золотоверхому, Уневському, Холмському, Зимненському. Виникає чимало протестантських, католицьких і греко-католицьких шкіл – у Львові, Кам'янці-Подільському, Снятині, Язловці, Кутах, Золочеві, Межиричах, Любартові, Шаргороді, Володимирі, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Вінниці, Барі, Умані, Фастові, Києві.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні, як писав дослідник Амбруаз Жобер, існували також школи вищого типу – колегії[2]. Засновані вони були переважно домініканцями, єзуїтами й представниками інших неправославних конфесій. Безумовно, ці школи мали вплив на розвиток в Україні освіти, поширення знань, але через конфесійно-культурну відмінність, відчуженість від духовних інтересів українців, відторгнення учнів від вітчизняних основ, покатоличення – не могли бути підтримані українськими громадянами. Так перед ними постає завдання організації таких українських шкіл, які б не поступалися рівнем освіти західноєвропейським, були здатними прилучити своїх вихованців до світових здобутків науки й культури і водночас залишатися глибоко національними, здатними зберегти ідентичність українців.

На шляху до здійснення цієї мети вагому роль відіграв культурно-науковий осередок і його школа, або академія, засновані 1576 року князем Василем Костянтином Острозьким. Вони помітно вплинули на розвиток українського освітнього і культурного життя.

До справи відродження освіти залучаються широкі кола громадян. Вони об'єднуються в братства з метою захисту інтересів православної церкви, поширення освіти, підтримки письменників, учителів, видання книг, підручників, організації шкіл. Перша братська школа виникла 1586 року у Львові. На початку XVII ст. їх було вже близько 30. Окрім Львова, вони діяли в Самборі, Городку, Перемишлі, Луцьку, Стрию, Немирові, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Києві та інших містах і подекуди в селах[3]. Засновували їх, як писали київські братчики, "щоб молодь не пила з чужих криниць, а черпала знання з рідних джерел". Одночасно братства намагалися наблизити українську освіту до європейської. Слов'яно-грецькі школи поступово перетворюються на слов'яно-греко-латинські. Уже в зміні їх назви відображені зрушення, що відбувалися в українській освіті: поступове прилучення молоді до двох культур, що історично склалися, – східної, слов'яно-візантійської, й західної, латинської, тобто загальноєвропейської. Такі вимоги поставили суспільно-політичні зрушення, культурно-національне відродження, назрівання визвольної війни.

Італійський вчений Санте Грачотті ці зрушення в українській освіті назвав кроком "великої ваги", здійсненим найбільш виразно й послідовно Києво-Могилянською академією, й зазначив, що він мав доленосне значення і для "Академії, і для всієї Європи"[4]. Час підтвердив: шлях, на який стала українська освіта, був історично виправданий. Це яскраво засвідчила Києво-Могилянська академія (1615 – 1817 рр.). Сто-

[1] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 3. – S. 69.
[2] Jobert A. Od Lutera do Mohily // Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648. – Warszawa, 1994 – S. 17.
[3] Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVII ст. – К., 1966 – С. 148.
[4] Грачотті С. Спадок Ренесансу в українському барокко // Українське барокко. Матеріали I Конгресу Міжнародної асоціяції україністів. – К., 1994 – С. 8-11.

яги на ґрунті національних культурних надбань, провідна і тривалий час єдина вища школа України й усієї православної Європи здобула славу європейського вищого навчального закладу, визначного центру освіти, науки та мистецтва.

Національний характер братських шкіл (в тому числі Київської братської школи, колегії й академії) стверджувався їх всестановістю і тією увагою, яка приділялася рідній українській мові. Як відомо, європейське Відродження й Реформаційні ідеї сприяли становленню національних літературних мов. Розпочиналося все з перекладів Святого письма, започаткованих ще Мартіном Лютером. В Україні також з'являються такі переклади тогочасною українською книжною мовою. У 1556 – 1561 рр. "Михайло Василевич, син протопопа синицького, накладом княгині Заславської..." (Насті Гольшанської-Заславської) зробив переклад українською мовою й видав славнозвісне Пересопницьке Євангеліє. 1581 р. переклад "простою мовою" Нового Заповіту зробив Валентин Негалевський із села Хорошева на Волині. 1637р. видає українською мовою Учительне Євангеліє Петро Могила.

У братських школах, як і в академії, належна увага приділялася церковнослов'янській мові (з нею пов'язаний попередній пласт книжкової теологічної й світської спадщини). Але українська книжна мова поступово витісняє церковнослов'янську. Її насичують літературними, науковими, історичними, філософськими, богословськими термінами. Українські вчені не створюють якоїсь нової літературної мови. Щедро черпаючи з прадавніх народних джерел, вони обмежують вживання церковнослов'янізмів, латинізмів, полонізмів.

Українська книжна (літературна) мова утверджується насамперед як мова викладання, у творчості письменників. Вже на початку XVII ст. нею пишуть твори Касіян Сакович, Теодосій Софонович, Софроній Почаський, Інокентій Гізель, на початку і в середині XVIII ст. – Теофан Прокопович, Климентій Зиновіїв, Іван Величковський, Митрофан Довгалевський, Семен Дівович, Георгій Кониський, і, врешті, вона блискуче утверджується у творах Івана Котляревського й Тараса Шевченка. Літературна школа академії живилася народною творчістю, її громадсько-політичними мотивами. Сповнена народних дум, його стражданнями, сподіваннями, героїкою, шкільна, зокрема академічна, поезія поверталася в народ і, як зазначав дослідник Павло Житецький, справляла неабиякий вплив на "широкі кола людей..., на співців, боянів народу, козацтво"[5]. Чимало творів вихованців академії стали народними (дума "Всі покою щиро прагнуть", пісня "Ой горе тій чайці", творцем яких вважається гетьман Іван Мазепа, "Дума козацька про Берестейську битву" та ін.). Так із сфери книжності українська літературна мова переходить у повсякденне життя.

Всупереч імперській політиці царської влади, спрямованій на русифікацію, українська мова закріплюється в державних установах Гетьманщини – Генеральній військовій канцелярії, Генеральному військовому суді, полкових і сотенних канцеляріях, магістратах. Нею послуговувалися в численних інтелектуальних осередках, заснованих переважно вихованцями академії по всій Україні. Вона розробляється теоретично в граматиках й лексиконах (найвідоміші з них – "Грамматіка словенська" 1596 р. Лаврентія Зизанія, "Грамматіка славенскія" 1619 р. Мелетія Смотрицького, "Лексикон славенороссскій і імен толкованіе" 1627 р., Памва Беринди, українська граматика засновника нової української граматичної традиції Олексія Павловського)[6].

Праці українського мовознавства помітно вплинули на формування не лише української, але й світової філологічної науки XVII – XVIII ст. Творчість Єпіфанія Славинецького, Симеона Полоцького, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича в Росії, Георгія Кониського та його соратників у Білорусії, Стефана Почаського й Паїсія Величковського в Молдові, Михайла Козачинського та його соратників в Сербії зробила неоціненний внесок в українську та світову культуру, вплинула на формування національних мов й національної свідомості слов'янських народів.

У справі виховання молоді, пробудження національної свідомості, плекання гідності громадян, їхньої волі до свободи й незалежності особливого значення надавалося вивченню й поширенню культурної спадщини України. Відроджується інтерес до старих літописів, літератури, відновлюється національна обрядовість церкви, реставруються занедбані храми. Починаючи від Петра Могили, підноситься слава Десятинної церкви, відновлюється свята Софія, відбудовуються церкви Спаса на Берестові, Трьохвятительська, Михайлівська Видубицького монастиря в Києві, церкви у Луцьку, Кіп'яничах та інших містах і селах України.

У нових літературно-публіцистичних й історичних працях "Палінодії" Захарії Копистенського (1622 р.), "Протестації" Йова Борецького та Ієзекіїля Курцевича (1621 р.), історико-біографічних й панегіричних творах Петру Сагайдачному, Петру Могилі, Богданові Хмельницькому наводяться історичні події, героїчні походи, звитяжні подвиги на захист Вітчизни. А ще створюються нові літописи й хроніки. "...Кожній людині потрібно про свою Вітчизну знати..., бо незнаючих свого роду люди за дурнів почитають", – писав у передньому слові до своєї "Хроніки" (1672 р.) архімандрит Михайлівського Золотоверхого монастиря, колишній ректор Києво-Могилянської академії Теодосій Софонович. Найвідомішими поряд із Густинським літописом (бл. 1623 – 1627 рр.) і "Хронікою" Софоновича є так звані козацькі літописи Романа Романовського (Самовидця), Самійла Величка та Григорія Граб'янки. Величезний історичний матеріал, широка ерудиція авторів, патріотична спрямованість, використані праці світового значення й вітчизняні документи – універсали, привілеї, дипломатичні, військові, господарчі справи, оцінка авторами історичних постатей і явищ дають підстави віднести козацькі літописи до історичної науки.

Справа літописців була продовжена Петром Симоновським, Стефаном Лукомським, Григорієм Полетикою, Василем Рубаном. Вони видавали старовинні літописи й власні історичні праці, прославляючи "козацький народ", його гетьманів, права і вольності, що виборювалися для України.

Праці києвомогилянців Йосифа Кононовича-Горбацького, Йоасафа Кроковського, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича з філософії, поетики, риторики, діалектики, математики, методології історичної науки стали неоціненним внеском у розвиток української науки й філософії. Створюються також світового значення богословські праці від "Православного сповідання віри" Петра Могили та Ісайї Трофимовича-Козловського (1640 р.) й трактату "De processione Spiritus Sancti" Адама Зерникава (1682 р.) до богословських праць Теофана Прокоповича, Івана Максимовича, Стефана Яворського, агіографічного твору Димитрія Ростовського (Туптала) "Четьї Мінеї" (1689 – 1705 рр.) тощо.

Український Ренесанс – розбудова шкіл, розвиток національної освіти й національної мови, історії, філософії, православного богослов'я йде поряд із засвоєнням надбань європейської науки й культури. Цей процес розпочався ще в часи прийняття християнства, хоча в умовах панування церковнослов'янської мови основні здобутки світової літератури, філософії, історії, теології не були в Україні перекладені. У XVII – XVIII ст. в університетах Польщі, Італії, Австрії, Франції, Німеччини українці здобули вищі

[5] *Житецький П. І. Про українські народні думи. – К., 1919. – С. 4.*
[6] *Німчук В. В. Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики XVII – XIX ст. // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988. – С. 69.*

звання поповнювали свої бібліотеки творами зарубіжних авторів, запрошували чужоземців учителями й перекладачами. Поступово в школах, де це було можливо, а найперше в Києво-Могилянській академії, у колегіумах і семінаріях запроваджується вивчення грецької, староєврейської та латинської мов. Це давало змогу провідникам української освіти й культури, як і широким колам освічених громадян, пізнавати античну, середньовічну й новітню літературу, поезію, долучатися до вивчення світової філософії, історії, природничих знань, богослов'я, християнських джерел.

Твори викладачів і студентів академії, підручники з поетики, риторики, філософії, численні панегірики, вірші, епіграми свідчать про утвердження в українській культурі європейських літературних жанрів, про обізнаність з усіма галузями культури. Гомер, Горацій, Арістотель, Вергілій, Цицерон, Сенека, інші античні вчені, історики, поети, оратори, правники й філософи, мислителі часів Гуманізму та європейського Відродження, французькі енциклопедисти стають надбанням й української культури. У XVIII ст. в навчальних закладах України впроваджуються німецька й французька мови, поновлюється польська. Сучасна наука й культура, природничі, медичні знання поповнюють інтелектуальний багаж української молоді. Разом із знаннями в Україну приходять ідеї Просвітництва, носіями яких стають вчені Києво-Могилянської академії.

Звернення до світових культурних надбань зумовлювалося новими завданнями, що постали перед суспільством у часи розгортання національно-визвольної боротьби, становлення молодої держави, необхідністю її презентації в європейському світі.

Осягаючи світову літературу, філософію й правову думку, осмислюючи досягнення європейської культурної спадщини на ґрунті національних традицій, власного життя й ментальності, шукали українці шляхи розв'язання тогочасних суспільно-політичних проблем. Знання, набуті в академії, слугували підвалинами державно-політичної діяльності соратників Богдана Хмельницького: дипломатів Силуяна Мужиловського, Івана Кравченка, Федора Вишняка, Івана Чорноти, мазепинців Івана Максимовича, Григорія Герцика, Пилипа Орлика, церковних діячів Сильвестра Косова, Інокентія Гізеля, Діонісія Балабана, Мелетія Дзика, Йосифа Нелюбовича-Тукальского. На них виховувались майбутні гетьмани України Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, кошовий Кость Гордієнко – всі ті, хто виступив за визволення України з-під іноземного панування. Державно-політичне мислення багатьох провідників нації засвідчене в міждержавних угодах з Росією, Польщею, Туреччиною, Швецією, у "Маніфесті Війська Запорозького до європейських держав", складеному Іваном Виговським з козацькою старшиною, у статтях Гадяцької угоди, підписаної Виговським, у "Виводі прав України" й "Конституції" Пилипа Орлика, у яскравому спалахові до волі й незалежності – повстанні гетьмана Івана Мазепи, підтриманого кошовим Запорозької Січі Костем Гордієнком із військом.

Українська суспільно-політична думка знайшла відображення і в низці документів та публіцистичних праць початку другої половини XVIII ст. Особливо активізувалася вона після поразки повстання Івана Мазепи, коли відбувалося нищення українських державних установ, козацько-адміністративного устрою, Запорозької Січі. Сподівання на незалежність здавалися примарними, в суспільно-політичному русі визрівають автономістичні настрої. Нові ідеї знайшли відображення у кодексі "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1728 – 1743 рр.), у наказах депутатам до Комісії зі складання проекту Нового зводу законів Російської імперії (1767 р.), мета якого була підкорити єдиному імперському законодавству всі території імперії. На думку історика М. Василенка, більшість наказів депутатів була спрямована на "збереження найбільш повного відокремлення Малої Росії від Росії"[7]. Давнім привілеям України, її законному праву осібно вирішувати своє місце в складі Російської імперії присвячені праці Григорія Полетики "Исторические известия, на каком основании Малая Россия была под республикою польскою и по каких договорах поддалась российским государям... и каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть Российскому государству, не нарушая ее прав и вольностей" та "Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России". Тогочасна суспільно-політична думка в Україні, стимулювала піднесення духовної культури, сприяла збереженню ідентичності українців, не давала загаснути національній свідомості.

Духовне життя, викликане розгортанням боротьби за волю й незалежність, відродження української державності, політичні та соціальні зміни – все це відбилося в образотворчому мистецтві. Починаючи з середини XVII ст., формується й утверджується стиль козацького бароко в живописі, музиці, прикладному мистецтві, архітектурі. Величні храми, палацові будівлі випромінювали впевненість, спокій, красу, несучи в собі давні українські мистецькі традиції і подих сучасності.

Гетьмани, козацька старшина, церковні ієрархи вкладали власні кошти в будівництво і оздоблення храмів, магістратів, полкових канцелярій. Козаки, міщани, селяни громадами зводили церковні й громадські будівлі. Благодійницьку традицію серед гетьманів започаткував ще Петро Конашевич-Сагайдачний, спорудивши на території Київської братської школи першу Богоявленську церкву (1620 р.). Гетьман Іван Самойлович зводить собор Мгарського Лубенського монастиря. В часи гетьмування Івана Мазепи, глибокого знавця й шанувальника вітчизняної та європейської культури і мистецтва, особливого розквіту набуває українська національна архітектура. Його коштом і під його наглядом у Києві зводяться собори Миколаївський на Печерську (1690 – 1698 рр.) та Богоявленський Братський на Подолі, в подвір'ї Києво-Могилянської академії (1690 – 1693 рр.). Гетьман надав кошти також на реставрацію Софійського та Золотоверхого Михайлівського соборів, головного Успенського собору Києво-Печерської лаври, церкви Всіх Святих. Разом з єпископом Захарією Корниловичем будує кафедральний Вознесенський собор у Переяславі, асигнує кошти на будівництво січової церкви Пресвятої Богородиці. Пам'ятками цивільного будівництва й архітектури XVIII ст. стали зведений гетьманом навчальний корпус Києво-Могилянської академії – Мазепин (1704 р.), споруда Києво-Печерської друкарні, митрополичий будинок біля Софійського собору, дім Лизогуба (полкова канцелярія) у Чернігові.

Відомими меценатами були козацькі старшини: полковник П. Герцик – Хрестовоздвиженська церква Києво-Печерської лаври; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський – церкви Єлецького монастиря в Чернігові та інші.

В Україні будують маєтки та храми українці, які працювали в Росії, були відомими державними й церковними діячами: князь Олександр Безбородько – Ніжинський ліцей (нині педінститут імені М. В. Гоголя); митрополит Муромський та Рязанський Стефан Яворський – Преображенський собор у Ніжині; міністр народної освіти Росії Петро Завадовський – маєток у с. Олялигі на Чернігівщині (не зберігся); міністр юстиції Росії Дмитро Трощинський – маєток у с. Кибинці на Полтавщині (не зберігся).

В Україні з'являються будівничі та архітектори, які принесли їй світову славу. Найвідоміші з них – київський архітектор Іван Григорович-Барський та київський будівничий Степан Ковнір, головний архітектор Києва Андрій Меленський.

У XVII – XVIII ст. в Україні започатковуються малярські й рисувальні школи в Києво-Могилянській академії,

[7] Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина, 1894. – № 11. – С. 245

Києво-Печерській лаврі, у містах Чернігові, Львові, Полтаві. Художні майстри працювали у різних стилях – від бароко до класицизму. У цей час формується й українська граверська школа, розширюються її жанри, тематика. Храми прикрашалися іконостасами, монументальним живописом релігійного змісту й портретами (фресковий портрет Петра Могили в церкві Спаса на Берестові (1644 р.), груповий портрет архімандритів Києво-Печерської лаври Йоасафа Кроковського, Мелетія Вуяхевича, Варлаама Ясинського, Інокентія Гізеля, Йосифа Тризни, Петра Могили, портрети світських діячів – гетьмана Данила Апостола у церкві Преображення Господня у с. Сорочинці на Полтавщині (1732 р.), кошового Петра Калнишевського у січовій церкві на Запорожжі – (середина XVIII ст.) та ін.

Імена деяких уславлених митців тієї доби дійшли до наших часів. Це художники й гравери Іларіон Мигура, Михайло Карновський, Іван Щирський, брати Олександр та Леонтій Тарасевичі, Григорій Левицький, Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський, Антін Лосенко. Дослідник українського мистецтва Платон Білецький вважав, що українська художня школа, зокрема київська, справляла вплив на весь православний світ – від Москви до балканських країн.

Особливого розквіту досягає музичне мистецтво. Музиці й співу, хоровому й вокальному, починали навчати дітей вже у приходських школах. Професійно була поставлена ця справа в колегіумах, семінаріях, Києво-Могилянській академії. Прославився, як музична школа, знаменитий канцелярський курінь, що був у Батурині, потім – у Глухові. Тут цілеспрямовано готували молодь на спеціальні державні, адміністративні посади. Але навчання музиці не обмежувалося навчальними закладами. В містах – Києві, Полтаві, Лубнах, Прилуках, Чернігові, Ніжині й ін. Існували спеціальні музичні цехи, які готували півчих, музикантів, регентів. Ними опікувалися магістрати, гетьманські канцелярії й, нерідко, самі гетьмани, зокрема Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Данило Апостол, Кирило Розумовський. У XVII – XVIII ст. формується українська вокальна, хорова й композиторська школа.

Гімнографічний жанр у переробці українських (зокрема київських) композиторів дістає назву "київського наспіву", утверджується партесне (від "музична партія"), концертне багатоголосся, з'являються музичні посібники – "Ірмолої" ("Ірмологіони") й музичні граматики ("Граматика мусікійська" Миколи Дилецького (1677 р.). Пишуться авторські канти, романси й пісні, багатоголосні концерти. Створюється спеціальна музика для супроводу театральних вистав, для хорів й музичних капел, що були в багатьох маєтках козацької старшини – в Апостолів, Гамалиїв, Лизогубів, Марковичів, Корсаків, Полуботків, Розумовських й ін.

Світової слави зажили українські композитори й виконавці. Серед них: оперний соліст й диригент, згодом директор придворної капели в Петербурзі Марко Полторацький, співаки Петро Бережанський, Григорій Білгородський, Тимофій Білградський – співак, бандурист, лютняр, композитор та його донька й учениця оперна й камерна співачка Єлизавета Білградська. Скрипаль і гітарист Гаврило Рачинський – його пісні "Віють вітри, віють буйні", "Среди долины равные" й інші із захопленням вітали в Києві, Москві, Петербурзі, Курську, Твері. Одним з найкращих голосів Європи вважався оперний співак Микола Корбачевський (Іванов), який гастролював і подовгу жив в Італії, Франції, Англії, Австрії. Світової слави сягнули неперевершені Артемій Ведель і Максим Березовський.

Українська професійна музика була глибоко національною, але їй не було чужим музичне мистецтво Візантії, Болгарії, Німеччини, Італії, особливо творчість таких композиторів, як Й.-С. Бах, К.-В. Глюк, Г.-К. Вангейзер, Г.-Ф. Гендель, Джакомо Палестріні. Як вважають музикознавці, українська, особливо "київська школа музики була етапним історичним явищем вітчизняної культури"[8].

Таким чином, українське Відродження, що розпочалося наприкінці XVI ст., дало вагомі результати. Освіченість стала складовою ментальності українців. Павло Алепський, побувавши в Україні 1654 – 1657 рр., з піднесенням писав у своїх нотатках: "Починаючи з цього міста (Ташкова у Придністров'ї. – Авт.) і по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що дуже нас дивувала: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок та доток уміють читати й знають порядок церковних служб і церковні співи". І далі: "У землі козаків... дітей більше, ніж трави, і всі уміють читати, навіть сироти". Відвідавши київські монастирі, Алепський зазначав, що ченці уміють "не лише читати, але й обізнані з філософією, логікою й пишуть твори", як наприклад, черниці дівочого Вознесенського монастиря, де ігуменами в XVII ст. були такі відомі українські громадські діячки як княгиня Доротея Курцевичева й мати гетьмана Мазепи Магделена Мазепина (Мокієвська) та ін.

Школи в Україні існували в містах, містечках, селах, при великих монастирях і церквах. Петро Могила запровадив школи вищого типу – колегії в Києві (1632 р.), Кременці (1636 р.), Вінниці (1638 р.), Гощі (1639 р.) й за межами України – школи та друкарні в Яссах (Молдова), Кимполунзі Довгому Полі, Волощина (1640 р.), Більському й Тирговіште (1646 р.) Вихованці академії відкрили колегії в Чернігові (1700 р.), Харкові (1726 р.), Переяславі (1738 р.), Слов'янську семінарію у Полтаві (1778 р.), згодом – у Новомиргороді й Катеринославі (1786 р.). Працювали вихованці академії та інших навчальних закладів також у Київській і Новгород-Сіверській гімназіях, Ніжинському ліцеї, Волинській, Кременецькій і Луцькій семінаріях, очолювали січові школи. Українська молодь з Галичини й Буковини для отримання вищої освіти йшла до Київської академії або до духовних семінарій, відкритих для українців у Відні (1774 р.) й Львові (1783 р.), згодом – до Львівського університету (1784 – 1805 рр.).

Українські юнаки навчалися також у численних полкових загальноосвітніх та музичних школах Гетьманщини. За переписом 1732 р., у чотирьох з п'яти Слобідських полках налічувалося 125 шкіл: у Харківському – 20, в Охтирському – 25, в Ізюмському – 33, у Сумському – 47. У деяких полкових і сотенних містах їх було по декілька: у Харкові й Охтирці – по 4, в Ізюмі та Сумах – 5 шкіл; мешканці села Межиріччі утримували на церковних дворах 7 шкільних хат[9]. За даними перепису 1740–1748 рр., у Ніжинському полку на 202 поселення припадало 217 шкіл, у Лубенському на 247 поселень – 172; у Чернігівському на 229 поселень – 119; у Полтавському на 61 поселення – 98; у Прилуцькому на 102 поселення – 69; у Миргородському на 84 поселення – 37[10]. Майже всі ці школи були згодом зруйновані під натиском колоніальної русифікаторської політики.

Просвітницькими осередками в Україні були приватні зібрання портретів, художніх виробів старовинної зброї, одягу, посуду, музичних інструментів, рукописів, книг. Вагомий вплив на їх формування мали бібліотеки навчальних закладів й друкарень Острога, Львова, Луцька, Кременця, Переяслава, Чернігова, Харкова, Ніжина, Полтави, звичайно ж Києва, зокрема Києво-Могилянської академії. Бібліотека Академії, що почала формуватися ще за часів її першого ректора Йова Борецького та покровителя св. Петра Могили, на середину XVIII ст. нараховувала 12 тис. книг

[8] Цалай-Якименко О. С. Київська школа музики в її міжслов'янських та загальноевропейських зв'язках XVII ст. // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988. – С. 150.
[9] Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 192–193.
[10] Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 62–63.

авторів різних часів, країн, видавців. В її складі були книги римських і грецьких класиків, середньовічної патристики, письменників доби Відродження й сучасності: Святе письмо, теологічні твори, книги з історії, географії, філософії, юриспруденції, медицини, математики, астрономії, художні твори, посібники з різних галузей знань, словники тощо. Особливий фонд складали рукописи: конспекти лекцій викладачів й студентів, хроніки, хронографи, літописи, щоденники, також – актові документи – привілеї, універсали, грамоти, дарчі, купчі, поточна документація.

Тут не лише черпали знання професори й студенти. Бібліотека академії була відкрита для всіх бажаючих. Тут зароджувалась любов до книги, до слова.

Покидаючи стіни академії, її вихованці вже не розлучалися з книгою. Як вчителі, священики, перекладачі, регенти, військові канцеляристи, сотники, полковники, церковні служителі – вони любовно укладали власні книгозбірні. Так, у маєтку генерального судді Григорія Милорадовича нараховувалося 16 тис. книг, у бунчукового товариша Стародубського полку Стефана Лукашевича – 12 тис., у полковника Василя Кочубея в с. Жуки на Полтавщині – 5 тис., у маєтку канцлера Дмитра Трощанського, нащадка козацького роду Трощин, родича гетьмана Івана Мазепи, у с. Кубинцях на Миргородщині – 4 тис. книг. У самого гетьмана в Батурині була неперевершена бібліотека, про яку його генеральний писар Пилип Орлик писав: "...Дорогоцінні оправи з гетьманськими гербами, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані старовинні літописи..." серед яких – і безцінне Пересопницьке євангеліє. Для порівняння: бібліотека одного з найбільших книголюбів Росії Дмитра Голіцина складалися з 34000 томів, російського вченого Михайла Ломоносова – з 670 томів. Для заможних українців мати бібліотеки з кількох сотень книг було за звичай. Завдяки поклонінню українців книзі було збережено для нащадків такі безцінні твори як "Слово о полку Ігоревім", козацькі літописи тощо. Книгозбірні й бібліотеки – важливий показник освіченості й культури нації, в нашому випадку – українців XVII – XVIII ст.

Відкритість, високий рівень навчання й вірність православним традиціям завоювали академії славу міжнародного навчального закладу, вищої школи православного світу. Починаючи з 30-х років XVII ст., в академії навчалася молодь з Білорусії, Московії, Греції, Сербії, Чорногорії, Боснії, Болгарії, Молдови, Волощини. Зі свого боку Києво-могилянська академія відряджала своїх посланців до цих країн. Там вони викладали у загальноосвітніх і малярських школах, займалися перекладацькою й видавничою справою, театральним мистецтвом.

Найширший культурний потік з України йшов до Московського царства (згодом – Російської імперії). Скарбниця освічених мужів Росії зростала за рахунок українців. Першу слов'яно-латинську школу в Москві відкрив 1649 р. Єпіфаній Славинецький, першу вищу школу (Московську слов'яно-греко-латинську академію) 1701 р. – Стефан Яворський. Могилянці заснували також школи майже в усіх містах Росії: Москві, Петербурзі, Смоленську, Ростові Великому, Тобольську, Іркутську, Холмогорках, Костромі, Казані, Рязані, Вологді, В'ятці, Пскові. Саме вони були там ректорами й учителями. У Московській слов'яно-греко-латинській академії з 1701 до 1762 року працювало 95 вчених з Київської академії, в тому числі 18 ректорів (з 23), 23 префекти (з 25). Українські вчені в Росії укладали підручники, започаткували силабічну поезію, театр, заклали основи філософії, вивчення іноземних мов, працювали вихователями в царських родинах, писали праці й перекладали твори іноземних письменників, філософів, просвітників. Вони збагатили російську музичну й художню культуру. Російський дослідник С. Безсонов з цього приводу писав: "Пришельцы (малороссы) заняли здесь в Великоросии самые видные и влиятельные места, от иерархов до управлений консисторий, ими устроенных, от воспитателей семьи царской до настоятелей монастырских, до ректоров, префектов и учителей ими же проектированных школ, – до кабинетных и типографических ученых, делопроизводителей, дяков, секретарей"[11].

У церковній сфері до 70-х років XVIII ст. всі вищі ієрархічні посади в Росії посідали також переважно українці. Це – митрополити: тобольський і сибірський – Філофей Лещинський, Іоанн Максимович, Павло Конюшкевич, Арсеній Мацієвич; ростовський і ярославський – Димитрій Ростовський (Туптало); єпископи та архієпископи: псковський і нарвський – Теофан Прокопович, Рафаїл Заборовський; рязанський і муромський – Стефан Яворський, Гавриїл Бужинський; астраханський і костромський та санктпетербурзький – Сильвестр Кулябка; смоленський і дорогобузький – Гедеон Вишневський; великоновгородський і великолуцький – Стефан Калиновський; вологодський і великоустюзький – Теофілакт Слонецький; мстиславський, оршанський і могильовський – Георгій Кониський; архімандрити: троїце-сергіївський – Амвросій Дубневич, якутський – Іларіон Лежайський, слуцький (Білорусія) – Михайло Козачинський, Московського Донського монастиря – Варлаам Лящевський, Московського Заіконоспаського монастиря – Гедеон Слонимський, всі архімандрити Троїце-Сергієвого монастиря від 1722 до 1766 р. та багато інших.

Поки українці підіймали російську культуру, багато з них втратили свої родові прізвища й офіційно перетворилися на "русских писателей", "русских философов", "русских композиторов" і навіть на "русских святых". А тим часом в Україні посилювалося господарювання московських імперських структур, й насадження російської мови. Московські воєводи, російське військо, російські чиновники заполонювали міста й села. Розпочалося будівництво фортець, пограбування вільних козацьких земель, були зруйновані святині української землі – Запорозька Січ, гетьманство, полковий устрій, українська освіта і вчені – родоначальниця вищої освіти стара Києво-Могилянська академія. Історик Наталя Полонська-Василенко наводить витяг з листа січового писаря Пилипа Львівського 1770 р. до кошового Петра Калнишевського з приводу пограбування Росією козацьких земель: "Вічная пам'ять нашим степам. Проспали"[12]. І не лише степи, а й Україну.

Загинули Запорозька Січ, козацтво – загинула й академія. Ці два історичних явища були найтісніше поєднані між собою багатьма видимими й невидимими зв'язками.

Козацтво в особі Петра Конашевича-Сагайдачного стояло біля витоків Києво-Могилянської академії – її попередниці Київської братської школи. Сагайдачний привів Військо Запорозьке до Київського братства, побудував перший Братський Богоявленський храм з Благовіщенським приділом для студентів. Саме там, на подвір'ї Київської братської школи, були висвячені перші єпископи відновленої за його ініціативою православної української ієрархії й митрополит Київський, Галицький і всієї Руси Йов Борецький. Там Сагайдачного й поховали студенти та професори Київської братської школи 10 квітня 1622 р. "з великим плачем Війська Запорозького і всіх людей православних". Богдан Хмельницький, який продовжував справу Сагайдачного – опікувався школами і спудеями, урочисто проголошував: "Понеже несть угодно забути те місце святеє Києвомогилянське, що предки наші й найпаче гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний спорудив, да пам'ять вічная буде від тих шкіл братських київських".

Дві найвагоміші суспільні сили – інтеліґенція й козацтво, йдучи власними шляхами до єдиної політичної ме-

[11] Безсонов С. Судьбы нотных книг. Православное обозрение. – 1864. – Т. 14. – С. 35
[12] Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 135.

ти, вершили важливу справу. Козацтво, вирішуючи долю Вітчизни, розв'язуючи суспільні й політичні завдання, знаходило цілковиту підтримку вчених. Академія шукала підтримки у козацтва, рівняючи молодь на його ідеали – волю, хоробрість, відданість справам рідного народу. В академічній драматургії, поезії, музиці, малярстві, історичних та літературних працях возвеличувалися подвиги козаків і їх керманичів як захисників народу, віри, опори нації, що пробуджувалася. У "Віршах на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного" (1622 р.), написаних ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем, зазначалося: "...про Військо Запорозьке кожен мусить знати, як воно Вітчизні потрібно, врахувати"[11]. Йов Борецький, митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, писав про козацтво як про "людей лицарських, братів наших християнських, котрі, пресвітерів маючи, письма навчаючись, Бога і закон свій знаючи, християнству поневоленому на всьому світі добродійство велике виказують своєю мужністю і своїми перемогами"[12].

Про наслідування ідеалів козацтва, силу їх впливів на молодь свідчить і те, що, зустрівши 1648 р. Богдана Хмельницького на Софійській площі у Києві як Мойсея, визволителя України Богом даного, учні й спудеї академії покозачилися, замінили каламарі на шаблі й пішли спільно виборювати волю.

У свою чергу, для козацтва Києво-Могилянська академія була не лише школою навчання й виховання української православної молоді, а й тим ідеологічним осередком, де, як писав Михайло Грушевський, "творилися державні ідеї і програми, котрих відгомін потім долітав вже з козацьких кругів, а творцями їх були передусім київські інтеліґентські кола, світські і духовні..." й козацтво написало на своїм прапорі змагання за справу нації, коли Сагайдачний, Могила й інші, переймаючи роль колишніх київських князів, виступило в обороні церкви й цілої нації.

Розгортаючи державну діяльність, Богдан Хмельницький постійно звертався до академії. Її вихованці Іван Мужиловський, Павло Тетеря, Самійло Зарудний, Філон Гаркуша служили у гетьмана Хмельницького дипломатами, Іван Виговський перебував на найвищій посаді генерального писаря Війська Запорозького. Особливе місце в оточенні Хмельницького займали професори академії – Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Теодосій Софонович, Сильвестр Косов. Маючи їх за мудрих дорадників, людей високого духу, Хмельницький підтримував обрання їх на найвпливовіші церковні посади: соратник Петра Могили Сильвестр Косов був обраний митрополитом Київським, Галицьким і всієї Руси (1648 р.); філософ, історик й ректор Теодосій Софонович – ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря (1655 р.); вчений, письменник, Лазар Баранович – архієпископом чернігівським (1657 р.), ректор Йоаникій Галятовський, який був учителем його сина Юрія, возведений "на висший архимандрический степень" чернігівського Єлецького Успенського монастиря.

Коли 1666 р. нависла загроза закриття академії (так повелів московський цар), зусиль до її збереження доклав колишній могилянець – київський полковник Василь Дворецький. Він не лише підтримував академію матеріально (вручив універсали на землі, передані колись Богданом Хмельницьким, і відписав більше двадцяти власних дворів у Києві), а й будив громадську думку, писав листи до воєводи Петра Шереметєва, гетьмана Івана Брюховецького, архієпископа чернігівського Лазаря Барановича. Всі вони заступалися за академію й добилися зміни рішення царя.

За часів гетьмування Івана Мазепи Києво-Могилянська академія набуває найвищого розквіту. Щорічно гетьман надавав академії 1000 золотих, збудував просторий кам'яний навчальний корпус, відомий сьогодні як Мазепин, Богоявленський собор, бурсу. Сам особисто відвідував студентські диспути, дарував до бібліотеки й храмів академії книги, картини, ікони. Академія, як і в часи Петра Могили, набуває слави провідного культурно-освітнього осередку всієї Східної Європи. Іван Мазепа, дбаючи про Українську державу як незалежну, покладав на академію великі сподівання. В ній гартувалися майбутні високоосвічені національно-свідомі державці, інтеліґенція, духовенство. Високоосвічена молодь з добрим знанням іноземних мов, обізнана з вітчизняною історією, політичним, економічним, суспільним станом європейських держав, спроможна була забезпечити належний розвиток України, закріпити її міжнародні зв'язки. В академії навчалися сини генеральної старшини, всіх провідних старшинських і козацьких родин: Апостолів, Герциків, Гамалій, Горленків, Галаганів, Голубів, Берлів, Дворецьких, Дуніних-Борковських, Безбородьків, Кулябок, Мировичів, Милорадовичів, Максимовичів, Марковичів, Новицьких, Лисиць, Ломиковських, Полуботків, Лизогубів, Танських, Туранських, Полетик, Скоропадських, Ханенків. У Могилянській академії здобули освіту майже всі майбутні гетьмани, серед них – Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Данило Апостол. В ній готувалися кадри для державної адміністрації, судочинства, духовенства, генеральних і полкових установ.

Вихованці академії становили основу славнозвісного "освіченого стану" – військових канцелярістів, з якого вийшло чимало письменників, перекладачів, істориків. Військові канцеляристи несли у середовище урядовців Гетьманщини, в її військо освіченість, інтеліґентність, сприяли формуванню громадсько-політичної й національної свідомості. Не випадково козацьку добу ототожнювали з києво-могилянською. Власне, заснування й становлення академії, досягнення України в галузі освіти, культури, мистецтва, суспільно-політичної думки, з одного боку, й військові, дипломатичні, державотворчі досягнення козацтва, з іншого, були нерозривними. Серед багатьох свідчень іноземців про козацьку Україну глибоко хвилює свідчення капуцина Луї де Монбаза. У листі до французької королівської адміністрації з Царгорода від 1667 р. він писав: "Я розмовляв з ними (полоненими козаками), вони освічені люди, знають латинську мову. Один з них був старшиною у гетьмана. Примушувати міняти віру таких чесних і відважних людей безчесно...". І далі: "Під час праці вони співають". З цих та інших свідчень постає образ мужніх, гречних, вірних синів України, освічених і вихованих Вітчизною.

Отже, духовне життя України вимальовується як цілісний історико-культурний феномен, витвір кількох поколінь, збагачений новими рисами в часи українського національно-культурного Відродження і формування молодої держави в середині XVI, XVII ст.

Розвиваючись і збагачуючись здобутками світової культури, духовне життя України, глибоко національне за характером, стало тим інтеґруючим чинником, що сприяв відродженню української нації, її консолідації.

Наукові, світоглядні, філософські знання поширюючись разом з освітою, створювали те інтелектуальне середовище, в якому формувалася громадсько-політична думка. Особливого значення набувають ідеї цінності самої людини, піднесення її самосвідомості, утвердження гідності, усвідомлення свого походження, приналежності до свого народу й своєї землі.

Все це формувало громадянина, спрямовувало його громадсько-політичну орієнтацію, згуртовувало народ, що осягнув своє покликання, відповідальність за долю Вітчизни, необхідність подолання всіх форм несвободи й жити за своїми принципами власного, суспільного й державного національного життя.

[11] Сакович Касіян. Вірші на жалісний погреб... // Голубєв С. Т. История Киевской духовной академии. – Вып. 1. – С. 48
[12] Борецький Йов. Протестація (1621) // Пам'ятки братських шкіл в Україні. – К., 1988. – С. 323.
[13] Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1913. – Т. 8. – С. 128.

Портрет князя Костянтина Острозького.
Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "CONSTANTINUS DUX IN OSTROG COMES/IN TARNOW PALATINUS CLOWIENSIS"
Дерево; олія. 106 x 95 см
ЖОКМ. N КП-8873. Жка-367

Князь Костянтин Острозький (1526 - 23.02.1608) - староста володимиро-волинський, маршалок волинський (з 1550), воєвода київський (з 1559) і сенатор (з 1569). Претендував на польський стіл після смерті Сигізмунда II Августа (1572), а також на московський трон після смерті царя Федора Івановича (1598). Не підтримував (лідер опозиції) укладення Люблінської унії (1569), виступав за те, щоб Україна увійшла на рівних правах з Польщею і Литвою до Речі Посполитої. Заснував школи у м.Турові (1572), м.Б[illegible] Волинському (1577), академію (бл.1576 - 1780) і [illegible] (1578) в м.Острозі. Виступав проти укладення Берестейської унії (1596). На кошти Костянтина Острозького Іваном Федоровим у м.Острозі була видрукована Біблія староукраїнською мовою - Острозька Біблія (1581). Дід князя Костянтина Острозького - Костянтин Іванович (бл.1460 - 1530) - брацлавський і луцький староста, маршалок волинський, воєвода київський, великий гетьман литовський [illegible] на. Брав участь [illegible] (1500, 1503 і 1507 - 1508) [illegible] м.Оршею (1514).

Портрет Мелетія Смотрицького.
Невідомий художник. Кінець XVIII.
Напис у нижній частині: "VERATE FIGIES ... ARCHIMANDRITA O AMA USIS I MANIS PARRICIDIID I IOS VI HAT. ARCHIEPPI POLOCA_ CHORISSO URBANO. V_I PONT UMIER T DE_/XXVIII". Полотно; олія. 78 x 61 см
НМІУ. N М-519

Мелетій Смотрицький [illegible] 27.12.[illegible] - [illegible] (1611), архієпископ Полоцький [illegible] і Мстиславський (1620). Студіював у Вілен[illegible] [illegible] 1584. [illegible] Брацлавський [illegible] 1615 [illegible]. Під псевдонімом [illegible] Тренос, або плач східної церкви, проникнутий глибоким патріотизмом, видав ряд антиуніатських творів, за що за[illegible] [illegible] "Граматика [illegible] мовою [illegible] [illegible] монастирів.

Портрет Інокентія Гізеля.
Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ИН[illegible] АРХИМАНДРИТЪ КІЕВО ПЕЧЕ[illegible] 1684 [illegible]
Полотно; олія. 110 x [illegible]
НКПІКЗ. N КПА П-[illegible]

Інокентій Гізель (бл.1600 - 18/2[illegible]) - [illegible] ректор Києво-Могилянського [illegible] Кирилівського та Миколаївського мо[illegible] друкарню, редагував "Києво-Печерський патерик" [illegible]

Портрет Никифора Тура.
Художник лаврської малярської школи Герасим (?).
Кінець XVI - початок XVII ст.
У верхній частині праворуч зображено родовий герб з літерами: "НТ. МБ. АС. ВЧ. АП К". Напис у нижній частині: "АРХИМАНДРИТЪ НИКИФОРЪ ТУРЪ ПРЕСТАВЫСА АФЧ [illegible]
Полотно; олія. 225 x 135.5 см. НКПІКЗ. N КПА П-28

[illegible] Тур (? - 1599) - архімандрит Києво-Печерської лаври [illegible] монастиря під владу М.Рогоза (18.11.1597) він [illegible] король нічого не має до нас і ми не зобов'язані цього слухати [illegible]

Портрет Єлисея Плетенецького,
архімандрита Києво-Печерської лаври
Невідомий художник. XVIII ст.
У верхній частині ліворуч зображено [illegible] герб з літерами: "ЕП АБ ВС Ч АП Р
Напис у нижній частині: "АРХИМАНДРИТЪ Є[illegible] ПЛЕТЕНЕЦКІЙ МЖЖ МДРЬ ИСТЬ ПОУЧ[illegible] ЧСПС АХК РЖКЧ". Полотно; олія. 216.5 x 132.5 см
НКПІКЗ. N КПА П-29

Єлисей (Олександр Хомович) Плетенецький (бл.1954 - [illegible]) - архімандрит Києво-Печерської лаври, вчений, [illegible] з засновників Київської Академічної школи, [illegible] Пинського Лавришівського монастиря (1595) та Києво-Печерської [illegible] (1616).

Портрет Інокентія Гізеля, архімандрита
Києво-Печерської лаври
Невідомий художник. XVIII ст.
У верхній частині [illegible] літерами [illegible]
Напис у нижній частині: "АРХИМАНДРИТЪ [illegible]

[illegible]

Портрет Петра Могили
Невідомий художник. І половина XIX ст

Портрет Петра Могили
Невідомий художник. XIX ст

Портрет Петра Могили – митрополита Київського, Галицького.
Невідомий художник. XIX ст.
з зображенням [illegible]
Полотно; олія. 94 x 70 см
[illegible]

Портрет Петра Могили – митрополита Київського, Галицького. Невідомий художник. II половина XVIII ст
[illegible]

Портрет Петра Могили – митрополита Київського, Галицького. Невідомий художник. XVIII ст.
Напис у нижній частині: "ПЕТРЪ МОГИЛА ВОЕВОДИЧЪ ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОЙ АРХИМАНДРИТЪ ПЕЧЕРСКІЙ МИТРОПОЛИТЪ КІЕВСКІЙ ПРЕСТАВИСЯ АХМЗ". Полотно; олія. 220 x 105 см
НХМУ. N Ж-458

Портрет Симеона Полоцького.
Невідомий художник. Кінець XIX – початок XX ст.
Напис: "СИМЕОНЪ ПОЛОЦКІЙ УМ 1680 Г." Полотно; олія. 102.5 x 76.5 см.
НКПІКЗ N КПА-П-95

Симеон Полоцький (Самуїл Гаврилович Петровський-Ситнянович) 1629 - 25.08.1680) - письменник, педагог, проповідник. Викладав у Братській школі Полоцького [illegible]ського монастиря (1656 - 1664), головний наставник царя Олексія Михайловича, придворний поет (1667)

Портрет Иосифа Тризни, архімандрита Києво-Печерськоої лаври
Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "АРХИМАНДРИТЪ ЮСИ[illegible]
Полотно; олія. 109 x 79.5 см
НКПІКЗ N КПА П-[illegible]

Портрет Иосифа Нелюбовича-Тукальського
Невідомий художник. XIX ст
Напис у нижній частині: " И Ѡ НЕ ОВИЧЪ - ТУКА СКІЙ [illegible] КІЕВСКІЙ УМ 1676" Полотно; олія. 112 x 81 см
[illegible]

Иосиф Нелюбович-Тукальський (початок XVII ст. - 5.08.1675) - архімандрит Лешинського монастиря під Пінськом (1648 - 1658), архімандрит Віленського Святодухівського монастиря (1657 - 1661), митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Росії (1663). Брав участь у Переяславській раді (1658), на якій було обрано гетьмана І.Виговського. Підтримав Гадяцький Договір (1658). Впливав на гетьмана Ю.Хмельницького з тим, щоб [illegible] вився від нерівноправного договору з Москвою (1659).
[illegible] архімандритом Гедеоном (колишнім гетьман Ю.Хмельницький) та полковником пажинським Г.Гуляницьким був арештований і потрапив до фортеці Мальборк у Пруссії (1664). Завдяки [illegible]лям, що доклав гетьман П.Дорошенко для визволення та вимогам Кримського хана [illegible] Гірея IV, Тукальського було звільнено (1665). Не визнавав зверхності над собою [illegible]

[illegible]
Вілс[illegible]

В роки національно [illegible] українського народу під [illegible] Иосиф Тризна власним коштом спорудив [illegible] шкіцевий замок, коштом командував цього родич брат Иосифа Тризни [illegible] чинським полковим [illegible] виступав пр[illegible] і церкви від Москви

Портрет Иосифа Тризни, архімандрита Києво-Печерської лаври
Невідомий художник. Початок XIX ст
Напис у нижній частині: "АРХИМА[illegible]
Полотно, олія. 225 x [illegible]
[illegible]

Портрет Лазаря Барановича. Невідомий художник. Початок XIX ст
У верхній частині праворуч зображено [illegible] з літерами: "БМ ПЧ [illegible]
Напис у нижній частині: "ЛАЗАРЪ БАРАН[illegible] ИСКОПЪ ЧЕРНИГОВСКІИ И [illegible] О СЪВЕРСКІИ [illegible] Полотно, олія [illegible]
НКПІКЗ N КПЛ П-479

Лазар (Лука) Баранович (1620 - 3.09.1693), за іншими джерелами (1593 - 16[illegible]): письменник, просвітитель, викладач Києво-Могилянської академії, професор поетики, риторики, філософії (з 1642), ректор Києво-Могилянської академії та ігумен Київського Братського монастиря (з 1650), єпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський (1657), архієпископ (1666). 27.05.1657 у Київському Братському монастирі Лазар Баранович освятив гетьманські клейноди [illegible] подав їх новообраному гетьманові І. Виговському. Брав участь у Гадяцькій козацькій раді (1669), на якій гетьманом було обрано [illegible] Многогрішного. За [illegible] інтереси України, дома[illegible] участі й представників у Андрусівських переговорах (1667), захищав православну віру й церкву від експансії католицизму, обстоював [illegible] ть української [illegible] засудив [illegible] підпорядкування його Московському патріархату (1686), вважаючи цей крок фатальним для України.

Портрет Лазаря Барановича
Невідомий художник. І половина XIX ст.
Полотно; олія. 105 x 84 см
НМІУ. N М-128.

Портрет Йоаникія Галятовського. Невідомий художник. Кінець XIX ст.
Напис у нижній частині: "ЙОАННИКІИ ГАЛЯТОВСКІИ"
Полотно; олія. 107,5 x 80,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ П-196.

Йоаникій Галятовський (? - 1688) - письменник, ректор Києво-Могилянського колегіуму (1658 - 1669), ігумен Київського Братського монастиря (1660 - 1662), архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря (1678). Брав активну участь, разом з Чернігівською козацькою старшиною (полковниками Іваном Абрамовичем та Василем Дуніним-Борковським) у відновленні Успенської церкви. В знак вдячності за допомогу у відновленні Чернігівського Єлецького монастиря гетьману І. Самойловичу, як "фундатору своєму и доброчеви ласковому", Галятовський присвятив "Скарбницу" (перший історичний опис Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря, написаний українською мовою XVII ст.) друковану і видану в Новгород-Сіверській типографії (1676).

Портрет Феодосія Углицького. Невідомий художник. XIX ст.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб з літерами "БМ ПА ЧН НИС"
Напис у нижній частині: "ФЕОДОСІИ УГЛИЦКІИ, АРХІЕПИСКОПЪ ЧЕРНИГОВСКІИ И НОВГОРОДСѢВЕРСКІИ ВО АРХІЕПИСКОПА ЧЕРНИГОВСКАГО ХИРОТОНИСАНЪ ПАТРІАРХОМЪ АДРІАНОМЪ 1692 ГО ОА СЕНТЯБРЯ 11 ГО СОПРѢЛЪ ВЪ ЖИЗНИ ДУХОВНОЙ ДОЛГИМЪ ПОДВИЖНИЧЕСТВОМЪ ОНЪ ПРЕДСТАВИЛСЯ 5 ФЕВРАЛЯ 1695 Г"
Полотно; олія. 115 x 88,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ П-107

Феодосій (Теодосій) Углицький (початок 1630-х - 5.02.1696) - архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, ігумен Корсунського Онуфріївського монастиря (1662) та Київського Видубицького монастиря (1664), архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський (1692). Будучи ігуменом Чернігівського Єлецького монастиря та намісником Лазаря Барановича, поставив свій підпис під актом обрання Івана Мазепи гетьманом на Коломацькій раді (20.07.1687).

Портрет Стефана Яворського
Невідомий художник. Початок XIX ст
Напис у нижній частині: "СТЕФАН ЯВОРСКИЙ МИТРОПОЛИТЪ РЯЗАНСКИЙ БЛАГОСТИТЕЛЬ ВИКАРИЙ И ЕКЗАРХ МОСКОВСКАГО ПАТРИАРШАГО ПРЕСТОЛА РОДИЛСЯ В 1658 ГОДА СКОНЧАЛСЯ В ЛЕТ 1722 ГОДА"
Полотно: олія 104.5 x 83 см
НКПІКЗ N КПА П-120

Стефан (Семен Іванович) Я... (1658 - 24.11.1722) - учений, поет, організатор вищої освіти в Росії, префект Києво-Могилянської академії (1689), єпископ, митрополит Рязанський і Муромський (1700) ... престолу (1701), голова ... (1721). 1689 р. вилав у ... честь гетьмана Мазепи. "... siedo na puszy..." (В... волаючого в пустелі...) - в якому осуджував дерю гетьмана та його боротьбу з турками та татарами. Панегірик Яворського "Виноград Христов ..." також присвячено Мазепі з нагоди одруження його племінника І. Обі... Як вищий духівник Росії проголосив у Московському Успенському Соборі "Слово перед проклятттям Мазепи" (1708)

Портрет Діонисія Балабана, митрополита Київського.
Невідомий художник. II половина XIX ст.
Напис у нижній частині: "ДІОНИСИЙ БОЛОБАНЪ МИТРОПОЛИТЪ КІЕВСКИЙ. УМ. 1663 Г"
Полотно: олія 118.5 x 85 см
НКПІКЗ N КПА П-294

Діонисій (Дмитро) Балабан (початок XVII ст. - 20.05.1663) - митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Росії ... Києво-Могилянської академії. Належав до старовинного козацького роду ... православної шляхти. Палкий ... незалежної від Москви ... церкви. Відмовився ... на київську ... патріарха ... гетьмана І. Виговського ... прагнення укласти Гадяцький договір. ... у Корсунському св. Онуфрієвому, Гуляницькому монастирі митрополит Балабан постриг у ченці ...

Портрет Варлаама Ясинського, митрополита Київського
Невідомий художник. I половина XIX ст.
Напис у нижній частині: "... ЯСИНСКІЙ МИТРОПОЛИТЪ КІЕВСКІЙ ..."
Полотно: олія 109 x 80 см
НКПІКЗ N КПА П-221

Варлаам Ясинський (7 - 22.08.1707) письменник, викладач піїтики, риторики, філософії, богослов'я, професор (1661) ректор Києво-Могилянської академії, ігумен Київського Братського монастиря і Київського Пустинно-Миколаївського монастиря (166... ...) ... Печерської лаври ... митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Росії ...
... відстоював незалежність українського ладу, вчорував наказ помішати на першій ... імена царя і патріарха Московських. Підтримував гетьмана І. Мазепу в його меценатських справах.

Портрет Мелетія Вуяхевича, архімандрита Києво-Печерської лаври. Невідомий художник. Середина XVIII ст
У верхній частині праворуч зображені ... ГЕ. ЛЬ. АС. ВЧ. АП. К". Напис у нижній ... МЕЛЕТІЙ ВУЯХЕВИЧЪ ...
Полотно: олія 225 x 138 см.
НКПІКЗ N КПА П 476

Мелетій (Михайло Васильович) Вуяхевич ... архімандрит Києво-Печерської лаври ...
У травні 1661 р. Мелетій Вуяхевич став ... писарем при наказному гетьманові Якимові Сомкові ... на падіння Сомка. Вуяхевич ... до Собі. В кінці 1667 р., завдяки ... гетьмана ... генерального ... Мазепи, в ... 169...

Портрет митрополита Димитрія Ростовського (Данило Савич Туптало) (11.12.1651 - 28.10.1709)
Невідомий художник, XIX ст
Полотно: олія 70 x 53 ...
НКПІКЗ N КПА П 53...

Портрет митрополита Димитрія Ростовського
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

Ікона "Святий Димитрій Ростовський". Кінець XVIII ст. Україна.

Портрет митрополита Димитрія Ростовського
Невідомий художник. XVIII ст

Портрет митрополита Ростовського і Ярославського Димитрія.
Невідомий художник. XVIII ст.
З Вишково-Микільського собору м. Києва. Надійшов до музею у 1907 р
Напис: "... ДИМИТРІЙ РОСТОВСКІЙ И РОСЛАВСЬКІЙ "
Полотно; олія. 189 х 120 см
НХМУ. N Ж-453

Портрет єпископа Йоасафа Горленка. Невідомий художник. Середина XVIII ст.
Напис у верхній частині: "СЕИ ПРЕОСВЯЩЕНИ ИОСАФЪ ГОРЛЕНКО РОДОМЪ МАЛОРОСИЯНИНЪ УРОЖЕНИЦЪ ПОЛКОВАГО ГОРОДА ЛУБЕНЬ БЛАГОРОДНЫХЪ РОДИТЕЛЕИ НАКОНЕЦЪ 1748 ГОДА ХИРОТОНИСАНЪ ВО ЕПИСКОПА ВЪ БЕЛЫ ГОРОДЪ ЖИВЕ 6 ЛЕТЪ И 8 ДНЕИ ПРЕСТАВИСЯ 1754 ГОДА ДЕКАБРЯ..." Полотно: олія. 95 x 74 см
ДХМ. N Ж-655.

Портрет Іоанна Максимовича, архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського. Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст.
Напис у нижній частині: "ІОАНЪ МАКСИМОВИЧЪ ЙСКИЙ НОВГОРОДКО СЪВЕРСКИЙ ". Полотно: олія. 111 x 82 см
НКПІКЗ. N КПЛ П-297

Іоанн (Іван Максимович) Максимович (Васильківський) (1651 - 10.07.1715) - письменник, викладач поетики, риторики та латинської мови (1673 - 1676), архімандрит Чернігівського Єлецького Успенського монастиря (1695) єпископ (1696), архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський (1697), митрополит Тобольський і всього Сибіру (1712). Походить із знатного козацько-старшинського роду, син шляхтича Максима Васильківського помічника і однодумця гетьмана Мазепи. 1700 р. Максимович відкрив у Чернігові колегіум. В 1705 р. коштом гетьмана І.Мазепи та на кошти з єпархіальної скарбниці він збудував для колегіуму новий камінний корпус, храм св.Іоанна Богослова і дзвіницю Борисоглібської церкви

Йоасаф (Олександр) Кроковський (? - 11.07.1718) - професор поетики і риторики (1683), професор філософії та префект (1686 - 1689), ректор і професор богословія Києво-Могилянської академії (1689 - 1690), ігумен Пустинно Миколаївського монастиря (1688) та Київського Братського монастиря (1693), ректор Києво-Могилянської академії (1693 - 1697), митрополит Київський, архімандрит Києво Печерської лаври (1697), митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Росії (1708). Мав тісні стосунки з гетьманом І.Мазепою. На тезах І.Ширського (1708), зображено Кроковського та Мазепу. 1718 р. до царя дійшли чутки, що Собор українських ієрархів, зібраний Кроковським, постановив не приймати російські реформи церкви. За наказом царя Петра І митрополита Кроковського було викликано до Москви, а по дорозі, в Твері раптом митрополиту стало зле після зустрічі з церковними ієрархами із Москви. Йоасаф Кроковський помер при загадкових обставинах 11.07.1718 р. Похований в м.Твері в Преображенському соборі.

Ікона "Св. Йоасаф Бєлгородський". Кінець XIX – початок XX ст.
Дерево; левкас, олія. 124 x 64 см
ПКМ. N 4559

Йоасаф (Яким Андрійович) Горленко (8.09.17[illegible] - [illegible].12.1754) поет, ієромонах, екзаменатор [illegible] при Київському С[illegible] (1734), член Київської консисторії (1735), ігумен (1737), архімандрит Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря (1744), єпископ Бєлгородський і Обоянський (1748)

Йоасаф Горленко походить з українського козацько-шляхетного роду Лівобережної України козака Яцька Горленка та прилуцького полковника Лазаря Горленка. Народився у родині бунчукового товариша Андрія Дмитровича Горленка, сина відомого мазепинця [illegible] Дмитра [illegible] Йоасафа - Горленко Андрій Андрійович [illegible] - останній полтавський [illegible] маршалок Полтави

Портрет митрополита Йоасафа Кроковського. Невідомий художник. II половина XVIII ст.
Полотно: олія. 260 x 169 см.
НКПІКЗ. N КПЛ П-[illegible]

Портрет Йоасафа Горленка, єпископа Бєлгородського. Невідомий художник. Кінець XIX ст. Напис у нижній [illegible] ГОРЛЕНКО ЕПИ[illegible]
Полотно: олія. 109.5 x 80 см
НКПІКЗ. N КПЛ П-2[illegible]

Портрет Феофана Прокоповича (7.06.1677 - 8.09.1736) ігумена Київського Братського монастиря Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст
Полотно: олія. 70.5 x 55 см
НКПІКЗ. N КПЛ П-519

Портрет Феофана Прокоповича, архієпископа Великоновгородського і Великолуцького Невідомий художник. Початок XIX ст
[illegible]
АРХІЕПИСКОПЪ ВЕЛИКАГО НОВА ГРАДА И ВЕЛИКИХ ЛУКЪ СВЯТѢЙШАГО ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩАГО [illegible] ПЕРВЕНСТВУ[illegible]
УМЕРЪ [illegible]

Портрет Павла Конюшкевича, митрополита Тобольського і Сибірського. Невідомий художник. XIX ст.
Напис у нижній частині: "ПАВЕЛЪ КОНЮСКЕВИЧЪ [illegible] СВЯЩЕННЫЙ МИТРОПОЛИТЪ ТОБОЛЬСКІЙ И СИБИРСКІЙ, ПРИБЫЛЪ ПОКОЙНАГО ВЪ ЛАВРУ 1768 [illegible] ГОДА АВГУСТА 20, ПРЕСТАВИСА, 1770 ГОДА НОЯБРА 4, [illegible] ГОДА ДЕКАБРА 19 ДНА КІЕВО-[illegible] МАНДРИТОМЪ ЗОСИМОЮ".
Полотно; олія. 94 х 67 см.
[illegible]

Павел Конюшкевич (Петро Конюскевич) (1705 - 4.11.1770) - викладач піїтики Києво-Могилянської [illegible] 1740), ієромонах (1739), "подорожний [illegible] скарбник архімандрита Києво-Печерської [illegible] Щербацького (1740) [illegible] Московської слов'яно-греко-латин[illegible] [illegible] 1744), архімандрит Новгородського [illegible] монастиря (1744), єпископ митрополит Тобольський і всього Сибіру [illegible]

Портрет Амвросія Юшкевича, єпископа Новгородського. Невідомий художник. Кінець XIX ст.
Напис у нижній частині: "АМВРОСІИ ЮШКЕВИЧЪ ЕПИСКОПЪ НОВГОРОДСКІЙ УМ. 1745 Г." Полотно; олія. 111,5 х 82,3 см.
НКПІКЗ. N КПЛ П-114.

Амвросій (Андрій) Юшкевич (1690 - 17.05.1745) - викладач класу синтаксими Києво-Могилянської академії (1727 - 1728) [illegible] ректор Віленського Святодухів[illegible] (1731), архімандрит Московського Симон[illegible] член Синоду, настоятель Іпатіївського монастиря (1734 єпископ Вологодський і Великопер[illegible] архієпископ Великоновгородськи[illegible]

Портрет Рафаїла Заборовського, архімандрита Києво-Печерської лаври. Невідомий художник. II половина XIX ст.
Напис: "РАФАИЛЪ ЗАБАРОВСКІЙ МИТРОПОЛИТЪ КІЕВСКІЙ И [illegible] АРХИМАНДРИТЪ КІЕВО [illegible] ГОДА, СКОНЧАЛСЯ 1747. ГОДА ОКТЯБРЯ [illegible]
Полотно; олія. 102,5 х 83 см. НКПІКЗ. N КПЛ П-327

Рафаїл (Михайло) Заборовський (1676 - 22.10.1747) протектор і благодійник Києво-Могилянської академії архімандрит Тверського, Троїцького Колязинського монастиря, асесор Синоду (1723), єпископ Псковський, Ізборський і Нарвський, член Синоду (1725), архієпископ (1731), митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Росії (1743)

Портрет архімандрита Варлаама Ляшевського. Невідомий художник. II половина XIX ст.
Напис у нижній частині:
"АРХИМАНДРИТЪ ВАРЛААМЪ ЛЯШЕВСКІЙ, УМ. 1774 г."
Полотно; олія. 109 х 79,8 см
НКПІКЗ. N КПЛ П-111

Варлаам (Василь) Ляшевський (бл. 1704 - 28.07.1774) - [illegible] (1741 - 1742), професор богослов'я і ректор Києво-Могилянської академії (1746 - 1747), ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії, архімандрит (1753), член Синоду (1754 - 1758). [illegible] р. за участю Синоду Варлаам Ляшевський [illegible] до Санкт-Петербурга для перегляду і виправлення слов'янського перекладу Біблії. Як винагороду за успішну роботу над Біблією за Ляшевським залишили ченцтво у Київському Межигірському монастирі, також він отримав архімандритство у Московському Донському Богородицькому монастирі

Портрет Георгія Кониського, архієпископа Білоруського. Невідомий художник. I половина XIX ст.
Напис у нижній частині: "ГЕОРГІЙ КОНИСКІЙ, АРХІЕПИСКОПЪ БѢЛОРУССКІЙ, И ЧЛЕНЪ СВЯТѢЙШАГО ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩАГО СУНОДА, РОДИЛСЯ 1717. ГОДА НОЯБРЯ ВЪ 20 ДЕНЬ СКОНЧАЛСЯ [illegible] ФЕВРАЛЯ ВЪ 13 ДЕНЬ [illegible]
Полотно; олія. 102 х 84 см
НКПІКЗ. N КПЛ П-20

Георгій (Григорій Осипович) Кониський (20.11.1717 [illegible] учений, філософ, письменник, проповідник, професор філософії і префект (1747 - 1751), ректор Києво-Могилянської академії і професор богослов'я (1752 - 1754), єпископ Мстиславський, Оршанський і Могильовський (1755), архієпископ (1783). Син знатного полкового товариша Осипа Івановича Кониського, ніжинського бурмістра. 1757 р. заснував у Могильові семінарію на зразок Києво-Могилянської академії

Портрет ігумена Мельхиседека Яворського. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 71 х 58 см
ЧОХМ. N Ж-157

Портрет Григорія Савича Сковороди. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
Напис у нижній частині: "РЕВНИТЕЛЬ ИСТИННЫ ДУХОВНЫЙ БОГОЧТЕЦЪ, И СЛОВОМЪ И УМОМЪ И ЖИЗНІЮ МУДРЕЦЪ, ЛЮБИТЕЛЬ ПРОСТОТЫ, И ОТЪ СУЕТЪ СВОБОДЫ, БЕЗЪЛЕСТИ ДРУГЪ ПРЯМОЙ, ДОВОЛЕНЪ ВСѢМ ВСЕГДА, ДОСТИГЪ НАВЕРХЪ НАУКЪ, ПОЗНАВШИ ДУХЪ ПРИРОДЫ ДОСТОИНЫ ДЛЯ СЕРДЕЦЪ ПРИМѢРЪ СКОВОРОДА, ВО ВРЕМЯ ПУТЕШЕСТВІЯ СЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЕКАТЕРИНЫ ВТОРОЙ ЮЖНОЙ ЧАСТИ РОСІИ ВЪ 1788 ГОДѢ, И БЫВШОЙ СЛОБОДСКОЙ УКРАИНСКОЙ ГУБЕРНІИ ВЪ ГОРОДѢ ХАРКОВѢ ОНЪ СКОВОРОДА УДОСТОЕНЪ БЫТЬ ИМѢТЬ ЩАСТІЕ С НЕЮ РАЗГОВАРЕВАТЬ ЛИЧНО СЪ ЧАСЪ". Полотно; олія. 59 х 44,5 см
НМШ. Ж-137

Портрет митрополита Гедеона – князя Святополка-Четвертинського, одного із фундаторів Почаєво-Успенської лаври (Волинська губ.). Фототипія Шербера Набгольца Труды VIII Съезда въ Москве. Типографія А.И.Мамонтова. - 1890. Папір; друк. 19,9 x 16 см. ДНАББ. N 8751.

Портрет Георгія Кониського – єпископа Полоцького. Гравер К. Вейєрман. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края - СПб., 1888. Папір; фототипія. 14,1 x 11,3 см МКДУ. N ДР-3822

Портрет Йоаникія Галятовського (? – 1688) - ректора Києво-Могилянської колегії (1657 - 1665), архімандрит Єлецького Успенського монастиря у Чернігові (1669 – 1688). Листівка. Вид-во "Друкарь". - К "Галицька накладна". - Коломия. 1918 Папір; фототипія. 10,5 x 8 см НБУВ. ВОМ. N Б/н

Портрет св. Феодосія Углицького. Фото з портрету невідомого художника XVIII ст., що зберігався в Воскресенській церкві містечка Седнєва Чернігівської губ. Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в Фото-літо-типографія С.В. Кульженко К., 1911. Папір; фототипія. 23,5 x 14,5 см Зібрання В.В. Недяка

Портрет св. Феодосія Углицького. Фото з портрету невідомого художника XVIII ст., що зберігався в Воскресенській церкві містечка Седнєва Чернігівської губ. Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в Фото-літо-типографія С.В. Кульженко. - К., 1911 Папір; фототипія. 9,5 x 7,5 см Зібрання В.В. Недяка

Портрет Афанасія Миславського (Милославського) (? – 1714) - викладача і префекта Києво-Могилянської академії, архімандрита Києво-Печерської лаври. Ф. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні XVI - початок XIX ст. - К., 1924 Папір; фототипія. 11,2 x 8 см ДНАББ. N 192890.

Портрет Ігнатія Оксентовича-Старушича (? – 1651) - ректора Києво-Могилянської колегії (1640 - 1642), ігумена Видубицького монастиря (1642 – 1650). Ф. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні XVI початок XIX ст. - К., 1924 Папір; фототипія. 11,1 x 8 см ДНАББ. N 192890

Портрет Єрофея (Оникія) Малицького (1727 – 2.09.1799) – ректора Чернігівської семінарії, митрополита Київського і Галицького. Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в до XX в. Фото-літо-типографія С.В. Кульженко. - К., 1911 Папір; фототипія. 9 x 7 см Зібрання В.В. Недяка

Портрет Лазаря Барановича – ректора Києво-Могилянської академії, архієпископа Чернігівського. Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С.В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 9 x 7 см. Зібрання В.В. Недяка

Портрет Іоанна Максимовича – викладача Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму, архієпископа Чернігівського Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С.В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 7,5 x 5,5 см Зібрання В.В. Недяка

Портрети із зібрання П. П. Бекетова
в альбомі: "Изображения людей знаменитых или чем нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии". – М., 1844.

Портрет Йосифа Нелюбовича Тукальського – митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії.
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см
ДНАББ. N 15195

Портрет Інокентія Гізеля – архімандрита Києво-Печерського монастиря.
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см
ДНАББ. N 15195

Портрет св. Димитрія (Туптало) – митрополита Ростовського і Ярославського. І. Розонов.
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 18,8 х 12,8 см
ДНАББ. N 15195

Портрет Лазаря Барановича – архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського.
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см
ДНАББ. N 15195

Портрет Степана Яворського – митрополита Рязанского і Муромського, адміністратора, блюстителя, вікарія і екзарха Московського патріаршого престолу, президента Святійшого Синоду. Г. Афанасьєв.
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см
ДНАББ. N 15195

Портрет Феофана Прокоповича – архієпископа Новгородського. І. Розонов.
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см
ДНАББ. N 15195.

Портрет Георгія Кониського – архієпископа Білоруського і члена Святійшого Синоду. І. Розонов.
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет Амвросія (Андрій Степанович) Зертис-Каменського – архієпископа Сарського і Подонського, Крутицького, Можайського, Московського і Калузького (17.10.1708 – 16.09.1770). І. Розонов.
Оригінальна гравюра.
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см
ДНАББ. N 15195.

Степан Костянтинович Зертис, батько Амвросія Зертис-Каменського, був перекладачем у гетьмана І. Мазепи.

Портрет Сильвестра (Семен Петрович) Кулябки – ректора Києво-Могилянської академії, архієпископа Санкт-Петербурзького і Шліссельбурзького. І. Розонов.
Оригінальна гравюра. Папір; друк. 18,5 х 13,5 см. ДНАББ. N 15195

Кулябка Семен Петрович (1704 - 17.04.1761) народився у сім'ї бунчукового товариша Петра Кулябки та доньки гетьмана Даниїла Апостола Ганни

Портрет Самуїла (Симон Григорович) Миславського – ректора Києво-Могилянської академії, митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії. (24.05.1731 – 5.01.1796).
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет Петра Могили – митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії, екзарха Константинопольского патріаршого престолу і архімандрита Києво-Печерського монастиря.
Оригінальна гравюра
Папір; друк. 10,2 х 8,2 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет Григорія Савича Сковороди, українського філософа.
Оригінальна гравюра.
Папір; друк. 18,5 х 13,5 см.
ДНАББ. N 15195.

Портрет Григорія Савича Сковороди.
Дашківське зібрання при Рум'янцевському музеї в Москві. Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб., 1914. - Т. 1
Папір; фотомунія. 26,5 x 18,5 см
МКДУ. N ДР-4232

Портрет Григорія Сковороди.
Оригінал полотна. 57,5 x 41 см
Із збірки музея "Древностей" в Харківському університеті
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ
Типо-литографія И. И. Гросманъ и Г. А. Вендельштейнъ. - М., 1903
Табл. 34. Папір; фотомунія
10,6 x 7,8 см. ДНАББ. N 8962

Портрет Григорія Сковороди.
Оригінал полотна 54 x 74 см
Із збірки музея "Древностей" в Харківському університеті
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ
Типо-литографія И. И. Гросманъ и Г. А. Вендельштейнъ. - М., 1903
Табл. 37. Папір; фотомунія. 9,4 x 8 см.
ДНАББ. N 8962

Портрет Семена Климовського. І. Розонов.
Оригінальна гравюра за малюнком М. Башилова. Папір; друк. 18,5 x 13,5 см
ДНАББ. N 15195

Семен Климовський (Климов) (між 1690 - 1700 - кінець XVIII ст.) український поет і філософ автор пісні "Їхав козак за Дунай"

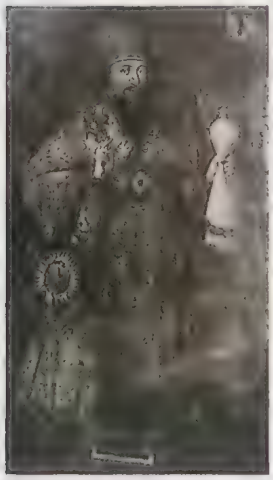

Портрет Єпифанія Тихорського (? – 1731) – викладача Києво-Могилянської академії, засновника Харківського колегіуму.
Оригінал полотна 201 x 122 см
Знаходився в Харківській Духовній Семінарії. Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ. Типо-литографія И. И. Гросманъ и Г. А. Вендельштейнъ М., 1903. - Табл. 46. Папір; фотомунія
10,9 x 7,8 см. ДНАББ. N 8962

Портрет Кирила Терлецького – єпископа Луцького і Острозького. 1607 р.
До статті невідомого автора "К портрету Кирила Терлецького" Киевская старина. - 1884. - Т. 10
Папір; фотомунія. 10,8 x 8,3 см
МКДУ. N ДР-1494

Терлецький Кирило походив зі шляхетного білоруського роду відомий діяч Української греко-католицької церкви, луцький і православний (з 1585 за призначенням короля Стефана Баторія), з 1596 р. уніатський єпископ. У серпні 1589 р. Константинопольський патріарх Єремія призначив його своїм екзархом - першим з українських єпископів. Кирило Терлецький брав участь у Берестейському соборі (1596), де було урочисто проголошено укладення церковної унії Київської митрополії з католицькою церквою

Портрет Захарія Копистенського (бл. 1590 – 1627) – вченого-богослова, письменника, архімандрита Києво-печерського (1624).
Копія XIX ст. з розпису Успенського собору Києво-Печерської лаври XVII ст.
Ф. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні XVI - початок XIX ст. - К., 1924
Папір; фотомунія. 11,6 x 8,6 см
ДНАББ. N 192890

Портрет Йоасафа Горленка (1705 – 1754) – єпископа Білгородський і Обоянський.
Оригінал полотна. 98 x 72 см
Зберігався в музеї "Ізящних искуств" Харківського університету. Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ. Типо-литографія И. И. Гросманъ и Г. А. Вендельштейнъ. - М., 1903. - Табл. 36
Папір; фотомунія. 17,4 x 12,6 см
ДНАББ. N 8962

Портрет Симеона Толорського – викладача Київської Духовної Академії, архімандрита Псковського.
Оригінал полотна. 103 x 81 см
Знаходився в Харківській Духовній Семінарії. Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ. Типо-литографія И. И. Гросманъ и Г. А. Вендельштейнъ М., 1903. - Табл. 34. Папір; фотомунія
9,1 x 6,9 см. ДНАББ. N 8962

Портрет Юстина Базилевича – єпископа Білгородського (1705 – 1709).
Оригінал полотна. 102 x 80 см
Знаходився в Харківській Духовній Семінарії. Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ. Типо-литографія И. И. Гросманъ и Г. А. Вендельштейнъ. - М., 1903 Табл. 37
Папір; фотомунія. 9,1 x 7,4 см
ДНАББ. N 8962

Портрет Тимофія Щербацького (1698 – 1767) – митрополита Київського (з 1748 (?) 1737 – 1757).
Ф. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні XVI - початок XIX ст. К., 1924
Папір; фотомунія. 10,7 x 8 см
ДНАББ. N 192890

Портрет Михайла Шванського - протиєрея Харківського.
Альбомъ Выставки XII. Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ. Типо-литографія И. И. Гросманъ и Г. А. Вендельштейнъ М., 1903 - Табл. 34
Папір, фотомунія. 9,1 x 5,5 см
ДНАББ. N 8962

Меморіальні речі діячів української культури і освіти.

Потир. Невідомий майстер. 1637 р. Київ. Україна.
Вклад митрополита Петра Могили до Свято-Михайлівського собору Видубицького монастиря.
Срібло; карбування, кування, гравірування, золочення.
Н - 28 см. D (чаші) - 9,5 см.
НМІУ. N МТ-2308.

Панагія-складень з гербом архімандрита Києво-Печерської лаври Йоасафа Кроковського в розкритому вигляді. Невідомий майстер. XVII - XVIII ст.
Срібло, кипарис; карбування, гравірування, золочення, різьблення. 7 х 5,5 х 3 см.
ЧОІМ. N И-2138.

Фрагмент тильного боку хреста з гербом Київського митрополита Петра Могили.
МІКУ. N ДМ-1630.

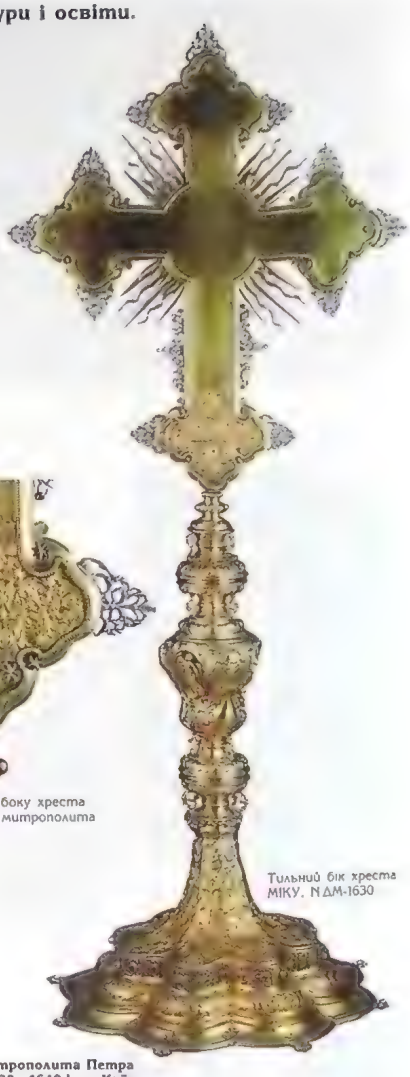

Тильний бік хреста
МІКУ. N ДМ-1630

Хрест з гербом Київського митрополита Петра Могили. Невідомий майстер. 1630 - 1640-і рр. Київ.
Срібло, перли, бірюза, скло; лиття, карбування, золочення, інкрустація. Н - 136 см.
МІКУ. N ДМ-1630

Срібні напрестольні хрести. Євангеліє в срібному окладі.
Вклад Петра Могили до Спаської на Берестові церкви.
Альбом достопримечательностей Церковно-археологическаго музея при Императорской Кіевской духовной академіи. Друкарня С. В. Кульженко. - К., 1915. - Табл. 27. - Вип. 4-5. Папір; фототипія.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

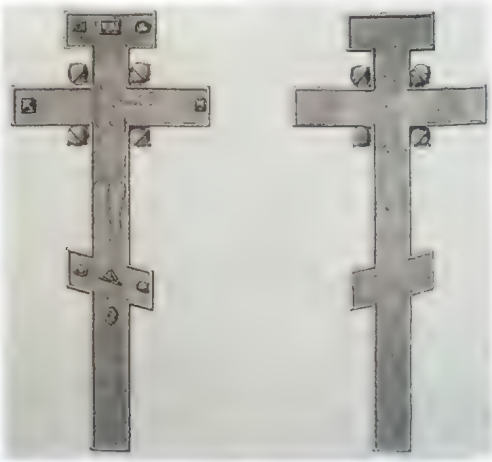

Срібний хрест, подарований митрополитом Київським Петром Могилою Видубицькому монастирю.
Обозрение Киева в отношении к древностям. - К., 1847
Папір; фототипія
ДНАББ. N 25236

Галятовський Йоаникій. "ALPHABETVM". 1681 р. м. Чернігів. Книга реліґійно-полемічного характеру з присвятою гетьманові Івану Самойловичу. Походить з бібліотеки вороніжського сотника Ніжинського полку Матвія Холодовича.
Книга "ALPHABETVM" польською мовою. Видана за часів архієпископа Лазаря Барановича. 1681 р. Чернігів, 23 червня
Автограф рукою власника: "Ex Libris Mathea Holodowich"
Належала Григорію Івановичу Коляді.
Папір; друк, рукопис. 19 х 15,5 см.
Зібрання В.А. Романшака

Титульний лист книги св. Димитрія (Туптала), митрополита Ростовського "Книга житій святих (червень-серпень)". Друкарня КПЛ. 1705 р. Київ.
Папір; друк. 31,8 х 19,4 см
МКДУ. N СД-236

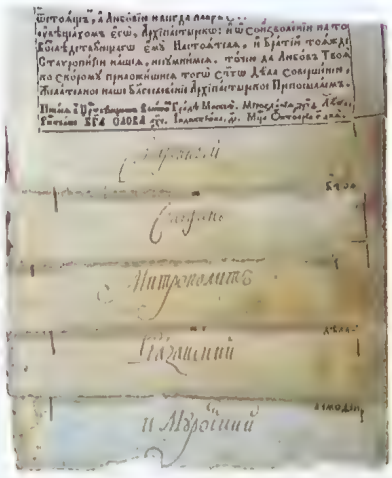

Автограф митрополита Стефана Яворського (на 5 листах книги) св. Димитрій (Туптало), митрополит Ростовський. "Книга житій святих (грудень-лютий)". Друкарня КПЛ. 1695 р. Київ.
Папір; рукопис
МКДУ. N СД-381

Печатка Чернігівської єпископії на документі-листі єпископа І. Жураківського до сотника вороніжського Івана Холодовича. 1729 р.
Печатка періоду перебування на посаді чернігівського єпископа Іродіона Жураківського. Помер як ігумен Межигірського монастиря в 1735 р., за ін. дан., 1736 р. У 1709 р. їздив на Січ агітувати Запорозьке військо на службу до російського царя проти гетьмана І. Мазепи, за що отримав сан архімандрита.
Був кандидатом на Київську митрополію (1721).
Зібрання В.А. Романшака.

Євангеліє в срібній оправі. Невідомий майстер. 1746 р. Київ. Оправа виконана на замовлення архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича.
Написи на спільній дошці оправи: "РОКУ 1647 МЕСЯЦА СЕНТЯБРЯ", "ЛАЗАРЬ БАРАНОВИЧ МИЛОСТИЮ БОЖЬЕЙ ПРАВОСЛАВНИЙ АРХИЕПИСКОП ЧЕРНИГОВСКИЙ НЕЖИНСКИЙ И СЕВЕРА"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. 35,5 х 23,5 см. Вага - 4,4 кг. ЧОІМ. N Ал-226

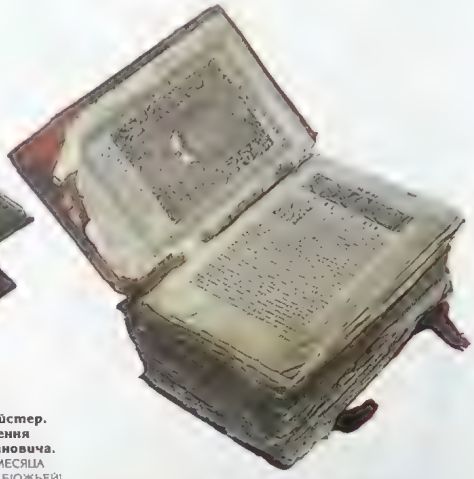

Розгортка книги Св. Димитрія, митрополита Ростовського "Книга житій святих (грудень-лютий)". Друкарня КПЛ. 1695 р. Київ.
Папір, дерево, шкіра; друк. 33,3 х 20 х 12 см. МКДУ. N СД-381.

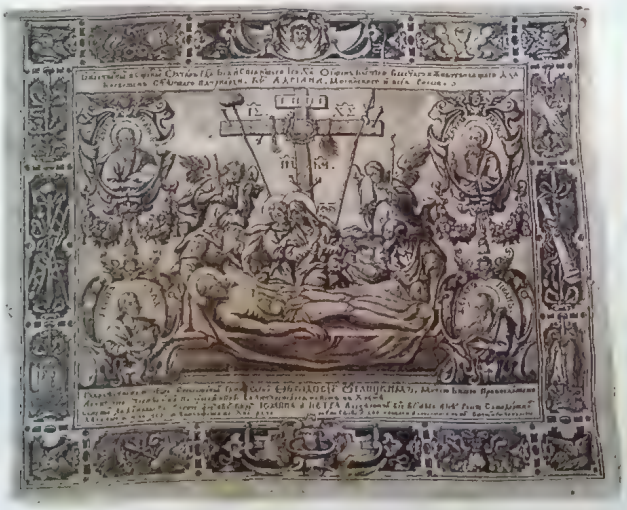

Антимінс чернігівського архієпископа Феодосія Углицького "Оплакування Христа". І. Ширський. 1695 р.
Гравюра. Полотно; друк. 44 х 49,4 см. Відбиток дошки, 39 х 36 см.
НАІЗ ЧС. N КТВ-222/42

Воздух з поховання Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (1620 – 1693). XVII ст.
Оксамит, срібні, золоті нитки; шиття, гаптування, вишивання. 40,5 х 41 см. НАІЗ ЧС. N КН-129/2.

Євангеліє. 1644 р.
Друкарня Львівського братства у м. Львові. Оправа. Невідомий майстер. XVII ст.
Срібло, дерево, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення. Папір; друк. 33 х 21 см.
НМІУ. N СТД-68.

Євангеліє. 1642 р. Оправа. Невідомий майстер. XVII ст. Оправа виготовлена на замовлення митрополита Петра Могили. Чільна дошка.
Вкладний напис: "СІЄ ЕВАНГЕЛІЄ/ОКОВАНО БЫСТЬ ПОВЕЛЕНИЕМ ПРЄ/ОСВЯЩЕННОГО МИТ/РОПОЛИТА КИЄВСКОГО/ПЕТРА МОГИЛЫ И/ДАНО ЕСТЬ В МОНАСТЫ/РИ ВЫДУБЕЦЕНИ В Л ТО/1642 МАЯ/27 ДНЯ"
Срібло, дерево, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення. Папір; друк. 33 х 20,5 см.
НХМУ. N ХП-264

Спідня дошка оправи Євангелія. НХМУ. N ХП-264.

Розгортка сторінок Євангелія з зображенням євангелістів. НХМУ. N ХП-264

Розгортка сторінок Євангелія з зображенням євангелістів. НХМУ. N ХП-264

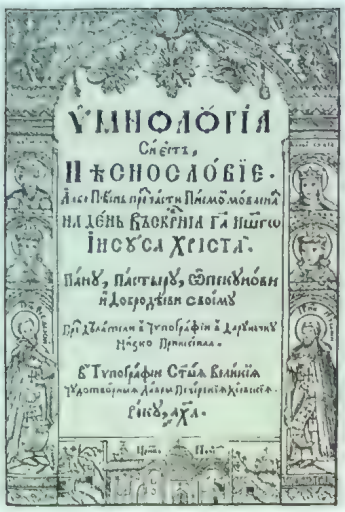

Титул книги "Імнологія" з присвятою Петру Могилі, архімандриту Києво-Печерської лаври. 1630 р.
Киевлянин (издание М. Максимовича). - М., 1850. - Кн. 3.
Папір; друк. 25,1 x 16,2 см. МКДУ. N ДР-340.

Розгортка сторінок "Анфологіона". Друкарня Львівського братства. 1638 р. Львів.
Папір, дерево, шкіра, метал; друк, гравірування. 33 x 42 см
НМІУ. N СД-57.

Титульна сторінка "Служебника". Друкарня КПЛ. 1629 р. Київ.
Папір; друк. 27 x 18 см. МКДУ. N СД-89.

Розгортка сторінок Євангелія учительного. Друкарня Києво-Печерського монастиря. 1637 р. Київ.
Папір, дерево, шкіра; друк, тиснення, гравірування. 31,5 x 40 см.
НМІУ. N СД-192

Сторінка "Служебника" з гербом Петра Могили. Друкарня КПЛ. 1629 р. Київ.
Папір; друк. 27 x 18 см. МКДУ. N СД-89.

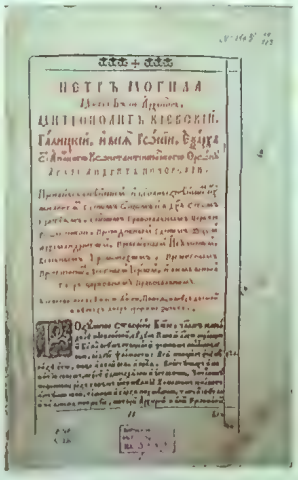

Аркуш Требника зі згадкою про митрополита Петра Могилу як видавця книги. Упорядник - Петро Могила. Друкарня КПЛ. 1646 р. Київ.
Папір; друк. 30 x 19 см. МКДУ. N СД-109.

Требник. Упорядкований та виданий київським митрополитом Петром Могилою. Друкарня КПЛ. 1646 р. Київ.
Шкіра, папір; друк, тиснення, золочення. 32 x 20,5 x 9 см.
МКДУ. N СД-109.

Загальний вигляд Львова в 1775 – 1777 рр. Ф. Пернер.
Напис: "QUE DE LEMBERG CAPITALE DES ROYAUMES DE GALICIE ET LODOMERIE"
Мідьорит. Папір; друк. 20 x 64 см. ЛІМ. N Г-5755.

Перше братство з'явилося у Львові в 1439 р. Друге Львівське (Успенське) братство виникло в 1544 р., яке отримало статус ставропігійського (1589) та розробило статут братської школи - "Порядок шкільний" (1586)

Луцьк. Н. Орда (1807 - 1883).
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876. Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см
ДНАББ N 20201.

Місто на Волині. Відоме, як місто-центр національно-релігійної громадської організації православних українських шляхтичів Волині, де було засноване 1617 р Луцьке братство. Братство вело боротьбу проти національно-політичного гноблення українського народу, відіграваво значну роль у боротьбі за збереження законних прав православ'я на Волині у 1620 - 1640-х рр

Острог. Н. Орда (1807 - 1883)
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876. Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см
НБУВ. ВОМ. N 269190

За автором: Руїни костелу та монастиря ієзуїтів, закладеного Анною Алоізом Ходкевич з дому кн. Острозького; тут поховала рештки чоловіка Яна Ходкевича, перевезені з Хотина 1624 р
Острог у XIV ст. - першій половині XVII ст. власність князів Острозьких
У 1528 р. Острог дістав магдебурзьке право. У місті діяли Острозька школа (Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум) й Острозька друкарня. Для організації друкарні запросили першого друкаря Івана Федорова. В Острозі була видана знаменита "Острозька" біблія (1581). Першим ректором школи-колегіума був український письменник-полеміст і культурно-освітній діяч Герасим Смотрицький (? - 1594), батько Мелетія Смотрицького

Почаїв. Н. Орда (1807 - 1883)
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876 Літографія. Папір; друк. 19,5 x 28,8 см
ДНАББ. N 20201

Почаїв відомий, як місто на Волині, де свого часу існував православний монастир до 1833 р. (перша згадка про монастир в писемних джерелах датується 1527 р.). На початку 1618 р. при монастирі була заснована друкарня

Кремінець. Н. Орда (1807 - 1883)
Album widoków gubernij. Warszawa. Litografja Maksymiljana Fajansa
Napoleona Ordę. - Warszawa, 1876. - Warszawa, 1876 Літографія
Папір; друк. 19,5 x 28,8 см
ДНАББ. N 20201

Почаївська лавра. Успенський собор з дзвіницею. II половина XVIII ст. Тернопільська обл. Реконструкція собору за проектом архітекторів П. Гіжицького та Г. Гофмана.
Фото 1993 р

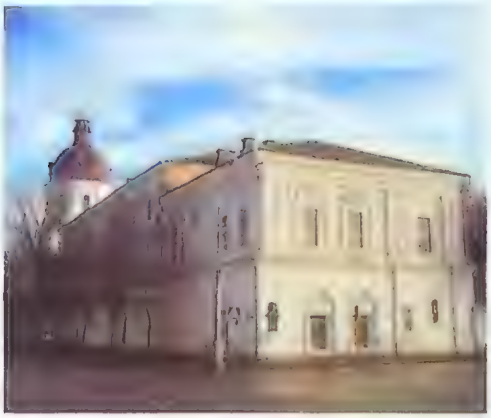

Києво-Могилянська академія. 1703 р. м. Київ. Старий мазепинський корпус в 1732 - 1740 рр. був перебудований архітектором С. Г. Шедлем (1680 - 1752)
Фото А.С. Грабовенка. 2000 р

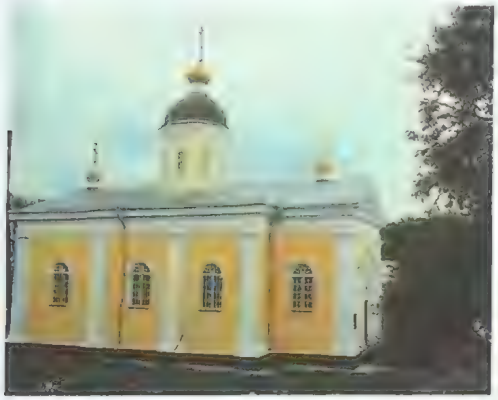

Свято-Троїцька церква Дерманського Свято-Троїцького жіночого монастиря. XV ст. с. Дермань-2 Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р

Меморіальна дошка в пам'ять про українського діяча культури і письменника Мелетія Смотрицького (1572 - 1633) на стіні Свято-Троїцької церкви Дерманського Свято-Троїцького жіночого монастиря. с. Дермань-2 Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р

Іконостас Свято-Троїцької церкви Дерманського Свято-Троїцького жіночого монастиря. Кінець XX ст. с. Дермань-2 Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р

В.Г. Григорович-Барський - український мандрівник, письменник, вчений-орієнталіст. В 1715 р. вступив до Києво-Могилянської академії. Провчився вісім років. У 1723 р. пішов мандрувати світом За 24 роки пішки пройшов Румунію, Словаччину, Болгарію, Угорщину, Австрію, Грецію, Італію, Туреччину, Палестину, Ліван, Сірію, Єгипет. Багато разів відвідував острови Корфу, Хіос, Сім, Кефілінію, Летос, Закінф, Кіпр і сім років провів на Патмосі

Мелетій Смотрицький похований в Свято-Троїцькій церкві Дерманського Свято-Троїцького монастиря. Точне місце поховання невизначене.

Могила Василя Григоровича Григоровича-Барського (1.01.1701 - 7.10.1747) на території Київського Братського монастиря. Світлина II половини XIX ст.
Странствование В. Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. - СПб., 1885. - Ч 1. МКДУ. N ДР-468

Намогильна плита з поховання Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (1620 - 1693) в храмі.
Шифер. L - 203 см. B - 70 см
НАІЗ. N КН-920

Саркофаг-рака св. Феодосія Углицького (1636 - 1696), чернігівського архієпископа в храмі.
Дерево, бронза; лиття, карбування, гравірування, сріблення. H - 102 см. L - 221 см. B (верх) - 83,2 см.
НАІЗ. N КН-590, М-81

Федір Ступак
кандидат історичних наук

"LARGITIO FUNDUM NON HABET."
Щедрість не має дна.
Римський вислів

МЕЦЕНАТСТВО ГЕТЬМАНІВ ТА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Християнство було основою і важливою рушійною силою розвитку милосердя та благодійності. Релігія з дитячих років формувала моральний фундамент побудінки і світогляду людини, високоморальну внутрішню переконаність у необхідності допомоги ближньому. Благодійність – це багатоаспектна людська діяльність з метою надання різноманітної допомоги загалом, а меценатство спрямоване на підтримку науки, культури, мистецтва[1].

Найбільш поширеним в Україні з часів Київської Русі було право "подавання" або "поданнє" на будівництво церкви. Широко відома фреска Софійського собору в Києві, де князь Ярослав Мудрий, відомий покровитель мистецтва і науки, зображений з моделлю церкви в руці. У ті часи в Європі зображували донатора (лат. – той, що дарує), будівника храму в значенні ктитора (від грец. – засновник) чи замовника іншого твору мистецтва. В епоху середньовіччя та Відродження донатор (дарувальник) – це особа, на кошти якої будувалася церква; в мистецтві того ж часу, зокрема в українському живописі XVII – XVIII ст., мав місце донаторський портрет цієї особи, нерідко з моделлю храму в руках.

Окрім донаторства, у меценатській діяльності слід виділити ктиторство та патронат. Ктиторство – це заснування і господарське забезпечення церкви. За своїм характером воно є джерелом "приватно правовим", але за виконанням обов'язків ктиторського права слідкувала церковна, а не державна влада. Отож ктиторство – явище церковного права зі своїми специфічними особливостями: певна особа могла бути за ктитора в тих церквах, які заснувала сама або її предки. За ктитора вважалася особа православної віри, а основним або й єдиним способом набуття ктиторства була побудова чи відновлення церкви. Жертвуючи на церкву те чи інше майно, ктитор цілком відмовлявся від своїх прав на нього. Крім заснування церков, ктиторським внеском слід вважати влаштування іконостаса до вже побудованої церкви, оплату розмалювання інтер'єра, золочення бань.

Патронат – покровительство, заступництво. У стародавньому Римі патрон (від лат. – захисник, покровитель) – багата і впливова особа, що брала під покровительство (патронат) залежних від неї вільних незаможних або неповноправних громадян. З середини XII ст. між церквою і державою встановилися нові стосунки: церква отримувала протекцію від держави й феодалів без забезпечення прав останніх над першою. Це і є суть патронату, яка полягає в тому, що патрони захищають права церкви. Від ктиторства були перейняті деякі стосунки "подавця" до церковного закладу та його майна, патронат же вплинув на утворення стосунків між церквою і державою. Право "подавання" належало державній владі і найвищим її представникам. Часто воно належало місцевим урядовцям; цим правом користувалися також земства й громади, братства і приватні особи.

До всього зазначеного вище варто додати ще й фундаторство. Саме фундатори забезпечували здійснення значних філантропічних проектів.

Славну сторінку в історію вітчизняної доброчинності вписали українські гетьмани та козацькі старшини. Доброчинність і Меценатство епохи Гетьманщини – це не просто окремі вчинки відомих особистостей чи груп приватних осіб, а вияв суспільних відносин у межах тогочасного суспільства.

Чільне місце серед філантропічних діянь цієї доби посідає підтримка Києво-Могилянської академії. Ще раніше ректор Київської школи Іов Борецький представляв козаків як "людей лицарських, братів наших християнських", котрі ревність і любов до віри, побожності та церкви з давніх-давен "мають... Пресвітерів маючи, письма навчаючись, Бога і закон свій знаючи, християнству поневоленому на всьому світі ... добродійство велике виказують своєю мужністю і своїми перемогами"[2].

Зміцнення і перетворення козацтва на нову національно-політичну силу України гостро поставили питання про державне ідеологічне забезпечення національно-визвольної боротьби, яка набула всеукраїнського характеру. Це зумовлювало постійну потребу у підготовці національних кадрів, де першу роль відігравала Києво-Могилянська академія. Феномени української історії – Києво-Могилянська академія і козацтво, посідаючи в ній особливе місце, відзначаються різноманітними та багатогранними зв'язками. Вони були народжені потребами реального життя українського суспільства XVII – XVIII ст. Упродовж усього періоду існування Київської академії й українського козацтва між ними підтримувалися тісні взаємозв'язки та взаємодопомога.

Ще на початку свого існування Київська братська школа отримала охоронну та матеріальну підтримку Війська Запорозького та визначного мецената-фундатора гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1616 – 1622 рр.). У 1620 р. в житті Київського Богоявленського братства сталася знаменна подія – до його складу записався П. Сагайдачний разом з усім козацьким військом, що надало братству і школі моральної, матеріальної і політичної підтримки.

Принагідно підкреслимо, що даний приклад репрезентує один із шляхів підтримки козацтвом церкви та братств.

У 1620 р. гетьман Петро Сагайдачний і ректор школи Іов Борецький стали ініціаторами й провідниками відновлення православної ієрархії, ліквідованої після Берестейської унії 1596 р. й заміненої уніатською.

Коли "в самом Киеве начались грабежи церквей и монастырей, и при сем случае новозаведенное в Братском монастыре училище потерпело разорение, ... Гетман Конашевич едва мог спасти остатки его и с помощью других православных приступил к возобновлению сего заведения"[3].

"... Церковь Братскую обновил в 1622 г. гетман Войск Запорожских Петр Конашевич Сагайдачный и Братство поддерживал..."[4].

За кілька днів до смерті в присутності київського митрополита Іова Борецького і свого спадкоємця на гетьманській ниві Оліфера Голуба "при добрій пам'яті і здоровому глузді" П. Сагайдачний склав духовний заповіт, за яким заповів майно своє на церкви, шпиталі, школи та монастирі"[5].

Значну суму він передав Київському братству, а грошові вклади заповідав кільком церквам, монастирям і школам. Півтори тисячі золотих П. Сагайдачний передав на школу "братства Львовского, на науку и на цвиченья бакаларов учоных ... на вихованье ученого майстра, в греческом языку беглого..."[6].

[1] Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С. 208.
[2] Борецький І. Протестація. – 1621 // Пам'ятники братських шкіл на Україні. – К., 1988. – С. 323.
[3] Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 148.
[4] Там само. – С. 248
[5] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной Руссии в XVII веке. – К., 1848. – Т. 1. – Приложения. – С. 50
[6] Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1. – С. 373, 375.

Отож вагомим є внесок гетьмана в успішний розвиток Київського і Львівського братств — найзначніших і найвпливовіших в Україні, його матеріальна підтримка шкіл, прагнення дати освіту молоді. Тим самим він не лише сприяв становленню українських навчальних закладів, а й подав гарний приклад турботи про них.

Згодом, зі створенням Києво-Могилянської колегії, не обійшлося без втручання українського козацтва, про що свідчить зокрема виданий 12 березня 1632 року "Військовий лист" гетьмана Івана Петражицького і всього Війська Запорозького з погодженням щодо об'єднання Лаврської школи з братською Богоявленською і зобов'язанням її оборони [7].

На підставі наступних дописок на цьому акті згодом його було підтверджено гетьманами Богданом та Юрієм Хмельницькими [8].

Створена відповідна атмосфера сприяла тому, що багато козаків посилали своїх синів до Київської школи. Чимало її вихованців згодом стали значними діячами. Серед них — гетьмани Іван Виговський, Павло Тетеря, Іван Самойлович, генеральні старшини Федір Лобода, Тиміш Носач, Іван Чернята, Іван Кравченко, Семен Третяк, Іван Груша.

Основи відносин між Київською братською школою й козацтвом, закладені на початку XVII століття, міцніли разом із утвердженням самої школи і в наступні часи. Не було жодного гетьмана, який би не підтримував академію і не звертався до неї по допомогу. Для гетьманів, як і для всієї провідної верстви козацтва, вона була не лише осередком освіти, а й школою виховання національно свідомої молоді. У своїх державотворчих намірах і заходах вони спиралися саме на Київську академію, де "творилися державні ідеї і програми, котрих відгомони потім долітають до нас із козацьких кругів, а творцями їх були передусім київські інтелігентські круги, світські й духовні" [9].

Доброчинна діяльність була продовжена і в часи гетьмана Богдана Хмельницького (1648 — 1657 рр.). Життю і діяльності видатного державного діяча та славетного полководця присвячено чимало наукових праць і літературних творів. Їх автори здебільшого показують політичну, військову, державотворчу діяльність великого гетьмана, але варто згадати й залишений ним слід на ниві доброчинності.

Загальну картину культурного піднесення часів Хмельниччини знаходимо зокрема у нотатках Павла Алеппського, який разом зі своїм батьком антіохійським патріархом Макарієм подорожував Україною в 1654 і 1656 рр. Алеппський відзначає активне будівництво нових православних храмів, "які радують наші серця", поширення писемності серед усіх верств населення. З-поміж найголовніших і постійних завдань Б. Хмельницького був захист православної церкви, він брав під свою опіку духовенство і монастирі, щедро наділяв їх землею. Залишилося чимало його універсалів, листів із попередженнями, вимогами, проханнями не чинити утисків, охороняти права, повернути відібрані маєтності православної церкви. Характерним є один з листів Б. Хмельницького до польських сенаторів (1652 р.) щодо прав на "Трахтемирівський монастир з усіма його добрами, який був заснований для калік нашого військового товариства", з наголошенням, аби "стародавня грецька віра була недоторканною і користувалась своїми давніми вольностями, а також щоб церквам, кафедрам, монастирям, школам, шпиталям та іншим святим місцям залишили давні фонди і привілеї, а духовенство, старше і менше, і весь клір неуніатів, щоб як уніати, так і інші, не зачіпали і не перешкоджали їм вільно відправляти богослужіння і користуватися своїм майном" [10]. Опікуючись православними монастирями, Хмельницький надавав їм спеціальні охоронні універсали, як наприклад, Густинському (біля Прилук), Михайлівському, Фрола і Лавра (Київ), Межигірському. Коштом війська при Межигірському монастирі утримувався шпиталь для хворих і поранених козаків. Шпиталі існували й при інших монастирях, зокрема Трахтемирівському. "Справжні бідні і навіть такі, котрі соромились прохати милостиню, далі каліки, хворі, а особливо старі воїни, знаходили собі притулок в шпиталях" [11].

У Трахтемирівському монастирі на Дніпрі, нижче від Канева, доживали свого віку старі, немічні запорожці. Трахтемирівський монастир став шпиталем-притулком для поранених і старих козаків привілеєм польського короля Стефана Баторія 1578 року. "Баторій, оцінюючи заслуги козаків у московській війні, подарував їм Трахтемирів на шпиталь", — вказував польський історик Равіта-Гавронський [12].

Французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер писав: "У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків" [13]. Вже згадуваний П. Алеппський вказував на шпиталі, які "во всей стране казаков, в каждой улице и в каждой деревне выстроены для их бедняков и сирот, при конце мостов или внутри города, служащие им убежищем; на них снаружи множество образов; кто к ним заходит, дает им милостыню" [14].

Б. Хмельницький продовжував традиції запорозького товариства щодо спорудження православних храмів, жертвування на їх утримання, взяття під захист їх служителів, справедливо вважаючи, що зведені церкви будуть кращими пам'ятниками своєму засновнику чи кпитору. Одразу після закінчення першої військової кампанії під Жовтими Водами і Корсунем 1648 р. "за услуги запорожцев при Жёлтых Водах и Корсуне гетман Хмельницкий отправил в Сич ... на божественную церковь и её служителей триста талеров" [15]. Восени 1648 р. даруе п'ять тисяч злотих одному з монастирів Сокаля на будівництво склепів [16], у вересні 1656 р. дозволяє будувати монастир на р. Ірпінь, виділяючи йому земельні володіння [17]. Широко відома заснована Хмельницьким 1653 р. у Суботові церква, названа іменем пророка Іллі.

Пожвавлення громадського життя, викликане визвольним рухом, спричинило розвиток архітектури і монументально-декоративного мистецтва, що знайшло вияв у церковному та світському будівництві. Сам же Хмельницький лишив по собі універсали з розпорядженнями щодо збереження та ремонтування міських споруд у Києві, місті столичному [18], "пам'ять про гетьманські палати" в Чигирині, Переяславі, Миргороді [19].

Як високоосвічена людина та справжній державний діяч, Б. Хмельницький піклувався про розвиток освіти. Гетьман усвідомлював, що братські школи, братства активно виступають за збереження і розвиток національної культури, плекають власну науку, систему виховання, на ґрунті освіти об'єднують українців навколо ідеї захисту батьківської віри. Залишилося чимало гетьманських розпоряджень про надання освітнім установам привілеїв і вольностей.

---

[7] *Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 2. — С. 420.*
[8] *Там само. — С. 421.*
[9] *Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1913. — Т. 8. — С. 128.*
[10] *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961. — С. 247–249.*
[11] *Ефименко П. Шпитали Малороссии // Киевская старина, 1883. — № 4. — С. 714.*
[12] *Опацький Є. Українська мала енциклопедія. — Буенос-Айрес, 1966. — Кн. 15. — С. 1924.*
[13] *Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців. — К., 1994. — С. 67.*
[14] *Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 252.*
[15] *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 265; Т. 2. — С. 184–185.*
[16] *Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 77.*
[17] *Документи Богдана Хмельницького. — С. 535.*
[18] *Там само. — С. 265, 663.*
[19] *Сігінський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 92; Замлинський В. Богдан Хмельницький. — М., 1989. — С. 324.*

Великого значення надавав Б. Хмельницький Києво-Могилянській колегії. Розуміючи її суспільне значення, він, а згодом і його син Юрій (свого часу навчався в колегії), всіляко підтримували цей заклад. Прикладом надання матеріальної допомоги є розпорядження про передачу Київському Богоявленському монастирю кількох сіл, зокрема колишніх домініканських володінь, надання привілеїв шинкування горілкою та медом без податків, що було важливою статтею прибутків Братського монастиря.

"Гетман Богдан Хмельницкий в 1651, января 11, дал село Мостищи и Плисецкое; а грамотою 1655 г. июнь 18 дозволил на праздники сытить мед и продавать, что подтвердил и сын его Юрий 1660 мая 7. Сей последний дал еще 1662 марта 6 села Ксаворов, Мухриды, Черногородку, пляц праздный Рыльского в Киеве и костел доминиканский"[20].

У 1656 р. цьому ж монастирю універсалом Б. Хмельницького було надано ще сім сіл, які раніше належали єзуїтам, "со всеми пожитками, ставами, млинами, сеножатьми и иншими всякими доходами и приналежностями..."[21].

Окрім матеріальної допомоги, козацькі гетьмани підтримували свою вищу школу на різних політичних, дипломатичних рівнях. Б. Хмельницький гарантував існування Києво-Могилянської колегії у державних договорах з Польщею – в Зборівському (1649 р.) і Білоцерківському (1651 р.) підтверджувалося, що колегія має залишатися при колишніх правах згідно зі старовинними привілеями[22]. У 1654 р. Б. Хмельницький просив російського царя підтримати Братський монастир, "де нині училище"[23].

Таку ж політику продовжували наступники Б. Хмельницького. За гетьмана Івана Виговського, вихованця Київської школи, у Гадяцькій угоді (1658 р.) йдеться про надання Київській вищій школі статусу академії. Відзначено зокрема, що академія Київська має користуватися такими ж прерогативами та вольностями, як і академія Краківська. Статті Гадяцького трактату перейшли до наступних договорів з Польщею, підписаних Ю. Хмельницьким (1659 р.), П. Дорошенком (1670 р.), М. Ханенком (1670 р.). Це є свідченням піклування українських гетьманів про Київську академію, зміцнення її становища на основі політичних документів.

М. Грушевський вважав добу Хмельницького "великим етапом у поході українського народу, українських мас до своїх соціяльних, політичних, культурних і національних ідеалів... Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя, і Хмельницький ... зістанеться героєм української історії"[24].

При багатоманітності поглядів на Б. Хмельницького і його час все ж не можна заперечити факт, "що це саме він нав'язав перервану ... нитку української державності, і створена ним Українська козацька держава знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів із своїм власним національним життям"[25]. Безперечною заслугою першого гетьмана Української держави було те, що у вирі воєнних та політичних подій у його діяльності знайшлося місце для добродійних справ.

У складні часи Руїни козацька старшина продовжувала доброчинну та меценатську діяльність, підтримувала освіту. Усвідомлюючи значення Київської колегії для України, вони надавали "на Братський монастир й високі школи для наук високих, засновані гідної пам'яті мужами – гетьманом Запорозького Війська Сагайдачного й преосвященним отцем П. Могилою, митрополитом київським"[26], посильну допомогу. Своїми універсалами Ю. Хмельницький, І. Виговський, Д. Многогрішний, П. Дорошенко, І. Брюховецький, І. Самойлович забороняли порушувати права академії й Братського монастиря, повертали їм втрачені і відібрані маєтності, надавали нові, наказували міським урядовцям і київським полковникам підтримувати академію.

Київські полковники Василь Дворецький і Павло Яненко-Хмельницький передали Києво-Могилянській академії понад 20 дворових місць і будинків. Братство одержувало прибуток, віддаючи дворові місця міщанам та іншим людям під поселення.

До речі, сам В. Дворецький, як і його син Григорій, згодом Остерський сотник, навчалися в академії. Полковник В. Дворецький протягом багатьох років піклувався про "Alma-mater". У 1659 р. він видав грамоту Богоявленському монастирю на землі Домініканського монастиря. 1666 року, коли академія була під загрозою закриття, Дворецький звертався з листами до київського воєводи Б. Шереметєва і до гетьмана І. Брюховецького. Того ж року В. Дворецький "дал грамоту на Бирковский бор при Которских дорогах и на урочище Стрельники"[27].

Гетьман Ю. Хмельницький (1659 – 1663 рр.), конфіскувавши посілості І. Виговського в Києві, подарував їх Київській академії. Гетьман Петро Дорошенко (1665 – 1676 рр.) надав Братському монастирю доходи з перевозів через Дніпро, а гетьман Іван Брюховецький (1663 – 1668 рр.) та Дем'ян Многогрішний (1668 – 1672 рр.) – посілості в Остерській та Козелецькій сотнях Київського полку. Окрім цього, для збільшення коштів академії гетьманськими грамотами давався дозвіл Києво-Братському монастирю ситити мед[28].

Під час гетьманування патрона Київської академії Івана Самойловича (1672 – 1687 рр.) були відновлені щорічні дотації грошей на неї з козацької скарбниці та розпочато період добродійності і меценатства, який продовжив Іван Мазепа (1687 – 1709 рр.).

Мазепинська доба не прийшла на порожнє місце. Як відзначає О. Огоблин, часи Руїни, що так спустошили матеріальне життя України і, безперечно, наробили чимало шкоди і в сфері культурного розвитку, все ж не спроможні були згасити великого національно-культурного вогню, запаленого революцією Хмельницького й відродженням української державності.

Розвиток різних ланок культури почався ще за гетьманування І. Самойловича. На думку В. Модзалевського, гетьман Самойлович став одним із перших провідників у наше мистецтво нових ідей. П'ятнадцятирічне гетьманування І. Самойловича позначилося в українському репрезентативному будівництві кількома пам'ятками, що мали вирішальний вплив на еволюцію українського бароко. В 1672 – 1674 рр. гетьман збудував у Густинському монастирі дві церкви: п'ятибанну хрещату Троїцьку і тризрубну однонавну Трапезну. Обидві церкви характерні для тієї гілки барокового будівництва України, в основу якої лягла конструкція, типова для української дерев'яної архітектури. Десятьма роками пізніше (1682 р.) Самойлович почав спорудження Спаської церкви у Мгарському монастирі біля Лубен, котру довелося в 1694 р. закінчити його спадкоємцю І. Мазепі.

Найголовніше те, що Самойлович у своїй культурній діяльності мав повну підтримку з боку інших державних, церковних діячів. Серед них, безперечно, був і найближчий помічник та дорадник Самойловича – генеральний осавул Іван Мазепа. Стосовно цього перехідного періоду відзначимо, що гетьман І. Самойлович у 1686 р. "отдал грунты при Карпиловке и хуторец Лутаву, завладенные полковником Солониною, который и сам после уступил Братству два приселка, Косачевку и Лутаву, с мельницею"[29].

[20] Болховітінов Є. Назв. праця. – С. 249.
[21] Памятники... – С. 448–449.
[22] Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – С. 51.
[23] Документи Богдана Хмельницького. – С. 354–355
[24] Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 49
[25] Там само.
[26] Памятники... – С. 109
[27] Болховітінов Є. Назв. праця. – С. 249.
[28] ЦДІАУ. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 1.
[29] Болховітінов Є. Назв. праця. – С. 249.

Проте усі володіння, які за трактатом 1686 р. між Росією і Польщею опинилися за кордоном російським, відійшли від Братського монастиря, як і від інших. І вже гетьман І. Мазепа у 1691 р. підтвердив братству решту маєтностей, повернувши села Карпилівку, Косачівку і Лутаву "со всеми принадлежностями, грунтами, покосами, лесами, озерами, борами и всеми угодьями и то же подтвердил грамотой 1693 июня 15 с селом Позняками; в 1694 , июля 30 дня, дал мельницы и грунты Которские… Еще Мазепа 1702 мая 1 и октября 27 дал Влуков остров с озерами и всеми угодьями…; в 1707 г. … возвратил местечко Стайки…"[30].

Своїми універсалами Мазепа підтверджує всі попередні надбання Братського монастиря й дарує від себе 17 дворів на Поділі та села Більмачівку (1692 р.), Виповзів і Лутаву (1693 р.). Крім того, Мазепа протягом 23-річного гетьманування давав на неімущих студеїв 1000 золотих щорічно, що зазначено в старшинських реєстрах про його доброчинну діяльність, складених в еміграції 1709 р.

І. Мазепа усвідомлював необхідність підготовки освічених, культурних діячів, свідомої національної інтелігенції, піклуючись про освіту й культуру в Україні, підтримуючи найтісніші зв'язки з Київською академією. Мазепа дбав і про розбудову академії, яка за його гетьманування досягла високого піднесення й здобула визнання в міжнародному культурному світі. Саме за його правління Київський колегіум одержав високий статус академії (1701 р.), чимало молодих людей вирушило у західноєвропейські університети.

У 1693 р. коштом Мазепи постають кам'яні споруди Братського монастиря та Богоявленська церква з чудовим різьбленням, картинами й іконами. У 1703 – 1704 роках будується новий навчальний корпус академії з високими стінами, стрункою колонадою й галереєю. Це була одна з перших імпозантних палацових споруд у Києві, що отримала назву Мазепиної. Як пише в своїй праці митрополит Є. Болховітінов, І. Мазепа "своим иждивением построил монастырскую каменную большую церковь и каменные школы"[31]. Там же відзначено, що у 1703 р. Мазепа "дал двор мещанина Иосифа Скородки на Подоле близ Ильинской церкви"[32]. Поміж історичними скарбами Богоявленської церкви був срібний вівтарний хрест – дар митрополита Петра Могили і срібна чаша – дар ігумені Магдалини, матері гетьмана Івана Мазепи.

"Промыслителем и благодетелем" називає І. Мазепу ректор, згодом митрополит київський В. Ясинський, який, до речі, почав ремонтувати Василівську (Трьохсвятительську) церкву (збудована 1183 року), що сильно потерпіла від обстрілу гарматами в боях за Київ під час повстання гетьмана Івана Виговського проти Москви в 1658 – 1660 роках. Півсотні років пізніше Військо Запорозьке поставило своїм коштом невеличку каплицю – прибудову до південної стіни церкви і новий іконостас у стилі рококо. Цей іконостас із різьбленого й золоченого дерева ефектно виділявся на вишнево-червоному тлі і вважався одним із найкращих творів у стилі рококо в Києві.

І. Мазепі дарують свої панегірики київські й чернігівські поети, а серед них – вихованці академії Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Іван Максимович. Феофан Прокопович присвячує гетьману драму "Володимир" як будівничому держави й кптитору академії, що віднині носить ім'я Могило-Мазепинської. Київська академія притягує до себе дедалі більше молоді. Кількість студентів сягає понад дві тисячі, і вона стає, як і в часи П. Могили, провідним культурно-освітнім центром усієї православної Європи. Отож гетьман І. Мазепа, розуміючи значення київської вищої школи для українства, усіляко сприяв її розвитку та процвітанню, був щедрим меценатом.

Мазепинська доба залишила низку монументальних, оригінальних будов, які змінили архітектурне обличчя України. У Києві, Чернігові, Переяславі та в багатьох інших місцевостях за ініціативою, коштом і мистецьким хистом і смаком гетьмана Мазепи було збудовано або перебудовано низку величних церков. Цивільне будівництво мазепинської України, хоч мало значно менший масштаб, позначилося такими монументальними спорудами, як будинки Київської академії (1703–1704 рр.), Київської ратуші (1697 р.), мур Києво-Печерської лаври з його брамами та вежами.

Внесок гетьмана Івана Мазепи був важливим як у царині матеріальної культури, так і в духовному житті України-Гетьманщини. Саме за його гетьманування сягнули особливого піднесення і розквіту всі галузі української культури, а мазепинський ренесанс ще довго світив над Україною після полтавської катастрофи й поразки політичних планів.

Велика кількість храмів, фундованих І. Мазепою, свідчить про грандіозне будівництво, що стояло на дуже високому технічному і мистецькому рівні. Тоді було створено особливий, оригінальний тип споруд, своєрідні технічні засоби, самобутні архітектурні форми, деталі і прикраси національного стилю. Мистецтво цієї доби дістало назву українського бароко.

Добре відоме покровительство гетьмана православній церкві. Іван Мазепа спорудив 4 нові величні церкви, розбудував 5 інших, що належать до княжої доби і докінчив будівництво трьох церков, розпочате його попередниками. Всі ці 12 храмів зводилися протягом 1690–1706 років, причому найбільш інтенсивно в 1695 – 1700 рр.

Фундації І. Мазепи – дві великі церкви, Миколаївська на Печерську і Богоявленська на Подолі в Києві – належали до типу будов, де значною мірою відбилися впливи західноєвропейської архітектури базилікального типу.

Миколаївська соборна церква на Печерську, що споруджувалася в 1690 – 1696 рр. і здійснена в монументальних формах, вражала гармонією окремих частин, архітектурних мас з рухом прямовисних ліній, що прагнуть у простір. Братська Богоявленська церква на Подолі в Києві служила храмом для студентів академії, побудована вона в 1690 – 1693 рр. на місці давнішньої дерев'яної церкви часів гетьмана Сагайдачного. Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври надзвичайно цінна тим, що дає найбільш оригінальний тип українських будов, не знаний в архітектурі інших народів. Центральна споруда в формі так званого грецького рівнораменного хреста з п'ятьма банями, своєрідні окремі форми, деталі й прикраси свідчать про творчу винахідливість українських майстрів. Ця "перлина поміж усіма п'ятибанними церквами українського бароко" постала в 1696 – 1698 рр., а іззовні було поміщено ліплений герб Мазепи.

З величних церков, побудованих коштом Мазепи поза Києвом, має особливу цінність камінна соборна церква Вознесення в Переяславі (1698 р.). Ця будова була зведена у зв'язку з увінчаними заходами гетьмана з відновлення переяславського єпископства, що існувало в княжі часи. До кафедрального Переяславського собору передав Мазепа в 1701 р. рукописне Пересопницьке Євангеліє, написане в 1556 – 1561 рр.

З будов, які лише докінчувалися коштом Івана Мазепи, згадаємо Спаську церкву Мгарського монастиря, розпочату гетьманом І. Самойловичем у 1684 – 1687 рр і закінчену І. Мазепою у 1687 – 1688 роках, фінансування трапезних Густинського і Мгарського монастирів.

Залишив І. Мазепа доброчинний слід і в Чернігові, де спорудив будинок колегії, в Борисо-Глібському монастирі – дзвіницю, на якій був розміщений дзвін вилитий коштом гетьмана. Взяв участь у завершенні соборної церкви в Іллінському монастирі, прикрасив "кіотом среброкованим" образ Матері Божої.

Не менш величною справою гетьмана була реставрація і розбудова найцінніших пам'яток княжої доби, що мали закріпити державницькі традиції. Ті пам'ятки були переважно

[30] Там само.
[31] Там само. – С. 252.
[32] Там само. – С. 249.

в поганому стані, від часів Петра Могили рідко реставрувалися, хоча ще зберігали велич та стилістичні риси. За Мазепи вони не тільки реставрувалися, а значно розбудовувалися, прибираючи розкішних барокових форм. Щоправда, при тому втрачали (особливо зовні) свої первісні стилістичні риси, та це вже вина не І. Мазепи, а цілої доби. Таке розуміння реставрації існувало в культурній Європі аж до початку XX століття, і лише згодом охорона пам'яток старовини визнала, що реставрація їх не повинна порушувати первісних стилістичних особливостей. Зате завдяки реставрації І. Мазепи ці цінні будови не зруйнувалися остаточно. Чимало праці, енергії та коштів пішло на відновлення і розбудову величавих храмів. Софійський собор у Києві, найкраща і найбільша будова княжої доби, закладений Ярославом Мудрим у XI столітті, при реставрації І. Мазепи у 1690 – 1697 рр. помітно змінив зовнішній вигляд і розміри, були позолочені бані собору.

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві – друга найзначніша будова княжої доби, що реставрована за часів І. Мазепи.

Головна, соборна церква Успення Богородиці Києво-Печерської лаври, третя найцінніша пам'ятка Києва XI століття, була розбудована коштом Мазепи в 1695 – 1696 роках. Гетьманом здійснено видатки на позолочення бані Успенської церкви, великий дзвін і дзвіницю Печерського монастиря.

Троїцька церква над головною брамою Лаври, закладена в 1106 році князем Святополком Давидовичем Чернігівським (Миколою Святошею), була оновлена за митрополита П. Могили, але остаточному оформленню й цінному стінопису завдячує І. Мазепі. У 1698 р. Троїцька церква була реставрована, дістала високу барокову баню, дві менші з боків та широкий фронтон посередині.

Коштами Мазепи на Кирилівській церкві в Києві збудовано чотири наріжні бані й пишний бароковий причілок на фасаді. Були виділені кошти і на вівтар Межигірського монастиря, на церкву в Глухові (мурований Успенський собор Глухівського монастиря), церкву Святої Трійці в Батурині, монастирську Покровську церкву в Дігтярівці. Отож нараховуємо не менше 20 величних будов, фундованих і розбудованих гетьманом Мазепою впродовж 1687 – 1706 рр, тобто одна велика будова припадає на кожен рік його гетьманування.

У Софійському соборі Києва зберігався подарований Мазепою "саккос золотой алтабасовой парчи, сделан гетманом Иваном Мазепой"[33]. Не збереглися численні церковні предмети з коштовних металів з прикрасами, надписами і присвятами, даровані гетьманом до різних церков.

Достеменно відомо, що І. Мазепа дарував золоту чашу для Софійського собору в Києві, срібний кивот до церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря, золоту чашу і таку ж оправу Євангелія, золоту митру, великий срібний світник для Успенської церкви Києво-Печерської лаври; срібну миску (тарелю) до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі з надписом: "Дар Його Високості Івана Мазепи, гетьмана Русі". В музеї історичних коштовностей України зберігається вклад І. Мазепи – шати до ікони Дегтярівської Божої Матері.

Велика кількість металевих виробів у чернігівському музеї (оправи книжок, чаші, тарелі, хрести) мали різні надписи про донаторів, переважно з кіл козацької старшини доби Мазепи. На деяких з них читаємо: "Во благовременное регіментарство щасливого Панованія своего іасневелможного Єго Милость Пан Иоан Мазепа Гетман". Ці збірки були знищені 1941 року під час бомбардування німцями Чернігова.

Гетьман Мазепа відзначився як великий книголюб та меценат тогочасних видань. Книги і колекціонерство були улюбленим заняттям І. Мазепи, високоосвіченої особи. Тому саме у книгозбірні гетьмана було чимало латинських книг. Книжками обдаровував гетьман бібліотеку Київської академії, а також церкви. Пересопницьке Євангеліє, як уже вказувалося, подароване гетьманом кафедральній церкві в Переяславі, звідти перейшло до духовної семінарії в Полтаві. Розкішне видання Євангелія кінця XVII століття було подароване Мазепою Верхратському монастирю біля Рави-Руської, про що свідчить надпис: "В обозі Ясновельможного Єго Милости Пана Гетьмана Іоана Мазепи" із зазначенням року 1704. Два чудово виданих Євангелія отримав від гетьмана Лубенський монастир.

Окрім цього, на утримання шпиталю при Києво-Печерському монастирі гетьман подарував села Остроч і Ядлівку в Баришівському повіті Переяславського полку.

Меценатство Мазепи здійснювалося не тільки в Україні, а й сягало території за її межами. Робилося це з метою зміцнення політичних зв'язків на заході і сході. Прикладом того служить фундування гетьманом І. Мазепою Євангелія арабською мовою, друкованого в Алеппо в Сирії (1708 р.), про що свідчать передмова з присвятою гетьманові та гравюра з його гербом. Меценатство І. Мазепи сягало Палестини, Антіохії, Александрії, грецького Афону і Царгорода. На замовлення гетьмана зроблено срібну плиту-антимінс до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі.

Д. Антонович окреслив час гетьманування Мазепи як "другу золоту добу українського мистецтва" після доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого. "Будівлі, фундовані Мазепою, носили на своїх фасадах не тільки герби гетьмана, а й познаки "мазепинського" стилю"[34]. При Мазепі формується нова генерація козацької старшини, яка бере участь в управлінні державними справами, доброчинній діяльності.

Серед патронів Київської академії в часи Гетьманщини також були генеральний писар 1706 – 1709 рр., гетьман в екзилі 1710 – 1712 рр. Пилип Орлик, ніжинський полковник 1695 – 1701 рр. і наказний гетьман у 1701 р. Іван Обидовський, наказний генеральний писар 1727 р. Семен Чуйкевич.

1700 року в Ближніх печерах Лаври на кошти полтавського полковника П. Герцика на місці дерев'яної була поставлена кам'яна Хрестовоздвиженська церква. Тривалий час на найпочеснішому місці в церкві висів портрет полковника Герцика[35]. Кам'яна церква Різдва Богородиці побудована на Дальніх печерах у 1696 р. на кошти білоцерківського полковника К. Мокієвського[36] на місці, де раніше стояли дерев'яні храми.

У 1698 – 1701 рр на кошти гетьмана Івана Мазепи навколо верхньої Лаври споруджено фортечну стіну довжиною 1190 метрів, з чотирма баштами і трьома воротами. Згодом ця масивна стіна семиметрової висоти і триметрової товщини стала складовою частиною Печерської фортеці[37].

Визначним центром і православ'я, і добродіяння була Києво-Печерська лавра. Митрополит Євгеній Болховітінов зазначав, що чимало іменитих громадян "притекали и ежигодно притекают к сему святому месту с блогоговейным усердием и приношением разных вкладов утварями, ризницею, украшениями и денежными подаяниями"[38]. Серед імен, означених в описі церковного майна, вказані "замечательнейшими вкладчиками" гетьмани Іван Самойлович, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол, полкові "чиновники" осавул Якубович, Павло Гудима, Данило Кандиба, Василь Борковський.

По закінченню відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври у 1729 році почали розмальовувати стіни всередині церкви. Роботи виконувала лаврська малярська майстерня. Поміж іншими сюжетами настінного

[33] Там само. – С 73.
[34] Голубець М. Мистецтво // Історія української культури. – К., 1994. – С. 514.
[35] Килессо С. К. Києво-Печерская лавра. – М., 1975 – С. 95.
[36] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 137.
[37] Очерки истории Києво-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992. – С. 77.
[38] Болховітінов Є. Назв. праця. – С. 330.

малювання була галерея портретів добродійників цього собору – середньовічних київських князів, архімандритів Лаврського монастиря й гетьманів, включно з Богданом Хмельницьким та Іваном Мазепою.

Важливою виявилась донаторська, ктиторська і фундаторська діяльність старшини. З фундаторів попереднього часу слід згадати козацького гетьмана Самійла Кішку, який наприкінці XVI ст. збудував у Києві коло підніжжя Верхнього міста з нагоди свого визволення з турецької неволі дерев'яну церкву св. Миколая. В той же час поруч із церквою звели шпиталь для старих і вбогих. Тому церкву прозвали за її сусідство зі шпиталем церквою св. Миколи Доброго.

Біля перебудованої Михайлівської соборної церкви Видубицького монастиря козацький полковник Михайло Миклашевський у 1690-х роках збудував нову церкву св. Георгія. 1692 року київський полковник Григорій Коровка-Вольський на місці старої дерев'яної церкви римо-католицького Домініканського монастиря спорудив Борисоглібську церкву.

Наприкінці XVII ст. полковник гетьмана Мазепи Яків Лизогуб став фундатором південного приділу церкви Єлецького монастиря в Чернігові та мурованої церкви Різдва Богородиці в Седневі. Коштом полкового осавула Павла Гудими були відремонтовані мури київської церкви Воскресення.

Після 1709 р., незважаючи на складну ситуацію, благодійно-меценатська діяльність не припинилася. Гетьмани і козацька старшина опікувалися підтримкою культурно-освітньої ниви. Так, гетьман І. Скоропадський (1708 – 1722 рр.) для матеріального сприяння Київській академії передав Братському монастирю кілька сіл. В універсалі від 1714 р., передаючи Ядлівку, аргументував свій вчинок: "... барзо взираючи на обитель Киево-Могилянскую Братскую всему отечеству нашему благопотребную, где Малороссійскіе синове належатое в науках имеют наставление до цвеченья всяких добрих дел и благонравних поступков свою исправляют юность и оттуду на подпору церкви православной и отчизни просвещенным разумом исходят..."[39].

У 1720 р. І. Скоропадським було передано село Мотовилівку[40]. У Софійському соборі серед переліку цінних речей значаться "два саккоса из парчи золотой и третий, шитый золотом и серебром по атласу, сделаны гетманом Иваном Скоропадским и женою его"[41]. Всередині перебудованого у XVIII ст. барокового Успенського собору Києво-Печерської лаври домінував великий іконостас, подарований гетьманом Іваном Скоропадським і його дружиною Анастасією, що мав п'ять рядів ікон і був зроблений з різьбленого та позолоченого дерева чернігівським майстром Григорієм Петровим.

Гетьман Данило Апостол (1727 – 1734 рр.) теж лишив слід на доброчинній ниві, повернувши Київській академії усі маєтності, надані І. Мазепою, а в 1729 р. видав універсал, що підтверджував права Києво-Братського монастиря на володіння селами та угіддями, які йому належали. Крім того, Д. Апостол зумів відновити щорічні виплати з військового скарбу (200 дукатів). Доречно згадати ще один універсал гетьмана (1732 р.), який теж стосується Київської вищої школи. В ньому Д. Апостол закликав до добровільних приношень, дарунків на користь Києво-Братської церкви та академії. До нашого часу дійшов вклад гетьмана Данила Апостола – Євангеліє в оправі. Привертає увагу надпис навколо зображення фігури самого Д. Апостола: "Радуйся Даніиле пророки себе проповеданого Ваши Даніил возлюбівшій Україну своим народом". Іконостас Георгіївської церкви Видубицького монастиря в Києві, роблений в 1691 – 1701 роках, подарувала дружина гетьмана Данила Апостола. З усіх барокових іконостасів цей був справжнім шедевром різьбярства. Він мав п'ять рядів ікон, закриваючи цілий нав церкви до самого верху. Ряди ікон примхливо вигиналися і підіймалися все вище до центральної осі середнього верху церкви. Ритм позолочених, різьблених з дерева колон, ікон і багато орнаментованих проміжків поміж ними домінував над внутрішнім простором у церкві. Нагадаємо, що й сама Георгіївська церква була збудована козацьким полковником Михайлом Миклашевським. А ще Д. Апостол був фундатором церкви в Сорочинцях, що мала перехідний бароково-рококовий характер.

Не стояло осторонь благодійності та меценатства й рядове козацтво. Про фінансову допомогу козаків свідчать зокрема щорічні списки осіб, які жертвували гроші для Київської академії, сприяючи її існуванню. Церква Успення Пресвятої Богородиці ("Пирогоща") мала десятиметровий іконостас (1778 р.) і срібні царські ворота (1784 р.) з іменем жертводавця – запорожця Василя Білика.

У XVII ст. з'являється чимало новофундованих монастирів, основними меценатами яких виступали православні церковні братства, козаки. У XVII ст. традиційним стало їхнє опікування Межигірським, Трахтемирівським, Чигиринським монастирями. Бачимо також кілька нових козацьких фундацій: Чеснохресний у Полтаві (з 1650 р.), Святоміколаївський, Зміївський (1668 р.) та Святоуспенський (1671 р.). Одним із тих, якими піклувалося і які підтримувало Військо Запорозьке, був Свято-Микільський Пустинний монастир ("Малий Микола") поблизу Аскольдової могили.

Поширеною формою козацького меценатства було донаторство (дарування). Чимало найкращих ікон означеної доби є типовим донаторським внеском. Дотепер збереглися хрести напрестольні, один з яких є дарунком церкві козака Гната Крута, інший – Якимця, ще один – Леонтія Мельника.

Прикладом спадкоємності доброчинних справ є діяльність останнього кошового отамана Війська Запорозького Низового. Петро Калнишевський (1690 – 1803 рр.) опікувався культурним піднесенням краю, його коштом збудовано кілька храмів, придбано велику кількість церковних книг.

Останній гетьман Лівобережної України граф Кирило Розумовський (1728 – 1803 рр.) на руїнах мазепинської церкви, зруйнованої під час розгрому Батурина у 1708 р. О. Меншиковим, відбудував церкву Воскресення Христового.

Благодійність та меценатство найкращих представників української спільноти доби Гетьманщини були формою суспільних стосунків у межах громадянського суспільства, соціокультурним феноменом свого часу. Як історичне явище добродійно-меценатська діяльність несла високі моральні якості, свідчила про етичні норми людей, пріоритети суспільства.

[39] ЭБЛУВ.ІР. – Ф. 2. – Спр. 445/179. – Арк. 67.
[40] Болховітінов Є. Назв. праця. – С. 250.
[41] Там само. – С. 73.

Софіївський собор. 1037 рр. Відбудований в 1699 – 1707 рр. Дзвіниця. Кінець XVII ст. Реставрація – у XVIII ст., будівництво дзвіниці завершено 1744 – 1748 рр. Архітектор Й. Г. Шедель (1680 - 1752) **Добудова IV ярусу – 1851 – 1852 рр. Архітектор П. І. Спарро** (1814 - ?). **Київ.** Фото кінця XIX ст. Альбом "Виды Киева". Друкарня С. В. Кульженко. - Початок XX ст Папір; фотомупія. 16,6 x 23,3 см. НБУВ. ВОМ. N Ал-347.

Собор св. Софії закладено 1017 (?) р. за князя Ярослава Мудрого. Найбільші будівельні та відновлювальні роботи в монастирі проводились за часів гетьманування І. С. Мазепи в кінці XVII ст. - на початку XVIII ст

Мазепинський будинок Києво-Могилянської академії (до реставрації Й. Г. Шеделя). Архітектор Й. Д. Стариєв. 1703 р. З гравюри XVIII ст. Листівка. Початок XX ст. Видавниче тов-во "Друкарь". - К., "Галицька накладня". - Коломия. Папір; друк. 9 x 14,1 см. ДНАББ. N 1445 н/4

Навчальний корпус Києво-Могилянської академії збудований на кошти гетьмана І. Мазепи 1703 р

Будинок Києво-Могилянської академії (після реставрації Шеделя). Надбудова і церква – архітектор Й. Г. Шедель. 1732 – 1740 рр. З гравюри XVIII ст. Листівка. Початок XX ст. Видавниче тов-во "Друкарь". - К., "Галицька накладня". - Коломия Папір; друк. 8,6 x 13,8 см ДНАББ. N 1445 н/3

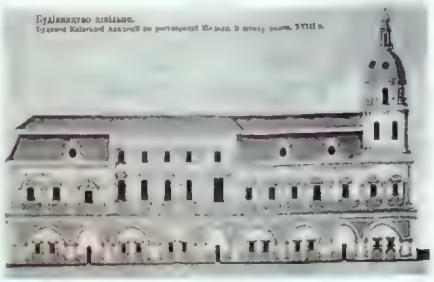

Вид на Києво-Печерську лавру.
Фото кінця XIX ст. Альбом "Виды Киева". Друкарня С. В. Кульженко Початок XX ст.
Папір; фотомупія. 15,3 x 22 см. НБУВ. ВОМ. N Ал-352

Церква Всіх Святих в Києво-Печерській лаврі
М. М. Сажин (? - 1885). **І половина XIX ст.**
Папір; акварель. 27,3 x 36,8 см. НХМУ. N Гр-10

Збудована коштом гетьмана Івана Мазепи

Монастирський земляний вал насипаний козаками [illegible] Самойловича. Коштом гетьмана Івана Мазепи в 169[illegible] [illegible] капітальна реконструкція Успенського собору [illegible] Онуфріївська церква збудована коштом [illegible] Мазепи. [illegible] камяний мур навколо Печерського [illegible] гетьмана І. Мазепи. Церква Різдва [illegible] преподобного Феодосія Печерського збудовані коштом білоцерківського полковника Костянтина Мокієвського. Коштом полтавського полковника Павла Герцика збудована церква Воздвиження Чесного хреста

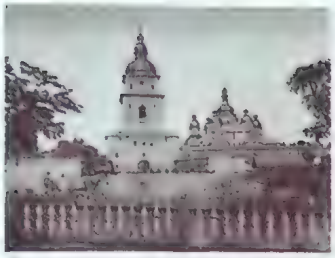

Михайлівський Золотоверхий монастир. 1108 – 1113 рр. Київ.
Альбом "Виды Киева". Друкарня С. В. Кульженко. - 1880-і рр. Папір; фотомунія. 16,6 х 23,3 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-352

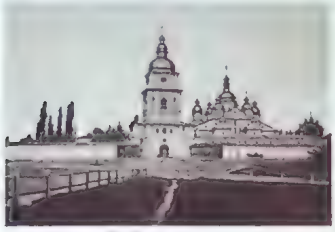

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві. 1108 – 1113 рр.
Світлина кінця XIX ст.
Папір; друк. 16 х 22 см. НБУВ. ВОМ. N 349.

Видубицький Свято-Михайлівський монастир. XI – XIX ст. Заснований у 1051 р. Звіринець. Київ. Фото кінця XIX ст. Альбом "Виды Киева". Друкарня С. В. Кульженко. - Початок XX ст. Папір; фотомунія. 17 х 22 см.
НБУВ. ВОМ. N Ал-354.

Михайлівський Золотоверхий монастир. Збудований у 1108 – 1113 рр. Перебудований у XVII – XVIII ст. Київ.
Фото кінця XIX ст. Альбом "Виды Киева". Друкарня С. В. Кульженко. - Початок XX ст
Папір; фотомунія. 11,4 х 16,2 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-343

У 1655 - 1656 рр. монастир був відремонтований коштом гетьмана Богдана Хмельницького, головна баня вкрита мідаю та визолочена Коштом Військового Генерального суді Михайла Вуяхевича між 1688 та 1690 рр. до собору прибудований мурований приділ св. Варвари. У 1701 р. гетьман І. Мазепа подарував срібну раку до мощів св. Варвари Соборний іконостас роботи чернігівського майстра Григорія Петрова у 1718 р. монастирю фундував гетьман І. Скоропадський

Покровителем і щедрим донатором Видубицького монастиря був стародубський полковник Михайло Миклашевський. Його коштом зведено Георгієвський собор і монастирську трапезну церкву. Коштом гетьмана Лівобережної України Данила Апостола збудовано дзвіницю з внутрішньою церквою св. Даниїла.

Видубицький монастир. М. М. Сажин (? - 1885).
І половина XIX ст.
Папір; акварель. 28,2 х 38 см.
НХМУ. N Гр-92.

"Києво-Видубицький Михайлівський монастир". XI – XIX ст. Невідомий художник. 1802 р.
Літографія. Папір; друк. 35,5 х 47 см.
НМШ. (філія - БМТШ) N 282

Собор св. Миколая на Печерську в Києві. 1690 – 1693 рр.
Фото початку XX ст. Папір; друк. 18 х 113 см
Архів Г. Н. Логвина.

Монастирський комплекс св. Миколая ("Великий Микола", "Військово-Микільський монастир") на Печерську у Києві. Архітектор І. П. Зарудний (? - 1727). **1690 – 1693 рр.**
Фотозйомка проведена з дзвіниці Києво-Печерської лаври
Фото 1910 р. Папір, друк. 13 х 18 см. Архів Г. Н. Логвина

Собор св. Миколи в Києві був однією з найвідоміших архітектурних споруд, збудованих гетьманом України Іваном Мазепою. Сам собор, його дзвіницю і монастирську браму [illegible] зруйновано за наказом П. Постишева у 1934 р. Трапезну церкву знищено на початку 1960-х рр

Південний портал собору св. Миколая.
Фото початку XX ст. Папір; друк. 13 х 9 см
Архів Г. Н. Логвина

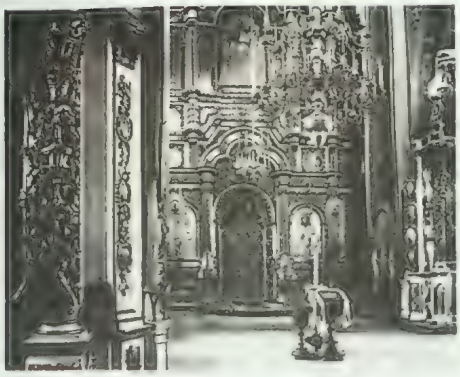

Іконостас собору св. Миколая.
Фото початку XX ст. Папір; друк. 13 х 18 см. Архів Г. Н. Логвина.

Інтер'єр Миколаївського собору прикрашав унікальний бароковий іконостас, поставлений в 1696 р. коштом київського міщанина Созонта Балики. Це був [illegible] взірець українського [illegible] мистецького різьблення [illegible] дереву XVII ст. Висота іконостаса 15.3 м, [illegible] ширина 22 м мав сім рядів ікон та статуї ангелів

Фрагмент інтер'єру собору св. Миколая.
Світлина 1910 р. Папір; друк. 18 х 15 см
Архів Г. Н. Логвина

Західний фасад собору св. Миколая. 1690 – 1693 рр.
Фото початку XX ст. Папір; друк. 13 х 18 см
Архів Г. Н. Логвина

Собор св. Миколая на Печерську в Києві. 1690 – 1693 рр
Вид з південного заходу. Фото початку XX ст. Папір, друк. [illegible]
Архів Г. Н. Логвина

Братський Богоявленський монастир. Заснований 1616 р. Київ.
Фото кінця XIX ст. Альбом "Виды Киева". Друкарня С.В. Кульженко. - Початок XX ст
Фоторепродукція. Папір; друк. 11,2 х 16,2 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-343

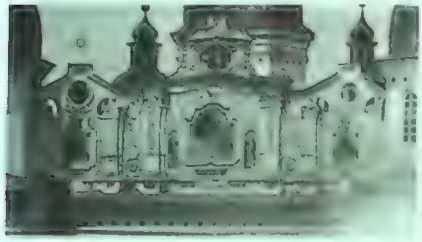

Щедрим донатором монастиря був гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний. Коштом гетьмана І.С. Мазепи у 1690 - 1693 рр. збудована велика катедральна Богоявленська церква, а у 1703 р. побудований камяний корпус Духовної Академії

Фрагмент західного портала церкви Богоявлення Братського монастиря на Подолі в Києві. Майстер Стариєв Осип. 1690 – 1693 рр. м. Київ.
Папір; друк. 13 х 18 см
Архів Г.Н. Логвина

Богоявленська церква Києво-Братського монастиря.
Вид із заходу. Ф. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні XVI - початок XIX в. - К., 1924
Фоторепродукція. Папір; друк. 11,2 х 16,8 см
ДНАББ. N 192890

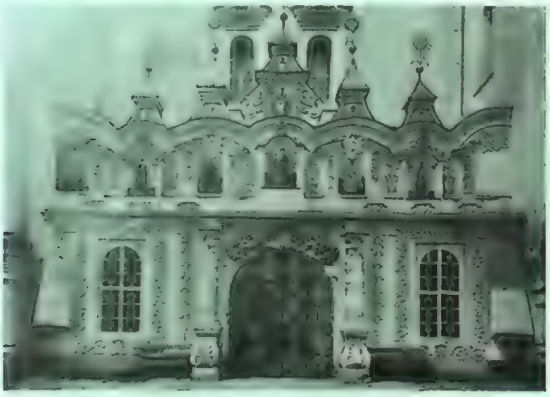

Фрагмент західного портала собору св. Миколая в Києві.
Фото початку XX ст. Папір; друк. 13 х 18 см. Архів Г.Н. Логвина

Києво-Межигірський монастир. Т.Г. Шевченко (1814 - 1861). **1843 р.**
Папір; олівець. 28,4 х 40,1 см. ДМШ. N Г-851

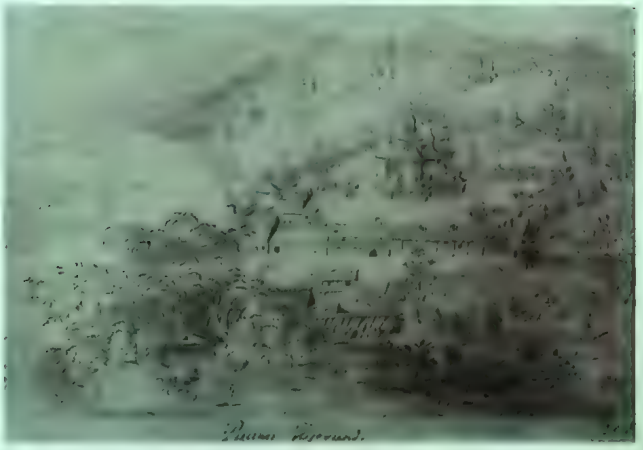

Межигірський Спасо-Преображенський монастир під Києвом. X ст.
Малюнок А. Вестерфельда (? - 1692). **Середина XVII ст.**
Труды XIII Археологического Съезда. - 1914. - Т. 2. - Табл. 12. Фототипія П.П. Павлова
Папір; друк 11,2 х 15,9 см. НБУВ. ВОМ. N Б/н

На території монастиря в 1710 р. було поховано фастівського полковника Семена Палія

Межигірський Спасо-Преображенський монастир. Церква св. ап. Петра і Павла. 1766 р. Фото початку XX ст. Папір; друк. 12 х 18 см. Архів Г.Н. Логвина.

Церква Святих апостолів Петра і Павла в Межигірському Свято-Преображенському монастирі побудована коштом кошового отамана Запорозької Січі Петром Івановичем Калнишевським 1766 р.

Єлецький монастир в м. Чернігові. Заснований у 1060-х рр. князем Святославом Ярославовичем. Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 16 х 18,5 см. Зібрання В. В. Недяка.

Монастир опікувався козацько-старшинськими родами Лизогубів і Полуботків. Визначним ктитором монастиря був Генеральний обозний Війська Запорозького В. Дунін-Борковський

Храм Успіння Пресвятої Богородиці в Єлецькому монастирі. Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 22 х 16 см. Зібрання В. В. Недяка.

Іконостас Успенського Єлецького собору. 1668 – 1670 рр. Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 21,5 х 16 см. Зібрання В. В. Недяка

Соборна дзвіниця (колегіум) в м. Чернігові. Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 21,5 х 16 см. Зібрання В. В. Недяка.

Збудована коштом гетьмана І. Мазепи 1702 р.

Церква св. Катерини в Чернігові. 1715 р. Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 22 х 15,5 см Зібрання В. В. Недяка

Збудована коштом козаків Чернігівського полку

Іконостас Чернігівського Спаського собору. 1793 – 1798 рр. За проектом архітектора А. Яснишина. Фото початку XX ст Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911 Папір; фототипія. 17 х 23 см Зібрання В. В. Недяка

Заклада дошка Чернігівського колегіуму із зображенням герба гетьмана І. С. Мазепи. Початок XVIII ст.
Вкладний напис: "СЕ ХРА СОЗДАНЪ БЖІИ БАГСЛОВЕНІЄ/ ПРЕЩЕДРИМЪ ДЛЯ МІСМЬ И ІЖДИВЕНІЕМ/ WIANE ВСЛМОЖНАГО ПАНА ІОАННА МАЗЕПЫ СЛАВНАГО ВОИСКЪ РОСИИСКИ ГЕТМАНА МАДТИСЯЦА ВСЪМЪОНОМЪ РОКУ ЗДАЧАЧАСЯ АВСТОРОМЪ ПОГЪШЕСТВОМ БЖІИМЪ СКОНЧАСА"
Герб і букви: "Ц. С. М. І. Г. С. П. Б. Э."
Шифер; формування. 68,5 х 58,2 см
НАІЗ. N КТВ-1/4

Інтер'єр Борисо-Глібського собору. Кінець XVII – початок XVIII ст. Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. К., 1911. Папір; фототипія. 16 х 22,5 см Зібрання В. В. Недяка

Свято-Іллінська церква в м. Чернігові. XII ст.
Фото початку XX ст. Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 17 x 15 см. Зібрання В. В. Недяка.

Щедрим донатором Іллінської церкви в м. Чернігові був чернігівський полковник Війська Запорозького С. Полобайло

Колегіум, Борисо-Глібський і Спасо-Преображенський собори в Чернігові.
Фото початку XX ст. Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія 17 x 23,5 см Зібрання В. В. Недяка

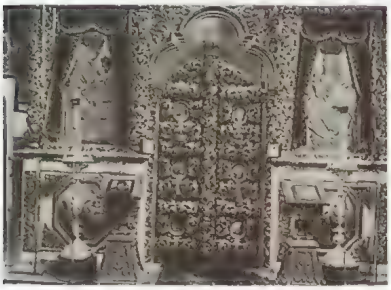

Фрагмент інтер'єру Свято-Троїцької церкви. Середина XVIII ст. с. Полонне Чернігівської обл.
Фото початку XX ст. Папір; друк. 13 x 18 см. Архів Г. Н. Логвина.

Донатором Борисо-Глібського собору і Свято-Троїцького монастиря в Чернігові був гетьман І. С. Мазепа

Спасо-Преображенський собор в м. Чернігові. 1033 – 1041 рр.
Фото початку XX ст Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 16,5 x 22,5 см. Зібрання В. В. Недяка

Вівтар Свято-Троїцького собору в Чернігові. XVII ст. Фото початку XX ст. Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 20 x 16,5 см. Зібрання В. В. Недяка.

Іконостас Введенського храму в Троїцькому монастирі. Фото початку XX ст Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія 15 x 13 см. Зібрання В. В. Недяка

Бароковий чотириярусний іконостас Введенського храму виготовлений коштом гетьмана І. С. Мазепи
У 1930-х рр. іконостас було знищено.

Троїцько-Іллінський монастир у 1649 р відбудований на кошти чернігівського полковника Степана Полобайла, сподвижника Богдана Хмельницького

Іконостас Свято-Троїцького собору в м. Чернігові. 1740-і рр.
Фото початку XX ст Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 16,5 x 22,5 см. Зібрання В. В. Недяка

П'ятницька церква. Кінець XII – початок XIII ст. м. Чернігів.
Фото початку XX ст. Архів Г. Н. Логвина

До 1786 р. була головною спорудою П'ятницького жіночого монастиря. Під час народного повстання 1668 р. зазнала пошкоджень. Відбудована на кошти чернігівського полковника В. А. Дуніна-Борковського.

Вознесенська церква в м. Березна Чернігівської губ. 1759 р.
Вигляд з півдня
Світлина початку XX ст. Папір; друк. 30 x 24 см.
Архів Г. Н. Логвина

Збудована на кошти нащадків козацького сотника С. Ковенка.

Вознесенська церква в м. Березна. 1759 р. Східний бік
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911.
Папір; фототипія. 14 x 11,5 см.
Зібрання В. В. Неляка

Церква св. Великомучениці Параскеви. 1762 р.
с. Росошки Уманського р-ну Черкаської обл.
Фото початку XX ст. Папір; фототипія., 18 x 24 см
Архів Г. Н. Логвина

Побудована коштом уманського сотника Івана Гонти
Зруйнована за "совєтських" часів у 1934 р

Донатором Максаківського Спасо-Преображенського монастиря був гетьман Іван Самойлович

Домницький монастир. II половина XVII ст.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в
Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911
Папір; фототипія. 4 x 16 см
Зібрання В. В. Неляка

Коштом гетьмана І. С. Мазепи, за благословінням архієрея Лазаря Барановича було зведено храм св. Параскеви і при ньому монастир в місцевості "Домниця".
В XVIII ст. указом імператриці Росії Катерини II Домницький монастир було причислено до III класу, що призвело до його занедбання і занепаду
На початку XIX ст. старанням і коштом колишнього генерального судді А. Я. Безбородька та його дружини монастир був відновлений. Подружжя Безбородьків спорудили до чудотворної ікони Домницького монастиря срібну визолочену шату, інкрустовану коштовним камінням - 1738 рік.

Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. - К.,

Троїцький соборний храм Максаківського монастиря.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 9,5 x 11,5 см
Зібрання В. В. Неляка

Максаківський Спасо-Преображенський монастир. Середина XVI ст.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в
Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911.
Папір; фототипія. 3 x 7,5 см
Зібрання В. В. Неляка

Фрагмент інтер'єру Покровської церкви. 1764 р. м. Ромни Сумської обл.
Світлина початку XX ст. Папір; друк. 18 x 23 см
Архів Г. Н. Логвина

Збудована коштом останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського

Покровська церква в м. Ромни. 1763 р.
Світлина 1907 р. Папір; друк. 23 x 16,5 см
РКМ. N Ф-4185

Збудована коштом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та Давида Чорного

Іконостас Преображенської церкви. 1760 р. с. Межиріч Сумської обл.
Світлина початку XX ст. Оригінал. Папір; друк. 18 x 12 см.
Архів Г. Н. Логвина

Фрагмент іконостасу Миколаївського собору Рихлівського монастиря. Середина XVIII ст. Фото початку XX ст.
Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911
Папір; фототипія. 15,5 x 11 см.
Зібрання В. В. Недяка

Соборний храм Рихлівського монастиря. 1754 - 1760 рр. Фото початку XX ст
Історія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в
Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911
Папір; фототипія. 23 x 16,5 см.
Зібрання В. В. Недяка

Благословінням Лазаря Барановича та на кошти козацького полковника Василя Многогрішного в 1666 році було зведено Рихлівський Свято-Миколаївський монастир та дерев'яний храм. На прохання ігумена Рихлівського монастиря Серпаніона рід Многогрішних надав монастирю у довічне користування землі та угіддя
Гетьман Іван Самойлович за порадою архіпастиря Лазаря Барановича збудував у монастирі кам'яний храм та дзвіницю над святими вратами.

Св. Троїцька церква з с. Пакуль Чернігівської обл. 1710 р.
Світлина початку XX ст. Папір; друк. 30 x 24 см
Архів Г. Н. Логвина

Св. Миколаївська церква в с. Нові Млини Чернігівської обл. XVIII ст.
Світлина початку XX ст. 30 x 24 см
Архів Г. Н. Логвина.

Собор Різдва Богородиці. 1752 – 1763 рр. Дзвіниця 1766 – 1770 рр.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в.
Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911.
Папір; фототипія. 16,5 x 22,5 см. Зібрання В. В. Неляка.

Собор збудований коштом гетьмана Кирила Розумовського і його матері Наталії Андріївни на знак вдячності милості Божій до їх роду.

Данівський Свято-Георгіївський (Юріївський) монастир. Середина XVII ст.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в.
Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 16 x 23 см. Зібрання В. В. Неляка.

Монастирем опікувався і був його ктитором козацький полковник Київського полку Костянтин Дмитрович Солонина. В 1756 р. собор було відбудовано за кошти київського полковника Юхима Федоровича Дарагана, дружиною якого була рідна сестра гетьмана К. Розумовського.

Собор Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря. 1713 – 1735 рр.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в.
Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911.
Папір; фототипія. 12 x 16 см.
Зібрання В. В. Неляка

Над іконами, виконаними на дошках із липи олійними фарбами у бароковому стилі, працювали талановиті художники-іконописці на чолі з відомим українським художником Г. А. Стеценком (1710 (1712) - 1781) Існує також припущення, що над іконостасом працював український живописець Іван Чайковський.

Іконостас собору Різдва Богородиці. м. Козелець. 1758 – 1760-і рр. Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. К., 1911. Папір; фототипія. 22,5 x 16,5 см Зібрання В. В. Неляка.

Ікони Козелецького собору - одне з найкращих зібрань італійського живопису. Іконостас являє собою найдосконалішу по живопису портретну галерею оточення імператриці Єлизавети Петрівни. За переказами іконостас готували для Смольного собору в м. Петербурзі, але виявилося, що він для собору замалий. На прохання графа Олексія Розумовського цей іконостас було передано Козелецькому собору.

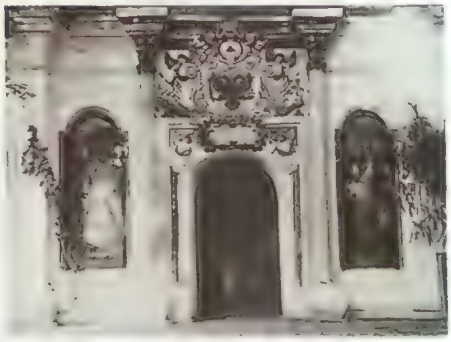

Західний портал церкви Св. Георгія (Юрія) 1770 р. в Данівському Св. Георгієвському монастирі під м. Козельцем.
Світлина початку XX ст. 18 x 24 см
Архів Г. Н. Логвина

Іконостас собору Різдва Богородиці був одним з найкращих на той час в Україні. Семиярусний іконостас вражав своєю величавою пишністю Великі ікони в срібних шатах та ризах були обрамлені різьбленими золоченими колонами з листям та гронами винограду. Цоколь іконостасу прикрашали герби гетьманського роду Скоропадських Знищений за часів "совєтської" влади.

У 1702 р. коштом значкового товариша Антона Гамалії на березі р. Шостки, за 30 верст від м. Глухова, було закладено будівництво храму на честь священномученика Харлампія, при якому і виникла "Харлампієва пустинь". На цьому місці дружина гетьмана І. Скоропадського, Анастасія Марківна, своїми коштами збудувала монастир. Зведено було величавий храм на честь Різдва Христового, кам'яний корпус для келій, корпус для трапезної з церквою.

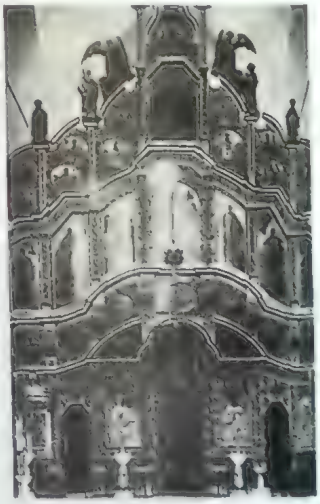

Фрагмент іконостасу собору Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря. 1730-і рр.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в
Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 19
Папір; фототипія. 14, 5 x 9 см
Зібрання В. В. Неляка

Храм Різдва Богородиці в Домницькому монастирі. 1800 – 1806 рр.
Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911
Папір; фототипія. 9,5 x 12 см
Зібрання В. В. Недяка

Храм збудований коштом графа І. А. Кушельова-Безбородька, нащадком козацького роду

Корсунський та ніжинський полковник, наказний гетьман Григорій Гуляницький (1620 - 22.09.1675) власним коштом збудував Свято-Онуфріївський монастир під Корсунем у 1653 р.

Батуринський Крупицько-Миколаївський монастир.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 11 x 20 см
Зібрання В. В. Недяка

Монастир розбудовувався коштом козацької старшини у XVII ст. На кошти генерального судді Війська Запорозького Івана Домонтовича у 1680 р. зведено храм св. Миколая

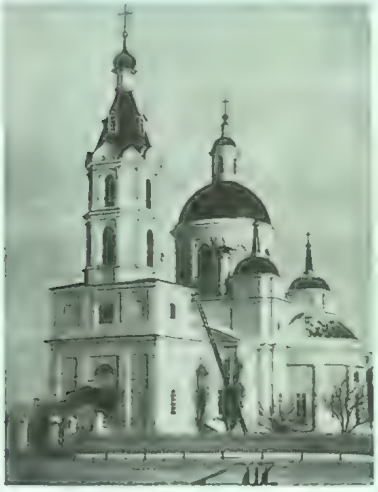

Ново-Миколаївський собор в Стародубі. XVIII ст.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 14,5 x 11 см. Зібрання В. В. Недяка.

Ктитором храму був наказний полковник ніжинський, генеральний підскарбій і літописець Роман Ониськович Ракушка-Романовський (бл. 1622 - 1703). Згідно заповіту його поховано біля Миколаївської церкви

Вознесенська церква в м. Почепі. 1771 р.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 14,5 x 11,5 см. Зібрання В. В. Недяка.

Храм збудований за проектом архітектора В. В. Растреллі (1700 - 1771) коштом графа К. Г. Розумовського в 1771 р.

Вознесенська церква в Батурині. 1803 р.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 10,5 x 7,5 см
Зібрання В. В. Недяка.

Храм побудований коштом гетьмана України Кирила Розумовського, як храм-усипальниця.

Ансамбль Петропавлівського Глухівського монастиря. Початок XVIII ст.
Світлина кінця XIX ст. Папір; друк. 17,5 x 23,5 см.
Фото з архіву Г. Н. Логвина

Стародубський полковник Михайло Миклашевський на початку XVIII ст. збудував трапезну церкву Успіння Богородиці у Глухівському Петропавлівському монастирі.

Глухівський Петропавлівський монастир. Початок XVIII ст.
Фото початку XX ст. Історія церковної жизні Черніговскої Епархіи от XI в. до XX в. Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911. Папір; фототипія. 10 x 11 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Дзвіниця Свято-Успенської церкви. XVIII ст.
с. Лютенька Гадяцького р-ну Полтавської обл.
Фото Д. П. Харченка (с. Лютенька). 1973 р.

Храм збудований коштом полковника Гадяцького полку Війська Запорозького Михайлом Андрійовичем Бороховичем (1687 - 1704). Зруйнований за "совєтських" часів 1974 р.

Св. Успенська церква. 1686 р. с. Лютенька Гадяцького р-ну Полтавської обл.
Фото Д. П. Харченка (с. Лютенька). 1973 р. Останні знімки перед руйнуванням

Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві. Т. Г. Шевченко (1814 - 1861). **1845 р.**
Папір; сепія, акварель, туш. 19,1 x 27,1 см.
ДМШ. N Г-395.

Монастир розбудовувався коштом козацьких полковників Мартина Пушкаря (? - 1.06.1658), Івана Іскри (? - 1659), І. Крамаря та козацької старшини Полтавського полку
У 1689 р. коштом і старанням гетьмана Івана Самойловича розпочато спорудження мурованого Хрестовоздвиженського собору. Після розгрому монастиря військами Петра І відбудова соборного храму почалася у першій чверті XVIII ст. коштом полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея - сина Генерального судді Війська Запорозького Василя Леонтійовича Кочубея

Царські врата в Мотронинському монастирі
Київська губернія Чигиринського повіту.
Журнал "Древности Украины". - 1905. - Вип. I.
Папір; фотомунія. 15,4 x 8 см.
БНАОМА. N 85. 113 (2Ук) Д73.

Церква св. Михаїла
в м. Переяславі.
Збудована в 1090 р.
Відбудована в XVII ст.
на старих підмурках.
О. Д. Мартинович
(1856 - 1933). **1882 р.**
Папір; графітний олівець
22,8 x 32,5 см
НХМУ. N Гр-1930.

Свято-Михайлівська церква збудована коштом Переяславського полку Війська Запорозького. Ктитором храму був переяславський полковий суддя Іван Берло.

Мотронинський (Троїцький) монастир заснований, за переказами, переяславським єпископом Павлом (1198 - 1230), при якому була закладена трапезна церква в ім'я св. Іоанна Предтечі. Перше документальне свідчення про Мотронинський монастир констатується 1568 р. В цей час в Мотронинському лісі ченці заснували скит і попросили дозволу у митрополита Іони III Протасовича на відправу Божої служби в каплиці.

Донатором Мотронинського монастиря був гетьман П. Конашевич-Сагайдачний, який у 1620-1621 рр побудував нову церкву і затвердив за монастирем землю. Монастирем також опікувався гетьман П. Дорошенко. Про це свідчать його універсали 1669 і 1671 рр. У 1735 р. побудована дерев'яна Троїцька церква, яка проіснувала до 1800 р., і в зв'язку із природньою руйнацією була розібрана
У 1801 р. побудовано новий кам'яний Троїцький храм. Із 1753 р. обраним ігуменом монастиря став Мельхиседек Значко-Яворський, син козацького полкового осавула. Існуюча на території монастиря тепла дерев'яна церква св. Іоанна Предтечі не зберегла свого первісного вигляду, особливо після переробок у 1820 р., а в 30-х рр. XX ст. була зовсім знищена

У дзвіниці церкви св. Іоанна Предтечі зберігалися стародавні дерев'яні царські врата XVII ст висотою 2 арш. 14 вершк., ширина двох половинок 1 арш. 2 вершк. Врата розфарбовані в червоний синій і зелений кольори. Виконані прорізним квітковим орнаментом

Полелевичъ. - С. 689. Максимовичъ - Т. 1. - С. 672. Краткія историческія свѣдѣнія о монастыряхъ Кіевской митрополіи. - К., 1832. - С. 6
Архивъ Юго-Западной Россіи. - Ч. 1. - Т. 1. 2. - С. 30. 32. 35. 36. 108. 109

Свято-Троїцький собор. Будівничий Яким Погребняк (? - ?) **1773 – 1779 рр. Перебудований 1888 р. м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.** Світлина 1913 р. Папір; друк. 20,3 x 14,2 см.
ДІМ. N Ф-3162, КП-55619

Самарський Свято-Троїцький собор збудований коштом Запорозького Коша Головним замовником будівництва храму виступив запорозький старшина Яків Легкоступ. Спостерігачами за будівництвом від козацтва були приставлені відставний запорозький суддя Антон Головатий і кошовий отаман Іван Чепіга Була збудована розкішна пам'ятка архітектури козацького бароко. Храм мав неперевершений різьблений іконостас і мідний дзвін вагою 262 пуди

Собор у Медведівському монастирі Чигиринського повіту.
Фото початку XX ст. Журнал "Древности Украины". - 1905. - Вип. 1
Папір; фототипія. 10,5 x 8,4 см. БНАОМА. N 85, 113 (2Ук) Д73.

Перші документальні свідчення про монастир зустрічаються у 1653 р. під час поїздки посольства Б. Хмельницького до Москви, при якому був ігумен монастиря Савватій з метою зібрання коштів на монастир.
Ктиторами монастиря були: гетьман Ю. Хмельницький (1661), гетьман П. Тетеря (1663), які подарували монастирю земельні наділи. У монастирі зберігався портрет Б. Хмельницького, за переказами, перенесений із Суботівської церкви
Акты южной и западной России. Т 3. - С. 488. Киевская Старина. - 1882. - Т. I. - С. - 226

Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Кінець XVI ст.
Д. І. Яворницький. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. - СПб., 1888
Літографія. Папір; друк. 10 x 15 см
Зібрання В. В. Недяка

Самарський Пустинно-Миколаївський монастир - духовний та культурний центр запорозького козацтва і єдиний монастир на землях Війська Запорозького Низового Монастир увесь час знаходився під опікою запорожців, які наприкінці XVI ст. збудували дерев'яну церкву Миколи Чудотворця. За часів Нової Січі монастир набув найбільшого розквіту. Свята обітель була обдарована з ласки Коша Запорозького землями, лісами, луками, озерами і рікою, хуторами і слободками. Самарський полковник Кирило Красовський подарував монастирю острів. Запорожці постійно жертвували до храму значні дари

Берег Дніпра біля купалень в м. Нікополі з видом на нову Свято-Покровську церкву. 1793 – 1795 рр.
Світлина початку XX ст. Папір; друк. 11 x 8,5 см.
НДКМ. N КН-26165, Ф-6511.

На території Микитиного Рогу у 1639 р. виникла Запорозька Січ. Там знаходилася Січова Покровська церква. Після переносу Січі на Чортомлинський Ріг на її землях виникло поселення Микитин Перевіз, на території якого залишилася Свято-Покровська церква. У 1777 р. до церкви було приписано 300 запорозьких зимівників. У зв'язку із аварійним станом храму і клопотанням духовенства митрополит Катеринославський Гавриїл дав згоду на будівництво нової Свято-Покровської церкви, яка була збудована протягом липня 1793 - липня 1795 рр. у місті Нікополі по вул. Катеринославській.
В ризниці Нікопольської Свято-Покровської церкви знаходилось багато культових речей, перенесених із Січової Покровської церкви, які були подаровані козаками. Серед них: ікони, книги, чаші, потири, фелони, кухоль кошового отамана Івана Сірка. У 1934 р. Свято-Покровська церква за наказом місцевих органів радянської влади була зруйнована, а на місці де була церква встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Медведівський Миколаївський монастир. Кінець XVI – початок XVII ст. Київська губернія Чигиринський повіт.
Фото кінця XIX ст. З річника "Зоря". - Львів, 1894. Папір; фототипія. 11,5 x 19,5 см.
ДІБУ. N 453097

Церква в с. Липовському.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1890-і рр.**
Під малюнком план і напис: "Церква в с. Липовськом, Золотоношського пов. будована старанием сотника Леонтовича й прихожан, летъ 8 назад за ветхостью разобранна".
Літографюра. Папір; друк. 35 х 22 см.
ККМ. N 5550/1861.

Церква в с. Липовському.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1887 р.**
Папір, олівець. 32 х 22 см.
ХХМ. N Гр-56.

Миколаївська церква у Лохвицях.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1887 р.**
Папір, олівець. 31,5 х 22,4 см.
ХХМ. N Гр-92.

Миколаївська церква в м. Лохвиця.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1887 р.**
Під малюнком план і напис: "1887 р. Миколаївська церква в м. Лохвиця, року чотири назад. За ветхостью разобранна. П.М."
Літографюра. Папір; друк. 35 х 22 см.
ККМ. N 5551/1862.

Церква в с. Мерефі.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1887 р.**
Під малюнком план і напис: "1887 р. Церковь в слободе Мерефе Харьковского уезда строенная в прошломъ столетии подрячикомъ Погребнякомъ й сгоревшая года два назадъ. П. Мартинович".
Літографюра. Папір; друк. 35 х 22 см.
ККМ. N 5549/1860.

Церква у слободі Мерефа. П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1887 р.**
Папір; олівець. 31,3 х 22,2 см
ХХМ. N ГРУ-52.

Богданова церква в Суботові. Т. Г. Шевченко (1814 - 1861). **1845 р.**
Малюнок з альбому Т. Г. Шевченка 1845 року. Належав В. В. Тарновському
Папір; акварель. 17,5 x 26,7 см
З фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. Фонд 1 N 107

"Вигляд Золотоніського Красногорського монастиря на Полтавщині".
Живописная Россия. - СПб., М., 1897. - Т. 5. Ч. I. Папір; фотомунія. 15 x 22,4. ДНАББ. N 2904

Перший донатором монастиря був золотоніський сотник Іван Щербина (Вуйця) Сербин (?), який у 1682 р. збудував дерев'яну церкву Покрови Пресвятої Богородиці, яка до сьогоднішнього часу не збереглася. Ктиторами Красногорського монастиря на початку його існування були переяславські полковники Думитрашко Раїча та Іван Лисенко

Іллінська церква в Суботові Чигиринського пов. Київської губ. 1656 р.
Фото початку XX ст. Журнал "Древности Украины". - 1905. - Вип. I.
Папір; фотомунія. 11,5 x 16,3 см. БНАОМА. N 85. 113 (2Ук) Д73

Іллінська церква збудована коштом гетьмана України Богдана Хмельницького

Іллінська церква в Суботові. 1656 р. Світлина 1929 р.
Оригінал. Папір; друк. 11,4 x 16,4 см.
ДІМ. N Ф-1479. КП-32927.

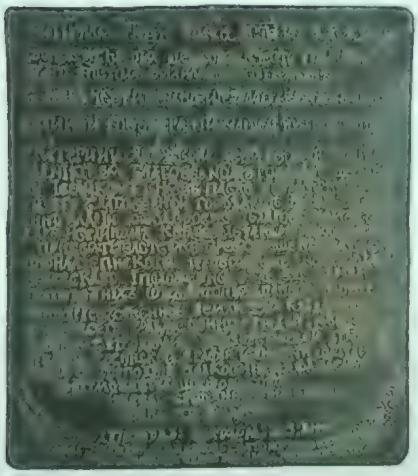

Закладна дошка вдови сосницького сотника Гапки Шатилихи і її сина полковника Панаса Шафонського до церкви Апостола Филимона в містечку Сосниці Чернігівської губернії. II половина XVIII ст.
Напис: "ВО ИМЯ ОТЦА И СЫНА И СВЯТОГО ДУХА АМИНЬ ОСНОВАЛАСЬ СИЯ ЦЕРКОВЬ В ЧЕСТЬ И ПАМЯТЬ СВ АПОСТОЛА ФИЛИМОНА ПРИДЕРЖАВЕ БЛАГОЧЕСТИВЕЙШЕИ САМОДЕРЖАВНЕЩЕИ ВЕЛИКОЙ ГОСУДАРЫНИ НАШЕЙ ЕКАТЕРИНЕ АЛЕКСЕЕВНЕ И ПРИНАСЛЕДНИКЕ ЕЯ БЛАГОВЕРНОМ ГОСУДАРЕ И ВЕЛИКОМ КНЯЗЕ АЛЕКСАНДРЕ ПАВЛОВИЧЕ ПРЕОСВЯТИТЕЛЬСТВЕЖЪ ПРЕОСВЯЩЕНЕЙШАГО ФЕОФИЛА ЕПИСКОПА ЧЕРНИГОВСКОГО И НОВГОРОДКА СЕВЕРСКОГО И ПОЛОЖЕННОИ СУТЬ ЗДЕСЬ МОЩИ ПРЕПОДОБНЫХ ОТЦОВ АНТОНИЯ И ПАМАСИЯ НА ОПРЕДЕЛЕННОИ И СООТВЕТСТВЕННОИ ЗЕМЛИ ДЛЯ КЛАДБИЩА УМЕРШИХ ВСЕГО ГРАДА СОСНИЦИ ЛЮДЕЙ СВОИМ КОШТОМ И ТРУДАМИ УДОБСТВУЮЩИИ ГОСПОЖЕ СОТНОКОВОИ СОСНИЦКОИ АГАФИИ ИВАНОВНЕ ШАТИЛИХЕ И СЫНА ЕЕ ГОСПОДИНА ПОЛКОВНИКА АФАНАСИЯ ФИЛИМОНОВИЧА ШАФОНСКОГО И ЖЕНЫ ЕГО АННЫ МИХАИЛОВНЫ И СЫНА ЕГО АНДРЕЯ 1778 ГОДУ. СЕНТЯБРЯ 23 ДНЯ". "ВЪ 1841 ГОДУ ПОСВЯЩЕНА СИЯ ЦЕРКОВЬ СВЯТОМУ ВОРОНЕЖСКОМУ ЧУДОТВОРЦУ МИТРОФАНУ - БУДЬ ВЪЧНАЯ ПАМЯТЬ СТРОИТЕЛЯМЪ ХАРИТИНЕ ИВАНЕНКОВОИ И ПРОЦЕНКУ ЕМЕЛИНУ".
Міль; гравірування. 28,6 x 24,4 см.
СОКМ. N КП 2018

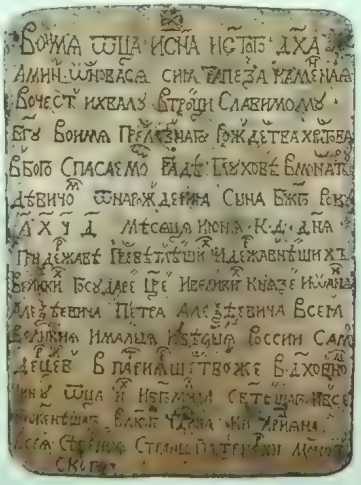

Закладна дошка з Трапезної церкви св. Трійці Успенського жіночого монастиря у м. Глухові. 1694 р. Перша частина.
Напис на дошці: "ВО ИМЯ ОТЦА И СЫНА И СВЯТОГО ДУХА АМИНЬ. ОСНОВАННАЯ СИЯ ТРАПЕЗНА КАМЕННАЯ ВО ЧЕСТЬ И ХВАЛУ СВ ТРОИЦЫ СЛАВИМОМУ БОГУ ВО ИМЯ ПРЕСЛАВНОГО РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА В БОГОСПАСАЕМОМ ГРАДЕ ГЛУХОВЕ В МОНАСТЫРЕ ДЕВИЧОМ ОТ НАРОЖДЕНИЯ СЫНА БОЖОГО РОКУ 1694 МЕСЯЦА ИЮНЯ 24 ДНЯ ПРИ ДЕРЖАВЕ ПРЕСВЕТЛЕЙШИХ И ДЕРЖАВНЕЙШИХ ВЕЛИКИХ ГОСУДАРЕИ ЦАРЕЙ И ВЕЛИКИХ КНЯЗЕЙ ИВАНА АЛЕКСЕЕВИЧА, ПЕТРА АЛЕКСЕЕВИЧА ВСЕЯ ВЕЛИКОИ, МАЛОИ И БЕЛОИ РОССИИ САМОДЕРЖЦЕВ В ПАТРИАРШЕСТВЕ ЖЕ В ДУХОВНОМ ЧИНЕ ОТЦА ИХ БОГОМОЛЬЦЕ СВЯТЕЙШЕГО И ВСЕБЛАЖЕННЕЙШЕГО ВЕЛИКОГО ГОСПОДИНА КИР АДРИЯНА ВСЕЯ СЕВЕРНОИ СТРАНЫ ПАТРИАРХА МОСКОВСКОГО".
Міль; гравірування. 17,5 x 12,5 см.
СОКМ. N КП 2023. М-269.

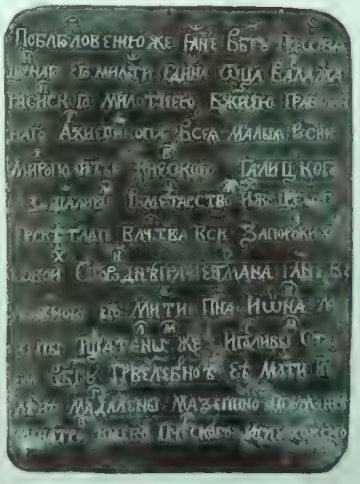

Закладна дошка з Трапезної церкви св. Трійці Успенського жіночого монастиря у м. Глухові. 1694 р. Друга частина
Храм збудований стараніем матері гетьмана Івана Мазепи Ігумені Марії Магдалини Мазепини.
Напис на дошці: "ПО БЛАГОСЛОВЕНИЮ ЖЕ ІОАНА В БОГУ ПРЕОСВЯЩЕННОГО ЕГО МИЛОСТИ ГОСПОДИНА ОТЦА ВАРЛААМА ЯСИНСКОГО МИЛОСТИЕЮ БОЖИЕЮ ПРАВОСЛАВНОГО АРХИЕПИСКОПА ВСЕЯ МАЛЫЯ РОССИИ МИТРОПОЛИТА КИЕВСКОГО, ГАЛИЦКОГО, А ЗА ЩАСЛИВЫМ РЕМЕНТАРСТВОМ ИХ ЖЕ ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОИСК ЗАПОРОЗЬКИХ ОБОИХ СТОРОН ДНЕПРА ГЕТЬМАНА НАШЕГО ВЕЛЬМОЖНОГО ЕГО МИЛОСТИ ПАНА ИОАННА МАЗЕПЫ ТЩАТЕЛЬНЫМ ЖЕ И ГОРЛИВЫМ СТАРАНИЕМ ВБОГУ ПРЕВЕЛЕБНОИ ЕИ МИЛОСТИ ГОСПОЖИ МАРИИ МАГДАЛЕНЫ МАЗЕПИНОИ ИГУМЕНИИ, МОНАСТЫРЕВ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОГО И ГЛУХОВСКОГО".
Міль; гравірування. 17,5 x 12,5 см.
СОКМ. N КП 2024. М-270.

Григорій Логвин
доктор мистецтвознавства

"Збудується церква нова,
Під небо знесеться,
Як істини нічне слово
На ввесь світ пролеться."

Пантелеймон Куліш
"Великі проводи"

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Специфіка українського бароко обумовлена тим, що культура України розвивалася в рамках традиційного світогляду християнства східного православного обряду. Конфронтація між католицизмом і православ'ям була певною перепоною для тіснішої інтеграції культур. Водночас українські мистці зуміли органічно поєднати форми західноєвропейського бароко з національними, що надало оригінальності їхнім творам.

Як українська мова мала певні діалекти, так і стиль українського бароко мав окремі регіональні школи: придніпровську (Київ, Переяслав, Васильків, Баришівка); чернігівську (Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Седнів, Короп, Козелець); полтавську (Полтава, Мгар, Ромни, Густин, Великі Сорочинці); слобожанську (Харків, Суми, Охтирка, Ізюм); волинську (Володимир-Волинський, Луцьк, Піддубці); подільську (Бучач, Почаїв, Кременець); галицьку (Львів, Броди, Жовква, Дрогобич); буковинську – лише дерев'яні храми; гуцульську (Івано-Франківськ, Рогатин, Городенка); бойківську – дерев'яні храми в Кривці, Турці; лемківську – дерев'яні церкви в Медвединцях, Шелестянах, Канорі і закарпатську з дерев'яними храмами у Сваляві, Вищці, Сухому, Ростоці, Даниловому.

Єдність стилю українського бароко, незалежно від характеру планово-просторової побудови, пояснюється тим, що методи творення архітектурної форми ґрунтуються на одних засадах пропорційної побудови як у плані, об'ємах, так і в деталях. Цією основою є сторона, діагональ та їхні частини розміру підбанного квадрата в мурованих або центрального зрубу в дерев'яних спорудах. Загальні принципи архітектурної композиції, притаманні усім без винятку творам українського бароко, надають їм певних ознак. Вони полягають у тому, що споруди майстри творили так, як скульптор статую: в розрахунку на їх зорово-моторне сприймання. Отже, досконалість архітектурного твору можна оцінити лише після огляду його з усіх боків.

За планово-просторовою структурою були поширені два типи храмів – на трьохнавній основі з глибинно-висотним розкриттям внутрішнього простору і на основі тридільних, або хрещатих, одно-, п'яти-, дев'ятидільних храмів на основі традиційного національного будівництва з висотним розкриттям внутрішнього простору. До першого типу належать контаміновані форми західноєвропейської та вітчизняної архітектури хрестово-банних храмів, він є також продовженням розвитку архітектури п'ятибанних храмів X – XII ст. Нове в них виявилося в тому, що головна поперечна нава (під впливом західноєвропейської архітектури) отримала з півдня й півночі невеликі виступи-ризаліти. Але дві башти на західному фасаді, де містилися сходи на хори, мають складніше походження, бо в них втілено прийоми, відомі вже в XI ст. і втілені в Софійському соборі (1017 – 1031 рр.) Києва як і в західноєвропейських культових спорудах.

Майстри XVII – XVIII ст. залюбки розробляли героїчну тему баштового храму як в одноманному варіанті – мурована тридільна в плані церква Миколая (1636 р.) у Глухові, в хрещатій дев'ятидільній у плані церкві Різдва Богородиці (1690 р.) в Седневі, в дерев'яних – як в церкві св. Юрія (XVII ст.) в Седневі. В цих спорудах як в екстер'єрі, так і в інтер'єрі основним мотивом є розкритий простір баштоподібного об'єму, що захоплює стрімким рухом вгору.

З кінця XVII ст. в архітектурі помітна тенденція розвинути по висоті не тільки основні об'єми, а й верхи за рахунок вертикальних і похилих частин заломів та зміни пропорційного співвідношення між ними, а також збільшення їх кількості. Іншими стали зовнішній вигляд та інтер'єри, де провідним мотивом є енергійне розгортання форм по вертикалі. Багатозаломні верхи та високі золотомережані іконостаси з барвистими іконами посилюють провідну тріумфальну тему в церквах Преображення (1732 р.) у Великих Сорочинцях на Полтавщині, в дерев'яних – Миколая (1763 р.) в с. Городище, Покровській (1775 р.) в с. Покареві на Чернігівщині, Троїцькій (1751 р.) в с. Черкеському Бишкині на Харківщині.

Але найдовершеніші героїчні й тріумфальні риси втілено в мурованому Покровському соборі (1689 р.) в Харкові та дерев'яній Миколаївській церкві (1763 р.) в Городищі на Чернігівщині. Покровський собор тридільний у плані, триверхий, двоярусний низ перекритий склепіннями, горішня частина має тризаломні верхи. Середнє приміщення восьмигранне в плані, довшою стороною орієнтоване перпендикулярно подовжній осі. Перший ярус оточено аркадою. На ньому проходить галерея-обхід; проти північної й південної граней головного приміщення у вигляді виступів влаштовані павільйони, перпендикулярні стіни яких до лобових граней відіграють роль контрфорсів. Зімкнуті склепіння заломів вимуровані прийомом безрозпірних склепінь, утворюваних послідовним напуском горизонтально покладеної цегли, як і в Софійському соборі XI ст. в Києві. Муровані таким способом склепіння були зумовлені не тільки чисто конструктивними вимогами, а й мистецькими потребами – надати храмові урочистої величі збільшенням вертикальних розмірів. Інтер'єр храму перебуває в повній відповідності з екстер'єром, структура внутрішнього простору адекватно відбивається в геометрії форм. Як зовнішній вигляд, так і інтер'єр Покровського собору відзначається вишуканою композицією, красою й довершеністю архітектурних форм, стрункістю, динамізмом і рухом форм по вертикалі. Як зовні, так і в інтер'єрі "численні вертикальні лінії граней об'єму і верхів стрімко линуть вгору й на рівні першого заломи починають зближатися, але в гранях першого восьмерика вони випростуються й прямують догори, потім ще раз заламуються й зближуються, щоб в третій раз нестримно злетіти вгору й злитися в зеніті верха", – зазначає Степан Таранушенко.

Інші майстри прагнуть гармонійно поєднати вінчання верхами з основними об'ємами. Сюди належать церкви Всіх Святих (1696 р.) в Києво-Печерській лаврі, св. Юрія (1701 р.) у Видубецькому монастирі в Києві, святої Катерини (1715 р.) в Чернігові, Успіння (1720 р.) в Новгороді-Сіверському. Їх можна віднести до одної архітектурної будівельної школи, якій властиві своєрідний лад пропорцій та врівноважена композиція верхів. Різняться вони тільки деталями. В церкві Всіх Святих об'єми мають скульптурну пластичну виразність, яка досягається завдяки рельєфним виступам-пілястрам, наличникам вікон, фронтончикам над обрамленням фігурних плоских ніш. Контраст виступів і западин площин стін гранчастих рамен, тісно поставлені бані, гра світлотіні на об'ємах надають храмові урочистості, а стрункі бані – легкості силуетові. Нота тріумфальності підсилена тим, що храм поставлено над воротами, тому й сприймається він значно вищим.

Храми св. Юрія у Видубичах, св. Катерини в Чернігові, Успіння в Новгороді-Сіверському дуже близькі між собою. Всі вони хрещаті дев'ятидільні, між раменами є невеликі приміщення. Як основні об'єми, так і бані високі. Стрункість храму підкреслюють лінії наріжних пілястр, високі й вузькі вікна та їх обрамлення наличниками й півколонками, що створюють густі пучки ліній, які неподільно панують в архітектурній композиції.

В розвиткові мистецтва України з середини XVII до кінця XVIII ст. можна чітко виділити три етапи: 1) друга половина XVII – 20-і роки XVIII ст.; 2) 20–60-і роки XVIII ст.; 3) 60-і роки – кінець XVIII століття. На першому етапі для мистецтва характерні монументальність і декоративність та своєрідне переплетення рис бароко й ренесансу з національними традиціями.

В мурованому будівництві найбільш досконалі храми створено за аналогією з дерев'яними. Скажімо, церкви св. Юрія (1701 р.) у Видубичах в Києві, св. Катерини (1715 р.) в Чернігові побудовані за принципом хрещатого дев'ятидільного плану з п'ятьма банями. Особлива увага приділяється оформленню лобових граней рамен з порталами. Творчою волею будівничого вони перетворені на складні композиції, ритмічно розгорнуті по вертикалі, наче музичні хорали в камені. В мурованих хрещатих храмах внутрішній простір ускладнюється влаштуванням у масивних мурах глибоких лоджій, чим досягається збільшення корисної площі та сильного мистецького ефекту, а масштабним зіставленням виявляється розмах і енергія висотного розкриття внутрішнього простору, як, наприклад, у Троїцькому соборі (1677 р.) Густинського монастиря, в церкві Святого Духу (1746 р.) в Ромнах.

Бані в українських тринавних храмах поставлені двома способами: один за зразком храмів X – XII ст. на наріжних камерах основного дев'ятидільного ядра (Троїцький собор у Чернігові, 1695 р.), другий – навхрест, на раменах просторового хреста, як у дерев'яних хрещатих храмах (Воздвиженський собор у Полтаві, 1710 р., церква Різдва Богородиці в Гамалиївці, 1785 р.). В окремих випадках три бані ставлять своєрідно: одну головну в центрі, а дві – над бічними апсидами, як у Богоявленському та Миколаївському соборах у Києві (кінець XVII ст.). Таке розмаїття прийомів у композиції, різноманітні форми й кількість верхів давали можливість майстрам створювати неповторні за виглядом храми.

Розчленовані маси споруд завдяки ризалітам та виступам у плані башт з боків притвору надавали виразності архітектурі храмів. Щедра пластична обробка стін ордером – півколонами, пілястрами, оригінально трактованими антаблементами з розвинутими багатопрофільними карнизами, з півколонами і фронтончиками навколо вікон, а особливо вишукані композиції порталів і фронтів притворів та на фасадах надавали храмам яскравої індивідуальності і виразності. В нішах, фігурних картушах, як правило, малювали постаті святих або й окремі багатофігурні сцени.

Якщо в тринавних храмах форми європейського бароко своєрідно перетлумачені, однак легко розпізнаються, то в тридільних чи хрещатих храмах цей зв'язок виявляється не в якихось конкретних формах, а в загальних засадах архітектурної естетики бароко. Останній типологічний напрям сформувався під великим впливом планово-просторових композицій дерев'яних храмів. Вони позначені тим, що кожне членування споруди завершено багатоярусними верхами, які незалежно від того, в якому матеріалі виконані, мають однакову структуру, що називається заломом. Його суть полягає в тому, що квадратне чи восьмигранне, в основі зімкнуте скріплення досягає половини чи й більше висоти, і на цьому рівні по розміру отвору ставиться відповідно четверик або восьмерик, а вже тоді його перекривають. Це буде верх із одним заломом. В камені їх буває не більше трьох, а в дереві – шести.

Щоб образ споруди вкарбувався у свідомості людини, він мусить бути неповторним і вражати виразним силуетом, розчленованими масами й пластичним декором. Це досягалося варіюванням за формою складових частин: у тридільних типах – квадратні, прямокутні й гранчасті форми дільниць у мурованих або зрубів у дерев'яних будівлях, в найрізноманітніших комбінаціях, у розміщенні й кількості порталів, у числі верхів та заломів у них.

У дерев'яній архітектурі стиль бароко появився вишуканим розв'язанням композиції мас, у ритміці, в контрасті спокійних форм основних об'ємів і мальовничого вінчання верхами, а в інтер'єрах – способом об'єднання окремих компонентів у ціле. В хрещатих дерев'яних храмах всі п'ять верхів за допомогою плоских парусів, зведених по три в одну точку, поставлені так, ніби ширяють на недосяжній висоті, спираючись тільки на зовнішні стіни хрещатої будівлі. Подібного конструктивного розв'язання не знає світова архітектура. Прикладом може бути Троїцька церква (1710 р.) з с. Пакуля або Вознесенська (1759 р.) на Чернігівщині. Як логічне ускладнення композиції хрещатих храмів є Троїцький собор (1778 р.) в Новомосковську на Дніпропетровщині. Він дев'ятидільний і увінчаний дев'ятьма тризаломними верхами. Сучасники вважали його створення дивом. Справді, собор є вершиною втілення стилю українського бароко в дерев'яній архітектурі.

Уявлення про вигляд українських церков було б неповним, якщо не згадати предметів золотарства, шатів на іконах та книгах, хрестів, гаптованих плащаниць й різних покрівців. Ще однією особливістю є те, що українці не уявляють інтер'єру церкви (як і власного обійстя), не оздобленого вишитими рушниками.

Біла стіна для господині хати, як біле полотно, була тим полем, на якому вона силою творчої волі й фантазії сіяла дивної краси декоративні композиції. Під промінням південного сонця на тлі синього неба і соковитої зелені сяяли барвисті орнаменти білих хат і світлих храмів, утворюючи життєрадісні архітектурно-ландшафтні ансамблі.

Духовне піднесення народу після Національно-визвольної війни XVII ст. для свого виявлення мусило звернутися до природного мистецького чуття людини. І діячі мистецтва, й зодчі відгукнулися на цей поклик: стали активно застосовувати розписи, ліпнину й колір в архітектурі. В інтер'єрах з'являються великі ансамблі настінних розписів, а також багатоярусні іконостаси. Навіть зовні в дерев'яних храмах білять стіни, а в пофарбування порталів, карнизів, наличників вводять колір. Орнаментальний декор, розписи і колір у спорудах змінили вигляд сіл та міст, окремих ансамблів, надали їм стилістичної єдності, мистецької довершеності.

Реконструйовані чи наново збудовані храми одягають у пишні барокові шати. Успенський собор, Троїцьку церкву в Києво-Печерській лаврі після пожежі 1718 р. покривають орнаментальним декором, немов срібною кованою шатою, починаючи від цоколя й до самих маківок верхів. Молочно-біла ліпнина, яскраве малювання в нішах на стінах, фронтонах і банях, доповнені керамічними полив'яними розетками, створювали своєрідний синтез мистецтв.

Як у мурованім, так і в дерев'янім будівництві були створені храми з багатозаломними верхами, в яких прийом висотного розкриття внутрішнього простору досяг найвищої досконалості. Це найсильніше втілення концепції органічної архітектури, коли є повна відповідність між структурою внутрішнього простору і геометрією форм.

Свої прикмети має і все українське малярство (від Лемківщини до крайніх рубежів на Дону і Кубані). Натхненне козацькими естетичними ідеалами, воно досягає найвищих висот.

У тематиці настінних розписів можемо відзначити посилення уваги до страсних сюжетів і мучеництва за віру. Пояснення цьому знаходимо в історичній ситуації. Після Національно-визвольної війни Західна Україна лишилася в складі Польщі. Шляхетсько-католицька реакція взяла гору і зганяла злість на українському населенні, вдаючись до нелюдських жорстокостей. Зображення в розписах храмів мучеництва апостолів асоціювалося з мучеництвом повстанців. Вони виховували у віруючих стійкість, відвагу і мужність та нагадували про необхідність самопожертви в боротьбі за свободу і незалежність народу.

В розписах церкви Юра в Дрогобичі, виконаних перед 1659 р., в розписах східної заіконостасної стіни і в розписах у Воздвиженській церкві, здійснених у 60-х р. XVII ст., основ-

ними темами є акафісти Богоматері і Христу та мученицькі смерті апостолів.

Настінне малярство має уже не площинно-декоративний характер, а живописно-декоративний (розписи Воздвиженської 1661 р. та Юрської 1656 – 1666 рр. церков у Дрогобичі). В них поруч зі страстями в тематиці розписів бачимо "мученицькі смерті апостолів".

У розписах чільне місце займають зображення натовпу, архітектурного ландшафту та побутових подробиць. У стародавні релігійні образи і сюжети художники прагнуть влити новий зміст, що обумовило проникнення народних смаків і застосування реалістичних прийомів. Народні ідеали забарвили мистецтво не тільки життєлюбністю, фольклором та життєрадісністю, а й сатиричними мотивами та образами, спрямованими проти панства, шляхти і духовенства. Все це сприяло подоланню релігійної замкненості мистецтва і наближало його до життя. В настінному малярстві спостерігається зниження монументальності, на зміну якій приходять тонка декоративність, витончена барвистість, пристрасний гуманізм і м'який щирий ліризм образів (розписи церкви Юра в Дрогобичі).

У розписах помітний вплив книжкової мініатюри з нахилом до розповідності. Невеликі, обведені рамкою окремі сюжети полегшували глядачеві інтимний контакт з твором мистця. Багато сценок написано на тлі міського ландшафту з характерними для української архітектури баштами й церковними банями. У сцені "Перед Пілатом" з церкви Юра в Дрогобичі художник малює звичайну ратушу, на ґанку якої стоїть Пілат, під ґанком в'язниця, з-за ґрат якої визирають ув'язнені. Перед Пілатом у характерному західноєвропейському одязі, в беретах товпляться і кричать фарисеї.

Близькими до них є розписи української церкви в Новоселиці на Закарпатті 1669 р. Найкраще зберігся "Страшний суд" і особливо "Рай" у вигляді великого укріпленого майдану, на якому ростуть райські яблука і зеленіє трава. Він оточений муром з баштами. В раю, крім пращурів, художник намалював родину замовця. За стилем і тематикою до кола названих вище пам'яток належать розписи в Середнім Водянім у Закарпатті (50–60 рр. XVII ст.) та церкви в Сихові у Львові (1683 р.).

Віднині людина зображується не в умовнім середовищі або на абстрактній площині, а в реальному тривимірному просторі.

Значного розквіту досягає монументально-декоративне мистецтво в іконостасах. Кількість ярусів і різьба підпорядковувалися завданню створення урочистого, величного і барвистого інтер'єру. Соковита різьба аканта та виноградної лози завжди підсилена інтенсивним, частіше синім і рідше червоним тлом (іконостаси церкви Миколи в Бугаї 1661 р., іконостас Єлецької церкви в Чернігові 1669 – 1675 рр.).

Інший важливий вид монументального мистецтва – іконостаси – набув у цей час найбільшого розвитку і стає головною домінантою в храмах. Тепер він сягає п'яти ярусів і чіткої ордерної композиції. Завдяки розкішному мереживу позолоченого різьблення, примхливій композиції та барвистим іконам він заповнює всю східну стіну нави, немов казкова золотомережана і уквітчана завіса від склепіння аж до підлоги (іконостаси П'ятницької церкви у Львові, 1644 р.; Святодухівської церкви в Рогатині – 1649 – 1650 рр.; Єлецького собору в Чернігові, 1669 – 1670 рр.). Українські мистці цілком оволоділи реалістичними мистецькими засобами – малюнком, анатомією людського тіла, світлотіньовим і колористичним моделюванням форми. Поява страсного ярусу в іконостасах (П'ятницький храм у Львові) викликана такими ж обставинами, що і в монументальному малярстві. Малюючи жорстокі сцени катування, митець ніби брав глядача за руку і вів його всіма колами пекла, маючи на меті викликати асоціації з реальним пеклом, стражданнями, яких доводилося зазнавати українським борцям за свободу і незалежність Батьківщини.

Іконостаси завжди мають чітку врівноважену композицію з виділенням центрального поля по вертикалі, бо знизу розміщуються "Райські ворота", а на третім ярусі – "Моління". Вертикальні і горизонтальні членування, що взаємно поборюють себе, і є тим композиційним прийомом, за допомогою якого майстер досягає спокою й рівноваги – характерних рис мистецтва Відродження. Можна сміливо сказати, що естетичні інтереси майстрів вказаних іконостасів лежать цілком у "земній" площині. Вдивляючись в ніжні риси жіночих облич або мужніх юнацьких, вони втілюють їх в образах своїх мадонн і святих. Їх чарують краса молодості, рицарська молодеча відвага і чистота помислів юності, і мистці захоплено її відтворюють.

У малярстві панівним стає живописне моделювання форми і співіснування ренесансних і барокових рис. Велика душевна краса і гармонія, внутрішня зосередженість та піднесеність найповніше виявлені в творчості Іова Кондзелевича (кінець XVII – 30 рр. XVIII ст.). Надзвичайна барвистість і декоративність, величавість і урочистість, жіночність і мужність, суворість і ліризм притаманні творчості видатного майстра Івана Рутковича (70-ті рр. XVII – початок XVIII ст.). У своїх творах він оспівував людину і вмів, як ніхто, з не баченим досі в українському мистецтві артистизмом передати не тільки людське тіло, а осяяні світлом матеріальні предмети, особливо оксамит і шовк (іконостаси зі Скваряви із с. Волиці).

Розуміння ролі людини призводить до того, що все частіше зображують на іконах кптиторів і замовців (розп'яття з полковником Свічкою, Покрова з гетьманом Богданом Хмельницьким і царем Олексієм). Крім парадного портрета (Дунін-Борковський), розвивається інтимний (Г. Забіла, І. Забіла). Близькою за стилем до малярства була і скульптура. Різьбярі прагнуть передати людину у всій багатогранності і складності (апостоли з Підгаєць, кераміччні і рельєфні композиції з Чернігівського колегіуму, Єлецької церкви в Чернігові).

В іконному малярстві панують тенденція бароковогo, декоративного вирішення мистецького образу, експресія в позах і жестах персонажів, килимове трактування одягу, з рельєфним або площинним рослинним орнаментом, писаним інколи на золотій або срібній основі. З винятковим тактом мистцям вдається поєднати глибоколюдяні образи з примхливістю орнаментального цілого (мученці з Конотопа середини XVIII ст., ікони з іконостаса Преображенської церкви в Сорочинцях). Поряд з іконами в церквах вміщували ікони-портрети кптиторів (св. Уляна у церкві в Сорочинцях, св. Параскева, 1751 р. – ДМУМ).

Що далі, то більше портрети відходять від іконописних ідеалів і виявляють великий вплив на іконопис. Тому образи святих отримують життєву переконливість і правдивість. Але все ж образ людини конкретизується головним чином за допомогою зовнішніх атрибутів. Замилування зовнішньою красою, естетичний наголос на оточенні свідчать про те, що світ тільки-но починає відкриватися перед художниками. Завдяки цьому в українських портретах співіснують правдивість і поетичність і, певною мірою, ідеалізація (портрет ігумена Красовського – фреска Кирилівської церкви в Києві, XVII ст.; Петро Могила – фреска в церкві Спаса на Берестові, 1644 р.; портрет Байди Вишневецького (?) XVII ст. з Острозького історико-краєзнавчого музею; кптиторські портрети на іконах церкви Юра в Дрогобичі).

Про великий вплив світського мистецтва на монументальну культову скульптуру свідчать зображення апостолів з підгаєцької церкви (1653 р.), "Христос в темниці" у Молганському монастирі в Путивлі (XVI ст.). Високомистецькою є скульптура апостолів з церкви в Підгайцях. Різець майстра енергійно вирізьбив живі і пластично прекрасні постаті з одухотвореними обличчями старих людей; гіркий життєвий досвід не тільки наклав на них карб великого смутку, а й надав їх образам великої моральної сили і чистоти.

Якщо в багатьох плащаницях постає багатофігурна композиція, то на плащаниці, подарованій Зосимом Прокоповичем лаврі, є лишень одна постать. На великому прямокутному покривалі по червоному оксамитові густо вигаптувано рослинний орнамент, серед якого сяє світлоносна постать Христа з пов'язкою на стегнах. Особливо вражає його одухотворене обличчя.

Величні інтер'єри храмів дали могутній імпульс творчості. Іконостаси узгоджують і роблять суголосними з піднесено-тріумфальною архітектурою. Барвисте декоративне малярство створювало особливе естетично-мистецьке середовище, що відповідало й було виразом ментальності українців. Усі твори мистецтва зігріті глибоким, щирим почуттям любові.

Для більшого емоційного впливу на прочан сницарі винахідливо розв'язують композиції, добре пристосовуючи їх до інтер'єрів. Головну увагу віддають трьом середнім планицям з "Райськими воротами" й іконами Богоматері та Христа. Над воротами вміщують ікону Спаса нерукотворного. Цей заламаний ритм визначає подальші горизонтальні членування ікон апостольського та пророцького ярусів. Невеликі інтер'єри церков змушували заламувати планиці, розташовуючи їх під кутом в 45–90°, чим, завдяки неоднаковому освітленню, досягали вражаючого ефекту. Три центральні планиці з "Райськими воротами" й головними намісними іконами розташовуються по-різному: або висувають вперед, або, навпаки, заглиблюють, чим привертають до них увагу.

Так, у церкві с. Молодецького на Київщині головні планиці висунуті вперед. Але основну увагу сницяря приділено розробленню ритмічних членувань як по горизонталі, так і по вертикалі. Композиції набувають вишуканих і динамічних форм, особливо вивищуються центральні три або п'ять планиць. Як правило, горизонтальні членування піднімаються трьома планицями, заламуються над воротами, обходячи ікону "Таємна вечеря" зі "Спасом" над нею.

В подальшій еволюції іконостаса горизонтальні членування по центру все енергійніше підносяться, досягаючи апогею в завершальному ярусі з "Розп'яттям" у центрі. Інколи з прямокутного заламання антаблемент описує півкола, а іноді – три півкола.

Хрещаті храми дозволяли розгорнути композицію іконостаса на всю ширину інтер'єру, як зроблено у церкві 1755 р. в Новому Дашеві.

В маленьких інтер'єрах, щоб вмістити канонічне число ікон, сницарі знаходили вихід у заламуванні планиць. Паралельно східній стіні влаштовувалася лише планиця "Райських воріт", решта, повернуті одна до іншої під кутом 90°, утворювали "гармошку". В храмах, перекритих банею, ікони на бічних крилах розміщуються ступінчасто в три, а то й чотири яруси. Завдяки подібному розташуванню ікон композиція набуває великої мистецької досконалості.

Інколи вузьке приміщення змушувало, окрім заламування, різко звужувати й планиці, як зробив сницар церкви в Соболівці на Київщині. Щоб композиція була виразнішою, майстер одні планиці зробив вищими, через що й антаблемент робить різні злами. Майстер іконостаса церкви в с. Каневі на Київщині вжив два членування (внутрішнє й зовнішнє), не динамічне, а спокійне. Завершено іконостас іконою Богоматері з "Розп'яттям" над нею.

Українці дуже шанували ікони Богоматері у різних варіантах іконографії, починаючи від Одигітрії, Пестливої й Великої Панагії Найсвятішої, а особливо шанована козаками ікона Покрови. Святу Покрови присвячено найбільше церков. Покрову зображали не лише на іконі, а й на козацьких прапорах. Ікона ж Великої Панагії була твором уславленого Олімпія з XI ст. і дуже шанованою серед народу. В кожній церкві вона неодмінно містилася в іконостасах.

В українських родинах виховання дітей лягало на плечі матері, бо батько був у козацькому війську. Тому в психології українців мати була наймилішим спогадом. І ця любов переносилася на образ Божої матері, який народна фантазія зігріла щирою любов'ю.

Якщо в доборі ікон сницар був обмежений релігійними рамками, то в мистецькому виконанні мав повну свободу й покладався на свій професійний досвід й естетичний смак. Прикладом такої оригінальної творчої знахідки є іконостас церкви в с. Поташ на Київщині. Сницар залюбки ніби бавиться округлими лініями, комбінує, утворюючи картуші вибагливих форм. А майстер іконостаса с. Вербоватої на Київщині в композиції обігрує прямокутні отвори.

За іншими принципами виконано іконостас в церкві святої Параскеви (1762 р.) в с. Розсошки на Уманщині, збудованій на замовлення ватажка Коліївщини – уманського сотника Івана Гонти. В обширну нову сницар вдало вмістив свій твір. П'ять середніх планиць він об'єднав тричі заламаним антаблементом, вивищуючись над воротами, утворюючи великий фронтон з круглими іконами празників та іконою "Таємної вечері" в центрі.

В с. Ружині на Київщині іконостас церкви об'єднується як суцільне поле. Намісний ярус членується колонками з п'яти планиць, а ікони празників вміщені на фігурному фронтоні. Тему килимового розв'язання композиції інакше будує сницар іконостаса (1744 р.) в с. Коневі. Перший намісний ярус всі п'ять планиць об'єднує антаблементом в одну цілість, виділяючи по висоті три середні. Далі цей ритм сильніше виявлено в горішніх частинах. Найвиразніше його втілено в завершальному пророцькому ярусові з "Розп'яттям" у центрі.

Найвидатнішим твором є іконостас Покровської церкви (1764 р.) в Ромнах, споруджений на замовлення Петра Калнишевського, останнього кошового Запорозької Січі. У п'ятиверхому храмі втілено пропорційний архітектурний шедевр. У синтезі виступають архітектура, скульптура, різьблення й малярство у стилі рококо. В хрещатому просторі розміщено великий іконостас 24 х 20 м. Основою його композиції є 5 середніх планиць у вигляді шестиколонного портика. Центром композиції намісного ярусу є "Райські ворота" рідкісної іконографії.

Просторі інтер'єри церков ставили перед сницарями складні завдання щодо поєднання іконостасів з інтер'єром. Сницарі знаходили дотепне розв'язання, як майстер збудованої на замовлення гетьмана Данила Апостола Преображенської церкви (1732 р.) у с. Великих Сорочинцях на Полтавщині. Храм хрещатий, дев'ятибанний. Іконостас – на всю ширину церкви, з раменами займає 26 м. Щоб вмістити таку величезну композицію і щоб вона не була нудною та одноманітною, сницар зробив її у вигляді триптиха й зумів об'єднати 110 ікон в єдину й напрочуд цілісну величаву композицію.

В українських іконостасах з 1760-х рр. помічаємо прикмети стилю рококо як в архітектурі (церква Різдва Богородиці в Козельці, дзвіниця Троїцького монастиря (1745 р.) в Чернігові, Троїцька церква у Черкаському Бишкині), так і в іконостасах (церква Спасо-Преображення в Мгарському монастирі, церкви в Лохвиці та Кропивні).

Найвищих досягнень в інженерно-конструктивному й архітектурно-мистецькому вмінні досягли теслі церков кінця XVII ст. у Верхньому та Нижньому Бишкині, Черкаському Бишкині, Городищі й Березні. Як заключний акорд розвитку дерев'яної архітектури є спорудження у 1773 – 1778 рр. геніальним теслею Якимом Погрібняком Троїцького собору в Новоселиці (тепер Новомосковськ). Головним елементом композиції є центральний зруб 10 х 10 м, до нього навхрест примикають рамена 7 х 7 м з коротко відтятими рогами. Між рамами є приміщення 6 х 6 м. Вся споруда вписується в квадрат 21 х 21 м, за його межі виступають лише рамена. На розлогих придніпровських степах височить велетенський масив, який видно на десятки кілометрів.

Показово, що серед українських церков козацької доби не зустрінеш двох однакових, кожна має свій образ. Саме в методі архітектурної форми криється розмаїття пам'яток, що викликає захоплення всіх дослідників.

Собор святої Софії Київської (Свято-Софійський Київський монастир).

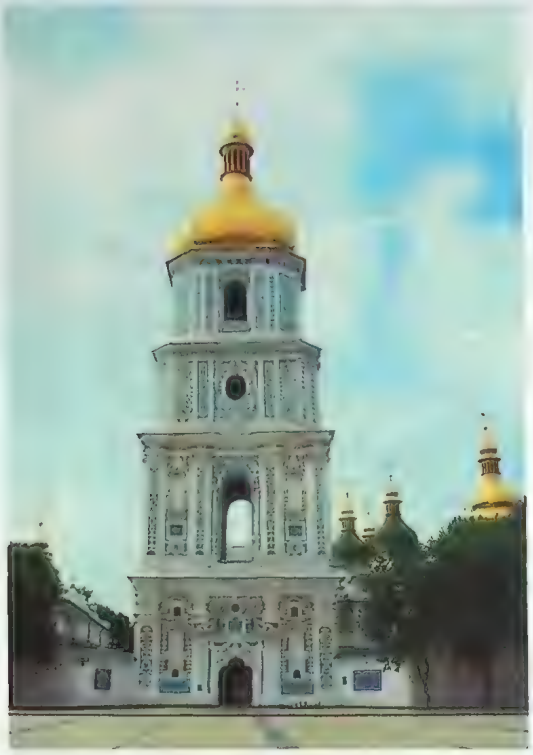

Собор св. Софії Київської побудований згідно з повідомленнями Никонівського, Новгородського, Тверського літопису, 1017 р. за князя Ярослава Мудрого. Натомість літопис "Повість минулих літ" під роком 1037 констатує: "Заклав Ярослав город великий Київ, а в городах сього ворота є Золоті. Заклав він також церкву св. Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах кам'яну Благовіщення св. Богородиці. Після цього (було закладено) монастир св. Георгія і св. Орини..."

Найзначніші будівельні і відновлювальні роботи в монастирі проводились в кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. за часів гетьмана Івана Мазепи, в час найвищого піднесення його влади і благодійної діяльності. Навколо монастиря було зведено високий кам'яний мур, замінено дерев'яні монастирські споруди на кам'яні. Над собором поновлено і визолочено грушоподібні, гранчасті бані. Фасади щедро прикрашено вигадливим ліпленням і фронтонами. Монастир має два тріумфальні в'їзди: з півдня – вівтарну тріумфальну арку і головний вхід – арку під дзвіницею, що носить назву "Тріумфальна"

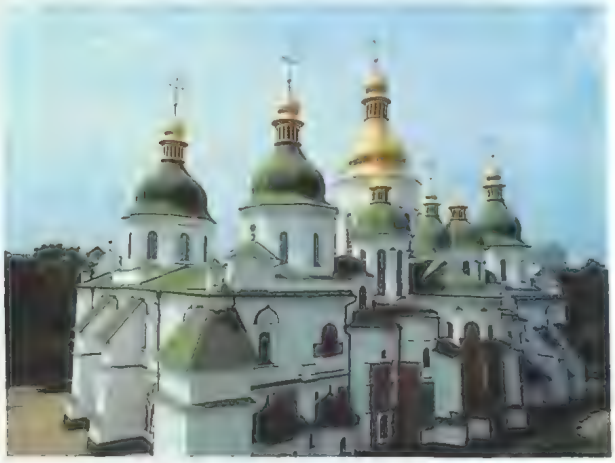

Дзвіниця Софійського собору. Кінець XVII ст.
Реставрація – у XVIII ст., завершено будівництво дзвіниці 1744 – 1748 рр. Архітектор Й. Г. Шедель (1680 – 1752).
Добудова IV ярусу – 1851 – 1852 рр. Архітектор П. І. Спарро (1814 – ?)
Фото В. В. Неляка. 2000 р.

Собор св. Софії. 1037 р. Відбудований в 1699 – 1707 рр.
Вид з дзвіниці
Фото В. В. Неляка. 2002 р.

На замовлення і коштом гетьмана України Івана Степановича Мазепи до дзвіниці Софійського собору в Києві у 1706 р. майстром Афанасієм Петровичем був відлитий дзвін вагою 12,8 т., який до цих пір знаходиться на другому ярусі дзвіниці.

Митрополит Київський Варлаам Ясинський у 1706 р. сказав такі слова: "... по милости его царского величества и призрением патронским реиментарским ясновельможного его милости пана гетьмана и кавалера обитель Свято-Софийская есть значнее обновлена в своем украшении."

Огієнко І. Українська культура. – К., 1918

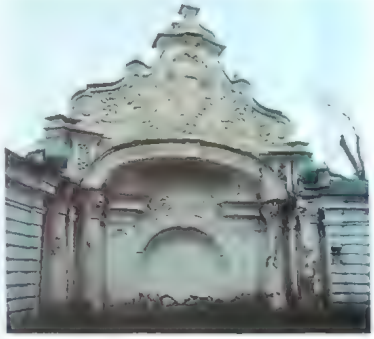

Брама Заборовського. 1746 р.
Архітектор Й. Г. Шедель (1680 – 1752)
Фото В. В. Неляка. 2003 р

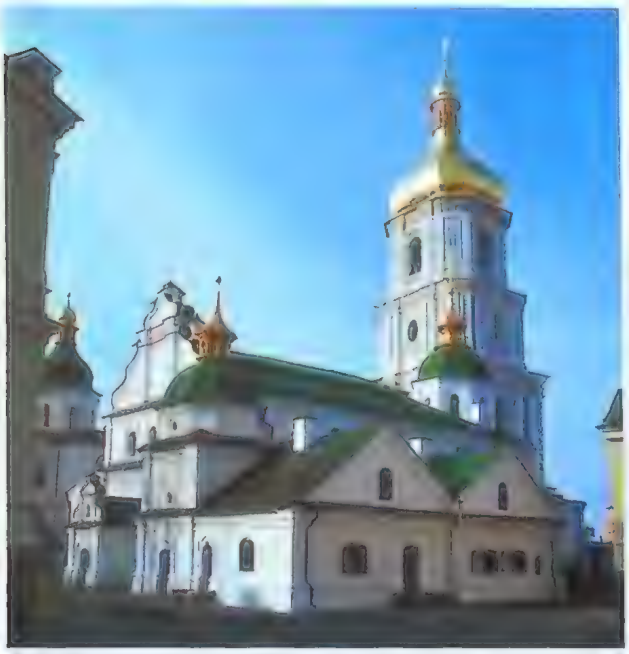

Трапезна церква Софійського собору. 1722 – 1730 рр.
Фото В. В. Неляка. 2003 р.

На позолочення бані Софійського собору гетьман Іван Мазепа надав 5 тис. дукатів, на золоту водосвятну чашу – 500 дукатів, а на відновлення собору – 50 тис. золотих

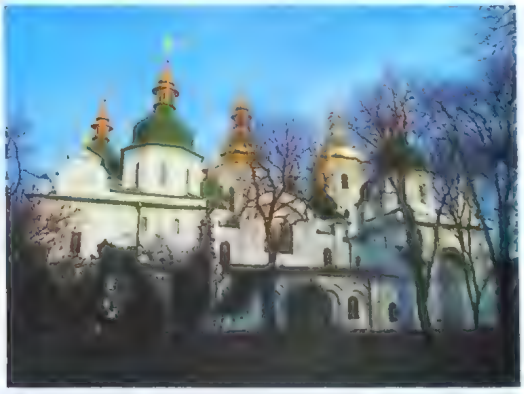

Собор св. Софії. 1037 р. Відбудований в 1699 – 1707 рр.
Західний фасад
Фото В. В. Неляка. 2003 р

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві.

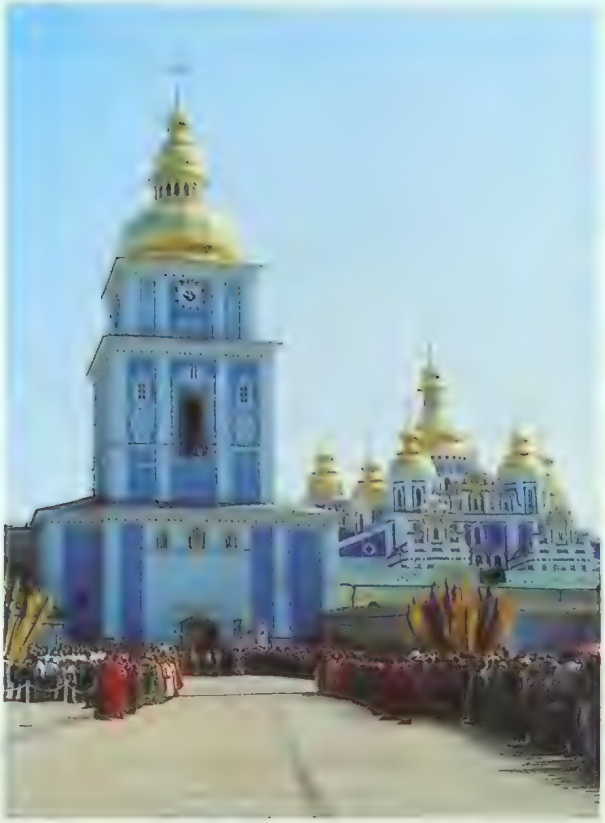

Михайлівський Золотоверхий монастир. Засновано в 1108 – 1113 рр. Урочисте освячення Михайлівського Золотоверхого монастиря 28.05.2000 р. після відбудови.
Фото А.С. Грабовенка. 2000 р.

Михайлівський Золотоверхий монастир. 1108 – 1113 рр. Дзвіниця 1716 – 1720 рр. Зруйнований в 1934 – 1936 рр. Відбудований 1997 – 2000 р. Фото 1999 р

Священики УПЦ Київського Патріархату, керівники держави і міста на урочистому освяченні Михайлівського Золотоверхого монастиря після його відбудови.
Фото А.С. Грабовенка. 28.05.2000 р

В 1062 р. князь Ізяслав заснував Димитрієвський монастир. В 1077 р. князь Ярополк заклав у Димитрієвському монастирі церкву св. Петра (пізніше собор св. Димитрія). В 1108 р. князем Святополком Ізяславовичем було закладено Золотоверху церкву у Димитрієвському монастирі. Освячений собор у 1113 р. В 1240 р. монастир зруйновано ордами хана Батия і до 1396 р. храм був спустошеним. У 1396 - 1398 рр. біля Золотоверхої церкви був заснований монастир. 1416 р., 1482 р., 1489 р. - монастир грабували і руйнували татари. Татарський хан Менглі-Гірей в 1482 р. спалив передмістя Києва і зайняв місто. Монастир був сплюндрований і пограбований (за М. Берлінським). Відновлений польським королем Олександром Казимировичем після 1520 р. як уніатський монастир
З 1635 р. монастир переходить до православної церкви і відновлюється. 1642 р. була збудована дерев'яна дзвіниця.
В 1651 р. монастир зруйновано литовським військом короля Януша Радзивіла.
У 1655 - 1656 рр. ігумен Теодосій Софонович замінив дерев'яну покрівлю собору на залізну, а коштом гетьмана Богдана Хмельницького головну баню було заново вкрито міддю та визолочено. Новий мурований приділ св. Варвари прибудований до північної стіни собору коштом військового генерального судді Михайла Вуяхевича між 1688 та 1690 рр. В 1688 - 1691 рр. на соборі добудовуються дві бані над жертовником і дияконником. В 1690 - 1695 рр. до головної бані собору добудовують другий ярус і її форму замінюють на вишукану і розкішну барокову. Головний карниз прикрашав вітіюватий рельєфний фриз. У 1701 р. гетьманом Іваном Мазепою була також подарована срібна рака св. Варвари до нового мурованого приділу.
Розкішний іконостас роботи чернігівського майстра Григорія Петрова фундував монастирю гетьман Іван Скоропадський у 1718 р.
За наступні 280 років Михайлівський монастир розбудовувався і розширювався. В перші роки радянської влади пережив найстрашніші лихоліття, і після урядового розпорядження про ліквідацію історичної пам'ятки світового значення із тисячолітньою історією, в 1934 - 1936 рр. монастир був вщент зруйнований
У 1997 - 2000 рр. за підтримки міського голови О.О. Омельченка Михайлівський Золотоверхий монастир відбудований заново і освячений 28.05.2000 р.

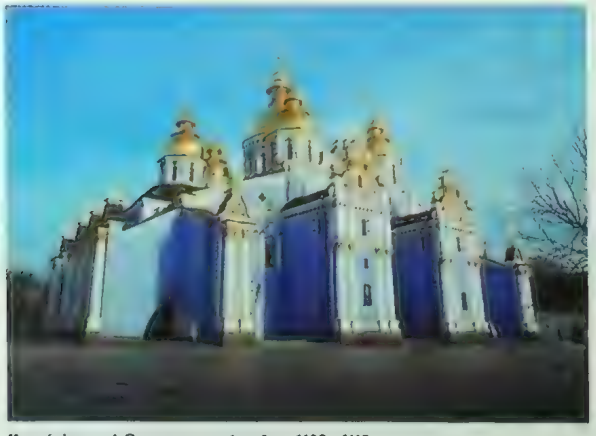

Михайлівський Золотоверхий собор. 1108 – 1113 рр.
Фото В.В. Неляка 2003 р.

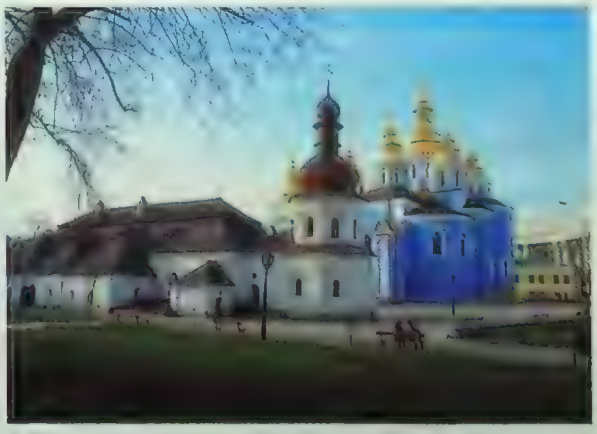

Трапезна палата з церквою св. Іоанна Богослова Михайлівського Золотоверхого монастиря. 1712 – 1715 рр.
Збудована за часів Ігумена Іоанникія Сенютовича
Фото В.В. Неляка. 2003 р.

Києво-Печерська лавра (Києво-Печерський чоловічий монастир).

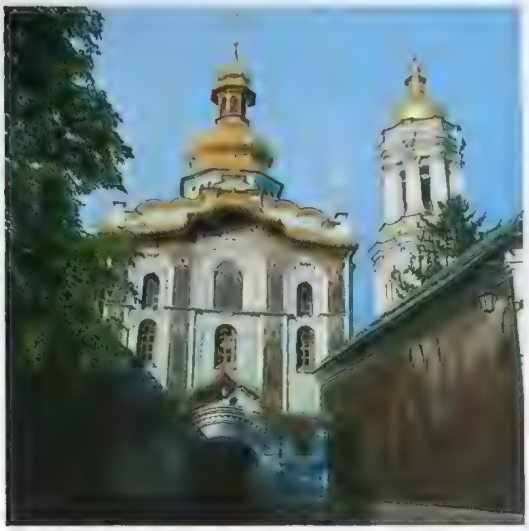

Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. 1106 – 1108 рр. Відбудована 1698 р., 1722 – 1729 рр., 1731 р. Головний вхід до монастиря.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

Троїцька церква над Головною брамою Печерського монастиря була закладена у 1106 р. Відбудована коштом гетьмана Іван Мазепи в 1698 р. Церковну баню було замінено на високу барокову і добудовано дві бані з боків, покриті золотом. Посередині влаштовано широкий фронтон. На великий дзвін і дзвіницю Печерського монастиря гетьман Іван Мазепа фундував 73 тис. золотих.

Ковнірівський корпус.
Будівничий С. Д. Ковнір (1695 - 1786). **1744 – 1745 рр.**
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Келії соборних старців Києво-Печерської лаври (XVI – XVIII) з видом на Ковнірівський корпус, пекарню і книжну лавку. XVII – XVIII ст., перебудова 1744 – 1745 рр.
Будівничий С. Д. Ковнір (1695 - 1786). Фото В.В. Неляка. 2002 р.

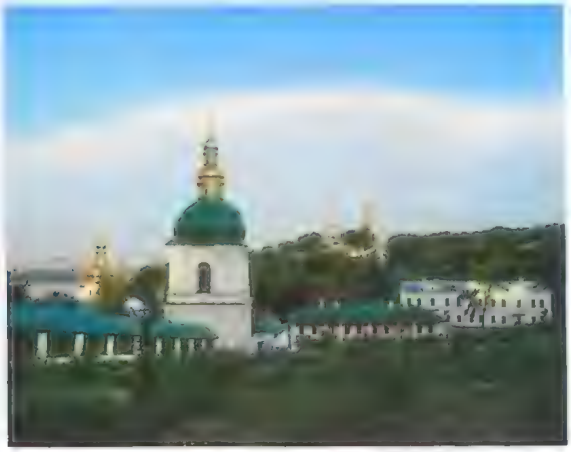

Дзвіниця на Ближніх печерах. Краєвид на Дальні печери.
Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1784)
Будівничий С. Д. Ковнір (1695 - 1786). **1759 – 1763.**
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Києво-Печерський монастир - один з найбільших і найдавніших. Заснований близько 1051 р. в с. Берестове. Засновником монастиря був св. Антоній Печерський, а першим ігуменом монастиря - чернець Варлаам (1061 р.)

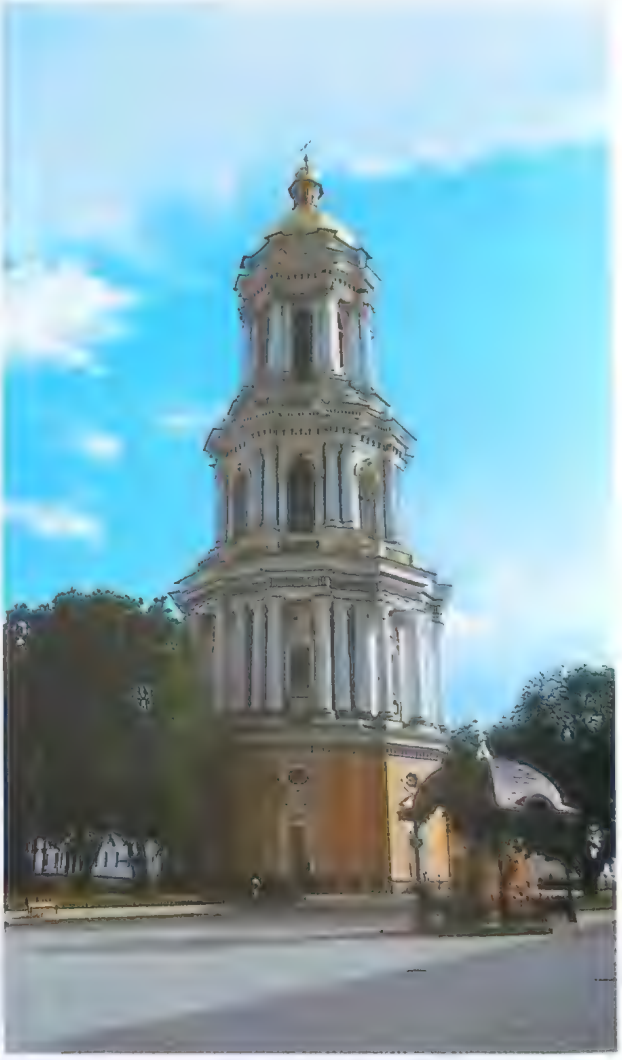

Дзвіниця Успенського собору Києво-Печерської лаври.
Автор проекту Ф. Васильєв (? - ?). **Архітектор Й. Г. Шедель** (1680 - 1752). **1731 – 1744 рр.**
Будівничі – С. Д. Ковнір, Й. Рубашевський, І. Горох та ін.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Собор Успіння Богородиці Києво-Печерської лаври. 1072 – 1078 рр. 1089 р. – освячення собору. Відновлювався в 1470 р., 1695 р., 1722 – 1729 рр., 1879 – 1880 рр., 1893 – 1906 рр. З листопада 1941 р. Успенський Собор був висаджений в повітря "совєтськими" підпільниками. Відбудований Українською державою у 2001 р.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Коштом гетьмана Івана Мазепи в 1695 р. прибудовано два бічні приділи з північного та південного боків храму, надбудовано над ними 5 бань і визолочено сухозліткою. На золочення бані Успенського собору гетьман Іван Мазепа надав 20 тис. 500 золотих дукатів

Собор мав декілька престолів – головний Успенський, внизу – Богословський (праворуч), Стефанівський (ліворуч). Предтечинський престол містився з північно-західного боку. Зверху, з правого боку – Андріївський престол, а з лівого боку – Преображенський

Пам'ятки України. – 1991. – №92

"Печерську лавру Мазепа відновив, обвів монументальною камінною огорожею, що й тепер дивує око глядача, поставив гарні брами з церквами на них – так звану Святу браму і другу, так звану Економську; не дурно його портрет на стіні олтаря лаврської церкви ховався до самих останніх часів"

Грушевський Михайло. Історія України. – Кам'янець-Подільський, 1919

У 1729 р. за кошти гетьмана Івана Скоропадського для великої лаврської церкви Успенського собора був зроблений чернігівським сніцарем Григорієм Петровим розкішний іконостас. Ікони до іконостасу були написані пресвитером подільської церкви св. Миколи Набережного

Дегтярьов М.Г., Реутов А.В. Михайлівський Золотоверхий монастир. – К., 1997

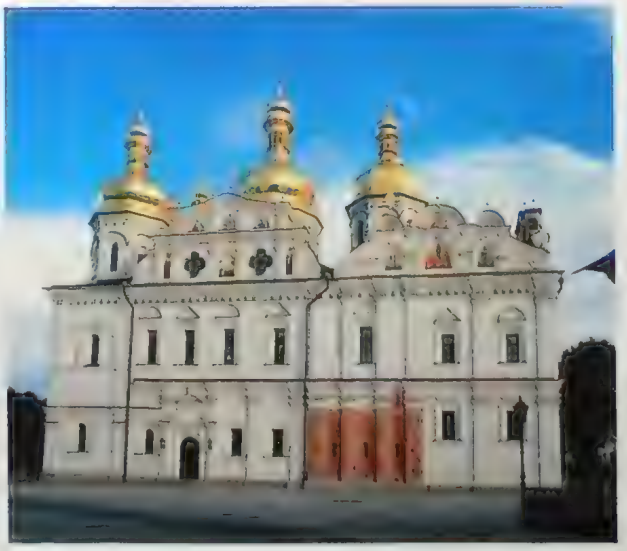

Собор Успіння Богородиці Києво-Печерської лаври. 1072 – 1078 рр. 2001 р.
Західний фасад
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Північно-західна частина собору де знаходилася ризниця храму, в яку було закладено вибухівку

Церква Спаса на Берестові. 1113 – 1125 рр.
Києво-Печерська лавра.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Храм Спаса на Берестові споруджений за часів правління Володимира Мономаха. В 1157 р. у ньому поховано засновника Москви Юрія Долгорукого. У 1640 - 1643 рр. за митрополита Петра Могили храм відреставровано в стилі українського бароко.

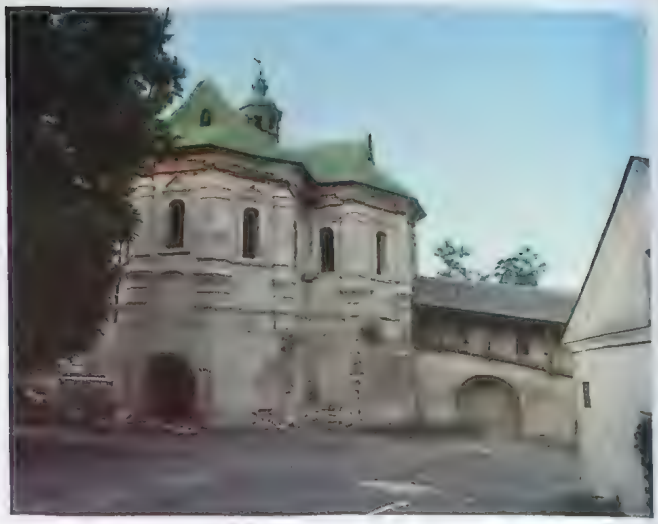

Онуфріївська вежа-церква. 1698 – 1701 рр.
Києво-Печерська лавра.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Онуфріївська церква збудована коштом гетьмана Івана Мазепи

Миколаївська шпитальна церква Києво-Печерської лаври. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Миколаївський шпитальний монастир заснований ще у XII ст. Стародавні дерев'яні будівлі не збереглися, але є згадка про дерев'яну церкву в 1462 р Миколаївський шпитальний храм був притулком для немічних ченців та старих козаків, які не мали родини и де дожить віку

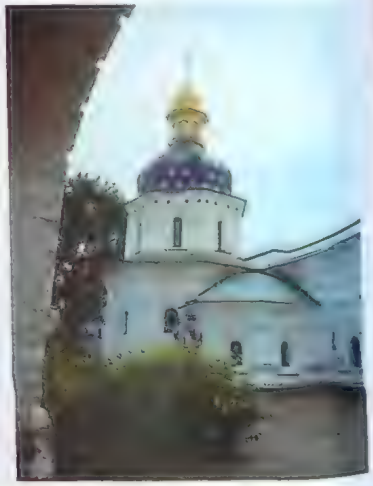

Мур Києво-Печерського монастиря із вежею Івана Кушника. 1698 – 1701 рр.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Земляний вал навколо печерського монастиря насипали козаки гетьмана Івана Самойловича

Великий мур навколо Печерського монастиря збудовано з ініціативи і коштом гетьмана Івана Мазепи і вартував він йому 1000000 золотих

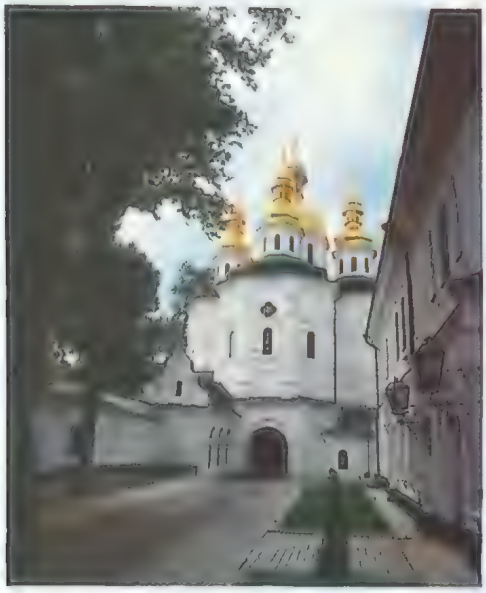

Церква Всіх Святих над Економічною брамою. 1696 – 1698 рр.
Києво-Печерська лавра.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Існує припущення, що зведені оборонні мури, вежі і збудовано церкву Всіх святих над економічною брамою за проектом архітектора і будівничого Аксамитова Дмитра Васильовича

Церква Всіх Святих над Економічною брамою шедевр українського бароко збудована коштом і під патронатом гетьмана Івана Мазепи

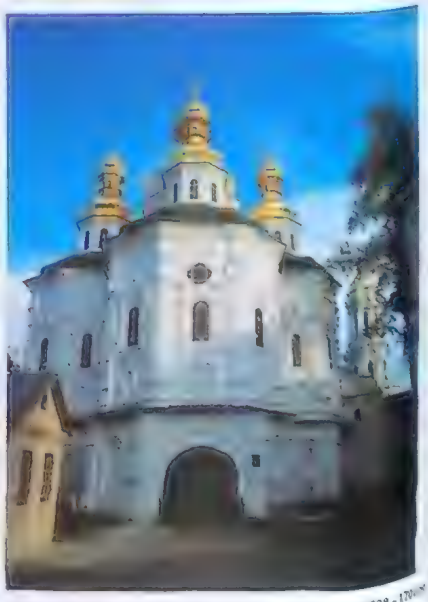

Церква Всіх Святих над Економічною брамою. 1698 - 1701 рр.
Києво-Печерська лавра. Західні ворота монастиря
Фото В.В. Недяка. 2002 р

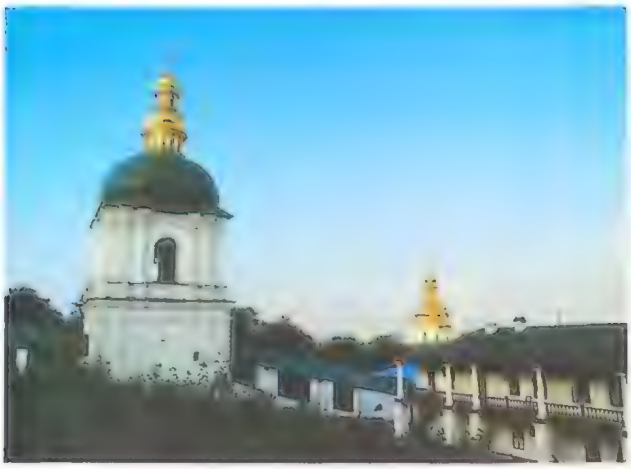

Дзвіниця на Ближніх печерах.
Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1784).
Будівничий С. Д. Ковнір (1695 - 1786). **1754 – 1761.**
Києво-Печерська лавра.
Фото В. В. Неляка. 2002 р

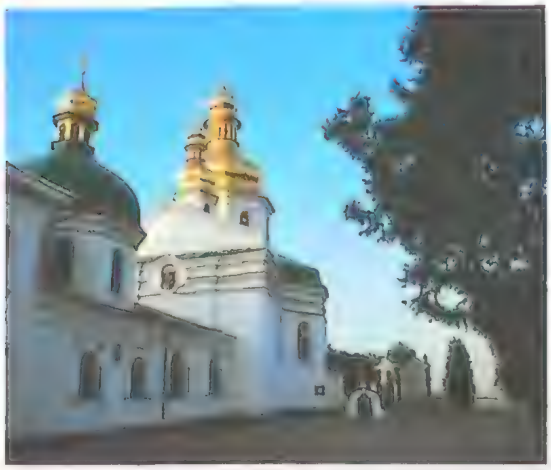

Церква Воздвиження Чесного хреста на Ближніх печерах. 1700 р.
Києво-Печерська лавра.
Фото В. В. Неляка. 2002 р

На місці дерев'яної старої церкви коштом козацького полковника Полтавського полку Павла Герника збудована церква Воздвиження Чесного хреста

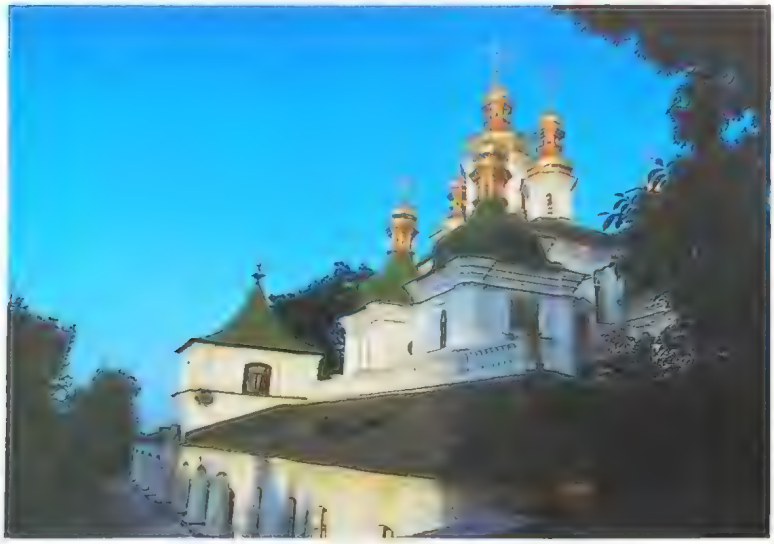

Церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах.
1696 р. Києво-Печерська лавра.
Фото В. В. Неляка. 2002 р.

Церква збудована коштом козацького полковника Білоцерківського полку Війська Запорозького Костянтина Мокієвського

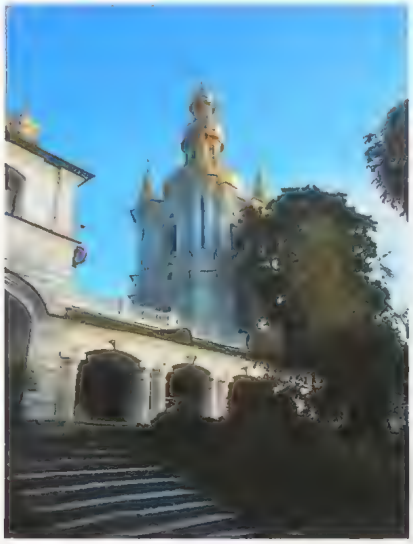

Дзвіниця церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах.
Архітектор П. І. Неслов (1713 - 1785)
Будівничий С. Д. Ковнір (1695 - 1786). **1754 – 1761 рр.**
Києво-Печерська лавра.
Фото В. В. Неляка. 2002 р.

Церква Воскресіння Господнього. Кінець XVII ст. м. Київ.
Фото В. В. Неляка. 2002 р.

Після пожежі 1886 р. суттєво змінено архітектурний вигляд храму. У теперішній час церква Воскресіння Господнього має тільки одну баню і прибудовану дзвіницю.

Монастир та церква преподобного Феодосія Печерського.
1698 – 1700 рр. м. Київ.
Фото В. В. Неляка. 2002 р

Церква збудована коштом козацького полковника Білоцерківського полку Війська Запорозького Костянтина Мокієвського.

Флорівський жіночий монастир на Подолі у Києві.

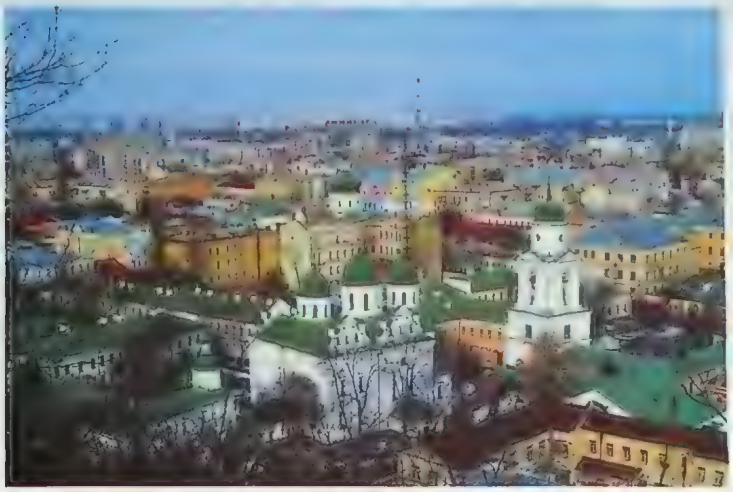

Архітектурний ансамбль Флорівського монастиря.
Заснований монастир у XV ст.
Фото А.С. Грабовенка. 2001 р

Флорівський монастир, як жіночий монастир св. Флора згадується у 1632, 1646 рр. Ігуменею Флорівського монастиря була А. Гуляницька – із старовинного українського шляхетно-козацького роду Гуляницьких, родичка київського підвоєводія П. Гуляницького
У 1712 р. Флорівський жіночий монастир об'єднаний з Вознесенським жіночим монастирем, який був переведений з Печерська в зв'язку з його закриттям і будівництвом Старої Печерської фортеці. У 1722 - 1732 рр. збудовано Вознесенську церкву. Ігуменями Флорівського монастиря у 1712 - 1737 та 1737 - 1740 рр. були Марія та Памфілія Мокієвські – з козацько-старшинського роду славного гетьмана Івана Мазепи. Після пожежі 1811 р. Флорівський монастир та трьох'ярусну дзвіницю було відбудовано під керівництвом архітектора А.І. Меленського в 1824 р

Дзвіниця Флорівського монастиря.
1740 р. Відбудована в 1824 р.
Архітектор А. І. Меленський (1766 - 1833)
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Вознесенський храм Флорівського монастиря.
1722 – 1732 рр. Північний фасад.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

Цегляний Вознесенський собор Флорівського монастиря споруджено у 1732 р. коштом Ігумені М. Мокієвської - з козацько-старшинського роду гетьмана І. Мазепи.

Подвір'я Флорівського монастиря. 1988 р.
Фото В. Кримчака. 1988 р

Перша згадка про церкву Миколи Притиска датується 1611 р. Дерев'яна церква Миколи Притиска поновлена у 1631 р. На Подолі, між 1695 - 1707 рр. було споруджено [illegible] Миколи Притиска. Після пожежі 1718 р. того ж таки року церква була реставрована, а після пожежі 1751 р., у 1751 - 1754 рр. церква перебудовується за проектом архітектора І.Г. Григоровича-Барського. У 1789 р. із заходу до церкви прибудовано дзвіницю. У 1819 - 1828 рр. перебудована за проектом архітектора А.І. Меленського

Благовіщенська церква Братського Богоявленського монастиря. XVII – XVIII ст. м. Київ. Фото В.В. Неляка. 2002 р.

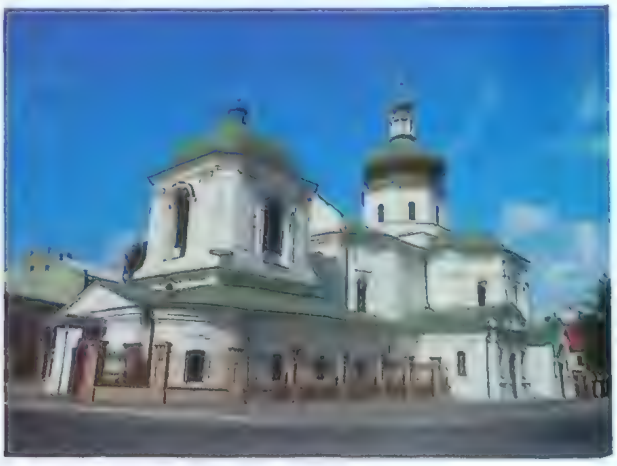

Церква Миколи Притиска. 1695 – 1707 р. м. Київ
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Храми Києва.

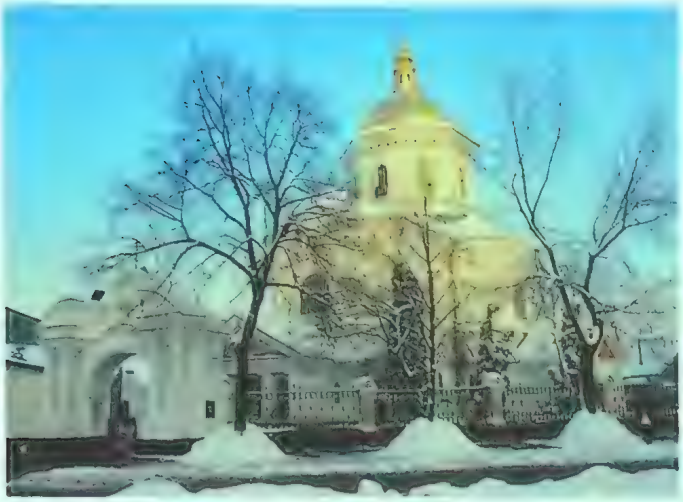

Іллінська церква. 1692 р. Фото А.С. Грабовенка. 2001 р

Іллінська церква, ймовірно дерев'яна, уперше згадується в 1632 р. Мурована Іллінська церква збудована у 1692 р. коштом Петра Левковича Гудими - райцею київського магістрату, засновником козацько-старшинського дворянського роду Гудимів. 1695 р., знову ж таки коштом Петра Гудими, була проведена відбудова храму. 1755 р. коштом київського полкового осавула Павла Гудими (онук Петра Левковича Гудими) Іллінську церкву було віаремонтовано

Кирилівська церква. 1140 – 1171 рр.
Перебудова в середині XVIII ст.
Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1785)
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Споруджена в урочищі Дорогожичі як собор родового монастиря чернігівських князів Ольговичів (1140 - 1146 рр.). У 1194 р. у церкві було поховано князя Святослава Всеволодовича - одного з героїв "Слово про Ігорів похід"
На відновлення соборної церкви монастиря св. Кирила, гетьман Іван Мазепа надав понад 10 тис. золотих
Сучасний художньо-архітектурний вигляд храму із характерними рисами українського бароко сформувався у XVIII ст. В храмі поховано козацького сотника, ктитора монастиря Саву Туптала

Церква Миколи Набережного.
Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1785). **1772 – 1775 рр.**
Південний фасад
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Церква Успіння Богородиці Пирогощої. 1132 – 1136 рр.
Знищена в 1930-х рр. Відбудована в 2001 р.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Дзвіниця церкви св. Миколи ("Миколи Доброго") з надбрамною церквою Симеона Стовпника. 1716 р.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Кам'яна дзвіниця і церква св. Миколи ("Миколи Доброго") (зруйнувана в 1935 р.) були збудовані на землі, яку подарував церкві у вічне користування козацький гетьман Самійло Кішка. Його коштом в кінці XVI - на початку XVII ст. зведені дерев'яний храм "Миколи Доброго" і дзвіниця, а також споруджений шпиталь. Дерев'яні храмові споруди на початку XVIII ст. були замінені на кам'яні

Дзвіниця Свято-Покровської церкви. XVIII ст.
Фото В.В. Недяка. 2003 р

Свято-Покровська церква. Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1785). **1766 – 1772 рр.**
Фото В.В. Недяка. 2003 р.

Видубицький Свято-Михайлівський монастир у Києві.

Видубицький Свято-Михайлівський монастир. Заснований у 1051 р.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

У період національного відродження (в часи Гетьманщини), покровителем і щедрим донатором Видубицького монастиря був козацький полковник Стародубського полку Війська Запорозького Михайло Миклашевський, коштом якого було зведено Георгіївський собор і монастирську трапезну церкву. Коштом гетьмана лівобережної України Данила Апостола споруджено триярусну дзвіницю з внутрішньою церквою св. Данила

Дзвіниця Видубицького Свято-Михайлівського монастиря.
Церква св. Данила (II ярус) 1727 – 1737 рр. Надбудова IV ярусу – 1829 – 1833 рр.
Архітектор А. І. Меленський (1766 - 1833). Фото В.В. Недяка. 2002 р.

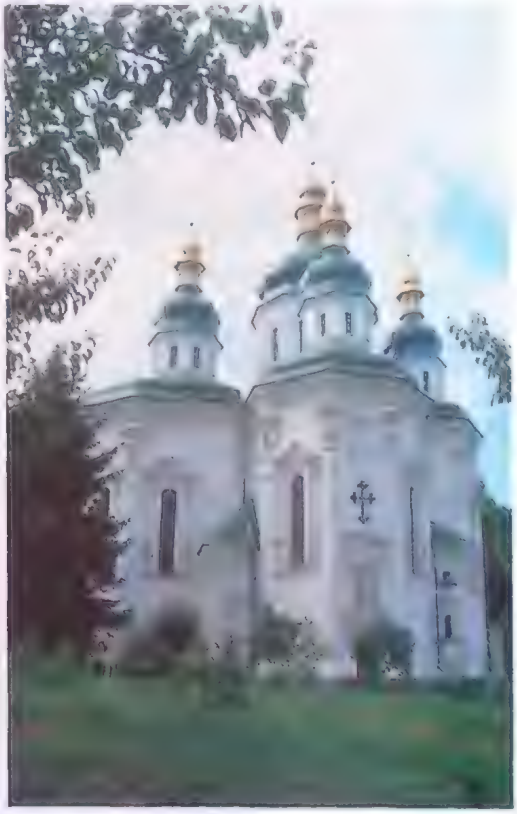

Георгіївський собор Видубицького монастиря.
1696 – 1701 рр.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

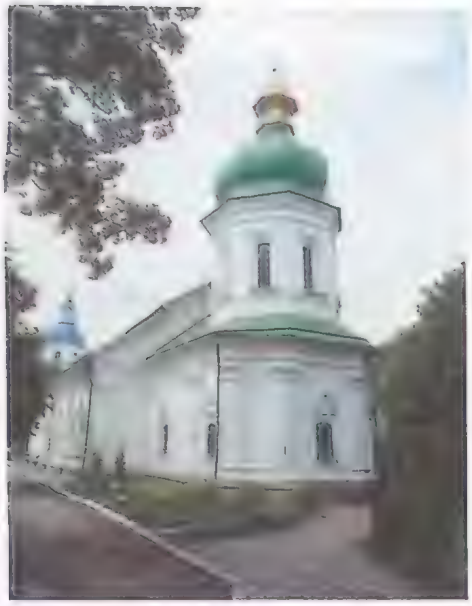

Трапезна Спасо-Преображенська церква Видубицького монастиря. 1696 – 1701 рр. Східний фасад
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Трапезна Спасо-Преображенська церква Видубицького монастиря. 1696 – 1701 рр.
Південний фасад
Фото В.В. Неляка. 2002 р

При вході в церкву над дверним порталом розміщено ліпний герб козацького полковника М.А. Миклашевського з літерами повного титулу полковника: "МИ ЕЦ ПВ ВЗ ПС". (Михайло Миклашевський Єго Царської Пресвітлої Величності Війська Запорозького Полковник Стародубський)

Келії Видубицького монастиря біля криниці. XVIII ст. Фото В.В. Неляка. 2002 р

Монастирська криниця. 1711 р. Реконструкція 1978 р.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Архітектурні форми стародавньої криниці відтворено в 1978 р. за проектом архітектора П.Г. Юрченка на гравюрах XIX ст. У 1992 р. члени УПЦ КП розчистили відремонтували криницю
Під дахом криниці на дошці вирізьблено напис
БОЖІЮ ПОСПЕШЕСТВОМ СОЗДАСЯ СТУДЕНЕЦЬ СЕИ РОКУ БОЖОГО МІСЯЦЯ ЛИПНЯ 11 ТЩАНІЕМ ВСЕЧЕСНОГО ОТЦЯ НАШОГО ГУМЕНА ЛАВРЕНТІЯ ГОРКИ

Свято-Михайлівський собор Видубицького монастиря. 1070 – 1088 рр.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Храм відновлений у 1640 - 1646 рр. "будівельником же ктитором і обновителем цього св. монастиря Видубицького" Петром Могилою. Реконструйований у 1766 - 1769 рр архітектором М. Юрасовим (? - ?) і добудований вівтар Михайлівського собору (1770 - 1775) у співавторстві з П. Поповим

Козацькі храми, що знаходяться на території музею народної архітектури та побуту України м. Київ (с. Пирогів).

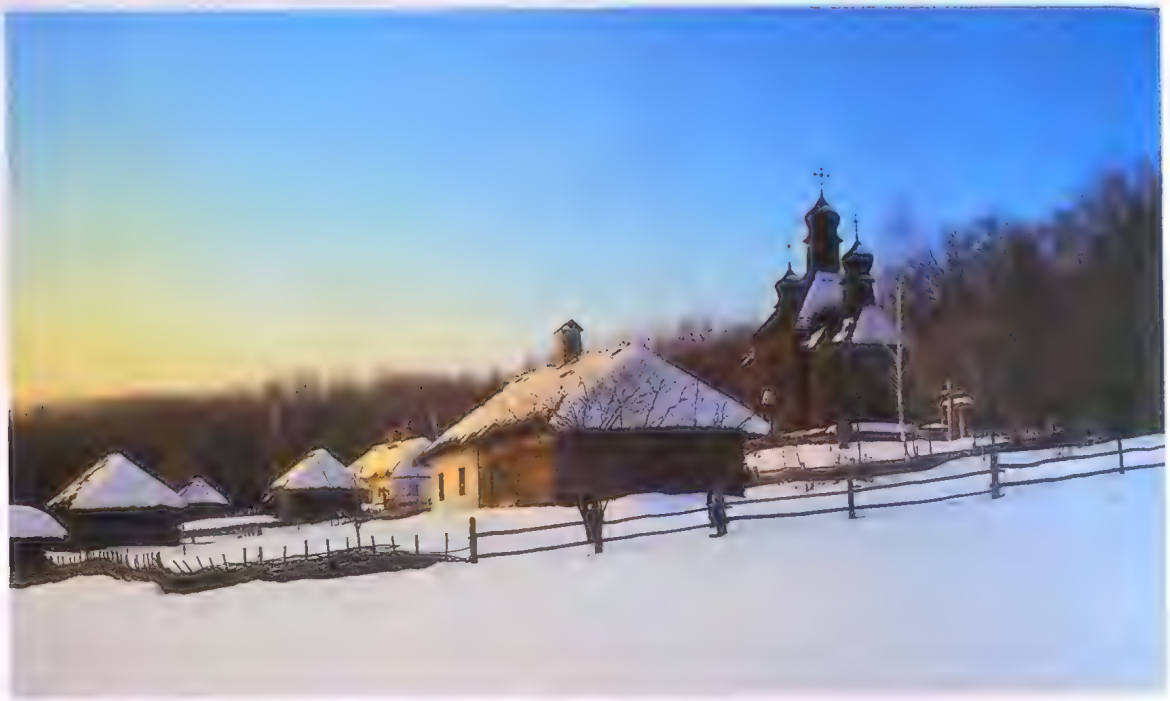

Вечір перед Різдвом. Храм св. Архістратига Михаїла. II половина XVI ст. (1600) ?.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

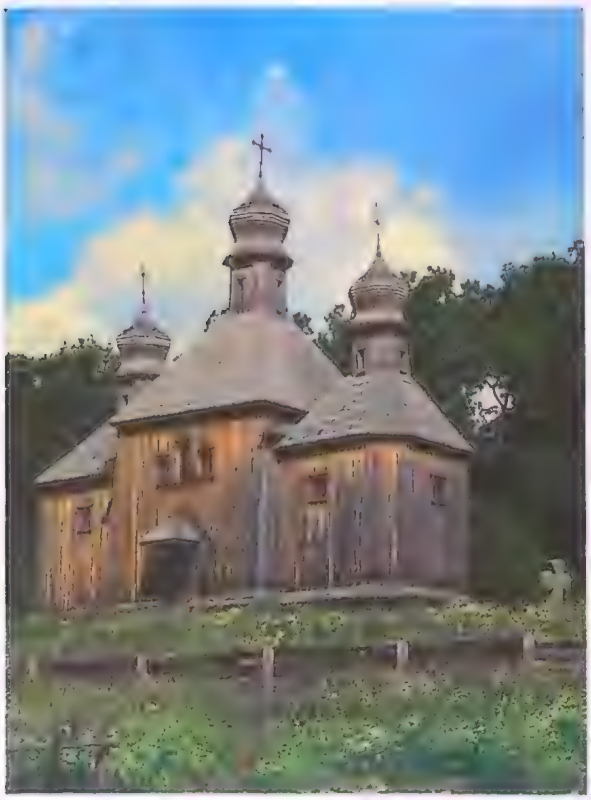

Церква св. Архістратига Михаїла. II половина XVI ст. (1600) ?.
Перенесена із с. Дорогинка на Київщині.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Церква св. арх. Михаїла є однією з найдавніших дерев'яних храмових споруд в Україні козацької доби

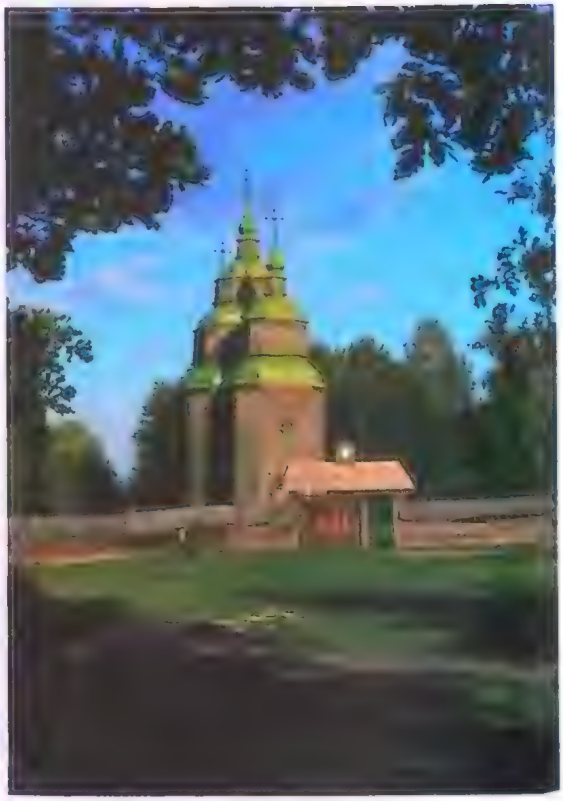

Церква св. Параскеви. 1742 р.
Перенесена із с. Зарубинці на Черкащині.
Фото В.В. Неляка. 2003 р.

Козацькі храми, що знаходяться на території музею народної архітектури та побуту, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.

Церква св. Георгія. 1767 р.
Перенесена із с. Амаруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Церква XVIII ст.
Музей православної церкви.
Перенесена із с. Сухий Яр Ставищенського р-ну Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Церква св. Іоанна Богослова. 1606 р. Дзвіниця XVIII ст.
Перенесена із с. Бушево Рокитнянського р-ну Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.
Церква св. Іоанна Богослова - один із двох найдавніших дерев'яних храмів козацької доби, що збереглися в Україні

Храми Київщини.

Церква св. Покрови. 1779 – 1781 рр. Відновлена у 1990-х рр. м. Фастів Київської обл. Вид з південного боку.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Церква св. Покрови зведена на місці знищеної пожежею однойменної церкви, ктитором якої був фастівський полковник Семен Палій

Дзвіниця Покровської церкви. 1740 р. м. Фастів Київської обл
Вид з південного боку
Фото В.В. Недяка. 2002 р

В 1975 - 1977 рр. церкву реставрували, відновили втрачені дерев'яні конструкції і покрили гонтом. У 1990 рр. церкву знову ремонтували, поновили вівтар, вкрили дах храму бляхою

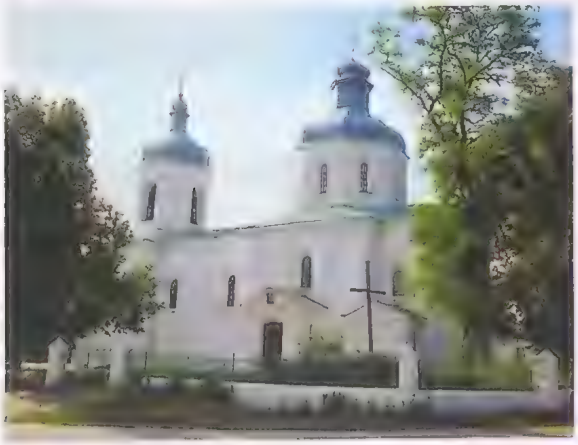

Свято-Покровська церква. 1708 р. с. Сулимівка Бориспільського р-ну Київської обл. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Перша дерев'яна церква збудована коштом запорозького гетьмана Івана Сулими у 1622 - 1629 рр

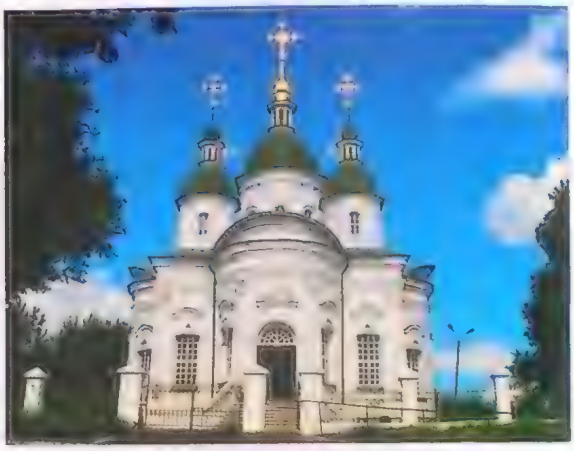

Собор преподобних Антонія та Феодосія Печерських. Архітектор П. І. Неєлов (? - ?). **Будівничий С. Д. Ковнір** (1695 - 1786) **1756 - 1759 рр. м. Васильків Київської обл.**
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Церква св. Миколая. 1792 р. м. Васильків Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

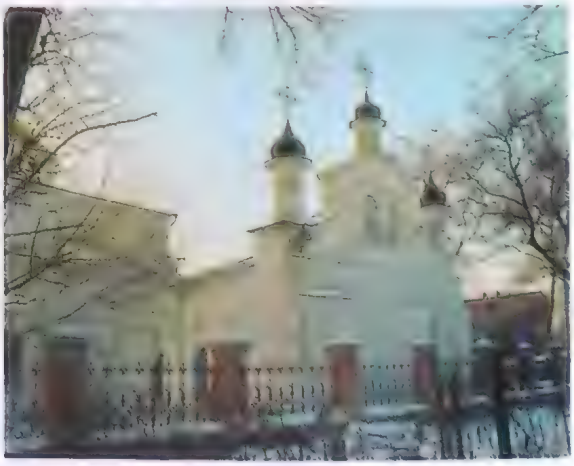

Церква св. Миколая. 1706 р. м. Біла Церква Київської обл
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

Храм збудований коштом гетьмана Івана Мазепи

Вознесенський монастир. Храми Переяслав-Хмельницького.

Дзвіниця Вознесенського собору. 1770 – 1776 рр.
м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Вознесенський собор. 1695 – 1700 рр.
м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Фундатором Вознесенського монастиря в Переяславі був гетьман Іван Степанович Мазепа. На будівництво цього храму ним було надано понад 300 тис. золотих

"Поставив Мазепа величаву церкву Вознесіння в Переяславі"
М. Грушевський. Історія України. - Кам'янець-Подільський, 1919. - С. 184.

Дзвіниця Свято-Михайлівської церкви. 1640 – 1666 рр.
м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Свято-Михайлівська церква. 1640 – 1666 рр.
м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Михайлівська церква збудована коштом Переяславського полку Війська Запорозького. Ктитором церкви був переяславський полковий суддя Іван Берло, який похований за порогом входу до церкви.

Храми Чернігівщини.

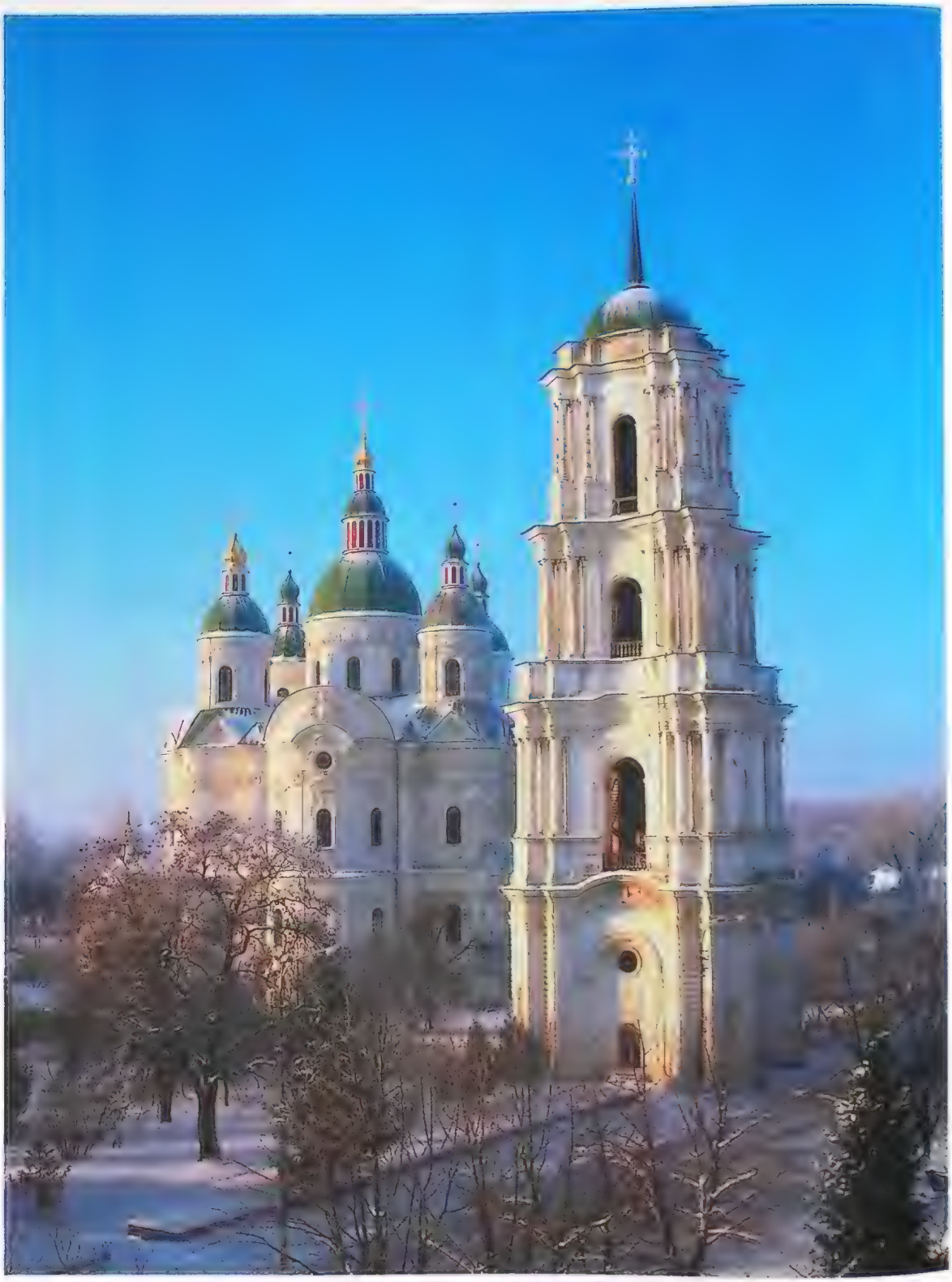

Собор Різдва Богородиці. Архітектори А. В. Квасов (? - ?), **І. Г. Григорович-Барський** (1713 - 1785). **1752 – 1763 рр.**
Дзвіниця собору. Архітектори А. В. Квасов (? - ?), **С. Карлін** (? - ?). **1766 – 1770 рр. смт. Козелець Чернігівської обл.**
Фото С. Пожарського. 1998 р.

*«...строился въ 1752 г. матерью графовъ Алексѣя и Кирилла Григорьевичей Разумовскихъ. Въ нижнемъ храмѣ престолъ въ честь Ал[illegible] 1764 году; въ притворѣ его похоронена строительница Наталія Демьяновна". Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи [illegible]

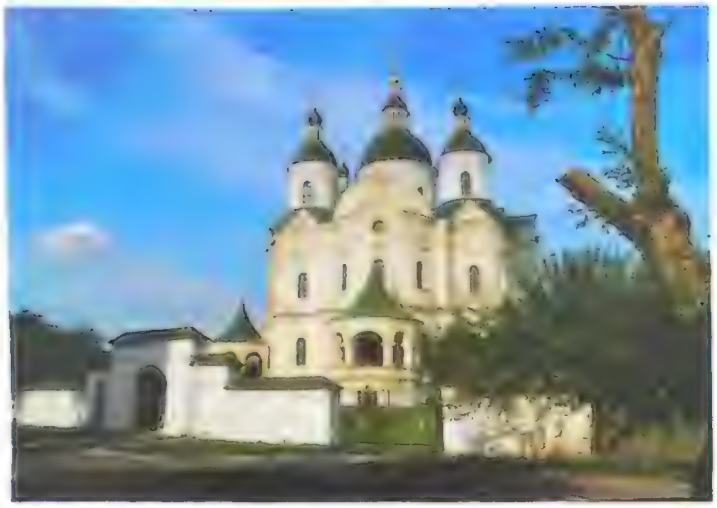

Собор Різдва Богородиці. Архітектори А. В. Квасов (? - ?) **І. Г. Григорович-Барський** (1713 - 1785). **1752 – 1763 рр. смт. Козелець Чернігівської обл.**
Фото В.В. Недяка 2003 р.

Кам'яну Миколаївську церкву збудовано на місці згорілого дерев'яного храму св. Миколая (23 листопада 1752 р.). У 1781 р. коштом київського полковника Зиновія Біроська збудована дзвіниця в ній храм Іоанна Предтечі. Старанням священика Кирила Тарлевського в 1785 р. збудовано освячений храм св. Миколая. У старій дерев'яній церкві св. Миколая (до пожежі) були обвінчані син гетьмана Григорія Розума - Олексій Розумовський і дочка Петра І імператриця Єлизавета Петрівна.

Церква св. Миколая. 1781 – 1785 рр. смт. Козелець Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка 2001 р.

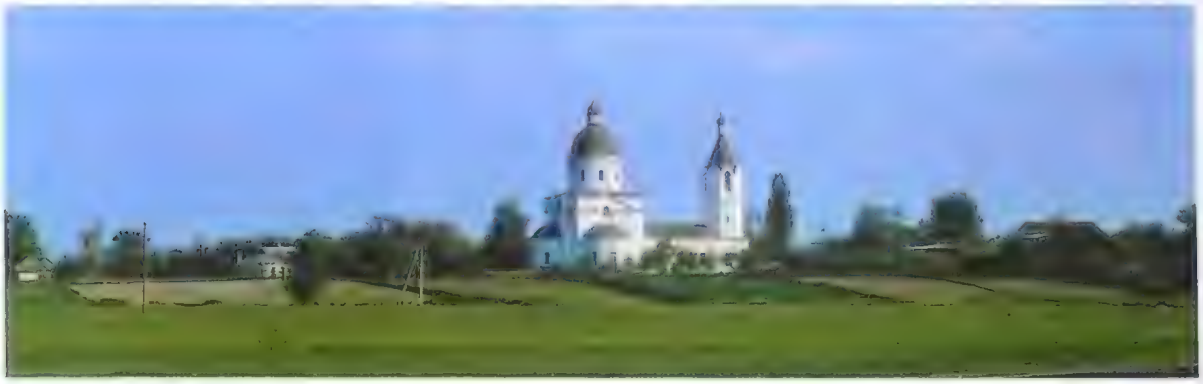

Красвиця з церквою Трьох Святителів на шляху Київ-Чернігів, с. Лемеші Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка. 2003 р.

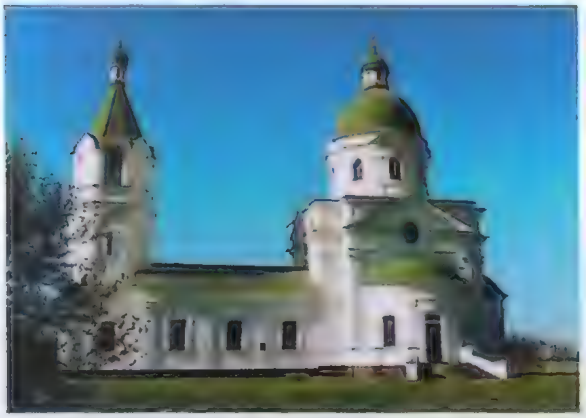

Церква Трьох Святителів – Григорія Богослова, Василія Великого, Іоанна Золотоустого. Архітектори А. В. Квасов (? - ?) **І. Г. Григорович-Барський** (1713 - 1785). **1760 р. Дзвіниця і прибіл. Архітектор В. Куцевич** (? - ?). **1865 р. с. Лемеші Козелецького р-ну Чернігівської обл.**
Фото В.В. Недяка 2000 р.

Церква побудована коштом Настасії Демянівни Розумовської на могилі свого чоловіка - гетьмана Григорія Розума.

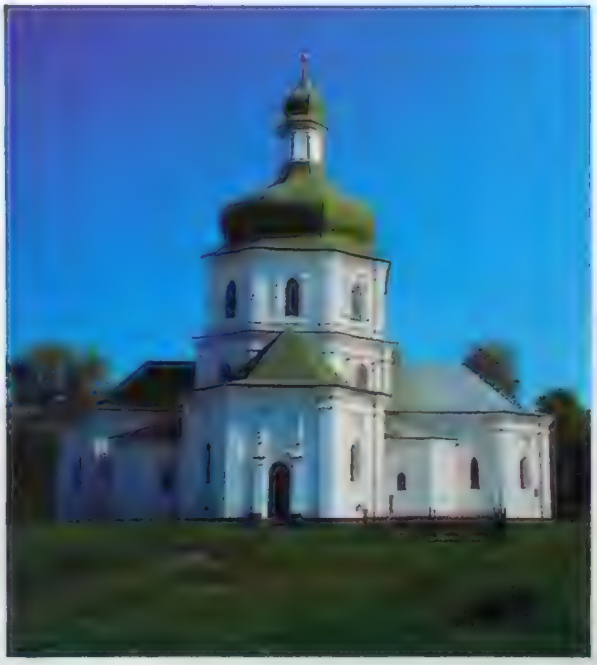

Воскресенська (Різдва Богородиці) церква. 1690 р. смт. Седнів Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка 2000 р.

Церква збудована коштом козацького полковника Чернігівського полку Якова Кіндратовича Лизогуба, як родова церква усипальниця. Перебудовувалася у 1796 - 1814 рр. нащадками Лизогубів.

Данівський Свято-Георгіївський монастир під Козельцем.

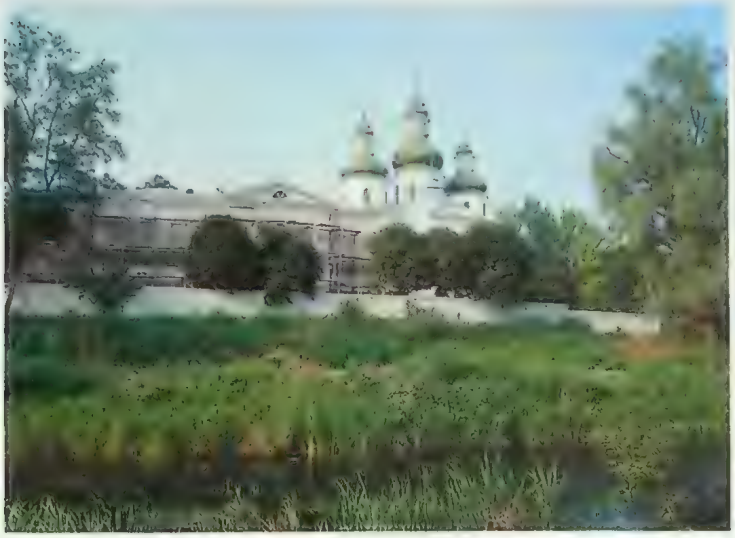

Данівський Свято-Георгіївський монастир. Заснований в середині XVII ст. Собор побудований 1741 – 1754 рр. поблизу с. Данівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Вид з півдня. Фото В.В. Неляка. 2002 р.

З дозволу гетьмана Богдана Хмельницького і архіпастирського благословіння митрополита Київського Сильвестра Косова відбулося заснування Свято-Георгіївського монастиря. Ктитором монастиря був козацький полковник Київського полку Костянтин Дмитрович Солонина

Свято-Георгіївський собор Данівського монастиря. Головний вхід. 1741 – 1754 рр. 1756 – 1770 рр.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

В 1756 р. після великої пожежі собор було відновлено коштом козацького полковника Київського полку Юхима Федоровича Дарагана, одруженого із сестрою гетьмана К. Розумовського. Собор було повторно освячено в 1770 р.

Тепла церква Пресвятої Трійці Данівського монастиря. 1809 – 1811 рр. Збудована на місці старої дерев'яної церкви Костянтина і Олени.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Фундатором церкви був нащадок козацько-старшинського роду полковник Петро Семенович Катеринич. Заповітом залишив 9000 руб. на будівництво храму

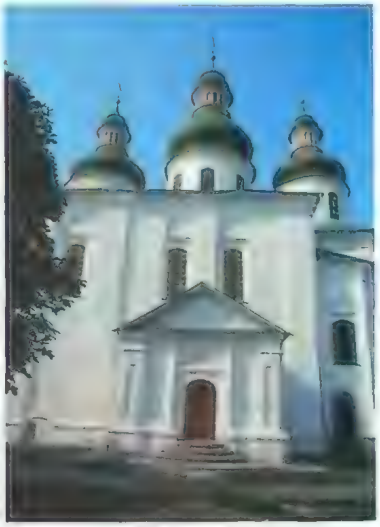

Свято-Георгіївський собор Данівського монастиря. 1742 р. Південний фасад
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Данівський Свято-Георгіївський монастир.
Вид з південно-західного боку від р. Остер.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

Стара монастирська криниця. Знайдена в день св. Миколая 22 травня 1997 р. при ігумені Пелагії (Філатовій) і відновлена. Фото В.В. Неляка. 20[illegible]

Дерев'яні храми Чернігівщини.

Георгіївська (Юріївська) церква. XVII ст. Поновлена 1747 р. смт. Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

Церква св. Трійці. 1739 р. с. Новий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р
Біля церкви похований нащадок козацько-старшинського роду Дуніна-Борковського

Церква св. Покрови. 1775 р. с. Синявка Менського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

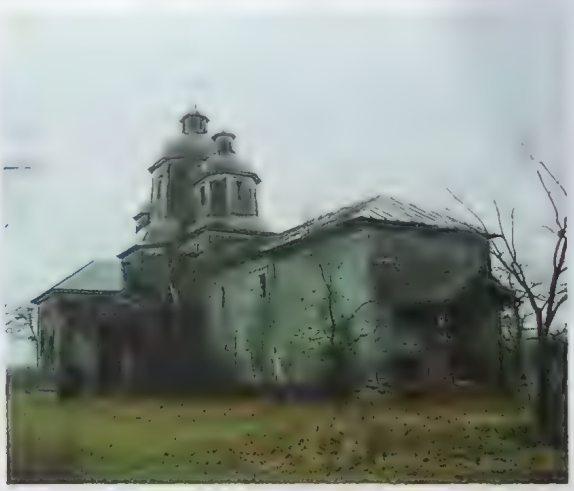

Церква св. Миколая. 1722 р. с. Городище Менського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.О. Сови. 2006 р

Церква св. Трійці. 1767 - 1769 рр. с. Степанівка Менського р-ну Чернігівської обл. Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р
Поряд з церквою знаходиться могила вихователя російського імператора [illegible], генерал-ад'ютанта Г.Г. Данилевича (1825 - 1906), українця за походженням, та могили його рідних

Успенська церква (1765) з дзвіницею (середина XIX ст.). с. Волосківці Менського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

Єлецький Свято-Успенський жіночий монастир в Чернігові.

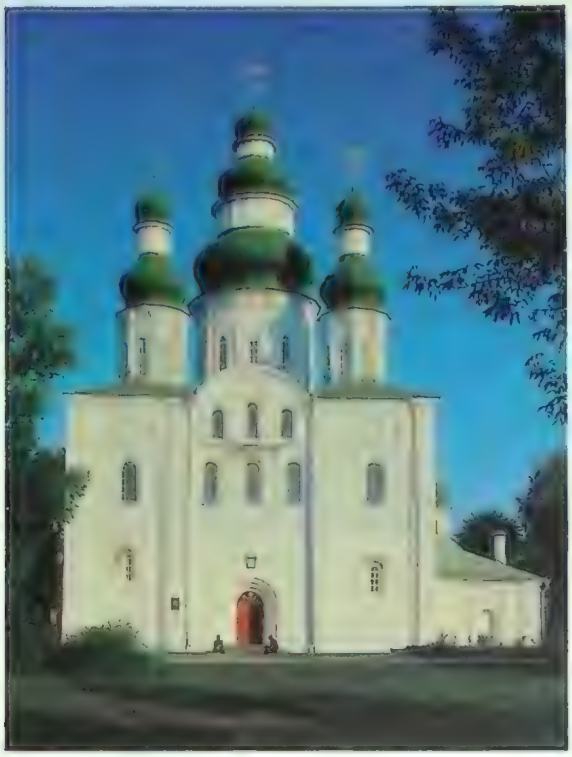

Собор Успіння Божої Матері Єлецького Свято-Успенського монастиря. II половина XII ст. м. Чернігів.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Зруйнований в 1239 р. Відбудований у 1445 - 1499 рр. Пошкоджений 1611 р Відновлений у 1669 - 1674 рр. стараниям архімандрита Йоаникія Галятовського І зруйнований за роки "советської" влади І Другої світової війни Відновлений в кінці 1990-х рр

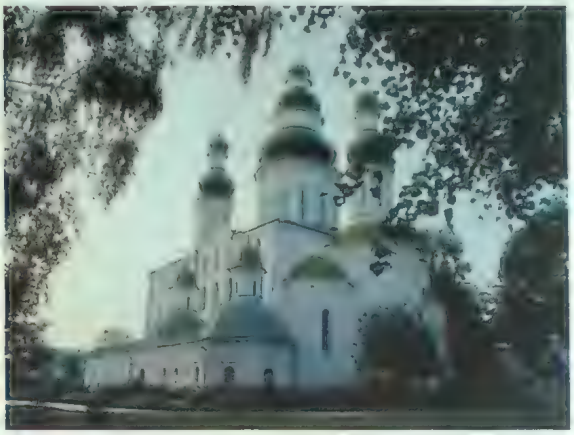

Собор Успіння Божої Матері Єлецького Свято-Успенського монастиря. II половина XII ст. м. Чернігів.
Вид з західного боку на Лизогубівську усипальню
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Коштом козацького полковника Чернігівського полку, а пізніше генерального обозного Війська Запорозького Василя Андрійовича Дуніна-Борковського була проведена реконструкція собору, побудована трапезна церква Петра І Павла, монастирська огорожа. В Успенському соборі поховано ктитора монастиря генерального обозного В.А. Дуніна-Борковського

Коштом козацького полковника Чернігівського полку Юхима Яковича Лизогуба із південного боку собору в 1698 р. прибудовано каплицю, яку освячено в ім'я апостола Якова. Приділ побудований як усипальниця для козацького роду Лизогубів Спочатку поховали Якова (батька), а пізніше і сина Юхима, чернігівського полковника Війська Запорозького

Донаторами монастиря також були чернігівські полковники Леонтій І Павло Полуботки. Леонтій Полуботок був похований під західною стіною храму в склепі

Дзвіниця Єлецького Свято-Успенського монастиря. 1670 - 1675 рр. м. Чернігів.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Келії (східні) Єлецького монастиря. XVII ст.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Будинок ігумена і келії (північні). XVII ст.
Фото В.В. Недяка 2002 р.

Петропавлівська трапезна церква Єлецького монастиря. XVII ст.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Троїцько-Іллінський чоловічий монастир в Чернігові.

Вхід до монастиря. Дзвіниця Троїцько-Іллінського монастиря. 1771 – 1775 рр. м. Чернігів.
Висота дзвіниці 58 м.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

"... графомъ Кирилломъ Разумовскимъ въ 1771 году устроен(а) колокольня въ г. Черниговѣ въ Троицко-Ильинскомъ монастырѣ"
Исторія церковной жизні Черніговской Єпархіи от XI в. до XX в. - К., 1911

Троїцький собор. Архітектор Й. Баптист. 1679 – 1695 рр. м. Чернігів.
Вид з монастирської дзвіниці.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

Собор закладено чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем (1620 - 1693) у 1679 р. Собор збудовано коштом гетьмана Війська Запорозького Івана Степановича Мазепи. Чотирьох'ярусний храмовий іконостас, який не зберігся (знищений "совєтською" владою в 1930-х рр.) був пожертвуваний монастирю гетьманом Іваном Мазепою

Введенська церква з трапезною Троїцько-Іллінського монастиря. 1677 – 1679 рр.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря. Архітектор Й. Баптист. 1679 – 1695 рр.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Кам'яний мур з баштою Троїцько-Іллінського монастиря. І чверть XVIII ст. Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Бурса на території Троїцько-Іллінського монастиря. XIX ст.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Борисоглібський монастир в Чернігові.

Дзвіниця 1702 р. і Чернігівський колегіум. Кінець XVI ст.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

Чернігівський колегіум. Кінець XVI ст. Дзвіниця. 1702 р.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

Заснований 1700 р. архієпископом Іоанном Максимовичем (1651 - 1715)
Побудований на початку XVIII ст. коштом гетьмана Івана Мазепи
На нижньому ярусі містилася церква Іоанна Богослова. В східній частині прибудовано трапезну

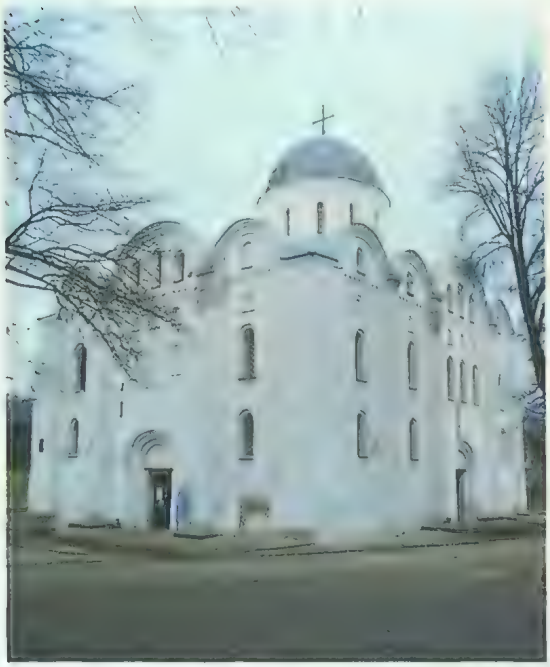

Борисоглібський собор. 1120 - 1123 рр.
(за іншими даними бл. 1170 р.). Середина XVII ст. м. Чернігів.
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Борисоглібський собор неодноразово перебудовували в 1628, 1669, 1672 рр. На початку XVIII ст., за часів гетьмана Івана Мазепи, перебудовували верх собору, де збудували 5 бань в стилі бароко. Стіни собору покрили тинькою і прикрасили бароковими наличниками, пілястрами, фронтонами і карнизами Гетьман Іван Мазепа на відновлення Борисоглібського й закінчення будівництва Троїцького соборів надав 20 тис. золотих. До 1786 р Борисоглібський собор був головною спорудою монастиря
В бабинці зроблені сходи до склепу, де зберігалися мощі архієпископа Феодосія Углицького (помер 5 лютого 1696 р. У 1896 р. канонізований до лику святих)

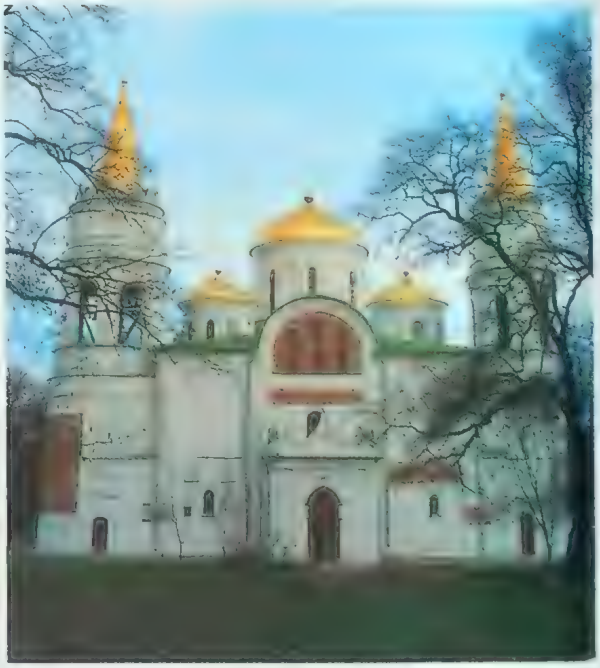

Спасо-Преображенський собор. 1033 - 1070 рр. м. Чернігів.
Фото В. Кримчака. 1997 р.

Закладено собор чернігівським князем Мстиславом Тмутараканським [illegible]
За свою історію Спасо-Преображенський собор зазнав багато руйнувань і пошкоджень. 1675 р. Спасо-Преображенський собор поновлено коштом чернігівського полковника пізніше генерального обозного Василя Андрія Дунина-Борковського

Храми Чернігова.

Церква св. Катерини. 1715 р. м. Чернігів.
Вид храму з Київського шляху
Фото В.В. Неляка, 2002 р

Споруджено в честь козацької звитяги Чернігівського полку на чолі з полковником Яковом Лизогубом під час взяття турецької фортеці Азов у 1696 р.

Церква св. Катерини. 1715 р. м. Чернігів.
Фото В.В. Неляка, 2002 р

Церква Воскресіння Христового. Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1785). **1772 – 1775 рр. м. Чернігів.** Фото В.В. Неляка, А.С. Грабовенка, 2000 р.

Ктитором церкви Воскресіння Христового був пан Лук'ян Журавка

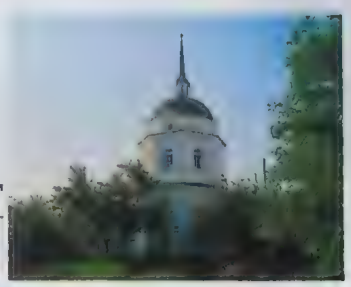

Дзвіниця церкви Воскресіння Христового. Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1785). **1772 – 1775 рр. м. Чернігів.**
Фото В.В. Неляка, А.С. Грабовенка, 2000 р

В І половині XVII ст проведена реконструкція Іллінського храму, прибудоване п'ятибічне приміщення, збільшено площу бабинця, побудовано нову баню на барабані з вікнами, а на центральній бані надбудовано другий ярус. Будівництво і реконструкція Іллінської церкви проведені коштом козацького полковника Степана Подобайла в 1650-х рр. Під час війни з поляками в 1654 р його вбито під Старим Биховим і поховано біля Іллінської церкви в м. Чернігові

П'ятницька церква (св. Параскеви П'ятниці). Архітектор Петро Мілонег. Кінець XII – початок XIII ст. Відновлена в 1962 р. Автор проекту М. В. Холостенко (1902 - 1978). **Архітектор П. Д. Барановський** (1892 - 1984). **м. Чернігів.** Фото А.С. Грабовенка, 2000 р.

П'ятницька церква до 1786 р. була головною спорудою П'ятницького дівочого монастиря. Під час народного повстання 1668 р зазнала пошкоджень. Відбудована коштом козацького полковника Чернігівського полку В.А. Дуніна-Борковського

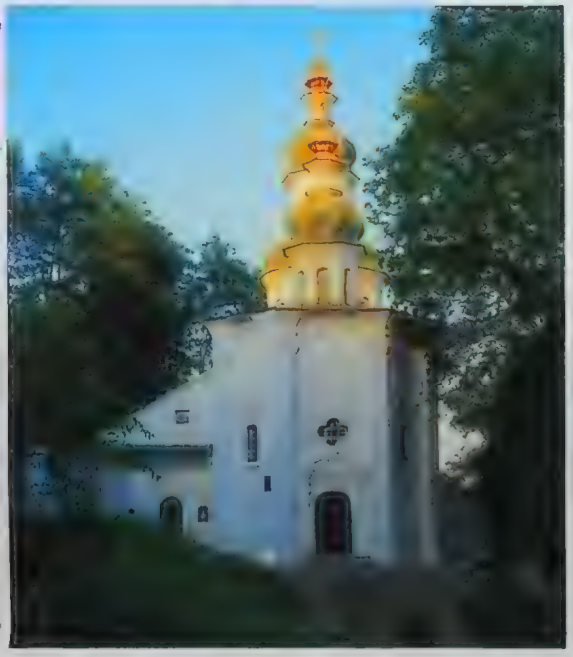

Іллінська церква на Антонієвих печерах. XII – XVIII ст. Дзвіниця. 1910 р. м. Чернігів.
Входить до комплексу Троїцько-Іллінського монастиря
Фото В.В. Неляка, А.С. Грабовенка, 2000 р

Густинський Свято-Троїцький жіночий монастир під Прилуками.

Дзвіниця з Миколаївською церквою та головною в'їзною брамою Густинського Свято-Троїцького монастиря. 1693 – 1708.
Фото В.В. Неляка. 2001 р

Петропавлівська надбрамна церква (1693 – 1708) та Свято-Троїцький собор (1674 – 1676) Густинського Свято-Троїцького монастиря. 1672 – 1708 рр.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Густинський Свято-Троїцький монастир заснований на початку XVII ст. Знаходиться поблизу с. Густиня Прилуцького р-ну Чернігівської обл

Домова церква св. Варвари Густинського Свято-Троїцького монастиря. Кінець XVII ст.
(Відбудовується). Фото В.В. Неляка. 2001 р

Храм був збудований коштом Варвари Маркович з козацько-старшинського роду Марковичів

Петропавлівська церква Густинського Свято-Троїцького монастиря. 1672 – 1676 рр.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Миколаївську дзвіницю, Петропавлівську церкву і мур збудовано на зведені [illegible]

Воскресенська церква Густинського Свято-Троїцького монастиря. 1695 р
Фото В.В. Неляка. 2001 р

[illegible]

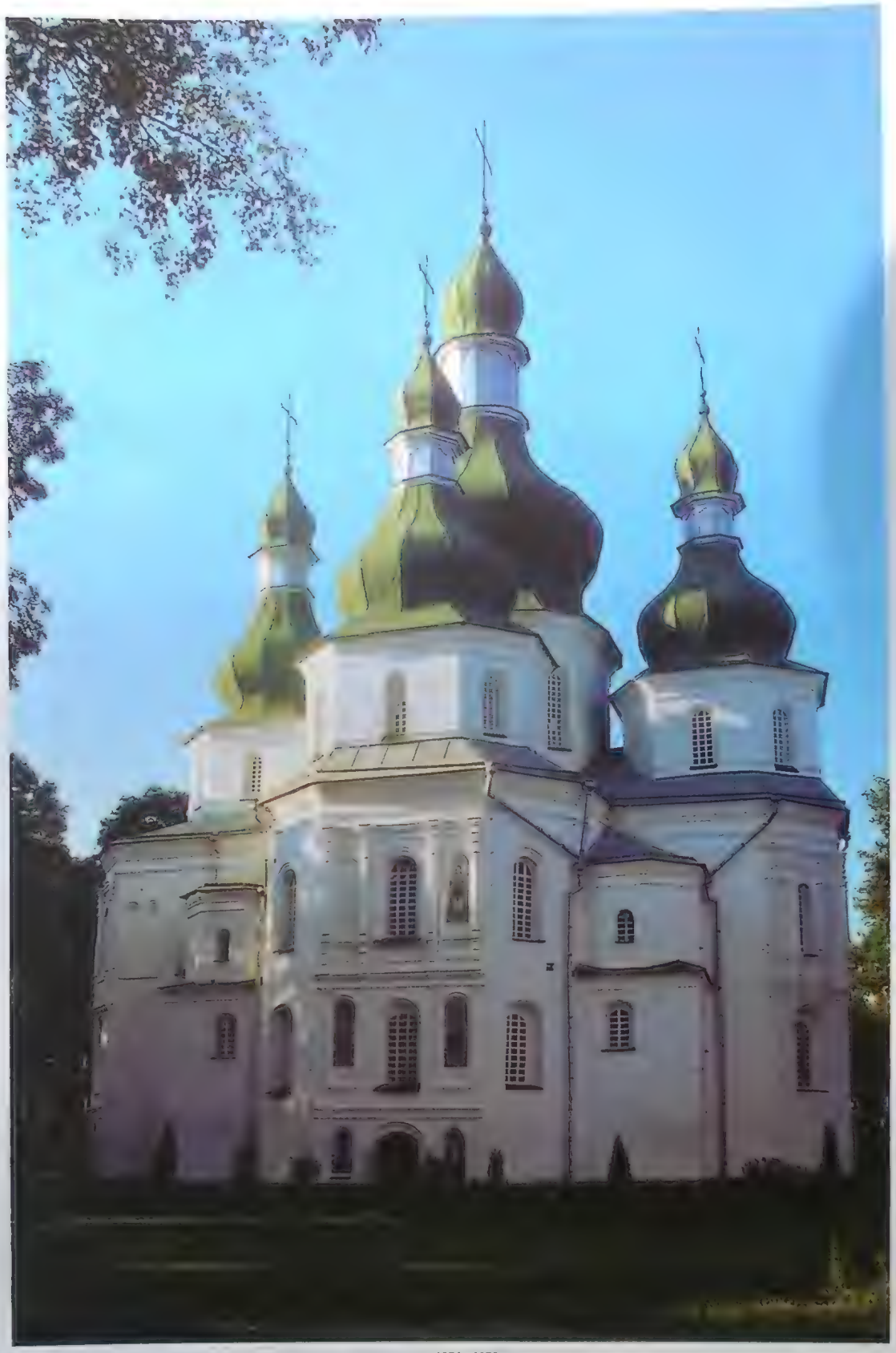

Свято-Троїцький собор Густинського Свято-Троїцького монастиря. 1674 – 1676 рр.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Храм збудований коштом гетьмана Івана Самойловича. Освячений архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем
Під західною частиною храму знаходиться родовий склеп козацького полковника Горленка, який був донатором цього монастиря

Храми Прилук.

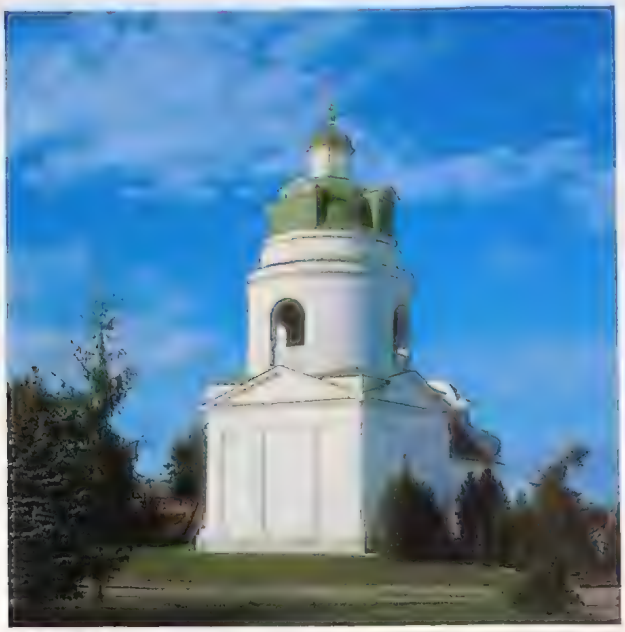

Дзвіниця церкви св. Миколая. 1720 р. м. Прилуки Чернігівської обл.
Вид з південного заходу
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

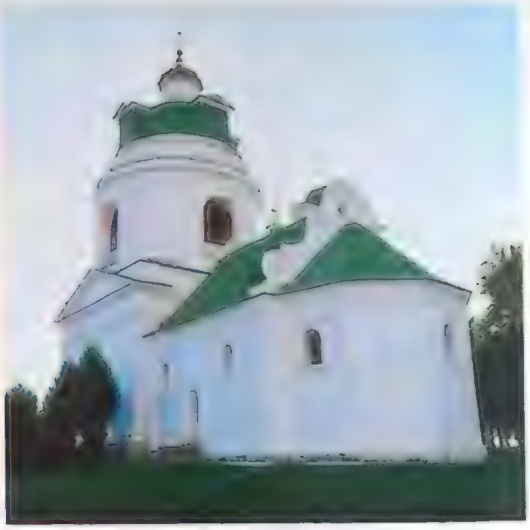

Церква св. Миколая та дзвіниця. 1720 р. м. Прилуки Чернігівської обл. Вид з південного сходу
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

Церква св. Миколая споруджена коштом прилуцького і чигиринського полковника Г.І. Галагана. Знаходиться на території колишньої Прилуцької фортеці

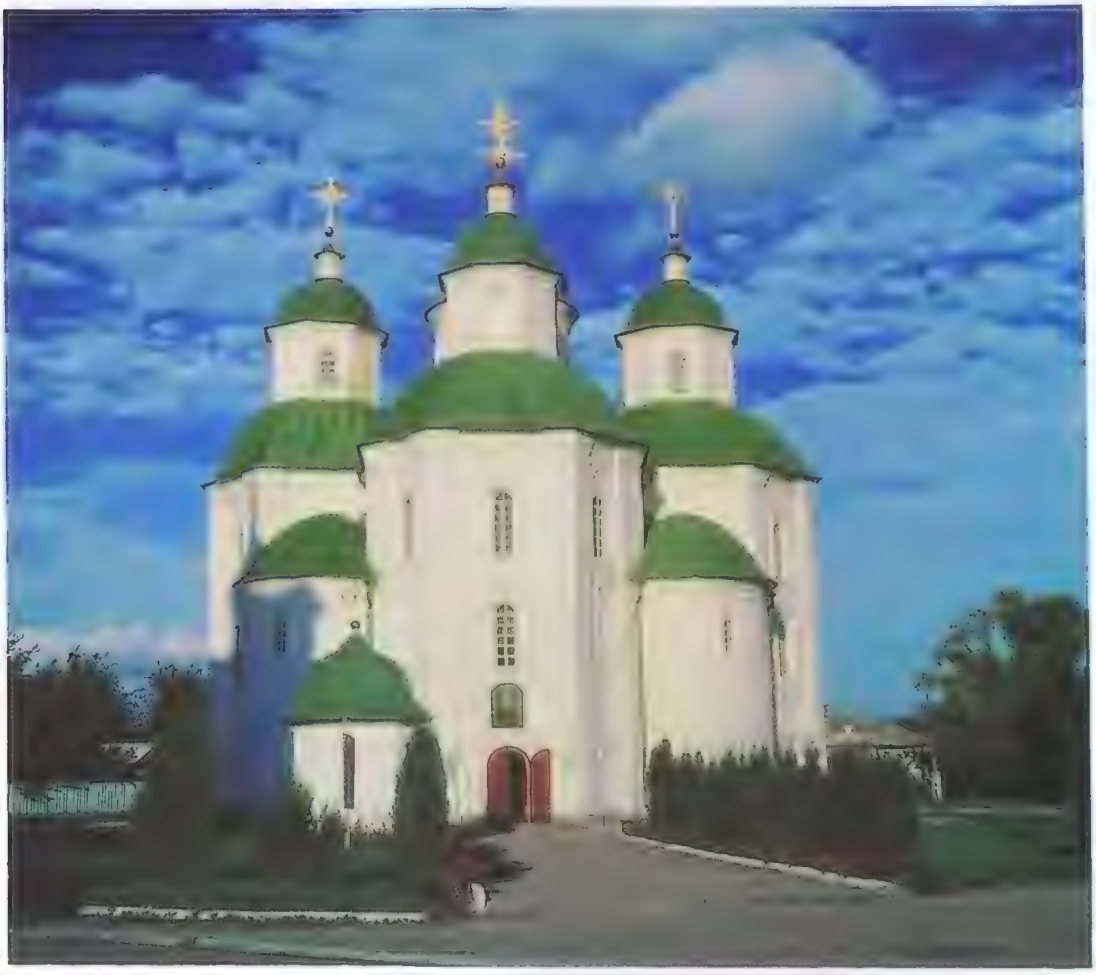

Спасо-Преображенський собор. 1710 – 1720 рр. м. Прилуки Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

Головний храм козацького Прилуцького полку. Знаходиться на території колишньої Прилуцької фортеці.

Храми Ніжина.

Миколаївський собор. 1658 р. м. Ніжин Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

Собор заснований (1655) і збудований (1658) коштом ніжинського полковника Івана Золоторенка

Покровська церква. 1757 – 1765 рр.
м. Ніжин Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка 2000 р

Церква св. Архістратига Михаїла.
1731 р. м. Ніжин Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

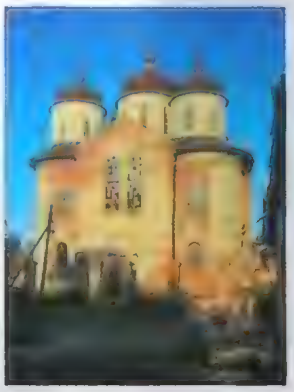

Благовіщенський собор
Благовіщенського чоловічого монастиря. (Монастир зруйновано).
Архітектор Г. І. Устинов. 1702 – 1716 р.
м. Ніжин Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

Спасо-Преображенська церква. 1757 р. м. Ніжин Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

17.05.1861 р. під час перевезення тіла Т.Г. Шевченка з Петербурга в Україну, поховальна процесія зупинилась на подвірї церкви, де відбулася панахида Зруйнована в часи "совєтської" влади

Хрестовоздвиженська церква. 1775 р.
м. Ніжин Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

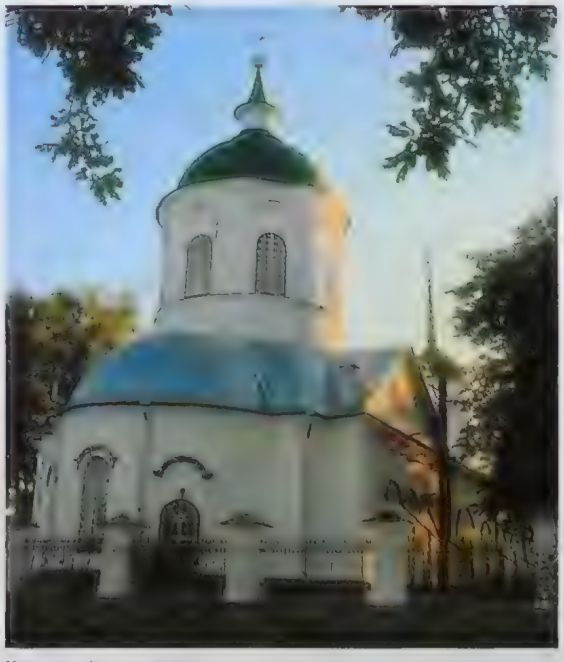

Церква св. Василія. XVIII ст.
м. Ніжин Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Домницький (Думницький) чоловічий монастир Різдва Богородиці.

Домницький монастир Різдва Богородиці. Заснований у II половині XVII ст. смт. Березна Менського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Домницький монастир Різдва Богородиці заснований за благословінням архієпископа Лазаря Барановича у II половині XVII ст. неподалік від м. Березни на березі р. Думниці. Гетьман І.С. Мазепа надав кошти на будівництво храму в ім'я св. Параскеви, а також землі та млин для господарювання. Перші споруди були дерев'яні. З 1798 р. бере свій початок муроване будівництво монастиря. Для ведення мурованого будівництва використовували цеглу від розібраних будівель закритого в Макошині монастиря. 1800 - 1806 рр. на кошти графа І.А. Кушельова-Безбородька зведено собор Різдва Богородиці, а також споруджено однобанну трапезну церкву Параскеви П'ятниці, келії, огорожу з надбрамною двохярусною дзвіницею. За часів "совєтської" влади у 1930-і рр. в будівлях монастиря влаштували інтернат для дітей-інвалідів. У 1941 р. чернече життя в монастирі відновилось, але в 1952 р. монастир знову закрили. З 1983 р. на території монастиря організували виправну колонію-поселення, підпорядковану Міністерству внутрішніх справ України. В соборі знаходились майстерні, а в храмі Параскеви - їдальня. З 1996 р. відновлений чоловічий монастир, але чениям повернули тільки церкву Параскеви, усе інше - собор, дзвіниця, келії - залишились на території колонії-поселення.

Церква св. Параскеви П'ятниці та собор Різдва Богородиці (за муром, на дальньому плані) Домницького монастиря. 1806 р. Вид з південного заходу
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Залишки Іллінської церкви. Середина XVIII ст. смт. Короп Чернігівської обл. Фото В.В. Неляка. 2001 р
Зруйнована за часів "совєтської" влади.

Вознесенська церква. 1764 р. Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1785) **смт. Короп Чернігівської обл.** Фото В.В. Неляка. 2001 р

Церква споруджена коштом отамана "генеральної армати" П. Юркевича. Петро Юркевич з родиною похований біля Вознесенської церкви з південного боку від вівтаря.

Руїни Іллінської церкви (середина XVIII ст.) та Вознесенська церква. 1764 р смт. Короп Чернігівської обл. Фото В.В. Неляка. 2001 р

Церква Різдва Богородиці. 1800 р. с. Оболоння Коропського р-ну Чернігівської обл. Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Збудована старанням Прохора Івановича Забіли, нащадком козацько-старшинського роду.

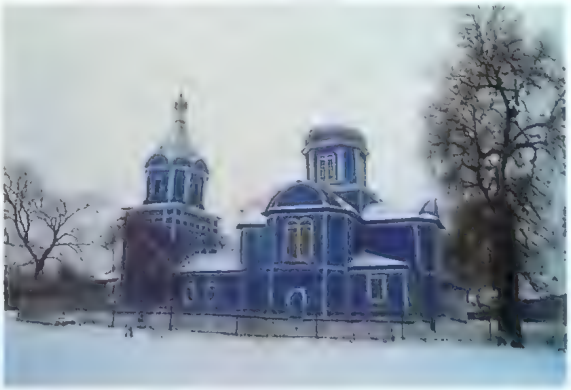

Церква св. Покрови. 1847 р. смт. Сосниця Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р

Свято-Покровська дерев'яна церква, споруджена на місці старого спорудженого храму коштом сосницького сотника у 1724 р., а в 1847 р., повністю перебудована

Пустинно-Рихлівський Миколаївський монастир.

Залишки вхідної брами до гостинного двору Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. XVII – XIX ст. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Залишки житлових будівель гостинного двору Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. XVII – XIX ст. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Залишки гостинного будинку Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. XVII – XIX ст. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Залишки житлових будівель гостинного двору Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. XVII – XIX ст. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Зруйновані келії Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. XVII – XIX ст. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Місце, на якому колись стояв Миколаївський собор 1754 – 1760 рр. та залишки келій. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Пустинно-Рихлівський Миколаївський монастир заснований 1666 р. чернігівським полковником Війська Запорозького Василем Многогрішним біля с. Покорниця на місці Миколаївської церкви, відомої з 1585 р. Перші будівлі - дерев'яні. З 1743 р. почали зводити муровані, в 1749 р. освячено церкву Федора Стратилата. Після пожежі 1754 р. відновлений на кошти Ф.І. Каченовського та П.А. Чижевського. 1757 р. споруджено невелику Миколаївську церкву, 1754 - 1760 рр. - п'ятибанний Миколаївський собор. 1767 р. зведено дзвіницю з надбрамною церквою Іоанна Предтечі. Зруйнований у 1930-і рр. в часи "совєтської" влади.

Василь Многогрішний - рідний брат Дем'яна Многогрішного. 1671 р. старшинська рада призначила Василя Многогрішного наказним гетьманом. Разом зі своїм братом Дем'яном був засланий до Сибіру.

Стайня на території Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. XIX ст. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Церква св. Покрови в с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

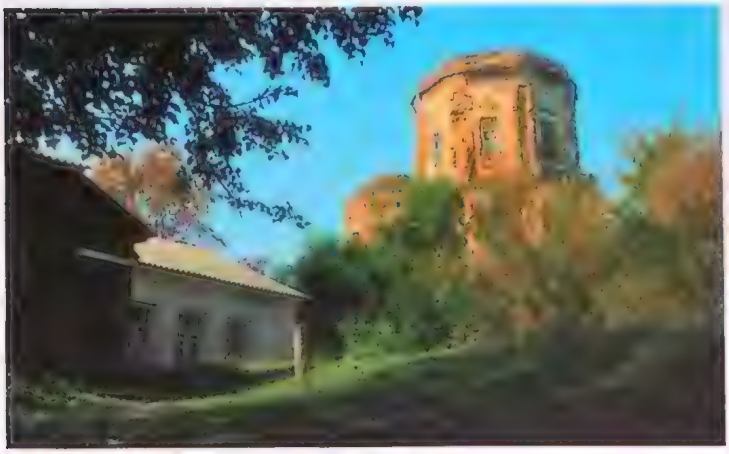

Церква св. Покрови. 1708 – 1710 рр.
с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Вид храму з підніжжя гори
Фото В.В. Неляка 2000 р

Церква св. Покрови збудована на замовлення та коштом (15 тис. золотих) гетьмана Лівобер[illegible] України Івана Степановича Мазепи. Восени 17[illegible] в [illegible] була штаб-квартира шведського короля Карла [illegible] і гетьмана Івана Мазепи. Зруйнована за часів "совєтськ[illegible] влади в 1960 - 1980-і рр. В цій церкві до бі[illegible] перевороту 1917 р. знаходилася відома пра[illegible] християнська святиня - ікона "Дігтярівська [illegible]

Церква св. Покрови. Головний вхід до храму. 1708 – 1710 рр.
с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

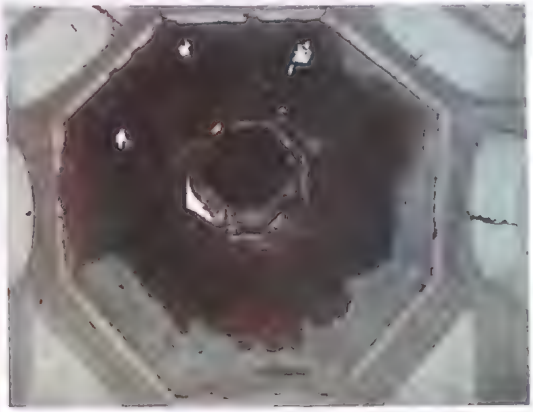

Вид північної бані церкви в інтер'єрі.

Південна апсида церкви св. Покрови. 1708 – 1710 рр.
с. Дігтирівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл
Фото В.В. Неляка 2000 р

Церква св. Покрови. Інтер'єр храму. 1708 – 1710 рр
с. Дігтирівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл
Фото В.В. Неляка 2000 р

Крупицький Свято-Миколаївський Батуринський монастир.

Крупицький Свято-Миколаївський Батуринський монастир XII ст. Дзвіниця (відновлена 1825 р.). с. Осіч під Батурином Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка. 2003 р.

...одних з найдавніших монастирів Чернігівщини ...ниник в часи Київської Русі на березі ріки Сейм. Зруйнований татарами в середині XII ст. Монастирське життя почало відновлюватися на початку XVII ст. завдяки старанням і коштам козацької старшини в середині XVII ст. монастир почав відроджуватись. На кошти генерального судді Війська Запорозького Івана Домонтовича зведено у 1680 р. хрещатий дев'ятиярусний п'ятибанний храм св. Миколая, в традиціях розкішного українського бароко.
У 1708 р. монастир і собор зруйновано військами царя Петра I, на чолі з князем О.Д. Меншиковим. У 1709 - 1712 рр. під час руїни монастиря був ігуменом відомий український гравер початку XVIII ст. - чернець Іларіон, в миру - Іван Мигура.
Монастир був відновлений тільки в першій чверті XIX ст.
У 1935 р. монастир був знову зруйнований, але вже більшовиками.
З 1997 р. життя св. обителі знову почало відновлюватися стараннями черниць.

Місце, де були келії зруйнованого Свято-Миколаївського собору.
Фото В.В. Недяка. 2003 р.

Крупицький Свято-Миколаївський Батуринський монастир. Залишки Миколаївського собору. XVII ст. с. Осіч під Батурином на річці Сейм.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Крупицький Свято-Миколаївський Батуринський монастир. Відновлена трапезна Преображенська церква. 1803 р. с. Осіч під Батурином на річці Сейм. Фото В.В. Недяка. 2003 р.

За стінами монастиря знаходився чернечий скит, де настоятелем монастиря в 1682 - 1683 рр. був Димитрій Ростовський (Туптало).
На території монастиря похований фундатор Свято-Миколаївського собору Іван Михайлович Домонтович, генеральний суддя Війська Запорозького (1672 - 1681)

Надбрамна дзвіниця Крупицького Свято-Миколаївського Батуринського монастиря. 1823 - 1825 рр.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Дзвіниця збудована з цегли зруйнованих монастирських споруд після розгрому монастиря в 1708 р. московськими військами

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир.

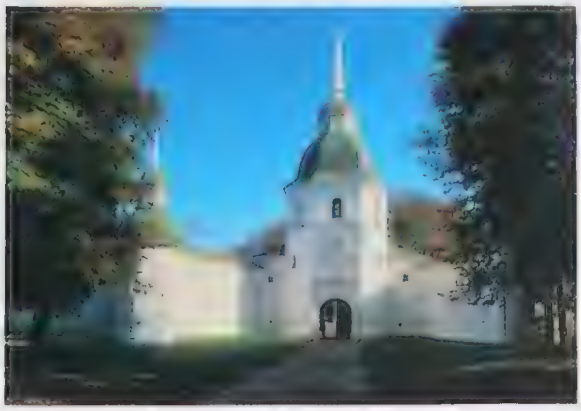

Вежа-дзвіниця Спасо-Преображенського монастиря. 1670 – 1699 рр. м. Новгород-Сіверський Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Вигляд вежі-дзвіниці з двору монастиря
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Спасо-Преображенський собор. Архітектор Д. Кваренгі (1744 - 1817) **під керівництвом українського архітектора А. Карташевського. 1791 – 1796 рр. м. Новгород-Сіверський Ніжинського р-ну Чернігівської обл.**
Фото В.В. Недяка. 2000 р

В Спасо-Преображенському соборі знаходився склеп-поховання Олексія Розумовського - сина гетьмана України Кирила Розумовського. Могила була пограбована за "совєтських" часів кам'яний надгробок, облицьований яшмою, був розбитий у 1980-х рр. під час "реставрації"

Монастирський мур. Вигляд з північного боку
За стінами монастиря знаходився старий цвинтар, який був знищений за "совєтських" часів
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Будинок бурси для учнів слов'яно-латинської школи Спасо-Преображенського монастиря. 1657 – 1667 рр.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Церква Петра і Павла Спасо-Преображенського монастиря. Кінець XVII ст.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

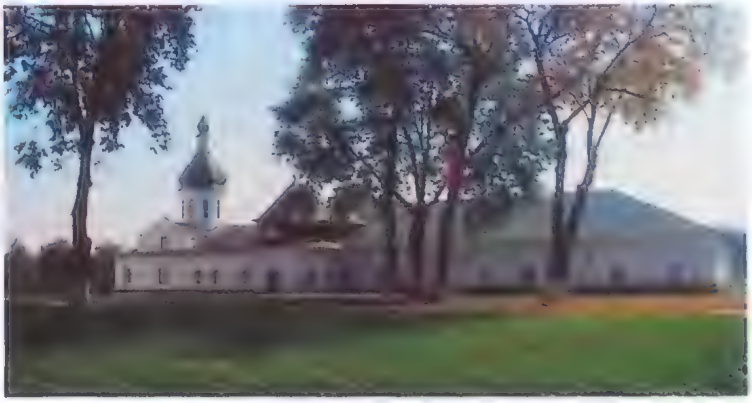

Палатний корпус церкви Петра і Павла Спасо-Преображенського монастиря. XVI – XVII ст. м. Новгород-Сіверський Ніжинського р-ну Чернігівської обл
Фото В.В. Недяка. 2000 р

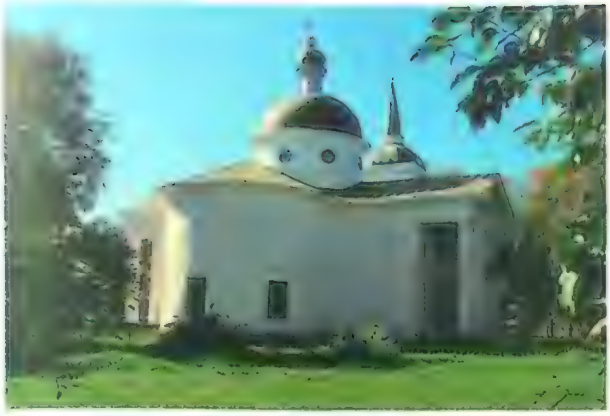

Воскресенська церква – усипальня гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського (18.03.1728 – 3.01.1803). 1799 – 1803 рр. смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Храм побудований коштом гетьмана Кирила Григоровича Розумовського.

Церква св. Миколая. 1720 р. м. Новгород-Сіверський Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

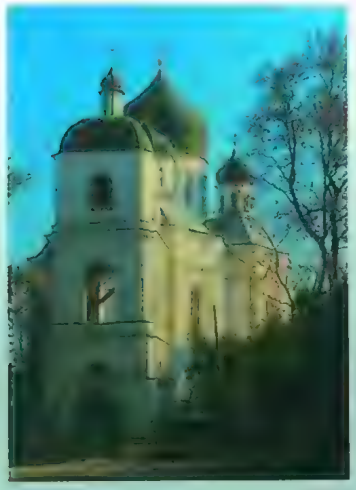

Успенський собор. 1671 – 1715 рр. Поновлено будівництво 1721 р. м. Новгород-Сіверський Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Спасо-Преображенська церква. 1765 р. м. Глухів Сумської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Храм св. Миколая. Будівничий Матвій Єфимов (? – ?). **1696 р. Дзвіниця. 1871 р. м. Глухів Сумської обл.**
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

У 1702 р. генеральний осавул Антон Гамалія збудував невелику муровану церкву в ім'я священномученика Харлампія. Гетьман І.І. Скоропадський вирішив перебудувати скит на родовий монастир. Будівництво собору було розпочате коштом гетьмана Івана Скоропадського.
Нині собор знаходиться на території в'язниці посиленого режиму N 67 (МВС України, Сумська обл.)

Собор Різдва Богородиці Харлампіївського Гамаліївського монастиря. 1713 – 1735 рр. с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл. Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Молчанський жіночий монастир.

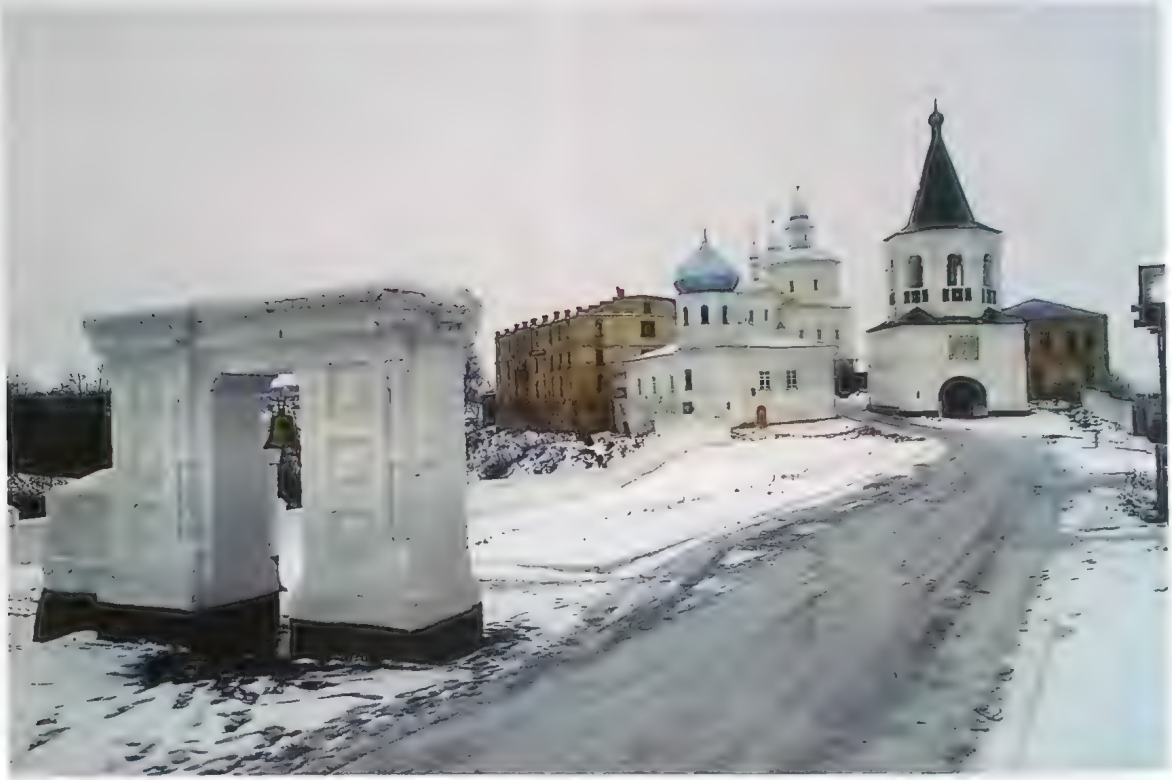

Молчанський (Мовчанський) жіночий монастир. Заснований у XVI ст.
м. Путивль Сумської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

За церковними переказами, монастир заснований у 1579 р., як подвір'я Софронієвої Молчанської пустині, що знаходилася за 20 км на схід від м. Путивля в с. Нова Слобода. Муроване будівництво в Молчанському монастирі розпочалося у 80-х рр. XVI ст. На початку XVII ст монастир кілька разів зазнавав руйнувань. У 1636 р. його заново освятили після відбудови. На початку XVIII ст. собор майже повністю перебудували. У кінці 1920-х рр. XX ст. монастир закрили. За часи панування "совєтської" влади собор Різдва Богородиці було занедбано, розібрано частину стін.

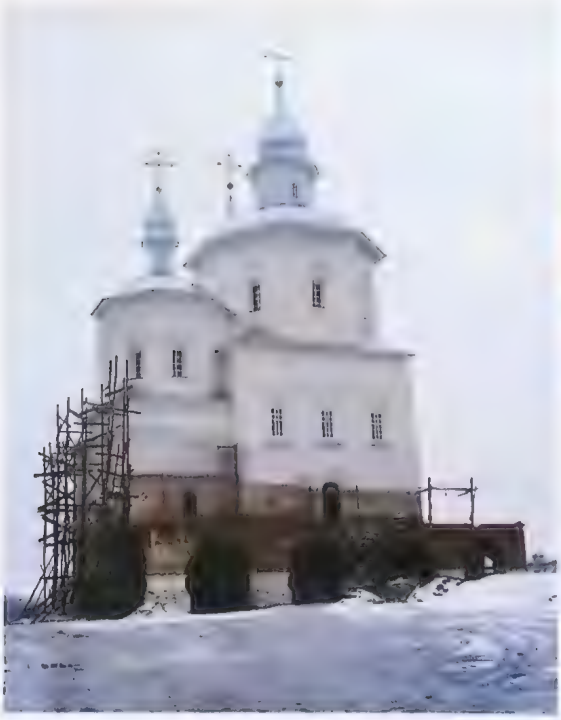

Собор Різдва Богородиці Молчанського жіночого монастиря.
1630 – 1636 рр. Дзвіниця. 1700 р.
м. Путивль Сумської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Залишки келій Молчанського жіночого монастиря.
XVIII ст. м. Путивль Сумської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Залишки церкви Іоанна Предтечі
Молчанського жіночого монастиря.
XIX ст. м. Путивль Сумської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р

Глухівсько-Петропавлівський монастир.

Вхідна брама. Залишки Михайлівської надбрамної церкви Глухівсько-Петропавлівського монастиря. 1712 р. поблизу с. Будищі Глухівського р-ну Сумської обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Келії та арка вхідної брами і зруйнованої Михайлівської церкви Глухівсько-Петропавлівського монастиря. 1795 р. Вид з двору монастиря
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Залишки трапезної церкви Глухівсько-Петропавлівського монастиря. Початок XVIII ст.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Час заснування Глухівсько-Петропавлівського монастиря невідомий (за деякими даними - 1230 р.).
У 1695 р. на замовлення Димитрія Ростовського (Данила Туптала, 1651 - 1709 рр.) розпочато будівництво мурованого Петропавлівського собору (освячено у 1697 р., за часів гетьмана Івана Мазепи).
На початку XVIII ст. споруджено трапезну з теплою церквою Успіння Богородиці на кошти козацького полковника Михайла Миклашевського.
У 1712 р. побудовано надбрамну Михайлівську церкву, 1695 р. - два корпуси братських келій та огорожу.
На північ від Петропавлівського собору знаходилась трапезна - безбанна споруда з апсидою, масивними контрфорсами і арочним проходом зі східного боку. У XIX ст. до неї прибудовано корпус з декоративною банею. Північну сторону монастирського двору замикала надбрамна Михайлівська церква.
У південно-західній частині монастирського двору - Г-подібний у плані одноповерховий корпус келій.
З західного боку - двоповерховий корпус келій.
На території Глухівсько-Петропавлівського монастиря, біля південного входу до головного собору, похований Мельхиседек (Матвій Карпович) Значко-Яворський (1716 - 1809), який був настоятелем монастиря 1781 - 1800 рр. У 1930-і рр. всі храми Глухівсько-Петропавлівського монастиря розібрали. Залишились тільки келії, господарські будівлі та частина монастирської брами. На території монастиря нині знаходиться Будишанський психоневрологічний жіночий будинок-інтернат.

Залишки господарських споруд Глухівсько-Петропавлівського монастиря. XVIII ст.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Один із житлових корпусів Глухівсько-Петропавлівського монастиря. XIX ст.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Вид на р. Клевень взимку з гори, на якій розташований Глухівсько-Петропавлівський монастир.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Корпус братських келій Глухівсько-Петропавлівського монастиря. 1795 р.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Вид на р. Клевень. Біля підніжжя монастирської гори.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Храми Сумщини.

Свято-Воскресенський кафедральний собор. 1702 р. м. Суми.
Вхід в церкву.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Збудований на кошти сумських полковників Герасима і Андрія Кондратьєвих (батько і син)

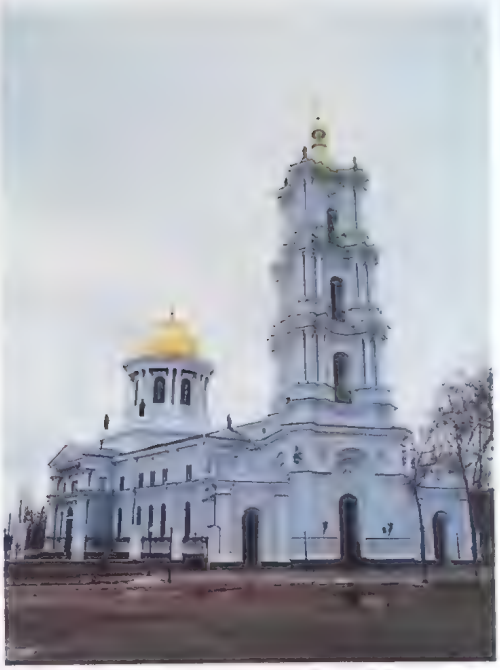

Спасо-Преображенський собор. 1776 – 1788 рр. м. Суми. Капітальна реконструкція у 1882 – 1892 рр. за проектом архітектора М. І. Ловцова. Висота дзвіниці – 56 м.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

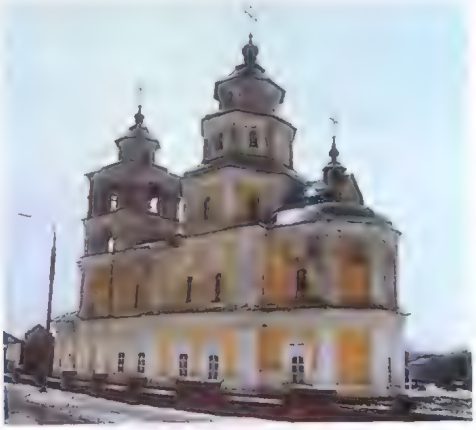

Церква Миколи Козацького. 1735 – 1737 рр. м. Путивль Сумської обл. Південно-східний фасад
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

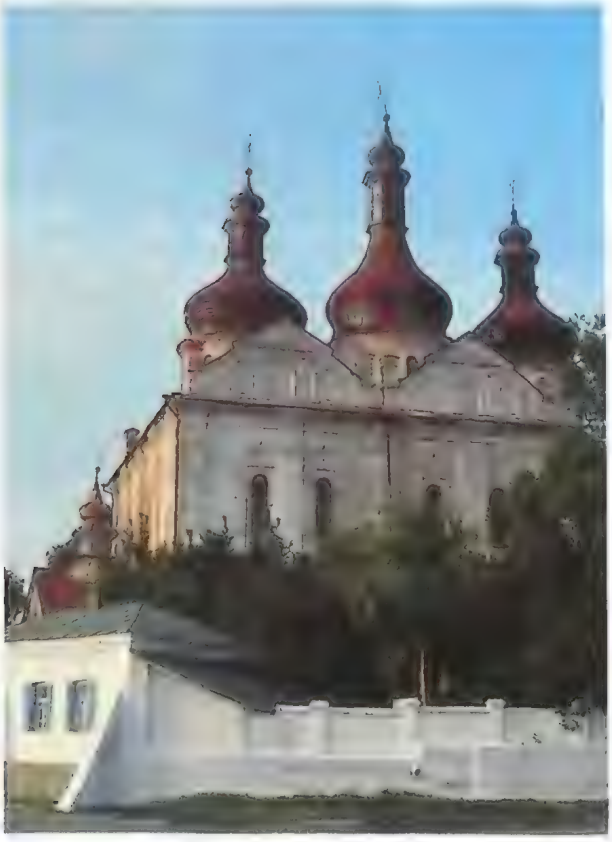

Собор Святого Духа. 1689 р. м. Ромни Сумської обл.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Церква св. Арх. Михаїла з дзвіницею. Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1785). **1776 – 1781 рр. с. Вороніж Сумської обл.**
Південний фасад. Фото В.В. Неляка. 2000 р

Храми Харківщини.

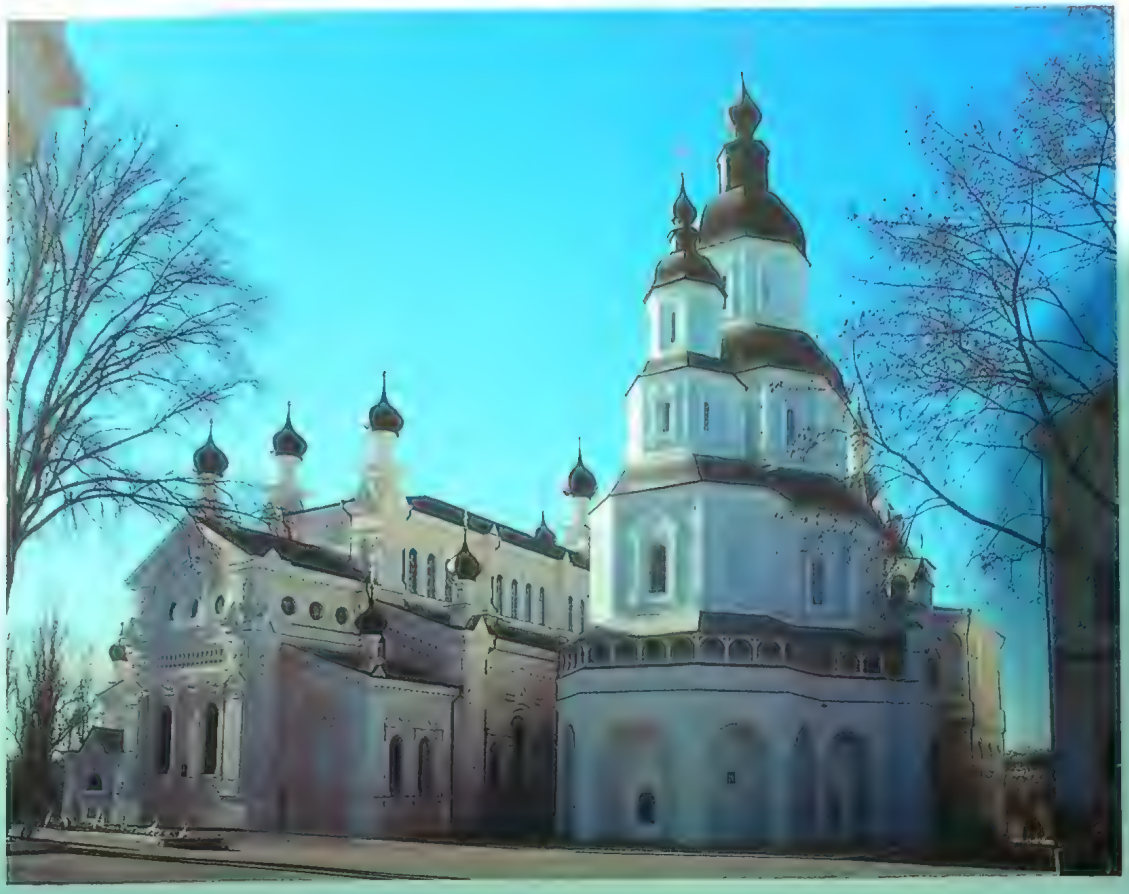

Покровський собор. 1689 р. м. Харків.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Успенський собор. Архітектор Є. О. Васильєв (1778 - 1833). **1771 - 1777 рр. Дзвіниця. Архітектори Є. О. Васильєв** (1778 - 1833), **А. Тон** (?- ?). **1821 - 1848 рр. м. Харків.** Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Збудований на місці старого дерев'яного храму (1688), який згорів у 1733 р.

Спасо-Преображенський собор. 1684 р. м. Ізюм Харківської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир.

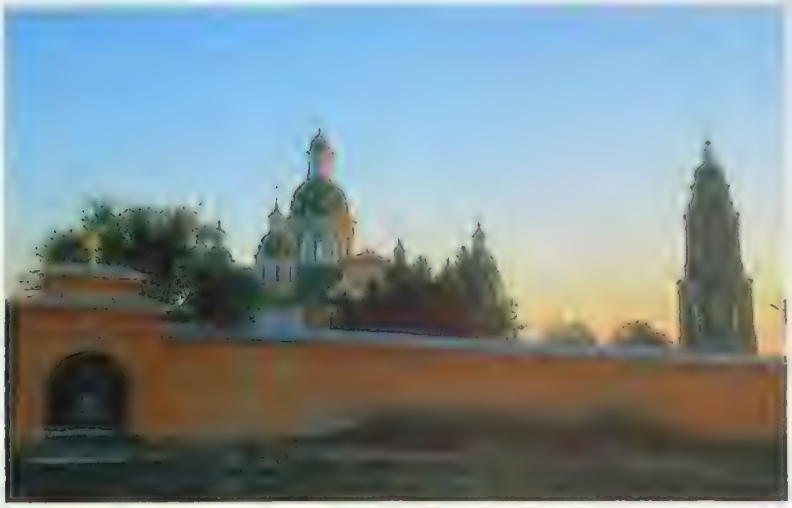

Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир. Заснований на початку XVII ст. с. Мгар Лубенського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Заснований у 1619 р. українським церковним діячем Ісаєю Копинським коштом Раїни Вишневецької (Могилянки)
Будівництво Спасо-Преображенського собору розпочато за ініціативою гетьмана України, Івана Самойловича в 1684 - 1687 рр., а закінчено гетьманом Іваном Мазепою у 1687 - 1692 рр. Іван Самойлович вказав зодчим зразок Трьохсвятительського собору в Чернігові, але зазначав, що для храму Мгарського монастиря він буде занадто високим, тому розміри задав такі: загальна довжина 57 ліктів, ширина - 37 ліктів, висота - 63 ліктя
Унікальний різьблений, визолочений іконостас в соборі виготовив у 1762 - 1765 рр. майстер Сисой Шалматов

Дзвіниця Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря. 1785 р. Дзвіниця була добудована у 1837 - 1844 рр.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Вид двору Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря. с. Мгар Лубенського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Благовіщенська церква Мгарського Лубенського монастиря. 1889 - 1891 рр.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Церкву збудовано на місці скиту, де усамітнювався Константинопольський патріарх Афанасій

У Мгарському Лубенському Спасо-Преображенському монастирі у 1663 р. перебував у чернецтві під ім'ям Гедеона син гетьмана України Богдана Хмельницького - Юрій Хмельницький (1641 - 1685)
На території Мгарського Лубенського монастиря поховані видатні церковні і культурні діячі - Київський митрополит Йосиф Нелюбович Тукальський (? - 1676), Полтавський (Псковський) архієпископ Мефодій Писячевський (? - 1845), Константинопольські патріархи - Афанасій Пателарія (? - 1654), Серафім Анін (? - 1779). Поховання і надгробки не збереглися, були зруйновані за часів "совєтської" влади
Першим архімандритом Мгарського Лубенського монастиря (1744 р.) був визначний церковний і культурно-освітній український діяч Я.А. Горленко (1705 - 1754); (ігумен монастиря у 1737 р., в чернецтві Йоасаф). Ісая Копинський (? - 1640) - видатний український церковний православний діяч. Походив з роду українських шляхтичів. Був ігуменом відомих православних монастирів: Густинського, Межигірського, Києво-Братського і заснував Лаврський Покровський та Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир. Єпископ у Перемишлі, Смоленську, Чернігові; у 1631 р. був обраний київським митрополитом, у 1632 р. скинутий та ув'язнений Петром Могилою Звільнений у 1635 р. Продовжував церковну діяльність до самої смерті (1640 р.)

Меморіальна надбрамна фреска (реконструкція) **в пам'ять поховання Константинопольського патріарха Афанасія Пателарія (? - 1654) в Мгарському Лубенському Спасо-Преображенському монастирі.** Вид з двору. Фото В.В. Недяка 2000

...браженський собор ... Лубенського монастиря. ...ий Н. Баптист ...шевський 1684 - 1692 рр. ... будівництво мурів і ... Спасо-Преображенського ... Пирятинський.

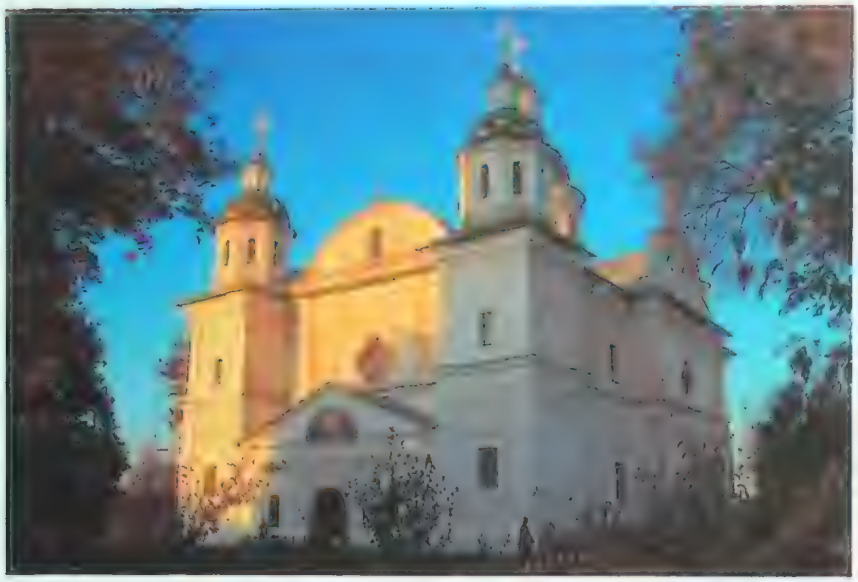

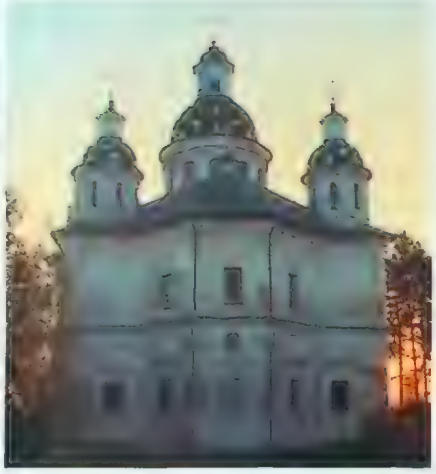

Спасо-Преображенський собор Мгарського Лубенського монастиря. 1684 - 1692 рр. Фото В.В. Недяка. 2000 р.

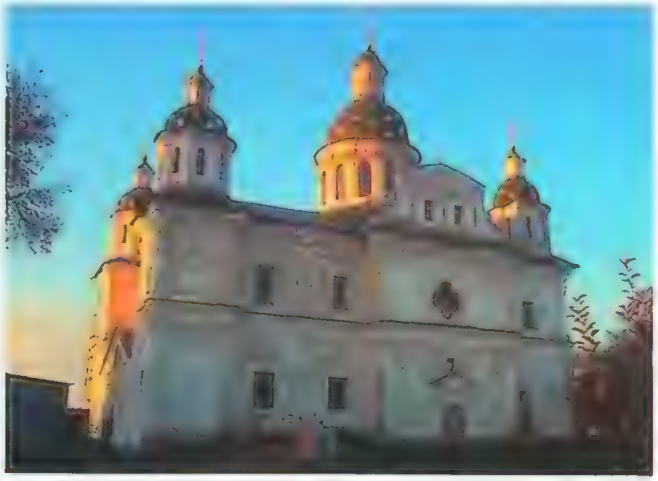

Спасо-Преображенський собор Мгарського Лубенського монастиря. 1684 - 1692 рр. Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Вечір над Мгарським Лубенським Спасо-Преображенським монастирем. Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир.

Дзвіниця Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. 1786 р.
Висота - 47 м. На дзвіниці було 10 дзвонів.
Вага найбільшого - 6,5 т.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

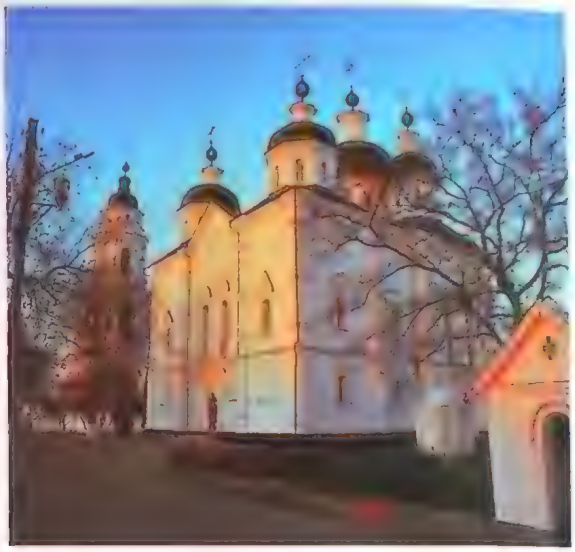

Хрестовоздвиженський собор. 1689 р.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

Засновано монастир в 1650 р. ігуменом Мгарського монастиря Калістратом. Збудований коштом полтавського полковника Мартина Пушкаря (? - 1.06.1658), козацького полковника Івана Іскри (? - 1659) та І. Крамаря і козацької старшини у 1650 р. за благословінням Київського митрополита Сільвестра Косова (? - 1657). У 1689 р. коштом і стараниям гетьмана Івана Самойловича розпочато спорудження мурованого Хрестовоздвиженського собору. У 1695 р. монастир спустошили татари, а у 1709 р. - зруйнували війська царя Петра І під час Полтавської баталії, обстрілюючи резиденцію короля Карла XII і гетьмана Івана Мазепи, яка знаходилася в монастирі. Відбудова соборного храму почалася у першій чверті XVIII ст. коштом полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея - сина генерального судді Війська Запорозького Василя Леонтійовича Кочубея.

Троїцька церква. Архітектор М. О. Львов (1751 - 1803 (1804)). **1780 р. с. Диканька Полтавської обл.**
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р.

Церква збудована нащадками козацького роду Кочубеїв

Вознесенська церква на Пушкарівці в м. Полтаві. 1762 р.
Фото В.В. Недяка. 2004 р.

За переказами біля цього храму було поховано кохану жінку великого гетьмана України Івана Мазепи - Мотрю Кочубеївну

Дзвіниця Успенського собору. 1774 - 1801 рр. м. Полтава.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

Храми Полтавщини.

Зображення герба гетьмана Данила Апостола на іконостасі Спасо-Преображенського собору.

Іконостас (фрагмент) Спасо-Преображенського собору. Невідомий майстер. 1732 – 1734 рр.
с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

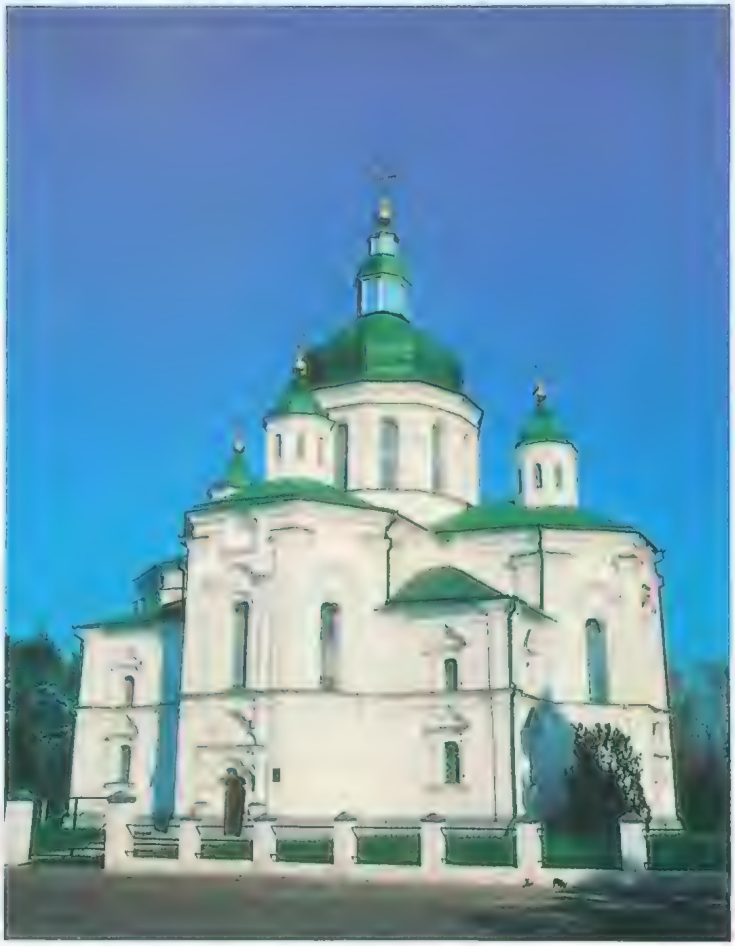

Спасо-Преображенський собор. 1732 – 1734 рр.
с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

Спасо-Преображенський собор збудований коштом гетьмана України Данила Апостола

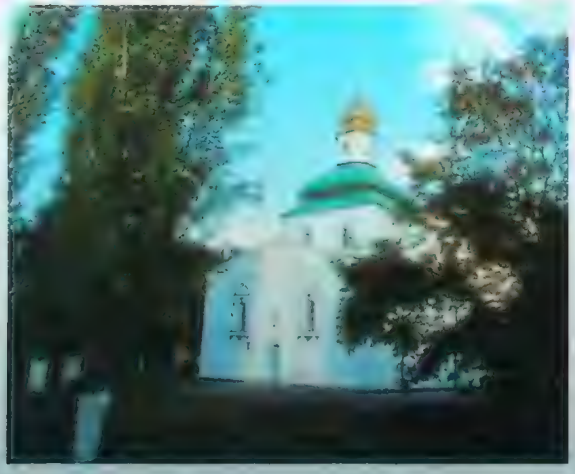

Собор Різдва Богородиці. 1781 р. м. Пирятин Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка. 2003 р.

Церква св. Миколая. Архітектор М. О. Львов (1751 - 1803 (1804). 1794 – 1797 рр.
с. Диканька Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Збудована нашадками козацько-старшинського роду Кочубеїв.

Храми Черкащини. Золотоніський Свято-Покровський Красногорський монастир.

Краєвид з річкою Золотоношкою поблизу Красногорського монастиря.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

Заснований Красногорський монастир на початку XVII ст. Першу дерев'яну церкву Покрови Пресвятої Богородиці (не збереглася) збудував золотоніський сотник Іван Щербина (Вуйця) Сербин (?) в 1682 р.
Ктиторами Красногорського монастиря на початку його існування були переяславські полковники Думитрашко Раїча та Іван Лисенко.

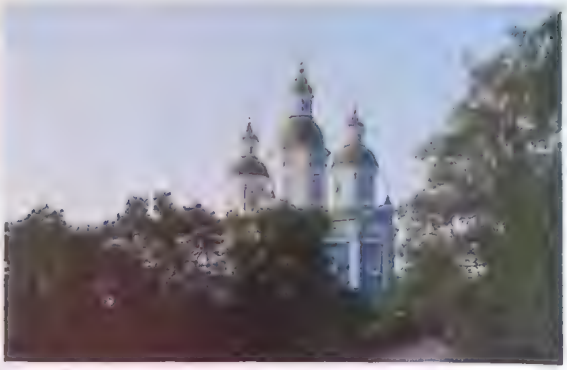

Бані Свято-Преображенського собору Красногорського монастиря
Вид з півдня
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Свято-Покровська церква Красногорського монастиря. 1770 р.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

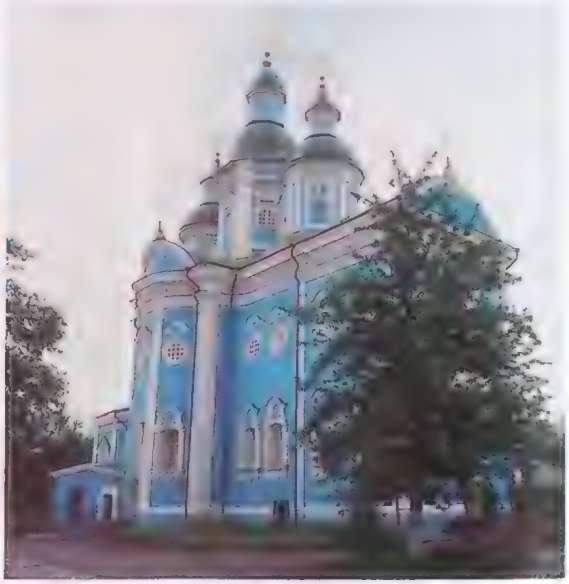

Свято-Преображенський собор Красногорського монастиря.
Архітектор І. Г. Григорович-Барський (1713-1785) **1760 – 1767 рр.**
Південно-західний фасад
Фото В.В. Неляка. 2002 р

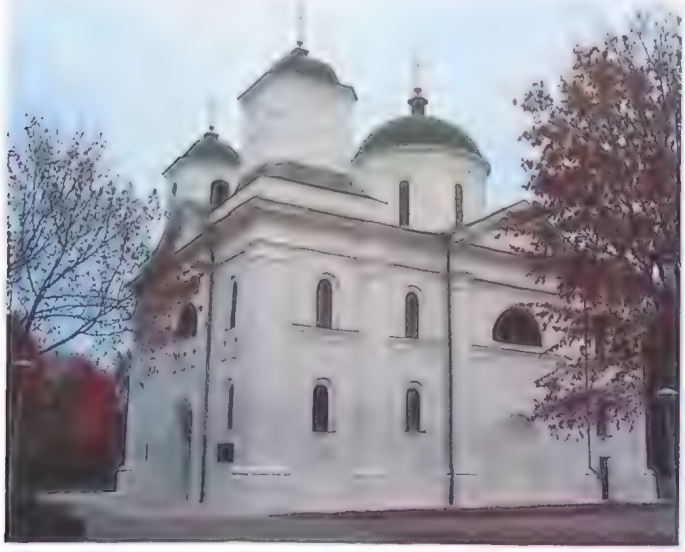

Юріївський (Успенський) собор. 1144 р.
м. Канів Черкаської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р
9 (21) травня 1861 р. в Успенському соборі було відслужено панахиду по Т.Г. Шевченку

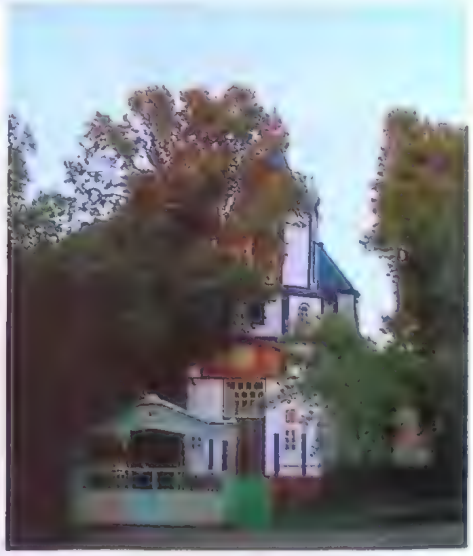

Свято-Преображенська церква. 1738 р.
с. Кірове Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл
Фото В.В. Неляка. 2001 р

Іллінська церква. 1656 р. (За Г. Н. Логвином 1653 р.). смт. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р
Церква збудована коштом гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького, де він і був похований

Мотронинський Свято-Троїцький монастир.

Мотронинський монастир. XVI ст. с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл.
Фото С. Корєпанова. 2002 р

Поряд із Троїцькою церквою на південь знаходився храм Покрови Пресвятої Богородиці (початок XVIII ст.) в якому ігумен монастиря Мельхиседек Яворський висвятив гайдамакам ножі на боротьбу проти унії

Св. Троїцька церква Мотронинського монастиря. 1801 р. с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

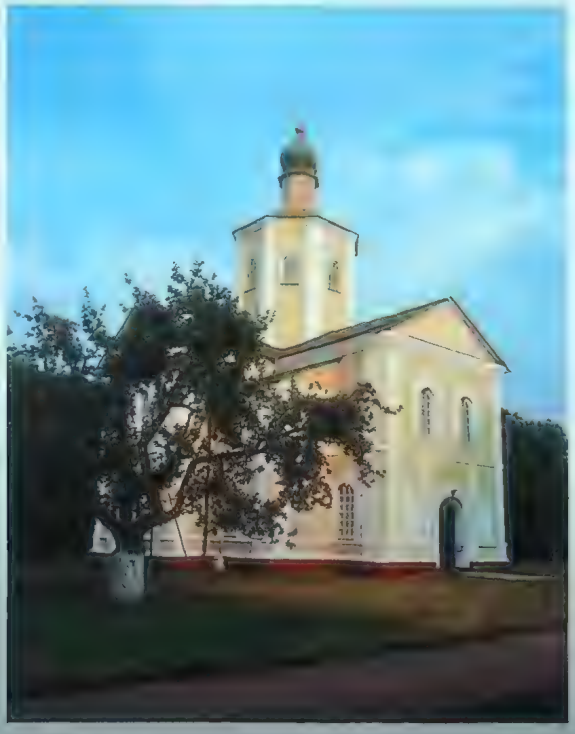

Св. Троїцька церква Мотронинського монастиря. 1801 р. с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Храми Дніпропетровщини. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир.

Дзвіниця Свято-Троїцького собору. XIX ст. м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

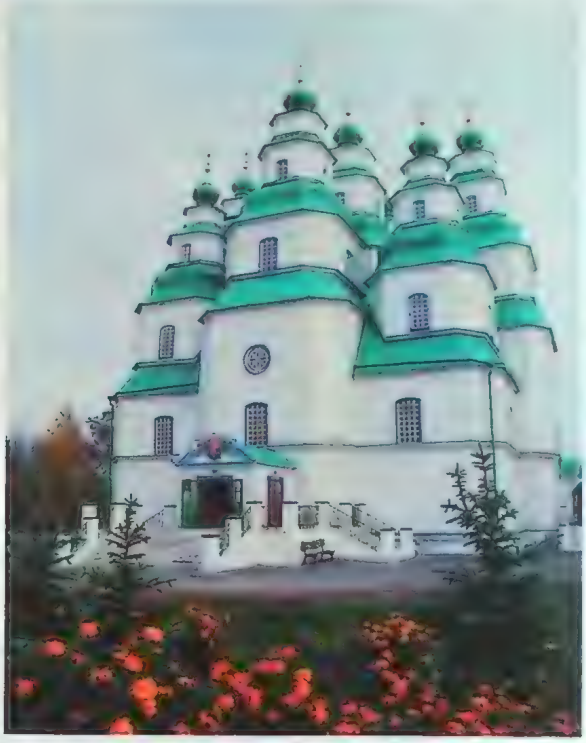

Свято-Троїцький собор. Будівничий Яким Погребняк (? - ?). **1773 - 1779 рр. Перебудований 1888 р. м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.**
Збудований на землях Самарської паланки Нової Січі. Фото В.В. Неляка. 2000 р

Преображенський храм і келії Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. 1786 р. Дніпропетровська обл.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

Церква св. Миколая Самарського монастиря. 1782 - 1887 рр. Дніпропетровська обл.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

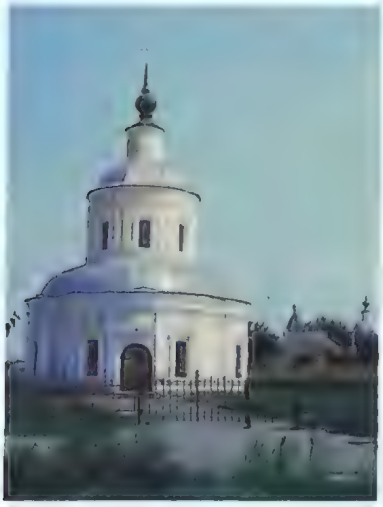

Церква св. Миколая. 1757 р. с. Китайгород Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Неляка. 2002 р.

Церква збудована коштом козацького сотника Семенова.

Церква-дзвіниця св. Варвари. 1756 р. с. Китайгород Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Церква збудована коштом козацького сотника Семенова і названа на честь його доньки Варвари.

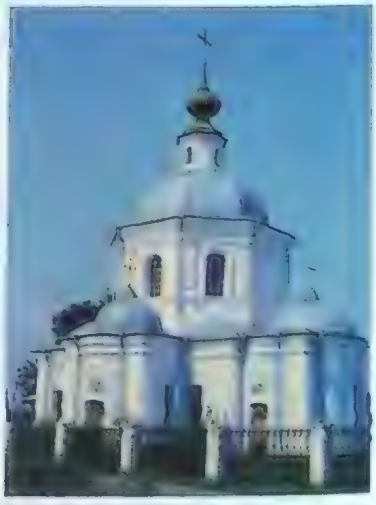

Успенський храм. 1754 р. с. Китайгород Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Храм збудований коштом сотника Семенова як родова усипальниця

Храми Вінничини, Хмельниччини, Рівненщини.

Михайлівська церква. 1650 р. с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

При вході в Михайлівську церкву на стіні встановлена меморіальна дошка з написом: "Михайлівська церква - архітектурна пам'ятка XVII ст. Збудована в с. Острові 1650 р. за ініціативою Івана Береговича. Перед боєм побував Богдан Хмельницький зі своїм військом. Для створення архітектурного ансамблю "Козацькі Могили" в 1912 р. церква перенесена на ...трів Журавлиху. Іконостас церкви виконаний невідомим художником і відноситься до ...половини XVII ст. У 1986 - 1990 рр. розписи та зовні церкву відреставровано Львівською міжобласною реставраційною майстернею". Знаходиться на території музею-заповідника "Козацькі Могили"

Георгіївська церква. Автор проекту В. М. Максимов (? - 1919)
Архітектор В. Г. Леонтович (1881 - 1968). **1912 р.**
с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Збудована архітектором В.Г. Леонтовичем за проектом розробленим під керівництвом архітектора О.В. Щусєва, студентом Петербурзької Академії мистецтв В. М. Максимовим. Західна стіна церкви утворює іконостас з картиною художника І.С. Їжакевича Знаходиться на території музею-заповідника "Козацькі Могили"

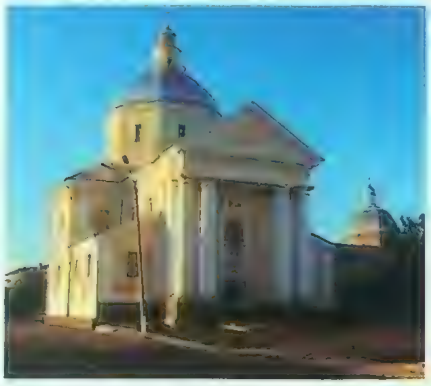

Свято-Миколаївський собор. Архітектор Феофан. 1829 р.
Шаргородський Свято-Миколаївський монастир. XVII ст.
смт. Шаргород Вінницької обл. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

До 1715 р. монастир був зруйнований османською армією. На початку XVIII ст. монастир почав відновлювати свою діяльність.

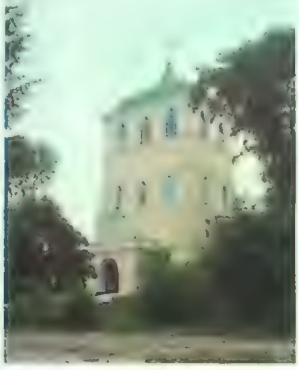

Брамна вежа-дзвіниця Свято-Троїцького
Дерманського монастиря. XV ст.
с. Дермань Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
Вид зі сходу. Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Колишня фортечна вежа князів Острозьких

Свято-Троїцька церква
Дерманського Свято-Троїцького
монастиря. XV ст.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

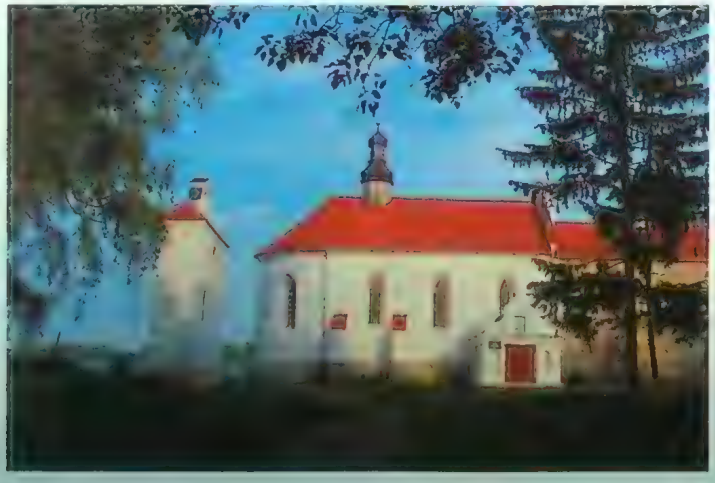

Свято-Троїцька церква. XVI ст. Домова церква князів Острозьких,
м. Старокостянтинів Хмельницької обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

При вході в церкву на стіні встановлена меморіальна дошка з написом: "Свято-Троїцький Храм. Українська Православна церква Київського патріархату. Сімейна церква князів Острозьких XVI ст."

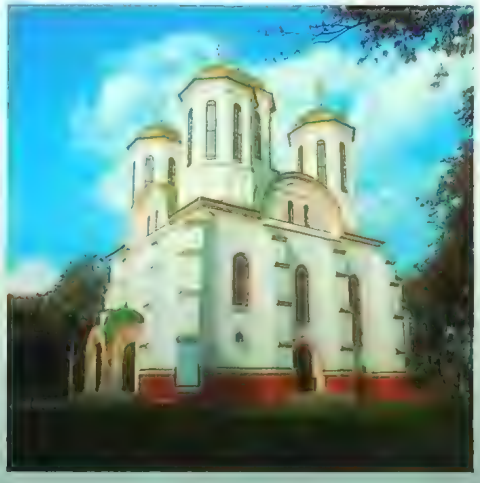

Богоявленська церква. XV - XVI ст.
м. Острог Рівненської обл.
Фото В.В. Недяка. 2003 р.

Знаходиться на території Острозького замку.

Григорій Полюшко
історик

"А срібло-золото на три части поділали
Первую часть брали, на церкви накладали,
На святого Межигорського Спаса,
На Терехтемировський монастир,
На святую січовую Покрову давали –
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, встаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали."

Українська народна дума

ЩЕДРІ КОЗАЦЬКІ ВКЛАДИ ДО ХРАМІВ

Запорожці, з'явившись на берегах Дніпра ще в другій половині XV ст., стали на захист не тільки українського народу, а й православної віри. В багатьох музеях України донині зберігається чимало козацьких вкладів до церков і монастирів. Серед вкладів є різноманітні речі як за виготовленням, так і за призначенням. Частина з них виконана на замовлення і коштом вкладників, частина подарована з особистих скарбів. Мотиви дарування церковним установам коштовних предметів здебільшого пов'язані з відмолюванням гріхів вкладника, а також на згадку про померлих та загиблих родичів і товаришів-козаків. Більшість таких предметів мали вкладні написи, в яких вказувалась назва церкви, ім'я вкладника і час дарування. Таким чином кпитор церкви увічнював своє ім'я і намагався зробити неможливим вилучення свого подарунка з храму. В небагатьох випадках (на книгах) писалися навіть прокляття тим, хто посміє "віддалити" цю річ від церкви.

Козацька старшина за свій кошт будувала храми, а іноді й цілі монастирі, стаючи основними кпиторами. Нові споруди потребували церковного наповнення, яке здебільшого виготовлялось місцевими майстрами, що в свою чергу вело до розвитку мистецтва в Україні. Найбільшого розмаху козацьке меценатство набрало з другої половини XVII – XVIII ст. Саме на цей час припадає левова частка козацьких вкладів, серед яких домінують православні хрести – символи страждань Христових. З більш раннього часу зберігся срібний хрест 1622 року. Напис розповідає, що "РОКУ АХХВ НАДАЛ СЕ КРЕСТЪ РАБ БОЖИЙ ПЕТРЪ КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНЫЙ ГЕТЬМАН ВОИСКА ЕГО КІОРОЛЕВСКИЕ) М(ИЛОСТИ) ЗАПОРОЗСКО ДО ЦЕРКВИ СВЕТОГО БОГОЯВЛЕНИЯ ГОСПОДНЯ В ДОМЪ БРАТСКИЙ НА ОТПУЩЕНИЕ ГРИХОВЪ СВОИХЪ"[1]. Тоді ж славний гетьман дав і гроші на спорудження церкви.

Дещо в переробленому вигляді збереглися до нашого часу свічники 1649 року, вклад полковника переяславського Федора Лободи з дружиною Єфросинією до соборної церкви Успіння Богородиці "...ЗА ОТПУЩЕНІЕ СВОИХЪ ГРЕХОВЪ..."[2].

Не випадково найкращі, найкоштовніші вклади належать козацькій верхівці, адже саме в її розпорядженні нагромаджувалися величезні матеріальні цінності. Разом із пожертвами майже всі гетьмани надавали підтверджувальні грамоти багатьом монастирям і церквам на земельні володіння, привілеї на млини, перевози, тощо. Священики в свою чергу намагались віддячити своїм покровителям: вносили їх роди до пом'яників, відмолювали гріхи, благословляли на добрі справи, надавали місця в церквах і біля церков померлим та загиблим кпиторам. До одного з пом'янників Києво-Печерської лаври другої пол. XVII ст. записано цілий ряд керівних діячів Війська Запорозького: гетьманів Б. Хмельницького та Євстафія Гоголя, полковника уманського Йосифа Глуха, полковника ніжинського Григорія Гуляницького, полковника прилуцького Лазара Горленка, суддю генерального Івана Домонтовича, осавула Никифора Калениковича на інших[3]. Б. Хмельницьким було подаровано до Києво-Печерської лаври золотого напрестольного хреста[4].

Фундатором церкви в Густинському монастирі був гетьман Іван Самойлович, портрет якого прикрашав одну із стін собору. До його вкладу належить і Євангеліє в срібному окладі, що зберігається в Полтавському художньому музеї. На карбованому медальйоні нижньої дошки мистецьки виготовленої оправи зображено самого ясновельможного гетьмана з мечем у руках, поруч із жезлом сили і вінцем слави. В цьому ж медальйоні карбоване зображення церкви, ймовірно, Троїцької Успенської в Чернігові[5]. Заради вічної пам'яті своїх дітей (сина – полковника Стародубського Симеона і дочки Параскеви), дружини боярина Шереметєва, похованих в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, пожертвував І. Самойлович до нього золотий потир з дискосом грецької роботи.

Особливо прославився меценатською діяльністю гетьман Війська Запорозького Іван Степанович Мазепа. Його щедрість не знала меж. Комісія з розділу майна, яка зібралась по смерті гетьмана в м. Бендерах, так і не змогла повністю підрахувати його пожертви монастирям, церквам та окремим церковним діячам. Величезні кошти витратив гетьман на побудову нових церковних споруд і відновлення старих у багатьох містах України, поповнення їх ризниць коштовним начинням. Незважаючи на нищення російською владою всього, що було пов'язане з ім'ям Мазепи, частина його вкладів все ж збереглася до нашого часу. Ще не будучи гетьманом, він замовив і подарував Вознесенському монастирю в Києві дзвона, на якому було вилито напис: "В лето (1683 р.) марта 1 дня дал сей колокол вкладу по тщанию своему и по родителех в поминовение в Киево Девичь монастир церкви Вознесінню Господню Иван Стефанов сын Мазепа, а весу в нем 30 пуд. 25 ф."[6]. Особливою пошаною у нього користувалася Києво-Печерська лавра. "Милостивий патрон святої обітелі, щедрий благодійник", – називали його монахи. З багатьох його вкладів до Успенського собору збереглися тільки срібний потир німецької роботи, прикрашений коштовним камінням, і звіздиця української роботи[7]. До Михайлівського Золотоверхого монастиря для мощів святої Варвари справив Іван Степанович срібну золочену раку, карбовану буйним рослинним орнаментом із в'язанками квітів та китицями овочів.

До відновленої єпископської катедри в місті Переяславі надав гетьман старовинне Євангеліє, писане в 1557 році в Пересопниці, на якому зроблено напис: "Сіе Євангеліє прислано и дано есть от Ясневельможного Его Милости Пана Іоанна Мазепы Войск его Царского Пресветлого Величества Запорозки обоих сторон Днепра Гетмана и славного чина Святого апостола Андрея кавалера до Престола переяславского Епископского, который от его ж кпиторской милости создан обновлен и драгоценними утвари церковными украшен при преосвященному епископе Захаріи Корниловиче. Року 1701 Априля 16 дня". І так історія розпорядилася, що саме на цьому Євангелії присягають на вірність народові України її нинішні президенти. А на свято Всіх Святих того ж року до Варваринської церкви міста Мазепою подароване інше Євангеліє в срібній оправі, прикрашене багатьма фініфтяними і карбованими медальйонами. На нижній дошці зображено герб кпитора[8].

---

[1] НМУ – № ТРМ–1795
[2] НУПНХЗ. – № КПЛ–М–905.
[3] НУПНХЗ. Пом'янник храму Введення Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, друга половина XVII ст. – № КПЛ-ХН-907.
[4] Опис ризниці Успенського собору 1739 року // НУПНХЗ. КПЛ–А–387. – Арк. 4.
[5] Полтавський художній музей. – № М–87.
[6] ЦДІАУ. – Ф. 128. – Оп. 3. – Спр. 334. – Арк. 87.
[7] НУПНХЗ. – № КПЛ–М–10001, 5669
[8] НХМУ. – № ХП–266.

Срібними золоченими шатами прикрасив Мазепа чудотворні ікони Іллінської [9] і Дігтярівської Богоматері [10]. Але цим не обмежувалася ктиторська діяльність славного гетьмана. За документами відомо про його вклади до храму Гроба Господнього в Єрусалимі золотої чаші та срібної плащаниці. Остання і нині зберігається в цьому храмі і є справжнім витвором мистецтва. Вона має розміри 105 х 85 см. Посеред неї зображена гравіруванням сцена "Положення тіла Ісусового до труни". Трохи нижче – гетьманський герб, від якого відходять пагінці аканта із знаряддями страстей Христових і поясними постатями євангелістів. Ця плащаниця-антимінс дбайливо зберігається вже майже триста років у храмі, і тільки в найбільші християнські свята дозволяється використовувати її за призначенням.

Благодійництво Мазепи брало собі за приклад його оточення. Так, полковник київський Костянтин Мокієвський дарує Києво-Печерській лаврі два великих срібних келихи західноєвропейської роботи [11]. "ДО Ц(е)РКВИ ПЕЧАНСКОЙ ХРАМА РОЖДЕСТВА ПР(е)С(вя)ТОЙ Б(огороди)ЦИ НАДАЛЪ ВАСИЛИЙ КОН(ь)ГЕЙ ПИСАРЬ ВОЙСКОВЫЙ ГЕНЕРАЛЬНЫЙ РОКУ АХЧЕ (1695)"– такий напис на срібному потирі з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [12]. Не тільки до храмів вкладались цінні речі, а й до чудотворних ікон. Про це промовляє напис на потирі: "Келих се Зроблен побожним Коштом Его м(и)н(ости) ПаN(а Ілии Новецкого Полковника Комонного и Оферован от него до образа Чудо(т)в(ор)Ного Пр(есвя)той Б(огороди)ци Рудянского Року АХЧА (1691 р.) м(еся)цю января дню D (4)" [13].

Збереглось кілька вкладів генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Здебільшого це різні потири до чернігівських храмів [14]. На початку XX століття в ризниці Києво-Печерської лаври знаходилось ним же подароване в 1695 році Євангеліє в коштовній карбованій з прорізю оправі. Майже на всіх вкладних речах Дуніна-Борковського присутній родинний герб, на якому зображено два лебеді.

Військовим талантом відзначився при взятті турецької фортеці Азов у 1696 році наказний гетьман Війська Запорозького, полковник чернігівський Яків Лизогуб. Церкві Воскресення міста Седнева, що поблизу Чернігова, подарував він великого срібного напрестольного хреста семикінцевої форми [15]. До його вкладу належить і Євангеліє, яке "...куплено и оправою оздоблено коштом власним..." і подароване до храму Різдва Пресвятої Богородиці в тому ж таки Седневі [16]. Така добродійність Лизогуба цим церквам пояснюється тим, що саме в Седневі був і маєток з кам'яницею цього чернігівського полковника.

Інколи коштовні подарунки отримували і церковні діячі – здебільшого ті, хто обіймав високі посади. Одним із них є виноградний кубок, подарований наприкінці XVII ст. полковником Ізюмським архімандриту Пустинно-Миколаївського монастиря Йоасафу Кроковському [17]. Давали на спомин також різний столовий посуд: чашки, склянки, тарелі, ложки.

Вклади простих козаків були набагато скромнішими з матеріальної точки зору, хоча з мистецької вони не поступалися багатим старшинським подарункам. Поширення меценатства серед козацьких низів припадає на XVIII ст. До різних церков вони вкладали предмети, виготовлені інколи навіть з недорогоцінних металів, переважно це були хрести. На одному з таких хрестів є напис про те, що козак Січі Запорозької куреня Кущовського Петро Гаркуша надав у 1759 році срібного хреста до храму Різдва Богородиці села Юрки, ймовірно, свого рідного села [18]. Часто козаки об'єднували зусилля, щоб спільно виступити ктиторами окремої церкви. На одному з Євангелій Києво-Печерського друку виявлено такий напис: "Сія Євангелія куплена товариством Запорожского войска куреня Каневского Григорієм Ивановом да куреня ж Уманского Стефаном Василієвим и козацкого жителя Иваном Полтавцем в Каневскую церковь Святопреображенскую Месяца июня, 1774 року" [19].

Великою пошаною користувалася у козаків Софія Київська. Кілька вкладних козацьких хрестів до неї збереглося в музейних збірках. Один із них – дерев'яний різьблений хрест у срібній оправі з сердоліком. На піддоні цього напрестольного хреста є скорботний напис: "Данъ сей крестъ в киево – софейский м(о)н(ас)т(и)ръ До мокрого Николаю скуреню Величковского атаманомъ Даниломъ Кучеромъ за покойних Емелияна Феодора Нелифера 176... маю 20 дню" [20]. Подібний напис і на хресті козака Ведмедівського куреня Никифора: "...за покоїNого Иоана зделалъ крестъ в софески Монастиръ до храму мокрого Ніколая" [21]. Як відомо, окремого такого храму при монастирі не існувало, так називався приділ Софійського собору, в якому містилася чудотворна ікона Миколи Мокрого. Ця ікона славилась чудесним воскресінням дитини, яка втопилась у Дніпрі. Отже, в написах на хрестах йдеться передусім про загиблих у військових походах козаках і загиблих саме на воді. В пам'ять про покійного Моісея Сухого вклали його товариші з куреня Кереловського в 1765 році кипарисового хреста в срібній оправі до Києво-Пустинного Миколаївського монастиря. Серед сцен, різьблених на хресті, є і такі, які символічно стосуються небіжчика, – "Положення до гробу" і "Воскресіння" [22]. Особливо шанованими серед козаків були монастирі, в яких дехто з них доживав свого віку.

До наших днів зберігся і потир, наданий у 1771 році козаками куреня Половичеського до Самарського монастиря в церкву Миколи Києво-Межигірського [23]. А в ризниці самого Києво-Межигірського монастиря, за описом 1777 року, нараховувалось багато козацьких вкладів, серед яких вклади козаків Кореневського, Канівського, Дерев'янківського, Половичеського та інших куренів [24].

Крім виробів із срібла та золота, дарували і коштовний літургійний одяг. Так, гетьман І. Скоропадський, на гроші якого було виготовлено іконостас для Успенського собору Києво-Печерської лаври, подарував лаврській ризниці ще й дорогий сакос, а його дружина Анастасія – фелон [25]. Збереглися також вкладні коштовні фелони, гаптовані золотими нитками, бунчукового товариша Петра Кулябки 1719 року, гетьмана Данила Апостола 1729 року, полкового осавула Петра Гудими 1740 року [26].

Не всі вкладні речі дійшли до нашого часу. Багато з них загинуло протягом століть, частину і нині важко ідентифікувати через відсутність необхідних документів. Але й ті вклади, які збереглися (а їх по Україні нараховується кількасот одиниць), свідчать про масштабність козацького меценатства.

---

[9] Кафедральные черниговские монастыри: Ильинский, Елецкий и Борисоглебский. – К., 1860. – С. 33.
[10] МІКУ. – № ДМ–2350.
[11] Там само. – № ДМ–2231, 2232.
[12] НКПІКЗ. – № КПЛ–М–7427.
[13] Там само. – № КПЛ–М–9524.
[14] Дроздов В. Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 335, 336.
[15] НБУВ.ІР. – Ф. 278. – Спр. 651. – № 928.
[16] Дроздов В. Назв. праця. – С. 329.
[17] НКПІКЗ. – № КПЛ–М–917.
[18] Там само. – № КПЛ–М–8569.
[19] Там само. – № КПЛ–Х–5109.
[20] Там само. – № КПЛ–М–9399.
[21] Там само. – № КПЛ–М–9367.
[22] Там само. – № КПЛ–М–8609.
[23] Харківський історичний музей. – № 5054.
[24] Перетц В. Н. Потири Києво-Межигорского монастыря по данным 1777 г. // Археологическая летопись Южной Руссии. – К., 1905. – № 1–2. – С. 26–29.
[25] НКПІКЗ. – № КПЛ–П–97, 6.
[26] Там само. – № КПЛ–П–9, 12, 22.

Фрагмент хреста з вкладним написом. Зворотний бік
Вкладний напис: "РОКУ АХКВ НАДАЛ/СЕ КРЕСТЪ РАБ БО... :Z: И ПЕТРЪ КОНА/ШЕВИЧ САГАЙДАЧНЫЙ ГЕТЬМАН ВОИ/СКА ЕГО КМ ЗАПОРОЗСКО ДО ЦЕРКВИ/СВЕТОГО БО.ГО ІАВЛЕНИА" "ГОСПОДНА/В ДОМЪ БР/АТСКИЙ НА ШТПУ/ЧЕНИЕ ГРИ.ХОВЪ СВО/ИХЪ"

Хрест благословенний. Невідомий майстер. 1622 р. Київ. Україна.
Вклад гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного до Богоявленської церкви Братського монастиря м. Києва.
Срібло, гірський кришталь; лиття, кування, карбування, гравірування, золочення, скань, інкрустація. Н - 47,5 см. В - 22,5 см.
НМІУ. N РДМ-1795

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна.
Дарчий хрест з церковним начинням до храму Чернігівського полку з державної казни за успішний похід козаків до Азова на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом.
Вкладні написи на тильному боці: "ВО БЛГОВРЕМЕННОЕ ЦРСТВОВАНІЕ ВЕЛИКАГО ГДРА ЦРА ИВЕЛИКАГО КНЗА ПЕТРА АЛЕКСЪЕВИЧА ВСЕА ВЕЛ.Т. МАЛЫА И БЫЛ: РОС: САМОДЕРЖЦА"./"ЗА ѴАСЛІВОГ РЕИМЕНТУ ЯСНЕ: ВЕЛ: ЕГО: МИЛ: ПНА: ІОАННА МАЗЕПЫ: ГЕТМАНА: ВОСКА ЕГО ЦРСКОГО: ПРСТЛОГО ВЕЛ: ЗАПОРОЗКОГО"./"РАДЪТЕЛНИ РАДИ СЛУЖБИ ПОД АЗОВОМ, ЕГО МЛ ПАНА ІАКОВА ЛИЗОГУБА ПОЛКОВНИКА ЧЕРНЪГОВСКОГО. НА ТО ЧАС МАЮЧОГОВ ЗАЕЦЕНЮ И НАД ИНИМИ ПОЛКАМИ ЗВЪРХНО"./"КРСТЪ СЕЯ ГДНЪ ЗПОЛКОВОЮ ЦРКВЮ И ВСЪМИ ѴТВРАМИ ЦРКОВНИМИ ЄЧЛЕМ И СОСУДАМИ"./"З ЕГО ВЕЛ: ГДРА КАЗНИ ПОЖАЛОВАН В ПОЛК ЧЕРНЪГОВСКІЙ ЛЪТА ОТ СОЗДАНІА МИР: ЗБД А ОТ ВОПЛОЧ: БГА СЛОВА АХЧС МЦА АВГ А".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 32,2 см. В - 17,2 см.
ЧОІМ. N И-2525.

Хрест напрестольний.
Невідомий майстер. 1740 р. Україна.
Вклад запорозького козака Канівського куреня Якима до храму Преображенія Господнього.
Вкладний напис: "СИ КРЕ[С]Т СОРУЖИЛ АКИМЕЦ КУРЕНЯ КАНІВСК[О]ГО ЗА О[Т]ЦА СВОЄГО В[А]СИЛА И ЗА МАТКУ СВОЮ ѴСТЮ ДО ХРАМУ ПРЕОБРАЖ[Є]НІА ГОСП[О]ДНА В ГОРОД ѴЛЕСОКУ: АѴ 40 ГОДА"
Срібло; лиття, карбування, гравірування.
Н - 37,4 см. В - 21,5 см.
МІКУ. N ДМ-125.

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. 1715 р. Україна.
Вклад дружини прилуцького полковника Анастасії Носової до Святогорського монастиря.
Вкладний напис на ручці: "ВКЛАД : БЛГОРОДНОЙ ПАНЪ АНАСТАСІИ НОСОВОЙ : ПОЛКОВ/НИКОВОЙ ПРИЛУЦКОЙ/ДО МНСТРА СТО ГОРЪ : И ГКОГО М : К : РОКУ АѴ : ЄІ :/МЦА ІЮНА"
Срібло, дерево, коралі; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення.
Н - 43 см. В - 18,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-8757.

Хрест благословенний.
Майстер Є. Хлименко. 1747 р. Україна.
Вклад ктитора Михайла Кузька до Миколаївського храму с. Васютинці на Полтавщині. (нині Черкаська обл.).
Вкладний напис: "СИ КРЕСТ З СООРУЖЕНІЙ КЕРЕМИ ХЛИМЬИНКО ЛАЕВИЧЕМ ЗА КТИТОРА МИХАЙЛА КУЗКА · Д · С · Х НИКОЛАА АМ СРЕБРА СОБРАНОГО З МІРУ : 1747 ГОДУ ДЕКАБРА 28 ЧИСЛА В СЕЛО ВАСЮТИНЦЪ"
Срібло, лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 32,9 см. В - 20,5 см.
МІКУ. N ДМ-2178.

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. 1757 р. Україна.
Вклад запорозького козака Корсуньського куреня Івана Швидкого до храму святителя Миколая.
Вкладний напис на бічних гранях хреста: "СЕИ КРЕСТЪ . ЗДЪЛАНЪ ДО ХРМУ . СВАТИТЄ/ЛА/НИКОЛАА/КОШТОМЪ ИСТАРАНИЄМЪ/ИВАНА/ШВИКОГО/КОЗАКА/КУРЕНА/КРАСУНЬСКО/ГО/ АѴИЗ ГОДУ : МЪСАЦА ФЕРУАРИА"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення. Н - 29,7 см. В - 14,7 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-8565.

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. 1758 р. Україна. Вклад козаків Менського куреня Артема і Якова до храму св. Мученика Сергія (?) в містечку Козинець.
Вкладний напис на чільному боці: "СОѴРУЖИЛЫ СЕИ КРЕСТЪ КОЗАКИ КУРЕНА МИНСКОГО АРТЕМЪ И АКОВЪ ДО ХРАМА СТАГО МУЧЕНИКА 1758 ГОДА АПРИЛЮ Л ДНА/СЕРГЪЮ ДО МЪСТЕЧКА КОЗИНЕЦЬ ЗА ѴПѴЧЕНІЕ ГРЪХОВЪ".
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення.
Н - 29,6 см. В - 12,5 см. D - 13 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9360.

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. 1759 р. Україна.
Вклад козака Кушівського куреня Запорозької Січі Петра Гаркуші до храму Різдва Богородиці с. Юрки.
Вкладний напис: "СЕИ КРСТЪ НАДАЛЪ КОЗАКЪ СЪЧИ/ ЗАПОРОЖСКОИ КУРЕНА КУШОВСКОГО/ПЕТРО ГАРКУША В СЕЛО ЮРКИ ДОХРА/МУ РОЖДЕСТВА БЦИ : 1759 Г. Ф. 9 Д".
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення. Н - 21 см. В - 6,6 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-8569.

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Вклад уманського отамана Андрія до Софійського монастиря.
Вкладний напис: "СЕИ КРЕСТЪ СОШРУЖИ/ АТАМАНЪ УМАНСКИАИ АНДРЕИ/ЗАПЪШПЪ ИКОРПЪИ ДО МОНАСТИРА СОФЪИКОГО".
Срібло, дерево; лиття, гравірування, різьблення. Н - 18,8 см. В - 6,3 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6241.

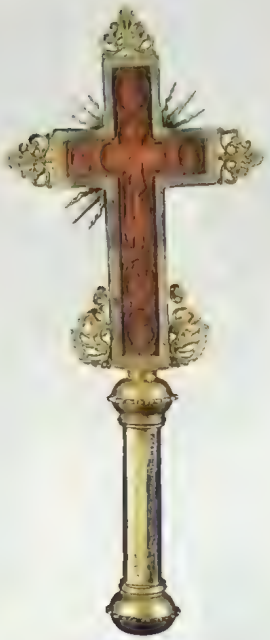

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. 1765 р. Київ.
Вклад за упокій козака Кирилівського куреня Мусія Сухого до Київського Пустинно-Миколаївського монастиря.
Вкладний напис: "СЕЙ КРЕСТЪ СОШРУЖЫС ВКИЕВО/ ПУСТИННО НИКОЛАЕВСКИИ. МОНА/СТИРЪ, ЗАВПОКОИ МОИСЕА СУХОГО/ТОВАРИША КУРЕНА КЕРЕЛОВСКОГО/1765. ДЕКАБА. 17. ВРУЧЕНО ІЕРОМО/ХУ. ДИОНИСИЮ.".
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь, різьблення. Н - 38 см. В - 15,2 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-8609

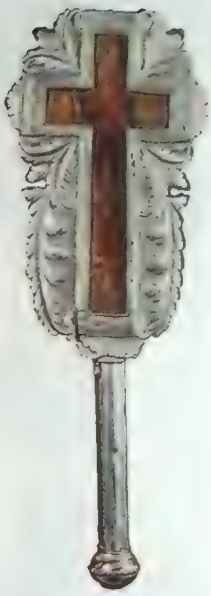

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. 1785 р. Україна. Вклад козака Данила Бешасмова до храму Святителя Христова Миколая в слободу Камишанку в грудні 1785 року.
Вкладний напис: "СЕЙ КРЕСТЪ ШОМЪНИЛЪ/КОЗАКЪ/ДАНИЛО І БЕШАСМЕ/ВЪ СЛОБОДУ/КАМИСАНКУ ДОСЪАТИЪЛА ХРИСТОВА НИКОЛАА 1785 ГДЫ/ДЕКАБРА. А: ЧИСЛА"
Срібло, мідь, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення.
Н - 33 см. В - 12 см. ХІМ. N 5094, М-41

Хрест напрестольний.
Невідомий майстер. 1761 р. Україна.
Вклад козаків Конелівського куреня за упокій Гната Переяславського.
Вкладний напис: "СЕИ КРЕСТЪ СООРУЖЕНЪ КОЗАКАМЫ КУРЪНЯМЫ КОНСЛОВСКИМИ ДА ПОКОИНИМЪ ІГНАТОМЪ ДА ПЕРЕЯСЛОВСКИМЪ Ш ЗДРАВИИ СТЕФАНОМЪ ДО ХРАМУ С ВТОИ СОФЪИ 1761. 1 ЕНВАРІА 20"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення
Н - 36 см. В - 15 см. D - 15 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-9364.

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. 1761 р.
Вклад отамана Величківського куреня Данила Кучера до храму Миколи Мокрого Софійського монастиря м. Києва за упокій своїх товаришів.
Вкладний напис: "ДАНЪ СЕИ КРЕСТЪ В КИЕВОСОФЪИСКИИ МИТРЪ ДОМОКРОГО НИКОЛАЮ С КУРЕНЮ ВЕЛИЧКОВСКОГО АТАМАНОМЪ ДАНИЛОМЪ КУЧЕРОМЪ ЗАПОКОИНИХЪ ЕМЕЛИОНА ФЕОДОРА ИЕЛИФЕРИЮ 176 _ А МАІА 20 ДНЮ"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення.
Н - 43 см. В - 20,5 см. D - 19,7 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-9399

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. 1759 р. Україна. Вклад знатних товаришів за упокій козака Менського куреня Кирика.
Вкладний напис: "СЕИ КРЕСТЪ СОШРУЖЕНЪ КОШТОМЪ ВО ШПРАВЪ/ЗНАТНИХЪ ТОВАРИЧЕИ КОЗАКА КІРИКА/КУРЕНА МЕНСКОГО ПОКОИНОГО. 1759 ГОДЫ"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, різьблення. Н - 39,5 см. В - 10,4 см. D - 14 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-9368

Хрест напрестольний.
Невідомий майстер. 1776р. Україна.
Вклад козака Сергіївського куреня Леська Чорного до храму св. Миколая в с. Чернецьке.
Вкладний напис: "ОТМѢНИЛЪ СЕЙ КРЕСТЪ КОЗАКЪ СЕРГѢЕВСКОГО ЛЕСКО ЧОРНИЙ ПОЛКУ ЛУБЕНСКОГО ВЪ СЕЛО ЧЕРНЕЦКЕ ДО ХРАМУ С.Х. НИКОЛАЯ ЗА УПОКОЙ РОДИТЕЛЕЙ ВАСИЛІЯ ПѢДГѢРНОГО І ДАРИІ 1776 ГОДА".
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення.
Н - 86 см. В - 31,5 см. D - 30 см.
ПМХМ. N М-133.

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. 1772 р. Україна. Вклад курінного отамана Іркліївського куреня Назарія до храму Різдва Пресвятої Богородиці містечка Білики.
Вкладний напис на бічних торцях хреста
"ЗДѢЛАНЪ СЕЙ КРЕСТЪ КУРѢНИМЪ ІРКЛѢИВСКИМЪ/ НАЗАРЕМЪ ПОЧТИВИМЪ ДО ХРАМУ РОЖДЕСТВА"
"ПРЕСВТИА БОГОРДИЦѢ/1772 К ГОДУ/МѢСАЦА МАА К ДНА/МѢСТЕЧКО БЕЛИКИ"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, різьблення. Н - 41,3 см. В - 25 см. D - 13,1 см
НКПІКЗ. N КПА М-9371.

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. 1774 р. Україна. Вклад козака Батуринського куреня Івана Шипотинника в Новокодацьку церкву св. Миколая.
Вкладний напис: "СЕЙ КРЕСТЪ В ЦЕРКОВЪ НОВОКОДАЦЬКОЮ СТО НИКОЛАЕВСКУЮ КУПЛЕНЪ КОЗАКОМ КУРЯНА НДИ БАТУРИТСЬКИ ІВАНИВ ШИПОТИННИКОМ 1774 ГОДА А СТАРАНИЕМЪ ИЕРЕА ТОИ ЦЕРКВИ ФЕОДОРА ДОМИЧА"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення, чернь.
60 x 24 x 24 см. ДІМ. N К-1224.

Хрест напрестольний.
Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Вклад козака Ведмедівського куреня Никифора до храму Миколи Мокрого Софійського монастиря.
Вкладний напис: "ВЕДМЕДОВСКОГО КУРЕНЯ НИКИФОРЪ ЗА ПОКОЙНОГО ИОАНА ЗДѢЛАЛЪ КРЕСТЪ В СОФЪСКИЙ МОНАСТИРЪ ДО ХРАМУ МОКРОГО НИКОЛАА"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, різьблення.
Н - 34,2 см. В - 13,5 см. D - 15,3 см
НКПІКЗ. N КПА М-9367

Хрест напрестольний.
Невідомий майстер. 1775 р. Україна.
Вклад козака Коренівського куреня Леонтія Мельника до Василівського храму в м. Ніжині.
Вкладний напис: "1775 ГОДУ СЕЙ КРЕСТ ОТМЕНИЛ КОЗАК КУРЕНА КОРЕІВСКОГО ЛЕОНТИ МЕЛНИК В ГОРОДІ НИЖНА ДО ХРАМУ СВЕТИТЕЛА ХРСТОВ ВАСИЛИА". "ВІСУ ... ФУН. И 62. ЗОЛОТНИКА".
Срібло, дерево, лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення
Н - 49,8 см. В - 14,5 см. D - 20 см
МІКУ N ДМ-2182

Хрест напрестольний.
Невідомий майстер. Кінець XVIII ст. Україна. Вклад козака Коренівського куреня Гната Крута до храму св. Василія.
Вкладний напис: "СТАРАНИЕМ СЕЙ КРЕСТ ДОСТОЙНОГО ВАСИЛИА ЦЕРКВИ ВПОТРЕБЛЯЕТ КОЗАК КУРЕНА КОРЕЪВСКОГО ИГНАТЬ КРУТЪ".
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення
Н - 36,7 см. В 19,5 см D - 14,5 см.
МІКУ N ДМ-2754

Потир. Невідомий майстер. 1691 р. Україна. Вклад полковника комонного Іллі Новицького до образу чудотворного в храм Пресвятої Богородиці.
Вкладний напис: "КЕЛИХ СЕИ ЗРОБЛЕН ПОБОНЫ КОШТО ЕГО М ПАНА ІЛИЙ НОВЪЦКОГО ПОЛКОВНИКА КОМОЧНОГО И ШФЪРОВАН ШЕГО ДО ШБРАЗА ЧУДОВНОГО/ПРТОЙ БЦЫ РУДНАЛСКОГО РОКУ АХЧА МЦЮ ЮНУАРИЮ ДНЮ Д"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 29,5 см. D - 17 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-9524

Потир. Невідомий майстер. 1687 р. Україна. Вклад генерального обозного Війська Запорозького Василя Дуніна-Борковського до Спаського собору в м. Чернігові.
Вкладний напис: "TEN KIELICH OFIAROWAL NACHWALE BOZA DOCERKWIE KAFEDRALNE S SPASA BAZILI DUNIN BORKOWSKI. ROK P. 1687"
Срібло, рубіни, смаради, кришталь; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація, емаль. H - 42 см. D - 15,4 см
ЧОІМ. N И-2562

Потир. Невідомий майстер. 1695 р. Україна. Вклад генерального писаря Василя Кочубея до храму Різдва Богородиці, с. Диканька.
Вкладний напис: "ДО ЦРКВИ ДИКАНСКОЙ ХРАМА РОЖДЕСТВА ПРСТОЙ БЦИ НАДАЛЪ ВАСИЛИЙ КОЧЧЬБЕИ ПИСАРЪ ВОИСКОВЫЙ Є НЕРАЛНЫЙ РОКУ АХЧЕ".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 25,7 см. D - 13,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-7427.

Потир. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна. Вклад генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея до церкви арх. Михаїла с. Дубовичі.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
H - 28 см. D - 9,5 см
НМІУ. N РДМ-927

Потир. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна. Вклад генерального обозного Війська Запорозького Івана Дуніна-Борковського в славу божу до храму.
На потирі вигравіровано герб і літери: "I. D. Z. B."
Вкладний напис: "TEN KIELICH NADAL NACHWALE BOZA DO CERKWI ZWIASTOWANIA NASWIESZEY PANNY JERZY DUNIN BORKOWSKI OBOZNY IENERALNY"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H - 35,9 см. D - 13 см
ЧОІМ. N И-2555

Потир. Невідомий майстер. 1720 р. Україна. Вклад зміївського сотника Івана Двигубського до Києво-Печерського монастиря.
Вкладний напис: "АѰЖ : ГОДУ : МЦА : ЮНА : К : S : Ю ИОАНЪ : ДМИТРИЄВИЧЪ ДВИГѮБЪСКИ : ЗТАРИН ЗОТНИКЪ : ЗМИЄВСКИ : НАДАЮ КЕЛЪХЪ ДО ѦБИТЕЛИ КИЄВО ПЕЧЕРСКОИ З. ЦЕРСКОИ Ѕ ПАТИНОЮ ЗД"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H - 23,5 см. D - 13,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-9885.

Потир. Майстер І. Равич. 1735 р. Київ. Україна. Вклад бунчукового товариша Василя Заводовського.
Вкладний напис: "РОКУ 1735 СЕИ ПОТИР СПРАВИЛ ЄРЕИ ВАСИЛИ ЗАВОДОВСКИ"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H - 24 см. D - 13,8 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9868

Чаша. Невідомий майстер. 1751 р. Україна. Дарчий вклад кошового Якова і козаків Запорозької Січі до Свято-Троїцького Мотронинського монастиря.
Напис "1751 ГОДУ ИЮН 19 ДН СИ ЧАША ЗДѢЛАНА ВСѢЧИ ЗАПОРОЖСКОИ АТАМАНОМЪ КОШАВИМЪ ИОАКИМОМЪ И W ВСѢХЪ ЗАПОЖСКИХЪ КОЗАКОВЪ В МН РЪ ТРОЕЦКИИ МОТРЕНИНСКИ ПОПРОШЕНИЮ СТАРЦА СХИМОНАХА ИГНАТИ"
Мідь; лиття, карбування, гравірування, сріблення. H - 37,5 см. D - 16 см
ЧКМ. N ІП-36

Потир. Майстер Ф. Левицький. 1757 р. Україна. Вклад запорозького козака Роговського куреня Івана Коновала до Київського Пустинно-Микільського монастиря.
Вкладний напис: "ВОЙСКА ЗАПОРОЗКАГО КУРЕНА РОГОВСКОГО КОЗАКЪ ИОАНЪ КОНОВАЛЪ Ѵ КИЄВСКИ ПУСТИННО НИКОЛАЕВСКИ МАНАСТИРЬ НАДАЛЛЬ ВОВЪЧНОСТЬ КЕЛЪХЪ ЗАРОДИТЕЛЕИ АФАНАСИА ПЕЛАГИЮ СТЕФАНА НИКИФОРА 1757 ГОДА".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
H - 36,5 см. D - 21,5 см.
НКПІКЗ N КПЛ М-9766

Потир. Майстер І. Равич. 1760 р. Київ. Україна. Вклад Петра Сулими.
Вкладний напис: "КОШТОМ ПЕТРА СУЛИМИ С : Н : І МАРИН : 1760 : ГОД : ОКТ : 2".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 29,7 см. D - 16,8 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9871.

Потир. Невідомий майстер. 1759 р. Україна. Вклад військового товариша Данила Березовського до церкви Куренівської (?) св. апостолів Петра і Павла.
Вкладний напис: "СИЮ ЧАШУ СООРУЖИЛЪ ДОЦЕРКВИ : КОРЕНЮВСКОИ : СТХЪ : АПОСТОЛЬ : ПЕТРА : И ПАВЛА : ВОИСКОВИЙ : ТОВАРИШЪ : ДАНИЛО : БЕРЕЗОВСКИЙ : И ЖЕНОЮ : СВОЕЮ : ДОМНИКИЕЮ : ЗАС/ПАСЕНІЕ ДѢШИ 1759 ГОДА 2."
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
H - 26,5 см. D - 16 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9515.

Потир. Невідомий майстер. 1764 р. Україна. Вклад бунчукового товариша Василя Полуботка до Михайлівсько-Предтечинської пустині.
Вкладний напис: "ДАНА СІА ЧАША В ПУСТИНКУ МИХАЙЛОВСКУЮ ПРЕДТЕЧЕВСКУЮ ОТ БУНЧУКОВАГО ТОВАРИША ВАСИЛІА ПОЛУБОТКА ВЛАДІЛЦИ И КТИТОРА ОНОЙ ПУСТИНКИ. 1764 ГОДА МСЦА ІЮЛА 28 ДНА"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
H - 24 см. D - 16,3 см.
МІКУ. N ДМ-5655.

Потир. Майстер І. Фролов. 1792 р. Москва. Вклад сина козацького сотника, пізніше графа, світлійшого князя Олександра Безборолька до Преображенської церкви с. Стольного, де його батько був сотником.
Вкладний напис: "СІЯ ЧАША : ИСПРАВЛЕНА : ВЪ ЦЕРКОВЪ : ПРЕБРАЖЕНІЯ ГОСПОДНЯ : СТОЛИНСКУЮ : КОШТОМЪ : ГРАФА : АЛЕКСАНДРА : АНДРЕЕВИЧА БЕЗБОРОДКА : 1792 ГОДА : МАЯ ДНЯ", "1847 ГОДА : ВИЗОЛОЧЕНА СІЯ : ЧАША ВЪНОВЬ : СТАРАНІЕМЪ : ЧЕРЕП ЛЬВА : КОСОВИЧА И : СТАРОСТЫ : АНДРЕЯ ШОСТАКА : УПОТРЕБЛЕНО ЗО : ЛОТА ПЯТЬ : ЧЕРВОНЦ : ГОЛАН."
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, фініфть.
H - 42 см. D - 17 см.
ЧОІМ. N И-2554.

Потир. Невідомий майстер. 1776 р. Україна. Вклад козака Сергіївського куреня Леська Чорного до храму св. Миколая в с. Чернецьке.
Вкладний напис: "ОТМЪНИЛЪ СЕЙ ПОТИРЪ КОЗАКЪ КУРЕНА СЕРГЪЕВСКОГО ЛЕСКО ЧОРНИЙ В СЕЛО ЧЕРНЕЦКЕ ДОХРАМЪ СВЯТИТЕЛА ХРИСТОВА НИКОЛАА ЗА УПОКОЙ РОДИТЕЛЕЙ ВАСИЛИА ДАРИЮ 1776 ГОДА ВЪСУ 9 ФУНТА С ПОВИНОЮ СЪ ФИНИФТАМ ИСРБРА 2 ФУ/ЛО/12 ПРО"
Срібло; лиття, карбування, золочення, фініфть. H - 28,2 см. D - 18,5 см.
ПМХМ. N М-53(1-3ф)

Потир. Невідомий майстер. 1782 р. Україна. Вклад колишніх запорозьких козаків куреня Левушковського Олексія і Пилипа Івашенків до храму св. арх. Михаїла.
Вкладний напис: "ДО ХРАМУ С А. МИХАИЛА S AV ПОКОЙ W МЪНИЛЪ СИЮ ЧАШУ БИВШАГО ЗАПОРОЖА КОЗАКИ КУРЕНА ЛЕВУНІКОВСКОГО АЛЕКСЪИ И ФИЛИПЪ ИВАШИНЕНКИ ВСЕГО ПОДИУА ДО ХРАМУ".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 27,3 см. D - 16 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9310.

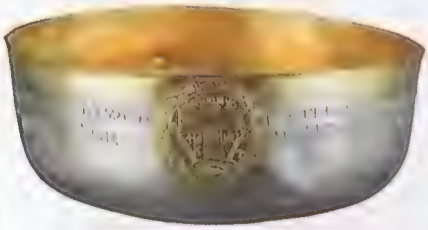

Чаша потира. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна. Вклад козака Поповичевського куреня Запорозької Січі, колишнього кошового Олекси Бельского до храму св. Миколая в Самарський монастир 1771 р.
Вкладний напис: "СІА : ЧАША : ЗДЪЛАНА : КОШТОМЪ : W КОЗАКА ВОЙСКА. ЗАПОРОЗЬСКАГО : КУРЕНА : ПОПОВИЧЪВСКОГО : АЛЕЗЪ : БЪЛИСКОГО БЫВШАГО КОШОВОГО : ВСАМАРСКИЙ МОНАСТИРЪ В ЦЕРКОВЬ : СВТИТСЛА : ХРСТОВА : НИКОЛЛЮ : КІСВОМИЖИГОРСКОМУ ПРЫПИСНИЙ АЧЧА : ГОДА : МЦА : СЕТАБРА 3 ДНА".
Срібло; карбування, гравірування, золочення.
H - 6 см. D - 15 см.
ХІМ. N 5054, М-25.

Селес напрестольного хреста. Невідомий майстер. 1775 р. Україна. Вклад запорозького полковника Захарія Чеснъ до церкви св. Миколая в с. Борки.
Вкладний напис: "СЕЙ СВТЫЙ КРЕСТЪ ЗДЪЛАНЪ В ЦЕРКОВЪ СВТИТЕЛА ХРТОВА НИКОЛЛА В ОСЪ. БОРКИ КОШТОМЪ ПОЛКОВНИКА ЗОПОРОЗКОГО ЗАХАРИ АЛЕКСЪЕВИЧА ЧСПЪГИ ВЪСУ В ИСЧЪ СРЕБРА ДВА ФУНТА 1775 ГОДА МАІА 27 ДНА
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь
H - 10,5 см. D - 18,4 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-9141

Свічник. Невідомий майстер. 1649 р. Україна. Вклад полковника Федора Лободи до церкви Успіння Пресвятої Богородиці м. Переяслава.
Вкладний напис: "СЕЙ ПОДСВѢЧНИКЪ НАДАЛЪ ВЦЕРКОВЪ ПЕРЕСАСЛОВСКУ СОБОРНУЮ УСПЕНІА ПРЕСТІА БЦЫ. БЛАГОРОДНІЙ ПАНЪ ФЕОДОРЪ ПОЛКОВНИКЪ ЛОБОДА СЪ ЖЕНОЮ СВОЕЮ ЕФРОСИНЕЮ ЗА ОТПЪЩЕНІЕ СВОИХЪ ГРѢХОВЪ РОКУ 1649"
Срібло; лиття, карбування, гравірування
H - 35 см. D - 17,2 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-905.

Лампада. Невідомий майстер. 1687 р. Німеччина. Вклад полковника Мартина Пушкаря до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря.
Вкладний напис: "РОКУ АХНЗ/МАРЪ ИН ПОЛКО.ВН К ПУШКАР НАДАВЪ НА МАНА/ТИРЪ ПОЛТАВСКИ"
Срібло; лиття, кування, карбування, золочення.
H - 11,5 см B - 7,5 см
НМІУ. N РДМ-1437.

Лампада. Невідомий майстер. 1782 р. Україна. Вклад бунчукового товариша Іллі Скребицького до Успенського собору Києво-Печерської лаври.
Вкладний напис: "1782 ГОДА/МЦА ДЕКАБР/А 22 ЧИСЛА ЛАМПА/СІЮ ЗДѢЛАНА В ЦРКОВЪ СОБОРНЮ КІЕВО УСПЕНСКУЮ КОШТОМЪ ЕГО СОБСТВЕНІМЪ КІЕВСКОГО МАГИСТРАТА БУРГОМИСТРА И БУНЧУ/КОВОГО ТОВАРИЩА/ИЛІИ НИКОЛАЕВИЧА СКРЕБИЦКОГО ВѢСУ В НЕИ З ФУ: 4 ЛОТ ПРОБИ 12"
Метал; лиття, карбування, сріблення. H - 25,5 см. B - 25,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-4952

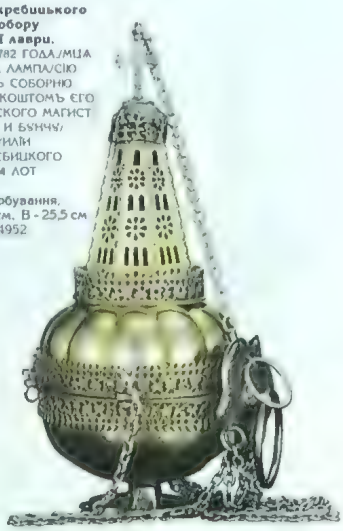

Кадильниця. Невідомий майстер. 1541 р. Україна. Вклад підскарбія Івана Горностая.
Срібло; лиття, карбування, золочення
H - 13,3 см. D - 8,6 см
МІКУ. N ДМ-7904

Риза до ікони Пресвятої Богородиці. Невідомий майстер. 1781 р. Україна. Вклад козака Василя Анцибора і його дружини до церкви св. Параскеви в м. Сміла.
Вкладний напис: "1781 ГОДА: ФЕВРАЛА 13. СИА ШАТА ЗДѢЛАНА ДО ЦЕРКВИ СВАТО ПАРАСКОВЕЙСКОЙ МѢСТЕЧКА СМѢЛОГО КОШТОМЪ КТИТОРА СІЯ ЦЕРКВИ КОЗАКА ВАСИЛІЯ АНЦѢБОРА И ЖЕНІ ЕГО ЕФИМИИ. ВѢСУ В СЕЙ ШАТЪ СРЕБРА = 5 = ФУНТОВЪ А ЛОТОВЪ 25"./"А ЗОЛОТА = 7 ЧЕРВОНЦОВЪ ЗА СРЕБО = 92 РУБЛЕЙ 50 КО = ЗАЧЕРВОРЦѢ = 17 = ЗАРОБОТУ = 26 = ЗАС = 140 КАМУШКОВЪ 14С И ТОГО ВЕГО 152 РУБЛИ 52 КОПС".
Срібло, кольорове скло; карбування, гравірування, золочення. 81 x 43 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-1154.

Ікона "Св. Микола Чудотворець". Невідомий майстер. 1772 р. Україна. Вклад судді Дерев'янківського куреня Миколи Тимофійовича до одного з храмів Слобожанщини 15 жовтня 1772 р.
Вкладний напис: "ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО СУДИИ НИКОЛАЙ ТИМОФЕЕВИЧ КУРЕНА ДЕДУАНКЕВСКОГО КИОНОВА БОГОМАТЕРЬ 1772 Г. 15 ОКТАБРА"
Срібло; карбування, гравірування, золочення, чернь, емаль. 29 x 23 см.
ХІМ. N 5258, М-119.

Дискос. Невідомий майстер. 1782 р. Україна. Вклад бунчукового товариша Йосипа Гудими до храму Різдва св. Іоанна Предтечі.
Вкладний напис: "СЕЙ ДИСКОСЪ И ЗВѢЗДА ЗДѢЛАНЪ КО ХРАМУ РОЖДЕСТВА СТАГО ИОАННА ПРЕДИТЕЧИ СТАРАНИМЪ КТИТОРА ТОСИЖ/ЦЕРКВИ БУНЧУКОВОГО ТОВАРИЩА ІОСИФА ГУДИМИ 1782 ГОДА ДЕКОБРА 20 ДНА ВѢСУ В НЕМЪ ФУНТЪ 33 ЗОЛОТНИКА". Напис на дискосі по колу: "СЕ АГНЕЦЪ БЖЫЙ/ В ЗЕМЛАИ ГРІѢХЪ/МИРА ЗАМИРСКИЙ/ЖИВОТЪ И СПАСЕНИЕ".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
H - 7,3 см. D (верх) - 23 см. D (низ) - 15,2 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-5662.

Дарохранниця. Майстер Б. Г. Вейс. 1749 р. Аугсбург.
Вклад полковника Ф. І. Качанівського до Рихлівського монастиря на Чернігівщині.
Вкладний напис: "HOC SEPULCHRUM CURAVIT/AEFABRE FIERI PRAEFECTUS.LEGIONIS/THEODORUS IOANIDES KOCZENOWSKI SUOMET IPSIUS SUMTU IN·MONASTERIUM S·NICOLAI/THAUMATURGI RICHLONSCIENSE AD DIRATURAM SUORUM PARENTUM TOTIUSQUE PROSAPIAE MEMO RIAM ANNO DOMINI 1749
Срібло, латунь, лиття, карбування, золочення. H - 92 см. L - 71 см
ЧОІМ N И 2590

Дарсховниця. Невідомий майстер. 1730 р. Київ. Україна. Вклад сотника Михайла Майбороди до церкви.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 18 см. L - 9 см. B - 6 см.
НМІУ. N РДМ-935.

Дарсховниця. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна. Вклад значкового товариша Івана Козира до храму арх. Михаїла с. Горбинці.
Вкладний напис: "СІА ГРОБНИЦА : ЗДѢЛАНА КОШЬТОМЪ : ИСТАРАНИСМ/ЗНАЧКОВОГО ТОВАРИША/ІВАНА : КОЗИРА : В СЕЛО ГУРБИНЦЪ ДО ХРАМУ АРХИСТРАТИГА МХИ ГОДА ДЕКАБРА 24 ДНА"
Срібло; лиття, карбування, гравірування
H - 31,5 см. L - 17 см. B - 11 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6384

Дарсховниця. Невідомий майстер. 1762 р. Україна. Вклад козака Запорозької Січі Романа Шекери та його сина Василя Кукси до церкви.
Срібло; лиття, карбування, золочення. H - 27 см.
НМІУ. N МТ-2329.

Дарсховниця. Невідомий майстер. 1758 р. Київ. Україна. Вклад бувшого кошового отамана Петра до церкви.
Вкладний напис: "В СЕЙ ГРОБНИЦИ УКЛАДУ МОНАХА ПЕТРА БЫВШАГО КОШОВОГО ПЯТЪ ФУНТОВЪ СРЕБРА", "1758 ГОДА МЦА АПРИЛА".
Срібло; лиття, карбування, золочення
H - 77 см. L - 27 см. B - 18 см.
МІКУ. N ДМ-7889.

Євангеліє в оправі. Оправа. Невідомий майстер. 1658 р. Київ. Вклад ніжинського полковника Василя Золотаренка. Чільна дошка оправи. Вкладний напис: "Σ...Н БЖЕСТВЕНОЕ ЄВАНЂВГЕЛЮ УКРАСИЛ КОШОМ СВОЕМ РАБ БЖГУИ ВАСИЛІЮ НИЧИПОРОВИЧ ЗОЛОТАРИНКО ДО ХРАМУ СТ МА ХВА НИКОЛАА ЦРКВИ НЂЖИНСКОИ ЄРБОНОИ ЗА ѿТПЂЧЕНИЕ ГРЂХОВЂ СВОИХ ІРОДИТЕМИ ВО ВЂЧНУЮ СОБЂ ПАМЕТЬ/РОКЂ БЖОГО АХНИ МЦА ГЕНВАРА ДНА П" Папір, срібло, сердолік, скло; друк, лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація. 30,5 x 19 см. МІКУ. N ДМ-7900.

Оправа Євангелія. Майстри А. Роменський та А. Песляківський. II половина XVII ст. Україна. Вклад Максима Іляшенка, ктитора Івана Рубана, Андрія Мартиновича і Григорія Федоровича до храму Успіння Пресвятої Богородиці в м. Ромни.
Чільна дошка оправи Євангелія
Вкладний запис: "СІЄ/ЄУЛІЄ/СООРУЖИСІА/РОКУ АХПИ/ВМЂСТЂ РОМНЂ ДОХРАМУ УСПЕНИА ПРЕ/СВАТИА БОГОРОДИЦІ ЗАСТАРАНЕМ ЕГО/МИЛОСТИ ПАНА МАКСИМА ІЛАШЕНКА ІКТИТОРЕМ ІАНА РУБАНА И АНДРСІА МАРТИНОВИЧА І ГРИГОРИІА ѲЕѲѲОРОВИЧА ЗА/ПРОТОПОПА ДИМИТРИІА МИХАЛОВИЧА"
Напис нижче: "СИЮ РОБОТУ РОБИВ АНТОНИЙ ИВАНОВИЧЂ МАИСТЕР ЖИТЕЛ РОМЕНСКИИ ТА МАИСТЕР СЕИ РОБОТИ ІНЂВЕНЂТОРЂ АНДРЕИ ВАСИЛИЕВИЧ ПЕСЛАКОВЂСКИИ"
Срібло, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення. 85 x 48 см
ПМХМ N М 86

Євангеліє в оправі. 1670 р. Львів. Оправа. Невідомий майстер. 1689 р. Україна. Вклад генерального обозного Війська Запорозького Василя Дуніна-Борковського до храму Покрови у с. Руднія біля м. Любеча 1689 року, а пізніше – до церкви Благовіщення в м. Чернігові у 1694 р.
Чільна дошка оправи Євангелія
Вкладний запис: "ИХ ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА Я, ВАСИЛИИ ДУНИН-БОРКОВСКИИ ОБОЗНЫЙ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО ЕНЕРАЛЬНЫЙ НАДАЛ ЕМ СИЮ БОЖЕСТВЕННУЮ КНИГУ ЕВАНГЕЛИИ ИИСУСА ХРИСТА СПАСИТЕЛА МИРА И БОГА ВСЕХ ДО ХРАМУ СВАТОГО ПРЕСВЯТЫА БОГОРОДИЦЫ ПОКРОВА ЦЕРКВИ ОБРАЗА ПРЕСВАТОИ БОГОРОДИЦЫ ЧУДОТВОРНОГО РУДЕНСКОИ В ПОВЕТЕ ЛЮБЕЦЬКОМ НА ХВАЛУ БОЖИЮ З ОТПУЩЕНИЕ СВОИХ И ЖОНЫ МОСИ АНАСТАСИИ ГРЕХОВ РОКУ 1689 МЕСАЦА МАРТА ДНА 17. А ПОНЕЖЕ ЧУДОВНАА ИКОНА ПРЕСВАТОИ БОГОРОДИЦЫ З РУДНИ ПРЕСЕЛИСА В МОНАСТЫ[illegible] КИЕВО ПЕЧЕРСКИИ И СИЕ МНЕ ЕВАНГЕЛИЕ [illegible] ЗНОВУ ДО СВАЩЕННИКА БЫВШОГО РУДЕНСК[illegible] ОТЦА ВАСИЛИЯ ТЕДЫ ПОВТОРНО ОФЕРЮ СИЕ [illegible] ЕВАНГЕЛИЕ ДО ЦЕРКВИ БЛАГОВЕЩЕНИЕ ПРЕСВАТОИ БОГОРОДИЦЫ ЧЕРНИГОВСКОИ Я, ВАСИЛИИ БОРКОВСКИЙ ОБОЗНЫИ ЕНЕРАЛЬНЫИ РОКУ 1694 МЕСАЦА ДЕКАБРА 16"
Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, лиття карбування, гравірування, золочення. 37,5 x 25 см
ЧОІМ. N Ал-177.

Євангеліє в оправі. Оправа. Невідомий майстер. Середина XVII ст. Україна. Вклад прилуцького полковника Івана до храму св. Миколая Густинського монастиря біля м. Прилук.
Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, лиття, карбування, гравірування, золочення. 33 x 20 см
ЧОІМ. N Ал-170.

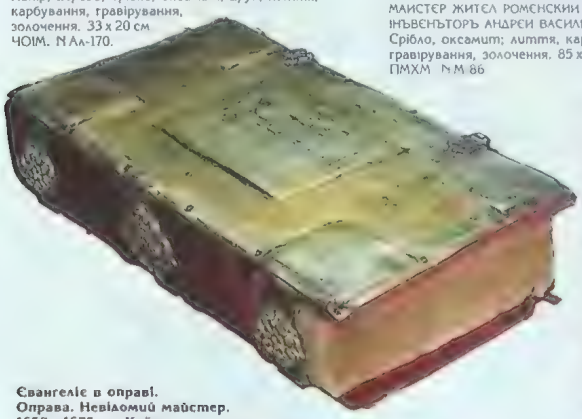

Вкладний запис в Євангеліє: "СИЕ СВЯТОЕ ЕВАНГЕЛИЕ НАПРЕСТОЛЬНОЕ НАДАЛ ДО МОНАСТЫРА ГУСТЫНСКОГО ДО ХРАМУ СВЯТОГО АРХИЕРСА И ЧУДОТВОРЦА ХРИСТОВА НИКОЛЫ РАБ БОЖИИ ИВАН ПОЛКОВНИК ПРИЛУЦКИИ ВЕЧНЫМИ ЧАСЫ МАЕТ ПРЕБЫВАТИ В ТОМ МОНАСТЫРИ ПОД КЛАТВОЮ СВАТЫХ ОТЦ ТРИСТА И ОСМНАДЕСЯТ ИЖЕ В ОНИКЕЕ СОБРАВШИХСЯ НА ЗЛОЧЕСТЫВАГО РИЮ" ЧОІМ. N Ал-170

Євангеліє в оправі. Оправа. Невідомий майстер. 1658 – 1675 рр. Київ. Вклад полковника Василя Золотаренка та переяславського полковника Дмитрашка-Раїча Радіона.
Папір, срібло; друк, лиття, карбування, гравірування, золочення. 34,5 x 22,5 см
МІКУ. N ДМ-4368

Вкладний запис в Євангеліє: "СІЄ ЄВАНГЕЛІЄ ДАЛЂ УКЛАДУ В МОНАСТИРЬ СТО ВОСКРЕСЕНСКИ ЛЮБЕЦКИИ ІЕРОСХИМОНАХЂ ІѲСИФЂ ЛЕВЦЬКИИ ТРОИЦЫ СЕРГІЕВОИ ЛАВРЫ ПОСТРИЖЕНЕЦЬ 1751 ГО ГОДА А В ОКЛАД СЕРЕБРАНЫ ПЕСТРОВЫ ЗОЛОЧЕНЫ ОПРАВЛЕНО 1770 ГОДА И ПРИСЛАНО В МОНАСТИРЬ АПРЕЛА 8 ДНА КОШТОМЂ ЕЕ ВЫСОКОРОДИА ЕКАТЕРИНЫ ЯКОВЛЕВНЫ ПАНЬИ ДУНИНОИ БЂРКОВСКАИ ЗА ИГУМЕНСТВА ИГУМЕНА АВ ЕНТИА ПАВЛОВСКАГѲ ПРИ ОНОМ ЖЕ ЕВАНГЕЛИ ЕЮЖЂ ПАНЬЕЮ ПРИСЛАНЂ И ВОЗДАХЂ БОЛШИ ПАРЧЕВИ ПО ТЕМНАИ ЗЕМЛИ ЗОЛОТЫА ТРАВЫ" ЧОІМ. N Ал-223

Євангеліє в оправі. 1748 р. Москва. Оправа. Невідомий майстер. 1770 р. Україна. Євангеліє надано ієромонахом Йосипом Левицьким, пострижением Троїце-Сергіївської лаври в монастир Свято-Воскресенський Любецький. 1751 р. Оправа виготовлена коштом Катерини Дуніної-Борковської. Чільна дошка оправи Євангелія
Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, карбування золочення. 49,8 x 34 см
ЧОІМ. N Ал-223

Євангеліє в оправі. 1681 р. Москва. Оправа. Невідомий майстер. 1685 р. Україна. Вклад полковника Василя Дуніна-Борковського до храму Преображення Господнього в м. Чернігові. 1675 р. Чільна і спідня дошки оправи Євангелія
Вкладний запис: "СЮ КНИГУ ЕВГЕЛІЄ СТОЕ ВЛАСНИМ КОШТОМ И НАКЛАДОМ СВОИМ БРОЖОНВИ ЕГО МЛ ПАН ВАСИЛИИ ДУНЕН БОРКОВСКИИ ПОЛКОВНИК ВОСКА ИХ ЦРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВАЧТВА ЗАПОРОЖСКОГО ЧЕРНЕГОВСКИ ТАК ОЗДОБНЕ ОПРАВИВШИ ЗА ОПЪЧЕНІЕ ГРЕХОВ СВОИХ НАДАЛ ДО ХРАМУ ПРЕОБРАЖЕНІЯ ГДНА СОБОРНОИ МУРОВАНО ЦЕКВИ ВСАМОМ МЕСТЕ ЧЕРНЕГОВЕ В ТИСЯЧА ШЕСОТ ОСЕМДЕСАТ ПАТОГО РОКУ НОЕБРЯ ЪЫЗД."
Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, карбування, золочення. 42 x 29,3 см
ЧОІМ. N Ал-181

Євангеліє в оправі. 1689 р. Москва. Оправа. Невідомий майстер. XVII ст. м. Аугсбург. Вклад генерального писаря Війська Запорозького Карпа Івановича Мокрієвича та його дружини А. Кохановської до Борисо-Глібського собору в м. Чернігові. 1701 р.
Чільна дошка оправи Євангелія
Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, карбування, фініфть, золочення. 80 x 49,5 см
ЧОІМ. N Ал-185

Євангеліє в оправі. 1681 р. Москва. Оправа з гербом генерального писаря Війська Запорозького Карпа Івановича Мокрієвича. *Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна. Вклад генерального писаря Війська Запорозького* Карпа Мокрієвича до Троїцько-Іллінського монастиря в м. Чернігові. Чільна і спідня дошки оправи Євангелія. Папір, дерево, срібло; друк, карбування, гравірування, золочення. 49 x 32 см
ЧОІМ. N Ал-183

Євангеліє в оправі. 1698 р. Оправа. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна. Вклад генерального бунчужного Якова Юхимовича Лизогуба (онука чернігівського полковника Якова Лизогуба) до Катерининської церкви в м. Чернігові. 1715 р. Чільна дошка оправи Євангелія. Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, карбування, золочення. 50,5 x 38,5 см.
ЧОІМ. N Ал-190.

Загальний вигляд Євангеліє в оправі. 1698 р. Оправа. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна. Вклад генерального бунчужного Якова Юхимовича Лизогуба (онука чернігівського полковника Якова Лизогуба) до Катерининської церкви в м. Чернігові. 1715 р. Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, карбування, золочення. 50,5 x 38,5 см. ЧОІМ. N Ал-190.

Євангеліє в оправі. Друкарський двір. 15 жовтня 1766. Москва. Оправа. Невідомий майстер. Україна. Вклад козака Війська Запорозького Стебліївського куреня Лук'яна Білого до Покровської церкви. 1773 р.
Чільна дошка оправи Євангелія
Вкладний напис: "1773 ГОДУ МАА 20 ДНА СОСТАВЛЕННОЕ СИЕ ЕВАНГЕЛИЕ РАБОМЪ БОЖИИМЪ КОЗАКОМЪ ВОИСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО КУРЕНА НИЖЕ СТЕБЛИЕВСКОГО ЛУКЯНОМЪ БЕЛИМЪ ЗА СОБСТВЕННАГО УМЕРШАГО БРАТА ЕВО ТОГОЖЬ КУРЕНА ПАВЛА НОСА ЗЕНГИ ЦЕНОЮ ЗА СТО ДВАДЦАТЬ РУБЛЕВЪ В ЦЕРКОВЬ ПОКРОВА ПРЕСВЯТЫЯ БОГОМАТЕРЕ В РОТУ ОСМЬЮ БОРОДАЕВСКУЮ НИМИ ПРЕЖДЕПИСАННИМИ КОЗАКАМИ ВРУЧЕННО"
Надійшло до музею з церкви с. Бородаївки Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії
Папір, дерево, оксамит, латунь; друк двокольоровий, рукопис, гравюри, лиття, карбування, золочення.
Євангеліє: 45,5 x 29 см. Оправа: 51 x 32,5 см
ДІМ. N КП-35996, К-1197.

Євангеліє в оправі. 1753 р. Москва. Оправа. Невідомий майстер. 1766 р. Україна. Вклад Стефана Пішого до Максаківського Преображенського монастиря. Оправа виготовлена коштом монастирським.
Чільна дошка оправи Євангелія
Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, карбування, гравірування, золочення. 50,4 x 34,6 см.
ЧОІМ. N Ал-213

Євангеліє в оправі. Друкарський двір. 1763 р. Москва. Оправа. Невідомий майстер. Україна. Вклад отамана Війська Запорозького Сергієвського куреня Леонтія Облуповського до церкви Успіння Пресвятої Богородиці в с. Романково. 1778 р.
Чільна дошка оправи Євангелія
Вкладний напис: "КУПЛЕННО СИЕ СВАТОЕ ЕВАНГЕЛИЕ ВЪ ЦЕРКОВЬ СВАТОУСПЕНСКУЮ РОМАНКОВСКУЮ ТОЕИ ЖЕ ЦЕРКВЫ СВАЩЕННИКОМЪ ФЕОДОРОМЪ ЩЕТИНСКИМЪ ЗА ДЕНЬГИ ПОКОЙНОГО БЫВШАГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО КУРЕНА СЕРГИЕВСКОГО ОТАМАНА ЛЕОНТИЯ ОБЛУПОВСКОГО. 1778 ГОДА. ИЮНА 22 ДНА ЗА ЦЕНУ СТО СЕМДЕСЯТ РУБЛЕИ"
Надійшло із церкви с. Романково Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Папір, дерево, мідь; друк двокольоровий, рукопис, лиття, карбування, тиснення, золочення, фініфть. Євангеліє: 45 x 29 см. Оправа: 49 x 33 см
ДІМ. N КП-36182, К-1653

Євангеліє в оправі. Друкарський двір. 5 листопада 1786. Москва. Оправа. Невідомий майстер. Україна. Вклад козака Кирилівського куреня Іллі Васильєва до Покровської церкви Бородаївської слободи. 1789 р.
Чільна дошка оправи Євангелія
Вкладний напис: "СИЕ СВАТОЕ ЕВАНГЕЛИЕ КОЗАКЪ КУРЕНА КРИЛОВСКОГО ИЛИЯ ВАСИЛИЕВЪ СЕ ЕСТЬ ВЕРА ОТМЕНЫЛ У ЦЕРКОВЬ ТРЕПРЕСТОЛНУЮ ПОКРОВА БОГОМАТЕРИ В СЛОБОДУ БОРОДАЕВКУ О СВОЕМЪ СПАСЕНИИ 1789 ГОДУ ИЮНА 24 ДНА ЗА КОЕ ДАННО СТО ПЯДЕСАТЬ РУБЛЕИ"
Папір, дерево, мідь; друк, рукопис, гравюри, лиття, карбування, гравірування, тиснення золочення, фініфть
Євангеліє: 47 x 29 см. Оправа: 49 x 31,5 см
ДІМ. N КП-35998, К-1199

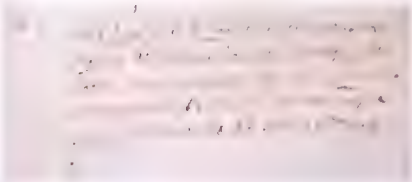

Фрагмент сторінки з вкладним записом
ДІМ. N КП-125202, Арх-1437

Служби преподобним отцям Печерським. Друкарня КПЛ. 1763 р. Київ. Гравер Геронтій. Папір XVII ст. Вклад кошового отамана Петра Калнишевського до Запорозького Військового Пустинно-Самарського Миколаївського монастиря.
Вкладний запис: "1767 ГОДУ ІЮЛЯ 9 ДНЯ ОТ ЕГО ВЕЛМОЖНОСТИ ГОСПОДИНА АТАМАНА КОШОВОГО ПЕТРА ІВАНОВІЧА КАЛНИШЕВСКОГО СИЯ КНИГА ДАННА В ЗАПОРОЖСКІ ВОИСКОВІ ПУСТИННО СА МАРСКІ НИКОЛАЕВСКІ МОНАСТИРЬ"
Папір, картон, шкіра; типографський друк, рукопис чорнило, золочення, тиснення. 21 x 34,5 см
ДІМ. N КП-125202, Арх-1437

Орнамент із зображенням Богородиці, Антонія і Феодосія Печерських на тлі Успенського собору із колекції Д.І. Яворницького. Придбана ним в Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі в 20-І рр. XX ст

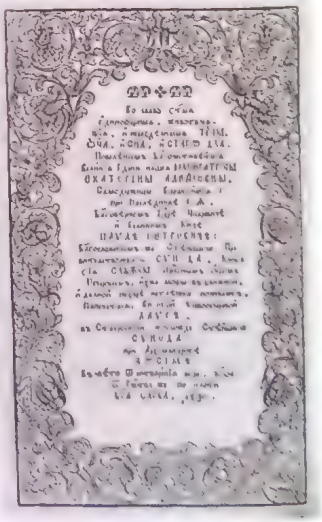

Авантитул
Служби преподобним отцям Печерським. 1763 р.
ДІМ. N КП-125202, Арх-1437

Євангеліє напрестольне в оправі. 1760 р. Москва.
Оправа. Майстер І. Равич. 1762 р. Київ. Україна.
Вклад військового судді Війська Запорозького Низового, пізніше – кошового отамана Запорозької Січі, Петра Івановича Калнишевського до Троїцької церкви с. Пустовітівки поблизу м. Ромни.
Вкладний запис на сторінках Євангелія: "СІА/КНИГА/ЄВАНГЄЛІЄ/ВЦЕРКОВЪ/СВЯТО ТРОЄЦКУЮ/СЕЛА ПУСТОВОИТОВКИ ИЗДЪЛАНО/СТАРАНІЄМЪ/И КОШТОМЪ/ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО ВОИСКОВОГОСУДІИ КОШЕВОГО АТАМАНА ПЕТРА ІВАНОВІЧА КАЛНИШЕВСКОГО/ЗАЗДРАВІЄ ЕГО/И ЗАУПОКОИ/УМЕРІШІХЪ/ІОАНА/АГАФІИ/ ЗЬНОВІИ ЕШЕ В ЖИВИХЪ/АНДРЕА ПАРАСКАВЕИ СІМЕОНА/АНДРЕА/ИОСИФА ЕЩЕ В ИВИХЪ ПРЕБИВАЮЩАГО ЄВАНГЕЛІЇ/Ц НА/ПАТЪ СОТЪ РУБЛЕИ ПОДПИСАНА/ЗАПОРОЖСКОЙ/1762 ГОДА/ІЮЛЪ 3 ДНА"
Папір, срібло; друк, лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь
РКМ. N Стар.-30

Спіння дошка оправи Євангелія
Вкладний напис на оправі: "В ЦЕРКОВЪ СВАТОТРОЄЦКУЮ СЕЛА ПУСТОВОЙТОВКИ. 1762 : ГОДА : ЦЕНАЖЪ ЦНОМУ ПАТЬСОТЪ РУБЛЕИ"
РКМ. N Стар.-30

Фрагмент оправи чільної дошки Євангелія
з вкладним написом: "СІА КНІГА ЄВАНГЄЛІЄ ИЗДЪЛАНО КОШТОМЪ/ВОЇСКА ЗАПОРОЖСКАГО НІЗОВОГО СУДІИ ВОИ СКОВОГО ПЕТРА ИВАНОВІЧА КАЛНИШЕВСКА ГО"
РКМ. N Стар.-30

Євангеліє напрестольне в оправі. 1760 р. Москва.
Оправа. Майстер І. Равич. 1762 р. Київ. Україна.
Вклад військового судді Війська Запорозького Низового, пізніше – кошового отамана Запорозької Січі, Петра Івановича Калнишевського до Троїцької церкви с. Пустовітівки поблизу м. Ромни.
Загальний вигляд євангеліє в оправі.
Папір, срібло; друк, лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь.
РКМ. N Стар.-30.

Хрещатий покрівець. 1609 р. Україна.
Вклад городницького сотника Івана Лисичийського до одного з храмів (?) Любеча.
Вишито вкладний напис:
"ИВАНЪ ЛИСИЧИИС/КИ Z ЛИСИЧОГО"
Шовк, золоті нитки; шиття, гаптування. 45,5 х 43 см
ЧОІМ. N И-1609.

Фелон (опліччя). 1714 р. Україна.
Вклад Леонтія Уласенка з родини сотника А. Уласенка до П'ятницької церкви Думницького монастиря.
Полотно, олія, оксамит, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування. 44 х 95 см
ЧОІМ. N И-1262

Плащаниця. 1748 р. Україна.
Вкладний напис: "БЛАГО ОБРАЗНІЙ ІОСИФЪ СЪ ДРЕВА СЪНЕМЬ ПРЕЧИСТОЕ ТѢЛО ТВОЕ ПЛАЩЕНИЦЕЮ ЧИСТОЮ ШЕВИ ИВОНИМИВОГ РОБИ НОВИ ПОКРИ ПОЛОЖИ СИА ПЛАЩЕНИЦА ГАПЪТОВАЛАСА АЧМИ".
Полотно, олія, оксамит, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування. 83 х 146 см
ЧОІМ. N И-1553

Плащаниця. 1756 р. З Покровської Січової церкви, Україна.
Вклад козака Івана Гаркуші Тимошівського куреня Нової Січі.
Вкладний напис: "ЗІА ПЛАЧАНИЦА, РАБА/БОЖІА, ІЖАНА ГОРКУШИ/КУРСНА ТІМОШЪЖСКАГО"
Вишито тропар: "БЛАГООБРАЗНІЙ ІОСИФЪ СО ДРЕВА СНЕМЬ ПРЕЧИСТОЕ ТѢЛО ТВОЕ, ПЛАЧАНИЦЕЮ ЧТОЮ/ШЪВИВЪ, И БЛАГОЧХАНМИВОГ РОБЪ, НОВЪ ЗАКРИВЪ ПОЛОЖИ"
Оксамит, полотно, шовк, срібні та золоті нитки; шиття, гаптування, живопис. 130 х 216 см
НДКМ N СТ-759

Фелон. 1719 р. Україна.
Вклад бунчукового товариша Петра Кулябки до одного із храмів (?) м. Києва.
Парча; ткання, шиття, вишивка. 140 х 200 см.
НКПІКЗ. N КПЛ Т-9.

Фелон. 1717 р. Україна.
Вклад Анастасії Марківни Скоропадської, дружини гетьмана Івана Скоропадського до Києво-Печерської лаври.
Парча; ткання, шиття, вишивка. 139 х 200 см
НКПІКЗ. N КПЛ-Т-6

Фелон. 1754 р. Україна.
Вклад генерального осавула Війська Запорозького Якова Дем'яновича Якубовича до Києво-Печерської лаври.
Парча, олія; ткання, шиття "по карті", живопис. 148 х 200 см.
НКПІКЗ. N КПЛ Т-39.

Фелон. 1740 р. Україна.
Вклад полкового осавула Павла Гулими до ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври.
Парча, оксамит; ткання, шиття, вишивка. 140 х 195 см.
НКПІКЗ. N КПЛ Т-22.

Фелон. 1818 р. Україна.
Вклад Катерини Юхимівни Галаган, дочки Юхима Дарагана, полковника київського та Віри Розумовської, сестри гетьмана до Ладинського-Покровського монастиря.
Вкладний напис: "ВЪ/ПАМАТЬ ВОЗСТАНОВЛЄ/НІА ВЪ ШТАТЬ ЛА/ДИНСКОГО ПОКРОВСКОГО/ЖЄНСКОГО МОНАСТИРА ДАНЫ/СІИ РЫЗИ ОТЪ ЄКАТЄРИНЫ/ЄВФИМОВНЫ ГАЛАГА/НОВОИ УРОЖДЄНОИ/ДАРАГАНОВОИ/1818/ГОДА".
Полотно, олія, оксамит, парча, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування, скань. 138 х 200 см.
ЧОІМ. N И-5382.

Катерина Юхимівна - дружина бунчукового товариша Івана Григоровича Галагана, сина прилуцького полковника Григорія Галагана.

Щедрі вклади до православних храмів гетьмана України Івана Мазепи та його матері – ігумені Марії Магдалени Мазепини (Мокієвської).

Образ Божої Матері Чернігівської-Іллінської. Іконописець Г. Дубенський (монах Чернігівського Іллінсько-Антонієвого монастиря Геннадій). 1658 р.
Дерево; олія. 1 арш. 5 верш. х 14,5 верш
Исторія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в. до XX в
Фото-літо-типографія С. В. Кульженко. - К., 1911
Папір; фототипія. 24 х 12 см
Зібрання В. В. Недяка

Шата кіота чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Богородиці з гербом гетьмана Івана Мазепи. Невідомий майстер. 1695 р. Вклад гетьмана Івана Мазепи до Троїцько-Іллінського монастиря м. Чернігова.
В нижній частині шати в центрі викарбувано герб гетьмана І.С. Мазепи з літерами: "М. І. Г. Б. Ц. П. Б. З"
Срібло; лиття, карбування, золочення. 340 х 158 см
ЧОІМ. N И-2710
Фото В. В. Недяка, А. С. Грабовенка. 2001 р

До нашого часу збереглися 19 розрізнених частин шати кіота чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Божої Матері
Шати ікони із карбованих срібних пластин-фрагментів зібрав В. В. Недяк

Титул Євангелія на грецькій мові. 1708 р. м. Алепо. Сірія. Вклад гетьмана Івана Мазепи.
Фоторепродукція. Папір; друк. 24,3 x 15,6 см
Збірка Ю. О. Іванченка

Контртитул Євангелія на арабській мові. 1708 р. м. Алепо. Сірія. Вклад гетьмана Івана Мазепи.
Фоторепродукція. Папір; друк. 24,3 x 15,6 см
Збірка Ю. О. Іванченка.

Фрагмент царських врат з родовим гербом гетьмана Івана Мазепи.
ЧДАІЗ ЧС. N КН-989, И2-695.

Царські врата з гербом гетьмана Івана Мазепи. Початок XVIII ст. Німеччина. Вклад гетьмана Івана Мазепи до Борисоглібського собору м. Чернігова.
В нижній частині викарбувано родовий герб гетьмана І.С. Мазепи з літерами: "І. С М. Г. З"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. 267 x 120 см
ЧДАІЗ ЧС. N КН-989, И2-695

Антимінс виготовлений коштом гетьмана Івана Мазепи в 1698 році і переданий в дар до християнської православної церкви св. Воскресіння Гробу Господнього в Єрусалимі.
В нижній частині антимінса в центрі зображено герб гетьмана Івана Мазепи
Рідкісний фотознімок. 1996 р

Антимінс виготовлений коштом гетьмана Івана Мазепи.
Кіевская старина. Друкарня Г.Т. Корчак-Новицького. - К., 1893. - Т.43. Папір; фототипія. 12,5 x 16,1 см
НБУВ. ІР. N 557744

Шата до ікони Дігтярівської Божої Матері. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Київ. Вклад гетьмана І. Мазепи до церкви св. Покрови. с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
В нижній частині шати під прямокутною рамою викарбувано герб гетьмана І.С. Мазепи
Срібло; карбування, золочення. 87 x 68 см
МІКУ. N ДМ-2350

Дігтярівська ікона Божої Матері.
Исторія церковной жизні Черніговской Епархіи от XI в до XX в. Фото-літо-типографія С.В. Кульженко. - К., 1911
Папір; фототипія. 16 x 11 см
Зібрання В.В. Неляка

Пелена. 1692 р. Україна.
За легендою – вклад матері гетьмана І. Мазепи, ігумені Марії Магдалени до однієї з київських церков.
Напис на пелені: у верхній частині – "ПРСТАЛАГЖЕДВОБЦЕ ПОКРЫЛ МАСЪЧУД ЕСПЫМЪОМОФ(ОРО) М", з лівого боку: "А/СТР АНТОН", з правого боку: "А/СТР ФЕОД", у нижній частині: "РОКУ АХЧ В МЦА ІУНА ДНА К ЗОВЕРШИЛСА".
Оксамит, шовк, скло; сухозлітка, ткання, шиття.
НКПІКЗ. N КПЛ Т-1018.

На пелені зображена композиція "Покрова Богородиці" в нижньому ряду якої ліворуч, ймовірно, зображені І. Мазепа зі своєю матір'ю. По боках композиції зображені архистратиги Антоній і Феодосій, а також чотири євангелісти.

Воздух "Не рилай мене мати". 1689 р. Україна.
Вклад Марії Магдалени Мазепини, матері гетьмана Івана Мазепи, до Видубицького монастиря.
На зворотному боці пелени напис: "РОКУ БОЖОГО 1689 ТЩАНІЕМ ЧСТОГО СТАРЦА ІЕРОМОНАХА ІНОКЕНТІЯ СТРОИТЕЛЯ ПЕЩЕРИ ПР(Е)ПОДО(БНОГО) ФЕОДОСІЯ І ДУХОВНИКА Д ОУКЛАДОМ ЧЕ(С)НОЇ ГОСП(О)ЖИ МАРІЇ МАГДАЛИНИ МАЗЕПИНОЇ ИГУМЕНИ МАН(АС)ТЫР(А) ПЕЧЕ: ПАНЕСКОГО ЗДЕЛАН СЕИ ВОЗДУХЪ"
Оксамит, срібна нитка, гранат, перли, смарагд; ткання, гаптування "по лічбі", сухозлітка. 58 х 78 см.
НКПІКЗ. N КПЛ Т-139

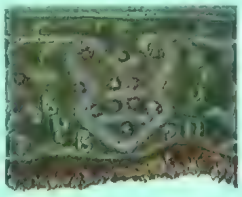

Фрагмент воздуха з гербом гетьмана І. С. Мазепи та літерами. "І. М. Г. В И Ц. П. В З"

Звіздиця. Невідомий майстер.
Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Вклад гетьмана Івана Мазепи.
Вкладний напис: "ЄЄИ КЕЛЪХ НАДАЛЪ РАБЪ БОЖИ ИШАN МАЗЕПА ГЕТМАНЪ/ДО ПРЕДЪЛА : СТОГО ИШАНА. ПРЕДОТЕЧИ И СКА МЕЛІЕ ДРАГИМЪ".
Срібло, кольорове скло (замість втраченого коштовного каміння); карбування, гравірування, золочення. 12 х 8 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-5669.

Згідно Лаврського опису ризниці XVIII ст. звіздиця є вкладом гетьмана І. С. Мазепи до Успенського собору Києво-Печерського монастиря

Потир. Невідомий майстер.
Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Срібло, коштовне каміння, скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація, фініфть.
H - 28,2 см. D - 17,5 см. Вигравірувано клеймо: "L. B".
НКПІКЗ. N КПЛ М-10001.

Згідно Лаврського опису ризниці XVIII ст. потир є вкладом гетьмана І. С. Мазепи до Успенського собору Києво-Печерського монастиря.

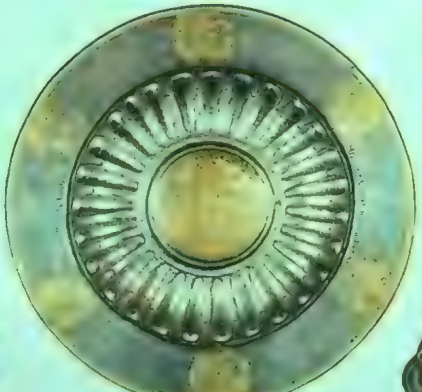

Блюдо. Невідомий майстер. 1701 р. Україна.
Вклад Марії Мазепини, матері гетьмана Івана Мазепи, ігумені лівочого Печерського і Глухівського монастиря до храму Вознесіння.
Вкладний напис: "ЗІЄ БЛЮДО СОШРЖІЛА МРІА МАГДАЛЕНА МАЗЕПІНАА ГЖА ІГУМЕНІА МОНАСТІРА ПАНЕНСКОГО ПЕЧЕРСКОГО І ГЛУХОВЪСКОГО ДО ХРАМУ ВОЗНЕСЕНІА ГДСА НІШЕГО ІС: ХТА РОКУ АЧА: МЦА АПРІА К".
Срібло; карбування, гравірування, золочення. D - 34 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-7087.

Потир. Невідомий майстер.
Кінець XVII ст. Україна.
Вклад ігумені Марії Магдалини Мазепини до Глухівського монастиря.
Вкладний напис: "ЧВЕРТЪ ГДНЮ ВОЗВЪЧАЭШЬ".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. H - 32 см. D - 12 см.
НМІУ. N РДМ-1445.

Євангеліє в оправі. Друк КПЛ. 1701 р. Майстер Г. Дробус. 1701 р. Україна. Книга видана коштом гетьмана Івана Мазепи. Оправа виготовлена на замовлення гетьмана Івана Мазепи.
Верхня дошка оправи Євангелія.
Оправа: дерево, срібло, золото, емаль; лиття, карбування, гравірування, золочення. 54,3 х 35,5 см.
Книга: папір; друк. 40 х 25,5 см.
НХМУ. N ХП-266.

Спідня дошка оправи Євангелія НХМУ N ХП-266

Загальний вигляд Євангелія в оправі НХМУ. N ХП-266

У нижній частині оправи спідньої дошки в середньому медальйоні викарбувано герб гетьмана І.Мазепи та літери: "ІМГВЄЦПВЗ"

Оправа Євагелія з вкладним написом: "ЗІЕ ЕУГЛІЕ ЗПРАВЛАЛОЗЬ КОШТОМ ИНАКЛАДОМЪ: ЄГW ЦРКОГW ПРЕЗВЪТЛОГW ВЕЛИЧЄСТВА ВОИСКА ЗАПОРОСКОГW ГЕТМАНА И ЗЛАВНАГО ЧИНУ· ЗТАГW АПТЛА АНДРЕА КАВАЛЕРА IWANNA МАЗЕПЫ РОКУ АЧТА IWNA ВЪ А ДЕНЬ ДЪЛАЛ ІWЗЕМАЦ/ІЕОРКИ ДРОБЪС"
НХМУ. N ХП-266

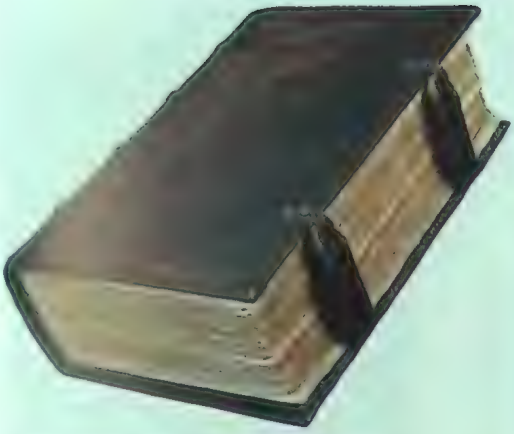

"Книга житій святих (червень, липень, серпень)".
Св. Димитрій (Туптало), митрополит Ростовський.
Друкарня КПЛ. 1705 р. Київ.
Видана за сприянням гетьмана Івана Мазепи.
У післямові - згадка про нього)
Папір, дерево, шкіра, друк, тиснення. 32,5 х 20 х 12 см
МКДУ. N СД-236

Титул книги св. Димитрія, митрополита Ростовського "Книга житій святих (червень, липень, серпень)".
Друкарня КПЛ. - К., 1705.
Папір; друк. 31,8 х 19,4 см.
МКДУ. N СД-236.

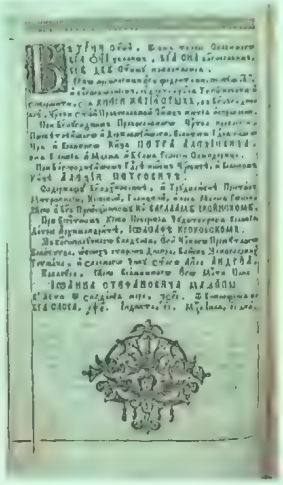

Текст післямови зі згадкою про гетьмана Івана Мазепу.
Святий Димитрій (Туптало), митрополит Ростовський "Книга житій святих (червень, липень, серпень)"
Друкарня КПЛ. - К., 1705
Папір; друк. 31,8 х 19,4 см
МКДУ. N СД-236

Октоїх (в розгорнутому вигляді).
Друкарня КПЛ. 1699 р. Київ.
Книга видана коштом гетьмана Івана Мазепи.
Папір, дерево, шкіра; друк, тиснення
32,5 х 20,5 см
МКДУ. N СД-134.

Євангеліє в оправі.
Друкарня КПЛ.
1697 р. Київ.
Книга видана коштом гетьмана Івана Мазепи
Оправа виготовлена коштом Романа та його дружини.
Вкладний напис: "СИЮ ТАБЛИЦУ НАДАЛЪ РАБЪ БЖИ РОМАНЪИЗ ЖОНОЮ СВОЕЮ АННОЮ ЗА ОТПУЩЕНИЕ ГРЪХОВЪ СВОИХЪ И РОДИЧОВЪ НШИХЪ КОСТАНТИНА И АННЫ РОКУ АХИФ". (1689)
Папір, дерево, оксамит, срібло; друк, лиття, карбування, гравірування, золочення. 38 х 26 х 8 см
МКДУ. N СД-37

Чільна дошка оправи Євангелія.
ЧОІМ. N Ал-180

Євангеліє в оправі. 1698 р. Москва.
Оправа. Невідомий майстер.
II половина XVIII ст. Україна.
Вклад гетьмана Івана Мазепи до Думницького монастиря на Чернігівщині.
Вкладний запис: "СІЮ КНГУ СТУЮ ДШЕСПАСИТЕЛНЫХЪ ЄУГЛСКИХЪ БЛГОУЪСТУОУАНІЙ НАДАЛЪ АСНЄ ВЕЛМОЖНИ ЄГО/МИЛОСТЬ ПНЪ ІУАНЪ МАЗЕПА ГЕТМАНЪ ВОИСКЪ/ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСУЪТЛОГО ВАЧЕСТУА ЗАПОРОЖСКИХЪ/ДО МНСТИРА ДОМНИЦКОГО ПРИ ШБРАЗЪ ЧЮДОТУОРЪ/НОМЪ ПРСТІА БЦИ ПОД ГОРОДОМЪ БЕРЕЗНОЮ БУДУЧОГО. РОКУ АЧАІ МЦА ГЕНВАРА Д ДНА"
Папір, дерево, срібло, оксамит; друк, карбування, гравірування, фініфть, золочення
50,5 х 36 см.
ЧОІМ. N Ал-180

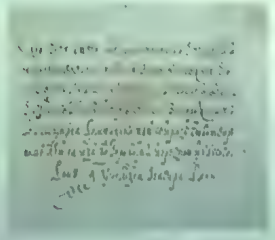

Вкладний запис в Євангеліє
ЧОІМ. N Ал-180

Спідня дошка оправи Євангелія
ЧОІМ. N Ал-180.

Чільна дошка оправи Євангелія. XIM. N M-526.

Корінець оправи Євангелія. XIM. N M-526.

Спідня дошка оправи Євангелія. XIM. N M-526.

Євангеліє. Друкарня КПЛ. Березень 1707 р. Оправа. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1707 р.**
Гравер Д. Галяховський (1674 - 1709). **Початок XVIII ст. Київ. Україна.**
Напис на титулі: "АРХІМАНДРІТЪ ТОА ЖЕ ЛАВРИ ІОАСАФЪ. ПЕРВОЕ СИЦЕВЫМЪ СОСТАВЛЕНІЕМЪ ИЗДАСИ В ЛѢТО ѠТ СОЗДАНІА МІРА АѴЗ МЦА МАРТА"
Срібло, дерево, папір; карбування, гравірування, золочення. 62 x 44,5 см. XIM. N M-526.

Євангеліє видано при сприянні гетьмана України Івана Степановича Мазепи. У вступному слові єпископа є згадка про нього.

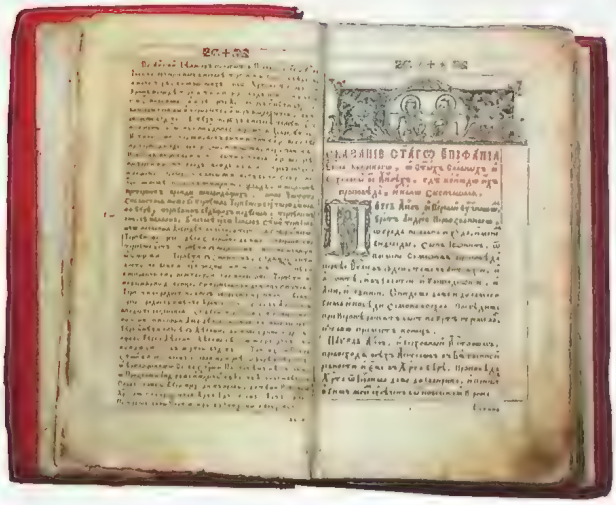

"Апостол" (в розгорнутому виді). Друкарня КПЛ. 1695 р. Київ.
Папір; друк. 33,5 x 20,5 см.
МКДУ. N СД-415.

Книга видана за сприяння гетьмана України Івана Мазепи.

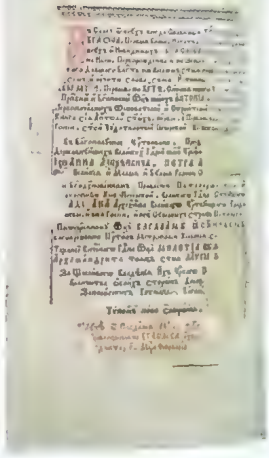

Остання сторінка післямови до "Апостола" з присвятою митрополиту Варлааму (Ясинському), архімандриту Мелетію (Вуяхевичу) і гетьману Івану Мазепі.
Папір; друк. 33,5 x 20,5 см.
МКДУ. N СД-415.

Текстова частина напису, де зазначене ім'я гетьмана Івана Мазепи знищена, а місце заклеєне папером.

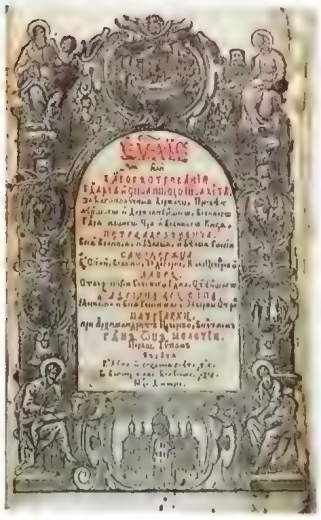

Титульна сторінка Євангелія. Друкарня КПЛ. 1697 р. Київ.
МКДУ. N СД-245

Книга видана за сприяння гетьмана України Івана Мазепи.

Розгортка сторінок Євангелія. Друкарня КПЛ. 1697 р. Київ.
Папір; друк. 31,5 x 23,5 см.
МКДУ. N СД-245.

У вступі "Слово до Бога" вшановується митрополит Варлаам (Ясинський), архімандрит Мелетій (Вуяхевич) і гетьман Іван Мазепа.

Вклади до православних храмів нащадків наказного гетьмана Війська Запорозького Павла Полуботка.

Чільна дошка оправи Євангелія
СОХМ. N ДМ-304

Євангеліє в оправі. 1681 р. Москва.
Оправа. Невідомий майстер. 1760 р. Україна.
Вклад полковника Павла Полуботка, онука наказного гетьмана Павла Леонтійовича Полуботка, до Вознесенської церкви в м. Глухові. 1761 р.
Срібло; карбування, гравірування, золочення
48 x 33,3 см
СОХМ. N ДМ-304

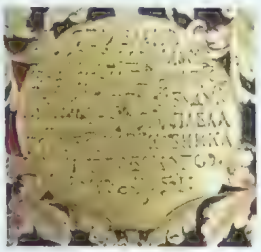

Фрагмент чільної дошки оправи з вкладним написом: "СПРАВЛЕНО/СІЄ ЕУГЛІЄ ДО ХРАМУ ВОЗНЕСЕНІА ГД НАПРЕД МЪСТЮ ЧЕРНЪГОВСКОМ БУДУЧОГО КОШТОМ ЕГО М ПНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА ПОЛКОВНИКА ЧЕРНЪГОВСКОГШ РОКУ AVSI"
СОХМ. N ДМ-304

Спідня дошка оправи Євангелія
СОХМ. N ДМ-304

Чільна дошка оправи Євангелія.
ЧОІМ. N Ал-210

Євангеліє в оправі. 1762 р. Москва.
Оправа. Невідомий майстер. 1765 р.
Вклад бунчукового товариша Василя Полуботка до Вознесенської церкви м. Чернігова. 1765 р.
Папір, дерево, срібло, оксамит; карбування, гравірування, золочення. 41 x 26 см
ЧОІМ. N Ал-210

Деталь спідньої дошки з вкладним написом "ДАНО СІЄ ЄВГЛІЄ ГОРО/ДА ЧЕРНЪГОВА/ВЪ ЦЕРКОВЪ ВОЗ/НЕСЕНІА ГПДНА/ШТ БУНЧУКОВОГО ТОВАРИША ВА/СИЛІА ПОЛУВОТ КА: 1765 ГОДА ФЕВРАЛА 22"
ЧОІМ. N Ал-210.

Спідня дошка оправи Євангелія
ЧОІМ. N Ал-210

Загальний вигляд Євангелія в оправі.
ЧОІМ. N Ал-210.

Ікона Божа Матір з немовлям в срібній карбованій шаті. Україна.
З колекції В.В. Тарновського N 72.
Каталогъ Украинскихъ Древностей коллекціи В.В. Тарновскаго. - К., 1898. Папір; фототипія.
ДНАББ. N 5067.

Належала полтавському полковникові Василю Полуботку. На шаті ікони в нижній частині праворучвикарбуваний родовий герб Полуботка з літерами: "В.П."

Вклади до православних храмів полковника, пізніше гетьмана Війська Запорозького Данила Апостола.

Фелон. 1729 р. Україна.
Вклад гетьмана Данила Апостола до Успенського собору Києво-Печерської лаври.
Парча; ткання, шиття, вишивка. 139 x 164 см.
НКПІКЗ. N КПЛ Т-12.

Дискос з гербом гетьмана Данила Апостола.
Невідомий майстер. Україна.
Срібло; карбування, гравірування, золочення
H - 4,5 см. D (верх) - 17,2 см. D (низ) - 9,6 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-5521

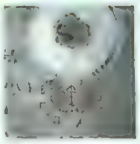

Фрагмент дискоса з вигравіруваним на тильному боці гербом гетьмана Данила Апостола з літерами: "Є. П. В. В. З. П. М. П. А"

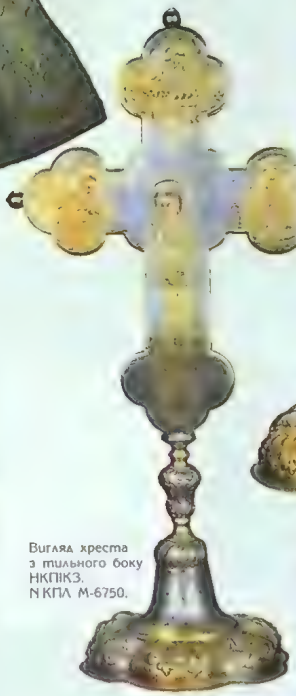

Вигляд хреста з тильного боку
НКПІКЗ.
N КПЛ М-6750.

Хрест напрестольний з гербом Данила Апостола.
Невідомий майстер. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь
H - 46,5 см. D - 15,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6750

Чільна дошка оправи Євангелія
МІКУ. N ДМ-1513

Євангеліє в оправі.
Оправа. Невідомий майстер.
Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Вклад миргородського полковника Данила Апостола.
Напис на геральдичному щиті із зображенням серця, двох перехрещених стріл, руків'я меча, зірки та літер: "Д. А. П. В. И. Ц. П. В. З. М". На оправі нижньої дошки зображено Данила Апостола (?), який стоїть, тримаючи в руках розгорнутий сувій. Навколо фігури - напис: "РАДУСА ДАНІЛЕ ПРОРОКИ СЕБЕ ПРОПОВЕДАНА ВАМИ ДАНІИЛЪ ВОЗЛЮБИ И ЖКРАСИ СВОИМА ТРУДАМИ"
Папір, срібло; друк, карбування, гравірування, золочення. 47,5 x 28,5 см
МІКУ. N ДМ-1513

Спідня дошка оправи Євангелія з зображенням Данила Апостола. МІКУ. N ДМ-1513

Вклади до православних храмів і друк книг коштом гетьмана Кирила Розумовського та його роду.

Іконостас в соборі Різдва Богородиці в м. Козельці Київської губ. 1752 – 1763 рр.
Труды XIV археологическаго Съѣзда въ Черниговъ. - М., 1911. - Т. 2.
Фототипія П. П. Павлова.
ДНАББ. N 217312.

Срібна лампада – дарчий вклад Олексія Розумовського до храму Воскресіння Христового в м. Почепі.
Труды XIV археологическаго Съѣзда въ Черниговъ. - М., 1911. - Т. 2.
Фототипія П. П. Павлова.
На лампаді зображено вензель з літер: "AR".
ДНАББ. N 8770.

Срібна дарохранниця – дарчий вклад Олексія Розумовського до храму Воскресіння Христового в м. Почепі.
Труды XIV археологическаго Съѣзда въ Черниговъ. - М., 1911. - Т. 2
Фототипія П. П. Павлова
В нижній частині дарохранниці ліворуч зображено вензель з літер: "AR", праворуч - родовий герб Розумовських.
ДНАББ. N 8770

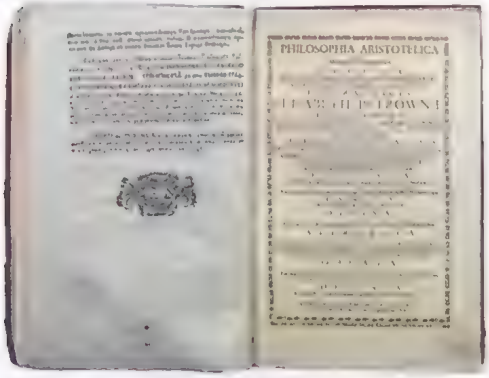

Розгортка книги М. Козачинського "Філософія Арістотелева". Друкарня Успенського братства. 1745 р. Львів.
Титул латинською мовою
Оригінал. Папір; друк. 33,6 х 42,5 см
МКДУ. N СД-386

Книга видана за сприяння графів Олексія Григоровича і Кирила Григоровича Розумовських.

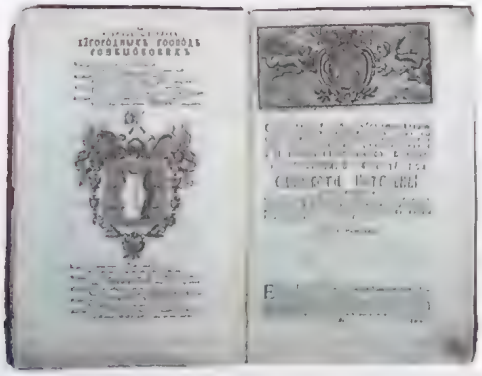

Розгортка книги М. Козачинського "Філософія Арістотелева". Друкарня Успенського братства. 1745 р. Львів.
Ліворуч – герб роду Розумовських, праворуч – панегірик-присвята козацькому роду Розумовських.
Оригінал. Папір; друк. 33,6 х 42,5 см.
МКДУ. N СД-386.

Ікона із церкви с. Лемеші Чернігівської губ. Вклад гетьмана Кирила Розумовського.
Труды XIV археологическаго Съѣзда въ Черниговъ.
Типографія Г. Лісснера, Д. Собко. - М., 1911. - Т. 2
Фототипія П. П. Павлова. 18 х 10,1 см
ДНАББ. N 8770

Дзвін. Невідомий майстер. 1649 р. Київщина. Україна.
Відлитий козаками села Рославичі.
Мідь; лиття. H - 43 см. D - 46 см
НМІУ. N Mm-1116

Дзвін. Майстер Олексій Іванович. 1720 р. Україна.
Вклад чернігівського полковника Павла Полуботка
до Застриженської церкви (Вознесіння) м. Чернігова. Україна
Вкладний напис: "СЕЙ ЗВОНЪ СООРУЖИСА КОШТОМЪ ЕГО М[illegible]
ПАВЛА ПОЛУЬОТКА ПОЛКОВНИКА ВОИСКА ЕГО ЦРСКОГО ПР[illegible]
ВЛЧСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ЧЕРНЪГОВСКОГО ДО ЦЕРКВИ В[illegible]
ГЕСПДНА ЗАСТРИЖЕНСКОИ ЧЕРНЪГОВСКОИ РОКУ АЧК М[illegible]
ФУДЪЛАТСЛЪ/АЛЕЗЪИ/ИВАНОВИЧЪ". На дзвоні відлитий родовий [illegible]
Павла Полуботка з літерами: "П П П В Є Ц М В З"
Бронза; лиття. H - 83 см. D - 85 см. ЧОІМ. N И 2-16

Дзвін. Невідомий майстер. 1704 р. с. Жуки Полтавського пов. Україна.
Вклад полтавського полковника Федора Жученка до Покровської церкви с. Жуки, біля стін якої згодом було поховано козацького літописця Самійла Величка.
На дзвоні відлитий родовий герб
Федора Івановича Жученка з літерами: "И Ф Ж"
Мідний сплав; лиття. D - 67 см. Вага - 69 кг
ПОКМ. N М 44

Дзвін. 1704 р. Вигляд з тильного боку.
Напис на верхній частині: "МЕСАЦА ОКТОВЪРИА ДНА 8 РОКУ [illegible]
Вкладний напис: "ШТМЕНИЛЪ СЕИ ЗВОНЪ РАБЪ БОЖИЙ С[illegible]
ИВАНОВИЧЪ ЗА ШТПЪУЕНИЕ ГРИХОВЪ СВОИХЪ ДО ССЛА [illegible]
ДО ХРАМУ ПОКЪРОВИ ПРЕСЪВАТИЦА [illegible]
ПОКМ. N М 44

Дзвін. Майстер Афанасій Петрович (Нетрович). 1705 р. Україна. Відлитий коштом гетьмана І. С. Мазепи до храму св. Софії.
Бронза; лиття. H - 150 см. D - 150 см. Вага - 12.8 т (800 пудів).
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2002 р.

Дзвін гетьмана І. Мазепи, що знаходиться на 2 ярусі дзвіниці св. Софії в м. Києві.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2002 р.

Фрагмент дзвона, відлитого майстром Афанасієм Петровичем (Нетровичем) до храму св. Софії в м. Києві, з вкладним написом ЛѢТА ѠТСОЗДАНІА МИРА ЗСІА [illegible] ВА АЧС ПРИ БОГО ХРАНИМОИ ДЕРЖАВѢ БЛГОЧЕСТИВѢИШОГО ГДРА [illegible] ...АРІА ИВЕЛИКОГО КНЗА ПЕТРА АЛЕКСЕВИЧА [illegible] ВЕЛИКИА ИМАЛИА ИБЪАІЯ РОССИИ [illegible] ДЕРЖЦА ГДАРСТВ[illegible]ІА ЕГО ВГ ГОДА ЗА БЛГОПОЛУЧНОГО РЕИМЕНТАРСКОГО ПРАВЛЕНІА [illegible] ГО ПРЕСВѢТ[illegible]ГО ВЕЛИЧЕСТВ ВОИСКЪ ЗА ПОРОЗЖИХЪ ѠБОИХЪ СТОРОНЪ ДНѢПРА [illegible]МАНА ИСЛАВНОГО ЧИНА СТОГО АПЛА АНДРЕА КАВАЛЕРА ІАСНЕВЕЛМОЖНОГО ЕГО МАСТИ [illegible] ИВАННА СТЕФАНОВИЧА МАЗЕПИ РЕИМЕНТАРСТВА ЕГО 1[illegible] ГОД ПРАВО ПРАВІАЧУ В ТО ВРЕМА ПРТО[illegible] МИТРОПОЛИИ КИЕВСКОИ ПРЕЩЕНЕННОМУ АРХИЕПИСКОПУ МИТРОПОЛИТУ КИЕВСКОМУ ГАЛИЦКОМУ ИВСЕА РОССИ КИРЪ ВАРЛААМУ ІАСИНСКОМУ СВТИТЕЛЕВА ЕГО SI [illegible] ОТРУЖЕНЪ... СЕИ КОЛОКОЛЪ ДОИСРКЕ[illegible] ЗДЕШНОИ ПРЕСТОЛАОИ МИТРОПОЛИТАНСКОИ [illegible] ИИ ПРЕМУДРОСТИ БЖОА МЦА ІАНУАРІА ДНА 17 ДѢЛАЛЪ АФАНАСИЙ ПЕТРОВИЧЪ"

Одним з найбільших старих дзвонів, що збереглися на Україні. Відлитий на замовлення коштом гетьмана І. Мазепи київським майстром Афанасієм Петровичем (відлито Нетрович) у 1705 році. Широкий фриз дзвона з щедрим рослинним орнаментом розпускається шістьма горизонтальними поясами, пишно озолоченими багатим мереживом акантових паростків, виконаним в низькому рельєфі. У нижній частині дзвона по краю розміщується стрічка такого ж зубчикового орнаменту, який завершує весь орнаментальний пояс дзвона. Дзвін гетьмана І Мазепи, за своєю орнаментацією, є одним із найбагатших давніх українських барокових зразків ливарства

Дзвін. Невідомий майстер. 1790 р. Україна. Вклад запорозьких козаків Івана і Якова Шиянів до Нікопольської Свято-Покровської церкви.
Вкладний напис: "СЕИ ЗВОНЪ ЗАДЕЛАНЪ КЪ НИКОПОЛСКОИ СВЯТОПОКРОВСКОИ ЦЕРКВЫ ФУНДАТОРАМИ ЯКОВОМЪ ИВАНОМЪ ШИЯНАМИ ИВМЪ ОБШЕСТВОМЪ СТАРАНИЕМЪ СВЯЩЕНИКА ГРИГОРІЯ ДЕЕВА 1790 ГОДА"
Бронза; лиття. H - 120 см. D - 115 см. Вага 792 кг (45 пудів 18 фунтів)
Фото В.В. Недяка. 2001 р.
НДКМ N 223

Григорій Полюшко
історик

MATERIAM SUPERABAT OPUS.
Майстерність виконання перевищила цінність матеріалу.
Овідій "Метаморфози"

РОЗКВІТ УКРАЇНСЬКОГО ЗОЛОТАРСТВА В КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Незважаючи на тяжкі наслідки нашестя орд Батия і кримських татар, захоплення українських земель Литвою, Польщею та Московією, в XVI ст. все ж триває процес становлення культури України. З появою на берегах Дніпра вільного козацтва, яке стало на захист українського народу, пожвавішало й економічне життя. Цьому сприяло надання містам самоврядування згідно з Магдебурзьким правом. Подальший розвиток отримали ремесла та промисли і серед них – золотарство. Так в Україні в XV – XVIII ст. називалось художнє ремесло виготовлення предметів із коштовних металів. Майстрів цієї справи називали золотарями або злотниками. Іноді вони отримували назву сріблоковачів та злотоковачів, а пізніше – золотих або срібних справ майстрів. Працювали золотарі в багатьох містах, замках і маєтках багатої шляхти. В XVI ст. вони об'єднуються в цехи. Відомо, що в Києві на початку саме цього століття вже існував золотарський цех[1], а в документах 1540 р., крім золотарського, згадується ще й срібницький цех[2]. Належали вони до магістрату. Окрім магістратських майстрів, у містах жили і майстри, які не входили до цехів, а підпорядковувалися замкам. Займалися золотарським ремеслом і ченці в монастирях.

Окрім Києва, особливо розвинутою ювелірна справа в XVI ст. була у Львові. Тут поруч з українцями працювало багато майстрів інших національностей: поляків, вірмен, німців. 1596 року в місті засновано окремий золотарський цех[3]. Значними осередками золотарства в цей час стають міста Кам'янець і Луцьк. У XVI – XVII ст. київські майстри виконували замовлення великих монастирів, козацької верхівки, міщанства. Золотарі західноукраїнських земель обслуговували переважно великих магнатів, міський патриціат та церкви. Декоративно-прикладне мистецтво цього часу розвивалось на традиціях давньоруських художніх ремесел, помітно зріс на нього вплив і західноєвропейської культури. В своїх виробах українські майстри протягом XVI ст. ще широко використовують елементи готики, а наприкінці століття стає популярним ренесансний орнамент. Вони виготовляють різноманітні срібні келихи, ківші, рукомиї, миски, ложки, хрести, потири, ризи для ікон, панагії, пояси, персні; прикрашають зброю, військові обладунки. Застосовують при цьому найрізноманітніші техніки художньої обробки металу, а здебільшого такі, як лиття, карбування і гравірування. В оздобленні золотарських речей широко використовують коштовне каміння і перли. Однак, внаслідок багатьох обставин, золотарських виробів українських майстрів часів середньовіччя збереглось надзвичайно мало. Переважна більшість таких речей загинула під час навал іноземних загарбників, частина перероблена на інші речі, про що є численні згадки в архівних справах. Збереглись здебільшого деякі золотарські вироби церковного призначення, адже саме ризниці церков протягом століть ставали основними сховищами предметів старовинного мистецтва.

За описом ризниці Києво-Печерського монастиря 1554 р., в ній нараховувалось 132 церковних і світських виробів із дорогоцінних металів[4]. Серед них 10 потирів, 17 ковшів великих і малих, 4 панагії, 12 риз на ікони, прикрашених коштовним камінням, перлами, золотими і срібними гривнами. У музеях Києва виявлено лише два предмети з цього списку. Один із них – напрестольний хрест семикінцевої форми[5]. Напис на ручці повідомляє, що він виготовлений у часи правління монастирем архімандрита Ігнатія (1517 – 1522 рр.) і при допомозі "...озлотьного Тимовея, бывшого попа печерьского тогды..." В подальшому хрест зазнав кількох переробок: доповнень. Під час вивчення особливостей хреста було виявлено, що на чільному боці лите Розп'яття замінено на нове, а в кутах перехрестя закріплено металеве сяйво та додано кілька каменів в оправах. Ці доповнення відбулись у 1598 та 1763 роках. Тильний же бік, із гравірованими зображеннями і рослинним ренесансним орнаментом, змін майже не зазнав (за винятком приєднання до ручки срібної пластини з написом), що є рідкісним зразком художнього оформлення українських церковних речей першої половини XVI ст.

Дуже схожий хрест 1546 року з церкви села Михайлівка на Сумщині зберігається в Музеї історичних коштовностей України[6]. За своїми розмірами, технікою виготовлення, розміщенням сюжетів та прикрас він майже повністю повторює лаврський. На жаль, цей хрест також не зберігся в первісному вигляді, адже його лите Розп'яття пізніше змінено на гравіроване. В оздобленні цього хреста застосовувалась емаль – залишки її збереглись на накладних пластинках. Дата проставлена слов'янськими літерами "АФМЅ", що означає 1546 рік від Різдва Христова. Це вказує на його українське походження, адже в Польщі і Литві при написанні року не користувалися слов'янськими літерами, а в Московії майже до початку XVIII ст. літочислення велось від створення світу. Цей хрест цікавий ще й тим, що на ньому вибито тавро, одне з найбільш ранніх із відомих на українських пам'ятках.

До Другої світової війни в лаврському музеї зберігались вклади панів Горностаїв до Успенського собору Києво-Печерського монастиря: два рукописних Євангелія в срібних оправах і кадильниця. Перше Євангеліє разом із кадильницею вклав підскарбій земський Іван Горностай у 1541 р., а друге – речицький староста Іоникій Горностай у 1556 році. Обидві книги оправлені майже однаково. На верхніх дошках – по одному середнику і по чотири кутники квадратної опуклої форми, обрамлені литим ажурним готичним орнаментом у формі зубчиків. На середниках – литі накладні фігури розп'ятого Ісуса Христа та двох пристоячих. По боках середників – литі фігурки серафимів. Кутники з гравірованими півфігурами євангелістів з'єднані чотирма золоченими пластинами з прорізним ренесансним рослинним орнаментом і гравірованими зображеннями святих. Під час Другої світової війни Євангелії вивезені до Німеччини і їх місцезнаходження невідоме.

В колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника зберігається Євангеліє львівського друку 1670 р. в срібній оправі, схожій з оправами горностаївських вкладів[7]. Фігури святих на середнику майже однакові на трьох оправах, збігаються навіть складки їхнього

[1] ЦДІАУ. – Ф 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7–10
[2] ЦДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 103.
[3] Жолтовський П. М. Художній метал. – К., 1972. – С. 55.
[4] Голубєв С. М. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. Приложения. – С. 6–8
ЭКУПКЗ – № КУП – М – 7589.
[5] МІАУ. – № ДМ – 6863.
Щербаківський Д. Готичні мотиви в українському мистецтві. – К., 1925. – С. 10

одягу. В останньому випадку замість гравірованого хреста майстер застосував накладний, а під ним закріпив карбоване зображення Адамового черепа. Зображення кутників, на відміну від попередніх оправ, карбовані на пластинах. За накресленням літер середника і зображенням Адамового черепа, аналогічного зображеному на лаврському хресті архімандрита Ігнатія, виготовлення оправи слід віднести до початку XVI ст. До виробів українських майстрів належить і срібний потир із вкладним написом 1560 року[8]. Походить він з Варваринської церкви села Харковець на Київщині. Дзвіноподібна чаша, шестигранний прорізний седес — ознаки готичного стилю. Форма яблука у вигляді сплющеної кульки з ложкоподібними виступами знаходить своє продовження в роботах київських майстрів середини XVII ст.

На західноукраїнських землях найкращими майстрами художньої обробки металу в XVI – XVII ст. вважалися львівські майстри — злотники. На відміну від киян, в цей час вони вже ставили свої іменні знаки (тавра) на виробах. Виконуючи замовлення не тільки багатої місцевої шляхти, а й закордонних господарів (зокрема молдовських), львівські майстри золотих і срібних справ першими сприймали нові художні засоби в обробці дорогоцінного металу та коштовного каміння. Цьому сприяла міграція західноєвропейських майстрів на слов'янські землі, навчання місцевих умільців за кордоном, широка торгівля срібними виробами.

Одним із різновидів золотарської праці львівських майстрів було оздоблення золотою і срібною насічкою холодної і вогнепальної зброї, панцирів, щитів. Специфічно львівською роботою вважалось і виготовлення срібних поясів, які були складовою частиною шляхетського та міщанського вбрання[9].

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. львівські злотники при виготовленні келихів та потирів відходять від готичної форми яблука і все ширше застосовують грушоподібну або яйцеподібну форму, прикрашаючи її рослинним орнаментом та зображеннями голівок ангелів. До кола львівських золотарських виробів належить срібний потир, вкладений у 1606 році до церкви в м. Бродах[10]. Виготовлений на замовлення львівської міщанки Анни Йозефівни, він ще зберігає в собі відгомін ренесансної доби. В художньому, частково бароковому, оформленні чаші і яблука простежується зв'язок із золотарським мистецтвом німецького міста Аугсбург.

Великої шкоди завдала Україні Брестська церковна унія 1596 року, поділивши народ на два ворожих табори. Під час гонінь на православну церкву загинуло багато цінних пам'яток мистецтва, в тому числі й пам'яток золотарства. На захист своєї рідної церкви стали запорозькі козаки, підтримуючи її військовою силою, дорогими вкладами. На початку XX ст. в Полтавському епархіальному давньосховищі зберігалось рукописне Євангеліє з слідами знятої оправи. Напис у ній розповідав, що року 1600-го Анофрій Анощенко, козак Війська Запорозького, з товаришами Петром і Андрієм Марковичами, Северином Федоровичем, Пилипом Лукашевичем та іншими надали книгу, з обох боків вкриту срібною золоченою оправою, до церкви Воскресіння в м. Переяславі. Це відбулося при старшому Війська Запорозького Гаврилові Крутневичі[11].

У першій чверті XVII ст. при виготовленні золотарських речей ширше застосовується гравірування. З цінних вкладів цього часу зберігся хрест гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, подарований ним Богоявленській церкві Києво-Братського монастиря в 1622 р[12]. Відомо ще кілька хрестів першої половини XVII ст., подібних до вкладу Сагайдачного. Всі вони семикінцеві, без круглого медальйона на центральному перехресті.

Унікальною пам'яткою львівського золотарства є напрестольний срібний хрест, подарований у 1633 р. православними Львова новообраному митрополиту Київському і Галицькому Петру Могилі[13]. Хрест чотирикінцевий, на високому седесі з трилистим завершенням кінцівок. Фігури розп'ятого Ісуса Христа і пристоячих на чільному боці — литі. На верхній і нижній кінцівках закріплено накладні карбовані сцени "Положення до труни" та "Зішестя до пекла". Тильний бік прикрашений родовим гербом Могил.

Заступивши на Київську і Галицьку митрополію, Петро Могила повів боротьбу за повернення захоплених уніатами храмів, що частково йому вдалося зробити. Повернуті храми потребували нового церковного начиння, і саме це причинило піднесення золотарського виробництва. З київських майстрів першої половини XVII ст. відомі Христофор Золотар (1615 р.), Стефан — золотих справ майстер (1632 р.), Данило-злотник (1632 р.), ієромонах Кирил (1646 р.)[14].

Це далеко не повні дані, адже майже всі магістратські документи згоріли під час захоплення Києва литовським військом у 1651 р. У документи прізвища майстрів потрапляли рідко, переважно у зв'язку з судовими, майновими або спадковими справами.

Багато замовлень золотарям робив особисто Петро Могила. В його щоденнику згадуються Генріх-злотник (1629 р.), Станіслав-злотник (1633 р.), Микола-злотник (1633 р.), але не вказуються їхні місця проживання[15].

Коли Петро був ще печерським архімандритом, він дав 1629 р. Генріхові-злотникові в роботу 273 золоті монети, срібло, діаманти, смарагди, перли. 1633 року Могила надав злотнику Станіславу 132 золотих червоних на виготовлення "ланцюга". Можливим виконавцем цієї роботи міг бути львівський майстер Станіслав Ніклевич, який займався виготовленням саме золотих ланцюгів. Серед замовлень Петра Могили переважали церковні предмети. Майже всі вони мали вкладні написи, зображення герба митрополита і тому особливо дбайливо зберігалися в ризницях церков.

II чверть XVII ст. характерна для київського золотарства різноманітністю форм, підвищенням їх декоративності. В оправі книжок змінюються форми середників і кутників, тло між ними вкривається карбованим прорізним ренесансним орнаментом, прикрашається медальйонами зі сценами з життя Ісуса Христа, зображеннями апостолів, архістратигів.

У виготовленні хрестів сталися відчутні зміни, хоча стара семикінцева форма і далі залишалися в пошані. Одним із найцікавіших таких хрестів був золотий напрестольний хрест 1640 р. із Софійського собору[16]. Згідно з написом "З разного благочестивих на образ чудотворний надана. Зроблен року 1640 іюля 20. Важить червоних золотих 80" він виготовлений на пожертвування різних людей. Відмінність його від інших полягає в тому, що на чільному боці гравіровані зображення Богоматері Куп'ятицької і св. Миколи Мокрого, чудотворні образи яких зберігались у Софійському соборі. В 1922 р. хрест передано органами радянської влади до Державного сховища цінностей у Москві, але подальша його доля залишається невідомою.

У другій чверті XVII ст. все більше виготовляється чотирикінцевих хрестів з трилистим завершенням на кінцівках і круглими медальйонами на перехресті. Саме київськими майстрами розроблено тип хреста з подовженою нижньою кінцівкою у вигляді ручки і закріпленням його на седесі. Це вкладні хрести П. Могили до Видубицького монастиря

---

[8] Трипольський В. Полтавское Епархиальное Древнехранилище. – Полтава, 1909. – С. 77.
[9] Жолтовський П. М. Декоративно – ужиткове мистецтво XIV – першої половини XVII століть // Історія Українського мистецтва. – К., 1967. – Т. 2. – С. 379.
[10] Łoziński W. Złotnictwo lwowskie. – Lwów., 1912. – S. 80.
[11] Трипольський В. Назв. праця. – С. 31.
[12] МІКУ. – № ДМ – 4543.
[13] Голубев С. М. Указ. соч. – С. 547.
[14] Мухин Н. Києво-Братский Училищний монастирь. – К., 1893. – С. 313, 331, 334.
[15] ЧЕБУВ.ІР. – Ф. Петрова. – Спр. 367. – Арк. 74, 87.
[16] Опис ризниці Софійського собору // НКПІХЗ. – № ХІІІ – Я – 361. – С. 108.

1637 р.[17], ієромонаха Філатея до Михайлівського Золотоверхого монастиря 1643 р.[18] та ще один невідомого вкладника[19].

Незважаючи на страшну руїну, що охопила Україну в середині XVIII ст., золотарське мистецтво не загинуло. Згідно з описами населення, в 1666 році майже в кожному місті жили і працювали майстри-золотарі. В Києві, наприклад, працювали Левко Гаврилов і Семен Семенов; у Острі – Богдан Федоров, у Сосниці – Мартиненко Золотар, в Лубнах – Микула Золотар, в Миргороді – Тиміш Золотар[20].

Рідкісним золотарським виробом XVII ст. з підписом автора є панагіар 1656 року, виготовлений майстром Федором на замовлення лаврського архімандрита Йосифа Тризни[21]. Всю площу двох його восьмикутних стулок вкрито гравіруванням. На одній з них художник помістив зображення Успенського собору, яке є одним із найбільш достовірних зображень цієї пам'ятки давньоруської архітектури того часу. Привертає увагу і майстерно виконана сцена Старозаповітної Трійці.

З середини XVII ст. посилюється вплив бароко в українському мистецтві і особливо в золотарстві. Це виявляється в декоративності предметів, намаганні майстрів вийти за рамки обмеженого простору при оздобленні своїх виробів. У колекції металу Києво-Печерського заповідника зберігається потир, де на внутрішньому боці стінки седеса викарбувано герб Мелетія Дзика (ігумена монастиря Троїцького Свято-Кирилівського київського)[22]. Ця пам'ятка золотарського мистецтва виготовлена в період з 1657 по 1677 р., адже саме тоді М. Дзик управляв Кирилівським монастирем. Форми цього потира залишаються старі, хоча в декорі простежуються барокові впливи.

Основним замовником золотарських речей у другій половині XVII ст. залишається церква, хоча все більше з'являється замовників серед козацької верхівки. В руках гетьманів та їх оточення зосереджувались величезні суми грошей, а також частина військових трофеїв, що часто використовувались ними на свій розсуд. Відомо, що Богдан Хмельницький був людиною простою в побуті, але його наступники намагалися жити в багатстві й розкоші, справляли собі та своїм близьким дорогий одяг, замовляли не тільки в Україні, а й за кордоном срібний посуд, прикраси, коштовну зброю, військовий обладунок. Поширення набуває виготовлення на замовлення козацької старшини різноманітних чарок, прикрашених простим рослинним орнаментом і гербами з ініціалами власників. Величезні цінності накопичила родина гетьмана Івана Самойловича. Звинувативши його у зраді, московська влада конфіскувала всі землі та майно, серед якого було понад двадцять пудів виробів із срібла: різноманітних келихів, чаш, ківшів, тарелей, ложок, багато іншого посуду. Частина виробів була роботи закордонних майстрів[23].

В останній чверті XVII ст. золотарство на Лівобережжі розвивалось досить інтенсивно і досягло високого рівня в Чернігові, Переяславі, Батурині, Глухові, Стародубі, Ніжині. Там разом із місцевими майстрами працювали і майстри – переселенці з Правобережжя. Чисельні громади греків, серед яких було чимало ремісників-ювелірів, переселились у другій половині століття з Балканського півострова до Києва і Ніжина. При виготовленні золотарських виробів вони використовували різноманітні прийоми художньої обробки металу, найбільше полюбляючи такі, як скань, зернь, перегородчаста емаль. Ці, добре знані в X – XIII ст. у містах Київської Русі, техніки не знайшли поширення в XVII – XVIII ст. в Україні. Місцеві майстри при виготовленні предметів із срібла і золота продовжували використовувати гравірування, лиття, а також карбування, яке наприкінці століття виходить на перший план. Ця техніка давала змогу широко використовувати пластичні можливості дорогоцінного металу. В оформленні золотарських виробів все більше зустрічаються барочні елементи. В орнаментиці поширюються акантові мотиви. Для українського золотарства останньої чверті XVII ст. характерне змішання художніх стилів.

У золотарстві Правобережної України була дещо інша ситуація. Війни, контрибуції, переселення частини українського люду на Лівобережжя завдали великої шкоди цьому старовинному ремеслу. Але воно не занепало: працюють майстерні у Львові, Кам'янці, Острозі, Ковелі, Луцьку. Однак золотарських виробів кінця XVII – початку XVIII ст. збереглося дуже мало, а з підписами майстрів – ще менше. Рідкісний підпис одного з них є на потирі з Волинського єпархіального давньосховища: "...Федоръ Грегоровичъ цехмистр злотник Ковельський Р. Р. АХЧВ (1692 р.) робив сей келих"[24].

Пам'яток цього виду мистецтва Лівобережжя і Києва збереглося значно більше. Здебільшого це також церковні речі, серед яких виділяється напрестольний хрест 1680 року вкладу військового судді Михайла Вуяхевича до храму Вознесіння Печерського жіночого монастиря[25]. За формою хрест чотирикінцевий з трилисним завершенням кінцівок. На досить обмеженій площині з обох боків майстру вдалося розмістити двадцять круглих і овальних медальйонів із гравірованими золоченими зображеннями сцен страстей Христових і фігур апостолів.

У музейних збірках України привертають увагу вироби з дорогоцінних металів, які походять з однієї місцевості і мають деякі особливості, притаманні тільки їм. У багатьох містах золотарі розробляли особливі форми предметів і їх порядок декоративного оформлення, використовуючи при цьому улюблені прийоми художньої обробки металу. Це вказує на окремі золотарські осередки на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині. В останній чверті XVIII ст. на Чернігівщині поруч із звичайними прорізними і гравірованими оправами Євангелій з'являються срібні оправи, виконані в техніці високого карбування в бароковому стилі. Зображення святих карбовані на пластинках і вставлені в круглі та овальні віночки металевої оправи. Тло між ними заповнене акантовими завитками, орнаментом з квітами. Така оправа 1692 р. на Євангелії – вкладі чернігівського полковника Якова Лизогуба до храму Різдва Богородиці в містечку Седневі[26]. До виробів одного золотарського центру можна віднести також дуже цінну в художньому виконанні ризу ікони святого Миколи з Рихлівського монастиря – вкладу миргородського полковника Данила Апостола[27].

Оригінальні за своїм виконанням і кілька потирів. Один із них 1687 р. – вклад Василя Дуніна-Борковського до Чернігівського Спасо-Преображенського собору[28]. Його чашу прикрашено гравірованими образками, чотирма широкими смугами з коштовним камінням, кольоровою емаллю. Конусний потир з двоступінчастою круглою нижньою частиною седеса і яйцеподібним яблуком, оздоблений розетками з коштовним камінням. Подібної форми і потир кінця XVII ст. з Чернігівського Троїцького монастиря[29]. Основна його відмінність – в оригінальній формі яблука, яке складається з восьми литих золочених фігурок херувимів, закріплених на гнутих дужках.

[17] Фундуклей И. Обозрение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С. 81.
[18] МІКУ. – № ДМ – 4483.
[19] НКПІПАЗ – № КУП – М – 6373.
[20] Лазаревский А. Малороссийские переписные книги 1666 г. – К., 1900. – С. 35, 65.
[21] НКПІПАЗ – № КУП – М – 9922.
[22] Там само – № КУП – М – 9608.
[23] Бантыш – Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 78.
[24] Фотинский О. Краткое описание предметов древности пожертвованных в Волынское Епархиальное Древнехранилище. – Почаїв, 1894, випуск 2. – С. 5
[25] НКПІПАЗ. – № КУП – М – 9423.
[26] Дроздов В. Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї // Чернігів і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 329
[27] АІАУ. – Ф. 9. – Спр. 118. – Арк. 97
[28] Дроздов В. Назв. праця. – С. 336
[29] Там само. – С. 338

Наведені вище приклади вказують на існування на Чернігівщині центрів золотарства з високим рівнем розвитку художньої обробки металу. Відчувається добра обізнаність з досягненнями європейського ювелірного мистецтва. Такими центрами з кінця XVII ст. могли бути Батурин – гетьманська столиця того часу, а також Чернігів та Ніжин.

У колекції хрестів із збірки металу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника виділяються своїм декором оправи благословенних хрестів з Переяславщини. Вони вкривають чотирикінцеві дерев'яні різьблені хрести. Їхні відмінності, у порівнянні з іншими оправами, – в прикрашенні кінцівок хреста та кутів перехреста литими ажурними прикрасами з коралями і кольоровим склом. Одна з таких оправ хреста, вкладу 1688 р. переяславського полковника Якима Головченка до церкви Трійці в м. Переяславі [30]. На рукояті хреста – вкладний напис. У нижній частині – велика янтарна бусина, а у верхній – лита голівка з крилами, що з'єднує хрест з рукояттю. По боках крилатої голівки – ще по одному херувимчику, які крилами кріпляться до стінки оправи. На іншому, подібному хресті кінця XVII ст. з Переяслава рукоять прикрашена багатьма прорізними зірочками [31]. Обидві оправи хрестів оздоблені камінням в оправах.

В наступному столітті переяславські хрести зберігають свої особливості і відрізняються від інших формою сяйва з багатьма променями, часто прикрашеними кольоровим склом.

Найбільшим золотарським центром України в XVIII ст. залишається Київ, де працюють найкращі майстри, які досконало володіють багатьма художніми техніками обробки металу, добре обізнані з європейським досвідом золотарства. Час розквіту бароко в українському золотарстві припав на першу половину XVIII ст. Ювелірні вироби виготовлялись переважно на замовлення. При майстернях працювали художники, які готували проекти майбутніх виробів. Займались такими роботами і учні Києво-Печерської іконописної школи [32]. Найулюбленішою технікою, в якій київські золотарі досягли досконалості, було карбування. При виготовленні предметів із дорогоцінних металів широко застосовується гравірування і лиття, рідше – чернь, скань і емаль. Вироби оздоблювали коштовним камінням, перлами, коралами, кольоровим склом. Урочистого характеру золотарським речам надавали медальйони з живописною емаллю, які з'явилися в Україні в останній чверті XVII ст.

Свої іменні знаки, тобто тавра, київські золотарі почали ставити лише в першій чверті XVIII ст. Разом з іменним ставились ще два тавра: міста – "KIOV" і каратної проби металу. Найчастіше зустрічається дванадцята проба, яка відповідає 750-й метричній пробі. Однак на речі, виготовлені на замовлення, тавра ставились рідко. Водночас, на срібних виробах українських майстрів XVII – XVIII ст. часто є вкладні написи. В одних випадках – це прості написи (як на одній із звіздиць: "до предела святого Иоанна Предотечи: и с скаменіе драгимъ сей келех надалъ рабъ божий Иоанн Мазепа Гетьманъ" [33]), в інших – складні написи з усіма фінансовими підрахунками: "1781 года февраля 13 сия шата зделана до церкви Свято-Парасковейской местечка Смелого коштомъ кптитора сия церкви козака Василія Анцъбора и жені его Ефимии весу в сей шате сребла 5 фунтовъ, а лотовъ 25, а золота 37 червонцов – за сребро 92 рублей 52 ко – за червонци 17 – за роботу 26 – за 140 камушковъ – 14 итого всего 150 руб." [34]

Серед пам'яток золотарства початку XVIII ст. є кілька високохудожніх робіт невідомих київських майстрів. Одна з них – оправа 1701 р. на Євангеліє вкладу печерського намісника Іларіона до Хрестовоздвиженської церкви Києво-Печерської лаври [35]. Оправа срібна, золочена, виготовлена в техніці карбування з прорізю. На верхній дощці посередині зображена велика сцена "Коронування Богоматері" з євангелістами по кутах, розміщених у віночках з дубового листя і квітів, схожих на віночки на чернігівських оправах.

До кола виробів лаврських майстрів можна віднести і блюдо 1701 року вкладу матері гетьмана І. Мазепи, ігумені Магдалини до церкви Вознесенського монастиря [36]. Виготовлене з недорогоцінного металу, воно прикрашене карбованим ложчастим орнаментом і гравірованими сценами на біблійну тематику. Для посилення виразності сцен на блюді невідомий майстер вдався до їх позолоти. Таким технічним прийомом українські золотарі користувалися ще з XVII ст.

З відомих київських майстрів XVIII ст. найкращими серед багатьох вправних майстрів можна назвати Івана Равича, Михайла Юревича, Петра Волоха, Івана Завадовського, Максима Наруновича, Григорія Чижевського, які залишили по собі чудові зразки золотарського мистецтва церковного, світського призначення, внесли вагомий вклад у розвиток старовинного ремесла. Однак не всі золотарські речі, на яких стоять тавра майстрів, виготовлялися ними особисто. Більшість з них мали майстерні, в яких працювали наймані робітники.

Кілька десятків пам'яток мистецтва з позначками І. Равича зберігаються нині в музеях України. Це – різноманітні речі: від ложок і кварт до церковних чаш і свічників. Найбільше І. Равич працював у техніці карбування невисокого рельєфу, полюбляв прикрашати вироби орнаментом із листя аканту. Найкращими роботами майстра можна вважати водосвятну чашу у формі великого келиха, чайник для переяславського полковника С. Томари, блюдо для Видубецького монастиря, а також срібний напрестольний хрест, переданий до лаврського музею в 1920-х роках з Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві [37]. Хрест чотирикінцевий, закріплений на високому седесі. Накладні фігури святих виконані технічно досконало. Хрест прикрашений імітацією дорогоцінного каміння в ажурних литих прикрасах і великим гранчастим кришталем у сяйві. Седес із сценами страстей Христових стоїть на трьох кульках у звіриних лапах. Загальна висота хреста з седесом сягає півтора метра, а вага – одинадцять кілограмів.

Михайло Юревич відомий з документів як виконавець робіт із виготовлення оправи престолу (1751 р.) для Успенського собору Києво-Печерської лаври [38] (Під час вибуху в Успенському соборі 1941 року оправа престолу була дуже пошкоджена). Юревич працював у техніці карбування невисокого рельєфу, вдало використовував позолоту окремих частин для надання виразності всій роботі.

Високого рівня розвитку золотарської справи в XVIII ст. досягли не тільки київські майстри. У багатьох містах і великих селах у XVIII ст. діяли золотарські майстерні. Кращі з них виконували замовлення козацької старшини: робили срібний посуд, прикраси, табакерки, оздоблювали зброю та військовий обладунок.

Золотарське ремесло в Україні в XVI – XVIII ст. розвивалося за надзвичайно складних умов і досягло в період бароко свого найвищого рівня. Найважливійшими центрами цього виду ремесла залишалися Київ та Львів, але з'явилися і кілька нових центрів художньої обробки коштовного металу, де виготовлялися оригінальні та самобутні золотарські вироби.

[30] НКПІКЗ. – № КПЛ – М – 6264.
[31] Там само. – № КПЛ – М – 6276.
[32] Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. – К., 1982. – С. 14.
[33] НКПІКЗ. – № КПЛ – М – 5669.
[34] Там само. – № КПЛ – М – 1154.
[35] Там само. – № КПЛ – М – 1937.
[36] Там само. – № КПЛ – М – 7087.
[37] Там само. – № КПЛ – Я – 1278.
[38] ЦДІАУ. – Ф. 128. – Опис 1. – Спр. 104. – Арк. 4.

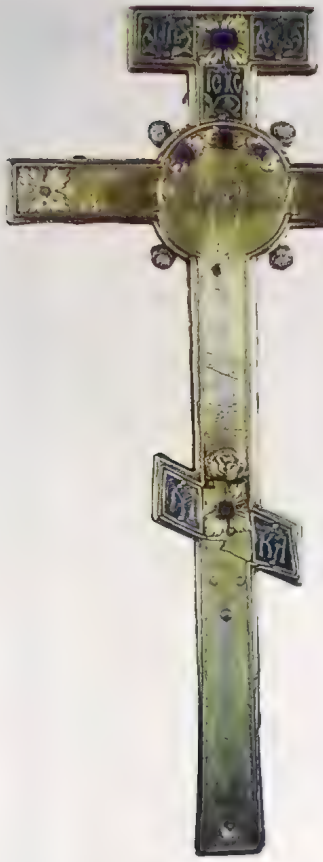

Хрест напрестольний.
Невідомий майстер. 1546 р. Україна.
Срібло, скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, емаль, інкрустація.
Н - 47 см. В - 23,5 см
МІКУ. N ДМ-6863.

Тильний бік хреста
МІКУ. N ДМ-6863

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. XVII ст. Київ. Україна.
Вклад київських міщан Самуїла та Кирила Мефедовичів до храму св. Воскресіння на відпущення гріхів. 1626 р.
Срібло, гірський кришталь; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація
Н - 47,5 см. В - 24,5 см.
НМІУ. N МТ-2285

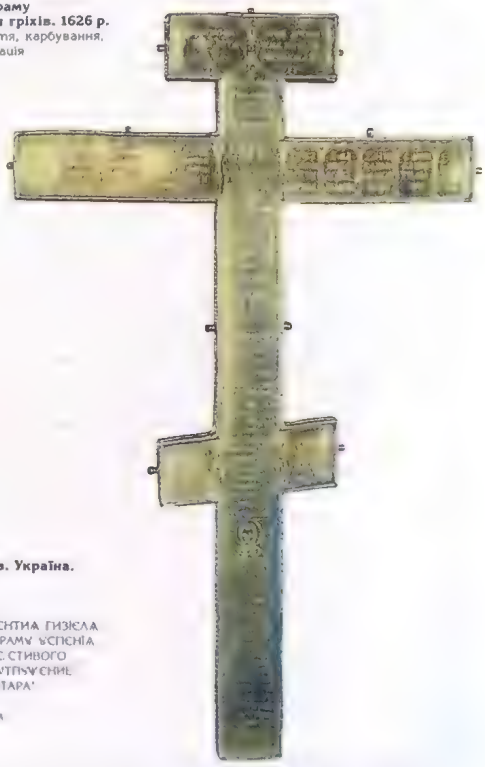

Хрест-мощовик. Майстер Ф. Золотар. 1671 р. Київ. Україна.
Виготовлений за благословінням архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля.
Вкладний напис: "РОКУ АХОА/СООРУЖИСА КРСТЬ СС/ЗА БЛАГОСЛОВСНІА/ВБЗЪ ПРЕВЛС: ЄГО·М·ГДНА ѦТЦА/ИННОКЄНТИА ГИЗЄЛА А...ХИМАНДРИТЫ С: ВС...ИЧТУЛА... ПЕЧС РСКОІ· КИЄВ· ДО ХРАМУ ѢСПЕНІА ПРС: БЦИ/ТОГОЖЪ МОНАСТИРА ПЕЧЕР: КОШТОМ· БЛАГОЧС.СТИВОГО РАБА/БЖІА ТИХОНА ѦГЪЄНКА З ЖЄНОЮ ЄВФИМИЄЮ ЗА ѦТПѢЧЄНИЄ ГРЪХОВ ѢВОИХ/ПОМЄНИ ГИ РАБА СВОЄГО ФЄДОРА ЗОЛОТАРА"
Срібло, сердолік, аметист, скло; лиття, карбування гравірування, золочення, інкрустація. Н - 42 см. В - 26 см
МІКУ. N ДМ-7909

Тильний бік хреста
МІКУ. N ДМ-7909

Хрест благословенний. Невідомий майстер. 1699 р. Україна.
Вклад ієросхимонаха Києво-Печерської лаври Костянтина Новолюбецького до храму преподобного Антонія Києво-Печерської лаври.
Вкладний напис (на ручці): "ЗА БЛГВЕНІЕМ ЯСНЕВ БГУ ПРЕВЕЛ: ЕГО: МАТИ КР ШТЦА ІІІАСАФА КРОКОВСКОГО АРХІМАНДРІТИ С...ТИ ЛАВРИ ПЕЧЕРОКІЕВСКІЯ. СООРЪЖИСА СЕИ КРСТЪ ІЖДИВЕНІЕМ ПРЕСВ: В БГУ ІЕРОСХІМІНАХА КОНСТАНТІНА НОВОЛЮБЕЦКОГО АХОВНОГО: ТОСАЖ ЛАВРИ С: ПЕЧЕРОКІЕВСКІА. НА БЛИЖШУЮ ПЕЩЕРУ ДО ХРАМУ ПРПДБНАГО АНТОНІА. ЗА БЛЮСТИТЕЛСТВА НА ТОЙ ЧАС ПРЕЧТНОГО СТАРЦА СОБОРНОГО ОТЦА ІЛАРІОНА. РОКУ АХЧД МЦА ІЮНА КД ДНА:".
Срібло, кипарис, коралі, кольорове скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення, інкрустація. Н - 34 см. В - 16,1 см
МІКУ. N ДМ-4559

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. 1680 р. Київ. Україна.
Срібло, квари; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
Н - 62,5 см. В - 36,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ-М-9423

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. І половина XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 53 см. D - 14 см.
МІКУ. N ДМ-4541.

Хрест благословенний. Невідомий майстер. XVII ст. Київ. Україна.
Срібло, кипарис, коралі, перламутр; лиття, карбування, скань, гравірування, емаль, інкрустація.
Н - 23,5 см В - 10,5 см.
МІКУ. N ДМ-6838.

Тильний бік хреста.
МІКУ. N ДМ-6838.

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 81 см. D - 31 см.
ПМХМ. N М-134

Хрест благословенний.
Майстер І. С. Білецький (1687 - 1762).
1720 р. Київ. Україна. Вклад Ієремії Степановича Білецького до храму св. Миколи Доброго.
Вкладний напис: "ДО ХРАМУ СВ НИКОЛАА ДОБРОГО ΣЕЙ КРЕСТЪ ГОСПОД... НАДАЛЪ РАБЪ БОЖИІ ІЕРЕМЕИ СТЕФА... БІЛЕЦКІЙ ЗЛОТНІК КІЕВ С КІ. 1720 АПР. 1".
Срібло, дерево, кольорове скло, слюда; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення, інкрустація. Н - 32,8 см. В - 15,3 см.
МІКУ. N ДМ-4571.

Хрест благословенний. Невідомий майстер.
1731 р. Київ. Україна.
Срібло, кипарис, коралі; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення, інкрустація. Н - 50,5 см. В - 20,5 см
МІКУ. N ДМ-4540

Хрест благословенний.
Невідомий майстер. 1736 р. Україна.
Вклад батюшки Василіана в Успенську церкву Києво-Печерської лаври.
Вкладний напис: "СЕЙ КРЕСТЪ ЗДѢЛАНЪ ВСТО УСПЕНСКУЮ СОБОРНУЮ ЦЕРКОВЪ В КІЕВОПЕЧЕРСКУЮ ЛАВРУ КОШТОМЪ ПРЕВЕЛ. ѾТЦА ВАСИАНА НАМѢСНИКА РОКУ АѰАS".
Срібло, кипарис; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення.
Н - 25 см. В - 11,8 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-8777.

Хрест напрестольний. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1738 р. Київ. Україна.**
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 67,5 см. В - 33,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9419

Хрест благословенний. Невідомий майстер. 1729 р. Вклад Семена Ройка з дружиною і дітьми до храму св. Трійці в Яготині.
Вкладний напис: "СЕЙ КРЕСТЪ СОЩРУ/ЖИЛЪ РАБЪ БЖИИ СЕМЕН РОИКО И ЖОНОЮ СВОЕЮ И/ЧАДИ ДО ХРАМУ ПРЕСВАТИА/ТРОИЦИ У МЪСТЕЧКО АГОТИНЪ: РОКУ 17К9 ГОДУ МЪСА/ЦА ДЕКАБРА. ДНА 12"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
Н - 28,6 см. В - 21,5 см
МІКУ. N ДМ-205.

Хрест напрестольний. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **І половина XVIII ст. Київ. Україна**
Срібло; лиття, карбування, золочення
Н - 70 см. В - 17 см
МІКУ. N ДМ-4496

Хрест благословенний. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
Срібло, кришталь, кварц, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення, інкрустація.
Н - 48 см. В - 23,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6276.

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення різьблення
Н - 43 см. В - 33,5 см.
ПМХМ. N М-96.

Хрест благословенний. Невідомий майстер. Середина XVIII ст. Україна.
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення. Н - 31,8 см. В - 17 см.
МІКУ. N ДМ-164

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. 1742 р. Вклад єпископа Митрофана.
Вкладний напис: "1742/МЦА/ДЕКАБРА/СОУРУЖИ/СА КРТЪ/СЕЙ/КОШТОМЪ/ПРЕОБШЕНА/МИТРОРФАНУ/ ЕППА ТВЕРСКАГО. ВЕСУ В НЕМЪ 15. 12"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, емаль. Н - 81 см. В - 36 см.
ХІМ. N 5208, М-110.

Хрест благословенний. Невідомий майстер. XVIII ст.
Срібло, кипарис; лиття, карбування, гравірування, різьблення, олія, левкас.
Н - 38 см. В - 19 см.
ХІМ. N 5086, М-36.

Тильний бік хреста.
ХІМ. N 5086, М-36

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. XVIII ст.
Дерево, срібло; вирізування, лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 19,3 см. В - 14 см.
ХІМ. N 5092, М-39.

Хрест благословенний. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування. Н - 44 см. В - 23,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6234.

Хрест напрестольний. Майстер Ф. Левицький. 1757 р. Київ. Україна. Вклад Павла Шкуруби і його дружини.
Вкладний напис: "СЕЙ КРЕСТ СОФРУЖЕН КОШТОМ ПАВЛА ШКУРУБА И ЖЕНИ ЕГО АНАСТАСИИ 1757 ГОДА МІСАЦА МАРТА".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 74 см. В - 25,8 см.
МІКУ. N ДМ-6615.

Хрест благословенний. Невідомий майстер. Київ. Україна. Вклад Ієромонаха Зосими Валькевича до храму Воздвиження Хреста Києво-Печерської лаври. 27.06.1757 р.
Вкладний напис на тильному боці хреста: "КАМЕНЬ/ѠТ ГРОБА ГДНА/КАМЕНЬ ѠТ ГРОБА/ПРТИА ВЛДЧЦЫ/ИЩЕА БГОРОДИЦЫ. - ЗДЕЛАНЪ СЕЙ/КРТЪ... А БЛИЖНЮЮ/ПЕЧЕРУ ПРПДБНАГО/АНТѠНІА ДОХРАМА ВОЗДВИЖЕНІА/КРТА ГДНА ТЩА/НІЕМ И КОШТО/ТОМ... ПЕЧЕРИ БЛ...СТИТЕЛА ...СОБОРНО ѠТЦА/ІЕРОМОН ЗОСІМИ АЧНЗ ГОДА ІЮНА/КЗ ДНА".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 32 см. В - 18,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6318.

Тильний бік хреста.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6318.

Хрест напрестольний. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 47 см. В - 24,6 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9383.

Хрест благословенний. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, різьблення.
Н - 23,8 см. В - 11 см.
МІКУ. N ДМ-18.

Хрест благословенний. Невідомий майстер. 1766 р. Україна. Вклад Ієромонаха Далмата до Липянського скиту Онуфрієвського монастиря.
Вкладний напис: "1766 ГОДА, М ІСА ЦА МАРТА 28 ДНА СООРОЖЕН СЕЙ КРЕСТ, ІЕРЕМОНАХОМ, ДАЛМАТОМ СОБСТВ". "СТИМ СВОИМ КОШТОМ ДО М ОНАСТИ Р А ОНУФЄВСКАГО ЛИПАНСКОГО СКИТКА: В +11 ЛОТ И ПОЗ".
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення.
Н - 25,3 см. В - 11,1 см.
МІКУ. N ДМ-4566.

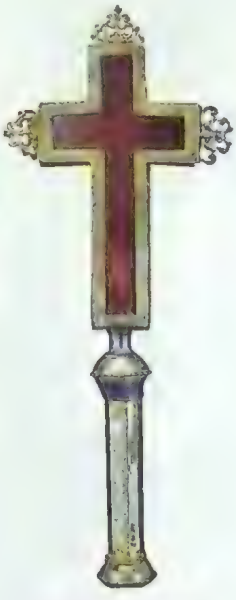

Хрест благословенний. Невідомий майстер. 1770 р. Київ. Україна. Вклад Максима Мініна з дружиною Миланкою до Михайлівського монастиря.
Вкладний напис: "1770 ГОДА МЦА ІЮНІА А2 ЧИСЛА КРСТЪ И ЗДЪЛАН/Σ СВОИМЪ СОБСТВЕНИМ КОШТОМЪ В МАНСТИР МИХАЛОВСКІИ МАКСИМ МИНИН СИН І ЖЕНОЮ МА Л АНИСЮ ЗА ОТПУЩЕНІЕ ГРІХОВ".
Срібло, дерево, слюда; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення, інкрустація
Н - 29,3 см. В - 11,4 см
МІКУ. N ДМ-4551

Хрест благословенний. Невідомий майстер. Кінець XVIII ст. Україна.
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, різьблення
Н - 34 см. В - 14,5 см
МІКУ. N ДМ-151

Хрест благословенний. Невідомий майстер. 1782 р. Київ. Україна.
Срібло, квари, скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, фініфть, інкрустація. Н - 38 см. В - 15 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-7588.

Хрест напрестольний.
Невідомий майстер. 1786 р. Україна.
З Миколаївської церкви с. Кишеньки Кобеляцького пов. Полтавської губ.
Срібло, дерево; лиття, карбування, золочення, різьблення. Н - 49 см. D - 17 см.
ПМХМ. N М-100.

Хрест напрестольний.
Майстер І. М. Атаназевич (1732 - 1825).
1772 р. Київ. Україна.
Вкладний напис на тильному боці хреста:
"СТАРАНИЕМЪ И КОШТОМЪ СЕЯ ВОЗНЕССЕНСКІЯ/ЦЕРКВА СВЯЩЕНИКОМЪ ВАСИЛЪЕМЪ ПЛАКСОВСКІМ/И ПЕЧЕРСКОГО ЖИТЕЛЯ ІВАНА СИТКА СЕ/КРЕСТЪ СОФРУЖЕНЪ:/1772 ГОДА:/МАРТА І ДНА,/ВЪСУ ВНЕМЪ 14/ФУНТОВЪ И ЛОТОВЪ 4".
"МАЙСТЕРСТВОМЪ ІВАНА АТАНАЗЕВИЧА КІЕВСКО/ГО МЪЩАНИНА".
Срібло; лиття, карбування, золочення.
Н - 108,5 см. В - 52 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-10605.

Тильний бік хреста.
НКПІКЗ. N КПЛ М-7588.

Потир. Невідомий майстер. XVI ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, емаль. H - 21 см. D - 13 см.
МІКУ. N ДМ-1748.

Потир. Невідомий майстер. 1600 р. Україна.
Напис: "ANNA IOZEFOWNA MIESCZKA LWOWSKA ANNO DOMINI 1600".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H - 22,5 см. D (низ) - 12 см.
МІКУ. N ДМ-381.

Потир. Невідомий майстер. 1607 р. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 19,5 см. D (низ) - 12,5 см
МІКУ. N ДМ-7867.

Потир. Невідомий майстер. XVII ст. Україна. Вклад Симеона Ялинського до храму св. Миколая в с. Жукотки.
Вкладний напис: "ДО ХРАМУ СТИТЕЛА ХВА НИКОЛАА В СЕЛИ ЖУКОТКИ ДАДЕ СЕМИ МЪ АЛИНСКИИ АХЧИ ЧАШУ СІЮ ВО ПАВНОШЕНІЕ БЕЗКРОВНИ ЖЕРТВИ ЗА ЦРА И ВЛАСТЕХЪ И ВСЕХЪ ПРАВОСЛАВНЫС ХРТІА ДО ХРАМУ/ЗА ТПУШЕНІЕ ГРЪХО В СВОИХ"
Срібло; карбування, гравірування, золочення
H - 27 см. D - 14,3 см.
ЧОІМ. N И-2558

Потир. Невідомий майстер. II половина XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H - 23,5 см. D (низ) - 13,7 см
ПМХМ. N М-63

Потир. Невідомий майстер. XVII ст. Україна Вклад Сергія Костянтиновича з дружиною Єфросинією до храму арх. Михаїла в м. Глухові
Вкладний напис: "ДАЮ... УРО...СІРГІИ КОСТАНТИНОВИЧ ИЗ ЖОНОЮ СВОЕЮ СУФРОСИМІЕЮ ИЕСТРЕЧЕСКОЮ СВОИМ ТРОФИМОМ МАРТИНОВИЧОМ" "СЛЕПИ ДЕНЬ ДО ХРАМУ АРХИСТИГА ХВА МИХАИЛА/ЗА ОТПУШЕНІЕ ГРІХОВЪ СВЫХ ГОРОДА ГЛУХОВА".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H - 29 см. D (низ) - 12,5 см
МІКУ. N ДМ-5665

Потир. Невідомий майстер.
XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 21,5 см. D (низ) - 10,5 см.
НМІУ. N РД-941.

Потир. Невідомий майстер. XVII ст. Україна.
Срібло, напівкоштовне каміння; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
H - 30 см. D (низ) - 13,8 см
МІКУ. N ДМ-7878

Потир. Невідомий майстер.
XVII ст. Україна.
Срібло; карбування, штампування, гравірування, золочення. H - 30,5 см. D (низ) - 17,5 см.
ПМХМ. N М-56

Потир. Невідомий майстер. 1683. Україна.
Срібло, напівкоштовне каміння; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація. H - 14 см. D (низ) - 9,5 см.
МІКУ. N ДМ-7877

Потир. Невідомий майстер. 1683 р. Україна.
Срібло, напівкоштовне каміння; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація.
H - 25 см. D (низ) - 14,5 см.
МІКУ. N ДМ-385.

Потир. Невідомий майстер.
Кінець XVII ст. Україна.
Срібло, скло; карбування, гравірування, золочення, інкрустація. H - 25,2 см. D (низ) - 12,2 см.
НКПІКЗ. N КПА М-1117.

Водосвятна чаша.
Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1720 р.**
Київ. Україна.
Напис на селесі: "FECIT IOAN RAVICZ KIOVA". Вкладний напис: "ТУАНІЕМЪ ИЕРОМЪ ИОСИФА ОЛИЕХНЪЦКОГО: ЕКЛИЗИЯРХИ СТО СОФЬИСКОГО ЗДЪЛАНА ЧАША СІЯ МЕЖДУ АРХІЕПИСТВОМЪ ПРИ ВСЕЧЕСТНОМЪ ГПДИНЬ ОЦИ ГРИГОРІИ ГОШКЕВИЧИ НАТОТА ЧАСЪ БУДУЧИМЪ НАМЪСТНИКОМЪ СТО СОФЬИСКИМЪ МИТРОПОЛИТАЙСКИМЪ КІЕВСКИМЪ В РОКУ АѰК: СРЕБРА ВНСЙ ГРИВЕНЬ ТРИДЦАТЬ ИПЯТЬ ИВАНАЦЯТЬ ЛОТУВЪ НАПОЗЛОТУ ЧЕВУНЦУВ ДВАЦАТЬ ВОСЬМЪ ЗАРОБОТУ ОТ ГРИВНИ ПОДВА РУБЛЬ"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. H - 67 см. D - 26 см
НХМУ. N ХП-218

Тильний бік чаші
НХМУ. N ХП-218

Потир. Невідомий майстер.
Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 34 см. D (низ) - 18 см
МІКУ. N ДМ-7876

Потир. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
H - 25 см. D (низ) - 13 см
НМІУ. N РДМ-1442

Потир. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
H - 38,5 см. D (низ) - 19,3 см.
НКПІКЗ. N КПА М-9608

Потир. Майстер І. С. Білецький (1687 - 1762).
1719 р. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 35,6 см. D (низ) - 22 см
НКПІКЗ. N КПА М-7426

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762).
Початок XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 20,3 см. D (низ) - 11,2 см.
НМІУ. N МТ-2252.

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762).
1722 р. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 25 см. D (низ) - 13 см.
НМІУ. N МТ-2273

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762).
1731 р. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 27 см. D (низ) - 17,5 см.
МІКУ. N ДМ-1607.

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762).
1730 – 1740 рр. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, емаль. H - 34,5 см. D (низ) - 17 см.
МІКУ. N ДМ-340.

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762)
1738 р. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 31 см. D (низ) - 20 см
МІКУ. N ДМ-436.

Потир. Майстер М. Нарунович.
І половина XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 26,8 см. D (низ) - 15,2 см
МІКУ. N ДМ-377.

Потир. Майстер М. Нарунович.
І половина XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 32 см. D (низ) - 20 см
МІКУ. N ДМ-1628.

Потир. Майстер М. Нарунович.
І половина XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 24 см. D (низ) - 14,5 см
МІКУ. N ДМ-350

Потир. Майстер М. Нарунович. 1740 р.
Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 30 см. D (низ) - 20 см
МІКУ. N ДМ-1520

Потир. Майстер М. Нарунович. 1743 р.
Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 32,2 см. D (низ) - 20 см
МІКУ. N ДМ-1544

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762).
І половина XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 28 см. D (низ) - 15,5 см.
МІКУ. N ДМ-624

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762).
1749 р. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 37 см. D (низ) - 22 см
МІКУ. N ДМ-7898

Потир. Майстер М. Нарунович.
1751 р. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 38,2 см. D (низ) - 25,6 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9756.

Потир. Майстер М. Нарунович.
1751. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 38 см. D (низ) - 19,5 см
МІКУ. N ДМ-7870.

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762).
І половина XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 35,5 см. D (низ) - 20 см.
МІКУ. N ДМ-1600.

Потир. Невідомий майстер. 1749 р. Москва.
Вклад у Миколаївський Рихлівський монастир придворного псаломника Івана Федорова.
Вкладний напис: "1749 ГОДУ МЦА МАРТА 24 ДНА СІЙ СОСУДЪ ОТДАЛЪ ВКЛАДУ В ПУСТЫНЮ НІКОЛАЄВСКОЇ РЫХЛОВСКОЇ МНСТРЬ ПРИДВОРНЫ ПСАЛОМЩИК ІВАН ФЕДОРОВЪ"
Срібло, кольорове скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, емаль, інкрустація. H - 40 см. D (низ) - 24,2 см
МІКУ. N ДМ-329

Потир. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762)
XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 34,5 см. D (низ) - 20 см
ПМХМ. N М-52 2-2ф

Потир. Невідомий майстер. 1746 р. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 22 см. D (низ) - 13,5 см.
ПМХМ. N М-64.

Потир. Невідомий майстер.
1755 р. Київ. Україна.
Срібло, лиття, карбування, гравірування золочення. H - 31 см. D (низ) - 13,8 см
НМІУ. N РДМ-1444

Потир. Невідомий майстер.
XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 18 см. D (низ) - 7,3 см
НМІУ. N РДМ-1359

Потир. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Викарбувано тавро: "TS".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 30 см. D (низ) - 13 см.
МІКУ. N ДМ-1547.

Потир. Майстер Ф. Левицький.
Середина XVIII ст. Україна. Київ.
Тавро "ФЛ".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 23,5 см. D (низ) - 13,2 см
МІКУ. N ДМ-963

Потир. Майстер Ф. Левицький. Середина XVIII ст. Київ. Україна.
Вклад Петра Дешенка з дружиною Ганною до церкви Воздвиження в Києві на Подолі. Тавро "ФЛ".
Вкладний напис: "ЗАПЄРВОГО СВЯЩЄННИКА ОТЦА ГРИГОРИЯ ЯРОСЛАВСКОГО"; "СЕИ. КЕЛЪХЪ: АКСЕМУЖЪ: КЕЛЮХУ: ПАТИНУ: И ЗВЄЗДУ: И ЛОЖИЦУ: СОШРУЖИЛЪ. СОБСТВЄНИМЪ: СВОИМЪ: КОШТОМЪ: НАДАЛЪ: ДОБРОХОТНО: ДО ЦЕРКВИ: ВОЗДВИЖЄНИЯ КИЄВО. ПОДОЛЬСКОЙ: ПЕТРЪ: ДЄШЕНКО: И ЖЄНОЮ: СВОЄЮ АННОЮ: ЗА ОТПУЩЄНІЄ ГРЪХОВЪ"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 28 см. D (низ) - 15,2 см.
МІКУ. N ДМ-1567.

Потир. Невідомий майстер. 1772 р. Україна.
На внутрішньому боці селеса вигравірувано дату: "1772".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь.
H - 28 см. D (низ) - 19 см. D (верх) - 13 см.
Зібрання В. В. Неляка.

Потир. Невідомий майстер. Кінець XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування, золочення.
H - 32,5 см. D (низ) - 17,5 см.
НДКМ. N КН-2053, Х-83.

Потир. Невідомий майстер. Кінець XVIII ст.
Срібло, фініфть; лиття, карбування, золочення.
H - 38 см. D - 21,5 см.
НДКМ. N КН-2057, Х-87.

Потир. Невідомий майстер. 1774 р. Україна.
Викарбувано тавро: "NC", "KIO", "Λ2"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 33,5 см. D (низ) - 17,4 см
МІКУ. N ДМ-344.

Потир. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 29,3 см. D (низ) - 19,5 см.
ПМХМ. N М-55

Потир. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; карбування, гравірування, золочення. H - 33 см. D (низ) - 17,5 см.
ПМХМ. N М-51

Потир. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло, лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 24,5 см. D (низ) - 14 см
ПМХМ. N М-60

Потир. Майстер М. Лазаревич.
II половина XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, фініфть.
H - 31 см. D (низ) - 18 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-10600

Потир. Невідомий майстер. Середина XVIII ст. Україна.
Срібло, гранати, скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, фініфть, інкрустація.
H - 39 см. D (низ) - 14,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-8084.

Потир. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло, кварц, скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, фініфть, інкрустація.
H - 36,2 см. D (низ) - 21,2 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9762.

Потир. Невідомий майстер. Україна. 1760 – 1770-і рр.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, емаль, золочення, фініфть. H - 30 см. D (низ)- 20,5 см.
МІКУ. N ДМ-1618.

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1646 р. Київ. Україна.
Оправа виготовлена на замовлення архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича. В рослинному орнаменті, на спідній дошці оправи, навколо центрального медальйона викарбувано літери: "Л. Б. М. Б. П. А. Y. N. И. В"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. 35,5 x 23,5 см.
ЧОІМ. N Ал-226.

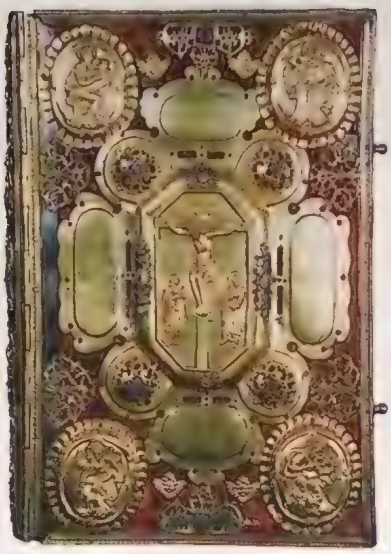

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1653 р. Україна. Євангеліє. 1644 р. Москва. Вклад Василя Петровича Львова, князя Ярославського до Густинського монастиря біля м. Прилук на Чернігівщині, оправлене коштом монастирським за Ігумена Йосипа Товстушича у 1653 р.
Срібло, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення. 40 x 28,5 см.
ЧОІМ. N Ал-172

Спідня дошка оправи Євангелія. ЧОІМ. N Ал-172
Вкладний запис в Євангеліє: "СИА КНИГА ЕВАНГЕЛИЄ НАПРЕСТОЛЬНОЄ ДАЛЪ В ДАРЪ ЖИВОНАЧАЛЬНЫЯ ТРОИЦЫ В ГЪСТЫНСКИЙ МОНАСТЫР КНЯЗЬ ВАСИЛИИ ПИТРОВИЧЪ ЛЬВОВ ЯРОСЛАВСКОИ". "СИЄ ЄВАНГЕЛИЄ СВАТОЄ ОБИТЕЛИ ГЪСТЫН, МОНАСТЫРА ПРИЛУЦКОГО ГЪСТИНСКОГО, ХРАМА ЖИВОНАЧАЛЬНОИ ТРОИЦЫ ОПРАВЛЕНОЄ КОШТОМЪ МОНАСТЫРСКИМ ЗА ИОСИФА ТОВСТЪШИЧА ИГУМЕНА ГЪСТИНСКОГО З БРАТИЯМИ РОКУ АХНГ"

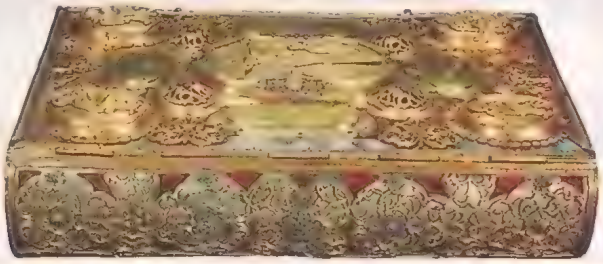

Корінець і чільна дошка оправи Євангелія
ЧОІМ. N Ал-172

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1658 р. Україна. Євангеліє. 1644 р. Москва.
Срібло, бірюза, скло; карбування, гравірування, інкрустація. 41 x 27 см.
НКПІКЗ. N КПЛ КН-2178

Спідня дошка оправи Євангелія. НКПІКЗ. N КПЛ КН-2178

Корінець оправи Євангелія
НКПІКЗ. N КПЛ КН 2178

Оправа Євангелія. Майстри Антоній Роменський, Андрій Песляківський (?). II половина XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. 85 x 48 см.
ПМХМ. N М-86

Спідня дошка оправи Євангелія. ПМХМ. N М-86

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1670 р. Львів.
Срібло, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення. 37,5 x 24 см.
НКПІКЗ. N КПЛ КН-127.

Корінець і чільна дошка оправи Євангелія. II половина XVII ст.
ПМХМ. N М-86

Вкладний напис: "СІС/ЄVАІЄ/СОШРУЖИСІА/РОКУ АХПІ ВМЪСТЪ РОМНА ДОХРАМУ УСПЕНІА ПР/СВАТІА. БОГОРОДИЦИ ЗАСТАРАНЕМ, ЄГО/МИЛОСТІ ПАНА МА КА ІЛАШЕНКА/ІКТИТОРА, ПАНА РУБАНА АНДРЕІА/МАРТИНОВИЧА І ГРИГОРИА ФЄДОРОВИЧА ЗА/ПРОТОПОП... ДИМИТРИЯ МИХАЛОВІ/ЧА"
Напис нижче: "МАСТЕР/СИЮ РОБОТУ РО/БИ АНТОНИ ИВАНОВИЧЪ ... ", "МАЙСТЕР СЕ РОБОТИК В/ЄНЪТОРЪ АНДРЕИ ВАСИЛІИ... ПЕСЛА.../СКІИ"

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1698 р. Україна. Євангеліє. Москва.
Євангеліє з Покровського собору в м. Охтирці.
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, тиснення, золочення.
Папір; друк. 55,6 x 38 см.
ХІМ. N 5713, М-527

Спідня дошка оправи Євангелія. ХІМ. N 5713, М-527.

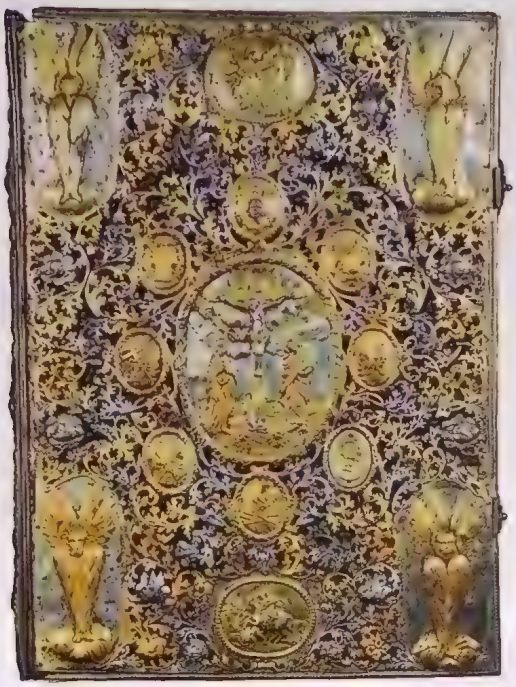

Оправа Євангелія. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1717 р. Київ. Україна.**
Срібло, оксамит; карбування, золочення. 57 x 42 см
МІКУ. N ДМ-4363.

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1719 р. Київ. Україна. Вклад Кирила Преподобного Печерського.
Вкладний напис: "СІЄ ЄВАНГЕЛІЄ КОШТОМЪ НЕДОСТ: ГО КИРИЛА ПО. ПЕЧЕРСКОГО СОСТРОЄННО "
Срібло, оксамит; лиття, карбування, золочення. 45 x 30,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ КН-71.

Корінець і чільна дошка оправи Євангелія
ХІМ. N 5269, М-122

Оправа Євангелія. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1721 р. Україна.**
Вкладний напис: "СЕ ЄУГАЛІЄ СОЧРУЖНЕЯ РОКУ АЧЖА ДА К АПРИЛА ДО ЩБИТЕЛИ СТОИ АУБЕНСКОИ МАГАРСКЕИ ЗАТ...А...ІЕМУ ВЫСОЦЕ В БГУ ПРЕВЕ...ЕБЖОГО ЩЦА ИГУМЕНА А...ЕУЪА. СРЕБРА ВО ВСЕИ ЩПРАВЪ ГРИВЕНЪ КЗ А...АПОУ ОМУ ЧЕРВОНЦОВЪ ГІ: FECIT IOAN RAVICZ: KIOVIA ПЕТРИНИ"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення. 60 x 42 см
ХІМ. N 5269, М-122

Спідня дошка оправи Євангелія
ХІМ. N 5269, М-122

Оправа Євангелія. Майстер І. С. Білецький (1687 - 1762). **1722 р. Київ. Україна.**
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. 46 x 30 см.
МІКУ. N ДМ-4371

Спідня дошка оправи Євангелія
МІКУ. N ДМ-4371

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1730 р. Україна.
Євангеліє. 1717 р. Москва.
Срібло, оксамит; лиття, карбування, золочення. 43,5 x 28 см
НКПІКЗ N КПЛ КН-75

Спідня дошка оправи Євангелія.
НКПІКЗ. N КПЛ КН-75

Оправа Євангелія. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1730 р. (?). Київ. Україна.**
Вкладний напис: "СОШРЧСІА СИЄ ЄВАНЗГЄ/ЛИЄ КОШТОМЪ: И СТАРАНІЄМ/ДУХОВНИМЪ ШТЦЕМЪ ЛЄЗ.../ЄМЪ НА БЛИЖНЮЮ ПЄЧЄРУ/ДО ХРАМУ ВОЗДВИЖЄНИЯ/ЧЄСТАГО КРЄСТА. А ВЪС... ВАГИ СРЄБРА ЧОТИРИ ФУНТА Й ТРИ ЛОТ Й РОКУ АѰЛ МСАЦА АВГУСТА.".
Срібло, оксамит; лиття, карбування, золочення. 47 x 31 см.
НКПІКЗ. N КПЛ КН-73.

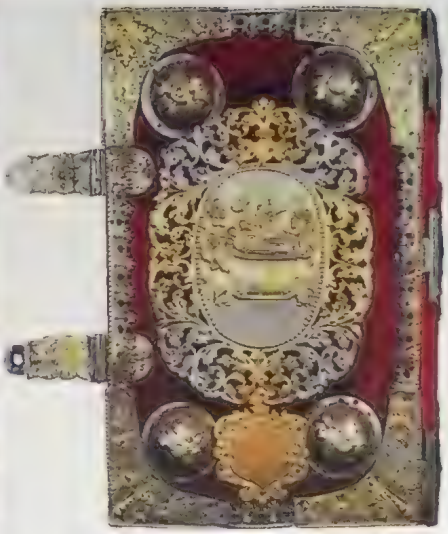

Спідня дошка оправи Євангелія.
НКПІКЗ. N КПЛ КН-73.

Оправа Служебника. Невідомий майстер. 1732 р. Київ. Україна.
Вкладний напис: "СЕЙ СЛУЖЕБНИКЪ СОШРУЖЕНЪ ДОСТЫА ВЕЛИКИА КИЄВОПЄЧЄРСКІА ЛАВРИ: КОШТОМЪ ВСЄЧЕТНАГО ГПОДІНА: ОТЦА НАШЕГО АРХИМАНДРИТА РОМАНА КОПИ. АѰЛВ ГОДА МЦА АПРИЛА К ДНА"
Срібло; лиття, карбування, золочення, чернь. 33,5 x 21,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ КН-2175

Оправа "Книга діянь і писань святих апостолів". Невідомий майстер. 1730-і рр. Київ. Україна.
Срібло; карбування, гравірування, золочення, чернь. 33 x 21 см
МІКУ. N ДМ-4365
На дошці - зображення фасаду Успенського собору Києво-Печерської лаври

Спідня дошка оправи "Книги діянь"
МІКУ. N ДМ-4365

Оправа Євангелія. І половина XVIII ст. Невідомий майстер. Україна.
Євангеліє напрестольне. Друкарня КПЛ. 1733 р. Київ.
Срібло, оксамит; лиття, карбування, тиснення, гравірування. 38,1 x 26,3 см
МІКУ. N ДМ-7890

Оправа Євангелія. Майстер Ф. Левицький.
1749. Київ. Україна.
Вкладний напис: "ВО СЛАВУ БОЖІЮ И ЧЕСТЬ БОГО МАТЕРЕ В ЦЕРКОВЬ ВЕЛИКУЮ ПЕЧЕРСКУЮ СІЄ ЕВАНГЕЛІЄ СОСТРОИСА КОШТОМЪ І ЄРОМОНАХА АЛИПІА ГАЛИКА НАЧАЛНИКА МАЛАРСКОГО РОКУ 1749 МЦА 23 ОКТОБРА"
Срібло, скло; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація. 39,8 x 24,6 см
МІКУ. N ДМ- 1511

Оправа Євангелія. Майстер Д. Золотар.
1760 р. м. Ніжин. Україна.
Спідня дошка. Чільна дошка не збереглася
Вкладний напис: "СООРУЖИСИ СИЄ СВЯТОЄ ЄУЛИЄ РОКУ 1764 ГОДУ МЦА МАРТА ДНА 24/ДО ХРАМУ СВАТОГО ВОСКРЕСЕНИА СТАРАНИЕМЪ ШТАЦА ИШАНА МАИСТРА ПАРАХЪВИ... НА СИДОРЪ МАКАРОВИЧЪ ДАЛЪ РУБЛЕИ 10/СИЄ ЄУГЛИЄ РОБИВЪ КТИТАРЪ ДАВИДЪ ЗОЛТОРЪ ВСА ДЕНЕЖЪНО..."
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. 39 x 26 см
МІКУ. N ДМ-6663

Оправа Євангелія. Майстер І. А. Равич
(1677 - 1762). **І половина XVIII ст. Київ. Україна.**
Срібло; карбування, золочення, чернь. 45 x 31 см
МІКУ. N ДМ-448

Спідня дошка оправи Євангелія.
МІКУ. N ДМ-448.

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. І половина XVIII ст. Україна.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1733 р. Київ.
Срібло, оксамит; карбування, гравірування, золочення. 40,5 x 26 см
НКПІКЗ. N КПЛ. КН-45

Оправа Євангелія. Невідомий майстер.
XVIII ст. Україна.
Срібло, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення. 52 x 32,3 см.
НІЕЗП(і). N П-X1800

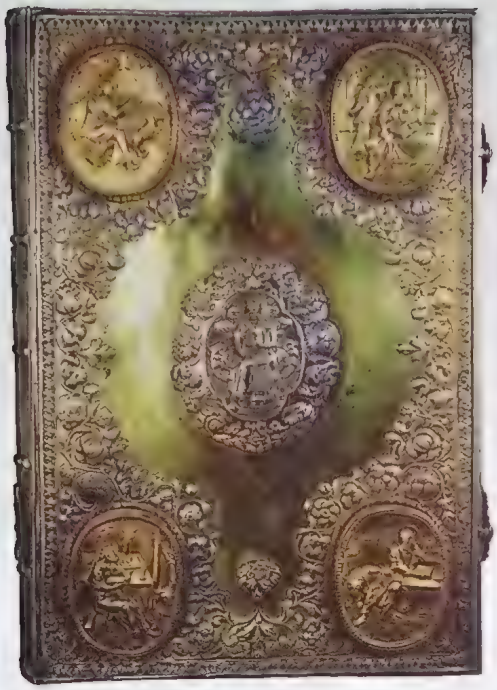

Оправа Євангелія. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **І половина XVIII ст. Україна. Євангеліє. Кінець XVII ст. Москва.**
Вкладний напис: "СІЄ ЄVІЛІЄ О..КРАСИСА/КОШТОМЪ МНСТ..РСКИМ ИЗНАЧНЫМ/ ВКЛАДОМ ЄГО МЛИ ПЧА ГРИГОРІА АЛЄ/ЗЪЄВИЧА КА..ДО..СКОГО РОКУ АХѲЄ/ ПРИ ІГУМЕНЪ ІѾАСАФ..КРО, ВОВСКОМЪ"
Срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення. 67,5 х 46 см
МІКУ. N ДМ-7902

Спідня дошка оправи Євангелія
МІКУ. N ДМ-7902

Корінець і чільна дошка оправи Євангелія
МІКУ. N ДМ-7902

Оправа Євангелія. Майстер М. Нарунович. І половина XVIII ст. Київ. Україна.
Викарбувано тавро: "МН"
Срібло, оксамит; карбування, золочення. 49,5 х 33,5 см
МІКУ. N ДМ-447

Спідня дошка оправи Євангелія
МІКУ. N ДМ-447

Оправа Євангелія московського друку. Невідомий майстер. 1764 – 1766 рр. Київ. Україна.
Напис на емалі: "1766 MNICH FEDOR"
Срібло, оксамит, напівкоштовне каміння; карбування, золочення, емаль, інкрустація. 73 x 51 см
МІКУ. N ДМ-7457

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1776 р. Україна.
Оправа виготовлена коштом архімандрита Києво-Печерської лаври Зосима Валкевича. 1776 р.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1773 р. Київ.
Фігурні застібки відлиті у вигляді апостолів Петра і Павла
Срібло, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення, емаль. 39,5 x 24,5 см
МКДУ. N СД-145

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. Остання чверть XVIII ст. Київ. Україна.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1773 р. Київ.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, фініфть, золочення. 39,5 x 25 см.
НМІУ. N СТД-71.

Оправа Євангелія. Невідомий майстер. 1788 р. Україна.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1733 р. Київ.
Срібло, оксамит; карбування, гравірування, золочення. 37,5 x 24,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ КН-58

Оправа "Апостола". Невідомий майстер. 1790 р. Київ. Україна.
Срібло, дерево, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення.
"Апостол". 33,7 x 23 см
МКДУ. N СД-140.

Даросховниця. Невідомий майстер. 1673 р. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 15,5 см. L - 14 см. В - 7 см.
МІКУ. N ДМ-6636.

Даросховниця. Невідомий майстер. 1698 р. Київ. Україна.
З вкладним написом Феодорита: "СЕЙ БЖЕСТЬЄННЫЙ КІШТЪ СОЗДАЛЪ ЄСТЬ МОНАХЪ ДЄѦДОРИТЪ ПОСТРИ/ЖЕНЕЦЕЪЪН ДУБЫЦКІЙ Ѡ..СЬВЄТОНМЪ НІѦДО ТОГО ОСТ... ОМИРА РОКУ"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 32 см. L - 20,5 см. В - 15,5 см.
МІКУ. N ДМ-7887.

Даросховниця. Майстер С. Тарановський. І половина XVIII ст. Київ. Україна.
Напис: "КОНДРАТІЄВОИ МѢЩАНКИ КІЄВСКОЙ. ДѢЛАЛЪ СЕМЄН ТАРАНОВСКИЙ. Б ЛАЖЄН НИМЪ СТАРАТЄЛСТВОМ ТОАЖЪ СОБОРНОН ЦЕРКВИ НАЧАЛСТВУЮЩАГО ПРЄСВИТЄРА АЛЕКСІА СОФОНОВИЧА. А СРЄБРА В ОЗНАЧЄННОИ ГРОБНИЦИ А2 ПРОБИ ФУНТОВЪ А3 ОСОБЛИВОЖЄ В ПОЗЛОТЪ ЧИРВОНИХЪ 3 ОНОИ.."
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 51 см. L - 28 см. В - 21,5 см
МІКУ. N ДМ-4545

Даросховниця. Майстер М. Нарунович. І половина XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 40,5 см. L - 20,5 см. В - 15 см
МІКУ. N ДМ-4492

Дарохоронниця. Невідомий майстер. 1742 р. Україна. Вклад Самуїла Яковлєва до храму Різдва в містечку Ковалівці.
Вкладний напис: "СІА ГРОБНИЦА ЗАЛЛАНА ДО ХРА РОЖДЕСТВА БЦИ В ГОРОДЪ КОВАЛЮВКУ КОШТОМЪ САМУИЛА ЯКОВЛЄВА 1742 ГОДЪ"
Срібло; лиття, карбування, гравірування
Н - 26,5 см L - 13,5 см В - 10 см
НКПІКЗ N КПЛ М 10622.

Тильний бік дарохоронниці.
НКПІКЗ. N КПЛ М-10622

Дарохоронниця. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 30 см. L - 16,5 см. В - 10,2 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-1133.

Дарохоронниця. Невідомий майстер. І половина XVIII ст. Україна.
До музею надійшла з Остерського повіту Чернігівської губернії 1910 р.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 18 см. L - 11,5 см. В - 8,2 см.
НХМУ. N ХП-95.

Дарохоронниця у формі трибанної церкви. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення.
Н - 34 см. L - 21 см. В - 12 см.
НКПІКЗ N КПЛ М-10804

Даросховниця. Майстер М. Лазаревич. XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення.
Н - 34 см. L - 17,5 см. В - 15 см.
МІКУ. N ДМ-1042

Даросховниця. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762)
1743 р. Київ. Україна.
Срібло, скло; лиття, карбування, золочення, інкрустація. Н - 86 см. L - 35 см.
МІКУ. N ДМ-7903

Даросховниця. Невідомий майстер. II чверть XVIII ст. Україна.
Срібло, скло; лиття, карбування, золочення інкрустація. Н - 78 см. L - 30 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-10599

Дарсховниця. Майстер "С. С."
1756 р. Київ. Україна.
Викарбувано тавро: "KIOV", "Λ2", "CC". Вкладний напис: "СИА ГРОБНИЦА СОWРЪЖЕНА ИВАНОМ БОВТКОМ СО ЖЕНОЮ МАРІЕЮ ЗА WТПУЩЕНІЕ ГРЪХОВ СВОИХЪ ДО ХРАМЪ С ВА ТІЕЛА ХР И СТ О ВА НІКОЛАА ДОБРОГО ... ГОДУ ДЕКАБРА .. ЧИСЛА. А ВЪСУ В НСЙ 3 ФУНТА И ЛО ЗОЛОТНІКОВЪ А ЦЪНА ССЙ ГРОБНІЦЪ .70. РЫБЛЕЙ"
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
Н - 44 см. L - 16,5 см. В - 12,5 см.
МІКУ. N ДМ-4486

Дарсховниця. Невідомий майстер.
1756 р. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 73 см. L - 30 см. В - 25 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-10689.

Дарсховниця. Майстер Ф. Левицький.
Середина XVIII ст. Київ. Україна.
Напис: "В СЕА ГРОБНИЦІ ВОЛЄТЫХЪ ШТУЧНА СРЕБРЕНІХЪ ВЕСУ 6 ФУНТЪ 19 ЛОТОВ КРОМЪ МЪДИ... 3 ФУНТ 6 ЛОТОВ МІДНІА АШІКЪ".
Срібло; лиття, карбування, золочення.
Н - 58,5 см. L - 20,5 см. В - 18,5 см.
МІКУ. N ДМ-1145.

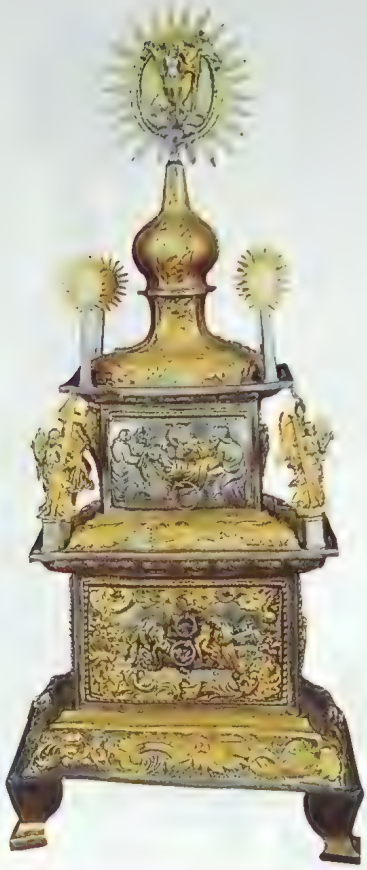

Даросховниця. Майстер І. Атаназевич (1732 - 1825). **1766 р. Київ. Україна.**
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. H - 48 см. L - 20,5 см. B - 15,5 см.
НКПІКЗ N КПЛ М-9924

Даросховниця. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
H - 67 см. L - 30 см. B - 23 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-8543.

Даросховниця. Майстер К. Чижевський. 1767 р. Київ. Україна.
Срібло, скло, кварц; лиття, карбування, гравірування, золочення, фініфть, інкрустація
H - 50 см. L - 34,5 см. B - 75 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-10550.

Даросховниця. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення
Н - 35 см. L - 15 см. В - 15 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6377.

Даросховниця. Невідомий майстер. II половина XVIII ст. Україна.
Надійшла з Кобеляцького повіту.
Срібло, напівкоштовне каміння; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація. Н - 32,5 см. L - 20 см. В - 17 см
ПМХМ. N М-72.

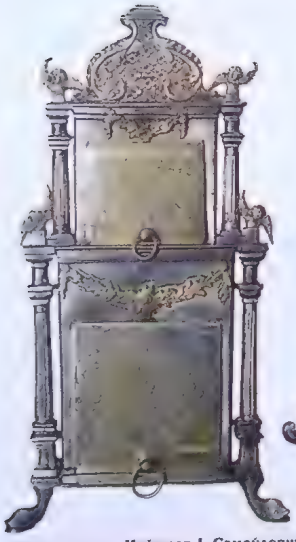

Даросховниця. Майстер І. Самойлович. II половина XVIII ст. Київ. Україна.
Надійшла з Пирятинського повіту.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 21 см. L - 12 см.
ПМХМ N М 67

Даросховниця. Майстер К. Чижевський. 1787 р. Київ. Україна.
Вкладний напис: "СИА ГРОБНИЦА ВТОРОКЛАСНОГО ПЕРЕ А СЛОВСКОГО ВОЗНЕСЕНСКОГО МОНАСТЫРА СОДЪЛАНА КОШТОМЪ МОНАСТЫРСКИМЪ ЗА ВСЕЧЕСНАГО ОТЦА АРХІМАНДРИТА ИОИЛА МАЙСТРОМЪ КИЕВСКИМЪ МЕЩАНИНОМЪ КЛИМЕНТОМЪ ЧИЖЕВСКИМЪ 1787 ГОДА ГЕНВАРА 10 ДНА В НЕЙ ВЪСУ СРЕБРА Л8. ФУНТОВЪ. 5. ЗОЛОТНИКОВЪ КРОМЪ МЪДНІХЪ ШТУКЪ ЕВАНГЕЛИСТОВЪ И НОГЪ".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь.
Н - 76 см. L - 33 см. В - 21,5 см.
МІКУ. N ДМ-7888.

Даросховниця. Невідомий майстер. Кінець XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. Н - 38 см. L - 33,7 см. В - 23 см.
ПМХМ. N М-69, N М-81.

Риза на Ікону "Богоматір з немовлям".
Майстер В. Мощенко. 1738 р. Київ. Україна.
Срібло: карбування, золочення. Н - 50 см. В - 42,8 см
МІКУ. N ДМ-1492.

Риза на Ікону "Архістратиг Михаїл".
Невідомий майстер. І половина XVIII ст. Україна.
Срібло: карбування, золочення. Н - 128 см. В - 49,5 см.
НКГПКЗ. N КРЦУ М 1140

Риза на ікону "Архангел Гавриїл".
Невідомий майстер. 1734 р. Україна.
Срібло; карбування, золочення.
Н - 71 см. В - 37 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-10625.

Риза на ікону "Богоматір з немовлям".
Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1724 р.**
Напис: "FECIT IVAN RAVICZ. KIOVI. 1724". "СІА ШАТА ВАЖИТ ДЕВЯТНАЦАТ ГРИВЕНЪ И ЛОТОВЪ...".
Срібло; карбування, гравірування, золочення, чернь. Н - 131 см. В - 86 см.
НХМУ. N ХП-213-СФ-15Б.

Шати на ікону Богородиці. Майстер М. Нарунович. 1738 р. Київ. Україна. Викарбувано тавро: "МН".
Срібло; карбування. 29 х 21,5 см.
МІКУ. N ДМ-1477.

Шати на ікону Богородиці. Невідомий майстер. 1767 р.
Напис: "СИЯ РИЗА ЗДЕЛАННА 1767 ГОДУ".
Срібло; карбування, золочення. 31 х 26 см.
ХІМ. N 7019, М-654.

Риза на ікону "Богоматір з немовлям". Невідомий майстер. Середина XVIII ст. м. Миргород. Україна.
Срібло; карбування, гравірування, золочення.
Н - 108,5 см. В - 78 см
ПМХМ. N М-173

Вінець на ікону. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; карбування, золочення. 26,5 х 22,3 см
НКПІКЗ. N КПА М-6843.

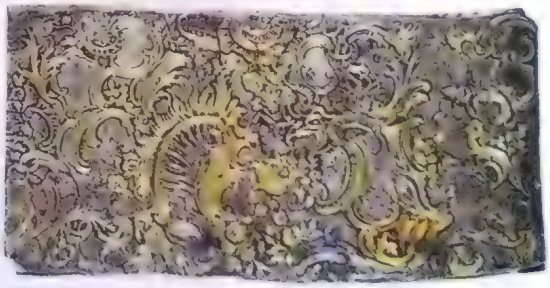

Фрагмент оправи престолу. Майстер М. Юревич (1707 - ?)
Середина XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло, карбування, золочення. 52,6 х 26,6 см
НКПІКЗ. N КПА М-10664

Володимирська Богоматір в шатах. Невідомий майстер. XVIII ст.
Срібло, дерево, бісер, золоті нитки; карбування, гравірування, золочення, олія, шиття. 33 x 27,7 см
ХІМ. N ABC-4

Лампада.
Невідомий майстер.
1646 р. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення.
H - 23 см. D - 20 см.
МІКУ. N ДМ-7872.

Лампада. Невідомий майстер.
Кінець XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення. H - 22 см. D - 12,4 см.
ЧОІМ. N И-2677.

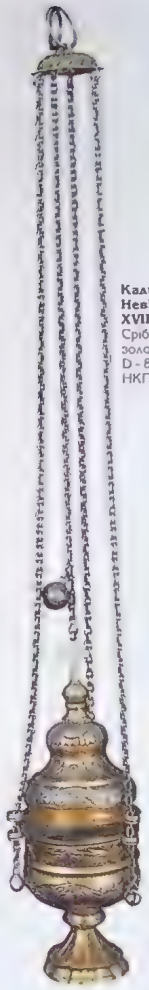

Кадило.
Невідомий майстер.
XVII ст. Україна.
Срібло; карбування, золочення. H - 25,5 см
D - 8,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-825

Лампада. Невідомий майстер.
II половина XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення.
H - 23 см. D - 17,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-4946.

Лампада. Невідомий майстер.
XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення.
H 23 см. D 16,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9442.

Кадило. Майстер Ф. Левинський.
Середина XVIII ст. Київ. Україна.
Викарбувано тавро: "ФЛ"
Срібло; лиття, карбування
H 27 см. D 10 см
МІКУ. N ДМ-6674

Свічник. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування. Н - 17 см
КПЛ. N М-6742

Свічники. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1721 р. Київ. Україна.**
Срібло; лиття, карбування.
а) Н - 23,5 см. D - 16 см. МІКУ. N ДМ-5498
б) Н - 24,5 см. D - 16 см. МІКУ. N ДМ-5497.

Свічник-трикирій. Невідомий майстер. 1710 р. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування
Н - 39 см. L - 19 см
В - 12,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-1132.

Свічники. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1747 р. Київ. Україна.**
Срібло; лиття, карбування.
а) Н - 63 см. В - 21 см.
б) Н - 63 см. В - 21 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6763, КПЛ М-6764.

Свічники. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування.
а) Н - 111 см. В - 36 см. НКПІКЗ. N КПЛ М-10514;
б) Н - 106 см. В - 36 см. НКПІКЗ. N КПЛ М-10515.

Таріль. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Срібло; карбування, гравірування. D - 48,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-10072.

Таріль. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; карбування, гравірування, золочення. D - 50,5 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-7091

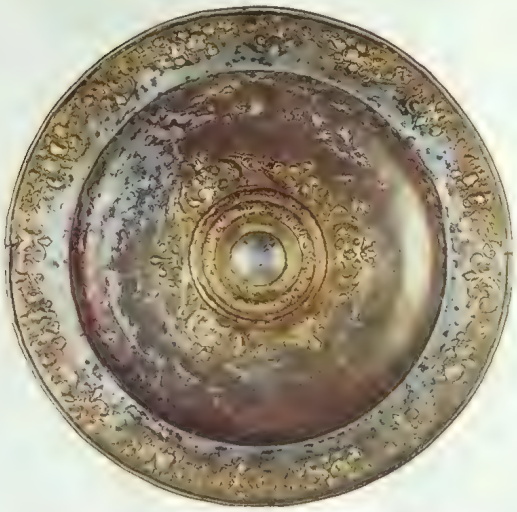

Таріль. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Срібло; карбування, гравірування, золочення. D - 42 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-7086

Таріль. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1723 р. Київ. Україна.**
Вклад ієромонаха Феодосія Хоменка до Видубицького монастиря.
На зовнішньому боці дна, в колі, викарбувано композицію "Чудо святого Михаїла" та зображення Георгіївського собору Видубицького монастиря Навколо цієї композиції вигравірувано вкладний напис: "РОКУ АЧКГ ЧУДО СВТАГО АРХІСТРАТИГА МІХАИЛА СОШРУЖИСІЯ СІЄ БЛЮДО ПР...С... ИЕРМОНАСЪ ФЕОДОСІІ ХОМЪНКО ИЧ...IS...Е ВИДЪБИТSO... КОШТОМ МОНАСТИРСКИ"
Срібло; карбування, гравірування, золочення. D - 44 см.
МІКУ. N ДМ-4599

Таріль. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
На зовнішньому боці дна, в колі, вигравірувано зображення святих Антонія і Феодосія Печерських та Успенського собору Києво-Печерської лаври
Срібло; карбування, гравірування, золочення. D - 71 см.
НМІУ. N Мт-2326

Чаша водосвятна. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762)
І половина XVIII ст. Київ. Україна.
Викарбувано тавро: "IR".
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення. 25,5 x 45 x 17 см. МІКУ. N ДМ-2150

Таріль з гербом митрополита Йоасафа Нелюбовича-Тукальського. Невідомий майстер. Середина XVII ст. Україна.
На зовнішньому боці дна зображено герб з літерами:
"І. Н. Т. А. М. К. Г. І.Р. Е. К. Е. Б. А. Л".
Срібло; карбування, гравірування, золочення. D - 36,3 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6755.

Таріль з гербом ієромонаха Йоасафа Сенютовича. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
На внутрішньому боці дна зображено герб з літерами "И. Σ. А. М. Н. П. К"
Срібло; карбування, гравірування, золочення. D - 24,2 см
НМІУ. N РДМ-1359.

Дискос. Майстер Ф. Левицький. 1758 р. Київ.
Срібло; карбування, гравірування, золочення.
D (верх) - 24,2 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9925.

Дискос. Невідомий майстер. 1785 р. Київ.
Срібло; карбування, гравірування, золочення, чернь. D - 39 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-5671.

Загальний вигляд дискоса.
H - 17,5 см. D (низ) - 10,1 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9925.

Чаша водосвятна. Невідомий майстер. XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; карбування, гравірування. 28,8 x 25,5 x 33 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6884.

Таця для рукомийника. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
На зовнішньому боці таці викарбувано сцену "Вознесіння Господнього".
Срібло; карбування, гравірування. Овал. 33 x 52,5 см.
НМІУ. N РДМ-920.

Посох митрополита. Майстер М. Нарунович. І половина XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло, дерево, скло; лиття, карбування, золочення, інкрустація. L - 91,5 см. D - 1,7 см.
МІКУ. N ДМ-5.

Митра. Невідомий майстер. XVII ст. Україна.
Парча, золото, перли, діаманти, рубіни, смаragди, скло; карбування, емаль, інкрустація. H - 25 см.
МІКУ. N ДМ-5970.

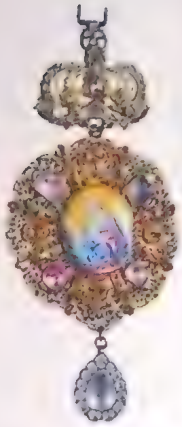

Панагія. Невідомий майстер. І половина XVIII ст. Україна
Золото, срібло, смаragди, рубіни, скло; лиття, карбування, емаль інкрустація. H - 15 см. D - 6,7 см
МІКУ. N ДМ-5971

Митра. Невідомий майстер. І половина XVIII ст. Україна.
Оксамит, срібло, смаragди, рубіни, шпінель, лейкосапфіри, скло, олія; гаптування, карбування, емаль, живопис, інкрустація. H - 23,4 см.
МІКУ. N ДМ-5966.

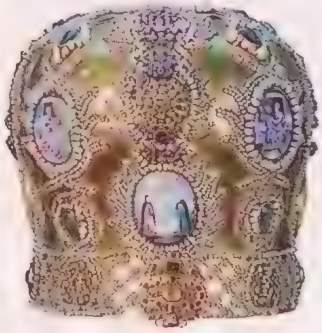

Митра. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
Золото, діаманти, смаragди, рубіни, сапфіри, лейкосапфіри, шпінель, перли; лиття, карбування, емаль, інкрустація. H - 26 см.
МІКУ. N ДМ-5967.

Митра. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна.
Срібло, діаманти, смаragди, рубіни, сапфіри, цирконій, шпінель, бірюза, скло; лиття, карбування, золочення, емаль, інкрустація. H - 28,3 см
МІКУ. N ДМ-5969

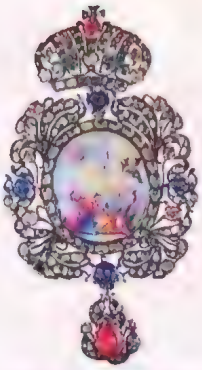

Панагія. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло, лейкосапфіри, турмаліни; лиття, емаль, інкрустація. H - 13 см.
ЧОІМ. N И-2209

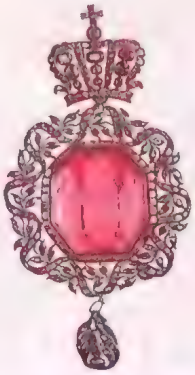

Панагія. Невідомий майстер. Кінець XVIII ст. Україна.
Срібло, рубіни, скло; лиття, різьблення, інкрустація
H - 12,2 см D - 6 см
МІКУ. N ДМ-5992

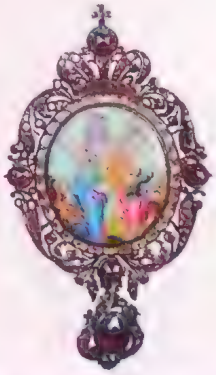

Панагія. Невідомий майстер. І половина XVIII ст. Україна.
Срібло, альмандини, скло; лиття, гравірування, емаль, золочення, інкрустація
H - 13,8 см. D - 7 см
МІКУ. N ДМ-5991.

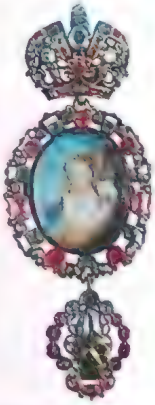

Панагія. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
Золото, діаманти, рубіни, скло; лиття, кування, карбування, емаль, інкрустація
H - 15 см D - 6,7 см
МІКУ. N ДМ-5971

Царські врата Михайлівського Золотоверхого монастиря. 1811 р. Україна.
Срібло, лиття, карбування, позолочення. 260 x 143 см. Вага 44 кг.
Передані на початку 2001 р. на постійне зберігання до музею Михайлівського Золотоверхого монастиря

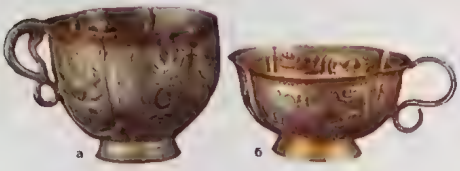

а б

Чарки. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
а) Н - 3,5 см. D - 4,7 см. НКПІКЗ. N КПЛ М-470.
б) Н - 4 см. D - 5 см. НКПІКЗ. N КПЛ М-473.

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування.
Н - 3,1 см. D - 4,5 см.
ХІМ. N 5321, М-152

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування
Н - 3,1 см. D (овал) - 7 х 4,6 см.
ХІМ. N 5352, М-180.

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування
Н - 3,4 см. D - 4,6 см
ХІМ. N 5370, М-196

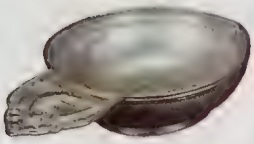

Чарка. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
Н - 4 см. D - 12 см.
КПЛ. N М-6765.

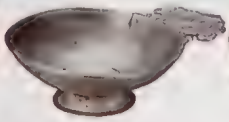

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Ззовні чарки по колу вигравірувано напис: "ЧАРКА ДОБРА ЧАВКА ЗДРАВІЯ"
Срібло; карбування, гравірування, золочення. Н - 2,2 см. D - 6,6 см.
ХІМ. N 5341, М-170.

Чарка. Невідомий майстер. XVII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування. D - 11,5 см.
БКМ. N 9276/7163.

Чарка. Майстер М. Лазаревич. XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення. Н - 3 см. D - 8 см
НМІУ. N РДМ-962

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування золочення. Н - 7,5 см. D - 5 1 см
НКПІКЗ. N КПЛ М-5020

Келих. Невідомий майстер. XVIII ст.
Срібло; карбування, гравірування
Н - 8,2 см. D - 7,5 см.
ХІМ. N 5410, М-232.

Келих. Невідомий майстер. I половина XVIII ст.
Срібло; карбування, гравірування, золочення. Н - 9,6 см. D - 8,2 см
ЧОІМ. N И-3451

Келих. Невідомий майстер. Початок XVIII ст.
Срібло; карбування, золочення.
Н - 8,6 см. D - 7,7 см
ЧОІМ. N И-3494

Келих. Невідомий майстер. Кінець XVII ст.
З колекції В.В. Тарновського N 321.
Срібло; карбування, гравірування, золочення. Н - 7,6 см. D - 7,3 см.
ЧОІМ. N И-3437.

Келих. Невідомий майстер. 1690 р.
На зовнішньому боці вигравірувано напис "[illegible]"
Срібло; карбування, гравірування, золочення
Н - 14,5 см. D - 9 8 см
ЧОІМ. N И-3502

Чарки. Невідомий майстер. I половина XVIII ст. Київ. Україна. Належали Ієромонаху Києво-Печерської лаври Й. Сенютовичу.
На зовнішньому боці чарок вигравірувано напис: "ІЄРОМОНАХЪ ІОАСАФЪ СЕНЮТОВИЧЪ СТАРЕЦЪ ПЕЧЕРСКІЙ"
Срібло; лиття, карбування, філігрань, золочення. Н - 5 см. D - 4,5 см
МІКУ. N ДМ-1185

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст.
Срібло; карбування, гравірування, золочення
Н - 8,1 см. D - 6,7 см
ХІМ. N 5393, М-216.

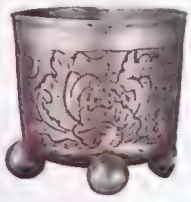

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення
Н 5,5 см D - 5 см
ХІМ. N 5390, М-213

Чарка. Невідомий майстер. XVIII ст
Срібло; лиття карбування, гравірування
Н - 6,1 см. D - 5 см
ХІМ. N 5379, М-203

Соусник. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). I половина XVIII ст. Київ. Україна.
Срібло; лиття, карбування
Н 12,5 см. D - 7,5 см
МІКУ. N ДМ-7908

Соусник. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, золочення. Н - 13 см. D - 6,5 см
НМІУ. N РДМ-1809

Чарка Київського митрополита Тимофія Щербацького. Невідомий майстер. I половина XVIII ст.
На зовнішньому боці чарки вигравірувано родовий герб з літерами: "Т.Ѵ". З колекції В.В. Тарновського N 362
Срібло; карбування, гравірування, золочення. Н - 4,5 см. D - 6,8 см
ЧОІМ. N И-3620

Чарки. Майстер М. Нарунович. I половина XVIII ст. Київ. Україна.
Дві - з гравірованим гербом Романа Копіта з карбованим тавром "МН"
Срібло; карбування, гравірування, золочення
Н - 4 см. D - 7 см
МІКУ. N ДМ-1069. МІКУ. N ДМ-1078
Три - з карбованим тавром "КЮ", "МН"
МІКУ. N ДМ-1061. МІКУ. N ДМ-1062
МІКУ. N ДМ-1076

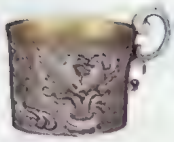

Чарка.
Невідомий майстер.
XVIII ст.
З колекції
В. В. Тарновського
N 328.
Налічувалось 9 чарок.
Срібло; карбування,
золочення. H - 3,4 см
D - 4,2 см
ЧОІМ. N И-3569

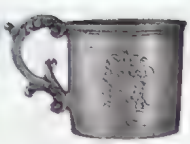

Чарка.
Невідомий майстер.
1773р.
Срібло; лиття,
карбування, гравірування.
H - 3,8 см. D - 5,3 см.
ХІМ. N 5323, М-153.

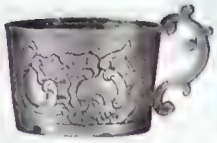

Чарка.
Невідомий майстер.
XVIII ст.
Срібло; лиття,
карбування, гравірування.
H - 3 см. D - 4 см
ХІМ. N 5388, М-211

Чарка. Майстер
Д. Любецький.
II половина XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування,
гравірування, золочення.
H - 3 см. D - 5 см
МІКУ. N ДМ-1257

Чарка.
Невідомий майстер.
XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування,
гравірування, золочення
H - 3 см. Овал: 3,1 x 2,5 см
ХІМ. N 5347, М-175

Чарка. Невідомий майстер.
1742 р. Росія.
На зовнішньому боці дна
вигравірувано напис: "ЕЛИСАВЕТА/
ИМПЕРАТРИЦА/ САМОДЕРЖИЦА/
ВСЕРОССІЙСКА/КОРОНОВАНА/
В МОСКВЕ 1742 ГОДУ."
Срібло; лиття, карбування,
гравірування. H - 4,4 см. D - 5,1 см
ХІМ. N 5335, М-164

Чарка. Невідомий майстер.
XVIII ст.
Срібло; карбування,
гравірування
H - 3,5 см. D - 5 см
ЛІМ. N МТ-1595

Чарка. Невідомий майстер.
XVIII ст.
Срібло; карбування,
гравірування.
H - 3,9 см. D - 5 см
ХІМ. N 5372, М-198

Чарка. Невідомий майстер.
XVIII ст.
На зовнішньому боці чарки
вигравірувано невизначений герб
Срібло; карбування, гравірування
H - 3,9 см. D - 5 см
ХІМ. N 5374, М-200

Чарка. Невідомий майстер.
XVIII ст.
Срібло; карбування, гравірування
H - 3,8 см. D - 6,2 см
ХІМ. N 5327, М-156

Чарка. Невідомий майстер.
XVIII ст.
Срібло; карбування,
гравірування, золочення.
H - 5,6 см. D - 7,7 см
ХІМ. N 5360, М-187

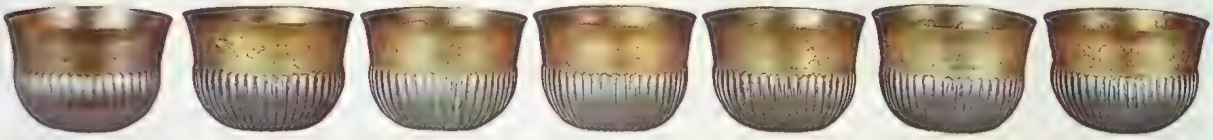

Набір із 13 чарок. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **І половина XVIII ст. Київ. Україна.**
На вінчиках чарок вигравірувано літери: "Р. М. Р", викарбувано тавро: "IR"
Срібло; карбування, гравірування, золочення. H - 5,5 см. D - 7,8 см
ЧОІМ. NN И-3548, 3549, 3550, 3617, 3610, 3611, 3520, 3576, 3613, 3600, 3601, 3609, 3601а

Срібний посуд. XVIII ст.
а) Чарка. Невідомий майстер.
1768 р. Москва.
З колекції В. В. Тарновського N 414
Срібло; лиття, карбування,
гравірування, золочення
H - 5,5 см. D - 3 см
ЧОІМ. N И-3442.
б) Чарка. Невідомий майстер.
XVIII ст. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 417
Срібло; лиття, карбування,
гравірування
H - 3,2 см. D - 4 см
ЧОІМ. N И-3593
в) Келих. Невідомий майстер.
1738 р. Москва.
З колекції В. В. Тарновського N 366.
Срібло; лиття, карбування,
гравірування, золочення.
H - 8 см. D - 7 см
ЧОІМ. N И-3460

г) Чарка. Невідомий майстер.
II половина XVIII ст. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 441.
Срібло; лиття, карбування, гравірування
H - 2,5 см. D - 5 см.
ЧОІМ. N И-3567
д) Чарка. Невідомий майстер.
II половина XVIII ст. Україна.
З колекції В. В. Тарновського N 422
Срібло; лиття, карбування, гравірування,
золочення. H - 3,5 см. D - 3,8 см.
ЧОІМ. N И-3588

Набір посуду для вина.
Невідомий майстер.
II половина XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування,
гравірування, золочення.
Глек. H - 31,4 см. D - 18,5 см
D (низ) - 14 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-6850.
Келихи. H - 7,5 см. D - 6,2 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-4973.
Чарка. H - 4,5 см. D - 3,8 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-4982.
Таця. 23,5 x 27,5 см.
НКПІКЗ. N КПЛ М-9870.

Ярослав Ісаєвич
академік НАНУ

"Книги, як і взагалі всі твори людського духу, неоднакову мають долю".
Павло Тичина. "Сила "Кобзаря"

ШЕДЕВРИ РУКОПИСНОЇ КНИГИ І МИСТЕЦТВО СТАРОДРУКІВ

Військові подвиги козаків, їхні сухопутні і морські битви добре відомі сучасникам, пам'ятають про них і нащадки. Менш знана роль українського козацтва як захисника культурних цінностей, зв'язки його з визначними письменниками, творцями рукописних і друкованих книжок.

Касіян Сакович писав про козаків як про спадкоємців морських походів воїнів київського князя Олега, які "Царград штурмували", нащадків тих, хто за часів князювання Володимира Святославича прийняв християнську віру. Подібно до того, як державність княжої і козацької діб були етапами єдиного українського історичного процесу, так і культура козацької України була продовженням і розвитком культури Київської держави.

Найстаршою точно датованою книгою київської писемної школи є "Остромирове Євангеліє", виготовлене у 1054 – 1055 рр., ймовірно, у Києві, місцевим дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, родича київського князя Ізяслава Святославича. За ошатністю каліграфічного письма та мистецького орнаментального оздоблення, красою мініатюр ця книга не має собі рівних серед пізніших рукописів. Дослідники слушно припускають, що такий високомистецький витвір міг бути створений тільки в центрі держави, ймовірно, у книгописній майстерні київського митрополичого Софійського собору [1]. З цією майстернею міг бути пов'язаний також Ізборник князя Святослава 1073 р. З часом центри рукописання виникли і в інших великих містах Київської держави, в центрах окремих князівств – Чернігові, Переяславі, Володимирі на Волині, Перемишлі, Галичі та інших містах.

У середині XV ст. в Німеччині виникло друкарство. У нас протягом тривалого часу рукописна і друкована книги співіснували. Напевне, не випадково важливі події з історії українського книгописання та друкарства збігаються з етапними подіями історії козаччини. 1483 р., близько до часу перших згадок про козаків, у Римі вийшла у світ перша друкована книга автора з України – трактат "Iudicium prognosticon" Юрія Котермака з Дрогобича. Книга латинською мовою, яка тоді була загальноприйнятою мовою освіти, науки, писемності у Західній і Центральній Європі [2]. А вже 1490 р. можна вважати початковою датою власне українського книговидання. Йдеться про чотири богослужбові книги, надруковані тоді у Кракові. Технічним виконавцем їх був друкар з Німеччини Фіоль, замовниками – українці, ймовірно, книжники, пов'язані з Перемишльською єпархією. На це вказує те, що попри церковнослов'янську мову основного тексту, післямови двох з них написані українською мовою [3].

Великий внесок у кириличне друкарство зробив білоруський вчений, доктор медицини Франциск Скорина, видання якого мали значення не тільки для Білорусії, а й для України, де вони поширювалися і копіювалися. На українській землі спалах книгописання і виникнення перших друкарень припадає на останню чверть XVI ст., і це збігається з добою перших великих козацьких повстань, консолідації козацтва як соціального прошарку і військової сили.

Національною святинею нашого народу, вершиною книжкового мистецтва й унікальною пам'яткою української мови стало Пересопницьке Євангеліє, на якому тепер приймають присягу Президенти України. Воно написане у 1556 – 1561 рр.: почате в монастирі Трійці у Двірцях, закінчене в Богородичному монастирі у Пересопниці на Волині. Як вказує напис на книзі, переписав її Михайло Васильович, син протопопа з міста Сянока на крайньому заході українських земель. Перекладачем був, напевне, архімандрит Пересопницького монастиря Григорій. Замовником книжки була княгиня Анастасія Заславська-Гальшанська. Гармонійно поєднані і довершені всі елементи книги, її загальна мистецька композиція, чітке каліграфічне і в той же час декоративне письмо, унікальний рослинний орнамент на полях. Найбільшу мистецьку вартість мають облямування початкових сторінок і мініатюр: це великоформатні, яскраві, барвисті декоративні витвори, філігранно виконані, з майстерним застосуванням різноманітних композиційних прийомів, властивих українському орнаментальному мистецтву і класичним пам'яткам доби Відродження [4]. Мотиви аканта подекуди поєднуються з характерними для українського народного мистецтва зображенням листків дуба, польових квітів. Натомість мініатюри виконано в традиційному іконописному стилі.

Перша в Україні друкарня виникла у Львові. Майстром у ній став Іван Федоров, який був змушений у зв'язку з переслідуваннями релігійно-політичного характеру втікати з Москви. В Україні його стали називати Хведоровичем, він знайшов собі підтримку і опору серед таких магнатів, як князь Острозький, і серед міщан. В організації друкарні вирішальну роль відіграли люди середнього достатку, українські ремісники, крамарі, священики. З них особливої згадки заслуговують сідляр Сенько Каленикович, маляр Лаврина Пилипович Пухала, кравець Іван Морохівський, швець Яцько. Для видання було обрано Апостол ("Діяння і послання апостольські"). Книгу прикрашають орнаменти, гравюра із зображенням апостола Луки, який описав діяння апостольські, і привабливий своїм пишним ренесансним оздобленням видавничий знак друкаря Івана Федорова [5].

З ініціативи львівських українських громадян 1574 р. видано і перший український підручник – Буквар. Книжка складалася з абетки, складів, зразків відмінювання і короткої читанки. Текст було підготовлено вже у Львові, про що свідчать мовні особливості. Незабаром виникла друкарня і в Острозі на Волині при заснованому там князем Костянтином Острозьким слов'яно-греко-латинському колегіумі. Цей навчальний заклад настільки перевищував усі інші українські школи, що його нерідко називали академією. Для праці в колегіумі було запрошено визначних учених і письменників – Герасима Смотрицького, Василя Суразького та інших. На замовлення колегіуму Іван Федоров 18 червня 1578 р. видрукував ще один Буквар, до якого було додано грецько-церковнослов'янську читанку і знаменитий твір болгарського ченця Храбра про створення кириличної абетки Кирилом Філософом. А найбільшим за обсягом і найдосконалішим за рівнем поліграфічного виконання виданням стала острозька Біблія. Її поява стала винятково важливою подією в церковному і культурному житті східної Європи [6].

Діяльність Острозької друкарні відновилася наприкінці 80-х рр. XVI ст. Крім навчальних і богословських книг, у ній видано цінні богословсько-публіцистичні твори, зокрема

---

[1] Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – К., 1995. – С. 16–19, 125–131
[2] Ісаєвич Я. Юрій з Дрогобича / Якісіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. Збірник нарисів. – Львів, 1992. – С. 227–287
[3] Його ж. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975. – С. 18–20
[4] Запаско Я. П. Назв. праця. – С. 87.
[5] Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність // Стара Україна, 1924. – № 2–4. – С. 19–34; його ж. Історія українського друкарства. – Львів, 1925. – Т. 1. – С. 35–73
[6] Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 128–140

"Ключ царства небесного" Герасима Смотрицького, "Книжицю", куди увійшов також і лист Івана Вишенського – єдина прижиттєва публікація твору знаменитого письменника. Протягом деякого часу острозька друкарня діяла в Дерманському монастирі, де нею керував Дем'ян Наливайко, рідний брат Северина-Семерія Наливайка.

Засновником друкарні в Києві став син дяка львівської Успенської церкви Єлисей Плетенецький, довголітній архімандрит Києво-Печерської лаври. Він купив "припале пилом" обладнання Стрятинської друкарні і влаштував для її потреб папірню в Рудомишлі. Першими виданнями лаврської друкарні були Часослов для школи (1616 – 1617 рр.), панегірик Олександра Митури на честь Плетенецького – "Візерунок цнот" (1618 р.). Видана у Києві 1621 р. "Тріодь пісна", крім церковнослов'янського тексту, містила додатки українською книжною мовою, що їх переклав Тарас Земка безпосередньо з грецького оригіналу. Ця "Тріодь", як і видання наступних років, має численні дереворитні ілюстрації, окремі з яких відображають реальні сценки з тодішнього життя. До найцінніших київських видань належать знаменитий "Лексикон" (словник) Памви Беринди, "Тератургіма" Афанасія Кальнофойського (в ній вміщено зокрема плани лаври і каплиць), ряд віршів на честь тодішніх політичних і церковних діячів, зокрема гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного [7].

Унікальним явищем була видавнича і друкарська діяльність запорозького козака киянина Тимофія Олександровича Вербицького. У 1621 – 1623 рр. він був одним із найкваліфікованіших працівників лаврської друкарні: серед друкарів "Бесід на послання" – найвидатнішого в технічному сенсі лаврського видання першої чверті XVII ст. – його названо на першому місці. У вересні 1624 р. за дорученням запорозького козака Йосифа Путивльця, який був тоді в поході, його жінка продала друкареві Тимофієві Олександровичу Вербицькому двір з будинком у Києві за Подолом за 200 кіп (400 золотих).

При цьому свідками були священик Спаської церкви Йов Бударазький та працівник лаврської друкарні Стефан Беринда. Слід гадати, митрополит Йов Борецький позичив Вербицькому гроші саме для купівлі двору, потрібного для влаштування друкарні, – в усякому разі напередодні смерті митрополита Т. Вербицький був йому винен якраз 400 золотих. В акті купівля двору Вербицького, як і Путивльця, названо не лише міщанином київським, а й товаришем Війська Запорозького. Як відомо, незадовго перед тим все запорозьке реєстрове військо записалося до Київського Богоявленського братства, щоб захистити його від можливих утисків. В особі Вербицького уособлено зв'язок освітніх ініціатив київської міської громади з діяльністю козацтва. Вже у першому виданні Т. О. Вербицького – датованому 27 серпня 1625 р. Часослові – є тексти похвальних співів на честь рукоположених святих князів – Володимира, Бориса, Гліба. Це засвідчило орієнтацію Вербицького на традиції княжої доби.

Довго Часослов вважали єдиною книжкою, що її надрукував Вербицький у Києві (двома виданнями). Однак книгознавець Віра Фрис виявила у НБУВ фрагмент Букваря, надрукованого Вербицьким 1627 р. у Києві. Він, як і ряд інших ранніх букварів, включав зразки відмінювання, акровірш, адресовані дітям та їх батькам, тексти для читання [8].

Врешті, у бібліотеці Харківського університету нам вдалося виявити Псалтир, що побачив світ у друкарні Тимофія Олександровича Вербицького 13 серпня 1628 р. Після видання Псалтиря Т. Вербицький, мабуть, був змушений повернутися працювати при лаврі: керівництво її відряджало згодом здібного друкаря до Волощини, де він організував друкарню в м. Кімполунзі.

Завдяки дослідницькій діяльності академіка Дмитра Яворницького, Василя Біднова, Якова Новицького особливо добре відомі книжкові багатства Вольностей Війська Запорозького – земель, що належали до нової Підніпровської Січі (1734 – 1775 рр.). На цій території відомо 60 церков, і в кожній з них було зібрання потрібних для богослужіння книг, подарованих переважно запорожцями. Крім літургічних, в церковних збірках траплялися і книги тодішніх українських церковних письменників. Значна частина цих книг збереглася в заснованому Д. Яворницьким Дніпропетровському музеї: Йоаникія Галятовського, Лазарія Барановича, Дмитра (Туптала) митрополита Ростовського та інших. Дедалі більше поширювалися рукописні збірники українських народних пісень, а також копії історичних творів, насамперед козацьких літописів. Важливо підкреслити, що дуже подібним був репертуар рукописних пісенників у всіх українських землях від Лемківщини і Закарпаття – до Чернігівщини і Слобідської України.

Згідно інвентарного опису майна Покровської церкви Нової Січі зареєстровано 120 книг – не тільки богослужбових, а й релігійно-повчального та історичного змісту. Особливо багатою була збірка самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, який козаки називали "Новим Єрусалимом". З книжкових скарбів цього монастиря до наших днів дійшли окремі томи, пожертвувані отаманом Величківського куреня Дем'яном Мирицею, козаком Білецьким, останнім кошовим отаманом Петром Калнишевським. Значно більше ніж з земель Запорізької Січі збереглося книжок із Лівобережної козацької України – Гетьманщини і Слобожанщини. Тут, як і у всіх регіонах України, церковні книжки були в кожній парафії. До найбільших в Україні належали книгозбірні Києво-Могилянської академії, Чернігівського, Переяславського та Харківського колегіумів. У академії і колегіумах навчались багато синів козаків і козацької старшини. Окремі вихованці Києво-Могилянської академії ставали сотниками і полковниками, працювали в Генеральній військовій канцелярії. Познайомившись у студентські роки з книжковими багатствами, вони і пізніше цікавилися книжками, окремі з них ставали справжніми книголюбами.

У XVIII ст. формуються і книжкові зібрання козацької старшини на Гетьманщині. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка (1691 – 1760 рр.) дає уявлення про його книгозбірню, шляхи її поповнення та спосіб функціонування [9]. Коли Ханенко об'їжджав свої маєтки, якісь книжки були при ньому завжди, але основна бібліотека перебувала у одному з цих маєтків, як припускають, в Городищі. Є чимало записів про обмін і дарування книжок, менше записів про їх купівлю (зокрема в Києві). Ханенко дбав про оправу для своїх найцінніших книг. Як видно з його щоденника, важливу роль у колі читацьких інтересів козацької старшини середини XVIII ст. стали відігравати газети [10] як періодичні видання, так і летючки з повідомленнями про різні події. Поширення приватних бібліотек дослідники слушно пов'язують з проникненням в Україну ідей Просвітництва [11].

Книга була цінністю, символізувала найвищі духовні вартості. Ставлення козацької старшини та всього козацтва до книги ще раз підтверджує, що козацтво було в історії України культуротворчим чинником. Захищаючи рідну землю, козаки забезпечили умови для розвитку мистецтва рукописної книги і для діяльності книговидавничих осередків. Книга козацької України гідно репрезентує культуру своєї доби.

---

[7] Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 128–140.
Опис давніх київських видань. Див.: Титов Ф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. – К., 1924; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1. – С. 38–116.

[8] Букварь Тимофея Вербицького 1627. – К., 1995.

[9] Білокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка // Просфонема. – Львів, 1998. – С. 117–124.

[10] Там само. – С. 122–124.

[11] Зленко П. Українські приватні бібліотеки // Українська книга. – Львів, 1938. – Вип. 9–10. – С. 166–174; Соколов В. Природничо-наукова і технічна книга в приватних книжкових зібраннях в Україні у XVIII ст. // Бібліотечна планета, 2000. – № 2. – С. 36–39.

Рукописні книги.

Розгортка Євангелія. XV ст. Україна.
Папір, дерево, шкіра; рукопис, малювання, переплетення, тиснення. Книга: 28 x 18,5 см.
ЛІМ. N Рук.-1.

Рукописна сторінка із заставкою євангелія. XV ст.
Папір; рукопис, малювання.
ЛІМ. N Рук.-1.

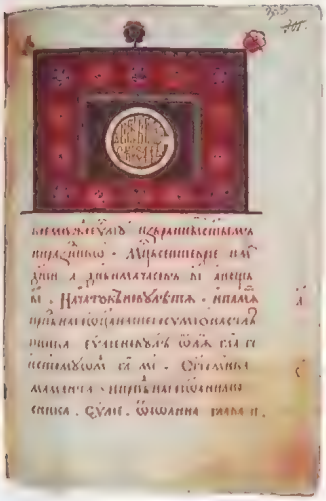

Рукописна сторінка із заставкою євангелія. XV ст.
Папір; рукопис, малювання
ЛІМ. N Рук.-1.

Розгортка "Ірмологіона". 1726 р. Україна.
(Богослужбова книга православної церкви з молитвами і нотами для співу)
Папір, дерево, шкіра; рукопис, малювання, переплетення, тиснення
Книга: 33 x 20 см.
ЛІМ. N Рук.-86

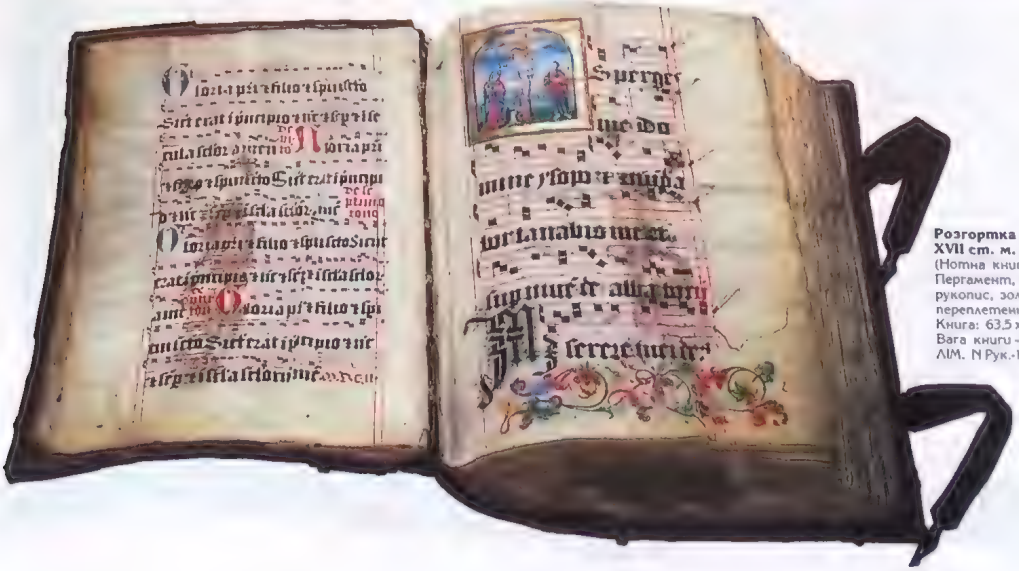

Розгортка сторінок "Градуала". XVII ст. м. Львів.
(Нотна книга церковних богослужінь
Пергамент, дерево, шкіра, бронза
рукопис, золочення, малювання
переплетення, тиснення. 244 с
Книга: 63,5 x 41 x 14 см
Вага книги - 28 кг
ЛІМ. N Рук.-192

Євангеліє. Кінець XVI ст. Розгортка сторінок із зображенням євангеліста Матвія.
Папір, дерево, шкіра; рукопис, малювання. 20 х 30 см.
ЛІМ. N РК-10.

Рукописна сторінка із заставкою євангелія. Кінець XVI ст.
Папір; рукопис, малювання
ЛІМ. N РК-10

Євангеліє. Кінець XVI ст. Розгортка сторінок із зображенням євангеліста Луки.
Папір, дерево, шкіра; рукопис, малювання. 20 х 30 см.
ЛІМ. N РК-10

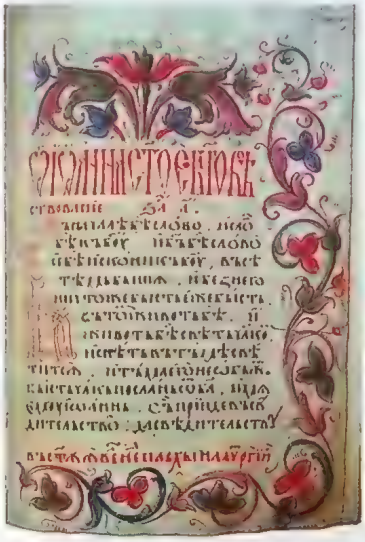

Рукописна сторінка із заставкою євангелія. Кінець XVI ст.
Папір; рукопис, малювання.
ЛІМ. N РК-10.

Розгортка сторінок "Градуала". XVII ст. м. Львів.
(Нотна книга церковних богослужінь).
Пергамент, дерево, шкіра, бронза; рукопис, золочення, малювання, переплетення, тиснення. 244 с.
Книга: 63,5 х 41 х 14 см.
Вага книги - 28 кг.
ЛІМ. N Рук.-192.

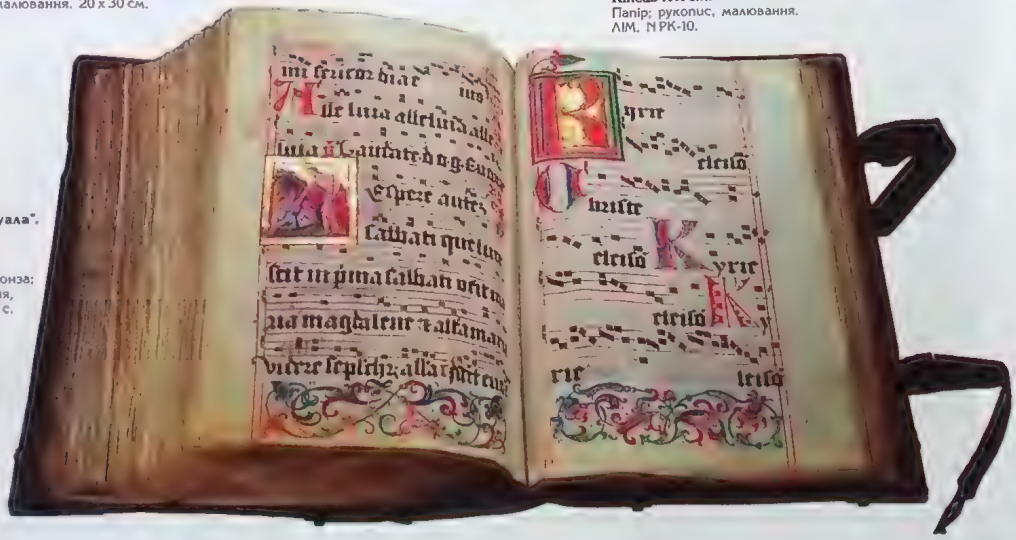

Стародруки.

Розгортка сторінок "Апостола". Друкарня І. Федорова. Друкар І. Федоров. 25.02.1573 – 15.02.1574 р. Львів. 280 с. Дереворит. Папір; друк. Книга: 28 х 16 х 6,5 см. ДІМ. N КП-125280, Арх-1515.

Фронтиспис "Апостола". Друкарня І. Федорова. Друкар І. Федоров (? - 5(15) 1583). **25.02.1573 – 15.02.1574 р. Львів. 280 с.** Дереворит. Папір; друк. Книга: 28 х 16 х 6,5 см. ДІМ. N КП-125280, Арх-1515

"Апостол" – одна з перших друкованих книг на Україні.

Титул розділу "Божественна літургія" книги "Служебник". Стрятин. 22.01.1604 р. Дереворит. Папір; друк. 17,3 х 11,7 см. МКДУ. N СД-90.

Сторінка євангелія учительного. Крилос. 1606 р. Гравюра "Св. Каліст, архієпископ міста Константина". Дереворит. Папір; друк 28 х 17,6 см. МКДУ. N СД-427

Титул книги Іоанна Золотоустого. "Беседы на деяния святых апостолов". Друкарня КПЛ. 1624 р. Київ. Дереворит. Папір; друк. 28 х 16,4 см. МКДУ. N СД-153.

Книга видана коштом Костянтина Долмата.

Розгортка книги Іоанна Золотоустого "Беседы на деяния святых апостолов". Друкарня КПЛ. 1624 р. Київ. Дереворит. Папір; друк. 31,2 х 35 см. МКДУ. N СД-153

Гравюра із зображеннями Антонія і Феодосія Печерських та Успіння Божої Матері. Розміщений вірш-панегірик на честь мецената Костянтина Долмата, а також зображено його герб

Заставні літери до "Євангелія учительного". Крилос. 1606 р. Дереворит. 3,5 х 3,5 см. МКДУ. N СД-427

Титул книги євангелія. Друкарня Успенського братства. Друкар М. Сльозка (? - 1667). **1636 р. Львів.** Дереворит. Папір; друк. 28 x 18 см. МКДУ. N СД-25.

Розгортка євангелія. Друкарня Успенського братства. Друкар Михайло Сльозка (? - 1667). **1636 р. Львів.** Дереворит. Папір; друк. 28 x 35 см МКДУ. N СД-25

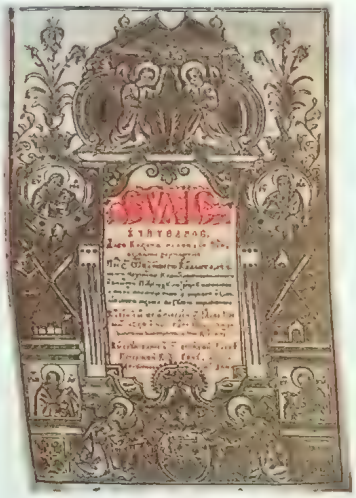

Титул книги "Євангеліє учительне". Друкарня КПЛ. 1637 р. Київ. Дереворит. Папір; друк. 31,4 x 19,2 см. МКДУ. N СД-148. Вмішено герб мецената Богдана Стеткевича.

Титул книги "Апостол". Друкарня Успенського братства. 1666 р. Львів. Гравер В. Ушакевич. Дереворит. Папір; друк. 31 x 19 см. МКДУ. N СД-247.

Сторінка книги "Апостол" з передмовою до читача. Друкарня Успенського братства. 1666 р. Львів. Дереворит. Папір; друк. 31 x 19 см. МКДУ. N СД-247.

Заставні літери до "Євангелія учительного" Кирила Ставровецького. Транквіліон. 1619 р. Рохманів. Друкарня Кирила Транквіліона Ставровецького. Дереворит. 4 x 3,5 см. МКДУ. N СД-461.

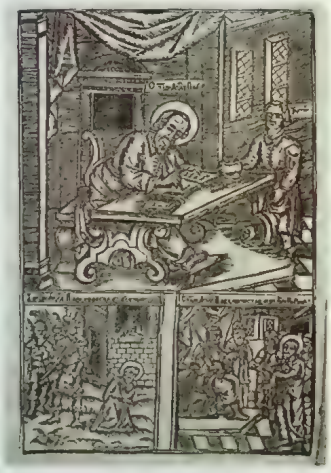

Св. апостол Павло і сцени з його життя. Гравер В. Ушакевич. "Апостол" Друкарня Успенського братства. 1666 р. Львів. Дереворит. Папір; друк. 25,7 x 16,2 см. МКДУ. N СД-247.

Євангеліст Лука. Гравер В. Ушакевич. "Апостол". Друкарня Успенського братства. 1666 р. Львів. Дереворит. Папір; друк. 26 x 16,7 см. МКДУ. N СД-247.

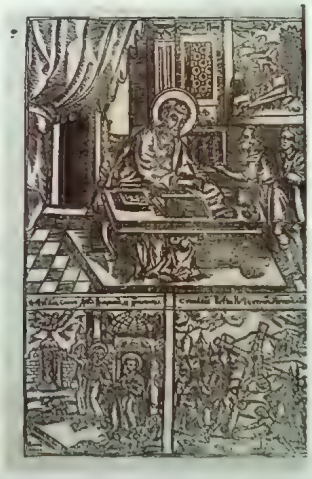

Св. апостол Петро і сцени з його життя. Гравер В. Ушакевич. "Апостол". Друкарня Успенського братства. 1666 р. Львів. Дереворит. Папір; друк. 25,7 x 16,2 см. МКДУ. N СД-247.

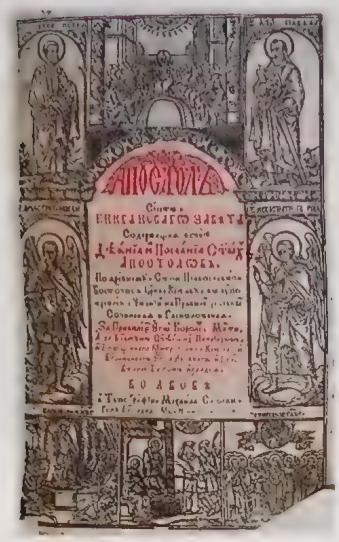

Титул книги "Апостол". Друкарня М. Сльозки. 1654 р. Львів.
Дереворит. Папір; друк. 29 х 17,5 см.
МКДУ. N СД-328.

Фронтиспис книги "Апостол". Друкарня М. Сльозки. 1654 р. Львів. Дереворит. Папір; друк. 29 х 17,5 см. МКДУ. N СД-328. Сторінка з гербом та присвятою Желіборським – меценатам видання.

Титул книги Лазаря Барановича "Меч духовний". Друкарня КПЛ. 1666 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 29,9 х 19,1 см
МКДУ. N СД-151.

Св. апостол Павло. Гравер Феодосій. "Євангелія". Друкарня КПЛ. 1697 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 25,4 х 16,8 см.
МКДУ. N СД-37

Книга видана коштом гетьмана Івана Мазепи

Титул книги Лазаря Барановича "Трубы на дни нарочитыя". Друкарня КПЛ. 1674 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 31,9 х 20 см. МКДУ. N СД-31

Кінцівки розділів книги Лазаря Барановича "Меч духовний". Друкарня КПЛ. 1666 р. Київ.
МКДУ. N СД-151

Заставки надтекстові книги "Требник". Друкарня КПЛ. 1681 р. Київ. МКДУ. N СД-584.

Сторінка з зображенням таїнства святого вінчання. Требник. Друкарня КПЛ. 1681 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 17,8 х 14,7 см
МКДУ. N СД-584

Книга видана коштом архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля.

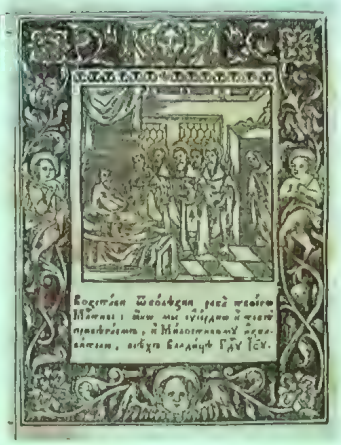

Сторінка з зображенням таїнства елеопомазання. Требник. Друкарня КПЛ. 1681 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 17,8 х 14,7 см.
МКДУ. N СД-584

"Тріодь цвітна". Лазар Баранович. 1685 р. Друкарня Свято-Троїцького Іллінського монастиря. Чернігів.
Папір; друк. Оправа: дерево, шкіра; тиснення. 32 х 20 х 8 см.
МКДУ. N СД-316

Книга видана монастирським коштом.

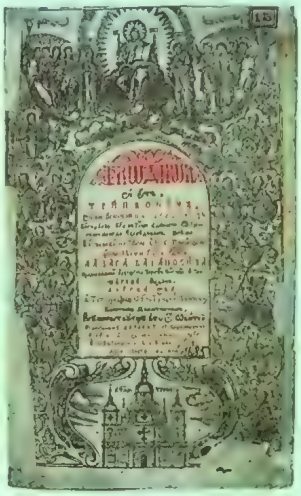

Титул книги "Тріодь цвітна". Лазар Баранович. 1685 р. Друкарня Свято-Троїцького Іллінського монастиря. Чернігів.
Дереворит. Папір; друк. 29,7 х 18 см.
МКДУ. N СД-316.

Заставки надтекстові книги "Тріодь цвітна". Лазар Баранович. 1685 р. Друкарня Свято-Троїцького Іллінського монастиря. Чернігів. МКДУ. N СД-316.

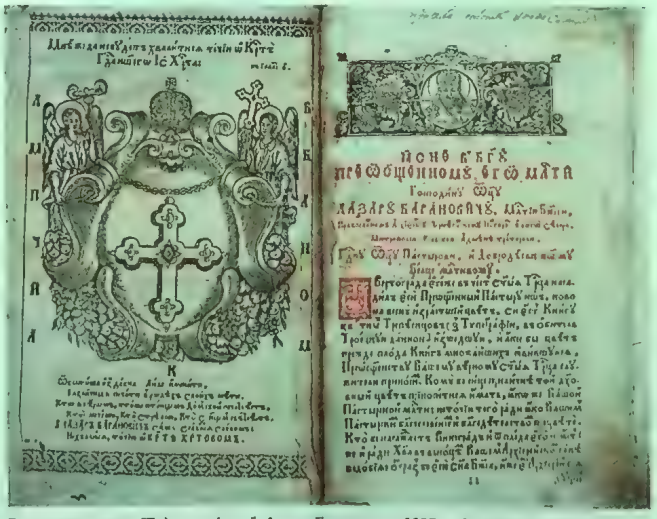

Розгортка книги "Тріодь цвітна". Лазар Баранович. 1685 р. Друкарня Свято-Троїцького Іллінського монастиря. Чернігів. Дереворит. Папір; друк. 29,7 х 35,8 см.
МКДУ. N СД-316

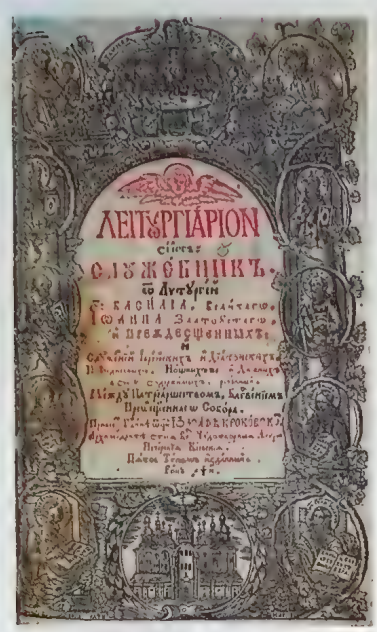

Титул "Служебника". Гравер М. Семенів. Друкарня КПЛ. 1708 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 30,4 х 18,5 см.
МКДУ. N СД-88.

Контртитул "Служебника". Гравер М. Семенів. Друкарня КПЛ. 1708 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 30,4 х 18,5 см.
МКДУ. N СД-88.

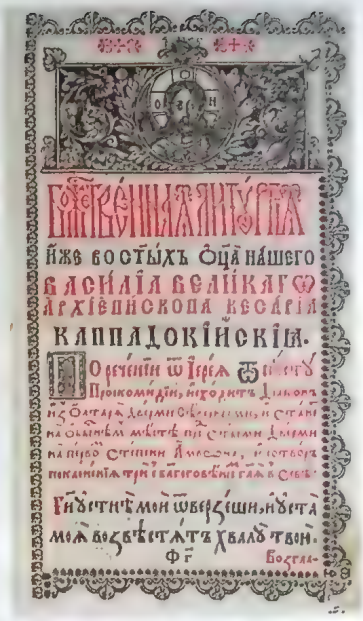

Сторінка "Служебника". Друкарня КПЛ. 1708 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 30,4 х 18,5 см
МКДУ. N СД-88

Титул "Апостола". Гравер А. С. Козачківський. Друкарня КПЛ. 1722 р. Київ. Мідьорит. Папір; друк. 28,2 х 18,4 см.
МКДУ. N СД-101.

Сторінка "Апостола". Гравер А. С. Козачківський. Друкарня КПЛ. 1722 р. Київ. Мідьорит. Папір; друк. 28,2 х 18,4 см
МКДУ. N СД-101

Посторінкові заставки над текстом до "Апостола". Гравер А. С. Козачківський. Друкарня КПЛ. 1722 р. Київ.
Мільорит. Папір; друк
МКДУ. N СД-101

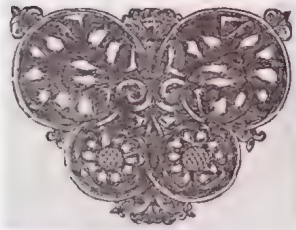

Кінцівка розділу до "Апостола". Гравер А. С. Козачківський. Друкарня КПЛ. 1722 р. Київ.
Мільорит. Папір; друк
МКДУ. N СД-101

Заголовні літери до "Апостола". Друкарня КПЛ. 1722 р. Київ.
Дереворит; Папір; друк. МКДУ. N СД-101

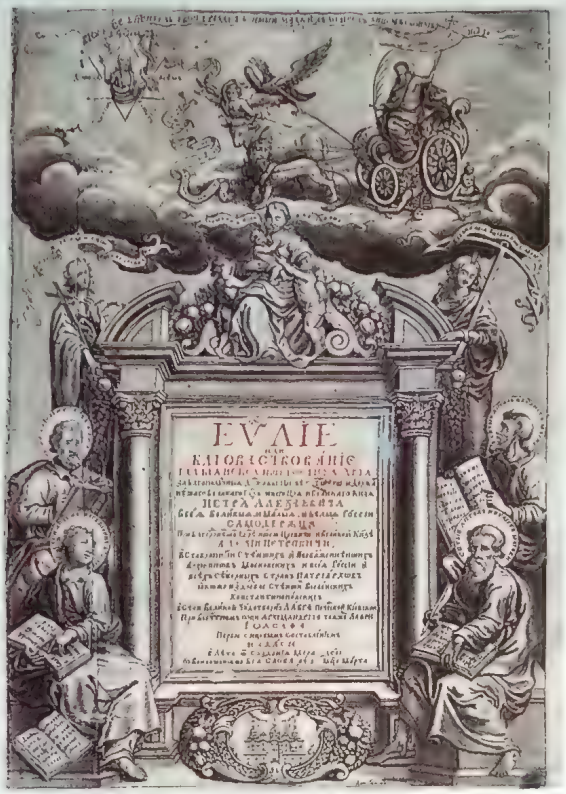

Титул Євангелія. Гравер Д. Галяховський (1674 - 1709).
Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1703 р. Україна.
Євангеліє видано коштом гетьмана Івана Мазепи.
Мільорит. Папір; друк. 60 x 42 см.
ХІМ. N M-526.

Сторінка з передмови до Євангелія.
Друкарня КПЛ. 1703 р.
Мільорит. Папір; друк.
44 x 35 см.
ХІМ. N M-526

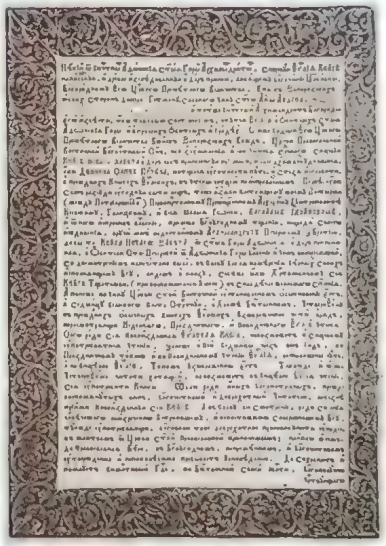

Сторінка з передмови до Євангелія.
Друкарня КПЛ. 1703 р.
Мільорит. Папір; друк.
44 x 35 см
ХІМ. N M-526

В передмові знищена частина друкованого тексту, в якому згадується Ім'я гетьмана України Івана Мазепи

Євангеліст Іоанн Богослов. Гравер Д. Галяховський (1674 - 1709).
Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1703 р.
Мільорит. Папір; друк. 44 x 35 см. ХІМ. N M-526

Перша сторінка Євангелія. Друкарня КПЛ. 1703 р.
Мільорит. Папір; друк. 44 x 35 см
ХІМ. N M-526

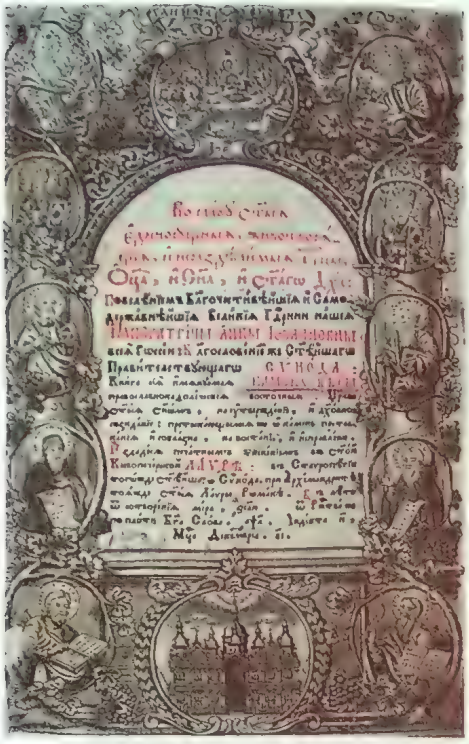

Титул книги Стефана Яворського "Камінь віри". Друкарня КПЛ. 1730 р. Київ. Гравер М. Семенів. Титульна рамка з "Пречистих акафістів". 1709 р.
Мільорит. Папір; друк. 28,2 х 16,9 см. МКДУ. N СД-240.

Титул книги "Служебник". Друкарня Успенського монастиря. 1735 р. Почаїв.
Дереворит. Папір; друк. 30,5 х 17,5 см.
МКДУ. N СД-146

Контртитул "Служебника". Друкарня Успенського монастиря. 1735 р. Почаїв.
Дереворит. Папір; друк. 30,5 х 17,5 см.
МКДУ. N СД-146

Сторінка з гербом Рудницьких – меценатів "Служебника". Друкарня Успенського монастиря. 1735 р. Почаїв.
Дереворит. Папір; друк. 30,5 х 17,5 см.
МКДУ. N СД-146.

Перша сторінка "Євангелія" із гравюрою "Хрещення Ісуса Христа Іоанном Предтечею". Друкарня КПЛ. 1773 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. 31,1 х 20,7 см.
МКДУ. N СД-142.

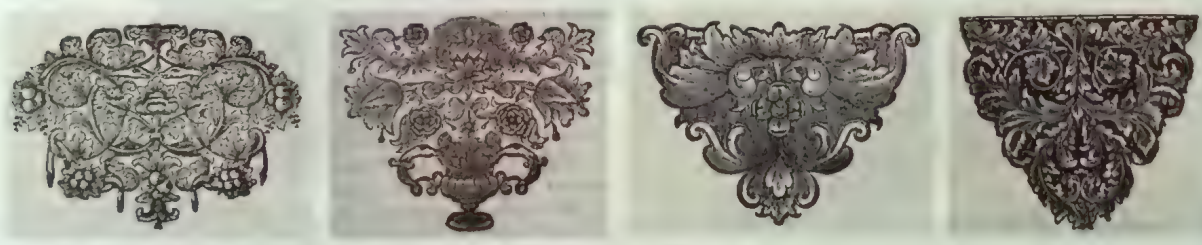

Орнаментовані кінцівки текстів на сторінках "Євангелія". Друкарня КПЛ. 1773 р. Київ.
Дереворит. Папір; друк. МКДУ. N СД-142.

Євангеліє. І половина XVII ст. Оправа. Невідомий майстер. 1647 р. Київ. Виготовлена на замовлення архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича.
Напис на спідній дошці оправи:
"РОКУ 1647 МЕСЯЦА СЕНТЯБРЯ", "Л(АЗАРЬ) Б(АРАНОВИЧ) М(ИЛОСТИЮ) Б(ОЖЬЕЙ) П(ПРАВОСЛАВНИИ) А(РХИЕПИСКОП) Ч(ЕРНИГОВСКИЙ) Н(ЕЖИНСКИЙ) И С(ЕВЕРА)"
Папір; друк. Оправа: срібло, дерево; лиття, карбування, золочення, гравірування.
35,5 x 23,5 см.
ЧОІМ. N Ал-226.

Євангеліє. Друкарня Успенського братства. 1644 р. Львів. Оправа. Невідомий майстер. XVII ст.
Папір; друк. Оправа: срібло, дерево, тканина; лиття, карбування, гравірування. 33 x 21 x 7 см.
НМІУ. N СТД-68

Євангеліє. Друкарня Успенського братства. Друкар М. Сльозка (? - 1667). **1636 р. Львів. Оправа. Невідомий майстер. XVII ст.**
Папір; друк. Оправа: срібло, оксамит, дерево; лиття, карбування, гравірування
32 x 21 x 7 см
МКДУ. N СД-25.

Євангеліє. Друкарня Успенського братства. 1670 р. Львів. Оправа. Невідомий майстер. Початок XVII ст.
Папір; друк. Оправа: срібло, оксамит; лиття, карбування, гравірування, золочення. 37,5 x 24 x 8 см
НКПІКЗ. N КПЛ КН-127

Євангеліє. Початок XVIII ст. Оправа. Майстер І. С. Білецький (бл. 1687. - 1762). **1722 р. Київ.**
Папір, друк. Оправа: срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. 46 x 30 x 7 см. МІКУ. N ДМ-4371

Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1773 р. Київ.
Фігурні пряжки з зображенням апостолів Петра і Павла
Папір; друк. Оправа: срібло, оксамит, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, емаль. 39,5 x 24,5 x 8,5 см
МКДУ. N СД-145.
Оправа виготовлена коштом архімандрита КПЛ Зосима Валькевича 17[illegible] р.

Євангеліє учительне. Друкарня КПЛ. 1637 р. Київ.
Папір; друк. Оправа: шкіра, дерево; тиснення, золочення. 32,3 x 20 x 8 см.
МКДУ. N СД-148.

Євангеліє. Друкарня КПЛ. Початок XVIII ст.
Оправа. Майстер І. А. Равич (1677 - 1762). **1717 р. Україна.**
Папір, друк. Оправа: срібло, оксамит, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення. 57 x 42 x 10 см
МІКУ. N ДМ-4363

Євангеліє напрестольне. Друкарня КПЛ. 1733 р. Київ.
Оправа. Невідомий майстер. І половина XVIII ст. Україна.
Папір, друк. Оправа: срібло, оксамит, дерево; лиття, карбування, тиснення, гравірування. 38,1 x 26,3 x 8,7 см.
МІКУ. N ДМ-7890.

Книга діянь святих Апостолів. Друкарня КПЛ. Початок XVIII ст.
Оправа. Невідомий майстер. 1730-і рр. Україна.
Папір; друк. Оправа: срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. 33 x 21 x 8 см.
МІКУ. N ДМ-4365.

Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1733 р. Київ.
Оправа. Майстер невідомий. І половина XVIII ст. Україна.
Папір; друк. Оправа: срібло, оксамит, лиття, карбування, гравірування, золочення. 40,5 x 26 x 8 см.
НКПІКЗ. N КПЛ. КН-45

Євангеліє. Друкарня КПЛ. 1773 р. Київ.
Оправа. Майстер невідомий. XVIII ст. Україна.
Папір, друк. Оправа: срібло, оксамит, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення. 38,8 x 24,5 x 8 см
МКДУ. N СД-142.

Маргарита Шамрай
бібліограф

"О, книги, найкращі порадники, найвірніші друзі"
Григорій Сковорода

КОЗАКИ І КНИГА

Власницькі записи, маргіналії завжди були невід'ємною часткою рукописної і стародрукованої книги, про що свідчать фонди НБУВ, зокрема колекція стародруків XVI – XVII ст. Як правило, записи в друкованих книгах з'являлися в зв'язку з їх купівлею, передачею до церкви на поминання душі, або за відпущення гріхів. Цей процес був важливою і урочистою подією. Шанобливе і благоговійне ставлення власників до книг відчувається майже в кожному записі, оскільки з книгою в них пов'язувалися не лише надії на відпущення гріхів, але й повага до неї, як духовної цінності, що несе просвіту. Завдяки маргінальним записам зайвий раз можна переконатися, що вартість книги вимірювалася не лише грошима. З іншого боку, записи в книгах по суті були юридичними документами, що засвідчували факт передачі чи купівлі книги. Існувала постійно діюча формула запису: дата, інформація про людину, ім'я, прізвище, соціальний стан, куди передається книга, умови передачі (продаж, вклад, дар), і обов'язкова погроза можливому крадію книги[1]. До речі, така формула була типовою для східних слов'ян на відміну від європейських читачів та власників книг, котрі позначали свої книги друкованими і рукописними екслібрисами, як правило, на форзацах друків, або сутерекслібрисами на оправах. Наші пращури, сподіваючись, що запис закріпить навіки книгу за ними, писали і на форзацах, і всередині книги, на берегах, внизу аркуша, підряд, з проміжками.

Маргіналії в стародруках, залишені їх читачами і власниками, були різного змісту. Цікаві з точки зору достовірності та історичності записи відтворюючі події минулого, зокрема періоду козацьких війн. Показовим в цьому плані є запис, зроблений невідомим у "Тріоді пісній" (Київ, 1640) в 40-х рр. XVIII ст.:" Року Божія 1648 перши Козаки били, начало Кн. Казимира Хмельницкій[2]. / Року Божія 1661: Контефараци били, о заплату жолду./ Року Божія 1672 Турецина повторная на мученицу Феклу, взять турками Каменец Подольский[3]. Року Божія 1682 як Виденска баталія била / Року Божія 1705 яко Москва з козаки били вышли … " (Кир. 28, арк. 352 – 353 № 436)[4]. Найчастіше такі хронографи на стародруках виписувалися у 18 ст. Так, у львівському "Тріодіоні" (1688 р. вид.) невідомим у хронологічному ряду зафіксовано кілька історичних подій, учасником яких він був: "Року божія 1738 місяця іюля дня 17 москалі були на Білочи. /Року 1739 місяця августа дня 17 узяли Хотінь тижж москалі тогожь часу и повернулися назадь на столицю московськую. Тогож року була зима велика" (Кир.2616, арк. 4, 439 №459)[4]. Такі своєрідні хронографи типові були для освіченої верстви українського народу минулих часів. Як правило, записи про певні історичні події перепліталися із свідченнями про стихійні явища, що на думку наших пращурів було взаємозв'язано.

Невідомими авторами цих записів в основному були представники духовенства, оскільки найчастіше, із зрозумілих причин, вони були власниками церковно-службових книг. Тому маргіналії, пов'язані з іменами визначних політиків та діячів, зокрема, козацькими ватажками, і просто козаками, іншими верствами тодішнього українського населення доповнюють більш достовірно і повно картину минулого України, уточнюють і конкретизують. Спостереження і вивчення авторкою статті численних маргіналій та записів в стародруках, виданих у XV – XVII ст., що зберігаються в фондах НБУВ, дозволяють стверджувати про широку освіченість і грамотність у XVI – XVII ст. не лише осіб духовного стану, але й представників інших соціальних груп в Україні.

Невеликий відсоток, але дуже тому цінний, стародруків із козацькими записами, підтверджує їх повагу до книжок, освіченість, хоча "шабля та люлька" тоді були більше на часі. Ілюструвати це може запис XVII ст. в "Окпоїху" (Дермань 1604 р. вид.): "Во имя Отца і Сина і Святого Духа Аминь. Я раб б/о/жий Василей Волочай с товариством надаем сию книгу рекомую Охтаи до Храму С/вя/того Покров Пренай/св/ятейшой діви Б/огоро/д/и/ци визволебную от огню от Москалей. А хто би міл ее от Храму сего отдалити а на свой пожитокъ обірнути таковий з нами розсудится пред нелицемерним судиею настоят/ель/ ієрея Григория Андреев/ича/ Свято Покровського Кочоровского рука власная" (Кир. 5362, арк. 15 – 24 № 275).

Козацьким примірником можна назвати львівське видання "Євангелія" 1670 р., на якому зафіксовано два записи XVII ст. Один з них датований 6 серпня1688 роком сповіщає про вклад книги до церкви Успіння Прсв. Богородиці села Новосільці усією громадою "…чудом положы войскові и посполиті виі/ис/нко село с подружими і чада своими." (Кир. 617, арк. /2 – 8/№159). Другий запис інформує про зміну місця вкладу книги: "…Я рабъ божій Яким козак войска запорозкого даю сию книгу зовемую Євангеліє с/вя/тое за отпущеніе гріхов своихъ і родителей моих до монастира Всемилостиваго Спаса Преображенія Хр/исто/ва. А хто б мілъ еи отдалити от того ж монастиря Всемилостивого Сп/а/са Вовчокъ нареченнаго таковый Анафтема Аминь." (арк. 1 – 10).

Якщо враховувати козацьку військову ієрархію у володінні книгами, то зрозуміло, що пріоритет слід віддати військовим писарям і старшинській верхівці. Так, зі сторінок Нового заповіту кутеїнського видання 1652 р. постає історична постать Михайла (Мелетія) Вуяхевича-Висотинського (бл. 1625 – 1697). Лише кілька слів, залишених ним на книзі, повертає нас у далеке минуле України, в період так звані "Руїни". Відомо, що він був безпосереднім учасником тих подій, пов'язаних з ім'ям гетьмана Петра Дорошенка, оскільки з 1668 р. служив у нього на вищій посаді генерального писаря. До того часу таку ж посаду він обіймав у гетьмана Якима Сомка[1].

Вкладний запис на київському виданні "Євангелія" 1697 р., зроблений в 1708 р., нагадує про славного лубенського полковника війська запорізького Дмитра Зеленського. Книга "…дана есть в городъ Мястковку егожъ маетность до храму Благовіщенія Пр/е/с/в/ятой Б/огороди/ци…" (Кир. 180 П., арк. 1–11 № 199). Прізвище значкового товариша, глухівського мешканця, Грушинського Афанасія Дорофійовича на київському "Псалтирі" 1697 р. вид. пов'язане з акцією купівлі книги 29 червня 1698 р. за 10 злотих (Кир. 169 П., арк. 2–29 №334)[6].

В давні часи книги як найдорожчий скарб передавалися у спадок нащадкам.

Унікальність маргіналій в стародруках полягає в тому, що вони передають історичні події через сприйняття безпосередніх їх учасників і створюють для нас можливість глянути на минулі часи їх, очима, ніби зсередини, з уяви тих людей про себе і оточуючий світ, і зробити більш узагальнюючі висновки історико-культурного характеру.

---

[1] *Малеїн О. Новий підручник до вивчення інкунабулів. // Бібліотечні вісті. 1926 – №1. – С. 49–55.*
[2] *Верстюк В. Ф., Дзюба Т. Н., Репринцев В. Ф. История УССР. Хронологический справочник. – К., 1990. – С.46*
[3] *Там само. – С. 55.*
[4] *Там само. – С. 65*
[5] *Антонович В. Петро Дорошенко. Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991. – С. 83*
[6] *Шамрай М. А. Каталог палеотипов.– К., 1995. – Спр. 155*
Цитування текстів супроводжуються інформацією в дужках: шифр НБУВ, № аркуша, і № опису: Шамрай М. А. Археографічний опис стародруків 15–17 ст. Комп'ютерна програма.

Дмитро Степовик
Доктор мистецтвознавства
професор

"Быть хорошим гранером, значит быть распространителем
прекрасного и поучительного в обществе
Значит быть распространителем света истины.
Значит быть полезным людям и угодным Богу."
Т. Г. Шевченко. "Щоденник", 26.06.1857

УКРАЇНСЬКА ГРАВЮРА

На золотий вік козацької доби припадає і золотий вік граверського мистецтва. Як і в інших країнах світу, гравюру покликала до життя друкована книга. У XVI столітті за виразних ренесансних тенденцій в українській культурі досягло вершин мистецтво української рукописної книги, прикрашеної чудовими мініатюрами. Взірцем є знамените рукописне Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр. з барвистими мініатюрами в стилі Ренесансу. На вершині розквіту книгописання виникає могутня заміниця рукописної книги — книга друкована. Водночас рукописна книга не зникає з мистецького обрію, продовжуючи, як і раніше, обслуговувати лише окремих осіб суспільства: єпископів, священиків, князів, магнатів. Але поширення освіти вимагало тиражованої книги, щоб служити не одиницям, а десяткам, сотням і тисячам тих, які уміли і хотіли читати священні або світські тексти.

Отже, гравюра розвивається разом з друкованою книгою [1]. Щоправда, кілька десятиліть поспіль вона не ілюструє текстів сюжетними зображеннями, а тільки прикрашає їх пишними рослинними (рідка плетінчастими або геометричними) заставками, кінцівками, заголовковими літерами — так званими буквицями. Своїми ранніми першодруками, насамперед, випущеною 1574 року у Львові біблійною книгою "Апостол" і надрукованим в Острозі повним текстом Біблії (1580 — 1581 рр.) українство заявляє світові про свою відданість правді Господа Ісуса Христа. Тодішнє українське суспільство зажадало священних текстів у першу чергу [2], а наші гравери через асоціативну, метафоричну образність декоративних гравюр наче проголосили радість людських душ появою після темної ночі світанкової зорі відродження духовності і занепалої ще в XIII ст. української державності.

Перша сюжетна гравюра з'являється у нас наприкінці XVI ст. (йдеться про образ літургіста і проповідника монашого життя IV ст. Василя Великого), що надрукована 1594 р. в Острозькій друкарні у невеликій книжечці "Про поступання". З погляду жанровості зображення славного теоретика облаштування монастирів Василя Великого є щось середнє між портретом та іконою. Якщо портрет — то, звичайно, фантастичний, бо джерелом для анонімного гравера слугувала його уява, а не автентичний взірець. На іконі ж святителі, в тім числі і Василь Великий, ніколи не зображалися сидячими та ще й у півпрофіль. Проте в цьому образі є дещо від ікони: видовжена аскетична постать святителя; зосереджена увага на писанні книжки, як буває, коли на святого сходить Святий Дух; довгий одяг, що вкриває численними складками все тіло — від шиї до ступнів ніг. Проте на цій гравюрі глядача приваблює не так образ святителя — автора трактату про значення посту, — як його неймовірно складне декоративне оточення: витончена ренесансна архітектура арки (явний символ входу до раю для тих, хто правильно постується), оздоблена пучками соковитих плодів, вазонами з квітами та іншими декоративними деталями. Як і в рослинних заставках і кінцівках, тут флористичні мотиви натякають на духовні плоди, що народжуються в людині внаслідок благочестивого життя, складовою частиною якого є піст.

Уже в ранній українській гравюрі означилася важлива напрямна лінія: перевага духовного над матеріальним і виразна символічна "розповідність" декоративних елементів [3].

З початком XVII ст. пальму першості в розвитку гравюри перебирає на себе Київ. Близько 1605 — 1606 рр. архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький купує у відомої галицької родини Балабанів друкарню, перевозить її до Києва, ладнає для неї приміщення в лаврі і з 1616 р. починає друкувати книжки. Перша з них — невеличкий "Часослов — виходить у світ без гравюр. Але наступні, багатосторінкові й великі за форматом, книги містять десятки гравюр найрізноманітніших жанрів: одноосібних зображень типу портретів, багатоперсонажних ілюстрацій до історично-церковних текстів, декоративних віньеток, картушів, заставок, кінцівок, символічно-алегоричних композицій. З 1619 р., коли в лаврі з'явилася книга (понад тисячу сторінок!) антології церковних служб цілого року, так званий Антологіон, до 1646 р., коли київський митрополит Петро Могила надрукував укладену ним збірку священних обслуг для мирян (Великий Требник), київські гравери виконали і тиражували сотні гравюр, які стали потужним фундаментом не тільки книжкової, а й усієї образотворчої культури українців козацької доби [4].

Звичайно, більша частина цих гравюр — релігійного змісту. Але були і світські, дарма що їх продукувала і розмножувала художньо-граверська майстерня найбільшого українського монастиря. Адже від самого початку організації козацтва в Україні Києво-Печерська лавра і приписані до неї менші монастирі пов'язують свою долю з козацьким рухом, вносять у нього потужний струмінь духовності і, з іншого боку, шукають у козаків захисту від нападників і підступів світської влади [5]. Тож невипадково найбільш ранні світські гравюри Києва мають виразний козацький зміст. Йдеться про ілюстрації-дереворізи до панегірика пам'яті українського гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Панегірик написав відомий український письменник і ректор Братської школи на Поділі Касіян Сакович 1622 р. Ця невеличка епітафіяльна поема була проілюстрована кількома зворушливими гравюрами: кінним портретом гетьмана, гербом Війська Запорозького і гравюркою батального змісту: козаки під проводом П. Сагайдачного на маневрених чайках здобувають з моря кримське місто Кафу (тепер — м. Феодосія). Гравери, як і маляри ікон, згідно з православною традицією, не завжди підписувалися під гравюрами, тому значна частина книжкових ілюстрацій і окремих гравюр, безпосередньо не пов'язаних з книжковим текстом (так званих естампів), є анонімними або ж позначеними лише одним чи двома ініціалами. На основі писемних джерел знаємо кілька імен і прізвищ художників та граверів кінця XVI і першої половини XVII ст. Так, у текстах згадуються двоє лаврських мистців, на основі малюнків яких майстри вирізали на дереві гравюри: це — Парфеній Молковицький і Михайло Фойнацький. Науковцям вдалося також "розшифрувати" деякі ініціали граверів. Найбільш продуктивними граверами цієї доби були Тимофій Петрович, Леонтій Монах, Памва і Стефан Беринди, майстер Ілля, який ставив після свого імені літеру А, значення якої встановити поки що не вдалося. Інші численні гравери так і залишилися анонімами або зі своїми ініціалами.

У XVII ст. в Україні діяло 17 стаціонарних і пересувних друкарень [6]. Проте, далеко не всі вони мали граверські

---

[1] Голлербах Э. История гравюры и историографии в России. — Москва–Петроград, 1923. — С. 220.
[2] Гравюра Петровского времени. Каталог выставки. — Л., 1974. — С. 38.
[3] Донжан А. Оформ. Руководство травления крепкой водкой на меди. — М., 1893. — С. 78.
[4] Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVI — XVIII ст. — К., 1983. — С. 178.
[5] Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів, 1981. — Кн. 1. 1574–1700. — С. 136.

майстерні. Більшість книг виходила без ілюстрацій і гравірованих прикрас. Тільки великі стаціонарні майстерні могли тримати штат граверів з відповідними майстернями. Це – друкарні монастирів у Києві, Почаєві, Уневі; друкарня Львівського православного братства; приватна друкарня Михайла Сльозки у Львові. Інші, якщо хотіли видавати ілюстровані книжки, зверталися до цих друкарень, позичали в них гравіровані дошки, щоб виконати з них відповідні зображення.

У книжках і естампах зустрічаємо чимало одноперсонажних зображень, які можна вважати напівреліґійними-напівсвітськими портретами. Наприклад, служебники, або так звані літургікони, часто друкували образи авторів літургій – Василя Великого, Івана Золотоустого і Григорія Богослова. Інші видання вміщували зображення українських, балканських, римських святих: князя Володимира Великого, Бориса і Гліба, Антонія і Феодосія Печерських. У цих творах, виконаних засобами чіткого штрихування з виділенням контурної лінії, простежується вплив ікони. Та все-таки їх аж ніяк не можна вважати іконами, здійсненими засобами гравюри. Своєрідна індивідуалізація облич святих, виразний натяк на психологізацію, наявність біля постаті святого супровідних речей, пейзажне або інтер'єрне тло – все вказує на бажання граверів представляти святих швидше портретно, ніж іконно [7]. Найяскравішим вираженням своєрідного об'єднання рис ікони й історичного портрета став цикл ілюстрацій майстра Іллі до Києво-Печерського патерика 1661 р. Від XIII ст., коли патерик був написаний, і аж до середини XVII ст. ця літературно-історична збірка оповідань про перших преподобних лаври поширювалася тільки в рукописних варіантах і без ілюстрацій. А для першого друкованого видання цієї вельми важливої книги з метою щедрого ілюстрування архімандрит лаври Йосип Тризна замовляє у майстра Іллі сорок дереворізів. На жаль, у тяжких умовах українсько-польської війни середини XVII ст. видання Патерика затрималося, і книга з ілюстраціями Іллі побачила світ 1661 р., коли лаврою уже управляв архімандрит Інокентій Гізель.

Гравюри в Києво-Печерському патерику можна поділити на три жанри: архітектурні пейзажі (вигляди Успенського собору, інших церков та будівель у лаврі); сцени з життя монастиря у князівську добу; зображення видатних подвижників монастиря. Кожний жанр цікавий по-своєму. Але щодо історичної ваги й мистецької вартості зображення конкретних осіб варто поставити на перше місце. Ілля першим зробив спробу індивідуалізувати зовнішній вигляд Антонія, Феодосія, Варлаама, Стефана, Никона, Даміана, Єфрема, Ісаю, Матвія, Алімпія і багатьох інших отців Печерських. Майстер прагнув не тільки наділити їх неповторною зовнішністю, а й спробував окреслити характер чи настрій, застосувавши метод "наївної психологізації" у гравюрі на дереві. Яким би виразним не був на цих гравюрах елемент містичності, все ж бере гору відчуття реальної людини в реальному історичному просторі й часі. Багата уява й інтуїція гравера давали змогу знову бачити події п'ятсотлітньої давності так, наче справді відбувалися на його очах. Там, де було важко відтворити людей і події князівської доби, Ілля звертався до сучасної йому дійсності.

Понад сто років українська гравюра розвивалася переважно як дереворіз (поздовжньо вирізані дошки) і дереворит (поперечно вирізані, торцеві дошки). Так тривало з 70-х рр. XVI ст. до кінця 80-х рр. XVII ст. На металевих платівках в Україні гравірували приїжджі майстри, обслуговуючи польські світські й церковні друкарні. Становище різко змінюється наприкінці XVII ст. На запрошення київського митрополита Варлаама Ясинського і чернігівського архієпископа Лазаря Барановича в Україну повертаються українські гравери, які опанували тонке і складне мистецтво мідьориту (гравірування на шліфованих мідних платівках) в західних, здебільшого німецьких, майстернях. У друкарні Києво-Печерської лаври десь із 1688 р. починає працювати першокласний майстер гравюри й, очевидно, малярства Олександр Тарасевич. Він приймає чернечий постриг під ім'ям Антонія і майже чотири десятиліття (1688 – 1727 рр.) керує всіма мистецькими майстернями лаври, одночасно виконуючи адміністративні функції намісника монастиря. В Чернігові працюють родич Олександра-Антонія Тарасевича – Леонтій Тарасевич зі своїми помічниками Іваном Щирським, поляком Вавринцем (Лаврентієм) Крщоновичем, німцем Адамом Зернікау і друкарем-українцем Семеном Ялинським. Всі вони вчилися на Заході, деякі мали поважний стаж практичної роботи в друкарнях Вільнюса.

З'явившись в Україні, ці митці докорінно чином змінили обличчя української гравюри та української ілюстрованої книги, що набула нового вигляду завдяки вміщенню елегантнішої, багатої на тональні переходи і витончене штрихування гравюри [8]. Спочатку мідьорити вклеювали у невеликі книжки (типу панегіричних поем на пошану гетьмана Івана Мазепи), архієреїв Української церкви, почесних гостей, героїв війн із нападниками. Пізніше гравери творять окремі цикли у книгах [9].

У гравюрах на міді повною мірою віддзеркалено українські особливості бароко, яке недарма називають козацьким. Такі виражальні засоби стилю, як підкреслено рухлива композиція, напруженість дії, різноманітні контрасти, були суголосні характерові саме козацького життя і козацького ладу. Наші гетьмани, полковники, сотники, рядове козацтво полюбили стиль бароко за динамізм і пишноту; бажали, щоб архітектура церков, твори малярства, графіки, різьби виконувалися мистцями в бароковому стилі. У мистецтво цієї пори входить все більше різних метафор – від символів та алегорій до курйозів і гіпербол [10]. В українську графіку проникають призабуті символи раннього християнства (риба, голуб, пава, пелікан, виноградна лоза, пальма) і навіть античної доби (Фенікс, Сатурн, Венера, Аполлон). Мабуть, найдосконаліше знали барокову метафорику чернігівські гравери Іван Щирський та Лаврентій Крщонович, які наповнювали свої твори великою кількістю образів з переносними значеннями. Розглядаючи їхні ілюстрації до таких творів, як "Відроджений Фенікс" (1683 р.), "Відлуння голосу, що лунає в пустелі" (1689 р.), "Щасливе передбачення" (1693 р.), "Сарматський Гіпомен" (1698 р.), "Іліада ораторського мистецтва" (1698 р.), "Розкішний сад" (1705 р.), дивуємося невичерпному розмаїттю метафор, яке майстерно уміли застосовувати, кожен по-своєму, літератори – в поетичних творах, а гравери – у графічних [11].

Досить популярними були на межі XVII і XVIII ст. гравіровані оголошення про екзаменаційні диспути в Києво-Могилянській академії. Оскільки на них поряд із гравюрами писалися основні тези і теми диспутів, то й самі оголошення називали тезами. В зображеннях, часто гравірованих з надзвичайною ретельністю й неабиякою майстерністю, домінують дві теми: похвала головному екзаменаторові диспуту (часто це були козацькі зверхники або релігійні діячі) і символіко-алегорична репрезентація філософської, літературної, богословської чи будь-якої іншої тематики диспуту. В панегіричній частині гравюри присутній портрет особи, під керівництвом якої відбувався диспут, або ж герб цієї особи.

---

[7] *Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С. 314.*
[8] *Кристеллер П. История европейской гравюры XV – XVIII веков. – М., 1939. – С. 518.*
[9] *Макаренко М. Орнаментація української книжки XVI – XVIII століть. – К., 1926. – С. 70.*
[10] *Максименко Ф. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських архівах. 1574 – 1800. Зведений каталог. – Львів, 1975. – С. 127.*
[11] *Нилипенко Б. Ксилографюри Чернігівського державного музею. – Чернігів, 1925. – С. 27.*
[12] *Попов П. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 138.*

В тематичній же частині та чи інша наука представлена символічним знаком (пальмовим або лавровим деревом – знаками слави, миру, благочестя або алегоричною постаттю, наприклад: Венерою – алегорією мудрості, знання). Таким чином, у цьому жанрі гравюр реальне і символічно-алегоричне були нерозрідільними образами. Характерною є гравюра Івана Щирського "Тріюмфальне знамено" (1698 р.), присвячена ректорові Києво-Могилянської академії Прокопові Калачинському, який керував підсумковим екзаменаційним диспутом. Самого ректора на гравюрі не зображено, але є образи аж двох Прокопів – небесних тезоіменних ректора П. Калачинського: святого великомученика Прокопа і преподобного Прокопа Декаполіта. Їхні постаті, віповідно, з хрестом і списом та іконою і пальмовою гілкою вміщені на крайніх раменах корогви, котру тримає алегорія знань – Венера. Біля ніг Венери – щит і герб Калачинського, а за нею – чимала група студентів на тлі будівлі академії. Цікаво, що в центральній частині знамена зображено апостола Петра – небесного тезоіменного засновника академії П. Могили, ім'я якого згадано під знаменом. Над ним – пресвята Трійця: Отець, Син і Святий Дух благословляють дійство на майдані перед академією [12].

Академічна гравірована теза не обмежувалася основним призначенням – бути рекламним оголошенням про академічний диспут. Вона поєднувала в собі майже всі жанри тодішньої української графіки. Все частіше на арену мистецького процесу виходить портрет. Так само, як у малярстві, портрет не тільки свідчить про людину, її зовнішність, суспільне становище, одяг, вдачу, настрій, а "обростає" супровідними деталями, які в метафоричній формі посвідчують низку подробиць про позитивні риси діяльності зображеного, визначні здібності, а найчастіше – про духовність. Духовність, віра в Бога вважалася найвидатнішою рисою характеру людини. Найчастіше біля зображеного на портреті представлено образ святого, ім'я якого мав портретований, а також герб. Цією щедрою супровідною атрибутивністю гравіровані портрети суголосні знаменитим малярським портретам, які, за традицією, в мистецтвознавстві називають козацькими.

Іноді на честь тієї чи іншої світської або релігійної особи гравери створювали образ тезоіменного святого [13]. Характерним тут є приклад з генеральним військовим суддею в уряді Івана Мазепи – Михайлом Вуяхевичем. 1690 р. він у складі гетьманської делегації прибув у Києво-Печерську лавру для вибору нового архімандрита, бо колишній Варлаам Ясинський був обраний київським митрополитом. Духовна рада отців лаври запропонувала М. Вуяхевичу стати архімандритом, оскільки він був добрим правником, а лавра потребувала знавця законів, щоб оборонятися проти зазіхань Москви. Зі згоди гетьмана Мазепи Вуяхевич погодився на цю пропозицію. Хоч і раніше чимало козаків, постарівши, йшли у монастирі доживати віку, все ж М. Вуяхевич виявився першим козацьким діячем високого рангу, який став на шлях прямого служіння Богу. На честь цієї неординарної події славетний гравер Олександр Тарасевич, котрий сам щойно оселився в лаврі, вирішив зробити гравюру для Михайла Вуяхевича [14]. Недавній суддя узяв собі чернече ім'я Мелетій і забажав, щоб мистець Тарасевич гравірував не його портрет, а св. Мелетія, Патріарха Антіохійського, ім'я якого вважав своїм небесним покровителем. Так на початку 1690-х рр. штихель Олександра-Антонія Тарасевича породив одну з найкращих робіт майстра – портрет св. Мелетія зі зворушливою присвятою новообраному архімандритові.

XVIII ст. на відпинку української гравюри ознаменувалося черговим перевиданням Києво-Печерського патерика з новою серією ілюстрацій – гравюр на міді, автором яких був родич Олександра-Антонія – Леонтій Тарасевич. Помітну роль у тому, щоб наново проілюструвати патерик набагато кращими гравюрами, відіграв керівник мистецької майстерні у лаврі О. А. Тарасевич. Здавалося б, перевидання Києво-Печерського патерика 1702 р., в якому новий ілюстратор відобразив ті ж сюжети і персонажі, що й майстер Ілля сорок років тому, не повинно було викликати особливого ажіотажу. Але насправді про перевидану книгу як про небувале явище заговорила вся Україна. Патерик навіть піднесли в дарунок гетьманові Мазепі, багатьом козацьким полковникам, дарували гостям Києва, єпископам, а також московському цареві [15].

Визначальною виявилась нова якість ілюстрацій. Якщо Ілля створив іконографію преподобних отців лаври XI – XIII ст., архітектурний образ монастиря, природне середовище засобами найнного мистецтва, то Л. Тарасевич всю цю систему поставив на порядок вище. Він наповнив сцени й образи конкретикою, пробив безліч деталей, яких не було на гравюрах Іллі, наблизив уявне до реального. Монахи початку XVIII ст. побачили в нових ілюстраціях свій монастир того часу і самих себе, тому що Л. Тарасевич використав у новому циклі гравюр багато тогочасних рис: краєвиди, архітектуру, одяг. Техніка мідьориту, якою користувався майстер, давала значно більше можливостей для створення нового образу лаври, ніж техніка дереворізу з її обмеженими можливостями штриха, перевагою контурних ліній [16]. Крім того, в нових ілюстраціях набагато професійнішим став рисунок, краще продумана композиція, поіншому вирішені просторові співвідношення.

Гравюри на міді О. А. Тарасевича, Л. Тарасевича й І. Щирського як вершинний здобуток українського мистецтва козацької доби мали знаковий характер для розвитку української книжкової і станкової (естампної) гравюри у XVIII ст. Вони створили школу металогравюри, що мала багато послідовників. Ця школа дала Україні багатьох чудових майстрів – Данила Галяховського, Никодима Зубрицького, Григорія Носа-Левицького. Могла б дати ще більше славних імен, якби Московщина не заповзялася заманювати талановитих людей з України до себе, змушуючи їх працювати на побудову імперії. Михайло Карновський, Григорій Тепчегорський, Іван Любецький, Іван Саблучок, Антон Лосенко, Іван Зарудний, Дмитро Ніс-Левицький, Володимир Боровиковський, Дмитро Бортнянський, Максим Березовський, Артем Ведель – ось лише ряд імен серед незліченної когорти постатей, яких заманили на Московщину при царях Олексієві, Петрі I, Єлизаветі, Катерині II, щоб спонукати чи змусити їх працювати на російську культуру, а то й привласнити їхні українські твори. Цей тихий підступний злочин, що був наслідком поглинання України Московщиною після злощасної Переяславської ради 1654 р., не поминув безслідно для української культури, в тому числі української гравюри.

Але все ж таки багато талановитих граверів залишалися на своїй землі і примножували у XVIII ст. здобутки школи Тарасевичів, свідомо не бажаючи служити силі, яка працювала на знищення України. Митці славили все українське, в тому числі козацтво, хоч Катерина II, використавши козацьку силу для витіснення Туреччини з південних земель України, вже ладнала підлі плани розправи з козаками найбрутальнішими методами. Найвидатніші граверські здобутки XVIII ст. пов'язані з Григорієм Носом-Левицьким. Створивши академічні тези-оголошення на честь українських релігійних діячів (до речі, особливо прихильних до козацтва): Рафаїла Заборовського, Іларіона Негребецького і Романа Копи, Ніс-Левицький підніс гравіровану тезу до вершин барокового мистецтва. Ніхто пізніше не міг зрівнятися з ним у красі й вишуканості гравірування академічних тез.

[12] Рѣпинский Д. Подробный словарь русских граверов XVI – XIX веков. – СПб., 1895. – Т. 1, 2. – С. 792, 1248.
[13] Січинський В. Історія українського граверства XVI – XVIII століть. – Львів. – С. 94.
[14] Степовик Д. Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. – К., 1975. – С. 135.
[15] Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк, 1606–1616–1721. – К., 1918. – С. 546.
[16] Щербаківський Д. Оправа книжок у київських золотарів XVII – XVIII століть. – К., 1926. – С. 52.

Жінка виливає єлей на голову Христа.
Євангеліє. Друкарня Успенського братства. - Львів, 1636.
Дереворит. Папір; друк. 7,2 x 5,7 см
МКДУ. N СД-25.

Блудний син їсть із свинячого корита (за А. Дюрером).
Євангеліє учительне. - Крилос, 1606
Дереворит. Папір; друк. 8,7 x 10,7 см
МКДУ. N СД-427

Нечистий спокушає Христа.
Євангеліє. Друкарня Успенського братства. - Львів, 1636
Дереворит. Папір; друк. 7,4 x 6 см
МКДУ. N СД-25.

Св. євангеліст Матвій.
Євангеліє. Друкарня Успенського братства. - Львів, 1636
Дереворит. Папір; друк. 25,9 x 16,6 см.
МКДУ. N СД-25

Св. євангеліст Іоанн.
Євангеліє. Друкарня Успенського братства. - Львів, 1636
Дереворит. Папір; друк. 25,9 x 16,5 см
МКДУ. N СД-25

Св. євангеліст Марко.
Євангеліє. Друкарня Успенського братства. - Львів, 1636
Дереворит. Папір; друк. 26 x 16,5 см
МКДУ. N СД-25

Св. євангеліст Лука.
Євангеліє. Друкарня Успенського братства. - Львів, 1636
Дереворит. Папір; друк. 25,9 x 16,6 см
МКДУ. N СД-25

Гріхопадіння Адама та Єви.
Євангеліє учительне. Друкарня КПЛ. - К., 1637.
Дереворит. Папір; друк. 9,3 х 13,5 см.
МКДУ. N СД-148.

Смерть з косою за спиною. Роздуми про сенс набувати добро.
Євангеліє учительне. Друкарня КПЛ. - К., 1637
Дереворит. Папір; друк. 11,4 х 12 см
МКДУ. N СД-148

Христос зцілює сліпого.
Євангеліє учительне. Друкарня КПЛ. - К., 1637.
Дереворит. Папір; друк. 10,5 х 12,4 см.
МКДУ. N СД-148.

Страшний Суд.
Євангеліє учительне. Друкарня КПЛ. - К., 1637.
Дереворит. Папір; друк. 12,5 х 13,4 см.
МКДУ. N СД-148

Христос виганяє бісів з хворого. Гравер Ілля.
Требник. Упорядник Петро Могила. Друкарня КПЛ. - К., 1646.
Дереворит. Папір; друк. 11,7 х 12,8 см.
МКДУ. N СД-109.

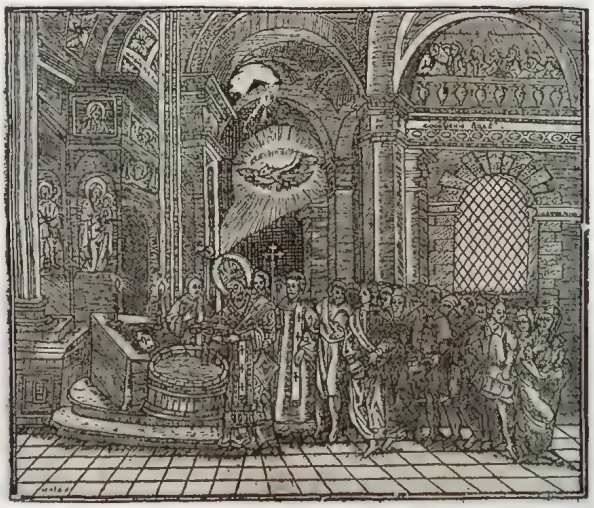

Мале освячення води. Гравер Ілля.
Требник. Упорядник Петро Могила. Друкарня КПЛ. - К., 1646
Дереворит. Папір; друк. 11,7 х 13,8 см.
МКДУ. N СД-109

Тайна першого святого хрещення. Гравер Ілля.
Требник. Упоряник Петро Могила. Друкарня КПЛ. - К.,1646.
Дереворит. Папір; друк. 25,6 х 15,4 см.
МКДУ. N СД-109.

Родословне дерево Києво-Печерського монастиря.
Гравер (А. К.) Яким. Середина XVII ст.
Дереворит. Папір; друк. 97 х 60 см
МКДУ. N СД-355

Христос во славі.
Л. Баранович. Трубы на дни нарочития. Друкарня КПЛ. - К.,1674
Дереворит. Папір; друк. 9,5 х 12 см
МКДУ. N СД-31.

Святі Києво-Печерські на небі.
Л. Баранович. Трубы на дни нарочития. Друкарня КПЛ. - К.,1674
Дереворит. Папір; друк. 9,5 х 12 см.
МКДУ. N СД-31.

Св. євангеліст Лука.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710)
Новий Заповіт. Друкарня КПЛ. - К., 1703
Мільорит. Папір; друк. 9,2 x 5,5 см
МКДУ. N СД-169

Матір Божа, оточена зображенням християнських Святинь.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. - К., 1697
Дереворит. Папір; друк. 19,2 x 18 см
МКДУ. N СД-37

Св. євангеліст Іоанн.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710)
Новий Заповіт. Друкарня КПЛ. - К., 1703
Мільорит. Папір; друк. 9 x 5,1 см
МКДУ. N СД-169

Св. Григорій Двоєслов.
Служебник. Друкарня КПЛ. - К., 1708
Дереворит. Папір; друк. 17,2 x 11,3 см.
МКДУ. N СД-88

Св. Іоанн Золотоустий.
Служебник. Друкарня КПЛ. - К., 1708.
Дереворит. Папір; друк. 17 x 11,2 см.
МКДУ. N СД-88.

Св. Василій Великий.
Служебник. Друкарня КПЛ. - К., 1708.
Дереворит. Папір; друк. 17,4 x 11,4 см.
МКДУ. N СД-88

Успіння Богородиці. Гравер Георгій. 1720-і рр. КПЛ. Київ.
Ксилографічні дошки лаврського музею. - К., 1927. - Вип. 1. - N 2
Папір; друк. 29 x 40,4 см
МКДУ. N Р1-3185

Успіння Богородиці.
Апостол. Друкарня КПЛ. - К., 1722.
Дереворит. Папір; друк. 14,1 x 11,5 см.
МКДУ. N СД-101

Вишшій видъ Варлаама честенъ сѣдинами
Внутрій же бѣ лучшими украшеньшлами
Ліовей аже ко ближнымъ и аже къ Богу
Красотою дши его аблаше прємного
Мудрость ко Христою смѣсі простотою
Мужъ старъ лѣтыкъ вноже малъ отрокъ хло
бою

Правой и достоинствою великъ бысъ и малєнъ
Ѡвлаче и малѣшимъ творяшеся рабенъ
Бдѣнієм угасі свѣтъ очесъ бесчестєнныхъ
Но просіа лучами видѣній мысленныхъ
Трудыкорыу сотворі смерт себѣ тѣлєнуу
Но тѣмжде лучшую сиыка жиці небесную

Сочинилъ

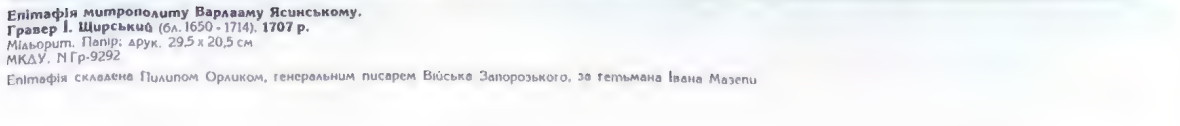

Епітафія митрополиту Варлааму Ясинському.
Гравер І. Щирський (бл. 1650 - 1714). **1707 р.**
Міньорит. Папір; арук. 29,5 х 20,5 см
МКДУ. N Гр-9292
Епітафія складена Пилипом Орликом, генеральним писарем Війська Запорозького, за гетьмана Івана Мазепи

Місяць березень. Аркуш із серії "Святці".
Копія з гравюри Г. П. Тепчегорського. 1713 р.
Невідомий гравер. І половина XVIII ст. Україна.
Мільорит. Папір; арук. 55,6 х 43 см.
НХМУ. N Гр-2932

Місяць травень. Аркуш із серії "Святці".
Копія з гравюри Г. П. Тепчегорського. 1713 р.
Невідомий гравер. І половина XVIII ст. Україна.
Мільорит. Папір; арук. 55,1 х 42,2 см
НХМУ. N Гр-2933

Місяць листопад. Аркуш із серії "Святці".
Копія з гравюри Г. П. Тепчегорського. 1713 р.
Невідомий гравер. І половина XVIII ст. Україна.
Мільорит. Папір; арук. 57,1 х 42,5 см
НХМУ. N Гр-2938

Місяць червень. Аркуш із серії "Святці".
Невідомий гравер. XVIII ст. Україна.
Мільорит. Папір; арук. 46,5 х 36,6 см.
НХМУ. N Гр-2925

Теза митрополиту Рафаїлу Заборовському. Гравер Г. К. Левицький (бл. 1697 - 1769). **1739 р.**
Відбиток з оригінальної дошки виконав у 1993 р. художник В. Горайчук
Мільорит. Папір; друк. 78 х 60 см
МКДУ. N СД-386

Св. апостол Павло. Гравер Г. К. Левицький (бл. 1697 - 1769)
Апостол. Друкарня КПЛ. - К., 1737.
Мільорит. Папір; друк. 11,2 х 7,2 см
МКДУ. N СД-591.

Св. апостол Лука. Гравер Г. К. Левицький (бл. 1697 - 1769)
Апостол. Друкарня КПЛ. - К., 1737.
Мільорит. Папір; друк. 10,8 х 6,6 см.
МКДУ. N СД-591

Св. апостол Петро. Гравер Г. К. Левицький (бл. 1697 - 1769)
Апостол. Друкарня КПЛ. - К., 1737.
Мільорит. Папір; друк. 10,7 х 6,8 см.
МКДУ. N СД-591

Св. апостол Іуда. Гравер Г. К. Левицький (бл. 1697 - 1769).
Апостол. Друкарня КПЛ. - К., 1737.
Мільорит. Папір; друк. 10,8 х 6,7 см.
МКДУ. N СД-591

Успіння Богородиці. Невідомий гравер. XVIII ст.
Ксилографічні дошки лаврського музею. - К., 1927. - Вип. 1. - N 13
Папір; друк. 27,5 x 37,6 см.
МКДУ. N PI-3185.

Страсті Христові. Невідомий гравер. XVIII ст.
Ксилографічні дошки лаврського музею - К., 1927. - Вип. 1. - N 15
Папір; друк. 29,3 x 39,3 см
МКДУ. N PI-3185

Чудотворна ікона Троїцько-Іллінської Богородиці в Чернігові. Невідомий гравер. XVIII ст.
Ксилографічні дошки лаврського музею. - К., 1927
Вип. 1. - N 12. Папір; друк. 40,3 x 29,1 см
МКДУ. N PI-3185

Коронування Богородиці. Невідомий гравер. З майстерні Якова Сербина на Подолі. 1778 р. Київ.
Ксилографічні дошки лаврського музею. - К., 1927
Вип. 1. - N 7. Папір; друк. 40,6 x 29,8 см
МКДУ. N PI-3185

Ікона Почаївської св. Богородиці. Невідомий гравер. XVIII ст. Почаїв.
Ксилографічні дошки лаврського музею - К., 1927. -
Вип. 1. - N 22. Папір; друк. 32,4 x 23,8 см
МКДУ. N PI-3185

Св. Іоанн Дамаскин. Гравер Й. Гочемський, 1747 р. Почаїв.
Ксилографічні дошки лаврського музею К., 1927
Вип. 1. - N 20. Папір; друк. 22,8 x 15 см
МКДУ. N PI-3185

Св. Микола Чудотворець. З майстерні Якова Сербина на Подолі. 1778 р. Київ.
Ксилографічні дошки лаврського музею. - К., 1927
Вип. 1. - N 5. Папір; друк. 31,5 x 23,2 см
МКДУ. N PI-3185

Несення хреста. Невідомий гравер. XVIII ст. Почаїв.
Ксилографічні дошки лаврського музею. К., 1927
Вип. 1. - N 27. Папір; друк. 26,3 x 16,7 см
МКДУ. N PI-3185

Преподобний Афанасій-Затворник.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710)
Служби преподобним отцем печерським
Друкарня КПЛ. - К., 1763
Мільорит. Папір; друк. 16 х 10,7 см
МКДУ. N СД-115

Собор Києво-Печерських святих.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710)
Служби преподобним отцем печерським
Друкарня КПЛ. - К., 1763
Мільорит. Папір; друк. 15,9 х 11,9 см
МКДУ. N СД-115

Преподобний Алімпій-Іконописець.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710)
Служби преподобним отцем печерським.
Друкарня КПЛ. - К., 1763
Мільорит. Папір; друк. 16 х 11,7 см
МКДУ. N СД-115

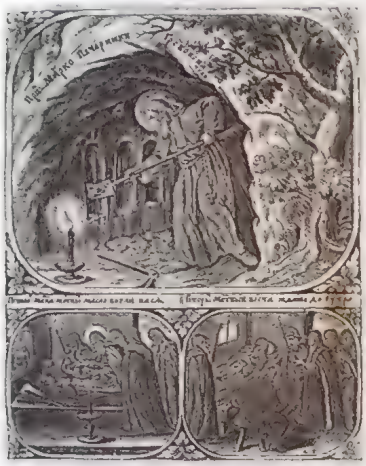

Преподобний Марко Печерник-гробокопач.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710).
Служби преподобним отцем печерським.
Друкарня КПЛ. - К., 1763.
Мільорит. Папір; друк. 16 х 11,7 см.
МКДУ. N СД-115.

Преподобний Євстратій Печерський.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710)
Служби преподобним отцем печерським.
Друкарня КПЛ. - К., 1763.
Мільорит. Папір; друк. 16 х 11,6 см.
МКДУ. N СД-115.

Преподобний Никон Сухий.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710).
Служби преподобним отцем печерським.
Друкарня КПЛ. - К., 1763.
Мільорит. Папір; друк. 15,9 х 11,6 см.
МКДУ. N СД-115.

Преподобний Даміан-цілитель.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710)
Служби преподобним отцем печерським.
Друкарня КПЛ. - К., 1763
Мільорит. Папір; друк. 16 х 11,4 см
МКДУ. N СД-115

Преподобний Пімен Печерський.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710).
Служби преподобним отцем печерським.
Друкарня КПЛ. - К., 1763
Мільорит. Папір; друк. 15,8 х 11,6 см
МКДУ. N СД-115

Преподобний Агапіт-безмезаник.
Гравер Л. Тарасевич (бл. 1650 - 1710)
Служби преподобним отцем печерським.
Друкарня КПЛ. - К., 1763.
Мільорит. Папір; друк. 15 х 11,7 см.
МКДУ. N СД-115

Теза митрополиту Тимофію Щербацькому.
Невідомий художник. 1741 р.
Мідьорит. Папір; арук. 65 х 38 см
МКДУ, N Гр-9294

Христос закликає: "Покайтеся і віруйте в Євангеліє".
Гравер А. С. Козачківський.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. - К., 1773.
Мільорит. Папір; друк. 28,5 x 18 см.
МКДУ N СД-142

Св. апостол Марко. Гравер А. С. Козачківський.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. - К., 1773
Мільорит. Папір; друк. 27 x 17,7 см
МКДУ. N СД-142

Св. апостол Іоанн. Гравер А. С. Козачківський.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. - К., 1773
Мільорит. Папір; друк. 26,5 x 17,7 см
МКДУ. N СД-142

Св. апостол Лука. Гравер А. С. Козачківський.
Євангеліє. Друкарня КПЛ. - К., 1773.
Мільорит. Папір; друк. 26,5 x 17,6 см
МКДУ. N СД-142

Антимінси на тканині. XVIII ст.

Антимінс освячений Іасаном Смуржевським, архієпископом Київським, архімандритом Києво-Печерським. Невідомий гравер. 1709 р.
Мідьорит. Полотно; друк. 35,5 x 49,5 - 40,5 x 52,5 см.
НХМУ. N Гр-894.

Антимінс з храму св. Славного Пророка Гліба освячений архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Антонієм Стаховським. Невідомий гравер. 1714 р.
Мідьорит. Полотно; друк. 39 x 47 - 44 x 61 см
НХМУ. N Гр-891.

Антимінс з храму Воскресіння Христового в с. Хмельниці, освячений архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Іродіоном Жураківським. Невідомий гравер. 1723 р.
Мідьорит. Полотно; друк. 38,7 x 46 - 51,5 x 56,5 см.
НХМУ. N Гр-892

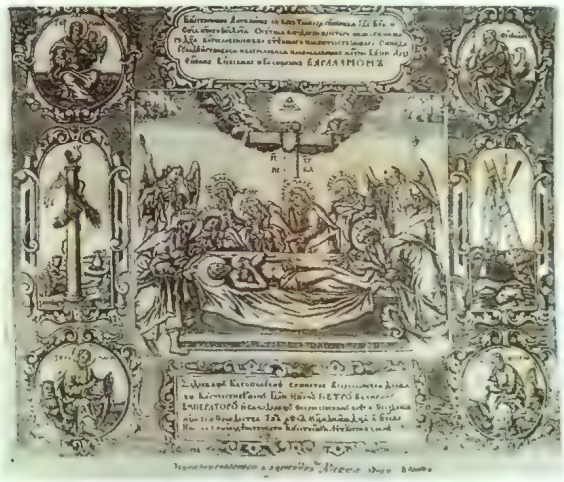

Антимінс освячений архієпископом Київським і Галицьким Варлаамом Ванатовичем. Невідомий гравер. 1724 р.
Мідьорит. Полотно; друк. 45 x 54 - 49 x 62,5 см
НХМУ. N Гр-890

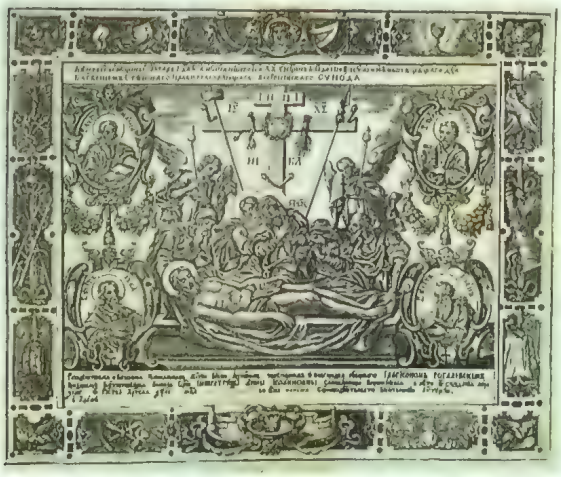

Антимінс з храму Зішестя святого Духа в м. Стародубі, освячений архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Іларіоном Рогалевським. Невідомий гравер. 1735 р.
Напис внизу - N 1447.
Мідьорит. Полотно; друк. 39 x 46 - 52 x 67,5 см.
НХМУ. N Гр-889.

Антимінс з храму Успіння Пресвятої Богородиці в с. Конятині, освячений митрополитом Чернігівським і Новгород-Сіверським Антонієм Невідомий гравер. 1742 р.
Мідьорит. Полотно; друк. 44 x 56 - 49 x 64 см
НХМУ. N Гр-893.

Свята Варвара і святий архістратиг Михаїл. Гравер Й. Гочемський. XVIII ст.
Мільорит. Папір; друк. 39 x 30 см.
МКДУ. N Гр-9293.

Антимінс присвячений іконі Почаївської Богоматері. Невідомий гравер. XVIII ст.
Мільорит. Шовк; друк. 47,6 x 34,5 - 8,6 x 27,5 см
НХМУ. N Гр-2545

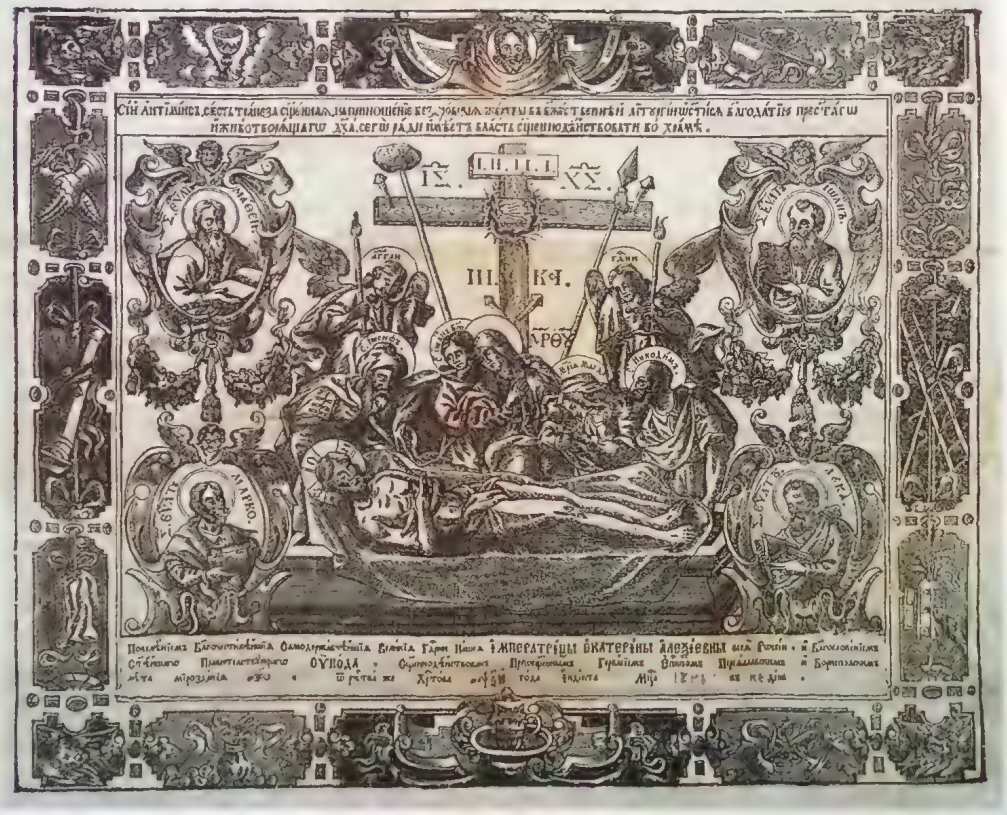

Антимінс з храму св. Миколая, освячений Гервасієм, єпископом Переяславським і Бориспільським. Невідомий гравер. 1787 р.
Мільорит. Полотно; друк. 36,5 x 45 см.
НХМУ. N Гр-885

Володимир Овсійчук
професор
академік АМУ

"Намалюю матір на Божничку в хаті,
На Божничок гляну – матір і спом'яну,
Назад обернуся – сльозами заллюся."
Козацька дума

ІКОНОПИС ДОБИ "КОЗАЦЬКОГО БАРОКО"

Важливими були досягнення в мистецтві XVI століття у період величезних контрастів та глибокого драматизму. Європу захопила хвиля Реформації, авторитет католицької церкви похитнувся, піддавалися ревізії усталені віками божественні істини. Однак в Україні заходами митрополита Йосифа II Солтана відбулося об'єднання всіх церков у єдиній Київській митрополії. Іконопис тоді органічно розвивався в річищі візантійського спрямування.

Цей час багатий на відомості про художників. Чимало митців уже підписують свої твори, що було свідченням високого суспільного становища, поваги, усвідомленням творчої особистості. Найвидатнішим був майстер Димитрій, автор кількох збережених ікон, одна з яких – "Пантократор з апостолами" – підписана і датована 1565 р. Тут титанічна півпостать Пантократора виступає на золотому тлі цільним масивом, завершеним великою головою з динамічними рисами обличчя. Зображення характеризується силою емоційної дії, драматизмом і епічністю. Його героїко-монументальне трактування залишиться визначальним для малярства другої половини XVI – першої половини XVII ст., що, безумовно, пов'язане з посиленням суспільного руху й піднесенням самосвідомості. Можна вбачати прямий зв'язок частої появи в тому часі храмів та ікон, присвячених архангелу Михаїлові, з активізацією сил опору й пробудженого патріотизму українського народу.

Духовне піднесення пронизує мужні образи апостолів з апостольського чину триярусного іконостаса [1] церкви Успіння Богородиці (1569 р.) с. Наконечне, що поблизу Яворова. В образах апостолів і Богородиці засвідчені впливи мозаїк київської Софії, що могло здійснитись у короткий період духовного піднесення за єпископа Макарія Тучапського, львів'янина, який ненадовго був призначений намісником київського митрополита. Постаті апостолів монументалізовані, об'єднані динамікою рухів, внутрішньою зосередженістю.

Іконописні досягнення Майстра Димитрія, іконопису з с. Наконечне і низки ікон того часу: "Похвала Богородиці" з Буська [2], "Спас у силах" зі Шклярів, "Преображення" з с. Яблунів [3] – підготували появу двох визначних живописців – Федора Сеньковича та Миколи Петрахновича (Мораховського), а також вплинули на художнє середовище Галичини.

В іконі разюче віддзеркалився перехід від XVI до XVII ст., коли відбувається активізація суспільного життя, що з нечуваним динамізмом тривала до епохи Хмельниччини, ускладнення конфесійної, релігійної боротьби, поширення гуманістичних ідей. Це – час, позначений створенням трьох видатних іконостасних ансамблів: Пятницького й Успенського у Львові та Святодухівського в Дугатині, які велично заповнюють собою першу половину XVII ст.

Найбільший за кількістю ікон іконостас Пятницької церкви у Львові (понад 70) створений на зламі XVI – XVII ст. двома майстрами: Лаврентієм Пухальським (Пухалою) та Федором Сеньковичем, учителем і учнем. Старший ще тісно зв'язаний з іконописом та естетичними настановами XVI ст., системою символів, духовною ірреальною чистотою, поетичною наївністю; натомість молодшого цікавили нові ренесансні проблеми: перспектива, об'ємність, світлоносність кольорів, психологізм і наближеність до реальної людини. Він цікавився науковою європейською літературою, знав трактат з архітектури Себастіана Серліо, тому серліанські мотиви відбиті в тлах празничкових сцен. Однак Сеньковичем рішучого кроку назустріч повальному оновленню не зробив, залишившись під владою історії та віри з дотриманням абсолютного художнього принципу – традиційного малярства. Іконостас радує святковою барвистістю й гармонійною узгодженістю, щирою відкритістю образів намісного та апостольського рядів, у яких розкрито зміст тогочасного розуміння людини духовної зразковості, людської гідності й душевної теплоти.

Тому в численних евангельських сценах віддалено відбились морально-етичні засади часу: потяг до добра, злагоди, взаєморозуміння, поваги. У сцені "Христос перед первосвящеником Анною" відображено найактуальніший момент – боротьбу з католицизмом. Тут Анна в шатах католицького єпископа тенденційно натякає на судилище Христа католиками – як своєрідний виступ проти Берестейської унії.

Сеньковичем разом зі своїм учнем Миколою Петрахновичем був творцем замовленого Ставропігійським братством іконостаса для новозбудованої Успенської церкви (1629 р.) у Львові. Іконостас був проданий у 1767 р. у село Великі Гриновичі, що під Львовом [4], однак без пасійного циклу, що залишився в Успенській церкві.

Ця видатна пам'ятка має виняткове значення для українського мистецтва. Братчики, надаючи гармонійної ренесансної цілісності церкві, прагнули втілити ренесансний принцип і в Успенському іконостасі. Тому процес його творення складає два етапи: [5] перший – чотириярусний іконостас, створений Сеньковичем, що не заповнював простір вівтарної частини, споглядальною лірикою образів й тихою зосередженістю сцен уже не відповідав смакам замовників. З огляду на це доповнення другого етапу, виконані Миколою Петрахновичем (1638 р.), – апостольський і пасійний яруси, з постатями апостолів натуральної величини та напружено-драматичним змістом пасійних сцен – надали їм величавої масштабності й глибокої змістовності.

Майстерність Сеньковича розкрита в празничках, храмовій іконі "Успіння Богородиці" та прегарних зображеннях святителів Іоанна Златоуста і Василія Великого з одвірків царських врат. Без сумніву, на образах святителів позначилося розвинуте на той час портретне мистецтво. Зовні стримані і вольові люди мали рішуче-формуючий вплив на змістовне наповнення та образну індивідуалізацію апостольського чину Петрахновича. Людина для Петрахновича, задіяна в суспільних справах, ставала втіленням народної моралі і суспільного обов'язку.

Також у сцені "Різдво діви Марії", більше наближеній до станкової композиції, у циклі страстей відбилась художня тенденція часу – прагнення до активнішого зв'язку з реальним світом.

Естетичні принципи Петрахновича були зорієнтовані на оновлення всіх цінностей, що виправдовувалося програмою, близькою до природи ренесансного європейського мистецтва. Ідеологічною основою творчості служили пошуки синтезу природи, історії та віри. Суспільний ідеал він вбачав у людині, сильній переконаннями і мужній вчинками.

[1] Львівський національний музей.
[2] Львівська галерея мистецтв (Музей "Олеський замок")
[3] Львівський національний музей.
[4] Міститься у церкві святих Козьми і Дем'яна.
[5] Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї. – К., 1985. – С. 143–151; Українське малярство X – XVIII століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996. – С. 306–328.

У формуванні цього ідеалу багато важили патріотичні настрої, звернення до Київської Русі як доби державності. Таке звернення у Львові в час шляхетського поневолення сприймалося особливо гостро.

Зрілість Петрахновича припала на важке десятиліття перед Хмельниччиною. Цей історичний період – час поразки селянських повстань і козацьких битв із знавіснілою шляхтою, що прокотився по Україні найжорстокішими репресіями і став для шляхти "золотим десятиліттям спокою", відбився в пасіях, у суворому непідкупному образі Христа, у мужніх апостолах та напруженому очікуванні Богородиці.

Очікування було не безпідставним, а затишшя короткочасним. Іконостас церкви св. Духу в м. Рогатині, створений у 1650 р., можливо, львівськими майстрами, наче став своєрідним перехідним етапом. Уже в малярстві Сеньковича і Петрахновича давні іконописні традиції були піддані поправкам і навіть змінам – це був початок поступового вичерпання візантійських установлень і пошуків пластичних засад нових художніх принципів, що активніше засвідчено в святодухівському іконостасі прагненням реальнішого відтворення людського тіла, об'ємності форм, глибинності простору, живописнішого вирішення. Безумовно, святкова радість загального емоційного виразу іконостаса була породжена свободолюбним піднесенням і перемогами у визвольній народній епопеї. Адже міщанство Рогатина брало активну участь у виступах з погрозою "не щадити жодного ляха на світі". В місті створилось козацьке укріплення, і чимало рогатинців поповнило армію Богдана Хмельницького. Створене тут у 1589 р. братство стало колективним членом львівського Ставропігійського братства. Його головним ідейним скерованням була боротьба проти унії і католицизму.

Святодухівський іконостас чотириярусний, прикрашений віртуозною різьбою рослинних мотивів об'ємних форм, де провідну роль відіграє намісний ряд з прегарною Богородицею, образом ліричним і гармонійним, з таким же чарівно-привабливим Дитям та темпераментним Спасом з виразом імпульсивної думки. Ці образи доповнюються зображеннями на дияконських дверях молодого завзятого, з героїчним поривом архангела Михаїла та величавого мудреця в розкішних шатах – Мельхіседека. Їх завершенням є дві невеликі сцени на тлі реальної природи: "Боротьба Якова з ангелом" та "Сон Якова". Все в іконостасі скероване на розкриття духовної сили особистості й високих гуманістичних ідеалів того часу.

Збережені пам'ятки малярства на західних землях є яскравим свідченням високої майстерності українських іконописців, які розширили діапазон своїх творчих можливостей, малювали не тільки ікони, а й портрети, творили картини історичної тематики та розписували храми, замки, палаци.

Про творчість наддніпрянських майстрів і всієї східної України збереглися свідчення сучасників, сповнені щирого захоплення. Такими є подорожні записи сирійця Павла Алеппського, який у 1654 р. мандрував разом з батьком – патріархом антіохійським Макарієм через Україну до Москви. Їх дивувало все: відбудовані храми, недавно вщент зруйновані, виняткова майстерність різьблених дерев'яних іконостасів, населення краю, перед тим спустошеного й знелюдненого війною, та найбільше вразила грамотність: "В землі козаків усі діти уміють читати, навіть сироти"[6]. П. Алеппський бачив чимало ікон у багатьох селах та містах і міг оцінити оком вишколеного знавця рівень майстерності й образного розкриття. Про ікону в церкві міста Василькова він писав: "Богоматір так чудово мальована, що ніби говорить; риза її – буцім темно-червоний блискучий оксамит. Ми ніколи не бачили подібного виробу – тло темне, а складки зі справжнього оксамиту. Що ж до убруса (мафорія), який покриває її чоло та спадає наниз, то здається, ніби він колишеться й переливається. Її обличчя та вуста дивують своєю принадою: їм бракує лише слова... Господь, що сидить на її лоні, надзвичайно красивий, він ніби говорить. Я вже казав, що бачив багато ікон, починаючи з грецьких країн до сих місць та від сих до Москви, але ніде не бачив подібного чи рівного цьому образові"[7]. Таке ж захоплене враження викликав образ Христа. Алеппський, характеризуючи ікони церкви Бикова та Густинського Троїцького монастиря в Прилуках, про іконостас останнього писав, що з ним не зрівнятися навіть іконостасам "св. Софії і печерському", бо "жодна людина не в силі (його) описати", а кілька ікон, особливо св. Миколи, "роботи вельми вправного майстра... який малював ці образи, вражаючи глядача життєвістю облич, їх колоритом та малюнком, ніби вони є живописом критських греків"[8].

Проте Алеппський перевагу надавав українському малярству як найменш ортодоксальному, бо українські "живописці запозичили красу малювання облич та кольору одягу від франкських і ляських живописців і тепер малюють православні ікони вже навчені і досконалі"[9].

Розмірковуючи над майстерністю козацьких живописців, підкреслював, що вони "вельми спритні в зображенні людських облич з повною схожістю… Мають велику вигадливість у відтворенні людей, як вони є"[10]. Незаперечно, Алеппський мав на увазі портретне малярство, яким важливо доповнити загальний характер тогочасного мистецтва. І хоча його міркування торкалися незначної території України, під оцінку можна було б підвести набагато ширший терен, включаючи Галичину і Волинь. Його описи залишились єдиним свідченням великої кількості вже не існуючих пам'яток і є тим важливим етапом, що засвідчував "радісне і просвітлене світосприймання, наголошення на красі і доброті тілесного світу"[11].

Друга половина XVII – перша половина XVIII ст. – бароковий період у розвитку українського мистецтва, час становлення нових естетичних ідеалів. Знову доводиться звертатись до творчості художників Галичини, які відкрили початкову фазу барокового мистецтва, що пишно розквітло за Гетьманщини. Значними художніми осередками залишався Львів і вотчина короля Яна Собеського – Жовква. В останній працював Іван Руткович, творчість якого залишить виняткову сторінку в українському мистецтві. Основним його заняттям було релігійне малярство, він у цьому великому мистецтві прагнув відбити образ свого часу, збагачений гуманістичною художньою культурою Європи. Обережний до рішучих новацій, художник у традиційних іконостасах збагачував образні вирішення прямими аналогіями з сучасністю. В інших, як в образах Богородиці Одигітрії і Спаса, дотримувався давніх візантійських установлень, підкреслював близький простонародному розумінню канон духовної краси, щасливого материнства, велич духу і могутню волю.

Руткович намалював кілька іконостасів. Найкращий з них – Жовківський, виконаний у 1697 – 1699 рр. і призначений для міської церкви Різдва Христового[12]. Проте декоративно барвиста й імпозантна 8-ярусна видовищна стіна ще зберігала ренесансну рівновагу, лише деякі сцени і окремі образи сповнені барокової динаміки. Художник прагнув під впливом оточення наділити образи апостолів живими рисами. Те ж саме стосується пророчого ряду: тут розкрита доля людини, приземленої і соціально конкретнішої. Найважливіше те, що в усьому відчуто глибокий суспільно-національний підтекст, і це наголо-

---

[6] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. – М., 1897. – С. 15.
[7] Там само. – С. 41.
[8] Там само. – С. 89.
[9] Там само. – С. 41.
[10] Там само. – С. 28.
[11] Історія філософії на Україні. – К., 1991. – Т. 1. – С. 249–250.
[12] Львівський національний музей.

шення на українстві (написи рідною мовою) в умовах католицької експансії, політичного й національного гноблення розкривало непохитну стійкість переконань Рутковича, члена братства.

Для Рутковича основним засобом художнього вираження залишався колір. Його колористичні досягнення сприяли визнанню малярства Галичини XVII ст. як одного з найоригінальніших явищ в європейському мистецтві.

Йов Кондзелевич (1667 – після 1740 р.) родом із Жовкви, проте монахом усе життя провів на Волині у Білостоцькому монастирі поблизу Луцька. Він збагатив українське іконописне малярство своїм шедевром – Богородчанським іконостасом [13], створеним для скиту Манявського, поєднавши у своїй творчості художні досягнення Жовкви, згодом Волині, активні впливи київської лаврської школи та досить вагому дію європейського мистецтва.

Але, незважаючи на різноманіття використаних художніх прийомів, мистецтво Кондзелевича залишилось цілісним і відповідним давнім традиціям. Якщо в ранніх іконах, виконаних під впливом жовківського малярства, помітна цікавість до побутових мотивів, реальної архітектури, перспективного трактування простору ("Успіння" з Білостоцького монастиря [14]), то згодом, на Волині, його захоплює внутрішнє життя людини, її благородна краса, біль і страждання, велич призначення. Ця якісна зміна в його іконописі, без сумніву, стала причиною замовлення іконостаса для Успенської церкви скиту Манявського, "галицького Ватопеду", оплоту православ'я. Іконостас (1698 – 1705 рр.) визначив іконописно-малярські орієнтири і позиції Кондзелевича – творця і патріота (Кондзелевич був членом Луцького Хрестовоздвиженського братства і викладачем братської школи), переконання якого гартувалися на контактах з Наддніпрянщиною, Києвом, на усвідомленні визвольно-оборонної місії Запорозької Січі та просвітницько-патріотичній діяльності братств. Тому образи іконостаса – архангели з дияконських дверей, намісний Спас, святі Антоній і Феодосій, Деісус, "Воздвиження" – це люди, могутні своєю відданістю християнській ідеї, несхибністю переконань і величчю духу.

Ідеалу прекрасного, вираженого в зображеннях архангелів Михаїла й Гавриїла, їх душевній рівновазі й хвилюючій одухотвореності протиставлені образи бентежно-динамічного Спаса і страдниці Богородиці із сповненим теплоти й поетичності Дитям, що, безсумнівно, є найдовершенішими в тогочасному іконописі. За виразом скорботи і надлюдської печалі Богородиця Одигітрія Кондзелевича близька до шедевра XII ст. – Вишгородської Богородиці.

Пізніше у Вощатинському іконостасі (1722 р.) [15] Кондзелевич створив свій унікальний шедевр – "Нерукотворний Спас", в якому і світло-тіньове виконання, і класичний тип обличчя, і скорботна дума в очах піднесли це зображення до найяскравіших досягнень тодішнього іконопису.

Якщо Руткович у створених ним іконостасах через священні образи відобразив народний оптимізм, переборення труднощів і впевненість у перемозі справедливості, то Кондзелевич, навпаки, втілив свої невтішні роздуми над сучасною йому дійсністю. Творчі зусилля Кондзелевича можна пояснити глибокими патріотичними та релігійними переконаннями, насамперед відстоюванням православ'я та підтримуванням ідеї гуртування усіх українських земель навколо єдиного політичного і культурного центру – Києва. Інтереси країни і доля духовного спадку народу були для нього найважливішими. Проте час виявився суворим і напруженим: війна зі шведами, наступ московських військ і, страшніше усього, католицька агресія. Братство здало позиції, чимало монастирів ставало уніатськими, припинила діяльність Греко-латино-словенська школа, навіть рідний Білостоцький монастир з прийняттям у 1736 р. унії став василіянським. Усі ці події залишили відбиток на творчості Кондзелевича, однак не зачепили його переконань – вірності національним мистецьким традиціям та гуманістичним ідеалам.

Україна пережила найвище піднесення визвольних змагань, відчула владну силу перемоги, вписала в народний літопис незліченну кількість козацьких героїв. Таки з Січі, з козацтва, йшла ідея суверенності України, її державності, яка не згасла впродовж наступних століть. Якщо середина XVII ст. стала кульмінацією визвольної боротьби, яка розкрила потужні можливості народу, його прагнення до незалежності, то й у мистецтві, незважаючи на руїну другої половини XVII ст., все більше відчувалося тяжіння до величавих іконостасів, монументального піднесення, навіть пафосу в образах, драматизації сюжетів, насиченої барвистості.

Навіть короткого часу вистачило для небувалого піднесення мистецтва, розквіт якого не спинився і в час жорстоких гонінь, знищення Гетьманщини та зруйнування серця українського народу – Запорозької Січі. Це був час формування національної культури, своєрідність якої визначилась художньою традицією та умовами історичного розвитку. Адже саме у XVII ст. ці традиції поглибились спілкуванням з мистецтвом інших країн, насамперед ренесансної і барокової Європи, конкретним і емоційнішим наповненням психологічно складного образу людини, в якому яскравіше проступили національні риси. Широкий діапазон культурного охоплення часу з його прагненням до освіти, свободи і мирного життя, з усвідомленням високої гідності людини, що виявлявся в Україні від селянства до козацького старшинства, викристалізовував образ оборонця – козака та опоетизовував Україну як країну лицарської відваги й романтичної Запорозької Січі. Тож зовсім не випадково мистецтво українського бароко XVII – початку XVIII ст. називають козацьким, бо все щоденне життя в Україні, її духовна скарбниця (пісні, думи) були просякнуті козаччиною.

У тому часі було створено чимало видатних творів архітектури і малярства на замовлення козацької старшини. Однак з того спадку небагато збереглося, насамперед іконостасів, що розкішно оздоблювали храми. Уже з невеликого переліку архітектурних шедеврів, які складали славу українського бароко й були врівні з найдосконалішими явищами європейського архітектурного мислення [16], можна збагнути культурний рівень замовників, їх художній смак, розуміння національних особливостей бароко в будівництві храмів з новими декоративними засадами.

Поряд із Києвом важливого значення в розвитку мистецтва набували Чернігів, Ніжин, Ізюм, Стародуб, Переяслав, Новгород-Сіверський та інші міста.

Золотим часом українського бароко був період піднесення архітектури і малярства за гетьманства І. Мазепи, що тривало майже до кінця XVIII століття. Якими б близькими не були за спільністю художнього стилю та духовністю змісту іконостасні творіння Івана Рутковича і Йова Кондзелевича з іконописом східної України, все ж іконостасне мистецтво Гетьманщини бере на себе левову частку визначення "козацького бароко".

Органічною рисою цього малярства є барвиста декоративність яскравих насичених кольорів, властивих національному потягу до багатокольоровості і виняткової гармонійної узгодженості. В українському малярстві XVIII ст. розквітла в повну силу національна традиція з її життєдайними, емоційними джерелами, наповненими природним здоров'ям і степовим молодецтвом, чуттєвістю і вільнолюбною вдачею. Провідна роль в малярстві належала Києво-Печерській лаврі, яка відновлювалася після пожежі 1718 р. З іконостасів зберігся іконостас Троїцької над-

[13] Там само.
[14] Там само
[15] Там само
[16] Макаров Л. Світло українського бароко. – К, 1994. – С. 190

брамної церкви, починаючи від якого те століття можна було б назвати "золотим". Весь малярський світ був наповнений просвітницьким і гуманістичним духом, хоча й не виступав стилістично однорідним.

Адже класичні тенденції, уже засвідчені в цьому іконостасі, розвивались поруч з незгасним бароко. Образи витончено прегарні, глибоко зосереджені, однак наче з прикритою емоційною напругою. Вони мовби ввібрали і патріотичне та духовне піднесення початку століття, і трагедію поразки, криваву оргію переможців, та все ж на противагу Руїні затримали незгасність високих ідей визволення. Чимало сцен, намальованих на тлі краєвиду, реального середовища просто неба. Величава природа суголосна роздумам постатей. Архангел Михаїл з дияконських дверей, елегантний і благородний, є виражальним образом, відповідним виробленому ідеалу могутності – освіченого і діяльного патріота, борця за національне відродження. Для цього прикладів не бракувало – Мазепа, Орлик, Полуботок, які патріотизм ставили вище всіх приваб світу.

Будуючи Спасо-Преображенську церкву (1732 р.) у своєму родовому маєтку – Сорочинцях, гетьман Данило Апостол замовляє також іконостас із пишною різьбою й позолотою, що разом з тріумфуюче-барвистим малярством творять захоплююче видовище. Ансамбль об'єднує понад сто ікон. Їх творив видатний майстер, і, можливо, ним був художник із Полтави Василь Реклінський зі своїми помічниками. В іконостасі панують дві теми: радість життя і недовговічність роду людського. Серед квітів вплетені головки маку – символ смерті. Враження живої природи (найвіртуозніше в різьбі) поєднуються з малярством ікон, в яких божественне і земне взаємно переплетені.

Починаючи з намісних ікон, в ідеалізованому образі Богородиці помітні етнічні риси, як і у великих зображеннях "Великомучениці Уляни" та "Пророка Данила" – святих, співіменних замовнику-гетьману і його дружині. В багатьох сценах в дійство введено сучасників. Козацтво, очевидно, знатне, присутнє у "Введенні Марії в храм", "Успінні Богородиці" та в цокольному ряду іконостаса у "Проповіді апостола Петра". Тут серед натовпу – козацькі типи та жінки у хутряних "корабликах". Очевидно, таке вільне трактування релігійного змісту сцен, з наданням їм зв'язку з сучасністю, було вже явищем, поширеним у європейському мистецтві і активно торкнулося України. Ставало звичаєм зображувати святих у козацьких жупанах, строях, які носили дружини гетьманів і полковників. Щоправда, образ св. Анни для іконостаса (замовником був Михайло Самойлович, брат тодішнього гетьмана Івана Самойловича) монастирської церкви с. Михайлівки біля міста Лебедина був намальований наприкінці XVII ст., св. Анну також зображено у світському одязі, як і св. Варвару (XVIII ст.) з Київщини.

Проте найкращими серед подібних зображень є парні ікони мучениць з намісного ряду невідомого іконостаса м. Конотопа: Анастасії та Іуліанії – на одній, Варвари і Катерини – на іншій. Можливо, в "тезоіменитих" святих відбились реальні замовниці – гетьманші Настя Скоропадська та Уляна Апостол [17], на що вказує пишний одяг, переданий з винятковою майстерністю і колористичним багатством. Духовний зміст і сумовитий настрій, відбитий на молодих і вродливих обличчях, наповняє образи глибшим й програмнішим змістом – "ці чисті душі закликані зберігати в собі не розтрачену до кінця людяність, віру в своє вище, божественне покликання" [18].

Ікона наче ставала історичною світською картиною, однак не поривала залежності з цілісною ансамблевістю художнього наповнення храму. Адже після пожежі Києво-Печерської лаври, відновлюючи Троїцьку церкву і Успенський собор, портрети на стінах собору відображали на повний зріст його ктиторів (від давньоруських князів до гетьманів та видатних діячів лаври), що надавало собору значення особливої святині. Розмалювання провадилися за гетьманства Івана Скоропадського, якого зображено поруч з Богданом Хмельницьким (копія зберігається у Львівському історичному музеї). Був там і портрет Івана Мазепи…

Вотивні і ктиторські портрети перед розп'яттям були досить поширеними. Так і зображення лубенського полковника Леонтія Свічки вписане в середовище ікони "Розп'яття" (кінець XVII ст.) [19] з пристоячими. В межах образної концепції ікони Свічка ідеалізується та героїзується: смиренно-притихлий в аурі християнської моралі, він виглядає козаком-ветераном, який зберіг свою мужність, силу та турботу про інших.

Козаки присутні серед учасників дійства на іконі "Воздвижения Чесного Хреста" (кінець XVII ст., с. Ситихів) [20] поряд з іншими дієвими особами, як на той час прийнято в хорального типу іконах. Це насамперед "Покрови", в яких козаків і козацьких дружин у властивому їм вбранні малювали до кінця XVIII ст. Нерідко в таких іконах з'являлися портрети конкретних історичних діячів, що спонукало Т. Г. Шевченка після огляду подібного твору в Покровській церкві у Переяславі сприйняти ікону "Покрова" історичною картиною і оцінити її високий професіоналізм.

Початки звертання до заступництва Пресвятої Богородиці сягають княжих часів. До неї зверталась за допомогою і порятунком, будували храми в її честь і малювали ікони.

З XVII ст., з часу грандіозних історичних подій, козацькі "Покрови" набувають особливого змісту і змін у композиційному та образному ладі. Найвідомішою є "Покрова" другої половини XVII ст. з с. Дашків на Київщині, на якій серед молільників зображено гетьмана Богдана Хмельницького з булавою. Але у XVIII ст. ікона здобула імпозантнішого вигляду, композиційно розподіляючись на верхню частину з Богородицею, що тримає священний омофор у руках, оточена в небесах святими, та нижню з Романом Солодкоспівцем перед розкішним іконостасом в оточенні церковних і світських сановників та козаків. Аналогічна до баченої Т. Шевченком блискуча ікона "Покрова" з церкви с. Сулимівки (1740 р.) [21] дає найрозвинутіший тип українських "Покров". В українському мистецтві образи козаків з цього твору є найдосконалішими; вони дихають степовим епосом, тісним зв'язком з рідною землею, наповнені легендарною мужністю.

Ікона "Покрова" з січової церкви [22] виконана на початку 1770-х рр. На ній присутні лише запорожці, на темному тлі та вгорі Богородиця з покровителями Запорожжя – архангелом Михаїлом і Миколою Угодником. Сивий кошовий отаман звертається від Війська до Покрови: "Молим, покрий нас чесним твоїм покровом і ізбави нас от всякого зла". На іконі відсутні духовні особи, що досить прикметно, бо січове товариство розпоряджалося самочинно своєю церквою, яка була у віданні Війська, вибирали священиків лише терміном на один рік і тільки з ченців Києво-Межигірського монастиря, що був під їхньою опікою [23].

Запорозька Січ була для України великим історичним явищем, що відгукнулось у всіх сферах культурно-духовного життя. Ікона стала одним із об'єктів для прославлення і народної вдячливої пам'яті про кількасотлітній безприкладний у міжнародній історичній практиці подвиг, який облагородив і звеличив український народ.

---

[17] Жолтовський П. М. Український живопис XVII – XVIII ст. – К., 1978. – С. 72
[18] Макаров А. Назв. праця. – С. 34.
[19] Національний музей, м. Київ.
[20] Львівський національний музей.
[21] Національний музей, м. Київ.
[22] Копія міститься в Одеському історико-краєзнавчому музеї.
[23] Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть. – К., 1981. – С. 148.

"Розп'яття" із зображенням лубенського полковника Леонтія Свічки. Кінець XVII ст. Полтавщина.
З Вознесенської церкви с. Олексіївки Пирятинського повіту (нині Гребінківського р-ну Полтавської обл.).
Надійшла 1910 р. Дарунок колекціонера-мецената Б. І. Ханенка (1848 - 1917)
Дерево; темпера, олія, різьблення, сухозлитка. 84 х 58,5 х 2 см
НХМУ. Н Н-1

Доктор мистецтвознавства П. О. Білецький (1922 - 1998) автором ікони називає Йосипа Івановича, який писав ікони для Мгарського монастиря, ктитором якого був Леонтій Свічка

Покрова Богородиці із зображенням гетьмана Івана Самойловича та козацької старшини (?). XVII ст. Галичина.
Полотно, левкас; олія. 100 x 84 см.
НМЛ. N І-2709.

Покрова Богородиці. Середина XVII ст. Київщина.
Надійшла 1913 р. з експедиції мистецтвознавця Д. М. Щербаківського (1877 - 1927).
Дерево, левкас; темпера, олія. 101 x 73 см.
НХМУ. N И-96.

Двобічна корогва "Покрова Богородиці". XVII ст. Галичина.
Полотно, дерево, левкас; олія. 138 x 104 см.
ЛГМ. N Ж-4703.

"Собор архангела Михаїла". XVII ст. Галичина.
Зворотний бік корогви "Покрова Богородиці"
Полотно, дерево, левкас; олія. 138 x 104 см
ЛГМ. N Ж-4703

Богородиця Одигітрія. XVII ст.
Дерево, левкас; темпера, різьблення, тиснення. 97 x 77 см
ЧХМ N КВ-2491, Ж-545.

До XIX ст. ікона "Св. Микола в житії" (НХМУ. N И-382) зберігалася в церкві (споруджена у 1680 - 1685 рр.) с. Михайлівки поблизу м. Лебедина. Пізніше, із зібраними графом В. Капністом старожитностями, перенесена у нову церкву. У 1940-х рр. потрапила до Миколаївської церкви м. Лебедина

Святий Микола в житії. 1680 – 1685 рр. Слобідська Україна.
Надійшла 1967 р. з експедиції мистецтвознавця Л. Г. Членової
Дерево, левкас; темпера, олія, рельєф, різьблення, сріблення, сухозлитка
125 x 81 см. В кіоті: 144 x 119 см
НХМУ. N И-382

Любецька Богородиця.
І. Щирський (бл. 1650 - 1714). **1698 р.**
Дерево, левкас; темпера. 67 x 49 см.
ІНМУ. N 1344

Св. Миколай (зимовий). Початок XVIII ст.
Дерево, левкас; темпера, різьблення. 108 x 76 см
ДІКЗО. N КН-10478, VX-741

Вознесіння пророка Іллі. Введення Марії в храм. Вибрані святі. 1698 р.
Дерево, сріоло, левкас; олія, різьблення, сухозлитка. 41 х 43 см
НКПІКЗ. N КПЛ Ж-231

Воздвиження Чесного Хреста. II половина XVII ст.
с. Ситихів Львівської обл.
Дерево, левкас; темпера. 85,5 х 94 см
НМЛ. N 1-1708

У центрі композиції зображено патріарха Макарія з єпископами і монахом, які зводять хрест. Ліворуч - цар Костянтин з царицею Оленою, за якими стоїть ймовірно, гетьман Самойлович (за версією українського художника, дослідника ікони Петра Холодного). У верхній частині ікони, на церковних хорах, серед хористів зображено запорозьких козаків

Коронування Марії. XVIII ст.
З Успенського собору м. Новгород-Сіверського.
Дерево, левкас; олія. 124 х 87,5 см.
НАІЗЧС. N КТВ-135/5.

Старозавітна Трійця. XVIII ст.
З Успенського собору м. Новгород-Сіверського
Дерево, левкас; олія. 119 х 93 см
НАІЗЧС. N КТВ-135/1

Собор архангела Михаїла. Початок XVIII ст.
Дошка; левкас, темпера. 88 x 64 см.
НМІУ. N 1338.

Богородиця Замилування. XVIII ст.
Дерево, левкас; темпера, олія, тиснення рельєф, тонування. 76 x 54,5 см
ЧОХМ. N Ік-2.

Богородиця (Роменська мадонна).
Г. А. Стеценко (1710 - 1781). **Середина XVIII ст.**
Полотно, левкас; олія. 88 x 53 см
РКМ. N Ж-22

Ікона "Роменська мадонна" є портретним зображенням Марії Маркевич, з козацько-старшинського роду Андрія Маркевича-сотника Роменської сотні, пізніше лубенського полковника.

За дослідженнями мистецтвознавця П. Н. Мусієнка (1905 - 1980)

"Покрова Богородиці" із зображенням чернігівського полковника Павла Полуботка з козацькою старшиною (?). 1720-і рр.
З Успенського собору м. Новгород-Сіверського.
Дерево, левкас; олія 116,4 x 79,3 см.
НАІЗЧС. N КТВ-135/3.

"Покрова Богородиці" із зображенням гетьмана Івана Мазепи, полковника Мировича, козацької старшини та царя Петра І і цариці Катерини (?). XVIII ст
Переяславська копія
Полотно, левкас; олія 128 x 66 см
НХМУ. N И-110

Братська Богородиця Замилування.
Початок XVIII ст.
З [illegible] братського монастиря
[illegible] левкас, олія, різьблення по левкасу, сухозлитка.
[illegible] см. НМІУ. N М-1374

Богоматір з архангелами.
Початок XVIII ст. Лівобережна Україна.
Дерево, левкас; темпера, олія, різьблення по левкасу, сухозлитка. 147 x 110 см
НХМУ. N И-206

Богородиця Одигітрія. І половина XVIII ст.
Дерево, левкас; олія. 124,8 x 72,2 см
НКПІКЗ. N КПЛ Ж-186

"Покрова Богородиці" із зображенням гетьмана Богдана Хмельницького і архієпископа Лазаря Барановича (?). І половина XVIII ст. Київщина
З Свято-Покровської церкви (споруджена 1782 р.) с. Лешки Канівського пов. [illegible] ського р-ну Київської обл.)
[illegible] р. від А. Вержбицького
[illegible] левкас, темпера, олія, різьблення, сріблення, сухозлитка
[illegible] см (в обрамленні)
[illegible] N И-6

"Покрова Богородиці" із зображенням наказного гетьмана запорозьких козаків Івана Сулими, козацької старшини та російського царя Івана Олексійовича з царицею (?). 1730-і рр. Полтавщина.
З Покровської церкви с. Сулимівки Полтавської губ.
(нині Бориспільського р-ну Київської обл.)
Надійшла 1936 р. з експедиції мистецтвознавця П.М. Жолтовського (1904 - 1986)
Дерево; темпера, олія, сухозлитка, на обрамленні - сріблення. 118 x 85 см
[illegible] N И-1

Три святі.
Середина XVIII ст. Чернігівщина.
Дерево, левкас; темпера, олія, різьблення по левкасу, сухозлитка
131,5 x 132 x 2,5 см
ЧОХМ. N Ік-3

Святі Анастасія і Іулянія.
1740-і рр. Північне Лівобережжя.
Дерево, левкас; темпера, олія, гравірування, гріблення, різьблення по левкасу, сухозлитка
114 x 70 x 2 см. НХМУ. N И-430

Свята Параскева. 1730. Київщина.
З церкви св. Ілії (споруджена 1747 р.) с. Високе Тетіївського р-ну Київської обл. Надійшла 1923 р
Напис у нижній частині праворуч
ПІЛИПЕНКО З ВІСОКОГО. РОКУ А М Л ІЮЛІА
Дерево, левкас; темпера, олія, різьблення по левкасу
96 x 72 x 6 см
НХМУ N И-5

Святі Варвара і Катерина.
1740-і рр. Північне Лівобережжя
Дерево, левкас; темпера, олія, гріблення різьблення по левкасу, сухозлитка 114 x [illegible]
НХМУ. N И-41

Святий Стефан.
Школа Києво-Печерської лаври. 1770-і рр.
Дерево, левкас; олія, різьблення. 168 x 163,5 см
НКПІКЗ. N КПА Ж-122.

Святителі Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Золотоустий, Василь Реклинський та його учні (?). 1760-і рр. Чернігівщина.
З іконостаса Вознесенської церкви с. Березна
Надійшла від мистецтвознавця П. М. Жолтовського (1904 - 1986)
Дерево, левкас; темпера, олія, різьблення, гравірування сріблення, сухозлитка. 168 x 95 см
НХМУ. N И-93

Собор святих архангелів.
Середина XVIII ст. Чернігівщина.
Дерево, левкас; олія. 167,5 x 89 см
НКПІКЗ. N КПА Ж-2357

Святі Антоній і Феодосій Печерські.
Школа Києво-Печерської лаври. XVIII ст.
Дерево, левкас; олія, різьблення по левкасу, сухозлитка
126 x 82,5 см
НКПІКЗ. N КПА Ж-1849

Святий Микола. XVIII ст.
Дерево, левкас; олія. 106 x 70,5 см
НХМУ. N И-273

Святий Микола. Середина XVIII ст.
Дерево, левкас; олія, різьблення, сухозлитка. 78,5 x 57 см.
НМІУ. N М-1378

Святий Микола. XVIII ст.
Дерево, левкас; олія. 104 x 46 см
ПМХМ. N Ж-515

Архангел Михаїл. XVIII ст.
З Михайлівської церкви м. Лебедина Сумської обл.
Дерево, левкас; темпера. 232 x 77,5 см.
ЛМХМ. N Ж-269.

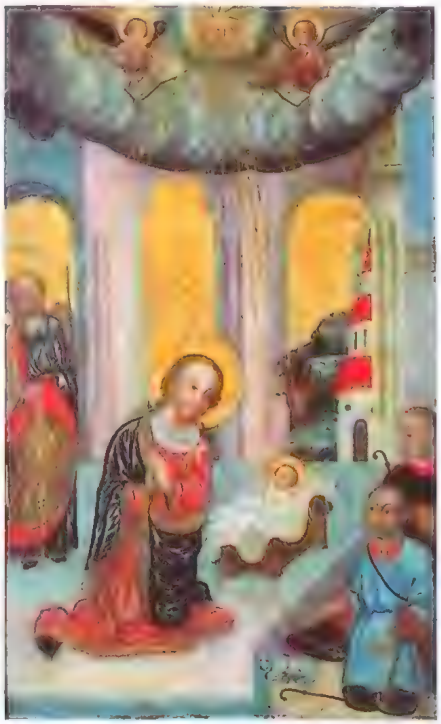

Різдво Христове. Середина XVIII ст. Київщина.
З Переяславського повіту (нині Переяслав-Хмельницький р-н Київської обл.)
Надійшла 1910 р. з експедиції мистецтвознавця Д. М. Щербаківського (1877 - 1927)
Дерево, левкас; темпера, олія, сухозлитка. 101 x 67 см
НХМУ. N И-3

На іконі зображено (між колонами) характерний український краєвид з прибаннною церквою. В образі пастухів зображені козаки, які ймовірно, виступають фундаторами церкви або донаторами ікони.

Свята Варвара. І половина XVIII ст
Дерево, левкас; олія, сухозлитка
186,6 x 76,2 см.
СОХМ. N Ж-869

Святі Андріан і Наталія. Середина XVIII ст. Чернігівщина.
[illegible] 9 см.

Покрова Богородиці. Середина XVIII ст. Чернігівщина.
З іконостаса собору Різдва Богородиці смт. Козелець Чернігівської обл.
[illegible]

[illegible] Микола Чудотворець. Середина XVIII ст. Чернігівщина.
[illegible] смт. Козелець Чернігівської обл.

Вознесіння. XVIII ст. Чернігівщина
З іконостаса собору Різдва Богородиці [illegible]

Деісус.
Кінець XVIII ст. Полтавщина.
З церкви смт. Кобеляки на Полтавщині
Дерево, левкас; темпера, різьблення по левкасу, сухозлитка. 104 x 58 см
ДХМ. N Ж-1048

Деісус.
Василь Реклинський та його учні (?).
1760-і рр. Чернігівщина.
З іконостаса Вознесенської церкви с. Березна
Надійшла від мистецтвознавця П. М. Жолтовського (1904 1986)
Дерево, левкас; темпера, олія, кольоровий лак, різьблення, гравірування, сріблення, сухозлитка. 276 x 185 см
НХМУ. N И-178

Спас-Вседержитель.
II половина XVIII ст. Чернігівщина
Передано з церкви м. Ніжина в 19[illegible]
Дерево, левкас; олія, різьблення [illegible] сухозлитка. 93 x 64,5 см
ЧОХМ. N Ік-40

Апостоли Фома і Варфоломій.
Василь Реклинський та його учні (?).
1760-і рр. Чернігівщина.
З іконостаса Вознесенської церкви с. Березна
Надійшла від мистецтвознавця
П. М. Жолтовського (1904 - 1986)
Дерево, левкас; олія, різьблення, сухозлитка
224 x 112 см. НХМУ. N И-176

Апостоли Іуда Фадей і Іаков Алфеєв.
Василь Реклинський та його учні (?).
1760-і рр. Чернігівщина.
З іконостаса Вознесенської церкви с. Березна
Надійшла від мистецтвознавця
П. М. Жолтовського (1904 - 1986)
Дерево, левкас; олія, сухозлитка. 227 x 117 см
НХМУ. N И-177

Апостоли Матвій і Петро
Василь Реклинський та його учні (?)
1760-і рр. Чернігівщина
З іконостаса Вознесенської церкви с. [illegible]
Надійшла від мистецтвознавця
П. М. Жолтовського (1904 [illegible]
Дерево, левкас; олія, різьблення, сухозлитка [illegible]
НХМУ. N И-26[illegible]

Богоматір на престолі ("Нев'янучий цвіт")
Коло майстрів Сорочинського іконостаса
Школа В. Реклинського (?). II половина XVIII ст
З іконостаса Свято-Миколаївської церкви с. Куцеволівки
Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ.
Надійшла 1905 р. з експедиції історика Д. І. Яворницького (1855 - 194[illegible]
Дерево, левкас; олія, різьблення по левкасу, сух[illegible]
АХМ. N Ж-660

Христос на престолі.
Коло майстрів Сорочинського іконостаса.
Школа В. Реклинського (?). II половина XVIII ст.
З іконостаса Свято-Миколаївської церкви с. Куцеволівки
Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ.
Надійшла 1905 р. з експедиції історика Д. І. Яворницького (1855 - 1940)
Дерево, левкас, олія, різьблення по левкасу, сухозлитка. 100 x 70 см
АХМ. N Ж-662

Іоанн Богослов
Коло майстрів Сорочинського іконостаса. II половина XVIII ст
З іконостаса Свято-Миколаївської церкви с. Куцеволівки
Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ.
Надійшла 1905 р. з експедиції історика Д. І. Яворницького (1855 - 194[illegible]
Дерево, левкас; олія, різьблення по левкасу, сухозлитка. 100 x 70 см
АХМ. N Ж-[illegible]

Святий Микола
Коло майстрів Сорочинського іконостаса. II половина XVIII ст
З іконостаса Свято-Миколаївської церкви с. Куцеволівки
Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ.
Надійшла 1905 р. з експедиції історика Д. І. Яворницького (1855 - 1940)
Дерево, левкас, олія, різьблення по левкасу, сухозлитка. 100 x 70 см
АХМ. N Ж-[illegible]

Двобічна ікона "Покрова Богородиці" з зображенням запорозьких козаків та "Розп'яття". II половина XVIII ст. Чернігівщина.
Дерево, левкас; олія, тиснення, рельєф, різьблення, тонування, сріблення. 51 x 38,5 см
ЧОХМ. N Ік-171

Зворотний бік ікони.
ЧОХМ. N Ік-171

Святий Микола Притиска. 1787 р.
Напис у нижній частині: "ИЗОБРАЖЕНІЕ ЧУДОТВОРНІА ІКОНІ СТЛА ХВА НИКОЛАА ЧТО В КИЕВЪ НА ПОДОЛЪ НАЗИВАЕМАГО. ПРИТИСКА"
Дерево, левкас; олія, сухоэлитка
33,5 x 26,9 см
ПМХМ. N Ж-1040.

Дерево життя. II половина XVIII ст.
З Військово-Миколаївського собору в Києві.
Полотно, левкас; олія. 156 x 127,5 см.
НХМУ. N И-249

Свята Великомучениця Варвара. II половина XVIII ст
Дерево, левкас; темпера. 117,5 x 70 см
ЧОХМ. N Ік-160

Літургійна сцена
II половина XVIII ст

Богоматір Печерська з святими Миколою і Іоанном-воїном
Школа Києво-Печерської лаври. Кінець XVIII – початок XIX ст
Полотно, левкас, олія. 79 х 114 см

Тетяна Пошивайло
мистецтвознавець

"А в темному лузі явір зелененький,
Під явором коник вороненький,
На коньку козак молоденький,
Спинився ж він та й став міркувати,
Взяв бандуру, почав виграваги
Ой голосно ж бандурочка грає,
Струна струні стиха промовляє:
– Ой де ж ті козаки гуляють?
А де ж вони слави добувають?..."

Українська народна пісня

КОЗАК МАМАЙ – ДУХОВНИЙ СИМВОЛ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Козак Мамай... У багатовіковому історичному поступові цей загадковий образ виявився духовним символом українців, уособленням звитяжницьких ідеалів народу, його світоглядних орієнтирів. Набувши значного поширення в Україні XVIII – XIX ст., народна картина "Козак Мамай" освячувала мало не кожну українську хату, утворювала своєрідний сакральний комплекс разом із традиційними іконописними образами. Жодному іншому творові давнього українського народного малярства не судилося прожити таке довге життя в багатьох варіантах, повтореннях, копіях. У чому ж причина життєздатності картини? Яку інформацію зберігає вона в іконографічних площинах? І що спричинило перетворення її на національний символ, на викристалізовану віками думу українського народу про етнічну сутність?

Свій символічний образ український народ споконвіку відшліфовував засобами слова і фарб. Майстри кінця XVIII – XIX ст., хоча й не застали добу козацької звитяги, однак чули про неї від дідів-запорожців, співали тих же пісень, які хвилювали серця їх славних пращурів. Тому словесний та образотворчий фольклор XVIII – XIX ст. має спільну семантику і знаковість. Відповіді на деякі питання, що виникають у зв'язку з "Козаками Мамаями", слід шукати і в піснях українського народу. З огляду на це доречно нагадати слова Миколи Гоголя: "Історик не повинен шукати в них (народних піснях, – Т. П.) вказівки на день і число битви або точне пояснення місця, вірної реляції: у цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, усі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче випитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного часткового, тоді він буде цілком задоволений: історія народу розкриється перед ним у ясній величі".

Козак у думах і помислах українців уособлював народну силу духу, незламність волі в святій борні з поневолювачами. Зображення козака на народних картинах в час, коли Запорозького Війська вже не існувало, сприймалося як своєрідний пам'ятник героїчному минулому українського народу. Малювали картини "Козак Мамай" на полотнах і на стінах хат, на дверях і віконницях, на кахлях і скринях. Навіть на липових вуликах з'являлося інколи простодушне обличчя цього козака. У таких випадках зображення запорожця набувало значення оберега, охоронця житла, господи селянина. У народі козака вважали чаклуном, характерником, який з'являвся до простого люду в найскрутніші хвилини життя, щоб допомогти мудрим словом чи відвагою, любов'ю чи співчуттям. Для козака, селянина "Козак Мамай" – це той поборець темних сил, що і Юрій Змієборець, хоча вже і не на коні зі списом у руці, як це було на поширених у той час іконах. Адже і святий Юрій, і козак своєю звитягою виборювали щастя і добробут людей.

Може видатися дивним, що народного героя, козака-воїна, зображували не в запеклій сутичці з ворогом, а в мить перепочинку, таким собі умиротвореним і замріяним. Однак саме в цьому зовнішньому спокої і криються глибокі душевні переживання козака, його внутрішня духовна міць. Уже чимало років він не розлучається зі своєю шаблею, боронячи батьківський край від заклятих ворогів. Коли ж випадає вільна хвилина, сідає під дубом, кладе осторонь зброю і одній лише бандурі, "подрузі вірній", довіряє тужливі думи.

Образ козака на картинах – то велична, викристалізувана віками дума народу про свою глибинну і сокровенну сутність. Народ стомився від постійних воєн, від розорень і спустошень, що перетворювали квітучий край на жахливу пустку. Зазнавши багато горя й лиха, він прагнув миру та вільної праці. Миролюбний характер народу й персоніфікує образ козака-бандуриста.

Водночас українці завжди були готові "освятити шаблі", щоб захистити могили прадідів, свою рідну землю. Символом цього є розкладена довкола козака зброя. Відоме козацьке правило, звичай: в часі нетривалих зупинок ніколи не відкладати далеко зброю, не розсідлувати коня. Потрібно це було для того, щоб вороги не змогли застати козаків зненацька. Те ж саме бачимо і на картинах, які красномовно засвідчують постійну готовність козацтва піднятися на захист свого краю. Шабля також є символом військової доблесті, відваги лицаря. Скарані на смерть вороги, які звисають з дуба, – поширений сюжетний елемент картини "Козак Мамай" – набувають символічного значення перестороги, грізного попередження всім нападникам і запроданцям, кожному, хто зазіхне на свободу й незалежність українців.

Якщо постать козака уособлює в собі не лише запорозьке козацтво, а й увесь народ, який піднявся на жорстоку січ, то бандура в руках героя символізує надзвичайну пісенність і добру вдачу українця. Не випадково бандуристів боялися і ненавиділи вороги українства. Так, відомо, що шляхетський суд у Кодні в 1770 році скарав на смерть трьох бандуристів, бо вони – гайдамаки – "na bandurze grywali".

Перші публікації про "Козака Мамая" з'явилися ще в середині XIX століття і належали перу А. Скальковського, П. Куліша, І. Павловського. Досліджуючи історію запорозького козацтва, А. Скальковський одним із перших звернув увагу на "Козаків-бандуристів". На його думку, це були зображення конкретної особи – гайдамаки Мамая, який, за архівними документами, жив у середині XVIII ст. Автор також наголосив на тому, що твори ці розповсюджували поляки з метою залякування гайдамаків [1].

Пантелеймон Куліш у листі до О. М. Бодянського (1848 р.), а пізніше і в окремому нарисі [2], оповідає, що йому доводилося бачити в багатьох селянських хатах зображення "голеного запорожця" зі сценами розправи над ворогами. Про значне поширення цих творів у Полтавській губернії повідомляв у одній із своїх заміток І. Павловський, який у 60-х роках XIX ст. зустрічав їх там у великій кількості [3].

Важливим джерелом дослідження українських народних картин є каталоги дореволюційних музейних збірок, приватних колекцій та виставок. Картини "Козак Мамай" і, зокрема, написи на них привернули увагу й дослідників ук-

---

[1] Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. – Одесса, 1845. – С. 230.
[2] Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 185–193.
[3] Павловский И. Древняя и Новая Русь. – М., 1879. – С. 22.

раїнського вертепу: Г. Галагана, М. Петрова, І. Франка. Серед мистецтвознавців першим звернув увагу на їхню художню цінність К. Костенко, який навіть вважав, що вишуканістю колориту наші картини не поступаються творам уславлених майстрів венеційської школи[4].

Певним етапом у дослідженні картин "Козак Мамай" були цікаві розвідки К. Широцького і Д. Щербаківського, в яких зроблено перші спроби пояснити походження композиції картин та їх назви.

Широцький, як і Скальковський, виводив ці твори із Заходу, хоча при цьому й зауважував, що "спокусливо" зіставити їх зі східними зразками. Д. Щербаківський, навпаки, не мав сумніву в тому, що "іконографічні родичі нашого козака-бандуриста не на Заході, а на Сході і треба там шукати їм паралелі"[5].

На іншому аспекті дослідження картин зосередився П. Клименко. Його цікавила, насамперед, соціальна значимість і роль даного твору в житті українського суспільства XVII – XVIII ст. Одним із перших він зробив спробу проаналізувати техніку малювання, компонування сюжету, образотворчу конструкцію, типологію персонажів[6].

Відомий дослідник української народної культури Гнат Хоткевич вказав на важливість цих картин як історико-етнографічного джерела. Зокрема, процес видозміни форм кобзи і бандури він прослідкував, значною мірою, через зображення їх на картинах "Козак-бандурист"[7].

З початку 30-х до середини 50-х років XX ст. вивчення картин "Козак Мамай" припинилося внаслідок посилення в Україні імперського тоталітарного режиму. В тогочасній літературі не знаходимо про них жодної згадки.

Нове відкриття, зростання інтересу до цих творів спостерігалося наприкінці 50-х – на початку 60-х років. Здобутком українських учених того етапу дослідження стала об'єктивна оцінка художніх образів та мистецької значимості українських народних картин. Серед основних праць, присвячених цій темі, дослідження П. Жолтовського і П. Білецького. П. Жолтовський розглядав "Козаків-бандуристів" у контексті української народної творчості – народного іконопису, портрета, вертепної інтермедії, дум і пісень, висловлював міркування щодо походження картин, відкидаючи можливість якихось іноземних впливів, і пов'язував їх з Національно-визвольною війною українського народу середини XVII ст.[8]

Платон Білецький присвятив картинам "Козак-Мамай" окрему книгу, в якій проаналізував та описав значну кількість творів, зробив спробу класифікувати їх за типовими ознаками. Він також наголосив на необхідності ретельного вивчення картин "Козак Мамай", залучаючи джерела східних культур, з якими Україну пов'язують давні культурно-історичні відносини. П. Білецький запропонував оригінальну теорію походження картин іконографічного типу[9].

Проблемами народного живопису і, зокрема, народних картин займалися також І. Гончар, Я. Затенацький, Б. Бутник-Сіверський, Ф. Уманцев, А. Жаборюк. Серед сучасних дослідників різні аспекти проблематики "Козака Мамая" у мистецтвознавчій літературі висвітлювали Я. Дашкевич, О. Держко, Ю. Шилов, Р. Лиша, С. Бушак, С. Гаврилова.

Враховуючи вагомі здобутки усіх "шукачів мамаєвих таємниць", все ж у колі ще не розв'язаних проблем побутування народних картин "Козак Мамай" залишається питання їх семантики. Важко повністю погодитися з тими дослідниками українського живопису, які пов'язують формування сюжету картини тільки з Національно-визвольною війною українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Адже в час найвищого піднесення боротьби українців проти шляхетської Польщі не міг виникнути такий спокійний, статичний образ козака, бо він не відповідав духові тих бурхливих подій. Водночас не варто стверджувати однозначно, коли саме виник цей сюжет. Дослідники стоять перед дилемою: іконографічний тип зображення козака склався або задовго до середини XVII ст., тобто до часу Національно-визвольної війни 1648 – 1657 років, або ж десь наприкінці XVII – на початку XVIII ст. На користь першого твердження промовляє те, що в багатьох країнах Сходу поширені подібні зображення людей. Україна ж мала тісні зв'язки зі Сходом, неодноразово зазнавала вторгнень кочових народів. Зображення козака на картині є типовою позою кочівника. Зокрема, Платон Білецький у статті "Українські народні картини "Козаки-мамаї" ("Родовід", № 2 (16), 1997 р.) робить припущення, що ймовірним доказом походження такої композиції можуть бути буддійські ікони, які козаки могли бачити у кибитках воїнів монголо-татарського війська, або ж серед речей калмиків-буддистів, з якими козаки в 1639 – 1642 роках були союзниками, а пізніше могли використати цю композиційну схему в зображенні козака. Подібної гіпотези дотримувався у своїх мистецтвознавчих розвідках і Ярослав Дашкевич.

Які ж вагомі аргументи другої думки? Це передовсім те, що у XVIII ст. на українських землях поступово спадало напруження соціальної боротьби, царський уряд проводив цілеспрямовану політику геноциду стосовно України, ліквідації її автономії. Помітно погіршувалося становище основної маси козацтва. За таких умов вірогідним було формування образу спокійного, зажуреного козака і композиції, яка з часом стала самобутнім пам'ятником козацькому станові, героїчна доба якого відходила в минуле. А гайдамаччина та ліквідація Запорозької Січі сприяли поширенню цього сюжету. Акт ліквідації Січі не міг не викликати певного опору, протидії зі сторони народу, адже Запорожжя на той час було єдиним оплотом боротьби селянства, козаків проти покріпачення. Лише там кріпосницькі порядки були відсутні. Тому український люд не міг не відгукнутися на варварський акт Катерини II. Народні пісні, як прокляття, закарбували тугу і біль народу за козаччиною:

Бодай наша Катерина
На світі не жила,
Що ту землю, нашу Запорозьку,
Зовсім розорила!

Тож українці прагнули мати зображення козака вдома як згадку про ті славні часи, про козацьку вольницю. Це могло стати однією з основних причин поширення картин "Козак Мамай".

З проблемою походження картин тісно пов'язане питання семантики їх назви. Чи не дивно, що узагальненому образові козака народ надав не слов'янське ім'я, яке ніколи широко не побутувало серед українства. Загадковим залишається і те, що в усній традиції картини названі "Мамай", а у підписах-текстах до них сам козак називає себе Іваном, Хомою, Велегурою. Щоправда, на картинах із гайдамацькими сценами інколи трапляються написи-уточнення – "Козак Мамай", "Мамай, славной козак", "Мамай из Жалкого", "Мамай-Гайдамака".

[4] Костенко К. Ю. "Казак-Мамай". (Предмети Запорожской Сечи) // Творчество, 1919. – № 4.
[5] Щербаківський Д. Козак-Мамай (народна картина) // Сяйво, 1913. – № 10–12. – С. 253.
[6] Клименко П. Козак-запорожець // ЗІФВУАН. – 1926. – Кн. 7–8. – С. 460–468.
[7] Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. – Харків, 1930. – С. 283.
[8] Жолтовский П. Украинская народная картина // Декоративное искусство СССР, 1966. – № 12. – С. 54–58; його ж. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI – XVIII століть. – К., 1958. – С. 148; його ж. Український живопис XVII – XVIII століть. – К., 1978. – С. 327.
[9] Белецкий П. А. К вопросу о происхождении названия украинской народной картины "Казак-Мамай" // Annales instituti philological Slavicae Universitatis debreceniensis de ludovico kossuth nominatal. – Debrecen, 1968. – Slavica. – V. 14. – S. 29–32; його ж. Украинские народные картины "Казаки Мамаи" Л., 1975; його ж. "Козак-Мамай" – українська народна картина. – Львів, 1960. – С. 32; його ж. Український портретний живопис XVII – XVIII – століть. – К., 1969. – С. 314.

Можливо, ця назва походить від невеликої річки Мамай-Сурки, яка протікала в околицях Запорозької Січі. До того ж і кам'яні баби на курганах у давнину називалися "мамаями". В українській мові є вираз "піти (поїхати) на мамая", який означає – "відправитися на удачу", що дає підстави зробити припущення про первісний зв'язок козака-Мамая із ризикованою гайдамацькою справою. Звідси й слово "мамай" могло бути синонімом до слова гайдамака і означати не ім'я козака, а характеризувати ту справу, якою він займався.

Аполлон Скальковський мав у руках архівні документи, за якими гайдамака Мамай існував насправді [10]. На його думку, спочатку це могло бути зображення гайдамаки Мамая, яке надалі втратило первісне значення й стало узагальненим образом. Можливо, відгадка назви картин міститься в листі П. Куліша до О. Бодянського від 16 липня 1848 року, де зокрема, говориться: "Ляхи зовут его (козака. – Т. П.) в своих книжках Козаком Мамаем" [11]. Тобто П. Куліш недвозначно вказує на те, що назву "Мамай" козакові дали поляки, представники панівних класів.

У відомого українського етнографа і фольклориста Бориса Грінченка є надзвичайно цікава для нас оповідь "Про Хмельницьких. Про Мамая", записана ним у селі Суботів Чигиринського повіту Київської губернії: "А се вже чи не після Хмельницького було, як приїхав у Суботово Мамай із запорожцями і ляхам багато шкоди наробив. Тут у лісі неподалечку є дуб невисокий да рясний, Мамаем зветься. Кажуть, що буцімто Мамай на йому казан вішав, да як задзвонить, то його хлопці і біжать. А інші кажуть, що через те, що і Мамай був низький та дужий, як той дуб" [12].

Виступ гайдамаки Мамая мав місце і широкий розголос на Правобережній Україні. Для панства цей народний герой був злим і жорстоким розбійником. Саме слово "мамай" навіювало на них страх розправи, ставши синонімом слова "гайдамака". Ця назва з Правобережної України могла потрапити й на Лівобережжя, де, за браком часу, змогла утвердитися лише частково в усній традиції.

"Козак-бандурист", "Козак-запорожець", "Козак Мамай" – все це назви картин одного типу. Загальні риси композиції і головного образу, побутування їх впродовж кількох століть на українських землях дають підстави вважати ці твори традиційними народними картинами. Їх існує кілька варіантів. Але у всіх випадках основою композиції завжди є постать козака, який сидить "по-східному", тобто з підібганими під себе ногами. Усі відомі твори класифікуються передовсім залежно від положення на картині фігури козака-бандуриста – визначального елемента кожної композиції, а також від наявності і розташування додаткових постатей.

До першої групи належать картини найпростіші за композицією, із зображенням козака, який самотньо сидить на землі. Ні коня, ні дерева – характерних прикмет пізніших варіантів картини – тут немає. Очевидно, така композиція була первісною – цієї думки дотримуються всі дослідники картин "Козак-Мамай". Твори композиційно майже тотожні, хоча і є суттєві відмінності в положенні рук героя: в одному випадку козак грав на бандурі, у другому – стиснув поперед себе пальці. Відповідно до цих ознак дані твори розподіляються на дві підгрупи.

На жаль, малярські станкові полотна першої підгрупи (зображення козака з бандурою) нам невідомі. Але ймовірним доказом їх існування в минулому можуть бути розповсюджувані у XVIII – XIX століттях зображення козака на стінах, скриньях, у малюнках "кужбушків". Про поширення гравюр з "Козаками-бандуристами" згадував також Іван Франко [13].

З картин другої підгрупи відома лише одна (до війни зберігалася в Чернігівському історичному музеї). Пальці козака відповідно стиснуті, а його амуніція: спис, рушниця, лук і бандура почеплені за спиною (як і в бандуриста з настінного розпису). На картині також є великий герб із зображенням коня над головою козака, у роті козак тримає люльку, а біля пояса – шаблю. Тло полотна умовне, з двох сторін рясно вкрите написами.

Експонат із Львівського музею етнографії та художнього промислу України хоча й нагадує деякими елементами композиції згадану вище картину (поза козака, герб та написи над головою), однак його варто розглядати як перехідний етап до картин другої групи. Коня і бандури тут немає, однак є речі козака: шапка, ріжок-порохівниця, шабля, рушниця, лук, що розкладені довкола нього. Тло набуває рис пейзажу: два дерева обабіч козака, блакитна смуга неба, зелені пагорби. Внизу картини – великий напис.

Складніші за композицією картини із зображенням самотньої постаті козака виділяються в другу групу, яку, відповідно до положення рук, теж можна розділити на дві підгрупи. Скажімо, на картині з Чернігівського історичного музею запорожець тримає в руках не край сорочки, як це ми бачимо на більшості картин цього підтипу, а, напевно, гаман із тютюном. Таке потрактування позиції рук трапляється і в одному з описів картин: "... в руках казака, однако, нет бандуры, а кошелек..." [14]. На іншому полотні козак сидить, обіпершись однією рукою об сідло коня, а друга рука прикладена до грудей.

Загалом композиції двох варіантів картини подібні. Серед нових композиційних елементів на цих полотнах слід зауважити насамперед дерево і коня, збільшення кількості речей козака.

Постать воїна на картинах цієї групи завжди займає домінуюче місце і, завдяки пірамідальній побудові, має вигляд врівноважений і монументальний. Найчастіше вона розміщена в центрі полотна, рідше – зміщена ліворуч чи праворуч. Музичний інструмент відкладено, або він перебуває в руках козака.

Обов'язковим елементом композиції є зображення дерева, переважно дуба, у тіні якого відпочиває козак. А. Скальковський пов'язував його появу на картинах з переказами про реальне існування "дуба Мамая" в Чигиринському повіті, під яким цей гайдамака буцімто ховав свої скарби [15].

Найчастіше дерево намальоване збоку картини (ліворуч або праворуч) і не повністю, а лише частково (частина стовбура і одна-дві розлогі гілки). Це робилося малярами свідомо і для того, щоб зосередити увагу на головному персонажеві твору. Дуже рідко дерево розміщене в центрі полотна, позаду козака. На картинах пізнішого часу (друга половина XIX ст.), яким притаманне помітне прагнення до симетрії композиції, зустрічаються два дерева, розташовані з обох боків полотна.

Невід'ємною частиною композиції є кінь, прив'язаний до списа (ратища) чи дерева. Він присутній на всіх картинах цієї групи і є другим за значимістю елементом композиції після самого козака. Переважно його зображено невеликим, порівняно з фігурою козака, без дотримання правильних пропорцій, часто він нагадує керамічну іграшку. Здебільшого на картинах зустрічається повнофігурне зображення коня, рідше – фрагментарне, затулене постаттю козака.

Окрім коня, на одній із давніх картин є зображення песика [16], що можна розглядати як виняток. Речі козака також є складовою частиною композиції. Вони розвішані на

---

[10] *Мамай А. С. Изображение запорожца // Киевская старина, 1898. – № 3. – С. 489.*
[11] *Там само. – С. 490.*
[12] *Грінченко Б. Д. Из уст народа: Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов, 1901. – С. 287–288*
[13] *Франко І. До історії українського вертепу // ЗУНТШ. – Львів, 1906. – Т. 72. – Вип. 4. – С. 37, 56.*
[14] *Ундин Е. К. Каталог выставки 12 археологического съезда в Харькове. Отдел церковных древностей. – Харьков, 1902. – С. 76*
[15] *Мамай А. С. Назв. праця. – С. 490 – 492.*
[16] *На думку К. Широцького, його поява в картині, як і деяких інших елементів композиції, пояснюється впливом голландського живопису XVI – XVII століть // Широцкий К. Писчаная пасека. Археологическая заметка. – Каменец-Подольский, 1912. – С. 6.*

дереві або розкладені на землі. На дерево найчастіше потрапляють: шабля, сумка і козацький герб; іноді – шапка, ріжок-порохівниця, рушниця; значно рідше – люлька, сагайдак зі стрілами і баклажка для води.

На землі розташовані: пляшка, келих, шапка, лук, стріли, сагайдак, а в окремих випадках – шабля, рушниця або пістоль, порохівниця, карти для гри, триніг із казанком. На більшості полотен усі речі створюють навколо козака своєрідне обрамлення з плавних хвилястих і округлих ліній, що в поєднанні з приглушеним колоритом картин надає їм особливого елегійного звучання.

Винятком серед картин другої групи є три зображення "козака-бандуриста", які належать пензлю народного маляра Федора Стовбуненка. Хоч козак тут і змальований з бандурою в руках, а речі його розвішані на дереві, проте поза воїна не традиційна – верхи на коні.

Живописні полотна із зображенням козака-бандуриста й додаткових постатей у нашій класифікації складають третю групу. Тут основним елементом композиції залишається традиційна постать козака, котрий грає на бандурі.

Цікавими є твори з "гайдамацькими сценами", іноді з написами: "Козак Мамай", "Мамай, славной козак", "Мамай із Жалкого", "Мамай-гайдамака". Полотна цієї підгрупи часто подібні не лише за основними елементами композиції, а й за деталями. Так, на деяких картинах усі Мамаї мають довгі вуса і чуб, розтягнуті в горизонтальному напрямку, причому оселедець нерідко малюється разом з чуприною. Фігура козака значно більшого розміру, ніж додаткові персонажі; вона частіше зміщена ліворуч, рідше перебуває в центрі картини, а на полотні з Дніпропетровського історичного музею – з правого боку. Від композицій картин попередніх груп залишаються – кінь, змальований, як правило, у динамічній позі, і деякі речі козака: ріжок-порохівниця, спис, рушниця, інколи – пляшка і чарка. Проте кінь і особливо речі закомпоновані й намальовані так, що не зосереджують на собі такої уваги, як на картинах другої групи. Вільні місця в творах заповнюються зображенням "гайдамацьких сцен". Частіше вони займають праву частину полотна, якщо козак сидить із протилежного боку, рідше – розміщені в будь-якому іншому місці. На одній з картин серед додаткових постатей зустрічаємо двох козаків, які варять страву в казанку. Цей мотив найчастіше трапляється на даних творах, хоча буває й на тих, де "гайдамацькі сцени" відсутні. На інших картинах зображено розправу козаків над ворогами. На окремих полотнах на місце повішеного потрапляє один із козаків. Як відомо, зрада ніколи не прощалася серед козаків, тож цей епізод є засторогою побратимам (одна з таких картин зберігається в Українському центрі народної культури "Музей Івана Гончара"). Є також епізоди, де козаки полюють, рибалять.

Друга підгрупа картин представлена кількома творами. Деякі з них в основних рисах зберігають класичну композицію. Ця схожість особливо помітна, якщо уявно затулити другорядні постаті: вони мовби механічно "вписані" в картину і не зовсім гармонують з її композицією. На відміну від попередньої підгрупи, козак-бандурист тут не завжди виділяється розміром з-поміж інших персонажів. На двох з цих творів, датованих першою половиною XIX ст., поруч із постаттю козака, що розміщена в центрі полотна, народний маляр зобразив ліворуч постать панка-поляка, який сидить у такій же позі і простягає козакові чарку, бажаючи, очевидно, зав'язати розмову, але той не звертає ніякої уваги. На іншій картині в центрі сидить козак в оточенні двох жінок – Химки і Марусі, які за розміром менші від головної постаті. Образи жінок виникають, немов марево в уяві козака, або як ілюстрація до пісні, яку він співає. Дещо подібний мотив – зображення жіночої голівки – зустрічається в лаврських "кужбушках".

У Національному художньому музеї зберігаються дві майже однакові картини, на яких поруч із традиційною постаттю бандуриста у центрі полотна в лівому верхньому кутку картини між зеленню дерев зображено маленькі фігурки ворогів, які стріляють у козака. Данило Щербаківський вказував на значне поширення цього варіанта "Козака Мамая" і пов'язував його виникнення з вертепною інтермедією [17].

Прагнення ввести образ козака-бандуриста до жанрової сцени ще більш помітне на картинах із Дніпропетровського художнього музею, які також належать до другої підгрупи. У роботі, яку інколи називають "Гопак" або "Біля корчми", у центрі полотна змальовано постать козака, позаду – вороного коня і дерево, на якому висять шабля і сумка, – оце і все, що залишилося від традиційної композиції. Новими елементами тут постають дві постаті танцюючих – козака і дівчини, а також зображення стіни будинку з дверима і частини столу з наїдками.

На другому полотні – "Запорожці розважаються" – постать козака-бандуриста розміщена збоку й не виділена розміром з-поміж інших персонажів. Як і на попередній картині, тут є фігура козака, котрий танцює, та ще чотири запорожці. Ні коня, ні дерева, під яким би сидів козак, на картині немає. Із речей зберігся тільки ріжок-порохівниця, що лежить біля його ніг.

Подібний сюжет – козак-бандурист і танцююча постать – згадується в двох описах Ф. Ернста [18] та А. Зосимовича [19] і є на малюнку Т. Калинського. Здобуті навички жанрового живопису і відхід від традиційної композиції та пози козака-бандуриста ще помітніші на картині з Національного художнього музею України. У центрі полотна тут розташовано постать козака зі складеними "по-східному" ногами і з піднесеним у руці келихом. На його колінах лежать бандура і шабля; над головою висить герб із зображенням коня. Біля козака стоїть дівчина з прикладеною до грудей рукою, а позаду – крамар і, можливо, представник козацької старшини з палицею в руці. Загалом на картинах третьої групи в одному випадку композиція залишається традиційною, а нововведені елементи (пан, жінки, фігури стрільців) суттєво не змінюють її. На картинах з "гайдамацькими сценами" вже проглядається відхід від "старої" композиції – фігура козака зміщена ввік, він зображений у лісі або біля річки; зменшується кількість речей, більша увага зосереджується на жанрових сценах. На картині "Біля корчми" від традиції лишилося тільки дерево, кінь, шабля і сумка; на полотні "Козаки розважаються" традиційна лише постать козака. І майже повний відхід від класичної композиції українських народних картин типу "Козак Мамай" спостерігаємо у творі з Національного художнього музею, де навіть стан рук козака не традиційний.

Тексти під зображеннями зустрічаються на картинах усіх трьох груп. Нерідко написи безпосередньо вводяться в зображення, закомпоновуються переважно на згортку. Згорток здебільшого один, зрідка – їх кілька. Розташовуються вони по-різному – збоку, вгорі, внизу. На картині з Дніпропетровського історичного музею написи подані у двох картушах.

На полотнах також трапляються вільно розміщені, тобто не обмежені рамками згортка чи картуша, окремі слова і навіть речення: це можуть бути назви картин, імена окремих персонажів – "Маруся", "Химка", "Максим Залежняк", "Козак Мамай"; підписи під деякими предметами – "шапка моя сибірка, по тобі по всій дірка". Трапляються й репліки героїв, написані у вигляді стрічки, що виходить з вуст того, хто говорить, у напрямку постаті, до котрої ці слова звернені. Написи подібного типу властиві картинам з "гайдамацькими сценами".

"Козаки Мамаї" з "гайдамацькими сценами" завжди мають горизонтально-видовжені формати (відома лише одна

[17] Щербаківський Д. Назв. праця. – С. 251.
[18] Ернст Ф. Українське малярство XVII – XX сторіч // Провідник по виставці. – К., 1929. – С. 36.
[19] Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской. – Полтава, 1892. – С. 18.

вертикально-видовжена картина з Дніпропетровського історичного музею). Це й зрозуміло, адже, окрім постаті козака, тут подаються й зображення додаткових постатей. Під такими картинами текст здебільшого зовсім відсутній, а якщо він і є, то дуже короткий. Серед інших полотен, де є другорядні персонажі, натрапляємо на зображення, закомпоновані як по горизонталі, так і по вертикалі, залежно від розташування основних елементів композиції картин та від розмірів написів під ними.

Пізнання феномену "Козаків Мамаїв" як своєрідної знакової системи, в якій відображено не лише історичні реалії козацтва, а й закодовано його сакральну суть, неможливе без заглиблення у міфопоетичний світогляд та космологічні знання наших далеких пращурів. Тому узагальнено торкнемось основних семіотичних елементів композиції цієї народної картини.

Дерево. Майже на всіх відомих картинах "Козак Мамай" є зображення дерева, здебільшого дуба. Під його розлогим гіллям козак відпочиває. У цьому випадку, як і у фольклорі, дуб символізує стійкість, міцність (українці кажуть: "міцний, як дуб"). Він також постає уособленням богатирської сили, міцного здоров'я ("здоровий, як дуб"). У народнопісенній творчості це дерево стверджує невмирущість народу, його безсмертність. На деяких картинах символ світового дерева (дерева життя) посилюється іншими зображеннями. Так, на дубі сидять вороги і стріляють у козака з пістолів, проте жодна куля його не бере. Отже, дуб, як один із основних архетипів українців, ототожнює людську довговічність та безсмертя нації, а в узагальненому розумінні – символізує всесвіт, його структурні складові, єдність просторово-часових площин.

Кінь. Зображення коня є майже на всіх картинах, без нього неможливо уявити козака ні в мирний, ні у воєнний час. У народних піснях, а отже, і в народних картинах, кінь постає вірним товаришем і побратимом козака.

Як важливий семіотичний елемент композиції картини "Козак Мамай", кінь став уособленням долі, символом вірнолюбності, вірної дружби, відданості, готовності до самопожертви. Певно, саме тому, що ці риси характеру були найбільш шановані серед козаків, зображення коня, як уособлення цих чеснот, часто потрапляє на герб (обов'язковий атрибут шляхетських портретів, символ вільної особи), що звисає з дуба. У фольклорній традиції кінь виступає оберегом свого господаря від сил зла, символізує стихію вогню і світла. У космологічному розумінні – він постає символом циклічного розвитку світу, втіленням самого космосу. Цей образ виражає магічну силу людини, символізує інтуїтивне пізнання [20].

Кобза або бандура. Серед великої кількості реалій, які є на картинах "Козак Мамай", чільне місце займає кобза (бандура). У часи козацького лицарства вона була найбільш поширеним музичним інструментом. Козаки не полишали її ні в дорозі, ні в бою, маючи її за "дружину вірну". Музичні інструменти на картинах "Козак Мамай" ще з кінця XIX ст. привернули увагу етнографів, музикознавців як цінне джерело вивчення музичної культури нашого народу.

Зокрема, Гнат Хоткевич, досліджуючи кобзу і бандуру, посилався на їхні зображення на народних картинах. Він вважав, що більш стародавній інструмент – кобза – мав спершу три струни вздовж довгої ручки, як це зустрічається на полотнах. Інструмент дещо незвичної форми, схожий на гітару, дослідник також відносив до різновидів кобзи [21]. Сучасні ж вчені називають цей інструмент бандуркою і висловлюють припущення, що створений він приблизно наприкінці XVIII ст. на Уралі переселенцями з України під впливом гітари [22]. Наступним етапом розвитку кобзи було збільшення числа струн, округлення форми корпусу. Якщо кобза – інструмент, споріднений з лютнею та гітарою, то традиційна бандура споріднена з шоломоподібними гуслями часів Київської Русі, струни на якій, на відміну від кобзи на грифі не притискаються [23]. Саме кобза, а не бандура, як це не дивно (адже ж "козак-бандурист"), найчастіше зустрічається на картинах. На інших полотнах знаходимо інструменти ледь видовженої тамбуроподібної форми.

Окрім кобзи та бандури, на картинах ще є зображення торбану. Цей інструмент різниться від попередніх тим, що має ширший корпус, довгу шийку, додаткову головку і значно більше струн. Загалом торбан розглядається як "басова бандура". В минулому він був поширений серед привілейованої козацької старшини. Тому його ще називали "панською бандурою". Саме на такому інструменті грали Іван Мазепа і Тарас Шевченко.

Люльки. Як неможливо уявити справжнього козака без шаблі та рушниці в бою, так само – без люльки під час перепочинку. Була вона неодмінним атрибутом козацької "ясної" зброї, символом чоловічої гідності. Паління хоча й вважалося в народі справою гріховною, проте козак не міг розлучитися зі своєю єдиною розвагою у степовій самотності. Люлька на той час була ознакою молодецтва і особливо шанувалася козаками. Нею хизувалися, за неї навіть голови клали, як, наприклад, у гоголівському "Тарасі Бульбі". Ось через те і на картинах козак майже завжди з люлькою. Лише інколи, мабуть, співаючи пісень, він кладе її коло себе, в шапку. Недарма козакові люлька дорожча за дружину:

Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться.

А на одній з картин є напис: "Я – козак-запорожець, ні об чім не тужу, як люлька є й тютюнець, то мені й байдуже". Матеріалом для люльок найчастіше слугували пень кленового дерева та глина. Існувало дуже багато різновидів люльок: "люльки-носогрійки", "люльки-буруньки" (від турецького "бурун" – ніс). Були ще коронкові, обковані міддю (люльки "зіньківки"), завбільшки з великий кулак; "люльки-мугурки" і плесковаті "сорочинки". На картинах зображено найрізноманітніші люльки, однак точно встановити їх типи практично неможливо через певну декоративність і умовність написання. В окремих випадках можна лише визначити, де вони дерев'яні, а де череп'яні. Усі люльки мальовничо орнаментовані, на більшості є кришечки та металеві ланцюжки.

Зброя. Обов'язковим елементом військового спорядження козака на картинах є зброя, "... яка вживалась не лише для боротьби та самоохорони, але і як ознака шляхетності та багатства..." [24]. Усі сучасники козаччини відзначали особливу майстерність козацького війська та його озброєння. Зокрема, Яків Собеський, автор "Записок про Хотинську війну з турками в 1621 році", називав козацьку піхоту наймогутнішою в світі. На озброєнні козаків були шаблі, рушниці, пістолі, списи, луки та інші, менш поширені види холодної та вогнепальної зброї. Характерну зброю тогочасних воїнів майстри відтворили і на народних картинах. Козак особливо полюбляв шаблю, що стала символом сили, військової доблесті, перемоги.

Козацька старшина мала не тільки бойові шаблі, а й "гонорові", з коштовним оздобленням. Такі шаблі носили в особливо урочистих випадках. На картинах бачимо кілька типів цієї зброї. Першу групу становлять маленькі шаблі з вигнутим і гострим на кінці клинком та перехрестям у вигляді літери "S". Лише в окремих випадках зустрічаються шаблі з прямим лезом і розширеним на кінці клинком. В Ук-

[20] К. Х. Эдуардо. Словарь Символов. – М., 1994. – С. 256–257.
[21] Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу... – С. 86–91.
[22] Вертков К. и др. Атлас музыкальных инструментов народов СССР. – М., 1975. – С. 39.
[23] Шкаченко Г. Школа гри на [народній] бандурі // Будівід. 1995. – № 2 (11). – С. 112.
[24] Мірза-Авакяну Н. З побуту української старшини XVIII віку. Записки українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – С. 49.

раїні набули поширення шаблі як іноземного, так і місцевого виробництва. Майже всі вони на картинах заховані в піхви, що виготовлялися переважно з чорного "козу" (сап'яну). Деякі з них мистецьки оздоблені золотими та срібними насічками, черню, самоцвітами. Ще більше прикрашені ручки шабель, їхні перехрестя та кресала. Орнаментовані шаблі виписані на картинах досить декоративно.

Рушниці. Козацьке військо було озброєне і ручною вогнепальною зброєю, що засвідчують численні згадки в документах, думах, історичних піснях. Кожний козак міг мати не одну, а кілька рушниць. Тому сучасники називали їх вогнистим або рушничним військом. На картинах малярі зображають біля козака зазвичай лише одну рушницю. У джерелах XVI – XVIII ст. зустрічається багато назв вогнепальної зброї, що на той час використовувалася козаками: гаківниці, рушниці, аркебузи, мушкети, карабіни, яничарки, гульдинки. Самопал, як і пищаль, є загальною назвою ручної вогнепальної зброї, що не визначала певного типу рушниці. Самопалом називали всяку рушницю, за винятком поширених мушкетів та карабінів. Але тому, що народні малярі зображали рушниці частково або ж досить спрощено і декоративно, не прагнучи достовірно передати будову, неможливо визначити їхній тип. Те ж саме стосується пістолів. При цьому спостерігається закономірність: на картинах, де є рушниця, як правило, не буває пістоля і навпаки.

Ріжки-порохівниці. Важливим компонентом військового спорядження козака були порохівниці: шкіряні, з дерева, металу чи буйволячого рогу. В них зберігався порох. На картинах зустрічаються лише ріжки-порохівниці, що мають покришки і ланцюжки, за допомогою яких чіплялися до пояса. Більшість порохівниць щедро орнаментовані.

Ріжки-порохівниці, очевидно, пов'язані із символікою рогу, священного предмета, що в космологічному контексті уособлює силу, ототожнюється із чоловічим символом – биком-волом (жертовність, самовіддана працьовитість), який асоціюється із сузір'ям Тільця – зодіакальним знаком України.

Лук, стріли, сагайдак. Поширення ручної вогнепальної зброї в козацькому війську у XVIII ст. звело нанівець значення лука. Одначе "огниста зброя була далеко не так придатна для чепурності, як її попередник сагайдак з начинням, і хоча він наприкінці XVII – на початку XVIII ст. був уже анахронізмом", ще тривалий час використовувався запорожцями, що знайшло відображення і в народних картинах "Козак Мамай", де трапляється зображення лука, стріл та сагайдака. Луки носили в спеціальних чохлах – налучах, які не знайшли відображення на картинах. Стріли зберігали в сагайдаку, що прикривався спеціальним чохлом-накидкою. Налучі і сагайдаки виготовлялися зі шкіри або сап'яну, оздоблювалися золотом і сріблом. Саме такими й бачимо їх на картинах.

Показово, що віддавна лук символізує божественну силу, напругу між життєвими та духовними силами, а стріла уособлює світло верховної сили, сонячний промінь. У такому контексті лук і стріла можуть поставати своєрідним засобом зв'язку між небом та землею, світом живих і мертвих.

Сумки. Серед особистих речей козака часто трапляється сумка. В описах картин різними дослідниками вона ще називається: лядунка, саква, мішечок, кошель, торбинка. За формою сумки різноманітні: прямокутні, з округленим дном, у вигляді трапеції або серця. Як правило, усі вони червоного, рідше – коричневого та зеленого кольорів. Більшість нічим не прикрашені, а є й оздоблені орнаментом із стилізованих квітів (до речі, саме цим картинам притаманна найбільша декоративність). На деяких сумках зустрічається царська корона з літерою "П", що може свідчити про часи царювання Павла I, та двоголовий орел. Сумки могли використовуватися для зберігання огнива, ріжка з тютюном, куль.

Курган (могила). На задньому плані деяких картин малярі розміщують зображення кургану, який у народі називали "козацькою могилою". Як відомо, над похованнями козаків робили насипи.

Могили мали назви – Палієва, Костяна, Самар, Савур. Вони постають символом козацької смерті – славної, геройської. Це – своєрідний пам'ятник козацькій звитязі. Водночас могила – це і символ спадкоємності, єдності поколінь козацького роду. Перед смертю козаки просять своїх побратимів віднести їх на високу могилу, щоб із неї востаннє глянути на рідну Вітчизну.

У цьому випадку могила є уособленням усієї землі української, її незалежності, стійкості та вірності захисників. Адже в могилах спочивають діди, прадіди, а їх сини вершать розпочату ними справу. Подивитися перед смертю з високої могили на безкраї вкраїнські степи – значить востаннє засвідчити любов до рідної землі, свою незламність, непереможність. Це підтверджують і слова "Заповіту" Тараса Шевченка, який, за власним бажанням, також похований на високій кручі – "Чернечій горі:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій.

Як архетип курган-могила уособлювала материнське начало. Примітно, що степові "кам'яні баби" називалися "мамаями" і розміщувалися на вершинах курганів[25]. Відтак вони могли слугувати своєрідними енергогенераторами, поначками позитивних просторових площин. Подібність такої сакральної функціональності може пов'язувати образи "кам'яної баби" та "Козака Мамая" і навіть вказувати на можливість трансформації образу кам'яного "мамая" в живописного.

Спис (ратище). Окрім рушниці, шаблі та лука, на озброєнні в козаків були ножі, кинджали, келепи, списи, "рогатини" та інша зброя, а також шанцевий інструмент – лопати та мотики. З них на картинах зображено лише спис (ратище). "Козакові без ратища, як дівчині без намиста", – мовиться в народному прислів'ї. Списи виготовлялися з тонкого і легкого древка із наконечником. Спис є майже на всіх класичних варіантах картини "Козак Мамай", а в зображеннях з "гайдамацькими сценами" трапляється дуже рідко. Здебільшого спис стоїть застромленим у землю, а до нього прив'язано коня. Іноді він – під козаком. На одних картинах – списи без сторонніх предметів; на других – до основи наконечника прив'язано жовті, білі, сині китиці; на третіх – зі списа звисає прапорець із символічними кольорами чи знаками, що могли вказувати на приналежність козака до того чи іншого полку, сотні, паланки.

Герб. Деякі засоби художнього вираження допомагають виявити благородні риси образу козака. Взяти хоча б герб, що звисає з дерева. Він був обов'язковим елементом шляхетських портретів. Присутність його на картині вказує на те, що козак – вільна особа, рівна в правах зі шляхетським станом.

Особливого поширення герби набули в XVII – XVIII ст., були обов'язковою приналежністю кожного дворянського роду. В Україні свої герби мала козацька старшина. Частіше на картинах бачимо герби із зображенням чистого поля або коня. На одному з гербів є ініціали "С. Ч." – Сава Чалий. У підписові під цією картиною мовиться: "Глянь лиш на герб знаменитий, то тоді й узнаєш, що я Сава Чалий іменитий...". В окремих випадках є герби із зображеннями високої вежі з двома перехрещеними прапорами, хреста, чоловічої голови, св. Юрія, архангела Михаїла.

У передачі козацького побуту, звичаїв, виявленні національної самобутності українства особливе місце належить

Сумцов Н. Современная малорусская этнография // Киевская старина. 1892. № 10. – С. 38

символіці реалій, які стосуються головного персонажа полотен, зокрема одягу козака та його посуду.

Найчастіше на картинах козак одягнений у сорочку, жупан або кожух, широкі штани і сап'янові чоботи; шапка, як правило, лежить поруч на землі або висить на дереві.

Сорочки. *На всіх картинах козаки одягнені в сорочки, які здебільшого видно частково через те, що вони прикриті верхнім одягом. На деяких полотнах хоча і є сорочка, але вона має великий розріз і від того непомітна. Про це якоюсь мірою говориться і в написах під зображеннями: "Козак – душа правдивая, сорочки не має...".*

Усі сорочки на козаках полотняні, зі стоячим або відкладним коміром. Найчастіше – білого кольору, хоча трапляються й сині та руді (такий колір, вочевидь, бказує на змащування полотна дьогтем – ефективним побутовим антисептиком). На одній із старих картин зображено козака в незвичній сорочці зі смугастими рукавами (на малюнках Де ля Фліза). Сорочки на мамаях прості, без особливих прикрас. Єдиною їх оздобою є стрічка-зав'язка. Лише на полотнах із "гайдамацькими сценами", де головним персонажем постає гайдамака, з'являються дещо інші сорочки – з широкими рукавами і кольоровою (червоною, чорною та синьою) вишивкою, що прикрашає горловину і чохли. Старанно виписаний орнамент вишивки дає змогу розпізнати не лише колір ниток, а й техніку шиття: хрестиком, гладдю. Серед узорів зустрічається рослинний (квіти) та геометричний (ромби, прямі та хвилясті лінії) орнаменти.

Штани *– основний поясний одяг чоловіків. Козаки носили широкі, східного крою штани, зовні схожі на великий лантух. Називалися вони шароварами. "На штани ж уживали різні тканини: сукно, атлас, тафту, кумач та ін... і до того найчастіше були вони червоного кольору"[26]. Козаки-мамаї частіше вбрані саме в червоні та сині шаровари і зрідка – у зелені. На одному з полотен герой зображений у штанах, прикрашених гаптуванням сухозлоткою, що може свідчити про багатство, заможність козака, його належність до козацької верхівки, або те, що ці речі козак здобув у бою як трофей. Окрім шароварів, зустрічаються і місцеві штани вузького крою, так звані "до откура", червоного, чорного та білого кольорів.*

Пояси. *Необхідним доповненням до козацького одягу був пояс. У XVI – XVII ст., коли в козаків південно-східної частини українських земель з'явилися широкі східні штани і сорочка почала заправлятися всередину, застосовувався широкий, довгий, тканий вовняний або шовковий турецький пояс. Окрім основного призначення – підперезувати одяг, вони ще були і своєрідною прикрасою. На поясах козаки прикріплювали речі, необхідні для повсякденного користування: сумку-ладунку, приладдя для куріння. На картинах пояси видно рідко, бо вони прикриті від глядача бандурою чи рукою. На полотнах з Музею народної архітектури та побуту України козак підперезаний широким, у червоно-білі та сині поздовжні смуги, поясом. Подібний пояс, але з поперечними білими смугами з обох кінців бачимо на картині з Олеського замку: його кінці звисають із двох боків – такий тип підперезування називається "по-селянськи". На двох інших творах Полікарпа Захаренка пояси вовняні, зеленого кольору, з китицями і зав'язані "по-козацьки" – два кінці звисають з одного боку. В одного козака мамая (Національний художній музей України) яскраво-червоний вузенький вовняний пояс, зав'язаний бантиком. У побуті пояси так не зав'язувалися: очевидно, на такий характер зображення вплинуло загальне декоративне вирішення картини.*

Верхній одяг. *З-поміж верхнього одягу козаків-запорожців особливо виділяються жупани, кожухи та кунтуші. "...Довгі "кафтани" (жупани. – Т. П.) вживались частіше і були розкішніші, як короткі... Розкішні "кафтани" шили обов'язково з крану, тканого золотом, сріблом і шовками"[27]. На картинах мамаї одягнені переважно в довгі жупани з дорогої штофної тканини. На їхньому жовтогарячому та червоному тлі помітно багатий рослинний орнамент. Комір, рукава та поли жупанів обшиті чорним або білим смушком, що надає одягові ще більшої пишності та привабливості.*

На картинах є й простіші монохромні (зелені, червоні, сині) жупани, а також кожухи і коротенькі "куртотки".

Шапки. *Символ шапки тісно пов'язаний із особистістю її власника. Особливого символічного значення набуває форма шапки. Для козаків шапка була найпершим і найголовнішим убором. Одягнув шапку – то вже й козак! Тому шапки у козаків були гарні, здебільшого яскраво-червоні або рожеві. Як іде військо козацьке у червоних шапках, то ще здалеку видно, що це "запорожці поле вкрили, ... шапочками закрасили"[28]. У костюмі реєстрових козаків XVI – XVII ст. популярними були плоскі шапки – "мегерки" – з різної ширини опушками із смушків і верхом із сукна, шовку чи оксамиту і нашитим кольоровим галуном або кантами, що сходилися в центрі. Шапки з випуклим або ж дещо приплюснутим верхом і "квіткою" вгорі є на переважній більшості картин "Козак Мамай". Іноді замість "квітки" зустрічаються різновеликі китиці.*

В одного з козаків шапка зображена у вигляді митри – символу Сонця, життєдайної сили. Її червоний верх прикрашено трьома синіми самоцвітами у золотих оправах. На інших полотнах натрапляємо на шапку, що за формою нагадує ковпак (напевно, виготовлена з сукна і без опушки), а також на шапку-шлик із широкою опушкою і червоним сукняним верхом. Опушка шапки часто слугувала козакові за кишеню: туди він міг покласти тютюн, кресало, люльку. Рідко на картинах зустрічаються шапки, виготовлені повністю зі смушку.

Взуття. *Основним взуттям у козаків були чоботи. Шилися вони з сап'яну, від чого й отримали назву – "сап'янці". Згадуються такі чоботи й у народних піснях: "Сап'янці червоні з тими бовтичками..." або: "А де ж ваші, хлопці, славні запорожці, чоботи саф'янці". Такі ж чоботи-сап'янці із загостреними носками і на козаках-мамаях. Проте майже всі вони написані схематично, спрощено, від чого інколи здаються схожими на жовті та червоні панчохи. На більшості картин чоботи видно майже повністю. Маляри виділяють їх жовтими та червоними плямами. Трапляється, що шаровари частково або ж зовсім закривають чоботи. Окрім згаданого вище взуття, на ногах у козаків бачимо так звані "ходаки" (постоли). Це – шматок шкіри, з країв якого протягувався мотузок, що обплітав онучу на нозі до середини литки.*

Цікаве взуття зображено на картині з Одеського державного історико-краєзнавчого музею. Зовні воно схоже на черевики, виготовлені, ймовірно, з сукна чи шкіри, а замість звичайних підошов прикріплені металеві пластинки, що тримаються ланцюжком. Можливо, це взуття характерне для поляків, татар або ж інших народів, з якими козакам доводилося воювати. На цій картині зображено герб з літерами "С. Ч.", які тлумачаться як ініціали Сави Чалого. Оскільки цей козак зрадив козацьке товариство, запродався польським магнатам, ймовірно, і взуття на ньому маляр зобразив польське.

Можна припустити, що зображений на картинах класичного варіанта козак належав до представників козацької верхівки. Свідчення цьому – дорогоцінний одяг козака, коштовна зброя, інші предмети побуту. На картинах із "гайдамацькими сценами" одяг козака простіший, навколо нього змальовано менше речей, а ті, що є – без особливих прикрас. Щоправда, в умовах військового життя навіть найбідніші представники козацтва на певний час могли стати власни-

[26] Мірза Авакяну Н. Назв. праця. – С. 40
[27] Там само. – С. 38.
[28] Козацькі пісні. – Х., 1969. – С. 118

ками найрозкішніших предметів побуту шляхти. Тому доречно вважати, що на творах відображено типові обставини, в яких було тогочасне козацтво, а зображення головного героя полотен – це є узагальнений образ козака-запорожця.

Посуд. *У козацькому побуті з його постійними військовими походами всі дорожні речі відігравали важливу роль, у тому числі й посуд. Не поминули його й народні малярі. Частіше біля козака стоять пляшка, чарка, кухоль. Приміром, на картинах є пляшки великого розміру, а поруч – келихи. Цей посуд прикрашено геометричним орнаментом. За формою пляшки різноманітні: завужені доверху, темно-синього, зеленого та білого кольорів, без будь-яких прикрас; штофоподібні, оздоблені геометричними візерунками та глечикоподібні. На одному з творів зображено графин, щедро прикрашений рельєфним орнаментом. Серед посуду, призначеного для пиття, найчастіше зустрічаються кухлі та срібні кубки на високих фігурних ніжках.*

На картинах ще можна побачити чарки, склянки, рідше – келихи, чаші й ковші. Посуд у цьому випадку можна потрактувати не просто як неодмінний дорожній реквізит козаків, важливий елемент їх побуту, а і як глибокий етнічний символ. Так, серед козаків поширеною була кумпанія – ритуальна чаша, що застосовувалася в обрядах побратимства. В українській мові, зокрема, засвідчено символічне значення слова "чаша": переповнити чашу терпіння, випити гірку чашу до дна, нехай обмине мене чаша ця тощо. Прикметно, що у міфопоетичній свідомості українців посуд пов'язується із космогонічними явищами, ототожнюється на підставі сферичної форми із зорями та планетами. Посудина також символізує космічну творчу силу, лоно Всесвіту, ототожнює Матір-землю, жіноче начало, уособлює вмістилище гніву і милосердя, скарбів, щедрість, чистоту та радість [23].

Усі атрибути-символи картини доповнюють і підсилюють семіотичне значення центральної постаті композиції – Козака Мамая. На його посвячений статус вказує, передусім, ритуальна поза і зачіска. Подібне медитаційне положення є іконографічним зображенням божеств у східних культурах (зокрема, Будди), що вказує на сакралізованість образу. Чуб, так званий "козацький оселедець", відомий і в інших народів світу, вірогідно символізує вищі духовні сили. Козаки-косаки брили голову на знак відмови від мирського життя, переходу на шлях абсолютного аскетизму. У такому контексті губ міг слугувати засобом ритуального зв'язку з вищими світами.

Образ Мамая слід розглядати двопланово. У вузькому розумінні – він є конкретизованим прототипом козаків, котрі брали на себе послух, тяжкий хрест і, водночас, – горде життя, служіння національній ідеї. Однак семіотичної значимості набуває не він сам, а передусім його образ, який у культурно-історичному поступі нації ототожнює і символізує дійсність. Тож у ширшому розумінні Мамай – ціла містерія, феномен, де земне тісно переплітається із космічним, набуваючи вселенської вагомості. Поняття "мамай" – всеосяжне явище, замкнене в образну форму, сокровенна таємниця. Основне в ньому – недовимовлене, недоназване, приховане. Предки знали, що речене в повноті – матеріалізується, починає діяти. Таємниця – засіб збереження істини, знання. Тому до нового розуміння образу Козака Мамая маємо підійти не просто як до уособлення козака чи козацтва, а як символу закодованої світоглядної системи українців.

Мамай, як і всесвіт, – біполярний, самодостатній, згармонізований: у ньому втілено два світових начала (чоловіче – святий-батько, козак-лицар та жіноче – земля-мати, душа-пісня). Мамай постає своєрідним каналом зв'язку між двома планами буття, слугує живим камертоном, який налаштовує на гармонійний лад, виступає матрицею-кодом етнічного ідеалу. Для того, щоб набути такого статусу посвячення, Мамаю слід було втілити і поєднати в собі два начала і в такий спосіб злитися з Космосом, стати його невід'ємною часткою.

Отже, семіотичний аналіз композиційних елементів картини висвітлює полісемантичний образ "Козака Мамая": як народного героя (уособлення козака-воїна, символ невмирущості, нескореності, військової доблесті, внутрішньої свободи, гаранту національної незалежності, сили духу, пам'ятки героїчного минулого); як культурного героя (національного святого, спасителя, мислителя, характерника, посередника між світом земним і небесним, поборця сил зла, будителя духу, посвяченого у вищі закони світобудови, хранителя істинного знання); як духовного ідеалу українства (уособлення козака-бандуриста, миролюбця; символ пісенності, романтичності, світославності, самобутності, мудрості, справедливості, відваги, любові, високодуховності, самопожертви); як уособлення етнічної моделі світобудови (символ космологічних знань українців, просторово-часової єдності всесвіту, циклічного колообігу життя, архітипності національного світогляду).

Тож семіотично значущі композиційні елементи картини у своїй генетичній цілісності покликані передусім бути носіями етносакральної інформації, генерувати позитивний потенціал нації, слугувати ментальним камертоном українців. Відтак "Козак Мамай" є специфічною знаковою системою, в якій міститься не лише правдива історико-культурна інформація, а й закриптограмовано життєво важливі чинники етнічного світогляду, основні складові національного ідеалу та духовних орієнтирів українського народу.

Історичні обставини зумовили те, що протягом XVIII – XX ст. саме з козацтвом українці пов'язували всі свої мрії і сподівання на краще життя та національне визволення. Відтак, "Козак Мамай", шедевр українського художнього образотворення, є писаною фарбами думою народу, в якій за допомогою зображень-символів і реалій-знаків втілено цілий комплекс морально-етичних норм українського народу, його поглядів на життя, на людину, її місце в світі. Знаковий образ козака на цій картині постав уособленням життєздатності української нації, її духовним ідеалом. Відтак "Козак Мамай" – найдорожчий скарб спадкоємців козацьких родів, заповітний оберіг у хаті, що передавався у спадщину від покоління до покоління. Сьогоденням консолідуюча місія "Козака Мамая" не вичерпується. А тому хай приходять вони в кожну українську оселю, хай дивляться нам у вічі, визволяють праведні душі з пут чужинецьких псевдоідеалів, повертаючи до рідних батьківських світлиць!

[23] Пошивайло І. Феноменологія гонтарства: семіотико-етнологічні аспекти. – Одеса, 2000. – С. 168, 203–204.

Мамай-гайдамака
Невідомий художник
XVIII ст
Полотно
64 x 88 см
НМУ N М 1319

Козак-бандурист. Невідомий художник
І половина XVIII ст

Козак Мамай
Невідомий художник. XVIII ст

Козак-бандурист. Невідомий художник
І половина XVIII ст

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст
Надійшов до музею від Д. І. Уворниць

Козак Мамай
Невідомий художник. XVIII ст.
Надійшла до музею від

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст

Козак Мамай. Невідомий художник. І половина XVIII ст.
1976 р.

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст
НЗХ. N 390, Ж-1

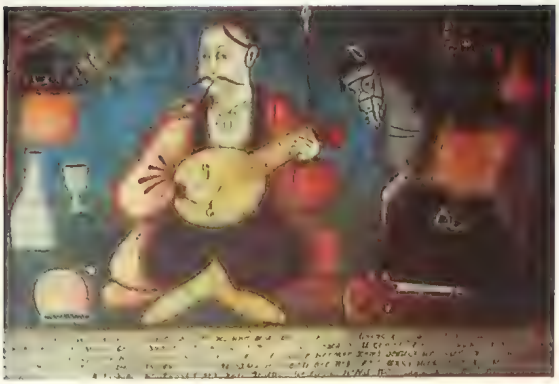

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно, олія 53 x 75 см
НІЕЗП(і) N 2030

Козак Мамай. Невідомий художник. Копія XIX ст. з картини XVII ст.
Полотно: олія 65 x 96,5 см
ХХМ N Ж-119

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст.
Полотно, олія [illegible]
МІГ N КН 6919 Ж-13

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно: олія 80 x 59,5 см
ОХМ N Ж-1953

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст.
Полотно: олія 69 x 96 см
МІГ N КН-300 Ж-13

Гринько Запорожець. Невідомий художник. I половина XVIII ст.
Полотно, олія 5[illegible] x 10 см
НМА N Ж 193

Козак Мамай з польським паном. Невідомий художник. Початок XIX ст.

Розмова козака з ляхом. Невідомий художник. XVIII ст

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XVIII - початок XIX ст
[illegible] музею від Д. І. Яворницького
[illegible] 100 x 89 см
ДМ. N КП 67190. [illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XVIII - початок XIX ст.
Полотно; олія. 71 x 5[illegible]
[illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст
[illegible]

Гопак (Біля корчми)
Невідомий художник. Кінець XVIII ст
Напис на звороті: "ДМИТ[illegible] ПАНУ
[illegible]

Козак-бандурист. Невідомий художник. XVIII ст
Полотно, олія. 100 x 81 см
ДМ. N № 1511.

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
За переказами ця народна картина "Козак Мамаи
належала батькам Тараса Шевченка
Полотно; олія. 37 x 58 см
НМШ. N Ж-363

Козак Мамаи. Невідомий художник. XVIII ст. Черкашина
Полотно; олія. 36,5 x 13,5 см
ЖЛ. N [illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст.
Надійшла до музею від Д. І. Яворницького.
Полотно; олія. [illegible]
ДМ. N КП 57129. [illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст
Полотно; олія. 53,5 x 66 см
ЧКМ. N 1914

**Двері з козацького куреня
із зображенням козака Мамая.
Невідомий художник.
Кінець XVIII – початок XIX ст.**
Дерево; олія. 169 x 76 см
ЧКМ. N ПОД-279

Козак Мамаи. Невідомий художник. XVIII ст.
Полотно; олія. 90 x 70 см
[illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. Кінець XIX ст
[illegible]
[illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник.
І половина XIX ст.
[illegible] 96,5 x 70 см.
[illegible]

Козак-бандурист.
Невідомий художник. 1832 р.
Полотно: олія 77,5 x 62 см.
НХМУ. N Ж-806

Козак – душа правдивая.
Невідомий художник. XIX ст
З колекції О. М. Лазаревського
Полотно: олія 95 x 75,3 см
НХМУ. N Ж-810

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Напис: "ГАЙ ГАЙ, ШО ТО ЯКЪ Я МОЛОДЪ БУВЪ" ШО ТО ВЪ МЕНЕ
А СИЛА БУЛА БЪЮЧЕ ЛЯХА ТАТАРИНА РУКА НЕМЛІЛА, А ТЕПЕРЪ
Я ВОША ОДОЛІЛА" Полотно: олія 72 x 64 см
ЖОКМ. N КП-31635. Ж/г-112

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно: олія. 69 x 78 см
МНАПУ. N КВ-147/19. Ж-376

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Надійшла до музею від
Д. І. Яворницького до 1905 р.
Полотно: олія 84 x 70 см
ДІМ. N КП-57483. Х-591

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно: олія. 90 x 80 см.
НМІУ. N М-1225

Козак Мамай. Невідомий художник. І половина XIX ст.
Надійшла до музею від Д. І. Яворницького
Полотно: олія 74 x 51 см
ДІМ. N КП 57175. Х-270

Козак-бандурист. Невідомий художник. XIX ст.
Дерево; олія. 94,5 x 114 см.
ЗОХМ. N Ж-718.

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 53,5 x 68 см
ОКМ. N ДР-5

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 81 x 66 см.
ЧОХМ. N Ж-40.

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 73 x 75,5 см
НХМУ. N Ж-814

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст
Напис у нижній частині: "Я ДЛЯ СКИТА ЗАГ[illegible]ВАЮ - ЩОБЪ МАВЪ ПАМЯТЬ О НЕЧАЮ, НЕПОДДАМСЯ СЕРДЦА ТУЗИ БРАТЕ, ГУЛЯЙ НАГАЛУЙ [illegible] ЗУШИ МЕЙ ГРИХЪ НЕДОКУЧИТЬ, БО ЗА ЖИЗЫН МУЧА..."
Полотно; олія. 58,5 x 73,5 см. РОКМ. N 853-Ж-1196

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст
Полотно; олія. [illegible]
НАКМ. N КН-1453. [illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 78 x 105 см
ДІМ. N КП-57482, Х-590

Козак-бандурист. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 53 x 77 см
НХМУ. N Ж-968

Козак Мамай. Невідомий художник. 1832 р.
Дарунок музею від В. Г. Кричевського. 1909 р. м. Лебедин Харківської губ
Полотно; олія. 109 x 87 см
НХМУ. N Ж-813

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 89,5 x 86 см
ЧОХМ. N Ж-25.

Козак Мамай.
Невідомий художник.
І половина XIX ст.
Полотно; олія. 87 x 63 см
НМШ. N Ж-338

Козак-бандурист.
Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 90 x 69 см
ДІМ. N КП-57097, Х-192

Козак-бандурист. Петро Рибка. 1855 р.
До 1927 р. знаходилася в колекції П.П. Потоцького
Полотно, олія. 70 x 83 см.
НХМУ. N Ж-812.

Козак-бандурист. Копія невідомого художника XIX ст з картини Петра Рибки.
Полотно, олія. 71 x 73,5 см
НХМУ. N Ж-416

Козак Мамай. Невідомий художник XIX ст
[illegible] 93 x 82 см
[illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст
Напис: ЧИВАНЪ ВАСИЛЕВИЧЪ КУТОВЫЙ ЗАПОРОЗКИЙ КОЗАКЪ
[illegible] олія 81 x 77,5 см
[illegible]

Козак-бандурист.
Невідомий художник. Перша половина XIX ст.
Полотно на картоні; олія. 74 x 61,8 см.
НХМУ N Ж-1709.

Козак Мамай.
Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія 76 x 60 см.
НМЛ. N Ж-57

Козак Мамай.
Невідомий художник. Початок XIX ст
Полотно, олія. 79 x 73,5 см
НХМУ. N Ж-816

Козак-бандурист.
Невідомий художник.
Початок XIX ст.
Полотно: олія. 50.5 x 69.5 см
НХМУ N Ж-808

Козак Мамаи
Невідомий художник
Початок XIX ст.
Полотно: олія. 70 x 87 см
ДІМ. N КП-57251. Х-346

Козак Мамай (Шарнило – древній запорожець).
Невідомий художник. XIX ст.
Придбана О.Г. Сластьоном в Ногайську Таврійської губ
в 1873 р. До музею надійшла у 1915 р
Полотно: олія. 91 x 70.5 см
НХМУ. N Ж-803

Козак Мамай. Невідомий художник. І половина XIX ст.
Надійшла до музею від Д.І. Яворницького
Полотно: олія. 105 x 80 см
ДІМ. N КП-57491. Х-599

Максимъ Залежнякъ, Художник Флейшер. 1858 р.
Полотно: олія. 52 x 42 см
Музей етнографії народів Росії. СПб

Козак-Мамай. Невідомий художник.
І половина XIX ст
Полотно. олія. 90 x 73 см. ОІКМ

Козак-Мамай. Невідомий художник.
Кінець XVIII – початок XIX ст
Полотно: олія. 70 x 51 см. НХМУ

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно: олія 41 x 100 см
НХМУ. N Ж-986.

Козак-бандурист. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно, олія 62 x 93 см
НХМУ. [illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. Початок XIX ст.
Полотно: олія 66 x 122 см
НХМУ N Ж-805

Козак-бандурист. Невідомий художник. Початок XIX ст
Полотно: олія 53 x 79 см
НХМУ N Ж 807

Козак Мамай. Невідомий художник. Початок XIX ст.
Полотно: олія 65 x 99,5 см
НХМУ [illegible]

Козак-бандурист. Невідомий художник XIX ст
Полотно, олія 49,5 x 74 см
НХМУ N Ж [illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. Початок XIX ст.
[illegible] Київської губ.
Полотно: олія [illegible]
НХМУ [illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст
Напис: "МАМАЙ СЛАВНИЙ КОЗАК"
Полотно: олія [illegible]
НХМУ [illegible]

Козак-Мамай. Копія невідомого художника І половини XIX ст. з оригіналу XVIII ст.
Полотно; олія. 120 x 94 см
ОІКМ

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 104 x 113 см
НХМУ. N Ж-811

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 94 x 72 см
[illegible] N КП [illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 101 x 72,5 см.
МНАПУ. N КВ-783164, Ж-1996.

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст.
Полотно; олія. 91,5 x 75,5 см
МНАПУ. N КВ-922/221, Ж-2142

Козак-бандурист. П. Д. Захарченко. Початок XX ст. с. Запсілля. Полтавщина.
Полотно; олія. 104 x 73 см.
[illegible]

Козак Мамай. Невідомий художник. Початок XX ст.
Полотно; олія. 107 x 76,5 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Козак Мамай. П. Д. Захарченко 1920-і рр. Полтавщина
Полотно; олія. 88 x 66,5 см
МІГ. N КН-6916

Козак Мамай. Ф. Я. Стовбуненко (1864 - 1933). **1929 р.**
Полотно; олія. 95,5 x 76,5 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Козак-Мамай. Ф. Я. Стовбуненко (1864 - 1933). **1893 р.**
Полотно; олія. 100 x 66,5 см
Зібрання В. С. Кулі

Напис у нижній частині картини "Козак-Мамай" Ф. Я. Стовбуненка із зібрання В. С. Кулі: "ХОЧЪ ДЫВЫСЬ НАМЕНЕ ТАКЪ БА, НЕВГАДАЕШЪ ВИДКИЛЬ РОДОДОМЪ И ЯКЪ ЗОВУТЪ НИЧИЧИРКЪ НЕСКАЖЕШЪ, КОЛЫ ТРАПЫЛОСЬ. УСТЫПАХЪ БУВАТЫ ТО МОЖЕШ МОЕ ПРИЗВЫЩЕ УГАДАТЫ А У МЕНЕ МЕННЯ НЕОДНО, А ЄСТЬ ИХЪ ДОКАТА ТАКЪ ЗОВУТЪ ЯКЪ НАЛУЧЫЩЪ НЯКОГО СВАТА; ЖЫДЪ ИЗЪ БИДЫ ЗАРИДНОГО БАТЬКА ПОЧЫТАЄ, МЫЛОСТЫВЫМЪ ДОБРОДЄМЪ ЛЯХЪ, ВЫЛЫЧАЄ. А ТЫ, ЯКЪ ХОЧЬ, НАЗОВЫ ЗАВСЄ ПОЗВОЛЯЮ, ЛЫШЫ НЫ ЛЫШБЫ НЫКРАМАРЄМЪ БОЗАТЕ ПОЛЛЮ НЫБИСЬ ЯКЪ БУВЪ Я БАГАТЪ КАЗАЛЫ ИВАНЪ БРАТЪ РОЗЖЫВАЕТСЯ ГОЛОТА ТО ЗАГУЛЯЄ. ТОДИ НАБЕТСЯ ДО ЧОРТА ИВСЯКЪ ЗНАЄ, ВИДКИЛЬ РОДОМЪ Я. МОЖЄ СКАЖЕШЪ СКРЫМУ, РОДОДОМЪ ВИДЬТИЛЬ ДИДЪ МІЙ ПЛЄДОМЪ, МЕНЄ ТІЛЬКО ЛЯХВА УГАДАЛА ЯКЪ КОНЯ ДАРОВАЛА, ГЛЯНЬ НАГЕРКЪ ЗНАМЕНЫТЫЙ ШО ВЫСЬТЬ НА ГРУДИХЪ ПРАВДА ЯКА... К... ЫНЬ ВЪ, СТЕПНИ ВОЛЫ, ТАКЪ ИСЕЙ КОЗАКЪ НЕ БЕЗЪ ДОЛИ, КУДА СХОЧЕ, ТУДА СКАЧЕ, ЗА КОЗАКОМЪ НИХТО НЕ ЗАПЛАЧЕ, ГАИ ГАИ ЯКЪ МОЛОД БУВАВЪ, ШОТО БУЛА ЗА СЫЛА БУЛО БОРЮЧЄ ВРАГАГА И РУКА НЕ МЛИЛА, А ТЫПЕРЪ И ВОШЪ ОДОЛИЛА, ОТАКА ТО НЕДОБРА ЛИТЪ НАШИХЪ ГОДЫНА ШО СКОРО ЦВИТЄ И ВЬЯНЕ ЯКЪ У СТЕПИ БЫЛЫНА, ТАЧОГОЖЪ Я ЖУРЮСЯ Я ШЕ МОЛОДЫЙ, КИНЬ У МЕНЕ ВОРОНЫЙ ХИБА Я ЛЯХА БОЮСЯ, ОТЪ ЖУРБЫ ТРОХЫ СТАЛО, ШО ГОРИАКЫ У ПЛЯШИ НЫСТАЛО, ТРЕБА ЖИДА НАДУТЫ, ШОБ ГОРИАКЫ РОЗДОБУТЫ; ХИБА С ПРАВДИ ПИДУ НРУСЬ УМИРАТЫ МУШУ А ЧЕЙ ПОПЫ ОТПОМЫНАЮТЬ МОЮ ДУШУ, БО ТАТАРЫНЪ ЦУРАИТСЯ, А ЛЯХ НЫПРЫСТУПИТЬ ХИБА ТИЛЬКО ЗВИРЯКА У БАИРАКЪ ПОЦУПИТЬ; ТАШЕЖЪ У МЕНЕ НАДІЯ ПЕВНА МУШКЕТЪ СИРОМАХА, ШЕЖЪ НЕ ЗАРЖАВІЛА ШАБЛЯ МОЯ СВАХА, ГЕЙ БАНДУРА МОЯ ЗОЛОТАЯ КОЛЫБ ДО ТЕБЕ ЖИННА МОЛОДЯЯ СКАКАЛАБЪ ПЛЯСАЛАБЪ АЖ ДО ЛЫХА, ШОЙ, НЫ ОДЫНЪ ЧУМАКЪ ВИДЦУРАВСЯЪ СОЛЫ МИХА, ТЕПЕРЪ ГОДИ СТЫЛЫ ЗНАТЫ ПРЫЙШЛО ВРЕМЯ, ТЕБА УМЫРАТЫ 1893 ГОДА."

Козак-бандурист. Ф. Я. Стовбуненко (1864 - 1933).
Кінець XIX ст. Полтавщина.
Полотно; олія. 83,5 x 72 см.
ПМХМ N Ж-530.

Козак-бандурист. Ф. Я. Стовбуненко (1864 - 1933).
Початок XX ст. Полтавщина.
Полотно; олія. 95 x 76 см.
ПМХМ. N Ж-967.

Козак Мамай. Ф. Я. Стовбуненко (1864 - 1933
1920-і рр.
Полотно; олія 97,5 x 80,5 см
МІГ. N КН 6283. Ж-612

Скрині з зображенням козака Мамая.

Фрагмент зображення козака Мамая на передній стінці скрині. Невідомий художник. XIX ст. Україна.
Дерево, олія. (?)
[illegible] вапна, зорка

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст. Україна.
Зображення козака Мамая на передній стінці скрині.
Дерево; олія. 75 x 103,5 x 68,5 см
МНАПУ. N ДМ-2712

Скриня. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.
с. Липове Глобинський р-н Полтавська обл. Україна.
Зображення козака Мамая на передній стінці скрині
[illegible] 61 x 115 x 64 см
[illegible]

Скриня. Невідомий художник. XIX ст.
м. Ніжин Чернігівської губ. Україна.
[illegible] ення козака Мамая на передній стінці скрині.
[illegible] метал, темпера. 56 x 104 x 70 см
[illegible]

Скриня. Невідомий художник. XIX ст.
м. Лебедин Харківської губ. Україна.
Зображення козака Мамая на передній стінці скрині
Дерево; олія. 82,5 x 108 x 69 см
Зібрання Б.І. Ткаченка

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст. Україна
Зображення козака Мамая на передній стінці скрині
Дерево; олія, різьблення. 83 x 98 x 61 см
НМАУ. N РМ 31

Козак Мамай. Невідомий художник. XIX ст. м. Лебедин. Україна
Зображення козака Мамая на передній стінці скрині
Дерево; олія. 82,5 x 108 x 69 см
Зібрання Б.І. Ткаченка

Народні картини "Козак Мамай" в чорно-білому зображенні.

Козак-бандурист. О. Добролежа (?). Середина XVIII ст. Народне малярство з школярських куштів в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври.
Напис: "ТАБАКА". "Б".
Папір; туш, акварель. 20 x 16 см.
НКПІКЗ КПЛ.

Козак-бандурист. Невідомий художник. XVIII ст. Народне малярство з школярських куштів в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври.
Напис: "ГЕЙ КОЗАКИ ЗАПОРОЖЦЪ ПОГУЛЯЙМО ТРОХИ А ШЕ ЛЯХАМ ПОТРУСИМО НЕРАЗ БЛОХИ"
Папір; тушований малюнок. 34 x 20,5 см.
НКПІКЗ КПЛ.

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст. Народне малярство з школярських куштів в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври.
Напис: "ГР".
Папір; тушований малюнок. 21 x 17 см
НКПІКЗ КПЛ.

Козак Мамай.
Каталог Украинских Древностей коллекции В. В. Тарновскаго. - К., 1898.
Папір; фотомунія. 17,2 x 12,8 см.
ДНАББ. N 5067.

Мамай. Невідомий художник. 1667 р.
Одна з найдавніших картин "Козак Мамай", доля якої невідома
Репродукція з журналу "Творчество". - Харків, 1919. - N 1-6. Папір; друк. 6,5 x 8 см
ДІБУ. N 537238

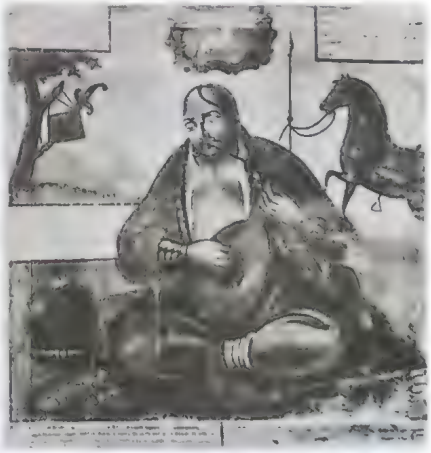

Запорожець-бандурист. XVIII ст.
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковъ. Типо-литографія
І. Гросмана і Г. Вендельштейна. - М., 1903. - Табл. 47
Папір; фотомунія. 12 x 9,9 см
ДНАББ. N 8962.

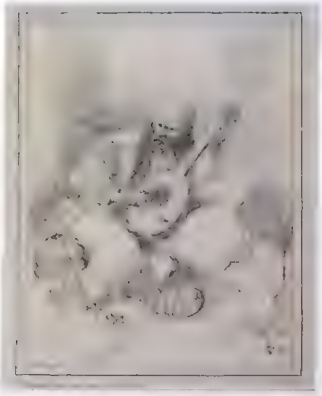

Козак-бандурист грає на могилі біля кам'яної баби. А. А. Ждаха. 1892. Ескіз.
Альбом А. Ждахи "Украина и Запорожье". - N 5. Ескіз. Папір; олівець. 21 x 16 см.
ДНАББ. N 21506

Козак-бандурист.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933).
Ескіз. Папір; олівець. 17 x 16 см.
НХМУ. N Гр-1852.

Мамай серед своїх діл.
Народне малярство.
Листівка. Вид-во "Друкарь" К. "Галицька накладня" Коломия, 1918
Папір; друк. 14 x 9 см
Зібрання В. М. Яцюка

Запорожець-бандурист.
Оригінал полотна. 83 x 88 см
Придбано у селянина Якова Луценка з с. Ольшана Харківського повіту
Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ
Типо-літографія І. Гросмана І. Г. Вендельштейна. - М., 1903. - Табл. 48
Папір; фотомунія. 11,8 x 12,2 см.
ДНАББ. N 8962

Козак Мамай.
Колекція П. Панча в Києві.
"Козак Мамай" - українська народна картина. Вид-во Львівського університету. - 1960.
Репродукція. 9,4 x 12,3 см.
НБУВ. ВОМ. N 2381976.

Козак Мамай-гайдамака.
Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В. В. Тарновскаго. - К., 1898
Папір; фотомунія. 15 x 17,5 см.
ДНАББ. N 5067

Олексій Овчаренко
кандидат мистецтвознавства

"И прето человѣк эсть свѣт и тма,
небо и земля, ангел и звѣр,
И постави его Бог в граніцах смерти и живота,
посреді величества и смиреня.
Чудное злучення – дух и плоть, смерть и живот"
Кирилл Транквилион. "Зеркало Богословии"

РОЛЬ КОЗАЦТВА У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ПОРТРЕТНОГО ЖИВОПИСУ

Серед жанрів українського живопису XVI – XVIII ст. портрет займає особливо вагоме місце. Поступаючись за значенням лише іконопису, хоч, розвиваючись у багатоманітному та глибокому взаємозв'язку з ним, портрет був одним із найрозвиненіших на теренах України жанрів малярства. Він у цю добу був власне єдиним поширеним жанром світського живопису. Тоді як історична і побутова картина, пейзаж і натюрморт лише починали формуватися (в українському мистецтві у жанрово визначеному вигляді вони з'являються наприкінці XVIII ст.) і виокремлюватися з універсальної структури іконопису, портретне малярство, спираючись на традиції, закладені ще в образотворчому мистецтві Київської Русі творчо переосмисливши досягнення західноєвропейського мистецтва, виробило свою оригінальну пластичну мову та образний лад, активно сприяло збагаченню й оновленню художнього мислення.

До нашого часу збереглися далеко не всі твори портретного живопису. Цілі століття і регіони випадають з картини художнього поступу. Від XIII – XV ст. в Україні не залишилось практично жодної пам'ятки. Проте вони існували і в ті часи, про що знаходимо свідчення в літературних джерелах [1]. Без розвинутої місцевої традиції було б неможливим піднесення жанру портрета, яке помітне в Україні у XVI ст. Вирішальну роль у його становленні й формуванні почали тоді відігравати зразки західноєвропейського ренесансного портретного малярства [2].

Портрети XVI ст. відомі нам із збережених оригіналів (короля Стефана Баторія, Костянтина Острозького, Яна Гербурта, Румана Сангушка, Яна Замойського, Анни Гойської, Раїни Вишневецької), а також копій (Івана Підкови, Гедеона Балабана, Софії Тарновської, Беати Костелецької), що походять з Галичини і Волині. На підставі цих пам'яток можна охарактеризувати основні особливості композиції та художні прийоми портретів того часу.

Постаті зображених виступають на глухому нейтральному тлі. Увага художника зосереджена на обличчях сильного пластичного ліплення. Основне в них – виявлення характеру людини, якостей її вдачі. В цих зображеннях насамперед виступають розум, сила волі, почуття власної гідності. Помітні лаконізм, замкненість портретної характеристики та стримане розкриття внутрішніх емоцій. Одяг, хоч і показаний досить детально, зовсім не відвертає уваги від найважливішого – обличчя.

При спільності загального вирішення в портретному образі чітко підкреслювалось особливе, індивідуальне. В композиціях ще обмежено застосовуються спеціальні прийоми наголошення приналежності портретованих до панівної верстви, які стануть значними в наступному XVII ст. Панує гуманістичний підхід до портрета як засобу художнього утвердження значимості й етичної гідності людини.

У подальшому розвитку портрета його декоративність дедалі збільшується, своєрідно поєднуючись з тими реалістичними традиціями, які залишило у спадщину XVI ст. Водночас зростає репрезентативність портрета, усе більшу роль відіграють різні аксесуари, що відбивають суспільне становище портретованого, його самоповагу, гордовитість, свідомість дистанції між собою та рештою суспільства. Особа світського або духовного володаря виступає в застиглій скованій позі, сповненій урочистої величі. Обов'язковою приналежністю таких портретів стають герб, колона з драпуванням, стіл із розп'яттям, докладні, нерідко панегіричні написи. Складається художня мова, що стала виразною ознакою шляхетського так званого "сарматського" портрета. Цей тип набув широкого розвитку і в Україні, спочатку у середовищі магнатерії, а згодом вплинув і на портрет козацької старшини.

З найбільшою повнотою характерні риси і основні композиційні елементи урочистого магнатського портрета передані в зображенні Кшиштофа Збаразького, створеному після 1622 р. К. Збаразький був відомий сучасникам не тільки як дипломат, що успішно залагодив у Туреччині наслідки нещасливої для Речі Посполитої Цецорської битви, а як всебічно освічена та незалежно мисляча людина, учень і шанувальник Галілея [3]. Портрет зберігся у двох дуже подібних за композицією, але відмінних за характером стильового вирішення варіантах. Перший варіант, що походить з Вишневецького замку, – досить скромний щодо свого декоративного вирішення, з строго реалістичним у традиціях ренесансного портрета обличчям, з неповторно індивідуальними рисами.

Другий варіант портрета при тотожності своєї іконографічної схеми з попереднім зовсім відмінний від нього пишним декоративним стилем. Обличчя виконане в площинній графічній манері, чітко виведені правильної форми брови, вуса тощо. Ця каліграфічна стилізація значно послабила характерні риси в обличчі Кшиштофа Збаразького, такі виразні на його портреті з галереї Вишневецького замку. Старанно виписаний одяг із багатим візерунком парчевої тканини, строкатий східний килим на столі, розкішна шапка з аграфом, широко відгорнута ліва пола дорогої киреї, детально вималювана шабля, латинський напис у правому нижньому куті – все це надає надзвичайної урочистості образу. Прекрасний живопис та декоративні якості портрета перетворюють його на своєрідну коштовність. Привертає увагу загальне фольклорне образно-психологічне трактування портретованого у дусі відважних та хитромудрих героїв народного епосу. Все стало узагальненим, величальним утвердженням могутності, владності і багатства.

Характерними для пам'яток цього типу, хоча й відмінними від попередніх, є виконані на початку 30-х рр. XVII ст. портрети Костянтина та Олександра Корнякт(ів (Львівський історичний музей) – синів відомого львівського патриція Костянтина Корнякта – щедрого мецената Львівського ставропігійного братства [4]. Обидва портрети мають однакову схему і колорит; локальні червоні плями одягу ефектно виступають на темному тлі; фізична і певною мірою психологічна характеристика юнаків – реалістична, але діаметрально протилежна.

Кращі твори першої третини XVII ст. свідчать про те, що на західноукраїнських землях склався новий тип портрета, в якому порівняно з попередніми ще більше підкреслюються репрезентативна і декоративна сторони та водночас зростає прагнення до розкриття внутрішнього світу людини.

---

[1] *Смирнов Я. И. Описание одного польського сборника портретов XVII в. // Труды 14 археологического съезда. – К. 1898. – Т. 3. – С. 450.*
[2] *В портретному мистецтві тодішньої Польщі, до складу якої частково входили українські землі, існували відтутні зв'язки з європейським малярством, зокрема кола Кранаха, Кіуе, Гольбейна-молодшого і т.п.*
[3] *Билецкий Н. Украинская портретная живопись XVII – XVIII ст. – Л., 1981. – С. 36*
[4] *Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К., 1985. – С. 169.*

Якщо у становленні портретного малярства в Україні XVI ст. вирішальну роль відіграли ренесансні зразки і впливи, то тепер основного значення набувають ті начала українського живопису, які склалися саме на зламі XVI та XVII ст. і суть яких полягала в розвитку реалістичних принципів, поєднаних з традиційними засадами старого малярства.

На жаль, одні з найбільш ранніх відомих портретних образів козаків Івана Підкови та Гаврила Голубка, створені ще у XVI ст., дійшли до нас лише в дуже посередній графічній копії XVII ст. [4]

Іван Підкова – низовий козак, 1577 р. виступив претендентом на престол молдовських господарів проти турецького ставленика Петра Кривого. Після розгрому військ останнього до початку 1578 р. займав трон молдовських господарів, але під тиском турецьких і трансільванських військ відступив в Україну, де був схоплений і ув'язнений владою Речі Посполитої. На вимогу турецького султана король Стефан Баторій домігся смертельного вироку для нього, і Підкова був страчений у Львові 1578 р. [5] *Однак йому співчували широкі кола суспільства. Стала відома смілива промова Підкови перед судом, мужність, з якою він прийняв смерть* [6]. *Про нього були складені пісні, надруковані книги, а львівські маляри зобразили страченого. Напевне, на цій основі і створений портрет Івана Підкови, що дійшов у копії XVII ст. Портрет погрудний. Вся увага зосереджена на злегка поверненій вліво голові. На спокійному видовженому обличчі відчувається розум і воля. Довгі тонкі вуса, великий чуб на голеній голові, високе чоло, гостре підборіддя надають зображенню індивідуального виразу. Цей образ, створений прихильною рукою, доповнений польським написом із розповіддю, яка характеризує Івана Підкову, перш за все, як богатиря у суто народному розумінні.*

Портрет Гаврила Голубка – образ іншого змісту, в якому бачимо літнього горбоносого козака з короткими густими обвислими вусами. Гаврило Голубок був полковником козацького війська, брав участь у війнах, які вів Стефан Баторій. 1588 р. він поліг у битві з австрійцями під Бичиною в Сілезії. В пам'ять про Голубка у 1607 р. було видано брошуру, що прославляла його як шляхетного воїна-лицаря [7].

Зразком для іншого, відомого в історії українського мистецтва графічного твору – портрета гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, вміщеного на сторінках книги віршів Касіяна Саковича (1622 р.), можливо, послужило живописне зображення на надгробній хоругві. Звичай виготовлення таких хоругв був пов'язаний із ритуалом "погребної помпи" – театралізованого проводу померлого у вічність. Детальний опис подібного ритуалу і хоругви подає в своїй "Подорожі…". Павло Алеппський, згадуючи похорон загиблого у Молдові Тимоша Хмельницького [8].

Сагайдачний зображений верхи на коні з булавою в руках як полководець-тріумфатор. Героїзація в портреті гетьмана сполучається з демократичною простотою та фольклорною узагальненістю образу, що втілює в собі ідею козацької військової доблесті.

Історія українського портрета до середини XVII ст. простежується, головним чином, за тими пам'ятками, які залишилися на західноукраїнських землях – Галичині і Волині. В той же час розвинене портретне малярство існувало і в Києві, на Наддніпрянщині. Однак його пам'яток, зокрема станкових портретів, до нас не дійшло жодного. Збереглися лише в пізніх повтореннях портрети діячів тогочасної української культури та церкви – Є. Плетенецького, З. Копистенського, І. Оксентовича-Старушича, Й. Тризни. Ця група зображень виконана за старими оригіналами у XVIII – XIX ст. ремісниками-іконописцями з характерною для них нівеляцією індивідуального в образі людини. Це погрудні зображення ренесансного типу, про художні якості яких нині судити важко, проте, вони зберігають значну історико-культурну цінність [9]. *З-поміж київських творів слід згадати ктиторський портрет Адама Кисіля (втрачений) з Максаківського Преображенського монастиря на Чернігівщині, заснованого у 1642 р.*

Багато яскравих сторінок у культурно-релігійному й мистецькому житті України XVII ст. пов'язано з діяльністю архімандрита Києво-Печерської лаври, а згодом митрополита, Петра Могили. Добре відомі заходи енергійного ієрарха-просвітителя щодо обстоювання прав "благочестивої віри", ствердження глибини й суверенності історичного коріння українського народу, сакральної сили його віри й церкви.

Близько 1643 р. виконано портрет Петра Могили в церкві Спаса на Берестові, яку він реставрував і для розпису якої запросив художників з монастирів св. Афону. Постать митрополита, зображеного донатором, входить до складу композиції "Моління", вміщеної в середній частині храму над передвівтарною аркою. В центрі композиції зображено Христа на престолі, поряд з ним – Богоматір, князь Володимир та Петро Могила, який, стоячи на колінах, підносить Христу-архієрею відновлений храм. Замикає композицію фрески герб митрополита. Могила представлений у багатому літургійному одязі, його виразне обличчя, прекрасно модельоване широкими рухами віртуозно вільного і водночас точного пензля, привертає увагу багатогранністю почуттів, складним поєднанням смутку і надії. Узагальненість і певне наближення форм обличчя до іконописного канону не зменшує його індивідуальної характерності, надаючи образу масштабності і глибини. Реалістична майстерність портрета, який несподівано випадає зі стилістичної єдності розписів, виконаних афонськими живописцями, підтверджує припущення про те, що портрет створений місцевим київським художником [10].

Серед пам'яток мистецтва, що збереглися з часів Національно-визвольної війни, важливе місце належить зображенням Богдана Хмельницького. Іконографія Хмельницького – своєрідна. Вона виникла в розпалі великих подій, які стали вирішальними для історії українського народу і мали велике міжнародне значення. Зображення цих подій та їх діячів зацікавили художників і поза межами України. Так виникла знаменита гравюра-портрет Богдана Хмельницького, виконана ґданським гравером Вільгельмом Гондіусом, що стала основою майже всіх відомих зображень великого гетьмана XVII та XVIII ст. [11] *Майстерне виконання, величність образу гетьмана, глибока повага до його особи, втілені в портреті, забезпечили популярність гравюри Гондіуса. На її основі українські живописці створили низку варіантів портретів Богдана Хмельницького. Ставлення українських портретистів до неї було вільним, творчим. До нашого часу дійшло кілька створених на підставі гравюри портретів Хмельницького як поясних, так і у повний зріст. Серед останніх високими художніми якостями вирізнялась портретна постать Богдана Хмельницького у розписах Успенського собору Києво-Печерської лаври, виконана у XVIII ст.* [12]

Найдавніший примірник портрета гондіусівського типу, що, можливо, виник ще в роки народно-визвольної боротьби, зберігається в Чернігівському історичному музеї. Але існували й інші варіанти, з яких необхідно згадати той, що зберігався у збірках замку в с. Підгірці. Цей портрет у

---

[4] *Жолтовський П. М. Український живопис XVII – XVIII ст. – К., 1978. – С. 131.*
[5] *Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 308.*
[6] *Эварницкий Д. История запорожских козаков. – СПб., 1897. – Т. 3. – С. 606.*
[7] *Жолтовський П. М. Назв. праця. – С. 135.*
[8] *Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1898. – Вып. 2. – С. 193.*
[9] *Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. – К., 1918. – С. 37, 79, 119, 153.*
[10] *Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т. 2. – С. 207.*
[11] *Билецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. – С. 60.*
[12] *Його ж. Український портретний живопис XVII – XVIII ст. – К., 1967. – С. 102, 103.*

порівнянні з ґондіусівськими має більш камерний характер. Гетьмана зображено у простому одязі, без ознак гетьманського стану, у вільній спокійній позі, з притемненою гамою барв[11]. Проте цей варіант портрета поширення не мав. Популярності набув саме ґондіусівський, що глибоко відповідав історичній ролі Богдана Хмельницького.

Можливості старого українського, зокрема наддніпрянського, портрета, прагнення художників до розширення його змісту своєрідно розкриває серія гетьманських портретів-ілюстрацій до літопису Самійла Величка, створених на початку XVIII ст. Цих портретів десять – Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича, І. Мазепи.

Невідомий автор малюнків (можливо, сам автор літопису) подає образи українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи. У своїй цілісності малюнки наслідують як композиційні, так і іконографічні прийоми репрезентативного старшинського портрета, без сумніву, маючи в своїй основі живописні оригінали. Проте автор відійшов від усталених на той час прийомів портретування і вніс такі риси, які вказують на самостійність художнього мислення їх творця, котрий у трактуванні облич, жестів рук, поставі фігур, дуже індивідуально окреслює характери кожного із зображуваних. Через таку своєрідну інтерпретацію образу розкривається ставлення художника до портретованих осіб.

Глибока повага до особи Богдана Хмельницького знайшла відображення в його портреті. Образ гетьмана поданий у скупих, але виразних рисах. Під киреєю на гетьманові бойова кольчуга, булаву він без зайвого акцентування, але впевнено тримає в опущеній руці. На його простому, трохи втомленому і водночас сповненому вольової цілеспрямованості обличчі лежить відбиток складного життєвого досвіду. Привертає увагу пильний, сповнений роздумів погляд гетьмана, в нього ніби зріє думка, яку він висловив під час переговорів польським комісарам: "Визволю з лядської неволі руський нарід увесь! Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможе мені в тім весь нарід ..."[12].

Цей портрет, окрім його художньої цінності, являє собою винятковий іконографічний інтерес тим, що не є парафразою вже згадуваної гравюри В. Ґондіуса. Образ Богдана Хмельницького належить до числа найкращих у серії портретів-ілюстрацій літопису Самійла Величка.

Не менш яскраво, кожен по-своєму охарактеризовані й інші гетьмани у цій своєрідній портретній галереї. До найвиразніших належать портрети Д. Многогрішного та І. Самойловича – гетьманів, нещасливій долі яких співчуває літописець. Автор ілюстрацій до літопису, виходячи з традиційної схеми репрезентативного портрета, намагається розширити його зміст, пов'язати портретні зображення з плином літописної оповіді й піднести їх до драматичної композиції, яку бачимо в портреті Д. Многогрішного.

З 60–70-х років XVII ст. портрет стає явищем звичайним, поширеним не тільки на заході України та в Києві, а й по всьому Лівобережжі. Після Національно-визвольної війни швидко починає формуватися й зростати нова панівна верства – козацька старшина. Портрет міцно входить в її побут. Перед старшинськими портретами Наддніпрянщини стояли ті ж завдання, що були розв'язані в західноукраїнському шляхетському портреті. Вироблені в ньому естетичні засади та малярські прийоми продовжували розвиватися в творах козацьких художників.

Наддніпрянському портретові XVII – XVIII ст. властива виняткова виразність усіх його художніх засобів. В усьому відчувається ясна й спокійна безпосередність художнього світосприймання, просте і мужнє відображення життєвої правди. Хоча в основі портрета залишається вже знайдена більш-менш єдина іконографічна схема, але до неї вноситься й безліч відтінків і варіантів, що надає кожному з таких портретів оригінальності.

Авторами старшинських портретів були на Наддніпрянщині зазвичай іконописці і тому в їхніх творах так сильно підкреслена урочиста монументальність, значимість образу. Зустрічаємо також і суто зовнішні прийоми, характерні для ікон, зокрема вживання золота. З іншого боку, посилюється зворотний вплив портретного малярства на іконопис, що знаходить вияв у збагаченні виражальних засобів іконопису, психологічній конкретизації, життєвості лику та предметних деталей, гуманістичній забарвленості образів.

Промовистим явищем українського образотворчого мистецтва, що виразно ілюструє генезу українського портрета і його зв'язок з іконописом, було виникнення і поширення козацьких "Покров", композицій на сюжети "Здвиження Чесного Хреста" і "Розп'яття", що однаково можуть бути віднесені як до іконопису, так і до жанру багатофігурного портрета. Кінцем XVII ст. датується ікона "Покрова Богородиці з портретом Богдана Хмельницького" (Національний художній музей України), в основу якої покладена західноєвропейська іконографічна схема "Мадонни милосердя". Велична постать Богоматері в центрі покриває своїм омофором архієпископа Лазаря Барановича, інших духовних, царя у мантії та зубчастій короні, за яким серед інших пристоячих бачимо гетьмана Богдана, зображеного за ґондіусівським типом. Образ його, метафорично узагальнений і трактований у дусі образотворчого фольклору, виділено тим, що він єдиний, окрім постатей заднього плану, поглядом зустрічається з глядачем і саме до нього спрямовується рух та погляд Богоматері.

З початку XVIII ст. в козацьких "Покровах" дія вже переноситься у пишні барокові інтер'єри українських храмів, при цьому увага майже повністю зосереджується на портретних постатях. Це можемо бачити на "Покрові Богородиці" (1706 – 1708 рр.) з Переяслава, збереженій у копії XIX ст. (Національний художній музей України), прикметній зокрема портретом гетьмана І. Мазепи та його небожа І. Мировича, а також на іконі "Покрова" (1741 р.) з с. Сулимівки (Національний художній музей України). Серед численних мініатюрних портретів, що наповнюють простір цієї останньої, напрочуд тонко і делікатно написаної ікони-картини, бачимо зображення самого замовника – переяславського полковника Семена Сулими та надзвичайно колоритні образи невідомих козаків.

Окрім композицій "Покрови", що еволюціонували від ікони до групового портрета в якості зображень вельможних замовників, художники пишуть образи однойменних святих. Таким чином, виникає так званий "іконопортрет", яскравий зразок якого знаходимо у визначній бароковій пам'ятці українського храмового мистецтва – іконостасі Преображенської церкви села Сорочинці. Образ св. Уляни є вірогідним портретним зображенням Уляни Апостол – дружини гетьмана Данила Апостола, фундатора Сорочинської церкви. Збереглося і кілька портретів самого гетьмана (Дніпропетровський історичний музей), чисто світських за своїм характером. Зображення Данила Апостола вирізняються суворим неприкрашеним реалізмом[13].

До числа видатних творів українського малярства належить ікона "Розп'яття" (Національний художній музей України). Зображення донатора на ній відзначається силою реалістичної експресії та цікавими іконографічними особливостями. Свого часу його було визначено як портрет лубенського полковника Леонтія Свічки[14]. Проте у розвідках сучасних дослідників така атрибуція не знаходить підтвердження, а жанр твору визначається як епітафіальний[15].

[11] Лотхедвіч Ґ. Альбом ілюстрацій історичних портретів. – Львів 1909. – Серія 1. – Вип. 1 – 2.
[12] Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1990. – С. 303.
[13] Всі вони є варіантами портрету, написаного Ф. Вортманом 1727 р.
[14] Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет XVII – XX ст. Каталог виставки. – К., 1925. – С. 43.
[15] Панич І. В. До питання атрибуції ікони "Розп'яття" з портретом Леонтія Свічки // Українське мистецтвознавство. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 48–54

Пам'ятка цікава, насамперед, тим, що розкриває складний процес адаптації вражень від західноєвропейського, зокрема чеського і північнонімецького, образотворчого мистецтва в іконописі та портретному малярстві Наддніпрянщини.

Однією з особливостей наддніпрянського портрета є часте вживання епітафійних та епіграфічних написів, що зближує живописний образ з літературою, посилюючи синтетичні зв'язки портрета з тогочасною художньою культурою загалом.

До найдавніших із відомих нам старшинських портретів Лівобережжя належить зображення полковника Івана Гуляницького, що збереглося в добрій копії А. Сторонського (Львівський історичний музей). 1656 р. І. Гуляницький був корсунським полковником. 1657 р. зустрічаємо його вже на Лівобережжі [18]. Вірогідно тоді і було створено оригінал цього твору. Портрет поясний, простої й чіткої композиції. Незважаючи на старанне дотримання вже вироблених і усталених форм репрезентативного портрета, тут наявні істотні особливості. Монументальний характер твору, сильний виразний ритм, характер живописних прийомів у моделюванні обличчя вказують на руку іконописця. Можемо спостерігати багато спільного між манерою в зображенні обличчя в цьому портреті й тогочасних іконах Полтавщини та Слобожанщини [19].

Наприкінці XVII ст. українське старшинство в своєму зовнішньому образі і побуті зберігає ще багато народних рис. Саме цим відзначені старшинські портрети 70–80-х років, найхарактернішим з яких є портрет генерального судді Івана Домонтовича – фундатора Миколаївського собору в Крупицькому монастирі м. Батурина, де він похований. Портрет, створений 1683 р., відомий за нині втраченою копією 1765 р. На портреті Іван Домонтович нагадує за типажем біблійного пророка з великою сивою бородою, з пишним кучерявим волоссям, що, як світла хмара, обрамлюють його обличчя. Однак погляд у нього енергійний, нестаречий. Великі виразні очі під чорними дугами брів, хоч і дивляться повз глядача, сповнені живого блиску. На краєчках повних вуст, ховаючись у довгих вусах, причаїлася посмішка. Образ цікавий цим бароково-контрастним поєднанням поважної статечності та благочестя з прихованим лукавством. Біографічні відомості про Домонтовича свідчать про те, що в його індивідуальності мирно співіснували хоробрий воїн, побожний християнин і винятково спритний майстер політичної інтриги [20].

Портрет Івана Стороженка, оригінал якого створений наприкінці XVII ст., дійшов до нас у копії 40–50-х років XIX ст. (Національний музей історії України). Цей твір має унікальну для козацького портрета композицію: Стороженко зображений сидячим у кріслі, що, можливо, було привнесено копіїстом. Досконалий малюнок, ефектне світлотіньове моделювання свідчать, наскільки успішно були засвоєні українськими майстрами прийоми західноєвропейського портретного малярства.

З кінцем XVII – початком XVIII ст. пов'язані два шедеври українського жіночого портрета: епітафіальні зображення Євдокії Журавко (втрачене) і Феодосії Палій (втрачене). Перший з них, виконаний 1697 р. Іваном Паєвським, належить до найкращих жіночих образів старого українського живопису. Портрет написано за традиційною для зображень цього типу репрезентативною схемою. Молода небіжчиця зображена з трьома малолітніми дітьми. Постать Євдокії застигла і велична, фігури дітей поруч непропорційно малі. Проте весь портрет наповнений теплотою та людяністю почуттів, які художник передав за допомогою своєрідних пластичних і колористичних прийомів. Миловидне обличчя з глибоким, ласкавим поглядом очей оточене плавними дугоподібними лініями кибалки й намітки, що гармонійно поєднуються з м'якими контурами самої фігури. Двоє менших дітей, хлопчик і дівчинка, одягнені в легкі, прозорі сорочки, зображені у вільних природних рухах. Дівчинка, піднявши руку, тягнеться до матері, хлопчик щось говорить своєму старшому братові в квітчастому кунтушику з молитовно складеними руками, що, ніби перервавши молитву, уважно слухає його. М'який сріблясто-сірий колорит портрета, його приглушені, глибокі кольори повністю відповідають створеному Паєвським образу, в якому поєднались трагізм передчасної смерті молодої жінки, безпомічність й сум осиротілих дітей та ніжне материнське почуття. У свій твір автор вніс і новий в українському портреті мотив пейзажу, зобразивши релігійну картину з новозаповітною Трійцею (за західною іконографією). Ця картина в широкій профільованій рамі висить над столом на задньому плані портрета і заміняє традиційне скульптурне розп'яття. Тонкий ліризм, яким пройняті пейзаж і зображення Трійці, пом'якшує драматизм портрета і надає йому елегійно-піднесеного звучання.

Дещо пізніше було створено портрет Феодосії Палій (втрачений) – дружини фастівського полковника Семена Палія. Цей оригінальний твір, надзвичайно лаконічний за виражальними засобами, відрізняється водночас зворушливою простотою та суворою урочистістю. Пласкі дематеріалізовані силуети постатей Феодосії та її маленьких онуків виглядають лише необхідним додатком до облич як носіїв духовного змісту твору. Особливо вражає обвите білою намітною обличчя Паліїхи із складним, скорботним виразом очей. У портреті Феодосії Палій розкривається не тільки доля конкретної людини, а й створюється узагальнений образ часу, в якому вона жила.

В останні десятиріччя XVII ст. українська старшина у своєму побуті починає відходити від колишньої простоти, зростає її станова самосвідомість, потреба ідейного впливу на суспільство і використання для цього засобів мистецтва, що найвиразніше виявилося в тодішній панегіричній літературі та графіці. Широко розгортається монументальне церковне будівництво. Фундаторами і ктиторами виступають гетьмани, полковники, сотники, які замовляли пишні портрети, що нерідко були й домовинними зображеннями. Подібні твори лише дуже умовно можна віднести до світського живопису. Поряд із певною секуляризацією художньої мови в іконописі, проникненні до нього чуттєвих та раціоналістичних моментів, які, однак, не слід переоцінювати, в портретному живописі відбувається процес своєрідного одухотворення та ідеалізації образу людини, наближенні її до висоти релігійного ідеалу. Ця ідеалізація знаходила вияв, насамперед, у двох напрямах, окрім підвищено декоративного, насиченого орнаментикою трактування елементів антуражу, спрямовувалась не стільки на зовнішнє виправлення і прикрашування індивідуальних рис людини, скільки на її внутрішнє, духовне облагородження.

Одним із найдавніших і найхарактерніших репрезентативних ктиторських портретів Наддніпрянщини, які блискуче пройдуть через українське малярство аж до кінця XVIII ст., є виконаний на його початку ктиторський домовинний портрет чернігівського полковника, а згодом – генерального обозного Дуніна-Борковського (Чернігівський історико-краєзнавчий музей). Створений іконописцем, він і в формально-художньому, і в образному відношенні має з іконописом багато спільного. Писаний на дереві темперними фарбами з домішкою олійних, цей великий, на повен зріст, портрет є уособленням ідеального старшини – досвідченого, впевненого в собі, сповненого усіх моральних чеснот. При цьому не втрачаються індивідуальні риси Василя Каспаровича Дуніна-Борковського. Тонке балансування між делікатно наміченою осяжністю форм та їх абсолютною площинністю надає зображенню піднесеної узагальненості й урочистого звучання. У порівнянні з портретами XVII ст.

[18] Жолтовський П. М. Назв. праця. – С. 147.
[19] Там само.
[20] Білецький П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII ст. – С. 72, 73.

впадає в око вкритий візерунками зелений жупан, килим на столі, де лежить багато оздоблене Євангеліє. Така візерунчастість зближує портрет з іконою і водночас відрізняє його від західноукраїнського шляхетського портрета.

Шедевром орнаментального стилю серед монументальних старшинських портретів є написане для київського Видубецького монастиря портретне зображення Стародубського полковника Михайла Миклашевського (Національний художній музей України), який загинув у битві під Полтавою. Портрет Миклашевського досить близький композиційно до шляхетського портрета, але психологічно йому протилежний. Миклашевський зображений у коштовному вбранні, вся поверхня якого заповнена розкішним рослинним візерунком, виконаним з ювелірною ретельністю. Так само щедро орнаментовано обрус столу, підставку скульптурного розп'яття, обрамлення герба. Орнаменти надають зображенню казкового декоративного багатства, дещо нівелюючи його монументальність. Проте сутність портретного образу розкривається у контрасті заглибленого у роздуми обличчя полковника і розкоші предметного оточення. На високому чолі Миклашевського залягли глибокі зморшки, в очах задума. Тримаючи в руках коштовну булаву і ефес шаблі, він ніби розмірковує над скороминущістю земної слави і могутності. Образ портрета Миклашевського, в якому, на перший погляд, нероздільно панує чисто декоративна стихія орнаменту, виявляється глибший, ніж прямолінійний панегіризм та ідеалізація в портреті Дуніна-Борковського [21].

Класичним зразком елегантного і вишуканого у своїй викінченості декоративізму є портрет донського отамана Данила Єфремова (Національний художній музей України). Успішний воїн і дипломат, він зробив блискучу кар'єру. Наприкінці життя, перед тим як полишити справи, Єфремов побував у Києво-Печерській лаврі, записав своє ім'я на спомин душі в лаврський синодик та зробив щедрий вклад. На знак вдячності у лаврській іконописній майстерні 1752 р. було виконано його книторський портрет. Образ отамана в ньому безперечно ідеалізований.

Постать Єфремова в багатих старшинських строях, укритих графічно чітким мереживом візерунків, напрочуд струнка, сповнена надзвичайної легкості та енергії, зображена серед традиційного антуражу із столом, розп'яттям, орденом та булавою. Вгорі композиція завершується темною завісою та гербом у вигадливій рамці. В руках отаман тримає знак своєї влади – довгий жезл-"насіку", яка задає діагональну ритміку всього зображення, наповнюючи його рухом. Колірне вирішення портрета дещо приглушене, але достатньо насичене, відзначається великим смаком і продуманістю. В його основу покладені сполучення оливкових, зелених, рожевих та золотавих відтінків, які пожвавлюються червоними акцентами (чоботи, герб, стрічка ордена). Різноманітною та виразною є живописна фактура твору. Проте у цьому декоративному багатстві не губиться індивідуальність людини. Вишукана, дещо манірна елегантність постаті, орнаментальна пишність одягу та стафажу не відвертають уваги від образу старого отамана. На його сивовусому оббітреному обличчі, з виразом задумливим та водночас хитруватим, позначилося суворе козацьке життя.

Найближчими до світських портретів за своєю репрезентативністю були зображення вищого духівництва. Портрети церковних ієрархів – єпископів та митрополитів – відомі в Україні віддавна. Скажімо, портретна галерея перемишльських єпископів включала зображення 20 владик, починаючи з XIII ст. [22]

Серед портретів київських, львівських та луцьких ієрархів, дуже нечисленних до другої половини XVII ст., відомі портрети насамперед тих діячів, які відзначилися своєю письменницькою та культурно-освітньою діяльністю. Це передусім архімандрити Києво-Печерської лаври, зображення яких збереглися переважно в пізніших повтореннях.

З кінця XVII ст., на противагу скромним зображенням вчених-архімандритів, що дотримувались ще засад ренесансного портрета, з'являються пишні, на повен зріст митрополичі та архієрейські портрети. У зображеннях ієрархів, на відміну від світських діячів, помітніша тенденція до певної ідеалізації натури. Індивідуальні риси дещо пом'якшені й згладжені, розкішний літургійний одяг наближує ці портрети до ікон. Лише відсутність німбу дає можливість визначити жанрову приналежність зображення.

До найстаріших з таких творів належить портрет Петра Могили, де він зображений на повен зріст в урочистих єпископських строях та з жезлом. Навколо постаті типовий для магнатського і старшинського портрета предметний стафаж – пишна драпіровка, стіл, а на ньому – розп'яття, чотки, молитовник. Вгорі великий герб з абревіатурою імені й титулу митрополита. Стриманий і навіть суворий за колористичною побудовою портрет відзначається цілісністю загального враження, в якому цілковито домінує інтелектуально витончене і водночас вольове обличчя видатного українського ієрарха-просвітителя.

З кінця XVII ст. в портретах діячів церкви дуже посилюються декоративні тенденції, що, однак, не зменшує репрезентативної монументальності їх образів. Прекрасними за своїм монументально-декоративним вирішенням є портрети київських митрополитів (фонди Києво-Печерського історико-культурного заповідника), що входили до складу галереї київського митрополичого дому [23]. У величному маєстатичному вигляді виступають на своїх портретах Варлаам Ясинський, Іоасаф Кроковський, Гавриїл Кременецький та низка інших київських ієрархів.

До визначних творів цього типу, що приваблюють насамперед глибиною образної характеристики, належить портрет релігійного просвітителя і письменника Димитрія Туптала – митрополита Ростовського, автора уславленого твору "Четьї Мінеї", канонізованого у 1752 р. Портрет відомий у кількох варіантах, найдавніший з яких датується 1752 р. (Національний художній музей України). Цей твір дуже архаїчний за стилістикою, виконаний площинно, майже аплікативно. Монументальна постать св. Димитрія в дорогоцінних митрополичих шатах та високій митрі умовно зображала на темному тлі поряд із столом з фоліантами творів святителя. Обличчя трактовано узагальнено, але без ідеалізації, зберігаючи індивідуальні характерні риси, з виразом суму і скорботи. Красномовною деталлю портрета є вікно, крізь яке відкривається засніжена рівнина у зеленкувато-синьому присмерку. В його сутіні губляться хаотично розкидані дерев'яні хати. Виникає образ далекої холодної чужини, де провів свої останні роки київський учений-богослов. Та чи не найбільш виразною образною знахідкою портрета є німб навколо голови св. Димитрія, позначений тонкою золотою штриховкою, що нагадує промені затемненого сонця. Із затемненим світилом, цілком у дусі барокової проповіді, порівнюється тут доля митрополита. На основі цього портрета, чи наближеного до нього варіанту, Г. Левицьким була створена гравюра, що послужила зразком для більшості пізніших зображень св. Димитрія Ростовського.

Окреме місце займає портрет 1769 р. генця-аристократа князя Дмитра Долгорукого (Національний художній музей України), автором якого був визначний художник – "ма-

---

[21] *Наскільки далеко могла відійти ідеалізація портрета від реалій життя свідчать народні переказі, в яких про Дуніна-Борковського збереглася недобра пам'ять, як про жорстокого гнобителя і навіть упиря. Див. Билецкий П. Украинская портретная живопись... – С. 101*

[22] *Основна частина цих портретів входила до складу настінного розпису соборної церкви, побудованої на початку XVI ст. біля Львівської брами міста Перемишля Там само. – С. 187.*

[23] *Петров Н. И. Коллекция старых портретов и других вещей, переданных в 1909 г. в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из Киевского митрополитанского дома // ТКДА. – К., 1910. – Июль–август. – С. 529–541.*

лярський начальник" Софійського монастиря в Києві Самуїл. Цей твір містить усі елементи старих репрезентативних композицій, а саме: застиглу постать портретованого, розп'яття, княжий герб, розкриту на столі церковну книгу, важкі драпіровки. Але в усе це внесено нове ставлення до завдань портрета. В ньому переважає прагнення глибокого внутрішнього розкриття образу. Напруження і драматизм усієї цілісності твору знаменують перехід від репрезентативного до психологічного вирішення образу людини.

Портрети ієрархів XVIII ст. у галереї харківського архієрейського дому відрізняються від київських відсутністю гербів та аксесуарів, що конкретизують оточення. Це дозволяє зосередити увагу власне на постаті портретованих, на багато орнаментованому літургійному одязі, коштовних хрестах і жезлах. Харківські портрети як з формального, так і з образного боку набагато тісніше, ніж київські, пов'язані з іконописом [24].

Від цих пишних творів помітно відрізняються родинні зображення, виконані для домашніх інтер'єрів. Вони були погрудні й поясні, значно менші та скромніші від кпиторських і епітафіальних портретів. Суворий ієратизм і репрезентативність старшинського портрета поступово зменшуються, що знаходить вияв у поглибленні психологічного змісту, як це бачимо в зображенні Гната Галагана та особливо його дружини. Обидва портрети (Чернігівський історико-краєзнавчий музей) – це вражаючі своєю глибиною і простотою виразу оповіді-монологи, де без будь-якої зовнішньої репрезентації розкривається в слідах минулих переживань життєвий шлях людини.

Серед портретів домашнього типу початку першої половини та середини XVIII ст. виділяється низка першокласних творів – портрети Василя Гамалії, Віри Дараган, Івана Забіли, Семена Сулими та його дружини Парасковії.

Портрети Василя Гамалії та Віри Дараган (обидва у Національному художньому музеї України) вирізняються винятковою рафінованістю стилю. В них підведено своєрідний підсумок пошуку лаконічної формули, в якій у концентрованому вигляді, без ідеалізації чи гротеску втілена сутність їх характерів. Василь Григорович Гамалія належав до знатного козацького роду, служив канцеляристом Генеральної військової канцелярії, а згодом у Стародубському міському суді при гетьмані Кирилі Розумовському, тобто був людиною освіченою і впливовою. Час створення портрета, за визначенням П. О. Білецького, можна віднести між 1757 – 1765 рр. [25]

Вираз обличчя і поза Гамалії на портреті шляхетні, одна рука на поясі, інша тримає руків'я шаблі, погляд спрямований згори. В основі зображення поширений композиційний прийом – поєднання кола і овалу, який утворюють обриси широких плечей, рук та голови. Доповнюють і замикають композицію герб, шапка на столі й інші деталі. Високою гармонією відрізняється кольорове вирішення, засноване на співзвучності вохристих, пурпурових, чорних відтінків з імітацією золота в орнаментах. Вишукана грація та ритмічна узгодженість притаманні лінійним переплетінням у рисунку портрета. Дуже умовне і водночас надзвичайно виразне пластичне ліплення обличчя надає його далеким від ідеалу формам неповторного чару і аристократичного лоску.

Видатним жіночим портретом, що належить пензлю того ж майстра, який створив портрет Гамалії, є зображення Віри Дараган. Рідна сестра останнього українського гетьмана має на ньому живу і гостро індивідуальну характеристику. Вона, трохи нахилившись уперед, пильно вдивляється в глядача поглядом пронизливим і оцінюючим. Різко й сміливо окреслені широкого розльоту брови, тонкий ніс, твердо стулений рот – всі ці риси свідчать про енергійний і рішучий характер людини, звиклої стримувати власні емоції. Рух піднесеної до грудей руки, незавершений і багатозначний, нагадує відповідне зображення руки в іконах Богоматері. Позбавлене будь-якого предметного наповнення темне тло портрета посилює загадковість образу.

Зовсім не героїчний, навіть з присмаком ненавмисної сатири, образ козацького старшини, який благополучно проминув усі складнощі і небезпеки свого часу, бачимо на портреті переяславського полковника Семена Івановича Сулими (1754 р.), вже знайомого нам з його мініатюрного зображення на картині-іконі "Покрова" з церкви села Сулимівки. У його зовнішності поєднані новомодні традиційні для козацького старшини риси. Загалом складається вигляд комічної імпозантності, але, при всьому цьому, Семен Сулима мав непогану освіту і був досвідченим воїном, бував у багатьох походах та навіть міг читати в оригіналі мемуари французького полководця Анрі Туреня [26].

Портрет його дружини Парасковії Сулими цікавий м'якою, по-своєму витонченою декоративністю, в якій відчутний глибокий зв'язок з фольклорною традицією. Характеристика Парасковії Василівни дається в портреті проста і спокійна, не позбавлена легкої поетичної меланхолії.

Емоційно наближеним до портретів подружжя Сулим є зображення Опанаса Ковпака, створене живописцем Андрієм Моклаковським у 1775 р.

Кпиторські портрети братів-запорожців Якова та Івана Шиянів (Одеський історико-краєзнавчий музей), створені у 1784 р. для церкви м. Нікополя, можна вважати блискучим епілогом старого українського портретного малярства і водночас прологом нового періоду в його історії. Величні й суворі, на повен зріст зображення стояли у церкві з обох боків побудованого братами іконостасу. Постаті подані за традиціями репрезентативного портрета XVII ст. В них ще багато уваги приділяється декоративній стороні живопису, але не це вже основне. Писані вони цілком новою, сміливою і темпераментною манерою. Пастозне письмо ніби відтворює своєю фактурою обвітрені, обпалені сонцем худорляві обличчя братів, спокійний, але живий, розумний і проникливий погляд очей, вираз статечності, поєднаний з внутрішньою силою. Незважаючи на виразну декоративність силуету постатей, вже відчувається їхня вільна постава, жива об'ємність. Постаті поважні й урочисті, проте сповнені внутрішнього руху.

Нейтральне тло портретів, зливаючись з брунатною смугою землі, сприймається як реальний простір, а не умовне тло. Завдяки тонким лесуванням, барвисті жупани й синьо-зеленкуваті киреї вже не сприймаються яскравою площинною плямою. Художник гасить інтенсивність кольору, вносить до нього мінливість, а пом'якшена світлотінь створює певне відчуття не тільки простору, а й повітря, що так істотно в цьому монументально-величному і в той же час документально-достовірному образі степових лицарів [27].

Чи не останні відгомони старшинського репрезентативного портрета знаходимо у зображенні Павла Руденка (Дніпропетровський художній музей) – колишнього запорожця, потім полтавського бургомістра. Виконаний В. Л. Боровиковським близько 1787 р., він хоч і не остаточно пориває зі старими традиціями портретування, проте далеко відходить від них, зберігаючи лише найосновніші композиційні засади. Тло портрета вже не нейтральне, це є площа міста, на якій височить споруджений заходами бургомістра монумент на відзнаку перемоги Петра I над шведами та водночас звільнення його батька з шведського полону. Колишню сувору дидактику старого старшинського портрета заступає не позбавлене репрезентативної умовності, а досить розкуте позування.

Портретний літопис українського козацтва є надзвичайно вагомим і важливим явищем вітчизняної художньої культури, в якому відбився весь перебіг історичних та мистецьких подій XVI – XVIII ст. і яке є одним з основоположних надбань національної мистецької традиції.

---

[24] Жолтовський П. М. Назв. праця. – С. 194.
[25] Білецький П. Украинская портретная живопись... – С. 211.
[26] Там само.
[27] Жолтовський П. М. Назв. праця. – С. 156.

Тетяна Кара-Васильєва
Доктор мистецтвознавства

"ARS SUMMA MATERIA OPTIMA MELIOR".
Досконале мистецтво прекрасніше
за найкращий матеріал
Квінтіліан "De inst. orat."

МИСТЕЦТВО МОНАСТИРСЬКОГО ШИТВА

Українське гаптарство мало міцне фольклорне підґрунтя з усталеними морально-етичними нормами і сформованими ідеалами краси. Воно дбайливо зберігало античні, візантійські та давньоруські традиції, оживлені ясністю і гармонією Ренесансу. Наприкінці XVII століття у шитві запанувало українське бароко – поєднання європейського стилю з тяжінням народного мистецтва до підвищеної декоративності й образності.

Період Гетьманщини характеризується бурхливим розвитком шитва, пов'язаним із зростанням попиту козацьких старшин на пишно оздоблені речі побуту та вбрання, які б характеризували їх як можновладців. Саме тому вишивка кольоровим шовком, золотою та срібною сухозліткою щедро використовувалася в оздобленні як чоловічого, так і жіночого костюма. Найважливішим елементом чоловічого одягу був жупан, на який надягали шубу або кунтуш з візерункової тканої чи гаптованої матерії. Різноманітним, щедро оздобленим вишивкою, гаптуванням було жіноче вбрання, для якого використовували дорогі тканини – алтабас, китайку, оксамит, адамашок, атлас. На тонкому прозорому полотні гаптувалися жіночі сорочки, золотим шитвом прикрашалися головні убори, зокрема "кораблики", кибалки.

Особливим багатством відзначалось гаптування кінського спорядження – попон, сідел, чепраків, а також оздоблення скатертей, ряден, килимів, інших ужиткових речей.

Цікавими пам'ятками мистецтва вишивки є скатертина (1715 – 1722 рр.) гетьмана Івана Скоропадського та простирадло середини XVIII ст. родини прилуцького полковника Григорія Галагана, що нині зберігаються в Чернігівському історичному музеї. Обидві речі виконані золотчю вишневого кольору рушниковим швом і походять з одного осередку шитва. Можна припустити, що виконувалися вони в Гамаліївському Харлампіївському монастирі, збудованому на кошти гетьмана І. Скоропадського та його дружини Анастасії, де вони обоє були поховані. У цьому визначному осередку шитва виготовляли гаптовані роботи для вкладів до монастирів України. Поширеною була монохромна вишивка червоною або білою ниткою "золотчним кветом". Вона мала особливе поширення в середовищі козацького старшинства для оздоблення рушників, скатертей, інших предметів інтер'єрного призначення. Побутували також вишиті килими. Саме такий килим, "шитий волоченим золотом по червчастому сукну", подарував київський митрополит Петро Могила 1646 р. московському царю Олексію Михайловичу [1].

Широке застосування предметів гаптування мало місце в богослужбовій обрядовості: ікона, гаптована плащаниця, воздух, напрестольні шати, катапетасма та інші церковні речі мали чітко означене місце в храмі, відігравали певну змістовну роль і значення у сюжетно-символічній структурі, яка включала всі елементи – від загальної системи монументально-декоративних розписів, іконостасного комплексу до композиції кожного конкретного воздуха, епитрахилі.

Більшість гаптованих речей вироблялась у монастирях черницями, які виконували замовлення і для світських людей, гаптували предмети одягу, інтер'єру. В Україні існувала широка мережа жіночих монастирів, що були не тільки центрами гаптування та іконопису, а в першу чергу – осередками культури й освіти.

Шедевром українського шитва кінця XV ст. слід вважати золотівський фелон [2]. Збереглося 11 фігур із композиції "Деісус", вирізаних з невідомого зразка, можливо, пелени і нашитих на фелон, що походив з церкви св. Миколая м. Золочева. Ця пам'ятка вражає надзвичайною вишуканістю художньо-стилістичних засобів шитва і є неперевершеним зразком "живопису голкою". Кожна з 11 фігур – Спаса, Богоматері, Івана Предтечі – вражає індивідуальністю вирішення художнього образу. Їх відзначає витонченість пропорцій, тонке моделювання облич.

Українське гаптування протягом XVI – XVII ст. оперувало невеликим колом сюжетів. Найбільше поширення в оздобленні фелонів мали деісусні, пророчі композиції. Найдавніша датована пам'ятка – опліччя фелона 1625 р. – дар луцького та острозького єпископа Ісаакія Києво-Печерській лаврі [3].

Композиція "Деісусу" на українських фелонах вирізняється складом "пристоячих". У центрі – "Цар-Вседержитель" із почтом ангелів, одягнутий у далматик, з короною на голові, зі скипетром і державою в руках, обабіч – Богородиця, Предтеча, архангели Михаїл та Гавриїл. Найбільш коштовний фелон – дар Костянтина Мокієвського 1702 р., родича гетьмана Івана Мазепи, Києво-Печерській лаврі. На ньому чин "Деісусу" ускладнюється і включає апостолів, євангелістів. Кожна фігура деісусної композиції гаптується з певним символічним зображенням. Так, Мойсей зображується з неопалимою купиною, Аарон – з розквітлим жезлом, Давид – зі Псалтирем, Соломон – із моделлю єрусалимського храму, апостол Петро – із сувоєм та ключем, апостол Павло – з книгою і мечем.

Українські плащаниці – це справжні шедеври шитва. Плащаниця – велике чотирикутне полотнище з шовку або оксамиту із зображенням Ісуса Христа після зняття його з хреста. Вона символізує хресний подвиг Сина Божого в ім'я спасіння людей. На плащаницях зображуються сюжети "Оплакування", "Покладення до гробу", описані в Євангелії від Марка. Навколо зображення вишивається тропар з великої суботи. Ввечері у велику п'ятницю Йосиф Ариматейський отримав у Пілата дозвіл зняти розп'яте тіло Христа. Разом із Никодимом вони кладуть тіло Спасителя на камінь помазання. При цьому зображується Богородиця, Марія Магдалина та Іоанн Богослов. По боках – ангели з рипідами, іноді зображуються жони-мироносиці – Марія Якова та Марія Клеопова. Сцена "Оплакування" в плащаницях поступово перетворюється на сцену "Покладення до гробу". Саме такою є унікальна плащаниця XV ст. з церкви архангела Михаїла с. Жиравки, що зберігається у Національному музеї м. Львова [4]. Сюжет "Оплакування" трактований лаконічно, виразно, без зайвих деталей. У центрі – розпростерте мертве тіло Христа в оточенні чотирьох ангелів з рипідами, Богородиці та Іоанна Богослова. Вся сцена просякнута глибоким сумом – особливо образ Богоматері, що тримає на колінах голову Христа, припавши обличчям до його щоки.

Обов'язковим атрибутом плащаниць були зображення місяця та сонця у вигляді царя і цариці в коронах, що не дають світла, оскільки в цю скорботну хвилину все завмер-

[1] Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 87.
[2] Свєнціцький І. Іконопись Галицької України XV – XVI вікв. – Львів, 1928. – С. 19–22; Сидор-Ощуркевич О. Пам'ятки сакрального гаптування XV – XVI століть // ЗНТШ. – Т. 236. – С. 421–428.
[3] Кара-Васильєва Т. Ритургійне шитво України XVII – XVIII ст. // Іконографія, типологія, стилістика. – Львів, 1996. – С. 67–68.
[4] Сидор-Ощуркевич О. Назв. праця. – С. 421–428.

ло і вкрилось темрявою. Алегоричні символи поступово втрачали свою символіку, часто перетворюючись на шестикрильця або звичайну зірку.

Набирає поширення зображення знарядь мучеництва Христа – батіг, цвяхи, копіє, драбина, губка. З іншого боку, в Україні типовою стає так звана "однолична" плащаниця, на якій зображена лише фігура Христа. Саме такою є плащаниця чернігівського єпископа Зосима Прокоповича 1655 р. Відчуваючи близьку смерть, він замовив у Києві плащаницю і, як свідчить напис, подарував її лаврській Успенській церкві. На плащаниці зображене мертве розпростерте тіло Христа. Воно виконане тонким кругленим шовком світло-жовтого кольору "швом по формі". Такий спосіб шитва, як "живопис голкою", є найбільш типовим для виконання оголеного тіла Христа і в плащаниці Євпраксії 1703 р. Саме цю лінію продовжує плащаниця Івана Гаркуші 1756 р., що походить з Покровської церкви Нікополя.

Найвищого розквіту Вознесенський монастир досяг у часи Івана Мазепи. Ігуменею монастиря з 1688 по 1697 р. була його матір Марія Магдалина, творчість якої – найяскравіша сторінка українського гаптування. (В літературі помилково ототожнюють двох ігумень – Марію Магдалину Мазепину та її родичку – Марію Магдалину Мокієвську, яка через рік після смерті першої стала ігуменею)[3]. Перлинами світового мистецтва слід визнати роботи Марії Мазепиної, що нині дбайливо зберігаються в музеї-заповіднику "Києво-Печерська лавра". Це пелена "Христос, Богоматір, Іоанн Богослов" 1689 р., "Покрова" 1692 р., палиця "Вручення ікони" 1689 р. Цікавою є палиця "Вручення ікони". В центрі на троні з почтом ангелів сидить у короні й зі скіпетром Богородиця. Праворуч – Антоній та Феодосій Печерські, ліворуч – постаті в українському вбранні. Найстарший – гетьман Мазепа, зображений з бородою, вусами, довгим чорним волоссям, у жупані. Він шанобливо приймає від Богородиці ікону. Праворуч від нього – безвусий юнак у кунтуші, за ним – ще двоє молодих людей і літня жінка, в якій впізнаємо гаптований портрет ігумені Марії[6]. Палицю було вигаптувано в майстернях Вознесенського монастиря з нагоди освячення ікони Рудницької Богоматері. Палиця відтворює легенду про цю ікону, що містилась у монастирі і якою опікувався гетьман Мазепа. Самійло Величко розповідає про легенду, зазначаючи, що у 1689 р. священик з Рудні переніс ікону до Вознесенського монастиря і вона уславилася чудотворними діяннями. Незважаючи на неодноразові прохання митрополита, гетьман заборонив переносити ікону до Києво-Печерської лаври[7].

Пелена 1689 р. "Христос, Богоматір, Іоанн Богослов" є поєднанням в одній композиції сцени "Розп'яття" та "Покладення до гробу". Пелену обрамлено широкою орнаментальною смугою рослинного орнаменту із гнучких звивистих гілок, в який вдало вкомпоновано герб Мазепи, поясні зображення Іоанна Хрестителя, Марії Магдалини, а також архангелів Михаїла та Гавриїла. Пелена – щедрий дарунок родини Мазепи.

Високий рівень гаптарської техніки, підписна дата – 1692 р. вказують на те , що це був коштовний подарунок. Саме тоді гетьман І. Мазепа споруджував Миколаївський собор, у пам'ять про це у ризниці зберігався його портрет. У Пустинно-Миколаївському монастирі він відбудовував при трапезній Покровську церкву. Ця гаптована пелена – вклад гетьмана і виконана вона у Печерському Вознесенському монастирі за участю ігумені Марії Магдалини Мазепиної.

Серед традиційних зображень було вигаптувано постаті ктитора Івана Мазепи та ігумені Марії. Зображення гетьмана передає риси обличчя, відтворені у вівтарі Успенської церкви в лаврі, а образ ігумені має прямі аналогії з її портретом із краківського музею. На пелені Мазепа виглядає статечним, середнього віку чоловіком з чорними вусами, бородою і довгим волоссям. Поруч його мати – ігуменя Марія Магдалина. Вона в намітці, що обгортає голову і одним довгим кінцем спускається додолу[8].

Впадає в око зображення в одязі вищого сану церкви – омофорі, сакосі та митрі. Певно, поряд із візантійським імператором та імператрицею, що було типовим для іконографії "Покрови", на гаптованій пелені зображені Константинопольський патріарх і київський митрополит Варлаам Ясинський. Останній, як і його попередник Сильвестр Косов та вище духовенство церкви, негативно ставились до приєднання України до Московії та до переведення Української православної церкви під владу Московського патріархату, що сталось у 1686 р. Тому зображення Константинопольського патріарха і київського митрополита символізувало незалежність української церкви, прагнення, як і раніше, бути під владою Константинопольського патріархату. Саме ідею незалежності церкви від московського патріарха митрополит В. Ясинський виявив одразу після свого обрання на цей високий пост у 1691 р. До того він був ректором Києво-Могилянського колегіуму, ігуменом Пустинно-Миколаївського монастиря, яким опікувався І. Мазепа, пізніше архімандритом Києво-Печерської лаври. Тож зображення його на пелені було не випадковим. Зображення на іконах, в настінному живописі політичних та релігійних діячів, світських людей, гетьманів, старшини, запорожців – поширене явище в українському мистецтві XVII – XVIII ст.

На честь Покрови Пресвятої Діви Богородиці впродовж XVII – XVIII ст. на Гетьманщині відбувалося закладання нових церков. Поширення свята Покрови на Запорожжі цілком природне і має свої пояснення. Сповнене небезпеки життя козаків потребувало небесного заступництва, і Покрова й влахернське диво символізували захист християн від іновірців. Зображення Покрови на Запорожжі мало також свої відмінності. Божа Матір постає на іконах майже на рівні з віруючими, на невеликій хмарині, вона прикриває омофором царя, патріарха, запорожців і є заступницею всього Війська Запорозького. Іконографічний тип Покрови, що захищає омофором віруючих, набуває значного поширення в гаптуванні. На пелені з Покровської церкви м. Переяслава бачимо короновану Богородицю, що вкриває дві групи людей. Праворуч – патріарха, Романа Солодкоспівця, Андрія Юродивого та Єпіфанія. Ліворуч серед натовпу людей зображені св. Миколай та архангел Михаїл, яких особливо шанували на Запорозькій Січі. Ця пам'ятка гаптування належить до робіт, що є втіленням ідей запорозького козацтва.

Спрощений варіант Покрови зустрічаємо на двох опліччях з Києво-Печерської лаври. На фелоні, подарованому Успенській церкві 1742 р., у центрі – облямування, поспіль зашите сріблом з підкресленням лінії навколо обрамлення, що символізує сяяння. На невеликій хмарині стоїть Богородиця і осіняє омофором Романа Солодкоспівця, царя, патріарха та Андрія Юродивого. Все тло опліччя заповнене галуззкою, у вигинах якої вміщено півфігури чотирьох євангелістів.

Серед пам'яток гаптування XVII – XVIII ст. одним із найпоширеніших сюжетів, крім "Покрови", були гаптовані роботи "Успіння Богородиці". В центрі на ложі лежить Богоматір в оточенні апостолів, а Христос тримає її душу, сповиту, як немовля, щоб перенести на небо. Успіння Богородиці, як найголовніше престольне свято Києво-Печерської лаври, мало широке відтворення в поезії, гімнах, іконах та гравюрах. У 20-х рр. XVII ст. особливо популярною стає одна з перших станкових гравюр, що широко продукувалась і розходилась у

[3] ЦДІАУ. – Ф. 1276. – Оп. 1076. – Спр. 34. – Арк. 74–75.
[6] Кара-Васильєва Т. В. Ігуменя Магдалина Мазепа // Наше життя. – Нью-Йорк, 1996. – Лютий. – С. 1–57.
[7] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной Руссии в XVII веке. – К., 1854. – Т. 3. – С. 88–90
[8] Кара-Васильєва Т. Гаптовані портрети гетьмана та його матері // Альманах 94. – Львів, 1995. – С. 118–121.

всьому православному світі й служила взірцем для наслідування. Цей сюжет поширений в українському гаптуванні в багатьох храмах Києва і пам'ятках, пов'язаних з лаврою. В українському гаптуванні "Успіння" мало свої певні орієнтири. Великий вплив на його утвердження справила гравюра, вміщена у "Бесідах Іоанна Златоуста" 1654 р., майстра ТП (Тимофія Петровича), а потім з невеликими змінами повторена в "Служебнику" 1629 р. Тут сцену подано в картуші. В центрі прямокутної палиці з колекції Києво-Печерської лаври вигаптувано "Успіння Богоматері", в менших колах у чотирьох кутах зображені євангелісти. Майстерно виконана, уся обшита перлами, коштовним камінням, вона належала архімандритові лаври В. Ясинському. На цю думку наводить той факт, що малюнок в усіх деталях, навіть з балясинами свічника і шаховою підлогою, перенесено з видання 1685 р. "Молитовець повсякденний" з гербом митрополита. Дорогоцінна палиця як елемент вищого ієрейського одягу належала настоятелеві лаври. Зображення на палиці відповідають євангельським подіям, яким присвячено церкву.

В сцені, що має широкі аналогії в графіці XVII ст., Богородицю зображено на ложі, за яким стоїть Христос із душею Марії, сповитою, як немовля, і увінчаний шестикрильцем. На першому плані зображуються Афоній і ангел, що відрубує йому руки. Цей сюжет поширений у гаптуванні XVII ст., як натяк на покарання невірних (Афоній завжди зображений у багатому іноземному вбранні). У XVIII ст. сюжет "Успіння" вже не містив сцени покарання Афонія. З часом в Україні поширеним стає "Успіння", виконане за зразком ікони Успенської церкви Києво-Печерської лаври. Коштовним подарунком для церкви була риза 1754 р. осавула Якубовича. Для неї спеціально гравер І. Щирський виконував малюнок. Опліччя фелона вражає своєю цілісністю і узгодженістю декоративних можливостей гаптарства. Вся сцена вкомпонована в гнучкий, вибагливо рухливий орнамент, що, як картуш, обрамовує центральну сцену й бокові постаті святих лаври – преподобних Антонія та Феодосія. Це чітко вказує на приналежність фелона до цієї православної святині. Фелон зроблений із зеленого оксамиту, на тлі якого мерехтять золоті й срібні нитки. Це створює піднесено-святковий настрій.

У колекції Києво-Печерського заповідника є дві дуже цікаві пам'ятки гаптування – фелон і стихар зі сценою "Успіння". На опліччі фелона – унікальна двоярусна композиція. В центрі вміщено "Успіння Богородиці" в її лаврській редакції, під нею – зображення Успенського собору.

Наприкінці XVII – XVIII ст. відбувається формування національних рис шитва, коли оптимістичне, піднесене декоративне світовідчуття та його естетичні ідеали стали свіжим подихом, що наповнював радістю та святковістю українське мистецтво.

Нове слово в українському гаптарстві 20-х рр. XVIII ст. належить чернігівському осередку шитва, зокрема Пятницькому жіночому Монастирю. Саме на Чернігівщині було започатковано у гаптарстві стиль бароко. В усталені релігійні сюжети вводяться окремі архітектурні споруди, конкретні персонажі, одягнуті в український народний одяг. На опліччі фелона "Зішестя Святого Духа", створеного у Пятницькому чернігівському монастирі, серед апостолів вигаптувано 12 ненімбованих жінок у чернечому вбранні. Це репрезентує новий підхід до образу людини, її місця і ролі в суспільстві. У згаданому монастирі в 20-ті рр. з'явилася низка робіт, які започаткували нову еру українського гаптарства. Новаторський підхід виявився на всіх рівнях створення художнього образу – як у нових технічних засобах шитва, так і в запровадженні олійного живопису для малювання облич.

У Пятницькому монастирі протягом 40 років (з 1712 р.) ігуменею була Фотинія Максимовичівна, сестра чернігівського архімандрита Іоанна Максимовича, відомого мислителя, поета, проповідника. Цей монастир, заснований у XII ст., активно розбудовується в XVII ст. Ним опікувався Дунін-Борковський, портрет якого у пишному, гаптованому золотом і сріблом вбранні містився у церкві. Там зберігалися коштовні вклади гетьмана Івана Скоропадського, багатих козацьких родин Лизогубів і Полуботків. Удалося розшукати піднисні роботи ігумені, власноруч виконані і подаровані нею церквам. Фотинія виконала воздушок "Розп'яття" 1728 р., низку інших робіт, позначених яскравою індивідуальністю. В Історичному музеї Чернігова зберігається воздух "Покладення до гробу". Уважний стилістичний аналіз доводить, що виконано його за малюнком відомого гравера І. Щирського і за антимінсом, освяченим І. Максимовичем. Воздух – з малинового оксамиту, на тлі якого яскраво вирізняється гаптована композиція. Обабіч розпростертого мертвого тіла Христа – схилені постаті Йосифа та Никодима, які намагаються підняти за пелену Його тіло. Їхні дії повторюють ангели з рипідами, що тримають напоготові плащаницю. В центрі – фігура Богоматері, яка у відчаї стисла руки, та Іоанна Богослова, котрий обнімає її та втішає. Схилилась у журбі Марія Магдалина. В антимінсі 1697 р. І. Щирський вперше у загальну композицію ввів євангелістів. Вони вміщені у барокові картуші з ангелом угорі. Їхні спокійні пози, зосереджені на своїх думках обличчя виявляють повну відстороненість від того, що відбувається. Адже вони не свідки події, а ті, які в майбутньому опишуть її у своїх Євангеліях. У цьому воздусі обличчя зображених уперше в українському гаптарстві були мальовані олійними фарбами. І. Щирський постає не лише талановитим гравером, а й здібним маляром, про що довідуємося з грамоти митрополита Ясинського 1701 р., в якій Щирському висловлюється подяка за поновлення образу Любецької Богоматері[9].

Крім Пятницького монастиря, на півночі Гетьманщини шитвом займалися у Покровському Шуморовському, Сумському Предтеченському, Покровському Макошинському, Кам'янському Успенському, Новомлинському монастирях[10]. У Ніжинському Введенському монастирі здавна займались гаптуванням, 1729 р. було засновано школу, а пізніше – училище та майстерні з іконопису і золотого шитва. Подібні навчальні училища в Україні існували в Ладинському Покровському, Києво-Фролівському, Красногорському Богословському, Спасо-Преображенському, Золотоніському, Лебединському Миколаївському жіночих монастирях. На Полтавщині відомим осередком гаптування був Ладинський Покровський монастир, яким постійно опікувався митрополит Йосиф Горленко, де він і похований. Його тітка, черниця Анастасія, вишила плащаницю на смерть митрополита. Значні центри шитва існували також у Великих Будищах, Золотоноші, Чигирині, на Слобожанщині – у Хорошевському Вознесенському монастирі[11].

По всій території Гетьманщини і на Слобожанщині утворюється широка мережа жіночих монастирів, що були не лише осередками гаптування й іконопису, а й значними центрами культури та освіти. Досить згадати видатних гаптувальниць Києво-Фролівського монастиря: Калісфену – княгиню Миловську, Августу – княгиню Ягужинську, Пульхерію – княгиню Шаховську, Нектарію – княгиню Долгорукову[12]. Фелон Нектарії 1749 р. – видатна пам'ятка стилю бароко – і нині зберігається в музеї Києво-Печерської лаври. Орнамент фелона суцільно вкриває все тло. Це розкішне буяння пишних, стиглих ґрон винограду, листя і лози, розквітлих фантастичних квітів. Вони вільно розміщені на рельєфному срібному тлі, що наче висвітлює орнаменти гаптованого шитва.

---

[9] Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4. – С. 130–131.
[10] Хара-Васильєва Т. Гаптарство у сіверських жіночих монастирях // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 60–66.
[11] Її ж. Літургійне шитво України. – С. 28–46.
[12] Малиженовский Н. Киевский женский Фроловский (Вознесенский) монастырь. – К., 1895. – С. 39–52.

Особливістю робіт Києво-Фролівського монастиря стає новий підхід і розуміння орнаменту. Форми наповнюються зображеннями живої природи, посилюється натуралістичне трактуваня квітів, їх об'ємно-пластичне та живописне вирішення. Ускладнюються мотиви, розширюється кольорова гама тонів, їх світло-тіньова розробка. Спокійні, застиглі орнаменти, що існували у попередні часи, змінюються пружним, динамічним рухом. Орнамент набуває підвищеної емоційності та символіки. Аналогічне трактування мотивів у фелоні 1750 р. черниці Агафії, у фелоні 1756 р. черниці Тори Глібової. Майстрині наче голкою розписували дорогоцінні тканини: шовк, паргу, оксамит. На замовлення Києво-Печерської лаври гаптарки Єфросинія, Дометіана, Афанасія, Ксенія Бейкова, Нектарія Долгорукова створили чимало високохудожніх робіт. Вони працювали разом з такими видатними художниками, золотарями, як І. Анатазевич, С. Стрельбицький, іншими митцями іконописної лаврської майстерні. Шитво стає синтетичним мистецтвом, в якому працюють разом гаптарка та іконописець.

Упродовж XVIII ст. Києво-Фролівський жіночий монастир виходить на перше місце у формуванні мистецьких смаків. У цей час він визначає напрям у розбудові нових форм мистецтва, що владно йшло шляхом утвердження стилю бароко. Перші роботи цього напряму були створені у 1726 році: "Таємна вечеря", "Зішестя Святого Духа", "Омовіння ніг". Вони тотожні за рівнем виконання і вказують на одних і тих самих малювальника і гаптарку. Ці пам'ятки започатковують новий напрям у гаптуванні, свідомо зорієнтований на західноєвропейське бароко, поєднання з високою традицією місцевої культури.

Славу монастирю здобула ігуменя Олена, яка очолювала його з 1749 по 1754 р.[13] Вона щедро дарувала до різних церков свої роботи. Нині 12 підписних творів, які вдалося розшукати, зберігаються в музеях Києва і Полтави. Роботи ігумені позначені яскраво вираженими рисами барокового стилю, їм притаманні свіжі композиційні рішення, відмова від давніх трафаретів, залучення талановитих митців малярні Києво-Печерської лаври. Всі лики святих не гаптуються, а малюються пензлем. Серед найбільш вдалих її робіт – катапетасма, тобто велика завіса царських врат 1756 р. для Успенської церкви Києво-Печерської лаври, фелони 1748 р. "Собор архістратига Михаїла" і "Таємна вечеря". Саме ігумені Олені було замовлено плащаницю з сюжетом "Покладення до гробу" для Михайлівського Золотоверхого монастиря, яка в описі 1843 р. значиться як "страсна". Зелений колір оксамитового тла чудово виявляє і підкреслює ошатність зображень, шитих золотом і сріблом. У центрі – розпростерте тіло Ісуса Христа, в тузі стиснув руки і схилився Іоанн Богослов, у зажурі завмерли Божа Матір та Марія Магдалина. В сюжет введено головних патронів київської святині – архістратига Михаїла та св. Варвару, які тримають з обох боків рядно, щоб покласти у гроб тіло Спасителя. У трактуванні архістратига відчувається вплив західноєвропейського мистецтва, образне вирішення та духовна наснага твору спираються на нові виражальні можливості гаптарства, засновані на естетичних ідеалах барокового мислення.

Майстриня підкреслює внутрішню динаміку, застосовуючи експресивне світло-тіньове моделювання одягу, й водночас віртуозно-вишукано окреслює силует. Емоційність підтримано реальним трактуванням жіночих образів – відтворенням намиста та вишитої сорочки, що виглядає з-під пишного гаптованого одягу Варвари. Ця несподівана деталь – свідчення глибокого інтересу до реалій життя. Іконописець, який попередньо розробляв малюнок, та гаптарка спирались на нові естетичні ідеали та можливості гаптарства, що полягали у відході від абстрактної ідеальності, в оспівуванні хоча й опоетизованої, але земної краси. Плащаниця цікава не лише незвичністю вирішення сюжету й глибиною образів, а й тим, що в написі повідомлено про батьків ігумені та її дівоче прізвище.

Цікавим є покров "Собор архістратига Михаїла" 1748 р. Тут уперше ігуменя застосувала художній прийом зображення хмар, на яких стоять архангели. Вони наче складаються з окремих площин, що пишно клубочаться і напливають одна на одну. Поряд із золотою ниткою широко вводиться кольорова, тому хмари перетворюються на орнаментовану поверхню. (Цей декоративний прийом потім повторюється в численних роботах монастиря). На хмарах, обабіч архангела Михаїла, молодого енергійного воїна з мечем у військових обладунках, стоять шість архангелів – Гавриїл, Іегудиїл, Уриїл, Рафаїл, Салафіїл, Іереміїл.

Фелон ігумені Олени 1750 р. демонструє інтерес до історії, подає неканонічні зображення, пов'язані з поширенням християнства. У центрі опліччя обабіч Богородиці та Вседержителя, що сидять на троні, зображені Володимир та Ольга, перші християни Русі. По боках, у картушах – сцени "Хрещення на Русі", "Гробниця Варвари", що вказує на приналежність фелона Михайлівському Золотоверхому монастирю, де містилася гробниця і мощі Варвари.

Роботи другої половини XVIII ст. – грандіозні за композиційною побудовою і технічним виконанням твори шитва. Це фелон "Вінчання Богоматері" 1764 р. і "Преображення". Вони повністю втілюють характерну ознаку бароко: репрезентують нове бачення людського характеру, який подається через рух, у динаміці, більшій масштабності. Загалом роботи надзвичайно декоративні, урочисті, демонструють блиск золота і срібла, різнокольорового шовку. Внутрішню одухотвореність та емоційну напругу передано через експресивність драперій, які утворюють складну гру світла і тіні.

Одним із значних центрів українського гаптування був Києво-Йорданський монастир, заснований у 1615–1616 рр. Невідомі досі архівні матеріали розкривають сенсаційні відомості про соціальний стан черниць, високий рівень їх освіти, наводять біографічні дані, а найважливіше – свідчать, що це був центр не лише гаптарства, а й іконопису. Архіви розкривають прізвища черниць, які займалися іконописом, і окремо найбільш обдарованих, що виконували іконописні й гаптувальні роботи.

Серед них у першу чергу виділялись дуже талановиті гаптарки: Афанасія Данилова, Анфіса Чаянова, Євпраксія Петренкова. Всі вони були з козацького стану, письменні. Сенсацією є те, що в Україні не лише чоловіки були іконописцями, а й жінки. Зокрема іконописом займалися черниці Києво-Йорданського монастиря Деменіана Агодолова, Єлизавета Логвинова, Варсавія Каленикова[14].

Великі зміни відбулися наприкінці XVIII ст. з огляду на виданий у 1786 р. Катериною II указ "Духовні штати". У монастирів було відібрано всі землі і переведено на державне утримання. Їх поділили на три класи, залежно від чисельності та багатства. Частина монастирів залишена "заштатними", тобто на власному утриманні. Тому багато з них було закрито або переведено у більші. Скасування автономії Української церкви, відібрання монастирських і владчих земель, скасування гетьманського устрою, ліквідація Запорозької Січі та закріпачення селян – все це у 70–80-х рр. XVIII ст. спричинило величезний занепад українського життя, а відтак і гаптування. Коштовні гаптовані роботи стали заміняти мальованими.

Та все-таки народне шитво, гаптування не занепали. Маючи прадавні традиції, воно зберігало свої особливості, принадність і чарівність, радувало людей неповторністю і красою.

[13] *Кара-Васильєва Т. Ігуменя Олена та центри гаптарства Києва // Наше життя. – Нью-Йорк, 1996. – С. 1–4.*
[14] *ЦДІАУ. – Ф. 915. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 12, 5, 8.*

Фелон "Вседержитель на троні з предстоячими"
Майстерня Вознесенського монастиря
Середина XVII ст. Київ
Оксамит, золоті, срібні нитки, [illegible]
шиття "за лічбою", 145 x 186 [illegible]
НКПІКЗ. N КПЛ Т-208

Фелон. Майстерня Флорівського монастиря. 1756 р. Київ.
Вклад черниці Ліори Глебової.
Атлас, срібні, шовкові нитки; шиття, гаптування. 130 x 180 см.
НКПІКЗ. N КПЛ Т-229.

Фелон. Невідомий майстер. Початок XIX ст
Оксамит, шовк, позумент, золоті нитки, олійні фар[illegible]
шиття, живопис. 269 x 242 см
НКПІКЗ. КПЛ Т-[illegible]

Риза. XVII ст. Із с. Покровського – місця останньої Запорозької Січі 1734 – 1775 рр.
Каталог Катеринославського музею ім. О.М. Поля. - 1910. - N 461
Зверху вигаптуваний напис: "АФІ"
Парча, оксамит, золота і срібна нитки; шитя на саєті, гаптування. 133 х 182 см
Вірогідно, гаптування виконане в майстернях Києво-Печерської лаври. На тильному боці вигаптувано "Деісусний чин", на лицевому - "Покрова Богородиці" з предстоячими Антонієм і Феодосієм Печерськими
ДІМ. N И-1882. КП-60372

Фелон. XVIII ст. Київ.
З Вознесенського монастиря.
Напис: "ВЕЧЕРА ТАИЧАА".
Оксамит, шовк, золоті, срібні, нитки; ткання, шиття, гаптування. 130 х 145 см.
Вигаптувано сюжет "Тайна вечеря".
ПМХМ. N ТК-1872.

Риза запорозька. Україна. II половина XVIII ст. Новоукраїнська Свято-Миколаївська церква Катеринославського повіту.
Парча, оксамит, золота і срібна нитки; шиття, гаптування, живопис. 136 х 176 см.
Вигаптувано сюжет "Перенесення мощей св. Миколая"
ДІМ. N К-217. КП-35017.

Фелон. XVIII ст.
З Покровської Січової церкви.
Парча, шовк, золоті, срібні, нитки, шиття, гаптування. 130 х 160 см
НДКМ N К-189

Єпітрахиль. Невідомий майстер. Кінець XVII ст.
Оксамит, шовк, золоті, срібні нитки; ткання, шиття "за лічбою"
125 x 28 см
НКПІКЗ. N КПЛ Т-2679

Єпітрахиль. Невідомий майстер. XVII ст. м. Переяслав.
З колекції Полтавського єпархіального давньосховища
Оксамит, картон, олія, золоті нитки; шиття, гаптування, живопис. 138 x 32 см
ПОКМ. N 6059/ТК-1239

Єпітрахиль. Невідомий майстер. XVII ст.
Оксамит, золоті, срібні, нитки, кольорове скло-каміння; шиття, гаптування. 148 x 32 см.
ЧОІМ. N И-1403

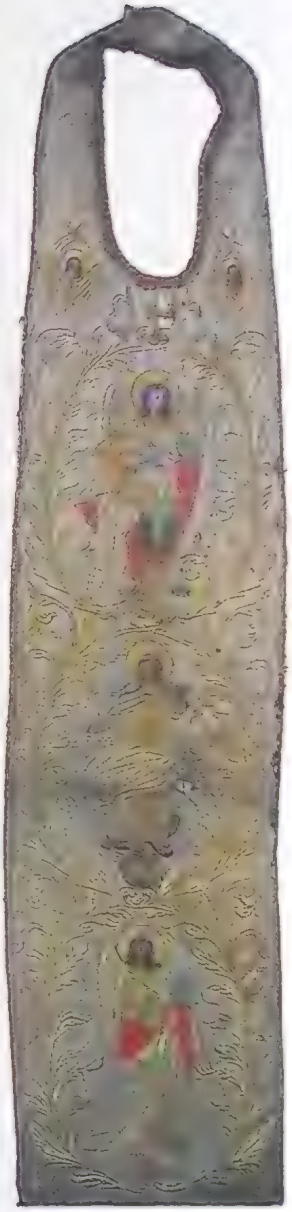

Єпітрахиль. Невідомий майстер. XVIII ст.
З колекції Полтавського єпархіального давньо[illegible]
Парча, карт[illegible] шиття гаптування, жи[illegible]
135 x 32 см
ПОКМ. N 5965/ТК-1174

Єпітрахиль.
Невідомий майстер. XVIII ст.
З Покровської Січової церкви
Оксамит, шовк, золоті, срібні, нитки, ткання, шиття 140 х 29 см
НАКМ. N К-184

Пояс священика.
XVIII ст.
З Покровської Січової церкви
Оксамит, парча, шовк, срібні нитки; ткання, шиття
123 х 15 см
НАКМ. N К-226

Єпітрахиль.
Невідомий майстер. XVII ст.
с. Зайчинське Кобеляцького пов.
З колекції Полтавського Єпархіального Давньосховища
Оксамит, шовк, золоті нитки; ткання, шиття, гартування
130 х 26 см
ПОКМ. N 6006/ТК-1185

Єпітрахиль.
Невідомий майстер. XVIII ст.
З Покровської Січової церкви.
Оксамит, шовк, золоті, срібні, нитки; ткання, шиття
148 х 30 см
НАКМ. N К-185

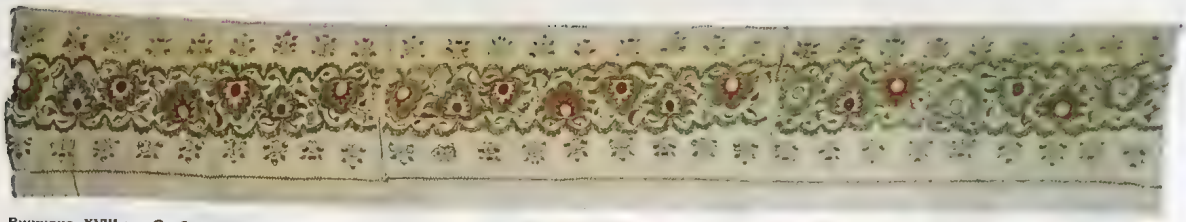

Вишивка. XVIII ст. Слобожанщина.
З колекції київського колекціонера О. Гансена. 1921 р.
Полотно, шовкові нитки; ткання, шиття. 34 x 202 см
СОХМ. N Т-315.

Вишивка. XVIII ст. Слобожанщина.
З колекції київського колекціонера О. Гансена. 1921 р.
Полотно, шовкові нитки; ткання, шиття. 23,1 x 131,5 см.
СОХМ. N Т-173

Вишивка. XVIII ст. Слобожанщина.
З колекції київського колекціонера О. Гансена. 1921 р.
Полотно, срібні нитки; ткання, шиття. 25,3 x 103,2 см.
СОХМ. N Т-166.

Стихар. XVIII ст.
Шовк, нитки; шиття, вишивання
L - 150 см
НМІУ. N Т-4261

Воздух. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
З колекції Полтавського єпархіального давньосховища
Шовкові, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування. 51 x 61,5 см
ПОКМ. N 6157/ТК-1337

Воздух. Невідомий майстер. XVIII ст. с. Катань Канівського пов. Київської обл.
Шовк, золоті, срібні, шовкові нитки; шиття вишивка. 23 x 23,5 см. МУНДМ. N В-1821

Воздух. Невідомий майстер. XVIII ст.
З колекції Полтавського єпархіального давньосховища
Оксамит, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування. 51 x 70 см.
ПОКМ. N 6176/ТК-1356

Воздух. Невідомий майстер. XVIII ст.
З Успенської церкви м. Пирятин.
З колекції Полтавського єпархіального давньосховища
Атлас, шовк, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування
31 x 31 см. ПОКМ. N 5778/ТК-960

Плащаниця. Невідомий майстер. XVIII ст.
м. Переяслав Полтавської губ. (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.)
Надійшла у 1912 р. з Покровської церкви
Шовк, золоті, срібні нитки; шиття, вишивання. 95 x 156,5 см
МУНДМ. N В-5878

Покрівець. Майстерня Вознесенського монастиря. Середина XVII ст. Україна.
Атлас, шовк, золоті, срібні нитки; шиття, гаптування. 52 x 53 см.
НКПІКЗ. N КПЛ Т-978.

Воздух. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Надійшов з Троїцького собору м. Новомосковська Катеринославського пов. в 1905 - 1910 рр. Каталог Катеринославського музею ім. О. М. Поля. - 1910. - N 119.
Шовк, срібні, шовкові нитки; шиття, сухозлитка, гладь у прикріп. 52 x 62 см
ДІМ. N И-1901. КП-60391.

Воздух. Невідомий майстер. XVIII ст. Україна.
Надійшов з Троїцького собору м. Новомосковська Катеринославського повіту в 1905 - 1910 рр. Каталог Катеринославського музею ім. О. М. Поля. - 1910. - N 116
Шовк, полотно, срібні, шовкові нитки; шиття, сухозлитка, гладь у прикріп. 48,5 x 68 см
ДІМ. N И-1899. КП-60389

Воздух. Невідомий майстер. 1750 р. Україна.
З колекції Полтавського єпархіального давньосховища
Картон, шовк, золоті, срібні нитки, олія; шиття, гаптування, живопис. 50 x 46 см.
ПОКМ. N 6296/ТК-1474

Оплічча фелона з сюжетом "Успіння Богородиці". Невідомий майстер. XVII ст. Україна.
Шовк, золоті, срібні нитки; шиття "за лічбою". 32 x 87 см
НКПІКЗ. N КПЛ Т-893

Палиця "Благовіщення". Невідомий майстер. Середина XVIII ст.
Полотно, золоті, срібні, шовкові нитки; шиття, гаптування, живопис. 35 x 35 см.
НКПІКЗ. N КПА Т-157

Палиця "Новозавітна Трійця". Невідомий майстер. II половина XVIII ст.
Парча, срібні нитки; шиття, гаптування, фініфть. 42 x 42 см
НКПІКЗ. N КПА Т-149

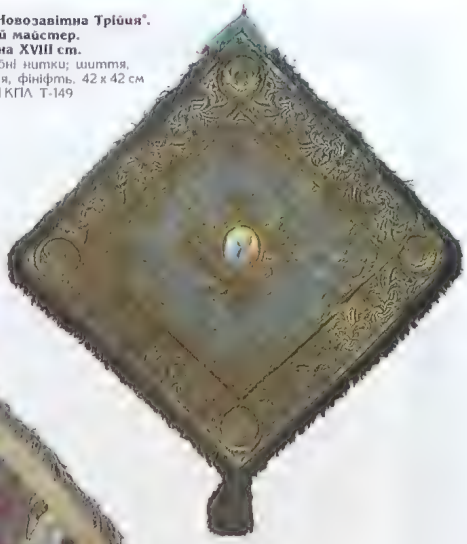

Палиця "Св. Антоній Печерський". Невідомий майстер. 1780 р.
Полотно, срібні, шовкові нитки; шиття гладдю 37 x 37 см
НКПІКЗ. N КПА Т-425

Палиця архієрейська. Невідомий майстер. XVIII ст.
Надійшла у 1914 р.
Оксамит, металеві нитки; шиття, вишивання, живопис. 40 x 40 см.
МУНДМ. N В-1956

Палиця. Невідомий майстер. XVIII ст. Полтавщина. м. Переяслав
З колекції Полтавського єпархіального давньосховища
Оксамит, шовкові, золоті, срібні нитки; шиття
50 x 49,5 см
ПОКМ. N 5973/ТК-1152

Палиця "Різаво Богородиці". Невідомий майстер. II половина XVIII ст.
Оксамит, срібні нитки, шиття, гаптування, живопис. 43 x 43 см
НКПІКЗ. N КПА Т-1380

Палиця "Преображення". Невідомий майстер. Кінець XVII ст.
Оксамит, шовк, перли; ткання, шиття "за лічбою". 40 x 40 см.
НКПІКЗ. N КПА Т-443.

Палиця "Успіння". Майстерня Вознесенського монастиря. Кінець XVII ст. Київ.
Оксамит, срібні нитки, перли, шиття "за лічбою". 43 x 44 см
НКПІКЗ. N КПА Т-148

Кость Черемський
історик, кобзарство

"Були й за гетьманів сліпці;
З них деякі вічні сліпці зложили,
А як їх найменні? І де їх могили,
Щоб скласти хоч пізні вінці?.."
Леся Українка.

КОБЗАРІ І ЛІРНИКИ – ПОВОДИРІ КОЗАЦЬКИХ ДУШ

Вивчаючи історію запорозьких козаків, Д. Яворницький, зокрема, відзначав: "Бувши високими цінителями пісень, дум і рідної музики, запорожці любили послухати своїх боянів, сліпців-кобзарів, нерідко й самі складали пісні і думи і самі бралися за кобзи, що були в них найулюбленішими музичними інструментами"[1]. У козацькому середовищі кобза й бандура за своїм значенням підносяться понад рівень простих інструментів і стають запорожцю "дружиною подорожньою", що у найважливіші моменти "не зрадить, не продасть, а до ладу пораду дасть".

Крім кобзи і бандури, у середовищі козацтва поширювалися й інші співоцькі інструменти – торбан і панська бандура, шанувалися старосвітські виспіви незрячих кобзарів у супроводі гусел, гудків і колісних лір.

У запеклих боях із загарбником січове кобзарство, як слушно зазначає В. Мішалов, підтримувало бойовий дух і мужність оборонців рідного краю, ставши виразником лицарської звитяги козаків[2]. На час бурхливої Національно-визвольної війни українського народу – друга половина XVI – середина XVII ст. – припадає й новітній розквіт героїчного епосу, що знайшов своє втілення у "невільничих плачах", "лицарських піснях", "псальмах козацьких", як називали думи давні кобзарі. За словами Г. Нудьги, думи являють собою епічні малюнки довговікового терпіння і боротьби українського народу, історію його кривавих боїв за незалежність, історію його поразок і перемог. Як і в давні князівські часи, відродившись на хвилі героїки боротьби, нащадки билинного епосу – думи – стають важливим чинником пробудження в суспільстві національної свідомості, почуття власної гідності, щирості у вірі в Бога і усвідомлення високих родинних обов'язків[3].

Серед запорожців, за свідченням Д. Яворницького, січове кобзарство зреалізовувало себе не лише співоцтвом, а й споконвічновизначеною місією охоронців давніх традицій, заповітів і звичаїв. Мудре слово кобзаря допомагало запорожцям розв'язати внутрішні суперечки, а іноді мало вирішальне значення у прийнятті козацькою громадою рішень про майбутні бойовища[4].

Кобзарюючи від села до села, від містечка до містечка і виспівуючи в думах про лихоліття і тяжку каторгу козаків, які потрапили у бусурманський полон, кобзарі збирали гроші й на викуп невільників. Такий спосіб визволення невільників "на ясні зорі, на тихі води" був одним із найефективніших. Характерну постать кобзаря, який вважав за свою високу місію звільнення невільників із полону, майстерно змальовано у "Чорній раді" Панька Куліша: "Звався божим головіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без поводаря, у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грошима? Викупляв невольників із неволі... За тее-то все поважали його козаки, як батька, і хоть би, здається б попросив у нього останню свитку з плечей за викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий"[5].

Серед дослідників кобзарства певний час точилися суперечки про "загадкові" моменти самоорганізації незрячих співців. "Чітка організаційна побудова кобзарських цехів, залізна дисципліна і корпоративність незрячих співців викликали зрозуміле здивування, адже відкривали наявність у кобзарських об'єднаннях мілітарних елементів. Спираючись на дослідження П. Куліша, М. Сумцова, Д. Яворницького та інших, можна стверджувати, що за сторіччя нескінченних воєн, ареною яких була Україна, співоцький стан, не втрачаючи давнього коріння, часто поповнювався за рахунок осліплених у боях чи полоні козаків[6]. Досить відомими свого часу були імена осліплених татарами козаків-бандуристів Грицька Кобзаря з Іржавця, Андріяна Бурсака з Костянтинограда; осліпленого поляками козака Гната Рогозянського з Харківщини. Деякі з січових кобзарів знайшли своє безсмертя в українських думах та піснях. Так, у записах П. Мартиновича знаходимо думи "Степан Погрібняк" та "Іван Храмченко (Копильченко)" – козаки, які, втративши зір, стали мандрівними кобзарями[7].

Приплив до кобзарства вишколених у боях колишніх вояків, безумовно, накладав відбиток й на дух та самоорганізацію "сліпецької братії", корегував і збагачував функції мандрівного співоцтва. У першу чергу, це стосується вдосконалення таємної системи самооборони й фізичного гарту незрячих кобзарів, що подекуди збереглася до початку XX ст. під назвою "костурець" (рукопашний бій "навпомацки" за допомогою палиці)[8]. Побоюючись зміни вивіреного в громадській опінії поважного іміджу, кобзарський стан не міг дозволити розкриття потаємного існування в своєму середовищі будь-якої боротьби. Для людського загалу сліпці мусили залишитися зовні слабкими й немічними "божими людьми".

Взаємодія козацтва і кобзарства стала цілком природною, що й досі сприймається як невід'ємна ланка зазначеного феномена. Важко уявити собі бодай один історичний твір, що, описуючи козаччину, оминув би образ незрячого кобзаря і складені ним пісні та думи. Скріплене кривавими боями побратимство кобзарів і козаків засвідчене і в історичних документах. Так, із хронік XVIII ст. і співацьких переказів стають нам відомими імена зрячих козацьких бандуристів Данила Бандурки і Грицька Кобзаря (згодом осліпленого поляками), які разом із кобзарями стали активними учасниками гайдамацьких походів[9]. У сумновідомій "Коденській книзі" – зібранні протоколів допитів гайдамаків, яких захопили у полон поляки під час придушення Коліївщини, – згадується про страту трьох козацьких бандуристів – Прокопа Скряги, Василя Варченка і Михайла, Сокового зятя[10]. Доречно нагадати, що включно до кінця XVIII ст. серед польських каральних загонів найрозповсюдженішим засобом катування кобзарів і бандуристів (за т. зв. підбурення до повстань) була кара "роблення ляльки" – обрубування пальців, обрізання вух і язика та осліплення, якщо бандурист був зрячим.

[1] Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 238.
[2] Мішалов В., Мішалов М. Українські кобзарські думи. До питання виникнення, розвитку та сучасного стану українського кобзарського епосу. – Сумей, 1990. – С. 5–6.
[3] Нудьга Г. Народний поетичний епос України // Думи. – К., 1986. – С. 27–28.
[4] Яворницький Д. Група кобзарів та лірників на українському ярмарковi // З української старовини. – К., 1991. – С. 142–143.
[5] Куліш П. Чорна рада. – К., 1969. – С. 54–55.
[6] Куліш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – С. 189–191; Житецький П. Про українські народні думи. – К., 1919. – С. 111–112; Яворницький Д. Група кобзарів та лірників на українському ярмарковi // З української старовини. – К., 1991. – С. 142–143. АІМФЕ. – Ф. 11. – Спр. 954. – С. 4 зв. – 5 зв.; ІМФЕ. – Ф. 11. – Спр. 723. – С. 17–18.
[7] Черемський К. Бойове мистецтво українських незрячих співців // Запорізький Спас. 2001. – № 2. – С. 3–5.
[8] Ястребов В. Гайдамацкий бандурист // Киевская старина, 1886. – Октябрь. – С. 379–388; Маслов С. Лирники Полтавской и Черниговской губернии. – Харьков, 1902. – С. 223.
[9] Коденская книга и три бандуриста // Киевская старина, 1882. – Апрель. – С. 161–165.

У часи розквіту козаччини вплив співців стає настільки суттєвим, що кобзу і бандуру називають улюбленими інструментами військової, світської і церковної еліти українського народу. Багато хто з визначних козацьких ватажків кохалися на давніх піснях, опанувавши гру на кобзарських інструментах. Історія залишила нам згадку про захоплення бандурою Богдана Хмельницького, Іван Мазепи, Семена Палія, Максима Залізняка та багатьох інших.

Як правило, бандуристи були серед челяді кожного значного українського шляхтича або військового начальника. За свідченнями А. Скальковського, "майже кожен старшина мав у себе молодого хлопця-торбаніста"[11]. На Січі у XVII ст. існувала професійна музична школа, що готувала бандуристів з числа козаків і джур[12]. Звісно, що провідними викладачами й охоронцями традиції цієї школи лишалися незрячі кобзарі. Заради історичної справедливості варто зазначити, що, хоча січове кобзарство практично і дало поштовх загальному розповсюдженню співоцьких інструментів серед широких верств українського населення, ототожнювати незрячих кобзарів і світських бандуристів (аматорів чи професіоналів) некоректно. Адже кобзарство і бандурництво, історично розвиваючись водночас, все ж становили два паралельні, але окремішні напрямки української культури, кожен із яких мав свою традицію і філософсько-світоглядні основи.

Мода на бандуристів переходить від козацької старшини до московських і польських магнатів. Мати двірцевого бандуриста стало настільки престижно, що для вдоволення амбіцій магнатів з України вивозять найталановитіших співців. Зокрема, у Польщі подібна традиція існувала ще з початку XV ст. Принаймні цим часом датуються перші згадки про українських бандуристів – Стечка, який служив при литовсько-князівському дворі Ягеллонів, і Рафала Тарашка при польському королівському дворі. У XVI ст. згадуються такі бандуристи: Чурило (при королі Зигмунді I), Андрій (при воєводі Станіславі Гаштовті), Войташек (при воєводі Зборівському). У XVII ст. згадують бандуриста Веселовського, який був загальним улюбленцем при дворі короля Яна Собеського[13]. Петро I для організації двірцевої капели вивіз з України кілька бандуристів, з-поміж яких вирізнялись Ярмолай Сенкевич, Іван та Денис. Незрячі бандуристи Василь Ніжевич і Григорій Любисток обслуговували двір цариці Єлисавети Петрівни; у Катерини I були бандуристи Іван Павлов та Семен Тарабаков. За Г. Хоткевичем, українських бандуристів можна зустріти мало не у кожній дворянській родині. Так, при дворі Меншикових був бандурист Кондиревський, у Нестерова служив бандурист Данилець, а у графа Кайзерлінга – Білиградський[14]. Користуючись своїм артистичним даром, деякі бандуристи навіть робили собі запаморочливі кар'єри. Завдяки чудовому голосу й віртуозній грі на бандурі Олексій Розумовський зміг завоювати серце цариці Єлисавети Петрівни і стати її чоловіком.

Великий попит на бандуристів серед української шляхти й російського дворянства на початку XVIII ст. спричинив до заснування у Глухові спеціальної школи, що утвердила капелянський напрямок світського бандурницького виконавства[15].

Після підступного зруйнування Запорозької Січі кобзарство не лише продовжує існувати, а й організаційно перебудувавшись, не менш дієво виконує свою місію. В одному з кобзарських переказів, записаних українськими етнографами на початку XX ст., йдеться про те, що на Спаса 1775 року від Різдва Христового задля вирішення питань подальшого існування кобзарства збиралася "12-отча рада" кобзарського цеху у складі незрячих січових співців Йосипа Побіжацького, Андріяна Бурсака, Данила Заболотнього, Петра Загинайла, Гордія Галагана, Онуфрія Порубайка, Мартина Кияшка, Микити Білого, Сохрона Берестяка, Прокопа Півня, Якима Невнерези, Федора Деркача. Керував збором легендарний "панотець-цехмайстер кобзарського та всього незрячого нищого братства" колишній запорожець Гнат Бугозянський[16]. "Чи буде ут'ять Україна?", "Коли прийде конець світа?", "Чи буде правда на землі і коли вона прийде?", як зберегти від "ябедників світа сього кобзарську справу і передвічні набутки "пісенної підземної Славути"? – ці питання "12-отча рада" поклала в основу наново, "до часу", зложених вустинських книг – сакральних скрижалів українських незрячих співців, що на час "темних віків" стали морально-духовним стрижнем існування кобзарства[17].

У польській літературі і мистецтві початку XIX ст., у творах авторів т. зв. "української школи", – Тадеуша Падалиці, Владислава Завадського, Адама Плуга, Романа Зморського, Казимира Войцицького, Богдана Залеського; картинах Яна Матейки, літографіях Я. Пжижиховського, Р. Костревського – українські співці постають у величі біблійних пророків, осяяних милістю Бога[18]... Містична сила незрячих співців творить чудеса, за дивну здатність морального очищення грішних і лікування хворих їх боготворить простолюд, а "сильні світа цього" без нарікань підкоряються їх пророцтвам. Так, з іменем українського лірника Вернигори у польських народних переказах, відображених у творчості М. Чайковського, картинах Я. Матейки та Е. Андріоллі, пов'язано багато надприродних уявлень. Незрячий лірник Вернигора, який жив у середині XVIII ст. в с. Македонах Канівського староства, ще за життя зажив слави пророка. До нього з усіх околиць України і Польщі стікалися люди за передріканням долі, яку він виспівував під супровід своєї "чарівної ліри". Після смерті могила знаменитого лірника ще понад століття була місцем всенародного поклоніння[19].

Інший лірник на прізвисько Журавель, який жив у середині XVIII ст. на Поділлі, знайшов художнє відображення у творах Стефана Гіллера. Крім здатності зачаровувати навколишній світ співогрою, Журавель мав дар пророцтва, яким він щиро і віддано служив людям[20].

Українська етнографія XIX ст. донесла до нас імена славетних кобзарів: Андрія Шута, Івана Романенка, Миколи Ригоренка, Архипа Никоненка, Петра Колибаби, Остапа Вересая, Івана Кравченка-Крюковського, Василя Назаренка, Павла Братиці, Михайла Кравченка, Гната Гончаренка та багатьох інших. За свідченнями художника й етнографа Порфирія Мартиновича, наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося до 3 тис. мандрівних незрячих співців. Коротко згадаємо про деяких з них.

Славетний цехмайстер козацького братства Хведір Вовк (1798 – 1889 рр.) вражав сучасників не лише високою майстерністю гри на бандурі, від якої, за спогадами кобзаря Петра Древченка, "аж хмари було колишуться, а трава, було тільки шепотить. А люд слухаючий німів, як камінь, а сльози у людей лилися з очей, неначе струмки журкотіли із високих гір..."[21]. Людей дивувала його надлюдська сила і той поважний авторитет, який він заслужив у різних суспільних верств за 41 рік свого цехмайстерства. Найвагомішим доказом цехмайстерського правління Хведора Вовка стало визнання кобзарських цехів з боку губернських виконавчих органів влади і тогочасних кримінальних угруповань, які на деякий час перестали

[11] Житецький П. Про українські народні думи. – К., 1919. – С. 112.
[12] Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як воювали козаки. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 256.
[13] Ніудьга Г. Українська дума і пісня в світі. – Львів, 1997. – Кн. 1. – С. 67–69.
[14] Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. – Харків, 1930. – С. 124–127.
[15] Там само. – С. 125–126.
[16] АІМФЕ. – Ф. 8–4. – Спр. 338. – С. 91–92. Запис Ф. Дніпровського.
[17] Там само. – С. 1–122.
[18] АІМФЕ. Ф. 14–2. – Спр. 353–353а. – С. 1–34. Запис Данилова В.
[19] Там само. – С. 26.
[20] Там само. – Ф. 14–2. – Спр. 353–353а. – С. 21. Запис Данилова В.
[21] Там само. – Ф. 8–4. – Спр. 338.– С. 62–64. Запис Дніпровського Ф.

переслідувати мандрівних співців. Прикладаючи багато зусиль задля зміцнення кобзарського стану шляхом суворого дотримання одностайності з захисту корпоративних інтересів і відданості меті кобзарства, Хведір домігся розширення "кобзарських земель" мало не по всіх теренах етнічного розселення українців. Цього часу самоорганізація кобзарських об'єднань набула чіткіших форм, а територія розповсюдження співоцтва поділяється на регіональні панотцівства. Так, у середині XIX ст. на території, що сьогодні входить до Центральної та Східної України, існувало понад 20 більших і менших кобзарських цехів, з яких найвпливовішими вважалися Харківський, Костянтиноградський, Миргородський, Лохвицький і Зіньківський. Принципове значення надавалося якості навчання учнів у панотців, штивному виконанню давньої кобзарської обрядовості і дотриманню вустинських заповітів. Після навчання у панотця, яке в середньому тривало 2–3 роки, учня екзаменували на раді цеху і, в разі успішного подолання всіх випробувань, діставав "одклінщину" – право на самостійне кобзарювання[22]. Не отримавши "одклінщини", невдаха мусив доучуватися, навіть порушення співоцьких законів могло призвести до найстрашнішої покари – т. з. "обрізання торб", тобто пожиттєвої заборони займатися кобзарством. Через кілька років кобзарського "стажування" співець мав право перейти зі стану підмайстрів у майстри і набирати собі учнів. Для цього він мусив отримати від співоцької громади "визвілку" – скласти свого другого іспита на професійну майстерність[23]. Існувала у сліпецькому середовищі і своя окрема говірка т. зв. "лебійська", "калепівська" мова (від слів лебій, каліп – сліпий співець), якою кобзарі і лірники користувалися для утаємничення від сторонніх важливих моментів свого побуту[24].

Не менш відомим вважався полтавський кобзар Хведір Гриценко-Холодний (1841 – 1891 рр.). За свідченням кобзаря Опанаса Баря та лірника Миколая Дорошенка, таких "грачів ніде і близько не було", адже Хведір "не своїм духом грав". "Сяде Хведір за стіл,роззується, положе бандуру під стіл і ногами босими гра під столом на кобзу". А відомому художнику Порфирію Мартиновичу після прослуховування кобзарської гри від здивування перехопило дух, адже "він грав на кобзі так, неначе говорила кобза його, словами вимовляла". Хведір Холодний мав дуже дивну вдачу – він сторонився людей і готовий був мерзнути під дощем, ніж звернутися до когось за допомогою, за що і отримав прізвисько Холодний. Переважна частина співців була переконана, що Холодний – характерник, адже "нечистий сидить у його кобзі, і він з їм знався ощей Хведір…"[25].

Досить неординарною особою вважався костянтиноградський незрячий кобзар кінця XIX ст. Гаврило Зелінський. Характеризуючи співця, П. Мартинович поряд із чудовим голосом і віртуозною грою, від якої "пил танцював", відзначає значну фізичну силу "діда Гаврила" і вміння битися навкулачки."… "Був здоровий, плечистий вояка, воїном був незрячий, грудастий, боялися за силу", – згадували про Гаврила співці. За спогадами, Зелінський ходив від села до села і заробляв на життя не тільки грою і співом, а й охотницькими рукопашними боями з селянами. Цікаво, що майже всі зароблені гроші роздавав біднішим за себе. І часто таке бувало, що "незрячий видючих наділяв"[26].

Важливим етапом розвитку світського бандурництва у XIX ст. стала заснована 1825 року у с. Саврань (тепер Одеська обл.) Тимошем Падурою, Вацлавом Ржевуським і Михайлом Чайковським (Садик-Пашею) бандурницько-лірницька школа. Яскраві представники і продовжувачі традицій цієї школи – видатні віртуози Грегор Відорт, його син Каетан та онук Франц – упродовж десятиріч живили джерело популярності бандури і торбана серед вищих верств і поспільства. Органічно поєднавши в собі високий професіоналізм з живою імпровізацією і героїко-епічним настроєм виконавського репертуару, династія Відортів сформувала т. зв. "романтичний" напрям розвитку світського бандурництва[27]. Надаючи величезного значення відродженню кобзарсько-лірницького мистецтва як чинника національної свідомості народу, український шляхтич Вацлав Ржевуський для практичної реалізації задумів навіть організував із своїх кріпаків цілий загін "козаків-торбаністів", з якими, виспівуючи серед селян та міщан давніх українських дум і пісень, роз'їжджав Україною, пробуджуючи таким чином національні почуття. Через недовіру простолюду намагання шляхтича "показачити Україну" великих успіхів не мали[28].

У часи загальнонаціональної руїни кобзарство і бандурництво завжди були під пильним наглядом владних режимів, які періодично проводили кампанії переслідування співців. Зокрема, у другій половині XIX ст. утисків і гонінь від царської поліції зазнають кобзарі Хведір Холодний, Петро Ткаченко, Михайло Кравченко, Степан Пасюга, Григорій Кожушко та багато інших. Збираючись на концертні виступи до Петербурга, панотець Іван Кравченко-Крюковський на питання, що буде робити, якщо доведеться зустрітися з самим царем, відповідав: "А що ж, якщо Бог приведе до того, то прохатиму царя, щоб усій нашій братії було вільно ходить, де хочеш, а мені самому нічого не треба"[29]. Цими словами, крім гіркоти за утиски, засвідчується висока свідомість співця, який ставив інтереси "своєї братії" вище за особисті.

Початок XX ст. був знаменний багатьма змінами, що торкалися кобзарів і бандуристів. Щонайперше, це стосується реставрації давньої традиції дрячого бандурництва, яке було реанімоване з півстолітнього забуття значною мірою завдяки подвижницькому ентузіазму Гната Хоткевича. Гнат Хоткевич зміг об'єднати у своїй творчості традиції Глухівської капелянської школи XVIII ст. і школи Відортів XIX ст. Поєднання високого професійного підходу, як спадку глухівських майстрів з відортівською віртуозністю, експериментом і водночас з романтикою імпровізаційного настрою, сформували Хоткевича як видатного музику. Взявши за основу засвоєну від харківських кобзарів Зіньківську виконавську школу, де наголос робиться на повноцінному використанні інструмента в органічному поєднанні з вокалом, і значно збагативши її власними знахідками, Г. Хоткевич активно пропагує способи виконавства під назвою "Харківська школа", або "школа Хоткевича". Успіх же зорганізованого визначним митцем концерту автентичних музик, на який було зібрано найвизначніших представників незрячого співоцтва під час XII Археологічного з'їзду, переконливо засвідчив широкій авдиторії, що кобзарі й лірники – талановиті народні музики, які виконують у суспільстві видатну громадську роль і лише за формою здобуття засобів існування подібні до жебраків, а не навпаки[30].

Революційний сплеск 1917 року спричинив до своєрідного відродження традиційного кобзарства. І дійсно, у перші пореволюційні місяці виникли чи не найсприятливіші, принаймі за останні 100 років, умови для самоствердження і більного розвитку традиційного співоцтва. Ліквідація поліційного режиму, що переслідувала співців, дала можливість кобзарям, лірникам і стихійничим уже вільно пропагувати своє мистецтво. А хвиля зростання національної свідомості українського суспільства актуалізувала традиційний кобзарський репертуар, передусім –

[22] Мартинович П. Украинские записи // Киевская старина. – К., 1904. – Т. 84 (март) – С. 476–477)
[23] Там само. – С. 477
[24] Вікторин К. Дідовська (жебрацька) мова // Зоря, 1886. – Ч. 13–14. – С. 237–239.
[25] Ярмич М. Виконавці українських дум // Родовід. –1992. – № 4. – С. 19.
[26] АІМФЕ. Ф. 11–14. – Спр. 725. – С. 403–404. Запис П. Мартиновича.
[27] Черемський К. Гнат Хоткевич і традиційне кобзарство // Дивосвіт Гната Хоткевича. Аспекти творчої спадщини. – Архів, 1998. – С. 96–102
[28] Тивита Ф. Фома Падурра. Критический очерк // Киевская старина. – К., 1889. – Т. 24. – С. 736–741
[29] Сластион А. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы // Киевская старина. –1902. – Т. 87. – С. 315
[30] Черемський К. Гнат Хоткевич і традиційне кобзарство. – С. 96–102.

історичні думи та пісні. У репертуарі співців з'являються й нові, складені ними твори, що відображали живі історичні події, котрі відбувалися у всіх на виду. Можливість для розвитку отримує і побутовий та духовний репертуар співців. Адже в час розрухи люди цілком логічно і природно шукали у кобзарських "битовщинах" і псальмах розради своєму смуткові, знаходячи виплеск горю й тривозі. За спогадами, у цей час особливою шаною користувалися харківські кобзарі Петро Древченко, Іван Кучугура-Кугеренко, Григорій Байдило, Павло Ященко, Степан Пасюга, Іван Казан, Микола Нетеса та багато інших [31].

Особливо популярною стала бандура в українському війську. Як і за часів козаччини та гайдамаччини, сліпі опинялися поряд з українськими вояками, підносячи їх настрій, дух та міць, не вагаючись в разі потреби віддати життя за Україну.

"...У війні з Московщиною 1917 – 1921 рр. були кобзарі, що йшли разом з козаками або ж переїздили з частини до частини, де своїм співом та грою розважали тяжке, бойове життя козаків", – писав В. Ємець [32].

За часів громадянської війни легендарним був кобзар з Київщини Антін Митяй [33]. Цей незрячий співець не лише гартував своїм мистецтвом мужність та відвагу вояків, а й був зв'язковим між українськими частинами і повстанськими загонами. Досі зберігаються незвичайні оповіді про майже містичні здібності цього співця. Втративши у молоді роки зір, Антін ніколи не нарікав на свою долю, натомість зумів вигартувати своє тіло і дух настільки, що часто не сприймався за сліпого. Як розповідають, ходив він майже завжди без поводиря, до того ж міг вправно їздити на коні, влучно (на звук) стріляти з рушниці та револьвера і досконало володіти холодною зброєю. Під час бойових дій одягався в однострій козака, чіпляючи до пояса шаблю й пістоля і перекидаючи через плече бандуру. Виконуючи доручення зв'язкового, неодноразово потрапляв у більшовицькі пастки, з яких визволявся лише завдяки волі та вправності. За надзвичайну експресивність гри на бандурі та проникливий голос справедливо користувався величезною популярністю. Своє мистецтво незрячий кобзар передавав численним учням з-поміж вояків, які захоплювалися бандурою. Серед них згодом відомі бандуристи Кость Місевич, Данило Щербина, Олексій Проценко, Пантелеймон Колесник та Дмитро Гонта [34].

Інший незрячий кобзар із Полтавщини Петро Гузь став бойовим побратимом командира лютенського повстанського загону отамана Христового [35]. За згадками бандуристів А. Парфіненка і М. Сарми-Соколовського, цей кобзар від початку і до придушення повстання був постійно у вирі військових дій. Під впливом подій у Лютенському повіті Полтавської губернії склав пісню "Про отамана Христового", яку через швидке поширення серед полтавських селян спочатку було заборонено, а згодом сфальсифіковано більшовиками з переробкою її змісту та ідейного спрямування [36].

Харків'янам не байдужою є доля їхнього земляка – кобзаря з Великого Бурлука Петра Скидана. Відзначаючись неабиякою відвагою, Петро ходив по слобідських селах і містечках, розповідаючи в піснях і думах правду про звірства більшовиків, закликаючи не мати довіри до облудливих займанців. Під час наступу українських військ на Харків 1918 р. його бачили у загонах Запорозької дивізії [37].

Ще однією легендарною постатю із сліпих співців є лірник з Харківщини Йосип Гливкий. За незвичайний спів, що не лишав байдужим нікого із слухачів, слобожанці вважали його характерником. Оповідали, що молитовним співом він лікував людей та досконало володів технікою боротьби "костурець". Під час революційних зрушень діяв у середовищі гайдамаків Слобідського коша [38].

Від сліпих кобзарів бандура швидко поширювалася також серед українського вояцтва. Як і за часів козаччини, в екстремальних умовах війни виявилася дивовижна здатність цього інструмента до психофізичної підготовки та духовної мобілізації воїнів перед боєм. Саме в середовищі українського вояцтва у кривавих боях громадянської війни відродилося те щире і цілісне сприйняття кобзарського мистецтва, яким воно було споконвіку. Доказом цього стали визначні бандуристи, які свій творчий шлях розпочали в українських військових формуваннях: Андрій Слідюк, Борис Палійнеїло, Микола Рябовол, Кость Місевич, Данило Щербина, Михайло Теліга, Петро Олексієнко, Дмитро Гонта, Дмитро Станкевич, Федір Діброва, Василь Ляшенко, Антін Чорний, Свирид Сотниченко, Федір Дорошенко, Іван Борець, Никифор Чумак, Павло Конопенко-Запорожченко, Пантелеймон Колесник, Микола Заєць, Олексій Проценко, Геннадій Садовський – ось далеко не повний перелік вояків-бандуристів [39].

На хвилі розвою традиційного кобзарства зростало зацікавлення бандурою й у середовищі української інтелігенції, створювалися бандурницькі аматорські гуртки. Так, у Києві засновано гурток бандуристів-аматорів, який навесні 1918 року з благословіння гетьмана України Павла Скоропадського перетворено на Першу художню капелу кобзарів. У Харкові набув популярності бандурницький гурток університетського студентства. У Конотопі на основі товариства "Просвіта" молодь організувала кобзарський гурток, що згодом став кістяком Конотопської капели бандуристів. (Створення Конотопської капели цікаве й тим, що свій репертуар аматори безпосередньо переймали у сліпих кобзарів та лірників; у них же вони навчалися і майструвати інструментами)[40].

Прихід до влади в Україні більшовиків перекреслив усі сподівання на відродження традиційного кобзарства та бандурництва. Від самого початку встановлення радянської влади в Україні режимом велася жорстока боротьба з усіма проявами традиційного народного співу та музикування. Зокрема, розстрілюють незрячих співців Петра Скидана (1920 р.), Йосипа Гливкого (1919 р.), Антіна Митяя (1921 р.). Факти говорять, що з кількох сотень кобзарів і лірників, які за дослідженням Порфирія Мартиновича, існували у передреволюційний час в Україні, до кінця 30-х років дожили лише одиниці [41].

Механізмом поступового винищення кобзарства стали урядові постанови, спрямовані на "боротьбу з жебрацтвом як явищем", обов'язкова реєстрація "виконавської діяльності", антирелігійні постанови, дискримінаційні заходи проти автентичних кобзарських інструментів, а також обвинувачення співців у "контрреволюційній агітації". Вінцем переслідувань стає інспіроване НКВС масове винищення традиційних народних співців, зібраних під приводом кобзарського з'їзду до Харкова (орієнтовно – осінь 1939 – початок весни 1941 р., ймовірно поблизу ст. Козача Лопань). Після практично повного винищення автентичного кобзарства хвиля репресій скеровується проти бандуристів-аматорів і учасників капел бандуристів.

Попри це, перед Другою світовою війною в Україні ще були незрячі кобзарі, які міцно трималися давніх звичаїв січового кобзарства [42].

[31] Його ж. Повернення традиції. – Архів, 1999. – С. 21.
[32] Ємець В. Кобза та кобзарі. – Берлін, 1923. – С. 95.
[33] Черемський К. Повернення традиції – Харків, 1999. – С. 21.
[34] Там само
[35] На початку XX ст. серед кобзарів існувало дві основні виконавські школи – Зіньківська і Чернігівська.
[36] Черемський К. Повернення традиції. – Харків, 1999. – С. 23–25.
[37] Його ж. Кобзарство у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. // Українська культура, 1998. – № 2. – С. 30.
[38] Там само. – С. 21–25.
[39] Черемський К. Кобзарство у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. – С. 26–29.
[40] Черемський К. Бандура в часи Другої Світової війни // Слобожанщина. 2000. – № 14. – С. 203–210.

Бандурист. Д. І. Безперчий (1825 - 1913). **1860-І рр.**
Полотно; олія. 86 х 67,5 см
НХМУ. N Ж-409

Бандурист.
Д. І. Безперчий
(1825 - 1913). **1856 р.**
Папір; акварель
Овал. 28,5 х 23 см
НХМУ. N Гр-2885

Слухають лірника.
Невідомий художник.
II половина XIX ст.
Полотно; олія. 64,5 х 91 см
МІГ. N КН-6280. ж-605

Кобзар на шляху. Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **1854 р.**
Полотно; олія. 75 х 162 см
НХМУ. N Ж-431

Сліпий бандурист.
Д. І. Безперчий
(1825 - 1913) **1866 р**
Папір; акварел
Овал [illegible]
НХМУ. N Гр-1808

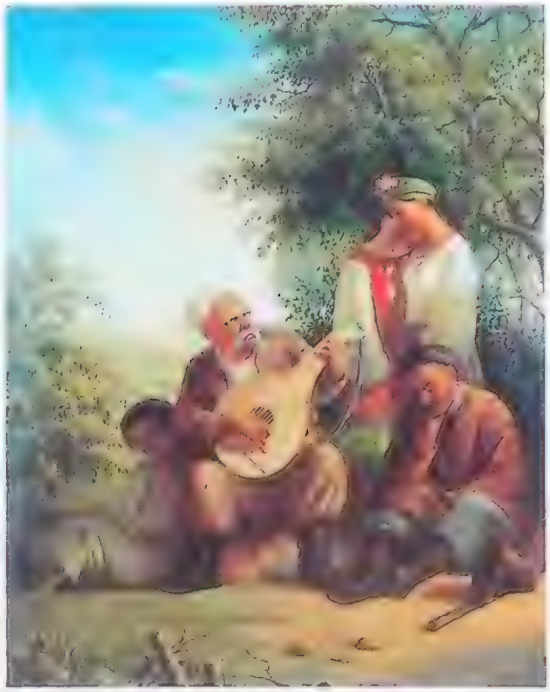

Бандурист. Д. І. Безперчий (1825 - 1913). **1860-і рр.**
Полотно; олія 125,8 х 98,2 см
СОХМ. N Ж-34

Лірник.
Невідомий художник.
І половина XIX ст.
Полотно; олія. 45 х 70 см
НМШ N Ж-413

Малоросійський бандурист. К. О. Трутовський (1826 - 1893) **1874 – 1876 рр**
Полотно; олія. 64 х 96 см
НМШ N Ж-435

Бандурист. Невідомий художник. 1840 р.
Полотно; олія. 49 х 39,3 см.
НМШ. N Ж-177.

Лірник. Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **1857 р.**
Полотно; олія. Овал. 48,5 х 40 см
НХМУ. N Ж-133.

Ой, не шуми, луже, глибокий байраче.
Не плач, не журися, бідний ти жебраче.
Як же не журитись мені, жебракові,
Як не маю щастя, як не маю долі.
Я того й журюся, а того ще й плачу,
Що я, сіромаха, світ білий не бачу.
Ой, не шуми, луже, зелений байраче,
Не плач, не журися, бідний ти жебраче!
Рад би ж не журитись, так нема од чого,
Хто ж розваже Вовка, Хведора сліпого?
Були в мене діти, була в мене жінка,
Діти найшли батька, жінка чоловіка.
А я бідний Федір Вовком прозиваюсь,
На бандурі граю, по світу тиняюсь.
Зашуми ж ти, луже, застогни, байраче,
Заспівай безрідний, Федоре, жебраче!

Від кобзаря Петра Древченка.

Слухають лірника. Невідомий художник. Середина XIX ст.
Полотно, олія. 68 х 90 см
МІГ. N КН-3011

Бандурист. Г. О. Лазиженський (1853 - 19[illegible]) **1891 р**
Папір; [illegible]
[illegible]

Лірник. Казимир Похвальський (185[illegible] – [illegible]) **1885 р**
[illegible]

Лірник. Невідомий художник. Початок XX ст
[illegible]

Кобзар в дорозі. В. Вербицький (?). 1899 р
Полотно, олія. 36 х 29,5 см
[illegible]

Вже минає десять років, як ти не вгаваєш,
І бесіди з журливо людям правду вигравaєш.
Як отаман запорозький, збираєш голоту
Кругом себе і завдаєш їм нелегку роботу...
Грай же людям на науку, народний Бояне,
На многії іще літа, поки сили стане!

До кобзаря Івана Кутгури-Кутеренка.

Лірник на кладовищі. Невідомий художник. 1902 р.
Полотно, олія. 20 х 15 см
[illegible]

Лірник. Невідомий художник. II половина XIX ст.
Полотно, фанера, олія. 33,3 х 27,4 см
ХХМ. N ж 984

Лірник. А. І. Манастирський (1878 - 1958) **1916 р**
Картон, олія. 37 х 15 см
НХМУ. N ж[illegible]

Портрет кобзаря Самійла Яшного з Миргорода. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1903 р.**
Напис у верхній частині: "КОБЗАРЬ "ПАН-ОТЕЦЬ" М. МИРГОРОДА/САМІЙЛО ЯШНИЙ. (90 РОКІВ.)/"ТРИ БРАТИ ОЗОВСЬКІ."/"ВДОВА І ТРИ СИНИ"/"ДІВКА БРАНКА
У нижній частині ліворуч авторський підпис і дата: "О. СЛАСТІОН/1903 Р."
Папір; туш, перо, акварель. 29,7 х 19,3 см.
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Івана Жовнянського із Золотоніського повіту Полтавської губ. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1906 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "КОБЗАРЬ ІВАН ЖОВНЯНСЬКИЙ/ЗОЛОТ ПОВІТУ/ПРО ГОЛОТУ/ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ/ПРО ПІХОТИНЦЯ/1906 Р".
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата: "О СЛАСТЮН/1906 Р"
Папір; туш, перо, олівець. 23,4 х 16,1 см
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Опанаса Савченка (Баря).
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1902 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "ІПАНАС САВЧЕНКО ("БАРЬ") З ДОЧ/С. ЧЕРЕВКИ МИРГ. ПОВІТУ/УДОВА І ТРИ СИНИ/ПІХОТИНЕЦЬ/ДІВКА-БРАНКА/1902 Р"
У нижній частині ліворуч авторський підпис і дата: "О СЛАСТЮН/МИРГОРОД 1902 РОКУ/ТРАВНЯ 1 Ч"
Папір; туш, перо, олівець, білила. 26,9 х 17,2 см.
НБУВ ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Петра Федоровича Ткаченка.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1906 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "КОБЗАРЬ ПЕТРО ХВЕДОРОВИЧ/ТКАЧЕНКО/ЧЕРН. ГУБ. СОСН. ПО/МІСТЕЧКО СЕНЯВКА/МИРГОРОД. 1906 Р/МАРТА 11/БРАТ І СЕСТРА/УДОВА/ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ"
У нижній частині авторський підпис і дата: "О. СЛАСТЮН/1906 РОКУ".
Папір; олівець. 32,6 х 22,4 см.
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Опанаса Савченка (Баря).
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1904 р.**
Напис у верхній частині ліворуч: "КОБЗАРЬ/ОПАНАС САВЧЕНКО (БАРЬ)/З ЧЕРЕВОК. МИРГ. ПОВІТУ/ДІВКА БРАНКА/УДОВА І ТРИ СИНИ/ПІХОТИНЕЦЬ"
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата: "О СЛАСТЮН/1904 Р СЕРПНЯ 23/МИРГОРОД"
Папір; туш, перо, олівець. 32 х 24 см.
НБУВ ВОМ. N 650

Портрет хлопця-кобзаря Петра, учня І. Крюковського.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1876 р.**
У нижній частині праворуч авторський підпис і напис: "А. СЛАСТІОН 1876 Р ЛОХВИЦЯ-ПРИЛІПКА./ПЕТРО УЧЕНЬ І. КРЮКОВСЬКОГО".
Папір; туш, перо, олівець, пензель. 25,3 x 15,3 см.
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Павла Михайловича Гащенка.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1905 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "КОБЗАРЬ П.М. ГАЩЕНКО. ПОЛТ. ГУБ., КОНСТ./ЛОВІТУ./ЖИВЕ У БОГОДУХІВСЬК. ПОВ./У КОСТЯНТИНІВЦІ./ЗНАЄ ЧОТИРІ ДУМИ"
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата: "О. СЛАСТІОН. 1905 Р."
Папір; туш, перо, олівець, 22,8 x 17,3 см.
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Степана Артемовича Пасюги.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1910 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "КОБЗАРЬ СТЕПАН АРТЕМОВИЧ.ПАСЮГА ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ/ТРИ БРАТИ ОЗОВСЬКІ/ВДОВА І ТРИ СИНИ КОНІВЧЕНКО."
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата: "О. СЛАСТІОН/1910 Р."
Папір; туш, перо, олівець, акварель. 27,1 x 17,3 см
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Степана Артемовича Пасюги.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1910 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "СТЕПАН АРТЕМОВИЧ ПАСЮГА. ХАРКІВСК. ГУБ БОГОДУ/1910 Р. IV/4. ХІВСЬК. ПОВ./С.В. ПИСАРІВКА"/"ВДОВА"/"ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ" "ТРИ БРАТИ ОЗОВСЬКІ"/"КОНІВЧЕНКО"
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата "О. СЛАСТІОН. 1910 Р./МИРГОРОД"
Папір; олівець. 26,4 x 18,7 см. НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Дмитра Скорика.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1876 р.**
Напис у верхній частині, праворуч: "КОБЗАРЬ ДМИТРО СКОРИК. С. НЕХРИСТІВКА. ЛОХВ. ПОВІТУ/ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ./УДОВА І ТРИ СИНИ/КОНІВЧЕНКО./ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ./ТРИ БРАТИ ОЗОВСЬКІ/1876 Р./ПИРЯТИН./ПОЛТ. ГУБ".
У нижній частині праворуч авторський підпис: "О. СЛАСТІОН"
Папір; туш, перо, олівець. 23,4 x 16 см.
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Опанаса Говтвяня.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1909 р.**
Напис у верхній частині ліворуч: "КОБЗ. ОП. ГОВТВЯН./УДОВА./ПОЛТ. ГУБ./ЯНЬКІВСЬК. ПОВ./ХУТІР ГОМЕЙ"
У нижній частині ліворуч авторський підпис і дата:
"О СЛАСТІОН 1909 Р. /МИРГОРОД".
Папір; туш, перо, олівець, акварель. 30,5 x 21,3 см.
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Петра Сіроштана.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1887 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "КОБЗАРЬ ПЕТРО СІРОШТАН./ЧЕРН. ГУБ. КОЗЕЛЕЦЬК ПОВ./СЕЛО ЛАДІНКА. 1887 Р./ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ./ПРО СЕСТРУ ТА БРАТА/УДОВА І ТРИ СИНИ"
У нижній частині праворуч авторський підпис: "О. СЛАСТІОН".
Папір; туш, перо, олівець. 25,7 x 20,3 см.
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Семена Зозулі.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1886 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "КОБЗАРЬ СЕМЕН ЗОЗУЛЯ./ЧЕРН. ГУБ СОСН. ПОВІТ./1886 Р./С. КРАСИЛОВКА"
У нижній частині ліворуч авторський підпис і дата: "О. СЛАСТІОН.1886 Р"
Папір; туш, перо, олівець. 30,7 x 21,2 см
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Михайла Степановича Кравченка. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1903 р.**
Напис у верхній частині, праворуч: "МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ КРАВЧЕНКО./ДІВКА БРАНКА./ВДОВА І ТРИ СИНИ
ТРИ БРАТИ ОЗОВСЬКІ./БУРЯ НА ЧОРН. МОРІ./ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ./КОНІВЧЕНКО"
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата "О. СЛАСТЮН/1903 РОКУ"
Папір; туш, перо, олівець, пензель. 29,3 x 19,5 см
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Михайла Степановича Кравченка.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1902 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "М. С. КРАВЧЕНКО."
У нижній частині праворуч дата і авторський підпис:
"1902 Р. О. СЛАСТЮН."
Папір; туш, перо, олівець, білила. 27,5 x 19,6 см.
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Михайла Степановича Кравченка.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1902 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "КОБЗАРЬ/МИХАЙЛО КРАВЧЕНКО/ПРО ЧДОВУ І ТР. СИНІВ/ПРО ТРЬОХ БРАТІВ ОЗОВСЬ/ПРО КОНОВЧЕНКА/В ЦАРЕГРАДІ НА БАЗАРІ/ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ/БУРЯ НА ЧОРН. МОРІ"
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата:
"О. СЛАСТЮН/1902 РОКУ./21 ЛЮТОГО".
Папір; туш, перо, олівець. 26,8 x 18,7 см.
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Степановича Кравченка.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1910 р.**
Напис у верхній частині ліворуч: "М.С. КРАВЧЕНКО 1910 Р."
У нижній частині ліворуч дата, авторський підпис та напис:
21 СЕРПНЯ 1910 РОКУ./МИРГОРОД. О. СЛАСТЮН/ДІВКА БРАНКА/ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ/ЧДОВА І ТРИ СИНИ/ТРИ БРАТИ ОЗОВСЬКІ/БУРЯ НА ЧОРНОМУ МОРІ/ПРО СМЕРТЬ БАРАБАША У В. СОРОЧИНЦЯХ".
Папір; туш, перо, олівець, акварель. 21,2 x 16,4 см.
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Михайла Степановича Кравченка.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1908 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "М. СТ. КРАВЧЕНКО./ПІСНЯ "ПРО ПОПАДЮ"
У нижній частині ліворуч авторський підпис і дата
"О. СЛАСТЮН/1908 Р. ЧЕРВЕНЬ 30-ГО Ч."
Папір; туш, перо, олівець, пензель. 23,1 x 15,2 см
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Петра Івановича Неховайзуба.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1875 р.**
Напис у верхній частині, праворуч: "КОБЗАРЬ ПЕТРО ІВАНОВИЧ НЕХОВАЙЗУБ./ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ./ТРИ БРАТИ ОЗОВСЬКІ./УДОВА І ТРИ СИНИ./КОНІВЧЕНКО./1875 Р./С. БОНДАРІ. ЛОХВ./ПОВІТУ"
Напис у нижній частині праворуч і авторський підпис:
"МІЙ "ПАН-ОТЕЦЬ" ШО НАВЧИВ МЕНЕ СПІВАТИ/ДУМИ. О. СЛАСТІОН"
Папір; туш, перо, олівець, пензель. 19,9 x 14,9 см.
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Трихона Магадина.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1876 р.**
Напис у верхній частині, праворуч: "ТРИХОН МАГАДИН. СЕЛО БУБНИ. ЛОХВ ПОВІТУ./1876 РОКУ. ЗНАЄ ШІСТЬ ДУМ."
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата: "О. СЛАСТІОН/1876 Р."
Папір; туш, перо, олівець, пензель, білила. 21,3 x 15,3 см
НБУВ. ВОМ. N 650.

Портрет кобзаря Остапа Калного.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1901 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "ШСТАП КАЛНИЙ./З М. В. СОРОЧИНЕЦЬ 1901 Р. 7=СЕРПНЯ./ДІВКА БРАНКА УДОВА І ТРИ/СИНИ./ТРИ БРАТИ/ОЗІВСЬКІ."
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата
"О СЛАСТІОН 1901 Р./МИРГОРОД/7 СЕРПНЯ"
Папір; туш, перо, олівець. 25,7 x 20,3 см
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Миколи Дубини.
О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1901 р.**
Напис у верхній частині, праворуч: "КОБЗАРЬ МИКОЛА ДУБИНА (РЕШЕТИЛІВСЬКИЙ)./ПРО УДОВУ./ДІВКА БРАНКА./КОНІВЧЕНКО./1901 Р."
У нижній частині праворуч авторський підпис і дата
"О. СЛАСТІОН/1901 Р."
Папір; перо, олівець, акварель. 26,8 x 17,2 см
НБУВ. ВОМ. N 650

Портрет кобзаря Федора Даниловича Кушнерика. О. Г. Сластьон (1855 - 1933). **1928 р.**
Напис у верхній частині праворуч: "КОБЗАР/Х.Д. КУШНЕРИК/УДОВА, ПІХОТИНЕЦЬ, ПРО ТРАКТОРИ.
У нижній частині авторський підпис, напис і дата: "О. СЛАСТІОН/" СКРІЗЬ НА СЛАВНІЙ УКРАЇНІ ВЖЕ ТРАКТОРИ ЗАГУЛИ-/ БОДАЙ НАШІ КОМИСАРИ ТА ЗДОРОВЕНЬКІ БУЛИ!./1928 Р.6.II
Папір; туш, перо, олівець, акварель, білила. 30,2 x 22,5 см
НБУВ. ВОМ N 650

Портрет сліпого кобзаря Андрія Шута.
Л. М. Жемчужников (1828 - 1912).
У нижній частині оформа авторський підпис.
Альбом "Живописна Україна". - 1861 - 1862 рр.
Офорт. Папір; друк. 8,8 x 7,4 см. НХМУ. N Гр-1181.

Кобзар Трихон Магадин. П. Д. Мартинович (1856 - 1933) **1876 р.**
У нижній частині дата, авторський підпис і напис: "1876 РОКУ/4 СЕРПНЯ/КОБЗАРЬ ТРИХОН МАГАДИН/(СЕЛО БУБКИ ЛОХВИЦЬКОГО ПОВІТУ/ПОЛТАВ. ГУБ.)"
Папір; італійський олівець. 35 x 22,5 см.
ХХМ. N ГРУ-74.

Кобзар Федір Федорович Гриценко-Холодний (Коваленко) з села Лютеньки.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933), **1885 р.**
Авторський підпис у нижній частині: "ОТЪ 24 АВГ. - 27 АВГ. 1885./М. ЛЮТЕНЬКИ ГАД. УѢЗД/ПОЛТ ГУБ./РИС. ПОРФ. МАРТИНОВИЧЪ."
Напис на зворотному боці: "КОБЗАРЪ ХВЕДИРЪ ГРИЦЕНКО, ХОЛОДНЫЙ ГРУНЬСЬКИЙ РОЖДЕНЕЦЬ ОПИШЛЯНСЬКОЙ ВОЛОСТЫ ЗИНЬКИВСЬКОГО ВЬИЗДА", "1885 Р. НАТУРА".
Папір; олівець. 35 x 23,7 см.
ККМ. N 5548/1859.
Народився у с. Глинське на Полтавщині у 1814 р.

Сліпець. (Кобзар Трихон Магадин.)
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1877 р.**
Папір; італійський олівець. (?)
Фоторепродукція. 10,5 x 8 см.
Мартинович. Спогади Сластьона.
В-во "Рух". - Харків, 1931.
Зібрання В. В. Неляка.

Лірник. В. К. Розвадовський (1875 - 1943). **1902 р.**
У нижній частині авторський підпис і дата "ВЯЧИСЛАВ РОЗВАДОВСКІЙ 1902 РОКУ."
Альбом "Українські кобзарі в мистецтві"
Літографія. Папір; друк. 27,5 x 21,5 см
НБУВ. Б/н

Кобзар Вересай.
Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **Кінець 1850-х рр.**
Альбом "Живописная Украина". - 1861.
Офорт. Папір; друк. 16,5 x 13 см.
ДІБУ. N 410806.

Кобзар Іван Кравченко-Крюковський.
П. Д. Мартинович (1856 - 1933). **1870-і рр.**
Фототипія з малюнка. 14 x 11 см.
Приватне зібрання.

Лірник Петро Погорілий.
Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **1861 р.**
З малюнка П. О. Куліша.
Альбом "Живописная Україна". - 1861 - 1862 рр.
Офорт. Папір; друк. 17,3 x 14,1 см.
НХМУ. N Гр-1189.

Кобзар з поводирем.
Л. М. Жемчужников (1828 - 1912). **Кінець 1850-х рр.**
Альбом "Живописная Украина". - 1861.
Офорт. Папір; друк. 15,6 x 12 см.
ДІБУ. N 410806.

Торбан гетьмана Мазепи. (Ескіз зліва).
А. А. Жаха (1855 - 1927). **1890-і рр.** З альбому А. Жаахи "Україна та Запорожжя". - N 6.
Папір; олівець, акварель. 20,5 x 15 см.
ДНАББ. N 21507.

Лірник Ілько Сербин.
Малюнок П. О. Куліша (1819 - 1897). **1845 р.**
Напис на малюнку: "ЗАПИСКИ О ЮЖНОЙ РУСИ. ИЗДАЛЪ П. КУЛИШЪ. ТОМЪ ПЕРВЫЙ". - К., 1845.
Папір; олівець. 16,9 x 11,8 см.
НМШ. N Г-107.

Сліпий бандурист.
К. О. Трутовський (1826 - 1893). **II половина XIX ст.**
Літографія. Папір; друк. 23,6 x 20,7 см.
НМШ. N е-89.

Лірник Герасим. Г. К. Дяченко (1869 - 1921). **24.06.1885 р.**
Папір; графітний олівець.
22,4 x 17,5 см.
НХМУ. N Гр-93.

Лірник. К. О. Трутовський (1826 - 1893).
II половина XIX ст.
Літографія. Папір; друк. 24 x 20,5 см.
НМШ. N е-90.

Кобзарі: Кравченко з Полтавської губернії, Древченко з-під Харкова.
Листівка. Із серії "Типы и виды Малоросии". Видання Акціонерного т-ва Гранберга в Стокгольмі. - 1910-і рр. - N 501. Папір; друк. 9 x 14 см.
Зібрання В.В. Недяка.

Помилка при оригінальному друці в написі: "ДРЕМЧЕНКО" - правильно "ДРЕВЧЕНКО"

Лірники на ярмарку. В. Є. Маковський (1846 - 1920)
Листівка. Із серії "Типы и виды Малоросии". Вид-во: "Разсветъ" К., 1914 - 1915 рр. - N 173. Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В.В. Недяка

Кобзар з поводирем. Світлина початку XX ст.
Листівка. Із серії "Типы и виды Малоросии". Вид-во "Разсветъ". - К., 1912. - N 79.
Папір; друк. 14 x 8,7 см. Зібрання В.В. Недяка.

Сліпий лірник з поводирем. Світлина початку XX ст.
Листівка. Із серії "Кіевъ". Вид-во "Шереръ, Набгольц и К°". - М., 1904 - 1909 рр. - N 90. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання В.М. Яцюка

Лірник з літьми. Світлина початку XX ст.
Листівка. Із серії "Малоросійскіе типы"
Папір; друк. 13,5 x 8,6 см
Зібрання О.С. Поліщука

Лірник та бандурист з двома хлопчиками-поводирями.
Офорт, вклеєний в альбом А. Жданки "У[illegible], дина и Запорожье". - N 5. Папір; друк. 24,4 x 18,2 см
ДНАББ. N 21506

Лірники з поводирем
Офорт, вклеєний в альбом А. Жданки "[illegible]
Власноручний напис А. Жданки: "ЛІРНИКИ [illegible]
ДНАББ. N 21506

Кобзар. Світлина початку XX ст.
Листівка. Із серії "Українські типи і красвиди".
Вид-во "Расвѣтъ". - К. - N 267.
Папір; друк. 14 x 9 см. Зібрання О.С. Полішука.

Малий кобзар. Світлина початку XX ст.
Листівка. Із серії "Українські типи і красвиди".
Вид-во "Расвѣтъ". - К. - N 36.
Папір; друк. 14 x 9 см. Зібрання О.С. Полішука.

Лірник Тиміш з-під Полтави. Світлина початку XX ст.
Листівка. Із серії "Типи Малоросії". Видання Акціонерного т-ва Гранберга в Стокгольмі. - N 502. Папір; друк. 13,9 x 9 см
Зібрання В.В. Неляка.

Кобзар на Запоріжжі. Білашенко.
Листівка. - N 125. Папір; друк. 8,6 x 14 см.
Зібрання В.М. Яцюка.

Сковородинський псальм. С. І. Васильківський (1854 - 1917).
Листівка. Видання Акціонерного т-ва Гранберга в Стокгольмі. - 1910-і рр. Папір; друк. 9 x 14 см.
Зібрання В.В. Неляка.

Лірник. Світлина. Початок XX ст.
Листівка. Із серії "Українські типи і красвиди".
Вид-во "Расвѣтъ". - К. - N 49. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання В.В. Неляка.

Малоросійський кобзар. Світлина. Початок XX ст.
Листівка. Із серії "Открытки Д. Маркова, Кіевъ, Крещатикъ". - N 41. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання В.В. Неляка

Лірник. Я. Макаревич. 1907 р.
Листівка "CZERNECKIEGO WIELICZKA" 1909 р. Папір; друк. 14 x 9 см
Зібрання О.С. Полішука

Сліпі бандуристи з поводирями. Світлина початку XX ст.
Із зібрання О.Г. Сластьона.
Оригінал. Папір; друк. 10,5 x 16,5 см
МКМ. N 223

Гурток кобзарів з Харківщини (Лірник Іван Зозуля, Петро Древченко, Іван Кучугура-Кучеренко, невідомий учень Кучугури-Кучеренка, Павло Гашенко). Світлина. 1911 р.
Листівка. Папір; друк. 9 x 14 см
Зібрання В.М. Яцюка

Остап Вересай, сліпець – кобзар з поводирем, знятий в с. Сокириницях Прилуцького повіту Полтавської губернії. Світлина А. Степовича. 1871 р.
Оригінал. Папір; друк. 17,5 x 12 см
ІМФЕ. N Ф 6-6/209

Кобзар Остап Вересай. Світлина. Кінець XIX ст.
Фотосалон Пастернака. м. Київ
Оригінал. Папір; друк. 26 x 21 см
ІМФЕ. N Ф 6-6/209

Кобзар Остап Вересай з дружиною. Світлина. XIX ст.
Із зібрання О.Г. Сластьона
Папір; друк. 14 x 9 см
Приватне зібрання

Кобзар В. Потапенко. Світлина. 5.07.1927 р.
На звороті дарчий напис Гнату Хоткевичу
Оригінал. Папір; друк. 13 x 8,5 см
ІМФЕ. N Ф 6-6/213

Порфирій Денисович Мартинович записує кобзаря. Світлина. 1920-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 11,5 x 8,7 см
ІМФЕ. N Ф 11-6/1370

Славетний кобзар І. І. Кучугура-Кучеренко. 1920-і рр
Вид-во "Відродження". - М. Літографія
Папір; друк. 14 x 9 см
ІМФЕ. N Ф 6-6/[illegible]

Лірник із стихівничими. Світлина. 1900 – 1910 рр.
Оригінал. Папір; друк. 9 x 14 см.
Зібрання В. М. Яцюка.

Кобзарі та лірники Миргородщини. Світлина. Початок XX ст.
Із зібрання О. Г. Сластьона
Оригінал. Папір; друк. 17 x 23 см
МКМ. N 214

Лірник. Світлина. Кінець XIX ст.
Альбом фотографій Бесарабії.
Оригінал. Папір; друк. 21,8 x 17,4 см.
НБУВ. ВОМ. N Ал-321.

Лірник Нестор Боклаг.
Фотограф В. Харков. 1930-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 11 x 8 см.
ІМФЕ. N Ф 6-235.

Лірник з поводирем. Світлина. 10.10.1869 р.
Оригінал. Папір; друк. 22 x 19 см.
ІМФЕ. N Ф 6-6/207.

Лірник Варивон Гончар.
Фотограф В. Харков. 1930-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 11 x 8 см.
ІМФЕ. N Ф 6-235.

Невідомий лірник з поводирем.
Світлина. 1890-і рр.
Фотосалон Овчинникова. м. Харків.
Оригінал. Папір; друк. 13 x 9 см. ІМФЕ. N Ф 6-6/235.

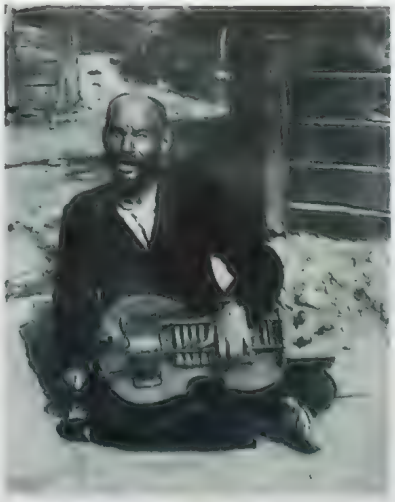

Лірник Іван Мартиненко.
Фотограф В. Харков. 1929 р.
Оригінал. Папір; друк. 11 x 8,5 см
ІМФЕ. N Ф 6-6/235

Бандурист у Малоросії (кобзар Вересай). З малюнка П. Склярова. Кінець XIX ст.
Альбом "Українські кобзарі в мистецтві".
Гравюра. Папір; друк. 20,5 x 14 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

Останній бандурист (кобзар Остап Вересай на призьбі власної хати). Гравюра Ю. Барановського з мал. А. Ольшанського. Середина XIX ст. Журнал "Нива". - 1864.
Папір; друк. 20 x 15 см. Збірка Ю.О. Іванченка.

Кобзар Остап Вересай. Співець народних дум. Кінець XIX ст.
Альбом "Українські кобзарі в мистецтві"
Гравюра. Папір; друк. 23,5 x 17,5 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Кобзар Михайло Кравченко. Світлина. Початок XX ст.
Листівка. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Кобзар Терешко (Терентій) Пархоменко. Світлина. Початок XX ст.
Листівка. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Кобзар. З малюнка Т. Блинчикова. Кінець XIX ст.
Альбом "Українські кобзарі в мистецтві"
Гравюра. Папір; друк. 25 x 17,5 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Микола Аркас з сліпим кобзарем Терентієм Пархоменком та хлопчиком-поводирем. Світлина. Початок 1900-х рр.
М. Аркас. Історія України-Русі. - СПб., 1908.
Фоторепродукція. Папір, друк. 11,5 x 9 см.
Зібрання В.В. Недяка.

Лірник з хлопчиком поводирем в містечку Седнів. Світлина. І половина XX ст.
Фото з колишньої збірки краєзнавця Данила Кисіля, м. Седнів Чернігівської обл.
Оригінал. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання В.В. Недяка

Кобзар з Роменщини Мусій Петрович Олексієнко - вчитель кобзаря Євгена Адамчевича, з торбаном Т.Г. Шевченка.
Світлина 1930-х рр. Оригінал. Папір; друк. 11 x 9 см
Збірка О.П. Дубровського

Гуцул-лірник. Світлина Л. М. Хеллер. 1929 р. м. Надвірна.
Листівка. Папір; друк. 14 х 9 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Лірник. Я. Петрак. 1929 р. м. Надвірна.
Листівка. Вид-во художніх листівок "LWOWSKI SALON". - 1916. Папір; друк. 14 х 9 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Співець убогих Холмського краю. Гравюра Л. Мате з фототипії М. І. Городецького. Кінець XIX – початок XX ст.
Альбом "Українські кобзарі в мистецтві"
Папір; друк. 18,5 х 12 см
НБУВ. ВОМ. Б/н

Лірник. Світлина. Початок XX ст. Коломийщина.
Листівка. Папір; друк. 14 х 9 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Кобзар П. В. Кулик із с. В'юнище Чернігівської губернії. Світлина. Початок XX ст.
Оригінал. Папір; друк. 24 х 18 см.
СКМ. N 2190.

Малоросійський лірник-сліпець Леонтій і його супутник – обидва із Київської губернії. Гравюра А. І. Творожникова з фототипії О. Славницького. Кінець XIX.
Альбом "Українські кобзарі в мистецтві"
Папір; друк. 23 х 15,5 см
НБУВ. ВОМ. Б/н.

Український кобзар. Гравюра Флюгеля з малюнка І. С. Їжакевича. (1864 - 1962).
Кінець XIX ст. Журнал "Нива". - 1894. - N 23.
Папір; друк. 25 х 17,5 см.
НБУВ. ВОМ. Б/н.

Слухають кобзаря. Літографія з мал. К. О. Трутовського (1826 - 1893)
Кінець XIX ст.
Альбом робіт К. О. Трутовського
Папір; друк. 20,2 х 28,8 см
НБУВ. ВОМ. N Ал-138

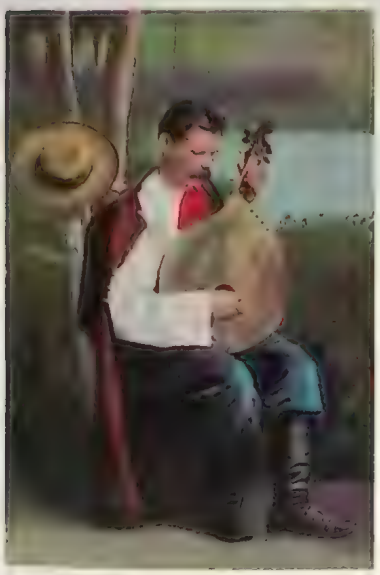

Кобзар. Світлина. Початок XX ст.
Листівка. Із серії "Українські типи і красвиди" Вид-во "Расветъ". - К. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Бандурист В. К. Шевченко. Світлина. Початок XX ст.
Листівка. Вид-во "Шереръ, Набгольц и К°". - М., 1909 - 1910 рр. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання В.М. Яцюка.

Український кобзар. Світлина. Початок XX ст. м. Рогатин.
Листівка. Папір; друк. 14 x 9 см
Зібрання О.С. Полішука.

Портрет кобзаря Григорія Миколайовича Ільченка (1902 – 1975). Фото. Початок 1960-х рр.
Листівка. Вид-во "Мистецтво". - 1991.
Папір; друк. 15 x 10,5 см.
БНАОМА. N 193565

Кобзар Петро Древченко. Світлина. 1912 р.
Фото О. Чапківського. Оригінал. Папір; друк. 9 x 14 см
ІМФЕ. N Ф 6-6/213.

Портрет кобзаря Євгена Олександровича Адамцевича (1904 - 1972). Фото. 1960-х рр.
Листівка. Вид-во "Мистецтво". - 1991.
Папір; друк. 15 x 10,5 см.
БНАОМА. N 193565.

Портрет кобзаря Єгора Хомича Мовчана. Фото. 1960-х рр. Папір, фотопапір 17,5 x 13 см
Оригінал фото зберігається в краєзнавчому куточку села В. Писарівка в восьмирічній школі N 2.
Єгор Мовчан - кобзар з с. Велика Писарівка Охтирського р-ну Сумської обл.

Портрет кобзаря Никона Івановича Прудного (1890 - 1982). Фото. 1960-х рр.
Листівка. Вид-во "Мистецтво". - 1991
Папір; друк. 15 x 10,5 см
БНАОМА. N 193565

Сліпі жебраки на ярмарці в Малоросії.
В. Є. Маковський (1846 - 1920).
Листівка. - N 1412. Папір; друк. 8,9 x 13,6 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Кобзар. Невідомий художник.
Листівка. Початок XX ст. Із серії "Українські типи і красвиди"
Вид-во "Расветъ". - К. - N 37
Папір; друк. 8,9 x 13,6 см
Зібрання В. В. Недяка

Кобзар Гарасюта. Світлина. 1920-і рр.
К. Грушевська. Українські народні думи. - К., 1927.
Фотомунія. Папір; друк. 9 x 14 см.
Приватне зібрання.

Лірник К. Бернадський з Поділля. Світлина. 1920-і рр.
Фото Ю. Філя.
К. Грушевська. Українські народні думи. - К., 1927.
Фотомунія. Папір; друк. 10 x 12 см.
Приватне зібрання.

Кобзар Гнат Гончаренко. Світлина. 1920-і рр.
К. Грушевська. Українські народні думи. - К., 1927
Фотомунія. Папір; друк. 9 x 14 см
Приватне зібрання.

Портрет кобзаря, майстра-бандуриста Олександра Самійловича Корнієвського.
Фотомунія. Папір; друк. 17 x 12 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Лірник А. Шолох. Світлина. Початок XX ст. Чернігівщина.
К. Грушевська. Українські народні думи. - К., 1927.
Фотомунія. Папір; друк. 12 x 9 см.
Приватне зібрання.

Лірник Порфир Завертун з Бузівки Тарашанського повіту на Київщині. Світлина. 1920-і рр.
Фотомунія. Папір; друк. 12 x 9 см.
Збірка Ю. О. Іванченка

Біля кам'яної баби. Гравюра Рашевського з малюнка В. Радомського. Кінець XIX ст.
Папір; друк. 20 x 15 см. НМІУ. N (?).

Сліпий (Невольник). Т. Г. Шевченко. 1843 р. Папір; сепія. 14 x 11,1 см
НМШ. N (?).

Лірник. Гравюра Я. Стиорі з малюнка Ельвіро Андріолі. 1880 р.
Дереворит. Папір; друк. 43 x 31 см.
НМІУ. N (?).

Фронтиспіс до "Кобзаря" Т. Шевченка. В. Штернберг. 1840 р. Папір, туш; перо.
НХМУ. N (?).

Бандурист. Гравюра Л. Серякова з мал. К. О. Трутовського. II половина XIX ст.
Журнал "Всемирная иллюстрация". - 1873. - N 232.
Збірка Ю. О. Іванченка.

Гайдамака. І. Ю. Рєпін. 1889 р.
Папір, туш; перо. 15 x 22,5 см.
НХМУ. N (?).

Лірник. Гравюра Я. Стиорі з малюнка Ельвіро Андріолі. 1888 р.
Дереворит. Папір; друк.
43 x 39 см. НМІУ. N (?)

Сліпий кобзар. В. Трутнєв. Середина XIX ст.
Літографія. Папір; олівець. 17,5 x 23 см.
НМІУ. N (?)

Лірник. Гравюра М. Богаєвської з мал. І. Панова Кінець XIX ст. Папір; друк. 23 x 16 см
Збірка Ю. О. Іванченка

Кобзар Григорій Горайович Легейда (1884 – 1966).
Листівка. Вид-во "Край". - К., 1999. Папір; друк. 13,9 х 9,4 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Терентій Макарович Пархоменко (1872 – 1910).
Ф. Лавров. Кобзарі. "Мистецтво" К., 1980. Папір; друк. 10 х 6,9 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Михайло Степанович Кравченко з поводирем.
Ф. Лавров. Кобзарі. "Мистецтво" К., 1980. Папір; друк. 10 х 6,9 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Іван Данилович Запорожченко (1872 – 1932).
Ф. Лавров. Кобзарі. "Мистецтво" К., 1980. Папір; друк. 10 х 6,7 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Іван Йович Кучугура-Кучеренко з поводирем.
Листівка. Вид-во "Край" К., 1999
Папір; друк. 13,9 х 9,4 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Андрій Прокопович Волошенко (1883 – 1983).
Листівка. Вид-во "Край". - К., 1999. Папір; друк. 13,9 х 9,4 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Павло Варламович Носач (1890 – 1966).
Ф. Лавров. Кобзарі. "Мистецтво". - К., 1980. Папір; друк. 10 х 6,9 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Петро Іванович Гузь (1898 – 1959). Ф. Лавров. Кобзарі. "Мистецтво". - К., 1980.
Папір; друк. 10 х 7,1 см
Зібрання В.В. Неляка.

Кобзар Григорій Семенович Кожушко (1880 – 1924).
Ф. Лавров. Кобзарі. "Мистецтво". - К., 1980. Папір; друк. 10 х 6,9 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Гнат Тихонович Гончаренко (1835 – бл. 1917).
Ф. Лавров. Кобзарі. "Мистецтво" - К., 1980. Папір; друк. 10 х 6,9 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Петро Іванович Тишенко (1903 – 1967).
Листівка. Вид-во "Край". - К., 1999. Папір; друк. 13,9 х 9,4 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Володимир Андрійович Кабачок (1892 – 1957).
Листівка. Вид-во "Край". - К., 1999. Папір; друк. 13,9 х 9,4 см
Зібрання В.В. Неляка

Кобзар Іван Лукич Рудас (1905 – 1982).
Листівка. Вид-во "Край". - К., 1999. Папір; друк. 13,9 х 9,4 см.
Зібрання В.В. Неляка

Державний етнографічний ансамбль кобзарів. 1 ряд (зліва направо): Петро Гузь, Іван Іванченко, Єгор Мовчан. 2 ряд: Володимир Перепелюк, Павло Носач, Олександр Маркевич. Київ. 1939 р.
Ф. Лавров. Кобзарі. "Мистецтво". - К., 1980. Папір; друк. 7,5 х 10,6 см
Зібрання В.В. Неляка.

Могила видатного українського кобзаря Терентія Михайловича Пархоменка (1872 – 1910) на цвинтарі с. Волосківці Менського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Могила кобзаря Полтавщини Петра Івановича Гузя (1895 – 1959). с. Лютенька Гадяцького р-ну Полтавської обл. Пам'ятник встановлений коштом вчителів та дітей Лютенської школи
Фото В.В. Неляка. 2003 р.

Могила кобзаря Петра Федоровича Ткаченка (1878 – 1919) поблизу Покровської церкви, с. Синявка Менського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Пам'ятник на могилі легендарного кобзаря Остапа Микитовича Вересая (1803 – 1890), с. Сокиринці Срібнянського р-ну Чернігівської обл. Скульптор І. А. Коломієць. 1978 р.
Фото В.В. Неляка. 2001 р.

Український народний струнно-щипковий інструмент кобза старосвітська і бандура XVIII – початку XX ст.

Кобза. Невідомий майстер. Кінець XVIII ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 68 x 40,5 см
БКМ. N 5934/4245

Кобза старосвітська. Невідомий майстер. Кінець XVIII – початок XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 85 x 36 см
НМІУ. N E-2745

Кобза кобзаря Михайла Кравченка (1858 - 1917)
Невідомий майстер. II половина XIX ст.
Напис на ручці: "ОЦЮ КОБЗУ РОЗДОБУВ МИХАЙЛО СТЫПАНОВЫЧ КРАВЧЕНКО А ПЕРЕРОБЛЯЛЫ БРАТИ ЗАИКИНЫ. А КОШТУЕ ВОНА ДОРОГЕНЬКО 10 КАРБОВАНЦІВ"
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 86 x 43 см
МКМ. N 217

Кобза. Невідомий майстер. XIX ст. Полтавщина.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування, лак. 102 x 50 см. ПОКМ. N Др-101

Кобза. Невідомий майстер. XIX ст. Катеринославська губ.
Дерево, шкіра, метал, вирізування різьблення, виточування. 87 x 43 см
ДІМ. N КП-52068, Е-3027

Кобза. Невідомий майстер. XIX ст. Брацлавщина
Дерево, метал; вирізування, різьблення виточування. 110 x 52 см
ВОКМ. N КВ-4026, ДК-529

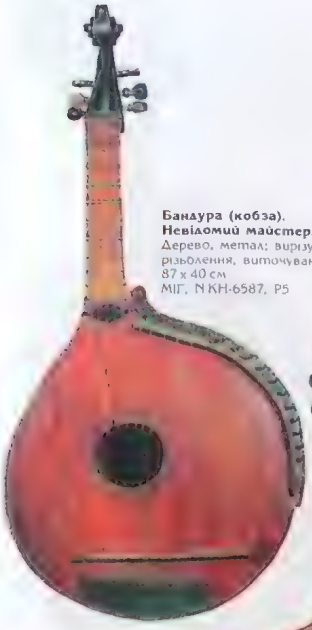

Бандура (кобза).
Невідомий майстер. XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування, олія
87 x 40 см
МІГ. N КН-6587. Р5

Зворотний бік бандури.
МІГ. N КН-6587. Р5

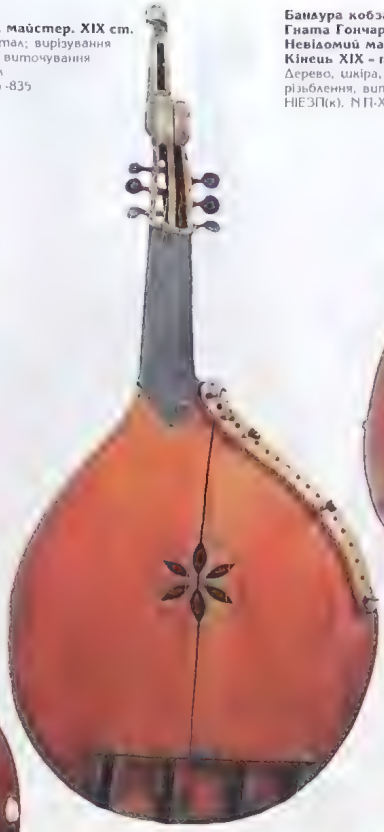

Бандура.
Невідомий майстер. XIX ст.
Дерево, метал; вирізування різьблення, виточування
107 x 48.5 см
РКМ. N Поб -835

Бандура кобзаря
Гната Гончаренка (? - 1917)
Невідомий майстер.
Кінець XIX – початок XX ст.
Дерево, шкіра, метал; вирізування, різьблення, виточування. 76 x 38 см
НІЕЗП(к). N П-Х 2042

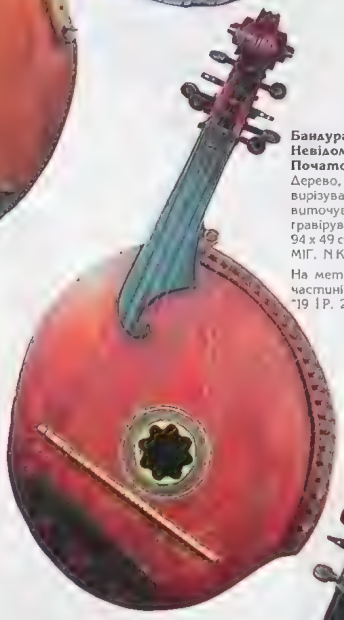

Бандура.
Невідомий майстер.
Початок XX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування, гравірування, акварель
94 x 49 см
МІГ. N КН-65 89. Р7.
На металевій нижній частині вигравірувано "19 І Р. 22"

Бандура. Невідомий майстер. XIX ст.
Дерево, метал, вирізування, різьблення, виточування. 98 x 45 см.
ЖОКМ N КП-2176а III ДР-2.

Бандура. Невідомий майстер. 1875 р.
Дерево, шкіра, метал; вирізування, різьблення, виточування. 77 x 38 см
БКМ. N 353 551.

Кобза. Невідомий майстер. Кінець XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 89 x 46 см
СОКМ. N КП-3437. Р-9

Бандура. Майстер І. Я. Петренко (1886 - 1969).
II половина XX ст.
Належала кобзарю Євгену Адамиевичу.
Дерево, залізо; вирізування, різьблення, виточування.
104,5 x 47 см.
РКМ. N Поб.-2732

Написи на бандурі:
"КОБЗО МОЯ НЕПОРОЧНАЯ! ЧОМ ТИ МОВЧИШ? ЗАДЗВОНИ МЕНІ ЗСТИХА ГОЛОСОМ ПРАВДИ СВЯТОЇ ДЗВОНИ: НАШІ ПРИГОДИ ТИ НАМ СПОМЯНИ". "ТВОЯ КОБЗА/ШЕ НЕ ВМЕРЛА/НА НІЙ СТРУНИ/ЩЕ БРЕНЯТЬ І ПРО СЛАВУ/ТВОЮ ВІЧНУ/ВІТРИ З МОРЕМ ГОВОРЯТЬ"
"КОБЗА ЗРОБЛЕНА ПЕТРЕНКО ІВАНОМ - 1..3 Р"
РКМ. N Поб.-2732

Бандура. Майстер І. Я. Петренко
(1886 - 1969). **І половина XX ст.**
м. Ромни Сумської обл.
Належала кобзарю
Євгену Адамиевичу.
Дерево, бронза, кістка; вирізування, різьблення, виточування. 103,5 x 53 см
Зібрання В. В. Недяка

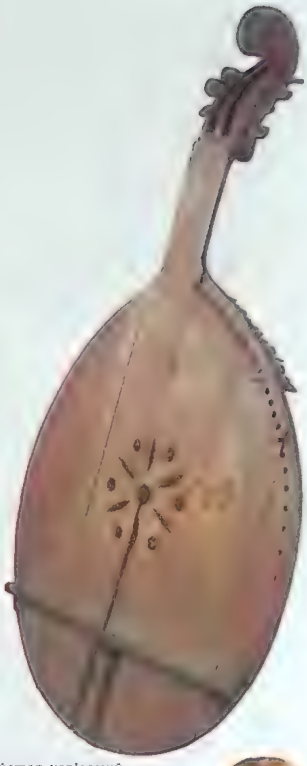

Бандура. Майстер невідомий.
Початок XX ст. с. Хомутець
Миргородського р-ну Полтавської обл.
Дерево, метал; різьблення, стругання, виточування, кування. 100 x 52 см
Зібрання В. В. Недяка

Бандура. Невідомий майстер. І половина XX ст.
Належала роменському кобзареві
Євгену Олександровичу Адамиевичу.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування, олія. 101 x 52 см
ХІМ. N ДР-68.

Кобза. Майстер і кобзар
Василь Гаврилович
Олешенко. 1922 р.
Хутір Олешенки Липово-
Долинського р-ну
Сумської обл.
Дерево; видовбування стругання, різьблення.
94 x 43 x 14 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Бандура кобзаря
І. О. Пархоменка.
1930-і рр. с. Вільшани
Чернігівська обл.
Дерево, метал;
вирізування, різьблення,
виточування. 91 x 41,5 см.
НІЕЗП(к). N Е-3585.

Бандура.
Майстер А. Козловський.
1923 р. м. Золотоноша.
Написи: "І. М. 1923";
"НАША ДУМА, НАША ПІСНЯ,
НЕ ВМРЕ, НЕ ЗАГИНЕ".
"М ЗОЛОТОНОША МАЙСТЕРНЯ
А. КОЗЛОВСЬКОГО".
Дерево, метал; вирізування,
різьблення, виточування. 90 x 42 см
НМШ (філія - БМТШ). N 1062

Кобзу знайшов і зберігав у своїй збірці відомий лебединський краєзнавець, дослідник історії та [illegible] Сумщини, збирач пісень Лебединського краю Ткаченко Борис Іванович. Кобза належала майстру і кобзарю Олешенку Василю Гавриловичу, племіннику Никанора Харитоновича Онацького, який проживав на хуторі Олешенки Липово-Долинського [illegible] Сумської обл. Кобзар [illegible] інструмент Б. І. Ткаченко [illegible] Олешенко В. Г. помер у 1970 р. в Лебедині [illegible] В. В. Недяка "Кобзарі землі Сумщ[illegible]

Бандура.
Невідомий майстер.
Початок XX ст.
Дерево, метал;
вирізування, різьблення,
виточування
97 x 43 см
МІГ. N КН-6586, р-4

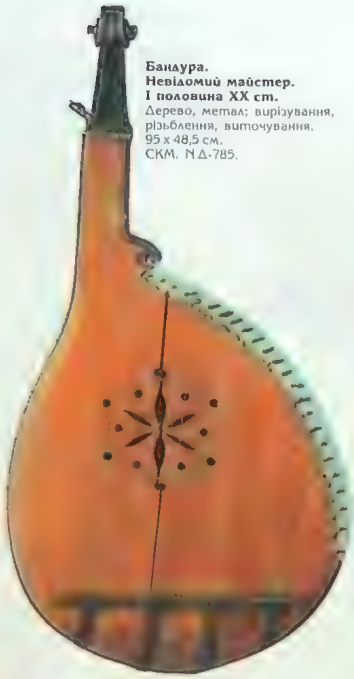

Бандура.
Невідомий майстер.
І половина XX ст.
Дерево, метал; вирізування,
різьблення, виточування.
95 x 48,5 см.
СКМ. N Д-785.

Кобза. Майстер С. П. 17.01.1920 р.
Належала кобзарю
Петру Яковичу Дубенському.
Дерево, метал; стругання, різьблення,
гравірування. 92 x 42 см.
Вигравірований напис на бронзовій
пластині під струнами
"С.П/ДУБЕНСЬКИЙ ПЕТР
ЯКО/920 17/I", зроблений відбиток
тавра з літерами "П.С." та
вигравірована бджола
Зібрання В. С. Кулі

Бандура.
Майстер Петро Коцур.
Початок XX ст.
Дерево, залізо; вирізування,
різьблення, виточування.
90 x 44 см.
НІЕЗП(к). N Е-3692.

Кобза старосвітська.
Невідомий майстер. XIX ст.
Дерево, залізо;
різьблення, стругання.
На 24 струни.
96 x 44 см.
КоКМ. N КВ-181, ІН-2807.

Бандура. Невідомий майстер.
Кінець XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення,
виточування. 119 x 39 см
МІГ. N КН-6584, р-2

Бандура. Майстер і кобзар
І. Т. Богуш. 1946 р.
Дерево, метал; вирізування, різьблення,
виточування. 104 x 47,5 см
НІЕЗП(к). N Е-3292

Бандура. Невідомий майстер. Початок XX ст.
Найдена з с. Московський Бобрик Лебединського р-ну
Сумської обл. в 1965 р. Дерево, метал; вирізування, стругання,
різьблення, виточування. 94 x 41,5 см. Зібрання Б. І. Ткаченка

Торбан – старовинний струнно-щипковий музичний інструмент козацької старшини XVIII – початку XX ст

Торбан.
Невідомий майстер. XVIII ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування фарбування. 121 x 34 см
ЛІМ. N М1-47

Торбан. Невідомий майстер.
І половина XIX ст.
Належав Тарасу Шевченку.
Дерево, метал; вирізування виточування, фарбування 140.5 x 50 см
РКМ. N Пб.-53

Куплений роменським лікарем Сербиновичем в 1820 р. у Воронезькій губернії і подарований Т.Г. Шевченку 1845 р. під час перебування поета в Ромнах на славнозвісному Іллінському ярмарку. Т.Г. Шевченко подарував торбан Г.С. Вікашевичу, уродженцю містечка Шумська Роменського повіту 1861 р. (який пізніше став хранителем Кобзаревого маєна, одним з видавців його творів). У 1918 р. Г.С. Вікашевич на відкритті пам'ятника Г.Г. Шевченку в Ромнах подарував торбан місцевому кобзарю М.П. Олексієнку

Торбан.
Невідомий майстер. XVIII ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування, фарбування. 106 x 29 см
МУНДМ. N Д-2397

Торбан.
Невідомий майстер.
Початок XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування, фарбування. 120 x 34 см
НІЕЗП(к). N Т32043

Торбан. Невідомий майстер.
Початок XX ст. Україна.
Належав українському театральному діячу, письменнику М. К. Садовському (1865 - 1933).
Дерево, метал; стругання різьблення, виточування, клеєння фарбування. 116 x 48 см
Зібрання В.С. Кулі

Ліра колісо-струнна, музичний клавішно-струнний народний інструмент XVIII – початку XX ст.

Ліра. Невідомий майстер. Кінець XVIII ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 19 x 53 см
ІМ. N МІ-56.

Ліра. Невідомий майстер. XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення виточування. 26 x 52 см
МНАПУ. N КВ-13 123, МУ-23

Ліра. Невідомий майстер. Початок XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 28 x 85 см
МІГ. N КА-6592, р-10

Ліра. Невідомий майстер. XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення виточування. 27 x 66 см
МУНДМ. N Д-651

Ліра. Невідомий майстер. Кінець XIX ст.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 35 x 74 см
НМУ. N Е-2096

Ліра. Невідомий майстер. Початок XX ст. Сумщина.
Дерево; вирізування, стругання виточування, різьблення. 26,5 x 72 x 15 см
Збірка Б. І. Ткаченка

Музичний інструмент належав невідомому лірнику, який мандрував по селах Сумщини разом з кобзарем Ляшенком. В 1926 р. на майдані с. Мала Ворожба комісари схопили і пізніше розстріляли кобзаря. Лірник, покинувши інструмент, зміг втекти... У 30-х рр XX ст. лірник помер у с. Межиріч Сумської обл. Поховано його під місцевою церквою Ліру краєзнавець Б. І. Ткаченко знайшов 1965 р. у пристарілої дочки розстріляного кобзаря Ляшенка в с. Мала Ворожба, що під містечком Лебедин на Сумщині.

Ліра. Невідомий майстер. Кінець XIX ст.
На лицьовому боці вирізано ініціали: "М В Г. Х М Л
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 37 x 80 см.
НДКМ Ст. N 284

Ліра. Невідомий майстер. Початок XX ст. Чернігівщина.
Дерево, метал; вирізування, різьблення, виточування. 19,5 x 62,5 см
МНАПУ. N КВ-26669, МІ-343

"Наша вірність тим ідеям
за які голови поклали незабутні лицарі оружної
боротьби за українську державність 1917 – 1921-х рр.
Буде найкращою пошаною
до їх світлої пам'яті,
до великого чину їхнього життя..."

Симон Петлюра.

РОЗДІЛ IX

ВІДРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА І ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В УКРАЇНІ І-Ї ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

70. УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.
71. ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ.
72. ГОЛОВНИЙ ОТАМАН АРМІЇ УНР СИМОН ПЕТЛЮРА.
73. ОТАМАНИ ГАЙДАМАЦЬКОГО КРАЮ У БОРОТЬБІ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ.
74. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ ДЕРЖАВУ В 30-х – 50-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ.

УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!
Велика і відповідальна робота чекає тебе.
Покликані до війська сини Українського народу будуть справжніми борцями нашої державности і волькости.
Я закликаю всіх громадян до праці для блага нашої Батьківщини, в ньому порука перемоги і здійснення наших державних ідеалів.
Головний Отаман Військ Української Народньої Республіки
С. ПЕТЛЮРА.
Аммєнко
Мусієнко

Роман Коваль
письменник

Володимир Кравцевич
історик

"Для боротьби проти артилерії необхідна артилерія. Для боротьби проти воюючого націоналізму одних необхідний воюючий націоналізм інших".
Юрій Тютюнник

УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1917-й – чи не найщасливіший рік в історії українського народу у XX ст. Буквально через кілька днів після зречення царя Миколи II спочатку на Звенигородщині постали перші відділи Українського вільного козацтва – збройної формації з традиціями й устроєм Запорозької Січі. Творцями їх стали самостійники: заможний господар з с. Гусакового Никодим Смоктій та звенигородці з вищою освітою Іван Ковтуненко і Степан Пищаленко. Смоктій, який організував Гусаківську волость, став першим курінним відродженого козацтва[1].

Перші відділи Вільного козацтва виникли для охорони сіл від російських дезертирів – утікачів із Південно-Західного фронту, які, прямуючи до Росії, грабували українське селянство. Вільні козаки одразу ж прибрали до рук зброю, яка була на повітових військових складах. Основною одиницею формування стала сотня, причому її склад залежав від кількості мешканців села. Найменшою була Гусаківська сотня (35 козаків), а найчисельнішою – Кирилівська (до 1000 козаків). Сотні однієї волості об'єднувались у курінь, курені, у свою чергу, складали кіш[2].

Організаторами, а отже, і курінними стали: Калниболотської волості – Семен Гризло, Тарасівської – Ананій Шевченко, Лисянської – Сорока, Козацької – Шаповал, Пединівської – Красюк. До Пединівського куреня входили Моринська, Будинська та Пединівська сотні. Моринська сотня нараховувала понад 500 козаків.

У березні (за н. ст. у квітні) 1917 р. з ініціативи Никодима Смоктія у Звенигородці відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва. На ньому кошовим отаманом Звенигородського повіту обрано народного вчителя Семена Гризла. На з'їзді прийнято постанову, в якій записано: "1. Вільне козацтво організується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу. 2. Вільне козацтво є територіальною військовою організацією, до якої мають право вступати громадяни повіту, не молодші 18 років. 3. Не можна приймати до організації людей, ворожих українській справі, а також караних судом за карні вчинки. 4. Всіма справами організації відають командири з радами козацької старшини. 5. На командні пости старшина вибирається. Вибрана старшина призначає собі помічників"[3].

Як бачимо, Вільне козацтво Звенигородщини про творення Української держави в цьому документі не висловилося, лише задекларувало, що "організується для оборони вольностей Українського Народу та охорони ладу". Але майбутній генерал-хорунжий армії УНР Юрко Тютюнник, уродженець Звенигородщини, стверджував, що "вже тоді Вільне козацтво досить радикально підходило до питання українсько-російських взаємних відносин". У той час, коли соціалістичні вожді Центральної Ради визнавали над собою юрисдикцію Петрограда, Вільне козацтво вважало Тимчасовий уряд Керенського урядом чужої держави і "весь час робило натиск на органи влади в бік якнайрадикальніших рішень у національному питанні", – стверджував Тютюнник[4].

У статуті Вільного козацтва с. Рожнівки Борзнянського повіту на Чернігівщині зазначалося, що "настав рішучий час остаточно та назавжди визволитися Україні від московського панування". Тому й "ухвалили заснувати в себе гурт Вільного козацтва в числі 160 душ імені гетьмана Петра Сагайдачного, щоб бути на варті волі та спокою на Україні, обороняючи її від ворогів". Такі ж самі настрої володіли вільними козаками, які організовувалися в Ніжині, Острі, Умані, Каневі, багатьох інших населених пунктах[5].

Тим часом по всій Україні та за її межами піднесено проходила українізація частин російської армії. Показово, що мало не всі вони називались іменами славних гетьманів та козацьких полководців: в Умані було організовано український полк імені Івана Гонти, в Житомирі – український полк імені гетьмана Петра Сагайдачного, в Ростові – український полк імені Павла Полуботка (до нього одразу записалося 5 тисяч солдатів місцевої залоги), в Саратові – український полк імені гетьмана Івана Мазепи, в Москві – Український запорозький полк, у Симферополі – 1-й Симферопольський імені гетьмана Петра Дорошенка полк, у Хмільнику – курінь імені Тараса Шевченка... "Ні одна частина, – зазначав Кубанський прем'єр Василь Іванис, – не захотіла називатись іменем якогось угодовця, що стоїть на платформі порозуміння з Росією".

Українські частини і Вільне козацтво творилися бурхливо. Рішучі настрої козаків можна було розгледіти під час Другого всеукраїнського з'їзду військових, який відбувся 5 (18) червня 1917 р. у Києві. Делегати від Вільного козацтва Звенигородщини Гризло, Шаповал та Сергієнко з'явилися на з'їзд у старокозацьких строях – жупанах, шапках зі шликом, із шаблями, зрозуміло, з оселедцями. У виступі одного з них, курінного Звенигородського коша Вільного козацтва Шаповала, пролунали вікопомні слова про право сили і гаряче бажання творити власну державу, не оглядаючись на Москву. "Вільне козацтво, – говорив він, – не просило дозволу (у Тимчасового уряду. – Авт.) організовуватися, він нам не потрібний... Ми тільки відберемо наше..."[6].

"Масу з'їзду складали т. зв. "мартівські українці", – згадував делегат з'їзду Юрко Тютюнник. – Революція зірвала полуду з їхніх очей, і вони побачили всю кривду, яка творилася над ними як над українцями... Любов свою вони вже віддали Україні. Для Росії залишалася одна ненависть. Любов до України не була ніжною любов'ю дитини. О ні! То була гаряча, не знаюча компромісу любов... Та понад усім панувала ненависть до Росії. То була ненависть, що виникла наслідком до краю ображеного почуття власної гідності, ненависть наслідком образи найсвятіших, найідеальніших почувань масової душі... Революція зірвала тогу шляхетності з Росії, і замість ідеалу наші очі побачили потвору... Національна революція набирала титанічного розмаху. Вона зовсім не хотіла рахуватися з майбутньою долею Росії"[7].

До літа 1917 р. формування Вільного козацтва поширились на значній території України. В Одесі утворився Гайдамацький курінь, згодом розгорнутий у Гайдамацький полк УВК на чолі з полковником Іваном Луценком. Полк мав піші та кінні частини, а також артилерію. Одним із організаторів

[1] Папко І. Козацтво України // Українське козацтво. – Чикаго, 1968. – Ч. 1 (9). – С. 9–10. Кущинський Я. Українське Вільне козацтво в 1917–1918 роках // Українське козацтво. – Чикаго, 1971. – С. 16–23
[2] Водяний Я. Українське вільне козацтво та його з'їзд в Чигирині 3.10.1917 // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 10. – С. 4–7
[3] Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С. 176–181., Мироненко М. Думки про визволення України. – К., 1994. – С. 23
[4] Юртик Г. Звенигородський кіш Вільного козацтва // Нариси з історії Українських визвольних змагань 1917–1918. – Торонто, 1970. – С. 424–432
[5] Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918. – Торонто, 1994. – С. 327–330.
[6] Юртик Г. Назв. праця. – С. 424–432.
[7] Там само.

Чернігівського коша був поручник Іван Ремболович. Творилося Вільне козацтво і в Лохвицькому повіті на Полтавщині [8].

У червні в Петрограді було організовано сотню УВК із солдатів-українців, які в Історичному музеї забрали запорозькі клейноди, що зберігалися там після зруйнування Січі генералом Текеличем за наказом Катерини II [9].

Незабаром зусиллями Якова Водяного і повітового комісара Григорія Согавського й у Черкаському повіті постав полк УВК. Очолив його Яків Водяний. На Катеринославщині Вільне козацтво сформували два брати – Гаврило і Микола Горобці, артилерійські офіцери [10].

В середині літа Звенигородський кіш Вільного козацтва на чолі з полковником Семеном Гризлом без роздумів відгукнувся на заклик полуботківців скинути російську владу в Україні [11].

16 липня 1917 р. у Петрограді підняли повстання більшовики. Кращої нагоди, щоб скинути російське ярмо, годі було чекати – адже в столиці імперії панував хаос. Ще вночі 16 липня Микола Міхновський – організатор збройного виступу полку імені Павла Полуботка – вислав гінця до штабу Звенигородського коша Вільного козацтва з наказом у ніч на 18 липня роззброїти московські ешелони, які на той час перебуватимуть на їхньому терені, і вирушити до Києва на допомогу полуботківцям. Меншу частину козаків звенигородці повинні були спрямувати до Христинівки і Знам'янки – з метою захопити залізничні вузли і не допустити передислокації окупаційного війська [12].

Звенигородці миттєво виконали завдання: роззброїли росіян і, захопивши на станції Цвіткове гармати, чотирма потягами поспішили до Києва. Трохи не доїхавши до столиці, у Мотовилівці (згідно з іншою інформацією – на Посту-Волинському) звенигородці дізналися, що допомога вже не потрібна... Вони, повні енергії і національного ентузіазму, змушені були завернути. По дорозі їм зустрілися ще кілька ешелонів козаків, які поспішали на допомогу полуботківцям... Завернули і їх. Цим першим наступом села на Київ керував штаб Звенигородського коша на чолі з Семеном Гризлом [13].

Проти козацьких формувань виступила Українська соціал-демократична робітнича партія на чолі з Володимиром Винниченком. 26 серпня (8 вересня) у "Робітничій газеті" він опублікував програмну статтю, в якій звинуватив Вільне козацтво у відродженні мілітаризму і "шароварщини" та різко виступив проти творення Українських збройних сил, проти "козакофільства". Вільні козаки відповіли на це нарадою представників Вільного козацтва у другій половині вересня 1917 р. у Києві, ініціаторами якої виступили полковники Іван Полтавець-Остряниця та Семен Гризло. В нараді взяли участь делегати Катеринославщини, Звенигородщини, Білоцерківщини, Чигиринщини й Одеси. На ній було прийняте історичне рішення: скликати на початку жовтня у Чигирині з'їзд Вільного козацтва, на якому мали обрати керівництво (Генеральну старшину) для координації дій.

Центральнорадівські автономісти від початку негативно поставилися до Вільного козацтва. Вони, як цілком слушно зазначав Роман Млиновецький, "боялися озброєного українського народу, який не хотів бути московським рабом". Тому Центральна Рада й утворила департамент УВК – щоб узяти "вибухонебезпечний" процес під контроль [14].

Аполлон Певний, директор департаменту Вільного козацтва, призначаючи повітових інструкторів з організації Вільного козацтва, як свідчить Демид Гулай, давав такий наказ: "Їдьте, працюйте, та глядіть, щоб у вас не наросло Вільного козацтва, як після дощу грибів... Чи ви... не розумієте, що Вільні козаки багнетами викинуть нас і поставлять гетьмана?" Тобто, не про оружну силу Української держави дбали урядовці Центральної Ради, а про збереження своєї влади, хай навіть і в обеззброєній Україні [15].

З демократичних партій жодна не пішла назустріч народному рухові. Лише члени таємного Братства самостійників, яке очолював Валентин Отаманівський, та Союзу української державності, а також самостійники, котрі не належали до жодної політичної організації, активно працювали в організаціях Вільного козацтва, поглиблюючи національну свідомість та пропагуючи ідею творення української збройної сили. Пізніше до цієї роботи приєдналися члени партії соціалістів-самостійників, що утворилася у грудні 1917 року [16].

9 (22) вересня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було сформовано спеціальну комісію з "приведення Статуту УВК у відповідність з українським законодавством". Павло Скоропадський на з'їзді народів Росії, який організувала Центральна Рада, виступив на захист Вільного козацтва. Врешті, з'їзд прийняв резолюцію, в якій вітав "приєднання до з'їзду народів Вільного козацтва як повноправного члена". Слід зазначити, що і Симон Петлюра всіляко підтримував ідею відродження козацтва і його єдність [17].

З'їзд відбувся у Чигирині 3 (16)–7 (20) жовтня 1917 року. Він перетворився на потужну маніфестацію українських національних почуттів, у демонстрацію української сили. Згідно з дослідженням Ярослава Пеленського, 200 делегатів представляли 60 тисяч організованих вільних козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини, Кубані. А ініціатор цього з'їзду Полтавець-Остряниця подавав інші цифри: "1000 послів, що заступали тоді вже 40000 Українського козацтва, виявили з особливою яскравістю своє національне почуття, а в їхніх постановах знаходимо основи державності та стремління до послуху та офір" [18].

Відкрив з'їзд отаман Звенигородського коша Семен Гризло, а головою зборів було обрано сотенного села Кирилівка, прапорщика Ананія Шевченка – онука брата Тараса Шевченка [19].

"В Чигирині не знайшлось помешкання, яке вмістило б велику кількість прибулих, – згадував Демид Гулай, – а тому нарада представників відбулась на майдані біля собору. Місце, де мала відбутись нарада, козаки оточили великим колом. На середині був високий поміст, вкритий кармазином. Біля помосту стояли старі козаки та гості з Дону й Кубані. Перед ними мали отаманський бунчук та запорізький малиновий прапор [20].

Перед початком наради відбувся молебень, по закінченні його задзвонили дзвони, і коли їхній передзвін затих, довбуші вдарили у литаври. Це був знак, що Рада почалася. Литаври замовкли. На поміст зійшли старі запорожці – директор (Іван) Луценко, Модест Левицький і кооператор, громадський діяч Б. Левицький. Вони тримали отаманський бунчук, прапор і пірнач [21].

Промову почав доктор Луценко. В короткому, натхненому козацьким духом слові виразно змалював він минувшину і сучасне нашої Батьківщини. Не раз слова його покривались гучним "слава!". Промову свою д-р Луценко закінчив пропозицією вибрати військового отамана. Почали вигукувати прізвище Полтавця-Остряниці, котрого піднесли вгору

[8] Папко І. Козацтво України // Українське козацтво. –Чикаго, 1968. – Ч. 1 (9). – С. 9–10.
[9] Лисюк К. Цікаве з історії УВК 1917 // Українське козацтво. – Чикаго. 1969. – Ч. 3–4 (11–12). – С. 18–19.
[10] Воданий Я. Назв. праця. – С. 4–7; Лимаренко Д. Південнозахідний кіш Вільного козацтва // Українське козацтво. – Чикаго, 1979. – Ч. 3–4 (56–57). – С. 43–46.
[11] Млиновецький Р. Назв. праця. – С. 27.
[12] Там само. – С. 327–330.
[13] Гулай Д. Відродження Вільного козацтва в Україні в 1917 році // Українське козацтво. – Чикаго, 1979. – Ч. 6 (59). – С. 11.
[14] Млиновецький Р. Назв. праця. – С. 27.
[15] Воданий Я. Назв. праця. – С. 4–7.
[16] Там само
[17] Там само
[18] Там само. – С. 11.

і поставили на помості. Пролунало гучне "слава!" Полковника Остряницю вкрили прапорами [22].

Подякувавши за обрання, полковник Остряниця поклав вступний йому в руку пірнач і відмовився [23].

Вигуки прізвища Полтавця-Остряниці летіли зо всіх кінців майдану.

Знову подякувавши за шану, Іван Полтавець-Остряниця категорично відмовився і запропонував вибрати на військового отамана командира 1-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського, а на почесного отамана – проф. Михайла Грушевського, після чого їх і було вибрано одноголосно" [24].

Обрання Павла Скоропадського військовим отаманом Вільного козацтва було рішучим кроком до відновлення гетьманату. А от пропозиція обрати Михайла Грушевського почесним отаманом Вільного козацтва виявилася хитрістю. Бачимо тут геніальну посмішку Полтавця-Остряниці, який використав популярність Михайла Грушевського проти нього ж, всупереч його поглядам. Та ще й зняв із себе відповідальність перед своїм керівництвом за результати з'їзду: член Генерального військового комітету Іван Полтавець-Остряниця прекрасно знав про недоброзичливе ставлення до Павла Скоропадського соціалістичних керівників Центральної Ради, які небезпідставно боялися, що генерал силою зброї розжене їх [25].

Делегат з'їзду, майбутній холодноярський отаман Яків Водяний згадував: "Я не міг вийти з дива, що на з'їзді не було представника уряду Центральної Ради. Ігнорація урядом такої важної і популярної тоді військової організації мені була тоді цілком незрозуміла. Секретаріат Центральної Ради, на чолі котрого стояв В. Винниченко, своїм знехтуванням першого з'їзду українського Вільного козацтва спричинився до того, що головним отаманом Вільного козацтва вибрано небажаного для уряду генерала бувшої російської армії Павла Скоропадського. А я пригадую, що з'їзд так патріотично і прихильно був настроєний до Центральної Ради, що коли б на з'їзді був представник уряду, то, певно, провадив би зборами так, як це було би потрібно урядові, і на генерального отамана був би вибрав бажаного для Генерального секретаріату кандидата" [26].

Яків Водяний помиляється: представник Центральної Ради на з'їзді був – Іван Васильович Полтавець-Остряниця. Його відрядив до Чигирина Генеральний військовий секретаріат. Інша справа, що він не провадив там лінії Центральної Ради [27].

Іван Полтавець-Остряниця, якого обрали наказним отаманом, розуміючи, що Центральна Рада веде Україну до загибелі, планував відсторонити її і поставити на чолі України гетьмана – талановитого воєначальника Павла Скоропадського. Та, не зустрівши одностайності серед делегатів, він на якийсь час відступив [28].

Перебуваючи тоді у Генеральному секретаріаті у справах свого корпусу, Павло Скоропадський несподівано для себе отримав вітальну телеграму з Чигирина. Для нього обрання "отаманом всіх Вільних козаків" було повною несподіванкою: адже з ним попередньо ніхто це питання не узгоджував. Генерал помітив, що його обрання "викликало надзвичайно неприємне враження у Генеральному секретаріаті" [29].

Зустрівшись незабаром з Іваном Полтавцем-Остряницею і вислухавши від нього звіт, Павло Скоропадський зрозумів, що Вільне козацтво може "стати тим здоровим рухом, який врятує Україну" [30].

На жаль, цього не розуміли керівники Центральної Ради. Вони не відчували гостро "зв'язку з минулим, що є, – як зазначав Юрій Липа, – підставою віри в будучину і запорукою перемоги будівничих ідеалу національного". Володимир Винниченко і його однодумці не тільки не вірили в українську стихію, а й відверто побоювалися її...

13 (26) жовтня друкований орган УСДРП виступив проти легалізації Вільного козацтва, вважаючи, що 3-й Всеукраїнський з'їзд українських військових мав би виступити проти "національних гасел труклявих традицій".

Приблизно в той же час у Києві відбувся Київський губернський з'їзд, на якому було ухвалено підпорядкувати сотні Вільного козацтва "місцевим революційним установам". Це рішення загрожувало роз'єднати всеукраїнський рух відродження козацтва, перетворивши козацькі сотні на охоронні підрозділи місцевої військової влади, яка перебувала у цілковитій залежності від російського губернського командування [31].

"Та козацький рух уже переріс вимоги, які ставила до нього соціалістична демократія,– зазначав Юрко Тютюнник. – Вільне козацтво прагне централізації й перетворення на суто військову організацію" [32].

Надзвичайно промовистим на губернському з'їзді був виступ представника Вільного козацтва, прізвище якого не збереглося. Він, "певний свого слова", розповів делегатам "про той святочний настрій, що опановує хлібороба, коли він одержить зброю і раптом сам у собі побачить замість гнобленого раба – вільного громадянина й оборонця прав люду, якого, як і його самого, віками визискували грабіжники народної праці".

Відлуння з'їзду в Чигирині докотилось аж до Кубані: одразу після Ради її учасники осавул Кіндрат Бардіш та два його сини – сотник Віанор і хорунжий Микола – сформували Кубанський кіш у 5000 багнетів і шабель... [33]

21 жовтня (3 листопада) на засіданні Генерального секретаріату Володимир Винниченко поставив на розгляд Малої ради перероблений ним статут Вільного козацтва, який після з'їзду в Чигирині йому передала для затвердження Генеральна старшина. Володимир Винниченко "скасував" обраний на з'їзді керівний орган – Генеральну раду та ввів пункт, згідно з яким у населеному пункті могла існувати лише одна сотня Українського вільного козацтва... [34]

10 листопада 1917 р. наказний отаман Вільного козацтва Іван Полтавець-Остряниця з Генеральною старшиною переїхав до встановленого з'їздом місця постою – Білої Церкви на Київщині [35].

13 (26) листопада 1917 р. Мала рада остаточно затвердила статут УВК в редакції В. Винниченка... Конфлікт загострювався, і на одному із засідань Генеральна козацька рада дійшла висновку, що Центральна Рада не спроможна створити Української держави. Вирішено було поставити на чолі України гетьмана. І ним мав стати Павло Скоропадський. Гетьманський лад, на переконання Генеральної старшини, повинен був закласти фундамент Української держави [36].

Від того часу основними засадами політичної платформи Вільного козацтва були: "1. Самостійна Українська Козацька держава. 2. Тверда національна державна влада – диктатура. 3. Організація козацького війська як головної підвалини самостійності і державності України. 4. Розв'язання земельного питання на користь малоземельного і безземельного козацтва та громадянства. 5. Союз з козацькими і кавказькими державами. 6. Забезпечення законом соціальних прав та

[22] Водяний Я. Назв. праця. – С. 11
[23] Прохода В. Змарнована національна сила Українське козацтво. – Чикаго, 1971. – Ч. 1 (15). – С. 27
[24] [25] Водяний Я. Назв. праця. – С. 4–7, 11
[26] Там само
[27] Папко І. Назв. праця. – С. 11
[28] Там само. – С. 27
[29] [30] Скоропадський П. Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 80–81.
[31] Млиновецький Р. Назв. праця. – С. 27
[32] Юртик Г. Назв. праця. – С. 424–432.
[33] [34] Папко І. Назв. праця. – С. 9–10

інтересів українських робітників. 7. Негайне проголошення автокефалії української православної церкви".

Існування двох центрів керівництва Вільним козацтвом, обраного в Чигирині і призначеного Центральною радою, призвело до дезорганізації козацького руху. Та все ж, писав Полтавець-Остряниця, що "козацький рух ширився, змагаючи зробитися національною фортецею, він починав вже набувати значення державно-творчого чинника..."[37].

Так і було насправді: на початку зими 1917 р. лише Звенигородське козацтво нараховувало до 20000 організованих козаків. Така сила свідчила про загальноукраїнське піднесення й, зрозуміло, про небуденний організаторський талант полковника Семена Гризла, який, на відміну від керівників Центральної Ради, не марнував часу, а талановито оформлював "стихійний гін українських мас до організовування українських збройних сил як єдиної запоруки національних прав" (Петро Мірчук). Не дивно, що незабаром штаб Звенигородського коша Вільного козацтва перетворився на штаб Вільного козацтва південних повітів Київщини та північної Херсонщини[38].

Перше бойове хрещення Вільного козацтва відбулося наприкінці грудня 1917 р. проти Другого гвардійського корпусу, який під командою Є. Бош рвався з Південно-Західного фронту до Києва. Павло Скоропадський у своїх "Спогадах" зазначав, що козаки "як бойовий елемент виявились добрими". Вільне козацтво в тяжких боях розгромило ворога, не допустивши його до Києва[39].

20 грудня (2 січня) 1917 р. в. о. генерального секретаря з військових справ Микола Порш під тиском обставин підписав наказ № 82 про формування у Києві Вільного козацтва, закликаючи його до оборони УНР. Було сформовано полк УВК, до якого перейшла частина робітників із червоної гвардії деяких київських заводів і фабрик. Велику роль у створенні у Києві Вільного козацтва відіграв інженер Михайло Ковенко, який організував два полки з робітників заводів Гретера, "Арсеналу", залізничників... Це була відважна людина, здатна на рішучі кроки. У січні 1918 р. його призначено військовим комендантом Києва. Великий резонанс викликав здійснений ним арешт членів Центральної ради М. Полозова, Г. Михайличенка, О. Сіверо-Одоєвського, О. Шумського та інших, які, таємно співпрацюючи з більшовиками, хотіли скинути Центральну раду й привести до влади в Україні Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів... Михайло Ковенко брав активну участь у придушенні більшовицького виступу у Києві, зокрема і на заводі "Арсенал", а потім — у обороні столиці від червоних частин Муравйова... А Чернігівський кіш захищав від більшовиків північ губернії, його козаки брали участь у бою під Крутами. У найскрутніший для УНР час — на початку 1918 р. — козацтво було чи не єдиною силою, яка протистояла червоним окупантам[40].

Зрозуміло, арешт Михайлом Ковенком членів Центральної Ради, які стали на шлях прямої зради, ще більше наполохав керівництво УНР. Недовіра до Вільного козацтва настільки зросла, що Всеволод Голубович, який після проголошення 4-го Універсалу став прем'єром українського уряду, незважаючи на безпосередню загрозу Києву з боку більшовицьких загонів Антонова-Овсієнка, не дозволив прибути до Києва Звенигородському кошу Вільного козацтва, позбавивши таким чином столицю УНР захисту 20000 козаків. Кіш повернувся на Звенигородщину і не допустив червоне військо Муравйова до свого повіту. А міг не пустити ворога до Києва[41].

Лише напередодні втечі з Києва, 23 січня (5 лютого) 1918 р., Рада народних міністрів УНР ухвалила рішення про переведення Українського вільного козацтва у статус козацького реєстрового війська. На це асигнували досить великі кошти. Рішення, безперечно, важливе, та українська влада вже не контролювала ситуацію в державі[42].

11 лютого 1918 р. Вільне козацтво розігнало з'їзд рад Звенигородського повіту, скликаний повітовим більшовицьким ревкомом: під виглядом селян ярмаркового дня козаки в'їхали до Звенигородки, на базарі організувались у відділ, який несподівано атакував ворога, роззброївши загін червоної гвардії... В другій половині лютого 1918 р. вільні козаки Гризла змусили скласти зброю гарматні частини 2-го корпусу російської гвардії та віддати військове майно. Пізніше козацтво примусило демобілізуватися 6-й та 7-й драгунські полки російської кавалерійської бригади. Росіяни здали до 2000 коней, сідел і багато іншого майна та зброї. А козаки смілянського полковника Якова Водяного роззброїли в с. Білозір'я 2-й кавалерійський полк росіян[43].

"Особливо видатна операція Вільного козацтва (була) проти 8-ї російської армії в районі станції Бобринська, — зазначав у своїй праці "Звенигородський кіш Вільного козацтва" Юрко Тютюнник. — Тут були скупчені ліпші курені Звенигородщини, Черкащини та Єлисаветщини. Кількість скупченого поблизу станції Бобринської козацтва перевищувала 8000. Звенигородців було 4620; вони прибули з власною артилерією і кавалерією. Бій тривав цілий день, при цьому обидві сторони зазнали значних втрат; він закінчився нічною атакою на росіян, по якій останні були розбиті й розбіглися в різних напрямках. Тут мало не був захоплений командант російських військ на Україні Муравйов, який пробивався з Одеси на північ. Під час цієї операції звенигородцями командував Хведот Бондар (с. Кирилівка), черкасцями — Водяний, єлисаветцями — Кульчицький. Всією операцією керував штаб Звенигородського коша"[44].

Згодом Михайло Муравйов зазначав: "Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. Одне наближення червоних військ примушувало повіти, а то й цілі губернії визнавати нашу владу. На Україні довелося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла у наступ, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже шкодую, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на Червону Армію..."[45].

Коли згідно з Берестейським мирним договором до України прийшли німецькі війська, щоб допомогти вигнати більшовиків, Звенигородський кіш Вільного козацтва (у березні 1918 р.) попрохав український уряд, щоб німецькі частини не проходили через територію, яку контролювали козаки, оскільки на ній більшовиків не було, але відповіді від українського прем'єра Всеволода Голубовича не отримали. Коли німецькі частини наблизилися до кордонів Білої Церкви, білоцерківський отаман Кальченко звернувся до німецького генерала — командира піхотної бригади — з проханням не входити на його територію, але той кинув у бій

---

[37] Лисюк К. Цікаве з історії УВК. 1917 // Українське козацтво. — Чикаго, 1969. — Ч. 3–4 (11–12). — С. 18–19.
[38] Коваль Р. Назв. праця. — С. 176–181.
[39] Ямаренко Д. Назв. праця. — С. 43–46. Млиновецький Р. Назв. праця. — С. 327–330. Ірохода В. Змарнована національна сила // Українське козацтво. — Чикаго, 1971. — Ч. 1 (15). — С. 27.
[40] Прохода В. Назв. праця. — С. 27.
[41] Юртик Г. Назв. праця. — С. 424–432.
[42] Ухвала про організацію реєстрового вільного козацтва від 30 січня 1918 року // Вісник Ради міністрів УНР. 1918. — Ч. 18. — С. 6.
[43] Юртик Г. Назв. праця. — С. 424–432.
[44] Там само. — С. 424–432.
[45] Прохода В. Назв. праця. — С. 27.

два своїх полки. Отаман Кальченко прийняв бій і за два дні розгромив німецьку піхотну бригаду, знищивши 700 солдатів. 2000 німецьких воїнів здалися в полон. Німці більше не здійснювали спроб увійти на Білоцерківщину, а Мала рада наказала отаманові Кальченку прибути до Києва у ставку німецького командування і врегулювати конфлікт. Повернувши полонених, артилерію і бронемашини, Кальченко вирушив до Києва. Під охороною двох німецьких офіцерів його помістили в номері готелю "Континенталь"... Через тиждень отамана не стало [46].

На Катеринославщині ж і Херсонщині, на Полтавщині та Чернігівщині козаки билися проти більшовиків пліч-опліч із німецькими військами, вели партизанську боротьбу і проводили розвідку, допомагаючи частинам Армії УНР...

Побачивши, як стрімко більшовики відкочуються з України, Центральна Рада раптом дійшла висновку, що все ж таки краще спекатись Вільного козацтва... І 23 березня 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР було ухвалено рішення припинити фінансування козацтва, а невикористані гроші передати у розпорядження Міністерства внутрішніх справ УНР на організацію народної міліції.

Тим часом козаки продовжували звільняти рідну землю від більшовиків. 3 квітня 1918 р. Катеринославський кіш під командою отамана Гаврила Горобця увійшов до визволеного Катеринослава, а за два дні в. о. військового міністра Олександр Жуковський видав наказ № 145 про розформування і скасування Українського вільного козацтва, де було сказано: "Уперто і завзято весь час Вільне козацтво захищало Україну від численних її ворогів. Така непохитна боротьба та оборона України з боку Вільного козацтва яскраво показує, що і серед широких мас громадянства ще не загинули люди, в котрих завжди можна знайти піднору". Далі йшов подиву гідний висновок: "Тепер настав час, коли Україна мусить перейти до будівництва міцної своєї держави і стати на певний твердий ґрунт, а козакам – перейти до своєї звичайної праці".

Отак від 5 квітня 1918 р. Українське вільне козацтво на території УНР де-юре припинило свою діяльність. Сотні підлягали роззброєнню, зброю і боєприпаси наказувалося здати на військові склади. Однак козаки здали лише частину зброї, понад 200000 гвинтівок, кулемети та боєприпаси сховали [47].

Головний отаман Вільного козацтва Павло Скоропадський, який 29 квітня 1918 р. усунув з політичної арени Центральну раду, оцінивши ситуацію як сприятливу, намагався оживити історичну козацьку традицію і заходився творити Українську державу як державу козацьку. Насамперед він самовладно проголосив себе гетьманом всієї України, взявши на себе тяжку відповідальність абсолютної влади у дуже складний час. Таким чином, він відновив традицію самодержавного гетьманства, яку започаткував Богдан Хмельницький. Ввівши посаду отамана Ради Міністрів, Павло Скоропадський зайвий раз підкреслив невипадковість обраного шляху. У своїх грамотах і гетьманських законах Павло Скоропадський обов'язково підкреслював, що звертається до "козаків і громадян". Гетьман мав на меті відновити козацький стан як основу Української держави: вже 29 квітня 1918 р. він пообіцяв прийняти закон про "умови надбання прав українського козацтва і громадянства". 16 жовтня 1918 р. гетьман виконав свою обіцянку і проголосив Універсал про відновлення козацтва, яким поновив усі права і вольності, скасовані російською царицею Катериною II: "Я, гетьман всієї України та Військ козацьких, Універсалом цим Нашим повідомляю всіх тих, кому про це відати належить, а особливо Державний Сенат, Раду Міністрів і всі урядові інституції держави Української, що визнав я за благо для зміцнення сили держави Української Нашої відродити козацтво по всіх місцях історичного існування в Україні, покладаючись в основі його відродження на ті козацько-лицарські традиції, які донесла нам історія наша з доби минулої боротьби козацької України за свою долю.

Великий Народе Український!

Ти бачиш, що настав той щасливий час, коли думки Твої і мрії, які глибоко сиділи в серці кожного щирого сина України, перетворюються в дійсність. Тепер Ти будеш мати ту національну військову силу, на якій дійсно одіб'ється Твоє національне обличчя. Твій хист і Твій патріотичний вогонь любові до рідних предків; лицарські події їх, широка слава, яка лунала й лунає в національних піснях по всій Україні від краю до краю, і велика історія життя українського, і лицарської праці козачої, яка так близька Тобі, Народе Український, і про яку так щиро співає в своїх думах незабутній співець України, будуть міцною підставою, щоб зацвіла знову, як мак пишним цвітом, велика, багата Україна під захистом рідного козацтва. Ми певні, що воно не дасть рідного краю на поталу ворогам нашим.

Вас же, козаки, нащадки славних лицарів-запорожців, Ми закликаємо з честю носити даровані Нами жупани і добре дбати про те, аби соромом і ганьбою не вкрити їх, і клейнодів козачих, і тих великих славних сторінок нашої історії, якими ми досі пишалися.

Бажаю щастя і успіху в великій і важливій праці на долю й щастя України, рідному мені і всій Україні славному козацтву і прошу благословення Всемогучого Бога на всіх вірних синів України – щирих козаків.

Хай тіні великих предків наших дадуть всім нам міць і силу правдиво й чесно виконати те завдання, яке тепер стоїть перед Нами і державою Українською.

Гетьман Всієї України та Військ козацьких Павло Скоропадський.

Дано року від Різдва Христового 1918, жовтня 16, в стольному місті держави Української Києві".

Цей Універсал в порівнянні з універсалами Центральної Ради вигідно вирізнявся глибоким патріотизмом, відсутністю соціалістичної демагогії про "трудящих", лаконічністю і місткістю. В Універсалі гетьмана немає жодної згадки про Росію, інтереси якої Центральна Рада зобов'язувалася "пильнувати" навіть у своєму 3-му Універсалі, яким проголошувалася Українська Народна Республіка.

Та наміри гетьмана розбились об класову недовіру, точніше, ненависть збунтованої соціалістичної інтелігенції, а відтак і збільшовичених нею мас, для яких слово "пан" стало символом поневолення. А гетьман справді був паном, до того ж "царським генералом", що на той час звучало майже як смертний вирок. Окрім того, Павло Скоропадський був послідовним противником соціалізму і прибічником західноєвропейських цінностей: приватної власності на землю, вільної торгівлі. Дискредитувати його в очах мас, уражених егалітаризмом, було неважко, що, врешті, й зробили ображені діячі Українського національного союзу. За допомогою патріотично настроєних, але закутих у класову брехню соціалістичних догм і своєрідного "центральнорадівського більшовизму" мас і був скинутий "пан гетьман". Як зазначив Лонгин Цегельський, "свої свого не познаша" і, божевільні, повалили Його".

За невблаганною насмішкою долі участь у протигетьманському повстанні взяли й ті, хто все своє подальше життя присвятили боротьбі за Українську державу, яку й допомогли руйнувати. Згодом їх також наречуть (російські більшовики) "наймитами буржуазії", "панськими вислужниками", а Петлюру більшовицька пропаганда назве "новітнім гетьманом". Що в принципі й недалеко від істини, особливо коли С. Петлюра став персоніфікувати собою Директорію.

Митрополит УАПЦ Василь Липківський був категоричний в оцінці протигетьманського повстання: "То був найбільший злочин в нашій історії (зруйнування гетьманщини), і осуджую його безапеляційно".

---

[46] *Мироненко М. Назв. праця. – С. 23*
[47] *Юртик Т. Назв. праця. – С. 424–432*

А підбив підсумок Павло Скоропадський: "Треба пам'ятати, що чужинці позбавляли нас волі у власній хаті тоді, коли ми самі втрачали свою внутрішню національну єдність та починали самопоборювання і самовирізування".

Та все ж боротьба не завершилася: у 1918-му і наступних роках вільні козаки влилися до Армії УНР, яка, безперечно, від початку була формацією козацькою. Назви військових одиниць говорять самі за себе: Запорозька дивізія, Запорозький полк, Гайдамацький кіш Слобідської України, полк чорношличників, Запорозька Січ Юхима Божка... Були збережені й традиційні принципи формування козацького війська з його поділом на полки, коші, курені, сотні... Те саме стосується й елементів одягу, зокрема жупанів, баранячих шапок із червоними, синіми чи чорними шликами; зовнішнього вигляду з традиційними козацькими вусами, голеними головами, зі скронь яких збігали войовничі оселедці. Та головне – самоусвідомлення себе козаком, гордим нащадком славних прадідів великих. Обов'язок же перед Батьківщиною ставав культом епохи українського ренесансу, в основі якого лежало побожне ставлення до Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Виговського, Івана Сірка, а також до кобзарів, які навіювали ці образи. Виявилося, що історична пам'ять народу не перервалася, а отже, українці мали всі підстави вернутися з політичного небуття.

Чимало організаторів Вільного козацтва очолили й повстанські загони. Йдеться про Ілька Струка, Юрка Тютюнника, Івана Полтавця-Остряницю, Семена Гризла, Якова Водяного, Ананія Волинця... 14 березня 1921 р. отаман 144-ї Надбужанської повстанської дивізії Іполит Хмара-Годзиківський у наказі № 8 висловив щиру подяку "панам козакам" за те, що чемно поводились з населенням м. Теплика і що "не було ніяких позорящих наше Вільне козацтво випадків". Цей наказ засвідчив, що отаман Хмара вважав свою дивізію формуванням Вільного козацтва. Слід зазначити, що і через інші накази подільського отамана проходить наскрізна – і хвилююча! – думка про козацьке лицарство...

У цей час на еміграції низка українських діячів, як колись задунайські козаки, розпочали творити козацтво на чужині. Ще 4 вересня 1920 р. у Берліні частина козацької старшини, яка відійшла від колишнього гетьмана Павла Скоропадського, постановила відновити роботу організації українського козацтва у вигляді закордонної організаційної групи Українського національного вільнокозачого товариства, на чолі якої став наказний отаман Вільного козацтва Іван Полтавець-Остряниця. А у 1921 р. у Відні було засноване ширше об'єднання, яке гуртувало українців різних політичних напрямків. Назву йому "подарував" Полтавець-Остряниця – Українське національне вільнокозацьке товариство. Ґрунтувалося воно на постановах з'їзду Вільного козацтва в Чигирині. Очолив товариство полковник Січових Стрільців Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург). Друкований орган Українського національного вільнокозацького товариства – газета "Соборна Україна"[48].

На жаль, вже на початку 1922 р. товариство розкололося: в травні відійшов від українських еміграційних сил Василь Вишиваний, перестала виходити газета "Соборна Україна". Відлами вільнокозачого руху почали організовуватися в окремі структури: 1 жовтня 1922 р. у Берліні було зареєстровано статут Українського козацького товариства, одним з організаторів якого став Михайло Омелянович-Павленко, командувач Армією УНР Першого зимового походу. Це товариство засновувалося на демократичних засадах – на відміну від авторитаризму Українського національного козачого товариства, яке у січні 1923 р. організував Полтавець-Остряниця[49].

У цей час товариство набирає сталих організаційних форм, зміцнює структуру, веде значну політичну роботу. Українське національне козацьке товариство складалося з восьми відділів, які дещо претензійно називались кошами і дислокувались у різних країнах: Болгарії, Румунії, Німеччині, Чехословаччині і навіть Марокко[50].

На Великій Україні діяв 1-й повстанський кіш, на теренах Польщі – 2-й кіш на чолі з кошовим Іваном Волошиним (псевдо – Кравченко). Генеральним повноважним представником на Волині був колишній командувач Чорноморським флотом УНР контр-адмірал Володимир Савченко-Більський, котрий проживав у Ковелі. На Волині числилось 3 полки: 1-й – у Ковелі, отаман Захар Дорошенко; 2-й – у Дубно, отаман Наум Тадіїв; 3-й – у Луцьку, отаман – полковник Павло Мінченко. Серед козаків було багато прихильників ідей інтегрального націоналізму[51].

Після трагічної загибелі Головного отамана УНР Симона Петлюри Українське національне козацьке товариство проголосило Івана Полтавця-Остряницю, до речі, нащадка гетьмана Якова Остряниці (1638 р.), гетьманом України і національним диктатором...[52]

У 1935 р. УНАКОТО і Українське козацьке товариство було розпущено. На їхньому місці постав Український національний козацький рух, як єдиний і прямий спадкоємець Вільного козацтва, відродженого у жовтні 1917 р. у Чигирині. Слід зазначити, що козацький рух тісно співпрацював з ОУН Євгена Коновальця[53].

Військовими отаманами УВК були: генерал-полковник УНР Михайло Омелянович-Павленко, полковники Іван Цапко, Віктор Дяченко, Іван Волошин-Біртак. До речі, останній у 1941 р. організував і очолив партизанський загін, який співпрацював з Поліською Січчю Тараса Бульби-Боровця...[54]

У повоєнні роки Велика козацька рада скасувала посаду військового отамана. Натомість почали обирати кошового отамана із заступниками – наказними отаманами. 20 лютого 1974 р. було запроваджено вищий військовий ранг УВК – генерал-кошовий Українського вільного козацтва. Першим його кавалером став генерал-полковник УНР Павло Шандрук[55].

1979 р. кількість куренів Українського вільного козацтва було доведено до 38 – саме стільки їх було на Запорозькій Січі. Кожний із них взяв собі ім'я одного з великих попередників: Святослава Завойовника, Дмитра Байди-Вишневецького, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Івана Богуна, Михайла Кричевського, Павла Полуботка, Данила Нечая, Петра Конашевича-Сагайдачного, Костя Гордієнка, Петра Калнишевського, Павла Скоропадського, Симона Петлюри, Петра Болбочана, Івана Омеляновича-Павленка, Тараса Чупринки... Курені були засновані в різних країнах світу: в Австралії, США, Канаді, Західній Європі та Латинській Америці...[56]

Національно-визвольною революцією 1917 – 1921-х років український народ створив героїчну добу, коли тільки і творяться політичні нації. Пробудившись з летаргічного сну, ми вийшли – хай і на короткий час – на світову арену як повноцінна, неповторна, фізично могутня нація, яка гучно заявила про своє право жити державним життям. Усвідомивши себе українцями, ми чітко зрозуміли, що за свободу треба боротися, проливати кров.

Відгомін цього впевненого гуку про право українців на державне буття відбився у серцях українського народу 1 грудня 1991 р., коли на референдумі була стверджена державна самостійність України.

---

[48] *Савчук О. Чи були козаки козаками, або хто такі націоналісти-гетьманці? // Старожитності. 1993. – ч. 2 (38). – С. 16–17.*
[49] *Там само*
[50] *Там само.*
[51] *Там само.*
[52] *Шандрук П. Відозва Почесного отамана УВК Генерального штабу генерал-кошового Павла Шандрука від 10 вересня 1970 року // Українське козацтво, 1976. – ч. 5 (39). – С. 53–54.*

Кошовий отаман Семен Гризло – сотник Армії УНР, один із перших організаторів Українського вільного козацтва. Архів Р.М. Коваля.

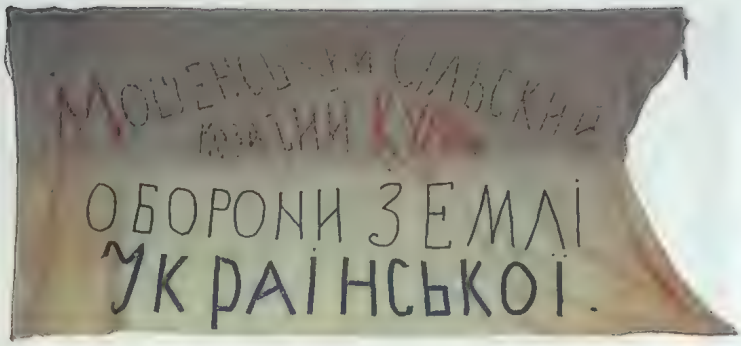

Прапор Мошенського сільського козачого куреня оборони Землі Української. 1917 – 1918 рр. с. Мошни Черкаського пов. Київської губ.
Тканина; шиття. 90 x 190 см.
НМІУ. N Т-108.

Николим Смоктій і кошовий отаман Семен Гризло.
Фоторепродукція. Розмір оригіналу невід.
Архів Р.М. Коваля.

Іван Цапко (1896 – 1967) – в 1917 р. командир Окремого куреня ім. кошового Івана Сірка. В 1918 р. осавул Слобідського коша Українського вільного козацтва.

Юрій Тамарський – генеральний писар Українського вільного козацтва. Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10. Фоторепродукція
Папір; друк. 4,6 x 3,6 см.

Гетьман Павло Скоропадський у парадному білопарчевому жупані. Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961
Фоторепродукція. Папір; друк
16,5 x 11,5 см. Архів Р.М. Коваля

Вільне козацтво зародилося на початку 1917 р. у Звенигородському повіті в с. Гусаково з ініціативи нашадка козаків Николима Смоктія. Кошовий отаман українського Вільного козацтва Семен Гризло, був одним із перших організаторів Вільного козацтва. Родом із м. Калниболота, що на Звенигородщині. Від природи мав великий військовий і організаторський талант. Перед Першою світовою війною Гризло працював волосним писарем. В 1917 р. йому було близько 30 років. Під час війни був військовим писарем. У березні 1917 р. обраний Калниболотським курінним, а в квітні - кошовим отаманом Звенигородщини. Делегат 2-го Всеукраїнського військового з'їзду від Звенигородщини. На Першому з'їзді Вільного козацтва в Чигирині 3 (16) - 7 (20) жовтня 1917 р. Гризла обрано генеральним осавулом, а почесним кошовим отаманом українського Вільного козацтва обрано командира 1-го Українського корпуса генерала Павла Скоропадського. Наприкінці 1917 р. Звенигородське Вільне козацтво нараховувало до 20 000 козаків. Зимою 1918 р. загони Вільного козацтва чинили жорсткий опір більшовицьким військам. Особливо відзначилися вільні козачі сотні під проводом отамана М. Ковенка, які протягом тижня (кінець січня - початок лютого 1917 р.) вели запеклу боротьбу проти більшовиків під Києвом і в самому місті. Звенигородський Кіш ВК змусив демобілізуватися 6-й та 7-й драгунські полки російської кавалерійської бригади та розгромив 8-му російську армію в районі станції Бобринська. Наприкінці січня 1918 р. уряд УНР спробував заснувати Вільне реєстрове козацтво на казенному забезпеченні. Але в березні 1918 р. за вимогою німецького командування уряд УНР припинив організацію Вільного реєстрового козацтва. 5.04.1918 р. наказом міністра УНР було роззброєно і розформовано всі загони Вільного козацтва. В 1919 р. Семен Гризло у складі Армії УНР керував панцерником на Волині. Повернувшись додому, організував партизанський загін. Активно діяв на Звенигородщині, в районі Мокрої Калигірки, де разом з отаманом Гонтою (Лютим-Лютенком) розгромив червону "каральну дивізію". Наприкінці 1920 р об'єднався із загонами отаманів Цвітковського та Дерешука під загальним командуванням отамана Гулого-Гуленка. Об'єднаний загін у 3 000 багнетів та 600 шабель вів бої проти 45-ї і 47-ї піших совєтських дивізій, частин Першої кінної армії, бригади Котовського. Згідно з "Советской военной энциклопедией" (1933 р. видання) на кінець 1920 р. його загін спільно із загоном Цвітковського нараховував 4 000 бійців. В лютому 1922 (1923 ?) р., потрапивши в оточення, застрелився

Делегати Першого з'їзду Вільного козацтва з Суботова. 3 (16) – 7 (20) жовтня 1917 р. м. Чигирин.
Фотокопія з ЦДАКФФДУ.
Папір; друк. 20 x 30 см
ЦМЗСУ. N 2073.

Генерал-хорунжий Армії УНР Борис Палій-Нєїло, член Генеральної ради Українського вільного козацтва. 1917 р. Біла Церква. Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція
Папір; друк. 17 x 12 см. Архів Р.М. Коваля

Прапор із написом "Слава вільній Україні". 1918 р.
Тканина; шиття. 110 x 95 см. НМІУ. N Т-111.

Генерал-хорунжий Армії УНР Юрій Тютюнник, отаман Звенигородського коша Українського вільного козаитва.
З книги "Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине" З.С. Островский. - 1926.
Фоторепродукція
Папір; друк. 9 x 5,5 см

Генерал-хорунжий Армії УНР Іван Омелянович Павленко, кошовий отаман Вільного козаитва Харківщини (1918), командир Окремої кінної дивізії, пізніше інспектор Армії УНР.
Збірник "За державність Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного інституту Редактор генерал М. Садовський Торонто, 1964. - N 10
Фоторепродукція
Папір; друк. 9 x 7,6 см

Я. Воляний у 1921 р. керує одним із збройних загонів у районі Холодного Яру. У 1927 - 1930-х рр., перебуваючи у Польщі, працював у відділі розвідки УНР. 27 вересня 1939 р був заарештований. 7 лютого 1940 р. Трибунал Київського особливого військового округу присудив його до розстрілу

Звенигородський отаман Українського вільного козаитва Гонта - Лютий-Лютенко Іван Макарович. Фото 1950-х рр.
Оригінал. Папір; друк. 6 x 4,5 см.
Архів Р.М. Коваля

Козак Вільного козаитва Махлай із своєю дружиною Лізою із с. Мала Половецька Київської губернії.
Світлина 1918 р. Оригінал. Папір; друк. 9 x 14 см.
Архів Р.М. Коваля.

Отаман Вільного козаитва Яків Воляний, смілянський полковник. Жовтень 1917 р.
Папір; друк. 18 x 12 см. Архів Р.М. Коваля

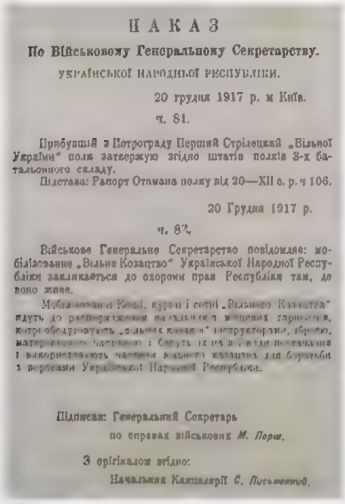

НАКАЗ

По Військовому Генеральному Секретарству.

УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛИКИ.

20 грудня 1917 р. м Київ.

ч. 81.

Прибувший з Петрограду Перший Стрілецкий „Вільної України" полк затверджую згідно штатів полків 3-х батальонного складу.

Підстава: Рапорт Отамана полку від 20—XII с. р. ч 106.

20 Грудня 1917 р.

ч. 82.

Військове Генеральне Секретарство повідомляє: мобілізоване „Вільне Козацтво" Української Народної Республіки закликається до охорони прав Республіки там, де воно живе.

Мобілізовані Кіші, курені і сотні „Вільного Козацтва" ідуть до розпорядження начальників місцевих гарнізонів, котрі обєднують „вільних козаків" інструкторами, обмундирують, матеріяльно забезпечують і беруть їх на свої повітові постанови і використовують частини вільного козацтва для боротьби з ворогами Української Народної Республіки.

Підписав: Генеральний Секретарь
по справах військових *М. Порш.*

З оригіналом згідно:
Начальник Канцелярії *С. Письменний.*

Наказ Військового Генерального Секретаріату УНР від 20.12.1917 р. м. Київ.
За підписом генерального військового секретаря М. Порша. Копія з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.
Папір; друк. ЦМЗСУ, N 17.

Делегати Першого з'їзду Вільного козаитва у Чигирині. 3 (16) - 7 (20) жовтня 1917 р.
Фотокопія з ЦДАКФФДУ
Фоторепродукція. Папір; друк. 20 x 30 см
ЦМЗСУ. N 2074

Володимир Кравцевич
історик

"За потоптану честь України,
За поганьблену землю свою
Ми йдемо, щоб піднести з руїни
Українську Державу нову."

Повстанські пісні за підпільним виданням "Гремі, могутній пісне" – УПА-Північ, 1946 р.

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

29 квітня 1918 р. в Києві зібрався Хліборобський конгрес, на який прибуло 6432 уповноважених представники від 8 українських губерній. Він висловив незадоволення політикою Центральної Ради, особливо – соціалістичними експериментами, поставив вимоги відновлення приватної власності на землю та утворення міцної влади у формі історичного гетьманату. Присутні одноголосно обрали Гетьманом України Павла Петровича Скоропадського, колишнього генерала-лейтенанта російської армії, командира 1-го Українського армійського корпусу, Головного отамана Українського вільного козацтва [1]. Того ж дня Павло Скоропадський проголосив маніфест – "Грамоту до всього українського народу" та закон "Про тимчасовий устрій України". Замість назви Українська Народна Республіка вводилася нова – Українська Держава [2].

Рід Скоропадських бере свій початок від сотника кварцяного війська Речі Посполитої, українського шляхтича Федора Скоропадського, котрий переселився на Уманщину на початку XVII ст. Після того, як під орудою гетьмана Богдана Хмельницького вибухнуло повстання проти Речі Посполитої, до повстанців разом із сином Іллею приєднався і Федір Скоропадський. 5 травня 1648 р. голова роду загинув у битві під Жовтими Водами. Ілля Скоропадський невдовзі узяв шлюб із княжною Чарторийською. Згодом Скоропадські оселилися на Чернігівщині. Вони перебували в українському реєстровому війську і віддано служили гетьманам, а рідний брат пращура Павла Скоропадського, Іван Скоропадський, був гетьманом Лівобережної України з 1708 по 1722 рік [3].

Батько Павла Петровича спершу теж був військовим. У 29 років Петро Скоропадський отримав звання полковника і згодом одружився з Марією Миклашевською, що походила зі старовинного козацького роду. Після себе Петро Скоропадський залишив синів Михайла та Павла і дочку Єлизавету [4].

Павло Скоропадський народився 16 травня 1873 р. у Вісбадені, де його мати лікувалася мінеральними водами [5].

У 1886 р. Павло Скоропадський вступає в Петербурзі до Імператорського пажеського корпусу, який закінчує 1893 року і, маючи 1-й розряд, зараховується до Кавалергардського Його Імператорської Величності кінного полку. Спочатку П. Скоропадського призначають виконуючим обов'язки командира ескадрону, а вже в грудні він у чині поручника бере відпустку за власний рахунок і відвідує Англію, Голландію, Бельгію, Німеччину, Італію та Грецію. Подорож до Західної Європи було здійснено з метою поглибленого вивчення економіки та історії. Молодий офіцер слухає лекції в Сорбонні та Берлінському університеті, ознайомлюється з римськими та грецькими старожитностями [6].

Коли 1904 року розпочалася російсько-японська війна, Павло Скоропадський подає рапорт з проханням відправити його на фронт – і опиняється в Мукдені, де зараховується до штату 3-го Верхньоудинського козачого полку в складі Забайкальського війська. Невдовзі осавула Скоропадського відряджають до Маньчжурської армії ад'ютантом командувача. Після бойового хрещення він став ад'ютантом головнокомандувача російськими військами на Далекому Сході генерала Лінєвича. Після закінчення японської кампанії П. Скоропадського за мужність та хоробрість нагороджують Георгіївською золотою зброєю та бойовими орденами, зокрема орденом Святого Володимира четвертого ступеня [7].

Після повернення до Петербурга в грудні 1905 р. Павла Скоропадського підвищують у званні до полковника і призначають флігель-ад'ютантом імператора Миколи II, а 4 вересня 1910 р. П. Скоропадський їде на стажування уже як командир 20-го фінляндського драгунського полку до Вільманстранде. Повернувшись у Петербург, Павло Петрович стає командиром лейб-гвардії кінного полку, а в березні 1912 р. отримує чин генерал-майора Імператорської гвардії [8].

У складі кінної гвардійської дивізії полк Павла Скоропадського бере участь у Першій світовій війні. Бойове хрещення генерала відбулося у серпні 1914 р. в битві біля с. Каушен. За особисту відвагу та мужність П. Скоропадського нагородили орденом Святого Георгія 4-го ступеня. Тепер дорога пролягла на Південно-Західний фронт: у березні 1916 р. Павло Петрович очолив 1-шу Гвардійську кірасирську дивізію, а вже влітку командир дивізії став генерал-лейтенантом. Військове начальство цінує здібного генерала, і невдовзі він очолює 34-й армійський корпус, який за наказом головнокомандувача Л. Корнілова з серпня по жовтень того ж таки року було українізовано. Корпус нараховував майже 60000 багнетів та шабель, мав дві дивізії, до складу яких входило чотири полки. Штаб корпусу розташовувався в Білій Церкві. На цей час генерал-лейтенант Скоропадський мав достатньо авторитету, отож на Всеукраїнському з'їзді Українського вільного козацтва, що відбувся в Чигирині 17 жовтня 1917 р., його заочно обирають Головним отаманом. Таким чином, під командуванням генерала опинилося 60000 регулярного та стільки ж нерегулярного війська [9].

Коли владу в Петрограді і в Ставці верховного головного командування російськими фронтами захопили ліві сили на чолі з більшовиками, які вирішили заволодіти Києвом і розігнати Центральну Раду, шлях більшовицькому корпусу перетнула дивізія 1-го Українського корпусу генерал-лейтенанта П. Скоропадського: ешелони перехоплювали, солдатів та офіцерів роззброювали і відсилали до Росії. В акції брали участь і українські вільні козаки. Саме за ці дії більшовики оголосили Павла Скоропадського поза законом, а Генеральний секретаріат Центральної Ради, очолюваний Симоном Петлюрою, призначив майбутнього гетьмана командувачем Західного фронту Армії Української Народної Республіки. Але 18 (31) грудня 1917 р. С. Петлюра подав у відставку, а призначений замість нього в. о. Генерального секретаря військових справ Микола Порш, противник регулярної армії, робив усе, аби розвалити українські регулярні частини, зокрема й 1-й Український корпус. Через це генерал-лейтенант Павло Скоропадський 13 січня 1918 р. змушений був піти у відставку, доручивши командування корпусом генерал-майору Якову Гандзюку [10].

Занепокоєний долею Батьківщини, Павло Скоропадський, починаючи з березня 1918 р., утворює опозиційну Центральній Раді політичну організацію Українська громада (пізніше – Українська народна громада). До неї увійшли

[1] Скоропадський П. Спогади. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 40.
[2] Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – К., 1993. – С. 217–222.
[3] Там само. – 179–193.
[4] Скоропадський П. Назв. праця. – С. 35.
[5] Останній гетьман. – С. 35.
[6, 7, 8] Там само. – С. 37–39.
[9] Там само. – С. 41–43.
[10] Скоропадський П. Назв. праця. – С. 39, 40.

Українська партія хліборобів-демократів та Союз земельних власників. Діставши згоду німецького та австрійського командування, П. Скоропадський починає активно готуватися до створення Української гетьманської держави, яка й постала 29 квітня 1918 р.[11]

У зверненні до населення гетьман Павло Скоропадський вказав на головні положення нової влади в Україні: відновлення приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, а також на землю (зазначалося, що буде вжито заходів для вивласнення за плату великих землеволодінь і наділення землею малоземельних хліборобів, забезпечено права робітників); гетьманське правління, що передбачало усунення Центральної Ради від вироблення законів. Цим тепер мав займатися Кабінет Міністрів, а затверджувати закони повинен був гетьман. На думку Павла Скоропадського, країна, що нагадувала руїну, не потребувала парламенту. Обіцяючи незабаром видати закон "Про вибори до Українського Сойму", гетьман слушно вважав, що сойм стане доцільним лише тоді, коли буде відновлено економіку країни і почне діяти новий аграрний закон. Його розробку керівництво Української держави розпочало на початку травня 1918 року.

Новий керманич України наказав змінити символи держави. Герб тепер зображував козака з мушкетом на лівому плечі, а над ним – знак Святого Володимира: тризуб із хрестом. Державний прапор став блакитно-жовтим, із золотим тризубом посередині. На думку П. Скоропадського, це мало сприяти відродженню Козацької держави, яка керувалася принципами – за народ, за святу віру, за Україну[12].

Великої уваги надавалося піднесенню економіки та відновленню добробуту народу. На це були спрямовані реформи, які здійснювалися протягом 7,5 місяців гетьманського правління в несприятливих умовах німецької та австро-угорської окупації, діяльності нелегальної української опозиції, а також противників самостійності України – білогвардійського руху та комуністичного підпілля. Інтернаціоналізму більшовиків гетьман збирався протиставити національне відродження (без "крайнощів", які б викликали незадоволення українством серед інших національностей), а за рахунок перерозподілу землі, вільної її купівлі-продажу, зосередження земельних ресурсів у руках виробників сільськогосподарської продукції сформувати українське козацтво як клас заможних власників, озброєних хліборобів, яким було б що захищати в разі агресії[13].

Зазвичай усі законодавчі акти з економічного боку забезпечувалися відповідною постановою уряду та розподілом бюджетних статей. Державна скарбниця наповнювалася не шляхом введення нових податків, а здебільшого за рахунок інтенсифікації морських перевезень. Торговий флот Української держави був могутнім: пароплави під українським прапором курсували Чорним морем, і це давало великий прибуток. Аграрне питання домінувало у концепції реформ Павла Скоропадського. Передбачалося введення вищого цензу на володіння землею – не більше 25 десятин. З огляду на це у жовтні 1918 р. було створено Вищу земельну комісію, яку очолив сам гетьман. Вона визначила обсяг земель, зосереджених у руках впливових українських землевласників. У тих, хто мав надлишки, держава їх викуповувала, і земля переходила в розпорядження Державного земельного банку. Отже, той землевласник, котрий не мав 25 десятин, міг тепер купити передбачену цензом землю. Законопроект стосовно землі було розглянуто 13 листопада 1918 р. Але повстання проти гетьмана, залишило цей проект нереалізованим[14].

Одним із кроків гетьмана на шляху національного відродження стала українізація комунікаційних об'єднань та засобів зв'язку. Без цього не міг бути прийнятий Закон про українську мову як державну. 29 червня 1918 р. для відновлення роботи залізничного транспорту уряд виділив 914000 крб.[15]

Відродження української економіки гетьман Скоропадський вбачав у комплексі дій, передусім у створенні Української спілки промисловців. Під патронатом Павла Скоропадського з 15 по 18 травня 1918 р. в Києві відбувся з'їзд промисловців, фінансистів та землевласників, на якому було створено Союз промисловості, торгівлі, фінансистів і сільського господарства України (Протофіс). Саме ця організація пізніше допомогла гетьману зібрати кошти для погашення боргу перед Францією[16].

З метою прискорення надходжень до Держскарбниці гетьман Скоропадський уже 7 травня 1918 р. підписав указ про монополізацію торгівлі хлібом, цукром, олією та горілчаними виробами. Дозволявся й комісійний продаж цієї продукції. Водночас розпочалася кампанія щодо зміцнення української валюти та захисту її від інтервенції російського рубля. По-перше, "спільникам" дозволялося ввозити гроші, але лише на військові потреби; по-друге, щоб оплачувати продукти, які постачалися Україною, вони мусили взяти в гетьманського уряду позику в 400 мільйонів крб, частину якої німці та австрійці віддавали марками і кронами. Безперечно, це збільшувало валютні надходження Державного банку. Торгівля земельними ділянками була додатковим джерелом. За наказом гетьмана їх продавали лише тим, хто мав українське громадянство[17].

Всі ці заходи сприяли тому, що вже 9 липня 1918 р. гетьманський уряд постановив додатково збільшити випуск грошових знаків на 500 мільйонів крб. У серпні було створено Кабінет із питань зовнішньої торгівлі, оскільки українська валюта станом на 31 липня стала конвертованою: за 1000 німецьких золотих марок давали 462 золотих карбованці, а за 1000 австрійських крон – 393,78 золотого карбованця. 10 серпня 1918 р. відбулася урочиста подія: запрацював Український державний банк. Вагомим підсумком успішної економічної діяльності гетьмана Скоропадського став факт, коли 15 грудня 1918 р. представники його уряду передавали представникам Директорії Державну скарбницю, її грошовий запас сягав 30 млрд. крб. Ісак Мазепа, який очолив уряд Директорії, засвідчив: на початку грудня 1919 р. в Українському банку зберігалося 6 млн. українських крб., 3 млн. радянських руб., 39 тис. золотих і срібних російських монет та 190 тис. золотих французьких франків[18].

Гетьман боровся і з безробіттям, що дісталося в спадок від Центральної Ради. З метою створення нових робочих місць уряд 5 серпня 1918 р. асигнував 557500 крб. Переважно це були роботи з благоустрою та впорядкування території поблизу могили Тараса Шевченка в Каневі[19].

На глибоке переконання Павла Скоропадського, людини віруючої, у самостійній державі повинна була існувати Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яку Українська держава мала б підтримати. По-друге, пожертви українських парафіян у жодному разі не повинні використовуватися на підтримку російської церкви, адже її єпископат вороже зустрів ідею незалежності України. Тож одразу після утворення нового уряду міністром віросповідання було призначено В. Зіньківського. Йому й доручили організацію в Києві Єпархіального з'їзду, на якому передбачалися вибори київського митрополита, глави УАПЦ. Про це неодноразово говорив гетьман під час зустрічей з українськими священослужителями. На підтримку української автокефалії П. Скоропадський асигнував

[11] Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 125.
[12] Останній гетьман. – С. 217–222.
[13] [14] Скоропадський П. Назв. праця. – С. 283–291.
[15] [16] Чубатий П. Перший листопад на переломі Української революції // Перший листопад 1918 року на західних землях України. – К., 1993. – С. 170.
[17] Кравцевич В. Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя та діяльності (1873–1945) // Народна Армія. – К., 1998. – 16 травня.
[18] Там само.
[19] Там само

1111600 крб. 21 червня 1918 р. після урочистої служби в соборі Святої Софії розпочався Всеукраїнський православний собор. На його відкритті виступив гетьман Скоропадський, який і вручив виділені державні кошти. Собор із вдячністю прийняв їх, але за автокефалію не проголосував. 12 листопада 1918 р. під час осінньої сесії собору на одному із засідань це питання знову порушив новий міністр – О. Лотоцький, а ще через три дні – В. Вороневич, котрий замінив його. Проте все було марним: Російська православна церква цупко тримала Україну в своїх руках і не збиралася визнавати її державність...

Українська мова, українська освіта посідали належне місце в комплексі реформ, запроваджуваних П. Скоропадським. 2 травня 1918 р. міністром освіти було призначено професора М. Василенка. На викладання української мови та літератури було асигновано 4213700 крб. Водночас здійснили концентрацію українських видавництв та друкарень на базі видавничого об'єднання "Українська видавнича спілка" і створено ще кілька чималих видавництв. Наслідком цих зусиль стало те, що вже влітку на полицях книжкових та газетних кіосків по всій Україні не залишилося жодного видання неукраїнською мовою. В Києві, Полтаві, Одесі та Катеринославі було відкрито престижні українські гімназії, а до початку нового навчального року в Україні їх було вже 54. Працювало також 50 середніх шкіл, статутом яких передбачалися заохочувальні стипендії. 1 липня 1918 р. гетьманська канцелярія для заохочення українських дітей із незаможних сімей, котрі навчалися в початкових та середніх школах, асигнувала кошти на призначення 350 іменних стипендій. Їх заснували на честь українських вояків, політиків, державних діячів та вчених. 2 серпня побачив світ Закон "Про затвердження фонду Української національної бібліотеки Української держави", для поповнення фонду якої виділили 2 млн. крб. А згідно із Законом від 6 серпня було відкрито 400 українських середніх шкіл. Для їх забезпечення надали загалом 11195712 крб. У серпні також було прийнято пакет законів, якими передбачалося відродження народних сільських та церковноприходських шкіл, а на підтримку викладачів Закону Божого виділили 300000 крб. Загалом на відродження української народної освіти з Державної скарбниці надійшло 88987027 крб.[20]

На думку Павла Скоропадського, найбільше вчителів із вищою освітою потребували Подільська та Волинська губернії. 14 травня 1918 р. уряд затвердив Закон "Про матеріальну допомогу українській освіті в селах Подільської, Волинської губерній та на Холмщині", а 17 серпня було відкрито Кам'янець-Подільський український державний університет. Ректором нового вищого навчального закладу став Іван Огієнко. Крім того, уряд призначив спеціальні стипендії для українських діячів науки, освіти та мистецтва. 17 вересня 1918 р. гетьман затвердив Закон "Про перетворення Українського народного університету на Київський державний український університет". Його урочисте відкриття відбулося 6 жовтня, а згодом засяяло вогнями й університетське містечко[21].

14 листопада 1918 р. Павло Скоропадський підписав наказ про відкриття Української академії наук. Першим її президентом став професор Володимир Вернадський. Окрім державного забезпечення, академія отримала ще 1500000 крб. Ці кошти призначалися на дослідницькі експедиції, наукові розробки, написання та публікацію праць, видання наукового збірника, придбання літератури. Урочисте відкриття закладу відбулося 27 листопада[22].

Уряд Української Держави приділяв значну увагу й дошкільному та позашкільному вихованню. Передусім було налагоджено друк українських підручників, яких на той час в Україні взагалі не було. Задля цієї важливої справи 7 червня 1918 р. за особистим наказом гетьмана Скоропадського зі скарбниці надійшло 2 млн. крб. Зокрема на видання "Читанок" – 600000 та "Задачників" – 350000 крб. Окрім того, українські видавництва отримали замовлення на видання 1620000 підручників для народних шкіл та 350000 – для середніх. Більшу частину їх мали надрукувати в Німеччині, проте подальші події цьому завадили. Українські діти так і не побачили книжок[23].

21 червня 1918 р. було ухвалено Закон "Про створення Головного управління мистецтв та національної культури", а в липні за спеціальним наказом Павла Скоропадського – Закон "Про допомогу Українському національному театру". Колективу, очолюваному Панасом Саксаганським, було виділено 265500 крб. Це дало змогу відкрити театр до початку сезону. Грошову підтримку в розмірі 10000 крб. отримав також Молодий театр Леся Курбаса. А 23 серпня до низки законів, що сприяли розвитку національного мистецтва, додалися ще два – "Про відродження Українського драматичного театру" (на це державою було асигновано 327000 крб.) та "Про реконструкцію Українського національного оперного театру" (виділили 600000 крб.). Гетьман поставив такі вимоги: актори на сцені повинні розмовляти лише українською мовою, а в театральному репертуарі мають переважати п'єси та опери українських драматургів і композиторів. Оперний театр дістав дозвіл ставити світову класику, але українською мовою. Отже, всі лібрето мали бути перекладені, для чого додатково надавалась субсидія. За побіжними підрахунками, на відродження української культури й мистецтва уряд Української Держави виділив 9151850 крб., або 42281547 німецьких золотих марок (за курсом на 31 липня 1918 р.)[24].

Згідно з договором між Радянською Росією та Українською Державою громадянам Росії дозволяли емігрувати до України. Таким чином, українські театри поповнилися прекрасними акторами Москви та Петрограда. Але їх прийняли до українських театральних труп на тих самих умовах: грати й співати лише українською мовою. З голодної Росії в Україну потягнулися тисячі нужденних. Біля українського консульства в Москві день і ніч юрмився люд. Ті ж, кому пощастило приїхати влітку до Києва (наприклад відомий артист естради О. Вертинський), відзначали, що білий хліб продавали без перешкод і всього було вдосталь. Після голодної Москви люди сп'яніли від щастя, будуючи різні життєві плани[25].

Досягнуті позитивні економічні зрушення треба було захищати, але німецьке командування, переконане в своїй перемозі над Антантою, гальмувало всі реформи гетьмана щодо розбудови збройних сил Української Держави. І все-таки, він намагався прискорити цей процес. 8 травня 1918 р. було утворено Військове міністерство, яке 16 травня очолив генеральний бунчужний Олександр Рогоза. У складі міністерства утворили Генеральний та Головний штаби, які керували формуванням сухопутної армії. За це взялися одразу після візиту Павла Скоропадського до Німеччини (у вересні 1918 р.), де він отримав дозвіл на реалізацію військової реформи. На той час уже було ухвалено рішення про відродження українського козацтва на підставі реєстру XVII ст. Гетьман планував створити сухопутні війська числом понад 300000 осіб, а відроджене реєстрове козацтво на базі реалізації аграрної реформи дало б ще 150000 багнетів та шабель. Цього було б досить для захисту Української Держави від зовнішньої агресії та заколоту. Збройні сили мали складатися з восьми територіальних армійських корпусів дводивізійного та триполкового складу з кіннотою на додачу, а саме: 1-го Волинського, 2-го Подільського, 3-го Херсонського, 4-го Київського, 5-го Чернігівського, 6-го Полтавського, 7-го Харківського та 8-го Катеринославського. Разом це становило 19 піших дивізій, 16 бригад легкої артилерії,

[20] Там само.
[21, 22, 23, 24] Кравцевич В. Українська держава в датах і документах. До 125-річчя від народження Павла Скоропадського // Народна Армія. 1998. – 19 травня
[25] Останній гетьман. – С. 285–397.

8 бригад важкої артилерії, 2 бригади армійської важкої артилерії, 4 кінні дивізії, 1 кінну бригаду. Планувалося створити ще й 8 піших та 4 окремих запасних полки. Кожен із корпусів повинен був мати засоби зв'язку, оснащення, а також авіаційні та бронепідрозділи. Армія чекала на призовників і на півроку була забезпечена всім необхідним. За Статутом особовий склад нараховував 175 генералів, 14930 старшин, 2975 військових чиновників та 291221 козаків та підстаршин. До армії було прийнято майже 500 старшин Генерального штабу, кіннота мала 63 тисячі коней. Кордон повинні були охороняти 8 корпусних бригад – Окремий корпус прикордонної охорони. Комунікації захищали спеціальні залізничні війська, а в спадщину від Центральної Ради Українська Держава отримала Запорозьку (Сіру) дивізію під командуванням Зураби Натієва. Також було сформовано Чорноморський кіш та Загін низових козаків і оновлено окремий загін Січових стрільців полковника Євгена Коновальця [26].

16 жовтня 1918 року гетьманським Універсалом було відновлено реєстрове українське козацтво в кількості 8 кошів, що складалися з 112 полків. П. Скоропадський почав формувати з російського офіцерства та юнкерів окремий добровольчий корпус та зразкові офіцерські сотні. На це урядом було асигновано – наказом від 20 жовтня – 8 мільйонів крб. Корпус планували відрядити на північно-східний кордон для боротьби з більшовиками. Окрім цього, асигнувавши понад 40 мільйонів крб., з російських солдатів та офіцерів, котрі проживали в Україні, почали формувати Північну та Південну армії, які також збиралися кинути на боротьбу з більшовиками. До територіальних корпусів новобранці мали прибути з 11 по 15 листопада, але німецьке командування відсунуло ці терміни на місяць. Павло Скоропадський ретельно ставився до формування боєздатних частин і вважав за доцільне відновити кадетські корпуси та офіцерські (юнкерські) училища. 29 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття Державної української військової академії. Це було останнє, що встиг зробити гетьман для здійснення військової реформи [27].

Зовнішня політика Павла Скоропадського передбачала політичні та торгові відносини з союзниками – Німеччиною та Австро-Угорщиною, а також з нейтральними європейськими державами і тими, що виникли на території колишньої Російської імперії. В листопаді 1918 р. посли та посланці Української держави працювали в 25 європейських країнах, в тому числі і в Радянській Росії. Там були українські торгові представництва, які забезпечували дотримання та своєчасне виконання укладених угод. Усвідомивши, що Німеччина та її союзники війну програли, гетьман намагався встановити відносини з країнами Антанти. Ще в грудні 1917 р. Великобританія та Франція поділили між собою сфери впливу на території колишньої Російської імперії. Великобританія мала намір контролювати Кубань та Північний Кавказ, підтримуючи Добровольчу армію генерала Денікіна, а Франція – Південь України, оскільки там було багато підприємств, що мали змішаний російсько-французький капітал. Із каналів контррозвідки П. Скоропадський знав про це, а також про важливу мету французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо повернути борг за фінансування Російської імперії в Першій світовій війні та створити "санітарний кордон" проти більшовиків на Сході і Півдні Європи. Через дипломатичні канали гетьман почав шукати контактів із представниками французької місії в Яссах. Він вважав, що, сплативши українську частину російського боргу, можна буде ввійти до "санітарного кордону" і тим забезпечити участь Української держави в мирних переговорах у складі країн Антанти. Ж. Клемансо поставив перед П. Скоропадським дві умови: сплатити 5 млрд. золотих франків та порозумітися з Денікіним. Гроші український гетьман знайшов завдяки "Протофісу", а ось домовитися з Денікіним було складніше. Та все ж гетьман погодився розпочати на Півдні України десантну операцію, санкціоновану 27 жовтня французьким урядом. П. Скоропадський надіслав розпорядження своєму надзвичайному та уповноваженому посланцеві в Туреччині М. Суковкіну: передати командувачеві силами Антанти на Близькому Сході генералу Л. Франше Д'Еспере частину пароплавів, що належали українському торговому флоту. Це відбулося після капітуляції Туреччини (30 жовтня) та Німеччини (11 листопада). В ніч проти 16 листопада флот Антанти під командуванням французького віцеадмірала Амета увійшов у акваторію Чорного моря. Днем раніше, 14 листопада, вийшло звернення П. Скоропадського з приводу союзу з Росією. Відповідно до політичної ситуації, що склалася на той час, це було дипломатичною формальністю і не мало конкретного значення. Звернення гетьмана лише підтверджувало домовленість із Клемансо [28].

В ніч з 14 на 15 листопада 1918 р. проти гетьмана було проголошено повстання. Це призвело до краху планів Антанти й Української Держави. Дехто з істориків вважає, що саме звернення П. Скоропадського 14 листопада 1918 р. стало приводом до початку повстання, але насправді В. Винниченко готувався до нього з травня [29].

Не маючи бажання проливати українську кров у братовбивчій війні, Павло Скоропадський зрікся влади й наказав членам свого уряду скласти з себе всі повноваження та передати владу Директорії, а водночас і Скарбницю Української держави. Цей акт із боку уряду Української Держави фактично забезпечив Директорії спадкоємність на світовому рівні, а також легітимність її влади в Україні. П. Скоропадський насамперед дбав про український народ і ніколи не опускався до з'ясування стосунків із тими, хто спричинив повстання [30].

Павло Скоропадський виїхав до Німеччини, а згодом до Швейцарії, де перебувала його родина. 1921 року він оселився у містечку Ванзее поблизу Берліна, де й продовжував займатися політичними справами. Зокрема, заснував Спілку гетьманців-державників, філії якої були в Австрії, Чехословаччині, Франції, США, Канаді, а також у Маньчжурії і Китаї. 1925 року зусиллями колишнього гетьмана при Берлінському університеті створено Український науковий інститут. П. Скоропадський дуже сумнівався в можливості перемоги Гітлера і тому восени 1939 р. відрядив свого сина Данила до Великобританії. Павло Петрович робив усе можливе, аби полегшити долю українських повстанців Карпатської Січі після їхньої поразки. 1944 року Скоропадський домігся визволення з німецького концтабору Степана Бандери, Андрія Мельника та Ярослава Стецька, хоча вони не поділяли його поглядів [31].

16 квітня 1945 р., під час бомбардування британськими ВПС станції Платлінг поблизу Мюнхена, колишнього гетьмана було смертельно поранено. Його перевезли до госпіталю у Меттені, де 26 квітня 1945 р. П. Скоропадський помер. Згодом рідні перевезли прах цього видатного державного мужа до містечка Оберстдорф, де розташована усипальниця роду Скоропадських, котрі спочили в еміграції. Гетьманич Данило Скоропадський загинув 1957 року в Великобританії за нез'ясованих обставин [32]. Так завершилася історія стародавнього роду.

---

[26] Монкевич Б. Організація регулярної армії Української держави 1918 р. // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1995. – Ч. 7. – С. 107–111.
[27] Там само.
[28] Чубатий П. Назв. праця. – С. 171–174.
[29] [30] Там само.
[31] Останній гетьман. – С. 261–271.
[32] Скоропадський П. Назв. праця. – С. 439–460.

Портрет Івана Михайловича Скоропадського (1805 – 1887) – губернського маршалка Полтавщини, діда Павла Скоропадського. Невідомий художник. II половина XIX ст.
З маєтку Скоропадських в м. Тростянець (нині Ічнянський р-н Чернігівської обл.). Полотно; олія. Овал. 71 х 61 см.
ЧОХМ. N Ж-230.

Полковник Петро Іванович Скоропадський (1835 – 1885) – батько Павла Скоропадського. Світлина. 1870 – 1880-і рр.
Папір; друк. 12,7 х 7,8 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Генерал-лейтенант Павло Петрович Дурново – батько Олександри Скоропадської. Світлина. Остання чверть XIX ст.
Папір; друк. 11,5 х 8,6 см
ЦДІА України. - К., - Ф. 1219. - Оп. 1. - Спр. 516. - Арк. 16, 17

Вїзні ворота у родовий маєток Скоропадських у Тростянці. Світлина. Кінець XIX – початок XX ст.
Папір; друк. 8,2 х 12,2 см. Архів Олени Отт-Скоропадської

Родовий маєток Скоропадських у Тростянці. Світлина. Кінець XIX – початок XX ст.
Папір; друк. 12,7 х 8,2 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Анастасіївський собор у м. Глухові. 1885 – 1886 рр. Світлина. Початок XX ст.
Листівка. Папір; друк. 14 х 9 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської

Вигляд центральної частини м. Глухова. Світлина. Кінець XIX – початок XX ст.
Листівка. Папір; друк. 9 х 14 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Село Полошки на Глухівщині, де знаходився маєток Скоропадських. Світлина. Кінець XIX – початок XX ст.
Папір; друк. 9 х 15 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської

Відбудована церква Скоропадських у с. Полошках. Фото. 1991 р. Папір; друк. 8,8 х 12,7 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Комора і кухня при садибі Скоропадських у с. Полошках на Глухівщині. Світлина. 1900-і рр.
Папір; друк. 12,1 х 16,9 см. Архів О. Отт-Скоропадської.

Стайні при садибі Скоропадських у с. Полошках на Глухівщині. Світлина. 1900-і рр.
Папір; друк. 12,3 х 17,8 см. Архів О. Отт-Скоропадської

Головний вхід у маєток Скоропадських у с. Полошках на Глухівщині. Світлина. Кінець XIX – початок XX ст. Папір; друк. 15,8 x 21,8 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Фасад із двору маєтку Скоропадських у с. Полошках на Глухівщині. Світлина. Кінець XIX – початок XX ст.
Папір; друк. 15,8 x 21,4 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Головний під'їзд до маєтку Скоропадських у с. Полошках на Глухівщині. Світлина. Кінець XIX – початок XX ст.
Папір; друк. 16,6 x 23,1 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Кабінет Павла Петровича у помешканні Скоропадських у Санкт-Петербурзі на Фурштатській, 6. Світлина. 1898 р.
Папір; друк. 17,5 x 23 см. Архів Олени Отт-Скоропадської.

Чоловіча вітальня у помешканні Скоропадських у Санкт-Петербурзі на Фурштатській, 6. Світлина. 1898 р.
Папір; друк. 17,3 x 23,4 см. Архів Олени Отт-Скоропадської

Павло Скоропадський – ад'ютант генерала А. Келлера, командувача Східним загоном Манчжурської армії. Світлина. 1904 р.
Папір; друк. 15,3 х 8 см. Архів Олени Отт-Скоропадської

Павло Петрович Скоропадський. Світлина. 1897 р.
Папір; друк. 15 х 10,3 см. Архів Олени Отт-Скоропадської.

Павло Петрович Скоропадський – офіцер Лейб-гвардії кінного полку. Світлина. 1911 р.
Папір; друк. 14,7 х 8,7 см. Архів О. Отт-Скоропадської

1905 р. П. Скоропадського призначено флігель-ад'ютантом Імператора. 1906 р. надано чин полковника. З 1910 р. командир 20-го драгунського Фінляндського полку. З квітня 1911 р. – командир Лейб-гвардії кінного полку. 25.03.1912 р. – присвоєно звання генерал-майора. З 1916 р. – генерал-майор.

Генерал-лейтенант П. П. Скоропадський. Ставка біля Дарсила. Світлина. 10.08.1916 р.
Папір; друк. 12 х 9 см.
ЦДІАУ. – К., – Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 490. – Арк. 14.

Павло Скоропадський на чолі групи вершників-офіцерів. Світлина. 1915 – 1916 рр.
Папір; друк. 9 х 12 см.
ЦДІАУ. – К., – Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 490. – Арк. 3.

Генерал-майор П. П. Скоропадський з орденом Святого Георгія IV ступеня. Світлина. 1915 – 1916 рр.
Папір; друк. 11,7 х 8,5 см. ЦДІАУ. – К., – Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 490.

Павло Петрович і Олександра Петрівна Скоропадські. Світлина. 1898 р. Санкт-Петербург.
Папір; друк. 16 x 11 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Олександра Петрівна Скоропадська під час відвідин чоловіка в Манчжурії. Світлина. 1915 – 1916 рр.
Папір; друк. 9,5 x 8,8 см. Архів Олени Отт-Скоропадської.

О. П. Скоропадська (уроджена Дурново) (1878 - 1951) - дружина П. Скоропадського. Дочка генерала-ад'ютанта Петра Павловича Дурново і Марії Василівни Кочубей. По лінії матері рід О. Скоропадської пов'язаний із династіями Рюриковичів і Гедиміновичів. Рід Дурново займав найвищі щаблі ієрархії російського суспільства. Була фрейліною Імператриці Марії Федорівни. У 1898 р. взяла шлюб із Павлом Скоропадським.

Олександра Петрівна Скоропадська у вбранні Кейт Гріневей під час балу. Світлина. 1904 р.
Салон А. Пасетті, Санкт-Петербург. Папір; друк. 18,6 x 9,3 см
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Павло і Олександра Скоропадські у Волокитині. Світлина. Серпень 1910 р.
Папір; друк. 8,4 x 13,6 см. Архів Олени Отт-Скоропадської.

Єлизавета, Марія, Олександра Петрівна, Петро Скоропадські. Світлина. 1902 р. Папір; друк. 10,2 x 13,5 см. Архів Олени Отт-Скоропадської

Гетьман Павло Петрович Скоропадський. м. Київ. Світлина. 1918 р.
Папір; друк. 14 x 9,3 см. Архів Олени Отт-Скоропадської

Павло Петрович Скоропадський із дружиною і дочкою. Світлина. 1890-і рр.
Папір; друк. 17,8 x 11,6 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Гетьман Павло Петрович Скоропадський. м. Київ. Світлина. 1918 р.
Папір; друк. 17,4 x 7 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Павло Петрович Скоропадський (праворуч) та офіцери козачого корпусу. Період Російсько-японської війни. Світлина. 1905 р.
Папір; друк. 8,6 x 11,4 см
ЦДІАУ. - К. - Ф. 1219. - Оп. 1. - Спр. 490. - Арк. 9

Повний послужний список генерала Павла Петровича Скоропадського з 1904 по 1905 рр.
Папір; друк, рукопис 36 x 22,5 см
ЦМЗСУ. N 1192

Гетьман Павло Скоропадський серед представників Української партії хліборобів-демократів та Союзу земельних власників. Світлина. 1918 р. Папір; друк. 13 x 18 см.
ЦДАКФФДУ. N 0-53471

Гетьман П. Скоропадський (1) в німецькій головній кватирі із генерал-фельдмаршалом Паулем фон Бенкендорфом-Гінденбургом (2), генералом Е. фон Люендорфом (3) та своїм ад'ютантом Г. Зеленевським (4). Світлина. 1918 р. Папір; друк. 18,1 х 12,8 см ЦДАКФФДУ. N 0-[illegible]

Гетьман П. Скоропадський (1) із господарем гетьманського будинку М. Ханенком (праворуч) та В. Кочубеєм (ліворуч) та іншими соратниками. Світлина. 1918 р. Папір; друк. 9,3 х 7,7 см. ЦДАКФФДУ. N 2-3079

Гетьман Павло Скоропадський. м. Київ. Світлина. 1918 р. Папір; друк. 13 х 19,4 см. ЦДАКФФДУ. N 0-181824

Обряд постриження і помазання гетьмана України Павла Скоропадського під час молебню на Софіївському майдані в Києві. 29 квітня 1918 р. Папір; друк. 13 х 15 см ЦДАКФФДУ. Б/н

Професор Дмитро Іванович Дорошенко (1882 - 1951) - міністр закордонних справ Української Держави. Світлина. 1918 р. Папір; друк. 10,2 х 14,5 см.

Гетьман Павло Скоропадський під час молебню на Софіївському майдані в Києві. Єпископ Николим виконує обряд постриження і помазання П. Скоропадського в гетьмани України. Світлина. 29 квітня 1918 р. Папір; друк. 10,9 х 17,7 см. ЦДАКФФДУ. N 0-8484

Гетьман Павло Скоропадський. Після 29.04.1918 р. Факсиміле підпису.
Листівка. Папір; друк. 15,1 x 10,7 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Портрет організатора козацького руху в Україні 1917 – 1918 рр. полковника Івана Полтавця-Остряниці в уніформі генерального писаря Українського гетьманського війська.
Листівка. Початок XX ст. Папір; друк. 14 x 10 см.
Зібрання О. С. Полішука.

Гетьман України Павло Скоропадський. Після 29.04.1918 р. Факсиміле підпису.
Листівка. Папір; друк. 15,1 x 10,7 см
Nakl.: Ukr. Litop
Зібрання О. С. Полішука

1-ша Синежупанників дивізія перед відправленням з Німеччини на Волинь. Світлина. 1918 р.
Папір; друк. 11,1 x 17,6 см.
ЦДАКФФДУ. N 0-181768.

Козаки 1-ї Синежупанників дивізії під час військового вишколу. Світлина. Лютий 1918 р.
Папір; друк. 11,1 x 13 см. ЦДАКФФДУ. N 0-53607
Дивізія організована в Німеччині у таборах із полонених українців колишньої російської армії

Козаки 1-ї Синежупанників дивізії читають листи з дому. Лютий 1918 р.
Листівка. Папір; друк. 13,8 x 8,7 см.
Зібрання О. С. Полішука

Козаки 1-ї Синежупанників дивізії під час військового вишколу. Лютий 1918 р.
Листівка. Папір; друк. 8,8 x 13,8 см
Зібрання О. С. Полішука

Універсал гетьмана Павла Скоропадського до народу України. Гетьман Павло Скоропадський (праворуч).
Папір; друк. 17,7 x 11,5 см
ЦДАКФФДУ. N 0-8481

Гетьман Павло Скоропадський на відкритті української школи. Світлина. 1918 р.
Папір; друк. 13 x 17 см. ЦДАКФФДУ. N 0-184040

Петро Дяченко – генерал-хорунжий Генерального штабу, командир кінного полку Чорних запорожців Армії УНР.
Збірник "За державність Матеріяли до історії Війська Українського". Видво Українського военно-історичного інституту Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція. Папір; друк. 10,3 x 3,6 см.

Прапор 4-го полку ім. гетьмана П. Дорошенка Синежупанної дивізії. Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція. Папір; друк. 15 x 9,5 см. Архів Р.М. Коваля.

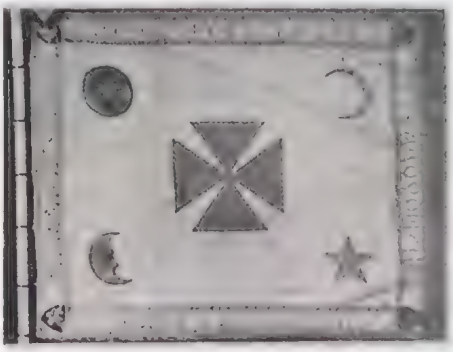

Малюнок-проект прапора зроблений хорунжим цього полку Федором Ємцем. Прапор вишито чернцями католицького монастиря біля м. Веиляра, Німеччина.

Козаки з прапором 4-го полку ім. гетьмана Петра Дорошенка Синежупанної дивізії.
Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція.
Папір; друк. 13,5 x 7,5 см.
Архів Р.М. Коваля

Сотник Сірожупанної дивізії Андрій Гаврилко серед УСС.
Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція. Папір; друк. 12,5 x 8,5 см.
Архів Р.М. Коваля.

Капітан Михайло Білинський (сидить), **старшина флоту УНР, герой Другого зимового походу та осавул Святослав Шрамченко при гетьмані П. Скоропадському.** Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція
Папір; друк. 15 x 10 см. Архів Р.М. Коваля

Обкладинка до малюнка "Державний герб України".
Г. І. Нарбут (1886 - 1920). **1918 р.**
Папір; гуаш, сухозлитка. 46,5 x 33,4 см
НХМУ. N Грс-9398.

Державний герб України.
Розробив Г. І. Нарбут (1886 - 1920). **1918 р.**
Папір; гуаш, сухозлитка. 46,5 x 33,7 см
НХМУ. N Грс-9399

Ескіз печатки Державного секретарства УНР.
Г. І. Нарбут (1886 - 1920). **26.08.1918 р.**
Папір; туш, акварель, перо. D - 27 см
(D печатки мав бути - 5 см)
Арк. 46,7 x 32,7 см
НХМУ. N Грс-9397

Поштова марка. 40 шагів. Україна. З портретом гетьмана Петра Дорошенка.
Г. І. Нарбут (1886 - 1920). **1918 р.**
Ескіз. Папір; акварель, туш.
D - 13 x 12. Арк. 22 x 15,8 см
НХМУ. N Грс-9548

Поштова марка. 20 шагів. УНР. Директорія. З портретом Григорія Сковороди.
Г. І. Нарбут (1886 - 1920). **1919 р.**
Ескіз. Папір; туш, акварель, (сепія)
7,3 x 5,7. Арк. 26 x 17 см
НХМУ. N Грс-9547

Проект печатки Української державної академії мистецтв УНР.
Г. І. Нарбут (1886 - 1920). **1918 р.**
Папір; акварель, туш, перо
D - 22 см. Арк. 24,8 x 24,9 см.
НХМУ. N Гр-9395

Стрій хорунжого. Г. І. Нарбут (1886 - 1920). **1918 р.**
Ескіз. Папір на картоні; акварель, туш. 33 x 26,5 см
НХМУ. N Грс-9545

Жупан і папаха чорного запорожця (реконструкція). Майстер Богуслав Любів. 1994 р.
Жупан. Сукно чорного кольору тканина; шиття, аплікація
110 x 54 см. Розм. 50. ЛІМ. N ТК-4140
Папаха. Хутро, тканина, шиття
20 x 16 см. ЛІМ. N ТК-4142

Стрій козака. Г. І. Нарбут (1886 - 1920). **1918 р**
Ескіз. Папір; акварель, гуаш, туш 35,5 x 25 см
НХМУ. N Грс-9544

Мапа України. 1918 – 1919 рр. Відень – Київ.
Папір; друк. 71 x 101 см.
НМІУ. N РД-10038.

Печатки. 1918 – 1919 рр. Україна.
а) Печатка 4-го пішого полку Армії УНР.
Бронза, дерево; тиснення, вирізування, виточування, різьблення. D - 2,5 см
НМІУ. N Р-83.
б) Печатка 4-го технічного куреня Сірої дивізії Армії УНР.
Гума, дерево; тиснення, вирізування, виточування. D - 4 см.
НМІУ. N Р-290

Сухий відбиток печатки гетьмана П. Скоропадського.
Папір, пастель; тиснення. 35 x 30 см.
МГ. N КИ - 1682/1.

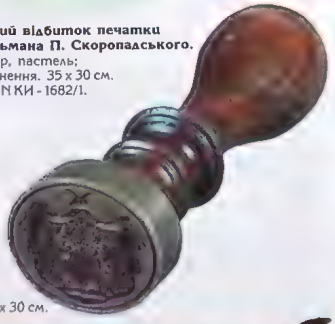

Печатка гетьмана Павла Скоропадського. І половина XX ст. Берлін. Німеччина.
Бронза, дерево; гравірування. H - 10,8 см. Овал. 35 x 30 см.
МГ. N КИ - 1683.

Орден св. Георгія 4-го ст., яким було нагороджено Павла Скоропадського за хоробрість і мужність у бою під Краупішкеном (Східна Прусія). 6.08.1914 р.
Передала до музею 1.06.1998 р. Олена Отт-Скоропадська
H - 9 см. H (хрест) - 4 см.
H (хрест малий) - 2 см.
ЦМЗСУ. N 1482.

Мисливський ніж – подарунок гетьману Павлу Скоропадському від президента Фінляндії – генерала К. Маннергейма. 1932 р.
Передала до музею 1.06.1998 р. Олена Отт-Скоропадська
Сталь, бронза, слонова кістка; лиття, кування, вирізування, виточування. L - 32 см. B - 4 см.
Піхви: шкіра, шиття, тиснення. ЦМЗСУ. N 1485

Орден Червоного Орла. Нагорода гетьмана Павла Скоропадського від кайзера Вільгельма II. 1918 р.
Передала до музею 1.06.1998 р. Олена Отт-Скоропадська. Орден D - 8,5 см. Зірка D - 9,5 см
ЦМЗСУ. N 1483.

Павло Петрович Скоропадський. Світлина. 1943 р.
Папір; друк. 23 x 17 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Оленка Скоропадська (р.н. 1919). м. Ванзеє. Німеччина. Світлина. 1922 р.
Папір; друк. 13 x 9 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

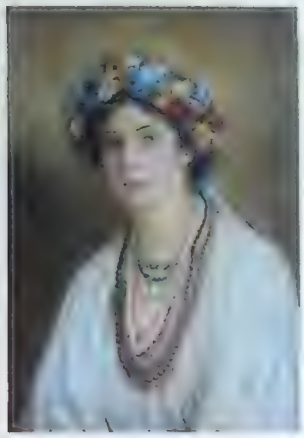

Портрет Єлизавети Скоропадської (1899 – 1976). О. Моравінова.
Листівка. 1922 р. Друковано в Німеччині
Папір; друк. 12 x 9 см
МГ. N КН-604/ФЛ-163

У Скоропадських було шестеро дітей: Марія (1898 - 1959), Єлизавета (1899 - 1976), Петро (1900 - 1956), Данило (31.01.1904 - 22.02.1957), Павло (1915 - ?), Олена (р.н. 1919)

Марія Скоропадська (у заміжжі Монтрезор) народилася в Петербурзі. За фахом - лікар-ортопед. В 1927 р. вийшла заміж за графа Адама Монтрезора, одного з активних діячів гетьманського руху. На початку 1940-х рр. її чоловік був схоплений у Варшаві радянськими спецслужбами і зник безвісти. Згідно постанов Гетьманської Ради (1944) і Першого Гетьманського Конгресу (1958) очолила гетьманський рух після смерті брата Данила

Єлизавета Скоропадська (у заміжжі Кужім) - середня донька Скоропадських. Народилася в Петербурзі. За фахом скульптор. Активна діячка гетьманського руху, секретар П. Скоропадського. Після смерті сестри Марії (1959) очолила гетьманський рух. Сестри поховані в Оберстдорфі (Баварія).

Єлизавета Кужім-Скоропадська.
Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція.
Папір; друк. 16,5 x 11,5 см.
Архів Р.М. Коваля.

Єлизавета Кужім-Скоропадська. Фото 1939 р. Берлін. Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція. Папір; друк. 16,5 x 11,5 см. Архів Р.М. Коваля

Родина Скоропадських у саду біля свого будинку, м. Ванзеє. Німеччина. Світлина. 1935 р. Зліва направо: Олена, Єлизавета, Олександра Петрівна Данило, Павло Петрович, Марія Монтрезор-Скоропадська, граф Адам Монтрезор
Папір; друк. 9 x 14 см. Архів Олени Отт-Скоропадської

Павло Скоропадський із дружиною Олександрою Петрівною. м. Ванзеє. Німеччина. Світлина. 1942 р. Оригінал. Папір; друк. 12 x 8 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Данило і Павло Скоропадські. Світлина. 12.07.1939 р.
Оригінал. Папір; друк. 12,8 x 8 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Гетьман Павло Скоропадський у саду біля власного будинку, м. Ванзеє. вул. Альзенштрассе, 17. Світлина. 1940 р
Папір; друк. 11,2 x 7,9 см. Архів О. Отт-Скоропадської

Гетьманич Данило Скоропадський (31.01.1904 – 22.02.1957). Світлина. 1933 р.
Папір; друк. 13 х 8,3 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Олена Скоропадська (р.н. 1919). Світлина. 1938 р.
Папір; друк. 13,5 х 8,7 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Павло Петрович Скоропадський, м. Ванзее, Німеччина. Світлина. 1930-і рр. Папір; друк. 14,8 х 10,3 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Старший син Скоропадських Петро народився в Петербурзі. З дитинства хворів на епілепсію. Помер у Німеччині. Похований в Оберстдорфі.

Данило Скоропадський - другий син і останній представник роду по чоловічій лінії. Народився в Петербурзі. Відомий діяч Українського визвольного руху в еміграції. Хресним ім'ям був названий на честь гетьмана Данила Апостола. За фахом інженер. Із 1933 р. проголошений Гетьманським своїм спадкоємцем. До 1939 р. жив у Німеччині, брав активну участь у роботі гетьманського центру. З 1945 р. самостійно очолив провід гетьманського руху. З 1948 р. - офіційний його керівник. З 1949 р. жив у Лондоні і працював технічним директором в літакобудівній фірмі "Dzus Fastener". Створив Союз гетьманців-державників Англії, структури української автокефальної православної церкви, співпрацював з організацією "Антибільшовицький блок народів". Приклав великі сили для консолідації різних українських політичних течій в еміграції. 13 лютого 1957 р. заручився з Галиною Мельник-Калужинською. Та через 10 днів раптово помер за нез'ясованих обставин 22 лютого 1957 р. у лондонському госпіталі "New End". Офіційна версія - крововилив у мозок. Похований 2 березня на лондонському цвинтарі "Гемпздет".

Павло Скоропадський. Останній прижиттєвий знімок. Світлина. Весна 1945 р.
Оригінал. Папір; друк. 13,5 х 8,8 см.
Архів Олени Отт-Скоропадської.

Залізнична станція в м. Платлінгу поблизу Мюнхена, де гетьман Павло Скоропадський був смертельно поранений під час бомбардування 16.04.1945. (х - місце перебування гетьмана). **Світлина. 1945 р.** Оригінал. Папір; друк. 13,6 х 18,8 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Олена Павлівна Отт-Скоропадська і Людвіг Отт. Світлина. Середина 1990-х рр. Україна.
Папір; друк. 15 х 10 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Олена Павлівна Отт-Скоропадська. Фото. Травень 1994 р.
Папір; друк. 12,6 х 18,7 см
Архів Олени Отт-Скоропадської

Поховання роду Скоропадських: Павла Петровича (17.05.1873 – 26 (28).04.1945), Олександри Петрівни (23.10.1878 – 29.12.1951), Петра Павловича (10.11.1900 – 13.03.1956) і Марії Павлівни (графиня де Монтрезор) (25.11.1898 – 12.02.1959), Єлизавети Павлівни (Кужім) (1899 – 1976). Фото. 1990 р. м. Оберстдорф, Німеччина. Папір; друк. 10 х 15 см. Архів О. Отт-Скоропадської

Сергій Литвин
доктор історичних наук
професор

"Чи на рідних полях, чи в чужій стороні,
Осяяло чи ні святокресне рам'я, –
Вам усім, хто поляг за тризубовий стяг, –
Вічна пам'ять!"
Олекса Стефанович

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН АРМІЇ УНР СИМОН ПЕТЛЮРА

Одним із найславетніших нащадків козацтва є Голова Директорії Української Народної Республіки і Головний Отаман Республіканського війська Симон Васильович Петлюра. Народився він 10 (23 н. ст.) травня 1879 року у Полтаві на вулиці Загородній, 20. Родинне коріння Петлюр – реєстрові козаки, з одного боку, з іншого – православні священнослужителі.

Навчався у Полтавській духовній семінарії. Там він зробив перші кроки своєї політичної діяльності. Був членом таємного українського гуртка, брав участь у конференції Революційної української партії (РУП) і в роботі Всеукраїнського студентського з'їзду. 1901 року його виключили зі старшого 6 класу семінарії. Причиною відрахування стало запрошення Петлюрою до семінарії без дозволу начальства відомого композитора і громадського діяча Миколи Лисенка. Однак С. Петлюра надолужив брак освіти шляхом посиленої і систематичної самоосвіти. Виявляв зацікавленість до найрізноманітніших галузей: політики, військової справи, юриспруденції, історії, філософії, релігієзнавства, фінансів. Добре знав німецьку і французьку мови.

З 1902 р. Петлюра розпочав журналістську діяльність. У львівському "Літературно-науковому віснику", що редагував М. Грушевський, вийшла його перша публіцистична праця, присвячена стану народної освіти на Полтавщині. Виявивши на ниві журналістики творчу інтуїцію, природний дар та дивовижну працьовитість, він не покидав цієї професії до кінця життя.

Рятуючись від неминучого арешту за революційну агітацію, 1902 року Петлюра виїхав на Кубань, де спочатку давав приватні уроки в Катеринодарі, а потім працював асистентом-дослідником в експедиції члена-кореспондента Російської академії наук Ф. А. Щербини, який займався впорядкуванням архівів Кубанського козацтва.

Водночас С. Петлюра вчителював у Катеринодарському початковому міському училищі, публікувався у місцевих часописах, співпрацював із львівськими часописами "Добра новина" і "Праця". Продовжуючи революційну діяльність, організував у Катеринодарі осередок РУП – Чорноморську вільну громаду. У своєму помешканні Петлюра налагодив таємну друкарню, що випускала різні антиурядові листівки. Зрештою, ця діяльність призвела до першого його арешту у грудні 1903 р.

Повернувшись до Києва, включається у конспіративну роботу РУП, стає гільним діячем її національно-визвольної течії. Він формується у дедалі впливовішу постать українського підпілля, заслуговує велику довіру лідерів РУП. Влада організовує на нього загальноімперський розшук.

Восени 1904 р. Петлюра змушений емігрувати до Львова, де працював співредактором рутвських часописів "Селянин" і "Праця", встановив контакти з І. Франком, М. Грушевським, В. Гнатюком, М. Ганкевичем, що сприяло поглибленню його суспільно-політичних і наукових інтересів. У Львові він прослухав курс підпільного Українського університету, де викладання вів цвіт української галицької інтелігенції.

Амністія 1905 р. дозволила Петлюрі повернутися до Києва, де він брав участь у II з'їзді РУП. Із розколом РУП на цьому з'їзді і створенням Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) С. Петлюра став членом її Центрального комітету. У січні 1906 р. за направленням ЦК УСДРП він виїхав до Петербурга, де редагував місячник УСДРП "Вільна Україна". Однак уже в липні знову повертається до Києва і за рекомендацією М. Грушевського працює секретарем редакції газети "Рада", що видавалася радикально-демократичною партією, згодом в часописі "Україна", а з 1907 р. – у легальному часописі УСДРП "Слово".

Петлюра стає на той час уже досить відомим журналістом і літератором. Це переконливо доводить його обширна публіцистична та літературна спадщина. У різних виданнях ним надруковано понад 125 статей, дописів, рецензій з обговоренням та аналізом важливих подій і явищ у житті тогочасної України.

Його дослідження, розвідки, статті й огляди з історії, літератури, літературознавства, драматургії, театру та літературної критики не втратили свого гострого громадського звучання і в наші дні. Роботам Петлюри притаманні, як визнавав віце-президент УНР в екзилі професор М. Степаненко, "ясність викладу, сформованість стилю, образність мови, оригінальність підходу до проблем, сумлінність критичного аналізу, велика ерудиція, а понад усе – чітко скристалізована суверенна національно-державна філософія"[1].

Перебуваючи у Петербурзі, С. Петлюра здобув авторитет розумного і розважливого політика. Його перший блискучий публічний виступ відбувся на вечорі, присвяченому 50-річчю смерті Тараса Шевченка в залі Купецького зібрання. Він був серед трьох промовців перед кращими мистецькими силами Петербурга[2].

У 1911 р. С. Петлюра переїхав до Москви, одружився з Ольгою Бельською. Він працював бухгалтером у страховій компанії, водночас, на громадських засадах (від 1 січня 1912 р. і до 1914 р.) редагував журнал "Украинская жизнь", що фактично був єдиним українським (російськомовним) громадсько-політичним часописом у дореволюційній Росії. Праця у цьому виданні на ідею українського відродження вимагала великої мужності і була апогеєм журналістської діяльності Петлюри, висунула його в коло відомих українських політиків.

Уже 1914 року він передбачав великі зміни в житті українства, про що у статті "До практичних завдань українства" писав: "Ми безперечно переживаємо період зростання українства, перетворення його в суспільну силу, в реальний фактор державного життя Росії. Стихійні вияви українства дедалі більше поступаються перед планомірними актами національного самоусвідомлення, скріпленого організованими формами й виступами, що пройшли довгий шлях підготовчої, обдуманої та усвідомленої роботи"[3].

Під час Першої світової війни, на початку 1916 р., С. Петлюра добровільно вступив на службу до Всеросійського союзу земств, у якому домінували українці, мав завдання допомагати постачати армію. Йому довелося чимало спілкуватися із солдатськими масами, пройнятися їхніми настроями, вдалося завоювати популярність серед військових, а згодом увійти до складу керівництва українським військовим рухом. У квітні 1917 р. він виступив

[1] *У 100-річчя народження Симона Петлюри – президента Української Народної Республіки. Зб. доповідей. – Вашингтон–Філадельфія, 1979. – С. 28*
Шкогук А. Симон Петлюра. Політичний портрет // Київська старовина, 1992. – № 6. – С. 68.
[3] *Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – С. 274.*

ініціатором та організатором проведення в Мінську українського з'їзду Західного фронту. Було створено Українську фронтову раду, а її головою обрано С. Петлюру. Він був делегований для участі в роботі Національного конгресу, що скликався Центральною Радою і проходив у Києві 6–8 квітня 1917 р. Для цього він взяв відпустку, але подальші події вже не дозволили повернутися на службу до Союзу земств.

Петлюра також брав участь у роботі конференції УСДРП, що проходила 4–5 квітня, де був обраний членом Центрального комітету УСДРП та увійшов до складу редколегії центрального органу УСДРП – "Робітничої газети".

С. Петлюра в дореволюційний період був помітною постаттю в українському суспільно-політичному і культурно-національному русі. Участь у громадсько-політичному житті, журналістська й науково-дослідна робота, посада військового урядовця – усе це сформувало його як людину, громадянина й державного діяча. А з обранням на Першому військовому з'їзді головою Українського генерального військового Комітету (УГВК) він увійшов у велику українську політику. Тоді ж, як голову УГВК, його було кооптовано до складу Центральної Ради.

Вже після Першого військового з'їзду Петлюра до усвідомив необхідність розбудови українського війська. Це стало основним змістом його діяльності упродовж всього 1917 р.

У процесі українізації створено передумови для формування на основі дислокованих в Україні частин російської армії українського війська, що фактично перетворювалися на національно-територіальні й ставали основою національних збройних сил.

Сучасний відомий історик С. Кульчицький обгрунтовано вважає, що "український рух у військах завдяки терплячій роботі С. Петлюри став нездоланною силою в тилу й на фронті"[4].

С. Петлюра вважав за необхідне повністю зберігати за Центральною Радою – як єдиною загальнонаціональною установою – контроль за військовим будівництвом, не допустити можливих передчасних збройних конфліктів з Росією, до яких Україна не була готова. Через таку поміркованість національних вимог, що були продиктовані тактичними міркуваннями, зрештою, політичним прагматизмом, йому закидали "угодовську" позицію.

31 жовтня С. Петлюру офіційно призначено Генеральним секретарем з військових справ. На відміну від інших лідерів української революції, він зрозумів, що російські політичні сили є противниками самостійності України і російське розуміння соціалізму і демократії є протилежним українському, і що найсерйозніша небезпека для свободи і незалежності українського народу йде від більшовиків. Убачав у більшовицькій Росії нову версію централізованого імперського поневолення, зайняв непримиренну і безкомпромісну позицію, яку не зрадив ніколи. В. Кедровський стверджував: "С. Петлюра ясно бачив, що Україні неминуче доведеться стати до збройної боротьби з Москвою. Відповідно до цього й вироблялися всі плани нашої праці для створення української армії"[5].

Петлюра розумів, що без армії держава не забезпечить свого існування, тому впродовж листопада–грудня 1917 р. докладав зусиль для створення реальної національної військової сили.

Петлюра зробив рішучі й важливі кроки, щоб перебрати керівництво військами на фронті. У розпорядження Центральної Ради переходять надійні військові частини, зміцнено керівництво українізованими військовими частинами, видано низку наказів про повну українізацію корпусів і дивізій, управлінь та установ.

Це був час, коли процес українізації армії набув найбільшого розмаху. Було здійснено українізацію штабів Київського і Одеського військових округів. Центральна Рада призначала в штаби округів своїх комісарів. На цей час припадає організація українських частин на фронті. Для забезпечення належного фахового рівня безпосереднього керівництва військами, 10 листопада було створено Український генеральний штаб.

У ніч проти 30 листопада з ініціативи і під керівництвом Петлюри, у Києві блискуче було проведено акцію повного роззброєння десятитисячного збільшовиченого вояцтва і арешту більшовицьких ватажків, що мали намір підняти загальне повстання проти Центральної Ради.

Найважливішу роль у планах розгрому Центральної Ради більшовицький Раднарком відводив збільшовиченим фронтовим частинам. Петлюра у відповідь на накази і розпорядження головнокомандувача червоних Миколи Криленка розіслав телеграми штабам і фронтовим комітетам з вимогою не виконувати розпорядження Криленка, не посилати війська на Київ для розправи з українцями[6]. Водночас він звернувся з відозвою до українського війська, закликаючи українських вояків "стояти на сторожі прав Української Республіки, боротися з погромами, грабіжниками, не давати ворожому нам військові переїздити по залізниці"[7]. Погодивши з радою Вільного козацтва, Петлюра видав наказ про мобілізацію Вільного козацтва по всій Україні[8].

Важливим заходом оборонного характеру став наказ Петлюри про нечинність наказів більшовицьких армійських військово-революційних комітетів на території УНР, де чи не вперше від імені високопоставленої офіційної особи вказувалося на тимчасовий статус перебування російських військ на території України, а отже, і перспективу їхнього цілковитого виведення як чужоземних за її межі[9].

Важливе значення для послаблення більшовицького впливу мав наказ про перебування у відпустці за місцем проживання вояків усіх запасних і тилових частин, що були призвані не з України, їм необхідно було "по скінченню одпуску являтися до своїх повітових військових начальників для призначення в великоросійські частини, котрі містяться поза межами Української Республіки. Всіх вояків великоросів, що приїздять з одпусків і скупчуються на вузлових станціях, надсилати назад у Великоросію"[10].

За безпосередньої участі Петлюри позитивно вирішили клопотання полонених українських січових стрільців зорганізуватися в окрему військову частину, цим було покладено початок бойовій формації – куреню Січових Стрільців під командуванням Євгена Коновальця.

Таким чином, саме завдяки зусиллям Петлюри вдалося створити національні збройні формування, які постали наприкінці 1917 р. як реальна військова сила і були здатні протистояти більшовицькій агресії. Чисельність українських військ, що були на боці Центральної Ради, становила майже 400 тис. чоловік, з них 180 тис. в українізованих частинах на фронті, 150 тисяч у тилових гарнізонах і 60 тисяч у загонах Вільного козацтва[11].

С. Петлюра вважав за необхідне негайно готувати українські війська до збройної відсічі більшовикам і неодноразово наголошував на цьому у своїх виступах на засіданнях

---

[4] Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України // Політика і час. – К., 1993. – № 10. – С. 9.
[5] Кедровський В. Початки національного війська // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879–1926). – 1992. – С. 218.
[6] Киевская мысль. 1917. – 3 грудня.
[7] Нова Рада. 1917. – 3 грудня.
[8] Там само. – 6 грудня.
[9] Козацька думка. 1917. – 8 грудня.
[10] Петлюра С. Назв. праця. – К., 1999. – Т. 3. – С. 52
[11] Ткачук А. Крах спроб Центральної Ради використати українські військові формування у 1917 році // УЛЖ. – 1967. – № 8. – С. 75–84.

Центральної Ради та Генерального секретаріату. Але це суперечило політичним настановам українських соціалістичних лідерів. Більшовики у цей час сконцентровували великі сили регулярних військ та червоної гвардії для наступу з південного сходу. Однак керівництво Центральної Ради не усвідомлювало усієї небезпеки, яка йшла від більшовиків. Розбіжності Петлюри з лідерами Центральної Ради все більше поглиблювались. Розчарований, 18 грудня він покидає урядовий пост.

Однак, залишивши урядову посаду, С. Петлюра не відійшов від війська і від справи захисту Батьківщини. Він очолив одну з найбільш боєздатних частин – Гайдамацький кіш Слобідської України, який відіграв визначну роль в обороні Києва.

У лютому 1918 р. Петлюра спричинився до перегруповання військ на Волині і Поділлі та переходу їх у наступ. Наступ здійснювали винятково українські війська, без участі німецьких і австро-угорських військ, які перебували у другому ешелоні.

С. Петлюра вважав справою честі своїми силами визволити Україну. Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 11 лютого – Житомир, 14 лютого – Бердичів, а в ніч на 1 березня першими вступили до Києва. Вони повернулися до Києва переможцями.

С. Петлюра негативно поставився до запрошення Центральною Радою німецьких та австро-угорських військ в Україну, тому участі в роботі Центральної Ради навесні 1918 року не брав...

Співпрацюючи з журналом "Книгарь", Петлюра привертав увагу громадськості до важливих питань національного військового будівництва. Він пише низку рецензій на видання військово-історичного характеру, у яких виклав свої роздуми про армію та її місце в житті нації і держави, націлював громадянство на необхідність створення боєздатного війська.

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. Петлюра не сприйняв врядування гетьмана П. Скоропадського і вдався до протесту, а згодом – до безкомпромісної збройної боротьби. Він, як і багато хто з лідерів українського визвольного руху, вважав режим П. Скоропадського антинародним і контрреволюційним. Як представник українських національно-демократичних революційних сил, Петлюра був прибічником демократизму, активно виступав проти згортання демократичних свобод.

На третій день після гетьманського перевороту за наказом Скоропадського Петлюра був заарештований. Його звинуватили у зв'язках з представниками Антанти, тобто Франції і Англії, однак невдовзі звільнили.

На губернському земському з'їзді Київщини Петлюра був обраний головою Київської народної земської управи як органу місцевого самоврядування. Пізніше, на з'їзді представників земств України, його обирають головою Всеукраїнської спілки земств.

Петлюра дуже швидко зорієнтувався у діловій структурі земської роботи, не виявляв поспішного реформаторства, а, навпаки, уважно поставився до демократизації земств, вимагаючи від працівників відповідальної роботи. Він активно листується із земствами, різними установами і організаціями, надсилає відозви-протести до Скоропадського та до німецького уряду проти політики німців на Україні.

Політична активність та протести Петлюри викликали гнів гетьмана Скоропадського і 27 липня 1918 р. його знову заарештували. За допомогою приятелів М. Славінського, П. Стебницького, О. Лотоцького та на клопотання перед гетьманом міністра юстиції А. Вязлова після чотиримісячного ув'язнення 12 листопада його було звільнено.

14 листопада 1918 р. було сформовано Директорію – орган політичного керівництва на період повстання проти Гетьманату. До її складу обрано Петлюру. У складі Директорії він фактично очолив збройні сили, перед якими постало завдання оборонити країну від численних ворогів.

Петлюра формує головнокомандування Республіканськими військами, створює Головну Ставку військ Директорії УНР. Саме Петлюра прийняв рішення дати бій під Мотовилівкою загоном у 600 осіб проти кількатисячного гетьманського війська. Повстання за кілька днів охопило всю Україну і як наслідок – Гетьманат було повалено і відновлено попередню форму державного ладу – Українську Народну Республіку.

Коли згодом, втративши будь-яку надію на успіх подальшої боротьби, зійшли з політичної арени такі чільні політичні діячі УНР, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, та розпочався "великий відхід" української інтелігенції за кордон, Петлюра прийняв принципово інше рішення. 11 лютого 1919 р. він звернувся до ЦК УСДРП з листом, в якому писав: "Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі творчі сили нашого краю повинні взяти участь у державній праці, не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це я тимчасово виходжу зі складу членів Укр. С.-Д. Партії" [12].

Від цього часу саме С. Петлюра кардинально впливає на весь хід подій і не поступається роллю лідера. Треба було укріплювати владу, встановлювати спокій усередині й обороняти державу ззовні; пекучою була проблема формування і зміцнення армії, розбудови державного апарату тощо. У подальшому внутрішні суперечності між українськими силами, які вели до хаосу в державному управлінні, складність ситуації на фронті та необхідність централізованого управління бойовими діями спонукали Петлюру вжити заходів до концентрації влади у своїх руках. Директорія на засіданні 9 травня 1919 р. ухвалила постанову наступного змісту: "За виходом зі складу Директорії Голови Директорії Володимира Кириловича Винниченка, обрати Головою Директорії Члена Директорії, Головного Отамана Українських Республіканських Військ Симона Васильовича Петлюру" [13].

С. Петлюра відіграв вирішальну роль у найскладніші періоди боротьби 1919 р., проявляв мужність, витримку, рішучість, волю і непохитність державницької позиції. Оцінюючи таку непохитність Петлюри, його сучасник, професор права А. Яковлів писав, що "необхідно з подивом зазначити і належно оцінити твердість і відданість Петлюри інтересам держави серед хаосу думок, порад, фантастичних проектів реконструкції влади, взаємних обвинувачень, боягузтв, зрад і т. д." [14]. Зважмо, що йдеться про поведінку особи на тлі і в умовах війни.

Саме цей період його діяльності підданий тавруванням ярликами узурпатора державної влади, диктатора тощо. Тому слід наголосити, що його влада не була узурпована чи захоплена насильницьким способом від когось іншого, а перейнята легітимним демократичним шляхом. Легальний титул верховної влади був покладений на Директорію Трудовим конгресом. Петлюра волів дотримуватися засад Трудового конгресу, зберегти наступність ідей Конгресу і легітимності влади, ним започаткованої.

Писав Петлюра: "Я демократ... Нас рятував і врятує від загину український нарід. Перед нами великі завдання державного й суспільного будівництва демократизму. І кожен повинен віддати волю, душу, руки на службу цьому ділу" [15]. Пізніше, в одному із своїх листів він писав, що "вся

[12] Петлюра С. Назв. праця. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 228.
[13] Державний вісник УНР. – 1918. – Вип. 37. – Ч. 540
[14] Яковлів А. До питання про легітимність уряду УНР // Тризуб. 1928. – Ч. 43 (149). – С. 9.
[15] Мацієвич К. Симон Петлюра і сучасність // Тризуб. 1933. – Ч. 35 (393). – С. 8

наша праця мусить мати своєю метою довести європейським гинникам дозрілість нашого суспільства та народних мас до самостійного державного існування на засадах європейської демократії" [16].

Найбільше своїх сил і енергії С. Петлюра віддавав армії, яка відіграла визначальну роль у боротьбі за державність. Безперервні бойові дії на всіх фронтах упродовж 1919 р. примушували главу держави і Головного Отамана військ УНР приділяти найбільше уваги вирішенню проблем оборони, розбудови армії, організації збройної боротьби.

Генерал-хорунжий В. Сальський справедливо зазначав, що "Петлюра був одним з джерел моральної сили, завдячуючи котрій наша Армія була в стані вдержатись в настільки тяжких, прикладу яких не знаходимо в історії, умовинах. Все це тому, що Петлюра посідав велику таємницю влади над людьми, таємницю володіння масами. Про нього можна сказати, що душу і серце Армії тримав у своїй руці, як рівно ж сам він був і душею і серцем своєї армії... Бувало не раз, що опрацьована під його впливом якась операційна думка, здавалася не до виконання, але тверда і незломна віра вождя в остаточний її успіх, якась стихійна впертість, стремління боротись й боротись, — підсилювали слабнущу енергію командирів і допроводжували до пожаданих наслідків" [17].

Генерал-хорунжий М. Капустянський висловив думку, що "нікого за цей час могутнішого не виявилося йому на заміну, бо такого й не було... Петлюра — людина нестримної енергії, ентузіаст, вірить, хоч деколи тільки інтуїтивно, й вливає свою віру в інших. Це головна його позитивна риса, яко вождя" [18].

Є багато свідчень про виняткову хоробрість Петлюри. Так, генерал-полковник О. Удовиченко згадував, що "Петлюра не лякався смерті, рвався до передової лінії фронту, від цього кроку його завжди треба було стримувати. У першу чергу Головний Отаман відвідував козаків, що були у бойовій лінії" [19].

Проте боротьба, яка велася одночасно на трьох фронтах, без жодної зовнішньої підтримки, не могла увінчатися успіхом. Про це висловлювався сам С. Петлюра у листі від 29 січня 1920 р. до голови дипломатичної місії УНР в Італії Д. Антоновича: "Ми потерпіли велику невдачу не тільки через зраду галичан, не тільки через виснаженість та неорганізованість нашу, але, головне, через нашу ізольованість од світу і ту блокаду, в яку кинула нас Антанта. А провадити боротьбу при таких обставинах та ще творити при цьому державу — абсолютно не можна" [20].

Політичні кола Антанти залишалися прихильниками ідеї неподільності Росії, а у протистоянні більшовизму ставку робили на Польщу. Поляки вели війну за володіння Східною Галичиною. Денікінці й чути не хотіли про незалежну Україну, заявляли, що переговори можливі лише на ґрунті визнання гасла "єдиної і неділімої Росії". Петлюра не мав жодних ілюзій щодо денікінської і більшовицької Росії. 2 грудня 1919 р. у відозві до українського народу він, зокрема, писав: "Народ України та наше республіканське військо знає, що в більшовизмі порятунку нема. Більшовизм, як і комунізм, на українському ґрунті не прийметься. Він може посіяти тільки нову міжгромадянську війну і втрете знищити Україну матеріально" [21].

Петлюра 6 грудня 1919 року виїхав до Варшави, щоб зосередитися на справі полагодження зовнішньополітичних проблем. За умов, які склалися в кінці 1919 — на початку 1920 р., Петлюра намагався віднайти союзників для подальшої боротьби. Збройна боротьба за державність проти всіх зовнішніх ворогів вимагала подолання блокади держав Антанти для отримання політичної, військової, дипломатичної і медичної допомоги. Ні уряди, що визнали УНР, ні міжнародний Червоний Хрест, ні інші благодійні європейські організації не вважали за потрібне допомогти українцям, які продовжували вести виснажливу, смертельну боротьбу з більшовизмом, що готувався до походу на Захід. Було зрозуміло, що вихід для України — у компромісі з польським урядом. Польща залишалася чи не єдиною країною, зацікавленою у продовженні визвольної боротьби України. Вона могла надати їй реальну військову допомогу.

Як наслідок тривалих і складних переговорів 21 квітня 1920 р. було підписано українсько-польську політичну конвенцію про співпрацю між УНР та Польщею, що увійшла в історію як Варшавський договір.

Слід визнати, що Варшавський договір був і дотепер залишається предметом найсуперечливіших оцінок, а також найбільш вразливим аргументом в оцінках діяльності Петлюри.

На той час іншого виходу в УНР просто не було. Для продовження боротьби проти більшовицької Москви нічого іншого не залишалося, як піти на підписання такого нерівноправного договору. Петлюра прийняв цей диктат з надією нормалізувати ситуацію, а з приходом миру, зі зміною ситуації, повернути всі українські землі, разом із Східною Галичиною, до України.

Петлюра керувався прагматичним розрахунком, розуміючи, що московський імперіалізм був і надалі є найбільшою небезпекою для фізичного буття українського народу, а в той же час зруйнована війною Польща не таїла такої небезпеки. Він пропонував розглядати союз із Польщею "як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби" [22].

Сам Петлюра високо оцінював значення Варшавського договору. "Я певен, що досягнені нашою місією в Польщі здобутки будуть вписані в історію як сторінка нової ери нашого справді реального державного життя", — писав він 21 травня 1920 р. у листі-подяці голові Дипломатичної місії УНР у Польщі А. Лівицькому [23].

Для Петлюри важливим був не стільки текст самого договору, як текст військової конвенції, підписаної 24 квітня 1920 р., що була додатком до самого договору і являла собою таємну угоду про надання військової та економічної допомоги УНР у спільній війні з Радянською Росією.

25 квітня 1920 р. згідно з військовою конвенцією розпочався спільний похід українських та польських військ на схід проти більшовиків. Наступ розвивався блискавично і вже 7 травня союзницькі війська здобули Київ. Однак 10 червня Київ знову опинився в руках більшовиків. Українські частини мужньо боронилися по лінії Збруча і Дністра. Особливої уваги заслуговує оборона Замостя, яка стала фатальною для більшовиків і дозволила полякам відкинути Червону армію з-під Варшави і здійснити новий наступ.

Петлюра залишався вірним угодам з Польщею і у спільній справі боротьби з більшовизмом, плекав надію на з'єднання всіх українських земель в одній державі.

Однак, у ситуації, сприятливій для продовження збройної боротьби, під тиском Антанти 12 жовтня 1920 р. між Польщею і Радянською Росією у Ризі було підписано так званий Ризький мир, згідно з яким 18 жовтня на всьому фронті припинялися бойові дії...

Останній свій бій Армія УНР дала 21 листопада 1920 р.

До кінця з військом перебував і Симон Петлюра. Армія УНР не була переможена. Вона відступила за Збруч. Зброю і

---

[16] *Там само. — С. 9*
[17] *Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР // Шабер. — Каліш, 1927 — С. 5–11.*
[18] *Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. — Мюнхен, 1946. — С. 20–21*
[19] *Петлюра С. Назв. праця. — Т. 1. — С. 242.*
[20] *Там само. — С. 206.*
[21] *Там само. — С. 242.*
[22] *Там само. — Т. 2. — С. 517.*
[23] *Там само. — Т. 3. — С. 209*

військове майно під контролем українсько-польської комісії з обеззброєння передано польській владі, а особовий склад, відповідно до міжнародних норм, мав бути інтернований.

Відступивши за кордон, Армія УНР, а разом із нею уряд УНР і десятки тисяч свідомого українського громадянства не змирилися.

У Польщі почав діяти Державний центр УНР в екзилі, який став "державно-політичним центром, оборонцем і речником українського народу в його боротьбі за самостійну і незалежну Українську Державу"[24]. Еміграційний центр УНР мав відповідні міністерства та відомства, в тому числі: військове, внутрішніх та зовнішніх справ. Його очолював С. Петлюра, залишаючись Головою Директорії і Головним Отаманом військ УНР.

Біля Державного центру УНР почали гуртуватися найактивніші, найсвідоміші сили української еміграції. Завдяки С. Петлюрі центр ні на мить не припиняв свого існування, залишаючись на той час чи не єдиним символом і легітимним представником української державності. Національно-визвольна боротьба продовжувалась.

Надихала на цю боротьбу позиція С. Петлюри, що залишалася непохитною: Україна має бути суверенною соборною державою. Поєднуючи політичну діяльність з публіцистикою, він залишався на чолі Визвольного руху. Його погляди на сучасність, бачення перспективи України мали визначальний вплив на процеси в тогочасних політичних колах. Авторитет і вплив Петлюри залишалися великими. На відміну від інших політичних діячів, які або відійшли від політичної діяльності, або стали на шлях співпраці з більшовицьким режимом, він продовжував боротьбу.

Заходами С. Петлюри та Юрка Тютюнника було створено Партизансько-Повстанський Штаб при Головній Команді Військ УНР, покликаний надати організаційно-оперативну і кадрову допомогу народному рухові опору більшовицькій владі. 1921 року за складних і несприятливих обставин було здійснено Другий зимовий похід на Україну, що мав на меті підняти загальноукраїнське збройне повстання. Однак під тиском цілої низки причин похід закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів.

Петлюра перебував у нелегальному становищі, під чужим ім'ям спочатку у Тарнові, де протягом 1920 – 1922 рр. працював уряд УНР і представницький орган – Рада Республіки, а у листопаді 1921 р. переїхав до Варшави. Проте невдовзі, з огляду на більшовицькі вимоги до Польщі заборонити діяльність уряду УНР на її території і видати Петлюру, подальше його перебування там стало небезпечним. 31 грудня 1923 р. він змушений був залишити і Польщу. Однак, через складнощі влаштування переїзду, лише 16 жовтня 1924 р., отримавши дозвіл на в'їзд до Франції, вдалося прибути до Парижа.

Невдовзі Петлюра зумів стати визнаним лідером паризького українського центру, зібравши навколо себе відданих людей. Він виношує ідею створення координуючого органу – загальноеміграційного Українського громадського центру, веде роботу щодо створення тижневика "Тризуб", перше число якого вийшло 15 жовтня 1925 р. У передовій статті С. Петлюра декларував: "Ми свідомо виступаємо під знаком Тризуба, як символа української державності... В українську державність ми віруємо, українську державність ми сповідуємо, в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею її ми носимо в серці, бо її духом, потребами овіяне все життя... Наша ідеологічна праця полягатиме в розгорненні й обґрунтуванні ідеї української державності"[25].

На сторінках "Тризуба" Петлюра багато уваги приділяв справам еміграції, її консолідації, "лікуванню" від фракційності. Він дав теоретичне обґрунтування Визвольної боротьби, першим проаналізував соціальні та національні причини збройної поразки, довів цілковиту утопічність поглядів своїх опонентів щодо можливого реально рівноправного існування української нації у складі федерації, що підтвердилось історичним досвідом перебування України у складі Радянського Союзу.

Петлюра ні на день не випускав керівництво діяльністю екзильного уряду УНР, мав широку інформацію про всі події, активно втручався в них. За участю С. Петлюри та Ю. Пілсудського у січні 1926 р. була створена організація "Прометей", в основу діяльності якої була покладена ідея об'єднання всіх поневолених більшовиками народів для боротьби з радянською Росією.

У складних еміграційних умовах дезорієнтації, деморалізації, групівщини, ідеологічного протистояння Петлюра виявив політичну далекоглядність, ясність мети, умів конкретно визначати завдання, які відповідали потребам часу.

Більшовики побачили небезпеку в самому існуванні Петлюри. Радянське керівництво закономірно сприймало С. Петлюру як свого першочергового ворога. Особливо непокоїла активність Українського центру в Парижі, який дедалі більше консолідував еміграційні державницькі сили навколо журналу "Тризуб".

Більшовики не могли допустити, аби навіть з чужини лунало слово провідника до свого народу. 25 травня 1926 р. о 14.12 на розі вулиці Расіна і бульвару Сен Мішель, у Латинському кварталі Парижа, перед виставкою книг книгарні "Жільбер" Самуїл Шварцбард, зробивши сім револьверних пострілів, обірвав життя Симона Петлюри, якому йшов 47-й рік.

З нинішньої історичної перспективи можна впевнено стверджувати, що вбивство С. Петлюри було організовано і здійснено більшовицькою агентурою, що пов'язала його з відповідальністю за єврейські погроми в Україні під час Національно-визвольних змагань. І саме вбивство, а згодом і Паризький судовий процес були вдало використані для дискредитації українського національного руху загалом на багато десятиліть уперед.

Відомий історик академік А. Жуковський так оцінив діяльність Петлюри: "Сьогодні, з перспективи майже трьох чвертей століття бачимо, якими малими, невірними і облудними були оцінки, програми і директиви колись визначних державних діячів! Лише шлях Петлюри був виправданий. За ним пішла більшість сучасників, а згодом – пізніші генерації. На нього взорувалися українські дисиденти, промоутори Руху Опору. Його перебрали творці відновленої незалежності України. План Петлюри починає знаходити свою реалізацію і в добрих починах сучасної української державності"[26].

Здійснилася мрія С. Петлюри про українську державність, в яку він безмежно вірив і висловлював цю віру такими словами: "Ти переможеш, Великий Народе Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі. Ти переможеш для спокійного будування могутньої держави України, для щасливої праці поколінь майбутніх. Спадуть віковічні кайдани з стомлених рук твоїх, спадуть ганебні пута з величної постаті рідної Матері – України. Минуть жахливі криваві роки боротьби, і невтинна праця синів твоїх загоїть рани кривавої руїни, дасть пишні скарби для всіх народів світу, дасть спокій і щастя Великій, Вільній, Самостійній Україні"[27].

С. Петлюра став символом української державності найбільш послідовним, самовідданим її творцем і оборонцем.

[24] Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія-Київ-Вашингтон, 1993. – С. 68
Петлюра С. Вступогинаючи видання // Тризуб, 1925. – Ч. 1. – С. 1–3
[6] Полтавська Петлюріана // Матеріали 4-х Полтавських читань. – Полтава, 1999. – № 3. – С. 6.
[27] Петлюра С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 292

а у 1920-ті роки – ключовою постаттю Національно-визвольної боротьби. В його особі найбільш вдало поєдналися риси державного мужа і військового вождя, якості політика і військовика. Недарма найбільші недруги української самостійної державності назвали визвольний процес України XX століття "петлюрівщиною".

Йому належить концепція державної структури України – самостійної, соборної, демократичної, республіки. Ця політична концепція, програма та ідеологія відповідали потребам державотворчої парадигми українства.

Під проводом С. Петлюри український народ мав у означений період свою державність, і це стало важливим здобутком Національно-визвольної боротьби. І хоча в силу багатьох причин боротьба зазнала поразки, набутий досвід став джерелом, з якого наступні покоління черпали віру в державність. Боротьба за її здобуття, хоч і в інших формах, після падіння УНР практично не припинялась, а ім'я Симона Петлюри стало загальнонаціональним символом.

С. Петлюру слід розглядати як першого українського політика, що найбільш послідовно відстоював європейський вектор розвитку України. Сучасна політика самостійності і європейської орієнтації України є продовженням політики С. Петлюри.

Є очевидною певна політична недалекоглядність, яка полягає в тому, що новітня українська держава не ідентифікує себе з Українською Народною Республікою, не використовує її досвіду та досвіду таких діячів, як С. Петлюра.

С. Петлюра ще не знайшов в Україні того пошанування, на яке заслуговує. Доводиться констатувати не просто байдужість до його імені, а й те, що явище петлюрівщини вищі посадові особи держави все ще сприймають на рівні однолінійних тлумачень доби комуністичного тоталітаризму, а недруги української державності продовжують сповідувати стосовно нього руйнівний негативізм. Сучасним політичним і державним діячам для розуміння націотворчих проблем корисним було б знання ідей С. Петлюри, які були рушійною силою у відродженні українського народу та в його визвольній боротьбі.

Зважаючи на сьогочасну повноту свідчень і нових документів, громадськість та уряд України мають підстави виступити з пропозицією перегляду вироку Паризького процесу 1927 р. і повної реабілітації С. Петлюри. Доцільно також дати моральну оцінку подіям, пов'язаним із вбивством С. Петлюри. Він впав жертвою під виглядом помсти за єврейські погроми, які чинилися і більшовиками, і денікінцями, і окремими українськими частинами та всілякими анархічними бандами, але у силу певних обставин були приписані лише петлюрівцям і самому Петлюрі.

Ще належить назвати імена дійсних винуватців та ініціаторів вбивства. Мова йде про відновлення історичної правди і справедливості щодо співтворця Української Народної Республіки, будівничого українського війська і глави держави.

Портрет Симона Петлюри. 1966 р.
Видано 1966 р. в 40-ву Річницю трагічної смерті. Центральний Комітет Вш. Пам. Симона Петлюри в Америці. Листівка. Папір; друк. 14 x 9 см.
Зібрання О. С. Полішука

Симон Васильович Петлюра (10.05.1879 – 25.05.1926) – отаман Гайдамацького коша Слобідської України, Головний отаман Армії УНР, голова Директорії УНР.
Оригінал. Фотосвітлина 1920-і рр.
Папір; друк. 14 x 8,8 см.
Зібрання В. В. Недяка.

Ольга Опанасівна Петлюра (Бельська), дружина голови Директорії, Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри, з дочкою Ларисою (Лесею) Фото 1920 р. м. Прага.
Папір; друк. 13,4 x 8,5 см
МГ. N КН-1051/Ф-3

Ольга Опанасівна та Лариса (Леся) Петлюри, дружина і донька Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри. Фото. Жовтень 1927 р. м. Париж.
Папір; друк. 9 x 17 см. МГ. N КН-1952/Ф-4

Головний отаман Симон Петлюра. Світлина. 1921 р. Комітет вшанування пам'яті С. Петлюри в Парижі. - 1966
Папір; друк. 14,4 x 11,3 см. Архів Т. Беднарчика

Головний отаман Симон Петлюра. Світлина. 1920-і рр. [illegible] "Час". - К. Папір, друк. [illegible]
МГ. N КН-1068/Фх-362 Р-10 [illegible]

Симон Петлюра – Головний отаман військ УНР і Голова Директорії УНР, м. Кам'янець-Подільський. Фото. 1919 р.
Папір; друк. 38,4 x 27 см.
МГ. N КН-1057/Ф-9

Головний отаман Симон Петлюра серед членів уряду і вищого командування української армії після наради в Ялтушкові, 7 листопада 1920 р
Зліва направо, перший ряд: І. Омелянович-Павленко, А. Лівицький, С. Петлюра, О. Саліковський, М. Омелянович-Павленко, Г. Базильський. **Другий ряд:** П. Архипенко, О. Удовиченко, О. Галкін, О. Загродський, П. Красний, М. Безручко, А. Долуд, П. Липко, А. Гу[illegible] Гуленко, С. Тимошенко. Збірник "Об'єднання бувших вояків-українців у Великій Британії" З архівні Української видавничої спілки у Лондоні". - 1928. - Ч 1-4 (86 89) - С [illegible] Вид-во "Сурмач". - Лондон, 1986. Папір, друк. 10,1 x 14,1 см

Володимир Петрович Сальський (24.07.1885 – 5.10.1940) – Генерального штабу генерал-хорунжий, командувач Запорізького корпусу Армії УНР 1919 р.
Видання Українського воєнно-історичного інституту. - Торонто, Канада, 1954.
Листівка. Папір; друк. 14 х 9 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Микола Леонтійович Юнаків (6.12.1871 – 1.08.1931) – генерал-полковник, начальник штабу Головного Отамана з'єднаних армій УНР і ЗУНР 1919 р.
Видання Українського воєнно-історичного інституту. - Торонто, Канада, 1954.
Листівка. Папір; друк. 14,1 х 9 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Василь Никифорович Тютюнник (17.08.1882 – 19.12.1919) – генерал-майор, начальник Генштабу Армії УНР, командувач Дієвої Армії УНР 1919 р.
Видання Українського воєнно-історичного інституту. - Торонто, Канада, 1954.
Листівка. Папір; друк. 14,1 х 9 см.
Зібрання О.С. Полішука.

Михайло Омелянович Павленко (1878 – 29.05.1952) – генерал-полковник, командувач УГА 1918 – 1919 рр., отаман Катеринославського коша Вільного козацтва, командувач Армією УНР із 1919 р., керівник Зимового походу 1919 – 1920 рр. Видання Українського воєнно-історичного інституту. - Торонто, Канада, 1954
Листівка. Папір; друк. 14 х 9 см
Зібрання О.С. Полішука

Олександр Петрович Греків (24.12.1875 – 02.12.1958) – генерал-поручик Генерального штабу Армії УНР, міністр військових справ УНР, командувач Армії УНР 1919 р.
Видання Українського воєнно-історичного інституту. - Торонто, Канада, 1954
Листівка. Папір; друк. 14,1 х 9 см
Зібрання О.С. Полішука

Олександр Осецький (24.06.1873 – 26.02.1937) – генерал-хорунжий Генерального штабу Армії УНР, військовий міністр УНР, наказний отаман Армії УНР.
Видання Українського воєнно - історичного інституту. - Торонто, Канада, 1954
Листівка. Папір; друк. 14,1 х 9 см
Зібрання О.С. Полішука

Члени Директорії УНР. Зліва направо: Андрій Макаренко, Федір Швець, Симон Петлюра. м. Кам'янець-Подільський. 1919 р.
Розмір оригіналу невід. Фотокопія з ЦДАКФФДУ. N 2-154154

Павло Шандрук (28.02.1889 – 15.02.1979)– генерал-хорунжий Армії УНР.
Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян - Торонто, 1961
Фоторепродукція. Папір; друк. 16,5 х 11,5 см. Архів Р.М. Коваля

З 1917 по 1921 рр. воював у складі військових підрозділів Армії УНР. З квітня 1920 р. командувач бригади Армії УНР. З квітня 1945 р. командувач 1-ї Української дивізії УНА. З 1949 р. проживав у США. Помер у Трентоні.

Петро Болбочан (1883 – 24.06.1919) – полковник Армії УНР, командир 1-го Українського республіканського полку, командувач Кримської групи Армії УНР, командир Лівобережної групи військ Армії УНР
Папір, друк. 14 х 8,5 см
Архів П.П. Бриньского

Члени Директорії УНР. Зліва направо сидять: Федір Швець, Симон Петлюра, Андрій Макаренко. Зліва направо стоять: ад'ютант Головного отамана Олександр Доценко, начальник канцелярії Микола Миронович, полковник Куликівський, сотник Осецький, генерал-квартирмейстер Генштабу Шайбле, ген.-хорунжий В. Петрів, вістовий Г. Швець, начальник гол. юридичної управи Армії УНР С. Мошинський (?). 1919 р. м. Кам'янець-Подільський. Розмір оригіналу невід.
Фотокопія з ЦДАКФФДУ. N 2-154026

Генерал-хорунжий М. Мілоцький – один із керівників військової контррозвідки Армії УНР. Світлина.
Папір; друк. 19,5 x 13,2 см
Архів Р.М. Коваля

Полковник Іван Дубовий – командир Другого пішого запасного полку ім. гетьмана І. Мазепи, командир 7-ї Запорозької дивізії, командир 1-ї Запорізької стрілецької бригади, учасник Першого зимового походу.
Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція
Папір; друк. 16,5 x 11,5 см
Архів Р.М. Коваля

Павло Гарячий – сотник 1-ї сотні 1-го Гайдамацького кінного куреня ім. Яна Кармалюка. м. Умань. Зима-весна 1919 р.
Розмір оригіналу невід.
Фотокопія з ЦДАКФФДУ. N 0-181830

Іван Ізвошик – сотник Лубенського кінного полку Окремої кінної дивізії Армії УНР.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11
Фоторепродукція. Папір; друк. 9,3 x 5,7 см

Полковник Армії УНР Микола Чеботарів, начальник охорони Головного отамана, начальник контррозвідки Армії УНР.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,6 x 3,8 см

Генерал-хорунжий Володимир Герасименко, командир кінного полку 6-ї Січової стрілецької дивізії.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто 1966. - N 11. Фоторепродукція
Папір; друк. 9,9 x 5,6 см

Полковник Генштабу Армії УНР Віктор Малець.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,5 x 3,6 см

Микола Заєць, хорунжий кінного Наливайківського полку Запорозької дивізії Армії УНР.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,5 x 3,6 см

Гайдамака Дмитро Зуб (сидить у центрі) з братом (сидить праворуч), дружиною (стоїть праворуч), сестрою (стоїть ліворуч). Світлина. 1918 р. Україна.
Оригінал. Папір; друк. НМІУ. N ТКВ-115/334

Командири 1-го Гайдамацького кінного куреня ім. Яна Кармалюка. м. Умань. Світлина. 1919 р. Зліва направо: командир 2-ї сотні підполковник В. Ридченко, командир куреня полковник І. Троцький, [illegible] сотні сотник П. Гарячий. Папір, друк. ЦМЗСУ N 272

Підполковник Порфир Силенко, начальник штабу Окремої кінної дивізії Армії УНР.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського воєнно-історичного інституту
Редактор генерал М. Садовський
Торонто, 1966. - N 11
Фоторепродукція
Папір; друк. 10,3 x 8,1 см

Дмитро Стопкевич, підполковник Армії УНР. Фото. 06.08.1928 р. Подебради.
Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961
Фоторепродукція. Папір; друк
14 x 8,5 см. Архів Р.М. Коваля

Степан Чорномаз, сотник 2-ї Волинської стрілецької дивізії Армії УНР. Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського воєнно історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто 1966. - N 11. Фоторепродукція
Папір; друк. 9,9 x 5,6 см

Полковник Іван Кедровський, Головний державний інспектор Армії УНР, посол уряду УНР у Латвії, Естонії, Фінляндії, пізніше в Туреччині.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10
Фоторепродукція. Папір; друк. 8,9 x 7,8 см

Іван Бабич, секретар корпусної Ради 2-ї Січової запорозької дивізії (?). 1917 р.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,5 x 3,6 см

Микола Яшниченко, генерал-хорунжий 1-ї Запорозької стрілецької дивізії Армії УНР.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11.
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,5 x 3,6 см.

Василь Сухенко, підполковник летунства Армії УНР.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського воєнно-історичного інституту.
Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція.
Папір; друк. 4,5 x 3,6 см.

Василь Тисаревський, підполковник Армії УНР.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція
Папір; друк. 4,5 x 3,6 см

Козаки Армії УНР. Світлина. 10.06.1919 р.
Оригінал. Папір; друк. 17 x 12 см
НМІУ. Б/н

Олексій Здоровенький і Мифолій Маиковий (праворуч) козаки Армії УНР. м. Ананьєв. Світлина. 10 березня 1919 р.
Оригінал. Папір; друк 13,9 x 8,9 см.
Архів Р.М. Коваля

Підполковник Сергій Силоренко – останній командир кінного полку ім. гетьмана Івана Мазепи, учасник Першого зимового походу. Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція
Папір; друк. 17 x 12 см. Архів Р.М. Коваля

Українська галицька армія в боротьбі проти москалів.
Республіканський панцерний потяг "Хортиця" із пробойовим курінем бригади УСС.
Україна. с. Шалашка. Вересень 1919 р.
Листівка. Вид-во Тов. "Бистриця"
Фото. Папір; друк. 8,9 x 14 см
Зібрання О.С Полішука

Симон Петлюра.
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг на Украине. - 1926. - С.95. Папір; друк. 12 x 7 см

Українська галицька армія в боротьбі проти москалів.
Республіканський панцерний потяг "Вільна Україна" із пробойовим курінем бригади УСС.
Україна. с. Шалашка. Вересень 1919 р.
Листівка. Вид-во Тов. "Бистриця"
Фото. Папір; друк. 9 x 13,9 см
Зібрання О. С. Полішука

Зустріч С. Петлюри на вокзалі у м. Фастові після відступу Червоної армії. 29 серпня 1919 р.
Розмір оригіналу невід
Фотокопія з ЦДАКФФДУ. N 0-181828

Українська галицька армія в боротьбі проти москалів.
Республіканський панцерний потяг "Вільна Україна" із пробойовим курінем бригади УСС.
Україна. с. Шалашка. Вересень 1919 р.
Листівка. Вид-во Тов. "Бистриця"
Фото. Папір; друк. 9 x 13,9 см
Зібрання О.С. Полішука

Симон Петлюра - Головний отаман Армії УНР, приймає дефіляду війська в Кам'янці-Подільському 1920 р. За С. Петлюрою стоїть міністр уряду УНР, професор Іван Огієнко. Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українськ... Вид-во Українського военно-історичного інституту Редактор генерал М Садовський. - Торонто, 1966
Фоторепродукція Папір; друк. 11,8 x 8,5 см

НАРОДЕ УКРАЇНИ!

ТЯЖКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ ВИПАВ НА ТВОЮ ДОЛЮ

ТИ ПОНЯК ВЕЛИЧЕЗНЯ ЖЕРТВИ НА ПОЛІ БОЮ.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!

С. ПЕТЛЮРА.

Листівка "Народе України" про підписання угоди між УНР та Польською Республікою. 21 квітня 1920 р. Україна.
Оригінал. Папір; друк. 31 x 20 см
НМІУ. N ТКМ-11573/260

Козаки Гайдамацького Коша Слобідської України біля Михайлівського Золотоверхого собору у Києві (в центрі – С. Петлюра, праворуч отаман Чорного куреня О. Савельєв). Березень 1918 р.
Фотокопія з ЦДАКФФДУ. Папір; друк. 20 x 30 см
ЦМЗСУ. N 2071

Українські січові стрільці ховають на козацькій могилі в Біленькім – коло Хортиці – свого товариша Ярему, убитого більшовиками під м. Олександрійськ.
Накладом Комісаріату Українських Стрільців на Поділлі.
Листівка-світлина. Папір; друк. 10 x 14 см.
Зібрання О. С. Полішука

Інтерновані військовики Армії УНР у польському таборі. 1922 р. м. Вадовіце. Польща.
Світлина. Оригінал. Папір; друк. 20 x 26 см
НМІУ. N КВ-29768/ф-21960.

Самуїл (Шалом) Шварибард, єврей-емігрант, найманий вбивця Симона Петлюри в Парижі на вулиці Расіна 25 травня 1926 р.
З. С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926. - С. 72.

Плита на могилі Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри (1879 – 1926) в Парижі на цвинтарі Монпарнас, до встановлення нового пам'ятника.
Листівка. Видання бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі. - 1949.
Папір; друк. 14,5 x 11 см.
МГ. Б/н.

Намогильна плита Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри, на цвинтарі в Бавли-Бруці (США), після її перенесення з цвинтаря Монпарнас у Парижі. Фото О. Юзенів (США).
Папір; друк. 13,5 x 10 см. МГ. Б/н

Роман Коваль
письменник

"Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що полягли в Боротьбі за волю України... Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України!.. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь на Україні. І кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!"
Микола Міхновський

ОТАМАНИ ГАЙДАМАЦЬКОГО КРАЮ У БОРОТЬБІ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ

Хмельниччина, Коліївщина, "Чигиринська змова", "Таємна дружина", "Чигиринские аграрные волнения" – все це передісторія Холодноярської організації доби Визвольних змагань початку XX століття. І творилася Холодноярська організація на тих самих землях, у тих самих селах, містечках і містах, що й Коліївщина: Медведівці, Мельниках, Буді, Жаботині, Чубіївці, Білозір'ї, Смілі, Черкасах, Умані... Не дивно, що більшовицькі окупанти називали Холодноярську організацію "чем-то вроде петлюровской Запорожской Сечи"[1], тобто самі вбачали зв'язок поколінь борців за свободу рідного краю. А історик-чекіст Б. Козельський у своїй книзі про "петлюрівське" повстанство писав, що "затуманена своєрідною романтикою гайдамаччини молодь постачала бандитські (читай: повстанські. – Р. К.) загони..."[2].

Справді, в Холодному Яру романтикою гайдамаччини були просякнуті десятки поколінь українців, які з містичною повагою ставилися до зброї, не розлучаючись з нею ні у будні, ні у свято. Селянин не йшов у поле без списа чи шаблі. А в хаті, під образами, ставив рушницю. Рушниці під образами – символ захисту віри і дії!

Воно й зрозуміло, бо земля випромінювала там – і це очевидно! – волелюбний дух, який входив, здавалось, у кожного, хто народжувався на Холодноярщині. Місцева топоніміка засвідчує войовничий дух жителів цього краю: тут є Січовий та Гайдамацький яри, урочища Склик і Ратище, дуб Максима Залізняка, під яким згідно з легендою Тарас Шевченко писав поему "Гайдамаки".

У назві "Холодний Яр" є містична таємниця, магічна сила... У великому дзвоні Мотриного монастиря – заклик до повстання "за святую правду-волю".

"Тут, здається, сажня землі нема, не политого козацькою кров'ю, – писав Юрій Горліс-Горський у своєму історичному романі "Холодний Яр". – І населення з козацьким духом, не помішане, самі українці – за Україну очі видеруть...". Це добре знали наші вороги, які у всі віки зустрічали в Холодному Яру не просто шалений спротив...

У простих селянських серцях інстинкт до боротьби був природним, а ненависть до окупантів і бажання знищити їх – щирим та чистим почуттям. У холодноярців не виникало й думки поступитись природним правом бути господарем на своїй землі, вони не могли не відповісти, коли принижували рідних, коли чоботом завойовника топтали найсокровенніше – Українську Землю, пропахлу хлібом, потом і кров'ю.

І ПОВІЯВ ВОГОНЬ НОВИЙ...

Визначаючи дату зародження Холодноярської організації – формації наскрізь козацької, слід брати за відлік саме березень – квітень 1917 року, тобто час творення перших відділів Вільного козацтва на Звенигородщині та Чигиринщині. Другою відправною датою можна вважати 3(16)–7(20) жовтня 1917 року, коли в колишній гетьманській столиці Чигирині відбувся Перший з'їзд Вільного козацтва, який не лише задекларував на всю Україну відродження козацтва, й дав потужний імпульс стихійному творенню українських збройних сил. Найсильнішим він був у центрі його виникнення, тобто на Чигиринщині.

Однією з перших ланок Холодноярської організації став відділ самооборони с. Мельників, який на прохання ігумені Мотронинського монастиря створив і очолив місцевий вчитель Олекса Степанович Чугупак[3]. Мета формування – захист скарбів монастиря від російських дезертирів, які тікали із фронтів Першої світової війни додому. Чисельність першого мельничанського відділу самооборони становила 22 козаки[4].

Першою відомою акцією мельничанських козаків була реквізиція зерна в садибі пана Ярузальського у с. Зам'ятниці, зібраного для німецького війська, повернення його селянам та арешт німецьких солдатів, яких помістили у підвали Мотронинського монастиря. Щоправда, ця акція для холодноярців завершилась плачевно: у монастирі їх атакувала німецька армійська частина, що підійшла зі Старої Осоти. Врешті мельничанський відділ було роззброєно.

Згодом, очевидно, вже в час підготовки до антигетьманського повстання, селяни Мельників звернулися до Василя Чугупака, який був не тільки старшим від брата Олекси й мав вище військове звання – прапорщик (Олекса – рядовий царської армії)[5], створити новий відділ, що той і здійснив. Збройний відділ складався з 400 селян, серед яких було багато родичів братів Чугупаків: куми, свати, дядьки, двоюрідні брати, небожі[6]. Ймовірно, частину зими та початок весни "чугупаківці" провели в лісі, час од часу вступаючи у збройні сутички з червоними. Про це свідчить доповідь голови Чигиринського повітового виконавчого комітету Брайка: "В той мент не була ще цілком знищена банда в повіті так званого Чугупаки, котра містилася в лісі в Холодному Ярі. Тоді той самий Чугупак став стягать свої сили до Яру і після повітового з'їзду ради 10, 11, 12 квітня він підняв повстання проти комуни та совітської влади за самостійність, але був розбитий нашими червоноармійцями дощенту і розігнан"[7].

Підхорунжий повстанського відділу чорноліського полковника Пилипа Хмари Михайло Дорошенко у своїй книзі "Стежками холодноярськими" стверджував, що Василь Степанович Чугупак скликав до м. Медведівки "видатніших побратимів по зброї з сіл та хуторів", які створили Військову раду і обрали Василя "своїм і цілого повстанського руху старшим". З усього видно, що Василя Чугупака справді обрали медведівським курінним, та чи став він одразу "цілого повстанського руху старшим"? Як свідчить відозва інформаційного бюро штабу отамана Холодного Яру за 1919 рік (число і місяць не вказано), отаманом Холодного Яру на час її написання був "батько" Незбієнко: "Тепер, коли вся Україна охоплена повстанням проти гнобителів Раковського і К" і коли партизанські загони налічують в собі десятки тисяч борців, і коли це військо розташувалось на Чигиринщині та інших місцях України, наш батько отаман Незбієнко і його штаб Холодного Яру закликає всіх до спокою і порядку, прохає

---

[1] Доповідь таємно-інформаційного відділу при Раді народних комісарів УРСР № 154 від 23 серпня 1921 р. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 208
[2] Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюр (Петлюрівське повстанство). – Харків, 1926. – С. 86.
[3] Мироненко Г. Родина Чугупаків. Героїзм і трагедія Холодного Яру. – Х., 1996 // Незборима нація. 1996. – С. 52.
[4] Чугупак Д. Мої спогади. 1974 // На правах рукопису. – С. 1.
[5] Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 12. – С. 11.
[6] Героїзм і трагедія Холодного Яру. – Х., 1996. // Незборима нація. 1996. – С. 58.

селянство допомогти йому і його козакам в його творчій роботі визволення українського народу від насильників його волі... Всі як один вставайте з допомогою нашому батьку отаману і вірте, що права наші будуть забезпечені і над нашими селами засяє яскраве сонце спокою і кращого вільного життя. Нехай живе Червоне козацтво"[8]. Напевно, ця відозва написана і оприлюднена у травні 1919 року, коли десятки тисяч селян піднялися на боротьбу проти "грабіжницької комуни".

Звернення "Брати селяни і козаки" від 4 червня 1919 року було прийняте від імені "інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру". Ось його уривок: "Хай же справдяться слова нашого незабутнього борця за волю, мученика і пророка Тараса Григоровича Шевченка, який сказав, "що ще дихне огнем пекучим всім ворогам Холодний Яр". Отже, хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій рідний край, хай зараз же іде козаком до Холодного Яру, хай буде дійсно козаком. Хто має зброю, забирай її з собою; хто ж такої не має, але почуває себе здатним до козацтва, хай іде до нас. Гуртом скоріше здобудемо зброю. Знайте, брати, що Холодний Яр дійсно буде нашим оплотом і він одіб'ється од усіх ворогів..."[9].

Це був заклик до формування організованих збройних сил Холодного Яру під єдиним командуванням.

Подальший фрагмент цитованого звернення засвідчує, що тодішній отаман Холодного Яру Незбієнко був за переконанням соціалістом, прихильником поширеного в той час гасла "За радянську владу без комуністів". "Знайте, селяне-брати, – говорив він, – що ваші сини ідуть вас же захищати, свої села від грабіжницької комуни, од розграблення вашого добра. Не вірте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закутках, буцімто ми проти радянської влади, це суща брехня. Ми якнайдужче слідкуємо, аби ні одно із здобутків революції не згинуло, не було поругано. Нам дорогі народна воля, народні права.

Ми всі помремо, а одстоїмо Землю і Волю.

Хай же живе Червоне козацтво! Всі як один до Холодного Яру! Всі за зброю! Всі одностайно станьмо на захист нашого спокою. Всі за народні права!"[10]

Наприкінці травня або в перших числах червня до Чигирина увійшов відділ григор'євського отамана Федора Уварова[11]. В Чигирині він перебував до середини червня (очевидно, за н. ст.), а потім, "коли більшовики стали підтягувати під Чигирин сили, Уваров вирішив відвести свій відділ в околиці Холодного Яру" і перейшов до Медведівки[12]. Тут відбулася його зустріч із Василем Чучупаком. На ній виникла суперечка, "бо ні один з отаманів не хотів признати другого старшим..."[13]. У кожного із них була своя рація: Василь Чучупак, місцевий отаман, здобув високий авторитет серед тутешнього населення, а Федір Уваров, хоч і був чужим на Чигиринщині, але мав вище військове звання, більший військовий досвід і командував більшим відділом. Командир кулеметної чоти отамана Уварова Сергій Полікша стверджував, що відділ Уварова на час приходу в Медведівку становив із тисячу "добре здисциплінованих вояків", мав 24 кулемети[14].

Та найважливіше, що між отаманами не було ідейного розходження, бо Василь Чучупак "боровся за незалежність України, а Уваров, хоч і не зовсім чисто балакав по-українськи, ставив за ціль боротьби незалежну Українську державу вкупі з Кубанню. Погодилися на тім, що Чучупак у чисто військових справах уступив першенство Уварову, а сам залишався отаманом місцевости з правом вирішального голосу в справах боротьби. Постійний відділ холодноярців підпорядковувався Уварову. Мобілізація холодноярських збройних сил у разі потреби лежала на Чучупаку... Відділ Уварова перейшов до Мотриного монастиря в Холодноярськім лісі"[15]. Дві сотні піхоти і кулеметна чота розташувалися в с. Головківці.

"Мушу зазначити, – писав Сергій Полікша, – що такого приятного і турботливого відношення населення, як в районі Холодного Яру, я ні до того часу, ні опісля не зустрічав. На Зелені свята школу, в якій я стояв із кулеметниками, буквально заатакували жінки і дівчата, які понаносили і печеного, і вареного, найкращого, що було в них самих. Козаків, частуючи, три дні перетягали з хати до хати"[16].

Отже, військовим отаманом, керівником збройних сил Холодного Яру, став кубанець, колишній штабс-ротмістр царської армії Федір Уваров. А Василь Чучупак очолив цивільну владу в Медведівській волості й, очевидно, в деяких інших волостях Холодноярської округи. Об'єднані збройні сили становили не менше 1400 старшин і козаків. Голова Чигиринського повітового виконкому більшовик Брайко стверджував, що в цей час "контрреволюційні сили, в тім числі й всі бувші заарештовані і випущені ними елементи" налічували близько трьох тисяч люду[17].

Але на Чигиринщині, в районі Холодного Яру, були й інші повстанські загони. Той же Брайко згадував: "Становище в повіті неспокійне, позаяк банди ще не ліквідовані, кругом – позиції. В однім місті банда, котра б'ється проти радянських військ, складається з 3-4 тисяч, і в другім місті – до 1000 чоловік, котрі не сьогодні-завтра можуть знову захватити Чигирин..."[18].

Оскільки згадок про "батька-отамана Незбієнка" більше не вдалося відшукати (попри опрацювання великого пласту інформації про Холодний Яр часів Визвольної боротьби 1917 – 1922 років), то про його долю можна лише гадати: або на той час він був убитий, або перейшов до іншого району, або поступився владою досвідченішому отаману Федору Уварову. Слід зазначити, що, за твердженням Сергія Полікши, помічником Уварова, тобто заступником отамана Холодного Яру, був галичанин, прізвища якого Полікша не запам'ятав. Галичанин загинув 5 червня (очевидно, за ст. ст.) в загалом успішних боях за холодноярські села Стару і Нову Осоту, в результаті яких червоні були відігнані до м. Олександрівки. Успішним був для холодноярців і бій у с. Плескачівці, де було знищено "цілий курінь більшовиків"[19].

Заступником Василя Чучупака в той час був Іван Деркач[20] із-під Жаботина.

Наприкінці червня до Холодного Яру прибули два представники уряду УНР, за участю яких відбулася нарада штабу Холодного Яру. На ній вирішено, що Уваров зі своїм відділом і бажаючими з місцевих спробує пробитися через кільце червоних частин і піде на з'єднання з отаманом Юрком Тютюнником, а Василь Чучупак залишиться боронити місцевість[21]. "З Уваровим виступило около 200 чоловік кінноти і коло 400 чоловік піших", – писав Сергій Полікша[22].

Отож, Федір Уваров недовго отаманував у Холодному Ярі – лише у червні 1919 року і, мабуть, упродовж другої половини місяця. Після відходу Уварова в напрямку ст. Райгород колишній прапорщик російської армії Василь Чучупак зосередив у своїх руках військову, адміністративну і судову владу в Холодному Ярі та його околицях, ставши фактично, Головним отаманом Холодного Яру або, як писав С. Найден, "диктатором Холодного Яру"[23]. Офіційно Василь Чучупак величався отаманом полку гайдамаків Холодного Яру, а його старший брат Петро, також колишній прапорщик царської армії, – начальником штабу полку гайдамаків Холодного Яру.

Якийсь час у Холодному Ярі, принаймні у липні 1919 р., перебував "доктор права Хоцюх", від імені якого видано відоз-

---

[8] ДАЧО. – Ф. Р. 529. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк, 231.
[9, 10] Там само. – Арк, 230.
[11] Сергій Полікша пише його прізвище як Уварів, та це, напевно, українізований варіант, швидше за все правильно писати: Уваров. Р. Х.
[12–14, 16–18] Полікша С. Кубанець Уварів – отаман Холодного Яру в 1919 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1933. – Ч. 5. – С. 16–18.
[15, 19] ДАЧО. – Ф. Р. 529. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк, 40–42
[20] Найден С. Холодноярська держава // Всесвіт. – Харків, 1927. – № 1–3.

ву "гайдамаків-повстанців" (примітна зміна риторики після закликів творити Червоне козацтво)[24]. Концюх, очевидно, посідав якусь відповідальну посаду, радше був "політичним комісаром", можливо, членом Холодноярського повстанкому, якщо останній на той час вже діяв. Збереглася фотокопія документу від 6 грудня 1919 р., де Василь Чугупак виступає як "командір полку гайдамаків Холодного Яру"[25]. До Холодноярської держави входили села і хутори, розташовані безпосередньо на території Холодноярського лісового масиву, а саме: Суботів, Чмирівка, Рублівка, Полудніївка, Новоселиця, х. Вдовичин, Іванівка, Матвіївка, Головківка, Ївківці, х. Кресельці, Мельники, Медведівка, Зам'ятниця, Деменці (тепер Чигиринського району Черкаської області), Лубенці, Куликівка, Жаботин, Завадівка, Флярківка, Михайлівка, Ведедайлівка, Ревівка, Косари, Грушківка нинішнього Кам'янського району Черкаської області, Чубіївка Черкаського району, Голов'ятине, Залевки, м. Бузуків, Сунки, Плескачівка, х. Шевченків Смілянського району та Іванківці, Триліси, Любомирка, Базиківка, Стара Осота, Нова Осота, Бірки, Нижчі Верещаки, Вищі Верещаки, Цвітна Олександрівського району нинішньої Кіровоградської області. Не всі вони в 1919 році підпорядковувались Холодноярській організації. Наприклад, Суботів, Яничі, Ївківці, Новоселиця, Чигирин становили вотчину суботівського отамана Свирида Коцура, засновника Чигиринської республіки, супротивника Василя Чугупака. Лише після загибелі (чи зникнення?) Свирида Коцура у квітні 1920 року ці населені пункти приєдналися до Холодноярської організації.

Однак цим володіння Холодного Яру не обмежувалися: керівництво Холодноярської організації визнавали й прибережні села (вгору по Дніпру до Черкас: Ракеве, Тіньки, Боровиця, Топилівка, Сагунівка, Худяки, Бужин, Леськи та інші), чигиринські села, що розкинулися на берегах Тясмину (Погорільці, Чорнявка, Трушівці, Худоліївка та інші). Підпорядковувались Холодному Ярові й веремійські отамани Панас Келеберда та Іван Савченко-Нагірний (Золотоніський повіт Полтавської губернії, тепер Чорнобаївський район Черкаської області), отаман із с. Балаклії, що за м. Смілою у бік Києва, Іван Полтавець-Остряниця, смілянський отаман Яків Водяний, голова Уманського повстанкому Петро Дерещук (відповідно і села Уманського повіту), отаман Петро Кучма з с. Аджамки, що неподалік м. Єлисаветграда (нині Кіровоград), Єлисаветградський повстанком на чолі з Тихоном Березняком, а отже, і села Єлисаветградського повіту, значна частина Олександрійського і Звенигородського повітів, мліївський ватажок Трохим Голий-Бабенко, отамани з Криворіжжя Ялисей Лютий-Черевик, Іванов, Кость Пестушко (Степовий-Блакитний) та багато інших. Справжні межі Холодноярської держави ще належить з'ясувати.

"Авторитет Холодного Яру був дуже великий, – зазначав історик-чекіст Борис Козельський, – його визнавало навіть багато отаманів, які йому не підлягали. Через свою географічну місцевість та своєрідну романтику, зіткану з переживків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю"[26].

РОЗКВІТ ПОВСТАНСТВА

У другій половині 1919 року Холодний Яр наїжачився багнетами проти нових непроханих гостей із півдня – озброєних Антантою білогвардійців. За визнанням більшовицького історика Д. Кіна, в районі Холодного Яру, де оперував отаман Чугупак, "ніякої денікінської влади не було"[27].

У листопаді до Холодного Яру прибув отаман Катеринославщини і Херсонщини Андрій Гулий-Гуленко, організатор одного з найбільших повстань в історії Визвольних змагань українського народу у XX столітті. Окрім полку гайдамаків Холодного Яру Василя Чугупака, йому підпорядковувалися отамани Герасим Нестеренко-Орел, Трифон Гладченко, Михайло Мелашко, Сірко, Око, Ларіон Завгородній, Чорний Ворон, Мефодій Голик-Залізняк, Семен Вовк, Калюжний, Канатенко, 1-й і 2-й Олександрійські полки... На той час сили повстанців під проводом Андрія Гулого-Гуленка нараховували до 20000 вояків.

Успіхи повстанців Гулого-Гуленка вражали. "Повстання проходили надзвичайно легко, – згадував він. – Цей момент вважається розквітом повстанства. В моєму районі я був у буквальному розумінні господарем становища"[28].

Андрій Гулий виставив ультиматум Добровольчій армії, в якому попереджав, що коли до 30 листопада 1919 року денікінці не залишать української території, то будуть знищені не тільки вони, а й їхні сім'ї.

Разом із гайдамаками Холодного Яру Гулий-Гуленко розгромив ворога в районі залізничних станцій Знам'янки та Фундукліївки. До кінця 1919 року отаман зі своїми повстанцями бив білогвардійців у районі Черкаси–Чигирин– Знам'янка–Користівка–Пятихатки–Катеринослав–Єлисаветград.

На початку січня 1920 року полк гайдамаків Холодного Яру брав участь у вигнанні денікінців із Черкас. Юрію Горлісу-Горському, який потрапив у Холодний Яр у лютому 1920 року (як старшина армії УНР Зимового походу), одразу впало в око, що в "широко розвиненій бойовій організації Холодного Яру під проводом Василя Чугупака... цілковито панували українські націоналістичні настрої"[29].

ХТО КОГО?

До визволеної від денікінців Чигиринщини підступила Червона армія. Якийсь час повстанці і червоні вичікували, приглядалися, не вступаючи у збройний конфлікт. Та коли 28 лютого 1920 року Лев Троцький видав наказ про ліквідацію "професійного повстанства", почалися збройні сутички, які переросли у бої. Але Чигиринський повіт був територією, де військові операції регулярних червоних частин не приносили суттєвого результату. Це визнавали самі більшовики. Ось свідчення більшовицького начдива-2 Ленґовського: "За последние дни определенно выясняется бесполезность боевых действий против повстанцев в районе Звенигородского, Чигиринского, Таращанского, Каневского, Уманского уездов, если каждый раз вслед за очищением войсками от бандитов (читай: повстанців Р. К.) в этой же местности не будет произведена очистка местной власти... Есть некоторые волости, где войска уже по 4–5 раз разбивали отряды бандитов, наносили им страшные потери, но вслед за уходом их (червоних військ. – Р. К.) в др. районы бандиты понемногу вновь собираются"[30].

12 квітня (за н. ст.) 1920 року отамани Холодного Яру з'їхалися на нараду в лісничівку на х. Кресельці, що при дорозі з с. Мельників на Мотронинський монастир. Мета: визначити дату повстання проти совєтської влади, яка, спираючись на російські багнети, намагалася закріпитись на окупованих землях.

Та саме цей день став нещасливим для Холодного Яру: під час бою з червоним ескадроном, який несподівано з'явився з лісу, потрапив у оточення головний отаман Василь Чугупак. Не бажаючи потрапити в полон, він позбавив себе життя пострілом у скроню.

[24] ЦДАВОУ. – Ф. 3073. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3
[25] Найден С. Назв. праця.
[26] Козельський Б. Назв. праця. – С. 75
[27] Кін Д. Повстанческое движение против деникинцев на Украине Летопись революции. 1925. – Ч. 4.
[28] ДА СБУ. – Ф. 66646. – Спр. 2391133. – Т. 12. – Арк. 1–41
[29] Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 10. – С. 6–8.
[30] Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Москва –Ленинград, 1933. – Т. 4.

Під час бою були захоплені в полон його старший брат Петро — начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру і боровицький отаман Павло Солонько. Незабаром їх страти ли у ЧК.

ПІСЛЯ ВАСИЛЯ ЧУЧУПАКА

Після загибелі Василя Чучупака Холодноярську організацію очолив його заступник Іван Тимофійович Деркач, "старшина військового часу, син селянина з-під м. Жаботина"[31], член Холодноярського повстанкому[32]. Він керував збройними силами Холодного Яру під час повстання весни—осені 1920 року.

На конференції повстанців, що відбулася 24 вересня 1920 року у Медведівці, Іван Деркач передав свої повноваження Костю Пестушку (Степовому-Блакитному), отаману Олександрійської (Степової) дивізії, якого в цей день було обрано головним отаманом Холодного Яру і околиць. Наступного дня, тобто 25 вересня, як свідчить Юрій Горліс-Горський, на Деркача, котрий залишився командиром Холодноярської бригади, в яку переріс полк гайдамаків Холодного Яру, здійснив замах син медведівського різника Хаїма — місцевий комсомолець, співпрацівник ЧК. Деркача було тяжко поранено, і Холодноярську бригаду очолив Іван Петренко[33].

Кость Юрійович Пестушко, обраний 24 вересня головним отаманом Холодного Яру і околиць, народився 10 лютого 1898 року в с. Ганнівці на Катеринославщині (нині Петрівського району Кіровоградської області). Навчався в Олександрівському механіко-технічному училищі (нині Запорізький університет). У Першу світову війну рядовим воював на Турецькому фронті. За хоробрість нагороджений двома Георгіївськими хрестами. Закінчив офіцерську школу в м. Горі. В чині підпоручника командував ротою на Західному фронті.

Кость Блакитний — один з організаторів повстання проти Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. В 1919 році Блакитний очолив Середньодніпровську групу (2500 багнетів, 17 кулеметів), яка формально підпорядковувалася Нестору Махну. Збільшивши Середньодніпровську групу до 3000 бійців, перейменував її на Республіканське військо, чим викликав гнів у Нестора Махна. Далі діяв самостійно. В 1920 році — він вже отаман Степової (Олександрійської) дивізії, яка нараховувала до 20—30 тисяч козаків і старшин. Був одним із керівників повстання весни — осені 1920 року на Правобережній Україні. Бив червоних москалів від Херсона до Черкас — на території Херсонської, Катеринославської, Київської та Кременчуцької губерній. У жовтні 1920 року, вирушивши на чолі Степової дивізії в Катеринославську губернію на допомогу рідним селам, які палили будьонівці, склав із себе повноваження головного отамана Холодного Яру[34].

А головним отаманом Холодного Яру став звенигородський отаман Гонта (справжнє прізвище Іван Макарович Лютий-Лютенко). Народився він 24 червня 1897 року в Капустянському лісництві коло с. Товмача, що на Звенигородщині. Закінчив чотирикласну земську школу, згодом — приватні курси Паршина в Москві. Окрім диплома за 6 гімназійних класів, отримав із Московського навчального округу привітання як найкращий студент з математики. На фронті був у 8-му Московському гренадерському полку. Закінчив Омську школу прапорщиків. Лютневу революцію зустрів на посаді помічника командира 12-ї роти 290-го полку, що дислокувався в Черкасах. 1918-го року брав участь у боях проти більшовиків, зокрема, коло станцій Гребінки та Бобринської (нині ст. ім. Тараса Шевченка). За Директорії Лютий-Лютенко — командир 25-го Черкаського куреня, що дислокувався у Смілі. Воював у складі Запорозької дивізії під командою Олександра Загродського. В повстансько-партизанському русі з 1919 року спочатку очолив загін звенигородських повстанців, сформований Семеном Гризлом. У різні часи відділи Гонти нараховували від 300 до 800 козаків і старшин — 12. Військове звання — сотник[35].

Обраний головним отаманом Холодного Яру на нараді в с. Матвіївці[36] наприкінці жовтня або в листопаді 1920 року. Мабуть, Гонта головним отаманом Холодного Яру був короткий час і радше формально, оскільки відразу після обрання відійшов на Звенигородщину, а основні сили холодноярців під проводом Пилипа Хмари і Ларіона Завгороднього провели окрему нараду, на якій вирішили пробитися на захід, до Польщі чи Румунії[37]. Начальником штабу з'єднаного загону було обрано Терещенка.

Рейд виявився невдалим, десь у грудні об'єднаний загін повернувся до рідної місцевості. Вже на початку січня 1921 року на Холодноярщину прибув представник уряду УНР Микола Іванович Бондарчук (інколи пишуть — Бондарук). У січні 1921 року на з'їзді отаманів Чигиринщини в с. Цвітна він був визнаний "старшим" повстанського руху Чигиринського повіту. Микола Бондарчук, об'єднавши під своїм керівництвом усі партизанські загони Холодного Яру, сформував нову структуру: начальником штабу і командиром відділу піхоти став Терещенко, командиром 1-го Холодноярського кінного полку — Ларіон Завгородній, командиром 2-го Холодноярського кінного полку (недоформованого) — Пилип Хмара[38].

Є документ, що засвідчує іншу структуру Холодноярської організації: три гайдамацьких полки, підпорядкованих Пилипу Хмарі, помічником (заступником) якого був Ларіон Завгородній. На чолі перших двох полків стояли колишній поручник царської армії Хвиля ("Бондаренко?) та Микола Бондарчук (Бондарук). За даними військової розвідки однієї з червоних частин, сумарна чисельність трьох гайдамацьких полків станом на 17 червня 1921 року становила 850 шабель і піхоти. Існували ще й інші загони, зокрема у Чорному лісі[39].

Пилип Панасович Хмара був одним із найавторитетніших повстанських керівників Холодного Яру. Народився у с. Цвітна Чигиринського повіту Київської губернії (нині Олександрівський район Кіровоградської області) в 1891 (1892?) році.

Брати і сестри Хмари зростали без батьків, жили бідно. Всі працювали в наймах. Односельці зазначали, що Пилип був відчайдушний з дитинства. З Першої світової війни прийшов повним Георгіївським кавалером у званні унтер-офіцера. В повстанстві Хмара — щонайменше з 1919 року. Спочатку його відділ називався Першим чорноліським повстанським куренем (мав власну печатку з гербом УНР). Згодом курінь переріс у Чорноліський полк і станом на 25 березня 1920 р. нараховував 300 кінних козаків та 300 піших. Місце дислокації — Чорний ліс, Холодний Яр, ліс Чута. Діяв також в Олександрійському, Єлисаветградському, Чигиринському та Знам'янському повітах. Здійснював рейди на Поділля.

Пилип Хмара і Микола Бондарчук були категоричними противниками "амністії". Щодо влади в повстанському русі, то Хмара ніколи не прагнув її, завжди готовий був поступитися іншому, достойнішому. Микола Бондарчук був людиною іншого складу: прагнув влади, був надзвичайно жорстким керівником. Він навіть хотів убити отамана Пилипа Хмару за те, що той не виконав його розпорядження. Врешті ця

---

[31] *Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. — Львів, 1994. — С. 63*
ДАЧО. — Ф. Т. 2048. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк, 143
[32] *Горліс-Горський Ю. Назв. праця. — С. 192—193*
[33] *Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів. — К. // Незборима нація. Просвіта, 1997.*
[34] *ЦДАВОУ. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 210. — Арк, 30 зв. Надав П. Стегній.*
[35] *Дорошенко М. Стежками холодноярськими (спогади). 1918 — 1923. — Філадельфія, 1973. — С. 159—161*
[36] *ДА СБУ. — Ф. 1136. — Спр. 446/7971. — Т. 1. — Арк, 163—164*
[37] *ДАЧО. — Ф. Р. 925. — Оп. 2. — Спр. 210. — Арк, 20—20 зв. Надав К. Завальнюк*

надмірна жорсткість, а також поразка в бою з Латишською дивізією (бригадою, полком?) неподалік Черкас у травні 1921 року і вирішили його долю. Спочатку він був зміщений. Сталося це на Чигиринському районному повстанському з'їзді, який відбувся у Цвітнянському лісі одразу після невдалого бою. У з'їзді взяла участь, окрім отаманів і старшин, ще й місцева інтелігенція. Бондарчука змістили в кінці травня на вимогу Герасима Орла-Нестеренка і Отаманенка, які повідомили, що "Бондарчук присланий з-за кордону як простий інформатор і на організацію права не мав"[40]. Незабаром, у липні 1921 року на з'їзді отаманів Холодного Яру Миколу Бондарчука оголосили поза законом через те, що в суперечці вбив отамана Терещенка, обраного у січні 1921 року на з'їзді отаманів Чигиринщини у с. Цвітна начальником Холодноярського повстанського штабу[41].

Одним із керівників збройних сил Холодного Яру був Іван Петренко, "петлюрівський офіцер, у свій час амністований совєтською владою"[42]. Ще у першій половині 1920 року він командував Першим (основним) куренем полку гайдамаків Холодного Яру. Юрій Горліс-Горський зображує його як "інтелігентного селянина, старшину". 25 вересня 1920 року після поранення Івана Деркача Петренко очолив Холодноярську "бригаду"[43]. 1921 року (десь у червні – липні) Іван Петренко – начальник Холодноярського окружного штабу (заступники Іван Деркач та Чугупак – Семен чи Олекса). Головним отаманом Холодного Яру, як його називали більшовики, він, напевно, не був, принаймні достовірних джерел, які би підтверджували це, поки знайти не вдалося.

ХОЛОДНОЯРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ЧАСІВ НЕСТЕРЕНКА-ОРЛА

Наступним (після Миколи Бондарчука) командуючим Холодноярською округою став отаман Герасим Нестеренко-Орел, який ще з 1919 року організаційно підпорядковувався Андрію Гулому-Гуленку. Сотник, а потім полковник Герасим Нестеренко-Орел був організатором Єлисаветградсько-Олександрійського повстанкому. На Чигиринському районному з'їзді за участю отаманів, старшин та інтелігенції у Цвітнянському лісі наприкінці травня (у червні?) 1921 року Орла обрано керівником першої Холодноярської округи. В першій половині липня 1921 року на Право-Лівобережному окружному з'їзді, що відбувся в Холодному Ярі в районі Гайдамацького шпиля, його обрали командуючим військами Холодноярської округи.

Ад'ютантом командуючого округою був Тихін Абрамович Березняк, керівник Єлисаветградського повіту. Герасим Нестеренко мав під своєю орудою постійний відділ у 150 старшин і козаків. "Ця кількість була завжди при ньому, – зазначав сотник Іван Лютий-Лютенко у звіті "Про організацію в Холоднім Яру". – Старшин було головік до 15 (п'ятнадцяти), а решта козаків… Полковник Нестеренко був залишений отаманом Гулим і од нього отримував накази, які передавав остальним партизанам, котрі йому підлягали"[44]. В час керівництва Нестеренка-Орла до Холодноярської організації, зазначав отаман Гонта (Лютий-Лютенко), окрім особистого загону головного отамана, належали відділи Завгороднього, "Хмари I, Хмари II"[45], Чорного Ворона, Гонти, Іванова. Були налагоджені зв'язки також із балтським отаманом Семеном Заболотним, головою Уманського повстанкому Петром Дерещуком, мліївським ватажком Трохимом Голим, "організацією білих", з якою тримав контакт Чорний Ворон.

"Склад отаманів був всякий, – писав Гонта, – були такі, котрі цілком виконували свої обов'язки як слід; а були такі, що робили це, не вміючи"[46]. І далі уточнює, що з приходом до керівництва Нестеренка-Орла і ці, невмілі отамани, стали діяти організовано і дисципліновано"[47].

У доповненні "До докладу про організацію Холодного Яру" сотник Гонта (Лютий-Лютенко) дав таку оцінку Холодноярській організації під керівництвом отамана Нестеренка-Орла: "В 1921 році в червні місяці організація Холодного Яру – ядро на чолі з Нестеренком – доходила до кількості 120 козаків і старшин. У цей час організація, ядро акцій не проводить, а налагоджує свої зв'язки з своїми ячейками і організацією на містах. Ця організація охоплювала такі повіти: Олександрійський, Єлисаветградський, Звенигородський, частину Уманського, в Чигиринському існувало ядро цієї організації, в Звенигородському – філія цієї організації під командуванням Чорного Ворона і Гонти. В Чигиринському, Олександрійському і Єлисаветградському – організації з філіями під керуванням Завгороднього, Хмари I, Хмари II, Іванова (котрі відомі мені); на Уманщині – Дерещук. Силою були ці відділи в залежності від умов, при яких приходилось оперувати, то – збільшувались, то зменшувались… Всі ці організації мали зв'язок між собою через людей-селян, а також мали зв'язок через своїх довірених з отаманом Нестеренко, останній мав зв'язок з отаманом Гулим, звідки одержував накази"[48].

Іван Гонта не згадав звенигородського отамана Семена Грізла, веремівського ватажка Івана Савченка-Нагірного, олександрійського отамана Сергія Захарова, організатора загону Петра Кугму з с. Аджамки Єлисаветградського повіту, які підпорядковувалися Холодноярській організації, та інших організаторів українського підпілля.

Про основну мету і засоби її реалізації підпілля сотник Гонта висловився так: "Головною задачею (яку ставив полковник Нестеренко) було підготовити людність до загального повстання – заснованням маленьких повстанчих відділів – на селах, яких задача була агітація за повстанців і поширювати від себе повстанчу організацію вербуванням… до своїх відділів. У цьому районі було засновано відділів на волость 2–3… Ці відділи було заснувати нетяжко, тому що селяни йшли назустріч… Організаційна праця продовжувалась до виїзду мого… Відділи (…) робили наскоки на установи, а також (на) частини Червоної Армії. Організація продовжувалась конспіративно… Нестеренко – отаман – людина чесна, ідейна, не погромщик"[49].

Начальником штабу отамана Нестеренка-Орла був Сергій Отаманенко, член Холодноярського повстанкому у 1920 – 1921 роках. У першій половині липня 1921 року на Право-Лівобережному окружному з'їзді, що відбувся в Холодному Ярі в районі Гайдамацького шпиля, Сергія Отаманенка обрано членом Право-Лівобережного окружного повстанського комітету та начальником штабу військ Холодноярської округи.

Очевидно, з 1922 року Холодноярська організація складалася з двох округ. Першою Холодноярською округою (Єлисаветградсько-Олександрійською) керував Герасим Нестеренко-Орел, другою (Чигиринсько-Звенигородською плюс Чорний ліс на Єлисаветградщині) – Ларіон Завгородній.

Ларіон Захарович Завгородній (насправді – Загородній) народився 16 березня 1897 року в с. Кошарки (Юзефівка) Златопільської волості Чигиринського повіту Київської губернії. Нерухомістю не володів, батьки землі не мали, вирощували хліб на орендованій землі. Закінчив церковноприходську школу. Під час Першої світової війни служив у 241-му Пензен-

---

[40] *ДА СБУ. – Ф. 11Ть. – Спр. 444/7971. – Арк. 78–79 зв.*
[41] *Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С. 473–475*
[42] *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 208–209*
[43] *Горліс-Горський Ю. Назв. праця. – С. 194*
[44] *ЦДАВОУ. – Ф. 1078. – Оп. 2 – Спр. 210. – Арк. 27–27 зв., 28. Надав П. Стегній*
[45] *Один із них був Йолип Хмара з с. Цвітне*
[46] *ЦДАВОУ. – Ф. 1078. – Оп. 2 – Спр. 210. – Арк. 27 зв. Надав П. Стегній*
[47] *Там само. – Арк. 30*

ському запасному полку, згодом – 32-му Сибірському полку, де до січня 1917 року служив підпрапорщиком у кінній розвідці. Згодом – прапорщик. На фронті був отруєний газами. Восени 1917 року демобілізований за станом здоров'я і відправлений у безстрокову відпустку додому.

У листопаді-грудні 1918 року разом зі збільшовиченим матросом Поліщуком та росіянином Даниловим створив повстанський загін (500 селян). У серпні 1919 року під час денікінської окупації зібрав загін у 25 шабель і почав діяти в районі Златополя. А в дні більшовицької окупації вступив до загону Дорошенка і Цвітковського. Під час знам'янського повстання 1920 року влився до повстанського загону Василя Кваші, який оперував в Нерубаївському лісі та його околицях. Коли на їхній терен прийшла 1-ша Олександрійська (Степова) дивізія під керівництвом Костя Блакитного, Кваша і Завгородній приєдналися до неї. Близько трьох місяців Завгородній служив значковим у Степовій дивізії. Коли степовики в другій половині жовтня 1920 року відійшли на південь, Завгородній залишився воювати в рідній місцевості, влившись до загону Пилипа Хмари, де був чотовим. 1921 року Завгородній – командир 1-го Холодноярського кінного полку, який підпорядковувався безпосередньо Пилипові Хмарі. Діяв у Чигиринському, Олександрійському, Єлисаветградському та інших повітах. У жовтні 1921 року об'єднав під своїм керівництвом загони Мефодія Голика-Залізняка та Архипа Бондаренка[50].

У 1922 році Завгородньому підпорядковувались отамани Мефодій Голик-Залізняк, Денис Гупало і Чорний Ворон (Лебединський)[51]. Влітку ці загони (попри нечисельність) почали називатися полками: Чигиринський полк Мефодія Голика-Залізняка, Чорноліський полк Дениса Гупала, Лебединський полк Чорного Ворона[52]. Загальне керівництво здійснював Герасим Орел-Нестеренко.

Заарештували Ларіона Завгороднього 29 вересня 1922 року у м. Звенигородці на інспірованому чекістами "з'їзді отаманів". Під арештом перебував у Лук'янівській в'язниці м. Києва. Ось уривок "Заключения по делу № 446/7971": "... 1. Ат. Завгородний с начала 1919 г. начинает вести партизанско-бандитскую работу... Действия Завгороднего не самостоятельны, он работает по указаниям и инструкциям закордонного петлюровского штаба...". Далі перераховуються деякі бої, в яких отаман брав участь, зокрема бої з червоними частинами під селами Тиліткою, Хайківкою, Пастирським, Бовтишкою, Розумівкою, Матвіївкою, під Лебединським монастирем (в березні 1921 р.), нескінченні бої в квітні 1922 р., зупинки поїздів між ст. Цибулево і Фундуклїївкою в квітні–травні 1922 р., "сопровождавшиеся зверскими убийствами", зупинка потяга на ст. Хирівці у червні 1922 р., бій у с. Федвар, страта комнезамівців, міліціонерів, комуністів та комсомольців цього села, зупинка потягу на ст. Фундуклїївці в серпні 1922 р., багато інших бойових операцій проти червоних[53].

ВОРОГ ПРО ХОЛОДНИЙ ЯР І ХОЛОДНОЯРЦІВ

У "Заключении по делу 446/7971" від 16 січня 1923 року ворог висловився про отаманів Ларіона Завгороднього, Мефодія Голика-Залізняка та Дениса Гупала як про трьох "наиболее видных рыцарях бандитизма. С момента организации Сов. власти на Украине все упомянутые лица, несмотря на свое пролетарское и полупролетарское происхождение, переходят в лагерь врагов рабочих и крестьян и в течение 18, 19, 20, 21 и 22 годов ведут с Сов. властью активную вооруженную борьбу путем поднятия массовых восстаний, массовых убийств советских работников, грабежей, налетов и разрушений советского хозяйства, железнодорожных путей и прочее."

ЯК ЖЕ ЧЕКІСТАМ ВДАЛОСЯ ДОСЯГТИ УСПІХУ? ОПЕРАЦІЯ "ЗАПОВІТ"

Почалося все зі зради. Колишній петлюрівець Петро Трохименко (інколи Трофименко), "генерального штабу полковник", комендант Єлисаветграда (нині Кіровоград) у часи Української Народної Республіки, "начальник повстанських організацій Південного району", у квітні 1921 року був завербований ЧК. У січні 1922 р. в доповіді уповноваженому ОО ВУЧК "Про поїздку в м. Єлисаветград" він висловив пропозицію нейтралізувати холодноярське та з'єднане з ним єлисаветградське підпілля. Він пропонував використати себе як центральну фігуру чекістської операції – на підставі того, що добре знав ці райони і зажив тут особистої популярності[54].

Пропозицію Трохименка чекісти прийняли, і він, прибравши псевдонім "Гамалія", став називатися командиром вигаданої ним "Чорноморської повстанської групи". Після перших успіхів Трохименка-Гамалії – чекісти повірили в його провокаторську зірку. Один із керівників чекістів Євдокимов 29 червня 1922 року в листі до голови ГПУ України В. Манцева писав, що "мы имеем солидную возможность провести глубокую разработку по выявлению и объединению (фактически под нашим руководством) ряда ячеек и банд для ликвидации таковых... Данные, которыми мы располагаем в деле, – с одной стороны, с другой – безусловный авторитет нашего секретного сотрудника, дают нам шансы на успех разработки"[55].

Вже 1 липня 1922 року начальник 3-го відділення ПП ("полномочное представительство") ГПУ на Правобережжі Ніколаєв видав оперативний наказ у справі № 206.

Далі Трохименко-Гамалія діяв згідно із цим планом. Йому допомагав "сотник Завірюха" – Терещенко-Васильєв, теж недавній "петлюрівець". Підступна робота цих юд ще раз підтвердила істину, що найнебезпечніший чекіст – колишній повстанець. І партизани сприйняли Петра Трохименка як свого, адже знали його в ті часи, коли він був учасником Визвольних змагань. Українські підпільники в 1922 році були високими професіоналами (деякі з них, як Ларіон Завгородній, мали дев'ятилітній – з 1914-го – воєнний досвід!), чужий ніколи б не підібрав ключів до їхніх таємниць, підібрати міг тільки "свій".

Щоб викликати довіру, ці "свої" мали й говорити "посвоєму" – зрозумілою мовою і зрозумілими категоріями. Накази "командуючого Чорноморською повстанською групою" Гамалії-Трохименка написані патріотично, динамічно, дисциплінуюче. Ці накази, безперечно, мобілізували лісове воїнство, піднімали дух козацтва, яке, відчувши тверду руку, що "готує всеукраїнське повстання", побачили позитивну перспективу. Якщо досі козаки "без надії сподівались", то тепер з'явилась "реальна" надія.

Трагічний парадокс: чекісти підбадьорюють повстанців на подальшу боротьбу, для того, щоб остаточно розгромити гайдамаччину XX століття.

Просто-таки неймовірна трагедія для українців: найсвятіші слова про обов'язок перед Батьківщиною були використані проти неї та останніх її героїчних лицарів.

Ось уривок одного з наказів Трохименка-Гамалії:

"Наказ № 5 військам Чорноморської повстанчеської групи.

Пять років тягнеться велетенська боротьба за Волю,

---

[1] *Коваль Р. Назв. праця. – С. 218–226.*

[2] *Ще вживається "Шполянський". Назви умовні – за районом, де діяв отаман. Не плутати з Чорним Вороном (Платоном Черненком), Чорним Вороном (Миколою Шклярем), Чорним Вороном (Білоусом), Чорним Вороном (Чекірдою) та іншими отаманами, які носили псевдонім "Чорний Ворон". – Р. К.*

[3] *ДАЧО. – Ф. Р. 7473. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 760.*

ДА СБУ. – Ф. 1136. – Спр. 446/7971. – Т. 1. – Арк. 193–194 зв.

[4] *Там само.*

[5] *Там само. – Т. 3. – Арк. 11 –12 зв.*

незалежність Краю. Сотні, тисячі лягло від Дону аж до Карпат кращих синів України. Все, що було чесного, в кого тече в жилах кров могутніх лицарів-дідів, повстало до боротьби. Вони залишили семьі, вони відмовились вид персонального життя, вони йшли не для наживи, а боротися за волю слабіх духом, котрі сидят в ярмі.

Страшний і тяжкий тягар взяли на себе ті, що вийшли до активної боротьби. Страшенна видповідальність і перед Краєм за попалені села і знищені семьі. Через це кожний отаман, кожний старшина, кожний козак повінен провірить кожний крок.

Зараз, коли готовиться рішуча боротьба, можливо, в останній раз, повинен бути знищений ввесь уголовний елемент, котрий прісосався [до] нашої політичної [справи] боротьби і спекулює на ній…

За отамана Орла [Нестеренка] є відомості, що ним одержано в Малій Висці кошти, забраний цукор і инше майно. Все це переведено не для державної справи, а пропіто з дівчатамі.

Панове отамани, і старшини, і козаки!

Пом'ятайте, що місця таким в ваших лавах немає.

Пом'ятайте, що цей сором падає на всіх.

Пом'ятайте, що Ви є цвіт і гордість нашого лицарства.

Пом'ятайте, що тільки лицарськими вчинками Ви добудете авторітет…

А отаману Орлу в тижневий термін оправдатись перед групою. Коли це не буде, то через тиждень об'являєця поза законом і обов'язок кожного козака його знищить; про що донести в штаб групи.

Слава і честь Вам, могутні і чесні орли України!

Ганьба і смерть всім зрадникам Краю і справи.

Прочитать всим отрядам, організаціям і козакам дівізій.

Командующій Чорноморською повстанчеською группою

Генштаба полковник Гамалій (підпис).

начальник Штабу Групи сотник Завірюха (підпис)"[79].

Слід звернути увагу на спробу Гамалії-Трохименка дискредитувати Герасима Орла-Нестеренка — безпосереднього начальника отаманів і козаків, до яких звертався підступний зрадник у надії оголити їх. І не просто дискредитувати отамана Орла, а спонукати його виправдовуватись. В чому?! В тому, чого не робив. І перед кимʔ! Перед чекістами. Якщо ж Орел-Нестеренко не захоче виправдовуватись, то його на "законній" підставі можна буде оголосити поза законом і тоді — "обов'язок кожного козака його знищить".

Під виглядом наведення дисципліни Гамалія намагався з'ясувати стан організації, прізвища керівників та козаків. 28 серпня 1922 року в наказі № 7 Гамалія-Трохименко висловив переконання, що "прийшов час, коли потрібно підрахувати всі наші сили. Кожен боєць повинен бути взятий на учет...". Цим же наказом Завгороднього призначено (яка насмішка долі!) командиром неіснуючої 1-ї кінної Холодноярської дивізії. Інші отамани теж отримали "призначення": "Командіром 1 полку призначається отаман Залізняк, 2 полку — отаман Чорний Ворон, командіром 3 полку — отаман Гупало…". І хоча ці накази мали формальне значення, бо отамани і так керували своїми загонами, все ж вони сприймались ними досить серйозно.

Чекісти Трохименко-Гамалія та Терещенко-Завірюха-Васильєв орієнтували холодноярських отаманів на участь у з'їзді отаманів, який буцімто вирішить питання про загальне, всеукраїнське повстання — напереддні, як стверджували чекісти, переходу 1 жовтня української армії з-за кордону[80]. В наказі № 10 вказані дата і місце проведення цього з'їзду — 29 вересня 1922 року у Звенигородці.

Денис Гупало відчував небезпеку, говорив Ларіону Завгороднього, що "Завірюха хоче нас всіх здати", та й інші попереджали Завгороднього не їхати на той "з'їзд". Але фатальна помилка Завгороднього затягнула у пастку і його самого, і його побратимів: Голика-Залізняка, Дениса Гупала, Тимоша Компанійця… Добре, що на з'їзд не поїхав Чорний Ворон та інші отамани…

Оскільки 29 вересня 1922 року у Звенигородці чекісти заарештували Л. Завгороднього, М. Голика-Залізняка і Д. Гупала, то керівником другої округи Холодноярської організації (ніким не обраний) став de facto Чорний Ворон (Лебединський).

Справжнє його прізвище Іван Якович Черноусов. 1921 року загін добре озброєних —150 піших і 25 кінних з одним кулеметом[81] — діяв у Черкаському, Чигиринському повітах, зокрема в Холодному Ярі, лісі Чута, на Звенигородщині, в Лебединських та Шполянських лісах, у районі сіл Товмач і Водяне, Виноградського монастиря, Мліїва, м. Городища, Білозір'я, м. Сміли. 1922 року Чорний Ворон оперував у районі Знам'янки, Білозір'я, Товмача, Шестаківки, Єлисаветграда, Златополя і безпосередньо в Холодному Яру. Політичні гасла Чорного Ворона: "Бий комуністів і кацапів"[82]. Сексот так описував його: "Черний Ворон — высокого роста, черная длинная борода, длинные волосы до плеч, глаза черные, выражение лица суворое, серьезное, политически грамотен, сын крестьянина, одет в защитном, пишет стихи и украинские песни, называет себя поетом"[83].

В оперативному зведенні Кременчуцького штабу ЧОН за 8 листопада 1922 року зазначається, що Чорного Ворона вбито 29 жовтня 1922 року поблизу с. Москаленки за 25 км від Сміли, а труп його буцімто опізнали селяни і "амністовані бандити"[84]. А у "Доповіді про політичний стан Черкаського округу з 1926 року"[85] стверджується, що загін Чорного Ворона "ліквідовано 6 червня 1925 року".

Отже, останнім головним отаманом Холодного Яру, обраним на представницькому з'їзді, був Герасим Нестеренко-Орел. Він мав і найвище серед керівників Холодноярської військової організації військове звання — полковник. До якого часу він діяв, точно невідомо, принаймні до квітня 1922 року, адже звіт сотника Гонти про організацію "Холодний Яр" датується 23 квітнем 1922 року[86].

Відомо, що під час розкриття підпільної організації Нестеренка-Орла було заарештовано 648 осіб[87].

ЯКІ Ж ВИСНОВКИ?

Як бачимо, вище військове керівництво Холодного Яру не надто дбало про чітке визначення посад, які обіймало, а також практично не залишило по собі спогадів, продовживши сумну традицію козаччини, яка вміла воювати та не дуже переймалася написанням хронік. Винятком став Іван Лютий-Лютенко, єдиний із головних отаманів Холодного Яру, який написав книгу спогадів "Вогонь з Холодного Яру" та й то зробив це надто пізно, через 60 років після завершення боротьби, коли багато чого забулося або й деформувалося в пам'яті. Відсутність хронік тим більше дивна, що серед вищого керівництва Холодного Яру завжди були люди письменні (наприклад, вчителі Олекса, Василь, Петро та Семен Чучупаки). А може, хтось і написав, та до нас не дійшло?

Завдяки сотнику Івану Лютому-Лютенку, а також підхорунжому "Чорноліського полку Михайлові Дорошенку, автору мемуарів "Стежками холодноярськими", Сергію Полікші та Якову Водяному, які опублікували короткі спогади про партизанів Холодного Яру, і, зрозуміло, насамперед Юрію

[79] Там само. — Арк. 49
[80] Там само. — Ф. 1. — Арк. 87 зв.
[81] Там само. — Арк. 47
[82] ЦДАВОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 615. — Арк. 189
[83] ДАЧО. — Ф. Р. 7173. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 108
[84] ДА СБУ. — Ф. 1136. — Спр. 446/7971. — Т. 3. — Арк. 95зв.–96
[85] ДАЧО. — Ф. Р. 7173. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 152
[86] Там само. — Ф. Р. 184. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 20–22
[87] ЦДАВОУ. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 210. — Арк. 30 зв. Додаток: Стежками

Горлісу-Горському, ми й маємо наш, український, погляд на боротьбу в Холодному Ярі. Та все ж чи не основний масив інформації зберіг для нас ворог, який методично фіксував події та імена "бандітов" – насправді героїв Національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. Прикро, але історію власного народу знову доводиться вивчати за хроніками противників: колись – поляків, потім – росіян.

Варто ще раз звернутися до вже цитованого документа – звіту сотника Лютого (отамана Гонти), який характеризує структуру й ідеологію Холодноярської організації. Сотник Лютий зазначав, що "у каждого отамана були люди видающі, котрі улаштовували справу як інформаційну, так і військову"[65]. До категорії видатних особистостей Гонта зараховував і самих отаманів. На жаль, стверджував він, таких людей "була дуже мала кількість"[66]. Найпевніших людей, "кадру", яка становила ядро загону було: "старшин от п'яти (5) і до двадцяти (20), а козаків от тридцяти (30) і більше", чисельність залежала "від фронту партизанського руху"[67].

Іван Гонта (Лютий-Лютенко) зазначав, що всі "кадрові" старшини і козаки "були настроєні войовниче проти ворогів, цілком захищали українські інтереси і старались провадить їх в життя. Мова уживалась рідна каждим. Мета всіх їдна – здобути державу рідну... Партизани з населенням йшли рука об руку, скажу так: щоб населення не підтримувало повстанців, то таких не існувало би. Всі прихильно ставились до повстанців, помагали, в скрутний мент ховали і допомагали військам, а також хлібом (і) зброєю, як такова у них була. Трапляються в отрядах ще і поляки, і кацапи, но це рідко..."[68]. Що ж стосується "населення польського і кацапського", то до них ставлення було таким же, "як до своїх", головне, щоб вони не підтримували більшовицьку владу"[69].

"Жидівського населення в загонах не зустрічається зовсім, – писав Гонта, – до їх відношення лояльне, декотрі жиди ідуть назустріч повстанцям. Раніше були випадки, що повстанці робили погроми і убійства, но тепер цього не зустрічається, хіба що тільки дійсні бандити... то за це партиізани не відповідають. Борьбу ведуть повстанці з кожним, ідущім проти його, з рушницею. Як отамани, так і їхні прихильники, дуже гарно відносяться до того народу, котрий співчуває... іде назустріч. Всі повстанці настроєні вороже до росіян, лічать (їх) першими ворогами, бачивши їхнє нахабство і шкуродерство... Організація "Холодного Яру" у населення користується повною допомогою. В зазначеному районі (все) організовано так, що наколи б був фронт, то в ньому вибухнуло б загальне повстання"[70].

"Наколи б був фронт..." "Нехай, – мовляв, – лише прогримить заклик...".

Тут згадується одне зі звернень Юрка Тютюнника до селян. У цьому по суті ідеологічному документі, звучить, як і в інших, стратегічна думка: "Селяне!.. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організовуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним отаманом Петлюрою..."[71].

Наголошую: ця теза не випадкова, це, по суті, генеральна лінія начальника партизансько-повстанського штабу Юрка Тютюнника.

Працюючи з року в рік над великою кількістю архівних документів, увесь час сумнівався у правильності цього заклику Юрка Тютюнника не піднімати "дрібних повстань", а чекати наказу Симона Петлюри, щоб розпочати повстання всеукраїнське. Хоч мотивація ніби правильна... Логіка залізна...

Та чи пролунав отой загальноукраїнський клич, якого дисципліновано чекали повстанці різних українських земель?..

Так, врешті клич пролунав. Але коли?!

Напевно, мав рацію М. Мироненко, автор післямови до лондонського (1967 року) видання "Холодного Яру" Юрія Горліса-Горського, стверджуючи: "Коли б не міф Петлюри, то з повстанців легше було б зробити національне військо, цебто довершити самостійну і самодержавну Україну її власними силами"[72].

Я б додав, що міф Петлюри у 1919 – 1920-х рр., коли головний отаман керував реальними збройними силами, безперечно, сприяв розгортанню Визвольного руху, хоча і не завжди у правильному напрямку. Показовими у цьому випадку є наслідки наради повстанських отаманів у м. Мошнах, які, об'єднавшись, зібрали величезну силу (понад 30 тисяч коліїв), що була чисельно більшою, ніж на той час Армія УНР. Фактично тільки Чорний Ворон (Микола Шкляр) рішуче обстоював ідею наступу на Київ – незалежно від планів Симона Петлюри: "Ворог сам підповідає нам, що маєм робити. Червоні бояться, щоб повстанці не захопили Києва. Забираєм Черкаси, підірвем мости на Дніпрі й, не гаючи часу, рунаєм на Київ. По дорозі ж усюди повстанці... Поки дійдемо – зберемо армію. У червоних невдачі на фронті. Частини, які оперують проти нас, – пригнічені й налякані. Куди не повернуться – мають в запіллі повстанців. Таке військо дороги нам не замкне і Києва не оборонить"[73].

Та перемогла думка: "Ми не регулярне військо, щоб наступати на Київ"[74]. Мовляв, "то вже діло Петлюри з армією"[75].

Як свідчив Юрій Горліс-Горський, тільки Андрій Чорнота підтримав Чорного Ворона, пропонуючи йти, як не на Київ, то назустріч українській армії. Підсумок підбив Кость Степовий-Блакитний: "Фронтові ми багато не допоможемо. Зрештою, він і не потребує нашої допомоги... Будемо провадити тут операції і нищити ворожі частини, які ворог тримає в запіллі, і будем дожидати наближення фронту"[76].

ЧИ СКАЖЕ БАТЬКІВЩИНА ВДЯЧНЕ СЛОВО?

Холодноярські отамани читали написані для них чекістами накази. Та попри це, до кінця залишилися вірними екс-керівництву екс-Директорії, точніше, міфу про провід. Відомий звіт отаман Гонта (Лютий-Лютенко) закінчує запевненням, що (станом на другу половину квітня 1922 р.) весь район Холодноярської організації стоїть на засадах УНР[77].

Останніми представниками влади Української Народної Республіки були отамани. Про них і про повсталу Україну влучно висловився М. Мироненко: "Повстала Україна носія влади вільної, самодержавної нації зве отаманом, часто додаючи до цього слова "батько, "батьки-отамани", цим додатком уяскравлюючи єство отаманської влади: повнота влади отамана батьківська, обмежена батьківською розсудливістю і любов'ю"[78].

І хай влада УНР існувала переважно в нічний час і в глухих закутинах української землі – лісах, болотах, дніпровських островах, віддалених хуторах і селах – вона, нічна влада Директорії, була реальною, караючою і змушувала окупантів рахуватися з собою до кінця 1920-х років, коли почалася нова хвиля Національно-визвольної боротьби, що виникла на ґрунті колективізації.

[65] ДА СБУ. – Ф. 1136. – Спр. 446/7971. – Т. 3. – Арк. 159
[66] ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 189.
Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 210. – Арк. 27 зв. Надав П. Стегній.
[67] Там само
Там само. – Арк. 27 зв.–28. Надав П. Стегній.
[68] Там само. – Арк. 28–28 зв. Надав П. Стегній
[69] Там само
[70] Там само. – Арк. 30–30 зв. Надав П. Стегній.
[71] Мироненко М. Від видавця // Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Лондон, 1967. – С. 409.
Горліс-Горський Ю. Назв. праця. – С. 189–190.
[72] Там само
[73] Мироненко М. Назв. праця. – С. 408.

Отаман Охтанась Келеберда з двоюрідними сестрами з м. Єремєєвки Золотоніського пов. Полтавської губ. (нині с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.).
Світлина 1960-х рр. з оригіналу 1917 р.
Зібрання В.В. Неляка

Келеберда Панас (Охтанась) Дмитрович.

Вереміївський отаман. Народився в лютому 1888 р. в містечку Вереміївці Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Черкаська обл.). Був позашлюбним сином Дмитра Васильовича Келеберди і Феодосії (Хтодоськи) Григорівни, в дівоцтві теж Келеберда. Навчався у семи[illegible] в аматорському гуртку, який ставив п'єси українських класиків. Був високого зр[illegible] тури синьоокий красень. Мав величезну фізичну силу, веселу вдачу, був здерикуватим, [illegible]ватим. Служив на Чорноморському флоті в Одесі і брав участь у революційних [illegible] видно, він був помітною постаттю, оскільки увійшов у художню літературу, ста[illegible] пом "негативного" образу - бошмана-українця Кобзи у драмі Олександра Корнійчука "[illegible] дри". Панас під час служби дійсно мав прізвисько Кобза. У повстанському русі з 1918 р. У 1919 р. [illegible] складі Середньодніпровської групи Костя Степового-Пестушка командував загоном, який на[illegible] вував 1000 козаків. Тереном дій Середньодніпровської групи, яка вела боротьбу проти [illegible] були Черкаси, Чигирин, Кременчук, Олександрія, станції Бобринська і Знам'янка, Чорний ліс Вж[illegible] і на Лівобережжі: від м. Золотоноші до с. Жовнин і від Жовнина аж до Лубен і Хорола Д[illegible] разів визволяв повітове м. Хорол, де встановлював українську владу. У 1920 р., за старомо[illegible] традицією, підпорядкував Вереміївську козацьку сотню (300 - 400 старшин і козаків) ком[illegible] тьманській столиці Чигирину, а точніше - Холодноярській організації. В останн[illegible] під хутором Гузичі (між селами Вереміївка і Жовнин) потрапив у засідку. Був поранений, за [illegible] ми даними - вбитий. Про цей бій і про долю Келеберди ходять неймовірні легенди, часто вони [illegible] стовують одна одну, та всі сходяться в одному: ніхто - ні більшовики, ні селяни - не бачи[illegible] того Панаса Келеберду

Коментарі за дослідженням Р.М. К[illegible]

Отаман Нагірний - Савченко Іван Григорович. Світлина. Початок 1920-х рр.
Фотокопія з оригіналу. Папір; друк. 7,4 х 12 см.
Архів В.С. Савченка.

Отаман Динька був завербований органами ВЧК на співпрацю. Воював у загоні вереміївського отамана Охтанася Келеберди (був заступником) здійснив атентат на отамана Келеберду з метою знищити партизанський загін. Дії агента ВЧК Диньки призвели до ліквідації основних сил загону отамана Келеберди.

"Отаман" Динька (Динько) - агент ВЧК.
З.С. Островський. Єврейські погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926
Фоторепродукція.
Папір; друк. 9 х 4 см

Отаман Нагірний - Савченко Іван Григорович із старшиною Наддніпрянського повстанського загону і земляками з Вереміївки після арешту. Світлина. 1922 р.
Фотокопія з оригіналу. Папір; друк. 12 х 19 см. Архів В.С. Савченка.

Отаман Нагірний - Савченко Іван Григорович.

Отаман Нагірний - командир Наддніпрянського партизанського загону, який налічував до 200 козаків, народився у червні 1895 р. у славному козацькому містечку Єремєєвка Золотоніського пов. Полтавської губ. (нині с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) в родині бідняків. У царській армії був писарем. У 1917 - 1918 рр. служив у артилерійському відділі військового міністерства Центральної Ради. Член партії українських лівих есерів. З вересня 1920 р. як отаман, підлягав Холодноярській організації. Орієнтовно 20 - 21 травня 1921 р. у селах були вивішені листівки з наказом отамана Нагірного службовцям Чигиринщини припинити працю на комуністичну владу: "Наказую всім служащим Сов-комуністичних установ на побережжі Чигиринщини негайно з дня оголошення цього наказу кинути працю й надалі такої не проводить. За невиконання цього наказу усі служащі зазначених установ будуть караться вплоть до розстрілу. Керуючий Наддніпрянським партизанським загоном Нагірний. Земельний відділ і суд - працюють. Отаман Нагірний". Діяв на обох берегах Дніпра - в Чигиринському, Черкаському повітах Київської та Золотоніському повіті Полтавської губернії - до осені 1922 р. Арештовано у лютому 1922 р. розстріляний 20 грудня 1923 р. в Полтаві.

Посмертний лист отамана Нагірного-Савченка Івана до матері з полтавської в'язниці. (Уривок)

"...Я і умру оборонцем, але оборонцем не свори зрадників, а оборонцем тої святої ідеї за яку я голову ніс і кладу її в могилу. "Ну, нічого, моя мука, буде комусь наука". Історія колись скаже, хто я був і де дівся. Нехай Вони живуть, а Ви страждайте. Але нехай не забувають що їхнє життя куплене кровю Вашого сина. І так, любі мої рідні... Мамо, брате Олександре і ти сестро Галю. Може цей лист буде останнім не тілько в цей час в ці останні дні, а може буде останнім в моїм цвітущім житті
Ще раз прошу Вас, не плачте
й не турбуйтесь.
Прощай моя люба Вкраїно
і ти замучений наріл Т.
Прощайте останні години
Останні години мої."

І. Савченко /Нагірний/
26 жовтня 1922 р.
[illegible]

Село Вереміївка на Дніпрі до переселення. Чорнобаївський р-н Черкаська обл
Фото В.О. Переузника. 1950-І рр
Зібрання В.В. Неляка.

Марко Шляховий-Кармалюк, командувач 2-ї Київської селянської повстанської дивізії разом із дружиною Пріською Притаманною. Світлина. 1910-і рр. Оригінал. Папір; друк. 12 х 17,5 см. Архів Р.М. Коваля

Марко Шляховий-Кармалюк із дружиною Пріською і сестрою Марфою. Світлина. 1920-і рр. Оригінал. Папір; друк. 13 х 17 см. Архів Р.М. Коваля.

Іван Гайовий-Грисюк, отаман Київщини, з с. Дорогинка Фастівського р-ну Київської обл. Світлина. 1920-і рр. Оригінал. Папір; друк. 17 х 12 см. Архів Р.М. Коваля

Шабля драгунська солдатська з піхвами, зразка 1881 р.
Шабля використовувалась до і після 1917 р
Шабля: сталь, бронза, дерево; кування, карбування, гравірування. Піхви: дерево, шкіра, бронза, шкіра; лиття кування L - 96 см, B - 3,2 см, L (клинок) - 81,6 см
ХІМ. N 12493, ОС-403

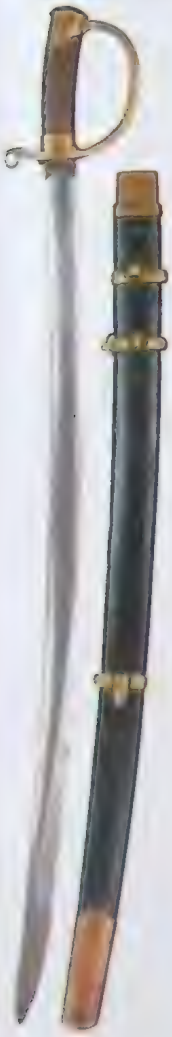

Коментарі до біографій отаманів і повстанців викладені на основі досліджень Р.М. Коваля, члена НСПУ президента історичного клубу "Холодний Яр".

Містечко Суботів, Чигиринського повіту Світлина. Кінець XIX ст.
Річник "Зоря". - Львів, 1894
Фототипія. Папір; друк. - 7 х 13 см. ДІБУ N 453097

Сотник Іван Компанієць із містечка Суботова.

Іван Маркурович Компанієць народився в м. Суботові Чигиринського пов. Київської губ. на початку 1890-х рр. Батько - Маркура Зиновійович Компанієць (1857 - 1934) - за афористичним висловом племінника "не так шоб заможний, але трудився". Мав трьох братів: Мину, Оверка, Танасія. У селянській родині, крім Івана, було ще п'ятеро дітей: старші брати Степан і Харитин та сестри Марта, Тетяна, Федора (наймолодша з-поміж всіх). Степан працював спочатку у волосній управі м. Суботова, потім - у Кирилівському лісництві (біля м. Кременчука). Брата Харитина - конокрада і вбивцю - у 1920-х рр. селяни скарали на смерть самосудом, спіймавши на місці злочину. Марта вийшла заміж за гончара Вовкогона з с. Полудневки Чигиринського р-ну, Тетяна доживала віку в Суботові і померла в 1948 р. у віці 57 років, а Федора і нині проживає в селі. Маркура Зиновійович, переживши колективізацію і розкуркулення, до останніх днів свого життя носив тавро батька "бандита". Іван Компанієць закінчив п'ятикласну суботівську школу, деякий час у ній викладав. Потім поїхав на заробітки до Новоросійська Краснодарського краю. Повернувся додому 1918 р., маючи вже військовий досвід. Брав участь у бойових діях Першої світової війни. За описом осавула штабу полку гайдамаків Холодного Яру Юрія Горліса-Горського: "Розмовляючи з ним, я не міг відірвать очей від його обличчя. Було воно класично гарне: чисті риси, густі, як намальовані, брови, палкі чорні очі - ласкаві і сміливі, гарно розрізані свіжі уста. Коли він усміхався - здавалось, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту прилипила собі маленькі чорні вуса". Довершила образ отамана Компанієця сестра Федора: "був одягнутий, аж страшно дивитись: шапка сива, шлик - червоний, чемерка - чорна, обкладена сивим поясом - червоний, штани - червоні, як козацькі, широкі, чоботи лаковані. А пояс зав'язаний по-козацьки". У 1919 - 1920-х рр. в Суботові безроздільно панував отаман Свирид Коцур, керівник "Чигиринської республіки", який воював проти всіх, хто не поділяв його поглядів. Стосунки з односельцем і далеким родичем у сотника Івана Компанієця не склалися з самого початку. "Коцурівці" довго полювали за Іваном. У середині лютого 1920 р. Компанієць поїхав у с. Адамівку, що знаходилася на березі Дніпра, на побачення до "вдовички". На зворотному шляху потрапив у засідку до "коцурівців". Дві кулі влучили в голову сотника. Похорон був великим і надзвичайно врочистим. І Компанієця поховано в Мотронинському монастирі, між двома церквами, поруч давніх могил.

Коментар за дослідженням історика В.І. Гутаї, смт Суботів

Іван Компанієць із містечка Суботова, сотник кінного загону козаків Холодного Яру.
Фотокопія світлини 1920-х років
Папір; друк. 18 х 13 см.
Із збірки В.І. Гутаї

Чорноліський отаман Залізняк – Голик Мефодій Фокович.
Світлина. Папір; друк. Архів Р.М. Коваля

Чорноліський отаман. Член Холодноярського повстанкому. Народився у квітні 1897 р. в с. Єлисавет-граді Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградська обл.). З 1918 по 1920 рр. - хорунжий Армії УНР. Учасник Першого зимового походу. У 1920 р., "дивлячись на тяжке селянське становище почав формувати загін... під прапором жовто-блакитним Української Народної Республіки". Загін нараховував до трьох тисяч повстанців. Діяв у Холодному Яру, Чутянському та Чорному лісі. У вересні 1920 р. загін (фактично полк) Залізняка влився в Олександрійську (Степову) повстанську дивізію Костя Блакитного. Провадив бої до вересня 1922 р. Ворог називав його "лицарем лісу". Мефодій Голик-Залізняк був заарештований разом з іншими визначними отаманами проти ночі на 29 вересня 1922 р. у Звенигородці на інспірованій чекістами "нараді отаманів". 2 лютого 1923 р. вироком Надзвичайної сесії Київського губернського трибуналу засуджений до розстрілу. Разом із побратимами 9 лютого 1923 р. підняв повстання в Лук'янівській в'язниці м. Києва, під час якого загинув

Отаман Полтавець-Остряниця Іван Васильович (праворуч).
Світлина. Папір; друк. Архів Р.М. Коваля

Наказний військовий отаман Вільного козаитва Організатор історичного Першого всеукраїнського з'їзду Вільного козаитва у Чигирині. Генеральний писар Вільного козаитва. Полковник. Член Генерального військового комітету Центральної Ради. Холоднояркий отаман. Військовий отаман Українського Вільного козаитва на чужині в 1920 - 32 рр. Народився 1890 р. в с. Балаклії, що під Смілою. Закінчив Єлисаветградське військове училище. Під час Першої світової війни, за свідченням генерала Рогози, "був видатним офіцером, мав всі ордени, включаючи георгіївську зброю". Павло Скоропадський, оцінюючи його особисті якості, зазначав, що Іван Полтавець-Остряниця був "великим українським ентузіастом", "чудово говорив і володів пером і гарно малював". "Ми гадаємо, - говорив Іван Полтавець-Остряниця на еміграції, - що всякі застереження про наші найскромніші бажання мусять уступити, а на їх місце стати: 1. Націоналізм. 2. Національний соціалізм. 3 Козаитво, як самооборона нації. 4. Ловка, розуміюча тактику сьогоднішнього дня дипломатія, що покривається одним словом - диктатура, і домінація національної народної партії до часу, поки держава буде створена". Полтавець-Остряниця вів активну дипломатичну та організаційну роботу в Україні, розділеній між Польщею та "Совєтським" Союзом, в Німеччині, Польщі, Великобританії, Естонії, Фінляндії, Ватикані, Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Марокко. Після трагічної загибелі Симона Петлюри був виданий Універсал "До Українського Козацького Народу". Ним Івана Полтавця-Остряниця оголошено Гетьманом і Національним Вождем всієї України обох боків Дніпра та військ козацьких і запорозьких. Помер у 1957 р

Отаман Зелобудь-Воля – Блоха Костянтин Якович разом із дружиною Марією. 1921 – 1922 рр. Одеса.
Світлина. Папір; друк. Архів Р.М. Коваля

Полковник Армії УНР, командир корпусу. В 1921 - 192[illegible] р. учасник підпілля на півдні України. Родом із Куб[illegible] [illegible]ресня 1921 р. співпрацював з отаманами Чорним Вороном (Черненком), Нестеренком-Орлом, Бондаруком, Гонтом (Воїновим), Шкляром (Сірком) та Івановим. Арештований у 1922 р. Проходив в одній спільній справі з холоднояр-ськими отаманами. Засуджений до смертної кари. Учасник повстання у Лук'янівській в'язниці м. Києва 9 лютого 1923 р., під час якого загинув

Тачанка. Початок XX ст. Україна.
Знайдена під час наукової експедиції в Хмельницькій області 1950 р
Н - 125 см. L - 262 см. В - 114 см
ЛІМ. N Д-33

Уперше бойові тачанки були запроваджені у повстанських загонах Нестора Івановича Махна

Отаман Орлик – Федір Петрович Артеменко, командувач Другою Північної повстанською групою в 1921 р. Світлина. Початок 1920-х рр. Оригінал
Папір; друк. 9 х 6 см. Архів Р.М. Коваля

Отаман Орлик – Ф. П. Артеменко Світлина. 1920-і рр.
Папір; друк. 14 х [illegible]
Архів Р.М. Коваля

Народився 23 грудня 1896 р. (за ст. ст.) у селищі Гостомелі, що під Києвом. Склав [illegible]ти за 6 класів гімназії. Закінчив Київську школу прапорщиків. Відзначився під ча[illegible]пу російської армії у червні 1917 р. І, очевидно, тоді ж отримав чин поручника. Зокрем служив у корпусі генерала Павла Скоропадського. За Директорії - начальник штаба Фастівського та Козятинського гарнізонів. У складі Армії УНР брав участь у бо[illegible]ти червоних. Плавшений у званні до полковника. Як отаман діяв на Київщині у [illegible] 1922 рр. в районі Бородянки, Ворзеля, Бучі, Клавдієвого, Тетерева, Василькова, М[illegible] Димера, Гостомеля, Радомишля, Фастова, Іванкова та Чорнобиля. Вивчала всіку ак-тивність, атакуючи більшовицькі гарнізони та військові частини Червоної армії, [illegible] топлені 1921 р. полковник Орлик приєднався до Подільської групи Другого зимо[illegible]ду. Після поразки зимового походу мав можливість відійти за кордон, але відмовився. У себе в краю помру зі зброєю в руках". Арештований 22 січня 1922 р. 20 лютого цього ж року колегія Київської губернської ЧК (голова - Лівшиц) ухвалила йому смертної відми[illegible]

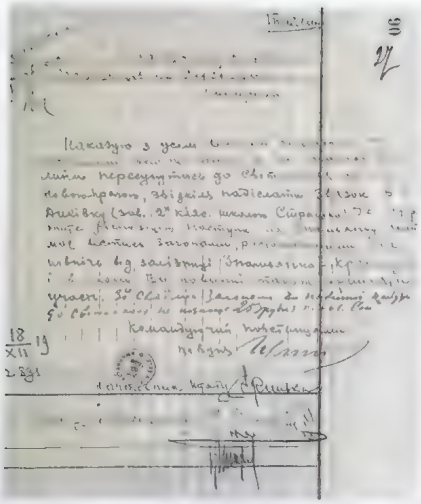

Наказ командувача повстаннями Півдня Андрія Гулого-Гуленка командиру загону херсонських повстанців Канатенку від 18 грудня 1919 р.
Ксероколія. Архів Р.М. Коваля

Андрій Олексійович Гулий-Гуленко – командувач Південною групою військ УНР, генерал-хорунжий Армії УНР. Світлина. Папір; друк. Архів Р.М. Коваля

Народився у жовтні 1886 р. в Ново-Архангельську Херсонської губернії (нині Кіровоградська обл.) у селянській родині. Закінчив Рішельєвську гімназію в Одесі та Новоолександрівський інститут сільського господарства і лісівництва. Професія – лісничий. Військове звання – капітан. Під час Першої світової війни командував ротою 11-го інтендантського полку. Активний учасник українізації запільних частин російської армії Румунського фронту. Делегат Всеукраїнського з'їзду військовиків. Член Української Ради в Одесі. У вересні 1917 р. – начальник господарчого відділу Управління технічних військ Центральної Ради. Брав участь в обороні Києва від російських військ Муравйова. Навесні 1918 р. – командир інженерного полку 3-го корпусу Армії УНР. Наприкінці 1918 р. в Катеринославі сформував декілька українських військових частин. У січні 1919 р. відкрив проти білогвардійців фронт від Херсона до Олександрівська (нині Запоріжжя) і проти Нестора Махна – від Олександрівська до Новомосковська

Андрію Гулому-Гуленку підпоряковувались 1-й і 2-й Олександрійські повстанські полки, полк гайдамаків Холодного Яру Василя Чучупака, отамани Герасим Нестеренко-Орел, Трифон Гладченко, Михайло Малько, Сірко, Око, Завгородній, Чорний Ворон, Залізняк, Семен Вовк, Калюжний, Канатенко. Андрій Гулий-Гуленко під своїм керівництвом об'єднав 20000 козаків-повстанців Катеринославщини, Київщини й Херсонщини. Політичний референт УНР Зимового походу старшина В. Совенко зазначав, що "операції, які перепровадив Командуючий повстаннями Катеринославщини та Херсонщини Отаман Гулий-Гуленко, колосальні... Про Командуючого повстаннями Катеринославщини та Херсонщини можна сказати, що це людина невиданої хоробрості, відваги і твердої волі та дужого характеру"

В армію Зимового походу повстанці Гулого влилися під назвою Низової бригади, а командарм Михайло Омелянович-Павленко призначив Гулого-Гуленка командиром 1-ї Запорізької дивізії, з якою той провів десятки успішних боїв проти Красної армії. Коли в листопаді 1920 р. Армія УНР відійшла за Збруч, Гулий-Гуленко не бажаючи потрапити в табори для інтернованих, разом із 365 вершниками, маючи на озброєнні 50 кулеметів, 21 листопада 1920 р. форсованим маршем прорвав фронт і 23 листопада продерся в запілля Красної армії. На початку грудня 1920 р. з'єднався з козаками Гризла, Цвітковського та Дерещука і очолив повстаннями Уманщини, Звенигородщини й Таращанщини. Загін зріс до 3000 багнетів та 600 шабель. Бої вели з 45-ю і 47-ю піхотними совєтськими дивізіями, частинами Першої кінної армії та бригадою Котовського

Від січня 1921 р. Гулий веде організаційну роботу в Румунії та Польщі, відновлюючи діяльність Південної групи. Терен її дії: Одеський, Тираспільський, Ананьївський, Вознесенський, Миколаївський, Херсонський, Верхньодніпровський, Криворізький, Катеринославський, Єлисаветградський, Олександрійський, Балтський, Ольгопільський та Бравлавський повіти.

Гулий творить і Бессарабську групу Армії УНР, на чолі якої бере участь у Другому зимовому поході У 1922 р. працює при місії УНР в Бухаресті. Арештований 19 липня 1922 р. в Одесі. Надзвичайна сесія Харківського губернського трибуналу, "учитывая поражение всех врагов советской власти и незыблемость ее на Украине", засудила Андрія Гулого-Гуленка не до розстрілу, а до 10 років ув'язнення

Подальша доля невідома.

Коментар Р.М. Коваля

Степан Гребенюк (зліва), ад'ютант отамана Кваші.
Фоторепродукція. Розмір оригіналу невід
Архів Р.М. Коваля

Полтавський отаман Іван Крупський.
Світлина. Папір; друк
Архів Р.М. Коваля

Організатори Вільного козацтва у Богуславі та Мелвині (1917 – 1918), керівники Мелвинського повстання 1920 р. (зліва направо): Іван Плаксун, Тимофій Хижняк, Омелько Радчук, Хома Сидоренко, Микита Сидоренко, Микола Василенко і сотник Дніпровський. Світлина. 1917 – 1918 рр.
Оригінал. Папір; друк. Архів П. Гогулі

Чучупак Петро Степанович. Світлина. 1910-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 10 x 7 см. Архів Р.М. Коваля

Начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру (1919 - 1920). Народився 1885 р. в с. Мельники Чигиринського повіту Київської губернії (тепер Черкаська обл.). Старший брат Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака. Закінчив Київську консерваторію, набувши фаху вчителя співів. Військове звання - прапорщик. 12 квітня 1920 р. заарештовано. Розстріляно у Смілянській ЧК

Головний отаман Холодного Яру - Чучупак Василь Степанович. Світлина. 1915 - 1917 рр.
Оригінал. Папір; друк. 13,8 x 8,7 см. Архів Р.М. Коваля

Головний отаман Холодного Яру в 1919 - 1920 рр Народився 1894 р. в с. Мельниках Чигиринського повіту Київської губернії (нині Черкаської області). Вчитель. Військове звання - прапорщик. В 1919 р очолив Військову раду повстанського руху "проти комуни та Совітської влади за самостійність"

4 червня 1919 р. Василь Чучупак звернувся до земляків "БРАТИ СЕЛЯНИ І КОЗАКИ! ХТО ЛЮБИТЬ СПОКІЙ, ХТО ЛЮБИТЬ ВОЛЮ, ХТО ЛЮБИТЬ СВІЙ РІДНИЙ КРАЙ, ХАЙ ЗАРАЗ ЖЕ ІДЕ КОЗАКОМ ДО ХОЛОДНОГО ЯРУ, ХАЙ БУДЕ ДІЙСНО КОЗАКОМ, ХТО МАЄ ЗБРОЮ, ЗАБИРАЙ ЇЇ З СОБОЮ ХТО Ж ТАКОЇ НЕ МАЄ, АЛЕ ПОЧУВАЄ СЕБЕ ЗДАТНИМ ДО КОЗАЦТВА, ХАЙ ІДЕ ДО НАС. ГУРТОМ СКОРІШЕ ЗДОБУДЕМО ЗБРОЮ. ЗНАЙТЕ, БРАТИ, ЩО ХОЛОДНИЙ ЯР ДІЙСНО БУДЕ НАШИМ ОПЛОТОМ, І ВІН ОДІБ'ЄТЬСЯ ОД УСІХ ВОРОГІВ МИ ВСІ ПОМРЕМО, А ОДСТОЄМО ЗЕМЛЮ І ВОЛЮ"
Успішно воював і проти білогвардійців, зокрема, на початку січня 1920 р. брав участь у вигнанні з Черкас денікінців. Цінним є визнання більшовицького історика Д. Кіна, який зазначав, що "в районі Холодного Яру оперував отаман Чучупак, тут ніякої денікінської влади не було". Загинув 12 квітня 1920 р. Потрапивши в оточення червоного ескадрону, Василь Чучупак застрелився. Останніми словами отамана були "Готуй нових борців, Холодний Яре!"

Чучупак Семен Юхимович. Світлина. 1910-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 12 x 8 см
Архів Р.М. Коваля

Член Холодноярського повстанкому. Родом із с. Мельників Чигиринського повіту Київської губернії (тепер Черкаська обл.). Двоюрідний брат Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака

Чучупак Ганна Орестівна (1893 - 1981), дружина Петра Чучупака.
Світлина. Папір; друк 18 x 12 см
Архів Р.М Коваля

Дружина отамана Петра Чучупака - Ганна з дочкою Лізією. Світлина. 1916 р. Київ.
Оригінал. Папір; друк 16 x 11 см
Архів Р.М. Коваля

Родина Чучупаків. В центрі - батьки отаманів - Степан і Оксана, праворуч - їхній син Дем'ян, ліворуч його дружина - Ганна Красковська та їхні діти - Володимир і Валентина. Світлина. 1930 - 1931 рр. Оригінал. Папір; друк. 12 x 16,5 см
Архів Р.М. Коваля

Чучупак Петро Степанович. Світлина. 1919 - 1920-і рр. с. Мельники.
Папір; друк. 18 x 12 см. Архів Р.М. Коваля

Повстанський загін отамана Кикотя-Овлієнка.
Світлина. Папір; друк. 13 x 18 см. Архів Р.М. Коваля

Панахида на могилі Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака в червні 1942 р. Схилений дідусь - батько отамана Світлина Юрія Горяка Горського. Папір; друк. 13 x 9 см Архів Р.М. Коваля

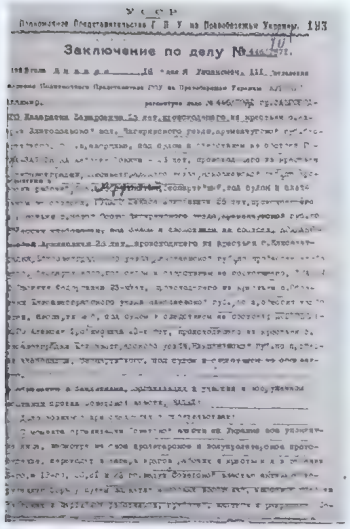

Перша сторінка висновку у справі N 446/7971 від 16.01.1923 р. Холодноярських отаманів Л. Завгороднього, М. Голика-Залізняка та ін. Ксерокопія. 30 х 20 см. Архів Р.М. Коваля.

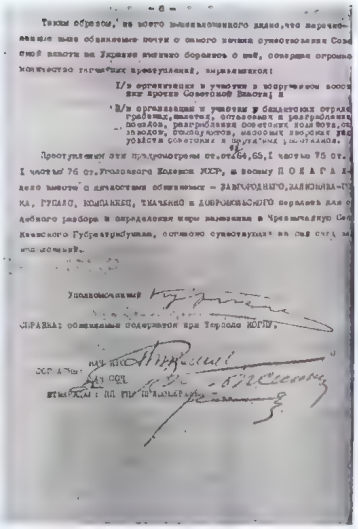

Остання сторінка висновку у справі N 446/7971 від 16.01.1923 р. Холодноярських отаманів. Ксерокопія. 30 х 20 см
Архів Р.М. Коваля.

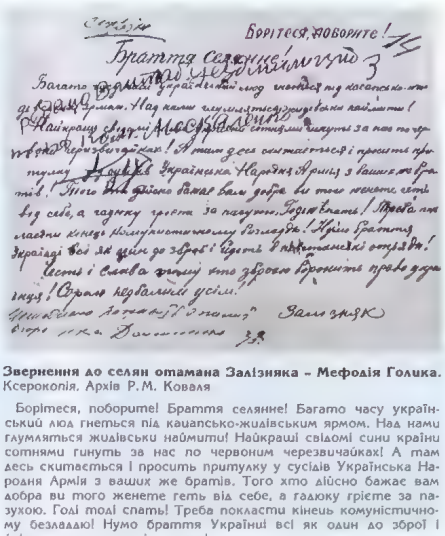

Звернення до селян отамана Залізняка – Мефодія Голика. Ксерокопія. Архів Р.М. Коваля

Борітеся, поборите! Браття селяне! Багато часу український люд гнеться під кацапсько-жидівським ярмом. Над нами глумляться жидівськи наймити! Найкращі сьвідомі сини країни сотнями гинуть за нас по червоним черезвичайкам! А там десь скитається і просить притулку у сусідів Українська Народня Армія з ваших же братів. Того хто дійсно бажає вам добра во того женете геть від себе, а гадюку гріете за пазухою. Годі тоді спать! Треба покласти кінець комуністичному безладдю! Нумо браття Україні всі як один до зброї і йдіть в повстанські отряди!

Честь і слава тому хто зброєю боронить право України! Сором недбалим усім!

Сотник полку гайдамаків Холодного Яру Лука Полудень. Світлина. Початок 1900-х рр.
Оригінал. Папір; друк. 9,8 х 7,3 см.
Архів Р.М. Коваля

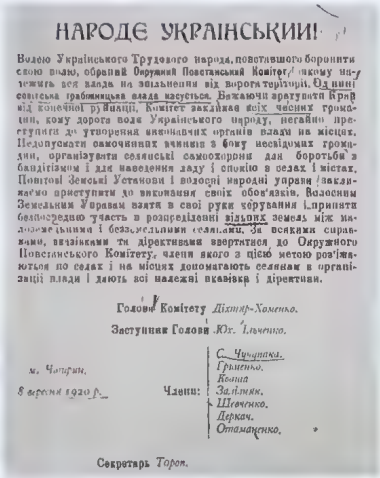

НАРОДЕ УКРАЇНСЬКИЙ!

Волею Українського Трудового народа, повставшого боронити свою волю, обраний Окружний Повстанський Комітет, якому належить вся влада на зольненни від ворога теріторії. Одинні совєтська грабіжницька влада насується. Бажаючи врятувати Край від конечної руїнації, Комітет закликає всіх чесних громадян, кому дорога воля Українського народу, негайно приступити до утворення виконавчих органів влади на місцях. Недопустити самочинних виявів з боку несвідомих громадян, організувати селянські самооборони для боротьби з бандітізмом і для наведення ладу і спокою в селах і містах. Повітові Земські Установи і волосні народні управи закликаємо приступити до виконання своїх обов'язків. Волосним Земельним Управам взяти в свої руки керування і принять безпосередню участь в розподіленні вільних земель між малоземельними і безземельними селянами, за всякими справами, вказівками та директивами звертатися до Окружного Повстанського Комітету, члени якого з цією метою розїжаються по селах і на місцях допомагають селянам в організації влади і дають всі належні вказівки і директиви.

Голова Комітету *Діхтяр-Хоменко.*

Заступник Голови *Юх. Ільченко.*

м. Чаприн.

8 вересня 1920 р.

Члени: *С. Чмуцька. Гриненко. Коцка. Залізняк. Шевченко. Деркач. Отаманенко.*

Секретарь *Торон.*

Звернення Холодноярського окружного повстанкому від 8.09.1920 р. Ксерокопія. Архів Р.М. Коваля.

Дуб Максима Залізняка в Холодному Яру. Вік дуба близько 1200 років. Фото С.М. Марченка. 1989 р.

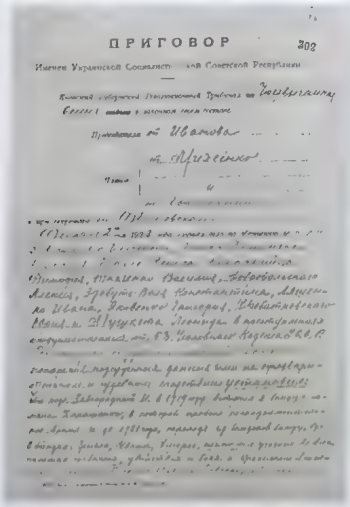

ПРИГОВОР 302

Именем Украинской Социалистической Советской Республики

Перша сторінка вироку Надзвичайної сесії Київського губернського революційного трибуналу у справі Холодноярських отаманів від 2.02.1923 р.
Ксерокопія. 30 х 20 см. Архів Р.М. Коваля

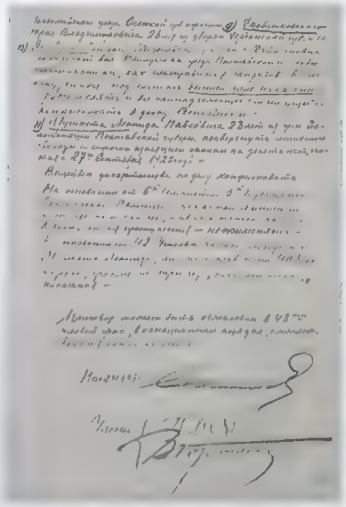

Остання сторінка вироку Надзвичайної сесії Київського губернського революційного трибуналу у справі холодноярських отаманів Ларіона Загороднього (Завгороднього), Мефодія Голика-Залізняка, Дениса Гупала та інших, від 2.02.1923 р.

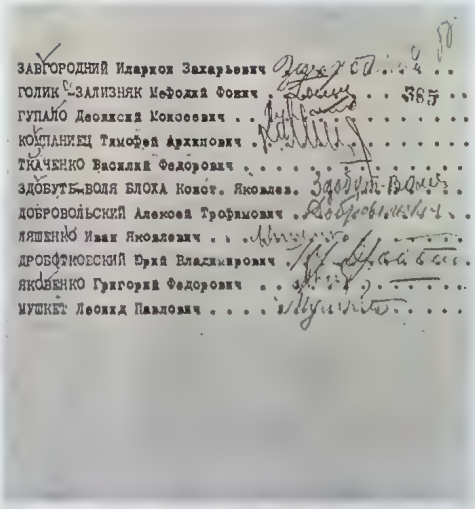

ЗАВГОРОДНІЙ Ларіон Захарьович
ГОЛИК-ЗАЛИЗНЯК Мефодій Фокич
ГУПАЛО Денисий Кононович
КОЛПАНИЦЬ Тимофей Архипович
ТКАЧЕНКО Василий Федорович
ЗДОБУТЬ-ВОЛЯ БЛОХА Конст. Яковлев.
ДОБРОВОЛЬСКИЙ Алексей Трофимович
ЛЯШЕНКО Иван Яковлевич
ДРОБФТЮЕВСКИЙ Юрий Владимирович
ЯКОВЕНКО Григорий Федорович
МУШКЕТ Леонид Павлович

Підписи отаманів і повстанців Холодного Яру, що ознайомилися з вироками. 2.02.1923 р.
Архів Р.М. Коваля.

Подільський отаман Семен Хмара-Харченко – сотник 3-го кінного полку 3-ї Залізної стрілецької дивізії. Світлина. 1922 р.
Папір; друк. 12 х 8 см. Архів Р.М. Коваля

Отаман Хмара – Харченко-Харчук Семен Васильович.

Народився 1886 р. в родині хліборобів с. Мордин (нині с. Прилужне) Летичівського пов. Подільської губ. У 1908 р. закінчив учительську семінарію. Вчителював у с. Гнатівці Летичівського повіту. 1914 р. мобілізований до армії. В жовтні 1915 р. у чині прапорщика закінчив у Києві школу ім. Великого князя Костянтина Костянтиновича, тобто 1-е Київське військове (піхотне) училище. Потрапив у 15-у дивізію на Західний фронт. До березня 1916 р. був командиром команди розвідників. На фронтах Першої світової був нагороджений бойовими орденами св. Станислава. Був поранений. Далі служив на Північному фронті. 1917 р. Семен Харченко-Харчук - штабс-капітан 498-го Орлівського полку 125-ї дивізії 5-ї армії. За Центральної Ради брав участь в організації українського життя, зокрема, українських товариств. Під час гетьманату у званні штабс-капітана працював у продовольчій управі. За Директорії був організатором селянських спілок, а у лютому 1919 р. мобілізований до українського війська. У травні 1919 р. Харченко-Харчук - ад'ютант командира одного з куренів Запорозької дивізії полковника Івана Литвиненка. Учасник боїв за мм. Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів (червень 1919 р.), Білу Церкву та ін. У повстанському русі - з 1921 р. Підпорядковувався Повстансько-партизанському штабу Юрка Тютюнника. Учасник Другого зимового походу. Напередодні Зимового походу його загін налічував 42 вершники. Відділ був "добре зорганізований із добірних людей". Майже половина з них - старшини. З кінця 1921 р. - в таборі N 10 для інтернованих в Каліші. Перебував на обліку, як сотник 3-ї Залізної дивізії генерал-хорунжого Олександра Удовиченка. З червня 1922 р. - командир 4-ї кінної бригади Подільської повстанської групи Якова Орла-Гальчевського. 1923 р. - командувач Подільською повстанською групою. Діяв переважно у Летичівському та Літинському повітах. Розстріляно у Вінниці 7 листопада 1924 р. до святкування сьомої річниці Жовтневої революції.

За дослідженням Р.М. Коваля

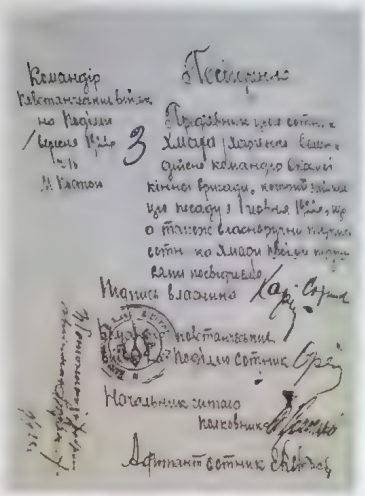

Посвідчення отамана Семена Хмари-Харченка, отамана 4-ї Окремої кінної бригади Подільської повстанської армії. Вересень 1922 р.
Ксероколія. Архів Р.М. Коваля

Гроші чорноліського отамана Пилипа Хмари. Паперова купюра тимчасового уряду з відтиском штемпеля отамана Хмари із зображенням тризуба, гвинтівки та напису "Хмара".
Архів Р.М. Коваля

Спостережний пункт повстанського загону в Чернігівській губ. 1918 р.
Розмір оригіналу невід.
Фотокопія з ЦДАКФФДУ. N 4-6389

Отаман Данило Лимаренко, старшина Армії УНР. Світлина. 1920-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 5 х 3,7 см
Архів Р.М. Коваля

Народився 20 грудня 1894 р. в с. Карлівці Єлизаветградського повіту на Херсонщині. Літом 1919 р. керував повстанським відділом Добровеличківської волості.

Ілько Тимофійович Струк. Командувач 1-ї Повстанської армії.

Народився 18 грудня 1896 р. в с. Грині Чорнобильського повіту, що на Київщині. Закінчив земську школу. Народний вчитель. Під час Першої світової війни служив на Балтійському флоті, на пароплаві "Штандарт". 1915 р. у званні прапорщика закінчив Віленську юнкерську школу. За бойові заслуги нагороджено орденами св. Георгія всіх чотирьох ступенів та підвищено до рангу капітана. З початком революції зорганізував Українську козацьку раду в 51-у запасному полку. Делегат Другого, а згодом і Третього всеукраїнських військових з'їздів у Києві. Член Товариства "Батьківщина". Наприкінці січня 1918 р. як командир сотні брав участь у придушенні більшовицького путчу в Києві. З лютого 1918 р. бере участь у повстанському русі. Видавав щоденну газету "Вільний край". На початку березня 1919 р. відділ Струка становив близько 600 козаків, які мали на озброєнні 10 кулеметів. Після мобілізації селян загін виріс до полку, а пізніше, стверджував отаман, його військо зросло до 35 тис. вояків. "Озброєні були хто чим міг, із собою мали тридцять кулеметів і шість гармат. Армія складалася з п'яти полків: 1-го і 2-го піших, 3-го кінного, 4-го гарматного і 5-го кулеметного. Кінноти було близько п'яти тисяч мужів". Вів бої проти Красної армії у Києві, біля Василькова, Білої Церкви, Корсуня, Єлисаветграда (нині Кіровограда), Одеси, у Бессарабії, біля Проскурова, Тернополя, Ковеля і багатьох інших українських міст. Про свою політичну лінію Ілько Струк висловився у листі до генерала Армії УНР Галкіна в червні 1921 р.: "Мій висновок: я партизан і повстанець своєї неньки України й оборонець її від грабіжників. З якого часу працюю, знають усі. Не був, не буду й на думці не маю бути на боці ворогів своєї Батьківщини. Знишу всіх, хто хоч у душі на їх боці. Для мене Україна під жовто-блакитним прапором та під керовництвом С.В. Петлюри".

Восени 1921 р. загін Ілька Струка нараховував 550 козаків. Коли визвольні змагання завершилися поразкою, йому вдалося емігрувати до Польщі, а потім до Чехословаччини.

За дослідженням Р.М. Коваля

Отаман Ілько Тимофійович Струк. Світлина. 1929 р.
Фоторепродукція. Папір; друк. 6 х 4 см
Архів Р.М. Коваля

Повстанець Денис Гупало з Холодного Яру. Світлина. 1900-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 12,7 x 8,8 см
Архів Р.М. Коваля

Повстанець Іван Гупало з молодшим братом Степаном. Світлина. Початок 1910-х рр.
Оригінал. Папір; друк. 14,4 x 11 см.
Архів Р.М. Коваля.

Отаман Черпак – Іван Штурба (у центрі). Оперував на Київщині, Бориспільському повіті.
Фотокопія з світлини. Папір; друк. 20,8 x 14,9 см
Архів Р.М. Коваля

Отаман Цюпа-Лисиця.
Фоторепродукція. Папір; друк. 10 x 6 см
Архів Р.М. Коваля.

Отаман "Летючого партизанського загону Петлюри". Діяв у 1920 - 1921 рр. проти більшовиків в Радомишльському і Житомирському повітах на чолі загону у 150 козаків

Кіннота отамана Якова Шепеля в 1919 р. Хрестиком зазначено Віктора Іваниського. На підвищенню стоїть отаман Шепель з штабом.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція. Папір; друк. 7,5 x 14 см.

Яків Шепель народився бл. 1896 р. у селянській родині с. Вонячин Літинського пов. Подільської губ. (нині с. Городище Вінницької обл.). Закінчивши Вонячинську церковноприхідську школу, продовжив навчання у Літинській гімназії. Воював на фронтах Першої світової війни. Дослужився до прапорщика. У грудні 1918 р. - ад'ютант командира Літинської сотні Окремого гайсинського куреня. У складі Окремого гайсинського куреня ім. Симона Петлюри у січні 1919 р. брав участь у придушенні більшовицького повстання в районі Літина. На початку 1919 р. - підстаршина 61-го Гайсинського пішого полку Армії УНР. Був сміливою і відчайдушною людиною. Підполковник Армії УНР Михайло Середа так характеризував його: "Надзвичайно доладний у справах конспірації та агентурної праці". У травні 1919 р. підняв повстання проти червоних у Літинському та Вінницькому повітах. У ніч з 13 на 14 травня 1919 р. на чолі загону із 150 селян відбив у більшовиків м. Літин. Незабаром загін зріс до 3500 селян. Воював також проти Добровольчої армії. 23 лютого 1920 р. після важкого чотириденного бою звільнив від більшовиків Вінницю. У 1921 р. - начальник 6-го повстанського району. Журналіст газети "Шлях" 4 вересня 1919 р так зображував його: "Отаман, ще зовсім молода людина, 20 літ, не більше, з побритою головою та з чорним оселедцем, що непокірно в'ється, - таким же непокірним, як і характер отамана". Загинув у вересні 1921 р

За дослідженням Р.М. Коваля

Отаман Яків Шепель. Світлина. 1918 – 1920-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 13 x 7 см
Архів Р.М. Коваля

Сестра отамана Цюпи – Антонина, брат – Георгій (перший ряд), сподвижники – Ширченко і Вясанович.
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926
Фоторепродукція. Папір; друк. 10 x 7 см

Зіна Майстер (із дому Шепель), вояк повстанського загону отамана Шепеля, пізніше 6-Т Січової стрілецької дивізії Армії УНР.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський - Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція Папір; друк. 4,5 x 3,6 см

Отаман Яків Андрійович Кошовий.
Світлина. Початок 1900-х рр. Фоторепродукція Папір; друк. 6 x 4 см. Архів Р.М. Коваля

Яків Кошовий - отаман Савранщини 1921 - 1922 рр. Народився у квітні 1890 р. в с. Секретарії Кривоозерського пов. Херсонської губ. (нині Миколаївська обл.). Закінчив школу прапорщиків. У Першу світову війну командував кавалерійським ескадроном. Мав спільний із отаманом Семеном Заболотним загін (800 кавалерії, 150 піших, 16 кулеметів). Діяв у Гайсинському, Ольгопільському та Балтському повітах Подільської губернії. Влітку 1922 р., потрапивши в оточення, застрелився. Поховано у Первомайську (сучасна назва Ольвіополя і Голти, що злилися).

Головний отаман Херсонщини і Таврії – Матвій Олександрович Григор'єв (Никифір Ничипір Олександрович Серветник).

Народився 09.02.1884 р. в с. Заставля Ушицького повіту Подільської губернії. Учасник російсько-японської та Першої світової воєн. Відзначався надзвичайною хоробрістю. Нагороджений Георгіївськими хрестами. Штабс-капітан царської армії. Активний учасник українізації частин російської армії. У повстанському русі від серпня 1918 р. На кінець 1918 р. об'єднав навколо себе до 5000 повстанців (117 повстанських загонів), які взяли участь у протигетьманському повстанні. Ці загони отримали назву Херсонської дивізії і стали складовою частиною Південного фронту Армії УНР. Та, не погоджуючись із капітуляцією політикою Директорії щодо Антанти, Григор'єв 1 лютого 1919 р оголосив повстання проти УНР, перейшовши на бік червоних. Під червоними прапорами Григор'єв зайняв похід проти Антанти. 10 березня після тяжких боїв звільнив Херсон, 12 березня - Миколаїв, 6 квітня Одесу. 7 травня 1919 р. в Єлисаветграді (нині м. Кіровоград) отаман Григор'єв проголосив Універсал "До українського народу" із закликом до повстання проти комуни і ЧК. Буквально за кілька днів повстання охопило Херсонську, Катеринославську, Подільську, частини Київської та Полтавської губерній. 27 липня 1919 р. підступно вбитий Нестором Махно і його прибічниками у м. Сентові Єлисаветградської губернії Поховано в Олександрії

Головний отаман Херсонщини і Таврії Матвій Григор'єв (у центрі зі схрещеними руками) **Світлина. 1919 р.** Папір; друк. 13 x 17 см

Тютюнник Георгій (Юрій) Йосипович – генерал-хорунжий Армії УНР.
З. С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926. Фоторепродукція. Папір; друк. 12 x 8 см.

Народився 20 квітня 1891 р. в с. Будищі Звенигородського пов. Київської губ. (тепер Черкаської обл.). У березні-квітні 1917 р. в Сімферополі сформував Український полк ім. П. Дорошенка, який налічував більше 580 козаків і старшини. В лютому 1918 р. обраний Звенигородським кошовим Вільного Козацтва. У 1919 р. - начальник штабу 1-ї Задніпровської стрілецької бригади отамана Матвія Григор'єва. В червні 1919 р. на Звенигородщині очолював повстанський загін у 1500 козаків, з яким приєднався до військ армії УНР. Керував групою військ УНР. У грудні 1919 - травні 1920 рр. - заступник командарма Першого зимового походу. Восени 1921 р. - організатор і керівник Другого зимового походу, очолював Волинську групу. Пізніше арештований ВЧК. Пішов на співпрацю з "совєтською" владою. Викладав у Школі червоних командирів тактику партизанської війни. Знову заарештований на початку 1930 р. Страчено в Москві без суду і слідства 20 жовтня 1930 р.

Отаман Нестор Махно з орденом "Бойового Червоного прапора".
З. С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926. Фоторепродукція. Папір; друк. 9 x 6 см.

Нестор Махно. 1919 – 1920 рр.
Папір; друк. 12 x 9 см.
Фотокопія з ЦДАКФФДУ

Махновці. Фото 1919 – 1920 рр.
Папір; друк. 9 x 12 см. Фотокопія з ЦДАКФФДУ

Нестор Іванович Махно (14.10.1888 (17.10.1889 ?) - 25.07.1934) - повстанський отаман на Правобережній Україні, один із лідерів анархіського руху, талановитий військовий організатор. Народився у с. Гуляй-Полі Катеринославської губ. З 1906 р. член анархістської організації "Спілка бідних хліборобів". В 1910 р. Військово-окружний суд Одеси засудив Махна до смертної кари, але вирок був замінений на довічну каторгу. З 1911 по 1917 рр. знаходився у Бутирській в'язниці м. Москви. Революція звільнила його із-під варти. Повернувшись додому, на Катеринославщину, розгорнув активну політичну і організаційну діяльність. Наприкінці 1917 р. сформував "селянські вільні батальйони" і розпочав боротьбу проти козачих частин з Південно-Західного та Румунського фронтів. Боровся також проти гетьмана Скоропадського, проти денікінців, проти більшовиків, проти військ Антанти і Директорії. Декілька разів укладав договори із більшовиками про спільні дії. У 1918 р. разом з ними захопив Катеринослав. У вересні - жовтні 1920-го р. знову уклав Старобільську воєнно-політичну угоду з командуванням більшовиків Південного фронту. У червні 1919 р. об'єднався з армією Григор'єва і виступив проти радянської влади. На початку осені 1919 р Нестор Махно сформував із своїх загонів велику "Революційну повстанську армію України", яка нараховувала близько 80000 вояків. 20.09.1919 р., підписавши договір з Петлюрою, виступив проти армії Денікіна. В 1920 - 1921 рр. знову активно вів боротьбу проти армії більшовиків. 28 серпня 1921 р. з невеликим загоном перетнув кордон Румунії. Деякий час перебував у Бухаресті, пізніше у Варшаві. У 1923 р. заарештований польською владою, згодом звільнений. У 1925 р. переїхав до Парижа, де підтримував активні зносини з міжнародним анархічним рухом. Помер у Парижі 6.07.1934 р, тіло було піддано кремації і прах вмурований в стіну комунарів на кладовищі Пер-Лашез

Городянин-Лісовський Юрій Юрійович (Залізняк, Горліс-Горський). Світлина. 1930-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 15 x 10 см. Архів Р. М. Коваля

Осавул 1-го (основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру Видатний український письменник, літописець Холодноярської епопеї. Народився 14 січня 1898 р. в с. Демидівці Полтавської губ Учасник Першої світової війни. В роки Національної революції - старшина-кіннотник 2-го Запорізького (збірного) полку Запорозької дивізії Армії УНР. Учасник Першого зимового походу. З 1922 р. - організатор українського підпілля на Поділлі. Двічі арештовувався ГПУ - в 1923 і 1924 рр. Пізнав тюрми Вінниці, Києва, Полтави та Херсона. Щоб врятуватись, симулював психічне захворювання, був переведений до Херсонської психіатричної лікарні, з якої утік у квітні 1932 р. Того ж 1932 р. опинився у Рівному, потім Львові. Першою книгою, яку вдалося видати 1933 р., була "Ave, dictator!" 1934 р. був виданий "Отаман Хмара" 1935 р. у Львові виходять друком книги "У ворожому таборі" та перша частина роману "Холодний Яр". Друга частина "Холодного Яру" вийшла 1937 р. "Холодний Яр" мав у Галичині величезний успіх, особливо серед молоді. Наприкінці 1930-х років Юрій Горліс-Горський завершив роботу над романом "Між живими трупами" і анонсував його вихід, та рукопис загубився під час бойових дій на Закарпатті, де Юрій Горліс-Горський зі зброєю в руках, разом із товаришами - колишніми вояками Армії УНР - захищав Карпатську Україну. Після поразки якийсь час вчителював у глухому закарпатському містечку, згодом перебрався до Румунії, а потім до Югославії. 1940 р. він у Фінляндії, де формував відділ із полонених українців фінсько-совєтської війни для боротьби за визволення України від російських загарбників. На початку 1941 р. Юрій очолив український відділ радіовисильні в Берліні. В червні 1942 р Юрій Горліс-Горський повернувся в Холодний Яр. Загинув у Новому Ульмі (Німеччина) 27 вересня 1946 р

Дружина Юрія Горліса-Горського – Галина Талащук. Світлина Ю. Горліса-Горського. 1930-і рр
Оригінал. Папір; друк. 14 x 10 см. Архів Р. М. Коваля

Микола Іванович Міхновський (1873 – 3.05.1924). Член Центральної Ради та Українського Генерального військового комітету. Листівка. Початок XX ст. Папір; друк. 15,2 x 10,5 см Зібрання О. С. Полішука

У 1919 р. в м. Кременчуці М. І. Міхновський був заарештований більшовиками. Отаман М. Григор'єв врятував його від страти. Міхновський неформально співпрацював із штабом Григор'єва у створенні пропагандистських матеріалів до українського населення

Повстанський загін в поході. З. С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926. Фоторепродукція. Папір; друк. 8 x 12 см

Отаман Гонта - Лютий-Лютенко Іван Макарович - звенигородський отаман. Народився 24 червня 1897 р. в Капустянському ліснитві. Закінчив чотирикласну земську школу, згодом 6-річні курси Паршина в Москві. Отримав ранг старшого унтер-офіцера. На фронті був призначений до 8-го Московського гренадерського полку. Закінчив Омську школу прапорщиків. Лютнева революція застала його на посаді помічника командира 12-ї роти 290-го полку. В 1918 р. брав участь у боях проти більшовиків, зокрема біля Гребінки та ст. Бобринської. За Директорії Лютий-Лютенко був призначений командиром 25-го Черкаського куреня. Воював у складі Запорізької дивізії під командою Олександра Загродського. З 1919 р. - в партизансько-повстанському русі. Загін у 800 козаків. Бойові дії продовжував до осені 1922 р. В березні 1923 р. емігрував до Польщі. Займався підприємницькою та громадською діяльністю. Переїхав на Полісся, в Іваниевичі, де заснував Український еміграційний комітет, який розгорнув бурхливу культурницьку діяльність. У Володаві-Підляській очолив Союз українських кооперативів. Згодом переїхав до Холма, де став директором Кооперативного союзу. 4 червня 1942 р. заарештований гестапівцями. Відбув півроку тюрми в м. Любліні. Жив у Мюнхені (Німеччина), згодом - у Марокко (1951 - 1957 рр.), пізніше - в США. Виявив себе талановитим підприємцем та щедрим меценатом української справи. Автор книги "Вогонь з Холодного Яру" (1986, Детройт). Помер у США 19 березня 1989 р. Похований на українському цвинтарі у Бавдн-Бруці

Отаман Гонта – Лютий-Лютенко Іван Макарович. Світлина. 1927 р. Напис під зображенням "Дорогий тато. Иваниевичи, Полісся. 1927 рік". Оригінал. Папір; друк. 15 x 9 см. Архів Р. М. Коваля

Павло Конопенко (Коноплянко), полковник Добровольчої армії, начальник штабу Подільської повстанської групи отамана Орла. Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція. Папір; друк. 9,9 x 5,7 см.

Отаман Іванов на чолі свого загону. З. С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926. Фоторепродукція. Папір; друк. 10 x 13 см.

Могила отамана Гонти (Івана Лютого-Лютенка) в Бавдн-Бруці. США. Світлина. 1990-і рр. Оригінал. Папір; друк. 15 x 10 см. Архів Р. М. Коваля.

"До полковника Я. Орла!
Наказую Вам обняти командування всіма повстанчими загонами в Правобережній Україні. Увійти в контакт з такими повстанчими відділами в Лівобережній Україні для координації боротьби. Керуватися скрізь інтересами Батьківщини й законами УНР.

Головний Отаман Військ УНР С. Петлюра.
Ставка, 15.02.22; ч. 241".

Яків Васильович Гальчевський - отаман Подільської повстанської групи (1922 р.) командувач всіма повстанськими загонами і організаціями Правобережної України (1922 - 1923 рр.). Полковник Армії УНР. Народився 22 жовтня 1894 р. в с. Гута-Літинська Літинського пов. Подільської губ. (нині с. Малинівка Вінницької обл.). Вчитель, завідувач школи. Член Літинської повітової шкільної ради. Після завершення старшинської школи воював на фронтах Першої світової. Військове звання - штабс-капітан царської армії. У грудні 1918 р. разом з отаманом А. Волинцем ліквідував більшовицьку т. зв. Межибозьку республіку. В січні 1919 р. - сотник 1-ї батареї 61-го полку ім. Симона Петлюри, а з 23 квітня - командир цього полку. З 1919 р. бере участь у повстанському русі. Оперував на Браїлавщині, Гайсинщині, Уманщині, Бердичівщині, в Літинському, Летичівському, Вінницькому, Балтському та Ольгопільському повітах, на Ямпільщині, Могилівщині, в Ново-Ушицькому, Кам'янець-Подільському повітах. У 1922 р. Симон Петлюра призначив отамана Орла командувачем "всіма повстанськими загонами в Правобережній Україні". Продовжував збройну боротьбу до 1925 р. В 1930 р. в ранзі капітана вступив до польського війська. Дослужився до звання майора. В 1933 - 1939 рр. підтримував контакт з підпільним протипольським рухом на Холмщині. Під псевдонімом Яків Правобережець публікувався в українському журналі "Діло" та у "Віснику" Дмитра Донцова. На початок Другої світової війни командував окремим батальйоном польської армії. В 1942 - 1943 рр. - організатор і командир Грубешівської самооборони. Автор книги "Проти червоних окупантів" та неопублікованих рукописів. Загинув у бою з боївкарями Армії Крайової в с. Пересоловичах 22 березня 1943 р. Поховано у Грубешові на Холмщині

Отаман Орел – Яків Васильович Гальчевський. Фото. 1930-і рр. Папір; друк. 9 x 6,5 см. Архів Р. М. Коваля

Отаман Орел – Яків Гальчевський. Фото. 1942 р. На звороті напис: "Мамі Мотрі від сина Якова. 7.12.42." Оригінал. Папір; друк. 9 x 6 см. Архів Р. М. Коваля

Отаман Бурлака – Овсій Гончар (у центрі) разом із братом Ониськом та його дружиною. Світлина. 1910-і рр.
Оригінал. Папір; друк. 17,5 x 12 см
Архів Р.М. Коваля

Родина Овсія Гончара (отамана Бурлаки) зліва направо: мати Марія, брат Терешко (вбитий більшовиками), сестра Ганна. Світлина. Початок 1910-х рр. Оригінал
Папір; друк. 17,5 x 12 см. Архів Р.М. Коваля

Подільський отаман Чорний Ворон – Віктор Чекірда. Оригінал. Папір; друк. 16 x 11 см
Архів Р.М. Коваля

Народився 11.11.1894 р. в с. Іванківці Проскурівського пов. Подільської губ. Закінчив реальну школу [illegible] курів, 1913) та І-шу Київську школу прапорщиків. Учасник Першої світової війни. Після Лютневої [illegible] взяв активну участь в українізації частин російської армії, пізніше в лавах Армії УНР боровся за самостійність Батьківщини. Був інтернований у Польщі. Пізніше проживав у Рожнові (Чехословаччина)

Отаман Бурлака – Гончар Овсій Іванович.

Мотовилівський отаман. Народився в с. Панській Мотовилівці на Київщині 1888 р. За професією залізничник. В 1917, 1919 рр. голова Васильківської повітової земельної управи. Організатор Вільного Козацтва. Отаман Кармалюк (Марко Шляховий) у своїх спогадах "Записки повстанця" дав таку характеристику Овсію Гончару: "Надзвичайно розумний і чесний.., неймовірно холоднокровний", завжди спокійний і усміхнений. Овсій Гончар – людина шляхетної вдачі і чистих помислів – головним вважав поширення освіти між селянством. Тому часто збирав сільську молодь, читав лекції з історії України. Заклав у своїй хаті "Просвіту імені Бориса Грінченка", яку більшовики у 1919 р. розграбували і спалили. З розпуки не знаходив собі місця, все думав, як поквитатися з окупантами. З ними, як він сам зазначив, "інакше як з варварами, які руйнують навіть такі народні установи, як "просвіта", не можна не поводитись. А з варварами інакше і не можна поводитись, як тільки битися зі зброєю в руках". Під час повстання під проводом отамана Зеленого в ніч з 27 на 28 березня 1919 р. захопив ст. Мотовилівку. Зібравши сили по селах, захопив Білу Церкву, яку тримав цілу добу. Меншого брата Терешка більшовики розстріляли на ст. Боярці, оголосивши в газетах, що розстріляний отаман Бурлака. Але він знову зібрав козаків і продовжував боротьбу щонайменше до літа 1919 р. Арештований більшовиками. Здійснив втечу з в'язниці на Холодній горі у Харкові. Є дані, що отаман Бурлака продовжував боротьбу на Харківщині на початку 1920-х рр.

Штаб Запорозької Січі отамана Юхима Божка (перший ряд третій зліва)
Папір; друк. 9 x 12 см
Фотокопія з Державного архіву України кінофотофонодокументів ім. Г.С. Пшеничного

Отаман Юхим Божко, командир Запорозької Січі. Фоторепродукція
Розмір оригіналу невід. Архів Р.М. Коваля

Юхим Божко (1885 - грудень 1919 р (січень 1920 р.)), старшина кінного полку ім. К. Гордієнка, отаман Запорозької Січі (1918 - 1919), командир 2-ї піщої дивізії Запорозького корпусу Армії УНР (1919). Учасник Кримського походу полковника П. Болбочана (квітень 1918 р.). За час гетьмана нату працював в охороні залізничних шляхів України. Під час боїв за Катеринослав проти Нестора Махна зформував кіш Запорозької Січі, до якого входили низові козаки гетьманського загону. Божко знаходився під впливом ідей відновлення Запорозького козацтва з їх давніми звичаями, традиціями і зовнішнім виглядом. Підступно вбитий своїм джурою у с. Красносільці

Козацька бурка. Початок XX ст.
Сукно з лицевим ворсом, золота нитка шиття, гаптування. Н - 130 см
В (низ) - 220 см. В (плечі) - 50 см
За переказами бурка належала отаману Леонтію Хрестовому із с. Лютеньки Полтавської губ.
Збірання В.В. Недяка

Шабля легкокавалерійська зразка початку XIX ст. Початок XX ст.
Сталь, дерево; лиття, кування
L - 101,7 см. L (клинок) - 87,5 см. B - 3,5 см
ХІМ N 11254, ОС-335

Ананій Гаврилович Волинець із дочкою Таїсією. Світлина. 25.12.1929 р. м. Рівне.
Оригінал. Папір; друк. 8,5 x 13 см
Архів Р.М. Коваля

Повстанець Дмитро Зубрицький із загону отамана Ананія Волинця. Фото. Кінець 1918 р.
Оригінал. Папір; друк. 11 x 8,5 см
Архів К.В. Завальнюка

Ольга Волинець, дружина отамана А. Волинця. Світлина. 1920-і рр.
Папір; друк. 11 x 8 см
Архів Р.М. Коваля

Ананій Гаврилович Волинець. Полковник Армії УНР.
Папір; друк. 9 x 6 см
Архів Р.М. Коваля

Ананій Гаврилович Волинець народився 1 (13) жовтня 1894 р. в с. Каровіці Гайсинського пов. Подільської губ. (тепер Вінницька обл.) у багатодітній селянській сім'ї. Закінчив Верхньодніпровське середнє сільсько-господарське училище. За фахом агроном. Член партії українських есерів. 1918 р. - повітовий комісар та начальник міліції Гайсинського повіту. Організатор Вільного козацтва. 1919 р. на чолі 61-го Гайсинського полку бився проти більшовиків. Зокрема, відбив у них Літин, Летичів, зліквідував т.зв. Меджибозьку республіку. Видавав газету "Повстанець". 1919 р. мобілізував до 10000 повстанців. Організував три полки української армії - 13-й, 57-й, 61-й. Звільнив Гайсин, Ладижин, Теплик, Гранів, Дашів, Китайгород, Хмільник, Липовець та ін.

Оселившись наприкінці 1920 р. у Рівному, вступив до Української національної партії, яку очолював Володимир Оскілко, працював секретарем редакції щотижневика "Дзвін". Згодом був обраний членом правління Волинського селянського кооперативного банку. Ананій Волинець засновував "Просвіти", українські бібліотеки, організовував спектаклі, Шевченківські академії та українські державні свята. Співпрацював із майбутнім отаманом Поліської Січі Тарасом Боровцем. "Волинець був нашим симпатиком та дуже добрим моїм дорадником у багатьох справах, - згадував отаман Бульба-Боровець. - Це була високоінтелігентна і далекозора людина, гнучкий тактик. Я дуже багато від нього навчився у галузі воєнно-політичної тактики... Це був військовий фахівець великого масштабу, організатор повстанських з'єднань і організатор постачання повстанських військ...". Подвижницьку українську справу Волинець продовжував до самого арешту в 1939 р., який стався під час "возз'єднання" західних та східних земель України. Розстріляно 14 травня 1941 р.

Отаман Чорний – Курепа Гаврило Тарасович (25.03.1897 – 23.10.1926) (праворуч) із невідомим. Світлина. Початок 1900-х рр. Оригінал. Папір; друк. 13 x 10 см. Архів Р.М. Коваля.

Переяславський отаман у 1920 - 1921 рр. (загін до 500 козаків). Народився 25 березня 1897 р. в с. Борисівці (нині у складі Переяслава-Хмельницького Київської обл.)

Михайло Палій-Сидоренський, повстанський отаман, командир Подільської групи УПА Другого зимового походу. 1921 р. Фотосвітлина
Папір; друк. 17 x 12 см. Архів Р.М. Коваля

Отаман повстанських відділів на Таращанщині (весна - липень 1919), командир 4-го кінного полку 4-ї Київської дивізії (з літа 1919) командир групи особливого призначення

Юлій Арсенович Мордалевич.
Світлина. Папір; друк. 10 x 7 см. Архів Р.М. Коваля

Командир повстанського відділу ім. Івана Мазепи. Комендант Радомишля часів Директорії. Від 1919 р. оперував у Радомишльському повіті, в районі Малина, Коростишева Брусилова. Наприкінці 1920 р. очолював загін до 3600 бійців Голова Радомишльського повітового повстанчого комітету. Пішов на співпрацю з "совєтською" владою

Холодноярський отаман Федір Уваров із дружиною Уляною. Фоторепродукція
Розмір оригіналу невід. Архів Р.М. Коваля

У червні - липні на нараді у с. Медведівка, обраний командувачем з'єднаними силами Холодного Яру, до яких увійшов відділ Уварова в 1000 бійців та Медведівський курінь Василя Чучупаки 400 козаків і старшин. Загинув біля станції Знаменки у бою проти більшовиків. Вірогідно у липні 1919 р.

Отаман Андрій Клим, підполковник, комендант Ставки при Генеральному штабі Армії УНР.
Фоторепродукція. Папір; друк. 9 x 6 см

Підполковник Андрій Клим народився 15.04.1891 р. в с. Шилах Ізяславського повіту. Закінчив середню школу і Торгівельну академію (1912) у Відні. Приймав участь у Першій світовій війні. В Києві стає на бік Січових стрільців і бере активну участь у боях проти більшовиків, пізніше його призначають до Генерального штабу лівої Армії УНР. В цей час його призначають комендантом Ставки при Генеральному штабі. На цій посаді він знаходиться до жовтня 1918 р. Потім із Генеральним штабом лівої армії приїзджає до Галичини. В дорозі захворів на тиф і 13.12.1919 р. помер в Тернополі де й похований на місцевому цвинтарі

Штаб Подільської повстанської групи. В центрі отаман Орел (у кирей) і Павло Коноплянко (Конопенко) (з перев'язаною головою). На крилах групи – офіцери польського КОП. Інтерновані у вересні 1922 р. поляками в Каліші. Фоторепродукція. Папір; друк. 13 x 18 см

Козача штабова сотня із штабом Подільської повстанської групи отамана Орла – полковника Якова Васильовича Гальчевського. Інтерновані у вересні 1922 р. поляками в Каліші. Сидять зліва направо отаман Лихо - хорунжий, отаман Хмара - сотник, ад'ютант Євген Ковбасюк - сотник **х** - отаман Орел - полковник Яків Гальчевський, **хх** - начальник штабу Павло Коноплянко (Конопенко) - полковник, лікар штабу Моторук, поручик Григорій Кохан - начальник інформативного відділу, хорунжий Бабієнко - начальник польової жандармерії отаман Лісовий - хорунжий Василь Євсеєнко
Фоторепродукція. Папір; друк. 9,8 x 16,6 см
Архів Р.М. Коваля.

Отаман Гуляй-Біда – поручник Чехович, начальник штабу Наддністрянської повстанської бригади Південної групи Військ УНР.
Фотознімок після арешту.
Папір; друк. 5,3 x 4,3 см.
Архів Р.М. Коваля

Сотник Микола Федорук (Федоришин). Світлина. 1929 р.
Фотознімок після арешту
Папір; друк. 6 x 4 см.
Архів К.В. Завальнюка.

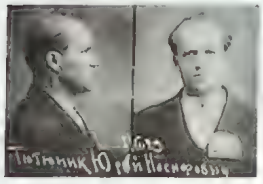

Генерал-хорунжий Армії УНР – Юрій Йосипович Тютюнник.
Фото після арешту ВУЧК. 8.03.1929 р. З архівної кримінальної справи N 73862-ФП, що зберігається в Державному архіві Служби безпеки України. Журнал "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ N (6/7) Вид-во "Сфера". - К., 1998.
Фоторепродукція. Папір; друк. 7,8 x 11,1 см
Народився 20.05.1891 р. в с. Будище Звенигородського пов. Київської обл розстріляний 1930 р. в Москві без суду за наказом голови ОДПУ В. Менжинського

Лук'янівська в'язниця. м. Київ.
Листівка. Початок XX ст. Вид-во "Разсвет". - К
Папір; друк. 9 x 14 см. Архів Р.М. Коваля.

Верхній ряд зліва направо: отаман Струк, отаман Коваль, отаман Козаченко. У центрі – отаман Струк біля труни вбитого соратника. Внизу – отаман Лизнюк, найближчий сподвижник Струка. З. С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг на Украине 1926. Фоторепродукція. Папір, друк

Верхній ряд зліва направо: отаман Пещенко; повстанець Семенов; повстанець Гринкевич. У центрі – повстанець Долоненко. Нижній ряд. ліворуч – отаман Гресь, праворуч – отаман Шиловський. Всі вони оперували в Чернігівському районі. З С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926. Фоторепродукція. Папір; друк

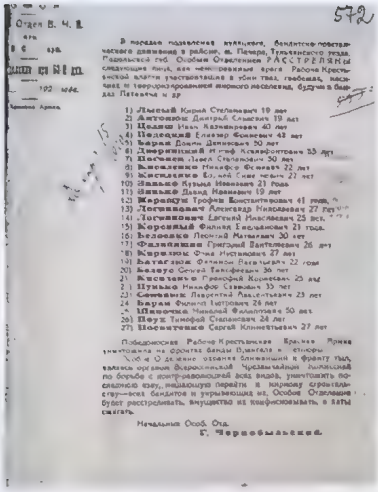

572

Отдел В. Ч. К.

В порядке подавления кулацкого, бандитско-повстанческого движения в районе, м. Печера, Тульчинского уезда, Подольской губ. Особым Отделением РАССТРЕЛЯНЫ следующие лица, как непосредственные враги Рабоче-Крестьянской власти участвовавшие в убийствах, грабежах, насилиях и саботировании мирного населения, будучи в банде Петельчи и др.

1) Лемеш Кирил Степанович 19 лет
2) Антонюк Дмитрий Сильвестр 19 лет
3) Цедик Иван Казимирович 40 лет
4) Подецкий Елизар Фомович 42 лет
5) Барна Дмитр Денисович 50 лет
6) Дворницкий Антон Казимиротович 35 лет
7) Поспиел Павел Степанович 50 лет
8) Киселенко Никифор Фомич 22 лет
9) Кистанко Бо[illegible]ей Сем[illegible]ович 27 лет
10) Залько Кузьма Иванович 21 года
11) Залько Давид Иванович 19 лет
12) Жарапуг Трофим Константинович 41 года
13) Логинович Александр Николаевич 27 лет
14) Логинович Евгений Николаевич 25 лет
15) Корсунский Филипп Евсеевич 21 года
16) Белоцерко Леонтий Матвеич 30 лет
17) Фалипишин Григорий Вентелович 26 лет
18) Кирилюк Фома Антонович 27 лет
19) Батагазюк Фомин Евдокимович 22 года
20) Белоус Сергей Тимофеевич 36 лет
21) Кисстанко Григорий Кириллович 25 лет
22) Пунько Михаил Степанович 33 лет
23) Семенюк Варфоломей Лаврентьевич 23 лет
24) Бакум Филипп Петрович 26 лет
25) Шишочка Михаил Филиппович 50 лет
26) Поуз Тимофей Степанович 24 лет
27) Поспитенко Сергей Климентьевич 27 лет

Победоносная Рабоче-Крестьянская Красная Армия уничтожила на фронтах банды Врангеля и Петлюры.

[illegible] Особенно органы ближайший к фронту тыл, взялись органы Всероссийской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией всех видов, уничтожить последнюю язву, мешающую перейти к мирному строительству — всех бандитов и укрывающих их. Особое Отделение будет расстреливать, имущество их конфисковывать, а хаты сжигать.

Начальник Особ. Отд.
Г. Чернобыльский.

Рапорт начальника надзвичайного відділу ВЧК Г. Чернобильського про розстріл 27-ми козаків із загону отамана Ляховича та інш. Початок 1920-х рр.
Ксерокопія з оригіналу. 30 x 20 см
ДАВО. Ф. Р01145. - Оп. 2. - Спр. 5. - Арк. 572
Архів К.В. Завальнюка

Отаман Ярий перед розстрілом.
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926.

Отаман Орловський, що ліяв в Чернігівському повіті. Фото після розстрілу.
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926
Фоторепродукція
Папір; друк. 9 x 5 см

Отаман Василь Кваша під час арешту.
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926
Фоторепродукція. Папір; друк. 12 x 9 см

Командир 2-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру (в 1920 р.) Член Холодноярського повстанкому Родом із Новоукраїнки, що в околицях Холодного Яру. Навчався на юридичному факультеті, очевидно, у Києві Військове звання - прапорщик. Вчитель У 1920 р. на чолі загону в 300 козаків влився до Олександрійської (Степової) дивізії Костя Блакитного Загинув влітку 1922 р

Отаман Ананій Гаврилович Волинець у в'язниці. Світлина. 1940 р. м. Вінниця.
Папір; друк. 13,9 x 9,1 см
Архів К.В. Завальнюка

Отаман Орлик в тюремній лікарні Лук'янівської в'язниці.
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926.
Фоторепродукція. Папір; друк. 7,5 x 11,3 см.

Отаман Іван Семесенко - командир Запорозької козацької бригади ім. Головного отамана Симона Петлюри, в проскурівській лікарні.
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926.
Фоторепродукція. Папір; друк. 7,8 x 11,1 см.

Верхній ряд зліва направо: отаман Лихо (вбитий), отаман Воронов, перед розстрілом. У центрі: отаман Іванчук. Внизу: отаман Чубенко.
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926
Фоторепродукція
Папір; друк

Отаман Ларіон Загородній (Завгородній). Світлина. 1920 - 1921 рр. Оригінал
Папір; друк. 7,3 x 4,2 см
Архів Р.М. Коваля

Замордовані отамани: отаман Криушенко. Середній ряд, зліва направо: отаман Ромашко; отаман Щекоток; отаман Коваль (Скакун). Внизу: отаман Яблучко (розстріляні).
З.С. Островский. Еврейские погромы в 1918 - 1921 гг. на Украине. - 1926
Фоторепродукція. Папір; друк

Василь Кук
історик
останній головнокомандувач УПА

"Готова могила всім єдина" –
Промовили, а відповідь дав кат:
"Ось Вам вільна, Соборна Україна,
Для Вас нема ні ласки, ні пощад...
А хто б із Вас зложив мені присягу,
Що – Буде вірний він повік Москві
І відрічеться нині свого стягу,
То Буде він "щасливий" і живий".

Повстанські пісні за підпільним виданням "Греми, могутня пісне" – УПА-Північ, 1946 р

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ ДЕРЖАВУ В 30-х – 50-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

Українська козацька держава, створена у 1648 – 1649 рр. внаслідок повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, наприкінці XVIII ст. була зруйнована царською владою. Українські землі стали здобиччю Російської імперії, а Галичина, Буковина та Закарпаття – Австрійської монархії. Але пам'ять про козацькі вольності, державну незалежність України постійно жила в козацьких серцях.

Під впливом національно-патріотичних та революційних ідей на переломі 1845 – 1846 рр. у Києві створюється Кирило-Мефодіївське братство. Це перша нелегальна українська організація, що поставила своїм завданням збудувати новий суспільний лад на християнських моральних засадах справедливості, рівності та братерства. "І встане Україна, і буде непідлеглою в союзі слов'янськім" – така була основна ідея братства, висловлена у "Книзі буття українського народу" [1].

І хоч усіх членів братства в березні 1847 року російські жандарми заарештували й покарали засланням, а Тараса Шевченка віддали в солдати, визвольний рух не завмер. Літом 1891 р. постає Братство тарасівців, а в лютому 1900 р. – Революційна українська партія (РУП), ідеологом якої став Микола Міхновський. У програмному документі РУП "Самостійна Україна" заявлено, що вона виписує на своєму прапорі слова: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ". РУП боротись буде за це, "доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець" [2].

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (1917 – 1920 РР.)

Реальна можливість визволитися з неволі й створити незалежну Українську державу з'явилась під час Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). У тому часі українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Війна сприяла відродженню української державності. У лютому 1917 р., у Петербурзі почалась революція, що призвела до ліквідації царського режиму. 17 березня у Києві створилась Центральна Рада, яка стала організаційним центром державного відродження України. Очолив її видатний громадсько-політичний діяч, голова Товариства українських поступовців (ТУП), історик Михайло Грушевський. 19 квітня у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес, який обрав 150 представників до ЦР та підтвердив обрання Михайла Грушевського. А у червні ЦР створила український уряд – Генеральний секретаріат, який очолив Володимир Винниченко.

Після захоплення влади в Росії більшовиками у жовтні 1917 р. ЦР у своєму III універсалі від 7 листопада 1917 року оголосила про створення Української Народної Республіки, а за два місяці, 9 січня 1918 року, четвертим Універсалом урочисто проголосила:

"Народе України!

Твоїми силою, волею, словом стала на землі українській Вільна Українська Народна Республіка.

Справдилася колишня давня мрія батьків Твоїх борців за вольності і права трудящих (...) Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу" [3].

Проти Української держави виступили російсько-більшовицькі загарбники. Вже 25 грудня 1917 року з метою завоювання України Москва вислала 30-тисячні червоні загони під командуванням Антонова-Овсієнка та Муравйова. 26 грудня більшовицькі війська зайняли Харків, а в січні 1918 р. – Катеринослав (9. I.), Олександрівськ (15. I.), Полтаву (20. I.), Глухів (19. I.) та Конотоп (26. I.). Із Полтави більшовицька армія повела наступ на Бахмач, який зайняла 27.I. Тут три російські військові групи з'єднались й під командуванням Муравйова почали наступ на Київ. Після трагічного бою під Крутами 16 січня 1918 р. більшовицькі війська 26 січня вдерлися в Київ і вчинили там жахливі масові вбивства українців [4].

Війна проти російсько-більшовицьких окупантів тривала на Правобережній Україні. Після укладення Берестейського миру (25 січня 1918 р.) з державами Четвертного союзу війська ЦР під проводом К. Прісовського й С. Петлюри, звільнили від більшовицьких частин Правобережжя і 8 березня увійшли до Києва.

29 квітня 1918 року відбувся державний переворот і до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Становище гетьмана і його уряду було дуже складним з огляду на присутність в Україні німецьких та австрійських армій. Світова війна у вересні 1918 року вже закінчувалася, і ставала очевидною поразка центральних держав. Гетьман, шукаючи нових союзників, 14 листопада проголосив федерацію України з майбутньою небільшовицькою російською державою. Такий вчинок гетьмана викликав загальне обурення українців і масове повстання проти гетьманського режиму, що прискорило його падіння. Того ж дня було створено новий уряд – Директорію на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. А за місяць її війська тріумфально увійшли до Києва й було проголошено відновлення Української Народної Республіки (УНР) [5]. *14 грудня 1918 року гетьман змушений був зректися влади.*

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (1918 – 1919 РР.)

Під час розпаду Австро-Угорської імперії, 13 листопада 1918 р., було проголошено незалежну Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) зі столицею у м. Львові. Проти ЗУНР одразу ж виступила Польща, й розпочалася українсько-польська війна, яка тривала в Галичині до липня 1919 року. У ній загинуло 15 тисяч українських патріотів. Українська галицька армія (УГА) після багатьох кровопролитних боїв через брак боєприпасів змушена була 16 липня 1919 р. відступити за Збруч і перейти на Велику Україну. Там 50-тисячна УГА об'єдналась з 35-тисячною армією С. Петлюри для спільної боротьби проти більшовицької Росії. Крім того, на українському антибільшовицькому фронті вели активні операції повстанські загони отаманів Зеленого (Д. Терпила) на

[1] *Кирило-Мефодіївське Товариство. – К., 1990. – Т. 1. – С. 258.*
Міхновський М. Самостійна Україна. – Лондон, 1967. – С. 27
[3] *Гунчак Т. Україна першої половини XX ст. – К., 1993. – С. 265*
[4] *Герої Крут. – Дрогобич, 1995. – С. 27*
[5] *Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 314*

південній Київщині, Ангела на Чернігівщині та багатьох інших. Таким чином, у розпорядженні Директорії була 100-тисячна армія добре загартованого в боях війська [6].

У липні 1919 року Польща окупувала всю Галичину, а одразу після розпаду Австро-Угорщини захопила Холмщину, згодом – південно-західну Волинь, Підляшшя та західне Полісся з м. Берестям. Із половини липня 1919 року всі західноукраїнські землі уже перебували під окупацією Польщі.

ДРУГИЙ НАПАД РОСІЙСЬКИХ БІЛЬШОВИКІВ НА УКРАЇНУ (ГРУДЕНЬ 1918 – ГРУДЕНЬ 1919 РР.)

Вдруге воєнні операції більшовицької Росії проти УНР почалися уже на початку грудня 1918 року наступом їхніх військ на Україну з напрямку Курська без формального оголошення війни. 3 січня 1919 року агресори зайняли Харків, а 5 лютого захопили Київ. Під натиском ворожих сил Директорія УНР у лютому 1919 р. відійшла на Поділля і Волинь, а уряд перемістився до Кам'янця-Подільського, який став тимчасовою столицею УНР. До червня за допомогою і підтримкою повстанських отаманів Григор'єва і Махна більшовикам вдалось окупувати значну частину України. У лютому українсько-більшовицький фронт проходив територією Правобережної України.

У березні війська УНР повели контрнаступ і добилися значних успіхів, підійшовши на півночі під Київ. Після переходу УГА за Збруч і її реорганізації у серпні розпочався спільний похід об'єднаних армій проти більшовиків. 19 серпня здобуто Бердичів, 21-го – Житомир, а 31 серпня українське військо переможно вступило в Київ. Одночасно з лівого берега Дніпра до столиці увійшли військові частини російської Добровольчої армії.Українське військо з Києва відступило. Уникнути війни з білогвардійцями було неможливо. Вони, як і більшовики, намагались відновити Російську імперію, у якій місця для незалежної Української держави не могло бути. У вересні 1919 р. проти УНР розпочали війну ще й війська генерала Денікіна.

Восени становище української армії стало катастрофічним. З одного боку наступали більшовики, з другого – білогвардійці; в тилу діяли польські й румунські відділи. Вороже поставились до української визвольної війни і держави Антанти, протегуючи і допомагаючи полякам та російським білогвардійцям. Українську армію, яка опинилась у "чотирикутнику смерті", вразила ще й епідемія тифу. У короткому часі величезна кількість вояків померла. На кінець жовтня в УГА нараховувалось 4 тисячі боєздатних бійців, а в армії Петлюри лише близько тисячі. Регулярна військово-фронтова визвольна війна трагічно закінчувалась, а залишки двох урядів (УНР і ЗУНР) опинилися у таборах військовополонених або на еміграції. У грудні 1919 року в Україні остаточно встановилась російсько-більшовицька окупаційна влада в формі Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО 1920 – 1930 РР.)

У грудні 1919 р. організатор і командир Січових стрільців Євген Коновалець потрапив у польський полон, з якого звільнився весною 1920 р. Виїхавши за кордон, розпочав створювати революційну організацію для збройної боротьби проти польських окупантів. Улітку 1921 р. Коновалець повернувся до Львова і спільно з однодумцями заснував і очолив Українську Військову Організацію (УВО). У лавах УВО боролась, головним чином, молодь, яка виростала і формувалась у воєнні часи. Це були студенти та учні старших гімназійних класів, члени культурно-освітніх та спортивних товариств – "Просвіти", "Січі", "Сокола", а також колишні вояки Січових стрільців, Української галицької армії (УГА) та Армії УНР. Усіх їх об'єднували одна ідея – Самостійна Соборна Українська Держава (УССД) та тверде переконання в необхідності продовжувати боротьбу за державну незалежність, але вже революційно-повстанськими, бойовими методами.

Головні принципи УВО: 1. Для здорового росту нації, вільного розвитку народу і людини конче потрібна незалежна Українська держава. 2. Здобути державну незалежність можна тільки героїчною боротьбою фронту та тилу, коли все населення віддає всі свої сили, всю свою енергію для здобуття перемоги. 3. У боротьбі опиратися лише на власні сили свого народу, поборювати ілюзорні надії і орієнтації на чужу допомогу. 4. Перемагати в народі страх перед ворожими репресіями і готовити сили до масових могутніх рухів та тривалої боротьби [7].

Члени УВО нищили фільварки польських колоністів, проводили саботажні акції, замахи на представників влади. Вплив УВО на населення постійно зростав, і молодь масово вступала в члени УВО. Особливо велику роль у піднесенні революційності мас виконував пресовий орган УВО – підпільна газета "Сурма" (видавалася до 1934 р.).

Під кінець 1920-х років, коли стабілізувалось міжнародне становище, стало очевидним, що одних лише бойових дій у боротьбі з окупантами недостатньо. Національно-визвольному рухові необхідно було дати належне ідеологічне і політичне завершення. Тоді на західноукраїнських землях вже існувало кілька націоналістичних молодіжних організацій та легальних політичних партій. Усі вони вели власну політичну діяльність розрізнено і тому не досить ефективно. Потреба в об'єднанні і створенні єдиної сильної націоналістично-державницької організації, спроможної вести тривалу боротьбу, було надзвичайно важливою національною справою. І таку організацію завдяки великому авторитетові Євгена Коновальця було створено [8].

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

На конгресі у місті Відні в лютому 1929 р. постала Організація українських націоналістів (ОУН). Євгена Коновальця обрали Головою Проводу українських націоналістів. У постановах конгресу вперше чітко сформульовано поняття української нації і націоналізму та складено проект програми державного ладу в майбутній державі. У своїй промові під час нарад конгресу Є. Коновалець пророче відзначив: "... Спротиви, які зустрінемо на нашому шляху, будуть велетенські, бо ж віднова Української Самостійної Держави, само собою однозначна з ліквідацією Московської імперії, як також польського історичного імперіалізму, спричинять таку докорінну перебудову всього Сходу Європи й великої частини Азії, що це з конечності вплине не менш глибоко й на політичний вигляд усієї решти світу. (...) Хочу вірити, що завдання, які в нашій програмі собі накреслили, зуміємо, як мужі, виконати" [9].

Головною метою ОУН стала боротьба за створення Української соборної самостійної держави, про що виразно сказано в першій заповіді українського націоналіста: "Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї!".

ОУН розгорнула діяльність на українських землях та за кордоном. Найсильнішою і найбільш масовою вона була в Галичині та на Волині. На кінець 1930-х років ряди організації нараховували близько 10 тисяч членів. У більшості сіл діяли підпільні осередки – станиці ОУН. Це була реальна політична сила.

Український визвольний рух створював серйозну загрозу окупантам. Роль Євгена Коновальця добре усвідомлювали і у Москві, яка готувалася до Другої світової війни. Тому УГУ намагалось його знищити, що Москві таки вдалось. Євгена

[6] Там само. – С. 325
Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, 1968. – С. 22–23.
[7] Українське підпілля. Від УВО до ОУН. – С. 329–334
[8] Онацький Є. Українська мала енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1959.

Коновальця було вбито більшовицьким агентом 23 травня 1938 р. у голландському місті Роттердамі.

Євген Коновалець – мужній та розумно-розважливий провідник – у найважчі часи загальної зневіри й пригнічення зумів знайти вихід, вказати мету, змобілізувати сили до нової боротьби за визволення України.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (1938 – 1939 РР.)

Коли під тиском західних держав чехословацький уряд змушений був 1938 р. віддати Німеччині Судетську область, українці Закарпаття домоглися, щоб їм згідно з рішенням Міжнародної мирної конференції в Сен-Жермені від 10 вересня 1919 р. було надано автономію. Прага 11 жовтня 1938 р. надала автономію Підкарпатській Русі. У лютому 1939 р. відбулись вибори до автономного сейму, на яких переміг національний блок, який очолював отець доктор Августин Волошин.

14 березня 1939 р. Чехословаччину окупувала угорська армія. На звістку про це автономний уряд Закарпаття проголосив повну незалежність Закарпаття. А наступного дня, 15 березня, парламент схвалив Конституційний закон, згідно з яким Карпатська Україна ставала незалежною державою на чолі з президентом. Державною мовою проголошувалася українська. Зазначалося, що барвами державного прапора є синя і жовта, державний гімн – "Ще не вмерла Україна"[10].

Законом затверджено одноголосно й одноголосно було обрано Августина Волошина Президентом Карпатської України та сформовано уряд на чолі з прем'єром Юліяном Ревваєм. На Карпатську Україну одразу ж напала Мадярщина. На її захист стала Карпатська Січ, організаторами якої були старшини УНР і провідні члени ОУН і насамперед – Михайло Колодзінський (1907 – 1939) рр., Зенон Коссак (1907 – 1939) рр. та Роман Шухевич (1907 – 1950 рр.)[11]. Після кровопролитних боїв Карпатська Україна впала.

Після окупації Карпатської України мадярами Августин Волошин перебував у Празі, де і займався науковою та педагогічною діяльністю. Був проректором, згодом ректором Українського вільного університету в Празі. Зі вступом Радянської армії до Праги його 15 травня 1945 р. заарештували агенти "Смершу", а 21 травня 1945 р. відіслали в Москву. У Лефортовській в'язниці 19 липня 1946 р. він загинув[12].

Всебічна, багатогранна діяльність А. Волошина, його великі заслуги у вихованні патріотичних керівних кадрів, у згуртуванні патріотично-державницьких сил Закарпаття в Українському національному об'єднанні (УНО) та в організації, проголошенні й очоленні держави Карпатська Україна дали підставу для того, щоб його за старовинним козацьким звичаєм звали Батьком Закарпаття.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА (1939 – 1941 РР.)

Бої з військами мадярських окупантів та спорядженими на Закарпаття польськими терористичними боївками у березні 1939 р. започаткували новий етап визвольної боротьби – повстансько-збройний.

Напередодні німецько-польської війни, що почалась 1 вересня 1939 р., особливо посилились репресії проти українців у Польщі (масові арешти й заслання до концентраційного табору в Березі Картузькій, напади на українські установи і товариства). У відповідь на це ОУН почала творити бойові відділи для оборони. На початку війни у кількох повітах (Підгаєцький, Бережанський, Дрогобицький) існували вже повстанські відділи, що вели бої з польськими карателями. Зі вступом у березні російських окупаційних армій у Західну Україну ОУН знову перейшла до підпільних форм боротьби.

З розпадом Польщі з в'язниць і таборів вийшло на волю багато політичних в'язнів, у тому числі й провідних членів ОУН. Це значно зміцнило сили організації й активізувало її діяльність.

Політичне становище у світі й Україні після осені 1939 року різко змінилося – палахкотіла пожежа Другої світової війни. У 1941 р. ставало очевидним, що назрівав воєнний конфлікт між Німеччиною і Радянським Союзом.

У Західній Україні більшовики послідовно знищували національно-патріотичне українське населення (масові арешти, розстріли, заслання і конфіскація майна). Було ліквідовано всі легальні українські партії, у тому числі навіть КПЗУ, культурно-освітні установи. Кооперативні товариства були заборонені й не діяли. На фронті боротьби з російським окупантом тоді стояла одна-єдина ОУН та її бойові відділи.

На західноукраїнських землях (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя), захоплених німцями під час війни з Польщею і включених до Генерального губернаторства, утворилась особлива політична ситуація. Тут сконцентрувалась велика кількість вихідців із західних областей України, окупованих Червоною армією, та політв'язнів польських тюрем. Будь-яку політичну діяльність заборонили німці, дозволивши лише існування українських допомогових комітетів і культурно-освітню діяльність. Німецька влада не вважала українську націю суб'єктом історії, а тим паче політичним партнером. Але антисовєтська діяльність, яка на цих теренах проводилась членами ОУН та іншими організаціями, офіційно не заборонялась.

ПРОГОЛОШЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ЛЬВОВІ 30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ. БОРОТЬБА ПРОТИ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ

Революційний провід ОУН, очолений із 1940 р. Степаном Бандерою, постановив використати воєнне становище й у випадку, коли війна перекинеться на українські землі, піднятися повстання і на звільненій від окупантів території проголосити відновлення Української держави. У такому напрямі вела ОУН всю свою діяльність як в Україні, так і за кордоном. Тому, коли 22 червня 1941 р. почалася німецько-радянська війна, Провід ОУН скликав у Львові Народні Збори й 30 червня урочисто оприлюднив на них Акт відновлення Української держави. Перші слова Акта звучали так: "Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів взиває увесь український народ не скласти зброю так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада"[14]. Було створено уряд – Українське державне Правління (УДП) на чолі з Ярославом Стецьком.

Акт проголошення відновлення української державності – важлива історична подія у житті українського народу. Це було волевиявлення українського народу до самостійного державного життя, відродження його державницьких традицій. Усьому світові заявлено, що український народ – законний господар на своїй землі. Звістку про відновлення Української держави народ сприйняв із небувалою радістю та щирим захопленням.

[10] Мірчук П. Назв. праця. – С. 547
[11] Історія українського війська 1917–1995. – Львів, 1996. – С. 470, 475, 480.
[12] Визвольний шлях // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – С. 315
[13] Сучасність. – 2000. – № 10. – С. 61
[14] Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 Збірник документів і матеріалів. – Львів-Київ, 2001. – С. 123

Роль і значення Степана Бандери у проголошенні Акта відновлення Української держави безсумнівні. Він був і співавтором тексту Акта й ініціатором його оприлюднення, мужньо взяв на себе всю відповідальність.

Німецька влада намагалась примусити Провід ОУН визнати цей Акт недійсним. Вже 3 липня 1941 р. у Кракові Степана Бандеру було викликано на розмову до німецького державного підсекретаря Кундта з вимогою відкликати Акт про відновлення Української держави. На недвозначні погрози репресіями, якщо ОУН не відкличе Акт, Бандера заявив: "Ми вступили в бій, що розгортається, щоб боротися за незалежну і вільну Україну. Ми боремося за українські ідеї і цілі. Я дав розпорядження негайно організувати в окупованих німецькими військами районах адміністрацію та уряд країни. Я віддав цей наказ ще перед початком війни" [15].

На чергові запитання Кундта Степан Бандера відповів: "Я віддав наказ, будучи головою ОУН, тобто як провідник українських націоналістів, оскільки ця організація знаходиться у проводі українського народу. Я говорю тут від імені ОУН, як провідник українського народу. ОУН – єдина організація, що вела боротьбу, і вона має право на підставі цієї боротьби творити уряд... Даючи всі розпорядження, я не спирався на жоден наказ, ні на жодну згоду німецьких чинників, а лише на мандат, що я отримав від українців".

Переговори зі Степаном Бандерою та головою уряду Ярославом Стецьком тривали ще в Берліні. Не домігшись від них поступок, німецька влада відправила обох у концтабір, де вони перебували до 27 вересня 1944 року.

У вересні 1941 р. німецька поліція провела масові арешти націоналістів на всій окупованій німцями території. З цього часу в Україні почалася збройна повстанська боротьба проти німецьких окупантів.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (1942 – 1954 РР.)

Грабіжницько-терористичні акції німців (масові арешти, прилюдні страти, спалення сіл, вбивства) не застрашили український народ, а, навпаки, ще більше його розлютили. Це сприяло поширенню збройної боротьби. Вже в перші місяці війни дуже активно проти окремих частин Червоної армії боролись відділи Поліської Січі отамана Тараса Боровця (Бульби) у районі Олевська на Поліссі. Боровець намагався перетворити Січ на самостійну повстанську частину, тому німці у листопаді 1941 року її заборонили. Частина січовиків вступила до поліції, а інші перейшли в підпілля і згодом влилися у лави УПА. Восени 1942 р. створюються регулярні частини Повстанської армії, які вступають у бій з німецькими карателями, загонами совєтських партизанів, що грабували українські села, та з польськими шовіністично-терористичними загонами АК (Армії Крайової) і ВІН (Вольносць і Неподлеглосць). Слід відзначити, що УПА формувалась як загальнонаціональна армія. В її організації і в боротьбі активну участь брали також колишні старшини й вояки УНР і УГА, УСС та українські старшини й вояки з різних чужоземних армій. Політичне становище в Україні в 1943 р. було надзвичайно важке. На її території вже другий рік йшла війна, знищувався український народ і його майно, населення міст та багатьох районів голодувало. Все більше ставало очевидним, що німці війну програють і в Україну повернеться російська влада. Не припиняючи боротьби з німецькими окупантами, необхідно було готуватися до переходу фронтів і боротьби проти російських окупантів-"визволителів". Український визвольний рух не мав жодної підтримки ззовні, навіть морально-політичної, і мати її не міг, бо обидва воюючі блоки держав не були зацікавлені в утворенні незалежної Української держави.

За політичними поглядами українське населення не було однорідним. Для одних "меншим злом" були німці, для інших – "совєти". Перші втікали на Захід, інші чекали совєтських "визволителів". Лише найбільш патріотична частина українського населення твердо вірила, що тільки власна, незалежна держава врятує народ від знищення і створить умови для нормального заможного й культурного життя. Вони спиралися на власні сили й твердо вірили, що правда й справедливість переможуть. Тому, незважаючи на несприятливі обставини, визвольний рух міцнішав, розширювався, ставав масовим, всенародним. З огляду на це виникла необхідність провести відповідні програмні й тактичні зміни в діяльності ОУН, її структурах та всьому Визвольному русі.

З цією метою у серпні 1943 р. зібрався III-й Надзвичайний Великий збір ОУН, на якому було створено Бюро Проводу ОУН у складі голови й двох його членів. Головою обрано Романа Шухевича. Надзвичайно важливими були постанови Великого збору. У них дуже виразно наголошувалось, що ОУН бореться "проти всіх видів тоталітарних систем, й особливо проти німецького націонал-соціалізму (гітлеризму) та російсько-совєтського більшовизму, проти імперіалістів та імперій, бо в них один пануючий народ поневолює політично й культурно та визискує економічно інші народи, й тому ОУН проти німецької "нової Європи" і проти совєтської республіки, а за те, щоб кожна нація жила вільним життям у власній самостійній державі. А також – за побудову демократичного державного ладу в Українській державі".

Така генеральна політична лінія ОУН сприяла поширенню ідей національно-визвольної боротьби по всій території совєтської імперії. Клич: "Воля народам! Воля людині!" – став мобілізуючою силою для поневолених народів. Очевидним доказом впливу українських визвольних ідей був перехід на бік УПА військових частин, сформованих німцями з військовополонених – представників народів Кавказу та Середньої Азії. Існування в УПА таких відділів зумовило потребу скликання спеціальної конференції поневолених народів Кавказу, Східної Європи й Азії. Відбулася вона в листопаді 1943 р. на Рівненщині, в селі Будераж. На конференції було розроблено узгоджений план визвольної боротьби проти окупантів.

Великим політично-державницьким досягненням ОУН і УПА стало об'єднання усіх українських патріотичних сил для однієї мети – здобуття Української держави. З цією метою у липні 1944 р. відбулись Великі збори, у яких взяли участь представники діючих в Україні політичних партій, середовищ та окремі особи. У результаті нарад створено Українську головну визвольну раду (УГВР) – верховний політичний орган народу в час його боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Йшлося про утворення всеукраїнського центру, який відбивав би новий стан національно-політичних відносин в Україні – стан широко розгорнутої боротьби – й був би здатним такою боротьбою керувати та її представляти. Президентом УГВР обрано політв'язня, полтавчанина Кирила Осьмака, а Головою Генерального секретаріату (підпільного уряду) – Романа Шухевича. Він був також і головою Бюро Проводу ОУН та головним командиром УПА, тому Національно-визвольна боротьба українського народу у 1943 – 1950 рр. здійснювалась під його керівництвом [16].

Боротьба багатьох поколінь українців наприкінці XX століття увінчалась великою національною Перемогою – відновленням 24 серпня 1991 року Української держави. І день цей став найсвітлішим національним святом українського народу, який підтвердив своє тверде бажання і повну рішучість мати власну суверенну Українську державу загальнонародним референдумом 1 грудня 1991 року.

---

[15] *Кук В. Степан Бандера. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 42*

[16] *Літопис УПА. Українська Головна Визвольна Рада. – Торонто, 1980. – С. 27–41.*

Полковник Євген Коновалець.
Листівка. Початок XX ст
Папір; друк. 14,7 x 9,7 см
Зібрання О.С. Полішука

Євген Коновалець.
Народився 14 червня 1891 р. в Зашкові
Впав від більшовицької руки 23 травня 1938 в Ротердамі. Листівка. Перша половина XX ст. Папір; друк. 15 x 10,8 см
Зібрання О.С. Полішука

Полковник Євген Коновалець. (14.06.1891 – 23.05.1938).
Листівка. Перша половина XX ст
Папір; друк. 15,3 x 11 см
Зібрання О.С. Полішука

Могила Євгена Коновальця.
Листівка. Перша половина XX ст
Папір; друк. 14,1 x 9,1 см
Зібрання О.С. Полішука

Під час наради "Стрілецької Ради" в м. Празі. Липень 1920 р.
На фотосвітлині зображені (зліва направо): **сотник І. Андрух, полковник Є. Коновалець, сотник В. Кучабський, Павло Луцик-Кийгородський, сотник М. Матчак, сотник Я. Чиж.** Фоторепродукція. Папір; друк. 13 x 17,6 см

"Січ в Заболотові".
Фотомонтаж. 10,4 x 14,5 см
НБУВ. ІР. N 859, Ф 292.

Газета "Козацький голос" N 61. Часопис Української галицької армії. 8 грудня 1920 р. Україна.
Папір, друк. 56,5 x 42 см
НМУ. N Л-6115

КОЗАЦЬКИЙ ГОЛОС

Василь Майкович, вояк Карпатської Січі в 1938 – 1939 рр.
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,5 x 3,6 см
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11

Петро Самутін, генерал-хорунжий генштабу в уніформі контрактового старшини Війська Польського.
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського"
Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал
М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,6 x 3,6 см

Михайло Крат, генерал-поручник, учасник 1-го Зимового походу (в уніформі 1 УД УНА).
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського"
Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал
М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,6 x 3,6 см

Роман Дашкевич, генерал-хорунжий артилерії (в уніформі корпусу Січових стрільців).
Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського"
Вид-во Українського воєнно-історичного інституту. Редактор генерал
М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10
Фоторепродукція. Папір; друк. 4,6 x 3,6 см

Мирон Тарнавський, генерал четар
[illegible] Г. Видання Українського воєнно-історичного інституту
Торонто [illegible]
Папір [illegible]
Зібрання О.С. Полішука

Євген Петрушевич (3.06.1863 – 29.08.1940), диктатор і Вожль УГА, президент ЗУНР. Листівка. Середина XX ст. "Українське Католицьке Вид-во. Munchen 23, Osterwaldstr. 25, West-Germany." Папір; друк. 15 x 11 см. Зібрання О. С. Поліщука

Августин Волошин, президент Карпатсько – Української Держави. Листівка. Перша половина XX ст. Папір; друк 15,1 x 10,7 см. Накладом ОУН, 1947. Зібрання О. С. Поліщука.

Степан Витвицький, президент Української Народньої Республіки в екзилі. Збірник "За державність Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10. Фоторепродукція Папір; друк. 12,2 x 9,9 см

Андрій Лівицький, президент Української Народньої Республіки (1926 – 1954 рр.). Збірник "За державність Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція Папір; друк. 9,3 x 5,7 см.

Микола Лівицький, в. о. президента Української Народньої Республіки в екзилі. Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський.- Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція Папір; друк 10,3 x 7,2 см

Микола Капустянський генерал-хорунжий Армії УНР, начальник штабу 1-ї дивізії 1-го Українського корпусу, генерал-квартирмейстер штабу Армії УНР. Світлина. 29.06.1948 р. Мюнхен. Оригінал. Папір; друк. 13,9 x 10 см. Архів Р. М. Коваля.

Олександр Удовиченко, генерал-хорунжий командир 3-ї Залізної Стрілецької Дивізії Армії УНР. 1920 р. Збірник "Третя Залізна Дивізія. Матеріяли до історії Війська Української Народньої Республіки. Рік 1920". - Т. 2. - С. 17. Вид-во "Червона калина". - Нью-Йорк, 1982. Фоторепродукція. Папір; друк. 9,7 x 8,5 см.

Клим Андрушенко, отаман Наливайківського куреня Запорозької стрілецької дивізії. Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10. Фоторепродукція. Папір; друк. 4,8 x 3,6 см.

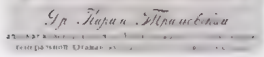

Кирило Трильовский, генеральний отаман "Українського січового союзу", голова Бойової управи УСС. Листівка. Початок XX ст. Папір; друк. 14,4 x 9,4 см Зібрання О. С. Поліщука

Василь Гультай, підпоручик відділу отамана Кобзи Харківсько-Слобідського полку Армії УНР. Фоторепродукція. Папір; друк. 4,5 x 3,6 см. Збірник "За державність Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11

Підполковник Сергій Сидоренко, помічник командира кінного полку ім. гетьмана І. Мазепи, учасник Першого зимового походу. Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція. Папір; друк. 16 x 11,5 см. Архів Р. М. Коваля.

Полковник Архип Кмета, старшина Гетьманської гвардії 4-го Серяюцького полку. Василь Ємець. Друкарня оо. Василіян. - Торонто, 1961. Фоторепродукція. Папір; друк 16 x 11,5 см. Архів Р. М. Коваля.

Аркадій Валійський, генерал-хорунжий генштабу Армії УНР. Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського военно-історичного інституту Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10. Фоторепродукція Папір; друк. 4,8 x 3,6 см

Олександр Даниленко, підполковник армії УНР. Збірник "За державність Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного Інституту Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10. Фоторепродукція Папір; друк. 4,6 x 3,6 см

Дмитро Жупінас-Жупінадзе, генерал-хорунжий Армії УНР, командир Окремої кінної дивізії. Збірник "За державність Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1964. - N 10. Фоторепродукція Папір; друк. 4,6 x 3,6 см

Микола Омелюсик, генерал-хорунжий Армії УНР, начальник оперативного штабу УПА-Північ. Збірник "За державність. Матеріяли до історії Війська Українського" Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський Торонто, 1964. - N 10. Фоторепродукція. Папір; друк. 4,8 x 3,6 см

Анастасія Гвозда-Майкович, стрілець і медсестра УПА в 1944 р. Збірник "За державність Матеріяли до історії Війська Українського". Вид-во Українського военно-історичного інституту. Редактор генерал М. Садовський. - Торонто, 1966. - N 11. Фоторепродукція Папір; друк. 4,5 x 3,6 см

Прапор Українських січових стрільців (реконструкція). Виготовлено Оксаною Миколів. 1995 р.
Шовк; вишивка, аплікація. 140 x 140 см.
ЛІМ. N ТК 4162

Оригінал прапора УСС не зберігся. Проект прапора виконав четар І. Іванець, виготовив його комітет жінок у Львові, а посвятив у Розвадові митрополит А. Шептицький

Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР.
Шовк; шиття, вишивка. 90 x 125 см
ЦМЗСУ. N 220/m.

Передав до музею командувач Національної гвардії України генерал-лейтенант І. Вальков 1997 р. Сам прапор був переданий патріархом УАПЦ Мстиславом на Софійському майдані полку НГУ 1992 р.
До цього зберігався в церкві у м. Нью-Джерсі (США)

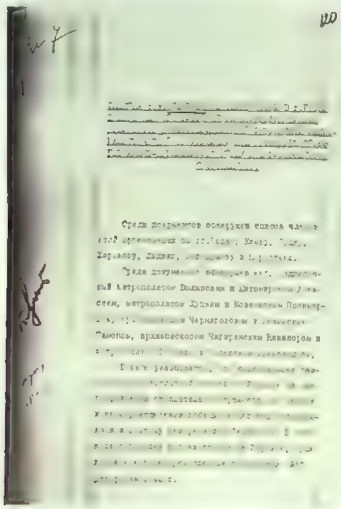

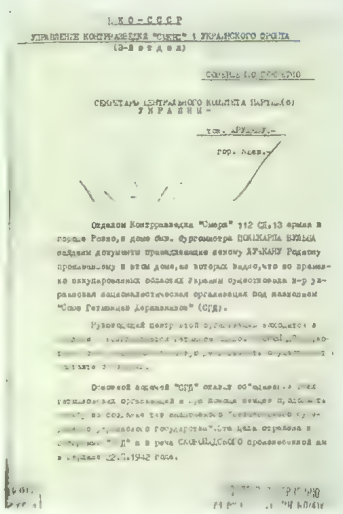

Отделом Контрразведки "Смерш" 112 СД,13 армия в городе Ровно,в доме бывш. фурсмотра ПОКИДАЛА БУЛЬБА найдены документы принадлежащие атаману АТАМАНУ Родному проводнику в этом доме,на которых видно,что во время нахождения оккупированных областях Украины существовала и-р разветвленная террористическая организация под названием "Союз Гетманцев Державников" (СГД).

Руководящий центр этой организации находится в [illegible]

Основной задачей "СГД" ставила объединение всех гетманцевских организаций в один боевой кулак, для захвата власти на Украине, на основе так называемого "Украинского Государства" [illegible] в речи СКОРОПАДСКОГО провозглашенной им в декабре 1942 года.

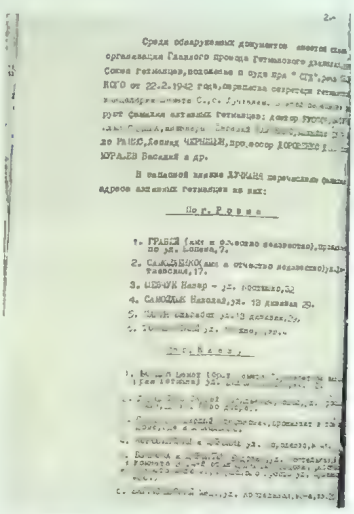

Среди обнаруженных документов имеется схема организации Главного провода Гетманского движения, Союза Гетманцев,возглавляемая в суде при "СГД",речь [illegible] НКГО от 22.2.1942 года,перечислены секретари Гетманского движения в городах С.,С. [illegible] руют семьями активных гетманцев: доктор [illegible] до РАЦЕВ,Леонид ЧЕРНЕЦКИЙ,проф.доктор ДОРОШЕВ [illegible] ЮРАЛЕВ Василий и др.

В записной книжке АТАМАНА перечислены фамилии и адресов активных гетманцев на них:

По г. Ровно

1. ГРАБЕЙ (жена в фольгово неизвестно),проживает по ул. Ленина,7.
2. САЖАЛЬКО(жена в отчество неизвестно),ул.Ленинская,17.
3. ШЕВЧУК Петр – ул. Ростовская,32
4. САМОЙЛЮК Николай,ул. 19 дивизии 29.
5. [illegible]
6. [illegible]

По г. Киеву

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]

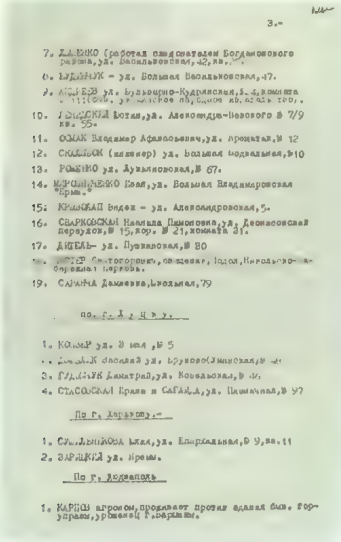

3.-

7. [illegible] (работал председателем Богдановского района,ул. Васильковская,42,кв.[illegible]
8. БУДЕНЮК – ул. Большая Васильковская,47.
9. [illegible] ул. Бульварно-Кудрявская,[illegible]
10. [illegible] Богдан,ул. Александра-Невского № 7/9 кв. 52.
11. ОЗЮК Владимир Афанасьевич,ул. Прорезная,№ 12
12. СКОЛЕЗОК (инженер) ул. Большая Подвальная,№10
13. РОМЕНКО ул. Лукьяновская,№ 67.
14. [illegible] Иван,ул. Большая Владимирская Черн.
15. КРАВСКАЯ Надежда – ул. Александровская,5.
16. СВАРКОВСКАЯ Наталья Панасовна,ул. Дмитровская переулок,№ 15,кор. № 21,комната 31.
17. ДИЕЕЛЬ– ул. Пушкинская,№ 80
18. [illegible] Святосорович,священник, [illegible] Николаевской церкви.
19. САЧАНА Домнина,Киевская,79

по г. Житомиру

1. КОЛЬЧ ул. 8 мая ,№ 5
2. [illegible] Василий ул. Кирова(Замковая,№ [illegible]
3. ГУДЕЛЬЧУК Дмитрий,ул. Киевская,№ [illegible]
4. СТАСОВСКАЯ Клавдия САГАЙДА,ул. Пушкинская,№ 97

По г. Харькову.-

1. СУ[illegible]ЙКОВА Анна,ул. Екатерининская,№ 9,кв.11
2. ЗАРЯЦКАЯ ул. Ирины.

По г. Днепропетровску

1. КАРПОВ агроном,проживает против здания быв. Горуправы,у Ривиера Г.Сарданы.

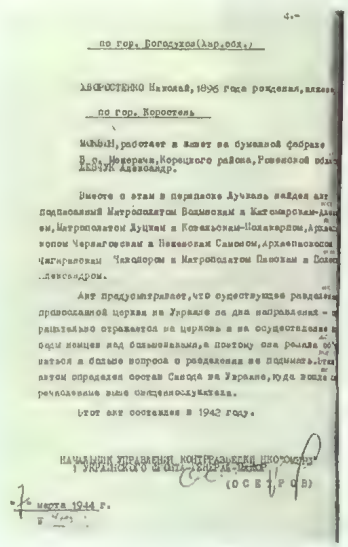

4.-

по гор. Богодухову(Хар.обл.)

ЛЕОНТЕНКО Николай, 1896 года рождения, [illegible]

по гор. Коростень

МИЛЕН,работает в клиет на бумажной фабрике

В с. Новоречка,Коренного района,Ровенской обл. [illegible] Александр.

Вместе с этим в переписке Лучаны найдены акты подписанный Митрополитом Волынским и Житомирским-Дионисием,Митрополитом Луцким и Ковельским-Поликарпом,Архиепископом Черниговским и Нежинским Самсоном,Архиепископом Чигиринским Чеходором и Митрополитом Киевским и Галицким Александром.

Акт предусматривает,что существующее разделение православной церкви на Украине на два направления – неправильно отражается на церковь и на осуществление в одном немцев над большевиками,а поэтому они решили обратиться в общее вопроса о разделении не подменять,[illegible] автом определен состав Синода на Украине,куда вошли [illegible] рекомендованные выше священнослужителя.

Этот акт составлен в 1942 году.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ КОНТРРАЗВЕДКИ НКОГОМГБ
1 УКРАИНСКОГО ФРОНТА – ГВАРДИИ-МАЙОР
(ОСЕТРОВ)

"7" марта 1944 г.

Рапорт начальника Управління контррозвідки НКО СМЕРШ 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова секретарю ЦК КПУ Хрушову М. С. про викриття членів української націоналістичної організації "Спілка гетьманців-державників" у містах: Києві, Рівному, Луцьку, Харкові, Богодухові, Коростені. 7.03.1944 р. N 4705/3.
Ксерокопія. Папір; друк. 29.1 x 20,5 см
ЦДАГОУ. Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 930. - Арк. 120-122

Генерал-полковник Михайло Омелянович Павленко (1878 – 1952). Середина 1930-х рр.
Фото. Папір; друк
11,9 x 8,5 см. Зібрання О. С. Поліщука

Микола Чирський, член ОУН. Листівка. Друга половина XX ст. Папір; друк. 14,6 x 10,6 см. Зібрання О. С. Полішука

Олена Теліга, член Проводу ОУН, поетеса. Листівка. Друга половина XX ст. Папір; друк. 14,6 x 10,1 см. Зібрання О. С. Полішука

Олег Кандиба-Ольжич, заступник голови Проводу ОУН, поет. Листівка. Перша половина XX ст. Папір; друк. 15,1 x 11,2 см. Зібрання О. С. Полішука

Митрополит граф Андрей Шептицький після повернення із заслання. Листівка. Перша половина XX ст. Наклад вид. "Шляхи". Папір; друк. 13,8 x 8,5 см. Зібрання О. С. Полішука

Іван Шведюк – "Сірко", надрайонний провідник ОУН. Фото 1940-х рр. Штамп на зворотному боці: "СПЕЦФОНД МВД УССР/ИН. N 02-35." "ПОГАШЕНО". Папір; друк. 13,7 x 9 см. Зібрання О. С. Полішука.

Чотовий УПА Іван Периович – "Лісовик". Фото 1940-х рр. Штамп на зворотному боці: "СПЕЦФОНД МВД УССР/ИН. N 02-38." "ПОГАШЕНО". Папір; друк. 13,9 x 8,5 см. Зібрання О. С. Полішука

Сотенний УПА Дмитро Білінчук – "Хмара". Фото 1940-х рр. Штамп на зворотному боці: "СПЕЦФОНД МВД УССР/ИН. N 02-31." "ПОГАШЕНО". Папір; друк. 13,8 x 8,8 см. Зібрання О. С. Полішука.

Вояк УПА Іван Потапов – "Мокрий". Фото 1940-х рр. Штамп на зворотному боці: "СПЕЦФОНД МВД УССР/ИН. N 02-34." "ПОГАШЕНО". Папір; друк. 14 x 8,8 см. Зібрання О. С. Полішука

Загін УПА. Зліва направо: сотенний Дмитро Білінчук – "Хмара", невідомий, невідомий, командир ТВ-21 Петро Мельник – "Хмара", сотник Іван Кулик – "Сірий", невідомий. Фото. Папір; друк. 9 x 14,1 см

Загін УПА. Зліва направо: невідомий, сотенний Дмитро Білінчук – "Хмара", невідомий, командир ТВ-21 Петро Мельник – "Хмара", сотник Іван Кулик – "Сірий". Фото. Папір; друк. 9 x 14,1 см

Загін УПА. 1940-і рр. Фото. Папір; друк. 9,2 x 12,1 см. Зібрання О. С. Полішука

Загін УПА. Зліва направо: окружний провідник Григорій Легкий – "Борис", командир ТВ-21 Петро Мельник – "Хмара", сотник Іван Кулик – "Сірий", сотенний Дмитро Білінчук – "Хмара". Фото. Папір; друк. 9 x 14,1 см

Кітель полковника Василя Кука – "Коваля" – командувача УПА (1950 – 1954). 1950-і рр.
Дарунок музею полковника Василя Кука.
Вовна, шкіра; шевська робота. Розмір 48
ЛІМ. N ТК-4377.

Мундир вояка УГА. 1920 р.
Англійська вовна, шкіра; шевська робота
Розмір 48.
ЛІМ. N ТК-4378.

Гвинтівка системи Манліхера зразка 1895 р. Австрія. Кінець XIX – початок XX ст.
Була на озброєнні австро-угорської армії в роки Першої світової війни. Зброя УСС та УГА
Сталь, дерево. L (ствола) - 73,7 см. Калібр - 8 мм
П'ятизарядна
ЛІМ. N З-3739

Карабін системи Вернцля-Голуба зразка 1877 р. Австрія.
Штатна зброя австро-угорської армії до Першої світової війни. Зброя УСС (Українських січових стрільців) в 1914 р
Сталь, дерево. L - 100,5 см. Калібр - 11 мм. Однозарядний
ЛІМ. N З-2473

Багнет-кинджал із піхвами сотника УГА Василя Клима. Зразок 1895 р. Австро-Угорщина.
Сталь, дерево, шкіра, галун; кування, карбування.
L - 36,2 см. L (лезо) - 25 см,
B (лезо) - 2,2 см. Вага багнета з піхвами - 550 г.
ЛІМ. N З-937.

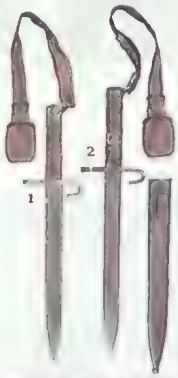

Унтер-офіцерські багнети-кинджали зразка 1895 р. до гвинтівок системи Манліхера. Початок XX ст. Австрія. Зброя вояків УСС.
1. Написи: "1914 - 17. О.Д." та "У.С.С." - з другого боку.
Сталь, дерево, скло; кування, карбування, інкрустація.
L (лезо) - 24 см. B - 2,1 см.
ЛІМ. N З-753

2. Написи: "СУС". та "НК" - з другого боку; на китиці вишито "галицький лев" (у шиті) та "УСС".
Сталь, дерево, перламутр, інкрустація L (заг.) - 36 см
L (лезо) - 24,8 см. B - 2,2 см
ЛІМ. N З-754

Багнет до гвинтівки Вернцля-Голуба зразка 1877 р. Австрія.
Штатна зброя австро-угорської армії до першої світової війни.
Сталь, бронза, ебоніт, кування, карбування.
L - 60 см. B - 3 см
L (піхви) - 49,8 см.
ЛІМ. N З-2465

Ніж сотника УГА Володимира Щуровського, для розрізання паперу, з піхвами. 1914 – 1918 рр.
Володимир Щуровський начальний лікар групи "Схід", далі - 1-ї бригади УСС. Ніж виготовлений у похідних умовах - рукоять зроблена з осколка снаряда
Сталь, дерево, шкіра; кування
L (заг.) - 24 см. L (лезо) - 13,3 см
B (лезо) - 1,5 см
L (піхви) - 17,6. B (піхви) - 2,6 см
ЛІМ. N МТ-2413

Шабля. XVIII ст. Україна.
Належала генералу-хорунжому артилерії Армії УНР Б. Палію-Нетлу. Передано до музею у 1995 р. нашадком Палія-Нетла Анатолієм Каменівим.
Сталь, кістка, дерево, шкіра; кування, карбування. L - 92 см.
НМІУ. N З-1726.

Шабля кавалерійська, офіцерська з піхвами зразка 1904 р., отамана УГА Ярослава Восвіяки. Австро-Угорщина
Сталь, дерево, шкіра, нікель; лиття кування, карбування. L - 9[illegible]
L (лезо) - 75,2 см. B (лезо) - 3,1 см
L (рукояті) - 15,8 см. L (піхви) - 78 см
B (піхви) - 3,8 см. ЛІМ. N З-1084

Я. Восвіяка з грудня 1918 р. був комендантом 1-го гарматного полку УГА, що знаходився в [illegible] бригади УСС. За виявлену хоробрість в холі Чортківської офензиви був піднесений до ступеня отамана

Знак випускника інструкторської школи старшин. 1919 р. Україна. м. Київ. Аверс. Срібло; штампування, емаль. 5,8 х 3,8 см НМІУ. N НЗД-1431/91

Нагрудний знак "Рада січових стрільців" (київське формування) А. Мельника. 1919 р. Україна. Аверс. Томпак; штампування 4,2 х 3,8 см НМІУ. N МДМ-1431/1743

Пам'ятна відзнака 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР. 1921 р. Польща. Аверс. Томпак; штампування 1,8 х 1,5 см НМІУ. N МДМ-1431/1678

Нагрудний значок "Україна. Бог благослови юную страну" (один з варіантів), поширений у війську УНР. 1918 р. Україна. Аверс. Алюміній; штампування, емаль 2,8 х 2,2 см НМІУ. N МДМ-1431/73

Кокарда Січових стрільців. Січень 1918 р. Україна, м. Київ. Аверс. Алюміній; штампування, емаль 2,3 х 2,8 см НМІУ. N МДМ-1431/22

Нагрудний знак "Не ридай, а добувай". Видавала Українська бойова управа. Популярний в легіоні УСС. 1918 р. Австро-Угорщина, м. Відень. Аверс. Томпак; штампування, емаль. D - 2,2 см НМІУ. N МДМ-1431/18

Нагрудний знак (один із варіантів), поширений у війську УНР. 1917 – 1918 рр. Україна. Алюміній; штампування, емаль. 1,8 х 1,5 см. НМІУ. N МДМ-1431/26

Орден (лицарів) Залізного Хреста Армії УНР. II випуск. Аверс. Встановлено 19 жовтня 1920 р. Головним Отаманом військ УНР С. Петлюрою для учасників Першого зимового походу (06.12.1919 - 06.05.1920) під командуванням генерала-полковника М. Омеляновича-Павленка. Він же – перший кавалер ордену. Метал, тканина; штампування, емаль. Н (рамено) - 5 см. ЦМЗСУ. N 1307.

Орден (хрест) Симона Петлюри за N 94. 1936 р. Варшава. Аверс. Встановлено 22.5.1932 р Головною Командою Військ УНР за підписом Президента УНР в екзилі Андрія Лівицького. Орден за N 94 (випущено 100 нагород), належав Леоніду Сіроколку - ад'ютанту і волію С. Петлюри. Метал, тканина; штампування, емаль. Н (заг.) - 9,2 см. Хрест: 2,5 х 4,2 см. МГ. N Н-58.

Бронзовий Хрест Бойової Заслуги УПА, 1945 р. Автор проекту Ніл Хасевич. Аверс. Хрест встановлений наказом Головного Командування УПА в 1944 р. та затверджений Українською Головною Визвольною Радою. Бронза, тканина; штампування. 2,7 х 2,7 см. Н (заг.) - 5,7 см. В (стрічка) - 3 см. ЛІМ. N МО-6413.

Бронзовий Хрест Заслуги, 1945 р. Автор проекту Ніл Хасевич. Відзнака Української головної визвольної ради (УГВР). Аверс. Бронза, тканина; штампування. Хрест: 2,7 х 1,9 см. Н (заг.) - 5,5 см. В (стрічка) - 3 см. ЛІМ. N МО-6448.

Медаль "Золотий тризуб". Аверс. Реконструкція 1990-х рр. Бронза, тканина; лиття. D - 3,2 см. В (стрічка) - 3,6 см. ЛІМ. N ПВЗ-54.

Хрест на честь 40-річчя відродження Українських збройних сил N 262. Заснований в 1953 р. УНР в екзилі. Томпак, тканина; штампування, емаль Хрест: 4,2 х 4,2 см В (стрічка) - 3 см НМІУ. N НЗД-606

Бойовий Хрест Українських січових стрільців (Мазепинський). II випуск 1964 р. Аверс. Автор проекту Лев Лепкий Хрест встановлено 1940 р для вояків бригади УСС в лавах Української галицької армії. Білий метал, тканина, штампування, емаль Н (заг.) - 10,4 см Хрест: 3,8 х 2,8 см В (стрічка) - 3,8 см ЛІМ. N МО-6433

Хрест Директорії. Випуск 1980 р. Автор проекту невідомий Напис на аверсі: "22.01.1919. 1929." Напис на реверсі "Самостійність. Соборність" Хрест встановлено 1929 р Випущений членом Директорії А. Макаренком для відзначення 10-ї річниці з'єднання Західно- й Східноукраїнських земель в єдиній державі Бронза, тканина; штампування Хрест: 4 х 4 см. Н (заг.) - 10 см В (стрічка) - 3,7 см ЛІМ. N МО 6381

Ювілейна пропам'ятна відзнака корпусу Січових стрільців. Аверс. Автор проекту А. Перфецький. Відзнаку встановлено в 50-літній ювілей від дня створення корпусу під командуванням полковника Євгена Коновальця. Напис: "1917 СС 1967". Бронза, тканина, штампування, емаль 4 х 2,8 см. Н (заг.) - 10 см В (стрічка) - 3,3 см ЛІМ. N МО 6436

Пропам'ятна воєнна відзнака Української галицької армії "Галицький хрест". Випуск 1980-х рр. США. Аверс. Автор проекту невідомий. Встановлено 1928 р. Колегією старшин для всіх вояків УГА Напис на звороті "УГА 1918 /За Україну за її волю /за честь/ і славу" Бронза, тканина, штампування, емаль 3,5 х 3,5 см Н (заг.) - 7,8 см. В (стрічка) - 3,0 см ЛІМ. N МО-6404

Хрест на честь 60-річчя відродження Українських збройних сил N 428. Засновано 1977 р. УНР в екзилі. Аверс. Томпак, тканина; штампування, емаль. Хрест: 3,7 х 3,7 см НМІУ. N НЗД-608

"Ми всі підемо з цього світу у Вічність Без вороття, прикладаючи великих зусиль, щоб наше коротке земне життя полишило за собою добрий слід, який серед багатьох інших, можна побачити у збережених пам'ятках національної історії та культури для наступних поколінь українського народу."

Володимир Нецик.

РОЗДІЛ X

ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

75. ПОШУКИ КОЗАЦЬКИХ СВЯТИНЬ В РОСІЇ.
76. ФОТОРЕЄСТР КОЗАЦЬКИХ ПОХОВАНЬ.
77. ХРАНИТЕЛІ КОЗАЦЬКИХ РЕЛІКВІЙ В УКРАЇНІ.
78. МЕЦЕНАТИ ВИДАННЯ – ШАНУВАЛЬНИКИ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ.

ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

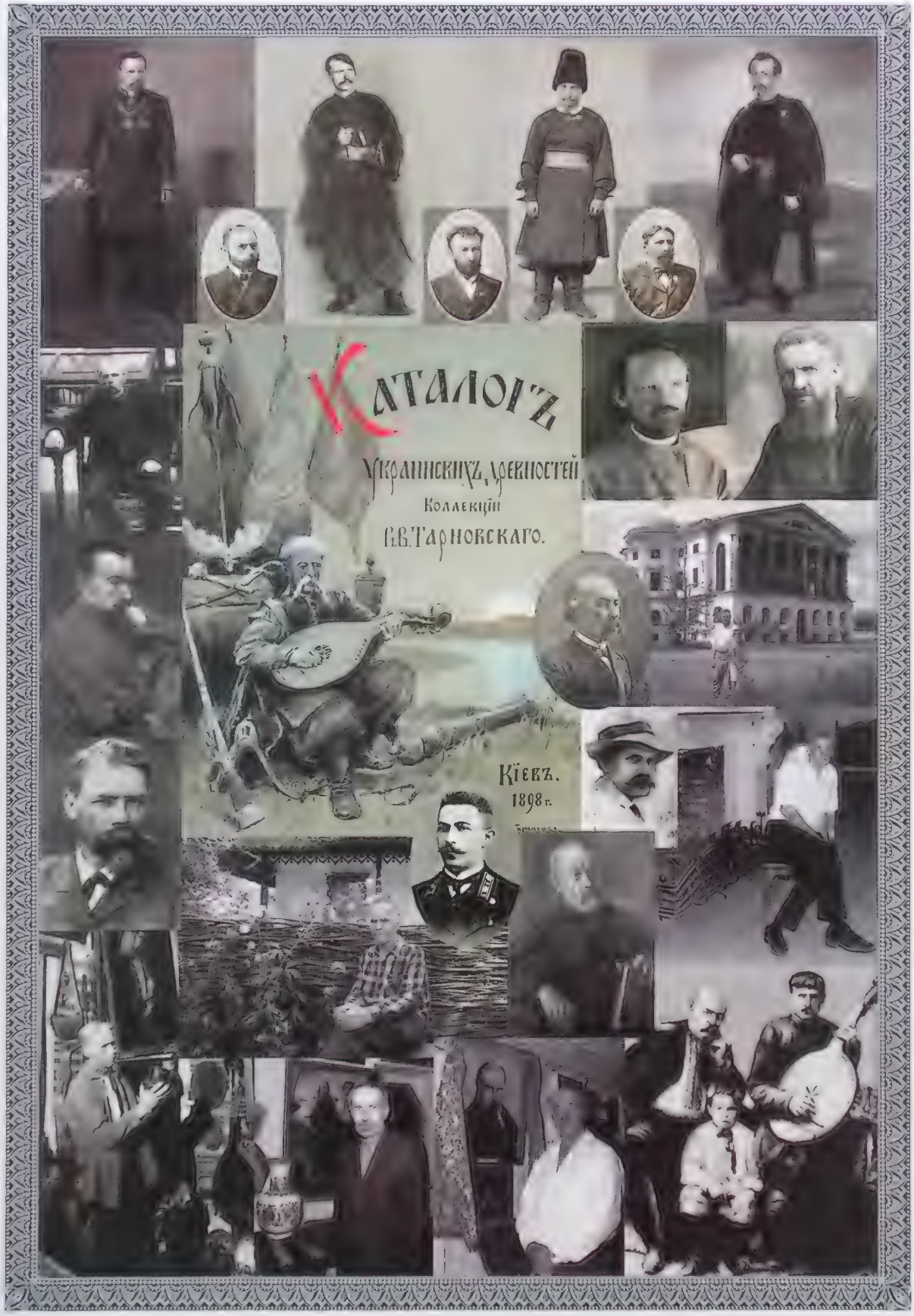

Сергій Кот
кандидат історичних наук

ПОШУКИ КОЗАЦЬКИХ СВЯТИНЬ В РОСІЇ

Одним із найтрагічніших наслідків приєднання України до Росії, а пізніше до Радянського Союзу стало безпрецендентне переміщення величезних масивів культурних цінностей українського народу та їх концентрація на території Росії. Це був не лише акт механічного культурного привласнення видатних реліквій та творів мистецтва – відбувався цілком керований та планомірний процес розчинення української культури в культурі російській. В українців було вкрадено їхню історію та культуру, які стали трактуватися як історія та культура Росії. Це відбувалося не лише через шкільні та інститутські підручники, наукові праці, урядову політику, а й шляхом безцеремонного вивезення національних культурних надбань України, котрі вважалися "російськими", або символізували її "упокорення" і повинні були стверджувати "споконвічні історичні права" Москви на зверхність над українськими землями.

Козацькі клейноди потрапляли до Росії за різних обставин. Найчастіше їх захоплювали як військову здобич московські та російські війська, що розпочали постійні загарбницькі війни на території України, починаючи з середини XVII ст., використовуючи відсутність єдності серед української владної еліти та рядового козацтва в трагічний період Руїни. Були в тих війнах і блискучі козацькі перемоги, як у битві під Конотопом 1659 року, але й були болючі поразки. Зокрема, після поразки війська гетьмана Юрія Хмельницького його військові клейноди були захоплені московським воєводою Ромодановським і відправлені до Москви.

На початку XVIII ст., намагаючись придушити опір українців на чолі з гетьманом Іваном Мазепою російській експансії, цар Петро I запровадив на території України режим жорстокого терору. Сучасник тих подій німецький діяч Вебер у своїх спогадах зазначав: "Московський генерал Меншиков приніс на Україну всі страхіття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців"[1]. Були повністю стерті з лиця землі такі містечка, як Гадяч, Келеберда, Маячка, Нехвороща, Переволочна, Ромни, Старий і Новий Кодак та інші. Цивілізована Європа була шокована звірствами російської армії в гетьманській резиденції – місті Батурині, яке, за свідченнями англійського посла лорда Ч. Уайнворта, "було взяте і спалене, і понад сім тисяч чоловік було вбито незалежно від віку й статі". При цьому були повністю розграбовані величезні колекції старожитностей і книжкове зібрання І. Мазепи, про які француз Жан Балюз після зустрічі з гетьманом писав: "Він показав мені збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки"[2]. Відомо, що в подальшому згадана колекція зброї склала основу хатньої збірки Меншикова в його палаці на набережній р. Неви у Санкт-Петербурзі. Там же, у домовій церкві князя, знаходилися срібний напрестольний хрест з ім'ям легендарного українського гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, срібна дарохранильниця, два Євангелія – львівського друку 1644 року та друку 1698 року – в дорогоцінних оправах і два позолочених вінця. Згодом ці речі перебували в будинку Меншикова, з якого потрапили частково до Ермітажу, частково до інших музеїв Петербурга. Сповіщаючи Петру I про захоплення Батурина, князь Меншиков зазначав, що серед захопленого майна є "три булави, також і бунчук, і між достатнім (числом) усяких прапорів – прапор перший, котрий завжди перед гетьманом підносили".

Захоплення та руйнування Запорозької Січі в 1709 р. також супроводжувалося перевезенням до Москви та Петербурга як трофеїв козацьких клейнодів: в офіційних документах згадуються 13 прапорів та понад 60 гармат. Така ж участь спіткала реліквії козацької церкви на Січі – російське військо захопило та вивезло з неї "іконостас різьблений з царськими воротами та з поставними іконами, і з дєісусом та з іншими поставними іконами, котрі писані на дошках і на полотнах, ... З хреста залізних великих з церкви, ... святе Євангеліє ...".

В ході бойових дій до російських військових потрапила особиста шабля гетьмана Мазепи, датована 1687 р. У 1836 р. власник шаблі Бутурлін подарував її міській думі Воронежа. В 1849 р. через міністра внутрішніх справ шабля була піднесена імператору Миколі I і потрапила до музею-арсеналу в Царському Селі. В другій половині XIX ст. більшість пам'яток цього музею потрапила до відділу середніх віків і доби Відродження петербурзького Ермітажу та Збройової палати Московського Кремля. У фондах останньої "шабля Мазепи" була зафіксована в 1930 р.

Нове підступне захоплення та руйнування Запорозької Січі за наказом Катерини II у 1775 р. (саме тоді, коли українські козаки брали участь у російсько-турецькій війні на боці Росії) знову супроводжувалося вивезенням козацьких клейнодів до Москви та Петербурга. Тоді особливо відзначився князь Потьомкін, який долучив до награбованого майна ще і реліквії січової церкви, у якій за традицією зберігалися козацькі клейноди. Згодом частина клейнодів (14 прапорів і корогов) потрапила до його управителя, після смерті вдови якого у 1829 р. – до Царськосільського арсеналу. Звідти вони надійшли до Ермітажу[4].

Під час російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. частина Задунайського козацтва на чолі з кошовим Йосипом Гладким повернулися під зверхність Росії і передали царю клейноди, подаровані їм турецьким султаном. Ці клейноди (двадцять курінних прапорів, три бунчуки, срібні булава та жезл) зберігалися у Преображенському соборі в Петербурзі.

Зі своїми військовими клейнодами від'їжджали українські козаки на Кубань, започаткувавши Чорноморське козацьке військо. Клейнодні гармати гетьмана К. Розумовського, запорозьке Євангеліє 1759 р. з січової церкви та прапори досі зберігаються в Краснодарському краєзнавчому музеї.

Московити намагалися привласнити і військову славу козацького війська. Зокрема, відомий указ Петра I про вилучення з арсеналів міст Києва і Батурина захоплених козаками "у султанів турецьких і у королів польського і шведського в боях" гармат, які мали "у Москві в новозбудованому Цехаузі для пам'яті і на вічну славу поставити"[5].

У музеях Москви та Петербурга досі перебуває також значна кількість козацьких гармат, вироблених в Україні, які є видатними пам'ятками ливарного мистецтва і важливими історичними реліквіями.

Ще 1902 року під час роботи XII археологічного з'їзду кубанський історик-українець П. Короленко поставив питання про повернення клейнодів українського козацтва із сховищ

[1] Павленко С. Загибель Батурина. – Чернігів, 1994. – С. 99
[2] Сгінський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991. – С. 37
[3] Беляшевский Н. Взятие и разорение Запорожской сечи в мае 1709 г. // Киевская старина, 1896. – Т. 3. – С. 39.
[4] Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі // Україна, 1924. – Ч. 3. – С. 25.
[5] Законодательные акты Петра I. – М.-Л., 1945. – С. 86–87

Москви та Петербурга. Кубанська козацька старшина, яка тоді ще складалася переважно з українців, 1911 р. звернулася з такою вимогою до російського уряду, проте Генеральний штаб російської армії відповів категоричною відмовою[6].

Та на повний голос вимога про повернення в Україну козацьких клейнодів залунала після Лютневої революції 1917 року з падінням царату. На хвилі бурхливого національного піднесення ця ідея, вперше проголошена на Всеукраїнському учительському з'їзді 5-6 квітня 1917 р., дуже швидко набула загальнонародного значення. Шостого травня на вечірньому засіданні Першого Всеукраїнського військового з'їзду, одразу після доповіді Симона Петлюри про будівництво національного війська, було розглянуте питання про українські клейноди. У спеціальній резолюції "Про українські клейноди та про перший Український козацький імені Богдана Хмельницького полк" зазначалося: "а) всі старовинні українські прапори, які переховуються по різних державних сховах (музеях) Петрограда, Москви та інших міст, повинні негайно віддати у Київ до Українського Національного Музею." 17 квітня 1917 р. на засіданні комітету української Центральної ради, на якому головував М. Грушевський, по доповіді М. Біляшівського було поставлено питання про повернення із сховищ Москви та Петербурга козацьких клейнодів та інших історичних реліквій до України[7]. У вересні 1917 року Біляшівський підготував перший приблизний перелік українських клейнодів у сховищах Москви та Петрограда. На його думку, поверненню підлягали козацькі прапори та зброя з Ермітажу, українські прапори з Самсонівського собору, речі січової церкви – з церкви 1-го кадетського корпусу, гармати з гербом Мазепи, козацька зброя з Артилерійського музею і Збройової палати в Москві.

Восени 1917 року в Москві та Петербурзі були створені осередки виявлення речей українського походження та по складанню їх реєстрів, які діяли у погодженні з Центральною радою. В Москві цю працю взяв на себе О. Новицький, в Петербурзі – заснована заходами В. Щавинського Комісія по складанню реєстрів речей української старовини (очолював Ф. Вовк, співпрацювали В. Колбасьев, Б. Крижанівський, М. Макаренко, М. Могилянський, П. Потоцький, П. Стебницький, С. Тройницький, В. Щавинський, С. Яремич).

Справа отримала міжнародний резонанс. Більшовицький уряд Росії був змушений офіційно визнати справедливими вимоги українців. 16 листопада 1917 р. РНК РСФРР розглянула питання про передання українському народові історичних реліквій, захоплених росіянами як воєнні трофеї, і оголосила заяву про створення відповідної комісії з трьох осіб, яка мала підготувати процедуру передачі. Згідно з постановою РНК РСФРР від 24 листопада, її проведення передбачалося "в урочистій формі народного свята перед Преображенським собором і за участю військових частин". Разом з історичними реліквіями українцям планувалося вручити пам'ятну грамоту[8]. Однак, коли делегація петроградських українців, уповноважена Центральною радою, звернулася до наркома національностей Сталіна, аби отримати козацькі клейноди, їм у брутальній формі було відмовлено.

Проголошення незалежності Української Народної Республіки та підписання Брестського мирного договору відкрило шлях до постановки питання про українські культурні цінності в Росії на міждержавному рівні. За дорученням міністра освіти УНР В. Прокоповича у зв'язку з майбутніми мирними переговорами УНР та РСФРР була створена спеціальна комісія в справі повернення з Росії культурних цінностей України. До роботи комісії були залучені видатні українські історики, археологи, архівісти та мистецтвознавці М. Біляшівський, М. Грушевський, В. Модзалевський, О. Грушевський, М. Василенко, І. Каманін, О. Левицький та ін.

Після гетьманського перевороту 1918 р. уряд новоутвореної Української держави П. Скоропадського продовжив цю працю. У зв'язку з початком мирних переговорів склад Комісії було значно розширено за рахунок залучення таких фахівців, як Д. Антонович, О. Благодір, П. Зайцев, І. Кречетович, В. Міяковський, Г. Павлуцький, Г. Стеллецький, Д. Щербаківський, К. Широцький та ін. На початку червня Комісію було конституйовано як "Культурну комісію при українській мирній делегації". В атмосфері напружених дискусій нею були опрацьовані загальні підходи до питання долі культурних цінностей в ході переговорів, проект відповідних статей мирного договору та об'ємні списки речей, на які претендувала Україна[9].

Представник Військового міністерства у Комісії Є. Шайтанов звернувся за відповідними консультаціями до директора Військово-історичного музею О. Благодіра. Той, в свою чергу, повідомив, що найбільше національних історичних реліквій зберігалося в Збройовій палаті, Гранатовій палаті, Історичному музеї, архіві Міністерства юстиції, приватних колекціях князів Уварова та Щукіна в Москві, Артилерійському музеї, Казанському соборі, Ермітажі, музеї ім. Олександра III у Петрограді. 12 червня 1918 р. культурна комісія саме О. Благодіру доручила "скласти список військових речей історичного характеру, які мають бути повернуті з російських збірок на Вкраїну, які вивезені." "Також, – зазначалося у рішенні Комісії, – по змозі додати туди й старовину, здобуту козаками під час їх давніх сутичок й борні з татарами, турками тощо, а потім вивезену до Московщини."

Виконуючи доручення Комісії, О. Благодір подав відповідний список вже на її засідання, що відбулося 18 червня 1918 р. До списку він включив українські чекани та клівці, двокінцеві козацькі прапори XVII ст., білу двокінцеву козацьку корогву часів Єлизавети Петрівни, мортиру та гармату, відлиті за розпорядженням І. Мазепи глухівським майстром Карпом Йосиповичем, а також гармати, вивезені в 1871 – 1872 рр. з Київської фортеці на Політехнічну виставку у Москві – з Артилерійського музею у Петрограді; шаблю І. Мазепи з написами "На гибель супостата в січе дерзающему смерть. 1687." та "Надежда в Бозе, а кріпость в руце правому ділу конець. Мазепа." – з Царськосільського арсеналу; знамена – з Казанського собору; дванадцять курінних прапорів, три бунчуки, срібну булаву, срібний визолочений жезл, церковні речі, які після скасування Січі були вивезені запорожцями до Туреччини, а в час російсько-турецької війни вивезені до Росії – з Преображенського собору; велику запорозьку корогву, сімнадцять прапорів та ін. – з Ермітажу; зразки військового одягу та кінської збруї – з Інтендантського музею у Петрограді. З Збройової палати у Москві до списку увійшли: прапори війська запорозького (в тому числі гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи, Д. Апостола, а також даровані Єлизаветою Петрівною), прапорці, дві булави гетьманів України, козацькі гармати, рушниці, пістолі.

Культурна комісія затвердила поданий О. Благодіром список, однак наголосила у своєму рішенні, що він далеко не вичерпує тих історичних козацьких реліквій, які Росія мала повернути Україні.

В зв'язку з цим, на засіданні було вирішено доповнити даний список статтею загального змісту: "Вимагати усі клейноди, які в різний час були забрані з України й переховуються в Петербурзі, Москві та інших містах (по церквах, арсеналах, в Ермітажі, Палаті зброї): перначі, гармати, церковні речі, забрані з січової церкви та ін."

Зібрані Благодіром матеріали стали основою для надзвичайно цікавої та змістовної публікації автора на сторінках "Військово-наукового вісника Армії і Фльоти" під

[6] Макаренко Д. О. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992. – С. 38.
[7] ЦДАВОУ. – Ф. 1076. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 7–8.
[8] Законодавство про пам'ятки історії та культури: Зб. нормат. актів. – К., 1970. – С. 399.
[9] Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918. – К., 1996. – С. 25–66.

назвою "Українські клейноди". Докладно описавши цілу низку історичних реліквій українського народу, він зазначив на завершення: "Будемо терпляче ждати повернення рідних клейнодів, а тоді буде можливо про їх побалакати більш докладно."

Наполегливо над цим питанням працював також відомий знавець старовини Гнат Стеллецький. Зокрема, комісії стали в пригоді знайдені ним додаткові відомості про подарований 1688 р. І. Мазепі царівною Софією, царевичами Іваном та Петром прапор Запорозького війська, прапор гетьмана Данила Апостола – подарунок імператриці Анни Іоаннівни, прапори, подаровані козакам-запорожцям Єлизаветою Петрівною. Всі вони зберігались у Збройовій палаті в Москві і були включені до списків пам'яток, що підлягали поверненню Україні. Г. Стеллецький відшукав також відомості про те, що в Збройовій палаті зберігалися свого часу прапори, видатного гетьмана, наступника Богдана Хмельницького, а за принизливим російським трактуванням, "изменника Ивашки Виговского", гетьманів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича. Незважаючи на те, що в найновіших каталогах Збройової палати дані про них були відсутні, 19 липня 1918 р. комісія включила їх до списків додаткового договору, маючи на увазі подальший розшук цих реліквій.

Тоді ж, за ініціативою Г. Стеллецького, до списків були занесені трофеї російської армії у Полтавській битві зі шведами, які зберігались у Збройовій палаті: мідні тулумбаси і труби, ножі, срібні та мідні офіцерські ознаки, палаш, пістолі. Комісія також схвалила пропозиції Стеллецького про передачу Україні з цього закладу видатних меморіальних реліквій – булави, подарованої 1654 р. Б. Хмельницьким російському цареві Олексію Михайловичу, булави князя Костянтина Острозького, булави І. Мазепи, ноші Карла XII та шведських литавр, захоплених 1709 р. російською армією під Полтавою.

Характерно, що з свого боку, готуючись до переговорів, росіяни фактично знову визнали справедливими, хоч і частково, претензії України. Згідно з вказівками Управління справами РНК РСФРР наркомату освіти, позиція Росії мала полягати в тому, що "видачі підлягають лише ті художні та архівні цінності, котрі були вивезені до наших сховищ в якості військової здобичі, або ті, котрі були евакуйовані за випадком останньої війни". Та у зв'язку із зривом мирних переговорів більшовицьким урядом Росії, ця справа знову не була доведена до завершення[10].

У жовтні 1922 р. уряд України доручив наркомату освіти вирішити питання про повернення загалом усіх пам'яток мистецтва та старовини, що мали культурно-історичне та наукове значення для України і потрапили з її території до музеїв Росії. Проте, звернення наркомату освіти республіки до аналогічного російського відомства з проханням повідомити, "які цінності зазначеного характеру і походження знаходяться в російських музеях і в якому порядку могла б бути організована справа повернення їх на Україну" лишилося без відповіді, наштовхнувшись на протидію московських і петроградських музеїв[11].

Та українці не склали руки. Навесні 1925 р. ВУЦВК знову порушив перед загальносоюзними органами питання про повернення із сховищ колишньої імперії усіх матеріалів, які мають для України історичне значення. Восени наступного року мала Президія ВУЦВК доручила наркомату освіти України підготувати пропозиції до союзного уряду про створення спеціальної комісії, яка б мала розглянути питання про передачу культурних цінностей з різних республік "по належності". Це питання планувалося порушити й під час проведення Всесоюзної наради працівників освіти.

Водночас розпочалася підготовка списків пам'яток історії та культури, на які претендувала Україна.

Одним із тих, хто на початку 1920-х років здійснював практичну роботу з повернення в Україну культурних цінностей, був відомий український вчений Микола Макаренко. Він був прекрасним знавцем колекцій Ермітажу, в якому працював протягом 1906 – початку 1919 року і автором одного з кращих путівників по цьому музею, котрий хоч і називався "коротким", проте налічував понад 300 сторінок і, крім огляду старих колекцій, вперше наводив систематизовані дані про найновіші надходження. Використовуючи свої знання на користь української культури, у 1924 р. Макаренко опублікував ґрунтовну статтю, присвячену опису запорозьких клейнодів (а саме корогов), які перебували на той час у фондах Ермітажу. В ній детально характеризувалися 14 козацьких прапорів XVIII ст. та робилася спроба прослідкувати, за яких обставин ця збірка реліквій українського народу потрапила до імператорського музею після зруйнування Запорозької Січі. "Тепер ці клейноди, дорогі для всієї України, перебувають в Ермітажі, яко пасинки цього надзвичайно великого і важливого хазяїна. Нікому не потрібні, запорошені, висять вони на стінах передпокою середньовічного відділу Ермітажу. Вони порушують в ньому загальний ансамбль, бо в нім нема навіть відділу, де б ці корогви почували себе добре між речами їм подібними... Значна історична вартість їхня: імена куренів, полковників, старшин, отаманів, осавулів та писарів, їх дати, а також ті художні особливості якими визначаються корогви, примушують мене докладніше зупинитися на них і подати детальний опис цих реліквій, що чекають часу, коли знову повертать береги рідного Дніпра", – зазначалося у статті[12].

Очолюючи відділ мистецтв Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, вчений протягом 1925 – 1926 рр. працював над складанням реєстру пам'яток української культури, які знаходилися поза межами України. 2 лютого 1927 року на засіданні відділу була заслухана доповідь Макаренка про завершення роботи.

Свої заявки подали і українські музеї. Зведені матеріали отримали назву "Попередній реєстр історико-культурних і художніх музейних цінностей, що належить повернути УСРР" і були розглянуті 5 жовтня 1927 р. на засіданні Президії ВУЦВК. До нього були включені всі відомі на той час історико-культурні цінності, вивезені з території України до Росії, незалежно від того, чиїми силами і засобами вони були здобуті і яким шляхом перейшли у власність російських державних сховищ. В ньому чільне місце посідали козацькі клейноди і зброя.

9 липня 1928 р. Президія ЦВК СРСР нарешті ухвалила постанову, якою давалася вказівка наркоматам освіти обох республік про обмін культурними та мистецькими цінностями між Україною та Росією. На її реалізацію мала бути створена спеціальна Паритетна комісія за участю обох сторін.

У першому числі Львівського часопису "Нові шляхи" за 1929 р. повідомлялося, що український уряд звернувся до РСФРР з домаганням повернути на Україну ряд мистецьких історично-культурних цінностей, вивезених свого часу царськими урядами в Москву та Петербург 3 тисяч образів, різьб, археологічних колекцій, старовинних книг і документів[13].

Робота Паритетної комісії почалася в 1930 р. Після проведення двох сесій було прийнято ухвалу про повернення предметів старовини до українських музеїв. Однак, з початком політичних репресій, а згодом і нищення та розграбування українських музеїв, архівів, бібліотек під час Другої світової війни, оповили покровом таємниці діяльність Паритетної комісії. Протягом тривалого часу невідомою була доля рішень про повернення історичних та культурних цінностей в Україну, прийнятих під час роботи комісії в 1930 р.

[10] Там само. – С. 25–66.
[11] Якуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні. – К., 1990. – С. 57.
[12] Макаренко М. О. Запорізькі клейноди в Ермітажі. – С. 25–44.
[13] Ленченко В. До повернення національних реліквій // Пам'ятки України, 1989. – № 4. – С. 28.

Не випадково і сьогодні переважна більшість дослідників вважає, що до їх практичної реалізації справа так і не дійшла. Тим часом, окремі опубліковані наукові розвідки та архівні документи переконливо свідчать на користь того, що ухвалені Паритетною комісією рішення мали юридичну силу і Україна все ж одержала значну кількість пам'яток[14].

Уперше на це питання спробували відповісти в 1953 році у зв'язку з підготовкою до відзначення 300-річчя Переяславської ради. ЦК КПУ доручив Міністерству культури України вивчити питання про долю проголошеного ще в 1917 р. урядом більшовицької Росії декрету про передання історичних реліквій українському народові. Ця робота проходила під керівництвом начальника Державної інспекції по охороні пам'яток історії та мистецтва Міністерства культури УРСР О. Вікторова і велася в архівах та музеях республіки. У доповідній записці, направленій на ім'я секретаря ЦК КПУ І. Назаренка, зазначалося, що в її ході вдалося відшукати копію мандата від 16 грудня 1930 р. № 701–13 на ім'я представника нарком освіти України, начальника музейної групи відділу науки К. Черв'яка, якому доручалося отримати культурні цінності з музеїв Москви та Ленінграда на основі списків, розглянутих Паритетною комісією і затверджених наркоматом освіти РСФРР. У тому ж мандаті нарком освіти України просив виділити з фондів Російського музею матеріали по Україні і, окремо, по Західній Україні. Вказувалося також на існування інших документів наркомату освіти, у яких згадувалася робота Паритетної комісії[15]. Цікаві свідчення були отримані від викладача Харківського художнього інституту С. Ф. Бесєдіна, який в 1929 – 1938 рр. працював художником Харківського музею Слобідської України ім. Г. Сковороди (згодом Харківський історичний музей). За його спогадами, в 1932 р. музей отримав багато цінностей, серед яких були і прапори, бунчуки, булава і шабля Б. Хмельницького, козацькі речі, багато живопису, графіки, документів[16]. На наявність у 1930-х роках у фондах музею великої кількості козацької зброї (в тому числі шаблі і булави Б. Хмельницького), прапорів, перначів, бунчуків, побутових речей, картин та акварелей, козацького та селянського одягу, документів вказувала також науковий працівник Харківського історичного музею Назаренко[17].

Із змісту документів випливає, що історичні та культурні цінності, передані в Україну на початку 1930-х років, були зосереджені у тодішній столиці республіки м. Харкові. Вони знаходилися в музеї ім. Г. Сковороди. В 1932 – 1933 рр. частина творів мистецтва (живопис, графіка, скульптура) були передані Харківській картинній галереї (нині Харківський художній музей) та Державній галереї творів Т. Г Шевченка. В роки Другої світової війни фонди історичного музею були повністю втрачені. Розграбованою та знищеною виявилася і переважна частина фондів Харківської картинної галереї. Однак деякі експонати цих музеїв все ж було евакуйовано до східних районів СРСР. Серед них були і пам'ятки, отримані Україною з музеїв Росії. У доповідній записці наводяться дані про місцезнаходження деяких із них після повернення в Україну в повоєнний час. Зокрема, в тексті документа зазначається: "З повернутих цінностей РСФСР Україні, в даний час залишилися:

а) У Харківському історичному музеї:

1. Прапор запорозьких козаків XVII ст.

2. Потир (невелика ваза). Золота робота 1686 г., що належала гетьману Самойловичу.

3. Голівка обгорілої гетьманської булави.

б) У Харківському музеї українського мистецтва:

Живопис:

1. Рєпін І. Ю. "Запорожці пишуть листа турецькому султану" та ін.[18]

Проте, відомості з доповідної записки не вийшли за межі міністерських кабінетів і не стали відомі широкій громадськості. А сама тема повернення в Україну історичних та культурних цінностей знову виявилася закритою.

На основі ретельного вивчення літературних та архівних джерел, фондів музейних установ України, Москви і Ленінграда сьогодні можливо переконливо довести, що на виконання рішень Паритетної комісії передання значної кількості культурних цінностей з музеїв Росії на Україну таки відбулося протягом 1930 – 1932 рр. Це близько 12 тисяч цінних експонатів, серед яких в документальних актах передачі зафіксована і ціла низка козацьких клейнодів. Зокрема, в 1930 р. зі Збройової палати Московського Кремля на Україну було передано 5 одиниць зберігання, в тому числі прапор Війська Запорозького 1688 р. та значок XVII ст., два запорозькі прапори XVIII ст. часів Єлизавети Петрівни, напрестольний хрест та Євангеліє, що належали кошовому Петру Калнишевському і були подаровані ним Соловецькому монастирю. Того ж року Державний історичний музей у Москві передав представникові України мідну визолочену булаву, голівка якої була прикрашена смальтою. Ймовірно, за атрибуцією музею, вона походила із замку Вишневецького. Та особливо багато експонатів 31 січня 1932 р. представник наркомосвіти України прийняв з фондів Державного Ермітажу. Серед 1771 одиниць зберігання (разом понад 11 тис. речей) також були козацькі реліквії. Тоді було повернуто напрестольний визолочений хрест з ім'ям гетьмана П. Сагайдачного та два Євангелія 1644 і 1698 років, вивезені Меншиковим з палацу І. Мазепи 1709 р. З відділу зброї Ермітажу – 12 козацьких прапорів (з 14 описаних раніше М. Макаренком), зокрема, велика морська корогва Війська Запорозького XVIII ст., прапори 1759, 1764, 1771, 1772, 1773, 1774 років та один не датований прапор, з мистецького відділу – портрети гетьманів та козацької старшини.

На жаль, з усього величезного скарбу, який вдалося повернути з Росії в Україну, сьогодні невідома доля майже усіх тяжко здобутих реліквій. На сьогодні в музеях України виявлені лише 2 козацькі корогви, передані в 30-і роки з фондів Ермітажу та кілька окремих речей[19].

Водночас, порівняльний аналіз даних про ті пам'ятки, які мали повертатися в Україну з російських сховищ, та виявлених актів того, що було передано до українських музеїв, засвідчує, що досягнуті домовленості не були виконані повністю. Не переданими лишилося багато пам'яток козаччини із Збройової палати, Історичного музею, Третяковської галереї, Ермітажу, фактично поза увагою залишилися фонди інших музеїв Москви та Петербурга, що фігурували в рішеннях комісії. Разом, за нашими підрахунками, це складає щонайменше біля тридцяти корогов, прапорів, значків та бунчуків, а також козацькі булави, перначі та жезли, зразки козацької зброї, в тому числі меморіальної – шабля І. Мазепи, булава Д. Апостола та ін. Усі ці реліквії ще чекають на своє повернення.

---

[14] *Там само; Сидоренко В. О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // УІЖ. – 1972. – № 2. – С. 68.*
[15] *ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 16. – Арк, 61.*
[16] *Там само. – Арк, 62.*
[17] *Там само.*
[18] *Там само.*
[19] *Сидоренко В. О. Назв. праця. – С. 67–70.*

Козацькі пам'ятки, що зберігаються в музеях Росії.

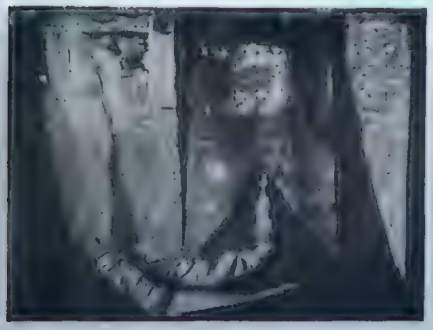

Прапори козацькі, які зберігаються в Палаті зброї Московського Кремля. Опись Московской оружейной палаты. - М., 1885. - Т. 4. - Табл. 331. Фототипія П. П. Павлова. Папір; друк. 23 x 16 см. НБУВ. ВОМ. Б/н.

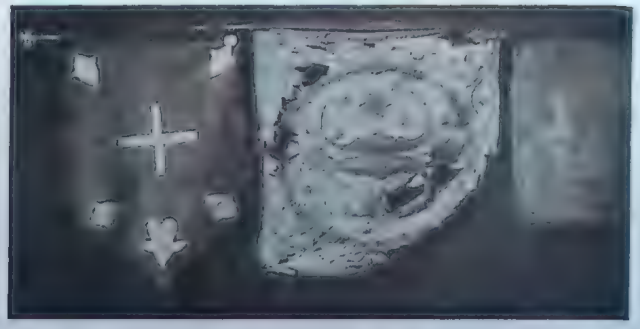

Значки козацькі, які зберігаються в Палаті зброї Московського Кремля. Опись Московской оружейной палаты. - М., 1885. - Т. 4. - Табл. 330. Фототипія П. П. Павлова. Папір; друк. 23 x 16 см. НБУВ. ВОМ. Б/н.

Булави, шестопери, буздуган та перначі, які зберігаються в Палаті зброї Московського Кремля. Опись Московской оружейной палаты. - М., 1885. - Т. 4. - Табл. 358, 357. Фототипія П. П. Павлова. Папір; друк. 23 x 16 см. НБУВ. ВОМ. Б/н.

Булави, перначі, шестопер та шаблі з піхвами, які зберігаються в Палаті зброї Московського Кремля. Опись Московской оружейной палаты. - М., 1885. - Т. 4. - Табл. 372, 371 Фототипія П. П. Павлова. Папір; друк. 23 x 16 см НБУВ. ВОМ. Б/н

Гетьман Богдан Хмельницький з полками. Копія невідомого художника II половини XX ст. з картини із зібрання історичного музею В. В. Тарновського в м. Чернігові. Полотно; олія. 102 x 81 см. [illegible]

Трофеї Полтавської битви 1709 р., які зберігаються в Палаті зброї Московського Кремля. Опись Московской оружейной палаты. - М., 1885. - Т. 4. - Табл. 381. Фототипія П. П. Павлова Папір; друк. 22 x 16,5 см. НБУВ. ВОМ. Б/н

Гетьман Іван Мазепа. Гравер І. М. Бернігерот. XVIII ст. Папір; друк. 19,4 x 14,2 см. ГИМ N 59739 И(III)-12272

Гетьман Іван Мазепа. Гравер О. О. Осипов. XIX ст. [illegible] малюнком Д. Сліпчен[illegible] Папір; [illegible] ГИМ N [illegible]

Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Невідомий художник. Кінець XIX ст. Полотно; олія. 116 x 90 см. ГИМ [illegible] И(II) 69

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий художник. II половина XIX ст. Полотно; олія. 116 x 88 см. ГИМ [illegible] 19335 И(II)-305

Портрет чернігівського полковника Павла Полуботка (?) (Леонтія Полуботка). Невідомий художник. I половина XIX ст. Полотно; олія. 57 x 51 см ГИМ [illegible] 101/И(I)-4261.

Портрет стародубського полковника Михайла Миклашевського Невідомий художник. XVIII ст Полотно; [illegible] ГИМ [illegible]

Перо гетьманське. XVII ст. Україна.
Золото, мідь, 4 перлини, 15 рубінів, 1 білий топаз, напівкоштовне каміння; карбування, золочення, емаль, інкрустація
ГИМ. Б/н

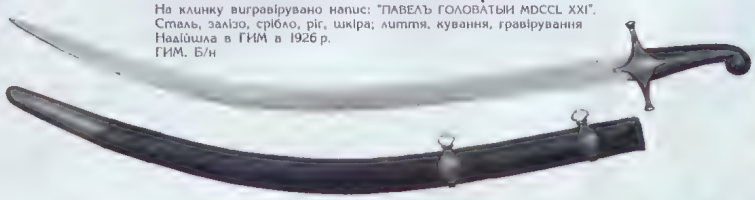

Шабля з піхвами козацького старшини, наказного кошового отамана Павла Головатого. 1771 р. Кавказ.
На клинку вигравірувано напис: "ПАВЕЛЪ ГОЛОВАТЫИ MDCCL XXI".
Сталь, залізо, срібло, ріг, шкіра; лиття, кування, гравірування
Надійшла в ГИМ в 1926 р.
ГИМ. Б/н

Порохівниця-натруска Василя Гремяки. 1678 р. Україна.
Ріг, срібло, бірюза; виточування, різьблення, золочення.
ГИМ. Б/н

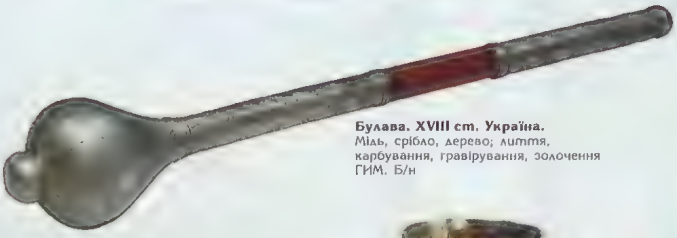

Булава. XVIII ст. Україна.
Мідь, срібло, дерево; лиття, карбування, гравірування, золочення
ГИМ. Б/н

Кухоль з гербом чернігівського полковника Павла Полуботка. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Кенігсберг. Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

Кухоль з гербом Дашенків. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

Чарка з гербом галицького полковника Антона Кришановського. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь.
ГИМ. Б/н.

Штоф. 1750 – 1760 рр. Польща. Уріччя – Налібокк.
На склі вигравірувано герб з літерами власника штофа: "Т. V. Б. М. ПА. М. К. Г. И. М. Р"
Скло; видування, гранування, шліфування, гравірування.
ГИМ. Б/н.

Чарка з гербом гетьмана Кирила Розумовського. II половина XVIII ст. Київ.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

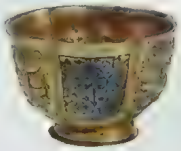

Чарка з гербом прилуцького полковника Лазаря Горленка. II половина XVII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь.
ГИМ. Б/н.

Блюдо з гербом батуринського сотника Якова Долинського. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Європа.
Срібло; лиття, карбування, гравірування.
ГИМ. Б/н.

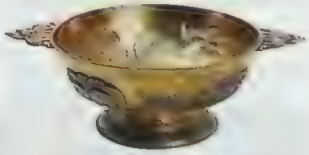

Водосвятна чаша з гербом Війська Запорозького та ініціалами гетьманського титулу Б. Хмельницького. 1630-і рр. Лейпциг. Германія.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення, чернь. H - 9 см.
D (верх) - 20,5 см. D (низ) - 12,5 см.
ГИМ. N 14194-Ш, ОК 1167.

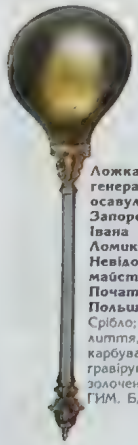

Ложка генерального осавула Війська Запорозького Івана Ломиковського. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Польща.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

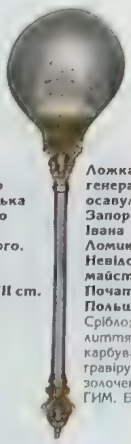

Ложка генерального осавула Війська Запорозького Івана Ломиковського. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Польща.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

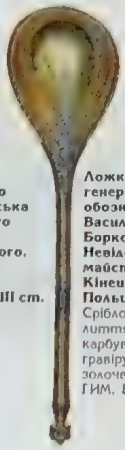

Ложка генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Польща.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

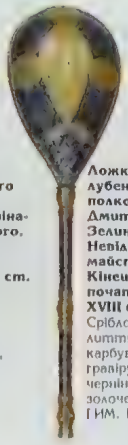

Ложка лубенського полковника Дмитра Зелинського. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, чернення, золочення.
ГИМ. Б/н.

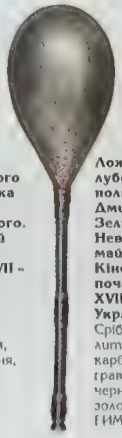

Ложка лубенського полковника Дмитра Зелинського. Невідомий майстер. Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, чернення, золочення.
ГИМ. Б/н.

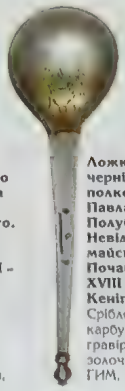

Ложка чернігівського полковника Павла Полуботка. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Кенігсберг.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

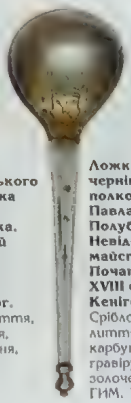

Ложка чернігівського полковника Павла Полуботка. Невідомий майстер. Початок XVIII ст. Кенігсберг.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, золочення.
ГИМ. Б/н.

Козацькі пам'ятки, що зберігаються в Польщі.

Булава гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий майстер. XVII ст.
Ріг носорога; виточування, емаль. Втрачені елементи оздоблення
L - 23,5 см. D (голова) - 7,5 см.
D (руків'я) - 2,5 см.
Музей Війська Польського. Варшава.

Кухоль з гравірованим портретом гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий майстер. XVII ст. Польща.
Срібло; лиття, карбування, гравірування, паяння. H - 16,5 см. D - 12,5 см
Фундація князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові.
N MNK-XIII-54

Кухоль гетьмана Богдана Хмельницького (?). Невідомий майстер. XVII – XVIII ст. Польща (?).
Срібло, слонова кістка, перлини; лиття, карбування, гравірування, золочення, інкрустація
H - 22,6 см. D - 8 см.
Фундація князів Чарторийських при Національному музеї у Краков
На внутрішньому боці кришки вигравірований герб з літерами S C

Нагай гетьмана Богдана Хмельницького (?). Невідомий майстер. XVII ст.
Дерево, шкіра, кінське волосся; плетіння. Пужально: L - 60 см.
D - 4,5 см. Пуга: L - 62 см. D - 3 см.
Фундація князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові.

Булава гетьмана Правобережної України Павла Тетері (?). Невідомий майстер. XVII ст.
Срібло; карбування, золочення
L - 74 см. D (голова) - 9 см
В 1661 р. через посольство козацьке передано королю польському, Яну Казимиру, який залишив її як воту (дар) в монастир на "Ясній горі"
Музеї "Арсенал", монастир "Ясна гора", м. Ченстохов. Польща

Шабля гетьмана Богдана Хмельницького. Невідомий майстер. Середина XVII ст. Ефес XVIII ст.
Сталь, дерево, шкіра; лиття, кування, таушування золотом
L - 98 см. B - 5 см
Фундація князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові

Меч гоноровий гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Невідомий майстер. II половина XVI ст. Польща.
Дарунок Польського короля Владислава IV гетьману Петру Сагайдачному за перемогу над турками під Хотином в 1620 р.
Напис на клинку меча: "VLADISLAVUS + KONASEVICIO ROSYOVIO AD CHOCIMUM CONTRA OSMANUM".
Напис з іншого боку
"C KININGENS 1426 + UIRTYTO HUJUS ENSIS NOSTRA TERRA CULMENSIS".
Сталь, залізо, золото; лиття, кування, інкрустація. L - 116,6 см
Королівський замок на Вавелі
ПОЛ. N 2069

Фотосвітлина Краєвського 1881 р., на якій зображена булава гетьмана Богдана Хмельницького в колекції зброї і клейнодів Національного музею у Варшаві.
Папір; друк. 39,5 x 31,8 см
Інв. N MN 110849

На фото зображено булаву з нижньою частиною держака, який на сьогодні втрачений

Портрет Олени Статкевич-Виговської. Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Полотно; олія. 160 x 81 см
Краківський національний музей
Відділ - музей Шолайських
ПОЛ. N MNKI-226

Портрет Паліїхи. Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Напис: "ДАРУНОК АДАМА ВОЛЯНСЬКОГО"
Полотно; олія. 171 x 101 см
Краківський національний музей
Відділ - музей Шолайських
ПОЛ. N MNKI-227

Портрет Марії Мазепини. Невідомий художник. Початок XVIII ст.
Полотно; олія. 179 x 96,5 см
Краківський національний музей
Відділ - музей Шолайських
ПОЛ. N MNKI-228

Портрет Богдана Хмельницького Невідомий художник. XVIII ст
Полотно; олія. 71 x 55 см
Музей Війська Польського. Варшава
N 537 MWP

Козацькі пам'ятки, що зберігаються в Швеції.

Прапор Війська Запорозького з гербом гетьмана Івана Мазепи. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Шовк; шиття, гаптування, олія
176 x 264 x 99 см
Державна колекція трофеїв ST 21/25
Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Прапор добутий шведами в битві під Несвіжем у 1706 р

Булава гетьмана України в еміграції Пилипа Орлика. Кінець XVI – початок XVII ст. Схід.
Срібло, золото; лиття, карбування, гравірування, таушування, золочення. L - 62,2 см
Кабінет рідкісних речей Муніципальної бібліотеки м. Лінчопін. Лен Естерготланд. Швеція.

Прапор гетьмана Богдана Хмельницького. 1649 – 1654 рр. Україна.
Приналежність прапора Хмельницькому засвідчують ініціали та абревіатура гетьманського титулу: "Б. Х. Г. Є. К. М. Л. О. В. З". (БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ГЕТЬМАН ЄГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО).
Льон, вовна, дерево; шиття, олія
Розмір збереженої частини. 104 x 123 см.
Державна колекція трофеїв ST 20/460.
Військовий музей (ARMEMUSEUM). Стокгольм. Швеція
Розшуканий і досліджений Ю. К. Савчуком, к.і.н. м. Київ

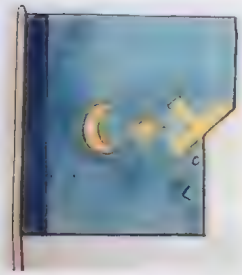

Прапор козацький. 1651 р. Україна.
Китайка; шиття, олія.
Давній малюнок прапора з оригіналу.
Державна колекція трофеїв ST 27/209 в.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

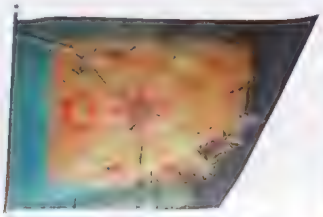

Прапор козацький. 1651 р. Україна.
Китайка, дерево; шиття, олія.
181 x 286 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/251.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Прапор козацький. 1651 р. Україна.
Кинджак, дерево; шиття, олія.
115 x 146 см.
Державна колекція трофеїв ST 25/127. Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

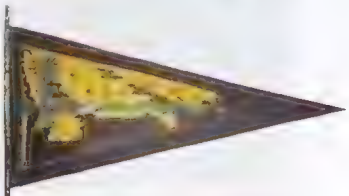

Прапор козацький. 1651 р. Україна.
Шовк, дерево; шиття, олія. 112 x 227 см
Державна колекція трофеїв ST 27/254
Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор з гербом м. Києва. 1651 р. Україна.
Китайка; шиття, олія
Давній малюнок прапора з оригіналу
Державна колекція трофеїв ST 27/272
Військовий музей. Стокгольм. Швеція

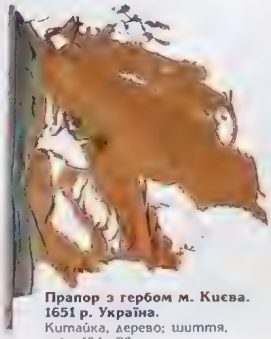

Прапор з гербом м. Києва. 1651 р. Україна.
Китайка, дерево; шиття, олія. 104 x 76 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/273. Військовий музей. Стокгольм. Швеція

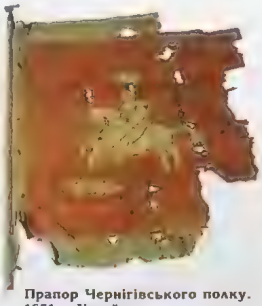

Прапор Чернігівського полку. 1651 р. Україна.
Кинджак, дерево; шиття, олія.
128,5 x 120 см.
Державна колекція трофеїв ST 27/280. Військовий музей Стокгольм. Швеція

Прапор Чернігівського полку. 1651 р. Україна.
Льон, дерево; шиття, олія.
116 x 238 см
Державна колекція трофеїв ST 27/256. Військовий музей. Стокгольм. Швеція.

Прапор Чернігівського полку (?). 1651 р. Україна.
Давній малюнок прапора з оригіналу
Державна колекція трофеїв ST 25/94. Військовий музей Стокгольм. Швеція

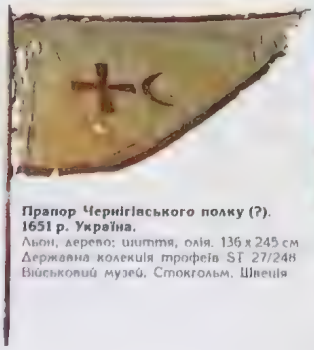

Прапор Чернігівського полку (?). 1651 р. Україна.
Льон, дерево; шиття, олія. 136 x 245 см
Державна колекція трофеїв ST 27/248
Військовий музей. Стокгольм. Швеція

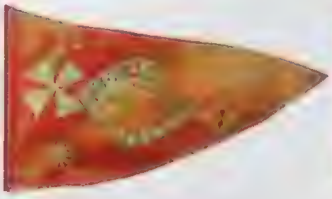

Прапор Чернігівського полку (?). 1651 р. Україна.
Китайка, дерево; шиття, олія. 111 x 201 см
Державна колекція трофеїв ST 25/255.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Прапор Чернігівського полку (?). 1651 р. Україна.
Полотно, дерево; шиття, олія.
140 x 210 см
Державна колекція трофеїв ST 25/99. Військовий музей Стокгольм. Швеція

Володимир Недяк
мистецтвознавець

ФОТОРЕЄСТР КОЗАЦЬКИХ ПОХОВАНЬ.

Надмогильний камінь на місці перепоховання кошового отамана Івана Сірка. Вигляд з тильного боку. Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Могила кошового отамана Запорозької Січі Івана Дмитровича Сірка (бл. 1610 – 1680), с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Недяка, 2000 р

На східному боці надмогильного каменю висічено великий хрест з розп'яттям Ісуса Христа і літерами
І Н Ц И / ИС. ХС / НИ. КА К. П Т. Р / М. Л. Р. І
З західного боку пам'ятника висічено в колі чотирьохкінцевий хрест і нижче напис: "Р.Б. АХИ МАА Д ПРЕСТАВИСІ А РАБЪ БО ИОАНЪ СЪРЪКО ДМИТРОВИ АТАМАНЪ КОШОВИИ ВОИСКА ЗАПОРОЗСКОГО ЗА ЕГО . ЦПВ ФЕЖДОРА АЛЕЗЪВИЧА SIIAMI АТ ПРАВЕ ЗНАГО СО ПОХВАЛАМИ

Загальний вигляд поховання І. Д. Сірка. Фото. 1960-і рр.
с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл
Фото В.І. Ткаченка. Папір; друк. 15 х 20 см
ДІМ. N НВ 2357

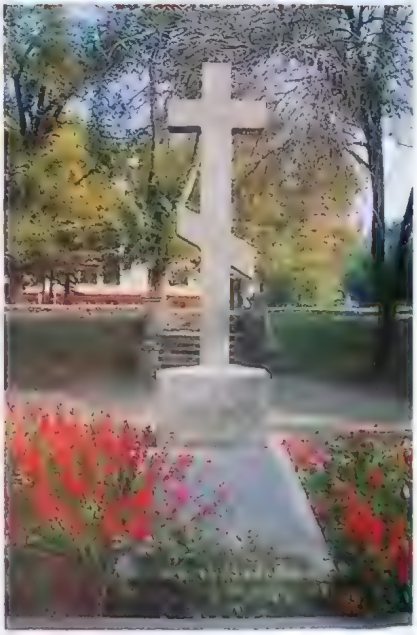

Могила останнього кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Михайловича Гладкого (1789 – 1866) Знаходиться на території Запорізького державного університету, м. Запоріжжя.
На надгробку викарбуваний напис: "[illegible] МИХАЙЛОВИЧ ГЛАДКІЙ КОЗАК [illegible] ПОСЛѢДНІЙ КОШЕВОИ АТАМАН ЗАПОРОЖ[illegible] СѢЧИ СКОНЧАЛСЯ 10 ІЮЛЯ 18[illegible]
Фото В.В. Недяка, 2000 р

Кошовий отаман [illegible] Золотоніського повіту [illegible] Чорнобаївський р-н) [illegible] Йосип Гладкий 1866 р. у м[illegible] Приїхав у місто на базар і [illegible] Пилипенком, [illegible] За могилою до 1917 р. [illegible] "совєтськ[illegible]

Загальний вид поховання кошового Івана Сірка на Сторожовій могилі.
У квітні-вересні 1967 р. останки кошового отамана І. Сірка були перенесені з берега Каховського водосховища під село Капулівку і перезахоронені на Сторожовій могилі. Фото В.В. Недяка. 2000 р

Могила кошового отамана Йосипа Гладкого в м. Олександрівську. Світлина, 1900-і рр.
А. Кашенко. Оповідання про славне військо запорозькенизове. Катеринослав. Лепш 1923. Папір; друк. 7 х 5 см. Зібрання В.В. Недяка

Поховання запорозьких отаманів.

Пам'ятний знак на місці Кам'янської Січі та могила кошового отамана Кості Гордієнка (Кості Горлійовича Головка) на березі Дніпра. (? – 5.05.1733), с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. Вигляд з північного боку
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Захід сонця над могилою кошового отамана Кості Гордієнка (Головка), с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. Тильний бік хреста
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Згадаймо праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежать
Останок славного Богдана?
Де Остряниця стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили!

Т. Г. Шевченко

Надмогильний хрест курінному отаману Сергіївського куреня Нової Січі Івану Капису (? – 1779) на цвинтарі в містечку Покровському на р. Піапільній, де була Нова Січ. Могила і хрест не збереглися

З східного боку на хресті висічено зображення розп'яття Ісуса Христа, а з західного - слова: "ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЬ РАБЪ БОЖІИ ІОАНЪ КАПИСЪ КУРЕНЯ СЕРГИЕВСКОГО И ПРЕСТАВИСЯ 1779 ГОДА МѢСЯЦА ДЕКАБРЯ... ДНЯ".
Д. И. Эварницкій. Запорожье въ остаткахъ старины и преданияхъ народа. - СПб., 1888

Надмогильний хрест кошовому отаману Кості Гордієнку, с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Напис на хресті Костя Гордієнка: "ВО ИМА ОЦТЦА И СЫНА И СГО ДІЧХА ЗДЕСЬ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ КОНСТАНТИН ГОРДЪЕВИЧ АТАМАНЪ КОШОВЫИ СЛАВНАГО ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО НИЗОВОГО А КУРЕНА ПЛАТНѢРОСКОГО: ПРЕДАСІТАВИДАСА РОКУ АЧАГ МАА Д ЧИСЛА"
Поряд з могилою кошового отамана Костя Гордієнка був похований кошовий отаман Василь Дорофійович (1731) - курінний Гитарівського куреня

Південний фасад Спасо-Преображенського собору Соловецького монастиря. Фото К. Б. Машкова. 1981 р.
В. В. Скопин, Л. А. Шенникова. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастиря. Искусство. - М., 1982
Фоторепродукція. Папір; друк. 24 х 19 см.
Зібрання В. В. Недяка

Під стіною храму збереглося поховання Авраамія Паліцина
Поряд з ним знаходилось поховання з надгробною плитою останнього кошового отамана Петра Калнишевського

Центральний двір Соловецького монастиря. Намогильна плита (одна із двох) останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського, яка перенесена від південної стіни Спасо-Преображенського собору Соловецького монастиря. Світлина початку XX ст. Оригінал. Папір; друк. 9,5 х 16,5 см

Останній кошовий Запорозької Січі похований в кращому місці Соловецького монастиря, під південною стіною соборного храма, поблизу вівтаря. Через 53 роки після смерті кошового, архімандрит Соловецького монастиря Олександр Павлович, пізніше Полтавський єпископ, над його прахом поставив кам'яну плиту з написом "ГОСПОДЬ НАШ ІИСУСЪ ХРИСТОСЪ, ПОЛОЖИВШИЙ ДУШУ СВОЮ НА КРЕСТЪ ЗА ВСѢХЪ НАСЪ, НЕ ХОЧЕТЪ СМЕРТИ ГРѢШНИКА. ЗДѢСЬ ПОГРЕБЕНО ТѢЛО ВЪ БОГѢ ПОЧИВШАГО КОШЕВОГО БЫВШЕЙ НѢКОГДА ЗАПОРОЖСКОЙ ГРОЗНОЙ СѢЧИ КОЗАКОВЪ, АТАМАНА ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКАГО, СОСЛАННАГО ВЪ СІЮ ОБИТЕЛЬ ПО ВЫСОЧАЙШЕМУ ПОВЕЛѢНІЮ В 1776 ГОДУ НА СМИРЕНІЕ. ОН В 1801 ГОДУ, ПО ВЫСОЧАЙШЕМУ ЖЕ ПОВЕЛѢНІЮ СНОВА БЫЛЪ ОСВОБОЖДЕНЪ, НО УЖЕ САМЪ НЕ ПОЖѢЛАЛ ОСТАВИТЬ ОБИТЕЛЬ, В КОЕЙ ОБРѢЛЪ ДУШЕВНОЕ СПОКОЙСТВІЕ СМИРЕННАГО ХРИСТІАНИНА, ИСКРѢННО ПОЗНАВШАГО СВОИ ВИНЫ. СКОНЧАЛСЯ 1803 ГОДА, ОКТЯБРЯ 31 ДНЯ ВЪ СУБ., 112 ЛѢТЪ ОТЪ РОДУ, СМЕРТЬЮ БЛАГОЧЕСТИВОЮ, ДОБРОЮ. БЛАЖЕННИ МЕРТВІИ, УМИРАЮЩІЙ О ГОСПОДѢ АМИНЬ. 1856 Г. А [рхимандрит] А.[лександр]".

Л. Падалка. О Покровськом храме козацкой поры... - Полтава, 1908

Пізніше плита була перенесена з могили кошового і покладена в центральному дворі монастиря біля входу в Спасо-Преображенський собор. В серпні 2002 р намогильна плита установлена в створеному некрополі Германівського дворика Свято-Преображенського собору.

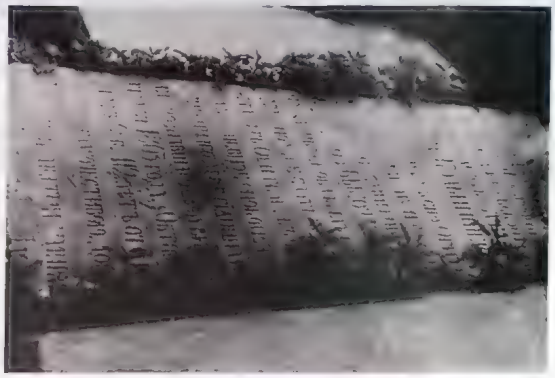

Кам'яна плита з могили останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (1691 (?) - 31.10.1803, за ст. ст.). Фото П. М. Чуба. 1950-і рр. Оригінал. Папір; друк. 10 х 15 см
Зібрання В. В. Недяка

Пам'ятник на місці поховання осавула Війська Запорозького Лазаря Глоби (? - 1793). Автор пам'ятника Е. М. Курілов, архітектор К. О. Присяжний.
Могила знаходиться в радіусі 10-15 м від дуба (за описами)
Фото В. В. Недяка. 2001 р

Намогильна меморіальна плита осавулу Війська Запорозького Лазарю Глобі (? - 1793), м. Дніпропетровськ. Парк ім. Лазаря Глоби.
Фото В. В. Недяка. 2001 р

Меморіальна плита установлена в 1972 р. у південній частині [illegible] площадки від пам'ятника Л. Глоби. На могильній плиті [illegible] ЛАЗАР ГЛОБА ПОМЕР 1793 РОКУ, ПРОЖИВШИ БІЛЬШ СТОЛІТТЯ НА СЦІЙ ПОХОВАНИЙ В ЦЬОМУ МІСЦІ БІЛЯ ДУБА, ПОСАДЖЕНОГО ЙОГО РУКАМИ". Осавул Лазар Глоба разом з козаками-запорожцями Коржем і Каплуном заснували два найкращих парки в м. Катеринославі (Дніпропетровськ) - Казен[illegible]

Поховання гетьманів Війська Запорозького та їхніх нащадків.

Ділянка, на якій росте каштан – справжнє місце поховання гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на території колишнього Братського монастиря. Києво-Могилянська академія. м. Київ.
Фото В.В. Неляка. 2004 р

Меморіальний хрест гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному (бл. 1570 – 10.04.1622) на території Києво-Могилянської академії, колишнього Братського монастиря. м. Київ.
Фото В.В. Неляка. 2004 р

Хрест встановлено в умовному місці поховання

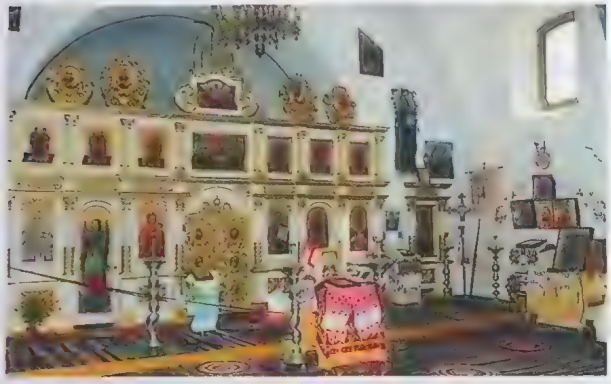

Новий вівтар Свято-Іллінської церкви (1656 р.), біля якого знаходилось (праворуч) поховання гетьмана Богдана Хмельницького. смт. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

"Подивись на кладовище, де лежать мої сини.
Їх могили розмиває повінь кожної весни!
Всім до тих могил байдуже, і нема тії руки,
Щоб як всяко поховала черепи і кістяки."

Яків Щоголів. Ворскла. Харків. 1883 р.

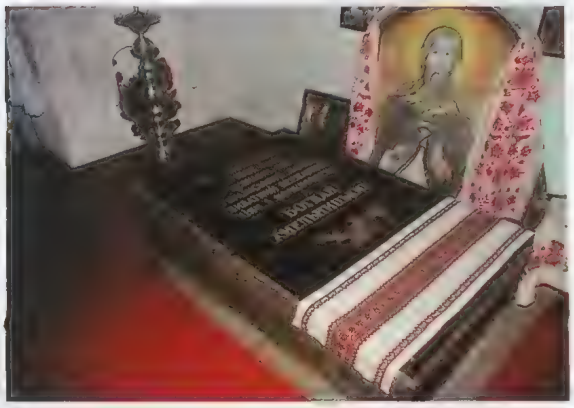

Меморіальна надгробна плита гетьману Богдану Хмельницькому (вірогідно, 27.12.1595 – 27.07.1657) в Іллінській церкві, смт. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.
Фото В.В. Неляка. 5.08.2002 р.

Гетьмана України Богдана-Зиновія Михайловича Хмельницького було поховано в Іллінській церкві праворуч біля вівтаря
У Чернігівському літописі XVII ст. вміщено відомості про те, що у 1664 р., коли польсько-шляхетські війська здобули Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького, обозного коронного війська Речі Посполитої, тіло Богдана було викинуто з домовини.
В процесі археологічних розкопок досліджено і доведено, що гетьмана було поховано в ямі розміром 2,3 х 1,4 м, яку накрили великою кам'яною брилою. Щоб вилучити труну, не піднімаючи масивного каменя, у зовнішній стіні Іллінської церкви було зроблено два проломи

Меморіальні надгробні плити синів гетьмана Богдана Хмельницького – Тимоша Хмельницького (1632 – 1653) і Григорія Хмельницького (1636 – 1646 ?), на місці їх поховань в зруйнованій Михайлівській церкві в Суботові, які не збереглися. Фото В.В. Неляка. 2000 р

Григорій Хмельницький - наймолодший син гетьмана Богдана Хмельницького
У відсутність Богдана Хмельницького на хуторі Суботів за наказом польського шляхтича Чаплинського десятирічний Григорій був насмерть забитий слугами

Безіменні хрести під північно-східною стіною Іллінської церкви в Суботові.
Фото В.В. Неляка. 2002 р

Могила гетьмана Петра Дорофійовича Дорошенка (1627 – 9.11.1698),
с. Ярополче Волоколамського р-ну Московської обл. Росія. Хре[illegible] в 1998 р. делегацією із [illegible] виготовленої із дуба із Хо[illegible]
Н: 4 м. Робота народного художника України М. Теріженка. Фото М.С. Шекіна. 1998 р.

Каплиця над могилою гетьмана Петра Дорошенка
с. Ярополче Волоколамського р-ну Московської обл. Росія
Каплиця відбудована в 2000 р
Фото М.С. Шекіна. 2000 р.

Кам'яна плита на могилі гетьмана Петра Дорофіюовича Дорошенка.
с. Ярополче Волоколамського р-ну Московської обл. Росія
Фото Р. Росляка. 1995 р.

[illegible] на [illegible] могилою гетьмана Петра Дорошенка родиною [illegible] кам'яну каплицю. Існує версія, що каплиця зруйнована на [illegible] в 2000 р. [illegible] відбудована за ініціативою [illegible]

Мов орел той приборканий
[illegible]
[illegible] Дорошенко
[illegible] – та й умер з нудьги
[illegible]
І [illegible] на Україні
[illegible]

[illegible]

Давній цвинтар з козацькими могилами XVI – XVIII ст
с. Малий Букрин Миронівського р-ну Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Хрест на могилі козака (гетьмана ?) Андрія Могили та козака Михайла Могили – його хрест лежить біля підніжжя пагорба
с. Малий Букрин Миронівського р-ну Київської обл. [illegible]

Хрест на могилі козака (гетьмана ?) Андрія Могили та його дружини Анастасії. II половина XVII ст.
с. Малий Букрин Миронівського р-ну Київської обл.
[illegible]

Спаський собор XVIII ст. на р. Селенга збудований на місці старого дерев'яного Спаського собору, де був похований колишній гетьман Війська Запорозького Дем'ян Гнатович Многогрішний. м. Селенгінськ. Забайкалля. Бурятія, Росія.
Фото Е.В. Дьоміна 1994 р

Намогильні плити з поховання отамана Фірсова та його дружини, сучасників Дем'яна Многогрішного. І половина XVIII ст. м. Селенгінськ. Забайкалля. Бурятія, Росія.
Фото Е.В. Дьоміна. 2001 р

Намогильні плити були знайдені випадково при пошуках могили гетьмана Дем'яна Многогрішного

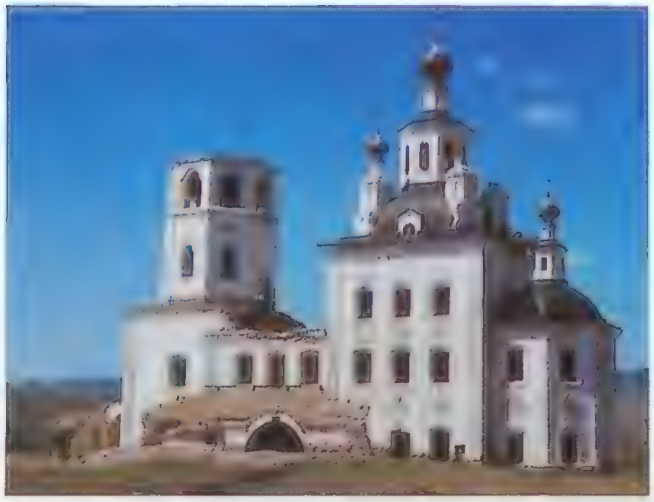

Спаський собор. XVIII ст. Збудований на місці старого дерев'яного собору. Місце знаходження намогильної плити гетьмана Дем'яна Гнатовича Многогрішного (1621 – 1703). м. Селенгінськ. Забайкалля. Бурятія, Росія.
Фото Е.В. Дьоміна. 1994 р

Гетьман Дем'ян Многогрішний був похований біля старого дерев'яного храму Спаського собору в м. Селенгінську (1703), ктитором якого він був. Через давність дерев'яний храм було знесено. Кам'яна намогильна плита перенесена зі старої дерев'яної церкви і вмурована в підлогу Спаського собору. Собор занедбано, підлога вкрита метровим шаром тваринного посліду, що ускладнює пошук надгробка
Могили до сьогоднішнього часу не виявлено

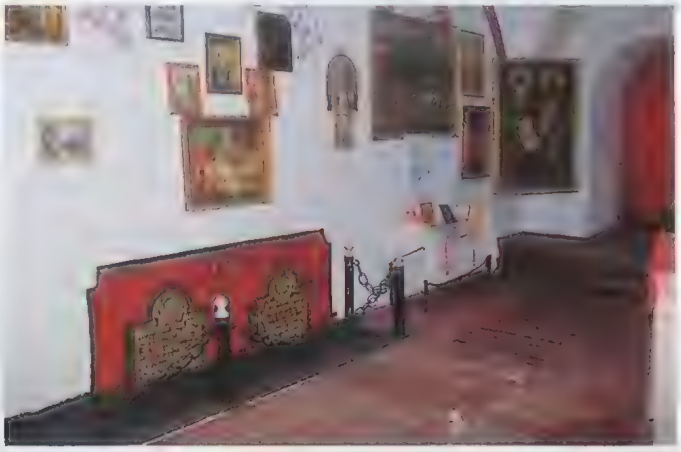

Частина інтер'єру Харлампієвської теплої церкви Гамаліївського монастиря з похованням родини гетьмана Івана Скоропадського.
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Поховання праправнука гетьмана Івана Скоропадського - Петра Івановича Скоропадського (6.03.1835 – 30.06.1885), батька гетьмана Павла Скоропадського в Харлампіївській церкві Гамаліївського монастиря с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.
Фото В.В. Неляка 2000 р

П.І. Скоропадський, батько гетьмана Павла Скоропадського, військова [illegible] - полковник. Нагороджений багатьма орденами, брав активну участь у скасуванні кріпацтва, багаторазово обирався керманичем дворянства Стародубщини. Був у шлюбі з Марією Андріївною Миклашевською, з якою мав троє дітей: Михайла (1871), Павла (1873) і Елизавету (1878). Помер у Києві, тіло його [illegible] доставлено до місця поховання - Гамаліївський монастир під Глуховим. Поряд з могилою Петра Івановича поховані: дружина Марія Андріївна Скоропадська (уроджена Миклашевська) (1841 - 1901) - мати Павла Скоропадського, донька Елизавета Петрівна Скоропадська (1878 -1899) старший син Михайло Петрович Скоропадський (1871 - 1918)

Надгробні плити на могилах гетьмана Івана Ілліча Скоропадського (?) (1646 – 3.07.1722) та його дружини Анастасії Марковни Скоропадської (Маркевич) (1671 – 19.12.1721) в Харлампієвській теплій церкві Гамаліївського монастиря (могила гетьмана праворуч ближче до вівтаря). с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

У 1961 р. на території Гамаліївського монастиря було створено Шосткинську виправну колонію N 66 МВС посиленого режиму. За наказом тогочасного начальника колонії могилу гетьмана Івана Скоропадського було розкопано і пограбовано!

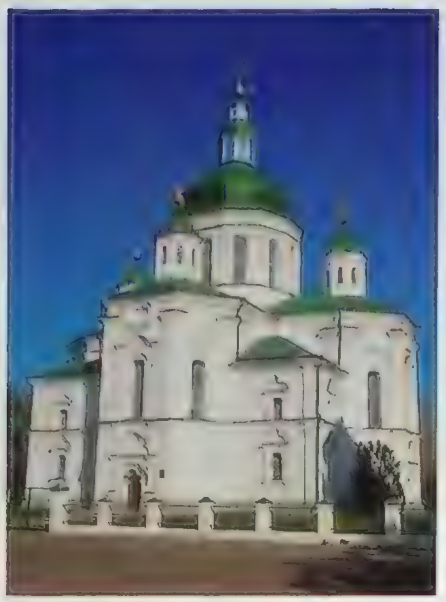

Спасо-Преображенська церква, усипальниця гетьмана Данила Апостола. 1732 – 1734 рр. с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

Вхід до колишнього склепу (праворуч) гетьмана Данила Павловича Апостола (4.12.1654 – 17.01.1734).
Фото В.В. Неляка. 2000 р

Могила не збереглася. Склеп гетьмана Данила Апостола було пограбовано і зруйновано в 1920-х рр. Остаточно зруйнували склеп і викинули останки гетьмана в 1980-х рр. під час "реставрації" церкви

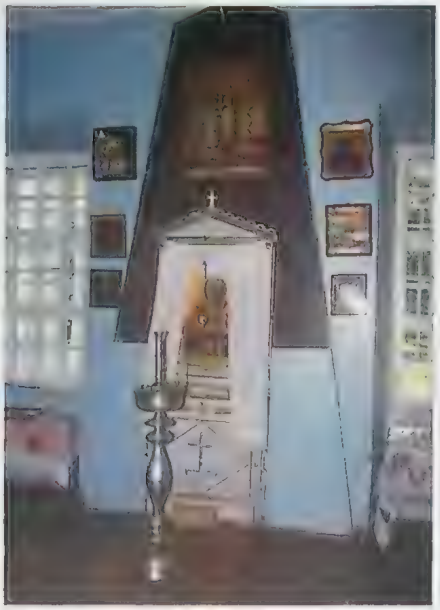

Місце знаходження пам'ятника на могилі Кирила Григоровича Розумовського (1728 – 1803), останнього гетьмана Лівобережної України (1750 – 1764) в Свято-Воскресенській церкві. 1803 р. смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

Під стіною знаходиться склеп (довжина - 2,34 м висота - 1,5 м), в якому розміщена цинкова домовина з останками гетьмана К.Г. Розумовського

Помер останній гетьман України Кирило Розумовський 3 січня (ст. ст.) 1803 р. о другій годині дня. Поховали його у Воскресенській церкві. Місце поховання було вказано самим гетьманом ще до смерті. Могилу також було викопано заздалегідь. Пам'ятник із білого мармуру був замовлений в 1805 р. сином Андрієм Розумовським у відомого скульптора І.П. Мартоса
1927 р., влітку, завідувач Конотопським Окружним музеєм товариш О.Поплавський разом з головою сільради Більченком і активістом сільради Сідим, проломили укриття склепу гетьмана і проникли до домовини. Після відвідин склепу такими "дослідниками" зникли всі речі з поховання ордени з коштовними каміннями, кортик з коштовним оздобленням, ікона Богородиці в срібних шатах, позолочені ґудзики з камзола, стрічка з коштовним камінням і золота ірка (за описом свідків). Зникло забальзамоване серце гетьмана в металевій коробочці, яка стояла в домовині під його лівим коліном. Було складено акт з описом знайдених речей, який суттєво відрізнявся від вище описаного. Після сліцтва про пограбування могили, речі, за офіційною інформацією, згідно акту передані в м. Суми, де зникли безслідно.
На сьогоднішній час не виявлено жодної речі зі склепу гетьмана Кирила Григоровича Розумовського.

Воскресенська церква. 1803 р. Храм-усипальниця гетьмана України Кирила Розумовського (18.03.1724/1728 – 3.01.1803), смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.
Напис на стіні церкви: "НА ЦЬОМУ МІСЦІ В СВЯТО-ВОСКРЕСЕНСЬКОМУ ХРАМІ-УСИПАЛЬНИЦІ ПОХОВАНИЙ ВЕЛИКИЙ СИН СВОГО НАРОДУ, ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ ГРАФ КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ РОЗУМОВСЬКИЙ НАР. 18.03.1728 Р. В С. ЛЕМЕШІ, ПОМЕР 3.01.1803 Р. В М. БАТУРИНІ. ХРАМ ПОБУДОВАНИЙ ЙОГО КОШТОМ
Фото В.В. Неляка. 2000 р.

Бічна частина пам'ятника гетьманові К. Розумовському. Скульптор І. П. Мартос
(1754 - 1835). **XIX ст.**
БДІКЗ ГС.

Верхня частина пам'ятника гетьманові К. Розумовському Скульптор І. П. Мартос
(1754 - 1835) **XIX ст**
Мармур. 79 x 27 x 33 см
ЧОХМ N С-9б

Склеп з похованням Наталії Дем'янівни Розумовської (? – 26.09.1762 р. нов. ст.) в соборі Різдва Богородиці в нижній теплій церкві Наталії і Анаріана. смт. Козелець Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка, 2000 р.

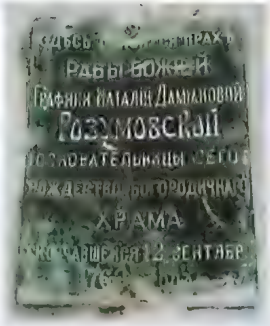

Пам'ятна дошка на склепі Наталії Розумовської.
Напис на дошці: "ЗДѢСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХЪ / РАБЫ БОЖІИ / ГРАФИНИ НАТАЛІИ ДАМІАНОВОЙ / РОЗУМОВСКОЙ ОСНОВАТЕЛЬНИЦЫ СЕГО / РОЖДЕСТВО БОГОРОДИЧНАГО / ХРАМА / СКОНЧАВШЕЙСЯ 12 СЕНТЯБР. / 1762 ГОДА"
Фото В.В. Неляка, 2001 р

Місце поховання матері гетьмана України Кирила Розумовського Наталії Дем'янівни Розумовської

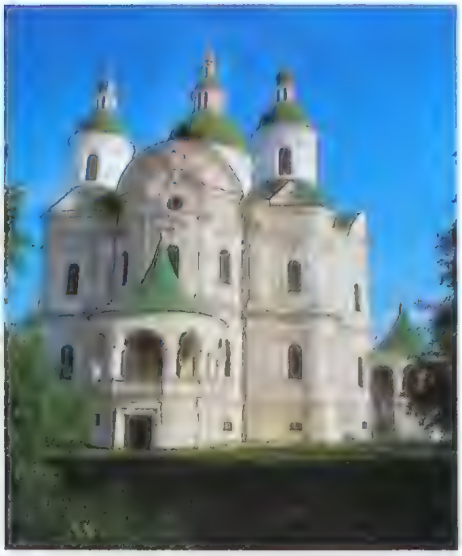

Собор Різдва Богородиці. Архітектори А. В. Квасов. І. Г. Григорович-Барський (1713 - 1785). **1752 – 1763. смт. Козелець Чернігівської обл.**
Фото В.В. Неляка, 2003 р

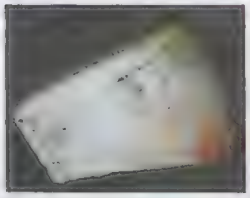

а

б

в

Фрагменти пам'ятника гетьманові К. Розумовському. Скульптор І. П. Мартос (1754 - 1835). **XIX ст.**
Карарський мармур
а) 33/59 x 77 x 13 см
б) 47 x 44 x 11,5 см
в) 31 x 28,5 x 18 см
БДІКЗ ГС

Церква Трьох Святителів – Григорія Богослова, Василя Великого, Івана Золотоуста. Архітектор А. В. Квасов. 1760 р. с. Лемеші Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Неляка, 2001 р.

Збудована на місці поховання батька гетьмана Кирила Розумовського - реєстрового козака Козелецької сотні Київського полку Григорія Яковича Розума (? - 1730). Точне місцезнаходження могили невідоме. Храм збудувала дружина Григорія - Наталія Дем'янівна Розумовська

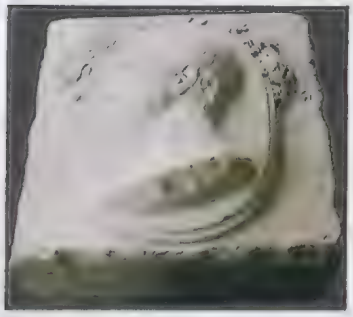

Середня частина пам'ятника з барельєфом гетьманові К. Розумовському. Скульптор І. П. Мартос (1754 - 1835). **XIX ст.**
Мармур. 74,5 x 74,5 x 34,5 см
ЧОХМ [illegible]

Місце поховання сина гетьмана Кирила Розумовського – Олексія Розумовського в Спасо-Преображенському соборі Спасо-Преображенського монастиря. Архітектор Джакомо Кваренгі (1744 - 1817) **1791 – 1796 рр. м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.**
Фото В.В. Неляка, 2000 р

На території Спасо-Преображенського монастиря знаходився склеп-поховання Олексія Розумовського. Могила була пограбована за "совєтських" часів; камяниці надгробок, облицьовані напівкоштовним камінням - яшмою, був розбитий у 1980-х рр під час "реставрації". Перед стінами монастиря було кладовище з численними могилами козаків, повністю знищене в 1930-50-х рр., а натомість посаджено парк

Могили козацьких лицарів, полеглих у Національно-визвольній війні 1648 – 1654 рр.

Пам'ятний знак на місці загибелі козацького полковника Івана Ганжі в битві під Пилявцями 23.09.1648 р. поблизу с. Олексіївки Старосинявського р-ну Хмельницької обл.
Фото В.В. Неляка. 17.06.2001 р

Праворуч від дороги, що веде з с.Олексіївки (близько 1км від села) встановлено пам'ятний камінь, на якому викарбовано напис: "ТУТ 11 ВЕРЕСНЯ 1648 РОКУ В ПИЛЯВЕЦЬКІЙ БИТВІ ЗАГИНУВ І ПОХОВАНИЙ СОРАТНИК БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПОЛКОВНИК ІВАН ГАНЖА"

'Сонце грає, вітер віє на степу козачім.
На тім степу скрізь могили стоять та сумують.
Питаються у буйного: 'Де наші панують?
Де панують, бенкетують, де Ви забарились? Вернітеся!..'

Тарас Шевченко.

Меморіальна могила, насипана на честь 350-ї річниці переможної битви військ гетьмана Б. Хмельницького проти військ Речі Посполитої під Пилявцями, в пам'ять про полеглих козацьких лицарів, поблизу с. Олексіївка Старосинявського р-ну Хмельницької обл.
Фото В.В. Неляка. 17.06.2001 р

Могила знаходиться праворуч, краю дороги на підвищенні, з якого відкривається гарний краєвид, видно невелику річку Пилявку з селами: на південному березі Олексіївку і північному - Пилявці. За могилою Ганжі, від головної дороги праворуч відходить невелика ґрунтова дорога на захід до лісу. Рухаючись узліссям, близько 0,5 км, виїжджаєш в просторе поле до великої насипаної м[illegible] з пам'ятним хрестом. Могила заввишки до 10 м і діаметром до 40 м. Західний схил пологіший, ніж східний. На могилі в 1998 р. встановлено пам'ятний козацький хрест з бетону, близько 3 м висотою, оббитий бронзовою бляхою яку до верхнього перехрестя уже було зірвано місцевими жителями. Обідраний козацький хрест похилився під своєю бетонною вагою в бік села Олексіївки

Братська козацька могила і поховання козацького полковника Брацлавського полку Данила Нечая (? – 1651), поблизу с. Черемошне Тиврівського р-ну Вінницької обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р

В бою з військом Калиновського під містечком Красне на Поділлі 20.02.1651 р загинув брацлавський полковник Данило Нечай та його брат Іван Нечай
І.К. Свєшніков. Битва під Берестечком. - 1993

Пам'ятник на могилі брацлавського полковника Данила Нечая (? – 1651), поблизу с. Черемошне Тиврівського р-ну Вінницької обл.
Фото В.В. Неляка. 2001 р

Братська козацька могила на полі битви під Зборовим 5-6.08.1649 р. армії гетьмана Богдана Хмельницького з військом польського короля Яна II Казимира.
Фото В.В. Неляка. 2003 р

Степи зеленіють:
Діти лежать, а над ними
могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає.'

Тарас Шевченко

Каплиця-саркофаг Покрови Пресвятої Богородиці, в якій перезахоронено останки козаків та жителів м. Чигирина часів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, біля Замкової гори. Архітектор А. Кілессо. 1995 р.
Фото В.В. Неляка. 2000 р

«EXORIARE ALIQUIS NOSTRISEX OSSIBUS ULTOR!»
НЕХАЙ З НАШИХ КІСТОК ПОВСТАНУТЬ МЕСНИКИ!

P. Vergilius Maro, Aeneis, IV. 625.

Пам'ятник козакам-героям, полеглим у битві під м. Берестечком. Скульптор А. Куш. 1991 р. Музей-заповідник "Козацькі Могили", поблизу с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.
Фото В. В. Недяка. 17.06.2001 р

Поле Берестецької битви з виглядом на Свято-Георгіївський храм, поблизу с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.
Фото В. В. Недяка. 17.06.201 р

Саркофаг в св. Георгіївській церкві з останками козаків, що загинули у битві під Берестечком. Музей-заповідник "Козацькі могили", поблизу с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.
Фото В. В. Недяка. 17.06.2001 р

Св. Георгіївський храм-некрополь на полі Берестецької битви. Архітектор В. Г. Леонтович. 1912 р. поблизу с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.
Фото В. В. Недяка. 17.06.2001 р

Дослідивши численні документи і після проведених археологічних досліджень під м. Берестечком в битві 10 липня 1651 р. між Запорозьким військом гетьмана Богдана Хмельницького з польсько-королівськок армією загинуло до 4000 козаків проти 30000 поляків, як це попередньо стверджували польські історики

І. К. Свешніков. Битва під Берестечком. - 1993

Гей котрії козаченьки будуть в світі жити
Не забудьте козацької смерти відомстити.

Народна пісня

Меморіальний хрест на символічній могилі козацького полковника Івана Богуна. Околиця с. Комань Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Фото В. В. Недяка. 2000 р.

Меморіальний хрест на місці, де загинув легендарний козацький полковник Іван Богун (? - 1664). Місцезнаходження могили невідоме. Околиця с. Комань Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Фото В. В. Недяка. 2000 р

Напис на хресті: "ПОЛКОВНИКУ ІВАНУ БОГУНУ - НАЦІОНАЛЬНОМУ ГЕРОЮ УКРАЇНИ, ВИДАТНОМУ ВІЙСЬКОВОМУ ДІЯЧУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648 - 1654 РР. СТРАЧЕНОМУ ПОЛЬСЬКОЮ ШЛЯХТОЮ В ЛЮТОМУ 1664 Р

Поховання козацької старшини, їх родин та нащадків.

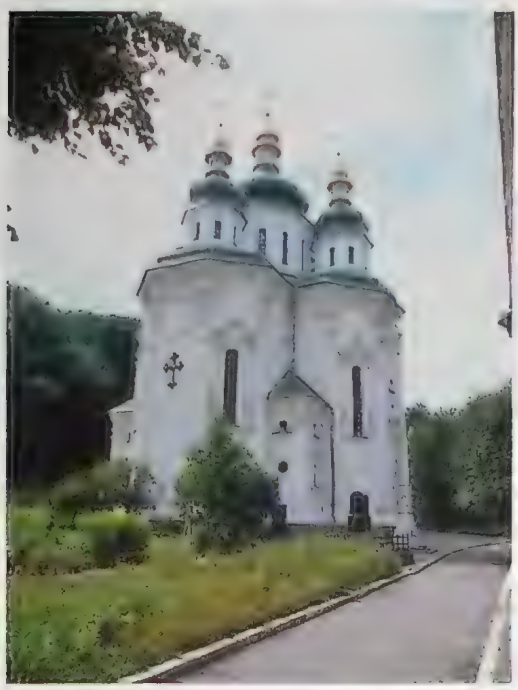

Місце поховання стародубського полковника Михайла Андрійовича Миклашевського (? – 1706) в Георгіївському соборі Видубицького монастиря, м. Київ.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Місцезнаходження могили на сьогодні невідоме
Подаємо українізований напис під парадним ктиторським портретом козацького полковника Миклашевського, який знаходився в Георгіївському соборі Видубицького монастиря: "МИХАЙЛО МИКЛАШЕВСЬКИЙ ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ВІЙСЬК ЗАПОРОЗЬКИХ ПОЛКОВНИК СТАРОДУБСЬКИЙ, БЛАЖЕННИЙ І ВІКОПОМНИЙ ТВОРЕЦЬ У СІЙ ВИДУБЕЦЬКІЙ СВЯТІЙ ОБИТЕЛІ ДВОХ КАМ'ЯНИХ ХРАМІВ, ОДНОГО В ПАМ'ЯТЬ БУВШОГО В КОЛОСАЄХ ЧУДЕС ВІД АРХІСТРАТИГА МИХАЇЛА, А ДРУГОГО З ТРАПЕЗНОЮ СВЯТОГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ГЕОРГІЯ, БУВШИ НА БРАНІ 1706 Р. УБИТИЙ ШВЕДАМИ В ПОЛЬСЬКОМУ МІСТЕЧКУ НЕСВИЖУ, В СІМ РУКОТВОРНОМУ ХРАМІ ТІЛОМ, ДУШЕЮ Ж У ВИШНЬОМУ НЕРУКОТВОРНОМУ СПОЧИВАЄ. ВІЧНАЯ ЙОМУ БУДЕ ПАМ'ЯТЬ"

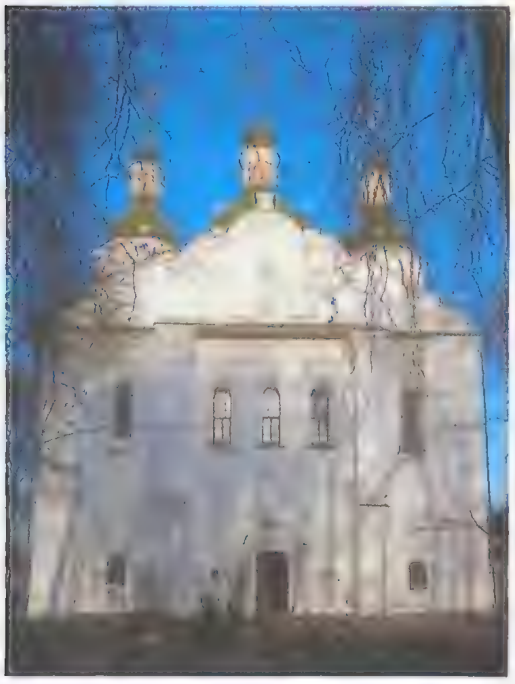

Кирилівська церква в Києві. Місцезнаходження поховання козацького сотника Сави Туптала – батька митрополита, пізніше святого, Димитрія Ростовського.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Могила козацьких полковників – Степана Сулими (? – 11.02.1659), Прокопа Верешаки (? – 11.02.1659) на Ревиній горі в с. Германівка Обухівського р-ну Київської обл.
Хрест вставлений за ініціативою голови правління СП "Германівське" Миколи Сушка на початку 1990-х рр.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Степан Сулима і Прокіп Верешака загинули під час Чорної Ради в містечку Германівка [illegible] депутатами Варшавського сейму і козацькими полковниками гетьмана Івана Виговського від рук промосковськи налаштованих козаків, підбурених людьми московського воєводи Трубецького

Місце поховання Івана Михайловича Домонтовича, генерального судді Війська Запорозького (1672 – 1681), на території колишнього Миколаївського собору у Крупицько-Батуринському монастирі, ктитором якого він був. Чернігівська обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Собор повністю зруйнований. Залишився під землею тільки фундамент. Археологічна експедиція Чернігівського університету розкопала в 1995 р. могилу Івана Домонтовича (?) яку була вже до цього пограбовано

Місце поховання ктитора Кирилівського монастиря, колишнього сотника Сави Григоровича Туптала (? – 1703) і його дружини Марії Михайлівни (? – 1689) у Кирилівському храмі поряд з аверима до входу на церковні хори з правого боку під стіною. Пізніше, поряд з похованими, в ногах матері були поховані дві дочки сотника – ігумені Парфенія і Февронія. Намогильні плити родини Тупталів "совєтська" влада не зберегла.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Місце поховання (колишній склеп) Леонтія Артемійовича Полуботка, переяславського полковника (1683 – 1687), батька наказного гетьмана Павла Полуботка, біля Успенського собору Єлецького монастиря. м. Чернігів.
Фото В. В. Неляка. 2002 р

Поховання знаходилося перед входом під зовнішньою стіною західної частини храму. Склеп був знайдений випадково у 1978 р. під час земляних робіт. Протягом трьох днів був повністю розграбований. На місці поховання відсутні будь-які меморіальні знаки

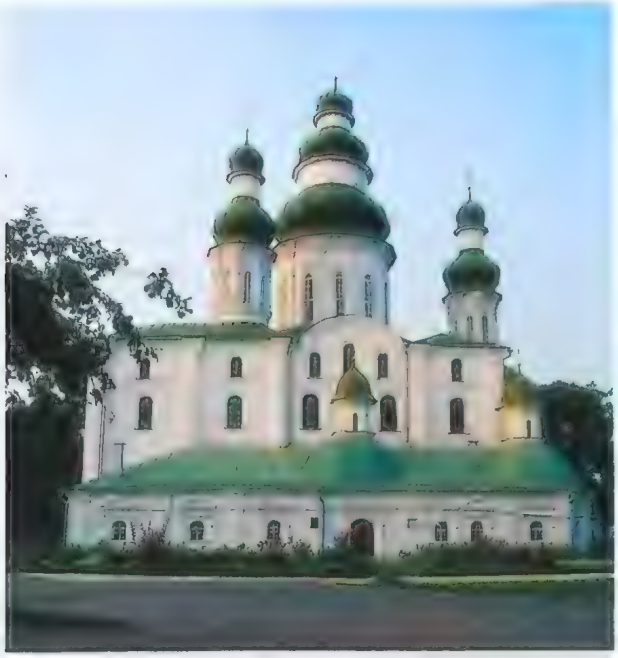

Каплиця св. апостола Якова, брата Господня. 1698 р. Успенський собор Єлецького монастиря. II половина XII ст. Відновлений у 1669 – 1674 рр. м. Чернігів.
Фото В. В. Неляка. 2000 р.

Каплиця св. апостола Якова побудована як усипальниця для Якова Кіндратовича Лизогуба, чернігівського козацького полковника (1687 - 1699). Її освячено 14 вересня 1701 р. Будівля зведена коштом Юхима Яковича Лизогуба, сина Якова Кіндратовича, чернігівського полковника (1699 - 1705). Пізніше у східній частині храму біля вівтаря, з правого боку поруч з батьком, було поховано і самого Юхима Лизогуба. На стіні усипальниці біля входу збереглась вмурована мармурова дошка з написом: "ЗДЕ ИАКОВ ЛИЗОГУБ ВОИН РОСКІЙ СЛАВНЫЙ, ПОЛКОВНИК ЧЕРНІГОВСКІЙ, ХРАБРІЙ, ДОБРІЙ, ДАВНІЙ. БЛАГОРАЗУМНЫЙ СЕГО ГРАДА ОГРАДИТЕЛЬ, АЗОВА И МНОГИХ МЕСТ КРЕПКІИ ПОБЕДИТЕЛЬ В ТЫСЯЧ ШЕСТЬСОТ ОСЬМЫЙ ГОД НА ДЕВЯТЬ ДЕСЯТЫЙ, АВГУСТА В ДЕВЯТЫЙ ДЕНЬ В НЕБЕСНЫИ ГРАД ВЗЯТЫЙ ХРАМА ЖЕ СЕГО НАД НИМ ПРЕШЕДРЕЙШИЙ ЗДАТЕЛЬ ЕФИМ ОТЧИХ ИНОЙ, ЧЕСТЕЙ ИСТЫЙ ПОДРАЖАТЕЛЬ ЕГДА ЗДЕ МОЛИТЕСЯ, КОНЧИТЬ СЛОВЫ ТЫМИ, ХРЕСТЕ, ДУШУ ИАКОВА ВПОКОЙ СО СВЯТИМИ"

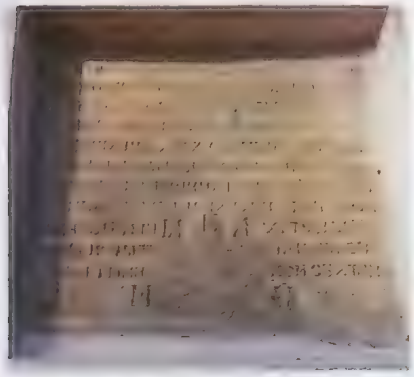

Мармурова дошка на стіні каплиці св. апостола Якова – усипальниці родини Лизогубів, яка була прибудована до південної стіни Успенського собору Єлецького монастиря.
Фото В. В. Неляка. 2000 р

Поховання генерального обозного Війська Запорозького Василя Дуніна-Борковського знаходиться за вхідною головною аркою притвору храму, з правого боку від проходу до вівтаря, під першою колоною. Праворуч від надгробка висів портрет, а під ним посріблена мідна дошка, де були перераховані всі його пожертви монастирю. У 1717 р. поставлено надгробок з епітафіальним написом: "БЛАЖЕННЫЙ ПАМЯТИ БЛАГОРОДНОГО ЕГО МИЛОСТИ / ПАНА ВАСИЛИЯ БОРКОВСКОГО ДУНИНА, ЕГО ЦАРСКОГО / ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОИСК ЗАПОРОЗЖИХ ОБОЗНОГО / ЕНЕРАЛЬНОГО РОКУ ГОСПОДНЯ 1717 МЕСЯЦА ГЕНВАРЯ 9 НАПИСАННИИ / В ГОД ГОСПОДЕН ТИСЯЩНЫЙ И СЕДМСОТНОЙ ВТОРИИ / ОТ ВРЕМЕННОЙ СЕЙ ЖИЗНИ В НЕБЕСНИЯ ДВОРИ / МАРТА ДНЯ ЧЕТВЕРТОГО ДУХОМ ПРЕСЕЛИСЯ. / А ЗДЕ В ХРАМЕ УСПЕНСКОМ ТЕЛОМ ПОЛОЖИСЯ / ПАН ВАСИЛИИ БОРКОВСКИЙ ОТ ДУНИНОВ ДОМУ. / ЛЕТ ШЕСТЬДЕСЯТ ДВА ПОЖИВ НЕ СЕБЕ САМОМУ, / НО БОГУ, ЦАРЕМ И ВСЕЙ РОССИИСКОЙ ОТЧИЗНИ / ВЕРНИИ БЫЛ СЫН И СЛУГА В ВЕСЬ ВЕК СВОЕИ ЖИЗНИ / ГОЛОВ ПЯТНАДЕСЯТ ПОЛК ЧЕРНЕГОВСКИИ ПРАВИЛ. / ПОСЕМ БОГА ЕНЕРАЛЬНИМ ОБОЗНИМ ПРОСЛАВИЛ. / ЛЕТ ШЕСТЬНАДЕСЯТСЛАВНО ПРЕБЫЛ НА ТОИ ЧЕСТИ / ВСЕГДА ЦАРЕМ И ВОЖДЛАМ СЛУЖАШЕ БЕЗ ЛЕСТИ / ПЕРВЫИ БЕ ПО ГЕТМАНУ ПРАВЕДНО СЛАВИМЫИ / ВСИМ БО БЯШЕ ЛЮБЕЗЕН ДЕЛАМИ СВОИМИ/ЦЕРКВИ И ОБИТЕЛИ УСЕРДНО ЛЮБЛЯЩЕ. / БЛАГОЛЕПИЕ ОНЫХ ВЕЗДЕ РАЗШЕРАШЕ. / ЦЕРКОВ СОБОРНА ЧРЕЗ БРАНЬ БЯШЕ ОПУСТЕЛА. / ЕГО ТЩАНИЕМ ВСКОРЕ СОТВОРИСЯ ЦЕЛА. / СВОИМ Ю ИМЕНИЕМ ПРЕТВОРИ НА НОВУ / В ЧЕСТЬ ПРЕОБРАЗИВШУСЯ ХРИСТУ БОГУ СЛОВУ. / ЕГО ТЩАНИЯ ДЕЛО И ХРАМ ВОСКРЕСЕНСКИИ КАМЕННЫИ. ЕГО ПАМЯТЬ ХРАМ БЛАГОВЕШЕНСКИИ. / ИХ ЖЕ СОЗДАВ. УКРАСИ ИКОНАМИ ЗЕЛО. / ЧАЯ СЕБЕ ОТ БОГА МЗДЫ ЗА СИЕ ДЕЛО. / ОН ОТ ОСНОВАНИЯ ДЕВИЧУ ОБИТЕЛЬ / ВОЗДВИЖЕ И БЫСТЬ ОНОИ ПРЕШЕДРЫИ КОРМИТЕЛЬ / ОН СВЯТЫХ СТРАСТОТЕРПЕЦ ОЛТАР ПОПРЕМНОГУ / ДРАЖАЙШИМИ СОСУДЫ УКРАСИ В ЧЕСТЬ БОГУ. / СИЯ ТАКОЖДЕ ЦЕРКОВ ЕЛЕПКА НАЗВАНА. / ОНЫМ ОТНОВИСЯ И ТРАПЕЗА СОЗДАННА. / И КЕЛИИ КАМЕННИИ ИННАЯ МНОГА / ЧРЕЗ НЕГО ИМАТЬ СИЯ ОБИТЕЛЬ УБОГА. / ОН ДАДЕ ИКОНОСТАС, ФЕЛОНЫ, СОСУДЫ / СРЕБРАНИЕ, ЕГО ТО ОКЛАД, КОШТ И ТРУДЫ / МНОГО ДОБРА ДУХОВНЫМ И МИРСКИМ ТВОРЯЩЕ. / ВСЕХ ЛЮБЯ И САМ ОТ ВСЕХ ЗЕЛО ЛЮБИМ БЯШЕ / БОГ БЛАГОСЛОВИ ЕГО В НАСЛЕДИИ РОДА. / ДА НЕ ОСТАНЕТ ДРЕВО ДОБРЕЕ БЕЗ ПЛОДА. / ДВОХ СЫНОВ В СТАРОСТИ ДАДЕ И ОСТАВИ. / ДА БУДУТЬ НАСЛЕДНИЦЫ РОДИТЕЛЬСКОИ СЛАВЫ. / САМ ОТ ВРЕМЕННОЙ К ВЕЧНОИ ЖИЗНИ ПРЕЛОЖИСЯ / И НА СЕМ СВЯТОМ МЕСТЕ ТЕЛОМ ПОЛОЖИСЯ / ПРОВОДИ ЕГО СЕМО ИОАНН РЕЧЕННИИ. / ПАСТИР ЧЕРНЕГОВСКИИ И ВЕСЬ ЧИН ОСВЯЩЕННЫЙ. / ПОГРЕБЕН В ХРАМЕ, В НЕМ ЖЕ ПРЕЧИСТАЯ ДЕВА / СЛАВИТСЯ УСПЕНИЕМ И ПО СМЕРТИ ЖИВА / И ВАСИЛИИ БОРКОВСКИЙ ДА ЖИВЕТ ВО ВЕКИ / С ОГОРОДИЦЕЮ И СО АНГЕЛЬСКИМИ ЛИКИ. / МОЛИТЬ УСЕРДНО МИМО ГРОБ ЕГО ХОДЯЩИХ. / МОЛИТЕСЯ, ЛЮДИЕ, О МНЕ ХРИСТУ БОГУ. / ДА ПОЛУЧУ ОТ НЕГО МИЛОСТЬ В НЕБЕ МНОГУ / АМИНЬ, АМИНЬ, АМИНЬ".
Після Жовтневого перевороту 1917 р. надгробок було зруйновано.

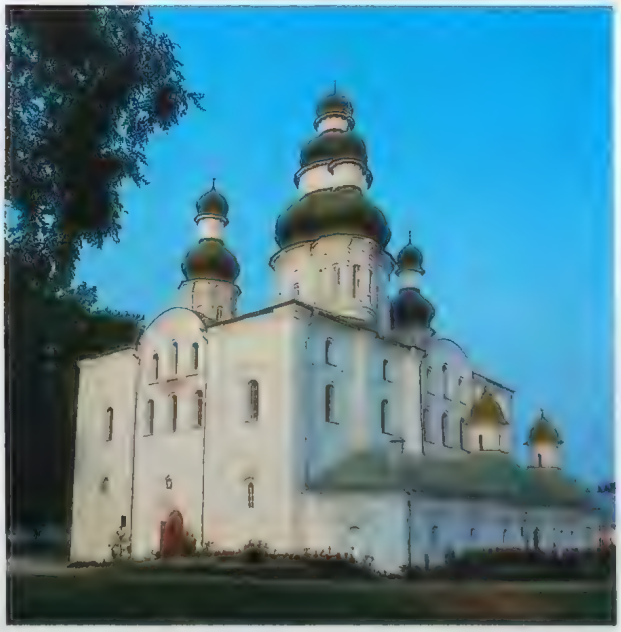

Головний вхід в Успенський собор Єлецького монастиря. II половина XII ст. Відновлений у 1669 – 1674 рр. м. Чернігів.
Фото В. В. Неляка. 2000 р

У криптах храму Успіння Пресвятої Богородиці поховано сина чернігівського князя Святослава Ольговича - Всеволода Святославовича, архімандрита Іоаникія. Біля правого стовпа в середній частині храму поховано Андрія Степановича Миловаровича (1726 - 1796), бунчукового товариша (з 1747), генерал-майора (з 1771), генерал-губернатора (з 1776), першого правителя Чернігівського намісництва. Зліва похований єпископ Феофілакт, ігумен монастиря. За вхідною головною аркою з правого боку від проходу до вівтаря, під колоною, був похований ктитор Єлецького монастиря, генеральний обозний Війська Запорозького Василь Дуніи-Борковський (1702)
Іоаникій Галятовський (1620 - 12.01.1698) похований у Чернігівському Єлецькому монастирі

Пам'ятний знак на місці страти Василя Леонтійовича Кочубея, Генерального судді Війська Запорозького та Івана Іскри, полтавського козацького полковника. Хрест встановлений у 1908 р. Околиця с. Борщагівки Погребищенського р-ну Вінницької обл.
Залізний хрест зламано за часів "совєтської" влади.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Обеліск встановлений у 1908 р. в пам'ять 200-ї річниці з дня страти генерального судді Василя Кочубея та полтавського полковника Івана Іскри. с. Борщагівка Погребищенського р-ну Вінницької обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Могила Василя Леонтійовича Кочубея – генерального судді Війська Запорозького, та Івана Іскри, онука гетьмана Якова Острянниці – полтавського козацького полковника, на території Києво-Печерської лаври, під західною стіною Трапезної палати.
Фото В.В. Недяка. 2001 р

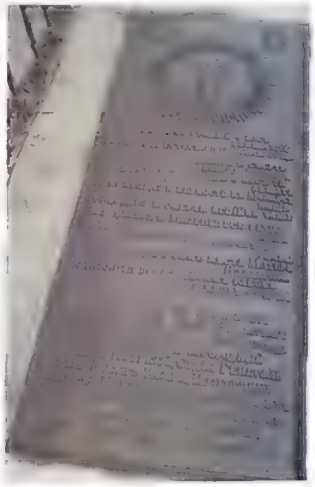

Намогильна плита Василя Кочубея та Івана Іскри в Києво-Печерській лаврі.
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Вхід до родинного склепу козацького полковника Лазаря Горленка (? – 1687) в західній частині притвору Троїцького собору Густинського монастиря, поблизу с. Густиня Прилуцького р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р.

Поховальний склеп роду козацького полковника Лазаря Горленка в підземеллі Свято-Троїцького собору Густинського монастиря
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Вхід до Михайлівської церкви. Намогильна плита на місці поховання Івана Берла (? – 16.11.1720), судді Переяславського полку (1712 – 1717). м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. Внутрішній вид. Фото В.В. Недяка. 2000 р

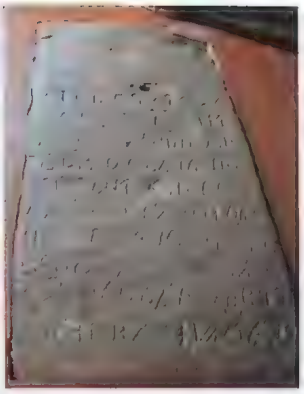

Намогильна плита полкового судді Переяславського полку Івана Берла в Михайлівській церкві. Камінь. 217 х 87 см
Напис: "ПРЕДСТАВИ/ СА РАБЪ БЖІИ БЛАГОРОДНИЙ ІОАНЪ БЕРЛО СУДІА ПОЛ/КОВЫЙ ПЕРЕА/СЛОВСКІИ 1720 ГОДА НОЄБРА 16 И ПОГРЕ/БЕНЪ ЗДЕСА ВЖ/ЖІНА СЪ ДА БУДЕТЪ ВЕЧНАА ПАМАТЬ." Фото В.В. Недяка. 2000 р

Св. Михайлівська церква. 1640 – 1666 р. Місце поховання полкового судді Переяславського полку Івана Берла. м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. Фото В.В. Недяка. 2000 р

По заповіту козацького полкового судді Івана Берла, для спокути власних гріхів перед людьми, він було поховано в Михайлівській церкві, за порогом. У народі ця могила отримала назву "спокута". Заходячи до храму, прочани змушені були ступати на могилу, тим самим зневажаючи прах померлого

Намогильна плита Василя Васильовича Капніста (12.02.1757 – 28.10.1824), сина миргородського полковника Василя Петровича Капніста.
Знаходиться на північному сході в лісі за селом Велика Обухівка Полтавської обл. Фото В.В. Недяка. 2000 р

Напис на плиті
"КАПНИСТЪ СЕИ ГЛЫБОЮ ПОКРЫЛСЯ. / ДРУГЪ МУЗЕ, ДРУГЪ РОДИНЫ ОНЪ БЫЛЪ: / ОТРАДУ ВЪ ТОМЪ ЛИШЬ НАХОДИЛЪ, ЧТО ЕИ КАКЪ МОГЪ СЛУЖА ТРУДИЛСЯ. / И ТОЛЬКО ЗДѢСЬ ОНЪ ОПОЧИЛЪ / ВАСИЛИ ВАСИЛЬЕВИЧЪ / КАПНИСТЪ РОДИЛСЯ 12 ФЕВРАЛЯ 1757 СКОНЧАЛСЯ 28 ОКТЯБРЯ 1824."

Могила Василя Петровича Капніста (1700 – 1757), миргородського полковника (1737 – 1751).
Знаходиться на північному сході в лісі за селом Велика Обухівка Полтавської обл. Фото В.В. Недяка. 2000 р

Напис на могильному камені: "БРИГАДИР ВАСИЛИЙ ПЕТРОВИЧ КАПНИСТ 1700 - 1757 ГГ ПОГИБ В ПРУССКУЮ ВОЙНУ"

Пам'ятний хрест на честь захисників Чигирина у 1678 р. Хрест встановлено в II половині XIX ст. на Богдановій горі в Чигирині. Фото В.В. Недяка. 2000 р

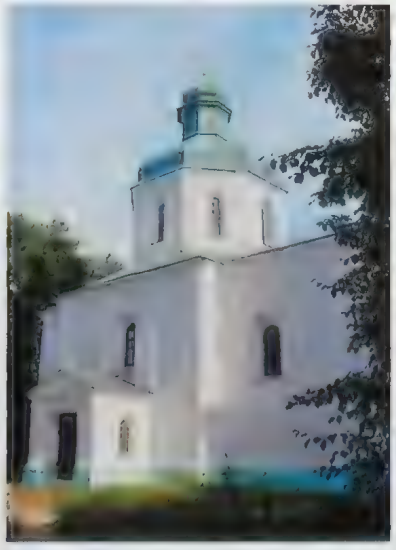

Церква св. Покрови – ролова усипальниця козацько-старшинського роду Сулим. с. Сулимівка Бориспільського р-ну Київської обл. Фото В.В. Недяка. 2001 р

Біля західного притвору Покровської церкви поховано Федора Івановича Сулиму (? - 1691) - полковника Переяславського полку, наказного гетьмана Модзалевський В.Л. Малоросийський родословник К., 1914 - Т.4

Спасо-Успенський храм (1754) – усипальниця козацького сотника Семенова у церковному склепі. с. Китайгород Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. Фото В.В. Недяка. 2002 р

Склеп сотника Семенова було пограбовано місцевими жителями у 1970-х рр. Місце склепу і могилу фундатора 4-х церков місцеві парафіяни і церковні служителі після ремонту (2002) не зберегли. (!)

Церква св. Миколая. Архітектор Матвій Єфимов. 1696 р. м. Глухів Сумської обл. Фото В.В. Недяка. 2000 р

Місце поховання генерал-хорунжого Миколи Ханенка

Могила Миколи Даниловича Ханенка (1691 – 1760), генерального хорунжого Війська Запорозького (1741 – 1760) біля храму св. Миколая (з північно-східного боку храму) м. Глухів Сумської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Поряд із Свято-Миколаївською церквою поховано Івана Васильовича Піковця (бл [illegible] сотника Лукомської сотні, писаря Генерального суду. Місце знаходження могили невідом[illegible]

Меморіальний камінь в пам'ять поховання ктитора і чернігівського полковника Війська Запорозького Степана Подобайла, на території Свято-Іллінського монастиря в м. Чернігові.
Фото В.В. Недяка. 2004 р

400-літній дуб, який росте на землях монастиря, був свідком поховання козацького полковника і достовірно знає місце поховання С. Подобайла
Фото В.В. Недяка. 2004 р

І. Я. Дунін-Борковський – нащадок чернігівськ[illegible] полковника (1672 - 1685), пізніше генеральн[illegible] Війська Запорозького (1687 - 1702) Василя Ка[illegible] Дуніна-Борковського

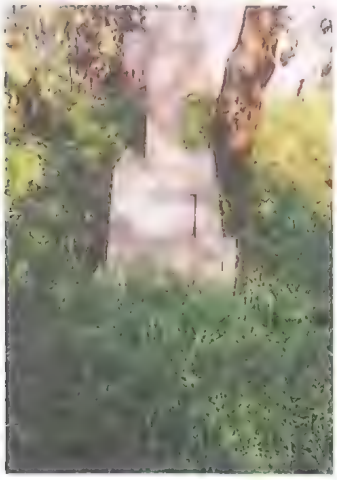

Могила невідомого козака, м. Прилуки Чернігівської обл. Поховання виявлене під час земляних робіт в місті і перенесене до кам'яниці Лизогуба.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Могила Євлокії Петрівни Лизогуб, уродженої Бутковської (1791 – 1872) біля Свято-Воскресенської церкви, смт. Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка, А.С. Грабовенка. 2000 р

Могила Івана Яковича Дуніна-Борковського (1832 – 1902) на цвинтарі біля церкви св. Трійці с. Новий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Фото В.В. Недяка, А.С. [illegible]

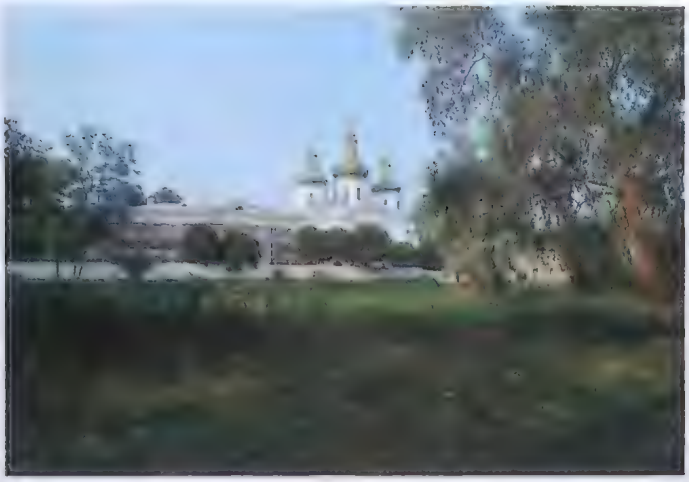

Данівський Свято-Георгіївський монастир. Заснований в середині XVII ст. Собор побудовано 1741 – 1754 рр. поблизу с. Данівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Вид з півдня. Фото В.В. Недяка. 2002 р

Головний вхід в Свято-Георгіївський собор Данівського монастиря. 1741 – 1754 рр. Вхід до склепу знаходиться за порогом храму. Фото В.В. Недяка. 2002 р

Вихід із склепу Свято-Георгіївського собору.
Фотозйомка проведена з середини склепу. Фото В.В. Недяка. 2004 р

Ліве крило склепу з гробницями. Поховання відновлене черницями Данівського Свято-Георгіївського монастиря.
Фото В.В. Недяка. 2004 р

Некрополь Данівського Свято-Георгієвського монастиря відомий багатьма похованнями визначних козацьких родин. Там поховані: Антон Михайлович Танський - київський полковник (? - 1742), понад 30 років був козацьким полковником. Антон Танський був одружений (перший шлюб) на дочці Семена Палія Марії, вдруге одружився на Софії Галенковській. Дружини полковника поховані разом з чоловіком. Також похований його син - Михайло Антонович Танський (? - 31.10.1747), київський полковник. Похований там і Михайло Михайлович Танський - теж полковник, рідний брат А.М. Танського. Похований (?) Юхим Федорович Дараган (? - 1762), київський полковник (з 21.01.1751). Поховані дві дочки київського полковника Юхима Дарагана - Софія Юхимівна Хованська (бл. 1743 - 2.08.1819) і Катерина Юхимівна Галаган. Уцілів фрагмент надгробка Софії Юхимівни Дараган. Катерина Юхимівна Дараган в 1754 р. вийшла заміж за бунчукового товариша Прилуцького полку Івана Григоровича Галагана, пізніше полковника Прилуцького полку. Правнук Катерини Юхимівни Галаган (Дараган) Григорій Павлович Галаган - засновник колегіуму Павла Галагана в Києві. Катерина Юхимівна Галаган (? - 10.08.1823) похована на території Свято-Георгієвського монастиря у монастирському склепі. Похована молодша дочка Катерини Юхимівни і Івана Григоровича Галаган - Уляна Іванівна Стоянова (? - 14.04.1792), уродженка Галаган, онука київського полковника Дарагана. Можливо там поховані і брати Катерини Юхимівни Дараган, але документальних підтверджень ще не виявлено. В Данівському Свято-Георгіївському монастирі знаходяться поховання давнього козацького роду Барановських, нащадків шляхетського роду Войцеха Барановського. Похований Степан Степанович Барановський (? - 30.03.1794) суддя Київського полку, онук Якова Барановського, київського полкового осавула при уряді гетьмана І. Мазепи. За "совєтських" часів поховання зазнали занедбання та руйнування. Поховання Степана Барановського не виявлено, але підтвердженням його існування є безперечні докази поховання його дітей в родовому склепі: Василя Степановича Барановського (? - 17.03.1843 р. ст. ст.), Ірини Степанівни (? - 22.02.1841 р. ст. ст.), Ядохи Степанівни (? - 20.11.1851 р. ст. ст.), Феодосії Степанівни (? - 7.05.1850 р. ст. ст.). Ірини, Ядоха, Феодосія Барановські були незаміжні, інші сім донок Степана Барановського вийшли заміж за чоловіків із козацьких родів Катеринчів і Олександровичів. Степан Барановський - полковий суддя, довгий час служив "під рукою" київського полковника Юхима Дарагана, який теж похований в Данівському Свято-Георгієвському монастирі. Син Степана Степановича - Іван Степанович Барановський, козацький сотник (? - 5.02.1805), правнук полкового осавула Якова Барановського був похований в родовому селі Ольбин Чернігівської губ. Місцезнаходження могили невідоме. В Данівському Свято-Георгієвському монастирі знаходилися поховання Василя Степановича Катеринича (1771 - 10.04.1843 р. ст. ст.) - капітана лейб-гвардії, сина полкового писаря і онука полкового судді Київського полку.

І.В. Дивнич. Козелецький військовий некрополь. - К., 1997

Праве крило склепу з гробницями. Поховання відновлене черницями Данівського Свято-Георгіївського монастиря.
Фото В.В. Недяка. 2004 р

Юріївський (Успенський) собор. 1144 р. м. Канів Черкаської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Біля собору із східного боку знаходився великий козацький цвинтар XVI - XVIII ст., який повністю зруйновано. Намогильні кам'яні плити і хрести використовували для будівництва фундаментів і стін

9 (21) травня 1861 р. в Успенському соборі було відслужено панахиду по Т.Г. Шевченкові (1814 - 1861).

Будинок бурси з вмурованими в стіну поховальними хрестом і плитою. XVIII ст. м. Канів Черкаської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

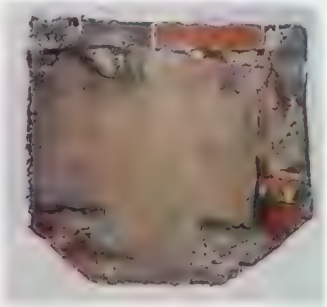

Поховальна плита і хрест з козацького цвинтаря, вмуровані в стіну будинку бурси. м. Канів Черкаської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р.

Меморіальна стела із залишків надгробних каменів і пам'ятників на колишньому монастирському цвинтарі Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря.
Фото В.В. Недяка. 2001 р

На монастирському цвинтарі поховано багато представників козацької старшини, козаків та їх родичів. У монастирі похований полтавський козацький полковник (1649 - 1658) Мартин Пушкар (загинув 11.06.1658) сподвижник гетьмана Богдана Хмельницького, який підбурив козаків проти обрання гетьманом України Івана Виговського. Разом з запорозьким кошовим отаманом Яковом Барабашем, очолили повстання проти І. Виговського в 1658 р. Загинув Мартин Пушкар у бою за Полтаву. Похований у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, ктитором якого він був Місцезнаходження могили невідоме
Цвинтар зруйновано за часів "совєтської" влади

Самарський Миколаївський монастир, поблизу м. Новомосковська Дніпропетровської обл. 1786 р.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Св. Троїцька церква Мотронинського монастиря. 1801 р. с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл. Фото С.М. Марченка. 1988 р

Місце колишнього цвинтаря Мотронинського монастиря, де ховали гайдамаків XVIII ст. та повстанців холодноярської республіки 1920-х рр. В цьому монастирі знаходиться могила відомого холодноярського сотника Івана Компанійця

Місце колишнього козацького цвинтаря на території Самарського Миколаївського монастиря, поблизу м. Новомосковська Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Недяка. 2000 р

Намогильна плита з поховання в Успенському соборі Києво-Печерської лаври доньки генерального осавула Війська Запорозького Андрія Гамалії та Пелагеї Григорівни Ліснишької.
НКПІКЗ
Фото В.В. Недяка, 2001 р

Завдяки старанням науковця Г.В. Полюшка історичний експонат - намогильна плита зберігається у фондах Києво-Печерської лаври, а не знищена під час відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Безіменний козацький хрест в с. Трахтемирові Канівського р-ну Черкаської обл. Перенесений з невідомого поховання
Фото І.В. Лесинської, 2002 р

Надмогильний козацький хрест. XVIII ст.
Напис: "ЗДѢСЬ/ПОЧИ/ВАЄТЪ: РАБЪ БО/ЖІ: СІМЕОНЪ ТОВАРИЩ КУРЕНЯ ДЕРЕВЯНКІЄВСКОГО ПРЕСТАВИСЯ РОКУ 1728...".
Пішаник; вирубування. Н - 42 см. В - 54 см.
Товщ. - 24 см.
ДІМ. N-Б/н

Надмогильний козацький хрест. XVIII ст.
Пішаник; вирубування
Н - 78 см. В - 63 см
Товщ. - 28 см
ДІМ. N-Б/н

Хрест на братській могилі козакам-мазепиниям, що підтримали гетьмана І. Мазепу, і загинули у боротьбі з московською армією Петра І в 1708 р. м. Лебедин Сумської обл.
Фото В.В. Недяка, 2001 р

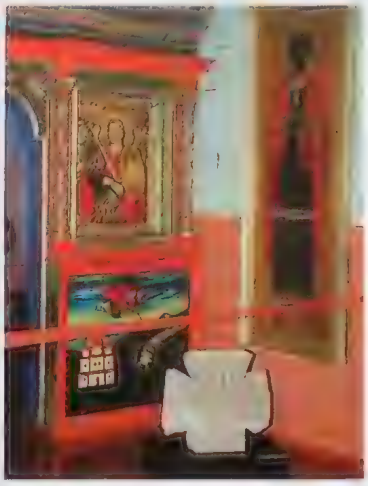

Хрест надмогильний козацький. Середина XVII ст.
З козацьких поховань під Берестечком
Хрест зберігається в Михайлівській церкві, 1650 р
с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл
Фото В.В. Недяка, 2001 р

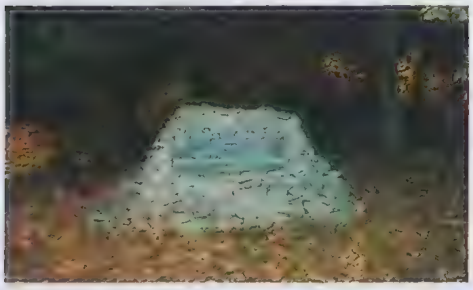

Пам'ятна дошка поблизу місця загибелі керівника Холодноярської республіки отамана Василя Чугупаки біля с. Мельники Чигиринського району Черкаської області.
Напис на дошці: "ТУТ В ХОЛОДНОМУ ЯРУ У 1918 - 22 РР УКРАЇНЦІ НА ЧОЛІ З ОТАМАНАМИ ЧУЧУПАКАМИ ПІДНЯЛИ ПОВСТАННЯ ЗА СВОБОДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ВІЧНА СЛАВА ХОЛОДНОЯРСЬКИМ ГЕРОЯМ"
Фото В.В. Недяка, 2000 р.

Пам'ятна дошка встановлена в 1997 р. Всеукраїнським політичним об'єднанням "Державна самостійність України" на чолі з головою Романом Ковалем

Козацька могила на горі Костуша. Поховання 1593 - 1595 рр. с. Константинівка Тернопільського р-ну Тернопільської обл.
На могилі стоїть вирубаний мальтійський хрест із сірого пісковика. Напис нерозбірливий. Висота гори 475 м. над рівнем моря
Фото В.В. Недяка, 2003 р

Козацьке поховання збереглося випадково. В 70-х рр. XX ст. за розпорядженням голови колгоспу сім козацьких могил, які знаходилися в степу, були розрівняні бульдозером. Біля останньої могили трактор заглох і ніяк не хотів працювати. Тракторист виліз із бульдозера, під враженням випадку відмовився руйнувати могилу і пішов геть. Так чудом збереглося козацьке поховання. На малих поставили, що могили не існує. А у 2002 - 2003 рр. завдяки великому ентузіазмові Верховного отамана Галицько-Волинського округу Українського козацтва Ігоря Варанина та бунчужного отамана пана Івана Вергелеса, з великою пошаною до загиблих козаків, поховання було упорядковане - побудована каплиця, посаджена алея дубів і ялин, вирита криниця і насипано твердий шлях до села Товстий Луг завдовжки 8 км

Надмогильний козацький хрест. XVIII ст.
с. Дніпровокам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.
Фото І. В. Панченка. 2005 р.

Встановлений у вересні 1748 року онуком загиблого козака Мартюка - Дмитром, в пам'ять козаків, які брали участь в Полтавській битві і загинули під час переслідування військами князя О. Меншикова.

Гора Дівиця з безіменними козацькими похованнями.
с. Новомильськ Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
Фото В. В. Неляка. 2001 р

На захід від с. Новомильськ знаходиться гора Дівиця. За переказам на горі були поховані козаки. На час фотозйомки могили козаків не виявл Обстежив 16.06.2001 р. В. В. Неляк

Козацькі безіменні могили. XVII ст. (?)
с. Новосіли Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
Фото В. В. Неляка. 2001 р

[illegible] на захід в лісі, знаходиться безіменне козацьке братське поховання, що налічує 41 могили. Могили хл[illegible] 10 м і являють собою підвищення від 0.5 до 2.5 м висотою та від 2 [illegible] 6 м в діаметрі. На деяких [illegible] свідоцтвами місцевих жителів, копачі знаходили в похованнях шаблі і людські кістки та черепи. Обстежив [illegible]

Надмогильні хрести, що перенесені із козацьких цвинтарів до музеїв.

Надмогильний козацький хрест. 1492 р.
Музей народної архітектури Середньої Наддніпрянщини,
м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р.

Надмогильний козацький хрест. XVII ст.
Музей народної архітектури Середньої Наддніпрянщини,
м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.
Фото В.В. Недяка. 2002 р

Надмогильні козацькі хрести на території Нікопольського державного краєзнавчого музею. XVIII ст. м. Нікополь Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Надмогильні козацькі хрести XVIII ст. на території Національного заповідника "Хортиця".
Фото В.В. Недяка. 2001 р

Козацький цвинтар у с. Нові Кодаки Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Неляка, 2003 р

Закряче ворон, степом летючи
Заплаче зозуля, лугом скагуги
Закрякають крегети сизі
Зажадаються орли хижі!
Та все, та все по своїх братах,
По буйних товаришах козаках.

Народна пісня

Ой піднявся орел з Великого Лугу
Та й почав скликати орлинят до кругу:
– Злітайтеся, дти, годі вже сидіти!
Чи така ж година? Ой як важко жити!
Полинимо, братці, на рідні могили...
Бо ті могили славу нашу вкрили...

Народна пісня

Меморіальна стела на козацькому цвинтарі у с. Нові Кодаки Дніпропетровської обл.
Фото В.В. Неляка. 2003 р

Микола Біляшівський
краєзнавець

"Нарід, що забуває минуле, ніколи не буде нашею".
Митрополит Андрій Шептицький

ХРАНИТЕЛІ КОЗАЦЬКИХ РЕЛІКВІЙ В УКРАЇНІ

Перші музеї на теренах України було створено на півдні: в Миколаєві, Феодосії, Одесі, Херсоні, Керчі. Вони мали збирати й показувати, насамперед, пам'ятки давніх цивілізацій краю, від яких воліли вести свій родовід його нові хазяї. Наступні речі відносилися до IX – XIII ст. історії Русі. Збирали все, що можна було викопати із землі, а не побачити в живому, хай і архаїчному побуті. Всі колекції мали археологічне забарвлення, а слова "Україна", "український" в музеї не допускались. Початкова хвиля музеєтворення в Україні у першій половині XIX ст. оминула козацькі старожитності. Але те, що зацікавило державні інституції та просякнуті офіційним ставленням до української історії гуртки інтелектуалів, не могло не захопити у приватному житті і творчості людей, які безпосередньо вийшли з козацького середовища. Бо, попри брехливі думки про низький рівень національної свідомості українців у XVIII – XIX ст., та про те, що всі наші історичні діячі є зрадниками, козаччина та її проповідники глибоко цікавили і сучасників, і їх наступників. Одні з них, як М. Максимович, Д. Бантиш-Каменський, О. Бодянський вивчали й публікували історичні джерела, інші, маючи матеріальну змогу, створювали у своїх оселях музейні збірки козацької старовини. І те, що через упередженість не зробила держава, зробили самі люди. Збирання приватного музею було тоді по кишені тільки дуже заможній частині дворянства. Отже, справу збирання козацьких старожитностей розпочали нащадки української козацької аристократії. Збірки поставали, насамперед, на центральних теренах колишньої Гетьманщини, Запоріжжя, та в Києві. Найбільшою за розмахом і найліпше впорядкованою з наукового погляду була колекція українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого. Їй судилось визначати шлях розвитку усього українського музейництва аж донині.

Народився Василь Васильович Тарновський 20 березня 1837 р. в с. Антонівці Пирятинського повіту Полтавської губернії, у сім'ї нащадка козацької страшини, яка вела свій рід від аристократії Великого князівства Литовського і Польщі, зокрема, коронного гетьмана Яна Тарновського. Батько видатного збирача, Василь Васильович Тарновський, був відомий своїми демократичними поглядами. Збирати козацькі старожитності В. В. Тарновський-молодший розпочав далеко від Батьківщини у Москві, де після курсу домашньої освіти продовжував навчання у пансіоні Шеффера, а згодом у Київському університеті. Цим творча робота В. В. Тарновського нагадує працю його кумира Т. Г. Шевченка, патріотична муза якого гучно забриніла теж далеко на чужині, в Санкт-Петербурзі. На знаменитому Сухарівському базарі під час канікул в Україні скуповував клейноди, шаблі, келихи та посуд із гербами героїв України. Звезене до кімнати, яку замешкував у будинку лікаря юнак, це зібрання поволі перетворилось на маленький історичний музей. По завершенні навчання у пансіоні Шеффера, збірка разом з її власником повертається додому в Качанівку, де до 1876 р. вона розміщувалася в бібліотеці.

Водночас, портрети історичних осіб, які тоді ж таки почав збирати Тарновський, у бібліотеці не вміщувались, і їх було вивішено у великій залі. Згодом, коли колекція вельми зросла, картинну галерею і колекцію старовинних побутових речей об'єднали в єдине ціле і розмістили у колишній спальні. Як згадував невіж В. В. Тарновського-молодшого М. В. Тарновський: "У своєму новому приміщенні музей зайняв усі стіни великої кімнати, а посередині стояли вітрини із старовинними речами. На стінах – панно з червоного сукна, на них на кронштейнах мальовничо стояли старовинні келих, чарки і ложки. На центральній стіні висів дивовижний чапрак, всуціль покритий кутим сріблом і коштовним камінням, на ньому – багато оздоблене сідло й вуздечка, прикрашена золотом, бронзою й перлами. У вітринах на оксамитових подушках – дорогі гетьманські булави всі у смарагдах і рубінах". На початку 1880-х років колекція переїхала до колишнього кабінету Василя Васильовича-старшого, де було подвійне освітлення згори. Він брав активну участь у визволенні селян з кріпацтва, був відомим діячем Чернігівського земства, автором вельми цікавих наукових праць зі статистики та етнографії. У своєму маєтку в с. Качанівці створив школу для селянських дітей, залучивши до праці у ній і майбутнього творця Музею укрінських старожитностей. Теплі взаємини Василя Васильовича-старшого, як і більшості з родини Тарновських, із Т. Г. Шевченком створило атмосферу, в якій патріотичні заклики поета не минати в національній історії "ані титли, ніже тії коми" стали дороговказом для духовного розвитку молодого покоління. Образ Кобзаря, його улюблені народні пісні і твори, наснажені романтикою козаччини, увійшли в свідомість, і навіть підсвідомість Василя Васильовича-молодшого ще в ранньому дитинстві разом із колисковими піснями та оповідями його няні Марії Борисівни.

Щире спілкування з Шевченком також заохочувало до збирання козацьких старожитностей. До цього ж схиляв і досвід відомого мецената та збирача мистецьких творів Григорія Степановича Тарновського. Саме після того, як Василь Васильович-старший по смерті дядька успадкував знамениту Качанівку, де вже було зібрано величезну збірку художніх речей, а з-поміж них і твори Т. Шевченка, В. Штернберга, К. Маковського, його син починає збирати власну колекцію художніх та історичних коштовностей. Прикметно, що коли зібрання Г. С. Тарновського було просто мистецькою колекцією, складеною без будь-якої патріотичної ідеї, хоча і берегло спомини козацької минувшини, то збирацька діяльність його внучатого небожа відразу визначається бажанням зібрати "колекцію предметів, які б характеризували старе життя моєї батьківщини Малоросії". І, звісна річ, старе життя України у родині Тарновських пов'язувалось, насамперед, з козацькою добою, у якій відомими дійовими особами були прямі предки збирача.

Судячи з опису колекції на новому місці, яку 1887 р. оглядав Д. І. Яворницький, розташування речей на характер подачі суттєво не змінився. Хіба що вже всі стіни було віддано живописові, а речі розміщено у шафах. Тут-таки у музеї знайшла собі постійне місце й книга почесних відвідувачів Качанівки, до якої вписували свої імена ще ті, хто навідував картинну галерею у Г. С. Тарновського. Але тоді, у середині 1880-х років, до колекції входили ще й гармати, нагробки, які зберігались надворі. Таким чином, колекція набувала рис монументальності. Колекція старожитностей від початку усвідомлювалась як зібрання не станових пам'яток, а загальнонаціонального, тобто зібрання українських старожитностей.

Успіхи у збирацькій справі зумовили не тільки його високий патріотизм, відданість справі, а й низка чудових рис характеру колекціонера. Насамперед, Василь Васильович Тарновський-молодший був наділений здібністю впорядковувати речі, вибудовуючи із них певну систему. Ця риса, котра особливо яскраво виявлялась у музейництві, знаходила своє продовження у великій любові Василя Васильовича творити парк. Причому, як і в упорядкуванні колекцій, любив він акуратність, стрункість алей (як не пригадати, що троянди біля палацу в Качанівці були посаджені строго в один рядок). Як і музейну експозицію, яку час від часу оновлюють, часто повер-

таючись до неї подумки, так час від часу Василь Васильович Тарновський переробляв і частини свого парку. Все це вказувало на цілісність його натури, якій були притаманні риси справжнього музейника. І дарма, що він, як і сам визнавав, був, за влучним виразом Миколи Федоровича Біляшівського, "більше аматором, ніж знавцем". Але знання історії, яких на початку його діяльності взагалі мали одиниці, він набував у процесі роботи. А сильні риси його натури забезпечували невпинний і швидкий рух цієї збирацької роботи до великої мети, незважаючи на певний брак цих знань. І головною запорукою у досягненні її були не тільки здібність до впорядкування багатоманітного простору, а й велика цілеспрямованість, наполегливість у добуванні речей та справжня щедрість у придбанні їх.

Палке серце дослідника ніколи не заспокоювалось на досягнутому. Він добре знав інших збирачів козацької старовини – О. М. Поля та Г. П. Алексеєва, і їхні успіхи спонукали його до подальших розшуків. Виявляється, тоді була навіть конкуренція у зібранні предметів національної історії. Натрапивши на річ, Тарновський не шкодував коштів на купівлю. Незважаючи на непорозуміння між ним і Д. І. Яворницьким, останній під час їхньої спільної подорожі на Запоріжжя неодноразово зауважував, що за придбані речі, або просто за те, щоб власник обійстя і надалі зберігав запорозький курінь чи надгробок, меценат відразу викладав величезні на той час суми. На початку збирання козацьких старожитностей Василь Васильович навіть продавав картини західноєвропейських та російських майстрів з колекції свого дядька Григорія Степановича Тарновського, щоб придбати якийсь козацький раритет. Гроші на створення колекції він одержував не тільки від володіння ґрунтами, а й завдяки відмові від типових світських розваг, як-от: карти, парадні виїзди, на які збавляли гроші інші заможні люди того часу.

Доля не раз випробовувала Василя Васильовича Тарновського на відданість справі. Врешті-решт на схилі життя вона поставила перед ним дилему: славнозвісний родовий маєток у Качанівці з його розкішним життям чи музей. В. Тарновський вибрав музей, і, продавши маєток, він у 1898 році переїжджає з музеєм до Києва. Це був вияв справжньої жертовності великого патріота. З-поміж українських меценатів Василь Васильович, як ніхто, за висловом Є. Х. Чикаленка, "любить свою Батьківщину на всю глибину своєї кишені". Щиро люблячи свою справу, Тарновський від справи багато взяв для наукового та духовного розвитку. Від приватної колекції, доступної для огляду тільки її господареві та його гостям, він пройшов шлях до створення першого музею національної історії. Він врятував націю в той момент, коли здавалося, що на наше безголов'я історія не полишить нам жодного речового доказу, власне, нашого існування на цій землі.

А музей, (який він зібрав) давав йому наснагу творити навіть тоді, коли важка хвороба прикувала до ліжка. Етапи його діяльності, періоди розвитку його зібрання ставали віхами на шляху української історії. 1876 р. Музей українських старожитностей вперше побачили кияни. Тоді Василь Васильович Тарновський вперше привіз його на зиму до Києва. З малярських творів був лише портрет гетьмана І. С. Мазепи, зате овіяні славою клейноди, знамениту зброю, рідкісні зразки фамільного посуду могли оглянути всі, хто цікавився рідною історією. Відтоді і аж до 1898 р. Музей щозими був доступний для огляду в Києві, а з 1898 р. і по 1901 р. усі його колекції цілорічно перебували в місті. Спочатку Тарновський з музеєм квартирував на Липках, а згодом за різними адресами у Старому Місті, на горі, де з 1895 р. і до смерті (13 червня 1899 р.), Василь Васильович розташувався у будинку на розі Володимирської вулиці і Театральної площі. У Києві музей набуває значення загальнонаціонального. Саме тут він починає працювати як скарбниця національної історії, котра, хай без офіційного сприяння, навчає і виховує.

У Києві колекція Тарновського була шанована усією інтелігенцією. Тісна співпраця з О. М. Лазаревським, М. В. Шугуровим, спілкування з редакцією "Київської старовини" і всім київським науковим загалом дозволяли точніше визначити вартість старожитностей, поставити збирання музею на міцний науковий ґрунт. У Києві готувались і побачили світ перші каталоги зібрання Тарновського. Тут з особливою силою продовжив Тарновський і збирання Шевченкових речей, з яких починав він свою збирацьку діяльність. Київ відкрив йому і нові шляхи розвитку музею. Під впливом редакції журналу "Київська старовина", зокрема, молодого тоді вченого М. Ф. Біляшівського, Тарновський зацікавився археологією і виступив організатором розкопок славетного городища м. Родні на Княжій горі поблизу Канева. Головним підсумком розкопок, які дали значну кількість знахідок, стало відкриття побуту нестоличних міст Русі IX – XIII ст., і, зокрема, того факту, що за характером будівництва та знарядь праці, хатнього начиння він був прямим попередником побуту українського села XIX ст. На підставі матеріалів розкопок М. Ф. Біляшівський зробив висновок про безперервність розвитку цивілізації у Центральній Україні в IX – XIX ст. та про те, що українці XIX ст. були прямими нащадками русичів XII – XIII ст. Це відкриття потрясло всю освічену частину російського громадянства, стало одним із найголовніших наукових доказів українців у боротьбі з "погодинською" теорією. Після розкопок Княжої гори навіть вища російська аристократія така, як графиня П. С. Уварова, почала визнавати наявність ще за IX – XIII ст. великих етнокультурних відмінностей між південними (українськими) теренами Русі та пряму спадкоємність побутової, а не тільки мовної та фольклорної (останнє було ще з успіхом доведено в часи Максимовича і Чубинського) культури українців від Русі IX – XIII ст.

Колекції з Княжої гори надійшли до Музею українських старожитностей Тарновського-молодшого, де утворили археологічний відділ і стали підґрунтям для відділів литовсько-руського та козацького, бо свідчили про тяглість історичного процесу на теренах України. Вони стали матеріальним доказом того, що українське козацтво виросло із надр попередньої історії і не було чужорідною вставкою в якійсь історії "общерусской". Разом із речами XVIII та XIX ст., які походили ще з колекції Г. С. Тарновського та з шевченківської збірки В. В. Тарновського-молодшого, речі великокняжої доби литовсько-руського та козацького відділів склали той план музейної експозиції, який у майбутньому успадкували всі українські музеї.

Таким чином, цілісний зоровий ряд української історії склався внаслідок розвитку колекції Тарновського навіть дещо раніше, ніж було написано цілісну, хоча б популярну історію України-Русі. Увесь розвиток історичної науки після створення Тарновським Музею українських старожитностей, додавши до цієї схеми побудови експозиції національної історії тільки відділи, присвячені археологічним культурам, характеризували розвиток цивілізації на теренах України у доруський час протягом 6 тис. р. до Р. Хр. – у 800-х рр. по Р. Хр. Отак збирання козацьких старожитностей, українську автентичність яких ніхто не міг заперечити, привело до постання цілісної музейної схеми історії України-Русі, стало локомотивом української історичної науки та рушієм національного самоусвідомлення нації. Недарма ж у символіці відновленої української незалежності XX століття тризуб Володимира Великого у гербі поєднався із словами національного гімну П. П. Чубинського, де рід наш названо козацьким! І заслуги у цьому історичному синтезі В. В. Тарновського-молодшого та його Музею українських старожитностей годі переоцінити.

Навіть послідовно вживати назву "українські старожитності" серед музейних працівників він почав чи не першим. Слід зазначити, що В. В. Тарновський-молодший у збиранні козацьких старожитностей був піонером. Зокрема, саме він першим зібрав величезні збірки козацької зброї: самих рушниць та пістолів, згідно з каталогом 1898 р., було 16, шабель – 26, а гармат – аж 311 Були в колекції Тарновського і такі види козацької зброї, які ще до XVIII ст. зовсім вийшли

з ужитку, як-от луки й стріли (всього 8) та списи (5 наконечників). У Музеї Тарновського можна було побачити й кулі, гарматні ядра, картеч (40 номерів). Багато було представлено й кінську збрую та сідла (16 номерів). Йому вдалось зібрати унікальну колекцію військового спорядження: порохівниць, натрусок, ладунок, мазниць, форм для виливання куль – всього 27 номерів! Такого багатства не мав тоді (а практично не має й нині!) жоден музей в Україні. І зовсім неперевершеним залишається донині зібрання козацьких клейнодів: 4 булави, 11 пірначів, гетьманський бунчук, запорозька корогва, прапор Переяславського полку 1762 року. А ще печатка полку Миргородського та значок XVIII ст., 4 отаманські келепи, 12 каламарів! Окрім зброї, військового реманенту та клейнодів, уперше почав збирати В. В. Тарновський-молодший речі, які характеризували родинний та громадський побут козацької доби. Поряд із каламарями, пишався Музей Тарновського чудовими добірками замків, кресал, печаток, гребенів, люльок. Знайшли в ній своє місце гольник і ліжко гетьмана К. Розумовського, бандури, торбан І. Мазепи і ще багато-багато малих і великих речей давнього побуту країни козаків. Значно більше було представлено у колекції вбрання козацьких часів. Серед чоловічого одягу переважали пояси (14 номерів). Жіночого одягу вдалось зібрати значно менше, проте він був різноманітнішим. Окрім двох корабликів – жіночий кунтуш, дві плахти, черевики, які належали дочці Данила Апостола. Винятковий інтерес становило унікальне зібрання жіночих та чоловічих прикрас козацької старшини: намисто, сережки, застібки одягу, дукачі (загалом 21 одиниця зберігання). Подібної колекції прикрас тієї доби не вдалось зібрати після Тарновського жодному музеєві.

Особливістю речових фондів Музею українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого була велика кількість іменних речей. І ще було не випадково. Купуючи старожитності в антикварів, Василь Васильович намагався уберегтись від підробок і прагнув придбати насамперед ті речі, які, завдяки написам, чи родинним переказам, можна було вважати власністю реальних історичних осіб. Серед зібраних таким чином речей були не просто раритети, а речі, які вважались національними святинями. Це, зокрема, клейноди, шаблі гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, знамениті іменні гармати з гербами гадяцьких полковників І. Чарниша та М. Милорадовича, відлиті майстром Карпом Балашевичем. Багато зібрав Тарновський іменного посуду. "За столом" у музеї мирно уживались речі людей, які у житті за один стіл сідали не часто. У вітринах стояли поруч чарки гетьманів І. Мазепи та М. Ханенка, полковників І. Чарниша та С. Палія, і просто "доброго чоловіка Корнія Божченка". Поруч зі скляним келихом з палацу гетьмана К. Розумовського – розкішно оздоблені срібні та золочені кубки святителя Димитрія Ростовського (Туптала) і козака Кузьми Григоровича Вдовиченка. Мирно лежали поруч ложки гетьманів І. Скоропадського та І. Мазепи, генерального обозного В. Дуніна-Борковського, полковника чернігівського Я. Лизогуба, Димитрія Ростовського та архієпископа київського Т. Щербацького. А ще далі відвідувачі бачили дерев'яний ківшик із Запорожжя зі зворушливими написами просто "сіновика": "Хортиця – водиця, Батурин – вино". Сила іменних речей створювала в оглядача колекції відчуття істинності, справжньої історичності Музею українських старожитностей.

Порівняно з речами світського побуту у Тарновського було менше речей церковних: разом із надгробками загалом 109 номерів. Перевага світських, невиконних пам'яток над предметами церковної старовини, поруч із силою іменних речей козацької аристократії, було унікальною рисою колекції В. В. Тарновського-молодшого. Таку винятково багату колекцію вдалось зібрати саме тому, що свою діяльність В. Тарновський-молодший почав тоді, коли хоча б у "вельми небагатьох дворянських та козачих оселях зберігались ще деякі старовинні прадідівські речі". Наступникам Тарновського довелось дозбирувати ті речі переважно по церквах та з землі. І у збиранні церковних речей вони перевершили його, але загалом і церковне життя козацької доби у Музеї українських старожитностей було добре представлено. Знаменитими пам'ятками церковної старовини Музею стали чаша, дискос та звіздиця із запорозького храму с. Старі Кодаки – вклад курінного отамана Івана Кравчини, та святодарниці звідти ж, ікона Божої Матері з дитям із гербом Полуботків, і, нарешті, антимінси видатних діячів церкви, таких як єпископи Лазар Баранович, Кирило Шумлянський, Іларіон Рогалевський, київські митрополити XVII ст. Варлаам Ясинський та Антоній.

Тарновському вдалось зібрати при музеї багатющі архів та бібліотеку, які містили документи всіх історичних періодів козацької доби і стосувались як політичної історії, так і розвитку економіки та культури країни козаків. Зокрема, фотоархів охоплював двайливо дібрані пейзажі козацьких місць, особливо історичних ландшафтів вольностей запорозьких козаків, а також репродукції з портретів діячів козаччини, які зберігались в інших зібраннях та у приватних осіб.

Музей Тарновського мав чималу портретну галерею, яка налічувала 43 полотна. Серед зображень історичних діячів переважали портрети козацькі. Значна частина їх була копіями з тих портретів, з якими не бажали розлучатися нащадки портретованих, зберігаючи родинні реліквії у своїх маєтках по селах та хуторах. Та саме завдяки копіям з музею Тарновського пам'ять про цих історичних осіб удалось зберегти у вакханалії класової боротьби з мистецтвом за радянської доби. А зібрання народної картинки "Козак Мамай" донесло до нащадків, за свідченням мистецтвознавців, найдавніші з творів на цю тему. Козаки були присутні у залах музею не тільки своїми речами. Вони дивилися на відвідувачів з полотен, і в їхніх очах читався сум за долю великої спадщини, яку довелось покинути недбайливим нащадкам та перевертням. А сумувати було з чого. І подальша доля Музею українських старожитностей – яскраве тому свідчення.

Все почалось ще 1896 р., коли шовіністична київська міська дума відмовилась прийняти у подарунок місту зібрання великого мецената. Боячись висловитись відверто проти впливового магната Тарновського, щиру любов якого до Батьківщини російські державні чинники разом із хохлами-малоросами вважали за великопанські примхи "українофіла-романтика", дума відмовила Василеві Васильовичу тільки тому, що буцімто не могла збудувати для музею окремий будинок. Тоді у середині 1890-х рр. у Києві ще міцно стояла заборона створювати свій історико-етнографічний музей, який за цілком слушними думками російських урядовців відразу збудив би приспані національні почуття, показав би самостійну історичну долю України, підтримавши у Росії український національний рух. Було добре відомо, що хвилі цього руху, часто народжені у Києві, повертались до центру Південно-Західного краю із закордонної Галичини шквалом високого гатунку українознавчих публікацій, віршами Франка, Лесі Українки та Глібова. І тому музей Тарновського київській владі був не потрібний. Подібне ставлення до своєї дитини зустрів попервах В. В. Тарновський-молодший і у провінційному Чернігові. Опір прийняттю збірки в дар місту там дружно чинили діячі створеного дещо раніше Історичного музею місцевої архівної комісії, яку очолював сам губернатор Андрієвський. І аргументи губернатора та батьків проросійського музею архівної комісії були дуже схожі на ті, що й у Києві: а навіщо Чернігову якийсь українофільський музей, коли земство має дбати тільки про елементарні потреби народу – не до музеїв! Та все ж Чернігівське губернське земство – це не київська горностепна дума, і Музей українських старожитностей воно "зустріло" якщо й не з великою радістю, то принаймні "прихильно". Та недоброзичливці невгавали і змусили В. В. Тарновського погодитись на розташування музею не в престижному будинку Мазепи у центрі міста, а на маловідвідуваній околиці у значно гіршому приміщенні. Та й після цього опір прийняттю дарунка тривав, і Василь Васильович

вирішив змінити свій заповіт на користь Києва, де заходами Київського товариства старожитностей і мистецтв, у якому провідна роль належала видатному меценатові, заступникові його голови Б. І. Ханенкові та відомим ученим В. В. Хвойці і М. Ф. Біляшівському, було не тільки створено музей старожитностей і мистецтв, а й споруджено для нього великий будинок. Однак невблаганна смерть обірвала життя В. В. Тарновського-молодшого 13 червня 1899 року, і Чернігівське губернське земство вступило у права спадкоємця Музею українських старожитностей, згідно із заповітом, написаним меценатом ще за три роки до того. Завдяки наполегливості голови Чернігівської губернської земської управи, відомого лексикографа Ф. М. Уманця, чернігівські земці вже по смерті Тарновського остаточно ухвалили прийняти його дарунок. Неначе намагаючись хоч частково здійснити останнє, уже нездійсненне бажання мецената бачити постійну оселю свого музею у Києві, доля дозволила киянам до переїзду колекції у Чернігів побачити всю велич зібрання Тарновського. Адже поки у Чернігові все виважували, готували приміщення, колекції Тарновського із середини 1899-го до початку 1902 р. зберіг для нас Київський музей старожитностей та мистецтв. І якраз невдовзі по смерті Тарновського, під час XI Археологічного з'їзду, який у серпні 1899 р. відбувся в Києві, їм судилося потрапити в епіцентр історичних подій. Саме вони, разом із колекціями Хвойки, Ханенка, Терещенків, Бобринського та інших утворили першу експозицію з історії у новозбудованому приміщенні Київського міського музею старожитностей і мистецтв – попередника сучасного Національного музею історії України. Учасники Археологічного з'їзду, які з'їхались до Києва з усіх кінців імперії та з-за кордону, із захопленням оглядали матеріали розкопок славетної Княжої гори та найбільше знамениту козацьку колекцію, якій було надано дві із п'ятьох виставкових зал. Зібрання Тарновського, яке скристалізувалось довкола козацької колекції, задало тон експозиційній політиці новопосталого музею, і вже виставку побуту XVI – XVIII ст. "Старожитності Придніпров'я" у 1900 р. кияни провели самостійно. Передчасна смерть В. В. Тарновського стала трагедією для розвитку української культури. Зібраний ним музей, котрий навіть за визнанням опонентів з імперських кіл стояв на голову вище від усього, створеного в тодішній Україні у музейній справі, було закинуто на задвірки в минулому величного Чернігова, який у Російській імперії перетворився на "дуже маленьке провінційне містечко". Незважаючи на доброзичливе ставлення губернського земства, воно за всі роки керування музеєм так і не спромоглось забезпечити утримання належного штату та примноження його збірок, а чернігівські губернатори, дбаючи про русифікацію краю, не обтяжували себе піклуванням про якийсь "українофільський" заклад. І все ж працею таких подвижників, як І. Г. Рашевський, М. М. та Б. Д. Грінченки, О. П. Шелухін, В. Л. Модзалевський зібрання музею В. В. Тарновського-молодшого вдалось у наступні роки не тільки зберегти, а й дещо поповнити. Завдяки систематичному, хоч і не такому масовому, придбанню експонатів, пожертвам приватних осіб, музей, як зазначено у звіті XI Археологічного з'їзду в Чернігові, і надалі був "гордістю всякого українця…". Після об'єднання 1925 р. всіх чернігівських музеїв історичного профілю в єдиний колекція Тарновського стала його основою. В об'єднаному музеї експозиція розширилась, а збірки предметів деяких типів кількісно зросли. Якщо у старому приміщенні на околиці міста уся експозиція музею (разом із шевченківською збіркою) розташовувалась у 2-х залах і коридорі, то в новому великому музеї самі тільки козацькі старожитності заполонили 3 зали і просторий коридор. Ще ширша сучасна експозиція козацької доби у Чернігівському історичному обласному музеї, який від 1989 р. носить ім'я свого засновника.

На відміну від Гетьманщини, де речові свідчення козацької слави зберігали старовинні міста та села, головніші оселі запорожців було зруйновано російськими військами, а велика частина населення вольностей запорозьких після катастрофи 1775 р. емігрувала за кордон. І тому збирання козацьких старожитностей, яке захопило кращих людей краю у XIX ст., потребувало свідомої громадянської позиції. Перед у цьому вело дворянство Катеринославської губернії. Насамперед слід назвати забуту в радянські часи таку постать в українській історії, як Олександр Миколайович Поль. Його життєвий шлях багато в чому нагадував шлях В. В. Тарновського-молодшого. Народився Поль 20 серпня 1832 р. у родовому маєтку в с. Малоолександрівському Катеринославської губернії (нині – с. Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.). Батько майбутнього збирача походив з відомого у Європі роду. Далекий предок Олександра Миколайовича був кардиналом в Англії за часів Генріха VIII, але згодом втік звідти до Швейцарії. Його нащадок, дід О. М. Поля, офіцер шведської армії, перейшов на службу до Росії, змінивши ім'я Йоганн на Іван. Батько майбутнього вченого та промисловця Микола був найменшою дитиною у родині Івана Івановича Поля. Мати ж Олександра Миколайовича Ганна Павлівна Полетика доводилась онучкою славетному гетьманові України Павлові Полуботкові. І наче, щоб спростувати слова Шевченка про поганих правнуків великих прадідів та німця, "що на Сіті картопельку садить", саме із сім'ї німецького колоніста вийшла людина, котра зберегла славу Запорожжя. Любов Поля до козацьких старожитностей, як і в Тарновського, була "домашньою", виплеканою всією обстановкою будинку його бабусі з роду Полетик, повного старовинних речей, які пам'ятали козацькі часи. Як і Тарновський, він відчував інтуїтивний, родинний зв'язок з бурхливою козацькою добою, пам'ятки якої прагнув зберегти. З цих домашніх знахідок на горищі чи у темній комірчині склав він першу свою колекцію старожитностей. Палка любов до рідної землі, що зродилась у душі Олександра Поля на берегах чарівної р. Верхньої Сури, зміцніла протягом його навчання у Полтавській гімназії та Дерптському (нині Тартускому) університеті, який він закінчив 1854 р. Далі життєвий шлях Олександра Миколайовича багато в чому нагадує життя та працю В. В. Тарновського-молодшого: робота у комітетах із селянської реформи і участь у розгляді самого проекту реформи 1861 р. аж у Петербурзі, відкриття шкіл для народу, активна участь у земських справах. Але якщо В. В. Тарновський-молодший збирав старожитності на провінції у Каганівці, то життя і праця О. М. Поля минули в Катеринославі, у губернському місті, де громадське життя та підприємницька діяльність, якій і присвятив себе Поль у зрілому віці, давали дуже потужну альтернативу для докладання сил молодій людині. А проте Поль не зрадив своєму юнацькому захопленню впродовж всього життя. Своїм коштом провадив він експедиції, особисто брав участь в археологічних розкопках, пішки обходив багато місць козацької слави. Він був довголітнім членом Одеського товариства історії та старожитностей, підсумки своїх досліджень історії півдня України виклав у низці наукових праць. Знаменно, що саме під час пішої мандрівки козацькими урочищами повторно відкрив Поль знамениті залізнорудні родовища Криворіжжя, розробка яких стала справою його життя. Це відкриття змінило життя Поля: він поринув у вир підприємницької діяльності, заснував кампанію з видобутку залізної руди, зв'язавши криворізькі рудні залізницею з Лівобережжям, він дав поштовх до розвитку металургійної промисловості краю, яка була немислимою без донецького вугілля. Залізниця перетворила Катеринослав на всесвітній центр машинобудування та металургії, і сьогоднішній Дніпропетровськ своєю промисловою могуттю завдячує тому ж таки Полю. Поль "воскресив рідний край до життя у праці", як писав у вірші на смерть Олександра Миколайовича один із шанувальників його талантів, створивши, по суті, те, що нині ми називаємо Придніпровським промисловим районом. Відтоді історія та археологія стали для Поля його відпочинком, але, як і підприємницька діяльність, відпочинок вилився у справу, що його обезсмертила: "На дозвіллі Олександр Миколайович встиг зібрати перший ґрунтовний історико-археологічний музей Запорозького краю". Бажання зберегти і передати людям

скарби історії були в ньому не менші, ніж прагнення розвивати економіку краю. І у цьому життя Поля залишається і досі взірцем для наступних поколінь.

1887 р. приватний археологічно-історичний музей Поля відчинив свої двері для публіки. Ним захоплювались кращі археологи й історики тогочасної України: В. Б. Антонович, Д. І. Яворницький, Д. Я. Самоквасов та багато їхніх колег. Експозиція та фондові колекції музею О. М. Поля було впорядковано самим збирачем на основі науково визнаної періодизації історичного процесу, тотного знання археологічного матеріалу. У згоді з історією краю вона містила пам'ятки усіх народів, котрі до українців заселяли Дике Поле чи його північні околиці та змагались із запорожцями за їхні вольності, тобто була не суто українська, як у Тарновського. Але прикметно, що велика збірка запорозьких старожитностей опинилась в одному відділі разом із т. зв. південноруськими пам'ятками. Цим було засвідчено їхню генетичну єдність і де-факто вирішено питання, кому належить запорозька культурна спадщина. І в цьому теж була велика культурна місія музею, який створив О. М. Поль. Чудова козацька колекція Поля за обсягом не дорівнювала колекції Тарновського, але слід знов нагадати, що через трагічну історію Запорожжя дослідникам краю доводилось значно більше, ніж на Чернігівщині, розшукувати старожитності у землі. Та з опублікованого 1893 р. по смерті О. М. Поля каталогу його колекції та з опису Д. І. Яворницького музей Поля мав 16 гармат різного калібру, кілька мушкетів (і серед них як рідкісне свідчення ранньої історії козаччини знаменитий мушкет черкаського старости Є. Дашкевича), чимало шабель, порохівниць, куль та особливо багато проти збірок інших музеїв – списів. А ще були у колекції Поля "... келепи, або бойові чекани, якими запорожці розбивали кольчуги, ...кулі, ядра, гранати, бомби, картеч, шріт, пістолі, ятагани (і серед них ятаган гетьмана П. Полуботка), сокири, гайдамацькі "свячені ножі, зроблені з кіс із дерев'яним у вигляді хрестів руків'ям, кистені, якірці, які розкидали по степу перед наступом татарської кінноти..." А ще були "...вудила, стремена залізні, бронзові та мідні, бубонці, пряжки срібні, бронзові та залізні". Були й "...пернаті, булави, труби". З головічого одягу надбав до свого музею Поль пояси та ґудзики. Багато було вже й хатнього начиння: пеналів з письмовим приладдям, каламарів, люльок, зокрема, одна зі знаменитим написом: "Козацька люлька – добра думка", та дві великі оправлені сріблом, усипані коштовним камінням, різьблені люльки, що належали гетьманові Д. Апостолові. Був навіть видовбаний з дерева портфель. Дивував і великий настільний годинник паризької роботи XVII ст. Серед посуду привертали увагу виделки, ножі, ложки, зокрема срібна – полковника Гладкого, чарочки, тарілочки, куклі з рельєфами, келихи, кубки. Серед прикрас – сережки, персні, каблучки, позументи. На відміну від колекції Тарновського, у Поля можна було побачити й статуетки, які прикрашали козацький побут. Особливо тішила око відвідувачів бронзова статуетка запорожця, що, сидячи по-турецькому, співав із піднятою чаркою в руці. Містило зібрання Поля й чимало церковного начиння, серед якого найцікавішими були напрестольні хрести. Серед живопису вартою уваги була тільки збірка народної картини на тему життя запорожців, якій були притаманні багатство сюжетів та щирість виконання. Слід зазначити, що твори безіменних майстрів представляли життя і побут запорожців і значно рідше – городових козаків. Порівняно з колекцією Тарновського, значно менше було у зібранні Поля іменних речей та й взагалі предметів, які б характеризували політичну історію краю. Але багатогранність збірки Олександра Миколайовича ставила її в перший ряд з-поміж багатьох приватних і державних колекцій. У справі розбудови економіки та культури краю Поль, як і Тарновський, не відчував підтримки широкого загалу. І якщо провінційний Катеринослав ще якось сприймав культурницькі ініціативи мецената, то з великим скептицизмом ставилися краяни Поля до його планів розвитку промисловості Наддніпрянщини. Останнє трагічно відбилось на долі Олександра Миколайовича та його музею: незадовго до смерті Поль потрапив у величезну фінансову скруту. Такого розкішного маєтку, як у Тарновського, він не мав. Довелось виставляти на продаж колекцію... Це була катастрофа, адже для Поля музей був тим, задля чого розвивав він промисловість. Власне перший і єдиний каталог приватного музею Поля було складено для продажу його колекції. Тривалий час покупців не знаходилось. Аж ось колекцію погодились придбати англійці, однак, як пишуть біографи Поля, без запорозької збірки. Схоже на те, що Поль просто все ж не побажав розстатись із останньою. Придавлений скрутою, у тяжких роздумах над долею музею, який уособлював для нього Батьківщину, Поль ніяк не наважувався на продаж. Це була трагедія його життя. Сам її Олександр Миколайович розв'язати не зміг. Видно, не бажаючи допустити, щоб назавжди розпорошились по світах свідчення слави запорозьких лицарів, Бог вкоротив йому життя, і О. М. Поль помер у тяжких роздумах над долею музею 26 липня 1890 р. на 58 році життя.

Музей так і не було продано, а згодом у 1905 та 1912 рр. дружина небіжчика Ольга Семенівна Поль (уроджена Коростовцева) передала головікову колекцію до Катеринославського музею, котрий тоді вже носив ім'я Олександра Миколайовича і який на міцний ґрунт поставив добрий знайомий і колега Поля, академік Д. І. Яворницький. Так ще від середини XIX ст. було закладено два з трьох головніших осередків збирання козацьких старожитностей, які своїм постанням відображували, зокрема, й відмінності історичного шляху різних теренів України за бурхливої доби пізнього середньовіччя. Обидва вони з'явились внаслідок приватної ініціативи і не були підтримані за життя своїх творців державною владою. Із неймовірними труднощами кращі українські наукові сили змусили російські владні структури та українофобну частину інтелігенції змиритись з їхнім існуванням. Прикметно, що створили ці музеї ті з нащадків "славних прадідів великих", які не тільки успадкували славу своїх предків, а й пишались своїм походженням, а до того ж віддали свої кошти на увічнення тієї слави. Усе це спростовує помилкові думки про тотальне безпам'ятство українців та байдужість їхньої еліти до національної історії. Слід зазначити, що творці вищезгаданих приватних музеїв були людьми, які зосереджували у себе кошти великої частини суспільства, і таким чином, треба визнати, що у створення цих збірок опосередковано вклала працю значна частина українського народу. Так само неспростовним є факт, що переростання колекцій В. В. Тарновського-молодшого та О. М. Поля в самостійні музеї відбулось завдяки тому, що стрижнем праці їхніх творців була українська національна ідея. Саме їхня система цінностей, яка лягла в основу створення спочатку приватних збірок, дозволила створити ефективну та ефектну (притягальну для сприйняття) урегульовану науково-виховну інформаційну систему з історії України, внаслідок чого приватні збірки й перетворились у кінцевому підсумку на музеї загальнонаціонального значення. Те, що поява цих музеїв була не примхою окремих видатних осіб, а явищем суспільного життя, підтверджує існування інших знатних колекцій козацької старовини, котрі хоч і не переросли в окремі музейні зібрання, але суттєво збагатили своїми матеріалами музеї державні.

Не можна забувати, що праця творців музеїв загальнонаціонального значення минала серед колег, які поділяли їхні захоплення. Так, поруч з О. М. Полем жив і працював, створивши власний приватний музей, відомий історик-нумізмат, предводитель дворянства Катеринославської губернії Георгій Петрович Алексеєв, який доводився далеким родичем гетьманові Д. Апостолові. Добрий знайомий і колега Д. І. Яворницького та всього того петербурзького гуртка українців-козаколюбів, до якого належали І. Солодилов, письменники К. Білиловський, Д. Мордовцев, художник І. Репін та інші, він зібрав у своєму маєтку в містечку Котовці (нині с. Котовка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.) велику колекцію козацьких пам'яток. Музей Г. П. Алексеєва, згідно з майновими

оцінками, був удвічі менший за збірку О. М. Поля, але, як і в колекції останнього, в ній можна було побачити "гармати, рушниці, пістолі, кулі, списи, шаблі, ятагани, шашки, кинджали, келепи, порохівниці, якірці, нагаї", а також "булаву, прапор, сурми...", частини одягу, посуд, письмове приладдя та прикраси, силу-силенну люльок, натільні хрестики та напрестольні хрести. Живопис було представлено у збірці Алексеєва всього п'ятьма полотнами, але серед них опинились такі рідкісні мистецькі взірці, як портрет полковника О. Ковпака та "дикого попа" К. Тарловського. Зібрані Георгієм Петровичем скарби збагатили згодом Музей Одеського товариства історії та старожитностей, Катеринославський музей ім. О. М. Поля. Туди ж, до Одеси, до музею Товариства історії та старожитностей, потрапили і багатющі колекції першого новочасного історіографа Катеринославщини архієпископа Гавриїла Розанова (1781 – 1858), який досліджував українську старовину, збірки ректора Катеринославської духовної семінарії Іакова Вечеркова. Значні колекції, що згодом поповнили Катеринославський музей, зібрали відомий державний діяч М. В. Родзянко (1859 – 1924) та його брат Сергій, поміщики О. С. та В. С. Деконські з Верхньодніпровського повіту та багато інших. Через занедбання у 1860 – 1890-х рр. створеного ще 1849 р. місцевим губернатором А. Я. Фабром Громадського музеуму Катеринославської губернії величезна кількість здобутих на теренах Катеринославщини історичних пам'яток до появи 1902 р. Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля збагачували не місцеві збірки, а музей Одеського товариства історії та старожитностей. Останній своїм, хай навіть невеличким, відділом запорозької старовини завдячує не в останню чергу катеринославцям.

Що ж до теренів Гетьманщини, то там, окрім уже згаданих картинних галерей, великі колекції було зібрано другом В. В. Тарновського-молодшого, видатним істориком О. М. Лазаревським у його родовому маєтку в с. Гирівці (нині с. Шевченкове) Конотопського р-ну Сумської обл. Олександр Матвійович Лазаревський був головним консультантом Тарновського-молодшого у збиранні козацьких старожитностей. Саме завдяки порадам Лазаревського Василь Васильович зміг уберегтись від придбання багатьох підробок і зібрати таку цінну колекцію. Лазаревський був співавтором Тарновського у написанні розділу козацьких пам'яток у першій частині каталогу Музею українських старожитностей, виданого 1898 р. І нарешті, Олександр Матвійович був одним із тих, хто домігся виконання заповіту свого друга і завдяки кому ми нині маємо таку скарбницю народної пам'яті, якою є Чернігівський історичний музей.

Велику колекцію ужиткового мистецтва козацької доби зібрав відомий громадський і культурний діяч, вчитель Глухівської гімназії П. А. Дорошенко (велика частина їх надійшла до Київського художньо-промислового та наукового музею). Значно слабше попервах ішло збирання козацьких старожитностей у XIX ст. в Києві. Але упродовж перших двох третин XIX ст. київське колекціонування – що державне (у стінах університету св. Володимира), що у приватних збирачів – йшло, насамперед, у напрямку збирання та вивчення пам'яток давнішої від козаччини історії, як-от: Русі IX – XIII ст., кам'яної та бронзової діб тощо. І незважаючи на те, що саме у Києві і саме у цей час працями таких істориків, як М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. Б. Антонович та його учнями було визначено видатну роль козацтва у вітчизняній історії, музею, у якому було б зібрано свідчення козацької слави, у Києві тривалий час створити не вдавалось. Першим музеєм у Києві, який знайомив відвідувачів з історією козаччини, був той-таки привезений з Чернігівщини Музей українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого. Про його вплив на постання нинішніх національних музеїв у Києві вже мовилось вище, і протягом 70-90-х рр. XIX ст. він був центральним зібранням столиці. Та не можна промовчати про те, що вже на початку – у середині 1870-х, ще до першого зимового приїзду Музею Тарновського до Києва, тут старогромадівцями (В. Б. Антоновичем, П. П. Чубинським, М. П. Драгомановим, М. В. Лисенком, Ф. К. Вовком та іншими), які знайшли прихисток у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства, уже на повну силу створювався великий історико-етнографічний музей. Серед кількох тисяч зібраних експонатів, безперечно, знайшли своє місце й речі козацького побуту (збірка мала новітній тоді етнографічний ухил). Та подібна діяльність старогромадівців як прояв розвитку української національної культури не влаштовувала царський уряд, заходами якого спочатку було ліквідовано відділення РГТ, а згодом погромлено Стару громаду, що примусило кількох організаторів музею емігрувати. Роботу над створенням музею від РГТ перейняла спеціальна комісія при київському губернаторі. Свої засідання вона провадила у стінах Другої гімназії, де заходами її директора, видатного просвітянина, вченого та громадського діяча, видавця "Київської старовини" В. П. Науменка було створено сприятливу для роботи організаторів музею атмосферу. Однак царська влада вирішила будь-що не допустити створення історичного музею у Києві, і з її наказу вже зібрані старогромадівцями фонди музею 1880 р. було "розкидано". Але природний хід історії не дано зупинити нікому, і того самого року, коли розкидали "старогромадівський" музей, а чорносотенці і царська охранка святкували перемогу, коридорами тієї самої Другої гімназії Науменка вже бігав учень, якому в майбутньому судилось створити у Києві музей національної історії, де гідно було представлено й козацьку добу. Та все ж заходами царської влади у Києві розвиток музейництва, зокрема й збирання козацьких пам'яток науковими установами, на певний час було штучно затримано, а іншого приватного джерела музеєтворення у місті на той час не виявилося. Давалася взнаки і значна русифікація міста в останній третині XIX ст., і те, що київські приватні збирачі значно більше цікавились пам'ятками великокняжої доби. Так, з-поміж українських старожитностей саме колекцією князівського золота визначалась найкраща серед приватних збірок колекція Б. І. Ханенка. На жаль, Ханенко, хоч і намагався придбати для своєї картинної галереї полотно І. Ю. Репіна "Запорожці пишуть листа турецькому султанові", все ж не колекціонував ані козацьку зброю, ані українській портрет XVII – XVIII ст., а побутові речі козацької доби й поготів. Характер більшості приватних збірок, які закладались у місті в другій половині XIX ст., був мішаний, українські старожитності у них переважно опинялись у меншості та трактувались як російські чи малоросійські, що не мали самостійного культурного значення. Тільки поступово під впливом праці старогромадівців, В. В. Тарновського-молодшого, а надалі у 1900 – 1910-х рр. – Київського художньо-промислового та наукового музею київські колекціонери звернули увагу на українські старожитності загалом, що виявилось переважно у збиранні творів ужиткового мистецтва, але не мало жодного результату для збирання свідчень політичної історії краю. Так, чимало старовинних речей козацької доби надбали для своїх приватних збірок Б. І. та В. М. Ханенки, Янковська, Гансен, Й. А. Хойновський, К. В. Болсуновський та багато інших. Козацькі старожитності, зокрема гетьманські універсали, було виставлено у музеї історико-етнографічного профілю, який постав з приватної ініціативи його власника Й. А. Хойновського. Провідною збіркою козацьких старожитностей у Києві 1870 – 1890-х рр. залишався музей Тарновського. І все ж музей Тарновського був незагальнодоступним і не міг ознайомити з історією усіх бажаючих. Його функцію у суспільстві взяв на себе Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, яка в громадському та науковому житті, незважаючи на тяжку русифікацію, була спадкоємницею традицій Києво-Могилянської академії. Цей музей став першим в Україні державним музейним закладом, який, попри свою фахову специфіку, збирав козацькі старожитності.

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Україна, 01025, м. Київ, вул. Володимирська, 2. Тел.: (38-044) 278–48–64. Тел./факс: 278–43–23.

М. Ф. Біляшівський (1867 - 1926) перший директор музею.

Д. М. Щербаківський (1877 - 1927) перший завідувач історичного та етнографічного відділів музею

Історія колекцій музею починається з 1899 р., коли у Києві відкрився перший публічний музей – Київський Міський Музей старожитностей і мистецтв. Окреслюючи майбутнє музею, перший його директор, видатний український вчений М. Ф. Біляшівський зазначав: "Основа покладена, початок зроблено... тепер на черзі повести діло на нових, широких підставах – зробити з цього музею справжній національний музей цілої України, навіть більш – кілька національних музеїв (історичний, етнографічний, художній...) – як це слід для столичного міста". У 1904 р. музей перейменовується у Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. Миколи II. У 1924 р. – у Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка. У 1936 р. відбувся розподіл колекції на два музеї. Один з них, що успадкував збірку історико-археологічного профілю, носить нині назву Національний музей історії України.

В музеї зберігаються реліквії запорозького козацтва – клейноди, універсали, грамоти, листи гетьманів та старшини (Юрія Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського та ін.). Музей володіє цінними колекціями холодної та вогнепальної зброї, етнографії, виробів із скла, фарфору тощо. Значний інтерес становлять вироби українських ювелірів-золотарів XVI – XVIII століть. Це, в основному, митри, потири, панагії, шати до ікон тощо. Зокрема, оправа до чудотворної ікони Дігтярівської Богоматері, виконана невідомим майстром на замовлення гетьмана Івана Мазепи на початку XVII ст., срібний хрест з гербом Петра Могили, дарсковниці, срібні оправи до Євангелій XVIII – XIX ст. та ін.

В. В. Хвойка (1850 - 1914) перший завідувач і хранитель археологічного відділу музею.

Б. І. Ханенко (1848 - 1917) меценат і один із засновників музею

Близько 10 тисяч одиниць зберігання нараховує колекція живопису, графіки та скульптури. Серед них збірка живописних полотен з галереї Вишневецького замку. В музеї зберігаються зображення гетьманів, козацької старшини, видатних церковних діячів, які дійшли до нас у пізніших повтореннях. Вони мають велику історичну цінність, оскільки оригінали здебільшого не збереглися. Серед них портрети Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Сагайдачного, П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського, П. Могили, Ф. Прокоповича, Д. Ростовського. Колекція графіки становить більше восьми тисяч творів і включає гравюри, літографії, рисунки. Основу фонду складають графічні роботи зі збірки П. П. Потоцького – військового історика, колекціонера, який в 1926 році передав свою колекцію Україні.

Колекція стародруків складається з книг, виданих в друкарнях Києва, Львова, Чернігова, Почаєва. Цікавою є колекція документів XV – XX ст. (понад 15 тис. од.). Музей зберігає унікальну нумізматичну колекцію, що нараховує понад 100 тис. од. Це найбільш повна нумізматична колекція в Україні.

Загалом на сьогодні фонди музею нараховують понад 600 тис. унікальних пам'яток історії та культури, а археологічні колекції – понад 350 тис. од. зберігання.

Музей. Архітектор Й. Ю. Каракіс. 1937 - 1938 рр.

Експозиційна зала козаччини XVII ст

МУЗЕЙ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

Україна, 01015, м. Київ, вул. Січневого Повстання, 21, корп. 12. Тел.: (38-044) 280–13–96. Тел./факс: 280–86–52.
E-mail: treasures_museum@ukr.net

Музей. Колишній Ковнірівський корпус Києво-Печерської лаври. Будівничий С. Д. Ковнір. Кінець XVII - початок XVIII ст.

Музей історичних коштовностей України заснований 1963 року як спецвідділ "Золота комора" Київського державного історичного музею (нині Національний музей історії України) для зберігання і експонування предметів з дорогоцінних металів та коштовного каміння. Музей розташований у Ковнірівському корпусі Києво-Печерської лаври.

Значну частину його збірки складають дорогоцінні експонати, які походять з колекції Б. І. Ханенка – відомого київського мецената, колекціонера, одного із фундаторів Міського музею старожитностей і мистецтв у Києві. Багато експонатів до музею передав Інститут археології НАН України.

Сьогодні його колекції нараховують близько 60 тис. од. зберігання, що датуються VI ст. до н. е. і до наших днів. Це – археологічні предмети скіфо-античного часу, періоду Середньовіччя, предмети ужиткового мистецтва, роботи сучасних українських художників-ювелірів.

Експонати Музею історичних коштовностей України – це своєрідний літопис української історії у золоті та сріблі. Серед них особливу цінність мають шедеври античного ювелірного мистецтва, як золота пектораль з кургану Товста Могила, що набула світового значення і є своєрідним символом музею, срібна чаша з Гайманової Могили, золотий "шолом" з Передерієвої Могили, комплекс матеріалів з Мелітопольського кургану тощо.

Серед ювелірних виробів східних слов'ян та періоду Київської Русі найпочесніше місце посідають прикраси, виконані у техніці перегородчастої емалі. Шедевром такого мистецтва у колекції музею є золота діадема другої половини XII ст. зі скарбу, знайденого поблизу с. Сахнівка на Черкащині.

Сторінки історії прикладного мистецтва у XVI – XIX ст. ілюструють роботи українських майстрів, які вирізняються за стилем, технікою виконання. У багатьох світських і культових витворах своєрідно переплелися риси загальноєвропейських стилів – бароко, рококо, класицизму – з народними традиціями. Високим художнім рівнем відзначаються вироби майстрів XVIII ст. – В. Мощенка, І. Пивича, Ф. Левицького, С. Тарановського, К. Чижевського.

Окремою сторінкою розвитку ювелірного мистецтва є також збірка західно-європейського срібла XVI – XX ст. Вона включає вироби з Австрії, Німеччини, Польщі, Нідерландів, Франції – матеріальне втілення еволюції естетичних уподобань представників населення цих країн впродовж століть. У руках ювелірів буденні речі – кухлі, кубки, глеки, тарелі – перетворилися на витвори мистецтва, що вирізняються розкішністю декоративних елементів, різноманітністю тематики, органічним поєднанням форми та орнаменту.

Митри XVII - XVIII ст. в експозиції музею.

Окремий розділ збірки філіалу складають витвори сучасних ювелірів. Привертають увагу численні ансамблі прикрас зі срібла, мельхіору з яшмою, агатами, емалями та перламутром. Музей історичних коштовностей України є дійсно "Скарбницею України". Його скарби викликають інтерес широкого загалу, ілюструють багатий, цілісний у своїх витоках, традиціях і духовних пошуках світ української культури.

Щороку з музейними колекціями знайомляться сотні тисяч відвідувачів. Виставки музею експонувались в Японії, США, Данії, Німеччині, Австрії, Фінляндії, Франції, Шотландії.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ УКРАЇНИ

Україна, 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 6. Тел.: (38-044) 279-64-62, 278-13-57. Тел./факс: 278-74-54. E-mail: a.melnyk@mail.ru

Музей. Колишній музей старожитностей і мистецтв. Архітектор В. В. Городецький 1897 - 1900 рр.

Експозиційна зала портретів козацької старшини.

Унікальна скарбниця національної художньої культури бере свій початок з кінця XIX століття. 1899 року в Києві з'явився перший загальнодоступний міський музей, колекція якого роками складалась з історичних, археологічних, етнографічних та мистецьких пам'яток. У серпні 1899 року у п'яти залах Міського музею старожитностей і мистецтв було влаштовано виставку до XI Всеросійського археологічного з'їзду. У 1902 р. на загальних зборах Товариства Старожитностей і Мистецтв на посаду директора було затверджено М. Ф. Біляшівського. З 1910 року до музею приходить подвижник української науки Д. М. Щербаківський. Поступово музей стає значним науковим осередком і має такі відділи: художньо-промисловий, художній, археологічний, історичний, нумізматичний, етнографічний, бібліотеку стародруків, рукописів, а також відділ "Старий Київ" і фотоархів. 23 червня 1919 року музей одержує статус державної установи і нову назву – Перший Державний музей, а 16 серпня 1924 – його перейменовано на Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка.

З 1930-х років остаточно визначилась спеціалізація музею – зібрання та показ творів образотворчого та народно-декоративного мистецтва України. У 1934 році відбувся розподіл Всеукраїнського історичного музею на два музеї – історичний, що знаходився на території Лаври та художній, колекція художніх творів якого залишилася у теперішньому будинку музею – "Будинку з левами". З 1964 року – в музеї експонуються твори живопису, скульптури та графіки, а колекція ужиткового мистецтва зберігається в окремому приміщенні на території Лаври. Серед обширної низки картин різноманітних жанрів вагоме місце посідає історичний, де оспівуючи минуле нашого краю, стверджується його сучасне. Більшість творів цього жанру присвячена періоду національно-визвольної боротьби українського народу проти своїх гнобителів, зображенню життя українського козацтва. З кінця XVII ст. поширеним явищем в українському мистецтві були ікони так званих козацьких покров, де поруч зі святими зображувались козацькі старшини, гетьмани, з атрибутами влади та в козацькому вбранні ("Покрова з портретом гетьмана Богдана Хмельницького" I половини XVIII ст., "Покрова" 1730-х рр.). Широко представлені в експозиції портрети козацької старшини XVIII ст. – М. Миклашевського, Д. Єфремова, В. Гамалії, П. Полуботка, І. Сулими. Музей має багату колекцію народних картин "Козак-Мамай".

У XIX ст. одним з перших до історичної композиції звернувся великий український поет і художник, Т. Шевченко ("Дари в Чигирині"). Історична тема з'являється і в творах живописців, які за своїм покликанням були майстрами пейзажу. Їм властива певна романтика в зображенні старовини. (С. Васильківський "Козаки в степу"). Незламний, волелюбний дух козацтва – лейтмотив твору О. Мурашка "Похорон кошового". Жанрово-побутова трактовка історичного сюжету притаманна конкурсній роботі Ф. Красицького "Гість із Запоріжжя". Звання художника отримав в Петербузькій Академії мистецтв за картину з історії України "Тривога" Г. Крушевський. Ці митці були учнями видатного живописця І. Рєпіна, який шануючи історію України, радив художникам розкривати у своїх творах особливості, які надають неповторного забарвлення і яскравої своєрідності життя українського народу. Буковинський художник М. Івасюк увійшов в історію українського образотворчого мистецтва як автор монументального полотна на тему Національно-визвольної війни XVII ст. В картині "В'їзд Богдана Хмельницького в Київ" художник блискуче показав тріумф героя-переможця. В скульптурі неперевершеним майстром ювелірно довершеної пластичної форми був Л. Позен, автор численних скульптурних груп з життя та історії України ("Козак у розвідці"). Героїчна минувшина постає у картинах художника М. Самокиша ("Бій Максима Кривоноса з Іеремією Вишневецьким"). Глибоке усвідомлення духовної сили народу демонструє в своїх історичних композиціях М. Дерегус. Серед сучасних авторів, які послідовно розробляють тему козацтва слід назвати Ф. Гуменюка. Історичний жанр в образотворчому мистецтві України став характерним явищем всієї національної культури.

НАЦІОНАЛЬНИЙ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Україна, 01015, м. Київ, вул. Січневого Повстання, 21, корп. 8. Тел.: (38-044) 280-30-71. Тел./факс: 280-66-46. E-mail: lavra1@adsl.com.ua

Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. 1106 - 1108 рр. Головний вхід до заповідника.

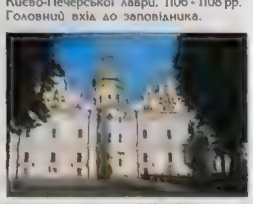
Успенський собор. 1073 - 1078 рр. Відновлений в 2001 р.

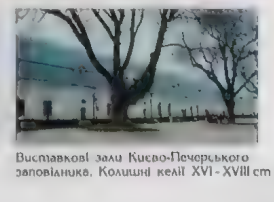
Виставкові зали Києво-Печерського заповідника. Колишні келії XVI - XVIII ст

Історико-культурний заповідник було засновано у 1926 р. на території Києво-Печерської лаври – одного з найвидатніших і найславетніших монастирів України. Печерський монастир виник у середині XI ст. біля літньої князівської резиденції Берестове, поблизу Києва. Його засновниками були преподобні Антоній та Феодосій. Монастир розпочав своє існування в печерах, звідки й отримав свою назву – Печерський. Вже наприкінці XI ст. обитель стає провідним духовним та культурним центром Київської Русі. Саме тут жили і працювали перші вітчизняні літописці (Никон, Іоанн, Нестор), іконописці (Аліпій, Григорій), лікарі (Агапіт, Даміан, Петро, Вірменин). З давніх часів обитель першою серед слов'янських монастирів отримала від Константинопольського патріархату титул "Лавра".

На початку XVII ст. тут була заснована перша в Києві друкарня. За часів київського митрополита Петра Могили, у 1630 році на території Києво-Печерської лаври був заснований колегіум – перший вищий учбовий заклад в Україні, пізніше реорганізований у Києво-Могилянську академію. У середині XVII ст. П. Могилою було канонізовано Печерських отців, похованих у лаврських печерах.

Протягом віків склався неповторний архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври, що розкинувся на наддніпрянських пагорбах. Зараз на площі 24 га розташовано 122-і пам'ятки архітектури XI – XX ст.

В 1929 році Києво-Печерський монастир припинив своє існування. Але після цього він двічі відновлював свою діяльність: у 1941 – 1961, 1988 рр. Сьогодні чоловічому монастирю – Свято-Успенський Києво-Печерській лаврі передана територія ближніх та дальніх печер, де, зокрема, діють київські духовні школи, розташована резиденція предстоятеля православної церкви Московського патріархату.

Під час Другої світової війни заповідник зазнав значних втрат – було зруйновано або значно пошкоджено більшість його архітектурних пам'яток. 3 листопада 1941 р. більшовицькими підпільниками по-варварськи було висаджено у повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври. Велику кількість музейних експонатів, що являли собою найбільшу історичну та культурну цінність, було вивезено до Німеччини або евакуйовано в Росію, і не всі вони повернулися назад. Відновлення заповідника відбулося у 40–50-х рр. XX ст.

Сьогодні Києво-Печерський заповідник є одним з найбільших музейних закладів України, великим культурно-освітнім, науковим та екскурсійним центром. В його фондах зберігається понад 70 тис. експонатів. До найдавніших раритетів, що зберігаються в заповіднику належать: шиферні плити із рельєфними зображеннями XI ст., книги: "Апостол" Івана Федорова (1574 р.), "Євангеліє" Петра Мстиславця (1575 р.), Патерик печерський видання 1661 та 1678 років, "Требник" Петра Могили. Щороку заповідник відвідує понад півмільйона туристів майже з усіх країн світу. За весь час існування заповідника його відвідало понад 45 млн. туристів. У 1990 р. архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври було занесено до Списку пам'яток всесвітнього культурного надбання.

Указом Президента України 13 березня 1996 р. Києво-Печерському історико-культурному заповіднику надано статус Національного.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК "СОФІЯ КИЇВСЬКА"

Україна, 01034, м. Київ, вул. Володимирська, 24. Тел.: (38-044) 278-76-62, 278-22-56. Тел./факс: 278-67-06.

Вид на собор св. Софії з дзвіницею. XI ст.

Софійський заповідник заснований у 1934 р. У травні 1935 р. заповідник було відкрито для відвідувачів. У 1994 р. Софійський заповідник отримав статус Національного. До складу Національного заповідника "Софія Київська" входить близько 60 архітектурно-історичних пам'яток. У Києві – Собор св. Софії XI ст. та архітектурний ансамбль Монастирських споруд XVIII ст. на його подвір'ї, Золоті ворота XI ст., Кирилівська церква XII ст., Андріївська церква XVIII ст. та ансамбль пам'яток VI ст. – XV ст. "Судацька фортеця" в Криму. Головною пам'яткою заповідника є Софійський собор, який чудово зберіг давню внутрішню архітектуру і найповніший у світі унікальний ансамбль монументального живопису XI ст. – шедеврів східнохристиянського мистецтва: 260 м² мозаїки і близько 3 тис. м² фресок. Дзвіниця Софійського собору зберігає дзвін – вклад гетьмана І. С. Мазепи.

МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА

Україна, 01015, м. Київ, вул. Січневого Повстання, 21, корп. 29. Тел.: (38-044) 254-32-53. Тел./факс: 280-13-43. E-mail: muzukrdm@kv.ukrtel.net

Музей. Колишні митрополичі покої. 1727 р
Добудована Благовіщенська церква.
Архітектор Є. Ф. Єрмаков. 1904 - 1905 рр.

Музей українського народного декоративного мистецтва – один з найбільших художніх музеїв України. Розташований він на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у приміщеннях колишніх митрополичих покоїв та прилеглої до них домової Благовіщенської церкви, які є пам'ятками архітектури XVII – поч. XX ст.

Музейна колекція була започаткована у 1899 р. у складі Київського міського музею старожитностей і мистецтв. Біля витоків її формування стояли видатні діячі музейної справи: Микола Біляшівський та Данило Щербаківський. Здійснювані ними експедиції по всіх регіонах України значно збагатили музей етнографічними пам'ятками. В дарунок музею передавалися пам'ятки народного мистецтва і художні вироби промислових підприємств від приватних осіб: В. Ханенка, Б. Ханенка, О. Терещенка, О. Гансена, В. Хвойки, князів Рєпніних, вченого-історика М. Костомарова, графа А. Бобринського, А. Вержбицького, В. Кричевського та ін.

З 1964 р. музей має самостійний статус. Першим його директором був Нагай Василь Георгійович – палкий шанувальник і знавець народного мистецтва. З 1977 р. по 2001 р. музей очолювала Розсошинська Ніна Леонідівна – заслужений працівник культури України, лауреат премії ім. Д. Щербаківського, кавалер ордена княгині Ольги III ступеня.

Експозиційна зала художнього різьблення по дереву.

Сьогодні збірка нараховує понад 75 000 творів народного та декоративного мистецтва України від XV ст. до наших днів. Представлені всі його види: килимарство, ткацтво, вибійка, вишивка, кераміка, різьблення та розпис на дереві, художня обробка шкіри, рогу та металу, скло, порцеляна, фаянс, писанкарство, народний живопис.

Колекція зразків давнього і сучасного килимарства, а це близько тисячі творів XVIII – XX ст. – яскраве свідчення високої і самобутньої художньої культури українського народу. Вона дає можливість простежити процес формування єдиного національного стилю, демонструє розмаїття килимового мистецтва в різних центрах виробництва. До раритетів збірки належать килими з Волині (1782 р.), Полтавщини (1831 р.), Поділля (1871 р.), килим XVIII ст. з поховання українського гетьмана Данила Апостола. Понад 7 тис. творів складають колекцію давніх і сучасних художніх тканин. Серед її раритетів – шовкові ткані пояси XVIII ст. які широко використовувалися у вбранні козацької старшини, польської шляхти.

Експозиційна зала художнього ткацтва XIX - XX ст.

Одним з найпоширеніших видів мистецтва є вишивка. У музеї це найчисельніша збірка – близько 28 тис. творів. Найбільш ранніми зразками є предмети культового призначення (воздухи, плащаниці, фрагменти підризників, риз) XVIII ст. гаптовані металевими, шовковими нитками, пряденим золотом та сріблом. Серед великого розмаїття творів, різних за формою і призначенням, головне місце займає вишитий рушник, оспіваний в українських народних піснях, освячений в найрізноманітніших обрядах.

Гордістю і окрасою музейної збірки є комплекси українського народного вбрання XIX – поч. XX ст. майже всіх регіонів України. В єдиному художньому ансамблі поєдналися мистецтво краю: ткання, вишивання, аплікації, вибійки, плетення, обробки шкіри, рогу та металу.

Експозиційна зала килимарства XVIII - XIX ст.

Значне місце займає народна кераміка – понад 13 тис. виробів XV – XX ст.: різноманітні за формами і призначенням предмети побуту, фігурні посудини у вигляді звірів, птахів, дитяча іграшка тощо. Рідкісною є група теракотових кахлів XV – XVII ст., оздоблених рельєфним орнаментом.

Понад 5 тис. творів налічує збірка художнього різьблення та розпису на дереві: деталі возів і саней, наличники вікон та дверей, меблі (столи, лави, скрині, мисники), посуд, божниці (полиці для ікон), дитяча іграшка тощо. Усі ці предмети прикрашалися справжнім мереживом різьбленого орнаменту, який наскрізь гарно поєднувався з формою предмета, або розписувалися фарбами. Раритетами колекції є дерев'яний хрест у срібній оправі 1576 р. з Волині, козацькі люльки та рогові порохівниці XVIII – XIX ст.

Понад 6 тис. творів складають унікальну збірку фарфору та фаянсу XVIII – XX ст. До неї належать кращі вироби всіх фарфорових та фаянсових заводів України минулого і сучасності. Музей володіє рідкісними творами XVIII – XIX ст. Волокитинського, Корецького, Баранівського фарфорових заводів. Гордість колекції – найбільша в Україні збірка Києво-Межигірської фаянсової фабрики (1798 – 1870-і рр.).

Музейна збірка виробів художнього скла – це близько 5 тис. високомистецьких творів від XVII ст. до наших днів. Особливо цінною є колекція старого, так званого гутного скла. Це – штофи, карафки, барильця, дзбани, чаші, кухлі, вази, декоровані ліпленням або гравіруванням, розписані емалями та олійними фарбами. У музеї зібрана колекція писанок XIX – XX ст. усіх регіонів України – понад 3 тис. зразків мініатюрного живопису. Музей володіє чудовими творами народного живопису – понад 5 тис. авторських робіт від початку XX ст. до сьогоднішніх днів. Представлена найбільша в Україні збірка творів народного художника України Марії Примаченко (1908 – 1997 рр.) – понад 500 казково-фантастичних живописних композицій. Музей володіє чудовими творами народного живопису відомого як "петриківський розпис", – понад 5 тис. авторських робіт від початку XX ст. до сьогоднішніх днів. Перлиною музейної колекції є 37 живописних творів Катерини Білокур (1900 – 1961 рр.) – народної художниці України. Кращі твори музейної колекції знаходяться в експозиції, яка займає площу 1500 м².

Експозиційна зала народного одягу
XIX - початку XX ст.

Музей проводить активну культурно-просвітницьку, наукову, видавничу, виставкову, фондову експозиційну, реставраційну роботи.

МУЗЕЙ КНИГИ І ДРУКАРСТВА УКРАЇНИ

Україна, 01015, м. Київ, вул. Січневого Повстання, 21, корп. 9–10. Тел.: (38-044) 280–79–76. Тел./факс: 280–22–10.

На території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника за реконструйованою і відновленою величною спорудою зруйнованого у листопаді 1941 р. славнозвісного Успенського собору, з його північного боку, привертає увагу двоповерхова будівля своєрідної архітектури – пам'ятка культури доби українського бароко. Тут тривалий час працювала лаврська друкарня (заснована на початку XVII ст. архімандритом Єлисеєм Плетенецьким).

1972 р. в приміщенні колишньої лаврської друкарні створено Музей книги і друкарства України. Фонди музею налічують понад 52 тис. од. зберігання. Це факсимільні відтворення рукописних книг епохи Київської Русі, зокрема, "Реймського євангелія", "Остромирового євангелія", "Ізборника Святослава", видатні пам'ятки давньої історичної і художньої літератури – "Повість минулих літ", "Слово про Ігорів похід", стародруки XVI – XVIII ст. та інші видання минулого і нинішнього століття, що відображають національно-культурне відродження та боротьбу за українську державність, зразки друкарської, поліграфічної техніки, шрифтів, паперу, оригінали гравірувальних дощок, зібрання книжкової графіки.

Цікава за змістом і формою експонатура багатоаспектно розкриває десятивікову історію вітчизняної книжкової справи, її високий мистецький рівень, висвітлює значення книги в суспільному, культурному житті народу, показує роль тих, хто відзначився своїм талантом, самовідданістю на ниві її творення.

Великий інтерес викликають друки І. Федорова "Апостол" (Львів, 1574 р.), "Біблія" (Острог, 1581 р.), київські лаврські видання – "Лексикон славенороський..." (1627 р.), П. Беринди, "Требник" (1646 р.) П. Могили, "Ключ розуміння" (1659 р.) І. Галятовського, "Печерський патерик" (1661 р.), "Меч духовний" (1666 р.) Л. Барановича, "Синопсис" (1674 р.) за редакцією І. Гізеля, "Житіє святих" (1689 р.) Дм. Ростовського (Сави Туптала), "Камінь віри" (1730 р.) С. Яворського, "Біблія" (1758 р.), книги Почаївської, Унівської, Чернігівської, інших українських друкарень.

Приваблює зовнішнє і внутрішнє оформлення багатьох книг, особливо стародруків, їх текстові оздоби, оздоблення фініфтю позолочених та посріблених металевих, шкіряних, оксамитових оправ, майстерно виконані гравюри Н. Гогемського, Н. Зубрицького, А. Козачківського, А. Левицького, І. Мигури, І. Стрельбицького, Л. Тарасевича та О. Тарасевича, І. Щирського, традиції яких продовжили талановиті художники XIX – XX ст. Їх роботи свідчать про довершеність і самобутність українського книжкового мистецтва.

У музеї є книги з багатьох галузей знань і різноманітної тематики: книгознавча, релігійна, навчальна, художня, дитяча література, публікації з питань рідної мови, фольклору, історії, мистецтва, культури, матеріали "самвидаву" тощо.

З видань останніх десятиліть чимало таких, які відзначені високими нагородами на міжнародних виставках мистецтва книги за відмінне поліграфічне виконання і художнє оформлення.

Музей. Колишня друкарня Києво-Печерської лаври. 1721 - 1722 рр. Добудова 1851 - 1856 рр.

Експозиційні зали стародруків XVI - XVIII ст

Експозиційні зали стародруків XVI - XVIII ст

Експозиційна зала книги XIX ст.

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ "МУЗЕЙ ІВАНА ГОНЧАРА"

Україна, 01015, м. Київ, вул. Січневого Повстання, 29. Тел.: (38-044) 295–24–19. Тел./факс: 288–92–68.
E-mail: honchar museum@ukr.net; www: honchar.org.ua

І. М. Гончар (1911 - 1993)
фундатор зібрання Українського Центру народної культури. Світлина. 1960-і рр.

Іван Макарович Гончар (27.01.1911–18.06.1993) – видатний громадський та культурний діяч, скульптор, живописець, графік, народознавець, колекціонер. Заслужений діяч мистецтв УРСР (1960 р.), Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1989 р.), Народний художник України (1991 р.). Один з ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також Музею народної архітектури та побуту України; засновник відомого в Україні й закордоном громадського музею, який від 1960-х рр. став вогнищем українського національного відродження (з 1993 р. – Державний музей І. М. Гончара; з 1999 – Український Центр народної культури "Музей Івана Гончара").

З кінця 1950-х рр. скульптор і художник Іван Гончар поряд із мистецькою творчістю провадив титанічну збирацько-народознавчу роботу, результатом якої стала унікальна колекція українського народного мистецтва XVII – XIX ст. з різних регіонів України: іконопис, народна картина, музичні інструменти, народний одяг, рушники, килими, кераміка, різьблення, писанки, стародруки та ін., що за своєю цінністю не поступається збіркам багатьох державних музеїв України.

На початку 1990-х рр., коли Україна здобула незалежність, а Іван Гончар – заслужене визнання своєї творчої та просвітницької діяльності, було піднято питання про створення державного музею на засадах, запропонованих митцем. Але у червні 1993 р. Івана Макаровича не стало. По смерті І. М. Гончара його зібрання та творча спадщина стали основою колекції державного музею. Створений музей І. М. Гончара прагнув і далі діяти за принципами, закладеними його засновником, а саме: надбання української традиційної культури мають бути доступними для громадськості України, висвітлюватися повно і об'єктивно, віднаходити своє спадкоємне продовження й розвиток в усіх сферах суспільного життя. Саме з цією метою, згідно з Указом Президента України, у 1999 р. розпочалася реорганізація музею Івана Гончара в Український центр народної культури – поліфункціональний заклад, завданнями якого є не лише фіксування та дослідження окремих явищ української традиційної культури, але й комплексне їх вивчення, відродження та сприяння розвитку традиційної культури у сучасних умовах.

На сьогодні, незважаючи на відсутність експозиційної площі та обмежене фінансування, УЦНК "Музей Івана Гончара" проводить активну виставкову, просвітницьку та видавничу діяльність.

Іван Макарович Гончар біля експозиції у власному будинку-музеї. Світлина. 1980-і рр.

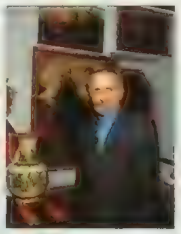
Петро Іванович Гончар, директор музею

Відкриті фонди "Музею Івана Гончара"

Зібрання картин "Козак-Мамай" у фондах музею.

МУЗЕЙ ГЕТЬМАНСТВА

Україна, 04070, м. Київ, вул. Спаська, 16–Б, Тел.: (38-044) 425–55–49. Тел./факс: 462–52–90.
E-mail: hetmanmus@ukr.net; www: getman-museum.kiev.ua

Будівля музею. "Будинок Мазепи". Кінець XVII - початок XVIII ст.

Музей гетьманства – унікальний на сьогодні в Києві та Україні спеціалізований музейний заклад, експозиція якого присвячена історії української козацької державності XVII – XVIII століть.

Будинок, в якому розташовано музей, було споруджено за часів перебування при владі гетьмана Івана Мазепи. Тут представлені іконографія українських гетьманів, гетьмансько-козацька тематика в регових експонатах, історичній літературі, філателії, філокартії тощо. На сьогодні фонди музею нараховують більше 5000 експонатів, бібліотека музею налічує 2050 книг. В "Будинку Мазепи" проводяться численні масові заходи: науково-практичні конференції, презентації наукових і науково-популярних видань з історії України, засідання дискусійного клубу "Гетьманська вітальня", музичні вечори тощо.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Україна, 01021, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1. 01001, Київ-1, А/С-91. Тел.: (38-044) 284–62–12, 253–27–50. Тел./факс: 284–64–76.

Центральний музей Збройних Сил України засновано у жовтні 1995 р. Першу експозицію "Збройні Сили України" в музеї було відкрито 14 червня 1998 р. В експозиції представлені матеріали про діяльність Головного військового секретаріату Центральної Ради на чолі з С. Петлюрою, загонів Січових Стрільців, зародження та створення Вільного Козацтва. Висвітлено період Гетьманської держави, доповненням до якого є особисті речі гетьмана України П. Скоропадського, а також зброя, документи, фотографії. Продовжується експозиція матеріалами про армію УНР – Наддніпрянську Армію, Українську Галицьку Армію, про зародження українського военного флоту, представлено матеріали часів Другої світової війни, діяльність партизанських загонів, УПА, 1-ої УД-УНА, матеріали про історію військової справи у післявоєнний період і до створення власних Збройних Сил. Музей має колекцію холодної та вогнепальної зброї, одностроїв, нагород, а також експозицію військової техніки на відкритому майдані.

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Україна, 01004, м. Київ, Бул. Т. Шевченка, 12. Тел.: (38-044) 234–25–23. Тел./факс: 288–33–81.

Музей. Колишній будинок М. Терещенка. Архітектори П. Федоров 1859 - 1860 рр. В. Николаєв 1870-і рр.

Національний музей Тараса Шевченка розташований в історико-культурній частині Києва в колишньому будинку відомого українського мецената і промисловця Миколи Терещенка, зведеного у середині XIX ст. в стилі італійського палацо епохи Ренесансу.

В анфіладі парадних залів і вишуканих покоїв розміщено музейну експозицію, що дає змогу познайомитися з унікальним мистецтвом геніального поета і художника Тараса Шевченка. Тут зосереджено найбільшу колекцію (понад 700 од.) його малярських творів, виконаних в техніці олійного живопису, акварелі, офорту, олівцеві начерки та ескізи. Серед реліквій музею також автографи, особисті речі, граверне та живописне приладдя Шевченка.

Меморіальний будинок Т. Г. Шевченка. 1835 р. Реставрація архітектора В. Г. Кричевського 1925 - 1927 рр.

Музейна колекція налічує на сьогодні біля 80 тис. оригінальних експонатів, серед яких твори українських і зарубіжних художників XVIII – XX ст, унікальні видання, переклади творів Тараса Шевченка мовами світу. В музеї можна не лише доторкнутися до глибинних українських традицій, а й відчути пульс сучасної науки.

Музей має дві філії: Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка – пров. Т. Г. Шевченка, 8-а та Меморіальний будинок Тараса Шевченка – вул. Вишгородська, 5.

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМ. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Україна, 03039, м. Київ, просп. 40-річчя Жовтня, 3. Тел.: (38-044) 525–81–04. Тел./факс: 524–81–36, 524–33–98.
E-mail: nlu@csl.freenet.kiev.ua; www: nbuv.gov.ua.

Будинок НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. Архітектор В. А. Осьмак. 1914 - 1939 рр.

2 (15) серпня 1918 р. на підставі Закону про утворення фонду "Національної Бібліотеки Української держави", ухваленого Радою Міністрів, почала своє існування Національна Бібліотека Української Держави в м. Києві. 23 серпня (5 вересня) 1918 р. утворено Тимчасовий Комітет для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві. Перший склад Тимчасового Комітету: голова В. І. Вернадський (перший президент Української Академії наук) і його члени: С. О. Єфремов, А. Ю. Кримський, Г. П. Житецький і В. О. Кордт.

19 лютого 1988 р., згідно з постановою Ради Міністрів УРСР Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР присвоєно ім'я академіка Володимира Івановича Вернадського.

Обсяг фондів – 14 млн. од. зберігання. Це унікальне зібрання джерел інформації, що включає книги, журнали, продовжувані видання, карти, ноти, образотворчі матеріали, рукописи, стародруки, газети, документи на нетрадиційних носіях інформації. Бібліотека має найповніше в державі зібрання пам'яток слов'янської писемності та рукописних книг, архіви та книжкові колекції видатних діячів української й світової науки та культури. Щорічно до бібліотеки надходить 160–180 тис. документів (книг, журналів, газет тощо). Книгозбірня комплектується всіма українськими виданнями, отримує примірник дисертацій, які захищаються на території України, веде міжнародний книгообмін з понад 1500 науковими закладами і бібліотеками 80 країн світу. Пошуковий апарат бібліотеки має в своєму складі систему бібліотечних каталогів та картотек і фонд довідково-бібліографічних видань обсягом 200 тис. примірників. Інформаційними ресурсами бібліотеки користується 350 тис. читачів, яким щорічно видається до 4 млн. документів. Щодня книгозбірню відвідує понад 2 тис. науковців, фахівців, аспірантів і студентів. Їх інформаційне обслуговування здійснюється в 16 галузевих та спеціалізованих залах основного бібліотечного комплексу, а також у 6 залах філій. Інтернет-портал бібліотеки щодня відвідують до 3 тис. користувачів, які отримують понад 20 тис. файлів. Особлива категорія абонентів книгозбірні – інформаційні служби органів державної влади, серед яких Верховна Рада України, Адміністрація Президента України і Кабінет Міністрів України. Бібліотека – науково-дослідний інститут у галузі науково-інформаційної діяльності, бібліотекознавства та суміжних наук, національної бібліографії та біографістики, технологій збереження документів на всіх видах носіїв інформації. Вона має аспірантуру і спеціалізовану раду по захисту кандидатських і докторських дисертацій.

ДЕРЖАВНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Україна, 01015, м. Київ, вул. Січневого Повстання, 21, корп. 24. Тел./факс: (38-044) 280–28–74, 280–46–17.

Державна історична бібліотека України була заснована в 1939 р. на базі фондів бібліотек митрополита Флавіана Києво-Печерської лаври та ін.

Нині книжковим фондом Бібліотеки, який нараховує близько 1 млн. од. зберігання, користуються 15 тис. читачів. Бібліотека організовує обслуговування користувачів у спеціалізованих відділах: стародруків, рідкісних і цінних книг; залах всесвітньої історії; історії України; періодики; історії мистецтв; історії релігії; літератури іноземними мовами. Серед видань, які зберігаються в бібліотеці, багато унікальних: "Острозька біблія", видана Іваном Федоровим у 1581 р., колекція видань Києво-Печерської лаври, починаючи з "Помянника" XV ст., "Анфологіон" 1619 р.; "Синопсис" – перший посібник з історії; зібрання західно-європейських інкунабул, найвидатнішим експонатом якого є книга Ціцерона "Про природу богів", видрукована у Венеції 1523 р. Довідково-бібліографічний апарат Бібліотеки має у своєму складі безцінний фонд "Україніка" – переважно довідники, посібники, монографії, науково-популярні видання з історії України, унікальну "Зведену картотеку матеріалів історії міст і сіл України"(більше 500 тис. описів).

З 1994 р. у Бібліотеці створюється інформаційний центр з історії України, база даних якого включає відомості як про українські, так і про зарубіжні дослідження, публікації, що стосуються історичних подій в Україні, або її історії в цілому. Надзвичайно багатогранними є функції Бібліотеки: сприяння розвитку історичної науки та суміжних дисциплін, робота по відосконаленню викладання в навчальних закладах, популяризація історичної та культурної спадщини. Як центр історичного краєзнавства, наукова, бібліографічна, інформаційна установа, бібліотека бере участь у створенні фундаментальних наукових праць "Історія міст і сіл України", "Звід пам'яток історії і культури України", видає з 1968 р. щорічний бібліографічний покажчик поточної літератури "Історія України", готує бібліографічні видання з питань історії, краєзнавства, музеєзнавства.

ДЕРЖАВНА НАУКОВА АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНА БІБЛІОТЕКА ІМ. В. Г. ЗАБОЛОТНОГО

Україна, 04070, м. Київ, Контрактова пл., 4 (Гостинний двір). Тел.: (38-044) 417–63–87. Тел./факс: 416–03–10. E-mail: dnabb2004@ukr.net.

Заснована в березні 1944 р. Одним із фундаторів книжкового зібрання був В. Г. Заболотний – перший президент Академії архітектури України. В 1993 році отримала статус Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки, у жовтні 1998 року їй присвоєно ім'я В. Г. Заболотного.

В структурі бібліотеки є відділи: обслуговування читачів, бібліографічно – інформаційної роботи, рідкісної книги та краєзнавства, комплектування та наукової обробки літератури, книгозберігання, організаційно-методичної та масової роботи, автоматизації бібліотечних процесів та філія. Фонд бібліотеки налічує близько 400 тис. примірників. Серед них – раритетні видання з історії та теорії архітектури і будівельної техніки, зібрання стародруків та рідкісних видань XVI – XIX ст. Фонд рідкісних та цінних видань налічує близько 12 тис. примірників, включає гравюри, літографії, малюнки, поштові листівки, серед них альбом акварелей стародавнього Києва і його околиць видатного художника, академіка живопису Ф. Солнцева, оригінальні роботи українського художника XIX ст. А. Жадаєн, книги В. Антоновича, А. Міллера, А. Рігельмана, Д. І. Яворницького, А. Скальковського. Бібліотека комплектується також сучасною вітчизняною та світовою галузевою літературою. Має вичерпний фонд нормативно-технічної документації з будівництва, веде наукову, бібліографічну та видавничу роботу, створює банки даних персоналій архітекторів та будівельників України, нормативно-технічної документації, нових надходжень та рідкісної книги, видає бібліографічні покажчики.

Будинок бібліотеки. Архітектор А. І. Руска. 1809 р
Відновлено у 1828 р. Архітектор А. І. Меленський

Основна функція бібліотеки: бібліотечно-інформаційне забезпечення науковців, фахівців архітектурно-будівельного комплексу та студентів. Бібліотека є державним депозитарієм літератури з будівництва і архітектури та науково-методичним центром для галузевої мережі бібліотек.

БІБЛІОТЕКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

Україна, 04053, м. Київ, вул. Смирнова-Ласточкіна, 20. Тел.: (38-044) 272–14–10. Тел./факс: 272–15–40.

Свою діяльність бібліотека розпочала одночасно із заснуванням Української академії мистецтв у грудні 1917 р. 1922 р. академію було реорганізовано в Інститут пластичних мистецтв, який у 1924 р. об'єднали з Українським архітектурним інститутом, внаслідок чого книжкові фонди останнього поповнили бібліотеку нового закладу – Київського художнього інституту.

Нині у бібліотеці функціонує відділ комплектування і наукова обробка літератури, бібліографічна довідка та відділ обслуговування і книгозберігання. Постійно поповняється книжковий фонд, що на сьогодні складає 144 016 примірників друкованої продукції, з них 87 000 – з мистецтва. Фонд бібліотеки унікальний: тут є рідкісні видання з архітектури, живопису, графіки, оригінальні фототаблиці з картин голландських та фламандських художників із колекції В. Щавинського, альбоми картинних галерей світу, періодика XIX – початку XX ст. ("Аполлон", "Золотое руно", "Старые годы" та ін.) Фонд рідкісних видань нараховує близько 7 000 од. зберігання. Фонд бібліотеки регулярно поповнюється науково-методичними працями викладачів і становить 3560 видань. Пріоритетними напрямками бібліотечної діяльності залишаються поповнення та збереження на належному рівні фондів для сучасних і майбутніх читачів.

Будинок НАОМА. Колишня духовна семінарія. 1886 р.

ЛЬВІВСЬКА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМ. В. СТЕФАНИКА НАН УКРАЇНИ

Україна, 79001, м. Львів, вул. Стефаника, 2. Тел.: (38-0322) 72–57–20. Тел./факс: 72–91–47. E-mail: library@lsl.lviv.ua

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України була організована у 1940 р. на базі 84 бібліотек Львова та західного регіону України, серед яких – бібліотеки наукового закладу Оссолінських, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Народного дому, численні книгозбірні "Просвіти", бібліотека-архів "Ставропігії", конфісковані бібліотеки монастирів, різних громадських організацій і товариств, приватні збірки та ін.

Фонди бібліотеки становлять понад 7 млн. од. збереження, у т. ч. стародруки, рукописи, мистецькі видання і твори, збірки карт, нот, іменні бібліотечні й архівні колекції та ін. Бібліотека володіє найбагатшою у світі колекцією україніки, зокрема – української та зарубіжної періодики XIX – першої половини XX ст., унікальними колекціями стародруків, палеотипів, інкунабул XV – XIX ст., винятковою колекцією творів українського і світового мистецтва – гравюри, рисунки, акварелі, гуаші, ноти та найбільшою в Україні збіркою творів зарубіжних композиторів, колекцією рукописів XIII – XX ст.

Зокрема, у бібліотеці є досить багато матеріалів, що стосуються доби козацтва. У відділі мистецтва зберігаються прижиттєві портрети Б. Хмельницького 1651 р., роботи відомого голландського художника В. Гондіуса та портрет XVII ст. роботи невідомого художника. Є також портрети гетьмана І. Мазепи, серед них – копія з роботи художника Д. Бейеля та маловідома гравюра німецького художника Д. Ходовецького "Карл XII, Мазепа і Понятовський після битви під Полтавою", літографічний портрет гетьмана роботи О. Осипова, а також репродукції робіт Л. Тарасевича та І. Мигури. Зберігаються портрети гетьманів України П. Дорошенка, Д. Апостола, І. Скоропадського та інших. Серед зображень історичних подій, що стосуються цього періоду є "Облога Львова 1648 р." (гравюра Недбловича), "Битва під Берестечком", репродукція картини "Сагайдачний громить турків". Є також зображення міст, фортець чи їх руїн, пов'язаних з історією українського козацтва, серед них Київ, Кам'янець-Подільський, Жванець, Хотин, Кременець, Збараж та інші. У відділі рукописів зберігаються такі документи, як: листи гетьмана Б. Хмельницького 1655 р., Павла-Яна Сапеги 1648 р., Януша Радзивілла 1649 р., Івана Скоропадського 1715 р., Данила Виговського 1655 р.; універсали гетьманів Григорія Лободи 1595 р., Івана Мазепи 1705 р., Кирила Розумовського 1764 р. та інші.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника є інформаційним і науково-дослідним центром, у складі якого діє 10 функціональних і 11 наукових відділів та єдиний в Україні Науково-дослідний центр періодики. Бібліотека проводить Всеукраїнські та міжнародні конференції, симпозіуми і виставки; підтримує контакти з багатьма бібліотечними та науковими інституціями світу (94), веде велику науково-інформаційну роботу.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Україна, 49027, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 16–18. Тел./факс: (38-0562) 46–24–28. E-mail: muzeum@a-teleport.com; www. muzeum.dp.ua

О. М. Поль (1832 - 1890)
фундатор музею.
В.Т. Тимофєєв 1891 р.

Головна будівля музею. Колишній будинок обласного музею ім. О.М. Поля
Архітектор Г.І. Панафутін. 1903 - 1905 рр

Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького був заснований в лютому 1849 р. як Громадський музей Катеринославської губернії. Ініціаторами відкриття були губернатор А. А. Фабр та директор училищ Катеринославської губернії Я. Д. Грачов. Музей розташовувався спочатку в Потьомкінському палаці, пізніше – в Катеринославській класичній чоловічій гімназії.

На жаль, цей музей у 1860 – 1900-і рр. не був підтриманий місцевою владою матеріально і не набув статусу губернського музею.

Наступний етап в історії музею пов'язаний з діяльністю колекціонера, почесного громадянина міста, нащадка легендарного роду гетьмана П. Полуботка (по материнській лінії), юриста, мецената О. М. Поля (1832 – 1890 рр.), який у 1887 р. на базі своєї колекції відкрив приватний археолого-історичний музей. 4 тис. 770 од. унікальних пам'яток археології, козацької доби, світової культури були розподілені на сім розділів і розташовані в чотирьох кімнатах.

Після смерті О. Поля в 1890 році перед губернією та громадськістю Катеринослава постає питання про створення губернського музею. Колекція Поля оцінювалась у 200 тис. карбованців сріблом і серед її скарбів одне із провідних місць належало реліквіям запорозького козацтва (клейноди, живопис, зброя, побутові речі).

За підтримки катеринославського губернатора, почесного члена наукового товариства Ф. Е. Келлера 6 травня 1902 р. в місті відбулося відкриття обласного музею імені О. М. Поля з трьома відділеннями: археологічним, нумізматичним, природничим. Музей тимчасово розміщувався в кількох класах комерційного училища. Того ж року з ініціативи голови губернської земської управи, збирача козацьких старожитностей М. В. Родзянка було прийнято рішення про спорудження в Катеринославі спеціального приміщення для музею з присвоєнням йому – за пропозицією губернатора Ф. Е. Келлера – імені О. М. Поля. Саме тоді губернатор Келлер запросив на посаду директора історико-археологічного музею відомого на той час дослідника запорозького козацтва Д. І. Яворницького (1855 – 1940 рр.), який працював приват-доцентом Московського університету.

Рішення оголити музей не було поспішним і народилося в період численних подорожей козацькими місцями. Д. Яворницький, покинувши Петербурзький університет, обійняв посаду директора музею, який через короткий час став відомий всім як "Музей запорозького козацтва". Він приклав максимум досвіду, знань, фізичної праці для найдетальнішого вивчення Запорожжя, виявлення пам'яток матеріальної і духовної культури козацтва, створення в Катеринославі музею, в якому зберігалася б і пропагувалася історія козацької вольниці. Власна унікальна колекція Яворницького відразу ж надійшла в музей. Серед осіб, які підтримували музей, зустрічаються прізвища представників наукової інтелігенції, колекціонерів, нащадків козацьких родин: М. В. Родзянка, В. П. Магденка, В. В. Курилова, Миклашевських. В 1906 р. в музей надійшла значна частина колекції О. М. Поля. Її передала дружина покійного Ольга Семенівна Поль. Разом з археологічними знахідками, етнографічними матеріалами колекція Поля склала єдиний комплекс, унікальне зібрання, рівних якому не було в світі. Із родових маєтків Г. П. Алексєєва, А. П. Магденка, С. О. Ілляшенка в розпорядження краєзнавчого музею надійшла козацька зброя, портрети, одяг, церковні книги. На кошти окремих землевласників – А. С. Деконської, М. М. Крашенинникова, М. П. Урусова проводилися розкопки і знахідки доставлялися в музей. Власний авторитет вченого дозволив Яворницькому заручитися підтримкою Катеринославської єпархії у справі пошуку козацьких реліквій у приходах та церквах Катеринославщини. Із церков в колишніх запорозьких селах Лихівці, Афанасіївці, Куцеволівці, із Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, міст Нікополя, Новомосковська були перенесені в музей ікони, стародавні ризи, оклади, церковні стародруки та ін.

За період з 1905 до 1906 рр. музей придбав і отримав у дарунок 73 предмети козацьких часів. Деякі з перелічених експонатів вперше демонструвалися на виставці до XIII Археологічного з'їзду (1905 р), а по завершенні закріплювалися шляхом "дарчого" внеску до музею.

Каталогізація музейного фонду 1905, 1908, 1910 рр. відобразила чисельне і якісне зростання запорозької колекції. За даними каталогу 1910 р., в музеї значилось 765 од. козацьких старожитностей, не включаючи реліквій запорозьких церков.

На 1929 р., не дивлячись на буремні події революцій, війн, основна частина запорозької колекції вціліла і становила 2 тис. 325 експонатів.

Після 1917 р. музей був перейменований у Народний, а в 1926 р. мав назву крайового історико-археологічного музею (ім'я О. Поля з назви було вилучене як "чужої людини" за своїм соціальним статусом).

У 1920-і рр. значна кількість експонатів із музею була передана в різні музеї міста: зоологічний музей інституту народної освіти, художній музей (159 художніх полотен), мінералогічний музей Гірничого інституту, крайовий архів (250 пудів архівних документів).

Та незважаючи на це, поповнення фондів музею (40 тис. од.) пройшло в 1924 – 1932 рр., коли Д. Яворницький зі своїми співробітниками здійснив археологічні розкопки території, яка підлягала затопленню після побудови Дніпрогесу.

Але самовіддана, унікальна робота колективу музею була зведена нанівець у 1933 р., коли Д. Яворницького було звинувачено в "націоналістичній діяльності" та усунено з посади директора.

Половецькі кам'яні баби X - XIII ст. біля музею

Експозиційна зала. "Давня Історія Степового Подніпров'я"

Експозиційна зала. "Україна і край в XIV - XVII ст. Історія запорозького козацтва"

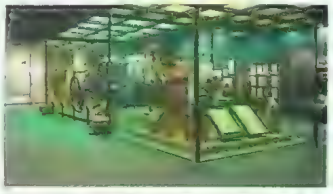

Експозиційна зала. "Катеринославська губернія кінця XVIII - середина XIX ст."

Пам'ятник на могилі академіка Д. І. Яворницького

Це призвело до того, що експозиція музею не мала національних ознак, об'єктивного висвітлення історії краю, зокрема козацької доби. Авторитет Д. Яворницького був настільки великим, що коли в 1940 р. вчений помер, Академія наук УРСР санкціонувала присвоєння музею саме його ім'я. Найтяжчі збитки колекції музею нанесла Вітчизняна війна. В результаті варварських дій окупантів, складної евакуації в Оренбурзьку та Актюбінську області (міста Чкалов, Челкар), із 11 евакуйованих ящиків до музею повернулися 8 і в них налічувалось близько 2 тис. од. Постраждала і значна частина запорозьких речей. Сховані співробітниками музею експонати збереглися у поганому стані. Майже повністю загинули одяг, тканини, втрачена унікальна колекція запорозьких поясів. Практично не збереглося керамічних і скляних виробів козацької доби. Найгірше те, що в роки війни була втрачена документація музею. Це унеможливлює роботу і сьогодні по встановленню достовірності експонатів, а пошук можливо здійснювати іноді лише шляхом ідентифікації зазначених каталогів, особистих записів музейних працівників минулих років.

Взагалі, в роки війни музей втратив 90% загальної кількості експонатів. Після війни співробітники напружено працюють, відновлюючи фонди, і вже в кінці 1960-х рр. музей мав 50 тис. експонатів загального фондового зберігання.

Новим етапом в житті музею стали 1970 – 1980-і рр. В 1975 р. відкрита Діорама "Битва за Дніпро" (художники студії ім. М. Б. Грекова, М. Я. Бут і М. А. Овечкін). 1977 р. – відкрита нова експозиція (9 залів) історичного музею "Наш край з найдавніших часів до сьогодення"; 1988 р. перших відвідувачів прийняв меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького (сектор музею). В 1998 р. в колишньому будинку канцелярії іноземних колоністів, де був 1820 р. О. С. Пушкін, відкрився музей "Літературне Придніпров'я" (відділ музею).

Дніпропетровський історичний музей сьогодні – це майже 240 тис. предметів, щороку музей відвідує близько 300 тис. чоловік. Проводиться 8 тис. екскурсій, експонується понад 50 виставок, організовуються наукові конференції, семінари.

Як і раніше, не зменшується інтерес людей до історії героїчних козацьких часів. Колекція козацьких старожитностей на сьогоднішній день нараховує понад 900 од.

Музейна колекція актових джерел XVII – XIX ст. містить документи різних фондоутворювачів: Коша Війська Запорозького, Генеральної військової канцелярії, полкових та сотенних канцелярій, фрагменти родинних архівів козацької старшини. Окрім того, музейна збірка репрезентує документи Генерального військового суду, а також канцелярій Миргородського, Полтавського, Переяславського полків.

Особливу групу документів музейної збірки складають документи архіву Коша Запорозької Січі, які охоплюють період 1728 – 1771 рр. Оригінальні документи січового архіву надійшли до музею від С. Л. Дроздова (1863 – рік смерті невідомий) – колекціонера, бібліофіла, завідуючого архівом на Білоцерківщині у 20-і рр. XX ст. Саме він передав до музею документи кошових отаманів Петра Калнишевського, Івана Малашевича, Костянтина Малашевича.

В книжковому зібранні є "Євангеліе" XVII ст., "Акафісти" – XVII ст., 18 одиниць – XIX ст., які козаки жертвували церквам. Серед культових предметів, зокрема напрестольні хрести, ікони, є речі із колишніх козацьких церков, Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря.

Складовою частиною запорозької колекції є різноманітні археологічні пам'ятки: люльки, печатки, замки, ключі, натільні хрести, ядра, кулі, надмогильні хрести, фрагменти кераміки, знайдені на місці фортеці Кодак, Новобогородицької фортеці, Томаківської та Покровської Січей.

Гордість музею – запорозький прапор 1772 р. (оригінал) – один із тих прапорів, що збереглися в 1894 р. в середньовічному відділі Ермітажу й описані М. Макаренком в книзі "Запорозькі клейноди в Ермітажі. Корогви". Київ, 1924.

Серед реліквій козацької доби є гармати XVI – початку XVII ст. – 2 од.; XVII ст. – 2 од.; мортири XVII ст. – 3 од.; XVIII ст. – 10 од.; кулеврина (фрагмент) – 1 од.

Унікальними експонатами музею є шаблі козацькі XVII – XVIII ст., серед них 1 од. – шабля східного виробництва XVIII ст.; 8 од. – шаблі європейського виробництва XVIII ст., меч польський XVII ст.

На жаль, клейноди Війська Запорозького репрезентовані досить скромно: булава гетьманська (копія XIX ст.), булава полковницька (оригінал) XVII ст., навершя булави (сургучниця) XVIII – XIX ст.

Особливий інтерес становлять 14 картин "Козак Мамай" XVIII – початок XIX ст. Більшість цих картин надійшла до музею в дарунок від Д. Яворницького.

Портрети гетьманів П. Полуботка, Д. Апостола, І. Мазепи, Б. Хмельницького, І. Скоропадського – це в основному копії XIX ст. з оригіналів XVIII ст., що являють собою історичну цінність.

Зараз музейні співробітники завершують роботу над упорядкуванням каталогу козацької колекції, що дасть змогу представити козацькі реліквії у повному їх обсязі.

Козацька колекція широко представлена в експозиції музею, експонується на виставках в музеї та за його межами: "Тії слави козацької...", "Запоріжжя в залишках старовини", "Україна – в живописі та книзі", "Козак Мамай та його пісня", "Д. І. Яворницький – літописець козацької слави".

Дніпропетровський історичний музей, зберігаючи минуле нашого народу, спрямований у майбутнє, в ньому завжди буде сполучатися роз'єднане часом.

Алла Журба
вчений секретар музею

Д. І. Яворницький (1855 - 1940) директор історико-археологічного музею. Ф. С. Красицький. 1900 р

Д. І. Яворницький у козацькому одязі Світлина. Кінець XIX ст

Директор історико-археологічного музею Д. І. Яворницький. Світлина. Початок XX ст.

Д. І. Яворницький серед експозиції історичного музею Світлина. 1913 р

Будинок-музей Д. І. Яворницького на території Дніпропетровського історичного музею.

Академік Д. І. Яворницький в робочому кабінеті. Світлина. 1935 р.

Д. І. Яворницький. Світлина початку 20-х років XX ст

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК "ПЕРЕЯСЛАВ"

Україна, 08400, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Шевченка, 8. Тел.: (38-04467) 5-42-03, 5-29-36. Тел./факс: 5-16-75, 5-53-39.

Фото В. В. Неляка, 2000 р.

Михайло Іванович Сікорський
засновник, організатор
і директор заповідника

Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав" загальною площею 9154 га, де експонуються археологічні, архітектурні та побутові пам'ятки історії та культури українського народу, має 25 тематичних музеїв, у фондах яких зберігається 383 тис. унікальних пам'яток історії та культури.

– Археологічний музей. Павільйон споруджено над фундаментом Спаської церкви-усипальниці XI ст. В експозиції представлені унікальні речі, знайдені під час розкопок на Переяславщині. Велику цінність мають античний таз-лутерій, виготовлений у V ст. до н. е., хорос-люстра, бронзовий свічник XI–XII ст., скляні гральні шашки IV – VI ст., різноманітні прикраси.

– Музей архітектури часів Київської Русі. На території Єпископського двору в результаті розкопок виявлено 10 кам'яних споруд, серед яких виділяється Михайлівський собор 1089 р. На даний час частина фундаменту розкопана і над нею споруджено павільйон, де розміщено 1600 експонатів, присвячених архітектурним пам'яткам часів Київської Русі.

– Музей українського народного одягу Середньої Наддніпрянщини XIX – початку XX ст. розміщений у приміщенні Михайлівської церкви 1649 р. Тут же представлено колекцію полтавських та київських килимів. У музеї експонується колекція чоловічого та жіночого одягу різних верств населення України на всі пори року. В музеї зберігається і експонується близько 10 тис. екземплярів одягу.

– Історичний музей знаходиться у приміщенні будинку лікаря А. Н. Козачковського – товариша Т. Г. Шевченка. У 12 залах музею показано історію Переяславщини від XVI ст. до наших днів. Фонди його нараховують до 12 тис. одиниць зберігання. Тут експонуються козацька і польська зброя, матеріали Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Особливе місце в музеї займають Шевченківські зали. Цей будинок – місце, де був написаний славнозвісний "Заповіт" Т. Шевченка.

– Меморіальний музей Г. С. Сковороди створено в будинку колишнього колегіуму. Його експозиція висвітлює літературну та педагогічну діяльність українського поета і філософа.

– Музей кобзарського мистецтва знаходиться в центрі міста. Тут експонуються портрети відомих кобзарів України, їх музичні інструменти: лютні, кобзи, торбани, гуслі, бандури, цитра (XIII ст.), книги та речі побуту.

– Музей історії бджільництва міститься в розмальованій хаті, подарованій сином знаменитого пасічника з с. Помоклів Федота Хвостика. Тут є усі надвірні будівлі, вулики і пасічницькі інструменти, пристрої для виготовлення вуликів, рамок та ін.

– Музей лікарських рослин міститься під склом у тепличному приміщенні. У першому залі, праворуч зімітовано куток знахарки. В центральній частині інтер'єру портрети основоположника наукової фітотерапії України – Нестора Максимовича Амбодіка-Несторовича та інших фітотерапевтів. У другому залі демонструється гербарій, в якому близько 100 видів лікарських рослин.

– Музей хліба. До музейного комплексу входить майданчик площею 3 га, на якому розміщено хліборобську техніку, де зібрано 4 тис. зразків – від сохи до комбайна. Тут збудовано павільйон експозиційною площею 952 м², три комори для зберігання зерна, вітряки, паровий млин. Музей знайомить з технологією вирощування зернових культур і їх переробки, різними способами обробки землі, виведенням нових і покращенням діючих сортів зерна. У зібраннях музею понад 3,5 тис. од. зберігання.

– Музей сухопутного транспорту. У павільйоні, який займає 430 м² експозиційної площі, зібрана єдина в Україні унікальна колекція транспортних засобів. Тут представлені засоби пересування періоду трипільської культури, скіфів та кочівників, полозовий та колісний транспорт (кінний і воловий), збруя, типи упряжі. Можна ознайомитися з технологією виробництва возів, саней, таганок, фаетонів, карет.

– Музей декоративно-прикладного мистецтва розміщений у будинку дрібнопомісного шляхтича, перевезеному з с. Старовичів Іванківського р-ну. У 5 залах експонується близько 1 тис. робіт відомих народних майстрів вишивки, ткацтва, килимарства, гончарства, різьблення по дереву: іграшки, декоративні вази, фарфорові вироби, зразки народного розпису Київщини.

– Музей українського рушника розміщений у церкві, перевезеній з с. Пищиків Сквирського р-ну (1651 р.). Тут експонується близько 1 тис. екземплярів тканин і вишитих рушників Середньої Наддніпрянщини, святкових і обрядових, виконаних видовбуванням і вирізуванням.

– Музей історії української православної церкви знаходиться в церкві, перевезеній з с. Сухий Яр Ставищанського р-ну. Тут представлена підбірка матеріалів, пов'язаних з житіями Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці та святих, церковна література, ікони.

– Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Влаштований у вигляді українського села XIX ст. Центральне місце в ньому займають селянські двори-садиби. На території 30 га розташовано 185 об'єктів, з яких 104 – пам'ятки народної архітектури, в тому числі 20 дворів з хатами та господарськими спорудами. Окрасою музею є два рукотворні стави та чудовий дендропарк. Тут знаходиться також одна з найбільших колекцій вітряків у музеях просто неба України.

– Музей українських народних обрядів та звичаїв. У чотирьох залах містяться експонати, які показують звичаї наших пращурів у дохристиянський період та після Різдва Христового. Зображено святкування Водохреща, Великодня, Зелених свят та ін. Також розповідається про обряди та звичаї, які мали місце на весіллі, при народженні дитини, похованні, на вечорницях, толоці.

– Музей "Художня картинна галерея" міститься у будинку, де жили родичі українського композитора Павла Сениці. У 6 залах павільйону експонується 168 художніх творів видатних українських художників.

НІЕЗ "Переяслав" має унікальні колекції світового значення – 10 тис. предметів народного одягу Середньої Наддніпрянщини, 6 тис. знарядь праці, 1 тис. од. українських народних рушників, 76 тис. археологічних пам'яток, 16 млинів, колекція церковних споруд XI – XIX ст. – 12 од., колекція стародруків XV – XVIII ст. – 10 тис. екземплярів.

Михайлівська церква. XVII ст.

Козацька залога. XVII ст.

На подвірі козацької залоги. XVII ст.

Вітряки. Початок XX ст.

Садиба з хатою XIX ст. у с. Вітряних. Музей етнографування ім. М. М. Бенардоса

Корчма. Кінець XIX ст.

Церква св. Юрія (Андрушівська). 1768 р.

МУЗЕЙ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ

Україна, 03026, м. Київ, с. Пирогів. Тел.: (38-044) 526-24-16. Тел./факс: 526-57-65.

Ідея створення національного музею народної культури в м. Києві неодноразово порушувалась ще в повоєнні роки науковою та творчою інтелігенцією, зокрема Г. Логвиним, М. Рильським, О. Гончарем, І. Гончарем, О. Апанович, К. Гуслистим, Ф. Шевченком, П. Юрченком, С. Плачиндою. Так в серпні 1965 р. С. Верговському (один з авторів музею) вдалося за підтримки О. Корнійчука та М. Стельмаха надрукувати в "Літературній Україні" статтю з підписами багатьох культурних діячів про необхідність створення такого музею.

Та в умовах тогочасних ідеологічних пут ця ідея не могла втілитися в життя. І лише 6 лютого 1969 р. Рада Міністрів України прийняла постанову № 105 "Про створення Державного Музею народної архітектури та побуту Української РСР".

Постановою передбачалося розміщення експозиції музею на південно-східній околиці м. Києва між стародавнім Голосіївським лісом, Феофаніївою Церківщиною та с. Пирогів.

Для будівництва музею рішенням виконавчого комітету Київської міськради № 824 від 27 травня 1969 р. було передбачено відвод земельної ділянки площею близько 100 га за рахунок земель радгоспу "Хотівський".

Тоді ж було утворено дирекцію музею на чолі з директором В. Сікорським, заступником з наукової роботи В. Шмельовим. Утримання музею взяло на себе УТОПК.

Розробку наукової та проектної документації було доручено Інституту фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського АН України, Київському науково-дослідному інституту теорії та історії архітектури та Київському науково-дослідному і проектному інституту містобудування.

Після схвалення цих документів 18 травня 1970 р. розпочалася творча наполеглива робота.

З перших днів над створенням музею самовіддано працювали С. Верговський, Л. Орел, С. Смолінський, С. Щербань, Р. Свирида, Н. Зозуля, Л. Назаренко, Н. Заблюк, Р. Кобальчинська, М. Ходаківський та багато інших.

Високої оцінки заслуговує творча праця науковців, архітекторів, краєзнавців, які стояли біля витоків створення Музею, зокрема К. Гуслистий, П. Юрченко, В. Сікорський, В. Романов, С. Таранущенко, П. Жолтовський, Л. Гура, В. Баранько, В. Красенко, Б. Лук'янчук, В. Шмельов, М. Приходько, П. Макушенко, Ю. Хохол, П. Костирко, Г. Логвин, З. Гудченко, Г. Скрипник, А. Жук, Н. Горленко, В. Самойлович, Б. Колосок, В. Ленченко, Я. Прилипко та інші.

Завдяки наполегливій праці творчого колективу 17 липня 1976 р. відбулося відкриття першої черги Державного музею народної архітектури та побуту України.

10 вересня 1976 р. рада Міністрів України прийняла постанову "Про завершення будівництва Музею народної архітектури та побуту Української РСР".

Сьогодні музей – один з найбільших музеїв світу. Його площа становить 137 га. Розмаїття ландшафту дало можливість показати понад 300 унікальних пам'яток народного будівництва XVI – XX ст. У фондах музею зберігається біля 70 тис. пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва, знарядь праці, предметів побуту, серед яких значна колекція ікон, рушників, одягу, кераміки, одна з кращих колекцій народних музичних інструментів.

Музей загальнонаціональний. В основу структури його комплексу покладено історико-етнографічне районування України кінця XIX – початку XX ст.: "Середня Наддніпрянщина", "Полтавщина і Слобожанщина", "Полісся", "Поділля", "Карпати" і "Південь". Найтиповіші пам'ятки традиційної архітектури: хати, комори, клуні, повітки, сажі закомпоновано в садиби.

В експозиції "Середня Наддніпрянщина", на майдані відтворений громадський центр села – церква, садиба священика, церковно-парафіяльна школа, сільська управа, шинок. В експозиціях встановлені також виробничі будівлі: водяні млини, кузні, крупорушка, олійниці та унікальна колекція вітряків.

Серед архітектурних пам'яток є особливо рідкісні: залишки давньоруських зрубів IX – XII ст., курна хата 1587 р. з Волинського Полісся, Михайлівська церква с. Дорогинка Київської області 1600 р., церкви XVIII ст. – церква Параскеви с. Зарубинці Черкаської області, Покровська церква с. Канора Закарпатської області, церква Воскресіння с. Кисоричі Рівненської області, Миколаївська церква с. Зелене Тернопільської області 1817 р. та інші. Всі церкви діючі.

Тематичним планом створення Київського скансену передбачено показ народного будівництва з археологічного періоду і до сьогодення. Тут, на конкретних пам'ятках, можна простежити розвиток типів будівель, зокрема житла, від куреня з відкритим вогнищем (тип житла, відомий людству ще з палеолітичної доби) до однодільної курної хати, масово поширеної у пізньому середньовіччі, до розвиненого багатодільного житла XIX ст. та самодіяльного сільського будівництва 60–70 років XX ст. В будівлях розгорнуто відповідні етнографічні експозиції.

Українська хата, яка розвивалась протягом віків, зберегла типове обладнання, в якому обов'язковими елементами були покуть (хатній іконостас), піч, піл, жердка, скриня, стіл, лави, мисник.

Незважаючи на те, що по всій території України побутували усталені типи жител, господарчих і виробничих споруд, їх обладнання і побутове начиння, народні традиції кожного регіону мають ряд характерних рис, обумовлених локальними особливостями, які зберігаються і тепер. Прикладом цього є створена вперше в світовій практиці експозиція під відкритим небом "Народна творчість в архітектурі українського села 60–70-х років XX ст.". Тут будівлі зведені як прототипи. В обладнаннях інтер'єрів, крім місцевих меблів, використані традиційні вироби народних майстрів, полтавська і клембівська вишивка, кролевецьке ткацтво, дігтярівське і решетилівське килимарство, опішнянська і васильківська кераміка, косівська різьба, петриківський розпис тощо.

В музеї проводяться народні календарні свята: Різдво, Водохреще, Масниця, Великдень, Зелена неділя, Івана Купала та інші, відбуваються родинні обрядодії. Реконструюються традиційні трудові процеси: оранка, сівба, жнива, народні промисли і ремесла, проводяться етнографічні ярмарки.

Музей – відомий на Україні науково-методичний центр. Він став базою обміну досвіду народних майстрів, науковців, музеєзнавців під час семінарів та конференцій.

Щорічно Київський скансен відвідують більше 100 тис. відвідувачів, з яких – значна частина іноземців з різних країн світу.

Хата із с. Яснозір'я Черкаської області
Кінець XIX ст

Інтер'єр хати із с. Павлівка Полтавської області
Кінець XIX ст

Хата із с. Бабани Черкаської області
Кінець XIX ст.

Хата із с. Слобода Яришівська
Вінницької області. Кінець XVIII ст.

Церква св. Параскеви із с. Зарубинці
Черкаської області. XVIII ст

Вітряк із с. Вільшана Куп'янського р-ну
Харківської області. Початок XX ст

ЛЬВІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

Україна, 79008, м. Львів, пл. Ринок, 6. Тел.: (38-0322) 72-60-91. Тел./факс: 74-33-04.
E-mail: lhm@icmp.lviv.ua

Музей. Камяниця К. Корнякта. Архітектори П. Барбон, П. Римлянин. 1589 р.

Подвір'я музею. "Італійський дворик" камяниці К. Корнякта. Архітектор П. Барбон. 1589 р.

Львівський історичний музей – один з найбільших музеїв України, заснований у 1893 р. За більш ніж сторіччя свого існування установа набула загально-національного і навіть світового значення.

Загальна площа музейних приміщень 9 тис. 424 м², в т. ч. 6 тис. 493 – експозиційно-виставкова, 1 тис. 124 – фондова.

Основні експозиції та фонди розташовані на пл. Ринок, котра є давнім історичним центром середньовічного Львова, у будинках-пам'ятках ренесансної архітектури № 24, 4, 6.

У будинку № 24, давній кам'яниці Гордона, розміщена експозиція історії стародавнього світу і середніх віків, яка презентує галицькі старожитності – пам'ятки історії матеріальної і духовної культури, мистецтва від найдавніших археологічних культур до середини XIX ст. Особливий інтерес становить колекція цехових виробів та символів влади міського самоуправління XVI – XVIII ст., предмети озброєння польського, козацького, турецько-татарського війська.

За будинком № 4, в якому розміщена експозиція відділу історії нового і новітнього часу, утвердилась назва "Чорна кам'яниця". Її називають перлиною архітектури XVI ст. у м. Львові. Будинок побудований за проектом відомих львівських архітекторів П. Барбона та П. Римлянина. Нині експозиція цього будинку розкриває тему визвольних змагань українського народу за свою незалежність та державність. Привертають увагу унікальні експонати з історії Українських Січових Стрільців, Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, ОУН, УПА та інші.

Будинок № 6 збудований наприкінці XVI ст. архітектором П. Барбоном на замовлення львівського купця К. Корнякта. Тут, в залах колишньої резиденції короля Яна III Собеського, розташована постійнодіюча виставка історичних коштовностей з фондів ЛІМ, де представлені твори живопису, зокрема портрети видатних осіб, з якими пов'язана середньовічна історія Львова. В інтер'єр залів органічно "вписались" відреставровані пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва XVII – XIX ст. – меблі, годинники, художній метал, порцеляна. У залах діють стаціонарні виставки художнього срібла та старовинних орденів.

В 1981 р. у відреставрованій пам'ятці архітектури XVI ст., колишньому міському арсеналі, відкрито музей "Арсенал", де експонуються сотні зразків холодної і вогнепальної зброї 32 країн чотирьох континентів (Європа, Азія, Африка, Америка).

У фондовій збірці ЛІМ понад 327 тис. музейних предметів, розподілених у 32 фондових групах. Окремі пам'ятки та колекції мають світове значення. Наприклад, рукописний "Христинопільський Апостол" XII ст., старовинні нагороди країн Європи, Азії, Африки, пам'ятки Шопеніани (автографи композитора та його сучасників, прижиттєві портрети Ф. Шопена), турецькі намети XVII ст., колекція крилатих гусар, збірка натурних портретів галицьких міщан XVI – XVIII ст. тощо.

Зберігаються у Львівському історичному музеї рукописні книги та стародруки XV – XVIII ст.: Євангелії XV – XVI ст., стародруки Івана Федорова, Михайла Сльозки XVI – XVII ст. та інші.

Серед експонатів, що відносяться до епохи козаччини України XVII – XVIII ст., як у фондових зібраннях так і в експозиціях зберігаються гармати, рушниці, пістолі, шаблі, перначі, келепи українського, польського, турецького виробництва.

В експозиції музею можна побачити гетьманську булаву, литаври, обладунки "крилатих гусарів" та німецьких рейтарів XVII ст.

Серед творів живопису та графіки, що висвітлюють період "України – козацької держави" виділяються портрети гетьманів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського. Народне малярство XVII – XVIII ст. представлено картинами "Козак Мамай".

Період визвольних змагань 1917 – 1920 рр. та середини–кінця 1940-х висвітлено зразками строїв січових стрільців, УПА, зброєю та нагородами, особистими речами героїв України.

Окремі музейні пам'ятки та колекції експонувались на виставках у музеях Варшави, Кракова, Відня, Парижа, Лондона, Нью-Йорка. Участь у міжнародних виставках зафіксована у наукових ілюстрованих каталогах, виданих організаторами цих музейних імпрез.

Окрім щорічного видання "Наукових записок Львівського історичного музею", музеєм видано "Львівський археологічний вісник", започатковано серію "Археологічні джерела Львівщини". Окрім цих та інших наукових видань музей друкує продукцію рекламного характеру. Протягом року музей приймає в середньому понад 300 тис. відвідувачів, проводиться близько 3 тис. екскурсій.

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ У ЛЬВОВІ ІМ. А. ШЕПТИЦЬКОГО

Україна, 79008, м. Львів, пр. Свободи, 20. Тел.: (38-0322) 72-89-25, 72-89-60, 72-86-58. Тел./факс: 75-92-53.
E-mail: nml_shept@tsp.lviv.ua.

Музей. Архітектори В. Марконі, К. Яновський. 1898 - 1904 рр.

Митрополит, граф Андрей Шептицький
фундатор зібрання творів мистецтва та історичних пам'яток Національного музею у Львові
Фото початку 1900-х рр

Заснований Національний музей в 1905 році Галицьким Митрополитом Андреєм Шептицьким. Від перших днів роботу музею очолив видатний мистецтвознавець, професор Іларіон Свєнціцький. Фонди Національного музею нараховують понад 100 тис. од. зберігання. Однією з перших колекцій, започаткованих в 1907 р., була збірка народного мистецтва, що увібрала в себе усі регіони України. Послідовно формувалась колекція давнього українського мистецтва – іконопису, скульптури, різьби, художнього металу, монастирського шитва. Закладено було також фонд рукописів та стародруків. Окрасою музейної збірки є книги І. Федорова, Ф. Скорини, Швайпольта Фіоля, рідкісні стародруки України, Польщі, Литви, Німеччини, Голландії. Має музей і зарубіжну графіку, де є твори Рембрандта, Джованні Тіполо, майстрів японської гравюри. Найбільшим скарбом музею є унікальна колекція творів давньоукраїнського мистецтва, яка складається з ікон XIV – XVIII ст. скульптури, декоративної різьби, ілюмінованих рукописів та щедро оздоблених гравюрами стародруків. В збірці музею знаходиться славетний Богородчанський іконостас – шедевр барокового мистецтва пензля Йова Кондзелевича.

Митрополит Андрей Шептицький відзначав, що "Національний музей – це такий, що стоїть на сторожі національної традиції і старанно зберігає все, що в національному житті заслуговує на увагу – своїм характером, типом, мистецьким стилем, або проявом національної думки, або національного життя". Сьогодні музей проводить кропітку роботу зі збереження для прийдешніх поколінь неоцінених скарбів української культури. У музеї діють постійні експозиції, які розкривають художню культуру України від княжої доби і до нашого часу.

ЛЬВІВСЬКА ГАЛЕРЕЯ МИСТЕЦТВ

Україна, 79000, м. Львів, вул. Стефаника, 3. Тел.: (38-0322) 72-39-48. Тел./факс: 72-39-48.

Фото В.В. Неляка, 2000 р

Борис Григорович Возницький
директор музейного комплексу,
фундатор зібрання творів мистецтва
Львівської галереї мистецтв
Ініціатор і організатор відбудови
Олеського, Золочевського, Жовківського
і Підгорецького замків

Львівська галерея мистецтв – один з провідних музеїв України, збірка якого налічує понад 55 тис. творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, пам'ятки природи, історії, археології та архітектури. Галерея володіє найбагатшою в нашій державі збіркою творів австрійських та польських мистців,значною колекцією дерев'яної сакральної скульптури XV – XIX ст., великою збіркою портретів XVI – XVIII ст., оригінальною групою пам'яток ренесансної нагробної скульптури та ін.

Львівська галерея мистецтв сьогодні – великий музейний комплекс, який складається з десяти відділів-музеїв і цілого ряду пам'яток архітектури, які перебувають в стані музеєфікації. Колектив галереї проводить активну роботу як по збиранню творів мистецтва, їх науковому вивченні, популяризації, так і в справі пристосування пам'яток природи, археології, архітектури та культури для музейно-пізнавальних цілей. Значна увага приділяється виставковій роботі – щорічно відкривається 15–20 виставок в межах галереї та її відділів та 5–6 виставок з участю музейних експонатів як в Україні, так і закордоном.

До складу галереї входять діючі об'єкти:

– Головний корпус, в якому розгорнуто експозицію європейського мистецтва XIV – XX ст. (м. Львів, вул. Стефаника, 3);

– Музей-заповідник "Олеський замок".

Олеський замок – видатна пам'ятка архітектури та історії XIII – XVIII ст. Більше шести віків стоїть він на високому пагорбі, свідок багатьох подій, кам'яна сторінка історії.

Перша згадка про замок в історичних джерелах припадає на 1327 рік. Уже тоді на стрімкому пагорбі височіла фортеця, стіни якої сягали десятиметрової висоти, товщиною 2,5 м. Неважко здогадатися, що збудовано замок раніше.

1241 року монголо-татари знищили літописне городище Плісневськ, що знаходилося за 10 км від Олеська. Ймовірно, що саме втікачі з Плісневська заклали на пагорбі серед важкопрохідних боліт городище, на місці якого виникла давньоруська фортеця. Дослідники вважають, що збудував замок нащадок Данила Галицького, один із синів галицько-волинського князя Юрія Львовича – Андрій чи Лев.

В 1431 р. Олесько стає опорним пунктом боротьби проти поляків. Боротьбу цю очолив олеський староста Івашко Преслужич-Рогатинський. Щойно в кінці 1432 р. замок був здобутий військом польського короля.

У другій половині XV ст. Олеський замок втрачає значення оборонної споруди і перетворюється на резиденцію магнатських родів.

Наприкінці XVI ст. замок переходить у володіння воєводи земель руських Івана Даниловича, що був помітною для свого часу фігурою. При ньому замок набув характеру маєткової споруди з ознаками італійського Відродження. На службі в Івана Даниловича перебував Михайло Хмель – батько Богдана Хмельницького.

1629 р. в Олеському замку народився майбутній король Ян III Собеський, який перетворив його на одну із своїх резиденцій. Тут було зібрано велику кількість матеріальних і культурних цінностей.

Згодом замок купив Станіслав Жевуський, син якого, воєвода волинський Северин, щедро прикрасив інтер'єр, замовив у скульптора Леблана паркові скульптури.

Кінець XVIII та XIX століття – період руйнування та занепаду замку. Дві світові війни довершили цю згубну справу і замок перетворився на руїну.

Львівський обласний відділ у справах будівництва та архітектури міжобласної науково-реставраційної майстерні провів у замку реставраційні роботи. Тепер тут музей-заповідник X – XVIII ст. "Олеський замок" – відділ Львівської картинної галереї, експозиція якого відтворює атмосферу культурно-мистецького життя минулих століть.

У музеї зібрано твори живопису, скульптури, ужиткового мистецтва X – XVIII ст., які представляють складний період у розвитку мистецтва західноукраїнських земель, а також пам'ятки, пов'язані з козацькою історією (смт. Олесько, Буський район, Львівська обл.);

– Пам'ятка архітектури поч. XVII ст. – Каплиця Боїмів (м. Львів, пл. Кафедральна);

– Музей Львівської сакральної барокової скульптури "Творчість Іоанна Георга Пінзеля" (м. Львів, пл. Митна, 2);

– Музей мистецтв давньої української книги (м. Львів, вул. Коперника, 40);

– Музей "Русалка Дністрова" (м. Львів, вул. Коперника, 40);

– Музей-садиба Маркіяна Шашкевича (с. Підлисся, Золочівський район, Львівська обл.);

– Музей давніх пам'яток Львова (м. Львів, вул. Синявських 1 або пл. Старий ринок);

– Музей-заповідник "Пятничанська вежа" (с. Пятничани, Жидачівський район, Львівська обл.);

– Студійні фондосховища і конференцзал в Олеську (колишній монастир капуцинів, смт. Олеськ, Буський район, Львівська обл.);

Об'єкти галереї, які музеєфікуються або знаходяться у її підпорядкуванні:

– Пам'ятка архітектури і садово-паркового мистецтва, а в майбутньому – музей-заповідник "Підгорецький замок" (м. Підгірці, Бродівський район, Львівська обл.);

– Пам'ятка архітектури і садово-паркового мистецтва XVII ст. та мартирології – музей-заповідник "Золочівський замок" (м. Золочів, Львівська обл.);

– Пам'ятка архітектури XVII ст. – "Жовківський замок" (м. Жовква, Львівська обл.).

На основі цього комплексу відділів та пам'яток Львівська галерея мистецтв створила екскурсійно-туристичний, історико-краєзнавчий, архітектурно-мистецький маршрут – "Золота підкова України", який включає такі основні пункти огляду: Львів – Олесько – Підгірці – Золочів – Підлисся – Львів.

Головний вхід Львівської галереї мистецтв

Палац Потоцьких

Музей скульптури Іоанна Георга Пінзеля.

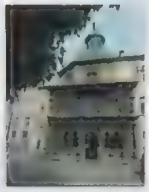

Каплиця Боїмів. Архітектор А. М. Бемер 1609 - 1615 рр

Музей мистецтв давньої української книги.

Підгорецький замок. Архітектори Андреа дель Аква, Левассер Гійом де Боплан. 1635 - 1640 рр.

Олеський замок. XIII - XVIII ст.

Б. Г. Возницький у Золочівському замку біля каміну, власноручно відновленому
Фото В.В. Неляка, 2002 р.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. В. В. ТАРНОВСЬКОГО

Україна, 14000, м. Чернігів, вул. Горького, 4. Тел.: (38-04622) 7-31-67. Тел./факс: 67-66-50.

В. В. Тарновський
фундатор колекції козацьких старожитностей музею.

Історія музею розпочинається 14 (26) листопада 1896 р, коли в Чернігові відбулося урочисте відкриття губернської архівної комісії і її історичного музею.

Музей українських старожитностей В. В. Тарновського прийняв перших відвідувачів у 1902 р.

На початку 1920-х років у місті працювало вже п'ять музеїв: історичний, музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського, музей культів, музей поміщицького побуту і мистецтв та етнографічний. В 1923 р. музеї було об'єднано в Чернігівський державний музей. У 1934 р. музей було перейменовано на Чернігівський державний історичний музей. В роки Другої світової війни музей втратив половину свого 60 тисячного музейного зібрання і майже десяту частину 40 тисячного бібліотечного фонду. Сьогодні зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (ім'я музею повернуто в 1991 р.) нараховує понад 166 тис. од. зберігання.

В. В. Тарновський.
А.М. Горонович. 1860-і рр

Винятково наукову і культурну цінність має колекція речових і документальних пам'яток XVII – XVIII ст.: зброя, військове спорядження, побутові і культові речі, історично пов'язані з іменами Я. Остряниці, І. Мазепи, С. Палія, П. Полуботка, В. Дуніна-Борковського, Л. Барановича, Д. Ростовського. Музей є хранилищем родинних архівів Забіл, Милорадовичів, Полетик, Шихуцьких, архівів судових установ, магістратів, ратуш. В музеї зберігається 156 гетьманських універсалів в оригіналах і копіях XVIII ст. В музеї зберігається 2 примірники "Острозької біблії", 71 книга Чернігівської друкарні, 53 "Євангелія" в коштовних оправах. Серед інших музейних предметів цього періоду – портрет Б. Хмельницького XVII ст., гармата, яку козаки, за переказами, взяли як трофей у битві під Жовтими Водами, срібні чарочки С. Палія, М. Ханенка, І. Чарниша, 15 робіт українського золотаря Івана Давича, в тому числі кухоль з гербом гетьмана І. Мазепи. Шедевром золотарства, що зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї є срібна шата ікони Богородиці Троїцько-Іллінської – вклад гетьмана Івана Мазепи до Троїцько-Іллінського монастиря у м. Чернігові.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського має два відділи: відділ народного декоративного мистецтва та другий відділ – військово-історичний музей.

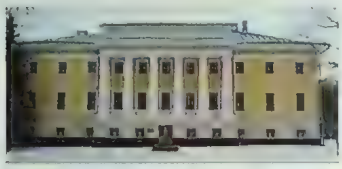

Музей. Колишній будинок губернатора.
Архітектор А. Д. Захаров. 1804 - 1806 рр.

Фондосховище музею. "Кам'яниця Я. Лизогуба".
Полкова канцелярія. Кінець XVII ст.

Експозиційна зала козаччини

Зібрання В. В. Тарновського в експозиції музею

НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК "ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ"

Україна, 14000, м. Чернігів, вул. Преображенська, 1. Тел./факс: (38-04622) 7-01-45, 7-44-63. E-mail: naizchernigiv@mail.ru.

Музей. Колишній Чернігівський колегіум.
1700 - 1702 рр.

Експозиційна зала іконопису XVI - XIX ст.

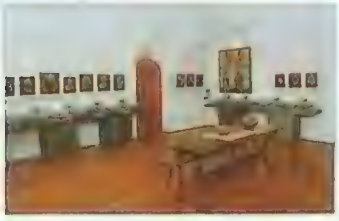

Експозиційно-виставкова зала

У 1967 році створено Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник. До 1979 року – заповідник був філіалом Київського державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей".

З 1998 року Заповіднику надано статус Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів Стародавній".

До складу заповідника включено пам'ятки архітектури, що знаходяться на території м. Чернігова. Серед них: Спаський собор XI ст., Борисоглібський собор XII ст., Чернігівський колегіум XVI – XVIII ст., Лизогуба кам'яниця кінця XVII ст.; Архієпископа будинок кінця XVIII ст., Губернатора будинок початку XIX ст. Вздовж валу розміщено 12 гармат XVII – XVIII ст. У районі старовинного чернігівського торжища знаходиться П'ятницька церква кінця XII – початку XIII ст.

Чернігівський колегіум був заснований 1700 року з ініціативи чернігівських ієрархів Л. Барановича та І. Максимовича – видатних релігійних та культурних діячів за сприяння і фінансування гетьмана І. С. Мазепи.

Будинок Чернігівського колегіуму сьогодні – це архітектурно-історична пам'ятка XVI – XVIII ст.; музей, де розміщено експозиції іконопису та україніки; сховище для фондів і виставок; резиденція адміністрації Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів Стародавній".

У складі заповідника перебувають ансамблі Єлецького Успенського монастиря, Троїцько-Іллінського монастиря з Антонієвими печерами, Катерининська церква поч. XVIII ст. На території заповідника знаходиться курган "Чорна могила" та курганний могильник періоду X – XI ст. на Болдиних горах.

Багатопрофільні фонди заповідника налічують понад 60 тис. од. зберігання.

Музей-заповідник має в своїй колекції стародруки XVII – XVIII ст., гравюри, унікальні речі із поховання чернігівського полковника Леонтія Полуботка та архієпископа Лазаря Барановича.

Серед великої збірки іконопису, який в основному представлений іконами з іконостасів собору Різдва Богородиці м. Козельця та Борисоглібського собору м. Чернігова, чільне місце займає ікона початку XVIII ст. св. Покрова Пресвятої Богородиці з зображенням козацької старшини.

Гордістю і красою музею є срібні з позолотою Царські врата з гербом гетьмана Івана Мазепи – вклад гетьмана до Борисоглібського собору.

Філіал заповідника – архітектурні ансамблі та пам'ятки XII – XIX ст. м. Новгород-Сіверського, створений у 1979 р. До складу філіалу входить Замкова гора і пам'ятки архітектури. Серед них ансамбль споруд Спасо-Преображенського монастиря XII – XVIII ст., Микільська церква XVIII ст., торгові ряди і торгові склади кінця XVIII – початку XIX ст., Тріумфальна арка XVIII ст., Успенський собор XVII – XVIII ст.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК "КАЧАНІВКА"

Україна, 16735, с. Качанівка, Ічнянський р-н, Чернігівська обл. Тел.: (38-04633) 2-41-05, 2-41-25. E-mail: nikz_kachanivka@mail.ru.

В. В. Тарновський
власник палацово-паркового комплексу в Качанівці,
А. М. Горонович (1818 - 1889). 1860-і рр.

Палац в Качанівці
Архітектори К. І. Бланка, М. К. Мощенанов
Кінець 70-х рр. XVIII ст
початок XIX ст
Фото В. В. Неляка. 2000 р

Заповідник створено на базі палацово-паркового ансамблю XVIII – початку XX ст. Загальна територія заповідника 443 га, історична ж площа садиби становить 732 га. Безумовно з існуванням заповідника пов'язано ім'я Василя Васильовича Тарновського-молодшого – відомого колекціонера та мецената. Справжню славу Качанівці принесла знаменита колекція українських старожитностей, що нараховувала понад 7 тис. експонатів. Особливе місце в ній займали розділи, присвячені історії запорозького козацтва.

В знаменитому качанівському альбомі для відвідувачів, серед 604-х автографів зустрічаються багато імен діячів української культури. Серед них: М. Гоголь, Марко Вовчок, П. Куліш, брати В. Маковський і К. Маковський, В. Штернберг, М. Максимович, Д. Яворницький та інші. М. Гоголь вперше читав тут в рукописному вигляді "Тараса Бульбу", в садибі жив і працював над своєю картиною "Запорожці" художник І. Репін.

Глибокою пошаною оповита пам'ять про неодноразове перебування в Качанівці Т. Г. Шевченка. Протягом майже всього XIX ст. садиба була своєрідним музейним центром. Тут знаходилася картинна галерея, яка складалася з творів західно-європейських, українських та російських мистців. НІКЗ "Качанівка" сьогодні – це культурно-освітній, науково-дослідний заклад, який здійснює охорону, вивчення пам'яток історії та культури, садово-паркового мистецтва, популяризацію знань про них та рекреаційне обслуговування населення.

БАТУРИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК "ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ"

Україна, 65000, Чернігівська обл., Бахмацький р-н, смт. Батурин, вул. Гетьманська, 74. Тел.: (38-04635) 48-43-77.

Вручення портрета гетьмана І. Мазепи заповіднику "Гетьманська столиця" художником Іваном Гончарем на святі Українського козацтва.
18 травня 2003 р. смт. Батурин.

Навряд чи знайдеться на карті України місто з долею подібною до долі Батурина. Проголошення в 1669 р. Батурина як значного економічного та культурного центру України гетьманською столицею дає новий могутній поштовх для його розвитку. В місті оселяється козацька старшина на чолі з гетьманом, які не шкодуючи сил і коштів прикрашають свій Батурин золотими банями церков, концентрують у місті кращі зразки українського та світового мистецтва. Та 1708 р. усе перекреслив, перетворивши славну гетьманську столицю на руїни. Але Батурин зміг відродитися з попелу, щоб ще раз стати столицею – тепер останнього гетьмана України К. Розумовського і стати для всіх і на всі віки символом майбутнього відродження України.

Колишній будинок Генерального суду кінця XVII ст., в приміщенні якого знаходиться музей заповідника.

Трагічна і велична історія Батурина. Влада надовго "забула" про Батурин, не помічаючи зацікавленості його історією. Великими зусиллями колишнього голови Батуринської селищної ради Згурського О. П. крига скресла, і в 1975 р. в селищі відкрито краєзнавчий музей в будинку Генерального Суду, пам'ятці архітектури кінця XVII ст. Двадцять років роботу музею очолювала Жучкова Р. О., заслуга якої в тому, що не дивлячись на ідеологічну політику держави та владні перепони, колектив музею ніс історію Гетьманщини до широкого загалу. У 1994 р. на базі краєзнавчого музею було створено державний заповідник "Гетьманська столиця", до складу якого ввійшло тридцять дев'ять об'єктів – унікальних пам'яток історії, архітектури та природи. Директором заповідника була призначена Олещинська А. П., якій вдалося згуртувати патріотично налаштований, ініціативний колектив, який добре розуміє значимість та складність покладеної на нього місії і завжди пам'ятає слова гетьмана Кирила Розумовського: "Славу примножувати справами", – написані нам, нащадкам у науку на гербі останнього гетьмана України. Найпершою справою, яка мала б відкрити колишню славу Батурина стали археологічні розкопки. Сезони 1995 р., 1996 р., 1997 р., 2000 р., 2001 р. принесли сенсаційні знахідки, нові відкриття, що значно поновили фонди заповідника унікальними експонатами. Трагедія 1708 р. зробила Батурин, "еталонною" археологічною пам'яткою доби Гетьманщини, яка навіть на первинній стадії вивчення привертає увагу всього світу. В 1999 р., в рік святкування п'ятирічного ювілею заповідника, Олещинська А. П. виступила з ідеєю і організувала перенесення символічного праху гетьмана І. Мазепи з Румунії до Батурина, чим знайшла широку підтримку у громадськості. В жовтні 1999 р. заповідник відвідали представники всіх регіонів нашої держави поклонитися праху славного борця за незалежність України.

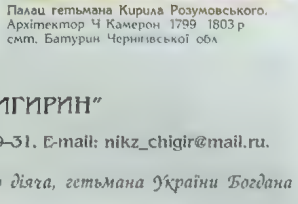

Палац гетьмана Кирила Розумовського.
Архітектор Ч Камерон 1799 1803 р
смт. Батурин Чернигівської обл

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК "ЧИГИРИН"

Україна, 20900, Черкаська обл., м. Чигирин, вул. М. Грушевського, 26. Тел.: (38-04730) 2-77-28, 2-89-31. E-mail: nikz_chigir@mail.ru.

Матеріали заповідника розповідають про життя і діяльність видатного політичного і військового діяча, гетьмана України Богдана Хмельницького, історію українського козацтва та етапи становлення нашої державності.

До складу заповідника включені пам'ятки с. Суботова, на території якого знаходяться: Іллінська церква – усипальниця великого гетьмана, Мотронинський монастир, залишки фортечних мурів, а також пам'ятні місця Холодного Яру, що пов'язані з визвольним рухом українського народу.

СУБОТІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

Україна, 20940, с. Суботів, Чигиринський р-н, Черкаська обл. Тел./факс: (38-04730) 2-77-28.

Музей засновано в 1960 р. в приміщенні церкви св. Іллі як першу спробу створення меморіального музею Б. Хмельницького. В 1979 році на підпорядкованій території відкрито експозиції "Селянська хата", "Козацька хата", "Корчма" та "Хата шевця". З 1989 року музей входить до складу Чигиринського державного історико-культурного заповідника. В 1995 році, з наданням заповіднику статусу "Національний", Суботівський краєзнавчий музей став його відділом. В даний час до складу відділу входять: церква св. Іллі з дзвіницею (збудована в 1653 – 1656 рр. коштом Б. Хмельницького), територія замчища Хмельницьких (місце розташування родового замку Хмельницьких. Замок частково був зруйнований польськими військами у 1664 р. та остаточно знищений турками в 1678 р.), гідрологічна пам'ятка "Три криниці" (згідно легенд, викопані за наказом Б. Хмельницького для потреб козацького шпиталю), етнографічний музей "Українська хата кінця XIX – першої третини XX ст.".

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

Україна, 61002, м. Харків, вул. Університетська, 5. Тел./факс: (38-057) 731-20-94. E-mail: istmuzey@kharkov.com.

Музей. Колишній будинок ломбарду. Архітектор Б.М. Корнієнко. 1908 р.

Експозиційна зала церковних старожитностей

Експозиційна зала народного одягу Слобожанщини.

Харківський міський художньо-промисловий музей відкритий у 1886 році як один із перших провінційних музеїв.

1920 року після реорганізації музейних закладів міста за рішенням Губернського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва у Харкові було створено перший український музей, який дістав назву Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Очолив цей заклад відомий український етнограф, історик та громадський діяч академік М. Ф. Сумцов. На початку 30-х рр. XX ст. музей було перепрофільовано на історичний.

Збірка Харківського історичного музею нараховує понад 250 тис. музейних предметів. У музеї зберігаються цінні археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції, зібрання вітчизняної, іноземної зброї та військового спорядження, прапорів, історичних документів, фотоматеріалів, меморіальних речей, творів живопису та інших пам'яток матеріальної та духовної культури, що висвітлюють історію Слобожанщини – Харківщини з найдавніших часів до сьогодення.

Цінними для музею є пам'ятки доби козацтва, зокрема: колекція порохівниць XVII – XVIII ст., козацькі люльки, шаблі, пістолі, рушниці, гармати, човен XVII – XVIII ст., знайдений на дні річки Сіверського Донця у межах м. Ізюма в 1969 р.

Цікавою є колекція срібних чарок XVIII ст., до якої входить чарка з гербом гетьмана Богдана Хмельницького роботи відомого українського майстра-золотаря Івана Равича.

Гордістю музею є два унікальні козацькі прапори: прапор Війська Запорозького 1686 – 1690 рр. і хоругва Самарського куреня Запорозької Січі 1772 року.

В фондах та колекціях музею чільне місце займають вкладні речі козаків та козацької старшини до храмів. Це срібні з позолотою чаші, потири, напрестольні хрести, шати до ікон у вишуканих коштовних оправах, стародруки. Слід відмітити Євангеліє 1703 р. в оправі роботи Івана Равича, на сторінках якої міститься невдало знищений запис про І. С. Мазепу, як гетьмана всієї України.

Зберігаються в музеї твори графіки та живопису, що висвітлюють часи козацькі. Насамперед, це портрети гетьмана І. Скоропадського, полковника Горленка та картина невідомого художника XVIII ст. "Козак Мамай", а також роботи таких художників як С. Васильківського та М. Самокиша.

Колектив музею веде науково-дослідну, збиральницьку та освітню роботу, спрямовану на подальше вивчення, збереження та популяризацію культурно-історичної спадщини України. На базі історичного музею проводяться наукові конференції, семінари-практикуми з усіх форм музейної діяльності.

У музейній вітальні проходять цікаві зустрічі з видатними вченими, письменниками, діячами культури і мистецтва, ветеранами війни та праці.

ХАРКІВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

Україна, 61002, м. Харків, вул. Раднаркомівська, 11. Тел.: (38-057) 706-33-95, 706-33-94.

Музей. Архітектор О.М. Бекетов. 1914 р

Експозиційна зала іконопису

Експозиційна зала живопису II половини XIX ст.

Колекцію музею започатковано 1805 р. при імператорському Харківському університеті. Серед художніх творів, що входять до колекції музею, слід визначити роботи таких видатних художників як Д. Дюрера, Я. Скореля, І. Патініро, І. Айвазовського, М. Пимоненка, К. Трутовського, С. Васильківського, Ю. Репіна, В. Сурикова та інших. Зі створенням і діяльністю харківських музейних закладів пов'язані імена видатних знавців української культури: Ф. Шмідта, Є. Репіна, А. Сумцова, С. Таранущенка, П. Жолтовського та ін.

У 1930-х рр. за сфабрикованою ГПУ справою про "Російсько-український націоналістичний блок" подвижників музейної справи було репресовано. Зазнала репресій і сама колекція: з неї вилучено твори мистців українського авангарду, як "шкідливі для соціалістичної ідеології".

Напередодні Другої світової війни музей мав назву "Українська державна картинна галерея" і налічував близько 75 тис. експонатів, але, незважаючи на унікальність зібрання, його не було включено до плану евакуації. Власними силами працівники музею змогли врятувати лише близько 5 тис. одиниць.

Сьогодні музей представляє зібрання живописних і графічних творів італійських, нідерландських, голландських, французьких мистців XVI – XIX ст., найкращу в Україні збірку голландської графіки XVII – XIX ст.

Фонди музею зберігають одну з найбільших в Україні колекцію творів П. Мартиновича, чия творча спадщина є важливою і яскравою сторінкою в історії українського образотворчого мистецтва 70-х – початку 80-х років XIX ст. Будучи одним з найбільш проникливих знавців українського села, художник створив самобутні реалістично-психологічні портрети українських селян, також художник неодноразово звертався і до образу козаки у своїх роботах.

Харківський художній музей пишається зібранням творів І. Репіна. Одинадцять живописних полотен і сім графічних аркушів майстра дають уявлення про різні періоди його художньої діяльності, багатогранність і яскравість таланту, широту творчого діапазону. Центральне місце в зібранні Харківського художнього музею займає картина "Запорожці пишуть листа турецькому султанові" (1889 – 1896 рр.).

Різноманітним за складом колекції є відділ декоративно-ужиткового мистецтва, який містить в собі зразки східної бронзової і європейської порцелянової пластики, української народної кераміки, килимів, вишивки, різьблення, декоративного розпису, будянського фаянсу.

Музей добре відомий не тільки в Україні, а і далеко за її межами. Виставки з фондів музею у Польщі, Німеччині, США, Фінляндії, Литві сприяють інтеграції української культури у світовий простір. В той же час художній музей, співпрацюючи з посольствами багатьох країн, наближає до українського глядача мистецькі здобутки з різних куточків світу.

В музеї працює професійний колектив, який самовіддано зберігає, вивчає, популяризує і примножує мистецькі і духовні цінності нашої держави.

СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 40030, м. Суми, вул. Кірова, 2. Тел.: (38-0542) 22-16-59. Тел./факс: 22-03-78.

Сумський обласний краєзнавчий музей заснований 1920 р. як художньо-історичний. Фундатором і першим директором музею був український художник, поет і громадський діяч Н. Х. Онацький. Музей має відділи: будинок-музей А. П. Чехова та музей П. І. Чайковського.

Перші 19 років музей діяв як двопрофільний: художній і історико-краєзнавчий. 15 березня 1939 р. на базі художньо-історичного музею було створено два окремих заклади – художній і краєзнавчий.

Загальна площа 2 тис. 420 м², з них експозиційна – 1 тис. 249 м², під фондосховищем – 365 м². В музеї зберігається 40 тис. 400 музейних предметів основного фонду. Це археологічні, нумізматичні, етнографічні колекції, цінні історичні документи, рідкісні видання книг, прапори, меморіальні речі, посуд, меблі тощо. До музейної колекції доби козаччини входять: зброя XVII – XVIII ст., порохівниці, каламарі, зразки гутного скла, збірка дукатів XVIII ст., монети Європи та Росії XVII – XVIII ст., парсунні портрети козацької старшини.

У 1990-і рр. було створено нові експозиції "Старожитності Сумщини", "Т. Г. Шевченко і Сумщина", "П. О. Куліш і його зв'язки з краєм", "Матеріальна культура і побут селян, традиційні народні ремесла Сумщини кінця XIX – початку XX ст." та інші.

Музей. Колишній будинок Сумського повітового земства. 1886 р.

Інтер'єр української хати XIX ст. в експозиції.

СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ ІМ. НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО

Україна, 40030, м. Суми, Червона пл., 1. Тел.: (38-0542) 22-04-81. E-mail: museum@vcity.sumy.ua.

Н.Х. Онацький (1874 - 1940)
фундатор, перший директор музею. Автопортрет.

Сумський художній музей було створено у 1920 році. Історія формування і перших двох десятиліть існування музею тісно пов'язана з трагічною долею його фундатора і першого директора Н. Х. Онацького, розстріляного в 1940 р., реабілітованого в 1956 р.

Н. Х. Онацький належить до тих мистців, котрі все своє життя поряд із створенням станкового живопису та графіки зверталися і до проблем оформлення книжок: орнаментів, емблем, титульних аркушів. Відчувався пошук нових художньо-виразних засобів. Проте він був поетом, написав кілька мистецтвознавчих праць, сценаріїв до вистав, займався археологією та фотографією. В різні часи Н. Онацький спілкувався з такими діячами культури як Ф. Ернст, С. Таранущенко, М. Хвильовий, М. Макаренко; був знайомий з всесвітньо відомими братами, уродженцями Сумщини Кричевськими та Нарбутами.

На збереженні в фондах музею знаходиться архів Онацьких, а ще – більше ста оригінальних документів.

Гордістю музею є портрети козацьких гетьманів, старшини та їх родин. Це чудові роботи невідомих художників XVIII ст. – портрети Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Гонти, Максима Залізняка, Василя Кочубея. Цікаві портрети Анастасії Скоропадської та Наталії Розумовської.

В зібранні Сумського художнього музею зберігаються твори Тараса Шевченка. Шевченкіана в колекції Сумського художнього музею має різнобічну спрямованість. До неї входять малярські твори М. Глущенка та М. Винокурової, графічні аркуші В. Касіяна, В. Чебаника, В. Лободи, М. Бондаренка, В. Лопати; скульптурні – М. Лисенка та І. Кавалерідзе; кролевецькі рушники з шевченковими мотивами.

Колекція музею репрезентує полотна відомих українських художників XIX – XX ст., таких як К. Трутовський, Л. Жемчужников, І. Соколов, І. Рєпін, С. Васильківський, П. Мартинович.

Значне місце у колекції відділу дореволюційного мистецтва займає художнє зібрання П. І. Харитоненка. Зберігає музей і "Євангеліє" 1681року в коштовній оправі – вклад полковника Павла Полуботка до Вознесенської церкви в м. Глухові у 1761 році. Справжнім "українським відділом" є експозиція, в якій представлено українське гутне скло, українські килими, старі вишивки, збірка художніх творів тощо. В експозиції та колекціях музею представлені роботи художників XVII – XX ст. Західної Європи: італійський живопис XVII – XIX ст. – картини венеціанської школи; голландський і фламандський живопис; французький живопис XVII – XX ст. та роботи польських художників.

Музей. Архітектор Г. А. Шольц 1890 - 1913 рр.

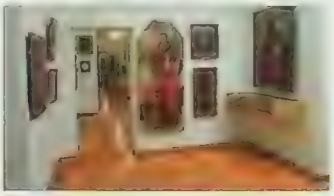
Експозиційна зала іконопису

Експозиційна зала західно-європейського живопису XVII - XX ст.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ МІСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

Україна, 42200, Сумська обл., м. Лебедин, майдан Волі, 17. Тел.: (38-05445) 2-18-81.

Б.К. Руднєв (1879 - 1944)
фундатор музею, перший директор. Агафонов С.А. (1879 - 1955). 1904.

Влітку 1918 р. у місті Лебедині була влаштована перша виставка української старовини, організаторами якої були земський діяч М. Грищенко і мистецтвознавець С. Таранущенко. Саме тоді й зародилася ідея створення в місті музею старожитностей. 20 листопада 1918 р. розпочалася робота щодо формування колекції й експозиції Лебединського історико-краєзнавчого музею, який відкрився 23 березня 1919 р. Основу колекції музею склали націоналізовані приватні зібрання з поміщицьких маєтків Капністів, Анненкових, Красовських, Кучерових, Світневих, Фундатором і директором художнього зібрання музею став Борис Кузьмич Руднєв (1879 – 1944 рр.).

Розпочинається експозиція із залу "Українське мистецтво XVIII ст.". Тут представлені український іконопис й унікальні зразки українських портретів парсунного типу – портрети гетьманів П. Конашевича-Сагайдачного, Д. Апостола, представників козацько-старшинського роду Полуботків. У залах мистецтва XIX – початку XX ст. виставлені роботи українських та російських художників. Сьогодні збірка Лебединського художнього музею нараховує близько 2 тис. музейних предметів. В експозиційних залах музею представлені твори живопису, графіки, скульптури, зразки старовинних художніх меблів, кераміки.

Експозиційна зала українського і російського мистецтва II-I половини XIX ст.

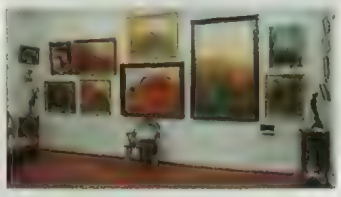
Експозиційна зала образотворчого мистецтва кінця XIX - початку XX ст.

ПОЛТАВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

Україна, 36020, м. Полтава, вул. Фрунзе, 5. Тел.: (38-0532) 56-35-40, 56-07-31.

Нова будівля галереї мистецтв де розмістився Полтавський художній музей.

М. Я. Рудинський (1887-1958) Фундатор, перший директор музею

Полтавський художній музей засновано в 1919 р. Основу його колекції склали: приватна збірка художника-передвижника М. О. Ярошенка, що надійшла із Санкт-Петербурга наприкінці 1917 р., та націоналізовані зібрання художніх творів з маєтків князів Кочубеїв та князів Репніних. Фундатором та першим завідувачем музею був український археолог М. Я. Рудинський.

В перших роках свого існування музей носив назву Картинної галереї, потім галерею перетворили на Художній відділ Центрально-пролетарського музею Полтавщини. 7 березня 1939 р. Художній відділ набув статусу самостійного обласного художнього музею. Його фонди налічували близько 30 тис. предметів. Впродовж 1942 р. безслідно зникла значна частина картин західно-европейських, українських та російських мистців. Після війни частина евакуйованих робіт не повернулась з Росії. Зараз в музеї налічується близько 9 тис. од. зберігання. Важливе місце серед них посідають окремі зразки стародавнього українського іконопису, народного малярства Полтавщини, зразки народного та ужиткового мистецтва України XVII – XIX ст., що представлені виробами золотарів: Андрія Песляківського, Івана Давича; гончара Остапа Ноговника; майстрів-різьбярів: Сесоя Шалматова, Василя Гарбуза, Павла Комашки; художників Федора Стовбуненка, Георгія Кісьонза, Дмитра Перепелиці та Катерини Білокур. З 2000 р. музей розміщується в новозбудованій галереї мистецтв. Музей продовжує проводити культурно-мистецьку просвітницьку і наукову роботу.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Т. Г. Шевченка, 21. Тел.: (38-0562) 47-32-65, 47-33-38.

Будинок Дніпропетровського художнього музею. Архітектор О. М. Бекетов. 1914 р.

Дніпропетровський художній музей засновано за ініціативою членів художньої комісії Катеринославського наукового товариства у 1914 р. У 1920 – 1930-і рр. до музею надійшло близько 150 творів з Дніпропетровського історичного музею. Керував передачею сам Д. І. Яворницький. Завдяки цій акції музейне зібрання збагатилося творами видатних майстрів українського образотворчого мистецтва. Сьогодні загальна площа музею складає 2 тис. 200 м², а кількість експонатів становить понад 7 тис. 500 од. Постійна експозиція музею охоплює період XVIII – XX ст. У 1995 р. в музеї відкрито експозицію українських ікон, яка репрезентує самобутні козацькі народні ікони: "Самарська Богоматір", "Христос-Вседержитель", "Богоматір з немовлям", "Святий Микола", "Христос на престолі", "Богоматір – Нев'янучий цвіт".

В експозиціях та фондах художнього музею представлені народні картини: "Козаки розважаються", "Гопак", "Гапка просить у батька благословіння"; парсунні XVIII ст.: І. Мазепи, І. Скоропадський, І. Горленко, П. Руденка – твір раннього періоду В. Боровиковського, твори XIX ст. видатних українських мистців: М. Пимоненка, С. Васильківського, Т. Шевченка, К. Костанді, П. Нілуса, В. Орловського, С. Світославського, С. Колеснікова, М. Мурашка та полотна Д. Бурлюка, П. Кончаловського, М. Реріха, Р. Фалька кінця XIX – початку XX ст. Музей значно доповняє колекція декоративно-ужиткового мистецтва, в якій гільне місце займає відомий Петриківський розпис. Його кількість нараховує понад 1000 експонатів.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

Україна, 14006, м. Чернігів, вул. М. Горького, 6. Тел.: (38-0462) 67-28-51, 67-33-52. Тел./факс: 67-67-15.

Чернігівський художній музей. Колишній будинок жіночої гімназії. Архітектор Д. В. Савинський. 1899 р.

Чернігівський обласний художній музей створено у 1983 році на базі художнього відділу Чернігівського історичного музею. Колекція музею формувалася з кінця XIX ст. з творів образотворчого мистецтва із зібрань музеїв: музею Губернської Вченої Архівної комісії (1896 р.), Єпархіального древлехранилища (1900 р.) та Музею українських старожитностей В. В. Тарновського (1902 р.). За час існування фонди музею значно поповнились творами мистецтва XX ст. і складають зараз майже 8 тис. од. зберігання. Чимало художніх творів потрапило до музейної збірки з маєтків Галаганів, Скоропадських, Лизогубів, Олів-Харитоненків та інших.

Гордістю зібрання є колеція української ікони та народної картини, в тому числі три картини "Козак Мамай" XVIII – XIX ст. та унікальний портрет чернігівського полковника В. К. Дуніна-Борковського. Колекцію музею прикрашають твори видатних українських мистців XX ст. – М. Самокиша, Г. Нероди, К. Трохименка, С. Шишка, Т. Яблонської, М. Глущенка та інших. Західноевропейське мистецтво XVII – XIX ст. представлено полотнами Хендрика Тер-Брюггена, Жана Луї Мейссонье, Якоба Рооса, Мікеле Св'явоне та багатьох інших невідомих майстрів живопису Італії, Голландії, Франції та інших країн Західної Европи. Широко висвітлено і твори чернігівських художників минулих років та сьогодення. В експозиціях та фондах музею представлено твори українського декоративного мистецтва. Художній музей продовжує займатись збиранням, науково-дослідницькою, експозиційною та пропагандистською діяльністю, виконуючи роль духовного осередка Сіверського краю.

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

Україна, 18002, м. Черкаси, вул. Хрещатик, 259. Тел./факс: (38-0472) 37-28-77, 37-29-49, 45-24-27. E-mail: oxm@neosm.com.

Будинок музею

Черкаський обласний художній музей створений у 1991 р. Спочатку він діяв як філіал Черкаського обласного краєзнавчого музею. 9 лютого 1994 р. отримав статус самостійної юридичної особи. Колекція музею формувалася протягом 25 років шляхом передачі творів із виставкових залів, придбання творів мистецтва у провідних художників України, народних майстрів, колекціонерів та реставрації творів з колишніх приватних колекцій графа Бобринського, князів Лопухіних, Білокопитових, що були передані в 1918 р. Черкаському історико-педегогічному музею ім. Т. Г. Шевченка. Експозиція музею складається з двох відділів: декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва. Крім цього чотири зали третього поверху приміщення експозиційною площею 500 м² постійно використовуються під періодичні виставки. Значне місце в збірці музею займають твори образотворчого мистецтва на козацьку тематику XVIII – XX ст., серед яких роботи невідомих художників XVII – XVIII ст., а саме: портрет Мельхіседека Значко-Яворського та Богоматір Одигітрія. Зберігаються в музеї полотна Д. Нарбута, П. Костенка, О. Музики, О. Данченка, В. Полтавця та інших художників, що відобразили в своїх полотнах історію краю і України за часів Гетьманщини.

ПОЛТАВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 36020, м. Полтава, вул. Конституції, 2. Тел.: (38-05322) 7–42–56. Тел./факс: 7–42–34.

Полтавський краєзнавчий музей – один з найстаріших в Україні.

Заснований у 1891 році з ініціативи видатного вченого, професора В. В. Докучаєва, який передав із власної колекції 4000 зразків ґрунтів, 500 гірських порід, 800 листів гербарію.

Будинок музею – це програмний витвір архітектури в стилі українського модерну, нині пам'ятка архітектури державного значення.

Автору, художнику-архітектору В. Г. Кричевському, вдалося створити цілісну композицію, в якій органічно поєдналися традиції народного будівництва, український орнамент і будівельно-конструкторські форми.

Художньо-оформлені розписи у вестибюлі і центральному залі виконали відомі українські художники С. Васильківський та М. Самокиш.

У різні роки тут працювали: етнограф і археолог І. А. Зарецький (1857 – 1937), ботанік В. Ф. Ніколаєв (1889 – 1973), орнітолог М. І. Гавриленко (1889 – 1971), археолог і мистецтвознавець В. М. Щербаківський (1876 – 1957), етнограф і мистецтвознавець Н. Х. Онацький (1875 – 1940), поет М. Г. Філянський (1873 – 1938). З музеєм тісно співпрацював великий вчений-природознавець В. І. Вернадський (1863 – 1945).

Зібрання музею нараховують понад 300 тис. музейних предметів. Найбільш яскравими серед них є колекції полтавської народної вишивки, ткацтва, килимарства, церковних речей, гончарства, археологічні, нумізматичні, зібрання холодної зброї XVI – XIX ст. Серед унікальних зібрань є збірка пам'яток давньоєгипетського мистецтва, полтавські писанки XIX – XX ст., керамічні кахлі того часу. В музеї нараховується понад 50 реліквій козацького часу, серед яких дзвін "Кизикермен", зброя XVII ст., речі козацького побуту і родові реліквії козацької старшини XVII – XVIII ст.

Оперативно відгукуючись на потреби дня, музей вніс зміни в стратегію і тактику своєї діяльності: насамперед – експозиційної. Це відмова від традиційного схематизму, надання експозиції яскраво вираженого національного характеру і своєрідності.

Музей відкритий для творчих спілок, різних громадських організацій. Нерідко тут відбуваються спільні заходи. Полтавський краєзнавчий музей – учасник міжнародних, республіканських виставок, в т. ч. в Австрії, Польщі, Болгарії, Німеччині, Індії та Італії. У 1993 р. за кращу науково-дослідну та видавничу роботу музей отримав першу премію ім. Д. І.Яворницького та був нагороджений Дипломом Міністерства культури України.

Музей. Колишній Губернський земський будинок Архітектори В. Г. Кричевський, О. І. Ширшов. 1903 - 1908 рр.

Інтер'єр зали музею. Художники С. І. Васильківський, М. С. Самокиш. 1903 - 1908 рр.

Експозиційна зала козаччини.

КРАСНОГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ІМ. П. Д. МАРТИНОВИЧА

Україна, 63300, Харківська обл., м. Красноград, вул. Жовтнева, 55. Тел.: (38-05744) 7–34–69, 7–17–32.

П. Д. Мартинович (1856 - 1933) фундатор музею. Світлина початку 1930-х рр.

Культурним центром Красноградського району Харківської області є Красноградський краєзнавчий музей ім. П. Д. Мартиновича – один з найстаріших музеїв на Харківщині.

Заснований 21 лютого 1922 року відомим українським художником і етнографом Порфирієм Денисовичем Мартиновичем. До 1921 року будинок, в якому був відкритий музей, належав повітовому лікарю Роберту Федоровичу Шиндлеру. Після смерті лікаря будинок було націоналізовано. В 1922 році П. Д. Мартинович відкрив в цьому будинку виставку своїх робіт. Першим директором музею був П. Я. Зельонов, а Мартинович займав посаду інструктора і завідуючого художньо-етнографічним відділом. З 1922 року частина робіт П. Д. Мартиновича частково експонувалася у Красноградському музеї, де і зберігалася. Остання найбільша ретроспективна виставка творів Мартиновича була організована Харківським державним музеєм українського мистецтва в лютому-березні 1920 року. На ній було експоновано понад 150 робіт (з них 10 надійшло на виставку із збірок Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві, 14 – із збірок Харківського державного музею українського мистецтва, решта від автора). Виставка дала можливість простежити творчий шлях художника, було видано ілюстрований репродукціями каталог з біографією Мартиновича, написаною П. М. Жолтовським.

Музей. Колишній будинок лікаря Р. Ф. Шиндлера.

За довоєнні роки в музей було зібрано 11 тис. експонатів. Під час тимчасової окупації музей було пограбовано, знищено багато експонатів і частково зруйнувано будинок. Музей відновив роботу 1944 року за допомогою Харківського історичного та Полтавського краєзнавчого музеїв. Пізніше до основної будівлі музею було добудовано приміщення, де у вересні 1982 р. була відкрита картинна галерея.

У створенні картинної галереї взяли участь художники: І. А. Гончаренко, В. В. Скрипник, М. О. Ткаченко, В. О. Брюх, Г. М. Аріон, О. Висотин, А. Т. Домнич.

Експозиція музею має три відділи: природи, історії та картинну галерею, своєрідний музей під відкритим небом: українська хата, вітряний млин, комора. В експозиції музею представлено понад 20 робіт художника Мартиновича П. Д., серед яких і його ранні роботи, зокрема, "Запорожець люльку закурює", жанрові рисунки – "Містечко Вереміївка. Двір гумака Хведора Мигаля, того, що в гуприні ходе", портрети – "Портрет Горпини Мартинович" (матері художника).

Багатий матеріал зібрано про розвиток матеріальної і духовної культури та медицини в Костянтиноградському повіті XIX – початку XX ст. В експозиції представлені дані про наявність в повіті храмів, учбових закладів, медичних установ, розвиток телефонного і телеграфного зв'язку, сільського господарства та будівництво залізниці.

Фонди музею налічують понад 30 тис. музейних предметів.

Унікальними експонатами музею є зброя з Більовської фортеці: гармати, мортира, ядра, книга "Справа Катеринської провінціальної канцелярії при Більовській фортеці за 1743 рік"; збірка документів та стародруків XVII ст., ікони XVIII ст., картина "Козак Мамай" XVIII ст., порохівниця XVIII ст., козацькі люльки та зброя XVIII ст.

Наукові співробітники музею ведуть дослідницьку, збиральницьку, науково-освітню роботу, проводять екскурсії, читають лекції, організовують виставки, вечори та конференції. Колектив музею бере активну участь у пропаганді наукових знань серед населення міста і району, надає науково-методичну допомогу учням шкіл, навчальних закладів, окремим громадянам. Музеям на громадських засадах з питань історії, природи, образотворчого мистецтва.

П. Д. Мартинович у вереміївському строї. Світлина 1880 р.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ІМ. М. В. ЛОМОНОСОВА

Україна, 53200, Дніпропетровська обл., м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 46-А. Тел.: (38-05662) 5–14–87. Тел./факс: 5–13–61.

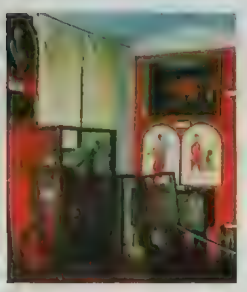
Експозиційна зала козацтва.

В 1914 р. Катеринославські повітові земські збори ухвалили відкрити у м. Нікополі земський музей. Пізніше на його базі було створено Нікопольський музей витончених мистецтв, який відкрився 18 травня 1919 р. У 1929 р. і музей перепрофільовано у краєзнавчий та надано статус державного.

Сьогодні зібрання музею налічують близько 40 тис. експонатів. Цінними пам'ятками доби козацтва є залізний хрест з Микитинської Січової церкви, раритетні церковні речі: церковний дзвін козацьких кптиторів братів Шиянів, ікона з кипарисовим хрестом XVIII ст, із Свято-Покровської січової церкви, яку за легендою запорозькі козаки привезли з Єрусалиму, аналой з храму Олешківської Січі, плащаниця з Покровської Січової церкви – вклад козака Тимошівського куреня – Івана Гаркуші 1756 р., Євангеліє, зразки церковного шитва XVIII – XIX ст. і вироби українського золотарства, а також чумацький віз – одна з небагатьох історичних пам'яток чумацтва XVIII – XIX ст., що збереглися до наших днів.

Чумацький віз в експозиції музею

До Великої Вітчизняної війни музей зберігав ікону св. Покрови Богоматері з Нової Січі із зображенням запорожців, кошового отамана Петра Калнишевського та генерального судді Івана Глоби, яка була написана в 70-х рр. XVIII ст. на замовлення козацької старшини. В зібраннях Нікопольського державного музею зберігається збірка живопису XVIII – XIX ст., до якої входять портрет "гетьмана Данила Апостола" XVIII ст. та народна картина "Козак Мамай" XIX ст.

Відділ новітньої історії висвітлює події XX ст.: Жовтневий переворот 1917 р., громадянську війну, роки колективізації, Другу світову війну 1939–1945 рр., відбудову господарства в післявоєнний час.

Щорічно музей відвідують більше 100 тис. мешканців Нікопольщини та гостей з інших областей України та країн світу.

ПРИЛУЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 17500, Чернігівська обл., м. Прилуки, вул. Галаганівська, 39. Тел.: (38-04637) 3–12–48, 3–02–09.

Стрітенська церква, 1889 р. Прилуцький краєзнавчий музей

1 листопада 1919 р. за ініціативою краєзнавця І. Н. Капустянського було відкрито мистецький музей в с. Сокиринцях. Офіційне відкриття земського (повітового) музею Прилуччини відбулось 21 грудня 1919 р. в Земському Домі.

Згодом, коли Земський Дім забрали під більшовицький партком, музей утратив своє приміщення.

Основою колекції музею є зібрання Галаганів – в яке ввійшли портрети і народні картини XVII – XIX ст., твори західно-європейського живопису, українські ікони, італійські гравюри, мармурові скульптури. Сьогодні до музейного зібрання доби козаччини входить зброя та військове спорядження: кисет для набоїв полковника Г. Галагана, сідла полковників Д. Апостола та Г. Галагана, а також люльки, порохівниці, шаблі, пістолі, рушниці, гармати; твори образотворчого мистецтва: ікони XVI – XVIII ст., портрети гетьманів та козацької старшини.

З 1991 р. діє постійна експозиція відділу давньої історії Прилуччини.

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 33028, м. Рівне, вул. Драгоманова, 19. Тел./факс: (38-0362) 26–75–80. E-mail: rivnemuseum@ukr.net.

Перший музей у Рівному створено 1906 р., коли він перейняв естафету першого сільського музею в Україні, організованого бароном Ф. Штейнгелем у селі Городок (3 км від міста). У 1920-х рр. було відновлено місцевий музей природничого профілю. З 1936 р. розпочинає діяти господарський музей Волині. На його базі у лютому 1940 р. організовано історико-краєзнавчий музей. Під час Другої світової війни уся музейна колекція була вивезена до Німеччини. Музей відновлює свою роботу у 1944 р.

Сьогодні у Рівненському обласному краєзнавчому експонується та зберігається більше 240 тис. експонатів. Вони представляють археологічну, етнографічну, нумізматичну, природничу колекції, документи, нагороди, особисті речі відомих діячів краю. Особливе місце в музейній збірці належить творам волинського іконопису, предметам козацької доби, колекції стародруків. У 2002 р. у музеї було створено постійно діючу експозицію присвячену українському козацтву, основою якої стали унікальні знахідки віднайдені на місці Берестецької битви (1651).

ВІННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 21050, м. Вінниця, вул. Соборна, 19. Тел.: (38-0432) 32–26–73, 32–26–71, 35–35–75. E-mail: vkmuseum@svitonline.com.

Відкритий у травні 1918 року. Засновниками музею були представники інтелігенції міста Г. Брілінг, В. Корнєв, Г. Александров, О. Бодуген, С. Слободянюк-Подолян. Фондові колекції музею налічують близько 90 тис. музейних предметів, серед яких: козацька зброя, козацькі люльки, вироби із срібла, нумізматика, ікони, предмети народного побуту, ужитку. Люльки в музейній збірці представлені різними формами які побутували на Поділлі в XVII – XIX ст. До складу колекції срібла входять побутові та культові речі, що були виготовлені в XVIII ст. відомим майстром Іваном Тавічем. Значна частина нумізматичної колекції збірки музею – це середньовічні скарби, знайдені на території області. Колекція ікон представлена різними художніми школами, основну її частину складають народні ікони.

ЖИТОМИРСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 10014, м. Житомир, Замкова пл., 1. Тел.: (38-0412) 37–95–87, 37–29–65. E-mail: vkmuseum@svitonline.com.

Музей. Колишній будинок ксьонзів. 1909 р.

Заснований музей 15(28) жовтня 1865 р. волинським губернатором М. І. Чертковим при Житомирській публічній бібліотеці. З січня 1914 р. музей розпочинає свою роботу як "Волинський Центральний музей", колекція якого складає 8 тис. 292 предмети, при чотирьох відділах: природно-історичний, економічний, етнологічний, історичний.

Нині відкрито відділ етнографії з експозицією про народний побут та культуру Житомирського Полісся. Чисельність основного фонду складає понад 110 тис. од.

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 18000, м. Черкаси, вул. Слави,1. Тел.: (38-0472) 45-11-16, 45-11-46, 37-20-91. Тел./факс: 45-11-22.

Заснований Черкаський обласний краєзнавчий музей у травні 1918 року при товаристві "Просвіта", як Черкаський історико-педагогічний музей ім. Т. Г. Шевченка. Ініціатором створення і першим директором музею був краєзнавець Д. П. Богков. Протягом 1918 – 1922 рр. це був повітовий краєзнавчий музей, а в 1923 році його було перейменовано на музей Шевченківського округу. З 1954 року музей стає обласним краєзнавчим музеєм.

Будинок музею

Раритетами музею є колекції стародруків, ікон, зібрання етнографічного та археологічного матеріалів. Музей володіє унікальною колекцією Шевченківських видань, яка налічує понад 330 музейних предметів. Фондова колекція музею становить близько 106 тис. од. зберігання. Експозиція музею розміщується в 30 залах на площі 2 тис. 800 м². Серед музейних експонатів чільне місце посідає колекція старожитностей козацької доби, гордістю якої є двері кінця XVIII – початку XIX ст. із зображеною на них народною картиною "Козак Мамай", бунчук козацького сотника з містечка Веремії́вки, збірка народного одягу Черкащини.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 09117, Київська обл., м. Біла Церква, пл. Соборна, 4. Тел.: (38-04463) 5-55-52, 5-54-61. Тел./факс: 5-31-82.

Ідея створення Білоцерківського музею належить Степану Дроздову (1867 – 1933 ?). На початку 1924 р. його зусиллями був створений державний Білоцерківський окружний музей старожитностей. Значну частину своєї колекції старожитностей передав музею священик з м. Тараща Петро Дзбановський.

Білоцерківський краєзнавчий музей

Нині музейне зібрання нараховує понад 72 тис. експонатів. Реліквіями музейної колекції доби козацтва є прапор козацької сотні, булава, бунчук, литаври та зброя. Основу нумізматичної колекції склали римські монети, київські гривні, гроші доби козацтва. Етнографічний відділ має багате зібрання рушників, одягу, килимів, жіночих прикрас, предметів домашнього ужитку. У музеї зберігається багата колекція документів: як письмових, так і фотодокументів. Гордістю музею є збірка стародруків XVII – XIX ст. (перлина – львівське "Євангеліє" 1636 р.). Відділ мистецтва музею представлений іконами, зокрема, українського письма, живописними й графічними роботами XVII – XX ст., скульптурами. Значну частину колекції складає творчий доробок місцевих мистців, творами яких постійно поповнюється музейна колекція.

РОМЕНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, Україна, 42000, м. Ромни, Сумська обл., вул. Рози Люксембург, 12 Тел.: (38-05448) 2-16-80, 2-30-05.

Історія музею починається з травня 1919 р. Тоді місцевими краєзнавцями було створено Товариство захисту пам'яток старовини та мистецтва. 7 травня 1920 року на базі зібрання Товариства було засновано народний музей мистецтв, науки, промисловості. У створенні музею взяли участь видатні діячі мистецтва: Іван Кавалерідзе, Микола Макаренко, Михайло Семенчик – перший директор музею. Музей мав такі відділи: археологічний, мистецький, етнографічний, церковний, природничий, революційний, промисловий. Музейна бібліотека нараховувала понад 30 тис. цінних книжкових видань.

Музей. Колишній будинок міського банку. XIX ст

Нині музей розміщується у відреставрованому будинку, пам'ятці архітектури середини XIX ст. Його експозиція займає 20 зал загальною площею 700 м². Музейне зібрання нараховує близько 50 тис. цінних експонатів, серед яких колекція стародавньої зброї, рідкісні середньовічні рукописи та стародруки, зразки іконопису, шитва, унікальні експонати, пов'язані з життям та діяльністю останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського.

ХЕРСОНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 73000, м. Херсон, вул. Леніна, 9. Тел.: (38-0552) 49-10-83. Тел./факс: 42-43-20.

Херсонський краєзнавчий музей засновано у 1890 р. відомим археологом і суспільним діячем В. І. Гошкевичем, старанням якого було створено колекцію старожитностей козацької доби. Свій внесок до формування цієї колекції внесли місцеві історики, краєзнавці, колекціонери. Від них надійшли: козацька зброя, різьблені порохівниці, старовинні ікони українського письма, декілька народних картин "Козак Мамай". Частину старожитностей зібрання склали як археологічні так і випадкові знахідки з берегів Дніпра, де колись були Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська Січі Війська Запорозького.

Сьогоднішній музей має 7 відділів з історичною, природничою та літературною спеціалізацією. Його фонди зберігають 153 тис. музейних предметів. Загальна експозиційна площа сягає 2 тис. 810 м².

ОХТИРСЬКИЙ МІСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 42700, Сумська обл, м. Охтирка, вул. Жовтнева, 10. Тел.: (38-05446) 2-46-33.

14 жовтня 1920 року в м. Охтирці, при відділі народної освіти був створений комітет по охороні пам'яток старовини. 1924 року Охтирський міський краєзнавчий музей було відкрито у новому постійному приміщенні. Музей мав три відділи: "чистого" мистецтва, прикладного мистецтва та відділ старовини з підвідділами – археології, історії, етнографії.

За часи панування радянської влади занедбано та повністю розпорошено колекції та збірки музею, що висвітлювали добу козацтва. І лише на початку третього тисячоліття почалося поступове відновлення музейної справи, збереження та популяризація культурно-історичної спадщини нашої України. Із експонатів, що нагадують про часи козацькі, залишились: два кунтуші XVIII ст., збірка документів "Рапорт з канцелярії охтирського слобідського полку" від 1743 року та картина невідомого художника XIX ст. "Козак Мамай".

ОДЕСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 65000, м. Одеса, вул. Гаванна, 4. Тел.: (38-048) 722-84-90, 25-52-02. Тел./факс: 726-14-24, 725-52-02

Одеський історико-краєзнавчий музей створений у 1955 р. на базі двох музеїв – обласного краєзнавчого та оборони Одеси. Музей знаходиться у будинку, спорудженому в 1876 році за проектом відомого архітектора Ф. Гонсіоровського. Експозиція музею відображає історію Одещини з 14 ст. до нашого часу і містить такі розділи: "Стара Одеса", "Одеса та край у роки Великої Вітчизняної війни", "Культура Одеси", "Багатонаціональна Одеса", "Міста-побратими".

МИРГОРОДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Україна, 37600, Полтавська обл. м. Миргород, вул. Незалежності, 2. Тел.: (38-05355) 5-21-02.

Миргородський краєзнавчий музей.

Відкритий 1 травня 1920 р. з ініціативи українського художника, архітектора, етнографа і педагога, видатного громадського діяча О. Г. Сластьона. У 1923 р. музей мав уже понад 1 тис. експонатів.

На початок 2001 р. в музеї налічується понад 15 тис. експонатів. Про найдавніші сторінки історії Миргорода розповідають археологічні знахідки та старожитності доби козаччина; козацька зброя, козацькі люльки, монети козацької доби, особисті речі Миргородського полковника Д. Апостола.

Велика група експонатів етнографічної колекції музею – знаряддя праці, предмети побуту, одяг. Колекцію рукописних документів представляє універсал Д. Апостола про призначення сотником Миргородського козацького полку М. Зарудного. Цінною є колекція документів і метричних книг Миргородських церков XVIII – XIX ст. Музей володіє збіркою живописних робіт української народної картини, зібранням живопису сучасних українських художників.

Миргородський краєзнавчий музей має велику бібліотеку – близько 6 тис. томів та збірку стародруків XVIII ст.

О. Г. Сластьон (1855 - 1933). Ініціатор створення музею Світлина, 1929 р

КОНОТОПСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ІМ. О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Україна, 41615, Сумська обл., м. Конотоп, вул. Садова, 2. Тел.: (38-05447) 2-31-27.

О. М. Лазаревський (1834 - 1902). Фундатор музею. Г. Г. Яременко (1874 - 1915). 1920 р.

26 вересня 1900 р. в одній із кімнат земського будинку було відкрито Конотопський музей. Першим завідуючим музею був Н. П. Кандиба. Активну участь у створенні музею брав відомий історик О. М. Лазаревський. Подаровані ним твори живопису, рідкісні книги, рукописи, зразки стародавньої зброї стали першими експонатами музею. Бібліограф С. І. Пономарьов передав на збереження Земству свою власну бібліотеку, яка започаткувала бібліотечний фонд музею.

У 1923 році Конотопський музей перейменовують на історичний. Фонди музею поповнюються літературними збірками Рачинського з Рубанського музею, старожитностями з Крупицького Монастиря, археологічними знахідками, матеріалами, пов'язаними з іменами М. І. Драгомирова, Т. Г. Шевченка, родиною Лазаревських. Створений у 1925 р при музеї художній відділ протягом 1926 – 1929 рр. поповнився колекцією портретів XIX – XX ст. Бібліотечний фонд музею у 1926 р. нараховував близько 6 тис. книг. В 1927 році було відкрито історичний, художній та природничий відділи музею.

З 1934 р. музей працює як історико-краєзнавчий, а з 1950 р. – тільки як краєзнавчий.

На сьогоднішній день колекції музею нараховують 20 тис. 251 експонат. Це унікальні документальні матеріали, фотографії, твори живопису, гравюри, скульптури, предмети побуту, роботи декоративно-прикладного мистецтва майстрів краю та інші старожитності. Експозиція музею складається з відділів: природи, історичного минулого краю, новітньої історії, живопису. Науковими працівниками музею проводяться оглядові та тематичні екскурсії по вивченню самобутньої історії міста, культурних традицій.

СОСНИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ІМ. Ю. С. ВИНОГРАДСЬКОГО

Україна, 16100, Чернігівська обл., м. Сосниця, вул. Виноградського, 35. Тел.: (38-04655) 2-25-34.

Фундатором Сосницького краєзнавчого музею, його багаторічним керівником і співробітником був Юрій Степанович Виноградський.

Офіційно музей почав існувати з 1 липня 1920 року. У 1947 р. Ю. С. Виноградський склав повний експозиційний план музею, який на той час уже носив назву краєзнавчого. 1995 року музею було присвоєно ім'я його основоположника.

На сьогоднішній день музей складається з двох відділів: природи та історії. До відділу історії входять такі експозиційні розділи: археологічний, етнографічний та розділ сучасності. Окремо представлені експонати виставкового залу, це предмети ткацтва, вишивки, живопису.

Із старожитностей козацьких часів, що зберігаються в музеї, слід відмітити два Статути Великого князівства Литовського XVIII ст., грамоту Менського сотника Сахновського, датовану 1709 р. та картину невідомого художника XVIII ст. – портрет сотника Сахновського, колекцію посуду із гутного скла, зброю XVIII ст.

Основний фонд музею налічує близько 8 тис. предметів.

ЗАПОРІЗЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

Україна, 69035, м. Запоріжжя, вул. Радянської України, 76-Б. Тел.: (38-0612) 33-40-63, 33-61-93.

Заснований 29 вересня 1971 року, музей розпочав свою діяльність з формування колекції. Зараз колекція нараховує 12,5 тис. експонатів. Її основу складають твори мистців II половини XIX – початку XX ст.

Живопис представлено творами К. Трутовського, М. Пимоненка, К. Крижицького, С. Світославського, О. Маковського, С. Васильківського та ряду інших художників. У збірці графіки – Т. Якутович, О. Данченко, Т. Левицький. Збірка скульптури виявляє різноманітність творчих індивідуальностей таких майстрів пластики як: І. Кавалеридзе, М. Лисенко, П. Кальченко. Козацтво представлене в невеликій, але різноманітній і насиченій тематичній збірці живописних творів II половини XIX – XX ст.: образ Козака Мамая представлений в картинах народного маляра XIX ст. і сучасного художника французької діаспори О. Мазурика; портрет Богдана Хмельницького (1950-і рр.) львівського живописця М. Федюка, краєвиди української землі, козацького степу в картинах визнаних пейзажистів XIX ст. С. Васильківського, К. Крижицького; козацькі сюжети, які живляться з джерел народного мистецтва в полотнах О. Кравченка – представника бойчуківської традиції і Д. Нарбута, одного з найбільш яскравих носіїв національного духу.

ФЕОДОСІЙСЬКА КАРТИННА ГАЛЕРЕЯ ІМ. І. К. АЙВАЗОВСЬКОГО

Україна, 98100, АР Крим, м. Феодосія, вул. Галерейна, 2. Тел.: (38-06562) 3-02-79, 3-09-29, 3-00-06.

Будинок музею 1848 - 1880 рр. Збудований за проектом І. К. Айвазовського.

Феодосійська картинна галерея заснована в 1880 році художником І. Айвазовським. Загальна кількість одиниць зберігання становить 11 тис. 275 екземплярів, а кількість музейних предметів основного фонду – понад 9 тис. од.

Зібрання галереї являє собою унікальний комплекс художніх творів, архівних документів та фотоматеріалів, меморіальних речей декоративно-прикладного мистецтва. Тут зібрано найбільшу колекцію творів І. К. Айвазовського – 417 од., а також твори його сучасників і послідовників – А. Фесслера, Р. Судковського, М. Латрі, М. Волошина та інших.

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК МІСТА ОСТРОГА

Україна, 35800, м. Острог, вул. Академічна, 5. Тел.: (38-03654) 2–26–56, 2–25-93, 2–32–71, 2–26–98. E-mail: dikzo@ostrog.uar.net

Михайло Тучемський (1872 - 1945). Ініціатор створення, директор музею. Світлина. Перша чверть XX ст.

В 1909 р. з ініціативи інтелігенції м. Острога утворилося Братство імені князів Острозьких – релігійно-просвітницьке і краєзнавче товариство, яке визначило своєю метою збереження, реставрацію, вивчення і популяризацію пам'яток старовини. Напередодні Першої світової війни зусиллями братства і на народні пожертви було здійснено реставрацію визначної пам'ятки вітгизняної архітектури XIV ст. вежі Мурованої на Замковій горі. 24 серпня 1916 року у відреставрованих приміщеннях стародавнього замку відкрився історичний музей. В його основу лягли колекції братського давньосховища, зібрані під керівництвом священика Михайла Тучемського (першого керівника і хранителя музею).

11 серпня 1981 р. на базі музею було створено Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Сьогодні до складу заповідника входять Краєзнавчий музей з історичним і художнім відділами; другий в Україні Музей книги та друкарства, відкритий 1985 року у відреставрованій Луцькій вежі XVI ст.; постійно діюча нумізматична виставка; Музей історії с. Відії (меморіальний будинок письменника Миколи Островського); пам'ятки оборонної і храмової архітектури Острога і сусіднього Межиріччя. Музейні фонди заповідника нараховують понад 54 тис.експонатів. Це колекції стародруків і рукописних книг, нумізматики, іконопису, портретного живопису, скульптури, археології, етнографії, архівних документів, інших пам'яток давньої і новітньої історії.

Історико-культурний заповідник м. Острога – спадкоємець справ Братства імені князів Острозьких оберігає пам'ять про дев'ять віків історії міста, вулиці якого носять імена острозьких музейників Михайла Тучемського, Йосипа Новицького, Петра Андрухова.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК "ХОРТИЦЯ"

Україна, 69017, м. Запоріжжя, о. Хортиця. Тел.: (38-0612) 52–51–88. Тел./факс: 52–73–17.
E-mail: science@hortica.org.ua.

Пам'ятний знак на о. Велика Хортиця про повстання запорожців на чолі з Б. Хмельницьким на Січі в січні 1648 р. Фото В.В. Неляка. 2000 р.

У 1983 р. на території Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиці (з 1993 р. – Національний заповідник "Хортиця") був відкритий Музей історії міста Запоріжжя.

Національне відродження та посилення інтересу до вивчення запорозької тематики у 1980-х рр. обумовило необхідність перепрофілювати Музей історії м. Запоріжжя, що знаходився на о. Хортиця, в музей історії запорозького козацтва (1988 р.). Внаслідок цього з його експозиції була вилучена значна частина матеріалів радянської доби. Звільнені площі використовуються для проведення різноманітних виставок, зокрема – виставок, присвячених козацькій тематиці.

Експозиційна зала запорозького козацтва XVII - XVIII ст.

Серед фондових колекцій музею чільне місце займають колекції, присвячені козацтву XVII – XVIII ст.: зібрання стародруків, іконопису, кахлів з Кам'янської та Покровської Січей, зброї , культові предмети та нумізматичний матеріал.

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК "ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ"

Україна, 35510, с. Пляшева, Радивилівський р-н, Рівненська обл. Тел.: (38-03633) 2–87–39, 2–87–27.

Заповідник засновано у 1991 році як меморіальний комплекс, присвячений подіям Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1657 рр. Меморіал розміщений на острові Журавлиха з Михайлівською церквою, яку перед битвою з польським військом у 1651 р. відвідав великий гетьман України Б. Хмельницький, храмом-мавзолеєм – Георгіївською церквою (1911 – 1914 рр.), у підземеллях якої зберігаються численні останки загиблих козаків і повстанців на полі бою під Берестечком. До заповідника входить двоповерхова споруда колишніх келій, де розміщено музей. В його експозиції зібрані унікальні речі, знайдені під час розкопок: зразки селянського взуття – шкіряні "ходаки"; зброя повстанців – бойові коси, мушкети, шаблі, списи, порохівниці з порохом; особисті речі козаків – чоботи, люльки, гаманці з монетами й кулями, лікувальні засоби, гральні кості. Групу військових реліквій складають навершя прапорів і бунчака, залишки канцелярії Війська Запорозького, мідні казани та інші речі.

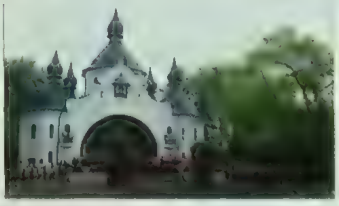

Св. Георгіївська церква. 1912 р. Архітектор В.Г. Леонтович. с. Пляшева, Радивилівського р-ну, Рівненської обл. Фото В.В. Неляка. 2001 р.

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК "ПОЛЕ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ"

Україна, 36006, м. Полтава, Шведська Могила, 32. Тел./факс: (38-0532) 52–74–27.

В червні 1909 р. з ініціативи відомого дослідника і краєзнавця І. Ф. Павловського було відкрито Музей історії Полтавської битви.

На 1910 р. у зібранні музею налічувалося 399 експонатів.

В 1981 р. музей історії Полтавської битви, а також комплекс пам'ятників, пов'язаних з Полтавською битвою, оголошено державним історико-культурним заповідником "Поле Полтавської битви" з охоронною зоною історичного поля загальною площею 771,5 га. 1994 року в музеї створено постійнодіючу виставку "Козацька держава". Колекція Музею нараховує понад 5 тис. експонатів. В 9-ти експозиційних залах представлено: бойові прапори, обмундирування, історичні документи, книги, живопис, іконопис, гравюри, вогнепальна і холодна зброя XVII – XVIII ст., предмети ужитку та побуту.

Колекція предметів, що характеризують епоху Гетьманщини, налічує 137 од. Це рукописні грамоти, універсали, маніфести, укази (1682 – 1709 рр.) в кількості 9 експонатів; предмети побуту козаків складають збірку з 25 од.; зброя – шаблі, ятагани, рушниці, пістолі, гармати в основному польсько-турецького походження – збірка із 10 предметів.

Велику колекцію складають живописні полотна, виконані в різні роки – 70 од. Серед них 7 творів XVIII – XIX ст. Основну частину збірки складають роботи сучасних авторів на теми: Північна війна, розвиток освіти в Україні; портрети українських гетьманів, народних героїв.

Головний корпус заповідника. Музей історії Полтавської битви. Колишній госпіталь після російсько-турецької війни 1880 р.р.

ВИСНОВОК ІСТОРИКА

Політичні науки вже досить давно помітили характерну загальносвітову закономірність: коли починається або відроджується держава, то фундамент національно-державницької ідеології народу твориться на підставі його історичного минулого. Тим більше тоді, коли незалежність стала наслідком багатовікової боротьби того народу, який довго ходив у ярмі. З утвердженням незалежності державний народ-нація визначає своє історичне обличчя. Во ім'я сучасного і майбутнього мусить знати досягнення і помилки попередніх десятиріч і століть. Боротьба за історичну правду, якою б вона не була – солодкою чи гіркою – точиться часом довго, вперто, але завжди з перспективою перемогти. Сучасне українське суспільство та сучасна українська наука є учасниками такої боротьби.

Українських історичних традицій шукати не треба – вони були і є. Та протягом багатьох десятиріч, якщо не сторіч, їх намагалися знецінювати, шельмувати, ігнорувати. Велика і наполеглива праця потрібна і для того, щоб українське минуле звільнити від антинаукових та й антинаціональних міфів і стереотипів, якими, немов павутинням, обплутували історію України княжих, козацьких, нових часів. Не так багато років минуло від тих днів, коли про козацтво – тому що це українська державність та українські збройні сили – не те, що писати, але навіть відверто говорити з наукових трибун було заборонено. А вірні прислужники гено- та етноцидного режиму, вважаючи себе істориками, оспівували щасливий Переяслав та благословляли знищення Запорозької Січі. Апологети таких міфів ще не перевелися і намагаються далі впливати на так звану офіційну історичну науку. Не підлягає сумніву, що відродити справжнє минуле України необхідно для того, щоб воно засяяло блиском стародавнього – а як близького до сучасності – золота. Пропонована книга – одне з найкращих свідчень як і для чого це треба робити. Бо українцям є чим гордитися, бо вони вистояли всупереч бажанням багатьох своїх сусідів і несусідів. І відстоювали своє право на власне державне, суспільне, культурне життя також в часи козацтва.

Творці міфів та стереотипів – обов'язково ксенофобних – скеровували свої фальсифікаторські намагання на кілька вузлових проблем історії Козацької України. Під сумнів – та не лише під сумнів, але й під повне заперечення – ставили державотворчі здібності козацтва. Ігнорували етнонаціональну єдність українців і тому відкидали думку про те, що боротьба за соборність була одним із політичних стимулів козацтва. Засуджували й обпльовували багатогранність політичних орієнтацій козацтва та його гетьманів, бо орієнтація мала бути лише одна-єдина: або Москва, або Варшава – а поза ними (або й поміж цими двома орієнтаціями) лише зрада, зрада і зрада. Відкидали ідейні мотиви дій козацтва як збройних сил України. В соціальних змінах козацької доби шукали лише конфліктів (класових ?), щоб у такий спосіб заперечити єдність козацької української нації. Були і є ще стереотипи та міфи іншого ґатунку – перелічувати їх тут немає потреби, бо всі вони продиктовані мотивами, які покладено було в основу названих вище спекуляцій. А на них варто зупинитися хоча б коротко.

Українська державність – незалежна державність – зникає з карти східної Європи у 1349 р. вже не під ударами монголо-татарів, а своїх безпосередніх сусідів, заплутаних у боротьбу за галицько-волинську (це штучна кабінетна назва істориків) спадщину, яку логічніше і послідовніше називати спадщиною Королівства Русі, утвореного королем Данилом Романовичем 1253 року. Польща, Литва, Угорщина, Молдавія розшматували на частини українські землі й зробили все для того, щоб не допустити до відновлення єдиної або, хоча б, часткової української державності на окупованих землях. Минуло майже 250 років від втрати державності, з яких останні 100 років були заповнені процесом виникнення і зміцнення українського козацтва для того щоб, на порядок дня повернулася справа відновлення держави. Події розвивалися цілком закономірно, як для тих часів: для відновлення державного життя потрібний був повноцінний міцний військовий п'ястук. Держава мусила починатися від сили, а тою силою стало українське козацтво, що виступало збройною рукою не лише за гарантії для своїх прав, але й прав того народу, якого воно стало репрезентантом.

Питання відновлення української державності й розвитку козацтва як державотворчої сили стало на реальний шлях у кінці XVI ст. Саме у 1595 – 1596 рр. виник проект київського католицького єпископа Йосипа Верещинського утворити Козацьке князівство на Лівобережжі, яке адміністративно мало б складатися з тринадцяти полків. Українське козацтво, очевидно, готове було вже тоді до утворення автономної держави в складі Польсько-Литовської Речі Посполитої, бо й сам проект став віддзеркаленням козацьких повстань того часу. План кінця XVI ст., в такому чи іншому вигляді, був відбитком ідей, що вже витали в повітрі. Проект не був фантастикою, він виник у голові київського єпископа, а був результатом реалістичної оцінки політичного становища, яке склалося. Короткозорість польських магнатських політиків не допустила навіть до розгляду проекту, це вилилось кривавою помстою через 50 років виступом Богдана Хмельницького. Була аналогія до пізнішого незреалізованого проекту Гадяцької угоди про Велике князівство Руське, знову похованого ксенофобною тупістю польських можновладців, які своїми руками копали могилу власній державності.

Та відлік державотворчих змагань українського козацтва вже почався у 90-х рр. XVI ст. Творити державу, розташовану на Великому кордоні між європейською та азіатською цивілізаціями, на кордоні, який часто був у вогні сутичок, військових експедицій, воєн, не було простим завданням. За тогочасними візіями це не могла бути класична впорядкована до крайніх адміністративно-бюрократичних меж держава, а лише така держава, яка відбивала б геополітичну і стратегічну специфіку тогочасної України як дуже вагомого фактора, розташованого якраз на Великому кордоні. Грубу помилку роблять ті історики, які вимагають українських політичних трактатів для XVI – XVII ст., яких у напівзруйнованій країні не було і не могло бути, вони, історики, просто нездатні були відчитувати панівні, також державотворчі ідеї з самих подій.

Велика українська революція під проводом Богдана Хмельницького, революція повсталого народу, очоленого козацтвом як її рушійною силою, відбувалася і здійснювалася без попередніх чи сучасних їй політичних трактатів. І довела до утворення незалежної держави, ідея якої була не в маніфестах, а в реальних обставинах. Бо державність майоріла на горизонті: в народі говорили у 40-х рр. XVII ст. (джерельні відомості з західноукраїнських земель) про приїзд незабаром "нашого руського (в розумінні українського – Я. Д.) короля", а традиції української державності княжих часів свято оберігали в освічених осередках України. Реалізатором цих ідей і мрій могла бути лише збройна сила – козацтво.

Навряд чи є потреба стежити за перипетіями української державності до ліквідації її автономної форми у вигляді Гетьманщини. Ці події рельєфно відбиті у пропонованому виданні. Важливіше зупинитися на тому страхові, який

охоплював сусідів, що десятиріччями боялися повноцінного українського індепендентизму. Він міг довести до відродження соборної — в духовному та територіальному відношеннях — суверенної та справді незалежної Української держави. (Як відомо, спадкоємці цього переляку дожили до наших часів і досі не здатні позбутися почуття дискомфорту через існування України). Це другий бік медалі — боротьба з українською козацькою державністю — дуже переконливо засвідчує державотворчість козацтва, яке треба було за всяку ціну обмежити, знешкодити, відвернути від ідеї незалежності та врешті знищити як вічно підозрілу, непевну та загрозливу (особливо в очах північного сусіда) силу.

В історичній науці довгими десятиліттями велася і ведеться дискусія, які фактори привели та приводили вже у XX ст. до занепаду незалежності України. Закордонній антиукраїнській історіографії та й політиці дуже залежало на тому, щоб на перший план висовувати внутрішні явища (отаманщина — особисті амбіції верховодів, анархія низів). Таке вирішення проблеми дуже влаштовувало сусідів з імперськими звичками, допомагаючи прищеплювати почуття меншовартості, пропагуючи думку, що українці, включаючи козацтво, позбавлені державотворчих інстинктів. Зовнішні фактори — агресивність, загарбництво сусідів — залишалися в глибокій тіні.

Насправді істина полягала в протилежному — саме зовнішні фактори, продиктовані державними інтересами сусідів, інтересами, що зводилися також до негуманних жорстокостей етноцидного характеру (вирізування українців Стефаном Чарнецьким в останній фазі Хмельниччини, за що він удостоївся згадки в польському національному гімні, чи така сама "робота" Олександра Меншикова в гетьманській столиці Батурині). Довести, що зовнішній фактор був визначальним для долі державності України і що він сам був основною причиною внутрішніх заколотів (бо підбурювання і підкуп ззовні це дуже давня політична зброя), досить просто.

Якщо збудувати контрфактичну модель, при якій уявити собі, що хоча б десять років Україну не чіпатимуть зовнішні вороги, то можна бути певним, що всі отаманські амбіції були б приборкані, а держава розвивалася б за класичними зразками. Але козацька Україна ні в часах Руїни, ні у XVIII ст. цього десятирічного спокою, перепочинку не мала. Зовнішній фактор був визначальним.

Були різні методи боротьби з козацьким індепендентизмом.

Постійні поділи української етнічної території (це вже незалежно від доленосного Андрусівського перемир'я 1687 р.), щоб в такий спосіб запобігти утворенню соборної держави. Тому хоча б у складі Російської імперії — Гетьманщина, Слобожанщина, Вольності Війська Запорозького, Новоросія. Не кажучи вже про зруйнування Запорозької Січі та ліквідацію куцої автономії Гетьманщини.

Ще ефективніший метод — винищення державотворчих верхів і тих низів, що просто інтуїтивно боролися за незалежність. Козацьку Україну не раз обдирали зі шкіри, вбиваючи навіть екс-гетьманів, бо вони могли бути небезпечними (так зробила Польща з Іваном Виговським, Павлом Тетерою), засилаючи їх в Сибір. Ламали хребет новопосталій українській козацькій аристократії — старшині, заповнюючи нею в'язниці (доля Павла Полуботка, Петра Калнишевського), та знову ж сибірські простори (Андрій Войнаровський). Чернь, люмпен ніхто не винищував. Продажні актори Чорних рад завжди були потрібні і їх постійно можна було купити — якраз ззовні.

Незважаючи на насичену фактологію, яка засвідчує державотворчу діяльність козацтва, антиукраїнська історіографія близьких сусідів і дальших західноєвропейських, а також американських "об'єктивістів" та постмодерністів продовжує (очевидно, з позанаукових політичних міркувань, що, як відомо, знищують справжню історичну науку чи ту, що розвивається на ґрунті неопозитивістичних шкіл, чи ту, що діє як спадкоємець школи французьких "Анналів") поширювати вигадки про нездатність козацтва — а в проекції на далі цілого українського народу — діяти з метою побудови власної держави. Така "концепція" має глибоке коріння, а виразно виклав її у 20-х рр. минулого століття російський історик і політичний діяч Венедикт Мякотін. Інтерпретуючи, як не дивно, якраз Переяслав 1654 року, Мякотін відкидав наявність державницької ідеї в козацькій верхівці, а основним поштовхом для діяльності козацтва прокламував злобу і ненависть. Через ненависть до Польщі козаки пішли без жодних застережень під Москву, а потім через ненависть до Москви пішли без будь-яких гарантій під Варшаву.

Історики такого типу не хотіли розуміти ні козацької політичної тактики (фантасмагорія Переяслава, після якої Богдан Хмельницький, як доводять його дальші кроки, намагався здобути реальний турецький протекторат, в союзі з Швецією поділити Польщу так, щоб всі західноукраїнські землі опинилися в складі соборної Української держави), ні намагання добитися перемир'я для внутрішньої розбудови держави.

І саме тут з усією чіткістю виринає наступна дослідницька проблема: зовнішні орієнтації козацької держави. Україна в чотирикутнику орієнтації — Польща, Московія, Туреччина, Швеція. Що це значило і чому це було? Україні як державі потрібна була — як вже згадувалося — передишка, гарантована захистом від її ворогів, хоча б певною, але стабільною мілітарною підтримкою. Тому був Переяслав, який дуже швидко розчарував великого гетьмана — бо присягати на вірність мала лише одна сторона, бо у війні проти Польщі цар переслідував лише свої власні (династичні? територіальні?) плани, бо розгорівся конфлікт за Полісся між двома "союзниками", бо Москва не бачила в Україні повноправного і рівноправного партнера, а лише дальший крок на шляху "собирання русских земель". Тому зміна орієнтації на турецьку, але Османська імперія не завжди могла довести Кримське ханство до послуху і відмовити його від спустошення українських земель. Тому ще одна зміна орієнтації на шведську (чи шведсько-трансільванську), яка провалилася через шведські невдачі на Заході та московську протидію.

У Івана Виговського шлях від московського інформатора та московського політика (творця Переяслава, яким він себе вважав і яким фактично, хоча й неформально, був) до відштовхнутого Москвою у польські обійми, що закінчилися гадяцьким провалом. Страченого цими ж поляками за відновлення московських контактів.

Іван Мазепа — від вихованця польського двору до вірнопідданого Петра І, а через постійний натиск Москви на Україну, до союзника Карла XII — з провалом шведської орієнтації на полях битви під Полтавою. І т.д., і т.д.

Зміни політичних орієнтацій козацьких діячів найвищого та високого рангів мінялися залежно від обставин та ситуацій. Що це? Якась особлива політична лабільність політично-військових особистостей з козацького світу XVII — XVIII ст. — показник морально-етичної нестійкості, щоб не сказати неохайності, що проявлялися в погоні за особистими вигодами? Певне, що ми не завжди тепер можемо зрозуміти до кінця мотиви цих або інших політичних кроків політиків минулих століть, але, в даному випадку, здається, все досить просто. Зміни орієнтацій не для особистої користі, але для тої виміряної спокійної передишки, так дуже потрібної Україні, однак цілком зайвої для її загарбницьких сусідів. Можна зарисикувати парадоксальне твердження: постійна зміна орієнтацій, часто на цілком протилежні, це тільки свідчення єдиної орієнтації — на Україну, на ті роки хоча б короткого спокою для розбудови держави та її збройної сили, коли всі зовнішні орієнтації стали б непотрібними, а сусіди, навпаки, мали б орієнтуватися на міцну незалежну Українську державу. Та цього не сталося, а перетворювати те, що не здійснилося, у черговий пункт акту звинувачен-

ня українського козацтва, як це роблять історики та політики-чужинці, наймаючи собі українських колаборантів, немає реальних підстав.

Козацька держава в ідеалі мислилася далекогляднішим українським військово-політичним діячам як держава соборна – всієї об'єднаної української нації – козацької нації за західною термінологією цих часів. Тому Богдан Хмельницький піднімав на повстання Західну Україну, а під час переговорів зі шведами вимагав для України територію по Віслу. Тому правобережні гетьмани (Виговський, Тетеря) здійснювали військові походи на Лівобережжя, щоб таким чином утворити єдину державу. Тому лівобережні гетьмани (Мазепа, наприклад) прямували на Правобережну і Західну Україну, сподіваючись там відновити козацьку владу. В проектах різних угод, зокрема, з польським сусідом (угод, які не здійснювали не з української вини), майже постійно фігурували пункти про забезпечення релігійно-національних прав, культурно-освітніх потреб тих українців, що залишалися під чужою владою. Червона нитка боротьби за соборність українських земель проходить через усю політичну історію козацької доби, навіть тоді, коли її треба було приховувати, маскувати, нібито про неї не думати. Бо про це пригадував голос сумління у вихідців із західних земель (Петро Конашевич-Сагайдачний, мабуть, Іван Сірко) чи у вихованців і мешканців цих земель (Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря та інші). Тому вороги української соборності так дуже дбали і досі дбають, щоб розкроїти Україну на шматки.

Козацькі збройні сили здобули високе міжнародне признання ще в кінці XVI ст. Еріх Лясота від імені імператора Рудольфа II у 1594 р. їздив до запорозьких козаків, пропонуючи їм службу для війни з турками. А подібних посольств було багато. В середині XVII ст. слава козацької зброї лунала від Іспанії до Персії (пригадаю, шах Аббас у 10-х рр. XVII ст. вів переговори з козаками, яких дуже високо цінив, щоб вони стали його союзниками в боротьбі з Туреччиною), від Скандинавії до Середземного моря, на якому козаки-невільники захоплювали турецькі галери, скеровуючи їх до італійських берегів. Після остаточного розгрому Запорозької Січі прусський король гарантував кожному запорожцеві офіцерський ранг у своїй гвардії.

Війська козацького боялися і на суші, і на морі. Боялися та шанували за високий рівень воєнного мистецтва. Ненавиділи і обливали лайливими епітетами вороги, вороги України. Все це можна пояснити і воно зрозуміле. Важче зрозуміти і пояснити історичні 'праці' вже XX – XXI ст., в яких автори огорнювали і огорнюють козацтво вже з сучасних з так званих позицій. Бо на суші вони були розбишаками і нелюдами, особливо тоді, коли виступали проти поневолювачів та їхніх, кажучи сучасним терміном, колаборантів, а ще більше тоді, коли воювали за незалежність своєї держави. На морі ж були просто піратами, бо відплачували за знищення країни, за ясир, намагатися визволяти невільників їм і не треба, і не можна було. А взагалі-то, козаків необхідно звести до прикордонного люду, що мав займатися охороною кордону. Та й не було, мовляв, жодної принципової різниці між українськими, донськими, терськими та іншими козаками, які за свою незалежність цілком не воювали… Ще один псевдонауковий міф, який має розвінчувати справжня українська історична наука як для України, так і для світу. І цьому завданню також служить це видання.

Виникнення, зростання, розквіт козацтва довів до глибоких соціальних змін у тогочасному українському суспільстві. Монголо-татарська навала, занепад та погром Галицько-Волинської держави – Королівства Русі як спадкоємця Київської держави, довів до виникнення князівського та взагалі аристократичного стану. Нечисленні українські князівські та боярські роди, що збереглися, поступово вимирали або під тиском Польської корони денаціоналізувалися. Виникнення війська одночасно стало утворенням старшинського стану, який почав себе реалізовувати в Січі, а з 20–х рр. XVII ст. в козацьких полках, що покрили територію центральної України. Революція Богдана Хмельницького покликала до життя оригінальну і дуже своєрідну політико-адміністративно-військово-судову систему (полковий устрій) та винесла на вершечок соціальної драбини ще дальші прошарки суспільства. Почався процес народження і консолідації нової української аристократії, до якої приєдналася частинка шляхетського стану та асимільовані до українства – бо українство стало тоді притягальною силою – вихідці з інших національних середовищ (поляки, євреї, татари, греки, вірмени, може, й італійці та шотландці). Формування української аристократії стало дуже небажаним проявом для сусідів, не менш загрозливим як покозачення раніше залежного від пана, а тепер вже вільного селянства. Застосували санкції, щоб загальмувати такий хід подій: обмеження козацьких реєстрів, гальмування явочного переходу в категорію шляхетства-дворянства. Політичні репресії за індепендетизм чи "не ту" орієнтацію також відбилися на станові, який мав усі підстави стати керівним, владним і елітарним у своїй країні. Але, незважаючи на всі перешкоди, козацька аристократична і козацька рядова традиція з особливим психологічним обличчям її носіїв частково збереглася до чергового великого зриву – Української революції 1917 – 1920 рр., щоб остаточно – в основній масі – стати жертвою терору старого ворога, який замінив білий прапор на червоний.

Козацька доба в історії України стала тою ланкою між давньою Руссю-Україною та боротьбою за новочасну Українську державу, яка зберігала національну державотворчу ідею, підняла її на вищий щабель і довела, що захист України можливий лише збройною рукою. Епоха породила нових національних героїв та, одночасно, ще раз яскраво виявила ворогів Української держави, її народу, його нормального суспільного і культурного життя.

Завдання, яке стоїть перед нами сьогодні, – утвердити ці істини в національній свідомості, відродити та зберегти кращі традиції козацького часу, показати всю ницість антиукраїнських міфів і стереотипів.

Козацьке минуле благословить справжню Україну.

Ярослав Дашкевич,
доктор історичних наук, професор, академік Української Вільної Академії Наук, директор Львівського відділення інституту археології та джерелознавства НАНУ

Olexandre Fedorouk
Doctor of the History of Art,
academic Academy of Arts of the Ukraine

RESUME

Foundamntal illustrated edition "Ukraine as a state of Kozaks" is an impressive example of the united efforts of the leading science institutions of the NAS of the Ukraine and museums for the matter of objective study the history and culture of the Ukrainian Kozaks. The prominent academics of the Ukraine were recruited for this edition and this fact has given possibility for the profound and thorough study of the processes of the historical development of the Ukrainian Kozaks, formation and development of the different aspects of the deep-rooted Kozak culture that has created at its top point such a phenomenon as the Kozak baroque. From this point of view the history of the Ukrainian Kozak state has being considered on the European backgrounds including rapid development of science, education, literature, art, music, theatre and also the links of the Ukrainian culture with the European ones.

The main humanist idea of our edition is the disclosing the processes of the historical succession of such a unique phenomenon -notion as "Ukraine as a Kozak state" not as a locally limited constant but as a historical category of old Kyiv, Galytsko-Vblynsky Ukrainian prince's traditions which had enclosed a huge fields of geographical space. So our edition can be taken as a unique encyclopedia of the Ukrainian nation – Kozaks which reveals on the base of contemporary science orientations the many-sided process of life in the XVI – XVIII c., the idea of Kozak movements which had influenced Ukrainian social consciousness and its main moral and viable, first of all, east-orthodox bases all along the XIX th and particularly dramatic XX c. – the time of the completion the idea of the consolidation of the Ukrainian nation for the sake of getting independence of the Ukrainian state.

Our edition has the universal nature because it gives the understanding of the Ukrainian lands as the heart of Kozaks. They were called up by their formation and organization for protection the native lands and people from the invaders that's why the origin of the Ukrainian Kozaks is well-grounded, justified historically as well as its further development with the signs of nation-wide dimensions. The first registers of the Ukrainian army of the end of the XVII th c. as the significant documents of the history give the idea of the oldest army complexes of Kozaks.

The Part called "Zaporogian basic Kozaks" gives the idea of free mood of Kozaks through the expanses of Velikij Loog and also the chronology, historical biography of the Ukrainian Kozak knights personified in the numerous historical figures, first of all legendary Dmytro Vyshnevetskyi (Bayda), Petro Konashevych-Sagaydachnyi, commander of Kozak camp Ivan Sirko. The register of zaporogian army of the basic new Sitch dated by 1756 concludes this Part.

Kozak wars of liberation had affirmed the knight's obligation of Kozaks in the face of east-orthodox church and own people. These wars had been natural results of the resistance of the Ukrainians against the invaders, numerous oppressions and extortions of the autochthonous population. The subject of this and next parts is the people's wars of liberation headed by the possessors of hetman's mace – prominent leaders of the Kozak state who would confirm and extol the might of the Ukraine by their patriotic spirit. It is also a question of objective reasons that had precipitated the process of disintegration of the state, the expansion of imperial Moscow and as a result the loss of the ukrainian independence. In these parts they talk about legendary Bohdan Khmelnytskyi, Petro Doroshenko, Ivan Samoylovich, Ivan Mazepa, Pilip Orlik, Pavlo Poloubotok, Danylo Apostol etc.

Hetman's state would has its right, would protects the east-orthodox sacred places, the attributes of zaporogian army. The representatives of Kozak szlachta-elite that had given the famous families and illustrious public figures in all branches of social life were formed here.

Our fundamental research gives the matter thought to the life and mode – development of the cities, villages and farmsteads, hetman residences and the courts of top leaders which had promoted the flourishing of the cultural and artistic life.

The reader will become acquainted with national Kozak clothes and decorative-applied creative work, will find new facts and phenomena in the field of ethnology, folklore, will know about chumak routes praised in folk songs and glorious chumak leaders.

The authors give all-round versatile panorama of cultural, artistic and educational movement in the Ukraine of the XVI – XVIII cc., they tell specifically about numerous patrons – hetmans and top leaders who would promote the development of literature, art, who would invest the construction of hetman capitals, regimental towns, numerous kozak settlements, who would make donations for building the cathedrals and its luxurious decorations. The engraving, gold processing, monastic embroidery, icon, portraiture form the high quality of brilliant artistic life and demonstrate the variety and width of kozak culture.

Ukrainian Kozak state was highly-educated and literate. The representatives of other peoples would get education here and afterwards would spread it all over east-orthodox lands. Through the time of Kozak state the bases of university and academic education in the Ukraine had been founded.

The memory about Kozak state would never die in the culture. It would live in folk ballads and historical songs. In the XIX c. it was extolled by word and brush of the prominent cultural figures – writers, artists, first of all Taras Shevchenko and his like-minded contemporaries and followers.

Our edition would convincingly inform the readers on the unity, identity of the footings of Kozak state and Ukrainian national idea, on the succession of the demands of agents of the national liberation movement for independent Ukraine. At the beginning of the XX th c. this movement has got the bright embodiment in the national liberation struggle of the people and their leaders such as Pavlo Skoropadskyi, Symon Petlura, Evguen Konovaletz etc.

The book discovers with a successive argumentation little known pages of the national liberation movement in the haydamak lands, throws light upon little known, ignored figures of this movement who were brought up in the national environment and who has defended its legitimate rights of being masters of their own lands.

The predomination of independency of the Ukraine has revived and has formulated general social idea of the returning the historical memory of the Ukrainian nation. The last ten years were sanctified with the idea to enrich national inheritance that because of the objective historical circumstances has been discovered beyond the bounds of Ukrainian territory and for centuries has been brought out in Russia and has been the object of lust of foreign invaders, first of all, fascist-Nazi through the time of the Second World War.

The book gives the answer on many questions that were misinterpreted by the Russian historiography. The compiler of this edition V. Nedyak has united around this project more than 60 academics, has collected the vast illustrated, mostly little known materials from different museums, private collections of the Ukraine and other states. The book enriches the knowledge by the numerous portrayals of kozaks in icons, widely represents the folk picture "Kozak Mamai" (103 items) and gives a big visual scope of different attribtes of kozak power and pieces of art on the mentioned subject.

The smart artistic arrangement, contemporary design add the aesthetic value to this unique folio. The book is a weighty contribution to the treasury of spirit of the Ukrainian people and the praiseworthy memorial of the glorious Kozak epoch and Kozak state.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., Наукова Думка, 1969. – 222 с.; іл.
2. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., Дніпро, 1991. – 335 с.
3. Аркас М. Історія України-Русі. – К., Вища школа, 1990. – 456 с.; іл.
4. Археологія доби українського козацтва XVI – XVII ст., Д. Я. Телегін (відпов. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та інші.: ІЗМН, 1997. – 336 с.; іл.
5. Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. Издательство "Хоббикнига", 1995. – 192 с.; іл.
6. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие. – СПб., ООО ПФГ "Атлант", 2002 – 336 с.; іл.
7. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, Основа, 1991. – 256.; іл.
8. Бантыш-Каменский Н. Н. История Малой России. – М., 1830. – Ч. 2.
9. Бідков В. О. Устное повествование запорожца Н. П. Коржа" та його походження і значення. – Прага, Видання українського історично-філологічного товариства, 1925. – 28 с.
10. Білецький П. А. Український портретний живопис XVII – XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К., Мистецтво, 1968. – 320 с.; іл.
11. Білецький П. А. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. – Ленинград, Искусство, 1984. – 258 с.; іл.
12. Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик, Генерал-поручник Людовика XV-го (1742 – 1759). – Львів, Видавнича кооператива "Червона Калина", 1932. – 208 с.; іл.
13. Борщак Ілько. Войнаровський. Сестринок гетьмана Івана Мазепи, друг Авгори Кенігсмарк і сибірський в'язень. – Львів, Видавнича кооператива "Хортиця", 1939. – 160 с.; іл.
14. Борщак Ілько. Мартель Рене. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. – К., Видавський письменник, 1991. – 316 с.
15. Введенский Г. Э. Янычары. – СПб., ООО ПФГ "Атлант", 2003 – 176 с.; іл.
16. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі української Центральної Ради. – К., НАНУ, ініціат. ком. "Універсал", 1998. – 254 с.
17. Винар Любомир. Козацька Україна. Вибрані праці. Редактор В. Степанков. Упорядник А. Атаманенко. – Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – 677 с.; іл.
18. Вишивка козацької старшини XVII – XVIII століть. Каталог ЧОІМ. – К., Родовід, 2001. – 199 с.; іл.
19. Віроцький В. Д. Храми Чернігова. – К., Техніка, 1999. – 144 с.; іл.
20. Віроцький В. Д. Монастирі та храми землі Сіверської. – К., Техніка, 1999. – 232 с.; іл.
21. Гайдамацький Рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. Упорядники: І. Л. Бутич, М. І. Бутич, К. А. Кітчинський та інші. – К., Наукова думка, 1970. – 660 с.; іл.
22. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., Наукова думка, 1990.
23. Грибовський В. В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, Пороги, 2004. – 128 с.; іл.
24. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – 524 с.; іл.
25. Гуржій О. І. Чухліб П. В. Гетьманська Україна, т. 8 Вид. дім "Альтернатива", 1999. – 304 с.; іл.
26. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.; кордони населення, право. – К., Основи, 1996. – 222 с.; іл.
27. Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир – К., Техніка, 1997. – 160 с.; іл.
28. Доценко О. Зимовий похід 06.12.1919 – 06.05.1920. – К., Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 375 с.; іл.
29. Древности Украины. Издание Императорского Археологического общества. Выпуск 1. – К., Типография С. В. Кульженка, 1905. – С. 37 – 41, С. 117 – 124.
30. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. 2-е изд. – СПб., 1898. – 405 с.
31. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1. – 292 с., ил., Ч. 2. – 258 с.; ил.
32. Эварницкий Д. И. Отчет Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. 1905 – 1906 г.г. – Екатеринослав, 1907. – 232 с.
33. Єнсен Альфред. Мазепа. Історичні картини. – К., Український письменник, 1992. – 205 с.
34. Жолтовський П. М. Український живопис XVII – XVIII ст. – К., Наукова думка, 1978. – 326 с.; іл.
35. Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. – К., Наукова думка, 1982. – 286 с.; іл.
36. Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV – XVIII ст. – К., Наукова думка, 1973. – 132 с.; іл.
37. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні XVI – XVIII ст. – К., Наукова думка, 1983. – 180 с.; іл.
38. Жолтовський П. М. Художник Порфирій Мартинович. – Харків, Пролетарій, 1930. – 26 с.; іл.
39. Запасько Я. П., Ісаєвич Я. Д. Каталог стародруків виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1 (1574 – 1700).
40. Запасько Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., Видавництво Академії наук УРСР. – 1960. – 182 с.; іл.
41. Запорозькі і гірноморські козаки в Хаджибеї та Одесі (1770 – 1820 р.р.) – Одеса, ОЖФА, 1998. – 272 с.; іл.
42. Запорожці. До історії козацької культури. Упорядник тексту і передмови І. Кравченко. Упорядник ілюстр. мат-лу Ю. Іванченко. – К., Мистецтво, 1993. – 400 с.; іл.
43. Зарубо В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, ПП "Пора ЛТД", 2003 – 464 с.; іл.
44. Івашко Ю. Дерев'яне церковне зодчество Київщини. – К., Гопак, – 2003. – 119 с.; іл.
45. Изображение людей знаменитых или тем нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. – М., 1844.
46. Інальджик Халіль. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. – К., Критика, 1998. – 286 с.; іл.
47. Історико-географічні дослідження в Україні, збірка наукових праць. Число 5. Відповідальний редактор М. Ф. Дмитрієнко. – К., Інститут історії України НАНУ, 2001. – 344 с.
48. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах, Составили: В. Б. Антонович, В. А. Бец. По коллекции В. В. Тарновского. – К., 1883. – 84 с.; ил»
49. Каталог віднак влади XVII – XIX ст. в Чернігівському краєзнавчому музеї ім. В. В. Тарновського. Укладач Половнікова С. О. – Чернігів, 1973. – 8 с.
50. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. – К., 1898. – 100 с.; ил.
51. Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII – XVIII ст. – Львів, Монастир Монахів Студійського Уставу. Вид. відділ "Світло", 1996. – 230 с.; іл.
52. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст. Енцеклопедичне вид. Упорядник З. І. Хижняк. – К., Вид. дім "КМ Академія", 2001. – 736 с.; іл.
53. Києво-Межигорский Спасо-Преображенский общежитийный женский монастырь. – К., 1912. – 15 с.
54. Киркевич В. Г. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. – К., Техніка, 1999. – 144 с.; іл.
55. Кілесо Т. С. Видубецький монастир. – К., Техніка, 1997. – 127 с.; іл.
56. Кілесо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., Техніка, 2000. – 144 с.; іл.
57. Кілесо С. К. Києво-Печерська лавра. – К., 2003. – 200 с.; іл.
58. Кілесо Т. С. Кирилівський монастир. – К., Техніка, 1999. – 133 с.; іл.
59. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI – сер. XVII ст. – К., "Стилос", 2002. – 230 с.; іл.
60. Коваль Р. М. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К., Правда Ярославичів, 1998. – 616 с.; іл.
61. Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К., Діокор, 2001. – 288 с.; іл.
62. Козелецький військовий некрополь. Біографічний довідник. Дивний І. В. – К., Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 1997. – 181 с.; іл.
63. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: каталог. Упорядники С. О. Половнікова, І. М. Ситий; відп. редактор О. Б. Коваленко. – К., 1998. –216 с.
64. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Руина. Историческая монография 1668 – 1687. Гетьманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. – Санкт-Петербург – Москва, Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. – Т. 15. – 706 с.
65. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія 1648 – 1782 р.р.). – К., ІУРЕНД НАНУ, 1998. – Ч.1. і Ч.2. – 269 с.
66. Кримський А. Історія Туреччини. – Київ – Львів – Олір, 1924. – 288 с.; іл.
67. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та інші. Історія українського війська. Від княжих часів до 20-х років XX ст. – Львів, Видавництво "Світ", 1992. – 702 с.; іл.
68. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., Україна, 2003. – 240 с.; іл.
69. Лавров Ф. І. Кобзарі. Нариси з історії кобзарства України. – К., Мистецтво, 1980. – 254 с.; іл.
70. Листи Івана Мазепи. 1687 – 1691. Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К., Інститут історії України НАНУ, 2002. – 480 с.; іл.
71. Литвин С. Суд історії; Симон Петлюра і петлюрівщина. – К., Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.; іл.
72. Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. – К., Дніпро, 1990. – 408 с.; іл.
73. Логвин Г. Н. Чигирин. Суботів. – К., Вид-во Акад. арх-ри УРСР. – 1954. – 74 с.; іл.
74. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., Мистецтво, 1968. – 462 с.; іл.
75. Лорд Кинросс. Рассвет и упадок Османской империи. Под редакцией д.и.н. М. С. Мейера. – М., Крон-Пресс, 1999. – 696 с.; іл.
76. Лукомский В. К. Модзолевський В. Л. Малороссийський гербовник с рисунками Егора Нарбута. – СПб., Издание Черниговского дворянства, 1914. – 300 с.; іл.
77. Мариновський Ю. Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені Черкаської обл. до 1917 року. – Мемфіс, 1997. – 207 с.; іл.
78. Маркевич М. А. Історія Малоросії. За загальною редакцією академіка НАНУ Ю. С. Шемшученка. – К., Вид. дім "Ін Юре", 2003. – 664 с.
79. Мартенко Т. М. Козаки-Мамаї. – К., Опішне, 1991. – 80 с.; іл.
80. Матеріали науково-практичної конференції "Історико-культурна спадщина Нікопольського р-ну та проблеми історії запорозького козацтва". – Нікополь, 2001. – 365 с.
81. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського р-ну. Нікополь-Запоріжжя-Херсон; РА "Тандем-У", 2002. – 232 с.
82. Мезько-Оглоблин О. Люди старої України. – Острог – Нью-Йорк, 2000. – 454 с.
83. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., Абрис, 1994. – 288 с.; іл.
84. Микола Тимоненко. Альбом. Автор-упорядник Огієвська І. В. – К., Мистецтво, 1983. –107 с.; іл.
85. Миллер А. Казацкие пояса. – Харьков, 1910.
86. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К., Вид. дім "КМ Академія", 2002. – 187 с.
87. Нечитайло В. В. Миниюкиталог польсько-литовських и российских монет, обращавшихся на Украине в XIV – нач. XX вв. – К., "ОП "Грета", 1999. – 130 с.; іл.
88. Нікітенко Н. М. Собор святої Софії. – К., Техніка, 2000. – 232 с.; іл.
89. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 8. – К., Науково-дослідний центр "Часи Козацькі", 1999. – 246 с.
90. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 9. – К.,

Науково-дослідний центр "Часи Козацькі", 2000. – 228 с.
91. Нудьга Г. Республіка козаків (Середньовічна Європа про Січ та козаків). – РДК, 1991. – 117 с.; іл.
92. Овсійчук В. А. Українське малярство XI – XVIII століть. Проблеми кольору. – Львів, Інститут народознавства НАНУ, 1996. – 478 с.; іл.
93. Огієнко І. Вуп'ятий Мазепа. – К., Наша наука і культура, 2003. – 348 с.; іл.
94. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Ред-р Любомир Винар. – К., Нью-Йорк – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.; іл.
95. Орлов А. П. Монеты России. 1700 – 1917. Каталог-справочник. – Минск; "ЧЕРКА ПАБЛИСИТИ" – ИКФ "Константин", 1994. – 256 с.; іл.
96. Павленко С. Іван Мазепа. – К., Вид. дм "Альтернативи", 2003. – 416 с.; іл.
97. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, Сіверська думка, 1998. – 248 с.; іл.
98. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи; соратники та прибічники. – К., КМ. Академія, 2004. – 602 с.
99. Падалка А. О старинном Покровском храме Козацкой поры. – Полтава, 1908.
100. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. За редакцією А. П. Мардери та В. В. Вечерського. – К., Техніка, 2000. – 328 с.; іл.
101. Пам'ятки письменності в збірці Дніпропетровського історичного музею. Каталог музейної колекції актових джерел XVII – XIX ст. Упорядник Абросимова С. В., Жирба А. С. – Дніпропетровськ, Пороги, 1993. – 52 с.
102. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР и др.; Иллюстративный справочник каталог в 4-х томах, Госстрой УССР и др.; Гл. редактор Жариков Н.Л. И ДР. – К., Будівельник, – 1983. – 908 с.; іл.
103. Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини. (Друга половина XVII – XVIII ст.). – К., Інститут історії НАНУ, 1995. – 212 с.
104. Панашенко В. В. Полкове управління в Україні. (Середина XVII – XVIII ст.). – К., Інститут історії НАНУ, 1997. – 74 с.
105. Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження). Редколегія: Сохань П., Дашкевич Я. Р., Гирич І. Б. – К., Смолоскип, 2003. – 890 с.
106. Петрашенко В. О. Максимов Е. В. Трахтемирів. Подорож у давнину. – К., 2000. – 104 с.; іл.
107. Петренко М. З. Українське золотарство XVI – XVIII ст. – К., Наукова думка, 1970. – 208 с.; іл.
108. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Редкол: В. Смолій (відп. ред.) та інші. – К., Вид. дм "КМ Академія", 1998. – Кн. 1. – 400 с.; іл.
109. Полошко Г. В. Втрачені скарби лаврського музею. Пошуки і знахідки. – К., Абрис, 2001. – 176 с.
110. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – поч. XIX ст. – К., Вид. дм "Стилос", 2003. – 304 с.
111. Портрети українських кобзарів О. Сластіона. Вступна стаття, примітки і коментарі Ю. Тургенка. – К., Видавництво Академії наук УРСР. – 1961. – 62 с.; іл.
112. Праці комісії для видчитування історії західньо-руського та вкраїнського права. За редакцією Н. П. Василенка. – К., Вид-во Української академії наук, 1927. – 503 с.
113. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описание его сыном, архидиаконом Павлом Алепским. Пер. с араб. Г. Муркоса. Вып. 2. (От Днестра до Москвы.) – М., Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1897. – 202 с.
114. Реєстр Запорожского войска 1756 г. Составитель Н. Тернавский. Изд. "Советская Кубань", 1997. – 112 с.
115. Реєстр всего войска Запорожского после Зборовкого договора. Издан по подлиннику О. М. Бодянским. – М., 1875. – 338 с.; ил.
116. Ренат О. Павло Скоропадський. – К., Вид. дм "Альтернативи", 2003. – 304 с.; іл.
117. Рігельман О. А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... – М., 1847.
118. Рігінченко Василь. Пилип Орлик – гетьман України Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик. – К., Український письменник, 1996. – 302 с.
119. Рубан В. В. Український портретний живопис першої половини XIX ст. – К., Наукова думка, 1984. – 372 с.; іл.
120. Рубан В. В. Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX ст. – К., Наукова думка, 1986. – 224 с.; іл.
121. Рубан В. В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX – начала XX века. – К., Наукова думка, 1990. – 288 с.; ил.
122. Сватко Я. Євген Коновалець і справа його життя. – Львів, Галицька видавнича спілка, 2001. – 40 с.; іл.
123. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, Слово, 1992. – 304 с.; іл.
124. Сергій Васильківський. Альбом. Автор-упорядник Безхутрий М. М. – К., Мистецтво, 1987. – 167 с.; іл.
125. Сергійчук В. І. Програми в Україні. 1914 – 1920. Від штурних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – К., Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. – 544 с.
126. Симон Петлюра та його родина. Упор. і передмова В. Михальчука. Післямова Д. Степовика. – К., Рада, 1996. – 319 с.; іл.
127. Сігінський В. Ю. Чужинці про Україну. – К., Довіра, 1992. – 255 с.; іл.
128. Скальковський О. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. – Одесса, 1846.
129. Скопин В. В., Щенникова Л. А. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря. – М., Искусство, 1982. – 184 с.; іл.
130. Сластьон О. Мартинович. – Харків, Рух, 1931. – 221 с.; іл.
131. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., Наукова Думка, 1994. – 262 с.
132. Спаський І. Г. Дукати і дукаті України. Історико-нумізматичне дослідження. – К., Наукова думка, 1970. – 168 с.; іл.
133. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – XIX ст.ст. Проф. Х. Титов. – К., 1924 (180 малюнків).
134. Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее 1574 – 1800 гг. Каталог. Составитель Абросимова С. В. – Днепропетровск, Облполиграфиздат, 1988. – 44 с.
135. Степовик Д. В. Українська графіка XVI – XVIII ст. – К., Наукова думка, 1982. – 330 с.; іл.
136. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. За редакцією М. П. Бажана і Г. Н. Логвина. – К., Будівельник, 1976. – 336 с.; іл.
137. Таранушенко С. А. Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі. – К., Вид-во "Рух", 1932. – 54 с.; іл.
138. Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноевропейських джерелах 1687 – 1709 рр. – Мюнхен, 1988. – 312 с.; іл.
139. Толочко Л. І. Подільські храми Києва. – К., Техніка, 2003. – 176 с.; іл.
140. Трипольський В. Полтавське епархіальне древлехранилище. – Полтава, 1909.
141. Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. – Опішне.: Українське Народознавство, 1999. – 528 с.; іл.
142. Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 2. – Опішне.: Українське Народознавство, 1999. – 544 с.; іл.
143. Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. том 3. Редакц. колегія Смолій В. А. – голов. редакт., Попович М. В., Сас П. М. та інші. – К., Наукова Думка, 2003. – 1246 с.; іл.
144. Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. Уклав В. Щербаківський. – Львів – Київ, 1913. – 62 с.; іл.
145. Український визвольний рух. Збірник 1. Відп. редактор В. В'ятович. – Львів. Вид-во "МС", 2003. – 208 с.
146. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – 426 с.
147. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под ред.; проф. О. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. О. Е. Карша, проф. А. Е. Кримского, проф. М. И. Туган-Барановского, акад. А. А. Шахматова. – СПб., 1914.
148. Украинское народное творчество. Серия 4. Резьба по дереву. Вып. 2. Предметы домашнего и хозяйственного обихода. – Полтава, 1912. – 28 с.; ил.
149. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали п'ятих Всеукраїнських історичних читань. – К., – Черкаси, Інститут історії України НАНУ, 1995. – 220 с.
150. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип. 7. – К., Інститут історії України НАНУ, 2000. – 360 с.
151. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. В. А. Смолій (відповід. ред.) В. О. Щербак (відпов. секр.) Вип. 3. – К., Академія наук України, 1993. – 175 с.
152. Україна в Центрально-Східній Європі Студії з історії XI – XVIII ст. – К., Інститут історії України НАНУ, 2000. – 463 с.
153. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917 – 1918. Упорядники.: С. Кот, О. Нестуля. – К., Вид. дм "Собона Україна", 1996. – 300 с.; іл.
154. Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709. Упорядкування Бутич І. Л. Ред. колегія: П. Сохань (голова) В. Брехуненко, Я. Дашкевич та інші. – Київ – Львів, НТШ, 2002. – 782 с.; іл.
155. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657. Упорядники: І. Крип'якевич, І. Бутич. Ред. колегія В. Смолій (голова), Г. Боряк, Л. Гісцова та інші. – К., Вид. дм "Альтернативи", 1998. – 476 с.; іл.
156. Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6.
157. Фоменко В. М. Григорій Левицький і українська гравюра. – К., Наукова думка, 1976. – 110 с.; іл.
158. Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії. 1615 – 1817 р.р. – К., Вид. дм "КМ Академія", 2000. – 102 с.; іл.
159. Хижняк З. І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. – К., Вид. дм "КМ Академія", 2003. – 184 с.; іл.
160. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М., Издательство литературы по строительству, 1967. – 234 с.; ил.
161. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь. Ист. очерк, Составитель монахиня Вероника (Терехова). – К., 1999. – 88 с.; ил.
162. Чернігівські Афіни. Передм; упоряд. текст. матеріалу, коментарі. до нього А. Макаров. – К., Мистецтво, 2002. – 288 с.; іл.
163. Чирліб Т. В. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження українського гетьманства. – К., Інститут історії України НАНУ, 2003. – 156 с.
164. Чирліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К., Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.; іл.
165. Швець В. Є. Каталог українських грошей від 1917 року. – Львів, ЗУВЦНК, 2000. – 168 с.; іл.
166. Шевалье Пер. Історія війни козаків проти Польщі. – К., Томіріс, 1993. – 224 с.; іл.
167. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., Абрис, 1995. – 390 с.; іл.
168. Щербак В. О. Українське козацтво. Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., Вид. дм "КМ Академія", 2000. – 300 с.; іл.
169. Щербаківський Д., Ернест Ф. Український портрет. – К., 1925.
170. Яворницкий Д. И. Днепровские пороги. – Днепропетровск, изд.-во "Промінь", 1989. – 142 с.; ил.
171. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна.) – К., Наукова думка, 1993. – 416 с.; іл.
172. Яковлева Т. Гетьманщина в II половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., Видавництво Соломії Павличко "Основи", 1998. – 447 с.
173. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 р.р.) – К., Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2003. – 644 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ ВЧЕНИМИ РАДАМИ:
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ. Протокол N 6 від 29.05.2001 р.
ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМЕНІ М. Т. РИЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇНИ.
Протокол N 8 від 14.06.2001 р.

УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У 5175 ФОТОСВІТЛИНАХ

ДРУГЕ ВИДАННЯ ДОПОВНЕНЕ І ДООПРАЦЬОВАНЕ

Недяк Володимир Володимирович
керівник проекту, автор-упорядник
художник, фотограф, мистецтвознавець

НАУКОВІ РЕДАКТОРИ

Федорук Олександр Касьянович, *доктор мистецтвознавства, професор, академік АМУ*
Щербак Віталій Олексійович, *доктор історичних наук, професор*

РЕЦЕНЗЕНТИ

Білокінь Сергій Іванович, *доктор історичних наук, професор.* **Гирич Ігор Борисович**, *кандидат історичних наук*

АВТОРИ НАРИСІВ

Апанович О. М., *к. і. н.;* **Біляшівський М. М.**, *краєзн.;* **Брехуненко В. А.**, *д. і. н;* **Бутич І. Л.**, *к. і. н.;* **Горобець В. М.**, *д. і. н.;* **Гуржій О. І.**, *д. і. н.;* **Грибовський В. В.**, *історик;* **Данилюк А. Г.**, *к. і. н.;* **Дашкевич Я. Р.**, *д. і. н., професор, академік УВАУ;* **Дзира Я. І.**, *к. ф. н.;* **Дьомін Е. В.**, *краєзн.;* **Журба А. С.**, *історик;* **Ісаєвич Я. Д.**, *д. і. н., професор, академік НАНУ;* **Кара-Васильєва Т. В.**, *д.мист., академік АМУ;* **Коваленко О. Б.**, *к. і. н., професор;* **Коваль Р. М.**, *письменник;* **Комишан В. О.**, *історик;* **Корнієнко В. В.**, *к. і. н.;* **Кот С. І.**, *к. і. н.;* **Кравцевич В. Я.**, *історик;* **Кривошея В. В.**, *д. і. н.;* **Кук В. С.**, *історик;* **Ленченко В. О.**, *архітектор;* **Леп'явко С. А.**, *д. і. н.;* **Литвин С. Х.**, *д. і. н.;* **Логвин Г. Н.**, *д.мист.;* **Майтак С. Г.**, *нумізмат;* **Матях В. М.**, *к. і. н.;* **Мельник Б. В.**, *історик;* **Мицик Ю. А.**, *д. і. н., професор;* **Музиченко П. П.**, *к. ю. н., професор;* **Овсійчук В. А.**, *д. мист., професор, гл.-кор. АМУ;* **Овчаренко О. І.**, *к. мист.;* **Орел Л. Г.**, *етнограф;* **Павленко С. О.**, *письменник;* **Панашенко В. В.**, *к. і. н.;* **Панченко В. О.**, *історик;* **Полюшко Г. В.**, *історик;* **Пошивайло Т. М.**, *мист.;* **Путро О. І.**, *д. і. н., професор;* **Савчук Ю. К.**, *к. і. н.;* **Ситий І. М.**, *історик;* **Смолій В. А.**, *д. і. н., професор, академік НАНУ;* **Стельмащук Г. Г.**, *д.мист.;* **Степанков В. С.**, *д. і. н., професор;* **Степовик Д. В.**, *д.мист., професор;* **Ступак Ф. Я.**, *к. і. н.;* **Хижняк З. І.**, *к. і. н.;* **Черемський К. П.**, *історик;* **Захарчук-Чугай Р. В.**, *д.мист., професор;* **Чухліб Т. В.**, *к. і. н.;* **Шамрай М. А.**, *історик;* **Шекір М. С.**, *історик;* **Шендрик Л. К.**, *історик;* **Щербак В. О.**, *д. і. н., професор.*

РЕДАКЦІЯ ВИДАННЯ

Недяк Володимир Володимирович,
науковий керівник проекту, автор-упорядник

Клочан Людмила Михайлівна,
директор проекту, редактор

Черкащенко Микола Миколайович,
директор з виробництва, графічний дизайн і допрукарська підготовка

Письменна Катерина Валентинівна, *історик-статист*
Комишан Віктор Олексійович, *історик-статист*
Грабовенко Анатолій Степанович, *фотограф*
Виговський Руслан Олександрович, *верстальник*
Журба Алла Сергіївна, *історик, редактор*
Іванченко Юрій Олександрович, *редактор*
Губарець Василь Васильович, *літературний редактор*
Веселицька Наталія Вікторівна, *верстальник*
Хевпа Ірина Миронівна, *коректура, літературне редагування*

ТВОРЧИЙ КОЛЕКТИВ

Чебаник Василь Якович, *художник-графік, професор НАОМА.*
Шрифт та напис на обкладинці видання
Якутович Сергій Георгієвич, *художник-графік.*
Графічний малюнок рамки до титульної сторінки

У виданні використано фотосвітлини:

Біляшівського М. М., Бойка В. М., Дьоміна Е. В., Задираки О. С., Іванченка Ю. О., Кримчака В. В., Кропивницького І. О., Лесинської І. В., Логвина Г. Н., Марченка С. М., Машкова К. Б., Пожарського С., Ткаченка В. І., Росляка Р., Чуба П. М., Шекіра М. С.

Видавництво ПП "ЕММА"
Подано у верстку 7.04.2006 р. Підписано до друку 30.10.2006 р.
Формат 60 x 84 1/4. 39 x 26,5 см. Папір матовий, крейдяний "HannoArt Matt", 115 г/м². Гарнітура: Bangkok, Zapf Cancery, Korinna.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 282,72. Другий завод. Наклад 3000 прим. 1216 ст. Зам. № 2606.

Сканування слайдів і фотографій – "Дизайн-центр "Сова". 01133, м. Київ, вул. І. Кудрі, 38Б.
Директор – Кошовий О. А., комерційний директор – Кошовий С. А.

Поліграфічний друк – ЗАТ "Холдингова компанія "Бліц-Інформ" – Зразкова друкарня "Бліц-Прінт".
03057, м. Київ, вул. Довженка, 3. Генеральний директор – Бурдак К. Л. Менеджер замовлення – Нікольський О. В.
Майстри друкарського цеху – Ільченко В. В., Копилов В. В., Крупка Н. К., Мельничук О. С., Федоренко І. П.
Інженер-технолог – Левко О. Т. Друкарі накладу – Блохін В. Ю., Ейсмонд О. О., Іщенко Ю. В., Костюк В. П., Лещенко С. П., Ліснюк К. А., Люлько О. П., Мазур В. М., Мельник І. В., Роман М. В., Романенко О. О.

Палітурні роботи – ДП "Державна картографічна фабрика". 21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Директор – Шишко М. У., директор з виробництва – Дудченок М. М.

Україна – козацька держава: наукове вид.
Упоряд. Недяк В. В.; Наукові ред. Щербак В. О., Федорук О. К. – К.: Вид. "Емма", 2007. – 1216 с.: 5175 іл.
ISBN 966-95841-7-5

Історія і культура українського козацтва у фотосвітлинах з оригіналів документів, мап, стародруків, рукописів, клейнодів, зброї та одягу, з творів графіки, живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, історичних ландшафтів, з пам'яток архітектури та інших українських козацьких старожитностей.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Н-42

ЕММА®
ВИДАВНИЦТВО · PUBLISHER

04053, УКРАЇНА, КИЇВ, СМИРНОВА-ЛАСТОЧКІНА, 20, КОРПУС 2. ТЕЛ./ФАКС: (38-044) 272-08-09, 272-07-98
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 147 від 14.08.2000 р.

Любітеся, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте.

Тарас Шевченко.